

**The early medieval settlement complex
at Czermino in the light of results
from 2010-2011 research**

Material evidence

**Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy
w Czerminie w świetle wyników
badań z lat 2010-2011**

Podstawy źródłowe

Volume II

**Catalogue and analyses of the selected finds
Katalog oraz analiza wybranych kategorii znalezisk**

U ŹRÓDEŁ EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ/FRÜHZEIT OSTMITTELEUROPAS

Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa, Leipzig
Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów

Rada Redakcyjna / Herausbergremium

Marian Rębkowski, Maren Röger, Katarzyna Trybała-Zawiślak

Redakcja Serii / Redaktion der Reihe

Matthias Hardt, Marcin Wołoszyn

Tom 9, część 2 / Band 9, Teil 2

**The early medieval settlement complex
at Cermno in the light of results
from 2010-2011 research**

Material evidence

**Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy
w Cermnie w świetle wyników
badań z lat 2010-2011**

Podstawy źródłowe

edited by
Marcin Wołoszyn

U ŹRÓDEŁ EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ/FRÜHZEIT OSTMITTELEUROPAS

Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa (GWZO), Leipzig
Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów

Redakcja tomu / Herausgeber des Bandes

Marcin Wołoszyn

Sekretariat naukowy / Redaktionsassistentiat

Barbara Chudzińska, Iwona Florkiewicz

Recenzenci tomu / Rezensenten des Bandes

Sebastian Brather, Jan Mařík, Lumír Poláček

Tłumaczenia / Übersetzungen

Autorzy / Autoren oraz / sowie

Piotr Godlewski (s./S. 53-94), Anna Kinecka (s./S. 95-940) i/und Anna Sosenko (s./S. 13-52)

Skład / Layout

Irena Jordan

Projekt okładki / Layout des Umschlages

Elżbieta Fidler-Żrałka

Zabytek na okładce / Fund auf dem Umschlag

Czermno. Enkolpion, w centrum Maria z Dzieciątkiem (zabytek nr X: 2)
Czermno. Enkolpion, in der Mitte Maria mit dem Jesuskind (Fund Nr. X: 2)

Druk tomu 9 część 2 / Druck von Band 9 Teil 2

Poligrafia Salezjanie

Dystrybucja / Distribution

Leipziger Universitätsverlag

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów

© Copyright by Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa (GWZO), Leipzig 2023

© Copyright by Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2023

© Copyright by Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2023

ISBN: 978-3-96023-625-2

ISBN: 978-83-66463-71-4

ISBN: 978-83-8277-051-3

The present volume is the result of co-operation of institutions named here:

Leibniz Institute for the History and Culture
of Eastern Europe (GWZO), Leipzig

Institute of Archaeology and Ethnology
Polish Academy of Sciences, Warsaw

Institute of Archaeology
University of Rzeszów, Rzeszów

Maria Curie-Skłodowska University
Institute of Archaeology, Lublin

Dr. Janusz Peter Regional Museum
in Tomaszów Lubelski

A publication sponsored by the:

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

SACHSEN

“One cannot hope to draw up the history of a nation or country without recourse to written sources, oral traditions and accounts, archival records and such; in a similar manner [...], monuments of a more distant age, while they are wordless witnesses, must be viewed as a primary source; on occasion, they shed light on our ancestors’ religion, custom, daily life, industry, learning, etc. A tomb, urn, metal ornaments and sundry tools sometimes give a clearer idea of the bygone ages than obscure ancient fables; not infrequently, archaeological discoveries can evoke more than the most prolix chronicler’s account. [...] this makes them infinitely important for national history and ethnography [...].”

Franciszek Maksymilian Sobieszczański,
Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce,
Warszawa (S. Orgelbrand) 1847, p. 5-6.

„[...] tak jak historya narodu lub kraju nie może być ułożoną bez piśmiennych źródeł, podań, powieści, akt itp., tak również [...] pomniki z czasów pierwotnych, jakkolwiek są niemymi świadkami, za bezpośrednie jednakże źródła powinny uważać się; mogą one albowiem niekiedy objaśnić przodków naszych religię, zwyczaje, życie domowe, przemysł, wykształcenie itp. Mogiła, urna, metalowe ozdoby i różne narzędzia, czasem dadzą żywsze pojęcie o upłynionych wiekach, niż ciemne klechdy, sagi północne; a częstokroć nawet są wymowniejsze od rozwlekłych latopisarzy. [...] odkrycia więc archeologiczne, nieskończenie są ważne dla historyi, i etnografii krajowej [...]”

Franciszek Maksymilian Sobieszczański,
Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce,
Warszawa (S. Orgelbrand) 1847, s. 5-6.

TABLE OF CONTENTS

I.	Marcin Wołoszyn	
	<i>Introduction</i>	13
II.	Joanna Dziura	
	<i>Janusz Peter – a Renaissance man of his time</i>	33
III.	Jolanta Bagińska, Barbara Chudzińska, Tomasz Dzieńkowski, Iwona Florkiewicz, Marcin Wołoszyn	
	<i>Czermno 2010-2011. Research history and methods, system of presenting archaeological material in this monograph</i>	53
IV.	Barbara Niezabitowska-Wiśniewska	
	<i>Roman Period and Migration Period Metal Finds</i>	95
V.	Piotr Kotowicz	
	<i>Arms and Armour</i>	203
VI.	Barbara Chudzińska, Marcin Wołoszyn	
	<i>Ornaments and articles of clothing</i>	423

SPIS TREŚCI

I.	Marcin Wołoszyn	
	<i>Wprowadzenie</i>	23
II.	Joanna Dziura	
	<i>Janusz Peter – człowiek renesansu swoich czasów</i>	41
III.	Jolanta Bagińska, Barbara Chudzińska, Tomasz Dzieńkowski, Iwona Florkiewicz, Marcin Wołoszyn	
	<i>Czermno 2010-2011. Historia i metody badań, sposób prezentacji materiału zabytkowego w niniejszej monografii</i>	67
IV.	Barbara Niezabitowska-Wiśniewska	
	<i>Kolekcja zabytków metalowych z okresów rzymskiego i wędrówek ludów</i>	139
V.	Piotr Kotowicz	
	<i>Militaria</i>	299
VI.	Barbara Chudzińska, Marcin Wołoszyn	
	<i>Ozdoby i części stroju</i>	657

MARCIN WOŁOSZYN

INTRODUCTION

The primary intention of the editor of this volume is to present a number of artefacts excavated during the autumn of 2010 and the spring of 2011 in the early medieval settlement complex located in the village of Czeremno, which is identified with the stronghold of Cherven', known from Early Rus' written sources.

The work carried out in 2010-2011 – undertaken at the initiative of Professor Andrzej Kokowski (Institute of Archaeology, Maria Curie-Skłodowska University), with the participation of Marcin Piotrowski, MA (Institute of Archaeology, Maria Curie-Skłodowska University at the time), in cooperation with Artur Troncik (PROSPEKCJA company), and with the use of metal detectors – brought fantastic results but also raised awareness of the need to comprehensively document finds from both Czeremno and nearby Gródek (early medieval stronghold in Volyn'). Czeremno, as well as Gródek – often referred to collectively as Cherven' Towns – served as a good (although disheartening) example of delays in research on the Polish-Rus' borderlands, where scientific stagnation was coupled with the plundering of beautiful artefacts. As Jerzy Kuśnierz, an archaeologist from Zamość, melancholically noted two decades ago: “Famous strongholds were left vulnerable to the plunder of collectors and looters of antiquities equipped with state-of-the-art metal detectors, wreaking havoc on sites, while conservation services remained inactive [...]”¹.

Fortunately, it was in 2010 that the National Programme for the Development of the Humanities (Polish: Narodowy Program Rozwoju Humanistyki, NPRH) was launched by the Polish Ministry of Science (later renamed the Ministry of Education and Science, since 2024 the Ministry of Science and Higher Education). Its goal was (and still is) to ensure continuity and stability in the implementation of long-term scientific projects by Polish humanists, including specialists in historical sciences. After all, neither the long 19th century (1789-1914) nor its shorter successor (1914-1989) were kind to Polish scientists². The realities of the People's Republic of Poland – both systemic poverty and political censorship – meant that many scientific initiatives formulated after 1945 lacked continuity. Cherven' Towns are a good example of this – deficiencies in research into this region stemmed both from the thematic scope (research on Poland's relations with its eastern neighbours in

¹ Cf. J. Kuśnierz, *Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic*, Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne 1 (2003), pp. 6-22, here p. 22.

² As noted in the splendid study on the transformations of the 19th century world by Jürgen Osterhammel: “By the eve of the First World War, the modern system of science had come of age institutionally in a number of countries. Science was a force in the work of interpreting the world and a cultural presence enjoying extraordinary prestige. Anyone who did not observe its standards of argument and justification was thrown into defensive mode [...]”; see J. Osterhammel, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*, America in the World 20, Princeton (Princeton University Press) 2014, p. 780. The book is a pleasure to read, but sadly, there was no place for Poland – divided among its three occupiers – among those countries.

After a twenty-year interlude (1918-1939), Berlin and Moscow made Poland part of the so-called *bloodlands*, see T. Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, New York (Basic Books) 2010.

The period after 1945 – as rightly observed by Tony Judt – was more peaceful than the war years, “but [...] it was the peace of the prison-yard, enforced by the [soviet – M.W.] tank”; see T. Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945*, London (William Heinemann) 2005, p. 5.

the circumstances of an enforced narrative about the eternal friendship of the nations forming the Warsaw Pact) and the civilisational realities of eastern Poland (after the loss of L'viv and Vilnius by Poland, there were no major scientific centres east of the Vistula River)³. As a result, the project for comprehensive research on Cherven' Towns fit very well within the framework of the NPRH competition, ultimately resulting in the acquisition of funds from the Ministry.

*

While preparing the grant application, I was aware that the planned project would be very challenging and exhausting. The vast quantities of excavated but never organised artefacts, high expectations regarding the results, the necessity of working at the intersection of archaeology and history, and finally, the logistical deficiencies of eastern Poland did not inspire optimism. I was not the only skeptic. Two decades ago, Elżbieta Kowalczyk-Heyman, enumerating various problems related to research on Czeremno and Gródek, stated: "[...] obtaining answers to these questions is possible by combining the knowledge of a historian and an archaeologist, but I am far from assuming that satisfactory results can be achieved in the current state of research"⁴. Similarly, Teresa Dunin-Wąsowicz (who participated in the excavations in the 1950s) wrote that "[...] part of the research from Cherven' Towns, which could have been a 'golden apple' for Polish archaeologists, has been irretrievably wasted"⁵.

Ultimately, the ill fortune dogging Cherven' Towns was overcome. Since 2016, volumes presenting the results of previous research conducted in Czeremno and Gródek have been systematically published, excavation work has been carried out at both sites, and the obtained human remains and archaeological artefacts have been analysed in the world's best laboratories (including ETH Zürich, MPI Leipzig). The results of these works have been presented at major international congresses and in leading archaeological journals worldwide.

In my opinion, the goal that I wanted to attain when submitting the application under the National Programme for the Development of the Humanities has been achieved. The research backlog in Czeremno and Gródek has been cleared, and the results of past research have been fully published. Ten conferences on the issues of the Polish-Rus' borderland have been organised.

In this context, it should also be added that research into Cherven' Towns is one of the most spectacular pieces of evidence that Polish-German co-operation is possible and can produce truly valuable results. Today, at the end of 2023, both sites are well recognised in Polish medieval studies. It is now important for them to become interesting in the perspective of European medieval studies, but setbacks in this regard are a problem of Polish science at large.

*

Our research activities began in 2013. The first part was completed by 2019⁶, followed by the project *The Golden Apple of Polish Archaeology. Stronghold Complexes at Czeremno and Gródek (Cherven' Towns)*, Part II, *Completion of Documentation Work* (NPRH, No. 11H 18 0344 86), which ran from 2018 to 2023. This publication concludes the research activities carried out in Czeremno and Gródek funded by the National Programme for the Development of the Humanities.

*

The book consists of three volumes; the one published in 2022 included drawings and photographs of the artefacts discussed in the next two volumines (II and III) published in 2023 and 2024. The book's layout was determined by the number and character of the artefacts.

³ For the history of research into Cherven' Towns against the background of the history of Europe in the 19th and 20th c. see M. Wołoszyn (ed.), *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th-21st cc.* = *Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII-XXI w.*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 3: 1-2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa e. V. [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego) 2017, vol. I-II; for the development of Polish archaeology, including the principles of funding research, see M. Wołoszyn, *Wie betreibt man Archäologie in einem Land, in dem es nur um „warmes Wasser aus dem Wasserhahn“ geht? Zur frühgeschichtlichen Archäologie in Polen nach der Wende*, [in:] J. Drauschke, R. Prien (eds.), *Quo Vadis Frühgeschichtliche Archäologie?*, Studien zu Spätantike und Frühmittelalter 9, Hamburg (Verlag Dr. Kovač) 2020, pp. 185-267.

⁴ Cf. E. Kowalczyk-Heyman, *Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego. Na styku historii i archeologii*, *Kwartalnik Historyczny* 57 (2000), pp. 41-76, here p. 56.

⁵ Cf. T. Dunin-Wąsowicz, *Głos w dyskusji*, [in:] H. Samsonowicz (ed.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków (Universitas) 2000, pp. 251-253, here p. 251.

⁶ The project was entitled: *The Golden Apple of Polish Archaeology. Stronghold Complexes in Czeremno and Gródek (Cherven' Towns) – Chronology and Function in the Light of Past and Current Research* (NPRH, No. 12H 12 0064 81).

The village of Czeremno (for the location of Czeremno see Fig. I: 16-18)⁷ is situated in the Tomaszów County; therefore, the artefacts discovered in 2010-2011 eventually ended up in the local museum, namely the Dr. Janusz Peter Museum in Tomaszów Lubelski⁸. For this reason, the first chapter of this book, prepared by Joanna Dziura, is dedicated to the founder of the museum in Tomaszów, Dr. Janusz Peter (1891-1963) – a physician, collector, passionate archaeologist, and art history enthusiast.

In the next chapter, Jolanta Bagińska, Barbara Chudzińska, Tomasz Dzieńkowski, Iwona Florkiewicz and Marcin Wołoszyn present the organisational framework of the research conducted in 2010-2011.

It should be emphasised that not all the artefacts presented in this volume were discovered during the 2010-2011 surveys. Indeed, Czeremno was (and still is) extensively explored by metal detectorists. The Tomaszów Museum houses a significant number of artefacts from the Roman Period and the early phases of the Migration Period, supposedly discovered in Czeremno. These are discussed in this volume by Barbara Niezabitowska-Wisniewska. However, for most of them, there is no information about the findspot, which is important to remember. For example, we do not know of any cemetery or settlement from the 1st to the 4th c. AD in Czeremno. Therefore, it cannot be ruled out that the “Czeremno” location provided by metal detectorists is more of an attempt to legitimise their finds by associating them with a well-known archaeological site than actual information about the true findspot.

Subsequent chapters focus on early medieval artefacts. Piotr Kotowicz discusses militaria (following the prevailing custom in arms studies, this also includes elements of horse equipment – such as rein rings and bridle fittings as well as horseshoes), Barbara Chudzińska and Marcin Wołoszyn cover ornaments and parts of attire (head ornaments [temple rings, earrings, *kolts*, diadems], neck ornaments [pendants, beads], hand ornaments [bands and finger rings, including signet rings; bangles], attire components [buckles, clasps, pins, fasteners, leather strap fittings, bag fittings, buttons, hooks, and loops used for suspending various items at the waist]). The latter chapter is supplemented by Edyta Kięlbóń's text, which presents bell-shaped pendants.

Glass ornaments (beads and bangles) are the subject of an extensive study written by Sylwia Wajda, who compiled data on artefacts not only from Czeremno but also from nearby Gródek. Analogies for these materials obviously come from Rus' – therefore, it was decided to supplement the considerations on glass from Czeremno/Gródek with Olena Zhurukhina's study on glassmaking in the Kyiv region.

Artefacts associated with Christianity, not only devotional items (crosses-enkolpions, pendant crosses) but also writing implements (styluses), are presented by Barbara Chudzińska and Marcin Wołoszyn.

The few coin finds – from the Roman Period, the Middle Ages, the Modern Era, and even the 20th century – are discussed by Joanna Dziura and Marcin Wołoszyn.

The next two chapters were prepared by Iwona Florkiewicz and focus on sigillographic artefacts (primarily seals)⁹ and artefacts related to trade (including elements of balance scales and weights).

Marina Sergeeva discusses artefacts made of bone and horn, while the entire team of archaeologists (Michał Auch, Volodymyr Belskyi, Anastasiia Korokhina, Nataliia Khamaiko, Maciej Trzeciński, Mariia Tymoshenko, Sylvie Yona Waksman, Marcin Wołoszyn) review fragments of Byzantine amphorae.

Joanna Bagińska and Marcin Wołoszyn discuss stone spindle whorls, and Maciej Wawrzczak with Marcin Wołoszyn, characterise other stone artefacts (among others grindstones).

A vast number of artefacts associated with food production was presented by Jolanta Bagińska, Barbara Chudzińska and Marcin Wołoszyn, finds associated with household activities and crafts was compiled by Jolanta Bagińska and Barbara Chudzińska.

⁷ All illustrative material is included in the first volume of this book.

⁸ Artefacts from research conducted in 1952 and in 1972-1979 are primarily located in Zamość (Museum of Zamość), while those from 1997 are in Tomaszów Lubelski.

⁹ The Drohiczyn-type seals from Czeremno are presented in a separate study, see I. Florkiewicz, A. Jusupović, A. Musin, *The Sphinx of Slavic Sigillography – small lead seals of “Drohiczyn type” from Czeremno. Material evidence = Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby „typu drohiczyńskiego” z Czeremna. Podstawy źródłowe*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 6: 2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Saint Petersburg-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa e. V. [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego/Институт истории материальной культуры Российской академии наук) 2020.

In the next chapter, Maciej Wawrzczak discusses flint artefacts, generally produced in the Stone Age, occasionally in the Bronze Age, and secondarily used in the Middle Ages.

The final two chapters compile in tabular form the individual artefacts discussed in the volume (Jolanta Bagińska, Barbara Chudzińska, Iwona Florkiewicz) and the locations mentioned during the analysis (Barbara Chudzińska, Iwona Florkiewicz, Natalia Khamaik, Barbara Zajac). In the latter case, the names are provided in several notations: Polish, English, and East Slavic (depending on the current location in Belarus, Russia, or Ukraine).

It should also be noted that this volume was originally intended to include numerous maps showing the findspots of individual artefacts. Due to the tragic – and entirely unexpected – death of Piotr Zagórski, this task will be completed in 2025.

Our special thanks go to the reviewers of these three volumes: Professor Dr. Sebastian Brather (Freiburg am Breisgau), Mgr. Jan Mařík, Ph.D. (Prague) and Ph.Dr. Lumír Poláček, CSc. (Brno).

*

This volume is by no means the sole outcome of the project *The Golden Apple of Polish Archaeology...*, Part II.

It is important to note, first and foremost, that in 2021 a volume on ceramics from Gródek was published (for the location of Gródek see Fig. I: 16-17, 19)¹⁰.

The excavation work carried out in the years 2017-2019 at the Gródek site provided an extremely interesting complement to the studies from the 1950s.

In the course of analysing vessel fragments from Gródek, site 35 (grain storage pits), it was found that radiocarbon dating of grain seeds shows that the turned ceramics from this site are older than previously thought. This has very significant implications for further studies on the chronology of the Polish-Rus' borderlands in the crucial 10th century. These observations were presented in the form of an article¹¹.

The materials from the site discovered in 2017 (Gródek, site 29) are of particular interest. Apart from the inhumation burials from the developed phases of the Middle Ages, feature No. 9 (investigated in 2019) is very notable: six child skeletons were placed in an oval-shaped pit (around the perimeter of the object). Radiocarbon dating (conducted by the Poznań Radiocarbon Laboratory / ETH Zürich / CEZA Mannheim) indicates that the feature must be dated to the late first millennium AD, meaning that these are the oldest early Slavic skeletons found in Poland (!). Preliminary results of these studies were presented in the form of an article to be published in 2024 in Vilnius¹² and in the International Journal of Osteoarchaeology¹³. Following the acquisition of genetic research results (Max Planck Institute in Leipzig [Zuzana Homanová]), we plan to publish a full report on this find.

Among the more interesting artefacts from Gródek is a Byzantine coin from the 10th/11th cc. The results of metallurgical analyses of this artefact and similar coins from the collections of the National Museum in Krakow (The Emeryk Hutten-Czapski Museum) have been conducted and published¹⁴.

Finally, a separate article is being prepared on a number of burials from Gródek containing silk fabrics¹⁵.

A series of articles on Czermino have also been written.

First of all, the results of the excavations carried out at this site from 2013 to 2016, funded by the NPRH, were summarised¹⁶.

¹⁰ Cf. M. Auch, M. Trzeciecki, *The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bug River in the light of results from past research (1952-1955). Pottery finds = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Gródku nad Bugiem w świetle wyników badań dawnych (1952-1955). Ceramika naczyńniowa*, Kraków-Leipzig-Lublin-Rzeszów-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa e. V. [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego) 2021.

¹¹ Cf. M. Auch, T. Dzieńkowski, I. Hajdas, A. Hyrcala, M. Trzeciecki, M. Wołoszyn, *Na wschodzie bez zmian? W sprawie chronologii absolutnej ceramiki z obszaru pogranicza polsko-ruskiego. Gródek, stanowisko 35*, *Archaeologia Polonica* 68 (2023), pp. 311-350. The animal and archaeobotanical material from site 35 was analysed by Danuta Makowicz-Polisot and Maria Lityńska-Zajac and will be published in a natural science journal.

¹² Cf. B. Bartecki, B. Borowska, T. Dzieńkowski, I. Hajdas, A. Hyrcala, M. Wołoszyn, *Early medieval inhumation cemeteries in Gródek-Volyn'. Research status and future perspectives*, [in:] R. Jonaitis, I. Kaplūnaitė (eds.), *From paganism to Christianity. Burial rites during the transition period*, Vilnius (in press).

¹³ Cf. B. Borowska, J. Marchewka-Długońska, T. Dzieńkowski, M. Wołoszyn, A. Budnik, B. Leszczyński, A. Wróbel, K. Mrozek, B. Bartecki, A. Hyrcala, A. Bruzda-Zwiech, *Primary double teeth in archaeological medieval material from the area of Poland: A report on two cases*, *International Journal of Osteoarchaeology* 2024 (<https://doi.org/10.1002/oa.3287>).

¹⁴ Cf. J. Bodzek, J.M. del Hoyo-Meléndez, M. Wołoszyn, *An anonymous Byzantine follis from Gródek upon the Bug River*, [in:] St. Turlej, M. Stachura, B. Kołoczek, A. Izdebski (eds.), *Byzantina et Slavica. Studies in Honour of Professor Maciej Salamon*, Kraków 2019 (Wydawnictwo Historica Jagiellonica), pp. 25-42.

¹⁵ It will be authored by M. Cybulska, A. Cieślak, T. Dzieńkowski, I. Hajdas, A. Hyrcala, and M. Wołoszyn.

¹⁶ Cf. T. Dzieńkowski, M. Wołoszyn, I. Florkiewicz, R. Dobrowolski, J. Rodzik, I. Hajdas, M. Krapiec, *Digging the history. Absolute chronology of the settlement complex at Czermino-Cherven' (eastern Poland). Research status and perspectives*, *Sprawozdania Archeologiczne* 72: 2 (2020), pp. 409-466.

Among the more intriguing artefacts from Czeremno is a 13th century sword scabbard chape, which has analogies not in Rus' (unlike the vast majority of artefacts from Czeremno) but in Latin Europe¹⁷.

Research has been undertaken regarding the chemical composition of artefacts from Czeremno. This applies to various artefacts, including the aforementioned sword scabbard chape, but primarily to artefacts containing lead – such as bangles (lead was added to the glass used to make them)¹⁸ and lead seals and small seals of the Drohiczyn type (the analyses included artefacts from Czeremno as well as Gródek)¹⁹. As the results of lead isotope analyses (LIA) demonstrate, the lead used in the production of glass bangles (as an admixture) and sigillographic artefacts originates from Polish deposits (from the vicinity of Bytom/Olkusz). Our research is one of the first pieces of archaeometric evidence of Polish lead being exported to the Rus' territory in the 11th-13th centuries²⁰. This is a truly significant observation. There has long been a debate in the literature regarding the origin of silver and lead used in the production of coins, ornaments, and many other objects discovered in the Slavic lands. Definitive proof that Polish lead was used here will have immense significance for further studies on the economy of early Piast Poland and for research on the relations between Piast Poland and Rurikid Rus'.

An intriguing group of artefacts from Czeremno are Byzantine amphorae. The finds in question are not very numerous but, most importantly, highly fragmented. Therefore, in order to classify these vessels and identify their place of production, it was crucial to supplement traditional typological analyses with the results of laboratory research: in Warsaw (Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences), and especially in Lyon (Laboratoire ArAr. Archéologie et Archéométrie, Maison de l'Orient et de la Méditerranée). A study on these amphorae from Czeremno is expected to be published in 2024²¹.

Amphorae from Czeremno are worth considering in the broader context of the distribution of these vessels (and the consumption of wine/olive oil) in the Byzantine Commonwealth. This Byzantine perspective on the research of Cherven' Towns was presented in a separate article by the author of these words²².

*

Cherven' Towns, Cherven' and Volyn', are not (only) places on the map, small villages in eastern Poland (Czeremno, Gródek), or the local rivers (the Bug, the Huczwa). Cherven' Towns are primarily generations of historians attempting to determine to whom the hillforts belonged before they were captured by Vladimir in 981²³, or how to characterise Bolesław I the Brave, who in 1018 stood by the Bug River opposite the forces of Yaroslav the Wise, barely managing to stay on his horse due to his weight²⁴. In other words, Cherven' Towns are a *myth*, a *myth about the beginnings* of both *Poland* and *Rus'*. As a result, Cherven' Towns can be counted among Polish and Ukrainian sites of memory (*lieux de mémoire*; Pierre Nora). They regularly appear in textbooks in both Poland and Ukraine²⁵.

¹⁷ Cf. P. Kotowicz, M. Wołoszyn, A. Garbacz-Klempka, P. Jurecki, *From the West to the East. A unique medieval sword scabbard chape from Czeremno-Cherven' (Poland)*, ІСТОРИЯ ДАВНЬОЇ ЗБРОЇ Дослідження 2020 = History of Antique Arms. Researches 2020 (Київ 2022), pp. 256-270.

¹⁸ Cf. S. Wajda, S. W. Merkel, I. Florkiewicz, B. Marciniak-Maliszewska, M. Jansen, B. Wagner, M. Wołoszyn, *Early medieval lead glass bangles from Czeremno, Poland: results of elemental and lead isotopes analyses*, Archaeometry, 66:2 (2024), pp. 306-325.

¹⁹ Cf. S. W. Merkel, I. Florkiewicz, M. Jansen, M. Bode, M. Wołoszyn, *Evidence for Slavic lead mining and trade: Early Rus' lead seals from Czeremno and Gródek on the Polish Rus' Border*, Journal of Archaeological Science: Reports 56 (2024) (<https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2024.104539>).

²⁰ Cf. A. V. Chugaev, S. W. Merkel, I. E. Zaytseva, *Lead Isotopic Characteristics and Metal Sources for the Jewellery in the Medieval Rural Settlements from the Suzdal Region (Kyivan Rus')*, Metalla 25:2 (2021), pp. 101-125.

²¹ Cf. A. Korokhina, S. Waksman, M. Auch, N. Khamaiko, M. Trzeciecki, M. Tymoshenko, V. Belskyi, T. Dzieńkowski, M. Wołoszyn, *The first results of archaeometric characterization and provenance studies of Byzantine amphorae from Poland*, Prähistorische Zeitschrift (<https://doi.org/10.1515/pz-2024-2058>).

²² Cf. M. Wołoszyn, *Finding the frontiers of the Commonwealth*, [in:] J. Shepard, P. Frankopan, A. Cameron (eds.), *Byzantine Spheres: The Byzantine Commonwealth Re-evaluated*, Oxford (Oxford University Press) 2024 (in press).

²³ Cf. "Vladimir marched upon the Lyakhs and took their cities: Peremyshl, Cherven, and other towns, all of which are subject to the Rus' even today"; cf. *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text*, S. H. Cross, O. P. Sherbowitz-Wetzor (ed.), Cambridge Massachusetts (The Medieval Academy of America) 1953, p. 105 (a. 6489 [981]).

²⁴ Cf. "Boleslav attacked Yaroslav with Svyatopolk and his Lyakhs. After collecting Russes, Varangians, and Slavs, Yaroslav marched forth against Boleslav and Svyatopolk, and upon arriving at Volyn', they camped on either side of the river Bug. Now Yaroslav had with him his guardian and general, Budy by name. He scoffed at Boleslav, remarking, 'We shall pierce your fat belly with a pike.' For Boleslav was big and heavy, so that he could scarcely sit a horse, but he was crafty"; cf. *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text*, S. H. Cross, O. P. Sherbowitz-Wetzor (ed.), Cambridge Massachusetts (The Medieval Academy of America) 1953, p. 132 (a. 6526 ([1018])).

²⁵ Cf. M. Wołoszyn, *From Cherven' Towns to the Curzon Line – an introduction=Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona – wprowadzenie*, [in:] M. Wołoszyn (ed.), *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th-21st cc. = Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII-XXI w.*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 3: 1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa e. V. [GWZO]/Instytut

Therefore, from the beginning of the implementation of *The Golden Apple of Polish Archaeology* project, the dissemination of research results was a priority task. We pursued activities in several fields (recently, Jolanta Bagińska and Marcin Wołoszyn published a separate article on the presence of Czermno/Cherven' in the public space)²⁶.

From 2013 to 2021, an exhibition of the artefacts from Czermno visited several Polish museum venues (primarily thanks to Jolanta Bagińska). During the project implementation, it was presented in Biłgoraj²⁷, Gniezno²⁸, and Będzin²⁹. On 22nd April 2022, a permanent exhibition dedicated to Cherven' was opened at the Dr. J. Peter Museum in Tomaszów Lubelski³⁰. On this occasion, a catalogue of religious artefacts was published as a separate (bilingual) book³¹. Currently, artefacts from Czermno are being exhibited in Krosno³², from where they are planned to be transferred to Biecz, where they will be exhibited at the Museum of the Biecz Land³³.

The presentation of our research on Cherven' Towns was also the goal of Marcin Wołoszyn's participation in the promotion of the outdoor spectacle called "The reconstruction of the Battle of Bug 1018" at the Museum of the Eastern Territories of the Old Polish Republic in Lublin (press conference on 24th June 2021)³⁴, and his participation in the exhibition *Średniowieczne źródła naszego wspólnego dziedzictwa. Sofia Kijowska – Ostrów Lednicki* (Medieval Sources of Our Common Heritage: Sophia of Kyiv – Ostrów Lednicki) at the Museum of the First Piasts on Lednica (6th May – 31st October 2022)³⁵. Mention should also be made of exhibitions in Kraków³⁶ and Hrubieszów³⁷.

Marcin Wołoszyn was also involved in developing the concept of presenting Cherven' Towns in the emerging Museum of the Eastern Territories of the Old Polish Republic in Lublin³⁸.

Closing these remarks on cooperation with museums, it should also be mentioned that an extensive interview on research into the Polish-Rus' borderlands and Cherven' Towns was given by Marcin Wołoszyn as part of the Q&A series *It was in the early days of...* (Polish: *We wczesnym to było...*), organised by the Museum of the Origins of the Polish State in Gniezno (2nd June 2022)³⁹.

It is also worth mentioning the conferences on Cherven' Towns organised during the project implementation.

In 2020, we held a meeting focusing on the silk finds from Gródek, titled *Beauty, Power, Mystery. Silk in the Byzantine Commonwealth and Beyond. Material Evidence*; see Fig. 1: 20). Due to the COVID-19 pandemic, the event was postponed several times, and ultimately took place from 18th to 20th November

Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego) 2017, vol. I, pp. 13-27 (further literature on the subject therein).

²⁶ Cf. J. Bagińska, M. Wołoszyn, *Cherven' Towns in the public space: state and perspectives*, [in:] J. Gancarski (ed.), *Archaeological open-air museums. Reconstruction and re-enactment – reality or fiction?*, Krosno (Muzeum Podkarpackie w Krośnie) 2022, pp. 285-330.

²⁷ Biłgoraj – Museum of the Land of Biłgoraj (16th January – 15th June 2018).

²⁸ Gniezno – Museum of the Origins of the Polish State (25th June – 16th November 2018).

²⁹ Będzin – Museum of the Dąbrowa Basin (15th January – 30th April 2019).

³⁰ The opening of the exhibition was accompanied by a lecture by M. Wołoszyn entitled *By Fire and Sword? Or Perhaps by Silver and Silk? Material Culture of the Polish-Rus' Borderlands in the 10th-13th centuries*.

³¹ Cf. J. Bagińska, T. Dzieńkowski, I. Florkiewicz, M. Wołoszyn (eds.), *Nawet korona królewska nie zdobi tak głowy jak krzyż. Średniowieczne dewocjonalia z Czermna = Not even the royal crown adorns the head better than the cross. Medieval religious artefacts from Czermno*, Tomaszów Lubelski (Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim/Starostwo Powiatowe w Tomaszowie Lubelskim/Leibniz-Instytut Historii i Kultury Europy Środkowej i Wschodniej (GWZO), Leipzig/Uniwersytet Rzeszowski w Rzeszowie/Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie) 2021.

³² Subcarpathian Museum in Krosno (16th October – 31st December 2023).

³³ Information communicated in a conversation with Jolanta Bagińska.

³⁴ The reconstruction itself took place on 4th July 2021 in Czumów (Hrubieszów commune). 500 reenactors and over 2000 spectators participated in the reconstruction.

³⁵ An information board titled *The Polish-Rus' Borderlands – Hillforts in Czermno-Cherven and Gródek-Volyn. The Site of Eternal Confrontation or the Beginning of Neighbourliness?* (Polish: *Pogranicze Polsko-Rusie – grody w Czermnie-Czerwieniu i Gródku-Wołyniu. Miejsce odwiecznej konfrontacji czy początku sąsiedztwa?*) was prepared. The entire exhibition consists of 24 boards, presenting Polish-Rus' contacts in the 10th-13th centuries in three languages (Polish, Ukrainian, and English).

³⁶ Kraków – E. Hutten-Czapski Museum branch of the National Museum, *Important and inconspicuous. Lead seals* (Polish: *Istotne niepozorne – ołowiane znaki pieczętne*) (9th May – 9th September 2018).

³⁷ Fr. St. Staszic Museum in Hrubieszów, exhibition *The Battle of the Bug 1018-2018* (Polish: *Bitwa nad Bugiem 1018-2018*) (27th June – 31st October 2018).

³⁸ These plans were published in the form of an article, see M. Wołoszyn, *Zanim Skrzetuski poznał Bohuna. Grody Czerwieńskie, pogranicze polsko-ruskie w wiekach średnich. Stan i perspektywy badań*, *Studia i Materiały Lubelskie* 22 (2020) pp. 11-27.

In this context, it is worth mentioning an article concerning problems with recognising the Rus' heritage in eastern Poland; see M. Wołoszyn, *Why the Bolesław Chrobry shopping centre in Chelm will not be selling King Daniel's Mineral Water. The long shadow of the Treaty of Brest-Litovsk*, [in:] M. Hardt, M. Wołoszyn (eds.), *Ostmitteleuropäische Friedensschlüsse zwischen Mittelalter und Gegenwart. Zum 65. Geburtstag von Christian Lübke*, Dresden (Sandstein) 2021, pp. 116-155.

³⁹ Cf. <https://www.youtube.com/watch?v=EeHMIz0xMgE> (accessed on: 23rd November 2023). So far, over 2,400 viewers have watched the video recording of the Q&A (23rd November 2023).

2020. The conference was organised by Iwona Florkiewicz and Marcin Wołoszyn, along with the following institutions (in alphabetical order): 1) Institute of Archaeology, University of Rzeszów; 2) Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe (GWZO), Leipzig, Germany; 3) Polish Academy of Sciences, Committee on Pre- and Protohistoric Sciences, Warsaw; 4) Saxon Academy of Sciences, Commission on Africa – Asia – Europe, Leipzig. The conference was held entirely online, using the Zoom video conference platform, with simultaneous translation provided (from English to Russian and from Russian to English). Additionally, the entire meeting was live-streamed on Facebook⁴⁰.

Over three days, we traced the finds of medieval silk fabrics from Sudan, to Israel, to Ukraine, to Russia, to the Swedish town of Birka, and from Denmark to the Caucasus. For the first time, the proceedings took place online, facilitating further internationalisation of research into the Polish-Rus' borderlands. As many as 22 of the 37 lecturers were from outside Poland, representing 11 countries: Denmark – 1 person, Israel – 2 people, Germany – 3 people, Czech Republic – 2 people, Russia – 4 people, Switzerland – 1 person, Sweden – 3 people, Hungary – 1 person, Ukraine – 3 people, the United Kingdom – 1 person, the USA – 1 person. Silk is one of the trademark products of the Byzantine Empire⁴¹. I cannot help but feel very satisfied that silk fabric fragments discovered in Gródek in the 1950s – after being forgotten for 60 years – are now being reintroduced into global Byzantine studies.

In 2021, the results of research conducted on the territory of Cherven' Towns were presented during a summer school titled *Germania Slavica versus Polonia Ruthenica in the Context of Medieval Europeanisation* (21st-25th November 2021; see Fig. I: 21). The meeting received funding from the Polish-German Foundation for Science (project 2020-16), the University of Rzeszów, and the Leipzig Research Centre (GWZO). The organisers were Iwona Florkiewicz and Marcin Wołoszyn, along with the Institute of Archaeology at the University of Rzeszów, the Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe (GWZO) in Leipzig, the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences (Warsaw), the Institute of National History of the National Academy of Sciences of Belarus (Minsk), and the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (L'viv).

The terms *Germania Slavica* and *Polonia Ruthenica* appearing in the title of the meeting refer to the studies of Klaus Zernack (1931-2017). The medieval transformation, including colonisation, led to the emergence of mixed areas, where the new overlapped with the older substrate (for example, in terms of ethnicity). However, the old did not disappear, and ultimately, a new quality emerged, a hybrid area, which we can describe using the Greek term *palimpsest*⁴². Klaus Zernack (building on older concepts) proposed that areas of this mixed nature be referred to as *Germania Slavica* (the lands of the Polabian Slavs within the medieval Holy Roman Empire), *Rossia Fennica*, *Rossia Siberica*, and *Polonia Ruthenica*, referring to the Rus' lands in the 14th century, forming part of the *Corona Regni Poloniae*⁴³.

It seems to me that the use of terms such as *Polonia Ruthenica* or *Germania Slavica* should facilitate the organisation of comparative studies, where the transformation of Piast Poland into Jagiellonian Poland will not be perceived from the perspective of so-called postcolonial studies but through the juxtaposition of territories whose culture has acquired the character of a palimpsest.

Due to the COVID-19 pandemic, this meeting was also held entirely online (using the Zoom platform). It had an international character; out of the 36 lectures given, 14 were prepared by researchers from outside Poland (Belarus: 3 presentations; Germany: 9 presentations; Ukraine: 2 presentations). The entire proceedings were simultaneously translated into German/Polish/Russian⁴⁴.

⁴⁰ Up to 100 individuals participated in the online conference. 40 of them were active participants, namely all the Presenters. The remaining group (approximately 60 individuals) were so-called passive participants who had previously registered by completing a detailed survey prepared by us. The number of Facebook users who actively responded to the conference event (expressed interest in participation, etc.) was 516.

⁴¹ Cf. J. Galliker, *Silk in the Byzantine World Technology and Transmission*, [in:] L. Brubaker, R. Darley, D. Reynolds (eds.), *Global Byzantium. Papers from the Fiftieth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Publications of the Society for the Promotion of Byzantine Studies 24, London 2022 (Routledge), pp. 59-86.

⁴² Cf. A. Zalewska, *Palimpsest*, [in:] <https://cbh.pan.pl/en/palimpsest> (accessed on: 23rd November 2023); for the (20th-century) Polish-(Bela)Rus' borderlands see F. Ackermann, *Palimpsest Grodno. Nationalisierung, Nivellierung und Sowjetisierung einer mitteleuropäischen Stadt 1919-1991*, Wiesbaden (Harrassowitz) 2011.

⁴³ Cf. K. Zernack, 'Ostkolonisation' in *universalgeschichtlicher Perspektive*, [in:] G. Hübinger, J. Osterhammel, E. Pelzer, E. Schulín (eds.), *Universalgeschichte und Nationalgeschichten*, Freiburg (Rombach) 1994, pp. 105-116; Ch. Lübke, *Germania Slavica und Polonia Ruthenica*, [in:] K. Herbers, N. Jaspert (eds.), *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa*, Europa im Mittelalter 7, Berlin (Akademie Verlag) 2007, pp. 175-190.

⁴⁴ Based on the "Registration Report" sourced from the Zoom platform, participation in the "GSvPR" seminar was as follows: Day 1 – 133 individuals // Day 2 – 150 individuals // Day 3 – 117 individuals // Day 4 – 109 individuals. These included scholars, students, and history enthusiasts from Poland, Ukraine, and Belarus.

Finally, in 2022, Cherven' Towns were presented at a round table session during the Byzantine Congress (24th International Congress of Byzantine Studies Byzantium – Bridge Between Worlds, Venice / Padua, 22nd-27th August 2022). The session was titled *Guarding the frontier or trading on the border: The borders of the Byzantine Commonwealth and their function* (organised by Perica Špehar [Belgrade] together with Marcin Wołoszyn)⁴⁵.

To conclude, it is worth mentioning that the research results were also presented at other conferences: in 2021 in Lublin⁴⁶, Kraków⁴⁷, Kiel (two presentations)⁴⁸, Rzeszów⁴⁹, and Vilnius⁵⁰; in 2022 in Lublin⁵¹ and Leipzig⁵².

*

Another area of our activity is the internet. Activities in this field are carried out by Iwona Florkiewicz. She takes care of presenting the project's progress on Facebook⁵³. At the time of writing this (23rd November 2023), the project's profile has been "liked" by over 4,100 people and "followed" by over 4,300 people.

In 2018, a website was created⁵⁴, which posts information about the tasks carried out within the individual projects concerning Cherven' Towns. This is primarily related to all kinds of events such as exhibitions, conferences, and presentations. We also share publications there, which are additionally available on the academia.edu profile⁵⁵. In 2020, the website was fully translated into English, Ukrainian, and German.

In 2015, a Youtube channel was created⁵⁶, which posts videos e.g. from excavations carried out as part of the grant project. As of today (23rd November 2023), the channel has had over 7,700 views in total.

*

It should also be added at this point that a separate project – funded by the Ministry of Education and Science – is currently being implemented. It is dedicated to developing a strategy for the protection and promotion of Czeremno in cooperation with its residents⁵⁷. These studies are coordinated by Katarzyna Radziwiłko (see Fig. I: 22-23).

*

In an obvious manner, Russia's full-scale invasion of Ukraine (see Fig. I: 24-26) constitutes a watershed moment in world history.

These events have direct significance for research on the Polish-Rus' borderland. The freezing of scientific contacts with the Republic of Belarus and the Russian Federation (fully justified)⁵⁸, coupled with the

⁴⁵ Programme: https://byzcongress2022.org/wp-content/uploads/2022/08/ICBS22_Final-Programmeme_19_08_2022.pdf (accessed on: 13th December 2023).

Dissemination of research results also involved the preparation of an article in Czech: M. Wołoszyn, *Červeňské hrady – stav a perspektivy výzkumu. Příspěvek k problematice formování východní hranice piastovské monarchie*, [in:] I. Boháčová, P. Sommer (eds.), *Český stát 10. století – začátky, společnost, kultura*, Praga (Centrum mediévistických studií // FILOSOFIA nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR) 2020, pp. 171-200.

⁴⁶ Conference: 36 Lubelska Konferencja Badania archeologiczne w Polsce Środkowo-wschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie (36th Lublin Conference on Archaeological Research in Central-Eastern Poland, Western Belarus, and Ukraine), Lublin, 26th-27th May 2021. Lecture: M. Wołoszyn, T. Dzieńkowski, A. Hyrczała, B. Bartecki, B. Borowska, I. Hajdas, *Stare i nowe w badaniach wczesnośredniowiecznych cmentarzysk zespołu osadniczego w Gródku-Wołyniu* (Old and new in the research of early medieval cemeteries within the settlement complex in Gródek-Wołyń).

⁴⁷ Conference: 27th International Congress of Onomastic Sciences, 22nd-27th August 2021, Kraków, Poland. Lecture: M. Wołoszyn, Ch. Zschieschang, *The landscape around the Cherven' Towns in the light of toponomastic research*.

⁴⁸ Conference: 27th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, session No. 273, 8th-11th September 2021, Kiel, Germany. Lecture: T. Dzieńkowski, I. Florkiewicz, M. Wołoszyn, *Beyond the Millenium Research Project. Early medieval hillforts in east central Poland – current state of research approaches* and session No 375. Lecture: M. Wołoszyn, Ch. Zschieschang, *Digging on the Edge. The Early History of the Polish-Ruthenian Border Zone*.

⁴⁹ Conference: 22nd International and Nationwide Conference on Onomastics (MiOKO), 14th-16th October 2021, Rzeszów, Poland. Lecture: M. Wołoszyn, Ch. Zschieschang, *Badania toponomastyczne okolic Grodów Czerwieskich* (Toponymic research of the vicinity of the Cherven' Towns).

⁵⁰ Conference: *From paganism to Christianity. Burial rites during the transition period*, Vilnius, 11th-12th October 2021. Lecture: B. Bartecki, B. Borowska, T. Dzieńkowski, I. Hajdas, A. Hyrczała, M. Wołoszyn, *New cemetery finds from Gródek on the Western Bug*.

⁵¹ Conference: 37 Lubelska Konferencja Badania Archeologicznego w Polsce Środkowo-Wschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie (37th Lublin Conference on Archaeological Research in Central-Eastern Poland, Western Belarus, and Ukraine), Lublin, 7th-8th November 2022. Lecture: T. Dzieńkowski, M. Maziarz, P. Maruszczak, Ł. Pospieszny, R. Ryndziejewicz, M. Wołoszyn, *Czeremno, stan. 2: podgrodzie – osada – gród? Problem archeologiczny i konserwatorski. Badania weryfikacyjne w 2022 r. (Czeremno, site 2: suburb – settlement – hillfort? An archaeological and conservation issue. Verification excavations in 2022)*.

⁵² Conference: *Commodities and the History of their Entanglements in East Central and Eastern Europe*, Leipzig, 6th-8th August 2022. Lecture: M. Cybulska, M. Wołoszyn, *Threads across borders. The medieval silks from Gródek upon the Bug River in a broader context*.

⁵³ Cf. <https://www.facebook.com/GrodyCzerwieskie> (accessed on: 13th December 2023).

⁵⁴ Cf. <https://grodyCzerwieskie.pl/> (accessed on: 13th December 2023).

⁵⁵ Cf. <https://independent.academia.edu/GrodyCzerwieskie> (accessed on: 13th December 2023).

⁵⁶ Cf. https://www.youtube.com/channel/UCS0Xhl_9iW5J2cSgO3C2Vsg (accessed on: 13th December 2023).

⁵⁷ Science for Society Programme (Polish: Nauka dla Społeczeństwa), project titled *Ex oriente lux – modernisation and internationalization of research on the heritage of Eastern Poland* (Polish: *Ex oriente lux – modernizacja i umiędzynarodowienie badań nad dziedzictwem Polski wschodniej*) (grant No. NdS/543907/2021/2022).

⁵⁸ On the 11th November 2022, I resigned from the Scientific Council of the journal "Краткие сообщения Института археологии" (published by the Institute of Archaeology RAN), expressing my opposition to the Russian aggression.

war destruction in Ukraine, radically limit the implementation of research on the borderland in cooperation with colleagues from Eastern Slavic countries.

Nevertheless, the formation of a research team including researchers from Kyiv started already in February 2022⁵⁹. The scholarships obtained in 2022 by Nataliia Khamaiko, Anastasiia Korokhina, Marina Sergeeva, and Olena Zhurukhina⁶⁰ enabled them (and their children) to live outside Ukraine, and provided researchers of Cherven' Towns with access to unique knowledge of the material culture of ancient Rus'.

A breakthrough for our cooperation with Ukraine was securing funding from the budget of the Free State of Saxony for the year 2023 (financial instrument TG 70: *Historische Datensammlungen für nachhaltige Entwicklung: Die Umwelt- und Seuchengeschichte des osteuropäischen Kontaktraums (inklusive Ukraine) seit dem hohen Mittelalter*). Thanks to these funds, it became possible, among other things, to prepare studies on selected artefacts from Czeramno, which are published in this volume (see above)⁶¹.

The continued stay of our colleagues from Kyiv in Germany (from 2024 onwards) is made possible by individual scholarships awarded to Anastasiia Korokhina⁶² and Olena Zhurukhina⁶³.

*

The Russian invasion of Ukraine also impacts our efforts to disseminate knowledge about Cherven' Towns.

Since February 2022, millions of Ukrainian citizens have begun leaving their country (see Fig. I: 27-29), with a significant portion settling in Poland, which is no longer ethnically homogeneous as it was in the times of the People's Republic of Poland. At least from this moment, creating a narrative about the Polish-Rus' borderland and Polish-Rus' relations that would be acceptable to all heirs of the former Polish-Lithuanian Commonwealth might seem like an absolute necessity. However, this is not the case, and the year 2023 spectacularly demonstrated that Polish-Ukrainian reconciliation may not take place after all⁶⁴.

For this reason, joint Polish-Ukrainian research on the Piast and Rurik dynasties era could be an opportunity to develop positive experiences that could facilitate understanding in assessing later events. Based on this assumption, a pilot project titled *Beginnings of Neighbourliness: Education, Science, Fun, Part I, Development of the Concept of the Archaeology of Poland Textbook in the Ukrainian language* was implemented at the University of Rzeszów in autumn 2023, funded by a grant from the Mieroszewski Centre⁶⁵. The meeting was attended by staff from the University of Rzeszów and by Ukrainian researchers (from Kyiv/Leipzig: Nataliia Khamaiko, Anastasiia Khorokhina) and L'viv (Yaroslav Pohoralsky, Natalia Bilas).

Let us hope that Cherven' Towns – rather than being a source of dispute, which begins our story – will become the *Golden Apple* of European (including Polish and Ukrainian) research on borderlands.

*

One does not have to be a Russophobe to recognise that one of Russia's greatest problems is its complete inability to wield soft power. Research on Czeramno and Gródek – initiated with great fanfare in 1952 – could not succeed precisely because of Moscow's unbearable dominance over Poland and other countries/nations of Central and Eastern Europe. The Red Army left Poland in 1993, and since then, we have witnessed a steady, systematic increase in Poland's gross domestic product. The incredibly hard work of my

⁵⁹ It should be emphasized that this decision was made by the entire Research Centre in Leipzig, led by the Director of the GWZO – Maren Röger, who in February 2022 decided to allocate part of the GWZO's budget (earmarked for funding scholarships for researchers outside Leipzig) to support researchers from Ukraine.

⁶⁰ Cf. N. Khamaiko, Volkswagen Foundation, Project *Archaeozoology of Kyivan Rus'*. Research status and perspectives // A. Korokhina, Volkswagen Foundation, Project *Byzantine amphorae from East-Central and Eastern Europe. Distribution. Technological analysis* // M. Sergeeva, O. Zhurukhina – GWZO's own funds, Leipzig. A major role in preparing these first applications was played by Martin Bauch.

⁶¹ A separate matter concerns the work carried out in collaboration with colleagues from L'viv (Y. Pohoralsky), Kyiv (O. Komar), Kraków (M. Krapiec), and Zürich (I. Hajdas), thanks to which it will be possible to establish the foundations for absolute dating of medieval Ukraine.

⁶² Cf. A. Korokhina: A. von Humboldt Foundation (Philipp Schwartz Initiative), project: *FROM BYZANTIUM WITH LOVE. Byzantine amphorae finds from East-Central, Eastern and Northern Europe (10th-13th century). An archaeometric approach*. The project is implemented together with Nataliia Khamaiko (Kyiv/Leipzig), M. Wołoszyn (Leipzig/Rzeszów), as well as other researcher from Poland (Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences [M. Auch, M. Trzeciński]), France (Lyon: CNRS, Maison de l'Orient et de la Méditerranée [S.Y. Waksman] / University of Marseille [M. Tymoshenko]), and Germany (Leipzig: University of Leipzig [G. Klöß]).

⁶³ Cf. O. Zhurukhina: Gerda Henkel Foundation, project: *Everything counts in large amounts. Kyivan Rus' glass – manufactured locally or imported? An archaeometric approach* (under evaluation). The research is to be conducted by a team including N. Khamaiko (Kyiv/Leipzig), M. Wołoszyn (Leipzig/Rzeszów), along with researchers from Poland (I. Florkiewicz, S. Wajda), Germany (M. Bode), and the Netherlands (S. Merkel).

⁶⁴ On the subject of Polish-Ukrainian relations in the years 2022-2023, see A. Szeptycki, *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie*, Warsaw (Scholar) 2023.

⁶⁵ Agreement No. 14/2023 within the initiative for dialogue and understanding between Poles and the nations of Eastern Europe in the 1st Open Competition of the J. Mieroszewski Centre.

compatriots, membership in the European Union – but also the kindness of neighbours, who have abandoned the customary invasions of Poland – have made Poland’s spectacular economic growth possible.

As a result, in 2010 – as already mentioned – institutions were established to fund Polish science on a scale that my predecessors could only dream of. At the same time – in the autumn of 2010 – field surveys were conducted under the direction of Andrzej Kokowski, Marcin Piotrowski, and Artur Troncik in the area of Czeremno, the results of which are published in this book presented to the Reader.

History written with a capital letter (the victory of democracy over the USSR, a radical improvement in Polish-German relations, Poland’s economic development) coincided with the history written by ordinary people: if it were not for the goodwill, determination, and hard work of researchers from Hrubieszów, Kyiv, Kraków, Leipzig, Lublin, Rzeszów, Saint Petersburg, Tomaszów Lubelski, Warsaw, Wrocław, and Zamość, it would never have been possible to publish over ten volumes presenting the results of past research in Czeremno and Gródek.

Unfortunately, this era has come to an end. To avoid accusations of being guided by Polish phobias in assessing Russia⁶⁶, instead I will quote a Russian and a British scholar in turn.

Sergei Medvedev wrote in his essays published several years ago: “The only prospect is of Russia’s inevitable collision with reality, healing itself of its empty ambitions, imagined offence and its inferiority complex, and coming to terms with its status as a mediocre country of average income.” Russia must understand “[...] that the West’s only wish is to see a stable and non-aggressive Russia, even if it has an authoritarian government. All that remains is to hope that Russia’s recovery from its post-Soviet resentment does not prove to be as tortuous and bloody as was Germany’s healing process to recover from its Weimar resentment”⁶⁷.

Sadly, it was not to be.

As Timothy G. Ash writes, “After Vladimir Putin’s armies invaded Ukraine on Thursday 24 February 2022, Europe went all the way back. On the very soil where the Wehrmacht and SS had waged a war of terror between 1941 and 1944, a war of terror was now prosecuted by Russian forces: indiscriminate shelling of cities, torture and execution of civilians, rape. [...] Mariupol, the port city on the Sea of Azov which Russia targeted to complete its ‘land bridge’ from Crimea to the Donbas, was so pulverised by Russian artillery that it looked like Warsaw in 1945, a city of ruins. [...] For seventy-seven years since 1945, people had compared this or that European villain to Adolf Hitler. For seventy-seven years, this had been indefensible hyperbole. [...] But now, for the first time, a comparison with Hitler seemed appropriate”⁶⁸.

One does not need to be Clausewitz to understand that Moscow poses a direct threat not only to Ukraine, Lithuania, or Poland, but to the entire European Union. If the Union – with its wealth and technological advantage – cannot stand to give up a few percent of its luxury to defend the independence of Kyiv, what value will the lofty declarations of European officials about climate protection or minority rights have for China, India (and of course, Russia)?

For research on Cherven’ Towns, the prospect of a third world war is not the only threat. Given Europe’s inability to defend itself, it would merely take for eastern Poland to turn into a no-man’s-land accessible only to increasingly lethal drones.

The future is difficult to predict. Therefore, I would like to conclude this introduction by stating that today – *when the horizon flickers and the clang of iron is heard*⁶⁹ – we (myself and the whole team of Authors, Translators, Reviewers, Illustrators, and Administrative Staff who took part in the preparation of the series of books about Cherven’ Towns)⁷⁰ can proudly say that we have made good use of the time History and three decades of non-imperial Russia gave us.

Marcin Wołoszyn
Leipzig-Rzeszów, 24th December 2023

⁶⁶ I cannot help but quote Marek Cichocki here: “I know, I am Polish, so I will never be granted the status of an objective observer in Europe in this matter [assessment of Russia – M.W.]”; cf. M. Cichocki, *Walka o świat*, Warszawa (Państwowy Instytut Wydawniczy) 2022, p. 123.

⁶⁷ Cf. S. Medvedev, *The Return of the Russian Leviathan*, London (Wiley) 2019, p. 228.

⁶⁸ Cf. T. G. Ash, *Homelands. A Personal History of Europe*, London (Vintage/Penguin Random House UK) 2024, pp. 321f.

⁶⁹ The quote is from the poem *Filandia* by the Kraków poet Marcin Świetlicki; cf. M. Świetlicki, *Wiersze*, Kraków (wydawnictwo emg) 2011, pp. 424f. The fragment was translated into English by A. Sosenko.

⁷⁰ The acknowledgments for those who contributed to the creation of this book can be found in the introduction to volume I, *Plates*.

MARCIN WOŁOSZYN

WPROWADZENIE

Podstawowym zamiarem redaktora niniejszego tomu jest zaprezentowanie serii zabytków, które pozyskano jesienią 2010 i wiosną 2011 na terenie wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego we wsi Czerxmno, który jest identyfikowany z grodem Czerwień, znanym ze staroruskich przekazów pisanych.

Prace z lat 2010-2011 – zrealizowane z inicjatywy Profesora Andrzeja Kokowskiego (Instytut Archeologii UMCS), przy udziale mgr Marcina Piotrowskiego (wówczas Instytut Archeologii UMCS) i we współpracy z Arturem Troncikiem (firma PROSPEKCJA) oraz przy zastosowaniu wykrywaczy do metali – przyniosły fantastyczne rezultaty, ale i uświadomiły konieczność całościowego opracowania znalezisk tak z Czerxmna, jak i pobliskiego Gródka (wczesnośredniowieczny gród Wołyń). Czerxmno, jak i Gródek – opisywane nieraz jako Grody Czerwieńskie – były wymownym (ale i przygnębiającym) przykładem zapóźnień w badaniach nad pograniczem polsko-ruskim, w których naukowa stagnacja mieszała się z rabunkiem pięknych zabytków, o czym z melancholią pisał dwie dekady temu zamojski archeolog, Jerzy Kuśnierz: „Sławne grody wydane zostały na pastwę zbieraczy i rabusiów starożytności, wyposażonych w nowoczesne detektory metali, siejących zniszczenie na obiektach przy biernej postawie służb konserwatorskich [...]”¹.

Szczęśliwie to właśnie w 2010 roku uruchomiono w ramach polskiego ministerstwa nauki (obecna nazwa Ministerstwo Edukacji i Nauki, od 2024 r. Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego) *Narodowy Program Rozwoju Humanistyki*. Jego celem było (i jest) zapewnienie ciągłości i stabilności w realizacji wieloletnich projektów naukowych polskich humanistów, w tym specjalistów z zakresu nauk o przeszłości. Wszak ani długi wiek XIX (1789-1914), ani jego krótszy następca (1914-1989) nie były dla polskich naukowców łaskawe². Realia PRL – tak systemowa bieda, jak i cenzura polityczna – decydowały o tym, że w wielu inicjatywach naukowych formułowanych po 1945 roku był widoczny brak ciągłości. Dobrym tego przykładem są właśnie Grody Czerwieńskie – niedostatki w badaniach tego regionu wynikały tak z zakresu tematycznego (badania nad relacjami Polski i jej wschodnich sąsiadów w warunkach wymuszanej narracji o odwiecznej przyjaźni narodów tworzących Układ Warszawski), jak i realiów cywilizacyjnych Polski wschodniej (po utracie przez Polskę Lwowa i Wilna na wschód od Wisły brak dużych ośrodków naukowych)³. W rezultacie projekt

¹ Por. J. Kuśnierz, *Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic*, Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne 1 (2003), s. 6-22, tu s. 22.

² Jak zauważa we wspólnym studium o przeobrażeniach dziewiętnastowiecznego świata Jürgen Osterhammel: „W przededniu I wojny światowej w wielu krajach nowoczesny system naukowy, jaki w swoim podstawowym zarysie przetrwał po dziś dzień, osiągnął instytucjonalną dojrzałość. Nauka stała się potężną wykładnią na skalę światową i kulturalną instytucją cieszącą się wyjątkowym prestiżem. Kto nie przejął naukowych standardów argumentowania i uzasadniania, znajdował się w defensywie”; por. J. Osterhammel, *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Poznań (Wydawnictwo Poznańskie) 2020³, s. 1034 i n. Książkę czyta się z przyjemnością, ale niestety wśród owych *wielu krajów* nie było miejsca na – podzieloną między trzech zaborców – Polskę.

Po dwudziestoletnim *intermezzo* (1918-1939) Berlin i Moskwa uczyniły z Polski część tzw. skrwawionych ziem, por. T. Snyder, *Skrwawione ziemie: Europa między Hitlerem a Stalinem*, Warszawa (Świat Książki) 2015².

Okres po 1945 r. – jak słusznie zauważa Tony Judt – był znacznie spokojniejszy od lat wojny, ale: „[...] był to spokój więziennego dziedzica, wymuszony [sowieckimi – M.W.] czołgami”; por. T. Judt, *Powojnie. Historia Europy od roku 1945*, Poznań (Rebis) 2008, s. 18.

³ Historia badań nad Grodami Czerwieńskimi na tle historii Europy w XIX-XX w. zob. M. Wołoszyn (red.), *From Cherven' Towns to Curzon Line*.

kompleksowych badań nad Grodami Czerwieńskimi bardzo dobrze wpisywał się w ramy konkursu NPRH, co ostatecznie umożliwiło pozyskanie środków z Ministerstwa.

*

Przygotowując wniosek grantowy miałem świadomość, iż planowane przedsięwzięcie będzie bardzo trudne i wyczerpujące. Ogromne ilości wykopanych, ale nigdy nie uporządkowanych zabytków, ogromne oczekiwania co do rezultatów, konieczność pracy na styku archeologii i historii, i wreszcie braki logistyczne Polski wschodniej nie napawały optymizmem. Nie byłem jedynym sceptykiem. Dwie dekady temu Elżbieta Kowalczyk-Heyman wyliczając różnorakie problemy związane z badaniami nad Czermnem i Gródkiem stwierdziła, iż: „[...] uzyskanie odpowiedzi na te pytania jest możliwe przy połączeniu wiedzy historyka i archeologa, ale daleka jestem od przypuszczenia, że w obecnym stanie badań można osiągnąć zadowalający rezultat”⁷⁴. Z kolei Teresa Dunin-Wąsowicz (uczestnicząca w badaniach z lat 1950-tych) pisała, że: „[...] bezpowrotnie zmarnowano część badań pochodzących z Grodów Czerwieńskich, które mogły być ‘złotym jabłkiem’ dla archeologów polskich”⁷⁵.

Ostatecznie fatum ciężące nad Grodami Czerwieńskimi udało się przełamać. Od 2016 roku systematycznie ukazują się tomy prezentujące wyniki badań dawnych w Czermnem, Gródku, na terenie obu stanowisk realizowane są prace wykopaliskowe, a pozyskane szczątki ludzkie, czy zabytki archeologiczne analizowane są w najlepszych laboratoriach świata (m.in. ETH Zurych, MPI Lipsk). Wyniki tych prac są prezentowane na wielkich międzynarodowych kongresach i na łamach wiodących czasopism archeologicznych na świecie.

Jestem przekonany, że cel jaki przyświecał mi w momencie składania wniosku w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki został osiągnięty. Udało się nadrobić zaległości w badaniach Czerмна i Gródka, wyniki badań dawnych zostały w całości opublikowane. Zorganizowano aż 10 konferencji na temat problematyki pogranicza polsko-ruskiego.

Należy w tym miejscu jeszcze dodać, że badania nad Grodami Czerwieńskimi to jeden z bardziej spektakularnych dowodów na to, że współpraca polsko-niemiecka jest możliwa i że może ona przynieść naprawdę wartościowe efekty. Dziś, u schyłku 2023 roku oba stanowiska należą do dobrze rozpoznawalnych w polskiej mediewistyce. Ważne by stały się teraz interesujące w perspektywie mediewistyki ogólnoeuropejskiej – ale zaszcłoci na tym polu to już ogólna bolączka polskiej nauki.

*

Realizację prac badawczych rozpoczęto w 2013 r. Do 2019 zamknięto część pierwszą⁶, w latach 2018-2023 zrealizowano projekt *Złote jabłko polskiej archeologii. Zespoły grodowe w Czermnem i Gródku (Grody Czerwieńskie)*, część II, *Dokończenie prac dokumentacyjnych* (NPRH, nr 11H 18 0344 86). Niniejsze opracowanie zamyka prace badawcze realizowane w Czermnem i Gródku dzięki środkom Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki.

*

Książka składa się z trzech tomów, w wydanym w 2022 roku zamieszczono rysunki i zdjęcia zabytków, które omówiono w dwóch – wydanych w latach 2023 i 2024 – tomach. O układzie książki zadecydowały liczba i charakter zabytków.

Wieś Czermnno (lokalizacja Czerмна por. Ryc. I: 16-18)⁷ leży na terenie powiatu tomaszowskiego, zabytki z lat 2010-2011 trafiły więc ostatecznie do tamtejszej placówki muzealnej, a więc do Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim⁸. Z tego właśnie powodu pierwszy rozdział niniejszej książki –

The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th-21st cc. = *Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII-XXI w.*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = *Frühzeit Ostmitteleuropas 3: 1-2*, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa e. V. [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego) 2017, vol. I-II; o rozwoju polskiej archeologii, w tym o zasadach jej finansowania zob. M. Wołoszyn, *Wie betreibt man Archäologie in einem Land, in dem es nur um „warmes Wasser aus dem Wasserhahn“ geht? Zur frühgeschichtlichen Archäologie in Polen nach der Wende*, [w:] J. Drauschke, R. Prien (red.), *Quo Vadis Frühgeschichtliche Archäologie?*, Studien zu Spätantike und Frühmittelalter 9, Hamburg (Verlag Dr. Kovač) 2020, s. 185-267.

⁴ Por. E. Kowalczyk-Heyman, *Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego. Na styku historii i archeologii*, Kwartalnik Historyczny 57 (2000), s. 41-76, tu s. 56.

⁵ Por. T. Dunin-Wąsowicz, *Głos w dyskusji*, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków (Universitas) 2000, s. 251-253, tu s. 251.

⁶ Projekt nosił tytuł: *Złote jabłko polskiej archeologii. Zespoły grodowe w Czermnem i Gródku (Grody Czerwieńskie) – chronologia i funkcja w świetle badań dawnych oraz weryfikacyjnych* (NPRH, nr 12H 12 0064 81).

⁷ Ryciny znajdują się w tomie I.

⁸ Zabytki z badań realizowanych w 1952 r. oraz w latach 1972-1977 znajdują się zasadniczo w Zamościu (Muzeum Zamojskie), te, z 1997 r. w Tomaszowie Lubelskim.

przygotowany przez J o a n n ę D z i u r ę – jest poświęcony twórcy muzeum w Tomaszowie, lekarzowi, ale i kolekcjonerowi, pasjonatowi archeologii, historii sztuki, czyli dr. Januszowi Peterowi (1891-1963).

W następnym rozdziale J o l a n t a B a g i ń s k a, B a r b a r a C h u d z i ń s k a, T o m a s z D z i e ń k o w s k i. I w o n a F l o r k i e w i c z oraz M a r c i n W o ł o s z y n przedstawili ramy organizacyjne prac badawczych zrealizowanych w latach 2010-2011.

Z naciskiem należy podkreślić, że nie wszystkie prezentowane w tym tomie zabytki odkryto w trakcie prospekcji z lat 2010-2011. Czerрно však było (i jest) penetrowane na masową skalę przez detektorystów. W tomaszowskim muzeum przechowywana jest znaczna seria zabytków z okresu rzymskiego i z wczesnych faz wędrówek ludów, jakie miano odkryć w Czerрно. W niniejszym tomie omówiła je B a r b a r a N i e z a b i t o w s k a - W i ś n i e w s k a. Dla większości z nich brak jednak danych o miejscu odkrycia, warto o tym pamiętać. Z Czerрна nie znamy np. cmentarzyska czy osady z I-IV w. n.e. Nie można więc wykluczyć, że podawana przez detektorystów lokalizacja „Czerрно” jest bardziej próbą legalizacji znalezisk poprzez powiązanie ich z bardzo znanym stanowiskiem archeologicznym niż informacją o prawdziwym miejscu odkrycia.

W kolejnych rozdziałach skoncentrowano się na zabytkach wczesnośredniowiecznych. P i o t r K o t o w i c z omówił militaria (zgodnie z panującym w badaniach bronioznawczych zwyczajem do opracowania tego włączono również elementy rzędu i wyposażenia końskiego – w postaci rozdzielnicy i okuć ogłowia oraz podków), B a r b a r a C h u d z i ń s k a oraz M a r c i n W o ł o s z y n ozdoby i części stroju (ozdoby głowy [kabłączki skroniowe, zausznice, kołty, diademy], szyi [zawieszki, paciorki], rąk [obraczki i pierścionki, w tym sygnety; bransolety], części stroju [sprzączki, klamry, szpile, zapinki, okucia rzemieni, toreb, guziki, kabłączki i żabki stosowane do zawieszenia różnych rzeczy przy pasie]). Ten ostatni rozdział został uzupełniony o tekst E d y t y K i e ł b o ń, która przedstawiła zawieszki dzwoneczkowate.

Ozdobom ze szkła (paciorki oraz bransolety) obszerne studium poświęciła S y l w i a W a j d a, która zestawiała dane o zabytkach nie tylko z Czerрна, ale i pobliskiego Gródka. Analogie dla tych materiałów pochodzą oczywiście z Rusi – rozważania o szkle z Czerрна/Gródka zdecydowano się więc wzbogacić o opracowanie O l e n y Ż u r u c h i n y na temat szklarstwa na terenie Kijowa.

Zabytki związane z chrześcijaństwem, nie tylko dewocjalia (krzyże-enkolpiony, krzyże zawieszki) ale i np. przybory pisarskie (stilusy) zaprezentowali B a r b a r a C h u d z i ń s k a i M a r c i n W o ł o s z y n.

Nieliczne znaleziska monet – z okresu rzymskiego, średniowiecza, epoki nowożytniej, ale i XX-go wieku – omówili J o a n n a D z i u r a i M a r c i n W o ł o s z y n.

Kolejne dwa rozdziały przygotowała I w o n a F l o r k i e w i c z, zostały one poświęcone zabytkom sfragistycznym (przede wszystkim pieczęciom)⁹ oraz zabytkom związanym z handlem (m.in. elementy wag, odważniki).

M a r i n a S i e r g i e j e w a omówiła zabytki wykonane z kości i rogu, a cały zespół archeologów (M i c h a ł A u c h, V o l o d y m y r B e l s k y i, A n a s t a s i j a K o r o c h i n a, N a t a l i j a C h a m a j k o, M a c i e j T r z e c i e c k i, M a r i j a T y m o s z e n k o, S y l v i e Y o n a W a k s m a n, M a r c i n W o ł o s z y n) fragmenty bizantyńskich amfor.

J o l a n t a B a g i ń s k a i M a r c i n W o ł o s z y n omówili kamienne przęśliki, a M a c i e j W a w r z c z a k oraz M a r c i n W o ł o s z y n inne zabytki kamienne (m. in. osełki).

Ogromna seria zabytków związanych z pozyskiwaniem żywności została omówiona przez J o l a n t ę B a g i ń s k ą, B a r b a r ę C h u d z i ń s k ą i M a r c i n a W o ł o s z y n a, a te związane z gospodarstwem domowym i rzemiosłem została zestawiona przez J o l a n t ę B a g i ń s k ą i B a r b a r ę C h u d z i ń s k ą.

W ostatnim rozdziale M a c i e j W a w r z c z a k omówił zabytki krzemienne, na ogół wytworzone w epoce kamienia, ewentualnie brązu i wtórnie wykorzystane w wiekach średnich.

W ostatnich dwóch rozdziałach zestawiono poszczególne omówione w tomie zabytki w wersji tabelarycznej (J o l a n t a B a g i ń s k a, B a r b a r a C h u d z i ń s k a, I w o n a F l o r k i e w i c z) oraz wspomniane w trakcie analizy miejscowości (B a r b a r a C h u d z i ń s k a, I w o n a F l o r k i e w i c z, N a t a l i a C h a m a j k o,

⁹ Plomby typu drohiczyńskiego z Czerрна przedstawiono w osobnym opracowaniu, zob. I. Florkiewicz, A. Jusupović, A. Musin, *The Sphinx of Slavic Sigillography – small lead seals of „Drohiczyn type” from Czerрно. Material evidence = Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby „typu drohiczyńskiego” z Czerрна. Podstawy źródłowe*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 6: 2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Saint Petersburg-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa e. V. [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego/Институт истории материальной культуры Российской академии наук) 2020.

B a r b a r a Z a j ą c). W tym ostatnim przypadku nazwy podano w kilku formach zapisu: polskiej, angielskiej i wschodniosłowiańskiej (w zależności od dzisiejszej lokalizacji białoruskiej, rosyjskiej lub ukraińskiej).

Należy jeszcze dodać, że pierwotnie w niniejszym tomie miały znaleźć się liczne mapy prezentujące lokalizację poszczególnych znalezisk. Wobec tragicznej – i zupełnie niespodziewanej – śmierci Piotra Zagórskiego zadanie to zostanie wykonane w roku 2025.

Specjalne podziękowania należą się recenzentom trzech tomów, byli to Professor Dr. Sebastian Brather (Fryburg Brygowijski), Mgr. Jan Mařík, Ph.D. (Praga) oraz PhDr. Lumír Poláček, CSc. (Brno).

*

Niniejszy tom nie jest bynajmniej jedynym owocem realizacji projektu *Złote jabłko polskiej archeologii...*, część II.

W tym miejscu należy przede wszystkim przypomnieć, że w 2021 roku opublikowano tom na temat ceramiki z Gródka (lokalizacja Gródka por. Ryc. I: 16-17, 19)¹⁰.

Niezwykle ciekawe uzupełnienie prac z lat 50-tych ubiegłego stulecia przyniosły prace wykopaliskowe prowadzone w latach 2017-2019 na terenie Gródka.

W ramach opracowania fragmentów naczyń ze stanowiska Gródek 35 (piece ze zbożem) okazało się, że datowanie radiowęglowe ziaren zbóż nakazuje postarzenie ceramiki obtaczanej z tego obiektu. Ma to ogromne znaczenie dla dalszych studiów nad chronologią pogranicza polsko-ruskiego w – z wiadomych powodów kluczowym – dziesiątym wieku. Obserwacje te przedstawiono w formie artykułu¹¹.

Niezwykle interesujące są materiały ze stanowiska odkrytego w 2017 r. (Gródek, stan. 29). Abstrahując od pochówków szkieletowych z rozwiniętych faz wieków średnich zwraca uwagę obiekt nr 9 (badany w 2019 r.): w owalną w rzucie jamę wkopano 6 szkieletów dziecięcych (na obwodzie obiektu). Wykonane datowania (Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe / ETH Zurych / CEZA Mannheim) wskazują na konieczność datowania obiektu na schyłek pierwszego tysiąclecia po Chrystusie, co oznacza, że mamy tu do czynienia z najstarszymi szkieletami wczesnosłowiańskimi z Polski (!). Wstępnie zaprezentowano wyniki tych badań w formie artykułu jaki ukaże się w 2024 r. w Wilnie¹² oraz w piśmie *International Journal of Osteoarchaeology*¹³. Po uzyskaniu wyników badań genetycznych (MPI w Lipsku [Zuzana Homanová]) planujemy pełną publikację tego znaleziska.

Do ciekawszych zabytków z Gródka należy moneta bizantyńska z X/XI w. Wykonano i opublikowano wyniki analiz metaloznawczych tego zabytku i podobnych monet ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie (Muzeum Czapskich)¹⁴.

Przygotowywany jest wreszcie osobny artykuł na temat serii pochówków z Gródka zawierających tkaniny jedwabne¹⁵.

Przygotowano także serię artykułów na temat Czeramna.

Przed wszystkim podsumowano wyniki badań wykopaliskowych na tym stanowisku, jakie zrealizowano w latach 2013-2016 ze środków NPRH¹⁶.

¹⁰ Por. M. Auch, M. Trzeciecki, *The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bug River in the light of results from past research (1952-1955). Pottery finds = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Gródku nad Bugiem w świetle wyników badań dawnych (1952-1955). Ceramika naczyńowa*, Kraków-Leipzig-Lublin-Rzeszów-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa e. V. [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego) 2021.

¹¹ Por. M. Auch, T. Dzieńkowski, I. Hajdas, A. Hyrczała, M. Trzeciecki, M. Wołoszyn, *Na wschodzie bez zmian? W sprawie chronologii absolutnej ceramiki z obszaru pogranicza polsko-ruskiego. Gródek, stanowisko 35*, *Archeologia Polski* 68 (2023), s. 311-350. Materiał zwierzęcy i archeobotaniczny ze stanowiska 35 został opracowany przez Danutę Makowicz-Polisot oraz Marię Lityńską-Zając i zostanie opublikowany w czasopiśmie z zakresu nauk przyrodniczych.

¹² Por. B. Bartecki, B. Borowska, T. Dzieńkowski, I. Hajdas, A. Hyrczała, M. Wołoszyn, *Early medieval inhumation cemeteries in Gródek-Volyn'. Research status and future perspectives*, [w:] R. Jonaitis, I. Kaplūnaitė (red.), *From paganism to Christianity. Burial rites during the transition period*, Vilnius (w druku).

¹³ Por. B. Borowska, J. Marchewka-Długońska, T. Dzieńkowski, M. Wołoszyn, A. Budnik, B. Leszczyński, A. Wróbel, K. Mrozek, B. Bartecki, A. Hyrczała, A. Bruzda-Zwiech, *Primary double teeth in archeological medieval material from the area of Poland: A report on two cases*, *International Journal of Osteoarchaeology* 2024 (<https://doi.org/10.1002/oa.3287>).

¹⁴ Por. J. Bodzek, J.M. del Hoyo-Meléndez, M. Wołoszyn, *An a nonymous Byzantine follis from Gródek upon the Bug River*, [w:] St. Turlej, M. Stachura, B. Kołoczek, A. Izdebski (red.), *Byzantina et Slavica. Studies in Honour of Professor Maciej Salamon*, Kraków 2019 (Wydawnictwo Historica Jagiellonica), s. 25-42.

¹⁵ Jego autorami będą: M. Cybulska, A. Cieślík, T. Dzieńkowski, I. Hajdas, A. Hyrczała, M. Wołoszyn.

¹⁶ Por. T. Dzieńkowski, M. Wołoszyn, I. Florkiewicz, R. Dobrowolski, J. Rodzik, I. Hajdas, M. Krapiec, *Digging the history. Absolute chronology of the settlement complex at Czeramna-Cherven' (eastern Poland). Research status and perspectives*, *Sprawozdania Archeologiczne* 72:2 (2020), s. 409-466.

Do ciekawszych zabytków z Czerмна należy trzynastowieczny trzewik pochwy miecza, posiadający analogie nie na obszarach Rusi (jak w wypadku ogromnej części zabytków z Czerмна), ale w łacińskiej Europie¹⁷.

Podjęto badania z zakresu analizy składu chemicznego wyrobów z Czerмна. Dotyczy to różnych zabytków, wspomnianego już trzewika pochwy miecza, ale przede wszystkim zabytków zawierających ołów – bransolet (ołów dodawano do szkła z którego tworzone bransolety)¹⁸ oraz ołowianych pieczęci i plomb typu drohiczyńskiego (analizami objęto zabytki z Czerмна ale i Gródka)¹⁹. Jak dowodzą wyniki analizy izotopów ołowiu (LIA – Lead Isotope Analyses) ołów wykorzystywany do produkcji bransolet szklanych (jako domieszka) oraz zabytków sfragistyki pochodzi z polskich złóż (złoża z okolic Bytomia/Olkusza). Nasze badania to jeden z pierwszych archeometrycznych dowodów na eksport w XI-XIII w. polskiego ołowiu na teren Rusi²⁰. To naprawdę bardzo ważna obserwacja. Od dawna w literaturze trwa dyskusja na temat pochodzenia srebra i ołowiu wykorzystywanego do produkcji monet, ozdób i wielu innych przedmiotów odkrywanych na terenie Słowiańszczyzny. Jednoznaczne udowodnienie, iż wykorzystywano tu polski ołów będzie miało ogromne znaczenie w dalszych studiach nad gospodarką Polski wczesnopiastowskiej i dla badań nad relacjami Polski Piastów i Rusi Rurykowiczów.

Intrygującą grupą zabytków z Czerмна są amfory bizantyńskie. Chodzi tutaj o fragmenty niezbyt liczne, ale przede wszystkim bardzo rozdrobnione. I właśnie dlatego dla klasyfikacji tych naczyń, dla rozpoznania miejsca ich produkcji niezwykle ważnym było uzupełnienie tradycyjnych analiz typologicznych o wyniki badań laboratoryjnych: w Warszawie (Instytut Archeologii i Etnologii PAN), a zwłaszcza w Lyonie (Laboratoire ArAr. Archéologie et Archéométrie, Maison de la Orient et de la Méditerranée). Studium na ten temat amfor z Czerмна winno ukazać się w 2024 r.²¹.

Amfory z Czerмна warto ukazać w szerszej perspektywie dystrybucji tych naczyń (i konsumpcji wina/oliwy) na obszarze Bizantyńskiej Wspólnoty Narodów. Tę bizantyńską perspektywę w badaniach Grodów Czerwieńskich przedstawił w osobnym artykule autor tych słów²².

*

Grody Czerwieńskie, Czerwień, Wołyń to nie (tylko) miejsca na mapie, małe wioski w Polsce wschodniej (Czerмно, Gródek), czy tamtejsze rzeki (Bug, Huczwa). Grody Czerwieńskie to przede wszystkim pokolenia historyków próbujących ustalić do kogo należały grody, które w 981 roku zdobył Włodzimierz²³, jakim człowiekiem był Bolesław Chrobry, który w 1018 roku stojąc nad Bugiem naprzeciw wojsk Jarosława Mądrygo z trudem (z powodu nadwagi) utrzymywał się na koniu²⁴. Jednym słowem Grody Czerwieńskie to *mit*, *mit o początkach* tak *Polski*, jak i *Rusi*. W rezultacie Grody Czerwieńskie można zaliczyć do polskich i ukraińskich miejsc pamięci (*lieux de mémoire*; Pierre Nora). Pojawiają się one regularnie w podręcznikach szkolnych tak w Polsce, jak i w Ukrainie²⁵.

¹⁷ Por. P. Kotowicz, M. Wołoszyn, A. Garbacz-Klempka, P. Jurecki, *From the West to the East. A unique medieval sword scabbard chape from Czerмно-Cherven' (Poland)*, ІСТОРИЯ ДАВНЬОЇ ЗБРОЇ Дослідження 2020 = History of Antique Arms. Researches 2020 (Київ 2022), p. 256-270.

¹⁸ Por. S. Wajda, S. W. Merkel, I. Florkiewicz, B. Marciniak-Maliszewska, M. Jansen, B. Wagner, M. Wołoszyn, *Early medieval lead glass bangles from Czerмно, Poland: results of elemental and lead isotopes analyses*, Archaeometry, 66: 2 (2024), s. 306-325.

¹⁹ Por. S. W. Merkel, I. Florkiewicz, M. Jansen, M. Bode, M. Wołoszyn, *Evidence for Slavic lead mining and trade: Early Rus' lead seals from Czerмно and Gródek on the Polish Rus' Border*, Journal of Archaeological Science: Reports 56 (2024) (<https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2024.104539>).

²⁰ Por. A. V. Chugaev, S. W. Merkel, I. E. Zaytseva, *Lead Isotopic Characteristics and Metal Sources for the Jewelry in the Medieval Rural Settlements from the Suzdal Region (Kievan Rus')*, Metalla 25:2 (2021), p. 101-125.

²¹ Por. A. Korokhina, S. Waksman, M. Auch, N. Khamaiko, M. Trzeciński, M. Tymoshenko, V. Belskyi, T. Dzieńkowski, M. Wołoszyn, *The first results of archaeometric characterization and provenance studies of Byzantine amphorae from Poland*, Prähistorische Zeitschrift (<https://doi.org/10.1515/pz-2024-2058>).

²² Por. M. Wołoszyn, *Finding the frontiers of the Commonwealth*, [w:] J. Shepard, P. Frankopan, A. Cameron (red.), *Byzantine Spheres: The Byzantine Commonwealth Re-evaluated*, Oxford (Oxford University Press) 2024 (w druku).

²³ Por. „Poszedł Włodzimierz ku Lachom i zajął grody ich: Przemyśl, Czerwień i inne grody, które są i do dziś dnia pod Rusią”; por. *Powieść lat minionych*, F. Sielicki (ed.), Wrocław-Warszawa-Kraków (Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk) 1968, a. 6489 (981), s. 269.

²⁴ Por. „Przyszedł Bolesław ze Światopełkiem na Jarosława, z Lachami. Jarosław zaś zebrawszy Ruś i Waregów, i Słowien, poszedł przeciw Bolesławowi i Światopełkowi, i przyszedł ku Wołynowi, i stali po obu stronach rzeki Bugu. I miał Jarosław piastuna i wojewodę imieniem Budy, i począł on lżyć Bolesława, mówiąc: 'Oto ci przebodziem oszczepem brzuch twój tłusty'. Był bowiem Bolesław wielki i ciężki, że i na koniu ledwo mógł siedzieć, lecz był roztopny”; por. *Powieść lat minionych*..., a. 6526 (1018), s. 312.

²⁵ Por. M. Wołoszyn, *From Cherven' Towns to the Curzon Line – an introduction = Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona – wprowadzenie*, [w:] M. Wołoszyn (red.), *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th-21st cc. = Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII-XXI w.*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 3.1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa e. V. [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego) 2017, t. I, s. 13-27 (tu dalsza literatura przedmiotu).

Właśnie z tego powodu od początku realizacji projektu *Złote jabłko polskiej archeologii...* upowszechnienie wyników badań należało do zadań traktowanych priorytetowo. Wskazać można na kilka pól naszej aktywności (ostatnio Jolanta Bagińska oraz Marcin Wołoszyn opublikowali osobny artykuł poświęcony obecności Czerwna/Czerwienia w przestrzeni publicznej)²⁶.

W latach 2013-2021 wystawa o zabytkach z Czerwna odwiedziła kilkanaście polskich placówek muzealnych (rzecz jasna w pierwszym rzędzie to zasługa Jolanty Bagińskiej). W okresie realizacji projektu była ona prezentowana w Biłgoraju²⁷, Gnieźnie²⁸, Będzinie²⁹. 22 kwietnia 2022 r. w Muzeum im dr. J. Petera w Tomaszowie Lubelskim otwarto wystawę stałą poświęconą Czerwieniowi³⁰. Z tej okazji wydano katalog sakraliów w formie osobnej (dwujęzycznej) książki³¹. Obecnie zabytki z Czerwna prezentowane są w Krośnie³², skąd mają trafić do Biecha, gdzie będą prezentowane w Muzeum Ziemi Bieckiej³³.

Prezentacji badań nad Grodami Czerwieńskim służył także udział Marcina Wołoszyna w promocji widowiska plenerowego "rekonstrukcja bitwy nad Bugiem 1018" w siedzibie Muzeum Ziemi Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej w Lublinie (konferencja prasowa 24.VI.2021)³⁴, oraz udział w wystawie *Średniowieczne źródła naszego wspólnego dziedzictwa Sofia Kijowska – Ostrów Lednicki* w Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy (6 V-31 X 2022)³⁵. Wspomnieć należy także o wystawach w Krakowie³⁶ i Hrubieszowie³⁷.

Marcin Wołoszyn zaangażował się także w opracowanie koncepcji prezentacji Grodów Czerwieńskich w ramach powstającego Muzeum Ziemi Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w Lublinie³⁸.

Zamykając uwagi dotyczące współpracy z muzeami warto wspomnieć o obszernym wywiadzie na temat badań nad pograniczem polsko-ruskim i Grodami Czerwieńskimi jakiego Marcin Wołoszyn udzielił w ramach cyklu QnA *We wczesnym to było...* organizowanego przez Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie (2 VI 2022)³⁹.

Z kolei wymienić należy zoorganizowane w ramach realizacji grantu konferencje poświęcone Grodom Czerwieńskim.

W 2020 miało miejsce spotkanie poświęcone znaleziskom jedwabiu z Gródka, to jest konferencja pt. *Piękno, władza, tajemnica. Jedwab na obszarze Bizantyńskiej Wspólnoty Narodów i poza nią. Świadczenia materialne* (por. Ryc. I: 20). Wobec pandemii COVID-19 termin kilkakrotnie przekładano, ostatecznie miała ona miejsce w dniach 18-20 XI 2020. Organizatorami konferencji byli Iwona Florkiewicz oraz Marcin Wołoszyn i następujące placówki (w kolejności alfabetycznej): 1) Instytut Archeologii UR, Rzeszów; 2) Leibniz-Institut Historii i Kultury Europy Środkowej i Wschodniej (GWZO), Lipsk, Niemcy; 3) Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych, Warszawa; 4) Saksońska Akademia Umiejętności, Komisja Afryka – Azja – Europa, Lipsk. Konferencja miała w całości charakter online. Korzystano z platformy konferencyjnej

²⁶ Por. J. Bagińska, M. Wołoszyn, *Cherven' Towns in the public space: state and perspectives*, [w:] J. Gancarski (ed.), *Archaeological open-air museums. Reconstruction and re-enactment – reality or fiction?*, Krosno (Muzeum Podkarpackie w Krośnie) 2022, s. 285-330.

²⁷ Biłgoraj – Muzeum Ziemi Biłgorajskiej (16 II-15 VI 2018).

²⁸ Gniezno – Muzeum Początków Państwa Polskiego (25 VI-16 XI 2018).

²⁹ Będzin – Muzeum Zagłębia (15 I-30 IV 2019).

³⁰ Otwarcie wystawy towarzyszył referat M. Wołoszyna pt. *Ogniem i mieczem? A może jednak srebrem i jedwabiem? Kultura materialna pogranicza polsko-ruskiego w X-XIII w.*

³¹ Por. J. Bagińska, T. Dzieńkowski, I. Florkiewicz, M. Wołoszyn (red.), *Nawet korona królewska nie zdobi tak głowy jak krzyż. Średniowieczne dewocjonalia z Czerwna = Not even the royal crown adorns the head better than the cross. Medieval religious artefacts from Czerwno*, Tomaszów Lubelski (Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim/Starostwo Powiatowe w Tomaszowie Lubelskim/Leibniz-Institut Historii i Kultury Europy Środkowej i Wschodniej (GWZO), Lipsk/Uniwersytet Rzeszowski w Rzeszowie/Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie) 2021.

³² Muzeum Podkarpackie w Krośnie (16 X-31 XII 2023).

³³ Informacja ustna Jolanty Bagińskiej.

³⁴ Sama rekonstrukcja miała miejsce 4 VII 2021 w Czumowie (gm. Hrubieszów). W rekonstrukcji wzięło udział 500 rekonstruktorów i ponad 2000 widzów.

³⁵ Przygotowano planszę pt. *Pogranicze Polsko-Ruskie – grody w Czerwnie-Czerwieniu i Gródka-Wołyniu. Miejsce odwiecznej konfrontacji czy początki sąsiedztwa?* Cała wystawa składa się z 24 plansz, na których w trzech językach (polskim, ukraińskim i angielskim) przedstawiono kontakty polsko-ruskie w X-XIII w.

³⁶ Kraków – Muzeum Narodowe, Muzeum im. E. Hutten-Czapskiego *Istotne niepozorne – ołowiane znaki pieczętnicze* (9 V – 9 IX 2018).

³⁷ Muzeum im ks. St. Staszica w Hrubieszowie wystawa *Bitwa nad Bugiem 1018-2018* (27.VI-31.10.2018).

³⁸ Plany te opublikowano w formie artykułu, por. M. Wołoszyn, *Zanim Skrzetuski poznał Bohuna. Grody Czerwieńskie, progranicze polsko-ruskie w wiekach średnich. Stan i perspektywy badań*, *Studia i Materiały Lubelskie* 22 (2020) s. 11-27.

W tym kontekście warto wskazać na artykuł na temat problemów z uznaniem za własne dziedzictwa ruskiego w Polsce wschodniej; por. M. Wołoszyn, *Why the Boleslaw Chrobry shopping centre in Chelm will not be selling King Daniel's Mineral Water. The long shadow of the Treaty of Brest-Litovsk*, [w:] M. Hardt, M. Wołoszyn (red.), *Ostmitteleuropäische Friedensschlüsse zwischen Mittelalter und Gegenwart. Zum 65. Geburtstag von Christian Lübke*, Dresden (Sandstein) 2021, s. 116-155.

³⁹ Por. <https://www.youtube.com/watch?v=EeHMIZ0xMgE> (data dostępu: 23.11.2023). Dotychczas film z Q&A obejrzało ponad 2.400 osób (23.11.2023).

ZOOM i zorganizowano tłumaczenie simultaniczne (z j. angielskiego na j. rosyjski i j. rosyjskiego na j. angielski). Dodatkowo całość spotkania była transmitowana na żywo na Facebooku⁴⁰.

W trzy dni prześledziliśmy znaleziska średniowiecznych tkanin jedwabnych od Sudanu, przez Izrael, Ukrainę i Rosję po szwedzką Birkę i od Danii aż po Kaukaz. Po raz pierwszy obrady odbywały się w formie elektronicznej, co ułatwiło dalszą internacjonalizację badań nad pograniczem polsko-ruskim. Na 37 wykładowców aż 22 było spoza Polski, reprezentowali oni 11 krajów: Dania – 1 osoba, Izrael – 2 osoby, Niemcy – 3 osoby, Republika Czeska – 2 osoby, Rosja – 4 osoby, Szwajcaria – 1 osoba, Szwecja – 3 osoby, Węgry – 1 osoba, Ukraina – 3 osoby, Wielka Brytania – 1 osoba, USA – 1 osoba. Jedwab to jeden z *produktów firmowych* Cesarstwa Bizantyńskiego⁴¹. Nie ukrywam satysfakcji, że odkryte w Gródka w latach 1950-tych fragmenty tkanin jedwabnych – po 60 lat zapomnienia – udaje się wprowadzić do światowej bizantynistyki.

W 2021 r. wyniki badań na terenie Grodów Czerwieńskich zaprezentowano w ramach szkoły letniej pt. *Germania Slavica versus Polonia Ruthenica w kontekście średniowiecznej europeizacji* (21-25 XI 2021; por. Ryc. I: 21). Spotkanie uzyskało dofinansowanie ze strony Polsko-Niemieckiej Fundacji na rzecz Nauki (projekt 2020-16), Uniwersytetu Rzeszowskiego oraz Ośrodka Badawczego w Lipsku (GWZO). Organizatorami byli Iwona Florkiewicz i Marcin Wołoszyn oraz (instytucjonalnie) Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Leibniz-Institut Historii i Kultury Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej (GWZO) w Lipsku, Instytut Archeologii i Etnologii PAN (Warszawa), Instytut Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi (Mińsk) oraz Instytut Krajoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (Lwów).

Pojawiające się w tytule spotkania terminy *Germania Slavica* i *Polonia Ruthenica* nawiązują do wyników studiów Klausa Zernacka (1931-2017). Średniowieczna transformacja, w tym kolonizacja, doprowadziła do powstania obszarów mieszanych, gdzie nowe nakładało się na starszy substrat (np. etniczny). To stare jednak nie zanikało i ostatecznie powstawała nowa jakość, obszar o charakterze hybrydy, który możemy opisać używając wywodzącego się z greki określenia *palimpsest*⁴². Klaus Zernack (wykorzystując starsze koncepcje) zaproponował by tego typu obszary o mieszanym charakterze określać mianem *Germania Slavica* (ziemie Słowian Połabskich w obrębie średniowiecznej Rzeszy Niemieckiej), *Rossia Fennica*, *Rossia Siberica*, czy wreszcie *Polonia Ruthenica*, czyli ziemie ruskie od XIV w. tworzące część *Corona Regni Poloniae*⁴³.

Wydaje mi się, że stosowanie takich terminów jak *Polonia Ruthenica* czy *Germania Slavica* winno ułatwiać organizację studiów komparatystycznych, w których przekształcenie Polski Piastów w Polskę Jagiellonów nie będzie postrzegane w perspektywie tzw. studiów postkolonialnych a poprzez zestawianie terenów, których kultura nabrała charakteru palimpsestu.

Ze względu na pandemię związaną z COVID-19 także, to spotkanie miało w całości charakter online (z wykorzystaniem platformy zoom). Miało ono międzynarodowy charakter. Na 36 wykładów 14 zostało przygotowanych przez badaczy spoza Polski (Białoruś: 3 referaty; Niemcy: 9 referatów; Ukraina: 2 referaty). Całość obrad była simultanicznie tłumaczona na język niemiecki / polski / rosyjski⁴⁴.

I wreszcie w 2022 Grody Czerwieńskie zaprezentowano w formie sesji (Round Table) w ramach Kongresu Bizantynistycznego (24th *International Congress of Byzantine Studies Byzantium – Bridge Between Worlds*, Wenecja / Padwa, 22-27 VIII 2022). Tytuł sesji: *Guarding the frontier or trading on the border: The borders of the Byzantine Commonwealth and their function* (sesję zorganizował Perica Špehar [Belgrad] wraz z Marcinem Wołoszynem)⁴⁵.

⁴⁰ Za pośrednictwem platformy ZOOM w konferencji brało udział do 100 osób. Spośród nich 40 osób stanowili uczestnicy tzw. czynni, czyli wszyscy Referenci. Pozostałą grupę (około 60 osób) stanowili uczestnicy tzw. bierni, którzy wcześniej zarejestrowali się poprzez wypełnienie przygotowanej przez nas szczegółowej ankiety. Liczba użytkowników FB, która odpowiedziała aktywnie na wydarzenie o konferencji (wyraziła chęć udziału itp.) to: 516.

⁴¹ Por. J. Galliker, *Silk in the Byzantine World Technology and Transmission*, [w:] L. Brubaker, R. Darley, D. Reynolds (red.), *Global Byzantium. Papers from the Fiftieth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Publications of the Society for the Promotion of Byzantine Studies 24, London 2022 (Routledge), s. 59-86.

⁴² Por. A. Zalewska, *Palimpsest*, [w:] <https://cbh.pan.pl/en/palimpsest> (data dostępu: 23.11.2023); dla (dwudziestowiecznego) pogranicza polsko-białoruskiego zob. F. Ackermann, *Palimpsest Grodno. Nationalisierung, Nivellierung und Sowjetisierung einer mitteleuropäischen Stadt 1919-1991*, Wiesbaden (Harrassowitz) 2011.

⁴³ Por. K. Zernack, *„Ostkolonisation“ in universalgeschichtlicher Perspektive*, [w:] G. Hübinger, J. Osterhammel, E. Pelzer, E. Schulien (red.), *Universalgeschichte und Nationalgeschichten*, Freiburg (Rombach) 1994, s. 105-116; Ch. Lübke, *„Germania Slavica“ und „Polonia Ruthenica“*, [w:] K. Herbers, N. Jaspert (red.), *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa*, Europa im Mittelalter 7, Berlin (Akademie Verlag) 2007, s. 175-190.

⁴⁴ Na podstawie „raportu rejestracyjnego” (Registration Report) platformy Zoom udział w seminarium „GSvPR” przedstawia się następująco: 1 dzień – 133 osoby // 2 dzień – 150 osób // 3 dzień – 117 osób // 4 dzień – 109 osób. Byli to naukowcy, studenci, pasjonaci historii z Polski, ale i Ukrainy oraz Białorusi.

⁴⁵ Program: https://byzcongress2022.org/wp-content/uploads/2022/08/ICBS22_Final-Programme_19_08_2022.pdf (data dostępu: 13.12.2023).

Na zakończenie warto wspomnieć, że wyniki badań prezentowano także na innych konferencjach, w 2021 r. w Lublinie⁴⁶, Krakowie⁴⁷, Kilonii (dwa referaty)⁴⁸, Rzeszowie⁴⁹ i Wilnie⁵⁰, w 2022 r. w Lublinie⁵¹, Lipsku⁵².

*

Osobny obszar naszej aktywności to internet. Działania na tym polu realizowane są przez Iwonę Florkiewicz. Dba ona o prezentację realizacji projektu na profilu społecznościowym facebook⁵³. Obecnie (23.11.2023) profil projektu „polubiło” ponad 4.100 osób, a „obserwuje” ponad 4.300 osób.

W 2018 r. utworzono stronę internetową⁵⁴, na której zamieszczane są informacje dotyczące realizowanych zadań, w ramach poszczególnych projektów dotyczących „Grodów Czerwieńskich”. Są to przede wszystkim informacje związane z wszelkimi wydarzeniami takimi jak np. wystawy, konferencje, referaty. Udostępniamy tam również publikacje, które są dodatkowo dostępne na profilu academia.edu⁵⁵. W 2020 r. strona została w całości przetłumaczona na jęz. angielski, ukraiński i niemiecki.

W 2015 r. utworzono kanał na youtube.com⁵⁶, na którym zamieszczane są filmy m.in. z wykopalisk realizowanych w ramach projektu grantowego. Na dzień dzisiejszy (23.11.2023) zanotowano łącznie ponad 7.700 odsłon.

*

Należy w tym miejscu jeszcze dodać, że obecnie realizowany jest osobny projekt – finansowany ze środków Ministerstwa Edukacji i Nauki – poświęcony wypracowaniu strategii ochrony i promocji Czerwna we współpracy z mieszkańcami Czerwna⁵⁷. Badania te koordynuje Katarzyna Radziwiłko.

*

W oczywisty sposób pełnoskalowa inwazja Rosji na Ukrainę (por. Ryc. I: 24-26) stanowi cezurę w dziejach świata.

Wydarzenia te mają bezpośrednie znaczenie dla badań nad pograniczem polsko-ruskim. Zamrożenie kontaktów naukowych z Republiką Białoruską oraz Federacją Rosyjską (w pełni uzasadnione)⁵⁸, a z kolei zniszczenia wojenne na Ukrainie radykalnie ograniczają realizację badań nad pograniczem we współpracy z Koleżankami i Kolegami z krajów wschodniosłowiańskich.

Mimo to już w lutym 2022 r. rozpoczęto formowanie zespołu badawczego uwzględniającego Badaczy z Kijowa⁵⁹. Stypendia jakie w 2022 r. uzyskały Natalija Chamajko, Anastasija Korochina, Marina

Upowszechnieniu wyników badań służyło też przygotowanie artykułu w języku czeskim: M. Wołoszyn, *Červeňské hrady – stav a perspektivy výzkumu. Příspěvek k problematice formování východní hranice piastovské monarchie*, [w:] I. Boháčová, P. Sommer (red.), *Český stát 10. století – začátky, společnost, kultura*, Praga (Centrum mediévistických studií // FILOSOFIA nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR) 2020, s. 171-200.

⁴⁶ Konferencja: 36 Lubelska Konferencja Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie, Lublin, 26-27.05.2021. Referat: M. Wołoszyn, T. Dzieńkowski, A. Hychała, B. Bartecki, B. Borowska, I. Hajdas, *Stare i nowe w badaniach wczesnośredniowiecznych cmentarzysk zespołu osadniczego w Gródku-Wołyniu*.

⁴⁷ Konferencja: 27th International Congress of Onomastic Sciences, 22-27.08.2021, Kraków, Polska. Referat: M. Wołoszyn, Ch. Zschieschang, *The landscape around the Cherven' Towns in the light of toponomastic research*.

⁴⁸ Konferencja: 27th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, sesja nr 273, 8-11.09.2021, Kilonia, Niemcy. Referat: T. Dzieńkowski, I. Florkiewicz, M. Wołoszyn, *Beyond the Millenium Research Project. Early medieval hillforts in east central Poland – current state of research approaches* oraz sesja nr 375. Referat M. Wołoszyn, Ch. Zschieschang, *Digging on the Edge. The Early History of the Polish-Ruthenian Border Zone*.

⁴⁹ Konferencja: 22nd International and Nationwide Conference on Onomastics (MiOKO), 14.-16.10.2021, Rzeszów, Polska. Referat: M. Wołoszyn, Ch. Zschieschang, *Badania toponomastyczne okolic Grodów Czerwieńskich*.

⁵⁰ Konferencja: *From paganism to Christianity. Burial rites during the transition period*, Vilnius, 11.-12.10.2021. Referat: B. Bartecki, B. Borowska, T. Dzieńkowski, I. Hajdas, A. Hychała, M. Wołoszyn, *New cemetery finds from Gródek on the Western Bug*.

⁵¹ Konferencja: 37 Lubelska Konferencja Badania Archeologiczne w Polsce Środkowo-Wschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie, Lublin, 7-8.11.2022. Referat: T. Dzieńkowski, M. Maziarczuk, P. Maruszczak, Ł. Pospieszny, R. Ryndziejewicz, M. Wołoszyn, *Czerwno, stan. 2: podgrodzie – osada – gród? Problem archeologiczny i konserwatorski. Badania weryfikacyjne w 2022 r.*

⁵² Konferencja: *Commodities and the History of their Entanglements in East Central and Eastern Europe*, Lipsk, 6-8.8.2022. Referat: M. Cybulska, M. Wołoszyn, *Threads across borders. The medieval silks from Gródek upon the Bug River in a broader context*.

⁵³ Por. <https://www.facebook.com/GrodyCzerwieńskie> (data dostępu: 13.12.2023).

⁵⁴ Por. <https://grodyczerwieńskie.pl/> (data dostępu: 13.12.2023).

⁵⁵ Por. <https://independent.academia.edu/GrodyCzerwieńskie> (data dostępu: 13.12.2023).

⁵⁶ Por. https://www.youtube.com/channel/UCS0Xh1_9iW5J2cSgO3C2Vsg (data dostępu: 13.12.2023).

⁵⁷ Program *Nauka dla społeczeństwa*, projekt *Ex oriente lux – modernizacja i umiędzynarodowienie badań nad dziedzictwem Polski wschodniej* (nr NdS/543907/2021/2022).

⁵⁸ 11 XI 2022 zrezygnowałem – wyrażając swój sprzeciw wobec rosyjskiej agresji – z zasiadania w Radzie Naukowej pisma Краткие сообщения Института археологии (wydawanego przez Instytut Archeologii RAN).

⁵⁹ Należy podkreślić, że była to decyzja całego Ośrodka Badawczego w Lipsku na czele z Dyrektorem GWZO – Maren Röger, która jeszcze w lutym 2022 zadecydowała o wykorzystaniu budżetu GWZO przeznaczonego na programy stypendialne na pomoc dla badaczy z Ukrainy.

Siergiejewa, Olena Żurukina⁶⁰ umożliwiły im (oraz ich dzieciom) egzystencję poza Ukrainą, a badaczom Grodów Czerwieńskich zapewniły dostęp do unikatowej wiedzy w zakresie kultury materialnej dawnej Rusi.

Przełomowe dla współpracy z Ukrainą było pozyskanie finansowania z budżetu Landu (Freistaat) Saksonia na rok 2023 (instrument finansowy TG 70: *Historische Datensammlungen für nachhaltige Entwicklung: Die Umwelt- und Seuchengeschichte des osteuropäischen Kontaktraums (inklusive Ukraine) seit dem hohen Mittelalter*). Dzięki tym środkom stało się możliwe m.in. przygotowanie opracowań na temat wybranych zabytków z Czeremna, jakie publikowane są w tym tomie (por. wyżej)⁶¹.

Dalszy pobyt Koleżanek z Kijowa w Niemczech (od roku 2024 r.) możliwy jest dzięki indywidualnym stypendiom Anastasii Korochiny⁶² i Oleny Żurukiny⁶³.

*

Rosyjska inwazja na Ukrainę ma też wpływ na nasze działania w zakresie upowszechnienia wiedzy o Grodach Czerwieńskich.

Od lutego 2022 miliony obywateli Ukrainy zaczęły opuszczać swój kraj (por. Ryc. I: 27-29), przy czym znaczna ich część osiedliła się w Polsce, która nie jest już – jak PRL – krajem jednorodnym etnicznie. Co najmniej od tego momentu stworzenie narracji dotyczącej pogranicza polsko-ruskiego i relacji polsko-ruskich, która byłaby akceptowalna dla wszystkich spadkobierców dawnej Rzeczypospolitej wydawać by się mogło absolutną koniecznością. Tak jednak nie jest, a rok 2023 w wręcz spektakularny sposób dowiódł, że pojednanie polsko-ukraińskie wcale nie musi mieć miejsca⁶⁴.

Z tego powodu wspólne – polsko-ukraińskie – badania nad epoką Piastów i Rurykowiczów mogą być szansą na wypracowanie pozytywnych doświadczeń, które mogą ułatwić porozumienie w ocenie wydarzeń późniejszych. Wychodząc z takiego założenia jesienią 2023 zrealizowano na Uniwersytecie Rzeszowskim pilotażowy projekt pt. *Początki sąsiedztwa. Edukacja, nauka, zabawa*, część I, *Opracowanie koncepcji podręcznika Archeologia Polski w języku ukraińskim* dzięki grantowi Centrum im. Mioszewskego⁶⁵. W spotkaniu uczestniczyli pracownicy Uniwersytetu Rzeszowskiego oraz badacze ukraińscy (z Kijowa/Lipska: Natalija Chamajko, Anastasija Korochina) i Lwowa (Jarosław Pogoralskij, Natalia Biłas).

Miejmy nadzieję, że Grody Czerwieńskie – od sporu, od którego zaczyna się nasza historia – staną się *Złotym jabłkiem* europejskich (w tym polskich i ukraińskich) badań nad pograniczami.

*

Nie trzeba być rusofobem by dostrzec, że do największych problemów Rosji należy całkowita niezdolność do stosowania *soft power*. Badania nad Czeremnem i Gródkiem – zainicjowane z wielkim hukiem w 1952 r. – nie mogły się udać właśnie z powodu nieznosnej dominacji Moskwy nad Polską i innymi krajami/narodami Europy Środkowo-Wschodniej. Armia Czerwona opuściła Polskę w 1993 r. i od tego momentu obserwujemy stały, systematyczny wzrost polskiego produktu krajowego brutto. Niezwykle ciężka praca moich rodaków, członkostwo w Unii Europejskiej – ale i uprzejmość sąsiadów, którzy zrezygnowali ze zwyczajowego najeżdżania Polski – umożliwiła spektakularny rozwój ekonomiczny Polski.

W rezultacie w 2010 – jak już wspomniano – powołano do życia instytucje dotyczące finansowania polskiej nauki na skalę, o której moi poprzednicy mogli jedynie marzyć. W tym samym czasie – jesienią 2010 –

⁶⁰ Por. N. Chamajko, Fundacja Volkswagen, Projekt *Archaeozoology of Kyivan Rus'. Research status and perspectives* // A. Korochina, Fundacja Volkswagen, Projekt *Byzantine amphorae from East-Central and Eastern Europe. Distribution. Technological analysis* // M. Siegiejewa, O. Żurukina – środki własne GWZO, Lipsk. W przypadku tych pierwszych aplikacji grantowych ogromną rolę odegrał Martin Bauch.

⁶¹ Osobna kwestia to prace realizowane we współpracy z Kolegami ze Lwowa (J. Pogoralskij), Kijowa (O. Komar) oraz Krakowa (M. Krapiec) i Zurychu (I. Hajdas), dzięki którym będzie możliwe zbudowanie podstaw datowania absolutnego średniowiecznej Ukrainy.

⁶² Por. A. Korochina: Fundacja im A. von Humboldta (Philipp Schwartz Initiative), projekt: *FROM BYZANTIUM WITH LOVE. Byzantine amphorae finds from East-Central, Eastern and Northern Europe (10th-13th century). An archaeometric approach*. Projekt realizowany jest wraz z Natalią Chamajko (Kijów/Lipsk), Marcinem Wołoszynem (Lipsk/Rzeszów), ale i badaczami z Polski (Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN [M. Auch, M. Trzeciecki]), Francji (Lyon: CNRS, Maison de Orient et de la Méditerranée [S.Y. Waksman] / Uniwersytet w Marsylii [M. Tymoszenko]) oraz Niemiec (Lipsk: Uniwersytet w Lipsku [G. Klöß]).

⁶³ Por. O. Żurukina: Fundacja Gerdy Henkel, projekt: *Everything counts in large amounts. Kyivan Rus' glass – manufactured locally or imported? An archaeometric approach* (w ocenie). Badania mają być realizowane w zespole wraz z N. Chamajko (Kijów/Lipsk), M. Wołoszynem (Lipsk/Rzeszów) oraz badaczami z Polski (I. Florkiewicz, S. Wajda), Niemiec (M. Bode) i Holandii (S. Merkel).

⁶⁴ Na temat relacji polsko-ukraińskich w latach 2022-2023 zob. A. Szeptycki, *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie*, Warszawa (Scholar) 2023.

⁶⁵ Umowa nr 14/2023 w ramach przedsięwzięcia na rzecz dialogu i porozumienia Polaków z narodami Europy Wschodniej w I-szym Otwartym Konkursie Centrum im. J. Mioszewskego.

trwały realizowane pod kierunkiem Andrzeja Kokowskiego, Marcina Piotrowskiego i Artura Troncika prospekcje terenowe na terenie Czeremna, których rezultaty przedstawiono w przekazywanej Czytelnikowi książce.

Historia pisana wielką literą (zwycięstwo demokracji nad ZSRR, radykalna poprawa relacji polsko-niemieckich, rozwój gospodarczy Polski) spotkała się z historią pisaną przez zwykłych ludzi: gdyby nie dobra wola, determinacja i pracowitość badaczy z Hrubieszowa, Kijowa, Krakowa, Lipska, Lublina, Rzeszowa, Sankt Petersburga, Tomaszowa Lubelskiego, Warszawy, Wrocławia i Zamościa nigdy nie udało by się opublikować ponad dziesięciu woluminów prezentujących wyniki badań dawnych w Czeremnie i Gródku.

Niestety, ta epoka dobiegła końca. By uciec od oskarżeń o kierowanie się polskimi fobiami w ocenie Rosji⁶⁶ zacytuję kolejno rosyjskiego i brytyjskiego naukowca.

Siergiej Medwiediew w publikowanych kilka lat temu esejach pisał: „Rosję czeka w przyszłości zderzenie z rzeczywistością. Wyleczy się z pustych ambicji, wyimaginowanych zniewag i kompleksu niższości, zaakceptuje status państwa o średnich dochodach i średnich możliwościach [...] zrozumie [...], że Zachód potrzebuje stabilnej i nieagresywnej Rosji, niechaj już sobie będzie autorytarna. Pozostaje jedynie mieć nadzieję, że kuracja Rosji z postsowieckiego resentymentu nie będzie tak bolesna i krwawa jak w przypadku poweimarskich Niemiec”⁶⁷.

Niestety, stało się inaczej.

Jak pisze Timothy G. Ash „Po tym, jak w czwartek 24 lutego 2022 roku armie Władimira Putina najechały Ukrainę, Europa cofnęła się do samego początku. Na ziemiach, na których Wehrmacht oraz SS rozpętały terror w latach 1941-1944, to samo robiły teraz wojska rosyjskie: masowy ostrzał miast, torturowanie i egzekucje ludności cywilnej, gwałty. [...] Mariupol – port nad Morzem Azowskim, który Rosja obrała sobie za cel, by utworzyć korytarz lądowy między Krymem a Donbasem – został starty na proch przez rosyjską artylerię i stał się miastem ruin, przypominającym Warszawę w 1945 roku. [...] Przez siedemdziesiąt siedem lat po 1945 roku tego czy innego europejskiego złoczyńcę porównywano do Adolfa Hitlera. Przez siedemdziesiąt siedem lat była to hiperbola nie do obrony. [...] Jednak teraz – po raz pierwszy – porównanie z Hitlerem wydawało się na miejscu”⁶⁸.

Nie trzeba być Clausewitzem by rozumieć, że Moskwa jest bezpośrednim zagrożeniem nie dla Ukrainy, Litwy czy Polski, ale dla całej Unii Europejskiej. Jeżeli Unia – przy swej zamożności, przewadze technologicznej – nie będzie w stanie zrezygnować z paru procent swego luksusu by obronić niepodległość Kijowa jaką wartość dla Chin czy Indii (i oczywiście Rosji) będą miały strzeliste deklaracje europejskich urzędników o ochronie klimatu czy prawach mniejszości?

Dla badań nad Grodami Czerwieńskimi zagrożeniem jest nie tylko wizja III wojny światowej. Wystarczy, że wschodnia Polska – wobec niezdolności Europy do obrony samej siebie – przekształci się w pas ziemi niczyjej dostępnej jedynie coraz bardziej śmiertelniejszym dronom.

Trudno o tym przesądzać. Chciałbym więc zamknąć ten wstęp konstatacją, że dziś – gdy *Nad horyzontem błyska się i słychać szcęk żelaza*⁶⁹ – możemy (ja, ale i cała paleta Autorów, Tłumaczy, Recenzentów, Rysowników, Pracowników administracji, którzy wzięli udział w przygotowaniu serii książek o Grodach Czerwieńskich)⁷⁰ z satysfakcją stwierdzić, że dobrze wykorzystaliśmy czas jaki dała nam Historia i trzy dekady nieimperialnej Rosji.

Marcin Wołoszyn
Leipzig-Rzeszów, 24 XII 2023

⁶⁶ Trudno w tym miejscu nie zacytować Marka Cichockiego: „Wiem, jestem Polakiem, więc nigdy nie zostanie mi przyznany w Europie status obiektywnego obserwatora w tej sprawie [ocenie Rosji – M.W.]”; por. M. Cichocki, *Walka o świat*, Warszawa (Państwowy Instytut Wydawniczy) 2022, s. 123.

⁶⁷ S. Medwiediew, *Powrót rosyjskiego lewiatana*, Wołowiec (Wydawnictwo Czarne) 2020, s. 280.

⁶⁸ T.G. Ash, *Homelands. Historia osobista Europy*, Kraków 2024 (Znak), s. 448-449.

⁶⁹ M. Świetlicki, *Filandia*; por. M. Świetlicki, *Wiersze*, Kraków (wydawnictwo emg) 2011, s. 424 i n.

⁷⁰ Podziękowania dla osób, które przyczyniły się do powstania przedkładanego tu opracowania znajdują się we wstępie do tomu I (zawierającego ryciny).

JOANNA DZIURA

JANUSZ PETER – A RENAISSANCE MAN OF HIS TIME

Janusz Peter was a Renaissance man and a tireless worker; these two phrases probably best describe this extraordinary figure. Many contemporary people see him as a model of living a life filled with many passions. He devoted his whole life to serving individuals and the local community. To understand the vicissitudes of his life, we need to go back in time to the beginning of the 20th and even to the 19th c.¹

Janusz Wincenty Peter was born on 26th November 1891 in Skole near Stryi (present-day Ukraine), in a Polish intelligentsia family with Czech, Austrian and Jewish roots (Fig. I: 1).

His grandfather, Wincenty Peter (1820-1898), was born in Petrovice in Moravia and served in the Austrian army. He fought in Hungary in 1848-49 under General Józef Bem. Janusz Peter recalled that in his childhood, his grandfather told him “that in 1848 he fled from the Austrian army to Bem, that he lost his health during terrible marches, because Bem kept racing off like a greyhound” (cf. Grodziska 2002, 25). After the turmoil of war, Wincenty Peter settled down in Ryglice in Galicia, where he worked as a shoemaker. In 1860, he married Marianna Zajac, whose mother, a Jewish woman from Ryglice, had converted to Christianity (Grodziska 2021, 7). Wincenty and Marianna Peter had six children, including Janusz’s father, Michał Wincenty Peter (1865-1941)². Michał Wincenty started studies at the L’viv Polytechnic National University, but a difficult financial situation forced him to abandon his studies and find a job at a railroad company. He was employed in Shchyrets, Skole, Belz and Dobromil. In 1889, Michał Wincenty married Karolina Koczarska. They had seven children: Maria (b. 1890), Janusz (b. 1891), twins Helena (b. 1894, d. 1894) and Marian (b. 1894), Michalina (b. 1895), Antonina (b. 1898) and Anna Jadwiga (b. 1902).

Michał and Karolina Peter made sure to provide their children with excellent education. All of them graduated from secondary schools, Janusz’s brother Marian had a law degree, Michalina was a teacher, Antonina completed business courses, and Jadwiga had a degree in biology from the King John II Casimir University in L’viv (Grodziska 2002, 182).

Janusz Peter attended a five-grade school for boys in Belz and went on to complete the first two grades of secondary school (*gimnazjum*) in the town of Podgórze (now a district of Kraków), where one of the teachers was his paternal uncle Jan Franciszek Peter (Grodziska 2021, 7). He was later transferred to Secondary School

¹ The most important information about the history of Poland and East-Central Europe in the 19th and 20th c. can be found in: Borodziej 2010; Friszke, Dudek 2022 (both books were published in German and were available to international readership).

² It is worth mentioning their eldest daughter Magdalena (married surname Kałuża), who was the mother of Józef Kałuża (b. 11th February 1896 in Przemyśl, d. 11th October 1944 in Kraków), a famous Polish footballer from the interwar period. He played as centre forward and was also a coach, a sports activist and a teacher. He was regarded as one of the best Polish players of the 1920s and called the “legend of Polish football”. He played in 454 games throughout his career, scoring 476 goals. For most of this period, he played for the Cracovia football club in Kraków. He was the Champion of Poland and the top scorer of the 1921 season, represented Kraków and Poland, took part in the Olympic Games in Paris (1924), was the captain of the Polish team, leading the Poles to the fourth place in the Berlin Olympic Games in 1936, and to qualifying for the World Cup for the first time in 1938; cf. Wryk 2015, 275-277.

No. 7 (*VII Gimnazjum*) in L'viv, where he struggled academically³. Beginning in grade four, he moved to Secondary School No. 6 (*VI Gimnazjum*) in L'viv, where he finally felt at home. The teaching staff at this school included many prominent figures, including Maciej Rataj (1884-1940) – future Speaker of the Polish Parliament, Kazimierz Świtalski (1886-1962) – senator and Prime Minister in the Second Republic of Poland, and professors Konstanty Wojciechowski (1872-1924), Juliusz Kleiner (1886-1957), Antoni Danysz (1853-1925), Julian Tokarski (1883-1961), Stanisław Maykowski (1880-1961) and others (*Dzieje utworzenia...*, c. 1). In 1912, Janusz Peter passed his school-leaving exams (*matura*) and in the academic year 1912/13 he began to study law at the King John II Casimir University in L'viv. Only a year later, he abandoned law for medicine, which became his life's greatest passion.

At this point, we should digress a little to fully explain young Janusz Peter's wide range of interests. The future surgeon's other great passion was broadly defined material culture. To understand where a student of medicine found this fascination with the past, we must go back to his childhood and youth in Belz. At that time, Janusz was under a great influence of his teachers. He wrote in his memoirs: "Even today, I remember my teacher Mr Siewiński, an amateur ethnographer and an avid collector of 'antiquities', or the ancient Canon Chmura⁴, who could remember the distant times of the January Uprising. In Belz, where I attended primary school, Mr Chmura was regarded as a living encyclopaedia of the town's and the region's history. I can also still remember his discussions with Professor Zygmunt Gloger, when they happened to meet at my parents' house" (*Dzieje utworzenia...*, c. 1). Meetings with two brilliant scholars, Zygmunt Gloger⁵, who studied the burial mounds near Zhuzhel (now Zizhelani, a village close to Belz), and Aleksander Czołowski⁶, a historian and archivist from L'viv, undoubtedly left a strong impression on young Janusz during their frequent visits to the Peter family house. During his medical studies, Janusz Peter also encountered Dr. Edward Loth, who was an avid amateur archaeologist⁷.

Let us go back to L'viv and his university studies, where Janusz Peter's life intersected with great history – World War I and Poland regaining independence. On 1st August 1914, Janusz Peter was conscripted into the Austrian army, where he served in the 30th Infantry Regiment and, from July 1915, as a battalion doctor in the rank of Sanitary Second Lieutenant in the 55th Infantry Regiment. He served on the Russian and the Italian front. In June 1918, he was wounded and in November of the same year he was imprisoned by the Italians and assigned to the hospital in Udine as a doctor in the POW barracks. After he was released, he enlisted in General Józef Haller's army, where he served as a battalion doctor in the 13th Regiment of Riflemen and the 42nd Infantry Regiment. On 1st January 1920, he was sent back to complete his medical studies in L'viv, but he had to interrupt his course two more times. From July 1920 to 3rd February 1921, he served in the 14th Jazłowiec Uhlan Regiment as a front doctor. From 8th June 1921, he took part in the Third Silesian Uprising. As a doctor in the rank of captain, he commanded Upper Silesian Reserve Battalion No. 1 (Grodziska 2021, 7-8). All this experience left a mark not only on the course of his studies but also on his health. The complications from the typhus fever he suffered in the spring of 1920 persisted until the end of his life.

Janusz Peter completed his medical studies (which stretched over nine years!) and received the degree of Doctor of Medicine on 24th March 1923. Two years earlier, on 31st March 1921, he had married Felicja Reichert, whom he had known since his youth. Finally, the young doctor's life became stable and the list of his professional achievements started to grow quickly. Apart from publishing papers on surgery, orthopaedics and the history of medicine in renowned medical journals, he also started to work as an assistant in the Department of Pathological Anatomy of the King John II Casimir University in L'viv. From 1927, he was also the Head of the Infectious Diseases Ward and of the Surgical and Orthopaedic Ward of the 6th District Hospital in L'viv.

The year 1927 brought a profound change in the life of Janusz Peter, who was 36 years old at the time. He was offered the position of director of the provincial hospital in Tomaszów Lubelski (*cf.* Fig. I: 2-3).

³ He had to repeat the third grade as a result of failing German and Greek.

⁴ Marcelli Chmura (1841-1914), parish priest of the Parish Church of the Assumption of Mary in Belz; *cf.* *Catalogus...* 1898, k. 36.

⁵ Zygmunt Gloger (1845-1910), Polish historian, archaeologist, ethnographer, folklorist and local historian. His opus magnum was *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (Illustrated Encyclopaedia of Old Poland) (1900-1903); *cf.* Ławski, Suchodolski, Zabielski (eds.) 2022.

⁶ Aleksander Czołowski (1865-1944), Polish historian, antiquarian, archivist, director of the Historical Museum of the City of L'viv and the National Museum in L'viv; *cf.* Zimna 2011.

⁷ Edward Loth (1884-1944), Polish anatomist, anthropologist, eugenicist, doctor of medicine and philosophy, one of the organisers and professor of the University of Warsaw, member of the Polish Academy of Arts and Sciences, colonel, physician in the Polish Army; *cf.* Ciesielska 2018.

He accepted the offer and moved to Tomaszów in the same year. He started to work on extending the small hospital (which had only 25 beds; Brodowski 1997, 43). An important step towards improving the quality of the nursing staff's work took place on 6th November 1927, when six of the Sisters Servants of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary, led by Marcela Wolc, Mother Superior, were signed on (*Archiwum SS Służebniczek...*, c. 1)⁸. A month later, sister Loretta Szytówna, the new matron of the nuns working in the hospital, arrived in Tomaszów. She was to be Dr. Peter's right hand until her death in 1947. It was due to her efforts that the nuns working in the hospital came to be widely respected for their trustworthiness, competence and complete devotion to serving the patients (Fig. I: 4). The fact that they continued to work there until Janusz Peter's death in 1963, even though the Polish People's Republic was, at least nominally, an atheist state, is a testament of their unshakable position in the hospital.

The development of the Tomaszów hospital was Janusz Peter's life's mission and a goal to which he fully dedicated himself (Fig. I: 5-6). The director's deep involvement shows in numbers; when he arrived in 1927, there were merely 25 beds in the hospital; when he retired as director in 1962, there were 500! New wards were built, including a surgical and infectious diseases one, state-of-the-art medical equipment was bought, including a long wave diathermy machine, a quartz lamp and an X-ray machine. As soon as 1928-29, the rooms underwent a complete renovation and the hospital was connected to the municipal sewage system; in the following years, it was further systematically modernised. The hospital's role among other Polish medical establishments is best illustrated by the fact that it was inspected by a WHO representative in the 1950s, and in 1953 it was visited by Dr. Jerzy Sztachelski, the Minister for Health at the time (Brodowski 1997, 24)⁹.

Janusz Peter's enormous dedication to his professional and social work was acknowledged by others. He received several awards before World War II: the Silver Cross of Merit (9th November 1932), the Gold Cross of Merit (16th November 1937), the Bronze Medal for Long Service (18th November 1938) and the Silver Medal for Long Service (30th January 1939; cf. Fig. I: 7-9).

Dr. Peter's personal involvement in treating his patients was equally as important. The dramatic period of WWII showcased his enormous dedication to helping not only civilians, but masses of wounded soldiers as well. In September 1939, one of the most bloody and fierce battles of Poland's defensive war of 1939 took place near Tomaszów Lubelski. By order of the Chief Commander of 13th September, the Kraków Army commanded by General Antoni Szylling was to be subordinated to the Lublin Army commanded by General Tadeusz Piskor. Both formations were to march along the Lublin-Tomaszów Lubelski-Bełżec route towards Rawa Ruska and L'viv (Głowacki 1976, 150). This required for the scattered Polish armed units to concentrate and launch an attack, whose main force was to be Colonel Stefan Rowecki's Warsaw Armoured Motorised Brigade. During the clashes, which followed in quick succession (17th-20th September – the First Battle of Tomaszów, 22nd-26th September – the Second Battle of Tomaszów), the outnumbered Polish forces were ultimately surrounded by the Germans. The bloody battles of Tomaszów ended in the defeat and imprisonment of thousands of Polish soldiers (Fus, Olszewski 2011, 416-420)¹⁰. It is worth recalling that from 17th September 1939, the eastern territory of the Second Republic of Poland was occupied by the Soviets. The Tomaszów hospital witnessed the tragedy of Polish and German soldiers alike. Dr. Peter, his secular personnel and the Sisters Servants heroically tried to help the wounded, regardless of their nationality. As the sisters working in the hospital at the time recalled, "The wounded were brought in by the cartful after the battle – mostly Poles, but there were many Germans as well. We worked extremely hard" (*Archiwum SS Służebniczek...*, c. 50). "There were many wounded in the corridors, on pallets – no bedclothes [...] the hospital

⁸ Sisters Servants of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary is a congregation established on 3rd May 1850 by Blessed Edmund Bojanowski, who until 1866 personally approved candidates for the convent and allowed them to take vows of chastity, poverty and obedience. The goal of this apostolic and charitable organisation is to provide service to other people (understood to be the path to God) by helping the poor and the sick, raising children (especially destitute and orphaned ones), giving girls religious education preparing them for performing their future roles and duties. During the German occupation, the Sisters risked their lives to hide Jewish children (e.g. in the House of the Sisters Servants of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Turkowice; as cited in: <http://www.sluzebniczkinmp.pl/> [accessed on: 21.07.2023] and Lukiewicz, Skrok 2022).

⁹ The Minister for Health described the Tomaszów hospital during the 9th Plenum of the Central Committee of the Polish United Workers' Party: "It must be emphasised that a vast number of healthcare professionals are working selflessly and positively. We could mention Tomaszów Lubelski as an example; the atmosphere, organisation and professional quality of the hospital merit giving it as a model for this type of institution in Poland"; cf. Brodowski 1997, 24.

¹⁰ As a result of these events, the museum in small Tomaszów owns an impressive collection of military artefacts from WWII.

was not prepared for such a number of patients” (*Archiwum SS Służebniczek...*, c. 50). From September to December 1939, 512 Polish soldiers were treated in the Tomaszów hospital (Hanejko 2021, 311), and from 11th October 1939, when Tomaszów was again captured by the Germans, German soldiers admitted to the hospital were treated by the local personnel (*Archiwum SS Służebniczek...*, c. 51).

The events of September 1939 were just the beginning of Janusz Peter’s dedicated service to the wounded and sick soldiers of the Polish Home Army and the Peasants’ Battalions, as well as Polish and Soviet partisans. He treated them not only in the hospital, but frequently, risking his life, in the villages and woods surrounding Tomaszów as well (Brodowski 1997, 11-14). He also trained army medics working for the Polish underground army. He hid some of the few Jews who managed to escape from the transports taking them to the German Nazi extermination camps in Bełżec and Sobibór, located near Tomaszów (Hanejko 2021, 312)¹¹. In recognition of his work, Janusz Peter was promoted to the rank of major by the order of the High Command of the Peasants’ Battalions of 30th May 1944 (*Zaświadczenie ...*)¹².

In July 1944, Janusz Peter was in danger of arrest by the Germans for assisting a partisan (pseudonym: *Atlas*), whom the Germans wanted to detain, in escaping from the hospital. The director was only saved by the gratitude of the German officer who conducted the interrogation, whose life Peter had saved in September 1939. Janusz Peter returned to his beloved L’viv for the last time, to wait out the danger of arrest. Afterwards, he never went there again, leaving behind his books, old prints and paintings in the house in Kurkowa street. He mourned their loss until the end of his life.

In the post-WWII Period, Janusz Peter continued to extend and modernise the hospital, to do research work and to develop his interests in the history of the region and of the town of Tomaszów (Fig. I: 10-11). Between 1945 and 1953, he published 28 papers on medicine in many scientific journals, including *Medycyna Społeczna* (Social Medicine), *Przegląd Lekarski* (Medical Review), *Śląska Gazeta Medyczna* (Silesian Gazette of Medicine), and *Medycyna Pracy* (Occupational Medicine) (Grodziska 2021, 10). In 1945, he published *Dzieje szpitala powiatowego w Tomaszowie Lubelskim (1912-1944)* (The History of the District Hospital in Tomaszów Lubelski (1912-1944), and a mere year later – *Dawne szpitale w Tomaszowie Lubelskim i jego powiecie w granicach obecnych* (Old Hospitals in Tomaszów Lubelski and in the District within its Current Borders). In 1947, he self-published one of his most important books – *Szkice z przeszłości miasta kresowego* (Sketches from the Past of a Town on the Polish Eastern Border).

The book which is now entitled *Tomaszowskie za okupacji* (The Tomaszów Region during the Occupation) has an interesting history. In 1949, Janusz Peter was elected chairman of the Society of Fighters for Freedom and Democracy (Związek Bojowników o Wolność i Demokrację, ZBoWiD) in Tomaszów Lubelski. This was an opportunity to collect war accounts from the inhabitants of Tomaszów and its vicinity, to commemorate the tragic fate of the local community. Nine of the articles were penned by Janusz Peter himself¹³, and the other 93 by former soldiers of the Home Army and the Peasants’ Battalions (Brodowski 1997, 39). The Stalinist era and communist government did not make it easy to publish a book of these accounts. The typescript was kept in Peter’s house for many years, to finally end up in the Central Medical Library (Główna Biblioteka Lekarska) in Warsaw in 1970. It was discovered accidentally and published many years after the author’s death¹⁴. It remains an invaluable source for researching the history of the region during German occupation.

Janusz Peter found refuge from the exhausting hospital work, which demanded enormous effort from him, in another great passion – painting. He created his first sketches and paintings already in secondary school. They included two self-portraits from 1908 and 1911¹⁵, a portrait of Maciej Rataj, a professor in

¹¹ Donia Goldwurm, who escaped from a transport in May 1943 and stayed in the Tomaszów hospital for 216 days, using the name Katarzyna Lewicka.

¹² Janusz Peter, pseudonym Kordian, was a member of the Peasants’ Battalions, from 1942. He joined at the urging of Dr. Wincenty Jabłoński, pseudonym Żbik, Sanitary Chief of the Tomaszów District of the Home Army, whom Janusz Peter saved from a Nazi roundup in June 1940 (see Brodowski 1997, 11; Grodziska 2021, 9).

¹³ The articles are entitled: *Początkowe lata okupacji w Tomaszowie Lubelskim* (The early years of occupation in Tomaszów Lubelski), *Za trzy konie* (For three horses), *Niemieckie kasyno i Soldatenheim* (The German casino and Soldatenheim), *Boże Narodzenie w Łaszczowie 1942 r.* (Christmas in the town of Łaszców in 1942), *Rachański Katyń* (The massacre of Rachanie), *Przyczynki do niszczyielskiej działalności najeźdźcy* (A contribution regarding the destructive activity of the occupiers), *Zagłada Koszelów* (The extermination of Koszele), *Feralna trzynastka* (The unlucky thirteen), *W Bełżcu podczas okupacji* (In Bełżec, during the occupation).

¹⁴ The book was published twice: in 1991 and 2019.

¹⁵ The first one (1908) is housed in the Central Medical Library in Warsaw, the other (1911) is the property of the Regional Museum in Tomaszów Lubelski.

Secondary School No. 6 in L'viv (12th June 1911) and a portrait of Aleksander Kraszewski, his friend from secondary school (1912)¹⁶. He also drew numerous sketches and painted many other portraits and landscapes¹⁷.

After his arrival in Tomaszów Lubelski in 1927, Janusz Peter took an avid interest in the history of the town and region (cf. Fig. I: 12). He maintained contact with the archaeologists and historians he had befriended during his university days. During the first few years of his residence in Tomaszów, he and the already mentioned Dr. Loth went to Mageriv, where he found a valuable beaker made by Funnel Beaker Culture people, among other things (*Dzieje utworzenia...*, c. 2-3). Janusz Peter wrote in his memoirs that his pre-WWII collection included two bifaces found near the old cemetery in Tomaszów Lubelski (Brodowski 1997, 43). News of Peter's passion for collecting antiques travelled fast among the local community. He wrote: "My patients started to bring me all sorts of objects more and more frequently, usually old coins, for instance rixdollars (*talary*) and smaller [denominations – J.D.] from the times of Sigismund the Old, his predecessors; once Edward Kiwierski from Łaszczówka even brought a whole cup, found at the bottom of a pond, cleaned off mud and debris. The cup disintegrated after it dried and the coins were so covered with patina that the numismatist Dr. Stanisław Spittal, whom I called in, could not recognise even a single little coin" (*Dzieje utworzenia...*, c. 2-3). There is an interesting story of how Janusz Peter acquired one of the most valuable treasures in his collection. Here is what he wrote about it in his memoirs: "I was lucky to buy over 4 kilograms of silver groschen, as the greedy founder, who had dug them up in a glass jar in Bełżec in 1934, referred to them. The jar was lost to the spade while digging up a potato cellar, and so were its remains, used, along with scraps of roofing paper, to insulate the cellar foundation. The lucky man "pushed" the more beautiful, larger specimens in various antique shops in L'viv, but for the rest, the antiquarians, as if in league with the jewellers, did not want to give him more than 20 złoty for a kilogram. He did not hesitate to accept my offer of 40 złoty per kilogram" (*Dzieje utworzenia...*, c. 3). Further on the memoirs show the great diversity of this treasure. It included a denar of Casimir the Great, "several half-groschen from the Jagiellonian mint in Kraków", large Prague groschen of Wenceslaus II and III, a "coin" [denar? – J.D.] of Mojmir II, Duke of Great Moravia and "several single-sided bracteates of Bohuslav II the Pious, Duke of Bohemia [sic!] and Boleslaus II" (*Dzieje utworzenia...*, c. 3)¹⁸. The rest of the coins were "silver groschen" of Sigismund III, John Casimir and John III Sobieski. It is truly regrettable that so many of the coins described by Dr. Peter in his memoirs have been irretrievably lost.

Sometimes the local peasants who had no money to pay for a doctor's visit brought Dr. Peter various artefacts. He agreed to accept them, as it was an opportunity to acquire new, frequently interesting, objects. They included a piece of a vessel found in some backwater near Jeziarna, decorated with a red wavy line, or a pot made on a pottery wheel from Rudka Żurawiecka, together with coins (*Dzieje utworzenia...*, c. 5).

World War II caused enormous losses to Janusz Peter's collection of antiquities. Dr. Hartmann, the commander of the German field hospital, confiscated Dr. Peter's collection, allegedly to be photographed, and never returned it (*Dzieje utworzenia...*, c. 3-4). Dr. Peter often learned about interesting finds which had been destroyed or wasted as a result of people's ignorance. This was the case of a hoard of coins found by chance in Polanówka. The local teacher received "only" about a dozen coins. She donated some of them to the Museum in Zamość; the rest had been "shot from slingshots by some boys" (*Dzieje utworzenia...*, c. 3-4). Archaeological finds were treated with similar carelessness. As Dr. Peter recalled, medieval crosses, pot shards and pieces of stoneware were auctioned off during a fair! (*Dzieje utworzenia...*, c. 3). Such behaviour made him feel bitter and resentful; he commented: "Few people [...] thought to bring the flint artefacts ploughed out of the soil to the local teacher or doctor" (*Dzieje utworzenia...*, c. 5).

¹⁶ Both of the portraits are in the collection of the Central Medical Library in Warsaw.

¹⁷ Some of the artworks were irretrievably lost in L'viv, some remain with private collectors, and some are owned by the hospital in Tomaszów Lubelski. The hospital collection includes mainly landscapes showing Tomaszów and its vicinity, as well as didactic paintings, such as series entitled *Grzyby* (Fungi) or *Ziola* (Herbs). The collection of the Regional Museum in Tomaszów includes *Portret siwobrodego mężczyzny wpatzonego w górę* (Portrait of a grey-bearded man gazing up) (1911) and *Portret mężczyzny o rozwianych włosach i bokobrodach* (Portrait of a man with wind-swept hair and sideburns) (1911).

¹⁸ He probably meant the rulers of the Přemyslid dynasty: Boleslaus II (972-999) and Boleslaus III (999-1002 and 1003). Mojmir II did not strike his own coinage.

Dr. Peter did not only collect objects brought to him by the local peasants, but he actively searched for traces of past material culture. He had permission from the Chairman of the Voivodship National Council in Lublin to conduct field surveys (Brodowski 1997, 44). Weekend archaeological trips with the staff of the Tomaszów hospital were common (Fig. I: 11), such as the one to Rokitno, 30 kilometres from Tomaszów, in 1962, when they found pot shards and established that pottery centres had existed on this territory (*Dzieje utworzenia...*, c. 5-8).

Dr. Peter also searched for old tools, clothing and furniture from Tomaszów and its vicinity. He was very aware of the fact that they would soon be just a memory of an epoch which was slowly being forgotten. He wrote in his memoirs: "I often drove around with Eugeniusz Bondyra and other colleagues to near and more distant regions, collecting specimens of material culture: old everyday objects, unknown to this generation, work tools, folk costumes, religious artefacts" (*Dzieje utworzenia...*, c. 10). He acquired the artefacts not only in the villages located near Tomaszów, but also in more remote territories, such as Lubycza Królewska, Siedliska, Hrebenne, Narol, Lipsk, Płazów and many others (*Dzieje utworzenia...*, c. 10).

The objects he found on the territory of the former extermination camp in Bełżec are of particular value. Janusz Brodowski wrote in Peter's biography that he had found many objects that belonged to the Jews murdered there, including a fountain pen, a brooch, a razor handle (Brodowski 1997, 44).

In the 1950s, an idea began to form to provide a home for Janusz Peter's collection. On 20th January 1954, Felija Peter wrote to her sister Maria and her nieces Tosia and Karusia: "Your Uncle has relapsed into his fascination with history and memoirs; instead of staying in bed, he has spent his entire sick leave making an album of photographs of Tomaszów, in particular the hospital. He's been mentioning a museum in the secondary school in Tomaszów; I'm afraid he wants to set it up, the restless dreamer!" (Grodziska 2021, 11). However, it was not until 1962 that preparations to establish the museum gathered speed. On 3rd April 1962, the Polish People's Republic District National Council in Tomaszów Lubelski "greatly appreciated the message from Citizen [Janusz Peter – J.D.], saying that he wished to organise the Regional Museum of the Tomaszów Land in Tomaszów" (*Pismo Bronisława Furmagi...*, c. 12). Janusz Peter was given the title of curator by the decree of the Presidium of the District National Council on 5th April 1962 and soon started to work towards renovating a building on the hospital's grounds, to be adapted for the future museum (*Pismo do Wojewódzkiego Komitetu Odbudowy...*, c. 24). In a letter to the Voivodeship Committee for the Capital and State Reconstruction, he estimated the cost of the project at 400,000 złoty, specifying what the money would be allocated to: "The cellar, planned to house religious artefacts, is in particular need of renovation, as is the ground floor, which will house work tools, clothing and other everyday objects of our ancestors from this land. The central heating and the rooms are in need of a major overhaul in accordance with the requirements for housing valuable artefacts and for the appearance of a museum seat [...]" (*Pismo do Wojewódzkiego Komitetu Odbudowy...*, c. 24). In the same letter, Janusz Peter detailed why the museum should be established, writing that it was to help school children "to learn about the past of the inhabitants of this land" (*Pismo do Wojewódzkiego Komitetu Odbudowy...*). The creation of the Museum of the Land of Tomaszów was undoubtedly helped by the fact that the idea tied into the approaching millennial anniversary of the establishment of the Polish State (*Dzieje utworzenia...*, c. 12). In a letter to the Voivodeship Conservator of Monuments in Lublin, Dr. Peter wrote about his collection: "I only managed to keep some of the old manuscripts and coins. Of the former, I donated the most valuable ones to the Central Medical Library in Warsaw; of the latter, a large part of the hoard dug up before the war, from a farmer in Bełżec and from others, as well as archaeological finds, Biedermeier furniture, old ceramics and other objects I donated as a "starter" of the regional museum" (Spaczyński 1982, 5). Janusz Peter's family helped with organising the museum, in particular his sister-in-law, Janina Reichert-Toth¹⁹. In a letter, he asked her to make twelve *palubas*²⁰ – four male and eight female ones (*List Janusza Petera...*, c. 22). The ethnographic collection of the Regional Museum in Tomaszów Lubelski still owns the *palubas* from the original museum. It is possible that they are the ones made by this esteemed sculptor from Kraków.

¹⁹ Janina Reichert-Toth (1895-1986), a Polish sculptor based in L'viv and Kraków. One of the first female students at the Academy of Fine Arts in Kraków. She specialised in monumental sculpture. She was a sister of Felicia Peter, Janusz Peter's wife, and the wife of Fryderyk Toth, who was also a sculptor specialising in monumental sculpture (the Monument of the Exterminated in the Fort of Krzesławice, 1957), and took part in the post-war reconstruction of the Adam Mickiewicz statue in Kraków and in reassembling the 400 elements of the Wit Stwosch (Veit Stoss) altar in Saint Mary's Basilica in Kraków.

The tradition of Janusz Peter's family supporting the Tomaszów museum has continued to this day; cf. Grodziska 2021, 331.

²⁰ The term *paluba* (Polish: *pałuba*) refers to a roughly made doll or figurine.

The Museum of the Land of Tomaszów was opened on 7th October 1962 (cf. Fig. I: 13-15). The opening ceremony was attended by the town and district authorities, Janusz Peter's friends and many inhabitants of Tomaszów and its vicinity. The slogan which welcomed the visitors at the museum entrance read "FOLK TO FOLK" and fully reflected the founder's intention. A large portion of the exhibited artefacts came from the local folk, who brought Dr. Janusz Peter generous gifts. The doctor also intended to add "FOR FUTURE GENERATIONS" to the slogan (*Dzieje utworzenia...*, c. 12). The museum housed 1443 exhibits related to the archaeology, history, numismatics and ethnography of the Land of Tomaszów (Brodowski 1997, 45-46). Janusz Peter also created four large photographic albums, documenting the town's and the region's history as well as the fate of the underground soldiers during WWII. The so-called "hospital album" contained the photographic documentation of the Tomaszów hospital, its staff and patients. All of the albums are now housed in the Regional Museum in Tomaszów Lubelski. They are a true mine of information for regionalists and historians of the town and region of Tomaszów.

Janusz Peter did not enjoy this achievement for very long, as he died a few months after the museum had opened, on 17th February 1963. Fortunately, however, he had managed to accomplish his goal and realise one of his greatest dreams – to open a museum which would provide a worthy home for his collection. He wrote in a letter to Professor Leon Manteuffel: "The peasants were generous; they would have refused if someone from the Presidium of the District National Council or from the secondary school wanted to open such a museum. Because their gifts will not be lost at the hospital" (Brodowski 1997, 44; Grodziska 2021, 11). It was the Tomaszów hospital that became an unexpected, but at the same time the only obvious, place for establishing this cultural institution. No one could imagine the Tomaszów museum anywhere else.

After Dr. Janusz Peter's death, the exhibits initially belonged to his wife, Felicja, who donated them to the state in 1967. In 1975, the museum was moved to the former seat of the district assembly and subordinated to the Regional Museum in Zamość, where it functioned as its branch until 1999. In 1984, the museum moved again, to the newly constructed Veteran House. In 1999, the Dr. Janusz Peter Regional Museum became an independent institution, administered by the District Office in Tomaszów Lubelski. The building housing the museum was beautifully renovated in 2020 (Fig. I: 16-17).

The Museum in Tomaszów celebrated its 60th anniversary in 2022. Its collection has grown several fold since the opening and had added artefacts of unique value (Fig. I: 18), such as archaeological finds from the early medieval hillfort in Czeremno, including high quality silver jewellery, and historical objects of great significance to Tomaszów, including weaponry, army uniforms, banners, and the only almost complete *taczanka wz. 36* (a type of horse-drawn cart) in Poland (Fig. I: 19-20). All of these objects are connected to the battles fought in Tomaszów Lubelski in September 1939. According to the wishes of its founder, the Regional Museum is a multidisciplinary institution, with collections from the fields of ethnography, history, numismatics, art and photography. None of this would have been possible without the determination and passion of one person – a great man, whose name will forever be remembered in the history of this small town.

JOANNA DZIURA

JANUSZ PETER – CZŁOWIEK RENESANSU SWOICH CZASÓW

Janusz Peter – człowiek renesansu i tytan pracy – te dwa stwierdzenia chyba najlepiej charakteryzują tę nietuzinkową postać. To człowiek, który dla wielu współczesnych jest przykładem życia wypełnionego licznymi pasjami. To człowiek, który całe swoje życie poświęcił służbie jednostce i lokalnej społeczności. By zrozumieć koleje losu Janusza Petera musimy cofnąć się do początku XX w. a nawet jeszcze dalej – w głąb dziewiętnastego stulecia¹.

Janusz Wincenty Peter przyszedł na świat 26 listopada 1891 r. w miejscowości Skole k. Stryja (obecnie Ukraina) w polskiej rodzinie inteligenckiej o korzeniach czesko-austriacko-żydowskich (Ryc. I: 1).

Jego dziadek Wincenty Peter (1820-1898) urodził się w Petrovicach na Morawach i służył w armii austriackiej. W latach 1848-49 walczył na Węgrzech i był podkomendnym gen. Józefa Bema. Jak wspomina Janusz Peter, gdy był małym chłopcem dziadek opowiadał mu: „[...] jak to w r. 1848 zwiął z wojska austriackiego do Bema, jak zdrowie stracił w okropnych marszach, bo Bem ganiał jak jaki chart” (por. Grodziska 2002, 25). Po wojennych zawirowaniach Wincenty Peter osiadł ostatecznie w galicyjskich Ryglcach, gdzie pracował jako szewc. W 1860 r. poślubił Mariannę Zając, której matka, Żydówka z Ryglci, przyjęła chrzest (Grodziska 2021, 7). Wincenty i Marianna Peterowie mieli sześcioro dzieci, wśród nich ojca Janusza – Michała Wincentego Petera (1865-1941)². Michał Wincenty podjął studia na Politechnice Lwowskiej, jednak ze względu na trudną sytuację materialną był zmuszony porzucić studia i rozpocząć pracę na kolei. Pracował m.in. na stacjach kolejowych w Szczercu, Skole, Belzie i Dobromilu. W 1889 r. Michał Wincenty Peter poślubił Karolinę Koczerską. Państwo Peterowie mieli siedmioro dzieci: Marię (ur. 1890), Janusza (ur. 1891), bliźnięta Helenę (ur. 1894 †1894) i Mariana (ur. 1894), Michalinę (ur. 1895), Antoninę (ur. 1898) i Annę Jadwigę (ur. 1902).

Michał i Karolina Peterowie kładli duży nacisk na gruntowne wykształcenie swoich dzieci. Wszystkie skończyły gimnazjum, brat Janusza Marian ukończył studia prawnicze, Michalina była nauczycielką, Antonina ukończyła kursy handlowe, a Jadwiga – biologię na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie (Grodziska 2002, 182).

¹ Podstawowe informacje na temat historii Polski, Europy Środkowo-Wschodniej w XIX-XX w. Czytelnik znajdzie w następujących opracowaniach: Borodziej 2010; Friszke, Dudek 2022 (preferowano wydawnictwa o zasięgu międzynarodowym).

² Warto przy okazji wspomnieć o ich najstarszej córce Magdalenie (po mężu Kałuża), która była matką słynnego polskiego piłkarza z okresu międzywojnia – Józefa Kałuży (ur. 11 lutego 1896 r. w Przemyślu, zm. 11 października 1944 r. w Krakowie). Jako piłkarz występował na pozycji środkowego napastnika, był także trenerem, działaczem sportowym i nauczycielem. Uchodzi za jednego z najlepszych polskich graczy lat 20. XX w., nazywany „legendą polskiej piłki”. W całej swojej karierze rozegrał łącznie 454 spotkania, zdobywając 476 goli. Przez niemal cały ten okres związany był z krakowskim klubem Cracovia. Mistrz Polski sezonu 1921 i król strzelców tych rozgrywek, reprezentant Krakowa i Polski, olimpijczyk z Paryża (1924), kapitan związkowy PZPN, pod którego wodzą polska drużyna zajęła w 1936 czwarte miejsce na igrzyskach olimpijskich w Berlinie, a w 1938 po raz pierwszy w historii awansowała na mistrzostwa świata; por. Wryk 2015, 275-277.

Wróćmy jednak do młodzieńczych kolei losów Janusza Petera. W latach 1898-1903 uczęszczał do pięcioklasowej szkoły męskiej w Bełzie, zaś pierwszą i drugą klasę gimnazjum skończył w podkrakowskim Podgórzu, gdzie nauczycielem był jego stryj Jan Franciszek Peter (Grodziska 2021, 7). Później został przeniesiony do lwowskiego VII Gimnazjum, gdzie nauka nie szła mu najlepiej³. Od czwartej klasy uczęszczał do VI Gimnazjum we Lwowie, gdzie w końcu się odnalazł. To w tej szkole uczyły tak wybitne osobistości jak: Maciej Rataj (1884-1940) – późniejszy Marszałek Sejmu RP, Kazimierz Świtalski (1886-1962) – senator, premier w II RP, profesorowie: Konstanty Wojciechowski (1872-1924), Juliusz Kleiner (1886-1957), Antonii Danysz (1853-1925), Julian Tokarski (1883-1961), Stanisław Maykowski (1880-1961) i inni (*Dzieje utworzenia...*, k. 1). W 1912 r. Janusz Peter zdał maturę, a w nowym roku akademickim 1912/1913 rozpoczął naukę na Uniwersytecie Lwowskim Jana Kazimierza, na Wydziale Prawa. Studia prawnicze porzucił jednak już po roku, by przenieść się na medycynę, która stała się jego największą życiową pasją.

Tutaj musimy się zatrzymać, gdyż powyższe stwierdzenie nie oddawałoby w pełni szerokiego wachlarza zainteresowań młodego Janusza Petera. Należy bowiem wspomnieć o kolejnej wielkiej pasji przyszłego lekarza-chirurga. Była nią historia i szeroko pojęta kultura materialna. Aby zrozumieć skąd owa fascynacja przeszłością u studenta medycyny należy cofnąć się do czasów młodzieńczych i dzieciństwa w Bełzie. Wówczas ogromny wpływ na Janusza mieli jego nauczyciele. Jak sam pisał we wspomnieniach: „Do dnia dzisiejszego wspominam postać nauczyciela Siewińskiego, amatora-etnografa i skrzętnego zbieracza „starożytności”, czy też staruszka, kanonika Chmurę⁴, który sięgał pamięcią odległych dziś czasów powstania styczniewego. W Bełzie, gdzie uczęszczałem do szkoły ludowej, Chmura uchodził za żywą encyklopedię przeszłości miasta i regionu; do dziś pamiętam też jego dyskusje z prof. Zygmuntem Glogerem, gdy zetknęli się przypadkowo w domu moich rodziców (*Dzieje utworzenia...*, k. 1). Spotkania z dwoma wybitnymi badaczami przeszłości: Zygmuntem Glogerem⁵, badaczem kurhanów pod Żużelem k. Bełza, czy Aleksandrem Czołowskim⁶, lwowskim historykiem i archiwistą, niewątpliwie zrobiły wielkie wrażenie na małym Januszu, często gościli oni bowiem w domu Peterów. W okresie studiów medycznych na Uniwersytecie Lwowskim Janusz Peter zetknął się również z dr. Edwardem Lothem, który był zapalonym archeologiem amatorem⁷.

Wróćmy jednak do Lwowa i do studiów na tamtejszym uniwersytecie, gdzie losy Janusza Petera krzyżowały się z wielką historią: z I wojną światową i odzyskaniem przez Polskę niepodległości. 1 sierpnia 1914 r. Janusz Peter został wcielony do armii austriackiej, gdzie pełnił służbę w 30-tym pułku piechoty, a od lipca 1915 r. jako lekarz batalionowy w randze podporucznika sanitarnego w 55-tym pułku piechoty. Był na froncie rosyjskim i włoskim. W czerwcu 1918 r. został ranny, by w listopadzie tegoż roku trafić do niewoli włoskiej, gdzie został przydzielony do szpitala w Udine jako lekarz w barakach jenieckich. Po uwolnieniu zaciągnął się do armii gen. Józefa Hallera, gdzie służył jako lekarz batalionowy m.in. w 13-tym pułku strzelców kresowych i 42-gim pułku piechoty. 1 stycznia 1920 r. został odesłany na dokończenie studiów we Lwowie. Musiał je jednak jeszcze dwukrotnie przerywać. Od lipca 1920 r. do 3 lutego 1921 r. służył bowiem w 14-tym pułku ułanów jazłowieckich jako lekarz przyfrontowy. Od 8 czerwca 1921 r. brał z kolei udział w trzecim powstaniu śląskim. Jako lekarz w randze kapitana dowodził Górnośląskim Baonem Zapasowym nr 1 (Grodziska 2021, 7-8). Wszystkie te doświadczenia odcisnęły piętno nie tylko na przebiegu studiów, ale i na zdrowiu Janusza. Powikłania po przebytych wiosną 1920 r. tyfusie plamistym do końca życia dawały o sobie znać.

Studia medyczne Janusz Peter zakończył z tytułem doktora medycyny 24 marca 1923 r. W sumie trwały one aż 9 lat! Dwa lata wcześniej – 31 marca 1921 r. – ożenił się ze znaną od młodzieńczych lat Felicją Reichert. W końcu życie młodego i zdolnego lekarza ustabilizowało się. Lista jego osiągnięć zawodowych szybko zaczęła się wydłużać. Oprócz publikacji naukowych z zakresu chirurgii, ortopedii i historii medycyny w renomowanych pismach medycznych, rozpoczął pracę jako asystent w Zakładzie Anatomii Patologicznej

³ Zmuszony był powtarzać третią klasę z powodu niedostatecznych ocen z niemieckiego i greki.

⁴ Marceli Chmura (1841-1914), proboszcz parafii pw. Wniebowzięcia NMP w Bełzie; por. *Catalogus...* 1898, k. 36.

⁵ Zygmunt Gloger (1845-1910), polski historyk, archeolog, etnograf, folklorysta i krajoznawca. Twórca przede wszystkim dzieła *Encyklopedii staropolskiej ilustrowanej* (1900-1903); por. np. Ławski, Suchodolski, Zabielski (red.) 2022.

⁶ Aleksander Czołowski (1865-1944), polski historyk, antykwariusz, archiwista, dyrektor Muzeum Historycznego Miasta Lwowa oraz Muzeum Narodowego we Lwowie; por. Zimna 2011.

⁷ Edward Loth (1884-1944), polski anatom, antropolog i eugenik doktor medycyny i filozofii, jeden z organizatorów i profesor Uniwersytetu Warszawskiego, członek Polskiej Akademii Umiejętności oraz fińskiej Akademii Nauk, pułkownik, lekarz Wojska Polskiego; por. Ciesielska 2018.

Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Od 1927 r. pełnił także funkcję ordynatora Oddziałów Zakaźnego i Chirurgiczno-Ortopedycznego 6-go Szpitala Okręgowego we Lwowie.

Rok 1927 przyniósł zasadniczą zmianę w życiu 36-letniego Janusza Petera. Wówczas otrzymał propozycję objęcia posady dyrektora w prowincjonalnym szpitalu w Tomaszowie Lubelskim (por. Ryc. I: 2-3).

Propozycję tę przyjął i jeszcze w tym samym roku przeprowadził się do Tomaszowa, gdzie rozpoczął pracę nad rozbudową małego, bo dysponującego zaledwie 25 łózkami szpitalika (Brodowski 1997, 43). Ważnym wydarzeniem, mającym na celu podniesienie jakości pracy personelu pielęgniarskiego było sprowadzenie 6 listopada 1927 r. sześciu sióstr zakonnych ze Zgromadzenia Sióstr Służebniczek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej, na czele z pierwszą przełożoną siostrą Marcelą Wolc (*Archiwum SS Służebniczek...*, k. 1)⁸. Miesiąc później przyjechała do Tomaszowa siostra Loretta Szpytówna, nowa przełożona sióstr w szpitalu. Do swojej śmierci w 1947 r. stanowiła ona prawą rękę dr. Petera. To dzięki niej siostry pracujące w szpitalu zyskały powszechny szacunek, jako osoby zaufane, kompetentne i w pełni zaangażowane w służbę chorym (Ryc. I: 4). O ich niezachwianej pozycji w szpitalu świadczy fakt, że pracowały w nim do końca życia Janusza Petera, czyli do roku 1963 (mimo, że PRL była – przynajmniej na poziomie deklaracji – państwem ateistycznym).

Rozwój tomaszowskiego szpitala stanowił dla Janusza Petera życiową misję i cel, któremu poświęcił się bez reszty (Ryc. I: 5,6). O wielkim zaangażowaniu dyrektora szpitala w jego rozwój niech świadczą liczby. Gdy przyjechał do Tomaszowa w roku 1927 łóżek było zaledwie 25, gdy w roku 1962 kończył pracę jako dyrektor szpitala łóżek było 500! Dobudowane zostały nowe oddziały – w tym chirurgiczny i zakaźny, sprowadzano najnowocześniejszy sprzęt medyczny m.in. diatermię długofalową, lampę kwarcową, czy aparat rentgenowski. Już latach 1928/29 przeprowadzono generalny remont sal i doprowadzono do szpitala kanalizację, a w kolejnych latach systematycznie modernizowano obiekt. O roli tomaszowskiego szpitala na mapie polskich placówek leczniczych najlepiej świadczy fakt, że w latach 50-tych XX w. tomaszowski szpital wizytował przedstawiciel WHO na Europę, a w 1953 r. odwiedził go ówczesny minister zdrowia dr med. Jerzy Sztachelski (Brodowski 1997, 24)⁹.

Ogromnie zaangażowanie Janusza Petera w pracę zawodową i społeczną było doceniane na zewnątrz. Świadczą o tym przyznane jeszcze przed wybuchem II wojny światowej odznaczenia: Srebrny Krzyż Zasługi (z 9 listopada 1932 r.), Złoty Krzyż Zasługi (z 16 listopada 1937 r.), Brązowy Medal za Długoletnią Służbę (z 18 listopada 1938 r.), oraz Srebrny Medal za Długoletnią Służbę (z 30 stycznia 1939 r.; por. Ryc. I: 7-9).

Nie mniej ważne było osobiste zaangażowanie dr. Petera w leczenie pacjentów. Dramatyczny okres II wojny światowej był dowodem jego ogromnego poświęcenia w niesienie pomocy nie tylko ludności cywilnej, ale także masie rannych żołnierzy. We wrześniu 1939 r. toczył się pod Tomaszowem Lubelskim jeden z najcięższych i najkrwawszych bojów wojny obronnej 1939 r. Rozkazem Naczelnego Wodza z dnia 13 września armia Kraków gen. Antoniego Szyllinga miała zostać podporządkowana armii Lublin gen. Tadeusza Piskora. Obie formacje miały prowadzić marsz traktem Lublin-Tomaszów Lubelski-Bełzec w kierunku na Rawę Ruską i Lwów (Głowacki 1976, 150). Wymagało to koncentracji rozproszonych oddziałów polskich i przeprowadzenia ataku, którego główną siłą miała być Warszawska Brygada Pancerno-Motorowa płk dypl. piech. Stefana Roweckiego. W trakcie następujących po sobie jedna za drugą bitew (17-20 września – I bitwa i 22-26 września – II bitwa) polskie oddziały zostały okrążone przez przeważające siły niemieckie i ostatecznie krwawe boje pod Tomaszowem Lubelskim zakończyły się klęską i wzięciem do niewoli tysięcy polskich żołnierzy (Fus, Olszewski 2011, 416-420)¹⁰. Warto przypomnieć, że od 17 września

⁸ Zgromadzenie Sióstr Służebniczek NMP Niepokalanie Poczętej to zgromadzenie zakonne założone 3 maja 1850 przez bł. Edmunda Bojanowskiego, który do 1866 osobiście przyjmował kandydatki do zakonu i decydował o dopuszczeniu ich do ślubów czystości, ubóstwa i posłuszeństwa. Celem zgromadzenia będącego wspólnotą apostołsko-charytatywną jest służba bliźnim przejawiająca się w pomaganiu biednym i chorym, wychowaniu dzieci (zwłaszcza biednych i sierot), przygotowaniu religijnym dziewcząt do pełnienia przyszłych ról i obowiązków, pojmowana jako droga prowadząca do Boga. W czasie okupacji hitlerowskiej zakonnice ze Zgromadzenia były zaangażowane, z narażeniem życia, w ukrywanie żydowskich dzieci (np. w Zakładzie Zgromadzenia Sióstr Służebniczek NMP Niepokalanie Poczętej w Turkowicach; dane za: <http://www.služebniczkinnmp.pl/> [data dostępu: 21.07.2023] oraz Łukiewicz, Skrok 2022).

⁹ Minister zdrowia tak opisał tomaszowską placówkę podczas IX Plenum KC PZPR: „Trzeba podkreślić, że ogromna ilość pracowników służby zdrowia pracuje bardzo ofiarnie i pozytywnie. Dla przykładu można wymienić Tomaszów Lubelski, gdzie cała atmosfera, organizacja i poziom fachowy szpitala zasługuje, żeby wskazać ten szpital, jako wzór dla tego rodzaju instytucji w Polsce”; por. Brodowski 1997, 24.

¹⁰ W rezultacie tych wydarzeń muzeum w niewielkim przecież Tomaszowie dysponuje imponującą kolekcją militariów z czasów II wojny światowej.

1939 wschodnie tereny II RP znajdowały się pod okupacją sowiecką. W tomaszowskim szpitalu rozgrywał się dramat żołnierza polskiego i niemieckiego. Doktor Peter wraz z personelem świeckim i zakonnym heroicznie nieśli pomoc rannym obu nacji. Jak wspominają Siostry Służebniczki pracujące wówczas w tomaszowskim szpitalu: „Rannych po zakończonej bitwie zwożono całymi wozami – przeważnie Polaków, a nie brakowało też i Niemców. Pracowałyśmy bardzo ciężko” (*Archiwum SS Służebniczek...*, k. 50). Dalej siostry piszą: „[...] wszędzie pełno rannych po korytarzach, na siennikach – brak bielizny [...] na taką ilość chorych szpital nie był przygotowany” (*Archiwum SS Służebniczek...*, k. 50). Od września do grudnia 1939 r. w tomaszowskim szpitalu leczonych było 512 polskich żołnierzy (Hanejko 2021, 311), a od 11 października 1939 r. po ponownym zajęcia Tomaszowa przez Niemców, niemieccy żołnierze przebywający w tomaszowskim szpitalu leczenia byli przez rodzimy personel (*Archiwum SS Służebniczek...*, k. 51).

Wrześniowe wydarzenia były zaledwie początkiem pełnej oddania służby, jaką Janusz Peter niósł rannym i chorym żołnierzom Armii Krajowej (AK) i Batalionów Chłopskich (BCh), a także partyzantom polskim i sowieckim. Leczył ich nie tylko w szpitalu, ale często z narażeniem życia w podtomaszowskich wsiach i lasach (Brodowski 1997, 11-14). Szkolił także sanitariuszek na potrzeby polskiej partyzantki. Ukrywał nielicznych Żydów, którym udało się uciec z transportów wiozących ich do położonego nieopodal Tomaszowa niemieckich obozów zagłady w Bełżcu i Sobiborze (Hanejko 2021, 312)¹¹. W uznaniu swoich zasług został rozkazem Komendy Głównej Batalionów Chłopskich z dnia 30 maja 1944 r. awansowany na stopień majora (*Zaświadczenie...*)¹².

W lipcu 1944 r. zawisła nad Januszem Peterem groźba aresztowania przez Niemców. Przyczyną była pomoc w ucieczce ze szpitala partyzantom i ps. Atlas, którego Niemcy chcieli aresztować. Dyrektora szpitala uratowała wówczas tylko wdzięczność przesłuchującego go Niemca, któremu Peter w październiku 1939 r. uratował życie. Janusz Peter udał się po raz ostatni w swoim życiu do ukochanego Lwowa, by przecześć groźbę aresztowania. Później nigdy już tam nie powrócił, pozostawiając w kamienicy przy ul. Kurkowej swoje książki, starodruki i obrazy. Do końca życia nie mógł pogodzić się z tą stratą...

Okres powojenny to czas kontynuowania rozbudowy szpitala, praca naukowa i rozwój zainteresowań nad historią regionu i miasta Tomaszowa (Ryc. I: 10-11). W latach 1945-1953 opublikował na łamach m.in.: *Medycyny Społecznej i Klinicznej, Przeglądu Lekarskiego, Śląskiej Gazety Medycznej czy Medycyny Pracy* 28 prac naukowych o charakterze medycznym (Grodziska 2021, 10). W 1945 r. ukazały się drukiem *Dzieje szpitala powiatowego w Tomaszowie Lubelskim (1912-1944)*, a już w następnym *Dawne szpitale w Tomaszowie Lubelskim i jego powiecie w granicach obecnych*. W 1947 r. nakładem własnym została wydrukowana jedna z ważniejszych pozycji książkowych Janusza Petera – *Szkice z przeszłości miasta kresowego*.

Ciekawą historię ma publikacja, nosząca współcześnie tytuł *Tomaszowskie za okupacji*. W 1949 r. Janusz Peter został wybrany przewodniczącym Zarządu Oddziału Związku Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBOWiD) w Tomaszowie Lubelskim. Była to okazja do zbierania relacji o wydarzeniach wojennych wśród mieszkańców Tomaszowa i okolic, z zamysłem upamiętnienia tragicznych losów lokalnej społeczności. Autorem 9 artykułów był sam Janusz Peter¹³, a 93 byli partyzanci AK i BCh (Brodowski 1997, 39). Okres stalinowski i rządy komunistów nie ułatwiały wydania książkowego wspomnień. Maszynopis przez wiele lat był przechowywany w domu Janusza Petera, by ostatecznie w 1970 r. trafić do Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie. Maszynopis został przypadkowo odkryty już w czasach pokomunistycznych i wydany drukiem, wiele lat po śmierci autora¹⁴. Do dziś stanowi bezcenne źródło do badania historii regionu w okresie okupacji niemieckiej.

Swoistą odskocznią od wyczerpującej i wymagającej ogromnego zaangażowania pracy zawodowej była kolejna wielka pasja, jaką było malarstwo. Janusz Peter już jako gimnazjalista tworzył pierwsze szkice i obrazy. Są to m.in. dwa autoportrety z 1908 i 1911 r.¹⁵, portret Macieja Rataja, profesora w VI Gimnazjum we

¹¹ Chodzi o Donię Goldwurm, która po ucieczce z transportu w maju 1943 r. przebywała w tomaszowskim szpitalu pod nazwiskiem Katarzyna Lewicka 216 dni.

¹² Janusz Peter był członkiem Batalionów Chłopskich o ps. Kordian od 1942. Wstąpił tam za namową dra Wincentego Jabłońskiego, szefa sanitarnego Obwodu Tomaszowskiego AK ps. Żbik, którego Janusz Peter w czerwcu 1940 r. wyciągnął z łapanek (zob. Brodowski 1997, 11; Grodziska 2021, 9).

¹³ Są to artykuły: *Początkowe lata okupacji w Tomaszowie Lubelskim, Za trzy konie, Niemieckie kasyno i Soldatenheim, Boże Narodzenie w Łaszczowie 1942 r., Rachański Katyń, Przyczynki do niszczycielskiej działalności najeźdźcy, Zagłada Koszelów, Feralna trzynastka, W Bełżcu podczas okupacji*.

¹⁴ Książka wydana drukiem dwukrotnie: w 1991 r. i następnie w 2019 r.

¹⁵ Pierwszy (1908) z nich znajduje się w zbiorach Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie, drugi (1911) jest własnością Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim.

Lwowie (12 VI 1911) czy portret kolegi z czasów gimnazjalnych Aleksandra Kraszewskiego (1912)¹⁶. Jest też autorem licznych szkiców, portretów i pejzaży¹⁷.

Po przyjeździe w 1927 r. do Tomaszowa Lubelskiego Janusz Peter zaczął żywo interesować się historią miasta i regionu (Ryc. I: 12). Nadal utrzymywał kontakty z zaprzyjaźnionymi w czasach studenckich archeologami i historykami. Ze wspomnianym już archeologiem-amatorem dr. Lothem wybrał się w pierwszych latach pobytu w Tomaszowie do Magierowa, skąd przywieźli m.in. cenny puchar kultury pucharów lejkowatych (*Dzieje utworzenia...*, k. 2-3). Janusz Peter pisał we wspomnieniach, że w swojej przedwojennej kolekcji posiadał m.in. dwa tłuki pięściowe tzw. pięściaki, znalezione w pobliżu starego cmentarza w Tomaszowie Lubelskim (Brodowski 1997, 43). Wśród lokalnej społeczności szybko rozniosła się wieść o pasji kolekcjonerskiej dr. Petera. Jak sam wspominał: „Pacjenci poczęli coraz bardziej donosić różne przedmioty, najczęściej stare monety, jak np. wykopane w pobliżu młyna Plizgi talary i drobniejsze [monety – J.D.] z czasów Zygmunta Starego, jego poprzedników, raz nawet cały garnuszek, które doniósł Edward Kiwierski z Łaszczówki z dna stawu, oczyszczonego z nadmiaru mułu i śmieci. Garnuszek po wyschnięciu rozsypał się w proszek, monety zaś był tak zżarte śniedzią, że rozpoznanie choćby jednej monetki przy pomocy zawołanego numizmatyka dra Stanisława Spittala okazało się niemożliwe” (*Dzieje utworzenia...*, k. 2-3). Interesująca jest historia pozyskania jednego z najcenniejszych skarbów w kolekcji Janusza Petera. W swoich wspomnieniach przedstawia ją w następujący sposób: „Udało mi się zakupić ponad 4 kg srebrniaków, nazwanych tak przez łasego znalazcę, który wykopał je w Bełżcu w r. 1934 w dzbanie szklanym. Dzban przepadł pod uderzeniami łopaty kopiącej piwnicę na ziemniaki, jak i jego resztki, dodane wraz z kawałkami papy do izolacji fundamentu. Piękniejsze, większe okazy szczęśliwiec „opylili” w różnych antykwariatach lwowskich, resztę zaś ci, jakby zmówieni z jubilerami, nie chcieli więcej dać za 1 kg jak 20 złotych. Bez wahania zgodził się na moją ofertę 40 zł za 1 kg” (*Dzieje utworzenia...*, k. 3). W dalszej części wspomnień ukazuje się niezwykle różnorodność tego skarbu. Znajdowały się tam m.in.: denar Kazimierza Wielkiego, „kilkanaście półgroszy z mennicy krakowskiej Jagiellończyków”, duże grosze praskie Wacława II i III, „pieniądz” [denar? – J.D.] księcia wielkomorawskiego Mojmira II i „kilkanaście bitych jednostronnie brakteatów ks. czeskiego Bogusława II Pobożnego [sic!] i Bolesława II” (*Dzieje utworzenia...*, k. 3)¹⁸. Pozostałe monety to „srebrniaki” Zygmunta III, Jana Kazimierza i Jana III Sobieskiego. Należy ubolewać, że tak wiele monet, o których pisze dr Peter w swoich wspomnieniach przepadło bezpowrotnie.

Zdarzały się przypadki, w których okoliczni chłopci, którzy nie mieli czym zapłacić za wizytę lekarską, przynosili dr. Peterowi różne przedmioty. Przystawał on na to, gdyż była to okazja do pozyskania nowych, często ciekawych obiektów. Były to takie okazy jak np. kawałek naczynia z łachy pod Jeziernią, zdobiony czerwonym wężym, czy też garnek toczony na kole garncarskim dwusponowym z Rudki Żurawieckiej wraz z monetami (*Dzieje utworzenia...*, k. 5).

Ogromne straty przyniósł dla zbiorów Janusza Petera okres II wojny światowej. Wówczas komendant niemieckiego szpitala polowego dr Hartmann, zabrawszy zbiory dr. Petera, rzekomo do sfotografowania, już nigdy ich nie oddał (*Dzieje utworzenia...*, k. 3-4). Często dr Peter dowiadywał się o ciekawych znaleziskach, które na skutek ludzkiej lekkomyślności były niszczone lub roztrwonione. Tak było np. w przypadku odnalezienia przez przypadkowego znalazcę skarbu monet w Polanówce. Do rąk miejscowej nauczycielki dostało się „tylko” kilkanaście monet. Część spośród nich przekazała do Muzeum w Zamościu, resztę jak się okazało „chłopcy zdołali wystrzelać z katapult” (*Dzieje utworzenia...*, k. 3-4). Podobna lekkomyślność dotyczyła znalezisk archeologicznych. Jak wspomina dr Peter, średniowieczne krzyże, odłamki naczyń glinianych i naczyń kamiennych były licytowane podczas festynu! (*Dzieje utworzenia...*, k. 3). Wzbudzało to u dr. Petera rozgoryczenie i żal, jak sam pisał: „Mało komu [...] przychodziło do głowy wyorane przedmioty krzemienne oddać miejscowemu nauczycielowi czy lekarzowi” (*Dzieje utworzenia...*, k. 5).

¹⁶ Oba portrety znajdują się w zbiorach Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie.

¹⁷ Część ze spuścizny artystycznej zaginęła bezpowrotnie we Lwowie, część do dziś znajduje się w rękach prywatnych, część zaś jest własnością szpitala w Tomaszowie Lubelskim. W zbiorach szpitalnych znajdują się głównie pejzaże przedstawiające miasto Tomaszów Lubelski i jego okolice, a także obrazy o charakterze dydaktycznym, jak serie pt. *Grzyby*, czy *Ziola*. W zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim znajdują się: *Portret siwobrodego mężczyzny wpatzonego w górę* (1911) i *Portret mężczyzny o rozwianych włosach i bokobrodach* (ok. 1911).

¹⁸ Chodzi zapewne o władców z dynastii Przemyślidów Bolesława II (972-999) i Bolesława III (999-1002 i 1003). Mojmir II nie bił monet.

Dr Peter nie poprzestawał jedynie na przynoszonych mu przez okolicznych chłopów przedmiotach, lecz sam aktywnie poszukiwał śladów dawnej kultury materialnej. Posiadał on pozwolenie Przewodniczącego Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie na przeprowadzanie poszukiwań terenowych (Brodowski 1997, 44). Powszechnie znane były sobotnio-niedzielne wycieczki archeologiczne z pracownikami tomaszowskiego szpitala (Ryc. I: 11), jak ta z 1962 r. do oddalonego o ok. 30 km od Tomaszowa Rokitna. Podczas tej wyprawy udało się odnaleźć odłamki garnków i ustalić, że na tych terenach istniały ośrodki garncarskie (*Dzieje utworzenia...*, k. 5-8).

Dr Peter poszukiwał także licznych przykładów narzędzi, ubiorów, mebli itp. pochodzących z okolic Tomaszowa. Zdawał sobie doskonale sprawę, że niedługo staną się one tylko wspomnieniem odchodzącej powoli w niepamięć epoki. Jak pisze we wspomnieniach: „Jeździłem więc często w towarzystwie ob. Eugeniusza Bondyry oraz innych współpracowników do bliższych i dalszych okolic, gromadząc zbiory kultury materialnej: stare, nieznane już dzisiejszemu pokoleniu przedmioty codziennego użytku, narzędzia pracy, stroje ludowe, wreszcie przedmioty kultu religijnego” (*Dzieje utworzenia...*, k. 10). Peter pozyskiwał przedmioty nie tylko z wiosek leżących blisko Tomaszowa Lubelskiego, ale do swojej kolekcji wciągał obiekty z odleglejszych terenów jak: Lubycza Królewska, Siedliska, Hrebenne, Narol, Lipsk, Płazów i wiele innych (*Dzieje utworzenia...*, k. 10).

Niezwykle cenne są przedmioty, które dr Peter pozyskał na terenie byłego obozu zagłady w Bełżcu. Jak pisze Janusz Brodowski w biografii dr. Petera odnalazł on tam sporo przedmiotów będących własnością pomordowanych tam Żydów, m. in. wieczne pióro, broszkę, rączkę do żyletki (Brodowski 1997, 44).

W latach pięćdziesiątych XX w. zrodziła się myśl utworzenia miejsca, w którym zebrany będzie kolekcjonerski dorobek Janusza Petera. 20 stycznia 1954 r. Felicja Peter w liście do swojej siostry Marii i siostrzenic Tosi i Karusi napisała: „Wuj ma nawrót historyczno-pamiętnikarski, cały urlop zdrowotny, zamiast leżeć, robi album fotografii tomaszowskich ze szczególnym uwzględnieniem szpitala. Coś mówi o muzeum w gimnazjum w Tomaszowie, boję się, że będzie go zakładał, niespokojny fantasta!” (Grodziska 2021, 11). Jednak dopiero w roku 1962 r. prace nad utworzeniem muzeum nabrały tempa. 3 kwietnia 1962 r. Komitet Powiatowy PZPR w Tomaszowie Lubelskim „z wielkim uznaniem przyjął wiadomość Obywatela [Janusza Petera – J.D.] wyrażającą chęć organizowania Muzeum Regionalnego „Ziemi Tomaszowskiej” w Tomaszowie (*Pismo Bronisława Furmaga...*, k. 12). Tytuł kustosa Janusz Peter otrzymał decyzją PPRN z dnia 5 kwietnia 1962 r. i bardzo szybko zaczął starać się o wyremontowanie budynku stojącego na terenie szpitala na potrzeby projektowanego muzeum (*Pismo do Wojewódzkiego Komitetu Odbudowy...*, k.24). W piśmie do Wojewódzkiego Komitetu Odbudowy Stolicy i Kraju koszt przedsięwzięcia wyliczył on na kwotę 400 tys. zł, uzasadniając, na co miałyby być przeznaczone pieniądze: „Szczególnie wymaga kapitalnego remontu piwnica, przeznaczona na zbiory sakralne i parter na narzędzia pracy, ubiory i inne przedmioty bytowania przodków tut. Ziemi. Wymaga kapitalnego remontu centralne ogrzewanie i lokale wg wymogów dotyczących cennych zbiorów i wyglądu siedziby Muzeum [...]” (*Pismo do Wojewódzkiego Komitetu Odbudowy...*, k. 28). W tym samym piśmie Janusz Peter uzasadnia cel powstania muzeum, które ma służyć młodzieży szkolnej „do poznania przeszłości mieszkańców tut. Ziemi” (*Pismo do Wojewódzkiego Komitetu Odbudowy...*, k. 28). Utworzeniu Muzeum Ziemi Tomaszowskiej niewątpliwie sprzyjał fakt, że idea ta wpisywała się w zbliżające się obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego (*Dzieje utworzenia...*, k. 12). W liście do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie dr Peter tak nakreślił charakter swoich zbiorów: „Zdołałem z nich ocalić tylko część starodruków oraz monet. Z pierwszych najcenniejsze darowałem Głównej Bibliotece Lekarskiej w Warszawie, z drugich znaczną część znaleziska wykopanego przed wojną od rolnika w Bełżcu i od innych oraz przedmioty archeologiczne, meble biedermeierowskie, dawną ceramikę i inne przeznaczyłem na „roczyn” regionalnego muzeum (Spaczyński 1982, 5). Przy organizacji muzeum Janusz Peter mógł też liczyć na pomoc rodziny, zwłaszcza szwagierki Janiny Reichert-Toth¹⁹. W jednym z listów prosi ją o wykonanie 12 pałubów²⁰ – czterech chłopów i ośmiu kobiet (*List Janusza Petera...*, k. 22).

¹⁹ Janina Reichert-Toth (1895-1986), polska rzeźbiarka związana ze Lwowem i Krakowem. Jedną z pierwszych kobiet-studentek na krakowskiej akademii Sztuk Pięknych. Specjalizowała się w rzeźbie monumentalnej. Prywatnie siostra Felicji Peter, żony Janusza Petera i żona Fryderyka Totha, także rzeźbiarza specjalizującego się w rzeźbach monumentalnych (pomnik zgładzonych w Forcie w Krzesławicach [1957]), biorącego udział w powojennej rekonstrukcji pomnika Adama Mickiewicza w Krakowie oraz w skompletowaniu 400 elementów ołtarza Wita Stwosza z Kościoła Mariackiego.

Ta tradycja wspierania tomaszowskiego muzeum przez rodzinę Janusza Petera trwa do dziś; por. Grodziska 2021, 331.

²⁰ Pod pojęciem pałuba należy rozumieć niezgrabną lalkę lub figurkę.

Do dziś w zbiorach etnograficznych Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim znajdują się pałuby pochodzące z pierwszej siedziby muzeum. Niewykluczone, że wykonała je właśnie ta ceniona, krakowska rzeźbiarka.

Muzeum Ziemi Tomaszowskiej zostało otwarte 7 października 1962 r. (por. Ryc. I: 13-15). Na uroczystość przybyły władze miasta i powiatu, przyjaciele Janusza Petera oraz liczni mieszkańcy Tomaszowa i okolic. Dewiza witająca zwiedzających przed wejściem do muzeum „SWOI SWOIM” oddawała w pełni ideę, która przyświecała jego twórcy. Duża część pokazywanych zbiorów pochodziła bowiem od okolicznej ludności, która ze szczodrym sercem przekazywała dary dr. Januszowi Peterowi. Zamiarem Janusza Petera było także dodanie do wyżej wymienionego napisu hasła „POTOMKOM” (*Dzieje utworzenia...*, k. 12). We wnętrzach muzeum zgromadzono 1443 eksponaty związane z archeologią, historią, numizmatyką i etnografią ziemi tomaszowskiej (Brodowski 1997, 45 i n.). Janusz Peter był także twórcą czterech, opasłych albumów fotograficznych, w których znajdowały się m.in. zdjęcia związane z historią miasta i regionu oraz dokumentujących losy partyzantów z okresu II wojny światowej. Natomiast tzw. album szpitalny pokazuje fotograficzną dokumentację dziejów tomaszowskiego szpitala, jego pracowników oraz pacjentów. Wszystkie albumy znajdują się obecnie w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim. Są kopalnią wiedzy dla regionalistów i badaczy historii zarówno samego miasta, jak i regionu tomaszowskiego.

Janusz Peter nie cieszył się długo swoich dziełem. Zmarł kilka miesięcy po otwarciu muzeum, 17 lutego 1963 r. Udało mu się jednak osiągnąć cel i spełnić jedno z największych swoich marzeń – powstało muzeum, w którym jego zbiory znalazły godne miejsce. W liście do prof. Leona Manteuffla napisał: „Chłopi nie poskąpili darów, odmówiliby, gdyby chciano takie muzeum utworzyć przy Prezydium Powiatowej Rady Narodowej albo gimnazjum. Bo w szpitalu nie przepadnie” (Brodowski 1997, 44; Grodziska 2021, 11). To właśnie tomaszowski szpital stał się miejscem tak nieoczywistym dla utworzenia placówki kulturalnej, ale jednocześnie jedynym pewnym. Nikt nie wyobrażał sobie, że tomaszowskie muzeum mogłoby powstać gdzie indziej.

Po śmierci Petera eksponaty początkowo były własnością prywatną żony Felicji, która w 1967 r. przekazała je na rzecz państwa. W 1975 r. muzeum zostało przeniesione do budynku dawnego sejmiku powiatowego i podporządkowane Muzeum Okręgowemu w Zamościu, funkcjonując do 1999 r., jako jego oddział. W 1984 r. muzeum czekała kolejna przeprowadzka do nowo wybudowanego Domu Kombatanta. W 1999 r. Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera stało się jednostką samodzielną, której organem prowadzącym jest Starostwo Powiatowe w Tomaszowie Lubelskim. Od 2020 dysponuje piękną, odnowioną siedzibą (Ryc. I: 16-17).

Tomaszowskie muzeum w 2022 r. obchodziło 60 lat swojego istnienia. Jego zbiory od momentu powstania powiększyły się kilkukrotnie i obecnie ma ono w swojej kolekcji zabytki o unikatowej wartości (Ryc. I: 18). Są to m.in. zabytki archeologiczne, pochodzące z grodziska wczesnośredniowiecznego w Czerminie z kolekcją srebrnej biżuterii wysokiej klasy, a także zabytki historyczne o wyjątkowym dla Tomaszowa Lubelskiego znaczeniu. Mowa tu o zbiorze broni, umundurowania, sztandarów, w tym jedyne w Polsce prawie w całości kompletnego wozu konnego – taczanka wz. 36 (Ryc. I: 19-20). Wszystkie one związane są z bitwami pod Tomaszowem Lubelskim we wrześniu 1939 r. Muzeum Regionalne w Tomaszowie Lubelskim, zgodnie z założeniem swojego twórcy jest instytucją wielodziałową, w której swoje miejsce mają zabytki etnograficzne, historyczne, numizmatyczne oraz z dziedziny sztuki i fotografii. Nie było by tego wszystkiego, gdyby nie ogromne zaangażowanie i pasja jednego człowieka. Wielkiego człowieka, który na zawsze zapisał się na kartach historii małego miasteczka.

BIBLIOGRAPHY / BIBLIOGRAFIA

Abbreviations / Skróty

APZ ZJP

Archiwum Państwowe w Zamościu. Zbiór Akt Janusza Petera, lekarza i regionalisty (1891-1963) = State Archive in Zamość, Collection of files of Dr. Janusz Peter (1891-1963).

Archival sources / Źródła archiwalne

Dzieje utworzenia...

Dzieje utworzenia muzeum ziemi tomaszowskiej = *The history of the establishment of the Museum of the Land of Tomaszów*, APZ AJP, Inv. No. 27.

Pismo Bronisława Furmagi...

Pismo Bronisława Furmagi Sekretarza Komitetu Powiatowego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Tomaszowie Lubelskim z dnia 3 IV 1962 r. do dr. Janusza Petera w sprawie organizowania Muzeum Regionalnego Ziemi Tomaszowskiej w Tomaszowie Lubelskim = *Letter from Bronisław Furmaga, Secretary of the District at Council of the Polish United Workers' Party in Tomaszów Lubelski, of 3rd April 1962 to Dr. Janusz Peter; concerning the organisation of the Regional Museum of the Land of Tomaszów in Tomaszów Lubelski*, APZ AJP, Inv. No. 28, card 12.

Pismo do Wojewódzkiego Komitetu Odbudowy....

Pismo do Wojewódzkiego Komitetu Odbudowy Stolicy i Kraju w Lublinie przez Wydział Oświaty i Kultury w Tomaszowie Lubelskim z dnia 12 V 1962 r. = *Letter to the Voivodeship Committee for the Capital and State Reconstruction from the Department of Education*

- and Culture in Tomaszów Lubelski, of 12th May 1962, APZ AJP, Inv. No. 28.*
- List Janusza Petera...* *List Janusza Petera z 14 V 1962 r. do Janiny Reichert-Tothowej = Letter from Janusz Peter to Janina Reichert-Toth, of 14th May 1962, APZ AJP, Inv. No. 28, card 22.*
- Zaświadczenie...* *Zaświadczenie z dn. 14 X 1945 r. potwierdzające decyzję przyznania Januszowi Peterowi stopień majora, k. 57. Translation: Certificate of 14th October 1945 confirming the decision to award Janusz Peter the rank of major, APZ AJP Inv., No. 28, card 57.*
- Archiwum SS Służebniczek...* *Archiwum SS Służebniczek NMP Niepokalanie Poczętej w Starej Wsi, Dziennik SS Służebniczek w Tomaszowie Lubelskim od 6 XI 1927 do 31 XII 1946 = Archive of the Sisters Servants – Archive of the Sisters Servants of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Stara Wieś, Diary of Sisters Servants in Tomaszów Lubelski from 6th November 1927 to 31st December 1946, vol. I.*
- Catalogus* *Catalogus Universi Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Archidioecensis Leopoliensis, Rit. Lat., pro anno domini MDCCCXCVIII, Lwów 1898, <https://dlibra.kul.pl/dlibra/publication/13766/edition/13011/content>, (accesses on: 17th July 2023).*

Studies / Opracowania

- Borodziej W.**
2010 *Geschichte Polens im 20. Jahrhundert*, München (Beck).
- Brodowski J.**
1997 *Doktor Janusz Peter. Społecznik i regionalista*, Tomaszów Lubelski (Tomaszowskie Towarzystwo Regionalne).
- Ciesielska M.**
2018 *Profesor Edward Loth – Sprawiedliwy Wśród Narodów Świata za sprawą doktora Ludwika Stabholza*, Nowa Medycyna 2018: 2, p. 90-94.
- Friszke A., Dudek A.**
2022 *Geschichte Polens 1939-2015*, Paderborn (Brill Schöningh).
- Głowacki L.**
1976 *Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939* (Wydawnictwo Lubelskie), Lublin.
- Grodziska K.**
2002 *Listy, liście, wspomnienia... Z dziejów lwowskich rodzin Reichertów, Peterów i Negruszów*, Kraków (Inter Line SC).
- Grodziska K.**
2021 *Cóż łatwiejszego, jak w szpitalu założyć muzeum regionalne? [in:] Doktor Janusz Peter – w 130. rocznicę urodzin. Katalog wystawy*, Tomaszów Lubelski (Wydawnictwo ZAMDRUK), p. 7-20.
- Grodziska K.**
2021 *Z historii Muzeum Regionalnego im dra J. Petera w Tomaszowie Lubelskim. Antonina z Peterów Grodziska (1929-1975) i jej dary dla Muzeum*, Rocznik Tomaszowski 10, p. 321-332.
- Hanejko E.**
2021 *Kłopoty Janusza Petera z komunistycznymi służbami w Polsce Ludowej – przyczynek do biografii*, Rocznik Tomaszowski 10, p. 311-319.
- Ławski J., Suchodolski P., Zabielski Ł. (eds.)**
2022 *Naukowe i literackie światy Zygmunta Glogera. Studia, Colloquia Orientalia Bialostocensia 51*, Białystok (Wydawnictwo PRYMAT).

Łukiewicz R. ks., Skrok P.

2022 „*Dom ocalenia*” w Turkowicach – opieka sióstr służebniczek nad dziećmi trzech narodowości na tła historii regionu, Lublin (Instytut Pamięci Narodowej, Oddział w Lublinie).

Peter J.

2019 *Tomaszowskie za okupacji*, J. Joniec (ed.), Tomaszów Lubelski (Tomaszowskie Towarzystwo Regionalne im. doktora Janusza Petera).

Spaczyński Z.

1982 *Dr Janusz Peter – broszura wydana z okazji 20-lecia Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim*, Tomaszów Lubelski (Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim, Tomaszowskie Towarzystwo Regionalne).

Fus B., Olszewski E.

2011 *Tomaszów Lubelski w latach II wojny światowej i okupacji niemieckiej. 1939-1944*, [in:] R. Szczygieł (ed.), *Tomaszów Lubelski. Monografia miasta*, Tomaszów Lubelski (Tomaszowskie Towarzystwo Regionalne), p. 415-453.

Wryk R.

2015 *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, Poznań (Nauka i Innowacje).

Zimna I.

2011 *Aleksander Czołowski 1865-1944: luminarz lwowskiej kultury*, Gdynia (Novae Res – Wydawnictwo Innowacyjne).

Address of the Author / Adres Autorki:

MA Joanna Dziura
Dr. Janusz Peter Museum
in Tomaszów Lubelski
Wyspiańskiego 8b
22-600 Tomaszów Lubelski
POLAND
e-mail: joanna.dziura@interia.pl

mgr Joanna Dziura
Muzeum im. dr. Janusza Petera
w Tomaszowie Lubelskim
ul. Wyspiańskiego 8b
22-600 Tomaszów Lubelski
POLSKA
e-mail: joanna.dziura@interia.pl

JOLANTA BAGIŃSKA, BARBARA CHUDZIŃSKA, TOMASZ DZIENKOWSKI,
IWONA FLORKIEWICZ, MARCIN WOŁOSZYN

**CZERMNO 2010-2011.
RESEARCH HISTORY AND METHODS,
SYSTEM OF PRESENTING ARCHAEOLOGICAL MATERIAL
IN THIS MONOGRAPH**

INTRODUCTON

Apart from mentions in the *Primary Chronicle*, the stronghold complex of Czermino-Cherven' is also known in the literature for its many and unique archaeological discoveries (cf. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012; Florek, Wołoszyn [eds.] 2016; Wołoszyn [ed. 2017]; Wołoszyn, Florkiewicz, Dzieńkowski, Sadowski, Nosek, Stępiński 2016; Wołoszyn, Dzieńkowski, Kuźniarska, Nosek, Stępiński, Florkiewicz, Włodarczak 2018; Dzieńkowski, Wołoszyn, Florkiewicz, Dobrowolski, Rodzik, Hajdas, Krapiec 2020)¹. The abundance of “[...] human bones, copper crosses, and coins”, which could easily be found on the ground even 150 years ago (Longinov 1885, 183), has certainly been a significant draw for treasure seekers, collectors, and antique dealers since time immemorial.

Consequently, research and protection options for the Czermino complex were under consideration as early as the Interwar Period. These plans included visits between 1922 and 1926 by Roman Jakimowicz, who was in charge of conservation services (Jażdżewski 1959, 69; Florek 2018a; 2018b). However, the problem was not resolved during the Second Polish Republic nor during the People's Republic Era. Meanwhile, the activity of private 'treasure seekers' only increased. Some of the uncovered/plundered artefacts were subsequently secured by Józef Lipczewski, a school principal in Tyszwce and an amateur historian (d. 1964; more on Lipczewski see Targoński 1959; Gurba 1971). As a result of his involvement, the famous Czermino *kisten* entered the scientific domain, among other objects (cf. Gurba, Czerepiński 1968). The wide introduction of metal detectors in Poland at the beginning of the 21st century marked a pivotal moment in the rise of unregulated excavations in Czermino, as these devices became accessible not only to scientists but also to detectorists. Writing two decades ago, Zamość archaeologist Jerzy Kuśnierz described the situation at the time with these words: “The famous (Cherven') strongholds have been left at the mercy of collectors and looters equipped with modern metal detectors, who spread destruction with little reaction from conservation services [...]” (Kuśnierz 2003, 22)².

The fact that Czermino, a site with a significant number of metal artefacts, is situated a considerable distance from major population centres and police stations and is rarely traversed by casual walkers, has led to the meadows on the Huczwa River becoming a popular destination for treasure hunters equipped with metal detectors. The illicit excavation of the site, coupled with the annual agricultural work (including ploughing, which has sometimes been carried out at the behest of the detectorists!), has only served to exacerbate the

¹ In the works cited here, the reader will find full data on the written accounts concerning Czermino and on the history of research on the site.

² The completion of this chapter would not have been possible without the kind assistance of numerous colleagues: Mateusz Bogucki (Warsaw, Poland), Andres Minos Dobat (Aarhus, Denmark), Volker Hilberg (Schleswig, Germany), Marek Jagodziński (Elbląg, Poland), Thorsten Lemm (Schleswig, Germany), Zbigniew Robak (Nitra, Slovakia), Dagfinn Skre (Oslo, Norway), Søren Michael Sindbæk (Aarhus, Denmark).

destruction of Czeremno-Cherven'. The urgent challenge was to halt the looting and recover thousands of artefacts.

In light of these considerations, the Institute of Archaeology of the Maria Curie-Skłodowska University resolved to conduct research in Czeremno in collaboration with a team of individuals proficient in metal detector prospecting (*cf.* Fig. III: 1-9). At the time (in 2010-2011 and slightly later), this decision was met with considerable controversy, and it was often (unofficially) criticised, even by researchers from Lublin. We will address this issue in greater detail once we have discussed the 2010-2011 research in more depth.

ORGANISATION OF RESEARCH

The research conducted in Czeremno in 2010-2011 was carried out by staff of the Institute of Archaeology of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin in collaboration with a team of specialists and archaeology enthusiasts. The project was initiated by regionalists as part of a grassroots social action aimed at protecting the archaeological heritage of Czeremno. In 2010, a group of archaeologists and social activists was assembled: Wiesław Koman (Provincial Heritage Protection Office, Zamość Branch), Andrzej Pasieczny (Fire Service), Mariusz Skorniewski (Border Guard), and Konrad Józwick (Tyszowce Town Hall). The team's work was guided by the laudable and pragmatic objective of safeguarding the region's archaeological sites from looting by metal detectorists (*cf.* Piotrowski, Grochecki, Piotrowska, Jahołkowski 2011). It is important to note that the research in Czeremno was of a strictly rescue nature and was carried out in cooperation with (and with the consent of) various institutions, including the Provincial Heritage Protection Office, Zamość Branch (permits No. 38/2010 and No. 11/2011), the Commune of Tyszowce, and the Dr. Janusz Peter Museum in Tomaszów Lubelski. All the artefacts discovered at that time were eventually transferred to this museum.

The fieldwork, analyses, consultations, and studies were conducted by a team led by Aleksander Bursche (Institute of Archaeology, University of Warsaw) and Andrzej Kokowski (Institute of Archaeology, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin) with the participation of Marcin Piotrowski, Konrad Grochecki, Patrycja Piotrowska, Andrzej Jahołkowski, Grzegorz Kuś, Andrzej Maziarz and Lucjan Gazda. The metal detector surveys were conducted by Artur Troncik and his team from the *Prospekcja* Company (*cf.* Troncik 2010; 2011). Mateusz Bogucki also took part in the surveys (for a few days) (for the role of this researcher in popularising metal detecting in Polish archaeology [research in Janowo Pomorskie] see below).

RESEARCH METHODS

The research was conducted on the stronghold (site 1) and both baileys (sites 2 and 3), over a total area of approximately 12 ha (Fig. III: 2). A variety of survey methods were employed (*cf.* Piotrowski, Grochecki, Piotrowska, Jahołkowski 2011; Piotrowski, Piotrowska, Grochecki, Maziarz 2012). Of particular significance were the electromagnetic surveys, which recorded the three-dimensional locations of all artefacts acquired. In selected parts of site 2, electrical resistivity and GPR surveys were carried out. Test trenches were excavated in areas of particular research interest. The data were supplemented by the analyses of historical sources, aerial photographs, and archival maps.

Electromagnetic surveys

Between 17th and 23rd October 2010, electromagnetic prospecting was carried out at sites 2 and 3 by a team led by Artur Troncik (Troncik 2010; Fig. III: 1, 3-8). The area surveyed with metal detectors was approximately 7 ha. In 2011, further documentation work and measurements were conducted between 3rd and 8th April. At that time, the team concentrated their efforts on the stronghold's ramparts and the area enclosed within them (maidan) (site 1) and the adjacent unused land to the south, covering an area of approximately 3 ha.

The two-year research project was of a strictly rescue nature, with the objective of obtaining the greatest possible number of artefacts from the surface and from the topsoil up to a depth of approximately 20 cm (Troncik 2010; 2011).

The artefacts discovered during the survey were recorded in three dimensions using a laser total station with reference to the national grid. The GPS coordinates of each artefact were included in the survey reports, both in print and electronically (Troncik 2010; 2011). These data were incorporated into the artefact lists, which constitute an integral component of the survey report (Piotrowski, Grochecki, Piotrowska, Jahołkowski

2011; Piotrowski, Piotrowska, Grochecki, Maziarz 2012). The results of the work were illustrated by scatter maps of artefacts generated on the basis of the survey data³.

Non-invasive survey and test trenches

Multi-stage research was carried out in the northern part of the bailey (site 2), in an area where an aerial photograph taken by Marek Poznański while paragliding (Poznański 2011) revealed the presence of traces that were initially interpreted as the remains of a building. The first stage of the research entailed the three-dimensional recording of metal artefacts retrieved from the surface and topsoil, while pottery and larger stones were collected from an area of 34.75 ares and their detailed locations were recorded in two dimensions within the survey grid (Fig. III: 9a). This was followed by a non-invasive geophysical prospection. An electrical resistivity survey conducted by Grzegorz Kuś over an area of 2.4 ares revealed areas of increased and decreased resistivity, which required verification by excavation. Subsequently, GPR prospecting carried out by Lucjan Gazda of the Lublin University of Technology revealed the existence of some compact structures with no regular arrangement (Gazda 2010).

Next, the data obtained from the planigraphy and non-invasive surveys were validated through augering and test trenches. Two trenches – trench 2/2010 (1 x 10 m) and trench 3/2010 (0.5 x 0.5 m) – were opened in areas showing resistance to drilling, identified as probable relics of a masonry structure. The exploration of trench 2/2010 was terminated when the topsoil layer was removed and no evidence of a structure was discovered. The other trench was explored down to the natural layer, yielding some bulk material and small finds, the latter recorded in three dimensions. Once again, no evidence of a structure was found.

Test excavations were also conducted at the base of the stronghold. Trench 1/2010, measuring 2.5 x 2.5 m, was explored with the objective of identifying the stratigraphic context of an iron artefact retrieved from the bottom of the topsoil in this location. Due to the discovery of a large number of human bones just below the topsoil and adverse weather conditions, the research was terminated at this stage. The human remains were found in a haphazard state, with only a few remaining in an anatomical arrangement (Fig. III: 9b). It is unclear whether the bones were deposited in the area as a result of shifting soil layers or were deposited *in situ* by some violent events of the past.

The research in Czermno yielded an incredible amount of archaeological material, which has been transferred to the Dr. Janusz Peter Museum in Tomaszów Lubelski. For a number of reasons, including administrative considerations (Tomaszów is the capital of the district in which Czermno is situated), the museum was (and is) entitled to collect and store artefacts from Czermno (more on the museum and its founder see: Dziura 2023 [in this volume]).

RECORDING AND TRANSFER OF ARTEFACTS TO THE MUSEUM, CONSERVATION OF SELECTED ARTEFACTS

The Dr. Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski houses 3,703 artefacts from the early medieval stronghold in Czermno (sites 1, 2, 3 and their immediate environs), which have been listed in the inventory of the Archaeology Department. The first artefacts from Czermno, from site 3, were incorporated into the collection in 1998. These comprised 42 small finds and the bulk material from Irena Kutylowska's research (more on this 1997 research see Bagińska 2016).

From 2010 onwards, artefacts from surface surveys organised by the Institute of Archaeology of the University of Maria Curie-Skłodowska in Lublin, with the participation of a group of detectorists led by Artur Troncik, began to flow into the collection of the archaeology department. The research of 2010 yielded the discovery of 1,283 artefacts, the majority of which were metal objects, with those made of stone, bone and glass also present. The research was resumed in April and June 2011, resulting in the discovery of a further 933 artefacts. In 2011, Troncik, who was in charge of the prospecting group, transferred 655 artefacts recovered from their finders (including almost 200 artefacts from the collection of the explorer Janusz Stopa, who died on 16th November 2009) to the museum. 2011 also witnessed the sensational discovery of two hoards of

³ In practice, however, the utilisation of this data necessitates a significant degree of verification work. To date, detailed scatter maps have been presented for seals of the Drohiczyn type. These maps were created as a result of a collaboration between archaeologist Iwona Florkiewicz and geographer Piotr Zagórski (cf. Florkiewicz, Jusupović, Musin 2020 [maps in appendix]). In the wake of the unfortunate demise of Piotr Zagórski (16.04.2024), the detailed maps will be presented in a separate publication.

silver jewellery in the stronghold's maidsan. Dating to the turn of the 13th and 14th cc., these pieces of exquisite craftsmanship underwent restoration and conservation by Dr. Elżbieta Nosek. The funds for this project were provided by the Leibniz Institute for History and Culture of Central and Eastern Europe in Leipzig (GWZO). The GWZO has been involved in the conservation of further hoards from the Czeremo area (e.g. Perespa) on several occasions.

The growing interest in the discoveries at Czeremo led the Regional Museum in Tomaszów Lubelski – in cooperation with the Institutes of Archaeology of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin and the University of Rzeszów, as well as the GWZO, to hold an exhibition entitled *Cherven' – a Stronghold between East and West*. The Museum was granted 98,000 PLN from the Ministry of Culture and National Heritage (contract No. 04644/12/FPK/NIMOZ of 10.07.2012) to organise the exhibition, with additional financial support from Tomaszów Lubelski district, and it was subsequently presented in 17 Polish museums.

As a consequence of these endeavours, the museum came to receive further artefacts pertaining to the Czeremo stronghold complex. Between 2012 and 2023, 1,445 additional artefacts were acquired through donations and transfers from the Provincial Heritage Protection Office, Zamość Branch. These included two priceless hoards of 10th c. jewellery discovered in a forest near the stronghold (2015; briefly on this discovery: zob. Wołoszyn, Florkiewicz, Dzieńkowski, Sadowski, Nosek, Stępiński 2016).

This huge influx of predominantly metal artefacts forced the museum and its collaborating institutions to take urgent measures to raise funds for the conservation of the valuable acquisitions. To date, 2,272 artefacts have been conserved, representing just over 60% of all the Czeremo artefacts in the museum's collection.

The heterogeneous nature of the collection of Czeremo artefacts held in Tomaszów is also evident in this volume. In addition to the artefacts acquired between 2010 and 2011, the volume presents the collection of the aforementioned Józef Stopa (in particular, Barbara Niezabitowska-Wiśniewska's study is largely based on this collection; cf. Niezabitowska-Wiśniewska 2023 [in this volume]). Furthermore, Maria Seergeva's study of bone and antler artefacts covers the artefacts discovered during the 2013 excavation campaign (cf. Seergeva 2024 [in this monograph]). It should be noted, however, that the book does not include a chapter on the hoards of silver ornaments from Czeremo (discovered in 2011) and Perespa (discovered in 2015)⁴. In addition, Sylwia Wajda discusses glassware from both Czeremo and Gródek (cf. Wajda 2024 [in this monograph]). In light of the above, the final section of volume III presents an extensive table collating data on the provenience of all the artefacts discussed in the book.

It is also worth noting that excavations in Czeremo have been ongoing since 2013⁵. The materials resulting from this research will be transferred to the Tomaszów museum in due course.

ARCHAEOLOGY OF CZEREMO AND METAL DETECTORS

The use of metal detectors in archaeology can be traced back to the 1950s in the USA, where they were employed in attempts to identify 19th century battlefields. In the 1970s, they were introduced in European archaeology (cf. Connor, Scott 1998). In Poland, this occurred after the fall of the Iron Curtain, when the triumph of the Solidarity movement led to the first free elections on 4th June 1989⁶. Today, tens of thousands of amateurs equipped with detectors are combing every corner of our planet (see Hardy 2017; Deckers et al. 2018; Banning 2019). This also applies to countries in our part of Europe, including Poland.

⁴ These assemblages are of such significance that they warrant a dedicated study.

⁵ In 2013 and 2014, the fieldwork was conducted by Marcin Piotrowski, Iwona Florkiewicz and Marcin Wołoszyn (site 3 and site 1 – rampart), and in 2014–2016 by Tomasz Dzieńkowski and Marcin Wołoszyn (site 1 – rampart and site 70). An important contribution to the research of the settlement complex in Czeremo was the comprehensive measurement and borehole programme conducted in 2013–2016 for the reconstruction of paleoenvironmental conditions (team of Radosław Dobrowolski; cf. Dobrowolski, Rodzik, Mroczek, Zagórski, Bałaga, Wołoszyn, Dzieńkowski, Hajdas, Fedorowicz 2018).

A parallel programme of archaeological and paleoenvironmental research was conducted by Marek Poznański, Robert Solecki, Michał Aniszewski and Piotr Kittel between 2011 and 2015 (cf. Solecki, Poznański, Aniszewski 2012; 2013; Solecki, Poznański, Aniszewski, Zdeb 2014; Solecki, Aniszewski, Poznański, Zdeb 2019).

In 2013, geophysical surveys were conducted at sites 1, 2 and 3 by Łukasz Pospieszny as a continuation of the geophysical surveys conducted on the stronghold's maidsan in 1979 and 1981 (cf. Pospieszny 2016). In 2015, Marcin Przybyła conducted a limited metal-detecting survey. In 2016, Jolanta Bagińska and Łukasz Wyszynski from the Dr. Janusz Peter Museum undertook verification excavations in the area, which resulted in the discovery of further fragments of ornaments from the Perespa hoard; on the hoards see: Wołoszyn, Florkiewicz, Dzieńkowski, Sadowski, Nosek, Stępiński 2016. Between 2022 and 2023, research was conducted on site 1 in Czeremo. A return to the research of the stronghold's rampart is planned for 2024.

⁶ The earliest examples of their use in our country can be found in the research conducted in 1992–1993 on several Roman Period sites, in particular Jakuszowice (cf. Bursche, Kaczanowski, Rodzińska-Nowak 2000), but also Gródek, Jelonki, Lubieszewo, Weklisce and Janowo Pomorskie (cf. Rudnicki, Trzeciński 1994).

The 1992 European Convention on the Protection of Archaeological Heritage (known as the Malta Convention), of which Poland is a signatory, does not explicitly specify how the use of metal detectors is to be regulated. As a result, a diverse array of legal frameworks exists in Europe, ranging from highly permissive approaches (e.g., Denmark, Finland, and the United Kingdom; *cf.* Wessman, Koivisto, Thomas 2016; Bland, Lewis, Pett, Robbins, Webley 2017; Hardy 2017; Horsnaes 2017; Dobat, Deckers, Heeren, Lewis, Thomas, Wessman 2020; Elkins 2022, 56f.) to markedly restrictive ones (which prevail in central, eastern, and southern Europe)⁷.

In Germany, a variety of solutions can be observed in this regard⁸. The German federal state of Schleswig-Holstein (*cf.* Schuster 2016; 2017; Carnap-Bornheim von, Ickerodt, Siegloff 2017), which borders on the liberal Denmark, stands out for its full acceptance of collaboration with detectorists. Excavations are now conducted jointly with detectorists (or other “common” inhabitants of a given locality)⁹. Such a participatory model is becoming increasingly common in Austria (Karla 2017; Peter 2019), as well as in countries south of Poland (Czech Republic – Mařík 2016, 214f.; Goláňová, Komoróczy, Kmošek, Kolníková, Vlach, Zelíková 2020; Slovakia – Michalík 2019; Hungary – Rácz 2021; Wollák, Anders 2021).

The discussion on the principles of cooperation between archaeologists and detectorists is also taking place in Poland. As is the case elsewhere, this is a highly emotional topic, particularly at this time (2023-2024), when efforts are underway to liberalise the regulations in this respect (*cf. e.g.* Brzeziński, Kobyliński 1999; Makowska, Oniszczyk, Sabaciński 2016; Kobyliński, Szpanowski 2017; Bogucki, Myzgin 2021).

In general, it is evident that there is a growing acceptance in the modern world of the idea of cooperation between professional archaeologists and detectorists (Smith 2019, V; Jameson, Musteață 2019). Given the ubiquity of metal detectors, any prohibition of their use is impractical. Therefore, the optimal solution must be to educate and cooperate, but with a well-functioning state capable of swiftly punishing those who use metal detectors for illicit commercial purposes.

Examples of fruitful cooperation between the two communities, professional archaeologists and detectorists, can be found in Poland as well.

At Ostrów Lednicki, professional archaeologists and members of the association Wielkopolska Grupa Eksploracyjno-Historyczna Gniazdo (*cf.* Kostyrko, Kowalczyk, Żuk 2019; Sabaciński 2020; see Fig. III: 10-11) participate in both fieldwork and the study of artefacts. A similar situation can be observed in the vicinity of Hrubieszów, where explorers (including those from Hrubieszowskie Stowarzyszenie Eksploracyjno-Historyczne GROSSUS) have been cooperating for years with researchers from the Hrubieszów Museum and the Institute of Archaeology of the Maria Curie-Skłodowska University (*cf.* Niezabitowska-Wisniewska, Hychała, Bartecki [eds.] 2021).

In this context, it is worth devoting some more attention to the research conducted in recent years in the vicinity of Sandomierz, with particular reference to the site of Zawichost-Trójca. Given the proximity of Sandomierz and Czermino, the achievements of explorers from Nadwiślańska Grupa Poszukiwawcza (NGP), acting as part of Stowarzyszenie Mieszkańców Gminy Annopol SZANSA, are of particular significance (*cf.* Fig. III: 12-14). Since its inception in 2015, the history enthusiasts from NGP have engaged in a multitude of diverse activities in close collaboration with professional archaeologists, including Marek Florek (Maria Curie-Skłodowska University in Lublin/Provincial Heritage Protection Office, Sandomierz Branch) and Monika Bajka (TRZY EPOKI-Pracownia Archeologiczna Company).

To date, NGP members have discovered some 5,000 to 6,000 objects. Undoubtedly, their greatest success has been an exploration project carried out since the autumn of 2020 at Zawichost-Trójca. Two years of searching the surface of the site with metal detectors yielded several thousand artefacts, including a hoard of over 1,800 silver coins of Piast rulers from the second half of the 12th c., a princely bull (of Bolesław Krzywousty or Bolesław Kędzierzawy), about 300 early medieval denarii, several dozen iron weights, Early Rus' devotional objects, and jewellery. Numerous military items (arrowheads, sword pommels, stirrups and spurs) were also found. The results of the surface prospection were followed by excavations (2021-2022), which, among other things, brought to light another hoard of coins (several dozen coins, including denarii

⁷ For a review of the research with extensive literature on the subject, see Kutyló, Radziwiłko, Rudziejewski-Rudziejewicz, Wołoszyn 2023.

⁸ See papers in the journal *Blickpunkt Archäologie* 2019 [No. 3].

⁹ See the information on the project *Schenefeld gräbt aus*: <https://museum-fuer-archaeologie.de/de/schenefeld-graebt-aus-jetzt-liegen-die-ergebnisse-vor>, accessed on: 9.05.2023).

of Otto II, Adelaide and Otto III, denarii of Aethelred II and fragments of small silver ornaments; see Florek, Rudziejewski-Rudziewicz 2021; Florek 2022a; 2022b; 2022c).

Discovered in an early medieval settlement in the vicinity of Sandomierz, these artefacts clearly indicate the great importance of the site, located at the crossroads of the trade routes linking Early Rus' with Western Europe and the Baltic with the Adriatic coast. These discoveries also prompt us to reflect on the importance of metal detectors to our understanding of the early medieval economy of Central and Eastern Europe.

THE PROBLEM OF INTERPRETING SITES THAT PRODUCE LARGE NUMBERS OF FINDS (SO-CALLED PRODUCTIVE SITES)

Of course, we have long been familiar with the various terms used to designate economically important trading centres on the map of medieval Europe. However, terms known from written records (including coins)¹⁰ are difficult to 'translate' into the language used by archaeologists, which is essentially based on the outcome of excavations. As a result, archaeologists use terms from cultural anthropology or geography in their studies, such as *port of trade*, *central places*, *gateway cities (gateway communities)*, *turnover places*, and *nodal points*. Another term in use is *proto-city*¹¹.

In the 1980s a new term emerged – first among numismatists, then among archaeologists – to describe the economic centres of eighth – to tenth-century England: *productive site*. It refers to "[...] places, whether excavated or metal-detected, that produce large quantities of coin and metalwork finds" (Ulmschneider 2000, 63). Of course, the identification of these sites was a consequence of the introduction of metal detectors, which made it possible to discover sites with numerous finds of coins and other metal objects (mainly non-ferrous metals). As Katharina Ulmschneider wrote in an article in 2002 "It is probably not too strong to say that the metal-detector finds made during the last twenty years have started to radically transform our understanding of the early medieval economy. This is perhaps best demonstrated by the large number of coins collected over the last few years in the Early Medieval Coinage database of the Fitzwilliam Museum in Cambridge [...]. A map of coin finds, which can be automatically generated from this database, shows not only a much wider infiltration of coins inland, but also the much more intensive loss and therefore much more intensive use of coinage than had hitherto been supposed. But perhaps even more importantly, the metal-detected finds have led to the identification of new types of economic places, represented by large quantities of coin and metalwork finds. These have generally become known now as 'productive sites', and are believed to be the remains of smaller markets and fairs in England [...]" (Ulmschneider 2002, 334).

One of the first productive sites described in the literature was Sancton in the northeast of England (East Riding of Yorkshire), where between 1979 and 1982 detectorist activity led to the discovery of a substantial series of coin finds (62), which at the time, as James Booth and Ian Blowers pointed out, constituted "[...] the fullest record of the currency of the Northumbrian kingdom to have been recorded from one site" (Booth, Blowers 1983, 140).

Around the same time, the term appeared in articles by the famous British numismatist David Michael Metcalf (1933-2018; cf. Metcalf 1984, 49 ["productive sites"], 58 ["The sites most productive of sceattas [...]"]). In 1989, David Michael Metcalf and Mark Blackburn (1953-2011) organised a special conference in Oxford on this very topic (the materials have unfortunately not been published; cf. Ulmschneider 2005, 518, footnote 9).

For a long time the term 'productive site' did not appear in the works of historians on the economic history of the Middle Ages. Katharina Ulmschneider was perhaps right when she observed that the reason why historians had ignored information about these sites was probably because 'productive sites' were essentially sites identified by metal detectorists, which "aroused the suspicion with which metal detector finds are often still regarded" (Ulmschneider 2005, 519).

¹⁰ The term *vic* is known also from coins, e.g. the gold coin (mancus) of Coenwulf of Mercia struck in 805-810 with the inscription DE VICO LVNDONIAE; cf. Pestell 2011, 557.

¹¹ It would be challenging to provide a comprehensive overview of the existing literature on this topic here. For further reading, please refer to a series of conferences on trade during the Merovingian/Carolingian Periods: Düwel, Jankuhn, Siems, Timpe (eds.) 1985a; 1985b; Düwel (ed.) 1987; Jankuhn, Kimmig, Ebel (eds.) 1989; Jankuhn, Ebel (eds.) 1989; see also Bogucki 2006; Bogucki 2010a; 2010b; 2010c; Kleingärtner 2014, esp. 68-73, Fig. 16; Siemianowska 2014; Kalmring 2024, 7-20, Fig. 1.

We owe the popularisation of the term ‘productive site’ to Tim Pestell and the aforementioned Katharina Ulmschneider, who in December 2000, a decade after the 1989 Oxford conference (“ten years on, and thousands of metal-detected artefacts later”; Pestell, Ulmschneider 2003, XV), held at Worcester College, Oxford a special conference on these sites as a source of knowledge about the economy of the British Isles in the Anglo-Saxon Period (*The Archaeology of Inland Markets, Fairs, and ‘Productive Sites’*). The proceedings were published in 2003 in a volume entitled *Markets in Early Medieval Europe: Trading and ‘Productive’ Sites, 650-850* (Pestell, Ulmschneider [eds.] 2003)¹².

The volume contains numerous contributions on finds from the British Isles, including a study by Mark Blackburn which presents a map and a list of the 31 most important productive sites (Blackburn 2003). There are also studies of selected sites from Scandinavia (Denmark: Tissø; cf. Jørgensen 2003), the Netherlands (Tjitsma near the village of Wijnaldium, Friesland; cf. Tulp 2003), and Germany (Gross Strömkendorf; cf. Tummuscheit 2003).

One of the better known productive sites is on the Isle of Wight. Its identification – like that of many other such sites – is a story of detectorists and the building of trust between them and professional archaeologists: “Like many ‘productive sites’, the Isle of Wight site first became known when a small number of metal-detected coins from a place then described as ‘South of Portsmouth’ were brought to the British Museum for identification in the early 1990s. Since then cooperation between the finders and archaeologists has provided a wealth of further finds as well as some information on their source of origin [...]. Thus the site can now be securely located in the Bowcombe Valley (to the south of Carisbrooke) in the centre of the island [...]” (Ulmschneider 2002, 334).

Katharina Ulmschneider (2002; 2005) highlights the following characteristics of productive sites such as the Isle of Wight¹³:

- 1) location on a trade route (e.g. at a junction of routes) and close to a river (interestingly, however, not directly on the river)¹⁴;
- 2) coins are known from the site in significant numbers;
- 3) and the same applies to other (non-ferrous) metal artefacts;
- 4) the site is located at the interface of several soil zones which allowed for a diverse (versatile) use of the region’s potential¹⁵;
- 5) the site had been inhabited for a long time (it was already attractive for settlement before the Anglo-Saxon Period).

While Ulmschneider acknowledges that it is challenging to make a definitive judgment on what the ‘productive sites’ were without extensive excavations (Ulmschneider 2002, 335), she is confident that in the case of these sites “[...] trade or exchange were part of their primary functions [...]” (Ulmschneider 2002, 337) and that sites such as the Isle of Wight “[...] indeed functioned primarily as some sort of trading place or market” (Ulmschneider 2002, 336). Productive sites would have been something different (and less important) than emporia (such as the emporium at Hamwic, situated close to the Isle of Wight; *ibidem*). Nevertheless, they are of key importance for the study of the early medieval economy¹⁶. Ulmschneider is aware that the abundance of metal finds at productive sites is a consequence of the use of metal detectors¹⁷. However, she is also convinced that there was something more behind the wealth of these sites, pointing to a connection between these centres and the development of church organisation (cf. Ulmschneider 2010, 97 [productive site Carisbrooke on the Isle of Wight]).

Although the term ‘productive sites’ has been consistently used, for example by David Michael Metcalf (e.g. Metcalf 2016)¹⁸, its validity has been strongly contested from the outset. In Kevin Leahy’s view, it is “inelegant and not altogether accurate” (Leahy 2000, 51). After analysing a number of sites from Northumbria

¹² We are essentially using the 2021 reprint.

¹³ Analyses of finds from another site, Lincolnshire in central Britain (cf. Ulmschneider 2000), come to very similar conclusions.

¹⁴ “[...] the site’s situation close to but not directly on a navigable river [...]”; cf. Ulmschneider 2002, 337.

¹⁵ “[...] can be seen to have been located in an area where large blocks of very different soil types meet. This economically striking position seems highly significant, as it would have allowed the exploitation of two or probably three major ecological zones”; cf. Ulmschneider 2002, 335.

¹⁶ “No future study of the Early Medieval economy can afford to be without them”; cf. Ulmschneider 2005, 529.

¹⁷ The inaccessibility of an area to metal detectors results in a lack of finds. This is evidenced by the comments on finds in the southern part of Hampshire, particularly in the New Forest area: “Neither are woodland and heath conducive to metal-detection” (Ulmschneider 2010, 96).

¹⁸ It must be acknowledged that the study also employs the term ‘unproductive field’ (e.g. Metcalf 2016, 108, Cat. No. 62): “From the previously unproductive field”. This demonstrates that even for Metcalf the term ‘productive site’ denotes not only a specific site in eighth- to tenth-century England, but also a method of identifying it (using metal detectors).

(Cottam, Wharram Percy), Julian Richards concluded that “[...] there is nothing special about ‘productive sites’ other than the way in which they were discovered. The term is meaningless and should be abandoned. [...] There is no particular reason to see them as periodic market places” (Richards 1999, 79; see polemic in Ulmschneider 2000, 62f.).

In more recent times, further sceptical voices have been raised, arguing for the need to abandon the term or possibly reduce its relevance to how the site has been identified (using metal detectors). Hugh Willmott and Duncan W. Wright and colleagues write, among others: “The term ‘productive’ also has the unfortunate added potential to be entirely misconstrued, especially by non-specialists. Alluding to the great returns offered to metal detectorists, the expression is easily misread as denoting a place of past industry or production rather than one derived from present-day recovery patterns. Excavation has demonstrated centres of manufacture in some instances, including at Little Carlton, but activity across different sites almost certainly varied, and many metalworking foci are better interpreted as temporary locations with an emphasis on exchange rather than production. It is clear, then, that the ‘productive site’ has little to commend it and that alternative terminology is required. ‘Metal rich’ and ‘metal detected’ will be used interchangeably here, both representing preferable alternatives that at least indicate something of the artefact signature of a site or its method of identification by archaeologists” (Willmott, Wright, Daubney, Blinkhorn, Newman, Townend, Vickers 2021, 183; see also rather cautious remarks in Naismith 2023, 263).

The term in question is sporadically referenced in studies on Northern and East-Central Europe. With respect to Scandinavia, it is mentioned in studies by Søren M. Sindbæk (Sindbæk 2007, 121 [‘productive places’]) and Thorsten Lemma (2018, 62). Torben Trier Christiansen discusses ‘productive sites’ or ‘productive detector sites’ (Christiansen 2016, 24, 26, 27 [note 5], 29, 31), and the term is also employed by Andres S. Dobat (2016, 57 [‘a metal-productive site’])¹⁹.

With regard to East-Central Europe, it is worth noting the study of the Lány site on the Avar-Slavic borderland (Macháček Eichert, Balcarkova, Dresler, Měchura, Milo, Mehofer 2021, 371), and in particular the Kostice site in Moravia, on the Dyja River. In their study, Jiří Macháček and Jan Videman state, among other things, that “In recent years intensive research in the Lower Dyja region has yielded the largest assembly of medieval lost coins from the Czech land so far. Originating from what can be regarded as a ‘productive site’, in terms of the number of coins and other metal finds it is on a par with well-known sites in Germany and England” (Macháček, Videman 2013, 194, cf. also 177f. [here a reference to the wide use of metal detectors], 185-195 [here tables and diagrams showing the increase in the number of coins discovered as a result of the use of metal detectors])²⁰.

In Poland, the term productive site has been employed by Borys Paszkiewicz in the context of coin finds from Gdańsk (Paszkiewicz 2013, 293) and, above all, from Giecz site IV. Paszkiewicz, who translates the term into Polish as *stanowisko wydajne*, correctly emphasises that the abundance of artefacts discovered in Giecz is largely related to the nature of the site and the manner of its exploration. This includes two key factors: 1) the intensive use of metal detectors and 2) the type of soils not conducive to corrosion (cf. Paszkiewicz 2015, 233)²¹.

Although the term ‘productive site’ is not commonly used outside the British Isles, the significance of metal detectors for our understanding of cultures of past societies is evident in East-Central Europe²².

Metal detectors facilitate the discovery of remarkable artefacts, such as the hoard of gold ornaments from Fæsted (weighing in at 1.5 kg; cf. Grundvad, Estrud 2020), as well as less spectacular objects like Byzantine lead seals from Haithabu, which are nevertheless crucial for the reconstruction of Byzantine-Scandinavian contacts (Haithabu; cf. Hilberg 2018, 139; Wassiliou-Seibt, Hilberg 2022). The use of metal

¹⁹ Although Volker Hilberg is familiar with the term “productive site”, he does not relate it specifically to Haithabu in his analysis (Hilberg 2022, 412).

²⁰ At this point it is also worth noting the title of a paper that Jiří Macháček delivered in Vienna (Institute of Numismatics and Monetary History, University of Vienna) on 13th January 2014: “Productive sites“, *Marktdörfer oder Zollhäuser? Neue archäologische Funde mittelalterlicher Verlustmünzen aus österreichisch-mährischem Grenzgebiet*; cf. <https://www.muni.cz/en/people/17965-jiri-machacek/cv> (accessed on: 13.12.2023.).

²¹ In his considerations, Paszkiewicz devotes considerable attention to the problem of the reconstruction of the terminology used in numismatics to classify individual finds as a result of the mass use of detectors (see in particular Paszkiewicz 2013). As only a small series of coins comes from Czeremo, this issue is not discussed in more detail here.

²² This is limited to the Middle Ages, but also applies to Celtic sites of the La Tène Period, such as the famous Néměice in Moravia (Čižmář, Čižmářová 2023), and numerous other sites in Lower Austria, Moravia, Bohemia and Upper Silesia. For the purposes of this discussion, we refer to the comprehensive data set collated by Jiří Militký and Maciej Karwowski and made available by the latter.

detectors has led to a significant shift in our comprehension of the economic functions of ‘ordinary’ Slavic settlements, from the Elbe basin²³ to Czechia²⁴ and Moravia²⁵. It has not only transformed our understanding of open sites but also of sepulchral sites, including cremation cemeteries (e.g. Baltic)²⁶, and this also applies to trading centres on the Baltic coasts, such as the renowned Truso (Janowo Pomorskie)²⁷. The significance of metal detectors in the study of Early Rus’ sites is also evident in recent research²⁸.

There is no study – to the best of our knowledge – which would comprehensively address this issue in Poland or Slavdom in general. Such discussions are, however, carried out in the case of the British Isles as well as Scandinavia and northern Germany, where – as mentioned – research using metal detectors has been common for several decades.

²³ One example is the settlement at Nonnendorf (Brandenburg; cf. Biermann, Rausch 2005). This is what Felix Biermann writes about it in the introduction to his article on the Slavic settlement at Melzow (Uckermark): “Der verstärkte Einsatz des Metallsuchgerätes in der archäologischen Forschung Nordostdeutschlands hat das Bild des Siedlungswesens und der Wirtschaftsverhältnisse der spätslawischen Periode (11./12. Jahrhundert) in den letzten Jahren erheblich erweitert: Auf vielen kleineren Siedlungsstätten ist Fundmaterial mit Bezug auf frühere Handelstätigkeit geborgen worden, etwa Münzen, Wägstücke und Klappwaagen, überdies in überraschendem Ausmaß auch Fremdgut. Auch Handwerkszweige wie die Blei-, Buntmetall- und Eisenbearbeitung sind in höherem Maße nachweisbar als zuvor gedacht” (Biermann 2015, 155).

²⁴ We refer here to Jan Mařík’s research at the Libice nad Cidlinou site; the paper entitled *Metal detectors as a key instrument in non-invasive research of fortified settlements on the example of the Libice nad Cidlinou site* (7.12.2016; Golden Apple of Polish Archaeology seminar, seminar No. 4).

²⁵ As Jiří Macháček and Jan Videman write, the use of metal detectors has precipitated a notable surge in the number of coins and weights unearthed, leading to the identification of a new type of open site with probably significant commercial functions: “The Kostice settlement today exemplifies a new type of an archaeological site in Moravia, perhaps a market village, customs house or tollhouse, which flourished between the last third of the 10th and the turn of the 12th and 13th century” (Macháček, Videman 2013, 178).

²⁶ This has been convincingly demonstrated by studies of a Baltic cremation cemetery in the northeast of present-day Poland, namely site 8a (Mosiężysko), part of a settlement complex in the vicinity of Szurpiła (on the complex itself see Engel 2020, 15-174). The 2008-2011 research (1.56 ares were investigated) yielded “the discovery of over 3,500 artefacts representing the furnishings of the deceased, several thousand fragments of burnt bones, and approximately 10,000 fragments of pottery within the cemetery. The furnishings of the deceased were found to share a common feature: they had been meticulously destroyed. Ornaments, weapons and tools alike show evidence of having been cut, broken or bent. All of them were also present on the funeral pyre with their owner, and have been subjected to varying degrees of melting or fusing, with iron artefacts displaying fire patina. Bronze artefacts constituted the largest group, accounting for 83% of the total collection” (Jończyk 2015, 238). The cemetery should be dated primarily to the 13th c. “[...] with the possibility of extending this chronology to the late 12th and early 14th centuries” (Jończyk 2015, 239). Marcin Engel links the cemetery to Phase I (second quarter of the 13th first quarter of the 14th c.; cf. Engel 2020, 165 and 174); on the methodology of the research see: Wróblewski, Jończyk, Troncik 2015).

The findings of the research at Szurpiła served as a catalyst for the organisation of a metal detecting survey at the Jegliniec site (cf. Engel, Iwanicki, Sobczak 2018; Sobczak 2022).

²⁷ It is evident that, as is the case with numerous other sites, illicit metal detecting represents a significant challenge in Truso (Jagodziński 2010, 61f.). The concept and methodological assumptions for conducting systematic metal detector surveys here were developed by Mateusz Bogucki (2007; for an overview of survey methods in general, see Jagodziński 2017, 72-74; Jagodziński in print). Naturally, the utilisation of detectors has significantly augmented the number of metal artefacts unearthed at Truso, including coins (also silver) and trade weights (Bogucki 2008, 34), including those crafted from bronze, iron and lead (Steuer 2012; 2017; cf. also Strobini, Żołędziowski 2021, 20 ff.). It is also important to note the observations of Marek Jagodziński, who, in summarising the results of the research from 2000-2008, draws attention not only to the discovery of larger series of hitherto known artefacts, but also objects that have previously escaped attention of archaeologists, such as miniature nails for wooden furniture (cf. “The use of metal detectors also made it possible to uncover small fragments of jewellery made of bronze, silver, lead or tin. A considerable number of small iron objects were also unearthed, a sizeable proportion of which were small, even miniature iron nails, which were likely used to craft the intricate wooden furnishings of the houses. A significant proportion of these artefacts would not have been discovered without the use of metal detectors”; cf. Jagodziński in print).

²⁸ This issue was addressed in detail by Nikolai Makarov and Irina Zaitseva in their discussion of the increase in the number of devotional items on the example of two regions, i.e. Novgorod and Novgorod Land and Suzdal Land.

In her 1981 paper, Maria Sedova considers artefacts from Novgorod discovered between 1932 and the 1970s. These include 56 crosses and 11 encolpions dating from the late 10th to 15th c. (Sedova 1981, 49-61; Makarov, Zaitseva 2020, 53). Alexander Musin’s study from 2002 is already based on 132 artefacts from the Novgorod region (Musin 2002; Makarov, Zaitseva 2020, 53). Meanwhile, rescue research conducted in the last decade by expeditions of the Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences has yielded a striking number of 414 metal devotional artefacts from the 11th-14th cc. from an area of just about 2 hectares (Makarov, Zaitseva 2020, 53).

From the Suzdal region, in turn, no less than 311 (!) devotional pieces are known. Some were found as early as the 19th c., during the research conducted by Aleksei Uvarov (Алексей Сергеевич Уваров [1824-1884]) in 1851-1852 (14 burials with devotional items; Makarov, Zaitseva 2020, 55) but the overwhelming majority of the finds can be attributed to the work of the team of the Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences led by Nikolai Makarov (Makarov, Zaitseva 2020, 53) and to the mass use of metal detectors, both by professionals and so-called treasure hunters (the authors write: “Этот рост – следствие, прежде всего, совершенствования технических средств, используемых для сбора археологически предметов, широкого применения металлодетекторов как археологами, так и копателями-нелегалами”; cf. Makarov, Zaitseva 2020, 53). Significantly, the surge in the number of artefacts also comes from prospecting freshly ploughed fields with detectors (cf. “[...] в результате сбора подъемного материала на распаханной поверхности средневековых поселений с использованием металлодетекторов [...] с точной фиксацией координат находок”; Makarov, Zaitseva 2020, 54).

The effect is not only an increase in the number of finds, but also a change in their structure. In the case of the Suzdal land, it has been demonstrated that as much as 94% of the devotional finds originate from settlement layers rather than cemeteries. This has the consequence of radically changing our ideas about the rate and universality of Christianisation (Makarov, Zaitseva 2020, 55). It has been demonstrated that devotional items are also present in open settlements, which were previously regarded as inferior sites (of lower status and less civilised). For further insight, please refer to the chapter where devotional objects from Czermino are presented: Chudzińska, Wołoszyn 2024 (in this monograph).

The significance of metal detectors for our comprehension of the reconstructed past was the subject of a conference held in Haithabu in spring 2014 (*Viele Funde – große Bedeutung? Potenzial und Aussagewert von Metalledetektorfunden für die siedlungsarchäologische Forschung der Wikingerzeit*).

As correctly identified by the conference organisers, it is important to consider the implications of a site yielding a large number of artefacts. Is this a case of what is referred to as a central site? What are the reasons for the disparity in the number of artefacts recovered from different sites? Does the number of artefacts discovered provide any insight into the relative importance of a site? Does the considerable number of surface finds obtained through prospecting guarantee the discovery of equally numerous and interesting archaeological features?²⁹

Among the most important sites discussed in the conference volume are the renowned Haithabu (recently the subject of a study by Hilberg) and Husby (Kreis Schleswig-Flensburg)³⁰.

Haithabu is one of the better-known medieval sites in Europe, the subject of extensive research over the past century. The systematic searches using metal detectors that commenced in 2003 were largely the initiative of Claus von Carnap-Bornheim, with the experience of Denmark informing the project. By 2015, 11 such campaigns had been carried out, resulting in the discovery of 12,500 metal artefacts. Each artefact had its place of discovery recorded (*cf.* Hilberg 2022, Fig. 21). From our perspective, the most significant aspect is the radical increase in the number of discoveries indicative of commercial activity, including coins and coin weights (Hilberg 2022, 74, Table 5)³¹. Many years of research at the site have demonstrated that the areas where increased magnetism is recorded (evidence of heating devices) yield a significantly lower number of finds (*cf.* Hilberg 2022, 69, Fig. 24). This is likely due to detector interference. It is therefore important to consider this when investigating other sites. The absence of artefacts does not necessarily prove the poverty of a site or region within a settlement complex³².

The site of Husby yielded a considerable quantity of small finds, including fragments of costume, devotional items, and coins. It also yielded lead artefacts, such as weights and spindle whorls³³, as well as traces of iron and non-ferrous metalworking (Lemm 2018, 57). Lead artefacts (weights) as well as hacked silver (Germ.: Hacksilber) are concentrated in only one part of the site (Lemm 2018, 61, Fig. 10). The artefacts from Husby date to the times between the 7th and 12th/13th cc. and thus to the period in which the Czermno settlement was active. It is therefore notable that Thorsten Lemm (inspired by the opinions of the Norwegian archaeologist Andres S. Dobat) links the site at Husby, and in particular the area from which the weights and hacked silver have been recovered, to trade (a market), or possibly tax collection and/or metalworking.³⁴ It is also of interest to note that Thorsten Lemm emphasises the necessity of conducting research with metal detectors over an extended period of time in a systematic manner³⁵.

As can be observed, weights and other items related to trade are among the more common metal-detected finds. It is noteworthy that these finds are discovered not only in major centres like Haithabu, but also in rather inconspicuous places like Großenwiehe (Siegloff, Wolpert 2018, 180, 183) or the site of Gelting LA 88, which Michael Frank describes as a kind of customs control point and transshipment point (*spezialisierte Landeplatz*)³⁶.

²⁹ *Cf.* “Können Fundstellen mit vielen Metallfunden beispielsweise noch pauschal als ‘Zentralplätze’ eingestuft werden, wie dies bis in die jüngste Vergangenheit üblich war? Wie sind ‘metallreiche’ von ‘metallarmen’ Siedlungen im Hinblick auf ihre lokale, regionale oder auch überregionale Bedeutung zu unterscheiden? Sagt allein die Anzahl der Funde überhaupt etwas über die einstige Bedeutung der Orte aus? Spiegelt sich die anhand der Oberflächenfunde erschlossene Einschätzung eines Platzes auch in den archäologischen Befunden wider?”; Lemm, Hilberg 2018, 7.

³⁰ The name Husby is common in Scandinavia, which is why I also give the name of the district each time.

³¹ Between 1900 and 2002, 155 coins were recorded, between 2003 and 2014 171 coins were recorded (as part of surface explorations with a detector) and a further 48 coins were recorded as part of excavations – carried out using detectors – (2005-2010).

³² A lack of archaeological discoveries in certain areas of the Czermno site can be attributed to the effects of waterlogging on the site’s exploration.

³³ The function of these artefacts is not entirely clear and is not relevant to the considerations here. Similar artefacts are known from Czermno, see in this monograph Florkiewicz 2024.

³⁴ After presenting the artefacts, Thorsen Lemm writes: “Ob dies allerdings mit der angenommenen Funktion eines Huseby-Ortes als Sammelpunkt für Steuern und Abgaben zusammenhängen mag, die am Ort abgewogen und dann vielleicht in einem besonderen ‘Speichergebäude des Königs’ [...] aufbewahrt wurden, wie [...] es für Huseby in Tjølling, Ost-Norwegen, vorschlägt, muss vorerst Spekulation bleiben. Nichtsdestotrotz spricht die Zusammenstellung des Fundmaterials insgesamt betrachtet für den Kontext einer Siedlung, der vermutlich ein gewisser Stellenwert für den Warenaustausch und/oder die Produktion von Metallobjekten zukam” (Lemm 2018, 61f.).

³⁵ Initially, sites should be searched by walking in a line formation. However, once a larger number of artefacts have been located, it is advisable to change the method and divide the research area into squares (*e.g.* 20 x 20 m) and search within them. It is also worth noting that this work should be carried out by larger groups of up to 30 people (*cf.* Lemm 2018, 54).

³⁶ *Cf.* “Insgesamt bietet sich das Bild eines den Ausgang der Flensburger Förde kontrollierenden Zwangspunktes. Schiffe, die sich auf der Fahrt ins

Finally, the variation in legal frameworks and traditions in the use of metal detectors has important ramifications, which Silke Eisenschmidt interestingly analyses on the example of northern Schleswig (Sønderjylland). Unlike in the rest of Denmark, organised detectorist groups emerged much later in this region (Eisenschmidt 2019, 93).

In 2016, a conference was held in Oslo on plough-zone finds (which essentially means metal-detected finds: *Pløvejord som context = The Plow zone as context*).

In examining the conference proceedings, it is worthwhile to consider the observations of Torben Trier Christiansen, who writes about the dark side of the Danish model. The large number of prospectors translates into a large number of finds, for which nobody was prepared: “[...] the multi-faceted landscape of museums and an absence of national record-keeping standards have resulted in an archaeological record characterized by large qualitative variations. Consequently, in most instances, a comparison of material across regions is at best a complex process. At present, overviews of the larger portions of the detector finds are simply impossible, and the constant increase in the find record makes the problem appear nearly unmanageable. Denmark urgently requires a web-based metal-detector find database shared by all local museums” (Christiansen 2016, 32)³⁷.

*

It is worth summarising the considerations presented above bearing in mind, of course, the research conducted in Czermno.

First and foremost, Czermno should be regarded as a productive site. We posit that this primarily signifies the site’s susceptibility to exploration with metal detectors. It is not assumed that this implies any particular function within the system of stronghold centres in Ruthenia. However, it would be beneficial to examine in more detail the staggering wealth of Early Rus’ stronghold centres and the reasons for this phenomenon. Of course, Polish cities of medieval origin also provide significant numbers of artefacts (e.g. Wrocław – see recently Pankiewicz 2023), but the wealth displayed by Early Rus’ centres is incomparably greater. Paradoxically, this seems to be partly the result of the lighter urbanisation of Eastern Europe. Town charters carried out on the periphery of Latin Europe in the 13th-14th cc. (i.e., among others, in the Piast domains) resulted in the partial destruction of the districts inhabited in the 10th-13th cc. and the permanent covering over of the land by brick buildings erected at that time. These included town halls, cathedrals, and market halls. The much later urbanisation processes in the Grand Duchy of Lithuania or the Ruthenian lands within the Corona Regni Poloniae and Muscovy/Russia, coupled with the fact that the buildings in the cities of today’s Belarus and Ukraine remained essentially wooden throughout the 17th-18th cc., preserved the medieval layers and facilitated large excavations. This, for obvious reasons, translates into the number of medieval finds³⁸. Czermno, which never underwent transformation into a late medieval town, represents

Innere der heutigen Flensburger Förde befanden bzw. die entgegengesetzt vom Inneren der Förde aus die an der offenen Küste entlang laufende Handels- und Kommunikationsroute erreichen wollten, mussten den Fundplatz passieren. Dieser bot Schiffen in Form einer geschützten Meeresbucht gute Anlande- und Ankerbedingungen. Als regional bedeutender Landeplatz mit offenbar multifunktionaler Ausrichtung, an dem vermutlich Handel und Metallhandwerk betrieben und vielleicht auch Schiffe repariert wurden, könnte Gelting LA 88 auch militärisch-strategische Funktionen erfüllt haben, die sich bisher in erster Linie aus der hierfür günstigen Lage am Ausgang der Flensburger Förde und aus der unmittelbaren Nachbarschaft zu einer kontemporären Handels- und Kommunikationsroute erschließen lassen”; cf. Frank 2018, 168f.

³⁷ This overview of the results of research in northern Europe should be concluded with the comments of a Danish numismatist, which demonstrate that the mass use of detectors leads to a dramatic increase in the number of less eye-catching artefacts that had been overlooked during traditional explorations, i.e. those carried out without a metal detector. Helle Horsnaes describes the evolution of our knowledge of the Iron Age site of Sorte Muld on Bornholm, best known for its numerous gold figurines (called Gullgubber). Excavations at the site were conducted between 1948 and 1949, 1950 and 1953, and since the 1980s it has been explored by ‘detectorists’. The latter work has yielded a considerable number of discoveries, including numerous gold figurines. However, the findings extend beyond this: “Detector surveys have changed this picture [based on researches without metal detectors – M.W.] radically. During the last three decades 966 coins have been found, among them 803 denarii, 30 solidi, seven Roman bronze coins, one radiate (antoninianus), and one siliqua. The gold rich site has become a silver rich site as well”. Further on, she continues: “This pattern of old gold finds being supplemented with large numbers of silver objects when detector surveys are conducted is also encountered in the Gudme chieftain centre on Funen, and it is a clear warning against comparing detector sites with sites only known through material recovered by accidental finds or field surveys without use of metal detector. Silver and bronze objects in general, and thereby the most commonly struck coin types, would obviously be under-represented in the latter” (Horsnaes 2017, 502).

³⁸ It is difficult to avoid mentioning the totalitarian nature of the government in the USSR. The opening of a trench did not necessitate the consent of private landowners, religious institutions, or financial organisations. Furthermore, the study of (proto) urban centres was favoured in the USSR for ideological reasons; cf. comments by Florin Curta: “As a consequence, archaeology was organized along the lines of the Soviet school of ‘material culture history,’ and received a degree of institutional support that it had never experienced before. Considerable long-term investments with no parallels anywhere else in Europe made possible large-scale explorations of several key sites, some of which resulted in total excavation, following the principles first championed by the Soviet school of archaeology. The earliest horizontal excavations of medieval settlements were published in Soviet Russia in the 1930s. By directing the attention of archaeologists to the lives of ordinary people, the Marxist paradigm encouraged the development of settlement archaeology (as opposed to the excavation of cemeteries which had until then been the almost exclusive focus of research)”; Curta 2019, 28.

a unique case in point, but it is worth noting the wealth of centres such as Novgorod or Vladimir-on-Klyazma (for a review of research on medieval cities in Russia see: Navroth, Wemhoff, Makarov [eds.] 2020).

The observations can be divided into two categories: those of an organisational nature (1-7) and those of a scientific nature (8-13):

- 1) Only two large-scale survey campaigns were carried out on the Huczwa River (2010-2011). This is much less than for sites such as Haithabu or Husby. The implication is that what we know about the distribution of artefacts at Czermno is only preliminary;
- 2) the survey procedures employed at Czermno in 2010-2011 (searching in line formation and then working within squares) were correct (see comments on the Husby survey);
- 3) however, it is clear that these surveys must be systematically repeated. This requires, among other things, that permanent access to the site is ensured and that it does not depend on the 'mood' of the owners of individual plots. The discovery of jewellery and coins, in particular, evokes a strong emotional response. Therefore, it is worth clarifying the ownership of individual plots before embarking on research so that access is not negotiated in a 'gold rush';
- 4) metal detector prospections yield a vast quantity of artefacts in a short period of time. Consequently, the organisers of such surveys are under an obligation to prepare, before the research begins, a logistic base that will enable them to properly document and, above all, conserve the obtained artefacts;
- 5) the experience of northern Germany, Denmark, Finland, and Ostrów Lednicki in Poland shows that it is feasible to engage detectorists in the inventory work;
- 6) the adoption of a liberal model in which professional archaeologists are accompanied by people using metal detectors is probably no longer preventable in Poland. It is therefore evident that the introduction of such legislation should be accompanied by a radical strengthening of the heritage protection services, so that they are able to swiftly punish those who abuse the trust placed in them;
- 7) it is equally important to rethink the way in which artefacts discovered by detectorists are published. A possible solution would be to create central databases, accessible online (along the lines of the British PAS [Portable Antiquities Scheme]). Given that a small and relatively affluent country like Denmark is grappling with this issue, it is worth considering this matter in greater depth;
- 8) the discovery of a significant number of lead artefacts at Czermno, including weights, spindle whorls and objects of undetermined function (perhaps just raw material), has parallels at numerous other sites. A lead weight, which is almost invisible on a ploughed and dried field in the summer sun, provides a strong signal, which facilitates the discovery of these artefacts by metal detectors;
- 9) consequently, the use of metal detectors appears to raise the importance of settlement sites (both strongholds and open settlements) in the archaeology of trade. Until recently, analyses of burials in which weights or other merchant's utensils were discovered predominated (*cf.* Bogucki 2010);
- 10) it will be necessary to compare the results of research at Czermno with other sites. For obvious reasons, these should be Rus' sites. Unfortunately, in the case of Ukraine, the ongoing war and the mine-laying of vast areas will probably make it impossible to carry out work with metal detectors there, while contacts with Belarus and Russia will remain limited to a minimum for many years. It is to be hoped that further studies such as that by Makarov and Zaitseva on research in the Suzdal region will be published;
- 11) in light of the above, it becomes even more important to conduct a comparative analysis of the results of research conducted in Czermno and other sites in eastern Poland. At this point, it is essential to highlight the differences between Czermno and two other sites: Sasiadka (Early Rus' Sutesk) and Gródek (Early Rus' Volyn').³⁹ Research at Sasiadka was conducted between 1936 and 1939 and again between 1945 and 1956, a considerable period of time before the advent of metal detectors. This may account for the pronounced discrepancies observed in the structure of finds between the two sites. The case of Gródek is particularly intriguing, as the site was looted extensively in the 1980s, while it is currently being investigated by detectorist groups in collaboration with archaeologists from the museum in Hrubieszów. Despite this, there are hardly any Drohiczyn-type seals known from Gródek;

³⁹ A considerable number of Early Rus' artefacts have been discovered in the cities of Drohiczyn, Chełm and Przemyśl. However, these are urban areas, and many regions remain inaccessible for research purposes. It would be beneficial to compare the results from Czermno with those from the Trepcza site near Sanok, where there are also areas accessible to metal detecting.

- 12) it seems that the most promising comparisons will be those with the site of Trójca near Zawichost. It is evident that there are some clear differences between the two sites. For instance, no coins from the 10th to 13th centuries were found in Czermno, whereas a considerable number of such coins were unearthed in Trójca. Furthermore, the over 1,200 seals of the Drohiczyn type found on the Huczwa River are in striking contrast to just two known from Trójca. The reason for these discrepancies is evident: Trójca was situated on the periphery of Piast Poland, whereas Czermno was an important centre within the Early Rus' economic and fiscal system. Nevertheless, it would be of interest to undertake a comparative analysis of the two sites in terms of the number of items of clothing, devotional items, and other categories of finds;
- 13) finally, and perhaps most importantly, metal detector prospection cannot be considered a substitute for regular excavation work in Czermno. It is worth pointing out that the excavations conducted on the stronghold's bailey yielded 37,000 artefacts last year alone (5 trenches, 60 m²). Admittedly, this group is dominated by pottery, but it is nonetheless obvious that Czermno was a large and populous centre.

THE QUESTION OF THE INTEGRITY OF PRIVATE COLLECTIONS DONATED TO THE TOMASZÓW MUSEUM COLLECTION

As previously mentioned, the collection of Janusz Stopa was donated to the Tomaszów museum. It is important to note that the circumstances surrounding the acquisition of these artefacts remain unclear. We believe that they originate from Czermno. It is, however, worthy of note that the stronghold on the Huczwa River is a well-known site in eastern Poland. It cannot be ruled out that the location "from Czermno" given by anonymous donors (especially in light of the awareness that unauthorised prospecting of sites may be considered a crime) may be more a reflection of Czermno being renowned as a source of spectacular artefacts than a reliable indication of the site of discovery⁴⁰.

For these reasons, we strongly believe that in order to gain a deeper understanding of the history of Czermno-Cherven', it is necessary for the site to be taken over by the state authorities and for regular, stationary (long-term), open-area excavations to continue.

⁴⁰ It is worth mentioning the well-known Roman camp at Carnuntum (today in Austria) as an example. A large series of early Byzantine coins are known from the site. However, despite decades of excavations, none of these coins have been found in the course of systematic research; we owe information about these artefacts only to private collectors (Winter 1997, 76). The site of this celebrated Roman camp has long attracted the attention of collectors. The earliest information about coins being found here dates back to the 18th century. A few years ago, two local numismatic enthusiasts (Odhin Lerner and Adolf Nedelik) resolved to recover Byzantine coins discovered at Carnuntum from local collectors. The actions of the two elderly gentlemen, described as "a new way of numismatic research: coin-hunting by door-knocking", make an interesting read; they allegedly saved many coins from oblivion in pickle jars (Nedelik, Lerner 2019, 74). Nevertheless, it is challenging to accept without reservation that this magnificent series of coins actually comes from Carnuntum. This would suggest that Carnuntum, a site situated on the periphery of the Avar world, was the most important site in the Avar Khanate! It is possible that collectors sought to legitimate their collections by presenting them as having originated from the renowned Carnuntum.

JOLANTA BAGIŃSKA, BARBARA CHUDZIŃSKA, TOMASZ DZIENKOWSKI,
IWONA FLORKIEWICZ, MARCIN WOŁOSZYN

**CZERMNO 2010-2011.
HISTORIA I METODY BADAŃ,
SPOSÓB PREZENTACJI MATERIAŁU ZABYTKOWEGO
W NINIEJSZEJ MONOGRAFII**

WPROWADZENIE

Zespół grodowy w Cermnie-Czerwieniu znany jest w literaturze przedmiotu nie tylko dzięki wzmiankom w *Powieści minionych lat*, ale również z powodu dokonanych tu licznych i unikatowych odkryć archeologicznych (por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012; Florek, Wołoszyn [red.] 2016; Wołoszyn [ed. 2017]; Wołoszyn, Florkiewicz, Dzieńkowski, Sadowski, Nosek, Stępiński 2016; Wołoszyn, Dzieńkowski, Kuźniarska, Nosek, Stępiński, Florkiewicz, Włodarczak 2018; Dzieńkowski, Wołoszyn, Florkiewicz, Dobrowolski, Rodzik, Hajdas, Krapiec 2020)¹. Niewątpliwie obfitość: „[...] ludzkich kości, czy miedzianych krzyżyków i monet” które bez trudu można było dostrzec na powierzchni grodziska już 150 lat temu (por. Longinov 1885, 183) „od zawsze” przyciągała zbieraczy, kolekcjonerów, ale i handlarzy zabytkami. Z tego też powodu już w okresie międzywojennym zastanawiano się nad możliwościami badań oraz *ochrony* zespołu osadniczego w Cermnie. Z tymi planami wiązały się wizytacje zespołu przeprowadzone w latach 1922-1926 przez Romana Jakimowicza, kierującego ówczesnymi służbami konserwatorskimi (Jażdżewski 1959, 69; Florek 2018a; 2018b). Problem nie został jednak rozwiązany ani w okresie II RP, ani w czasach PRL. Tymczasem aktywność prywatnych „poszukiwaczy” zabytków stale narastała. Niektóre z odkrytych/wyrabowanych zabytków zostały zabezpieczone przez Józefa Lipczewskiego, dyrektora szkoły w Tyszowcach i historyka-amatora (zm. 1964; na temat tej postaci zob. Targoński 1959; Gurba 1971). Dzięki jego zaangażowaniu do obiegu naukowego trafił np. słynny kiścień z Cermna (por. Gurba, Czerepiński 1968). Momentem przełomowym w rozwoju prywatnych eksploracji w Cermnie było upowszechnianie się w Polsce, w początkach XXI wieku wykrywaczy do metali, nie tylko wśród naukowców, ale i poszukiwaczy-amatorów. Dwie dekady temu tak opisywał ówczesną sytuację zamojski archeolog Jerzy Kuśnierz: „Sławne grody [Grody Czerwieńskie – autorzy] wydane zostały na pastwę zbieraczy i rabusiów starożytności, wyposażonych w nowoczesne detektory metali, siejących zniszczenie na obiektach przy biernej postawie służb konserwatorskich [...]” (Kuśnierz 2003, 22)².

Fakt, że Cermno – stanowisko dostarczające wielkiej ilości zabytków metalowych, a jednocześnie leżące z dala od wielkich ośrodków cywilizacyjnych, z dala od posterunków policji czy nawet większej liczby spacerowiczów – powodowało (i powoduje [!]), że łąki nad Huczwą stały się przysłowiowym eldorado dla wyposażonych w wykrywacze do metali poszukiwaczy. Nielegalny proceder rabowania stanowisk, coroczne

¹ W przywołanych tu pracach znajdzie Czytelnik komplet danych o przekazach pisanych na temat Cermna, a także na temat historii badań tego stanowiska.

² Niniejszy rozdział nie powstałby gdyby nie życzliwa pomoc wielu Koleżanek i Kolegów, należy wymienić następujące osoby: Mateusz Bogucki (Warszawa, Polska), Andres Minos Dobat (Aarhus, Dania), Volker Hilberg (Schleswig, Niemcy), Marek Jagodziński (Elbląg, Polska), Thorsten Lemm (Schleswig, Niemcy), Zbigniew Robak (Nitra, Słowacja), Dagfinn Skre (Oslo, Norwegia), Søren Michael Sindbæk (Aarhus, Dania).

prace rolne (w tym orka wykonywana niekiedy na zlecenie detektorystów) w oczywisty sposób pogłębiały dewastację Czerмна-Czerwienia. Powstrzymanie – chociażby czasowe – grabieży i „odzyskanie” tysięcy zabytków stało się niecierpiącym zwłoki wyzwaniem.

Kierując się powyższymi przesłankami Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie zdecydował się na przeprowadzenie w Czermnie badań we współpracy z grupą osób wyspecjalizowanych w poszukiwaniach zabytków przy użyciu wykrywaczy do metali (por. Ryc. III: 1-9). Wtedy (w latach 2010-2011 i nieco później) decyzja ta była dość kontrowersyjna – i często (nieoficjalnie) krytykowana (nawet przez badaczy z Lublina). Odniesiemy się do tej kwestii szerzej – ale dopiero po krótkim omówieniu badań z lat 2010-2011.

ORGANIZACJA BADAŃ

Badania na terenie zespołu osadniczego w Czermnie w latach 2010-2011 były realizowane przez pracowników naukowych Instytutu Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie współpracujących z zespołem specjalistów oraz pasjonatów archeologii. Prace zostały zainicjowane działalnością regionalistów w ramach społecznej akcji obywatelskiej mającej na celu ochronę „czermnieńskiego” dziedzictwa archeologicznego. W 2010 r. ukonstytuowała się grupa złożona z archeologów i społeczników, w składzie której znaleźli się: Wiesław Koman (Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Zamościu), Andrzej Pasieczny (Straż Pożarna), Mariusz Skorniewski (Straż Graniczna) i Konrad Jóźwik (Urząd Miejski w Tyszowcach). Działaniom zespołu przyświecał niezwykle chlubny, ale i praktyczny cel ochrony stanowisk archeologicznych regionu przed grabieżą dokonywaną za pomocą detektorów metali (por. Piotrowski, Grochecki, Piotrowska, Jahołkowski 2011). Należy w tym miejscu podkreślić, że badania w Czermnie miały charakter *stricte* ratowniczy i były realizowane przy współpracy (i za zgodą) takich instytucji jak: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Zamościu (pozwolenie nr 38/2010 oraz nr 11/2011), Gmina Tyszowce oraz Muzeum imienia dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim, do którego ostatecznie trafiły wszystkie odkryte wówczas zabytki.

Prace w terenie oraz analizy, konsultacje i opracowania wykonywał zespół pod kierunkiem Aleksandra Bursche (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego) i Andrzeja Kokowskiego (Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie) przy współudziale Marcina Piotrowskiego, Konrada Grocheckiego, Patrycji Piotrowskiej, Andrzeja Jahołkowskiego, Grzegorza Kusia, Andrzeja Maziarza i Lucjana Gazdy. Badania z użyciem wykrywaczy metali zrealizował Artur Troncik (firma Prospekcja) z zespołem (por. Troncik 2010; 2011). W badaniach brał też udział (przez kilka dni) Mateusz Bogucki (o znaczeniu tego badacza w upowszechnieniu prospekcji z wykorzystaniem wykrywaczy do metali w polskiej archeologii [badania w Janowie Pomorskim] zob. niżej).

METODY BADAWCZE

Badania przeprowadzono na grodzisku (stan. 1) i obu podgrodziach (stan. 2, 3), łącznie na powierzchni około 12 ha (Ryc. III: 2). Zastosowano różne metody badań (por. Piotrowski, Grochecki, Piotrowska, Jahołkowski 2011; Piotrowski, Piotrowska, Grochecki, Maziarz 2012). Kluczowe znaczenie miały prospekcje z wykrywaczami rejestrujące trójwymiarowo wszystkie pozyskane zabytki. Ponadto w wybranych częściach stanowiska 2 realizowano sondowania oraz badania elektrooporowe i georadarowe. Natomiast w miejscach szczególnie interesujących pod względem badawczym zakładano wykopy sondażowe. Uzupełnieniem danych były kwerendy historyczne oraz analizy fotografii lotniczych i archiwalnych map.

Prospekcje z wykrywaczami do metalu

W okresie pomiędzy 17 a 23 października 2010 roku wykonano prospekcje elektromagnetyczne na stanowiskach 2 i 3, które zrealizował zespół pod kierunkiem Artura Troncika (Troncik 2010; Ryc. III: 1, 3-8). Badania z użyciem detektorów przeprowadzono na powierzchni około 7 ha. W 2011 r. od 3 do 8 kwietnia kontynuowano prace inwentaryzacyjne i pomiary w terminie. Penetracje skoncentrowano wówczas na majdanie i wałach grodziska (stan. 1) oraz przyległych nieużytkach od strony południowej. Łącznie objęto nimi powierzchnię około 3 ha.

Dwuletnie badania miały charakter *stricte* ratowniczy, a ich celem było pozyskanie jak największej liczby zabytków znajdujących się na powierzchni terenu oraz zalegających w warstwie ornej do około 20 cm głębokości (Troncik 2010; 2011).

Zabytki odkrywane w trakcie prospekcji były namierzane trójwymiarowo za pomocą tachimetru laserowego w nawiązaniu do siatki państwowej. Rejestry zawierające współrzędne GPS każdego zabytku zostały dołączone do sprawozdań z badań, zarówno w wersji drukowanej, jak i elektronicznej (Troncik 2010; 2011). Dane te zamieszczono również w inwentarzach zabytków stanowiących integralną część opracowania z badań (Piotrowski, Grochecki, Piotrowska, Jahołkowski 2011; Piotrowski, Piotrowska, Grochecki, Maziarz 2012). Efektem graficznym ilustrującym wyniki prac były mapy rozrzutu zabytków wygenerowane na podstawie danych pomiarowych³.

Badania nieinwazyjne i sondażowe

Wieloletowe badania przeprowadzono w rejonie domniemanej budowli zlokalizowanej w północnej części podgrodzia (stan. 2). Tak wstępnie zinterpretowano pozostałości widoczne na fotografii wykonanej przez Marka Poznańskiego podczas nalotów paralotnią (Poznański 2011). W pierwszym etapie prac pozyskane z powierzchni i warstwy humusu zabytki metalowe zostały zinwentaryzowane trójwymiarowo, natomiast ceramikę naczyniową i większe kamienie zebrano z powierzchni 34,75 ara oraz lokalizowano szczegółowo w ramach siatki pomiarowej (Ryc. III: 9a). W toku dalszych prac wykonano nieinwazyjne badania geofizyczne. Wyniki badań elektrooporowych zrealizowanych na powierzchni 2,4 ara wskazały obszary o podwyższonej i obniżonej oporności wymagające weryfikacji wykopaliskowej (badania Grzegorza Kusia). Z kolei istnienie struktur o zwartej budowie, ale nie układających się w regularny zarys zarejestrowano w wyniku prospekcji georadarowej wykonanej przez Lucjana Gazdę z Politechniki Lubelskiej (Gazda 2010).

Weryfikację danych – planigrafii i badań nieinwazyjnych, przeprowadzono stosując ręczne sondowania oraz sondażowe prace wykopaliskowe. W miejscach wykazujących opór sondy, identyfikowanych jako prawdopodobne relikty konstrukcji murowanej, założono dwa wykopy – sondaż nr 2/2010 o wymiarach 1 x 10 m i nr 3/2010 (0,5 x 0,5 m). Eksplorację w pierwszym wykopie zakończono po zdjęciu warstwy humusu nie stwierdzając śladów budowli. Drugi sondaż eksplorowano do calca pozyskując materiał masowy i wydzielony, który lokalizowano trójwymiarowo. Tutaj również nie natrafiono na pozostałości konstrukcji.

Badania sondażowe wykonano również u podnóża grodziska zakładając wykop 1/2010 o wymiarach 2,5 x 2,5 m. Eksploracja miała na celu rozpoznanie kontekstu stratygraficznego żelaznego zabytku pozyskanego ze spągu humusu. Ze względu na odkrycie tuż pod humusem dużej liczby kości ludzkich oraz niesprzyjające warunki pogodowe badania zakończono na tym etapie. Szczątki ludzkie zalegały w większości chaotycznie, tylko niektóre z nich pozostawały w układzie anatomicznym (Ryc. III: 9b). Jedynie hipotetycznie można założyć, iż znalazły się one w tym rejonie w wyniku przemieszczenia warstw ziemi lub zalegały *in situ* jako pozostałości gwałtownych (tragicznych?) wydarzeń z przeszłości.

Badania w Czermnie dostarczyły ogromnych ilości zabytków, które trafiły do Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim. Ze względów administracyjnych (Tomaszów jest stolicą powiatu, w którym leży Czermno) było (i jest) ono uprawnione do gromadzenia i przechowywania zabytków z Czermna (o muzeum i jego twórcy zob. w tym tomie: Dziura 2023).

REJESTRACJA I PRZEKAZANIE ZABYTEKÓW DO MUZEUM W TOMASZOWIE, KONSERWACJA WYBRANYCH ARTEFAKTÓW

W Muzeum Regionalnym im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim znajdują się 3703 zabytki z grodziska wczesnośredniowiecznego w Czermnie (stan. 1, 2, 3 oraz ich najbliższa okolica) wpisane do inwentarza Działu *Archeologia*. Pierwsze zabytki z grodziska w Czermnie, stan. 3 trafiły do Muzeum w 1998 r. Były to 42 przedmioty wydzielone oraz materiał masowy z badań Ireny Kutylowskiej (na temat badań z 1997 r. zob. Bagińska 2016).

Od 2010 r. do zbiorów działu archeologii zaczęły napływać zabytki z badań powierzchniowych zorganizowanych przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie przy udziale grupy detektorystów pod kierunkiem Artura Troncika. Badania z 2010 r. przyniosły odkrycie 1283 zabytków, głównie metalowych, ale także wykonanych z kamienia, kości i szkła. Kontynuowano je w kwietniu i czerwcu 2011 r., kiedy odkryto kolejne 933 zabytki. W 2011 r., kierujący grupą poszukiwaczy Artur Troncik przekazał

³ W praktyce jednak wykorzystanie tych danych wymaga poważnych prac weryfikacyjnych. Szczegółowe mapy rozprzestrzenienia zaprezentowano jak na razie w przypadku znalezisk plomb typu drohiczyńskiego. Powstały one w rezultacie współpracy archeolog – Iwony Florkiewicz i geografa – Piotra Zagórskiego (por. Florkiewicz, Jusupović, Musin 2020 [mapy w załączniku]). Wobec tragicznej śmierci Piotra Zagórskiego (16.04.2024) szczegółowe mapy zostaną zaprezentowane osobno.

do muzeum 655 artefaktów odzyskanych od znalazców (w tym niemal 200 zabytków z kolekcji zmarłego 16.11.2009 poszukiwacza Janusza Stopy). Rok 2011 przyniósł także sensacyjne znalezisko na majdanie grodziska w postaci dwóch skarbów srebrnej biżuterii z przełomu XIII i XIV w.

Te wspaniałe dzieła sztuki złotniczej zostały odrestaurowane i zakonserwowane przez dr Elżbietę Nosek. Środki na ten cel przekazał Leibniz-Institut Historii i Kultury Europy Środkowej i Wschodniej w Lipsku, GWZO (Ośrodek Badawczy w Lipsku angażował się jeszcze kilkakrotnie w konserwację kolejnych skarbów z okolic Czerмна [Perespa]).

Wzrost zainteresowania odkryciami w Czerмnie sprawił, że Muzeum Regionalne w Tomaszowie Lubelskim we współpracy z Instytutami Archeologii Uniwersyteutu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie i Uniwersytetem Rzeszowskim oraz Leibniz-Institut Historii i Kultury Europy Środkowej i Wschodniej w Lipsku (GWZO), postanowiło zorganizować wystawę pt. *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*. Na jej organizację Muzeum pozyskało 98 000 zł ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego (umowa nr 04644/12/FPK/NIMOZ z dnia 10.07.2012). Wystawa – przygotowana także dzięki wsparciu powiatu Tomaszów Lubelski – została zaprezentowana w 17 polskich muzeach.

Wszystkie te działania sprawiły, że do tomaszowskiego muzeum zaczęły napływać kolejne zabytki związane z kompleksem grodowym w Czerмnie. W latach 2012-2023 drogą darów oraz przekazania znalezisk z Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, Delegatura w Zamościu trafiło do działu archeologii 1445 kolejnych zabytków, w tym dwa bezcenne skarby biżuterii z X w. odkryte w lesie, w pobliżu grodziska (2015; krótko o tym odkryciu zob. Wołoszyn, Florkiewicz, Dzieńkowski, Sadowski, Nosek, Stępiński 2016).

Ten ogromny napływ – głównie metalowych – przedmiotów wymógł na muzeum oraz współpracujących z nim instytucjach podjęcie pilnych działań nakierowanych na pozyskanie funduszy umożliwiających konserwację cennych nabytków. Do chwili obecnej zdołano zakonserwować 2272 zabytki, co stanowi nieco ponad 60% kolekcji zabytków z Czerмна w zbiorach tomaszowskiego muzeum.

Niejednorodność zbioru zabytków z Czerмна, jaka przechowywana jest w Tomaszowie widoczna jest także w niniejszym tomie. Prezentuje on nie tylko zabytki pozyskane w latach 2010-2011, ale i kolekcję wspomnianego powyżej Janusza Stopy (zwłaszcza opracowanie Barbary Niezabitowskiej-Wiśniewskiej bazuje w dużej mierze na tym zbiorze; por. Niezabitowskiej-Wiśniewska 2023), w opracowaniu zabytków kościanych i rogowych Maria Seergeva uwzględniła zabytki odkryte w trakcie kampanii wykopaliskowej 2013 roku (Seergeva 2024). W książce nie ma natomiast rozdziału na temat skarbów ozdób srebrnych z Czerмна (odkrytych w 2011 r.) oraz z Perespy (odkrycie 2015 roku)⁴. Z kolei Sylwia Wajda omówiła nie tylko wyroby szklane z Czerмна, ale i Gródka (Wajda 2024). W tej sytuacji w końcowej partii tomu III Czytelnik znajdzie rozbudowaną tabelę, w której zestawiono dane o proveniencji wszystkich omówionych w książce zabytków.

Warto wreszcie dodać, że od 2013 trwają w Czerмnie badania wykopaliskowe⁵. Zbiory zabytków z tych badań będą stopniowo przekazywane do Muzeum w Tomaszowie (tymczasowo znajdują się one w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego oraz Instytutu Archeologii UMCS).

ARCHEOLOGIA CZERMNA A WYKRYWACZE METALI

Archeolodzy zaczęli wykorzystywać wykrywacze do metali w latach 50. XX w. (USA; próby identyfikacji pól bitewnych z XIX w.). W latach 70. XX w. pojawiły się one w archeologii europejskiej (por. Connor, Scott 1998), a w Polsce zasadniczo po upadku żelaznej kurtyny w wyniku zwycięstwa ruchu Solidarność 4 VI

⁴ Te zespoły zabytków są na tyle ważne, że zasługują na odrębne opracowanie.

⁵ W latach 2013-2014 badaniami wykopaliskowymi kierowali Marcin Piotrowski, Iwona Florkiewicz oraz Marcin Wołoszyn (prace na stan. 3 oraz stan. 1 – wał), a w latach 2014-2016 Tomasz Dzieńkowski i Marcin Wołoszyn (prace na stan. 1 – wał grodu oraz stan. 70). Istotnym wkładem w badania zespołu osadniczego w Czerмnie były – wykonane w latach 2013-2016 – kompleksowe pomiary oraz odwierty na potrzeby rekonstrukcji warunków paleośrodowiskowych (zespół Radosława Dobrowolskiego; por. Dobrowolski, Rodzik, Mroczek, Zagórski, Bałaga, Wołoszyn, Dzieńkowski, Hajdas, Fedorowicz 2018).

Równoległe badania archeologiczne oraz paleośrodowiskowe (na stan. 68) prowadzili w latach 2011-2015: Marek Poznański, Robert Solecki, Michał Aniszewski oraz Piotr Kittel (por. Solecki, Poznański, Aniszewski 2012; 2013; Solecki, Poznański, Aniszewski, Zdeb 2014; Solecki, Aniszewski, Poznański, Zdeb 2019).

W roku 2013 wykonano z kolei badania geofizyczne na stanowiskach 1, 2 oraz 3, którymi kierował Łukasz Pospieszny, a które stanowiły kontynuację badań geofizycznych prowadzonych na majdanie grodziska w latach 1979 oraz 1981; por. na ten temat: Pospieszny 2016).

W 2015 r. Marcin Przybyła przeprowadził – na niewielką skalę – prospekcję przy użyciu wykrywaczy do metali.

W 2016 r. pracownicy muzeum (Jolanta Bagińska oraz Łukasz Wyszynski) przeprowadzili w okolicy weryfikacyjne badania wykopaliskowe (odkryto m.in. dalsze fragmenty ozdób ze skarbu z Perespy; na temat skarbów zob. Wołoszyn, Florkiewicz, Dzieńkowski, Sadowski, Nosek, Stępiński 2016).

W latach 2022-2023 zrealizowano badania na stanowisku 1 w Czerмnie, na rok 2024 planowany jest powrót do badań wału grodziska.

1989 r.⁶ Obecnie dziesiątki tysięcy wyposażonych w wykrywacze amatorów przeczesuje każdy zakątek naszej planety (zob. Hardy 2017; Deckers, Dobat, Ferguson, Heeren, Lewis, Thomas 2018; Banning 2019). Dotyczy to także Polski i innych państw w naszej części Europy.

Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (tzw. konwencja maltańska) z 1992 r. (podpisana m.in. przez Polskę) nie precyzuje, jak mają wyglądać szczegółowe regulacje w zakresie wykorzystywania wykrywaczy metali. W rezultacie w Europie mamy całą paletę rozwiązań prawnych: od bardzo liberalnych (Dania, Finlandia, Wielka Brytania; por. Wessman, Koivisto, Thomas 2016; Bland, Lewis, Pett, Robbins, Webley 2017; Hardy 2017; Horsnaes 2017; Dobat, Deckers, Heeren, Lewis, Thomas, Wessman 2020; Elkins 2022, 56 i n.) po dużo bardziej restrykcyjne dominujące w środkowej, wschodniej, ale i południowej Europie⁷.

W Niemczech obserwujemy bardzo duże zróżnicowanie rozwiązań w tym zakresie⁸. Pełną akceptacją dla współpracy z wykrywaczowcami wyróżnia się – sąsiadujący z liberalną w tym zakresie Danią – Kraj Związkowy Szlezwik-Holsztyn (por. Carnap-Bornheim von, Ickerodt, Siegloff 2017; Schuster 2017), gdzie obecnie realizuje się także badania wykopaliskowe razem z udziałem detektorystów (czy też innych „zwykłych” mieszkańców danej miejscowości)⁹. Taki – partycypacyjny – model jest coraz częściej spotykany w Austrii (Karl 2017; Peter 2019), a także na południe od Polski (Republika Czeska – Mařík 2016, 214 i n.; Goláňová, Komoróczy, Kmošek, Kolníková, Vlach, Zeliková 2020; Słowacja – Michalík 2019; Węgry – Rácz 2021; Wollák, Anders 2021).

Dyskusja na temat zasad współpracy archeologów z detektorystami ma także miejsce w Polsce, tak jak i gdzie indziej jest ona bardzo emocjonalna, zwłaszcza obecnie (2023-2024) gdy prowadzone są prace nad liberalizacją przepisów w tym zakresie (por. np. Brzeziński, Kobyliński [eds.] 1999; Makowska, Oniszcuk, Sabaciński 2016; Kobyliński, Szpanowski 2017; Bogucki, Myzgin 2021).

Można jednak zauważyć, że zasadniczo we współczesnym świecie narasta akceptacja dla idei współpracy profesjonalnych archeologów i detektorystów (Smith 2019; Jameson, Musteafă [red.] 2019). Wobec powszechności wykrywaczy metali zakaz ich stosowania jest po prostu nierealny, rozwiązaniem muszą być więc edukacja i współpraca, ale przy sprawnie funkcjonującym państwie, które jest w stanie szybko ukarać tych, którzy w oczywisty sposób wykorzystują wykrywacze do metali w celach zarobkowych (przestępczych).

Także w Polsce wskazać można przykłady owocnej współpracy obu środowisk, tj. profesjonalnych archeologów i detektorystów.

Na Ostrowie Lednickim w pracach terenowych, ale i opracowywaniu zabytków biorą udział profesjonalni archeolodzy oraz członkowie stowarzyszenia Wielkopolska Grupa Eksploracyjno-Historyczna Gniazdo (por. Kostyrko, Kowalczyk, Żuk 2019; Sabaciński 2020; zob. Ryc. III: 10-11). Podobnie rzecz ma się w okolicach Hrubieszowa, gdzie poszukiwacze (zrzeszeni m.in. w Hrubieszowskim Stowarzyszeniu Eksploracyjno-Historycznym GROSSUS) od lat współdziałają z naukowcami z Muzeum w Hrubieszowie oraz Instytutu Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (por. Niezabitowska-Wiśniewska, Hychała, Bartecki [eds.] 2021).

Warto w tym miejscu poświęcić nieco więcej uwagi badaniom realizowanym w ostatnich latach w okolicy Sandomierza (zwłaszcza stanowisko Zawichost-Trójca). Ze względu na niewielką odległość Sandomierza do Czermna sukcesy eksploratorów z Nadwiślańskiej Grupy Poszukiwawczej ze Stowarzyszenia Mieszkańców Gminy Annapol SZANSA mają dla nas bowiem szczególne znaczenie (por. Ryc. III: 12-14). Od początku swego funkcjonowania, tj. od 2015 r., grupa pasjonatów historii z SZANSY przeprowadziła wiele różnorodnych akcji przy pełnej współpracy z profesjonalnymi archeologami (Marek Florek [Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie/Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, Delegatura w Sandomierzu], Monika Bajka [firma TRZY EPOKI – Pracownia Archeologiczna]).

Do tej pory członkowie NGP odkryli około 5-6 tys. przedmiotów. Bez wątpienia ich najpoważniejszym sukcesem są poszukiwania prowadzone od jesieni 2020 r. w Zawichoście-Trójcy. W trakcie dwuletnich przeszukiwań powierzchni stanowiska za pomocą wykrywaczy do metali znaleziono kilka tysięcy zabytków,

⁶ Wśród pierwszych przykładów ich zastosowania wymienić należy badania realizowane w latach 1992-1993 na kilku stanowiskach okresu rzymskiego, przede wszystkim w Jakuszowicach (por. Bursche, Kaczanowski, Rodzińska-Nowak 2000) ale i m. Gródek, Jelonki, Lubieszewo, Weklice oraz w Janowie Pomorskim (por. Rudnicki, Trzeciński 1994).

⁷ Przegląd badań wraz z obszerną literaturą przedmiotu zob. Kutyló, Radziwiłło, Rudziejewski-Rudziejewicz, Wołoszyn 2023.

⁸ Por. artykuły w czasopiśmie *Blickpunkt Archäologie* 2019 [nr 3].

⁹ Por. informacje o projekcie *Schenefeld gräbt aus*: <https://museum-fuer-archaeologie.de/de/schenefeld-graebt-aus-jetzt-liegen-die-ergebnisse-vor> (data dostępu: 9.05.2023).

m.in. liczący ponad 1800 srebrnych monet skarb władców piastowskich z 2. połowy XII w., bullę książęcą (Bolesława Krzywoustego lub Bolesława Kędzierzawego), około 300 wczesnośredniowiecznych denarów, kilkadziesiąt odważników żelaznych, ruskie dewocjonalia, biżuterię. Zarejestrowano także liczne militaria (groty strzał łuku, głowice rękojeści mieczy, strzemiona i ostrogi). Na podstawie wyników poszukiwań powierzchniowych przeprowadzono (2021-2022) badania wykopaliskowe. W ich ramach znaleziono m.in. kolejny skarb monet (kilkadziesiąt monet, m.in. denary Ottona II, Adelajdy i Ottona III, denary Aethelreda II oraz fragmenty drobnych ozdób srebrnych; na temat tych badań zob. Florek, Rudziejewski-Rudziejewicz 2021; Florek 2022a; 2022b; 2022c).

Wspomniane zabytki, odkryte na terenie wczesnośredniowiecznej osady na przedpolu Sandomierza wskazują dobitnie na wielką rolę tego miejsca położonego na skrzyżowaniu szlaków handlowych łączących Ruś z Europą Zachodnią, Bałtyk z wybrzeżem Adriatyku. Odkrycia te nakazują także zastanowić się nad znaczeniem wykrywaczy do metali dla naszej wiedzy o wczesnośredniowiecznej gospodarce Europy Środkowo-Wschodniej.

PROBLEM INTERPRETACJI STANOWISK DOSTARCZAJĄCYCH OGROMNEJ ILOŚCI ZNALEZISK (TZW. STANOWISKA WYDAJNE)

Rzecz jasna od dawna są nam znane różnorodne terminy odnoszące się do ważnych gospodarczo ośrodków handlowych na mapie średniowiecznej Europy. Określenia znane z przekazów pisanych (w tym monet)¹⁰ trudno „przetłumaczyć” na język jakim posługują się archeolodzy, bazujący zasadniczo na wynikach badań wykopaliskowych. W rezultacie odwołują się oni w swych studiach do terminów znanych z badań antropologów kulturowych czy też geografów, takich jak *port of trade*, *central places* czy też *gateway cities* (*gateway communities*), *turnover places*, *nodal points*. Mówimy wreszcie o wczesnych miastach¹¹.

W latach osiemdziesiątych XX w. pojawił się – najpierw wśród numizmatyków, potem także archeologów – nowy termin opisujący ośrodki ekonomiczne Anglii w VIII-X w., a mianowicie *productive site*.

Pod pojęciem tym należy rozumieć „[...] places, whether excavated or metal-detected, that produce large quantities of coin and metalwork finds” (Ulmschneider 2000, 63). W oczywisty sposób wyodrębnienie tych stanowisk było pochodną stosowania wykrywaczy do metali, które umożliwiały odkrywanie stanowisk z licznymi znaleziskami monet czy innych przedmiotów (przede wszystkim wykonanych z metali kolorowych). Jak pisze Katharina Ulmschneider w artykule z 2002 r.: „It is probably not too strong to say that the metal detector finds made during the last twenty years have started to radically transform our understanding of the early medieval economy. This is perhaps best demonstrated by the large number of coins collected over the last few years in the Early Medieval Coinage database of the Fitzwilliam Museum in Cambridge [...]. A map of coin finds, which can be automatically generated from this database, shows not only a much wider infiltration of coins inland, but also the much more intensive loss and therefore much more intensive use of coinage than had hitherto been supposed. But perhaps even more importantly, the metal-detected finds have led to the identification of new types of economic places, represented by large quantities of coin and metalwork finds. These have generally become known now as ‘productive sites’, and are believed to be the remains of smaller markets and fairs in England [...]” (Ulmschneider 2002, 334).

Do pierwszych stanowisk typu *productive site* opisanych w literaturze przedmiotu należy Sancton w północno-wschodniej Anglii (East Riding of Yorkshire), gdzie działalność wykrywaczowców w latach 1979-1982 doprowadziła do odkrycia znacznej serii znalezisk monet (62) które w owym czasie – jak podkreślają James Booth i Ian Blowers – tworzyły: „[...] the fullest record of the currency of the Northumbrian kingdom to have been recorded from one site” (Booth, Blowers 1983, 140).

W tym czasie termin ten pojawia się w artykułach słynnego brytyjskiego numizmatyka Davida Michaela Metcalf’a (1933-2018; por. Metcalf 1984, 49 [„productive sites”], 58 [„The sites most productive of sceattas [...]”]). W 1989 r. David Michael Metcalf oraz Mark Blackburn (1953-2011) zorganizowali w Oxfodzie osobną konferencję właśnie na ten temat (materiały nie zostały niestety opublikowane; por. Ulmschneider 2005, 518, przyp. 9).

¹⁰ Określenie *vic* znane jest także z monet (np. złota moneta [mancus] Coenwulda z Mercji wybita w 805-810 z napisem DE VICO LVNDONIAE; por. Pestell 2011, 557).

¹¹ Trudno cytować tutaj większą ilość literatury, por. m.in. cykl konferencji na temat handlu w epoce Merowingów: Düwel, Jankuhn, Siems, Timpe (red.) 1985a; 1985b; Düwel (red.) 1987; Jankuhn, Kimmig, Ebel (red.) 1989; Jankuhn, Ebel (red.) 1989; zob. także Bogucki 2006; Bogucki 2010a; 2010b; 2010c; Kleingärtner 2014, zwł. 68-73, Ryc. 16; Siemianowska 2014; Kalmring 2024, 7-20, Ryc. 1.

Termin *productive site* dość długo nie pojawiał się w opracowaniach przygotowanych przez historyków na temat historii gospodarczej wieków średnich. Słuszna jest najpewniej uwaga Katharin Ulmschneider, która za przyczynę ignorowania informacji o tych stanowiskach przez historyków uznaje fakt, iż *productive sites* to stanowiska rozpoznane zasadniczo przez wykrywaczców co budziło: „[...] the suspicion with which metal-detector finds are often still regarded” (Ulmschneider 2005, 519).

Upowszechnienie stosowania terminu *productive site* zawdzięczamy Timowi Pestell oraz wspomnianej Katharinie Ulmschneider, którzy w grudniu 2000 r. – a więc dekadę po wspomnianej już oksfordzkiej konferencji z 1989 r. („ten years on, and thousands of metal-detected artefacts later”; Pestell, Ulmschneider 2003, XV) – zorganizowali w Worcester College, Oxford specjalną konferencję poświęconą tym stanowiskom jako źródłu wiedzy o gospodarce Wysp Brytyjskich w epoce anglosaskiej (*The Archaeology of Inland Markets, Fairs, and ‘Productive Sites’*). Materiały zostały opublikowane w 2003 r. w tomie pod tytułem *Markets in Early Medieval Europe: Trading and “Productive” Sites, 650-850* (Pestell, Ulmschneider [red.] 2003)¹².

W interesującym nas tomie znajdują się liczne uwagi na temat znalezisk z Wysp Brytyjskich, w tym opracowanie Marka’a Blackburn’a prezentujące mapę oraz listę 31 najważniejszych *productive sites* (Blackburn 2003). Znajdziemy tu jednak także opracowania na temat wybranych stanowisk określonych jako *productive site* ze Skandynawii (Dania: Tisso; por. Jørgensen 2003) a także Holandii (Tjitsma w okolicy wioski Wijnaldium, Fryzja; por. Tulp 2003) i Niemiec (Gross Strömkendorf; por. Tummuscheit 2003).

Do lepiej znanych stanowisk typu *productive site* należy osada z Isle of Wight. Jej rozpoznanie – jak w przypadku wielu innych stanowisk tego typu – to historia detektorowców i budowania zaufania między nimi a profesjonalnymi archeologami: „Like many ‘productive sites’, the Isle of Wight site first became known when a small number of metal-detected coins from a place then described as ‘South of Portsmouth’ were brought to the British Museum for identification in the early 1990s. Since then cooperation between the finders and archaeologists has provided a wealth of further finds as well as some information on their source of origin [...]. Thus the site can now be securely located in the Bowcombe valley (to the south of Carisbrooke) in the centre of the island [...]” (Ulmschneider 2002, 334).

Katharinie Ulmschneider (2002; 2005) zwraca uwagę na następujące cechy *productive sites* takich jak the Isle of Wight¹³:

- 1) lokalizacja na szlaku handlowym (np. ich skrzyżowaniu) i blisko rzeki (ciekawe, że jednak nie nad samą rzeką)¹⁴;
- 2) ze stanowiska znamy poważne ilości monet;
- 3) ale i innych (nieżelaznych) zabytków metalowych;
- 4) stanowisko jest zlokalizowane na styku kilku stref glebowych co umożliwiało różnorodne (wszechstronne) wykorzystanie potencjału regionu¹⁵;
- 5) stanowisko było zasiedlone od dawna (było atrakcyjne osadniczo już przed okresem anglosaskim).

Badaczka zastrzega, że trudno – bez szerokopłaszczyznowych wykopalisk – jednoznacznie rozstrzygnąć czym były *productive sites* (Ulmschneider 2002, 335), jest jednak absolutnie pewna, że w przypadku tych miejsc: „[...] trade or exchange were part of their primary functions [...]” (Ulmschneider 2002, 337) i że miejsca takie jak Isle of Wight: “[...] indeed functioned primarily as some sort of trading place or market” (Ulmschneider 2002, 336). Byłyby one czymś innym (mniej ważnym) niż emporia (takie jak położone niedaleko Isle of Wight emporium w Hamwic; *ibidem*) ale jednak mające kluczowe znaczenie dla studiów nad wczesnośredniowieczną gospodarką¹⁶. Katharina Ulmschneider zdawała sobie sprawę, że wielka ilość znalezisk zabytków metalowych na terenie *productive sites* jest pochodną stosowania wykrywaczy do metalu¹⁷, była jednak równocześnie przekonana o tym, że za bogactwem tych stanowisk kryje się coś więcej, wskazywała tutaj na związek tych

¹² Zasadniczo korzystamy z reprintu z 2021 r.

¹³ Do bardzo podobnych wniosków prowadzą analizy znalezisk z innego stanowiska a mianowicie z Lincolnshire położonego w środkowej części Anglii (por. Ulmschneider 2000).

¹⁴ „[...] the site’s situation close to but not directly on a navigable river [...]”; por. Ulmschneider 2002, 337.

¹⁵ „[...] can be seen to have been located in an area where large blocks of very different soil types meet. This economically striking position seems highly significant, as it would have allowed the exploitation of two or probably three major ecological zones”; por. Ulmschneider 2002, 335.

¹⁶ “No future study of the Early Medieval economy can afford to be without them”; por. Ulmschneider 2005, 529.

¹⁷ Niedostępność danego terenu dla wykrywaczy do metali przekłada się na brak znalezisk, por. uwagi o znaleziskach w południowej części hrabstwa Hampshire, zwłaszcza w rejonie New Forest: “Neither are woodland and health conducive to metal-detection” (Ulmschneider 2010, 96).

ośrodków z formowaniem się organizacji kościelnej (por. Ulmschneider 2010, 97 [productive site Carisbrooke na terenie Isle of Wight]).

Choć termin *productive sites* był konsekwentnie używany, np. przez David'a Michael'a Metcalf'a (np. Metcalf 2016)¹⁸ to jednak od początku zasadność jego stosowania budziła silne zastrzeżenia.

Zdaniem Kevin'a Leahy jest on „inelegant and not altogether accurate“ (Leahy 2000, 51). Julian Richards po analizie kilku stanowisk z terenu Northumbrii (Cottam, Wharram Percy) stwierdził, że: “[...] there is nothing special about ‘productive sites’, other than the way in which they have been discovered. The term is meaningless and should be abandoned. [...] There is no special reason to view them as periodic market sites” (Richards 1999, 79; por. polemikę w Ulmschneider 2000, 62 i n.).

Ostatnio podniosły się dalsze głosy sceptyczne, dowodzące konieczności rezygnacji z tego terminu czy ewentualnie zredukowanie jego znaczenia dla sposobu rozpoznania stanowiska (przy użyciu wykrywaczy do metali). Hugh Willmott oraz Duncan W. Wright z zespołem piszą m.in.: „The term ‘productive’ also has the unfortunate added potential to be entirely misconstrued, especially by non-specialists. Alluding to the great returns offered to metal detectorists, the expression is easily misread as denoting a place of past industry or production rather than one derived from present-day recovery patterns. Excavation has demonstrated centres of manufacture in some instances, including at Little Carlton, but activity across different sites almost certainly varied, and many metalworking foci are better interpreted as temporary locations with an emphasis on exchange rather than production. It is clear, then, that the ‘productive site’ has little to commend it and that alternative terminology is required. ‘Metal rich’ and ‘metal detected’ will be used interchangeably here, both representing preferable alternatives that at least indicate something of the artefact signature of a site or its method of identification by archaeologists“ (Willmott, Wright, Daubney, Blinkhorn, Newman, Townend, Vickers 2021, 183; por. dość ostrożne uwagi w Naismith 2023, 263).

Interesujący nas tutaj termin *sporadycznie* pojawia się w opracowaniach dotyczących Europy Północnej i Środkowo-Wschodniej.

W przypadku Skandynawii natrafiamy nań w opracowaniu Søren M. Sindbæka (Sindbæk 2007, 121 [‘productive’ places]) a także Thorstena Lemma (2018, 62). Torben Trier Christiansen pisze o *productive site* lub *productive detector sites* (Christiansen 2016, 24, 26 i n. [przyp. 5], 29, 31). Terminu tego używa także Andres S. Dobat (2016, 57 [a metal-productive site])¹⁹.

W przypadku Europy Środkowo-Wschodniej wskazać należy na studium na temat stanowiska Lány na pograniczu awarsko-słowiańskim (Macháček, Eichert, Balcarkova, Dresler, Měchura, Milo, Mehofer 2021, 371), ale przede wszystkim stanowiska Kostice na Morawach, nad rzeką Dyją. Jiří Macháček oraz Jan Videman piszą m.in.: „In recent years intensive research in the Lower Dyje region has yielded the largest assembly of medieval lost coins from the Czech land so far. Originating from what can be regarded as a „productive site”, in terms of the number of coins and other metal finds it is on a par with well-known sites in Germany and England” (Macháček, Videman 2013, 194, por. też 177 i n. [tu wzmianka o masowym stosowaniu wykrywaczy do metali], 185-195 [tu tabele i wykresy ukazujące wzrost ilości odkrywanych monet w rezultacie stosowania wykrywaczy do metali])²⁰.

W wypadku Polski termin *productive site* pojawia się w opracowaniach Borysa Paszkiewicza, gdy pisze o znaleziskach monet z Gdańska (Paszkiewicz 2013, 293), a przede wszystkim Giecza, stan. IV. Badacz ten – proponując jako tłumaczenie na język polski – określenie *stanowisko wydajne* słusznie podkreśla, że mnogość odkrytych w Gieczu zabytków jest w dużej mierze związana z charakterem stanowiska i sposobem jego eksploracji, a więc 1) intensywnym wykorzystywaniem wykrywaczy do metali oraz 2) rodzajem gleb nie sprzyjających korozji (por. Paszkiewicz 2015, 233)²¹.

¹⁸ Przyznać należy, że w opracowaniu tym pojawia się także termin *unproductive field* (np. Metcalf 2016, 108, Cat. No. 62 “From the previously unproductive field”) co raczej dowodzi, że także dla Metcalf'a termin *productive site* oznacza nie tylko specyficzne miejsce w Anglii z VIII-X w., ale i sposób jego rozpoznania (za pomocą wykrywaczy do metali).

¹⁹ Volker Hilberg nie odnosi tego terminu do Haithabu, choć pojęcie *productive site* jest mu znane (Hilberg 2022, 412).

²⁰ W tym miejscu warto jeszcze przywołać tytuł referatu jaki Jiří Macháček wygłosił w Wiedniu (Institut für Numismatik und Geldgeschichte. Universität Wien) dnia 13 stycznia 2014: „Productive sites“, *Marktdörfer oder Zollhäuser? Neue archäologische Funde mittelalterlicher Verlustmünzen aus österreichisch-mährischem Grenzgebiet*; por. <https://www.muni.cz/en/people/17965-jiri-machacek/cv> (data dostępu: 13.12.2023.).

²¹ W rozważaniach Borysa Paszkiewicza (zob. zwłaszcza Paszkiewicz 2013) dużą rolę odgrywa problem przebudowy – w wyniku masowego stosowania wykrywaczy – terminologii jaką posługujemy się w numizmatyce by klasyfikować poszczególne znaleziska. Z Czeramna pochodzi tylko niewielka seria monet dlatego nie odnosimy się do tej kwestii szerzej.

Nawet jeżeli termin *productive site* nie jest spotykany zbyt często poza Wyspami Brytyjskimi to znaczenie wykrywaczy do metali dla naszej wiedzy o kulturze minionych społeczności jest w Europie Środkowo-Wschodniej oczywiste²².

Umożliwiają one dokonanie fantastycznych odkryć jak choćby skarb złotych ozdób z Fæsted ([1,5 kg!!]; por. Grundvad, Estrud 2020) czy też przedmiotów mniej spektakularnych, ale bardzo ważnych dla rekonstrukcji kontaktów Bizancjum i Skandynawii, jak ołowiane pieczęcie bizantyńskie (Haithabu: por. Hilberg 2018, 139; Wassiliou-Seibt, Hilberg 2022). Zmieniają one naszą wiedzę o funkcjach gospodarczych „zwykłych” osad Słowian, tak na Połabszczyźnie²³, ale i w Czechach²⁴ czy na Morawach²⁵. Wykrywacze do metali zmieniają nie tylko obraz stanowisk otwartych, ale i cmentarzysk, w tym ciałopalnych (np. bałtyjskich)²⁶, a także ośrodków handlowych położonych nad Bałtykiem, jak słynne Truso (Janowo Pomorskie)²⁷. Świadomość znaczenia wykrywaczy jest widoczna także w badaniach stanowisk staroruskich²⁸.

²² Dotyczy to zresztą nie tylko wieków średnich, podobnie jest w przypadku stanowisk celtyckich (lateńskich), takich jak np. słynne Némčice na Morawach (Čižmář, Čižmářová 2023), ale i wielu innych na obszarze Dolnej Austrii, Moraw, Czech i Górnego Śląska (odwołujemy się tu do szczegółowych danych zestawionych przez Jiřího Militkę (Jiří Militký) i Macieja Karwowskiego a udostępnionych przez tego ostatniego).

²³ Przykładem osady w Nonnendorf (Brandenburgia; por. Biermann, Rausch 2005). Tak pisze o tym Felix Biermann we wstępie do artykułu na temat słowiańskiej osady w Melzow (Uckermark): „Der verstärkte Einsatz des Metallsuchgerätes in der archäologischen Forschung Nordostdeutschlands hat das Bild des Siedlungswesens und der Wirtschaftsverhältnisse der spätslawischen Periode (11./12. Jahrhundert) in den letzten Jahren erheblich erweitert: Auf vielen kleineren Siedlungsstätten ist Fundmaterial mit Bezug auf frühere Handelstätigkeit geborgen worden, etwa Münzen, Wägstücke und Klappwaagen, überdies in überraschendem Ausmaß auch Fremdgut. Auch Handwerkszweige wie die Blei-, Buntmetall- und Eisenbearbeitung sind in höherem Maße nachweisbar als zuvor gedacht” (Biermann 2015, 155).

²⁴ Odnosimy się tutaj do badań Jana Mařika na stanowisku Libice nad Cidlinou; por. referat wygłoszony w Krakowie w 2016 roku: *Wykrywacze do metali jako kluczowy instrument w nieinwazyjnych badaniach grodzisk na przykładzie stanowiska Libice nad Cidlinou* (7 XII 2016; seminarium Złote jabłko polskiej archeologii, seminarium nr 4).

²⁵ Jak piszą Jiří Macháček i Jan Videman stosowanie wykrywaczy do metali doprowadziło do radykalnego wzrostu ilości odkrywanych monet i odważników a w rezultacie do identyfikacji nowego rodzaju otwartych stanowisk pełniących zapewne ważne funkcje handlowe: „The Kostice settlement today exemplifies a new type of an archaeological site in Moravia, perhaps a market village, customs house or tollhouse, which flourished between the last third of the 10th and the turn of the 12th and 13th century” (Macháček, Videman 2013, 178).

²⁶ Przekonująco dowodzą tego badania bałtyjskiego cmentarzyska ciałopalnego na północnym wschodzie dzisiejszej Polski, a mianowicie stanowiska 8a (Mosiężysko), będącego częścią kompleksu osadniczego w okolicach Szurpił (o samym kompleksie zob. Engel 2020, 15-174). Dzięki badaniom z lat 2008-2011 (przebadano 1,56 ara): „[...] odkryto na badanym cmentarzysku ponad 3,5 tysiąca zabytków stanowiących wyposażenie zmarłych, kilkanaście tysięcy fragmentów przepalonych kości oraz około 10000 fragmentów ceramiki. Odkrywane na cmentarzysku przedmioty stanowiące wyposażenie zmarłych łączy jedna cecha – zostały starannie zniszczone. Zarówno ozdoby, broń, jak i narzędzia noszą ślady cięcia, łamania, wyginania. Wszystkie również znajdowały się wraz ze swoim właścicielem na stosie pogrzebowym – są w różnym stopniu nadtopione bądź stopione, a w przypadku zabytków żelaznych pokryte patyną ogniową. Najliczniej znajdowane są przedmioty brązowe, które stanowią 83% całego zbioru” (Jończyk 2015, 238). Cmentarzysko datować należy przede wszystkim na XIII w.: „[...] z możliwością rozszerzenia tej chronologii na koniec XII i początki XIV w.” (Jończyk 2015, 239). Marcin Engel wiąże cmentarzysko z fazą I (drugą ćwierć XIII-pierwszą ćwierć XIV w., por. Engel 2020, s. 165 i 174; o metodologii badań Wróblewski, Jończyk, Troncik 2015).

Wyniki badań w Szurpiłach zachęciły do zorganizowania poszukiwań przy użyciu wykrywaczy do metali w wypadku stanowiska Jegliniec (por. Engel, Iwanicki, Sobczak 2018; Sobczak 2022).

²⁷ Oczywiście tak jak i w przypadku wielu innych stanowisk tak i tutaj problemem były (i są) nielegalne poszukiwania (Jagodziński 2010, 61 i n). Pomysł i założenia metodyczne prowadzenia tutaj systematycznych badań przy użyciu wykrywacza do metali opracował Mateusz Bogucki (2007; ogólnie o metodach badawczych zob. Jagodziński 2017, 72-74; Jagodziński w druku). Stosowanie wykrywaczy radykalnie zwiększyło liczbę odkrywanych w Truso zabytków metalowych, w tym monet (także srebrnych), ale i odważników handlowych (Bogucki 2010c, 34), w tym wykonanych z brązu, żelaza i ołowiu (Steuer 2012; 2017; por. także Strobín, Żołędziowski 2021, 20 i n). Z naszego punktu widzenia istotne są obserwacje Marka Jagodzińskiego, który podsumowując wyniki badań z lat 2000-2008 zwraca uwagę nie tylko na odkrywanie większych serii dotąd znanych zabytków, ale i przedmiotów, które do tej pory umykały naszej uwadze, jak np. miniaturowe gwoźdźdiki do zbijania drewnianych mebli (por. „Zastosowanie wykrywaczy metali pozwoliło też okryć niewielkie fragmenty biżuterii wykonanej z brązu, srebra ołowiu lub cyny. Odkryto też bardzo dużą liczbę małych przedmiotów żelaznych, wśród których okazały się niewielkie, wręcz miniaturowe gwoźdźdiki żelazne, które były zapewne używane do wyrobu delikatnych drewnianych sprzętów stanowiących wyposażenie domostw. Olbrzymia część, przykładowo wskazanych powyżej artefaktów, nie zostałaby odkryta bez zastosowania wykrywaczy metali”; Jagodziński w druku).

²⁸ Do kwestii tej odnieśli się szczegółowo Nikołaj Makarow oraz Irina Zajceva (Zaitseva), omawiając problem przyrostu liczby dewocjonaliów na przykładzie dwóch regionów tj. Nowogrodu i ziemi nowogrodzkiej oraz ziemi suzdalskiej.

W pracy z 1981 r. Maria Siedowa uwzględniła zabytki z Nowogrodu odkryte od 1932 do lat 70-tych XX w. Było wśród nich 56 krzyży oraz 11 enkolpionów datowanych na koniec X-XV w. (Sedova 1981, 49-61; Makarov, Zajceva 2020, 53). Studium Aleksandra Musina bazuje już na 132 zabytkach z ziemi nowogrodzkiej (Musin 2002; Makarov, Zajceva 2020, 53). Tymczasem kolekcja metalowych dewocjonaliów z XI-XIV w., jaka została pozyskana w ostatniej dekadzie przez ekspedycje Instytutu Archeologii Rosyjskiej Akademii Nauk w ramach badań ratowniczych na powierzchni ok. 2 hektarów to 414 zabytków! (Makarow, Zajceva 2020, 53).

Z kolei z terenu ziemi suzdalskiej pochodzi 311 (!!!) egzemplarzy dewocjonaliów. Natrafiano na nie już w XIX w., w trakcie badań Aleksieja Uwarowa (Алексе́й Серге́евич Ува́ров [1824-1884]) realizowanych w latach 1851-1852 (14 pochówków z dewocjonaliami; Makarov, Zajceva 2020, 55) ale miażdżąca większość znalezisk to efekt prac zespołu Instytut Archeologii RAN pod kierunkiem Nikołaja Makarowa (Makarow, Zajceva 2020, 53) i masowego stosowania wykrywaczy do metali, tak przez profesjonalistów, jak i tzw. poszukiwaczy skarbów (autorzy piszą: „Этот рост – следствие, прежде всего, совершенствования технических средств, используемых для сбора археологических предметов, широкого применения металлодетекторов как археологами, так и копателями-нелегалами”; por. Makarov, Zajceva 2020, 53). Istotne, że przyrost zabytków wynika także z prospekcji terenowych, gdy za pomocą wykrywaczy przeszukuje się świeżo zaoraną ziemię (por.: „[...] в результате сбора подъемного материала на распаханной поверхности средневековых поселений с использованием металлодетекторов [...] с точной фиксацией координат находок”; Makarov, Zajceva 2020, 54).

Brak jednak – w świetle naszego rozeznania – opracowania, które w sposób kompleksowy odniosłoby się do tej kwestii w skali Polski czy szerzej Słowiańszczyzny.

Tego typu dyskusje prowadzone są natomiast w przypadku Wysp Brytyjskich oraz Skandynawii i północnych Niemiec, gdzie – jak już wspomniano – badania przy wykorzystaniu wykrywaczy do metalu są powszechne i realizowane od kilku dekad.

Znaczeniu wykrywaczy dla naszej wiedzy o rekonstruowanej przeszłości poświęcono konferencję w zorganizowaną w Haithabu wiosną 2014 (*Viele Funde – große Bedeutung? Potenzial und Aussagewert von Metalledetektorfunden für die siedlungsarchäologische Forschung der Wikingerzeit*).

Jak słusznie piszą jej organizatorzy warto zastanowić się nad tym co to znaczy, że stanowisko dostarczyło wielu zabytków. Czy mamy tu do czynienia ze stanowiskami określanymi jako tzw. miejsca centralne? Dlaczego jedno stanowisko „dostarcza” wielu znalezisk, a inne rażąco mniej? Czy liczba odkrytych zabytków mówi nam coś o randze danego stanowiska? Czy wielka liczba znalezisk luźnych pozyskanych w trakcie prospekcji terenowych „gwarantuje” odkrycie równie licznych i ciekawych obiektów nieruchomych?²⁹.

Do najważniejszych stanowisk omówionych w tomie należy słynne Haithabu (na temat tego stanowiska ostatnio: Hilberg), ale i Husby (Kreis Schleswig-Flensburg)³⁰.

Haithabu należy do lepiej znanych stanowisk średniowiecznej Europy, badania prowadzone są tutaj już ponad stu lat. W dużej mierze z inicjatywy Clausa von Carnap-Bornheima (i pod wpływem doświadczeń duńskich) od 2003 roku zaczęto prowadzić tutaj systematyczne poszukiwania przy użyciu wykrywaczy do metali (Hilberg 2022, 67-74). Do roku 2015 przeprowadzono 11 tego typu akcji, przyniosły one odkrycie 12 500 zabytków metalowych (!!!!). Miejsce okrycia poszczególnych zabytków zostało zlokalizowane (por. Hilberg 2022, Ryc. 21). Z naszego punktu widzenia najważniejszy jest radykalny przyrost znalezisk świadczących o działalności handlowej, a więc monet, odważników monetarnych (Hilberg 2022, 74, Tabela 5)³¹. Wieloletnie badania pozwoliły zaobserwować, że strefy gdzie rejestruje się podwyższony magnetyzm (ślady istnienia pieców) znalezisk jest dużo mniej (por. Hilberg 2022, 69, Ryc. 24). Wynika to zapewne z zakłóceń pracy wykrywaczy. Warto o tym pamiętać badając inne stanowiska. Brak zabytków nie koniecznie dowodzi ubóstwa danego stanowiska, czy regionu w ramach kompleksu osadniczego³².

Drugie ze stanowisk dostarczyło ogromnej ilości zabytków wydzielonych (części stroju, dewocjonalia, monety), ale i zabytków ołowianych (m.in. odważniki, przęśliki³³) oraz śladów obróbki żelaza i metali kolorowych (Lemm 2018, 57). Zabytki ołowiane (odważniki), jak i srebro siekane (*Hacksilber*) koncentrują się tylko w jednej części stanowiska (Lemm 2018, 61, Ryc. 10). Zabytki z Husby datowane są na okres od VII do XII/XIII w., a więc czasy w którym funkcjonował kompleks w Czermnie. Z tego powodu warto odnotować, że Thorsten Lemm (zainspirowany opiniami norweskiego archeologa Andresa S. Dobata) przypisuje stanowisku w Husby – a zwłaszcza owej części skąd znamy z odważniki i srebro siekane – związek z handlem (targ), ewentualnie zbieraniem podatków i / lub obróbką metali³⁴. Warto też podkreślić, że Thorsten Lemm

Efektom nie jest tylko przyrost liczby znalezisk, ale i zmiana struktury znalezisk. W wypadku ziemi suzdalskiej okazuje się, że obecnie aż 94 % znalezisk dewocjonalii pochodzi z warstw osadniczych a nie cmentarzysk (sic!) co oczywiście radykalnie zmienia nasze wyobrażenia o tempie i powszechności chrystianizacji (Makarov, Zajceva 2020, 55). Okazuje się, że dewocjonalia spotykamy także na terenie osad otwartych, które dotąd traktowano jako stanowiska gorsze (o niższym statusie, mniej cywilizowane; por. Makarov 2018). Szerzej na ten temat zobacz także w rozdziale, gdzie zaprezentowano dewocjonalia z Czerdna: Chudzińska, Wołoszyn 2024.

²⁹ Por. „Können Fundstellen mit vielen Metallfunden beispielsweise noch pauschal als „Zentralplätze“ eingestuft werden, wie dies bis in die jüngste Vergangenheit üblich war? Wie sind „metallreiche“ von „metallarmen“ Siedlungen im Hinblick auf ihre lokale, regionale oder auch überregionale Bedeutung zu unterscheiden? Sagt allein die Anzahl der Funde überhaupt etwas über die einstige Bedeutung der Orte aus? Spiegelt sich die anhand der Oberflächenfunde erschlossene Einschätzung eines Platzes auch in den archäologischen Befunden wider?“, Lemm, Hilberg 2018, 7.

³⁰ Nazwa Husby jest często spotykana w Skandynawii dlatego też za każdym razem podaje się także nazwę powiatu.

³¹ W okresie 1900-2002 zarejestrowano 155 monet, w latach 2003-2014 171 monet (w ramach powierzchniowych poszukiwań z wykrywaczem) oraz 48 dalszych w ramach – realizowanych przy zastosowaniu wykrywaczy – badań wykopaliskowych (lata 2005-2010).

³² W Czerdmie brak znalezisk w niektórych częściach stanowiska wynika z rozlewisk wody utrudniających prowadzenie prac poszukiwawczych.

³³ Funkcja tych przedmiotów nie jest do końca jasna, nie ma znaczenia dla prowadzonych tu rozważań. Podobne zabytki znamy z Czerdna, zob. w tej monografii Florkiewicz 2024.

³⁴ Po przedstawieniu zabytków Thorsen Lemm pisze: „Ob dies allerdings mit der angenommenen Funktion eines Huseby-Ortes als Sammelpunkt für Steuern und Abgaben zusammenhängen mag, die am Ort abgewogen und dann vielleicht in einem besonderen „Speichergebäude des Königs“ [...] aufbewahrt wurden, wie [...] es für Huseby in Tjølpolan, Ost-Norwegen, vorschlägt, muss vorerst Spekulation bleiben. Nichtsdestotrotz spricht die Zusammenstellung des Fundmaterials insgesamt betrachtet für den Kontext einer Siedlung, der vermutlich ein gewisser Stellenwert für den Warenaustausch und/oder die Produktion von Metallobjekten zukam“, Lemm 2018, 61.

podkreśla konieczność realizacji badań przy zastosowaniu wykrywaczy do metali przez wiele lat, w sposób systematyczny³⁵.

Jak widzimy do zabytków częściej odkrywanych dzięki detektorom należą odważniki i inne kupieckie utensylia. Bardzo intrygującym jest ich odkrywanie nie tylko w ośrodkach typu Haithabu, ale i w miejsca dość niepozornych, np. Großenwiehe (Siegloff, Wolpert 2018, 180, 183) czy na stanowisku Gelting LA 88 opisywanym przez Michaela Franka jako miejsce w rodzaju punktu kontroli celnej czy punktu przeładunkowego (spezialisierter Landeplatz)³⁶.

Istotne są wreszcie konsekwencje zróżnicowania rozwiązań prawnych i tradycji w zakresie wykorzystywania wykrywaczy – Silke Eisenschmidt ciekawie opisuje to na przykładzie północnego Szlezewiku (Sønderjylland), gdzie w odróżnieniu od reszty Danii dużo później powstały grupy zorganizowanych detektorystów (Eisenschmidt 2019, 93).

W 2016 r. w Oslo odbyła się konferencja dotycząca znalezisk odkrywanych w ziemi ornej (a więc *de facto* przy użyciu wykrywaczy; *Pløvejord som kontekst = The Plow zone as context*).

Przeglądając tom pokonferencyjny warto zwrócić uwagę na obserwacje Torbena Trier Christiansen'a, który pisze o ciemnej stronie modelu duńskiego (czyli liberalnego podejścia do współpracy z detektorystami amatorami). Wielość poszukiwaczy przekłada się na wielką liczbę znalezisk, na co nikt nie był przygotowany: „[...] the multi-faceted landscape of museums and an absence of national record-keeping standards have resulted in an archaeological record characterized by large qualitative variations. Consequently, in most instances, a comparison of material across regions is at best a complex process. At present, overviews of the larger portions of the detector finds are simply impossible, and the constant increase in the find record makes the problem appear nearly unmanageable. Denmark urgently requires a web-based metal-detector find database shared by all local museums“ (Christiansen 2016, 32)³⁷.

*

Zaprezentowane powyżej uwagi warto podsumować pamiętając rzecz jasna o badaniach zrealizowanych w Czermnie.

Przed wszystkim Czermno winno być uznane za tzw. *stanowisko wydajne*. Uważamy, że oznacza to przede wszystkim jego podatność na eksplorację przy użyciu wykrywaczy do metali. Nie zakładamy by oznaczało to pełnienie jakiejś specjalnej funkcji w systemie ośrodków grodów na Rusi.

Warto byłoby jednak zastanowić się szerzej nad bogactwem ruskich ośrodków grodowych i przyczynami tego zjawiska. Oczywiście także polskie miasta o średniowiecznym rodowodzie dostarczają znacznych ilości zabytków (np. Wrocław – zob. ostatnio Pankiewicz 2023), ale bogactwo ośrodków ruskich jest bez porównania większe. Wydaje się, że częściowo jest to wynikiem płytszej ubranizacji Europy wschodniej. Lokacje miejskie dokonywane na peryferiach łacińskiej Europy w XIII-XIV w. (czyli m.in. na terenach piastowskich) oznaczały częściowo zniszczenie dzielnic zamieszkałych w X-XIII w., a częściowo trwałe ich zasłonięcie poprzez wznoszone w tym czasie budowle kamienne (ceglane), np. ratusze, katedry, halle targowe. Znacznie późniejsza akcja lokacji na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego czy ziem ruskich w ramach *Corona*

³⁵ Początkowo stanowiska warto przeszukiwać idąc tyralierą, ale po zlokalizowaniu większej ilości zabytków warto zmienić metodę i podzielić obszar badań na kwadraty (np. 20 x 20 m) i prowadzić poszukiwania w ich obrębie. Warto zauważyć, że prace te powinny być realizowane w większych grupach poszukiwaczy (nawet 30 osób; por. Lemm 2018, 54).

³⁶ Por. „Insgesamt bietet sich das Bild eines den Ausgang der Flensburger Förde kontrollierenden Zwangspunktes. Schiffe, die sich auf der Fahrt ins Innere der heutigen Flensburger Förde befanden bzw. die entgegengesetzt vom Inneren der Förde aus die an der offenen Küste entlang laufende Handels- und Kommunikationsroute erreichen wollten, mussten den Fundplatz passieren. Dieser bot Schiffen in Form einer geschützten Meeresbucht gute Anlande- und Ankerbedingungen. Als regional bedeutender Landeplatz mit offenbar multifunktionaler Ausrichtung, an dem vermutlich Handel und Metallhandwerk betrieben und vielleicht auch Schiffe repariert wurden, könnte Gelting LA 88 auch militärisch-strategische Funktionen erfüllt haben, die sich bisher in erster Linie aus der hierfür günstigen Lage am Ausgang der Flensburger Förde und aus der unmittelbaren Nachbarschaft zu einer kontemporären Handels- und Kommunikationsroute erschließen lassen“; por. Frank 2018, 168 i n.

³⁷ Ten przegląd wyników badań na północy Europy warto zamknąć przytaczając uwagi duńskiej numizmatyk, które w spektakularny sposób dowodzą, iż masowe stosowanie wykrywaczy prowadzi do radykalnego wzrostu ilości mniej efektywnych zabytków, które były pomijane w trakcie eksploracji tradycyjnych, czyli prowadzonych bez wykrywacza do metali eksploracjach. Helle Horsnaes (2017, 502) opisuje ewolucję naszej wiedzy o stanowisku z epoki żelaza na Bornholmie: Sorte Muld, znane przede wszystkim dzięki licznym złotym figurkom (tzw. Gullgubber). Wykopiska na stanowisku miały miejsce w latach 1948-1949, 1950-1953 a od lat 80. było one badane przez „wykrywaczowców”. Te ostatnie prace przyniosły ogromne ilości odkryć, znaleziono wiele złotych figurek, ale nie tylko: „Detector surveys have changed this [based on researches without metal detectors – M.W.] picture radically. During the last three decades 966 coins have been found, among them 803 denarii, 30 solidi, seven Roman bronze coins, one radiate (antoninianus), and one siliqua. The gold rich site has become a silver rich site as well”. I dalej “This pattern of old gold finds being supplemented with large numbers of silver objects when detector surveys are conducted is also encountered in the Gudme chieftain centre on Funen, and it is a clear warning against comparing detector sites with sites only known through material recovered by accidental finds or field surveys without use of metal detector. Silver and bronze objects in general, and thereby the most commonly struck coin types, would obviously be under-represented in the latter”.

Regni Poloniae oraz Moskowi/Rosji, a także fakt, że w XVII-XVIII w. zabudowa miast dzisiejszej Białorusi czy Ukrainy pozostawała w zasadzie drewniana po pierwsze ocalała warstwy średniowieczne a po drugie niezwykle ułatwia otwieranie wykopów o dużych rozmiarach – co z oczywistych powodów przekłada się na liczbę średniowiecznych znalezisk³⁸. Czermno, które w ogóle nie przeształciło się w miasto późnośredniowieczne jest tu przykładem szczególnym, ale warto zwrócić uwagę na bogactwo ośrodków w rodzaju Nowogrodu czy Włodzimierza nad Kłazmą (przegląd badań nad miastami średniowiecznymi na terenie Rosji zob. Nawroth, Wemhoff, Makarov [red.] 2020).

Zamykając niniejszy rozdział warto wydzielić spostrzeżenia natury organizacyjnej (1-7) oraz te o charakterze naukowym (8-13):

- 1) nad Huczwą przeprowadzono tylko dwie zakrojone na szeroką skalę prospekcje (2010-2011). To dużo mniej niż w przypadku stanowisk takich jak Haithabu czy Husby. Siłą rzeczy to co wiemy o rozmieszczeniu zabytków w Czermnie to dopiero wstępne ustalenia;
- 2) same procedury badawcze jakie zastosowano w Czermnie w latach 2010-2011 (przeszukiwanie tyralierą a następnie praca w obrębie kwadratów) były prawidłowe (por. uwagi o badaniach w Husby);
- 3) badania te muszą być jednak systematycznie powtarzane, co wymaga m.in. zapewnienia trwałego dostępu do stanowiska, nie może być ono zależne od „nastroju” właścicieli poszczególnych działek. Odkrycie – zwłaszcza biżuterii, monet – budzi ogromne emocje warto więc *przed rozpoczęciem badań* wyjaśnić kwestię własności poszczególnych działek tak aby nie negocjować dostępu do nich w warunkach nasilającej się „gorączki złota”;
- 4) prospekcje przy użyciu wykrywaczy do metali przynoszą w krótkim czasie ogromne ilości zabytków – nakłada to na organizatora tych badań obowiązek przygotowania *przed rozpoczęciem badań* zaplecza logistycznego, dzięki któremu możliwa będzie inwentaryzacja, a przede wszystkim konserwacja pozyskanych zabytków;
- 5) doświadczenia z północnych Niemiec, Danii, Finlandii, ale i Ostrowa Lednickiego dowodzą, że możliwe jest wciąganie do prac inwentaryzacyjnych detektorystów;
- 6) prawdopodobnie nie da się już zatrzymać przyjęcia w Polsce modelu liberalnego, w którym zawodowym archeologom będą towarzyszyć osoby posługujące się wykrywaczami do metali. Warto więc uświadomić sobie, że wprowadzeniu tego typu przepisów winno towarzyszyć radykalne wzmocnienie służb konserwatorskich, które będą w stanie błyskawicznie karać osoby, które nadużywają okazanego im zaufania;
- 7) równie ważne jest przemyślenie sposobu publikacji zabytków odkrywanych przez różne grupy detektorystów. Wydaje się, że rozwiązaniem byłoby tworzenie centralnych baz danych, dostępnych w internecie (na wzór brytyjskiego PAS [Portable Antiquities Scheme]). Skoro problem z tym ma bogata (i niezbyt duża) Dania warto dogłębnie przemyśleć tę kwestię;
- 8) odkrycie w Czermnie znacznej ilości zabytków ołowianych (odważników, ale i tzw. prześlików oraz przedmiotów o nieokreślonej funkcji, być może po prostu surowca) znajduje odpowiednik na wielu innych stanowiskach. Ołowiany odważnik – na zaorany i wysuszony w letnim słońcu polu zabytek niemal niewidoczny – daje mocny sygnał, co ułatwia odkrywanie właśnie tych dotąd pomijanych przedmiotów;
- 9) w rezultacie okazuje się, że zastosowanie wykrywaczy do metali zwiększa znaczenie stanowisk osadowych (grodów, ale i osad otwartych) w badaniach nad archeologią handlu (do niedawna dominowały analizy pochówków, w których odkrywano wagi czy inne przybory kupieckie; por. Bogucki 2010c);
- 10) koniecznym będzie porównywanie wyników badań w Czermnie z innymi stanowiskami; z oczywistych powodów winny być to stanowiska ruskie, niestety w wypadku Ukrainy trwająca wojna i zaminowanie ogromnych terenów zapewne uniemożliwi tam realizację prac z wykrywaczami do metali, z kolei

³⁸ Trudno nie wspomnieć tu o totalitarnym charakterze władzy w ZSRR. Otwierając wykop nie było koniecznym uzyskanie zgody prywatnych właścicieli, kościołów czy organizacji finansowych. Dodatkowo (z powodów ideologicznych) w ZSRR preferowano badania ośrodków (proto) miejskich; por. uwagi Florina Curty: “As a consequence, archaeology was organized along the lines of the Soviet school of ‘material culture history,’ and received a degree of institutional support that it had never experienced before. Considerable long-term investments with no parallels anywhere else in Europe made possible large-scale explorations of several key sites, some of which resulted in total excavation, following the principles first championed by the Soviet school of archaeology. The earliest horizontal excavations of medieval settlements were published in Soviet Russia in the 1930s. By directing the attention of archaeologists to the lives of ordinary people, the Marxist paradigm encouraged the development of settlement archaeology (as opposed to the excavation of cemeteries which had until then been the almost exclusive focus of research)”;

kontakty z Białorusią i Rosją pozostaną na wiele lat ograniczone do minimum. Pozostaje nadzieja, że ukazywać się będą kolejne opracowania takie jak to Nikołaja Makarowa i Iriny Zaicewej na temat badań w okolicach Suzdala;

- 11) tym bardziej istotnym będzie porównywanie wyników badań w Czermnie i stanowisk w Polsce wschodniej; w tym miejscu warto wyeksponować różnice pomiędzy Czermnem a Sasiadką (staroruski Sutiejsk) i Gródkiem (staroruski Wołyń)³⁹. Badania w Sasiadce realizowano w latach 1936-1939, 1945-1956, a więc na wiele lat przed wprowadzeniem do użytku wykrywaczy do metali i tym można tłumaczyć wyraźne różnice między strukturą znalezisk z obu tych ośrodków. Zdecydowanie bardziej frapujący jest Gródek – tutaj rabunek stanowiska miał miejsce na ogromną skalę w latach 80-tych XX w., obecnie stanowisko jest badane przez grupy detektorystów ściśle współpracujących z archeologami z muzeum w Hrubieszowie. Mimo to z Gródka nie znamy np. prawie w ogóle plomb typu drohiczyńskiego;
- 12) wydaje się, że Czermno warto będzie porównać przede wszystkim z wynikami badań w Trójcy koło Zawichostu; niektóre różnice są oczywiste: z Czermna nie ma monet z X-XIII w., a w Trójcy znaleziono ich mnóstwo, nad Huczwą znaleziono ponad 1200 plomb typu drohiczyńskiego, z Trójcy pochodzą tylko dwie. Powód jest oczywisty: Trójca znajdowała się na peryferii Polski Pierwszych Piastów, natomiast Czermno było ośrodkiem funkcjonującym w obrębie ruskiego systemu gospodarczego, fiskalnego; warto będzie porównać ilość części stroju, dewocjonaliów itd.
- 13) I być może najważniejsze. Penetracja Czermna przy zastosowaniu wykrywaczy nie może zastąpić regularnych prac wykopaliskowych. Warto podkreślić, że tylko w czasie badań na podgrodzium jakie zrealizowano w zeszłym roku (5 wykopów, 60 m²) pozyskano 37 000 zabytków. Tak, w tej grupie dominuje ceramika – niemniej jednak jest oczywistym, że Czermno było dużym, ludnym ośrodkiem.

PROBLEM WIARYGODNOŚCI KOLEKCJI OSÓB PRYWATNYCH PRZEKAZANYCH DO ZBIORÓW MUZEUM W TOMASZOWIE

Powyżej wspominaliśmy o kolekcji Janusza Stopy, która trafiła do muzeum w Tomaszowie. Z naciskiem należy powiedzieć, że nic konkretnego nie wiemy o okolicznościach w jakich pozyskano te zabytki. Uważamy, że chodzi tu o Czermno. Warto jednak podkreślić, że gród nad Huczwą jest stanowiskiem bardzo dobrze znanym w Polsce wschodniej. Nie można wykluczyć, że podawanie lokalizacji „z Czermna” przez anonimowych ofiarodawców (zwłaszcza przy świadomości, że samowolne przeszukiwanie stanowisk może być uznane za przestępstwo) może być bardziej refleksem sławy Czermna jako miejsca skąd pochodzą wspaniałe zabytki niż wiarygodną informacją o miejscu odkrycia⁴⁰.

Z tego właśnie powodu uważamy, że dla dalszego zrozumienia historii Czermna-Czerwienia koniecznym jest przejście stanowiska przez władze państwowe i kontynuowanie regularnych, stacjonarnych (wieloletnich), szerokopłaszczyznowych badań wykopaliskowych.

³⁹ Wiele zabytków ruskich znamy z Drohiczyna, Chelma czy Przemyśla – są to jednak miasta, dostęp do wielu obszarów jest niemożliwy. Wyniki badań w Czermnie warto będzie jeszcze zestawiać ze stanowiskiem Trepcza koło Sanoka, gdzie również istnieją obszary dostępne dla poszukiwań przy użyciu wykrywaczy.

⁴⁰ Warto przywołać tu przykład słynnego obozu rzymskiego w Carnuntum, dziś na terenie Austrii. Pochodzi stąd liczna seria monet wczesnobizantyńskich. Żadna z monet – mimo trwających tu już wiele dziesięcioleci prac wykopaliskowych – nie została znaleziona w toku systematycznych badań, informacje o tych zabytkach zawdzięczamy jedynie prywatnym kolekcjonerom (Winter 1997, 76). Miejsce słynnego obozu rzymskiego przyciągało uwagę kolekcjonerów już od dawna; najstarsze informacje o znajdowaniu tu monet pochodzą z XVIII w. Kilka lat temu miejscowi entuzjaści numizmatyki (Odhin Lerner oraz Adolf Nedelik) podjęli akcję zmierzającą do odzyskania od lokalnych kolekcjonerów monet bizantyńskich jakie odkryto w Carnuntum. O działaniu obu starszych panów, opisanych jako „a new way of numismatic research: coin-hunting by door-knocking” czyta się z zainteresowaniem, wiele z monet miało przez nich być uratowane od śmierci z zapomnienia w słoikach po ogórkach (Nedelik, Lerner 2019, 74). Trudno jednak przyjąć bez zastrzeżeń, że ta wspaniała seria monet pochodzi z Carnuntum. Musiałoby to oznaczać, że Carnuntum – położone na peryferii świata awarskiego – było najważniejszym stanowiskiem Awarów! Być może kolekcjonerzy woleli legalizować swoje zbiory prezentując je jako pochodzące ze słynnego Carnuntum?

BIBLIOGRAPHY / BIBLIOGRAFIA

- Bagińska J.**
2016 *Finds from Czermino, site 3 obtained in the course of the excavation in 1997 in the collection of the Dr. Janusz Peter Museum in Tomaszów Lubelski = Zabytki z Czermina, stan. 3, badania 1997 r. w zbiorach Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim*, [in:] Florek, Wołoszyn (eds.) 2016, vol. I (electronic attachment).
- Bagińska J., Piotrowski M., Wołoszyn M. (eds.)**
2012 *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy = Červen' – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog = Cerven – un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra = Червень – град між Сходом і Заходом. Каталог виставки*, Tomaszów Lubelski-Leipzig-Lublin-Rzeszów (Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim/Instytut Archeologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej/Instytut Archeologii, Uniwersytet Rzeszowski/Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas [GWZO] an der Universität Leipzig/Miasto Tyszowce).
- Banning E.B.**
2019 *The Archaeological Impacts of Metal Detecting*, Open Archaeology 5, p. 180-186.
- Biermann F.**
2015 *Mittelzentrum im frühgeschichtlichen Wegenetz – eine slawenzeitliche Siedlung bei Melzow (Uckermark)*, [in:] O. Heinrich-Tamáska, H. Herold, P. Straub, T. Vidap (eds.), “Castellum, Civitas, Urbs“ *Zentren und Eliten im Frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa = Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe*, Castellum Pannonicum Pelsonense 6, Budapest-Leipzig-Keszthely-Rahden/Westf (A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Régészeti Intézete/Archäologisches Institut des Geisteswissenschaftlichen Forschungszentrums der Ungarischen Akademie der Wissenschaften/Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e. V. [GWZO]/Balatoni Múzeum), p. 155-176.
- Biermann F., Rausch K.**
2004 *Slawische und skandinavische Funde von Nonnendorf, Kr. Ostvorpommern*, Jahrbuch Bodendenkmalpflege Mecklenburg-Vorpommern 52, p. 367-395.
- Blackburn M.**
2003 *Productive Sites and the Pattern of Coin Loss in England, 600-1180*, [in:] Pestell, Ulmschneider (eds.) 2003, p. 20-36.
- Bland R., Lewis M., Pett D., Robbins K., Webley R.**
2017 *The Treasure Act and Portable Antiquities Scheme in England and Wales*, [in:] G. Moshenska (ed.), *Key Concepts in Public Archaeology*, London (UCL Press), p. 107-121.

Booth J., Blowers I.

1983 *Finds of Sceattas and Stycas from Sancton*, *The Numismatic Chronicle* 143, p. 139-145.

Bogucki M.

2006 *Ośrodki handlowo-rzemieślnicze i Bałtykiem we wczesnym średniowieczu*, Warszawa (Ph.D. Thesis, archive of the Institute of Archaeology and Ethnology of Polish Academy of Sciences; https://www.academia.edu/11134320/O%C5%9ARODKI_HANDLOWO_RZEMIE%C5%9ALNICZE_NAD_BA%C5%81TYKIEM_WE_WCZESNYM_%C5%9AREDNIOWIECZU [accessed on: 13.12.2023]).

Bogucki M.

2007 *Założenia metodyczne prowadzenia archeologicznych poszukiwań powierzchniowych z użyciem wykrywaczy metali* (manuscript preserved in the archive of the Archaeological and Historical Museum in Elbląg).

Bogucki M.

2010a *The Baltic emporia and their hinterland – comments on Donat Wehner's study of Wolin and Menzlin*, [in:] B. Ludowici, H. Jöns, S. Kleingärtner, J. Scheschewitz, M. Hardt (eds.), *Trade and Communication Networks of the First Millennium AD in the northern part of Central Europe: Central Places, Beach Markets, Landing Places and Trading Centres*, *Neue Studien zur Sachsenforschung* 1, Hannover (Niedersächsisches Landesmuseum Hannover), p. 267-272.

Bogucki M.

2010b *Viking age emporia around the Baltic Sea – a cul-de-sac of the European urbanization*, [in:] A. Buko, M. McCarthy (eds.), *Making a Medieval Town. Patterns of Early Medieval Urbanization*, Warszawa (Institute of Archeology Polish Academy of Sciences/Institute of Archaeology University of Warsaw), p. 151-167.

Bogucki M.

2010c *Miedzy wagą a mieczem. Kupcy wikińscy w świetle źródeł pisanych i archeologicznych*, Pruthenia. Pismo poświęcone Prusom i ludom bałtyjskim 5, p. 17-66.

Bogucki M., Myzgin K.

2021 *The Law and Practice Regarding Coin Finds: Poland and Ukraine*, *Compte Rendu* 68, p. 17-25.

Brzeziński W., Kobyliński Z. (eds.)

1999 *Wykrywacze metali a archeologia*, Warszawa (Generalny Konserwator Zabytków/Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich).

Bursche A., Kaczanowski P., Rodzińska-Nowak J.

2000 *Monety rzymskie z Jakuszowic*, [in:] R. Madyda-Legutko, T. Bochnak (eds.), *Superiores barbari. Księga ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*, Kraków (Uniwersytet Jagielloński), p. 101-130.

Carnap-Bornheim von C., Ickerodt U., Siegloff E.

2017 *Archeologia landu Szlezwik-Holsztyn a archeologia detektorystyczna*, *Wiadomości Archeologiczne* 68, p. 13-18.

Christiansen T.T.

2016 *Recreational Metal Detecting and Archaeological Research: Critical Issues Concerning Danish Metal-Detector Finds*, [in:] J. Martens, M. Ravn (eds.), *Pløvejord som kontekst, Nye udfordringer for forskning, forvaltning og formidling. Artikkelsamling*, Oslo (Portal), p. 23-36.

Chudzińska B., Wołoszyn M.

2024 *Devotional objects and other finds identified with Christian worship = Dewocjonalia i inne zabytki związane ze strefą chrześcijańskiego sacrum*, [in:] Wołoszyn (ed.) 2024, p. 289-416.

Connor, M. A., Scott D.D.

1998 *Metal detector use in archaeology: an introduction*, *Historical Archaeology* 32, p. 76-85.

Čižmář I., Čižmářová J.

- 2023 *Němčice: research at a key La Tène site in Moravia*, *Antiquity* 97 (394): e24, p. 1-7 (<https://doi.org/10.15184/aqy.2023.80> [accessed on: 13.12.2023]).

Curta F.

- 2019 *Written and Archaeological Sources*, [in:] F. Curta (ed.), *Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300)*, Brill's Companions to European History 19, Leiden (Brill), vol. I, p. 15-30.

Deckers P., Dobat A., Ferguson N., Heeren S., Lewis M., Thomas S.

- 2018 *The Complexities of Metal Detecting Policy and Practice: A Response to Samuel Hardy, "Quantitative Analysis of Open-Source Data on Metal Detecting for Cultural Property"*, (Cogent Social Sciences 3, 2017), *Open Archaeology* 4, p. 322-333.

Dobat A.S.

- 2016 *Metal Detecting in Denmark: Advantages and Disadvantages of the Liberal Model*, [in:] J. Martens, M. Ravn (eds.), *Pløvejord som kontekst, Nye utfordringer for forskning, forvaltning og formidling. Artikkelsamling*, Oslo (Portal), p. 51-68.

Dobat A., Deckers P., Heeren S., Lewis M., Thomas S., Wessman A.

- 2020 *Towards a Cooperative Approach to Hobby Metal Detecting: The European Public Finds Recording Network (EPFRN) Vision Statement*, *European Journal of Archaeology* 23:2, p. 272-292.

Dobrowolski R., Rodzik J., Mroczek P., Zagórski P., Bałaga K., Wołoszyn M., Dzieńkowski T., Hajdas I., Fedorowicz S.

- 2018 *Environmental conditions of settlement in the vicinity of the mediaeval capital of the Cherven Towns (Czermno site, Hrubieszów Basin, Eastern Poland)*, *Quaternary International* 493, p. 258-273.

Düwel K., Jankuhn H., Siems H., Timpe D. (eds.)

- 1985a *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse 143, Göttingen (Vandenhoeck und Ruprecht), vol. I, *Methodische Grundlagen und Darstellungen zum Handel in vorgeschichtlicher Zeit und in der Antike*.

Düwel K., Jankuhn H., Siems H., Timpe D. (eds.)

- 1985b *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse 150, Göttingen (Vandenhoeck und Ruprecht), vol. III, *Der Handel des frühen Mittelalters: Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1980 bis 1983*.

Düwel K. (ed.)

- 1987 *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse 156, Göttingen (Vandenhoeck und Ruprecht), vol. IV, *Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit. Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1980 bis 1983*.

Dzieńkowski T., Wołoszyn M., Florkiewicz I., Dobrowolski R., Rodzik J., Hajdas I., Krapiec M.

- 2020 *Digging the history. Absolute chronology of the settlement complex at Czermno-Cherven' (eastern Poland). Research status and perspectives*, *Sprawozdania Archeologiczne* 72:2, p. 409-466.

Dziura J.

- 2023 *Janusz Peter – a Renaissance man of his time = Janusz Peter – człowiek renesansu swoich czasów*, [in:] Wołoszyn (ed.) 2023, p. 33-52.

Eisenschmidt S.

- 2018 *Ausgrabungsbefunde und „Metallreichtum“ am Beispiel ausgewählter Regionen in Nordschleswig*, [in:] Hilberg, Lemm (eds.) 2018, p. 93-107.

- Elkins N.T.**
2022 *Provenance and Legal Issues*, [in:] M. Alram, J. Bodzek, A. Bursche (eds.), *Survey of Numismatic Research 2014-2020*, Warsaw-Krakow-Winterthur (International Numismatic Council), p. 55-64.
- Engel M.**
2022 *Jaćwieskie ośrodki grodowe*, Seminarium Bałtyjskie 4, Warszawa (Państwowe Muzeum Archeologiczne/Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego).
- Engel M., Iwanicki P., Sobczak C.**
2018 *Badania planigraficzne z wykorzystaniem wykrywaczy metali na terenie jaćwieskich ośrodków grodowych. Nowe odkrycia i nowe interpretacje*, [in:] S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (eds.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur*, Warszawa-Białystok-Olsztyn (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego/Wydział Historyczno-Socjologiczny Uniwersytetu w Białymstoku/Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie), vol. I, p. 273-293.
- Florek M.**
2018a *Kompleksy archeologiczne w Czerminie, pow. Tomaszów Lubelski i Gródka, pow. Hrubieszów. Stan aktualny i perspektywy ochrony*, Raport 13, p. 97-112.
- Florek M.**
2018b *Some Issues Related to the Problem of Heritage Conservation of Archaeological Complexes in Czermino (Tomaszów Lubelski County) and Gródek (Hrubieszów County)*, *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 13, p. 357-376.
- Florek M.**
2022a *Militaria z wczesnośredniowiecznej osady w Trójcy koło Zawichostu*, *Acta Militaria Mediaevalia* 18, p. 87-106.
- Florek M.**
2022b *A preliminary report on a search for artefacts and verification excavations conducted within the limits of the old village of Trójca in 2020 and 2021*, *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 17, p. 27-39.
- Florek M.,**
2022c *Średniowieczna Trójca koło Zawichostu – Nie tylko skarby*, *Archeologia Żywa* 3, p. 56-62.
- Florek M., Rudziejewski-Rudziewicz W.**
2021 *Średniowieczna Trójca – ostatnie odkrycia*, *Zeszyty Sandomierskie* 51, p. 65-69.
- Florek M., Wołoszyn M. (eds.)**
2016 *The early medieval settlement complex at Czermino in the light of results from past research (up to 2010). Material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czerminie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Podstawy źródłowe*, *U źródeł Europy Środkowowschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 2: 1-2*, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego), vol. I-II.
- Florkiewicz I.**
2024 *Artefacts related to trade (including lead finds) = Zabytki związane z handlem (wraz ze znaleziskami ołowianymi)*, [in:] Wołoszyn (ed.) 2024, p. 509-676.
- Florkiewicz I., Jusupović A., Musin A. et al.**
2020 *The Sphinx of Slavic Sigillography – small lead seals of “Drohiczyn type” from Czermino. Material evidence = Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby „typu drohiczyńskiego” z Czermina. Podstawy źródłowe*, *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 6: 2*, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Saint Petersburg-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego/Институт истории материальной культуры Российской академии наук).

- Frank M.**
2018 *Gelting LA 88 – Ein wikingerzeitlicher Landeplatz an der Flensburger Außenförde*, [in:] Hilberg, Lemm (eds.) 2018, p. 155-174.
- Gazda L.**
2010 *Sprawozdanie z badań georadarowych na stanowisku archeologicznym Czermino-pogrodzie*, Lublin (typescript in the archive of the Lublin Voivodeship Monuments Conservation Office archive, branch office in Zamość).
- Goláňová P., Komoróczy B., Kmošek M., Kolníková E., Vlach M., Zelíková M.**
2020 *New Metal and Glass Finds from the Late Iron Age in South Moravia (CZ). The Contribution of Citizen Science to Knowledge of the La Tène Settlement Structure in the Břeclav Region*, *Přehled výzkumů* 61: 2, p. 9-41.
- Grundvad L., Ejstrud B.**
2020 *The Fæsted Hoard: The Find and its Context*, [in:] A. Pedersen, S. M. Sindbæk (eds.), *Viking Encounters. Proceedings of the Eighteenth Viking Congress, Denmark, August 6-12, 2017*, Aarhus (Aarhus University Press), p. 517-528.
- Gurba J.**
1971 *Józef Lipczewski*, *Z Otchłani Wieków* 37, p. 51.
- Gurba J., Czerepiński A.**
1968 *Rogowy księż z Czermina*, [in:] K. Jażdżewski (ed.), *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, Wrocław-Warszawa-Kraków (Zakład Narodowy imienia Ossolińskich), p. 484-489.
- Hardy S.A.**
2017 *Quantitative Analysis of Open-Source Data on Metal Detecting for Cultural Property: Estimation of The Scale and Intensity of Metal Detecting and The Quantity of Metal-Detected Cultural Goods*, *Cogent Social Sciences* 3: 1 (doi: 10.1080/23311886.2017.1298397; accessed on: 13.12.2023).
- Horsnaes H.W.**
2017 *Coin finds and metal detector archaeology. Evidence from surveys and excavations in Bornholm, Denmark*, [in:] G. Pardini, N. Parise, F. Marani (eds.), *Numismatica e archeologia. Monete, stratigrafie e contesti, Dati a confronto. Workshop internazionale di numismatica*, Roma (Edizioni Quasar), p. 501-510.
- Hilberg V.**
2018 *Detektorundersuchungen in Haithabu 2003-2015. Aussagemöglichkeiten und Erkenntnisgewinn für die Entstehung eines wikingerzeitlichen Handelszentrums*, [in:] Hilberg, Lemm (eds.) 2018, p. 125-154.
- Hilberg V.**
2022 *Haithabu 983-1066: der Untergang eines dänischen Handelszentrums in der späten Wikingerzeit*, *Die Ausgrabungen in Haithabu* 19, München (Pfeil), vol. I-II.
- Hilberg V., T. Lemm (eds.)**
2018 *Viele Funde – große Bedeutung? Potenzial und Aussagewert von Metalldetektorfunden für die siedlungsarchäologische Forschung der Wikingerzeit*, *Schriften des Museums für Archäologie Schloss Gottorf* 12, Kiel (Ludwig).
- Jagodziński M.F.**
2010 *Truso. Między Weonodlandem a Witlandem = Truso. Between Weonodland and Witland*, Elbląg (Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu).
- Jagodziński M.F.**
2017 *Janów Pomorski/Truso 34 lata badań i studiów nad wczesnośredniowiecznym emporium = Janów Pomorski/Truso – 34 years of research and study of the Early Medieval emporium*, [in:] M.F. Jagodziński (ed.), *Między Jutlandią a Sambią. Truso w kontekście badań południowo-zachodniej strefy basenu Morza Bałtyckiego w okresie wikingim = Between Jutland and Sambia. Truso in the context of research in the south-west zone of the*

Baltic Sea basin in the Viking age, Studia nad Truso = Truso Studies 3, Elbląg (Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu), p. 9-46.

Jagodziński M.F.

in print *Janów Pomorski stan. 1. Janów Pomorski/Truso. Struktura i zabudowa strefy portowej. Wyniki badań archeologicznych w latach 2000-2008 = Janów Pomorski/Truso. Structure and building development in the harbour zone (research from 2000-2008)*, Studia nad Truso = Truso Studies 5, Elbląg (Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu).

Jameson J. H., Musteață S. (eds.)

2019 *Transforming Heritage Practice in the 21st Century – Contributions from Community Archaeology*, Cham (Springer).

Jankuhn H., Kimmig W., Ebel E. (eds.)

1989 *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse 180, Göttingen (Vandenhoeck und Ruprecht) vol. V, *Der Verkehr; Verkehrsmittel, Organisation*.

Jankuhn H., Ebel E. (eds.)

1989 *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse 183, Göttingen (Verlag Vandenhoeck), vol. VI, *Organisationsformen der Kaufmannsvereinigungen in der Spätantike und im frühen Mittelalter*.

Jażdżewski

1959 *Ogólne wiadomości o Czerminie-Czerwieniu*, *Archeologia Polski* 4: 1, p. 67-86.

Jørgensen L.

2003 *Manor and Market at Lake Tissø in the Sixth to Eleventh Centuries: The Danish "Productive" Sites*, [in:] Pestell, Ulmschneider (eds.) 2003, p. 175-207.

Jończyk L.

2015 *W królestwie Pikula. Z badań nad obrzędkiem pogrzebowym wczesnośredniowiecznej Jaćwieży*, [in:] S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (eds.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur*, Warszawa-Białystok (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego/Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku), vol. I, p. 235-244.

Kalmring S.

2024 *Towns and Commerce in Viking Age Scandinavia*, Cambridge (Cambridge University Press).

Karl R.

2017 *Ich bin Hobbychirurg und Hobbypolizist*, *Archäologische Informationen* 40, p. 1-13.

Kleingärtner S.

2014 *Die frühe Phase der Urbanisierung an der südlichen Ostseeküste im ersten nachchristlichen Jahrtausend*, *Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete* 13, Neumünster (Wachholtz).

Kobyliński Z., Szpanowski P.

2017 *Metal Detector Users and Archaeology in Poland. The Current State of Affairs*, [in:] S. Thomas, G. P. Stone (eds.), *Metal Detecting and Archaeology*, Woodbridge (Boydell Press), p. 13-24.

Kostyrko M., Kowalczyk A., Żuk L.

2019 *Projekt Lednica „Razem dla ratowania zabytków”. Sprawozdanie za rok 2018*, *Studia Lednickie* 18, p. 323-333.

Kuśnierz J.

2003 *Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic*, *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne* 1, p. 9-26.

Kutyło Ł., Radziwiłko K., Rudziejewski-Rudziewicz W., Wołoszyn M.

2023 *Archeologia wobec wyzwań współczesności. Nauka obywatelska w działaniach archeologicznych na przykładzie współpracy z tzw. detektorystami*, [in:] M. Pawleta, D.

- Kobiałka, A. Marciniak (eds.), *Archeologia wobec materialnych śladów współczesności*, Horyzonty współczesnej archeologii, Kraków (Universitas), p. 239-272.
- Leahy K.**
2000 *Middle Anglo-Saxon metalwork from South Newbald and the "productive site" phenomenon in Yorkshire*, [in:] H. Geake, J. Kenny (eds.), *Early Deira: Archaeological Studies of the East Riding in the Fourth To Ninth Centuries AD*, Oxford (Oxbow Books), p. 51-82.
- Lemm T.**
2018 *Auf der Suche nach dem Hof des königlichen Statthalters – Ergebnisse systematischer Detektorbegehungen in Husby, Kreis Schleswig-Flensburg*, [in:] Hilberg, Lemm (eds.) 2018, p. 49-66.
- Lemm T., Hilberg V.**
2018 *Vorwort*, [in:] Hilberg, Lemm (eds.) 2018, p. 7.
- Longinov A.V. = Лонгинов А.В.**
1885 *Червенские города: исторический очерк, в связи с этнографией и топографией Червонной Руси*, Варшава (типография Варшавского учебного округа).
- Macháček J.**
2007 *Early medieval centre in Pohansko near Břeclav/Lundeburg: munitio, emporium or palatium of the rulers of Moravia?* [in:] J. Henning (ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, Millennium Studies in the culture and history of the first millennium C.E. 5/1, Berlin-New York (Walter de Gruyter), vol. I, *The Heirs of the Roman West*, p. 473-568.
- Macháček J.**
2013 *Klappwaagen, Gewichte und Münzen. Eine Studie zum mährischen-nieder-österreichischen Grenzraum im frühen Mittelalter*, [in:] C. Theune, G. Scharrer-Liška, E.H. Huber, T. Kühtreiber (eds.), *Stadt – Land – Burg: Festschrift für Sabine Felgenhauer-Schmiedt zum 70. Geburtstag*, Internationale Archäologie. Studia Honoraria 34, Rahden/Westfalen (Marie Leidorf Verlag), p. 365-376.
- Macháček J., Videman J.**
2013 *Monetisation of early medieval Moravia in the light of new archaeological discoveries in the Lower Dyje region (Czech Republic)*, [in:] M. Bogucki, M. Rębkowski (eds.), *Economies, monetisation and society in the west Slavic lands 800-1200 AD*, Wolińskie Spotkania Mediewistyczne 2, Szczecin (Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Centre for Medieval Archeology of the Baltic Region in Szczecin/Chair of Archaeology, Szczecin University), p. 177-200.
- Macháček J., Eichert S., Balcarkova A., Dresler P., Měchura R., Milo P., Mehofer M.**
2021 *Lany – ein Produktionsort gegossener Bronzen der Spätawarenzeit in der awarisch-slawischen Kontaktzone des unteren Thayatal*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 72: 2, p. 365-416.
- Makarov = Макаров Н. А.**
2018 *Древнейшие предметы христианской культовой пластики из центральных районов Северо-Восточной Руси*, [in:] *У истоков и источников: на международных и междисциплинарных путях. Юбилейный сборник в честь Александра Васильевича Назаренко*, Москва-Санкт-Петербург (Центр гуманитарных инициатив), p. 317-327.
- Makarov, Zaitseva = Makarow, Zajcewa = Макаров Н. А., Зайцева И. Е.**
2020 *Кресты на селищах: репрезентация христианства в Суздальской земле в X-XV в., Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 3, p. 52-67.
- Makowska A., Oniszcuk A., Sabaciński M.**
2016 *Some Remarks on the Stormy Relationship Between the Detectorists and Archaeological Heritage in Poland*, *Open Archaeology* 2, p. 171-181.
- Mařík J.**
2016 *The System of Organisation of Czech Archaeology and the Protection of Archaeological Heritage*, [in:] P. Novaković, M. Horňák, M. Pia Guermandi, H. Stäuble, P. Depaepe, J.-P.

Demoule (eds.), *Recent Developments in Preventive Archaeology in Europe. Proceedings of the 22nd EAA Meeting in Vilnius, 2016*, Ljubljana (Ljubljana University Press, Faculty of Arts), p. 205-218.

Metcalf D.M.

1984

Monetary circulation in southern England in the first half of the eighth century, [in:] D. Hill, D. M. Metcalf (eds.), *Sceattas in England and on the continent. The Seventh Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*, BAR. British series 128, Oxford (BAR), p. 27-69.

Metcalf D.M.

2016

Tremisses and sceattas from the South Lincolnshire productive site, *British Numismatic Journal* 86, p. 96-117.

Michalík T.

2019

Archaeological Heritage, Treasure Hunters, Metal Detectors and Forgeries in the Centre of Europe (Archaeology and Law in Slovakia), [in:] S. Campbell, L. White, S. Thomas (eds.), *Competing Values in Archaeological Heritage*, Cham (Springer), p. 63-76.

Musin = Мусин А.Е.

2002

Христианизация Новгородской земли. Погребальный обряд и христианские древности, Труды Института истории материальной культуры РАН 5, Санкт-Петербург.

Naismith R.

2023

Making Money in the Early Middle Ages, Princeton-Oxford (Princeton University Press).

Nawroth M., Wemhoff M., Makarov N.A. (eds.)

2020

Archäologie in mittelalterlichen Städten: Russland und Deutschland – ein Vergleich, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 25, Berlin (Staatliche Museen zu Berlin).

Nedelik A., Lerner O.

2019

Scouting for post-Roman coinage at Carnuntum: an unusual method of numismatic research, *Journal of Ancient History and Archaeology* 6: 2, p. 73-80.

Niezabitowska-Wiśniewska B.

2023

Roman Period and Migration Period Metal Finds = Kolekcja zabytków metalowych z okresów rzymskiego i wędrówek ludów, [in:] Wołoszyn (ed.) 2023, p. 95-202.

Niezabitowska-Wiśniewska B., Hychała A., Bartecki B. (eds.)

2021

Unearthed. Recovered. Saved. A collection of late pre-Roman, Roman and Migration period artefacts from the Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów = Odkryte, odzyskane, ocalone. Kolekcja zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego, okresu rzymskiego i wędrówek ludów ze zbiorów Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, Hrubieszów (Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie).

Pankiewicz A.

2023

Wrocław. Gród na Ostrowie Tumskim we wczesnym średniowieczu, *Origines Polonorum* 18, Warszawa-Wrocław (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego).

Paszkiewicz B.

2013

Moneta w dawnym Gdańsku. Badania archeologiczne w latach 1997-2009, *Archeologia Gdańska* 6, Gdańsk (Muzeum Archeologiczne w Gdańsku).

Paszkiewicz B.

2015

Giecz 4. Monety ze „stanowiska wydajnego” (podsumowanie), [in:] T. Krysztofiak, A.M. Wyrwa (eds.), *Monety ze stanowiska nr 4 w Gieczu*, FONTES. Biblioteka Studiów Lednickich B1 6, Lednica (Muzeum Pierwszych Piastów w Lednicy), p. 233-244.

Pestell T.

2011

Markets, Emporia, WICS, and ‘Productive’ Sites: Pre-viking Trade Centres in Anglo-Saxon England, [in:] D.A. Hinton, S. Crawford, H. Hamerow (eds.), *The Oxford Handbook of Anglo-Saxon Archaeology*, Oxford (Oxford University Press), p. 556-579.

- Pestell T., Ulmschneider K.**
2003 *Preface*, [in:] Pestell, Ulmschneider (eds.) 2003, p. XV-XVI.
- Pestell T., Ulmschneider K. (eds.)**
2003 *Markets in Early Medieval Europe 650-800*, Macclesfield (Windgather Press).
- Peter S.**
2019 *A Citizen's View on Public Archaeology and Heritage in Austria*, Internet Archaeology 51; doi.org/10.11141/ia.51.8.
- Piotrowski M., Grochecki K., Piotrowska P., Jaholkowski A.**
2011 *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w Czermnie w 2010 roku. Stanowisko 1, 2 i 3. AZP 90-92*, Lublin (typescript in the archive of the Lublin Voivodeship Monuments Conservation Office archive, branch office in Zamość).
- Piotrowski M., Piotrowska P., Grochecki K., Maziarz A.**
2012 *Sprawozdanie z prac inwentaryzacyjnych w Czermnie-Kolonii wiosną 2011 roku*, Lublin (typescript in the archive of the Lublin Voivodeship Monuments Conservation Office archive, branch office in Zamość).
- Pospieszny Ł.**
2016 *Geophysical survey of the early medieval settlement complex at Cermno – preliminary remarks = Badania geofizyczne wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Czermnie – uwagi wstępne*, [in:] Florek, Wołoszyn (eds.) 2016, vol. I, p. 73-84.
- Poznański M.**
2011 *Śladami Grodów Czerwieńskich. Badania lotnicze wczesnośredniowiecznego grodu w Czermnie*, Academia. Magazyn Polskiej Akademii Nauk 1:25, p. 20-23.
- Rácz Á.T.**
2021 *Treasure Hunting, Adventure and Science. Community Archaeology Projects in Pest County. An Exhibition Review*, Hungarian Archaeology 10:3, p. 81-83.
- Richards J. D.**
1999 *What's so special about 'productive sites'? Middle Saxon settlements in Northumbria*, [in:] T. Dickinson, D. Griffiths (eds.), *The Making of Kingdoms; Papers from the 47th Sachsensymposium, York, September 1996*, Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History 10, Oxford (Oxford University School of Archaeology), p. 71-80.
- Rudnicki M., Trzeciecki M.**
1994 *Badania powierzchniowe z wykrywaczem metali. Nowa dziedzina badań w archeologii*, Barbaricum 3, p. 149-162.
- Sabaciński M.**
2020 *Głos w dyskusji o Projekcie Lednica i używaniu wykrywaczy metali w badaniach archeologicznych*, Studia Lednickie 19, p. 119-127.
- Schuster J.**
2017 *Sypiając z wrogiem? Potencjał badawczy amatorskiej „archeologii detektorystycznej” na przykładzie zabytków z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów z lat 2006-2014, odkrytych w kraju związkowym Szlezwik-Holsztyn*, Wiadomości Archeologiczne 68, p. 19-31.
- Sedova = Седова M.B.**
1981 *Ювелирные изделия Древнего Новгорода*, Москва (Наука).
- Seergieva M.**
2024 *Bone and antler artefacts = Wyroby kościane*, [in:] Wołoszyn (ed.) 2024, p. 677-748.
- Siegloff E., Wolper N.**
2018 *Zwei neu entdeckte Fundplätze bei Großenwiehe und Ellingstedt auf der Schleswiger Geest – archäologisch-denkmalflegerische Betrachtungen*, [in:] Hilberg, Lemm (eds.) 2018, p. 175-191.
- Siemianowska E.**
2014 *O zastosowaniu niektórych modeli teoretycznych w badaniach nad ośrodkami miejskimi w średniowieczu*, Archaeologia Historica Polona 22, p. 27-54.

Sindbæk S.M.

- 2007 *Networks and nodal points: the emergence of towns in early Viking Age Scandinavia*, *Antiquity* 81: 311, p. 119-132.

Skre D.

- 2016 *De frivillige detektoristene – våre gode allierte*, [in:] J. Martens, M. Ravn (eds.), *Pløyejord som kontekst, Nye utfordringer for forskning, forvaltning og formidling. Artikkelsamling*, Oslo (Portal), p. 107-110.

Smith C.

- 2019 *Foreword*, [in:] S. Campbell, L. White, S. Thomas (eds.), *Competing Values in Archaeological Heritage*, Cham (Springer), p. v-vi.

Sobczak C.

- 2022 *Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie Aneks 7. Badania powierzchniowe z wykorzystaniem wykrywaczy metali przeprowadzone na terenie zespołu osadniczego w Jeglińcu, gm. Szypliszki*, [in:] G. Iwanowska, C. Sobczak, M. Engel (eds.), *Grodzisko w Jeglińcu. Jaćwieskie centrum osadnicze w świetle badań archeologicznych i przyrodniczych*, Warszawa (Państwowe Muzeum Archeologiczne), p. 481-490.

Solecki R., Aniszewski M., Poznański M., Zdeb K.

- 2019 *Wyniki badań archeologicznych pomostu (stan. 68) przy grodzisku w Czermnie, pow. tomaszowski*, *Wiadomości Archeologiczne* 70, p. 250-260.

Solecki R., Poznański M., Aniszewski M.

- 2012 *Stanowisko Czermino, gm. Tyszowce, pow. tomaszowski. Sprawozdanie z badań archeologicznych na obszarze łąk na północ od grodziska, październik 2012*, Warszawa (typescript in the archive of the Lublin Voivodeship Monuments Conservation Office archive, branch office in Zamość).

Solecki R., Poznański M., Aniszewski M.

- 2013 *Sprawozdanie z badań archeologicznych na obszarze łąk znajdujących się na północ od grodziska w Czermnie. Działka o nr ewidencyjnym 23/1*, Warszawa (typescript in the archive of the Lublin Voivodeship Monuments Conservation Office archive, branch office in Zamość).

Solecki R., Poznański M., Aniszewski M., Zdeb K.

- 2014 *Sprawozdanie z badań archeologicznych na obszarze łąk znajdujących się na północ od grodziska w Czermnie. Działka o nr ewidencyjnym 23/1*, Warszawa (typescript in the archive of the Lublin Voivodeship Monuments Conservation Office archive, branch office in Zamość).

Steuer H.

- 2012 *Waagen und Gewichte in Janów*, [in:] S. Brather, M.F. Jagodziński (eds.), *Der Wikingerzeitliche Seehandelsplatz von Janów (Truso). Geophysikalische, archäopedologische und archäologische Untersuchungen 2004-2008*, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. Beiheft* 24, Bonn (Dr. Rudolf Habelt), p. 185-280.

Steuer H.

- 2017 *Truso in the geographic middle between England and the River Volga. The globalization of the weight – based silver economy*, [in:] M.F. Jagodziński (ed.), *Truso in the context of research in the south-west zone of the Baltic Sea basin in the Viking age*, *Studia nad Truso = Truso Studies* 3: 2, Elbląg (Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu), p. 73-103.

Strobin J., Żołędziowski K. (eds.)

- 2021 *Wytwórczość metaloplastyczna z osady w Janowie Pomorskim. Wyniki specjalistycznych badań artefaktów z metali kolorowych i szlachetnych pozyskanych w sezonach badawczych 1984-1991 oraz 2000-2008 = Metalworking at Viking age settlement at Janów Pomorski. Results from specialist examination of non-ferrous and precious metal objects discovered during excavations in years 1984-1991 and 2000-2008*, *Studia nad Truso = Truso Studies* 4, Elbląg (Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu).

- Targoński M.**
1959 *Najmłodsze muzeum*, Kurier Lubelski 3:147-148 (31.V.1959), p. 5.
- Troncik A.**
2010 *Sprawozdanie z prospekcji elektromagnetycznej przeprowadzonej w dniach 17-23.X.2010 r. w obrębie warstwy ornej w miejscowości Czermino, st. 2, gm. Tyszowce (obszar AZP nr 90-92/2, położone na terenie działek ewidencyjnych nr: 48/2, 48/3, 48/4, 48/5), Siemianowice Śląskie* (typescript in the archive of the Lublin Voivodeship Monuments Conservation Office archive, branch office in Zamość).
- Troncik A.**
2011 *Sprawozdanie z prospekcji elektromagnetycznej przeprowadzonej w dniach 3-8.IV.2011 r. na grodzisku oraz południowych terenach grodu w miejscowości Czermino, st. 2, gm. Tyszowce (obszar AZP nr 90-92/2, położone na terenie działek ewidencyjnych nr: 48/2, 48/3, 48/4, 48/5), Siemianowice Śląskie* (typescript in the archive of the Lublin Voivodeship Monuments Conservation Office archive, branch office in Zamość).
- Tulp C.**
2003 *Tjitsma, Wijnaldum: an Early Medieval Production Site in the Netherlands*, [in:] Pestell, Ulmschneider (eds.) 2003, p. 221-233.
- Tummuscheit A.**
2003 *Groß Strömkendorf: A market site of the eighth century on the Baltic Sea coast*, [in:] Pestell, Ulmschneider (eds.) 2003, p. 208-220.
- Ulmschneider K.**
2000 *Settlement, Economy, and the 'Productive' Site: Middle Anglo-Saxon Lincolnshire A.D. 650-780*, *Medieval Archaeology* 44, p. 53-79.
- Ulmschneider K.**
2002 *Central Places and Metal-Detector Finds: What are the English 'Productive sites'?* [in:] B. Hårdh, L. Larsson (eds.), *Central Places in the Migration and Merovingian Periods. Papers from the 52nd Sachsensymposium Lund, August 200*, *Acta Archaeologica Lundensia* 8:39, Lund (Almqvist & Wiksell International), p. 333-339.
- Ulmschneider K.**
2005 *Are we rewriting the economic history of Anglo-Saxon England?*, [in:] H.-J. Hässler (ed.), *Neue Forschungsergebnisse zur nordwesteuropäischen Frühgeschichte unter besonderer Berücksichtigung der altsächsischen Kultur im heutigen Niedersachsen*, Oldenburg (Isensee), *Studien zur Sachsenforschung* 15, p. 517-531.
- Ulmschneider K.**
2010 *More Markets, Minsters and Metal-detector finds – Hampshire a Decade on*, [in:] M. Henig, N. Ramsay, M. Biddle, B. Kjølbye-Biddle (eds.), *Intersections: the archaeology and history of Christianity in England, 400-1200: papers in honour of Martin Biddle and Birthe Kjølbye-Biddle*, Oxford (Archaeopress), p. 87-98.
- Wajda S.**
2024 *Early medieval glass artefacts from Czermino and Gródek on the Bug River = Wczesnośredniowieczne wyroby szklane z Czermina i Gródka nad Bugiem*, [in:] Wołoszyn (ed.) 2024, p. 65-276.
- Wassiliou-Seibt A.-K., Hilberg H.**
2022 *Byzantium and Beyond: Siegel aus Skandinavien*, [in:] A.-K. Wassiliou-Seibt C. Stavrakos (eds.), *Studies in Byzantine Sigillography* 14, Turnhout (Brepols), p. 121-134.
- Watt M.**
2006 *Detector sites and settlement archaeology on Bornholm. A survey of "productive sites" from the Iron Age and the Viking Age 1996-1999*, *Journal of Danish Archaeology* 14, p. 139-167.
- Wessman A., Thomas S., Rohiola V.**
2019 *Digital Archaeology and Citizen Science: Introducing the Goals of FindSampo and the SuALT Project*, *Suomen Keskiajan Arkeologian Seura* 1, p. 2-17.

- Willmott H., Wright D., Daubney A., Blinkhorn P., Newman S., Townend P., Vickers G.**
2021 *Rethinking early medieval 'productive sites': wealth, trade, and tradition at Little Carlton, East Lindsey*, *The Antiquaries Journal* 101, p. 181-212.
- Winter H.**
1997 *Awarische Grab- und Streufunde aus Ostösterreich. Ein Beitrag zur Siedlungsgeschichte*, *Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie* 4, Innsbruck (Universitätsverlag Wagner).
- Wollák K., Anders A.**
2021 *Community Archaeology Projects in County Pest. Reflections on an Exhibition in the Ferenczy Museum Centre, Szentendre*, *Hungarian Archaeology* 10: 4, p. 101-107.
- Wołoszyn M., Florkiewicz I., Dzieńkowski T., Sadowski S., Nosek E. M., Stępiński J.**
2016 *Cherven before Cherven Towns. Some remarks on the history of the Cherven Towns area (eastern Pland) till the end of 10th century*, [in:] Á. Bollók, G. Csiky, T. Vida (eds.), *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien: Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag = Between Byzantium and the Steppe: Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*, Budapest (Institute of Archaeology Research Centre for the Humanities Hungarian Academy of Sciences), p. 689-716.
- Wołoszyn M., Dzieńkowski T., Kuźniarska K., Nosek E.M., Stępiński J., Florkiewicz I., Włodarczak P.**
2018 *Dying and dating: a burial in the rampart of the stronghold in Czeremo-Cherven' and its significance for the chronology of the Cherven' Towns*, [in:] J. Drauschke, E. Kislinger, K. Kühtreiber, T. Kühtreiber, G. Scharer-Liška, T. Vida (eds.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte: Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, *Monographien des RGZM* 150, Mainz (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums), vol. I, p. 459-480.
- Wołoszyn M. (ed.)**
2017 *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th-21st cc. = Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII-XXI w.*, *U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas* 3: 1-2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego), vol. I-II.
- Wołoszyn M. (ed.)**
2023 *The early medieval settlement complex at Czeremo in the light of results from 2010-2011 research. Material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czeremnie w świetle wyników badań z lat 2010-2011. Podstawy źródłowe*, *U Źródeł Europy Środkowowschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas* 9: 2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego), vol. II.
- Wołoszyn M. (ed.)**
2024 *The early medieval settlement complex at Czeremo in the light of results from 2010-2011 research. Material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czeremnie w świetle wyników badań z lat 2010-2011. Podstawy źródłowe*, *U Źródeł Europy Środkowowschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas* 9: 3, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego), vol. III.

Wróblewski W., Jończyk L., Tronic A.

- 2015 *O metodyce używania wykrywaczy metali we współczesnej praktyce archeologicznej. Przykład badań jaćwieskiego kompleksu osadniczego w Szurpiałach k. Suwałk*, [in:] S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann (eds.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur*, Warszawa-Białystok (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego/Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku), vol. I, p. 67-73.

Adresse of the Authors / Adresy Autorów**MA Jolanta Bagińska**

Dr. Janusz Peter Museum
in Tomaszów Lubelski
Wyspiańskiego 8b
22-600 Tomaszów Lubelski
POLAND

e-mail: jolabag1@o2.pl

MA Barbara Chudzińska

Institute of Archaeology
Jagiellonian University
Gołębia 11
31-007 Kraków
POLAND

e-mail: chudzinska56@gmail.com

Dr. Tomasz Dzieńkowski

Institute of Archaeology
Maria Skłodowska-Curie University
M. Curie-Skłodowskiej Squer 4
20-031 Lublin
POLAND

e-mail: dzienkowskitomek@poczta.onet.pl

MA Iwona Florkiewicz

Institute of Archeology
University of Rzeszów
Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
POLAND

e-mail: iwonaflorkiewicz@gmail.com

Prof. Dr. Marcin Wołoszyn

Institute of Archeology
University of Rzeszów
Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
POLAND

Leibniz Institute for the History
and Culture of Eastern Europe (GWZO)
Reichsstraße 4-6
04109 Leipzig
GERMANY

e-mail: marcinwołoszyn@gmail.com

mgr Jolanta Bagińska

Muzeum im. dr. Janusza Petera
w Tomaszowie Lubelskim
ul. Wyspiańskiego 8b
22-600 Tomaszów Lubelski
POLSKA

e-mail: jolabag1@o2.pl

mgr Barbara Chudzińska

Instytut Archeologii
Uniwersytet Jagielloński
ul. Gołębia 11
31-007 Kraków
POLSKA

e-mail: chudzinska56@gmail.com

dr Tomasz Dzieńkowski

Instytut Archeologii
Uniwersytet Marii Skłodowskiej-Curie
pl. M. Curie-Skłodowskiej 4
20-031 Lublin
POLSKA

e-mail: dzienkowskitomek@poczta.onet.pl

mgr Iwona Forkiewicz

Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
POLSKA

e-mail: iwonaflorkiewicz@gmail.com

dr hab. Prof. UR Marcin Wołoszyn

Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
POLSKA

Leibniz-Institut für Geschichte
und Kultur des östlichen Europa (GWZO)
Reichsstraße 4-6
04109 Leipzig
DEUTSCHLAND

e-mail: marcinwołoszyn@gmail.com

BARBARA NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA

ROMAN PERIOD AND MIGRATION PERIOD METAL FINDS

INTRODUCTION

There is no arguing that every archaeological source is relevant and can change our perception of the cultural situation in a given area. Stray finds are no exception in this respect. This was demonstrated by the study and publication of an assemblage of archaeological objects now in the Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów, most of them found in the eastern part of the Hrubieszów Basin, the rest in the mesoregions of Horodło Ridge and Grabowiec Interfluve (Niezabitowska-Wiśniewska *et al.* [ed.] 2021). The assemblage of metal finds from Czermino and its vicinity has special value because as yet no excavations have been carried out in the area focused on the archaeology of the Roman and the Migration Periods. On the other hand, studies of this sort had been undertaken on archaeological sites located at a small distance from Czermino. Of these, more notable is the investigation of the sites at Swaryczów (Sadowski 2007, 155f., Photos Nos. 5-6, 12, 16-17; 2008; 2021), Tyszowce (Buszewicz 1986, 1987; Kuśnierz 1987; Kokowski 1991, 166) and Perespa (Kłosińska, Piotrowski 2005; *cf.* Łuczkiwicz 2006; Gładysz-Juścińska 2021b). Czermino itself lies in the western part of the Hrubieszów Basin, a region with a rich record of stray finds, mostly from metal detecting, forming an obvious cluster in the valley of the Sieniocha¹ and in the middle reaches of the river Huczwa valley. Therefore the presence of Roman Period and Migration Period artefacts at Czermino is not unexpected, and their analysis must add to our understanding of late prehistoric human activity, both in the Hrubieszów Basin and in the eastern Lublin Region at large.

The only “shortcoming” of the assemblage from Czermino and vicinity is the general lack of closer information about findspots and thus the context of discovery of these objects. Worse still, their preservation is mostly very poor, many are fragmentary, and this on occasion made any closer analysis unfeasible. Due to the nature of the present analysis we could report only the most relevant details, and if need be the, reader is invited to refer to the more extensive analysis of artefacts now in the museum in Museum in Hrubieszów (Niezabitowska-Wiśniewska 2021), many of which are the same, or near in their design to the objects in the collection from Czermino and its vicinity.

¹ The research in the Sieniocha river valley was directed by Dr. Sylwester Sadowski, at first within a project of prehistoric and medieval settlement studies (*Badania nad strukturą osadniczą doliny rzeki Sieniochy w pradziejach i wczesnym średniowieczu*) implemented in 2008 with funding from the Ministry of Culture and National Heritage as part of the program *Dziedzictwo kulturowe – Ochrona zabytków archeologicznych* (Cultural heritage – protection of archaeological monuments). In 2013-2018 Dr. Sadowski conducted a metal detector survey financed by the Institute of Archaeology of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin (*cf.* Banasiewicz-Szykuła *et al.* 2015, 13; 2016, 11f.; 2017, 13; 2018, 12; Gołub *et al.* 2019, 13). Finds from this project are listed in the Catalogue under the heading “Czermino site 25” and “Czermino site 31”. Two artefacts (Cat. Nos. 6-7) were shown on a poster reporting on metal detector-assisted fieldwork in the valley of the Sieniocha and upper basin of the Łabuńka carried out in 2015-2017 (*Wyniki najnowszych badań powierzchniowych z użyciem wykrywaczy metalu prowadzonych w dolinie Sieniochy i górnym dorzeczu Łabuńki latach 2015-2017*), presented by of Sylwester Sadowski, Robert Parol, Jacek Chwałuk, Sławomir Chwałuk at XXXIV Conference on archaeological research in East-Central Poland, Belarus and Ukraine in 2017 (*XXXIV Konferencja Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2017*), held in Lublin on 26-27 April 2018 (for the Conference program – see <https://phavi.umcs.pl/at/attachments/2018/0415/174455-programxxxivkonferencji-lublin.pdf> [accessed on: 11.11.2023]).

The assemblage of metal objects under analysis includes 77 items. They fall into several groups: jewellery and dress objects (the largest), including brooches, complete or fragmentary (42); belt fittings (13); buckles (3) and mounts (10); bracelets (3) and pendants (1). Weapons are represented by a single sword scabbard pendant/mount. Useful objects are similarly few, and include knives (2), tweezers (2), and a fragment of scales (1). The list closes with seven coins, and five undetermined objects.

JEWELLERY AND DRESS OBJECTS

Brooches

Brooches recovered at Czermno and its vicinity fall into three groups as defined by Oscar Almgren (1923) – III, VI and VII; the largest number of specimens belongs to Group VI (Table 1).

Group III

The assemblage under analysis includes four “eye” brooches, all of them of the Prussian series. One specimen is nearest in its design to Type A.60 (Cat. No. 26), and one – to Type A.61 (Cat. No. 22). The other two (Cat. Nos. 4 and 23), are too poorly preserved to attribute to a specific type, although they originally they were Type A.61 forms. In this way eye brooches from Czermno and vicinity are consistent with the pattern observed in the eastern Lublin Region where A.60 and A.61 brooches are in the majority (*cf.* Niezabitowska 2005; Niezabitowska-Wisniewska 2009a; 2017, 487f., Fig. 1A; 2021, 228-232). Unlike other types of eye brooches of the Prussian series regarded mostly as forms diagnostic of subphase B_{2a} (Liana 1970, 442; Godłowski 1974, 23f.; 1985, 52f.; Andrzejowski, Cieśliński 2007, 282f.) in the eastern zone of the Przeworsk culture and in the eastern Lublin Region, A.60 and A. 61 brooches may continue in use until subphase B_{2b}, possibly, even phase B₂/C₁ (*e.g.* Andrzejowski 2001, 61f.). At the same time, their cultural attribution in the eastern Lublin Region remains unclear. Presumably, some (most?) of them are associated with the presence of Przeworsk culture communities. Some others – especially those recovered on the eastern margin of the Lublin Region – could reflect the presence of some Post-Zarubintsi groups (*cf.* Niezabitowska-Wisniewska 2021, 228-230).

A fragment of a rather poorly made brooch, now without traces of its internal spring (Cat. No. 23), appears to belong to an unfinished, or – and this is somewhat more likely – a failed or a made-over piece. Depending on which of the above options is felt to be the more likely, this suggests eye brooches were produced in the region alternately, that their supply had “run out” and they had to be repaired, or were made over. In the latter case, perhaps their function was changed.

Group VI

As noted earlier, brooches assigned to Group VI of Oscar Almgren (1923) make up the largest series in the analysed collection. There are thirty-three of them in all, twenty-seven placed in series 1, six in series 2. Group VI brooches are widespread in the Lublin Region, with a definitely larger number of their finds in its eastern reaches, possibly the result of an uneven level of recording². The presence of so many Group VI brooches is directly related to a settlement stability, observed in the region starting with subphase C_{1b}, when the people of the Wielbark culture and Masłomęcz group had “established themselves for good” in the Lublin Region after their arrival in phase B₂/C₁-C_{1a} (*cf. e.g.* Kokowski 1988; 1991, 187-190; 1995a, 34-42; Niezabitowska-Wisniewska 2018, 628 [with a list of reference literature]).

Series 1

Two remarkable brooches attributed to Group VI, series 1, are one-piece forms belonging to Type A.158 (Cat. No. 1 and 27), both made of copper alloy. This type may be safely regarded as the most long-lived form in the Almgren classification system. A.158 brooches appear in subphase C_{1a} and continue in evidence until the Early Migration Period (Godłowski, Szadkowska 1972, 103; Godłowski 1977, 25-27; Jakubczyk 2004, 144-146, Fig. 4 [with a list of reference literature]). According to Kazimierz Godłowski the

² In recent years the number of finds of brooches belonging to O. Almgren’s Group VI have been on the increase, and the western and northern parts of the Lublin Region are no exception. This suggests that these areas attracted a greater interest of the Wielbark culture people than previously thought. Most of these finds are to be analysed and published in near future by Marta Stasiak-Cyran, similarly as brooch finds from Krasienin-Kolonia addressed by the author of the present analysis (*cf.* also Bienia 2018; Niezabitowska-Wisniewska 2016).

later variants of A.158 brooches are characterized by large dimensions and the presence of a strip (“ribbon”) bow (Godłowski 1977, 26f.).

Taking as a point of departure the classification of Ireneusz Jakubczyk (2014) proposed for A.158 brooches known from Przeworsk culture contexts we can attempt to narrow down the dating of the brooches in the collection from Czeremno and its vicinity. One of these specimens (Cat. No. 27) appears to be nearest in its design to Variant *Igolomia 1*. In the Przeworsk culture brooches classified to this variant belong in subphase C_{1a}, although they may occupy a slightly later chronological position (Jakubczyk 2014, 122f., Fig. 4: 4). The second specimen (Cat. No. 1) probably belongs to Variant *Ojców 3*. With some reservations however: in the Early Medieval Period this brooch was made over into a temple ring, and all the earlier analyses were based on the description and drawn reconstruction of its original appearance published by Leszek Gajewski (1981). While probably reliable, this reconstruction could be subjective. In the Przeworsk culture brooches belonging to Variant *Ojców 3* have been recorded in same context with materials datable to the Late Roman/Early Migration Period (Jakubczyk 2014, 133f., Fig. 4: 29).

The two A.158 brooches in question – considering the nature of Late Roman Period settlement in the eastern part of the Lublin Region – and even despite analogies known from the territory of the Przeworsk culture – are more likely to be associated with the Wielbark culture³, although we cannot entirely rule out the Przeworsk culture provenance of the specimen very near in its design to Variant *Igolomia 1*⁴. If this is true, then this brooch would document the final phase of Przeworsk culture settlement in the region (cf. Kokowski 2019, 132, Tab. 1, 141, Fig. 5).

Fourteen brooches attributed to Group VI, series 1, correspond in general to Type A.161, or possibly A.162. The proper criteria for telling apart these two types have a long discussion, still unresolved (e.g. Nowakowski 2001, 132f.; Mączyńska 2009, 81-84; Olędzki, Ziętek 2014; 2017; Jakubczyk, Strobin 2016, 155-159). For the purpose of the present analysis I decided to use the criteria and the format of description tested in my work on the collection of archaeological objects from the eastern part of the Hrubieszów Basin and its margin. This is legitimate, considering the proximity of Czeremno and its vicinity, and similar pattern of settlement during the Roman Period. The proposed format is as follows: A.161 – brooches with a plain, knee-shaped bow; A.162 – brooches with an arched bow, either plain or profiled, with faceted edges; A.161/162 – brooches with a knee-shaped or a triangular bow, profiled, with faceted edges; A.161-162 – brooches heavily deformed at present, the original shape of their arched bow far from clear (Niezabitowska-Wisniewska 2021, 32, 246, 250). Once again let me stress that what is proposed here is not a new division of brooches previously attributed to Type A.161 or A.162, only an attempt to better organize this extremely diverse and numerous group. What is more, Type A.161 and A.162 brooches – as classified by Oscar Almgren – were modified locally, as confirmed by the vast array of their designs. Consequently my argument is that, except for a small number of brooches identifiable as “interregional forms, it is practically impossible to draw up a general scheme for their classification. For the same reasons, some brooches in the assemblage of finds from Czeremno and vicinity were examined against the classification system developed for brooches in the Masłomęcz group by Andrzej Kokowski (1995a) as this helped to narrow down the dating of some of these specimens.

The brooches of “interregional design” include Type *Jartypory* defined by Jacek Andrzejowski (2018), which has counterparts in Andrzej Kokowski ZM-25 brooches (1995a), a design which in general corresponds to Type A.162 of Oscar Almgren. Brooch Cat. No. 28 in our collection belongs to Type *Jartypory*, this is

³ Possibly except for a Variant *Ojców 3* brooch found on a Przeworsk culture settlement at Nieszawa Kolonia in the western part of the Lublin Region dated to phases C₃-D₁ (Stasiak-Cyran 2016, 29, 75, Pl. LXXVIII: 1). We have evidence that the site was reoccupied by the Przeworsk culture people who presumably moved into the area from the south at the end of the Roman Period travelling the length of the Vistula River (Stasiak-Cyran 2016, 83f.; cf. Niezabitowska-Wisniewska 2018, 628-630 [with a list of reference literature]).

⁴ In attempting to attribute stray finds to these two cultures (Przeworsk and Wielbark) we need to treat the possibly diagnostic criterion of their material with extreme caution. Until recently iron crossbow brooches recovered in Poland, including specimens Type A.158, were regarded typical of the Przeworsk culture. In this context researchers would rely on the 1977 study of Kazimierz Godłowski (Godłowski 1977, 25-28), despite its focus on materials from Upper Silesia “only” (cf. also Nowakowski 2001, 132f., 140f.). Nowadays the number of crossbow brooches made of iron recorded in Wielbark culture contexts has been on the increase. An excellent example is a larger series of iron brooches Type A.158 from the Wielbark culture settlement at Lipianki (Jakubczyk, Strobin 2016, 152-155, Pl. III: 714/1, IV: 1-3, V: 4-6), another example is a group of nearly three hundred iron specimens known as “the Ulów collection”, which includes Type A.158 brooches (most of them unpublished; cf. e.g., Niezabitowska-Wisniewska 2009b, Fig. 16). Setting aside reflections on intercultural exchange, possibly responsible for this state of affairs (e.g. Gładysz 1998; Jakubczyk, Strobin 2016, 163-165), these recent findings prove that the widely reiterated argument about the marginal role of iron objects in Wielbark culture inventories applies only to cemetery finds; the percentage of iron objects recovered on settlements, quite a few of which have recently come under investigation, is substantial. On the other hand, brooches made of copper alloy, Type A.158 included, are much more frequent in the Przeworsk culture than we used to believe. What is more, the preference for different raw materials used in the production of jewellery and dress objects must be examined on a regional basis individually for each culture (cf. Jakubczyk 2014, 115-117).

evident despite its fragmentary preservation. Another specimen (Cat. No. 29) has an undecorated metope panel on the lower part of the bow⁵ and on the upper part of the foot. Panels in “classic” Type *Jartypory* brooches are relatively rare, on the bow in particular. Nevertheless, the almost worn away decoration on the crest of the bow of this brooch, in its upper part, and its manner of execution, is definitely typical of Type *Jartypory*, suggesting this specimen is a local modification of the design of Type *Jartypory* brooches, or the effect of “adoption” of ornamentation characteristic of these brooches.

Most of the Type *Jartypory* brooches belong in subphase C_{1a} – with a much smaller number found in assemblages datable to subphase C_{1b}. At the same time, the decorative motif characteristic of these brooches is observed slightly earlier – in phases B₂ and B₂/C₁-C_{1a}, on brooches of other groups, and on objects from other categories (Andrzejowski 2018, 102, 109f.). Type *Jartypory* brooches must be regarded as forms typical of the Wielbark culture. Outside its range, on the territory of the Przeworsk and the Bogaczewo cultures their finds are rare, in the former they are regarded as imports from the Wielbark culture. Their counterparts in the Bogaczewo culture are a little different, and could have been manufactured locally, similarly as the small number of these brooches recorded in the Kyiv culture, Elbe cultures, in Scandinavia, on the territory of Dacia, and in Sarmatian materials from the Great Hungarian Plain. On the other hand, we cannot rule out that some of these brooches could have been modelled on the design used in the Wielbark culture (Andrzejowski 2018, 110-113). In this context worth noting is a certain detail in which one of the brooches in our assemblage (Cat. No. 29) differs from “classic” Type *Jartypory* specimens, the same detail observed on the brooch from site 1C at Gródek in the Hrubieszów district (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 46, No. 25, 258, Pl. IV: 25). The absence of a “full match” of these brooches with Type *Jartypory* suggests local modification, but this cannot be resolved at the present stage of research.

Brooches attributed to Type *Jartypory* or similar to the type found in the vicinity of Czeremno are perfectly compatible with the concentration of finds recorded in a belt which extends from the Hrubieszów Basin in the east to Zamość Basin in the west, and documents the early phase of occupation by the people of the Wielbark culture/Masłomęcz group⁶.

Much less easily analysed are other brooches attributed to Type A.161 (1 specimen), A.162 (1 specimen), A.161/162 (4 specimens) and A.161-162 (6 specimens), particularly the latter group, very heavily deformed⁷. Despite certain limitations, mostly imposed by their poor preservation I made the attempt to tie some of these brooches to the classification system of Andrzej Kokowski (1995a). This step is justified in my view by the proximity of the Masłomęcz group to the Wielbark culture in every possible aspect – geographical distance, culture tradition and directions of development, linked inseparably also to the local topography. Two brooches are nearest in their design to A. Kokowski ZG-79 (A.161/162 – Cat. No. 31; A.161-162 – Cat. No. 32); one brooch – to A. Kokowski ZM-71/ZG-79 (A.162 – Cat. No. 30⁸); three brooches – to A. Kokowski ZM-103 (A.161/162 – Cat. No. 33, 35; A.161-162 – Cat. No. 34) and one brooch each, to A. Kokowski ZM-200 (A.161 – Cat. No. 36⁹) and ZG-64 (A.161-162 – Cat. No. 10). The other four specimens (A.161/162 – Cat. No. 37; A.161-162 – Cat. No. 38, 39, 40) apparently have no counterparts in this classification system¹⁰.

Brooches classified as Type A.161 and A.162 in the Almgren system, described here as A.161, A.162, A.161/162 and A.161-162, may be safely regarded as the most common Late Roman Period forms on the territory of the European *Barbaricum*. At the same time, they are types with the greatest regional variation, which makes it all the harder to date these specimens more closely, especially that quite a few of them are stray finds. The problem does not go away even if we limit our chronological considerations only to the Wielbark culture, to which unit we have attributed all the brooches in the collection under analysis. According to

⁵ The upper part of the bow was not preserved.

⁶ Finds of Type *Jartypory* brooches are known from the following locations: in Hrubieszów district, from sites of the Masłomęcz group – Gródek, site 1C, Masłomęcz, site 15; in Zamość district, from sites of the Wielbark culture – Pniówek, Swaryczów; in Tomaszów Lubelski district, from a site of the Wielbark culture – Zamłynie (Andrzejowski 2018, 118 No. 12, 119 No. 22, 28, 34, 40 [with a list of reference literature]).

⁷ At the same time we have to note that while this is on the whole not too well apparent, all the brooches classified to Type A.161, A.162 and A.161/162, particularly those lacking their spring and pin, most likely have a bow deformed to a various extent. This makes it all the harder to ascertain the degree and shape of curvature of the bow.

⁸ Brooches which correspond to these forms have a knee-shaped bow. The specimen in the assemblage from Czeremno and vicinity is slightly deformed, its bow is arched – at least at present – which prompted its attribution to Type A.162.

⁹ “Classic” A. Kokowski ZM-200 brooches have a very markedly, asymmetrically bent bow, unlike the specimen in our collection, which can be described as asymmetrically arched. Nevertheless, its other traits show this specimen is likely to be A. Kokowski ZM-200 form.

¹⁰ Possibly, their preservation – not the least, their heavy deformation – is to blame.

Kazimierz Godłowski brooches of types named here begin in subphase C_{1a}, and last until phase C₂, when they are the most prevalent (Godłowski 1974, 29, 39; 1994, 487). Some of their forms may carry over to phases C₃-D₁, this is true also of other cultures identified with the Goths, namely the Chernyakhiv and the Sântana de Mureș cultures (*cf.* Mączyńska 2009, 81-84). These chronological frames are confirmed by the dating of A. Kokowski's brooch forms in the Masłomęcz group identified in our Catalogue. Their largest number is noted in phase C₂, including A. Kokowski ZM-200 and ZG-79, and the richly profiled A. Kokowski ZM-103 (Kokowski 1995a, 43). Some A.161/162 and A.161-162 brooches, mostly with a broad profiled strip bow and foot, including forms similar to A. Kokowski ZM-103 mentioned earlier, may also date to phase C₃ (*cf.* Gładysz, Kokowski 2002, 283f.; Mączyńska 2019, 55). "Late" variants are represented by A. Kokowski ZG-64, typical of phase G materials of the Masłomęcz group, synchronized with phase C₃/D₁ (Kokowski 1995a, 31, 33).

Three brooches in the collection from Czeremno assigned to Group VI, series 1, have on their bow and foot (where preserved) collars of beaded wire, most of them now heavily "worn" (Cat. No. 43, 44, 45). This shows they belong in Type A.167, although similar decoration is seen in other types in Group VI, as well as in specimens of Group VII, to be discussed later. Unfortunately, the brooches in our collection are too poorly preserved to use the division proposed for Type A.167 by Jacek Andrzejowski and Aleksandra Żórawska in their analysis of brooches known from Wielbark culture context (Andrzejowski, Żórawska 2002, 42f.). We can only say that decorated as they are with a single collar of wire, these specimens correspond to Variant "a". At the same time, this rather simple decorative detail is seen on most brooches of this type known from the Wielbark culture (*cf.* Andrzejowski, Żórawska 2002, 42f.; Andrzejowski, Cieśliński 2007, 305-307, Fig. 27), and definitely sets them apart from the ornate Balt brooches, many of which have several collars of beaded wire, sometimes arranged in tiers (*cf.* Okulicz 1973, 422; Khomiakova 2012; Khomyakova 2020).

Type A.167 brooches find further, excellent parallels in two forms of brooches decorated with wire collars characteristic of the Masłomęcz group – A. Kokowski ZG-149 (Cat. No. 43) and ZG-162 (Cat. No. 44, 45; *cf.* Kokowski 1995a, 13). Worth noting at the same time is popularity of these brooches (A. Kokowski ZG-149 and ZG-162) outside the Masłomęcz group, on the Wielbark culture territory, both in the Hrubieszów Basin and in the Zamość Basin (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 260-262 [with a list of earlier reference literature]). At present they comprise a group of at least fifty brooches, although unfortunately the finds found in context other than of the Masłomęcz group mostly remain unpublished. Even at this early stage it is legitimate to claim the emergence in this part of the Lublin Region of distinctive, modestly decorated, and most of all, "recurring" forms of Type A.167 brooches. Furthermore, the most likely source of origin was the Masłomęcz group, from which they subsequently spread to adjacent areas.

The dating of brooches with decorative collars of wire close in style design to Type A.167 varies somewhat from culture to culture, Gothic cultures included. Probably the earliest of these specimens, recorded in the Wielbark culture, may belong in subphase C_{1a} (Andrzejowski, Żórawska 2002, 43 [with a list of earlier reference literature]). At the same time, the peak of popularity of these brooches is in phase C_{1b}-C₂ (Godłowski 1974, 39, Fig. II: 5; 1985, 89). Similarly, in subphases C_{1b} and C_{2a} is observed a mass occurrence of these brooches in the Masłomęcz group (Kokowski 1995a, 39; 1997, 683, 698). Specimens near in their design to Type A.167 are the latest to appear, at the same time, the number of their finds is the smallest in the Chernyakhiv culture. According to Alexandr S. Milashevsky they begin in phase C₂ and continue until phase C₃-D₁ (Milashevsky 2015, 237-240, Fig. 6; 2020, 410-412, Fig. 9).

Another specimen in the analysed assemblage is a fragment of a brooch spring (Cat. No. 46), originally long, of a type known as "dead spring", set on an axis bar with terminals made of a relatively broad strip of metal. Its most likely attribution is Type A.168¹¹. In the Wielbark culture brooches of this form are far less common than the mass-produced A.161 and A.162 brooches, their largest number recorded in Zone A, and a somewhat smaller number, in Zone D of the Wielbark culture; they are also known from the Masłomęcz group. In the Wielbark culture some of these brooches begin in subphase C_{1b}, but mostly are observed in phase C₂, for the most part, its final subphase. A similar dating of phase C₂, with an emphasis on its late subphase, is

¹¹ The collection includes a brooch without a spring described as A.161/162 which at the same time is broadly attributable to A. Kokowski ZG-79 (Cat. No. 31). Its proportions and the shape of the bow suggest that this could be a damaged A.168 brooch. However, this cannot be confirmed because the spring is missing. This example proves how easy it is to make an incorrect attribution – something that presumably occurs quite often without being intentional – and that typological determinations can be subjective when based on fragmentary specimens.

established for A.168 brooches known from the Masłomęcz group. A small number of these brooches recovered in Poland may belong in phase C₃ (Niezabitowska-Wisniewska 2021, 262-264 [with a list of earlier reference literature]).

All the same, Type A.168 brooches are at the peak of their popularity in the Chernyakhiv and Sântana de Mureş cultures, where they are regarded as leading forms in subphase C_{2b} and phase C₃ (Gorokhovskiy 1988, 43f., Fig. 19, 42, 57; Kokowski 1995a, 45; Mączyńska 2009, 89f.). In this context one must not forget that the extended “dead” springs are seen in brooches of other types known in these two cultures. Examples include the so-called “military” fibulae assigned to Group VI, series 2, recently analysed in detail by Oleg V. Petrauskas (2010)¹², some brooches derivative of Type A.181¹³ (Niezabitowska 2007, 648f.; Niezabitowska-Wisniewska 2008, 73 [with a list of reference literature]), and others, nearest in their design to Type A.172¹⁴. All types named here are represented in the pool of finds from the eastern area of the Lublin Region¹⁵. Unfortunately, most brooches with apparent “Chernyakhiv connotations” from the region no longer have a spring, but originally, some of them at least, possibly had an extended spring. This leads us to attribute the spring in our collection to Type A.168 with an extreme caution. This routine attribution justified in other parts of Poland need not be correct for a find from the Lublin Region.

Two further brooches found in the vicinity of Czeremno belong to Type A.172 (Cat. No. 47 and 48): brooches with a catchplate terminal in the form of a strip. In the classification developed by Izabela Szter, Agata Wiśniewska and Marcin Woźniak (2018) for brooches of this design known from the Wielbark culture and from West Balt culture contexts these specimens correspond to Group II.

Type A.172 brooches have an extensive discussion (e.g. Kokowski 1995a, 48f., 272f., map No. 37; Schuster 2001; Niezabitowska 2007, 644-646; Szter *et al.* 2018; Niezabitowska-Wisniewska 2021, 266-270, 368-370, list No. 7), in addition, their specimens identified in our collection have been published (Niezabitowska-Wisniewska 2021, 208, No. 528, 529, Pl. XLVIII: 528-529) therefore only the basic information about this type of brooch is given here.

A.172 brooches are forms typical of the Wielbark culture. Their comparatively large number is noted also in the Chernyakhiv and the Sântana de Mureş cultures; in other archaeological cultures of the Central and Northern European *Barbaricum* they are much more rare, sporadic even. Regardless of their range, it is safe to attribute the origin of A.172 to the Wielbark culture environment. The earliest brooches of this type belong in phase C₂, most likely, its final subphase. At the same time, their mass occurrence is in phases C₃, C₃-D and D (cf. Schuster 2001, 88f.; Szter, Wiśniewska, Woźniak 2018, 173-176). Finds from the Lublin Region, contexts of the Masłomęcz group in particular, where they are classified as A. Kokowski ZG-28, brooches of this design are regarded as forms diagnostic of phase C₃ (Kokowski 1995a, 14, 48f.; cf. also Mączyńska 2019, 50, 55, Fig. 6: 3), although some of them may linger into the early phase of the Migration Period. Recently, Magdalena Mączyńska recognized A.172 brooches as forms diagnostic of phase C₃ also in the Wielbark culture, and identified a peak in their use between AD 310 and 370 (Mączyńska 2019, 55). In the Chernyakhiv culture also these brooches are considered diagnostic of phase C₃ (Gorokhovskiy 1988, 44, Fig. 41), although by researchers who study this culture the “strip” catchplate terminal tends to be regarded as a secondary trait. It is possible that in the Chernyakhiv culture A.172 brooches remained in use somewhat longer than in the Wielbark culture (cf. Niezabitowska-Wisniewska 2021, 268).

Two brooches in the Catalogue belong to Type A.185 (Cat. No. 50 and 51) and have the catchplate cast integral with the foot and the bow; one of these now incomplete specimens was published in the past (Cat. No. 51; Niezabitowska-Wisniewska 2021, 208, No. 530, Fig. 44: 530, Pl. XLVIII: 530). This fairly uncommon type of brooch combines traits seen in brooches belonging to Group VI series 1 and 2. Their execution is typical of series 2 brooches. At the same time, the frame-like catchplate is reminiscent of brooches

¹² An extended spring is seen in some specimens of almost every type of brooch with a full catchplate defined by Oleg V. Petrauskas (e.g., some specimens belonging to types 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7). Some of them additionally have a double chord, another trait characteristic of brooches known in the Chernyakhiv culture (cf. Petrauskas 2010, Fig. 3: 1-2; 5: 1; 6: 2, 4; 8: 2; 9: 9, 12-13; 11: 5-6; 12: 3-4, 6-7, 22, 25).

¹³ For “classic” brooches Type A.181 see: Schuster 1998; Mączyńska 2005; 2009, 84-88, Figs. 32-33. Their specimens in the Masłomęcz group – see Kokowski 1995a, 14, 43, Fig. 59.

¹⁴ Out of a long list of brooches near in their design to A.172 provided with a long, “dead” spring it is sufficient to name just a few specimens, finds from e.g., Berezhanka in Ukraine (Volaniuk 1974, 74f, Fig. 5: 3); Haneşti (Zaharia *et al.* 1993, 152, Fig. 6: A/6) and Mihălăşeni both in Romania (Liviu-Şovan 2005, 131f., 134, Pl. 246: 1-2; 251: C/1, 2).

¹⁵ More recently, Niezabitowska-Wisniewska 2021, 260, 262-264, 278-282. Brooches with an extended spring and a double chord similar in their design to Type A.181 are known also from Ulów (Niezabitowska 2007, 648f., Fig. 11: 1-2; Niezabitowska-Wisniewska 2008, 73, Fig. 3: 1-2).

with a returned foot, many of them with a strip terminal classified as Type A.172, although its distribution range “overlaps” only partly with the range of A.185 brooches. Thus we cannot confirm whether the latter represent a consecutive stage in the development of A.172 brooches (*cf.* Schuster 2001, 85-88, 94f.). The design of the lower part of the bow in some A.185 brooches – with transverse grooving in imitation of coils of wire – appears to be an echo of the wire catchplate terminal known from many types of brooches, among them, A.161 and A.162. One of the brooches recovered in the vicinity of Czeremo additionally has a small head-knob, an element characteristic of late crossbow brooches of different types.

The largest number of A.185 brooches is known from Pomerania. In Poland they are mainly found in the Dębczyn group and Wielbark culture, and are relatively more common in the former (Machajewski 1992, 23f.¹⁶; Schuster 2001, 87 Fig. 3, 98, list No. 1). The number of these brooches recorded in south-eastern parts of the Lublin Region has also been on the increase (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 270, 370, list No. 8¹⁷).

A.185 brooches are dated by most researchers to phases C₂-C₃ (or, C₂-D; *cf.* Schuster 2001, 87f.). In the Dębczyn group they were recognized as forms diagnostic of the early phase (subphase Ib) in its development, which can be synchronized with phase C₂ and in part, with phase C₃ (Machajewski 1992, 158, 165). In the Wielbark culture these brooches – similarly as specimens of Type A.172 – are viewed as markers of phase C₃ (Mączyńska 2019, 55, Fig. 6: 7).

Three fragmentary brooches (Cat. Nos. 41, 42 and 49) were attributed only broadly to series 1 of Group VI without indicating a specific type. They are most likely to belong to a broad array of types A.161 and A.162. The only somewhat perplexing specimen has a pseudo-knob on the upper part of the bow and a now damaged presumably originally returned foot (Cat. No. 49). Reconstruction of the original appearance of this brooch, and thus its typological attribution is prevented by its poor condition, most of all, its disfigured surviving surfaces.

Series 2

As already noted brooches of series 2 of Group VI are represented by six specimens, unfortunately, all of them fragmentary. Among them is a lozengic foot with a stub of the lower part of the bow (Cat. No. 54) most likely to belong to Type A.182. In the classification system of so-called *Blechfibel* brooches with a half-round head plate and a lozengic foot developed by Andrzej Kokowski it presumably corresponds to Group B brooches (Kokowski 1996).

Brooches with a half-round head plate and lozengic foot are easily the most numerous in the Chernyakhiv and Sântana de Mureş cultures (*cf. e.g.* Gavritukhin 2002; Bazhan 2011a, 62-94; 2011b, 62-99; 2012, 100-115; Gopkalo 2016; 2018¹⁸). In Poland they are known from only a small number of finds, with the largest concentration recorded in the Hrubieszów Basin and its margin (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 272-276, 370, list No. 10). We can safely attribute most brooches from that area to the Masłomęcz group (*cf. e.g.* Gładysz, Kokowski 2002, 284, Pl. VI: 6, 10-12; Niezabitowska-Wiśniewska 2009b, 197, 200, 203, Fig. 5: 8-12; 24: 6).

Andrzej Kokowski dates brooches of Group B to phase C₃. The only specimens observed a little earlier, in subphase C_{2b}, are forms attributed to his Group A. All other groups in his classification system are confined in their chronology to between phase C₃ and D₁ (Kokowski 1996, 160).

For other brooches classified to series 2 of Group VI no closer counterparts were found in the typology of Oscar Almgren. One of these specimens (Cat. No. 52) may have counterparts in the classification system of Oleg V. Petruskas (2010) of so-called “military” fibulae known from the Chernyakhiv culture, although its damaged foot prevents its closer attribution. This brooch may belong to Type 6 – if it has a foot of the same width throughout its length, or Type 7, if the foot expanded ever so slightly towards the terminal. This could also be the attribution of the heavily damaged fragment of a brooch (Cat. No. 11) with a foot which originally expanded to the terminal, now roughly lozengic in outline. However, the preservation of the brooch foot is too poor to securely reconstruct its original shape.

¹⁶ They are described there as variant A of brooches with a full catchplate.

¹⁷ In drawing up the above list I left out a specimen from site 15 in Masłomęcz, recovered from a layer containing other artefacts, on the surface of the cemetery of the Masłomęcz group (Kokowski 1991, Fig. 93: 3).

¹⁸ See also: Gauß 2009, including maps 1, 4-8.

Oleg V. Petrauskas dates Type 6 brooches with a full catchplate to phases C₃ and D₁, and regards Type 7 to be characteristic of phase D₁, allowing however that brooches of this type could have appeared earlier, in phase C₃ (Petrauskas 2010, 197f.). The presence in the vicinity of Czeremno brooches with exact counterparts in Chernyakhiv culture assemblages is fully compatible with the recently observed major increase in the Lublin Region in the number of finds with this provenance, mostly eastern (*cf.* Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 278-282).

In all probability one of the brooches found in the vicinity of Czeremno (Cat. No. 53) is nearest in its design to Type *Hănești* brooches, this is obvious despite its missing foot¹⁹ (Kokowski 1999). Type *Hănești* brooches are extremely simple to make, and are known mostly from the territory of the Sântana de Mureș culture, and the western range of the Chernyakhiv culture. In the Lublin Region three brooches of this type have been recorded in grave inventories of the Masłomęcz group (Gródek, site 1C, grave No. 165; Masłomęcz, site 15, grave No. 476 – 2 specimens); two more are stray finds from the vicinity of Kosmów (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 154, No. 385, 386; 282, Fig. 57, Pl. XXXIV: 385-386).

Andrzej Kokowski established the chronological position of type *Hănești* brooches based on grave inventories dated reliably to phase C₃/D₁, noting at the same time that they may continue for much longer – from phase C₃ until D₂ (Kokowski 1999, 124). The use of these brooches as late as in phase D₂ is confirmed *e.g.*, by an iron brooch nearest in its design to Type *Hănești* found at Juskowo in a warrior grave dated to this phase (Dyrda *et al.* 2014, 120f., 128, Fig. 10: 3; 11: 1).

Two remarkable, incomplete brooches attributed to series 2 of Group VI from the vicinity of Czeremno lack a closer counterpart in the classification system of Oscar Almgren. One of them (Cat. No. 55) has a flat lozengic foot, its maximum width approximately midway, a trait seen in quite a few brooches with a full, usually strip, catchplate, including forms of type 4, and even more so, type 8, in the classification system of O.V. Petrauskas (2010), and among some of the so-called *Blechfibel* brooches (*cf.* Kokowski 1996, Figs. 2, 4). With the latter they share a solid, arched, D-sectioned bow. At the same time, the presence of two small and flat, roughly triangular panels on the lower bow and its apex²⁰ has no analogy in any of the brooch types mentioned earlier. Panels of roughly this shape, flat and triangular in their surviving portion, are seen on the apex of the bow of brooches known from Gródek, site 6 (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 66, No. 116; 276, Fig. 50, Pl. XIII: 116) and Rębowo (Woźniak 2019, 247f., Fig. 2: 2). However these two brooches survive without the lower part of their bow and foot. On the upper part of the bow they have a flat metope panel, on the head, a large, lozengic plate. The latter has counterparts in Variant 3 Type 2 brooches in the classification system of Oleg V. Petrauskas and Evgeni V. Sinitsa, known as *Schildfibel* brooches (Petrauskas, Sinitsa 2010, 137, 139, Pl. 2, Fig. 2: 6). Despite the lack of evidence to tie the brooch in our collection reliably to specimens from Gródek and Rębowo it seems very likely that originally it too had a head-plate. And in the same way – the brooches from Gródek and Rębowo originally may have had a lozengic foot²¹. Thus, by compiling – with some caution – surviving elements of several brooches invoked here we can hope to have reconstructed the approximate appearance of each. The correctness of such a reconstruction is also supported by brooches discovered by detectorists in western Ukraine, combining all the mentioned features of the specimens from Czeremno, Gródek and Rębowo (*cf.* Bazhan 2011b, 68f., Fig. 6-4-19, 6-4-20, 6-4-22; 2012, 126-127, Fig. 7-6-16).

By comparing the dating of all the brooch types²² mentioned in the context of the “perplexing” brooch from Czeremno, it is relatively easy – contrary to appearances – to establish its approximate dating. Its most likely earliest dating could be phase C₃, but a more likely chronological position would be the early phase of the Migration Period.

¹⁹ With the foot missing we cannot refer this brooch in any way to the classification system of Oleg V. Petrauskas (2010) which also includes specimens assigned by Andrzej Kokowski (1999) to a separate group – Type *Hănești*.

²⁰ The panel placed originally at the apex of the high arched bow of this brooch is fragmentary at present. Presumably, when whole, it was roughly lozengic. Bows of a similar form are characteristic also for brooches of series 2, Group VI, variants *Skorbicze*, *Gródek* or *Nowy Targ* defined by Jacek Andrzejowski, Radosław Prochowicz and Tomasz Rakowski (2008). These however, have on the apex of their bow variously pronounced and at times ornamented plates, rather than flat panels. In addition, their other traits also set them apart from this brooch (Cat. No. 56).

²¹ A lozengic foot and a large head-plate appear also on a brooch from Teptiuków Kolonia. However this specimen differs from the brooch from Czeremno in having profiling on the bow and foot (Kokowski 2000, 335-337, Fig. 1; Niezabitowska-Wiśniewska 2009b, 200f., Fig. 24: 5).

²² Types 4 and 8 of Oleg V. Petrauskas – phases C₃ and D₁ (Petrauskas 2010, 196, 199); Type 2, Variant 3 of in the classification system of Oleg V. Petrauskas and Evgeni V. Sinitsa – phases C₂-D₁ (2010, 137, 139); brooches with a plate on the apex of the bow – phases C₃, C₃/D₁ and D₁, their largest number recorded in the early subphase of phase D (Andrzejowski, Prochowicz, Rakowski 2008, 42, 49; Kokowski 1995a, 49; 1997, 727-729); so-called *Blechfibel* brooches – (C_{2b}) C₃-D₁ (Kokowski 1996, 160); the brooch from Teptiuków Kolonia – late 4th – early 5th c. (Kokowski 2000, 335-337).

The next unusual fragmentary brooch from the vicinity of Czeremno (Cat. No. 56) has a long foot and a full catchplate of the same length as the foot, open underside. The foot itself is flat, roughly elongated trapeze in outline, decorated with punched “eyes”. A similar motif appears on the lower part of the surviving fragment of the originally arched bow. The dimensions and thickness of this fragment leave no doubt as to its originally large size. An arched bow, triangular or polygonal in section, is characteristic of many brooches of series 2, Group VI dated to the Late Roman Period/Early Migration Period. On the other hand, a trapeze foot is a key criterion defining Type 7 brooches in the classification system of Oleg V. Petruskas (2010). Similarly as the specimen in the collection from Czeremno and its vicinity, many Type 7 brooches have a flat foot, or a foot with only lightly bevelled edges, while the sheet catchplate open underside is as a rule of the same length as the foot. On occasion, on the upper part of the foot, or on the lower part of the bow, is a punched ornament of ring-and-dots (“eyes”), or dots only. But this is where the similarity ends. Type 7 brooches are much more delicate, smaller, with a strip bow, arched only rarely.

A foot of a shape and size similar to the foot of the specimen in our collection is characteristic of quite a few *Bügelknopffibel* brooches. However, unlike the specimen from the vicinity of Czeremno, most of them are profiled, and tend to have faceted edges. The prevailing forms have a full, abbreviated catchplate, or a catchplate of the same length as the foot, but closed from below (cf. Meyer 1960; Voß 1998; Rau 2010, 184-195; Cieśliński, Rau 2019). Some *Bügelknopffibel* brooches are decorated with a punched ring-and-dot (“eye”) motif, also on the bow, usually placed at the edges²³. A very similarly shaped foot and catchplate is characteristic also of *Zwiebelknopffibel* brooches. Some of these, moreover, are decorated with a punched ring-and-dot motif. Except that these “eyes” are placed on a profiled, rather than a flat foot, as in the specimen from the vicinity of Czeremno. In addition, these motifs are usually arranged in two groups, on the upper and lower part of the foot. And while *Zwiebelknopffibel* brooches do have a solid arched bow, its lower part has a very different shape, the bow itself usually much wider, and mostly trapezoid in section (cf. e.g. Pröttel 1988; Quast 2015)²⁴.

In summary, this particular brooch from the vicinity of Czeremno has many features that are typical of the Late Roman, and even, early Migration Period forms, and place it in phases C₃ and D. It is quite likely that, originally, this specimen had a knob on its head. Nor can we rule out – although this hypothesis should be treated with extreme caution – that the brooch is a local imitation of Late Roman Period brooches – either *Bügelknopffibel* or *Zwiebelknopffibel* type.

Group VII

Three specimens from the collection were assigned to Group VII (Cat. Nos. 5, 6, 12). One of them belongs to series 1, the most widespread, and is nearest in its design to Type A.193 (Cat. 5). Additionally, its small size finds analogy in brooches covered by the classification system of Lothar Schulte (2011) where they are grouped in *Form 3* (A VII 2, *Form 3*).

In Wielbark culture brooches of Group VII, series 1, are dated to phase B₂/C₁-C_{1a}, but some rare specimens may have persisted into subphase C_{1b} (Godłowski 1974, 19, 22, 28, Fig. 3; cf. Kaczmarek 1995, 258; 1998, 306f.; Mączyńska 2009, 63f.). They have a similar chronological position in the Masłomęcz group, where they belong in the earliest phases of its development (Kokowski 1995a, 46; 1992, 213, Fig. 1: a, b). In the Lublin Region brooches of Group VII, series 1, were known until recently only from the cemetery at Masłomęcz (cf. Mączyńska 2009, Fig. 27, list No. 17). At present, their number is much higher, although they still tend to group mostly in the Hrubieszów Basin and Zamość Basin, apparently documenting the route of the earliest influx of the Wielbark culture people to the region.

However, possibly the most striking specimen in this group is a fragment of a silver brooch (Cat. No. 6) decorated with several tiered collars of beaded wire attributed without any major doubt to Type A.211. Setting aside the discussion about the origin of this type of brooch (cf. Kaczmarek 1995, 247f.), it is characteristic mostly for the West Balt territory (cf. Nowakowski 1996, 159f. appendix F, map No. 7; Mączyńska 2009, Fig. 27), the area where decorative collars of beaded wire, as a rule very ornate, appear on various brooch types, including the Type A.167 and A.168 (Khomiakova 2012).

²³ E.g., a brooch of this description, described as Type *Opin*, is known from Brudnice (Szela 2011). However, the shape of its foot is entirely different, and some other of its elements do not match those in the specimen from Czeremno and vicinity.

²⁴ The only *Zwiebelknopffibel* brooch recorded in the Lublin Region was found at Spiczyn (Łuczkiewicz 2017).

In West Balt cultures Type A.211 brooches begin in subphase C_{1b} (Milashevsky 2015, 229-232, 240; 2020, 399-403; cf. Godłowski 1974, 63; 65; Mączyńska 2009, 64, Fig. 27; Khomiakova 2012, 148f., 151, 163), although according to Olga Khomyakova (2012, 151, 153) they may go back to the Dollkeim-Kovrovo culture²⁵, and phase C_{1a}, with a mass-scale occurrence in phases C_{1b}-C₂. Outside the Bogaczewo and the Dollkeim-Kovrovo cultures brooches described mostly as near in their design to Type A.211 are encountered sporadically in Pomerania where Maciej Kaczmarek reported their presence in inventories containing forms diagnostic of phase C₁²⁶ (Kaczmarek 1995, 247-249). A concentration of A.211 brooches has been recorded in northern Greater Poland (Mączyńska 2009, 66, Fig. 27, 297-299, list No. 17 Nos. 6, 9, 12, 49), where most of their finds are dated to phase B₂/C₁²⁷. Maciej Kaczmarek recognized specimens found in that region as forms typical of Pomerania. At the same time, he has argued against linking Pomeranian brooches decorated with several wire collars classified to Group VII types A.211 and Type A.213²⁸ with Type A.211 brooches found in West Balt contexts. The same author regards the former as a later stage in the development of brooches of Group VII series 1 (Variant 4), but at the same time is undecided as to whether to attribute their rich decoration to the lingering of some elements of the Early Roman Period flamboyant (“Baroque”) style typical of phase B₂/C₁, or to interpret them as the earliest expression of a Late Roman Period style design and assign these brooches to subphase C_{1b}²⁹ (Kaczmarek 1995, 249f.; 1998, 308f., 314).

To return to the brooch from Czermno which is near in its design to Type A.211, it seems to be an isolated find in south-eastern Poland. Its presence in the region is more likely the effect of impact from the West Balt cultures rather than from Pomerania, or possibly it reflects contacts of Wielbark culture communities with the Balt environment³⁰. At the same time, we cannot lose sight of similar brooches, some of them decorated with tiered wire collars and apparently with some connection to Type A.211, recorded in the Chernyakhiv culture. In the classification system of Evgeni L. Gorokhovskiy and Oksana V. Gopkalo they correspond to series II, known also as “Horodnytsia”³¹ (Gorokhovskiy, Gopkalo 2004, 118f., Fig. 5). In the Chernyakhiv culture brooches of series II belong in phases C_{1b}-C₂ (Milashevsky 2015, 232). Unfortunately, the fragment found at Czermno is too poorly preserved to reconstruct the appearance of the complete brooch, and hopefully, make some headway in its attribution. However, regardless of its provenance³², the earliest possible dating of this brooch is phase C_{1b}.

The last brooch attributed to Group VII (Cat. No. 12) is decorated with collars of plain (?) wire, placed on the upper and lower part of the bow and upper part of the foot. Unfortunately, this specimen is badly deformed, basically, crushed and flattened, making its conclusive typological attribution out of the question. Given the roughly D-shaped section of its bow, the shape of the foot, including its terminal and its proportions, the design of this brooch is nearest to series III – known also as “Dnieper” series – in the classification system of Evgeni L. Gorokhovskiy and Oksana V. Gopkalo (2004, 119, Fig. 6). Slightly puzzling in the design of the brooch from the Czermno collection is the presence of a small projection in the upper part of the bow which could have secured an external chord, not missing. Similar chords are characteristic mostly of the so-called “Sarmatian” variant³³ of brooches of Group VII (Mączyńska 1999; 2003; 2009, 67-72; Cociș, Bârcă 2012; 2013; 2014; 2020, and many other contributions). However, the shape of their bow differs substantially from the shape of the bow of the brooch from Czermno, even if we allow for its heavy deformation. Discussing traits characteristic of brooches of series III (“Dnieper” series), Evgeni L. Gorokhovskiy and Oksana V. Gopkalo (2004, 119) note that some of the specimens provided with a single spring may have had an external chord,

²⁵ In the terminology of this author – Sambian-Natangian culture.

²⁶ E.g., Pruszcz Gdański, site 10, grave 206, dated by Mirosław Pietrzak to phase B₂/C₁ (Pietrzak 1997, 35, Pl. LXIX: 206/5).

²⁷ Cf. e.g., Kowalewko, graves 73, 353 (Skorupka 2001, 140, Pl. 21: 73/3; 108: 353/3).

²⁸ No discussion is made here of comparisons made, and controversies raised by the identity of A.213 brooches; they far exceed the scope of the present study.

²⁹ However, this goes counter to the commonly accepted dating of Type A.211 brooches found in northern Greater Poland and Pomerania (cf. e.g., Skorupka 2001, 140; Pietrzak 1997, 35).

³⁰ There is some evidence of such contacts, e.g., in the Masłomęcz group, also in its early phases (e.g. penannular brooch found in grave No. 294 from phase B₂/C_{1a} at Masłomęcz; cf. Kokowski 1995a, 45f., 268f., Fig. 65; 1995b, 188, Fig. 31, 43, 45; cf. Bitner-Wróblewska 1989, 161-165; Niezabitowska-Wisniewska 2021, 330, Footnote No. 346).

³¹ Wire collar decoration is seen on brooches of series III and IV of Evgeni L. Gorokhovskiy and Oksana V. Gopkalo (2004, Figs. 6-7). However, it consisted of one collar only while brooches of series II have several, tiered collars.

³² Quite a different matter, one that goes beyond the scope of this study, is the provenance of brooches similar to Type A.211, found in Chernyakhiv culture contexts (cf. Milashevsky 2015, 228f. [with a discussion of different hypotheses and earlier reference literature]).

³³ The correspond to series I, in the classification of Evgeni L. Gorokhovskiy and Oksana V. Gopkalo – the so-called Neslukhiv brooches.

although no mention is made of a projection for holding such a chord³⁴. Furthermore, brooches of series III are decorated either with collars of notched or plain wire. A collar of plain wire is seen on the brooch from our collection. Consequently, its attribution to series III of Gorokhovskiy and Gopkalo seems quite likely.

Group VII brooches with wire collars, among them, specimens of series III, occupy a slightly later chronological position than brooches without this element. Their dating established for the Chernyakhiv culture is between the middle of the third and early fourth century, and some forms linger into the later decades of that century (Gorokhovskiy, Gopkalo 2004, 110). According to Alexandr M. Milashevskiy the chronology of series III is hard to specify because none of these specimens come from a reliably-dated, uncontaminated context (Milashevskiy 2015, 232).

Finally, the analysed collection includes two small fragments of brooches – a spring, and a spring and pin (Cat. Nos. 57-58). They may belong to Group VI specimens but we cannot hope to confirm this fact.

Belt fittings

Thirteen artefacts in the assemblage of finds from Czermno and vicinity were identified as belt fittings. While this interpretation is not in doubt for buckles and strap ends which find exact analogies in the classification systems of Renata Madyda-Legutko (1986, 2011), some items interpreted as fittings, or appliqués, may actually be elements of horse harness.

Buckles

There are three buckles in the collection (Cat. Nos. 7, 59, 60). One of them was attributed to Group E, two – to Group H in the classification system of Renata Madyda-Legutko (1986).

The most outstanding of the three is a two-piece buckle unfortunately with only a stub of its frame, but which with some caution can be described as roughly omega-shaped (Cat. No. 59). The main buckle forms known from the Wielbark culture, to which environment we can safely attribute the specimen from Czermno are Type E.2, 4, 7, and 8 (Madyda-Legutko 1986, 39-41). This buckle is too fragmentary to narrow down its typological position, although it is probably safe to reject Types E.2, 4 and 8. The shape of the inner edge of frame in these buckles differs markedly from what survives of the buckle No. 59³⁵.

In the classification of Oleg V. Petruskas developed for buckles in the Chernyakhiv culture material the specimen from our collection corresponds to Group I, Type 2 (Petruskas 2020, 241-244, Pl. 1; 2: 15-21). The omega-shaped buckle was an element of a wide belt, which in northern Europe is a distinctive element of male dress. In Gothic cultures where – with small exceptions – no weapons or tools are found deposited in graves – buckles may be diagnostic of male burials (Madyda-Legutko 2001, 379-386, Figs. 2-3).

Regardless of their type, buckles with an omega-shaped frame are dated to subphase C_{1b} and/or phase C₂, occurring mostly in the latter. Only Type 5 buckles are thought to belong in phase C₃ (Madyda-Legutko 1986, 41). In the Chernyakhiv culture analogous buckles are regarded as markers of phase C₂ (Petruskas 2020, 243). This is also the most likely dating of the specimen from Czermno.

The two other buckles have a single-loop oval frame, which in one of these specimens has a markedly expanded outer edge. This shows that these specimens belong in Group H in the classification system of Renata Madyda-Legutko (1986). The buckle from the vicinity of Czermno (Cat. No. 60) is nearest in its design to Type H.16, although it is slightly larger than typical H.16 specimens, and does not have – at least at present – a buckle plate. The buckle from site 25 in Czermno (Cat. No. 7) preserved complete with its rectangular buckle plate is nearest in its design to Type H.17 (Madyda-Legutko 1986, 65f.).

Most buckles belonging to Group H date to the Late Roman Period – early phase of the Migration Period (Madyda-Legutko 1986, 63-68, 72). Buckles with a frame of the same thickness, or expanded lightly, including specimens of Type H.16 (e.g., the buckle from the vicinity of Czermno), are recognized by Magdalena Mączyńska as markers of phase C₃ in the Wielbark culture (Mączyńska 2019, 55f.). Buckles with a markedly expanded frame begin only in phase D₁ (recently, Mączyńska 2019, 56).

³⁴ The projection on the brooch from Czermno is very small and may be a one-off (?), local (?) modification.

³⁵ The shape of the surviving fragment of the buckle frame appears nearest in its design to Type E.10 buckles of R. Madyda-Legutko (1986). However, this attribution must be treated with extreme caution especially that Type E.10 is far from common on the territory of Poland.

Strap mounts

Out of ten artefacts found in this group two are typical strap ends (Cat. Nos. 62-63). Possibly four other mounts also belong in this category (Cat. Nos. 13, 61, 64, 74), but their fragmentary condition makes this attribution uncertain. The other four specimens were interpreted as belt/strap mounts or appliqués.

Strap ends

One of the “unmistakable strap ends is a form classified as Type 11 of Group VI (Cat. No. 62), the other is likely to be a Type 13 (Cat. No. 63) of the same group as classified by Renata Madyda-Legutko (2011).

The strap end classified to Type 11 – a beak-shaped form – has already been published (Kisiel *et al.* 2020), therefore only the basic data is given here, especially that beak-shaped strap ends already have a rich literature (*e.g.* Prochowicz 2005; Madyda-Legutko 2011, 87-90; Cieśliński *et al.* 2015; Kasprzak, Kraszczuk 2018; Kisiel *et al.* 2020; more recently, Niezabitowska-Wisniewska 2021, 296-298, 372 list 14). The largest number of their finds is known from Wielbark culture, where they form three distinct concentrations – on the Lower Vistula, in northern Mazovia, and in the south-eastern Lublin Region, where the majority of specimens are likely to belong in the Masłomęcz group. The specimen from Czeremno evidently belongs in this south-eastern concentration. Outside of the Wielbark culture a larger number of beak-shaped strap ends is recorded in West Balt cultures, mostly on the territory of the Dollkeim-Kovrovo culture. Other finds of beak-shaped strap ends recorded on the territory of Przeworsk culture and Dębczyn group settlement, and on the north-western margin of the Chernyakhiv culture have a much thinner spread (*cf.* Madyda-Legutko 2011, 158-160, list No. 11, map No. 22, with supplement: Cieśliński *et al.* 2015, 119, Fig. 2; Kisiel *et al.* 2020).

The dating of beak-shaped strap ends is confined for the most part to phases C₃-D (Prochowicz 2015, 74-76; Madyda-Legutko 2011, 87-90), although most of their finds recorded in Wielbark culture contexts apparently belong in phase D₁ (Mączyńska 2019, 56, Fig. 11: 4). Klaus Raddatz suggested that strap ends with a less pronounced asymmetry may have an earlier chronological position than strap ends with a well-defined “beak” (Raddatz 1999, 183f.; *cf.* Cieśliński *et al.* 2015, 119). Assuming this hypothesis is correct, the strap end from the vicinity of Czeremno should be placed in the latter group with the later chronological position.

The second, incomplete strap end (Cat. No. 63) probably belongs to Type 13, “plate” strap ends, in the classification system of Renata Madyda-Legutko (2011). This is indirectly supported by its stamped *Untersiebenbrunn*-style ornament arranged in several zones, observed on “classic” specimens of Type 13. At the same time, the lower part of this strap end is missing which makes this attribution tentative³⁶. Its relatively small size, at least, in comparison to most Type 13 strap ends also raises some doubt, although some of these specimens have been described as “small” and, above all, as “fairly narrow” (*cf.* Madyda-Legutko, Wojenka 2020, Fig. 5: 2, 7).

If we recognize this particular strap end as a “plate” strap end (Type 13), this would make it the third to be recorded in the Lublin Region³⁷. This is rather unexpected as only a small number of “plate” strap ends has been recorded in the *Barbaricum*, mostly single finds. The largest concentration is noted on the territory of the Przeworsk culture, chiefly in the southern part of its range (Madyda-Legutko 2011, 163f., list No. 13, map No. 25).

Strap ends Type 13 are dated to phase D₂. With buckles stamp-decorated in the *Strzegocice-Tiszaladány-Kerch* style³⁸ they form a recognizable horizon, both chronological and stylistic (Madyda-Legutko 2011, 97-100; Madyda-Legutko, Wojenka 2020, 394-396; *cf.* Niezabitowska-Wisniewska 2021, 300-302).

Poor preservation prevents a more conclusive identification of further four items from our collection as strap ends. One of them is a shank, with a poorly defined attachment end with a curved edge, and a single rivet, tapering to the broken off terminal, and has an ornament of oblique incisions (Cat. No. 61). The piece cannot be easily classified because of the missing terminal but may represent a strap end of Group III in the classification system Renata Madyda-Legutko (2011). In this situation (lack of typological attribution) evidence is lacking to establish a closer dating.

³⁶ A stamped ornament, albeit consisting of different motifs than on our piece, is seen *e.g.*, on a tongue-shaped strap end (Madyda-Legutko Group VI, Type 12) from the vicinity of Gródek (Niezabitowska-Wisniewska 2021, 94, No. 210, Fig. 67: 210; Pl. XX: 210), proving that its presence on the find from Czeremno need not confirm the attribution to Type 13.

³⁷ The other two are a strap end found in a hoard from Zamość (Sulimowski 1966, 121, 123, Fig. 5: 2; recently – Madyda-Legutko, Wojenka 2020, 392, Fig. 6: 1-2) and a fragmentary find from Cichobórz (Niezabitowska-Wisniewska 2021, 38, No. 6; 300-302, Fig. 68, Pl. II: 6).

³⁸ *Cf. e.g.*, Madyda-Legutko 1978; Koch 1999; Levada 2010a; 2011; 2018; Dyrda *et al.* 2014, 125-127; Levada, Looijenga 2019; Przybyła 2020.

The next fitting (Cat. No. 64) resembles in shape tongue-shaped strap ends defined as Type 12 of Renata Madyda-Legutko (2011), even with elongated half-round excisions on either side, approximately at mid-length of this piece. However, reservations are raised by the “flimsiness” of this object, made from thin sheet, and by the presence of a large round hole at one end, between two lateral grooves. Perhaps this is a rivet-hole, and the second, back plate for attachment is missing. Alternately, it could have been made separately. If we recognize this specimen as a tongue-shaped strap end its dating would coincide with phases C₃-D (for a more extensive discussion, see Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 298-300, 372f. list 14 [with a list of earlier reference literature]). Alternately, this is a later, early modern (?) object, very likely, also a strap mount.

The fragment of a strap mount found in site 31 in Czermno has an attachment end secured with two rivets and retains some traces of ornamentation (Cat. No. 13). With some caution it is identifiable as a strap end, although for obvious reasons its original form cannot be reconstructed.

We identified as strap mount, possibly a strap end, a fragment presumably made of silver, resembling a bar, with a visible constriction at centre, with an intact end that is flared and flattened, and has a half-round terminal (Cat. No. 74). Unfortunately, preservation and the form of this find hinder its typological classification, although it seems nearest in its design to strap ends of Group III, Type 4, in the classification system of Renata Madyda-Legutko (2011). However, they have a better defined disc-like terminal. Another possible interpretation is that this is a fragment of a toiletry spoon, although these tend to have a slightly differently profiled, spatulate terminal.

Other mounts/appliqués

The most puzzling in our collection are three rectangular strap mounts/appliqués featuring an openwork and relief ornament with a central motif of birds' heads, eagles presumably (Cat. Nos. 2, 24, 65). Similar objects were discovered in vicinity of Gródek and Terebiń (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 96 No. 216, 190, No. 485, 302-304, Fig. 70, Pl. XX: 215, XLIV: 485). Their style is the same, all have four rivets for attachment, and the rivet-heads imitate birds' eyes. The outstanding mount is provenanced to site 1 in Czermno (Cat. No. 2). It is much smaller than the other two in our collection, and has a projection from the main body in the form of a plain strip, folded back into a loop, presumably for suspension of some object, or objects. The two other mounts have only a very small irregular projection. It is hard to say whether this is a stub of a similar suspension loop, or a casting defect. Assuming the first interpretation is correct, it is puzzling that there are no visible traces of breakage, and the edges of the projections appear to have been smoothed over. If alternately the projections are indeed casting defects this suggests a lack of precision of the casting process which caused the casting jets to form where the metal was poured into the mould, and subsequent failure to fully remove the defects. Another point worth mentioning is that neither the find from Gródek or Terebiń has such a projection.

I published a trial interpretation of rectangular mounts in the volume on the collection of finds now held by the Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów. These forms are definitely in need of a separate and more extensive discussion. Here I limit myself to indicating their possible chronology, which – even if somewhat intuitive – apparently belongs in the latter half of the fifth century AD (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 302-304 [with a more extensive discussion]). Another confusing point is the style of the representation of the birds' heads on the mounts which suggests an early modern dating. Hopefully, this will be resolved by a future in-depth analysis made within a study dedicated solely to rectangular mounts of this form³⁹.

The collection of artefacts from Czermno and its vicinity includes yet another strap mount/appliqué (Cat. No. 14) of obscure dating. It could be one of a wide range of mounts/appliqués in use during the Roman Period, but its chronology later than prehistoric cannot be discounted.

Bracelets

The group of personal ornaments includes three objects identifiable as bracelets or their fragments (Cat. Nos. 8, 67, 68), and a specimen which is simply a fragment of a rod, folded (Cat. No. 68).

³⁹ I will be grateful for any suggestions concerning the dating of these mounts and analogies to them of help in establishing their place in prehistory/history.

No doubts are raised by the identification of two specimens: one is a penannular bracelet made of copper alloy with a visibly expanded terminal lacking traces of an ornament⁴⁰, the other terminal missing (Cat. No. 8). The expanded terminal identifies this piece as a *Kolbenarmring* bracelet known both in the Germanic and the Balt environment (*cf.* Bitner-Wróblewska 2007, 57f.; Schuster 2016, 240-245 [with a list of earlier reference literature]). Penannular bracelets with expanded terminals are known to occur also in the Early Medieval Period (from late sixth until the seventh century, in some regions even as late as the eighth century⁴¹). In the case of the specimen in our collection its material could be crucial. This is because copper alloy penannular bracelets with expanded terminals occur on a mass scale in the Balt environment, and definitely outnumber silver specimens. Quite often, though not always, their terminals are faceted and/or ornamented. The copper alloy bracelets appear to occupy a slightly earlier chronological position than similar bracelets made of silver. *Kolbenarmring* bracelets of copper alloy begin in the Balt environment mostly in phase D, although they are noted also in the Late Migration Period (*e.g.* Jaskanis 1961, 138, 185; Bitner-Wróblewska 2007, 59f.; *cf.* Tvauri 2012, 162). On the other hand, silver bracelets of the same type appear in the fifth century, and their finds have a thin distribution on the territory of the Central and East European *Barbaricum*. They may also have something to do with the origin of proto- and Early Merovingian bracelets which begin around the middle of the fifth century, became widespread around AD 500, and continue into the sixth century (*cf.* Schuster 2016, 240-245; Niezabitowska-Wisniewska 2011, 320).

The similarity of the raw material used to make the bracelet in our collection and their counterparts in the Balt environment need not confirm such a provenance. However, if we take this fact into consideration, and additionally note the visibly expanded, but not too heavy and broad terminals – different from what is seen in most early medieval bracelets – we may date the specimen from Czeramno tentatively to the first half of the fifth century⁴².

The second bracelet is made of silver and survives as a small fragment (Cat. No. 67). There is no mistaking its substantial dimensions, evidenced by the width and weight of the rod, sub-triangular in section. The preservation of this piece is enough only to identify it as a fragment of a solid bracelet⁴³. This presumably is also the correct interpretation of the third fragment of a possible bracelet, made of a thick, oval-sectioned rod, slightly flattened for a little of its length (Cat. No. 68). However, as noted earlier, a different interpretation of this object's function is also possible.

Pendants

The analysed collection includes a single pendant. Axe-shaped, it is visibly asymmetrical, without traces of damage to its body, all of which suggests careless execution. The most likely attribution of this piece is to Type 6 in the classification system of Andrzej Kokowski (1998). Pendants in this group may be less well made than pendants of type 2, 3 and 5 in the same classification system. Consequently, dating this specimen more closely is very difficult. Axe-shaped pendants begin to be the most widespread in phase C₂ and continue until the early phases of the Migration Period. In the Wielbark culture they are recognized as a marker of phase C₃ (Mączyńska 2019, 56), but this obviously does not rule out a slightly earlier, or a later, dating of at least some of these pendants.

WEAPONS

Sword scabbard pendant/mount

The sword scabbard pendant/mount comes from site 31 in Czeramno (Cat. No. 15) and is the only artefact in the analysed collection we can attribute to a weapon. In its design it is nearest to sword scabbard mounts Type *Nydam-Porskaer* in the classification system of Wilfried Menghin (1983), although “classic” specimens

⁴⁰ On the other hand, this artefact is heavily damaged and awaits conservation, which could reveal the remains of decoration, although this seems rather unlikely.

⁴¹ *Cf. e.g.*, Piotrowski 2010, 76f., Fig. 1: 3-5; Mihajlova 2014; Volodarets-Urbanovich 2015 and Myzgin *et al.* 2020, 201f., 211f., Fig. 5; Levada 2010b, 560, 568, 571, 573, 585-596, Figs. 2, 6, 14, 15 – with a discussion of finds of solid bracelets from the forest and the forest-steppe zone of East Europe dated to the 5th-6th centuries.

⁴² A half of a copper alloy penannular bracelet with expanded terminals was found at Topornica, site 21, only approximately 40 km from Czeramno. This find differs from the specimen under discussion in that it has an expanded terminal decorated with a finely incised herringbone pattern, and is plano-convex in section. Jerzy Kuśnierz described this bracelet as “trumpet-shaped”, and it is thought to belong in phase D₂ (Kuśnierz 2005, 235, 245, Pl. II: B; *cf.* Niezabitowska-Wisniewska 2009b, 203, Fig. 24: 1).

⁴³ On solid bracelets: *e.g.*, Andrzejowski 1994, 319f., Fig. 1.

of this type mostly have two plates on their body – one rectangular, one round. The two plates of the specimen from Czeremno and its vicinity are rectangular and retain traces of an ornament of individual engraved lines. They are poorly defined by means of faceting of the edges of the plate-like body in its central part, with the result that there is no obvious constriction between the two plates⁴⁴. In the Lublin Region⁴⁵ “modified” sword scabbard mounts with two rectangular, but visibly separate plates are known from Gródek in the Hrubieszów district, including site 29 in that locality (Kokowski 2001, Fig. 1: 6-7; 2009, Fig. 12: a-b; Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 80, No. 164, 90, No. 199, 322-324, 373, list No. 15, Fig. 83, Pl. XVI: 164, XIX: 199). Thus, there seems to be in the south-eastern part of the Lublin Region an enclave of sites with “irregular” mounts which only partly correspond to classic prototypes (?) of Type *Nydam-Porskær*. In this context we have to mention the most north-easterly finds of a similar mount comprising two plates discovered in a burial at Taurapilis in Lithuania (Kazakjavičius 1988, 98; cf. Bliujienė, Steponaitis 2009, 187-193, Figs. 6-13; Bliujienė *et al.* 2017, Fig. 3: 6).

According to Wilfried Menghin, sword scabbard pendants of Type *Nydam-Porskær* are confined in their dating to around AD 450-480 (Menghin 1983, 58, Figs. 25, 79). By Jan Bemmman they are assigned to the first and second quarter of the fifth century (Bemmman 2006, 220f., Fig. 4: 4-8). The grave inventory from Taurapilis tends to be dated to c. AD 500 (Werner 1977, 87f.). The sword scabbard pendant in our collection presumably has a dating similar to that of other specimens found in the Lublin Region, mostly phase D₃, or D₃/E (cf. e.g. Quast 2010, 123, Fig. 4: 1-3; Kontny, Rudnicki 2020, 505f.; Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 322-324).

USEFUL OBJECTS AND TOOLS

Only five items in the collection under analysis belong in this group. They include: two knives, two tweezers, and a fragment of scales. This small number is probably explained on the one hand by their material, mostly iron, on the other by the similarity of their shape to that of their modern counterparts. Thus, as a rule unrecognized and/or considered “low value” such objects tend to be discarded by amateur metal detector users.

Knives

The two knives in the collection are both made of iron. They differ only in their size and the form of their tang. In the specimen catalogued as No. 71 the tang is offset on both sides, in the other specimen No. 72 it is offset on one side only. We can date these specimens only broadly to the Roman Period and, given the similarity of the form of this type of object in different periods a later dating, possibly early medieval, cannot be ruled out.

Tweezers

The tweezers (Cat. Nos. 69-70) are made of copper alloy, their shape – although somewhat different, e.g., the strip of which they are made is of different width – is similar to what is characteristic of miniature tweezers assigned to Type I in the classification system of Ines Beilke-Voigt. At the same time, Type I are mostly tweezers less than 4 cm in length (Beilke-Voigt 1998, 22-24, Fig. 27: III) and neither specimen in our collection fits this description.

In Poland tweezers are known from Oksywie and the Przeworsk cultures materials (cf. Kostrzewski 1919, 142-145; Strobin 2006), as well as from the Bogaczewo (cf. Szymański 2000, 260) and the Wielbark cultures (cf. Strobin 2006, 135). Outside Poland they have been recorded e.g., in Chernyakhiv culture (Magomedov 2001, 83f., Fig. 77: 7)⁴⁶. To complicate matters further, tweezers found in Roman Period inventories are poor chronological markers. In the past they were commonly regarded as markers of male burials but upon analysis they were found to have a similar frequency in female burials of the Wielbark culture (Skóra 2015, 89f., Tab. 27). Similarly, in the Chernyakhiv culture tweezers tend to be recorded in graves of women, most of them elderly (cf. Gopkalo 2011a, 68, Table 2; 2011b).

⁴⁴ Plates set off in a similar way are seen on Type *Flonheim-Planig* mounts. However, these are significantly narrower, and mostly made in the Polychrome Style, in the *cloisonné* technique (Menghin 1983, 341).

⁴⁵ Two “classic” mounts of type *Nydam-Porskær* also known from the Lublin Region have one round, one rectangular plate. Both were found at Spiczyn (Łuczkiewicz 2008, 223f., Fig. 2; 2009, 172, Fig. 3: 1-2).

⁴⁶ Cf. also, Mączyńska 2009, 126.

Balance scales

Grouped under the heading “Tools and useful objects”, the fragment of a substantial beam of balance scales, most likely a form with pans, and beam arms of equal length (Cat. No. 73), is definitely a unique find, both in the Lublin Region and other parts of Poland. The technique of execution and the appearance of the preserved fragment identify the scales from Czermno with a fairly high probability as a Roman import. Its closest analogy would be the specimen found in *Augusta Raurica* (Augst, Switzerland; cf. Mutz 1983, 26-28, Figs. 14-16), although the specimen in our collection is too fragmentary for a full reconstruction of its original appearance. Consequently, we must not forget that scales with pans, mostly folding, were in use also in the Early Medieval Period, also on the territory of present-day Poland (cf. e.g. Wachowski 1974; Steuer 1997; 2013; Kara 2013). Although the design of the beam arms of early medieval specimens known to me differs from that of the Czermno find, we cannot rule out this dating and provenance. Thus, this particular fragment certainly is in need of an in-depth analysis for which space is lacking in the present study.

COINS

There are seven coins in our collection (Cat. Nos. 3, 9, 16-19, 25). Since all of them have been published⁴⁷ their discussion here is limited to some general details. Six of them are denarii, one of them an issue of Gordian III struck in the first half of the third century AD (Cat. No. 17). The rest are second-century issues struck in the reign of Trajan (Cat. No. 3), Hadrian (Cat. No. 16) and Marcus Aurelius (three specimens – Cat. Nos. 9, 18, 25 – the first of them for Lucilla). Finally, there one copper alloy coin, its close determination prevented by poor preservation and the lack of metallography analysis. Possibly, this is a *subaeratus*, perhaps from the second century AD.

OTHER, UNDETERMINED

The function of five⁴⁸ copper alloy objects in our collection remains unclear (Cat. Nos. 20, 21; 75-77). Therefore at least some of them may not belong in the Roman Period or the Migration Period at all⁴⁹. One item, a ring fashioned from a wide “strip” of copper alloy sheet (Cat. No. 20), could be a belt fitting. Another object (Cat. No. 75) could be a warped fragment of a key, or of a bracelet. Two outstanding fragments made of thin sheet are covered with a rich ornament (Cat. Nos. 76-77), in one of these specimens formed of the so-called *Wolfszähne* motif (Cat. No. 77), suggesting its Late Roman/Early Migration Period dating. All the same, the function of these two objects remains obscure. They could be fragments of pendants, appliqués or mounts.

CONCLUSION

The collection of metal objects recovered at Czermno and in its environs presented in this text has now confirmed intensive Roman and the Migration Period settlement of this area, not fully appreciated in the past. Most of the finds are identifiable with the Wielbark Culture, a small number presumably belongs to the Przeworsk Culture. A very special group of objects has been attributed to the so-called Post-Wielbark Horizon (following the decline of the Wielbark Culture). They are fully consonant with the as yet hard to define episode of late-Germanic settlement documented previously in the eastern reaches of the Hrubieszów Basin and in the Central Roztocze.

In the light of the huge increase of sources from the Lublin Region, most of them metal-detector finds, the analysis and publication of the collection from Czermno may be treated as yet another proverbial piece of a puzzle. This new evidence can be used to revise the pre-existing understanding of Roman and Migration Period settlement in this part of Poland, prompting future more intensive projects of archaeological excavation.

⁴⁷ The reference literature is provided in the Catalogue.

⁴⁸ The object catalogued as No. 74, described as made of silver (?), was included in the analysis of belt fittings although its alternate interpretation as a fragment of a toiletry spoon cannot be ruled out altogether, in which case it would belong under this heading.

⁴⁹ More detailed information about the possible identification and dating of these objects is given in the Catalogue.

CATALOGUE

An Introduction

The assemblage of Roman and Migration metal objects recovered at Czermno and its vicinity comprises 77 specimens. All are metal detector finds with only a bare provenance (Czermno, its vicinity) and no documented circumstances of discovery. Most of these objects are at now in the Dr. Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski (abbr. in the Catalogue – MT), and in the Institute of Archaeology, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin (abbr. in the Catalogue – IA UMCS). Just a few are held by the Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów (abbr. in the Catalogue – MH) or remain in private hands. Except for a brooch excavated in 1977 on the hillfort at Czermno, and coin finds from several sites in the same locality the objects presented here were never published before, or published only very briefly (Niezabitowska-Wiśniewska 2017; 2021). As such the present study represents a further stage in the scholarly publication of stray finds from the region, ushered in by the publication of Pre-Roman, Roman and Migration Period finds from the Hrubieszów Basin (Niezabitowska-Wiśniewska, Hyrczała, Bartecki [eds.] 2021). Once again we hope to have demonstrated the legitimacy of research projects aimed on restoring antiquities that have no documented circumstances of discovery their rightful place in the study of Later Prehistoric occupation.

*

The Catalogue is divided into six sections where artefacts have been grouped by the site of their discovery, namely: 1) Czermno hillfort, site 1 (Cat. Nos. 1-2); 2) Czermno, site 2 (Cat. No. 3); 3) Czermno, site 25 (Cat. Nos. 4-9); 4) Czermno, site 31 (Cat. Nos. 10-21); 5) unspecified location within the locality Czermno (Cat. Nos. 22-25); 6) vicinity of Czermno (Cat. Nos. 26-77).

Within each groups the finds are listed under the following headings: Jewellery and dress objects (brooches; belt fittings – buckles, strap mounts, other; bracelets, pendants); Weapons (sword scabbard pendant/mount); Useful objects and tools (knives; tweezers; scales); Coins, Other, or undetermined (object with a putative or unspecified function).

*

Where possible, typological details were provided. The following typological classification systems were used:

Brooches	Almgren (1923), <i>e.g.</i> , A.VI/1.172 – A. – Almgren, VI – group number, /1 – series number, 172 – type number, with some extra types: for Group VI, series 1 – Jakubczyk (2014), Andrzejowski (2018 – type <i>Jartypory</i>), Kokowski (1995a), Szter <i>et al.</i> (Szter, Wiśniewska, Woźniak 2018); Group VI, series 2 – Kokowski (1996, 1999), Petruskas (2010); Group VII – Schulte (2011), Gorokhovskiy/Gopkalo (Gorokhovskiy, Gopkalo 2004);
Buckles	Madyda-Legutko (1986)
Pendants	Kokowski (1998);
Strap ends	Madyda-Legutko (2011);
Sword scabbard pendants	Menghin (1983);
Tweezers	Beilke-Voight (1998).
Note:	due to the inconclusive status of Almgren types 161 and 162 brooches (criteria of definition and correct distinction) for specimens of this form I used criteria adopted in my study of the later prehistoric finds from the Hrubieszów Basin and its periphery (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 32).

List of the finds

No. 1. Crossbow brooch with returned foot

- A. Czeremno, site 1;
Research 1977;
- B. Crossbow brooch with returned foot, one-piece, copper alloy;
- C. Crossbow brooch with returned foot, catch is missing. Deformed – reused as a temple ring. Short spring of 5 coils, external chord. Substantial, fairly broad strip bow tapering lightly to the foot; arched, with a flat underside, roughly D-shaped in section; gently profiled lengthwise, with faceted edges (?). Strip foot, much broader in its upper part than the bow, tapering directly to elongated trapeze terminal; gently profiled, with a large metope panel in its upper part decorated with transverse grooves (11?), between 7th and 8th groove, on either edge of the foot (at c. 2/3 of its length), a recessed half-circle. End of foot decorated on either side with six fine incised oblique lines forming a chevron pointing towards the edge. A.VI/1.158. Jakubczyk Variant *Ojców* 3.
dimensions: l. > 8.50 cm.
comments: a brooch originally published, and cited subsequently as found at “Czeremno Kolonia”, or “Kolonia-Czeremno”. Its description given here is based on the drawn reconstruction and details provided in the source publication (Gajewski 1981, Fig. 2). The brooch was excavated in 1977 in NE sector of the hillfort described as *Duże Zamczysko* (site 1) from a cultural layer dating to the 11th-13th c. by the team from Department of Polish Archaeology UMCS in Lublin (now Institute of Archaeology UMCS).
- D. no data;
- E. 1) Gajewski 1981;
2) Kokowski 1991, 160;
3) Niezabitowska-Wiśniewska 2009, 199, Fig. 10: 4;
4) Jakubczyk 2014, 156.
- F. Fig. IV: 1.

No. 2 Belt mount

- A. Czeremno, site 1;
Surface find; research April 2011;
- B. Belt mount with openwork and relief decoration, copper alloy;
- C. Belt mount with openwork and relief decoration; at centre, a raised rectangular panel with three low ribs separated by two narrow grooves, continuing to a plain suspension loop. On either side of central panel is a broad groove, beyond which are two stylised birds' heads (eagles?) shown in profile, beaks turned “inward”, eyes formed by round rivet-heads (four in total), five shanks partly preserved extending to the underside.
dimensions: l. – 244-2.57 cm; w. body – 1.42-1.49 cm, incl. loop – 2.07 cm; th. – ca. 0.14-0.23 cm; max. l. rivets – 0.67 cm;
mentioned in: Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 304. The loop integral with the central panel of the mount was probably used to attach some object worn at the belt;
- D. MT, Inv. No. MT/1835/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 2.

No. 3 Silver coin

- A. Czeremno, site 2;
Research October 2010;
- B. Denarius of Trajan;
- C. Denarius of Trajan (100?), RIC II 38, BMC III 72-75;
weight: 2.43 g.;
- D. MT, Inv. No. MT/5224/N;
- E. Hanejko 2021, 100;
- F. Fig. IV: 3.

No. 4. Prussian series brooch fragment (foot)

- A.** Czeremno, site 25;
Found during metal detector survey made in 2015 by the team of S. Sadowski; not subjected to conservation treatment;
- B.** Prussian series brooch fragment (foot);
- C.** Prussian series brooch fragment (foot), one-piece (?), copper alloy;
Description: substantially deteriorated, with damaged edges and catchplate. Traces of secondary burning. Foot flares towards base, no apparent traces of ornamentation. A.III, series II (B); dimensions: l. – 2.65 cm; w. – 0.65-1.18 cm.
mentioned in: Niezabitowska-Wisniewska 2017, 476 Fig. 1A; 2021, 364 list 2 No. 2.2 (undetermined). Preservation too poor for conclusive typological determination. Probably represents Type A.61;
- D.** IA UMCS;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. IV: 4.

No. 5. Cross bow brooch with high catchplate

- A.** Czeremno, site 25;
Found during metal detector survey made in 2015 by the team of S. Sadowski. Not subjected to conservation treatment, some of these objects are too poorly preserved for a more precise description;
- B.** Cross bow brooch with high catchplate, two-piece, copper alloy;
- C.** Cross bow brooch with high catchplate; spring and pin missing. Traces of secondary burning. Bow expands lightly to the head, two transverse grooves at the base of the head-plate for the axis bar; arched bow has a flat underside, a roughly rectangular section. At the junction of the bow and foot, two barely visible narrow transverse grooves. Short foot with, beyond a single transverse groove, now partly worn away, a small profiled knob. Resembles A.VII/1.193. Schulte A VII 2, Form 3;
dimensions: l. – 3.00 cm; w. bow – 0.36-0.45 cm, foot – 0.24-0.35 cm;
comment: the brooch presumably had an axis bar made of iron, this is suggested by the presence of rust on the head-plate. Particles of calcined bone adhering to the lower part of the bow and catchplate suggest a cremation context;
- D.** IA UMCS;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. IV: 5.

No. 6. Incomplete crossbow brooch with high catchplate

- A.** Czeremno, site 25;
Found during metal detector survey made in 2015 by the team of S. Sadowski. Not subjected to conservation treatment, some of these objects are too poorly preserved for a more precise description;
- B.** Incomplete crossbow brooch with high catchplate, presumably two-piece, made of silver (?);
- C.** Incomplete crossbow brooch with high catchplate; catchplate, and presumably a fragment of foot terminal. Narrow foot decorated in its upper and lower part – at either end of catchplate – with three collars of beaded wire, middle collar raised. Along upper edge of catchplate, on either side, barely visible, fine engraved line (?). A.VII/4.211. Schulte A VII 2, Form 25, Variant a. Gorokhovskiy/Gopkalo series II;
dimensions: preserved l. – 2.60 cm; w. foot (beyond the wire collar) – 0.32-0.36 cm; max. diam. wire collars – 0.82 and 0.89 cm;
comments: presumably, originally there used to be a foot-knob with, possibly, additional wire collars;
- D.** IA UMCS;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. IV: 6.

No. 7. Buckle

- A.** Czermno, site 25;
Found during metal detector survey made in 2015 by the team of S. Sadowski. Not subjected to conservation treatment, some of these objects are too poorly preserved for a more precise description;
- B.** Buckle;
- C.** Buckle, one-piece single-loop; some evidence of secondary burning. Buckle frame oval in plan, with a greatly expanded outer edge, polygonal in section. Pin profiled, with faceted edges and trapezoid panel at the base, decorated with four grooves and, midway on either side, with a small constriction. Rectangular buckle plate slightly damaged, with three rivets for attachment, one retaining a large oval domed head; ornamented with engraved lines along the edge of the upper plate and along the edges of both attachment loops lugs. Similar to Madyda-Legutko H.17;
dimensions: total l. – 4.50 cm; buckle frame – l. – 2.40 cm, w. – 3.30 cm, max. th. – 0.77×0.64 cm; l. of pin – 2.80 cm; buckle plate – l. – 2.50 cm, w. – 2.10 cm;
- D.** IA UMCS;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. IV: 7.

No. 8. Bracelet

- A.** Czermno, site 25;
Found during metal detector survey made in 2015 by the team of S. Sadowski. Not subjected to conservation treatment, some of these objects are too poorly preserved for a more precise description;
- B.** Penannular bracelet;
- C.** Penannular bracelet with expanded terminals; deformed, terminal broken off. Made from a thick rod, mostly oval, in places circular in section. Preserved terminal is visibly expanded, oval in section, without traces of decoration;
dimensions: preserved – *ca.* 5.80×5.00 cm; diam. body (centre) – *ca.* 0.33-0.34 cm, expanded terminal – *ca.* 0.58 cm;
- D.** IA UMCS;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. IV: 8.

No. 9. Silver coin

- A.** Czermno, site 25;
Found during metal detector survey made in 2015 by the team of S. Sadowski. Not subjected to conservation treatment, some of these objects are too poorly preserved for a more precise description;
- B.** Silver coin
- C.** Silver coin, damaged denarius of Marcus Aurelius (for Lucilla – 164-180), Rome, RIC III 789;
dimensions: diam. – 1.60 cm; wt. – 2.00 g.;
- D.** IA UMCS;
- E.** Sadowski, Myzgin 2021, 100, Pl. 14: 4;
- F.** Fig. IV: 9.

No. 10. Crossbow brooch with returned foot

- A.** Czermno, site 31;
Found during metal detector survey made in 2018 by the team of S. Sadowski. Not subjected to conservation treatment, some of these objects are too poorly preserved for a more precise description;
- B.** Crossbow brooch with returned foot, two-piece, copper alloy;
- C.** Crossbow brooch with returned foot, two-piece, copper alloy; complete but heavily deformed, with broken chord. Traces of secondary burning. Long spring of 16 coils (?) set on axis bar with profiled terminals. Narrow, bar-like solid bow, triangular-sectioned in its upper part; profiled,

with rectilinear metope panels in its upper and lower part. Long foot tapering to the terminal; profiled, with a rectangular metope in its upper part; beyond the metope, the foot is triangular in section. Catchplate is flush with the foot, its wire end wound in five (?) coils round the base of the bow. A.VI/1.161-162. Originally likely to represent Kokowski ZG-64; dimensions: preserved l. – 3.20 cm, spring – 4.30 cm, pin (deformed) – 4.20 cm, reconstructed l. – *ca.* 6.60 cm; w. bow – 0.35-0.42 cm, foot – 0.35-0.39 cm; comments: poor preservation of this brooch, especially the presence of coating (fire patina?) on entire surface hinders a closer description. The presence of decoration on the metope panels on the bow and foot cannot be ruled out;

- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 10.

No. 11. Incomplete crossbow brooch

- A. Czeremno, site 31;
Found during metal detector survey made in 2018 by the team of S. Sadowski. Not subjected to conservation treatment, some of these objects are too poorly preserved for a more precise description;
- B. Incomplete crossbow brooch with full catchplate;
- C. Incomplete crossbow brooch with full catchplate, presumably two-piece, copper alloy foot and fragment of catchplate, lower part of bow. Heavily damaged and with evidence of secondary burning, much pitting of the surface. Narrow, roughly rectangular-sectioned, arched bow. Foot presumably expanded to the terminal, now roughly lozengic in outline. A.VI/2; dimensions: l. – 2.30 cm; preserved w. bow – *ca.* 0.20-0.23 cm, foot – 0.50-0.74 cm; comments: too poorly preserved for closer typological determination. Definitely belongs to a group of Late Roman/Early Migration Period crossbow brooches with a full catchplate;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 11.

No. 12. Crossbow brooch

- A. Czeremno, site 31;
Found during metal detector survey made in 2018 by the team of S. Sadowski. Not subjected to conservation treatment, some of these objects are too poorly preserved for a more precise description;
- B. Crossbow brooch, with a high catchplate;
- C. Crossbow brooch, with a high catchplate, two-piece, copper alloy; spring and pin missing; damaged catchplate. Deformed, with minor traces of secondary burning (?). Bow with a flat underside, expanding lightly to the head, on its upper part a small profiled (damaged?) projection which originally possibly secured the external chord, now missing; roughly D-shaped in section (?); gently arched; on upper and lower part of bow, a wire collar, now deformed, no apparent traces of beading. A similar collar at the end of the narrow foot with a small knob terminal. A.VII. Most similar to Gorokhovskiy/Gopkalo series III; dimensions: l. – 4.30 cm; (original) w. bow – 0.36-0.52 cm, foot – 0.17-0.29 cm;0 comments: the twisted bow, deformed wire collars, and shape of the foot-knob suggest that the brooch became flattened/crushed. Its type cannot be identified with any precision;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 12.

No. 13. Belt fitting

- A. Czeremno, site 31;
Found during metal detector survey made in 2018 by the team of S. Sadowski. Not subjected to conservation treatment, some of these objects are too poorly preserved for a more precise description;

- B. Belt fitting;
- C. Belt fitting, copper alloy; damaged, with evidence of secondary burning. The preserved fragment – two thin split attachment plates trapezoid in outline, with two rivets for attachment, placed centrally one above the other. Along side edges of outer plate, heavily worn traces of decoration (?) in the form of a single engraved (?) line. Possible fragment of a strap end; dimensions: preserved l. – 1.80 cm; w. – 0.63-1.00 cm; upper rivet-hole diam. – *ca.* 0.85 cm;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 13.

No. 14. Belt fitting/appliqué

- A. Czeremno, site 31;
Found during metal detector survey made in 2018 by the team of S. Sadowski. Not subjected to conservation treatment, some of these objects are too poorly preserved for a more precise description;
- B. Belt fitting/appliqué;
- C. Belt fitting/appliqué, copper alloy;
broad, short, with a damaged (?), straight upper and rounded lower edge. Single rivet for attachment. Outer surface slightly convex, with gently bevelled lower and side edges. The back surface flat, with recessed rectangular panel in its upper part which stops short of the side edges, extending to approximately 1/3 of mount, as far as the rivet, placed to the side of the longitudinal axis of this object;
dimensions: l. – 1.66 cm; max. w. – 1.58 cm; th. – *ca.* 0.24 cm, recessed area – *ca.* 0.14 cm;
comments: possible alternate, medieval (?), early modern (?) dating;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 14.

No. 15. Sword scabbard pendant/mount

- A. Czeremno, site 31;
Found during metal detector survey made in 2018 by the team of S. Sadowski. Not subjected to conservation treatment, some of these objects are too poorly preserved for a more precise description;
- B. Sword scabbard pendant/mount;
- C. Sword scabbard pendant/mount, copper alloy; nearly rectangular, flat in section, with midway on either side, a large faceted rectangular panel of approximately the same size. Both panels decorated with an engraved transverse line, the smaller panel additionally with very faint oblique incisions (?) placed between the transverse line and edge of panel. At either end of body, two spikes tapering to a point (one slightly damaged). Most similar to Menghin Type *Nydam-Porskaer*;
dimensions: l. – 4.43 cm; w. body at mid-length – 1.18 cm; panels – *ca.* 1.20×0.90 cm and 1.33×1.00 cm;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 15.

No. 16. Silver coin

- A. Czeremno, site 31;
Found during metal detector survey made in 2015 by the team of S. Sadowski;
- B. Silver coin;
- C. Silver coin; denarius of Hadrian (137-138), Rome, RIC II.32 2325;
dimensions: diam. – 1.60 cm; wt. – 2.80 g;
- D. IA UMCS;
- E. Sadowski, Myzgin 2021, 100, Pl. 14: 5;
- F. Fig. IV: 16.

No. 17. Silver coin

- A. Czeremno, site 31;
Found during metal detector survey made in 2015 by the team of S. Sadowski;
- B. Silver coin;
- C. Silver coin; denarius of Gordian III (241-243), Rome, RIC IV 115;
dimensions: diam. – 1.80-2.10 cm; wt. – 2.50 g.;
- D. IA UMCS;
- E. Sadowski, Myzgin 2021, 100, Pl. 14: 6;
- F. Fig. IV: 17.

No. 18. Silver coin

- A. Czeremno, site 31; found during metal detector survey made 2018 by the team of S. Sadowski;
- B. Silver coin;
- C. Silver coin; denarius of Marcus Aurelius (168-169), Rome, RIC III 207;
dimensions: diam. – 1.60-1.80 cm; wt. – 2.90 g.;
- D. IA UMCS;
- E. Sadowski, Myzgin 2021, 100, Pl. 14: 8;
- F. Fig. IV: 18.

No. 19. Copper alloy (?) coin

- A. Czeremno, site 31; found during metal detector survey made in 2018 by the team of S. Sadowski;
- B. Copper alloy (?) coin;
- C. Copper alloy (?) coin; heavily corroded provincial coin made of copper alloy (?); alternately, a *subaeratus*, 2nd c. (?);
dimensions: no data;
- D. IA UMCS;
- E. Sadowski, Myzgin 2021, 100, Pl. 14: 7;
- F. Fig. IV: 19.

No. 20. Unidentified object

- A. Czeremno, site 31;
Found during metal detector survey made in 2018 by the team of S. Sadowski. Not subjected to conservation treatment, some of these objects are too poorly preserved for a more precise description;
- B. Unidentified object, copper alloy;
- C. Unidentified object, copper alloy; evidence of secondary burning (?), badly damaged surface. Cast (?), sub-circular ring fashioned from fairly wide “strip” of metal, roughly lentoid in section. Two (?) rivets for attachment. Belt fitting (?);
dimensions: diam. (outer) – 2.65×2.35 cm; w. “strip” – 0.38-0.43 cm; th. – *ca.* 0.22 cm;
comments: on one (outer?) surface, intermittent shallow recesses, some forming wavy (?) line. Preservation hinders their conclusive identification as remains of ornament;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 20.

No. 21. Unidentified object

- A. Czeremno, site 31;
Found during metal detector survey made in 2018 by the team of S. Sadowski. Not subjected to conservation treatment, some of these objects are too poorly preserved for a more precise description;
- B. Unidentified object, copper alloy;
- C. Unidentified object, copper alloy; oval penannular “loop” of oval-sectioned wire;
dimensions: 3.60×2.20 cm; diam. wire – *ca.* 0.24-0.28 cm;
comments: later, early modern (?) dating of artefact is possible;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 21.

No. 22. Prussian series eye brooch (*Augenfibel*), fragment

- A. Czermino;
Amateur metal detector finds from an unspecified location within the locality Czermino;
- B. Prussian series eye brooch (*Augenfibel*) fragment;
- C. Prussian series eye brooch (*Augenfibel*) fragment, presumably one-piece, copper alloy; foot and lower part of bow. Strip bow with an ornament of two longitudinal furrows filled with transverse incisions, visible only on upper part of preserved fragment, placed to the left of the longitudinal axis of the brooch. Bow passes smoothly to the foot, strongly flared toward damaged terminal. Foot decorated with three pairs of punched dots, or “eyes”, two placed asymmetrically to each other and to the side edges of the foot. Slightly damaged, crudely made catchplate, placed to the side of the longitudinal axis of foot. A.III.61;
dimensions: preserved l. – 4.30 cm; w. bow – 0.90-1.00 cm, max. w. foot – 1.86 cm;
comments: submitted by an anonymous donor. The brooch shows crude craftsmanship. Additionally, nearly the entire surface of bow and foot is marked by diagonal in part intersecting scratches/furrows, probably the result of working/rubbing. Mentioned in: Niezabitowska-Wiśniewska 2017, 476, Fig. 1A; 2021, 363 list 2, No. 2;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 22.

No. 23. Prussian series eye brooch (*Augenfibel*) fragment

- A. Czermino;
Amateur metal detector finds from an unspecified location within the locality Czermino;
- B. Prussian series eye brooch (*Augenfibel*) fragment;
- C. Prussian series eye brooch (*Augenfibel*) fragment, presumably one-piece, copper alloy; fairly broad strip bow with an ornament of two vertical furrows filled with transverse incisions, running at an angle to longitudinal axis of brooch. Upper part of bow with one side cropped and folded into a wide loop/hook, presumably meant to secure external chord, not preserved; no traces of integral spring. A.III, series II (B);
dimensions: preserved l. – 3.00 cm; w. bow – 1.00-1.10 cm;
comments: submitted by anonymous donor; Mentioned in: Niezabitowska-Wiśniewska 2017, 476 Fig. 1A; 2021, 364 list 2, No. 2.1 (Undetermined). Lack of evidence of the presence of an integral spring on upper part of the bow identifies this specimen as an unfinished, failed or made over brooch;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 23.

No. 24. Belt mount

- A. Czermino;
Chance discovery made in 2012 from an unspecified location within the locality Czermino;
- B. Belt mount with openwork and relief decoration;
- C. Belt mount with openwork and relief decoration, made of copper alloy; at centre, a raised rectangular panel, with three low ribs separated by two narrow grooves, continues to an irregular projection – remains of casting jet (?), stub of suspension hook (?). On either side of rectangular panel is a pair of broad grooves with between them a low rib. At either end, two stylised birds’ heads (eagles?) shown in profile, beaks turned “inward”, eyes formed by sub-circular rivet-heads (four in total), shanks not preserved, originally extended to the underside; dimensions: l. – 3.25 cm; w. body – 2.29 cm, incl. projection – 2.80 cm; th. central part – ca. 0.25 cm;
comments: mentioned in: Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 304;
- D. MT, Inv. No. MT/1890/13/A;
- E. Unpublished.
- F. Fig. IV: 24.

No. 25. Silver coin

- A. Czeremno;
Amateur metal detector finds from an unspecified location within the locality Czeremno;
- B. Silver coin;
- C. Silver coin; denarius of Marcus Aurelius (161-162), Rome;
dimensions: no data;
- D. In private hands;
- E. Gładysz-Juścińska 2021a, 101;
- F. –

No. 26. Prussian series eye brooch (*Augenfibel*)

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Prussian series eye brooch (*Augenfibel*);
- C. Prussian series eye brooch (*Augenfibel*), one-piece, copper alloy; pin and a large fragment of spring and foot missing. Surface substantially damaged, traces of secondary burning. Retains incomplete coil of spring made of a wide and flat strip, and a hook to secure the external chord, not preserved. Substantial, high arched short and broad strip bow with an ornament of transverse incisions in between two longitudinal lines, better preserved on upper part of bow. At junction of bow and foot, barely visible transverse moulding/collar. Preserved upper part of foot is approximately the same width as bow. A.III, series II (B), appears most similar to Type A.60;
dimensions: preserved l. – 3.00 cm; w. bow – 0.95-1.00 cm, upper part of foot – 0.94-0.97 cm;
comments: mentioned in: Niezabitowska Wiśniewska 2021, 363 list 2, No. 3 – in a group of brooches described as *A.III.60/61*, *A.III.61* and *specimens classified tentatively to these types* – on the evidence of a photograph, too poor in quality to detect the presence (if any) of a moulding between the foot and bow, a feature that is never seen in Type A.61 brooches;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/13/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 26.

No. 27. Crossbow brooch with returned foot

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Crossbow brooch with returned foot;
- C. Crossbow brooch with returned foot, one-piece, copper alloy; pin and a large fragment of spring and foot missing. A single coil survives of presumably originally a short spring of 4 coils, with an external chord. Narrow arched bow, slightly expanded in its central part, plano-convex (U-shaped) in section with, here and there, barely visible longitudinal profiling. Preserved stub of upper part of foot, plano-convex in section. Probably A.VI/1.158. Most similar to Jakubczyk Variant *Igołomia I*;
dimensions: preserved l. – 4.50 cm; w. bow – 0.48-0.60 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/10/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 27.

No. 28. Crossbow brooch with returned foot

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;

- B. Crossbow brooch with returned foot;
- C. Crossbow brooch with returned foot, one-piece, copper alloy; large fragment of chord, pin and foot missing. Spring of 8 coils, set on an axis bar with gently profiled terminals made of broad strip of sheet (one damaged). Solid low arched bow tapering lightly to the now missing foot, lozengic in section, with upper face decorated throughout its length with lightly oblique, transverse incisions. Broadly represents Type A.VI/1.162. Resembles Kokowski ZM-25. Andrzejowski Type *Jartypory*;
dimensions: preserved l. – 3.60 cm, spring – 2.20 cm; w. bow – 0.37-0.46 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 28.

No. 29. Crossbow brooch with returned foot

- A. Czermno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czermno. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;
- B. Crossbow brooch with returned foot;
- C. Crossbow brooch with returned foot, presumably two-piece, copper alloy; spring, pin, catchplate and upper part of bow missing. Slightly deformed. Solid gently arched narrow bow, central part roughly D-shaped in section; profiled, with an undecorated rectilinear metope in its lower part. On upper face of bow in its upper part, a row of short transverse incisions (three well-visible; three partly eroded, visible only under high magnification). Foot tapers gently to damaged terminal; profiled, with an undecorated rectilinear metope in its upper part; below metope, roughly trapezoid in section. Remains of the end of catchplate in the form of two coils of wire wound round the base of the bow. A.VI/1.162. Decoration of bow as in Kokowski ZM-25 and Andrzejowski Type *Jartypory*;
dimensions: preserved l. – 4.00 cm; w. bow – 0.38-0.44 cm, foot – 0.36-0.39 cm;
comments: cf. Naworol 2020. The fact that this fibula fragment was placed by its finder in a plastic ziploc bag with a brooch spring (VI.33) suggests their association. However, the spring is too chunky to “go together” with the “delicate” bow, therefore unlikely to belong to this particular brooch;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 29.

No. 30. Crossbow brooch with returned foot

- A. Czermno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czermno;
- B. Crossbow brooch with returned foot;
- C. Crossbow brooch with returned foot, two-piece, copper alloy; spring and pin missing. Slightly deformed. Solid narrow, at present arched bow, triangular in section, unprofiled. Long and narrow, gently profiled foot with a barely visible sub-rectangular metope in its upper part. Wire end of catchplate wound in four coils round base of bow. A.VI/1.162. Resembles Kokowski ZM-71/ZG-79;
dimensions: l. – 4.45 cm; w. bow – 0.45-0.47 cm, foot – 0.32-0.36 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 30.

No. 31. Crossbow brooch with returned foot

- A. Czermno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik

(2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;

- B. Crossbow brooch with returned foot;
- C. Crossbow brooch with returned foot, two-piece, copper alloy; spring, pin and catchplate missing. Head plate with the remains of iron axis bar. Solid narrow knee-shaped bow, flat underside, central part roughly D-shaped in section; profiled, with undecorated rectilinear metope panels in its upper and lower part. Long foot tapers to pointed terminal; gently profiled, with a barely visible narrow rectangular metope in its upper part. A.VI/1.161/162. Resembles Kokowski ZG-79;
dimensions: l. – 4.23 cm; w. bow – 0.33 cm, foot – 0.26-0.30 cm;
comments: the shape of the bow and proportions of the brooch suggest this could be a damaged Type A.VI/1.168; however there is no spring to confirm this classification;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 31.

No. 32. Crossbow brooch with returned foot

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Crossbow brooch with returned foot;
- C. Crossbow brooch with returned foot, two-piece, copper alloy; spring and pin missing. Heavily deformed. Narrow strip bow, central part roughly D-shaped in places almost triangular in section; profiled, with metope panels in its upper and lower part. Upper panel irregular, decorated at centre with two engraved transverse lines; lower panel – large, rectangular with two wide transverse grooves. Long foot tapers to pointed terminal; profiled, with large rectilinear metope in its upper part, at the base an ornament of two transverse grooves; below metope, triangular in section. Wire end of catchplate wound in three coils round base of the bow. A.VI/1.161-162. Possibly Kokowski ZG-79;
dimensions: preserved l. – 3.70 cm; w. bow – 0.45-0.47 cm, foot – 0.33-0.47 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 32.

No. 33. Crossbow brooch with returned foot

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Crossbow brooch with returned foot;
- C. Crossbow brooch with returned foot, two-piece, copper alloy; spring, pin and catchplate missing. Head plate retains remains of iron axis bar. Substantial, wide, gently knee-shaped bow tapers lightly to the head, central part of bow D-shaped in section; profiled, with rectilinear metope panels in its upper and lower part. Upper panel very narrow, undecorated; lower panel – large, rectangular, with an engraved X mark between two barely visible engraved transverse lines. Long foot, tapers visibly to the terminal; profiled, with an undecorated very narrow rectangular metope in its upper part; D-shaped in section below the metope. Two coils of wire wound round base of bow – the remains of wire end of catchplate. A.VI/1.161/162. Most similar to Kokowski ZM-103;
dimensions: l. – 5.70 cm; w. bow – 0.56-0.70 cm, foot – 0.42-0.60 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/11/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 33.

No. 34. Crossbow brooch with returned foot

- A.** Czermno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czermno. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;
- B.** Crossbow brooch with returned foot;
- C.** Crossbow brooch with returned foot, two-piece, copper alloy; spring, pin and catchplate missing. Heavily deformed, with damaged surface. Relatively wide and thick strip bow, in central part roughly trapezoid in section; profiled, with large rectilinear metope panels in its upper and lower part, no traces of decoration. Edges of bow between the metopes faceted. Strip foot tapers lightly to damaged terminal; profiled, with undecorated rectangular metope in its upper part; below metope, lightly trapezoid in section. Small constriction at the point of attachment of the now missing catchplate. A.VI/1.161-162. Presumably Kokowski ZM-103; dimensions: preserved l. – 3.48 cm; w. bow – 0.64 cm, foot – 0.48-0.60 cm; comments: *cf.* Naworol 2020. Originally relatively richly profiled, profiling largely abraded;
- D.** IA UMCS;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. IV: 34.

No. 35. Crossbow brooch with returned foot

- A.** Czermno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czermno;
- B.** Crossbow brooch with returned foot;
- C.** Crossbow brooch with returned foot, two-piece, copper alloy; spring and pin missing. Foot deformed; surface substantially damaged. Wide, fairly thick strip bow, central part roughly trapezoid in section, low arched and gently knee-shaped; profiled, with rectilinear metope panels in its upper and lower part. Upper panel narrow, undecorated; lower panel – large, rectangular, with remains of worn ornament of two (?) engraved transverse lines. Edges of bow between metopes faceted. Strip foot tapers to straight terminal; profiled, with a rectilinear metope in its upper part defined by gently filing at the side edges, decorated with single transverse groove. At the end of foot, partly abraded ornament of oblique grooves running from the edges and converging at centre to form an X mark. End of catchplate is a wide strip of lightly hammered wire wound in two coils round base of bow. A.VI/1.161/162. Resembles Kokowski ZM-103; dimensions: l. – 6.30 cm; w. bow – 0.78-0.85 cm, foot – 0.56-0.76 cm;
- D.** MT, Inv. No. MT/1678/6/A;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. IV: 35.

No. 36. Crossbow brooch with returned foot

- A.** Czermno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czermno. The artefacts now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;
- B.** Crossbow brooch with returned foot;
- C.** Crossbow brooch with returned foot, two-piece, copper alloy; spring, pin and catchplate missing. Narrow bow lightly expanded in its upper part, plain, oval in section, asymmetrically arched. Narrow foot, gently profiled, with small poorly marked rectilinear metope panel in its upper part, decorated on either edge with a small recessed half-circle; below metope, D-shaped in section. Wire end of catchplate preserved as four coils of wire wound round base of the bow. A.VI/1.161. Resembles Kokowski ZM-200; dimensions: l. – 5.30 cm; w. bow – 0.34-0.39 cm, foot – 0.26-0.35 cm; comments: *cf.* Naworol 2020;

- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 36.

No. 37. Crossbow brooch with returned foot

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Crossbow brooch with returned foot;
- C. Crossbow brooch with returned foot, two-piece, copper alloy; spring, pin and catchplate missing. Heavily deformed. Relatively broad and flat, knee-shaped strip bow, in central part roughly rectangular in section; gently profiled, with barely visible rectilinear metope panels in its upper and lower part. Both panels set off by gentle profiling of side edges of bow; both with transverse incisions, visible only at great magnification – presumably, the remains of ornament. Strip foot tapers to terminal, with barely visible metope in its upper part, set off similarly as metopes on the bow. No visible constriction between bow and foot for attaching catchplate. A.VI/1.161/162;
dimensions: preserved l. – 3.70 cm; w. bow – 0.60-0.64 cm, foot – 0.34-0.60 cm;
comments: *cf.* Naworol 2020;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/9/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 37.

No. 38. Crossbow brooch with returned foot

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Crossbow brooch with returned foot;
- C. Crossbow brooch with returned foot, two-piece, copper alloy; spring and pin missing; damaged catchplate. Deformed, with heavily damaged surface. Narrow and flat strip bow, in central part mostly sub-rectangular, in places lightly trapezoid in section; gently profiled, with barely identifiable rectilinear metope panels in its upper and lower part. Upper panel decorated with nearly fully abraded engraved X mark; lower panel decorated with engraved shallow transverse lines. Edges of bow between metopes gently faceted. Place for attaching catchplate nearly of same width as bow, set off by gentle filing of upper surface. Strip foot, nearly the same width throughout its length; profiled, with large, undecorated (?) rectangular metope in its upper part; below the metope the foot is roughly trapezoid in section. A.VI/1.161-162;
dimensions: preserved l. – 3.70 cm; w. bow – 0.48 cm, foot – 0.46-0.48 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/8/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 38.

No. 39. Crossbow brooch with returned foot

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czeremno. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;
- B. Crossbow brooch with returned foot;
- C. Crossbow brooch with returned foot, two-piece, copper alloy; spring, pin and a part of foot, including catchplate, missing. Heavily deformed, rounded surface. Narrow bow, slightly expanded in its upper part, D-shaped in section in central part of bow; profiled, with poorly marked undecorated (?) rectilinear metope panels in its upper and lower part. Narrow foot, tapering to damaged terminal; profiled, with rectangular metope with traces of ornament (?) in its upper part. Small constriction for attaching the now lost catchplate. A.VI/1.161-162;

dimensions: preserved l. – 4.30 cm; w. bow – 0.30-0.42 cm, foot – 0.22-0.26 cm;
 comments: *cf.* Naworol 2020. Heavy damage to the surface of this brooch erased the decoration of the metope panels (if there ever was any);

- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 39.

No. 40. Incomplete crossbow brooch (bow)

- A. Czeremno;
 Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Incomplete crossbow brooch (bow), with a returned foot (?);
- C. Incomplete crossbow brooch (bow), with a returned foot (?), two-piece, copper alloy; deformed. Head plate retains remains of iron (?) axis bar. Low, fairly broad strip bow, trapezoid in section in its central part; profiled, with rectilinear metope panels in its upper and lower part. Upper panel undecorated; lower panel – very large, rectangular, in its upper and lower part with an ornament of two engraved transverse lines. Edges of bow between metopes faceted. A small fragment with unsymmetrical constriction at the base of bow identifiable as the place for attaching the now lost catchplate. A.VI/1.161-162;
 dimensions: preserved l. – 3.00 cm; w. bow – 0.62-0.67 cm;
 comments: bows of a similar form appear in some of the crossbow brooches with a full, usually sheet catchplate, as *e.g.*, Type 7 of O.V. Petrauskas. Nevertheless, the constriction at the base of the bow suggests that it belongs to a brooch with a returned foot;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/16/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 40.

No. 41. Incomplete crossbow brooch with returned foot

- A. Czeremno;
 Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Incomplete crossbow brooch with returned foot;
- C. Incomplete crossbow brooch with returned foot, presumably two-piece, copper alloy; lower part of bow and a fragment of foot (catchplate missing). Bow profiled, with a large undecorated rectilinear metope in its lower part. Similar metope on upper part of profiled foot which tapers to a pointed terminal; below the metope, triangular in section. A.VI/1, presumably belongs to the broad group of Type A.161/162 brooches;
 dimensions: preserved l. – 3.00 cm; w. bow – 0.48 cm, foot – 0.30-0.44 cm;
 comments: bows of a similar form appear in some of the crossbow brooches with a full, usually sheet catchplate, as *e.g.*, Type 7 of O.V. Petrauskas. Nevertheless, the constriction at the base of the bow suggests that it belongs to a brooch with a returned foot;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/15/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 41.

No. 42. Incomplete crossbow brooch with returned foot

- A. Czeremno;
 Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Incomplete crossbow brooch with returned foot;
- C. Incomplete crossbow brooch with returned foot, presumably two-piece, copper alloy; heavily deformed and partly melted foot, a fragment of the pin and lower part of the bow – the latter,

narrow, profiled, with a small rectilinear metope in its lower part, decorated with a deep transverse groove and, lower down, on either edge of bow, excised recessed half-circle. Long and narrow foot, profiled, with a rectilinear metope in its upper part, ornamented with two transverse grooves, on either edge between the grooves, a recessed half-circle. Catchplate with fragment of pin now fused with foot; wire end of catchplate preserved as four coils of wire wound tightly round the base of the bow. A.VI/1;

dimensions: preserved l. – 3.00 cm; w. bow – *ca.* 0.38 cm, foot – *ca.* 0.33-0.38 cm;

comments: the melted foot creates an incorrect impression that this is a brooch with a full catchplate. Nevertheless it is more than certain that originally the catchplate was open, and the fibula belongs to a broad group of brooches identified with Type A.161/162 or – assuming the presence of a long, dead spring – Type A.168;

D. MT, Inv. No. MT/1678/18/A;

E. Unpublished;

F. Fig. IV: 42.

No. 43. Incomplete crossbow brooch (bow) with returned foot

A. Czeremno;

Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;

B. Incomplete crossbow brooch (bow) with returned foot;

C. Incomplete crossbow brooch (bow) with returned foot, two-piece, copper alloy; spring, pin and foot missing. Narrow, arched bow, gently profiled lengthwise, with a slightly concave underside, polygonal upper surface; in its upper and lower part, wire collars with almost completely erased beading. Wire end of catchplate preserved as two coils of wire wound round base of the bow. Below the wire coils, damaged collar of beaded wire. A.VI/1.167. Kokowski ZG-149;

dimensions: preserved l. – 3.85 cm; w. bow – 0.43-0.46 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1678/12/A;

E. Unpublished;

F. Fig. IV: 43.

No. 44. Crossbow brooch with returned foot

A. Czeremno;

Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;

B. Crossbow brooch with returned foot;

C. Crossbow brooch with returned foot, two-piece, copper alloy; spring and pin missing. Narrow, high arched bow, slightly expanded in its upper part, plain, plano-convex in section; in its upper and lower part, collars of beaded wire (lower collar damaged). Foot long and narrow, almost the same width throughout its length; unprofiled, plano-convex in section; presumably originally decorated in its upper part with a collar of beaded wire, similar to the collars on the bow. Wire end of catchplate slightly damaged, wound in seven very tight coils round base of the bow. A.VI/1.167. Kokowski ZG-162;

dimensions: l. – 5.70 cm; w. bow – 0.38-0.45 cm, foot – 0.34-0.35 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1678/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. IV: 44.

No. 45. Incomplete crossbow brooch (bow) with returned foot

A. Czeremno;

Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czeremno. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;

- B. Incomplete crossbow brooch (bow) with returned foot;
- C. Incomplete crossbow brooch (bow) with returned foot, two-piece, copper alloy; spring, pin and foot missing. Very small head plate retains remains of iron axis bar. Plain bow, plano-convex in section, arched, on its upper part, a wire collar with residual beading. A.VI/1.167. Kokowski ZG-162;
dimensions: preserved l. – 2.50 cm; w. bow – 0.59-0.64 cm;
comments: *cf.* Naworol 2020;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 45.

No. 46. Incomplete crossbow brooch (spring), presumably with a returned foot

- A. Czermino;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czermino;
- B. Incomplete crossbow brooch (spring), presumably with a returned foot;
- C. Incomplete crossbow brooch (spring), presumably with a returned foot, two-piece, copper alloy; partly burnt, half of brooch spring preserved together with a fragment of a short, internal chord. Originally, so-called “dead” spring, set on an axis bar retaining a terminal made of a fairly broad strip of metal. Preserved number of coils – true spring: 6; extended (dead?) spring: – 10. Very likely represents Type A.VI/1.168;
dimensions: preserved l. – 3.15 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/22/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 46.

No. 47. Crossbow brooch with returned foot

- A. Czermino;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czermino. The artefact now in Rev. St. Staszic Museum in Hrubieszów Museum was donated by an unnamed finder;
- B. Crossbow brooch with returned foot;
- C. Crossbow brooch with returned foot, two-piece, copper alloy; spring, pin and a large fragment of catchplate missing. Heavily damaged. Arched narrow strip bow, rectangular in section, with barely visible profiling (lost to damage?) and rectilinear metope panels in its upper and lower part. Both panels set off at bottom by engraved transverse line and decorated with X mark. Edges of bow between metopes gently faceted. Narrow, profiled foot with barely identifiable metope decorated in its upper part similarly as metopes on bow. End of catchplate is a fairly broad strip of sheet, wrapped almost all around the bow, with short, barely visible transverse incisions on upper face imitating coiled wire. A.VI/1.172. Szter *et al.* Group II;
dimensions: l. – 3.85 cm; w. bow – 0.39-0.42 cm, foot – 0.29-0.36 cm;
- D. MH, Inv. No. MH/A/8817;
- E. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 208 No. 528, Pl. XLVIII: 528;
- F. Fig. IV: 47.

No. 48. Crossbow brooch with returned foot

- A. Czermino;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czermino. The artefact now in Rev. St. Staszic Museum in Hrubieszów Museum was donated by an unnamed finder;
- B. Crossbow brooch with returned foot;
- C. Crossbow brooch with returned foot, two-piece, copper alloy; spring, pin and a large fragment of catchplate missing. Heavily damaged. Strip bow, knee-shaped, rectangular in section, with barely visible (eroded?) profiling, and a rectilinear metope panel in its lower part, decorated

with three transverse grooves. Narrow foot, profiled, with barely visible metope in its upper part decorated similarly as metope on bow. End of catchplate in the form of a strip, almost the same width throughout its length, wrapped round the bow, with a barely visible transverse incision on upper face imitating coiled wire. A.VI/1.172. Szter *et al.* Group II; dimensions: preserved l. – 3.86 cm; w. bow – 0.37-0.42 cm, foot – 0.25-0.41 cm; comments: there may have been one more metope, on upper part of bow; but preservation of this specimen is too poor to confirm this;

- D. MH, Inv. No. MH/A/8818;
- E. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 208 No. 529, Pl. XLVIII: 529;
- F. Fig. IV: 48.

No. 49. Crossbow brooch with returned foot (?)

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Crossbow brooch with returned foot (?);
- C. Crossbow brooch with returned foot (?), two-piece, copper alloy; spring, pin and a large fragment of foot, including catchplate, missing. Surface damaged. Head plate retains the remains of iron (?) axis bar. Very narrow bow tapering to the foot, roughly triangular in section, gently knee-shaped; in its upper part, a raised pseudo-knob projecting from the surface of bow, of same width as bow, flat in side view, roughly trapezoid in section. On the head plate – above pseudo-knob – a distinct curved incision/notch. Preserved upper part of foot has the form of a flat (hammered?) strip, undecorated, separated from bow by a small constriction. A.VI/1 (?); dimensions: preserved l. – 4.40 cm; w. bow – 0.20-0.30 cm, max. l. preserved fragment of foot – 0.26 cm; th. bow at base of pseudo-knob – 0.25 cm; dimensions of pseudo-knob – w. – *ca.* 0.29 cm, H. – 0.46 cm;
comments: it is possible that originally the notch on the head was for securing the external chord, “blocked” by the edge of the pseudo-knob. On the preserved fragment of foot there are no traces whatsoever of catchplate (whether solid, or high), the width and gentle constriction of the foot at the junction with the bow (point of attachment of the now missing catchplate?) suggest that originally the catchplate was open, and the brooch had a returned foot. On these grounds this specimen may be assigned with some reservation to group VI, series 1;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/14/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 49.

No. 50. Crossbow brooch with returned foot

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Crossbow brooch with returned foot;
- C. Crossbow brooch with returned foot, two-piece, cast from copper alloy; spring and pin missing. Surface slightly damaged (rounded). On the head plate, small conical knob. Narrow bow, in central part polygonal in section, knee-shaped; slightly expanded in its upper part, with a distinct undecorated rectilinear panel with flat upper surface and slightly convex side surfaces. On the lower part of bow is a large panel, oval in section, with barely visible transverse grooves, presumably imitating the wire end of catchplate wrapped around bow, set off additionally by flattening the upper surface of bow at its base to form a roughly rectilinear panel. The edges of the bow between this and the upper panel visibly bevelled. Narrow foot with pointed terminal; in its upper part and around 3/4 of its length, two roughly rectilinear panels with vestigial decoration (?), set off by bevelled side edges between the panels and foot terminal. Integral frame-like catchplate. A.VI/1.185;

dimensions: l. – 4.30 cm; w. bow – 0.32-0.46 cm, foot – 0.28-0.36 cm;

comments: mentioned in: Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 370 list 8 No. 1.2. Damage to the surface of the brooch largely erased the details of its profiling, and almost entirely, the details of its ornamentation;

D. MT, Inv. No. MT/1678/5/A;

E. Unpublished;

F. Fig. IV: 50.

No. 51. Incomplete cast crossbow brooch with returned foot

A. Czeremno;

Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czeremno. The artefact now in Rev. St. Staszic Museum in Hrubieszów Museum was donated by an unnamed finder;

B. Incomplete cast crossbow brooch with returned foot, presumably two-piece;

C. Incomplete cast crossbow brooch with returned foot, presumably two-piece, copper alloy; preserved lower part of the bow and foot. Narrow bow, roughly rectangular in section, with a marked, lightly raised unornamented rectilinear panel. Narrow foot with a pointed terminal, with at approximately at 2/3 of its length, a small raised panel, decorated with two transverse incisions. Integral frame-like catchplate. At the junction of the bow and foot, a barely visible rectilinear panel decorated with transverse incisions, presumably imitating coiled wire. A.VI/1.185;

dimensions: preserved l. – 2.50 cm; w. bow – 0.32-0.37 cm, foot – 0.20-0.38 cm;

comments: mentioned in: Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 370 list 8 no. 1.2. Damage to the surface of the brooch largely erased the details of its profiling, and almost entirely, the details of its ornamentation;

D. MH, Inv. No. MH/A/8819;

E. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 208 No. 530, Fig. 44: 530, Pl. XLVIII: 530;

F. Fig. IV: 51.

No. 52. Crossbow brooch, presumably with full catchplate

A. Czeremno;

Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czeremno. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;

B. Crossbow brooch, presumably with full catchplate;

C. Crossbow brooch, presumably with full catchplate, two-piece, copper alloy; spring and pin missing; foot damaged, catchplate missing. Head plate retains remains of iron (?) axis bar. Thick and wide, plain bow tapers towards head, is rectangular in section, in places lightly trapezoid, arched; in lower part, large rectilinear panel: between two pairs of engraved transverse lines, two pairs of punched dots; lower down, where bow passes smoothly to the foot, engraved transverse line, almost fully eroded. Wide and flat foot of mostly the same width throughout. A.VI/2. Petruskas Type 6 or 7;

dimensions: preserved l. – 3.70 cm; w. bow – 0.54-0.68, foot – *ca.* 0.68 cm;

comments: *cf.* Naworol 2020. The presence of a full, sheet catchplate is suggested by a light downturn of surviving edge of foot. However, the damaged condition of this specimen hinders conclusive classification. If the foot was of the same width throughout its length, the brooch would represent Type 6 of O.V. Petruskas. If the foot expanded even a little towards the base, then the brooch would belong under Petruskas Type 7;

D. IA UMCS;

E. Unpublished;

F. Fig. IV: 52.

No. 53. Crossbow brooch, presumably with full catchplate

A. Czeremno;

Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czeremno. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;

- B. Crossbow brooch, presumably with full catchplate;
- C. Crossbow brooch, presumably with full catchplate, two-piece, copper alloy; Pin and foot missing. Slightly deformed. Short spring of 6 coils, set on an axis bar with terminals of lightly hammered wire. Short internal chord. Relatively wide, flat bow, tapering lightly to the now missing foot, flat rectangular in section; unprofiled. Presumably A.VI/2. Resembles Kokowski Type *Hanești*;
dimensions: preserved l. – 3.20 cm; spring – 2.00 cm; w. bow – 0.55-0.60 cm;
comments: *cf.* Naworol 2020;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 53.

No. 54. Incomplete crossbow brooch with full catchplate

- A. Czermnno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czermnno;
- B. Incomplete crossbow brooch with full catchplate;
- C. Incomplete crossbow brooch with full catchplate, presumably two-piece, copper alloy; foot and lower part of bow – cast bow, presumably arched, with flat underside, D-shaped in section. Lozengic foot; along three edges of the foot (including the two lower), barely visible border of short incisions identified tentatively as the remains of a decoration. Resembles A.VI/2.182. Probably Kokowski Group B;
dimensions: preserved l. – 2.80 cm; w. bow – *ca.* 0.55 cm, max. w. foot – 2.05 cm;
comments: *cf.* Naworol 2020;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/20/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 54.

No. 55. Incomplete crossbow brooch with full catchplate

- A. Czermnno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czermnno;
- B. Incomplete crossbow brooch with full catchplate;
- C. Incomplete crossbow brooch with full catchplate, presumably two-piece, copper alloy; foot and lower part of bow. Substantial solid bow, originally arched, D-shaped in section; in its lower part, at junction with the foot, a small triangular flat panel. Higher up, just below the break, another, roughly triangular flat panel positioned on the apex of bow, at this point sub-rectangular in section. Lozengic foot slightly damaged, maximum width at mid-length, no traces of decoration. A.VI/2;
dimensions: preserved l. – 2.80 cm; w. bow – 0.59-0.61 cm, max w. foot – 1.82 cm;
comments: typological position is uncertain. Resembles *Blechfibel* brooches with a half-round head plate and lozengic foot but the shape of the bow is wrong. It is possible however that originally this brooch had a head plate and on these grounds can be assigned to the group of *Schildfibeln* brooches;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/19/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 55.

No. 56. Incomplete crossbow brooch with full catchplate

- A. Czermnno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czermnno;

- B. Incomplete crossbow brooch with full catchplate;
- C. Incomplete crossbow brooch with full catchplate, presumably two-piece, copper alloy; slightly damaged foot and lower part of the bow. Substantial solid bow, originally arched; profiled, with a rectilinear metope panel in its lower part decorated at centre with a single ring-and-dot (“eye”) motif; the part of bow with the metope is rectangular in section, above the metope – triangular-sectioned. Long foot, from approximately 1/3 of its length, with damaged side edges, expands slightly towards the base, roughly elongated trapeze in outline; ornamented with punched ring-and-dot “eye” motifs – a single “eye” at centre of the foot at approximately 1/3 of its length, moving down, two pairs of “eyes” on the edges of foot (the “eye” of the bottom pair now incomplete). Full catchplate of the same length as foot fashioned from a metal strip, open underside. A.VI/2;
dimensions: preserved l. – 3.22 cm; w. bow – 0.47-0.52 cm, foot – 0.70-0.83 cm;
comments: even now that its edges are damaged it is almost certain that originally the foot of this brooch was somewhat wider. While its typological position cannot be specified conclusively, the design, parameters and decoration of this brooch find many analogies in different types of late variants with a full catchplate, for instance, *Bügelknopffibeln*, dated to the late Roman Period/ early Migration Period;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/17/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 56.

No. 57. Incomplete crossbow brooch (spring and pin)

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Incomplete crossbow brooch (spring and pin);
- C. Incomplete crossbow brooch (spring and pin), two-piece, copper alloy; short spring of 6 coils, set on an axis bar with profiled terminals (one preserved, lightly melted). Short, presumably internal chord. Presumably A.VI;
dimensions: preserved l. – 3.15 cm, spring – 1.50 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/21/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 57.

No. 58. Incomplete crossbow (?) brooch (spring)

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czeremno. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;
- B. Incomplete crossbow (?) brooch (spring);
- C. Incomplete crossbow (?) brooch (spring), two-piece, copper alloy; spring of 8 coils (one damaged), set on an axis bar, slightly deformed chord still in place;
dimensions: l. – 2.18 cm; max. diam. of coils – ca. 0.60 cm;
comments: cf. Naworol 2020 and comments in entry on brooch (No. 29);
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 58.

No. 59. Incomplete buckle

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Incomplete buckle;

- C. Incomplete buckle, two-piece, copper alloy; damaged buckle plate, very small fragment of frame and stub of pin; heavily burnt and slightly deformed. Frame originally omega-shaped, rectangular in section, set on a strap bar with profiled terminals. Buckle plate is gently trapezoid, with four rivet-holes spaced along its inner edge. Presumably Madyda-Legutko Group E; closer typological position unclear, possibly similar to E.10 (assuming the reconstruction of the buckle frame is correct); dimensions: l. buckle plate – 2.30 cm, bar – 4.13 cm; w. buckle plate – 3.60-3.85 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/25/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 59.

No. 60. Buckle

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Buckle;
- C. Buckle, single loop, copper alloy; lightly deformed and burnt (?). Frame oval, constriction for attachment of pin, elsewhere of similar thickness; sub-oval, in places, lentoid in section. Pin narrows slightly to a rounded point. Most similar to Madyda-Legutko H.16; dimensions: l. frame – 2.20 cm, pin – 2.60 cm; w. frame – 3.70 cm; max. th. frame – 0.40 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/24/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 60.

No. 61. Strap end (?)

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Strap end (?);
- C. Strap end (?), copper alloy; incomplete. Tapers to now truncated terminal, lentoid in section, attachment end not set off in any way, curved edge, a single rivet-hole. Both sides decorated over almost their entire surface with incised chevrons, very faint in places. Possibly a strap end, Madyda-Legutko Group III. Cannot be ascribed to a specific type; dimensions: preserved l. – 3.70 cm; w. upper end with rivet-hole – 0.70 cm, lower end – 0.49 cm; th. upper end with rivet-hole – 0.53 cm, lower end – 0.24 cm; rivet-hole diam. – ca. 0.15 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/28/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 61.

No. 62. Beak-shaped strap end

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czeremno. The artefact now in Rev. St. Staszic Museum in Hrubieszów Museum was donated by an unnamed finder;
- B. Beak-shaped strap end;
- C. Beak-shaped strap end, copper alloy; substantial; body sub-triangular in section, with a distinct beak-shaped terminal, turned right, divided by a central ridge into three panels; between body and end for attachment, a flat rectangular panel decorated with engraved zigzags. In attachment end gently expanded to upper edge, three rivet-holes arranged in a triangle. On side edges and central ridge, a fine stamped ornament. Madyda-Legutko Group VI, Type 11; dimensions: l. – 5.60 cm; w. – 1.60-2.30 cm;
comments: in 2017 this specimen was returned to the Institute of Archaeology UMCS in Lublin through the agency of dr. hab. Jacek Andrzejowski of the State Archaeological Museum in Warsaw. Before being submitted to the Rev. St. Staszic Museum in Hrubieszów the strap

end was analysed and published (Kisiel *et al.* 2020). The description given here is based on this publication which gave the provenance of the strap end almost every time as “vicinity of Czeremo”. In the present Catalogue we retained this provenance;

- D. MH, Inv. No. MH/A/9897;
- E. 1) Kisiel *et al.* 2020, 82, 83, 282 Fig. 1: a, 2: a;
2) Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 372 list 13: 2.
- F. Fig. IV: 62.

No. 63. Strap end

- A. Czeremo;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czeremo. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;
- B. Strap end;
- C. Strap end, copper alloy; incomplete, damaged upper end, broken off lower end. Surviving fragment is sub-rectangular, flat in section, with two rivet-holes, not preserved, decorated with a stamped ornament arranged in three zones running parallel to side edges. Individual motifs arranged in symmetry to the longitudinal axis. Central row formed by roughly almond-shaped stamps, with on either side, a row of punched circles, some penannular, set between rows of crescentic motifs, in the rows to the left of the circles – down-turned, in the rows to their right – up-turned. On one side edge, a single engraved line (?), now incomplete and very faint. On the back face of the fitting, two shallow horizontal recesses. Possible fragment of a plate mount, Madyda-Legutko Group VI, Type 13;
dimensions: preserved l. – 2.95 cm; w. – 2.20 cm;
comments: *cf.* Naworol 2020. Mentioned in: Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 300-302;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 63.

No. 64. Strap end (?)

- A. Czeremo;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czeremo. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;
- B. Strap end;
- C. Strap end, copper alloy; made of thin sheet, flat, narrow and slender, with at one end, between two horizontal grooves, large round hole (rivet-hole?). In form similar to tongue-shaped strap ends Madyda-Legutko Type VI.12. Waisted approximately at mid-length;
dimensions: l. – 4.74 cm; max. w. – 1.00 cm;
comments: *cf.* Naworol 2020. May have a later dating and/or a different function (pendant?);
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 64.

No. 65. Belt mount

- A. Czeremo;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (from the collection of J. Stopa);
- B. Belt mount;
- C. Belt mount with openwork and relief decoration, copper alloy; at centre, a raised rectangular panel with three low ribs separated by two narrow grooves, on one side with a very small, roughly triangular projection. On either side of rectangular panel is a pair of broad grooves separated by a narrow ridge. At each end, two stylised birds' heads (eagles?) shown in profile,

beaks turned “inward”. eyes formed by round rivet-heads (four in total), with partly preserved shanks extending to the underside;

dimensions: l. – 3.45 cm; w. – 2.33 cm, incl. projection – 2.49 cm; th. – *ca.* 0.19-0.24 cm; max. l. rivets – *ca.* 0.70 cm;

comments: mentioned in: Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 304. Submitted to the Museum in Tomaszów Lubelski from the collection of Janusz Stopa of Krynice;

D. MT, Inv. No. MT/1677/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. IV: 65.

No. 66. Axe-shaped pendant

A. Czeremno;

Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;

B. Axe-shaped pendant;

C. Axe-shaped pendant, copper alloy; narrow loop for suspension now incomplete. Flat, visibly asymmetrical body, slightly curved blade. Most similar to Kokowski Type 6;

dimensions: preserved l. – 1.90 cm; max. W. – 1.54 cm;

comments: no evidence of damage or fracture apparent on the body of this specimen suggests casual workmanship. An alternate explanation is that originally the pendant had a different shape, became damaged, and was given its present appearance;

D. MT, Inv. No. MT/1678/30/A;

E. Unpublished;

F. Fig. IV: 66.

No. 67. Penannular bracelet

A. Czeremno;

Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czeremno. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;

B. Penannular bracelet;

C. Penannular bracelet, silver; small fragment of a thick and wide rod, sub-triangular in section, expanding slightly to a damaged terminal. Possible fragment of a solid bracelet;

dimensions: preserved l. – 3.00 cm; w. – 0.81-0.91 cm; th. – 0.50-0.54 cm; reconstructed diam. (outer) – *ca.* 7.50 cm;

comments: *cf.* Naworol 2020;

D. IA UMCS;

E. Unpublished;

F. Fig. IV: 67.

No. 68. Bracelet (?)

A. Czeremno;

Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czeremno. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;

B. Bracelet (?);

C. Bracelet (?), copper alloy; made of a thick, oval-sectioned rod, with a short, slightly flattened section. Possible solid bracelet, preserved c. 1/4;

dimensions: preserved l. – 5.25 cm; diam. rod – 0.51-0.60 cm, reconstructed diam. of bracelet – *ca.* 6.60-7.00 cm;

comments: *cf.* Naworol 2020. May have a different function and dating;

D. IA UMCS;

E. Unpublished;

F. Fig. IV: 68.

No. 69. Tweezers

- A. Czermno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czermno. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;
- B. Tweezers;
- C. Tweezers, copper alloy; slightly deformed (flattened) with minor pitting of surface. Made from a single strip of copper alloy, with arms flaring gradually to squared terminals (one of them slightly damaged). Resembles Beilke-Voight Type I miniature tweezers;
dimensions: l. – 4.80 cm; max. w. – 1.05 cm;
comments: *cf.* Naworol 2020;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 69.

No. 70. Tweezers

- A. Czermno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czermno;
- B. Tweezers;
- C. Tweezers, copper alloy; slightly deformed (bent out of shape), one terminal broken off. Long and slender, made of fairly thick strip of sheet, with a carefully made loop. Between loop and approximately mid-length, arms very narrow after which they expand imperceptibly towards terminals, D-shaped in section; lower down the sheet becomes thinner, hammered down, flaring gently towards squared terminals. Resembles Beilke-Voight Type I miniature tweezers;
dimensions: l. – 5.80 cm; max. w. – 0.74 cm;
comments: *cf.* Naworol 2020;
- D. MT, Inv. No. MT/1678/26/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 70.

No. 71. Iron knife

- A. Czermno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czermno. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;
- B. Iron knife;
- C. Iron knife; slightly damaged. Knife with flat, offset tang, terminal bent out of shape, small hole at c. 1/3 of original length;
dimensions: preserved l. – 12.40 cm;
comments: *cf.* Naworol 2020. A later, early medieval dating of this artefact is possible;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 71.

No. 72. Iron knife

- A. Czermno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czermno. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;
- B. Iron knife;
- C. Iron knife; end of blade broken off. Tang offset on one side, rectangular in section;
dimensions: preserved l. – 10.00 cm;
comments: *cf.* Naworol 2020. A later, early medieval dating of this artefact is possible;
- D. IA UMCS;

E. Unpublished;

F. Fig. IV: 72.

No. 73. Scales

A. Czeremno;

Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;

B. Scales;

C. Scales, fragment, copper alloy; fragment of a substantial beam, presumably of from a balance. Polygonal in section, the beam expands slightly towards truncated inner end decorated (marked?) on one of its wider (upper?) sides with oblique incisions, now faint; on the opposite side of beam terminal, similar, oblique “scratches” in an irregular arrangement, visible only under high magnification. The beam terminal is offset, profiled, in two parts; “inner” part rectilinear in shape and section, with deep, broad oblique incisions – each roughly lozengic in outline, cutting the edge between adjacent flat panels; “outer” part slightly expanded in side view, waisted in plan, rectangular in section, continues to a roughly triangular terminal, with a large punched hole to suspend the weighing pan; dimensions: preserved l. – 6.73 cm; dimensions of damaged end of beam – 0.51×0.64 cm, “inner” segment of beam end, max. – 0.70×0.75 cm, outermost segment – 0.75×0.37 cm; comments: *cf.* Naworol 2020. A later, early medieval dating of this artefact is possible;

D. MT, Inv. No. MT/1678/29/A;

E. Unpublished;

F. Fig. IV: 73.

No. 74. Incomplete object

A. Czeremno;

Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czeremno. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;

B. Incomplete object, made of silver (?);

C. Incomplete object, made of silver (?); a fragment of a silver (?) bar, up to c. 3/4 of its length roughly trapezoid in section, with evidently waisted central part, lower part – flared and flat continues to a rounded terminal. Possibly the shank and terminal of a strap end (?) or a fragment of a toiletry spoon (?); dimensions: preserved l. – 3.58 cm; w. 0.34-0.59 cm; th. shank – 0.22-0.27 cm, terminal – 0.15 cm;

comments: *cf.* Naworol 2020. The object is presumably made of silver, but this can be confirmed only after conservation treatment. If this is an incomplete strap end, its type remains obscure, although it appears to resemble most strap ends Madyda-Legutko Group III, Type 4 – except that they have even more marked disc terminals. If this is a fragment of a toiletry spoon, the profiling of its expanded terminal should be somewhat different;

D. IA UMCS;

E. Unpublished;

F. Fig. IV: 74.

No. 75. Incomplete object

A. Czeremno;

Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czeremno. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;

B. Incomplete object, copper alloy;

C. Incomplete object, copper alloy; a thick rod, straight and flattened for c. 3/4 of its length, roughly rectangular in section (without clearly marked edges), tapers gradually to a bent and damaged oval-sectioned terminal. Possible fragment of a heavily deformed key, or bracelet (?);

dimensions: preserved l. – 6.00 cm; dimensions of flattened portion, max. – 0.72×0.48 cm; diam. of damaged end – *ca.* 0.48 cm;

comments: *cf.* Naworol 2020. If this object is a fragment of a key, the flattened part could be the stem, the bow broken off, the bent end – the remains of a heavily deformed bit. Except that the latter should be bent much more strongly, and apparently, in a different direction. Furthermore, there is no clear evidence of truncation of the end of the “stem”. Or this could be a fragment of a solid bracelet with a thickened terminal, now completely bent out of shape into a straight rod;

- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 75.

No. 76. Incomplete object

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity, presumably in the vicinity of Czeremno. The artefact now in the Institute of Archaeology was donated by an unnamed finder;
- B. Incomplete object, copper alloy;
- C. Incomplete object, copper alloy; a flat strip, elongated trapeze in outline, both terminals (?) damaged, ornamented over its entire surface with fine, closely spaced stamped, sub-rectangular and trapezoidal motifs, most of them arranged in pairs of rows – along the longer edges of the strip, and diagonally at its centre, forming the motif of a triangle (originally possibly a zigzag line). In the triangular spaces between rows of stamping are “sun” motifs (three on the surviving fragment), formed by stamping around a circular centre, the stamps slightly longer and less regular than those forming the rows. Original shape and function of the object cannot be specified – possibly a fragment of a pendant or appliqué;
dimensions: preserved l. – 2.65 cm; w. – 0.77-0.99 cm; th. – *ca.* 0.07 cm;
comments: neither the function nor the original size and shape of this object are clear, but very likely both its ends are now missing. A later (post-medieval?) dating is possible, but nevertheless far from likely;
- D. IA UMCS;
- E. Unpublished;
- F. Fig. IV: 76.

No. 77. Incomplete object

- A. Czeremno;
Find with no precise location deriving from metal detecting activity. The object now held by the Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski was submitted by A. Troncik (2011), who recovered them from a group of private metal detector users active in the vicinity of Czeremno;
- B. Incomplete object, copper alloy;
- C. Incomplete object, copper alloy; a flat strip, elongated trapeze in outline, folded at c. 1/4 of its length. Near the edge of the narrower, folded end is a small (punched?) hole. The entire outer surface decorated with *Wolfzähne* motif arranged into two rows, at an angle to the longer edges of the strip forming roughly a zigzag. Original shape and function of the object cannot be specified – possibly a fragment of a pendant, appliqué or mount;
dimensions: preserved l. – 3.55 cm, reconstructed (when unfolded) – *ca.* 5.45 cm; w. – 0.78-1.08 cm; th. – *ca.* 0.08 cm;
comments: neither the function nor the original size and shape of this object are clear, but it is probably safe to assume that the missing end was the wider end. The small hole was probably punched/drilled from the underside, this is suggested by a minor thickening along its edge on the upper face (slightly folded out). Right next to the hole, which is slightly off centre, on the outer face of the strip is a small, oval dimple – possibly the trace of a failed/aborted attempt to punch a hole. The purpose of the hole is unclear – rivet-hole (?), hole for suspension (?) moreover, it is unclear whether the hole had something to do with the

object's original function, or is a later addition, made when the object was made over and given a new use;

D. MT, Inv. No. MT/1678/31/A;

E. Unpublished;

F. Fig. IV: 77.

BARBARA NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA

KOLEKCJA ZABYTKÓW METALOWYCH Z OKRESÓW RZYMSKIEGO I WĘDRÓWEK LUDÓW

WPROWADZENIE

Fakt, że każde źródło archeologiczne jest ważne i może zmienić obraz postrzegania sytuacji kulturowej na danym obszarze, nie podlega najmniejszej dyskusji. Dotyczy to również znalezisk luźnych, co dobitnie udowodniła już publikacja kolekcji zabytków ze zbiorów Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, pochodzących głównie ze wschodniej części Kotliny Hrubieszowskiej oraz w mniejszym stopniu z Grzędy Horodelskiej i Działów Grabowieckich (Niezabitowska-Wiśniewska *et al.* [red.] 2021). Nie mniej ważne znaczenie naukowe ma także kolekcja zabytków metalowych z Czerмна i okolic tej miejscowości, szczególnie, że nie prowadzono tam badań wykopaliskowych ukierunkowanych na rozpoznanie sytuacji kulturowej w okresach rzymskim i wędrowek ludów. Pamiętać należy jednak, że takowe były prowadzone w miejscowościach położonych w niedalekiej odległości od Czerмна. Na uwagę zasługują przede wszystkim badania w Swaryczowie (Sadowski 2007, 155 i n., Fot. 5-6, 12, 16-17; 2008; 2021), Tyszowcach (Buszewicz 1986, 1987; Kuśnierz 1987; Kokowski 1991, 166) czy Perespie (Kłosińska, Piotrowski 2005; por. Łuczkiwicz 2006; Gładysz-Juścińska 2021b). Samo Czerмна położone jest w zachodniej części Kotliny Hrubieszowskiej, a region ten obfituje w bardzo liczne znaleziska luźne, w większości pozyskane przez detektorystów i wyraźne grupujące się w dolinie Sieniochy¹ i w środkowym odcinku doliny Huczwy. Tym samym obecność zabytków z okresów rzymskiego i wędrowek ludów w Czerмnie nie dziwi, a ich opracowanie i analiza uzupełniają obraz osadnictwa ze schyłku starożytności tak w Kotlinie Hrubieszowskiej, jak i w całej wschodniej Lubelszczyźnie.

Jedynymi „mankamentami” w odniesieniu do kolekcji zabytków z Czerмна i okolic tej miejscowości jest brak znajomości dokładnego miejsca i tym samym kontekstu odkrycia większości z nich. Ponadto stan zachowania znacznej części okazów jest bardzo zły lub fragmentaryczny, co niekiedy utrudnia precyzyjną analizę. W związku z ograniczeniami wynikającymi z charakteru niniejszego opracowania, w poniższej

¹ Badania w dolinie Sieniochy prowadzone były pod kierunkiem dr. Sylwestra Sadowskiego, początkowo w ramach projektu *Badania nad strukturą osadniczą doliny rzeki Sieniochy w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, zrealizowanego w 2008 roku ze środków finansowych Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach programu *Dziedzictwo kulturowe – Ochrona zabytków archeologicznych*. W latach 2013-2018 dr S. Sadowski kierował badaniami powierzchniowymi z użyciem wykrywaczy metalu, realizowanymi i finansowanymi przez Instytut Archeologii UMCS w Lublinie (por. Banasiewicz-Szykuła *et al.* 2015, 13; 2016, 11 i n.; 2017, 13; 2018, 12; Gołub *et al.* 2019, 13). W trakcie tych badań odkryte zostały także zabytki ze stanowisk 25 i 31 w Czerмnie, ujęte w katalogu niniejszego opracowania. Dwa z nich (nr kat. 6-7) pokazane zostały na posterze: Sylwester Sadowski, Robert Parol, Jacek Chwałuk, Sławomir Chwałuk, *Wyniki najnowszych badań powierzchniowych z użyciem wykrywaczy metalu prowadzonych w dolinie Sieniochy i górnym dorzeczu Łabuńki latach 2015-2017*, zaprezentowanym w ramach XXXIV Konferencji *Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2017*, która odbyła się w Lublinie w dniach 26-27 kwietnia 2018 r. (program konferencji – zob. <https://phavi.umcs.pl/at/attachments/2018/0415/174455-programxxxivkonferencji-lublin.pdf> [data dostępu: 11.11.2023]).

analizie zawarłam jedynie najważniejsze informacje, w wielu wypadkach odsyłając czytelnika do opracowania zabytków ze zbiorów Muzeum w Hrubieszowie (Niezabitowska-Wiśniewska 2021), często tych samych lub zbliżonych typów co okazy z kolekcji z Czeremna i okolic.

Kolekcja zabytków metalowych z Czeremna i okolic tej miejscowości liczy 77 okazów. Dominują w niej ozdoby i części stroju, a wśród nich zapinki lub ich fragmenty (łącznie 42); dalej elementy pasa (13), w tym sprzączki (3) i okucia (10) oraz bransolety (3) i wisiorki (1). Do elementów uzbrojenia zaliczyć można jedynie pojedynczą zawieszkę/okucie pochwy miecza. Nielicznie reprezentowane są także przedmioty codziennego użytku i narzędzia – noże (2), szczypczyki (2) oraz fragment wagi (1). W kolekcji znajduje się też siedem monet oraz pięć przedmiotów o funkcji trudnej do określenia.

OZDOBY I CZĘŚCI STROJU

Zapinki

Zapinki z Czeremna i okolic tej miejscowości reprezentują trzy grupy w klasyfikacji Oscara Almgrena (1923) – III, VI i VII, przy czym najliczniejsze są okazy grupy VI (Tabela 1).

Grupa III

W kolekcji znajdują się cztery zapinki oczkowate, wszystkie serii pruskiej. Jedna z nich zbliżona jest do typu A.60 (nr kat. 26), także jedna do typu A.61 (nr kat. 22). Pozostałych dwóch (nr kat. 4 i 23), ze względu na stan zachowania, nie sposób pewnie przyporządkować do konkretnego typu, choć z dużym prawdopodobieństwem pierwotnie reprezentowały ostatni z nich. Tym samym zapinki oczkowate z Czeremna i okolic doskonale wpisują się w zarejestrowany we wschodniej Lubelszczyźnie fakt dominacji typów A.60 i A.61 (por. Niezabitowska 2005; Niezabitowska-Wiśniewska 2009a; 2017, 487 i n., Ryc. 1A; 2021, 228-232). Te z kolei w strefie wschodnioprzeworskiej i na wschodzie Lubelszczyzny – w odróżnieniu od innych typów zapinek oczkowatych serii pruskiej, najczęściej uznawanych za wyznacznik stadium B_{2a} (Liana 1970, 442; Godłowski 1974, 23 i n.; 1985, 52 i n.; Andrzejowski, Cieśliński 2007, 282 i n.) – mogły przeżywać się jeszcze w stadium B_{2b} i być może nawet w fazie B₂/C₁ (np. Andrzejowski 2001, 61 i n.). W dalszym ciągu jednak w odniesieniu do ostatniego z obszarów nie wiemy, z którą jednostką kulturową należy je łączyć. Zapewne część z nich (większość?) dowodzi obecności kultury przeworskiej. Część – szczególnie ze wschodnich krańców Lubelszczyzny – być może wiązać należałoby z osadnictwem postzarubinieckim (por. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 228-230).

Obecność w omawianym zbiorze fragmentu niestarannie wykonanej zapinki, bez śladów wyprowadzenia sprężyny z górnej części kabłąka (nr kat. 23), może natomiast świadczyć, że jest to okaz niedokończony, lub – z nieco większym prawdopodobieństwem – nieudany lub przerobiony. To z kolei – w zależności, którą z powyższych opcji uznamy za bardziej prawdopodobną – pośrednio może dowodzić istnienia lokalnej produkcji zapinek oczkowatych, lub też „deficytu” tego typu części stroju, wymuszającego naprawę lub podjęcie próby ich przerobienia. Ostatnie mogło także wiązać się ze zmianą funkcji przedmiotu.

Grupa VI

Zapinki reprezentujące grupę VI w klasyfikacji Oscara Almgrena (1923), jak już wspomniano, stanowią najliczniejszy zbiór zabytków w całej kolekcji. Łącznie jest ich 33, przy czym 27 zaliczyć można do serii pierwszej, 6 – do serii drugiej tej grupy. Powszechność występowania zapinek grupy VI obserwowana jest na całej Lubelszczyźnie, choć zdecydowanie liczniej odnotowywane są one we wschodniej części tego regionu, co jednak może mieć związek ze stanem badań². Sama obecność niezwykle licznych okazów tak sklasyfikowanych zapinek ma bezpośredni związek ze stabilizacją osadnictwa w tej części ziem polskich, odnotowywanego od stadium C_{1b} i związanego z „zadomowieniem” się ludności kultury wielbarskiej i grupy masłomeckiej, przybyłej na obszary Lubelszczyzny w fazie B₂/C₁-C_{1a} (por. np. Kokowski 1988; 1991, 187-190; 1995a, 34-42; Niezabitowska-Wiśniewska 2018, 628 [tam dalsza literatura]).

² Zapinki VI grupy Almgrena w ostatnich latach coraz liczniej odkrywano także w zachodniej i północnej części Lubelszczyzny, co ewidentnie dowodzi znacznie większego niż dotąd zakładano zainteresowania tymi obszarami ludności kultury wielbarskiej. Większość z nich zostanie wkrótce opracowana i opublikowana przez Martę Stasiak-Cyran, a zapinki z Krasienina Kolonii, pow. lubelski przez autorkę niniejszego opracowania (por. też Bienia 2018; Niezabitowska-Wiśniewska 2016).

Seria I

Wśród zapinek pierwszej serii VI grupy uwagę zwracają dwa jednodzielne okazy typu A.158 (nr kat. 1 i 27), oba wykonane ze stopu miedzi. Ten typ zapinek – w ujęciu almgrenowskim – śmiało uznać można za najbardziej długotrwały. Zapinki A.158 pojawiają się w stadium C_{1a} i występują aż do wczesnych faz okresu wędrówek ludów (Godłowski, Szadkowska 1972, 103; Godłowski 1977, 25-27; Jakubczyk 2004, 144-146, Ryc. 4 [tam dalsza literatura]). Według Kazimierza Godłowskiego dla ich późniejszych wariantów charakterystyczne są duże rozmiary i taśmowata forma kabłąka (Godłowski 1977, 26 i n.).

W oparciu o klasyfikację fibul A.158 z kultury przeworskiej, opracowaną przez Ireneusza Jakubczyka (2014), możliwe jest podjęcie próby zawężenia datowania zapinek z kolekcji. Jedna z nich (nr kat. 27) najbliższa wydaje się być do wariantu *Igołomia 1*. W kulturze przeworskiej tak sklasyfikowane zapinki datowane są na stadium C_{1a}, choć mogą występować także nieco później (Jakubczyk 2014, 122 i n., Ryc. 4: 4). Drugi okaz z kolekcji (nr kat. 1) odnieść można do wariantu *Ojców 3*. Pamiętać należy jednak, że we wczesnym średniowieczu został on przerobiony na kabłączek skroniowy i wszystkie dotychczasowe analizy bazują na opisie oraz rekonstrukcji rysunkowej pierwotnego wyglądu zapinki, zamieszczonych w pracy Leszka Gajewskiego (1981). Nie negując ich wiarygodności, należy brać pod uwagę możliwość pewnej subiektywności wspomnianej rekonstrukcji. W kulturze przeworskiej zapinki wariantu *Ojców 3* występują w kontekście materiałów ze schyłku okresu rzymskiego/początku okresu wędrówek ludów (Jakubczyk 2014, 133 i n., Ryc. 4: 29).

Obie zapinki A.158 z prezentowanej kolekcji – ze względu na specyfikę osadnictwa w późnym okresie rzymskim we wschodniej części Lubelszczyzny i nawet pomimo analogii na obszarze kultury przeworskiej – z dość dużym prawdopodobieństwem łączyć należy z kulturą wielbarską³, choć w wypadku okazu zbliżonego do wariantu *Igołomia 1* nie można jednoznacznie wykluczyć jego przeworskiej proveniencji⁴. Przyjmując taką możliwość zapinka ta dokumentowałaby schyłkowy etap funkcjonowania kultury przeworskiej w tej części ziem polskich (por. Kokowski 2019, 132, Tabl. 1, 141, Ryc. 5).

Czternaście zapinek pierwszej serii VI grupy, w generaliach odpowiada typom A.161 lub A.162. W literaturze od wielu lat wybrzmiewa dyskusja na temat podstaw poprawnego rozdzielania zapinek reprezentujących każdy z nich (np. Nowakowski 2001, 132 i n.; Mączyńska 2009, 81-84; Olędzki, Ziętek 2014, 2017; Jakubczyk, Strobin 2016, 155-159). Ze względu na brak zgody w tej kwestii, w niniejszym artykule postanowiłam zastosować kryteria i sposób opisu wypracowany na potrzeby opracowania kolekcji zabytków ze wschodniej części Kotliny Hrubieszowskiej i jej obrzeży. Zabieg ten zasadnym czynią zarówno bliskość okolic Czeremna do wspomnianego obszaru, jak i zbliżony schemat rozwoju osadnictwa w okresie rzymskim w obu tych rejonach. Wspomniany sposób opisu przedstawia się następująco: A.161 – zapinki z gładkim, kolankowato wygiętym kabłąkiem; A.162 – zapinki z łukowato wygiętym kabłąkiem, zarówno gładkim, jak i profilowanym, z fasetowanymi krawędziami; A.161/162 – zapinki z kolankowato lub trójkątnie wygiętym kabłąkiem, ale profilowane, z fasetowanymi krawędziami; A.161-162 – zapinki obecnie silnie odkształcone, co uniemożliwia wskazanie pierwotnego kształtu wysklepienia kabłąka (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 32, 246, 250). Ponownie chcę też podkreślić, że nie jest to nowy podział zapinek dotąd łączonych z typem A.161 lub A.162, a jedynie próba uporządkowania tej niezwykle

³ W tym kontekście swoistym wyjątkiem jest zapinka wariantu *Ojców 3* z osady kultury przeworskiej w Nieszawie Kolonii, w zachodniej części Lubelszczyzny, datowana na fazy C₃-D₁ (Stasiak-Cyran 2016, 29, 75, Tabl. LXXVIII: 1). W wypadku tego stanowiska dysponujemy jednak dowodami na powrót ludności kultury przeworskiej – zapewne z południa, wzdłuż Wisły – u schyłku okresu rzymskiego (Stasiak-Cyran 2016, 83-84; por. Niezabitowska-Wiśniewska 2018, 628-630 [tam dalsza literatura]).

⁴ Podejmując próby powiązania zabytków luźnych z kulturą przeworską lub wielbarską, niezwykle ostrożnie traktować musimy kryterium surowcowe. Do niedawna uważano, że żelazne zapinki kuszowate znane z obszaru ziem polskich, w tym typu A.158, charakterystyczne są głównie dla kultury przeworskiej. W tym kontekście zazwyczaj też cytowano pracę Kazimierza Godłowskiego z 1977 r. (Godłowski 1977, 25-28), chociaż dotyczy ona materiałów „tylko” z Górnego Śląska (por. też Nowakowski 2001, 132 i n., 140 i n.). Obecnie zapinki kuszowate z tego surowca coraz liczniej spotykane są także na stanowiskach wielbarskich. Doskonałym przykładem może być duża seria okazów żelaznych typu A.158 z osady w Lipiankach (Jakubczyk, Strobin 2016, 152-155, Tabl. III: 714/1, IV: 1-3, V: 4-6), czy blisko 300 żelaznych fibul z tzw. kolekcji ulowskiej, w tym też typu A.158 (większość niepublikowana; por. np. Niezabitowska-Wiśniewska 2009b, Ryc. 16). Pomijając rozważania oscylujące wokół kontaktów interkulturowych mogących przyczynić się do takiego stanu rzeczy (np. Gładysz 1998; Jakubczyk, Strobin 2016, 163-165), fakty te ewidentnie dowodzą, że powszechnie powielana teza o marginalnym udziale zabytków żelaznych w inwentarzach kultury wielbarskiej ma zastosowanie tylko do cementaryszk, a udział procentowy przedmiotów żelaznych na coraz częściej badanych osadach jest bardzo duży. W kulturze przeworskiej natomiast, zapinki ze stopu miedzi, w tym A.158, występują znacznie częściej niż przyjęło się uważać. Ponadto kwestie preferencji w wyborze surowców do produkcji ozdób i elementów stroju powinny być rozpatrywane regionalnie, w obrębie każdej z kultur (por. Jakubczyk 2014, 115-117).

urozmaiconej i licznej grupy znalezisk. Ponadto zapinki typów A.161 i A.162 – w almgrenowskim ujęciu – były modyfikowane lokalnie, o czym świadczy ogromny wachlarz ich wzorów. Stąd też, moim zdaniem, poza wskazaniem nielicznych „wzorów interregionalnych”, wypracowanie ogólnego schematu ich podziału jest w zasadzie niemożliwe. Z tych samych powodów niektóre z okazów z kolekcji dodatkowo odniosłam do klasyfikacji zapinek grupy masłomęckiej autorstwa Andrzeja Kokowskiego (1995a), co z kolei pozwala niekiedy na podjęcie próby zawężenia ich datowania.

Wśród „wzorów interregionalnych” wymienić można typ *Jartypory* wydzielony przez Jacka Andrzejowskiego (2018), znajdujący swoje odpowiedniki także we wzorze ZM-25 według Andrzeja Kokowskiego (1995a) i w generaliach odpowiadający typowi A.162. Do typu *Jartypory* pewnie zaliczyć można jedną z zapinek z kolekcji (nr kat. 28), nawet pomimo fragmentarycznego stanu jej zachowania. Kolejna (nr kat. 29), ma niezdobione pola metopowe w dolnej części kabłąka⁵ i górnej części nóżki, które stosunkowo rzadko – szczególnie w wypadku kabłąka – występują na „klasycznych” zapinkach typu *Jartypory*. Z typem tym łączy ją jednak obecność i sposób wykonania szczątkowo zachowanego zdobienia na grzbiecie kabłąka, w jego górnej części. Być może mamy więc do czynienia z lokalną modyfikacją zapinek typu *Jartypory* lub „zaadoptowaniem” charakterystycznego dla nich sposobu zdobienia.

Zapinki typu *Jartypory* datowane są głównie na stadium C_{1a}, znacznie rzadziej występując w zespołach ze stadium C_{1b}. Charakterystyczny dla nich motyw zdobniczy pojawia się jednak nieco wcześniej – w fazach B₂ i B₂/C₁-C_{1a}, występując na zapinkach innych grup, ale też na przedmiotach innych kategorii (Andrzejowski 2018, 102, 109 i n.). Zapinki typu *Jartypory* uznać należy też za typowe dla kultury wielbarskiej. Poza jej obszarem – na terytoriach kultur przeworskiej i bogaczewskiej – występują sporadycznie, przy czym egzemplarze znane z pierwszej z nich uznaje się za import z obszaru kultury wielbarskiej. Nieco różniące się okazy z kultury bogaczewskiej mogły być wytwarzane lokalnie, podobnie jak nieliczne zapinki z kultury kijowskiej, kręgu kultur nadłabskich, czy też znalezione w Skandynawii, na terytorium Dacji oraz w zespołach sarmackich z Wielkiej Niziny Węgierskiej. Nie można jednak wykluczyć, że część z nich również mogła powstać na wzorcach wielbarskich (Andrzejowski 2018, 110-113). W tym kontekście powróć jeszcze do pewnej odmienności jednej z zapinek z kolekcji (nr kat. 29) od „klasycznych” okazów typu *Jartypory*, tyżającej się także zapinki ze stanowiska 1C w Gródku (Niezabitowska-Wisniewska 2021, 46 nr 25, 258, Tabl. IV: 25). Brak „pełnego dopasowania” tych zapinek do omawianego typu pośrednio może wskazywać na jego lokalne modyfikacje, ze względu na niewystarczający stan badań jeszcze trudno uchwytne.

Zapinki typu *Jartypory* i zbliżone z okolic Czerwna doskonale wpisują się w skupienie tak sklasyfikowanych zabytków odnotowane w pasie rozciągającym się od Kotliny Hrubieszowskiej na wschodzie, po Padół Zamojski na zachodzie, dokumentując jednocześnie wczesną fazę osadnictwa kultury wielbarskiej/grupy masłomęckiej⁶.

Znacznie trudniejsze do analizy są pozostałe zapinki opisane jako typ A.161 (1 egzemplarz), A.162 (1 egzemplarz), A.161/162 (4 egzemplarze) oraz A.161-162 (6 egzemplarzy), w tym szczególnie ostatnie z nich, bardzo silnie odkształcone⁷. Pomimo pewnych ograniczeń wynikających głównie ze stanu zachowania, jak już wspomniałam, podjęłam próbę powiązania niektórych z nich z klasyfikacją fibul grupy masłomęckiej autorstwa Andrzeja Kokowskiego (1995a). Posunięcie to „usprawiedliwia” bliskość tej jednostki kulturowej i to w każdym z możliwych aspektów – odległościowym, tradycji kulturowej i kierunków rozwoju osadnictwa kultury wielbarskiej, nierozzerwalnie powiązanych także z ukształtowaniem terenu. Dwie zapinki zbliżone są do wzoru ZG-79 (A.161/162 – nr kat. 31; A.161-162 – nr kat. 32); jedna do wzorów ZM-71/ZG-79 (A.162 – nr kat. 30⁸); trzy do wzoru ZM-103 (A.161/162 –

⁵ Górna część kabłąka nie zachowała się.

⁶ Zapinki typu *Jartypory* na wymienionych obszarach znane są z następujących stanowisk: pow. hrubieszowski, stanowiska grupy masłomęckiej – Gródek, stan. 1C i Masłomęcz, stan. 15; pow. zamojski, stanowiska kultury wielbarskiej – Pniówek, Swaryczów; pow. tomaszowski, stanowisko kultury wielbarskiej – Zamłynie (Andrzejowski 2018, 118 nr 12, 119 nr 22, 28, 34, 40 [tam dalsza literatura]).

⁷ Podkreślić należy jednak, że odkształcenie kabłąków, choć niekiedy w zasadzie niezauważalne, najprawdopodobniej w mniejszym lub większym stopniu dotyczy wszystkich zapinek typów A.161, A.162 i A.161/162, szczególnie pozbawionych sprężyn i igieł. Fakt ten może rzutować na subiektywność określenia stopnia wygięcia ich kabłąków.

⁸ Zapinki odpowiadające tym wzorom mają kolankowato wygięty kabłąk. Okaz z kolekcji jest nieznacznie odkształcony, a jego kabłąk – przynajmniej obecnie – łukowato wygięty, stąd też opisany został jako typ A.162.

nr kat. 33, 35; A.161-162 – nr kat. 34) oraz pojedyncze do wzorów ZM-200 (A.161 – nr kat. 36⁹) i ZG-64 (A.161-162 – nr kat. 10). Pozostałe cztery (A.161/162 – nr kat. 37; A.161-162 – nr kat. 38, 39, 40) wydają się nie znajdować odpowiednika w tej klasyfikacji¹⁰.

Zapinki typów A.161 i A.162 – w almgrenowskim ujęciu, tutaj określone jako A.161, A.162, A.161/162 i A.161-162 – z całą pewnością uznać można za najpowszechniejsze w późnym okresie rzymskim w europejskim *Barbaricum*. Jednocześnie są to typy najbardziej lokalnie zróżnicowane, co z kolei przekłada się na problemy związane z ich precyzyjnym datowaniem, którego też nie ułatwia luźny charakter dużej części tych zapinek. Problem nie znika, nawet po ograniczeniu rozważań chronologicznych jedynie do kultury wielbarskiej, z którą łączyć należy wszystkie okazy z kolekcji. Według Kazimierza Godłowskiego w zespołach kultury wielbarskiej zapinki wymienionych typów występują od stadium C_{1a} do fazy C₂, przy czym w ostatniej z nich są najpowszechniejsze (Godłowski 1974, 29, 39; 1994, 487). Niektóre ich wzory mogły występować jeszcze w fazie C₃-D₁, co dotyczy również pozostałych kultur kręgu gockiego – czerniachowskiej i Sântana de Mureș (por. Mączyńska 2009, 81-84). Podobne ramy chronologiczne wynikają z datowania wzorów zapinek grupy masłomeckiej, reprezentowanych w katalogu. Większość z nich najliczniej występuje w fazie C₂, w tym wzory ZM-200 i ZG-79, czy też bogato profilowany wzór ZM-103 (Kokowski 1995a, 43). Niektóre zapinki A.161/162 i A.161-162, z reguły o szerokich, taśmowatych oraz profilowanych kabłąkach i nóżkach, w tym nawiązujące wyglądem do wspomnianego już wzoru ZM-103, mogły występować także w fazie C₃ (por. Gładysz, Kokowski 2002, 283-284; por. Mączyńska 2019, 55). „Późne” warianty zapinek reprezentuje również wzór ZG-64, typowy dla fazy G rozwoju grupy masłomeckiej, synchronizowanej z fazą C₃/D₁ (Kokowski 1995a, 31, 33).

Trzy zapinki pierwszej serii VI grupy z okolic Czerwna mają nałożone na kabłąki i nóżki (o ile te się zachowały) pierścienie z perełkowanego drutu, w większości silnie „wytarte” (nr kat. 43, 44, 45). Pozwala to zaliczyć je do typu A.167, choć podobne zdobienie występuje też niekiedy na innych zapinkach VI grupy i na okazach grupy VII, do czego jeszcze powrócę. Niestety stan zachowania zapinek z kolekcji uniemożliwia zastosowanie podziału typu A.167, zaproponowanego przez Jacka Andrzejowskiego i Aleksandrę Żórawską dla fibul z obrębu kultury wielbarskiej (Andrzejowski, Żórawska 2002, 42 i n.). Można jedynie stwierdzić, że ozdobione są pojedynczymi pierścieniami z drutu, co odpowiada wariantowi „a”. Pozwala też na uznanie sposobu zdobienia tych zapinek za niezbyt rozbudowany, co z kolei znajduje odzwierciedlenie w większości okazów tego typu znanych z kultury wielbarskiej (por. Andrzejowski, Żórawska 2002, 42 i n.; Andrzejowski, Cieśliński 2007, 305-307, Ryc. 27). Zdecydowanie też odróżnia je od bogato zdobionych fibul bałtyjskich, często wielokrotnymi lub spiętrzonymi pierścieniami (por. Okulicz 1973, 422; Khomiakova 2012; Homjakova 2020).

Zapinki A.167 z okolic Czerwna znajdują też doskonałe odzwierciedlenie w dwóch wzorach zdobionych pierścieniami z drutu, charakterystycznych dla grupy masłomeckiej – ZG-149 (nr kat. 43) i ZG-162 (nr kat. 44, 45; por. Kokowski 1995a, 13). Jednocześnie warta odnotowania jest bardzo duża popularność wymienionych wzorów nie tylko w grupie masłomeckiej, ale też w strefie osadnictwa wielbarskiego tak w Kotlinie Hrubieszowskiej, jak i w Padole Zamojskiej (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 260-262 [tam wcześniejsza literatura]). Obecnie tworzą one zbiór co najmniej 50 zapinek, niestety spoza grupy masłomeckiej w większości niepublikowanych. Tym samym już na obecnym etapie zaryzykować można stwierdzenie o powstaniu w tej części Lubelszczyzny specyficznych, oszczędnie zdobionych i przede wszystkim „powtarzalnych” wzorów zapinek A.167. Najprawdopodobniej też powstały one w obrębie grupy masłomeckiej, następnie rozprzestrzeniając się na sąsiadujące z nią obszary.

Datowanie zapinek zdobionych pierścieniami z drutu i zbliżonych do typu A.167, nieco różni się w poszczególnych kulturach, także kręgu gockiego. Prawdopodobnie najwcześniejsze takie okazy w kulturze wielbarskiej mogły pojawić się już w stadium C_{1a} (Andrzejowski, Żórawska 2002, 43 [tam wcześniejsza literatura]). Okres ich największej popularności przypada jednak na fazy C_{1b}-C₂ (Godłowski 1974, 39, Ryc. II: 5; 1985, 89). Podobnie – na stadia C_{1b} i C_{2a} – datowane jest masowe występowanie zapinek tego typu w grupie masłomeckiej (Kokowski 1995a, 39; 1997, 683, 698). Zapinki zbliżone do A.167, najpóźniej i jednocześnie

⁹ „Klasyczne” zapinki tego wzoru mają silnie przegięty kabłąk, w odróżnieniu od kabłąka okazu z kolekcji, który opisać można jako niesymetrycznie łukowato wygięty. Pozostałe jego cechy pozwalają jednak dość pewnie przyporządkować go do wzoru ZM-200.

¹⁰ Choć może to wynikać ze stanu ich zachowania, w tym znacznego odkształcenia.

najmniej licznie pojawiają się w kulturze czerniachowskiej. Aleksander S. Milaszewskij datuje je od fazy C₂ po fazę C₃-D₁ (Milaševskij 2015, 237-240, Ryc. 6; 2020, 410-412, Ryc. 9).

W analizowanym zbiorze znajduje się także fragment sprężyny zapinki (nr kat. 46), pierwotnie dłuższej, tzw. martwej, osadzonej na osi zabezpieczonej nakładką ze stosunkowo szerokiej taśmy. Z dość dużym prawdopodobieństwem jest to pozostałość zapinki A.168¹¹. W kulturze wielbarskiej występują one zdecydowanie mniej licznie od masowo produkowanych zapinek typów A.161 i A.162, przy czym najczęściej odnotowywane są w strefie A i nieco rzadziej w strefie D osadnictwa wielbarskiego oraz w grupie masłomęckiej. W kulturze wielbarskiej pojawiają się w stadium C_{1b}, ale w większości datowane są na fazę C₂, najczęściej na jej młodszy odcinek. Podobną metrykę – faza C₂, z naciskiem na jej młodsze stadium – mają zapinki z grupy masłomęckiej. Być może pojedyncze okazy A.168 z obszaru ziem polskich można wiązać także z fazą C₃ (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 262-264 [tam wcześniejsza literatura]).

Zapinki A.168 niewątpliwie jednak największą popularnością cieszyły się w kulturach czerniachowskiej i Sântana de Mureș, w których uznawane są za jeden z przewodnich typów dla stadium C_{2b} i fazy C₃ (Gorohovskij 1988, 43 i n., Ryc. 19, 42, 57; Kokowski 1995a, 45; Mączyńska 2009, 89-90). W tym kontekście nie można zapominać, że w przedłużone, „martwe” sprężyny zaopatrywano także zapinki innych typów znane z tych dwóch kultur. Za przykład mogą posłużyć chociażby tzw. fibule wojskowe drugiej serii VI grupy, ostatnio szczegółowo opracowane przez Olega V. Petrauskasa (2010)¹² oraz część zapinek pochodnych od typu A.181¹³ (Niezabitowska 2007, 648 i n.; Niezabitowska-Wiśniewska 2008, 73 [tam dalsza literatura]), czy też zbliżonych do A.172¹⁴. Wszystkie z wymienionych typów znane są także ze wschodniej Lubelszczyzny¹⁵. Niestety większość zapinek „o konotacjach czerniachowskich” pochodzących z tego obszaru pozbawiona jest sprężyn, co jednak nie wyklucza, że pierwotnie przynajmniej część z nich była przedłużona. Tym samym w wypadku sprężyny z kolekcji należy zachować dalece posuniętą ostrożność w łączeniu jej z typem A.168. Taka automatyczność byłaby usprawiedliwiona w innych rejonach ziem polskich, ale już nie na Lubelszczyźnie.

Z okolic Czeremna pochodzą także dwie zapinki reprezentujące typ A.172 (nr kat. 47 i 48), charakteryzujący się obecnością blaszkowatego zaczepu pochewki. W klasyfikacji okazów tego typu z obrębu kultury wielbarskiej i zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego autorstwa Izabeli Szter, Agaty Wiśniewskiej i Marcina Woźniaka (2018), można odnieść je do grupy II.

O zapinkach A.172 napisano dotąd bardzo wiele (np. Kokowski 1995a, 48 i n., 272 i n. mapa 37; Schuster 2001; Niezabitowska 2007, 644-646; Szter *et al.* 2018; Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 266-270, 368-370 lista 7), a okazy z analizowanej kolekcji zostały już opublikowane (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 208 nr 528, 529, Tabl. XLVIII: 528-529). Stąd też ograniczę się tutaj jedynie do podania podstawowych informacji odnośnie zapinek tego typu.

Zapinki A.172 typowe są dla kultury wielbarskiej. Porównywalnie licznie występują także w kulturach czerniachowskiej i Sântana de Mureș; znacznie rzadziej lub sporadycznie w pozostałych kulturach środkowo- i północnoeuropejskiego *Barbaricum*. Pomimo bardzo dużego obszaru występowania, ich genezę łączyć należy z kulturą wielbarską. Najstarsze datowane są na fazę C₂, najprawdopodobniej jej schyłkowe stadium. Masowo występują jednak w fazach C₃, C₃-D i D (por. Schuster 2001, 88 i n.; Szter, Wiśniewska, Woźniak 2018, 173-176). W wypadku Lubelszczyzny, a w szczególności grupy masłomęckiej, w której wydzielone zostały we wzór ZG-28, uznać należy je za wyznacznik fazy C₃ (Kokowski 1995a, 14,

¹¹ W kolekcji znajduje się także zapinka bez zachowanej sprężyny, opisana jako A.161/162, jednocześnie zbliżona do wzoru ZG-79 w podziale A. Kokowskiego (nr kat. 31). Jej proporcje i ukształtowanie kabłąka pozwalają zakładać, że być może jest to uszkodzony okaz typu A.168. Wspomniany brak sprężyny uniemożliwia jednak pewne stwierdzenie tego faktu. Przykład ten uzmysławia też możliwość istnienia przekłamań – zapewne dość częstych, choć niezamierzonych – oraz subiektywności niektórych określeń typologicznych bazujących na fragmentarycznie zachowanych zabytkach.

¹² Przedłużone sprężyny występują na niektórych okazach niemal każdego z typów zapinek z pełną pochewką wydzielonych przez Olega V. Petrauskasa (np. część okazów typów 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7). Dodatkowo niektóre mają podwójne cięciwy, co także jest jedną z cech charakterystycznych dla zapinek kultury czerniachowskiej (por. Petrauskas 2010, Ryc. 3: 1, 2; 5: 1; 6: 2, 4; 8: 2; 9: 9, 12, 13; 11: 5-6; 12: 3-4, 6-7, 22, 25).

¹³ O „klasycznych” zapinkach A.181 czytaj w: Schuster 1998; Mączyńska 2005; 2009, 84-88, Ryc. 32-33. O okazach z grupy masłomęckiej – patrz Kokowski 1995a, 14, 43, Ryc. 59.

¹⁴ Ograniczę się tutaj do podania tylko kilku przykładów z długiej listy zapinek zbliżonych do A.172, zaopatrzonych w długie, „martwe” sprężyny. Pochodzą one m.in. z następujących stanowisk: Berežanka (Ukraina; Voljaniuk 1974, 74 i n., Ryc. 5: 3); Hanești (Rumunia; Zaharia *et al.* 1993, 152, Ryc. 6: A/6); Mihălășeni (Rumunia; Liviu-Șovan 2005, 131 i n., 134, Tabl. 246: 1-2; 251: C/1, 2).

¹⁵ Ostatnio Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 260, 262-264, 278-282. Zapinki z przedłużonymi sprężynami i podwójnymi cięciwami zbliżone do typu A.181 znane są także z Ułowa (Niezabitowska 2007, 648 i n. Ryc. 11: 1, 2; Niezabitowska-Wiśniewska 2008, 73, Ryc. 3: 1-2).

48-49; por. też Mączyńska 2019, 50, 55, Ryc. 6: 3), choć nie można wykluczyć, że część z nich przeżywała się także we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów. Ostatnio, Magdalena Mączyńska uznała zapinki A.172 za wyznacznik fazy C₃ także w kulturze wielbarskiej, podkreślając, że szczytowy okres ich użytkowania przypadał między rokiem 310 a 370 (Mączyńska 2019, 55). W kulturze czerniachowskiej zapinki te również umieszczone są wśród wyznaczników fazy C₃ (Gorohovskij 1988, 44, Ryc. 41), choć z reguły badacze tej kultury traktują blaszkowaty zaczep pochewki jako cechę drugorzędną. W kulturze tej zapinki A.172 mogły też przeżywać się nieco dłużej niż w kulturze wielbarskiej (por. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 268).

W katalogu znajdują się dwie zapinki A.185 (nr kat. 50 i 51) z ramową konstrukcją odlanej w całości pochewki, nóżki i kabłąka, w tym jedna zachowana fragmentarycznie i już publikowana (nr kat. 51; Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 208 nr 530, Ryc. 44: 530, Tabl. XLVIII: 530). Ten niezbyt licznie występujący typ łączy w sobie cechy obu serii zapinek VI grupy. Ich sposób wykonania typowy jest dla okazów drugiej serii VI grupy. Ramowa pochewka nawiązuje natomiast do zapinek z podwiniętą nóżką, w tym głównie z blaszkowatym zaczepem typu A.172, choć mapy jego rozprzestrzenienia jedynie częściowo „pokrywają się” z zasięgiem występowania okazów A.185. To z kolei nie pozwala na pewne potwierdzenie hipotezy o uznaniu tych ostatnich za kolejne ogniwo rozwoju zapinek A.172 (por. Schuster 2001, 85-88, 94 i n.). Ukształtowanie dolnej części kabłąków niektórych zapinek A.185 – z poprzecznym karbowaniem imitującym zwoje drutu – nawiązuje też do drucikowatego zaczepu pochewki znanego z wielu typów fibul, w tym A.161 i A.162. Jedna z zapinek z okolic Czermna ma również niewielki guzek na główce. Cecha ta charakterystyczna jest dla późnych zapinek kuszowatych różnych typów.

Największa liczba zapinek A.185 znana jest z terenu Pomorza. Na ziemiach polskich występują głównie w grupie dębczyńskiej i kulturze wielbarskiej, przy czym w pierwszej z nich stosunkowo częściej (Machajewski 1992, 23 i n.¹⁶; Schuster 2001, 87 Ryc. 3, 98 lista 1). Coraz liczniej pojawiają się także na terenie południowo-wschodniej Lubelszczyzny (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 270, 370 lista 8¹⁷).

Zapinki A.185 najczęściej datowane są na fazy C₂-C₃ (lub C₂-D; por. Schuster 2001, 87-88). W grupie dębczyńskiej uznane zostały za wyznacznik starszej fazy (podfazy Ib) jej rozwoju, którą można zsynchronizować z fazą C₂ i częściowo fazą C₃ (Machajewski 1992, 158, 165). W kulturze wielbarskiej zapinki te – podobnie jak okazy A.172 – znalazły się wśród wyznaczników fazy C₃ (Mączyńska 2019, 55, Ryc. 6: 7).

Trzy fragmentarycznie zachowane zapinki (nr kat. 41, 42 i 49) jedynie ogólnie odnieść można do pierwszej serii VI grupy, bez możliwości wskazania konkretnego typu. Najprawdopodobniej mieszczą się w szerokiej gamie fibul A.161 i A.162. Nieco zagadkowy jest jedynie okaz z pseudoguzkiem w górnej części kabłąka i z uszkodzoną nóżką, zapewne niegdyś podwiniętą (nr kat. 49). Odtworzenie jego pierwotnego wyglądu, a tym samym przyporządkowanie typologiczne, uniemożliwia znaczny stopień zniszczenia, w tym przede wszystkim zaoblenie wszystkich zachowanych powierzchni.

Seria 2

Jak już wspomniano, serię drugą VI grupy zapinek reprezentuje 6 okazów, niestety zachowanych fragmentarycznie. Wśród nich jest rombowa nóżka z niewielkim odcinkiem dolnej części kabłąka (nr kat. 54), którą najprawdopodobniej zaliczyć można do typu A.182. W klasyfikacji tzw. fibul blaszanych z półokrągłą płytką na główce i rombową nóżką autorstwa Andrzeja Kokowskiego, prawdopodobnie odpowiada ona zapinkom grupy B (Kokowski 1996).

Zapinki z półokrągłą płytką na główce i rombową nóżką zdecydowanie najliczniej występują w kulturach czerniachowskiej i Sântana de Mureș (por. np. Gavrituhin 2002; Bażan 2011a, 62-94; 2011b, 62-99; 2012, 100-115; Gopkalo 2016; 2018¹⁸). Na terenie ziem polskich odkrywano je sporadycznie, przy czym największe ich skupisko odnotowano w Kotlinie Hrubieszowskiej i na jej obrzeżach (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 272-276, 370 lista 10). Większość z odkrytych tam zapinek łączyć należy z najpóźniejszym etapem rozwoju grupy masłomeckiej (por. np. Gładysz, Kokowski 2002, 284, Tabl. VI: 6, 10-12; Niezabitowska-Wiśniewska 2009b, 197, 200, 203, Ryc. 5: 8-12; 24: 6).

¹⁶ Tam jako odmiana A zapinek z pełną pochewką.

¹⁷ Tworząc tę listę przeoczyłam okaz ze stanowiska 15 w Masłomęczu, pow. hrubieszowski, znaleziony w warstwie z zabytkami na powierzchni cmentarzyska grupy masłomeckiej (Kokowski 1991, Ryc. 93: 3).

¹⁸ Zobacz też: Gauß 2009, w tym mapy 1, 4-8.

Andrzej Kokowski zapinki grupy B datuje na fazę C_3 . Nieco wcześniej – w stadium C_{2b} – pojawiają się jedynie okazy grupy A w jego klasyfikacji. Ramy chronologiczne występowania zapinek pozostałych grup zawrzeć można od fazy C_3 do D_1 (Kokowski 1996, 160).

Pozostałe zapinki drugiej serii VI grupy nie znajdują dokładnych odpowiedników w klasyfikacji Oscara Almgrena. Jedną z nich (nr kat. 52) pewnie odnieść można do klasyfikacji Olega V. Petrauskasa (2010) tzw. fibul wojskowych kultury czerniachowskiej, przy czym uszkodzenie nóżki tej zapinki nie pozwala pewnie połączyć jej z konkretnym typem. Może reprezentować typ 6 – przy założeniu równej szerokości nóżki na całej długości – lub typ 7, jeśli przyjmiemy, że nóżka, chociaż nieznacznie rozszerzała się ku końcowi. Być może do klasyfikacji tej odnieść można także silnie zniszczony fragment zapinki o numerze katalogowym 11, z nóżką prawdopodobnie rozszerzająca się ku końcowi, obecnie w zarysie w przybliżeniu rombowa. Stan zachowania uniemożliwia jednak pewną rekonstrukcję jej pierwotnego kształtu.

Metryka typu 6 zapinek z pełną pochewką określona została przez Olega V. Petrauskasa na fazy C_3 i D_1 . Typ 7 uznaje on za charakterystyczny dla fazy D_1 , przy czym dopuszcza możliwość pojawienia się tak sklasyfikowanych zapinek już w fazie C_3 (Petrauskas 2010, 197 i n.). Obecność w okolicach Czeramna zapinek znajdujących dokładne odpowiedniki w kulturze czerniachowskiej doskonale wpisuje się w odnotowywany w ostatnich latach ogromny przyrost zabytków o takiej proveniencji na obszarze Lubelszczyzny, głównie wschodniej (por. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 278-282).

Z dużym prawdopodobieństwem jedną z zapinek z okolic Czeramna (nr kat. 53) uznać można za zbliżoną do typu *Hănești*, nawet pomimo braku zachowanej nóżki¹⁹ (Kokowski 1999). Te niezwykle proste w wykonaniu zapinki znane są głównie z obszarów kultury Sântana de Mureș i z zachodniej części kultury czerniachowskiej. Na obszarze Lubelszczyzny trzy takie okazy wystąpiły w zespołach grobowych grupy masłomęckiej (Gródek, stan. 1C, grób 165; Masłomęcz, stan. 15, grób 476 – 2 egzemplarze); kolejne dwa znalezione zostały luźno w okolicach Kosmowa, pow. hrubieszowski (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 154 nr 385, 386; 282, Ryc. 57, Tabl. XXXIV: 385-386).

Andrzej Kokowski metrykę zapinek typu *Hănești*, pochodzących ze znanych mu, dobrze datowanych zespołów grobowych, określił na fazę C_3/D_1 . Zaznaczył jednak, że mogły występować w znacznie dłuższym przedziale czasowym – od fazy C_3 do D_2 (Kokowski 1999, 124). Możliwość wykorzystywania omawianych zapinek także w fazie D_2 , potwierdzona została między innymi dzięki odkryciu w Juskowie tak datowanego grobu wojownika, w którego wyposażeniu znalazła się także żelazna zapinka zbliżona do typu *Hănești* (Dyrda *et al.* 2014, 120 i n., 128, Ryc. 10: 3; 11: 1).

Na szczególną uwagę zasługują dwie, niestety fragmentarycznie zachowane zapinki drugiej serii VI grupy z okolic Czeramna, obie nieznające dokładnych odpowiedników w klasyfikacji Oscara Almgrena. Jedna z nich (nr kat. 55) ma rombowa, płaską nóżkę, z największą szerokością w około połowie długości, co znajduje liczne analogie wśród zapinek z pełną pochewką, najczęściej blaszkowatą, w tym ujętych w typach 4 i głównie 8 w klasyfikacji Olega V. Petrauskasa (2010) oraz wśród niektórych okazów tzw. fibul blaszanych (por. Kokowski 1996, Ryc. 2, 4). Z ostatnimi łączy ją także masywny, łukowato wygięty i w przekroju półokrągły kabłąk. Niemniej jednak takie jego cechy jak obecność dwóch niewielkich i płaskich pól, w zarysie w przybliżeniu trójkątnych, w dolnej części i na szczycie kabłąka²⁰, nie znajdują analogii w żadnym ze wspomnianych typów zapinek. Podobnie uformowane, płaskie i w zachowanej części w zarysie trójkątne pola na szczytach kabłąków, występują na zapinkach z Gródka, stan. 6 (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 66 nr 116; 276, Ryc. 50, Tabl. XIII: 116) oraz z Rębowa (Woźniak 2019, 247 i n., Ryc. 2: 2). Obie przywołane zapinki nie mają jednak zachowanych dolnych części kabłąków i nóżek. W górnych częściach ich kabłąków znajdują się natomiast płaskie pola metopowe, a na główkach duże, rombowa płytki. Ostatnie znajdują swoje odpowiedniki w wariantach 3 i typu 2 w klasyfikacji Olega V. Petrauskasa i Ewgenija V. Sinicy tzw. *Schildfibeln* (Petrauskas, Sinica 2010, 137, 139, Tabl. 2, Ryc. 2: 6). Pomimo braku możliwości pewnego powiązania zapinki z kolekcji

¹⁹ Brak nóżki uniemożliwia też odniesienie tej zapinki do klasyfikacji Olega V. Petrauskasa (2010), mieszczącej także okazy przez Andrzeja Kokowskiego (1999) wydzielone w typ *Hănești*.

²⁰ Pole znajdujące się pierwotnie na szczycie łukowato wygiętego i wysoko wysklepionego kabłąka zachowane jest fragmentarycznie. Zapewne w całości miało ono kształt zbliżony do rombownego. Podobnie uformowane kabłąki charakterystyczne są także dla zapinek drugiej serii VI grupy wariantów *Skorbicze*, *Gródek* i *Nowy Targ*, wydzielonych przez Jacka Andrzejewskiego, Radosława Prochowicza i Tomasza Rakowskiego (2008). Te jednak na szczytach kabłąków mają mniej lub bardziej wyodrębnione i niekiedy zdobione tarczki, a nie płaskie pola. Pozostałe ich cechy również zdecydowanie odróżniają je od zapinki z okolic Czeramna.

z okazami z Gródka i Rębowa, bardzo prawdopodobnym wydaje się, że pierwotnie także ona mogła być zaopatrzona w płytkę na główce. I na odwrót – zapinki z Gródka i Rębowa pierwotnie mogły mieć rombownate nóżki²¹. Tym samym, i z pewną dozą ostrożności, być może kompilując zachowane części wymienionych zapinek, w efekcie końcowym uzyskamy możliwy, przybliżony wygląd każdej z nich. Za poprawnością takiej rekonstrukcji przemawiają też zapinki odkryte przez detektorystów w zachodniej Ukrainie, łączące wszystkie wymienione cechy okazów z Czeremna, Gródka i Rębowa (por. Bażan 2011b, 68 i n., Ryc. 6-4-19, 6-4-20, 6-4-22; 2012, 126 i n., Ryc. 7-6-16).

Zestawiając ze sobą datowanie wszystkich typów zapinek²² wymienionych w kontekście „zagadkowej” zapinki z Czeremna, wbrew pozorom stosunkowo łatwo można podać przybliżoną metrykę ostatniej z nich. Zapewne najwcześniej należy datować ją na fazę C₃, choć bardziej prawdopodobna wydaje się być wczesna faza okresu wędrówek ludów.

Kolejna z „nietypowych”, fragmentarycznie zachowanych zapinek z okolic Czeremna (nr kat. 56) ma długą nóżkę z pełną pochewką o długości równej długości nóżki, otwartą od dołu. Sama nóżka jest płaska, w zarysie zbliżona do wydłużonego trapezu i ozdobiona wybijanymi oczkami. Podobny ornament znajduje się także w dolnej części zachowanego fragmentu kabłąka, pierwotnie łukowato wygiętego. Z całą pewnością, biorąc pod uwagę rozmiary i masywność fragmentu zapinki, pierwotnie musiała być ona duża. Łukowato wygięte kabłąki, w przekroju trójkątne lub wieloboczne, charakterystyczne są dla wielu zapinek drugiej serii VI grupy z końca okresu rzymskiego/początku okresu wędrówek ludów. Trapezowaty kształt nóżki jest zaś jednym z głównych kryteriów wydzielenia typu 7 w wielokrotnie już przywoływanej klasyfikacji Olega V. Petrauskasa (2010). Podobnie jak u okazu z kolekcji duża część nóżek tak sklasyfikowanych zapinek jest płaska, lub też ma jedynie lekko ścięte krawędzie boczne, a blaszkowate, otwarte od dołu pochewki mają z reguły taką samą długość jak nóżki. Niekiedy też w górnej części nóżek lub dolnej części kabłąków występuje ornament w postaci wybitych oczek lub kółeczek. Na tym jednak podobieństwa się kończą. Zapinki te są znacznie bardziej delikatne, mniejsze, a ich kabłąki są taśmowate i rzadko łukowato wygięte.

Nóżki o podobnym do okazu z kolekcji kształcie i rozmiarach charakterystyczne są dla dużej części zapinek w typie *Bügelknopffibeln*. W odróżnieniu od egzemplarza z okolic Czeremna, większość z nich jest jednak profilowana, najczęściej z fasetowanymi krawędziami. Dominują wśród nich okazy o pełnej, ale skróconej pochewce lub pochewce o długości identycznej jak długość nóżki, ale zamkniętej od dołu (por. Meyer 1960; Voß 1998; Rau 2010, 184-195; Cieśliński, Rau 2019). Niekiedy *Bügelknopffibeln* zdobione są też wybijanymi oczkami, w tym umieszczonymi na kabłąku, z reguły na jego bocznych krawędziach²³. Bardzo podobne w kształcie nóżki i pochewki charakterystyczne są również dla zapinek typu *Zwiebelknopffibeln*. Niektóre z nich ozdobione są ponadto wybijanymi oczkami. Te jednak umieszczone są na profilowanej, a nie płaskiej nóżce, jak ma to miejsce w wypadku okazu z okolic Czeremna. Dodatkowo, najczęściej tworzą dwie grupy rozmieszczone w górnej i dolnej części nóżki. *Zwiebelknopffibeln* mają też co prawda łukowato wygięty, masywny kabłąk, ale jego dolna część ukształtowana jest zupełnie inaczej, a sam kabłąk najczęściej jest znacznie szerszy i w przekroju z reguły trapezowaty (por. np. Pröttel 1988; Quast 2015)²⁴.

Podsumowując, zapinka z okolic Czeremna ma wiele cech pozwalających na łączenie jej z późnym okresem rzymskim lub wczesną fazą okresu wędrówek ludów, stąd też, jak się wydaje, można datować ją w obrębie faz C₃-D. Z bardzo dużym prawdopodobieństwem miała ona też guzek na główce. Nie można również wykluczyć – choć hipotezę tę należy traktować niezwykle ostrożnie – że jest to lokalne naśladownictwo późnorzymskich zapinek w typie *Bügelknopffibeln* lub *Zwiebelknopffibeln*.

²¹ Rombowatą nóżkę i dużą tarczkę na główce ma także zapinka z Teptiukowa Kolonii, pow. hrubieszowski. Od zapinki z Czeremna odróżniają ją jednak inaczej wyprofilowane tak kabłąk, jak i sama nóżka (Kokowski 2000, 335-337, Ryc. 1; Niezabitowska-Wiśniewska 2009b, 200 i n., Ryc. 24: 5).

²² Typy 4 i 8 w klasyfikacji O.V. Petrauskasa – fazy C₃ i D₁ (Petrauskas 2010, 196, 199); typ 2, wariant 3 w klasyfikacji O.V. Petrauskasa i E.V. Sinicy – fazy C₂-D₁ (2010, 137, 139); zapinki z tarczkami na szczytach kabłąków – fazy C₃, C₃/D₁ i D₁, przy czym najliczniej we wczesnym odcinku fazy D (Andrzejowski, Prochowicz, Rakowski 2008, 42, 49; Kokowski 1995a, 49; 1997, 727-729); tzw. fibule blaszane – (C_{2b}) C₃-D₁ (Kokowski 1996, 160); zapinka z Teptiukowa Kolonii – koniec IV – początek V w. (Kokowski 2000, 335-337).

²³ Za przykład może tutaj posłużyć zapinka typu *Opin* z Brudnic, pow. żuromiński (Szela 2011). Ta jednak ma zupełnie inaczej ukształtowaną nóżkę, a inne jej elementy także w niczym nie przypominają okazu z kolekcji.

²⁴ Z Lubelszczyzny znana jest jedna zapinka typu *Zwiebelknopffibeln*, pochodząca ze Spiczyna (Łuczkiewicz 2017).

Grupa VII

Do VII grupy zapinek zakwalifikować można trzy okazy z kolekcji (nr kat. 5, 6, 12). Wśród nich jedna reprezentuje najpowszechniejszą serię I i zbliżona jest do typu A.193 (nr kat. 5). Z racji na niewielkie rozmiary znajduje też analogie wśród zapinek ujętych w klasyfikacji Lothara Schulte (2011) jako forma 3 (A VII 2, forma 3).

W kulturze wielbarskiej zapinki pierwszej serii VII grupy datowane są na fazę B_2/C_1 - C_{1a} , ale sporadycznie mogą występować jeszcze w stadium C_{1b} (Godłowski 1974, 19, 22, 28, Ryc. 3; por. Kaczmarek 1995, 258; 1998, 306 i n.; Mączyńska 2009, 63 i n.). Podobnie datowane są w grupie masłomęckiej, reprezentując jednocześnie najwcześniejsze fazy jej rozwoju (Kokowski 1995a, 46; 1992, 213, Ryc. 1: a, b). W odniesieniu do Lubelszczyzny zapinki pierwszej serii VII grupy do niedawna znane były jedynie z cmentarzyska w Masłomęczu (por. Mączyńska 2009, Ryc. 27, lista 17). Obecnie ich liczba jest znacznie większa, choć w dalszym ciągu grupują się one głównie w Kotlinie Hrubieszowskiej i w Padole Zamojskiej, dokumentując równocześnie – jak się wydaje – kierunki rozprzestrzeniania się najwcześniejszej fali osadnictwa ludności kultury wielbarskiej.

Uwagę przykuwa jednak fragment kolejnej, srebrnej zapinki (nr kat. 6), ozdobiony garniturem spiętrzonych pierścieni z perełkowanego drutu, który bez większych wątpliwości powiązać można z typem A.211. Pomijając dyskusję na temat genezy zapinek tego typu (por. Kaczmarek 1995, 247 i n.), jest on charakterystyczny głównie dla terenów zachodniobałtyjskich (por. Nowakowski 1996, 159 i n. załącznik F; mapa 7; Mączyńska 2009, Ryc. 27), gdzie też zdobienie pierścieniami z perełkowanego drutu, z reguły bardzo bogate, występuje na różnych typach fibul, w tym omówionych już A.167 czy też A.168 (Khomiakova 2012).

Zapinki A.211 w kręgu zachodniobałtyjskim występują od stadium C_{1b} (Milaševskij 2015, 229-232, 240; 2020, 399-403; por. Godłowski 1974, 63, 65; Mączyńska 2009, 64, Ryc. 27; Homjakova 2012, 148 i n., 151, 163). Olga Homjakova (2012, 151, 153) bierze jednak pod uwagę możliwość pojawienia się zapinek tego typu w kulturze Dollkeim-Kovrovo²⁵ w fazie C_{1a} , przy czym zaznacza, że okres ich masowego wykorzystywania przypada na fazy C_{1b} - C_2 . Poza kulturami bogaczewską i Dollkeim-Kovrovo zapinki najczęściej opisywane jako zbliżone do typu A.211, sporadycznie spotykane są na Pomorzu, gdzie według Macieja Kaczmarka występują w zespołach z wyznacznikami fazy C_1 ²⁶ (Kaczmarek 1995, 247-249). Skupienie zapinek A.211 odnotowane zostało także w północnej Wielkopolsce (Mączyńska 2009, 66, Ryc. 27, 297-299 lista 17 nr 6, 9, 12, 49), gdzie większość z nich datowana jest na fazę B_2/C_1 ²⁷. Maciej Kaczmarek występujące tam okazy uznaje za formy typowo pomorskie. Jednocześnie neguje możliwość łączenia pomorskich zapinek z garniturem ozdobnych pierścieni VII grupy typów A.211 i A.213²⁸ z typem A.211 występującym w kręgu kultur zachodniobałtyjskich. Pierwsze uznaje za rozwinięte formy zapinek serii I VII grupy (jej odmianę 4), zastanawiając się jednocześnie czy ich bogate zdobnictwo związane jest z przeżywaniem się pewnych wzorców wczesnorzymskiego stylu barokowego fazy B_2/C_1 , czy też stanowi najwcześniejszy nurt późnorzymskiej stylistyki, co pozwalałoby datować je na stadium C_{1b} ²⁹ (Kaczmarek 1995, 249 i n.; 1998, 308 i n., 314).

Wracając do zapinki z Czermna zbliżonej do typu A.211, w południowo-wschodniej Polsce wydaje się być ona znaleziskiem odosobnionym. Z dużo większym prawdopodobieństwem należy łączyć ją też z oddziaływaniami zachodniobałtyjskimi niż pomorskimi, a jej obecność może być odzwierciedleniem kontaktów ludności kultury wielbarskiej ze środowiskiem bałtyjskim³⁰. Nie można jednak zapominać, że zbliżone zapinki, niekiedy zdobione spiętrzonymi pierścieniami i jednocześnie nawiązujące do typu A.211, znane są z kultury czerniachowskiej. W klasyfikacji Ewgenija L. Grochowskiego i Oksany V. Gopkalo

²⁵ U niej pod nazwą kultura sambijsko-natangijska.

²⁶ Np. Pruszcz Gdański, stan. 10, grób 206, datowany przez Mirosława Pietrzaka na fazę B_2/C_1 (Pietrzak 1997, 35, Tabl. LXIX: 206/5).

²⁷ Por. np. Kowalewko, groby 73, 353 (Skorupka 2001, 140, Tabl. 21: 73/3; 108: 353/3).

²⁸ Zupełnie pomijam tutaj zestawienia i kontrowersje narosłe wokół identyfikacji zapinek A.213, gdyż dalece wykraczają one poza ramy niniejszego opracowania.

²⁹ To z kolei stoi w kontrze do najpowszechniejszego datowania okazów typu A.211 z północnej Wielkopolski i Pomorza (por. np. Skorupka 2001, 140; Pietrzak 1997, 35).

³⁰ Dowody na takie kontakty, dobrze udokumentowane są chociażby w grupie masłomęckiej, także na wczesnych etapach jej funkcjonowania (np. zapinka podkowiasta z grobu 294 z fazy B_2/C_1 w Masłomęczu; por. Kokowski 1995a, 45 i n., 268 i n. Ryc. 65; 1995b, 188, Ryc. 31, 43, 45; por. Bitner-Wróblewska 1989, 161-165; Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 330, przypis 346).

odpowiadają one serii II – „horodnickiej”³¹ (Gorohovskij, Gopkalo 2004, 118 i n., Ryc. 5). Datowanie zapinek tej serii w kulturze czerniachowskiej można umieścić w obrębie faz C_{1b}-C₂ (Milaševskij 2015, 232). Niestety stan zachowania okazu z Czeremna uniemożliwia rekonstrukcję wyglądu całej zapinki, co prawdopodobnie ułatwiłoby dalsze rozważania. Niezależnie jednak, które z dwóch powyższych, potencjalnych miejsc pochodzenia przyjmujemy³², najprawdopodobniej okaz z Czeremna datować należy najwcześniej na fazę C_{1b}.

Ostatnia z zapinek VII grupy (nr kat. 12) także ozdobiona jest pierścieniami z gładkiego (?) drutu, umieszczonymi w górnej i dolnej części kabłąka oraz w górnej części nóżki. Niestety jest ona silnie odkształcona, a w zasadzie zgnieciona i splaszczona, co uniemożliwia pewne przyporządkowanie typologiczne. Wydaje się, że ze względu na w przybliżeniu półokrągły przekrój kabłąka, sposób uformowania nóżki, w tym jej zakończenia oraz proporcje, najbliższa jest ona serii III – „dniewrowskiej” w klasyfikacji Ewgenija L. Grochowskiego i Oksany V. Gopkalo (2004, 119, Ryc. 6). W wypadku okazu z kolekcji nieco zastanawia obecność wyprofilowanego, niewielkiego występu w górnej części kabłąka, być może pierwotnie przytrzymującego górną cięciwę, obecnie niezachowaną. Takie cięciwy charakterystyczne są głównie dla tzw. odmiany sarmackiej³³ zapinek VII grupy (Mączyńska 1999; 2003; 2009, 67-72; Cociș, Bărcă 2012; 2013; 2014; 2020 i wiele innych). Ukształtowanie ich kabłąków zupełnie różni się jednak od kształtu kabłąka okazu z Czeremna, nawet biorąc poprawkę na znaczny stopień jego odkształcenia. Ewgenij L. Grochowski i Oksana V. Gopkalo (2004, 119) opisując cechy charakterystyczne dla zapinek wydzielonej przez nich i już wspomnianej serii III zaznaczają, że część z okazów zaopatrzonych w pojedyncze sprężyny mogła mieć górne cięciwy, co prawda nie pisząc nic o ewentualnych, podtrzymujących je występach³⁴. Dodatkowo, pierścienie zdobiące zapinki tej serii mogły być wykonane z nacinanego lub gładkiego drutu. Ostatnie występują także na okazie z kolekcji. Tym samym możliwość łączenia zapinki z Czeremna z serią III w wymienionej klasyfikacji wydaje się bardzo prawdopodobna.

Zapinki VII grupy z pierścieniami z drutu, w tym wymienionej serii, zajmują nieco późniejszą pozycję chronologiczną od zapinek ich pozbawionych. W kulturze czerniachowskiej tradycyjnie datuje się je w przedziale od połowy III po początek IV w., z możliwością przeżywania się niektórych form także w późniejszych odcinkach tego stulecia (Gorohovskij, Gopkalo 2004, 110). Według Aleksandra S. Milaszewskiego metryka III serii w ujęciu Ewgenija L. Grochowskiego i Oksany V. Gopkalo jest trudna do sprecyzowania ze względu na brak tak sklasyfikowanych okazów w zamkniętych, dobrze datowanych zespołach (Milaševskij 2015, 232).

W analizowanej kolekcji znajdują się także niewielkie fragmenty zapinek w postaci sprężyn bądź sprężyn z igłami (nr kat. 57, 58). Można jedynie przypuszczać, że być może należały one do zapinek VI grupy, choć nie sposób pewnie stwierdzić tego faktu.

Części pasa

Trzynastcie zabytków z kolekcji z Czeremna i okolic tej miejscowości funkcjonalnie łączyć należy z pasami. Pamiętać trzeba jednak, że o ile taka interpretacja nie budzi wątpliwości w wypadku sprzączek czy okuć końca pasa znajdujących dokładne analogie w klasyfikacjach Renaty Madydy-Legutko (1986; 2011), o tyle niektóre okucia czy aplikacje mogły pierwotnie stanowić elementy uprzęży końskiej.

Sprzączki

W skład kolekcji wchodzi jedynie trzy sprzączki (nr kat. 7, 59, 60). Spośród nich jedna reprezentuje grupę E, dwie – grupę H w klasyfikacji Renaty Madydy-Legutko (1986).

Największą uwagę przykuwa sprzączka z ramą, Niestety zachowaną jedynie w niewielkim fragmencie, której kształt z pewną dozą ostrożności określić można jako zbliżony do litery omega (nr kat. 59). Z obrębu kultury wielbarskiej, z którą niewątpliwie łączyć należy okaz z Czeremna, znane są głównie sprzączki typów E.2, 4, 7 i 8 (Madyda-Legutko 1986, 39-41). Niestety stan okazu z kolekcji, jakiegokolwiek próby uściślenia

³¹ Pierścieniami z drutu ozdobione są także zapinki III i IV serii w klasyfikacji E.L. Gorohovskiego i O.V. Gopkalo (2004, Ryc. 6, 7). Są one jednak pojedyncze, w odróżnieniu od spiętrzonych pierścieni spotykanych na okazach serii II.

³² Zupełnie inną kwestią, wykraczającą poza ramy niniejszego opracowania, jest pochodzenie zapinek zbliżonych do A.211 w kulturze czerniachowskiej (por. Milaševskij 2015, 228 i n. [tam zestawienie różnych hipotez i odwołania do wcześniejszej literatury]).

³³ W klasyfikacji E.L. Gorohovskiego i O.V. Gopkalo umieścić można je w serii I zapinek – tzw. „niesluhovskiej”

³⁴ Występ na zapince z Czeremna jest bardzo mały i być może uznać można go za jednorazową (?), lokalną (?) modyfikację.

przyporządkowania typologicznego czyni w zasadzie niemożliwymi, choć spośród wymienionych typów dość pewnie odrzucić możemy E.2, 4 i 8. Sposób uformowania podstaw ram reprezentujących je okazów znacznie różni się od charakterystycznego dla fragmentu ramy z Czerwna³⁵.

W podziale sprzączek kultury czerniachowskiej autorstwa Olega V. Petrauskasa okaz z kolekcji odpowiada sprzączkom grupy I, typu 2 (Petrauskas 2020, 241-244, Tabl. 1; 2: 15-21). Sprzączki omegakształtne wchodziły w skład szerokich pasów, w północnej Europie będących wyznacznikami stroju męskiego. W kręgu kultur gockich, których ludność nie wyposażała zmarłych – z małymi wyjątkami – w broń i narzędzia, mogą stanowić wyznacznik grobów męskich (Madyda-Legutko 2001, 379-386, Ryc. 2-3).

Sprzączki z ramami w kształcie litery omega, niezależnie od typu, datowane są na stadium C_{1b} i/lub fazę C₂, przy czym występują głównie w ostatniej z nich. Jedynie metrykę okazów typu 5 określa się na fazę C₃ (Madyda-Legutko 1986, 41). W kulturze czerniachowskiej analogiczne sprzączki uznawane są za wyznacznik fazy C₂ (Petrauskas 2020, 243). Tak też najprawdopodobniej datować należy okaz z Czerwna.

Pozostałe dwie sprzączki z kolekcji mają owalne, jednodelne ramy, w tym jedna z nich jest silnie zgrubiała w przedniej części. Pozwala to na łączenie ich z grupą H w klasyfikacji Renaty Madydy-Legutko (1986). Sprzączka z okolic Czerwna (nr kat. 60) najbliższa jest do typu H.16, choć od reprezentujących go egzemplarzy jest nieznacznie większa i nie ma – przynajmniej obecnie – skuwki. Sprzączka ze stanowiska 25 w Czerwnie (nr kat. 7), zachowana łącznie z prostokątną skuwką, zbliżona jest do typu H.17 (Madyda-Legutko 1986, 65 i n.).

Datowanie większości sprzączek grupy H odnieść można do późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów (Madyda-Legutko 1986, 63-68, 72). Magdalena Mączyńska okazy z ramą równej grubości lub lekko zgrubiałą, w tym typu H.16, do którego zaliczyć można egzemplarz z okolic Czerwna, ujęła w grupie wyznaczników fazy C₃ w kulturze wielbarskiej (Mączyńska 2019, 55 i n.). Sprzączki z silnie zgrubiałą ramą, pojawiają się dopiero w fazie D₁ (ostatnio Mączyńska 2019, 56).

Okucia pasa

Dziesięć zabytków funkcjonalnie łączyć można z okuciami pasów/rzemieni. Wśród nich są dwa „klasyczne” okucia końca pasa (nr kat. 62-63). Być może do tej kategorii zabytków zaliczyć można także cztery kolejne okucia (nr kat. 13, 61, 64, 74), choć ze względu na fragmentaryczność zachowania trudno o taką pewność. Pozostałe cztery zabytki najprawdopodobniej pełniły funkcję okuć/aplikacji pasów/rzemieni.

Okucia końca pasa

Wśród „pewnych” okuć końca pasa jedno reprezentuje typ 11 grupy VI (nr kat. 62), drugie – prawdopodobnie typ 13 (nr kat. 63) te same grupy w klasyfikacji Renaty Madydy-Legutko (2011).

Okucie typu 11 – dziobowate – zostało już opublikowane (Kisiel *et al.* 2020), stąd też ograniczę się do przedstawienia jedynie podstawowych informacji, tym bardziej, że zabytkom tego typu poświęcono już w literaturze niezwykle dużo miejsca (np. Prochowicz 2005; Madyda-Legutko 2011, 87-90; Cieśliński *et al.* 2015; Kasprzak, Kraszczuk 2018; Kisiel *et al.* 2020; ostatnio Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 296-298, 372 lista 14). Najliczniej występują one w obrębie kultury wielbarskiej, gdzie ich znaleziska tworzą trzy wyraźne koncentracje – nad dolną Wisłą, na północnym Mazowszu i w południowo-wschodniej Lubelszczyźnie, przy czym większość okazów z ostatniego z rejonów łączyć należy z grupą masłomęcką. Tym samym okaz z okolic Czerwna doskonale wpisuje się w zgrupowanie południowo-wschodnie zabytków tego typu. Poza kulturą wielbarską okucia dziobowate licznie występują również w zachodniobałtyjskim kręgu kulturowym, w tym przede wszystkim na terytorium kultury Dollkeim-Kovrovo. Pozostałe znaleziska – z obszarów objętych osadnictwem kultury przeworskiej, grupy dębczyńskiej i z północno-zachodniego skraju zasięgu kultury czerniachowskiej – uznać można za rozproszone (por. Madyda-Legutko 2011, 158-160 zestawienie 11, mapa 22, z uzupełnieniami: Cieśliński *et al.* 2015, 119, Ryc. 2; Kisiel *et al.* 2020).

Okres występowania okuć dziobowatych z reguły zamyka się w obrębie faz C₃-D (Prochowicz 2015, 74-76; Madyda-Legutko 2011, 87-90), choć okazy z kultury wielbarskiej w większości łączyć

³⁵ Kształt zachowanego fragmentu podstawy ramy sprzączki z Czerwna, najbliższy wydaje się do znanego z typu E.10 w klasyfikacji R. Madydy-Legutko (1986). Hipotezę tę należy traktować jednak niezwykle ostrożnie, tym bardziej, że sprzączki tego typu nie są charakterystyczne dla obszaru ziem polskich.

należałoby z fazą D₁ (Mączyńska 2019, 56, Ryc. 11: 4). Klaus Raddatz zasugerował, że okucia o słabo wyrażonej asymetrii mogą być starsze od okuć z wyraźnie wydzielonym „dziobem” (Raddatz 1999, 183 i n.; por. Cieśliński *et al.* 2015, 119). Zakładając słuszność tej hipotezy okaz z okolic Czeramna umieścić należałoby w drugiej, późniejszej grupie okuć.

Fragment drugiego z okuć końca pasa (nr kat. 63), być może reprezentuje okucia płytowe typu 13 w klasyfikacji Renaty Madydy-Legutko (2011). Pośrednio świadczyć może o tym ornament stempelkowy w stylu *Untersiebenbrunn*, rozmieszczony w kilku strefach i znany z „klasycznych” egzemplarzy tego typu. Okaz z kolekcji nie ma jednak zachowanej dolnej części, pozwalającej na bezsprzeczne zaliczenie go do okuć płytowych³⁶. Jest też stosunkowo niewielki, przynajmniej w porównaniu z większością zabytków tego typu, choć wśród nich zdarzają się także okucia „małe” i przede wszystkim dość wąskie (por. Madyda-Legutko, Wojenka 2020, Ryc. 5: 2, 7).

Uznając okucie z okolic Czeramna za płytowe, byłby to już trzeci taki zabytek z Lubelszczyzny³⁷. Jest to tym bardziej zaskakujące, że okucia tego typu na obszarze *Barbaricum* występują niezbyt licznie, a ich znaleziska są rozproszone. Ich największa koncentracja znajduje się na terytorium kultury przeworskiej, w tym głównie w południowej części jej zasięgu (Madyda-Legutko 2011, 163 i n. zestawienie 13, mapa 25).

Okucia płytowe datowane są na fazę D₂. Razem ze sprzączkami z ornamentem stempelkowym typu *Strzegocice-Tiszaladány-Kercz*³⁸ tworzą też wyraźny horyzont tak chronologiczny, jak i stylistyczny (Madyda-Legutko 2011, 97-100; Madyda-Legutko, Wojenka 2020, 394-396; por. Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 300-302).

Fragmentaryczność zachowania kolejnych czterech zabytków z kolekcji nie pozwala na pewnie uznanie ich za okucia końca pasa. Wśród nich jest trzonek ze słabo wyodrębnioną częścią mocującą zakończoną łukowato i zaopatrzoną w jeden nit, zwężający się w kierunku odłamanego końca, dodatkowo pokryty ornamentem ukośnych nacięć (nr kat. 61). Brak zachowanego zakończenia uniemożliwia odtworzenie jego typu, choć być może pierwotnie było to okucie końca pasa grupy III w klasyfikacji Renaty Madydy-Legutko (2011). Niemożność wskazania typu, próby określenia datowania zabytku czyni bezzasadnymi.

Kolejne okucie (nr kat. 64) kształtem przypomina okucia języczkowate typu 12 w klasyfikacji Renaty Madydy-Legutko (2011), nawet biorąc pod uwagę półokrągłe, długie wycięcia w obu krawędziach bocznych, umieszczone w około połowie jego długości. Wątpliwości budzi jednak „delikatność” tego zabytku wykonanego z cienkiej blachy i obecność dużego, okrągłego otworu w górnej części, od góry i dołu podkreślonego poprzecznymi żłobkami. Być może jest to ślad po nicie służącym do przymocowania do pasa, przy czym brak jest drugiej, tylnej płytki mocującej. Takowa jednak mogła też być wykonana oddzielnie. Uznając okaz z kolekcji za języczkowate okucie końca pasa jego datowanie mieściłoby się w obrębie faz C₃-D (więcej patrz Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 298-300, 372 i n. lista 14 [tam wcześniejsza literatura]). Nie można też wykluczyć, że jest to zabytek późniejszy, nowożytny (?), choć najprawdopodobniej funkcjonalnie także związany z pasem.

Ze stanowiska 31 w Czermnie pochodzi fragment okucia pasa w postaci części mocującej łączonej na dwa nity, ze śladowo zachowanym ornamentem (nr kat. 13). Ostrożnie założyć można, że jest to część okucia końca pasa, choć z oczywistych względów nie można odtworzyć jego pierwotnego kształtu.

Fragmentem okucia, być może końca pasa, jest też wykonany prawdopodobnie ze srebra przedmiot w postaci sztabki, wyraźnie przewężonej w partii środkowej, a w partii dolnej – rozszerzonej, spłaszczonej i zakończonej półokrągło (nr kat. 74). Niestety stan zachowania i sam kształt przedmiotu nie pozwalają na określenie jego typu, choć najbliższy wydaje się do okuć końca pasa grupy III, typu 4 w klasyfikacji Renaty Madydy-Legutko (2011). Te jednak zakończone są znacznie wyraźniej wyodrębnionymi tarczkami. Nie można też jednoznacznie wykluczyć, że jest to pozostałość łyżeczki kosmetycznej, choć te z reguły mają nieco inaczej wyprofilowane końcówki/łyżeczki.

³⁶ Ornament stempelkowy, aczkolwiek składający się z innych motywów, wystąpił na przykład na okuciu języczkowatym (grupa VI, typ 12 wg Madydy-Legutko) z okolic Gródka (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 94 nr 210, Ryc. 67: 210; Tabl. XX: 210), stąd też obecność tak wykonanego zdobienia nie jest gwarantem łączenia zabytku z okolic Czeramna z okuciami płytowymi.

³⁷ Wśród nich są: okucie ze skarbu z Zamościa (Sulimirski 1966, 121, 123, Ryc. 5: 2; ostatnio – Madyda-Legutko, Wojenka 2020, 392, Ryc. 6: 1, 2) i fragmentarycznie zachowane okucie z Cichobórze (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 38 nr 6; 300-302, Ryc. 68, Tabl. II: 6).

³⁸ Por. np. Madyda-Legutko 1978; Koch 1999; Levada 2010a; 2011; 2018; Dyrda *et al.* 2014, 125-127; Levada, Looijenga 2019; Przybyła 2020.

Pozostałe okucia/aplikacje

Najbardziej zagadkowymi zabytkami w całej kolekcji są trzy prostokątne okucia/aplikacje pasa z ażurowym i reliefowym ornamentem, którego głównym motywem są stylizowane głowy ptaków, być może orłów (nr kat. 2, 24, 65). Podobne odkryte zostały w okolicach Gródka i w Terebinii, pow. hrubieszowski (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 96 nr 216; 190 nr 485; 302-304, Ryc. 70, Tabl. XX: 215, XLIV: 485). Wszystkie wykonane są w identycznym stylu i wszystkie mocowane były na cztery nity, których główki imitowały oczy ptaków. Wśród okuć z kolekcji wyróżnia się okaz ze stanowiska 1 w Czermnie (nr kat. 2). Jest on znacznie mniejszy od pozostałych i ma wyprowadzoną poza korpus gładką taśmę zagiętą w kierunku strony spodniej i tym samym tworzącą pętelkę. Prawdopodobnie służyła ona do zawieszania bliżej nieokreślonych przedmiotów. Dwa pozostałe okucia z kolekcji mają jedynie bardzo małe, nieregularne występy wychodzące poza korpus. Trudno jednoznacznie stwierdzić czy są to pozostałości po pętelkach analogicznych do zachowanej na najmniejszym okuciu, czy też są to „efekty uboczne” odlewu. Przyjmując pierwszą z możliwości, nieco zastanawia brak wyraźnych śladów odłamania ewentualnej pętelki, a same krawędzie występow wyglądają na zagładzone. Zakładając, że jest to pozostałość odlewu, przyjąć należałoby, że był on niedokładny, a same występy powstały w miejscu wlewu do formy i nie zostały potem usunięte w całości. Nadmienić trzeba także, że żadne ze wspomnianych okuć z powiatu hrubieszowskiego nie ma występu odchodzącego od korpusu.

Próbie interpretacji powyższych okuć zawarłam ostatnio w pracy poświęconej kolekcji zabytków z Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie. Z całą pewnością też wymagają one odrębnego i szerszego opracowania, stąd też w tym miejscu ograniczę się jedynie do wskazania ich możliwej metryki, która – choć trochę intuicyjne – może być wstępnie określana na drugą połowę V w. po Chr. (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 302-304 – tam też więcej informacji). Nieco zastanawia też stylistyka przedstawienia główek ptaków na omawianych okuciach, mogąca wskazywać na ich nowożytną metrykę, co jednak też wymaga szczegółowej analizy, która podjęta zostanie w ramach opracowania dedykowanego tylko tym zabytkom³⁹.

W analizowanej kolekcji znajduje się jeszcze jedno okucie/aplikacja pasa (nr kat. 14), którego datowania nie sposób precyzyjnie określić. Być może mieści się ono w szerokiej gamie okuć/aplikacji pasów/rzemieni z okresu rzymskiego, choć też nie można wykluczyć jego późniejszej chronologii.

Bransolety

W grupie ozdób mieszczą się także trzy przedmioty, które uznać można za bransolety lub ich fragmenty (nr kat. 8, 67-68), przy czym jeden z nich w równym stopniu może być po prostu zwiniętym prętem (nr kat. 68).

Żadnych wątpliwości co do identyfikacji nie budzi bransoleta wykonana ze stopu miedzi, z jednym z końców wyraźnie pogrubionym bez śladów zdobienia⁴⁰, drugim – najpewniej odłamanym (nr kat. 8). Pierwsza z cech pozwala uznać ją za bransoletę kolbowatą (*Kolbenarmringe*). Ten typ bransolet znany jest zarówno ze środowiska germańskiego, jak i bałtyjskiego (por. Bitner-Wróblewska 2007, 57 i n.; Schuster 2016, 240-245 [tam wcześniejsza literatura]). Bransolety kolbowate występują także we wczesnym średniowieczu (od końca VI do VII w., a w niektórych rejonach nawet do VIII w.⁴¹). W wypadku okazu z kolekcji kluczowym wydaje się być surowiec, z jakiego został on wykonany. Bransolety kolbowate ze stopu miedzi masowo i zdecydowanie częściej niż okazy srebrne, występują w środowisku bałtyjskim. Ich końce są dość często, choć nie zawsze, fasetowane i/lub zdobione. Wydają się one także zajmować nieco wcześniejszą pozycję chronologiczną od egzemplarzy wykonanych ze srebra. Pojawienie się bransolet kolbowatych ze stopów miedzi w kręgu kultur bałtyjskich datowany jest z reguły na fazę D, choć występują także w późnym okresie wędrówek ludów (np. Jaskanis 1961, 138, 185; Bitner-Wróblewska 2007, 59 i n.; por. Tvauri 2012, 162). Bransolety srebrne tego typu pojawiają się natomiast w V w., a ich znaleziska rozproszone

³⁹ Jednocześnie będę bardzo wdzięczna za wszelkie sugestie odnośnie datowania czy analogii do tych okuć, które być może pozwolą odtworzyć ich miejsce w prahistorii/historii.

⁴⁰ Pamiętać należy jednak, że jest to zabytek niekonserwowany i dość silnie zniszczony. Stąd też nie można wykluczyć, że po konserwacji ujawnione zostaną pozostałości zdobienia, choć wydaje się to raczej mało prawdopodobne.

⁴¹ Por. np. Piotrowscy 2010, 76 i n., Ryc. 1: 3-5; Mihajlova 2014; Volodarec-Urbanovič 2015 oraz Myzgin *et al.* 2020, 201 i n., 211 i n., Ryc. 5; Levada 2010b, 560, 568, 571, 573, 585-596, Ryc. 2, 6, 14, 15 – tam o masowych bransoletach ze strefy leśnej i leśnostepowej Europy Wschodniej, datowanych na V-VI w.

są w różnych częściach środkowo i wschodnioeuropejskiego *Barbaricum*. Mogą być też związane z genezą bransolet proto- i wczesnomerowińskich, które pojawiły się w połowie V w., upowszechniły około 500 r. po Chr., ale były noszone również w wieku VI (por. Schuster 2016, 240-245; Niezabitowska-Wisniewska 2011, 320).

Zbieżność surowca bransolety z kolekcji i okazów bałtyjskich jeszcze nie przesądza o jej pochodzeniu. Biorąc ją jednak pod uwagę i dodając do tego wyraźnie pogrubione, ale niezbyt masywne i szerokie zakończenie – w odróżnieniu od dużej części bransolet wczesnośredniowiecznych – ostrożnie można założyć, że datowanie okazu z Czerмна mieści się w pierwszej połowie V w.⁴²

Kolejna bransoleta wykonana jest ze srebra, ale zachował się jedynie bardzo mały jej fragment (nr kat. 67). Z całą pewnością była masywna, o czym świadczy szerokość i waga zachowanej sztabki, w przekroju w przybliżeniu daszkowatej. Stan zabytku pozwala jedynie na stwierdzenie, że być może jest to fragment bransolety sztabkowej⁴³. Prawdopodobnie podobnie interpretować należy także kolejny fragment domniemanej bransolety, wykonanej z grubego, owalnego w przekroju pręta, na niewielkim odcinku nieznacznie spłaszczonego (nr kat. 68). Jak już wspomniałam, możliwa jest jednak także inna funkcja tego przedmiotu.

Wisiorki

W analizowanej kolekcji znajduje się tylko jeden wisiorek i ma on kształt miniaturowego topora. Jest też wyraźnie asymetryczny, bez śladów uszkodzenia krawędzi korpusu, co pozwala założyć, że został wykonany bardzo niestarannie. Tym samym okaz z kolekcji zbliżony jest do typu 6 w klasyfikacji Andrzeja Kokowskiego (1998). Wisiorki tego typu mogą być gorzej wykonanymi egzemplarzami typów 2, 3 i 5 w przywołanej klasyfikacji. Tym samym jego precyzyjne datowanie jest bardzo trudne. Wisiorki w kształcie topora najpowszechniej występowały od fazy C₂ po wczesne fazy okresu wędrówek ludów. W kulturze wielbarskiej uznane zostały za jeden z wyznaczników fazy C₃ (Mączyńska 2019, 56), co oczywiście nie wyklucza nieco wcześniejszej lub późniejszej metryki przynajmniej części okazów.

ELEMENTY UZBROJENIA

Zawieszka/okucie pochwy miecza

Zawieszka/okucie pochwy miecza pochodzi ze stanowiska 31 w Czerмnie (nr kat. 15) i jest to jednocześnie jedyny zabytek w całej kolekcji, który łączyć można z elementami uzbrojenia. Najbliższy jest do okuć pochew mieczy typu *Nydam-Porskær*, w klasyfikacji Wilfrieda Menghina (1983), choć „klasyczne” okazy tego typu najczęściej miały na korpusie dwie tarczki – prostokątną i okrągłą. Obie tarczki egzemplarza z kolekcji są prostokątne i mają śladowo zachowany ornament w postaci pojedynczych linii rytych. Ponadto są bardzo słabo wyodrębnione poprzez fasetowanie krawędzi płytowego korpusu w środkowej części, co skutkuje brakiem jego wyraźnego przewężenia pomiędzy tarczkami⁴⁴. Na Lubelszczyźnie⁴⁵ „zmodyfikowane” okucia pochew mieczy z dwiema prostokątnymi, ale wyraźnie rozdzielonymi tarczkami znane są z Gródka w powiecie hrubieszowskim, w tym ze stanowiska 29 (Kokowski 2001, Ryc. 1: 6-7; 2009, Ryc. 12: a-b; Niezabitowska-Wisniewska 2021, 80 nr 164, 90 nr 199, 322-324, 373 lista 15, Ryc. 83, Tabl. XVI: 164, XIX: 199). Tym samym w południowo-wschodniej części tego regionu wydaje się tworzyć enklawa stanowisk z „nietypowymi” okuciami, jedynie częściowo odpowiadającymi klasycznym pierwowzorom (?) typu *Nydam-Porskær*. W tym kontekście wymienić należy także najdalej na północny wschód wysunięte znalezisko podobnego okucia z dwiema tarczkami, odkryte w grobie w Taurapilis na Litwie (Kazakjavičius 1988, 98; por. Bliujienė, Steponaitis 2009, 187-193, Ryc. 6-13; Bliujienė *et al.* 2017, Ryc. 3: 6).

⁴² Połowę bransolety kolbowatej ze stopu miedzi znaleziono także na stanowisku 21 w Topornicy, oddalonej od Czerмна tylko o około 40 km. Od okazu z analizowanej kolekcji różni ją obecność zdobienia pogrubionego końca w postaci drobnych nacięć ułożonych w jodełkę oraz płasko-wypukły przekrój obręczy. Przez Jerzego Kuśnierza kształt jej zakończenia opisany został jako „trąbkowaty”, a metryka bransolety określona została na fazę D₂ (Kuśnierz 2005, 235, 245, Tabl. II: B; por. Niezabitowska-Wisniewska 2009b, 203, Ryc. 24: 1).

⁴³ O bransoletach sztabkowych m.in. w: Andrzejowski 1994, 319 i n., Ryc. 1.

⁴⁴ Podobnie wyodrębnione tarczki występują na okuciach typu *Flonheim-Planig*. Te jednak są znacznie węższe i najczęściej wykonane w stylu polichromicznym, w technice *cloisonne* (Menghin 1983, 341).

⁴⁵ Z Lubelszczyzny znane są także dwa „klasyczne” okucia typu *Nydam-Porskær* zaopatrzone w okrągłą i prostokątną tarczkę. Oba pochodzą ze Spiczyna (Łuczkiwicz 2008, 223 i n., Ryc. 2; 2009, 172, Ryc. 3: 1-2).

Według Wilfrieda Menghina typ *Nydam-Porskaer* zawieszek pochew mieczy datować należy na okres od około połowy V w. do około 480 r. po Chr. (Menghin 1983, 58, Ryc. 25, 79). Zdaniem Jana Bemmanna umieszczać należy je w pierwszej i drugiej ćwierci V w. (Bemmann 2006, 220 i n., Ryc. 4: 4-8). Wspomniany zespół z Taurapilis najczęściej datowany jest na około 500 r. (Werner 1977, 87 i n.). Prawdopodobnie zawieszka pochwy miecza z kolekcji może być datowana podobnie jak pozostałe okazy z Lubelszczyzny, których metrykę najczęściej określa się na fazę D₃ lub D₃/E (por. np. Quast 2010, 123, Ryc. 4: 1-3; Kontny, Rudnicki 2020, 505 i n.; Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 322-324).

PRZEDMIOTY CODZIENNEGO UŻYTKU I NARZĘDZIA

Do powyższej grupy znalezisk włączyć można tylko pięć zabytków z kolekcji. Wśród nich są: dwa noże; para szczypczyków; fragment wagi. Najprawdopodobniej wiąże się to z jednej strony z faktem bardzo częstego wykonywania narzędzi z żelaza, z drugiej zaś częstej zbieżności ich kształtów czy form do przedmiotów nowożytnych. Stąd też, z reguły nierozpoznane i/lub uznane za „mało wartościowe”, są przez detektorystów po prostu odrzucane.

Noże

Oba noże z kolekcji wykonane są z żelaza. Różni je jedynie wielkość i sposób wyodrębnienia trzpienia rękojeści. U okazu skatalogowanego pod numerem 71 jest ona wyodrębniona obustronnie, u drugiego – nr kat. 72 – jednostronnie. Nie sposób ich też dokładnie datować, poza stwierdzeniem, że mogą pochodzić z okresu rzymskiego. Wspomniana zbieżność form tego typu zabytków w różnych okresach, nie pozwala wykluczyć także ich późniejszej metryki, być może wczesnośredniowiecznej.

Szczypczyki

Szczypczyki (nr kat. 69-70) wykonane są ze stopu miedzi, a ich kształt – choć nieco różniący się między sobą, podobnie jak i grubość taśmy, z której je zrobiono – zbliżony jest do charakterystycznego dla typu I szczypczyków miniaturowych w klasyfikacji Ines Beilke-Voigt. Typ ten zawiera jednak okazy o długości nieprzekraczającej 4 cm (Beilke-Voigt 1998, 22-24, Ryc. 27: III), co nie znajduje odniesienia do zabytków z kolekcji.

Na ziemiach polskich szczypczyki znane są ze stanowisk kultur oksywskiej i przeworskiej (por. Kostrzewski 1919, 142-145; Strobin 2006) oraz kultur bogaczewskiej (por. Szymański 2000, 260) i wielbarskiej (por. Strobin 2006, 135). Występowały także w kulturze czerniachowskiej (Magomedov 2001, 83 i n., Ryc. 77: 7)⁴⁶. Szczypczyki znane z zespołów z okresu rzymskiego nie są też dobrymi wyznacznikami chronologicznymi. Najczęściej uznawane są za wyróżnik płci męskiej w grobach, choć analiza przeprowadzona dla kultury wielbarskiej wykazała podobną częstotliwość występowania szczypczyków także w grobach kobiecych (Skóra 2015, 89 i n., Tab. 27). W kulturze czerniachowskiej szczypczyki w większości wypadków również wystąpiły w grobach kobiet, z reguły zmarłych w podeszłym wieku (por. Gopkało 2011a, 68, Tab. 2; 2011b).

Waga

Fragment masywnej belki ramienia wagi, najpewniej szalkowej, równoramiennej (nr kat. 73), choć zaliczony został do grupy zabytków z kategorii narzędzi i przedmiotów codziennego użytku, z całą pewnością jest unikalny tak w skali Lubelszczyzny, jak i innych części ziem polskich. Sposób wykonania i sam „wygląd” zachowanego fragmentu wagi, ze stosunkowo dużym prawdopodobieństwem pozwalają uznać ją za import rzymski. Najbliższą analogią wydaje się być jedna z wag odkrytych w *Augusta Raurica* (Augst, Szwajcaria; por. Mutz 1983, 26-28, Ryc. 14-16), choć stan zachowania okazu z kolekcji nie pozwala na pełną rekonstrukcję pierwotnego wyglądu całego przyrządu. W kontekście ostatniego stwierdzenia nie można też zapominać, że wagi szalkowe, w tym głównie składane, występowały także we wczesnym średniowieczu, również na terenie ziem polskich (por. np. Wachowski 1974; Steuer 1997; 2013; Kara 2013). Choć sposób uformowania belek ramion znanych mi, tak datowanych okazów różni się od charakterystycznego dla zabytku z kolekcji, nie można wykluczyć takiej jego proveniencji. Z całą pewnością też zasługuje on na dogłębną analizę, niemieszczącą się w ramach niniejszego opracowania.

⁴⁶ Por. też Mączyńska 2009, 126.

MONETY

W kolekcji znajduje się siedem monet (nr kat. 3, 9, 16-19, 25) i wszystkie zostały już opublikowane⁴⁷. Stąd też ograniczę się tutaj do podania jedynie ogólnych informacji. Sześć monet to denary, przy czym tylko jeden wybity został w pierwszej połowie III w. po Chr., za czasów panowania Gordiana III (nr kat. 17). Pozostałe to emisje z II w. po Chr., wybite za panowania Trajana (nr kat. 3), Hadriana (nr kat. 16) i Marka Aureliusza (3 egz. – nr kat. 9, 18, 25 – w tym pierwszy dla Lucilli). Jedna z monet jest prawdopodobnie wykonana ze stopu miedzi, ale brak analizy metalograficznej i stan jej zachowania uniemożliwiają pełną analizę. Niewykluczone, że jest to *subaeratus*, być może z II w. po Chr.

INNE LUB NIEOKREŚLONE

Funkcji pięciu⁴⁸ zabytków z kolekcji, wykonanych ze stopu miedzi, nie można pewnie określić (nr kat. 20, 21, 75-77). Stąd też nie można wykluczyć, że metryka przynajmniej niektórych z nich nie mieści się w ramach okresów rzymskiego i wędrówek ludów⁴⁹. Jeden z tych przedmiotów, w postaci kółka z szerokiej „taśmy” (nr kat. 20), być może uznać można za element pasa. Kolejny przedmiot (nr kat. 75) może być fragmentem silnie odkształconego klucza lub – także odkształconej – bransolety. Uwagę zwracają dwa, fragmentarycznie zachowane zabytki z cienkiej blaszki, pokryte bogatym ornamentem (nr kat. 76-77). Jeden z nich utworzony jest przez motyw tzw. wilczych zębów (nr kat. 77), co z dość dużym prawdopodobieństwem pozwala datować go na późny okres rzymski/wczesną fazę okresu wędrówek ludów. Nie zmienia to jednak faktu, że w wypadku obu przedmiotów nie wiadomo jaką funkcję pełniły. Być może są to fragmenty zawieszek, aplikacji lub okuć.

PODSUMOWANIE

Kolekcja zabytków metalowych z Czerмна i okolic tej miejscowości zaprezentowana w niniejszym tekście dowodzi istnienia tam intensywnego osadnictwa w okresach rzymskim i wędrówek ludów, co jeszcze do niedawna nie było tak oczywiste. Większość zabytków łączyć można z kulturą wielbarską, nieliczne prawdopodobnie z kulturą przeworską. Niezwykle ważna wydaje się obecność w kolekcji przedmiotów z tzw. horyzontu postwielbarskiego (po zaniku kultury wielbarskiej). Doskonale wpisują się one w już udokumentowany we wschodniej części Kotliny Hrubieszowskiej i na Rostoczu Środkowym – choć w dalszym ciągu trudny do zdefiniowania – „epizod” osadnictwa późnogermańskiego.

W świetle ogromnego przyrostu źródeł z całej Lubelszczyzny, w tym w większości pozyskanych przez detektorystów, opracowanie i publikację kolekcji zabytków z Czerмна traktować można jako przysłowiowy kolejny element układanki, która docelowo pozwoli na nowo nakreślić obraz osadnictwa w okresach rzymskim i wędrówek ludów w tej części ziem polskich. Należy tylko żywić nadzieję, że w przyszłości odkrycia te przełożą się na intensyfikację badań wykopaliskowych.

⁴⁷ Odwołania do literatury – patrz katalog.

⁴⁸ Zabytek o numerze katalogowym 74, opisany jako fragment przedmiotu ze srebra (?), włączony został do analizy elementów pasa, choć nie można definitywnie wykluczyć, że jest to część łyżeczki kosmetycznej.

⁴⁹ Szczegółowsze informacje na temat potencjalnej identyfikacji i datowania tych zabytków znajdują się w katalogu.

KATALOG

Wprowadzenie

Kolekcja zbytków metalowych z okresów rzymskiego i wędrowek ludów z Cermna i okolic tej miejscowości liczy 77 okazów. Wszystkie są znaleziskami luźnymi. Niestety zdecydowana większość z nich nie ma dokładnej lokalizacji, stąd też nie znamy okoliczności ich odkrycia. Wiadomo jedynie, że pochodzą z poszukiwań z użyciem wykrywaczy metali. Obecnie większość opisanych zabytków znajduje się w zbiorach Muzeum Regionalnego im. dr. J. Petera w Tomaszowie Lubelskim (skrót w katalogu – MT) i Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie (skrót w katalogu – IA UMCS). Pojedyncze okazy przechowywane są w Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie (skrót w katalogu – MH) lub znajdują się w rękach prywatnych. Poza jedną zapinką z badań dawnych grodziska w Cermnie i monetami z różnych stanowisk w tej miejscowości, zaprezentowane zabytki nie były nigdy publikowane, lub też część z nich była jedynie wzmiankowana we wcześniejszej literaturze (Niezabitowska-Wiśniewska 2017, 2021). Tym samym opracowanie naukowe niniejszej kolekcji stanowi kolejny etap wprowadzania do obiegu naukowego znalezisk luźnych, zapoczątkowany publikacją zbioru zabytków z okresów młodszego przedrzymskiego, rzymskiego i wędrowek ludów z Kotliny Hrubieszowskiej i jej obrzeży (Niezabitowska-Wiśniewska *et al.* [red.] 2021). Po raz kolejny też udowadnia słuszność tego rodzaju przedsięwzięć naukowych, przywracających zabytkom pozbawionym kontekstu odkrycia należne im miejsce w studiach nad osadnictwem ze schyłku starożytności.

*

Zabytki ujęte w katalogu pogrupowane zostały adekwatnie do miejsca znalezienia, to jest 1) Cermno grodzisko, stan. 1 (nr kat. 1-2); 2) Cermno, stan. 2 (nr kat. 3); 3) Cermno, stan. 25 (nr kat. 4-9); 4) Cermno, stan. 31 (nr kat. 10-21); 5) nieokreślone stanowisko w obrębie miejscowości Cermno (nr kat. 22-25); 6) okolica Cermna (nr kat. 26-77).

Zabytki w katalogu w obrębie każdej z lokalizacji, zostały uszeregowane według następującego podziału: ozdoby i części stroju (zapinki; części pasa – sprzączki, okucia końca pasa, inne; bransolety, wisiorki); elementy uzbrojenia (zawieszka/okucie pochwy miecza); przedmioty codziennego użytku i narzędzia (noże; szczypczyki; fragment wagi); monety, inne lub nieokreślone (przedmioty o niewiadomej lub trudnej do określenia funkcji).

*

Tam, gdzie było to możliwe, podano także odniesienia typologiczne. Wykaz zastosowanych klasyfikacji przedstawia się następująco:

zapinki	Almgren (1923), przykładowy skrót A.VI/1.172 – A. – Almgren, VI – numer grupy, /1 – numer serii, 172 – numer typu), z następującymi uzupełnieniami: grupa VI, seria 1 – Jakubczyk (2014), Andrzejowski (2018 – typ <i>Jartypory</i>), Kokowski (1995a), Szter <i>et al.</i> (Szter, Wiśniewska, Woźniak 2018); grupa VI, seria 2 – Kokowski (1996, 1999), Petrauskas (2010); grupa VII – Schulte (2011), Gorohovskij/Gopkalo (Gorohovskij, Gopkalo 2004);
sprzączki	Madyda-Legutko (1986);
wisiorki	Kokowski (1998);
okucia końca pasa	Madyda-Legutko (2011);
zawieszki pochwy miecza	Menghin (1983);
szczypczyki	Beilke-Voight (1998).
Uwaga:	W wypadku zapinek typów Almgren 161 i 162 – głównie w związku z dyskusją na temat podstaw ich wyróżniania i poprawnego rozdzielania – użyłam kryteriów opisu zastosowanych w opracowanej przeze mnie kolekcji zabytków z Kotliny Hrubieszowskiej i jej obrzeży (Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 32).

Lista zabytków

Nr 1. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

- A. Czerpmo, stan. 1;
Badania 1977;
- B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;
- C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, jednodzielna, ze stopu miedzi; brak pochewki; odkształcona – przerobiona na kabłączek skroniowy. Sprężyna krótka, 4-zwojowa, z górną cięciwą. Kabłąk masywny, taśmowaty, dość szeroki i nieznacznie zwężający się w kierunku nóżki; łukowato wygięty, płaski od spodu, w przekroju w przybliżeniu półokrągły (wg oryginalnego zapisu płasko-owalny); delikatnie wzdłużnie profilowany z fasetowanymi krawędziami (?). Nóżka taśmowata, w górnej części znacznie szersza od kabłąka, zwężająca się w kierunku prosto uformowanego końca, w zarysie w kształcie wydłużonego trapezu; delikatnie profilowana, z dużym polem metopowym w górnej części ozdobionym poprzecznymi żłobkami (11-oma?) i łukowatymi wycięciami bo bokach umieszczonymi w około 2/3 długości. Na końcu nóżki ornament w postaci dwóch grup krótkich, ukośnych i cienkich nacięć odchodzących od obu krawędzi. A.VI/1.158. Jakubczyk wariant *Ojców* 3; wymiary: dł. – powyżej 8,50 cm; uwaga: zapinka wprowadzona i funkcjonująca w literaturze pod nazwą miejscowości Czerpmo Kolonia lub Kolonia-Czerpmo. Jej opis oparto na rekonstrukcji rysunkowej i informacjach zamieszczonych w pracy źródłowej (Gajewski 1981, Ryc. 2). Znaleziona w NE sektorze grodziska „Duże Zamczysko” (stan. 1) w 1977 r., w trakcie badań wykopaliskowych warstwy kulturowej z XI-XIII w., prowadzonych z ramienia Zakładu Archeologii Polski UMCS w Lublinie (obecnie Instytut Archeologii UMCS);
- D. brak danych;
- E. 1) Gajewski 1981;
2) Kokowski 1991, 160;
3) Niezabitowska-Wiśniewska 2009, 199, Ryc. 10: 4;
4) Jakubczyk 2014, 156;
- F. Ryc. IV: 1.

Nr 2. Prostokątne okucie pasa

- A. Czerpmo, stan. 1;
Znalezisko powierzchniowe; badania kwiecień 2011;
- B. Prostokątne okucie pasa;
- C. Prostokątne okucie pasa z ażurowym i reliefowym ornamentem, ze stopu miedzi; w centralnej części prostokątne, wypukłe pole z trzema niskimi żeberkami rozdzielonymi dwoma wąskimi żłobkami, z wyprowadzoną poza korpus okucia gładką taśmą zagiętą w kierunku strony spodniej, na kształt pętli. Pozostały ornament rozmieszczony symetrycznie. Po obu stronach prostokątnego pola szerokie żłobki dodatkowo je wydzielające. Na obu końcach po dwie stylizowane głowy ptaków (orłów?) widzianych z profilu, dziobami zwróconych do „wnętrza” okucia. Oczy ptaków utworzone przez okrągłe główki nitów (łącznie czterech), z częściowo zachowanymi trzpieniami wychodzącymi na stronę spodnią; wymiary: dł. – 2,44-2,57 cm; szer. korpusu – 1,42-1,49 cm, w miejscu pętli – 2,07 cm; gr. – ok. 0,14-0,23 cm; dł. nitów maksymalna – 0,67 cm; uwaga: wzmiankowany w: Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 304. Pętla uformowana z taśmy odchodzącej od centralnej części korpusu okucia prawdopodobnie służyła do zawieszania bliżej nieokreślonych przedmiotów, pierwotnie noszonych przy pasie;
- D. MT, nr inw. MT/1835/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 2.

Nr 3. Moneta srebrna

- A. Czerpmo, stan. 2;
Badania październik 2010;

- B. Moneta srebrna;
- C. Moneta srebrna; denar Traianus (100?), RIC II 38, BMC III 72-75; waga: 2,43 g.;
- D. MT, nr inw. MT/5224/N;
- E. Hanejko 2021, 100;
- F. Ryc. IV: 3.

Nr 4. Nóżka zapinki oczkowej serii pruskiej

- A. Czeremno, stan. 25;
Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2015 r. przez S. Sadowskiego; zabytek nie był konserwowany;
- B. Nóżka zapinki oczkowej serii pruskiej;
- C. Nóżka zapinki oczkowej serii pruskiej, zapewne jednodzielnej, ze stopu miedzi; silnie zniszczona z uszkodzonymi krawędziami bocznymi i pochewką. Przepalona. Rozszerzająca się ku końcowi, bez wyraźnych śladów ornamentu. A.III, seria II (B);
wymiary: dł. – 2,65 cm; szer. – 0,65-1,18 cm;
uwaga: zapinka wzmiankowana w: Niezabitowska-Wisniewska 2017, 476 Ryc. 1A; 2021, 364 lista 2 nr 2.2 (nieokreślone). Stan zachowania uniemożliwia pewne przyporządkowanie typologiczne. Z dużym prawdopodobieństwem pierwotnie reprezentowała ona typ A.61;
- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 4.

Nr 5. Zapinka kuszowata z wysoką pochewką

- A. Czeremno, stan. 25;
Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2015 r. przez S. Sadowskiego; zabytek nie był konserwowany;
- B. Zapinka kuszowata z wysoką pochewką;
- C. Zapinka kuszowata z wysoką pochewką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny i igły. Przepalona. Kabłąk nieznacznie rozszerzający się w kierunku główki z dwoma poprzecznym żłobkami u nasady płytki na oś sprężyny; płaski od spodu, w przekroju w przybliżeniu czworoboczny, łukowato wygięty. Przy przejściu kabłąka w nóżkę słabo czytelne dwa poprzeczne, wąskie żłobki. Nóżka krótka, zakończona małym, profilowanym guzkiem, dodatkowo podkreślonym umieszczonym powyżej pojedynczym poprzecznym i częściowo zatartym żłobkiem. Zbliżona do A.VII/1.193. Schulte A VII 2, forma 3;
wymiary: dł. – 3,00 cm; szer. kabłąka – 0,36-0,45 cm, nóżki – 0,24-0,35 cm;
uwaga: oś sprężyny zapinki najprawdopodobniej wykonana była z żelaza, o czym może świadczyć rdzawy nalot na płytce na główce. Do dolnej części kabłąka i pochewki przywarte okruchy przepalonych kości, stąd też zapinka prawdopodobnie pochodzi z grobu ciepłopalnego;
- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 5.

Nr 6. Nóżka zapinki kuszowatej z wysoką pochewką

- A. Czeremno, stan. 25;
Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2015 r. przez S. Sadowskiego; zabytek nie był konserwowany;
- B. nóżka zapinki kuszowatej z wysoką pochewką;
- C. nóżka zapinki kuszowatej z wysoką pochewką, zapewne dwudzielnej, ze srebra (?); pochewka i najprawdopodobniej koniec nóżki uszkodzone. Nóżka wąska, w górnej i dolnej części – przy obu nasadach pochewki – ozdobiona garniturem spiętrzonych pierścieni z perełkowanego drutu. Wzdłuż górnej krawędzi pochewki, po obu stronach, słabo czytelna, cienka linia ryta (?). A.VII/4.211. Schulte A VII 2, forma 25, wariant a. Gorohovskij/Gopkalo seria II;
wymiary: dł. zachowana – 2,60 cm; szer. nóżki (poza pierścieniami) – 0,32-0,36 cm; śr. pierścieni maksymalna – 0,82 i 0,89 cm;

uwaga: z bardzo dużym prawdopodobieństwem pierwotnie nóżka zakończona była guzkiem i być może dodatkowym/dodatkowymi pierścieniami z drutu;

- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 6.

Nr 7. Sprzączka

- A. Czermino, stan. 25;
Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2015 r. przez S. Sadowskiego; zabytek nie był konserwowany;
- B. Sprzączka jednodzielna;
- C. Sprzączka jednodzielna, ze stopu miedzi; lekko przepalona. Rama owalna, silnie zgrubiała w przedniej części, w przekroju wieloboczna. Kolec profilowany z fasetowanymi krawędziami i trapezowatym polem u nasady, ozdobionym czterema żłobkami oraz w centrum niewielkimi wycięciami po bokach. Skuwka nieznacznie uszkodzona, prostokątna, mocowana na trzy nity, w tym jeden z zachowaną dużą, wysoką i owalną w zarysie główką; ornamentowa liniami rytymi umieszczonymi wzdłuż krawędzi górnej płytki i wzdłuż krawędzi obu zaczepów. Zbliżona do Madyda-Legutko H.17;
wymiary: dł. całkowita – 4,50 cm; wymiary ramy – dł. – 2,40 cm, szer. – 3,30 cm, gr. maksymalna – 0,77×0,64 cm; dł. kolca – 2,80 cm; wymiary skuwki – dł. – 2,50 cm, szer. – 2,10 cm;
- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 7.

Nr 8. Bransoleta

- A. Czermino, stan. 25;
Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2015 r. przez S. Sadowskiego; zabytek nie był konserwowany;
- B. Bransoleta kolbowata;
- C. Bransoleta kolbowata, ze stopu miedzi; odkształcona, z odłamanym jednym końcem. Wykonana z grubego pręta o przekroju owalnym, miejscami okrągłym. Zachowany koniec wyraźnie pogrubiony, w przekroju owalny, bez śladów zdobienia;
wymiary: zachowane – ok. 5,80×5,00 cm; śr. pręta – ok. 0,33-0,34 cm, pogrubionego końca – ok. 0,58 cm;
- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 8.

Nr 9. Moneta

- A. Czermino, stan. 25;
Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2015 r. przez S. Sadowskiego; zabytek nie był konserwowany;
- B. Moneta srebrna;
- C. Moneta srebrna; uszkodzony denar Marcus Aurelius (dla Lucilla – 164-180), Roma, RIC III 789;
wymiary: śr. – 1,60 cm; waga – 2,00 g.;
- D. IA UMCS;
- E. Sadowski, Myzgin 2021, 100, Tabl. 14: 4;
- F. Ryc. IV: 9.

Nr 10. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

- A. Czermino, stan. 31;
Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2018 r. przez S. Sadowskiego; zabytek nie był konserwowany;
- B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;

- C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, ze stopu miedzi; kompletna, ale bardzo silnie odkształcona, z uszkodzoną cięciwą. Przepalona. Sprężyna długa, 16-zwojowa (?), osadzona na osi zabezpieczonej profilowanymi nakładkami. Kabłąk wąski, sztabkowy, w przekroju w części środkowej trójkątny; profilowany, z czworobocznymi polami metopowymi w górnej i dolnej części. Nóżka długa, zwężająca się ku końcowi; profilowana, z prostokątną metopą w górnej części; poniżej metopy w przekroju trójkątna. Pochewka ściśle przylegająca do nóżki z zaczepem drucikowym, pięciokrotnie (?) owiniętym wokół podstawy kabłąka. A.VI/1.161-162. Pierwotnie prawdopodobnie Kokowski wzór ZG-64; wymiary: dł. w zachowanym stanie – 3,20 cm, sprężyny – 4,30 cm, igły (zniekształconej) – 4,20 cm, rekonstruowana – ok. 6,60 cm; szer. kabłąka – 0,35-0,42 cm, nóżki – 0,35-0,39 cm; uwaga: stan zachowania zapinki, w tym głównie nalot (patyna ogniowa?) pokrywający całą jej powierzchnię, znacznie utrudniają precyzyjny opis. Tym samym nie można wykluczyć, że pola metopowe na kabłąku i nóżce pierwotnie były zdobione;
- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 10.

Nr 11. Fragment zapinki kuszowatej z pełną pochwą

- A. Cermno, stan. 31;
Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2018 r. przez S. Sadowskiego; zabytek nie był konserwowany;
- B. Fragment zapinki kuszowatej z pełną pochwą;
- C. Fragment zapinki kuszowatej z pełną pochwą, zapewne dwudzielnej, ze stopu miedzi; zachowana nóżka z fragmentem pochwy i dolna część kabłąka. Bardzo silnie zniszczone i przepalone, z licznymi ubytkami na powierzchni. Kabłąk wąski, w przekroju w przybliżeniu czworoboczny, pierwotnie łukowato wygięty. Nóżka prawdopodobnie rozszerzająca się ku końcowi, obecnie w zarysie w przybliżeniu rombowa. A.VI/2; wymiary: dł. – 2,30 cm; szer. kabłąka w zachowanym stanie – ok. 0,20-0,23 cm, nóżki – 0,50-0,74 cm; uwaga: stan zachowania zapinki uniemożliwia dokładniejsze przyporządkowanie typologiczne. Z całą pewnością zaliczyć można ją do szerokiej grupy zapinek kuszowatych z pełną pochwą z późnego okresu rzymskiego/wczesnych faz okresu wędrówek ludów;
- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 11.

Nr 12. Zapinka kuszowata z wysoką pochwą

- A. Cermno, stan. 31;
Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2018 r. przez S. Sadowskiego; zabytek nie był konserwowany;
- B. Zapinka kuszowata z wysoką pochwą;
- C. Zapinka kuszowata z wysoką pochwą, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny i igły; pochwą uszkodzona. Odkształcona i lekko przepalona (?). Kabłąk płaski od spodu, nieznacznie rozszerzający się w kierunku główki, w górnej części z wyprofilowanym niewielkim występnym (uszkodzonym?), być może pierwotnie przytrzymującym górną cięciwę, niezachowaną; w przekroju w przybliżeniu półokrągły (?); łagodnie, łukowato wygięty; w górnej i dolnej części z nałożonymi odkształconymi pierścieniami z drutu, bez widocznych śladów perełkowania. Podobny pierścień na końcu wąskiej nóżki zakończonej małym guzkiem. A.VII. Najbliższa do Gorohovskij/Gopkalo seria III; wymiary: dł. – 4,30 cm; szer. kabłąka (pierwotna) – 0,36-0,52 cm, nóżki – 0,17-0,29 cm; uwaga: takie cechy obecnego wyglądu zapinki jak skręcony kabłąk oraz zdeformowane („wyciągnięte”) pierścienie z drutu i guzek na końcu nóżki pozwalają zakładać, że została ona spłaszczona/zgnieciona. Fakt ten uniemożliwia też precyzyjne określenie typu zapinki;
- D. IA UMCS;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 12.

Nr 13. Okucie pasa

A. Czeremno, stan. 31;

Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2018 r. przez S. Sadowskiego; zabytek nie był konserwowany;

B. Okucie pasa;

C. Okucie pasa, ze stopu miedzi; uszkodzone, lekko przepalone. Zachowany fragment – część mocująca – w postaci dwóch cienkich blaszek, w zarysie trapezowatych, połączonych dwoma nitami, umieszczonymi na osi wzdłużnej zabytku. Wzdłuż krawędzi bocznych blaszki zewnętrznej silnie zatarte pozostałości zdobienia (?) w postaci pojedynczej linii rytej (?). Odtworzenie pierwotnego kształtu niemożliwe. Być może fragment okucia końca pasa; wymiary: dł. zachowana – 1,80 cm; szer. – 0,63-1,00 cm; światło nitu górnego – ok. 0,85 cm;

D. IA UMCS;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 13.

Nr 14. Okucie/aplikacja pasa

A. Czeremno, stan. 31;

Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2018 r. przez S. Sadowskiego; zabytek nie był konserwowany;

B. Okucie/aplikacja pasa;

C. Okucie/aplikacja pasa, ze stopu miedzi; szerokie, krótkie, z górną, uszkodzoną (?) krawędzią prostą, dolną – zaokrągloną. Mocowane na jeden nit. Powierzchnia zewnętrzna lekko wypukła, z delikatnie ściętymi (ścienionymi) krawędziami bocznymi i dolną. Strona tylna płaska, z prostokątnym, zagłębionym polem w górnej części, niestykającym się z krawędziami bocznymi i sięgającym do około 1/3 długości zabytku, do wysokości nitu, przesuniętego w bok od osi wzdłużnej okucia; wymiary: dł. – 1,66 cm; szer. maksymalna – 1,58 cm; gr. – ok. 0,24 cm, w miejscu zagłębienia – ok. 0,14 cm;

uwaga: możliwa późniejsza – średniowieczna (?), nowożytna (?) – metryka zabytku;

D. IA UMCS;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 14.

Nr 15. Zawieszka/okucie pochwy miecza

A. Czeremno, stan. 31;

Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2018 r. pod kierunkiem S. Sadowskiego. Jak dotąd nie konserwowany;

B. Zawieszka/okucie pochwy miecza;

C. Zawieszka/okucie pochwy miecza, ze stopu miedzi; korpus w przekroju niemal płaski, płytowaty, w zarysie lekko trapezowaty, w środkowej części z fasetowanymi krawędziami, wyodrębniającymi dwie duże, prostokątne tarczki o zbliżonych wymiarach. Obie tarczki ozdobione pojedynczymi poprzecznymi liniami rytymi, nieco mniejsza także niemal nieczytelnymi, ukośnymi nacięciami (?) umieszczonymi pomiędzy linią poprzeczną, a krawędzią tarczki. Oba końce uformowane na kształt ostro zakończonych kolców (jeden nieznacznie uszkodzony). Najbliższa do Menghin typ *Nydam-Porskær*; wymiary: dł. – 4,43 cm; szer. korpusu w części środkowej – 1,18 cm; wymiary tarczek – ok. 1,20×0,90 cm i 1,33×1,00 cm;

D. IA UMCS;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 15.

Nr 16. Moneta srebrna

A. Czeremno, stan. 31;

Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2015 r. pod kierunkiem S. Sadowskiego; zabytek nie był konserwowany;

- B. Moneta srebrna;
- C. Moneta srebrna; denar Hadrianus (137-138), Roma, RIC II.32 2325; wymiary: śr. – 1,60 cm; waga – 2,80 g.;
- D. IA UMCS;
- E. Sadowski, Myzgin 2021, 100, Tabl. 14: 5;
- F. Ryc. IV: 16.

Nr 17. Moneta srebrna

- A. Czeremo, stan. 31;
Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2015 r. pod kierunkiem S. Sadowskiego;
- B. Moneta srebrna;
- C. Moneta srebrna; denar Gordianus 3. (241-243), Roma, RIC IV 115; wymiary: śr. – 1,80-2,10 cm; waga – 2,50 g.;
- D. IA UMCS;
- E. Sadowski, Myzgin 2021, 100, Tabl. 14: 6;
- F. Ryc. IV: 17.

Nr 18. Moneta srebrna

- A. Czeremo, stan. 31;
Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2018 r. pod kierunkiem S. Sadowskiego;
- B. Moneta srebrna;
- C. Moneta srebrna; denar Marcus Aurelius (168-169), Roma, RIC III 207; wymiary: śr. – 1,60-1,80 cm; waga – 2,90 g.;
- D. IA UMCS;
- E. Sadowski, Myzgin 2021, 100, Tabl. 14: 8;
- F. Ryc. IV: 18.

Nr 19. Moneta ze stopu miedzi (?)

- A. Czeremo, stan. 31;
Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2018 r. pod kierunkiem S. Sadowskiego;
- B. Moneta ze stopu miedzi (?);
- C. Moneta ze stopu miedzi (?); mocno skorodowana moneta prowincjonalna ze stopu miedzi (?) lub *subaeratus*, II w. (?); wymiary: brak danych;
- D. IA UMCS;
- E. Sadowski, Myzgin 2021, 100, Tabl. 14: 7;
- F. Ryc. IV: 19.

Nr 20. Przedmiot ze stopu miedzi

- A. Czeremo, stan. 31;
Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2018 r. pod kierunkiem S. Sadowskiego;
- B. Przedmiot ze stopu miedzi;
- C. Przedmiot ze stopu miedzi; przepalony (?), z silnie uszkodzoną powierzchnią. W postaci odlanego (?), nieco nieregularnego kółka z dość szerokiej „taśmy”, w przekroju lekko soczewkowatej. Mocowany na dwa (?) nity (?). Element pasa (?); wymiary: śr. zewnętrzna – 2,65×2,35 cm; szer. „taśmy” – 0,38-0,43 cm; gr. – ok. 0,22 cm; Uwaga: na jednej z powierzchni przedmiotu (zewnątrznej?), miejscami widoczne są płytkie zagłębienia, w tym tworzące linię falistą (?). Stan zachowania zabytku uniemożliwia pewne uznanie ich za pozostałości ornamentu;
- D. IA UMCS;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 20.

Nr 21. Przedmiot ze stopu miedzi

A. Czerarno, stan. 31;

Zabytek pochodzi z badań powierzchniowych z użyciem wykrywacza metali przeprowadzonych w 2018 r. pod kierunkiem S. Sadowskiego;

B. Przedmiot ze stopu miedzi;

C. Przedmiot ze stopu miedzi; owalne „kółko” z niedomkniętymi końcami z cienkiego drutu, w przekroju owalnego;

wymiary: 3,60×2,20 cm; śr. drutu – ok. 0,24-0,28 cm;

uwaga: możliwa późniejsza, nowożytna (?) metryka zabytku;

D. IA UMCS;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 21.

Nr 22. Fragment zapinki oczkowej serii pruskiej

A. Czerarno;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów. Jako miejsce jego znalezienia wskazano obręb wsi Czerarno;

B. Fragment zapinki oczkowej serii pruskiej;

C. Fragment zapinki oczkowej serii pruskiej, zapewne jednodelnej, ze stopu miedzi; zachowana nóżka i dolna część kabłąka. Kabłąk taśmowaty z ornamentem w postaci dwóch pionowych bruzd wypełnionych poprzecznymi nacięciami, widocznym jedynie w górnej części zachowanego fragmentu kabłąka i przesuniętym w bok od osi wzdłużnej zapinki. Kabłąk płynnie przechodzący w nóżkę, silnie rozszerzającą się w kierunku uszkodzonego końca. Nóżka z ornamentem trzech par wybitych oczek, przy czym dwóch rozmieszczonych niesymetrycznie względem siebie i względem krawędzi bocznych nóżki. Nieznacznie uszkodzona pochewka wykonana niestarannie i przesunięta w bok względem osi wzdłużnej nóżki. A.III.61;

wymiary: dł. zachowana – 4,30 cm; szer. kabłąka – 0,90-1,00 cm, nóżki maksymalna – 1,86 cm;

uwaga: zabytek przekazany przez anonimowego darczyńcę. Zapinka wykonana jest bardzo niestarannie. Dodatkowo na niemal całej powierzchni kabłąka i nóżki widoczne są ukośne, częściowo zachodzące na siebie rysy/bruzdy, powstałe najprawdopodobniej w wyniku obróbki/przecierania powierzchni. Zapinka wzmiankowana w: Niezabitowska-Wiśniewska 2017, 476 Ryc. 1A; 2021, 363 lista 2, nr 2;

D. IA UMCS;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 22.

No 23. Fragment kabłąka zapinki oczkowej serii pruskiej

A. Czerarno;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów. Jako miejsce jego znalezienia wskazano obręb wsi Czerarno;

B. Fragment kabłąka zapinki oczkowej serii pruskiej;

C. Fragment kabłąka zapinki oczkowej serii pruskiej, jednodelnej (?), ze stopu miedzi; kabłąk wykonany z dość szerokiej, cienkiej taśmy z ornamentem w postaci dwóch pionowych bruzd wypełnionych poprzecznymi nacięciami, biegnących nieco ukośnie względem osi wzdłużnej zapinki. Górna część kabłąka jednostronnie zwężona (ścięta) i wywinięta w szerokie uszko/haczyk, zapewne mający służyć do przytrzymania górnej cięciwy, niezachowanej; brak śladów wyprowadzenia sprężyny. A.III, seria II (B);

wymiary: dł. zachowana – 3,00 cm; szer. kabłąka – 1,00-1,10 cm;

uwaga: zabytek przekazany przez anonimowego darczyńcę; wzmiankowany w: Niezabitowska-Wiśniewska 2017, 476 Ryc. 1A; 2021, 364 lista 2, nr 2.1 (nieokreślone). Brak jakichkolwiek śladów wyprowadzenia sprężyny z górnej części kabłąka pośrednio wskazuje, że jest to okaz niedokończony, nieudany lub przerobiony;

- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 23.

Nr 24. Prostokątne okucie pasa

- A. Czerarno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, przypadkowe odkrycie dokonane w 2012 r. Jako miejsce jego znalezienia wskazano obręb wsi Czerarno;
- B. Prostokątne okucie pasa;
- C. Prostokątne okucie pasa z ażurowym i reliefowym ornamentem, ze stopu miedzi; w centralnej części prostokątne, wypukłe pole z trzema niskimi żeberkami rozdzielonymi dwoma wąskimi żłobkami, przedłużone w nieregularny występ, wychodzący poza korpus okucia – pozostałość nieudanego odlewu lub zachowany fragmentarycznie zaczep służący do podwieszania bliżej nieokreślonych przedmiotów. Pozostały ornament rozmieszczony symetrycznie. Po obu stronach prostokątnego pola podwójne szerokie żłobki z umieszczonym pomiędzy nimi niskim żeberkiem. Na obu końcach po dwie stylizowane głowy ptaków (orłów?) widzianych z profilu, dziobami zwróconych do „wnętrza” okucia. Oczy ptaków utworzone przez w przybliżeniu okrągłe główki nitów (łącznie czterech), bez zachowanych trzpieni, pierwotnie wychodzących na stronę spodnią; wymiary: dł. – 3,25 cm; szer. korpusu – 2,29 cm, w miejscu występu – 2,80 cm; gr. w części centralnej – ok. 0,25 cm;
uwaga: zabytek wzmiankowany w: Niezabitowska-Wisniewska 2021, 304;
- D. MT, nr inw. MT/1890/13/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 24.

Nr 25. Moneta srebrna

- A. Czerarno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów. Jako miejsce jego znalezienia wskazano obręb wsi Czerarno;
- B. Moneta srebrna;
- C. Moneta srebrna; denar Marcus Aurelius (161-162), Roma;
wymiały: brak danych;
- D. Zabytek z kolekcji prywatnej;
- E. Gładysz-Juścińska 2021a, 101;
- F. –

Nr 26. Zapinka oczkowata serii pruskiej

- A. Czerarno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czerarna;
- B. Zapinka oczkowata serii pruskiej;
- C. Zapinka oczkowata serii pruskiej, jednodzielna, ze stopu miedzi; brak igły oraz większej części sprężyny i nóżki. Powierzchnia silnie zniszczona ze śladami przepalenia. Zachowany niepełny zwój sprężyny z płaskiej, szerokiej taśmy i haczyk przytrzymujący górną cięciwę, niezachowaną. Kabłąk taśmowaty, szeroki, masywny, krótki, wysoko wysklepiony i łukowato wygięty, z ornamentem w postaci poprzecznych nacięć wpisanych w dwie wzdłużnie linie, najlepiej zachowanym w górnej części kabłąka. Przy przejściu kabłąka w nóżkę bardzo słabo czytelne poprzeczne zgrubienie/walek. Zachowana górna część nóżki o szerokości zbliżonej do szerokości kabłąka. A.III, seria II (B), prawdopodobnie najbliższa do typu A.60;
wymiały: dł. zachowana – 3,00 cm; szer. kabłąka – 0,95-1,00 cm, górnej części nóżki – 0,94-0,97 cm;
uwaga: zapinka wzmiankowana w: Niezabitowska-Wisniewska 2021, 363 lista 2, nr 3 – tam w grupie zapinek opisanych jako *A.III.60/61*, *A.III.61* i *prawdopodobnie tych typów*, włączona do niej na podstawie dostępnego wówczas słabej jakości zdjęcia, niepozwalającego na

zaobserwowanie zgrubienia między nóżką a kabłąkiem, wykluczającego możliwość łączenia tego okazu z typem A.61;

D. MT, nr inw. MT/1678/13/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 26.

Nr 27. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

A. Czermnno;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czermnna;

B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;

C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, jednodzielna, ze stopu miedzi; brak igły, większej części sprężyny i nóżki. Zachowany jeden zwój sprężyny, pierwotnie najprawdopodobniej krótkiej, 4-zwojowej z górną cięciwą. Kabłąk wąski, nieznacznie poszerzony w partii środkowej, w przekroju wklęsło-wypukły (rynienkowaty), łukowato wygięty, z bardzo słabo czytelnym profilowaniem wzdłużnym, widocznym jedynie miejscami. Zachowany niewielki fragment górnej części nóżki, w przekroju wklęsło-wypukły. Prawdopodobnie A.VI/1.158. Najbliższa do Jakubczyk wariant *Igołomia 1*;

Wymiary: dł. zachowana – 4,50 cm; szer. kabłąka – 0,48-0,60 cm;

D. MT, nr inw. MT/1678/10/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 27.

Nr 28. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

A. Czermnno;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czermnna;

B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;

C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak większej części cięciwy, igły i nóżki. Sprężyna 8-zwojowa, osadzona na osi zabezpieczonej delikatnie profilowanymi nakładkami z szerokiej taśmy (jedna uszkodzona). Kabłąk sztabkowaty, nieznacznie zwężający się w kierunku niezachowanej nóżki, nisko wysklepiony i łukowato wygięty, w przekroju rombowski, z górną krawędzią na całej długości ozdobioną lekko ukośnymi, poprzecznymi nacięciami. W generaliach A.VI/1.162. Zbliżona do Kokowski wzór ZM-25. Andrzejowski typ *Jartypory*;

wymiary: dł. zachowana – 3,60 cm, sprężyny – 2,20 cm; szer. kabłąka – 0,37-0,46 cm;

D. MT, nr inw. MT/1678/1/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 28.

Nr 29. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

A. Czermnno;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czermnna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;

B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;

C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, zapewne dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny, igły, pochewki i górnej części kabłąka. Lekko odkształcona. Kabłąk sztabkowaty, wąski, w przekroju w części środkowej wieloboczny (w przybliżeniu trapezowaty), obecnie delikatnie, łukowato wygięty; profilowany, z czworoboczną, niezdobioną metopą w dolnej części. Na grzbiecie kabłąka w jego górnej części rząd krótkich, poprzecznych nacięć (dobrze widoczne trzy; kolejnych kilka zatartych, widocznych przy dużym powiększeniu). Nóżka delikatnie zwężająca się w kierunku uszkodzonego końca; profilowana, z czworobocznym, niezdobionym

polem metopowym w górnej części; poniżej metopy w przekroju w przybliżeniu trapezowata. Pozostałość drucikowego zaczepu pochewki w postaci dwóch zwojów drutu owiniętych wokół podstawy kabłąka. A.VI/1.162. Zdobienie kabłąka jak u Kokowski wzór ZM-25 i Andrzejowski typ *Jartypory*;

wymiary: dł. zachowana – 4,00 cm; szer. kabłąka – 0,38-0,44 cm, nóżki – 0,36-0,39 cm;

uwaga: por. Naworol 2020. Powyższy fragment zapinki znalazca umieścił w jednym woreczku strunowym ze sprężyną opisaną pod numerem VI.33, co mogłoby sugerować związek obu tych elementów. Masywność tej sprężyny „nie pasuje” jednak do „delikatnego” kabłąka, stąd też uznanie jej za część zapinki opisanej powyżej uznać można za niezwykle mało prawdopodobne;

- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 29.

Nr 30. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

- A. Czeremno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czeremna;
- B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;
- C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny i igły. Nieznacznie odkształcona. Kabłąk sztabkowaty, wąski, w przekroju trójkątny, obecnie łukowato wygięty, nieprofilowany. Nóżka długa, wąska, delikatnie profilowana, ze słabo czytelną, czworoboczną metopą w górnej części. Zaczep pochewki drucikowaty, czterokrotnie owinięty wokół podstawy kabłąka. A.VI/1.162. Zbliżona do Kokowski wzór ZM-71/ZG-79; wymiary: dł. – 4,45 cm; szer. kabłąka – 0,45-0,47 cm, nóżki – 0,32-0,36 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1678/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 30.

Nr 31. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

- A. Czeremno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czeremna;
- B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;
- C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny, igły i pochewki. W płytce na główce pozostałość żelaznej osi sprężyny. Kabłąk sztabkowaty, wąski, płaski od spodu, w przekroju w części środkowej wieloboczny, kolankowato wygięty; profilowany, z czworobocznymi, niezdobionymi polami metopowymi w górnej i dolnej części. Nóżka długa, zwężająca się w kierunku spiczasto uformowanego końca; delikatnie profilowana, ze słabo czytelną, prostokątną i wąską metopą w górnej części. A.VI/1.161/162. Zbliżona do Kokowski wzór ZG-79; wymiary: dł. – 4,23 cm; szer. kabłąka – 0,33 cm, nóżki – 0,26-0,30 cm; uwaga: ukształtowanie kabłąka i proporcje zapinki pozwalają zakładać, że być może jest to uszkodzony okaz typu A.VI/1.168; brak zachowanej sprężyny uniemożliwia pewne stwierdzenie tego faktu;
- D. MT, nr inw. MT/1678/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 31.

No 32. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

- A. Czeremno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czeremna;

- B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;
- C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny i igły. Silnie odkształcona. Kabłąk z wąskiej taśmy, w przekroju w części środkowej w przybliżeniu półokrągły, miejscami niemal trójkątny; profilowany, z polami metopowymi w górnej i dolnej części. Pole górne nieregularne, ozdobione pośrodku dwiema poprzecznymi liniami rytymi; dolne – duże, prostokątne, z dwoma szerokimi, poprzecznymi żłobkami. Nóżka długa, zwężająca się w kierunku spiczasto uformowanego końca; profilowana, z dużą, czworoboczną metopą w górnej części, ornamentowaną u pod-stawy dwoma poprzecznymi żłobkami; poniżej metopy w przekroju trójkątna. Zaczep pochewki drucikowaty, trzykrotnie owinięty wokół podstawy kabłąka. A.VI/1.161-162. Być może Kokowski wzór ZG-79; wymiary: dł. w zachowanym stanie – 3,70 cm; szer. kabłąka – 0,45-0,47 cm, nóżki – 0,33-0,47 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1678/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 32.

Nr 33. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

- A. Czerрно;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czeramna;
- B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;
- C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny, igły i pochewki. W płycie na główce pozostałość żelaznej osi sprężyny. Kabłąk szeroki, masywny, nieznacznie zwężający się w kierunku główki, w przekroju w części środkowej półokrągły, łagodnie, kolankowato wygięty; profilowany, z czworobocznymi polami metopowymi w górnej i dolnej części. Pole górne bardzo wąskie, nieozdobione; dolne – duże, prostokątne, z ornamentem w postaci rytego znaku X, wpisanego pomiędzy dwie poprzeczne linie ryte, słabo czytelne. Nóżka długa, wyraźnie zwężająca się ku końcowi; profilowana, z bardzo wąską, prostokątną i nieozdobioną metopą w górnej części; poniżej metopy w przekroju półokrągła. Wokół podstawy kabłąka owinięte dwa zwoje drutu – pozostałość drucikowatego zaczepu pochewki. A.VI/1.161/162. Najbliższa do Kokowski wzór ZM-103; wymiary: dł. – 5,70 cm; szer. kabłąka – 0,56-0,70 cm, nóżki – 0,42-0,60 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1678/11/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 33.

Nr 34. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

- A. Czerрно;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czeramna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;
- C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny, igły i pochewki. Silnie odkształcona ze zniszczoną powierzchnią. Kabłąk ze stosunkowo szerokiej i grubej taśmy, w przekroju w części środkowej w przybliżeniu trapezowaty; profilowany, z dużymi, czworobocznymi polami metopowymi w górnej i dolnej części, bez śladów zdobienia. Krawędzie kabłąka pomiędzy metopami fasetowane. Nóżka taśmowata, nieznacznie zwężająca się w kierunku uszkodzonego końca; profilowana, z prostokątną, nieozdobioną metopą w górnej części; poniżej metopy w przekroju lekko trapezowata. W miejscu niezachowanego zaczepu pochewki niewielkie przewężenie. A.VI/1.161-162. Prawdopodobnie pierwotnie Kokowski wzór ZM-103; wymiary: dł. w zachowanym stanie – 3,48 cm; szer. kabłąka – 0,64 cm, nóżki – 0,48-0,60 cm; uwaga: por. Naworol 2020. Profilacja zapinki, pierwotnie dosyć bogata, została znacznie zatarta w wyniku zniszczenia jej powierzchni;

- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 34.

Nr 35. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

- A. Czermnno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czermnna;
- B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;
- C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny i igły. Nóżka odkształcona; powierzchnia silnie zniszczona. Kabłąk z szerokiej, dość grubej taśmy, w przekroju w części środkowej w przybliżeniu trapezowaty, nisko wysklepiony i delikatnie, kolankowato wygięty; profilowany, z czworobocznymi polami metopowymi w górnej i dolnej części. Pole górne wąskie, niezdobione; dolne – duże, prostokątne, z pozostałościami zatartego ornamentu w postaci dwóch (?) poprzecznych linii rytych. Krawędzie kabłąka pomiędzy metopami fasetowane. Nóżka taśmowata, zwężająca się w kierunku prosto uformowanego końca; profilowana, z czworo-boczną metopą w górnej części wyodrębnioną przez delikatne spiłowanie krawędzi bocznych i ozdobioną pojedynczym poprzecznym żłobkiem. Na końcu nóżki częściowo zatarty ornament w postaci ukośnych żłobków odchodzących od jej krawędzi, stykających się pośrodku i tworzących znak X. Zaczep pochewki z szerokiego, lekko rozklepanego drutu, dwukrotnie owiniętego wokół podstawy kabłąka. A.VI/1.161/162. Zbliżona do Kokowski wzór ZM-103; wymiary: dł. – 6,30 cm; szer. kabłąka – 0,78-0,85 cm, nóżki – 0,56-0,76 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1678/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 35.

Nr 36. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

- A. Czermnno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czermnna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;
- C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny, igły i pochewki. Kabłąk wąski, nieznacznie poszerzony w górnej części, gładki, w przekroju owalny, niesymetrycznie łukowato wygięty. Nóżka wąska, delikatnie profilowana, z małym, czworobocznym i słabo wyodrębnionym polem metopowym w górnej części, ozdobionym niewielkimi, półokrągłymi wycięciami po bokach; poniżej metopy w przekroju półokrągła. Z drucikowatego zaczepu pochewki zachowane cztery zwoje drutu owinięte wokół podstawy kabłąka. A.VI/1.161. Zbliżona do Kokowski wzór ZM-200; wymiary: dł. – 5,30 cm; szer. kabłąka – 0,34-0,39 cm, nóżki – 0,26-0,35 cm; uwaga: por. Naworol 2020;
- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 36.

Nr 37. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

- A. Czermnno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czermnna;
- B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;
- C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny, igły i pochewki. Silnie odkształcona. Kabłąk z dość szerokiej, płaskiej taśmy, w przekroju w części środkowej w przybliżeniu prostokątny, kolankowato wygięty; delikatnie profilowany, z czworo-

bocznymi, słabo czytelnymi polami metopowymi w górnej i dolnej części. Oba pola wyodrębnione plastycznie przez delikatne spiłowanie krawędzi bocznych kabłąka; na obu poprzeczne nacięcia, czytelne jedynie w dużym powiększeniu – prawdopodobnie pozostałość zdobienia. Nóżka taśmowata, zwężająca się ku końcowi, z niemal nieczytelną metopą w górnej części, wyodrębnioną w analogiczny sposób jak metopy na kabłąku. Brak wyraźnego przewężenia między kabłąkiem i nóżką, w miejscu mocowania pochewki. A.VI/1.161/162; wymiary: dł. w zachowanym stanie – 3,70 cm; szer. kabłąka – 0,60-0,64 cm, nóżki – 0,34-0,60 cm;

- D. MT, nr inw. MT/1678/9/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 37.

Nr 38. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

- A. Czerwno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czerwna;
- B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;
- C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny i igły; pochewka uszkodzona. Odształcona, z silnie zniszczoną powierzchnią. Kabłąk z wąskiej, płaskiej taśmy, w przekroju w części środkowej w przybliżeniu prostokątny, miejscami lekko trapezowaty; delikatnie profilowany, z bardzo słabo czytelnymi czworobocznymi polami metopowymi w górnej i dolnej części. Pole górne zdobione niemal całkowicie zatartym rytym znakiem X; dolne – dwiema płytkami, rytymi liniami poprzecznymi. Krawędzie kabłąka pomiędzy metopami delikatnie fasetowane. Miejsce mocowania pochewki o takiej samej szerokości co kabłąk, wyodrębnione plastycznie poprzez delikatne spiłowanie powierzchni zewnętrznej. Nóżka taśmowata, o niemal identycznej szerokości na całej długości; profilowana, z dużą, czworoboczną i niezdobioną (?) metopą w górnej części; poniżej metopy w przekroju w przybliżeniu trapezowata. A.VI/1.161-162; wymiary: dł. w zachowanym stanie – 3,70 cm; szer. kabłąka – 0,48 cm, nóżki – 0,46-0,48 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1678/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 38.

Nr 39. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

- A. Czerwno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czerwna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;
- C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny, igły i części nóżki, w tym pochewki. Silnie odształcona z zaobloną powierzchnią. Kabłąk wąski, nieznacznie poszerzony w górnej części, w przekroju w części środkowej półokrągły; profilowany, z czworobocznymi, słabo wyodrębnionymi polami metopowymi w górnej i dolnej części, niezdobionymi (?). Nóżka wąska, zwężająca się w kierunku uszkodzonego końca; profilowana, z prostokątną metopą ze śladami ornamentu (?) w górnej części. W miejscu niezachowanego zaczepu pochewki niewielkie przewężenie. A.VI/1.161-162; wymiary: dł. w zachowanym stanie – 4,30 cm; szer. kabłąka – 0,30-0,42 cm, nóżki – 0,22-0,26 cm;
uwaga: por. Naworol 2020. Silne zniszczenie powierzchni zapinki spowodowało zupełne zatarcie ewentualnego zdobienia pól metopowych;
- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 39.

Nr 40. Kabłąk zapinki kuszowatej

- A.** Czermnno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czermnna;
- B.** Kabłąk zapinki kuszowatej;
- C.** Kabłąk zapinki kuszowatej, prawdopodobnie z podwiniętą nóżką, dwudzielnej, ze stopu miedzi; odkształcony. W płycie na główce pozostałość żelaznej (?) osi sprężyny. Kabłąk z dość szerokiej taśmy, w przekroju w części środkowej trapezowaty, niski; profilowany, z czworobocznymi polami metopowymi w górnej i dolnej części. Pole górne niezdobione; dolne – bardzo duże, prostokątne, w górnej i dolnej części z ornamentem w postaci podwójnych poprzecznych linii rytych. Krawędzie kabłąka między metopami fasetowane. Zachowany mały fragment niesymetrycznie wyciętego przewężenia u podstawy kabłąka, w miejscu mocowania niezachowanej pochewki. A.VI/1.161-162;
wymiary: dł. zachowana – 3,00 cm; szer. kabłąka – 0,62-0,67 cm;
uwaga: podobnie uformowane kabłąki występują także u części zapinek kuszowatych z pełną, najczęściej blaszkowatą pochewką, w tym np. typu 7 wg O.V. Petrauskasa. Wspomniane przewężenie u podstawy kabłąka z dużym prawdopodobieństwem pozwala zakładać jednak możliwość łączenia tej zapinki z okazami z podwiniętą nóżką;
- D.** MT, nr inw. MT/1678/16/A;
- E.** Zabytek niepublikowany;
- F.** Ryc. IV: 40.

Nr 41. Fragment zapinki kuszowatej

- A.** Czermnno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czermnna;
- B.** Fragment zapinki kuszowatej;
- C.** Fragment zapinki kuszowatej z podwiniętą nóżką, zapewne dwudzielnej, ze stopu miedzi; zachowana jedynie dolna część kabłąka i częściowo nóżka (brak pochewki). Kabłąk profilowany, z dużą, czworoboczną i niezdobioną metopą w dolnej części. Analogiczna metopa w górnej części profilowanej nóżki, zwężającej się w kierunku spiczasto uformowanego końca; w przekroju poniżej metopy trójkątnej. A.VI/1, prawdopodobnie mieszcząca się w szerokiej grupie zapinek A.161/162;
wymiary: dł. zachowana – 3,00 cm; szer. kabłąka – 0,48 cm, nóżki – 0,30-0,44 cm;
- D.** MT, nr inw. MT/1678/15/A;
- E.** Zabytek niepublikowany;
- F.** Ryc. IV: 41.

Nr 42. Fragment zapinki kuszowatej

- A.** Czermnno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czermnna;
- B.** Fragment zapinki kuszowatej;
- C.** Fragment zapinki kuszowatej z podwiniętą nóżką, zapewne dwudzielnej, ze stopu miedzi; zachowana jedynie silnie odkształcona i częściowo stopiona nóżka z fragmentem igły oraz dolna część kabłąka – wąskiego, profilowanego, z małą, czworoboczną metopą w dolnej części, ozdobioną głębokim, poprzecznym żłobkiem i umieszczonymi poniżej półokrągłymi wcięciami odchodzącymi od obu krawędzi bocznych. Nóżka długa, wąska; profilowana, z czworoboczną metopą w górnej części, ornamentowaną dwoma poprzecznymi żłobkami z umieszczonymi pomiędzy nimi półokrągłymi wcięciami po bokach. Pochewka stopiona w jedną całość z nóżką i tkwiącym w niej fragmentem igły; z drucikowego zaczepu pochewki zachowane cztery zwoje drutu ściśle owinięte wokół podstawy kabłąka. A.VI/1;

wymiary: dł. zachowana – 3,00 cm; szer. kabłąka – ok. 0,38 cm, nóżki – ok. 0,33-0,38 cm; uwaga: znaczny stopień stopienia nóżki sprawia błędne wrażenie obecności pełnej pochewki. Z całą pewnością jednak pierwotnie pochewka była otwarta, a zapinkę umieścić można w szerokiej grupie okazów łączonych z typem A.161/162 lub – zakładając istnienie długiej, martwej sprężyny – z typem A.168;

- D. MT, nr inw. MT/1678/18/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 42.

Nr 43. Kabłąk zapinki kuszowatej

- A. Czerarno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czerarna;
- B. Kabłąk zapinki kuszowatej;
- C. Kabłąk zapinki kuszowatej z podwiniętą nóżką, dwudzielnej, ze stopu miedzi; brak sprężyny, igły i nóżki. Kabłąk wąski, delikatnie wzdłużnie profilowany, od spodu nieznacznie wklęsły, z górną powierzchnią wieloboczną; łukowato wygięty; w górnej i dolnej części nakładki/pierścienie z drutu z niemal zupełnie zatartym perełkowaniem. Pozostałość drucikowatego zaczepu pochewki w postaci dwóch zwojów drutu owiniętych wokół podstawy kabłąka. Poniżej zwojów uszkodzona nakładka z perełkowanego drutu. A.VI/1.167. Kokowski wzór ZG-149; wymiary: dł. zachowana – 3,85 cm; szer. kabłąka – 0,43-0,46 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1678/12/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 43.

Nr 44. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

- A. Czerarno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czerarna;
- B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;
- C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny i igły. Kabłąk wąski, nieznacznie poszerzony w górnej części, gładki, w przekroju wklęsło-wypukły, wysoko wysklepiony i łukowato wygięty; w górnej i dolnej części nakładki/pierścienie z perełkowanego drutu (dolna uszkodzona). Nóżka długa, wąska, o zbliżonej szerokości na całej długości; nieprofilowana, w przekroju wklęsło-wypukła; zapewne pierwotnie w górnej części ozdobiona nakładką z perełkowanego drutu, analogiczną do nakładek na kabłąku. Zaczep pochewki drucikowaty, nieznacznie uszkodzony, siedmiokrotnie i bardzo ściśle owinięty wokół podstawy kabłąka. A.VI/1.167. Kokowski wzór ZG-162; wymiary: dł. – 5,70 cm; szer. kabłąka – 0,38-0,45 cm, nóżki – 0,34-0,35 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1678/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 44.

Nr 45. Kabłąk zapinki kuszowatej z podwiniętą nóżką

- A. Czerarno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czerarna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B. Kabłąk zapinki kuszowatej z podwiniętą nóżką;
- C. Kabłąk zapinki kuszowatej z podwiniętą nóżką, dwudzielnej, ze stopu miedzi; brak sprężyny, igły i nóżki. W bardzo małej płytce na główce pozostałość osi sprężyny. Kabłąk gładki, w przekroju wklęsło-wypukły, łukowato wygięty, z osadzonym w górnej części pierścieniem z drutu ze śladowo zachowanym perełkowaniem. A.VI/1.167. Kokowski wzór ZG-162;

wymiary: dł. zachowana – 2,50 cm; szer. kabłąka – 0,59-0,64 cm;

uwaga: por. Naworol 2020;

- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 45.

Nr 46. Sprężyna zapinki kuszowatej

- A. Czerрно;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czeramna;
- B. Sprężyna zapinki kuszowatej;
- C. Sprężyna zapinki kuszowatej, zapewne z podwiniętą nóżką, dwudzielnej, ze stopu miedzi; nadpalona, zachowana w połowie razem z fragmentem krótkiej, dolnej cięciwy. Pierwotnie długa, tzw. martwa, osadzona na osi zabezpieczonej nakładką z dość szerokiej taśmy. Zachowana liczba zwojów sprężyny właściwej – 6; przedłużonej – 10. Z bardzo dużym prawdopodobieństwem fragment zapinki A.VI/1.168;
wymiary: dł. zachowana – 3,15 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1678/22/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 46.

Nr 47. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

- A. Czerрно;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czeramna; zabytek przechowywany w Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;
- C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny, igły i większej części pochewki. Silnie zniszczona. Kabłąk taśmowaty, wąski, łukowato wygięty, w przekroju prostokątny, ze słabo widocznym profilowaniem (efekt zniszczenia zabytku?) i czworobocznymi polami metopowymi w górnej i dolnej części. Oba pola podkreślone u podstawy poprzeczną linią rytą i ozdobione znakiem X. Krawędzie kabłąka między metopami delikatnie fasetowane. Nóżka wąska, profilowana, z bardzo słabo czytelną metopą w górnej części ozdobioną w analogiczny sposób jak metopy na kabłąku. Zaczep pochewki blaszkowaty, dość szeroki, oplatający kabłąk niemal dookoła, z bardzo słabo czytelnymi, krótkimi i poprzecznymi nacięciami na przedniej stronie imitującymi zwoje drutu. A.VI/1.172. Szter *et al.* grupa II;
wymiary: dł. – 3,85 cm; szer. kabłąka – 0,39-0,42 cm, nóżki – 0,29-0,36 cm;
- D. MH, nr inw. MH/A/8817;
- E. Niezabitowska-Wisniewska 2021, 208 nr 528, Tabl. XLVIII: 528;
- F. Ryc. IV: 47.

Nr 48. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

- A. Czerрно;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czeramna; zabytek przechowywany w Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;
- C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny, igły i większej części pochewki. Silnie zniszczona. Kabłąk taśmowaty, wąski, kolankowato wygięty, w przekroju prostokątny, z bardzo słabo widocznym profilowaniem (efekt zniszczenia zabytku?) i czworobocznym polem metopowym w dolnej części, ozdobionym trzema poprzecznymi żłobkami. Nóżka wąska, profilowana, z niemal nieczytelną metopą w górnej części ozdobioną w analogiczny sposób jak metopa na kabłąku. Zaczep pochewki blaszkowaty o niemal identycznej szerokości na całej długości, oplatający kabłąk dookoła,

z zachowanym bardzo słabo czytelnym poprzecznym nacięciem na przedniej stronie imitującym zwoje drutu. A.VI/1.172. Szter *et al.* grupa II;

wymiary: dł. zachowana – 3,86 cm; szer. kabłąka – 0,37-0,42 cm, nóżki – 0,25-0,41 cm;

uwaga: być może pierwotnie metopa znajdowała się także górnej części kabłąka. Stan jego zachowania uniemożliwia jednak pewne stwierdzenie tego faktu;

D. MH, nr inw. MH/A/8818;

E. Niezabitowska-Wisniewska 2021, 208 nr 529, Tabl. XLVIII: 529;

F. Ryc. IV: 48.

Nr 49. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

A. Czermino;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czermina;

B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;

C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką (?), dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny, igły i większej części nóżki, w tym pochewki. Powierzchnia uszkodzona. W płytce na główce pozostałość żelaznej (?) osi sprężyny. Kabłąk bardzo wąski, dodatkowo stopniowo zwężający się w kierunku nóżki, w przekroju w przybliżeniu trójkątny, łagodnie, kolankowato wygięty; w górnej części wypukłe pole (pseudoguzek) znacznie wystające ponad grzbiet kabłąka, o identycznej do niego szerokości, w rzucie bocznym spłaszczone, w przekroju – w przybliżeniu trapezowate. W płytce na główce – powyżej pseudoguzka – wyraźne, łukowate wcięcie/karb. Zachowana górna część nóżki z płaskiej, gładkiej i rozklepanej (?) taśmy, w zarysie łopatkowata, dodatkowo wyodrębniona poprzez niewielkie i łagodne przewężenie u podstawy kabłąka. A.VI/1 (?);

wymiary: dł. zachowana – 4,40 cm; szer. kabłąka – 0,20-0,30 cm, zachowanej części nóżki, maksymalna – 0,26 cm; gr. kabłąka u podstawy pseudoguzka – 0,25 cm; wymiary pseudoguzka – szer. – ok. 0,29 cm, wys. – 0,46 cm;

uwaga: możliwe, że karb w płytce na główce pierwotnie służył do przytrzymania górnej cięciwy, dodatkowo „zablokowanej” przez krawędź pseudoguzka w górnej części kabłąka. Na zachowanej części nóżki brak jakichkolwiek śladów po pochewce (pełnej lub wysokiej), a jej szerokość i łagodne przewężenie na granicy z kabłąkiem (w miejscu zaczepu niezachowanej pochewki?) ostrożnie pozwalają zakładać, że pierwotnie pochewka była otwarta, a nóżka podwinięta. Stąd prawdopodobnie zapinkę zaliczyć należy do okazów pierwszej serii VI grupy;

D. MT, nr inw. MT/1678/14/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 49.

Nr 50. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką

A. Czermino;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czermina;

B. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką;

C. Zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, dwudzielna, lita, ze stopu miedzi; brak sprężyny i igły. Powierzchnia nieznacznie zniszczona (zaoblona). Na główce niewielki, stożkowaty guzek. Kabłąk wąski, w przekroju w części środkowej wieloboczny, kolankowato wygięty; w górnej części nieznacznie poszerzony, z wyodrębnionym czworobocznym i niezdobionym polem z górną powierzchnią płaską, bocznymi – lekko wypukłymi. W dolnej części kabłąka duże pole, w przekroju owalne, ze słabo czytelnymi poprzecznymi żłobkami, zapewne imitującymi drucikowaty zaczep pochewki, dodatkowo wydzielone poprzez spłaszczenie górnej powierzchni kabłąka u jego nasady, tworzące w przybliżeniu czworoboczne w zarysie pole. Krawędzie kabłąka pomiędzy tym i górnym polem wyraźnie ścięte. Nóżka wąska, zakończona spiczasto; w górnej

części i w około 3/4 długości z dwoma, w przybliżeniu czworobocznymi polami ze śladowo zachowanym zdobieniem (?), wydzielonymi poprzez ścięcie krawędzi bocznych pomiędzy nimi i na końcu nóżki. Pochewka ramowata, odlana w całości. A.VI/1.185;
 wymiary: dł. – 4,30 cm; szer. kabłąka – 0,32-0,46 cm, nóżki – 0,28-0,36 cm;
 uwaga: zapinka wzmiankowana w: Niezabitowska-Wisniewska 2021, 370 lista 8 nr 1.2. Zaoblenie powierzchni zapinki znacznie zatarało szczegóły jej profilacji i niemal zupełnie detale ornamentacji;

D. MT, nr inw. MT/1678/5/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 50.

Nr 51. Fragment litej zapinki kuszowatej z podwiniętą nóżką

A. Czermnno;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czermnna; zabytek przechowywany w Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;

B. Fragment litej zapinki kuszowatej z podwiniętą nóżką;

C. Fragment litej zapinki kuszowatej z podwiniętą nóżką, zapewne dwudzielnej, ze stopu miedzi; zachowana dolna część kabłąka i nóżka. Kabłąk wąski, w przekroju w przybliżeniu prostokątny, z wyodrębnionym czworobocznym, lekko wypukłym i nieornamentowanym polem. Nóżka wąska, zakończona spiczasto, z małym, wypukłym polem w około 2/3 długości ozdobionym dwoma poprzecznymi nacięciami. Pochewka ramowata, odlana w całości. Przy przejściu kabłąka w nóżkę słabo czytelne, czworoboczne pole ozdobione poprzecznymi nacięciami, prawdopodobnie imitującymi zwoje z drutu. A.VI/1.185;

wymiary: dł. zachowana – 2,50 cm; szer. kabłąka – 0,32-0,37 cm, nóżki – 0,20-0,38 cm;

D. MH, nr inw. MH/A/8819;

E. Niezabitowska-Wisniewska 2021, 208 nr 530, Ryc. 44: 530, Tabl. XLVIII: 530;

F. Ryc. IV: 51.

Nr 52. Zapinka kuszowata, zapewne z pełną pochewką

A. Czermnno;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czermnna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;

B. Zapinka kuszowata, zapewne z pełną pochewką;

C. Zapinka kuszowata, zapewne z pełną pochewką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak sprężyny i igły; nóżka uszkodzona, brak pochewki. W płytce na główce pozostałość żelaznej (?) osi sprężyny. Kabłąk z dość szerokiej, grubej i gładkiej taśmy, zwężający się w kierunku główki, w przekroju prostokątny, miejscami lekko trapezowaty, łukowato wygięty; w dolnej części duże, czworoboczne pole wyodrębnione ornamentem podwójnych poprzecznych linii rytych i ozdobione dwiema parami wybitych kółeczek; poniżej nich, przy płynnym przejściu w nóżkę, niemal zupełnie zatarta kolejna poprzeczna linia ryta. Nóżka taśmowata, w zachowanej części o zbliżonej szerokości. A.VI/2. Petrauskas typ 6 lub 7;

wymiary: dł. zachowana – 3,70 cm; szer. kabłąka – 0,54-0,68, nóżki – ok. 0,68 cm;

uwaga: por. Naworol 2020. O obecności pełnej, blaszkowatej pochewki świadczy lekkie podgięcie jednej z zachowanych krawędzi bocznych nóżki. Jej uszkodzenie uniemożliwia jednak pewne wskazanie typu zapinki. Przyjmując, że szerokość nóżki była równa na całej długości reprezentowałaby ona typ 6 wg O.V. Petrauskasa. Zakładając, że nawet nieznacznie rozszerzała się ku końcowi, zaliczyć należałoby ją do typu 7 w klasyfikacji zapinek tego autora;

D. IA UMCS;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 52.

Nr 53. Zapinka kuszowata, prawdopodobnie z pełną pochewką

- A. Czermnno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czermnna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B. Zapinka kuszowata, prawdopodobnie z pełną pochewką;
- C. Zapinka kuszowata, prawdopodobnie z pełną pochewką, dwudzielna, ze stopu miedzi; brak igły i nóżki. Nieznacznie odkształcona. Sprężyna krótka, 6-zwojowa, osadzona na osi zabezpieczonej nakładkami z delikatnie rozklepanego drutu. Cięciwa krótka, pierwotnie dolna. Kabłąk ze stosunkowo szerokiej, płaskiej i cienkiej taśmy, lekko zwężający się w kierunku niezachowanej nóżki, w przekroju prostokątny; nieprofilowany. Najprawdopodobniej A.VI/2. Zbliżona do Kokowski typ *Hanești*; wymiary: dł. zachowana – 3,20 cm; sprężyny – 2,00 cm; szer. kabłąka – 0,55-0,60 cm; uwaga: por. Naworol 2020;
- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 53.

Nr 54. Fragment zapinki kuszowatej z pełną pochewką

- A. Czermnno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czermnna;
- B. Fragment zapinki kuszowatej z pełną pochewką;
- C. Fragment zapinki kuszowatej z pełną pochewką, zapewne dwudzielnej, ze stopu miedzi; zachowana jedynie nóżka i mały fragment dolnej części kabłąka – litego, najprawdopodobniej łukowato wygiętego, płaskiego od spodu, w przekroju półokrągłego. Nóżka rombowa; przy trzech krawędziach, w tym dolnych, niezwykle słabo czytelne, krótkie nacięcia – najpewniej pozostałość ornamentu. Zbliżona do A.VI/2.182. Prawdopodobnie Kokowski grupa B; wymiary: dł. zachowana – 2,80 cm; szer. kabłąka – ok. 0,55 cm, nóżki maksymalna – 2,05 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1678/20/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 54.

Nr 55. Fragment zapinki kuszowatej z pełną pochewką

- A. Czermnno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czermnna;
- B. Fragment zapinki kuszowatej z pełną pochewką;
- C. Fragment zapinki kuszowatej z pełną pochewką, zapewne dwudzielnej, ze stopu miedzi; zachowana nóżka i dolna część kabłąka. Kabłąk masywny, lity, pierwotnie łukowato wygięty, w przekroju półokrągły; w dolnej części, na granicy z nóżką, niewielkie, płaskie pole, w zarysie trójkątne. Na końcu zachowanej części kabłąka widoczna dolna część – uformowana w przybliżeniu trójkątne – kolejnego, nieornamentowanego i płaskiego pola, pierwotnie najprawdopodobniej umieszczonego na jego szczycie; przekrój kabłąka w tym miejscu w przybliżeniu prostokątny. Nóżka nieznacznie uszkodzona, rombowa, z największą szerokością w około połowie długości, bez śladów zdobienia. A.VI/2; wymiary: dł. zachowana – 2,80 cm; szer. kabłąka – 0,59-0,61 cm, nóżki maksymalna – 1,82 cm; uwaga: pewne określenie typu niemożliwe. Sposób uformowania kabłąka nie pozwala na zaliczenie tego okazu do tzw. zapinek blaszanych z półokrągłą płytką na główce i rombowa nóżką. Niewykluczone jednak, że pierwotnie miała ona płytkę na główce i w generaliach można włączyć ją do grupy tzw. *Schildfibeln*;
- D. MT, nr inw. MT/1678/19/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 55.

Nr 56. Fragment zapinki kuszowatej z pełną pochewką

A. Czermnno;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czermnna;

B. Fragment zapinki kuszowatej z pełną pochewką;

C. Fragment zapinki kuszowatej z pełną pochewką, zapewne dwudzielnej, ze stopu miedzi; zachowana lekko uszkodzona nóżka i dolna część kabłąka. Kabłąk masywny, lity; pierwotnie łukowato wygięty; profilowany, z czworobocznym polem metopowym w dolnej części, ozdobionym w centrum wybitym oczkiem; w przekroju w miejscu metopy prostokątny, powyżej – trójkątny. Nóżka długa, od około 1/3 długości z uszkodzonymi krawędziami bocznymi, nieznacznie rozszerzająca się ku końcowi, w zarysie w przybliżeniu w kształcie wydłużonego trapezu; ornamentowana wybijanymi oczkami – pojedynczym umieszczonym pośrodku w około 1/3 długości oraz poniżej dwiema parami oczek stykających się z krawędziami nóżki (jedno z oczek z dolnej pary częściowo zniszczone). Pełna pochewka o długości równej długości nóżki, masywna, blaszkowata, otwarta od dołu. A.VI/2;

wymiary: dł. zachowana – 3,22 cm; szer. kabłąka – 0,47-0,52 cm, nóżki zachowana – 0,70-0,83 cm; uwaga: pomimo uszkodzenia krawędzi bocznych nóżki z dużym prawdopodobieństwem pierwotnie była ona jedynie nieznacznie szersza. Fragmentaryczność zachowania zapinki uniemożliwia pewne przyporządkowanie jej do konkretnego typu. Biorąc pod uwagę konstrukcję, masywność i sposób zdobienia znajduje ona liczne analogie w różnych typach późnych wariantów zapinek z pełną pochewką, w tym *Bügelknopffibeln*, datowanych na schyłek okresu rzymskiego i wczesne fazy okresu wędrówek ludów;

D. MT, nr inw. MT/1678/17/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 56.

Nr 57. Sprężyna i igła zapinki kuszowatej

A. Czermnno;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czermnna;

B. Sprężyna i igła zapinki kuszowatej;

C. Sprężyna i igła zapinki kuszowatej, dwudzielnej, ze stopu miedzi; sprężyna krótka, 6-zwojowa, osadzona na osi zabezpieczonej profilowanymi nakładkami (zachowana jedna, lekko nadtopiona). Cięciwa krótka, zapewne pierwotnie dolna. Najprawdopodobniej A.VI; wymiary: dł. zachowana – 3,15 cm, sprężyny – 1,50 cm;

D. MT, nr inw. MT/1678/21/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 57.

Nr 58. Sprężyna zapinki, najpewniej kuszowatej

A. Czermnno;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czermnna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;

B. Sprężyna zapinki, najpewniej kuszowatej;

C. Sprężyna zapinki, najpewniej kuszowatej, dwudzielnej, ze stopu miedzi; 8-zwojowa (jeden zwój uszkodzony), osadzona na osi, z zachowaną lekko odkształconą cięciwą.

wymiary: dł. – 2,18 cm; śr. zwojów maksymalna – ok. 0,60 cm;

uwaga: por. Naworol 2020 i uwagi przy opisie zapinki pod numerem VI.4;

D. IA UMCS;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 58.

Nr 59. Fragment sprzączki

A. Czeremno;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czeremna;

B. Fragment sprzączki;

C. Fragment sprzączki dwudzielnej, ze stopu miedzi; zachowane jedynie uszkodzona skuwka oraz mały fragment ramy i nasada kolca; wszystkie silnie przepalone i nieznacznie odkształcone. Rama pierwotnie prawdopodobnie w kształcie litery omega, o przekroju czworobocznym, osadzona na osi zabezpieczonej profilowanymi nakładkami. Skuwka lekko trapezowata z otworami po czterech niezachowanych nitach, rozmieszczonych wzdłuż jej zewnętrznej, dłuższej krawędzi. Prawdopodobnie Madyda-Legutko grupa E; dokładne odtworzenie typu niemożliwe, być może zbliżona do E.10 (zakładając poprawność rekonstrukcji kształtu ramy); wymiary: dł. skuwki – 2,30 cm, osi – 4,13 cm; szer. skuwki – 3,60-3,85 cm;

D. MT, nr inw. MT/1678/25/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 59.

Nr 60. Sprzączka

A. Czeremno;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czeremna;

B. Sprzączka;

C. Sprzączka jednodzielna, ze stopu miedzi; lekko odkształcona i przepalona (?). Rama owalna z wyodrębnioną (przewężoną) podstawą w miejscu mocowania kolca, poza nią o zbliżonej grubości; w przekroju w przybliżeniu owalna, miejscami soczewkowata. Kolec nieznacznie przewężony przy końcu. Najbliższa do Madyda-Legutko H.16; wymiary: dł. ramy – 2,20 cm, kolca – 2,60 cm; szer. ramy – 3,70 cm; gr. ramy maksymalna – 0,40 cm;

D. MT, nr inw. MT/1678/24/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 60.

Nr 61. Okucie końca (?) pasa

A. Czeremno;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czeremna;

B. Okucie końca (?) pasa;

C. Okucie końca (?) pasa, ze stopu miedzi; niekompletne. Trzonek zwężający się w kierunku niezachowanego (odłamanego) zakończenia, w przekroju soczewkowaty, ze słabo wyodrębnioną częścią mocującą zakończoną łukowato i zaopatrzoną w jeden nit. Na niemal całej powierzchni obu stron ornamentowany ukośnymi nacięciami odchodzącymi od krawędzi bocznych, miejscami słabo czytelnymi. Być może okucie końca pasa Madyda-Legutko grupa III. Wskazanie konkretnego typu niemożliwe; wymiary: dł. zachowana – 3,70 cm; szer. na wysokości nitu – 0,70 cm, w dolnej części – 0,49 cm; gr. na wysokości nitu – 0,53 cm, w dolnej części – 0,24 cm; światło nitu – ok. 0,15 cm;

D. MT, nr inw. MT/1678/28/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. IV: 61.

Nr 62. Dziobowate okucie końca pasa

A. Czeremno;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czerмна; zabytek przechowywany w Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;

- B. Dziobowate okucie końca pasa;
- C. Dziobowate okucie końca pasa, ze stopu miedzi; masywne. Trzon w przekroju daszkowaty, z wyraźnie, prawostronnie wydzielonym „dziobem” i krawędzią grzbietową dzielącą go na trzy pola; oddzielony od części mocującej listwą/zeberkiem ozdobioną ukośnymi liniami rytymi, krzyżującymi się ze sobą i tworzącymi motyw szachownicy. Część mocująca (skuwkowa) delikatnie rozszerzająca się ku górze, z trzema nitami rozmieszczonymi na planie trójkąta. Wszystkie krawędzie okucia – boczne i grzbietowa – podkreślone drobnym ornamentem, wykonanym stempelkiem. Madyda-Legutko grupa VI, typ 11; wymiary: dł. – 5,60 cm; szer. – 1,60-2,30 cm; uwaga: okucie w roku 2017 trafiło do Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie, za pośrednictwem dr. hab. Jacka Andrzejowskiego z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Następnie po opracowaniu (Kisiel et. al. 2020), przekazane zostało do Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie. Autorzy wspomnianej publikacji, na której też oparto powyższy opis, w kontekście okucia najczęściej używają określenia „okolice Czerмна”. Stąd też tak zostało ono skatalogowane w niniejszym opracowaniu;
- D. MH, nr inw. MH/A/9897;
- E. Kisiel et al. 2020, 82, 83, 282 Ryc. 1: a, 2: a; Niezabitowska-Wisniewska 2021, 372 lista 13: 2;
- F. Ryc. IV: 62.

Nr 63. Okucie końca pasa

- A. Czerмна;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czerмна; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B. Okucie końca pasa;
- C. Okucie końca pasa, ze stopu miedzi; niekompletne, z górną częścią uszkodzoną, dolną – odłamaną. W zachowanej części w przybliżeniu prostokątne, w przekroju płaskie, mocowane na dwa nity, niezachowane. Zdobione ornamentyką stempelkową rozmieszczoną w trzech strefach, biegnących równolegle do krawędzi bocznych. Poszczególne motywy rozmieszczone symetrycznie w odniesieniu do osi wzdłużnej zabytku. W strefie centralnej rząd w przybliżeniu migdałowatych stempelków; po bokach rząd wybijanych kółeczek, niekiedy niedomkniętych, wpisany w dwa rzędy łukowatych linii, wygiętych w przeciwnych kierunkach. Przy jednej z krawędzi bocznych pojedyncza, zachowana fragmentarycznie i bardzo słabo czytelna linia ryta (?). Na tylnej stronie okucia dwa poprzeczne, płytkie zagłębienia. Być może fragment okucia płytowego, Madyda-Legutko grupa VI, typ 13; wymiary: dł. zachowana – 2,95 cm; szer. – 2,20 cm; uwaga: por. Naworol 2020. Zabytek wzmiankowany w: Niezabitowska-Wisniewska 2021, 300-302;
- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 63.

Nr 64. Okucie końca (?) pasa

- A. Czerмна;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czerмна; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B. Okucie końca (?) pasa;
- C. Okucie końca (?) pasa, ze stopu miedzi; wykonane z cienkiej blachy, płaskie, wąskie i smukłe, z dużym, okrągłym otworem w górnej części (w miejscu niezachowanego nitu?), umieszczonym pomiędzy dwoma poprzecznymi żłobkami. Kształtem przypominające okucia jęczyczkowate Madyda-Legutko typ VI.12. Nieco powyżej połowy długości półokrągłe, długie wycięcia w obu krawędziach bocznych;

wymiary: dł. – 4,74 cm; szer. maksymalna – 1,00 cm;

uwaga: por. Naworol 2020. Możliwa późniejsza metryka zabytku i/lub inna funkcja (zawieszka?);

- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 64.

Nr 65. Prostokątne okucie pasa

- A. Cermno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (z kolekcji J. Stopy);
- B. Prostokątne okucie pasa;
- C. Prostokątne okucie pasa z ażurowym i reliefowym ornamentem, ze stopu miedzi; w centralnej części prostokątne, wypukłe pole z trzema niskimi żeberkami rozdzielonymi dwoma wąskimi żłobkami, z jednej strony z bardzo małym, w przybliżeniu trójkątnym występem wychodzącym poza korpus okucia. Pozostały ornament rozmieszczony symetrycznie. Po obu stronach prostokątnego pola szerokie żłobki dodatkowo je wydzielające, od zewnątrz ograniczone niskim żeberkiem i kolejnym wąskim żłobkiem. Na obu końcach po dwie stylizowane głowy ptaków (orłów?) widzianych z profilu, dziobami zwróconych do „wnętrza” okucia. Oczy ptaków utworzone przez okrągłe główki nitów (łącznie czterech), z zachowanymi trzpieniami wychodzącymi na stronę spodnią;
wymiary: dł. – 3,45 cm; szer. – 2,33 cm, w miejscu występu – 2,49 cm; gr. – ok. 0,19-0,24 cm; dł. nitów maksymalna – ok. 0,70 cm;
uwaga: zabytek wzmiankowany w: Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 304. Przekazany do zbiorów Muzeum w Tomaszowie Lubelskim z kolekcji Janusza Stopy z Krynicy;
- D. MT, nr inw. MT/1677/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 65.

Nr 66. Wisiorek w kształcie topora

- A. Cermno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Cermna;
- B. Wisiorek w kształcie topora;
- C. Wisiorek w kształcie topora, ze stopu miedzi; uszko lekko uszkodzone, wąskie. Korpus płaski, wyraźnie asymetryczny, z nieznacznie łukowatym ostrzem. Najbliższy do Kokowski typ 6;
wymiary: dł. zachowana – 1,90 cm; szer. maksymalna – 1,54 cm;
uwaga: na krawędziach korpusu wisiorka brak śladów ich uszkodzenia czy odłamania. Stąd też założyć można, że jest to okaz wykonany niestarannie. Nie można jednak jednoznacznie wykluczyć, że pierwotny kształt korpusu był inny, a po jego uszkodzeniu dokonano przeróbek uzyskując obecny wygląd;
- D. MT, nr inw. MT/1678/30/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 66.

Nr 67. Fragment bransolety

- A. Cermno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Cermna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B. Fragment bransolety;
- C. Fragment bransolety srebrnej; zachowana niewielka część w postaci masywnej, szerokiej sztabki, w przekroju wielobocznej (w przybliżeniu daszkowatej), nieznacznie rozszerzającej się w kierunku jednego z uszkodzonych końców. Być może fragment bransolety sztabkowatej;

wymiary: dł. zachowana – 3,00 cm; szer. – 0,81-0,91 cm; gr. – 0,50-0,54 cm; śr. rekonstruowana (zewnątrzna) – ok. 7,50 cm;
uwaga: por. Naworol 2020;

- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 67.

Nr 68. Fragment bransolety (?)

- A. Czermnno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czermnna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B. Fragment bransolety (?);
- C. Fragment bransolety (?), ze stopu miedzi; wykonany z grubego, owalnego w przekroju pręta, na niewielkim odcinku nieznacznie spłaszczonego. Być może bransoleta sztabkowata, zachowana w około 1/4;
wymiary: dł. zachowana – 5,25 cm; śr. pręta – 0,51-0,60 cm, rekonstruowana bransolety – ok. 6,60-7,00 cm;
uwaga: por. Naworol 2020. Możliwa inna funkcja i datowanie zabytku;
- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 68.

Nr 69. Szczypczyki

- A. Czermnno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czermnna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B. Szczypczyki;
- C. Szczypczyki, ze stopu miedzi; lekko odkształcone (spłaszczone) z drobnymi ubytkami na powierzchni. Wykonane z cienkiej taśmy z ramionami stopniowo rozszerzającymi się w kierunku prosto uformowanych zakończeń (jedno z nich nieznacznie uszkodzone). Zbliżone do Beilke-Voigt typ I szczypczyków miniaturowych;
wymiary: dł. – 4,80 cm; szer. maksymalna – 1,05 cm;
uwaga: por. Naworol 2020;
- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 69.

Nr 70. Szczypczyki

- A. Czermnno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czermnna;
- B. Szczypczyki;
- C. Szczypczyki, ze stopu miedzi; lekko odkształcone (wygięte), z odłamanym zakończeniem jednego z ramion. Długie i smukłe, wykonane z dość grubej taśmy ze starannie uformowanym uszkiem. Ramiona do około połowy długości bardzo wąskie i jedynie niemal niezauważalnie rozszerzające się ku dołowi, w przekroju półokrągłe; dalej – stopniowo coraz cieńsze, rozklepane i łagodnie rozszerzające się w kierunku prosto uformowanych zakończeń. Zbliżone do Beilke-Voigt typ I szczypczyków miniaturowych;
wymiary: dł. – 5,80 cm; szer. maksymalna – 0,74 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1678/26/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 70.

Nr 71. Nóż

- A.** Czermnno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czermnna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B.** Nóż;
- C.** Nóż żelazny; lekko uszkodzony. Trzpień rękojeści wyodrębniony obustronnie, płaski, z odkształconym końcem i niewielkim otworkiem w około 1/3 pierwotnej długości;
wymiary: dł. zachowana – 12,40 cm;
uwaga: por. Naworol 2020. Możliwa późniejsza, wczesnośredniowieczna metryka zabytku;
- D.** IA UMCS;
- E.** Zabytek niepublikowany;
- F.** Ryc. IV: 71.

Nr 72. Nóż

- A.** Czermnno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czermnna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B.** Nóż;
- C.** Nóż żelazny; koniec ostrza odłamany. Trzpień rękojeści wyodrębniony jednostronnie, czworoboczny w przekroju;
wymiary: dł. zachowana – 10,00 cm;
uwaga: por. Naworol 2020. Możliwa późniejsza, wczesnośredniowieczna metryka zabytku;
- D.** IA UMCS;
- E.** Zabytek niepublikowany;
- F.** Ryc. IV: 72.

Nr 73. Fragment wagi

- A.** Czermnno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czermnna;
- B.** Fragment wagi;
- C.** Fragment wagi, ze stopu miedzi; zachowany fragment masywnej belki ramienia wagi, najpewniej szalkowej, równoramiennej. Belka w przekroju wieloboczna, nieznacznie rozszerzająca się w kierunku uszkodzonego, wewnętrznego końca, na jednej z szerszych powierzchni (górnej?) zdobiona (oznakowana?) słabo czytelnymi, ukośnymi nacięciami; na przeciwległej powierzchni podobne, ukośne „rysy”, rozłożone nierównomiernie i widoczne jedynie w dużym powiększeniu. Zakończenie belki wyodrębnione, profilowane i dwuczłonowe; człon „wewnętrzny” czworoboczny, także w przekroju, z głębokimi, szerokimi i ukośnymi nacięciami – każde w zarysie w przybliżeniu rombówate, przecinające krawędź między sąsiadującymi polami płaskimi; kraniec zewnętrzny nieznacznie poszerzony w rzucie bocznym i przewężony w rzucie górnym, w przekroju czworoboczny, zakończony w przybliżeniu trójkątnie, z wybitym dużym otworem służącym do podwieszania szalki wagi;
wymiary: dł. zachowana – 6,73 cm; wymiary belki przy uszkodzonym końcu – 0,51×0,64 cm, członu „wewnętrznego” zakończenia, maksymalne – 0,70×0,75 cm, krawędzi zewnętrznej – 0,75×0,37 cm;
- D.** MT, nr inw. MT/1678/29/A;
- E.** Zabytek niepublikowany;
- F.** Ryc. IV: 73.

Nr 74. Fragment przedmiotu

- A.** Czermnno;

Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czeramna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;

- B. Fragment przedmiotu;
- C. Fragment przedmiotu ze srebra (?); zachowana część w postaci sztabki, do około 3/4 długości w przekroju w przybliżeniu trapezowatej, wyraźnie przewężonej w partii środkowej, w partii dolnej – rozszerzonej i spłaszczonej, zakończonej półokrągło. Być może trzonek i dolna część okucia końca (?) pasa/rzemienia lub fragment łyżeczki kosmetycznej (?);
wymiary: dł. zachowana – 3,58 cm; szer. 0,34-0,59 cm; gr. trzonka – 0,22-0,27 cm, zakończenia – 0,15 cm;
uwaga: por. Naworol 2020. Prawdopodobnie przedmiot wykonany ze srebra, co będzie można jednoznacznie stwierdzić po jego konserwacji. Zakładając, że jest to fragment okucia pasa/rzemienia, bardzo trudno określić jego typ, choć najbliższy wydaje się do okuć końca pasa Madyda-Legutko grupa III, typ 4 – zakończonych jednak znacznie wyraźniej wyodrębnionymi tarczkami. Przyjmując, że jest to fragment łyżeczki kosmetycznej, poszerzona końcówka przedmiotu powinna być nieco inaczej wyprofilowana;
- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 74.

Nr 75. Fragment przedmiotu

- A. Czermano;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czeramna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B. Fragment przedmiotu;
- C. Fragment przedmiotu, ze stopu miedzi; przedmiot w postaci masywnego pręta, do około 3/4 długości prostego, spłaszczonego, w przekroju w przybliżeniu czworobocznego (bez wyraźnie zaznaczonych krawędzi) i stopniowo zwężającego się w kierunku odgiętego i uszkodzonego zakończenia, w przekroju owalnego. Być może fragment silnie odkształconego klucza lub także odkształconej bransolety (?);
wymiary: dł. zachowana – 6,00 cm; wymiary spłaszczonej części, maksymalne – 0,72×0,48 cm; śr. uszkodzonego końca – ok. 0,48 cm;
uwaga: por. Naworol 2020. Przy założeniu, że opisany przedmiot jest fragmentem klucza, jego spłaszczoną część uznać należałoby za trzon z odłamanym zakończeniem/uszkiem, a odgiętą końcówkę za pozostałość silnie odkształconego pióra. Ostatnie powinno być bowiem wygięte znacznie silniej i jak się wydaje w przeciwnym niż obecnie kierunku. Brak też wyraźnych śladów po odłamaniu zakończenia trzonu. Nie można wykluczyć, że przedmiot ten jest silnie odkształconym fragmentem bransolety sztabkowatej z pogrubionym, obecnie zupełnie wyprostowanym końcem;
- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 75.

Nr 76. Fragment przedmiotu

- A. Czermano;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, odkryty przez detektorystów najprawdopodobniej w okolicach Czeramna; zabytek przechowywany w Instytucie Archeologii UMCS jest darem przekazany przez anonimowego znalazcę;
- B. Fragment przedmiotu;
- C. Fragment przedmiotu, ze stopu miedzi; przedmiot w postaci cienkiej blaszki w kształcie wydłużonego trapezu, z uszkodzonymi oboma końcami (?), ornamentowanej na całej powierzchni zewnętrznej drobnymi, gęsto rozmieszczonymi stempelkami, w przybliżeniu prostokątnymi i trapezowatymi, w większości tworzącymi podwójne rzędy – rozmieszczone

wzdłuż dłuższych krawędzi blaszki oraz ukośnie w jej centrum, tworząc motyw trójkąta (pierwotnie być może linię zygzakowatą). W trójkątnych polach pomiędzy rzędami stempelków motyw „słoneczek” (w zachowanej części trzech), utworzonych przez stempelki rozmieszczone po okręgu, dodatkowo nieznacznie dłuższe i mniej regularne od stempelków ułożonych w rzędy. Określenie pierwotnego kształtu i funkcji zabytku niemożliwe – być może fragment zawieszki lub aplikacji;

wymiary: dł. zachowana – 2,65 cm; szer. – 0,77-0,99 cm; gr. – ok. 0,07 cm;

uwaga: trudności w określeniu funkcji przedmiotu przekładają się na brak możliwości odtworzenia stopnia jego kompletności, choć prawdopodobnie oba końce blaszki zostały odłamane. Możliwa też późniejsza (nowożytna?) metryka zabytku, co wydaje się jednak mało prawdopodobne;

- D. IA UMCS;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 76.

Nr 77. Fragment przedmiotu

- A. Czerwno;
Zabytek bez dokładnej lokalizacji, okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum w Tomaszowie Lubelskim pozyskany został przez A. Troncika (2011) od bliżej nieokreślonej grupy detektorystów prowadzących poszukiwania w okolicach Czerwna;
- B. Fragment przedmiotu;
- C. Fragment przedmiotu, ze stopu miedzi; przedmiot w postaci cienkiej taśmy w kształcie wydłużonego trapezu, zagiętej w około 1/4 długości. Przy krawędzi węższego końca niewielki otworek (wybity?). Cała powierzchnia zewnętrzna ornamentowana motywem tzw. wilczych zębów tworzących podwójne rzędy biegnące ukośnie względem dłuższych krawędzi taśmy i układających się w przybliżeniu w zygzakowatą linię. Określenie pierwotnego kształtu i funkcji zabytku niemożliwe – być może fragment zawieszki, aplikacji lub okucia;
wymiary: dł. w zachowanym stanie – 3,55 cm, rekonstruowana (po rozwinięciu) – ok. 5,45 cm; szer. – 0,78-1,08 cm; gr. – ok. 0,08 cm;
uwaga: trudności w określeniu funkcji przedmiotu przekładają się na brak możliwości odtworzenia stopnia jego kompletności, choć prawdopodobnie odłamany został szerszy koniec zabytku. Mały otworek prawdopodobnie wybity/przewiercony został od strony spodniej, o czym może świadczyć niewielkie zgrubienie wzdłuż jego krawędzi na stronie zewnętrznej (nieznacznie wywinięta krawędź). Tuż obok otworka, umieszczonego nieco w bok od środka taśmy, na jej zewnętrznej stronie, znajduje się niewielkie, owalne zagłębienie – być może ślad po nieudanej/zarzuconej próbie wybicia otworu. Trudno też jednoznacznie stwierdzić, czy wspomniany otwór służył do zamontowania nitu, czy też do podwieszenia/zawieszenia przedmiotu. Nie można też stwierdzić czy ma on związek z pierwotną funkcją przedmiotu, czy też powstał wtórnie, w związku z jego przerobieniem, a tym samym zmianą funkcji użytkowej;
- D. MT, nr inw. MT/1678/31/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. IV: 77.

**Table 1. Brooch types in the collection of finds from Czeremno and its vicinity;
prepared by B. Niezabitowska-Wiśniewska.**
**Tabela 1. Zestawienie typów zapinek reprezentowanych w kolekcji z Czeremna i okolic;
przygotowała B. Niezabitowska-Wiśniewska.**

O. Almgren	Supplementary classification system Typ/wzór w klasyfikacjach uzupełniających	Number in the Catalogue Numer katalogowy	Total Łącznie	Comments Uwagi
GROUP III, Prussian series (B) / GRUPA III, seria pruska (B)				
~ A.60	–	26	1	–
A.61	–	22	1	–
undetermined, possibly A.61 nieokreślony, być może A.61	–	4	1	fragment, heavily damaged fragment, silnie zniszczony
undetermined nieokreślony	–	23	1	fragment, possibly of an unfinished, failed or made over specimen fragment, być może okaz niedokończony, nieudany lub przerobiony
Jointly Group III / Łącznie grupa III			4	
GROUP VI, series 1 / GRUPA VI, seria 1				
A.158	~ Jakubczyk Variant <i>Igołomia 1</i> ~ Jakubczyk wariant <i>Igołomia 1</i>	27	1	–
	Jakubczyk Variant <i>Ojców 3</i> Jakubczyk wariant <i>Ojców 3</i>	1	1	–
			2	
A.161	~ Kokowski ZM–200 ~ Kokowski wzór ZM–200	36	1	–
			1	
A.162	~ Kokowski ZM–25/ Andrzejowski type <i>Jartypory</i> ~ Kokowski wzór ZM–25/ Andrzejowski typ <i>Jartypory</i>	28	1	–
	Ornamentation of bow as in Kokowski ZM–25/ Andrzejowski type <i>Jartypory</i> zdobienie kłbłaka jak Kokowski wzór ZM–25/ Andrzejowski typ <i>Jartypory</i>	29	1	–
	~ Kokowski ZM–71/ZG–79 ~ Kokowski wzór ZM–71/ZG–79	30	1	–
			3	
A.161/162	~ Kokowski ZG–79 ~ Kokowski wzór ZG–79	31	1	–
	nearest to Kokowski ZM–103 najbliższa do Kokowski wzór ZM–103	33, 35	2	–
	–	37	1	heavily deformed silnie odkształcona
			4	
A. 161-162	probably Kokowski ZG–64 prawdopodobnie Kokowski wzór ZG–64	10	1	–
	possibly Kokowski ZG–79 być może Kokowski wzór ZG–79	32	1	heavily deformed silnie odkształcona
	probably Kokowski ZM–103 prawdopodobnie Kokowski wzór ZM–103	34	1	heavily deformed silnie odkształcona
	–	38, 39, 40	3	heavily deformed silnie odkształcona
			6	

**Table 1. Brooch types in the collection of finds from Czeremo and its vicinity;
prepared by B. Niezabitowska-Wisniewska.**
**Tabela 1. Zestawienie typów zapinek reprezentowanych w kolekcji z Czeremna i okolic;
przygotowała B. Niezabitowska-Wisniewska.**

O. Almgren	Supplementary classification system Typ/wzór w klasyfikacjach uzupełniających	Number in the Catalogue Numer katalogowy	Total Łącznie	Comments Uwagi
A.167	Kokowski ZG-149 Kokowski wzór ZG-149	43	1	–
	Kokowski ZG-162 Kokowski wzór ZG-162	44, 45	2	–
			3	
probably A.168 prawdopodobnie A.168	–	46	1	brooch spring only zachowana jedynie sprężyna
A.172	Szter <i>et al.</i> Group II	47, 48	2	–
A.185	–	50, 51	2	–
A.VI/1	–	41, 42	2	survives in fragments; probably one in the wide variety of A.161/162 brooches zachowane we fragmentach; prawdopodobnie mieszczące się w szerokiej gamie zapinek A.161/162
VI/1 (?)	–	49	1	heavily damaged silnie zniszczona
Jointly Group VI, series 1 / Łącznie grupa VI, seria 1			27	
GROUP VI, series 2 / GRUPA VI, seria 2				
~ A.182	probably Kokowski Group B prawdopodobnie Kokowski grupa B	54	1	Fragment
Undetermined nieokreślony	–	11	1	fragment, heavily damaged fragment, silnie zniszczony
–	Petrauskas type 6 or 7 Petrauskas typ 6 lub 7	52	1	foot damaged uszkodzona nóżka
–	~ Kokowski type <i>Hanești</i> ~ Kokowski typ <i>Hanești</i>	53	1	
–	–	55	1	fragment; originally possibly so-called <i>Schildfibeln</i> fragment; być może pierwotnie tzw. <i>Schildfibeln</i>
–	–	56	1	fragment; originally possibly <i>Bügelknopffibel</i> fragment; być może pierwotnie <i>Bügelknopffibel</i>
Jointly Group VI, series 2 / Łącznie grupa VI, seria 2			6	
GROUP VII / GRUPA VII				
~ A.VII/1.193	Schulte A VII 2, Form 3 Schulte A VII 2, forma 3	5	1	–
A.VII/4.211	Schulte A VII 2, Form 25, Variant a/ Gorokhovskij/Gopkalo series II Schulte A VII 2, forma 25, wariant a/ Gorokhovskij/Gopkalo seria II	6	1	–
Undetermined	nearest to Gorokhovskij/Gopkalo series III najbliższa do Gorokhovskij/Gopkalo seria III	12	1	–
Jointly Group VII / Łącznie grupa VII			3	
Fragments / Fragmenty				
–	–	57, 58	2	originally possibly Group VI być może pierwotnie grupa VI
JOINTLY, COMPLETE BROOCHES AND FRAGMENTS ŁĄCZNIE WSZYSTKIE ZAPINKI LUB ICH FRAGMENTY			42	

BIBLIOGRAPHY / BIBLIOGRAFIA

Abbreviations / Skróty

BMC	<i>A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum</i> , vol. III, <i>The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace</i> , by P. Gardner and B.V. Head, London 1877 (Longmans & Co.)
RIC	<i>Roman Imperial Coinage</i> , vol. III, <i>Antoninus Pius-Commodus (138-192)</i> , by H. Mattingly, E.A. Sydenham, London 1930 (Spink & Son). <i>Roman Imperial Coinage</i> , vol. IVa, <i>Pertinax-Geta VII and Caracalla (193-217)</i> , by H. Mattingly, E.A. Sydenham, London 1936 (Spink & Son). <i>Roman Imperial Coinage</i> , vol. IVb, <i>Macrinus-Pupienus (217-238)</i> , by H. Mattingly, E.A. Sydenham, C.H.V. Sutherland London 1930 (Spink & Son).
FMAB	Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica.
PAN	Polska Akademia Nauk.
PMA	Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
PAH	Российская академия наук.
UJ	Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
UŁ	Uniwersytet Łódzki, Łódź.
UMCS	Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
UW	Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
WA	Wiadomości Archeologiczne.
WUMCS	Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
WUOZL	Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie.

Studies / Opracowania

- Almgren O.**
1923 *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhundert mit Berücksichtigung der provinzial-römischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig (Verlag von C. Kabitzsch).
- Andrzejowski J.**
1994 *Powiązania kultur przeworskiej i wielbarskiej w świetle znalezisk bransolet*, [in:] J. Gurba, A. Kokowski (eds.) *Kultura przeworska*, Lublin (WUMCS), vol. I, p. 317-341.
- Andrzejowski J.**
2001 *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, WA 54 (1995-1998), p. 59-87.
- Andrzejowski J.**
2018 *Jartypory-type brooches – traces of a “living culture” or just a research construct*, [in:] A. Michałowski, J. Schuster (eds.), *Kulturkonzepte und konzipierte Kulturen. Aussagemöglichkeiten und Grenzen einer systematischen Erfassung archäologischer*

Funde des eisenzeitlichen Mittel- und Nordeuropas. Akten des Internationalen Colloquiums anlässlich des 100. Jahrestages des Erscheinens des Fundkataloges von Erich Blume im Jahr 1915, Puszczkowo 2015, 6.-9. Mai, Bonn (Römisch-Germanische Kommission Frankfurt a.M./Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Instytut Archeologii/UŁ. Instytut Archeologii), p. 99-127.

Andrzejowski J., Cieśliński A.

2007 *Germanie i Bałtowie u schyłku starożytności. Przyjazne związki czy wrogie sąsiedztwo?*, [in:] A. Bitner-Wróblewska (ed.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji, Warszawa, 26-27 marca 2003*, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa (PMA), p. 279-319.

Andrzejowski J., Prochowicz R., Rakowski T.

2008 *Brooches Type Gródek 47 and their dating*, [in:] B. Niezabitowska-Wiśniewska, M. Juściński, P. Łuczkiwicz, S. Sadowski (eds.), *The turbulent epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, Monumenta Studia Gothica 5, Lublin (WUMCS), vol. I, p. 39-61.

Andrzejowski J., Żórawska A.

2002 *Cmentarzysko kultury wielbarskiej na stan. I w Nadkolu, woj. mazowieckie*, [in:] J. Andrzejowski, R. Prochowicz, A. Żórawska (eds.), *Varia Barbarica. Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina 1, Warszawa-Lublin (Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii UW/ UMCS. Instytut Archeologii/PMA), p. 29-80.

Banasiewicz-Szykuła E., Gołub I., Koman W., Mączka G., Zieniuk P.

2015 *Sprawozdanie z działalności w zakresie ochrony zabytków archeologicznych na terenie woj. lubelskiego w 2014 roku*, [in:] H. Landecka, D. Kopciowski, B. Stolarz (eds.), *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego*, Lublin (WUOZL), p. 7-72.

Banasiewicz-Szykuła E., Gołub I., Koman W., Mączka G., Zieniuk P.

2016 *Sprawozdanie z działalności w zakresie ochrony zabytków archeologicznych na terenie woj. lubelskiego w 2015 roku*, [in:] D. Kopciowski, B. Stolarz, A. Frąckiewicz (eds.), *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego*, Lublin (WUOZL), p. 7-65.

Banasiewicz-Szykuła E., Gołub I., Koman W., Mączka G., Zieniuk P.

2017 *Sprawozdanie z działalności w zakresie ochrony zabytków archeologicznych w 2016 roku*, [in:] D. Kopciowski, A. Frąckiewicz, B. Stolarz (eds.), *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego*, Lublin (WUOZL), p. 7-61.

Banasiewicz-Szykuła E., Gołub I., Koman W., Mączka G., Zieniuk P.

2018 *Sprawozdanie z działalności w zakresie ochrony zabytków archeologicznych na terenie woj. lubelskiego w 2017 roku*, [in:] D. Kopciowski, A. Frąckiewicz, B. Stolarz (eds.), *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego*, Lublin (WUOZL), p. 7-77.

Bazhan = Bažan = Бажан И.А.

2011a *Двухпластинчатые, пальчатые и зооантропоморфные фибулы из случайных находок на территории Восточной Европы (2009-2011 гг.)*, Корпус случайных археологических находок (КСАН) 3, Москва (Ваш полиграфический партнер).

Bazhan = Bažan = Бажан И.А.

2011b *Двухпластинчатые, пальчатые и зооантропоморфные фибулы из „случайных” находок на территории Восточной Европы 2009-2011 гг., Часть 2*, Корпус случайных археологических находок (КСАН) 6, Москва (Ваш полиграфический партнер).

Bazhan = Bažan = Бажан И.А.

2012 *Двухпластинчатые, пальчатые и зооантропоморфные фибулы из „случайных” находок на территории Восточной Европы 2009-2012 гг., Часть 3*, Корпус случайных археологических находок (КСАН) 7, Москва (Ваш полиграфический партнер).

Beilke-Voight I.

1998 *Frühgeschichtliche Miniaturobjekte mit Amulettcharakter zwischen Britischen Inseln und Schwarzem Meer*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 51, Schriften

- zur Archäologie der germanischen und slawischen Frühgeschichte 3, Bonn (Verlag Dr. Rudolf Habelt).
- Bemmann J.**
2006 *Eine völkerwanderungszeitliche Bestattung aus Epöl, kom. Esztergom*, [in:] V. Mihailescu-Bîrliaba, C. Hriban, I. Munteanu (eds.), *Miscellanea romano-barbarica in honorem septagenarii magistri Ion Ioniță oblata*, București (Academiei Române), p. 217-246.
- Bienia M.**
2018 *Pradzieje i wczesne średniowiecze gminy Drelów*, [in:] B. Wetoszka, M. Bienia (eds.), *Monografia gminy Drelów*, Drelów (Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Drelowskiej), p. 17-68.
- Bitner-Wróblewska A.**
1989 *Elementy bałtyjskie w kulturze wielbarskiej*, [in:] J. Gurba, A. Kokowski (eds.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (materiały z konferencji)*, Lublin (WUMCS), vol. II, p. 161-177.
- Bitner-Wróblewska A.**
2007 *Netta. A Balt Cemetery in Northeastern Poland*, *Monumenta Archaeologica Barbarica* 12, Warszawa (PMA/FMAB).
- Bliujienė A., Steponaitis V.**
2009 *Wealthy Horsemen in the Remote and Tenebrous Forests of East Lithuania during the Migration Period*, [in:] A. Bliujienė (ed.), *The Horse and Man in European Antiquity (Worldview, Burial Rites, and Military and Everyday Life)*, *Archaeologia Baltica* 11, Klaipėda, p. 185-205.
- Bliujienė A., Steponaitis V., Šatavičius E., Grižas G.**
2017 *Concentration of authority and power in east Lithuania, between Tauragnas Lake and the middle reaches of the Žeimenas river, during the Migration period*, *Estonian Journal of Archaeology* 21:2, p. 117-147.
- Buszewicz J.**
1986 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych wielokulturowej osady w Tyszowcach stan. 25B*, *Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1986 roku*, Zamość, p. 16-20.
- Buszewicz J.**
1987 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na wielokulturowej osadzie w Tyszowcach stan. 25B*, *Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1987 roku*, Zamość, 8-10.
- Cieśliński A., Hoffman M.J., Sobieraj R.**
2015 *Dwa dziobowate okucia końca pasa z południowo-zachodnich Mazur i ziemi lubawskiej*, [in:] B. Kontny (ed.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, *Barbaricum* 11, Warszawa (UW. Instytut Archeologii. Zakład Archeologii Europy Starożytnej), p. 115-122.
- Cieśliński A., Rau A.**
2019 *Bügelknopffibeln mit polyedrischem Knopf östlich der Oder. Hinweise auf Kommunikation entlang der südlichen Ostseeküste in der frühen Völkerwanderungszeit*, [in:] A. Cieśliński, B. Kontny (eds.), *Interacting Barbarians Contacts, Exchange and Migrations in the First Millennium AD*, *Neue Studien zur Sachsenforschung* 9, Warszawa-Braunschweig-Schleswig (UW/Braunschweigisches Landesmuseum/Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig), p. 47-60.
- Cociș S., Bârcă V.**
2012 *Ateliere și producția de fibule de tip „sarmatic” (Almgren grupa VII, seria I)*, *Revista Bistriței* 26, p. 89-104.
- Cociș S., Bârcă V.**
2013 *The workshops and production of “sarmatian” brooches (Almgren Group VII, Series I)*, *Dacia N.S.* 57, p. 161-175.

Cociș S., Bârcă V.

- 2014 *The "Sarmatian" brooches (headknob and full catchplate variant, Almgren Group VII, Series I) in the Dacia province and the Barbarian environment of the Tisza River Basin, Dacia N.S. 58, p. 189-214.*

Cociș S., Bârcă V.

- 2020 *Brooches of type Almgren Group VII, Series I, Variation with Headknob and Vertical Catchplate, from East and South-East Romania (the Barbarian World), Ephemeris Napocensis 30, p. 137-180.*

Dyrda K., Kontny B., Mączyńska M.

- 2014 *Niezwykłe odkrycie grobu wojownika z wczesnego okresu wędrówek ludów w Juszkowie, gm. Pruszcz Gdański, [in:] R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak (eds.), *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, Kraków (UJ. Instytut Archeologii), p. 111-134.*

Gajewski L.

- 1981 *Zapinka z późnego okresu wpływów rzymskich z miejscowości Czermno-Kolonia, gm. Tyszowce, woj. Zamość, WA 46: 2, p. 248.*

Gauß F.

- 2009 *Völkerwanderungszeitliche „Blechfibeln“. Typologie, Chronologie, Interpretation, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 67, Berlin-New York (Walter de Gruyter).*

Gavritukhin I.

- 2002 *On the study of double-plate fibulas of the first subgroup, A Nyíregyházi Jós András múzeum évkönyve 44, p. 113-184.*

Gładysz M.

- 1998 *Zabytki żelazne w kulturze wielbarskiej i grupie masłomęckiej, [in:] A. Kokowski (ed.), *Studia Gothica 2*, Lublin (WUMCS), p. 35-88.*

Gładysz-Juścińska M.

- 2021a *Czermno. Gem. Tyszowce, Kr. Tomaszów Lubelski, [in:] Gładysz-Juścińska, Kokowski, Niezabitowska-Wiśniewska, p. 101.*

Gładysz-Juścińska M.

- 2021b *Perespa. Gem. Tyszowce, Kr. Tomaszów Lubelski, [in:] Gładysz-Juścińska, Kokowski, Niezabitowska-Wiśniewska 2021, p. 219.*

Gładysz-Juścińska M., Kokowski A., Niezabitowska-Wiśniewska B.

- 2021 *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum – Polen, Kraków (Polska Akademia Umiejętności/UMCS. Instytut Archeologii/UJ. Instytut Archeologii/UW. Wydział Archeologii), vol. IV, *Lubliner Land*, p. 219.*

Gładysz M., Kokowski A.

- 2002 *Gródek nad Bugiem – cmentarzysko ludności grupy masłomęckiej z „Zamczyska”, [in:] J. Andrzejowski, R. Prochowicz, A. Żórawska (eds.), *Varia Barbarica. Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina I, Warszawa-Lublin (Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii UW/UMCS. Instytut Archeologii/PMA), p. 277-299.*

Godłowski K.

- 1974 *Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej, Rocznik Białostocki 12, p. 9-109.*

Godłowski K.

- 1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku. Część II, Materiały Starożytnie i Wczesnośredniowieczne 4, p. 7-237.*

Godłowski K.

- 1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim, Prace Komisji Archeologicznej 23, Wrocław-*

- Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź (Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN).
- Godłowski K.**
1994 *Vorrömische Eisenzeit und Römische Kaiserzeit im östlichen Mitteleuropa und in Osteuropa*, [in:] *Fibel und Fibeltracht*, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 8:5/6, Berlin-New York (Walter De Gruyter), p. 478-496.
- Godłowski K., Szadkowska L.**
1972 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Tarnowie, powiat Opole*, *Opolski Rocznik Muzealny* 5, Kraków, p. 5-246.
- Golub I., Koman W., Włodarczyk D., Zieniuk P.**
2019 *Sprawozdanie z działalności w zakresie ochrony zabytków archeologicznych na terenie woj. lubelskiego w 2018 roku*, [in:] D. Kopciowski, A. Frąckiewicz, B. Stolarz (eds.), *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego*, Lublin (WUOZL), p. 7-86.
- Gopkalo O.V.**
2011a *Male and Female Dress Accessories in the Chernyakhiv Culture*, *Ukrainian Archaeology* 2011, p. 65-80.
- Gopkalo = Гопкало О.В.**
2011b *Мужской и женский черняховский костюм (по данным погребений с антропологическими определениями)*, *Stratum plus* 2011: 4, p. 179-207.
- Gopkalo = Гопкало О.В.**
2016 *Погребения культуры Черняхов – Синтана-де-Муреш с двупластинчатыми фибулами: опыт социологического анализа группы*, [in:] О.В. Петраускас, О.В. Гопкало, С.А. Горбаненко (eds.), *Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І.С. Винокура*, *OIUM* 5, Київ (Інститут археології НАН України), p. 29-40.
- Gopkalo O.**
2018 *Double-plate fibula from a warrior's grave of the Chernyakhov – Sîntana-de-Mureș culture cemetery in Kompaniysy: a man's brooch which gave rise to a women's fashion or a woman's gift?*, [in:] B. Niezabitowska-Wisniewska, P. Łuczkiwicz, S. Sadowski, M. Stasiak-Cyran, M. Erdreich (eds.), *Studia Barbarica. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin*, Lublin (WUMCS), vol. I, p. 564-569.
- Gorokhovskiy = Gorohovskij = Гороховский Е.Л.**
1988 *Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины*, [in:] В.Д. Баран (eds.), *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*, Киев (Наукова думка), vol. IV, *Древние славяне*, p. 34-46.
- Gorokhovskiy, Gopkalo = Gorohovskij, Gopkalo = Гороховский Е.Л., Гопкало О.В.**
2004 *Фибулы VII группы О. Альмгрена в ареале черняховской культуры*, [in:] Д.Н. Козак (ed.), *Археологія давніх Слов'ян. Дослідження і матеріали*, Київ (Інститут археології НАН України), p. 103-130.
- Hanejko S.**
2021 *Czermno. Gem. Tyszowce, Kr. Tomaszów Lubelski*, [in:] Gładysz-Juścińska, Kokowski, Niezabitowska-Wisniewska 2021, p. 100.
- Homjakova see Khomyakova**
- Jakubczyk I.**
2014 *Die eingliederigen Fibeln der Almgrens VI. Gruppe in der Przeworsk-Kultur – Fibeln des Typs A 158*, *Recherches Archéologiques NS* 5-6 (2013-2014), p. 113-218.
- Jakubczyk I., Strobin A.**
2016 *Zapinki VI grupy Oscara Almgrena z osady kultury wielbarskiej w Lipiankach, pow. kwidziński, stan. 3*, *Pomorania Antiqua* 25, p. 151-188.
- Jaskanis J.**
1961 *Wyniki badań przeprowadzonych na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Osowa, pow. Suwałki w latach 1958-1959*, *Rocznik Białostocki* 1, p. 131-191.

- Kaczmarek M.**
1995 *Późnorzymskie zapinki z wysoką pochewką na Pomorzu*, Folia Praehistorica Posnaniensia 7, p. 237-273.
- Kaczmarek M.**
1998 *Spätromische Fibeln mit hohem Nadelhalter im nordwestlichen Polen*, [in:] J. Kunow (ed.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf (Verlag Brandenburgisches Landesmuseum für Ur- und Frühgeschichte), p. 305-317.
- Kara M.**
2013 *Grób z wagą szalkową z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Bodzi pod Włocławkiem*, Archeologia Polski 58, p. 143-162.
- Kasprzak A., Kraszczuk R.**
2018 *Dziobowate okucie końca pasa z miejscowości Radolin nad środkową Notecią*, [in:] B. Niezabitowska-Wisniewska, P. Łuczkiewicz, S. Sadowski, M. Stasiak-Cyran, M. Erdrich (eds.), *Studia Barbarica. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin*, Lublin (WUMCS), vol. II, p. 536-541.
- Kazakyavichyus = Kazakjavičjus V. = Казакевичюс В.**
1988 *Оружие балтских племен II-VIII веков на территории Литвы*, Вильнюс (Мокслас).
- Khomiakova O.**
2012 *Sambian-Natangian Culture Ring Decoration style as an Example of Communication between Local Elites in the Baltic Region in the Late Roman Period*, [in:] A. Bliujienė (ed.), *People at the crossroads of space and time (footmarks of societies in ancient Europe) II*, Archaeologia Baltica 18, Klaipėda (Klaipėdos Universiteto Leidykla), p. 147-166.
- Khomyakova = Homjakova = Хомякова О.А.**
2020 *Двучленные подвязные фибулы типа «большие арбалетовидные» Юго-Восточной Прибалтики по данным женского убора самбийско-натангийской культуры*, [in:] А.М. Обломский (ed.), *История вещей – история и вещи. К 60-летию юбилею И.О. Гавритухина*, Раннеславянский мир. Археология Славян и их соседей 20, Москва (РАН. Институт Археологии), p. 125-132, 299-302.
- Kisiel N., Kokowski A., Mazurek T.**
2020 *Nowe dziobowate okucia końców pasa z Lubelszczyzny*, [in:] А.М. Обломский (ed.), *История вещей – история и вещи. К 60-летию юбилею И.О. Гавритухина*, Раннеславянский мир. Археология Славян и их соседей 20, Москва (РАН. Институт Археологии), p. 82-88, 282-283.
- Kłosińska E., Piotrowski M.**
2005 *Wstępne wyniki badań wykopaliskowych na wielokulturowym stanowisku 54 w Perespie, gm. Tyszowce, w sezonach 2003-2004*, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 26, p. 385-407.
- Koch A.**
1999 *Zum archäologischen Nachweis der Sueben auf der Iberischen Halbinsel. Überlegungen zu einer Gürtelschnalle aus der Umgebung von Baamorto/Monforte de Lemos (Prov. Lugo, Spanien)*, Acta Praehistorica et Archaeologica 31, p. 156-198.
- Kokowski A.**
1988 *Zagadnienie osadnictwa ludności kultury wielbarskiej na Lubelszczyźnie*, [in:] J. Gurba, A. Kokowski (eds.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (materiały z konferencji)*, Lublin (UMCS. Katedra Archeologii), vol. I, p. 241-257.
- Kokowski A.**
1991 *Lubelszczyzna w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Lublin (WUMCS).
- Kokowski A.**
1992 *Neue Materialien aus dem oberen Buggebiet*, [in:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (eds.), *Probleme der relativen und absoluten chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*, Kraków (UJ. Instytut Archeologii), p. 213-226.

- Kokowski A.**
1995a *Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim*, Lublin (WUMCS).
- Kokowski A.**
1995b *Schätze der Ostgoten*, Stuttgart (Konrad Theiss).
- Kokowski A.**
1996 *O tak zwanych blaszanych fibulach z półokrągłą płytą na głowce i rombowałą nóżką*, [in:] A. Kokowski (ed.), *Studia Gothica* 1, Lublin (WUMCS), p. 153-184.
- Kokowski A.**
1998a *Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises – Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihrer Wanderung*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 78 (1997), p. 641-833.
- Kokowski A.**
1998b *Metalowe wisiorki w kształcie topora na terenie Barbaricum na północ i północny-wschód od limesu rzymskiego, w okresie rzymskim i we wczesnym okresie wędrówek ludów*, [in:] J. Ilkjær, A. Kokowski (eds.), *20 lat archeologii w Masłomęczu*, Lublin (WUMCS), vol. I, *Weterani*, p. 99-116.
- Kokowski A.**
1999 *Zapinki typu Hănești. Z badań nad młodszą fazą dziejów kultur kręgu gockiego*, Światowit NS I, Fasc. B, p. 123-127, Pl. 54-56.
- Kokowski A.**
2000 *Zu der Fibel aus Teptiuków-Kolonia – die jüngste besiedlungsstufe in Hrubieszów-Becken in der Völkerwanderungszeit*, [in:] M. Mączyńska, T. Grabarczyk (eds.), *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*, Łódź (Wydawnictwo UŁ), p. 334-344.
- Kokowski A.**
2001 *Передслов'янський горизонт знахідок з території масломенської групи*, [in:] В.Д. Баран et al. (ed.), *Етногенез та рання історія Слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції 30-31 березня 2001 року*, Львів (Львівський національний університет ім. Івана Франка), p. 110-119.
- Kokowski A.**
2009 *Kontinuität und Diskontinuität der Besiedlung in der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und in der römischen Kaiserzeit am Beispiel des Hrubieszów-Beckens*, Přehled výzkumů 50, p. 181-212.
- Kokowski A.**
2019 *„Erstes Ende” der Przeworsk-Kultur im Lublinerland*, Acta Archaeologica Carpathica 54, p. 129-158.
- Kontny B., Rudnicki M.**
2020 *Roman Origin and Migration Period Military Equipment from Kujawy*, [in:] A. Bursche, J. Hines, A. Zapolska (eds.), *The Migration Period between the Oder and the Vistula*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, 59: 2, Leiden-Boston (Brill), vol. II, p. 500-538.
- Kostrzewski J.**
1919 *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Mannus-Bibliothek 18-19, Leipzig-Würzburg (Verlag von C. Kabitzsch).
- Kuśnierz J.**
1987 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na cmentarzysku kurhanowym kultury trzcinieckiej w Tyszowcach w sezonie 1987*, Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1987 roku, Zamość, p. 11-14.
- Kuśnierz J.**
2005 *Nieznana kolekcja zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego, okresu rzymskiego i wędrówek ludów z Topornicy stanowiska 21 i 22*, [in:] P. Łuczkiwicz, M. Gładysz-Juścińska, M. Juściński, B. Niezabitowska, S. Sadowski (eds.), *Europa Barbarica. Ćwierć*

wieku archeologii w Masłomęczu, Monumenta Studia Gothica 4 (2004), Lublin (WUMCS), p. 233-247.

Levada M.

2010a

Scandinavian Influence in the Crimea and on the Roman-Barbarian Borderland in the Fifth Century, [in:] *International conference "Inter ambo maria. Contacts between Scandinavia and Crimea in the Roman Period". October, 21-25, 2010, Gaspra, Crimea, Ukraine. Abstracts*, Simferopol (Vest Agder Regional Council/Taurida National University/Non-profitable foundation for history and archeology «Heritage of Millenia»), p. 73-86.

Levada = Левада M.E.

2010b

Сухоносівка, [in:] A. Urbaniak, R. Prochowicz, J. Schuster, M. Levada (eds.), *Terra barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina II, Łódź-Warszawa (UŁ. Instytut Archeologii/Fundacja UŁ/FMAB/PMA), p. 557-594.

Levada M.

2011

To Europe via the Crimea: on possible migration routes of the northern people in the Great Migration period, [in:] I. Khrapunov, F.-A. Stylegar (eds.), *Inter Ambo Maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*, Kristiansand-Simferopol (Vest-Agder County Council/V.I. Vernadsky National Taurida University/Institute of Archaeology of Maria Curie-Skłodowska University/„Heritage of Millennia” Non-Profitable Foundation for History and Archaeology), p. 115-137.

Levada M.E.

2018

A buckle from Szabadbattyán (County Fejér, Hungary) and its parallels, [in:] A. Korom (ed.), *Relationes rerum – Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*, Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10, Budapest (Archaeolingua), p. 373-392.

Levada M., Looijenga T.

2019

A recently found belt buckle with rune-like signs from Ukraine, Journal of Archaeology and Ancient History 25, p. 3-18.

Liana T.

1970

Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim, WA 35, p. 429-491.

Łuczkiwicz P.

2006

Perespa – kolejne cmentarzysko z okresu rzymskiego ze wschodniej Lubelszczyzny?, WA 58, p. 390-394.

Łuczkiwicz P.

2008

Ein völkerwanderungszeitliches Grab (?) aus Spiczyn bei Lublin, [in:] B. Niezabitowska-Wiśniewska, M. Juściński, P. Łuczkiwicz, S. Sadowski (eds.), *The turbulent epoch. New materials from the late Roman Period and the Migration Period*, Monumenta Studia Gothica 5, Lublin (WUMCS), vol. I, p. 219-226.

Łuczkiwicz P.

2009

Neues zur ausgehenden Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit im mittleren Ostpolen: Spiczyn, Fst. 53, [in:] B. Kontny, A. Szela, J. Kleemann (eds.), *Barbaricum 8* (Światowit, Supplement Series B), Warszawa (Instytut Archeologii, UW), p. 171-182.

Łuczkiwicz P.

2017

Im Dienste Roms? Eine spätantike Zwiebelknopffibel aus Spiczyn bei Lublin, [in:] B.V. Eriksen, A. Abegg-Wigg, R. Bleile, U. Ickerodt (eds.), *Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschungen am Beginn des 21. Jahrhunderts = Interaction without borders. Exemplary archaeological research at the beginning of the 21st century. Festschrift für Claus von Carnap-Bornheim zum 60. Geburtstag*, Schleswig (Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen), vol. I, p. 299-305.

Machajewski H.

1992

Z badań nad chronologią dębczyńskiej grupy kulturowej w dorzeczu Parsęty, Poznań (Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu A. Mickiewicza).

Madyda-Legutko R.

1978 *The Buckles with imprint Ornamentation*, WA 43: 1, p. 3-16.

Madyda-Legutko R.

1986 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, British Archaeological Report. International Series 360 (1987), Oxford (BAR Publishing).

Madyda-Legutko R.

2001 *Omegaschnallen im Gebiet des mitteleuropäischen Barbaricums in Skandinavien*, [in:] M. Meyer (ed.), „...Trans Albim Fluvium”. *Forschungen zur vorrömischen, kaiserzeitlichen und mittelalterlichen Archäologie. Festschrift für Achim Leube zum 65. Geburtstag*, Rahden/Westf. (Verlag Marie Leidorf), p. 373-386.

Madyda-Legutko R.

2011 *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*, Kraków (UJ. Instytut Archeologii).

Madyda-Legutko R., Wojenka M.

2020 *A Rediscovered Decorative Strap-end from Ciemna Cave in Ojców*, WA 71, p. 389-399.

Magomedov = Магомедов Б.

2001 *Черняховская культура. Проблема этноса*, Monumenta Studia Gothica 1, Lublin (WUMCS).

Maczyńska = Мончыньска М.

1999 *О так называемых «сарматских» фибулах в Средней и Восточной Европе*, [in:] М. Левада (ed.) *Сто лет Черняховской культуре. Сборник научных статей*, Киев (Библиотека VITA ANTIQUA/Товариство Археології та Антропології), p. 87-111.

Maczyńska M.

2003 *Die sogennanten „sarmatischen” Fibeln in Mittel-und Osteuropa*, [in:] C. von Carnap-Bornheim (ed.), *Kontakt – Kooperation – Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.-16. Februar 1998*, Schriften des Archäologischen Landesmuseums Ergänzungsreihe 1 = Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 13, Neumünster (Wachholtz), p. 303-332.

Maczyńska M.

2005 *Dwie zapinki z Gródka nad Bugiem – o fibulach A.VI.181 i pochodnych*, [in:] P. Łuczkiwicz, M. Gładysz-Juścińska, M. Juściński, B. Niezabitowska, S. Sadowski (eds.), *Europa Barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu*, Monumenta Studia Gothica 4 (2004), Lublin (WUMCS), p. 489-495.

Maczyńska M.

2009 *Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern)*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 90 (2011), p. 7-481.

Maczyńska M.

2019 *Faza C₃ w kulturze wielbarskiej – próba wyróżnienia*, WA 70, p. 43-63.

Menghin W.

1983 *Das Schwert im frühen Mittelalter. Chronologisch-typologische Untersuchungen zu Langschwertern aus germanischen Gräbern des 5. bis 7. Jahrhunderts n. Chr.*, Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums 1, Stuttgart (Konrad Theiss).

Meyer E.

1960 *Die Bügelknopffibel*, Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege 8, p. 216-349.

Mikhailova = Mihajlova = Михайлова Е.Р.

2014 *Браслеты с утолщенными концами в германских и восточноевропейских древностях*, [in:] Т.А. Шрадер (ed.), *Скандинавские чтения 2012 года. Этнографические и*

культурно-исторические аспекты, Санкт-Петербург (Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого [Кунсткамера] РАН), p. 16-22.

Mihajlova see Mikhailova

Milashevsky = Milaševskij = Милашевский А.С.

2015 *Фибулы с использованием зерненной кольцевой гарнитуры в черняховской культуре (по материалам раннего и развитого этапов)*, Древности 2014-2015, p. 228-243.

Milashevsky = Milaševskij = Милашевский А.С.

2020 *Фибулы с использованием зерненной кольцевой гарнитуры*, [in:] О.А. Радюш (ed.), *Germania–Sarmatia III*, Москва (РАН. Институт археологии), p. 398-418.

Milaševskij see Milashevsky

Mutz A.

1983 *Römische Waagen und Gewichte aus Augst und Kaiseraugst*, Augster Museumshefte 6, Augst (Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft).

Myzgin, Radjuś, Ljubičev see Myzgin, Radyush, Lyubichev

Myzgin, Radyush, Lyubichev = Myzgin, Radjuś, Ljubičev = Мызгин К.В., Радюш О.А., Любичев М.В.

2020 *Новые данные к вопросу о поздней дате вещей круга «выемчатых эмалей» на территории Поднепровья*, [in:] О.А. Радюш (ed.), *Germania–Sarmatia III*, Москва (Институт археологии РАН), p. 198-218.

Naworol A.

2020 *Kolekcja zabytków metalowych z okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów ze zbiorów Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie* (Bachelor's thesis manuscript, archive of the Institute of Archaeology of UMCS).

Niezabitowska B.

2005 *Nowe znaleziska fibul oczkowatych z terenu Polski południowo-wschodniej*, [in:] P. Łuczkiwicz, M. Gładysz-Juścińska, M. Juściński, B. Niezabitowska, S. Sadowski (eds.), *Europa Barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu*, Monumenta Studia Gothica 4 (2004), Lublin (WUMCS), p. 489-495.

Niezabitowska B.

2007 *„Gockie“ osadnictwo z późnego okresu rzymskiego w Ulowie, stan. 3, gmina Tomaszów Lubelski, w świetle znalezisk fibul*, [in:] M. Fudziński, H. Paner (eds.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk (Muzeum Archeologiczne w Gdańsku), p. 643-665.

Niezabitowska-Wiśniewska B.

2008 *Kompleks osadniczy w Ulowie, powiat tomaszowski – wstępne podsumowanie sześcioletnich badań wykopaliskowych*, Archeologia Polski Środkowowschodniej 10, p. 67-93.

Niezabitowska-Wiśniewska B.

2009a *Kolejne znaleziska fibul oczkowatych z Lubelszczyzny*, [in:] H. Taras, A. Zakościelna (eds.), *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, Lublin (WUMCS), p. 333-338.

Niezabitowska-Wiśniewska B.

2009b *Archaeology, History and the Heruls. The Lublin Region in Late Roman Period and Migration Period*, [in:] B. Kontny, A. Szela, J. Kleemann (eds.), *Barbaricum* 8 (Światowit, Supplement Series B), Warszawa (IUW. Instytut Archeologii), p. 195-239.

Niezabitowska-Wiśniewska B.

2016 *W drodze do krainy Oium czyli o Gotach i kulturze wielbarskiej na Lubelszczyźnie w świetle nowych inwestycji drogowych*, [in:] E. Banasiewicz-Szykuła (ed.), *Drogi Lubelszczyzny. Odkrycia i badania archeologiczne*, Skarby z przeszłości 17, Lublin (Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Lublinie), p. 171-195.

Niezabitowska-Wiśniewska B.

2017 *Zapinki typu Husynne z Lubelszczyzny*, [in:] J. Andrzejowski, C. von Carnap-Bornheim, A. Cieśliński, B. Kontny (eds.), *Orbis barbarorum. Studia ad archaeologiam Germanorum et Baltorum temporibus Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicate*,

Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina VI, Warszawa-Schleswig (UW. Instytut Archeologii/Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie/FMAB), p. 475-493.

Niezabitowska-Wiśniewska B.

2018 *Materiały osadowe kultur przeworskiej i wielbarskiej*, [in:] B. Niezabitowska-Wiśniewska (ed.), *Puławy-Włostowice. Wielokulturowe stanowisko z zachodniej Lubelszczyzny*, Lublin (Drukarnia Akapit Sp. z o.o./UMCS. Instytut Archeologii), p. 600-640.

Niezabitowska-Wiśniewska B.

2021 *Młodszy okres przedrzymski, rzymski i wędrówek ludów – materiały do dziejów Kotliny Hrubieszowskiej = Late pre-Roman, Roman and Migration periods – materials for the history of the Hrubieszów Basin*, [in:] Niezabitowska-Wiśniewska, Hyrczała, Bartecki (eds.) 2021, p. 24-452.

Niezabitowska-Wiśniewska B., Hyrczała A., Bartecki B. (eds.)

2021 *Odkryte. Odzyskane. Ocalone. Kolekcja zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego, okresu rzymskiego i wędrówek ludów ze zbiorów Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie = Unearthed. Recovered. Saved. A collection of late pre-Roman, Roman and Migration period artefacts from the Rev. Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów*, Hrubieszów (Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie).

Nowakowski W.

1996 *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 10, Marburg-Warszawa (Vorgeschichtliches Seminar der Philipps-Universität Marburg).

Nowakowski W.

2001 *Żelazne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką w europejskim Barbaricum*, WA 54 (1995-1998), p. 129-146.

Okulicz J.

1973 *Pradzieje ziem „pruskich” od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław (Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN).

Olędzki M., Ziętek J.

2014 *Fibule typu A.162 na obszarze kultury przeworskiej*, [in:] A. Jaszewska, M. Olędzki (eds.), *Kultura przeworska. Odkrycia – Interpretacje – Hipotezy*, Zielona Góra (Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej), vol. III, p. 113-151.

Olędzki M., Ziętek J.

2017 *Typologia, chronologia i rozprzestrzenienie fibul typu A.162 na terytorium kultury przeworskiej*, [in:] E. Droberjar, B. Komoróczy (eds.), *Římské a germánské spony ve střední Evropě (Archeologie barbarů 2012)*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 53, Brno (Archeologický ústav AV ČR Brno), p. 363-383.

Petrauskas = Петраускас О.В.

2010 *Фібули воїнського типу черняхівської культури (За матеріалами пам'яток України)*, Археологія і давня історія України 2010/2, Київ, p. 191-207.

Petrauskas = Петраускас О.В.

2020 *Шарнірні пряжки черняхівської культури (за матеріалами пам'яток України)*, [in:] M. Ljubičev, K. Myzgin (eds.), *Inter Orientem et Occidentem. Sammelband zum 65. Geburtstag von Frau Doktor Erdmute Schultze und 20 Jahre der Germanisch-Slawischen archäologischen Expedition*, Ostrogothica-Serie: Band 3, Charkiw (Nationale W.N. Karazin – Universität Charkiw. Fakultät für Geschichte. Lehr- und Forschungs Labor der Germanisch-Slawischen archäologischen Expedition), p. 237-269.

Petrauskas, Sinica see Petrauskas, Sinitsa

Petrauskas, Sinitsa = Petrauskas, Sinica = Петраускас О.В., Синица Е.В.

2010 *Фібулы «щиткового типа» черняховской культуры*, [in:] О. Щеглова, М. Казански, В. Новаковский (eds.), *Germania-Sarmatia II*, Калининград-Курск (Калининградский

- областной историко-художественный музей/Курский государственный областной музей археологии), p. 113-132.
- Pietrzak M.**
1997 *Pruszcz Gdański Fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark-Kultur in Ostpommern*, Monumenta Archaeologica Barbarica 4, Kraków (Instytut Archeologii i Etnologii PAN/Muzeum Archeologiczne w Gdańsku).
- Piotrowscy P. and M. see Piotrowska P., Piotrowski M.**
- Piotrowska P., Piotrowski M. = Piotrowscy P. and M.**
2010 *Średniowieczne depozyty*, [in:] E. Banasiewicz-Szykuła (ed.), *Skarby Lubelszczyzny, Skarby z przeszłości 11*, Lublin (Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków), p. 73-111.
- Prochowicz R.**
2005 *Znalezisko dziobowatego okucia końca pasa z Przeradowa, pow. makowski, WA 57 (2004-2005)*, p. 73-79.
- Pröttel P.M.**
1988 *Zur Chronologie der Zwiebelknopffibel*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 35: 1, p. 347-372.
- Przybyła M.**
2020 *Sösdala-Untersiebenbrunn Syle*, [in:] A. Bursche, J. Hines, A. Zapolska (eds.), *The Migration Period between the Oder and the Vistula*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, 59: 1, Leiden-Boston (Brill), vol. I, p. 228-255.
- Quast D.**
2010 *Ortbandzwingen der Goldgriffspathen-Gruppe aus Topornica bei Zamość (woj. lubelskie)*, [in:] A. Urbaniak, R. Prochowicz, J. Schuster, M. Levada (eds.), *Terra barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina 2, Łódź-Warszawa (UŁ. Instytut Archeologii/Fundacja UŁ/FMAB/PMA), p. 119-129.
- Quast D.**
2015 *Zwiebelknopffibeln im Barbaricum nördlich der mittleren und unteren Donau*, [in:] T. Vida (ed.), *Romania Gothica. The Frontier World. Romans, Barbarians and Military Culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest, 1-2 October 2010*, Budapest (Eötvös Loránd University. Institute for Archaeological Sciences), vol. II, p. 305-328.
- Raddatz K.**
1999 *Der Dowesee bei Braunschweig, ein Opferplatz der frühen Völkerwanderungszeit in Niedersachsen*, Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 21, p. 169-230.
- Rau A.**
2010 *Jernalderen i Nordeuropa. Nydam Mose. Die personengebundenen Gegenstände. Grabungen 1989-1999*, Højberg (Jysk Arkæologisk Selskab), vol. I, Text.
- Sadowski S.**
2007 *Na progu historii. Germańscy barbarzyńcy w południowo-wschodniej Lubelszczyźnie*, [in:] E. Banasiewicz-Szykuła (ed.), *Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny, Skarby z przeszłości*, Lublin (Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Lublinie), p. 133-172.
- Sadowski S.**
2008 *The youngest phase of Wielbark Culture cemetery in Swaryczów, site 1 (Komarów-Osada commune, Zamość district, Lublin province)*, [in:] B. Niezabitowska-Wiśniewska, M. Juściński, P. Luczkiewicz, S. Sadowski (eds.), *The turbulent epoch. New materials from the late Roman Period and the Migration Period*, Monumenta Studia Gothica 5, Lublin (WUMCS), vol. II, p. 303-314.
- Sadowski S.**
2021 *Swaryczów, Gem. Komarów-Osada, Kr. Zamość*, [in:] Gładysz-Juścińska, Kokowski, Niezabitowska-Wiśniewska 2021, p. 252-258.

- Sadowski S. Myzgin K.**
2021 *Czermno. Gem. Tyszowce, Kr. Tomaszów Lubelski, Fpl. 2, Fpl. 25, Fpl. 31*, [in:] Gładysz-Juścińska, Kokowski, Niezabitowska-Wiśniewska 2021, p. 100.
- Schulte L.**
2011 *Die Fibeln mit hohem Nadelhalter (Almgren Gruppe VII)*, Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 32, Neumünster (Wachholtz Verlag).
- Schuster J.**
1998 *Die „klassischen“ Fibeln Almgren Fig. 181*, [in:] J. Kunow (ed.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf (Verlag Brandenburgisches Landesmuseum für Ur- und Frühgeschichte), p. 249-253.
- Schuster J.**
2001 *Untersuchungen zu den spätkaiserzeitlichen Fibelformen Almgren 185 und 172 und deren gegenseitigem Verhältnis*, Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie 35 (2004), p. 85-102.
- Schuster J.**
2016 *The Świlcza Hoard. An Extraneous 5th Century AD Complex from the Northern Carpathian Foreland*, WA 67, p. 227-263.
- Skorupka T.**
2001 *Kowalewko 12. Cmentarzysko brytualne ludności kultury wielbarskiej (od połowy I w. n.e. do początku III w. n.e.)*, Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż gazociągu tranzytowego 2, Wielkopolska, Poznań (Wydawnictwo Poznańskie).
- Skóra K.**
2015 *Struktura społeczna ludności kultury wielbarskiej*, Łódź (Instytut Archeologii i Etnologii PAN).
- Stasiak-Cyran M.**
2016 *Nieszawa Kolonia stanowisko 5, powiat Opole Lubelskie. Interdyscyplinarna monografia osady z okresu rzymskiego*, Lublin (Muzeum Lubelskie).
- Steuer H.**
1997 *Waagen und Gewichte aus dem mittelalterlichen Schleswig. Funde des 11. bis 13. Jahrhunderts aus Europa als Quellen zur Handels- und Währungsgeschichte*, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 10, Köln (Rheinland-Verlag).
- Strobin A.**
2006 *Pęsetka brązowa z cmentarzyska kultury oksywskiej w Wyczechowie, pow. kartuski*, WA 58, p. 127-143.
- Sulimirski T.**
1966 *Znalezisko z Zamościa i jego tło*, Archeologia Polski 11, p. 118-173.
- Szela A.**
2011 *Brudnice, st. V, woj. mazowieckie. Badania w roku 2011*, Światowit 9 (L/B), (2012), p. 281-286.
- Szter I., Wiśniewska A., Woźniak M.**
2018 *Zapinka Almgren 172 z Wąsosza, w powiecie grajewskim, na tle innych fibul tego typu z obszaru kultury wielbarskiej i zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego*, [in:] S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann (eds.), *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur*, Warszawa-Białystok-Olsztyn (UW. Instytut Archeologii/Wydział Historyczno-Socjologiczny Uniwersytetu w Białymstoku/Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie), vol. II, p. 153-192.
- Șovan O.L.**
2005 *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*, Târgoviște (Editura Cetatea de Scaun).
- Szymański P.**
2000 *Bransoleta z mazurskiego cmentarzyska w Wyszemborku – ślad kontaktów z kulturą przeworską na Mazowszu?*, Światowit 2 (43), Fasc. B, p. 258-266.

- Tvauri A.**
2012 *The Migration Period, Pre-Viking-Age and Viking Age in Estonia*, Estonian Archaeology 4, Tartu (University of Tartu Press).
- Voljanik see Volyanik**
- Volyanik = Voljanik = Воляник В.К.**
1974 *Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь*, Археологія 13, p. 65-79.
- Volodarec'-Urbanovič see Volodarets-Urbanovich**
- Volodarets-Urbanovich = Volodarec'-Urbanovič = Володарець-Урбанович Я.В.**
2015 *Браслети V – першої половини VIII ст. з Полтавщини: нові знахідки*, Археологія 2015: 2, p. 92-107.
- Voß H.U.**
1998 *Die Bügelknopffibeln. Almgren Gruppe VI,2, Fig. 185 und 186*, [in:] J. Kunow (ed.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf (Verlag Brandenburgisches Landesmuseum für Ur- und Frühgeschichte), p. 271-282.
- Wachowski K.**
1974 *Wagi i odważniki na Śląsku wczesnośredniowiecznym na tle porównawczym*, Przegląd Archeologiczny 22, p. 173-207.
- Werner J.**
1977 *Der Grabfund von Taurapilis, Rayon Utna (Litauen) und die Verbindungen der Balten zum Reich Theoderichs*, [in:] G. Kossak, J. Reichstein (eds.), *Archäologische Beiträge zur Chronologie der Völkerwanderungszeit*, Antiquitas 3/20, Bonn (Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH), p. 87-92.
- Woźniak M.**
2019 *Nowe materiały ze schyłku okresu wpływów rzymskich i początków okresu wędrówek ludów z okolic Wyszogrodu, w pow. plockim*, WA 70, p. 246-249.
- Zaharia E., Zaharia N., Şovan O.-L.**
1993 *Necropola din secolul al. IV-lea d. Chr. de la Hăneşti (Judeţul Botoşani)*, Arheologia Moldovei 16, p. 151-189.

Address of the Author / Adres Autora

Prof. Dr. habil.
Barbara Niezabitowska-Wisniewska
Institute of Archaeology
Maria Curie-Skłodowska University
4 M. Curie-Skłodowskiej Square
20-031 Lublin
POLAND
e-mail:
barbara.niezabitowska-wisniewska@mail.umcs.pl
baica@poczta.onet.pl

dr hab. Barbara Niezabitowska-Wisniewska,
prof. UMCS
Instytut Archeologii
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Pl. M. Curie-Skłodowskiej 4
20-031 Lublin
POLSKA
e-mail:
barbara.niezabitowska-wisniewska@mail.umcs.pl
baica@poczta.onet.pl

PIOTR KOTOWICZ

ARMS AND ARMOUR

INTRODUCTION

Elements of arms and armour unearthed during several seasons of archaeological investigation of the medieval settlement complex at Czeremno long remained outside the sphere of the professional interest of researchers. It was so despite the discovery of similar objects by the local inhabitants even in the period before the outbreak of the Second World War (Jażdżewski 1959, 76; *cf.* also Kotowicz 2014, Cat. No. 103). The first archaeological fieldwork carried out here by Lev Chikalenko in 1940 led to the discovery in trench No. 1 located on the right bank of the Huczwa River of a rowel spur, and in the fill of pit No. 4 (trench No. 4, site 3), of an iron spearhead and a puzzling shield-boss (?; *cf.* Wołoszyn 2016, 203 f.). Unfortunately, none of these artefacts are available for analysis today. We owe the first useful record to Andrzej Zbierski who published the assemblage of finds excavated inside the hillfort in 1952 giving a scrupulous description of 16 items of arms and armour, cavalry and horse equipment recovered at the time (Zbierski 1959, 124-126, Pl. XVI-XVII). However his analysis did not go beyond some general remarks, embellished with an observation that deltoid arrowheads typical for nomads discovered at the time could be related to the siege laid by the armies of Batu Khan to the stronghold at Czeremno (the town of Cherven' recorded in medieval Rus' chronicles; *cf.* Zbierski 1959, 129). In the 1960s, Jan Gurba and Anatoliusz Czerepiński (1963; 1965) published a remarkable antler weight from a war-flail discovered on the hillfort at Czeremno in unclear circumstances and preserved at Tyszwce in the local high school. Unfortunately, this unique object, decorated with images of a Rus' dignitary and a mermaid, and with an interlace design, is now lost. For a very long time virtually nothing was known about arms and armour brought in by the fieldwork conducted in 1976-1979 on the hillfort by the Department of Archaeology of Marie Curie-Skłodowska University. Laconic references to some finds were included in reports from individual fieldwork seasons published in *Informator Archeologiczny*, e.g., a silver-plated spur and a bronze sword scabbard chape (Gurba, Gajewski 1980, 154). A more extensive paper was published only in 1997 when Jan Gurba reported on a bronze mace head preserved in the regional museum in Zamość, an accidental find from the hillfort suburb settlement at Czeremno (site 2). The chemical composition of this mace head was subjected to analysis, making it the first military object from Czeremno investigated in this way, its material determined as a lead-rich copper alloy (Gurba 1997, 65-67, Fig. 1).

Of a breakthrough significance for the understanding of the arms and armour finds from Czeremno were the works of Jerzy Kuśnierz, who collected in two research papers all the information available at the time about the location and stratigraphic context of individual finds known from the investigations of 1952 and the 1970s¹. This author presented a detailed analysis of their typology and chronology and – taking his cue from

¹ In this latter case Jerzy Kuśnierz based on a series of MA dissertations dedicated to the archaeological record from Czeremno, recently revisited and published by the research team of Marcin Wołoszyn (*cf.* Chrzanowska 2016, 158, Fig. 31: 1-5, 32: 4; Kamińska-Koj, Koj 2016, 210, Fig. 25: 1-2;

Andrzej Zbierski – he picked out from this assemblage arrowheads that in his view had a nomad attribution. Basing on the distribution of the finds inside the hillfort, and on the topography of the settlement complex at Czeremo, the same author proposed his vision of the attack launched on the stronghold in 1240 by Mongol units (Kuśnierz 2003; 2005; *cf.* Kuśnierz 2012). After the publication of these significant contributions further studies were made of individual military objects discovered at Czeremo: Tomasz Klisz (2006) discussed a rare javelin head with a tang ploughed up on site 3 (Czeremo hillfort – outer settlement), Marcin Biborski, together with Janusz Stępiński and Grzegorz Żabiński, analysed a sword blade recovered back in the 1980s from the river bottom of the Siniucha (Biborski, Stępiński, Żabiński 2006). This was an important development as for many years this artefact used to be regarded as a fragment of a sword of Roman Period date (Borodziej, Kokowski 1986-1990, 223, Fig. 1: c). Only a detailed typological analysis, the identification on the sword blade of a fragment of an inscription (VLFBERHT), and archaeometallurgical studies confirmed the early medieval pedigree of this artefact (Biborski, Stępiński, Żabiński 2006).

With the above publications the assemblage of military objects from the early medieval town of Cherven' finally found a proper place in arms and armour studies, both synthetic analyses of *e.g.* traces of the nomad presence in 13th century Central Europe (Świętosławski 1996, 4, Fig. 1: c-e, 4; 1997, *passim*), early medieval arms and armour of "Lesser Poland" (*cf.* Strzyż 2006, *passim*), and studies dedicated to individual categories of artefact: mace heads (Strzyż 2005, 109, Pl. I: 2; Michalak 2005, 189f., 193f., Cat. No. 3-5, Fig. I: 1,9, III: 1), sword scabbard chapes (Janowski 2006, Cat. No. 1), war-flails (Kotowicz 2006a, 56f., Fig. 2: 1; 2008, 79f., Fig. 2: 1). The artefacts also attracted the interest of Eastern European researchers (*cf. e.g.* Kirpichnikov 1971, Pl. 2-3; Kamensky, Kuleshov 2014, 160, Fig. 15: v; Tersky, Omelchuk 2014, 11, Fig. 1: 3).

The more recent, regular investigation of the settlement complex at Czeremo, initiated by the metal detector assisted fieldwalking surveys carried out in 2010-2011, yielded further discoveries on an unprecedented scale. An assemblage of nearly 2500 finds included many items of arms and armour (Piotrowski, Wołoszyn 2012, 187), of which the most remarkable and attractive were published in a catalogue to the exhibition of the archaeology of Czeremo – *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem = Cherven' – the Stronghold between the East and the West* (*cf.* Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II. 8-14)². On the other hand, excavations launched in 2013 on site 3 resulted in the discovery in the archaeological layers of an early medieval inhumation cemetery located there, two arrowheads and some striking elements of horse harness made of antler (Voloshyn *et al.* 2014, 239-242, Fig. 11: 1-2). An extraordinary discovery was made in 2015-2016 during the investigation of the hillfort rampart. A double burial, of an adult – a ritually beheaded (?) man – and child (grave No. 1/2016) furnished with silver ornaments but also with an axe head (Wołoszyn *et al.* 2018a, 464, 470, 472, Fig. 3). The burial is dated to the mid-13th c. (Wołoszyn *et al.* 2018a, 474). Sometime later, the team of Marcin Wołoszyn published a bronze sword scabbard chape brought in by the 1979 fieldwork, previously considered lost. The same study reported on the results of a comprehensive archaeometallurgical analysis (Wołoszyn *et al.* 2018b).

The assemblage of arms and armour collected over many seasons of archaeological excavation is thus one of the largest and most significant, not only in the region of the medieval Polish-Rus' borderlands, but also in the context of the Principality of Galicia-Volhynia and the adjacent region of Lesser Poland. Hence the need for a comprehensive analysis and publication of a collection of 201 items of arms and armour recovered during the planned metal detector surveys made in 2010-2011, augmented by a small group of objects (five specimens) that in the same period passed to the Dr. Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski donated by family of Stopa and Andrzej Pasieczny from their private collections (*cf.* Piotrowski, Wołoszyn 2012, 186; the finds now in the Dr. Janusz Peter Regional Museum, with data about individual findspots [especially of objects deriving from 2010-2011 research] are discussed in this volume by Bagińska, Chudzińska, Dzieńkowski, Florkiewicz, Wołoszyn 2023). This impressive assemblage of 208 artefacts in total includes small relics of protective armament – fragments of mail, elements of side arms – sword pommels, a cross-guard of a falchion, and sword scabbard chapes; staff weapons are represented by a javelin head and the lower fitting of a spear shaft

Pawlata 2016, 270, Fig. 28; Pomarańska 2016, 333f., Fig. 39: 1-5, 36: 6; Rusin-Kaczmarek 2016, 447, 450, Fig. 10: 15; Stawrew 2016, 541, Fig. 20: 4, 21: 3; Wojdat 2016, 635, Fig. 6: 3). Jerzy Kuśnierz overlooked at the time a bone object interpreted originally as a haft but recognized by the editors as the plating of a reflex bow (*cf.* Pomarański 2016, 404, footnote No. 9, Fig. 18B: 1).

² Several objects interpreted at the time as weapons were later recognized to have a different function (*cf.* Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.11.5-6,8, II.12.6-7, II.13.5).

(butt); blunt weapons: mace heads, war-flail weights and axe heads, including one battle-axe; projectiles, the largest group, represented by arrowhead and bolt-heads, of cavalry and horse equipment, including spurs, horse whip finials, and a stirrup³. As is customary in arms and armour studies (*cf. e.g.* Łaszkiewicz, Michalak 2007) we included in the analysis also some elements of horse trappings and equipment: strap distributors, bridle mounts and horseshoes.

Wishing to identify in our assemblage features possibly specific for the region, in the discussion below we refer – similarly as in our analysis of arms and armour finds from the nearby stronghold site at Sasiadka (Kotowicz 2013a) – to the major monographic analyses of arms and armour from the territory of the medieval Poland and Rus' (Nadolski 1954; Kirpichnikov 1966a; 1966b; 1971; 1973a; Petehyrych 1990; Świętosławski 1997; 2006; Bokhan 2002; 2003; Strzyż 2006; Plavinski 2009), and to studies dedicated to individual groups of artefacts (Hilczerówna 1956; Świętosławski 1990; Bektineev 1993; Bokhan 1997; Sikora 2001; 2003; Michalak 2005; 2006a; Strzyż 2005; Janowski 2006; Kotowicz 2006a; 2008a; 2014; Liwoch 2006; 2008; Lupinenko, Makushnikov 2006; Marek 2006; Plavinsky 2006; 2009; Tersky 2013; 2014; Tersky, Omelchuk 2014; Vozny, Fedoruk 2012; 2013; Vozny 2014). These findings are complemented by evidence from publications containing geographically closest analogies to specific specimens in the analysed assemblage known from broadly from the area of the Polish-Rus' borderlands, eastern Poland, western Ukraine and Belarus. Only exceptionally, in the absence of closer analogies or where some artefact is truly unique, we went drew this data from outside the region.

PROTECTIVE ARMAMENT

Mail elements

The only elements of protective armament discovered during the archaeological fieldwork in 2010 and 2011 are small fragments and individual links identified as the remains of mail. The links (three made of iron, one of copper alloy) are included here provisionally as it is not unlikely that they had a different function. Unfortunately the preservation status of these pieces is too poor to attribute them to a specific part of the mail armour (*hauberk*, *aventail*, *coif*, *hose*, *etc.*). This is true also of a fragment of mail discovered during the investigation of the hillfort in the 1950s. (*cf.* Kuśnierz 2005, 125, Pl. IV: 38).

The review of materials from the most recent field surveys must start with a mail fragment comprising five links, attached presumably in a 4:1 pattern, one link with a distinct thickening, suggesting that two of its ends had been welded at this point (Cat. No. I.2; Fig. V: 2; *cf.* Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.11.3.). This fragment was discovered in the lower part of the outer NW slope of the hillfort rampart. Another fragment consisting of six links, only three of them attached, was discovered inside the hillfort in its north-western area. Similarly as before, one of the links evidently had welded ends (Cat. No. I.5; Fig. V: 5; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.11.4.) No more than three links make up a heavily deformed fragment of mail which turned up inside the hillfort in its eastern area. Once again, traces of welding were observed on one link only (Cat. No. I.6; Fig. V: 6).

Mail armour, preserved at Czermno in fragments discussed above, are the most widespread form of protective armament in use in early medieval Rus'. As early as in the 1960s Anatolii N. Kirpichnikov was familiar with at least 110 finds of mail (including 40 complete)⁴ and fragments⁵, from archaeological sites dated to 9th-13th c. (Kirpichnikov 1971, 7), and this number continues to grow (*cf. e.g.* Lupinenko, Makushnikov 2006). Anatoli Kirpichnikov argued that at first the links of this mail were made the same way – their ends joined by welding and hammering. He supposed a simple rule – a link with ends sealed by hammering was attached to four links that had ends welded together (Kirpichnikov 1971, 9, 13). However, there were exceptions. In archaeological layers from 11th - early 12th cc. in Volodymyr fragments of mail were found, made of riveted links only (Kirpichnikov 1971, 13; Tersky 2010, 224). Provided their chronology is correct (*cf.* Marek 2018, 646) they would be the earliest European hauberks made in this way. According to Anatolii N. Kirpichnikov, around 1200 certain changes took place in Rus' in the technique of chain link manufacture, when also flat and large specimens came into use, die-cut from pieces of specially prepared metal sheet. Occasionally, to

³ Finds of miniature axes (one complete, one fragmented) are discussed in this volume in the chapter on dress objects and personal ornaments; *cf.* Chudzińska, Wołoszyn 2023; for miniature swords (book fittings; 4 items), *cf.* Chudzińska, Wołoszyn 2024.

⁴ Nevertheless, it is worth noting that some of the mail finds mentioned by this researcher, from cemeteries on the River Ros', interpreted as Ruthenian (Kirpichnikov 1971, 120) in fact have a nomad attribution (Świętosławski 2011, 22, Footnote No. 76).

⁵ On the other hand, where mail is preserved in a greatly fragmented form we cannot be certain that originally it does not represent other elements, as *aventail*, *coif*, or *hose*.

strengthen the links, narrow grooves were made on their outer face (Kirpichnikov 1971, 14). However, at present – based on finds from Gnęzdovo – we can challenge this view. In fact, it appears that as early as 10th c. all three techniques of mail link manufacture – welding, riveting and die-cutting – were known in Rus' (cf. Kainov, Shchedrina 2021).

The dimension of individual links ranged from 0.7 to 1.4 cm in their inner diameter, while the wire thickness was 1.5-2 mm. Smaller links were used in the construction of hauberks and aventails alike (Kirpichnikov 1971, 9). Between the 11th and 13th c. the same dimensions were 0.6-0.8 cm and 1.0-1.3 cm, with the wire thickness of 0.8-2 mm, and hauberks were made of links of a standardized size; this changed only in the Late Middle Ages when armour starts to be woven of links of different sizes (Kirpichnikov 1971, 13; Lupinenko, Makushnikov 2006, 162).

From the territory of the Principality of Galicia-Volhynia we know of similar, usually small fragments of mail (cf. Vozny, Fedoruk 2012, 62f.). Similar fragments found on the *Plisnesko* hillfort at Pidhirtsi were dated to the 10th c. (Kirpichnikov 1971, 9). The already cited fragments of mail made of riveted links were discovered in Volodymyr in archaeological layers dated to the 11th - early 12th c. (Kirpichnikov 1971, 13; Tersky 2010, 224). Two riveted mail links with a diameter of 8 mm and a thickness of 1.5 mm are known from the hillfort in Busk, where they were discovered in a pit house (feature 1/2012) dated to the first quarter of 12th c. (Dovhan, Steblii 2014, 120, Fig. 15: 9). Other finds of this type have a less precise dating. Seven rings from a fragment of link armour from the 1952 investigation of the Czermno hillfort were dated to the 12th-13th c. (chronology of Level 1). They were somewhat larger than specimens analysed by us here (inner diam. – 1.0 cm; thickness of wire – 0.15 cm). Unfortunately, we do not know how they were joined together (Zbierski 1959, 125; Kuśnierz 2005, 125, Pl. IV: 38; Strzyż 2006, 95, Fig. 25: 8, Pl. XI: 2). Similarly dated to the 12th-13th c. are fragments of mail from the hillfort at Trepcza, known locally as *Horodyszcze*⁶, identified with the early medieval Sanok of Rus' chronicles, where the links were welded together, but small in size (inner diam. – 0.5-0.6 cm) and made of fairly thick (0.2-0.25 cm) wire (Ginalski, Kotowicz 2004, 202, Cat. Nos. 6-7, Fig. II: 4-5; Strzyż 2006, 95, Fig. 26: 2-3, Pl. XI: 25-26). Several fragments of mail made of somewhat larger links (inner diam. – 0.9-1.0 cm; very rarely – 1.2-1.3 cm), of mostly 0.2 cm thick wire, surfaced in archaeological layers from the 13th-14th c. on the *Wysoka Górka* hillfort in Chełm. Unfortunately, the preservation of these fragments is too poor to determine their production method. What is truly remarkable however, are two fragments of fabric – worsted wool – identified on their underside. According to Piotr Strzyż who analysed this find, they could be the remains of a garment worn under the mail shirt⁷ (Strzyż 2019, 257-259, Fig. 8.3.5). A similar dating is accepted for links found on a hillfort at Horodysko (Dzieńkowski 2019, 207, Photo 5). Still other fragments of mail were found on the hillfort at Peremyl (Tersky 2007, Fig. 1: 17), a single, riveted link surfaced on *Zamczysko* hillfort in Sanok (Biała Góra) dated to the second half of 13th - first half of 14th c. (Kotowicz 2017, 41, Fig. 11: 20).

Only small mail fragments are recorded in Lesser Poland, the region which bordered in the west on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia. There is a general agreement that this type of protective armament appeared in Lesser Poland in the 10th c., but became more widespread only in the 12th and 13th c. (cf. Strzyż 2006, 96). Four riveted links with inner diameter of 1.5 cm, dated with some reservations to the end of the 10th and 11th c., were discovered on the hillfort at Naszacowice (Poleski 2004, 275, Fig. 130: 17; Strzyż 2006, 95 f., Fig. 25: 1). The most remarkable fragment was discovered on a settlement at Igołomia in pit No. 54, dated relatively broadly to the 11th - early 13th c. It consisted of more than 25 links with an inner diameter of 1.0 cm and wire diameter of 0.15 cm (Machnik 1961, 35, Pl. XIX: 12; Strzyż 2006, 95, Fig. 25: 5, Pl. XI: 4). One more find, unfortunately with only a broad dating, comes from the hillfort at Szczaworyż. It consists of two riveted links with a diameter of 1.0 cm made of 0.2 cm thick wire (Strzyż 2006, 95, Fig. 25: 4, Pl. XI: 22).

Unfortunately these analogies – other than confirming that this type of protective armament was in use in the Principality of Galicia-Volhynia and in Lesser Poland – tell very little at present about types and forms of armour used in the region. The small number of iconographic representations, mostly lacking in detail, help little in solving this problem. One of the more realistic representations appears on a 12th c. bone plaque discovered on the *Plisnesko* hillfort at Pidhirtsi. It depicts a warrior resting on a shield, his body and head

⁶ Given that this hillfort yielded finds dated to the tribal phase of the Early Middle Ages and the fragments of mail derive from metal detecting, we cannot discount they originate from that earlier period.

⁷ This interpretation does not sound convincing as it is based on only very small fragments of mail which in any case cannot be identified conclusively as the remains of a hauberk. The author himself does not rule out other possibilities.

protected respectively, by a mail shirt with long sleeves and a coif, under a conical helmet with a nose-band (Kuchera 1962, 44, Fig. 18: 2).

As mentioned earlier, the other links from Czeremno are interpreted as such only tentatively. More outstanding among them is a cast copper alloy ring discovered inside the hillfort in its northern area, next to the foot of the rampart (Cat. No. I.4; Fig. V: 4). Similar links were often used to decorate the border of mail shirts, although they could also have a practical purpose, to protect the steel mail links from corrosion (*cf.* Marek 2018, 645). Six rows of copper links are seen for example, in a 10th c. aventail discovered at Gnězdovo in barrow No. II-41 (Kainov, Shchedrina 2021, 158f., Fig. 4).

Two links bear no visible traces of joining of their ends but their shape and size are enough to identify them as mail. It is possible that they were made using the method of die-cutting. One link, of oval-sectioned wire was discovered with other amateur metal detecting “rejects” inside the hillfort (Cat. No. I.1; Fig. V: 1), the second, larger and made of circular-sectioned wire, occurred within the lower level of the inner slope of the northern stretch of the hillfort rampart (Cat. No. I.3; Fig. V: 3). The last of the analysed “mail links” is slightly different from the rest. It is square in section, made of fairly thick wire, and has butted ends (Cat. No. I.7; Fig. V: 7). This object was discovered on the outer slope of the SE stretch of the hillfort rampart and but its identification as a mail link is uncertain.

SIDE ARMS

Sadly enough, there is not a single complete specimen of this category in the assemblage from the 2010-2011 fieldwork. There are only two iron sword pommels of different form, two sword scabbard chapes, a falchion cross-guard and a possible dagger pommel.

Sword pommels

Quite a few finds of swords or their elements (cross-guards, pommels) are recorded on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia and in the immediately adjacent region of Lesser Poland (*cf. e.g.* Strzyż 2006, Pl. I: 5-6, 10, 12-14, Fig. 2: 1-4, 3: 3-4; Liwoch 2008; Kotowicz 2013b, 57-59, Fig. 3; 2020; Tersky 2013). Even so until recently the only specimen from the settlement complex at Czeremno was the already noted early medieval sword blade lifted from the bottom of the Siniucha River (Biborski, Stepiński, Żabiński 2006). The two pommels discussed below are thus an interesting contribution to the discussion of the knowledge of swords in central area of the medieval Polish-Rus' borderland⁸.

Chronologically the earliest specimen is a sword pommel of a half-spherical form with an accentuated convex lower edge. It was discovered in the southern area of the Czeremno hillfort suburb settlement (site 2). The pommel has a vertical hole which expands towards its upper end for the sword grip (Cat. No. II.1; Fig. V: 8). This identifies the pommel as Type B in the classification system of Ewart Oakeshott (2002, 93). Similar forms are among the most popular sword pommels of the late phase of the Early Medieval Period. Some researchers consider them a younger variant of one-piece half-spherical pommels with a straight base, Type B1, found with swords, Type X of Jan Petersen (Kucypera, Kurasiński, Pudło 2011, 78). They tend to coexist with Type X and Type XI sword blades of Ewart Oakeshott (1991, Cat. Nos. X.9, Xa.11-12, XI.1-2, 4-5; Głosek 1984, 27). The same researcher noted that pommels of this form were mostly seen in swords datable to between *ca.* 1050 and 1150 (Oakeshott 2002, 93). However the most likely lower boundary of their – still sporadic – occurrence must be the second half of 10th c. (Kucypera, Kurasiński, Pudło 2011, 79), at the same time, finds of these pommels recorded in Central and Eastern Europe show that their use must extend beyond the mid-12th c. A closer analysis of early medieval sword finds from Germany made by Alfred Geibig led him to conclude that similar pommels were in use mainly in the 12th and early 13th c. (Geibig 1991, Figs. 15-16, 19 and 39). This conclusion is supported further by more recent finds⁹ (Michalak 2018, 230-233).

The chronology of specimens found on the territory of Rus' is similar. Pommels of this form are seen on swords, Type IV of Anatoli Kirpichnikov, dated in general – based on two specimens with inscriptions from Ukraine (one from the Dnieper river bottom in Kyiv) – to the 12th-13th c. (Kirpichnikov 1966a, 54, Pl. XXIII:

⁸ Four artefacts from the complex at Czeremno were published as sword pommels in the exhibition catalogue (*cf.* Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.11.5.-8.). However, after a more detailed analysis three of them were interpreted conclusively as weights (Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.11.5.-6., 8.).

⁹ One of them is a sword provided with a pommel of this form discovered in a 14th c. context at Ślawa. At the same time, in this case the pommel had been reused on a blade with a later dating (Marek 2008, 70, Fig. 85: a).

1, XXV: 4; Plavinski 2009, 25). More recent finds help narrow down this chronology somewhat. A sword with a Type B pommel was found in a mid-13th century culture layer inside the suburb settlement of the hillfort at Dorohobuzh (Pryshchepa, Nikolchenko 1996, Fig. 50; Liwoch 2008, 46, Fig. 1: 2, 2: 2; Pryshchepa 2011, 169, Fig. 121: 1). A pommel of the same form came to light in a feature interpreted as a workshop of a blacksmith-sword smith inside the remains of the stronghold in Homel, destroyed – according to Oleg Makushnikov, the author of the research – during the Mongol incursion of 1239 (Makushnikov, Lupinenko 2004, 205f., Fig. 3: 5; Plavinski 2006, 309f., Fig. 5: 1). The artefact from Dorohobuzh is not the only sword fitted with a Type B pommel found on the territory of western Rus'. Other specimens, unfortunately lacking archaeological context, are recorded in western Ukraine: at Krylos (?; medieval Halych mentioned in Rus' chronicles; cf. Liwoch 2008, Fig. 8: 3) and outside Slavuta (Tersky 2013, 7, Fig. 1: 1); in western Belarus: in Navahrudak (Plavinski 2009, Pl. II: 27), and in Poland: at Radymno (Głosek 1984, Cat. No. 302, Pl. XXVII: 3; Nowakowski 1998, 11f., Pl. 1: 2; Strzyż 2006, 31, Fig. 3: 4)¹⁰.

All of the above examples lead confirm that swords fitted with Type B pommels appear on the territory of western Rus' in the 12th c., and definitely continue in use through to the first half of the 13th c. This is also the dating proposed for the pommel from Czermno. It is worth noting in this context that the find from the smithy-sword making workshop in Homel contradicts the claim made by Radosław Liwoch that swords with pommels of this form were all imported from the West (Liwoch 2008, 46, Fig. 1: 2, 2: 2).

The second sword pommel (cf. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.11.7.), found inside the Czermno hillfort in its central area, is poorly made which makes it harder to establish a conclusive typology. This piece has a flattened form, and is oval in outline, its edges are irregular, roughly vertical. Similarly as the specimen discussed above, this pommel has a vertical, square slot which tapers to its upper end, which is now filled with corrosion products, or alternately, with a fragment of the broken grip (Cat. No. I.8; Fig. V: 9).

Its main characteristics identify this sword pommel as Type H₁ of Ewart Oakeshott. According to that researcher pommels of this form are seen on swords dated to around 1350, and have a relatively short span, going out of use already in the first quarter of the 15th c. (Oakeshott 2002, 102f.). While sharing this view to some extent, Marko Aleksić pushed forward the upper boundary of their occurrence to the mid-15th c. (Aleksić 2007, 46f.; similarly, Głosek 1984, Cat. Nos. 209, 255, 303, 326, 353, 356, 399, 403-404; Żabiński *et al.* 2014, Cat. Nos. 26, 34, 41-42, Fig. 26, 34, 41-42; Hošek, Košta, Žákovský 2019, Cat. Nos. 35-36, 45, 48, 99, 105, 141, 147, 149, 178, 182, 190, 200, 206, 269, 276, 279, 291, 293, 295, 322-323, 329, 337-338, 387, 389-391, 401, 405, 412). The mid-14 c. dating of the earliest pommels of this form would be confirmed by specimen depicted on the tombstone of the German anti-king Günther von Schwarzburg († 1349; cf. Oakeshott 2002, 103, Fig. 72; Aleksić 2007, 46). However, the presence of similar pommels, a type intermediate between the classic Type H and Type H₁ pommels (H/H₁) on some swords dated broadly to the 14th c. (cf. Żabiński, Stepieński, Biborski 2014, 77, 79, Cat. No. 33, Fig. 33) shows that they could have a slightly earlier dating. By contrast, a sword with a Type XVIIIa blade fitted with a pommel of the same form from the deserted village at Mstěnice, destroyed in 1468, presumably by the armies of Matthias Corvinus (Hošek, Košta, Žákovský 2019, Cat. No. 146), suggests that specimens of this form extend beyond the mid-15th c., or were reused with sword blades of later forms.

Only one sword with a pommel of this type is known from the territory of the medieval Belz Land, which included Czermno during the Late Middle Ages. This specimen was discovered in 1943 in Belz, and represents Type XVIa, H₁, 6 of Oakeshott, and is dated to the second half of 14th - first half of 15th c. (Hrynchyshyn 2012, 97). It has been suggested more than once that the loss of this sword is connected to the siege of Belz by the armies of Louis of Hungary in 1378¹¹ (Tersky 2007, 519, Fig. 2: 2), but this assumption seems too poorly documented. A pommel classified under G/H₁ is known from a sword with Type XVIa blade found at Malyatyn and dated to the end of the 14th and early 15th c., a time when Volhynia was a territory of the Grand Duchy of Lithuania (Bokhan 2002, 129; 2003, 31). Another, unprovenanced specimen relevant to our discussion, now in the collections of the L'viv History Museum (inv. No. 3-1221) belongs under Type XVIa, H₁, 1a, dated to 1300-1450 (Hrynchyshyn 2014, 91, Fig. 1).

¹⁰ Until recently another specimen – the pommel of a sword found in Krosno was classified as Type B (Głosek 1984, Cat. No. 266; Strzyż 2006, 31). On the other hand, it actually represents a so-called saddle pommel, a type known mostly from Eastern Europe (cf. Kotowicz, Muzyczuk 2008, 128, 130, Fig. 2).

¹¹ In his analysis Svatoslav Terskyj incorrectly interpreted a mark on the blade of this sword, filled with yellow metal (unlikely to be gold) as a symbol of its owner, a local boyar (Tersky 2007, 519). This in fact is a swordsmith's mark (cf. Głosek 1984, 7).

Based on cited evidence we are inclined to date the pommel found in Czeremno to the period when the stronghold Cherven' had ceased to function, most likely, between the second half of 14th and first half of 15th c., although a slightly earlier chronology of this specimen – first half of the 14th c. – cannot be ruled out.

Sword scabbard chapes

A bronze scabbard chape was found inside the Czeremno hillfort, in its eastern area during a fieldwalking survey made in 2011, another specimen, of an exceptional form, was obtained from a private collector. These are not the first objects of this kind recovered at Czeremno – as noted earlier, a quite recently published specimen surfaced in 1979 during the investigation by the expedition team of the Marie Curie-Skłodowska University (Wołoszyn *et al.* 2018b).

The chape – the lower fittings of a sword scabbard – serves primarily to strengthen, but also to protect the scabbard from damage. However, their symbolic and decorative function should not be overlooked either (Janowski 2006, 23, 42). On the territory of Rus' chapes appear in the 10th c., become very popular, and continue to occur in several variants until the 13th c. (*cf. e.g.* Sikora 2003, 30-32, Fig. 9). After the Mongol invasion the number of their finds drops dramatically (*cf. e.g.* Lapshin 2009, 455, Fig. 2: 1). On the territory of early medieval Poland finds of chapes are quite rare, and are mostly considered imports, either from Scandinavia or from the Balt territory. It seems that local production took off only in the 13th c. and was limited in the main to simple U-shaped chapes, mostly made of iron (Janowski 2006, 41). By contrast, on the territory of the early medieval Principality of Galicia-Volhynia finds of chapes are becoming increasingly frequent, and specimens discovered here tend to represent an assortment characteristic of Eastern Europe (*cf.* Tersky 2006, 11, Fig. 2: 6-12; 2013, 10-12, Fig. 4: 1-6, 9-10; Liwoch 2008, Figs. 9-10; Tersky, Savitsky 2013; Kotowicz, Fedyk 2015; Kotowicz, Śnieżko 2018; Wołoszyn *et al.* 2018b; Kotowicz, Wyszyński 2020)¹².

The bronze chape discovered in the eastern area of the hillfort interior at Czeremno is a cast piece, still well-preserved today (*cf.* Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.11.2). The fitting is slender, and tapers sharply to the base which has a well-defined knop. On the upper edge of the chape are three projections – two on its sides and one at centre. Two of them (a side projection and the central projection) are deformed to some extent. Originally, the central projection had a palmetto shape. The front of each plate of the chape is covered by a very similar, recessed ornament of two lozenges amidst curvilinear motifs (Cat. No. I.9; Fig. V: 11).

The specimen discussed here belongs to a group of solid chapes with three projections on the upper margin with geometric decoration classified by Vytautas Kazakevičius under his Subtype Va (Kazakevičius 1998, 307f.). In the literature the origin is mostly traced to the Balt environment, although it is not unlikely that workshops making chapes were in operation in Rus' also (Janowski 2006, 37f.). It is thought that chapes of this form occur on sword scabbards used from 11th until the 13th c.; this is confirmed mainly by chapes found on the territory occupied by the Balts (Janowski, Szczepański 2018, 419f.), although some evidently survived in the next century, as confirmed by a find from one of the enclosures in the Tver kremlin (Lapshin 2009, 455, Fig. 2: 1). At least eleven chapes of Subtype Va chapes (including the specimens from Czeremno) were recovered on the former territory of the Principality of Galicia-Volhynia, and this is largest group of chapes known from this region (*cf.* Liwoch 2008, Cat. Nos. 4 and 9, Fig. 9: 2, 4a-4b; Tersky 2013, 10-12, Fig. 4: 2-3, 5-10; Wołoszyn *et al.* 2018b; Kotowicz, Wyszyński 2020). From the territory of modern Poland we know of at least eleven more, but most of them are stray finds (Janowski, Szczepański 2018, 418f. [with a list of references]). The closest analogies to the ornament of the chape from Czeremno were specimens discovered in Darłowo (Janowski, Szczepański 2018, Fig. 6: 3), Myślecin (Janowski 2006, Cat. No. 12, Fig. 11: 7), Pułtusk (Janowski 2006, Cat. Nos. 15-16, Fig. 11: 5-6), Równina Górna (Dmochowski, Wrzesiński 2007), and the nearby Tuczap (Kotowicz, Wyszyński 2020).

In the group of Subtype Va chapes with a decoration similar to the discussed specimen only a limited number have a well-documented chronology. The earliest of them, a chape discovered in pit XI with a grave No. 1 excavated on the cremation cemetery at Griezė, is dated to the 11th-12th c. (Kazakevičius 1998, 307f., Fig. 36: 5). By contrast, chapes found in Pułtusk have a chronology established by stratigraphic evidence,

¹² On the other hand, the find from the hillfort at Tuligłowy identified by Piotr Strzyż as a chape (2006, 35, Fig. 3: 12, Pl. III: 3) is definitely no such thing. It is more likely to be an early modern heel plate (Kotowicz, Michalak 2007-2008, 377).

and are dated to 1230s-1368. (Janowski 2006, 38), while the chape from Tver was found inside enclosure 6-A dated to 1333-1364 (Lapshin 2009, 451). On the territory of the Principality of Galicia-Volhynia we find just one chape of Subtype Va (but with a different decorative motif), dated by its context. This specimen was unearthed in dwelling No. 15 on the hillfort at Dorohobuzh in Ukraine dated to the late 12th - first half of 13th c. (Liwoch 2008, Cat. No. 4). It may be seen therefore, and this was emphasised also by Andrzej Janowski and Łukasz Szczepański who published the scabbard fitting from Gardzień – there are no grounds at present to narrow down the established dating of chapes, Subtype Va (Janowski, Szczepański 2018, 419). It seems therefore that – if additionally we base on the chronology of the settlement complex at Czeremno – the chape under analysis must be dated broadly, to the 11th-13th c., although we cannot exclude the first half of the 14th c. from our considerations either.

A sword scabbard chape of a shape altogether unique in the context of early medieval Rus' is represented by the other bronze specimen, submitted at the time of the expedition of 2010-2011 to the Regional Museum in Tomaszów Lubelski by Andrzej Pasieczny. As this chape was lately addressed in a separate study (*cf.* Kotowicz *et al.* 2023) I will limit myself to only the key findings concerning this fascinating artefact. It needs noting that while Andrzej Pasieczny recovered the chape from its finder, other than reporting the settlement complex at Czeremno as the place of its discovery he did not provide any details about the location or context. The chape is preserved incomplete, with damage to a fragment of its outer frame, one side and almost the entire back frame. Despite this damage, its original form can be recognized. The chape is U-shaped, with a circumferential frame at top, and at bottom, a knop terminal. The front and back surfaces of the chape are openwork, with a vertical ellipse formed of narrow strips, with a horizontal, curving band issuing from its upper part. These elements were not finished with too much care (Cat. No. NN.1; Fig. V: 10). The chape was made of tin-zinc-lead bronze (*cf.* Kotowicz *et al.* 2023).

A detailed review of the previously invoked studies of sword scabbard chapes from East and North-Eastern Europe shows that the specimen under analysis is a form unique not only for the western outlying reaches of the early medieval Rus', but also for its entire territory. In contrast, we find similar chapes in areas quite distant from Rus' – first of all, in south-eastern Germany, Austria and the Czech Republic. Similar specimens were discussed at more length by Robert Koch when he analysed a bronze scabbard chape from Castle Schwanberg near Rödelsee, having collected the known U-shaped openwork chapes found in Germany and proposed their typology. Among specimens assigned under the five types defined by Koch (1-5) were also chapes that are close analogies to the artefact from Czeremno, albeit different in minor details. Our specimen shows the greatest similarity to chapes grouped in Type 2, 3 and 5 of Robert Koch (Koch 1986, 197, 199, Fig. 4: 2, 5: 3; *cf.* also Krabath 2001, 62-64, Fig. 11: 10-11, 13). Unfortunately, chapes of these types are mostly stray finds (*cf.* Ubl 1996, 11, Fig. 5; Profantová, Štolba 2012, 357f., Fig. 2: 1, 3; Čechura 2017, 40-42, Fig. 2: 2, 5: 6; 2021, 92, Fig. 2: 1; Žákovský, Schenk 2017, 83, Cat. No. 54)¹³. An exception in this regard is a chape corresponding to Type 2, discovered during investigations in Nowy Targ Square in Wrocław and dated by stratigraphic evidence to the second half of 12th - first half of 13th c. (Marek 2018, 634, Fig. 497). The occurrence of openwork chapes in the horizon of 12th and 13th c. is confirmed also by finds of specimens classified by Robert Koch under Type 5 (Koch 1986, 199, Fig. 7). Among them is a fitting discovered in a layer associated with the destruction, in the 12th c., of the residential tower of the Castle Kelheim (Koch 1986, 200; Krabath 2001, 63), and specimens from the deserted village at Drösing, dated to the period before ca. 1296 (Theune *et al.* 2011, 101f., Fig. 24). In contrast, a fragment of a chape, Type 3, discovered on the grounds of Castle Waldstein can be referred to the turn of the 13th c. (Ronnefeldt 1998, 106, Fig. 4: 4; *cf.* also Koch 1986, 200, Fig. 3: 1). Thus, it seems legitimate to attribute the specimen from Czeremno to this particular horizon. Most likely it represents another variant of Type 3 in the classification of Robert Koch, and undoubtedly is an import from the western part of Central Europe. A chape analogous to the specimen from Czeremno published recently was discovered by accident in a woodland outside the locality Pozorka (Čechura 2021, 92, 94f., Fig. 2: 2).

¹³ Important to note in this context are three chapes recovered in Ukraine, published recently on East European illegal metal detectorist forums (*e.g.*, Violity). They resemble the chape from Czeremno and represent types 3 and 5 of Robert Koch. One of these chapes – type 5 – was said to originate from Volhynia – for this information I am indebted to Dr. Sergey Kainov of the State Historical Museum in Moscow for which I offer my warm thanks (see also: <https://swordmaster.org/2012/04/16/nahodki-nakonechnikov-nozhen-mechey.html> – accessed on: 6 June 2021).

Falchion cross-guard

Undoubtedly one of the youngest items in the analysed assemblage is a cross-guard of a falchion with relatively bar-shaped arms, sub-circular in section, and a sub-rectangular central block with an aperture to accommodate the side guard (Cat. No. I.10; Fig. V: 12). This object originates from the humus layer on the outer bank of NE stretch of the stronghold moat (*cf.* Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.14.3. – with an incorrect interpretation as a sabre cross-guard).

Until recently the term falchion was reserved in arms and armour research mostly to late medieval and early modern single-edged side arms with an asymmetric grip and a length of more than 40 cm¹⁴ (*cf. e.g.* Lewandowski 1986, 104). However, more recent studies identified a few double-edged specimens in this group (Marek 2006, 191). Falchions were characteristic mainly for areas associated with the Latin culture environment, presumably having evolved from ordinary knives with the introduction of regulations which banned the use of swords and spears by the lower classes. On the other hand, the versatility and cost of falchions, relatively low when compared to swords, soon made them popular also among the knights (Michalak 2019a, 98). Falchions assumed their final form of long side arms at the end of the 14th c., and reached the peak in their development in the 15th and 16th c. (Marek 2006, 191; Žákovský 2015, 112).

Finds of falchions or their elements are equally rare in eastern Poland and western Ukraine. Until recently the cross-guard from Czermno is the only published specimen of this category of side arms from the area of the former Belz Land. This changed when recent excavations made in Busk on the site a medieval motte-and-bailey castle (known locally as *Male Horodyshche*) dated to the second half of the 14th c., brought to light an incomplete falchion and (separately) a side guard¹⁵ (Steblyj, Dovhan' 2021, 105, 107, 110, Fig. 3: 1,3, 4: 1). Just a few finds of falchions are known from the adjacent historical territory of Red Ruthenia (Kotovich 2020, 118, Fig. 10: 1-2; Kotowicz, Žákovský 2020, 170, Fig. 20; Kotovich, Myska, Mikhats 2022), and individual specimens discovered in the Lublin Land (Florek 2006, 213, 215, Pl. I: 5), Chełm Land (Strzyż 2019, 247-249, Fig. 8.3.1a, 8.3.1b:1), and Volhynia (Cynkałowski 1961, Pl. XXXV: 2; Vynohrodka 2006, Fig. 3: 29 – with an incorrect interpretation as a fragment of a sword).

The cross-guard from Czermno has a close analogy in a component of a falchion found during gravel extraction from the old river bed of the San at Nozdrzec. As this artefact was recently analysed in detail and published, complete with conclusions concerning this category of cross-guards (Kotowicz, Žákovský 2020), here I propose to repeat only the key findings related to objects analogous to the cross-guard from Czermno. It represents Type 3b cross-guards in the as yet unpublished classification system of Petr Žákovský (2014, 342-344, Fig. 298). While admittedly these are mostly cross-guards with arms that are oval in cross-section and taper to their terminals, a small number are rectangular in cross-section and have arms that run straight their entire length (*cf.* Kotowicz, Žákovský 2020, Fig. 9: 4). Similar cross-guards are noted mostly in falchions from the Czech Republic (Kotowicz, Žákovský 2020, Fig. 9), and were identified – apart from the Nozdrzec falchion – in some unprovenanced specimens known from Polish collections (*cf. e.g.* Marek 2008, 60, Fig. 69: b). A cross-guard Type 3b was discovered during the investigation of a cellar near to a chapel located on the land associated with the battle of Grunwald (Martyka 2015, 73). Analogous cross-guards were identified on two recently published side arms¹⁶. One of these specimens, now in the Polish Army Museum in Warsaw, was discovered in Malbork, the other is in the collections of the Museum of Polish Arms in Kołobrzeg. Both of them are dated to the second half of the 15th c. (Ochęcki, Górecki 2019-2020, Fig. 1, Phot. 15, 18-19). Cross-guards of this form are more rarely seen in falchions discovered in Germany, Switzerland, France, and Hungary, Croatia and Slovenia (Kotowicz, Žákovský 2020, 154; *cf.* also Nabergoj 2019, 247f., Cat. No. 4, Pl. 2: 4). A cross-guard of this description appears on a falchion found on the territory of the Grand Duchy of Lithuania, outside Lida (Bokhan 1997, 57, Fig. 4: 3). Type 3b specimens were mounted on straight, more rarely, on curved blades of falchions with a one-handed hilt (*cf.* Kotowicz, Žákovský 2020, 154, Figs. 11-12).

¹⁴ This metric distinction made between falchions and the related combat daggers was introduced by Polish arms and armour specialists, gained acceptance is still in use today (*cf. e.g.* Glinianowicz, Kotowicz 2009, 222; Michalak 2019a, 120). Differently in Czech scholarship, where the term falchion (*tesák*) embraces all manner of short and long side arms that have a rectangular, knife-like hilt, grip scales attached using rivets, and a side guard, *e.g.*, including falchions, dusacks and combat daggers (*cf. e.g.*, Žákovský 2014, 13).

¹⁵ Yet another specimen discovered by accident a few years ago near Tarnoszyn is preserved in the collections of the Dr. Janusz Peter Regional Museum in Tomaszów Lubelski. For information about this find my warm thanks go to Jolanta Bagińska MA.

¹⁶ We find it hard to agree with authors of this article who interpreted these specimens as late medieval sabres. It is true that in both the blade has a lightly curving tip but similar specimens are as a rule interpreted as falchions (*cf. e.g.* Žákovský 2014, 238f., Fig. 187, 189).

and provided with side guards with circular or half-round heads, Type t_{sa} of Petr Žákovský (2014, 425f., Fig. 366).

We agree with the view of Petr Žákovský that dating cross-guards of this form is extremely difficult since most of them are accidental finds. Nevertheless, the stylistic features of falchions onto which they were fitted (which is confirmed also by iconography) help in dating similar elements of the grip to the second half of 15th and beginning of 16th c. This chronology may be pushed back somewhat by two specimens found on medieval battlefields. The one from the area close to the site of the battle of Grunwald of 1410 in a cellar located next to chapel built only after this encounter, is likely to date to a period later than the Polish-Teutonic clash (Kotowicz, Žákovský 2020, 154), although Kacper Martyka does not rule out an earlier chronology, arguing that this cross-guard could be the earliest specimen of its type found in Central Europe (Martyka 2015, 75). A falchion with a cross-guard of the same form discovered in Switzerland, on land associated with the 1444 battle of St. Jakob an der Birs, could date to a period earlier than the mid-15th c. (Kotowicz, Žákovský 2020, 154, Fig. 11).

Dagger (?) pommel

The investigations of 2011 brought to light one more pommel, found within SE stretch of the moat surrounding the hillfort. This piece has heavily corroded surfaces and a distinctive octagonal shape which could classify as a Subtype I_1 sword pommel in the typology of Ewart Oakeshott (1964, 103), or its variant I_{1a} in the typology of Marko Aleksić (2007, 23). However, the dimensions of this specimen are too small for a pommel of this type (typically, ca. 5.0-5.5 cm – cf. Aleksić 2007, 23). Like the pommel discussed earlier, this specimen has a vertical aperture for the grip which tapers lightly towards its upper face (Cat. No. I.11; Fig. V: 13).

While it may be tempting to interpret this find as a sword pommel its size suggests a different interpretation, that of a combat dagger. Such daggers typically have a so-called “Gothic hilt” and resemble miniature swords (cf. Seitz 1965, 203, Fig. 129: 25-27). Contrary to the view accepted in earlier research that combat daggers appeared around 1300 (Dean 1929, 94) the evidence from iconography and the archaeological record suggest that this happened earlier, already in the 12th-13th c. (La Rocca 2011, 134, Fig. 1-3). Unfortunately, no pommels of an analogous form were identified by the author among the published medieval combat daggers from European collections and archaeological finds. Most of them were flat-discoidal or polygonal (cf. Seitz 1965, Figs. 128: 8-9; 129:27), alternatively they resembled a star of a flower with petals (Buttin 1933, Pl. II: 27-30; La Rocca 2011). Spherical or polygon-sectioned pommels (cf. Seitz 1965, Fig. 129: 25-26) are more rare. A dagger with a polygonal pommel similar to the discussed find, made of iron but decorated with bronze, was identified in the collections of Musée Dauphinois in Grenoble (inv. No. 40.4.1). This specimen has a dating of 14th - early 15th c. (*Des burgondes...* 1981, 165, Cat. No. 417, Pl. VII).

If not a component of a combat dagger, the find from Czeremno could be the pommel of a sword intended for use by a child. Swords small in size but with proportions seen in standard specimens are preserved in several European collections (cf. Woosnam-Savage 2008, footnote No. 5; Michalak 2019a, 77), e.g. in the National Museum in Wrocław in Poland. This sword has a length of 74.1 cm and, interestingly enough, a 4.1 x 4.0 cm pommel of Subtype I_1 . It is dated to the first half of 15th c. (Głosek 1984, Cat. No. 411). Similar swords were used also by the youngest members of Rus' elite in the Principality of Galicia-Volhynia. This is evidenced by a reference in the Galician-Volynian Chronicle to the expulsion by the boyars of Halych of the widow of Roman Mstislavich after his death in the battle of Zawichost. Perhaps Daniel Romanovich, future king of Rus', then only eleven, used just such a sword to strike the horse of Alexander, Shumavinsky's retainer (Dąbrowski 2013, 71; cf. *Galician-Volynian Chronicle*, p. 22).

In view of these reservations when dating the unusual specimen from Czeremno it may be legitimate to draw support from the chronology of analogous sword pommels¹⁷. Specimens of Subtype I_1 mostly occur in the 14th and first half of 15th c. (cf. Pudło, Żabiński 2011, 31), although they are definitely in evidence already in the second half of 13th c. (Marek 2014, 51, Fig. 19: b). It is also worth noting that some sword pommels were reused as peasant flail weights. This is confirmed by two finds from the Czech Republic dated broadly to the

¹⁷ It is worth noting at the same time that pommels of Subtype I_1 were fittings used in other types of side arms, e.g., dusacks. A useful example is a dusack with a truncated blade dated to the first half of 14th c., now in the Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis in Brussels; it has a bronze pommel of exactly the same form (Michalak 2007, 203; Žákovský 2011, 841, Fig. 254:d).

14th-15th c. These pommels had been provided with a circular loop joined to a single chain link (Hošek, Košta, Žákovský 2019, Cat. Nos. 236, 396). It is interesting that similar but definitely heavier and angular-sectioned weights of war-flails or peasant flails were also known in Eastern Europe. This is shown by a 14th century find from the investigation of the castle at Sokiltsi (Vynogradska 2005, 78, Fig. 3: 35). Of course we have no direct basis to associate our find with this type of weapon, but these similarities are worth bearing in mind.

Thus, for the present I am inclined to identify the artefact from Czeremno as a pommel of a combat dagger and date it, drawing on the chronology of sword pommels Subtype I₁, to the (end of 13th?) 14th - first half of the 15th c. This would make the object from Czeremno one of a very small group of short side arms known from the medieval border region of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania. The same group includes a sword-hilted dagger with a discoidal pommel now in the museum in Jarosław. Unfortunately, its findspot is unknown (Lewandowski 1986, 112, Pl. IV: 3). Another specimen (a dagger) identifiable as a sword-hilted dagger recovered near Lublin has a hollow, spherical pommel, evidently remodelled more than once, and a relatively short blade. Its somewhat intuitive dating is the second half of 14th c. (Lewandowski 1986, 111f., Pl. IV: 1). Yet another specimen, with a two-edged blade, unfortunately without preserved components of its handle, was discovered in Krasnobród. Its dating is dated only broadly, to the 13th-14th c. (Lewandowski 1986, 115, Cat. No. 6). It may be seen that this is not a very large group.

BLUNT WEAPONS

Blunt weapons are exceptionally well represented among the finds from 2010-2011. Next to war-flail weights and mace heads there is a battle-axe head and several axe heads. The collection is rounded out by axe heads preserved incomplete (mostly, small fragments of blades) which at present cannot be subjected to a typo-chronological classification.

War-flail weights

The war-flail is one of the most fascinating weapon forms known from the territory of medieval Rus'. It consisted of a striking head (weight) made of antler or metal, attached to a wooden handle by a pliable leather strap or a chain (Kotowicz 2006a, 51). In combat the weight and the leather strap of the war-flail would be set into a rapid rotating motion to deliver a blow (Kotowicz, Michalak 2006, 82). Most of the time the only archaeological relic of these weapons is the striking head since the other, organic components are preserved exceedingly rarely¹⁸. War-flails appeared in Rus' under the inspiration of nomads living to the south-east of its territory. At first, in the 10th c. nearly all of them had a striking head made of antler or bone, the first metal specimens appear only in the 11th c. Nevertheless, the widest distribution of the war-flail occurs over the two centuries that followed, when they were definitely produced in the fortified towns of medieval Rus'. With the development of defensive armour metal weights gradually replaced specimens made of antler or bone (Kirpichnikov 1966b, 59, 63; Kotowicz 2006a, 52f.). From the territory of Rus' the idea of the war-flail would have spread to the drainage basin of the Danube, and individual specimens, most of them presumably eastern imports, are known from the territory of Early Piast Poland (Kotowicz 2006a). Because of their rich decoration war-flails are regarded also as small works of casting and jewellery art (Kirpichnikov 1966b, 64).

There is a general agreement that the war-flail was a widespread type of weapon also in the Principality of Galicia-Volhynia. Finds from its territory include specimens made of antler (Kotowicz 2006b, 26, Fig. 5: 1-2; Strzyż 2006, Fig. 12: 3,6; Tersky 2014, Fig. 1; Tersky, Omelchuk 2014), bronze (Sveshnikov 1988, Fig. 2: 9; Kotowicz 2006b, 28, Fig. 5: 4-6; Strzyż 2006, Fig. 12: 2, 4-5; Kuchynko, Okhrimenko, Savytsky 2008, 225, 227, Fig. 6: 1, 3; Tersky 2011, Fig. 3: 1; 2014, Fig. 2: 3, 5, 7-18, 20), lead (Kuchynko, Okhrimenko, Savytsky 2008, 225, 227, Fig. 6: 2; Tersky 2014, Fig. 22: 4), and iron (Kirpichnikov 1966b, Cat. No. 53, Pl. XXXI: 2; Kotowicz 2006b, 28, Fig. 5: 3; Strzyż 2006, Fig. 12: 1; Pryshchepa 2011, 79, 171f., Fig. 86: 12; Tersky 2014, Fig. 2: 1-2, 6, 18-19). The earliest component of a war-flail recovered to date on the territory of the later Principality of Galicia-Volhynia – an iron tang of an antler weight – was found in Bukovina on a settlement at Ridkivtsi dated to the 8th-10th c. (Pyvovarov, Kalinichenko 2018). A specimen with a somewhat later dating of second half of 10th - mid/late 11th c. is a striking head made of red deer or elk antler found in the Lublin Region, on the hillfort (site 8) at Kulczyn Kolonia (Mazurek 2006, 111, Photo 8; Dzieńkowski, Wołoszyn 2018, 210,

¹⁸ A fragment of a war-flail strap in the form of a double leather thong was found with a striking head made of bone excavated in Novgorod from archaeological layers dated to the late 11th - early 12th c. (Medvedev 1959, 138, Fig. 5: 7, 7: 8; Artemev 1990, 7f., Fig. 4: 1).

212, Fig. 28). The war-flail became especially widespread on the territory of southern and western Rus' in the 12th and 13th c., leading Anatoli Kirpichnikov to claim that some types of bronze war-flails characteristic of this region could have been produced here (Kirpichnikov 1966b, 63). If we recognized as a preform of an antler war-flail weight an object unearthed in an antler workshop from the 12th c. excavated on the hillfort at Zvenyhorod (*cf.* Tersky, Omelchuk 2014, 11, Fig. 1: 9), this would confirm the local production of specimens made of antler.

However, some doubts have been voiced recently as to whether all weights published as striking heads of war-flails really served this function. Lyuba Smirnova suggested that the number of striking heads may be exaggerated and some of these objects (first of all, antler specimens) are actually steelyard balance weights (Smirnova 2005). This interpretation met with a critical contribution of Sergei Kainov (2018) but it might be wrong to disregard it altogether as it contains quite a few good points (*cf.* also Michalak, Zamelska-Monczak 2016). However, it needs to be verified using a larger group of finds, comparing their weight against the weighing systems used on the territory of early medieval Rus'.

Despite these reservations the objects discovered in Czermno are regarded by us at present as war-flail weights¹⁹. They add significantly to the collection of this type of artefacts from the discussed site. Apart from the antler war-flail weight with a richly decorated surface, now lost (Gurba, Czerepiński 1963; 1965; Strzyż 2006, 62, Pl. VII: 1, Fig. 12: 6), three more specimens were discovered during investigations made in 2010 and 2011. All of them (two made of lead, one of iron; *cf.* Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.12.1.-3.) are plain, variously pear-shaped, and different from one another on the whole in secondary detail, such as the shape of the loop. The surface of two lead weights is covered by a network of shallow furrows, intersecting at different angles, formed apparently during the casting process, likely to be technological marks. One weight, irregular and with a small hole for the strap (Cat. No. III.1; Fig. V: 14) was discovered in the outer settlement (Czermno, site 3). The second, made with somewhat greater care (Cat. No. II.2; Fig. V: 15), was found in the central area of the Czermno hillfort suburb settlement (site 2). The specimen made of iron is somewhat different in shape than the weights made of lead. While pyriform like the other two, this specimen has a strongly constricted loop and a long-oval hole (Cat. No. I.18; Fig. V: 16). This weight was discovered a few dozen metres to the east of the outer base of the hillfort rampart on the outer bank of the moat.

In fact, the only currently available, comprehensive typology of war-flail weights is the one proposed by Anatoli Kirpichnikov. The artefacts analysed in our study apparently belong under Type II which groups in the first place, round and pyriform weights – made of iron or bronze – forms with a smooth surface, provided with a loop. The author of this classification system dated his Type II broadly – starting from the second half of 10th through to the 13th c. – although most of the weights had occurred in contexts dated to the 12th-13th c. (Kirpichnikov 1966b, 59, 62, Cat. Nos. 39-59). However we have to note that most artefacts cited by Anatoli Kirpichnikov are made with much greater care than specimens analysed here. Some of the iron weights were additionally decorated with silver inlay and niello (Kirpichnikov 1966b, Cat. Nos. 50, 53, Pl. XXXI: 1-2), while those made of bronze were filled with lead (Bektineev 1993, 105, Fig. 131: 14). A fairly close analogy to our finds is a lead specimen, unfortunately lacking a precise chronology, discovered in Polatsk (Plavinski 2013, 42).

Finds of war-flail weights of this type are not too common on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia. Chronologically the earliest of them, a specimen made of iron, surfaced on the hillfort at Dorohobuzh within the upper fill of a pit containing grain, associated with the Construction horizon II from the 10th/11th c. -third quarter of 11th c. (Pryshchepa 2011, 79, 171f., Fig. 86: 12; Tersky 2014, 8, Fig. 2: 6). Another weight, made of iron with a silver inlay, dated to the 12th-13th c., was discovered presumably in the region of Zelenche, identified with the early medieval town of Terebovlia of Rus' chronicles (Kirpichnikov 1966b, Cat. No. 53, Pl. XXXI: 2; Tersky 2014, 8, Fig. 2: 1). However, we found no direct analogy among these artefacts to the finds from Czermno. Such an analogy was found on the nearby hillfort at Gródek, identified in Rus' chronicles with the stronghold Volyn'. This lead weight, somewhat larger and heavier than the two specimens made of this material found at Czermno, unfortunately has only a broad dating of 11th-13th c. It occurred at the top of layer III (Kuśnierz 2006, 88, list 1, Pl. V: 16; 2018, 587f., Fig. 35: 2)²⁰.

¹⁹ A similar interpretation of these artefacts was adopted by Svatoslav Ters'kyj (2014, 8).

²⁰ Jerzy Kuśnierz maintains (Kuśnierz 2018, 587) that this specimen could represent the fill of a bronze war-flail weight, but this interpretation is doubtful since the artefacts in question both have a loop which should be lacking in specimens identifiable as the fill of bronze specimens.

On the other hand, in the case of lead specimens we cannot rule out the possibility that they are net sinkers, or fishing weights, although the latter are mostly cylindrical or conical, with a hole through the centre (*cf. e.g.* Tabaka 2005, 137, Fig. 4: 7).

Mace heads

Under the most often commonly used definition a mace is a weapon consisting of a solid spherical or multifaceted head with a centrally placed hole for mounting on a shaft (Głosek 1996, 54; Michalak 2005, 186). Maces were mostly used in close combat, but we know also of examples where they served as ranged weapons or insignia (Michalak 2011; 2019b). On the territory of early medieval Rus' maces appeared in the 11th c., borrowed presumably from nomads living on the lands to the south-east of Rus' territory. Maces achieved their greatest popularity in the 12th c. and the first half of the 13th c., the time of the emergence in southern Rus' principalities of workshops where mass production of their new designs began. The Mongol invasion largely put a stop to this production, and after the mid-13th c. the assortment was reduced to specimens with prominent flanges – prototypes of Gothic maces (Kirpichnikov 1966b, 54).

The mace was a common type of weapon also in south-western outlying regions of Rus'. From the territory of the Principality of Galicia-Volhynia we know several dozen specimens of different types, made of iron, bronze and – much more rarely – lead (*cf.* Michalak 2005, Cat. Nos. 3-5, 20, 23; Liwoch 2006; Strzyż 2006, 58-61, Fig. 11: 1-3, 6-7; Kuchynko, Okhrimenko, Savitsky 2008, 227f., Fig. 2: 1-2, 3: 1-2, 4; Vozny, Fedoruk 2013, 57-59, Fig. 1: 11-18). In neighbouring Poland finds of maces are much less frequent, they appear presumably in the 12th c., and remain in use through to the 14th and 15th c. (Michalak 2005, 190-200).

The specimens discussed below – five in all – are not the only elements of this kind discovered within the settlement complex at Czermno. Three specimens – one iron, one bronze and one lead – had come to light during the 1970s fieldwork (Gurba 1997, 65f., Fig. 1; Kuśnierz 2005, 123, Pl. IV: 33-35). They make up an impressive collection of mace heads, of the largest from the territory of the Principality of Galicia-Volhynia.

The first of the analysed mace heads was made of lead. This is a small specimen, sub-square in plan, hexagonal in side view, with a low pyramidal knop on every side face. Additionally, around the upper and lower edges of the mace head is a collar (Cat. No. I.16; Fig. V: 18; *cf.* Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.12.4). It represents Type I in the classification system of Anatoli Kirpichnikov and was discovered inside the hillfort. The same type is represented by one more specimen, this time made of forged iron. This specimen is a much larger and heavier mace head with large, pointed knops, one of them damaged by corrosion. At the time of discovery its shaft-hole still retained two nails: one with a flat and rectangular head, well-defined on all sides, the second nail – shorter, with a domed conical head, well-defined on two sides, reminiscent of horseshoe nails. This mace head occurred in trench No. 1/2010 located in the moat to the west of the hillfort (Cat. No. I.13; Pl. V: 17; *cf.* Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.12.5).

In defining Type I (hexagonal mace heads with four knops), Anatoli Kirpichnikov had at his disposal no more than three artefacts. One of them, made of bronze, had been discovered on the site with the remains of the Khazar Sarkel, in a layer from the 9th-10th c. The two other mace heads, made of iron, were dated to the 11th c. However, it is important to note that the same type (something that is not reflected in the typology) includes mace heads with a socket as well as specimens without a socket. Basing on analogies known to him Kirpichnikov concluded that this type was characteristic mostly of eastern regions of the Mediterranean basin, Byzantine territory, but occurred also among nomads living to the north of the Black Sea and in the Khazar Khaganate. From the latter area they apparently found their way to Rus', where nevertheless their finds are rare (Kirpichnikov 1966b, 48, Cat. Nos. 1-3, Pl. XXV: 1-2, XXVIII: 1; Michalak 2005, 189; Plavinski 2009, 364). Furthermore, analogous specimens occur on the territory occupied in the Early Middle Ages by the Kingdom of Hungary. They too are dated to the 11th c. (Kovács 1971, 168, 170, Fig. 2: 1-5, 4: 1, 6: 4; Michalak 2006a, Fig. 7: 4-5), although chronology has been challenged by some researchers as too narrow (*cf.* Kovács 2016, Cat. No. 01-02). On the other hand, they have not been recorded in lands of the Piast domain (Michalak 2005, 189). On the other hand, several specimens are known from Bulgaria (Michalak 2006a, Fig. 7: 6-8), interpreted by Raffaele D'Amato as Byzantine works, and dated broadly to

the 11th-14th c. (D'Amato 2011, 36, Fig. 19: 1-4). A specimen made of bronze occurred also on the Lower Volga in a Golden Horde context (Fëdorov-Davydov 1994, Fig. 45: 5).

Finds of similar mace heads on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia are rare. The only specimen of Type I known until recently was a mace head made of lead²¹ discovered during the excavations in Czermno in 1977. This artefact came to light in a trench (NE 61A) established in the eastern area of the hillfort interior next to the foot of the rampart, within culture layer 1 (Chrzanowska 2016, 146f., 158, Fig. 32: 4), which in the most recent generalized analysis of the stratigraphy inside the hillfort was described by Marek Florek as layer 2 and recognized as a component of level III, associated mainly with the existence of an inhumation cemetery in this area (Florek 2016a, 294-296), dated quite broadly to the 12th and first half of 13th c. (Florek 2016b, 375; similarly, Chrzanowska 2016, 147). Previously this specimen used to have a broader – 11th-13th c. – dating (*cf.* also Kuśnierz 2005, 123, Pl. IV: 33; Michalak 2005, Strzyż 2006, 58, Pl. VI: 3, Fig. 11: 6).

In view of what has been said, it seems likely that the specimens unearthed during the fieldwork campaign of 2009-2010 have dating similar to the dating of the mace head deriving from the investigations of the 1970s. What is also astonishing is the similarity of the two lead specimens which differ only slightly in their dimensions and the size of their knops. Could they originate from one and the same (local [?]) workshop? Given that similar specimens are unique in the south-western reaches of Rus', the above interpretation seems very likely.

Two further mace head, made of iron, belong to Type II in the classification system of Anatoli Kirpichnikov. They are characterized by their form – hexagonal in side view, with bevelled edges. One of them, larger and more corroded, was encountered during the investigation of the moat which separates the hillfort from its suburb settlement (Cat. No. I.12; Fig. V: 19; *cf.* Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.11.6). Fragments of human bones and pottery vessels were found in its neighbourhood. The second mace head (Cat. No. I.14; Pl. V: 20) was found in the eastern area of the hillfort interior. It is worth noting that a mace head of the same type had been discovered in 1952 at the time of the investigation of the Czermno hillfort. It occurred within strata dated to the 12th-13th c. (Kuśnierz 2005, 123, Pl. IV: 34; Michalak 2005, 190, Pl. I: 9; Strzyż 2006, 58, Pl. VI: 2, Fig. 11: 7).

Discussing his Type II, Anatoli Kirpichnikov found that it is a simplified form of Type I. And true enough, these are quite simple, cubic forms, the role of knops served by four pyramidal projections created by bevelling the corners. In 1966, at the time of the publication of the monograph of medieval Rus' arms and armour its author was already familiar with no less than 45 of their specimens made of iron, dated mostly to the 12th-13th c. He stressed also that their significant number had occurred on several strongholds destroyed during the Mongol invasion of 1237-1240²², and that these weapons could be the equipment of ordinary warriors (Kirpichnikov 1966b, 48, Cat. Nos. 4-48, Pl. XXV: 3). Newer findings on the whole confirmed these conclusions (*cf.* Bektineev 1993, 102, Fig. 31: 2-4; Plavinski 2009, 371f., Fig. 3) but the finds from Novgorod show that this form of mace continued in use as late as the 15th c. (Artemev 1990, 12, Fig. 10: 1; Dvurechenskii 2015, 197, Fig. 114: 4). It is interesting that a mace-head of this form is seen on the ceremonial insignia of Tsar Michael I from the first half of the 17th c. (Dvurechensky 2015, 197, Fig. 114: 3). It is worth noting a certain pattern observed by Arkadiusz Michalak. It seems that mace heads of smaller dimensions (height below *ca.* 4 cm) tend to be characteristic of early medieval maces (Michalak 2006, 105). This at the same time affected their weight. According to some suggestions, early medieval mace heads did not achieve a weight greater than 280 g (Popov Shinakov, Piskunov 2020, 29).

Specimens of Type II have a broad distribution and are noted outside Rus' *e.g.*, in the adjacent Balt territory (*cf.* Zaykovsky 2001, 414, Fig. 2: 1), Volga Bulgaria (Izmailov 1997, 97, Fig. 66: 3-4), and in Estonia (Mäesalu 2010, 143f., Fig. 3; Mäesalu, Peets 2010). They appear, much less frequently, on the territory of the Kingdom of Hungary. Similarly as in Rus', they are dated there mostly to the 12th c. and the first half of the 13th c. (Kovács 1971, 170, 172, Fig. 1: 2). By contrast, on the territory of early medieval Poland they occurred in the period starting from the 12th through to the 15th c. (Michalak 2005, 190f.; 2006, 105; *cf.* also Kosiński

²¹ Published by Iwona Chrzanowska incorrectly as made of iron (Chrzanowska 2016, 158).

²² This fact led Arkadiusz Michalak to provenance this type of mace heads to the nomad environment. However, he did not support his deduction with evidence drawn from the nomad area (*cf.* Michalak 2005, 191).

2007; Kurasiński, Dudak 2007). A smaller number of Type II mace heads is known from the territory occupied by the Golden Horde in the second half of 13th and first half of 14th c. (Nedashkovsky 2009, 4, Fig. 2: 2).

Outside Czermno at least a dozen-odd similar specimens were discovered on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia, but they mostly confirm the argument that this form of weapon was used here mainly in the 12th and 13th c. Fourteen iron mace heads originate from the hillfort at Horodyshe, from strata dated to 12th and first half of 13th c. (Kirpichnikov 1966b, Cat. Nos. 40-48; 2020, 72f., Fig. 15: 1-2). Two iron mace heads of this description were excavated from a culture layer dated to the late 12th - first half of 13th c. on the hillfort at Dorohobuzh (Pryshchepa, Nykolchenko 1996, Fig. 66: 3; Pryshchepa 2011, 171, Fig. 161: 2), although Radosław Liwoch is inclined to date them to the first half of 13th c. (Liwoch 2006, Cat. Nos. 4-5, Fig. 2: 6). An iron specimen from the hillfort at Chornivka dated to the 12th c. and first half of 13th c. has a distinctive rectangular shaft-hole (Tersky 2006, Fig. 5: 18; Vozny, Fedoruk 2013, 57, Fig. 1: 12; Vozny 2014, 60, Fig. 1: 12). An iron mace head from Halytsya with the same dating retained in its shaft-hole a nail with a flat head (Voznyi, Fedoruk 2013, 57, Fig. 1: 11; Vozny 2014, 60, Fig. 1: 11). A specimen discovered in the vicinity of Mostyska is a stray find (Ławrynowicz, Strzyż 2003, 261, Fig. 1: 2; Liwoch 2006, Cat. No. 12, Fig. 4: 2).

Similar objects were discovered also in adjacent Lesser Poland. Definitely outstanding among these finds a specimen discovered on the site Kraków-Okół in layers dated to the 11th c. (Strzyż 2006, 58). However, on the evidence of its form it is regarded as a 12th-13th c. specimen (Michalak 2005, 190). Its exceptional nature is underlined by a lavish all over silver and copper inlay forming a composition with floral designs. The small shaft-hole suggests that this mace head likely had a function of an insignia (Michalak 2005, Pl. I: 12; Strzyż 2006, 58f., Pl. VI: 5, Fig. 11: 8). A much later mace head – dated to the final years of 14th and 15th c. – was discovered in the rubble of a cellar of the Ogrodzieniec Castle, and basing on the small size of its shaft-hole in relation to the size of the head is also recognized as a possible insignia (Michalak 2005, 191; Kosiński 2005). A specimen very likely to have a late medieval chronology was discovered by accident at Bogucin (Michalak 2006)²³.

Similar mace heads, as demonstrated by a find from Novgorod, where a 50 cm long mace head preserved entire came to light, were mounted on quite short shafts. This find – similarly as one of the specimens from Czermno – retained two nails with a flat head, meant to stabilize the mace head on its shaft (*cf.* Michalak 2006, Fig. 3). Similar practices are not observed too frequently in the archaeological record. Except for the specimen of Type II from Halytsya mentioned earlier (*cf.* Voznyi, Fedoruk 2013, 57, Fig. 1: 11), an iron wedge was identified inside a lead mace head Type V in the classification system of László Kovács, found in Pułtusk and dated to the second quarter and the beginning of the third quarter of 13th c. (Michalak 2005, 199, Pl. V: 3), while a nail with a domed head was preserved in the mace head of this type from Novgorod. This specimen is dated to the second half of 14th c. (Artemev 1990, 11, Fig. 8: 1). Another recently published iron specimen of the same type, now in a private collection but originating from the hillfort at Osovik retained a long nail with a flat head used to stabilize the shaft (Popov, Shinakov, Piskunov 2020, 28f., Fig. 5).

A relatively rare type of mace heads (?) is represented by another, small specimen made of iron. This artefact is remarkably similar to the mace heads discussed above, but additionally was provided on one of its faces with a heavy hook-like projection (Cat. No. I.17; Fig. V: 21; *cf.* Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.14.3.). This artefact from Czermno surfaced in NE area of the hillfort interior, immediately underneath the internal slope of the rampart.

Objects of this type – in the form of a cube with bevelled corners, and a hook-like (beak-like [?]) projection – Anatoli Kirpichnikov included under his Subtype IIA of mace heads. In 1966 this author was familiar with just two objects of this description, both of them discovered at Horodyshe, the Volhynian stronghold destroyed by the Mongols. Their dating, supported by stratigraphic evidence, was specified as 12th -first half of 13th c. Speculating upon the function of the hook-like projection, Anatoli Kirpichnikov took into account its military purpose (a “horseman’s mace-pick”), but suggested also that the projection could have been used for suspension of this object (at the belt [?])²⁴. In addition, he mentioned two similar finds from the territory

²³ Similar objects made of lead were excavated on the site of early medieval settlement at Kaczyce where they occurred within a horizon dated to 12th and first half of 13th c. However, the author of the publication dedicated to them noted that the range of possible interpretations of these artefacts is much wider, and they could be the remains of war-flails or scale weights (Florek 2019).

²⁴ With time, still other purposes of the hook-like projections were suggested, *e.g.* to facilitate handling the mace (gripping it by its head [?]), or stabilize it when sheathed and suspended from the saddle (Negin 2008, 65).

of the Volga Bulgaria (Kirpichnikov 1966b, 48, Cat. Nos. 49-50, Pl. XXV: 4; 2020, 73, Fig. 15: 3), which Andrei Negin dates to the 13th-14th c. (Negin 2008, 64, Fig. 2: 3-4), although one of them, made of bronze and originating from the hillfort in the city of Bolgar is regarded as a 13th century specimen (Izmailov 1997, 98f., Fig. 66: 2, 68, Pl. X: 8). Later years brought new discoveries of similar elements of armament. Among them is a bimetallic (tin-lead) specimen from Novgorod dated by stratigraphic evidence to the last quarter of 12th and the beginning of 13th c. (Kirpichnikov, Gaidukov 1997, 186-187), and a hollow specimen made of bronze (originally filled with lead) discovered on site Kopnino-1. This specimen is dated to 14th c. (Negin 2008; 2021, 130f., Fig. 3), while a nearly identical piece was discovered in the Vinnytsya Oblast (Baranov 2018; Negin 2021, 131, Fig. 4: 10). An object of the same type made of bronze occurred on the *Tsarevskoye Gorodishche* hillfort from the Period of the Golden Horde in Volgograd Oblast (Fedorov-Davydov 1994, 189; Negin 2008, 64). This collection is rounded out with two further iron artefacts from the territory of the Principality of Galicia-Volhynia, one of them discovered on the hillfort at Chornivka is dated to 12th - first half of 13th c. (Vozny, Fedoruk 2013, 57, Fig. 1: 10, Phot. 1: 14; Vozny 2014, 60, Fig. 1: 10, 2: 14), the second, from the hillfort at Peresopnytsya, occurred within the fill of moat from the 12th c. (Fedoryshyn 2015, 147, Fig. 1)²⁵. The specimen from Czermno is somewhat larger than the two latter finds but has an almost the same, small shaft-hole diameter.

However the first doubts about the interpretation of Anatoli Kirpichnikov appeared already in 1985 with the publication of the nomad burial from Saratov dated by the coins of the Golden Horde to the second half of the 14th c. Lying next to the left shinbone of the deceased was a bronze object with a hook, resembling a mace with knops and a socket. Preserved inside the socket were the remains of wood, and an iron wedge. Without ruling out the possibility of interpreting this object as a mace, the author of the publication suggested that this could be a finial of a horse whip (Dremov 1985, 243, Fig. 2: 1). The number of artefacts of this description is too small at present to endorse either identification. The interpretation of Igor Dremov would be supported by the small diameter of the shaft-hole, which seems too small for a handle meant to withstand the strain involved in using a mace. According to Andrei Negin, the diameter of a such a shaft would need to be least 1.5 cm (Negin 2008, 66). If this assumption is correct, the specimen from Czermno too should be recognized as a finial of a horse whip. Either way, the problem definitely requires more research.

The preserved only in a small fragment, the hollow head of a bronze mace, Type III of Anatoli Kirpichnikov, was discovered inside the hillfort in its central area. The fragment consists of a large pyramidal knop which ends in just such a small conical projection with next to it, a shallow, but intentionally made hollow area, separated by a double groove from a surface covered by diminutive knops, ending in its upper part with another knop, small and cone-shaped (Cat. No. I.15; Fig. V: 22). The fragment is a part of the outer shell of a mace head which had its inside filled with lead.

Anatoli Kirpichnikov believed that mace heads of this type were a later developmental stage of Type I specimens. However, what sets them apart is the design of a vast majority of these objects which like the find from Czermno have a body cast of bronze while its interior would be filled with lead. Type I groups specimens with four centrally placed pyramidal knops that are accompanied by smaller, conical knops²⁶. According to Anatoli Kirpichnikov, mace heads of this form were the most widespread in the 12th and 13th c. Basing on a specimen unearthed in Kyiv in a feature interpreted as a pit house belonging to a local craftsman, Anatoli Kirpichnikov regarded them as a local product, and interpreted the rare specimens found in other Rus' lands, and outside the territory of early medieval Rus', as imports or possibly, local imitations of Rus' prototypes (Kirpichnikov 1966b, 51f., Cat. Nos. 51-58, Pl. XXVI: 1-3, XXIX: 1, 3; similarly Plavinski 2009, 373-375, Fig. 4: 1-4; Plavinski 2016, 51f., Fig. 5: 1-2). It is interesting that individual specimens of this type appear in the Lower Volga region among finds dated to the second half of 13th and first half of 14th c. linked with the Golden Horde (Nedashkovsky 2009, 4, Fig. 2: 1). Another find also dated to the 14th c. is a mace head of the same type discovered on the territory of the Teutonic State, in Elbląg, although Lech Marek who analysed this find does not reject the possibility that it could have been produced earlier than in the 14th c. (Marek 2014, 19-21, Fig. 3: a-b). Finds of mace heads of this type are known from e.g. Estonia (Mäesalu 2010, 141-143, Fig. 1) and the territory of the Kingdom of Hungary (Kovács 1971, 172). Considering their delicate construction, they are likely to represent attributes of command (cf. Michalak 2005, 192).

²⁵ More specimens of a similar form – not described in more detail – are presented by Andrei Negin (2021, Fig. 4).

²⁶ Similarly as is the case of type I, Anatoli Kirpichnikov included here specimens with a socket (Kirpichnikov 1966b, Pl. XXIX: 1), and without it (Kirpichnikov 1966b, Pl. XXIX: 3).

The find from Czermno is not the only mace head of Type III recovered on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia. It is true that in the 1960s Anatoli Kirpichnikov recorded just one specimen of this form, discovered on the Volhynian hillfort at Horodyshche, dated to the 12th and the first half of the 13th c. (Kirpichnikov 1966b, Cat. No. 57), but in the years that followed a few more such specimens came to light. Some years later a further mace head of this form surfaced on the hillfort at Horodyshche (Kirpichnikov 2020, 73f.). Another mace head, dated to the 12th and the first half of the 13th c., is known from the remains of the residential stone tower at Stołpie (Michalak 2005, 192, Pl. II: 9; Strzyż 2006, 59, Pl. VI: 8, Fig. 11: 1; Dzieńkowski, Wołoszyn 2009, 132f., Fig. IV: 16), although the more recent findings about the chronology of this structure suggest that its dating should be confined to the 13th c. (Buko 2011). A similar mace head, dated to the first half of the 13th c., originates from Horodnytsya (Liwoch 2006, Cat. No. 8, Fig. 3: 4-5). Another specimen of a Type III mace head was reportedly discovered during archaeological fieldwork at Peresopnytsya (Fedoryshyn 2015, 148), yet another derives from illegal metal detecting activities at Krylos, the site of the early medieval stronghold Halych of Rus' chronicles (Koval, Myronyuk 2015, 9, 285).

In contrast, just one mace head of this form was discovered in adjacent Lesser Poland. However, this specimen, discovered by accident around the middle of the 19th c. at Grądy, is characterized by a socket that is well-defined above and below. This specimen is interpreted as an import from Rus' (Michalak 2005, 192, Pl. II: 7; 2006a, 50; Strzyż 2006, 59, Pl. VI: 4, Fig. 11: 5).

As mentioned earlier, the interpretation of the mace-like object with a hook, Type IIa of Anatoli Kirpichnikov, is somewhat doubtful. Similarly problematic is the interpretation of the lead made head, Type I, and of two iron heads, Type II, considering that they have a shaft-hole diameter of less than 2 cm. According to some researchers, a diameter of such a small size would rule out a military purpose of specimens that were mounted on wooden handles, and we need to practice caution when attempting their definitive interpretation (Michalak 2006, 106f., Fig. 5; Florek 2019; Zdaniewicz 2019, 42). However, with no extensive study of this problem undertaken to date it is unclear whether issues related to symbolic aspects of weaponry are involved, or perhaps we must even consider a different purpose of these objects, for instance, their association with the system of weights²⁷ (*cf.* Mäesalu, Peets 2010, 18-20; Florek 2019; Zdaniewicz 2019, 44). Yet another possible interpretation is that these mace heads are actually war-flail weights. Similar components are known for example, from finds recorded on the territory of the Volga Bulgaria (*cf.* Khalikov 1985, 183, Pl. LXII: 3,7; Popov, Shinakov, Piskunov 2020, 31f.).

Battle-axe head

The group of blunt weapons found at Czermno includes a single specimen that is identified reliably by the presence of a hammer butt as a head of a battle-axe (*cf.* Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.8.3). This artefact was discovered about 80 m to the south of the hillfort rampart. The battle-axe head is elongated but quite heavy. The diameter of the shaft-hole is sub-oval, the shaft-hole has on either side triangular lugs. Its butt has a bar-shaped hammer. The neck of the battle-axe is broad, and passes to a narrow and curved, asymmetric blade. (Cat. No. I.19; Fig. V: 23).

Objects of a similar description were classified recently under Variant IB.5.27 in the classification system of Piotr Kotowicz. Battle-axe heads of this form were characteristic mostly of regions lying to the south of Poland and for the early phases of the early middle ages (Kotowicz 2018, 103f.). They are quite numerous in the assemblage of finds from the Moravian centre at Mikulčice, deriving from the hoard dated to the Great Moravia Period (Bartošková 1986, 99, 102, Fig. 9: 33), and found next to the remains of bridges dated to the 9th c. (*cf. e.g.* Poláček, Marek, Skopal 2000, Figs. 23: 1, 24: 2, 25: 1, 26: 1, 27: 1, 3; dating of bridges: Poláček 2012, 34). A similar axe head comes from Bojná I hillfort dated to the 9th and the beginning of 10th c. (Pieta 2015, 27, Fig. 14: 10). However, the territory of the Great Moravian Empire is not the only area where similar axe heads are recorded, their finds are known also from Bulgaria. Valeri Iotov placed them in a separate Subtype 7A dated broadly from the 9th until 11th c., although a specimen found in grave 7 in the cemetery at Krasen dated to the 8th-9th c. suggests a slightly earlier date of its appearance in the region (Iotov 2004, 100, Pl. 17, Cat. Nos. 591-607, Pl. LII: 595-597). A single battle-axe of this variant, only with a much shorter hammer,

²⁷ Interesting observations on this subject prompted by the similarity of these mace heads to steelyards of the so-called Kaluga type were made recently by authors of an analysis of finds of mace heads and war-flail weights from the northern region of the Principality of Chernigov (Popov, Shinakov, Piskunov 2020, 31).

was discovered in Poland. This battle-axe head was dredged up from the Oder River at Moczyły (Kotowicz 2014, Cat. No. 301). So far, no specimens of this form have been recorded on the territory of Rus'.

It is generally accepted in the literature that the function of battle-axes was chiefly military (*cf. e.g.* Nadolski 1954, 38; Kirpichnikov 1966, 28, 33), but for the specimen under discussion this connotation seems unlikely, mostly because of the weight of the axe head which exceeds 1 kg. The latest findings concerning heads of axes and battle-axes from the territory of Poland demonstrate that to be effective as a weapon, an axe head did not exceed 500 g, and the heavier specimens are likely to be tools, combining in the case of battle-axes features of an axe and a pick or a hammer (Kotowicz 2018, 158). This conjecture finds support in analogous battle-axe heads from the site at Mikulčice, all of them, without exception, discovered next to the remains of bridges leading to the hillfort interior. All of them had handles, typically made of maple, in a handful of cases of oak and linden. The former and the latter occurred mostly with battle-axe heads of a substantial weight²⁸ (Poláček, Marek, Skopal 2000, 200). It seems legitimate to treat them as tools, associated with the construction of bridges or their repairs. The specimen from Czermno may also be recognized as a tool, although given the all-purpose nature of objects of this type we should not entirely lose sight of its possible military function.

It seems that the battle-axe head from Czermno, almost the only of its kind in Poland, has an unassailable southern provenance. Geographically the closest analogies with a reliable dating place this specimen within a chronological time-frame of the 9th c., possibly also the 10th c., making it one of the earliest medieval objects found at Czermno that we can connect (however, with considerable caution) with the military sphere.

Axe heads

The survey of the settlement complex at Czermno brought in 21 axe heads and their fragments. These finds expand significantly the number of artefacts of this kind known to date. Let me recall the axe head discovered at Czermno in the Interwar Period (Jażdżewski 1959, 76), and two more specimens unearthed during the excavation campaigns (Kuśnierz 2005, 123, Pl. IV: 36; Wołoszyn *et al.* 2018a, 464, 470, 472, Fig. 3).

The first axe head to be discussed here was discovered at the centre of the hillfort interior, and is characterized by a narrow, lightly asymmetric blade which nevertheless is nearly perpendicular to the axis of the axe handle. It passes to a relatively broad neck on to an undefined socket, ending in a rounded butt. The shaft-hole is oval, its shape suggesting that the axe head was made by folding a piece of iron around the socket and forge welding it at the neck. The axe head has a slightly damaged blade (Cat. No. I.34; Fig. V: 24; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.9.4.), and represents Variant IB.1.1 in the classification system of Piotr Kotowicz, only no specimen of this shape and early medieval pedigree is known from the Polish lands (*cf.* Kotowicz 2018, 47, Fig. 10). No axes of this description are known from the territory of early medieval Rus' either (Kirpichnikov 1966b, Fig. 6). They do appear in a slightly later period, as illustrated by axe heads discovered on the hillfort at Raciąż datable to second half of 13th - beginning of 14th c. However, these specimens are much heavier than the find from Czermno (*cf.* Świątkiewicz 2010, 23-25, Cat. Nos. 20, 23, Fig. 12: 5, 13: 3). Typologically similar to them are some of the late axe heads from the territory of the Grand Duchy of Moscow classified by Oleg Dvurechensky under Type III, *e.g.*, a specimen discovered in Moscow in the so-called Ipatiev Hoard dated to the mid-16th c. (Dvurechensky 2015, 129, 131, Fig. 65: 3). However, the shape of its neck is altogether different, characteristic of specimens from the late middle ages and the Early Modern Period. Thus it seems that the specimen from Czermno is closer in its chronology to the finds from Raciąż.

The next axe head was found in the northern part of the moat separating the hillfort and the suburb settlement, and belongs to the popular Variant IB.1.19 of Piotr Kotowicz (2018, 56f.). Its distinctive feature is a narrow, asymmetric blade which passes to a relatively narrow neck on to a socket ending in a rounded butt with a double cap. The shaft-hole of this specimen is circular, while the axe head show good preservation (Cat. No. I.21; Fig. V: 25). Specimens of this form have a broad chronology – on the territory settled by the Balts they occur without a break for more than 500 years, ever since the Roman Period (*cf.* Kazakyavichyus 1988, 75; Atgāzis 1997, Fig. 5; Malonaitis 2008, 35-38, Fig. 13, 16). According to Anatoli Kirpichnikov Type VIII axes become widespread in Rus' in the period 11th through to 13th c. (Kirpichnikov 1966b, 39f., Fig.

²⁸ It is interesting at the same time that in Poland axe handles made of maple and oak were used for axe heads that do not exceed the boundary-line of 500 g (Kotowicz 2018, 142).

6, Pl. XVI: 12; Tereshchenko 2004, 117, Fig. 2: 21), while they are relatively rare on the territory of Piast Poland (Kotowicz 2014, Cat. Nos. 580, 585; 805, 809; 2018, 57). Geographically the closest finds from the territory of the Principality of Galicia-Volhynia would confirm the conclusion reached by the Russian arms and armour specialist about the local production of axe heads of this form²⁹. They have been discovered mostly in sites dated to the 12th-13th c.³⁰, like the specimen from Bakota (Mayarchak 2018, 242, Fig. 64: 5), with some specimens recovered from narrowly dated contexts of 12th and first half of 13th c. known from hillforts at Jurów (Kotowicz 2014, Cat. Nos. 186, Pl. XXI: X:5), and Busk, site *Volyany* (Dovhan 2011, 82, Fig. 5: 3); or 12th c., like the axe head from the hillfort at Zvenyhorod (Sveshnikov 1988, Fig. 2: 6), or the first half of 13th c., like the axe head discovered in built structure No. 17 in the Construction horizon V on the hillfort at Dorohobuzh (Pryshchepa, Nykol'chenko 1996, Fig. 32: 1; Pryshchepa 2011, 43, 88, 91, Fig. 106: 7), or in a jeweller's cache in the hillfort at Krylos (Bilyk 2014, Fig. 3: 11)³¹. This is also the dating of the hillfort at Chornivka where at least two such axe heads were discovered (Pyvovarov 2006, 132, Fig. 27: 1-2). All these analogies prove that it is legitimate to date the specimen from Czermno to 12th-13th c., possibly narrowing down its chronology to the 12th and first half of 13th c. Similarly as in the case of the battle-axe head discussed under the preceding heading, the substantial weight of this specimen leads me to recognize this axe head as a domestic tool. However, this does not rule out the use of this axe as a weapon in emergency situations.

Moving on to the next two axe heads, they are characterized by a broad, asymmetric blade with a concave beard, a moderately broad neck, undefined socket and a rounded butt with double caps. One of these specimens was discovered about 10 m from the outer, NE (destroyed) stretch of the hillfort rampart (Cat. No. I.22; Fig. V: 26; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.9.1.), while the second was found about 50 m to the south-east of the hillfort rampart (Cat. No. I.36; Fig. V: 27; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.9.3.).

The two axe heads represent Variant IIB.1.20 of P. Kotowicz, widespread mostly in Eastern Europe since the 10th through to the 14th (perhaps even 15th c.; cf. Kotowicz 2018, 59 [with a list of references]). On the territory of the early medieval Poland they occur much more rarely, dating mostly to between the second half of the 11th and 13th c., and are recognized as an effect of impact (possibly also imports) from the east (cf. Kotowicz 2014, Cat. Nos. 115, 204, 260, 317, 434, 714, 772; 2018, 59f.). A likely source would be the territory of Rus' where this form of axe head becomes widespread in the 12th and 13th c. (Kirpichnikov 1966b, 37 – Subtype IVA; cf. also e.g. Plavinski 2007, 72, Pl. I: 3,8; Plavinsky, Koshman 2009, Fig. 4: 1-2; Kirpichnikov 2020, 63). They are especially numerous in the western outlying regions of Rus', both in today's region of Podlachia (Baciki Dalsze, Czarna Wielka, Dołubowo, Kamianki, Niewiarowo Sochy, Smolugi) where they presumably appear in the 11th c., and definitely continue in evidence until the 14th c. (Dzik 2015, 49, 65, 74, 80, 118, 139; Kotowicz 2018, 59f.), and on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia. In the latter area of particular interest to us, axe heads of this variant occurs mostly in the 12th and 13th c. This is suggested by their finds dated by their archaeological context. Such a specimen found in built structure No. 18 in Construction horizon IV (mid-12th - beginning of 13th c.) excavated on the hillfort at Dorohobuzh (Pryshchepa, Nykol'chenko 1996, Fig. 36: 1; Pryshchepa 2011, 87, Fig. 103: 1). Dated broadly to the 12th-13th c. the settlement at Moroczyn yielded a similar specimen (Kotowicz 2014, Cat. No. 314; 2018, 60); this is also the dating of an axe head discovered at Radelychi (Petehyrych 1990, 165, Fig. 40: 1). The middle of the 13th c. is the dating established for the axe head mentioned earlier, found in the double burial (of an adult male and child) inserted into the rampart of the hillfort at Czermno (Wołoszyn *et al.* 2018a, 464, 470, 472, 474 Fig. 3). The 13th c., but 14th is not to be ruled out either, is the dating of an axe head from the nearby hillfort at Gródek (Kotowicz 2014, Cat. No. 160; 2018, 60). A much broader dating of 12th-14th c. is accepted for a specimen recovered on the hillfort at Lystvyn (Tersky 2011, 17, Fig. 2: 2). Only rather broad chronological frames of 11th-13th -beginning of 14th c. can be established for the find from the hillfort in Przemyśl (Kotowicz

²⁹ An exception seems to be a specimen of the same variant discovered, unfortunately as a stray find, in a cremation burial barrow cemetery at Lipsko-Polesie which has a chronology that has been tied to this site (second half of 7th-9th c.). This axe head is likely to be an import from the Balt territory (Kotowicz 2008b, 371f., Fig. 3: 2; 2014, Cat. No. 256; 2018, 57).

³⁰ Similar chronological frames were established for analogous finds from NE Poland, e.g., in the cemetery at Czarna Wielka (cf. Kotowicz 2018, 57).

³¹ To this list we have to add specimens without an identified context and as such evidence needed to narrow down their dating found at Radymno and in the region of Przemyśl (Kotowicz 2014, Cat. Nos. 424, 815, Pl. LXX: 4, CLIV: 2), in the region of Radków and Żelebsko (Tereszczuk 2020). Moreover, the same variant is probably represented by specimens from the hillfort Zvenyhorod at Kryntsiliv (Rusanova, Timoshchuk 1993, Figs. 32: 7, 34: 12, 51: 12), dated primarily to the 12th-13th c. (cf. Liwoch 2003, 284).

2014, Cat. No. 408; 2018, 60), and presumably, also for the use of axe heads discovered by accident at Perespa (Kotowicz 2014, Cat. No. 370) and Uchanie (Kotowicz 2014, Cat. No. 717)³². Thus, it seems it legitimate to date the two axe heads from Czermno to the 12th and 13th c., possibly, the early years of the 14th c.

The axe head discovered at the foot of the rampart inside the hillfort in its NE area has characteristics similar to the specimens discussed above – it differs from them only by its very broad, asymmetric blade and a high, albeit narrow, neck. Also notable is the shape of this axe head seen in plan – the blade turns sharply to the right, away from the line of the socket (Cat. No. I.30; Fig. V: 28).

Axe heads similar to the specimen described here, classified recently under Subtype IIIB.1.20, are known chiefly from the territory of medieval Rus', more rarely they occur in the area occupied by Balt tribes. These forms appear in a larger number in the 11th c. and become widespread here in the 12th and 13th c. (Kotowicz 2018, 60 [with list of references]), and carry over into the next century (*cf.* Kvyatkovskaya 1998, 112, 269f., Fig. 34: 2 – here identified with Yatvings). The same can be said about the relatively rare finds from the territory of medieval Poland. Here they appear in the 11th c. and are interpreted as eastern imports (Kotowicz 2018, 60). On the other hand, on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia finds of axe heads of this form are rare. Other than the find from Czermno the only specimen known to this author is a small axe head dated to the 6th - mid-7th c. from the hillfort at Zymne (Baran 1976, Fig. 29: 7). This chronology however is not fully reliable (*cf.* Savytsky, Okhrimenko 2007, 134, Fig. 6: 7).

The specimen from Czermno has another trait, rarely encountered in early medieval axe heads³³. Seen from above, its blade turns sharply to the right. This trait suggests that this axe head probably had a non-military purpose – possibly, it was used for carpentry work. This is supported by the weight of this axe head – nearly 500 g – which is regarded as the lower boundary for tools. Among published finds from Poland at least thirteen other axe heads have a similarly bent blade (Kotowicz 2014, Cat. Nos. 497, 504, 507, 528, 552, 563, 583, 593, 597, 686, 786, 848, 866; 2018, 162).

One of the variants of axe heads with double caps is represented by three other specimens, but their preservation is too poor to allow a closer determination. This trait is seen in a specimen of which only a fragment of the socket is now preserved (Cat. No. II.3; Fig. V: 31), discovered in the central area of the suburb settlement (site 2). Ample dimensions of this fragment suggest that originally it belonged to a large axe head of a substantial weight. The two other axe heads are much better preserved, with only a fragment of their blade broken off. Additionally, they are similar in their design – with low caps and a broad, but low neck. One of these axe heads was discovered in SW stretch of the moat (Cat. No. I.24; Fig. V: 29; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.8.4.), the other surfaced on the inner slope of the northern stretch of the hillfort rampart (Cat. No. I.27; Fig. V: 30).

A different variant of axe head is represented by a find made about 65 m to the south-east of the outer base of the hillfort rampart. This is a specimen with a narrow, asymmetric blade which passes through a heavy neck to a socket defined uniaxially at bottom to a flat butt, now damaged (Cat. No. I.37; Fig. V: 32; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.8.1.). In my classification system (Kotowicz 2018, 119-121) this specimen corresponds to Variant IB.7.3. Specimens of this description are regarded sometimes as forms that were in use already in the Early Middle Ages (*cf.* Poláček 2000, Fig. 7: 4; Profantová 2004, 596, Fig. 5: 3), which is suggested also by an axe head with a punched decoration discovered in the region of interest in an above-ground building inside the hillfort at Lystvyn dated to the 10th-11th c. (Chaika 2009, 72, Fig. 65: 1). However, Svatoslav Tersky claims that this artefact should be dated only to the 13th-14th c. (Tersky 2011, 17f., Fig. 2: 1)³⁴. Even if we accepted an early origin of these axe heads it is evident that they become widespread in their classic form only at the turn of the 13th c. or after that date (*cf.* Świątkiewicz 2010, 26, Fig. 12: 4; Crîngaci Țiplic 2011, 77, Pl. 5: 4; Marek 2018, 644, Fig. 503: a). From that time on, well into the Early Modern Period, the variant of interest becomes one of the most popular forms of axe heads in East-Central Europe (Głosek 1996, 38f. – Type VIII; Kotowicz 2018, 120; Michalak 2019a, 162f.). Similar forms are known also from the

³² The same variant could be represented also by specimens from the Zvenyhorod hillfort at Kryntsiliv (Rusanova, Timoshchuk 1993, Fig. 34: 13-14) and finds from Ladyn' (Savytsky, Voyuta, Sobutsky 2009, Fig. 5: 2).

³³ Rarely encountered – or perhaps – rarely recognized. It may happen that when an illustrators orient an axe head to draw it in plan they take care have the blade placed symmetrically, with a disregard for its true shape. Nevertheless, the determinant of an axe's symmetry, or asymmetry must always be the socket with the butt.

³⁴ The oblique line of the socket towards the neck seen in side view suggests that this specimen is actually of early modern date (*cf.* Michalak 2019a, 164).

territory of the late medieval Belz Land. Worth noting in this context is an axe head, found by accident in the vicinity of Cieszanów; provided on its neck with two blacksmith's marks. This find is dated to the late middle ages (Ławrynowicz, Strzyż 2001, 262, Fig. 2: 8). Axe heads of this form were popular also in the adjacent Red Ruthenia. Two specimens of this variant were discovered by accident near the ancient river crossing of the San River at Radymno. They are dated broadly to the Late Middle Ages, possibly the beginning of the Early Modern Period (Nowakowski 1998; Kotowicz 2005)³⁵.

The last specimen with an established typology is an axe head with a broad asymmetric blade with a markedly concave, fairly broad beard which passes to a moderately heavy neck and to a socket differentiated from both sides up to the half of its width (Cat. No. I.38; Fig. V: 33; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.8.2.). This artefact was discovered about 100 m to the south-east of the outer base of the hillfort rampart. Similar artefacts were classified recently under Variant IIB.11.2 (Kotowicz 2018, 129f.). From the territory of the early medieval Poland only one such specimen is known, a stray find from Tańsk-Kiernozy (Kotowicz 2014, Cat. No. 683), the rest were discovered on the territory of early medieval Rus' (*cf.* Małachowska 2003, 440f., Fig. 6; Nosov, Goryunova, Plokhov 2005, 55, Fig. 25: 1; Plavinski 2007, 72f., Fig. 1: 5, 3: 2). Some were encountered on the Balt territory (*cf.* Peets 2007, 172, Pl. 1: 44, Fig. 8: 2). On the other hand, I am not familiar with any specimens of this Variant From the territory of the Principality of Galicia-Volhynia³⁶. Most of the analogies suggest that this variant was in use in the 12th and 13th c. (Kotowicz 2018, 130).

The typological classification and therefore dating the other axe head fragments is unfeasible. They include a fragment of a socket with a flat butt (Cat. No. I.20; Fig. V: 34), discovered in the northern stretch of the moat separating the hillfort from the suburb settlement (site 2), also a fragment of a triangular cap (Cat. No. I.31; Fig. V: 35), definitely an element of an axe head with a rounded butt, a variant of Type 5 in the classification system of the author (Kotowicz 2018, Fig. 10), discovered inside the hillfort in its NE area. Another find equally lacking diagnostic features is a specimen with a broad asymmetric blade with a markedly concave beard and a relatively broad neck (Cat. No. I.23; Fig. V: 39; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.9.2.). This specimen was discovered on NE margin of the suburb settlement (site 2). All the other axe heads are represented by larger and smaller fragments of axe blades.

The first of these, discovered in the central area of the suburb settlement (site 2), has a relatively broad blade (Cat. No. II.4; Fig. V: 36), two others, discovered on the surface of the hillfort interior among amateur metal detecting "rejects", preserve the upper part of the blade (Cat. No. I.25; Fig. V: 37) and its lower portion with a markedly concave beard (Cat. No. I.26; Fig. V: 40). Yet another, small fragment of a blade (Cat. No. I.28; Fig. V: 38) was recovered in NE area of the hillfort interior at the foot of the rampart slope, still another, a fragment of the upper portion of the blade (Cat. No. I.29; Fig. V: 41) – at the foot of the rampart in northern area of the hillfort interior. From area at the foot of the inner, eastern stretch of the rampart comes a fragment of the lower blade with a beard (Cat. No. I.32; Fig. V: 42). Found nearby was also a large fragment of an asymmetric blade with a relatively broad beard with a pronounced concavity and a rounded projection (Cat. No. I.33; Fig. V: 43). Unfortunately, this feature is not enough to narrow down the chronology of this specimen (Kotowicz 2018, 29f.). The last of the blade fragments (Cat. No. I.35; Fig. V: 43a) came to light by the foot of the rampart inside the hillfort in its SE area.

STAFF WEAPONS

The only elements of staff weapons deriving from the 2010-2011 research are: a javelin head with a socket and the fitting of the lower end of a spear (butt).

Javelin head

The heavily damaged javelin head with a lozenge-shaped triangular leaf and a lightly expanding socket (Cat. No. I.39; Fig. V: 44; *cf.* Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.11.1.) was discovered about 30 m to the east of the hillfort rampart.

³⁵ Perhaps the same type of axe head is represented by a specimen recovered from the culture layer of an unclear dating on the hillfort *Zamok* at Zhydachiv. Unfortunately, its view from above is not provided in the source publication, which makes a closer classification of this specimen unfeasible (Korchynsky 2007, 278, Fig. 7).

³⁶ An axe head found at Chelm-Bielawin may also belong to the same variant (Mazurek, Mazurek 2019, Photo 9), but without a plan drawing its identification cannot be conclusive.

Javelins fitted with heads of various form mounted on *ca.* 120-150 cm staffs were in Rus' the weapon of the foot soldier. As a rule they would be hurled during the first stage of direct combat, as the two armies were drawing close. However, in contrast to spears, javelins were used only once, something that greatly reduced their military value (Kirpichnikov 1966b, 25; similarly, Nadolski 1954, 51).

The difference between javelin and spear heads with a socket is ambiguous (*cf.* Świątkiewicz 2002, 50, 52). As a rule, the former are said to have been much shorter, with a rather narrow socket. Andrzej Nadolski recognized as javelin heads specimens with a length of less than 12 cm (Nadolski 1954, 56). On the other hand, according to Anatoli Kirpichnikov javelin heads have a length of 15-20 cm and socket diameter ranging between 1.5 and 2.0 cm (Kirpichnikov 1966b, 23). Differently Aleksandr Medvedev, for whom the key criterion is weight, which in a javelin heads should be in the range of 60 and 100 g (Medvedev 1959, 128). Researchers face a similar difficulty when they try to distinguish javelin heads from arrowheads with a socket. In this case too, they may resort to using the metric criterion, arguing that the latter cannot be over 10 cm in length (*cf.* Strzyż 2006, 72).

Specimens similar to the javelin head from Czermno are known from the Carpathian Basin (*cf. e.g.* Husár 2014, Pl. XLVIII: 9) but are also recorded on the territory of Rus'. A javelin head found in Novgorod was dated to the 10th c. and was classified by Anatoli Kirpichnikov under his Type III³⁷ (*cf.* Kirpichnikov 1966b, Cat. No. 5, Pl. X: 8). Finds of javelin heads are known from the territory of the Principality of Galicia-Volhynia. One of them is a specimen excavated from a culture layer inside the hillfort at Lystvyn and dated to 10th-11th c. (Chaika 2009, Fig. 68: 4). Another, with a slightly broader leaf is known from Shepetyn (Tersky 2010a, Fig. 5: 8).

Spear butt

The second find of a staff weapon has a conical socket folded from sheet iron and hammered down, with a pointed, tip that is circular in cross-section (Cat. No. NN.2; Fig. V: 45). This artefact has no specified location.

The spear butt discovered at Czermno is rather unusual because similar fittings ferrules were typically made of sheet metal folded into a cone, forming a socket into which staff would be inserted, as in the case of a specimen found on the *Horodyszcze* hillfort at Trepcza (*cf.* Ginalski, Kotowicz 2004, 200f., Pl. II: 3; see also Górecki 2001, 136 – Type II). The only close analogy to the discussed specimen known to the author at present could be a spear butt dated broadly to the 11th-13th c. discovered at Bilyarsk (former Bilyar) capital of the Volga Bulgars – Bilär (Izmailov 1997, 75, Fig. 35: 3). However, with no cross-section of its pointed terminal included in the publication, we cannot know for certain whether it was circular as in the Czermno find.

PROJECTILES

The assemblage from the research made in 2010-2011 includes 111 projectiles. This group presumably includes projectiles from arrows and cross-bow bolts. In past research attempts were made to make a clear distinction between these two categories of missiles, on occasion even going so far as to ascribe specific weight limits for them (*cf. e.g.* Wachowski 1982, 186), but these earlier findings have been challenged (*cf.* Zimmermann 2001, 20f.; Marek 2018, 606f.). At the same time it seems that by firmly rejecting all attempts to separate projectiles into missiles intended for arrows and crossbow bolts we could lose the opportunity of grasping some of the breakthrough developments associated with the use of different types of these weapons. In the context of western Rus' lands such a major development was definitely the introduction and the spreading of the crossbow. This is why, similarly as in the approach taken by Arkadiusz Michalak (2019, 184-195) we decided to examine the projectiles with sockets from Czermno – hypothetically at least – through the prism of weight proportions proposed by Krzysztof Wachowski (1982, 172). This criterion was not applied to specimens with a tang in view of the cohabitation in Eastern Europe of the reflex bow with the straight bow, two forms with quite different parameters. At present without detailed analysis we cannot hope to determine the weight of projectiles intended for these different types of bow.

In analysing the collected assemblage (*cf.* Table 1-2) we decided to use the typology of Piotr Świątkiewicz created by this researcher to sort the material from Western Pomerania, and next, the projectiles from Raciąż and Gdańsk. This multilevel classification system is based primarily on the division of the projectiles by the

³⁷ This researcher did not propose a separate typology for javelin heads and classified them with spear heads (Kirpichnikov 1966b, 23).

method used to mount them on the arrow shaft (with a socket or a tang), next, it takes into account the shape of the projectile in cross-section (flat or angular) and different variants of outlines in side view (Świątkiewicz 2002, 61f., Pl. V; 2010, Pl. I; 2012, 23-27). This proposal has already met with some recognition³⁸, although we have to agree with Arkadiusz Michalak who observed that the two-segment forms (with a so-called stem) distinguished by Piotr Świątkiewicz in the group of projectiles with a tang, ought to be treated differently than the author of this typology has done. In fact, the stem was a part of the leaf, rather than as Piotr Świątkiewicz claims, a part of the tang (*cf.* Michalak 2019, 182, 184; *cf.* also Medvedev 1966a, Pl. 1: 10). By adopting the above principle our perception of the shape of some specimens changes fundamentally. The material sorted in this way can be assessed against the classic, albeit in some places not very clear, typologies of arrow- and bolt-heads from Eastern Europe proposed by Alexandr Medvedev (1966a).

Projectiles with a socket

This construction design is represented by several different types of projectiles, differing not only in the shape of the leaf but also in weight. The analysed material includes a small number of these forms – only 14.

One of the most popular types which appears observed in a broad zone of the early medieval Polish-Rus' borderland groups specimens provided with a cylindrical or a conical socket, and with a leaf with two barbs. In the classification system of Piotr Świątkiewicz they represent Type I-A:1, while Alexandr Medvedev included them in his Type 2. In our collection it is represented by five projectiles. One of them has no specified location (Cat. No. NN.3; Fig. V: 46), three were found in the humus layer in the eastern part of the hillfort interior (Cat. Nos. I.46-I.48; Fig. V: 47-49), the last, in its southern part (Cat. No. I.51; Fig. V: 50). This specimen differs from others by its sharply bent leaf, perhaps the result of striking against a hard object.

Similar projectiles have been described on many occasions, noting that they are a chronologically insensitive form occurring practically for the duration of the early middle ages, in use mostly in sedentary communities (Medvedev 1966, 56), and very rarely, by European nomads (Kirpichnikov 2019, 87). In Central and Eastern Europe they are observed already in the Early Slav Period (*cf.* Panikarsky 2014) and the Tribal Period, which is confirmed by *e.g.*, specimens discovered in a suburb settlement (site 25) from the 9th-10th c. at Trepcza (Kotowicz, Glinianowicz, Michalak 2019, 408 f., Fig. 6: 2-3, 5-6, 8-11). This conclusion about the "longevity" of these projectiles can be applied both to territories included later in the Principality of Galicia-Volhynia and for eastern reaches of the early medieval Poland (*cf. e.g.* Strzyż 2006, 81). This is demonstrated by specimens recovered from reliably dated archaeological strata on the hillfort at Dorohobuzh. Three of them surfaced in the archaeological layer assigned to Construction horizon II dated from the turn of the 11th c. until its third quarter (Pryshchepa 2011, 49, Fig. 35: 1), while others were found in archaeological layer and features assigned to later horizons, dated to the late 11th through to the mid-13th c. (Pryshchepa, Nikol'chenko 1996, 105; Pryshchepa 2011, 173, Fig. 106: 5). This is confirmed by finds from another reliably dated site – the stronghold at Zvenyhorod where one of these projectiles occurred inside building 3 in the "okolny gorod" – "outer town", dated to the late 12th - beginning/first half of 13th c. (Hupalo 2014, 190, 226, Fig. 60: 9). Another specimen with a similar dating (12th - first half of 13th c.) was discovered in the culture layer in the western area of the "outer town" (Hupalo 2014, 258, Fig. 109: 6). Projectiles with barbs were used also by the archers of the Post-Mongol Period. This is confirmed by a specimen from Zvenyhorod, found in feature 9 (Hupalo 2014, 158, Fig. 45: 7) dated to the mid-13th - first half of 14th c., and on the *Zamczysko* hillfort in Sanok (Biała Góra) which has a similar dating (Kotowicz 2017, Fig. 9: 7). Thus, at the present stage of research it is hard to narrow down the chronology of the specimens from Czeremno. Their preservation made it possible to weigh only one of these projectiles (Cat. No. I.51 – 4.6 g), and the weight of this specimen (and also, the diameter of its socket) suggest that it would have been attached to an arrow shaft.

A single projectile with a socket discovered inside the hillfort in its western area (Cat. No. I.44; Fig. V: 51) was identified with some reservations (it is incomplete) as form with a flat, lanceolate leaf (Type I-A:3? of Piotr Świątkiewicz). These projectiles of this form are fairly rare among medieval finds, both from the area of today's eastern Poland and the territory of western Rus' (*cf.* Strzyż 2006, 84). Alexandr Medvedev lists in

³⁸ Some attempts of its modification were also undertaken by including in the trait characterizing the cross-section of the leaf a separate category (C), grouping trilobate projectiles (Kotowicz 2013, 70), or by introducing an additional division of specimens with a socket into forms with a conical and with a cylindrical socket (Kotowicz 2017, 40, footnote No. 23).

his study no more than six specimens from Eastern Europe, grouping them under Type 5, and dating them to between the 9th and 13th c. (Medvedev 1966a, 57). However, since that time new finds of similar projectiles have come to light. An earlier chronology is confirmed for specimens discovered on hillfort at Wybrzeże, dated from the second half of 9th through to the 11th c. (Strzyż 2006, 84, Fig. 21: 4) and at Lystvyn, from 10th-11th c. (Chaika 2009, Fig. 67: 12; Tersky 2010c, 27, Fig. 4: 41). Specimens dated to the 12th c. derive from the hillfort at Horodyshche, identified in past research with the medieval stronghold of Izyaslav of Rus' chronicles (Medvedev 1966a, 57, Pl. 20: 4; Kirpichnikov 2020, 88, Fig. 19: XIII), those dated to the 12th-13th c. are known from the fortress of *Tustan* near the village of Urych (Rozhko 2002, 294f., Fig. 5: 6). Other less reliably dated but nevertheless early medieval specimens are known from e.g. hillfort sites at Gródek (Kuśnierz 2006, Pl. V: 6, List I:3), Sasiadka – where a projectile co-occurred in feature J-32/57 (Kotowicz 2013, 67, Pl. 54: 30/żg), and the *Plisnesko* hillfort at Pidhirsi (Tersky 2005, Fig. 1: 8). Once again, these analogies are insufficient to narrow down the chronology of specimen from Czermno.

Three projectiles with a socket, a club-shaped leaf, and a square or lozenge-shaped cross-section, represent Type I-B:4 of Piotr Świątkiewicz. One of them – with a conical socket where a hole was made for inserting a nail, meant to stabilize the missile on the wooden haft – was discovered on the inner slope of the NE stretch of the hillfort rampart (Cat. No. I.40; Fig. V: 57a), another was found in the central area of the hillfort interior (Cat. No. I.50; Fig. V: 52), the third, small specimen, surfaced in NE part of the suburb settlement (site 2; cf. Cat. No. II.5; Fig. V: 54). These projectiles are closest to Subtype 8/2 of crossbow bolt-heads in the classification system of Alexandr Medvedev, known from sites in Eastern Europe and dated mostly to 14th-15th c. (Medvedev 1966a, 94, Pl. 31: 9, 20). However it is possible that some of them – especially, their more slender versions – appeared on the territory of Principality of Galicia-Volhynia and in eastern parts of Lesser Poland even earlier. According to some researchers, they are already in evidence here in the 13th c., as suggested by their finds from the fortress of *Tustan* (Rozhko 2002, 305, Fig. 7: 10) and from Peremyl in Volhynia (Kuchynko, Savytsky 2010, 141, Fig. 2: 10). Unfortunately, most of the specimens discovered on multi-phase sites with an early and late medieval chronology lack a precise dating. They include projectiles of this form from the *Wysoka Górka* hillfort in Chełm (Strzyż 2019, 256f., Fig. 8.3.4:12), and from the *Horodyszcze* hillfort at Trepca (Ginalski, Kotowicz 2004, 218, Pl. X: 5). So far, the only projectile that we can place with confidence in the pre-Mongol horizon, is the specimen discovered on the *Shepetivskie horodyshche* hillfort at Horodyshche (Kirpichnikov 1971, 101f., Fig. 36: III). There is no doubt on the other hand about the presence here of such missiles in a later period. Two specimens (interpreted as bolt-heads) were unearthed during the investigation of the tower at Stołpie, one of them from archaeological layers associated with the destruction of that building in early 14th c. (Dzieńkowski, Wołoszyn 2009, 128f., Fig. IV.14:1-2). The mass use of similar projectiles at that time is indicated e.g., by finds from the *Zamczysko* hillfort in Sanok (Biała Góra), a site which is dated mostly to the second half of the 13th - first half of 14th c. Let me add that the projectiles found there are most likely associated with the final phase of its existence (cf. Kotowicz 2017, 40, Fig. 9: 5-6). By the late middle ages they have become a common form, this is confirmed by finds from *Male Horodyshche*, site of a motte-and-bailey castle in Busk (Stebliij, Dovhan' 2020, 166f., Fig. 2 – Types I and V; 2021, 112, Fig. 7), and the hillfort at Zelena Lypa (Pyvovarov 2004, Fig. 1: 1-5), both of them dated in general to the second half of 14th c. This is probably also the chronology of specimens discovered on the hillfort at Mymoń (Cabalska 1970, Fig. 3: b-c), while specimens of this type dated to the 15th c. are known from Krosno (Kotowicz, Muzyczuk 2008, Cat. No. 6, Fig. 9: 2) and the Castle Hill in Sanok (Kotowicz 2009, Fig. 3: 2,4). Similar projectiles were unearthed during the investigation of the *Valy* hillfort in Volodymyr, where they occurred within archaeological layers dated to the 15th-16th c. (Zlatogorsky, Panyshko 2015, 259, Fig. 10: 12). All the same, in this case also the chronology of the projectiles from Czermno must remain a puzzle – although I am inclined to date them to the 13th (second half?) - beginning of 14th c. Only one of these projectiles can be subjected to a functional analysis. It the heaviest of them all (41 g), which places it in the weight group E of Krzysztof Wachowski, and taken together with the fairly large diameter of its socket (1.4 cm), identifies it as an element of a cross-bow bolt (cf. Wachowski 1982, 191).

Four slender projectiles with a socket represent Type I-B:5 of Piotr Świątkiewicz, characterized by a narrow (needle- or awl-like), square-shaped leaf. One of them was discovered in SE part of the suburb settlement (site 2; cf. Cat. No. II.6; Fig. V: 53) the other three in the hillfort: in the northern area of its inner

space, next to the gate (Cat. No. I.41; Fig. V: 55), at centre of the hillfort interior (Cat. No. I.49; Fig. V: 57), and on the crest of the eastern stretch of the rampart (Cat. No. I.43; Fig. V: 56). In the classification system of Alexandr Medvedev they belong to Type 8: projectiles meant for use against armoured enemy. These popular projectiles apparently were in use primarily in the period from the 9th to the 11th c., but in the western outlying regions of Rus' they carry over into the 13th c. (Medvedev 1966a, 57, Pl. 30: 6). Their use in western Rus' is confirmed by their relatively numerous finds. Two projectiles of this form occurred on the hillfort at Dorohobuzh in the archaeological layers of Construction horizon III dated to the late 11th - mid-12th c. (Pryshchepa 2011, 173, Fig. 162: 3). This presumably is also the dating of a projectile found in the fill of a well inside the hillfort interior at Sasiadka, one of three analogous specimens discovered on that site (Kotowicz 2013, 68, Pl. 82: 11/2009/żg, 83: 25-26/2009/żg). A slightly later dating was established for specimens from the *Plisnesko* hillfort at Pidhirtsi – 12th-13th c. (Kuchera 1962, 33, Fig. 12: 14), while a specimen found in pit No. 9 on the hillfort at Gródek is dated by its context to the first half of 13th c. (Kuśnierz 2006, 84, Pl. V: 7). Specimens lacking a closer dating are known from other sites (cf. Ginalski, Kotowicz 2004, 209, Pl. V: 7; Tersky 2007, Fig. 3: 16-17; Savytsky, Voyuta, Sobutsky 2009, 73, Fig. 1: 1,9,13; Kirpichnikov 2020, 87, Fig. 19: X). Once again, the broad dating of specimens cited here prevents us from narrowing down the chronology of the projectiles from Czermno. The two that could be weighed are characterised by a fairly low weight (Cat. Nos. I.43 – 4.2 g and Cat. No. II.6 – 8.2 g) and a socket diameter of below 1.0 cm, and are likely to represent arrowheads (cf. Wachowski 1982, 186-188, Fig. 4 – groups A and B/C).

The last projectile with a socket from Czermno cannot be subjected to a more detailed analysis because its leaf is no longer preserved. This specimen was discovered in the humus layer on the outer slope of NW stretch of the hillfort rampart (Cat. No. I.42; Pl. V: 58).

Projectiles with a tang

Projectiles with a tang make up by far the largest group of arms and armour discovered during the 2010 and 2011 investigation of the settlement complex at Czermno. There are 96 specimens, displaying a rich diversity of leaf shapes. A relatively small number (seven projectiles) are specimens with a leaf lacking a perceptible stem. The prevalent form are projectiles in which the leaf has a stem pronounced to a different extent and continues to the tang by way of a stop flange (*upor* in Russian terminology). No less than 89 such specimens were identified in our assemblage. Unfortunately, due to their preservation only some of them were subjected to a functional analysis.

The first of the analysed types – II:1-A:2 of Piotr Świątkiewicz – includes projectiles with a flat, triangular leaf which passes directly to the tang. To this group we decided to classify two specimens which differ substantially from one another in their proportions. One of these projectiles was discovered on the outer slope of the hillfort rampart in its western stretch (Cat. No. I.79; Fig. V: 59), the other, in SE part of the suburb settlement (site 2; cf. Cat. No. II.14; Fig. V: 60). Both specimens are closest to Type 61 of Alexandr Medvedev, grouping both specimens with and without the stem. Alexandr Medvedev notes that specimens without the stem cluster mostly in northern regions of Russia. Their dating is broad, but we may assume that traits such as the proportion of the leaf (1:3) and the oval, or square-sectioned stem indicate a dating later than the 10th c. (Medvedev 1966a, 73, Pl. 12: 41; 14: 12, 13, 15; 18: 31; 23: 30; 26: 14; cf. also Artemev 1977, 68). In contrast, projectiles similar to the smaller specimen recovered in western Poland on some hillforts from the Tribal Period (Bruszczevo and Gilów) imply that a slightly earlier pedigree is possible (cf. Świątosławski 2006, 93, Cat. Nos. 3 and 8, Fig. 26: A-B). On the territory of the Principality of Galicia-Volhynia these forms continue in use until at least the mid-13th c., this is confirmed by specimens found on the hillfort at Chornivka (Pyvovarov, Kalinichenko 2014, 141, Fig. 1: 6; Pyvovarov, Kalinichenko, Ilkiv 2016, 24, Fig. 5: 5). Earlier specimens are known to us from the hillfort at Lystvyn dated to the 10th-11th c. (Chaika 2009, Fig. 67: 17, 19, 23), while a single specimen surfaced within the remains of dwelling No. 14 (10th/11th c.) on the hillfort *Val* at Horodyshche (Kuchynko 1996, 28f., 136, Fig. 13: 5). By contrast, a specimen dated to the third quarter of 11th - first third of 12th c. is known from hillfort at Zvenyhorod where it surfaced inside the remains of house No. 1 located in the western area of that site, and another such was found inside building No. 9 dated to ca. 12th c. located the southern part of the same site (Hupalo 2014, 192, 236, 258, Fig. 60: 25, 99: 9). Another projectile of the same form from the *Plisnesko* hillfort at Pidhirtsi is dated to the 12th-13th c. (Kuchera 1962, 33, Fig. 12: 7).

Just one projectile apparently represents Type II:1-A:3 of Piotr Świątkiewicz which groups specimens with a flat, lanceolate leaf without a stem. It was discovered in the moat, on NW side of the hillfort (Cat. No. I.53; Fig. V: 61). This incomplete specimen can be referred only tentatively to Type 63 in the classification system of Alexandr Medvedev which groups fairly thickset specimens with a lanceolate (laurel-shaped) leaf. Generally speaking projectiles of this form have a wide distribution and chronology, but they are mostly specimens in which the stem is not separated from the tang, and the tang is flat. In southern areas of Eastern Europe they go out of use around the 9th c., and are replaced by specimens provided with a stem that is obviously separate from an oval-sectioned tang (Medvedev 1966a, 74, Pl. 14: 9, 21: 11). It seems nevertheless that they coexist at this time also with specimens without a stem (*cf.* Artemev 1977, 67f.). Witold Świątosławski draws attention to their substantial popularity in the nomad world, where they also continue in use for a long time (Świątosławski 2006, 93, 95). In the area of interest to us here projectiles of this form are known from sites that have a rather late dating. One of them was discovered on *Wysoka Górka* in Chełm, within a layer dated to the 13th c. (Strzyż 2019, 251f., Fig. 8.3.2.4), another comes from the vicinity of the tower at Chełm-Bielawin, and has a chronology referred to the 12th - first half of 14th c. (Strzyż 2006, Cat. No. 19, Fig. 22: 23). A projectile of this form lacking a closer dating was recorded on the *Plisnesko* hillfort at Pidhirtsi (Liwoch 2005, 39, Fig. 6).

Two projectiles, while substantially different in their construction details, represent Type II:1-A:4 of Piotr Świątkiewicz which includes specimens without the stem and a flat leaf which achieves its greatest width in its upper portion. One of them, with a forked leaf, was discovered next to the outer base of the rampart, in its NW stretch (Cat. No. I.67; Fig. V: 62). The second, probably with a deltoid leaf, was found in the eastern area of the hillfort interior (Cat. No. I.126; Fig. V: 63).

The specimen with a forked leaf lacks analogy in the classification system of Alexandr Medvedev but is similar to a projectile published by that researcher, a specimen with a stem (?) discovered in Novgorod and dated to 13th c. (Medvedev 1959, Fig. 15: 13; 1966a, Pl. 23: 34). Analogous specimens identified with the Mongol invasion of 1241, are known from the site *Ostrówek* in Opole and from the hillfort at Valkó (Świątosławski 1997, 87f., Cat. Nos. 10, 19, Fig. 17: a, 26). Similar forms are recorded on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia. One such specimen surfaced on the *Plisnesko* hillfort at Pidhirtsi (Kuchera 1962, Fig. 12: 17). Another, without a visible transition from the tang to the forked leaf, was discovered inside dwelling No. 10 in the “*okolny gorod*” – “outer town” – of the hillfort at Zvenyhorod, and is dated to the late 11th c. - first half of 12th c. (Hupalo 2014, 160, 176, Fig. 46: 2). It needs noting also that projectiles of this form are recognized in general as projectiles using in hunting animals and birds (Medvedev 1966a, 73).

On the other hand, the projectile with a damaged, deltoid (?) leaf may represent one of several types in the classification system of Alexandr Medvedev – Type 53, 54 or 55, but also, 68, 69 and 70. It is true that examples presented by Alexandr Medvedev all have a separate stem (Medvedev 1966a, 70f., 76f.) but there are – also in the area that is central to our study – examples of projectiles that do not have a stem *e.g.*, a specimen dated to 12th-13th c. from the hillfort at Stara Ushytsia (Kuchera, Gorishny 1983, Fig. 6: 17; Mayarchak 2018, Fig. 33: 9). Unfortunately, its preservation is too poor to allow a closer chronological determination.

The next projectile on our list represents Type II:1-B:2 of Piotr Świątkiewicz which groups specimens with a square-sectioned triangular leaf, and no stem. This specimen was discovered in the central area of the hillfort interior (Cat. No. I.119; Fig. V: 64; *cf.* Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.10.5.) and belongs to the group of “armour-piercing” projectiles. In the classification system of Alexandr Medvedev it resembles the most Type 93 – forms with an “awl-shaped” leaf. Projectiles of this form have a wide distribution in Eastern Europe from the 10th until the 14th c., this is demonstrated chiefly by two specimens discovered in Novgorod (Medvedev 1966a, 84, Pl. 19: 32, 30: 87), but are also encountered among the nomads of the northern Black Sea coast in the 12th - first half of 13th c. (*e.g.* Pletneva 1973, Pl. 38: 4, 39: 1-2,4). Another projectile of this description came to light during the 1976 investigation inside the hillfort at Czermno (Kuśnierz 2005, Pl. III: 28). It occurred within layer 2 of occupation level II in trench NE 22B. The level is thought to date to the 11th/12th and 12th c. (Stankiewicz 2016, 484, 493, Fig. 20: 4 – here as an awl). Similar projectiles are known from other sites on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia. A similar specimen, dated to the 12th-13th c., originates from the investigation of the *Plisnesko* hillfort at Pidhirtsi (Kuchera 1962, 33, Fig. 12: 13). Another specimen, with a more precise dating of the first half of 13th c., was found within the remains of building No. 3 in horizon V of the hillfort at Dorohobuzh (Pryshchepa, Nikolchenko 1996, 107, Fig. 67: 13; Pryshchepa 2011, 65, Fig. 63: 13). It seems that the use of these forms in the region extends to a later period,

the 14th and 15th c., this is evidenced by a projectile brought in by the investigation of the castle remains outside Sokiltsi (Vynohrodska 2006, Fig. 3: 7).

The last of the projectiles without a stem is a specimen of Type II:1-B:3 of Piotr Świątkiewicz which includes forms with an angular-sectioned, lanceolate leaf. It was discovered in SE area of the hillfort interior next to the foot of the rampart (Cat. No. I.135; Pl. V: 65). It is difficult to find its counterpart in the typology of Alexandr Medvedev. A similar projectile classified as Type 90, was found in building No. 3 in the suburb settlement of the hillfort at Dorohobuzh, and is dated to the second half of 11th - first half of 12th c. (Pryshchepa 2011, 120, 175, Fig. 147: 20). On the other hand, the dating of two analogous specimens discovered in feature 5 at Peremyl was determined as 13th c. (Kuchinko, Savitsky 2010, 139, Fig. 1: 8, 11).

The first projectile on the list of forms with a stem distinctly separate from the tang, is a specimen of Type II:2-A:1 of Piotr Świątkiewicz, characterised by the presence of two barbs. It (Cat. No. III.2; Fig. V: 66) was discovered in the outer suburb settlement (Czermno site 3). Specimens of this form appear in the classification system of Alexandr Medvedev where they are classified under Type 30. This researcher argued that similar forms were rare on the territory of western Rus', but occur in the 8th-9th c., and in the second half of 12th and first half of 13th c. (Medvedev 1966a, 62, Pl. 13: 19). Finds associated with the latter period are known from the *Shepetivskie horodyshche* hillfort (in Horodyshche), identified in past research with the early medieval Izyaslav of Rus' chronicles (Medvedev 1966a, 62, Pl. 20: 10). This applies to another projectile discovered within the ramparts of the hillfort at Chornivka dated to the first half of 13th c. (Pyvovarov, Kalinichenko 2014, 144, Fig. 1: 13).

A much larger group (of ten specimens) is formed by projectiles that we can classify under Type II:2-A:2. They are characterized by a flat, triangular leaf. In the classification system of Alexandr Medvedev – because of their specific secondary traits – they do not form a single type. One exceptional specimen (Cat. No. I.107; Fig. V: 67) found inside the hillfort in its western area represents Type 32 of Alexandr Medvedev and has small projections on its leaf. This popular variant of projectiles occurred mostly on the territory of Rus' and, similarly as the specimen discussed above, mostly in the second half of 12th - first half of 13th c. (Medvedev 1966a, 62f., Pl. 30: 28). Once again, projectiles of this form are known from *Shepetivskie horodyshche* dated to the 12th and first half of 13th c. (Medvedev 1966, 62, Pl. 20: 19-21), while a specimen from Dorohobuzh recovered from culture layer dated to the end of the 11th - first half of 13th c. has a slightly broader chronology (Pryshchepa 2011, 100, Fig. 121: 4). By contrast, four projectiles (one of them with traces of fire patina) from Chornivka, discovered inside the hillfort and within its ramparts, were dated to the first half of 13th c. (Pyvovarov, Kalinichenko 2014, 144, Fig. 1: 13; Pyvovarov, Kalinichenko, Ilkiv 2016, 25, Fig. 5: 8-9).

Another type of projectile, popular in Rus', with a triangular leaf is classified under Type 33, and dated, once again, mostly to the 12th and first half of 13th c. (Medvedev 1966a, 63, Pl. 30: 29). I decided to include in this type, hypothetically, one specimen, somewhat damaged (Cat. No. I.98; Fig. V: 68), once again, discovered in the western area of the hillfort interior, and characterized by a slender leaf, with two concave lower edges. Projectiles of this form occurred on sites already noted earlier: *Shepetivskie horodyshche* hillfort dated to the 12th c and first half of 13th c. at Horodyshche (Medvedev 1966a, 63, Pl. 20: 23 – here as Izyaslav), and the hillfort at Chornivka dated to the first half of 13th c. (Kalinichenko, Pyvovarov, Ilkiv 2020, 183, Fig. 1: 6).

The same group of projectiles is represented by a small specimen which belongs to Type 37 of Alexandr Medvedev. This artefact (Cat. No. I.134; Fig. V: 71) was discovered on the crest of the SW stretch of the rampart. Specimens of this form have a broad chronology, spanning the 8th and the 14th c. (Medvedev 1966a, 63f., Pl. 30: 33). One of the few specimens of this type which has a narrower dating recorded on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia was discovered on the *Shepetivskie horodyshche* hillfort (Medvedev 1966a, 64, Pl. 20: 15 – here as Izyaslav).

Five projectiles represent Type 40 of Alexandr Medvedev which is set apart by the shape of the leaf edges – the upper are slightly convex, the lower concave. All five occurred within the hillfort: on the crest of the western stretch of the rampart (Cat. No. I.59; Fig. V: 69), in its NE area (Cat. No. I.73; Fig. V: 74), in its eastern area – two specimens (Cat. Nos. I.93 and I.123; Fig. V: 70, 72) and inside the moat on its NW side (Cat. No. I.54; Fig. V: 73). Once again, this type of projectiles has a relatively extensive chronology spanning 10th and 14th c. (Medvedev 1966a, 64f., Pl. 30: 36). A similar projectile is known from the 1978 fieldwork carried out on the hillfort (Kuśnierz 2005, Pl. III: 10), where it occurred in trench NE 51C within layers of level II dated from the mid-11th until the mid-12th c. (Pomarańska 2016, 333, 340, Fig. 39: 2). On

the other hand, specimens found on the 8th-10th century Rukhotyn hillfort (Pyvovarov, Kalinichenko 2019, 30, Fig. 4: 2-3, 13) suggest that this form could have become widespread during an even earlier period. A specimen of the same form occurred in Drohiczyn in a culture layer dated to the 11th-12th c. (Świętosławski 2006, 82, Cat. No. 7, Fig. 22: A).

The two last projectiles with a triangular leaf are close to specimens which Alexandr Medvedev described as Type 44, grouping “wedge-shaped” specimens. The author separated this type in two subtypes, one of them (44/1) characterized by a leaf with straight upper and lower edges, the other (44/2) with straight upper, and recessed lower edges of the leaf. Subtype 44/1 has a dating confined to the 9th-11th c., while Subtype 44/2 had a more extended occurrence, spanning the 9th and 14th c. (Medvedev 1966a, 67, Pl. 30: 40). The first sub-variant is represented by a projectile (Cat. No. I.60; Fig. V: 76) discovered at Czermno on the crest of the western rampart of the hillfort, while the other specimen is closer to Subtype 44/2 and was found inside the hillfort in its eastern area (Cat. No. I.110; Fig. V: 75). There is reason to expect that the chronology of the first subtype in the Polish-Rus’ borderlands could change. This is suggested by the discovery of projectile of this form on the Castle Hill in Lublin inside a dwelling dated to the 12th-13th c. (Strzyż 2006, Cat. No. 107, Fig. 22: 21). On the other hand, a specimen of Subtype 44/2 was discovered in kiln No. 21 in the western area of the hillfort at Zvenyhorod, and was dated to the 12th - first half of 13th c. (Hupalo 2014, 258, Fig. 109: 7). Further specimens of this subtype with a largely unspecified dating are known also from *e.g.* *Plisnensko* hillfort at Pidhirtsi (Medvedev 1966a, 67) and from the nearby hillfort at Sasiadka (Kotowicz 2013, 69, Pl. 83: 44/2009/żg).

A somewhat smaller group – seven projectiles in all – is made up by specimens of Type II:2-A:3 of Piotr Świątkiewicz, which next to having a stem separate from the tang, are characterized by the presence of a flat, lanceolate leaf. Projectiles of this form are also taken into account in the classification system of Alexandr Medvedev who grouped them several different variants.

Two projectiles bring to mind specimens of the popular Type 45 of Alexandr Medvedev. This type groups forms with straight upper, and concave lower edges of the leaf, which occurred primarily in the period from the 9th through to the 11th c. (Medvedev 1966a, 67, Pl. 30: 41). The specimens from Czermno were found inside the hillfort – one in its northern area (to be precise, opposite the gateway; Cat. No. I.68; Fig. V: 77), the other in its NE area part (Cat. No. I.72; Fig. V: 78). With no precisely dated projectiles of this type published in the literature as found on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia, in the present study I adopted the chronology established for this type.

A projectile classified under Type 48 of Alexandr Medvedev (specimens with a stop flange *-upor*) was discovered inside the hillfort in its central area (Cat. No. I.120; Fig. V: 79). Specimens of this type had a wide distribution in Eastern Europe starting from the 9th through to the 14th c. (Medvedev 1966a, 68f., Pl. 30: 44). They were known earlier to the east of the Urals and on the lower Don River (Świętosławski 2006, 89). The earliest finds of these projectiles from the area of interest are known from the suburb settlement at Trepcza (site 25) dated to the 9th-10th c. (Strzyż 2006, Cat. No. 236, Fig. 23: 8 – here, incorrectly as Trepcza, site 1). A somewhat later 10th/11th-12th c. specimen derives from the hillfort at Huszlew (Świętosławski 2006, 84, 89, Cat. No. 12, Fig. 22: A). A specimen from Horodyshe dates to the 12th - first half of 13th c. (Medvedev 1966a, 69 – here as Izyaslav), another, from *Wysoka Górka* in Chełm, is dated by stratigraphic evidence to the 13th-14th c. (Strzyż 2019, 250, Fig. 8.3.2.3). Yet another projectile of the same type lacking a precise dating occurred on the *Plisnensko* hillfort at Pidhirtsi (Kuchera 1962, Fig. 12: 1; Medvedev 1966a, 69).

The last four projectiles in this group also represent Type 63, but this time, the variant in which the stem is separate from the tang. Specimens of this form are known starting from the 9th c., and continue to occur even as late as 13th c. (Medvedev 1966a, 74f., Pl. 30: 60). At Czermno the projectiles were found on the outer slope of the western stretch of the rampart (Cat. No. I.58; Fig. V: 80) and inside the hillfort: two in its eastern area (Cat. Nos. I.103, I.128; Fig. V: 81-82), one in its central area (Cat. No. I.118; Fig. V: 83). A single projectile of this form is known also from the 1977-1978 investigations (Kuśnierz 2005, Pl. III: 12) when it surfaced in archaeological strata of the first occupation level in trench NE5 1B-D dated to the second half of 12th and first half of 13th c. (Pomarańska 2016, 333, Fig. 39: 3). In our study area similar projectiles are not that frequent. One such specimen occurred on the 9th-10th century hillfort at Wietrzno-Bóbrka (Strzyż 2006, Cat. No. 315, Fig. 20: 36), another originates from the hillfort at Horodyshe and can be dated to the 12th - first half of 13th c. (Medvedev 1966a, 75 – here as Izyaslav; Kirpichnikov 2020, 86, Fig. 19 – Group VII). Once again,

specimens of the same type lacking a closer dating were discovered on *Plisnensko* hillfort at Pidhirtsi (Kuchera 1962, 33; Medvedev 1966a, 74; Liwoch 2005, 39, Fig. 5) and in the neighbourhood of the *Zamczysko* hillfort in Sanok (Biała Góra; cf. Fedyk, Kotowicz 2006, 12, Fig. 19: 3).

The largest group of thirty projectiles are specimens that we can classify collectively under Type II:2-A:4 of Piotr Świątkiewicz. Next to having a stem separate from the tang they have a flat leaf, either deltoid or club-shaped. This type also, due to a number of specific features can be referred to several types distinguished by Alexandr Medvedev.

Three projectiles from Czermno are close to specimens of Type 51 of Medvedev, which this researcher described as “rhomboidal, with straight upper and concave lower edges of the leaf”. Relatively widespread, this type has an equally broad dating – it occurred in the period 10th-14th c. (Medvedev 1966a, 69, Pl. 30: 47). The projectiles in question were all discovered inside the hillfort: in its NW (?) area (Cat. No. I.70; Fig. V: 84), northern area, next to the foot of the rampart (Cat. No. I.71; Fig. V: 85), and at the centre of the hillfort interior (Cat. No. I.99; Fig. V: 86). These projectiles also have their closest analogies among specimens discovered on the hillfort at Horodyshe from the 12th - first half of 13th c., identified previously with Izyaslav of Rus’ chronicles (Medvedev 1966a, 69; Kirpichnikov 2020, 83, Fig. 19 – group IIA). Once again, a similar projectile was found one *Plisnensko* hillfort at Pidhirtsi (Medvedev 1966a, 69).

Two projectiles represent Type 60 of Alexandr Medvedev mentioned earlier, which groups forked specimens, only this time they are forms with a stem that is obviously separate from the tang. Out of their several variants the specimen discovered at Czermno in the northern part of the hillfort interior (Cat. No. I.91; Fig. V: 87) represents Subtype 5, which appears in Rus’ in the 13th c. with the Mongols and is mostly recorded on sites destroyed as a result of their invasion. In Novgorod these forms occur in archaeological layers dated even as late as the 14th c. (Medvedev 1966a, 72, Pl. 26: 2; cf. also e.g. Petrashenko, Kozyuba 2005, 65, Fig. 8: 13-14). The second specimen, discovered in the central area of the hillfort interior (Cat. No. I.122; Fig. V: 88), belongs to the characteristic Subtype 7 which groups forms described as “crescentic”. According to Alexandr Medvedev, these projectiles were characteristic chiefly of the period after the Mongol invasion, and are recorded on sites from the late 13th and 14th c. As noted earlier, they are interpreted mainly as arrowheads used in hunting (Medvedev 1966a, 72, Pl. 26: 18-19). Finds of projectiles with a forked leaf and a variety of stems are fairly rare on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia, and mostly lack precise chronological frames (cf. e.g. Pryshchepa, Nikolchenko 1996, 107, Fig. 67: 13). This leads me to date the two projectiles from Czermno in line with the currently accepted findings.

I decided to include two projectiles under Type 65 of Alexandr Medvedev, which this author described as “leaf-shaped, with a maximum width at the point”. These projectiles occur in two variants which differ in proportions and dating. The specimens from Czermno belong to the more slender Variant 2, which is characterized by proportions of the blade of 1:4 and 1:5. They were in use mostly in the 13th c., and once again are forms brought to Rus’ by the Mongols. Until the 1960s their known finds were limited mostly to the strongholds in the Kyïv land destroyed by these nomads (Medvedev 1966a, 75, Pl. 30: 61). However, more recent findings show that these projectiles occurred within the nomad environment on the northern Black Sea coast even earlier (cf. Świętosławski 2006, 95, 97). The projectiles from Czermno surfaced on the outer slope of the western stretch of the rampart (Cat. No. I.80; Fig. V: 89) and on the inner slope of the rampart in its eastern stretch (Cat. No. I.104; Fig. V: 90). A third projectile of the described form is known from the 1979 fieldwork (Kuśnierz 2005, Pl. III: 13) when it was recovered inside the hillfort from archaeological layers of occupation level II in trench NW 51C. This level was dated to the 11th - mid-12th c. (Chrzanowska 2016, 158, 160, Fig. 30: 5). Also classified to this type is a specimen – lacking a closer dating – from the *Horodyszcze* hillfort at Trepcza (Świętosławski 2006, 95, Fig. 28: C; more cautiously, Ginalski, Kotowicz 2004, 212f., Pl. VII: 5) and a specimen found in the vicinity of the *Zamczysko* hillfort in Sanok (Biała Góra; cf. Fedyk, Kotowicz 2006, 12, Fig. 19: 4).

Just one projectile, found in the southern part of the hillfort interior (Cat. No. I.132; Fig. V: 91), represents Type 66 of Alexandr Medvedev which groups specimens described as “oar-shaped”. Once again, this is a type of projectiles characteristic for Mongols, introduced to Eastern Europe by these nomads. It continued in use in the 13th and 14th c., and most of its finds confined to southern regions of Rus’ (Medvedev 1966a, 75, Pl. 30: 63). It is noted also on its south-western periphery, as is demonstrated by finds from e.g., the hillfort sites at Horodyshe, 12th - first half of the 13th c. (Medvedev 1966a, 75 – here as Izyaslav) and Pidhirtsi. A similar

projectile occurred furthermore in a nomad cemetery at Kamianets-Podilsky, in barrow No. 441 dated to the 14th c. (Medvedev 1966a, 75).

Also associated with the Mongol activity is another group of projectiles, the largest in the analysed assemblage as it numbers no less than 21 specimens belonging to Type 67 of Alexandr Medvedev, forms in which the leaf resembles a long, narrow paddle. Unknown in Rus' before 13th c. they appeared with the armies of Batu Khan and continued in use into the 14th c. They have been discovered on many sites of southern Rus' affected by the invasion of the Mongol nomads, and they also have many analogies in Karakorum, the capital of Genghis Khan (Medvedev 1966a, 75, Pl. 30: 64-65; 1966b, Fig. 1: 1-3, 2: 1-2, 4, 7-9, 3: 1, 6; Świątosławski 1997, 76). At Czermno these projectiles occurred on two sites: 19 specimens, on site 1 (hillfort), and two on site 2 (Czermno hillfort suburb settlement). No less than six specimens of this type occurred in a concentration of a total of nine projectiles and two iron rings unearthed in NW area of the hillfort interior. This concentration was interpreted by its finders as the remains of "a quiver and arrows" (Cat. Nos. I.84-85, I.87-90; Fig. V: 92-97). Additionally, one more projectile of this form was discovered in the same area of the hillfort interior (Cat. No. I.92; Fig. V: 98), and three more occurred in its western area (Cat. Nos. I.96-97, I.106; Fig. V: 99-101). Two projectiles were discovered in the central area of the hillfort interior (Cat. Nos. I.100, I.121; Fig. V: 102, 106) and one in its SE area (Cat. No. I.130; Fig. V: 103). Other projectiles occurred singly at the foot of the rampart in its eastern (Cat. No. I.77; Fig. V: 104) and southern stretch (Cat. No. I.136; Fig. V: 105). Another specimen occurred on the inner slope of the rampart in its NE stretch (Cat. No. I.75; Fig. V: 108), one more – on the outer slope of this part of the fortifications (Cat. No. I.78; Fig. V: 107). The last two finds thought to be associated with site 1, occurred on the outside of the hillfort moat – on its NW side (Cat. No. I.52; Fig. V: 109) and north side (Cat. No. I.63; Fig. V: 110). As noted earlier, two projections of the same form were discovered in the suburb settlement (site 2) – one in its northern (Cat. No. II.11; Fig. V: 111), the second, in its central area (Cat. No. II.13; Fig. V: 112).

These are not the first projectiles of this type known from this settlement complex. Three specimens (one damaged) surfaced back in 1952 during the investigation of the hillfort interior, in archaeological layers from the 12th-13th c. (Zbierski 1959, Pl. XVII: 67-69; Świątosławski 1997, No. 5, Fig. 12: a-c), and a further six were excavated inside the hillfort in the 1970s. They all occurred in archaeological layers of the first occupation level, dated to between the mid-12th and the mid-13th c. (Kuśnierz 2005, 118, Pl. III: 1-9; Chmielowska 2016, 158, Fig. 31: 2; Pomarańska 2016, 333, Fig. 39: 1, 4-5; Stawrew 2016, 541, Fig. 20: 4, 21: 3). Thus, the overall number of projectiles of this type found in Czermno is 30 specimens which makes this centre one of the leaders when it comes to finds of this kind in western Rus' lands.

As mentioned earlier, similar projectiles have occurred on many sites of southern Rus' destroyed by the Mongol invasion of 1240. Among the more reliably dated we can list specimens from the hillfort at Chornivka dated to the first half of 13th c., where they were discovered outside the fortifications, but also inside the hillfort (Pyvovarov, Kalinichenko 2014, 141, Fig. 1: 5; Kalinichenko, Pyvovarov, Ilkiv 2020, 181, Fig. 1: 1 – here as 68). Projectiles with a similar dating were found on the hillfort at Horodyshche, identified in past research with the early medieval Izyaslav recorded in Rus' chronicles (Medvedev 1966a, 76; Kirpichnikov 2020, 82f., Fig. 17: 10, 12, 14, 16-18). A projectile of this form was discovered also inside a 12th-13th c. dwelling on the hillfort at Stara Ushytsia, identified with Ushitsa mentioned in Rus' chronicles (Kuchera, Gorishnii 1983, 65, Fig. 6: 14; Mayarchak 2018, Fig. 33: 6), and yet another occurred at Dorohobuzh within a culture layer from the late 11th -middle of 13th c. (Pryshchepa, Nikol'chenko 1996, Fig. 48: 1; Pryshchepa 2011, 100, Fig. 121: 5). Specimens without a closer dating, but linked with the Mongol presence in the region in the 13th c. are known also from hillforts: *Plisnensko* at Pidhirtsi (Kuchera 1962, Fig. 12: 4; Medvedev 1966a, 75), *Horodyszcze* at Trepcza (Ginalski, Kotowicz 2004, 214, Pl. VII: 8), and the hillfort at Gródek (Strzyż 2006, 90, Fig. 22: 24). Their use in the region in the 14th c. is confirmed by a specimen found on a settlement at Czudowice inside feature No. 2/05 (Kociuba 2007, 509f., Fig. 5: 2).

The last specimen in the group of projectiles with a flat leaf and maximum width in its upper portion corresponds to Type 69 of Alexandr Medvedev. Similarly as previously discussed finds it belongs to a type that spread in Eastern Europe with the coming of the Mongols. It appeared in the 13th c. and continued in use still during the 14th c. (Medvedev 1966a, 76f., Pl. 30: 68; 1966b, Fig. 1: 7-8, 2: 14-15, 3: 8, 12, 4: 7-8). The specimen in question (Cat. No. I.61; Fig. V: 113) was discovered on the crest of SW stretch of the hillfort rampart. A similar specimen was discovered during the investigation of the 12th-13th century hillfort at Stara

Ushytsia (Kuchera, Gorishny 1983, Fig. 6: 15; Mayarchak 2018, Fig. 33: 7), another was discovered on the 13th century suburb settlement in Chełm (Rejniewicz 2002, Fig. 3). Projectiles classified under the same Type, but lacking a closer dating, occurred also in the neighbourhood of the *Zamczysko* hillfort in Sanok (Biała Góra; Fedyk, Kotowicz 2006, 12, Fig. 19: 9-10).

The last five projectiles in this group (with a separate tang and a flat leaf) are too damaged to assign them to any specific type in the classification system of Alexandr Medvedev. They were discovered inside the hillfort: in its western (Cat. No. I.112; Fig. V: 114), central (Cat. No. I.129; Fig. V: 115) and eastern area (Cat. No. I.125; Fig. V: 116), at the foot of the rampart in its eastern stretch (Cat. No. I.101; Fig. V: 117) and inside the moat on the NW side of the hillfort (Cat. No. I.55; Fig. V: 118).

The next group of projectiles represents the variant with a square-sectioned leaf. Among them are three specimens which represent Type II:2-B:2 in the classification system of Piotr Świątkiewicz. They have a stem separate from the tang, and a leaf which has a maximum width in its lower portion. Each specimen presented here finds correspondence in a different type distinguished by Alexandr Medvedev. The first (Cat. No. I.111; Fig. V: 119), a thickset projectile with a triangular leaf, is closest to Type 10 of Alexandr Medvedev which includes bolt-heads. Specimens of this form appear in Eastern Europe in the 12th c. and continue in use until the 14th c. The specimen from Czermno discovered in the western area of the hillfort interior has proportions more characteristic of later (13th-14th c.) forms (Medvedev 1966a, 95, Pl. 31: 24), while its size and weight are too small in my opinion to interpret this projectile as a bolt-head.

The second specimen is close to projectiles Type 91 of Alexandr Medvedev described as “pyramidal, with a short war-head and a stem sharply separate from the tang”. These projectiles have a broad dating in Rus', where they appeared in the 10th c. and continued until at least the 14th c. They primarily intended as an effective weapon in combat against an armour-wearing opponent (Medvedev 1966a, 83, Pl. 30: 86). The projectile from Czermno (Cat. No. I.114; Fig. V: 120) occurred in the central area of the hillfort interior. One of the more reliably dated finds from territory of the Principality of Galicia-Volhynia is known from the hillfort at Horodyshe dated to the 12th and first half of 13th c. (Medvedev 1966a, 83 – here as Izyaslav). A specimen lacking such a dating and associated tentatively with the same type comes from the *Horodyszcze* hillfort at Trepca (Ginalski, Kotowicz 2004, 214f., Pl. VIII: 2).

The third projectile in the discussed group is closest to specimens assigned to the commonly encountered and broadly dated (8th-14th c.) Type 95 (Medvedev 1966a, 84f., Pl. 30: 89-90; cf. also Skorohod 2004, 112, Fig. 1: 19-20, 25). This projectile too was found in the central area of the hillfort interior (Cat. No. I.115; Fig. V: 122) and is distinguished by traces of a decoration (?) of four crosswise grooves on one of its faces. Finds of projectiles of this form are widespread on the territory of south-western Rus'. Several were found on the hillfort at Dorohobuzh, one of them in archaeological layers dated to the 12th - first half of 13th c. (Pryshchepa, Nikolchenko 1996, 108, Fig. 67: 21), two others, in features associated with the Construction horizon V dated to the first half of 13th c. (Pryshchepa, Nikolchenko 1996, 108, Fig. 16: 12; Pryshchepa 2011, 65, 94, Fig. 63: 12; 112: 21-22). A specimen with the same chronology was found on the hillfort at Chornivka within its ramparts, and like the specimen from Czermno, it has traces of crosswise grooves on the leaf (Pyvovarov, Kalinichenko, Ilkiv, 27, Fig. 5: 13). A specimen with a later dating was found on the site *Apostolshchyna* in Volodymyr in a culture layer from the first half of 14th c. (Tersky 2002, 72, Cat. No. 61). Yet another projectile of this form – without a closer dating – occurred on the *Plisnesko* hillfort at Pidhirtsi (Kuchera 1962, Fig. 12: 11-12; Medvedev 1966a, 84).

An impressive collection of 15 projectiles are forms that represent the next type of Piotr Świątkiewicz – II:2-B:3 – specimens with a square-sectioned leaf that has its maximum width approximately mid-length. The projectiles differ in detail once again find correspondence in several types distinguished by Alexandr Medvedev.

The largest number of no less than eight specimens display traits characteristic of Type 77. Two specimens were discovered on the outer bank of the moat – on the west (Cat. No. I.57; Fig. V: 121) and NE side of the hillfort (Cat. No. I.66; Fig. V: 123). One projectile occurred right outside the gateway to the stronghold (Cat. No. I.64; Fig. V: 124). The fourth was found next to the inner base of the rampart in its NE stretch (Cat. No. I.76; Fig. V: 125), the fifth surfaced in the eastern area of the hillfort interior (Cat. No. I.124; Fig. V: 126), the sixth, on the crest of the rampart in its southern stretch (Cat. No. I.138; Fig. V: 127). The seventh and eighth occurred on site 2 (Czermno hillfort suburb settlement) – in its northern (Cat. No. II.7; Fig. V: 129) and southern part (Cat.

No. II.15; Fig. V: 128). Type 77 groups specimens described as “lanceolate, square in cross-section” and falls into three variants. Two specimens from Czermno (Cat. Nos. I.76 and I.138; Fig. V: 125, 127) are close to Variant 1, *i.e.* projectiles with a very short tang and long leaf, but we have to note that they are more thickset compared to the classic specimens. This variant is dated in general to 10th-11th c., although the discovery of such a specimen on the hillfort at Dorohobuzh in building No. 23 within occupation level V dated to the first half of the 13th c. (Pryshchepa 2011, 94, Fig. 112: 23), suggests its much longer duration. The other projectiles belong to Variant 3, forms with a long tang. These specimens were in use mostly starting from the 12th through to the 14th c. (Medvedev 1996a, 79, Pl. 14: 32, 25: 5, 30: 72). This chronology would be confirmed by the specimen from *Wysoka Górka* in Chelm unearthed in a layer dated to the 13th-14th c. (Strzyż 2019, 252, Fig. 8.3.2:7 – here as Type 90).

One of the projectiles discovered in the central part of the suburb settlement (site 2) (Cat. No. II.12; Fig. V: 130) has traits characteristic of Type 77 discussed earlier, but also of Type 95, forms distinguished by the presence of a stem/tang junction marked by the presence of a prominent collar. In Eastern Europe this type has very broad chronological frames of 8th-14th c. (Medvedev 1966a, 84, Pl. 30: 89-90).

Two further projectiles represent Type 78 in the classification system of Alexandr Medvedev. These are projectiles similar to Type 77, and differ only by having a leaf with a lozenge-shaped cross-section. Here too we find two variants, differing in the proportions of leaf width to the length of the projectile. One projectile, found near to the outer edge of the moat in its NE stretch (Cat. No. I.65; Fig. V: 132) apparently belongs to Variant I, which groups slender projectiles with proportions of 1:7-1:8, that are seen only in 9th and 10th c. contexts (Medvedev 1966a, 79f., Pl. 30: 73). Recovered from the central area of the hillfort interior the second specimen (Cat. No. I.116; Fig. V: 131) has a fractured tang and cannot be easily assigned to either variant. A projectile of the same form occurred on the hillfort at Dorohobuzh in a layer dated to the 11th c. (Pryshchepa, Nikolchenko 1996, 107, Fig. 67: 17), while a specimen lacking a closer dating classified to Variant 2 is known also from the hillfort at Sasiadka (Kotowicz 2013, 70, Fig. 84: 23 – incorrectly, as 84:15).

The last four projectiles of this group belong to Type 84. It groups specimens with a short, usually pyramidal leaf with a square or lozenge-shaped cross-section. This type too falls into two variants: Variant 1 – projectiles with a long, circular-sectioned stem, and Variant 2 characterized by a thick, wedge-shaped leaf and a short, rectangular or polygonal stem (Medvedev 1966a, 81f., Pl. 30: 75-76). The first variant, seen mostly in the 10th and the early 11th c., is represented by two projectiles – one of them found in the moat in front of the gateway to the stronghold (Cat. No. I.62; Fig. V: 133), the other discovered inside the hillfort in its NE area (Cat. No. I.74; Fig. V: 136). The same variant is represented also by a specimen found in a dwelling No. 59 from the 10th-11th c. in the settlement at Ostroh (Pryshchepa 2016, 102, Fig. 67: 1). The two other projectiles from Czermno, found in the western (Cat. No. I.105; Fig. V: 134) and SE area of the hillfort interior (Cat. No. I.131; Fig. V: 135) belong to Variant 2, dated to the 12th-13th c. It is remarkable that the specimen discovered in the western area of the hillfort interior has on one of its faces a small recessed area filled with inlay (?), with a central dot. The chronology accepted for Variant 2 would be confirmed by the find from the hillfort at Horodyshe which is dated to the second half of the 12th and first half of 13th c. (Medvedev 1966a, 82, Pl. 21: 46 – here as Izyaslav).

The next large group are projectiles of Type II:2-B:4 of Piotr Świątkiewicz, *i.e.*, specimens in which the tang is separate from the leaf and stem, and the maximum width of the leaf is in its upper portion. I decided to include here 10 projectiles, which again differ sufficiently in their details that they find analogy in several types in the classification system of Alexandr Medvedev.

A rather unusual specimen is a projectile discovered on the crest of the north-western stretch of the rampart (Cat. No. I.69; Fig. V: 137). It has a flat, hexagonal-sectioned leaf, which brings it closer to Type 79 Medvedev. However, as this type groups forms with a lanceolate leaf, the projectile from Czermno is not its classic representative. For the record, projectiles of Type 79, of which three variants are known, were in use mainly in the 10th-12th c. (Medvedev 1966a, 80, Pl. 30: 74).

The next projectile on our list represents Type 83, with a deltoid leaf which is rhomboidal in cross-section, and a separate stem. Projectiles of this form, fairly widespread, were known mostly in the 11th c. (Medvedev 1966a, 81, Pl. 30: 78). The specimen discussed here occurred in the central area of the hillfort interior (Cat. No. I.113; Fig. V: 138). Similar projectiles are known from *e.g.*, several were found at Dorohobuzh: within

the lower horizon of the lower culture layer of the hillfort dated to the 10th-11th c. (Pryshchepa 2011, 37, Fig. 26: 6), inside building No. 7 from the late 11th - first half of 12th c. (Pryshchepa 2011, 54, Fig. 47: 18-19), and in the suburb settlement, in building No. 3 from the second half of the 11th - first half of 12th c. (Pryshchepa 2011, 120, Fig. 147: 19). A specimen similarly to the 11th c. is known from the Zhorniv hillfort where it was found in a culture layer (Pryshchepa 2016, 156, Fig. 106: 2). A substantially later chronology is established for a specimen of the same type discovered in a 13th century feature No. 5 on the hillfort at Peremyl (Kuchynko, Savytsky 2010, 138, Fig. 1: 12). Some chronologically obscure specimens are known also from the Plisnesko hillfort at Pidhirtsi (Kuchera 1962, Fig. 11: 8; Medvedev 1966a, 81; Liwoch 2005, 39, Fig. 4).

A projectile found in the same part of the hillfort (Cat. No. I.117; Fig. V: 139) is another form which belongs under Variant 1 of Type 84 of Alexandr Medvedev. As was noted earlier, this variant was characteristic primarily of the 10th and the beginning of the 11th c. (Medvedev 1966a, 81f.; cf. also Skorohod 2004, 111, Fig. 1: 16).

On the other hand, an entirely different form is represented by a projectile found at the base of the NE stretch of the rampart (Cat. No. I.94; Fig. V: 140). This specimen has a club-shaped leaf, and this is how it is defined in the classification system of Alexandr Medvedev in the description of Type 100. Projectiles of this form appear around the middle of 11th c. and occur until mid-13th c. According to the author of the classification system of Eastern European projectiles they were characteristic mostly of Rus' and areas of Volga Bulgaria (Medvedev 1966a, 86, Pl. 30: 97). A significant number of specimens of this type surfaced during the investigation of the hillfort at Horodyshche dated to the second half of 12th and first half of 13th c. (Medvedev 1966a, 86, Pl. 21: 49, 25: 20 – here as Izyaslav). A slightly earlier specimen dated to the 11th - first half of 12th c. is known from the *Basiv Kut* hillfort in Rivne (Pryshchepa 2016, 169, Fig. 115: 4). By contrast, a similar projectile from the hillfort at Chornivka is likely to date to the first half of the 13th c. (Kalinichenko *et al.* 2020, 183, Fig. 1: 5).

The next six projectiles of the same group have no parallels in the classification system of Alexandr Medvedev – as noted back in the day by Jerzy Kuśnierz (2005, 121). The projectiles were discovered inside the hillfort: in its NW (Cat. No. I.86; Fig. V: 141), western (Cat. No. I.95; Fig. V: 142) and eastern area (Cat. No. I.127; Fig. V: 143), next to the inner base of the eastern stretch of the rampart (Cat. No. I.102; Fig. V: 144), and on the crest of the rampart in its SW stretch (Cat. No. I.133; Fig. V: 145). A single specimen was discovered in the northern area of the suburb settlement (site 2; cf. Cat. No. II.8; Fig. V: 146). Specimens with a square-sectioned (mostly, square) leaf, with a maximum width in its upper portion, do not seem to have been widespread on the territory of Eastern Europe. It is interesting in this context that one of these projectiles (Cat. No. I.86) occurred in a concentration of projectiles interpreted as the remains of a quiver, in company with typical Mongol projectiles, Type 67 of Alexandr Medvedev dated to the first half of the 13th c. (see below). An analogy that we can invoke here for the specimens from Czermno is a projectile from *Wysoka Górka* in Chelm excavated from archaeological layers dated to the 13th-14th c. (Strzyż 2019, 252, Fig. 8.3.2:9 – here as Type 77 or 78). Projectiles of the same form – interpreted as equipment of Rus' warriors – were discovered also on the site of a 13th c. (?) battlefield by the *Skala Kmity* rock face at Zabierzów (Liwoch 2022, 140f., Fig. 4: 9-21), and were present also in an assemblage of 13th c. projectiles from site *Ostrówek* in Opole (cf. Wachowski 1982, 181, 183, Fig. 8).

The last group in the classification system of Piotr Świątkiewicz is represented by four projectiles with a needle-like leaf, defined as Type II:2-B:5. In the typology of Alexandr Medvedev they belong in two types: 90 and 94.

I decided to classify two specimens under the first of these types – awl-shaped specimens with a square-sectioned leaf, and a straight leaf-tang junction. This popular form of projectile appeared in Eastern Europe already at the turn of our era and continues in use through to the 14th c., even longer. According to Alexandr Medvedev the principal use of these projectiles was to penetrate the metal protective cover of a warrior's body (mail, plate armour) and helmets (Medvedev 1966a, 83, Pl. 30: 82; cf. also Świętosławski 1997, 88f.). The projectiles from Czermno were discovered on the outer slope of the rampart in its SE stretch (Cat. No. I.137; Fig. V: 149) and in the concentration of projectiles in NW area of the hillfort (Cat. No. I.82; Fig. V: 147). They have analogies among projectiles found on the hillfort at Horodyshche (Medvedev 1966a, 83, Pl. 21: 20-21). A 13th century dating was established also for a similar specimen found inside a pit No. 4 on the hillfort at Peremyl (Kuchinko, Savytsky 2010, 138, Fig. 1: 7). A projectile of the same type but without a closer dating

was found in the vicinity of the *Zamczysko* hillfort in Sanok (Biała Góra) (Fedyk, Kotowicz 2006, 12, Fig. 19: 8).

Two other projectiles represent Type 94 which differs from the previously discussed in having a square-sectioned leaf. This rare variant was characteristic mostly of the 12th and first half of 13th c. (Medvedev 1966a, Pl. 30: 88). The projectiles (Cat. Nos. I.108 and 109; Fig. V: 148, 150) were discovered in close proximity, in the western area of the hillfort interior. Their late chronology is confirmed by finds from the hillfort interior at n Chornivka dated to the first half of 13th c. (Kalinichenko, Pyvovarov, Ilkiv 2020, 184, Fig. 1: 8; Pyvovarov, Kalinichenko, Ilkiv 2016, 28-30, Fig. 5: 15-16, 18).

Three projectiles in the group analysed here have no analogies in the universal classification system of Piotr Świątkiewicz. This is because their leaf is either trilobate or square in cross-section. On the other hand, projectiles of this form have their counterparts in the classification system of Alexandr Medvedev.

An outstanding specimen in the discussed group was discovered in the northern part of the hillfort suburb settlement (site 2). It is a slender, but diminutive projectile with a leaf which is trilobate in cross-section (Cat. No. II.10; Fig. V: 151). Similar specimens, described as wedge-shaped, appear in the classification system of Alexandr Medvedev as Type 18. In Eastern Europe they achieved a wide distribution mostly in the 8th and 9th c. (Medvedev 1966a, 60, Pl. 30: 18; Pyvovarov, Kalinichenko 2015, 112, 115f. – with a list of Eastern European analogies). Trilobate projectiles of different types in the classification system of Alexandr Medvedev are quite rare on the territory of the later south-western Rus', and are identified mostly with the nomad world – noted above all in the Avar environment (Świętosławski 2006, 79-82; Poleski 2009, 102f.), although some researchers have suggested their association with Magyars and Pechenegs (*cf.* Pyvovarov, Kalinichenko 2019, 26f.). Projectiles of this form are known from a larger number of finds from the 8th-10th century hillfort at Rukhotyn (Pyvovarov, Kalinichenko 2015, 110-112, Fig. 2; Pyvovarov, Kalinichenko 2019, 26f., Fig. 2); more than 20 specimens were discovered near to the rural settlement Grynyachka (Tersky 2011a, 663), four specimens, on the hillfort at Zymne (Petehyrych 2007, Fig. 5: 5). Other than that, single specimens are known from some other sites: the hillfort at Peresopnytsya (Tersky 2011a, 663, Fig. 5: 9), the *Plisnesko* hillfort at Pidhirtsi (Kuchera 1962, 33, Fig. 12: 15; Petehyrych 2007, Fig. 5: 2), the settlement at Rashkiv on the Dniester (Petehyrych 2007, 111), the suburb settlement at Sasiadka (Kotowicz 2013, 70, Pl. 82: 20/2009/zg), the hillfort at Gródek, where a projectile was found next to a human skull labelled as grave No. 102 in a cemetery located inside the stronghold dated to the 13th-15th c.³⁹ (Kuśnierz 2006, 86, Pl. IV: 18), the hillfort *Wały* at Trzcenica (Poleski 2009, Cat. No. 39), the *Horodyszcze* hillfort at Trepcza (Ginalski, Kotowicz 2004, 209, 211, Pl. VI: 1) and the nearby open settlement recorded as site 25 (Kotowicz, Glinianowicz, Michalak 2019, 411f., Fig. 7: 1). All these sites are characterized by the presence of materials dated to the tribal phase of the early middle ages. As mentioned above, trilobate projectiles are regarded as a rule as nomad artefacts (primarily, Avar), that were used sporadically by the local Slav population or are the result of the military presence of the nomads in the region of interest. The latter explanation was accepted especially for the hillfort at Zymne which according to Wojciech Szymański could have been destroyed by the Avars during their campaign of 562, or 566-567 (Szymański 1979, 44f.; Petehyrych 2007, 111f.).

Another unique group are projectiles with four flanges on a short, triangular leaf which continues to a well-defined stem. One of these specimens was discovered with two iron rings in the concentration of projectiles found in the NW area of the hillfort interior (Cat. No. I.83; Fig. V: 152), the other by the outer base of the western stretch of the hillfort rampart (Cat. No. I.56; Fig. V: 153). In the classification system of Alexandr Medvedev they were classified, not too appropriately, I think, under Type 24, which groups trilobate specimens with a long stem and a triangular leaf (Medvedev 1966a, 61, Pl. 30: 24). In fact, they are closer – so it seems – to specimens of Type 88 which groups specimens “with grooves on the faces” of the leaf. This type was dated only – on the basis of just a few specimens recorded at the time – to the 10th-11th c., although Alexandr Medvedev noted that similar projectiles were present at Novgorod in archaeological layers dated to the 14th c. (Medvedev 1966a, 82, Pl. 30: 79). The closest analogies to the specimens from Czermno, classified under Type 24, are projectiles discovered in Smolensk in stratigraphy dated to the 13th-14th c. (Medvedev 1966a, 61, Pl. 28: 25-26). Another analogous specimen found on the hillfort at Chornivka is dated to the first half of 13th c. (Kalinichenko, Pyvovarov, Ilkiv 2020, 184, Fig. 1: 11).

³⁹ However, according to the author of the report on the archaeology of Sasiadka the projectile had rested in a secondary deposit. I agree with this view.

The more objects in the assembled collection of projectiles are too poorly preserved to classify to any of the groups distinguished by Piotr Świątkiewicz. One of them is a specimen two barbs, its socket or tang are no longer preserved. This projectile was discovered in the central area of the hillfort interior (Cat. No. I.45; Fig. V: 154). The second specimen has a tang that is separate from the leaf and stem, the leaf is now heavily damaged and its cross-section cannot be determined. This specimen was discovered in the northern part of the suburb settlement (site 2; *cf.* Cat. No. II.9; Fig. V: 155).

Bundle of arrows

In several places in this subchapter it was noted that nine projectiles – of different types (*cf.* Cat. Nos. I.82-I.90; Fig. V: 92-97, 141, 147, 152) – were discovered in a concentration together with two iron rings (Cat. No. I.81; Fig. V: 156). This discovery was made in the NW area of the hillfort interior. In the field diary authors of this discovery suggested that the cluster should be interpreted as the remains of a quiver. Unfortunately we do not have any precise information at present to confirm this interpretation. No written or photographic record now exists (or if it does, its whereabouts remain unknown) of how the projectiles and rings were arranged at the time of their discovery. Well then, is the claim made by the discoverers legitimate? Looking at the types and chronology of individual projectiles we get the impression that most of them indeed could have make up an archery set. Six represent Type 67, identified conclusively with the equipment of Mongol archers, similarly as the projectile with four “flanges” that we classified under Type 88. Geographic analogies suggest that the awl-like projectile, Type 90, can have the same chronology. The only outlier here is the specimen (Cat. No. I.86; Fig. V: 141) without counterparts in the collection of projectiles analysed by Alexandr Medvedev (occasionally – and to my mind, rather inappropriately – referred to Type 78) – but it too (as indicated by the analogy from Chełm and the projectiles from the site at *Skala Kmity*) appears to be artefact from the same chronological horizon. However, we find no analogies for this specimen among projectiles used by the Mongols.

This is not the only such find on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia. A bundle of concreted arrowheads of different types (six with a tang and one barbed specimen with a socket), interpreted as the remains of a quiver, was found also on the hillfort at Horodyshe in Volhynia dated to the 12th - first half of 13th c. and until recently identified with the medieval fortified town of Izyaslav of Rus’ chronicles. Anatoli Kirpichnikov who analysed this find constructed a rather unconvincing story around this find, recognizing the quiver as property of a Mongol warrior, but filled with arrows that are local in character. The same researcher suggest that they found their way to the quiver as plunder, or that their had been made by a captive Rus’ craftsman (Kirpichnikov 2020, 79, Fig. 18).

Finding analogies to iron rings that we could identify as elements of quivers is not an easy matter either. None were identified among medieval objects of this description recorded in Central Asia and southern Siberia (Khudyakov 1997, 37f., 69f., 84f., 112f., Figs. 22, 44, 48, 53, 74), although they are mentioned (Świątosławski 2011, 46 f., Pl. XXI). Only among grave finds from the environment of nomads of the northern Black Sea coast *e.g.*, Black Klobucks, we found potentially analogous objects, perhaps strap distributors, but they are much smaller as a rule (*cf.* Pletneva 1973, 43, Pl. 39: 7-10, 41: 7-8). The more promising among them (in view of their dimensions: a diameter of *ca.* 2.7-2.8 cm) were excavated at Fontan in Crimea, in a burial of a horseman deposited under a barrow 3, burial No. 5, dated to the 12th - early 13th c. (Menshikov *et al.* 2019, 160, Fig. 5: 9, 11-12).

A clue to the interpretation of the concentration of projectiles is furnished by impressions of textiles identified on the surface of two specimens (Cat. Nos. I.85 and I.87; Fig. V: 93-94)⁴⁰. They suggest that indeed all these projectiles originally had formed bundle, wrapped in cloth, and secured with a leather strap (or two), the two rings used to tighten and secure the. We know from the account of Marco Polo that ever Mongol warrior takes “[...] bow with sixty arrows into the battle, thirty of which are smaller with small pointed irons, which are to transfix & to chase from far, and the other thirty are larger having great & broad irons, and these they shoot from near the enemy and strike in the middle of the face of them and in the middle of the arms, and the bowstrings of the enemies are cut by them, and great damage is done by them” (*The description of the world...*, p. 448). A quiver would have held only 30 arrows or so (Świątosławski 2011, 46), the rest presumably were strapped, properly secured to the saddle. Without going deeper into the subject, it may be legitimate to

⁴⁰ For drawing my attention to this fact my warm thanks go to Iwona Florkiewicz.

interpret the find from Czeremno as just such an additional bundle of nine arrows, apparently “dropped” by a Mongol horseman inside the stronghold as it was being taken by storm in 1240.

CAVALRY AND HORSE EQUIPMENT

A significant group in the assemblage of military artefacts deriving from the investigations of 2010 and 2011, and private donations made at that time are elements of cavalry and horse equipment. They include 22 spurs and their fragments, a stirrup, at least two horse whip finials, 15 objects interpreted as bits or their fragments, three strap distributors and two strap mounts. The group is rounded off by a buckle from a girth strap (?), four horseshoes and their fragments, as well as eight horseshoe nails. The author is obviously aware of the fact that to include all of these objects in an assemblage of arms and armour is more than debatable (*cf.* Marek 2018, 563-565) and in fact, only in the case of stirrups the connection with this group is indisputable (*cf.* Świętosławski 1990, 7). Furthermore, to warriors we can safely attribute the use of the horse whips. The other categories of objects could have been used with equal success by individuals not associated with the military profession.

Spurs

The assemblage of spurs collected at the time of the 2010-2011 research includes specimens with a prick goad and with a rowel goad. Unfortunately, the former are represented only by incompletely preserved specimens, thus their full typological analysis is unfeasible. The spurs were classified according to the typology of Anatoli Kirpichnikov developed for Rus' (Kirpichnikov 1973a, 59, 62-67, Figs. 37-38), except for the rowel spurs – treated rather cursorily by that author – where we decided to use the classification system created by Stanisław Kołodziejski for spurs from Lesser Poland (1985), close geographically to the Principality of Galicia-Volhynia.

Apparently the most archaic specimen of a spur with a prick goad in the analysed assemblage is specimen from an unidentified findspot, which survives in a fragment – a straight arm made of copper alloy, decorated with oblique circumferential grooves, and retains a terminal of two paired loops through which the strap was threaded for attaching the spur to the boot (Cat. No. NN.7; Fig. V: 157). In the classification of Anatoli Kirpichnikov similarly constructed arms with this form of terminal (variant 2) belong to types I and II and subtype Ia. This combination enables only a general conclusion that this spur was presumably in use between the 11th and first half of 13th c. (Kirpichnikov 1973a, 64f.). This view is supported also by finds from the territory of the Principality of Galicia-Volhynia. Of these the most notable are specimens dated to the 11th-12th c. excavated on the *Plisnesko* hillfort at Pidhirtsi (Kuchera 1962, 34, Fig. 13: 4-5; Kirpichnikov 1973a, Cat. Nos. 486-488), specimens with a similar dating from the hillfort at Krylos (Halych of Rus' chronicles) (Kirpichnikov 1973a, Cat. Nos. 496-497), from the Zhorniv hillfort (Pryschchepa 2016, 156f., Fig. 108: 1), and spurs of these types to the mid-12th - mid-13th c. from the hillfort at Horodyshe referred above (Kirpichnikov 1973a, Cat. Nos. 217-244, Pl. XVIII: 1). This is not the only specimen made of copper alloy discovered during the 2010-2011 fieldwork. We can refer only generally to Types I-V (*cf.* Kirpichnikov 1973a, Fig. 37) a fragment of a spur preserved as a rectangular terminal of two paired loops, Variant 2 of Anatoli Kirpichnikov (Cat. No. I.141; Fig. V: 158), discovered in the NW of the moat dividing the hillfort from its suburb settlement (site 2). With this data we can place this fragment only within broad chronological confines of 11th to 13th c. In the territory of Poland similar terminals appear on strongly profiled spurs of Type II/4 and II/5 of Zofia Hilczerówna, dated mostly to the 13th c. (Hilczerówna 1956, Pl. VI: 10, Pl. VI: 10/102, VII: 22/172; Błoński 2000, 64, Fig. 5: b; Strzyż 2006, Pl. XIII: 23, Fig. 32: 10). However, more recent finds suggest that similar terminals could have appeared in the region somewhat earlier, at the turn of the 13th c. (Marek 2018, 570, Fig. 422: b).

What makes the two spurs discussed here of major interest is their material – copper alloy – which originally would have resembled gold in colour. I am inclined to agree with researchers who interpret similar spurs as symbols of knightly status, or of special distinction (*cf.* Marek 2018, 575; on the subject of rowel spurs see Marciniak-Kajzer 2007). This view would be confirmed by spurs made of gilded copper discovered in the grave of King Casimir the Great (1310-1370), buried in Cracow (*cf.* Głosek 1968, 52f., Phot. 1). On the territory of the Principality of Galicia-Volhynia similar objects are unique. They account for only a minor percentage of in a pool of finds which includes a few hundred iron spurs. When listing nearly 300 hundred spurs from

that region dated to the 10th-13th c., Anatoli Kirpichnikov mentions just three spurs or their fragments made of bronze (Kirpichnikov 1973a, Cat. Nos. 468, 481, 486). More recent studies brought in at least a few further specimens (*cf. e.g.* Fedyk, Kotowicz 2006, 16f., Cat. No. 109, Fig. 17: 2; Strzyż 2006, 118f., Fig. 32: 9). Thus it may be a safe assumption that two finds from Czermno belonged to some significant personages residing in the stronghold.

Fragments of four iron spurs were assigned only generally to Types III and IV, and Subtype IVa of Anatoli Kirpichnikov. Their goads set at angle from the heel band which is either straight (?), curved or S-shaped (?) in side view, consist of a spike mounted on a short neck. One of these specimens, with a pyramidal spike, Variant V (Cyrillic letter “В”), was discovered in the eastern area of the suburb settlement (site 2) (Cat. No. II.17; Fig. V: 159). Two spurs also have a pyramidal goad (Variant B /Cyrillic letter “Б”). One of them occurred inside the hillfort in its NE area, next to the foot of the rampart (Cat. No. I.144; Fig. V: 160), the second has no identified find-spot (Cat. No. NN.4; Fig. V: 161). The fourth spur has a short neck and a double-pyramid goad, similar to Variant Zh (Cyrillic letter “Ж”; *cf.* Cat. No. II.16; Fig. V: 162). This specimen was discovered in the central area of the suburb settlement (site 2). According to the Russian researcher spurs of this shape were the most popular between the 12th and 13th c. (Kirpichnikov 1973a, 65-67). This chronology would be confirmed by specimens from the territory of the Principality of Galicia-Volhynia (*cf. e.g.* Niedźwiedź, Panasiewicz 1994, 54, Fig. 4: 8; Panasiewicz 1998, Fig. 2: 7; Tersky 2008b, Fig. 4: 5, 11; 2011, 20, Fig. 1: 5, 11, 6: 6). Spurs of this form with a more precise dating are known from Dorohobuzh, where they occurred within the Construction horizon V of the stronghold, dated to the first half of the 13th c. (Pryshchepa, Nikolchenko 1996, Fig. 68: 4; Pryshchepa 2011, 65, 180, Fig. 63: 5, 164: 2), and from Zvenyhorod, where they surfaced in the culture layer of the “outer town” referred to the 12th - first half of 13th c. (Hupalo 2014, 258, Fig. 109: 2, 5). Differently in the Polish lands, where spurs with this form of goad, but with straight arms, were in use even earlier, in the 11th c.⁴¹, and apparently continue in use longer than in Rus’, *i.e.*, until the beginning of the 14th c. (Hilczerówna 1956, 43-58 – Type II), although it is possible that some of these “late” spurs were recovered from a mixed context (*cf.* Marek 2018, 584, Fig. 441). On the other hand, the dating of similar specimens to the second half of the 13th c. is supported by the findings from Elbląg (Marcinkowski 2003, 179-181, Fig. 2: 1, 3). All of which makes it legitimate to date the fragments of spurs from Czermno to the 12th-13th c.

Two specimens were assigned to Type IV, or possibly to Subtype IVa, in the classification system of Anatoli Kirpichnikov. Spurs of this form are characterized by strongly curved arms but differ widely in the form of their goad and terminals (Kirpichnikov 1973a, Fig. 37). The best preserved specimen was found inside the hillfort in its eastern area. This is a fragment of the heel band which has curved arms and, at their junction, a short neck with a globular goad with a spike terminal identifiable as Variant E in the classification system of Anatoli Kirpichnikov (Cat. No. I.146; Fig. V: 163). The second spur with an analogous goad and a flat, curved arm (Cat. No. III.3; Fig. V: 164) occurred in the NE part of the outer settlement (site 3). Spurs grouped in Type IV and Subtype IVa, with Variant E goads have a fairly extended duration spanning the 12th and 13th c. (Kirpichnikov 1973a, Cat. Nos. 15-16, 144, 150, 207, 389-400, 492-493, Pl. XX: 1-1a). In the typology of spurs developed by Zofia Hilczerówna for finds from the territory of Poland this form is included in Variant 4, Type II. Their main distinguishing trait is a strongly curving heel band. Zofia Hilczerówna confined the dating of these forms to the second half of the 12th - beginning of 14th c., with a peak of their popularity observed between the mid-12th and mid-13th c. While no specimens with a globular goad were present in the material assembled at the time (Hilczerówna 1956, 39f., 57), with time some spurs of this form did turn up on sites with a reliably dated stratigraphic sequence. They confirmed the conclusions of this author of a monograph of Polish spurs (Świątkiewicz 2002, Pl. XI: 10, 23, 25-26, 28, 31, Pl. XX: 4-5, 11, XXI: 2, 5-7; Marek 2018, 575, Fig. 429: z-b, 430: b), demonstrating also that specimens of this form were still in use in the 14th c., *e.g.* on the territory of the Teutonic State (Marcinkowski 2003, 181, Fig. 2: 5-6, 8). If spurs with a globular goad are not recorded in Lesser Poland (*cf.* Strzyż 2006), on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia they are a relatively popular form. Their finds are known from the hillforts at Pidhirtsi and Krylos where they occurred in archaeological layers dated to the 12th-13th c. (Kirpichnikov 1973a, Cat. Nos. 492-493, 500). A spur dated more narrowly to the second half of 12th -first half of 13th c. was found at Dorohobuzh (Pryshchepa, Nikolchenko

⁴¹ Similar spurs were known also on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia, this is evidenced by a specimen from the hillfort in Dorohobuzh classified to Type I of Anatoli Kirpichnikov, discovered in settlement horizon III dated to the end of 11th - first half of 12th c. (Pryshchepa 2011, 85, Fig. 96: 3).

1996, Fig. 68: 5; Prishchepa 2011, 180, Fig. 164: 3); at Zvenyhorod such a specimen occurred in the outer town within a culture layer from the 12th - mid-13th c. (Hupalo 2014, 258, Fig. 109: 3-4). Consequently, it seems safe to date the specimen from Czermno to the 12th and 13th c.

The spurs discussed above reflect not only the rapid introduction in Rus' of the Europewide tendency which involved change of the riding position (reflected by the evolution of spur heel band shape) but also a new awareness of the need to reduce pressure applied while directing the horse which led to a relatively rapid introduction of various restraints (globular, disc-shaped) added to spur goads (Kirpichnikov 1973a, 66).

A fragment of a curving arm of a spur retaining a symmetric terminal of two paired loops (Cat. No. I.149; Fig. V: 165) was discovered inside the hillfort in its SE area next to the foot of the rampart. This fragment could belong to a spur of Type IV, or possibly Type V, of Anatoli Kirpichnikov, with a terminal identified as Variant 7 in the classification system of the same researcher. In his monograph specimens of this form are fairly rare. Spurs Type IV and IVa with Variant 7 terminals are known from Volhynia, *e.g.* the hillfort at Horodyshche, where they occurred in archaeological layers dated to 1150-1240 (Kirpichnikov 1973a, Cat. Nos. 372-432); similar specimens dated to the 12th-13th c. were recovered on the hillfort at Peresopnytsya (Tersky 2015, 108, Fig. 13: 1, 3-4; Pryschchepa 2016, Fig. 41: 10) and the hillfort at Peremyl, within a horizon dated to the 13th-early 14th c. (Tersky 2015, Fig. 14: 14). However, terminals of this form appear on spurs of Type V with a star rowel dated to the 13th and 14th c. (*cf. e.g.* Kirpichnikov 1973a, Cat. Nos. 503-504). Then again, the latter are more likely to have asymmetric terminals (Kirpichnikov 1973a, Cat. Nos. 134-135, 141, 174-177, 196-198, Pl. XXI: 4-5; Vozny, Fedoruk 2012, Fig. 6; Tersky 2015, Fig. 15: 3-4, 6-7). Differently in spurs with a prick goad from the Polish lands, they have terminals of this form (Variant 7) and are noted mostly in the period 12th - early 14th c. (Hilczerówna 1956, Pl. VI: 3/36, 22/145 and 23/145; Świątkiewicz 2002, Pl. XI: 6, Pl. XIX: 10; Strzyż 2006, Fig. 33: 6,10).

Unfortunately, a closer analysis of spurs with a star rowel is assisted only to a rather limited extent by the findings of Anatoli Kirpichnikov. This author of the monograph of cavalry equipment in medieval Rus' much invoked here, classified rowel spurs under his Type V, and distinguished two of their variants, primarily on the basis of the shape of the curvature of the heel band in its side view similar to what is seen in spurs of Type III and IV (Kirpichnikov 1973a, 67f., Fig. 37). Consequently, in our analysis of the rowel spurs from Czermno I decided to use the classification system of Stanisław Kołodziejski developed for spur finds from Lesser Poland (Kołodziejski 1985).

For quite a while, the accepted view was that spurs with a rowel goad appeared, at the earliest, in the second half of the 13th c. (*cf. e.g.* Hilczerówna 1956, 64f.). A breakthrough came in the 1970s when Anatoli Kirpichnikov drew attention to the presence of similar spurs in archaeological layers identified with the devastation caused in Rus' by the Mongols in the 1240s. This led him to conclude that rowel spurs had been introduced in the region earlier, presumably in the 1220s and 30s. At that time he recognized these finds as the earliest spurs of this form known in Europe (Kirpichnikov 1973a, 67f.; 1973b; 1976, 49; *cf. also* Zvyaruga, Vitsyaz' 2006, 124, Fig. 3: 1-5). However, more recent studies show that rowel spurs spread to almost every place of Europe over the first half of 13th c. (*cf.* Marek 2018, 573 – with a list of references). This is confirmed *e.g.*, by a rowel spur excavated in Wrocław from an archaeological layer dated by stratigraphic evidence to the beginning of the 13th c. (Marek 2018, 573, Fig. 423: a). Nevertheless, during the same period rowel spurs were definitely known in the region of interest, as indicated by a reliably dated specimen from found on the hillfort at Dorohobuzh in a horizon dated to the first half of 13th c. (Pryshchepa, Nikolchenko 1996, Fig. 68: 6; Pryshchepa 2011, 180, Fig. 164: 4), and by finds from Horodyshche cited by Anatoli Kirpichnikov and placed in the horizon of the 1230s. (Kirpichnikov 1973a, Cat. Nos. 468-479; 2020, 104, Fig. 29: 1-2, 5-6).

Three specimens in the group of rowel spurs from Czermno were identified as Variant D of Stanisław Kołodziejski. This popular variant includes specimens with a length of *ca.* 14.0-16.0 cm, curving arms, a relatively short neck, and long prongs for holding a star rowel with a diameter of 2.5-4.0 cm, and (usually) nine points. Spurs of this form were provided with terminals of Type 1, more rarely, Type 4 or 5 in the same classification. According to Stanisław Kołodziejski they became widespread at the end of the 13th c. and remained in use during the first half of the 14th c. (Kołodziejski 1985, 166f., Pl. 1, Fig. 5: 2; *cf. also e.g.* Błński 2000, 74f., 77f.). One of the rowels from Czermno now retains one of its arms and the goad with relatively short prongs, but the rowel is missing. The arm terminates with a symmetric, oval loop, Type 1 (Cat. No. I.142; Fig. V: 165a). This spur was discovered on the crest of the northern stretch of the hillfort rampart, near the

gate. The second spur of the same variant was found inside the hillfort too – next to the foot of the NW stretch of the rampart. Its preservation is slightly better, and only one of the prongs and the star rowel are missing. Like the specimen mentioned above this spur also has terminals classified to Type 1 (Cat. No. I.143; Fig. V: 166; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.14.2.). The third spur of Variant D is preserved entire, although one of its arms is warped. It has terminals of Type 1, and a rowel with eight points. Additionally preserved with this specimen are two strap fittings – each consisting of a rectangular plate, folded on one side into a hook, on the other side into a letter “T” shape – and a fragment of a spur buckle with a rectangular frame (Cat. No. I.145; Fig. V: 167; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.14.1.). This spur was encountered in the central area of the hillfort interior. Analogous fittings are known *e.g.*, from Nowy Targ Square in Wrocław where they occurred within the archaeological layers of phase VI dated to the 14th c. (Marek 2018, 589, Figs. 457, 455: c, 458: d-e, 459: a), and from the hillfort at Tum, recovered from archaeological layers of phase III dated to the second half of 13th - first half of 14th c. (Grygiel, Stasiak, Trojan 2014, 349f., Fig. 213: 13-15). A fitting of the same form was found with a spur on the hillfort at Raciąż in Vistula Pomerania dated to second half of the 13th and beginning of 14th c. (Świątkiewicz 2010, 50, Fig. 30: 4). Spurs with similar sets of fittings are indicative of the spread in the Principality of Galicia-Volhynia (*cf. e.g.* Kotowicz 2017, Fig. 7: 13-18) of a method known from areas of western Europe where spurs were attached using two straps. This method is thought to have gained a special popularity around the mid-14th c. and is thought to continue into the late 15th c. (Marek 2018, 591). This design probably dates back in its origins to the second half of 13th c. (Grygiel, Stasiak, Trojan 2014, 350). I am inclined to refer the specimens under discussion to the 14th c.

Spurs classified as Variant E, Type III, are characterized – similarly as Variant D – by strongly curved arms and a long goad with prongs for holding a star rowel with a diameter of *ca.* 4.5 cm and eight points, are represented by a single, incomplete specimen (now in two parts). Another characteristic trait of Variant E is the presence of terminals of Type 2 (Kołodziejski 1985, 67, Fig. 6: 1). These terminals – asymmetric, with two paired loops – and a goad with a short neck, decorated with four lateral circumferential grooves, which passes to a long rowel box formed by two long prongs – are seen in this spur from Czeremno. At the junction of the spur neck and arms is a hook-shaped heel. Neither the star rowel nor a fragment of the other arm with its terminal were preserved (Cat. No. I.140; Fig. V: 168). The spur was discovered in the north-western stretch of the moat. Stanisław Kołodziejski dates similar spurs quite narrowly to the second half of the 14th c. (Kołodziejski 1985, 167, Pl. 1). Svatoslav Tersky dated to the 14th c. an analogous specimen from the site of the boyar residence *Apostolshchyna* in Volodymyr (2010, 225, Fig. 142: 7). Consequently, it is safe to refer the specimen from Czeremno to the same period.

The other spurs of Type III survive only in fragments, and that makes precise typological determination difficult, if not impossible. One of them survives as a rowel box which sits directly on the heel band, and holds between it two prongs a star rowel with 12 points (four of them now broken off), and fragments of two arms. At the junction of the U-shaped (?) heel band with the base of the rowel box is a beak-like heel, and at the base of the rowel box prongs is a lateral rib with vertical incisions (Cat. No. II.18; Fig. V: 169). This spur was discovered in SE area of the suburb settlement (site 2). It is too fragmented to classify conclusively. The shape of the heel band suggests Variant D of Stanisław Kołodziejski, while the 12-pointed rowel is more characteristic of Variant F spurs, only they are characterized additionally by a V-shaped heel band. If we accept the latter identification, then this specimen from Czeremno must be dated, after Stanisław Kołodziejski, to the second half of the 14th and first half of 15th c. (Kołodziejski 1985, 167, Fig. 6: 2, Pl. 1; *cf.* also Łaszkiwicz, Michalak 2007, 137, Fig. 16: 9).

The next spur on our list is somewhat better preserved. This specimen has a relatively short (?) U-shaped heel band and arms that are straight in side view, a goad with a long neck, and a rowel box with at present incomplete prongs. Its star rowel and terminals are missing, although a stub of one terminal survives on the better preserved (longer) arm (Cat. No. I.139; Fig. V: 170). The spur was discovered in the northern stretch of the hillfort moat. It is definitely the latest specimen in the discussed group of spurs. There is general agreement that the gradual decrease in the curvature of the heel band in side view progressed steadily at the end of the middle ages (Krzyszkowski, Michalak 2008, 170), but fully straight heel bands are supposed to appear on spurs as early as during the second half of the 15th c., and continue into the Early Modern Period (Bokhan 1998, 55f.; Koóšová 2007, 262, Pl. 2). However, there is no convincing archaeological evidence for this (*cf.* Krzyszkowski, Michalak 2017, 162f.). Unfortunately, the lack of archaeological context, and the poor

preservation of this spur do not allow far-reaching conclusions. Nevertheless, the small length of the heel band and the cross-section of the arms suggest that this is an early modern, presumably 16th c. artefact.

Found in the group of spur fragments are four iron star rowels. One of them is eight-pointed (Cat. No. NN.5; Fig. V: 171); the second is with six points, four slightly damaged (Cat. No. NN.6; Fig. V: 172). Neither of these finds has a more closely specified location. The third rowel, with 10 points (Cat. No. I.147; Fig. V: 173) was discovered inside the hillfort in its central area, the fourth, is another eight-pointed form (Cat. No. I.148; Fig. V: 174), discovered about 15 m to the east of No. I.147. Eight-pointed rowels are characteristic mostly of spurs of Variant C, Type III of Stanisław Kołodziejski, but the largest may belong also to Variant E spurs. Stanisław Kołodziejski dates these variants respectively to the late 13th -first half of 14th c., and to the second half of the 14th c. (Kołodziejski 1985, 166f, Pl. 1). It is possible that the large rowel with six points belongs to a Variant C, or possibly, a Variant E spur. On the other hand, I am inclined to identify the small 10-pointed rowel with Variant H which is dated to the 15th c. (Kołodziejski 1985, 169, Pl. 1). At the same time, let us recall that such a close attribution could be unreliable. According to Lech Marek, both the shape of the star rowel and its size appear of little use in classificatory attempts. One correlation observed by that researcher in the relatively large assemblage excavated in Nowy Targ Square in Wrocław was that rowels with a diameter of more than 4.0 cm appear only on spurs dated to the 13th/14th and the 14th c. (Marek 2018, 577).

It now remains to discuss three spur buckles that were found – like the frame of a yet another buckle and some strap fittings – with one of the spurs discussed earlier (Fig. V: 167) and were identified as elements of a spur set (Wachowski 1984, 62). All three represent the same type (III, according to Krzysztof Wachowski), characterized by the presence of a hook terminal which was attached directly to the terminal of a spur. The buckles differ in the shape of their plates and frames. Buckles of this form appeared next to spurs around the middle of the 12th c., but became widespread only in the 13th c. (Wachowski 1984, 62). At the same time, finds of these elements are not too common on the territory of western Rus'. Worth noting in this context is a buckle with an oval frame and rectangular plate discovered inside the *Zamczysko* hillfort in Sanok (Biała Góra) dated to the second half of 13th - first half of 14th c. (Kotowicz 2017, Fig. 7: 11), and a buckle with an oval frame and chape found at Peremyl (Tersky 2015, Fig. 3: 15).

The first buckle is flat and has a D-shaped frame in which there is an oval hole with a pin. Its tip rests on a pin rest moulded on the outer edge of the frame. The frame is integral with a buckle plate, decorated with horizontal lines and separated from the frame by a flat collar. The buckle plate tapers to at present truncated, downward-facing hook (Cat. No. I.150; Fig. V: 175). This buckle was discovered on the inner slope of NE stretch of the hillfort rampart. A similar, D-shaped specimen, only with a differently shaped buckle plate, is known from the Nowy Targ Square in Wrocław, where it occurred with a spur, Type II.5 of Zofia Hilczerówna, in archaeological layers of occupation phase III, dated to the second half of the 12th and first half of 13th c. (Marek 2018, 575, Fig. 430: b). Another specimen from the same site occurred within the archaeological layers of phase V dated to 13th/14th c. (Marek 2018, 585, Fig. 446: e). A similar buckle was found with one of the spurs brought in by the investigation of the hillfort at Tum near Łęczycza. This specimen is associated with occupation phase III, corresponding to the period from the 1250s through to the first half of 14th c. (Grygiel, Stasiak, Trojan 2014, 348, Fig. 211: 1-1a).

The two other buckles occurred a small distance apart, in the central area of the hillfort interior. One of them is a two-part piece: a separate, rectangular frame and a flat plate, made of sheet iron folded around the inner edge the frame. The plate is profiled, with a hole for the buckle pin, and a decoration of three grooves beyond which it continues to a downward-facing hook (Cat. No. I.151; Fig. V: 176). A similar buckle made of two parts, also with a decorated plate, is known from the Nowy Targ Square in Wrocław, where it occurred with a spur, Type III of Z. Hilczerówna, in archaeological strata identified with occupation phase IV/V dated to the second half of 13th and 13th/14th c. (Marek 2018, Fig. 442: b). A buckle with a moveable frame of a different form was excavated at Tum near Łęczycza from archaeological layers associated with the castellan's stronghold dated to the second half of 13th and first half of 14th c. (Grygiel, Stasiak, Trojan 2014, 349, Fig. 212: 15).

The third buckle is once again, a unipartite form, with a rounded frame and an oval plate which continues to an upward-facing hook. At the junction of the frame with the plate is a large hole, still retaining a slender pin (Cat. No. I.152; Fig. V: 177). A similar specimen is known from the Nowy Targ Square in Wrocław where it occurred in archaeological layers of occupation phase III dated to the second half of the 12th and first half of 13th c. (Marek 2018, Fig. 433: d).

In view of the analogies presented here – even if they are rather distant geographically – it seems beyond doubt that buckles Type III from Czermno most likely date to the 13th, possibly even the 14th c.

Horse whip finial

The horse whip is a piece of equipment which enabled the rider to direct the horse without using spurs. Its handle could be made entirely of wood (Uspensky, Albegova, Carikaeva 2018, 244, 247f., Fig. 1: 1-5) or leather (Kokowscy 2003, 356). Often, a whip would be fitted with a terminal (finial) made of bone, metal or even lacquer, that as a rule, was the only element which proves imperishable. In the early middle ages finials first appear in the Khazar environment, and soon spread from that area to adjacent regions, including the territory of Rus' (Strzyż 2006, 121; Świętosławski 2006, 107).

In the inventory from the investigations of 2010-2011 are two objects shaped like the head of a bird, with a neck-cum-socket, that are interpreted as horse whip finials. One of them, made of bronze, was discovered in NW stretch of the hillfort moat, at the foot of the rampart. This artefact is marked by careful craftsmanship, the bird's head rendered realistically: with a rounded crest, and a great beak with a slightly drooping tip. The conical neck, which is also a socket, was covered – in imitation of feathers – with an ornament of diagonal cross-hatching. The lower end of this specimen has two holes punched opposite each other for fastening the finial to a handle using rivets (Cat. No. I.153; Fig. V: 178; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.14.6.). The second finial is made of lead and does not have an identified findspot. It was donated by A. Pasieczny from his private collection. This much more schematic piece has at the upper end of its socket-neck (with a hole punched through to keep the handle in place) a hook-like “beak”, while the top of the head is flat. Its surface is also adorned with a geometrised, not very well-preserved ornament intended to imitate bird feathers (Cat. No. NN.8; Fig. V: 179; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.14.5.).

In the early middle ages bone and metal finials of horse whips appeared in Eastern Europe in the 9th c., and remained in common use until the 13th c. (Kirpichnikov 1973a, 74f.). The same is true of the territory of the Principality of Galicia-Volhynia, only here these objects became particularly prevalent in the 12th-13th c.⁴² (Pachkova 1979, Fig. 3: 1; Sveshnikov 1988, Fig. 2: 8; Pryshchepa, Nikolchenko 1996, Fig. 78: 4; Tersky 2006, Fig. 5: 1, 6: 9; Andrzejewski, Sikora 2009, 168, Fig. 16: 3; Kokowscy 2009; Petehyrych 2010, 254-256, Figs. 1-2; Prishchepa 2011, 182, Fig. 163: 3; Vozny, Fedoruk 2012, 70, Fig. 2: 3; Hupalo 2014, Fig. 32: 7; Mayarchak 2018, Fig. 14: 2).

The classification system was developed for horse whip finials by Anatoli Kirpichnikov who created two separate types (III and IV) for specimens shaped like a bird's head. The two finds from Czermno belong under Type IV which includes specimens made of bone and metal specimens, that according to Anatoli Kirpichnikov are characterized by having a trumpet-like body, with a projection issuing from its upper end. He regarded them as products of Rus' craftsmen, noting at the same time that they were also known and produced on the territory of the Volga Bulgaria where a casting mould for their production was discovered. Horse whips with finials of this form supposedly became popular in the 12th and 13th c. (Kirpichnikov 1973a, 74f., Fig. 42, Pl. XXIV: 7-8; *cf.* Khuzin 1985, 205, Pl. LXIX: 3). In the material published by Anatoli Kirpichnikov we found a number of close analogies, made of bronze, for the first specimen described above. With a bird's head that is nearly identical in all of all these analogies differ in the ornamentation of their socket, which ranges from simple circumferential short lines to elaborate floral designs (Kirpichnikov 1973a, Fig. 42 and Pl. XXIV: 7). Some years later the increment of new finds led Ewa and Andrzej Kokowski to suggest in a publication of two horse whip finials from Gródek near Hrubieszów that a new classification system of these forms was needed. They introduced three “designs” (types) of horse whip finials, with one of them labelled “Gródek”, divided into two variants: “Gródek a” and “Gródek b”. “Gródek a” grouped short bird's head finials with a decorated socket, “Gródek b” – specimens lacking this decoration. The second type – labelled “Ahli” – included horse whip finials with a realistically rendered bird's head, but with an elongated socket. The third, type, named “Bilyar” after the site of the capital of the Volga Bulgars (“Biljar” in Polish) was characterized by a well-defined, globular base of the bird's head (Kokowscy 2003, 357-359). One of the finials discussed here (Fig. V: 178) is a model example of “Gródek a” forms traced by Ewa and

⁴² It is worth recalling in this context the discovery in the vicinity of Grabowiec of bone object, hollowed out inside, with three holes, interpreted by Ewa and Andrzej Kokowski as a horse whip handle (Kokowscy 2011). It seems, however, that in the absence of obvious analogies, for the time being this interpretation must remain only a hypothesis.

Andrzej Kokowski to the Volga Bulgaria, mostly on the evidence of a stone mould used in casting horse whip finials discovered at Bilyar. The only problem is that the mould was used for casting “Bilyar” finials (Kokowscy 2003, 360).

Outside of Czeremno, the territory of the Principality of Galicia-Volhynia yielded only a handful of specimens, Type IV of Anatoli Kirpichnikov, or “Gródek a” and “Gródek b” in the classification system of Ewa and Andrzej Kokowski. Of these, geographically the closest analogies are two copper alloy horse whip finials found on the early medieval settlement complex at Gródek. One of them is a “Gródek a”, the second a “Gródek b” form, and the socket of one specimen is decorated with a design of “irregular incisions”. According to Ewa and Andrzej Kokowski these objects could have passed to the lands on the Western Bug directly from the territory of the Volga Bulgaria, or alternately, with the Mongols during the first invasion on Poland in 1240 (Kokowscy 2003, Fig. 1: a-b; Strzyż 2006, 121, Fig. 33: 14-15; Świętosławski 2006, 105, 107, Fig. 31). The variant of Type IV with an ornamented socket is represented also by a bronze specimen from the territory of Galician Rus’ (Koval, Myronyuk 2015, 10).

How then, do we date the specimens from Czeremno? It seems that we cannot confine their chronology at present only to 12th-13th c., the dating proposed by Anatoli Kirpichnikov for his Type IV. Neither can we agree with Ewa and Andrzej Kokowski that the earliest specimen of them all must be the bone horse whip finial discovered on the site of the Khazar Sarkel, classified to their Type “Gródek” and dated to the second half of 9th - third quarter of 10th c. (Kokowscy 2003, 359, Fig. 4: g). While this artefact indeed could be the prototype for these finials it differs greatly in more than one detail from most of the known specimens (*cf.* Artamonov 1956, Fig. 25). On the other hand, it is important to note in this context a specimen discovered in burial No. 9 in a Sambian cemetery at Irzekapinis in Kaliningrad Oblast dated to the 10th - early 11th c. (Kulakov 1986, 144, Fig. I: 15; Wołoszyn 2010, 317). It is worth noting that in this artefact the ornament is nearly identical as the one seen on the socket of one of the specimens from Czeremno. Another, undecorated specimen with a relatively early, 11th century chronology was found in Byzantine Dinogetia (Ștefan, Banea, Comșa 1967, Fig. 171: 17; Wołoszyn 2010, 317). This early chronology may be shared by a fitting unearthed during the investigation of site *Ostrówek* in Opole. It was recovered from an archaeological layer dated to *ca.* mid-11th c., but according to some researchers it actually comes from a later layer and belongs in the first half of the 13th c.⁴³ (*cf.* Wachowski 1984, 65f., Fig. 6: e; Świętosławski 1996, 8, Fig. 1: h; 2006, 107; Wołoszyn 2010, 317). Consequently, at the chronology we can establish at present for the horse whip finials from Czeremno must remain quite broad, spanning the 11th and 13th c. At the same time, given the prevalence of objects of this type – made of bone or metal – on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia, it is not legitimate to interpret them as solely the result of outside impact.

Stirrup

The assemblage under analysis includes only one stirrup. It has an arched bow with in its flat and rounded slightly damaged apex (cross-bar), a large oval opening for the strap. The oval-sectioned branches of the bow pass to originally an oval, now heavily corroded tread-plate (Cat. No. I.154; Fig. V: 180; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.13.2.). The artefact was discovered around 80 m SE of the hillfort ramparts.

The stirrup corresponds to Type VII in the classification system of Anatoli Kirpichnikov. Specimens of this somewhat heterogeneous group were prevalent in Rus’ – in the 1960s Anatoli Kirpichnikov was familiar with 60 or so of them. Similar stirrups appeared on the territory of Kievan Rus’ in the 11th c. under inspirations from the nomad south, but a vast majority were in use in the 12th and 13th c. They are encountered with a similarly high frequency in burials of the so-called Black Klobucks, and that suggests that their use was mostly military. These stirrups of a novel design spread rapidly to Eastern Europe and Western Asia, replacing earlier forms and performing better in mounted combat (Kirpichnikov 1973, 50 f., Fig. 29, Pl. XV: 4; *cf.* also *e.g.* Zvyaruga, Vitsyaz 2006, 127, Fig. 7: 1). We find analogous specimens also among some of the stirrups recovered on the territory of Poland, included by Witold Świętosławski under his Variant E of Type IV (IVE). Stirrups of that type as a rule have a bow with a pointed apex and a wide hole for the strap, and the chronological confines of 12th - early 14th c. Nevertheless, the analogy closest in its form to the find from

⁴³ Recently yet another specimen of type IV (“Gródek a”) was discovered in Poland. This fitting made of lead bronze and decorated on its socket with two rows of rosettes, had been recovered from a humus layer at Ostrów Lednicki (Lednogóra). Unfortunately, as a stray find it can be dated only broadly to the late 10th-13th c. (Tabaka 2013; Banashak *et al.* 2019, 99, Fig. 15-16).

Czermno was found at Piekary and dates to the second half of 13th and the beginning of 14th c. (Świętosławski 1990, 50f., Cat. No. 90). This dating is confirmed *e.g.*, by a stirrup from the site *Podzamcze* in Szczecin deposited before 1270 (Świątkiewicz 2002, 88f., Pl. XXII: 10). It is interesting that by the 12th c. stirrups of this type had already spread to the territory of eastern Germany, and continue in use there into the 13th c. (Goßler 2012, 209f., Figs. 16-17 + Fundliste). From the territory of the Principality of Galicia-Volhynia we know of just a handful of similar specimens, the most notable found on the hillfort at Horodyshe, dated to the second half of the 12th - first half of 13th c. (Kirpichnikov 1973, Cat. Nos. 300-302). All the same, even with this data we cannot narrow down the chronology of the stirrup from Czermno and have to be content with only a broad framework of the 12th and 13th c.

Bits

Bits recovered more recently at Czermno make up an impressive group, but unfortunately are preserved mostly incomplete. A total of 15 specimens recovered at the time of the fieldwork in 2010 and 2011 helped to significantly expand the collection of bits (four items) known from earlier studies (Kuśnierz 2005, 126, Pl. V: 42-45).

A unique element of an iron bit was discovered in the northern stretch of the hillfort moat. This artefact has curving arms, now preserved as stubs, with in between them a damaged hole for the mouthpiece. The arms converge to a profiled projection with a rounded terminal, with a rectangular slot for attaching the strap of the bridle and reins. The cheekpiece no longer retains the thick iron strip which used to close it off on its inner side (Cat. No. I.155; Fig. V: 181; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.13.4).

The cheekpiece is an element of a bit identified as Type III in the typology of Anatoli Kirpichnikov. Bits of this form consisted of two cheekpieces that were attached, together with a side-ring, at the end of the mouthpiece links, of which there were two. Many of these cheekpieces – mostly made of metal⁴⁴ – are elaborately profiled and ornamented. They appear among the nomads of the northern Black Sea coast in the 10th and 11th c., and somewhat later, in the 11th-12th c., become widespread on the territory of Rus' and find their way *e.g.* to the south-east Baltic Sea coast. Some of the elaborately decorated specimens have been interpreted as the property of the upper classes (Kirpichnikov 1973a, 16, Fig. 4 and 5: 12, 13, Pl. III: 3, V: 2; Zvyaruga, Vitsyaz 2006, 125, Fig. 4: 5-7). Similar bits were popular on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia but few of their finds are complete. The most outstanding cheekpiece analogous to the specimen from Czermno, recovered on the hillfort at Lystvyn dated to the 10th-11th c., is made of fine sheet iron, with a surface covered by incisions inlaid with bronze wire (Chaika 2009, 75, Fig. 69: 1; Tersky 2011, 22, Fig. 5: 5; 2015, 74, Fig. 2: 4). Somewhat similar to the find from Czermno is one of two cheekpieces discovered by accident at the nearby Gródek, probably on the site of the early medieval settlement complex identified with the stronghold Volyn' of Rus' chronicles (Tereszczuk 2003, 255, Fig. 1: 2). A specimen of the same type occurred also in a layer dated to the late 11th - first half of 13th c., on the hillfort at Dorohobuzh in Volhynia (Pryshchepa, Nikolchenko 1996, Fig. 48: 8; Pryshchepa 2011, 100, Fig. 121: 8; Tersky 2015, 76, Fig. 2: 5), while its simplified version was recovered during the investigation of the *Plisnesko* hillfort at Pidhirtsi (Tersky 2015, Fig. 2: 6). Straight arms are seen in a specimen excavated from a well inside the hillfort at Sasiadka, identified with Suteysk of Rus' chronicles. This cheekpiece can be dated at present to the 11th-12th c. (Kotowicz 2013, 72, Pl. 85: 2). I also adopt such a chronology for the find from Czermno.

Some Western European researches suggest that only bits provided with cheekpieces, used to direct a horse with a hard mouth, were used on knights' horses (Goßler 2011, 142), but this is contradicted by the medieval iconography alone (Marek 2018, 597). This argument is equally hard to sustain in the case of the Principality of Galicia-Volhynia.

This makes the five bits from Czermno all the more interesting as they probably represent the type that was prevalent over many centuries, forms with a composite mouthpiece of two links made of a solid bar, with ends forged into loops, the outer for attaching a circular, larger or smaller, side-ring. One of these specimens was preserved complete (Cat. No. I.164; Fig. V: 182; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.13.1) and occurred in the central area of the hillfort interior. Another bit, now missing one side-ring (Cat. No. I.162; Fig. V: 183), was found in the same location. The third is preserved in the form of a single mouthpiece link, and two flat-sectioned side-rings, one of them incomplete (Cat. No. I.156; Fig. V: 184). This specimen was found

⁴⁴ Some cheekpieces made of antler have been recorded *e.g.*, a specimen found on the hillfort *Val* at Horodyshe (Tersky 2015, 76, Fig. 2: 7).

in NW stretch of the hillfort moat. The fourth and the fifth bit consists at present of a mouthpiece link with an attached side-ring. In one of these bits the side-ring was made with great care from profiled sheet iron (Cat. No. I.160; Fig. V: 185). It was discovered on the inner slope of the eastern stretch of the hillfort rampart. The other specimen, with a side-ring folded from a rod (Cat. No. I.165; Fig. V: 186), was found on the inner slope of the southern stretch of the hillfort rampart, immediately below its crest.

Bits of this form were included by Anatoli Kirpichnikov under his Type IV, the most prevalent, one that reaches back in its origins to the Early Iron Age. The earliest of the early medieval specimens known to the author were dated to the 9th-10th c., but apparently continue in use for the duration of the early medieval Rus', and also later (Kirpichnikov 1973a, 16f., Fig. 4; Zvyaruga, Vitsyaz 2006, 126, Fig. 5: 1-5). They are common on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia. This is confirmed by the discovery on the *Shepetivskie horodyshe* hillfort at Horodyshe of nearly 150 specimens, dated mostly to the second half of 12th c. - first half of 13th c. (Kirpichnikov 1973a, Cat. Nos. 318-465), and by their finds recorded on other archaeological sites – mostly hillforts (Kirpichnikov 1973a, Cat. Nos. 470-471; Pryshchepa 2011, Fig. 121: 10; Tersky 2015, 78f., Fig. 1: 5-8; Mayarchak 2018, Fig. 14: 3). All of them have similar dimensions: a mouthpiece with a length of 7 to 10 cm, and side-rings with a diameter of 3.5 to 5.5 cm (Tersky 2015, 79). Thus, the specimens from Czermno (except for one) differ from these finds in having a longer mouthpiece, although this does not seem to have a chronological value.

On the other hand, it is difficult to arrive at more detailed typo-chronological conclusions for eight other fragments of bits, preserved in the form of single mouthpiece links – some of them damaged – that have ends folded into a hook. More outstanding in this group are two specimens, one discovered inside the hillfort in its eastern part (Cat. No. I.163; Fig. V: 189), the other found on the surface of the suburb settlement (site 2; cf. Cat. No. II.19; Fig. V: 187), each with one of its ends folded into a loop, now fractured. The remainder surfaced in the central part of the suburb settlement (site 2; cf. Cat. Nos. II.20 and 21; Fig. V: 188, 190), and inside the hillfort – in its north-western (Cat. No. I.161; Fig. V: 191), eastern (Cat. No. I.157; Fig. V: 192) and western area (a specimen with a hook, with a moulded lengthwise rib) (Cat. No. I.158; Fig. V: 193). The eighth specimen was discovered on the inner slope of the eastern stretch of the hillfort rampart (Cat. No. I.159; Fig. V: 194).

Strap distributors

The assemblage from Czermno includes three strap distributors identified with some confidence as elements of bridles. These objects are seen relatively often – in many shapes and sizes – in the pool of finds from the territory of the medieval Rus', both individually and in sets deposited in burials of horsemen (cf. Kirpichnikov 1973a, 20-33; cf. also Novikov 2013). At the same time their different forms have a wide distribution primarily in the nomad world bordering on the territory of Rus' (cf. Pryimak 2011; Osypenko 2018). From the territory of the Principality of Galicia-Volhynia the number of finds of strap distributors is relatively small (cf. Kuchera, Gorishny 1983, 74f., Fig. 6: 1-2; Tersky 2015, 65f., Fig. 3: 1, 3-4, 12).

One of the artefacts discovered at Czermno is a small and convex cast copper alloy piece, nearly triangular in shape, with rounded corners, and an openwork design of three lenticular elements with a central knop. On the perimeter of the fitting, on each of its three rounded corners is a recessed decorative triangular motif (Cat. No. II.22; Fig. V: 197; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.14.8.). This artefact, is a surface find from the suburb settlement (site 2).

Similar to the specimen from Czermno discussed above in its form is another strap distributor belonging to the same assemblage, from an unidentified location within the settlement complex. This strap distributor is also sub-triangular (with slightly convex sides), with an openwork design of three lenticular elements with at centre, a sharply pronounced round knop. In this specimen too, on its perimeter are three decorative knops reminiscent of what appear to be stylised animal heads (Cat. No. NN.9; Fig. V: 196; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.14.7.).

Svatoslav Tersky classifies similar, albeit not identical strap distributors under his Type II. Fairly narrowly dated specimens of this type discovered on the hillfort at Ridkivtsi in Bukovina are referred to the 8th-9th c., but are seen also among finds identified with the Golden Horde (Tersky 2015, 68, Fig. 3: 15-21; cf. also Pryimak 2011; Osypenko 2018). Similar specimens were included in a recently developed typology of early medieval strap distributors from the territory of the Early Piast dominion and Pomerania, where they were classified

under Type 2, Variant 4. They are represented, besides the specimens from Czeremno, by finds from Chmielno and Giecz. The authors, basing mostly on the zoomorphic (?) ornamentation of these specimens, attribute them with some confidence to the Western Slavs (Gardęła, Kajkowski 2023, Fig. 8.6). It seems however that the situation is more complicated, especially because projections decorated in a manner similar to the distributors from Czeremno appear on some Eastern European finds (*cf.* Priymak 2011, Fig. 1; Osypenko 2018, Fig. 2). Unfortunately the lack of direct, reliably dated analogies does not permit a closer dating of the two strap distributors from Czeremno.

In the reconstruction of the early medieval bridles from the territory of Rus' proposed by Anatoli Kirpichnikov similar harness/strap fittings are elements that connect the band running parallel with the axis of the horse's head with the nose-band, and with the brow-band (Kirpichnikov 1973a, Fig. 12). On the other hand, we have to note that by some researchers similar strap distributors were interpreted as elements of belts (*cf.* Fekhnner, Nedoshivina 1987, 72, Fig. 3: 4).

The third strap distributor is a flat piece with three lobes discovered in NE area of the outer settlement (site 3). This copper alloy object was made with great care. At its centre is a circular panel with a recessed ring, from which extend three lobes decorated with semi-oval panels, each containing a trilobate leaf. Each lobe of the fitting ends in a semi-oval plate – two are now damaged – with a small rivet hole (Cat. No. III.5; Fig. V: 195; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.14.9.). Similar tripartite, decorative strap distributors were a rule were placed on the nose-or brow-band, centrally on the axis of the horse's muzzle (Janowski 2017, 214, Fig. 2).

This find from Czeremno has two closest analogies found in grave No. 10 on the inhumation cemetery in Lutomiersk, dated primarily to the first half of 11th c. (*cf.* Wołoszyn 2013, 110-112, Fig. 14; Grygiel 2014, 733-740). Both are made of bronze, but in contrast to the find from Czeremno the strap distributors from Lutomiersk are cruciform (*i.e.*, have four lobes), and one of them retained at the time of discovery, iron rivets with plano-convex heads and fragments of a leather band. Konrad Jażdżewski, who published these artefacts, thought they had an eastern provenance, but at the time was unable to indicate any close analogies (Jażdżewski 1951, Fig. 31). A similar view about the provenance of these artefacts was presented by Andrzej Nadolski who additionally proposed a reconstruction of the arrangement of the bridle fittings found in the Lutomiersk burial. He placed the cruciform fitting of interest at the junction of the cheek with the headpiece, brow-band and the throat-lash (*cf.* Nadolski 1954, 88). A few years later the same researcher recognized the harness fittings as Rus' artefacts (Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, 64f., Pl. LIV: g-h). All the same, researchers were still unable to indicate convincing analogies for these pieces (*cf.* Gardęła, Kajkowski, Ratajczyk 2019, 74, footnote No. 14). In more recent publications the problem still remains unsolved. The fittings from Lutomiersk continue to be interpreted variously, as imports from the nomad world (Goßler 2013, 170, Fig. 44: 1), from the Scandinavian environment (Kara 1993, 42), or as property of Scandinavian-Rus' (Varangian) warriors (Grygiel 2014, 699, Fig. 22: 1, 3; see also Wołoszyn 2010, 3019-315). Recently, doubts about these conclusions were raised sometime ago by Leszek Gardęła, Kamil Kajkowski and Zdzisława Ratajczyk who suggested that the furnishings of grave No. 10 have a local, Western Slav character (Gardęła, Kajkowski, Ratajczyk 2019, 96, 130). In the typology mentioned earlier, early medieval strap distributors from the territory of the Early Piast domain and Pomerania, the Lutomiersk fittings and the specimen from Czeremno were classified under Type 1, Variant 1. The authors hold to their earlier view about the local provenance of these objects: "[...] it is justified to speculate that the cross-shaped strap distributors of the 'Lutomiersk variant' were designed and produced somewhere within the Piast domain, perhaps even in the same workshop that made all of the other copper alloy items that make up the assemblage of grave 10" (Gardęła, Kajkowski 2023, Fig. 8.6). But was it really so? It seems too early for definitive conclusions, and the fitting from Czeremno, a stray find not found in an archaeological context, is of limited help in this regard. It seems however that nothing stands in the way of dating it, like the Lutomiersk fittings, to the first half of the 11th c.

Bridle mount

One of the copper alloy objects from an unidentified findspot in Czeremno submitted by Janusz Stopa amateur collector of Krynice, appears to be a bridle mount. This is a plano-convex, even-armed quatrefoil object with a central knop and on its underside, five attachment spikes. Visible on the surface of this artefact are traces of yellow metal plating (Cat. No. NN.10; Fig. V: 198; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.14.10.).

On the territory of the medieval Rus' bridle mounts are noted in a diversity of shapes and decorations (*cf.* *e.g.* Zvyaruga, Vitsyaz 2006, 126f., Fig. 3: 8-9), but still no analogies were found to the object from Czermno. We identified similar, albeit not identical, objects on the Balt territory. They include bridle mounts discovered on a Lithuanian cemetery at Masteikai. All without exception are made of iron, their form is circular, with four symmetrically spaced projections. As a rule, there is a central hole for the rivet to attach the mount to the leather band. One of these mounts, decorated with a silver, copper and brass inlay, turned up in a hoard of military objects dated to the 13th-14th c. (*Kariauti...* 2020, Cat. No. III.40). Two further specimens are known from the same site in Lithuania, apparently also originally decorated with silver inlay and similar to the above find, date to the late 13th - first half of 14th c. (*Kariauti...* 2020, Cat. No. II.96). A nearly identical specimen, only with a preserved rivet (?), and dated relatively broadly to the 13th-14th c., was found at Paalksniai (*Kariauti...* 2020, Cat. No. II.97.1). Also similar to the objects named earlier is an iron mount decorated with silver from Paprūdžiai, with a square central part and four sharply defined projections. This artefact too is referred to the 13th-14th c. (*Kariauti...* 2020, Cat. No. II.100). Despite differences in their material and methods used to attach them to the leather, the style design of objects from Lithuania and Czermno is definitely similar. Therefore it seems safe to associate the artefact analysed here to the horizon of the 13th and 14th c.

Girth strap buckle

A single buckle in the assemblage from the 2010-2011 fieldwork was identified tentatively as an element of horse equipment. This is a large, pear-shaped unipartite specimen with a flat frame made from an iron bar (Cat. No. III.4; Fig. V: 199; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn. [eds.] 2012, Pl. II.15.3.), recovered in the eastern area of the outer settlement (site 3). Similar forms were not particularly common but do appear in the Early Medieval Period in various regions. They have come to light *e.g.*, in western Germany (Goßler 2011, 44, Cat. No. 220.2, Pl. 9: 220), and there is also evidence of their use on the territory of early medieval Rus', mostly in the 12th and 13th c. (*cf.* Kirpichnikov 1973, 77, Fig. 43: 9; *cf.* also Zvyaruga, Vitsyaz 2006, 127, Fig. 6: 9; Veremeichik 2003, Fig. 2: 17). A slightly earlier specimen occurred in Volhynia on the hillfort at Dorohobuzh, in pit XIV within the Construction horizon II dated to the 11th c. (Pryshchepa, Nikolchenko 1996, Fig. 69: 3; Pryshchepa 2011, 49, Fig. 36: 13; Tersky 2015, 83, Fig. 3: 36). Therefore it seems legitimate to date the specimen from Czermno, if only broadly, to the early middle ages, possibly narrowing down this chronology to the 11th-13th c.

Horseshoes and horseshoe nails

The last elements of horse equipment discussed here are horseshoes and horseshoe nails. We decided to analyse them using the typology of Józef Kaźmierczyk created for specimens from Silesia (1978) because in the monograph of Anatoli Kirpichnikov they were dealt with very superficially. Suffice it to say that the author distinguished in the early medieval Rus' material available to him only two main types. If we used his approach, all the horseshoes from Czermno would belong in the second type of Anatoli Kirpichnikov, found on the Rus' territory starting from the 12th c. until the Early Modern Period (Kirpichnikov 1973a, 84, Fig. 49: 2).

The only horseshoe out of the four recovered at Czermno preserved complete was found in the northern part of the hillfort interior, next to the foot of the rampart. It has a flat and wide web, branches with an oval edge with a V-shaped aperture, and an asymmetrically positioned toe, forged from the outer edge of the web. In the branches are six rectangular nail-holes, and at each end, a pronounced triangular calkin. Found together with this horseshoe were two nails with domed heads – one incomplete, the other with a bent shank (Cat. No. I.168; Fig. V: 200; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. II.13.3.). In the classification system of Józef Kaźmierczyk the horseshoe represents Subtype VII/1, defined on the basis of a single specimen recovered in Legnica, and dated to the 14th and first half of 15th c. (Kaźmierczyk 1978, 104f., Fig. 31). Traits like an expanded web and a toe forged from the web edge are characteristic more for what appear to be late medieval and early modern horseshoes. This is confirmed *e.g.*, by a specimen from Międzyrzecz (Łaszkiewicz, Michalak 2007, 137, Fig. 17: 5 – here as Subtype III/4; *cf.* also Jaworski, Rodak 2018, 985), and another, from Lutsk (Tersky 2015, 90, 92, Fig. 5: 6).

One of the incomplete horseshoes discovered inside the hillfort on a pile of other metal detector “rejects”, has a flat web with a wavy outer edge and a raised triangular calkin. Two nail-holes (a third, incomplete) sit within well-defined countersinkings, one hole retains a nail with a triangular head (Cat. No. I.167; Fig.

V: 201). The second incomplete horseshoe is nearly the same, except that its still has three complete nail-holes. This specimen too retains a horseshoe nail, a form with a triangular head (Cat. No. II.23; Fig. V: 202). The horseshoe was discovered in SE area of the suburb settlement (site 2). Unfortunately the preservation of these two horseshoes is too poor to enable conclusive typological determinations. They could belong either to Subtype II/1 or III/1 in the classification system of Józef Kaźmierczyk. Subtype II/1, next to traits listed earlier is distinguished by having a single calkin, while Subtype III/1 has two calkins of Variant A/1. The two subtypes have a wide distribution and extended use (Kaźmierczyk 1978, 30f., 44-49). As materials from Silesia show, they appear in the 12th c. and continue in evidence until at least the beginning of the 14th c., although they are the most popular in the 13th c. (Jaworski, Rodak 2018, Appendix 1, No. 11, 33, 111-112, 154, 158, 195, 203, 225, 228, 230, 245, 251, 258, 272, 274, 276). Specimens of this form are known also from the territory of Rus', where they are dated similarly as in Silesia (Zvyaruga, Vitsyaz 2006, 128, Fig. 7: 5-6). On the territory of the Principality of Galicia-Volhynia they represent one of the most common types. A few specimens dated to the first half of the 13th c. were discovered on the hillfort at Horodyshe (Kirpichnikov 1973a, 84, Fig. 49: 2; 2020, 97, Fig. 27: 1-7), while similar specimens dated to the 12th-13th and 13th - early 14th c., were recovered at Peresopnytsya (Tersky 2007, 522, Fig. 4: 15; 2008b, Fig. 4: 15; 2011, Fig. 1: 15, 6: 2; 2015, Fig. 5: 2-3).

Among artefacts from the 2010-2011 fieldwork we identified two horseshoe nails found inside the hillfort. One was discovered next to the foot of the rampart in its eastern stretch (Cat. No. I.169; Fig. V: 203), the second – in the eastern area of the hillfort interior (Cat. No. I.170; Fig. V: 204). They both have a triangular head, a trait which next to rounded heads is the most frequent in horseshoe nails found on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia (cf. Tersky 2011, Fig. 4: 7; 2015, 90, Fig. 5: 1,6; Kotowicz 2013, 73, Pl. 85: 12/2009/żg and 15/2011/żr). Unfortunately, this trait has no chronological value (cf. Kaźmierczyk 1978, 148, Fig. 44: 4-11), although in the Early Modern Period horseshoe nails with a flat head seem to be the preferred form (cf. e.g. Łaszkiwicz, Michalak 2007, Fig. 17: 4,6, 19: 6, 21: 1).

I decided to include under this heading an “iron shoe” – an incomplete, warped object made from an iron bar with a hammered flat central part with a pyramidal knop, and two arms tapering to a point (Cat. No. I.166; Fig. V: 205). This specimen was discovered in NW stretch of the moat next to the foot of the hillfort rampart. Objects of this description are interpreted as shoe irons used for walking over ice. They were used to protect both human footwear and horses' hooves, when intended for the latter they were larger – their plate with the knop is 3.0 to over 5.0 cm in length. The dating of these fittings is broad, and takes in the 9th and 13th c. (Kirpichnikov 1973a, 81f., Fig. 47: 7-10; Zvyaruga, Vitsyaz 2006, 128, Fig. 7: 10-15; Tersky 2015, 87f.)⁴⁵. However, so far no early (9th-10th c.) specimens of these objects have been recorded on the territory of the later Principality of Galicia-Volhynia. There is evidence however for their occurrence when the principality was in existence. This is indicated by finds from the hillfort at Dorohobuzh where they occurred in culture layers dated from the late 11th until mid-13th c. (Pryshchepa, Nikolchenko 1996, Fig. 48: 9, 69: 6-7; Pryshchepa 2011, 99f., Fig. 112: 24, 121: 9; Tersky 2015, Fig. 6: 1-2,5). A specimen dated to the 12th c. was found at Ostroh (Pryshchepa 2016, 103, Fig. 67: 6), another, dated to the 13th c. was recovered at Peresopnytsya (Tersky 2015, 88, Fig. 6: 3). A specimen from Ostapkiwtsi has a dating of 12th-13th c. (Mayarchak 2018, Fig. 15: 2). An even more extended use of these fittings in the region is suggested by a find from the site of the boyar residence *Apostolshchyna* in Volodymyr, which according to Svatoslav Tersky was destroyed in the 1370s (Tersky 2008a, 20f., Fig. 6: 5; 2010, Fig. 142: 5; 2015, Fig. 6: 4). What the analogies invoked here show is that we can date the find from Czermno only within the broad chronological confines of the 11th-14th c.

CONCLUSIONS

The assemblage of 208 items of arms and armour, cavalry and horse equipment presented here, discovered and obtained from private collectors during the research campaign conducted on the settlement complex at Czermno in 2010-2011 is one of the largest collections of its kind to date from the broadly defined Polish-Rus' borderland. Most of them – 198 items in total were discovered during a series of planned metal detector surveys, and include 170 objects from the area of the hillfort (site 1) and surrounding moat, a further 23 from the Czermno hillfort suburb (site 2), and a mere five from the outer settlement (site 3). The exact findspot of 10 specimens could not be identified. Such an accumulation of finds of arms and armour on the hillfort proves

⁴⁵ Irons meant for footwear were smaller, their plates with a length range of 2.0-3.5 cm (Kirpichnikov 1973a, 80).

that the main and the most heavily fortified element of the settlement complex was the main target of attack which presumably took place in 1240. In the same way, the much smaller number of artefacts recovered from the hillfort suburb and the outer settlement suggests a much lower intensity of military operations.

The artefacts subjected to our analysis correspond to practically every phase of the settlement complex in Czeremno distinguished to date. However, we have to note that the broad chronological time-frames established for this complex, and the fact that none of these artefacts was found in an archaeological context. In this situation we could do no more than to subject them to an analysis based on typo-chronological criteria. Consequently, some of the chronological determinations proposed here are subject to a future re-evaluation.

The earliest specimens in our collection are associated with the as yet poorly understood tribal phase of the early middle ages which is documented in the first place by an Avar mount dated to the third quarter of the 8th c., discovered (redeposited) inside the hillfort rampart, and by fragments of 8th-10th century pottery vessels found on the adjacent suburb settlement (site 2; *cf.* Wołoszyn *et al.* 2016, 697f.; Dzieńkowski *et al.* 2020, 424). To this horizon we assigned the trilobate arrowhead with a tang, Type 18 of Alexandr Medvedev, found on the hillfort suburb settlement (site 2) and dated to the 8th-9th c., a form that has analogies both in the steppe environment of East and Central Europe. A somewhat later dating of 9th-10th c. was established for a battle-axe head, possibly associated with impact from Great Moravia⁴⁶, discovered outside the hillfort ramparts. In this case however, the weight of this specimen indicates a non-military use. Possibly to the same period we should date projectiles (arrowheads), Types 45 and 78 of Alexandr Medvedev, for which we found analogies mainly among finds dated to the 9th-11th c. The small size of this assemblage suggests a rather limited settlement activity in this area before the second half of the 10th c. On the other hand, this is contradicted to some extent by the result of environmental studies (*cf.* Dzieńkowski *et al.* 2020, 425).

We attributed to the time when Czeremno-Cherven appears in the written sources and its first fortifications are built (late 10th c. – Dzieńkowski *et al.* 2020, 452) a single object – the copper alloy trilobate strap distributor (Cat. III.5) which finds analogy on the much-published cemetery in Lutomiersk. Finally, it is possible that three projectiles, Type 84/1 of Medvedev, dated broadly to the 10th-11th c., also belong in this horizon.

The vast majority of artefacts in our assemblage definitely correspond to the Early Rus' Period (11th c. - mid-13th c.), the time of the greatest prosperity of the settlement complex at Czeremno, documented by hundreds of other finds. Artefacts associated with this period include: the sword pommel, Type B of Ewart Oakeshott, two sword chapes, the iron and two lead war-flail weights, mace-heads, Types I, II, IIa and III of Anatoli Kirpichnikov, axe heads, Variants IB.1.19, II.B.1.20, IIIB.1.20 and IIB.11.2 of Piotr Kotowicz, projectiles, Types 32, 33, 79(?), 83, 84/2, 90(?), 94 and 100 of Alexandr Medvedev, fragments of spurs with a prick and a globular goad, two horse whip finials, the stirrup, the cheekpiece and the horseshoe, Type II/1, or III/1 of Józef Kaźmierczyk. It seems moreover that a significant group of items for which we cannot narrow down the chronology using typological analysis is also associated with the same period. They include: small items of protective armament, staff weapons, the most frequent projectiles of Types 2, 5, 8, 30, 37, 40, 44, 48, 51, 61, 63, 77, 90, 91, 93(?) and 95 of Alexandr Medvedev, also, bits, strap distributors, the buckle, most horseshoes and the horseshoe with a toe.

The prosperity of the stronghold district probably came to an end after the Mongol invasion of 1240 (*cf.* Kuśnierz 2012). The coming of the nomads is confirmed by the staggering quantity of projectiles characteristic for them (*cf.* Medvedev 1966b), Types 24 (or 88) 60/5, 65/2, 66, 69, but in particular, deltoid forms, Type 67 of Alexandr Medvedev. Some of them were found in a cluster with two iron rings, interpreted by the finders as “the remains of a quiver”, that I recognise as a dropped bundle of arrows, the reserve of an archer. Unfortunately, this find was not properly recorded and its identification is doubtful. On the other hand, the local people could have fired in the direction of the enemy projectiles with a tang and a heavy leaf characterized by a quadrilateral (mostly square) section (Cat. I.86, 95, 102, 127). It would be a vain exercise to look for such projectiles in the nomad environment. Their distribution on the hillfort and suburb settlement allows us to address anew the hypothesis of Jerzy Kuśnierz (2005; 2012) concerning the course of the invasion of 1240. However, this problem will be addressed in a separate contribution.

⁴⁶ This impact is not particularly recoverable at present in the southern reaches of the Lublin region. Next to the battle-axe head from Czeremno we can attribute to the Great Moravian impact two other battle-axe heads unfortunately lacking archaeological context identified as Type IB.5.30 of Piotr Kotowicz (so-called *bradatica*) from Łąki-Byki near Osuchy, and Nowosiółki Przednie (Kotowicz 2009; Poleski 2013, Fig. 94: 5-6, 102: 24, 27).

The analysed assemblage of arms and armour includes a distinctive group of artefacts thought to correspond to the final phase of the settlement complex at Czermno which coincides with the period after the Mongol invasion, *i.e.*, the second half of 13th and early 14th c. That the site was not desolate after that dire event is confirmed at present by archaeological evidence. During this phase repairs were made to the timber trackways connecting the stronghold with its suburb (Dzieńkowski *et al.* 2020, 445), two hoards of silver and gold jewellery were placed in hiding (Piotrowski, Wołoszyn 2012, 181-189, Figs. 3-6), and (presumably) a cemetery was set up within the ramparts of the settlement (Dzieńkowski *et al.* 2020, 453f.). This period may be documented by the dagger (small sword [?]) pommel, axe heads, Types IB.1.1 and IB.7.3 of Piotr Kotowicz, projectiles Type 8/2 (bolt-heads) and 60/7 of Alexandr Medvedev, the bridle mount, and most of all, spurs, variants D and E of Stanisław Kołodziejski, and their elements – star rowels and buckles.

Among artefacts that make up this rich collection of arms and armour are objects with an evidently later chronology, datable to the period when the stronghold district had ceased to function, its legacy taken over by the nearby Belz (Janeczek 2016, 162). That the area was visited (?) at a later date is confirmed by finds of pottery dated to 15th-18th c. (Auch 2017, 206-213). Among objects in this group are late medieval items: the sword pommel, Type H₁ of Ewart Oakeshott, the falchion cross-guard, and a spur rowel (Cat. No. I.147). An even later, early modern pedigree was established for another rowel spur identified as such by its flat heel band. The list is completed by a horseshoe, Type VII/1 of Józef Kaźmierczyk, preserved complete and dated broadly to the Late Middle Ages and the Early Modern Period. It is hard to say at present whether these artefacts only represent randomly dropped items, or perhaps they document some as yet unidentified events that took place here after the stronghold was abandoned.

Despite its limitations the assemblage of objects of arms and armour discussed here is a valuable source, both for the study of the history of the settlement complex in Czermno itself, and for the study of arms and armour, addressing the quality and diversity of the military equipment on the territory of western Rus'. It can help improve our understanding of cultural inspirations reaching this important medieval centre. And most importantly, the presence in this collection of specific forms confirms our view that this stronghold district had indeed been the target of a Mongol attack around the middle of the 13th c. not recorded in the written sources.

CATALOGUE

I. Hillfort (site 1) Protective armour

- I.1. Iron mail link (?)**
- A. Czermno, site 1 (so-called skip); research October 2010;
 - B. Iron mail link (?);
 - C. Preserved complete; manufacturing technique – forging (?), stamping (?); oval link of oval-sectioned wire; an alternative function is possible; dimensions: inner diam. of link – 0.7 x 0.75 cm; thickness of wire – *ca.* 0.1-0.15 cm;
 - D. MT, Inv. No. MT/1226/8/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 1.
- I.2. Iron mail link**
- A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
 - B. Iron mail link;
 - C. Mail fragment; manufacturing technique – forging, forge-welding (?); five circular links of circular-sectioned wire attached presumably in 4:1 pattern; one link has a distinct thickening, presumably where two ends were welded together; dimensions: inner diam. of link – 0.7 x 0.7 cm; thickness of wire – *ca.* 0.1 cm;
 - D. MT, Inv. No. MT/1771/2/A;
 - E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.11.3;
 - F. Fig. V: 2.
- I.3. Iron mail link (?)**
- A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
 - B. Iron mail link (?);
 - C. Preserved complete; manufacturing technique – stamping (?); circular link of oval-sectioned wire; dimensions: inner diam. of link – 0.9 x 0.9 cm; thickness of wire – *ca.* 0.1-0.15 cm; comments: an alternative function is possible;
 - D. MT, Inv. No. MT/1774/6/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 3.
- I.4. Copper alloy mail link (?)**
- A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
 - B. Copper alloy mail link (?);

- C. Preserved complete; manufacturing technique – casting; oval link of oval-sectioned wire; dimensions: inner diam. of link – 0.8 x 0.9 cm; thickness of wire – *ca.* 0.1-0.15 cm; comments: an alternative function is possible;

- D. MT, Inv. No MT/1775/4/A;

- E. Unpublished;

- F. Fig. V: 4.

I.5. Iron mail links

- A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;

- B. Iron mail links;

- C. Mail fragment – one link broken in half; manufacturing technique – forging, forge-welding (?); six circular and oval links made of oval-sectioned wire, three links still attached; one with a distinct thickening, presumably where two ends were welded together; dimensions: inner diam. of links – from 0.5 x 0.5 cm to 0.6 x 0.5 cm; thickness of wire – *ca.* 0.15-0.2 cm;

- D. MT, Inv. No. MT/1804/6/A;

- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.11.4;

- F. Fig. V: 5.

I.6. Iron mail links

- A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;

- B. Iron mail links;

- C. Mail fragment – one link broken in half; manufacturing technique – forging, forge-welding (?); six circular and oval links made of oval-sectioned wire, three links still attached; one link has a distinct thickening, presumably where two ends were welded together; dimensions: inner diam. of links – from 0.5 x 0.5 cm to 0.8 x 0.7 cm; thickness of wire – *ca.* 0.1-0.15 cm;

- D. MT, Inv. No. MT/1811/12/A;

- E. Unpublished;

- F. Fig. V: 6.

I.7. Iron mail link (?)

- A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;

- B. Iron mail link (?);

- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; oval link of square-sectioned wire (?), with touching ends; dimensions: inner diam. of link – 0.7 x 0.75 cm; thickness of wire – 0.25 cm; comments: an alternative function is possible;

- D. MT, Inv. No. MT/1862/5/A;

- E. Unpublished;

- F. Fig. V: 7.

Side arms

I.8. Iron sword pommel

- A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;

- B. Iron sword pommel;

- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; flattened sub-oval pommel with roughly vertical edges; a vertical square slot for the sword tang tapers towards its upper end, now filled with corrosion, or retains a fragment of broken grip; dimensions: height – 4.5 cm; width – 5.9 cm; thickness – 3.4 cm; aperture 1.5 x 1.0 cm at lower end, 0.7 x 0.5 at upper end; weight – 469 g;

- D. MT, Inv. No. MT/1807/7/A;

- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.11.7;

- F. Fig. V: 9.

I.9. Bronze sword scabbard chape

- A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Bronze sword scabbard chape;
- C. A nearly complete sword scabbard chape with minor damage to the central and side projections; manufacturing technique – casting; a flat V-shaped piece, tapering to a knop terminal; three projections on the upper edge of chape – two side and one central projection; the latter originally palmetto-shaped; both sides of the chape are covered by a similar, recessed ornament of two schematically executed lozenges surrounded by curvilinear motifs; dimensions: height – 5.2 cm; present max. width – 3.8 cm; thickness – 4.5 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1812/16/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.11.2;
- F. Fig. V: 11.

I.10. Iron falchion cross-guard

- A. Czeremno, site 1 (moat), humus layer; research April 2011;
- B. Iron falchion cross-guard;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; the centre block of the cross-guard is noticeably sub-rectangular, with a large circular aperture to accommodate the side guard, and short, roughly circular-sectioned rectangular arms; viewed from above the cross-guard has a large wedge-shaped aperture to accommodate the blade; dimensions: length – 10.3 cm; height – 1.85 cm; thickness – 1.65 cm; arms in cross-section – 1.0 x 1.15 cm and 1.0 x 0.8 cm; aperture for the blade – 5.4 x 1.0 cm; inner diam. of aperture for fastening the finger stop – 0.75 x 0.85 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1728/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.14.3 (described incorrectly as a sabre cross-guard);
- F. Fig. V: 12.

I.11. Iron dagger/sword pommel

- A. Czeremno, site 1 (moat); humus layer; research June 2011;
- B. Iron dagger/sword pommel;
- C. A nearly complete pommel with damage to one of its side edges; manufacturing technique – forging; an octagonal pommel with a central square aperture to accommodate the grip, the aperture is vertical, wider at the base, narrower at top; dimensions: height – 3.5 cm; width – 3.8 cm; thickness – 3.2 cm; aperture at base 1.3 x 0.8 cm, at the top 1.1 x 0.6 cm; present weight – 132 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1712/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 13.

Blunt weapons**I.12. Iron mace head**

- A. Czeremno, site 1 (moat), humus layer; research October 2010;
- B. Iron mace head;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; the mace-head is square in plan, hexagonal in side-view, with bevelled edges; at its centre is a cylindrical shaft-hole; dimensions: height – 3.3 cm; width – 5.1 cm; thickness – 5.2 cm; diam. of shaft-hole – 1.8 cm; weight – 222 g; comments: found with human bones and pottery;
- D. MT, Inv. No. MT/1538/4/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.11.6;
- F. Fig. V: 19.

I.13. Iron mace head and two nails

- A. Czeremno, site 1 (moat), trench 1; research October 2010;
- B. Iron mace head and two nails;

- C. A nearly complete mace head with damage to one of the sides; manufacturing technique – forging; the mace head is square in plan, hexagonal in side view, with one pyramidal knop on each face; at centre is a circular, cylindrical shaft-hole, which at the time of discovery retained two nails – with a flat head, well-defined on all sides, and with a domed head, well-defined on two sides; dimensions: mace-head (height – 3.7 cm; width – 5.6 cm; thickness – 5.9 cm; diam. of shaft-hole – 2.2 x 2.2 cm; weight – 147 g); nails (length – 5.3 and 3.4 cm; nail heads – 1.2 x 0.9 and 1.2 x 0.4 cm);
- D. MT, Inv. No. MT/1668/4/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.12.5;
- F. Fig. V: 17.

I.14. Iron mace head

- A. Czeramno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Iron mace head;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; the mace-head is roughly square in plan, hexagonal in side view, with bevelled edges; at centre is a circular shaft-hole; dimensions: height – 3.0 cm; width – 4.7 cm; thickness – 4.4 cm, shaft-hole – 1.6 x 1.4 cm; weight – 197 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1811/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 20.

I.15. Bronze mace head

- A. Czeramno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Bronze mace head;
- C. An incomplete mace head; manufacturing technique – casting; a large pyramidal knop survives with, at top, a small, conical projection next to which is a shallow, intentionally made hollow area, separated by a double groove from the surface covered by small knops, ending in its upper part in another small, conical knop; dimensions: present height – 3.8 cm; present width – 2.8 cm; comments: SEM/EDS analysis (A. Garbacz-Klempka);
- D. MT, Inv. No. MT/1823/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 22.

I.16. Lead mace head

- A. Czeramno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Lead mace head;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – casting; the mace head is sub-square in plan, hexagonal in side view, with a low pyramidal knop on every side face; around the top and bottom is a collar; at centre is an oval, lightly conical shaft-hole; dimensions: height – 3.8 cm; width – 3.5 cm; thickness – 3.3 cm; shaft-hole – 1.7 x 1.5 cm; weight – 145 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1885/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.12.4;
- F. Fig. V: 18.

I.17. Iron mace head/horse whip finial (?)

- A. Czeramno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Iron mace-head/horse whip finial (?);
- C. Nearly complete, with a damaged hook-like projection; manufacturing technique – forging; the head is cuboid with on one face, a hook-like projection; at centre is a circular lightly conical shaft-hole; dimensions: height incl. projection – 3.1 cm; width incl. projection – 5.3 cm; thickness – 3.0 cm. Shaft-hole – 1.2 x 1.2 cm (at top) and 1.5 x 1.5 cm (at bottom); weight – 68 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1764/10/A;

- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.14.3;
F. Fig. V: 21.
- I.18. Iron weight from a war-flail**
A. Czeremo, site 1 (moat), humus layer; research June 2011;
B. Iron weight from a war-flail;
C. A nearly complete flail weight with minor damage to body and loop; manufacturing technique – forging; pyriform and sub-circular in cross-section, tapers to a square loop with a roughly oval hole for the flail strap; dimensions: height – 4.8 cm; width – 2.9 cm; thickness – 2.7 cm; dimensions of the hole in loop – 1.3 x 0.7 cm; weight – 100 g;
D. MT, Inv. No. MT/1770/A;
E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.12.3;
F. Fig. V: 16.
- I.19. Battle axe head**
A. Czeremo, humus layer; research April 2011;
B. Battle axe head;
C. Preserved nearly complete – slightly damaged edge of the blade; manufacturing technique – forging; the axe head is asymmetric in plan, with lugs-on either side of the shaft-hole; the square hammer butt is pronounced, the neck is broad and expands to an asymmetric blade; dimensions: length – 21.6 cm; height of blade – 7.9 cm, minimum height of neck – 2.7 cm; socket width – 4.8 cm, socket height – 2.8 cm, height of socket with lugs – 5.6 cm; diam. of shaft-hole – 4.0 x 3.8 cm; length of hammer butt – 2.6 cm; weight – 1186 g; comments: found next to a bone;
D. MT, Inv. No. MT/1880/A;
E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.8.3;
F. Fig. V: 23.
- I.20. Axe head**
A. Czeremo, site 1 (moat), humus layer; research October 2010;
B. Axe head;
C. Preserved incomplete – broken off neck, blade and fragment of socket; manufacturing technique – forging; an axe with an undefined (?) socket which continues to a flat, imperceptible butt; dimensions: present length – 7.0 cm; height of socket – 5.1 cm; width of socket – 4.1 cm;
D. MT, Inv. No. MT/1497/2/A;
E. Unpublished;
F. Fig. V: 34.
- I.21. Axe head**
A. Czeremo, site 1 (moat), humus layer; research October 2010;
B. Axe head;
C. Preserved nearly complete – slightly damaged edge of the blade; manufacturing technique – forging; an axe with an undefined socket, a circular shaft-hole and a rounded butt with a double cap; the narrow neck passes to a narrow and asymmetric blade; dimensions: length – 20.7 cm; height of blade – 7.7 cm, minimum height of neck – 1.8 cm, width of socket – 5.4 cm, height of socket with cap – 7.9 cm, diam. of shaft-hole – 3.5 x 3.5 cm; weight – 976 g;
D. MT, Inv. No. MT/1538/6/A;
E. Unpublished;
F. Fig. V: 25.
- I.22. Axe head**
A. Czeremo, site 1 (moat), humus layer; research October 2010;
B. Axe head;
C. Preserved nearly complete – slightly damaged edge of the blade; manufacturing technique – forging; an axe with an undefined socket, an oval shaft-hole and a rounded

butt with a double cap; the relatively broad neck expands to a broad and asymmetric blade, its beard has a pronounced concavity;
 dimensions: length – 12.2 cm; present height of blade – 7.9 cm, minimum height of neck – 2.0 cm, width of socket – 3.3 cm, height of socket with cap – 4.7 cm, diam. of shaft-hole – 2.3 x 2.6 cm; weight – 216 g;

D. MT, Inv. No. MT/1572/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.9.1;

F. Fig. V: 26.

I.23. Axe head

A. Czeremno, site 1 (moat), humus layer; research October 2010;

B. Axe head;

C. Preserved incomplete – broken off fragment of the neck and socket; manufacturing technique – forging; an axe with a fairly broad neck and a broad and asymmetric blade, its beard has a pronounced concavity;
 dimensions: present length – 12.7 cm; height of blade – 9.5 cm; minimum height of neck – 2.1 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1620/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.9.2;

F. Fig. V: 39.

I.24. Axe head

A. Czeremno, site 1 (moat), humus layer; research October 2010;

B. Axe head;

C. Preserved nearly complete – broken off fragment of upper blade; manufacturing technique – forging; an axe with an undefined socket, an oval shaft-hole and a rounded butt with a double cap; the narrow neck passes to an asymmetric blade;
 dimensions: present length – 11.8 cm; minimum height of neck – 1.4 cm, width of socket – 4.5 cm, height of socket with cap – 6.0 cm, diam. of shaft-hole – 3.1 x 3.0 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1638/2/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.8.4;

F. Fig. V: 29.

I.25. Axe head

A. Czeremno, site 1, surface find (so-called skip); research April 2011;

B. Axe head;

C. Preserved incomplete – broken off socket, neck and fragment of blade; manufacturing technique – forging; an axe with a narrow (?) and asymmetric (?) blade;
 dimensions: present length – 2.8 cm; present height of blade – 5.5 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1708/14/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 37.

I.26. Axe head

A. Czeremno, site 1, surface find (so-called skip); research April 2011;

B. Axe head;

C. Preserved incomplete – broken off socket and neck, damaged upper part of blade; manufacturing technique – forging; an axe with a broad (?) and asymmetric blade, its beard has a concavity;
 dimensions: present length – 6.2 cm; present height of blade – 6.7 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1708/36/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 40.

I.27. Axe head

A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;

B. Axe head;

- C. Preserved nearly complete – broken off small fragment of blade; manufacturing technique – forging; an axe with an undefined socket, oval shaft-hole and a rounded butt with a double cap; a fairly broad neck passes to an asymmetric (?) blade;
dimensions: present length – 12.1 cm; minimum height of neck – 2.0 cm, width of socket – 3.2 cm, height of socket with cap – 6.6 cm, diam. of shaft-hole – 3.3 x 3.6 cm; weight – 430 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1747/6/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 30.

I.28. Axe head

- A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Axe head;
- C. Preserved incomplete – broken off socket and neck; manufacturing technique – forging; an axe with a narrow blade;
dimensions: present length – 3.6 cm; present height of blade – 4.7 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1765/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 38.

I.29. Axe head

- A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Axe head;
- C. Preserved incomplete – broken off socket and neck, damaged lower part of blade; manufacturing technique – forging; an axe with an asymmetric (?) blade;
dimensions present length – 2.9 cm; present height of blade – 4.1 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1775/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 41.

I.30. Axe head

- A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Axe head;
- C. Preserved nearly complete – slightly chipped edge of the blade; manufacturing technique – forging; an axe asymmetric in plan, with an undefined socket, oval shaft-hole and rounded butt with a double cap, the neck is fairly broad and passes to a broad and asymmetric blade with a vertically drooping beard;
dimensions: length – 13.8 cm; height of blade – 11.2 cm, minimum height of neck – 3.0 cm, width of socket – 4.0 cm, height of socket with cap – 5.5 cm, diam. of shaft-hole – 3.5 x 3.1 cm; weight – 448 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1779/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 28.

I.31. Axe head

- A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Axe head;
- C. Preserved incomplete – broken off socket, neck and blade; manufacturing technique – forging; an axe with a rounded butt with a double (?) cap;
dimensions: present height – 4.5 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1796/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 35.

I.32. Axe head

- A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Axe head;

- C. Preserved incomplete – broken off socket and neck, damaged upper part of the blade; manufacturing technique – forging; an axe with a broad (?) and asymmetric blade with a vertically drooping beard;
dimensions: present length – 6.3 cm; present height of blade – 4.8 cm;
- D. MT, Inw. No. MT/1798/23/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 42.

I.33. Axe head

- A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Axe head;
- C. Preserved incomplete – broken off socket and neck; manufacturing technique – forging; an axe with a broad and asymmetric blade, its beard has a sharply pronounced concavity and ends in a rounded projection;
dimensions: present length – 6.4 cm; height of blade – 9.8 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1811/13/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 43.

I.34. Axe head

- A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Axe head;
- C. Preserved nearly complete – broken off small fragment of the blade; manufacturing technique – forging; an axe head slightly asymmetric in plan, with an undefined socket, oval shaft-hole, an undefined rounded butt and a broad neck which continues to a slightly asymmetric blade;
dimensions: length – 12.7 cm; present height of blade – 6.3 cm, minimum height of neck – 2.3 cm, width of socket – 4.2 cm, height of socket – 3.7 cm, diam. of shaft-hole – 2.9 x 3.1 cm; weight – 364 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1823/21/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.9.4;
- F. Fig. V: 24.

I.35. Axe head

- A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Axe head;
- C. Preserved incomplete – broken off socket, neck and the better part of the blade; manufacturing technique – forging; an axe with a narrow (?) blade;
dimensions: present length – 1.4 cm; present height of blade – 5.9 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1837/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 43a.

I.36. Axe head

- A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Axe head;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; an axe head slightly asymmetric in plan, with an undefined socket, oval shaft-hole and a rounded butt with a double cap, the fairly broad neck continues to an asymmetric blade, its beard has a barely pronounced concavity;
dimensions: length – 16.1 cm; height of blade – 9.2 cm, minimum height of neck – 2.0 cm, width of socket – 4.4 cm, height of socket with cap – 5.7 cm, diam. of shaft-hole – 3.1 x 3.3 cm; weight – 523 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1876/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.9.3;
- F. Fig. V: 27.

I.37. Axe head

- A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Axe head;
- C. Preserved nearly complete – slightly damaged butt; manufacturing technique – forging; an axe with a socket defined from below, a sub-oval shaft-hole, an undefined flat butt and a broad neck which continues to an asymmetric blade;
dimensions: length – 16.2 cm; height of blade – 7.8 cm, minimum height of neck – 3.7 cm, width of socket – 4.3 cm, height of socket – 5.2 cm, diam. of shaft-hole – 3.7 x 3.3 cm; weight – 586 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1878/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.8.1;
- F. Fig. V: 32.

I.38. Axe head

- A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Axe head;
- C. Preserved nearly complete – damaged edge of the blade; manufacturing technique – forging; an axe slightly asymmetric in plan, with a socket defined on both sides, an oval shaft-hole, a rounded neck which continues to an asymmetric blade, its beard has a pronounced concavity;
dimensions: length – 17.3 cm; height of blade – 10.6 cm, minimum height of neck – 1.9 cm, width of socket – 5.0 cm, height of socket – 2.1 cm, height of socket with butt – 6.3 cm, diam. of shaft-hole – 3.9 x 3.7 cm; present weight – 601 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1882/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.8.2;
- F. Fig. V: 33.

Staff weapons

I.39. Iron javelin head

- A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron javelin head;
- C. Preserved incomplete – leaf and socket are now broken; manufacturing technique – forging; a spearhead with a lozenge-sectioned triangular leaf and a lightly expanding socket;
dimensions: present length – 11.2 cm; length of leaf – 8.5 cm; width of blade – 2.3 cm; thickness of blade – 0.5 cm; inner diam. of socket – 1.4 x ? cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1871/4/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.11.1;
- F. Fig. V: 44.

Projectiles

I.40. Iron projectile with socket

- A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron projectile with socket;
- C. Nearly complete – heavily damaged socket; manufacturing technique – forging; a bulky projectile with a square-sectioned lanceolate leaf, an undefined stem and a conical socket; a hole punched in the side of the socket has a diam. of 0.2 cm;
dimensions: present length – 6.5 cm; length of leaf – 4.4 cm; leaf cross-section – 0.8 x 0.5 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1748/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 57a.

I.41. Iron projectile with socket

- A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron projectile with socket;

- C. Preserved incomplete – heavily damaged stem and socket; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a narrow square-sectioned leaf, an undefined stem and a cylindrical (?) socket;
dimensions: present length – 5.9 cm; present length of leaf – 4.0 cm; leaf cross-section – 0.5 x 0.55 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1764/12/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 55.

I.42. Iron projectile with socket

- A. Czeremo, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Iron projectile with socket;
- C. Preserved incomplete – heavily damaged leaf and socket; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a leaf of an undetermined shape, an undefined stem and a cylindrical socket;
dimensions: present length – 4.05 cm; present length of leaf – 2.0 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1771/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 58.

I.43. Iron projectile with socket

- A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron projectile with socket;
- C. Preserved nearly complete – partly damaged socket; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a narrow square-sectioned leaf, a perceptible stem and a conical socket;
dimensions: length – 5.2 cm; length of leaf with stem – *ca.* 2.7 cm; leaf cross-section – 0.5 x 0.7 cm; inner diam. of socket – ? x 0.9 cm; weight – 4.2 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1781/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 56.

I.44. Iron projectile with socket

- A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron projectile with socket;
- C. Preserved incomplete – damaged socket and leaf; manufacturing technique – forging; a bulky projectile with a flat leaf of an undetermined outline, an undefined stem and a conical socket;
dimensions: present length – 5.8 cm; present length of leaf with stem – 2.6 cm; present cross-section of leaf – 1.3 x 0.15 cm; inner diam. of socket – 0.8 x 0.8 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1818/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 51.

I.45. Iron projectile with socket (?)

- A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron projectile with socket (?);
- C. Preserved incomplete – missing tip, barb, stem and socket (?); manufacturing technique – forging; a projectile with a flat leaf and two barbs;
dimensions: present length – 4.15 cm; present length of leaf with stem – 4.15 cm; leaf cross-section – ? x 0.4 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1823/30/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 154.

I.46. Iron projectile with socket

- A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron projectile with socket;

- C. Preserved nearly complete – missing the tip of one barb; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a lentoid-sectioned leaf with two barbs, an undefined stem and a conical socket;
dimensions: length – 7.1 cm; length of leaf with stem – 4.2 cm; leaf cross-section – ? x 0.3 cm; inner diam. of socket – 1.0 x 0.9 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1824/16/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.16;
- F. Fig. V: 47.
- I.47. Iron projectile with socket**
 - A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
 - B. Iron projectile with socket;
 - C. Preserved incomplete – damaged and broken socket, heavily damaged leaf and barbs; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a lentoid-sectioned leaf with two barbs, an undefined stem and a cylindrical socket;
dimensions: present length – 4.85 cm; present length of leaf – 2.4 cm; leaf cross-section – 1.1 x 0.2 cm;
 - D. MT, Inv. No. MT/1825/10/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 48.
- I.48. Iron projectile with socket**
 - A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
 - B. Iron projectile with socket;
 - C. Preserved nearly complete – slightly damaged socket and leaf; manufacturing technique – forging; a thickset projectile with a lentoid-sectioned leaf with two barbs, an undefined stem and a conical socket;
dimensions: present length – 4.45 cm; present length of leaf – 2.03 cm; leaf cross-section – ? x 0.2 cm; inner diam. of socket – 0.7 x ? cm;
 - D. MT, Inv. No. MT/1826/15/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 49.
- I.49. Iron projectile with socket**
 - A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
 - B. Iron projectile with socket;
 - C. Preserved nearly complete – heavily damaged socket; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a narrow square-sectioned leaf which continues directly to a conical socket;
dimensions: length – 7.4 cm; length of leaf – 3.7 cm; leaf cross-section – 0.65 x 0.6 cm; inner diam. of socket – 0.85 x ? cm;
 - D. MT, Inv. No. MT/1833/10/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 57.
- I.50. Iron projectile with socket**
 - A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;
 - B. Iron projectile with socket;
 - C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a bulky projectile with a club-shaped leaf square in cross-section, an undefined stem and a conical socket; a perforation in the side of socket of 0.4 x 0.3 cm;
dimensions: length – 7.4 cm; length of leaf with stem – 2.7 cm; leaf cross-section – 1.6 x 1.4 cm; present inner diam. of socket – 1.4 x 1.4 cm; weight – 41 g;
 - D. MT, Inv. No. MT/1834/1/A;
 - E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.15;
 - F. Fig. V: 52.

I.51. Iron projectile with socket

- A. Czeramno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Iron projectile with socket;
- C. Survives nearly complete – damaged and bent leaf, socket chipped; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a lentoid-sectioned leaf with two barbs, an undefined stem and a conical socket;
dimensions: length – 6.3 cm; length of leaf – 4.2 cm; leaf cross-section – 3.0 x 0.25 cm; inner diam. of socket – 0.9 x 0.8 cm; weight – 4.6 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1842/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 50.

I.52. Iron projectile with tang

- A. Czeramno, site 1 (moat), humus layer; research October 2010;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Survives nearly complete – the upper portion of leaf is damaged; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, deltoid leaf, a marked stem and a long, square-sectioned tang;
dimensions: present length – 8.3 cm; present length of leaf with stem – 5.2 cm; present leaf cross-section – 1.4 x 0.1 cm; length of tang – 3.1 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1537/11/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 109.

I.53. Iron projectile with tang

- A. Czeramno, site 1 (moat), humus layer; research October 2010;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Survives incomplete – damaged blade and tang; manufacturing technique – forging; a projectile with a flat, deltoid leaf which continues directly to square-sectioned tang;
dimensions: present length – 4.6 cm; present length of leaf – 3.8 cm; present leaf cross-section – 1.4 x 0.2 cm; present length of tang – 0.8 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1540/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 61.

I.54. Iron projectile with tang

- A. Czeramno, site 1 (moat), humus layer; research October 2010;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Survives incomplete – fractured tang; manufacturing technique – forging; a bulky projectile with a lentoid-sectioned triangular leaf, a marked stem and tang;
dimensions: present length – 5.9 cm; length of blade and stem – 5.8 cm; blade cross-section – 1.9 x 0.3 cm;
comments: originally covered with fire patina removed during conservation treatment;
- D. MT, Inv. No. MT/1558/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 73.

I.55. Iron projectile with tang;

- A. Czeramno, site 1 (moat), humus layer; research October 2010;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Survives incomplete – missing half of leaf, bent tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a triangular (?) leaf, rhomboidal in cross-section, a well-defined stem and a long, square-sectioned tang;
dimensions: present length – ca. 5.6 cm; present length of leaf with stem – 2.6 cm; leaf cross-section – 1.1 x 0.4 cm; length of tang – ca. 3.0 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1559/3/A;

- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 118.
- I.56. Iron projectile with tang**
 - A. Czermno, site 1, humus layer; research October 2010;
 - B. Iron projectile with tang;
 - C. Survives complete – slightly bent tang; manufacturing technique – forging; a bulky projectile with a triangular leaf, quatrefoil in cross-section, a visibly two-part stem and a long, square-sectioned tang;
dimensions: length – 6.4 cm; length of leaf with stem – 3.1 cm; leaf cross-section – 1.15 x 1.15 cm; length of tang – 3.3 cm; weight – 7.6 g;
 - D. MT, Inv. No. MT/1582/3/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 153.
- I.57. Iron projectile with tang**
 - A. Czermno, site 1 (moat), humus layer; research October 2010;
 - B. Iron projectile with tang;
 - C. Survives complete; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a square-sectioned lanceolate leaf, a stem with a flange and a long, square-sectioned tang;
dimensions: length – 6.6 cm; length of leaf – 3.1 cm; leaf cross-section – 0.6 x 0.5 cm; length of tang – 2.5 cm; weight – 3.9 g;
 - D. MT, Inv. No. MT/1608/1/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 121.
- I.58. Iron projectile with tang**
 - A. Czermno, site 1, humus layer; research October 2010;
 - B. Iron projectile with tang;
 - C. Survives nearly complete – damaged edges of blade; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a lanceolate leaf rhomboidal-convex in cross-section, a marked stem and a long, square-sectioned tang;
dimensions: length – 6.45 cm; length of leaf with stem – 3.7 cm; leaf cross-section – 1.1 x 0.3 cm; length of tang – 2.75 cm; weight – 3.5 g;
 - D. MT, Inv. No. MT/1609/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 80.
- I.59. Iron projectile with tang**
 - A. Czermno, site 1, humus layer; research October 2010;
 - B. Iron projectile with tang;
 - C. Survives complete – bent tang and leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a triangular leaf, rhomboidal in cross-section, a well-defined stem and a short, oval-sectioned tang;
dimensions: length – originally 7.6 cm; length of leaf with stem – originally 6.1 cm; leaf cross-section – 1.5 x 0.4 cm; length of tang – 1.5 cm; weight – 9.8 g;
 - D. MT, Inv. No. MT/1610/2/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 69.
- I.60. Iron projectile with tang**
 - A. Czermno, site 1, humus layer; research October 2010;
 - B. Iron projectile with tang;
 - C. Survives nearly complete – damaged blade; manufacturing technique – forging; a bulky projectile with a triangular (?) leaf, rhomboidal in cross-section, a marked stem and a short, oval-sectioned tang;

dimensions: present length – 6.35 cm; present length of leaf with stem – 5.55 cm; leaf cross-section – 1.8 x 0.25 cm; present length of tang – 0.8 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1651/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 76.

I.61. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1, humus layer; research October 2010;

B. Iron projectile with tang;

C. Survives nearly complete – slightly damaged leaf; manufacturing technique – forging; a bulky projectile with a flat, deltoid leaf, a marked stem and a short tang sub-oval in cross-section; dimensions: length – 8.4 cm; length of leaf with stem – 6.0 cm; leaf cross-section – 3.75 x 0.1 cm; length of tang – 2.4 cm; weight – 10.5 g;

D. MT, Inv. No. MT/1652/1/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.11;

F. Fig. V: 113.

I.62. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1 (moat), humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Survives incomplete – missing the tang; manufacturing technique – forging; a thickset projectile with a square-sectioned deltoid leaf, a marked stem and an oval-sectioned tang; dimensions: present length – 3.55 cm; length of leaf with stem – 3.4 cm; leaf cross-section – 0.8 x 0.6 cm; present length of tang – 0.15 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1722/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 133.

I.63. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1 (moat), humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Survives nearly complete – slightly damaged leaf, slightly bent tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, deltoid leaf, a marked stem and a not over-long, square-sectioned tang; dimensions: length – 7.0 cm; length of leaf with stem – 4.6 cm; present leaf cross-section – 1.5 x 0.1 cm; length of tang – 2.4 cm; weight – 5.3 g;

D. MT, Inv. No. MT/1726/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 110.

I.64. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Survives nearly complete – slightly damaged tang; manufacturing technique – forging; a bulky projectile with a square-sectioned deltoid leaf, a perceptible stem and a square-sectioned tang; dimensions: present length – 6.4 cm; length of leaf with stem – 5.3 cm; leaf cross-section – 0.95 x 0.9 cm; present length of tang – 1.1 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1729/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 124.

I.65. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1 (moat), humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Survives nearly complete – slightly damaged and bent tang; manufacturing technique – forging; a bulky projectile with a square-sectioned deltoid leaf, a marked stem and a square-sectioned tang;

dimensions: present length – 5.15 cm; length of leaf with stem – 4.05 cm; leaf cross-section – 0.75 x 0.65 cm; present length of tang – 1.1 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1731/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 132.

I.66. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1 (moat), humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Survives complete – bent tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a square-sectioned deltoid leaf, a marked stem and a circular-sectioned tang; dimensions: length – 8.45 cm; length of leaf with stem – 5.15 cm; leaf cross-section – 0.6 x 0.7 cm; length of tang – 3.3 cm; weight – 8.5 g;

D. MT, Inv. No. MT/1731/8/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 123.

I.67. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1 (moat), humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Survives complete; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a forked leaf that continues directly to a square-sectioned tang; dimensions: length – 4.6 cm; length of leaf – 3.0 cm; leaf cross-section – 1.5 x 0.15 cm; length of tang – 1.6 cm; weight – 2.2 g;

D. MT, Inv. No. MT/1741/5/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.12;

F. Fig. V: 62.

I.68. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Survives complete – slightly bent tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a lentoid-sectioned triangular leaf, a marked stem and a square-sectioned tang; dimensions: length – 5.2 cm; length of leaf – 3.0 cm; leaf cross-section – 1.0 x 0.3 cm; length of tang – 2.2 cm; weight – 4 g;

D. MT, Inv. No. MT/1763/5/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.6;

F. Fig. V: 77.

I.69. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Survives complete – bent tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a club-shaped leaf, hexagonal in cross-section, a marked stem and a square-sectioned tang; dimensions: length – 8.0 cm; length of leaf with stem – 4.1 cm; leaf cross-section – 0.9 x 0.4 cm; length of tang – 3.9 cm; weight – 6.8 g;

D. MT, Inv. No. MT/1771/5/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 137.

I.70. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Survives incomplete – damaged leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a lentoid-sectioned triangular (?) leaf, a marked stem and a square-sectioned tang; dimensions: present length – 5.1 cm; present length of leaf with stem – 2.9 cm; leaf cross-section – 0.8 x 0.2 cm; length of tang – 2.2 cm;

- D. MT, Inv. No. MT/1773/4/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 84.
- I.71. Iron projectile with tang**
 A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives nearly complete – slightly bent tang and damaged stem; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a lentoid-sectioned triangular leaf, a marked stem and a square-sectioned tang;
 dimensions: length – 6.1 cm; length of leaf with stem – 3.7 cm; leaf cross-section – 1.3 x 0.4 cm; length of tang – 2.4 cm; weight – 6 g;
 D. MT, Inv. No. MT/1775/3/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 85.
- I.72. Iron projectile with tang**
 A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives incomplete – broken tang; manufacturing technique – forging; a thickset projectile with a triangular leaf, rhomboidal in cross-section, a marked stem and tang;
 dimensions: present length – 3.3 cm; length of leaf with stem – 3.3 cm; leaf cross-section – 1.35 x 0.7 cm;
 D. MT, Inv. No. MT/1778/3/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 78.
- I.73. Iron projectile with tang**
 A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives complete – bent tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a triangular leaf, hexagonal in cross-section, a marked stem and a square-sectioned tang;
 dimensions: length – *ca.* 3.3 cm; length of leaf with stem – 5.1 cm; leaf cross-section – 1.6 x 0.3 cm; length of tang – *ca.* 4.0 cm; weight – 10.1 g;
 D. MT, Inv. No. MT/1778/9/A;
 E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.9;
 F. Fig. V: 74.
- I.74. Iron projectile with tang**
 A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives nearly complete – partly broken tang; manufacturing technique – forging; a thickset projectile with a square-sectioned deltoid leaf, a well-defined stem and a square-sectioned tang;
 dimensions: present length – 5.0 cm; length of leaf with stem – 4.1 cm; leaf cross-section – 0.95 x 0.9 cm; present length of tang – 0.9 cm;
 D. MT, Inv. No. MT/1779/9/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 136.
- I.75. Iron projectile with tang**
 A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives nearly complete – partly damaged upper edge of leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, deltoid leaf, a well-defined stem and a square-sectioned tang;
 dimensions: length – 7.4 cm; length of leaf with stem – 5.5 cm; leaf cross-section – 2.1 x 0.1 cm; length of tang – 1.9 cm; weight – 7.2 g;

- D. MT, Inv. No. MT/1780/5/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 108.
- I.76. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives complete; manufacturing technique – forging; a thickset projectile with a square-sectioned lanceolate leaf, undefined stem and an oval-sectioned (?) tang; dimensions: length – 4.6 cm; length of leaf – 3.6 cm; leaf cross-section – 0.7 x 0.6 cm; length of tang – 1.0 cm; weight – 4.3 g;
 D. MT, Inv. No. MT/1780/12/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 125.
- I.77. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives nearly complete – heavily deformed; manufacturing technique – forging; a bulky projectile with a flat, deltoid leaf, a well-defined stem and a short, square-sectioned tang; dimensions: length – *ca.* 6.5 cm; length of leaf with stem – *ca.* 5.5 cm; leaf cross-section – 2.2 x 0.1 cm; length of tang – 1.0 cm; weight – 5.8 g;
 D. MT, Inv. No. MT/1780/13/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 104.
- I.78. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives incomplete – damaged and bent leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, deltoid leaf, a well-defined stem and a long, square-sectioned tang; dimensions: present length – 6.7 cm; present length of leaf with stem – 4.0 cm; leaf cross-section – ? x 0.1 cm; length of tang – 2.7 cm;
 D. MT, Inv. No. MT/1781/5/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 107.
- I.79. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives nearly complete – damaged leaf and partly fractured tang; manufacturing technique – forging; a fairly slender projectile with a flat, deltoid leaf which continues directly to a square-sectioned tang; dimensions: present length – 4.9 cm; present length of leaf – 3.7 cm; leaf cross-section – 1.55 x 0.1 cm; present length of tang – 1.2 cm;
 D. MT, Inv. No. MT/1785/1/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 59.
- I.80. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives complete – slightly bent tang; manufacturing technique – forging; a fairly slender projectile with a lentoid-sectioned elliptical leaf, a well-defined stem and a circular-sectioned tang; dimensions: length – 5.2 cm; length of leaf with stem – 3.2 cm; leaf cross-section – 1.1 x 0.35 cm; present length of tang – 2.0 cm; weight – 4.3 g;

- D. MT, Inv. No. MT/1785/2/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 89.
- I.81. Iron rings**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron rings;
 C. Survive complete; manufacturing technique – forging; two oval rings made from a fairly thick rod;
 dimensions: diam. – 6.1 and 6.2 cm; diam. of rods – 0.35 x 0.35 – 0.5 x 0.55 cm; weight – 21.3 and 22.2 g;
 comments: found with projectiles Nos. I.82-I.90;
 D. MT, Inv. No. MT/1789/5/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 156.
- I.82. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives nearly complete – bent tang and broken leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a narrow square-sectioned leaf, undefined stem and a square-sectioned tang;
 dimensions: present length – 11.0 cm; present length of leaf – 3.9 cm; leaf cross-section – 0.55 x 0.6 cm; length of tang – *ca.* 7.1 cm;
 comments: found with iron rings No. I.81, and projectiles Nos. I.83-I.90;
 D. MT, Inv. No. MT/1789/6/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 147.
- I.83. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives complete; manufacturing technique – forging; a bulky projectile with a square-sectioned triangular leaf, two vertical grooves on each face, a stem with four transverse grooves and a square-sectioned tang;
 dimensions: length – 7.5 cm; length of leaf with stem – 4.1 cm; leaf cross-section – 1.1 x 1.0 cm; length of tang – 3.4 cm; weight – 13 g;
 comments: found with iron rings No. I.81, and projectiles Nos. I.82 and I.84-I.90;
 D. MT, Inv. No. MT/1789/7/A;
 E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.10;
 F. Fig. V: 152.
- I.84. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives nearly complete – slightly damaged leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, deltoid leaf, a well-defined stem and a square-sectioned tang;
 dimensions: present length – 9.2 cm; present length of leaf with stem – 6.0 cm; leaf cross-section – 1.6 x 0.05 cm; length of tang – 3.2 cm;
 comments: found with iron rings No. I.81, and projectiles Nos. I.82-I.83 and 85-I.90;
 D. MT, Inv. No. MT/1789/8/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 92.
- I.85. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;

- C. Survives complete – bent tang and leaf; manufacturing technique – forging; a fairly slender projectile with a flat, deltoid leaf, a well-defined stem and an oval-sectioned tang; the leaf retains impressions of a textile on one face;
dimensions: length – 8.4 cm; length of leaf with stem – 6.2 cm; leaf cross-section – 2.3 x 0.2 cm; length of tang – *ca.* 2.2 cm; weight – 12 g;
comments: found with iron rings No. I.81, and projectiles Nos. I.82-I.84 and 86-I.90;
- D. MT, Inv. No. MT/1789/9/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.4;
- F. Fig. V: 93.

I.86. Iron projectile with tang

- A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Survives complete – bent tang and leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a square-sectioned club-shaped leaf, a poorly marked stem and an oval-sectioned tang;
dimensions: length – 10.7 cm; length of leaf with stem – 5.4 cm; leaf cross-section – 0.75 x 0.8 cm; length of tang – 5.3 cm; weight – 12.9 g;
comments: found with iron rings No. I.81, and projectiles Nos. I.82-I.85 and I.87-I.90;
- D. MT, Inv. No. MT/1789/10/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 141.

I.87. Iron projectile with tang

- A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Survives nearly complete – bent and damaged upper edge of leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, deltoid leaf, a well-defined stem and a square-sectioned tang; the leaf retains impressions of a textile on one face;
dimensions: length – 10.0 cm; length of leaf with stem – 5.9 cm; leaf cross-section – 2.1 x 0.05 cm; length of tang – 4.1 cm; weight – 9.0 g;
comments: found with iron rings No. I.81 and projectiles Nos. I.82-I.86 and I.88-I.90;
- D. MT, Inv. No. MT/1789/11/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 94.

I.88. Iron projectile with tang

- A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Survives nearly complete – bent tang and slightly damaged upper edge of leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, deltoid leaf, a well-defined stem and a square-sectioned tang;
dimensions: length – *ca.* 11.9 cm; length of leaf with stem – 6.3 cm; leaf cross-section – 1.95 x 0.1 cm; length of tang – *ca.* 5.6 cm; weight – 10.0 g;
comments: found with iron rings No. I.81 and projectiles Nos. I.82-I.87 and I.89-I.90;
- D. MT, Inv. No. MT/1789/12/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 95.

I.89. Iron projectile with tang

- A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Survives complete; manufacturing technique – forging; a bulky projectile with a flat, deltoid leaf, a well-defined stem and an oval-sectioned tang;
dimensions: length – 14.3 cm; length of leaf with stem – 6.7 cm; leaf cross-section – 2.95 x 0.1 cm; length of tang – 7.6 cm; weight – 14.9 g;
comments: found with iron rings No. I.81 and projectiles Nos. I.82-I.88 and I.90;

- D. MT. Inv. No. MT/1789/13/A;
 E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.2;
 F. Fig. V: 96.
- I.90. Iron projectile with tang**
 A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives nearly complete – bent tang and damaged upper edge of leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, deltoid leaf, a well-defined stem and a square-sectioned tang;
 dimensions: length – *ca.* 13.1 cm; length of leaf with stem – 7.3 cm; leaf cross-section – 2.15 x 0.1 cm; length of tang – *ca.* 5.8 cm; weight – 12.9 g;
 comments: found with iron rings No. I.81 and projectiles Nos. I.82-I.89;
 D. MT, Inv. No. MT/1789/14/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 97.
- I.91. Iron projectile with tang**
 A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives nearly complete – damaged leaf, slightly bent tang; manufacturing technique – forging; a thickset projectile with a forked leaf, a marked stem and a square-sectioned tang;
 dimensions: length – 4.0 cm; length of leaf with stem – 2.1 cm; leaf cross-section – ? x 0.2 cm; length of tang – 1.9 cm;
 D. MT, Inv. No. MT/1791/6/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 87.
- I.92. Iron projectile with tang**
 A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives incomplete – fractured tang and damaged leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, deltoid leaf, a well-defined stem and an oval-sectioned tang;
 dimensions: present length – 6.6 cm; present length of leaf with stem – 6.2 cm; present leaf cross-section – 2.1 x 0.1 cm; present length of tang – 0.4 cm;
 D. MT, Inv. No. MT/1791/8/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 98.
- I.93. Iron projectile with tang**
 A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives complete – slightly bent tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a lentoid-sectioned deltoid leaf, a well-defined stem and a square-sectioned tang;
 dimensions: length – 5.4 cm; length of leaf with stem – 3.7 cm; leaf cross-section – 1.0 x 0.3 cm; length of tang – 1.7 cm; weight – 4.0 g;
 D. MT, Inv. No. MT/1797/7/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 70.
- I.94. Iron projectile with tang**
 A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives complete – bent in a bow shape; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a square-sectioned club-shaped leaf, a well-defined stem and a square-sectioned tang;
 dimensions: length – *ca.* 6.9 cm; length of leaf with stem – 3.8 cm; leaf cross-section – 0.75 x 0.2 cm; length of tang – *ca.* 3.1 cm; weight – 7.0 g;

- D. MT, Inv. No. MT/1798/9/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 140.
- I.95. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives complete – fractured tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a square-sectioned club-shaped leaf, poorly marked stem and a square-sectioned tang; dimensions: present length – 5.9 cm; length of leaf with stem – 5.2 cm; leaf cross-section – 0.6 x 0.6 cm; present length of tang – 0.7 cm;
 D. MT, Inv. No. MT/1802/3/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 142.
- I.96. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives nearly complete – slightly deformed tang and slightly damaged upper edge of leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, deltoid leaf, a well-defined stem and a square-sectioned tang; dimensions: present length – 9.0 cm; length of leaf with stem – 5.0 cm; present leaf cross-section – 1.3 x 0.1 cm; length of tang – 4.0 cm;
 D. MT, Inv. No. MT/1802/7/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 99.
- I.97. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. S technique – forging; a slender projectile with a flat, deltoid leaf, a well-defined stem and a short, square-sectioned tang; dimensions: present length – 6.9 cm; present length of leaf with stem – 4.9 cm; present leaf cross-section – 1.8 x 0.1 cm; length of tang – 2.3 cm;
 D. MT, Inv. No. MT/1802/8/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 100.
- I.98. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives incomplete – broken off tang, damaged and bent leaf; manufacturing technique – forging; a projectile with a lentoid-sectioned deltoid leaf, a marked stem and a circular-sectioned tang; dimensions: present length – 4.4 cm; present length of leaf with stem – 3.8 cm; leaf cross-section – 1.3 x 0.3 cm; present length of tang – 0.6 cm;
 D. MT, Inv. No. MT/1804/11/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 68.
- I.99. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives nearly complete – missing small fragment of tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a triangular leaf rhomboidal in cross-section, a well-defined stem and a square-sectioned tang; dimensions: present length – 4.9 cm; length of leaf with stem – 3.6 cm; leaf cross-section – 1.1 x 0.3 cm; present length of tang – 1.3 cm;

- D. MT, Inv. No. MT/1805/13/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 86.
- I.100. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Survives nearly complete – broken off tang and slightly damaged leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, deltoid leaf, a well-defined stem and an oval-sectioned tang;
 dimensions: present length – 6.9 cm; length of leaf with stem – 5.9 cm; leaf cross-section – 1.5 x 0.2 cm; present length of tang – 1.0 cm;
 D. MT, Inv. No. MT/1806/2/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 102.
- I.101. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Preserved incomplete – broken off tang and damaged leaf; manufacturing technique – forging; a projectile with a flat, deltoid (?) leaf, a well-defined stem and a square-sectioned tang;
 dimensions: present length – 6.5 cm; present length of leaf with stem – 5.1 cm; leaf cross-section – 0.75 x 0.1 cm; present length of tang – 1.4 cm;
 D. MT, Inv. No. MT/1812/6/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 117.
- I.102. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Preserved nearly complete – missing part of tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a narrow square-sectioned leaf with recessed sides, a marked stem and a square-sectioned tang;
 dimensions: length – 6.8 cm; length of leaf with stem – 4.9 cm; leaf cross-section – 0.65 x 0.5 cm; present length of tang – 1.9 cm; weight – 5.2 g;
 D. MT, Inv. No. MT/1812/13/A;
 E. Unpublished;
 F. Fig. V: 144.
- I.103. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Preserved nearly complete – missing blade tip; manufacturing technique – forging; a bulky projectile with a flat, deltoid leaf, a marked stem and a long, square-sectioned tang;
 dimensions: present length – 10.7 cm; present length of leaf with stem – 5.9 cm; present leaf cross-section – 2.05 x 0.1 cm; length of tang – 4.8 cm;
 D. MT, Inv. No. MT/1812/18/A;
 E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.3;
 F. Fig. V: 81.
- I.104. Iron projectile with tang**
 A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
 B. Iron projectile with tang;
 C. Preserved nearly complete – missing leaf tip; manufacturing technique – forging; a thickset projectile with a lanceolate leaf rhomboidal in section, a well-defined stem and a short, square-sectioned tang;

dimensions: present length – 4.1 cm; present length of leaf with stem – 2.8 cm; present leaf cross-section – 0.6 x 0.25 cm; length of tang – 1.3 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1813/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 90.

I.105. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Preserved nearly complete – missing a part of tang; manufacturing technique – forging, inlay(?); a thickset projectile with a square-sectioned triangular leaf, a marked stem and a square-sectioned tang; on one face of the leaf is a small (diam. 0.15 cm) dimple filled with inlay with, at centre, a dot;

dimensions: present length – 3.65 cm; length of leaf with stem – 3.2 cm; leaf cross-section – 1.0 x 0.95 cm; present length of tang – 0.45 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1818/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 134.

I.106. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Preserved incomplete – missing stem (?) and tang; manufacturing technique – forging; a projectile with a flat, deltoid leaf;

dimensions: present length – 5.45 cm; present length of leaf – 5.45 cm; leaf cross-section – 2.6 x 0.1 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1819/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 101.

I.107. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Preserved nearly complete – damaged leaf tip, bent tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, triangular leaf, a well-defined stem and a square-sectioned tang;

dimensions: present length – 5.8 cm; present length of leaf with stem – 3.6 cm; leaf cross-section – 1.4 x 0.15 cm; length of tang – *ca.* 2.2 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1819/5/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 67.

I.108. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Preserved nearly complete – missing a fragment of tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a narrow square-sectioned leaf, an undefined stem and a square-sectioned tang;

dimensions: present length – 4.7 cm; length of leaf – 4.1 cm; leaf cross-section – 0.6 x 0.6 cm; present length of tang – 0.6 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1819/12/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 148.

I.109. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;

B. Iron projectile with tang;

- C. Preserved nearly complete – missing a fragment of tang, slightly bent leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a narrow square-sectioned leaf, and undefined stem and tang;
dimensions: present length – 4.7 cm; length of leaf – 4.35 cm; leaf cross-section – 0.45 x 0.4 cm; present length of tang – 0.4 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1819/21/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 150.
- I.110. Iron projectile with tang**
- A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Preserved nearly complete – slightly damaged edge of leaf; manufacturing technique – forging; a projectile with a lentoid-sectioned triangular leaf, a marked stem and a short tang, with an irregular cross-section;
dimensions: length – 5.4 cm; length of leaf with stem – 3.7 cm; leaf cross-section 1.35 x 0.2 cm; length of tang – 1.7 cm; weight – 2.7 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1819/22/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 75.
- I.111. Iron projectile with tang**
- A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a thickset projectile with a square-sectioned triangular leaf and a marked, round-sectioned tang;
dimensions: length – 3.9 cm; length of leaf – 1.9 cm; leaf cross-section – 0.8 x 0.8 cm; length of tang – 2.0 cm; weight – 3.4 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1820/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 119.
- I.112. Iron projectile with tang**
- A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Preserved incomplete – heavily damaged leaf; manufacturing technique – forging; a projectile with a lentoid-sectioned lanceolate (?) leaf, a well-defined stem and a square-sectioned tang;
dimensions: present length – 4.45 cm; present length of leaf with stem – 2.45 cm; present leaf cross-section – 0.9 x 0.1 cm; length of tang – 2.0 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1820/6/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 114.
- I.113. Iron projectile with tang**
- A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a deltoid leaf rhomboidal in cross-section, a marked stem and an oval-sectioned tang;
dimensions: length – 5.05 cm; length of leaf with stem – 3.45 cm; leaf cross-section – 1.1 x 0.4 cm; length of tang – 1.6 cm; weight – 5.3 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1821/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 138.
- I.114. Iron projectile with tang**
- A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron projectile with tang;

- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a thickset projectile with a square-sectioned triangular leaf, a marked stem and an oval-sectioned tang; dimensions: length – 3.7 cm; length of leaf with stem – 2.1 cm; leaf cross-section – 0.9 x 0.8 cm; length of tang – 1.6 cm; weight – 3.2 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1821/6/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.11;
- F. Fig. V: 120.
- I.115. Iron projectile with tang**
 - A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
 - B. Iron projectile with tang;
 - C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a narrow square-sectioned leaf, a marked stem and a square-sectioned tang; crosswise grooving visible on one face of leaf a trace of a decoration (?), result of conservation treatment (?); dimensions: length – 5.7 cm; length of leaf with stem – 3.6 cm; leaf cross-section – 0.55 x 0.55 cm; length of tang – 2.1 cm; weight – 3.1 g;
 - D. MT, Inv. No. MT/1822/8/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 122.
- I.116. Iron projectile with tang**
 - A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
 - B. Iron projectile with tang;
 - C. Preserved incomplete – missing tang, bent leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a narrow square-sectioned leaf, a poorly marked stem and a circular-sectioned tang; dimensions: present length – 5.1 cm; length of leaf with stem – 4.5 cm; leaf cross-section – 0.7 x 0.6 cm; present length of tang – 0.6 cm;
 - D. MT, Inv. No. MT/1822/14/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 131.
- I.117. Iron projectile with tang**
 - A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
 - B. Iron projectile with tang;
 - C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a triangular leaf, pentagonal in cross-section, a long, well-defined stem and a short oval-sectioned tang; dimensions: length – 6.1 cm; length of leaf with stem – 4.3 cm; leaf cross-section – 0.95 x 0.65 cm; length of tang – 1.8 cm; weight – 6.4 g;
 - D. MT, Inv. No. MT/1823/16/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 139.
- I.118. Iron projectile with tang;**
 - A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
 - B. Iron projectile with tang;
 - C. Preserved complete – bent leaf and tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, lanceolate leaf, a marked stem and oval-sectioned tang; dimensions: length – ca. 7.1 cm; length of leaf and stem – 4.7 cm; leaf cross-section – 1.1 x 0.2 cm; length of tang – ca. 2.4 cm; weight – 5.9 g;
 - D. MT, Inv. No. MT/1823/17/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 83.
- I.119. Iron projectile with tang**
 - A. Czeremo, site 1, humus layer; research June 2011;
 - B. Iron projectile with tang;

- C. Preserved complete – slightly bent tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a square-sectioned triangular leaf which continues directly to an oval-sectioned tang; dimensions: length – 6.8 cm; length of leaf – 4.5 cm; leaf cross-section – 1.0 x 0.6 cm; length of tang – 2.3 cm; weight – 7.0 g;
 - D. MT, Inv. No. MT/1823/24/A;
 - E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.5;
 - F. Fig. V: 64.
- I.120. Iron projectile with tang**
- A. Czeramno, site 1, humus layer; research June 2011;
 - B. Iron projectile with tang;
 - C. Preserved incomplete – missing tang; manufacturing technique – forging; a projectile with a flat, lozengic leaf, a poorly marked stem and a tang; dimensions: present length – 5.2 cm; length of leaf with stem – 5.2 cm; leaf cross-section – 2.0 x 0.1 cm;
 - D. MT, Inv. No. MT/1824/14/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 79.
- I.121. Iron projectile with tang**
- A. Czeramno, site 1, humus layer; research June 2011;
 - B. Iron projectile with tang;
 - C. Preserved nearly complete – missing tang tip; manufacturing technique – forging; a bulky projectile with a flat, deltoid leaf, a marked stem and an oval-sectioned tang; dimensions: present length – 7.8 cm; length of leaf with stem – 6.7 cm; leaf cross-section – 2.8 x 0.1 cm; present length of tang – 1.1 cm;
 - D. MT, Inv. No. MT/1824/15/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 106.
- I.122. Iron projectile with tang.**
- A. Czeramno, site 1, humus layer; research June 2011;
 - B. Iron projectile with tang;
 - C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a forked leaf, a marked stem and a long, square-sectioned tang; dimensions: length – 5.0 cm; length of leaf with stem – 1.5 cm; leaf cross-section – 2.7 x 0.2 cm; length of tang – 3.5 cm; weight – 3.6 g;
 - D. MT, Inv. No. MT/1825/1/A;
 - E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.13;
 - F. Fig. V: 88.
- I.123. Iron projectile with tang**
- A. Czeramno, site 1, humus layer; research April 2011;
 - B. Iron projectile with tang;
 - C. Preserved incomplete – broken off tang; manufacturing technique – forging; a projectile with a lentoid-sectioned triangular leaf, a marked stem and a tang; dimensions: present length – 3.2 cm; length of leaf with stem – 3.2 cm; leaf cross-section – 1.0 x 0.4 cm;
 - D. MT, Inv. No. MT/1826/2/A;
 - E. Unpublished;
 - F. Fig. V: 72.
- I.124. Iron projectile with tang**
- A. Czeramno, site 1, humus layer; research April 2011;
 - B. Iron projectile with tang;
 - C. Preserved nearly complete – damaged leaf, slightly bent tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a square-sectioned lanceolate leaf, a marked stem and a circular-sectioned tang;

dimensions: length – *ca.* 7.8 cm; length of leaf with stem – 4.6 cm; leaf cross-section – 0.75 x 0.6 cm; length of tang – *ca.* 3.2 cm; weight – 7.6 g;

D. MT, Inv. No. MT/1826/6/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 126.

I.125. Iron projectile with tang

A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Preserved incomplete – truncated and heavily damaged leaf, vertically split stem with tang and lower part of leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat (?), deltoid leaf, a marked stem and a short oval-sectioned tang;

dimensions: present length – 5.9 cm; present length of leaf with stem – 4.8 cm; leaf cross-section – ? x 0.2 cm; length of tang – 1.1 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1826/7/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 116.

I.126. Iron projectile with tang

A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Preserved nearly complete – missing upper edge of leaf; manufacturing technique – forging; a projectile with a flat, markedly deltoid leaf which continues directly to a square-sectioned tang; dimensions: present length – 4.9 cm; present length of leaf – 2.3 cm; leaf cross-section – ? x 0.15 cm; length of tang – 2.6 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1826/10/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 63.

I.127. Iron projectile with tang

A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Preserved complete – bent tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a square-sectioned lanceolate leaf, a marked stem and a square-sectioned tang; dimensions: length – *ca.* 6.8 cm; length of leaf with stem – 4.5 cm; leaf cross-section – 0.7 x 0.65 cm; length of tang – *ca.* 2.3 cm; weight – 6.2 g;

D. MT, Inv. No. MT/1827/4/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 143.

I.128. Iron projectile with tang

A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Preserved complete – bent leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, lanceolate leaf, a marked stem and a short, circular-sectioned tang; dimensions: length – 8.1 cm; length of leaf with stem – 6.6 cm; leaf cross-section – 1.4 x 0.2 cm; length of tang – 1.5 cm; weight – 8.0 g;

D. MT, Inv. No. MT/1828/10/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 82.

I.129. Iron projectile with tang

A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Preserved incomplete – damaged leaf, truncated tang; manufacturing technique – forging; a projectile with a lentoid-sectioned lanceolate (?) leaf, a marked stem and a tang of an unidentified section;

dimensions: present length – 5.4 cm; length of leaf with stem – 4.8 cm; present leaf cross-section – 1.5 x 0.3 cm; present length of tang – 0.6 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1833/5/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 115.

I.130. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Preserved incomplete – damaged and slightly bent leaf and truncated tang; manufacturing technique – forging; a projectile with a flat, deltoid leaf, a marked stem and tang; dimensions: present length – 6.7 cm; present length of leaf – 6.7 cm; present leaf cross-section – 2.05 x 0.1 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1834/5/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 103.

I.131. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a projectile with a square-sectioned triangular leaf, a well-defined stem and a circular-sectioned tang; dimensions: length – 7.1 cm; length of leaf with stem – 3.5 cm; leaf cross-section – 0.8 x 0.8 cm; length of tang – 3.6 cm; weight – 5.7 g;

D. MT, Inv. No. MT/1836/4/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 135.

I.132. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a projectile with a lentoid-sectioned lanceolate leaf, with a well-defined stem and a square-sectioned tang; dimensions: length – 10.1 cm; length of leaf with stem – 6.1 cm; leaf cross-section – 1.5 x 0.2 cm; length of tang – 4.0 cm; weight – 7 g;

D. MT, Inv. No. MT/1844/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.7;

F. Fig. V: 91.

I.133. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a projectile with a square-sectioned club-shaped leaf, a poorly marked stem and a square-sectioned tang; dimensions: present length – 6.1 cm; length of leaf with stem – 4.4 cm; leaf cross-section – 0.7 x 0.6 cm; present length of tang – 1.7 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1848/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 145.

I.134. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;

B. Iron projectile with tang;

C. Preserved complete – slightly bent tang tip; manufacturing technique – forging; a bulky projectile with a lentoid-sectioned triangular leaf, a short stem and a square-sectioned tang; dimensions: length – ca. 5.6 cm; length of leaf with stem – 2.7 cm; leaf cross-section – 1.3 x 0.55 cm; length of tang – ca. 2.9 cm; weight – 5.9 g;

- D. MT, Inv. No. MT/1848/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 71.

I.135. Iron projectile with tang

- A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Preserved nearly complete – damaged tang; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a square-sectioned lanceolate leaf which continues directly to a square-sectioned tang;
dimensions: present length – 4.3 cm; length of leaf – 3.7 cm; leaf cross-section – 0.55 x 0.45 cm; present length of tang – 0.6 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1853/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 65.

I.136. Iron projectile with tang

- A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Preserved nearly complete – slightly damaged stem; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, deltoid leaf, a marked stem and an oval-sectioned tang;
dimensions: length – 7.2 cm; length of leaf with stem – 5.2 cm; leaf cross-section – 1.45 x 0.1 cm; length of tang – 2.0 cm; weight – 5.9 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1854/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 105.

I.137. Iron projectile with tang

- A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a projectile with a square-sectioned triangular leaf and a distinct square-sectioned tang;
dimensions: length – 4.8 cm; length of leaf – 3.8 cm; leaf cross-section – 0.65 x 0.65 cm; length of tang – 1.0 cm; weight – 4 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1856/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 149.

I.138. Iron projectile with tang

- A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Preserved nearly complete – damaged tang tip; manufacturing technique – forging; a projectile with a square-sectioned lanceolate leaf, a poorly marked stem and an oval-sectioned tang;
dimensions: present length – 4.6 cm; length of leaf with stem – 3.9 cm; leaf cross-section – 0.5 x 0.5 cm; present length of tang – 0.7 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1859/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 127.

Cavalry and horse equipment

I.139. Iron spur

- A. Czermno, site 1 (moat), humus layer; research October 2010;
- B. Iron spur;
- C. Preserved nearly complete – missing star rowel and terminals; a spur with a relatively short U-shaped heel band and arms that are straight in side view, semi-oval in cross-section; one terminal survives as a stub; the long spur neck continues to the fractured prongs of the rowel box;

dimensions: present overall length – 9.2 cm; present length of goad – 3.7 cm; original span of heel band – *ca.* 4.0 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1478/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 170.

I.140. Iron spur

A. Czeremno, site 1 (moat), humus layer; research October 2010;

B. Iron spur;

C. Preserved incomplete – in two pieces, missing arm with terminal and star rowel; manufacturing technique – forging, engraving; a spur with a curved V-shaped heel band and arms that are sub-rectangular in cross-section, one arm retains its asymmetric, paired loop terminal; at the junction of arms with the spur neck is a hook-shaped heel; the short spur neck is decorated by four circumferential lateral grooves and continues to the rowel box: long, now slightly deformed prongs;

dimensions: present overall length – 15.3 cm; present length of goad – 5.5 cm; present span – 9.5 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1496/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 168.

I.141. Copper alloy spur

A. Czeremno, site 1 (moat), humus layer; research April 2011;

B. Copper alloy spur;

C. Survives as a small fragment – missing larger fragment of one arm and the whole other arm, neck and goad; manufacturing technique – casting; a spur with a rectangular paired loop terminal; dimensions: present overall length – 1.1 cm; width of terminal – 1.6 cm; thickness of terminal – 0.2 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1733/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 158.

I.142. Iron spur

A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;

B. Iron spur;

C. Preserved incomplete – broken off arm with terminal, fractured rowel box, missing star rowel; manufacturing technique – forging; a spur with a strongly curved V-shaped heel band drooping closer to the terminal and arms that are semi-oval in cross-section and continue to a symmetric loop terminal; the rowel box sits directly on the heel band;

dimensions: present overall length – 12.7 cm; present length of goad – 2.7 cm; present span – 4.4 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1744/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 165a.

I.143. Iron spur

A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;

B. Iron spur;

C. Preserved nearly complete – broken prong of rowel box, missing star rowel; manufacturing technique – forging; a spur with a curved V-shaped heel band and arms that are round in cross-section and continue to a symmetrical oval loop terminal; the rowel box sits directly on the heel band, one of the prongs retains its D-shape terminal;

dimensions: present overall length – 13.8 cm; present length of goad – 3.5 cm; span – 8.0 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1789/4/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.14.2;

F. Fig. V: 166.

I.144. Iron spur

- A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron spur;
- C. Preserved incomplete – lost arms and terminals; manufacturing technique – forging; a spur with originally a straight heel band and arms that are semi-oval in cross-section, a short, angled neck and a long and slender pyramidal goad, lozenge-shaped in cross-section; dimensions: present overall length – 4.3 cm; length of goad and neck – 3.8 cm; present span – 2.1 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1797/6/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 160.

I.145. Iron spur, buckle and strap mounts

- A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron spur, buckle and strap mounts;
- C. Preserved complete – one arm is deformed; manufacturing technique – forging; a spur with a curving V-shaped heel band, arms that are semi-oval in cross-section and continue to an oval loop terminal; at the junction of arms is an undefined heel; sitting on a short neck, the prongs of the rowel box have semi-oval terminals; between them is a star rowel with eight rectangular-sectioned points. An incomplete spur buckle – missing the buckle plate; the frame is rectangular, made of a narrow strip of sheet iron. Two strap fittings – one complete, one fragmented, in the form of rectangular plates, tapering on one side to a hook, on the other side folded, at right angles, into a low letter “T”; dimensions: spur (overall length – 15.2 cm; length of goad – 5.3 cm; diam. of star rowel – 5.2 cm; original span – *ca.* 9.0 cm; weight – 91 g); strap mounts (length – 2.2 and 2.5 cm; width of strap mount plate – 1.5 and 2.3 cm; weight: 2 and 3.4 g); buckle (length – 2.0 cm; width – 2.4 cm; thickness – 0.3-0.4 cm; weight – 2 g);
- D. MT, Inv. No. MT/1807/8/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.14.1;
- F. Fig. V: 167.

I.146. Iron spur

- A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Iron spur;
- C. Preserved incomplete – missing a fragment of one arm and an entire other arm with the terminal; manufacturing technique – forging; a spur with a curving U-shaped heel band, arms that are flat in cross-section, a short neck and a globular goad ending in a spike; dimensions: present overall length – 9.4 cm; length of goad and neck – 2.8 cm; present span – 6.5 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1811/6/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 163.

I.147. Iron spur rowel

- A. Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron spur rowel;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a star rowel with ten rectangular-sectioned points and a central aperture for setting the rowel between the prongs of the rowel box; dimensions: diam. – 3.0 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1823/15/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 173.

I.148. Iron spur rowel

- A. Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Iron spur rowel;

- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a star rowel with eight rectangular-sectioned points and a central aperture for setting the rowel between the prongs of the rowel box; dimensions: diam. – 4.4 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1824/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 174.
- I.149. Iron spur**
- A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Iron spur;
- C. Preserved incomplete – missing a fragment of one arm and the entire other arm with the neck and goad; manufacturing technique – forging; a spur with a curved, triangular-sectioned arm and a paired loop terminal; dimensions: present overall length – 10.9 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1837/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 165.
- I.150. Iron spur buckle**
- A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron spur buckle;
- C. Preserved nearly complete - missing hook terminal; manufacturing technique – forging; a flat D-shaped buckle with a pin rest moulded in the middle of the outer edge of the frame; integral with the frame and divided from it by a flat collar is a buckle plate decorated with horizontal lines; the plate tapers to the stub of a downward- and forward-facing hook; dimensions: present length – 4.4 cm; length of frame – 2.2 cm; width of frame – 2.0 cm; length of buckle plate – 1.4 cm; thickness of frame and plate – 0.2 cm; weight – 5 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1780/11/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 175.
- I.151. Iron spur buckle**
- A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Iron spur buckle;
- C. Preserved complete, slightly bent; manufacturing technique – forging; the buckle has a rectangular frame clasped by a waisted plate made of sheet iron; the back of the plate is decorated with horizontal lines and continues to a downward- and forward-facing hook; in the front part of the plate is a perforation for the pin which rests with its curved tip on the buckle frame; dimensions: length – 4.6 cm; length of frame – 1.9 cm; width of frame – 2.3 cm; length of buckle plate – 1.9 cm; thickness of frame – 0.3 cm; thickness of buckle plate – 0.2 cm; weight – 7 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1833/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 176.
- I.152. Iron spur buckle**
- A. Czeremno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron spur buckle;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a flat buckle with a rounded frame and an integral, oval plate with an oval perforation for the pin; the plate ends in an upward- and forward-facing hook; dimensions: length – 4.7 cm; length of frame – 1.7 cm; width of frame – 2.0 cm; length of buckle plate – 1.3 cm; thickness of buckle frame and plate – 0.2 cm; weight – 4 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1833/8/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 177.

I.153. Copper alloy horse whip finial.

- A. Czeremno, site 1 (moat) , humus layer; research April 2011;
- B. Copper alloy horse whip finial;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – casting. The terminal is in the shape of a bird's head, hollow inside, rounded in its upper part, with schematically represented eyes and a prominent, long and curving projecting beak; the bird's neck is a cylindrical, lightly expanding socket with an ornament of diagonal cross-hatching; at bottom are two small circular perforations for securing the terminal on the handle; by the bird's left eye is an irregular hole, a flaw from the production process;
dimensions: height – 3.6 cm; width – 2.7 cm; thickness – 1.2 cm; socket hole – 1.0 x 0.85 cm; weight – 16 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1742/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.14.6;
- F. Fig. V: 178.

I.154. Iron stirrup

- A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Iron stirrup;
- C. Preserved nearly complete – damaged tread-plate and opening for the strap; manufacturing technique – forging; a stirrup with an arched bow with a large oval opening for the strap in its flattened rounded apex (cross-bar); oval-sectioned branches of the bow pass to what originally was a flat and oval tread-plate;
dimensions: length – 16.9 cm; width – 15.6 cm; distance between tread plate and bow cross-bar – 13.5 cm; width between sides of bow – 14.2 cm; present width of tread-plate – 2.7 cm; opening for the stirrup strap – 4.4 x 1.8 cm; height of cross-bar and bow – 3.1 cm; weight – 113 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1879/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.13.2.
- F. Fig. V: 180.

I.155. Iron bit

- A. Czeremno, site 1 (moat), surface find; research October 2010;
- B. Iron bit;
- C. Preserved incomplete – missing mouthpiece and the other cheekpiece; manufacturing technique – forging; a cheekpiece with curving, now truncated arms flanking a now damaged perforation for the mouthpiece; the arms converge to form a profiled projection with a rounded terminal with a rectangular perforation for attaching the strap of the bridle and reins; originally the cheekpiece was closed on its inner side by a thickened iron strip;
dimensions: present length – 7.6 cm; width of arms – 7.4 cm; width of perforation for the reins and bridle straps – 1.7 cm; perforation for the mouthpiece – *ca.* 1.0 x 1.3 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1497/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.13.4;
- F. Fig. V: 181.

I.156. Iron bit

- A. Czeremno, site 1 (moat), humus layer; research October 2010;
- B. Iron bit;
- C. Preserved incomplete – missing one mouthpiece link, incomplete side-ring; manufacturing technique – forging; the bar of the mouthpiece link is square in cross-section, one of its ends is folded into a hook, the other into a loop, clasping a large sub-circular side-ring made of plano-convex sheet iron; the other side-ring is wedge-shaped in cross-section;
dimensions: present length – 14.9 cm; present length of mouthpiece – 5.8 cm; inner dimensions of side-ring – 5.0 x 5.3 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1557/8/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 184.

I.157. Iron bit.

- A. Czeramno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Iron bit;
- C. Preserved incomplete – incomplete mouthpiece link, missing other mouthpiece link and both side-rings; manufacturing technique – forging; the bar of the mouthpiece link is square in cross-section, both its ends were bent slightly, tapered and folded into opposed hook-shaped attachments;
dimensions: present length – 8.8 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1778/8/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 192.

I.158. Iron bit

- A. Czeramno, site 1, , humus layer; research April 2011;
- B. Iron bit;
- C. Preserved incomplete – damaged end of mouthpiece link, missing other link and both side-rings; manufacturing technique – forging; the bar of the mouthpiece link is square in cross-section, both its ends were bent, hammered flat and folded into hook-shaped attachments set on the same axis, one of them decorated with lengthwise ribbing;
dimensions: present length – 7.2 cm;
- D. MT. Inv. No. MT/1796/9/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 193.

I.159. Iron bit

- A. Czeramno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron bit;
- C. Preserved incomplete – partly damaged terminal of mouthpiece link, missing other link and both side-rings; manufacturing technique – forging; the surviving mouthpiece link was made from a round-sectioned bar, folding its two ends slightly, making one end to taper, hammering the other flat to form two hooked terminals positioned on the same axis;
dimensions: present length – 7.0 cm; cross-section of bar – 0.8 x 0.8 cm;
- D. MT. Inv. No. MT/1798/12/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 194.

I.160. Iron bit

- A. Czeramno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B. Iron bit;
- C. Preserved incomplete – missing mouthpiece link and side-ring; manufacturing technique – forging; the bar of the mouthpiece link is roughly circular in cross-section, both its ends were bent slightly, hammered flat and folded into loops set on the same axis, one loop clasps a sub-circular side-ring stamped (?) of profiled sheet iron;
dimensions: present length – 12.6 cm; present length of mouthpiece link – 8.2 cm; outer dimensions of side-ring – 5.5 x 5.6 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1798/18/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 185.

I.161. Iron bit

- A. Czeramno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B. Iron bit;
- C. Preserved incomplete – incomplete mouthpiece link, missing other link and both side-rings; manufacturing technique – forging; the bar of the mouthpiece link is square in cross-section, both its ends were bent slightly, one end made to taper, the other hammered flat both folded into a hook, one upward- the other downward-facing;

- dimensions: present length – 6.9 cm;
- D.** MT, Inv. No. MT/1804/7/A;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. V: 191.
- I.162. Iron bit**
- A.** Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B.** Iron bit;
- C.** Preserved nearly complete, except for one side-ring; manufacturing technique – forging; the bar of one mouthpiece link is square in cross-section, the bar of the other is sub-circular, both ends were bent, one made to taper, the other hammered flat, both folded into a loop, one upward- the other, downward-facing; one loop clasps a sub-circular side-ring, sub-circular in cross-section;
dimensions: present length – 19.9 cm; combined length of mouthpiece – 15.6 cm; length of individual mouthpiece links – 8.8 and 7.8 cm; cross-sections of mouthpiece links – 0.8 x 0.7 and 0.9 x 0.9 cm; outer dimensions of side-ring – 5.7 x 5.4 cm;
- D.** MT, Inv. No. MT/1806/7/A;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. V: 183.
- I.163. Iron bit**
- A.** Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B.** Iron bit;
- C.** Preserved incomplete – an incomplete mouthpiece link, missing other link and both side-rings; manufacturing technique – forging; the bar of the mouthpiece link is sub-circular in cross-section, one end was bent, made to taper and folded into a hook attachment, the other end punched to make a loop;
dimensions: present length – 7.4 cm; cross-section of bar – *ca.* 0.8 x 0.8 cm;
- D.** MT, Inv. No. MT/1810/4/A;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. V: 189.
- I.164. Iron bit**
- A.** Czermno, site 1, humus layer; research June 2011;
- B.** Iron bit;
- C.** Preserved complete; manufacturing technique – forging; the bar of one mouthpiece link is square in cross-section, the other sub-circular, both ends were bent, one made to taper, the other hammered flat, folded into a loop at each end, one upward- the other downward-facing, each clasping a sub-circular side-ring, circular in cross-section;
dimensions: length – 23.6 cm; length of mouthpiece – 14.6 cm; outer dimensions of side-rings – 5.8 x 5.9 and 4.7 x 4.8 cm; weight – 133 g;
- D.** MT, Inv. No. MT/1824/9/A;
- E.** Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.13.1;
- F.** Fig. V: 182.
- I.165. Iron bit**
- A.** Czermno, site 1, humus layer; research April 2011;
- B.** Iron bit;
- C.** Preserved incomplete – incomplete mouthpiece link, missing other link and side-ring; manufacturing technique – forging; the bar of the mouthpiece link is sub-circular in cross-section, one end bent, made to taper and folded into a hook, the other end folded into a loop, placed on the same axis, the loop clasps a sub-circular side-ring made of sheet iron, sub-rectangular in cross-section;
dimensions: present length – 13.3 cm; present length of mouthpiece – 8.8 cm; outer dimensions of side-ring – 5.4 x 5.6 cm;
- D.** MT, Inv. No. MT/1860/3/A;

- E. Unpublished;
F. Fig. V: 186.
- I.166. Iron horseshoe**
A. Czeremno, site 1 (moat), humus layer; research October 2010;
B. Iron horseshoe;
C. Preserved incomplete – missing a fragment of one branch, warped; manufacturing technique – forging, forge-welding (?); the shoe is made from an iron rod with pointed branches and a hammered flat central part with a separately forged (?) pyramidal projection; dimensions: present height – 3.3 cm; length – 4.0 cm; width – 1.9 cm; height of projection – 0.5 cm;
D. MT, Inv. No. MT/1571/1/A;
E. Unpublished;
F. Fig. V: 205.
- I.167. Iron horseshoe**
A. Czeremno, site 1, surface find (so-called skip); research October 2010;
B. Iron horseshoe;
C. Survives as a small fragment – *ca.* 2/3 is now lost; manufacturing technique – forging; a horseshoe with a rectangular-sectioned web and wavy outer edge; retains the calkin; two well-defined nail-holes (and a fragment of a third), one retaining a horseshoe nail with a triangular head defined on two sides; dimensions: present length – 8.5 cm; thickness – 0.6 cm; height of calkin – 2.7 cm; nail-hole – 0.8 x 0.5 cm; present length of nail – 2.5 cm; nail head – 1.4 x 0.3 cm;
D. MT, Inv. No. MT/1226/58/A;
E. Unpublished;
F. Fig. V: 201.
- I.168. Iron horseshoe with two horseshoe nails**
A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;
B. Iron horseshoe with two horseshoe nails;
B. Preserved complete, one nail warped, the other incomplete; manufacturing technique – forging; a horseshoe with a wide and flat web, ogival aperture between branches; branches with rounded edge; both calkins preserved; outer fragment of web was hammered flat and folded upwards to form an asymmetrically placed toe; six poorly defined nail-holes punched in the branches; two horseshoe nails with domed heads were found together with this horseshoe; dimensions: horseshoe (length – 10.6 cm; width – 10.4 cm; web – 3.2 cm; thickness – 0.45 cm; width of toe – 4.8 cm; height of calkins – 2.4 cm; nail-hole – from 0.9 x 0.4 cm to 0.8 x 0.5 cm; weight – 260 g); horseshoe nails (present length – 1.8 and *ca.* 3.5 cm; nail head sizes – 1.8 x 0.4 cm and 1.6 x 0.4 cm; weight – 2 and 3 g);
D. MT, Inv. No. MT/1764/5/A;
E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.13.3;
F. Fig. V: 200.
- I.169. Iron horseshoe nail**
A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;
B. Iron horseshoe nail;
C. Preserved incomplete – slightly bent shank with a broken off tip, deformed head; manufacturing technique – forging; a horseshoe nail with a domed triangular head and a slender shank; dimensions: present length – 3.2 cm; nail head – 1.1 x 0.4 cm; present length of shank – 2.5 cm;
D. MT, Inv. No. MT/1812/7/A;
E. Unpublished;
F. Fig. V: 203.
- I.170. Iron horseshoe nail**
A. Czeremno, site 1, humus layer; research April 2011;
B. Iron horseshoe nail;

- C. Preserved incomplete – slightly bent shank with a broken off tip, damaged head; manufacturing technique – forging; a horseshoe nail originally with a domed triangular head and slender shank;
dimensions: present length – 2.9 cm; nail head – 1.7 x 0.3 cm; present length of shank – 2.3 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1827/17/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 204.

II. Czermno hillfort suburb settlement (site 2)

Side arms

II.1. Iron sword pommel

- A. Czermno, site 2, humus layer; research October 2010;
- B. Iron sword pommel;
- C. Preserved nearly complete – damaged lower edge of aperture; manufacturing technique – forging; a pommel of half-spherical shape with an accentuated lower edge and a conical hole for the grip;
dimensions: height – 3.4 cm; width – 4.6 cm; thickness – 3.9 cm; hole diam. ranges from 1.8 x 1.9 cm (at bottom) to 0.8 x 0.6 cm (at top); weight – 186 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1601/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 8.

Blunt weapons

II.2. Lead weight from a war flail (?)

- A. Czermno, site 2, surface find; research October 2010;
- B. Lead weight from a war flail (?);
- C. Preserved complete; manufacturing technique – casting; pyriform and sub-circular in cross-section, the weight tapers to a rectangular loop with a round hole for the flail strap; on the surface of the weight is are shallow intersecting grooves in an irregular arrangement;
dimensions: height – 4.0 cm; width – 2.6 cm; thickness – 2.6 cm; dimensions of the hole in loop – 0.7 x 0.7 cm; weight – 160 g;
comments: an alternative function is possible;
- D. MT, Inv. No. MT/1505/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.12.2;
- F. Fig. V: 15.

II.3. Axe head

- A. Czermno, site 2, humus layer; research October 2010;
- B. Axe head;
- C. Preserved incomplete – broken off neck with cutting-edge and fragment of socket; manufacturing technique – forging; an axe head with an undefined socket, an oval (?) shaft-hole and a rounded butt with a cap on either side;
dimensions: present length – 5.3 cm, width of socket – 4.0 cm, height of socket with cap – 5.4 cm, diam. of shaft-hole – 3.5 x 3.1 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1465/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 31.

II.4. Axe head

- A. Czermno, site 2, surface find; research October 2010;
- B. Axe head;
- C. Preserved incomplete – broken off neck with socket and butt, and fragment of cutting edge; manufacturing technique – forging; a short fragment of an axe head with a broad cutting-edge;
dimensions: present length – 4.2 cm; height of blade – 8.4 cm;

- D. MT, Inv. No. MT/1561/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 36.

Projectiles

II.5. Iron projectile with socket

- A. Czeremno, site 2, surface find; research October 2010;
- B. Iron projectile with socket;
- C. Preserved incomplete – heavily damaged socket; manufacturing technique – forging; a stubby (?) projectile with a square-sectioned pyramidal leaf, no visible stem and a cylindrical socket; dimensions: present length – 5.0 cm; length of leaf with stem – 3.9 cm; leaf cross-section – 1.1 x 1.1 cm; present length of socket – 1.1 cm; weight – 15.8 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1301/6/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.14;
- F. Fig. V: 54.

II.6. Iron projectile with socket

- A. Czeremno, site 2, surface find; research October 2010;
- B. Iron projectile with socket;
- C. Preserved nearly complete – slightly damaged socket, bent leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a narrow square-sectioned leaf, a poorly marked stem and a conical socket; dimensions: original length – 9.8 cm; original length of leaf with stem – *ca.* 4.8 cm; leaf cross-section – 0.5 x 0.5 cm; present diam. of socket. – 0.8 x 0.9 cm; weight – 8.2 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1634/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.17;
- F. Fig. V: 53.

II.7. Iron projectile with tang

- A. Czeremno, site 2, humus layer; research October 2010;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a thickset projectile with a square-sectioned lanceolate leaf and a short, square-sectioned tang; dimensions: length – 3.3 cm; length of leaf – 2.3 cm; leaf cross-section – 0.5 x 0.55 cm; length of tang – 1.0 cm; weight – 2.7 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1262/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 129.

II.8. Iron projectile with tang

- A. Czeremno, site 2, humus layer; research October 2010;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a thickset projectile with a square-sectioned lanceolate leaf, a poorly marked stem and a short, square-sectioned tang; dimensions: length – 3.8 cm; length of leaf with stem – 2.9 cm; leaf cross-section – 0.5 x 0.4 cm; length of tang – 0.9 cm; weight – 2.8 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1278/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 146.

II.9. Iron projectile with tang

- A. Czeremno, site 2, humus layer; research October 2010;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Preserved incomplete – heavily damaged leaf, slightly damaged tang; manufacturing technique – forging; a projectile with a lanceolate (?) leaf, a well-defined stem and a short, square-sectioned tang;

- dimensions: length – 4.55 cm; present length of leaf with stem – 3.1 cm; length of tang – 1.45 cm;
- D.** MT, Inv. No. MT/1296/1/A;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. V: 155.
- II.10. Iron projectile with tang**
- A.** Czermno, site 2, surface find; research October 2010;
- B.** Iron projectile with tang;
- C.** Preserved nearly complete – damaged upper portion of leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a spindle-shaped leaf triangular in cross-section, a marked stem and a long, circular-sectioned tang;
dimensions: present length – 6.55 cm; present length of leaf with stem – 3.2 cm; leaf cross-section – 0.5 x 0.55 cm; length of tang – 3.35 cm;
- D.** MT, Inv. No. MT/1296/2/A;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. V: 151.
- II.11. Iron projectile with tang**
- A.** Czermno, site 2, humus layer; research October 2010;
- B.** Iron projectile with tang;
- C.** Preserved nearly complete – broken into two fragments, damaged upper part of leaf; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a flat, deltoid leaf, a marked stem and a long, square-sectioned tang;
dimensions: present length – *ca.* 8.5 cm; present length of leaf – *ca.* 6.3 cm; present leaf cross-section – 1.8 x 0.1 cm; length of tang – 2.2 cm; weight – 6.1 g;
- D.** MT, Inv. No. MT/1340/6/A;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. V: 111.
- II.12. Iron projectile with tang**
- A.** Czermno, site 2, humus layer; research October 2010;
- B.** Iron projectile with tang;
- C.** Preserved complete; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a square-sectioned deltoid leaf, a well-defined stem and a short, square-sectioned tang;
dimensions: length – 7.6 cm; length of leaf with stem – 6.1 cm; leaf cross-section – 0.7 x 0.6 cm; length of tang – 1.5 cm; weight – 9.0 g;
- D.** MT, Inv. No. MT/1482/A;
- E.** Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.10.8;
- F.** Fig. V: 130.
- II.13. Iron projectile with tang.**
- A.** Czermno, site 2, humus layer; research October 2010;
- B.** Iron projectile with tang;
- C.** Preserved incomplete – damaged leaf and stem, missing tang; manufacturing technique – forging; a projectile with a flat, deltoid leaf;
dimensions: present length – 5.1 cm; present length of leaf with stem – 5.1 cm; present leaf cross-section – 2.15 x 0.1 cm;
- D.** MT, Inv. No. MT/1486/3/A;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. V: 112.
- II.14. Iron projectile with tang**
- A.** Czermno, site 2, humus layer; research October 2010;
- B.** Iron projectile with tang;
- C.** Preserved nearly complete – missing leaf and tang tip; manufacturing technique – forging; a thickset projectile with a lentoid-sectioned triangular leaf which continues directly to a long, oval-sectioned tang;

dimensions: present length – 3.45 cm; present length of leaf – 1.7 cm; leaf cross-section – 1.35 x 0.4 cm; present length of tang – 1.75 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1613/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 60.

II.15. Iron projectile with tang

A. Czeremno, site 2, humus layer; research October 2010;

B. Iron projectile with tang;

C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a square-sectioned lanceolate leaf, a well-defined long stem and a long, square-sectioned tang; dimensions: length – 7.4 cm; length of leaf with stem – 4.8 cm; leaf cross-section – 0.75 x 0.7 cm; present length of tang – 2.6 cm; weight – 6.9 g;

D. MT, Inv. No. MT/1631/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 128.

Cavalry and horse equipment

II.16. Iron spur

A. Czeremno, site 2, humus layer; research October 2010;

B. Iron spur;

C. Preserved incomplete – missing arms with the terminals; manufacturing technique – forging; a spur with originally a straight, U-shaped heel band and arms that are semi-oval in cross-section, the neck is short and strongly angled, the goad is a double-pyramid form; dimensions: present length – 4.6 cm; length of goad and neck – 3.5 cm; present span – 3.5 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1503/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 162.

II.17. Iron spur

A. Czeremno, site 2, humus layer; research October 2010;

B. Iron spur;

C. Preserved incomplete – missing arms with the terminals; manufacturing technique – forging; a spur with originally a straight U-shaped (?) heel band and arms that are flat rectangular in cross-section, a short, lightly angled neck and a pyramidal goad circular in cross-section;

dimensions: present length – 4.0 cm; length of goad and neck – 3.1 cm; present span – 2.8 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1529/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 159.

II.18. Iron spur

A. Czeremno, site 2, humus layer; research October 2010;

B. Iron spur;

C. Preserved incomplete – missing a large fragment of both arms with the terminals and four points of the star rowel; manufacturing technique – forging; a spur with a U-shaped heel band and flattened, triangular-sectioned arms that which converge to a beak-like heel on which sits the rowel box; between its prongs is a star rowel with originally twelve points; at the base of the prongs of the rowel box is a lateral rib with vertical notching; dimensions: present overall length – 7.6 cm; length of goad – 4.4 cm; diam. of star rowel – 3.6 cm; present span – 5.7 cm;

D. MT, Inv. No. MT/1613/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. V: 169.

II.19. Iron bit

- A. Czeremno, site 2, surface find; research October 2010;
- B. Iron bit;
- C. Survives as a deformed fragment – missing the other mouthpiece link and both side-rings; manufacturing technique – forging; the bar of the mouthpiece link is square in cross-section, one end bent, made to taper and folded into a hook, the other punched to make a loop, now incomplete; dimensions: present length – 6.5 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1226/111/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 187.

II.20. Iron bit

- A. Czeremno, site 2, humus layer; research October 2010;
- B. Iron bit;
- C. Preserved incomplete – missing the other mouthpiece link and both side-rings; manufacturing technique – forging; the bar of the mouthpiece link is square in cross-section, its two ends tapering and folded into hooks, one upward- the other downward-facing; dimensions: present length – 8.2 cm; cross-section of bar – 0.8 x 0.8 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1463/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 188.

II.21. Iron bit

- A. Czeremno, site 2, humus layer; research October 2010;
- B. Iron bit;
- C. Preserved incomplete – missing the other mouthpiece link and both side-rings; manufacturing technique – forging; the bar of the mouthpiece link is square in cross-section, both its ends were made to taper and folded into hooks, one upward- the other downward-facing; dimensions: present length – 8.1 cm; cross section of bar – 1.0 x 1.1 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1506/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 190.

II.22. Copper alloy strap distributor

- A. Czeremno, site 2, surface find; research October 2010;
- B. Copper alloy strap distributor;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – casting; a sub-triangular strap fitting with slightly convex sides; its openwork design consists of three lenticular elements and a central low knop. On the perimeter of the fitting, on the three rounded angles are decorative recessed triangular motifs; dimensions: height – 2.4 cm; width – 2.6 cm; thickness – 0.7 cm; weight – 4 g; comments: from the collection of J. Stopa;
- D. MT, Inv. No. MT/1226/189/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.14.8.
- F. Fig. V: 197.

II.23. Iron horseshoe

- A. Czeremno, site 2, humus layer; research October 2010;
- B. Iron horseshoe;
- C. Preserved incomplete – *ca.* 2/3 missing; manufacturing technique – forging; horseshoe with a flat branch and a wavy outer edge and a calkin; the fragment retains three well-defined nail-holes, one still holding a nail with a triangular head defined on two sides; dimensions: present length – 10.5 cm; thickness – 0.5 cm; height of calkin – 1.9 cm; nail-hole dimensions – 0.4 x 0.6 cm and 0.5 x 0.5 cm; length of nail – *ca.* 2.5 cm; nail head – 0.8 x 0.3 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1588/3/A;

- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 202.

III. Czermno hillfort – outer settlement and cemetery (site 3).

Blunt weapons

III.1. Lead weight from a war-flail (?)

- A. Czermno, site 3, humus layer; research October 2010;
- B. Lead weight from a war-flail (?);
- C. Preserved complete; manufacturing technique – casting; the irregular pyriform weight tapers to a rounded loop with an oval hole for the flail strap; on the surface of the weight are shallow intersecting grooves in an irregular arrangement; dimensions: height – 4.6 cm; width – 2.8 cm; thickness – 2.8 cm; dimensions of the hole in loop – *ca.* 0.6 x 0.6 cm; weight – 196 g; comments: an alternative function is possible;
- D. MT, Inv. No. MT/1254/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.12.1;
- F. Fig. V: 14.

Projectiles

III.2. Iron projectile with tang

- A. Czermno, site 3, humus layer; research October 2010;
- B. Iron projectile with tang;
- C. Preserved incomplete – damaged leaf, broken off barb, fractured tang; manufacturing technique – forging; a projectile with a flat leaf with two barbs, a marked stem and tang; dimensions: present length – 3.8 cm; present length of leaf with stem – 3.6 cm; present length of tang – 0.2 cm; leaf cross-section – 0.5 x 0.55 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1265/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 66.

Cavalry and horse equipment

III.3. Iron spur

- A. Czermno, site 3, humus layer; research October 2010;
- B. Iron spur;
- C. Preserved incomplete – missing arms with terminals; manufacturing technique – forging; a spur originally with a curving V-shaped heel band and arms that are flat rectangular in cross-section, the short spur neck passes to a globular goad which ends in a spike; dimensions: present overall length – 4.7 cm; length of goad and neck – 2.1 cm; present span – 4.2 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1285/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 164.

III.4. Iron girth strap buckle (?)

- A. Czermno, site 3, humus layer; research October 2010;
- B. Iron girth strap buckle (?);
- C. Preserved nearly complete – missing pin; manufacturing technique – forging; flat, pear-shaped buckle frame made from a rectangular-sectioned bar, the central part of the buckle is flat-rectangular in section; dimensions: length – 5.2 cm; width – 4.1 cm; thickness – 0.2-0.3 cm; weight – 7.1 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1397/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.3;
- F. Fig. V: 199.

III.5. Copper alloy strap distributor

- A. Czeremno, site 3, humus layer; research October 2010;
- B. Copper alloy strap distributor;
- C. Preserved nearly complete – missing the ends of two out of its three lobes; manufacturing technique – casting; a flat trilobate fitting with a central panel featuring a recessed ring from which radiate three lobes decorated with semi-oval panels each containing a trilobate leaf; originally each of the three lobes ended in a semi-oval plate with a small rivet hole; dimensions: height – 2.9 cm; present width – 3.7 cm; thickness – 0.4 cm; weight – 9 g; comments: from the collection of J. Stopa;
- D. MT, Inv. No. MT/1266/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.14.9;
- F. Fig. V: 195.

NN. Location unknown**Side arms****NN.1. Copper alloy sword scabbard chape**

- A. Czeremno;
- B. Copper alloy sword scabbard chape;
- C. Preserved incomplete – missing much of its outer, side and almost the entire back faces; manufacturing technique – casting; a U-shaped chape with at top a circumferential frame, and at bottom, a knop terminal; the front and back surfaces are openwork, separated by a vertical ellipse built by narrow, rather carelessly worked metal bands; between the upper part of the ellipse and the horizontal frame there is a curving band; dimensions: height – 4.9 cm; present width – 3.2 cm; thickness – 1.3 cm. Present weight of chape 11.1 g; comments: XRF analysis at AGH University of Science and Technology, Krakow (Cze_MT1695/29A); donated by A. Pasieczny in 2011;
- D. MT, Inv. No. MT/1695/29/A;
- E. Kotowicz *et al.* 2023;
- F. Fig. V: 10.

Staff weapons**NN.2. Iron spear butt**

- A. Czeremno, without exact location; research June 2011;
- B. Iron spear butt;
- C. Preserved nearly complete with only minor damage to the socket; manufacturing technique – forging; with a conical socket, folded of sheet iron, edges hammered together, the pointed tip is narrow and circular in cross-section; dimensions: length – 11.3 cm; length of blade – 6.2 cm; blade cross-section – 0.7 x 0.7 cm; inner diam. of socket – 1.9 x 1.9 cm; weight – 34 g;
- D. MT, Inv. No. MT/1711/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 45.

Projectiles**NN. 3. Iron projectile with socket**

- A. Czeremno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Iron projectile with socket;
- C. Preserved nearly complete – damaged base socket, broken off ends of barbs and leaf tip; manufacturing technique – forging; a slender projectile with a barbed leaf, lentoid in cross-section, there is no visible stem, the socket is cylindrical;

dimensions: present length – 5.5 cm; present length of leaf with stem – 2.2 cm; leaf cross-section – ? x 0.2 cm; present diam. of socket – 0.5 x 0.5 cm;

- D. MT, Inv. No. MT/1704/24/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 46.

Cavalry and horse equipment

NN.4. Iron spur

- A. Czermno;
- B. Iron spur;
- C. Preserved incomplete – missing arms with the terminals; manufacturing technique – forging; a spur originally with a curving U-shaped heel band and arms that are flattened oval in cross-section, the spur neck is short and continues to a long and slender pyramidal goad rectangular in cross-section;
dimensions: present overall length – 4.8 cm; length of goad and neck – 3.3 cm; present span – 3.9 cm;
comments: donated by A. Pasieczny in 2011;
- D. MT, Inv. No. MT/1695/30/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 161.

NN.5. Iron spur rowel

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Iron spur rowel;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – forging; the star rowel has eight rectangular-sectioned points and a central aperture for setting the rowel between the prongs of the rowel box;
dimensions: diam. – 3.4 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/25/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 171.

NN. 6. Iron spur rowel

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Iron spur rowel;
- C. A nearly complete rowel – broken tips of three points; manufacturing technique – forging; the star rowel has six round-sectioned points and a central aperture for setting the rowel between the prongs of the rowel box;
dimensions: diam. – 3.7 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/26/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 172.

NN. 7. Copper alloy spur

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Copper alloy spur;
- C. Preserved incomplete – missing a fragment of one arm and the whole other arm, spur neck and goad; manufacturing technique – casting; a spur with a straight (?), semi-oval-sectioned arm with a rectangular paired loop terminal; the arm/terminal junction is decorated with three oblique groove;
dimensions: present length – 5.8 cm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/27/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. V: 157.

NN. 8. Lead horse whip finial

- A. Czeremno;
- B. Lead horse whip finial;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – casting; the tapering cylindrical finial has in its upper portion a hook-like projection, and resembles a schematically rendered bird's head; in the bird's "neck" is a triangular perforation for securing the terminal on the handle; at bottom is a small irregular perforation, presumably a flaw from the production process; dimensions: height – 3.3 cm; width – 2.4 cm; thickness – 1.3 cm. The socket hole tapers from 0.95 x 0.8 cm (at bottom) to 0.65 x 0.7 cm (at top); weight – 26 g; comments: donated by A. Pasieczny in 2011;
- D. MT, Inv. No. MT/1695/28/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.14.5;
- F. Fig. V: 179.

NN. 9. Copper alloy strap distributor

- A. Czeremno;
- B. Copper alloy strap distributor;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – casting; a sub-triangular strap fitting (with lightly convex sides), its openwork design consists of three lenticular elements and a central small round knob; on the perimeter of the fitting are three decorative knobs reminiscent of stylised animal heads; dimensions: height – 3.0 cm; width – 3.1 cm; height – 1.3 cm; weight – 14 g; comments: from the collection of J. Stopa;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/104/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.14.7;
- F. Fig. V: 196.

NN. 10. Copper alloy bridle mount

- A. Czeremno;
- B. Copper alloy bridle mount;
- C. Preserved complete; manufacturing technique – casting; plano-convex and quatrefoil in plan the fitting has a central knob; on its underside are five attachment spikes; the surface retains traces of plating with a yellow metal; dimensions: height – 3.5 cm; width – 3.6 cm; height – 0.9 cm; weight – 10 g; comments: from the collection of J. Stopa;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/154/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.14.10;
- F. Fig. V: 198.

PIOTR KOTOWICZ

MILITARIA

WPROWADZENIE

Militaria odkrywane w trakcie wielu sezonów badań archeologicznych średniowiecznego kompleksu osadniczego w Czermnie długo pozostawały poza sferą profesjonalnego zainteresowania badaczy uzbrojenia. A przecież pojawiały się one już wśród znalezisk dokonywanych przez miejscową ludność jeszcze przed II wojną światową (Jażdżewski 1959, 76; por. też Kotowicz 2014, nr kat. 103). Także w trakcie pierwszych prowadzonych tam przez Lwa Czikałenkę prac archeologicznych w 1940 r. w wykopie nr 1, zlokalizowanym na prawym brzegu Huczwy, natrafiono na ostrogę z bodźcem gwiaździstym, a w wypełnisku jamy nr 4 (wykop nr 4 na stan. 3) wystąpił żelazny grot włóczni i zagadkowe umbo (?; por. Wołoszyn 2016, 203 i n.). Niestety, los tych zabytków jest obecnie nieznany. Zupełnie inną wartość źródłową ma opracowanie Andrzeja Zbierskiego poświęcone zabytkom ruchomym pozyskanym w trakcie badań w 1952 r. na majdanie grodziska, które zawiera skrupulatny opis pozyskanych wówczas 16 elementów uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego (Zbierski 1959, 124-126, Tabl. XVI-XVII). Ich analiza nie wykracza jednak poza ogólne uwagi okraszone spostrzeżeniem, iż odkryte wtedy, typowe dla ludów stepowych, deltoidalne groty strzał mogą być śladem oblężenia Czerdna, identyfikowanego z Czerwieniem, przez wojska Batu-Chana (Zbierski 1959, 129). W latach 60. XX w. Jan Gurba i Anatoliusz Czerepiński (1965; 1968) opublikowali natomiast niezwykle interesujące znalezisko wykonanego z poroża bijaka kiścienia, odkrytego w niejasnych okolicznościach na grodzisku w Czerdmie i przechowywanego w Liceum Ogólnokształcącym w Tyszowcach. Ten unikalny zabytek zdobiony wyobrażeniami dostojnika ruskiego i syreny oraz ornamentem plecionkowym niestety zaginął. Przez bardzo długi czas nic właściwie nie wiedzano o militariach odkrytych w trakcie badań prowadzonych na grodzisku przez Zakład Archeologii UMCS w latach 1976-1979. Lakoniczne wzmianki w relacjach z poszczególnych sezonów badawczych zamieszczanych w *Informatorach Archeologicznych* mówiły o odkryciach platerowanej srebrem ostrogi czy brązowego trzewika pochwy miecza (Gurba, Gajewski 1980, 154). Dopiero w 1997 r. Jan Gurba opublikował znalezisko przechowywanej w Muzeum Zamojskim w Zamościu brązowej głowicy buławy, odkrytej przypadkowo na stan. 2 (*podgrodzie bliższe*). Dla przedmiotu wykonano też analizę składu chemicznego (pierwszą dla militariów z Czerdmie), która wykazała, iż okaz ten wykonano ze stopu miedzi z dużą zawartością ołowiu (Gurba 1997, 65-67, Ryc. 1).

Przełomowe znaczenie dla znajomości militariów z Czerdmie miały prace Jerzego Kuśnierza, który w dwóch artykułach zebrał dostępne wówczas informacje na temat lokalizacji i kontekstu stratygraficznego poszczególnych zabytków znanych z badań prowadzonych w 1952 r. i latach 70. XX w.¹ Autor przedstawił

¹ W tym ostatnim przypadku Jerzy Kuśnierz oparł się na serii prac magisterskich dotyczących badań w Czerdmie, a ostatnio opracowanych i udostępnionych przez zespół kierowany przez Marcina Wołoszyna (por. Chrzanowska 2016, 158, Ryc. 31: 1-5, 32: 4; Kamińska-Koj, Koj 2016, 210, Ryc. 25: 1-2; Pawlata 2016, 270, Ryc. 28; Pomarańska 2016, 333 i n., Ryc. 39: 1-5, 36: 6; Rusin-Kaczmarek 2016, 447, 450, Ryc. 10: 15; Stawrew 2016, 541, Ryc. 20: 4, 21:3; Wojdat 2016, 635, Ryc. 6: 1, 3). Autor pominął wówczas kościany przedmiot uznany za oprawkę, a będący w rzeczywistości (co

też ich szczegółową analizę typologiczno-chronologiczną i – podążając tropem Andrzeja Zbierskiego – wyselekcjonował z tego zbioru groty strzał, którym przypisał koczowniczą atrybucję. Na podstawie ich rozmieszczenia na majdanie grodu oraz warunków topograficznych posadowienia całego kompleksu osadniczego w Czermnie zaproponował swoją wizję ataku na gród oddziałów mongolskich w 1240 r. (Kuśnierz 2003; 2005; por. Kuśnierz 2012). Już po ukazaniu się tych ważnych opracowań powstały kolejne artykuły poświęcone pojedynczym militariom odkrytym na terenie Czerdna: Tomasz Klisz (2006) omówił znalezisko rzadkiego grotu oszczepu z trzpieniem, wyoranego na stan. 3 (*podgrodzie dalsze*), a Marcin Biborski wraz z Januszem Stępińskim i Grzegorzem Żabińskim przeanalizowali głównie mieczową odkrytą jeszcze w latach 80. XX w. na dnie rzeczki Siniuchy (Biborski, Stępiński, Żabiński 2006). Było to o tyle znaczące, iż zabytek ten przez wiele lat uchodził za relikw miecza z okresu wpływów rzymskich (Borodziej, Kokowski 1986-1990, 223, Ryc. 1: c). Dopiero szczegółowa analiza typologiczna, odkrycie na głównym fragmencie napisu „VLFBERTH”, a także przeprowadzone badania archeometalurgiczne potwierdziły jego wczesnośredniowieczną metrykę (Biborski, Stępiński, Żabiński 2006).

Wszystkie te publikacje spowodowały, iż militaria z latopisowego Czerwienia, znalazły wreszcie swe godne miejsce w opracowaniach bronzoznawczych, zarówno tych syntetycznych, poświęconych np. śladom obecności koczowników w XIII w. na terenie Europy Środkowej (Świętosławski 1996, 4, Ryc. 1: c-e, 4; 1997, *passim*) czy wczesnośredniowiecznemu uzbrojeniu „małopolskiemu” (por. Strzyż 2006, *passim*), jak i w pracach szczegółowych poświęconych różnym kategoriom zabytków: głowicom buław (Strzyż 2005, 109, Tabl. I: 2; Michałak 2005, 189 i n., 193 i n., nr kat. 3-5, Tabl. I: 1,9, III: 1), trzewikom pochew mieczowych (Janowski 2006, nr kat. 1), czy kiścieniom (Kotowicz 2006a, 56-57, Ryc. 2: 1; 2008a, 79 i n., Ryc. 2: 1). Zabytki te zyskały również zainteresowanie badaczy wschodnioeuropejskich (por. np. Kirpičnikov 1971, Tabl. 2-3; Kamenskij, Kulešov 2014, 160, Ryc. 15: v; Ters’kij, Omel’čuk 2014, 11, Ryc. 1: 3).

Najnowsze, systematyczne badania kompleksu osadniczego w Czerdmie rozpoczęte prospekcją terenową przy użyciu wykrywaczy metali w latach 2010-2011 przyniosły odkrycia na niespotykaną dotąd skalę. Wśród blisko 2500 zabytków znalazły się również liczne militaria (Piotrowski, Wołoszyn 2012, 187), a wybrane z nich, najciekawsze i najokazalsze, znalazły się w katalogu, który towarzyszył wystawie *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem* (por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.8.-14.)². Z kolei badania wykopaliskowe rozpoczęte w 2013 r. na stan. 3 przyniosły odkrycie w warstwie kulturowej, zlokalizowanego tam wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego, kolejnych dwóch grotów strzał i interesującego, wykonanego z poroża, elementu uprząży końskiej (Vološin *et al.* 2014, 239-242, Ryc. 11: 1-2). Niezwykłego odkrycia dokonano w trakcie badań wału grodziska w latach 2015-2016. Natrafiono wówczas na podwójny pochówek dorosłego, zdekapitowanego rytualnie (?) mężczyzny oraz dziecka (grób nr 1/2016), w którym oprócz srebrnych ozdób złożono również żelazce topora (Wołoszyn *et al.* 2018a, 464, 470, 472, Ryc. 3). Pochówek datowany jest na poł. XIII w. (Wołoszyn *et al.* 2018a, 474). Zespół Marcina Wołoszyna opublikował też ostatnio, uważany za zaginiony, brązowy trzewik pochwy miecza odkryty w trakcie badań w roku 1979. Opracowanie to zostało wzbogacone kompleksową analizą archeometalurgiczną (Wołoszyn *et al.* 2018b).

Zgromadzony w trakcie wielu lat kampanii wykopaliskowych zbiór militariów jest więc jednym z największych i najznaczących, nie tylko na terenie pasa dawnego pogranicza polsko-ruskiego, ale i w kontekście całego księstwa halicko-włodzimierskiego oraz sąsiadującej z nim Małopolski. Stąd też narodziła się konieczność kompleksowego opracowania i upowszechnienia kolekcji 201 zabytków uzbrojenia pozyskanych w trakcie wspomnianych wyżej planowych prospekcji wykrywaczami metali w latach 2010-2011, wzbogaconego o niewielką liczbę przedmiotów (siedem egzemplarzy) przekazanych w tym okresie do zbiorów Muzeum Regionalnego im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim z prywatnych kolekcji panów Janusza Stopy i Andrzeja Pasiecznego (por. Piotrowski, Wołoszyn 2012, 186; na temat tomaszowskiej kolekcji zabytków z Czerdmia, w tym na temat lokalizacji poszczególnych znalezisk [zwłaszcza z badań z lat 2010-2011] zob. w tym tomie: Bagińska, Chudzińska, Dzieńkowski, Florkiewicz, Wołoszyn 2023). Na ten okazały zbiór, liczący ogółem 208 zabytków, składają się drobne relikty uzbrojenia ochronnego – fragmenty pancerzy kolczych; elementy broni białej – głowice mieczowe, jelec kordu i trzewiki pochew mieczy; broń

wychwycili redaktorzy tomu) okładziną łuku refleksyjnego (por. Pomarański 2016, 404, przyp. 9, Ryc. 18B: 1).

² W kilku przypadkach za militaria zostały wówczas uznane błędnie przedmioty mające inne funkcje; por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.11.5.-6., 8., II.12.6.-7., II.13.5.

drzewcowa reprezentowana przez grot oszczepu i dolne okucie drzewca włóczni (tzw. tok); broń obuchowa w postaci głowic buław, ciężarków kiścieni i żeleźców czekana oraz toporów; broń strzelcza, którą reprezentują najliczniejsze groty strzał oraz groty beltów, a także elementy oporządzenia jeździeckiego, w tym ostrogi, zakończenia pejców/nahajek i strzemień³. Zgodnie z panującym w badaniach bronioznawczych zwyczajem (por. np. Łaskiewicz, Michalak 2007) do opracowania tego włączono również elementy rzędu i wyposażenia końskiego – w postaci rozdzielaczy i okuć ogłowia oraz podków.

Chcąc wychwycić ewentualną, regionalną specyfikę zbioru, poniższe rozważania oparto na odniesieniach – podobnie jak w przypadku analogicznego opracowania militariów z nieodległego grodu w Sasiadce (Kotowicz 2013a) – do najważniejszych opracowań monograficznych dotyczących militariów z obszarów średniowiecznej Polski i Rusi (Nadolski 1954; Kirpičnikov 1966a; 1966b; 1971; 1973a; Petegirič 1990; Świętosławski 1997; 2006; Bohan 2002; 2003; Strzyż 2006; Plavinski 2009) oraz opracowań poświęconych konkretnym grupom zabytków (Hilczarówna 1956; Świętosławski 1990; Bektineev 1993; Bohan 1997; Sikora 2001; 2003; Michalak 2005; 2006a; Strzyż 2005; Janowski 2006; Kotowicz 2006a; 2008a; 2014; Liwoch 2006; 2008; Lupinenko, Makušnikov 2006; Marek 2006; Plavinskij 2006; 2009; Ters'kij 2013; 2014; Ters'kij, Omel'čuk 2014; Voznij, Fedoruk 2012; 2013; Voznyj 2014). Ustalenia te wsparte zostały danymi z publikacji zawierających najbliższe terytorialnie analogie do konkretnych okazów z analizowanego zbioru, z obszaru szeroko pojętego pogranicza polsko-ruskiego, czyli terenów wschodniej Polski, zachodniej Ukrainy i Białorusi. Jedynie wyjątkowo, przy braku bliższych analogii lub w przypadku wyjątkowości danego zabytku, wykraczano poza ten region.

UZBROJENIE OCHRONNE

Fragmenty plecionki kolczej

Jedynymi elementami uzbrojenia ochronnego odkrytymi w trakcie prac prowadzonych w latach 2010 i 2011 są drobne fragmenty plecionek i pojedyncze ogniwa będące elementami pancerzy kolczych. Te ostatnie (trzy żelazne i jedno wykonane ze stopu miedzi) zostały tutaj włączone warunkowo, nie można bowiem wykluczyć, iż miały one inną funkcję. Niestety, stan zachowania tych elementów nie pozwala na jakiegokolwiek nawet przypuszczenia, do jakiej części pancerza kolczego (kolczugi, czepca kolczego, kaptura, nogawic, itp.) pierwotnie należały. Podobnie jest z fragmentem plecionki kolczej odkrytym w trakcie badań na terenie grodziska w latach 50. XX w. (por. Kuśnierz 2005, 125, Tabl. IV: 38).

Prezentację materiałów z ostatnich prospekcji terenowych należy zacząć od fragmentu plecionki składającego się z pięciu połączonych ze sobą ogniwi, najpewniej w systemie 4:1, z których jedno ma wyraźne zgrubienie, sugerujące zgrzanie w tym miejscu dwóch jego końcówek (nr kat. I.2; Ryc. V: 2; por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.11.3). Fragment ten został odkryty w dolnej części zewnętrznego, północno-zachodniego skłonu wału grodziska. Kolejny fragment, składający się z sześciu ogniwi, z których jednak tylko trzy są ze sobą połączone, odkryto w północno-zachodniej części majdanu. Również i w tym przypadku na jednym z ogniwi widoczne są ślady zgrzewania jego końcówek (nr kat. I.5; Ryc. V: 5; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.11.4). Tylko trzy ogniwa liczy kolejny, silnie zdeformowany fragment plecionki, który wystąpił we wschodniej części majdanu grodziska. Podobnie jak w powyższych przypadkach, ślady zgrzewania widoczne są tylko na jednym z ogniwi (nr kat. I.6; Ryc. V: 6).

Pancerze kolcze, których fragmentami są omówione wyżej zabytki, były najbardziej rozpowszechnioną formą uzbrojenia ochronnego na terenie wczesnośredniowiecznej Rusi. Już w latach 60. XX w. Anatolij Kirpicznikow wspominał o ponad 110 kolczugach (w tym 40 całych)⁴ i fragmentach⁵, pochodzących z kompleksów archeologicznych datowanych od IX po XIII w. (Kirpičnikov 1971, 7), a liczba ta cały czas rośnie (por. np. Lupinenko, Makušnikov 2006). Anatolij Kirpicznikow uważał, że ogniwa tych kolczug były początkowo wykonywane w ten sam sposób – ich końce łączono poprzez zgrzanie i sklepanie. Zasada miała być prosta – jedno ogniwo o zaklepanych końcach łączyło się z czterema ogniwami, których zakończenia zgrzano (Kirpičnikov 1971, 9, 13). Zdarzać się miały jednak wyjątki. Z warstwy z XI i pocz. XII w. we Włodzimierzu

³ Znaleźiska miniaturowych toporków (dwa zabytki, w tym jeden zachowany fragmentarycznie) zostały zaprezentowane w rozdziale na temat części stroju i ozdób; por. w tym tomie Chudzińska, Wołoszyn 2023; na temat miniaturowych mieczy (okucia ksiąg; 4 zabytki) zob. w tej monografii Chudzińska, Wołoszyn 2024.

⁴ Warto jednak przypomnieć, iż część wspomnianych przez tego badacza kolczug, odkrytych na cmentarzyskach nad Rosią i uznawanych za ruskie (Kirpičnikov 1971, 120) w rzeczywistości ma ewidentnie koczowniczą atrybucję (Świętosławski 2011, 22, przyp. 76).

⁵ W przypadku fragmentarycznego zachowania się plecionek kolczych nie jesteśmy jednak pewni, czy nie stanowiły one jednak pierwotnie innych, wspomnianych wyżej, elementów uzbrojenia ochronnego.

Wołyńskim pochodzą fragmenty plecionki kolczej wykonane w całości z ogni w nitowanych (Kirpičnikov 1971, 13; Ters'kij 2010b, 224). Jeśli ich chronologia została prawidłowo określona (por. Marek 2018, 646) to są to nadal najstarsze europejskie kolczugi wykonane w ten sposób. Wedle Anatolija Kirpicznikowa około 1200 r. na Rusi doszło do pewnych zmian w technice wykonywania ogni w i zaczęto też wykorzystywać płaskie i duże ich okazy, sztancowane z płatów odpowiednio przygotowanej blachy. Na ich zewnętrznej stronie często – dla wzmocnienia ogniwa – umieszczano wąskie bruzdy (Kirpičnikov 1971, 14). Obecnie jednak – na podstawie znalezisk z Gniezdowa – pogląd ten może być podważony. Okazuje się bowiem, iż już w X stuleciu na Rusi znane były wszystkie trzy techniki wykonywania ogni w plecionek kolczych: zgrzewanie, nitowanie i sztancowanie (por. Kajnov, Šcedrina 2021).

Rozmiary poszczególnych ogni w wahały się od 0,7 do 1,4 cm średnicy zewnętrznej, a grubość drutu wynosiła 1,5-2 mm. Mniejsze ogniwa wykorzystywano zarówno przy konstruowaniu kolczug, jak i czepców kolczych (Kirpičnikov 1971, 9). W okresie XI-XIII w. miały one 0,6-0,8 cm i 1,0-1,3 cm średnicy przy grubości drutu 0,8-2 mm, a do przygotowania pancerza wykorzystywano ogniwa o zestandaryzowanym rozmiarze i dopiero w późnym średniowieczu sytuacja ta się zmieniła, a do plecenia kolczug zaczęto stosować ogniwa o różnych rozmiarach (Kirpičnikov 1971, 13; Lupinenko, Makušnikov 2006, 162).

Z terenu Rusi Halicko-Włodzimierskiej znamy podobne, z reguły niewielkie fragmenty plecionek kolczych (por. Voznyj, Fedoruk 2012, 62 i n.). Na X stulecie datowane są takie właśnie fragmenty odkryte na grodzisku *Pleśnisko* w Podhorcach (por. Kirpičnikov 1971, 9). Wspomniano wyżej fragmenty całkowicie nitowanych ogni w odkrytych w nawarstwieniach z XI - pocz. XII w. we Włodzimierzu Wołyńskim (Kirpičnikov 1971, 13; Ters'kij 2010b, 224). Z kolei dwa nitowane ogniwa kolczugi, o średnicy 8 mm i grubości drutu 1,5 mm znane są też z grodziska w Busku, gdzie zostały odkryte w półziemiance (obiekt 1/2012), datowanej na 1. ćw. XII w. (Dovgan, Steblij 2014, 120, Ryc. 15: 9). Inne znaleziska tego typu nie są już tak precyzyjnie datowane. Na XII-XIII w. (chronologia poziomu 1) datowanych jest siedem ogni w fragmentu plecionki kolczej odkrytej w trakcie badań grodziska w Czermnie w 1952 r. Były one nieco większe od analizowanych przez nas okazów (średnica wewnętrzna – 1 cm; grubość drutu – 1,5 mm). Niestety, nie wiemy w jaki sposób połączono je ze sobą (Zbierski 1959, 125; Kuśnierz 2005, 125, Tabl. IV: 38; Strzyż 2006, 95, Ryc. 25: 8, Tabl. XI: 2). Na XII-XIII w. są również datowane dwa fragmenty plecionek z grodziska *Horodyszcze* w Trepczy⁶, identyfikowanej z latopisowym Sanokiem, które miały ogniwa zgrzane ze sobą, ale o niewielkich rozmiarach (średnica wewnętrzna – 0,5-0,6 cm), wykonane z dość grubego drutu (2-2,5 mm; Ginalski, Kotowicz 2004, 202, nr kat. 6-7, Tabl. II: 4-5; Strzyż 2006, 95, Ryc. 26: 2-3, Tabl. XI: 25-26). Kilka fragmentów plecionek kolczych o nieco większych ogniwach (średnica wewnętrzna – 0,9-1,0 cm; sporadycznie 1,2-1,3 cm), wykonanych przeważnie z drutu o grubości 2 mm wystąpiło w trzynasto- czternastowiecznych nawarstwieniach *Wysokiej Górki* w Chełmie. Niestety, stan zachowania tych fragmentów nie pozwala na szczegółowe określenie sposobu ich wykonania. Interesujący jest jednak fakt zaobserwowania na spodniej stronie dwóch fragmentów resztek tkaniny – wełny czesankowej. Opracowujący znalezisko Piotr Strzyż nie wyklucza, że resztki te mogą być śladem tekstylnego podkładu, zakładanego pod kolczugę⁷ (Strzyż 2019, 257-259, Ryc. 8.3.5). Podobnie datowane są też ogniwa odkryte na grodzisku w Horodysku (Dzieńkowski 2019, 207, fot. 5). Poza tym fragmenty plecionek kolczych pochodzą m.in. z grodziska w Peremyli (Ters'kij 2007a, Ryc. 1: 17), a pojedyncze, nitowane ogniwo wystąpiło w reliktach gródka *Zamczysko* w Sanoku (Białej Górze), datowanego na 2. poł. XIII - 1. poł. XIV stulecia (Kotowicz 2017, 41, Ryc. 11: 20).

Tylko drobne fragmenty plecionek pochodzą z sąsiadującej z Rusią Halicko-Włodzimierską od zachodu Małopolską. Generalnie przyjmuje się, iż ten typ pancerza pojawił się tutaj w X stuleciu, ale upowszechnił dopiero w XII i XIII w. (por. Strzyż 2006, 96). Cztery nitowane ogniwa o średnicy zewnętrznej 1,5 cm, datowane z zastrzeżeniami na koniec X i XI w. odkryto na grodzisku w Naszacowicach (Poleski 2004, 275, Ryc. 130: 17; Strzyż 2006, 95 i n., Ryc. 25: 1). Najbardziej okazały fragment odkryty został na osadzie w Igołomii. Wystąpił w jamie nr 54, datowanej dość szeroko na XI - pocz. XIII w. Tworzyło go ponad 25 ogni w o średnicy wewnętrznej 1,0 cm i średnicy drutu 1,5 mm (Machnik 1961, 35, Tabl. XIX: 12; Strzyż 2006,

⁶ Jako, że na grodzisku tym zarejestrowano również znaleziska powiązane z fazą plemienną wczesnego średniowiecza a wspomniane fragmenty plecionek są znaleziskami pozyskanymi w trakcie penetracji stanowiska wykrywaczami metali, to nie możemy wykluczyć, iż mogą one pochodzić z tego wcześniejszego okresu.

⁷ Koncepcja ta nie brzmi przekonująco w kontekście faktu, iż odkryto jedynie niewielkie fragmenty plecionki, które zresztą trudno identyfikować jednoznacznie z kolczugą. Autor zresztą nie wyklucza też innych możliwości.

95, Ryc. 25: 5, Tabl. XI: 4). Na jeszcze jedno – niestety szeroko datowane – znalezisko natrafiono na grodzisku w Szczaworyżu. To dwa nitowane ogniwa o średnicy 1,0 cm, wykonane z drutu o grubości 2 mm (Strzyż 2006, 95, Ryc. 25: 4, Tabl. XI: 22).

Niestety, analogie te – poza wskazaniem, iż ten rodzaj uzbrojenia ochronnego był powszechnie używany na terenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej i Małopolski – niewiele mogą nam obecnie powiedzieć o rodzajach i formach stosowanych tam pancerzy. Niewiele pomagają w rozwikłaniu tego problemu pojedyncze, ale z reguły schematyczne wyobrażenia ikonograficzne. Jednym z bardziej realistycznych jest przedstawienie z dwunastowiecznej, kościanej plakietki odkrytej na grodzisku *Pleśnisko* w Podhorcach. Przedstawia ono wspartego na tarczy wojownika, którego ciało chroni kolczuga z długimi rękawami, a głowę, skryty pod hełmem stożkowym z nosem, kolczy kaptur (Kučera 1962, 44, Ryc. 18: 2).

Pozostałe ogniwa odkryte w trakcie badań w latach 2010-2011, jak wspomniano wyżej można łączyć z tą kategorią zabytków jedynie hipotetycznie. Wśród nich wyróżnia się kółeczko odlane ze stopu miedzi, które wystąpiło w północnej części majdanu, tuż u podstawy wału (nr kat. I.4; Ryc. V: 4). Takie ogniwa wykorzystywano często do ozdabiania obramień kolczug, chociaż mogły też mieć znaczenie praktyczne, chroniły stalową część kolczugi przed korozją (por. Marek 2018, 645). Sześć rzędów miedzianych ogniw ma np. dziesiątowieczny czepiec kolczy odkryty w kurhanie nr II-41 w Gniezdowie (Kajnov, Ščedrina 2021, 158 i n., Ryc. 4).

Kolejne dwa żelazne ogniwa nie noszą żadnych widocznych śladów łączenia ich końcówek, mają jednak kształt i wielkość pozwalające na włączenie do grupy omawianych zabytków. Niewykluczone, że wykonano je techniką szcancowania. Jedno z nich, o elipsoidalnym przekroju, odkryto w tzw. „śmietniku”, zlokalizowanym na majdanie grodziska (nr kat. I.1; Ryc. V: 1), drugie, większe, o okrągłym przekroju drutu, wystąpiło w dolnej części wewnętrznego skłonu północnej części wału grodziska (nr kat. I.3; Ryc. V: 3). Ostatnie z analizowanych „ogniw” jest nieco inne od pozostałych. Charakteryzuje się czworokątnym przekrojem, jest wykonane z dość masywnego drutu, którego końce stykają się ze sobą (nr kat. I.7; Ryc. V: 7). Przedmiot odkryty na zewnętrznym skłonie południowo-wschodniej części wału grodziska, ale jego identyfikacja jako ogniwa plecionki kolczej jest niepewna.

BROŃ BIAŁA

Niestety, w trakcie prac w latach 2010-2011 nie natrafiono na kompletnie zachowany egzemplarz broni białej. Ta kategoria zabytków reprezentowana jest przez dwie, wykonane z żelaza, główce mieczowe o odmiennych kształtach, dwa trzewiki pochew mieczowych, jelec kordu oraz prawdopodobnie główkę sztyletu.

Główce mieczowe

Znaleziska mieczy lub ich elementów (jeliców, główce) z terenu Rusi Halicko-Włodzimierskiej i sąsiadującej z nią od zachodu Małopolski są stosunkowo częste (por. np. Strzyż 2006, Tabl. I: 5-6, 10, 12-14, Ryc. 2: 1-4, 3: 3-4; Liwoch 2008; Kotowicz 2013b, 57-59, Ryc. 3; 2020; Ters'kij 2013), jednak z terenu kompleksu osadniczego w Czermnie dotąd był znany tylko jeden okaz wczesnośredniowiecznej główki mieczowej wydobyty z dna Siniuchy (Biborski, Stepiński, Żabiński 2006). Obie omówione niżej główce są zatem interesującym przyczynkiem dla rozważań o znajomości mieczy w środkowej części dawnego pogranicza polsko-ruskiego⁸.

Chronologicznie najstarszym zabytkiem jest główka miecza o półkolistej formie z uwypukloną krawędzią dolną. Zabytek został odkryty w południowej części *podgrodzia bliższego*. W główicy znajduje się, przechodzący na wskroś, pionowy, zwężający się ku górze, otwór do mocowania trzpienia rękojeści (nr kat. II.1; Ryc. V: 8). Podana charakterystyka pozwala sklasyfikować tę główkę jako okaz typu B w klasyfikacji Ewarta Oakeshotta (2002, 93). Zabytki takie należą do jednych z popularniejszych typów główki mieczy z młodszych faz wczesnego średniowiecza. Niektórzy badacze uważają, że są one młodszym wariantem jednolitych, półkolistych główki o prostej podstawie typu B1, które towarzyszyły mieczom typu X według Jana Petersena (Kucypera, Kurasiński, Pudło 2011, 78). Występują głównie wraz z główniami mieczowymi typu X i XI według Ewarta Oakeshotta (1991, nr kat. X.9, Xa.11-12, XI.1-2,4-5; Głosek 1984, 27). Badacz ten uważał, iż główki takie były przede wszystkim elementami mieczy datowanych na okres pomiędzy ok. roku 1050-1150 (Oakeshott 2002, 93). Prawdopodobnie jednak dolną granicę ich – sporadycznego jeszcze –

⁸ W katalogu wystawy poświęconej znaleziskom z kompleksu czeremieńskiego opublikowano co prawda cztery zabytki uznane za główki mieczowe (por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, tabl. II.11.5.-8.), ale po szczegółowej analizie znalezisk, trzy z tych zabytków należy uznać za ciężarki (Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn. [red.] 2012, Tabl. II.11.5.-6.,8.).

występowania należy odnieść już do 2. poł. X stulecia (Kucypera, Kurasiński, Pudło 2011, 79). Znaleźiska z Europy Środkowej i Wschodniej wskazują jednak na ich dłuższe, aniżeli poł. XII w. używanie. Szczegółowa analiza mieczy wczesnośredniowiecznych z terenu Niemiec przeprowadzona przez Alfreda Geibiga pozwoliła na stwierdzenie, iż podobne główce były w użyciu głównie w XII i pocz. XIII w. (Geibig 1991, Ryc. 15-16, 19, 39). Tezę tę wspierają również nowsze ustalenia⁹ (Michalak 2018, 230-233).

Podobnie wygląda chronologia okazów z terenu Rusi. Główce takie są elementami mieczy typu IV według Anatolija Kirpicznikowa, który – na podstawie dwóch znanych wówczas egzemplarzy zaopatrzonych w napisy z terenu Ukrainy (w tym jeden z Kijowa, z dna Dniepru) – był datowany ogólnie na XII-XIII w. (Kirpičnikov 1966a, 54, Tabl. XXIII: 1, XXV: 4; Plavinski 2009, 25). Nowsze odkrycia pozwalają zawęzić nieco tę chronologię. Miecz z głowicą typu B został odkryty w warstwie kulturowej z poł. XIII w. podgrodzia grodziska w Drohobużu (por. Priščepa, Nikol’čenko 1996, Ryc. 50; Liwoch 2008, 46, Ryc. 1: 2, 2:2; Priščepa 2011, 169, Ryc. 121: 1). Głowica taka pochodzi również z pracowni kowalsko-płatnerskiej na grodzisku w Homlu, która – jak uważa autor badań Oleg Makusznikow – została zniszczona w trakcie najazdu mongolskiego w 1239 r. (Makušnikov, Lupinenko 2004, 205 i n., Ryc. 3: 5; Plavinskij 2006, 309 i n., Ryc. 5: 1). Zabytek z Drohobuża nie jest jedynym okazem miecza zaopatrzonym w głowicę typu B z terenów zachodnioruskich. Kolejne, niestety odkryte bez kontekstu archeologicznego okazy pochodzą z zachodniej Ukrainy: z Kryłosa (? [latopisowy Halicz]; por. Liwoch 2008, Ryc. 8: 3) i okolic Sławuty (por. Ters’kij 2013, 7, Ryc. 1: 1); zachodniej Białorusi: z Nowogródka (Plavinskij 2009, Tabl. II: 27) oraz Polski: z Radymna (Głosek 1984, nr kat. 302, Tabl. XXVII: 3; Nowakowski 1998, 11 i n., Tabl. 1: 2; Strzyż 2006, 31, Ryc. 3: 4)¹⁰.

Wszystkie te przykłady pozwalają na stwierdzenie, że miecze zaopatrzone w główce typu B mogły pojawić się na terenach zachodnioruskich w XII stuleciu, ale z pewnością występowały jeszcze w 1. poł. XIII w. Tak też datujemy okaz z Czermona. Wspomnieć przy tym należy, iż znaleźisko z pracowni kowalsko-płatnerskiej w Homlu zdaje się zaprzeczać twierdzeniu Radosława Liwocha, iż broń w takich oprawach musiała być wyłącznie importowana z zachodu (Liwoch 2008, 46, Ryc. 1: 2, 2: 2).

Druga z głowic mieczowych (por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.11.7.), odkryta w centralnej części majdanu grodziska w Czermonie jest dość niestarannie wykonana, co utrudnia jej jednoznaczną klasyfikację typologiczną. Okaz ten jest spłaszczony i ma owalny zarys, a jego krawędzie są nieregularnie, nieznacznie ścięte. Podobnie jak w przypadku omówionym powyżej, przez głowicę przechodzi na wylot prostokątny otwór zwężający się ku górze, który obecnie wypełniają produkty korozji lub fragment odłamanego trzpienia rękojeści (nr kat. I.8; Ryc. V: 9).

Wydaje się, iż główne cechy tej głowicy mieczowej pozwalają ją zaliczyć do typu H₁ wyróżnionego przez Ewarta Oakeshotta. Badacz ten uważał, iż główce takie pojawiły się przy mieczach datowanych na około 1350 r. i używane były dość krótko, gdyż z użycia miały wyjść już w 1. ćwierci XV stulecia (Oakeshott 2002, 102 i n.). Opinię tę częściowo podziela Marko Aleksić, przesuwając jednak górną granicę ich występowania do poł. XV w. (Aleksić 2007, 46 i n.; analogicznie Głosek 1984, nr kat. 209, 255, 303, 326, 353, 356, 399, 403-404; Żabiński *et al.* 2014, nr kat. 26, 34, 41-42, Ryc. 26, 34, 41-42; Hošek *et al.* 2019, nr kat. 35-36, 45, 48, 99, 105, 141, 147, 149, 178, 182, 190, 200, 206, 269, 276, 279, 291, 293, 295, 322-323, 329, 337-338, 387, 389-391, 401, 405, 412). Datowanie najstarszych okazów na poł. XIV stulecia potwierdzać może też wyobrażenie takiej głowicy na nagrobku antykróla niemieckiego Güntera von Schwarzburg († 1349; por. Oakeshott 2002, 103, Ryc. 72; Aleksić 2007, 46). Zbliżone główce, klasyfikowane jako typ przejściowy między klasycznymi głowicami H i H₁ (H/H₁) towarzyszą jednak niekiedy mieczom datowanym ogólnie na XIV stulecie (por. Żabiński, Stępiński, Biborski 2014, 77, 79, nr kat. 33, Ryc. 33), stąd też nie można wykluczyć nieco wcześniejszego się ich pojawienia. Z kolei miecz o główce typu XVIIIa zaopatrzony w taką głowicę, odkryty w trakcie badań opuszczonej wsi w Mstěnicach, zniszczonej najprawdopodobniej przez wojska Macieja Korwina w 1468 r. (Hošek, Košta, Žákovský 2019, nr kat. 146), może wskazywać na dłuższe niż poł. XV w. przeżywanie się takich egzemplarzy lub wtórną oprawę w nie nowszych główce mieczowych.

⁹ Warto jednak wspomnieć miecz zaopatrzony w taką głowicę i odkryty w czternastowiecznym kontekście na grodzisku w Sławie. W tym przypadku jednak głowicę wykorzystano wtórnie do oprawy młodszej główki (Marek 2008, 70, Ryc. 85: a).

¹⁰ Za głowicę typu B uważało się do niedawna również okaz wieńczący rękojeść miecza z Krosna (Głosek 1984, nr kat. 266; Strzyż 2006, 31). W rzeczywistości jednak należy ją sklasyfikować jako tzw. głowicę siodłową, typ znany głównie z terenu Europy Wschodniej (por. Kotowicz, Muzyczuk 2008, 128, 130, Ryc. 2).

Z terenu dawnej ziemi bełskiej, w składzie której znajdowało się Czerмно w późnym średniowieczu, znany jest obecnie tylko jeden miecz zaopatrzony w głowicę interesującego nas typu. Jest to okaz znaleziony w 1943 r. w Belzie, należący do typu XVIa, H₁, 6 według Ewarta Oakeshotta, datowany na 2. poł. XIV i 1. poł. XV w. (Grynčyšyn 2012, 97). Niekiedy próbuje się wiązać zagubienie tego miecza z oblężeniem miasta przez wojska króla węgierskiego Ludwika w 1378 r.¹¹ (Ters'kij 2007a, 519, Ryc. 2: 2), ale przypuszczenie to wydaje się zbyt słabo udokumentowane. Natomiast z terenu wołyńskiej części Wielkiego Księstwa Litewskiego jest znany miecz z głownią typu XVIa i głowicą klasyfikowaną jako G/H₁ odkryty w miejscowości Maljatyn, datowany na koniec XIV i pocz. XV stulecia (Bohan 2002, 129; 2003, 31). Warto też wspomnieć okaz niewiadomego pochodzenia przechowywany w zbiorach Lwowskiego Muzeum Historycznego (nr inw. 3-1221), należący do typu XVIa, H₁, 1a, który jest datowany na lata 1300-1450 (Grynčyšyn 2014, 91, Ryc. 1).

Można zatem sądzić, iż głowicę z Czerмна należy datować na okres, w którym kompleks czerwieński przestał już funkcjonować. Najbardziej prawdopodobne wydaje się przypuszczenie, iż znalazła się tu ona między 2. poł. XIV i 1. poł. XV w., aczkolwiek wykluczyć nie można również jej nieco wcześniejszej chronologii – 1. poł. XIV w.

Trzewiki pochew mieczowych

W trakcie prospekcji terenowej w 2011 r., we wschodniej części majdanu grodziska w Czerмnie został znaleziony brązowy trzewik pochwy miecza, a od prywatnego kolekcjonera pozyskano kolejny okaz o wyjątkowej formie. Nie są to pierwsze tego typu zabytki odkryte na tym stanowisku – wyżej wspomniano opublikowany ostatnio okaz z badań ekspedycji UMCS-u w 1979 r. (Wołoszyn *et al.* 2018b).

Trzewiki pochew mieczowych są ich dolnymi okuciami, służącymi przede wszystkim wzmocnieniu pochwy a także zabezpieczeniu jej przed uszkodzeniem. Nie należy jednak zapominać o ich ważnej funkcji symbolicznej i dekoracyjnej (Janowski 2006, 23, 42). Na Rusi pojawiają się w X stuleciu i zyskują dużą popularność, występując w wielu odmianach do XIII w. (por. np. Sikora 2003, 30-32, Ryc. 9). Po najeździe mongolskim liczba znalezisk drastycznie spada (por. np. Lapšin 2009, 455, Ryc. 2: 1). Na terenie Polski wczesnośredniowiecznej są one znacznie rzadsze i z reguły uważane za importy, bądź ze Skandynawii, bądź też obszarów zamieszkiwanych przez Bałtów. Jak się wydaje, ich miejscowa wytwórczość rozwinęła się dopiero w XIII w. i objęła głównie mało skomplikowane i wykonane w większości z żelaza U-kształtne trzewiki ramowe (Janowski 2006, 41). Na terenie wczesnośredniowiecznej Rusi Halicko-Włodzimierskiej trzewiki są natomiast coraz częstszymi znaleziskami, przy czym odkryte tutaj okazy reprezentują głównie asortyment charakterystyczny dla Europy Wschodniej (por. Ters'kij 2006, 11, Ryc. 2: 6-12; 2013, 10-12, Ryc. 4: 1-6, 9-10; Liwoch 2008, Ryc. 9-10; Ters'kij, Savyc'kij 2013; Kotowicz, Fedyk 2015; Kotowicz, Śnieżko 2018; Wołoszyn *et al.* 2018b; Kotowicz, Wyszynski 2020)¹².

Wspomniany, brązowy trzewik odkryty we wschodniej części majdanu grodziska został wykonany techniką odlewu. Zachował się w dobrym stanie (por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.11.2.). Okucie jest smukłe i silnie, ostrołukowo zwęża się ku podstawie, którą zwieńczono wyodrębnionym guzkiem. U wlotu trzewika znajdują się trzy występy – dwa boczne i jeden centralny. Dwa z nich (boczny i centralny) są częściowo zdeformowane. Ten ostatni miał pierwotnie kształt palmety. Obie licowe płaszczyzny trzewika pokrywa bardzo podobny, wklęsły ornament złożony w zamierzeniu z dwóch rombów i okalających je zawijasów i esownic (nr kat. I.9; Ryc. V: 11).

Omawiany zabytek należy do grupy litych okazów z trzema występami w partii górnej, zdobionych ornamentem geometrycznym, które Vytautas Kazakiewiczus wydzielił jako podtyp Va (Kazakevičius 1998, 307 i n.). W literaturze przedmiotu genezę takich trzewików wiąże się głównie z terenami bałtyjskimi, chociaż nie można wykluczyć, iż warsztaty je wytwarzające znajdowały się także na Rusi (Janowski 2006, 37 i n.). Uważa się, że zabytki takie występowały przy pochwach mieczowych od XI po XIII w.; potwierdzają to głównie trzewiki odkryte na terenach zajmowanych przez ludy bałtyjskie (Janowski, Szczepański 2018, 419 i n.), chociaż przeżywały się jeszcze w stuleciu kolejnym, o czym świadczy znalezisko z jednej z zagród kremla w Twerze (por. Lapšin 2009, 455, Ryc. 2: 1). Przynajmniej 11 egzemplarzy podtypu Va (łącznie z okazami

¹¹ Myli się jednak Swiatosław Terški, uznając wypełniony złotym metalem (raczej nie złotem) znak na głowni miecza za symbol właściciela oręża, miejscowego bojara (Ters'kij 2007b, 519). W rzeczywistości jest to marka rzemieślnicza (por. Głosek 1984, 7).

¹² Natomiast nie jest trzewikiem zabytek z grodziska w Tuligłowach, identyfikowany w ten sposób przez Piotra Strzyżę (2006, 35, Ryc. 3: 12, Tabl. III: 3). Bardziej prawdopodobne, iż jest to nowożytna podkówka do buta (Kotowicz, Michalak 2007-2008, 377).

z Czeremna) odkryto na terenie dawnej Rusi Halicko-Włodzimierskiej i jest to najliczniejsza grupa trzewików znana z jej terytorium (por. Liwoch 2008, nr kat. 4 i 9, Ryc. 9: 2, 4a-4b; Ters'kij 2013, 10-12, Ryc. 4: 2-3, 5-10; Wołoszyn *et al.* 2018b; Kotowicz, Wyszyński 2020). Z terenu dzisiejszej Polski znamy również przynajmniej 11 okazów tej odmiany, w większości są to jednak znaleziska przypadkowe (Janowski, Szczepański 2018, 418 i n. [tam literatura przedmiotu]). Najbliższymi analogiami do omawianego zabytku pod względem ornamentyki są trzewiki odkryte w Darłowie (Janowski, Szczepański 2018, Ryc. 6: 3), Myślicinie (Janowski 2006, nr kat. 12, Ryc. 11: 7), Puławsku (Janowski 2006, nr kat. 15-16, Ryc. 11: 5-6), Równinie Górnej (Dmochowski, Wrzesiński 2007) i nieodległych Tuczapach (Kotowicz, Wyszyński 2020).

Wśród trzewików podtypu Va, zdobionych podobnie do omawianego okazu tylko kilka ma dobrze udokumentowaną chronologię. Najstarszym spośród nich jest okaz z jamy XI z grobem 1 na cmentarzysku ciałopalnym w miejscowości Grięż, datowany na XI-XII w. (Kazakevičius 1998, 307 in., Ryc. 36: 5). Z kolei dobrze udokumentowaną stratygrafią chronologię mają trzewiki z Puławsku datowane od lat 30. XIII w. po rok 1368 (Janowski 2006, 38), a trzewik z Tweru odkryty został w zagrodzie 6-A datowanej na okres między 1333 a 1364 r. (Lapšin 2009, 451). Z terenu Rusi Halicko-Włodzimierskiej pochodzi tylko jeden datowany kontekstem zabytek tego podtypu (ale z innym motywem zdobniczym). Jest to trzewik odkryty w obiekcie mieszkalnym nr 15 na grodzisku w Drohobużu z końca XII i 1. poł. XIII stulecia (Liwoch 2008, nr kat. 4). Widać zatem, co podkreślają również autorzy publikacji dotyczącej okucia z Gardzienia – Andrzej Janowski i Łukasz Szczepański – iż nie ma obecnie podstaw, aby próbować zawęzić przyjęte datowanie trzewików podtypu Va (Janowski, Szczepański 2018, 419). Wydaje się zatem, iż – bazując również na chronologii kompleksu osadniczego w Czeremnie – omawiany okaz należy datować szeroko, na XI-XIII w., aczkolwiek nie możemy też wykluczyć z tych rozważań 1. poł. XIV stulecia.

Zupełnie unikalną w kontekście wczesnośredniowiecznej Rusi formę trzewika mieczowego reprezentuje kolejny brązowy okaz, przekazany do zbiorów muzeum tomaszowskiego przez Andrzeja Pasiecznego w trakcie trwania ekspedycji w latach 2010-2011. Jako że poświęcono mu ostatnio oddzielne opracowanie (por. Kotowicz *et al.* 2023) ograniczę się tutaj do przywołania jedynie podstawowych ustaleń dotyczących tego frapującego zabytku. Należy zaznaczyć, iż ofiarodawca odzyskał go od znalazcy, ale oprócz informacji, iż pochodzi on z kompleksu osadniczego w Czeremnie, nie przekazał żadnych informacji o bliższej lokalizacji i kontekście odkrycia zabytku. Trzewik zachował się fragmentarycznie, uszkodzeniu uległy: fragment przedniej, jedna boczna i niemal cała jego tylna ścianka. Mimo tych uszkodzeń jego pierwotna forma jest dobrze czytelna. Trzewik jest U-kształtny, zaopatrzony u góry w dookólną ramę, a u dołu zakończony guzkiem. Przednia i tylna powierzchnie trzewika są ażurowe, przedzielone utworzoną przy pomocy wąskich taśm pionową elipsą, od której w górnej części odchodzi pozioma, łukowata taśma. Elementy te nie są zbyt starannie wykończone (nr kat. NN.1; Ryc. V: 10). Trzewik został wykonany z brązu cynowo-cynkowo-olowiowego (por. Kotowicz *et al.* 2023).

Szczegółowy przegląd, cytowanych już wyżej, opracowań poświęconych trzewikom pochew mieczowych pochodzącym z Europy Wschodniej i Północno-Wschodniej ukazuje, iż analizowany okaz jest zabytkiem unikatowym nie tylko na zachodnich rubieżach wczesnośredniowiecznej Rusi, ale i całym jej obszarze. Podobne znajdujemy na obszarach znacznie oddalonych od Rusi – przede wszystkim na terenach dzisiejszych południowo-wschodnich Niemiec, w Austrii i Republice Czeskiej. Zbliżone egzemplarze zostały po raz pierwszy szerzej omówione w literaturze przez Roberta Kocha przy okazji analizy brązowego trzewika pochwy miecza pochodzącego z zamku Schwanberg koło Rödelsee. Zebrał on znane U-kształtne, ażurowe trzewiki pochodzące z terenu Niemiec i zaproponował ich typologię. Wśród okazów reprezentujących pięć wydzielonych typów (1-5) znalazły się również trzewiki będące bliskimi analogiami do zabytku z Czeremna, aczkolwiek różniące się od niego drobnymi szczegółami. Największe podobieństwa okaz nasz wykazuje do zabytków zgrupowanych w typach 2, 3 i 5 według Roberta Kocha (Koch 1986, 197, 199, Ryc. 4: 2, 5: 3; por. też Krabath 2001, 62-64, Ryc. 11: 10-11, 13). Niestety, trzewiki tych typów znane są głównie ze znalezisk pozbawionych kontekstu (por. Ubl 1996, 11, Ryc. 5; Profantová, Štolba 2012, 357 i n., Ryc. 2: 1, 3; Čechura 2017, 40-42, Ryc. 2: 2, 5: 6; 2021, 92, Ryc. 2: 1; Žákovský, Schenk 2017, 83, nr kat. 54)¹³. Wyjątkiem jest

¹³ Warto w tym miejscu wspomnieć, iż na wschodnioeuropejskim forach nielegalnych detektorystów (np. Violity), pojawiły się niedawno trzy podobne do znaleziska z Czeremna, należące do typów 3 i 5 według Roberta Kocha, trzewiki pochodzące z terenu Ukrainy. Jeden z nich – typu 5 – miał być znaleziony na terenie Wołynia. Informacje te zawdzięczam uprzejmości dr. Sergieja Kajnowa z Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie, za co składam mu serdeczne podziękowania (zob. także: <https://swordmaster.org/2012/04/16/nahodki-nakonechnikov-nozhen-mechey.html>, data dostępu: 6.06.2021).

zabytek typu 2 odkryty w trakcie badań na placu Nowy Targ we Wrocławiu, datowany na podstawie analizy stratygrafii nawarstwień na 2. poł. XII - 1. poł. XIII stulecia (Marek 2018, 634, Ryc. 497). Fakt występowania ażurowych trzewików w horyzoncie XII i XIII w. potwierdzają też znaleziska okazów zaliczonych przez Roberta Kocha do typu 5 (Koch 1986, 199, Ryc. 7). Wśród nich jest okucie odkryte w warstwie związanej ze zniszczeniem w XII w. stołu na terenie zamku Kelheim (Koch 1986, 200; Krabath 2001, 63), a także okazy z opuszczonej wsi w Drösing, datowanej na okres przed ok. 1296 r. (Theune *et al.* 2011, 101 i n., Ryc. 24). Z kolei fragment trzewika typu 3 odkrytego na terenie zamku Waldstein może być odniesiony do przełomu XII i XIII stulecia (Ronnefeldt 1998, 106, Ryc. 4: 4; por. również Koch 1986, 200, Ryc. 3: 1). Wydaje się zatem, że okaz z Czerмна możemy dosyć pewnie wiązać z tym właśnie horyzontem. Najpewniej reprezentuje on kolejny wariant typu 3 w klasyfikacji Roberta Kocha i jest niewątpliwie importem z zachodniej części Europy Środkowej. Ostatnio opublikowany został analogiczny do okazu z Czerмна zabytek, odkryty przypadkowo w lesie na terenie miejscowości Pozorka (Čechura 2021, 92, 94 i n., Ryc. 2: 2).

Jelec kordu

Niewątpliwie jednym z najmłodszych zabytków w analizowanym zbiorze militariów jest jelec kordu o relatywnie krótkich, nieforemnych w przekroju, sztabkowatych ramionach i wyodrębnionej jednostronnie partii środkowej, w której znajduje się otwór służący do mocowania tarczki bocznej (nr kat. I.10; Ryc. V: 12). Zabytek został odkryty w warstwie humusu po zewnętrznej stronie północno-wschodniego odcinka fosy grodziska (por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.14.3. – tutaj błędnie jako jelec szabli).

W literaturze bronioznawczej do niedawna za kordy były uznawane przede wszystkim egzemplarze późnośredniowiecznej i nowożytnej broni białej, o jednosiecznej głównej, asymetrycznej rękojeści i długości ponad 40 cm¹⁴ (por. np. Lewandowski 1986, 104). Nowsze ustalenia wskazują jednak, iż wśród egzemplarzy tej broni zdarzają się też formy dwusieczne (Marek 2006, 191). Kordy były charakterystyczne głównie dla terenów związanych z łacińskim kręgiem kulturowym i wykształciły się prawdopodobnie ze zwykłych noży, wskutek wydawania przez władców zakazów noszenia mieczy i włóczni przez niższe warstwy społeczne. Ich uniwersalność i stosunkowo niska – w porównaniu do mieczy – cena sprawiły jednak, iż spopularyzowały się również wśród rycerstwa (Michalak 2019a, 98). Ostateczną swą formę – długiej broni białej – przybrały pod koniec XIV stulecia, a w XV i XVI w. osiągnęły apogeum swego rozwoju (Marek 2006, 191; Žakovský 2015, 112).

Kordy i ich elementy są stosunkowo rzadkimi znaleziskami zarówno na terenach wschodniej Polski, jak i zachodniej Ukrainy. Okaz z Czerмна był do niedawna jedynym opublikowanym znaleziskiem tej kategorii broni białej z terenów dawnej ziemi bełskiej, w której znajdowała się ta miejscowość. Ostatnio jednak w trakcie badań gródka stożkowatego (tzw. *Male Horodyšče*) w Busku, datowanego na 2. poł. XIV stulecia, odkryto częściowo zachowany kord oraz (osobno) tarczkę boczną¹⁵ (Steblyj, Dovhan' 2021, 105, 107, 110, Ryc. 3: 1, 3; 4: 1). Z terenu sąsiedniej, historycznej Rusi Czerwonej znamy zaledwie kilka ich okazów (Kotovič 2020, 118, Ryc. 10: 1-2; Kotowicz, Žakovský 2020, 170, Ryc. 20; Kotovič, Miš'ka, Mihac' 2022), pojedyncze tego typu zabytki są znane również z obszaru ziemi lubelskiej (Florek 2006, 213, 215, Tabl. I: 5), ziemi chełmskiej (Strzyż 2019, 247-249, Ryc. 8.3.1a, 8.3.1b1) i Wołynia (Cynkałowski 1961, Tabl. XXXV: 2; Vinohrods'ka 2006, Ryc. 3: 29 – tu błędnie jako fragment miecza).

Interesujący nas jelec znajduje bliską analogię w elemencie znajdującym się przy kordzie, odkrytym przypadkowo na terenie starorzecza Sanu w miejscowości Nozdrzec. Ten ostatni zabytek został ostatnio szczegółowo przeanalizowany, zaprezentowano również wnioski dotyczące takich jeliców (Kotowicz, Žakovský 2020). Z tego powodu w niniejszym opracowaniu zrekapituluję jedynie najważniejsze ustalenia dotyczące zabytków analogicznych do okazu z Czerмна. Jelec ten należy zaliczyć do typu 3b w nieopublikowanej jeszcze klasyfikacji autorstwa Petra Žakovskiego (2014, 342-344, Ryc. 298). Co prawda grupuje on głównie okazy, których ramiona mają owalny przekrój poprzeczny i rozszerzają się ku zakończeniom, ale zdarzają się

¹⁴ Metryczne rozróżnienie kordów od pokrewnych im pugińców nożowatych zostało zaproponowane jedynie przez polskich bronioznawców, ale przyjęło się i jest nadal w użyciu (por. np. Glinianowicz, Kotowicz 2009, 222; Michalak 2019a, 120). Ale już w np. w terminologii czeskiej za kordy (tesáky) uznaje się wszelkie okazy – krótkiej i długiej – broni białej o nożowatej, sztabkowatej rękojeści z okładzinami montowanymi za pomocą nitów, zaopatrzone w boczne tarczki, w tym kordy, tasaki i pugińce nożowe (por. np. Žakovský 2014, 13).

¹⁵ Ponadto w Muzeum Regionalnym im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim przechowywany jest okaz odkryty przypadkowo kilka lat temu w okolicach Tarnoszyna. Za informację o tym znalezisku składam serdeczne podziękowania Pani mgr Jolancie Bagińskiej.

też wśród nich (choć sporadycznie) zabytki o przekrojach czworokątnych i ramionach o prostym przebiegu na całej swej linii (por. Kotowicz, Žakovský 2020, Ryc. 9: 4). Jelce tego typu występują głównie przy kordach z terenu Republiki Czeskiej (Kotowicz, Žakovský 2020, Ryc. 9), sporadycznie również, poza zabytkiem z Nozdrza, przy okazach o niesprecyzowanym pochodzeniu, przechowywanych w zbiorach polskich (por. np. Marek 2008, 60, Ryc. 69: b). Jelce typu 3b został też odkryty w trakcie badań piwnicy w pobliżu kaplicy zlokalizowanej na polach bitwy grunwaldzkiej (Martyka 2015, 73). Ostatnio opublikowano również dwa zabytki broni białej¹⁶, które posiadają analogiczne jelce. Jeden z nich przechowywany w kolekcji Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie został odkryty w Malborku, a drugi znajduje się w zbiorach Muzeum Oręża Polskiego w Kołobrzegu. Oba zabytki są datowane na 2. poł. XV w. (Ochęcki, Górecki 2019-2020, Ryc. 1, fot. 15, 18-19). Jelce te rzadziej występują natomiast przy kordach odkrywanych na terenie Niemiec, Szwajcarii, Francji oraz Węgier, Chorwacji i Słowenii (Kotowicz, Žakovský 2020, 154; por. też Nabergoj 2019, 247 i n., nr kat. 4, Tabl. 2: 4). W taki element oprawy zaopatrzony został też jeden z kordów z terenu dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, odkryty pod miastem Lida (Bohan 1997, 57, Ryc. 4: 3). Egzemplarze typu 3b montowano przede wszystkim do prostych lub rzadziej zakrzywionych głowni kordów o jednoręcznych rękojeściach (por. Kotowicz, Žakovský 2020, 154, Ryc. 11-12) i osadzano w nich tarczki boczne, o okrągłych lub półokrągłych główkach typu t_{sa} według Petra Žakovskiego (2014, 425 i n., Ryc. 366).

Jak słusznie zauważył ten badacz, ścisłe datowanie tego typu jelców jest niezwykle trudne, gdyż z reguły są one znaleziskami przypadkowymi. Cechy stylistyczne kordów, w które je zaopatrywano (co potwierdza również ikonografia), pozwalają jednak datować podobne elementy oprawy rękojeści na 2. poł. XV i pocz. XVI w. Chronologię tę mogą nieznacznie cofnąć dwa znaleziska odkryte na terenie średniowiecznych pól bitewnych. Wspomniany wyżej okaz z terenu poboju pod Grunwaldem w 1410 r., znaleziony w trakcie badań piwnicy zlokalizowanej przy wzniesionej już po bitwie kaplicy, datować należy zapewne na okres późniejszy niż starcie polsko-krzyżackie (Kotowicz, Žakovský 2020, 154), chociaż Kacper Martyka nie wyklucza jego wcześniejszej chronologii i uważa, że zabytek ten może być najwcześniejszym tego typu jelcem odkrytym na terenie Europy Środkowej (Martyka 2015, 75). Kord z takim jelcem znaleziony w Szwajcarii, w miejscu związanym z polem bitwy z 1444 r. pod St. Jakob an der Birs może być hipotetycznie datowany na okres przed poł. XV w. (Kotowicz, Žakovský 2020, 154, Ryc. 11).

Głowica sztyletu (?)

W trakcie badań w 2011 r., w obrębie południowo-wschodniego odcinka fosy otaczającej grodzisko została odkryta jeszcze jedna żelazna głowica broni białej. Zabytek ten o silnie zniszczonych korozją powierzchniami, na podstawie charakterystycznego, oktagonálnego kształtu mógłby należeć do podtypu I_1 głowic mieczowych w klasyfikacji Ewarta Oakeshotta (2002, 103) lub jego odmiany I_{1a} w typologii Marko Aleksicia (2007, 23). Zabytek ma jednak niewielkie jak na ten typ głowic wymiary (z reguły ok. 5,0-5,5 cm; por. Aleksić 2007, 23). Podobnie jak w wyżej omawianych przypadkach głowic mieczowych przechodzi przez nią na wskroś, pionowy, nieznacznie zwężający się ku górze, otwór do mocowania trzpienia rękojeści (nr kat. I.11; Ryc. V: 13).

Czy zatem rzeczywiście jest to głowica miecza? Wydaje się, że ze względu na jej wielkość można zasugerować inną interpretację i uznać przedmiot za głowicę pugińału mieczowego. Pugińały takie charakteryzują się tzw. „gotycką rękojeścią” i przypominają miniatury mieczy (por. Seitz 1965, 203, Ryc. 129: 25-27). W starszej literaturze przyjmowano, iż pojawiły się one około 1300 r. (Dean 1929, 94), ale zarówno ikonografia, jak i znaleziska wskazują, że miało to miejsce wcześniej, gdyż już w XII-XIII stuleciu (La Rocca 2011, 134, Ryc. 1-3). Niestety, w znanej autorowi literaturze dotyczącej średniowiecznych pugińałów mieczowych z europejskich kolekcji i znalezisk archeologicznych nie natrafiono na analogiczny okaz głowicy. Te z reguły były płaskie – dyskoidalne lub wielokątne (por. Seitz 1965, Ryc. 128: 8-9; 129: 27), ewentualnie przypominały gwiazdę lub kwiat z płatkami (Buttin 1933, Tabl. II: 27-30; La Rocca 2011). Formy kuliste lub wieloboczne w przekroju (por. Seitz 1965, Ryc. 129: 25-26) pojawiają się rzadziej. Taki, nieco zbliżony do omawianego pugińału, o żelaznej, ale zdobionej brązem wielobocznej głowicy znany jest ze zbiorów Musée Dauphinois w Grenoble (nr inw. 40.4.1). Okaz ten jest datowany na XIV i pocz. XV w. (*Des burgondes...* 1981, 165, nr kat. 417, Tabl. VII).

¹⁶ Trudno zgodzić się jednoznacznie z autorami artykułu, którzy interpretują je jako egzemplarze późnośredniowiecznych szabel. Co prawda oba zabytki mają zauważalną, lekką krzywiznę głowni przy jej zakończeniu, ale podobne okazy są z reguły interpretowane jako kordy (por. np. Žakovský 2014, 238 i n., Ryc. 187, 189).

Jeśli jednak nie jest to element oprawy pugiłału to można rozważyć jeszcze inną ewentualność, a mianowicie, iż jest to głowica mieczowa, ale należąca do tzw. miecza pacholącego. Egzemplarze mieczy o niewielkich rozmiarach, ale wykonane w proporcjach właściwych dla standardowych okazów przechowywane są w kilku kolekcjach europejskich (por. Woosnam-Savage 2008, przyp. 5; Michalak 2019a, 77), m.in. w Muzeum Narodowym we Wrocławiu. Ten ostatni miecz, długości 74,1 cm, jest zaopatrzony – co interesujące – w głowicę podtypu I₁, o wymiarach 4,1x4,0 cm. Jest datowany na 1. poł. XV stulecia (Głosek 1984, nr kat. 411). Miecze takie były znane też wśród najmłodszych przedstawicieli ruskiej elity księstwa halicko-włodzimierskiego. Świadczy o tym wzmianka w *Kronice halicko-wołyńskiej* mówiąca o wygnaniu z Halicza przez bojarów wdowy po poległym w bitwie pod Zawichostem księciu Romanie Mściśławowiczu. Być może właśnie takim, pacholącym mieczem w obronie matki ciął konia Aleksandra, ciwuna szumawińskiego liczący wówczas około 11 lat przyszły król Rusi Daniel Romanowicz (por. *Kronika halicko-wołyńska*, s. 108; zob. Dąbrowski 2013, 71).

W związku z tymi wątpliwościami, wydaje się, iż przy datowaniu tego nietypowego egzemplarza należy się podeprzeć chronologią analogicznych głowic mieczowych¹⁷. Okazy podtypu I₁ występują głównie w XIV i 1. poł. XV stulecia (por. Pudło, Żabiński 2011, 31), chociaż pojawiły się z pewnością już w 2. poł. XIII w. (Marek 2014, 51, Ryc. 19: b). Warto też wspomnieć, iż niekiedy były one wykorzystywane wtórnie jako bijaki cepów bojowych. Świadczą o tym dwa zabytki odkryte na terenie Republiki Czeskiej, datowane ogólnie na XIV-XV w. Zaopatrzono je w okrągłe uszka połączone z pojedynczym ogniwem łańcucha (Hošek, Košta, Žakovský 2019, nr kat. 236, 396). Interesujące, iż podobne, jednak zdecydowanie bardziej masywne i graniaste w przekroju, ciężarki kiścieni lub cepów bojowych były znane również na terenach wschodnioeuropejskich. Świadczy o tym czternastowieczne znalezisko odkryte w trakcie badań zamku w miejscowości Sokilce (Vinogrods'ka 2006, 78, Ryc. 3: 35). Oczywiście nie mamy jednoznacznych podstaw, aby zabytek nasz wiązać z tym rodzajem broni, ale o podobieństwach tych warto pamiętać.

Obecnie zatem uznaję, iż omawiany zabytek jest prawdopodobnie głowicą pugiłału mieczowego, i że należy przyjąć dla niego datowanie oparte na chronologii głowic mieczowych podtypu I₁, a więc (k. XIII [?]) XIV - 1. poł. XV w. Okaz ten byłby zatem jednym z nielicznych zabytków krótkiej broni białej znanych z obszaru dawnego pogranicza Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wśród nich jest jeden okaz pugiłału mieczowego o dyskoidalnej głowicy przechowywany w zbiorach Muzeum w Jarosławiu. Niestety, nie znamy jego miejsca znalezienia (Lewandowski 1986, 112, Tabl. IV:3). Być może pugiłałem mieczowym był też sztylet pochodzący z okolic Lublina o kulistej, pustej w środku głowicy, noszącej ślady wielokrotnego przerabiania, dość krótkiej głowni, datowany intuicyjnie na 2. poł. XIV stulecia (Lewandowski 1986, 111 i n., Tabl. IV:1). Jeszcze jeden okaz o obosiecznej głowni, niestety bez zachowanych elementów oprawy rękojeści, został odkryty w Krasnobrodzie. Jest on ogólnie datowany na XIII-XIV w. (Lewandowski 1986, 115, nr kat. 6). Nie jest to zatem zbyt liczna grupa zabytków.

BROŃ OBUCHOWA

Broń obuchowa jest wyjątkowo bogato reprezentowana wśród znalezisk z lat 2010-2011. Obok ciężarków kiścieni i głowic buław znalazło się jedno żelźce czekana oraz liczne żelźca toporów. Zbiór ten dopełniają fragmentarycznie zachowane żelźca (w większości w postaci niewielkich ułamków ostrzy), których klasyfikacja typologiczno-chronologiczna jest obecnie niemożliwa.

Ciężarki kiścieni

Kiścień należy do najbardziej interesujących form uzbrojenia występujących na terenach średniowiecznej Rusi. Broń ta składała się z wykonanego z poroża lub metalu ciężarka przymocowanego do drewnianej rękojeści giętką, rzemienną gązwą lub łańcuchem (Kotowicz 2006a, 51). Walka kiścieniem polegała na wprowadzeniu rzemienia z ciężarkiem w szybki ruch obrotowy i uderzaniu (Kotowicz, Michalak 2006, 82). Archeologicznymi relikdami tej broni są z reguły wspomniane ciężarki, gdyż pozostałe, organiczne elementy zachowują się niezmiernie rzadko¹⁸. Kiścienie pojawiły się na Rusi z inspiracji koczowników

¹⁷ Warto jednak wspomnieć, iż głowice podtypu I₁ były elementem oprawy innych rodzajów broni białej, np. tasaków. Za przykład może tu posłużyć datowany na 1. poł. XIV stulecia tasak o częściowo ułamanej głowni ze zbiorów Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis w Brukseli, zaopatrzony w taką właśnie, brązową głowicę (Michalak 2007, 203; Žakovský 2011, 841, Ryc. 254: d).

¹⁸ Fragment gązwy w postaci podwójnego skórzanego rzemienia zachował się przy wykonanym z kości ciężarku odkrytym w Nowogrodzie Wielkim, w nawarstwieniach z k. XI - pocz. XII w. (Medvedev 1959, 138, Ryc. 5:7, 7:8; Artem'ev 1990, 7 i n., Ryc. 4:1).

zamieszkujących na południowy-wschód od jej terytoriów. Początkowo, w X w. były to niemal wyłącznie okazy zaopatrzone w ciężarki wykonane z poroża i kości, dopiero w XI w. pojawiają się egzemplarze metalowe. Jednak największe rozprzestrzenienie kiścieni miało miejsce w dwóch kolejnych stuleciach, kiedy to z pewnością wytwarzano je w staroruskich grodach. Wraz z rozwojem uzbrojenia ochronnego metalowe ciężarki zastępowały z wolna okazy wykonane z poroża i kości (Kirpičnikov 1966b, 59, 63; Kotowicz 2006a, 52 i n.). Z terenu Rusi idea kiścienia miała trafić w dorzecze Dunaju. Pojedyncze okazy, w większości zapewne importy ze wschodu, znane są z terenu Polski wczesnopiastowskiej (Kotowicz 2006a). Ze względu na bogate zdobnictwo kiścienie są uznawane również za małe dzieła sztuki odlewniczej i jubilerskiej (Kirpičnikov 1966b, 64).

Jak się powszechnie uważa, kiścień należał też do rozpowszechnionego rodzaju uzbrojenia na terenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Znane są z jej obszaru zarówno okazy wykonane z poroża (Kotowicz 2006b, 26, Ryc. 5: 1-2; Strzyż 2006, Ryc. 12: 3, 6; Ters'kij 2014, Ryc. 1; Ters'kij, Omel'čuk 2014), brązowe (Svešnikov 1988, Ryc. 2: 9; Kotowicz 2006b, 28, Ryc. 5: 4-6; Strzyż 2006, Ryc. 12: 2, 4-5; Kučynko, Ohrimenko, Savic'kij 2008, 225, 227, Ryc. 6: 1, 3; Ters'kij 2011, Ryc. 3: 1; 2014, Ryc. 2: 3, 5, 7-18, 20), ołowiane (Kučynko, Ohrimenko, Savic'kij 2008, 225, 227, Ryc. 6: 2; Ters'kij 2014, Ryc. 22: 4), jak i żelazne (Kirpičnikov 1966b, nr kat. 53, Tabl. XXXI: 2; Kotowicz 2006b, 28, Ryc. 5: 3; Strzyż 2006, Ryc. 12: 1; Priščepa 2011, 79, 171 i n., Ryc. 86: 12; Ters'kij 2014, Ryc. 2: 1-2, 6, 18-19). Najstarszy do tej pory element kiścienia z terenu późniejszej Rusi Halicko-Włodzimierskiej, to żelazny trzpień od okazu wykonanego z poroża, odkryty na terenie osady w Ridkiwci na Bukowinie (dawna Rarańcza), datowanej na VIII-X w. (Pivovarov, Kaliničenko 2018). Nieco młodszy (2. poł. X - poł. k. XI w.) jest wykonany z poroża jelenia lub łosia bijak znaleziony na Lubelszczyźnie, na grodzisku (stan. 8) w Kulczynie Kolonii (Mazurek 2006, 111, fot. 8; Dzieńkowski, Wołoszyn 2018, 210, 212, Ryc. 28).

Broń ta rozpowszechniła się na terenach południowo- i zachodnioruskich szczególnie w XII-XIII w. i, jak uważał Anatolij Kirpicznikow, niektóre typy brązowych kiścieni charakterystyczne dla tego regionu mogły być tutaj wytwarzane (Kirpičnikov 1966b, 63). Jeśli za półfabrykat rogowego kiścienia uznamy przedmiot odkryty w pracowni rogowniczej z XII w. na grodzisku w Dźwinogrodzie (por. Ters'kij, Omel'čuk 2014, 11, Ryc. 1: 9), to mielibyśmy również dowód na produkcję miejscową okazów wykonanych z poroża.

Ostatnio jednak pojawiły się wątpliwości czy wszystkie ciężarki interpretowane w literaturze jako bijaki kiścieni rzeczywiście pełniły tę funkcję. Liuba Smirnova sugeruje, iż doszło tutaj do nadinterpretacji, a przedmioty te (przede wszystkim okazy wykonane z poroża) są w rzeczywistości obciążnikami bezmianów wag (Smirnova 2005). Hipoteza ta spotkała się z krytycznym wystąpieniem Siergieja Kajnova (2018), ale wydaje się, iż nie należy jej całkowicie tracić z pola widzenia, gdyż zawiera sporo celnych spostrzeżeń (por. też Michalak, Zamelska-Monczak 2016). Wymaga jednak pełnej weryfikacji na dużej grupie zabytków, poprzez porównanie ich ciężaru do systemów wagowych stosowanych na terenie wczesnośredniowiecznej Rusi.

Mimo tych wątpliwości zabytki odkryte w Czermnie uznajemy obecnie za ciężarki kiścieni¹⁹. Wzbogacają one znacząco zbiór zabytków tego typu z omawianego stanowiska. Obok wspomnianego już, zaginionego dziś znaleziska wykonanego z poroża ciężarka kiścienia z bogatym wystrojem powierzchni (Gurba, Czerepiński 1965; 1968; Strzyż 2006, 62, Tabl. VII: 1, Ryc. 12: 6), w trakcie badań z lat 2010-2011 odkryto tu jeszcze trzy okazy. Wszystkie one (dwa ołowiane i jeden żelazny; por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.12.1.-3.) są gładkie i mają – mniej lub bardziej – gruszkowaty kształt, różniąc się od siebie w zasadzie drugorzędnymi detalami w ukształtowaniu uszka. Na powierzchni obu ołowianych ciężarków widać również przecinające się pod różnymi kątami płytkie rowki, które – jak się wydaje – powstały w procesie odlewania przedmiotów i mają raczej znaczenie technologiczne. Jeden z nich, niekształtny, z niewielkim otworem do przewleczenia gązwy (nr kat. III.1; Ryc. V: 14) odkryto na terenie *podgrodzia dalszego*. Drugi, nieco bardziej starannie wykonany (nr kat. II.2; Ryc. V: 15) znaleziono w centralnej części *podgrodzia bliższego*. Nieco odbiega kształtem od przedstawionych ciężarków okaz wykonany z żelaza. Co prawda ma analogiczny gruszkowaty kształt, ale jego uszko jest silnie zwężone, czworokątne i zaopatrzone w podłużny, owalny otwór (nr kat. I.18; Ryc. V: 16). Ciężarek ten został odkryty kilkadziesiąt metrów na wschód o zewnętrznej podstawy wału grodziska, po zewnętrznej stronie fosy.

¹⁹ Podobną interpretację dla tych zabytków przyjął również Swiatosław Terški (Ters'kij 2014, 8).

Właściwie jedyną do tej pory pełną typologię ciężarków kiścieni przedstawił Anatolij Kirpicznikow. Analizowane w niniejszym artykule zabytki należałoby umieścić wśród egzemplarzy typu II, który przede wszystkim grupuje kuliste i gruszkowate – żelazne i brązowe – formy o gładkich powierzchniach, zaopatrzone w uszka. Autor klasyfikacji datował swój typ szeroko od 2. poł. X po XIII w., aczkolwiek większość ciężarków wystąpiła w kontekstach datowanych na XII-XIII stulecie (Kirpičnikov 1966b, 59, 62, nr kat. 39-59). Wypada jednak zaznaczyć, iż większość przytaczanych przez Kirpicznikowa zabytków jest znacznie staranniej wykonana od analizowanych tutaj okazów. Niektóre ciężarki wykonane z żelaza były dodatkowo inkrustowane srebrem i czernione (Kirpičnikov 1966b, nr kat. 50, 53, Tabl. XXXI: 1-2), a wykonane z brązu wypełniane ołowiem (Bektineev 1993, 105, Ryc. 131: 14). Dość bliską analogią dla naszych zabytków jest ołowiany okaz, niestety o niesprecyzowanej bliżej chronologii, odkryty w Połocku (Plavinski 2013, 42).

Kiścienie tego typu nie są zbyt częstymi znaleziskami na terenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Chronologicznie najstarszy z nich, żelazny, wystąpił na wołyńskim grodzisku w Drohobużu w stropie jamy z ziarnem, wiązanej z II horyzontem budowlanym z X/XI - 3. ćw. XI w. (Priščepa 2011, 79, 171 i n., Ryc. 86: 12; Ters'kij 2014, 8, Ryc. 2: 6). Inny, żelazny i inkrustowany srebrem ciężarek, datowany na XII-XIII w., odkryto najprawdopodobniej w okolicach wsi Zieleńcze, czyli latopisowej Trembowli (Kirpičnikov 1966b, nr kat. 53, Tabl. XXXI: 2; Ters'kij 2014, 8, Ryc. 2: 1). Wśród wspomnianych zabytków brak jednak bezpośredniej analogii do zabytków z Czeremna. Znajdujemy ją na nieodległym grodzisku w Gródku, identyfikowanym z latopisowym grodem Wołyn. Ołowiany ciężarek, nieco większy i cięższy od okazów wykonanych z tego surowca i znalezionych w Czeremnie, jest niestety tylko ogólnie datowany na XI-XIII w. Wystąpił w stropie warstwy III (Kuśnierz 2006, 88, zestawienie 1, Tabl. V: 16; 2018, 587 i n., Ryc. 35: 2)²⁰.

W przypadku okazów ołowianych nie można jednak wykluczyć możliwości, iż są one obciążnikami sieci lub ciężarkami rybackimi chociaż te ostatnie były przeważnie formowane na kształt walców lub stożków z przechodzącym przez środek otworem (por. np. Tabaka 2005, 137, Ryc. 4: 7).

Głowice buław

Wedle najczęściej stosowanej definicji buława to broń składająca się z kulistej lub wielopłaszczyznowej, jednolitej głowicy z centralnie umieszczonym otworem dla osadzenia trzonka (Głosek 1996, 54; Michalak 2005, 186). Służyła przede wszystkim do walki w bliskiej odległości, ale znamy również przykłady wykorzystywania jej jako broni miotanej oraz insygnium (Michalak 2011; 2019b). Na terenie wczesnośredniowiecznej Rusi buławy pojawiły się w XI stuleciu, zapewne w wyniku zapożyczenia od ludów koczowniczych zamieszkujących ziemie położone na południowo-wschód od jej terytorium. Swą największą popularność osiągnęły w wieku XII i 1. poł. XIII stulecia i wówczas to rozwinęły się też w południowych księstwach ruskich warsztaty, w których zaczęto wytwarzać seryjnie ich nowe wzory. Najazd mongolski zahamował wydatnie tę wytwórczość i po poł. XIII w. w asortymencie pozostały jedynie nieliczne okazy o wydatnych piórach – pierwowzory buzdyganów (Kirpičnikov 1966b, 54). Buława była również rozpowszechnionym typem oręża na jej południowo-zachodnich rubieżach. Z terenu Rusi Halicko-Włodzimierskiej znamy kilkadziesiąt okazów reprezentujących różne typy, wykonanych z żelaza, brązu i – znacznie rzadziej – z ołowiu (por. Michalak 2005, nr kat. 3-5, 20, 23; Liwoch 2006; Strzyż 2006, 58-61, Ryc. 11: 1-3, 6-7; Kučynko, Ohrimenko, Savic'kij 2008, 227 i n., Ryc. 2: 1-2, 3: 1-2, 4; Voznij, Fedoruk 2013, 57-59, Ryc. 1: 11-18). Na terenie sąsiedniej Polski buławy są już znacznie rzadziej reprezentowane, pojawiają się prawdopodobnie w XII w. i w użyciu pozostają jeszcze w XIV i XV stuleciu (Michalak 2005, 190-200).

Omówione niżej głowice buław – w liczbie pięciu – nie są jedynymi tego typu elementami uzbrojenia odkrytymi na terenie kompleksu osadniczego w Czeremnie. Na trzy okazy – żelazny, brązowy i ołowiany – natrafiono już bowiem w trakcie prac prowadzonych w latach 70. XX w. (Gurba 1997, 65-67, Ryc. 1; Kuśnierz 2005, 123, Tabl. IV: 33-35). Jest to więc okazały zbiór, jeden z liczniejszych na terenie dawnej Rusi Halicko-Włodzimierskiej.

Pierwsza z analizowanych głowic, odkryta na majdanie grodziska, została wykonana z ołowiu. Jest to niewielki sześcienny okaz o kwadratowym rzucie z góry, na ścianach bocznych którego umieszczono po jednym kolcu w kształcie niskiego ostrosłupa. Dodatkowo, górną i dolną krawędź tej głowicy podkreślono dookoła uformowanym półwałkiem (nr kat. I.16; Ryc. V: 18; por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl.

²⁰ Jerzy Kuśnierz (2018, 587) uważa że okaz ten może być ewentualnie wypełnieniem brązowego kiścienia, ale propozycja taka wydaje się mało prawdopodobna, gdyż omawiane zabytki mają uszka, których powinny być pozbawione elementy stanowiące wypełnienia brązowych okazów.

II.12.4.). Należy ją odnieść do typu I w klasyfikacji Anatolija Kirpicznikowa. Typ ten reprezentuje jeszcze jeden okaz, ale tym razem odkuty z żelaza. Jest to znacznie większa i masywniejsza głowica z dużymi, ostro zakończonymi kolcami, w tym jednym uszkodzonym korozją. W jej osadzie znajdowały się pierwotnie dwa gwoździe: jeden o płaskiej, dookoła wyodrębnionej, czworokątnej główce i drugi, krótszy o dwustronnie wyodrębnionej, wysklepionej stożkowato główce, przypominający podkowiaki. Zabytek ten odkryto w wykopie nr 1/2010, zlokalizowanym w fosie po zachodniej stronie grodziska (nr kat. I.13; Tabl. V: 17; por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.12.5.).

Wyróżniając typ I (sześciennie głowice z czterema kolcami) Anatolij Kirpicznikow dysponował zaledwie trzema zabytkami. Jeden z nich, brązowy, odkryto na terenie pozostałości chazarskiego Sarkela w warstwie z IX-X w. Pozostałe dwie głowice, wykonane z żelaza, są datowane na XI stulecie. Należy jednak wspomnieć, iż w typie tym (co nie znalazło odzwierciedlenia w typologii) znalazły się egzemplarze głowic buław zaopatrzone w tulejkę, jak i jej pozbawione. Na podstawie znanych mu analogii autor uznał, iż głowice takie były charakterystyczne przede wszystkim dla terenów wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, terenów Bizancjum, występowały też wśród koczowników nadczarnomorskich i w Kaganacie Chazarskim. Z tych ostatnich terenów miały trafić na Ruś, gdzie jednak należą do rzadkich znalezisk (Kirpicznikov 1966b, 48, nr kat. 1-3, Tabl. XXV: 1-2, XXVIII: 1; Michalak 2005, 189; Plavinski 2009, 364). Analogiczne okazy występują również na terenach zajętych we wczesnym średniowieczu przez Królestwo Węgier. Również i one są datowane na XI stulecie (Kovács 1971, 168, 170, Ryc. 2: 1-5, 4: 1, 6: 4; Michalak 2006a, Ryc. 7: 4-5), chociaż pojawiają się głosy sugerujące rewizję tak wąskiego datowania (por. Kovács 2016, nr kat. 01-02). Nie odkryto ich natomiast dotąd na ziemiach należących do Piastów (Michalak 2005, 189). Kilka egzemplarzy znanych jest natomiast z obszaru Bułgarii (Michalak 2006a, Ryc. 7: 6-8), a Raffaele D'Amato uważa je za wytwór bizantyjski i datuje szeroko na XI-XIV w. (D'Amato 2011, 36, Ryc. 19: 1-4). Wykonany z brązu okaz wystąpił również na terenie złotoordyńskiego Powołża (Fëdorov-Davydov 1994, Ryc. 45: 5).

Głowice takie należą również do rzadkich znalezisk na terenach Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Jedynym znanym okazem typu I była do tej pory ołowiana głowica buławy²¹, odkryta w trakcie badań wykopaliskowych w Czermnie w 1977 r. Zabytek wystąpił w wykopie NE 61A założonym we wschodniej części majdanu, tuż przy podstawie wału, w warstwie kulturowej 1 (Chrzanowska 2016, 146 i n., 158, Ryc. 32: 4), która w ostatniej, zgeneralizowanej próbie stratygraficznego rozwarstwienia nawarstwień na majdanie grodzisko została opisana przez Marka Florka jako warstwa 2 i uznana za komponent poziomu III, związanego głównie z funkcjonowaniem tutaj cmentarzyska szkieletowego (Florek 2016a, 294-296), datowanego dość ogólnie na XII - 1. poł. XIII w. (Florek 2016b, 375; podobnie Chrzanowska 2016, 147). Wcześniej okaz ten był datowany szerzej, na XI-XIII w. (por. też Kuśnierz 2005, 123, Tabl. IV: 33; Michalak 2005, 189; Strzyż 2006, 58, Tabl. VI: 3, Ryc. 11: 6).

Wydaje się zatem prawdopodobne, iż okazy odkryte w trakcie kampanii poszukiwawczej z lat 2009-2010 należy datować podobnie do zabytku pochodzącego z badań w latach 70. XX w. Zadziwiające jest też podobieństwo obu ołowianych egzemplarzy, które różnią się od siebie tylko nieznacznie rozmiarami i wielkością kolców. Czy mogły powstać w jednym (lokalnym [?]) warsztacie (?) Interpretacja taka, ze względu na fakt unikalności podobnych okazów na południowo-zachodnich terenach Rusi, wydaje się bardzo prawdopodobna.

Dwie kolejne, żelazne głowice buław należą do typu II według Anatolija Kirpicznikowa. Charakteryzuje je bryła w kształcie sześcianu z ukośnie ściętymi narożnikami. Na jedną z nich, większą i silniej zniszczoną korozją, natrafiono w trakcie penetracji fosy oddzielającej grodzisko od *podgrodzia bliższego* (nr kat. I.12; Ryc. V: 19; por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.11.6.). W jej sąsiedztwie znaleziono również fragmenty ludzkich kości i ułamki naczyń ceramicznych. Drugi okaz (nr kat. I.14; Ryc. V: 20) odkryto we wschodniej części majdanu. Warto wspomnieć, iż głowica tego typu była już odkryta w trakcie badań grodziska w Czermnie w 1952 r. Wystąpiła ona w nawarstwieniach datowanych na XII-XIII w. (Kuśnierz 2005, 123, Tabl. IV: 34; Michalak 2005, 190, Tabl. I: 9; Strzyż 2006, 58, Tabl. VI: 2, Ryc. 11: 7).

Omawiając typ II, Anatolij Kirpicznikow stwierdził, iż jest on uproszczoną formą typu I. I rzeczywiście, są to dość proste, sześciennie formy, a rolę kolców pełnią cztery piramidalne występy powstałe poprzez ścięcie narożników. W momencie publikacji monografii poświęconej uzbrojeniu staroruskiemu w 1966 r. autor znał

²¹ Iwona Chrzanowska błędnie podaje, iż zabytek ten wykonano z żelaza (Chrzanowska 2016, 158).

już 45 ich egzemplarzy wykonanych z żelaza, datowanych głównie na XII-XIII w. Podkreślił też, iż znaczna ich liczba wystąpiła na kilku grodziskach zniszczonych przez mongolską nawałę w latach 1237-1240²², i że broń ta mogła stanowić wyposażenie prostych wojowników (Kirpičnikov 1966b, 48, nr kat. 4-48, Tabl. XXV: 3). Nowsze odkrycia potwierdziły w zasadzie te ustalenia (por. Bektineev 1993, 102, Ryc. 31: 2-4; Plavinski 2009, 371 i n., Ryc. 3), ale znaleziska z Nowogrodu Wielkiego wskazują, iż w użyciu były jeszcze w XV stuleciu (Artem'ev 1990, 12, Ryc. 10: 1; Dvurečenskij 2015, 197, Ryc. 114: 4). Interesujące, że taka głowica wieńczy też paradną buławę cara Michała I Fiodorowicza z 1. poł. XVII w. (Dvurečenskij 2015, 197, Ryc. 114: 3). Warto zauważyć pewną zaobserwowaną przez Arkadiusza Michalaka zależność. Otóż wydaje się, że głowice o mniejszych rozmiarach (wysokość poniżej ok. 4 cm) były charakterystyczne raczej dla buław wczesnośredniowiecznych (Michalak 2006b, 105). To równocześnie wpływało na ich masę. Wedle niektórych propozycji zabytki wczesnośredniowieczne nie osiągały ciężaru większego niż 280 g (Popov, Šinakov, Piskunov 2020, 29).

Okazy typu II są szeroko rozprzestrzenione i poza Rusią występują np. na sąsiednich terenach bałtyjskich (por. Zajkovskij 2001, 414, Ryc. 2: 1), w Bułgarii Nadwożańskiej (Izmailov 1997, 97, Ryc. 66: 3-4), czy w Estonii (Mäesalu 2010, 143 i n., Ryc. 3; Mäesalu, Peets 2010). Pojawiają się też sporadycznie na terenie Królestwa Węgier. Podobnie jak na Rusi datowane są tam głównie na XII i 1. poł. XIII w. (Kovács 1971, 170, 172, Ryc. 1: 2). Z kolei we wczesnośredniowiecznej Polsce występowały w okresie od XII po XV stulecie (Michalak 2005, 190 i n.; 2006b, 105; por. też Kosiński 2007; Kurasiński, Dudak 2007). Sporadycznie są odkrywane również na terenach zajętych przez Złotą Orde w 2. poł. XIII i 1. poł. XIV w. (Nedaškovskij 2009, 4, Ryc. 2: 2).

Poza Czermnem na terenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej odkryto przynajmniej kilkanaście podobnych okazów, które zasadniczo potwierdzają tezę, iż broni takiej używano tam przede wszystkim w XII i XIII w. Czternaście żelaznych głowic buław pochodzi z datowanego na XII - 1. poł. XIII w. grodziska w miejscowości Horodyszczce, z nawarstwień datowanych na XII i 1. poł. XIII w. (Kirpičnikov 1966b, nr kat. 40-48; 2020, 72 i n., Ryc. 15: 1-2 – tu jako Izjasław). Dwie takie żelazne głowice odkryto w warstwie kulturowej z końca XII - 1. poł. XIII w. na wołyńskim grodzisku w Drohobużu (Priščepa, Nikol'čenko 1996, Ryc. 66: 3; Priščepa 2011, 171, Ryc. 161: 2), chociaż Radosław Liwoch skłonny jest je datować na 1. poł. XIII w. (Liwoch 2006, nr kat. 4-5, Ryc. 2: 6). Na XII i 1. poł. XIII w. datowany jest żelazny okaz z grodziska w miejscowości Czorniwna charakteryzujący się czworokątnym otworem do mocowania trzonka (Ters'kij 2006, Ryc. 5: 18; Voznij, Fedoruk 2013, 57, Ryc. 1: 12; Voznij 2014, 60, Ryc. 1: 12), a także żelazna głowica z miejscowości Halycja, w otworze na trzonek której zachował się gwóźdź z płaską główką (Voznij, Fedoruk 2013, 57, Ryc. 1: 11; Voznij 2014, 60, Ryc. 1: 11). Znaleziskiem luźnym jest natomiast okaz odkryty w okolicach Mościsk (por. Ławrynowicz, Strzyż 2003, 261, Ryc. 1: 2; Liwoch 2006, nr kat. 12, Ryc. 4: 2).

Podobne zabytki odkryte zostały również na terenie sąsiedniej Małopolski. Wśród znalezisk tych wyróżnia się z pewnością okaz odkryty na terenie Krakowa-Okółu w nawarstwieniach datowanych na XI stulecie (Strzyż 2006, 58). Ze względu na formę uznaje się go jednak za zabytek z XII-XIII w. (Michalak 2005, 190). Jego wyjątkowość podkreśla bogata, wykonana srebrem i miedzią inkrustacja, pokrywająca niemal całą powierzchnię, tworząca okazały ornament z wątkami roślinnymi. Mały otwór służący do osadzania na trzonku świadczy, że głowica ta pełniła raczej funkcję insygnium (Michalak 2005, Tabl. I: 12; Strzyż 2006, 58 i n., Tabl. VI: 5, Ryc. 11: 8). Zdecydowanie późniejsza – datowana na schyłek XIV i XV w. – jest natomiast głowica buławy odkryta w gruzowisku piwnicy na zamku w Ogrodzieńcu, którą ze względu na niewielkie rozmiary otworu na trzonek w stosunku do wielkości głowicy również uznaje się za możliwe insygnium (Michalak 2005, 191; Kosiński 2007). Późnośredniowieczną chronologię ma też najpewniej okaz odkryty przypadkowo w Bogucinie (Michalak 2006b)²³.

Głowice takie, jak pokazuje znalezisko z Nowogrodu Wielkiego, gdzie natrafiono na w całości zachowaną buławę długości 50 cm, osadzano na niezbyt długich trzonach. Znalezisko to – podobnie jak jeden z okazów z Czerdna – zaopatrzone było w dwa gwóźdźce o płaskich główkach, które stabilizowały głowicę

²² Arkadiusz Michalak przypuszczał, że w związku z tym faktem omawiany typ może mieć proveniencję koczowniczą. Nie przytoczył jednak na rzecz tej tezy żadnych dowodów pochodzących ze świata nomadów (por. Michalak 2005, 191).

²³ Podobne, ołowiane przedmioty odkryto również na terenie osady wczesnośredniowiecznej w Kaczycach, gdzie wystąpiły w horyzoncie datowanym na XII i 1. poł. XIII w. W publikacji im poświęconej podniesiono jednak, iż wachlarz interpretacji tych zabytków jest znacznie szerszy, i mogą być one również relikwiami kiścieni lub odważnikami (Florek 2019).

na trzonie (por. Michalak 2006b, Ryc. 3). Podobne zabiegi nie są zbyt często obserwowane w znaleziskach archeologicznych. Poza wspomnianym wyżej okazem typu II z miejscowości Halycja (por. Voznij, Fedruk 2013, 57, Ryc. 1: 11), żelazny klin stwierdzono we wnętrzu ołowianej głowicy buławy typu V według Lászlo Kovácsa, z Pułtusza datowanej na 2. i pocz. 3. ćwierci XIII w. (Michalak 2005, 199, Tabl. V: 3), a gwóźdź o wysklepionej główce w głowicy buławy tego typu z Nowogrodu Wielkiego. Ten okaz jest datowany na 2. poł. XIV w. (Artem'ev 1990, 11, Ryc. 8: 1). Ostatnio również opublikowano żelazny okaz typu V z prywatnej kolekcji, pochodzący z grodziska w miejscowości Osovik. Tutaj również trzonek ustabilizowano długim gwóździem o płaskiej główce (Popov, Šinakov, Piskunov 2020, 28 i n., Ryc. 5).

Dość rzadki typ głowic buław (?) reprezentuje kolejny niewielki okaz wykonany z żelaza. Zabytek jest niezwykle podobny do głowic omówionych wyżej, ale dodatkowo, na jednej ze ścian zaopatrzonego w masywny, haczykowany występ (nr kat. I.17; Ryc. V: 21; por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.14.3.). Zabytek z Czerdna wystąpił w północno-wschodniej części majdanu grodziska, tuż pod wewnętrznym skłonem wału.

Tego typu przedmioty – w formie sześcianu ze ściętymi narożnikami i z haczykowanym (czy też dziobowatym) występem – zostały przez Kirpicznikowa włączone do podtypu IIA głowic buław. W 1966 r. znalazł on zaledwie dwa takie zabytki, oba odkryte na terenie zniszczonego przez Mongołów wołyńskiego grodziska we wspomnianej wyżej miejscowości Horodyszcze. Ich datowanie, poparte stratygrafią, zostało określone na XII i 1. poł. XIII stulecia. Zastanawiając się nad funkcją haczykowatego występu autor rozważał jego bojowe przeznaczenie (rodzaj buławy – „nadziaka”), ale zasugerował też, iż występ ten mógł służyć do zawieszania przedmiotu (przy pasie [?])²⁴. Dodatkowo wspominał o dwóch podobnych znaleziskach z terenu Bułgarii Nadwożańskiej (Kirpicznikov 1966b, 48, nr kat. 49-50, Tabl. XXV: 4; 2020, 73, Ryc. 15: 3), które Andriej Negin datuje na XIII-XIV w. (Negin 2008, 64, Ryc. 2: 3-4), ale jeden z nich, wykonany z brązu, pochodzący z grodziska w Bolgarze, uznawany jest za okaz trzynastowieczny (Izmailov 1997, 98 i n., Ryc. 66: 2, 68, Tabl. X: 8). Kolejne lata przyniosły nowe odkrycia podobnych elementów uzbrojenia. Wśród nich jest datowany stratygraficznie na ostatnią ćwierć XII i pocz. XIII w. bimetaliczny (cynowo-ołowiany) okaz z Nowogrodu Wielkiego (Kirpicznikov, Gajdukov 1997, 186 i n.) oraz brązowy, pusty w środku (pierwotnie wypełniony ołowiem) egzemplarz odkryty na stanowisku Kopnino-1. Ten z kolei jest datowany na XIV w. (Negin 2008; 2022, 130 i n., Ryc. 3), a niemal identyczny okaz odkryto na terenie obwodu winnickiego (Baranov 2018; Negin 2022, 131, Ryc. 4: 10). Wykonany z brązu zabytek tego typu wystąpił też na złotoordyńskim Carewskim gorodiszczu (Fëdorov-Davydov 1994, 189; Negin 2008, 64). Zestaw ten uzupełniają dwa kolejne żelazne zabytki z terenu Rusi Halicko-Włodzimierskiej, jeden z nich odkryty na grodzisku w miejscowości Czorniwna datowany jest na XII - 1. poł. XIII stulecia (Voznij, Fedoruk 2013, 57, Ryc. 1: 10, fot. 1:14; Voznij 2014, 60, Ryc. 1: 10, 2:14), a drugi na grodzisku w Peresponicy, w wypełnisku fosy z XII w. (Fedoriszin 2015, 147, Ryc. 1)²⁵. Okaz z Czerdna jest nieco większy od tych ostatnich zabytków, lecz ma niemal tę samą, niewielką średnicę otworu.

Już jednak w 1985 r., przy okazji publikacji koczowniczego pochówku z Saratowa, datowanego złotoordyńskimi monetami na 2. poł. XIV w., pojawiły się pierwsze zastrzeżenia do tej koncepcji. Przy lewej nodze zmarłego spoczywał podobny do buławy z kolcami i tuleją, brązowy przedmiot z haczykiem. We wnętrzu tulei zachowały się resztki drewna i żelazny klin. Autor publikacji, nie wykluczając możliwości interpretacji go jako buławy, zasugerował, iż może to być zakończenie rękojeści pejcza (Dremov 1985, 243, Ryc. 2: 1). Ze względu na małą liczbę podobnych zabytków trudno obecnie opowiedzieć się jednoznacznie za jedną lub drugą identyfikacją. Za poprawnością koncepcji Igora Dremowa mógłby wskazywać fakt małej średnicy otworu na trzonek, który wydaje się zbyt mały, aby znieść napięcia związane z używaniem go jako uchwytu buławy. Według Andrieja Negin średnica takiego trzonka powinna wynosić przynajmniej 1,5 cm (Negin 2008, 66). Jeśli to domniemanie jest prawidłowe to okaz z Czerdna również należałoby uznać za zakończenie nahajki/pejcza. Problem ten wymaga więc dalszych badań.

Tylko w niewielkim fragmencie zachowała się pusta w środku głowica wykonanej z brązu buławy typu III według Anatolija Kirpicznikowa, którą znaleziono w centralnej partii majdanu grodziska. Omawiany fragment składa się z takiego dużego, piramidalnego kolca zwieńczonego niewielką stożkową wypustką,

²⁴ Sugeruje się też inne przeznaczenie haczykowatych występow, które miały np. ułatwiać swobodne trzymanie buławy w dłoni (za głowicę [?]) lub stabilizować buławę w futerale podwieszonym do siodła (Negin 2008, 65).

²⁵ Kolejne egzemplarze – bliżej niescharakteryzowane – przedstawia w swym artykule Andriej Negin (2022, Ryc. 4).

z którą sąsiaduje płytkie, ale intencjonalnie wykonane wgłębienie, oddzielonego podwójnym rowkiem od pokrytej drobnymi guzkami powierzchni, zakończonej w górnej swej partii kolejnym stożkowatym, niewielkim guzem (nr kat. I.15; Ryc. V: 22). Fragment ten jest częścią zewnętrznego powłoki głowicy buławy, której wnętrze wypełniono ołowiem.

Anatolij Kirpicznikow uważał, iż tego typu głowice buław były dalszą formą rozwojową okazów typu I. Wyróżniało je jednak to, iż w znakomitej większości były wykonane w ten sposób (znany nam z okazu z Czeremna), iż korpus głowicy odlewano z brązu, natomiast jej środek wypełniano ołowiem. W typie tym zgrupowane są okazy mające cztery centralnie rozmieszczone, piramidalne kolce, którym towarzyszą mniejsze, stożkowate guzy²⁶. Według rosyjskiego bronioznawcy takie głowice były najbardziej rozpowszechnione w XII i XIII w. Na podstawie znaleziska z Kijowa, odkrytego w obiekcie interpretowanym jako półziemianka, należąca do miejscowego rzemieślnika, Kirpicznikow uznał je za wytwór lokalny, a nieliczne okazy znalezione na innych terenach ruskich oraz poza wczesnośredniowieczną Rusią, za importy lub ewentualnie miejscowe naśladownictwa ruskich oryginałów (Kirpicznikow 1966b, 51 i n., nr kat. 51-58, Tabl. XXVI: 1-3, XXIX: 1, 3; podobnie Plavinski 2009, 373-375, Ryc. 4: 1-4; Plavinski 2016, 51 i n., Ryc. 5: 1-2). Interesujące, że pojedyncze ich egzemplarze pojawiają się w dorzeczu dolnej Wołgi, wśród znalezisk z 2. poł. XIII i 1. poł. XIV w. wiązanych ze Złotą Ordą (Nedaškovskij 2009, 4, Ryc. 2: 1). Również na XIV w. jest datowana głowica buławy tego typu odkryta na dawnym terytorium Państwa Krzyżackiego, w Elblągu, chociaż analizujący to znalezisko Lech Marek nie przeczy, iż mogła zostać wytworzona jeszcze we wcześniejszych stuleciach (Marek 2014, 19-21, Ryc. 3: a-b). Znaleziska takich głowic buław znane są też np. z Estonii (Mäesalu 2010, 141-143, Ryc. 1), czy Królestwa Węgier (Kovács 1971, 172). Miały być one, z uwagi na swą delikatną konstrukcję, przede wszystkim atrybutami dowódczymi (por. Michalak 2005, 192).

Znalezisko z Czeremna nie jest jedyną buławą typu III z terenów Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Co prawda w latach 60. XX w. Kirpicznikow odnotował zaledwie jeden taki okaz odkryty na wołyńskim grodzisku w miejscowości Horodyszcze, datowany na XII i 1. poł. XIII w. (Kirpicznikow 1966b, nr kat. 57 – tu jako Izjasław), ale w kolejnych dekadach pojawiło się jeszcze kilka znalezisk. Po latach wskazano na jeszcze jeden egzemplarz ze wspomnianego Horodyszcza (Kirpicznikow 2020, 73 i n.). Jedna taka głowica, datowana XII-1. poł. XIII stulecia, jest znana z reliktów rezydencjonalnej wieży kamiennej w Stołpiu (Michalak 2005, 192, Tabl. II: 9; Strzyż 2006, 59, Tabl. VI: 8, Ryc. 11: 1; Dzieńkowski, Wołoszyn 2009, 132 i n., Ryc. IV: 16), chociaż nowsze ustalenia dotyczące chronologii tego założenia zdają się wskazywać, iż datowanie to należy ograniczyć do XIII stulecia (Buko 2011). Podobna głowica, datowana na 1. poł. XIII w. pochodzi z Horodnicy (por. Liwoch 2006, nr kat. 8, Ryc. 3: 4-5). Okaz głowicy buławy typu III miał też być odkryty w trakcie prac archeologicznych w Peresopnicy (Fedoriščin 2015, 148), a inny pochodzi z nielegalnych poszukiwań na terenie latopisowego Halicza (por. Koval', Mironjuk 2015, 9, 285).

Tylko jeden taki zabytek odkryto natomiast na terenie sąsiedniej Małopolski. W poł. XIX w. został znaleziony przypadkowo okaz tego typu w Grądach, charakteryzujący się jednak wyraźnie wyodrębnioną od góry i dołu tuleją. Jest on uznawany za import ruski (Michalak 2005, 192, Tabl. II: 7; 2006a, 50; Strzyż 2006, 59, Tabl. VI: 4, Ryc. 11: 5).

Wspomniałem wyżej o wątpliwościach związanych z interpretacją buławopodobnego przedmiotu z haczykiem typu IIa według Anatolija Kirpicznikowa. Problem ten dotyka też ołowianej głowicy typu I oraz dwóch żelaznych głowic typu II, których średnica otworów nie przekracza 2 cm. Wedle badaczy tak małe średnice zdają się wykluczać bojowe przeznaczenie takich okazów osadzonych na drewnianych trzonkach i nakazują ostrożność przy ich jednoznacznej interpretacji (Michalak 2006b, 106 i n., Ryc. 5; Florek 2019; Zdaniewicz 2019, 42). Jak dotąd jednak nie podjęto szerszych badań nad tym problemem, stąd trudno stwierdzić czy w grę mogą wchodzić kwestie związane z symbolicznymi aspektami broni czy też może wręcz należałoby rozważyć inne przeznaczenie tych przedmiotów, np. związane z systemem wagowym²⁷ (por. Mäesalu, Peets 2010, 18-20; Florek 2019; Zdaniewicz 2019, 44). W grę wchodzić może też ewentualność, iż głowice te w rzeczywistości były ciężarkami kiścieni. Elementy takie znamy

²⁶ Podobnie jak w przypadku typu I Anatolij Kirpicznikow włączył tu okazy zaopatrzone w tuleję (Kirpicznikow 1966b, Tabl. XXIX: 1), jak i bez niej (Kirpicznikow 1966b, Tabl. XXIX: 3).

²⁷ Interesujące uwagi na ten temat, w kontekście podobieństwa wspomnianych głowic do tzw. kałuskich bezmianów, zgłosili ostatnio autorzy opracowania znalezisk głowic buław i ciężarków kiścieni z północnej części dawnego Księstwa Czernichowskiego (Popov, Šinakov, Piskunov 2020, 31).

choćby ze znalezisk na terenie Bułgarii Nadwożańskiej (por. Halikov 1985, 183, Tabl. LXII: 3,7; Popov, Šinakov, Piskunov 2020, 31 i n.).

Żeleźce czekana

Wśród odkrytych żeleźców broni obuchowej znajduje się tylko jeden egzemplarz, który ze względu na obecność młotka należy uznać za żelazną część czekana (por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.8.3.). Zabytek został odkryty około 80 m na południe od wału grodziska. Żeleźce jest wydłużone, lecz dość masywne i silnie opuszczone w stosunku do osi pionowej toporzyska. Światło osady jest nieznacznie owalne. Osada zaopatrzona w obustronne, trójkątne wąsy przechodzi w prostokątny w przekroju obuch zakończony silnie wyodrębnionym, sztabkowatym młotkiem. Szeroka szyjka zabytku przechodzi w wąskie, asymetryczne, łukowate ostrze (nr kat. I.19; Ryc. V: 23).

Zabytki o podobnej charakterystyce zostały sklasyfikowane ostatnio jako odmiana IB.5.27 w klasyfikacji Piotra Kotowicza. Tego typu żeleźca były charakterystyczne głównie dla terenów położonych na południe od Polski, w starszych fazach wczesnego średniowiecza (Kotowicz 2018, 103 i n.). Występują dość licznie wśród znalezisk z morawskiego centrum w Mikulčicach, zarówno w skarbie z okresu wielkomorawskiego (Bartošková 1986, 99, 102, Ryc. 9: 33), jak i przy reliktach mostów datowanych na IX w. (por. np. Poláček, Marek, Skopal 2000, Ryc. 23: 1, 24: 2, 25: 1, 26: 1, 27: 1,3; datowanie mostów: Poláček 2012, 34). Podobne żeleźce pochodzi też z datowanego na IX - pocz. X w. grodziska Bojná I (Pieta 2015, 27, Ryc. 14: 10). Dawne tereny Rzeszy Wielkomorawskiej nie są jednak jedynym obszarem, gdzie znaleziono podobne żeleźca, gdyż występują one również na terenie Bułgarii. Valery Yotov wyodrębnił je w oddzielny podtyp 7A, datowany szeroko od IX po XI w., aczkolwiek znalezisko z grobu 7 na datowanej na VIII-IX w. nekropoli w miejscowości Krasen, może wskazywać na nieco wcześniejsze jego pojawienie się na tym obszarze (Jotov 2004, 100, Tabl. 17, nr kat. 591-607, Tabl. LII: 595-597). Tylko jeden egzemplarz tej odmiany, jednak o znacznie krótszym młotku został odkryty w Polsce. Żeleźce to wydobyto w czasie bagrowania rzeki Odry na wysokości wsi Moczyły (Kotowicz 2014, nr kat. 301). Nie stwierdzono ich dotąd na terenie Rusi.

W literaturze przedmiotu przyjmuje się, iż czekany służyły przede wszystkim do celów militarnych (por. np. Nadolski 1954, 38; Kirpičnikov 1966b, 28, 33), jednak w przypadku omawianego egzemplarza konotacja taka wydaje się mało prawdopodobna, głównie ze względu na ciężar żeleźca, przekraczający 1 kg. Ostatnie ustalenia dotyczące żeleźców toporów i czekanów z terenu Polski wskazują wyraźnie, iż skuteczną bronią mogły być przede wszystkim okazy nie przekraczające ciężaru 500 g, a masywniejsze były zapewne formą narzędzi, w przypadku czekanów łączących w sobie cechy topora i kilofa lub młota (Kotowicz 2018, 158). Tezę tę mogą wspierać analogiczne znaleziska ze wspomnianych Mikulčic, odkryte bez wyjątku przy reliktach mostów prowadzących na majdan grodziska. Zostały one zaopatrzone w toporzyska wykonane głównie z drewna klonu i w pojedynczych przypadkach dębu oraz lipy. Te pierwsze i drugie towarzyszyły przede wszystkim żeleźcom o znacznym ciężarze²⁸ (Poláček, Marek, Skopal 2000, 200). Wydaje się, że można je traktować jako narzędzia związane z budową lub naprawą mostów. Za narzędzie uznać też należy omawiany okaz z Cermna, chociaż wobec uniwersalności tego typu przedmiotów nie możemy też całkiem tracić z pola widzenia jego ewentualnej funkcji militarnej.

Wydaje się, iż omawiane żeleźce czekana, unikatowe na terenie ziem polskich, ma bezsprzecznie południową proveniencję. Najbliższe terytorialnie, dobrze datowane analogie pozwalają umieścić okaz w ramach chronologicznych przypadających na IX, może też X w. Byłby to zatem jeden z najstarszych przedmiotów z Cermna, który możemy potencjalnie (choć z dużą ostrożnością) wiązać ze sferą wojskową.

Żeleźca toporów

W trakcie akcji poszukiwawczej w obrębie zespołu osadniczego w Cermnie natrafiono również na 21 żeleźców toporów oraz ich fragmentów. Znaleziska te znacząco powiększają liczbę znanych stąd zabytków tego rodzaju. Przypomnę, iż już w okresie przedwojennym w Cermnie miało być znalezionych żeleźce topora (Jażdżewski 1959, 76), a w trakcie prowadzonych tutaj kampanii wykopaliskowych natrafiono jeszcze na dwa ich egzemplarze (Kuśnierz 2005, 123, Tabl. IV: 36; Wołoszyn *et al.* 2018a, 464, 470, 472, Ryc. 3).

²⁸ Interesujący jest jednak fakt, iż w klonowe i dębowe toporzyska na terenie ziem polskich oprawiano głównie żeleźca, których ciężar nie przekraczał wspomnianej granicy 500 g (Kotowicz 2018, 142).

Pierwsze z omawianych żelęzców, odkryte zostało w centralnej partii majdanu grodziska. Charakteryzuje je wąskie, lekko asymetryczne, lecz niemal prostopadłe w stosunku do osi toporzyska ostrze. Poprzez dość szeroką szyjkę przechodzi ono w niewyodrębnioną osadę, zakończoną zaokrąglonym obuchem. Światło osady jest owalne, a jego kształt pozwala przypuszczać, iż żelęzce wykonano poprzez zawinięcie kęsa żelaza wokół osady i zgrzanie go na szyjce. Okaz ma nieznacznie uszkodzone ostrze (nr kat. I.34; Ryc. V: 24; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.9.4.). Reprezentuje odmianę IB.1.1 w klasyfikacji autora niniejszego tekstu, ale z terenu ziem polskich nie jest znany żaden okaz o takim kształcie i wczesnośredniowiecznej metryce (por. Kotowicz 2018, 47, Ryc. 10). Nie znamy ich również z terenu wczesnośredniowiecznej Rusi (Kirpičnikov 1966b, Ryc. 6). Zabytki takie występują natomiast nieco później. Jako przykład mogą służyć tutaj żelęzka odkryte na grodzisku w Raciążu, datowanym na 2. poł. XIII - pocz. XIV w. Okazy te są jednak znacznie cięższe od znaleziska z Czeremna (por. Świątkiewicz 2010, 23-25, nr kat. 20, 23, Ryc. 12: 5, 13: 3). Typologicznie nawiązują do nich też niektóre, późne zabytki z terenu Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, włączone przez Olega Dwuriecznińskiego do typu III, jak chociażby okaz odkryty w Moskwie, w tzw. Ipatiewskim skarbie, datowanym na poł. XVI w. (Dvurečenskij 2015, 129, 131, Ryc. 65: 3). Ma on jednak zupełnie inne ukształtowanie szyjki, charakterystyczne już dla okazów z późnego średniowiecza i czasów nowożytnych. Wydaje się zatem, iż okaz z Czeremna nawiązuje bliżej chronologicznie do zabytków z Raciąża.

Kolejne żelęzce zostało znalezione w północnej części fosy oddzielającej grodzisko od *podgrodzia bliższego* i należy do popularnej odmiany IB.1.19 według Piotra Kotowicza (2018, 56 i n.). Wyróżnia ją wąskie asymetryczne ostrze, które poprzez stosunkowo wąską szyjkę przechodzi w osadę zakończoną obustronnym kapturkiem osadzonym na zaokrąglonym obuchu. W omawianym przypadku światło osady jest okrągłe, a samo żelęzce zachowane w dobrym stanie (nr kat. I.21; Ryc. V: 25). Okazy takie mają szeroką chronologię – na terenach zasiedlonych przez Bałtów występują nieprzerwanie przez ponad 500 lat, począwszy od okresu wpływów rzymskich (por. Kazakjavičius 1988, 75; Atgāzis 1997, Ryc. 5; Malonaitis 2008, 35-38, Ryc. 13, 16). Według Anatolija Kirpicznikowa (typ VIII) w okresie od XI do XIII w. popularyzują się na terenie Rusi (Kirpičnikov 1966b, 39 i n., Ryc. 6, Tabl. XVI: 12; Tereščenko 2004, 117, Ryc. 2: 21), stosunkowo rzadkie są natomiast na terenie Polski piastowskiej (Kotowicz 2014, nr kat. 580, 585; 805, 809; 2018, 57). Najbliższe nam terytorialnie znaleziska z terenu dawnego Księstwa Halicko-Włodzimierskiego zdają się zdecydowanie potwierdzać tezę rosyjskiego bronioznawcy, iż przedmioty takie były tu wytwarzane²⁹. Zabytki takie odkryto głównie na stanowiskach datowanych na XII-XIII w.³⁰, jak w przypadku okazu z miejscowości Bakota (Majarčak 2018, 242, Ryc. 64: 5), a bardziej precyzyjnie, w kontekstach z XII i 1. poł. XIII w., jak zabytki z grodzisk w Jurowie (Kotowicz 2014, nr kat. 186, Tabl. XXI: X:5) i Busku, stanowisko Woliany (Dovhan 2011, 82, Ryc. 5: 3); lub XII w., jak egzemplarz z grodziska w Dźwinogrodzie (Svešnikov 1988, Ryc. 2: 6), czy też 1. poł. XIII w. jak żelęzce odkryte w budynku nr 17 z V horyzontu budowlanego na wielokrotnie tu wspomnianym grodzisku w Drohobużu (Priščepa, Nikol'čenko 1996, Ryc. 32: 1; Priščepa 2011, 43, 88, 91, Ryc. 106: 7), czy w skrytce jubilerskiej na grodzisku w Kryłosie (por. Bilik 2014, Ryc. 3: 11)³¹. Tak jest też datowane grodzisko w Czorniwcze, na którym odkryto przynajmniej dwa takie żelęzka (Pivovarov 2006, 132, Ryc. 27: 1-2). Wszystkie te analogie wyraźnie wskazują, iż okaz z Czeremna należy datować na XII-XIII w., być może ograniczając jego chronologię do XII - 1. poł. XIII stulecia. Podobnie jak w przypadku omówionego w poprzednim podrozdziale żelęzka czekana skłonny jestem, ze względu na znaczny ciężar, i ten okaz uznać za egzemplarz używany przede wszystkim do prac gospodarczych. Nie wyklucza to jednak – w sytuacjach nagłych – użycia takiego topora jako broni.

Kolejne dwa żelęzka charakteryzują szerokie, asymetryczne ostrza zakończone wyodrębnionymi, ukośnie podciętymi brodami, które poprzez szerokie szyjki przechodzą w niewyodrębnione osady zakończone osadzonymi na zaokrąglonych obuchach, obustronnymi kapturkami. Jeden z nich został odkryty około 10 m od zewnętrznej, północno-wschodniej (zniszczonej) części wału grodziska (nr kat. I.22; Ryc. V: 26; Bagińska,

²⁹ Wyjątkiem jest – jak się zdaje – okaz tej odmiany odkryty na terenie (niestety przypadkowo) ciałopalnego cmentarzyska kurhanowego w Lipsku-Polesiu, którego chronologia wiązana jest ze stanowiskiem (2. poł. VII-IX w.). Zapewne żelęzce to jest importem z terenów bałtyjskich (Kotowicz 2008b, 371 i n., Ryc. 3: 2; 2014, nr kat. 256; 2018, 57).

³⁰ W podobnych ramach czasowych występują na terenie Polesia, m.in. na cmentarzysku w Czarnej Wielkiej (por. Kotowicz 2018, 57).

³¹ Do tej listy dodać należy pozbawione kontekstu, a więc i możliwości precyzyjnego datowania okazy z Radymna i okolic Przemyśla (Kotowicz 2014, nr kat. 424, 815, Tabl. LXX: 4, CLIV: 2), okolic Radkowa i z Żelebska (Tereszczuk 2020). Ponadto odmianę tę prawdopodobnie reprezentują również egzemplarze z grodziska Dźwinogród w miejscowości Kręciłów (por. Rusanova, Timoščuk 1993, Ryc. 32: 7, 34: 12, 51: 12), datowanego głównie na XII-XIII w. (por. Liwoch 2003, 284).

Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.9.1.), natomiast drugi około 50 m na południowy wschód od wału grodziska (nr kat. I.36; Ryc. 5: 27; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.9.3.).

Oba żelězca reprezentują odmian IIB.1.20 wedł Piotra Kotowicza, rozpowszechnioną przede wszystkim w Europie Wschodniej od X po XIV (może nawet XV) stulecie (por. Kotowicz 2018, 59 [tam dalsza literatura]). Na terenie Polski wczesnośredniowiecznej występują juŹ znacznie rzadziej, zasadniczo od 2. poł. XI po XIII w. i są uznawane za wynik wpływów (moŹe teŹ importy) ze wschodu (por. Kotowicz 2014, nr kat. 115, 204, 260, 317, 434, 714, 772; 2018, 59 i n.), zapewne z terenu Rusi, gdzie okazy takie popularyzują się w XII-XIII stuleciu (Kirpičnikov 1966b, 37 – podtyp IVA; por. teŹ np. Plavinski 2007, 72, Tabl. I: 3,8; Plavinskij, Košman 2009, Ryc. 4: 1-2; Kirpičnikov 2020, 63). Szczegółnie licznie występują na zachodnich rubieżach Rusi, zarówno na dzisiejszym Podlasiu (Baciki Dalsze, Czarna Wielka, Dołubowo, Kamianki, Niewiarowo-Sochy, Smolugi), gdzie pojawiają się zapewne w XI stuleciu i trwają z pewnością do XIV w. (Dzik 2015, 49, 65, 74, 80, 118, 139; Kotowicz 2018, 59 i n.), jak i ziemiach dawnego Księstwa Halicko-Włodzimierskiego. Na tym ostatnim, szczególnie nas interesującym obszarze, Źelězca tego wariantu występują głównie w XII i XIII w. Wskazują na to zabytki datowane kontekstem archeologicznym. Taki okaz odkryty został w budynku nr 18 z IV horyzontu budowlanego (poł. XII - pocz. XIII w.) na grodzisku w DrohobuŹu (Priščepa, Nikol’čenko 1996, Ryc. 36: 1; Priščepa 2011, 87, Ryc. 103: 1). Ogólne na XII-XIII w. jest datowana natomiast osada w Moroczynie, skąd równieŹ znany jest podobny okaz (Kotowicz 2014, nr kat. 314; 2018, 60), a takŹe zabytek z Radelicza (por. Petegirič 1990, 165, Ryc. 40: 1). Do poł. XIII stulecia odnosi się wspomniane wyŹej Źelězce odkryte w podwójnym grobie (mężczyzny i dziecka), wkopanym w wał grodziska w Czermnie (Wołoszyn *et al.* 2018a, 464, 470, 472, 474, Ryc. 3). Natomiast na XIII, ale niewykluczone Źe i XIV stulecie powinien by datowany zabytek z nieodległego grodziska w Gródku, identyfikowanego z latopisowym Wołyniem (Kotowicz 2014, nr kat. 160; 2018, 60). Znacznie szerzej, gdyŹ na przedział XII-XIV w. jest datowany okaz odkryty na grodzisku w miejscowości Listwin (por. Ters’kij 2011a, 17, Ryc. 2: 2). Tylko w szerokich ramach chronologicznych – XI-XIII, pocz. XIV (?) w. – moŹemy umieścić znalezisko z grodziska w Przemyśle (Kotowicz 2014, nr kat. 408; 2018, 60), a zapewne w tym przedziale uŹywane były przypadkowo odkryte Źelězca z Perespy (Kotowicz 2014, nr kat. 370) i Uchania (Kotowicz 2014, nr kat. 717)³². Wydaje się zatem, iŹ nic nie stoi na przeszkodzie, aby oba Źelězca z Czerмна datować na XII i XIII, ewentualnie pocz. XIV stulecia.

Źelězce odkryte u podstawy wału, w północno-wschodniej części majdanu grodziska ma zbliŹon charakterystyk od okazów omówionych powyŹej – odrnia je jedynie bardzo szerokie, asymetryczne ostrze oraz wąska szyjka. Warto równieŹ zwrócić uwagę na ukształtowanie tego Źelězca w rzucie od góry. Widać wyraŹnie, iŹ w stosunku do osady ostrze jest silnie odchylone w prawo (nr kat. I.30; Ryc. V: 28).

Podobne do omawianego zabytki, sklasyfikowane ostatnio jako podtyp IIIB.1.20, znane są głównie z terenu dawnej Rusi, rzadziej występują na terenach zajętych przez plemiona bałtyjskie. W większej liczbie okazy takie pojawiają się w XI w. i popularyzują się tam w XII i XIII stuleciach (Kotowicz 2018, 60 [tam dalsza literatura]), przeŹywajc się jeszcze w kolejnym (por. Kvjatkovskaja 1998, 112, 269 i n., Ryc. 34: 2 – tu identyfikowane z Jaćwingami). Podobnie ma się sytuacja ze stosunkowo rzadkimi znaleziskami z terenu ówczesnych ziem polskich. Pojawiają się one tu jako importy ze wschodu w XI stuleciu (Kotowicz 2018, 60). Okazy takie naleŹ jednak do rzadkich znalezisk z terenu Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Poza zabytkiem z Czerмна jedynym znanym autorowi okazem jest niewielkie Źelězce, datowane jeszcze na VI - poł. VII w., które pochodzi z grodziska w miejscowości Zimne (Baran 1976, Ryc. 29: 7). Chronologia ta nie jest jednak pewna (por. Savic’kij, Ohrimenko 2007, 134, Ryc. 6: 7).

Okaz z Czerмна ma jeszcze jedną cech rzadko spotykan³³ w przypadku Źelězców wczesnośredniowiecznych toporów. Jego ostrze jest – w rzucie od góry – silnie odchylone w prawo. Cecha ta wskazuje, iŹ Źelězce to miało najpewniej przeznaczenie pozamilitarne – być moŹe topór taki słuŹył do ciesiołki. Mógłby na to równieŹ wskazywać ciŹar Źelězca – niemal 500 g – który uznaje się za dolną granic dla narzędzi. Wśród opublikowanych zabytków z terenu Polski podobnie odchylone ostrze ma przynajmniej 13 innych Źelězców toporów (Kotowicz 2014, nr kat. 497, 504, 507, 528, 552, 563, 583, 593, 597, 686, 786, 848, 866; 2018, 162).

³² Prawdopodobnie odmian tę reprezentują równieŹ okazy z Kręciłowa (grodzisko DŹwinogród; por. Rusanova, Timoščuk 1993, Ryc. 34: 13-14) oraz zabytki z m. Ładyń (Savic’kij, Vojuta, Sobuc’kij 2009, Ryc. 5: 2).

³³ Rzadko spotykaną – lub teŹ – rzadko rozpoznawaną. Zdarza się, iŹ dokumentujący Źelězca w rzucie od góry rysuj je w taki sposób, Źe ostrze zawsze ustawione jest symetrycznie. Tymczasem wyznacznikiem symetryczności bądŹ asymetryczności Źelězca powinny być zawsze osada z obuchem.

Jedną z odmian żeleźców z kapturkiem reprezentują również trzy inne zabytki, lecz stan ich zachowania nie pozwala na szczegółowe ustalenia. Taką cechą ma okaz, z którego przetrwał jedynie fragment osady (nr kat. II.3; Ryc. V: 31), odkryty w centralnej części *podgrodzia bliższego*. Znaczne rozmiary tego fragmentu sugerują, iż pierwotnie należał do okazałego żeleźca o dużej wadze. Dwa kolejne żeleźca zachowały się w znacznie lepszym stanie, mają jedynie odłamane części ostrzy. Oba mają też zbliżoną charakterystykę – niskie kapturki i szerokie, ale niskie szyjki. Pierwszy z nich został odkryty w południowo-zachodniej części fosy (nr kat. I.24; Ryc. V: 29; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.8.4.), drugi na wewnętrznym stoku północnej części wału grodziska (nr kat. I.27; Ryc. V: 30).

Inną odmianę żeleźców reprezentuje znalezisko dokonane około 65 m na południowy wschód od zewnętrznej podstawy wału grodziska. Jest to okaz o wąskim, asymetrycznym ostrzu, przechodzącym przez maszyną szyjkę w jednostronnie, od dołu wyodrębnioną osadę, zakończoną płaskim, uszkodzonym obuchem (nr kat. I.37; Ryc. V: 32; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.8.1.). W klasyfikacji autora (Kotowicz 2018, 119-121) należy go przyporządkować do wariantu IB.7.3. Zabytki takie są uznawane niekiedy za formy używane już we wczesnym średniowieczu (por. Poláček, Marek, Skopal 2000, Ryc. 7: 4; Profantová 2004, 596, Ryc. 5: 3), na co mógłby wskazywać również jeden, zdobiony puncowaniem okaz z interesującego nas terenu, odkryty „w naziemnej budowli na majdanie grodziska” datowanego na X-XI w. w miejscowości Listwin (Čajka 2009, 72, Ryc. 65: 1). Światosław Terski uważa jednak, że zabytek ten należy datować dopiero na XIII-XIV w. (Ters’kij 2011a, 17 i n., Ryc. 2: 1)³⁴. Jeśli nawet przyjmujemy wczesną genezę takich żeleźców to bezsporne jest upowszechnienie się ich w klasycznej formie dopiero na przełomie XII i XIII lub w XIII stuleciu (por. Świątkiewicz 2010, 26, Ryc. 12: 4; Cringaci Țiplic 2011, 77, Tabl. 5: 4; Marek 2018, 644, Ryc. 503: a). Od tego czasu, aż w głąb okresu nowożytnego, omawiany wariant staje się jedną z najbardziej popularnych form żeleźców na terenie Europy Środkowo-Wschodniej (Głosek 1996, 38 i n. – typ VIII; Kotowicz 2018, 120; Michalak 2019a, 162 i n.). Podobne zabytki znane są też z terenu późnośredniowiecznej ziemi bełskiej. Wspomnieć tu należy przypadkowo odkryty okaz z okolic Cieszanowa zaopatrzony na szyjce w dwa znaki kowalskie. Jest on datowany na późne średniowiecze (Ławryniewicz, Strzyż 2001, 262, Ryc. 2: 8). Popularne były również na sąsiedniej Rusi Czerwonej. Dwa okazy tej odmiany odkryto przypadkowo w miejscu dawnej przeprawy przez San w Radymnie. Datowane są ogólnie na późne średniowiecze, ewentualnie początki okresu nowożytnego (Nowakowski 1998; Kotowicz 2005)³⁵.

Ostatni ze sklasyfikowanych typologicznie okazów to żeleźce o szerokim, asymetrycznym ostrzu, zaopatrzonym w ukośnie podciętą dość szeroką brodę, które poprzez niezbyt maszyną szyjkę przechodzi w wyodrębnioną dwustronnie wraz z zaokrąglonym obuchem, lecz tylko do połowy swej długości osadę (nr kat. I.38; Ryc. V: 33; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.8.2.). Zabytek został odkryty około 100 m na południowy wschód od zewnętrznej podstawy wału grodziska. Podobne egzemplarze zostały sklasyfikowane ostatnio jako odmiana IIB.11.2 (Kotowicz 2018, 129 i n.). Z terenu Polski wczesnośredniowiecznej znany jest tylko jeden taki okaz odkryty przypadkowo w Tańsku-Kiernozach (Kotowicz 2014, nr kat. 683), pozostałe zostały znalezione na wczesnośredniowiecznych terenach Rusi (por. Małachowska 2003, 440 i n., Ryc. 6; Nosov, Gorjunova, Plohov 2005, 55, Ryc. 25: 1; Plavinski 2007, 72 i n., Ryc. 1: 5, 3: 2). Spotykane są też na obszarach bałtyjskich (por. Peets 2007, 172, Tabl. 1: 44, Ryc. 8: 2). Nie są mi natomiast znane okazy tego wariantu z terenu Rusi Halicko-Włodzimierskiej³⁶. Większość analogii zdaje się wskazywać, iż ta odmiana używana była w XII i XIII stuleciu (Kotowicz 2018, 130).

Niestety, nie jest możliwa klasyfikacja typologiczna, a tym samym ustalenie chronologii pozostałych fragmentów żeleźców. Jest wśród nich część osady o spłaszczonym obuchu (nr kat. I.20; Ryc. V: 34), odkryta w północnej części fosy oddzielającej grodzisko od *podgrodzia bliższego*, a także fragment trójkątnie zakończony kapturką (nr kat. I.31; Ryc. V: 35) odkryty w północno-wschodniej części majdanu, który z całą pewnością był elementem żeleźca o zaokrąglonym obuchu jednej z odmian typu 5 w klasyfikacji Piotra Kotowicza (2018, Ryc. 10). Niestety, cech diagnostycznych pozbawiony jest również okaz o szerokim, asymetrycznym ostrzu zaopatrzonym w ukośnie podciętą brodę i dość szeroką szyjkę (nr kat. I.23; Ryc. V: 39;

³⁴ Ukośny przebieg dolnej krawędzi osady w rzucie bocznym może jednak wskazywać, iż w rzeczywistości okaz ten może mieć metrykę nowożytną (por. Michalak 2019a, 164).

³⁵ Być może typ ten reprezentuje również zabytek odkryty w bliżej niedatowanej warstwie kulturowej na grodzisku *Zamok* w Żydaczowie. Niestety, brak rzutu z góry w publikacji prezentującej zabytek uniemożliwia pełną klasyfikację (Korčyn’s’kij 2007, 278, Ryc. 7).

³⁶ Niewykluczone, że z okazem takim mamy też do czynienia w przypadku znaleziska z Chelma-Bielawina (Mazurek, Mazurek 2019, fot. 9), jednak brak rzutu od góry tego okazu nie pozwala na jednoznaczną identyfikację.

Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.9.2.). Egzemplarz ten został znaleziony na południowo-wschodnim krańcu *podgrodzia bliższego*. Pozostałe żelazca reprezentowane są przez w różnym stopniu zachowane fragmenty ostrzy. Pierwszy z nich odkryty w centralnej partii *podgrodzia bliższego* ma dość szerokie ostrze (nr kat. II.4; Ryc. V: 36), kolejne dwa odkryte na powierzchni majdanu, w tzw. „śmietniku”, zachowały się w postaci górnej partii ostrza (nr kat. I.25; Ryc. V: 37) i dolnej partii z wyodrębnioną, ukośnie ściętą brodą (nr kat. I.26; Ryc. V: 40). Niewielki ułamek ostrza (nr kat. I.28; Ryc. V: 38) został też odkryty w północno-wschodniej części majdanu grodziska tuż u podnóża skłonu wału, a kolejny fragment górnej partii ostrza (nr kat. I.29; Ryc. V: 41) u podnóża wewnętrznej podstawy wału, w północnej części majdanu. U podstawy wewnętrznej, wschodniej części wału natrafiono natomiast dolny fragment ostrza z brodą (nr kat. I.32; Ryc. V: 42). W sąsiedztwie wystąpił też duży fragment asymetrycznego ostrza zaopatrzonego w łukowato podciętą, dość szeroką brodę zakończoną półkolistym występem (nr kat. I.33; Ryc. V: 43). Niestety, element ten nie pozwala nam na zawężenie chronologii okazu (Kotowicz 2018, 29 i n.). Ostatnie z fragmentarycznie zachowanych ostrzy (nr kat. I.35; Ryc. V: 43a) wystąpiło w południowo-wschodniej części majdanu, przy podstawie wału grodziska.

BROŃ DRZEWCOWA

Jedynymi elementami broni drzewcowej pochodzącymi z badań w latach 2010-2011 są: grot oszczepu z tulejką i dolne okucie drzewca włóczni, tzw. tok.

Grot oszczepu

Wspomniany grot oszczepu o romboidalnym w przekroju, trójkątnym liściu i nieznacznie rozszerzającej się tulejce (nr kat. I.39; Ryc. V: 44; por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.11.1.) został odkryty około 30 m na wschód od wału grodziska. Jest silnie uszkodzony.

Oszczepy, zaopatrzone w różnego rodzaju groty i drzewca długości ok. 120-150 cm były na Rusi bronią dodatkową pieszych wojowników. Z reguły miotano nimi w pierwszej fazie starcia bezpośredniego, kiedy dwie armie zbliżały się do siebie. W przeciwieństwie do włóczni, wykorzystywano je jednak tylko raz, co powodowało, iż ich znaczenie militarne było znikome (Kirpičnikov 1966b, 25; podobnie Nadolski 1954, 51).

Różnica między grotami oszczepów i włóczni zaopatrzonymi w tulejki jest niejednoznaczna (por. Świątkiewicz 2002, 50, 52). Z reguły wskazuje się, iż te pierwsze były znacznie krótsze i miały dość wąskie tulejki. Andrzej Nadolski uznał, iż grotami takimi są okazy, które nie przekraczają 12 cm długości (Nadolski 1954, 56). Z kolei wedle Anatolija Kirpicznikowa są to groty długości 15-20 cm, których średnica tulejki oscyluje między 1,5 a 2,0 cm (Kirpičnikov 1966b, 23). Aleksandr Miedwiediew za najważniejsze kryterium uznał wagę takiego grotu, która powinna mieścić się między 60 a 100 g (Medvedev 1959, 128). Podobne trudności mają badacze próbując rozróżnić groty oszczepów od grotów strzał z tulejkami. I tutaj próbuje się zastosować wartości metryczne, wskazując, iż te ostatnie nie powinny mieć więcej niż 10 cm długości (por. Strzyż 2006, 72).

Podobne do okazu z Czeremna zabytki znane są z terenu Kotliny Karpackiej (por. np. Husár 2014, Tabl. XLVIII: 9), ale występują też na Rusi. Na X w. datowany jest grot z Nowogrodu Wielkiego, który Anatolij Kirpicznikow zaliczył do swego typu III³⁷ (por. Kirpičnikov 1966b, nr kat. 5, Tabl. X: 8). Zabytki takie wystąpiły też na obszarze Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Jednym z nich jest okaz z grodziska w miejscowości Listwin, odkryty w warstwie kulturowej na majdanie, datowany na X-XI w. (Čajka 2009, Ryc. 68: 4). Inny, o nieco szerszym liściu znany jest z Szepetyna (Ters'kij 2010a, Ryc. 5: 8).

Dolne okucie drzewca, tzw. tok

Drugi z zabytków broni drzewcowej ma stożkowatą, zawiniętą i skutą tulejkę, przechodzącą w igłowaty szpic o okrągłym przekroju (nr kat. NN.2; Ryc. V: 45). Zabytek ten nie ma sprecyzowanej lokalizacji.

Tok odkryty w Czeremnie jest dość nietypowy, gdyż z reguły okucia takie były wykonane ze stożkowato zawiniętej blachy, tworzącej tuleję, w której mocowano drzewce, jak w przypadku okazu z grodziska *Horodyszcze* w Trepczy (por. Ginalski, Kotowicz 2004, 200 i n., Tabl. II: 3; zob. też Górecki 2001, 136 – typ II). Jedyń, jak dotąd, znaną autorowi bliską analogią do omawianego egzemplarza jest – jak się wydaje

³⁷ Badacz ten nie zaproponował osobnej typologii dla grotów oszczepów i sklasyfikował je w obrębie grotów włóczni (Kirpičnikov 1966b, 23).

– datowany szeroko na XI-XIII w. tok odkryty w miejscowości Biljarsk (dawny Biljar), stolicy Bułgarów Nadwołżańskich (Izmailov 1997, 75, Ryc. 35: 3). W publikacji źródłowej nie ukazano jednak przekroju szpica, stąd nie wiemy z całą pewnością czy był on okrągły, jak w przypadku okazu z Czeremna.

BROŃ STRZELCZA

W trakcie badań w latach 2010-2011 odkryto 111 pocisków grotów broni strzelczej. Wśród nich mogą się znajdować zarówno groty strzał, jak i pociski beltów kuszy. W starszej literaturze próbowano dość jednoznacznie rozgraniczać obie te kategorie pocisków, przypisując im nawet precyzyjne cezurę wagowe (por. np. Wachowski 1982, 186), obecnie jednak podważa się podobne ustalenia (por. Zimmermann 2001, 20 i n.; Marek 2018, 606 i n.). Wydaje się jednak, iż katagoryczne rezygnowanie z prób wydzielenia wśród grotów broni strzelczej pocisków przeznaczonych do strzał i beltów pozbawia nas możliwości uchwycenia niektórych przełomowych wydarzeń związanych z używaniem różnych jej rodzajów. W kontekście ziem zachodnioruskich takim wydarzeniem jest z pewnością moment pojawienia i rozpowszechnienia się kuszy. Dlatego też, podobnie jak uczynił to Arkadiusz Michałak (2019a, 184-195), zdecydowałem się – przynajmniej hipotetycznie – przyjrzeć się grotom z tulejkami przez pryzmat propozycji podziałów wagowych zaproponowanych w pracy Krzysztofa Wachowskiego (1982, 172). Nie zastosowano tego kryterium dla okazów z trzpieniem, z uwagi na fakt, iż na terenach wschodnioeuropejskich obok łuku prostego wykorzystywano powszechnie łuk refleksyjny o zupełnie innych parametrach. Obecnie trudno stwierdzić – bez przeprowadzenia szczegółowych analiz – jaki ciężar miały groty przeznaczone do różnych typów łuków.

Analizując zgromadzony zbiór zdecydowano się na wykorzystanie typologii Piotra Świątkiewicza, stworzonej przez tego badacza dla uporządkowania materiału z terenu Pomorza Zachodniego, a następnie grotów z Raciąży i Gdańska (Tabele 1-2). Ta wielostopniowa klasyfikacja opiera się w pierwszym rzędzie na podziale grotów ze względu na sposób osadzenia na promieniu bądź brzechwie (za pomocą tulejki lub trzpienia), a następnie uwzględnia jego kształt w przekroju (płaski lub graniasty) i różne warianty zarysu bocznego (Świątkiewicz 2002, 61 i n., Tabl. V; 2010, Tabl. I; 2012, 23-27). Propozycja ta spotkała się już z uznaniem w literaturze³⁸, choć zgodzić należy się z Arkadiuszem Michałakiem, który zauważył, iż wyróżnione przez Piotra Świątkiewicza wśród grotów z trzpieniem formy dwusegmentowe (z tzw. szyjką) należy potraktować inaczej niż czyni to autor typologii. Szyjki owe były w rzeczywistości partiami liścia, a nie jak przyjmuje Świątkiewicz, częściami trzpieni (por. Michałak 2019a, 182, 184; por. też Medvedev 1966a, Tabl. 1: 10). Przyjęcie tej zasady zasadniczo zmienia kształt liści niektórych egzemplarzy. Tak posegregowany materiał można próbować skonfrontować z klasycznymi, acz w niektórych miejscach mało przejrzystymi, typologiami pocisków strzał oraz beltów z terenu Europy Wschodniej, zaproponowanymi przez Aleksandra Miedwiediewa (1966a).

Groty strzał z tulejką

To rozwiązanie konstrukcyjne reprezentuje kilka różnych typów grotów, różniących się nie tylko kształtem liścia, ale i ciężarem. W analizowanym materiale są one niezbyt liczne – odkryto ich jedynie czternaście.

Jeden z najpopularniejszych typów, pojawiający się w szerokim pasie wczesnośredniowiecznego pogranicza polsko-ruskiego grupuje okazy zaopatrzone w cylindryczną lub stożkową tulejkę oraz liść z dwoma zadziorami. W klasyfikacji Piotra Świątkiewicza reprezentują one typ I-A:1, z kolei Aleksandr Miedwiediew włączył je do swego typu 2. W naszym zbiorze reprezentowany jest on przez pięć grotów. Jeden z nich nie ma sprecyzowanej lokalizacji (nr kat. NN.3; Ryc. V: 46), kolejne trzy znaleziono w warstwie humusu we wschodniej części majdanu grodziska (kat. I.46-I.48; Ryc. V: 47-49), a ostatni w południowej jego części (nr kat. I.51; Ryc. V: 50). Ten egzemplarz wyróżnia się również wśród pozostałych silnym wygięciem liścia, powstałym być może w wyniku uderzenia w twardy przedmiot.

O grotach takich pisano już wielokrotnie, podkreślając, że są one formą nieczułą chronologicznie, występującą właściwie przez całe wczesne średniowiecze i używaną głównie przez społeczności osiadłe (Medvedev 1966a, 56) i bardzo rzadko przez europejskich koczowników (Kirpičnikov 2020, 87). Na

³⁸ Podjęto też pewne próby jej modyfikacji, włączając do cechy charakteryzującej przekrój ostrza osobną kategorię (C), grupującą groty trójlistne (Kotowicz 2013, 70), czy wprowadzając dodatkowy podział w obrębie okazów zaopatrzonych w tulejki na groty o tulejkach stożkowych i cylindrycznych (Kotowicz 2017, 40, przyp. 23).

terenie Europy Środkowej i Wschodniej występują już w okresie wczesnosłowiańskim (por. Panikars'kij 2014), a także w okresie plemiennym, co potwierdzają chociażby okazy odkryte na osadzie podgrodowej (stan. 25) z IX-X w. w Trepczy (Kotowicz, Glinianowicz, Michalak 2019, 408 i n., Ryc. 6: 2-3, 5-6, 8-11). Konkluzję o ich „długowieczności” odnieść można zarówno do terenów wchodzących w skład późniejszej Rusi Halicko-Włodzimierskiej, jak i wschodnich rubieży wczesnośredniowiecznej Polski (por. np. Strzyż 2006, 81). Znakomicie obrazują ją zabytki odkryte w dobrze datowanych poziomach stratygraficznych na wołyńskim grodzisku w Drohobużu. Trzy z nich wystąpiły w nawarstwieniach drugiego horyzontu budowlanego datowanego od przełomu X i XI do 3. ćwierci XI w. (Priščepa 2011, 49, Ryc. 35: 1), a pozostałe w nawarstwieniach i obiektach związanych z młodszymi horyzontami datowanymi od schyłku XI po poł. XIII w. (Priščepa, Nikol'čenko 1996, 105; Priščepa 2011, 173, Ryc. 106: 5). Potwierdzają to zabytki z innego dobrze datowanego stanowiska – grodziska w Dźwinogrodzie. I tak jeden z takich grotów wystąpił w budynku 3 na tzw. okolnym grodzie datowanym na k. XII - pocz./1. poł. XIII w. (Gupalo 2014, 190, 226, Ryc. 60: 9). Z podobnego okresu (XII - 1. poł. XIII w.) pochodzi jeszcze jeden okaz, odkryty w warstwie kulturowej, w zachodniej części okolnego grodu (Gupalo 2014, 258, Ryc. 109: 6). Groty z zadziorami występowały też w asortymencie łuczników w okresie pomongolskim. Świadczy o tym kolejny zabytek z Dźwinogrodu, który znaleziono w datowanym na poł. XIII - 1. poł. XIV w. obiekcie 9 (Gupalo 2014, 158, Ryc. 45: 7), a także na datowanym analogicznie grodzisku *Zamczysko* w Sanoku (Białej Górze) (Kotowicz 2017, Ryc. 9: 7). Obecny etap badań nie pozwala jeszcze na zawężenie chronologii okazów z Czeremna. Ze względu na stan zachowania tylko jeden z tych grotów mógł zostać zważony (nr kat. I.51 – 4,6 g), a ciężar (a także światło tulejki) wskazuje, że był on zwieńczeniem promienia strzały.

Pojedynczy grot z tulejką, odkryty w zachodniej części majdanu grodziska (nr kat. I.44; Ryc. V: 51) reprezentuje prawdopodobnie (ze względu na zniszczenie) formę o płaskim, lancetowatym liściu (typ I-A:3 [?] według Piotra Świątkiewicza). Groty takie są dość rzadką formą wśród średniowiecznych znalezisk zarówno z terenu dzisiejszej wschodniej Polski, jak i obszarów zachodnioruskich (por. Strzyż 2006, 84). Aleksandr Miedwiediew w swym opracowaniu wylicza zaledwie sześć egzemplarzy z całej Europy Wschodniej, grupując je w typie 5, datowanym od IX po XIII w. (Medvedev 1966a, 57). Kolejne lata przyniosły jednak nowe znaleziska podobnych grotów. Jednymi ze starszych chronologicznie są okazy odkryte na grodziskach: w Wybrzeżu, datowanym od 2. poł. IX po XI w. (Strzyż 2006, 84, Ryc. 21: 4) oraz na w miejscowości Listwin, z X-XI w. (Čajka 2009, Ryc. 67: 12; Ters'kij 2010c, 27, Ryc. 4: 41). Na XII w. datowane są okazy z grodziska w miejscowości Horodyszcze, utożsamianego dawniej z latopisowym Izjasławem (por. Medvedev 1966a, 57, Tabl. 20: 4; Kirpičnikov 2020, 88, Ryc. 19: XIII), a na XII-XIII stulecie zabytki z twierdzy *Tustań* koło wsi Urycz (por. Rożko 2002, 294 i n., Ryc. 5: 6). Inne, bliżej niedatowane, ale wczesnośredniowieczne znaleziska znamy też np. z grodzisk: w Gródku (Kuśnierz 2006, Tabl. V: 6, zestawienie I:3), Sąsiadce, gdzie wystąpił w obiekcie J-32/57 (Kotowicz 2013, 67, Tabl. 54/30/żg) czy *Pleśnisku* w Podhorcach (Ters'kij 2005, Ryc. 1: 8). Te przykłady również nie pozwalają na zawężenie chronologii okazu z Czeremna.

Trzy groty z tulejką, o maczugowatym zarysie kwadratowego lub rombówatego w przekroju liścia (ostrza) reprezentują typ I-B:4 według Piotra Świątkiewicza. Jeden z nich – o stożkowatej tulejce, w której wykonano na przestrzał otwór do mocowania niewielkiego gwoźdźca stabilizującego pocisk na drewnianym promieniu – został odkryty na wewnętrznym stoku północno-wschodniej części wału grodziska (nr kat. I.40; Ryc. V: 57a), kolejny w centralnej partii majdanu (nr kat. I.50; Ryc. V: 52), a trzeci, niewielki, w północno-wschodniej części *podgrodzia bliższego* (nr kat. II.5; Ryc. V: 54). Groty te są najbliższe podtypowi 8/2 grotów bełtów w klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa, którego egzemplarze znane się na stanowiskach wschodnioeuropejskich datowanych głównie na XIV i XV w. (Medvedev 1966a, 94, Tabl. 31: 9, 20). Mogły jednak – zwłaszcza ich bardziej smukłe wersje – pojawić się na terenie dawnej Rusi Halicko-Włodzimierskiej i wschodniej części Małopolski już wcześniej. Wedle niektórych badaczy występują tutaj w XIII stuleciu, na co wskazywać mają znaleziska ze wspomnianej wyżej twierdzy *Tustań* (Rożko 2002, 305, Ryc. 7: 10) oraz wołyńskiego Peremyła (Kučinko, Savic'ky 2010, 141, Ryc. 2: 10). Niestety, większość okazów odkrytych na stanowiskach wielowarstwowych o wczesno- i późnośredniowiecznej chronologii nie ma precyzyjnie ustalonego datowania. Można wspomnieć tutaj pociski tego typu z *Wysokiej Górki* w Chełmie (Strzyż 2019, 256 i n., Ryc. 8.3.4.12) czy grodziska *Horodyszcze* w Trepczy (Ginalski, Kotowicz 2004, 218, Tabl. X: 5). Jak dotąd jedynym pewnym egzemplarzem takiego grotu, który może być związany z horyzontem

przedmongolskim, pozostaje okaz odkryty na *Szepietiwskim horodyszczu* w miejscowości Horodyszcze, identyfikowanym dawniej z latopisowym Izjasławem (Kirpičnikov 1971, 101 i n., Ryc. 36: III – tu jako Izjasław). Z pewnością jednak pociski takie występują tam w okresie późniejszym. Dwa egzemplarze (uznane za groty beltów) odkryto w trakcie badań wieży w Stołpiu, przy czym jeden z nich wystąpił w nawarstwieniach związanych ze zniszczeniem budowli w pocz. XIV stulecia (Dzieńkowski, Wołoszyn 2009, 128 i n., Ryc. IV.14: 1-2). Na ich masowe wykorzystanie w tym czasie wskazują chociażby odkrycia na grodzisku *Zamczysko* w Sanoku (Białej Górze), datowanym ogólnie na 2. poł. XIII - 1. poł. XIV stulecia. Warto dodać, iż znalezione tutaj groty wiążą się najpewniej z ostatnią fazą funkcjonowania gródka (por. Kotowicz 2017, 40, Ryc. 9: 5-6). W późnym średniowieczu są one już formą powszechną, co potwierdzają znaleziska dokonane na terenie gródka stożkowatego *Male Horodyszcze* w Busku (Stebliż, Dovhan' 2020, 166 i n., Ryc. 2 – typy I i V; 2021, 112, Ryc. 7) czy grodziska w miejscowości Zielena Lipa na Bukowinie (Pivovarov 2004, Ryc. 1: 1-5), obu datowanych na 2. poł. XIV w. Zapewne tę chronologię mają też okazy odkryte na grodzisku w Mymoniu (Cabalska 1975, Ryc. 3: b-c), a z XV stulecia pochodzą już zabytki tego typu z Krosna (Kotowicz, Muzyczuk 2008, nr kat. 6, Ryc. 9: 2) i wzgórza zamkowego w Sanoku (Kotowicz 2009a, Ryc. 3: 2,4). Podobne pozyskano też w trakcie badań grodziska *Wały* we Włodzimierzu Wołyńskim, gdzie wystąpiły w nawarstwieniach datowanych na XV-XVI w. (Zlatogors'kij, Paniško 2015, 259, Ryc. 10: 12). Również i w tym przypadku chronologia grotów z Czermna pozostaje więc zagadką – skłonny jednak jestem je datować na XIII (2. poł. [?]) - pocz. XIV stulecia. Tylko jeden z tych grotów można poddać analizie funkcjonalnej. Jest to najcięższy okaz (waga – 41 g) co pozwala go włączyć do grupy wagowej E według Krzysztofa Wachowskiego i w połączeniu ze znaczną średnicą tulejki (1,4 cm), uznać za pocisk przeznaczony do kuszy (por. Wachowski 1982, 191).

Cztery smukłe groty z tulejką reprezentują typ I-B:5 według Piotra Świątkiewicza, charakteryzujący się igłowym lub szydłowatym liściem o czworobocznym przekroju. Odkryto je w południowo-wschodniej części *podgrodzia bliższego* (nr kat. II.6; Ryc. V: 53) i na terenie grodziska: jeden w północnej części majdanu, tuż przy bramie (nr kat. I.41; Ryc. V: 55), drugi w centralnej jego części (nr kat. I.49; Ryc. V: 57), a trzeci na koronie wschodniego odcinka wału (nr kat. I.43; Ryc. V: 56). W klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa należą one do typu 8: grotów przeznaczonych do walki z opancerzonym przeciwnikiem. Te popularne pociski miały być w użyciu przede wszystkim w okresie od IX po XI w., ale na zachodnich rubieżach Rusi przeżywają się jeszcze w XIII stuleciu (Medvedev 1966a, 57, Tabl. 30: 6). Ich używanie na terenach zachodnioruskich potwierdzają stosunkowo liczne znaleziska. Dwa takie groty wystąpiły na grodzisku w Drohobużu, w nawarstwieniach trzeciego horyzontu budowlanego datowanego na koniec XI - poł. XII w. (Priščepa 2011, 173, Ryc. 162: 3). Zapewne z tego okresu pochodzi też grot znaleziony w wypełniku studni na majdanie grodziska w Sasiadce, a poza nim na tym stanowisku znaleziono jeszcze dwa analogiczne okazy (Kotowicz 2013, 68, Tabl. 82: 11/2009/żg, 83: 25-26/2009/żg). Nieco młodsze są okazy z grodziska *Pleśnisko* w Podhorcach, datowane na XII-XIII w. (Kučera 1962, 33, Ryc. 12: 14), a pojedynczy grot wystąpił w jamie nr 9 z 1. poł. XIII w. na grodzisku w Gródku (Kuśnierz 2006, 84, Tabl. V: 7). Bliżej niedatowane egzemplarze znane są też z innych stanowisk (por. Ginalski, Kotowicz 2004, 209, Tabl. V: 7; Savic'kij, Vojuta, Sobuc'kij 2009, 73, Ryc. 1: 1, 9, 13; Kirpičnikov 2020, 87, Ryc. 19: X). Po raz kolejny szerokie datowanie omówionych okazów nie pozwala na uściślenie chronologii grotów z Czermna. Dwa, które mogły być zważone, charakteryzują się raczej małymi ciężarami (nr kat. I.43 – 4,2 g oraz nr kat. II.6 – 8,2 g) i średnicami tulejek nie przekraczającymi 1,0 cm, służyły raczej jako zwieńczenia strzał (por. Wachowski 1982, 186-188, tab. 4 – grupy A i B/C).

Ostatni z grotów z tulejką nie można poddać bardziej szczegółowej analizie z tego względu, iż nie zachował się jego liść. Okaz ten odkryto w humusie na zewnętrznym skłonie północno-zachodniej części wału grodziska (nr kat. I.42; Ryc. V: 58).

Groty strzał z trzpieniem

Groty strzał zaopatrzone w trzpień stanowią zdecydowanie największą grupę militariów odkrytych w trakcie badań w 2010 i 2011 r. na terenie kompleksu osadniczego w Czermnie. Ogółem znaleziono aż 96 egzemplarzy, silnie zróżnicowanych kształtem liści. Wśród nich stosunkowo nieliczne (siedem egzemplarzy) są okazy o liściach pozbawionych wyodrębnionej szyjki. Dominują natomiast zabytki o liściu z mniej lub bardziej wyraźną szyjką, przechodzącą poprzez wyodrębnione zgrubienie (w terminologii rosyjskiej tzw. „upor”) w trzpień, których znaleziono 89.

Pierwszy z analizowanych typów – II:1-A:2 według Piotra Świątkiewicza – zawiera grotę o płaskim, trójkątnym w zarysie liściu, bezpośrednio przechodzącym w trzpień. Do grupy tej zdecydowano się zaliczyć dwa okazy, które silnie różnią się od siebie proporcjami. Jeden z tych grotów odkryto na zewnętrznym stoku zachodniej części wału grodziska (nr kat. I.79; Ryc. V: 59), drugi w południowo-wschodniej części *podgrodzia bliższego* (nr kat. II.14; Ryc. V: 60). Oba egzemplarze są najbardziej zbliżone do typu 61 według Aleksandra Miedwiediewa, który grupuje zarówno okazy z szyjką jak i bez niej. Autor klasyfikacji zauważa, że egzemplarze pozbawione szyjki skupiają się głównie w północnej części Rosji. Ich datowanie jest szerokie, ale można założyć, iż takie cechy jak proporcje liścia w stosunku 1:3 oraz owalny lub czworoboczny trzpień wskazują, że należy je datować raczej na okres po X w. (Medvedev 1966a, 73, Tabl. 12: 41, 14: 12-13, 15, 18: 31, 23: 30, 26: 14; por. też Artem'ev 1977, 68). Z drugiej jednak strony znaleziska podobnych do mniejszego okazu egzemplarzy grotów na plemiennych grodziskach w zachodniej Polsce (w Bruszczewie i Gilowie), zdają się wskazywać, iż możliwa jest ich nieco wcześniejsza metryka (por. Świętosławski 2006, 93, nr kat. 3 i 8, Ryc. 26: A-B). Na terenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej występowały jeszcze przynajmniej do poł. XIII w., na co wskazują okazy odkryte na grodzisku położonym koło wsi Czorniłka (Pivovarov, Kaliničenko 2014, 141, Ryc. 1: 6; Pivovarov, Kaliničenko, Il'kiv 2016, 24, Ryc. 5: 5). Wcześniejsze egzemplarze znamy z datowanego na X-XI w. grodziska w miejscowości Listwin (Čajka 2009, Ryc. 67: 17, 19, 23), a pojedynczy okaz wystąpił też w reliktach domostwa nr 14 (X/XI w.) na grodzisku *Wał* w pobliżu wsi Horodyszcze (Kučinko 1996, 28 i n., 136, Ryc. 13: 5). Z kolei na 3. ćwierć XI - 1. tercję XII w. jest datowany okaz odkryty w reliktach domu nr 1 z zachodniej części grodziska w Dźwinogrodzie, a kolejny wystąpił w datowanym na około XII w. budynku nr 9 zlokalizowanym w południowej części stanowiska (Gupalo 2014, 192, 236, 258, Ryc. 60: 25, 99: 9). Na XII-XIII w. datowany jest też taki grot z grodzisk *Pleśnisko* w Podhorcach (Kučera 1962, 33, Ryc. 12: 7).

Tylko jeden grot reprezentuje zapewne typ II:1-A:3 Piotra Świątkiewicza, grupujący okazy o płaskim, lancetowatym liściu bez szyjki. Został on odkryty w fosie, po północno-zachodniej stronie grodziska (nr kat. I.53; Ryc. V: 61). Ze względu na uszkodzenia jedynie hipotetycznie możemy powiązać ten okaz z typem 63 w klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa, grupującym dość krępe egzemplarze o lancetowatych (laurowatych) zarysach liści. Groty te są szeroko rozpowszechnione i mają szeroką chronologię. Są to przede wszystkim okazy bez wyodrębnionych od trzpienia szyjek, o płaskich trzpieniach. Na terenie południowej części Europy Wschodniej wychodzą z użycia około IX stulecia. Zostają zastąpione przez okazy zaopatrzone w wyraźnie oddzielną od owalnego trzpienia szyjkę (Medvedev 1966a, 74, Tabl. 14: 9, 21: 11). Wydaje się jednak, że współwystępują w tym czasie również z okazami bez szyjek (por. Artem'ev 1977, 67 i n.). Witold Świętosławski wskazuje na ich znaczną popularność w świecie koczowniczym, gdzie również wykorzystywane były przez długi czas (Świętosławski 2006, 93, 95). Na interesującym nas terenie groty takie są znane na stanowiskach datowanych dość późno. Jeden z nich odkryto na *Wysokiej Górze* w Chełmie, w warstwie datowanej na XIII w. (Strzyż 2019, 251 i n., Ryc. 8.3.2.4), inny pochodzi z okolic wieży w Chełmie-Bielawinie, jego chronologię określa się na XII - 1. poł. XIV w. (Strzyż 2006, nr kat. 19, Ryc. 22: 23). Bliżej niedatowany okaz takiego grotu pochodzi też z grodziska *Pleśnisko* w Podhorcach (Liwach 2005, 39, Ryc. 6).

Następne dwa groty, silnie różniące się jednak od siebie w szczegółach konstrukcyjnych reprezentują typ II:1-A:4 Piotra Świątkiewicza, który zawiera okazy bez szyjki, o największej szerokości płaskiego liścia w jego górnej partii. Jeden z nich, o widlastym liściu został odkryty tuż u zewnętrznej podstawy wału, w jego północno-zachodniej części (nr kat. I.67; Ryc. V: 62). Drugi, o najpewniej wachlarzowatym liściu znaleziono we wschodniej części majdanu grodziska (nr kat. I.126; Ryc. Tabl. V: 63).

Okaz o widlastym liściu nie znajduje analogii w klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa, ale jest zbliżony do jednego z publikowanych przez niego okazów z szyjką (?) z Nowogrodu, datowanego na XIII stulecie (Medvedev 1959, Ryc. 15: 13; 1966a, Tabl. 23: 34). Analogiczne egzemplarze, identyfikowane ze śladami najazdu tatarskiego z 1241 r., znane są natomiast z Ostrówka w Opolu oraz grodziska w miejscowości Valkó (Świętosławski 1997, 87 i n., nr kat. 10, 19, Ryc. 17: a, 26). Spotykane są również na terenach dawnej Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Jeden taki okaz wystąpił na grodzisku *Pleśnisko* w Podhorcach (Kučera 1962, Ryc. 12: 17). Inny, bez wyraźnego przejścia trzpienia w liść został odkryty w obiekcie mieszkalnym nr 10 na tzw. okolnym grodzie w Dźwinogrodzie. Jest datowany na koniec XI - 1. poł. XII w. (Gupalo 2014, 160, 176, Ryc. 46: 2). Należy też wspomnieć, iż takie groty zasadniczo uważa się za pociski stosowane w czasie polowań na ssaki i ptaki (Medvedev 1966a, 73).

Z kolei grot o uszkodzonym, wachlarzowatym (?) liściu może reprezentować kilka typów w klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa – 53, 54 lub 55, ale też 68, 69 i 70. Co prawda przedstawione przez tego autora przykłady takich grotów są zaopatrzone w wyodrębnioną szyjkę (Medvedev 1966a, 70 i n., 76 i n.), ale zdarzają się – również na terenach wchodzących bezpośrednio w zakres naszych zainteresowań – ich przykłady pozbawione szyjek, jak datowany na XII-XIII w. okaz z grodziska w Starej Uszycy (por. Kučera, Gorišnij 1983, Ryc. 6: 17; Majarčak 2018, Ryc. 33: 9). Niestety jego stan zachowania nie pozwala na bardziej precyzyjne ustalenia chronologiczne.

Kolejny grot reprezentuje już typ II:1-B:2 Piotra Świątkiewicza, grupujący okazy o czworobocznym w przekroju i trójkątnym w zarysie liściu, pozbawione szyjki. Okaz ten został odkryty w centralnej partii majdanu grodziska (nr kat. I.119; Ryc. V: 64; por. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.10.5). Należy już do grotów „przeciwpancernych”, a w klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa najbardziej przypomina formy typu 93 – o „szydłowatym” liściu. Groty takie występują powszechnie na terenie Europy Wschodniej od X po XIV w., co ukazują głównie okazy odkryte w Nowogrodzie Wielkim (Medvedev 1966a, 84, Tabl. 19: 32, 30: 87), spotykane są również wśród koczowników nadczarnomorskich w XII - 1. poł. XIII w. (np. Pletneva 1973, Tabl. 38: 4, 39: 1-2, 4). Na okaz tego typu natrafiono też w trakcie badań na majdanie grodziska w 1976 r. (Kuśnierz 2005, Tabl. III: 28). Wystąpił on w warstwie 2 poziomu osadniczego II w wykopie NE 22B. Datowanie tego poziomu określane jest przełom XI i XII oraz XII w. (Stankiewicz 2016, 484, 493, Ryc. 20: 4 – tu jako szydło). Groty takie są znane też z innych stanowisk na terenie dawnej Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Na XII-XIII w. jest datowany podobny egzemplarz odkryty w trakcie badań grodziska *Pleśnisko* w Podhorcach (Kučera 1962, 33, Ryc. 12: 13). Bardziej precyzyjnie, na 1. poł. XIII w., jest natomiast datowany okaz z pozostałości budowli nr 3, należącej do piątego horyzontu budowlanego wyróżnionego na grodzisku w Drohobużu (Priščepa, Nikol’čenko 1996, 107, Ryc. 67: 13; Priščepa 2011, 65, Ryc. 63: 13). Jak się wydaje, przeżywają się one na tym terenie później, w XIV-XV w., o czym świadczyć może grot odkryty w trakcie badań reliktów zamku w sąsiedztwie wsi Sokilce (Vinograds’ka 2006, Ryc. 3: 7).

Ostatni z grotów bez szyjki, to okaz typu II:1-B:3 według Piotra Świątkiewicza, w którym znalazły się egzemplarze o liściach lancetowatych, graniastych w przekroju. Zabytek został znaleziony tuż u wewnętrznej podstawy wału, w południowo-wschodniej części majdanu grodziska (nr kat. I.135; Ryc. V: 65). Trudno znaleźć dla niego odpowiedniki w typologii Aleksandra Miedwiediewa. Podobny zabytek, uznany za okaz typu 90 wystąpił w budynku nr 3 na podgrodzium grodziska w Drohobużu, i datowany jest na 2. poł. XI - 1. poł. XII w. (Priščepa 2011, 120, 175, Ryc. 147: 20). Datowanie dwóch analogicznych okazów odkrytych w obiekcie 5 w Peremyżu, określa się natomiast na XIII w. (Kučinko, Savic’kij 2010, 139, Ryc. 1: 8, 11).

Pierwszym z okazów z szyjką wyraźnie wyodrębnioną od trzpienia jest okaz typu II:2-A:1 według Piotra Świątkiewicza, charakteryzujący się obecnością dwóch zadziórów. Grot (nr kat. III.2; Ryc. V: 66) został odkryty na terenie *podgrodzia dalszego*. Okazy takie pojawiają się też w klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa, gdzie włączone zostały do typu 30. Badacz ten uważał, iż podobne zabytki występowały z rzadka na terenach zachodnioruskich w VIII-IX oraz w 2. poł. XII i 1. poł. XIII stulecia (Medvedev 1966a, 62, Tabl. 13: 19). Z tym ostatnim okresem wiążą się znaleziska z *Szepietiwskiego horodyszcza* w miejscowości Horodyszcze (Medvedev 1966a, 62, Tabl. 20: 10) oraz odkryty w obrębie obwałowań grot z grodziska w miejscowości Czorniwa, datowany na 1. poł. XIII w. (Pivovarov, Kaliničenko 2014, 144, Ryc. 1: 13).

Znacznie większą grupę (złożoną z 10 okazów) tworzą groty, które można zaliczyć do typu II:2-A:2. Charakteryzują się one płaskimi liśćmi o trójkątnym zarysie. W klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa – ze względu na drugorzędne, szczegółowe cechy – nie tworzą jednego typu. Pojedynczy okaz (nr kat. I.107; Ryc. V: 67) odkryto w zachodniej części majdanu. Reprezentuje on typ 32, którego liść został zaopatrzony w niewielkie występy. Ta popularna odmiana grotów występowała głównie na terenie Rusi, przede wszystkim w 2. poł. XII i 1. poł. XIII w. (Medvedev 1966a, 62 i n., Tabl. 30: 28). Również zabytki takie znane są z datowanego na XII i 1. poł. XIII w. *Szepietiwskiego horodyszcza* (Medvedev 1966a, 62, Tabl. 20: 19-21), a nieco szerszą chronologię ma okaz z Drohobuża, pochodzący z warstwy kulturowej datowanej na koniec XI - 1. poł. XIII w. (Priščepa 2011, 100, Ryc. 121: 4). Z kolei na 1. poł. XIII w. są datowane cztery groty (w tym jeden ze śladami patyny ogniowej) z grodziska w miejscowości Czorniwa, odkryte na majdanie i w obrębie obwałowań (Pivovarov, Kaliničenko 2014, 144, Ryc. 1: 13; Pivovarov, Kaliničenko, Il’kiv 2016, 25, Ryc. 5: 8-9).

Kolejnym popularnym na Rusi typem grotów o trójkątnym liściu są okazy należące do typu 33, które również występują na jej terenie głównie w XII i 1. poł. XIII stulecia (Medvedev 1966a, 63, Tabl. 30: 29). Do typu tego zdecydowałem się włączyć hipotetycznie jeden, nieco uszkodzony okaz (nr kat. I.98; Ryc. V: 68), odkryty w zachodniej części majdanu grodziska, charakteryzujący się smukłym liściem, którego dolne krawędzie zostały wygięte łukowato. Groty takie wystąpiły na znanych już nam stanowiskach: datowanym na XII i 1. poł. XIII w. *Szepietiwskim horodyszczu* (Medvedev 1966a, 63, Tabl. 20: 23 – tu jako Izjasław) i na terenie grodziska z 1. poł. XIII w. zlokalizowanego w sąsiedztwie wsi Czorniwna (Kaliničenko, Pivovarov, Il'kiv 2020, 183, Ryc. 1: 6).

Omawianą grupę grotów reprezentuje również niewielki okaz należący do typu 37 według Aleksandra Miedwiediewa. Zabytek ten (nr kat. I.134; Ryc. V: 71) znaleziono na koronie południowo-zachodniej części wału. Okazy takie mają szeroką chronologię obejmującą okres od VIII po XIV w. (Medvedev 1966a, 63 i n., Tabl. 30: 33). Jednym z nielicznych ściślej datowanych okazów tego typu z terenu Rusi Halicko-Włodzimierskiej jest grot odkryty w reliktach *Szepietiwskiego horodyszczu* (Medvedev 1966a, 64, Tabl. 20: 15 – tu jako Izjasław ?).

Pięć kolejnych grotów należy zaliczyć do typu 40 według Aleksandra Miedwiediewa, który wyróżnia kształt krawędzi liścia – górne są nieco wypukłe, a dolne podgięte. Wszystkie wystąpiły w obrębie grodziska: jeden (nr kat. I.59; Ryc. V: 69) na koronie zachodniej części wału, drugi (nr kat. I.73; Ryc. V: 74) w północno-wschodniej części majdanu, kolejne dwa (nr kat. I.93 i I.123; Ryc. V: 70 i 72) w jego wschodniej części, a ostatni (nr kat. I.54; Ryc. V: 73) w fosie od strony północno zachodniej. Ten typ grotów również ma dość rozległą chronologię obejmującą okres od X po XIV stulecie (Medvedev 1966a, 64 i n., Tabl. 30: 36). Podobny zabytek znany jest też z badań na grodzisku w 1978 r. (Kuśnierz 2005, Tabl. III: 10), gdzie wystąpił w nawarstwieniach poziomu II wykopu NE 51C, datowanych od poł. XI do poł. XII w. (Pomarańska 2016, 333, 340, Ryc. 39: 2). Wydaje się jednak, iż znaleziska z ósmo-dziesiątowiecznego grodziska w miejscowości Ruhotyń (Pivovarov, Kaliničenko 2019, 30, Ryc. 4: 2-3, 13) mogą wskazywać, iż do rozpowszechnienia się tej formy doszło jeszcze wcześniej. Okaz taki wystąpił też w warstwie kulturowej z XI-XII w. w Drohiczyń (Świątosławski 2006, 82, nr kat. 7, Ryc. 22: A).

Ostatnie dwa groty o trójkątnych liściach są bliskie okazom, które Aleksandr Miedwiediew określił mianem typu 44, grupującym okazy „klinowate”. Badacz ten wyróżnił w nim dwa podtypy, z których jeden (44/1) wyróżnia się prostym przebiegiem górnych i dolnych krawędzi liści, a drugi (44/2) miał proste krawędzie górne i wklęsłe dolne. Pierwszy z nich jest datowany tylko na IX-XI w., z kolei drugi występował dłużej – od IX po XIV w. (Medvedev 1966a, 67, Ryc. 30: 40). Pierwszy z wariantów reprezentuje jeden z grotów odkrytych w Czermnie (nr kat. I.60; Tabl. V: 76), który wystąpił na koronie wału zachodniego grodziska, a drugi okaz jest bliski wariantowi drugiemu (został znaleziony we wschodniej części majdanu; nr kat. I.110; Ryc. V: 75). Jak się wydaje chronologia podtypu pierwszego na pograniczu polsko-ruskim może ulec wydłużeniu, gdyż podobny grot wystąpił w chacie z XII-XIII w. na wzgórzu zamkowym w Lublinie (Strzyż 2006, nr kat. 107, Ryc. 22: 21). Z kolei okaz podtypu 44/2 datowany na XII - 1. poł. XIII w. znaleziono w piecu nr 21, w zachodniej części grodziska w Dźwinogrodzie (Gupało 2014, 258, Ryc. 109: 7). Bliżej niedatowane okazy tego podtypu znane są też m.in. z grodziska *Pleśnisko* w Podhorcach (Medvedev 1966a, 67) oraz z nieodległego od Czeramna grodziska w Sąsiadce (Kotowicz 2013, 69, Tabl. 83: 44/2009/żg).

Nieco mniejszą grupę grotów – w sumie siedem egzemplarzy – tworzą okazy typu II:2-A:3 według Piotra Świątkiewicza, których cechą charakterystyczną, obok wyodrębnionej od trzpienia szyjki, jest obecność płaskiego liścia o lancetowatym zarysie. Również i takie groty występują w klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa w kilku różnych odmianach.

Dwa groty przypominają okazy popularnego typu 45. Typ ten grupuje okazy o prostych, górnych krawędziach liścia i wklęsłych dolnych, które występowały głównie w okresie od IX po XI w. (Medvedev 1966a, 67, Tabl. 30: 41). Okazy z Czeramna znaleziono w północnej (dokładnie naprzeciw bramy wjazdowej; por. nr kat. I.68; Tabl. V: 77) i północno-wschodniej części majdanu grodziska (nr kat. I.72; Ryc. V: 78). Jak dotąd nie natrafiono jednak w literaturze na precyzyjnie datowane okazy tego typu z terenów dawnej Rusi Halicko-Włodzimierskiej, stąd przyjmuję dla nich chronologię ustaloną dla całego typu.

Kolejny grot zaliczony do typu 48 według Aleksandra Miedwiediewa (z tzw. uporem) został znaleziony w centralnej części majdanu grodziska (nr kat. I.120; Ryc. V: 79). Okazy takie były rozpowszechnione na terenie Europy Wschodniej od IX po XIV w. (Medvedev 1966a, 68 i n., Tabl. 30: 44). Wcześniej były znane

na terenach zauralskich oraz nad dolnym Donem (Świątosławski 2006, 89). Najstarsze tego typu okazy z interesującego nas obszaru znane są z osady podgrodowej w Trepczy (stan. 25), datowanej na IX-X w. (Strzyż 2006, nr kat. 236, Ryc. 23: 8 – tu błędnie jako Trepcza, stan. 1), nieco młodszy (X/XI-XII w.) jest zabytek tego typu z grodziska w Huszlewie (Świątosławski 2006, 84, 89, nr kat. 12, Ryc. 22: A), natomiast na XII i 1. poł. XIII w. należy datować okaz z miejscowości Horodyszcze (Medvedev 1966a, 69 – tu jako Izjasław), a stratygraficznie na XIII-XIV w. datowany jest okaz z *Wysokiej Górki* w Chełmie (Strzyż 2019, 250, Ryc. 8.3.2.3). Bliżej niedatowany grot tego typu wystąpił też na grodzisku *Pleśnisko* w Podhorcach (Kučera 1962, Ryc. 12: 1; Medvedev 1966a, 69).

Pozostałe cztery groty reprezentują wspomniany już wcześniej typ 63, tym razem jednak jego odmianę z wyodrębnioną od trzpienia szyjką. Okazy takie znane są od IX stulecia i występują jeszcze w XIII w. (Medvedev 1966a, 74 i n., Tabl. 30: 60). Zabytki z Czermna znaleziono: jeden na zewnętrznym stoku zachodniej części wału (nr kat. I.58; Ryc. V: 80), dwa we wschodniej (nr kat. I.103, I.128; Ryc. V: 81-82), a jeden w centralnej części majdanu (nr kat. I.118; Ryc. V: 83). Pojedynczy taki grot znany jest też z badań w latach 1977-1978 (Kuśnierz 2005, Tabl. III: 12). Wystąpił w nawarstwieńcach pierwszego poziomu osadniczego w wykopie NE5 1B-D, datowanego na 2. poł. XII i 1. poł. XIII w. (Pomarańska 2016, 333, Ryc. 39: 3). Na terenach nas interesujących nie są to szczególnie często występujące groty. Jeden taki okaz wystąpił na datowanym na IX-X w. grodzisku w Wietrznie-Bóbrce (Strzyż 2006, nr kat. 315, Ryc. 20: 36), a kolejny pochodzi z grodziska w miejscowości Horodyszcze, jest on datowany być może na XII i 1. poł. XIII w. (Medvedev 1966a, 75 – tu jako Izjasław; Kirpičnikov 2020, 86, Ryc. 19 – grupa VII). Bliżej niedatowane okazy tego typu znaleziono na grodzisku *Pleśnisko* w Podhorcach (Kučera 1962, 33; Medvedev 1966a, 74; Liwoch 2005, 39, Ryc. 5) oraz w okolicach grodziska *Zamczysko* w Sanoku (Białej Górze) (Fedyk, Kotowicz 2006, 12, Ryc. 19: 3).

Najliczniejszą grupę grotów – 30 egzemplarzy – tworzą okazy, które zbiorczo możemy zaliczyć do typu II:2-A:4 według Piotra Świątkiewicza. Charakteryzuje je, oprócz wyodrębnionej od trzpienia szyjki, wachlarzowaty lub maczugowaty w zarysie kształt płaskiego liścia. Również i ten typ, ze względu na szereg cech szczegółowych znajduje odniesienia wśród kilku typów wyróżnionych przez Aleksandra Miedwiediewa.

Trzy z nich bliskie są okazom typu 51, które rosyjski badacz opisywał jako „romboidalny z prostymi górnymi i wgiętymi dolnymi krawędziami liścia”. Ten stosunkowo popularny typ ma też szerokie datowanie – występował w okresie od X po XIV stulecie (Medvedev 1966a, 69, Tabl. 30: 47). Omawiane groty zostały odkryte w północno-zachodniej części majdanu (nr kat. I.70; Ryc. V: 84), północnej części majdanu, tuż u wewnętrznej podstawy wału (nr kat. I.71; Ryc. V: 85) oraz w centralnej części majdanu grodziska (nr kat. I.99; Ryc. V: 86). Również i one mają najbliższe analogie wśród okazów odkrytych na datowanym na XII i 1. poł. XIII w. wołyńskim grodzisku w miejscowości Horodyszcze (Medvedev 1966a, 69; Kirpičnikov 2020, 83, Ryc. 19 – grupa IIA). Kolejny taki grot odkryto na grodzisku *Pleśnisko* w Podhorcach (Medvedev 1966a, 69).

Następne dwa egzemplarze reprezentują znany nam już typ 60 według Aleksandra Miedwiediewa, grupujący okazy widlaste, tym razem z szyjką silnie wyodrębnioną od trzpienia. Wśród ich kilku odmian okaz odkryty w północnej części majdanu (nr kat. I.91; Ryc. V: 87) reprezentuje podtyp 5, który pojawił się na Rusi w XIII w. wraz z Mongołami i jest znajdowany głównie w obiektach zniszczonych w wyniku ich inwazji. W Nowogrodzie Wielkim występuje w nawarstwieńcach datowanych jeszcze na XIV stulecie (Medvedev 1966a, 72, Tabl. 26: 22; por. też np. Petrašenko, Kozjuba 2005, 65, Ryc. 8: 13-14). Drugi okaz, odkryty w centralnej części majdanu grodziska (nr kat. I.122; Ryc. V: 88) należy do charakterystycznego podtypu 7, grupującego formy tzw. „półksieżycowate”. Wedle Aleksandra Miedwiediewa groty takie były charakterystyczne głównie dla okresu pomongolskiego i występują na stanowiskach z końca XIII i XIV stulecia. Uznaje się je głównie za groty używane w łowiectwie (Medvedev 1966a, 72, Tabl. 26: 18-19). Widlaste groty strzał z szyjką różnych odmian są dość rzadkimi znaleziskami na terenie dawnej Rusi Halicko-Włodzimierskiej i większość z nich nie ma precyzyjnie ustalonych ram chronologicznych (por. np. Priščepa, Nikol’čenko 1996, 107, Ryc. 67: 13). Oba zabytki z Czermna datuję więc zgodnie z dotychczasowymi ustaleniami.

Dwa kolejne groty zdecydowałem się włączyć do typu 65 według Aleksandra Miedwiediewa, które autor określił jako „liściowate z największym rozszerzeniem u ostrza”. Groty te występują w różnych okresach w dwóch wariantach różniących się między sobą proporcjami. Okazy z Czermna należą do bardziej smukłej odmiany 2, którą charakteryzują proporcje liścia 1:4 i 1:5. Występowały one głównie w XIII stuleciu i również były przyniesione na Ruś przez Mongołów. Do lat 60. XX w. ich znaleziska ograniczały się głównie do

grodów Kijowszczyzny, zniszczonych przez tych koczowników (Medvedev 1966a, 75, Tabl. 30: 61). Nowsze ustalenia wskazują jednak, że występowały one wśród koczowników nadczarnomorskich już wcześniej (por. Świątosławski 2006, 95, 97). Groty z Czermna wystąpiły: jeden na zewnętrznym skłonie zachodniej części wału (nr kat. I.80; Ryc. V: 89), natomiast drugi na wewnętrznym stoku, wschodniej części wału grodziska (nr kat. I.104; Ryc. V: 90). Pojedynczy taki egzemplarz jest znany z badań na majdanie grodziska w Czermnie w 1978 r. (Kuśnierz 2005, Tabl. III: 13), wystąpił w nawarstwieniach II poziomu osadniczego w wykopie NW 51C. Poziom ten jest datowany na XI - poł. XII w. (Chrzanowska 2016, 158, 160, Ryc. 30: 5). Do typu tego zalicza się też – bliżej niedatowany – okaz z grodziska *Horodyszcze* w Trepczy (Świątosławski 2006, 95, Ryc. 28: C; ostrożniej Ginalski, Kotowicz 2004, 212 i n., Tabl. VII: 5) oraz okaz znaleziony w okolicach grodziska *Zamczysko* w Sanoku (Białej Górze) (Fedyk, Kotowicz 2006, 12, Ryc. 19: 4).

Tylko jeden grot, znaleziony w południowej części majdanu grodziska (nr kat. I.132; Ryc. V: 91), reprezentuje typ 66 według Aleksandra Miedwiediewa, grupujący okazy „wiosłopodobne”. Jest to typ grotów charakterystycznych dla Mongołów i znalazł się we Wschodniej Europie wraz z tymi koczownikami. Był w użyciu w XIII i XIV stuleciu, a jego znaleziska ograniczają się do południowych rejonów Rusi (Medvedev 1966a, 75, Tabl. 30: 63). Pojawia się też na jej południowo-zachodnich rubieżach, o czym świadczą znaleziska chociażby z grodzisk w miejscowości *Horodyszcze*, XII - I. poł. XIII w. (Medvedev 1966a, 75 – tu jako Izjasław) i w Podhorcach. Podobny grot wystąpił też na koczowniczym cmentarzysku w Kamieńcu Podolskim, w kurhanie nr 441 datowanym na XIV w. (Medvedev 1966a, 75).

Z aktywnością mongolską związana jest też kolejna, największa w analizowanym zbiorze, gdyż licząca aż 21 okazów, grupa grotów, należąca do typu 67 według Aleksandra Miedwiediewa, których liście przypominają wąską, wydłużoną łopatkę. Przed XIII w. nie były na Rusi znane, pojawiły się tu wraz z wojskami Batu-chana i występowały jeszcze w XIV stuleciu. Odkrywane są na wielu stanowiskach południowej Rusi dotkniętych najazdem mongolskich koczowników, mają też liczne analogie w stolicy Czyngis-chana – Karakorum (Medvedev 1966a, 75, Tabl. 30: 64-65; 1966b, Ryc. 1: 1-3, 2: 1-2, 4, 7-9, 3: 1, 6; Świątosławski 1997, 76). Groty te wystąpiły w Czermnie na dwóch stanowiskach: 19 w obrębie stan. 1 (grodzisko) oraz dwa na stan. 2 (*podgrodzie bliższe*). Aż sześć okazów tego typu wystąpiło w skupisku liczącym ogółem dziewięć grotów oraz dwa żelazne kółka, na które natrafiono w północno-zachodniej części majdanu grodziska. Skupisko to zostało przez odkrywców zinterpretowane jako pozostałości „kołczanu ze strzałami” (nr kat. I.84-85, I.87-90; Ryc. V: 92-97). Poza nimi w tej części majdanu znaleziono jeszcze jeden taki grot (nr kat. I.92; Ryc. V: 98), a w zachodniej jego części wystąpiły kolejne trzy (nr kat. I.96-97, I.106; Ryc. V: 99-101). Dwa groty podjęto w centralnej części majdanu (nr kat. I.100, I.121; Ryc. V: 102, 106), a jeden w południowo-wschodniej (nr kat. I.130; Ryc. V: 103). Pojedyncze groty wystąpiły też u podstawy wewnętrznej części wschodniej (nr kat. I.77; Ryc. V: 104) oraz południowej partii wału (nr kat. I.136; Ryc. V: 105). Kolejny okaz wystąpił na wewnętrznym stoku, północno-wschodniej partii wału (nr kat. I.75; Ryc. V: 108), a jeszcze jeden na zewnętrznym stoku tej części umocnień (nr kat. I.78; Ryc. V: 107). Dwa ostatnie znaleziska łączone ze stan. 1, wystąpiły po zewnętrznej stronie fosy grodziska – od strony północno-zachodniej (nr kat. I.52; Ryc. V: 109) i północnej (nr kat. I.63; Ryc. V: 110). Jak wspomniano wyżej na obszarze *podgrodzia bliższego* natrafiono na dwa takie groty – jeden w jego północnej (nr kat. II.11; Ryc. V: 111), a drugi centralnej części (nr kat. II.13; Ryc. V: 112).

Nie są to pierwsze groty tego typu znane z tego kompleksu osadniczego. Trzy okazy (w tym jeden uszkodzony) wystąpiły już w trakcie badań na majdanie grodziska w 1952 r., w nawarstwieniach z XII-XIII w. (Zbierski 1959, Tabl. XVII: 67-69; Świątosławski 1997, nr 5, Ryc. 12: a-c), a na kolejnych sześć natrafiono podczas wykopalisk na majdanie w latach 70. XX w. Wszystkie one wystąpiły w nawarstwieniach pierwszego poziomu osadniczego, datowanego od poł. XII do poł. XIII w. (Kuśnierz 2005, 118, Tabl. III: 1-9; Chmielowska 2016, 158, Ryc. 31: 2; Pomarańska 2016, 333, Ryc. 39: 1, 4-5; Stawrew 2016, 541, Ryc. 20: 4, 21: 3). Ogółem zatem w Czermnie natrafiono na 30 grotów tego typu co stawia ten ośrodek na jednym z czołowych miejsc, jeśli chodzi o podobne znaleziska na terenach zachodnioruskich.

Jak wspomniano, podobne groty występują na wielu stanowiskach południowej Rusi, zniszczonych przez najazd mongolski 1240 r. Wśród lepiej datowanych wymienić można okazy z grodziska w miejscowości Czorniówka, datowanego na I. poł. XIII w., które znaleziono poza obwarowaniami, ale też na majdanie grodziska (Pivovarov, Kaliničenko 2014, 141, Ryc. 1: 5; Kaliničenko, Pivovarov, Il'kiv 2020, 181, Ryc. 1: 1 – tu jako 68). Podobnie datowane są znaleziska ze wspomnianego już wielokrotnie grodziska w miejscowości *Horodyszcze* (Medvedev 1966a, 76; Kirpičnikov 2020, 82 i n., Ryc. 17: 10, 12, 14, 16-18). Grot taki odkryto

też w obiekcie mieszkalnym z XII-XIII w. na grodzisku w Starej Uszycy, które identyfikowane jest ze wspomnianą w kronikach Uszycą (por. Kučera, Gorišnij 1983, 65, Ryc. 6: 14; Majarčak 2018, Ryc. 33: 6), a kolejny wystąpił w warstwie kulturowej z k. XI - poł. XIII w. w Drohobużu (Priščepa, Nikol'čenko 1996, Ryc. 48: 1; Priščepa 2011, 100, Ryc. 121: 5). Bliżej niedatowane okazy, ale związane z obecnością mongolską na tym terenie w XIII stuleciu są znane też z grodzisk: *Pleśnisko* w Podhorcach (Kučera 1962, Ryc. 12: 4; Medvedev 1966a, 75), *Horodyszcze* w Trepczy (Ginalski, Kotowicz 2004, 214, Tabl. VII: 8), oraz z Gródka koło Hrubieszowa (Strzyż 2006, 90, Ryc. 22: 24). Ich występowanie na tym terenie w XIV stuleciu potwierdza okaz odkryty na osadzie w Czudowicach, w obrębie obiektu nr 2/05 (Kociuba 2007, 509 i n., Ryc. 5: 2).

Ostatni okaz z grupy grotów o płaskim liściu z największym rozszerzeniem w górnej jego partii to zabytek typu 69 według Aleksandra Miedwiediewa. Podobnie jak poprzednie należy on do typu, którego rozpowszechnienie w Europie Wschodniej jest dziełem Mongołów. Pojawił się w XIII stuleciu i w użyciu był jeszcze w kolejnym (Medvedev 1966a, 76 i n., Tabl. 30: 68; 1966b, Ryc. 1: 7-8, 2: 14-15, 3: 8, 12, 4: 7-8). Okaz o którym mówimy (nr kat. I.61; Ryc. V: 113), został odkryty na koronie południowo-zachodniej części wału grodziska. Podobny zabytek znaleziono w trakcie badań dwunasto- trzynastowiecznego grodziska w Starej Uszycy (Kučera, Gorišnij 1983, Ryc. 6: 15; Majarčak 2018, Ryc. 33: 7), a także na trzynastowiecznej osadzie podgrodowej w Chełmie (Rejniewicz 2002, Ryc. 3). Bliżej niedatowane groty zaliczone do tego typu wystąpiły też w okolicach grodziska *Zamczysko* w Sanoku (Białej Górze) (Fedyk, Kotowicz 2006, 12, Ryc. 19: 9-10).

Pięć pozostałych grotów z wyodrębnionymi trzpieniami i o płaskich liściach trudno – ze względu na silne ich uszkodzenia – przyporządkować do konkretnych typów w klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa. Okazy te odkryto: w zachodniej partii majdanu (nr kat. I.112; Ryc. V: 114), centralnej (nr kat. I.129; Ryc. V: 115) i wschodniej jego partii (nr kat. I.125; Ryc. V: 116), u podstawy wewnętrznej, wschodniej części wału (nr kat. I.101; Ryc. V: 117) oraz w fosie po północno-zachodniej stronie grodziska (nr kat. I.55; Ryc. V: 118).

Kolejne groty reprezentują już odmianę charakteryzującą się czworobocznym przekrojem liścia. Wśród nich są trzy egzemplarze reprezentujące typ II:2-B:2 w klasyfikacji Piotra Świątkiewicza. Są to okazy o wyodrębnionej od trzpienia szyjce z liściem (lub bezpośrednio liściu), którego największa szerokość znajduje się w dolnej części. Każdy z prezentowanych okazów znajduje jednak odniesienia w różnych typach wyróżnionych przez Aleksandra Miedwiediewa. Pierwszy (nr kat. I.111; Ryc. V: 119), krępy grot o trójkątnym liściu, najbliższy jest egzemplarzom typu 10 grotów beltów w typologii tego badacza. Okazy takie pojawiają się we Wschodniej Europie w XII i trwają do XIV stulecia. Okaz z Czeremna, odkryty w zachodniej części majdanu grodziska, ma proporcje charakterystyczne raczej dla późniejszych (trzynasto-, czternastowiecznych) form (Medvedev 1966a, 95, Tabl. 31: 24), a niewielkie rozmiary i ciężar nie pozwalają – moim zdaniem – uznać go za grot beltu.

Kolejny okaz bliski jest natomiast grotom typu 91 Miedwiediewa, określanych jako „piramidalne z krótką bojową główką i silnie wyodrębnioną od trzpienia szyjką”. Groty takie mają szerokie datowanie na Rusi, gdzie pojawiły się w X i trwały przynajmniej do XIV stulecia. Miały one być przede wszystkim skuteczną bronią w walce przeciw opancerzonemu przeciwnikowi (Medvedev 1966a, 83, Tabl. 30: 86). Grot z Czeremna (nr kat. I.114; Tabl. V: 120) wystąpił w centralnej partii majdanu grodziska. Z lepiej datowanych znalezisk z terenu Rusi Halicko-Włodzimierskiej wymienić należy okaz z grodziska w miejscowości Horodyszcze, datowanego na XII i I. poł. XIII w. (Medvedev 1966a, 83 – tu jako Izjasław). Bliżej niedatowany egzemplarz wiązany hipotetycznie z tym typem pochodzi też z grodziska *Horodyszcze* w Trepczy (Ginalski, Kotowicz 2004, 214 i n., Tabl. VIII: 2).

Trzeci z omawianej grupy grotów to okaz, który najbliższy jest egzemplarzom zaliczanym do powszechnie występującego i datowanego od VIII po XIV w., typu 95 (Medvedev 1966a, 84 i n., Tabl. 30: 89-90; por. też Skorohod 2004, 112, Ryc. 1: 19-20, 25). Grot ten również znaleziony został w centralnej partii majdanu (nr kat. I.115; Ryc. V: 122) i wyróżnia się tym, że na jednej ze ścianek widoczne są ślady zdobienia (?) w postaci czterech poprzecznych żłobień. Znaleziska takich grotów są powszechne na terenach południowo-zachodniej części Rusi. Kilka wystąpiło na grodzisku w Drohobużu, jeden w nawarstwieniach z XII - I. poł. XIII w. (Priščepa, Nikol'čenko 1996, 108, Ryc. 67: 21), a kolejne dwa w obiektach z V horyzontu budowlanego, datowanego na I. poł. XIII w. (Priščepa, Nikol'čenko 1996, 108, Ryc. 16: 12; Priščepa 2011, 65, 94, Ryc. 63: 12; 112: 21-22). Tę samą chronologię ma też okaz z grodziska w miejscowości Czorniówka, znaleziony rejonie obwałowań, mający analogiczne do zabytku z Czeremna ślady zdobienia w postaci poprzecznych żłobków

na liściu (Pivovarov, Kaliničenko, Il'kiv 2016, 27, Ryc. 5: 13). Późniejszy jest natomiast okaz z uroczyska *Apostolszczyna* we Włodzimierzu Wołyńskim, odkryty w warstwie kulturowej z 1. poł. XIV w. (Ters'kij 2002, 72, nr kat. 61). Jeszcze jeden taki grot – bliżej niedatowany – wystąpił też na grodzisku *Pleśnisko* w Podhorcach (Kučera 1962, Ryc. 12: 11-12; Medvedev 1966a, 84).

Aż 15 grotów reprezentuje kolejny typ Piotra Świątkiewicza – II:2-B:3 – charakteryzujący się tym, że czworoboczny w przekroju liść ma swą największą szerokość w okolicach swego środka. Groty te w szczegółach różnią się od siebie, więc znalazły swe odpowiedniki wśród kilku typów wyróżnionych przez Aleksandra Miedwiediewa.

Najwięcej, gdyż aż osiem okazów, wykazuje cechy charakterystyczne dla typu 77. Dwa egzemplarze odkryto na zewnętrznych obrzeżach fosy – po stronie zachodniej (nr kat. I.57; Ryc. V: 121) i północno-wschodniej grodziska (nr kat. I.66; Ryc. V: 123). Jeden okaz wystąpił przy zewnętrznej części bramy wjazdowej do grodu (nr kat. I.64; Ryc. V: 124). Czwarty zabytek znaleziono u wewnętrznej podstawy północno-wschodniej części wału (nr kat. I.76; Ryc. V: 125), jeszcze jeden we wschodniej części majdanu (nr kat. I.124; Ryc. V: 126), a kolejny na koronie południowej części wału (nr kat. I.138; Ryc. V: 127). Dwa ostatnie groty wystąpiły na *podgrodzium bliższym* (stan. 2) – w jego północnej (nr kat. II.7; Ryc. V: 129) i południowej części (nr kat. II.15; Ryc. V: 128). Typ 77 grupuje okazy „lancetowate o kwadratowym przekroju”, które występują w trzech odmianach. Dwa groty z Czeramna (nr kat. I.76 i I.138; Ryc. V: 125 i 127) bliskie są odmianie 1, czyli grotom o bardzo krótkim trzpieniu i długim liściu, ale zaznaczyć należy, iż w stosunku do klasycznych okazów są nieco bardziej krępe. Odmiana ta jest datowana na X-XI w., chociaż odkrycie takiego okazu na grodzisku w Drohobużu, w budynku nr 23 z V poziomu osadniczego, datowanego na 1. poł. XIII w. (Priščepa 2011, 94, Ryc. 112: 23), może sugerować, że przeżywały się znacznie dłużej. Pozostałe groty należą do odmiany 3, z długim trzpieniem. Te okazy były najczęściej w użyciu w okresie od XII po XIV w. (Medvedev 1966a, 79, Tabl. 14: 32, 25: 5, 30: 72). Tę chronologię potwierdzać może egzemplarz z *Wysokiej Górki* w Chełmie, odkryty w warstwie datowanej na XIII-XIV w. (Strzyż 2019, 252, Ryc. 8.3.2.7 – tu jako typ 90).

Jeden z grotów odkrytych w centralnej części *podgrodzia bliższego* (nr kat. II.12; Ryc. V: 130) ma cechy charakterystyczne zarówno dla omówionego wyżej typu 77, jak i typu 95, którego głównym wyróżnikiem jest obecność silnie zaznaczonego poprzez poszerzenie przejścia szyjki w trzpień. Typ ten występował na terenie Europy Wschodniej w szerokich ramach chronologicznych – od VIII po XIV w. (Medvedev 1966a, 84, Tabl. 30: 89-90).

Dwa kolejne groty reprezentują typ 78 w klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa. Są to groty zbliżone do typu 77. Wyróżnia je jedynie rombowlaty przekrój liścia. Dzieli się na dwie odmiany, różniące się od siebie stosunkiem proporcji szerokości liścia do długości grotu. Jeden z nich, odkryty w pobliżu zewnętrznej krawędzi północno-wschodniej części fosy (nr kat. I.65; Ryc. V: 132), zdaje się należeć do odmiany 1, występującej tylko w IX i X w., która grupuje smukłe groty o proporcjach 1:7-1:8 (Medvedev 1966a, 79 i n., Tabl. 30: 73). Drugi okaz, odkryty w centralnej partii majdanu grodziska (nr kat. I.116; Ryc. V: 131), ze względu na ułamany trzpień, trudno przypisać do którejkolwiek odmiany. Grot tego typu wystąpił też w jedenastowiecznej warstwie na grodzisku w Drohobużu (Priščepa, Nikol'čenko 1996, 107, Ryc. 67: 17), a bliżej niedatowany okaz odmiany 2 znany jest też z grodziska w Sasiadce (Kotowicz 2013, 70, Ryc. 84: 23 – tu błędnie jako 84: 15).

Ostatnie cztery groty tej grupy należą do typu 84. Grupuje on okazy z krótkim, z reguły piramidальnym liściem, o kwadratowym bądź romboidalnym przekroju i długiej szyjce. On również dzieli się na dwie odmiany: pierwszą – do której należą groty o długiej, okrągłej w przekroju szyjce i drugą, charakteryzującą się masywnym liściem o klinowatym zarysie i krótką szyjką o czworo- lub wielobocznym zarysie (Medvedev 1966a, 81 i n., Tabl. 30: 75-76). Do pierwszej odmiany, która występowała przede wszystkim w X i pocz. XI stulecia należy zaliczyć dwa groty – jeden odkryty w fosie przed bramą wjazdową do grodu (nr kat. I.62; Ryc. V: 133) i drugi, znaleziony w północno-wschodniej części majdanu grodziska (nr kat. I.74; Ryc. V: 136). Odmianę tę reprezentuje też okaz, który wystąpił w chacie nr 59 z X-XI w. na osadzie w Ostrogu (por. Priščepa 2016, 102, Ryc. 67: 1). Dwa pozostałe groty z Czeramna, odkryte w zachodniej (nr kat. I.105; Ryc. V: 134) i południowo-wschodniej części majdanu (nr kat. I.131; Ryc. V: 135) należą do odmiany 2, datowanej na XII-XIII w. Warto nadmienić, iż na jednej ze ścianek okazu odkrytego w zachodniej części majdanu znajduje się niewielkie, inkrustowane (?) wgłębienie z kropką pośrodku. Przyjętą chronologię tej odmiany zdaje się

poświadczając znalezisko z grodziska w miejscowości Horodyszcze, datowane na 2. poł. XII i 1. poł. XIII w. (Medvedev 1966a, 82, Tabl. 21: 46 – tu jako Izjasław).

Kolejną, dużą grupę grotów tworzą okazy typu II:2-B:4 według Piotra Świątkiewicza, czyli egzemplarze z trzpieniem wyodrębnionym od liścia z szyjką oraz największą szerokością liścia w jego górnej części. Zdecydowałem się tutaj zaliczyć 10 grotów, które również na tyle różnią się od siebie szczegółami, iż znajdują analogie wśród kilku typów w klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa.

Dość nietypowym okazem jest grot odkryty na koronie północno-zachodniej części wału (nr kat. I.69; Ryc. V: 137). Ma on spłaszczony liść o sześciokątnym przekroju, który zbliża go do typu 79 Miedwiediewa. Ten ostatni wyróżnia się jednak lancetowatym liściem, więc grot z Czermina nie jest jego klasycznym przedstawicielem. Dla porządku przypomnę więc tylko, że groty typu 79, znane w trzech odmianach występowały głównie w X-XII w. (Medvedev 1966a, 80, Tabl. 30: 74).

Kolejny grot reprezentuje typ 83 o romboidalnym zarysie bocznym, masywnym i również romboidalnym w przekroju liściu oraz wyodrębnionej szyjce. Groty takie, dość powszechne, były znane przede wszystkim w XI stuleciu (Medvedev 1966a, 81, Tabl. 30: 78). Omawiany egzemplarz wystąpił w centralnej partii majdanu grodziska (nr kat. I.113; Ryc. V: 138). Okazy tego typu są znane chociażby z Drohobuża, gdzie wystąpiły: w niższym horyzoncie dolnej warstwy kulturowej grodziska, datowanym na X-XI w. (Priščeпа 2011, 37, Ryc. 26: 6), w budowlu nr 7, z końca XI - 1. poł. XII w. (Priščeпа 2011, 54, Ryc. 47: 18-19) oraz na podgrodziu, w budynku nr 3 z 2. poł. XI - 1. poł. XII w. (Priščeпа 2011, 120, Ryc. 147: 19). Podobnie, na XI w., jest datowany okaz z *Žornińskiego horodyszcza* (Żorniów), znaleziony w warstwie kulturowej (Priščeпа 2016, 156, Ryc. 106: 2). Znacznie późniejszą chronologię ma natomiast okaz tego typu znaleziony w trzynastowiecznym obiekcie nr 5 na grodzisku w Peremyłu (Kučinko, Savic'kij 2010, 138, Ryc. 1: 12). Bliżej niedatowane egzemplarze znane są też z grodziska *Pleśnisko* w Podhorcach (Kučera 1962, Ryc. 11: 8; Medvedev 1966a, 81; Liwoch 2005, 39, Ryc. 4).

W tej części grodziska znaleziony został również grot (nr kat. I.117; Ryc. V: 139) reprezentujący odmianę 1 typu 84 Aleksandra Miedwiediewa. Jak wspomniano wcześniej, była ona charakterystyczna przede wszystkim dla X i pocz. XI stulecia (Medvedev 1966a, 81 i n.; por. też Skorohod 2004, 111, Ryc. 1: 16).

Zupełnie inną formę przyjmuje natomiast okaz znaleziony u wewnętrznej podstawy północno-wschodniej części wału (nr kat. I.94; Ryc. V: 140). Okaz ten ma dłutopodobny liść i tak też został określony w klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa przy opisie typu 100. Groty takie pojawiają się w poł. XI stulecia i występują do poł. XIII w. Wedle autora klasyfikacji grotów wschodnioeuropejskich były one charakterystyczne przede wszystkim dla Rusi i obszarów Bułgarii Nadwołżańskiej (Medvedev 1966a, 86, Tabl. 30: 97). Znaczną liczbę tego typu okazów odkryto w trakcie badań grodziska w miejscowości Horodyszcze, z 2. poł. XII i 1. poł. XIII w. (Medvedev 1966a, 86, Tabl. 21: 49, 25:20 – tu jako Izjasław). Nieco starszy – z XI - 1. poł. XII w. – jest okaz z grodziska *Basiw Kut* w Równem (por. Priščeпа 2016, 169, Ryc. 115: 4), z kolei na 1. poł. XIII w. można datować podobny zabytek z grodziska w miejscowości Czorniówka (Kaliničenko, Pivovarov, Il'kiv 2020, 183, Ryc. 1: 5).

Kolejnych sześć grotów tej grupy nie ma odpowiedników w klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa – na co zwracał już wcześniej uwagę Jerzy Kuśnierz (2005, 121). Zabytki te odkryto na majdanie grodziska: w jego północno-zachodniej (nr kat. I.86; Ryc. V: 141), zachodniej (nr kat. I.95; Ryc. V: 142) i wschodniej części (nr kat. I.127; Ryc. V: 143) oraz przy wewnętrznej podstawie wschodniej części wału (nr kat. I.102; Ryc. V: 144), a także na koronie południowo-zachodniej części wału (nr kat. I.133; Ryc. V: 145). Pojedynczy okaz znaleziono w północnej części *podgrodzia bliższego* (nr kat. II.8; Ryc. V: 146). Okazy o czworobocznych (głównie kwadratowych) w przekroju liściach, których największa szerokość znajduje się w górnej części nie występowały, jak się wydaje, powszechnie na terenie Europy Wschodniej. W tym kontekście interesujący jest fakt, że jeden z nich (nr kat. I.86) znalazł się w skupisku grotów uznawanych za pozostałości „kołczanu”, wraz z typowymi mongolskimi grotami typu 67 Aleksandra Miedwiediewa datowanymi na 1. poł. XIII w. (por. niżej). Jako analogię do okazów z Czermina można przywołać znalezisko z *Wysokiej Górki* w Chełmie, odkryte w nawarstwieniach z XIII-XIV w. (Strzyż 2019, 252, Ryc. 8.3.2.9 – tutaj jako typ 77 lub 78). Groty takie – uznane za wyposażenie wojowników ruskich – odkryto również na terenie trzynastowiecznego (?) pobojuwiska przy Skale Kmity w Zabierzowie (Liwoch 2022, 140 i n., Ryc. 4: 9-21), wystąpiły również wśród trzynastowiecznych egzemplarzy broni strzelczej na *Ostrówku* w Opolu (por. Wachowski 1982, 181, 183, Ryc. 8).

Ostatnią grupę w klasyfikacji Piotra Świątkiewicza reprezentują cztery grot o igłowym liściu, które oznaczono jako typ II:2-B:5. W typologii Aleksandra Miedwiediewa mieszczą się one w typach 90 i 94.

Dwa okazy zdecydowano się zaliczyć do pierwszego z tych typów – grupującego egzemplarze w kształcie szydeł, o kwadratowym przekroju liścia, z prostym przejściem liścia w trzpień. Ta popularna forma grotów pojawiła się w Europie Wschodniej już na przełomie er i występowała do XIV w., a nawet dłużej. Wedle rosyjskiego badacza miały one służyć głównie przebijaniu metalowych osłon ciała (kolczug, pancerzy zbrojnikowych) oraz hełmów (Medvedev 1966a, 83, Tabl. 30: 82; por. też Świętosławski 1997, 88 i n.). Zabytki z Czermna odkryto na zewnętrznym skłonie południowo-zachodniej części wału (nr kat. I.137; Ryc. V: 149) oraz w skupisku grotów zlokalizowanym w północno-zachodniej części grodziska (nr kat. I.82; Ryc. V: 147). Mają one analogie wśród grotów z wołyńskiego grodziska w miejscowości Horodyszcze, datowanego na 2. poł. XII i 1. poł. XIII w. (Medvedev 1966a, 83, Tabl. 21: 20-21). Na XIII stulecie datowany jest też podobny okaz z jamy nr 4 na grodzisku w Peremyli (Kućinko, Savic’kij 2010, 138, Ryc. 1: 7). Bliżej niedatowany okaz tego typu odkryto też w okolicach grodziska *Zamczysko* w Sanoku (Białej Górze) (Fedyk, Kotowicz 2006, 12, Ryc. 19: 8).

Dwa pozostałe grot reprezentują typ 94, odróżniający się od poprzedniego czworobocznym przekrojem liścia. Ta rzadka odmiana była charakterystyczna głównie dla XII i 1. poł. XIII stulecia (Medvedev 1966a, Tabl. 30: 88). Grot te znaleziono w bliskim sąsiedztwie, w zachodniej części majdanu grodziska (nr kat. I.108-109; Ryc. V: 148 i 150). Późną chronologię tych grotów potwierdzają znaleziska z majdanu grodziska w miejscowości Czorniwna, datowanego na 1. poł. XIII w. (Pivovarov, Kaliničenko, Il’kiv 2016, 28-30, Ryc. 5: 15-16, 18; Kaliničenko, Pivovarov, Il’kiv 2020, 184, Ryc. 1: 8).

Trzy spośród analizowanej tutaj grupy grotów nie znajdują analogii w uniwersalnej klasyfikacji Piotra Świątkiewicza, gdyż charakteryzują je trój- lub wieloboczne przekroje liści. Grot takie mają natomiast swoje odpowiedniki w klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa.

Wyróżniającym się egzemplarzem w omawianym zbiorze jest odkryty w północnej części *podgrodzia bliższego* smukły, lecz niewielki grot o trójlistnym przekroju liścia (nr kat. II.10; Ryc. V: 151). Podobne okazy, określane jako klinowate, występują w klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa jako typ 18. W Europie Wschodniej spopularyzowały się przede wszystkim w VIII i IX stuleciu (Medvedev 1966a, 60, Tabl. 30: 18; Pivovarov, Kaliničenko 2015, 112, 115 i n.; tam szereg wschodnioeuropejskich analogii). Trójlistne grot – różnych typów w klasyfikacji rosyjskiego badacza – są dość rzadkie na terenie późniejszej południowo-zachodniej Rusi i wiąże się je głównie ze światem koczowniczym – występują przede wszystkim w środowisku awarskim (Świętosławski 2006, 79-82; Poleski 2009, 102 i n.), choć badacze sugerują możliwość ich identyfikacji z Węgrami lub Pieczyngami (por. Pivovarov, Kaliničenko 2019, 26 i n.). Grot takie są licznie znane z datowanego na VIII-X w. grodziska w miejscowości Ruhotyń (Pivovarov, Kaliničenko 2015, 110-112, Ryc. 2; Pivovarov, Kaliničenko 2019, 26 i n., Ryc. 2), ponad 20 okazów odkryto w pobliżu chutoru Gryniaczka (Ters’kij 2011b, 663), a cztery egzemplarze wystąpiły na wołyńskim grodzisku w miejscowości Zimne (Petegirič 2007, Ryc. 5: 5). Poza tym pojedyncze egzemplarze są znane z kolejnych kilku stanowisk: grodziska w Peresponicy (Ters’kij 2011b, 663, Ryc. 5: 9), grodziska *Pleśnisko* w Podhorcach (Kučera 1962, 33, Ryc. 12: 15; Petegirič 2007, Ryc. 5: 2), osady w miejscowości Raszkiv nad Dniestrem (Petegirič 2007, 111), podgrodzia grodziska w Sąsiadce (Kotowicz 2013, 70, Tabl. 82: 20/2009/żg), grodziska w Gródku, gdzie znaleziono go obok czaszki oznaczonej jako grób nr 102, pochodzącej z cmentarzyska zlokalizowanego na majdanie grodu, datowanego na XIII-XV w.³⁹ (Kuśnierz 2006, 86, Tabl. IV: 18), grodziska *Wały* w Trzcinicy (Poleski 2009, nr kat. 39), grodziska *Horodyszcze* w Trepczy (Ginalski, Kotowicz 2004, 209, 211, Tabl. VI: 1) i nieodległej osady otwartej na stan. Trepcza 25 (Kotowicz, Glinianowicz, Michalak 2019, 411 i n., Ryc. 7: 1). Wszystkie te stanowiska charakteryzuje obecność materiałów datowanych na fazę plemienną wczesnego średniowiecza. Jak wspomniano wyżej, trójlistne grot uznawane są z reguły za zabytki koczownicze (głównie awarskie), które albo sporadycznie były wykorzystywane przez miejscową ludność słowiańską, albo też stanowią efekt wojskowej obecności nomadów na interesujących nas terenach. Ta druga ewentualność była przyjmowana zwłaszcza w przypadku grodziska w Zimnem, które wedle Wojciecha Szymańskiego mogło być zniszczone przez Awarów w czasie ich wyprawy w 562 lub 566-567 r. (Szymański 1979, 44 i n.; Petegirič 2007, 111 i n.).

³⁹ Autor opracowania uważa jednak – w moim przekonaniu słusznie – iż grot ten znalazł się tam na złożu wtórnym.

Unikalnymi okazami są również grotory charakteryzujące się czterema skrzydełkami na krótkim, trójkątnym liściu, zakończonym wyraźną szyjką. Jeden z nich odkryto wraz z dwoma żelaznymi kółkami w skupisku grotów w północno-zachodniej części majdanu (nr kat. I.83; Ryc. V: 152), drugi przy zewnętrznej podstawie zachodniej części wału grodziska (nr kat. I.56; Ryc. V: 153). W klasyfikacji Aleksandra Miedwiediewa zaliczono je, chyba niezbyt szczęśliwie, do typu 24, który grupuje okazy trójlistne o długiej szyjce i trójkątnym zarysie liścia (Medvedev 1966a, 61, Tabl. 30: 24). Tymczasem bliżej im – jak się wydaje – do okazów typu 88, który grupuje okazy ze „żłobkami na ściankach” liścia. Ten typ był datowany jedynie na podstawie kilku znanych wówczas egzemplarzy na X-XI w., choć autor zaznaczał, iż podobne okazy występują też w Nowogrodzie w nawarstwieńcach z XIV stulecia (Medvedev 1966a, 82, Tabl. 30: 79). Najbliższymi analogiami do okazów z Czernia, zaliczonymi do wspomnianego typu 24, są grotory odkryte w nawarstwieńcach z XIII-XIV w. w Smoleńsku (por. Medvedev 1966a, 61, Tabl. 28: 25-26) oraz grot z grodziska w miejscowości Czorniwka, datowanego na 1. poł. XIII w. (Kaliničenko, Pivovarov, Il'kiv 2020, 184, Ryc. 1: 11).

W zgromadzonym zbiorze grotów broni strzelczej są jeszcze dwa zabytki, które nie można – ze względu na stan zachowania – przyporządkować do żadnej z wyróżnionych grup Piotra Świątkiewicza. Jeden z nich to okaz z dwoma zadziurami, ale bez zachowanej tulejki lub trzpienia. Grot ten znaleziono w centralnej partii majdanu grodziska (nr kat. I.45; Ryc. V: 154). Z kolei drugi okaz ma trzpień wyodrębniony od liścia z szyjką i silnie uszkodzony liść o nieustalonym przekroju. Okaz ten znaleziono w północnej części *podgrodzia bliższego* (nr kat. II.9; Ryc. V: 155).

Wiązka strzał

W kilku miejscach tego podrozdziału wspomniałem, iż dziewięć grotów – różnych typów (por. nr kat. I.82-I.90; Ryc. V: 92-97, 141, 147, 152) – wystąpiło w skupisku wraz z dwoma żelaznymi kółkami (nr kat. I.81; Ryc. V: 156). Odkrycia tego dokonano w północno-zachodniej części majdanu grodziska. Jego autorzy zasugerowali w dokumentacji polowej, iż skupisko to należy interpretować jako pozostałość po kołczanie. Niestety, nie dysponujemy obecnie żadnymi bardziej precyzyjnymi informacjami mogącymi potwierdzić tę hipotezę. Nie istnieje (lub nie jest znana) dokumentacja opisowa ani też fotografie opisujące/ukazujące ułożenie grotów i kółek w momencie ich odkrycia. Czy zatem twierdzenie odkrywców jest zasadne? Przeglądając się typom i chronologii poszczególnych grotów możemy odnieść wrażenie, iż większość z nich rzeczywiście mogła stanowić komplet łuczniczy. Sześć reprezentuje typ 67, który bez żadnych wątpliwości jest wiązany z wyposażeniem łuczników mongolskich, podobnie jak zaopatrzony w cztery „skrzydełka” okaz, który zaliczono do typu 88. Analogie terytorialne wskazują, iż tę chronologię może mieć też szydłowaty grot typu 90. Jedynym nie pasującym tutaj zabytkiem jest okaz (nr kat. I.86; Ryc. V: 141) nie mający odpowiedników wśród grotów zgromadzonych przez Aleksandra Miedwiediewa (czasem – raczej niezbyt słusznie – wiązany z typem 78) – ale i on (jak wskazuje analogia z Chelma oraz zabytki spod *Skąły Kmity*) wydaje się być zabytkiem z tego samego horyzontu czasowego. Nie znajdujemy jednak dla niego analogii wśród grotów używanych przez Mongołów.

Nie jest to jedyne takie znalezisko na terenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Na wiązkę zespolonych ze sobą siedmiu grotów strzał należących do różnych typów (sześć zaopatrzonych w trzpień i jeden z zadziurami, opatrzony w tulejkę), uznanych za pozostałość po kołczanie natrafiono także na terenie datowanego na XII - 1. poł. XIII w. wołyńskiego grodziska w miejscowości Horodyszcze. Opracowujący to znalezisko Anatolij Kirpicznikow buduje wokół tego znaleziska mało przekonującą historię, uznając kołczan za własność mongolskiego wojownika, ale wypełniony strzałami, których grotory mają charakter miejscowy, ruski. Badacz sugeruje, iż znalazły się one w kołczanie jako zabrane wcześniej łup, lub były wytworem pojmanego ruskiego rzemieślnika (Kirpicznikov 2020, 79, Ryc. 18).

Poszukując analogii do kółek będących elementami kołczanów napotykałyśmy również na duże trudności. Nie ma ich wśród średniowiecznych znalezisk tego typu na terenie Azji Centralnej i południowej Syberii (Hudjakov 1997, 37 i n., 69 i n., 84 i n., 112 i n., Ryc. 22, 44, 48, 53, 74), choć niekiedy są wspomniane w literaturze (Świętosławski 2011, 47). Przedmioty takie, mogące służyć jako rozdzielnice pasków, zdarzają się natomiast wśród grobowych znalezisk koczowników nadczarnomorskich wiązanych np. z Czarnymi Kłobukami, ale z reguły są one znacznie mniejsze (por. Pletneva 1973, 43, Tabl. 39: 7-10, 41: 7-8). Wspomnieć można także zabytki (ok. 2,7-2,8 cm średnicy) odkryte w miejscowości Fontan na Krymie, w podkurhanowym pochówku

konnego wojownika (kurhan 3, pochówek nr 5) z XII - pocz. XIII stulecia (Men'sikov *et al.* 2019, 160, Ryc. 5: 9,11-12).

Wyjaśnieniem zagadki odkrytego skupiska grotów mogą być wyraźne ślady odcisków tkanin, widoczne na powierzchniach liści dwóch egzemplarzy (nr kat. I.85 i I.87; Ryc. V: 93-94)⁴⁰. Mogą one sugerować, iż wszystkie te groty znajdowały się rzeczywiście pierwotnie w jednej wiązce, owiniętej tkaniną, i być może związanej rzemieniami, które były przewleczone przez odkryte z nimi kółka, stanowiące swego rodzaju przewlecзки. Z relacji Marco Polo wiemy, iż każdy wojownik mongolski powinien mieć na wyposażeniu: „[...] łuk i sześćdziesiąt strzał, trzydzieści mniejszych, zakończonych krótkim żelaznym ostrzem do przebijania na wskroś z dużej odległości i trzydzieści większych, z szerokim ostrzem, które miotają z bliska i wbijają w twarz, w ramiona, przecinają nimi sznury łuków i wielkie szkody wyrządzają” (*Opisanie świata...*, IX.9., s. 175). Tymczasem w kołczanie mieściło się jedynie ok. 30 strzał (Świętosławski 2011, 46), pozostałe zatem zapewne troczono, odpowiednio zabezpieczone, do siodła. Nie wchodząc w dalekie spekulacje możemy zasugerować, iż z takim właśnie dodatkowym zestawem, w postaci wiązki liczącej dziewięć strzał możemy mieć do czynienia w tym przypadku. Wiazka ta została najpewniej „utracona” przez mongolskiego jeźdźcę na majdanie grodziska w Czermnie w trakcie szturm w 1240 r.

ELEMENTY OPORZĄDZENIA JEŹDZIECKIEGO I RZĘDU KOŃSKIEGO

Znaczącą grupę wśród militariów pochodzących z badań w latach 2010 i 2011, a także przekazanych wówczas przez prywatne osoby, stanowią elementy wyposażenia jeźdźcy i konia. Składają się na nią 22 ostrogi i ich fragmenty, jedno strzemie, przynajmniej dwa okucia pejców-nahajek, 15 przedmiotów uznanych za wędzidla lub ich fragmenty, trzy rozdzielacze oraz dwa okucia rzemieni. Dopelniają go: jedna sprzączka od popręgu (?) oraz cztery podkowy lub ich fragmenty i osiem podkowiaków. Zdaje sobie oczywiście sprawę z faktu, iż zaliczenie wszystkich tych przedmiotów do grupy militariów ma charakter bardziej niż dyskusyjny (por. Marek 2018, 563-565) i właściwie tylko w przypadku strzemion silny związek z wojskowością jest bezsporny (por. Świętosławski 1990, 7). Wojownikom należy przypisać również używanie pejców-nahajek. Pozostałe kategorie zabytków mogły natomiast być z powodzeniem wykorzystywane również przez osoby nie związane z tą profesją.

Ostrogi

Wśród ostróg zgromadzonych w trakcie badań w latach 2010-2011 znalazły się okazy z bodźcem kolcowym oraz bodźcem gwiazdzistym. Te pierwsze są reprezentowane niestety jedynie przez okazy zachowane we fragmentach więc ich pełna analiza typologiczna jest niemożliwa. Ostrogi zostały sklasyfikowane według typologii Anatolija Kirpicznikowa dla Rusi (Kirpičnikov 1973a, 59, 62-67, Ryc. 37-38), ale okazy z bodźcem gwiazdzistym – potraktowane przez autora typologii dość pobieżnie – zdecydowano się omówić korzystając z klasyfikacji ostróg małopolskich, a więc terytorialnie bliskich Rusi Halicko-Włodzimierskiej, autorstwa Stanisława Kołodziejskiego (1985).

Wydaje się, iż najbardziej archaicznym egzemplarzem ostrogi o bodźcu kolcowym w analizowanym zbiorze jest okaz o bliżej nieokreślonym miejscu odkrycia, zachowany w postaci wykonanego ze stopu miedzi prostego ramienia ozdobionego ukośnymi, dookólnymi rowkami i zakończonego czworokątnym, dwuogniowym zaczepem, przez który przewlekano rzemień mocujący ostrogę do buta (nr kat. NN.7; Ryc. V: 157). W klasyfikacji Anatolija Kirpicznikowa podobnie uformowane ramiona z tymi zaczepami (odmiana 2) występują w typach I i II oraz podtypie Ia. Taka ich kombinacja pozwala tylko ogólnie stwierdzić, iż ostroga ta zapewne była w użyciu w okresie od XI po 1. poł. XIII w. (Kirpičnikov 1973a, 64 i n.). Pogląd ten potwierdzają również znaleziska z terenu Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Wystarczy wspomnieć datowane na XI-XII w. okazy pochodzące z nawarstwień grodziska *Pleśnisko* w Podhorcach (Kučera 1962, 34, Ryc. 13: 4-5; Kirpičnikov 1973a, nr kat. 486-488), pochodzące z tego samego czasu zabytki z grodziska w Kryłosie (por. Kirpičnikov 1973a, nr kat. 496-497) i grodziska w miejscowości Żorniów (Priščepa 2016, 156 i n., Ryc. 108: 1) czy odnoszone do poł. XII - poł. XIII w. ostrogi wspomnianych typów z grodziska w miejscowości Horodyszcz (Kirpičnikov 1973a, nr kat. 217-244, Tabl. XVIII: 1). Nie jest to jedyny okaz wykonany ze stopu miedzi, odkryty w trakcie omawianych badań. Tylko ogólnie z typami I-V (por. Kirpičnikov 1973a, Ryc.

⁴⁰ Za zwrócenie mi uwagi na ten fakt składam serdeczne podziękowania Pani mgr Iwonie Florkiewicz.

37) możemy bowiem wiązać fragment ostrogi zachowanej w postaci analogicznego do wyżej omówionego, prostokątnego zaczepu dwuogniowego odmiany 2 według cytowanego badacza (nr kat. I.141; Ryc. V: 158), który odkryto w północno-zachodnim odcinku fosy oddzielającym grodzisko od *podgrodzia bliższego*. Pozwala to jedynie na umieszczenie tego fragmentu w szerokim przedziale chronologicznym obejmującym okres od XI po XIII w. Na terenie Polski podobne zaczepy pojawiają się przy silnie profilowanych ostrogach typu II/4 i II/5 według Zofii Hilczerówny, datowanych głównie na XIII w. (Hilczerówna 1956, Tabl. VI: 10, VI: 10/102, VII: 22/172; Błoński 2000, 64, Ryc. 5: b; Strzyż 2006, Tabl. XIII: 23, Ryc. 32: 10). Nowsze znaleziska zdają się wskazywać jednak, iż podobne zaczepy mogły pojawić się tutaj nieco wcześniej, gdyż na przełomie XII i XIII w. (Marek 2018, 570, Ryc. 422: b).

Oba omawiane zabytki są niezwykle interesujące w kontekście wykorzystanego do ich wytworzenia surowca, który pierwotnie przypominał swą barwą złoto. Wydaje się, iż rację mają badacze, którzy uznają podobne ostrogi za oznaki stanu rycerskiego lub szczególnego wyróżnienia (por. Marek 2018, 575; na temat okazów z bodźcem gwiazdzistym zob. Marciniak-Kajzer 2007). Tezę tę mogłyby potwierdzać chociażby wykonane z pozłacanej miedzi ostrogi odkryte w grobie króla Kazimierza Wielkiego (por. Głosek 1968, 52 i n., fot. 1). Na terenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej zabytki takie należą do wyjątkowych. Wśród setek znanych egzemplarzy żelaznych stanowią one tylko niewielki procent znalezisk. Już Anatolij Kirpicznikow, przytaczając znaleziska niemal 300 egzemplarzy z tego regionu datowanych na X-XIII w., wspomina zaledwie trzy ostrogi lub ich części wykonane z brązu (Kirpičnikov 1973a, nr kat. 468, 481, 486). Nowsze badania przyniosły odkrycia jeszcze przynajmniej kilku kolejnych (por. np. Fedyk, Kotowicz 2006, 16 i n., nr kat. 109, Ryc. 17: 2; Strzyż 2006, 118 i n., Ryc. 32: 9). Możemy zatem przyjąć, iż oba zabytki z Czermna należały do znaczących osobistości przebywających na terenie grodu.

Tylko ogólnie z typami III i IV oraz podtypem IVa Anatolija Kirpicznikowa możemy powiązać fragmenty czterech żelaznych okazów, które zachowały się w postaci bodźców odchylonych od prostego (?), łukowatego lub esowatego (?) w rzucie bocznym kabląka, składających się z osadzonych na krótkich szyjkach, kolców. Jeden z tych okazów, o piramidalnym kolcu odmiany V (w cyrylicy „B”) został odkryty we wschodniej części *podgrodzia bliższego* (nr kat. II.17; Ryc. V: 159). Dwa kolejne mają również kolce piramidalne (odmiana B / w cyrylicy „B”). Jeden znaleziono w północno-wschodniej części majdanu grodziska, tuż u wewnętrznej podstawy wału (nr kat. I.144; Ryc. V: 160), drugi nie ma sprecyzowanej lokalizacji (nr kat. NN.4; Ryc. V: 161). Ostatni z tych okazów charakteryzuje się krótką szyjką i dwupiramidalnym kolcem zbliżonym do odmiany Ž (w cyrylicy „Ж”; por. nr kat. II.16; Ryc. V: 162). Zabytek ten został odkryty w centralnej części *podgrodzia bliższego*. Według rosyjskiego badacza ostrogi o takich kształtach były najbardziej popularne między XII a XIII w. (Kirpičnikov 1973a, 65 i n.). Chronologię taką zdają się również potwierdzać okazy z terenu Rusi Halicko-Włodzimierskiej (por. np. Niedźwiedź, Panasiewicz 1994, 54, Ryc. 4: 8; Panasiewicz 1998, Ryc. 2: 7; Ters’kij 2008b, Ryc. 4: 5,11; 2011a, 20, Ryc. 1: 5,11, 6:6). Precyzyjniej datowane są okazy z Drohobuża, pochodzące z piątego horyzontu zabudowy grodu, czyli z 1. poł. XIII w. (Priščepa, Nikol’čenko 1996, Ryc. 68: 4; Priščepa 2011, 65, 180, Ryc. 63: 5, 164: 2) czy z Dźwinogrodu, odkryte w warstwie kulturowej tzw. okolnego grodu, odnoszonej do XII - 1. poł. XIII w. (Gupalo 2014, 258, Ryc. 109: 2, 5). Wcześniej, gdyż już w XI stuleciu, ostrogi o takich bodźcach, jednak pozbawione wygięcia ramion występują na ziemiach polskich⁴¹, gdzie też zdają się przeżywać dłużej aniżeli na Rusi, gdyż aż do pocz. XIV stulecia (Hilczerówna 1956, 43-58 – typ II), chociaż niewykluczone, iż w rzeczywistości mamy w takich przypadkach do czynienia z zabytkami zdeponowanymi na wtórnym złożu (por. Marek 2018, 584, Ryc. 441). Pewne datowanie podobnych egzemplarzy na 2. poł. XIII w. potwierdzają jednak przykłady z Elbląga (Marcinkowski 2003, 179-181, Ryc. 2: 1,3). Pozwala to datować fragmenty ostróg z Czermna na XII-XIII w.

Z kolei z typem IV lub podtypem IVa w klasyfikacji Anatolija Kirpicznikowa można powiązać kolejne dwa egzemplarze. Ostrogi takie charakteryzują się łukowato wysklepionymi ramionami, silnie różnicują je jednak typy bodźców i zaczepów (Kirpičnikov 1973a, Ryc. 37). Najlepiej zachował się okaz znaleziony we wschodniej części majdanu grodziska. Fragment ten to część kabląka w postaci łukowato wysklepionych ramion, zakończonych bodźcem w postaci krótkiej szyjki i osadzonej na niej kulki zakończonych kolcem odmiany E według rosyjskiego badacza (nr kat. I.146; Ryc. V: 163). Drugi, o analogicznym bodźcu

⁴¹ Ostrogi takie znane były też na terenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej, o czym świadczy chociażby okaz ze wzmiankowanego grodziska w Drohobużu, należący do typu I według Anatolija Kirpicznikowa, odkryty w trzecim horyzoncie osadniczym datowanym na koniec XI - 1. poł. XII w. (Priščepa 2011, 85, Ryc. 96: 3).

i płaskim, łukowato wysklepionym ramieniu (nr kat. III.3; Ryc. V: 164) wystąpił w północno-wschodniej części *podgrodzia dalszego*. Ostrogi typu IV oraz podtypu IVa z bodźcami odmiany E według Anatolija Kirpicznikowa występują dość długo, gdyż przez cały XII i XIII w. (Kirpičnikov 1973a, nr kat. 15-16, 144, 150, 207, 389-400, 492-493, Tabl. XX: 1-1a). Z kolei w typologii ostróg autorstwa Zofii Hilczerówny dla znalezisk z terenu Polski okazy takie włączone zostały do odmiany 4 typu II. Ich głównym wyróżnikiem jest łukowato wygięty kabłąk. Autorka klasyfikacji datowała je od 2. poł. XII po pocz. XIV w., przy czym szczególnie rozpowszechnione były od poł. XII do poł. XIII stulecia. W zgromadzonym wówczas materiale nie było jednak okazów o bodźcu w kształcie kulki (Hilczerówna 1956, 39 i n., 57), później jednak pojawiły się one na stanowiskach o dobrze datowanej sekwencji stratygraficznej. Znaleziska te potwierdzają ustalenia monografistki polskich ostróg (Świątkiewicz 2002, Tabl. XI: 10, 23, 25-26, 28, 31, Tabl. XX: 4-5, 11, XXI: 2, 5-7; Marek 2018, 575, Ryc. 429: z-b, 430: b), ale też pozwalają stwierdzić, iż okazy takie były jeszcze w użyciu, np. na terenach Państwa Krzyżackiego w XIV stuleciu (Marcinkowski 2003, 181, Ryc. 2: 5-6, 8). O ile brak ostróg o takich bodźcach z Małopolski (por. Strzyż 2006), o tyle są dość popularną formą na terenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Okazy takie znamy z dwunasto- trzynastowiecznych nawarstwień grodzisk w Podhorcach i Kryłosie (Kirpičnikov 1973a, nr kat. 492-493, 500). Bardziej precyzyjnie jest datowane znalezisko z Drohobuża, gdzie okaz takiej ostrogi pochodzi z 2. poł. XII i 1. poł. XIII w. (Priščepa, Nikol'čenko 1996, Ryc. 68: 5; Priščepa 2011, 180, Ryc. 164: 3) oraz Dźwinogrodu, gdzie zabytki takie wystąpiły w warstwie kulturowej z XII - poł. XIII w. na tzw. okolnym grodzie (Gupalo 2014, 258, Ryc. 109: 3-4). Wydaje się zatem, iż okaz z Czerмна można bezpiecznie wiązać z okresem XII i XIII w.

Omówione wyżej ostrogi ukazują nie tylko fakt szybkiego wprowadzenia na Rusi ogólnoeuropejskiej tendencji w zmianie dosiada konia (co obrazuje zmiana kształtu kabłąka ostróg), ale też zauważenie konieczności zmniejszenia nacisku w trakcie powodowania zwierzęciem, poprzez stosunkowo szybkie wprowadzenie różnego rodzaju ograniczeń (kulek, tarczek) na bodźcach ostróg (Kirpičnikov 1973a, 66).

Fragment łukowato wysklepionego ramienia, zakończonego ósemkowatym, symetrycznym zaczepem dwuogniówkowym (nr kat. I.149; Ryc. V: 165) został odkryty w południowo-wschodniej części majdanu, tuż u wewnętrznej podstawy wału grodziska. Zabytek ten mógł pierwotnie stanowić część ostrogi typu IV lub V według Anatolija Kirpicznikowa, a jego zaczep należy do odmiany 7 w klasyfikacji tego badacza. W monografii rosyjskiego badacza okazy takie są stosunkowo rzadkie. Występujące z nimi ostrogi typu IV i IVa znamy z Wołynia, np. z grodziska w miejscowości Horodyszcze, z nawarstwień datowanych na lata 1150-1240 (Kirpičnikov 1973a, nr kat. 372-432 – tu jako Izjasław), podobne okazy, datowane na XII-XIII w. pochodzą też z grodziska w Peresponicy (Ters'kij 2015a, 108, Ryc. 13: 1, 3-4; Priščepa 2016, Ryc. 41: 10) oraz z horyzontu datowanego na XIII - pocz. XIV w. na grodzisku w Peremyli (Ters'kij 2015a, Ryc. 14: 14). Pojawiają się też jednak przy ostrogach typu V z bodźcem gwiaździstym, datowanych na XIII i XIV stulecie (por. np. Kirpičnikov 1973a, nr kat. 503-504). Te ostatnie mają jednak z reguły zaczepy asymetryczne (Kirpičnikov 1973a, nr kat. 134-135, 141, 174-177, 196-198, Tabl. XXI: 4-5; Voznij, Fedoruk 2012, Ryc. 6; Ters'kij 2015a, Ryc. 15: 3-4, 6-7). Stosunkowo często zaczepy takie wieńczą natomiast wspomniane wyżej ostrogi o bodźcach kolcowych z ziem polskich, głównie z XII - pocz. XIV w. (Hilczerówna 1956, Tabl. VI: 3/36, 22/145 23/145; Świątkiewicz 2002, Tabl. XI: 6; XIX: 10; Strzyż 2006, Ryc. 33: 6, 10).

Niestety, mało przydatne do szczegółowych analiz są ustalenia Anatolija Kirpicznikowa dotyczące ostróg z bodźcem gwiaździstym. Autor cytowanej tu wielokrotnie monografii oporządzenia jeździeckiego z terenu dawnej Rusi zaliczył je do typu V, wyróżniając wśród nich dwa rodzaje, różniące się przede wszystkim kształtem wygięcia kabłąka w rzucie bocznym, nawiązującym do typów III i IV (Kirpičnikov 1973a, 67 i n., Ryc. 37). Dlatego też przy analizie tego typu ostróg z Czerмна zdecydowano się skorzystać z klasyfikacji Stanisława Kołodziejskiego, opracowanej dla zabytków z sąsiedniej Małopolski (Kołodziejski 1985).

Przez wiele lat uważano (por. np. Hilczerówna 1956, 64 i n.), iż ostrogi takie pojawiły się najwcześniej w 2. poł. XIII stulecia. Przełom nastąpił w latach 70. XX w., kiedy to Anatolij Kirpicznikow zauważył, iż zabytki takie występują w nawarstwieńcach wiązanych ze zniszczeniami dokonanymi na Rusi przez Mongołów w latach 40. XIII w. Wysnuł stąd wniosek, iż musiały się one pojawić tam wcześniej, zapewne w latach 20. i 30. tego wieku. Autor uważał wówczas, że są to najstarsze ostrogi tego typu znane w Europie (Kirpičnikov 1973a, 67 i n.; 1973b; 1976, 49; por. też Zvjazuga, Vicjaz' 2006, 124, Ryc. 3: 1-5). Nowsze badania pokazują jednak, iż do ich rozprzestrzenienia się na terenie niemal całej Europy doszło na przestrzeni 1. poł. XIII w. (por. Marek 2018, 573 [tam literatura przedmiotu]). Dowodem na to jest chociażby okaz odkryty

we Wrocławiu, w nawarstwieniach datowanych stratygraficznie na pocz. XIII stulecia (Marek 2018, 573, Ryc. 423: a). Niewątpliwie jednak ostrogi z bodźcem gwiazdzistym były znane w tym czasie na interesującym nas terenie, na co wskazuje przede wszystkim dobrze datowany okaz odkryty na grodzisku w Drohobużu, w horyzoncie z 1. poł. XIII w. (Priščepa, Nikol'čenko 1996, Ryc. 68: 6; Priščepa 2011, 180, Ryc. 164: 4) czy przytaczane przez Anatolija Kirpicznikowa okazy z Horodyszcza, umieszczane w horyzoncie lat 30. XIII w. (Kirpičnikov 1973a, nr kat. 468-479; 2020, 104, Ryc. 29: 1-2, 5-6 – tu jako Izjasław).

Wśród ostróg z bodźcem gwiazdzistym z Czerмна wyróżniono trzy okazy należące do odmiany D według Kołodziejskiego. Ta popularna odmiana grupuje okazy długości od ok. 14,0 do 16,0 cm, o łukowato wysklepionych ramionach, z dość krótką szyjką i długimi widełkami, w których osadzano kółko gwiazdziste o średnicy 2,5-4,0 cm, z dziewięcioma ramionami (zazwyczaj). Ostrogi takie zaopatrywano w zaczepy typu 1, rzadziej zaś 4 i 5 w klasyfikacji tego badacza. Wedle Stanisława Kołodziejskiego spopularyzowały się one w końcu XIII w. i były w użyciu jeszcze w 1. poł. XIV stulecia (Kołodziejski 1985, 166 i n., tab. 1, Ryc. 5: 2; por. też np. Błoński 2000, 74 i n., 77 i n.). Pierwsza z nich zachowała się w postaci jednego ramienia oraz bodźca z dość krótkimi widełkami, pozbawionego jednak kółka gwiazdzistego. Zakończona jest symetrycznym, owalnym zaczepem ogniwkowym typu 1 (nr kat. I.142; Ryc. V: 165a). Zabytek został odkryty na koronie północnej części wału grodziska, w pobliżu bramy. Druga z ostróg tej odmiany również została znaleziona na terenie grodziska – tuż przy wewnętrznej podstawie północno-zachodniej części wału. Zachowała się w nieco lepszym stanie, brakuje jej jedynie jednego ramienia widełek oraz gwiazdzistego kółka. Podobnie jak wspomniany wyżej okaz również i ta ostroga ma ramiona zakończone zaczepami typu 1 (nr kat. I.143; Ryc. V: 166; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.14.2.). Ostatnia z ostróg odmiany D zachowała się w całości, choć jedno z jej ramion jest zdeformowane. Ostroga ma ramiona zakończone zaczepami typu 1, a jej kółko gwiazdziste składa się z ośmiu ramion. Dodatkowo zachowały się przy niej dwa okucia rzemieni o prostokątnych tarczkach z jednej strony zagiętych haczykowato, a z drugiej uformowanych w kształcie litery T oraz fragment sprzączki w postaci czworokątnej ramki (nr kat. I.145; Ryc. V: 167; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.14.1.). Zabytek wystąpił w centralnej części majdanu grodziska. Analogiczne okucia znane są chociażby z placu Nowy Targ we Wrocławiu, gdzie wystąpiły w nawarstwieniach fazy VI, datowanej na XIV stulecie (Marek 2018, 589, Ryc. 457, 455: c, 458: d-e, 459: a) czy też z nawarstwień fazy III (2. poł. XIII - 1. poł. XIV w.) grodziska w Tumie (Grygiel, Stasiak, Trojan 2014, 349 i n., Ryc. 213: 13-15). Takie okucie znajduje się też przy ostrodze z datowanego na 2. poł. XIII i pocz. XIV w. grodziska w pomorskim Raciążu (Świątkiewicz 2010, 50, Ryc. 30: 4). Ostrogi z analogicznymi garniturami świadczą o upowszechnianiu się na Rusi Halicko-Włodzimierskiej (por. np. Kotowicz 2017, Ryc. 7: 13-18) znanego z terenów zachodnioeuropejskich sposobu zapinania ostróg z wykorzystaniem dwóch pasków, który jak się uważa zyskał szczególną popularność około poł. XIV w. i trwał do końca XV stulecia (Marek 2018, 591). Początków stosowania tego typu rozwiązań należy szukać już w 2. poł. XIII stulecia (Grygiel, Stasiak, Trojan 2014, 350). Omawiane okazy skłonny jestem wiązać raczej z XIV stuleciem.

Odmianę E ostróg typu III, charakteryzującą się – podobnie jak odmiana D – silnie łukowato wysklepionymi ramionami i długim bodźcem, w którego widełkach osadzano kółko gwiazdziste o średnicy ok. 4,5 cm, składające się z ośmiu ramion, reprezentuje jeden fragmentarycznie (w dwóch częściach) zachowany zabytek. Cechą charakterystyczną tej odmiany jest też występowanie zaczepów typu 2 (Kołodziejski 1985, 67, Ryc. 6: 1). Zaczepy takie – asymetryczne, ósemkowate, dwuogniwkowe – oraz bodziec z krótką zdobioną czterema dookołnymi, poprzecznymi rowkami szyjką, zakończoną długimi widełkami ma również omawiany okaz. Styk szyjki z kabłąkiem wieńczy haczykowaty zapiętek. Nie zachowało się gwiazdziste kółko oraz fragment drugiego ramienia z zaczepem (nr kat. I.140; Ryc. V: 168). Odkryto ją w północno-zachodniej części fosy. Stanisław Kołodziejski dość precyzyjnie datuje takie ostrogi na 2. poł. XIV w. (Kołodziejski 1985, 167, Tabl. 1). Na XIV stulecie określa się chronologię analogicznego okazu pochodzącego z bojarskiej rezydencji w uroczysku *Apostolszczyna* we Włodzimierzu Wołyńskim (Ters'kij 2010b, 225, Ryc. 142: 7). Okaz z Czerмна bezpiecznie zatem można wiązać z tym właśnie okresem.

Pozostałe ostrogi typu III przetrwały jedynie we fragmentach utrudniających lub wręcz uniemożliwiających precyzyjne ustalenia typologiczne. W jednym przypadku jest to pozbawiony szyjki bodziec, w widełkach którego tkwi kółko gwiazdziste o 12 ramionach (cztery z nich zostały odłamane) oraz częściowo zachowane ramiona. Na styku kabłąka o U-kształtnej (?) formie z podstawą bodźca znajduje się dziobowaty zapiętek, a podstawę widełek zdobi poprzeczne żeberko z pionowymi nacięciami (nr kat. II.18; Ryc. V: 169).

Ostrogę odkryto w południowo-wschodniej części *podgrodzia bliższego*. Ze względu na fragmentaryczność zachowania trudno ją jednoznacznie sklasyfikować. Kształt kabłąka mógłby wskazywać na odmianę D Kołodziejskiego, z kolei dwunastoramienne kółko charakterystyczne jest raczej dla odmiany F, którą z kolei charakteryzuje kabłąk w kształcie litery V. Jeśli przyjmujemy tę ostatnią wersję, to okaz ten należałoby według Stanisława Kołodziejskiego datować na 2. poł. XIV i 1. poł. XV w. (Kołodziejski 1985, 167, Ryc. 6: 2, Tabl. 1; por. też Łaszkiewicz, Michalak 2007, 137, Ryc. 16: 9).

W lepszym stanie przetrwała kolejna ostroga. Jest to okaz o stosunkowo krótkim (?), U-kształtnym kabłąku i prostych w rzucie bocznym ramionach, zakończonych bodźcem o długiej szyjce i fragmentarycznie zachowanych widelkach. Brakuje jej gwiazdzistego kółka oraz zaczepów, choć zaczątek jednego zachował się przy dłuższym ramieniu (nr kat. I.139; Ryc. V: 170). Ostroga została odkryta w północnej części fosy grodziska. Jest ona z pewnością najmłodszym reprezentantem omawianej tu grupy zabytków. Zasadniczo uznaje się, iż stopniowe zmniejszanie się wygięcia kabłąka w rzucie bocznym postępowało u schyłku średniowiecza (Krzyszowski, Michalak 2008, 170), ale w pełni wyprostowane mają się pojawić już przy ostrogach z 2. poł. XV stulecia i trwają w głąb okresu nowożytnego (Bohan 1998, 55 i n.; Koósová 2007, 262, Tabl. 2). Nie ma jednak na to przekonujących archeologicznych dowodów (por. Krzyszowski, Michalak 2017, 162 i n.). Niestety, brak kontekstu archeologicznego i stan zachowania ostrogi nie pozwala na daleko idące wnioski. Niewielka długość kabłąka i przekrój ramion zdają się jednak wskazywać, iż mamy tutaj do czynienia z zabytkiem nowożytnym, zapewne szesnastowiecznym.

Wśród fragmentarycznie zachowanych ostróg są również cztery żelazne kółka gwiazdziste. Jedno z kółek ma osiem ramion (nr kat. NN.5; Ryc. V: 171); drugie sześć, z których cztery są nieznacznie uszkodzone (nr kat. NN.6; Ryc. V: 172). Oba te zabytki nie mają sprecyzowanej lokalizacji. Kolejne kółko zaopatrzone w 10 ramion (nr kat. I.147; Ryc. V: 173) odkryto w centralnej partii majdanu grodziska. Ostatnie o ośmiu ramionach (nr kat. I.148; Ryc. V: 174) zostało odkryte około 15 m na wschód od poprzedniego. Okazy ośmioramienne charakterystyczne są głównie dla ostróg odmiany C typu III według Kołodziejskiego, ale największe z nich mogło być również częścią ostrogi odmiany E. Odmiany te są datowane odpowiednio na koniec XIII i 1. poł. XIV stulecia oraz 2. poł. XIV w. (Kołodziejski 1985, 166 i n., Tabl. 1). Niewykluczone, iż z tymi odmianami wiązać należy duży okaz kółka o sześciu ramionach. Z kolei niewielkie kółko dziesięcioramienne skłonny jestem wiązać z odmianą H, która jest datowana na XV stulecie (Kołodziejski 1985, 169, Tabl. 1). Warto jednak przypomnieć, iż tak szczegółowe przyporządkowanie może być zawodne. Jak pisze Lech Marek, zarówno kształt gwiazdki jak i jej wymiary wydają się mało przydatne w próbach klasyfikacyjnych. W stosunkowo licznych materiałach tego typu z wrocławskiego Nowego Targu zaobserwował on jedną zależność – kółka o średnicy powyżej 4,0 cm były spotykane tylko wśród egzemplarzy datowanych na przełom XIII i XIV i XIV w. (Marek 2018, 577).

Do omówienia pozostały jeszcze trzy sprzączki, które wraz z ramą kolejnego egzemplarza oraz okuciami rzemieni, towarzyszącymi jednej z wyżej omówionych ostróg (Ryc. V: 167) są elementami garniturów ostróg (Wachowski 1984, 62). Wszystkie trzy reprezentują jeden typ (III według Krzysztofa Wachowskiego), charakteryzujący się obecnością haczykowatego zakończenia, które było mocowane bezpośrednio do zaczepu ostrogi. Różnią je kształty skuwek i ramek. Sprzączki takie pojawiły się przy ostrogach około poł. XII w., ale spopularyzowały się dopiero w XIII stuleciu (Wachowski 1984, 62). Na terenach zachodnioruskich elementy takie nie należą jednak do częstych znalezisk. W tym kontekście warto wspomnieć sprzączkę o owalnej ramie i czworokątnej skuwce odkrytą na majdanie grodziska *Zamczysko* w Sanoku (Białej Górze), datowanego na 2. poł. XIII - 1. poł. XIV stulecia (Kotowicz 2017, Ryc. 7: 11) czy sprzączkę o owalnej ramie i skuwce z Peremyła (Ters'kij 2015a, Ryc. 3: 15).

Pierwsza z omawianych sprzączek jest płaska i ma D-kształtną ramę, w której znajduje się owalny otwór z kolcem. Jego koniec leży na guzkowato wyodrębnionej części przedniej strony ramy. Do ramy przylega, oddzielona od niej płaskim wałkiem, zdobiona poprzecznymi liniami skuwka, zakończona fragmentarycznie zachowanym i zagiętym do spodu haczykiem (nr kat. I.150; Ryc. V: 175). Sprzączka ta została odkryta na wewnętrznym stoku, północno-wschodniej części wału grodziska. Zbliżony, D-kształtny okaz, różniący się od omawianej sprzączki kształtem skuwki znany jest z placu Nowy Targ we Wrocławiu, gdzie wystąpił wraz z ostrogą typu II.5 według Zofii Hilczerówny, w nawarstwieniach III fazy osadniczej, odnoszonej do 2. poł. XII i 1. poł. XIII w. (Marek 2018, 575, Ryc. 430: b). Inny okaz z tego stanowiska wystąpił w nawarstwieniach fazy V z przełomu XIII i XIV w. (Marek 2018, 585, Ryc. 446: e). Podobna sprzączka wystąpiła też przy

jednej z ostróg odkrytych w trakcie badań grodziska w Tumie pod Łęczycą. Okaz ten jest wiązany z fazą III zasiedlenia tego miejsca, odpowiadającą okresowi od lat 50. XIII w. po 1. poł. XIV stulecia (Grygiel, Stasiak, Trojan 2014, 348, Ryc. 211: 1-1a).

Kolejne dwie sprzączki wystąpiły w bliskiej odległości od siebie, w centralnej części majdanu grodziska. Jedną charakteryzuje dwuczęściowa budowa. Na prostokątną ramę nałożono płaską skuwkę, której jedno z zakończeń zawinięto wokół ścianki. W profilowanej skuwce zdobionej w tylnej części trzema rowkami umieszczono otwór z kolcem. Z drugiej strony skuwka jest zakończona zagiętym do spodniej strony haczykiem (nr kat. I.151; Ryc. V: 176). Podobna dwuczęściowa sprzączka o zdobionej skuwce jest znana z placu Nowy Targ we Wrocławiu, gdzie wystąpiła przy ostrodze typu III według Hilczerówny w nawarstwieniach fazy osadniczej IV/V, z 2. poł. XIII i przełomu XIII i XIV w. (Marek 2018, Ryc. 442: b). Sprzączka o ruchomej, lecz odmiennej ramie wystąpiła też w nawarstwieniach grodu kasztelańskiego w Tumie pod Łęczycą, datowanego na 2. poł. XIII i 1. poł. XIV w. (Grygiel, Stasiak, Trojan 2014, 349, Ryc. 212: 15).

Trzecia ze sprzączek reprezentuje formę jednoczęściową. Ma zaokrągloną ramę i owalną skuwkę, z której wychodzi zagięty do góry haczyk. Na przejściu ramy w skuwkę wykonano duży otwór, w którym tkwi smukły kolec (nr kat. I.152; Ryc. V: 172). Podobny okaz jest znany ze wspomnianego wyżej placu Nowy Targ we Wrocławiu, gdzie wystąpił w nawarstwieniach III fazy osadniczej z 2. poł. XII i 1. poł. XIII stulecia (Marek 2018, Ryc. 433: d).

Na podstawie zaprezentowanych – jednak dość odległych terytorialnie – analogii wydaje się nie podlegać dyskusji, iż sprzączki typu III z Czerмна należy datować raczej na XIII i być może jeszcze XIV w.

Pejcz

Pejcz jest elementem wyposażenia jeźdźcy, który pozwalał mu na powodowanie koniem bez użycia ostróg. Jego rękojeść mogła być w całości wykonana z drewna (Uspensky, Albegova, Carikaeva 2018, 244, 247 i n., Ryc. 1: 1-5) lub skóry (Kokowscy 2003, 356). Często zaopatrywano go w kościane, metalowe, a nawet wykonane z laki zakończenie, które jest z reguły jedynym elementem, opierającym się działaniu czasu. We wczesnym średniowieczu pejcz pojawił się najpierw w środowisku chazarskim, skąd niedługo później trafił na tereny sąsiednie, w tym również na obszary Rusi (Strzyż 2006, 121; Świętosławski 2006, 107).

W inwentarzu z badań z lat 2010-2011 znalazły się dwa przedmioty w kształcie ptasich główek z tulejkowatymi szyjkami, które interpretowane są jako okucia zakończeń pejczów. Jedno z nich, wykonane z brązu zostało odkryte w północno-zachodniej części fosy grodziska, u podstawy wału. Zabytek ten wykonany jest bardzo starannie, a główka ptaka oddana realistycznie: z masywnym dziobem, lekko zagiętym na końcu. Stożkowatą szyjkę, będącą jednocześnie tulejką pokryto – imitującymi piór – ornamentem ukośnej kratki i umieszczono u jej wylotu dwa, leżące po przeciwległych stronach otwory służące do mocowania okucia do rączki przy pomocy nitów (nr kat. I.153; Ryc. V: 178; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.14.6.). Drugie okucie jest wykonane z ołowiu i nie ma sprecyzowanego miejsca odkrycia. Pochodzi ono z kolekcji Andrzeja Pasiecznego. Jest ono też dużo bardziej schematycznie oddane, chociaż również i jego powierzchnię zdobi zgeometryzowany, niezbyt dobrze zachowany ornament mający naśladować ptasie pióra. W górnej części cylindrycznej szyjki-tulejki (z przechodzącym na wskroś otworem do osadzania rączki) znajduje się haczykowaty „dziób”, a główka jest płasko ścięta u góry (nr kat. NN.8; Ryc. V: 179; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.14.5.).

We wczesnym średniowieczu – kościane i metalowe – zakończenia nahajek pojawiły się w Europie Wschodniej w IX stuleciu i pozostawały w powszechnym użyciu do XIII w. (Kirpičnikov 1973a, 74 i n.). Podobnie było na terenie Rusi-Halicko-Włodzimierskiej, jednak tam szczególnie rozpowszechniły się w XII-XIII w.⁴² (Pačkova 1979, Ryc. 3: 1; Svešnikov 1988, Ryc. 2: 8; Priščepa, Nikol’čenko 1996, Ryc. 78: 4; Ters’kij 2006, Ryc. 5: 1, 6: 9; Andrzejewski, Sikora 2009, 168, Ryc. 16: 3; Kokowscy 2009; Petegirič 2010, 254-256, Ryc. 1-2; Priščepa 2011, 82, Ryc. 163: 3; Voznyj, Fedoruk 2012, 70, Ryc. 2: 3; Gupalo 2014, Ryc. 32: 7; Majarčak 2018, Ryc. 14: 2).

Klasyfikację okuć pejczy opracował Anatolij Kirpičnikov, który włączył do nich również okazy w kształcie ptasich główek, tworząc z nich typy III i IV. Oba zabytki z Czerмна należy uznać za okazy typu IV, grupującego zarówno kościane, jak i metalowe okazy, charakteryzującego się według rosyjskiego badacza

⁴² Warto wspomnieć, iż w okolicach Grabowca, odkryto kościany, wydrążony wewnątrz przedmiot z trzema otworami, interpretowany przez Ewę i Andrzeja Kokowskich jako rękojeść nahajki (Kokowscy 2011). Wydaje się jednak, iż ze względu na brak ewidentnych analogii, interpretacja ta musi pozostać na razie jedynie hipotezą.

trąbkowatym korpusem oraz wychodzącym z jego górnej części występem. Autor uważał je za wytwór ruskich rzemieślników, ale zauważył, iż znane i wytwarzane były też na terenie Bułgarii Nadwożańskiej, gdzie odkryto również formę odlewniczą do ich produkcji. Ten typ nahajek miał się spopularyzować w XII i XIII stuleciu (Kirpičnikov 1973a, 74 i n., Ryc. 42, Tabl. XXIV: 7-8; por. Huzin 1985, 205, Tabl. LXIX: 3). W opublikowanym przez tego badacza materiale znajdujemy bliskie, wykonane z brązu, analogie do pierwszego z opisanych wyżej zabytków. Wyróżnia je niemal identyczny kształt główki ptaka, ale odróżnia ornamentyka tulejek, która przybiera różnorodne formy – od prostych dookólnych kresek po rozbudowane wątki roślinne (Kirpičnikov 1973a, Ryc. 42 i Tabl. XXIV: 7). Znaczący przyrost nowych znalezisk zasugerował po latach Ewie i Andrzejowi Kokowskim, przy okazji prezentacji dwóch takich zabytków z Gródka koło Hrubieszowa, konieczność wprowadzenia nowej klasyfikacji podobnych przedmiotów. Zaproponowali oni wprowadzenie trzech „wzorów” zakończeń pejców, przy czym pierwszy z nich określony jako „wzór Gródek” podzielony został jeszcze na dwa warianty. Mianem „wzoru Gródek a” określono krótkie okucia, w kształcie ptasich główek zdobione na korpusie tulejki, z kolei „wzór Gródek b” grupował okazy tego zdobienia pozbawione. Drugi typ – określony jako „wzór Ahli” – zawierał okazy zakończeń nahajek z realistycznym wyobrażeniem ptasiej głowy, ale o wydłużonych tulejkach, a trzeci, „wzór Biljar”, charakteryzowała obecność, wyodrębnionej i kulistej nasady głowy ptaka (Kokowscy 2003, 357-359). Jedno z omawianych tutaj okuć (Ryc. V: 111), stanowi modelowy przykład „wzoru Gródek a”, którego pochodzenie autorzy typologii wiążą z Bułgarią Nadwożańską, argumentując swą tezę głównie faktem odkrycia w miejscowości Biljar kamiennej formy służącej do odlewania zakończeń nahajek. Problem w tym, że reprezentuje ona „wzór Biljar” (Kokowscy 2003, 360).

Poza Czermnem, na terenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej, odkryto jedynie kilka zabytków typu IV według Anatolija Kirpicznikowa lub „wzorów Gródek a i b” według Ewy i Andrzeja Kokowskich. Terytorialnie najbliższymi analogiami są dwa wykonane ze stopów miedzi okucia nahajek znalezione na terenie wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego we wspomnianym Gródku. Reprezentują one oba „wzory Gródek”, przy czym ornament zdobiący tulejkę jednego z nich przybiera postać „nieregularnych nacięć”. Zabytki te, jak uważają autorzy, mogły dostać się nad Bug bezpośrednio z terenu Bułgarii Nadwożańskiej lub wraz z Mongołami w trakcie pierwszego najazdu na Polskę w 1241 r. (Kokowscy 2003, Ryc. 1: a-b; Strzyż 2006, 121, Ryc. 33: 14-15; Świętosławski 2006, 105, 107, Ryc. 31). Odmianę typu IV z tuleją pokrytą zdobieniem reprezentuje też przypadkowe, brązowe znalezisko z terenu Rusi Halickiej (Koval', Myronjuk 2015, 10).

Jak zatem datować okazy z Czerdna? Wydaje się, że ich chronologii nie można obecnie odnosić jedynie do XII-XIII w. jak przyjął w odniesieniu do swego typu IV cytowany wyżej Anatolij Kirpicznikow. Trudno również zgodzić się z opinią Ewy i Andrzeja Kokowskich, iż za najstarszy zabytek „wzoru Gródek” (2. poł. IX - 3. ćw. X w.) należy uznać kościane zakończenie pejsa odkryte w chazarskim Sarkelu (por. Kokowscy 2003, 359, Ryc. 4: g). Zabytek ten może być pierwowzorem dla takich okuć, ale jednak w szczegółach mocno odbiega od większości znanych egzemplarzy (por. Artamonov 1956, Ryc. 25). W tym kontekście należy jednak zwrócić uwagę na okaz odkryty w grobie nr 9 na sambijskim cmentarzysku w miejscowości Irzekapinis, datowanym na X - pocz. XI w. (Kulakov 1986, 144, Ryc. I: 15; Wołoszyn 2010, 317). Warto zauważyć, iż zabytek ten ma niemal identyczny ornament do tego, który zdobi tulejkę jednego z okazów z Czerdna. Dość wczesną chronologię ma także pozbawiony zdobień okaz z bizantyńskiej Dinogetii, datowany na XI w. (Ștefan, Banea, Comșa 1967, Ryc. 171: 17; Wołoszyn 2010, 317). Być może tak wczesną chronologię ma również okaz odkryty w trakcie badań na *Ostrówku* w Opolu. Został on odkryty w nawarstwieniach z około poł. XI w., ale niektórzy badacze uznają, że w rzeczywistości pochodzi z młodszych warstw i powinien być raczej odnoszony do 1. poł. XIII w.⁴³ (por. Wachowski 1984, 65 i n., Ryc. 6: e; Świętosławski 1996, 8, Ryc. 1: h; 2006, 107; Wołoszyn 2010, 317). Przyjmuję zatem obecnie, iż chronologię omawianych zabytków należy określić dość szeroko, na XI-XIII w. Uważam też – w związku ze znaczną popularnością tego typu przedmiotów (zarówno kościanych, jak i metalowych) na terenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej – iż jednoznaczne wiązanie ich jedynie z wpływami zewnętrznymi jest nieuprawnione.

⁴³ Ostatnio odkryto kolejny okaz typu IV („wzór Gródek a”) na terenie Polski. Jest to wykonane z brązu ołowiowego okucie o zdobionej dwoma pasami stylizowanych rozet tulejce, na które natrafiono w trakcie badań na Ostrowie Lednickim (Lednogóra), w warstwie humusu. Niestety, fakt ten powoduje, że zabytek może być tylko szeroko datowany na k. X-XIII w. (Tabaka 2013; Banaś et al. 2019, 99, Ryc. 15-16).

Strzemie

W analizowanym zbiorze znalazło się tylko jedno żelazne strzemie. Charakteryzuje się ono łukowato ukształtowanym kabłąkiem, w którego górnej, spłaszczonej, zaokrąglonej i nieznacznie uszkodzonej części (poprzeczce) umieszczono duży, owalny otwór na puślisko. Ramiona kabłąka o owalnym przekroju przechodzą w pierwotnie płaską, owalną, silnie uszkodzoną korozją stopkę (nr kat. I.154; Ryc. V: 180; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.13.2.). Zabytek odkryto około 80 m na południowy wschód od wałów grodziska.

Strzemie to należy zaliczyć do typu VII w klasyfikacji Anatolija Kirpicznikowa. Jest to popularna na terenie Rusi, choć wewnętrznie nieco zróżnicowana, forma – w latach 60. XX w. ten rosyjski bronioznawca opublikował informację o 60 takich znaleziskach. Strzemiona te pojawiły się na terenach Rusi Kijowskiej w XI stuleciu z inspiracji idących z koczowniczego południa, jednak zdecydowana ich większość była w użyciu w XII i XIII w. Równie często spotyka się je również w grobach tzw. Czarnych Kłobuków, co wskazuje na ich – przede wszystkim – militarne przeznaczenie. Te nowoczesne w konstrukcji strzemiona szybko rozprzestrzeniły się na tereny wschodnioeuropejskie i zachodnioazjatyckie zastępując starsze formy, lepiej sprawdzając się w konnym boju (Kirpicznikov 1973a, 50 i n., Ryc. 29, Tabl. XV: 4; por. też np. Zvjarauga, Vicjaz' 2006, 127, Ryc. 7: 1). Analogiczne okazy znajdujemy również wśród niektórych strzemion z terenu Polski, włączonych przez Witolda Świątosławskiego do odmiany E typu IV (IVE). Okazy je reprezentujące charakteryzują się z reguły spiczastym zakończeniem górnej partii kabłąka i szerokim otworem na puślisko. Są datowane od XII po pocz. XIV stulecia. Najbliższa formalna analogia do zabytku z Czeremna, okaz z Piekar, jest datowana jednak na 2. poł. XIII i pocz. XIV w. (Świątosławski 1990, 50 i n., nr kat. 90). Datowanie takie potwierdza chociażby zdeponowane przed 1270 r. strzemie z *Podzamcza* w Szczecinie (Świątkiewicz 2002, 88 i n., Tabl. XXII: 10). Interesujące, że tego typu strzemiona trafiły już w XII w. aż na tereny dzisiejszych wschodnich Niemiec, gdzie były w użyciu jeszcze w XIII stuleciu (Goßler 2012, 209 i n., Ryc. 16-17 [także wykaz znalezisk]). Z terenu Rusi Halicko-Włodzimierskiej znamy zaledwie kilka podobnych egzemplarzy, z których warto wspomnieć okazy odkryte na grodzisku w miejscowości Horodyszcze, datowane na 2. poł. XII - 1. poł. XIII w. (Kirpicznikov 1973a, nr kat. 300-302 – tu jako Izjasław). Ustalenia te nie pozwalają jednak zawęzić chronologii omawianego egzemplarza, który tylko ramowo można datować na XII-XIII w.

Wędzidła

Dużą grupę zabytków, niestety w większości zachowanych tylko we fragmentach, stanowią wędzidła. Ogółem w trakcie badań z lat 2010-2011 odkryto 15 egzemplarzy, powiększając znacząco zbiór tych zabytków (cztery sztuki), znanych z wcześniejszych eksploracji (Kuśnierz 2005, 126, Tabl. V: 42-45).

Jednostkowym znaleziskiem jest żelazna pobocznica odkryta w północnej części fosy grodziska. Zabytek ten wyróżnia się łukowato wygiętymi, fragmentarycznie zachowanymi ramionami, pomiędzy którymi znajduje się uszkodzony otwór do mocowania pręta międzyzębia. Ramiona wieńczy, profilowany i zaokrąglony na końcu występ z podłużnym otworem do mocowania rzemieni ogłowia i wodzy. Pobocznica jest obecnie pozbawiona pogrubionej metalowej listwy, która zamykała ją od wewnętrznej jej strony (nr kat. I.155; Ryc. V: 181; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.13.4).

Pobocznica ta była częścią wędzidła, które należy zaliczyć do typu III w typologii Anatolija Kirpicznikowa. Wędzidła takie składały się z dwóch pobocznic, które mocowano na końcach prętów dwudzielnego międzyzębia, wraz z pierścieniowatymi krępulcami. Często pobocznice takie – wykonane głównie z metali⁴⁴ – były ozdobnie profilowane i ornamentowane. Pojawiają się one wśród koczowników nadczarnomorskich w X i XI w., a nieco później, gdyż w XI-XII stuleciu rozpowszechniają się na terenie Rusi i przenikają m.in. na południowo-wschodnie pobrzeża Morza Bałtyckiego. Ze względu na fakt ich częstego, bogatego zdobienia uważa się je za własność wyższych warstw społecznych (Kirpicznikov 1973a, 16, Ryc. 4 i 5: 12-13, Tabl. III: 3, V: 2; Zvjarauga, Vicjaz' 2006, 125, Ryc. 4: 5-7). Podobne wędzidła były też popularne na terenie historycznej Rusi Halicko-Włodzimierskiej, ale rzadko odkrywane są w całości. Wśród znalezisk pobocznic analogicznych do okazu z Czeremna wyróżnia się zabytek z grodziska w miejscowości Listwin, datowanego na X-XI w., wykonany z delikatnej żelaznej blachy, której powierzchnię pokryto nacięciami, a następnie wklepiano w nie brązowe druciki (Čajka 2009, 75, Ryc. 69: 1; Ters'kij 2011, 22, Ryc. 5: 5; 2015, 74, Ryc. 2: 4). Zbliżony do omawianego jest również jeden z dwóch okazów odkrytych przypadkowo

⁴⁴ Zdarzają się jednak też pobocznice wykonane z poroża, jak okaz z grodziska *Wał* w miejscowości Horodyszcze (Ters'kij 2015a, 76, Ryc. 2:7).

w nieodległym Gródku, prawdopodobnie w obrębie wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego wiążanego z latopisowym grodem Wołyn (Tereszczuk 2003, 255, Ryc. 1: 2). Okaz tego typu wystąpił również w warstwie z k. XI - 1. poł. XIII w. na grodzisku w Drohobużu (Priščepa, Nikol'čenko 1996, Ryc. 48: 8; Priščepa 2011, 100, Ryc. 121: 8; Ters'kij 2015a, 76, Ryc. 2: 5), a jego uproszczoną wersję odkryto też w trakcie badań na grodzisku *Pleśnisko* w Podhorcach (Ters'kij 2015a, Ryc. 2: 6). Proste ramiona ma zabytek odkryty w studni na majdanie grodziska w Sasiadce. Pobocznice tę można obecnie datować na XI-XII w. (Kotowicz 2013, 72, Tabl. 85: 2). Taką też chronologię przyjmuję dla zabytku z Czermna.

W zachodnioeuropejskiej literaturze przedmiotu sugeruje się niekiedy, iż tylko wędzidła zaopatrzone w pobocznice (czanki), służące do powodowania końmi o twardym pysku, były używane przy koniach rycerskich (Goßler 2011, 142), lecz już chociażby ikonografia średniowieczna zdaje się temu przeczyć (Marek 2018, 597). W przypadku Rusi Halicko-Włodzimierskiej również trudno pokusić się o tak jednoznaczną opinię.

Dlatego też w niniejszym opracowaniu wspomnieć należy pięć kolejnych wędzideł, należących najpewniej do popularnego na przestrzeni wielu wieków typu, którego wyróżnikiem jest dwuczęściowe międzyzębie wykonane z masywnych sztabek rozklepanych na końcach w haki i zwieńczone kolistymi krępulcami różnej wielkości. Jedno z nich zachowane w całości (nr kat. I.164; Ryc. V: 182; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.13.1.), wystąpiło w centralnej części majdanu grodziska. Kolejnemu wędzidłu brakuje jednego z krępulców (nr kat. I.162; Ryc. V: 183). Zostało znalezione również w centralnej części majdanu. Następne zachowało się w postaci ramienia międzyzębia oraz dwóch płaskich w przekroju krępulców, z których jedno zachowało się połowicznie (nr kat. I.156; Ryc. V: 184). Ten okaz znaleziono w północno-zachodniej części fosy grodziska. Pozostałe dwa zabytki składają się obecnie z pojedynczych ramion międzyzębia oraz krępulców. Krępulec jednego z nich jest starannie wykonany z profilowanej blachy (nr kat. I.160; Ryc. V: 185). Odkryto je na wewnętrznym stoku wschodniej części wału grodziska. Drugi okaz o sztabkowatym krępulcu (nr kat. I.165; Ryc. V: 186) znaleziono na wewnętrznym stoku południowej części wału grodziska, tuż pod jego koroną.

Ten rodzaj wędzideł Anatolij Kirpicznikow włączył do swego najpopularniejszego typu IV mającego odległą, gdyż sięgającą wczesnej epoki żelaza metrykę. Najstarsze znane autorowi okazy wczesnośredniowieczne są datowane na IX-X w., były jednak w użyciu przez cały czas istnienia wczesnośredniowiecznej Rusi, ale i później (Kirpičnikov 1973a, 16 i n., Ryc. 4; Zvjazuga, Vicjaz' 2006, 126, Ryc. 5: 1-5). Występują również powszechnie na terenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej. I tak w trakcie badań na *Szepetiwskim horodyšču* odkryto niemal 150 okazów, datowanych głównie na 2. poł. XII - 1. poł. XIII w. (Kirpičnikov 1973a, nr kat. 318-465), powszechnie występują też na innych stanowiskach – głównie grodziskach (Kirpičnikov 1973a, nr kat. 470-471; Priščepa 2011, Ryc. 121: 10; Ters'kij 2015a, 78 i n., Ryc. 1: 5-8; Majarčak 2018, Ryc. 14: 3). Wszystkie one mają podobne rozmiary: międzyzębia długości od 7 do 10 cm i krępulce o średnicy od 3,5 do 5,5 cm (Ters'kij 2015a, 79). Okazy z Czermna (z wyjątkiem jednego) wyróżniają się więc wśród nich dłuższymi międzyzębiami, co, jak się zdaje, nie ma jednak waloru chronologicznego.

Trudno natomiast o jakiekolwiek bardziej szczegółowe ustalenia typologiczno-chronologiczne w odniesieniu do pozostałych ośmiu fragmentów wędzideł, zachowanych w postaci pojedynczych – niekiedy uszkodzonych – ramion międzyzębi, których końce uformowano w haki. Wśród nich wyróżniają się dwa okazy. Jeden odkryty we wschodniej części majdanu grodziska (nr kat. I.163; Ryc. V: 189), a drugi na powierzchni *podgrodzia bliższego* (nr kat. II.19; Ryc. V: 187). Jeden z ich końców był pierwotnie uformowany w oczko. Pozostałe zabytki zostały odkryte w centralnej części *podgrodzia bliższego* (nr kat. II.20-21; Ryc. V: 188, 190) oraz w północno-zachodniej (nr kat. I.161; Ryc. V: 191), wschodniej (nr kat. I.157; Ryc. V: 192) i zachodniej (ten o haku profilowanym podłużnym żeberkowaniem; por. nr kat. I.158; Ryc. V: 193) części majdanu grodziska. Jeszcze jeden znaleziono na wewnętrznym skłonie wschodniej partii wału grodziska (nr kat. I.159; Ryc. V: 194).

Rozdzielacze

W analizowanym zbiorze zabytków znalazły się trzy rozdzielacze rzemieni, stanowiących najpewniej elementy ogłowia końskiego. Przedmioty takie – silnie zróżnicowane – stosunkowo często występują wśród znalezisk na terenie dawnej Rusi, zarówno jako pojedyncze znaleziska, jak i w kompletach złożonych w pochówkach jeźdźców (por. Kirpičnikov 1973a, 20-33; por. też Novikov 2013). Różne ich formy rozpowszechnione są jednak przede wszystkim w sąsiadującym z Rusią świecie koczowniczym (por. Prijmak 2011; Osipenko 2018). Z terenu dawnej Rusi Halicko-Włodzimierskiej znamy stosunkowo niewielką liczbę

takich przedmiotów (por. Kučera, Gorišnjij 1983, 74 i n., Ryc. 6: 1-2; Ters'kij 2015b, 65 i n., Ryc. 3: 1,3-4,12).

Jeden z takich zabytków odkrytych w Czermnie to niewielki wypukły przedmiot zbliżony do trójkąta o zaokrąglonych rogach, odlany ze stopu miedzi. Jego wewnętrzna, ażurowa część została przedzielona trójdzielną listwą, zaopatrzoną w partii centralnej w spłaszczony guzek. Jej zakończenia, zbieżne z zaokrąglonymi rogami obwódki rozdzielacza zostały ozdobione trójkątnymi wgłębieniami (nr kat. II.22; Ryc. V: 197; Bagińska *et al.* [red.] 2012, Tabl. II.14.8.). Zabytek ten został odkryty na powierzchni *podgrodzia bliższego*.

Zbliżonym formą do okazu z Czerмна jest trójdzielny rozdzielacz również pochodzący z tej kolekcji, którego dokładnej lokalizacji w obrębie kompleksu czermnieńskiego nie udało się ustalić. Rozdzielacz ten ma także zbliżony do trójkąta (o lekko wypukłych ściankach) kształt, a jego ażurowe wnętrze zostało podzielone na trzy części trójdzielną listwą zwieńczoną pośrodku silnie wyodrębnionym, okrągłym guzkiem. Tu również zakończenia listy stykają się z obwodem i przybierają ozdobną formę – jak się wydaje – zeschematyzowanych zwierzęcych główek (nr kat. NN.9; Ryc. V: 196; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.14.7.).

Światosław Terški podobne, acz nie identyczne, rozdzielacze zalicza do wydzielonego przezeń typu II. Bardziej precyzyjnie datowane egzemplarze tego typu, odkryte na grodzisku w miejscowości Ridkiwci na Bukowinie są odnoszone do VIII-IX w., ale występują również wśród znalezisk związanych ze Złotą Ordą (Ters'kij 2015b, 68, Ryc. 3: 15-21; por. też Prijmak 2011; Osipenko 2018). Podobne okazy znalazły się też w opracowanej ostatnio klasyfikacji typologicznej wczesnośredniowiecznych rozdzielaczy uzdy pochodzących z terenów dominium wczesnopiastowskiego i Pomorza, gdzie włączono je w obręb wariantu 4 typu 2. Reprezentują je, oprócz okazów z Czerмна, zabytki z Chmielna i Giecza. Autorzy, bazując przede wszystkim na pokrywającym je zoomorficznym (?) zdobnictwie, przypisują im jednoznacznie zachodniosłowiańską atrybucję (Gardela, Kajkowski 2023, Ryc. 8: 6). Wydaje się jednak, iż sytuacja jest bardziej skomplikowana, zwłaszcza, iż podobnie zdobione są niektóre znaleziska wschodnioeuropejskie (por. Prijmak 2011, Ryc. 1; Osipenko 2018, Ryc. 2). Niestety brak bezpośrednich, dobrze datowanych analogii nie pozwala na bliższe datowanie obu rozdzielaczy.

W rekonstrukcji wczesnośredniowiecznego ogłowia końskiego z terenu Rusi autorstwa Anatolija Kirpicznikowa podobne rozdzielacze stanowią elementy łączące pasek biegnący wzdłuż osi pyska konia z nachrapnikiem oraz naczółkiem (Kirpičnikov 1973a, Ryc. 12). Warto jednak zauważyć, iż niekiedy rozdzielacze takie interpretowane są jako elementy pasa (por. Fehner, Nedošivina 1987, 72, Ryc. 3: 4).

Zupełnie inną formę ma natomiast kolejny rozdzielacz (pełniący zarazem funkcję okucia), w postaci płaskiej trójramienniej aplikacji, który odkryto w północno-wschodniej części *podgrodzia dalszego*. Przedmiot ten, wykonano ze stopu miedzi z dużą starannością. W jego centralnej części umieszczono okrągłe pole z wgłębionym pierścieniem, od którego odchodzą trzy ramiona zdobione półowalnymi wgłębionymi polami, w których umieszczono trójliscie. Ramiona zakończone są, w dwóch przypadkach uszkodzonymi, półowalnymi płytkami, w których znajdują się niewielkie otwory do mocowania nitów (nr kat. III.5; Ryc. V: 195; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.14.9.). Podobne, trójdzielne i ozdobne rozdzielacze były z reguły umieszczane na nachrapniku albo naczółku, centralnie na osi pyska końskiego (Janowski 2017, 214, Ryc. 2).

Najbliższe analogie do tego znaleziska stanowią dwa okucia odkryte w grobie nr 10 z cmentarzyska szkieletowego w Lutomińsku, datowanego głównie na 1. poł. XI w. (por. Wołoszyn 2013, 110 i n., Ryc. 14; Grygiel 2014, 733-740). Oba są wykonane z brązu, ale w przeciwieństwie do zabytku z Czerмна rozdzielacze z Lutomińska mają formę czteroramienną, a w otworach jednego z nich w momencie odkrycia tkwiły jeszcze żelazne nity o półkolistych główkach zachowane wraz z fragmentami skórzanych pasków. Publikujący zabytki Konrad Jażdżewski uważał je za wytwory pochodzenia wschodniego, jednak nie potrafił wówczas wskazać dla nich ścisłych analogii (Jażdżewski 1951, Ryc. 31). Podobną opinię odnośnie proveniencji tych zabytków prezentował Andrzej Nadolski, który zaproponował również rekonstrukcję rozmieszczenia elementów ogłowia, odkrytych w grobie 10. Interesujące nas okucie krzyżowe znalazło się wówczas w miejscu łączenia się paska policzkowego z nagłówkiem, naczółkiem i podgardlem (por. Nadolski 1954, 88). Kilka lat później badacz ten uznał omawiane okucia bezpośrednio za wyrób ruski (Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, 64 i n., Tabl. LIV: g-h). Nadal jednak nie potrafiono wskazać dla nich przekonujących analogii (por. Gardela, Kajkowski, Ratajczyk 2019, 74, przyp. 14). W nowszej literaturze problem ten również nie został rozwiązany.

Okucia z Lutomierska uznawane są za importy ze świata koczowniczego (Goßler 2013, 170, Ryc. 44: 1), skandynawskiego (Kara 1993, 42) lub uważane za własność wojowników skandynawsko-ruskich (Waregów; por. Grygiel 2014, 699, Ryc. 22: 1, 3; zob. także Wołoszyn 2010, 309-315). Wątpliwości co do tych ustaleń wysunęli przede wszystkim Leszek Gardela, Kamil Kajkowski i Zdzisława Ratajczyk, którzy zasugerowali, iż wyposażenie zdeponowane w grobie nr 10 ma charakter lokalny, zachodniosłowiański (Gardela, Kajkowski, Ratajczyk 2019, 96, 130). We wspomnianej wyżej typologii rozdzielaczy wczesnośredniowiecznych z terenu państwa wczesnopiastowskiego i Pomorza zaliczono okucia lutomierskie i okaz z Czeremna do wariantu 1 typu 1. Autorzy podtrzymali w nim swą wcześniejszą opinię o lokalnym pochodzeniu tych przedmiotów, pisząc: „[...] it is justified to speculate that the cross-shaped strap distributors of the ‘Lutomiersk variant’ were designed and manufactured somewhere in the Piast state, perhaps even in the same workshop that made all of the other copper alloy items that make up the assemblage of grave 10” (Gardela, Kajkowski 2023, Ryc. 8: 6). Czy tak było w istocie? Wydaje się, iż jeszcze za wcześnie na ostateczne konkluzje, a okucie z Czeremna, będące znaleziskiem przypadkowym i pochodzącym spoza kontekstu archeologicznego, nie pozwala na daleko idące interpretacje w tym względzie. Wydaje się jednak, iż nic nie stoi na przeszkodzie, aby datować je podobnie jak zabytki z Lutomierska – na 1. poł. XI w.

Okucie ogłowia

Jeden z zabytków wykonany ze stopu miedzi o niestalonym bliżej miejscu odkrycia, pochodzący z kolekcji Janusza Stopy, należy uznać za okucie ogłowia. Jest to wypukło-wklęsły, równoramienny przedmiot w kształcie czterolistnego kwiatu, zwieńczonego guzkiem i zaopatrzony od spodu w pięć nitów. Na powierzchni zabytku są widoczne ślady platerowania złotym metalem (nr kat. NN.10; Ryc. V: 198; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.14.10.).

Na terenie dawnej Rusi okucia ogłowia były bardzo zróżnicowane, zarówno jeśli chodzi o kształty, jak i zdobienia (por. np. Zvjazuga, Vicjaz’ 2006, 126 i n., Ryc. 3: 8-9), ale nie udało się tu znaleźć analogii do zabytku z Czeremna. Zbliżone, acz nie identyczne przedmioty znajdujemy natomiast na terenach bałtyjskich. Wydaje się, że za takie należy uznać okucia ogłowia odkryte na litewskim cmentarzysku w miejscowości Masteikiai. Są one bez wyjątku żelazne i mają kolisty kształt z czterema, symetrycznie rozmieszczonymi wypustkami. W centralnej ich części z reguły znajduje się otwór, w którym tkwił nit mocujący okucie do skózanego paska. Jedno z tych okuć, pokryte srebrną, miedzianą oraz mosiężną inkrustacją znalazło się w datowanym na XIII-XIV stulecie skarbie uzbrojenia (*Kariauti...* 2020, nr kat. III.40). Z tego stanowiska znane są jeszcze dwa inne, najpewniej też pierwotnie dekorowane srebrem, podobne do powyższego znaleziska, które datowane są na k. XIII - 1. poł. XIV stulecia (*Kariauti...* 2020, nr kat. II.96). Niemal identyczny okaz, ale z zachowanym nitem (?), datowany dość ogólnie na XIII-XIV w. został też znaleziony w miejscowości Paalksniai (*Kariauti...* 2020, nr kat. II.97.1). Zbliżone do przytoczonych zabytków jest też żelazne, zdobione srebrem okucie z Paprūdžiai, którego centralna część przybiera kształt czworoboku z czterema silnie wyodrębnionymi występami. Również i ten zabytek odnoszony jest do XIII-XIV stulecia (*Kariauti...* 2020, nr kat. II.100). Mimo różnic surowcowych i szczegółów w sposobie mocowania okuć do pasków, stylistyka wykonania zabytków z Litwy i Czeremna jest niewątpliwie zbliżona. Wydaje się zatem, iż analizowany tu zabytek wiązać należy z horyzontem XIII i XIV w.

Sprzączka od popręgu

Tylko jedną spośród odkrytych w latach 2010-2011 sprzączek zdecydowano się powiązać hipotetycznie z rzędem końskim. Jest to duży, wykonany ze sztabki żelaznej, jednoczęściowy okaz o „gruszkowatym” kształcie i płaskiej ramie (nr kat. III.4; Ryc. V: 199; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.15.3), na który natrafiono we wschodniej części *podgrodzia dalszego*. Formy takie nie były szczególnie popularne, ale pojawiają się we wczesnym średniowieczu na różnych terenach. Występują np. wśród znalezisk z terenu zachodnich Niemiec (Goßler 2011, 44, nr kat. 220.2, Tabl. 9: 220.), ale były też w użyciu na wczesnośredniowiecznej Rusi, głównie w XII i XIII w. (por. Kirpičnikov 1973a, 77, Ryc. 43: 9; por. też Zvjazuga, Vicjaz’ 2006, 127, Ryc. 6: 9; Veremejčik 2003, Ryc. 2: 17). Nieco wcześniejszy okaz wystąpił na terenie wołyńskiego grodziska w Drohobużu, w jamie XIV z II horyzontu budowlanego, datowanego na XI w. (Priščepa, Nikol’čenko 1996, Ryc. 69: 3; Priščepa 2011, 49, Ryc. 36: 13; Ters’kij 2015a, 83, Ryc. 3: 36). Wydaje się zatem, iż okaz z Czeremna tylko ogólnie można datować na wczesne średniowiecze, z możliwością zawężenia tej chronologii do XI-XIII w.

Podkowy i podkowiaki

Ostatnimi elementami wyposażenia konia, które zostaną tutaj omówione są podkowy i należące do nich podkowiaki. Zdecydowano się je omówić korzystając z typologii Józefa Kaźmierczyka dla okazów ze Śląska (1978), gdyż w monografii Anatolija Kirpicznikowa zostały one potraktowane bardzo powierzchownie. Dość powiedzieć, iż autor wyróżnił w materiale staroruskim tylko dwa główne ich typy. Wykorzystując to ujęcie wszystkie okazy odkryte w Czermnie należałyby do drugiego z nich, występującego tam od XII w. po okres nowożytny (Kirpičnikov 1973a, 84, Ryc. 49: 2).

Tylko jedna z podków zachowała się w całości. Okaz ten został odkryty w północnej części majdanu, tuż u podstawy wewnętrznego skłonu wału. Ma on płaską, szeroką ramę z opływowym układem brzegu ramion, ostrołuczny prześwit, jest zaopatrzona w asymetrycznie umiejscowiony zębiec odkuty z brzegu ramy. W ramionach znajduje się sześć czworokątnych otworów na podkowiaki, a na ich końcach masywne, kolcowe zaczepy. Dodatkowo zachowały się należące do niej dwa podkowiaki o dwustronnie wyodrębnionych, owalnie wysklepionych główkach – jeden zachowany we fragmencie a drugi o skrzywionej nóżce (nr kat. I.168; Ryc. V: 200; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. II.13.3.). W klasyfikacji Józefa Kaźmierczyka należałoby ją zaliczyć do podtypu VII/1, który jednak został wydzielony na podstawie jednego tylko okazu z Legnicy datowanego na XIV i 1. poł. XV w. (Kaźmierczyk 1978, 104 i n., Ryc. 31). Takie cechy jak poszerzona rama i obecność zębca odkutego z brzegu ramy charakteryzuje raczej podkowy, które należałoby datować na późne średniowiecze i okres nowożytny. Potwierdza to chociażby okaz z Międzyrzecza (Łaszkiewicz, Michalak 2007, 137, Ryc. 17: 5 – tu jako podtyp III/4; por. też Jaworski, Rodak 2018, 985) czy zabytek z Łucka (Ters'kij 2015a, 90, 92, Ryc. 5: 6).

Jeden z fragmentarycznie zachowanych okazów, znaleziony w tzw. „śmietniku” na majdanie grodziska, ma płaskie ramie o falistym brzegu zakończone kolcowym, wysokim zaczepem. Dwa otwory na podkowiaki (trzeci widoczny we fragmencie) mają wyraźne gniazda, a w jednym z nich tkwi podkowiak o dwustronnie wyodrębnionej, trójkątnej główce (nr kat. I.167; Ryc. V: 201). Drugi egzemplarz ma niemal identyczną charakterystykę, poza tym iż w jego ramieniu zachowały się trzy otwory na podkowiaki. I w tym przypadku w jednym z nich tkwi podkowiak o trójkątnej główce (nr kat. II.23; Ryc. V: 202). Ten okaz został odkryty w południowo-wschodniej części *podgrodzia bliższego*. Niestety, fragmentaryczność zachowania się tych podków nie pozwala na jednoznaczne ustalenia typologiczne. Mogą one należeć zarówno do podtypu II/1 jak i III/1 w klasyfikacji Kaźmierczyka. Ten pierwszy, oprócz wymienionych wyżej cech wyróżnia obecność tylko jednego zaczepu, z kolei podtyp III/1 ma oba zaczepy odmiany A/1. Oba podtypy, szeroko rozpowszechnione, występowały w długim odcinku czasowym (Kaźmierczyk 1978, 30-33, 44-49). Jak pokazują materiały śląskie pojawiają się one w XII stuleciu i trwają przynajmniej do pocz. XIV w., aczkolwiek najpopularniejsze były w XIII stuleciu (Jaworski, Rodak 2018, Aneks 1, nr 11, 33, 111-112, 154, 158, 195, 203, 225, 228, 230, 245, 251, 258, 272, 274, 276). Okazy takie znane są też z terenu Rusi, gdzie datowane są podobnie jak na Śląsku (Zvjazura, Vicjaz' 2006, 128, Ryc. 7: 5-6). Występują również na terenie Księstwa Halicko-Włodzimierskiego i stanowią tutaj jeden z najpopularniejszych typów podków. Kilka egzemplarzy, datowanych na 1. poł. XIII w. odkryto na terenie grodziska w miejscowości Horodyszcze (Kirpičnikov 1973a, 84, Ryc. 49: 2; 2020, 97, Ryc. 27: 1-7 – tu jako Izjasław), podobne okazy, datowane na XII-XIII i XIII - pocz. XIV w. są znane również z Peresopnicy (Ters'kij 2007a, 522, Ryc. 4: 15; 2008b, Ryc. 4: 15; 2011a, Ryc. 1: 15, 6: 2; 2015a, Ryc. 5: 2-3).

Wśród odkrytych w latach 2010-2011 zabytków wyróżniono też dwa podkowiaki, odkryte na majdanie grodziska. Jeden znaleziono u wewnętrznej podstawy, wschodniej części wału (nr kat. I.169; Ryc. V: 203), a drugi we wschodniej części majdanu (nr kat. I.170; Ryc. V: 204). Charakteryzują się trójkątnymi główkami, która to cecha, obok zaokrąglonych główek, najczęściej występuje przy tego typu zabytkach z terenu Rusi Halicko-Włodzimierskiej (por. Ters'kij 2011a, Ryc. 4: 7; 2015a, 90, Ryc. 5: 1,6; Kotowicz 2013, 73, Tabl. 85: 12/2009/żg i 15/2011/żr). Niestety nie ma ona waloru chronologicznego (por. Kaźmierczyk 1978, 148, Ryc. 44: 4-11), chociaż jak się wydaje w okresie nowożytnym preferowano raczej podkowiaki o płaskich główkach (por. np. Łaszkiewicz, Michalak 2007, Ryc. 17: 4,6, 19: 6, 21: 1).

Do omawianej kategorii zabytków zdecydowano się też zaliczyć zachowany częściowo i zdeformowany przedmiot wykonany z żelaznego pręta zaostrego na końcu i płasko rozklepanego w partii centralnej, którą zaopatrzono dodatkowo w piramidalny guz (nr kat. I.166; Ryc. V: 205). Okaz ten odkryto w północno-

zachodniej części fosy, tuż u zewnętrznej podstawy wału grodziska. Zabytki takie są uznawane za specjalne okucia służące do chodzenia po lodzie. Używane były zarówno do zabezpieczania zarówno butów, jak i kopyt końskich, z tym, że te ostatnie charakteryzują się większymi rozmiarami – ich płytki z kolcem ma długość od 3,0 do ponad 5,0 cm. Datowanie podobnych okuć jest szerokie i obejmuje okres od IX po XIII w. (Kirpičnikov 1973a, 81 i n., Ryc. 47: 7-10; Zvjara, Vicjaz' 2006, 128, Ryc. 7: 10-15; Ters'kij 2015a, 87 i n.)⁴⁵. Jak dotąd jednak nie natrafiono na tak wczesne (IX-X w.) przykłady takich przedmiotów na terenie późniejszej Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Z pewnością jednak występowały w czasach funkcjonowania księstwa. Wskazują na to znaleziska z grodziska w Drohobużu, gdzie wystąpiły w nawarstwieniach kulturowych datowanych od końca XI po poł. XIII stulecia (Priščepa, Nikol'čenko 1996, Ryc. 48: 9, 69: 6-7; Priščepa 2011, 99 i n., Ryc. 112: 24, 121: 9; Ters'kij 2015a, Ryc. 6: 1-2, 5). Dwunastowieczną chronologię ma też okaz z Ostroga (Priščepa 2016, 103, Ryc. 67: 6), a na XIII w. datowany jest okaz z Peresopnicy (Ters'kij 2015a, 88, Ryc. 6: 3). Z kolei na XII-XIII w. jest datowany okaz z miejscowości Ostapkiwci (Majarčak 2018, Ryc. 15: 2). Wydaje się jednak, iż mogły one pozostawać tam w użyciu jeszcze dłużej. Wskazywać by na to mogło odkrycie takiego okucia na terenie bojarskiej rezydencji w uroczysku *Apostolszczyna* we Włodzimierzu Wołyńskim, która wedle Swiatosława Terśkiego została zniszczona w latach 70. XIV w. (Ters'kij 2008a, 20 i n., Ryc. 6: 5; 2010b, Ryc. 142: 5; 2015a, Ryc. 6: 4). Przedstawione analogie wskazują więc, iż interesujący nas zabytek można obecnie datować jedynie w szerokich ramach chronologicznych, obejmujących okres od XI do XIV w.

KONKLUZJE

Zaprezentowany w niniejszym artykule zbiór 208 zabytków uzbrojenia, wyposażenia jeździeckiego i oporządzenia końskiego, odkrytych i pozyskanych od kolekcjonerów w trakcie kampanii badawczej prowadzonej w latach 2010-2011 na terenie kompleksu osadniczego w Czermnie, stanowi, jak dotąd, jedną z największych kolekcji tego typu przedmiotów na szeroko pojętym pograniczu polsko-ruskim. Gros z nich – ogółem 198 przedmiotów – odkryto w trakcie planowych prospekcji z użyciem wykrywaczy metali, w tym 170 zabytków na terenie grodziska (stan. 1) i w otaczającej go fosie, kolejnych 23 w obrębie tzw. *podgrodzia bliższego* (stan. 2), a jedynie 5 na obszarze tzw. *podgrodzia dalszego* (stan. 3). Dla 10 nie udało się ustalić dokładnej lokalizacji. Tak duże nagromadzenie zabytków uzbrojenia na grodzisku w sposób wymowny ukazuje, iż to właśnie główny i najsilniej ufortyfikowany punkt całego zespołu osadniczego był też głównym celem ataku, który miał zapewne miejsce w 1240 r. Znacznie mniejsza liczba artefaktów odkryta na terenie obu podgrodzi może zatem świadczyć o mniejszej intensywności prowadzonych tam walk.

Odkryte zabytki reprezentują właściwie wszystkie dotychczas wyodrębnione fazy funkcjonowania zespołu osadniczego w Czermnie. Należy jednak podkreślić, iż szerokie ramy chronologiczne istnienia całego kompleksu i fakt odkrycia tych zabytków poza kontekstem archeologicznym pozwala nam właściwie tylko na ich analizę opartą na kryteriach typologiczno-chronologicznych. Niektóre z przytoczonych datowań mogą więc w przyszłości ulec przewartościowaniu.

Najstarsze z nich wiążą się jeszcze ze słabo rysującą się obecnie fazą plemienną wczesnego średniowiecza, dokumentowaną przede wszystkim przez datowane na 3. ćwierć VIII stulecia awarskie okucie odkryte (na złożu wtórnym) we wnętrzu wału grodziska, a także fragmenty naczyń ceramicznych z VIII-X w. znalezione na sąsiednim *podgrodziu bliższym* (stan. 2; por. Wołoszyn *et al.* 2016, 697 i n.; Dzieńkowski *et al.* 2020, 424). Z tym horyzontem powiązałem przede wszystkim znaleziony na *podgrodziu bliższym* i datowany na VIII-IX w. trójlistny grot strzały z trzpieniem typu 18 Aleksandra Miedwiediewa, do którego analogie znaleźć można zarówno w środowisku stepowym Europy Wschodniej, jak i Środkowej. Nieco młodsze (IX-X w.) i być może powiązane z oddziaływaniami wielkomorawskimi⁴⁶ jest żelężce czekana, odkryte już poza obwałowaniami grodziska. W tym przypadku ciężar zabytku wskazuje jednak, iż przedmiot nie miał raczej przeznaczenia militarnego. Być może na ten okres należałoby też datować groty strzał typów 45 i 78 wg Aleksandra Miedwiediewa, dla których analogie znajdujemy głównie wśród znalezisk z IX-XI w. Nie jest to

⁴⁵ Okazy przeznaczone do butów były mniejsze i długość ich płytek wahała się między 2,0-3,5 cm (Kirpičnikov 1973a, 80).

⁴⁶ Oddziaływania te nie są obecnie szczególnie mocno widoczne na terenie dzisiejszej, południowej Lubelszczyzny. Oprócz wspomnianego żelężca czekana możemy z nimi wiązać jeszcze dwa inne, niestety przypadkowe znaleziska żelężców czekanów, należących do typu IB.5.30 wg P. Kotowicza (tzw. „bradattice”) odkryte w m. Łąki-Byki koło Osuch, i Nowosiółki Przednie (Kotowicz 2009b; Poleski 2013, Ryc. 94: 5-6, 102: 24, 27).

więc liczny zbiór, i wskazuje raczej na niewielką aktywność osadniczą na tym terenie przed 2. poł. X stulecia. Przeczą temu jednak częściowo wyniki badań środowiskowych (por. Dzieńkowski *et al.* 2020, 425).

Z momentem pojawienia się Czerwna-Czerwienia w źródłach pisanych i wzniesienia jego pierwszych fortyfikacji (schyłek X stulecia – Dzieńkowski *et al.* 2020, 452) możemy dość pewnie powiązać tylko jeden zabytek – wykonany ze stopu miedzi trójramienny rozdzielacz (nr kat. III.5), znajdujący analogie na słynnym cmentarzysku w Lutomiersku. Niewykluczone też, iż z horyzontem tym wiążą się trzy groty typu 84/1 w klasyfikacji Miedwiediewa, datowane ogólnie na X-XI w.

Gros odkrytych przedmiotów uzbrojenia należy powiązać z okresem staroruskim (XI - poł. XIII w.), na który przypada największa świetność kompleksu osadniczego w Czerwnie, dokumentowana setkami innych znalezisk. Wśród wiązanych z tym okresem zabytków są: głowica miecza typu B wg Ewarta Oakeshotta, oba trzewiki pochew mieczowych, żelazny i ołowiane ciężarki kiścieni, głowice buław typów I, II, IIa i III według Anatolija Kirpicznikowa, żeleźca toporów odmian IB.1.19, II.B.1.20, IIIB.1.20 i IIB.11.2 według Piotra Kotowicza, groty broni strzelczej typów 32, 33, 79 (?), 83, 84/2, 90 (?), 94 i 100 według Aleksandra Miedwiediewa, fragmenty ostróg z bodźcami kolcowymi lub kulistymi, oba okucia pejców, strzemie, pobocznica wędzidla i podkowa typu II/1 lub III/1 według Józefa Kaźmierczyka. Wydaje się też, iż z tym okresem wiąże się znaczna część przedmiotów, których chronologia nie może zostać uściślona w oparciu o analizę typologiczną. Chodzi mi przede wszystkim o odkryte w Czerwnie drobne elementy uzbrojenia ochronnego, broń drzewcową, dominujące liczebnie groty typów 2, 5, 8, 30, 37, 40, 44, 48, 51, 61, 63, 77, 90, 91, 93(?) i 95 Aleksandra Miedwiediewa oraz wędzidla, trójdzielne rozdzielacze, sprzączkę, większość podków oraz podkowę z kolcem.

Kres prosperity tego ośrodka grodowego przyniósł najpewniej najazd mongolski z 1240 r. (por. Kuśnierz 2012). Obecność koczowników dokumentują przede wszystkim liczne charakterystyczne dla nich groty (por. Medvedev 1966b), reprezentujące typy: 24 (lub 88), 60/5, 65/2, 66, 69 i przede wszystkim deltoidy typu 67 według Aleksandra Miedwiediewa. Część z tych grotów znajdowała się w skupisku (wraz dwoma żelaznymi kółkami), które uznałem za zagubioną wiązkę strzał, stanowiącą zapasowy komplet łuczniczy. Znalezisko nie zostało niestety należycie zadokumentowane, stąd jego identyfikacja nie jest pewna. Z kolei ludność miejscowa mogła wystrzeliwać w kierunku wroga pociski z trzpieniami o masywnych grotach, których liście charakteryzują czworoboczne (głównie kwadratowe) w przekroju liście (nr kat. I.86, 95, 102, 127). Okazów takich próżno bowiem szukać w środowisku koczowniczym. Ich rozprzestrzenienie na terenie grodziska i podgrodzi pozwala na nowo zmierzyć się z hipotezą Jerzego Kuśnierza (2005; 2012) dotyczącą przebiegu najazdu z 1240 r. Problem ten zostanie jednak podniesiony w osobnym artykule.

Wydaje się, iż wśród militariów stosunkowo dobrze widoczne są zabytki związane z ostatnim okresem zasiedlenia kompleksu osadniczego w Czerwnie, przypadającym na czasy pomongolskie, czyli 2. poł. XIII i pocz. XIV stulecia. Fakt zasiedlenia tego miejsca po wspomnianym najeździe jest obecnie dobrze udokumentowany faktami archeologicznymi. W tym czasie dokonano chociażby napraw pomostów drewnianych łączących gród z *podgrodziem bliższym* (Dzieńkowski *et al.* 2020, 445), ukryto dwa skarby srebrnych i złotych ozdób (Piotrowski, Wołoszyn 2012, 188 i n., Ryc. 3-6), a także (prawdopodobnie) założono cmentarzysko w obrębie wałów grodziska (Dzieńkowski *et al.* 2020, 453 i n.). Z tego okresu mogą pochodzić: głowica sztyletu (lub małego miecza), żeleźca toporów typów IB.1.1 i IB.7.3 według Piotra Kotowicza, groty typów 8/2 (grotów bełtów) i 60/7 według Aleksandra Miedwiediewa, okucie ogłowia i przede wszystkim ostrogi odmian D i E według Stanisława Kołodziejskiego, a także ich elementy – kółka gwiaździste i sprzączki.

Wśród zabytków tworzących ten bogaty zbiór uzbrojenia znajdują się też przedmioty o wyraźnie młodszej chronologii, pochodzące z okresu, w którym kompleks osadniczy w Czerwnie przestał funkcjonować, a jego schedę przejął nieodległy Bełz (Janeczek 2016, 162). Fakt odwiedzania (?) tego miejsca w późniejszym czasie potwierdzony jest też przez znaleziska ceramiki, datowanej od XV po XVIII w. (Auch 2017, 206-213). Wśród omówionych przedmiotów są datowane na późne średniowiecze: głowica miecza typu H₁ wg Ewarta Oakeshotta, jelec kordu i jedno z kółek od ostróg (nr kat. I.147). Jeszcze młodszą, wczesnonowożytną metrykę ma ostroga z bodźcem gwiaździstym, charakteryzująca się płaskim kabląkiem. Listę tę uzupełnia – datowana szeroko na późne średniowiecze i okres nowożytny – w całości zachowana podkowa typu VII/1 wg Józefa Kaźmierczyka. Trudno obecnie stwierdzić czy wspomniane zabytki są jedynie przypadkowymi zgubami, czy może śladami niezidentyfikowanych dzisiaj wydarzeń mających tu miejsce po opuszczeniu grodu.

Omówiony wyżej zbiór militariów, mimo swych ograniczeń, stanowi cenne źródło zarówno do badań nad historią samego kompleksu osadniczego w Czermnie, jak i do rozważań bronioznawczych, dotyczących jakości i zróżnicowania wyposażenia wojskowego na terenach zachodnioruskich. Pozwala również zabrać głos w sprawie impulsów kulturowych docierających do tego ważnego ośrodka. I co najważniejsze, wchodzące w jego skład charakterystyczne zabytki utwierdzają nas w przekonaniu, iż obiekt ten w rzeczywistości stał się przedmiotem – nie oświetlonej przekazami pisemnymi – inwazji Mongołów w poł. XIII w.

KATALOG

I. Grodzisko (stan. 1)

Uzbrojenie ochronne

I.1. Żelazne ogniwo plecionki kolczej (?)

- A. Czeremo, stan. 1, powierzchnia, tzw. „śmietnik”; badania październik 2010;
- B. Żelazne ogniwo plecionki kolczej (?);
- C. Zachowane w całości; technika wykonania – kucie (?), sztancowanie (?); owalne ogniwo o elipsoidalnym przekroju;
wymiary: światło wewnętrzne ogniwa – 0,7 x 0,75 cm; grubość drutu – ok. 0,1-0,15 cm;
uwagi: niewykluczona inna funkcja zabytku;
- D. MT, nr inw. MT/1226/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 1.

I.2. Żelazne ogniwa plecionki kolczej

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazne ogniwa plecionki kolczej;
- C. Fragment plecionki kolczej; technika wykonania – kucie, zgrzewanie (?); pięć połączonych ze sobą okrągłych ogniw, najpewniej w systemie 4:1, wykonanych z drutu okrągłego w przekroju poprzecznym, jedno z wyraźnym zgrubieniem, sugerującym zgrzanie w tym miejscu dwóch końcówek;
wymiary: światło wewnętrzne ogniw – 0,7 x 0,7 cm; grubość drutu – ok. 0,1 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1771/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.11.3;
- F. Ryc. V: 2.

I.3. Żelazne ogniwo plecionki kolczej (?)

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazne ogniwo plecionki kolczej;
- C. Zachowane w całości; technika wykonania – sztancowanie (?); okrągłe ogniwo o owalnym przekroju;
wymiary: światło wewnętrzne ogniwa – 0,9 x 0,9 cm; grubość drutu – ok. 0,1-0,15 cm;
uwagi: niewykluczona inna funkcja przedmiotu;
- D. MT, nr inw. MT/1774/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 3.

I.4. Brązowe ogniwo plecionki kolczej (?)

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Brązowe ogniwo plecionki kolczej (?);
- C. Zachowane w całości; technika wykonania – odlew; owalne ogniwo o owalnym przekroju; wymiary: światło wewnętrzne ogniwa – 0,8 x 0,9 cm; grubość drutu – ok. 0,1-0,15 cm; uwagi: niewykluczona inna funkcja przedmiotu;
- D. MT, nr inw. MT/1775/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 4.

I.5. Żelazne ogniwa plecionki kolczej

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazne ogniwa plecionki kolczej;
- C. Fragment plecionki kolczej – jedno z ogniw złamane na pół; technika wykonania – kucie, zgrzewanie (?); sześć okrągłych i owalnych ogniw, z których trzy są ze sobą połączone, wykonane z drutu owalnego w przekroju poprzecznym; jedno z wyraźnym zgrubieniem, sugerującym zgrzanie w tym miejscu dwóch końcówek; wymiary: światło wewnętrzne ogniwa – od 0,5 x 0,5 cm do 0,6 x 0,5 cm; grubość drutu – ok. 0,15-0,2 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1804/6/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.11.4;
- F. Ryc. V: 5.

I.6. Żelazne ogniwa plecionki kolczej

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazne ogniwa plecionki kolczej;
- C. Fragment plecionki kolczej – jedno z ogniw złamane na pół; technika wykonania – kucie, zgrzewanie (?); sześć okrągłych i owalnych ogniw, z których trzy są ze sobą połączone, wykonanych z drutu owalnego w przekroju poprzecznym; jedno z wyraźnym zgrubieniem, sugerującym zgrzanie w tym miejscu dwóch końcówek; wymiary: światło wewnętrzne ogniwa – od 0,5 x 0,5 cm do 0,8 x 0,7 cm; grubość drutu – ok. 0,1-0,15 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1811/12/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 6.

I.7. Żelazne ogniwo plecionki kolczej (?)

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazne ogniwo plecionki kolczej (?);
- C. Zachowane w całości; technika wykonania – kucie; owalne ogniwo o kwadratowym przekroju, wykonane drutu (?) o stykających się końcach; wymiary: światło wewnętrzne ogniwa – 0,7 x 0,75 cm; grubość drutu – 0,25 cm; uwagi: niewykluczona inna funkcja przedmiotu;
- D. MT, nr inw. MT/1862/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 7.

Broń biała**I.8. Żelazna głowica miecza**

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazna głowica miecza;
- C. Zachowana w całości; technika wykonania – kucie; spłaszczona głowica o nieregularnie owalnej formie i niestarannie ściętych krawędziach, z czworokątnym, przechodzącym na wskroś, pionowym, zwężającym się ku górze otworem do mocowania trzpienia rękojeści, obecnie wypełniony produktami korozji lub fragmentem odłamanego trzpienia;

wymiary: wysokość – 4,5 cm; szerokość – 5,9 cm; grubość – 3,4 cm; otwór 1,5 x 1,0 cm w dolnej partii i 0,7 x 0,5 w górnej; waga – 469 g;

- D. MT, nr inw. MT/1807/7/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.11.7;
- F. Ryc. V: 9.

I.9. Brązowy trzewik pochwy miecza

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Brązowy trzewik pochwy miecza;
- C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie uszkodzone dwa występy, centralny i boczny; technika wykonania – odlew; płaskie i smukłe okucie, które silnie, ostrołukowo zwęża się ku podstawie, zwieńczonej wyodrębnionym guzkiem; u wlotu trzewika trzy występy – dwa boczne i jeden centralny, ten ostatni miał pierwotnie kształt palmety; obie licowe płaszczyzny trzewika pokrywa podobny, wklęsły ornament złożony z zeschematyzowanych dwóch rombów i okalających je zawijasów i esownic;
wymiary: wysokość – 5,2 cm; maksymalna szerokość – zachowana 3,8 cm; grubość – 4,5 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1812/16/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.11.2;
- F. Ryc. V: 11.

I.10. Żelazny jelec kordu

- A. Czeremo, stan. 1 (fosa), humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny jelec kordu;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; jelec o trapezowato wyodrębnionej partii środkowej, z dużym, okrągłym otworem do mocowania tarczki bocznej i krótkich, nieforemnych w przekroju, sztabkowatych ramionach; w rzucie od góry duży klinowaty otwór służący osadzaniu jelca na głównej kordu;
wymiary: długość – 10,3 cm; wysokość – 1,85 cm; grubość – 1,65 cm; przekrój ramion – 1,0 x 1,15 cm i 1,0 x 0,8 cm; wymiary otworu na głównię – 5,4 x 1,0 cm; światło otworu do mocowania tarczki bocznej – 0,75 x 0,85 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1728/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.14.3 (tutaj błędnie jako jelec szabli);
- F. Ryc. V: 12.

I.11. Żelazna głowica sztyletu/miecza

- A. Czeremo, stan. 1 (fosa); badania czerwiec 2011;
- B. Żelazna głowica sztyletu/miecza;
- C. Zachowana niemal w całości – uszkodzona boczna krawędź; technika wykonania – kucie; głowica o oktagonalnej formie, z czworokątnym, przechodzącym na wskroś, pionowym, zwężającym się ku górze otworem do mocowania trzpienia rękojeści;
wymiary: wysokość – 3,5 cm; szerokość – 3,8 cm; grubość – 3,2 cm; wymiary otworu – 1,3 x 0,8 cm (w dolnej partii) do 1,1 x 0,6 cm (w górnej partii); waga – 132 g;
- D. MT, nr inw. MT/1712/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 13.

Broń obuchowa

I.12. Żelazna głowica buławy

- A. Czeremo, stan. 1 (fosa), humus; badania październik 2010;
- B. Żelazna głowica buławy;
- C. Zachowana w całości; technika wykonania – kucie; głowica w kształcie sześciangu z ukośnie ściętymi narożnikami; pośrodku okrągły, cylindryczny otwór do mocowania trzonu;
wymiary: wysokość – 3,3 cm; szerokość – 5,1 cm; grubość – 5,2 cm; światło osady – 1,8 cm. waga – 222 g;
uwagi: znaleziona z kośćmi ludzkimi i ceramiką;

- D. MT, nr inw. MT/1538/4/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.11.6;
- F. Ryc. V: 19.

I.13. Żelazna głowica buławy z dwoma gwoździami

- A. Czeremno, stan. 1, wykop 1; badania październik 2010;
- B. Żelazna głowica buławy z dwoma gwoździami;
- C. Zachowana w całości; technika wykonania – kucie; głowica w kształcie sześcianu z ukośnie ściętymi narożnikami; pośrodku cylindryczny, okrągły otwór do mocowania trzonu, w którym pierwotnie tkwiły dwa gwoździe – jeden smukły o płaskiej dookołnie wyodrębnionej główce i drugi krótki o dwustronnie wyodrębnionej, wysklepionej główce; wymiary: wymiary głowicy buławy (wysokość – 3,7 cm; szerokość – 5,6 cm; grubość – 5,9 cm, wymiary otworu – 2,2 x 2,2 cm; waga – 147 g); wymiary gwoździ (wysokość – 5,3 i 3,4 cm; wymiary główek – 1,2 x 0,9 i 1,2 x 0,4 cm);
- D. MT, nr inw. MT/1668/4/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.12.5;
- F. Ryc. V: 17.

I.14. Żelazna głowica buławy

- A. Czeremno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazna głowica buławy;
- C. Zachowana niemal w całości – uszkodzona jedna ze ścian; technika wykonania – kucie; głowica w kształcie sześcianu, na bocznych ścianach której umieszczono po jednym kolcu w kształcie ostrosłupa; pośrodku okrągły, cylindryczny otwór do mocowania trzonu; wymiary: wysokość – 3,0 cm; szerokość – 4,7 cm; grubość – 4,4 cm; światło otworu – 1,6 x 1,4 cm; waga – 197 g;
- D. MT, nr inw. MT/1811/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 20.

I.15. Brązowa głowica buławy

- A. Czeremno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Brązowa głowica buławy;
- C. Zachowana fragmentarycznie; technika wykonania – odlew; głowica zachowana w postaci dużego, piramidalnego kolca zwieńczonego niewielką stożkową wypustką, z którą sąsiaduje płytkie, ale intencjonalnie wykonane wgłębienie, kołec oddzielony podwójnym rowkiem od pokrytej drobnymi guzkami powierzchni, zakończonej w górnej swej partii kolejnym stożkowym, niewielkim guzem; wymiary: wysokość zachowana – 3,8 cm; szerokość zachowana – 2,8 cm; uwagi: zabytek poddano analizie SEM/EDS (A. Garbacz-Klempka);
- D. MT, nr inw. MT/1823/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 22.

I.16. Ołowiana głowica buławy

- A. Czeremno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Ołowiana głowica buławy;
- C. Zachowana w całości; technika wykonania – odlew; głowica w kształcie sześcianu, na ścianach bocznych umieszczono po jednym kolcu w kształcie niskiego ostrosłupa; dolna i górna krawędź podkreślona dookołnie uformowanym półwałkiem; pośrodku owalny, lekko stożkowy otwór do mocowania trzonu; wymiary: wysokość – 3,8 cm; szerokość – 3,5 cm; grubość – 3,3 cm; wymiary otworu – 1,7 x 1,5 cm; waga – 145 g;
- D. MT, nr inw. MT/1885/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.12.4;
- F. Ryc. V: 18.

I.17. Żelazna głowica buławy / okucie pejcza (?)

- A. Czerrmno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazna głowica buławy / okucie pejcza;
- C. Zachowana niemal w całości – uszkodzony haczykowaty występ; technika wykonania – kucie; głowica w kształcie sześciangu; z jednej ze ścian bocznych wyciągnięto masywny haczykowaty występ; pośrodku okrągły, lekko stożkowaty otwór do mocowania trzonu; wymiary: wysokość z haczykowatym występem – 3,1 cm; szerokość z haczykowatym występem – 5,3 cm; grubość – 3,0 cm; wymiary otworu – 1,2 x 1,2 cm (w górnej partii) i 1,5 x 1,5 cm (w dolnej partii); waga – 68 g;
- D. MT, nr inw. MT/1764/10/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.14.3;
- F. Ryc. V: 21.

I.18. Żelazny ciężarek kiścienia

- A. Czerrmno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny ciężarek kiścienia;
- C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie uszkodzone krawędzie korpusu i zawieszki; technika wykonania – kucie; korpus ciężarka o gruszkowatym, owalnym w przekroju poprzecznym kształcie, w górnej części przechodzi w silnie zwężoną i płasko ściętą zawieszkę, z owalnym otworem do mocowania gażwy; wymiary: wysokość – 4,8 cm; szerokość – 2,9 cm; grubość – 2,7 cm; wymiary otworu w uszku – 1,3 x 0,7 cm; waga – 100 g;
- D. MT, nr inw. MT/1770/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.12.3;
- F. Ryc. V: 16.

I.19. Żeleźce czekana

- A. Czerrmno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żeleźce czekana;
- C. Zachowane niemal w całości – nieznacznie uszkodzona krawędź ostrza; technika wykonania – kucie; asymetryczne w rzucie od góry żeleźce o zaopatrzonej w wąsy osadzie z półowalnym otworem na toporzysko, zakończonej słabo wyodrębnionym, czworokątnym młotkiem i szerokiej szyjce, przechodzącej w asymetryczne ostrze; wymiary: długość – 21,6 cm; wysokość ostrza – 7,9 cm, najmniejsza wysokość szyjki – 2,7 cm, szerokość osady – 4,8 cm, wysokość osady – 2,8 cm, wysokość osady z wąsami – 5,6 cm; światło osady – 4,0 x 3,8 cm; długość młotka – 2,6 cm; waga – 1186 g; uwagi: wraz z żeleźcem znaleziono kość;
- D. MT, nr inw. MT/1880/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.8.3;
- F. Ryc. V: 23.

I.20. Żeleźce topora

- A. Czerrmno, stan. 1 (fosa), humus; badania październik 2010;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane fragmentarycznie – ułamana szyjka z ostrzem i część osady; technika wykonania – kucie; żeleźce o niewyodrębnionej (?) osadzie zakończonej płaskim, niewyodrębnionym obuchem; wymiary: długość zachowana – 7,0 cm; wysokość osady – 5,1 cm; szerokość osady – 4,1 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1497/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 34.

I.21. Żeleźce topora

- A. Czerrmno, stan. 1 (fosa), humus; badania październik 2010;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane niemal w całości – nieznacznie wyszczerbiona krawędź ostrza; technika wykonania – kucie; żeleźce o niewyodrębnionej osadzie z okrągłym otworem na toporzysko, zakończonej

zaokrąglonym obuchem zaopatrzonym w obustronny kapturek i wąskiej szyjce, przechodzącej w asymetryczne, wąskie ostrze;
 wymiary: długość – 20,7 cm; wysokość ostrza – 7,7 cm, najmniejsza wysokość szyjki – 1,8 cm, szerokość osady – 5,4 cm, wysokość osady z kapturkiem – 7,9 cm, światło osady – 3,5 x 3,5 cm; waga – 976 g;

- D. MT, nr inw. MT/1538/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 25.

I.22. **Żeleźce topora**

- A. Czermno, stan. 1 (fosa), humus; badania październik 2010;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane niemal w całości – nieznacznie wyszczerbiona krawędź ostrza; technika wykonania – kucie; żeleźce o niewyodrębnionej osadzie z owalnym otworem na toporzysko, zakończonej zaokrąglonym obuchem zaopatrzonym w obustronny kapturek i dość szerokiej szyjce, przechodzącej w asymetryczne, szerokie ostrze zaopatrzone w ukośnie podciętą brodę; wymiary: długość – 12,2 cm; wysokość ostrza zachowana – 7,9 cm, najmniejsza wysokość szyjki – 2,0 cm, szerokość osady – 3,3 cm, wysokość osady z kapturkiem – 4,7 cm, światło osady – 2,3 x 2,6 cm; waga – 216 g;
- D. MT, nr inw. MT/1572/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.9.1;
- F. Ryc. V: 26.

I.23. **Żeleźce topora**

- A. Czermno, stan. 1 (fosa), humus; badania październik 2010;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane fragmentarycznie – ułamana częściowo szyjka z osadą; technika wykonania – kucie; żeleźce o dość szerokiej szyjce, przechodzącej w asymetryczne, szerokie, zakończone ukośnie podciętą brodą ostrze; wymiary: długość zachowana – 12,7 cm; wysokość ostrza – 9,5 cm; najmniejsza wysokość szyjki – 2,1 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1620/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.9.2;
- F. Ryc. V: 39.

I.24. **Żeleźce topora**

- A. Czermno, stan. 1 (fosa), humus; badania październik 2010;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane niemal w całości – ułamany fragment ostrza; technika wykonania – kucie; żeleźce o niewyodrębnionej osadzie z owalnym otworem na toporzysko, zakończonej zaokrąglonym obuchem zaopatrzonym w obustronny kapturek i wąskiej szyjce, przechodzącej w asymetryczne ostrze; wymiary: długość zachowana – 1,8 cm; najmniejsza wysokość szyjki – 1,4 cm, szerokość osady – 4,5 cm, wysokość osady z kapturkiem – 6,0 cm, światło osady – 3,1 x 3,0 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1638/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.8.4;
- F. Ryc. V: 29.

I.25. **Żeleźce topora**

- A. Czermno, stan. 1, powierzchnia (tzw. śmietnik); badania kwiecień 2011;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane fragmentarycznie – ułamana osada z szyjką i uszkodzona znaczna część ostrza; technika wykonania – kucie; żeleźce o wąskim (?), asymetrycznym (?) ostrzu; wymiary: długość zachowana – 2,8 cm; wysokość ostrza zachowana – 5,5 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1708/14/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 37.

I.26. Żeleźce topora

- A. Czermno, stan. 1, powierzchnia (tzw. śmietnik); badania kwiecień 2011;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane fragmentarycznie – ułamana osada z szyjką i uszkodzona górna część ostrza; technika wykonania – kucie; żeleźce o szerokim (?), asymetrycznym ostrzu, zaopatrzonym w ukośnie podciętą brodę; wymiary: długość zachowana – 6,2 cm; wysokość ostrza zachowana – 6,7 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1708/36/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 40.

I.27. Żeleźce topora

- A. Czermno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane niemal w całości – ułamany fragment ostrza; technika wykonania – kucie; żeleźce o niewyodrębnionej osadzie z owalnym otworem na toporzysko, zakończonej zaokrąglonym obuchem zaopatrzonym w obustronny kapturek i dość szerokiej szyjce, przechodzącej w asymetryczne (?) ostrze; wymiary: długość zachowana – 12,1 cm; najmniejsza wysokość szyjki – 2,0 cm, szerokość osady – 3,2 cm, wysokość osady z kapturkiem – 6,6 cm, światło osady – 3,3 x 3,6 cm; obecny ciężar – 430 g;
- D. MT, nr inw. MT/1747/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 30.

I.28. Żeleźce topora

- A. Czermno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane fragmentarycznie – ułamana osada z szyjką; technika wykonania – kucie; żeleźce o wąskim ostrzu; wymiary: długość zachowana – 3,6 cm; wysokość ostrza zachowana – 4,7 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1765/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 38.

I.29. Żeleźce topora

- A. Czermno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane fragmentarycznie – ułamana osada z szyjką i uszkodzona dolna część ostrza; technika wykonania – kucie; żeleźce o asymetrycznym (?) ostrzu; wymiary: długość zachowana – 2,9 cm; wysokość ostrza zachowana – 4,1 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1775/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 41.

I.30. Żeleźce topora

- A. Czermno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane niemal w całości – nieznacznie wyszczerbiona krawędź ostrza; technika wykonania – kucie; asymetryczne w rzucie od góry żeleźce o niewyodrębnionej osadzie z owalnym otworem na toporzysko, zakończonej zaokrąglonym obuchem zaopatrzonym w obustronny kapturek i dość szerokiej szyjce, przechodzącej w asymetryczne, szerokie ostrze zaopatrzone w prosto podciętą brodę; wymiary: długość – 13,8 cm; wysokość ostrza – 11,2 cm, najmniejsza wysokość szyjki – 3,0 cm, szerokość osady – 4,0 cm, wysokość osady z kapturkiem – 5,5 cm, światło osady – 3,5 x 3,1 cm; waga – 448 g;

- D. MT, nr inw. MT/1779/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 28.

I.31. Żeleźce topora

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane fragmentarycznie – ułamana osada z szyjką i ostrze; technika wykonania – kucie; żeleźce o zaokrąglonym obuchu, zaopatrzonym w obustronny (?) kapturek; wymiary: wysokość zachowana – 4,5 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1796/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 35.

I.32. Żeleźce topora

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane fragmentarycznie – ułamana osada z szyjką i uszkodzona górna część ostrza; technika wykonania – kucie; żeleźce o szerokim (?), asymetrycznym ostrzu, zaopatrzonym w prosto podciętą brodę; wymiary: długość zachowana – 6,3 cm; wysokość ostrza zachowana – 4,8 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1798/23/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 42.

I.33. Żeleźce topora

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane fragmentarycznie – ułamana osada z szyjką; technika wykonania – kucie; żeleźce o szerokim, asymetrycznym ostrzu, zaopatrzonym w ukośnie podciętą brodę, zakończoną półkolistym występem; wymiary: długość zachowana – 6,4 cm; wysokość ostrza – 9,8 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1811/13/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 43.

I.34. Żeleźce topora

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane niemal w całości – ułamany niewielki fragment ostrza; technika wykonania – kucie; nieznacznie asymetryczne w rzucie od góry żeleźce o niewyodrębnionej osadzie, z owalnym otworem na toporzyisko, zakończonej zaokrąglonym, niewyodrębnionym obuchem i szerokiej szyjce, przechodzącej w lekko asymetryczne, ostrze; wymiary: długość – 12,7 cm; wysokość ostrza zachowana – 6,3 cm, najmniejsza wysokość szyjki – 2,3 cm, szerokość osady – 4,2 cm, wysokość osady – 3,7 cm, światło osady – 2,9 x 3,1 cm; waga obecna – 364 g;
- D. MT, nr inw. MT/1823/21/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.9.4;
- F. Ryc. V: 24.

I.35. Żeleźce topora

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żeleźce topora;
- C. zachowane fragmentarycznie – ułamana osada z szyjką i znaczna częścią ostrza; technika wykonania – kucie; żeleźce o wąskim (?) ostrzu; wymiary: długość zachowana – 1,4 cm; wysokość ostrza zachowana – 5,9 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1837/3/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 43a.

I.36. **Żeleźce topora**

A. Czerrmno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;

B. Żeleźce topora;

C. Zachowane w całości; technika wykonania – kucie; nieznacznie asymetryczne w rzucie od góry żeleźce o niewyodrębnionej osadzie z owalnym otworem na toporzysko, zakończonej zaokrąglonym obuchem zaopatrzonym w obustronny kapturek i dość szerokiej szyjce, przechodzącej w asymetryczne ostrze, zaopatrzone w słabo wyodrębnioną, krótką, ukośnie podciętą brodę;

wymiary: długość – 16,1 cm; wysokość ostrza – 9,2 cm, najmniejsza wysokość szyjki – 2,0 cm, szerokość osady – 4,4 cm, wysokość osady z kapturkiem – 5,7 cm, światło osady – 3,1 x 3,3 cm; waga – 523 g;

D. MT, nr inw. MT/1876/3/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.9.3;

F. Ryc. V: 27.

I.37. **Żeleźce topora**

A. Czerrmno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;

B. Żeleźce topora;

C. Zachowane niemal w całości – nieznacznie uszkodzony obuch; technika wykonania – kucie; żeleźce o wyodrębnionej od dołu osadzie z półowalnym otworem na toporzysko, zakończonej płaskim, niewyodrębnionym obuchem i szerokiej szyjce, przechodzącej w asymetryczne ostrze;

wymiary: długość – 16,2 cm; wysokość ostrza – 7,8 cm; najmniejsza wysokość szyjki – 3,7 cm; szerokość osady – 4,3 cm; wysokość osady – 5,2 cm; światło osady – 3,7 x 3,3 cm; waga – 586 g;

D. MT, nr inw. MT/1878/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.8:1;

F. Ryc. V: 32.

I.38. **Żeleźce topora**

A. Czerrmno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;

B. Żeleźce topora;

C. Zachowane niemal w całości – uszkodzona krawędź ostrza; technika wykonania – kucie; nieznacznie asymetryczne w rzucie od góry żeleźce o częściowo, obustronnie wyodrębnionej osadzie z owalnym otworem na toporzysko, zakończonej zaokrąglonym obuchem i wąskiej szyjce, przechodzącej w asymetryczne ostrze zaopatrzone w wyodrębnioną, ukośnie podciętą brodę;

wymiary: długość – 17,3 cm; wysokość ostrza – 10,6 cm; najmniejsza wysokość szyjki – 1,9 cm; szerokość osady – 5,0 cm; wysokość osady – 2,1 cm; wysokość wyodrębnionej osady z obuchem – 6,3 cm; światło osady – 3,9 x 3,7 cm; waga obecna – 601 g;

D. MT, nr inw. MT/1882/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.8.2;

F. Ryc. V: 33.

Broń drzewcowa

I.39. **Żelazny grot oszczepu**

A. Czerrmno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;

B. Żelazny grot oszczepu;

C. Zachowany fragmentarycznie – uszkodzony czubek liścia i tulejka; technika wykonania – kucie; grot oszczepu o romboidalnym w przekroju, trójkątnym liściu i nieznacznie rozszerzającej się tulejce;

wymiary: długość zachowana – 11,2 cm; długość liścia – 8,5 cm; szerokość liścia – 2,3 cm; grubość liścia – 0,5 cm; światło tulei – 1,4 x ? cm;

- D. MT, nr inw. MT/1871/4/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.11.1;
- F. Ryc. V: 44.

Broń strzelcza

I.40. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką

- A. Cermno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką;
- C. Zachowany niemal w całości – silnie uszkodzona tulejka; technika wykonania – kucie; masywny grot o lancetowatym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez niewyodrębnioną szyjkę w stożkową tulejkę; w tulejce przebity od boku na wylot otwór o średnicy 0,2 cm; wymiary: długość zachowana – 6,5 cm; długość liścia – 4,4 cm; przekrój liścia – 0,8 x 0,5 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1748/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 57a.

I.41. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką

- A. Cermno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką;
- C. Zachowany fragmentarycznie – silnie uszkodzona szyjka i tulejka; technika wykonania – kucie; smukły grot o igłowym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez niewyodrębnioną szyjkę w cylindryczną (?) tulejkę; wymiary: długość zachowana – 5,9 cm; długość liścia zachowana – 4,0 cm; przekrój liścia – 0,5 x 0,55 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1764/12/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 55.

I.42. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką

- A. Cermno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką;
- C. Zachowany fragmentarycznie – silnie uszkodzony liść i tulejka; technika wykonania – kucie; smukły grot o nieokreślonym zarysie liścia, przechodzącego poprzez niewyodrębnioną szyjkę w cylindryczną tulejkę; wymiary: długość zachowana – 4,05 cm; długość zachowana – 2,0 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1771/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 58.

I.43. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką

- A. Cermno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką;
- C. Zachowany niemal w całości – częściowo uszkodzona tulejka; technika wykonania – kucie; smukły grot o igłowym zarysie czworokątnego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez nieznacznie wyodrębnioną szyjkę w stożkową tulejkę; wymiary: długość – 5,2 cm; długość liścia z szyjką – ok. 2,7 cm; przekrój liścia – 0,5 x 0,7 cm; światło tulejki – ? x 0,9 cm; waga – 4,2 g;
- D. MT, nr inw. MT/1781/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 56.

I.44. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką

- A. Cermno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką;

- C. Zachowany fragmentarycznie – uszkodzona tulejka, uszkodzony liść; technika wykonania – kucie; masywny grot o nieokreślonym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez niewyodrębnioną szyjkę w stożkową tulejkę;
wymiary: długość zachowana – 5,8 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 2,6 cm; przekrój liścia zachowany – 1,3 x 0,15 cm; światło tulejki – 0,8 x 0,8 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1818/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 51.

I.45. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką (?)

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką;
- C. Zachowany fragmentarycznie – ułamany czubek i zadziór liścia, szyjka oraz tulejka (?); technika wykonania – kucie; grot o płaskim liściu z dwoma zadziorami;
wymiary: długość zachowana – 4,15 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 4,15 cm; przekrój liścia – ? x 0,4 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1823/30/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 154.

I.46. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką;
- C. Zachowany niemal w całości – ułamany koniec jednego z zadziorów; technika wykonania – kucie; smukły grot o soczewkowatym w przekroju liściu z dwoma zadziorami, przechodzącym poprzez niewyodrębnioną szyjkę w stożkową tulejkę;
wymiary: długość – 7,1 cm; długość liścia z szyjką – 4,2 cm; przekrój liścia – ? x 0,3 cm; światło tulejki – 1,0 x 0,9 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1824/16/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.16;
- F. Ryc. V: 47.

I.47. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką;
- C. Zachowany fragmentarycznie – uszkodzona i ułamana tulejka, silnie uszkodzony liść z zadziorami; technika wykonania – kucie; smukły grot o soczewkowatym w przekroju liściu z dwoma zadziorami, przechodzącym poprzez niewyodrębnioną szyjkę w cylindryczną tulejkę;
wymiary: długość zachowana – 4,85 cm; długość liścia zachowana – 2,4 cm; przekrój liścia – 1,1 x 0,2 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1825/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 48.

I.48. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką;
- C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie uszkodzona tulejka i liść; technika wykonania – kucie; krępy grot o soczewkowatym w przekroju liściu z dwoma zadziorami, przechodzącym poprzez niewyodrębnioną szyjkę w stożkową tulejkę;
wymiary: długość zachowana – 4,45 cm; długość liścia zachowana – 2,03 cm; przekrój liścia – ? x 0,2 cm; światło tulejki – 0,7 x ? cm;
- D. MT, nr inw. MT/1826/15/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 49.

I.49. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką;
- C. Zachowany niemal w całości – silnie uszkodzona tulejka; technika wykonania – kucie; smukły grot o igłowym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego bezpośrednio w stożkową tulejkę; wymiary: długość – 7,4 cm; długość liścia z szyjką – 3,7 cm; przekrój liścia – 0,65 x 0,6 cm; światło tulejki – 0,85 x ? cm;
- D. MT, nr inw. MT/1833/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 57.

I.50. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; masywny grot o maczugowym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez niewyodrębnioną szyjkę w stożkową tulejkę; w bocznej ścianie tulejki otwór o średnicy 0,4 x 0,3 cm; wymiary: długość – 7,4 cm; długość liścia z szyjką – 2,7 cm; przekrój liścia 1,6 x 1,4 cm; światło tulejki zachowane – 1,4 x 1,4 cm; waga – 41 g;
- D. MT, nr inw. MT/1834/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.15;
- F. Ryc. V: 52.

I.51. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką;
- C. Zachowany niemal w całości – uszkodzony i wygięty liść oraz wyszczerbiona tulejka; technika wykonania – kucie; smukły grot o soczewkowym w przekroju liścia liść z dwoma zadziarami, przechodzący poprzez niewyodrębnioną szyjkę w stożkową tulejkę; wymiary: długość – 6,3 cm; długość liścia – 4,2 cm; przekrój liścia – 3,0 x 0,25 cm; światło tulejki – 0,9 x 0,8 cm; waga – 4,6 g;
- D. MT, nr inw. MT/1842/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 50.

I.52. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1 (fosa), humus; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – uszkodzony liść; technika wykonania – kucie; smukły grot o wachlarzowym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w długi trzpień o czworokątnym przekroju; wymiary: długość zachowana – 8,3 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 5,2 cm; przekrój liścia zachowany – 1,4 x 0,1 cm; długość trzpienia – 3,1 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1537/11/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 109.

I.53. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1 (fosa), humus; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – uszkodzony liść i trzpień; technika wykonania – kucie; grot o wachlarzowym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego bezpośrednio w trzpień o czworokątnym przekroju; wymiary: długość zachowana – 4,6 cm; długość liścia zachowana – 3,8 cm; przekrój liścia zachowany – 1,4 x 0,2 cm; długość trzpienia zachowana – 0,8 cm;

- D. MT, nr inw. MT/1540/1/A;
 E. Zabytek niepublikowany;
 F. Ryc. V: 61.
- I.54. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**
 A. Czeremno, stan. 1 (fosa), humus; badania październik 2010;
 B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
 C. Zachowany fragmentarycznie – ułamany trzpień; technika wykonania – kucie; masywny grot o trójkątnym zarysie soczewkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień;
 wymiary: długość zachowana – 5,9 cm; długość liścia z szyjką – 5,8 cm; przekrój liścia – 1,9 x 0,3 cm;
 uwagi: pierwotnie przed konserwacją grot pokrywała patyna ogniowa;
 D. MT, nr inw. MT/1558/4/A;
 E. Zabytek niepublikowany;
 F. Ryc. V: 73.
- I.55. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**
 A. Czeremno, stan. 1 (fosa), humus; badania październik 2010;
 B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
 C. Zachowany fragmentarycznie – połowicznie ułamany liść, skrzywiony trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o trójkątnym (?) zarysie podwójnie daszkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w długi trzpień o czworokątnym przekroju;
 wymiary: długość zachowana – ok. 5,6 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 2,6 cm; przekrój liścia – 1,1 x 0,4 cm; długość trzpienia – ok. 3,0 cm;
 D. MT, nr inw. MT/1559/3/A;
 E. Zabytek niepublikowany;
 F. Ryc. V: 118.
- I.56. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**
 A. Czeremno, stan. 1, humus; badania październik 2010;
 B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
 C. Zachowany w całości – lekko skrzywiony trzpień; technika wykonania – kucie; masywny grot o trójkątnym zarysie czteroramiennego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną dwustopniowo szyjkę w długi trzpień o czworokątnym przekroju;
 wymiary: długość – 6,4 cm; długość liścia z szyjką – 3,1 cm; przekrój liścia – 1,15 x 1,15 cm; długość trzpienia – 3,3 cm; waga – 7,6 g;
 D. MT, nr inw. MT/1582/3/A;
 E. Zabytek niepublikowany;
 F. Ryc. V: 153.
- I.57. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**
 A. Czeremno, stan. 1 (fosa), humus; badania październik 2010;
 B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
 C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; smukły grot o lancetowatym zarysie czworokątnego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez podcięcie w długi trzpień o czworokątnym przekroju;
 wymiary: długość – 6,6 cm; długość liścia – 3,1 cm; przekrój liścia – 0,6 x 0,5 cm; długość trzpienia – 2,5 cm; waga – 3,9 g;
 D. MT, nr inw. MT/1608/1/A;
 E. Zabytek niepublikowany;
 F. Ryc. V: 121.
- I.58. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**
 A. Czeremno, stan. 1, humus; badania październik 2010;
 B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;

- C. Zachowany niemal w całości – uszkodzone krawędzie liścia; technika wykonania – kucie; smukły grot o lancetowatym zarysie daszkowato-soczewkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w długi trzpień o czworokątnym przekroju; wymiary: długość – 6,45 cm; długość liścia z szyjką – 3,7 cm; przekrój liścia – 1,1 x 0,3 cm; długość trzpienia – 2,75 cm; waga – 3,5 g;
- D. MT, nr inw. MT/1609/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 80.

I.59. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości – wygięty trzpień i liść; technika wykonania – kucie; smukły grot o trójkątnym zarysie podwójnie daszkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w krótki trzpień o owalnym przekroju; wymiary: długość – pierwotna 7,6 cm; długość liścia z szyjką – pierwotna 6,1 cm; przekrój liścia – 1,5 x 0,4 cm; długość trzpienia – 1,5 cm; waga – 9,8 g;
- D. MT, nr inw. MT/1610/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 69.

I.60. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – uszkodzony liść; technika wykonania – kucie; masywny grot o trójkątnym (?) zarysie podwójnie daszkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w krótki trzpień o owalnym przekroju; wymiary: długość zachowana – 6,35 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 5,55 cm; przekrój liścia – 1,8 x 0,25 cm; długość trzpienia zachowana – 0,8 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1651/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 76.

I.61. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie uszkodzony liść; technika wykonania – kucie; masywny grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w krótki trzpień o nieregularnie owalnym przekroju; wymiary: długość – 8,4 cm; długość liścia z szyjką – 6,0 cm; przekrój liścia – 3,75 x 0,1 cm; długość trzpienia – 2,4 cm; waga – 10,5 g;
- D. MT, nr inw. MT/1652/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.11;
- F. Ryc. V: 113.

I.62. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1 (fosa), humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – ułamany trzpień; technika wykonania – kucie; krępy grot o deltoidalnym zarysie czworokątnego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o owalnym przekroju; wymiary: długość zachowana – 3,55 cm; długość liścia z szyjką – 3,4 cm; przekrój liścia – 0,8 x 0,6 cm; długość trzpienia zachowana – 0,15 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1722/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 133.

I.63. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerarno, stan. 1 (fosa), humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie uszkodzony liść i lekko wygięty trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w niezbyt długi trzpień o czworokątnym przekroju; wymiary: długość – 7,0 cm; długość liścia z szyjką – 4,6 cm; przekrój liścia zachowany – 1,5 x 0,1 cm; długość trzpienia – 2,4 cm; waga – 5,3 g;
- D. MT, nr inw. MT/1726/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 110.

I.64. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerarno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie uszkodzony trzpień; technika wykonania – kucie; masywny grot o deltoidalnym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez nieznacznie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworokątnym przekroju; wymiary: długość zachowana – 6,4 cm; długość liścia z szyjką – 5,3 cm; przekrój liścia – 0,95 x 0,9 cm; długość trzpienia zachowana – 1,1 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1729/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 124.

I.65. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerarno, stan. 1 (fosa), humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie uszkodzony i wygięty trzpień; technika wykonania – kucie; masywny grot o deltoidalnym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworokątnym przekroju; wymiary: długość zachowana – 5,15 cm; długość liścia z szyjką – 4,05 cm; przekrój liścia – 0,75 x 0,65 cm; długość trzpienia zachowana – 1,1 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1731/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 132.

I.66. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerarno, stan. 1 (fosa), humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości – wygięty trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o deltoidalnym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o okrągłym przekroju; wymiary: długość – 8,45 cm; długość liścia z szyjką – 5,15 cm; przekrój liścia – 0,6 x 0,7 cm; długość trzpienia – 3,3 cm; waga – 8,5 g;
- D. MT, nr inw. MT/1731/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 123.

I.67. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerarno, stan. 1 (fosa), humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; smukły grot o widłowatym zarysie liścia, przechodzącego bezpośrednio w trzpień o czworokątnym przekroju; wymiary: długość – 4,6 cm; długość liścia – 3,0 cm; przekrój liścia – 1,5 x 0,15 cm; długość trzpienia – 1,6 cm; waga – 2,2 g;

- D. MT, nr inw. MT/1741/5/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.12;
- F. Ryc. V: 62.

I.68. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Cermno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości – nieznacznie zgięty trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o trójkątnym zarysie soczewkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość – 5,2 cm; długość liścia – 3,0 cm; przekrój liścia – 1,0 x 0,3 cm; długość trzpienia – 2,2 cm; waga – 4 g;
- D. MT, nr inw. MT/1763/5/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.6;
- F. Ryc. V: 77.

I.69. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Cermno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości – zgięty trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o maczugowatym zarysie sześciobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość – 8,0 cm; długość liścia z szyjką – 4,1 cm; przekrój liścia – 0,9 x 0,4 cm; długość trzpienia – 3,9 cm; waga – 6,8 g;
- D. MT, nr inw. MT/1771/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 137.

I.70. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Cermno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – uszkodzony liść; technika wykonania – kucie; smukły grot o trójkątnym (?) zarysie soczewkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość zachowana – 5,1 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 2,9 cm; przekrój liścia – 0,8 x 0,2 cm; długość trzpienia – 2,2 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1773/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 84.

I.71. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Cermno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie zgięty trzpień i uszkodzona szyjka; technika wykonania – kucie; smukły grot o trójkątnym zarysie soczewkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość – 6,1 cm; długość liścia z szyjką – 3,7 cm; przekrój liścia – 1,3 x 0,4 cm; długość trzpienia – 2,4 cm; waga – 6 g;
- D. MT, nr inw. MT/1775/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 85.

I.72. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Cermno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – złamany trzpień; technika wykonania – kucie; krępy grot o trójkątnym zarysie podwójnie daszkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień;

wymiary: długość zachowana – 3,3 cm; długość liścia z szyjką – 3,3 cm; przekrój liścia – 1,35 x 0,7 cm;

D. MT, nr inw. MT/1778/3/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 78.

I.73. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

A. Czeremno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;

B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;

C. Zachowany w całości – wygięty trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o trójkątnym zarysie, sześciokątnego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworokątnym przekroju;

wymiary: długość – ok. 3,3 cm; długość liścia z szyjką – 5,1 cm; przekrój liścia – 1,6 x 0,3 cm; długość trzpienia – ok. 4,0 cm; waga – 10,1 g;

D. MT, nr inw. MT/1778/9/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.9;

F. Ryc. V: 74.

I.74. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

A. Czeremno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;

B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;

C. Zachowany niemal w całości – częściowo złamany trzpień; technika wykonania – kucie; krępy grot o deltoidalnym zarysie czworokątnego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworokątnym przekroju;

wymiary: długość zachowana – 5,0 cm; długość liścia z szyjką – 4,1 cm; przekrój liścia – 0,95 x 0,9 cm; długość trzpienia zachowana – 0,9 cm;

D. MT, nr inw. MT/1779/9/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 136.

I.75. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

A. Czeremno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;

B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;

C. Zachowany niemal w całości – częściowo uszkodzona górna krawędź liścia; technika wykonania – kucie; smukły grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworokątnym przekroju;

wymiary: długość – 7,4 cm; długość liścia z szyjką – 5,5 cm; przekrój liścia – 2,1 x 0,1 cm; długość trzpienia – 1,9 cm; waga – 7,2 g;

D. MT, nr inw. MT/1780/5/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 108.

I.76. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

A. Czeremno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;

B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;

C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; krępy grot o lancetowatym zarysie czworokątnego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez niewyodrębnioną szyjkę w trzpień o owalnym (?) przekroju;

wymiary: długość – 4,6 cm; długość liścia – 3,6 cm; przekrój liścia – 0,7 x 0,6 cm; długość trzpienia – 1,0 cm; waga – 4,3 g;

D. MT, nr inw. MT/1780/12/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 125.

I.77. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

A. Czeremno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;

B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;

- C. Zachowany niemal w całości – silnie zniekształcony; technika wykonania – kucie; masywny grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w krótki trzpień o czworokątnym przekroju; wymiary: długość – ok. 6,5 cm; długość liścia z szyjką – ok. 5,5 cm; przekrój liścia – 2,2 x 0,1 cm; długość trzpienia – 1,0 cm; waga – 5,8 g;
- D. MT, nr inw. MT/1780/13/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 104.

I.78. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – uszkodzony i wygięty liść; technika wykonania – kucie; smukły grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w długi trzpień o czworokątnym przekroju; wymiary: długość zachowana – 6,7 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 4,0 cm; przekrój liścia – ? x 0,1 cm; długość trzpienia – 2,7 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1781/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 107.

I.79. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – uszkodzony liść i częściowo ułamany trzpień; technika wykonania – kucie; dość smukły grot o deltoidalnym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego bezpośrednio w trzpień o czworokątnym przekroju; wymiary: długość zachowana – 4,9 cm; długość liścia zachowana – 3,7 cm; przekrój liścia – 1,55 x 0,1 cm; długość trzpienia zachowana – 1,2 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1785/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 59.

I.80. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości – nieznacznie wygięty trzpień; technika wykonania – kucie; dość smukły grot o elipsoidalnym zarysie soczewkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o okrągłym przekroju; wymiary: długość – 5,2 cm; długość liścia z szyjką – 3,2 cm; przekrój liścia – 1,1 x 0,35 cm; długość trzpienia zachowana – 2,0 cm; waga – 4,3 g;
- D. MT, nr inw. MT/1785/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 89.

I.81. Żelazne kółka

- A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazne kółka;
- C. Zachowane w całości; technika wykonania – kucie; dwa owalne kółka wykonane z dość masywnego pręta; wymiary: średnica – 6,1 i 6,2 cm; średnice prętów – 0,35 x 0,35 - 0,5 x 0,55 cm; waga – 21,3 i 22,2 g; uwagi: odkryte z grotami nr kat. I.82-I.90;
- D. MT, nr inw. MT/1789/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 156.

I.82. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerarno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – wygięty trzpień i złamany liść; technika wykonania – kucie; smukły grot o igłowym (?) zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez niewyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość zachowana – 11,0 cm; długość liścia zachowana – 3,9 cm; przekrój liścia – 0,55 x 0,6 cm; długość trzpienia – ok. 7,1 cm; uwagi: odkryte z kółkami nr kat. I.81 oraz grotami nr kat. I.83-I.90;
- D. MT, nr inw. MT/1789/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 147.

I.83. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerarno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; masywny grot o trójkątnym zarysie czworobocznego w przekroju liścia z pionowymi żłobkami na ściankach, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną, ozdobioną czterema poprzecznymi rowkami szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość – 7,5 cm; długość liścia z szyjką – 4,1 cm; przekrój liścia – 1,1 x 1,0 cm; długość trzpienia – 3,4 cm; waga – 13 g; uwagi: odkryte z kółkami nr kat. I.81 oraz grotami nr kat. I.82 i I.84-I.90;
- D. MT, nr inw. MT/1789/7/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.10;
- F. Ryc. V: 152.

I.84. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerarno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie uszkodzony liść; technika wykonania – kucie; smukły grot o wachlarzowym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość zachowana – 9,2 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 6,0 cm; przekrój liścia – 1,6 x 0,05 cm; długość trzpienia – 3,2 cm; uwagi: odkryte z kółkami nr kat. I.81 oraz grotami nr kat. I.82-I.83 i I.85-I.90;
- D. MT, nr inw. MT/1789/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 92.

I.85. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerarno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości – wygięty trzpień i liść; technika wykonania – kucie; dość smukły grot o wachlarzowym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o owalnym przekroju; na jednej ze stron liścia ślady odcisku tkaniny; wymiary: długość – 8,4 cm; długość liścia z szyjką – 6,2 cm; przekrój liścia – 2,3 x 0,2 cm; długość trzpienia – ok. 2,2 cm; waga – 12 g; uwagi: odkryte z kółkami nr kat. I.81 oraz grotami nr kat. I.82-I.84 i I.86-I.90;
- D. MT, nr inw. MT/1789/9/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.4;
- F. Ryc. V: 93.

I.86. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerarno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;

- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości – wygięty trzpień i liść; technika wykonania – kucie; smukły grot o maczugowatym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez słabo wyodrębnioną szyjkę w trzpień o owalnym przekroju;
wymiary: długość – 10,7 cm; długość liścia z szyjką – 5,4 cm; przekrój liścia – 0,75 x 0,8 cm; długość trzpienia – 5,3 cm; waga – 12,9 g;
uwagi: odkryte z kółkami nr kat. I.81 oraz grotami nr kat. I.82-I.85 i I.87-I.90;
- D. MT, nr inw. MT/1789/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 141.

I.87. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – zgięta i uszkodzona górna krawędź liścia; technika wykonania – kucie; smukły grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; na jednej ze stron liścia ślady odcisku tkaniny;
wymiary: długość – 10,0 cm; długość liścia z szyjką – 5,9 cm; przekrój liścia – 2,1 x 0,05 cm; długość trzpienia – 4,1 cm; waga – 9,0 g;
uwagi: odkryte z kółkami nr kat. I.81 oraz grotami nr kat. I.82-I.86 i I.88-I.90;
- D. MT, nr inw. MT/1789/11/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 94.

I.88. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – zgięty trzpień i nieznacznie uszkodzona górna krawędź liścia; technika wykonania – kucie; smukły grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju;
wymiary: długość – ok. 11,9 cm; długość liścia z szyjką – 6,3 cm; przekrój liścia – 1,95 x 0,1 cm; długość trzpienia – ok. 5,6 cm; waga – 10,0 g;
uwagi: odkryte z kółkami nr kat. I.81 oraz grotami nr kat. I.82-I.87 i I.89-I.90;
- D. MT, nr inw. MT/1789/12/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 95.

I.89. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; masywny grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o owalnym przekroju;
wymiary: długość – 14,3 cm; długość liścia z szyjką – 6,7 cm; przekrój liścia – 2,95 x 0,1 cm; długość trzpienia – 7,6 cm; waga – 14,9 g;
uwagi: odkryte z kółkami nr kat. I.81 oraz grotami nr kat. I.82-I.88 i I.90;
- D. MT, nr inw. MT/1789/13/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.2;
- F. Ryc. V: 96.

I.90. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;

- C. Zachowany niemal w całości – zgięty trzpień i uszkodzona górna krawędź liścia; technika wykonania – kucie; smukły grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju;
wymiary: długość – ok. 13,1 cm; długość liścia z szyjką – 7,3 cm; przekrój liścia – 2,15 x 0,1 cm; długość trzpienia – ok. 5,8 cm; waga – 12,9 g;
uwagi: odkryte z kółkami nr kat. I.81 oraz grotami nr kat. I.82-I.89;
- D. MT, nr inw. MT/1789/14/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 97.

I.91. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – uszkodzony liść, lekko wygięty trzpień; technika wykonania – kucie; krępy grot o widłowatym zarysie liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju;
wymiary: długość – 4,0 cm; długość liścia z szyjką – 2,1 cm; przekrój liścia – ? x 0,2 cm; długość trzpienia – 1,9 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1791/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 87.

I.92. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – złamany trzpień i uszkodzony liść; technika wykonania – kucie; smukły grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o owalnym przekroju;
wymiary: długość zachowana – 6,6 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 6,2 cm; przekrój liścia zachowany – 2,1 x 0,1 cm; długość trzpienia zachowana – 0,4 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1791/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 98.

I.93. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości – nieznacznie wygięty trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o deltoidalnym zarysie soczewkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju;
wymiary: długość – 5,4 cm; długość liścia z szyjką – 3,7 cm; przekrój liścia – 1,0 x 0,3 cm; długość trzpienia – 1,7 cm; waga – 4,0 g;
- D. MT, nr inw. MT/1797/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 70.

I.94. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości – wygięty w łuk; technika wykonania – kucie; smukły grot o maczugowatym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju;
wymiary: długość – ok. 6,9 cm; długość liścia z szyjką – 3,8 cm; przekrój liścia – 0,75 x 0,2 cm; długość trzpienia – ok. 3,1 cm; waga – 7,0 g;

- D. MT, nr inw. MT/1798/9/A;
 E. Zabytek niepublikowany;
 F. Ryc. V: 140.
- I.95. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**
 A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
 B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
 C. Zachowany w całości – ułamany trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o maczugowatym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez niewyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju;
 wymiary: długość zachowana – 5,9 cm; długość liścia z szyjką – 5,2 cm; przekrój liścia – 0,6 x 0,6 cm; długość trzpienia zachowana – 0,7 cm;
 D. MT, nr inw. MT/1802/3/A;
 E. Zabytek niepublikowany;
 F. Ryc. V: 142.
- I.96. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**
 A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
 B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
 C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie zniekształcony trzpień i uszkodzona górna krawędź liścia; technika wykonania – kucie; smukły grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju;
 wymiary: długość zachowana – 9,0 cm; długość liścia z szyjką – 5,0 cm; przekrój liścia zachowany – 1,3 x 0,1 cm; długość trzpienia – 4,0 cm;
 D. MT, nr inw. MT/1802/7/A;
 E. Zabytek niepublikowany;
 F. Ryc. V: 99.
- I.97. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**
 A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
 B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
 C. Zachowany niemal w całości – uszkodzona górna krawędź liścia; technika wykonania – kucie; smukły grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w krótki trzpień o czworobocznym przekroju;
 wymiary: długość zachowana – 6,9 cm; długość liścia z zachowaną – 4,9 cm; przekrój liścia zachowany – 1,8 x 0,1 cm; długość trzpienia – 2,3 cm;
 D. MT, nr inw. MT/1802/8/A;
 E. Zabytek niepublikowany;
 F. Ryc. V: 100.
- I.98. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**
 A. Czerwno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
 B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
 C. Zachowany fragmentarycznie – ułamany trzpień i uszkodzony oraz wygięty liść; technika wykonania – kucie; grot o deltoidalnym zarysie soczewkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o okrągłym przekroju;
 wymiary: długość zachowana – 4,4 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 3,8 cm; przekrój liścia – 1,3 x 0,3 cm; długość trzpienia zachowana – 0,6 cm;
 D. MT, nr inw. MT/1804/11/A;
 E. Zabytek niepublikowany;
 F. Ryc. V: 68.
- I.99. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**
 A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
 B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;

- C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie ułamany trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o trójkątnym zarysie podwójnie daszkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość zachowana – 4,9 cm; długość liścia z szyjką – 3,6 cm; przekrój liścia – 1,1 x 0,3 cm; długość trzpienia zachowana – 1,3 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1805/13/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 86.

I.100. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – ułamany trzpień i nieznacznie uszkodzony liść; technika wykonania – kucie; smukły grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o owalnym przekroju; wymiary: długość zachowana – 6,9 cm; długość liścia z szyjką – 5,9 cm; przekrój liścia – 1,5 x 0,2 cm; długość trzpienia zachowana – 1,0 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1806/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 102.

I.101. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – złamany trzpień i uszkodzony liść; technika wykonania – kucie; grot o deltoidalnym (?) zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość zachowana – 6,5 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 5,1 cm; przekrój liścia – 0,75 x 0,1 cm; długość trzpienia zachowana – 1,4 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1812/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 117.

I.102. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie złamany trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o igłowym zarysie czworobocznego z wklęsłymi bokami w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość – 6,8 cm; długość liścia z szyjką – 4,9 cm; przekrój liścia – 0,65 x 0,5 cm; długość trzpienia zachowana – 1,9 cm; waga – 5,2 g;
- D. MT, nr inw. MT/1812/13/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 144.

I.103. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – ułamany czubek liścia; technika wykonania – kucie; masywny grot o deltoidalnym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w długi trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość zachowana – 10,7 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 5,9 cm; przekrój liścia zachowany – 2,05 x 0,1 cm; długość trzpienia – 4,8 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1812/18/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.3;
- F. Ryc. V: 81.

I.104. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – ułamany czubek liścia; technika wykonania – kucie; krępy grot o lancetowatym zarysie podwójnie daszkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w krótki trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość zachowana – 4,1 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 2,8 cm; przekrój liścia zachowany – 0,6 x 0,25 cm; długość trzpienia – 1,3 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1813/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 90.

I.105. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – częściowo ułamany trzpień; technika wykonania – kucie, inkrustacja (?); krępy grot o trójkątnym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; na jednej z płaszczyzn liścia umieszczono wgłębione, inkrustowane (?) kółko o średnicy 0,15 cm z kropką w środku; wymiary: długość zachowana – 3,65 cm; długość liścia z szyjką – 3,2 cm; przekrój liścia – 1,0 x 0,95 cm; długość trzpienia – 0,45 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1818/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 134.

I.106. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – ułamana szyjka (?) z trzpieniem; technika wykonania – kucie; grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia; wymiary: długość zachowana – 5,45 cm; długość liścia – 5,45 cm; przekrój liścia – 2,6 x 0,1 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1819/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 101.

I.107. Żelazny grot broni strzelczej trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – uszkodzony czubek liścia, wygięty trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o trójkątnym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość zachowana – 5,8 cm; długość liścia z szyjką – 3,6 cm; przekrój liścia – 1,4 x 0,15 cm; długość trzpienia – ok. 2,2 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1819/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 67.

I.108. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – częściowo ułamany trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o igłowatym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez niewyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju;

wymiary: długość zachowana – 4,7 cm; długość liścia – 4,1 cm; przekrój liścia – 0,6 x 0,6 cm; długość trzpienia – 0,6 cm;

D. MT, nr inw. MT/1819/12/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 148.

I.109. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;

B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;

C. Zachowany niemal w całości – częściowo ułamany trzpień i nieznacznie wygięty liść; technika wykonania – kucie; smukły grot o igłowatym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez niewyodrębnioną szyjkę w trzpień;

wymiary: długość zachowana – 4,7 cm; długość liścia – 4,35 cm; przekrój liścia – 0,45 x 0,4 cm; długość trzpienia – 0,4 cm;

D. MT, nr inw. MT/1819/21/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 150.

I.110. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;

B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;

C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie uszkodzona krawędź liścia; technika wykonania – kucie; grot o trójkątnym zarysie soczewkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w krótki trzpień o nieregularnym przekroju;

wymiary: długość – 5,4 cm; długość liścia z szyjką – 3,7 cm; przekrój liścia 1,35 x 0,2 cm; długość trzpienia – 1,7 cm; waga – 2,7 g;

D. MT, nr inw. MT/1819/22/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 75.

I.111. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;

B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;

C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; krępy grot o trójkątnym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego w wyodrębniony trzpień o okrągłym przekroju;

wymiary: długość – 3,9 cm; długość liścia – 1,9 cm; przekrój liścia – 0,8 x 0,8 cm; długość trzpienia – 2,0 cm; waga – 3,4 g;

D. MT, nr inw. MT/1820/5/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 119.

I.112. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;

B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;

C. Zachowany fragmentarycznie – silnie uszkodzony liść; technika wykonania – kucie; grot o lancetowatym (?) zarysie soczewkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju;

wymiary: długość zachowana – 4,45 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 2,45 cm; przekrój liścia zachowany – 0,9 x 0,1 cm; długość trzpienia – 2,0 cm;

D. MT, nr inw. MT/1820/6/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 114.

I.113. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;

B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;

- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; smukły grot o deltoidalnym zarysie podwójnie daszkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o owalnym przekroju;
wymiary: długość – 5,05 cm; długość liścia z szyjką – 3,45 cm; przekrój liścia – 1,1 x 0,4 cm; długość trzpienia – 1,6 cm; waga – 5,3 g;
- D. MT, nr inw. MT/1821/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 138.

I.114. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; krępy grot o trójkątnym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o owalnym przekroju;
wymiary: długość – 3,7 cm; długość liścia z szyjką – 2,1 cm; przekrój liścia – 0,9 x 0,8 cm; długość trzpienia – 1,6 cm; waga – 3,2 g;
- D. MT, nr inw. MT/1821/6/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.11;
- F. Ryc. V: 120.

I.115. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; smukły grot o igłowym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; na jednej ze ścianek dolnej partii liścia widoczne poprzeczne żłobienia – być może ślad zdobienia (?), niewykluczone, że są to zabiegi konserwatorskie;
wymiary: długość – 5,7 cm; długość liścia z szyjką – 3,6 cm; przekrój liścia – 0,55 x 0,55 cm; długość trzpienia – 2,1 cm; waga – 3,1 g;
- D. MT, nr inw. MT/1822/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 122.

I.116. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – ułamany trzpień i wygięty liść; technika wykonania – kucie; smukły grot o igłowym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez słabo wyodrębnioną szyjkę w trzpień o okrągłym przekroju;
wymiary: długość zachowana – 5,1 cm; długość liścia z szyjką – 4,5 cm; przekrój liścia – 0,7 x 0,6 cm; długość trzpienia zachowana – 0,6 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1822/14/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 131.

I.117. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; smukły grot o trójkątnym zarysie pięciobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną, długą szyjkę w krótki trzpień o owalnym przekroju;
wymiary: długość – 6,1 cm; długość liścia z szyjką – 4,3 cm; przekrój liścia – 0,95 x 0,65 cm; długość trzpienia – 1,8 cm; waga – 6,4 g;

- D. MT, nr inw. MT/1823/16/A;
 E. Zabytek niepublikowany;
 F. Ryc. V: 139.
- I.118. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**
 A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
 B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
 C. Zachowany w całości – wygięte liść i trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o lancetowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o owalnym przekroju;
 wymiary: długość – ok. 7,1 cm; długość liścia z szyjką – 4,7 cm; przekrój liścia – 1,1 x 0,2 cm; długość trzpienia – ok. 2,4 cm; waga – 5,9 g;
 D. MT, nr inw. MT/1823/17/A;
 E. Zabytek niepublikowany;
 F. Ryc. V: 83.
- I.119. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**
 A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
 B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
 C. Zachowany w całości – lekko wygięty trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o trójkątnym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego bezpośrednio w trzpień o owalnym przekroju;
 wymiary: długość – 6,8 cm; długość liścia – 4,5 cm; przekrój liścia – 1,0 x 0,6 cm; długość trzpienia – 2,3 cm; waga – 7,0 g;
 D. MT, nr inw. MT/1823/24/A;
 E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.5;
 F. Ryc. V: 64.
- I.120. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**
 A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
 B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
 C. Zachowany fragmentarycznie – ułamany trzpień; technika wykonania – kucie; grot o romboidalnym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez nieznacznie wyodrębnioną szyjkę w trzpień;
 wymiary: długość zachowana – 5,2 cm; długość liścia z szyjką – 5,2 cm; przekrój liścia – 2,0 x 0,1 cm;
 D. MT, nr inw. MT/1824/14/A;
 E. Zabytek niepublikowany;
 F. Ryc. V: 79.
- I.121. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**
 A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
 B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
 C. Zachowany niemal w całości – ułamany koniec trzpienia; technika wykonania – kucie; masywny grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o owalnym przekroju;
 wymiary: długość zachowana – 7,8 cm; długość liścia z szyjką – 6,7 cm; przekrój liścia – 2,8 x 0,1 cm; długość trzpienia zachowana – 1,1 cm;
 D. MT, nr inw. MT/1824/15/A;
 E. Zabytek niepublikowany;
 F. Ryc. V: 106.
- I.122. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**
 A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
 B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
 C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; smukły grot o widłowatym zarysie liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w długi trzpień o czworobocznym przekroju;

wymiary: długość – 5,0 cm; długość liścia z szyjką – 1,5 cm; przekrój liścia – 2,7 x 0,2 cm; długość trzpienia – 3,5 cm; waga – 3,6 g;

- D. MT, nr inw. MT/1825/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.13;
- F. Ryc. V: 88.

I.123. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – ułamany trzpień; technika wykonania – kucie; grot o trójkątnym zarysie soczewkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień;
wymiary: długość zachowana – 3,2 cm; długość liścia z szyjką – 3,2 cm; przekrój liścia – 1,0 x 0,4 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1826/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 72.

I.124. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – uszkodzony liść, lekko wygięty trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o lancetowatym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o okrągłym przekroju;
wymiary: długość – ok. 7,8 cm; długość liścia z szyjką – 4,6 cm; przekrój liścia – 0,75 x 0,6 cm; długość trzpienia – ok. 3,2 cm; waga – 7,6 g;
- D. MT, nr inw. MT/1826/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 126.

I.125. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – ułamany i silnie zniszczony liść, przecięta wzdłużnie szyjka z trzpieniem i dolną częścią liścia; technika wykonania – kucie; smukły grot o deltoidalnym zarysie płaskiego (?) w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w krótki trzpień o owalnym przekroju;
wymiary: długość zachowana – 5,9 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 4,8 cm; przekrój liścia – ? x 0,2 cm; długość trzpienia – 1,1 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1826/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 116.

I.126. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – ułamana górna krawędź liścia; technika wykonania – kucie; grot o silnie wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego bezpośrednio w trzpień o czworobocznym przekroju;
wymiary: długość zachowana – 4,9 cm; długość liścia zachowana – 2,3 cm; przekrój liścia – ? x 0,15 cm; długość trzpienia – 2,6 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1826/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 63.

I.127. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;

- C. Zachowany w całości – wygięty trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o lancetowatym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju;
wymiary: długość – ok. 6,8 cm; długość liścia z szyjką – 4,5 cm; przekrój liścia – 0,7 x 0,65 cm; długość trzpienia – ok. 2,3 cm; waga – 6,2 g;
- D. MT, nr inw. MT/1827/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 143.

I.128. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości – zgięty liść; technika wykonania – kucie; smukły grot o lancetowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w krótki trzpień o okrągłym przekroju;
wymiary: długość – 8,1 cm; długość liścia z szyjką – 6,6 cm; przekrój liścia – 1,4 x 0,2 cm; długość trzpienia – 1,5 cm; waga – 8,0 g;
- D. MT, nr inw. MT/1828/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 82.

I.129. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – uszkodzony liść i ułamany trzpień; technika wykonania – kucie; grot o lancetowatym (?) zarysie soczewkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o nieokreślonym przekroju;
wymiary: długość zachowana – 5,4 cm; długość liścia z szyjką – 4,8 cm; przekrój liścia zachowany – 1,5 x 0,3 cm; długość trzpienia zachowana – 0,6 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1833/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 115.

I.130. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – uszkodzony i nieznacznie wygięty liść oraz ułamany trzpień; technika wykonania – kucie; grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień;
wymiary: długość zachowana – 6,7 cm; długość liścia zachowana – 6,7 cm; przekrój liścia zachowany – 2,05 x 0,1 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1834/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 103.

I.131. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; grot o trójkątnym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w trzpień o okrągłym przekroju;
wymiary: długość – 7,1 cm; długość liścia z szyjką – 3,5 cm; przekrój liścia – 0,8 x 0,8 cm; długość trzpienia – 3,6 cm; waga – 5,7 g;
- D. MT, nr inw. MT/1836/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 135.

I.132. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; grot o lancetowatym zarysie soczewkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość – 10,1 cm; długość liścia z szyjką – 6,1 cm; przekrój liścia – 1,5 x 0,2 cm; długość trzpienia – 4,0 cm; waga – 7 g;
- D. MT, nr inw. MT/1844/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.7;
- F. Ryc. V: 91.

I.133. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; grot o maczugowatym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez słabo wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość zachowana – 6,1 cm; długość liścia z szyjką – 4,4 cm; przekrój liścia – 0,7 x 0,6 cm; długość trzpienia zachowana – 1,7 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1848/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 145.

I.134. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości – nieznacznie zgięta końcówka trzpienia; technika wykonania – kucie; masywny grot o trójkątnym zarysie soczewkowatego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez krótką, wyodrębnioną szyjkę w trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość – ok. 5,6 cm; długość liścia z szyjką – 2,7 cm; przekrój liścia – 1,3 x 0,55 cm; długość trzpienia – ok. 2,9 cm; waga – 5,9 g;
- D. MT, nr inw. MT/1848/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 71.

I.135. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – uszkodzony trzpień; technika wykonania – kucie; smukły grot o lancetowatym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego bezpośrednio w trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość zachowana – 4,3 cm; długość liścia – 3,7 cm; przekrój liścia – 0,55 x 0,45 cm; długość trzpienia zachowana – 0,6 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1853/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 65.

I.136. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie uszkodzony liść; technika wykonania – kucie; smukły grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w trzpień o owalnym przekroju; wymiary: długość – 7,2 cm; długość liścia z szyjką – 5,2 cm; przekrój liścia – 1,45 x 0,1 cm; długość trzpienia – 2,0 cm; waga – 5,9 g;

- D. MT, nr inw. MT/1854/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 105.

I.137. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; grot o trójkątnym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego w wyodrębniony trzpień o czworobocznym przekroju; wymiary: długość – 4,8 cm; długość liścia – 3,8 cm; przekrój liścia – 0,65 x 0,65 cm; długość trzpienia – 1,0 cm; waga – 4 g;
- D. MT, nr inw. MT/1856/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 149.

I.138. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czeremno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – uszkodzona końcówka trzpienia; technika wykonania – kucie; grot o lancetowatym zarysie czworobocznego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez słabo wyodrębnioną szyjkę w trzpień o owalnym przekroju; wymiary: długość zachowana – 4,6 cm; długość liścia z szyjką – 3,9 cm; przekrój liścia – 0,5 x 0,5 cm; długość trzpienia zachowana – 0,7 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1859/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 127.

Elementy oporządzenia jeździeckiego i rzędu końskiego

I.139. Żelazna ostroga

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa), humus; badania październik 2010;
- B. Żelazna ostroga;
- C. Zachowana niemal w całości – ułamane zaczepy i brak kółka gwiazdzistego; ostroga o stosunkowo krótkim, U-kształtnym kabłąku, o prostych w rzucie bocznym ramionach z półowalnym przekrojem; przy jednym zachował się początek zaczepu; ramiona zakończone osadzonymi na długiej szyjce, fragmentarycznie zachowanymi widełkami; wymiary: długość zachowana – 9,2 cm; długość bodźca zachowana – 3,7 cm; pierwotna rozpiętość ramion – ok. 4,0 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1478/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 170.

I.140. Żelazna ostroga

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa), humus; badania październik 2010;
- B. Żelazna ostroga;
- C. Zachowana fragmentarycznie – w dwóch częściach, ułamane jedno ramię z zaczepem i brak kółka gwiazdzistego; technika wykonania – kucie, rytowanie; ostroga o łukowato wysklepionym, V-kształtnym kabłąku, ramionach czworokątnych w przekroju poprzecznym, jedno z zakończeń asymetryczne, z ósemkowatym i dwuogniówkowym zaczepem; styk ramion z szyjką wieńczy haczykowaty zapiętek; krótka szyjka zdobiona czterema dookołnymi, poprzecznymi rowkami, zakończona długimi, nieco zniekształconymi widełkami; wymiary: długość zachowana – 15,3 cm; długość bodźca zachowana – 5,5 cm; rozpiętość ramion zachowana – 9,5 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1496/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 168.

I.141. Brązowa ostroga

- A. Cermno, stan. 1 (fosa), humus; badania kwiecień 2011;
- B. Brązowa ostroga;
- C. Zachowana fragmentarycznie – ułamana większa część jednego i całe drugie ramie oraz szyjka z bodźcem; technika wykonania – odlew; ostroga zakończona czworokątnym, dwuogniwkowym zaczepem; wymiary: długość zachowana – 1,1 cm; szerokość zaczepu – 1,6 cm; grubość zaczepu – 0,2 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1733/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 158.

I.142. Żelazna ostroga

- A. Cermno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazna ostroga;
- C. Zachowana fragmentarycznie – ułamane jedno ramie z zaczepem, uszkodzone widelki i brak kółka gwiazdzystego; technika wykonania – kucie; ostroga o łukowato wysklepionym, lecz przesuniętym w kierunku zaczepów V-kształtnym kabłąku i o półowalnym w przekroju poprzecznym ramieniu, zakończonym symetrycznym, owalnym, ogniwkowym zaczepem; widelki osadzone bezpośrednio na styku ramion; wymiary: długość zachowana – 12,7 cm; długość bodźca zachowana – 2,7 cm; rozpiętość ramion zachowana – 4,4 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1744/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 165a.

I.143. Żelazna ostroga

- A. Cermno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazna ostroga;
- C. Zachowana niemal w całości – ułamane jedno ramie widełek i brak kółka gwiazdzystego; technika wykonania – kucie; ostroga o łukowato wysklepionym, V-kształtnym kabłąku i o okrągłych w przekroju poprzecznym ramionach, zakończonych symetrycznymi, owalnymi, zaczepami ogniwkowymi; widelki osadzone bezpośrednio na styku ramion, jedno z nich zakończone półowalnym zgrubieniem; wymiary: długość zachowana – 13,8 cm; długość bodźca zachowana – 3,5 cm; rozpiętość ramion – 8,0 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1789/4/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.14.2;
- F. Ryc. V: 166.

I.144. Żelazna ostroga

- A. Cermno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazna ostroga;
- C. Zachowana fragmentarycznie – ułamane ramiona z zaczepami; technika wykonania – kucie; ostroga o pierwotnie prostym kabłąku i półowalnych w przekroju ramionach, na których osadzono krótką, odgiętą szyjkę z piramidальnym, wydłużonym bodźcem o czworokątnym przekroju poprzecznym; wymiary: długość zachowana – 4,3 cm; długość bodźca z szyjką – 3,8 cm; rozpiętość ramion zachowana – 2,1 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1797/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 160.

I.145. Żelazna ostroga z okuciami i sprzączką

- A. Cermno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazna ostroga z okuciami i sprzączką;

- C. Zachowana w całości – jedno ramię zniekształcone; technika wykonania – kucie; ostroga o łukowato wysklepionym, V-kształtnym kabłąku i półowalnych w przekroju poprzecznym ramionach, zakończonych symetrycznymi, owalnymi, zaczepami ogniwkowymi; styk ramion zakończony nieznacznie wyodrębnionym zapiętkiem; widełki osadzone na krótkiej szyjce, zakończone półowalnymi zgrubieniami, w widełkach tkwi kółko gwiaździste o ośmiu ramionach, czworokątnych w przekroju poprzecznym. Zachowana fragmentarycznie sprzączka – brak skuwki; rama czworokątna, wykonana z wąskiej taśmy; zachowane w całości i częściowo, dwa okucia rzemieni w postaci czworokątnych tarczki, z jednej strony zwężonych i haczykowato zagiętych, a z drugiej uformowanych w zgiętą prostopadłe, niską literę T; wymiary: ostrogi (długość – 15,2 cm; długość bodźca – 5,3 cm; średnica kółka gwiaździstego – 5,2 cm; rozpiętość ramion – pierwotna ok. 9,0 cm; waga – 91 g); okuć (długość – 2,2 i 2,5 cm; szerokość tarczki – 1,5 i 2,3 cm; waga: 2 i 3,4 g); sprzączki (długość – 2,0 cm; szerokość – 2,4 cm; grubość – 0,3-0,4 cm; waga – 2 g);
- D. MT, nr inw. MT/1807/8/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.14.1;
- F. Ryc. V: 167.

I.146. Żelazna ostroga

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazna ostroga;
- C. Zachowana fragmentarycznie – ułamana część jednego i całe drugie ramię z zaczepami; technika wykonania – kucie; ostroga o łukowato wygiętym, U-kształtnym kabłąku i płaskich w przekroju ramionach, na których osadzono krótką szyjkę z kulistym bodźcem zakończonym kolcem; wymiary: długość zachowana – 9,4 cm; długość bodźca z szyjką – 2,8 cm; rozpiętość ramion zachowana – 6,5 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1811/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 163.

I.147. Żelazne kółko gwiaździste od ostrogi

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazne kółko gwiaździste od ostrogi;
- C. Zachowane w całości; technika wykonania – kucie; kółko od ostrogi o dziesięciu ramionach, czworokątnych w przekroju; w środku otwór do mocowania kółka w widełkach; wymiary: średnica kółka – 3,0 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1823/15/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 173.

I.148. Żelazne kółko gwiaździste od ostrogi

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazne kółko gwiaździste od ostrogi;
- C. Zachowane w całości; technika wykonania – kucie; kółko od ostrogi ośmiu ramionach, czworokątnych w przekroju; w środku otwór do mocowania kółka w widełkach; wymiary: średnica kółka – 4,4 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1824/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 174.

I.149. Żelazna ostroga

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazna ostroga;
- C. Zachowana fragmentarycznie – ułamana część jednego i całe drugie ramię oraz szyjka z bodźcem; technika wykonania – kucie; ostroga o łukowato wygiętym, trójkątnym w przekroju ramieniu, zakończonym ósemkowatym, dwuogniwkowym zaczepem;

wymiary: długość zachowana – 10,9 cm;

D. MT, nr inw. MT/1837/1/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 165.

I.150. Żelazna sprzączka od ostrogi

A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;

B. Żelazna sprzączka od ostrogi;

C. Zachowana niemal w całości – ułamana końcówka haczykowatego zaczepu; technika wykonania – kucie; płaska sprzączka o D-kształtnej ramie, w której znajduje się owalny otwór z kolcem, którego koniec leży na guzkowato wyodrębnionej części przedniej strony ramy; do ramy przylega, oddzielona od niej płaskim wałkiem, zdobiona poprzecznymi liniami skuwka zakończona zagiętym do spodu haczykiem;

wymiary: długość zachowana – 4,4 cm; długość ramy – 2,2 cm; szerokość ramy – 2,0 cm; długość skuwki – 1,4 cm; grubość ramy i skuwki – 0,2 cm; waga – 5 g;

D. MT, nr inw. MT/1780/11/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 175.

I.151. Żelazna sprzączka od ostrogi

A. Czerwno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;

B. Żelazna sprzączka od ostrogi;

C. Zachowana w całości; technika wykonania – kucie; nieznacznie wygięta, dwuczęściowa sprzączka o czworokątnej ramce, na którą nałożono wykonaną z blachy profilowaną skuwkę, zdobioną w tylnej części poprzecznymi liniami i zakończoną zagiętym do spodu haczykiem; w przedniej części skuwki otwór, w którym tkwi zagięty na ramce kołek;

wymiary: długość – 4,6 cm; długość ramy – 1,9 cm; szerokość ramy – 2,3 cm; długość skuwki – 1,9 cm; grubość ramy – 0,3 cm; grubość skuwki – 0,2 cm; waga – 7 g;

D. MT, nr inw. MT/1833/7/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 176.

I.152. Żelazna sprzączka od ostrogi

A. Czerwno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;

B. Żelazna sprzączka od ostrogi;

C. Zachowana w całości; technika wykonania – kucie; płaska sprzączka o zaokrąglonej ramie i owalnej skuwce, z owalnym otworem z kolcem; skuwka zakończona zagiętym do góry haczykiem;

wymiary: długość – 4,7 cm; długość ramy – 1,7 cm; szerokość ramy – 2,0 cm; długość skuwki – 1,3 cm; grubość ramy i skuwki – 0,2 cm; waga – 4 g;

D. MT, nr inw. MT/1833/8/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 177.

I.153. Brązowe okucie pejsza

A. Czerwno, stan. 1 (fosa); humus; badania kwiecień 2011;

B. Brązowe okucie pejsza;

C. Zachowane w całości; technika wykonania – odlew; okucie w kształcie pustej w środku ptasiej głowy zaokrąglone w górnej części ze schematycznie modelowanymi oczami oraz o wyodrębnionym prostopadłym, zwężającym się ku końcowi i zagiętym dziobie; w dolnej części zaopatrzona w tulejkę do mocowania uchwytu nieznacznie, cylindrycznie rozszerzoną, pokrytą ornamentem w postaci ukośnej szachownicy; w jej bocznej, dolnej części niewielkie, wykonane na przestrzał, okrągłe otwory do stabilizacji okucia na uchwycie; przy lewym oku widoczny nieregularny otwór powstały w wyniku procesów technologicznych;

wymiary: wysokość – 3,6 cm; szerokość – 2,7 cm; grubość – 1,2 cm; wymiary otworu – 1,0 x 0,85 cm; waga – 16 g;

- D. MT, nr inw. MT/1742/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.14.6;
- F. Ryc. V: 178.

I.154. Żelazne strzemie

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazne strzemie;
- C. Zachowane niemal w całości – uszkodzona stopka i otwór na puślisko; technika wykonania – kucie; strzemie o łukowato ukształtowanym kabłąku, w którego w górnej, spłaszczonej, zaokrąglonej części (poprzeczce) umieszczono duży, owalny otwór na puślisko; ramiona kabłąka o owalnym przekroju przechodzą w pierwotnie płaską, owalną stopkę; wymiary: długość – 16,9 cm; szerokość – 15,6 cm; odległość między stopką a poprzeczką kabłąka – 13,5 cm; szerokość między ramionami – 14,2 cm; szerokość stopki zachowana – 2,7 cm; wymiary otworu na puślisko – 4,4 x 1,8 cm; wysokość poprzeczki kabłąka – 3,1 cm; waga – 113 g;
- D. MT, nr inw. MT/1879/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.13.2;
- F. Ryc. V: 180.

I.155. Żelazne wędzidło

- A. Czeremo, stan. 1 (fosa), powierzchnia; badania październik 2010;
- B. Żelazne wędzidło;
- C. Zachowane fragmentarycznie – brak międzyzębia oraz drugiej pobocznicy; technika wykonania – kucie; pobocznica wędzidła o łukowato wygiętych, ułamanych na końcach ramionach, pomiędzy nimi uszkodzony otwór do mocowania pręta międzyzębia; ramiona wieńczy, profilowany i zaokrąglony na końcu występ z podłużnym otworem do mocowania rzemieni ogłowia i wodzy; pobocznica obecnie pozbawiona pogrubej metalowej listwy, która zamykała ją od wewnętrznej strony; wymiary: długość zachowana – 7,6 cm; szerokość ramion – 7,4 cm; szerokość otworu na wodze i rzemienie ogłowia – 1,7 cm; wymiary otworu na ramię międzyzębia – ok. 1,0 x 1,3 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1497/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.13.4;
- F. Ryc. V: 181.

I.156. Żelazne wędzidło

- A. Czeremo, stan. 1 (fosa), humus; badania październik 2010;
- B. Żelazne wędzidło;
- C. Zachowane fragmentarycznie – brak jednego z prętów międzyzębia, połowicznie zachowany jeden z krępulców; technika wykonania – kucie; wędzidło w postaci ramienia międzyzębia wykonanego ze sztabki o czworokątnym przekroju na jednym z końców uformowane w hak, a na drugim w obejmę, w której tkwi duży, owalny krępulec wykonany z taśmy o wypukło-wklęsłym przekroju; fragment drugiego krępulca został wykonany z taśmy o klinowatym przekroju; wymiary: długość zachowana – 14,9 cm; długość międzyzębia zachowana – 5,8 cm; zewnętrzne wymiary krępulca – 5,0 x 5,3 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1557/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 184.

I.157. Żelazne wędzidło

- A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazne wędzidło;
- C. Zachowane fragmentarycznie – częściowo uszkodzone zakończenia ramienia międzyzębia, brak drugiego ramienia międzyzębia oraz obu krępulców; technika wykonania – kucie; wędzidło w postaci ramienia międzyzębia wykonanego ze sztabki o czworokątnym przekroju,

której oba końce nieznacznie wygięto, zwężono i uformowano w naprzeciwlegle odwrócone względem siebie, hakowate zaczepy;
 wymiary: zachowana długość – 8,8 cm;

D. MT, nr inw. MT/1778/8/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 192.

I.158. Żelazne wędzidło

A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;

B. Żelazne wędzidło;

C. Zachowane fragmentarycznie – uszkodzone jedno z zakończeń ramienia międzyzębia, brak drugiego ramienia międzyzębia oraz obu krępulców; technika wykonania – kucie; wędzidło w postaci ramienia międzyzębia wykonanego ze sztabki o czworokątnym przekroju, której oba końce wygięto, rozklepiano i uformowano w ustawione na tej samej osi, hakowate zaczepy, z których jeden jest zdobiony podłużnym żeberkowaniem;
 wymiary: długość zachowana – 7,2 cm;

D. MT, nr inw. MT/1796/9/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 193.

I.159. Żelazne wędzidło

A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;

B. Żelazne wędzidło;

C. Zachowane fragmentarycznie – częściowo uszkodzone zakończenia ramienia międzyzębia, brak drugiego ramienia międzyzębia oraz obu krępulców; technika wykonania – kucie; wędzidło w postaci ramienia międzyzębia wykonanego ze sztabki o okrągłym przekroju, której oba końce nieznacznie wygięto, jedno zwężono, a drugie rozklepiano i uformowano w ustawione na tej samej osi, hakowate zaczepy;
 wymiary: długość zachowana – 7,0 cm; przekrój pręta – 0,8 x 0,8 cm;

D. MT, nr inw. MT/1798/12/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 194.

I.160. Żelazne wędzidło

A. Czeremo, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;

B. Żelazne wędzidło;

C. Zachowane fragmentarycznie – brak drugiego ramienia międzyzębia oraz jednego z krępulców; technika wykonania – kucie; wędzidło w postaci ramienia międzyzębia wykonanego ze sztabki o okrągłym przekroju, której oba końce nieznacznie wygięto, rozklepiano i uformowano w ustawione na tej samej osi, hakowate zaczepy; w jednym z zaczepów tkwi owalny krępulec sztancowany (?) z profilowanej blachy;
 wymiary: długość zachowana – 12,6 cm; długość międzyzębia zachowana – 8,2 cm; zewnętrzne wymiary krępulca – 5,5 x 5,6 cm;

D. MT, nr inw. MT/1798/18/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 185.

I.161. Żelazne wędzidło

A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;

B. Żelazne wędzidło;

C. Zachowane fragmentarycznie – częściowo uszkodzone zakończenia ramienia międzyzębia, brak drugiego ramienia międzyzębia oraz obu krępulców; technika wykonania – kucie; wędzidło w postaci ramienia międzyzębia wykonanego ze sztabki o czworokątnym przekroju, której oba końce nieznacznie wygięto, jedno zwężono, a drugie rozklepiano i uformowano w naprzeciwlegle odwrócone względem siebie, hakowate zaczepy;
 wymiary: długość zachowana – 6,9 cm;

- D. MT, nr inw. MT/1804/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 191.

I.162. Żelazne wędzidło

- A. Czerarno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazne wędzidło;
- C. Zachowane niemal w całości – brak jednego z krępulców; technika wykonania – kucie; wędzidło w postaci dwóch ramion międzyzębia wykonanych ze sztabek o czworokątnym i owalnym przekroju, których oba końce nieznacznie wygięto, jedno zwężono, a drugie rozklepano i uformowano w naprzeciwległe odwrócone względem siebie, hakowate zaczepy (w jednym przypadku koniec został przebito i uformowany w oczko; w jednym z nich tkwi owalny krępulec o owalnym przekroju; wymiary: długość zachowana – 19,9 cm; długość międzyzębia – 15,6 cm; długość prętów międzyzębia – 8,8 i 7,8 cm; przekrój prętów międzyzębia – 0,8 x 0,7 i 0,9 x 0,9 cm; zewnętrzne wymiary krępulca – 5,7 x 5,4 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1806/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 183.

I.163. Żelazne wędzidło

- A. Czerarno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazne wędzidło;
- C. Zachowane fragmentarycznie – ułamane zakończenia ramienia międzyzębia, brak drugiego ramienia międzyzębia oraz obu krępulców; technika wykonania – kucie; wędzidło w postaci ramienia międzyzębia wykonanego ze sztabki o okrągłym przekroju, której jeden koniec nieznacznie wygięto, zwężono i uformowano w hakowaty zaczep, a drugie przebito przecinakiem tworząc obejmę; wymiary: długość zachowana – 7,4 cm; przekrój pręta – ok. 0,8 x 0,8 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1810/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 189.

I.164. Żelazne wędzidło

- A. Czerarno, stan. 1, humus; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazne wędzidło;
- C. Zachowane w całości; technika wykonania – kucie; wędzidło w postaci dwóch ramion międzyzębia wykonanych ze sztabek o czworokątnym i owalnym przekroju, których oba końce nieznacznie wygięto, jedno zwężono, a drugie rozklepano i uformowano w naprzeciwległe odwrócone względem siebie, hakowate zaczepy; w dwóch z nich tkwią owalne krępulce o okrągłym przekroju; wymiary: długość – 23,6 cm; długość międzyzębia – 14,6 cm; zewnętrzne wymiary krępulców – 5,8 x 5,9 i 4,7 x 4,8 cm; waga – 133 g;
- D. MT, nr inw. MT/1824/9/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.13.1;
- F. Ryc. V: 182.

I.165. Żelazne wędzidło

- A. Czerarno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazne wędzidło;
- C. Zachowane fragmentarycznie – uszkodzone jedno z zakończeń ramienia międzyzębia, brak jednego z ramion międzyzębia z krępulcem; technika wykonania – kucie; wędzidło w postaci ramienia międzyzębia wykonanego ze sztabki o zaokrąglonym przekroju, którego jeden koniec nieznacznie wygięto, zwężono i uformowano w hakowaty zaczep, a drugi uformowano w leżącą na tej samej osi obejmę, w której tkwi owalny krępulec wykonany z taśmy o nie-regularnym, czworokątnym przekroju;

wymiary: długość zachowana – 13,3 cm; długość międzyzębia zachowana – 8,8 cm; zewnętrzne wymiary krępulca – 5,4 x 5,6 cm;

- D. MT, nr inw. MT/1860/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 186.

I.166. Żelazna podkówka

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa), humus; badania październik 2010;
- B. Żelazna podkówka;
- C. Zachowana częściowo – brak zakończenia jednego z ramion, zdeformowana; technika wykonania – kucie, zgrzewanie (?); podkówka wykonana z żelaznego pręta o zaostrzonych ramionach i płasko rozklepanego w partii centralnej, na którą nakuto (?) dodatkowo piramidalny guz; wymiary: wysokość zachowana – 3,3 cm; długość podstawy – 4,0 cm; szerokość podstawy – 1,9 cm; wysokość guza – 0,5 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1571/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 205.

I.167. Żelazna podkowa

- A. Czeremno, stan. 1, powierzchnia (tzw. śmietnik); badania październik 2010;
- B. Żelazna podkowa;
- C. Zachowana fragmentarycznie – brak ok. 2/3 zabytku; technika wykonania – kucie; podkowa o płaskim ramieniu z falistym brzegiem zakończonym wysokim, kolcowym zaczepem; dwa otwory na podkowiaki (trzeci widoczny we fragmencie) mają wyraźne gniazda, a w jednym z nich tkwi podkowiak o dwustronnie wyodrębnionej, trójkątnej główce; wymiary: zachowana długość – 8,5 cm; grubość taśmy ramy – 0,6 cm; wysokość zaczepu – 2,7 cm; wymiary otworów na podkowiaki – 0,8 x 0,5 cm; zachowana długość podkowiaka – 2,5 cm; wymiary główki podkowiaka – 1,4 x 0,3 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1226/58/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 201.

I.168. Żelazna podkowa z dwoma żelaznymi podkowiakami

- A. Czeremno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazna podkowa z dwoma żelaznymi podkowiakami;
- C. Zachowana w całości, jeden z podkowiaków zniekształcony, drugi ułamany; technika wykonania – kucie; podkowa o płaskiej, szerokiej ramie ostrołuczny prześwicie i ramionach z opływowym brzegiem zakończonych wysokimi, kolcowymi zaczepami, na jej szczycie asymetrycznie umiejscowiony zębiec odkuty z brzegu ramy; w ramie wybito sześć otworów na podkowiaki o niezbyt wyraźnych gniazdach; z podkową znaleziono również dwa podkowiaki o wysklepionych główkach; wymiary: podkowy (długość – 10,6 cm; rozpiętość ramy – 10,4 cm; szerokość taśmy ramy – 3,2 cm; grubość taśmy ramy – 0,45 cm; szerokość przodka – 4,8 cm; wysokość zaczepów – 2,4 cm; wymiary otworów na podkowiaki – od 0,9 x 0,4 cm do 0,8 x 0,5 cm; waga – 260 g); podkowiaków (długość zachowana – 1,8 i ok. 3,5 cm; wymiary główek – 1,8 x 0,4 cm i 1,6 x 0,4 cm; waga – 2 i 3 g);
- D. MT, nr inw. MT/1764/5/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.13.3;
- F. Ryc. V: 200.

I.169. Żelazny podkowiak

- A. Czeremno, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;
- B. Żelazny podkowiak;
- C. Zachowany fragmentarycznie – ułamany koniec lekko ugiętej nóżki oraz zdeformowana główka; technika wykonania – kucie; podkowiak o trójkątnej wysklepionej główce oraz smukłej nóżce;

wymiary: długość zachowana – 3,2 cm; wymiary główki zachowane – 1,1 x 0,4 cm; długość nóżki zachowana – 2,5 cm;

D. MT, nr inw. MT/1812/7/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 203.

I.170. Żelazny podkowiak

A. Czeremo, stan. 1, humus; badania kwiecień 2011;

B. Żelazny podkowiak;

C. Zachowany fragmentarycznie – ułamany koniec lekko ugiętej nóżki oraz uszkodzona główka; technika wykonania – kucie; podkowiak o pierwotnie trójkątnej wysklepionej główce oraz smukłej nóżce;

wymiary: długość zachowana – 2,9 cm; wymiary główki – 1,7 x 0,3 cm; długość nóżki – zachowana – 2,3 cm;

D. MT, nr inw. MT/1827/17/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 204.

II. Podgrodzie bliższe (stan. 2)

Broń biała

II.1. Żelazna głowica miecza

A. Czeremo, stan. 2, humus; badania październik 2010;

B. Żelazna głowica miecza;

C. Zachowana niemal w całości – uszkodzona dolna krawędź otworu; technika wykonania – kucie; głowica o półkolistej formie z uwypukloną krawędzią dolną, z przechodzącym na wskroś, pionowym, zwężającym się ku górze, otworem do mocowania trzpienia rękojeści;

wymiary: wysokość – 3,4 cm; szerokość – 4,6 cm; grubość – 3,9 cm; wymiary otworu wahają się między 1,8 x 1,9 cm (w dolnej partii) a 0,8 x 0,6 cm (w górnej partii); waga – 186 g;

D. MT, nr inw. MT/1601/1/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. V: 8.

Broń obuchowa

II.2. Ołowiany ciężarek kiścienia (?)

A. Czeremo, stan. 2, powierzchnia; badania październik 2010;

B. Ołowiany ciężarek kiścienia (?);

C. Zachowany w całości; technika wykonania – odlew; korpus ciężarka o gruszkowatym, owalnym w przekroju poprzecznym kształcie, w górnej części przechodzi w nieznacznie zwężoną i płasko ściętą zawieszkę, z okrągłym otworem do mocowania gązwy; na powierzchni płytkie rowki przecinające się pod różnymi kątami;

wymiary: wysokość – 4,0 cm; szerokość – 2,6 cm; grubość – 2,6 cm; wymiary otworu w uszku – 0,7 x 0,7 cm; waga – 160 g;

uwagi: niewykluczona inna funkcja zabytku;

D. MT, nr inw. MT/1505/2/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.12.2;

F. Ryc. V: 15.

II.3. Żelężce topora

A. Czeremo, stan. 2, humus; badania październik 2010;

B. Żelężce topora;

C. Zachowane fragmentarycznie – ułamana szyjka z ostrzem i częściowo osada; technika wykonania – kucie; żelężce o niewyodrębnionej osadzie z owalnym (?) otworem na toporzysko, zakończonej zaokrąglonym obuchem, zaopatrzonym w obustronny kapturek;

wymiary: długość zachowana – 5,3 cm, szerokość osady – 4,0 cm, wysokość osady z kapturkiem – 5,4 cm, światło osady – 3,5 x 3,1 cm;

- D. MT, nr inw. MT/1465/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 31.

II.4. **Żeleźce topora**

- A. Czeremno, stan. 2, powierzchnia; badania październik 2010;
- B. Żeleźce topora;
- C. Zachowane fragmentarycznie – ułamana szyjka z osadą i obuchem i część ostrza; technika wykonania – kucie; żeleźce w postaci krótkiego fragmentu, szerokiego ostrza; wymiary: długość zachowana – 4,2 cm; wysokość ostrza – 8,4 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1561/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 36.

Broń strzelcza

II.5. **Żelazny grot broni strzelczej z tulejką**

- A. Czeremno, stan. 2, powierzchnia; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką;
- C. Zachowany fragmentarycznie – silnie uszkodzona tulejka; technika wykonania – kucie; krępy (?) grot o piramidalnym zarysie czworokątnego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez niewyodrębnioną szyjkę w cylindryczną tulejkę; wymiary: długość zachowana – 5,0 cm; długość liścia z szyjką – 3,9 cm; przekrój liścia – 1,1 x 1,1 cm; długość tulejki zachowana – 1,1 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1301/6/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.14;
- F. Ryc. V: 54.

II.6. **Żelazny grot broni strzelczej z tulejką**

- A. Czeremno, stan. 2, powierzchnia; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką;
- C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie uszkodzona tulejka, wygięty liść; technika wykonania – kucie; smukły grot o igłowym zarysie czworokątnego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez niewyodrębnioną szyjkę w stożkową tulejkę; wymiary: długość – pierwotna 9,8 cm; długość liścia z szyjką – pierwotna ok. 4,8 cm; przekrój liścia – 0,5 x 0,5 cm; średnica tulejki zachowana – 0,8 x 0,9 cm; waga – 8,2 g;
- D. MT, nr inw. MT/1634/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.17;
- F. Ryc. V: 53.

II.7. **Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**

- A. Czeremno, stan. 2, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; krępy grot o lancetowym zarysie, czworokątnego w przekroju liścia, przechodzącego w krótki, wyodrębniony trzpień o czworokątnym przekroju; wymiary: długość – 3,3 cm; długość liścia – 2,3 cm; przekrój liścia – 0,5 x 0,55 cm; długość trzpienia – 1,0 cm; waga – 2,7 g;
- D. MT, nr inw. MT/1262/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 129.

II.8. **Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**

- A. Czeremno, stan. 2, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;

- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; krępy grot o lancetowatym zarysie, czworokątnego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez słabo wyodrębnioną szyjkę w krótki trzpień o czworokątnym przekroju;
wymiary: długość – 3,8 cm; długość liścia z szyjką – 2,9 cm; przekrój liścia – 0,5 x 0,4 cm; długość trzpienia – 0,9 cm; waga – 2,8 g;
- D. MT, nr inw. MT/1278/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 146.

II.9. **Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**

- A. Czeremo, stan. 2, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – silnie uszkodzony liść i nieznacznie trzpień; technika wykonania – kucie; grot o lancetowatym (?) zarysie liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w krótki trzpień o czworokątnym przekroju;
wymiary: długość – 4,55 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 3,1 cm; długość trzpienia – 1,45 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1296/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 155.

II.10. **Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**

- A. Czeremo, stan. 2, powierzchnia; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – uszkodzona górna partia liścia; technika wykonania – kucie; smukły grot o wrzecionowatym zarysie, trójkątnego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w długi trzpień o okrągłym przekroju;
wymiary: długość zachowana – 6,55 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 3,2 cm; przekrój liścia – 0,5 x 0,55 cm; długość trzpienia – 3,35 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1296/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 151.

II.11. **Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**

- A. Czeremo, stan. 2, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – złamany na dwie części, uszkodzona górna partia liścia; technika wykonania – kucie; smukły grot o wachlarzowatym zarysie, płaskiego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez wyodrębnioną szyjkę w długi trzpień o czworokątnym przekroju;
wymiary: długość zachowana – ok. 8,5 cm; długość liścia zachowana – ok. 6,3 cm; przekrój liścia zachowana – 1,8 x 0,1 cm; długość trzpienia – 2,2 cm; waga – 6,1 g;
- D. MT, nr inw. MT/1340/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 111

II.12. **Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**

- A. Czeremo, stan. 2, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; smukły grot o deltoidalnym zarysie czworokątnego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez silnie wyodrębnioną szyjkę w krótki trzpień o czworokątnym przekroju;
wymiary: długość – 7,6 cm; długość liścia z szyjką – 6,1 cm; przekrój liścia – 0,7 x 0,6 cm; długość trzpienia – 1,5 cm; waga – 9,0 g;
- D. MT, nr inw. MT/1482/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.10.8;
- F. Ryc. V: 130.

II.13. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerarno, stan. 2, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – uszkodzony liść z szyjką i ułamany trzpień; technika wykonania – kucie; grot o wachlarzowatym zarysie płaskiego w przekroju liścia; wymiary: długość zachowana – 5,1 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 5,1 cm; przekrój liścia zachowany – 2,15 x 0,1 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1486/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V:112.

II.14. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerarno, stan. 2, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany niemal w całości – uszkodzony czubek liścia i końcówka trzpienia; technika wykonania – kucie; krępy grot o trójkątnym zarysie soczewkowatego w przekroju liścia, przechodzącego bezpośrednio w długi trzpień o owalnym przekroju; wymiary: długość zachowana – 3,45 cm; długość liścia zachowana – 1,7 cm; przekrój liścia – 1,35 x 0,4 cm; długość trzpienia zachowana – 1,75 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1613/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 60.

II.15. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem

- A. Czerarno, stan. 2, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – kucie; smukły grot o lancetowatym zarysie czworokątnego w przekroju liścia, przechodzącego poprzez długą i silnie wyodrębnioną szyjkę w długi trzpień o czworokątnym przekroju; wymiary: długość – 7,4 cm; długość liścia z szyjką – 4,8 cm; przekrój liścia – 0,75 x 0,7 cm; długość trzpienia zachowana – 2,6 cm; waga – 6,9 g;
- D. MT, nr inw. MT/1631/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 128.

Elementy oporządzenia jeździeckiego i rzędu końskiego**II.16. Żelazna ostroga**

- A. Czerarno, stan. 2, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazna ostroga;
- C. Zachowana fragmentarycznie – ułamane ramiona z zaczepami; technika wykonania – kucie; ostroga o pierwotnie prostym, U-kształtnym kabłąku i o półowalnych w przekroju ramionach, na których osadzono, silnie odgiętą krótką szyjkę z dwupiramidalnym bodźcem; wymiary: długość zachowana – 4,6 cm; długość bodźca z szyjką – 3,5 cm; rozpiętość ramion zachowana – 3,5 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1503/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 162.

II.17. Żelazna ostroga

- A. Czerarno, stan. 2, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazna ostroga;
- C. Zachowana fragmentarycznie – ułamane ramiona z zaczepami; technika wykonania – kucie; ostroga o pierwotnie prostym, U-kształtnym (?) kabłąku i o czworokątnych, spłaszczonych w przekroju ramionach, na których osadzono, lekko odgiętą krótką szyjkę z piramidальnym bodźcem o okrągłym przekroju poprzecznym;

wymiary: długość zachowana – 4,0 cm; długość bodźca z szyjką – 3,1 cm; rozpiętość ramion zachowana – 2,8 cm;

- D. MT, nr inw. MT/1529/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 159.

II.18. Żelazna ostroga

- A. Czerpmo, stan. 2, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazna ostroga;
- C. Zachowana fragmentarycznie – częściowo ułamane ramiona z zaczepami i uszkodzone kółko gwiaździste; technika wykonania – kucie; ostroga o U-kształtnym kabłąku ze spłaszczonymi, trójkątnymi w przekroju ramionami zakończonymi dziobowatym zapiętkiem, na których osadzono bezpośrednio bodziec, w widelkach którego tkwi 12-ramienne kółko gwiaździste; podstawę widełek zdobi poprzeczne żeberko z pionowymi nacięciami; wymiary: długość zachowana – 7,6 cm; długość bodźca – 4,4 cm; średnica kółka gwiaździstego – 3,6 cm; rozpiętość ramion zachowana – 5,7 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1613/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 169.

II.19. Żelazne wędzidło

- A. Czerpmo, stan. 2, powierzchnia; badania październik 2010;
- B. Żelazne wędzidło;
- C. Zachowane fragmentarycznie i zniekształcone – brak drugiego ramienia międzyzębia oraz obu krępulców; technika wykonania – kucie; wędzidło w postaci ramienia międzyzębia wykonanego ze sztabki o czworokątnym przekroju, której jeden koniec nieznacznie wygięto, zwężono i uformowano w hakowaty zaczep, a drugie przebito przecinakiem tworząc zachowaną częściowo obejmę; wymiary: zachowana długość – 6,5 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1226/111/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 187.

II.20. Żelazne wędzidło

- A. Czerpmo, stan. 2, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazne wędzidło;
- C. Zachowane fragmentarycznie – brak drugiego ramienia międzyzębia i krępulców; technika wykonania – kucie; wędzidło w postaci ramienia międzyzębia wykonanego ze sztabki o czworokątnym przekroju, której oba końce zwężono i uformowano w naprzeciwległe odwrócone względem siebie hakowate zaczepy; wymiary: długość zachowana – 8,2 cm; przekrój pręta – 0,8 x 0,8 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1463/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 188.

II.21. Żelazne wędzidło

- A. Czerpmo, stan. 2, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazne wędzidło;
- C. Zachowane fragmentarycznie – brak drugiego ramienia międzyzębia i krępulców; technika wykonania – kucie; wędzidło w postaci ramienia międzyzębia wykonanego ze sztabki o czworokątnym przekroju, której oba końce zwężono i uformowano w naprzeciwległe odwrócone względem siebie hakowate zaczepy; wymiary: długość zachowana – 8,1 cm; przekrój pręta – 1,0 x 1,1 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1506/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 190.

II.22. Brązowy rozdzielnik rzemieni

- A. Czeremo, stan. 2, powierzchnia; badania październik 2010;
- B. Brązowy rozdzielnik rzemieni;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – odlew; rozdzielnik zbliżony do trójkąta o zaokrąglonych rogach; wypukły; wewnętrzna, ażurowa część została przedzielona trójdzielną listwą, zaopatrzoną w centralnej partii w spłaszczony guzek; jej zakończenia, zbieżne z zaokrąglonymi rogami obwódki rozdzielnika ozdobione zostały trójkątnymi wgłębieniami; wymiary: wysokość – 2,4 cm; szerokość – 2,6 cm; grubość – 0,7 cm; waga – 4 g; uwagi: zabytek z kolekcji J. Stopy;
- D. MT, nr inw. MT/1226/189/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.14.8;
- F. Ryc. V: 197.

II.23. Żelazna podkowa

- A. Czeremo, stan. 2, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazna podkowa;
- C. Zachowana fragmentarycznie – brak ok. 2/3 zabytku; technika wykonania – kucie; podkowa o płaskim ramieniu z falistym brzegiem, zakończonym wysokim, kolcowym zaczepem; w ramie trzy otwory na podkowiaki z wyraźnie zaznaczonymi gniazdami, a w jednym z nich tkwi podkowiak o dwustronnie wyodrębnionej, trójkątnej główce; wymiary: długość zachowana – 10,5 cm; grubość taśmy ramy – 0,5 cm; wysokość zaczepu – 1,9 cm; wymiary otworów na podkowiaki – 0,4 x 0,6 cm i 0,5 x 0,5 cm; długość podkowiaka – ok. 2,5 cm; wymiary główki – 0,8 x 0,3 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1588/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 202.

III. Podgrodzie dalsze – osada, cmentarzysko (stan. 3);**Broń obuchowa****III.1. Ołowiany ciężarek kiścienia (?)**

- A. Czeremo, stan. 3, humus; badania październik 2010;
- B. Ołowiany ciężarek kiścienia (?);
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – odlew; korpus ciężarka o nieregularnie gruszkowatym kształcie, w górnej części przechodzi w zwężoną i zaokrągloną zawieszkę, z owalnym otworem do mocowania gażwy; na powierzchni płytkie rowki przecinające się pod różnymi kątami; wymiary: wysokość – 4,6 cm; szerokość – 2,8 cm; grubość – 2,8 cm; wymiary otworu w uszku – ok. 0,6 x 0,6 cm; waga – 196 g; uwagi: niewykluczona inna funkcja zabytku;
- D. MT, nr inw. MT/1254/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.12.1;
- F. Ryc. V: 14.

Broń strzelcza**III.2. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem**

- A. Czeremo, stan. 3, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z trzpieniem;
- C. Zachowany fragmentarycznie – uszkodzony liść i ułamany trzpień; technika wykonania – kucie; grot o płaskim liściu z dwoma zadziorami, przechodzącym poprzez szyjkę w trzpień; wymiary: długość zachowana – 3,8 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 3,6 cm; długość trzpienia zachowana – 0,2 cm; przekrój liścia – 0,5 x 0,55 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1265/1/A;

- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 66.

Elementy oporządzenia jeździeckiego i rzędu końskiego

III.3. Żelazna ostroga

- A. Czerarno, stan. 3, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazna ostroga;
- C. Zachowana fragmentarycznie – ułamane ramiona z zaczepami; technika wykonania – kucie; ostroga o pierwotnie łukowato wygiętym, V-kształtnym kabłąku i o spłaszczonych w przekroju ramionach, na których osadzono krótką szyjkę z kulistym bodźcem zakończonym kolcem; wymiary: długość zachowana – 4,7 cm; długość bodźca z szyjką – 2,1 cm; rozpiętość ramion zachowana – 4,2 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1285/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 164.

III.4. Żelazna sprzączka od popręgu (?)

- A. Czerarno, stan. 3, humus; badania październik 2010;
- B. Żelazna sprzączka od popręgu (?);
- C. niemal w całości – brak kolca; technika wykonania – kucie; płaska o gruszkowatym kształcie, rama sprzączki, wykonana ze sztabki o czworokątnym przekroju, spłaszczonym w części centralnej; wymiary: długość – 5,2 cm; szerokość – 4,1 cm; grubość – 0,2-0,3 cm; waga – 7,1 g;
- D. MT, nr inw. MT/1397/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.3;
- F. Ryc. V: 199.

III.5. Brązowy rozdzielacz/okucie rzemieni

- A. Czerarno, stan. 3, humus; badania październik 2010;
- B. Brązowy rozdzielacz/okucie rzemieni;
- C. Zachowany niemal w całości – ułamane zakończenia dwóch ramion; technika wykonania – odlew; płaska trójramienna aplikacja w której centralnej części umieszczono okrągłe pole z wgłębionym pierścieniem, od którego odchodzą trzy ramiona zdobione półowalnymi wgłębionymi polami, w których umieszczono liście o trzech płatkach; ramiona zakończone półowalnymi płytkami z niewielkimi otworami do mocowania nitów; wymiary: wysokość – 2,9 cm; szerokość zachowana – 3,7 cm; grubość – 0,4 cm; waga – 9 g; uwagi: zabytek z kolekcji J. Stopy;
- D. MT, nr inw. MT/1266/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.14.9;
- F. Ryc. V: 195.

NN. Zabytki bez lokalizacji

Broń biała

NN.1. Brązowy trzewik pochwy miecza

- A. Czerarno;
- B. Brązowy trzewik pochwy miecza;
- C. Zachowany fragmentarycznie – brak znacznej partii przedniej, bocznej i niemal całej tylnej ścianki; technika wykonania – odlew; U-kształtny trzewik zaopatrzony u góry w dookólną ramę, a u dołu zakończony guzkiem; przednia i tylna powierzchnie ażurowe, przedzielone utworzoną przy pomocy wąskich, niezbyt starannie wykonanych taśm pionową elipsą, od której w górnej części odchodzi pozioma, łukowata taśma; wymiary: wysokość – 4,9 cm; szerokość zachowana – 3,2 cm; grubość – 1,3 cm; obecna waga – 11,1 g;

- uwagi: badania XRF w AGH Kraków (Cze_MT1695/29A); dar A. Pasiecznego z 2011;
- D. MT, nr inw. MT/1695/29/A;
 - E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn 2023;
 - F. Ryc. V: 10.

Broń drzewcowa

NN.2. Żelazny tok włóczni

- A. Czerarno; brak dokładnej lokalizacji; badania czerwiec 2011;
- B. Żelazny tok włóczni;
- C. Zachowany niemal w całości – nieznacznie uszkodzona tulejka; technika wykonania – kucie; tok o stożkowatej, zawiniętej i skutej tulejce, zakończonej igłowym szpicem o okrągłym przekroju; wymiary: długość – 11,3 cm; długość liścia – 6,2 cm; przekrój liścia – 0,7 x 0,7 cm; światło tulejki – 1,9 x 1,9 cm; waga – 34 g;
- D. MT, nr inw. MT/1711/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 45.

Broń strzelcza

NN.3. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką

- A. Czerarno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011;
- B. Żelazny grot broni strzelczej z tulejką;
- C. Zachowany niemal w całości – uszkodzone zakończenie tulejki oraz ułamane zakończenia zadziórów i czubek liścia; technika wykonania – kucie; smukły grot o liściu z zadziorami i soczewkowatym przekrojem, przechodzącym poprzez niewyodrębnioną szyjkę w cylindryczną tulejkę; wymiary: długość zachowana – 5,5 cm; długość liścia z szyjką zachowana – 2,2 cm; przekrój liścia – ? x 0,2 cm; średnica tulejki zachowana – 0,5 x 0,5 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/24/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 46.

Elementy oporządzenia jeździeckiego i rzędu końskiego

NN.4. Żelazna ostroga

- A. Czerarno;
- B. Żelazna ostroga;
- C. Zachowana fragmentarycznie – ułamane ramiona z zaczepami; technika wykonania – kucie; ostroga o pierwotnie łukowato wygiętym, U-kształtnym kabłąku i o elipsoidalnych w przekroju ramionach, na których osadzono krótką szyjkę z piramidальnym, wydłużonym bodźcem o czworokątnym przekroju poprzecznym; wymiary: długość zachowana – 4,8 cm; długość bodźca z szyjką – 3,3 cm; rozpiętość ramion zachowana – 3,9 cm; uwagi: dar A. Pasiecznego z 2011;
- D. MT, nr inw. MT/1695/30/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 161.

NN.5. Żelazne kółko gwiaździste od ostrogi

- A. Czerarno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011;
- B. Żelazne kółko gwiaździste od ostrogi;
- C. Zachowane w całości; technika wykonania – kucie; kółko od ostrogi o ośmiu ramionach, czworokątnych w przekroju; w środku otwór do mocowania kółka w widelkach; wymiary: średnica kółka – 3,4 cm;

- D. MT, nr inw. MT/1704/25/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 171.

NN.6. Żelazne kółko gwiazdziste od ostrogi

- A. Czerрно; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011;
- B. Żelazne kółko gwiazdziste od ostrogi;
- C. Zachowane niemal w całości – uszkodzone zakończenia trzech ramion; technika wykonania – kucie; kółko od ostrogi o sześciu ramionach, owalnych w przekroju; w środku otwór do mocowania kółka w widelkach; wymiary: średnica kółka – 3,7 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/26/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 172.

NN.7. Brązowa ostroga

- A. Czerрно; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011;
- B. Brązowa ostroga;
- C. Zachowana fragmentarycznie – ułamana część jednego i całe drugie ramię oraz szyjka z bodźcem; technika wykonania – odlew; ostroga o prostym (?), półowalnym w przekroju ramieniu, zakończonym czworokątnym, dwuogniowym zaczepem; styk ramienia i zaczepu ozdobiony trzema ukośnymi rowkami; wymiary: długość zachowana – 5,8 cm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/27/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. V: 157.

NN.8. Ołowiane okucie pejcza

- A. Czerрно;
- B. Ołowiane okucie pejcza;
- C. Zachowane w całości; technika wykonania – odlew; okucie w kształcie wydłużonego, płasko ściętego stożka, zaopatrzonego z w górnej części jednej ze stron w haczykowany występ, przypominające zeschematyzowaną ptasią głowę z szyją; na wskroś „szyjki” przechodzi stożkowany otwór do mocowania uchwytu; w jej bocznej, dolnej części niewielki, nieregularny otwór – zapewne powstały w wyniku procesów technologicznych; wymiary: wysokość – 3,3 cm; szerokość – 2,4 cm; grubość – 1,3 cm; wymiary otworu od 0,95 x 0,8 cm (w dolnej części) do 0,65 x 0,7 cm (w górnej części); waga – 26 g; uwagi: dar A. Pasiecznego z 2011 r.;
- D. MT, nr inw. MT/1695/28/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.14.5;
- F. Ryc. V: 179.

NN.9. Brązowy rozdzielacz rzemieni

- A. Czerрно;
- B. Brązowy rozdzielacz rzemieni;
- C. Zachowany w całości; technika wykonania – odlew; rozdzielacz o zbliżonej do trójkąta (o lekko wypukłych ściankach) formie, którego ażurowe wnętrze zostało podzielone na trzy części trójdzielną listwą, zwieńczoną pośrodku silnie wyodrębnionym, okrągłym guzkiem; miejsca styku zakończeń listwy z obwodem i przybierają ozdobną formę, przypominającą zeschematyzowane zwierzęce główki; wymiary: wysokość – 3,0 cm; szerokość – 3,1 cm; wysokość – 1,3 cm; waga – 14 g; uwagi: zabytek z kolekcji J. Stopy;
- D. MT, nr inw. MT/1679/104/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.14.7;
- F. Ryc. V: 196.

NN.10. Brązowe okucie ogłowia

- A.** Czerpmo;
- B.** Brązowe okucie ogłowia;
- C.** Zachowane w całości; technika wykonania – odlew; wypukło-wklęsłe, równoramienne okucie w kształcie czterolistnego kwiatu, zwieńczonego guzkiem i zaopatrzonego od spodu w pięć nitów; na powierzchni zabytku widoczne są ślady platerowania złotym metalem; wymiary: wysokość – 3,5 cm; szerokość – 3,6 cm; wysokość – 0,9 cm; waga – 10 g; uwagi: zabytek z kolekcji J. Stopy;
- D.** MT, nr inw. MT/1679/154/A;
- E.** Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.14.10;
- F.** Ryc. V: 198.

Table I. Typology of projectile finds from Czermino, investigation season 2010-2011;
prepared by P. Kotowicz.

1 – type after P. Świątkiewicz; 2 – type after A.F. Medvedev.

Tabela I. Graficzne przedstawienie typologii grotów broni strzelczej odkrytych w Czerminie w latach 2010-2011;
oprac. P. Kotowicz.

1 – typ wg P. Świątkiewicza; 2 – typ wg A.F. Medvedeva.

Legenda/Legend											
II:2-B:2 - 1											
67 - 2											
I-A:1		2									
Typ I / Type I											
I-A:3		5									
II:1-A:2		13									
II:1-A:3		63?									
II:2-A:1		30									
II:2-A:2		32									
II:2-A:3		44									
II:2-B:2		30									
II:2-B:3		44									
II:2-B:4		44									
II:2-B:5		44									
II:2-B:6		44									
II:2-B:7		44									
II:2-B:8		44									

Table II. Chronology of projectiles; prepared by P. Kotowicz.
 Tabela II. Zestawienie chronologii typów grotów broni strzelczej; oprac. P. Kotowicz.

Typ / Type	VIII w. / 8 th c.	IX w. / 9 th c.	X w. / 10 th c.	XI w. / 11 th c.	XII w. / 12 th c.	XIII w. / 13 th c.	XIV w. / 14 th c.	XV w. / 15 th c.
I-A:1 (2)								
I-A:3 (5)								
I-B:4 (8/2B)								
I-B:5 (8)								
II:1-A:2 (61)								
II:1-A:3 (63?)								
II:1-A:4 (60?)								
II:1-B:2 (93)								
II:1-B:3 (90?)								
II:2-A:1 (30)								
II:2-A:2 (32)								
II:2-A:2 (33)								
II:2-A:2 (37)								
II:2-A:2 (40)								
II:2-A:2 (44)								
II:2-A:3 (45)								
II:2-A:3 (48)								
II:2-A:3 (63)								
II:2-A:4 (51)								
II:2-A:4 (60)								
II:2-A:4 (65)								
II:2-A:4 (66)								
II:2-A:4 (67)								
II:2-A:4 (69)								
II:2-B:2 (10B)								
II:2-B:2 (91)								
II:2-B:2 (95)								
II:2-B:3 (77)								
II:2-B:3 (78)								
II:2-B:3 (84)								
II:2-B:4 (79?)								
II:2-B:4 (83)								
II:2-B:4 (84)								
II:2-B:4 (100)								
II:2-B:4 (-)								
II:2-B:5 (90)								
II:2-B:5 (94)								
- (18)								
- (24/88)								

BIBLIOGRAPHY / BIBLIOGRAFIA

Abbreviation / Skróty

AP	Archeologia Polski.
AMM	Acta Militaria Mediaevalia.
GWZO	Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas (GWZO), Leipzig / since 2017: Leibniz-Institute für Geschichte und Kultur des östlichen Europa (GWZO), Leipzig.
IAE PAN	Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
IA UR	Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.
MSROA	Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
PAN	Polska Akademia Nauk.
UMCS	Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.

Written sources / Źródła pisane

<i>Description of the world</i>	Marco Polo, <i>The Description of the world</i> , A.C. Moule, P. Pelliot (ed.), London (G. Routledge and Sons) 1938.
<i>Galician-Volynian Chronicle</i>	<i>The Hypatian Codex II, The Galician-Volynian Chronicle</i> , G.A. Perfecky (ed.), Harvard Series in Ukrainian Studies 16, München (Fink) 1973.
<i>Kronika halicko-wołyńska</i>	<i>Kronika halicko-wołyńska: kronika Romanowiczów</i> , D. Dąbrowski, A. Jusupović (ed.), Kraków-Warszawa (Avalon).
<i>Opisanie świata</i>	Marko Polo, <i>Opisanie świata</i> , A.L. Czerny, M. Lewicki (ed.), Warszawa (Alkazar) 1993 ³ .

Studies / Opracowania

Aleksić M.	
2007	<i>Medieval swords from Southeastern Europe: material from 12th to 15th century</i> , Belgrade (Dedra).
Andrzejewski A., Sikora J.	
2009	<i>Drohiczyn średniowieczny i nowożytny w świetle badań z roku 2009</i> , Podlaskie Zeszyty Archeologiczne 5, p. 153-195.
Atgāzis M.	
1997	<i>Āvas cirvai Latvijā</i> , Arheoloģija un Etnogrāfija 19, p. 53-63.
Artamonov = Артамонов М.И.	
1956	<i>Хазарская крепость Саркел</i> , Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 7, p. 321-341.

Artemev = Artem'ev = Артемьев А.Р.

- 1977 *Наконечники стрел из раскопок Изборска*, Краткие сообщения Института археологии 155, p. 67-71.

Artemev = Artem'ev = Артемьев А.Р.

- 1990 *Кистени и булавы из раскопок Новгорода Великого*, Материалы по археологии Новгорода 1988, Москва (Новгородская археологическая экспедиция МГУ), p. 5-28.

Auch M.

- 2017 *The early medieval settlement complex at Czeremno in the light of results from past research (up to 2010): pottery finds = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czeremnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010): ceramika naczyniowa*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 2: 3, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (GWZO/IAE PAN/IAUR).

Bagińska J., Piotrowski M., Wołoszyn M. (eds.)

- 2012 *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem: katalog wystawy = Červen' – eine Burg zwischen Ost und West: Ausstellungskatalog = Červen' – un castrum tra Oriente e Occidente: catalogo della mostra = Червень – град між Сходом і Заходом: каталог виставки*, Tomaszów Lubelski-Leipzig-Lublin-Rzeszów (Muzeum Regionalne im. dr. J. Petera/Instytut Archeologii UMCS/IA UR/GWZO).

Bagińska J., Chudzińska B., Dzieńkowski T., Florkiewicz I., Wołoszyn M.

- 2023 *Czeremno 2010-2011: research history and research methods, presentation of the archaeological material in this monograph = Czeremno 2010-2011: historia i metody badań, sposób prezentacji materiału zabytkowego w niniejszej monografii*, [in:] Wołoszyn (eds.) 2023, p. 53-94.

Banashak, Indytska, Kovalchuk, Kryshchuk, Mitsyak, Tabaka A. = Banašak, Indyc'ka, Koval'čuk, Krištofjak, Micjak, Tabaka = Банашак Д., Индицька Е., Ковальчук А., Криштоф'як Т., Міцяк М., Табака А.

- 2019 *Ранньосередньовічні пам'ятки руського походження з Острова Ледницького і Геча*, Ucrainica Mediaevalia 2, p. 83-108.

Baran = Баран В.Д.

- 1976 *Матеріальна культура населення Прикарпаття і Волині в VI-VII ст.*, [in:] О.П. Черниш (ed.), *Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час*, Київ (Наукова думка), p. 94-107.

Baranov = Баранов Г.В.

- 2018 *Навершие булавы с клювовидным выступом с территории Винницкой области*, Материалы по Археологии и Истории Античного и Средневекового Крыма 10, 259-265.

Bartošková A.

- 1986 *Slovanské depoty železných předmětů v Československu*, Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně 13, Brno (Československá akademie věd).

Bektineev = Бектинеев Ш.И.

- 1993 *Булавы и кистени XI-XIV вв. на территории Беларуси*, [in:] В.М. Ляюко (ed.), *Сярэдневяковыя старажытнасці Беларусі: новыя матэрыялы і даследаванні*, Минск, (Беларуская навука), p. 99-106.

Biborski M., Stepiński J., Żabiński G.

- 2006 *An Early Medieval Sword Blade from Czeremno/Cherven*, Waffen- und Kostümkunde, Zeitschrift für Waffen- und Kleidungsgeschichte 48: 2, p. 99-134.

Bilik see Bilyk**Bilyk = Білик О.В.**

- 2014 *Майстерня галицьких ювелірів XIII століття*, Вісник Інституту археології 9, p. 39-52.

Błoński M.

- 2000 *Średniowieczne ostrogi z grodziska na Zawodziu w Kaliszu*, AP 45: 1-2, p. 53-91.

Bohan = Bokhan**Bokhan = Bohan = Бохан Ю.**

- 1997 *Клінковая зброя ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV- канцу XVI ст., Гістарычна-археалагічны зборнік 11, p. 51-70.*

Bokhan = Bohan = Бохан Ю.

- 1998 *Класіфікацыя познясярэднявечных шпор Вялікага Княства Літоўскага другой паловы 14-16 ст., Гістарычны альманах 1, p. 52-61.*

Bokhan = Bohan = Бохан Ю.

- 2002 *Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV- канца XVI ст.,* Мінск (Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Магілёўскае таварыства гуманітарных інтэлектуальных і культурных ініцыятыў „Брама”).

Bokhan = Bohan = Бохан Ю.

- 2003 *Зброя Вялікага княства Літоўскага 1385-1576,* Мінск (Выдавецтва Беларусь).

Borodziej T., Kokowski A.

- 1986-1990 *Znaleziska wotywnie (?) na Lubelszczyźnie, Wiadomości Archeologiczne 51: 2, p. 223-231.*

Buko A.

- 2011 *Kamienna wieża w Stolpiu w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych, Czasopismo Techniczne. Architektura 108: 7A, p. 159-178.*

Buttin Ch.

- 1933 *Catalogue de la collection d'armes anciennes européennes et orientales,* Rumilly (Self publication).

Cabalska M.

- 1975 *Grodzisko w Mymoniu, pow. Krosno w świetle badań archeologicznych, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne 3, p. 321-339.*

Chrzanowska I.

- 2016 *The early medieval hillfort at Czeremo, Zamość Voivodeship: analysis of materials from trenches NE 51C and NE 61A = Wczesnośredniowieczne grodzisko we wsi Czeremo, woj. Zamość: opracowanie materiałów z wykopów NE 51C i NE 61A, [in:] Florek, Wołoszyn (eds.) 2016, vol. II, p. 143-192.*

Chudzińska B., Wołoszyn M.

- 2023 *Ornaments and articles of clothing = Ozdoby i części stroju, [in:] Wołoszyn (eds.) 2023, p. 423-940.*

Chudzińska B., Wołoszyn M.

- 2024 *Devotional objects and other finds identified with Christian worship = Dewocjonalia i inne zabytki związane ze strefą chrześcijańskiego sacrum, [in:] Wołoszyn (eds.) 2024, p. 289-416.*

Crîngaci Țiplic M.E.

- 2011 *Weapons and Military Equipment Found in the German settlement Area from Southern Transylvania (the 12th-13th Centuries): Some Aspects and Perspectives, [in:] I.M. Țiplic (ed.), Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe, Studia Universitatis Cibiniensis, Series Historica, Supplementum 1, Sibiu (Editura Astra Museum), p. 73-104.*

Cynkałowski A.

- 1961 *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego,* Warszawa (Polskie Towarzystwo Archeologiczne).

Chaika = Čajka = Чайка Р.

- 2009 *Давньоруське городище Листвин і його околиці у X-XI ст.,* Львів (Рятіна археологічна служба).

Čechura M.

- 2017 *Středověká nákončí pochev mečů ze západních Čech, Archeologie západních Čech 13, p. 40-45.*

- Čechura M.**
2021 *Nové nálezy nákončí pochev mečů ze západních Čech*, Archeologie západních Čech 12: 1-2, p. 92-98.
- Dąbrowski D.**
2013 *Kronika halicko-wołyńska jako źródło do studiów nad kulturą materialną średniowiecznej Rusi: charakterystyka ogólna i postulaty badawcze*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 61: 1, p. 63-74.
- D'Amato R.**
2011 *Σιδηροράβδιον, βαρδούκιον, ματζούκιον, κορύνη: The war-mace of Byzantium, the 9th-15th c. AD: New evidences from the Balkans in the collection of the World Museum of Man, Florida*, AMM 7, p. 7-48.
- Dean B.**
1929 *Catalogue of European Daggers Including the Ellis, Riggs, and Reubell Collections*, New York (Metropolitan Museum of Art).
- Des burgondes...**
1981 *Des burgondes à Bayard: mille ans de Moyen Âge*, ed. M. Colardelle, Grenoble-Lyon-Genève-Valence-Paris-Chambéry-Annecy-Bourg-en-Bresse (Centre d'Archéologie Historique des Musées de Grenoble et de l'Isère).
- Dmochowski P., Wrzesiński J.**
2007 *Brązowy trzewik pochwy miecza z Równiny Górnej*, AMM 3, p. 187-190.
- Dovgan' see Dovhan**
Dovhan = Dovgan' = Довгань П.
2011 *Дослідження літописного Бужська та його околиць: підсумки і перспективи*, [in:] Д.Н. Козак (ed.), *Археологічні дослідження в межиріччї Вісли, Дністра та Тиси*, Львів (Рятіна археологічна служба), p. 82-123.
- Dovhan, Steblii = Dovgan, Steblij = Довган П.М., Стеблій Н.Я.**
2014 *Дослідження центральної площадки городища літописного Бужська у 2012 р.*, Вісник Інституту археології 9, p. 116-134.
- Dremov = Дремов И.И.**
1985 *Погребение воина с джучидскими монетами*, Советская археология 1985: 4, p. 243-245.
- Dvurechensky = Dvurečenskij = Двуреченский О.В.**
2015 *Холодное оружие Московского государства XV-XVII веков*, Тула (Государственный музей-заповедник „Куликово поле”).
- Dzięnkowski T.**
2019 *Horodysko, gm. Leśniowice, pow. chełmski. Grodzisko*, [in:] E. Banasiewicz-Szykuła (ed.), *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*, Skarby z Przeszłości, Lublin (Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków), p. 205-208.
- Dzięnkowski T., Wołoszyn M.**
2009 *Zabytki wydzielone*, [in:] A. Buko (ed.), *Zespół wieżowy w Stołpiu: badania 2003-2005*, Warszawa (IAE PAN/Instytut Archeologii UW), p. 117-133.
- Dzięnkowski T., Wołoszyn M.**
2018 *Grody „plemienne” (VIII-X w.) i z okresu przełomu X/XI wieku ze wschodniej Lubelszczyzny*, [in:] E. Banasiewicz-Szykuła (ed.), *Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie*, Skarby z Przeszłości, Lublin (Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków), p. 175-235.
- Dzięnkowski T., Wołoszyn M., Florkiewicz I., Dobrowolski R., Rodzik J., Hajdas I., Krąpiec M.**
2020 *Digging the history. Absolute chronology of the settlement complex at Czermino-Cherven' (eastern Poland). Research status and perspectives*, Sprawozdania Archeologiczne 72: 2, p. 409-466.
- Dzik M.**
2015 *Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi (XI-XV w.)*, Rzeszów (Oficyna Wydawnicza „Zimowit”), vol. I.
- Fedorišin = Fedoryshyn**

Fedoryshyn = Fedorišin = Федоришин М.

- 2015 *Булава «клевець» чи булава «гачок»? [in:] В.С. Травінський et al. (eds.), Археологія & Фортифікація України: V Всеукраїнська науково-практична конференція приурочена 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, Кам'янець-Подільський (Друкарня Рута), p. 147-150.*

Fedyk R., Kotowicz P.N.

- 2006 *Zamczysko: średniowieczne grodzisko w Sanoku-Białej Górze, Sanok (Muzeum Historyczne w Sanoku), part 1, Zabytki metalowe i kamienne.*

Fekhnner, Nedoshivina = Fehner, Nedošivina = Фехнер М.В., Недошивина Н.Г.

- 1987 *Этнокультурная характеристика Тимереvского могильника по материалам погребального инвентаря, Советская Археология 1987: 2, p. 70-89.*

Florek M.

- 2006 *Militaria z późnośredniowiecznego folwarku rycerskiego w Suchynii, pow. Kraśnik, woj. lubelskie, AMM 2, p. 211-216.*

Florek M.

- 2016a *The results of archaeological research made 1972-1997 within the hillfort complex at Czermino = Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 1972-1997 na terenie zespołu grodowego w Czerminie, [in:] Florek, Wołoszyn (eds.) 2016, vol. I, p. 275-327.*

Florek M.

- 2016b *The cemeteries at Site 1 (hillfort), Site 3 (the outlying suburb settlement) in Czermino, and Site 1 in Wronowice: remarks of an archaeologist = Cmentarzyska na stan. 1 (grodzisko) i stan 3 (podgrodzie dalsze) w Czerminie oraz na stan. 1 we Wronowicach: uwagi archeologa, [in:] Florek, Wołoszyn (eds.) 2016, vol. I, p. 365-384.*

Florek M.

- 2019 *Odważnik, głowica buławy, ciężarek kiścienia czy jeszcze coś innego? Przyczynek do badań nad funkcją niektórych zabytków wczesnośredniowiecznych, AMM 15, p. 101-107.*

Florek M., Wołoszyn M. (eds.)

- 2016 *The early medieval settlement complex at Czermino in the light of results from past research (up to 2010): material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czerminie w świetle wyników badań dawnych (do 2010): podstawy źródłowe, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 2: 1-2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (GWZO/IAE PAN/IA UR), vol. I-II.*

Fëdorov-Davydov = Фёдоров-Давыдов Г.А.

- 1994 *Золотоордынские города Поволжья, Москва (Издательство Московского университета).*

Gardela L., Kajkowski K.

- 2023 *Riders on the Storm: Decorative Horse Brides in the Early Piast State and Pomerania, [in:] L. Gardela, K. Kajkowski (eds.), Animals and Animated Objects in the Early Middle Ages, New Approaches in Archaeology 1, Turnhout (Brepols Publishers NV), p. 159-192.*

Gardela L., v Z.

- 2019 *Ostrogi zoomorficzne z Cieplego. Zachodniosłowiański model kosmosu?, Pomorania Antiqua 28, p. 65-152.*

Geibig A.

- 1991 *Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter: Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland, Offa-Bücher 71, Neumünster (Wachholz Verlag).*

Ginalski J., Kotowicz P.N.

- 2004 *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszczce” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2, MSROA 25, p. 187-257.*

Glinianowicz M., Kotowicz P.N.

- 2009 *Puginał nożowy z miejscowości Burdze koło Stalowej Woli, AMM 5, p. 221-227.*

- Głosek M.**
1968 *Regalia z grobu Kazimierza Wielkiego*, [in:] A. Nadolski (ed.), *Na granicach archeologii*, Acta Archaeologica Lodziensia 17, Łódź (Łódzkie Towarzystwo Naukowe/Zakład Narodowy im. Ossolińskich), p. 49-54.
- Głosek M.**
1984 *Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w.*, Warszawa (Wydawnictwo Geologiczne).
- Głosek M.**
1996 *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa-Łódź (IAE PAN).
- Goßler N.**
2011 *Reiter und Ritter: Formenkunde, Chronologie, Verwendung und gesellschaftliche Bedeutung des mittelalterlichen Reitzubehörs aus Deutschland*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 49, Schwerin (Landesamt für Kultur und Denkmalpflege).
- Goßler N.**
2012 *Steppennomadische Einflüsse im hoch- und spätmittelalterlichen Mitteleuropa? Neues zur Pferdebestattung von Schleenhain, Kr. Leipzig*, [in:] F. Biermann et al. (eds.), *Transformationen und Umbrüche des 12./13. Jahrhunderts: Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 19. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Görlitz, 01. bis 03. März 2010*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 64, Langenweissbach (Beier & Beran), p. 203-216.
- Goßler N.**
2013 *Die mittelalterlichen Steigbügel aus dem Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg/Ostpreußen): Studien zu Typologie, Chronologie und Kulturgeschichte*, Acta Praehistorica et Archaeologica 45, p. 109-216.
- Górecki J.**
2001 *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Lednogóra (Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy).
- Grynchyshyn = Grynčyšyn = Гринчишин Б.**
2012 *Археологічні матеріали як важливе джерело для вивчення комплексу озброєння давньоукраїнського воїна XII-XIV ст.*, [in:] В.С. Травінський et al. (eds.), *Археологія & Фортифікація України: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Кам'янець-Подільський (Медобори-2006), p. 94-101.
- Grinčišis see Hrynchyshyn**
- Grygiel R.**
2014 *Cmentarzysko wareskich дружинників w Lutomiarsku*, [in:] R. Grygiel, T. Jurek (eds.), *Początki Łęczycy*, Łódź (Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi), vol. II, *Archeologia o początkach Łęczycy*, p. 679-757.
- Grygiel R., Stasiak W., Trojan M.**
2014 *Okres kasztelański (faza III, lata 50. XIII – I. połowa XIV wieku)*, [in:] R. Grygiel, T. Jurek (eds.), *Początki Łęczycy*, Łódź (Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi), vol. II, *Archeologia o początkach Łęczycy*, p. 269-431.
- Gupalo see Hupalo**
- Gurba J.**
1997 *Dwa zabytki brązowe z Czerwna-Czerwienia*, [in:] M. Głosek (ed.), *Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, Łódź (IAE PAN), p. 65-70.
- Gurba J., Czerepiński A.**
1965 *Ciekawy staroruski zabytek z Czerwienia*, Z Otchłani Wieków 31: 3, p. 239-241.
- Gurba J., Czerepiński A.**
1968 *Rogowy kiścien z Czerwna*, [in:] K. Jażdżewski (ed.), *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, Wrocław (Zakład Narodowy im. Ossolińskich), p. 484-489.

Gurba J., Gajewski L.

1980 *Czermno-Kolonia, gm. Tyszwce, stan. I*, Informator Archeologiczny. Badania 1979, p. 153-154.

Hilcerówna Z.

1956 *Ostrogi polskie z X-XIII wieku*, Poznań (Państwowe Wydawnictwo Naukowe).

Hošek J., Košta J., Žákovský P.

2019 *Ninth to mid-sixteenth century swords from the Czech republic in their European context*. Prague-Brno (Masaryk University Press), part I, *The finds*.

Hrynchyshyn = Grinčišin = Гринчишин Б.

2014 *Знахідки середньовічних мечів як важливе джерело до вивчення військової справи в Галицько-Волинській державі*, [in:] М.Ф. Дмитрієнко *et al.* (eds.), *Історія давньої зброї. Дослідження 2014*, Київ (Інститут історії України НАНУ), p. 89-95.

Hupalo = Gupalo = Гупало В.

2014 *Звенигород і звенигородська земля у XI-XIII століттях (соціоісторична реконструкція)*, Львів (Національна Академія Наук України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича).

Husár M.

2014 *Žrd'ovo-bodné zbrane včasného stredoveku v Karpatskej kotline*, Nitra (Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre), part 1, *Typológia a jej vyhodnotenie*,

Hudjakov see Khudyakov**Huzin see Khuzin****Izmailov = Измаилов И.Л.**

1997 *Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X - начала XIII в.*, Казань-Магадан (Северо-Восточный научный центр ДВО РАН).

Janeczek A.

2016 *The Landscape of the region around Cherven'-Czermno in the Late Medieval and Early Modern Period = Krajobraz okolic Czerwienia-Czermna w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności*, [in:] Florek, Wołoszyn (eds.) 2016, vol. I, p. 141-194.

Janowski A.

2006 *Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X-XIII w. z terenu Polski: uwagi o proveniencji i datowaniu*, AMM 2, p. 23-50.

Janowski A.

2017 *Wczesnośredniowieczne okucie rzemieni uzdy ze Stargardu*, Stargardia 11 (2016), p. 213-220.

Janowski A., Szczepański Ł.

2018 *Okucie pochwy miecza z Gardzienia koło Iławy: przyczynek do studiów nad uzbrojeniem na pograniczu bałtyjsko-słowiańskim*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2018: 3(301), p. 416-439.

Jaworski K., Rodak S.

2018 *Podkowy*, [in:] J. Piekalski, K. Wachowski (eds.), *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu: studium strefy Placu Nowy Targ we Wrocławiu*, Wratislavia Antiqua 18, Wrocław (Uniwersytet Wrocławski. Instytut Archeologii), p. 981-987.

Jażdżewski K.

1951 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań z r. 1949*, Materiały Wczesnośredniowieczne 1 (1949), p. 91-191.

Jażdżewski K.

1959 *Ogólne wiadomości o Czermnie-Czerwieniu*, AP 4, p. 67-91.

Jotov see Yotov**Kainov = Kajnov = Каинов С.Ю.**

2018 *Кистени или весовые гири? К попытке одной переатрибуции*, Военная археология 4, p. 51-57.

Kainov, Shchedrina = Каинов, Щедрина = Каинов С.Ю., Щедрина А.Ю.

2021 *Кольчужный доспех и кольчужные кольца из раскопок Гнёздова*, Труды Государственного исторического музея 215, Гнёздовский археологический комплекс: материалы и исследования 2, Москва (Исторический музей), p. 157-187.

- Kalinichenko, Ryvovarov, Pkiv = Kaliničenko, Pivovarov, P'kiv = Калініченко В., Пивоваров С., Ільків М.**
 2020 *Предмети озброєння та військового спорядження з Чорнівського городища XIII ст. (дослідження 2018-2019 рр.)*, Фортеця: збірник заповідника "Тустань" 4, р. 178-189.
- Kamensky, Kuleshov = Kamenskij, Kulešov = Каменский А.Н., Кулешов Ю.А.**
 2014 *Защита конечностей в комплексе вооружения древнерусского воина (по материалам Великого Новгорода)*, Военная археология 3, р. 147-183.
- Kamińska-Koj L., Koj J.**
 2016 *From the archaeological investigation of the early medieval stronghold rampart at Czeremo = Wyniki badań archeologicznych wału grodziska wczesnośredniowiecznego w Czeremnie*, [in:] Florek, Wołoszyn (eds.) 2016, vol. II, p. 193-244.
- Kara M.**
 1993 *Siły zbrojne Mieszka I. Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny pierwszych Piastów*, Kronika Wielkopolski 1993: 3 (62), p. 33-47.
- Kariauti...**
 2020 *Kariauti pratusi tauta: lietuvių karinis elitas XIII-XIV a. = A Nation Skilled in War: the Lithuanian Military Elite in the 13th-14th centuries*, Vilnius (Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai).
- Kazakevičius V.**
 1998 *Iš vėlyvojo geležies amžiaus Baltų ginklų istorijos (kalavių makštų galų apkalai)*, Lietuvos Archeologija 15, p. 287-332.
- Kazakyavichyus = Kazakjavičjus = Казакиявичюс В.**
 1988 *Оружие балтских племен II-VIII веков на территории Литвы*, Вильнюс (Мокслас).
- Kaźmierczyk J.**
 1978 *Podkowy na Śląsku w X-XIV wieku. Studia z dziejów kultury materialnej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk (Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN).
- Khudyakov = Hudjakov = Худяков Ю.С.**
 1997 *Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья*, Новосибирск (Институт археологии и этнографии СО РАН).
- Khuzin = Huzin = Хузин Ф.Ш.**
 1985 *Предметы вооружения*, [in:] А.Х. Халиков (ed.), *Культура Биляра. Булгарские орудия труда и оружие X-XIII в.*, Москва (Наука), 130-192.
- Kirpichnikov = Kirpičnikov = Кирпичников А.Н.**
 1966a *Древнерусское оружие. Выпуск первый. Мечи и сабли IX-XIII вв.*, Археология СССР. Свод археологических источников Е1-36, Москва-Ленинград (Наука).
- Kirpichnikov = Kirpičnikov = Кирпичников А.Н.**
 1966b *Древнерусское оружие. Выпуск второй. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв.*, Археология СССР. Свод археологических источников Е1-36, Москва-Ленинград (Наука).
- Kirpichnikov = Kirpičnikov = Кирпичников А.Н.**
 1971 *Древнерусское оружие. Выпуск третий. Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв.*, Археология СССР. Свод археологических источников Е1-36, Ленинград (Наука).
- Kirpichnikov = Kirpičnikov = Кирпичников А.Н.**
 1973a *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси*, Археология СССР. Свод археологических источников Е1-36, Ленинград (Наука).
- Kirpichnikov = Kirpičnikov = Кирпичников А.Н.**
 1973b *О времени появления шпоры со звездочкой на территории древней Руси*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 21: 2, p. 299-304.
- Kirpichnikov = Kirpičnikov = Кирпичников А.Н.**
 1976 *Военное дело на Руси в XIII-XV вв.*, Ленинград (Наука).

Kirpichnikov = Kirpičnikov = Кирпичников А.Н.

- 2020 *Вооружение древнего «Изяславля», [in:] А.А. Пескова et al. (eds.), Летописный «Изяславль» Большое Шепетовское городище в свете археологии., Санкт-Петербург (Нестор-История), vol. I, Материалы раскопок М.К. Каргера 1957-1964 годов в исследованиях 1960-1980-х годов, p. 53-116.*

Kirpichnikov, Gaidukov = Kirpičnikov, Gajdukov = Кирпичников А.Н., Гайдуков П.Г.

- 1997 *Булава-, „клевец” из раскопок в Новгороде, Новгород и Новгородская земля: история и археология 11, p. 186-187.*

Klisz T.

- 2006 *Średniowieczny grot oszczepu z Czermna-Kolonii, pow. Tomaszów Lubelski, AMM 2, p. 207-210.*

Koch R.

- 1986 *Ein durchbrochenes Schwertortband vom Schwanberg bei Rödelsee, [in:] L. Wamser (ed.), Aus Frankens Frühzeit. Festgabe für Peter Endrich, Mainfränkische Studien 37, Würzburg (Freunde Mainfränkischer Kunst und Geschichte), p. 193-206.*

Kociuba J.

- 2007 *Późnośredniowieczny zespół osadniczy w Czudowicach, stan. 2, gm. Rożwienica, pow. Jarosław, [in:] J. Gancarski (ed.), Późne średniowiecze w Karpatach polskich, Krosno (Muzeum Podkarpackie w Krośnie), p. 493-516.*

Kokowsky E. i A. (Kokowska E., Kokowski A.)

- 2003 *Nahajki z rękojeścią w kształcie ptasich głów z Gródka nad Bugiem, [in:] M. Dulinicz (ed.) Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu, Warszawa-Lublin (Wydawnictwo UMCS), p. 355-364.*

Kokowsky E. i A. (Kokowska E., Kokowski A.)

- 2009 *Unikalna rękojeść nahajki z Gródka nad Bugiem, [in:] H. Taras, A. Zakościelna (eds.), Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba octogesimo anno nascendi, Lublin (Wydawnictwo UMCS), p. 379-382.*

Kokowsky E. i A. (Kokowska E., Kokowski A.)

- 2011 *Kościanna rękojeść nahajki z okolic Grabowca, w pow. hrubieszowskim, AP 62, p. 252-253.*

Kołodziejski S.

- 1985 *Les éperons à molette du territoire de la Petite Pologne au Moyen Âge, [in:] A. Kokowski (ed.), Memoires Archeologiques, Lublin (UMCS), p. 161-179.*

Koščová P.

- 2007 *Ku klasifikácii neskorostredovekých a včasnónovovekých ostrôh z územia Slovenska, Musaica 25, p. 257-276.*

Korchyns'ky = Korčyns'kij = Корчинський О.

- 2007 *Зудеч (короткий підсумок археологічних досліджень), Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині 11, p. 264-280.*

Kosiński M.

- 2007 *Głowica buławy z zamku Ogrodzieniec, Rocznik Muzeum Częstochowskiego 8, p. 31-34.*

Kotovìch = Kotovič = Котовіч П.Н.

- 2020 *Стан та перспективи досліджень пізньосередньовічного озброєння Червоної Русі, [in:] Д.В. Тоїчкін (ed.), Історія давньої зброї. Дослідження 2018, Київ (Інститут історії України НАНУ), p. 107-129.*

Kotovìch, Myska, Mikhats = Kotovič, Mis'ka, Mihac' = Котовіч П.Н., Миська Р., Мяхаць М.

- 2022 *Захисний упор від середньовічної холодної зброї з фортеці Тустань, Фортеця: збірник заповідника “Тустань” 5, p. 204-212.*

Kotowicz P.N.

- 2005 *Nieznany topór późnośredniowieczny z Radymna w zbiorach archeologicznych Muzeum w Jarosławiu, AMM 1, p. 165-169.*

Kotowicz P.N.

- 2006a *Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski, AMM 2, p. 51-66.*

- Kotowicz P.N.**
2006b *Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI- poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady*, Держава та Армія: вісник Національного Університету „Львівська Політехніка” 571, p. 18-47.
- Kotowicz P.N.**
2008a *Early medieval war-flails (kistens) from Polish Lands*, Fasciculi Archaeologiae Historicae 21, p. 75-86.
- Kotowicz P.N.**
2008b ... *wszystką jego broń umieścili obok niego... Pochówki wojowników (?) na wczesno-średniowiecznych, ciałopalnych cmentarzyskach kurhanowych z terenu Polski*, [in:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (eds.), *Funeralia Lednickie 10*, Poznań (Stowarzyszenie Archeologów Polskich w Poznaniu), p. 363-383.
- Kotowicz P.N.**
2009a *Architektura obronna i wyposażenie załogi zamku sanockiego w późnym średniowieczu*, [in:] Ю. Лукомський et al. (eds.), *Фортеця. Збірник Заповідника „Тустань” на пошану Мухаила Рожка*, Львів, p. 366-378.
- Kotowicz P.N.**
2009b *Dwie wczesnośredniowieczne bradatice z południowej Lubelszczyzny*, [in:] H. Taras, A. Zakościelna (eds.), *Hereditas praeteriti: additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba octogesimo anno nascendi*, Lublin (Wydawnictwo UMCS), p. 383-396.
- Kotowicz P.N.**
2013a *Broń i oporządzenie jeździeckie*, [in:] J. Kalaga (ed.), *Sutiejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego w XI-XIII w. Studium interdyscyplinarne*, Warszawa (Profil-Archeo), p. 62-75.
- Kotowicz P.N.**
2013b *Problematyka badań bronioznawczych nad wczesnośredniowiecznym uzbrojeniem Lubelszczyzny*, MSROA 34, p. 51-71.
- Kotowicz P.N.**
2014 *Topory wczesnośredniowieczne z ziem polskich: katalog źródeł*, Collectio Archaeologica Ressoviensis 30, Rzeszów (Mitel).
- Kotowicz P.N.**
2017 *The Polish-Ruthenian borderland in 1340 and the fall of the „Zamczysko” hillfort in Sanok-Biała Góra*, Fasciculi Archaeologiae Historicae 30, p. 35-51.
- Kotowicz P.N.**
2018 *Early Medieval Axes from the Territory of Poland*, Moravia Magna Seria Polona 5, Kraków (Polish Academy of Art and Science).
- Kotowicz P.N.**
2020 *Średniowieczny miecz z Wisłoka Wielkiego na dawnym pograniczu halicko-węgierskim*, Фортеця: збірник заповідника “Тустань” 4, p. 84-97.
- Kotowicz P.N., Fedyk R.**
2015 *Wczesnośredniowieczny trzewik pochwy miecza z okolic Sanoka*, AMM 11, p. 235-236.
- Kotowicz P.N., Glinianowicz M., Michalak A.**
2019 *Elements of the weaponry from the 9th and 10th century Trepcza complex near Sanok, South-Eastern Poland*, [in:] L. Poláček, P. Kouřil (eds.), *Bewaffung und Reiterausrüstung des 8. bis 10. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, Internationale Tagungen in Mikulčice 9, Brno (Archeologický ústav AV ČR, Brno, v.v.i.), p. 403-420.
- Kotowicz P.N., Michalak A.**
2006 *„...I poszedł Włodzimierz na Lachów...”: o recepcji orientalnych militariów w średniowiecznej Polsce*, Z Otchłani Wieków 61: 1-2, p. 82-96.
- Kotowicz P.N., Michalak A.**
2007-2008 *Status of Research on Early-Medieval Armament in Małopolska: Remarks Regarding the Monograph Study by Piotr Strzyż (2006A)*, Acta Archaeologica Carpathica 42-43, p. 371-417.

- Kotowicz P.N., Muzyczuk A.**
2008 *Militaria średniowieczne z Królewskiego Miasta Krosna*, AMM 4, p. 125-166.
- Kotowicz P.N., Śnieżko G.**
2018 *Unikatowy trzewik pochwy miecza z Mielnika nad Bugiem na Podlasiu*, AMM 14, p. 221-242.
- Kotowicz P.N., Wyszyński Ł.**
2020 *Wczesnośredniowieczny trzewik pochwy miecza z Tuczap*, AMM 16, p. 279-282.
- Kotowicz P.N., Žákovský P.**
2020 *A find from Nozdrzec in the former Land of Sanok and the issue of popularity of falchions in medieval Red Ruthenia*, AMM 16, p. 147-177.
- Kotowicz P., Wołoszyn M., Garbacz-Klempka A., Jurecki P.**
2023 *From the West to the East: a Unique Medieval Sword Scabbard Chape from Czeremno-Cherven' (Poland)*, Історія давньої зброї: дослідження 2020 = History of Antique Arms: researches 2020, Київ (Стилос), p. 256-270.
- Koval, Myronyuk = Koval', Mironjuk = Коваль І., МIRONЮК І.**
2015 *Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі*, Івано-Франківськ (Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника).
- Kovács L.**
1971 *A Magyar Nemzetű Múzeum Fegyvertárának XI-XIV. századi csillag alakú buzogányai*, Folia Archaeologica 22, p. 165-181.
- Kovács T.**
2016 *Maces, war hammers and topors from Hungarian collections*, Budapest (Martin Opitz Kiadó).
- Krabath S.**
2001 *Die hoch- und spätmittelalterlichen Buntmetallfunde nördlich der Alpen. Eine archäologisch-kunsthistorische Untersuchung zu ihrer Herstellungstechnik, funktionalen und zeitlichen Bestimmung*, Internationale Archäologie 63, Rahden (Verlag Marie Leidorf GmbH), vol. I, Text.
- Krzyszowski A., Michalak A.**
2008 *XVII-wieczny depozyt przedmiotów metalowych z okolic Skąpego koło Świebodzina*, Archeologia Środkowego Nadodrza 6, p. 161-184.
- Krzyszowski A., Michalak A.**
2017 *Nowożytna ostroga z zachowanymi skórzanymi wiązaniem z Gdańska*, Gdańskie Studia Archeologiczne 6, p. 156-170.
- Kucypera P., Kurasiński T., Pudło P.**
2011 *Problem rozwoju jednolitych głowic mieczowych między połową IX a połową XIII w.*, [in:] P. Kucypera, P. Pudło (eds.), *Cum arma per aeva: uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, Toruń (Adam Marszałek), p. 74-90.
- Kuchera = Kučera = Кучера М.П.**
1962 *Древній Пліснеськ*, Археологічні пам'ятки УРСР 12, p. 3-57.
- Kuchera, Gorishny = Kučera, Gorišnij = Кучера М.П., ГОРИШНИЙ П.А.**
1983 *Раскопки городища XII-XIII вв. у с. Старая Ушица*, [in:] *Археологические памятники Среднего Поднепровья*, Киев (Наукова думка), p. 62-96.
- Kuchinko = Kučinko = Кучінко М.М.**
1996 *Давньоруське городище Вал в Надстир'ї*, Луцьк (Видавництво Волинського державного університету „Вежа”).
- Kuchynko, Okhrimenko, Savytsky = Kučynko, Ochrimenko, Savic'kij = Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В.**
2008 *До питання про давньоруські кистені та булави*, Минуле і сучасне Волині та Полісся 27, p. 225-228.
- Kuchinko, Savytsky = Kučinko, Savic'kij = Кучінко М., Савицький В.**
2010 *Наконечники стріл та арбалета з Перемиля Княжої доби (За матеріалами з фондів Волинського краєзнавчого музею)*, Волинський музейний вісник 2, p. 136-149.

Kulakov = Кулаков В.И.

- 1986 *Степные реминисценции у раннесредневековых сембов*, [in:] А.Х. Халиков (ed.), *Волжская Булгария и Русь*, Казань (Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова), p. 139-148.

Kurasiński T., Dudak W.

- 2007 *Dwie średniowieczne głowice buław znalezione w rejonie Skierniewic*, [in:] J. Olczak (ed.), *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, *Archaeologia Historica Polona* 17, p. 113-128.

Kuśnierz J.

- 2003 *Militaria z badań latopisowego grodu Czerwienia*, [in:] Д.Н. Козак (ed.), *Археологія Тернопільщини*, Тернопіль (Джура), p. 215-229.

Kuśnierz J.

- 2005 *Militaria z Cermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku Tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych*, *AMM* 1, p. 115-132.

Kuśnierz J.

- 2006 *Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu*, *AMM* 2, p. 79-102.

Kuśnierz J.

- 2012 *Czermno (Czerwień) – upadek grodu w XIII wieku w świetle danych archeologicznych = Czermno (Červen') – Der Niedergang der Siedlung im 13. Jahrhundert im Spiegel der archäologischen Funde = Czermno (Červen') – la caduta del castrum nel XIII secolo alla luce dei dati archeologici = Чермно (Червень): занепад граду в XIII ст. у світлі археологічних даних*, [in:] Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, p. 151-183.

Kuśnierz J.

- 2018 *Gródek nad Bugiem, stan. 1A. Wyniki badań wykopaliskowych z lat 1952-1955. Materiały osadowe. Zabytki ruchome (z wyłączeniem monet)*, [in:] M. Wołoszyn (ed.), *The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bug River in the light of results from past research (1952-1955): material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Gródku nad Bugiem w świetle wyników badań dawnych (1952-1955: podstawy źródłowe, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas* 4, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (GWZO/IAE PAN/IA UR), p. 575-660.

Kvyatkovskaya = Kvjatkovskaja = Квятковская А.В.

- 1998 *Ятвяжские могильники Беларуси (к. XI-XVII вв.)*, Vilnius (Diemedzio).

La Rocca D.

- 2011 *Sword and Dagger Pommels Associated with the Crusades*, *Metropolitan Museum Journal* 46, part 1, p. 133-152.

Lapshin = Lapšin = Лапшин В.А.

- 2009 *Две усадьбы XIV в. Тверском кремле*, [in:] Е.Н. Носов, С.В. Белецкий (eds.), *Краеугольный камень: археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. К 80-летию со дня рождения Анатолия Николаевича Кирпичникова посвящается*, Санкт-Петербург-Москва (Институт истории материальной культуры РАН), vol. I, p. 450-462.

Lewandowski M.

- 1986 *Puginały średniowieczne z ziem polskich*, [in:] A. Nadolski (ed.), *Mediaevalia Archaeologica*, *Acta Archaeologica Lodziensia* 31, Łódź (Zakład Narodowy im. Ossolińskich), p. 101-119.

Liwoch R.

- 2003 *Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski)*, *MSROA* 24, p. 213-297.

Liwoch R.

- 2005 *Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach*, *AMM* 1, p. 37-59.

- Liwoch R.**
2006 *Bulawy z zachodniej Ukrainy*, AMM 2, p. 67-78.
- Liwoch R.**
2008 *Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w.*, AMM 4, p. 39-59.
- Liwoch R.**
2022 *Średniowieczne zabytki z pobojuwiska przy Skale Kmity w Zabierzowie*, Фортеця: збірник заповідника "Тустань" 5, p. 132-150.
- Lupinenko, Makushnikov = Lupinenko, Makušnikov = Лупиненко Ю.М., Макушников О.А.**
2006 *Кольчатый доспех восточнославянского ратника конца XII- начала XIII вв. (по материалам раскопок в Гомеле)*, Матэрыялы па археалогіі Беларусі 12, p. 162-173.
- Łaszkiewicz T., Michalak A.**
2007 *Broń i oporządzenie jeździeckie z badań i nadzorów archeologicznych na terenie Międzyrzecza*, AMM 3, p. 99-176.
- Ławrynowicz O., Strzyż P.**
2003 *Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza*, Archeologia Polski Środkowowschodniej 6 (2001), p. 258-264.
- Machnik J.**
1961 *Wyniki badań w latach 1953-1954*, [in:] S. Nosek (ed.), *Igołomia I: osada wczesnośrednio-wieczna*, Wrocław-Warszawa-Kraków (Zakład Narodowy im. Ossolińskich), p. 11-112.
- Mäesalu A.**
2010 *Rare macehead from the village of Tammeküla, Hargla Parish*, Archaeological Fieldwork in Estonia 2009, p. 141-145.
- Mäesalu A., Peets J.**
2010 *Sõjanuiad, võimusümbolid ja margapuud*, [in:] Ü. Tamla (ed.), *Ilusad asjad: tähelepanuväärseid leide Eesti arheoloogikogudest*, Muinasaja Teadus 21, Tallin (Ajaloos Instituut), p. 211-236.
- Makushnikov, Lupinenko = Makušnikov, Lupinenko = Макушников О.А., Лупиненко Ю.М.**
2004 *Новые данные о характере и производстве клинкового вооружения восточнославянского ратника конца XII – первой половины XIII в. (по материалам раскопок в Гомеле)*, Гістарычна-археалагічны зборнік 19, p. 204-217.
- Malonaitis A.**
2008 *Geležiniai siauraašmeniai kirviai Lietuvoje*, Vilnius (Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla).
- Małachowska S.**
2003 *Wyroby z żelaza i obróbka tego metalu na terenie grodu w Dawidgródku nad Horyniem (Białoruś)*, Wiadomości Archeologiczne 56, p. 431-450.
- Marciniak-Kajzer A.**
2007 *Kilka słów o średniowiecznej złotej ostrodze z pogranicza krzyżacko-polskiego*, AMM 3, p. 201-208.
- Marcinkowski M.**
2003 *Ostrogi ze Starego Miasta w Elblągu*, Pomorania Antiqua 19, p. 177-191.
- Marek L.**
2006 *Średniowieczne i nowożytnie kordy ze Śląska*, AMM 2, p. 189-206.
- Marek L.**
2008 *Broń biała na Śląsku. XIV-XVI wiek*, Wratislavia Antiqua 10, Wrocław (Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego).
- Marek L.**
2014 *Europejski styl. Militaria z Elbląga i okolic*, Studia Archeologiczne 47, Wrocław.
- Marek L.**
2018 *Militaria*, [in:] J. Piekalski, K. Wachowski (eds.), *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy Nowy Targ we Wrocławiu*, Wratislavia Antiqua 23, Wrocław (Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego), p. 563-664.

- Martyka K.**
2015 *Broń biała z terenu Czech i Państwa Krzyżackiego z czasu wojen husyckich. Źródła podobieństw i przyczyny różnic: pugiwały nożowe i kordy z terenu Warmii i Mazur i korony Czech*, Nowe Studia Grunwaldzkie 1, p. 65-76.
- Mayarchak = Majarčak = Маярчак С.П.**
2018 *Історико-культурний розвиток середньодністровського лівобережжя у IX-XIII ст. і формування Пониззя*, Хмельницький (ФОП Сторожук О.В.).
- Mazurek T., Mazurek W.**
2019 *Chelĉm-Bielawin: kamienna wieża*, [in:] E. Banasiewicz-Szykuła (ed.), *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*, Skarby z Przeszłości, Lublin (Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków), 100-112.
- Mazurek W.**
2006 *Słowiańskie początki*, [in:] *Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim*, Lublin (Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków), 105-118.
- Medvedev = Медведев А.Ф.**
1959 *Оружие Новгорода Великого*, Материалы и исследования по археологии СССР 65, Москва (Издательство Академии наук СССР), p. 121-191.
- Medvedev = Медведев А.Ф.**
1966a *Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII-XIV вв.*, Археология СССР. Свод археологических источников Е1-36, Москва (Наука).
- Medvedev = Медведев А.Ф.**
1996b *Татаро-монгольские наконечники стрел в Восточной Европе*, Советская археология 1966: 4, p. 50-60.
- Menshikov, Rukavishnikova, Gorbol, Yunkin = Men'shikov, Rukavišnikova, Gorbol', Junkin = Меньшиков М.Ю., Рукавишникова И.В., Горболь Н.Ю., Юнкин Ж.А.**
2019 *Средневековые воинские кочевнические погребения в Восточном Крыму по результатам археологических работ 2017 г.*, Военная археология 5, p. 157-181.
- Michalak A.**
2005 *Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz: wstępne uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu, na tle znalezisk europejskich*, Archeologia Środkowego Nadodrza 4, p. 183-220.
- Michalak A.**
2006a *Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich*, Держава та Армія. Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка” 571, p. 48-74.
- Michalak A.**
2006b *Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich: refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina, pow. Olkusz*, AMM 2, p. 103-114.
- Michalak A.**
2007 *„A grodzianie [...] wyszli naprzeciw z dobytymi mieczami...”, Więcej o występowaniu mieczy na Środkowym Nadodrzu w średniowieczu*, Archeologia Środkowego Nadodrza 5, p. 199-224.
- Michalak A.**
2011 *A 14-th century Hungarian knobbed mace head from „Góra Birów” in Podzamcze on the Polish Jura Chain*, [in:] P. Kucypera, P. Pudło (eds.), *Cum arma per aeva: uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, Toruń (Adam Marszałek), 173-200.
- Michalak A.**
2018 *Kolejna głowica miecza w typie B ze Środkowego Nadodrza. Obserwacje na marginesie znaleziska z Niesulic, pow. świebodziński*, AMM 14, p. 229-236.
- Michalak A.**
2019a *Arma confinii: przemiany późnośredniowiecznej broni na rubieżach Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc*, Zielona Góra (Muzeum Archeologiczne Środkowego Nadodrza w Zielonej Górze).

- Michalak A.**
2019b *On throwing maces yet again*, Военная археология 5, p. 133-142.
- Michalak A., Zamelska-Monczak K.**
2016 *Czy XII-wieczny ciężarek z poroża z Santoka jest elementem kiścienia?*, AMM 12, p. 199-206.
- Nabergoj T.**
2019 *Poznosrednjeveški in zgodnjenovoveški enorezni meči (messer) in bojni noži (bauernwehr) iz Ljubljane*, Arheološki vestnik 70, p. 229-296.
- Nadolski A.**
1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis 3, Łódź (Zakład im. Ossolińskich).
- Nadolski A., Abramowicz A., Poklewski T.**
1959 *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*, Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis 7, Łódź (Zakład im. Ossolińskich).
- Nadashkovsky = Nedaškovskij = Недашковский Л.Ф.**
2009 *Социальный облик поселений окружи крупных золотоордынских городов Нижней Волги*, [in:] Е.Н. Носов, С.В. Белецкий (eds.), *Краеугольный камень: археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. К 80-летию со дня рождения Анатолия Николаевича Кирпичникова посвящается*, Санкт-Петербург-Москва (Институт истории материальной культуры РАН), vol. II, p. 3-11.
- Negin = Негин А.Е.**
2008 *Навершие булавы-«клевец» с селища Копнино-1*, Нижегородские исследования по краеведению и археологии 11, p. 64-68.
- Negin = Негин А.Е.**
2022 *Находки средневековых булав в Нижегородском Поволжье*, Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья S1, p. 129-140.
- Niedźwiedz J., Panasiewicz W.**
1994 *Wyniki nadzorów archeologicznych na osadzie wielokulturowej w Hrubieszowie-Podgórzu, stan. 5*, Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie zamojskim w 1993 roku, Zamość (Muzeum Okręgowe w Zamościu), p. 52-58.
- Nosov, Goryunova, Plokhov = Nosov, Gorjunova, Plohov = Носов Е.Н., Горюнова В.М., Плохов А.В.**
2005 *Городище под Новгородом и поселения Северного Приильмения (новые материалы и исследования)*, Санкт-Петербург (Дмитрий Буланин).
- Novikov = Новиков В.В.**
2013 *Оголовок с железными элементами X в. из раскопок в Гнёздове*, Археологические вести 19, p. 181-187.
- Nowakowski P.A.**
1998 *Analiza archeologiczna militariów z Radymna woj. przemyskie*, Przemyskie Zapiski Historyczne 11, p. 7-59.
- Oakeshott R.E.**
1991 *Records of the Medieval Sword*, Woodbridge (Lutterworth Press).
- Oakeshott R.E.**
2002 *The Sword in The Age of Chivalry*, London (The Boydell Press).
- Ochęcki M., Górecki A.**
2019-2020 *Szable średniowieczne z Torunia i Malborka w kontekście analogicznych zabytków z polskich zbiorów muzealnych*, Nowe Studia Grunwaldzkie 5-6, p. 151-167.
- Osypenko = Osipenko = Осипенко М.**
2018 *Середньовічні портупейні трійники-розподільники із колекцій Національного Музею Історії України*, Науковий Вісник Національного Музею Історії України 2018, p. 106-112.
- Pachkova = Pačkova = Пачкова С.П.**
1979 *Давньоруське городище Гринчук на Дністрі*, Археологія 32, p. 78-96.

Panasiewicz W.

- 1998 *Osadnictwo wczesnośredniowieczne Hrubieszowa i okolic w świetle wyników badań archeologicznych z lat 1990-1995*, [in:] *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край*, Луцьк (Волинський Державний Університет ім. Лесі Українки), p. 184-186.

Panikarsky = Panikars'kij = Панікарський А.

- 2014 *Двокрилі вістря стріл зі слов'янських ранньосередньовічних пам'яток півдня Східної Європи*, Археологічні дослідження Львівського університету 18, p. 111-127.

Pawlata L.

- 2016 *The early medieval settlement and cemetery, site 3 at Cermno Kolonia in Tyszowce commune, Zamość Voivodeship, excavation season 1976 = Osada i cmentarzysko wczesnośredniowieczne na stanowisku 3 w miejscowości Cermno Kolonia, gm. Tyszowce, woj. Zamość, z badań wykopaliskowych w 1976 r.*, [in:] Florek, Wołoszyn (eds.) 2016, vol. II, p. 245-296.

Peets J.

- 2007 *Weapons and Edged Tools in Siksälä Cemetery. Typology and Technology*, [in:] Laul S., Valk H., *Siksälä a Community at the Frontiers: Iron Age and Medieval*, Tallin-Tartu (Institute of History and Archaeology, University of Tartu), p. 167-200.

Petegirič see Petehyrych**Petehyrych = Petegirič = Петегирич В.М.**

- 1990 *Оружие и снаряжение всадника*, [in:] В.В. Ауліх (ed.), *Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды)*, Киев (Наукова думка), p. 163-171.

Petehyrych = Petegirič = Петегирич В.М.

- 2007 *Поселенські структури V/VI-X ст. Верхньої Надбужанини як підоснова формування Белзької та Червенської земель*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині 11, p. 101-120.

Petehyrych = Petegirič = Петегирич В.

- 2010 *Дві рідкісні знахідки Княжої доби із Сокаля на Лівіщини*, Наукові студії 4, p. 254-267.

Petrashenko, Kozyuba = Petrašenko, Kozjuba = Петрашенко В.О., Козюба В.К.

- 2005 *Давньоруські поселення поблизу с. Бучак*, Археологія 2005: 2, p. 55-69.

Pieta K.

- 2015 *Včasnostredoveké mocenské centrum Bojná – výskumy v rokoch 2007-2013*, [in:] K. Pieta, Z. Robak (eds.), *Bojná 2: nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk*, Archaeologica Slovaca Monographiae 20, Nitra (Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied), p. 9-49.

Piotrowski M., Wołoszyn M.

- 2012 *Cermno (Czerwień) – badania w latach 2010-2011 = Cermno (Červen') – Forschungen in den Jahren 2010-2011 = Cermno (Červen') – le ricerche negli anni 2010-2011 = Чермно (Червень): дослідження 2010-2011 років*, [in:] Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, p. 185-241.

Pivovarov see Puvovarov**Pivovarov, Kalinichenko = Pivovarov, Kaliničenko = Пивоваров С.В., Калиниченко В.А.**

- 2019 *Средневековые предметы вооружения дальнего боя с Рухотинского городища (уроч. Корнешты, Буковина)*, Военная археология 5, p. 24-49.

Plavinskì = Плавінскі М.А.

- 2007 *Сякеры другой паловы XI-XIII стст. з раскопак мінскага Замчыца*, Acta Archaeologica Albaruthenica 2, p. 68-85.

Plavinskì = Плавінскі М.А.

- 2009 *Нарысы гісторыі клінковай зброі X-XIII стагоддзяў на Беларусі*, Мінск (Логвінаў).

Plavinskì = Плавінскі М.А.

- 2013 *Узбраенне беларускіх земляў X-XIII стагоддзяў*, Мінск (Галіяфы).

Plavinskì = Плавінскі М.А.

- 2016 *Знаходкі прадметаў узбраення імпартажных тыпаў у заходніх землях Русі як магчымы індыкатар гандлёвых кантактаў у X-XIII стст.*, [in:] А.А. Скеп'ян *et al.* (eds.), *Гісторыя гандлю на тэрыторыі Беларусі*, Мінск (Беларуская навука), p. 45-56.

Plavinsky = Plavinskij = Плавинский Н.А.

- 2006 *Мечи Западной Руси второй половины XI-XIII вв.*, [in:] *Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы LI научного семинара, посвященного памяти академика В. В. Седова*, Псков (Институт археологии РАН), p. 304-321.

Plavinsky = Plavinskij = Плавинский Н.А.

- 2009 *Булавы конца X-XIII вв. на территории Беларуси*, [in:] *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова. Материалы 54 заседания (15-17 апреля 2008 года)*, Псков (Институт археологии РАН), p. 363-381.

Plavinsky, Koshman = Plavinskij, Košman = Плавинский Н.А., Кошман В.И.

- 2009 *Предметы вооружения середины XIII в. из раскопок городища Свислочь*, [in:] Е.Н. Носов, С.В. Белецкий (eds.), *Краеугольный камень: археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. К 80-летию со дня рождения Анатолия Николаевича Кирпичникова посвящается*, Санкт-Петербург-Москва (Институт истории материальной культуры РАН), vol. II, p. 134-146.

Pletneva = Плетнева С.А.

- 1973 *Древности черных клобуков*, Археология СССР. Свод археологических источников E1-19, Москва (Наука).

Poláček L.

- 2012 *Mosty a říční archeologie v Mikulčicích (teze)*, *Přehled výzkumů* 53: 2, p. 23-38.

Poláček L., Marek O., Skopal R.

- 2000 *Holzfunde aus Mikulčice*, [in:] L. Poláček (ed.), *Studien zur Burgwall von Mikulčice* 4, Brno (Archeologický ústav AV ČR Brno), p. 177-302.

Poleski J.

- 2004 *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków (Księgarnia Akademicka).

Poleski J.

- 2009 *Awarische Funde in Polen: zur Frage der Gestaltung von Kulturzonen bei den Westslawen in der zweiten Hälfte des 7. Jhrs.–Anfang des 10. Jhrs.*, *Acta Archaeologica Carpathica* 44, p. 97-136.

Poleski J.

- 2013 *Małopolska w VI-X wieku: studium archeologiczne*, *Opera Archaeologiae Iagellonicae* 3, Kraków (Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”).

Pomarańska M.

- 2016 *The early medieval hillfort Czermno-Cherven 'in Zamość Voivodeship: analysis of materials from trench NE 51B-D = Wczesnośredniowieczne grodzisko Czemno-Czerwień w woj. zamojskim: opracowanie materiałów pochodzących z wykopu NE 51B-D*, [in:] Florek, Wołoszyn (eds.) 2016, vol. II, p. 297-375.

Pomarański R.

- 2016 *Czermno, site 2 – hillfort suburb settlement: analysis of finds from trenches IIA and IIB = Czermno, stanowisko 2 – podgrodzie: opracowanie materiałów pochodzących z wykopów IIA i IIB*, [in:] Florek, Wołoszyn (eds.) 2016, vol. II, p. 377-421.

Popov, Shinakov, Piskunov = Попов, Шинаков, Пискунов = Попов С., Шинаков Е., Пискунов В.

- 2020 *Булавы и кистени на севере Черниговского Княжества в контексте военно-политической географии*, *Пловдивски исторически форум* 4:2, p. 18-63.

Prijmak see Priymak**Priymak = Priymak = Приймак В.В.**

- 2011 *Ременные распределители эпохи средневековья*, *Археологія та давня історія України* 7, p. 157-165.

Priščepra see Pryshchepa

Profantová N.

- 2004 *Nález pravěké falérky a gombíku na hradišti Přerovská Hůra, okr. Nymburk, Archeologie ve středních Čechách* 8, p. 591-597.

Profantová N., Štolba M.

- 2012 *Raně středověké nákončí k pochvě meče z Českého středohoří*, *Archeologické rozhledy* 64: 2, p. 357-361.

Pryshchera = Priščera = Прищера Б.

- 2011 *Дорогобуж на Горині у Х-ХІІІ ст.*, Рівне (ПП Дятлик М.).

Pryshchera = Priščera = Прищера Б.

- 2016 *Погоринські міста в Х-ХІІІ ст.*, Рівне (ПП Дятлик М.).

Pryshchera, Nikolchenko = Priščera, Nikol'chenko = Прищера Б.А., Нікольченко Ю.М.

- 1996 *Літописний Дорогобуж в період Київської Русі: до історії населення Західної Волині в Х-ХІІІ століттях*, Рівне (ДРВП).

Pudło P., Żabiński G.

- 2011 *Analiza formalna mieczy ze zbiorów Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, [in:] A. Wyrwa, P. Sankiewicz, P. Pudło (eds.), *Miecze średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Gieczy*, Biblioteka Studiów Lednickich 3, Dziekanowice-Lednica (Muzeum Pierwszych Piastów na lednicy), p. 19-35.

Puvovarov = Pivovarov = Пивоваров С.

- 2004 *Арбалетне озброєння в середньовічних старожитностях Буковини*, Держава та Армія. Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка” 502, p. 24-30.

Puvovarov = Pivovarov = Пивоваров С.

- 2006 *Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра (XI - перша половина XIII ст.)*, Чернівці (Зелена Буковина).

Puvovarov, Kalinichenko = Pivovarov, Kaliničenko = Пивоваров С., Калініченко В.

- 2014 *Предмети озброєння дальнього бою з Чорнівського городища першої половини XIII ст. (археологічні дослідження 2012 р.)*, [in:] М.Ф. Дмитрієнко et al. (eds.), *Історія давньої зброї. Дослідження 2014*, Київ (Інститут історії України НАНУ), p. 136-148.

Puvovarov, Kalinichenko = Pivovarov, Kaliničenko = Пивоваров С., Калініченко В.

- 2015 *Броневий наконечник стріли з Рухотина (уроч. Корнешти)*, [in:] В.С. Травінський et al. (eds.), *Археологія & Фортифікація України. V Всеукраїнська науково-практична конференція приурочена 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*, Кам'янець-Подільський (Друкарня Рута), p. 109-117.

Puvovarov, Kalinichenko = Pivovarov, Kaliničenko = Пивоваров С., Калініченко В.

- 2018 *Кістень з поселення VIII-X ст. в Рідківцях*, [in:] *Тези Доповідей Третьої Міжнародної Зброєзнавчої Конференції, Київ, 12-14 червня, 2018 року*, Київ (Інститут історії України НАНУ), p. 73-78.

Puvovarov, Kalinichenko, Pkiv = Pivovarov, Kaliničenko, P'kiv = Пивоваров С., Калініченко В., Ільків М.

- 2016 *Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2015-2016 рр.*, Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології 2 (42), p. 7-44.

Rejniewicz Ł.

- 2002 *Chelme – Plac Wł. Łuczkowskiego: badania archeologiczne Ratusza i Kamienicy W. Węglińskiego*, [in:] E. Banasiewicz-Szykuła (ed.), *Badania archeologiczne o początkach i historii Chelma*, Lublin (Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków), p. 105-120.

Ronnefeldt Ch.

- 1998 *Burg Waldstein im Fichtelgebirge*, [in:] I. Ericsson (ed.), *Ausgrabungen: Schicht für Schicht ins Mittelalter. Begleitheft zur Ausstellung des Lehrstuhls für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit im Historischen Museum Bamberg, 26. Juli bis 27. September 1998*, Bamberg (s.n.), p. 90-106.

Rozhko = Rožko = Рожко М.

- 2002 *Зброя дальнього бою стародавньої Тустані (Наконечники стріл лука та самостріла (арбалета), Записки Наукового товариства імені Шевченка 244, p. 287-311.*

Rusanova, Timoshchuk = Rusanova, Timoščuk = Русанова И.П., Тимошук Б.А.

- 1993 *Языческие святилища древних славян, Москва (Научно-иссл. археологический центр „АРХЭ”).*

Rusin-Kaczmarek A.

- 2016 *Analysis of materials excavated from trench NE 1C in site 1: early medieval hillfort at the locality Czermino Kolonia, commune Tyszowce, Zamość Voivodeship, and of the bone and horn/antler assemblage from the settlement complex at Czermino = Opracowanie materiałów z wykopu NE 1C na stanowisku 1: wczesnośredniowieczne grodzisko w miejscowości Czermino Kolonia, gm. Tyszowce, woj. Zamość, oraz wyrobów z kości i rogu z kompleksu osadniczego w Czerminie, [in:] Florek, Wołoszyn (eds.) 2016, vol. II, p. 423-469.*

Seitz H.

- 1965 *Blankwaffen I. Geschichte und Typenentwicklung im europäischen Kulturbereich von der prähistorischen Zeit bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, München (Klinkhardt und Biermann).*

Savic'kij see Savytsky**Savytsky, Okhrimenko = Savic'kij, Ohrimenko = Савицький В., Охріменко Г.**

- 2007 *Мініатюрні сокирки-амулети – джерело для реконструкції дохристиянських вірувань давніх слов'ян, Старий Луцьк 3, p. 130-138.*

Savytsky, Voyuta, Sobutsky = Savic'kij, Vojut, Sobuc'kij = Савицький В., Воюта Д., Собуцький М.

- 2009 *Давньоруські бойові сокири з Волині, Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю 30, p. 30-34.*

Sikora P.

- 2001 *Dolne okucia pochew mieczy (tzw. trzewiki) z terenu północnej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu: katalog źródeł, MSROA 22, p. 107-132.*

Sikora P.

- 2003 *Frühmittelalterliche Ortbander bei West- und Ostslawen, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 31, p. 11-38.*

Skorokhod = Skorohod = Скороход В.

- 2004 *Нові знахідки наконечників стріл з Шестовиці, [in:] В.О. Дятлов (ed.), Середньовічні старожитності Південні Русі-України, Чернігів (Інститут археології Національної академії наук України, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка), p. 110-114.*

Smirnova L.

- 2005 *Weights, not bludgeons. A reappraisal of the functionality of a particular category of objects in metal and bone, [in:] H. Leik et al. (eds.), From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth: Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present, Tallinn (Tallinna Raamatutrukikoja), p. 277-292.*

Stankiewicz U.

- 2016 *The early medieval hillfort in village Czermino, Tyszowce commune, Zamość Voivodeship. Analysis of the written sources. Analysis of the finds from the trench NE 22B = Wczesnośredniowieczne grodzisko we wsi Czermino, gm. Tyszowce, woj. zamojskie. Analiza źródeł pisanych i opracowanie materiałów z wykopu NE 22B, [in:] Florek, Wołoszyn (eds.) 2016, vol. II, p. 471-510.*

Ștefan Gh., Banea I., Comșa M.

- 1967 *Dinogetia I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericiuța-Garvăn, București (Academiei Republicii Socialiste România).*

Stawrew B.

- 2016 *Materials excavated from trenches NE 41C and NE 41D in the hillfort at Czermino = Materiały z wykopów NE 41C i NE 41D na grodzisku w Czerminie, [in:] Florek, Wołoszyn (eds.) 2016, vol. II, p. 511-591.*

Steblyj N., Dovhan' P.

- 2021 *Military equipment from Late Medieval motte-and-bailey castle in Busk on the Western Bug*, AMM 17, p. 103-124.

Strzyż P.

- 2005 *Ruskie buławy „gwiazdziste” z Małopolski*, AMM 1, p. 107-114.

Strzyż P.

- 2006 *Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce*, Acta Archaeologica Lodziensia 52, Łódź (Łódzkie Towarzystwo Naukowe).

Strzyż P.

- 2019 *Militaria z badań na Wysokiej Górze*, [in:] A. Buko (ed.), *Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie*, Warszawa (IAE PAN), p. 247-272.

Sveshnikov = Svešnikov = Свешников И.К.

- 1988 *Исследование пригорода древнерусского Звенигорода*, [in:] Б.А. Рыбаков (ed.), *Труды V Международного Конгресса археологов-славистов*, Киев (Наукова думка), vol. II, p. 142-147.

Szymański W.

- 1979 *Awarzy*, [in:] W. Szymański, E. Dąbrowska, *Awarzy, Węgrzy*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk (Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN), p. 11-131.

Świątkiewicz P.

- 2002 *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*, Acta Archaeologica Lodziensia 48, Łódź (Łódzkie Towarzystwo Naukowe).

Świątkiewicz P.

- 2010 *Militaria ze średniowiecznego grodziska w Raciążu*, AMM 6, p. 7-92.

Świątkiewicz P.

- 2012 *Średniowieczne militaria z gdańskiego zespołu grodzkiego (stanowiska 1, 2 i 4)*, [in:] *Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym Pomorzem*, Acta Archaeologica Lodziensia 58, Łódź (Łódzkie Towarzystwo Naukowe), p. 5-73.

Świętosławski W.

- 1990 *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*, Łódź (Instytut Historii Kultury Materialnej PAN).

Świętosławski W.

- 1996 *Elementy wschodnie wśród militariów z XIII w. znalezionych na terenie Polski*, Studia i Materiały do Historii Wojskowości 38, p. 3-17.

Świętosławski W.

- 1997 *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w.*, Łódź (IAE PAN).

Świętosławski W.

- 2006 *Ślady koczowników Wielkiego Stepu z X, XI i XII wieku w dorzeczach Wisły i Odry*, Łódź (IAE PAN).

Świętosławski W.

- 2011 *Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII-XIV w.)*, Wodzisław Śląski (Templum).

Tabaka A.

- 2005 *Domniemane miejsce targowe na Ostrowie Lednickim*, Studia Lednickie 8, p. 131-144.

Tabaka A.

- 2013 *Znalezisko ozdobnego zakończenia rękojeści wczesnośredniowiecznej nahajki z Ostrowa Lednickiego*, AP 58: 1-2, p. 163-170.

Tereszczuk D.

- 2003 *Dwie wczesnośredniowieczne pobocznicę wędzideł z Gródka nad Bugiem, pow. Hrubieszów*, Archeologia Polski Środkowowschodniej 6, p. 255-257.

Tereszczuk D.

- 2020 *Wczesnośredniowieczne żelazce topora z okolic Radkowa*, AMM 16, p. 276-279.

Tereshchenko = Tereščenko = Терещенко О.

- 2004 *Знахідки середньовічної зброї з Княжої Гори (за матеріалами Чернігівського обласного історичного музею імені В. Тарновського, [in:] Дятлов В.О. et al. (eds.), Середньовічні старожитності Південної Русі-України, Чернігів (Інститут археології НАН України, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка), р. 116-121.*

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2002 *Археологія доби Галицько-Волинській державі, Львів (Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України).*

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2005 *Археологічні матеріали з Пліснеська у фондах Львівського Історичного Музею з надходжень 1940-1972 років. Аналіз колекції, [in:] Б.Г. Возницький (ed.), Ольжині читання, Пліснеськ (Львівська картинна галерея), р. 16-22.*

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2006 *Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект), Держава та армія. Вісник Національного університету „Львівська політехніка” 571, р. 8-18.*

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2007a *Боярство Волині X-XIV століть: походження, суспільна роль, персональний склад (за літописними 28. та археологічними даними), Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Праці Археологічної комісії 253, р. 511-527.*

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2007b *Скандинавські археологічні пам'ятки на Волині (X-XII ст.), [in:] Б.Г. Возницький (ed.), Другі «Ольжині читання», Львів (Львівська картинна галерея), р. 53-58.*

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2008a *Оборонний комплекс столиці Волинського князівства – міста Володимира, Держава та армія. Вісник Національного університету „Львівська політехніка” 612, р. 14-22.*

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2008b *Оборонний комплекс княжого міста Пересопниці, Держава та армія. Вісник Національного університету „Львівська політехніка” 634, р. 8-17.*

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2010a *Зброя ближнього бою X-XI ст. на волинських землях за археологічними джерелами, Наукові Студії 3, р. 134-145.*

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2010b *Княже місто Володимир, Львів (Національний університет “Львівська політехніка”).*

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2010c *Зброя та захисний обладунок населення Надстубляниці – волості княжого міста Пересопниці у X-XII ст., Держава та армія. Вісник Національного університету „Львівська політехніка” 670, р. 22-30.*

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2011a *Спорядження дружинника Надстубляниці – волості княжого міста Пересопниці у XIII-XIV ст., Держава та Армія. Вісник Національного Університету “Львівська Політехніка” 693, р. 16-25.*

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2011b *Озброєння дружинника X-XI ст. на Волинських землях за археологічними джерелами, Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність 20, р. 655-668.*

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2013 *Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI- перша половина XIII ст.), Держава та Армія. Вісник Національного Університету “Львівська Політехніка” 752, р. 5-13.*

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2014 *Кістен у Галицькому та Волинському князівствах (X-XIV ст.), Держава та Армія. Вісник Національного Університету “Львівська Політехніка” 784, р. 3-12.*

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2015a *Спорядження вершника та коня на Волині в X-XIV століттях*, [in:] В. Александрович (ed.) *Культура і мистецтво західноукраїнських земель 2009-2010*, Львів (Національна академія наук України, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України), р. 71-114.

Tersky = Ters'kij = Терський С.В.

- 2015b *Кочівники Північного Причорномор'я та формування спорядження слов'янської кінноти у VI-XI ст. (за археологічними даними)*, [in:] В.С. Травінський et al. (eds.), *Археологія & Фортифікація України: V Всеукраїнська науково-практична конференція приурочена 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*, Кам'янець-Подільський (Друкарня Рута), р. 64-70.

Tersky, Omelchuk = Ters'kij, Omel'čuk = Терський С., Омельчук Б.

- 2014 *Рогові кістені у Галицькому та Волинському князівствах (X-XIII ст.)*, [in:] Я.Ю.Тинченко et al. (eds.), *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття*, Київ (Національний військово-історичний музей України), р. 9-12.

Ters'ky, Savytsky = Ters'kij Savic'kij = Терський С.В., Савицький В.

- 2013 *Наконечники ножен мечів XI-XIII ст. із княжого Луческа*, Старий Луцк 9, р. 366-371.

Theune C., Winkelbauer I., Fritzl M., Greubing I., Lantschik G., Weßling R.

- 2011 *Das Land an der March im Mittelalter*, *Archaeologia Austriaca* 93 (2009), р. 79-150.

Ubl H.

- 1996 *Mittelalterliche Schwertortbänder aus Enns und Aschach*, *Mitteilungen des Museumvereines Lauriacum Enns* 34, р. 9-14.

Uspensky, Albegova (Tsarikaeva) = Uspenskij, Albegova (Carikaeva) = Успенский П.С., Албегова (Царикева) З.Х.

- 2018 *Деревянные предметы конского снаряжения из Даргавского катакомбного могильника в Северной Осетии*, *Краткие Сообщения Института Археологии* 252, р. 243-253.

Veremeichyk = Veremejčik = Веремейчик О.

- 2003 *Дружинні з поселення Ліскове*, [in:] *Дружинні старожитності Центрально-східної Європи VIII-XI ст.: матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 17-20 лип.)*, Чернігів (Сіверянська думка), р. 17-25.

Vinograds'ka see Vynohrodska**Voloshyn, Piotrovsky, Florkevich, Grokhetsky = Vološyn, Piotrovskij, Fl'orkevič, Grohec'kij = Волошин М., Піотровський М., Фльоркевіч І., Грохецький К.**

- 2014 *Комплекс городища в Чермно: підсумки археологічних досліджень у 2013 році. Поселення і могильник Чермно-3 (археологічний аналіз)*, *Наукові Студії* 7, р. 226-260.

Vozny = Voznyj = Возный И.П.

- 2014 *Ударное вооружение Северной Буковины XII- первой половины XIII вв.*, *Stratum Plus* 6, р. 55-64.

Vozny, Fedoruk = Voznij, Fedoruk = Возний І.П., Федорук А.В.

- 2012 *Військовий обладунок і спорядження вершника X-XIV ст. на території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром*, *Археологія* 4, р. 62-73.

Vozny, Fedoruk = Voznij, Fedoruk = Возний І.П., Федорук А.В.

- 2013 *Ударна зброя XII – першої половини XIII ст. з території вехнього Прута та середнього Дністра*, *Вісник Інституту археології* 8, р. 53-64.

Vynohrodska = Vinograds'ka = Виногородська Л.І.

- 2006 *Предмети озброєння та обладунків XIV-XV ст. з розкопок замків на Побужжі*, *Держава та Армія*, *Вісник Національного Університету „Львівська Політехніка”* 571, р. 74-84.

Wachowski K.

- 1982 *Średniowieczna broń miotająca na Śląsku w świetle znalezisk z Ostrówka w Opolu*, *AP* 27, р. 167-202.

- Wachowski K.**
1984 *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [in:] B. Gediga (ed.), *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola. Militaria – wyroby bursztynowe*, Wrocław (Zakład Narodowy im. Ossolińskich), p. 11-112.
- Wojdat W.**
2016 *Finds from trenches NE 31B, NE 31C, NE 31D and SE 31B excavated at the hillfort in Czermino, Zamość Voivodeship = Materiały z wykopów NE 31B, NE 31C, NE 31D and SE 31B na grodzisku w Czerminie w woj. zamojskim*, [in:] Florek, Wołoszyn (eds.) 2016, vol. II, p. 625-647.
- Wołoszyn M.**
2010 *Obecność ruska i skandynawska w Polsce od X do XII w.: wybrane problemy*, [in:] M. Salamon, J. Strzelczyk (eds.), *Wędrownia i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, Kraków² (Historia Jagiellonica), p. 299-334.
- Wołoszyn M.**
2013 *Grody Czerwieńskie i problem wschodniej granicy monarchii pierwszych Piastów. Stan i perspektywy badań*, *Studia nad dawną Polską* 3, p. 87-118.
- Wołoszyn M.**
2016 *The archaeological fieldwork in Czermino in 1940 = Badania archeologiczne w Czerminie w 1940*, [in:] Florek, Wołoszyn (eds.) 2016, vol. I, p. 197-215.
- Wołoszyn M., Florkiewicz I., Dzieńkowski T., Sadowski S., Nosek E. M., Stępiński J.**
2016 *Cherven before Cherven Towns. Some Remarks on the History of the Cherven Towns Area (Eastern Poland) until the End of 10th Century*, [in:] Á. Bollók, G. Csiky, T. Vida, A. Mihácz-Pálfi, Z. Masek (eds.), *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag = Between Byzantium and the Steppe: Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*, Budapest (Magyar Tudományos Akadémia), p. 689-716.
- Wołoszyn M., Dzieńkowski T., Kuźniarska K., Nosek E. M., Stępiński J., Florkiewicz I., Włodarczak P.**
2018a *Dying and Dating. A Burial in the Rampart of the Stronghold in Czermino-Cherven' and its Significance for the Chronology of the Cherven' Towns*, [in:] J. Drauschke, K. Kühtreiber, E. Kislinger, T. Kühtreiber, G. Scharrer-Liska, T. Vida (eds.) *Lebenswelten zwischen Archäologie und Gesichte: Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Mainz (Römisch-Germanischen Zentralmuseums), p. 459-480.
- Wołoszyn M., Florkiewicz I., Nosek E. M., Stępiński J.**
2018b *Wczesnośredniowieczny trzewik pochwy miecz z Czermina w świetle analiz archeologicznych i metaloznawczych*, [in:] T. Nowakiewicz, M. Trzeciecki, D. Błaszczuk (eds.), *Animos labor nutrit: studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Buko w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa (IAE PAN), p. 207-216.
- Wołoszyn M. (ed.)**
2023 *The early medieval settlement complex at Czermino in the light of results from past research (2010-2011). Material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czerminie w świetle wyników badań z lat 2010-2011. Podstawy źródłowe*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 9: 2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (GWZO/IAE PAN/IA UR), vol. II, *Catalogue and analyses of the selected finds*, t. II, *Katalog oraz analiza wybranych kategorii znalezisk*.
- Wołoszyn M. (ed.)**
2024 *The early medieval settlement complex at Czermino in the light of results from past research (2010-2011). Material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czerminie w świetle wyników badań z lat 2010-2011. Podstawy źródłowe*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 9: 3, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (GWZO/IAE PAN/IA UR), vol. III, *Catalogue and analyses of the selected finds*, t. II, *Katalog oraz analiza wybranych kategorii znalezisk*.

Woosnam-Savage R.C.

2008 *He's Armed Without That's Innocent Within. A Short Note on a Newly Acquired Medieval Sword for a Child*, *Arms & Armour* 5: 1, p. 84-95.

Yotov = Jotov = Йотов В.

2004 *Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII-XI век)*, Варна (Абагар).

Zaykovsky = Zajkovskij = Зайковский Э.М.

2001 *Исследование восточно литовского кургана XIII века с кремацией у д. Ашмянец*, *Lietuvos Archeologija* 21, p. 413-420.

Zbierski A.

1959 *Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czeremna nad Huczwą (zabytki ruchome z wyjątkiem ceramiki)*, *AP* 4, p. 105-147.

Zdaniewicz R.

2019 *O zabytku ołowianym z grodziska średniowiecznego w Mikołowie*, *Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu* 21, p. 37-49.

Zimmermann B.

2000 *Mittelalterliche Geschosspitzen. Kulturische, archäologische und archäometallurgische Untersuchungen*, *Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters* 26, Basel (Schweizerischer Burgenverein).

Zlatohorsky, Panyshko = Zlatogors'kij, Paniško = Златогорський О., Панишко С.

2015 *Дослідження городища „Вали” у м. Володимирі-Волинському у 2010-2012 рр.*, *Вісник рятівної археології* 1, p. 245-287.

Zvyaruga, Vitsyaz = Zvjarauga, Vicjaz' = Звяруга Я.Г., Віцязь С.П.

2006 *Рыштунак вершніка і верхавога каня з раскопак старажытных гарадоў Верхняга Панямоння*, *Матэрыялы па археалогіі Беларусі* 12, p. 122-137.

Żabiński G., Stepiński J., Biborski M.

2014 *Technology of sword blades from the La Tène Period to the Early Modern Age. The case of what is now Poland*, *Oxford (Archaeopress Archaeology)*.

Žákovský P.

2011 *Zbraně a zbroj z první poloviny 14. Století ve střední Evropě*, [in:] D. Majer (ed.), *Král, který létal. Moravsko-slezské pomezí v kontextu středoevropského prostoru doby Jana Lucemburského*, Ostrava (Ostravské Muzeum), p. 841-845.

Žákovský P.

2014 *Tesáky a problematika jednosečných zbraní středověku a raného novověku*, Brno (PhD thesis in Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty, Masarykova univerzita in Brno).

Žákovský P.

2015 *Středověký tesák ze sbírek Žarošického muzea*, *Věstník Historicko-Vlastivědného Kroužku v Žarošicích* 24, p. 110-112.

Žákovský P., Schenk Z.

2017 *Středověké a raně novověké zbraně Přerovska. Zbraně a zbroj od kolapsu Velké Moravy do konce třicetileté války*, Přerov-Brno (Muzeum Komenského v Přerově, p. o./Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i.).

Address of the Author / Adres Autora

Dr. Piotr Kotowicz
Historical Museum in Sanok
Zamkowa 2
38-500 Sanok
POLAND
e-mail: p_kotowicz@o2.pl

dr Piotr Kotowicz
Muzeum Historyczne w Sanoku
ul. Zamkowa 2
38-500 Sanok
POLSKA
e-mail: p_kotowicz@o2.pl

BARBARA CHUDZIŃSKA, MARCIN WOŁOSZYN

ORNAMENTS AND ARTICLES OF CLOTHING

Jewellery is one of the most important sources
Tatyana Makarova 1997, 49

INTRODUCTION

It is hard to disagree with the view expressed by Tatyana Makarova, Russian archaeologist and culture historian, that jewellery and dress objects are an invaluable source for the study of the medieval Rus' society, affording a wealth of insights into its social and ethnic structure, beliefs, intercultural exchange, chronology, the working of metals and glass, and gem cutting (Makarova 1997, 49)¹.

Contrary to the original assumption, the assemblage of ornaments and dress accessories held by the Janusz Peter Museum in Tomaszów Lubelski published here is not limited to metal detector finds from 2010-2011 (*ca.* 37%); around 23% were come from the private collection of Janusz Stopa, resident of Krynice; their find-spot is recorded as Czermino, but this is not fully certain. Some pieces are so different from others in the group that they are almost certain to originate from find-spots to the east of the border, and were presumably added to the collection through purchase or exchange. The remainder have Czermino indicated as the site of discovery. They were added to the museum collections through donations² or they were finds recovered from local community. As a result, almost 2/3 of the discussed collection has no exact location or its location is uncertain. Despite this the assemblage is not incompatible with the archaeological record recovered in Czermino (see below discussion); it reflects the specific position of Czermino as a borderland site, the border understood on many levels, in the geographical, political, religious and cultural sense, both in the past. Let us add that the border location certainly had an influence on the composition of the collections gathered by local collectors.

Our study was made during the pandemic when access to museum and library resources was greatly restricted³. Of necessity, the main source of reference literature was the Internet, and the resources of the libraries of the institutions where the authors work. With only a limited access to Belarusian and Ukrainian

¹ Clearly we are aware of the fact that identifying particular types of ornaments with specific ethnic groups, *e.g.*, tribes is quite problematical. Setting aside general limitations associated with ethnic interpretation of artefacts (*cf.* Brather 2004), it is worth stressing that the distribution of individual types of ornaments in Rus' would have been dictated by the presence / absence of the practice of hoarding, and differences in burial furnishing customs (rich vs modest furnishings).

Finally, it is also notable that our understanding of the material culture of Byzantium – despite an evident progress of research – still leaves much to be desired. Many classes of ornament in use in Rus' have been provenanced to the Byzantine sphere but it is only rarely that we have solid material evidence of this (*e.g.*, artefacts or casting forms).

Relevant insights in this regard have been furnished by the study of casting moulds recovered from medieval contexts in Bulgaria (*cf.* Doncheva 2015), and on the territory of the Byzantine Empire (*cf. e.g.*, Mercangöz 2012, Fig. 11).

² Among the donors are Artur Tronic (192 finds) and Andrzej Pasieczny (13 finds), who cooperate with archaeologists.

³ The author of the greater part of this study is Barbara Chudzińska.

We take this opportunity to express our thanks for access given to the pre-existing literature, and for the discussion of issues related to the early part of the collection, to the research staff of the Jagiellonian University Institute of Archaeology, Iron Age Department, in particular, Renata Madyda-Legutko and Judyta Rodzińska-Nowak, Agata Chylińska-Froebes and Joanna Zagórska-Telega, Dariusz Niemiec of the Medieval Archaeology Department. In addition Barbara Chudzińska thanks Professor Aleksandr Musin, Centre de Recherches Archéologiques et Historiques Anciennes et Médiévales, at present Centre Michel de Boüard, University of Caen, Normandy.

publications the primary source was Russian research literature. This definitely had an impact on the final results, despite caution taken when formulating conclusions.

Where there is no recorded archaeological context, as is mostly the case of artefacts in the collection under analysis, and the comparative material is limited to drawings, rather than “solid” artefacts, errors of dating cannot be avoided. Many of the discussed specimens could not be attributed with confidence to a specific “period and region”; simple in their design (certain types of buckles, rings), they either had an extended use, or reappeared after a break of several centuries in an almost unchanged form. Another problem was posed by the published dating. All too often, the same form of artefact had been evaluated differently by different authors; a note of these difference is made in the Catalogue; the same is done for different views about provenance and function.

The format of the present publication was too narrow, and the diversity of the collection too great, for a more in-depth analysis as advocated by Tatyana Makarova. We limited our focus to the two problems two problems: the dating and attribution of objects in the assemblage from Czeremno. Other issues have been addressed only on the margin of the main discussion, despite the awareness that nearly every artefact deserves a separate, and extended analysis.

The assemblage comprises 716 objects that are published in the Catalogue. The largest group is formed by jewellery and dress accessories, as indicated in the title, followed by ornaments used on horse harness and riding gear, and metal sheet fragments, possibly belonging to pieces of jewellery or dress accessories. Some finds made of precious metal apparently hacked deliberately into smaller fragments, may represent money (hack gold/silver) or scrap metal used in a jewellery workshop; its operation within the complex at Czeremno is intimated by finds of matrices used to manufacture moulds of clay or wax, or to make pressed foil ornaments.

The jewellery was distinguished into ornaments worn on the head (temple rings, earrings, and *kolt* head-dress and *ryasna* [?]), pendants on the neck (beads and pendants, although not all of these would have been worn at the neck), and hands (finger rings and bracelets). Dress accessories are represented mainly by belt fittings, some possibly worn on shoes (buckles, clasps, strap ends, mounts/appliqués); fasteners include brooches and clothes-buttons; finally, there are the metal elements (mounts and appliqués) of purses. Many pieces in the collection had been subjected to conservation treatment in the past which, more than once, erased the traces of manufacture and use. The project did not include any chemical composition⁴ and technology analyses were made to assist the determination of provenance and dating the artefacts; only their stylistic features were examined in detail.

The assemblage of jewellery and dress objects from Czeremno was studied only to a limited extent in the past. Andrzej Zbierski analysed the finds from the 1952 fieldwork (Zbierski 1959, 116-120, Pl. V-VII) which included a small group of interest to us here, described as made of bronze and silver: two complete temple rings (one of them S-shaped) and a few fragments, an earring, a fragment of a bracelet, and a stud with a flower-shaped head (Zbierski 1959, 117f., Pl. VI, VII). The Catalogue to the exhibition *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem* (Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012) presented some of the more recent finds (see point E in the Catalogue), more notably, the two hoards found in 2012 (see also: grodeczermnienskie.pl/galeria/, with a list of publications and images of selected objects). In 1976 the study of the cemetery at Czeremno site 3 uncovered the grave of a child who had been buried in a shirt trimmed with a border interwoven with a bronze thread. Five small bells made of bronze, or gilded bronze, were found in this burial, next to four bronze bosses decorated with a trefoil cut out of silver foil, and a temple ring of 1½ coils (Kozak-Zychman, Gurba 2003, 245-247, Fig. 4). Separate works are devoted to individual monuments or their categories (e.g. Piotrowska, Piotrowski, Wołoszyn, Grochecki 2013; Wołoszyn 1999-2000; 2006).

The collection from Czeremno is published in three parts – the Analysis, the Catalogue, and 176 Pl.s of drawings and photographs, the numbering of the objects given on the Pl.s the same as the numbering in the Catalogue. Where possible, objects belonging to the same category were grouped together, but some departures from this rule could not be avoided.

⁴ Marcin Biborski from the Jagiellonian University Institute of Archaeology in Cracow helped to identify the material of some artefacts.

Of late, many metallography analyses have been made in Russia, but with no similar determinations made for the metal finds from Czeremno they could not be compared to the Russian findings (in particular the studies of Irina Zaytseva; e.g., Zaytseva 2009a; 2009b; 2014b; 2015a [with a list of further references]).

It is important to note in this context the research project focused on lead finds from Czeremno and Gródek now in progress since 2021 (cf. Merkel, Florkiewicz, Jansen, Bode, Wołoszyn 2024). We hope to see this type of work expanded in future.

*

Similarly as with other categories of objects discussed in this book, the mass-scale use of metal detectors generated a major increase of the database of metal dress accessories and personal ornaments, altering substantially our understanding of the clothing worn by the people of medieval Europe (Sawicki, Lewis, Vargha 2023, 1, 3). Metal detectors have been responsible for making settlement finds – rather than grave finds – our main source of data in this regard (see *e.g.* remarks about the material culture of medieval Flanders: Deckers 2023)⁵. The publication of Sebastian Krabath (2001) has made a convincing case for a different look at Romanesque and Gothic Europe – a perspective gained not only by the recording of churches, but also the recording of buckles, belt mounts and so on: “[...] the most notable is a change around the eleventh century, largely explained by political and religious developments. Thereafter, there is, in many (but not all) parts of Europe, a coming together of some common aspects of identity – almost certainly fostered by the Roman Catholic Church and growing connections between Europe’s elite – that is reflected in material culture” (Sawicki, Lewis, Vargha 2023, 1).

HAIR AND HEAD ORNAMENTS

Hair and head ornaments typical of Slav women are represented by several types of temple rings, earrings and head-dress ornaments – *kolts*, and *ryasna* headdress pendants (?).

Temple rings

Possibly the most distinctive of all Slav ornaments, temple rings were worn by adult women and girls, although on very rare occasions such objects were present in male graves, and were interpreted as offerings rather than ornaments worn by these men⁶. Among East Slavs temple rings were widespread in the 11th and 12th cc., with some of the earliest specimens recorded in the 10th c., and the latest even in the 14th c. Temple rings were worn at the anatomical temples, singly or in a larger number, attached to a headband, or to narrow strips of fabric or leather suspended from the headband; sometimes they were worn in the hair or clipped on the ear (Saburova 1974, 89f.; Zots 2013, 134, 145, Fig. 9-16). They were made of bronze, silver, more rarely, other non-ferrous metals or their alloys, and very rarely, of gold (Sedova 1997, 64). Temple rings come in many shapes and sizes, with forms attributed to individual East Slav peoples.

The earliest, and at the same time the least elaborate form, are temple rings made of wire, ranging in diameter from 10-15 to 30-35 mm; they may be annular or penannular, with butting, or overlapping terminals. Smaller temple rings (diam. 15-35 mm) are less common, and have one terminal folded into a loop or bent to an S-shape (Sedov 1982, 98-100). The latter have been recorded in larger numbers in Volhynia (although their finds are known also from Kyiv; *cf. Desiatynna Virgin church...* 1996, 195, No. 25), presumably introduced physically to this East Slav territory by groups of West Slavs, where their impressive number is recorded (Sedov 1982, 100; Czechia/Moravia: Beranová, Lutovský 2009, Fig. 144: 18-21, Fig. 149, Fig. 304, Fig. 413; Polabian Slavs: *Słowianie Połabscy...* 2020, Fig. 15: 3-5; Poland: Stasiak, Grygiel 2014, 194, Fig. 118: 1-5; Grygiel 2014, Fig. 37; Carpathian Basin: Demo 2009, chapter 4.3.1.1.; Gáll 2013, Pl. 24: 2-6). While this form of temple ring is not represented in the collection under analysis, an S-shaped temple ring had surfaced at Czeremno in 1952 (Zbierski 1959, 117, Fig. VI: 20).

While plain hoop temple rings have been recorded across the Early Slav territory, in East Slav lands their larger number is noted in the more westerly regions. The Polish archaeologist Krystyna Musianowicz classified these forms to her Type 1, dating them broadly to the 10th - late 14th cc. In our collection Type 1 is represented by a penannular temple ring with squared, almost touching terminals (Cat. No. 1; Fig. VI:1); possibly two other damaged specimens belong to the same type: Cat. No. 2 with a hollow hoop made of silver enclosing a length of wire (Fig. VI: 2), and Cat. No. 3, partly bent out (Fig. VI: 3). Four possible temple rings are Nos. 614-616 and 639, their form annular, circular or sub-oval (Fig. VI: 614-619, 639), their diameter in the range of 23-26 mm, the wire *ca.* 1-2 mm in diameter. Their hoops are thinned out in places. Temple rings of this form have been recorded on the cemetery at Czarna Wielka (Dzik 2015, Pl. VIII: 1-2).

⁵ In Eastern Europe (post-Soviet territories) the popularity of open area excavation (Curta 2019, 28) this change could be less visible than in West Europe.

⁶ *E.g.*, a temple ring was found in a male grave No. 226 at Gródek upon Bug River (Kuśnierz 2018, 710, Fig. 226: 2).

The next type of temple ring, characteristic for East Slavs, are temple rings with a 1½ coils, defined by Krystyna Musianowicz as Type IV (Musianowicz 1948-1949, 154-160). This form is identified with the Dregovichians who adopted it in the 10th c. From this environment these temple rings spread to Volhynia, and to the territory inhabited by the Balt Prussian tribes and Lithuanians (Musianowicz 1948-1949, 154-160). Type IV is almost unknown in areas more to the north, *e.g.* in contexts identified with the Krivichians (Lysenka 2001, 62f.). In Rus', temple rings of this form are dated to the 10th-13th cc., and more particularly, to the 11th-12th cc. (Sedov 1982 110), although some specimens may date to as late as the first half of 13th c., for instance, temple rings of this form found between the upper Prut and middle Dniester have a dating of 12th - first half of 13th c. (Pivovarov 2006, 226, Fig. 47: 11). Type IV temple rings dated to the 13th c. are known from a cemetery in the north-eastern suburb settlement of the stronghold in Zvenyhorod near L'viv (Gupalo 2010, 215f., Fig. 10: 3); others, dated to the 10th-13th cc. were found in Belarus in mound burials, *e.g.*, at Anusino near Zaslavye (Zayats 1996, 50, 57, Fig. 4:4, 7; 11:4). In Poland their finds tend to concentrate in the eastern region; Type IV temple rings have been recorded *e.g.*, on cemeteries at Czerniczyn, Chelm-Kredowa Góra, Sławinek (urban district of Lublin), Drohiczyn, Sandomierz, Czarna Wielka and Czarna Cerkiewna, Niewiarowo-Sochy, sites Uroczysko-Jelonek, Uroczysko-Zamczysko in the Białowieża Forest (Krasnodebski, Smojlik, Olczak, Jędrzejewska 2005, 563f., Fig. 9, after p. 558; Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 136, Pl. X: 2-7; Olczak, Krasnodebski 2019, 70, 101; *cf.* also Dzik 2015, 152-161 [as Type IB]) and Gródek upon Bug River where they surfaced in seven grave inventories, include one male burial (Kuśnierz 2018, 710, 729, Fig. 9; see also footnote 3). Their finds from Ciepłe in Eastern Pomerania have a dating of 12th-13th cc. (Kóčka-Krenz 1993, 59; Trawicka 2019, 210). Temple rings of this form have been used as finger rings; this is confirmed by their finds in graves, *e.g.* at Opole-Groszowice (Kóčka-Krenz 1993, 59), grave 14 on the site Khoyeva Gora in Zvenyhorod near L'viv (Gupalo 2014, photo 59:6), and on the cemetery at Kopachintsi in Ukraine (11th-13th cc.), where several such cases were recorded (Lutsyk 2022, 115, Fig. 10: 5-7). The use of temple rings in Rus' around the middle of the 13th c. is evidenced by *e.g.*, the find from Vozvyaglev, Ukraine (*cf.* Ivanchenko 2015; Ivanchenko, Motsya 2015, Fig. 5).

Before passing to review temple rings deriving from the 2010-2011 research, we wish to recall a series of temple rings with 1½ coils excavated in 2016 at Czermno from grave No. 1/21016 identified in the stratigraphy of the hillfort rampart (on its inner side; *cf.* Wołoszyn, Dzieńkowski, Kuźniarska, Nosek, Stępiński, Florkiewicz, Włodarczak 2018, Nos. 5-13). The burial was dated by traditional and radiocarbon dating analysis to the second half of 13th c. The tradition of placing several temple rings of Type IV in a grave is confirmed *e.g.* by burials found in grave No. 32 at Niewiarowo-Sochy (5 temple rings; *cf.* Musianowicz 1955, 261-262, Pl. IV: 15) and grave No. 17 (trench 4) in the Białowieża Forest (9 temple rings, K. Musianowicz Type IV; Krasnodebski, Smojlik, Olczak, Jędrzejewska 2005, 559-562, Fig. 9, 11, Table 1).

The temple rings in the collection from Czermno are mostly small, with a diameter of 20-30 mm; they are made of wire, or cast (with a hoop cross-section diameter of 1.5-2.5 mm). This group includes Cat. Nos. 4-8 (Fig. VI: 4-8). Two temple rings apparently had the form of a hollow hoop encasing a wire (Nos. 5 and 7; Fig. VI: 5, 7), in No. 7, made of copper. The surface of temple ring No. 5 displays marks developed when the wire was drawn through the holes of the draw Pl. (Fig. VI: 5). The dating established for 1½ coil temple rings from Czermno can only be rather broad – 10th-13th cc.

Similar to Type IV is a temple ring with a solid hoop made of a rectangular-sectioned copper rod with one terminal tapering to a point (Cat. No. 9; Fig. VI: 9). Similar specimens dated to 11th-13th cc. are known from the burial mound at Velika Fosnya (former Derevlian territory; see Rauhut 1960, Pl. 16: 13; Sedov 1982, 105, 201, Pl. XXVII: 3), and from the locality Torske in Ukraine (Rauhut 1960, Pl. XVI: 8; the cross-section of the hoop of the temple ring from Torske is lozengic). The find from Czermno is likely to have the same dating.

The collection includes another form of temple ring, with a so-called “returning” coil: in two specimens that are made of silver, one terminal is recurved and continues in the opposite direction (Cat. Nos. 10, 11; Fig. VI: 10, 11). These temple rings were typical for southern Rus' (*e.g.* for Croats and Tivercians) in the period 10th to 12th c. (see Sedov 1982, 204f., Pl. XXX: 5; XXXI: 10, 30, 31, 33-35, 44). Specimens found on the territory of the Principality of Galicia-Volhynia and in adjacent areas have a later dating confined to the middle of the 12th - middle of the 13th c. (*e.g.* cemetery Khoyeva Gora in Zvenyhorod; Gupalo 2014, Photo 60: 4). This coincides with the chronology established for temple rings found in a hoard discovered near a hillfort identified with the early medieval Rus' stronghold Gubin (Vinokur, Zhyrko, Megei, Yakubovsky 2003a, 74, Fig. on page

73, Nos. 1-18). Three temple rings of this form were found in grave inventories excavated at Gródek upon Bug River (Kuśnierz 2018, 710, 729, Fig. 8: graves 157 and 416). In conclusion, the temples rings from Czermno correspond in their chronology to the finds from Zvenyhorod near L'viv and from Gródek, that is, their dating is not later than the middle of the 12th - the middle of the 13th c.

The temple ring Cat. No. 12, with one chipped terminal, is a form quite different from those discussed above (Fig. VI: 12). This is a small, penannular hoop with a diameter of approximately 20 mm, made of tin, cast in a two-piece mould. It appears to be hollow. It is sub-circular in cross-section, with seams on its perimeter (external and internal). Its upper and lower surfaces are decorated with irregularly arranged grooving. The preserved terminal is a flattened roundel, with a mark which shows where the hole was to have been made. A small casting jet is present. The presence of casting seams nearly everywhere on the perimeter of this temple ring, and the terminal with only a mark for the hole, suggest this is an unfinished piece. With no analogies identified for this temple ring, its provenance and dating must remain open. Perhaps, it should be treated as an imitation of silver, wire-wrapped temple rings (see Gardawski, Miszkiewicz 1956, 163, Pl. XXXVI: 1), or as an imitation of Musianowicz Type IIIA temple rings, except that it has a loop instead of the usual S-shaped terminal (Musianowicz 1948-1949, 140, Pl. IV).

The collection includes three other possible temple rings: Cat. Nos. 13, 14 and 15 (Fig. VI: 13-15). No. 13, at present incomplete, has a sub-square-sectioned hoop and a terminal hammered flat and folded into a loop⁷; No. 14 was folded from a wire with an irregular cross-section. It had tapering, flattened terminals (perhaps, originally folded into a loop), and a narrow strip of metal wound around the hoop into an element reminiscent of a bead. Temple rings similar to No. 13 were found in Novgorod in stratigraphy dated to between the middle of the 11th and the second half of the 12th c. A small number of forms has been encountered in an area extending from the upper Neman basin to the basin of the Volga and Oka Rivers (Sedova 1981, 10; 12, Fig. 2: 7). No analogies were found for Cat. No. 14 but it is a form which combines the form of "bracelet"-type temple rings with forms that have beads threaded onto the hoop. A "bracelet"-type temple ring dated to the second half of 13th c. was recorded in Kruszwica (Dzieduszycki 2023, 222, Fig. II.4.28 :1). Temple rings with beads are typical for the north-western reaches of the Novgorod Land, and in general are not encountered elsewhere. In Novgorod they appear in the 11th c. and continue in evidence until the early years of the 15th c. (Sedova 1981, 14-16, Fig. 3). The temple ring from our collection could be their distant reminiscence; its closer dating and provenance remain unclear.

Earrings

The collection features four variously preserved earrings, and several beads, possibly elements of earrings, discussed under a separate heading. By far the most striking is the silver earring, Cat. No. 16 (Fig. VI: 16). The way its hoop is bent at present suggests its reuse as a brooch, or as an element of a head band (?; see *e.g.* Wołoszyn 1999-2000, Fig. 8). The hoop of this earring at present retains two large openwork beads; there may have been a third bead – this is indicated by the empty space between the parts of the hoop that are wound about with wire. The beads were made of metal foil in which holes were cut out, their edges decorated with filigree, and their junction, with pellets, each set within a collar⁸. The wire wound around sections of the hoop was twisted of two strands, the rings at each end are made from plain wire. One terminal was hammered flat and pierced to make a hole, the other continues to a sharp point. Similar earrings were present in the hoards discovered in Czermno (Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, Pl. I.13: at top); they are represented in the collections of the National Museum in Przemyśl (Wołoszyn 1999-2000; [with a list of publications]). The specimen described here resembles the most closely earrings of the so-called "Type Kyiv". These have been recorded *e.g.* in hoards discovered in Kyiv (Nos. 91, 94 and 98) and Pereiaslav (Korzukhina 1954, respectively, 116f., Pl. XXXVI: 2, 7, 9; LVII: 5). Analogous beads were threaded onto an otherwise undecorated hoop of an earring found in Halych (Koval, Mironyuk 2019, 41). These analogies from Rus' territory help to date the earring from Czermno to the second half of 12th - first half of 13th cc., with emphasis on 13th c. (Wołoszyn 1999-2000, 283). Similar specimens occurred on headbands, *e.g.* those found in a hoard from Verbychne in western Ukraine. They were dated to the 12th c., although the hoard itself has a broader 11th-13th cc. chronology (Zhilina 2010, 194, Fig. 13, with more analogies; Tersky 2020, 34, Fig. 11: 3).

⁷ Alternately, this incomplete piece is a fragment of a penannular brooch.

⁸ This technique is first noted in the goldwork of Great Moravia, and next, in that of Kyivan Rus' (Zoll-Adamikowa, Dekówna, Nosek 1999, 112f.).

The next silver earring (Cat. No. 17; Fig. VI: 17) is preserved far from complete: the hoop with two sections wound about with wire and a fragment of a third, made in the same way as in the earring described above. One terminal is now missing, the other hammered flat and folded into a spiral-like loop. An earring listed in the Catalogue as No. 18 (Fig. VI: 18) is similarly incomplete: a fragment of a bronze wire hoop with a terminal (chipped at present) hammered flat and pierced, and a hollow, roughly cylindrical bead made of copper decorated with four rows of small raised knops in imitation of granulation. Around each hole in the bead is a cylindrical collar. Because of their decoration, beads of this form are known as “raspberry” beads (discussed below). The bead establishes the dating of this earring as 12th-13th cc. (Lysenka 2000, 40, Fig. 9).

In contrast to earrings discussed earlier, the last specimen, Cat. No. 19 (Fig. VI: 19) displays inferior workmanship; our interpretation of this object as an earring is more intuitive than supported by evidence. The incomplete hoop of this earring retains an evidently tapering terminal; its material is copper alloy. Wound loosely around the hoop is a strip imitating a cylindrical bead. No analogies were found for this specimen, but it is compatible with the style of earrings and temple rings decorated with beads dated to the 11th-13th cc., and typical mostly for the northern part of the Rus' territory (Sedova 1981, 14).

Beads

Thirteen beads in the collection from Czeremno have been interpreted as elements of head ornaments (earrings, headbands), or of the neck (necklaces); yet another option is that were sewn onto clothing. Very likely, specimens Cat. Nos. 20 and 21 are elements of earrings (Fig. VI: 20, 21), they are the same as the bead described in the preceding paragraph (Cat. No. 18). Cat. No. 20 survives in a good condition, unlike Cat. No. 21 which is quite damaged. Both are “raspberry” beads, but less ornate forms. They were cast from copper complete with their decoration, which in the original form of these beads is made of granules, each set within a collar and soldered to the surface. Two beads in the collection have regularly spaced minute knops instead of granules. “Raspberry” beads are a form characteristic for East Slavs, found mostly in hoards, the earliest dated to around 10th/11th cc. Their versions with a cast, rather than a soldered-on ornament seem to be later forms, datable to the between 11th/12th - early 13th cc. (Sedova 1981, 14f., Fig. 3: 12, 14, 16; Sedov 1982, 202, Pl. XXVIII; Kóčka-Krenz 1993, 101; Lysenka 2000, 40, Fig. 9). They have been recorded everywhere in Poland, but their largest number is known from cemeteries in the middle drainage basin of the Western Bug River (e.g. Czekanów, Czarna Wielka) and in the upper drainage basin of the Narew (sites Jelonek and Kuraszewo). Across the border in Belarus many of these beads are known from the drainage basin of the Western Bug (Olczak, Krasnodębski 2019, 69f.). Sedov attributed this form of ornament to the Dregovichians (Sedov 1982, 117; see also Lysenko 1991, 62f.).

Another form we can identify with the Dregovichians are cylindrical, openwork beads with a silver-gilt copper wire framework with soldered-on three or four rows of minute pellets (Cat. Nos. 22, 23; Fig. VI: 22, 23), or wire rings (Cat. No. 24; Fig. VI: 24). The beads were assembled from two symmetrical parts, built of narrow loops of folded wire soldered together. Pellets or rings were soldered at the junction of the wire loops. Traditionally, these forms have been described as Dregovichian beads, or Type Minsk beads (Sedov 1983, Pl. XXIX: 12, 21; Lysenka 2000, 46, Fig. 46: 13). Chronologically they coexist with “raspberry” beads from mid-11th until 13th c. (Sedov 1982, 114-116, 119; Lysenko 1991, 56-62). In Poland a larger number of these forms is recorded in the Polish-Rus' borderland: e.g. in Białowieża Forest (Olczak, Krasnodębski 2019, 69f., Fig. 5.13.1; with a list of publications on relevant sites from the region), on cemeteries at Baciki Dalsze, Czarna Wielka site 1; Czekanów site 1, Krupice, Korzeniówka Mała, site 1, and Rogawka; they tend to be smaller, more squat, the effect of their having been threaded onto short hoops of earrings (Dzik 2015; Pl. VII: 9, XIX: 2, XX: 2, XXI: 11, 26). A finely preserved bead was discovered at Pajewo near Tykocin (Kamiński 1956, 149, Fig. 14a). Another was present in a hoard from Olbrachtówek, in a territory settled by Old Prussian Pomesanians (10th-11th cc.; Czonstke, Koperkiewicz 2013, 223). These beads are also frequent on the territory of Belarus (Lysenka 2000). Beads similar in their design to Cat. No. 24, that is, with soldered on rings only, are known e.g. from Grodno (12th-13th cc.; Zvyaruga 2000, 393), Parechcha (Belarus; elements of a necklace from a grave inventory in burial mound No. 8 [10th-11th cc.; Cehak-Hońubowiczowa 1939, 182, 197, Fig. 7, 202, Pl. IV:12, 13, 35]) and Lutsk (on the site of stronghold Luchesk of Rus' chronicles [Tersky 2006, 158, Fig. 138:3-5]) and in burial mounds in its neighbourhood (State National Museum in Warsaw; Rauhut 1960, Pl. X:5-9). Several specimens were found in a hoard (12th-13th cc.) discovered near the hillfort identified with Gubin

(Vinikur, Zhyrko, Megei, Yakubovsky 2003a, 74, Fig. on p. 73, Nos. 35-43) and in the hoard from Zhorniv in Ukraine (Liwoch 2013, 14, 31, Fig. 13).

A specimen of which only a half is now preserved (Cat. No. 25, Fig. VI: 25) may be included in the same group of beads. The wires of its frame are sufficiently few and widely spaced to make it similar to "basket" beads (Dekówna 1993, 110f., Fig. 5). Known analogies from Poland include finds from the cemetery in Święcko (Jaskanis 2008, 605, Pl. CXLI, grave 453: 4-7) and Niewiarowo-Sochy, where they were an element of a silver earring, although the bead from Niewiarowo-Sochy had rings soldered to the framework (Musianowicz 1955, 264, Fig. 12). Beads of the same type were threaded onto the hoop of an earring found at Velika Fosnya in Ukraine (Rauhut 1960, Pl. XVI:15) and dated to 12th-13th cc. It is likely that the bead from Czeremno dates to the same period.

This could also be the dating of a silver openwork earring composed of rings and lozenges, with pellets on the point of contact between them (Cat. No. 26; Fig. VI: 26). In Bulgaria, beads of this form date to the 13th-14th cc. (Pavlova 2005, 290f., Pl. IV). A slightly earlier dating of 11th-13th cc. is proposed for a solid and hollow cylindrical bead with a surface covered by a network of rings with knops placed on their point of contact (Cat. No. 28; Fig. VI: 28). This specimen resembles beads with knops found in the hoard from Brzozowo Nowe (present name Nowe Brzozowo), dated in Mazovia to the 11th-12th cc. (Albrycht-Rapnicka 1975, 274, 277f., Pl. XIII: m; XIV).

No analogy was found for the flattened bead listed as Cat. No. 27 (Fig. VI: 27). Presumably originally globular, the bead consists of two separate hemispheres of an intricate open wirework, the wires made of copper-rich alloy. The hemispheres are joined by a circumferential element which conceals the soldering. A similar specimen published by Maria Dekówna as an analogy for "basket" beads originates from Iran and has a dating of late 12th - early 13th cc. (Dekówna 1993, 106, Fig. 2: b).

Another category of metal bead are hollow pieces with an undecorated surface. In our collection they are represented by Cat. No. 29 (globular, cast from tin and gilded; Fig. VI: 29), Cat. No. 30 (silver-plated cast copper, roughly spherical, with a circular collar around the two holes for stringing; Fig. VI: 30) or Cat. No. 31 (made of tin [?], in the form of a lightly flattened cylinder, the diameter of stringing holes only a little smaller than the external diameter of the bead; Fig. VI: 31) also Cat. No. 32 (flattened spherical, with cylindrical collars protecting the two stringing holes; Fig. VI: 32). Beads analogous to No. 31 are known from a cemetery in Giurgiulești in Moldova, from burial No. 6 dated to the 10th-11th cc. (Ryabtseva 2005, 127, Fig. 47: 4-13). They could be imitations of glass beads of a similar shape (see Dzik 2015, Pl. VIII: 9-10). The spherical hollow metal beads with cylindrical sheaths around the stringing holes have a wide distribution range. In East Europe they are known from cemeteries in the region on the left bank of the Volga, where they are dated to 9th-12th cc. *e.g.* in Dubovskiy and Nizhnyaya Strelka in Mari El Republic, Russia (Kutuzova 2019, 163, Fig. 1: 44). The bead No. 30 has close analogies in the assemblage from site Ustye 3, dated to mid-12th - late 14th c. (Gonyany, Saracheva 2000, 166, 168, Fig. 4: 13). In Poland a larger number of these beads has surfaced in Mazovia as elements of earrings, outside Poland they have been encountered in Saxony and Thuringia. The finds from West Slav contexts have a dating of 10th to mid (?) - 13th cc. (Kóčka-Krenz 1993, 63). The form itself of spherical beads with circular collars around the stringing hole is quite ancient. Similar pieces, but made of bronze, are known from the Chernyakhiv Culture, *e.g.* site Zharebtsovo in Kursk District (4th/5th cc.; Radyush 2018, 577, 581, Fig. 3: 13). The beads in our collection are likely to date to the 10th-13th cc.; the question of their provenance remains open in view of their extensive distribution range, but it is likely that they found their way to Czeremno from the region on the Volga River.

The only bead made of lead (Cat. No. 33; Fig. VI: 33) is an elongated form with four openwork flanges placed around a tubular channel for the string or leather thong. A nearly identical piece was found in grave No. 64/94 at Dziekanowice, sewn to a band worn on the forehead (Wrzesińska, Kasproicz 2022, 120, Pl. 092 (1994-64: 1a). Four beads of this type, only with solid flanges, are known from Kałdus (Bojarski 2020, 109, 116), and from Trójca, the historic district of Zawichost (Florek 2022, 42f., Fig. 8: 5, 6). All of these specimens belong to the late 10th, possibly, 11th c., up to and including the 12th c.

The collection includes an unusual tin bead cast integral with a hoop, a fragment of which is still in place (Cat. No. 34; Fig. VI: 34). The globular bead is hollow, its surface divided longitudinally by four slender ribs, and with a thicker, horizontal rib. In each of the resulting panels is a regular raised roundel set within two rings of beading. Inside the fragment of the hoop is a strand of wire. Similar beads are known from Novgorod

where they have a broad dating of late 10th to mid-14th cc. (Sedova 1981, 15, Fig. 3: 10), with emphasis on 12th and 13th cc. They have been recorded also in the burial mounds of Rostov-Suzdal, and in the vicinity of Yaroslavl (Saprykina 2014, 178, 189).

A lead matrix from the collection of Janusz Stopa (Cat. No. 35; Fig. VI: 35) would have been used to prepare moulds for casting globular beads with regularly spaced knops. Beads cast using similar matrices were in use in late 11th-12th cc. (Zoll-Adamikowa, Dekówna, Nosek 1999, 125, Fig. 40: 52 – insert between pp. 72-73) and this presumably must be the dating of our find.

Kolts

Kolts, distinctive head-dress pendants (Haduch 2001) had an extended use in Rus' as elements of ceremonial dress before their less opulent version was adopted by women from lower ranks of society.

As Ljudmila Pekarska noted: "Temporal-pendants (kolts) belong to the category of fashionable female head-dress from the ceremonial costume of a princess. [...] These elegant, sumptuous items of jewellery were manufactured in the 11th and 12th centuries in a goldsmith's workshop attached to the princely court of Ancient Kiev, a wealthy centres for the artistic production of jewellers in Kievan Rus'" (Pekarska 2011, 33).

Ceremonial head-dress pendants of this sort were made of gold or silver, often decorated with enamel. Their less expensive imitations were introduced only in the 13th c., and were made from tin, or from its alloys with lead; during this age their ornamentation became more varied. A kolt is made up of two hollow parts joined together; the pendant's hollow interior is thought to have held a piece of perfumed cloth. Kolts were worn in pairs near the temples or cheeks, suspended from the head-dress on long, narrow strips (*cf.* Darkevič, Mongajt 1978, 6, 20, Pl. I:2-4; Stroková 1996, 80; Makarova 1997a, p. 53, 289, Pl. 43:24; Saburova 1997, 106f., 317, Pl. 71:1; Ryabtseva 2005, 173; Pekarska 2011, 127f.).

It is thought that the kolt is an ornament introduced from Byzantium (*cf.* Bosselmann-Ruickbie 2011, 133-134), but this is not fully clear (Pekarska 2011, 239-242).

The fieldwork carried out in Czeremno in 2010-2011 led to the discovery of two spectacular hoards which in their inventory included four kolts made of silver. The investigations in 2014 brought in a kolt found by the banks of the Huczwa (site 70). Since kolts were mostly made of gold and silver we decided to make an in-depth investigation of the much more modest specimen discovered in Czeremno in 2014. This ornament was made of tin (Wołoszyn *et al.* 2016)⁹.

The collection under analysis includes two kolts. Neither is complete. Cat. No. 36 (Fig. VI: 36) is a fragment of the upper portion of one side of the pendant decorated with a motif typical for these ornaments namely, two birds depicted back-to-back, with heads turned towards each other. Their wings touch below the tip of an inverted, stylised lily¹⁰. On the edges is a decorative border of a raised line and rounded knops. Similar kolts have been dated to the 12th-13th cc. (*Sacralia...* 2006, 119f., Pl. I.36., I.37.). An identical piece was published by Ture Arne, formerly in the Historical Museum in Moscow, a find from the Vladimir Governorate (Arne 1914, 161, Fig. 290).

The second specimen, Cat. No. 37 (Fig. VI: 37), is also much damaged. This cast tin or tin-and-lead alloy piece retains fragments of two of its parts and a fragment of an openwork border that joined them, fastened on the inside with wire notched in imitation of twisting. The decoration was the same on each side. At centre, placed within a broad penannular border (?)¹¹, is a Greek cross with arms expanding to terminals. The border is decorated with alternately hatched figures resembling plaitwork. A similar ornament is seen on a kolt found

⁹ After removing the sulphide corrosion from the body of the kolt and uncovering the lustrous metallic surface the artefact was subjected again to X-ray microanalysis. It determined the material of the body of the kolt as tin with a minor content of copper. A similar analysis made of other structural elements of the kolt confirmed that the loops for attachment and the hoop are made of tin whereas the rivet to secure the hoop in the loops was identified as lead. The chemical content of the metal of the kolt's body was analysed by ED-XRF using a SPECTRO MIDEX spectroscope. Observations made with a scanning electron microscope (SEM) combined with the EDS microanalysis enabled determination of the possible technology of manufacture of the kolt. Its corpus was made of two pieces of sheet tin less than 1 mm in thickness, presumably as follows: two square pieces of sheet made beforehand were placed on a soft work surface (plank, lead Pl., or in a matrix) and pressed with a punch to form the body of the pendant as required, complete with the design. This process complete, the excess material was trimmed off and a the elliptical opening at the top of the kolt was made. Next, the two halves of the pendant's body were soldered together, the join concealed by covering a round-sectioned tin wire coiled with a strip of tin foil. Tin is a highly malleable material, easy to shape to the desired form. Two small loops were soldered on each side of the kolt to its upper surface (where it is flattened). One pair was to attach the hoop with the lead rivet, the other pair to fasten the kolt.

¹⁰ The same scene as the one mentioned above is seen on the arch of the baldachin of the ducal throne in Vshchizh near Bryansk. That artefact is a cast copper piece dated to the second half of 12th c. (Rybakov 1971, 88, Fig. 129).

¹¹ The lower part of the artefact does not survive.

in Hoard 1 from Czermno, which has been referred to group IV of hoards defined by Gali Korzukhina, dated to 1170s-1240 (Korzukhina 1954, 28-32; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [eds.] 2012, 188f.). Kolts with an openwork frame appear around the middle of the 12th c. and continue in evidence for the duration of the 13th c. (Ryabtseva 2005, 192); specimens with a similar border were excavated in Novgorod from late 13th c. stratigraphy (Sedova 1981, 19f., Fig. 5: 4, 5). The later dating of the kolt in our collection is additionally indicated by its metal, and decorative motif, which differs from the typical representations. As noted earlier, kolts of this description were introduced only in the 13th c. (Ryabtseva 2005, 195; Rudyka 2017, 367). In this situation, the piece of interest must be dated to that period.

An object related to the kolts is a heavily damaged and thus, poorly legible lead matrix for the production of these head-dress pendants; it is decorated with a design of two birds flanking a vertical element (Cat. No. 532; Fig. VI: 532). It was reused as a mount (appliqué) by adding four bronze lugs. It is a scene similar to the one shown on kolt Cat. No. 36. The find can be dated to the 12th-13th cc.

Finds of kolts are all but unknown in Poland. Outside Czermno they have been recorded in Trepcza near Sanok (Ginalski 2001). Two moulds for their production were recovered in Chelm: a bronze patrix with a representation of two birds, and another, used to make the characteristic semicircles (Haduch, Liwoch 2007, 48, Fig. 33, 34; results of the analysis of workshop traces see Garbacz-Klempka, Wołoszyn, Dzieńkowski, Długosz 2017). Other Central European finds (the Latin part) include a specimen provenanced to the vicinity of Roudnice nad Labem in northern Czechia (however, this provenance is not absolutely certain); a series of objects obviously with a Rus' provenance repossessed from a private individual from a find-spot that cannot be confirmed (Lutkovský 1986, 2f., Fig. 1-2). It is striking that this type of artefact has not been recorded in Scandinavia, where many artefacts provenanced to Byzantium and Rus' have been recorded (e.g., Sigtuna).

Ryasna (?)

The assemblage of interest includes a cast tin object of an unknown function (Cat. No. 713; Fig. VI: 713). It has the form of a conical bell, with a slightly convex base. This shape would identify the specimen as a bell-shaped *ryasna* pendant, except that it lacks elements needed to attach it to a chain. An alternative interpretation is that this is a patrix, used in the production of bell-shaped *ryasna* pendants. Its conical body with a cylindrical attachment loop, with a hole for suspension, is divided into six trapezoid panels of approximately the same size. They are decorated in mid-relief. The longer and the bottom edges of individual panels are raised and covered by fine incisions in imitation of beading. Below the attachment loop the panels are bounded by groups of three parallel undecorated raised lines. The central motif on three panels are groups of three chevrons of two lines with pseudo-granules between them. The design seen on three other panels has been described in earlier publications as “a temple”. Each time, the composition is similar but differs in some details. The “temple” appears on two adjacent panels, and on a panel between panels with chevrons. This presumably was not intentional but more likely the result of error made by the maker of the casting mould. Additionally to the “temple” motif, these panels display the chevron motif above the central design – each time, the number of chevrons is different – there is a single chevron, two and three. Chevrons are noted in early medieval decorative arts, often encountered on e.g., lunate pendants in their “elite” form, and on circular pendants (Ryabtseva 2005, e.g. 116, 118-121, 123, 125, Figs. 35, 38-41, 44, 45). As for the architectural motif, indeed, the represented edifice resembles an Eastern Christian church – the strongly curved arch, with on top, a cross with arms of equal length, may be recognized as a dome supported by a high drum. However, the lower element does not fit with this scheme – a rectangle (in two cases – decorated) which underlies the upper part of the edifice with inside it, a motif reminiscent of an anchor (?). If this is indeed an anchor, then we would have a symbol known in Christian symbolism denoting faith and hope of salvation, and this applies not only to the dead but also to the living, and when combined with the cross it denotes the Christ (Shapovalov 1997, 206). The edifice itself is much more likely to be a schematic representation of aedicule of the Holy Sepulchre¹², and to a decidedly much lesser degree it resembles an altar represented on a mosaic from ca. 1040 in Saint Sophia Cathedral in Kyiv (see *Byzanz...* 2004, 39, Fig. 9). The question of whether the three different versions of this motif are just decorative, or refer to concrete, different edifices must remain open for the present.

¹² For representations of the Holy Sepulchre on early medieval artefacts see, see Spigis 2001, 568, Figs. 7, 8, especially the latter.

Ryasna pendants, originally made gold or silver in the filigree and granulation techniques were an ornament typical for (married) women from the princely and boyar circles. As evidenced by the Czeremno find, with time they started being made of more common metals, with sophisticated jewellery techniques were replaced by imitations. *Ryasna* pendants are thought to belong with headdresses such as the *kichka* or head-bands (Zhilina 2017a, 143), supplanted over time by head scarves tied up in a particular style. The wearing of *ryasnas* with chains and attaching to them sound-generating elements is thought to be a local tradition, supplemented over time by Byzantine influences – addition of elements such as small bells.

To Rus' *ryasna* pendants spread from Byzantium at the end of the 11th c. (Sedova 1981, 17), after adoption of Christianity. Their bell-shaped forms, with six panels mostly occurred starting from the second quarter of 12th until the middle of 13th c. (Ryabtseva 2005, 207; Zhilina 2010, 200, Fig. 10:1-4; 2017a, 143). One of the best-known analogies come from a hoard unearthed in 1868 at Staraya Ryazan, further finds from the same locality from 1967 (Zhilina 2010, 200, Fig. 10: 2, 3; Ryabtseva 2005, 147, Fig. 67: 10a and b), and from the Wysoczany hoard discovered on the bank of the Dnieper (Belarus; Ryabtseva 2005, 207f., Fig. 108) with further analogies and reference literature]; see also Zagorulsky 2004, Fig. 38-42). On this basis, the find preserved in the Tomaszów Lubelski Museum has been dated to the first half of 13th c.

PENDANTS

The number of pendants in the collection is very small, possibly also because this form of ornament was not particularly popular among Slavs (Sedova 1997, 67). They are represented in our collection mostly by lunula-pendants and individual specimens of other types.

Lunate pendants

In the Early Medieval Period lunula-pendants were in common use in Europe and West Asia. Rather than being a new form they have a more ancient pedigree; they have been recorded *e.g.* in the Chernyakhiv Culture, the predecessor of Early Slav cultures on much of their territory, in necklaces (together with circular pendants); this fashion would carry over to the medieval Rus' (Ryabtseva 2005, 112-114).

The characteristic crescent-moon shape of these pendants has been linked to Moon worship. Pendants with two horns appeared on the territory of East Slavs presumably as a result of the impact of Byzantine culture. They are mostly noted in female graves¹³, as elements of necklaces (often in sets of several to a dozen-odd), or occur in burials as grave goods (Uspenskaya 2008; *cf.* <https://morgetta.livejournal.com/17790.html>). Some have been identified as elements of long and chainlike *ryasna* pendants worn suspended from women's head-dresses (Sedova 1981, 17, Fig. 4). Many lunate pendants have been discovered in hoards¹⁴, in which case their material was high-quality silver. However, most of them were cast from alloys containing lead, more rarely, from bronze and lower-quality silver. At first, they were manufactured in the East Slav environment from high quality silver using dies and matrices, decorated with filigree and granulation, usually on a similar pattern – with three knobs at the centre of the pendant (arranged into a triangle) and one each in each corner, and geometric motifs in between (chevrons, triangles and linear designs). Lunate pendants appear on Rus' territory around the middle of the 10th c. and continue until the early 12th c., registering a peak in popularity in 10th-11th cc. With time, their form evolved, giving rise to an assortment of pendants worn by women in towns and the countryside (Ryabtseva 2005, 121f., Fig. 42). In her study of the origins and semantics of lunate pendants the Ukrainian archaeologist Natalya Khamayko concluded that at the time of their greatest popularity they were essentially elements of ceremonial dress; their pagan symbolism was of minor importance, although obviously we cannot rule out that it was taken into account (Khamayko 2008, 332; see also Khamayko 2012). The same researcher attributed the evolution of the form of the lunate pendant also to the impact of Byzantine culture, and interpreted the introduction of new types, *e.g.* in combination with a cross, to changing perceptions. Earlier beliefs in their magical function would have been replaced, or augmented, by the powers of the newly embraced Christian religion; according to the

¹³ A much smaller number is known from male graves (Małachowska 1998, 70).

¹⁴ In hoards found in Poland lunate pendants were in the form of hacksilver, suggesting their use as currency by weight. A notable exception is a hoard found near Czeremno (site 81 in Perespa) with two pendants – one complete, the other fragmented. It is ironic that the damage suffered by the latter piece enabled the full reconstruction of its manufacturing method; *cf.* Wołoszyn, Florkiewicz, Dzieńkowski, Sadowski, Nosek, Stępiński 2016.

same researcher, the lunula pendants came to be associated with the Marian cult (Khamayko 2008, 332f.)¹⁵. However, it seems that only a very limited number of people of that age could have been aware of the Marian symbolism of these pendants, unlike the significance of the cross, the key symbol of the new religion, which in this role was added to the lunate pendant, augmenting its traditionally recognized pagan with the power of the new religion.

Its form and design suggest that the lunate pendant is Cat. No. 38 has an early dating (Fig. VI: 38). It belongs to Małachowska Type I, and to the wide-horned group described by Vera Golmsten (after Sedova 1981, 23). It resembles the most a lunate pendant from the locality Zhniborodi in Ukraine (Sedov 1982, 101, 200, Pl. XXVI: 16), although the shape of the horns and knops in these two pieces is different. In the Ukrainian find the horns are well-defined, the knops smaller and without a collar around them. Further analogies are known from a hoard from Gnezdovo – a lunate pendant dated to the mid-10th c. with somewhat differently shaped horns (Ryabtseva 2005, 119, Fig. 39: 5), and from Novgorod – a pendant with a similar, 10th c. dating (Sedova 1981, 24f., Fig. 6: 4).

Małachowska Type II lunate pendants are represented by specimens listed as Cat. Nos. 39 and 40 (Fig. VI: 39, 40). Type II is a mixed group in terms of form: narrow-horned, broad-horned and annular, and raw material. The manufacture of these pendants tends to be attributed to Byzantine and Oriental influences, and since the largest number of their finds is known from Ukraine, this region has been indicated as a production area (Małachowska 1998, 90). The two pendants in our collection attributed to Type II belong to its “variant c” – annular, with a cross which closes the perimeter of the crescent, and a surface decorated with minute knops, or with a floral ornament. Both specimens are damaged – lacking the lower portion of the crosses, below the line of the perimeter; additionally, in pendant No. 352 there is some chipping of the edges of the crescent. Cat. No. 40 is a close analogy of a lunate pendant from Minino I in Vologodsky District while Cat. No. 39 is similar to the find from Mishkiv in Ukraine which has a dating of 11th-12th cc. (Sedov 1982, 128, 205, Pl. XXXI: 13; Khamayko 2008, 331, Fig. 4:9).

Pendant No. 41 is a relative of lunate pendants (Fig. VI: 41). It is annular, with a round hole placed slightly off-centre. The shape of this pendant brings to mind a find from Kyiv dated to the first half of 13th c. (Khamayko 2008, Fig. 3: 4), and another, from Novgorod (Sedova 1981, 25; Fig. 6: 5, 7) lifted from 13th c. stratigraphy. Its ornament of small knops arranged in an orderly fashion is observed on quite a few lunate pendants with rounded horns dated to the 12th-13th cc. (Voronin 1954, 68, Fig. 31: 14; Ryabtseva 2005, 122, Fig. 42: 10; Khamayko 2008, 327, Fig. 3: 19, 20); this presumably, is the dating of the specimen from the Czermno collection published here.

Other pendants

The pendant listed as Cat. No. 42 (Fig. VI: 42) is a decorative openwork piece in the form of a rosette of six petals with a cut out round centre. Analogous specimens made of silver, but with no loop for suspension, were discovered in a cemetery with mound burials (burial mound No. 4) at Kozinka-1 identified with the Golden Horde. They were found around the neck and on the chest. They could also be sewn onto clothing (Karimova 2013, 37, 189, Fig. 15: 4). They are dated to 14th-15th cc. Two objects which greatly resemble our pendant are known from the site Bolghar. Galina Polyakova interpreted them as strap pendants (Polyakova 1997, 205, 207, Fig. 68: 20) and classified them to her Type B-XI-B-2, with a slightly earlier, 13th c. dating. A matrix used in the process of casting similar ornaments dated to the 13th-14th cc. was discovered on the settlement Nikolskoye in the upper basin of the Sura River, tributary of the Volga (Vinnichuk, Kireeva 2012, 50, 53 Fig. 1: 4). This similarity to pendants known from Golden Horde contexts could suggest the connection of the Czermno piece with that environment, and a dating of 13th-15th cc. Let us note that a similar pendant, but with a rosette of four petals, was found in a burial mound in a cemetery dated to the 10th-11th cc. outside the village of Novy Kryŭsk, in the Gomel Region (Soloveva 1971, 6, Fig. 19: 16).

¹⁵ In the pagan tradition, the crescent and the cross combined in the lunate pendant are lunar and solar symbols, in the Christian tradition they symbolise Mary and Christ (Uspienski 2010, 100f.). They may be interpreted as pagan amulets, or as an expression of religious syncretism. Natalya Khamayko has suggested that lunate pendants could have been blessed in a church (Khamayko 2008, 330); she suggested as a prototype an element of an altar lamp, except that the authors of the catalogue in which she had found this analogy interpreted the same object as an element of 4th-5th cc. horse harness (Khamayko 2008, 331, Fig. 4: 1).

Another possible pendant is Cat. No. 43, now missing a fragment which probably had an attachment loop (Fig. VI: 43). This is a flat, openwork piece in the form of an angular rosette (?), with alternating rectangular and triangular petals. Around a small raised roundel at its centre are four, symmetrically arranged, cut out circles. This find resembles pendants defined as Type Hiddensee. It differs from them by having round, rather than quadrilateral holes, and a slightly different outline, but most of all, by its decoration. Hiddensee pendants have a granulation and filigree decoration. In Poland they are known from Wolin, Gralew, the locality Kąty on the Warta River, and Dziekanowice, where they occurred in grave dated by a coin to the first quarter of the 11th c. Jacek Wrzesiński described this last find as a cruciform pendant – a composition built by five crosses with arms of equal length. According to Władysław Duczko, this would be variant C of these pendants, related to Scandinavian finds from Lackakanga and Eketorp, and to pendants known from the Odensee Hoard and from Kyiv (Wrzesiński 2019a, 78f.). Przemysław Urbańczyk dated the same find to 10th/11th c., and described it as a double cross (Urbańczyk 2019, 133-135, Fig. 2: d). Another pendant relevant to this discussion was found in Święcko (Jaskanis 2008, Pl. CIV, grave 224, Fig. 1) – a simple cast bronze form, like the piece analysed here. The Święcko and the Czermno specimens appear to be imitations of Type Hiddensee pendants (10th-11th cc.) with a similar dating as they, with the 11th c. being the most likely date.

The collection includes three circular pendants, known in Russian terminology as “coin-like pendants” (Cat. Nos. 44, 208, 714 and 715; Fig. VI: 44, 208, 714, 715). Cat. No. 44 (Fig. VI: 44), is made of copper alloy sheet decorated with a motif of a geometricized rosette of eight petals, alternately with a grainy and undecorated surface, and a small central roundel. If the undecorated fields were treated as a background, the motif represented on the pendant would be a cross within a circle, with arms of equal length expanding to terminals, more likely to be a solar (Darkevich 1960, 57-59, 60) rather than a Christian symbol¹⁶ as *e.g.* in Kail and Nechytailo’s publications, where they have been described as pendants with a representation of a cross (Kail, Nechytailo 2006, Nos. 1045, 1047, 1060 and 1062). The closest analogies to this piece are pendants with a wide, decorative border and a similar cross/rosette (filled with fine cross-hatching) known from Novgorod, where they are dated to the 10th - mid-11th cc. (Sedova 1981, 37, 38, 42, Fig. 12: 4). Forms with an earlier dating of 8th-9th cc. are known from Volga Bulgaria, *e.g.* the site of Bolghar: circular, and much larger, with a diameter of 105 mm (four times larger than the Czermno pendant), decorated with rosettes that have alternately undecorated and grainy arms (Rudenko 2015a, 408, Nos. 165, 166). The pendants from Shestovytsia have a dating of 10th - first half of 11th cc. An ornament similar to the one seen on the Czermno pendant appears on a find from Dobruja published by George Bilavski and Ionel Matei. However, it differs in having only five arms and, additionally to the attachment loop, a lug on its underside; on this evidence this specimen was interpreted in Romanian research as a horse harness mount. Similar objects are known from Bulgaria, Hungary, Ukraine and Transylvania where they are dated to the early 15th c. (Bilavski, Matei 2008, 325f., Fig. 2). A similar decoration appears on pendants published by Kail and Nechytailo in their 2006 Catalogue without dating or closer details about their find-spot (Kail, Nechytailo 2006, No. 1058, No. 1045, 1047, 1057-1060, 1062). In this situation, dating the Czermno finds to the early 15th century is not unsubstantiated, although an earlier date of 13th-14th cc. cannot be discounted either.

A rosette/cross was represented also on a diminutive unifacial pendant Cat. No. 714 (Fig. VI: 714), cast sloppily from lead. The motif consists of four triangular “petals”/arms alternating with elongated elements and raised lines connecting them to the triangles. This design corresponds in its general scheme to the representation on a pendant recovered in Novgorod from a deposit dated to the 1130s-70s and 1220-60s (Sedova 1981, 37, 38, Fig. 12:6). The latter piece differs in having the triangles covered by a diagonal cross-hatching, and a sort of flower bud on a slender stalk between them. The borders are similar, raised and dissected by short grooves meant to resembling beading. Alternately, if we considered the central motif as a Christian symbol, then the two pendants feature a cross with arms of equal length and rays between them. It seems legitimate to allocate the find from Czermno to between ca. mid-12th and ca. mid-13th cc.

¹⁶ Incidentally, after the dissolution of Soviet Union in 1991 many researchers active in the region entirely changed their approach to artifacts identifiable with the sphere of belief, Christianity in particular. If previously the tendency was to stress the pre-Christian significance of such objects, at present they are being recognized as having a Christian connotation.

The motif of the cross was observed on another specimen, Cat. No. 208 (Fig. VI: 208)¹⁷. This circular plaque missing a large fragment of its edge features a cross with a lozengic centre with four raised roundels within it, arranged to form a cross. Crosses with arms of an equal size issue at each corner of the lozenge on its outside. Around the whole is a raised line. Between it and the raised border are regularly arranged beads. A nearly identical artefact dated to 13th c. was published by Kutasov and Seleznev (Kutasov, Seleznev 2010, 31, No. 49, with further references). This object was provenanced to the Bryansk Oblast. A similar find was identified in the Catalogue of Kail and Nechytailo (Kail, Nechytailo 2006, No. 1022).

The pendant listed as Cat. No. 45 differs from specimens described earlier by its form and quality of execution (Fig. VI: 45). Its material is copper alloy sheet, its form that of an elongated triangle with an expanded rectangular element at its base. A hole pierced in this part of the pendant retains a strand of thin wire folded into a clumsy loop. Hypothetically, this piece may be related to some extent to wolf- or bear-fang amulet-pendants, but we have no data to confirm this. If our conjecture is correct, then the dating of this artefact spans the medieval and the early modern periods (Shyroukhov 2014, 122, Fig. 9: 3, 4; Musin 2016a).

We included, provisionally, under this heading Cat. No. 46 (Fig. VI: 46). The fragment now missing possibly was its attachment end with a loop. With a length of 16 mm and maximum width of 5 mm, this object is elongated triangular, with scalloped edges and resembles a narrow leaf. A rather distant analogy is an elongated triangular pendant with a scalloped edge dated to mid-9th – second quarter of 10th c. published by Maiko and Ponomaryov (2018, 226, colour insert 5: 2a, 2b). Excavated on the cemetery Konrat in the Kerch Peninsula, this artefact was identified with the Saltovo-Mayaki Culture. Much closer parallels are the somewhat larger, sparingly decorated pendants found in London in a layer dated to the early 15th c. (Egan, Pritchard 2002, 217, Pl. 3, after page 179). Such a dating of the Czermno pendant is not unfeasible.

Another possible pendant is an incomplete piece made from gilded bronze sheet with a repoussé ornament, and a hole near one of its edges (Cat. No. 606; Fig. VI: 606). What survives of its decoration is a stylised floral motif (Tree of Life [?]). Similarly decorated objects dated to the second half of 9th-10th cc. (?) are known from burial mounds of Kezek-Hura in the upper basin of the Yenisei, Republic of Tuva (Kyzlasov 1960, 102f., Fig. 6: 2). This dating is compatible with the dating of the style of the border of our find which is similar to the design of a sword scabbard chape known from Kaup¹⁸ (10th c.; Kulakov 2009, 27, Fig. 34).

The last object identified tentatively as a pendant is a fragment of copper alloy sheet now without original edges, decorated with two rows of domed knobs (Cat. No. 683; Fig. VI: 683). While similar knobs appear on pendants known from Staraya Ryazan¹⁹ dated to 12th-13th cc. (Nikolskaya 1981, 236, Fig. 89: 55), our fragment is too small for this analogy to settle the issue of its function and dating.

Another find from Czermno associated by us with circular pendants is Cat. No. 715 (Fig. VI: 715) appears to be a matrix of a mould used in casting such ornamental pieces. It is poorly made, the image not too legible; alternately, this could be the effect of some casting experiments. The object is made of lead. It is ovoid in plan. At centre, within a circular field, is a flowering (?) cross. The border is formed by short lines arranged ray-like by the edge of the piece. In its narrower part there is an element used for suspension (?). Circular pendants with a motif of the flowering cross were published, without giving their provenance, by Kail and Nechytailo (Kail, Nechytailo 2006, No. 919). The find from Czermno could date to the 13th century, the period marked by a substantial diversity of decorative motifs, and at the same time, not infrequently, poor craftsmanship, if not outright primitivization (see Musin, Peskova 2018, 47f.).

We identified as a possible pendant the specimen listed as Cat. No. 716. This cast copper alloy piece has a heart-shaped frame and an inscribed Latin cross. This artefact is relatively large, measuring 55 x 55 mm. No analogies were found for this piece; it is most likely to date to the Early Modern Period.

Button-pendants

We decided to include under this heading small items interpreted in the literature either as buttons or as pendants; this is because their function is not fully understood. In burials they are often found near the cranium or at the shoulder girdle, which suggests their use as elements of headbands or necklaces, although the position

¹⁷ Entered in the museum records as a finger ring, this piece was initially discussed with finger rings.

¹⁸ Large early medieval burial site with Norse graves on the bank of the Couronian Lagoon.

¹⁹ Circular pendants decorated with domed knobs arranged along their edges and raised lines issuing ray-like from them.

of some of these objects identifies them as fasteners; in any case, upon discovery some retained a fragment of cloth, *e.g.* at Czekanów (Dzik 2014, 179).

Button-pendants apparently were popular during the Middle Ages not only among Slavs, but also, among the Balts, Finno-Ugrians and steppe nomads (Musianowicz 1969, 196; Prokhnenko 2018, 180). There is a tendency to identify these objects with women, but their association with male clothing was also noted (Sedova 1981, 155), and some may have served as horse harness ornaments. In Novgorod they had been recovered from stratigraphy dated to the second half of 12th through to the 15th c. (Sedova 1981, 155; Dzik 2014, 179); on the other hand, in Crimea they have an earlier dating of 10th c. (*Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2), while their finds from the Dmitriyev cemetery with catacomb burials on the Donets are dated to the second half of 8th - late 9th cc. (Pletneva 1989, 108, Fig. 56:1)²⁰. In Poland they are known, *e.g.*, from Czekanów and Święcko-Strumiany and dated to the second half of 12th - first half of 13th cc. (Dzik 2014, 179).

The collection includes 54 button-pendants (Cat. Nos. 47-105; Fig. VI: 47-104). Most of them have a solid head, globular or sub-globular (flattened; Cat. Nos. 52-83, 89-105), more rarely, biconical (Cat. Nos. 47, 48, 49, 50, 51; Fig. VI: 47-51). They are copper alloy, with an integral loop shank, and were cast in two-piece moulds. The loop shanks are relatively long, in the form of a loop or a strap, usually with a large hole. Many specimens display casting seams. The heads have a diameter in the range of 5-14 mm, and height, including the shank, of 11-15 mm; the largest group (around 20% of the assemblage) are specimens with a diameter of 7 mm and height of 11-12 mm.

The group of smaller buttons includes some specimens with a hollow, globular head (Cat. Nos. 84-88; Fig. VI: 84-88), unfortunately damaged, while an object listed as Cat. No. 88, only partly preserved, may be a fragment of a bell-shaped pendant (Fig. VI: 88). The buttons with a hollow head were either cast entire, or assembled of two hemispheres (Cat. No. 88). In the latter specimen the wire loop was threaded through two holes, the ends of the wire bent to on the inside. All the other finds have a hoop threaded through a single hole. In size this group of button-pendants are similar to specimens with a solid head. The diameter of the head is in the range of 7-11 mm, the height in the range of 14-17 mm.

The small, hollow buttons are thought to date to the 7th-9th cc. (Ambroz 1971a, 121, Fig. 8: 47). Differently, specimens with a solid head – they have been recorded in contexts dated to the second half of 8th-14th cc. (Musianowicz 1969, 195-196, Pl. XLV: 7; Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7; Pletneva 1989, 108; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2; Prokhnenko 2018, 180, Fig. 4: 14). The button-pendants from Czermno presumably date to the same period, although the chronology of specimens with a solid head roughly coincides with the period when the stronghold was in use (10th/11th-13th cc.). The shape of the head and shank does not appear to be a diagnostic feature, but perhaps the buttons with a biconical head can be dated earlier, to the second half of 8th-12th cc. Their finds have been recorded in *e.g.* grave inventories of Saltovo-Mayaki Culture (second half of 8th - late 9th cc.), but also in the materials from the cemetery at Choma, in the upper reaches of the Tisa River, in Ukraine, identified with Pechenegs who appeared in the region during the second half of the 10th c. (Prokhnenko 2018, 173), and from sites Minino I and VI (Zaytseva 2008a, 110f., Fig. 101: 5-13), where they are dated to the same period, although most button-pendants found on these sites have a globular head. Buttons with spherical and biconical heads come from the 12th c. from the Ivnovskoye-2 site near in Suzdal (Marakov, Fedorina 2023, 32, Fig. 3:17-27). Buttons with spherical heads have been recovered in many archaeological sites on the lower Kama River in particular. Irina Zaytseva provenanced these forms to the Bulgar (Zaytseva 2008a, 111, after Kazakov 1991, 115, Fig. 40, 34-37). Perhaps this is where they originated and spread far and wide, becoming a popular ornament or dress object also among Balts and Slavs (also among the southern Slavs: see Demo 2009, chapter 4.4.1.).

BRACELETS

These forms make up a sizeable group (27 specimens). Two bracelets survive complete (Cat. Nos. 106 and 131), five are preserved as a larger fragment (Cat. Nos. 109, 111, 110, 107, 108 and 134; Fig. VI: 107-111, 134). The remainder are either very short fragments of the hoop, from the middle of the bracelet, or its terminal. The largest number of bracelets are penannular, made of metal sheet ca. 1 mm thick, and width on the average of between 10 and 15 mm. Their hoops as a rule were wider in the middle (front) part, usually

²⁰ In this case they were used as clothes buttons. The variety of forms was such that Svetlana Pletneva distinguished them into 5 types, allocating solid metal buttons with a globular or a conical head to her Type I (Pletneva 1989, 107).

tapering to the terminals. Only a few specimens have a hoop of a uniform width. Some bracelets have terminals folded into a loop (Cat. Nos. 109, 112, 111, 113; Fig. VI: 109-11, 113), in others the terminals are pointed or rounded, in the former case, they mostly used to be folded into a loop (Cat. No. 114 Fig. VI: 114). Only in the specimen listed as Cat. No. 106 the terminals are folded out – double on one side, and just once on the other side (Fig. VI: 106). Most of these pieces are decorated, either over their entire length, or only in their front portion. Unfortunately, too many bracelets in the collection are too poorly preserved to recognize their decoration. Where identified, it consisted of the following: geometric motifs – engraved and hammered transverse, diagonal and zigzag lines, often intersecting; stamped rings and rosettes in various arrangements. Sometimes, these elements were combined to form complex patterns.

The bracelet preserved complete (Cat. No. 106) has one terminal folded out twice, the other only once (Fig. VI: 106). It has a diameter of 70 mm and a decoration which starts at one terminal with diagonal criss-cross, followed by two transverse lines, a transverse row of three circles, two transverse lines and three intersecting lines with circles in between. This sequence is repeated four times before giving way to another zone of diagonal criss-cross at the other terminal. The closest analogy to the bracelet in our collection comes from a hoard found in Zbarazh Stariy in Ukraine placed by its chronology in Group IV of hoards in the classification system of Gali Korzukhina, although the bracelet itself has an earlier dating of 11th - first half of 12th c. (Liwoch 2013, 13, 29, Fig. 11). Similarly decorated bracelet finds from Novgorod were dated by Maria Sedova to 12th-13th cc. (Sedova 1981, 107, Fig. 40: 12). The ornament itself is older, noted *e.g.* on objects attributed to the Lomovodka Culture (on upper Kama and in its drainage basin), dated to the 9th-10th cc. (Rodnikova 2011, 251, Fig. 5: 32). On the above evidence our bracelet is likely to belong to the 11th-12th cc.

The nearly complete bracelet with markedly tapering terminals folded into a loop (Cat. No. 111) is decorated with a pattern of intersecting lines of punched dots between double transverse lines (Fig. VI: 111). Three other finds belong to the same group. Cat. No. 113 (a sizeable fragment with the terminal) has a similar decoration, very faint at present (Fig. VI: 113). Another large fragment of a bracelet (Cat. No. 109) is decorated along each edge with an engraved intermittent line (not for its entire length) and intersecting lines in between the two (Fig. VI: 109); the third specimen is without ornament (Cat. No. 112; Fig. VI: 112).

Ribbon bracelets with tapering terminals decorated with diagonal crosses, like specimens Cat. Nos. 109, 111 and 113 (Fig. VI: 109, 111, 113), occurred in Novgorod in stratigraphy dated to the late 10th c. (Sedova 1981, 103). Undecorated bracelets like Cat. No. 112 have a similar dating (Fig. VI: 112). This dating may be adopted for the finds from Czermno.

The bracelet listed as Cat. No. 107 survives as a fragment of its middle section tapering lightly to the now lost terminals (Fig. VI: 107). It is decorated with triangles picked out with an engraved line, and groups of stamped rings forming a pyramid shape which alternate with diagonal panels, each bordered by a double line, and each containing a row of minute stamped rings running parallel to the lines down the centre of the diagonal panel. The motif of a diagonal pattern of dots between parallel lines is noted on a fragment of a bracelet known from Czarna Wielka, site 1 (Dzik 2015, 308, Pl. VIII: 4), and on a specimen excavated in Novgorod dated to the 12th-13th cc. (Sedova 1981, 107, Fig. 40:7); this presumably is also the dating of the artefact in our collection.

A rare ornament known from a silver bracelet recovered at Skomętno (Born *et al.* 2016, 122, 151, Fig. 1: 41)²¹ appears on the specimen with a rounded terminal (Cat. No. 110; Fig. VI: 110): two straight lines made with a punch run parallel to the edges with between them, a regular zigzag line, built by small stamped rectangles. Inside each triangle is a stamped rosette built by radiating short lines. This specimen was attributed to the Balt environment²².

One specimen in the collection has a decoration made with an incised rocker decoration (Cat. No. 114; Fig. VI: 114). This fragment of a bracelet terminal tapering to a point (perhaps originally folded into a loop) is decorated with a zigzag. A similarly ornamented bracelet, made from a wider strip, is known from a burial mound in the archaeological site Rapti-Navolok (to the south of Saint Petersburg); this artefact has a dating of 11th - early 12th cc. (Mikhailova 2017b, 25, 216, Fig. 4: 6). Analogous ornamentation is seen on the ribbon terminals of spiral bracelets of many coils identified with the Moshchino Culture found in a hoard from the hillfort at Velegozh on the right bank of the Oka River dated to 4th-5th cc. (Vorontsov 2022, 172, Fig. 16:28, 29)²³; on

²¹ The original artefact went missing in 1945, its copy is in the Volyn Regional Museum in Lutsk, in Ukraine.

²² A similarly decorated fragment, dated to the Migration Period (?), see Niezabitowska-Wiśniewska 2023, Fig. VI: 76.

²³ See Niezabitowska-Wiśniewska 2023, Fig. IV: 77, the find from the Migration Period (?).

the other hand, the same ornament was noted on late medieval artefacts (Egan, Pritchard 2004, 133f., Fig. 611, 616). In this situation the dating of the bracelet in question must be confined to the time-frame established for ribbon bracelets, that is to the 10th-13th cc. (Sedova 1981, 103-115), although its older origins (4th-5th cc.) cannot be ruled out either.

The group of bracelets with a hoop tapering to the terminals includes several specimens (Cat. Nos. 115-120, 121), although No. 116 originally may have had terminals folded into a loop (Fig. VI: 115-121). Some are decorated: Cat. No. 118 – with a motif of chevrons built by punch-marks (Fig. VI: 118); Cat. Nos. 117 and 119 – with stamped rings, in Cat. No. 119 there was a double (?) transverse line separating the panel with the stamped rings on the terminal from the front part of the hoop (Fig. VI: 119). Three fragments of bracelets (Cat. Nos. 120, 121 and the somewhat larger No. 115) were without ornament (Fig. VI: 116, 120, 121). Another object which presumably belongs to same group is Cat. No. 122, decorated with rows of circular motifs separated by engraved horizontal lines (Fig. VI: 122)²⁴. Finger rings with a similar ornament are forms typical in Northern Rus' in the 11th c. (Zaytseva 2008, 120). An almost identical ornament appears on a penannular finger ring with squared terminals made from a lightly tapering strip of metal sheet found in the burial mound No. 5 on the site Berezhintsi III in Pskov Oblast (Mikhailova 2017, 276-278, 330, Fig. 3: 9). Materials from this burial mound have a dating of second half of 11th - early 12th cc. On the strength of this and earlier cited analogies the dating of the bracelet from Czermno is established as 11th - early 12th cc.

The collection features several fragments of bracelets that have a hoop of a uniform width throughout, without ornament (Cat. Nos. 123-125; Fig. VI: 123-125), as well as a narrow strip (width: 6 mm) decorated along the edges with motif of sparsely spaced rings (Cat. No. 126; Fig. VI: 126). The same decoration appears on 10th century fastenings of necklaces and finger-rings known from Scandinavia, *e.g.*, Valbo in central Sweden (Hårdh 1996, 57, Fig. 15). The same design as in Cat. No. 126 appears on a bracelet (also made from a narrow strip of copper alloy sheet) found at Kuradava in the Pinsk Marshes in Belarus and dated to around AD 200 - first decades of the 3rd c. (Belevets 2012, 299, Fig. 2: 5). It remains an open question however whether the bracelet Cat. No. 126 can date back to this early age, or whether it belongs to the Early Medieval Period.

A much thicker strip of metal sheet was used to make the bracelet Cat. No. 108 (Fig. VI: 108). The surviving fragment of its central section is decorated with engraved diagonal crosses incised with parallel lines, and several transverse lines in between. A similar design appears on bracelets from Verbychne in Ukraine (Rauhut 1960, Pl. XXI: 2), and in Poland from the site Brodzikowo and the hoard from Kiwity in the region settled by early medieval Balts (Bogucki 2003, 188, 196f., Pl. I: 7, 7a; IV: 1 – at left). Analogous specimens have been identified with the Scandinavian and Eastern Balt environment (Bogucki 2003, 188, 203), and dated to the second quarter of 11th - early 13th cc. This could be the dating of our specimen, except that its ornament is more ancient, observed on bracelets from the 5th - first half of 8th cc. (Type V, subtype 2 in the classification of Vlasta Rodinkova, as specimens Koloskovo, Koziivka and Nova Odesa; Volodarets-Urbanovych 2015, 96, Fig. 5: 2, 50). In the collection published here an analogous motif is seen on finger rings Cat. Nos. 164 and 165. The same pattern, only made with a single line, is known from finger ring from West Europe, *e.g.*, Mühlhausen (grave 30) in Thuringia, dated to the final third of 5th - mid-6th cc. (Schneider 2022, 50, Pl. 35, grave 30: 5a).

We identified tentatively as a bracelet the fragment of copper alloy sheet 2 mm in thickness which narrows abruptly bilaterally to the terminal (squared at present) (Cat. No. 127; Fig. VI: 127). A bracelet of a similar design is known from Novgorod and dated to the second half of 14th c. It has an ornament on its wider terminal (Sedova 1981, 111, 115, Fig. 43: 5).

Two further fragments belong to bracelets made of a rod decorated with diagonal grooves in imitation of twisting (Cat. Nos. 128 and 129; Fig. VI: 128, 129). Cat. No. 129 is a fragment of a bracelet hoop with the original flattened, spatulate terminal (Nikolskaya 1981, 230, Fig. 85: 7-8; Sedova 1981 95, 98, Fig. 34: 10). A rod bracelet found in Novgorod has flat and rounded terminals. Expanded terminals are characteristic of braided bracelets, Type II, noted in Novgorod since 11th/12th c. until the end of the 13th c. (Sedova 1981, 101f., Fig. 36: 96). The second rod bracelet, Cat. No. 128 has no surviving terminals and thus is harder to date with

²⁴ Bracelets with a similar ornament, except that the rows of knops are bounded by a raised rather than an engraved line, are known from the Sambian-Natangian Culture (3rd-4th cc.). They were discovered in a burial on the cemetery at Bolshoye Isakovo in Kaliningrad Oblast (Khomyakova 2010, 280, Fig. 2: 1).

more precision. Outside Novgorod pseudo-cable bracelets are noted among the Vyatichi (Nikolskaya 1981, 230, Fig. 95: 7-8). The dating of 12th-13th cc. proposed for the two specimens from Czermno seems compatible with the period of their use.

The next specimen, Cat. No. 130, is a nearly 7 cm long fragment of a twisted hoop, without terminals at present; alternately, this could be the remains of a neckring (Fig. VI: 130). Twisted bracelets are first noted in Novgorod at the beginning of the 12th c. and continue in evidence until mid-14th c. (Sedova 1981, 98). This type of bracelet was popular among the Finno-Ugrian peoples living on the territory of Lithuania, Latvia, Estonia, and in Scandinavia. The find from Czermno presumably belongs to the same time-frame and culture environment.

Another bracelet, Cat. No. 131 (Fig. VI: 131), preserved complete (?)²⁵, is penannular. The hoop is triangular in section, decorated on upper surface along the ridge with an engraved zigzag. The terminals are squared, possibly originally their form was different. This type of bracelet has a dating of 11th - first half of 12th c. No exact analogies were found but bracelets with a triangular-sectioned hoop are noted in the 7th c. in Lithuania in materials attributed to Balt peoples (Iwanowska, Kazakevičius 2001, 257), and in the western part of the Novgorod Land in materials identified with Finnic peoples (Khvoshchinskaya 2004, Pl. X: 4, 7; LII: 17). These forms have been recorded more to the east, e.g. in a 10th-11th cc. cemetery with flat graves, site Kotorsk 9 in Pskov District (Sobolev 2014, 28, Fig. 11: 27-30; 13: 27-32), but they are without ornament, or decorated on both sides of the ridge with diagonal lines or the “Wolf Zähne” motif, and dated to the 9th-11th cc. (Sobolev 2014, 28, Fig. 13: 27-30). In spite of the lack of closer analogies, it is reasonable to associate the bracelet from Czermno with the Balt and Viking environment, and date it to the 10th-11th cc.

Two bracelets, cast specimens with expanded squared terminals, appeared similar at first (Fig. VI: 132, 133). However, upon closer inspection the transition from the hoop to the terminal is seamless in Cat. No. 132, unlike in Cat. No. 133 which has a hoop smaller in diameter pass abruptly to a bulbous terminal. This piece has a close analogy in a fragment of a bracelet belonging to the hoard from Nizhnya Sirovatka in Ukraine, Andrei Oblomsky Type A, or according to Vlasta Rodinkova, Type 2 (Belinska, Volodarets-Urbanovych 2023, 313-315, 317, Fig. 4: 4 [with several other analogies]).

Bracelets with expanded terminals like those seen in these two specimens from Czermno have a wide geographic range, but on the other hand, a relatively early dating. They appear in the 5th c. in the central and eastern *Barbaricum* (i.e., lands outside the Roman Empire); their forms with more bulbous terminals have a later dating. These bracelets continue occurring until the 7th c., but in some regions linger until the 8th c. (Niezabitowska 2021, 320f., Fig. 80: 451 [with a list of further references]). Furthermore, they are encountered in contexts identified with the so-called Dnieper forest-steppe hoards with a medieval dating, attributed to the Antes (e.g. the hoard from Kurilovka). In the middle drainage basin of the Dnieper, and on its left bank these bracelets are noted from around AD 600 until the middle/third quarter of the 7th c. (Rodinkova 2010, 80). In Crimea they are first encountered in 4th-5th cc. in burials identified with barbarians immigrating to the region (Skaliste-1, crypt 485, burial 4, 5th - first half of 6th c.; Khairedinova 2002, 99, Fig. 5: 4, Pl. XI: 12). On this evidence, the two finds from Czermno have been dated to the late 6th-7th cc. Relevant to our discussion is the presence in the hoard from Machnów Stary (ca. 20 km to the south of Czermno) of three bracelets with expanded terminals (two of precious metal, one bronze; cf. Piotrowska, Piotrowski 2010, 76f., Fig. 7: 3-5).

A fascinating find is Cat. No. 134 (Fig. VI: 134), approximately a half of a bracelet with a non-uniform cross-section which is flat in the central section and triangular at the back. Near to the terminal, on the upper surface, is a raised rectangular panel with an engraved diagonal cross. The form of this bracelet brings to mind specimens with animal (dragon [?]) head terminals, a group defined and classified by Lena Thunmark-Nylén to types 5 – eastern (Thunmark-Nylén 2006, 165, 177). The Swedish archaeologist identified the source area of these bracelets on the eastern Baltic seacoast (Thunmark-Nylén 2006, 173). Similar bracelets, but with animal head terminals, have been discussed by Dimitri Dyachenko (2021, 315, Fig. 2: 9, 11) and dated to the 10th - first half of 11th cc. In our specimen the dragon's head was replaced by a diagonal cross, a decorative motif noted approximately during the same period. Consequently, even if the object from Czermno is not a simplified version of bracelets with zoomorphic motifs, its form and decoration allocated it to the same period.

²⁵ Its terminals do not appear to be original.

An object with a hoop folded into a horseshoe shape and two large loop terminals was identified tentatively as a bracelet (Cat. No. 135; Fig. VI: 135). On its display side it is decorated with transverse grooves and three regularly arranged domed knobs; the underside is undecorated. This piece resembles neckrings that have a hoop wound about with wire, and symmetrically placed globular beads, known from grave inventories excavated in Lithuania identified with the Balts; similar forms are recorded in the region between the Volga and the Oka rivers. The former have a dating of 6th-7th cc., the latter are dated more broadly to the 6th-10th cc. (Sedov 1966, 97, Fig. 5: 10; Ambroz 1971, 409, Fig. 9: 43). To be on the safe side, the specimen from Czeremo was been dated within the broader confines of the 6th-10th cc.

It is notable that bracelets are encountered more often in the Byzantine culture environment, or perhaps more broadly, in countries of the Byzantine Commonwealth than in contexts identified with Western Slavs. Their finds known from south-eastern Europe and Anatolia include bracelets made of a strip of sheet metal (*cf.* Maneva 1992, Pl. 41-49; Grogorov 2007, 71, Pl. 95 [Type IV]; Bikić 2010, 83-87) and heavy as well as ornate bracelets, known both from the archaeological record (*e.g.*, Antonaras 2012, Fig. 6) and paintings (*cf.* Bikić 2010, Fig. 53).

FINGER RINGS

This is the largest group of 108 complete specimens and fragments. Additionally, some of the rings (see below) and temple rings could have served as finger rings; conversely, some of the small fragments interpreted as finger rings hoops are in fact the remains of bracelets, as for instance, specimens Cat. Nos. 170 and 171 which differ slightly only in their width. In our analysis they were recognized as finger rings although Cat. No. 171 with a thickness of 7 mm, finds a close analogy in a bracelet excavated on the site of the stronghold of Yaropolch Zalessky on the Klyazma River in Vladimir Oblast and dated to the 12th-13th cc. (Sedova 1972, 73, 75, Fig. 24: 8). Another possible bracelet is specimen Cat. No. 165 – a strip of copper alloy sheet with an engraved motif of a diagonal cross between transverse grooves. The thickness of its hoop (2 mm) and decoration make this specimen very similar to another bracelet in our collection (Cat. No. 108). Admittedly, it is narrower, but this could be the narrower section of the bracelet's hoop.

Most of the analysed finger rings were cast – either entire (the bezel integral with the hoop), or the hoop and the bezel cast separately and soldered together (Cat. No. 235); this is indicated by residue of solder identified on some bezels, *e.g.* Cat. Nos. 212 and 213. The material of the largest number of specimens is copper alloy, with a smaller number made of tin or tin alloy, lead alloy or pure lead; a few unique finger rings are made of silver and gold (?). The collection is marked by the diversity of forms and decorative styles, but includes no visually impressive specimens. The dating established for the finger rings is quite broad – the earliest may date to the Late Antiquity, the latest, to the early twentieth century. Dating many of these finger rings is problematic because of their simple, timeless form. A few pieces display decorative motifs that were used in different periods.

Based on their form, the finger rings were sorted into the following categories:

- finger rings with a simple circular hoop made of wire or rod;
- finger rings with a flat and wide (band) hoop;
- finger rings with a wire hoop (twisted or braided of several strands), and their imitations;
- finger rings with a bezel;
- gem-set finger rings.

The above categories were subdivided further, based on the shape of the bezel or gem, the presence of the same motif, or identified specific purpose.

Rings with a plain wire or rod hoop

This is the most basic form of finger rings which consists of a simple closed or penannular hoop' cross-sections vary and include: rectangular (very frequent), plano-convex, concave-convex, *etc.* Most of these finger rings are either plain or decorated with circumferential grooves. They were made by casting or hammering.

This large group includes two cast, undecorated narrow 2-3 mm thick band rings (Cat. Nos. 136 and 137; Fig. VI: 136, 137) and a specimen with a cast narrow hoop with a raised rounded central ridge between flat edges (Cat. No. 138; Fig. VI: 138). The first two specimens probably date to the late 13th-14th cc. A similar finger ring is known from Stolpie, from a context belonging to phase III associated with the destruction of the

tower complex (Dzieńkowski, Wołoszyn 2009, 133, Fig. IV.13); the third specimen is analogous to 15th-16th cc. finds recorded in Lithuanian cemeteries, more notably, at Akmeniai, Perkūniškė and Kybartiškė (Michelbertas 2006, 109, 111, Fig. 90: 4; 2007, 60, 63, 65, 66; Fig. 24: 1-7, 27: 3, 4; 29:5, 7, 12; 30: 1, 3, 6).

In two specimens, one of them incomplete, the hoop is wider (6 mm), plano-convex (Cat. No. 139; Fig. VI: 137) and C-sectioned (Cat. No. 140; Fig. VI: 140). Both are undecorated. By analogy to the finds in the collection of the L'viv History Museum their dating was established as 12th-13th cc. (Zarubii 2012, 159, 172, Fig. 67).

The same group includes a solid penannular finger ring, Cat. No. 141 (Fig. VI: 141) with a penannular loop forged from a bar. Thicker and wider in its central section the hoop has tapering, pointed ends. Analogous specimens made of silver are known from Przemyśl, where they surfaced in grave 2 in Krasieńskiego Street (Zarubii 2012, 148, 170, Fig. 27; Krzemińska, Zahel 2021, 117, Nos. III.16), and from Zvenyhorod near L'viv (Zarubii 2012, 148). Maria Sedova dated analogous finds from Novgorod to the 11th-13th cc. (Sedova 1981, 122), while Emilia Zarubii suggested a broader dating of 11th-14th cc. (Zarubii 2012, 176, Fig. 148).

A separate category is represented by a finger ring with a narrow, closed hoop decorated with closely spaced domed knops (Cat. No. 181; Fig. VI: 181). It is very similar to a specimen dated to 12th-13th cc. from the locality Staryava in western Ukraine (Zarubii 2012, 156, 175, Fig. 128). Its decorative style is similar as that of two rings (Cat. Nos. 644, 644; Pl. VI: 644, 645) that have a dating of 13th-14th cc. (Eremeev 2015, 469, Fig. 289: 5).

Rings with a flat and wide (strip) hoop

Finger rings placed in this category have a hoop made of a metal strip, flat-sectioned or plano-convex, either of a uniform width throughout or wider in the central section, with tapering squared or pointed terminals. The hoop may be closed or penannular. Some hoops are profiled (in which case usually the edges are well-defined). The group includes plain and decorated pieces, the latter displaying a wealth of decorative motifs, mostly geometric. These range from very simple to more complex patterns. The decorations were made by engraving, hammering or casting.

The group includes rings with a closed hoop of a uniform width decorated with 1-3 grooves. A single groove running down the middle of the hoop decorates finger rings Cat. Nos. 142-144 (Fig. VI: 142-144) for which no analogies were found. In specimens Cat. No. 145 and 146 a similarly placed groove is filled by punched dots, in specimen Cat. No. 147, by short diagonal lines (Fig. VI: 145-147). Emilia Zarubii dated similarly decorated finger rings broadly to the 11th-15th cc. (Zarubii 2012, 172, Fig. 70-72); differently Tomsinsky, who assigned the finds from the kremlin in Uglich to 14th-15th cc. (Tomsinsky 2019, 121f., Fig. 3:6), even later, to the 17th and 18th cc., Konstantin Tikhomirov dates similar items from Western Siberia (left bank of the Irtysh – Omsk Oblast) (Tikhomirov 2020, 666 f., Fig. 12 [further literature there]). In finger ring Cat. No. 148 the arrangement of impressed short diagonal lines is set between two circumferential lines of minute dots, with an additional row running along one of the edges, adding to the elegance of this object. The dating established for this specimen and finger rings Cat. Nos. 145-147 can be dated to the 14th-18th cc.

Several rings have a decoration of two, or three circumferential grooves (Cat. Nos. 149-151; Fig. VI: 149-150) made either along the edges, visibly setting off the central part of the hoop (Cat. No. 150), or some distance from the edges (Cat. Nos. 149 and 151). Similar finger rings are known from Staryava, and from the site Krylos in Western Ukraine, where they have a dating of 11th-12th cc. (Zarubii 2012, 154, 159, 174f., Fig. 111, 129).

A different technique was used in decorating the no longer complete ring, Cat. No. 152 (Fig. VI: 152) in which the grooves are the result of the casting process. Analogous finger rings recovered on the cemetery at Gnyezdilovo in the environs of Suzdal are dated to the 10th-11th cc. (Makarov, Krasnikova, Epokhin 2021, 12, Fig. 2: 5).

The grooving on the finger ring Cat. No. 153 is rather unusual (Fig. VI: 153), comprising diagonal lines of different length and depth. Additionally, the ring has two different terminals, one bevelled, and one gently rounded. This could be a modern object, datable by analogy to some finds from Bezhetsk in Tver District to the 19th-20th cc. (Artemicheva 2018, 337, 339, Fig. 2: 2).

Some specimens have a hoop made of a plain flat strip of a uniform width (Cat. No. 154; Fig. VI: 154), or of a variable width, usually with a variously pronounced expanded central section, tapering moving to the back. Some of these finger rings are undecorated (Cat. Nos. 155-160; Fig. VI: 155-160). Cat. No. 155

has a penannular hoop which tapers to pointed, slightly overlapping terminals. Finger ring Cat. No. 156 has squared terminals with no overlap, while Cat. No. 157 survives as a fragment of a wide strip of copper alloy (12 mm); this suggests it may be the remains of a bracelet. All of these specimens can be dated very broadly to the 11th-15th cc.

The decorated finger rings of the same form mostly feature a geometric ornament, engraved or made in the incised rocker technique. Some of the geometric motifs are unsymmetrical, as in specimen Cat. No. 158 (lozenges with sides outlined by a line of punched dots placed between transverse lines; Fig. VI: 158). Similar finger rings have a dating of 11th-13th cc. (Sedova 1981, 123, 129, Fig. 45: 18; Kóčka-Krenz 1993, 119; Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 50, Fig. 7: 10). A decoration of transverse and diagonal lines of minute punch-marks is seen in specimen Cat. No. 159 (Fig. VI: 159). Pieces with this form of ornament have been dated to 12th-15th cc. (Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 50, 52, Fig. 5: 14). A design of delicately recessed dots was identified on the widest section of finger ring Cat. No. 160 (poorly visible). Cat. No. 161 retains on its surface traces of stabbed dots ([?] abraded ornament [?]). This find has a dating of 11th-13th cc. (Sedova 1981, 129; Kóčka-Krenz 1993, 119; Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 50, Fig. 7: 10). Occasionally, the ornament is restricted to the area near the edge, as in Cat. No. 162 (along the edges, two rows of impressed rectangles [slightly larger in the inner row; Fig. VI: 162]) dated to 12th-15th cc. (Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 50, 52, Fig. 5: 14). This specimen may be a fragment of a bracelet repurposed as a finger ring. An object similar in its form and purpose was recorded in the materials from the archaeological complex at Minino (Zaytseva 2008b, 83, Fig. 5: 2); it belongs to the 11th c. (Zaytseva 2008b, 27). The ornament of interest is noted both on bracelets and finger rings dated to 12th-14th cc. and, according to Maria Sedova, is typical for the Izhora Plateau (Sedova 1981, 103, 110, 113, Fig. 40: 16-18).

An interesting ornament seen on the hoop of finger ring Cat. No. 163 (Fig. VI: 163) was made by engraving and hammering: along the edges, impressed minute rectangles, and “flames” issuing from them towards the centre of the hoop, in an opposite direction. In between, in the widest section of the hoop are five transversely placed pairs of “flames”. Unfortunately, no analogies to this artefact were found, however, a somewhat similar motif of “flames” is seen on a fragment of a piece of jewellery found in a 10th century hoard from Kandal in Norway which included cut-up jewellery in Western Slav and South Scandinavian styles (Hårdh 1996, 102, Fig. 24).

Finger rings Nos. 164 and 165, and the bracelet decorated the same way (No. 108) were mentioned earlier (Fig. VI: 108, 164, 165). Finger ring Cat. No. 164 has a penannular hoop with tapering, slightly overlapping terminals. Almost the entire surface of the hoop is decorated with engraved diagonal crosses alternating with two transverse parallel lines. Three crosses are made with a double line. Some of the crosses have between their arms short, symmetrically placed lines “fastened” to the lines enclosing the motif. Similarly decorated finger rings and bracelets have a wide distribution which ranges from the drainage basin of the Volga to the eastern borders of Poland. They are dated to 11th-13th cc., with the earliest dating of 11th c. established for their finds from the Volga region (Stepanova 2010, 277, 278, Fig. 4: 1)²⁶. Analogous jewellery from the hillfort in Serensk has a dating of 11th-13th cc. (Nikolskaya 1981, 230, Fig. 85:3). Let us note that the cross on finger ring No. 165 made with a single line is the same as the motif on bracelets that date to 5th - first half of 8th cc. (Volodarets-Urbanovych 2015, 96, Fig. 5: 2, 5). The cross motifs made with a single line are known from a finger ring found at Zvenyhorod near L’viv on the site Zagorodyshe (Zarubii 2012, 150) but unfortunately it lacks a closer dating. In Poland a similar design is known from a finger ring found in grave 27 at Tańsk-Przedbory and dated to the 12th c. (Rauhut, Długopolska 1973, 395, 418, Pl. II: k; VII: e). Even with so many analogies at hand, the issue of chronology remains unresolved but if we refer to the Polish analogies, we propose 12th-13th cc. as a dating for specimens decorated with diagonal crosses found in our collection.

Six finger rings with a strip hoop were cast complete with their relief decoration (Cat. Nos. 166-171). On finger rings Cat. Nos. 166 and 167 the ornament is hard to make out (Fig. VI: 166-167). In the first of these specimens the motifs are presumably floral (?) and geometric; the hoop of specimen Cat. No. 167 is decorated with panels confined within transverse beaded lines with illegible motifs inside them. The edges of the hoop are raised and rounded, covered by beading. No analogies were found for these pieces but they are likely to date to 10th-13th cc.

²⁶ Not limited to hand jewellery, this ornament is known from a strap fitting found in a weapon grave of man and horse outside Nizhyn in Ukraine. The burial was dated to 12th - 1st half of 13th cc. (Kovalenko, Sytyi 2004, 130f., Fig. 5: 12).

Finger rings Cat. Nos. 168 (preserved complete) and 169 (fragment) are decorated almost the same way (Fig. VI: 168-169). Their edges are raised and decorated with beading, apparently only in the section covered by the ornament of recurring groups comprising a large domed knop flanked by two smaller domed knops in a transverse arrangement. The groups are divided by a double beaded line. The decoration on finger ring Cat. No. 169 differs only by the conical shape of the central knop. Based on the analogy known from site Minino-VI similar specimens may be dated to the 11th c. (Zaytseva 2008a, 120, Fig. 107: 6).

Finger rings Cat. Nos. 170 and 171 have raised and rounded edges, and between them, a braid motif (Fig. VI: 170, 171). They are dated to 11th-13th cc. (Sedova 1972, 73, 75, Fig. 24: 8; Zaytseva 2008a, 212, Fig. 107: 8, 10, 15, 16, 18, 19; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 98, Fig. 8:11; Makarov, Krasnikova, Epokhin 2021, 18, Fig. 5:10). This type of ornament is noted on buckles found in the environs of Suzdal (Zaytseva 2014a, 368, Fig. 3: 19). A ring with a bezel with a similarly decorated hoop was found in Hungary, at Zalavár-Vársziget, in the so-called St Adrian church (grave 19/2000). This find is dated to the 9th-10th cc. (Ungerman 2017, 70, 71, Fig. 35: 1 [with further analogies and literature]). Thus, the decorative motif is one with a broad geographic range and a mostly a dating of 10th-11th cc.; this presumably is the appropriate dating of the finger rings from Czeremno.

Other rings with a simple circular hoop

Finger rings Cat. Nos. 172 and 173 were cut from a tube; due to inferior workmanship their hoop width is far from uniform (Fig. VI: 172, 173). The first ring displays on its widest part a stamped motif of two clasped hands; on the second ring are letters (?) flanked by a stylized plant motif. Finger rings of this description have been recorded in cemeteries in Lithuania and dated to 16th-17th cc. (Michelbertas 2006, 128, Fig. 105, 9). The motif of clasped hands was known in Antiquity, enjoyed a great popularity in the Medieval Period, 15th c. in particular, but is noted also in the Early Modern Period, being especially popular in England, Scandinavia, Germany, Austria and Italy. Not restricted to finger rings, it also occurs on brooches (Rębkowski 1988, 515; Wachowski, Witkowski 2003, 211f.).

Rings of twisted or braided wire and their imitations

This group includes specimens formed by twisting one or more strands of wire, or by braiding strands of wire; they have a penannular or a closed hoop, of plain or cable twisted wire, or incised to imitate twisting. The ends of the wires were hammered together to form a flat hoop.

There are fragments of two silver finger rings in the collection; one is twisted from three thick wires, their ends hammered together (Cat. No. 182; Fig. VI: 182), the other braided of four cable wires, their ends hammered together into a flat hoop (Cat. No. 183; Fig. VI: 183). These two forms are very popular on Slav territory and in lands settled by the Balts. Braided finger rings are known from Novgorod, from stratigraphy dated to mid-12th - mid-14th cc., but also from the south, from the territory of the Kingdom of Hungary (e.g. Ducové, Slovakia) where they have an earlier, 11th c. dating (Ruttikay 1979, 32, 37, Fig. 12 [top row, at right], 15 [bottom row]). Our ring braided of cable wire has a counterpart in a gold ring found in Novgorod dated to the early 14th c. (Sedova 1981, 127, Fig. 48), and a distant analogy in an unassociated object from the cemetery at Czarna Wielka; this specimen has a strand of twisted wire woven in as a decorative element (Bieńkowska, Dzik, Piasecka, 2013, vol. 1; finger ring No. Ib/II/53, vol. I, 136, Pl. X: 1). In Novgorod finger rings twisted of three wires are dated to the second half of 12th - first half of 13th cc. (Sedova 1981, 123, 125, Fig. 45: 10,13). Hanna Kóčka-Krenz dates these forms to 10th - early 14th cc. (Kóčka-Krenz 1993, 115). The finger rings from Czeremno are likely to have the same dating as the finds from Novgorod.

A cast silver finger ring, Cat. No. 184 (Fig. VI: 184), is an imitative piece. Its “bezel” imitates three braided strands of wire hammered together into a flat hoop. Finger rings of this form have been found e.g. on the site Yuryevy Gory at Usvyati in Polotsk Land (Eremeev 2015, Fig. 238: 6). Their dating is analogous to their prototypes, that is 11th-13th cc. Maria Sedova has argued that the popularity of pseudo-braided or pseudo-twisted finger rings is sufficient to recognize them as an ethnic marker of the Slavs (Sedova, 1981, 122). The pseudo-twisted ropework effect was obtained by filing oblique grooves in the front part of the cast hoop, mostly leaving the back undecorated, and thinner than the front section (Zaytseva 2008a, 123); alternately, an impression was made in a clay mould using a finger ring with true ropework (Zaytseva 2008a, 124). Internal casting seams have been identified on some of these specimens. In Rus' these rings are dated broadly from the

late 10th - early 11th cc. until the end of the 15th c. (Sedova 1981, 125, 127); in the earlier period their material was brass, but starting from the 13th until the 15th cc. it is always lead or lead alloy. In Poland these imitative finger rings are quite rare, noted in general to the east of the Vistula River (Drohiczyn, Grzebsk, Kałdus, Gruczyno) and dated to 10th - early 13th cc. (Kóčka-Krenz 1993, 124). The specimens in our collection are copper alloy (Cat. Nos. 174-179; Fig. VI: 174-179), except for a single cast lead alloy finger ring Cat. No. 180 (Fig. VI: 180), which helps refine their dating to 13th-15th cc. Only Cat. No. 175 has grooves which imitate the twisted strands of wire everywhere on its perimeter, in other rings they appear only on the front portion, and the back part is visibly narrower and thinner.

Rings with a bezel

These specimens were made by casting, or by casting and hammering. In the latter, two-step process, the hoop was either made integrally with the bezel, and the free end was joined to the rest of the finger ring, or the bezel and the hoop were made separately and next welded together. The finger rings in this group differ primarily in the shape of the bezel. Another criterion used in their classification would be the motif represented on the bezel, which sometimes also identifies the purpose of the finger ring²⁷. The hoop of many finger rings with a bezel is decorated on its entire perimeter, or only on either side (shoulder) of the bezel.

Taking into account the shape of the bezel, the finger rings of this group were divided into forms with a polygonal (rectangular, sub-square or sub-lozengic, and hexagonal), round or oval bezel.

Rings with a rectangular bezel

In some of these finger rings the bezel is gently rounded or bevelled at the corners (Cat. Nos. 185-191; Fig. VI: 185-191). Occasionally the plane of the bezel is slightly below the level of the hoop. This suggests that originally the bezel was covered by something (Cat. No. 185, 187, 188, 189), possibly a layer of coloured glass paste, as suggested by the residue on finger ring Cat. No. 185, or an adhesive (Cat. No. 189). The size range of bezels is 7-10 x 9-12 mm. The hoops are profiled on the shoulders (Cat. Nos. 185, 187, 188), and only Cat. No. 189 has a narrow and plain hoop. The specimen Cat. No. 186 has a somewhat different construction – its bezel is almost on the same level as the line of the hoop, but this bezel too retains a residue of some substance.

In finger ring Cat. No. 190 the bezel displays an engraved cross with arms of equal length, and, along the edges, minute punched triangles (Fig. VI: 190). The outline of the cross was picked out with punched rectangles, made on one side of the contour only. The bezel of finger ring Cat. No. 192 (Fig. VI: 192) is also decorated with engraving – a diagonal cross of intersecting double lines set inside a rectangle. The bezel has an irregular shape; this suggests a failed casting, and attempts to restore the symmetry by undercutting the edge on the opposite side. In the finger ring Cat. No. 191 the bezel is flat and undecorated, with rounded corners that give it an oval shape (Fig. VI: 191).

Despite the lack of analogies, the finger rings with a rectangular bezel decorated with glass paste may be assigned with some caution to the late Early Medieval Period (Jaskanis 2008, 224-226), like the specimen with the diagonal cross motif. The finger ring decorated with a cross having arms of equal length may have an earlier dating; a somewhat similar specimen from the cemetery in Wartmannstetten (grave 11) was dated to the 9th c. (Hampel 1961, 29, Fig. 16).

Rings with a lozengic bezel

These finger rings have a bezel with bevelled edges and a narrow hoop; the finger ring Cat. No. 193 has a slight constriction at the bezel/hoop junction, and Cat. No. 194, transverse ridges on the hoop (Fig. VI: 193, 194).

The bezel of the finger ring Cat. No. 193 is undecorated, the surface of the bezel in Cat. No. 194 displays an engraved Greek cross (with arms of equal length) and cross-bars, and an engraved line along the edges. An almost identical object dated to the second half of 13th-14th cc. is known from site Ustye-2 (Gonyany, Saracheva 2000, 172, 193 Fig. 10: 5), and this should be the dating of our find, and apparently, also the chronological position of the finger ring Cat. No. 193. It is worth noting that while crosses of this form are recognized as

²⁷ As where the bezel displays a mark identified as a tamga, heraldic emblem, or a mark presumably used to confirm authenticity of *e.g.*, official documents.

Christian symbols, during the pagan age they were associated with fire worship and the Sun. We need to bear in mind this earlier meaning even if the artefact dates to the mature medieval period.

Rings with a hexagonal bezel

Many finger rings with an undecorated hexagonal bezel are known from early medieval Rus' materials dated to the 12th - first half of 13th cc. but their chronological range is wider. Their finds tend to cluster in northern Rus' territories. Many have been recorded in the Kostroma Volga Region, some of them in the Kostroma burial mounds, but also in burial mounds in Leningrad, Vologda, Moscow and Yaroslavl Oblasts, *e.g.* at Belozersk, Suzdal, Staraya Ryazan and Yaroslavl. They were made by casting in two-piece moulds (Zaytseva 2008b, 284).

Cat. No. 198 is a hexagonal bezel made of lead and copper alloy (Fig. VI: 198). It appears to be the matrix used to make impressions in clay forms prepared for casting signet rings. On a slightly recessed field is a transverse raised line which ends in elements identifiable as half of a tip of an arrow pictogram. These elements are placed symmetrically to the main line. The motif resembles the Polish coat of arms "Żnin", possibly a variant of Odyniec coat of arms. Although the design on the bezel suggests this could be a fragment of a signet ring, its raw material would identify it sooner as a matrix.

A flared hoop (shoulder) is noted in specimens Cat. Nos. 196 and 197, both with an undecorated bezel (Fig. VI: 196, 197). In the former specimen on the expanded section ("shoulder") is a prominent central ridge with, on each side, several diagonal grooves. A similar design was used on a finger ring from hoard No. 68 found in 1939 in Kyiv in the ruins of the Church of the Tithes (Korzukhina 1954, Pl. XXIX: 14). This assemblage included objects classified by Gali Korzukhina to her Group IV of hoards, dated to 1170s-1240. Finger rings with an undecorated bezel are dated mostly to 14th-15th cc. (Derevyanko 2011, 187f. 188, Fig. 1: 9).

The most interesting piece in this group is Cat. No. 195 (Fig. VI: 195), of which only its bezel survives, decorated in relief. Within a hexagonal field enclosed by a raised line is a stylised floral ornament, possibly a schematic representation of the Tree of Life. The motif resembles the "flowering" cross, except that the cross is replaced by a hear-shaped vine with a stylized lily in between. This motif interpreted as symbolizing life force has been identified on many objects from Volga Bulgaria and Rus' in the period mid-11th - early 13th cc. (Rybakov 1971, 38, Fig. 60; Petrashenko, Kozyubova 2005, 66, Fig. 9: 21; Shpilev 2014, 296f., Fig. 3: 4a; Zhilina 2019, 117, Fig. 10: 17 [Rus']), also textiles (Zhilina 2018, 215, Fig. 2: 3).

The finger ring Cat. No. 234 also belongs to this group but is discussed separately because of the image on its bezel.

Rings with a round or oval bezel

This is the largest group of finger rings with a bezel. Some of them are seals rings, discussed separately. All bezels are decorated, the most frequent motif being that of a rosette, engraved (Cat. Nos. 199-207; Fig. VI: 199-207), or moulded, built by raised roundels (Cat. No. 208-210; Fig. VI: 208-210).

The rosette motif appears on nine finger rings. All of them have a round bezel, except for Cat. No. 204, which has an oval bezel. The bezels range in diameter from 11 to 15 mm. Most of the engravings are hard to recognize, either because of their damaged, soiled or corroded condition (this is true in particular of Cat. Nos. 203-205). The rosettes fill the entire surface of the bezel. In a few specimens an attempt was made to make a border around it (?), but only in one of them the line is solid and circumferential. It seems that in other cases the idea was to draw a square rather than an oval or a circle. All the rosettes are of four petals which alternate with straight lines; the latter either converge to a central point (Cat. No. 201), intersect there (Cat. No. 204), or only continue to the place where the petals come together (Cat. No. 207). In some rings the straight lines additionally dissect the petals and produce two crosses – a straight and a diagonal one, which like the rosette can be read as solar symbols (Darkevich 1960, 60) or related to the Christian religion. In specimens Cat. No. 207, and possibly also in Cat. Nos. 204 and 205, the addition of diagonal lines created four additional, sub-triangular petals, or they should be treated as arrows pointing to the four cardinal directions (see Kuchinko, Kurmanskyy, Savits'ky 2023, 178 f., 181, Fig. 1: 1, 8).

The finger rings in this group have a hoop of various form: narrow, plano-convex (Cat. Nos. 201-203), tapering moving away from the bezel, with flared shoulders (Cat. Nos. 205-207), or with three ridges and deep grooves on the shoulder (Cat. No. 204).

Dating these finger rings is not an easy matter. Grigorov allocated analogous finds from Bulgaria to a separate Type III.3, which he dates to the second half of 9th-10th cc. (Grigorov 2007, 202, Fig. 72: III3); similar finds from Galicia-Volhynia are dated by Emilia Zarubii to 12th-14th cc. (Zarubii 2012, 154, 174, Fig. 108). Similar finds from Volhynia are generally dated by the authors of the article on rings from this area to the Domongol period (Kuchinko, Kurmansky, Savitsky 2023). In this context, it is worth noting the chronology of finger rings with a representation of a rosette supplemented with “arrows/sub-triangular” between the petals from the collection of the Przemyśl Land Museum, which Magdalena Krzemińska and Dorota Zahel place only in the 19th - beginning of the 20th c. and connect with Hutsul jewellery (Cat. Nos. 202, 203, 206; Krzemińska, Zahel 2021)²⁸. Incidentally, the rosette, a solar symbol, is a motif widely used since the prehistoric age through to the modern period. It continues to be present in the Hutsul and Tatra Highlander art; consequently, such a late dating of some of the finger rings cannot be dismissed, although the great stylistic similarity and the way of making the items from Czermno and Volhynia indicate that they are from the same period and are older.

The motif of a rosette dissected by a cross appears on the find (Cat. No. 199) from the collection of Janusz Stopa (Fig. VI: 199). This bezel displays a rosette of four petals combined with a cross (each petal is cut in two by a line), set within a regular quadrilateral with concave sides built by two lines, with diagonal grooves between them. A somewhat similar motif is known from finger rings found in Hungary and dated to 11th-12th cc. (Lovag 1980, 224f., Fig. 2: 1-5).

Three finger rings decorated with moulded rosettes have a differently formed bezel. In specimen Cat. No. 210 the bezel is flat (Fig. VI: 210), in Cat. No. 209 it sits on a collar mounted on the hoop (Fig. VI: 209). The method of mounting the bezel in Cat. No. 208 remains unclear (Pl. VI: 208). The rosettes seen on specimens Cat. Nos. 209 and 210 have the same design, with regular, domed roundels arranged along the edge and around a similar central roundel. These finger rings have analogies in materials from the Minino archaeological complex and from the burial mounds of Vladimir (Zaytseva 2008b, 285f., Fig. 8: 7), where they are dated to 11th - early 12th cc.; Emilia Zarubii dates the corresponding finds from Ukraine to 12th-14th cc. Joseph Hampel placed analogous specimens from Lower Austria in the late 9th c. (Hampel 1961, 31, Fig. 18). The latest chronological position of objects with a rosette decoration – coffin rivet-heads from the Trinity church in Uzhhorod is 15th-16th cc. (Moizhets 2020, 143, Fig. 15: 5, 6). The most likely dating of the objects in the Czermno collection would be the one proposed by Emilia Zarubii, namely 12th-14th cc.

The subgroup of finger rings with a circular bezel includes three more outstanding specimens, all of them from the collection of Janusz Stopa. The design engraved with care on the bezel published here as Cat. No. 200 (Fig. VI: 200) must be deeply symbolic. A square set diagonally within a circle, dissected by “hanging” arcs; stars and fir (?) trees, could be symbols of the Earth, sky, stars and trees, in a word, a symbolic depiction of the world/universe. Stylistically, this specimen may be traced to the Hungarian environment of the period prior to the arrival of the Hungarian tribes to the Pannonian Plain (Drumev 1976, 381, Fig. at top); another likely source to investigate for analogies are Siberian cultures.

The finger ring with a straight hoop and a circular bezel with bevelled edges (Cat. No. 211; Fig. VI: 211) possibly has a similarly symbolic composition: a quadrilateral with concave sides and cut away corners is slightly raised above the level of the bezel; at centre is an excised rosette of 4 sections of a circle separated by lines. The space between the edge of the bezel and sides of the quadrilateral is filled with diagonal grooves. A finger ring decorated in a somewhat similar manner (lacking the central rosette) was found at Verbychne in Ukraine on a hillfort dated to 11th-13th cc. (Rauhut 1960, Pl. XXII: 15). No. 211 also brings to mind Hungarian rings presented by Zsuzsa Lovag (1980, 224f., Fig. 2: 1-4). Further analogies were identified in the collections of the National Museum in Przemyśl – an almost identical specimen dated only to the first half of 20th c., and another, made with less skill and lacking the rosette, dated provisionally to the 19th c. (Krzemińska, Zahel 2021, 322f., Nos. VI.114, VI: 116). These late analogies we can add finger rings from the collections of the National Museum of History in Sofia, dated to 18th-19th cc. (Stancheva, Pisarova 1989, 110, 119, Fig. 14:82). Our finger ring appears to have a similarly late dating.

The bezel of the ring Cat. No. 212 has an interesting incised rocker arm decoration which brings to mind tracks made by bird feet (Fig. VI: 212). The surface of the disc is divided into quarters by two intersecting double rocker-arm lines (“vibrating” lines), from every of the four resulting dividing lines issue two diagonal

²⁸ The rings are smuggled from Ukraine (information obtained from Magdalena Krzemińska).

lines, one on either side. The resulting pattern resembles impressions of birds' feet. Although this resemblance is undeniable, the choice of bird's feet as a decorative motif is hard to explain; a more likely interpretation is that we have here a symbolic representation of the mythic tree which holds up all the worlds. A similar motif is known from Sarmatian artefacts of the first centuries of our era (Drachuk 1971, 227f., Fig. 4: 50); it is also commonly seen on hand mirrors of the same period found to the north of the Black Sea (Drachuk 1971, 227); it has been recorded in 5th-8th c. contexts also in the Dnipropetrovsk, Krasnodar and Volga regions. Similar specimens have been recovered in Carpathian Ruthenia and Hungary (Drachuk 1971 [with earlier literature]). This period (5th-8th cc.) seems a likely dating of our fragment.

Two finger rings, Cat. Nos. 213 and 214 have bezels decorated with an engraved, but unfortunately, barely legible ornament (Fig. VI: 213, 214). In finger ring Cat. No. 214 the surface of the bezel is divided by three lines into unequal segments. These lines possibly do not connect, and only continue to the centre of the bezel. There is an additional line in one of the fields, one that does not continue to the border, and at the very centre, short engraved lines and a small "star"/rosette formed by lines which repeat the linear design described earlier. This is yet another design which incorporates solar symbols. A similar pattern appears on a finger ring from an inhumation cemetery in Brateiu in Romania, except that its bezel is cut by four intersecting lines which divide the field into unequal parts. The Romanian find was dated to the 7th c. (Stanciu 2018, 351, Fig. 11: 10). The second finger ring (Cat. No. 213), also apparently with a solar symbol – a cross built by a line of dots with arms of equal length expanding to terminals, set within and touching the engraved border. On the reverse of the bezel is a rough ridge where the hoop was attached (soldered). While this time too no analogies were identified, this finger ring may date to 10th-13th cc.

The finger ring Cat. No. 215 was forged from silver. It has a large (diam. 20 mm) integral circular bezel with an engraved decoration (Fig. VI: 215). Punch marks densely spaced at the bottom of grooves produce a "vibrating effect". The design comprises a lozenge with slightly concave sides, with inside it, at mid-length of its sides, marks reminiscent of Latin crosses, each cross set between symmetrically spaced short lines reaching from roughly as far as the centre of the cross. The space between the border and the sides of the lozenge is filled with short diagonal lines. The design is very likely symbolic, associated with the Earth, represented as a lozenge, but the meaning of the marks placed inside this polygon is hard to recognize. The hoop is expanded near the bezel, and decorated on the shoulder with engraved short horizontal lines arranged in two transverse rows. This find resembles Hungarian finger rings dated to the 13th c. (Lovag 1981 225, Fig. 2: 1-4), in particular, a ring from the cemetery in Ducové published by Alexander Ruttkay (Ruttkay 1979, 69, Fig. 33, at top), dated to 12th/13th c. A more distant analogy is a finger ring discovered in Czermno in 1952 assigned to 12th-13th cc. (Zbierski 1959, 118, 119, 135, Fig. VI: 23), used to establish the dating of a similar find from the hillfort in Łęczyca (Grygiel, Stasiak, Trojan 2015, 352, 397, Fig. 218: 6); a finger ring found in the hoard from Beszowa was dated to the first half of 13th c. (*Skarby...* 2007, 125). That said, our find presumably belongs to the period 12th - first half of 13th c., with 13th c. as the most likely date.

The true highlight of the collection must surely be the fragment of a silver finger ring (Cat. No. 244; Fig. VI: 244), even if at present it is only a slender circular disc with a diameter of 23 mm. Two gaps with jagged edges at the opposite sides of the bezel indicate the position of the torn off hoop. Depicted on the bezel within a beaded border is a figure of a ruler on a throne, his divine nature indicated by a nimbus around his head. The depiction is made in relief, rather ineptly. The facial features and hair are represented schematically. With his left arm flexed at the elbow, the ruler holds at his chest a large, unidentified object – book (?). A fragment of his legs is visible below his robes. The throne is represented schematically, its outline indicated by two parallel lines, the seat not at all. The space between the vertical lines (sides of the throne) are filled with pellets; over each corner are three dots arranged in a triangle. On both sides of the head are unidentified marks, presumably letters.

This representation image is a simplified imitation of images known from coins in use in countries of the Byzantine Commonwealth. The image of a throne, to be precise, of Christ (or some ruler) seated on a throne became widespread on Byzantine coins starting with the issues of the Macedonian dynasty, a development observed already in the reign of Basil I (867-886) on gold and bronze coins (DOC 1993, 476f., 485; cf. Breckenridge 1980). Coins of this type are known from Rus' (Gnezdovo, gold coin of Alexander I Constantine VII [912-913]; cf. Eniosova, Pushkina 2012, 43, Fig. 2; *Meč i zlatnik...* 2012, No. 198). A throne is seen in Rus' on its earliest (silver) coins issued by Vladimir the Great (988-1015) and Yaroslav the Wise

(1015-1054) (*cf.* Sotnikova 1992, with many examples; see also Androshchuk 2016, Fig. IV.5. [a good quality photograph]). Byzantine coinage was imitated in Germany (Kluge 1991, 80, Fig. 82), Poland (Bogucki 2000, 199f.), but most of all, in Scandinavia (*cf.* Androshchuk 2016)²⁹.

While our bezel requires further studies, in general it appears to be an imitation of Rus' (possibly, Byzantine) coins, likely to belong to the 10th-11th cc.

The collection includes a finger ring with an undecorated bezel, Cat. No. 216 (Fig. VI: 216). At present it displays an unidentified pattern of finely engraved lines. On either side of the bezel the hoop is decorated with deep grooves. A finger ring of an analogous form and a plain bezel recovered on the settlement Pavlovskoye-2 in the environs of Suzdal has a dating of 13th - early 15th c. (Shpolyansky 2017, 219, Fig. 4: 3).

This group of finger rings includes two specimens with a not immediately obvious bezel. In finger ring Cat. No. 217 (Fig. VI: 217) the front part of the hoop expands into a long pointed oval bezel. The shoulders start off wide, taper and expand again, the bezel/shoulder and the shoulder/hoop areas are accentuated by a groove. No analogy was identified for this piece from the collection of Janusz Stopa. It is likely to a modern object.

The second artefact, Cat. No. 218, made of brass (?), has a visibly expanded front part (Fig. VI: 218). The object is decorated in relief. In its widest part is a rectangle with cut away corners. Inside, aligned with the hoop is a large lily with a slender stalk. In each corner of the rectangle is a heart-shaped (?) / triangular (?) motif. The background is filled with parallel lines per pale. The finger ring has a richly ornamented hoop, the motifs on each side of the bezel are reversed by 180°. The form of the decoration is hard to recognize; it finds analogy in the heavily stylised plant ornament resembling the lily motif known from the territory of the Volga Bulgaria, but also in the auricular style which appears in the Low Countries only in the late 16th c. Taking these analogies into consideration the dating established for this finger ring must be quite broad – 10th to 14th cc.

Gem-set rings

The collection includes thirteen finger rings with a gem set in the bezel, in one specimen held in place with claws. Only five of these rings are at present complete, the rest are fragments of the front portion of the hoop with the bezel, occasionally also with a stub of the hoop. Rings with a preserved gem are Cat. Nos. 219-221 and 230-231. The complete specimens have a narrow, closed hoop, usually expanded at the bezel, occasionally ornamented, mostly with transverse grooves. However, in most of these rings the shoulder is narrow, with a cross-section that is lozengic (Cat. No. 219), triangular (Cat. No. 220, 221), round (Cat. No. 222) or quadrilateral (Cat. Nos. 223, 224, 225). The hoop of Cat. No. 228 is decorated with three parallel transverse ridges.

The form of the setting could be determined only where the gemstone does not survive. Most settings have the form of a recess with a base that is rounded (Cat. Nos. 224-226, 228, 229), or more or less level (Cat. Nos. 223, 222), occasionally with a round hole at its centre (Cat. Nos. 224-226). The setting was raised slightly above the level of the hoop, framed by it on either side.

The rings in this group fall into a number of types. One group are specimens that have a recessed circular cell for the gemstone, framed on either side by an expanded shoulder decorated with transverse grooves (Cat. Nos. 224-228; Fig. VI: 224-228). One of these comes from local community (Cat. No. 224), the next one comes from chance discovery (Cat. No. 225), one comes from the collection of Janusz Stopa (Cat. No. 227), and Cat. No. 226 was donated to the museum by Artur Tronic. We found no analogies for rings of this form, but the minor differences they display suggest they may come from the same source. Presumably, they are early modern.

Rings Cat. Nos. 219, 220, 222, 223 (Fig. VI: 219, 220, 222, 223) have a design analogous to the one just described. They had been cast in two-piece moulds (casting seams survive on the reverse of the bezel). The setting for the gem is situated inside an only slightly larger bezel, the edge decorated with small protrusions. Specimens Cat. Nos. 219 and 220 have a hole on the reverse of the bezel, in others the bezel is solid. In rings of this subgroup the gem was secured in place either by making the edge of the setting higher than the level of the bezel (Cat. Nos. 223, 219, 222), by setting the gem within a thick, rounded collar (Cat. Nos. 220, 226), or by using an additional strip of metal inside the setting (Cat. No. 228). The edge of the bezel is decorated with granules (Cat. Nos. 219, 222), or with domed knops (Cat. No. 223). The convex gems in rings Cat. Nos. 219 and 220 made of red paste, were fixed in place using a binder, which is visible around them, particularly in

²⁹ Late medieval coins, *e.g.*, Serbian issues depicting Christ or a ruler on a throne, are not considered in our discussion; *cf.* Odak, Mihailović 2016.

specimen No. 219. Its gem has a diameter visibly smaller than the diameter of the setting, and the gap had to be filled in using the binder. The dating of rings of this form is confined to 11th - early 14th cc., although they were the most popular in 12th-13th cc. (Kóčka-Krenz 1993, 123). An adhesive paste had been used to mount the now missing gem in the ring No. 228.

The ring Cat. No. 221 has a bezel of a different design – a moulded rosette of six petals which issue ray-like from an irregular centre set with a domed gem, an opaque, whitish-brown stone. The rather distant analogies to this ring include a find from Novgorod dated to late 14th c. (Sedova 1981, 140, 141, Fig. 54: 9), and rings from Moldavia, dated to 14th-17th cc. (Bondariuc, Dergaciovă, Mordovin 2019, 114).

Two rings in this subgroup of gem-set rings, Cat. Nos. 230 and 231, are visibly different from those described earlier. The former survives as a fragment of a 12-mm wide strip of silver sheet with a circular setting – a low collar with ragged edges, containing a small gem. Its method of attachment cannot be identified due to the remains of a textile fused to the surface of the metal, but soldering is the most likely technique. The gem is domed, made of blue glass paste. Similar rings have a dating of 3rd-4th cc. (Popovič 2001, 106, No. 1). The site of discovery of this artefact in the moat, at the foot of the hillfort in Czermno. This is probably goldworking scrap (?), or currency, rather than an ornament used by the inhabitants of this settlement complex.

The ring Cat. No. 231 has an equally obscure chronology. Its material is brass; the green-coloured gem is undetermined. Its upper surface was cut, making it level. The gem is held in place by four claws. On either side of the setting are three annulets arranged to form a triangle. This decoration and the setting for the gem were cast separately and soldered to the narrow hoop of the ring. This artefact may date to the 12th c. Somewhat similar specimens, but without the claws holding the gem in place, were discovered at Novo Brdo in Serbia (inv. No. 4577) and in Prilep in Northern Macedonia, in a small graveyard next to the Saint Demetrius church dated to the 12th c. (Zečević 2006, 185, 186, Nos. 54); however, this author himself notes that the dating is putative, as this artefact has parallels among finger rings of the Early Byzantine Period (Zečević 2006, 86). He also notes 18th c. analogies, but thinks they are not that close. Gemstones were mounted using claws in the Middle Ages, as early as in the 11th c., therefore such an early dating of the artefact from Czermno may not be dismissed altogether (Kóčka-Krenz 1993, 124).

Gem-set rings started to be made on Slav territory in the early 11th c. During the first phase adhesive paste was used in mounting the gemstones. Presumably this and a lightly later period is the dating of specimens Cat. Nos. 219 and 220 (Sedova 1981, 140, Fig. 54:6, here: 12th-14th cc.; Ungerman 2017, 43, Fig. 12; Zhilina 2019, 117, Fig. 10:4a- 6, here, 11th-12th cc.). At the end of the 11th, and especially in the 12th cc., a collar was added to strengthen the effect of the binder (Cat. No. 228), and as noted earlier, in the 11th c., on rare occasions claws would be used, surrounded by a wider border (Kóčka-Krenz 1993, 124).

Finger rings with images of birds

Specimens with figures of birds have been identified as signet rings or their imitations (Makarova 1988, 246). In Russian terminology they are described as ring-seals (*прстени-печатки*). In Rus' a larger number of such objects was recorded in Kyiv, and in materials associated with the Severians (Artsikhovskiy 1930, 80).

A find interpreted as a signet ring is Cat. No. 232 from the collection of Janusz Stopa, made of silver, with a recessed representation of a bird walking, shown in profile left (Fig. VI: 232). The bird's head is turned toward its tail. The creature has a narrow beak and a long neck, its wings are lightly raised. The hoop of the ring tapers gently away from the bezel; at the point where it achieves a constant width there is a transverse thickening marking the portion of the hoop decorated with a motif of fine diagonal criss-cross. The dating proposed for this object is 13th-14th cc. (Sedova 1981, 138, Fig. 52: 4; Musin 2016).

A walking bird appears on two more rings: Cat. Nos. 233 and 235 (Fig. VI: 233, 235). On both of them the creature is shown in profile, right. The image engraved on the bezel of No. 235 is schematic. A large eye and wing feathers are depicted as well as a short, outspread tail. At the level of the bird's feet, on the left, is a small pellet. Soldered to the reverse of the bezel is a fragment of a narrow hoop, presumably profiled at the bezel. This artefact probably dates to the 14th c. – this is suggested by its similarity to one of the rings from the Molotov Hoard (Tersky 2020, 25, Fig. 25, first at left). Specimen No. 233 comes from the collection of Janusz Stopa (Fig. VI: 233). It was cast from tin (?). On its oval, recessed bezel, within a solid circular border is a figure of a bird executed in relief in a manner similar to the one used on No. 235. The bird has a curved robust beak, and a long neck which is bent backwards. The wings and feathers on the bird's body are marked

schematically. The feet are sturdy, with talons. Above the wing of this bird is another (?), fed by the standing bird; alternately, this could be a plant at which the bird is pecking. If the former is true, this could be a pelican feeding her young, in the latter case, a scene similar to the canopy of the prince's throne in Vshchizh (see footnote 7; Rybakov 1971, 91, Fig. 132). On either side of the bezel is a triangular shoulder which transits into the hoop. Although no analogies for this ring were found, there is evidence that representations of this type were popular in Rus' in 14th-15th cc.

The same group includes a finger ring made of tin (Cat. No. 234; Fig. VI: 234). This object is bent in half, and this makes it harder to decipher the image of the bird. The bezel is long hexagonal in shape, with a raised border around it. Its entire surface is occupied by a geometricized figure of a bird of prey (eagle [?]) in a heraldic attitude (head shown in profile, turned left, large eye, curved beak, wings and tail outspread) – a close analogy to the Byzantine eagle [Zhilina 2021, 111, Fig. 4: 5a]). On the other hand, the geometricized form and compartmentalization could be derived from images of eagles of the Migration Period, like those seen on Germanic eagle brooches decorated with cloisonné (Germ. *Adlerfibeln*) dated to 5th-6th cc. (Carduci 1962, 132, Pl. 127). Perhaps this was the source of inspiration for the object in our collection. It is interesting that a similar piece, also bent in half, is in the Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów. Another analogy is a finger ring from Ducové (Slovakia) with an eagle that has a body covered by cross-hatching, and which also brings to mind the style of Roman eagle images. The ring from Ducové has been dated to the first half of 13th c. (Ruttkay 1979, 52, Fig. 24: at top). Another image of an eagle with cross-hatching on its body is known from a ceramic tile associated with the polygonal structure in Halych dated to the mid-12th c. (Koval, Mironyuk 2015, 177). Birds depicted in a heraldic attitude have been encountered on finger rings from Bulgaria and dated there to the second half of 9th-12th cc. (Drumev 1976, Fig. on p. 365; Grigorov 2007, 201, Fig. 72). Based on the evidence cited here the ring from Czeremno may be given a broad dating of second half of 9th - first half of 13th c., not excluding an earlier date.

Some rings in our collection (Cat. Nos. 232, 233 and 235; Fig. VI: 232, 233, 235) resemble the so-called boyar rings, sometimes defined as type Galicia-Volhynia. The specimens from Czeremno are uninscribed. Presumably, they served as ornaments rather than official seals. Alexandr Musin identified as the prototype of the seal rings, gilded silver Hungarian rings with the image – presumably – of a dove with an olive branch, more rarely, a pelican, with an inscription around. In Hungary they appear in the second half of 13th c., gaining popularity in 14th-15th cc. Their presence in Galicia-Volhynia is associated by Alexandr Musin with the emergence of the boyar class who adopted symbols used by their counterparts in the neighbouring Hungary and Poland. This process came to an end in the first half of 14th c. and it is during this period that these rings came into use. The uninscribed rings, many of them made of bronze or less expensive metals, are thus imitations of silver rings inscribed with the name of their owner (Musin 2016, 70). The bird species represented on these rings have been identified by many researchers as jackdaw, crow or raven, the first of the three being the most frequent interpretation. The image was not so much a private as a territorial mark, the right to its use reserved to individuals who occupied a high office in the principality (Myska 2016, 68). We know of forty-five rings of this type from Ukraine, most of them stray finds (Myska 2016; Koval, Mironyuk 2001, Fig. on p. 124). In Poland they have been recorded outside the rural settlements Wakijów and Dobużek (Myska 2016, 68), Czeremno (Piotrowska, Piotrowski, Wołoszyn, Grochowski 2013, 16), and in Chełm (Chudzińska, Wołoszyn 2019, 239f., Fig. 8.2.3:a). Not a single ring of this sort is known from northern Rus'.

Finally, it is worth adding that rings with a bezel decorated with an image of birds were popular in Byzantine culture (cf. Davidson 1952, 243, No. 1932, Pl. 105: 1932; Spier 2013), or more broadly, on the territory of the Byzantine Commonwealth. Most notable finds are their finds from Bulgaria, rings representing Type III.5. and III.6. in the classification system of Valeri Grigorov. They belong to the 9th-11th c. (Grigorov 2007, 55-57, Pl. 63-64; see also Bonev, Doncheva 2011, Pl. L: 567). Images of birds are known also from late medieval finger rings found in Serbia (Novo Brdo; cf. Zečević 2006, Nos. 157-159; cf. also Bikić 2010, Fig. 91: 7).

Finger rings with tamga-like (?) and Rurikid emblems

The collection includes three finger rings with a mark reminiscent of a tamga (?), Cat. Nos. 236-238 (Fig. VI: 236-238). The ring Cat. No. 238 has a bezel with a few deeply engraved linear marks. Finger rings with a bezel covered by different compositions of lines are frequent in Lithuanian cemeteries, e.g., in

Akmeniai where they were present in burials, sometimes in a larger number, apparently not worn on the finger but placed in a pouch or a bag (Michelbertas 2006). In grave 39 (burial mound IV) there were ten of them, next to other types of ring; three were found in grave 3, and one each in graves 2 and 4. They occurred also in the cemetery with burial mounds at Kybartiškė, in burials associated with its late phase (16th c.), inserted into the burial mounds (Michelbertas 2006, 111, 122, 126, 128, 130f., Fig. 96, 12-21, esp. 20; 100: 1, 2, 5, 7; 103: 5, 105: 6, 70; 2007, 63, 65, 66, Fig. 27: 2; 29: 5, 7, 12; 30: 1, 3, 6). Unfortunately, even though they are so numerous, their purpose remains obscure. Their deposition in burials inside a container intimates a symbolic meaning, possibly associated with the belief in the afterlife, and the marks made on them could be a distant echo of runic magic.

Another type of mark appears on rings Cat. Nos. 236 and 237 (Fig. VI: 236, 237). On the surface of their circular bezels is an engraved motif of three straight intersecting lines within a not fully closed border, heart-shaped in Cat. No. 237 and in the form of three-quarters of a circle in Cat. No. 236. The pattern of the lines itself is not identical, but is hard to tell whether this is the result of a deliberate action of just a coincidence. A nearly identical composition of lines which intersect in a similarly distinctive manner is noted on one of the rings in the L'viv History Museum (Zarubii 2012, 175, Fig. 135), except that the border is round and has, next to it, small regularly spaced V-shaped marks. Unfortunately, this artefact is unprovenanced and has only a broad dating of 11th-14th cc. Another finger ring with tamga-like marks on the bezel found at Verbychne in Ukraine dates to 11th-13th cc. (Rauhut 1960, Pl. XXII: 17; Zhilina 2019, 117, Fig. 10: 6 [Rus']). This broad time-frame is proposed for the objects from our collection. A similar mark was identified on a battle axe found in Novgorod dated to 14th - early 15th cc. (Medvedev 1959, 135, Fig. 6: 3).

The collection published here includes four rings which display marks recognized as Rurikid symbols of authority or resembling them. Three come from the settlement complex in Czermno, the fourth, from the collection of Janusz Stopa is provided with the same provenance.

The ring listed as Cat. No. 239 is the only with an engraved mark which in its form and type could be a late, modified form of a "classic" Rurikid emblem (Fig. VI: 239). This cast silver specimen has a flat and oval bezel, and a similarly shaped hoop on either side of it. The grooves had been filled with a black substance. The mark is a rectangular bident with an outfolded right prong terminal and a cross-bar on the foot. Between the prongs is an incomplete knight's cross, and above it, a star. The shape of the bident resembles tridents with a reduced vertical element (the "mast") and a cross-bar on the foot, defined by Sergei Beletsky as Class III/1/1 (Beletsky, Musin 2019, 472). A similar symbol impressed on a small lead seal found in Drohiczyń has a dating of 12th-13th cc. However, the addition of the cross and star suggests this is an even later form, attributable to the period of the emergence of true heraldry. Perhaps, this is a device used by the descendants of one of the numerous branches of the Rurikid house.

Specimens listed as Cat. Nos. 240, 241 have the form of signet rings (Fig. VI: 240, 241). In both the surface of the bezel is recessed relative to its edge, but the mark displayed on No. 241 is in relief, on No. 240 it is in intaglio; the hoops are different too. The depiction on both rings resembles the trident symbol with curving outer prongs, and a higher central with a cross-bar, and a second, diagonal cross-bar on the foot. Downward-facing branches issue from the lower part of the outer prongs on either side.

The fourth ring is a simple cast lead specimen with an oval bezel and stubs of the hoop on either side (Cat. No. 242; Fig. VI: 242). The surface of the bezel is lower than the edges, the mark is in relief. It is unclear whether the hoop is missing due to damage or this is an unfinished specimen³⁰. The trident depicted on the bezel has curved outer prongs. The shape of the calyx resembles the flafellum so-called blooming crosses. On the central prong, which is taller than the other two, is a cross-bar; the stem is forked, with one of its feet resting over some object³¹. A similar mark was published by Franciszek Piekosiński in his work on medieval Polish heraldry (*Heraldyka polska wieków średnich*) identified in the impression of a seal in the Princes Czartoryski collection attributed to an unnamed Ruthenian nobleman of the 16th c. (Piekosiński 1899, 307 313, No. 435, Pl. II: 563)³².

³⁰ When a ring was cast in a stone mould, its hoop could be cast separately and next joined to the bezel, its ends bent and hammered together on the opposite side; alternately, the bezel was cast integral with a short fragment of the hoop (shoulder) and the rest of the hoop was added later by hammering.

³¹ The other foot may have had a similar support but the casting is too imprecise to tell.

³² Barbara Chudzińska is indebted to Professor Alexandr Musin for a discussion of these rings.

The three rings discussed above display a great formal and stylistic similarity, and in the case of rings Nos. 240 and 241, the mark depicted on them is the same; incidentally, the two objects were discovered in close proximity. The rings with the raised marks may have been used to make impressions during the production of casting moulds. The marks themselves, mostly because the shape of their upper part with the prongs is not encountered in Rurikid emblems, but is used in Polish heraldry and in the Grand Duchy of Lithuania, appear to be heraldic devices, presumably of the local nobility. The remarkable stylistic similarity of these objects suggests they are the work of the same workshop, not necessarily the same establishment, rather, of the same school. These three specimens are likely to belong to 15th-16th cc.

Symbols of princely authority have been identified on many objects, but finger rings with such marks are rare. The exact number of their finds is unknown, but some twenty or so have been published, and two stone casting moulds for making them³³. Most of these finds come from the territory of Ukraine: no less than five from Kyiv, others from Halych, Horodyshe, identified with the medieval Bozhsk, the hillfort Rai near Shatsk, Staryava in L'viv Oblast, "*urochishche*"³⁴ Svyate Ozero in Chernihiv Oblast, the site outside Novouhruz'ke identified with the medieval Ugrovesk³⁵. Bidents and tridents were identified on 10 artefacts, the marks depicted on the rest represent other forms. Finger rings with symbols of princely authority were used not only by the princes, but also by their senior officials. The complexity of these marks, compounded through the addition of new elements, attributes most of these objects to Rurikids living in the second half of 12th c. and the next (Korzukhina 1954, 124; Makarova 1988, 247), and our only specimen (No. 239) with a decidedly later period.

Another specimen in our collection, Cat. No. 243 (Fig. VI: 243), made of tin or of low-quality silver, could be a signet-type ring. It has a recessed sub-circular bezel with a schematic full figure frontal representation of a holy warrior in high relief. Facial features are not represented, only the chin-length hair is indicated by a ridge. Around the head is another moulded element identified as the nimbus. The figure is wearing a knee-length tunic/shirt of mail girded at the waist (?). The legs are barely legible, but the feet appear to be pointing outward. In his left the figure holds a kite shield, a form introduced by the Normans, and a spear in his right hand. There is no inscription and the figure cannot be identified conclusively. More than one soldier-saint was depicted in the style described here: Theodore Tiron, George, Theodore Stratelates. The idea of military saints borrowed from Byzantine art (Grotowski 2011) was adopted in Rus'; their depictions appear on seals, small seals and ecclesiastic art, first of all, paintings. Foot soldier-saints were represented fairly often on princely seals and lead bullae (see Likhachev 1928-1, e.g. 16f., 45, 72, 73, 75, 85, Fig. 16, 17, 29, 33, 40 and 1928-2: 24, 34, Fig. 21-22, 30, 31). Likhachev even distinguished a separate type: seals with the image of Saint Theodore standing (Likhachev, 1928, Part 2, 24, Figs. 20-21). Seals of this type are known e.g. from Novgorod and Belozersk³⁶. As noted earlier, warrior saints appear in Orthodox church painting. A soldier-saint is depicted on a 12th c. a wall painting discovered in the Saviour Church of the Monastery of Saint Euphrosyne in Polotsk (Tiguntsev, Guletsky 2017, 117f., Fig. 7). As already mentioned, this image (of a standing warrior) had been borrowed from Byzantium, where it appears not only on seals (e.g. Jordanov 2015, Fig. 18) and objects related to religious art (cf. *Byzantium...* 2008, Cat. No. 179), but also on finger rings, etc. The State Collections of Antiquities in Munich has in its collections a silver ring with the image of a warrior saint dated to 6th-7th cc.) provenanced to the eastern Mediterranean (Inv. No. 1852; *Byzanz...* 2004, 329, No. 650).

³³ Found in Kyiv and Daniliv in Volyn. The mark identified on the second of these moulds was identified by K. Pavlova with Daniel of Galicia, sixth-generation descendant of Vladimir II Monomakh (Pavlova 1971, 99).

³⁴ *Urochishche* (Polish: uroczysko, Ukrainian and Russian: урочище), a part of the forest (less often fields or meadows) of indicative importance, without clearly marked boundaries; it is a place usually associated with a special legendary event, legend, barrow, or where characteristic natural features occur.

³⁵ On the subject of finger rings see: Volodchenko 1951, 62f.; Korzukhina 1954, 124; Makarova 1988, 241-247; Petyhrych 2013, 116-122, Figs. 3, 4; Zlatogorsky, Demedyuk 2013, 54, Fig. 7: 1.

³⁶ E.g. on one side of a seal discovered in Belozersk dated to around 1000. Valentin Yanin attributed the seal to a Likhachev identified it as an official seal of Iziaslav I of Kyiv (1024-1078) (Makarov, Chernetsov 1988, 232, 236f., Fig. 2: 3). Saint George was represented on this particular seal. A holy warrior appears on the obverse of the seal of Mstislav Davydovich, Prince of Novgorod in 1184-1187, except that he is shown in a three-quarters rather than in a full figure presentation. The saint portrayed is Theodore Tyron, since the prince's baptismal name was Theodore (Gaidukov 2019, 132, Fig. 4). The seal with this image was found in Novgorod in Rurikovo Gorodishche. The analogy proposed by Gaidukov is a Roman coin with the image of a standing man – emperor holding spear, resting hand on shield. The coin, pierced and used as a pendant surfaced on the site at Komarovka on one of the right-hand tributaries of the Seym River. Its issuer was determined as Arcadius, Roman emperor in the East (395-408) (Radyush 2018, vol. 1, 582f., Fig. 5: 1).

Finally, a find relevant to our discussion comes from the medieval (11th-13th/14th cc.) cemetery in Kočani in North Macedonia – a ring with a schematic representation of a figure with a spear (see Maneva 1992, 129-132, Pl. 84: 22/7).

DRESS ACCESSORIES

Penannular brooches

The collection includes four small variously preserved penannular brooches, one made of iron (Cat. No. 245; Fig. VI: 245), three of copper alloy (Cat. Nos. 246, 248, 249; Fig. VI: 246, 248, 249). Two more finds were assigned provisionally to the same group – a brooch pin Cat. No. 250 (Pl. VI: 250) and a fragment of a brooch frame with a coiled terminal – Cat. No. 247 (Fig. VI: 247).

Cat. No. 245 is a fragment of an iron brooch with a nearly circular frame with a diameter of 39 mm. Its terminals are badly damaged but the preserved fragments suggest that they were hammered flat and coiled upward into a spiral, similarly as the terminals of the other brooch in this group (Cat. No. 246). No. 246 is made of round-sectioned wire and has a diameter of 30 mm. Its pin is long and extends well beyond the frame. The third brooch (Cat. No. 248) is made of a rod of a quadrilateral section; its terminals were hammered flat and coiled upward into a spiral. At present the frame of this brooch is bent in such a way that it resembles a large safety pin. It is not unlikely that after it was bent out of shape the brooch continued to be used to fasten robes. A specimen preserved as a fragment of its frame (Cat. No. 249; Fig. VI: 249) represents a slightly different type of penannular brooches. It is a cast piece, with a V-sectioned frame. The external edge of the frame is decorated with triangular incisions (the “Wolf Zähne” motif), the upper surface with stamped triangles, possibly meant to imitate the scales of a snake (?) or a dragon (?). However, even more remarkable is the animal head terminal, the creature’s species not easily identified. An identical brooch, preserved whole, was found on the 10th-11th cc. settlement Dorohinka-III, in the middle drainage basin of the Dniester (Motsya, Kovalenko, Petrashenko 1997, 107, Fig. 44: 3; Pokrovskaya 2021, 117, 121, Fig. 4: 8).

Andrey Shpilev described similar specimens as brooches with owl head terminals (Shpilev 2009, 232, 246, Fig. 1: 1, 2), dating them to 10th-11th cc.; Lyubov Pokrovskaya notes only that they are brooches with a zoomorphic head, without identifying the animal. They definitely resemble Viking brooches with fully three-dimensional moulded dragon heads (?)³⁷, which in less ambitiously designed and less skilful versions could be taken for heads of owls. This similarity is not accidental. We are dealing here with an item manufactured on site, but according to Scandinavian patterns³⁸. In any case, this find (No. 249) comes from the collection of Janusz Stopa, which additionally makes its connection with the archaeology of Czermno uncertain.

As noted earlier, one specimen, Cat. No. 247 (Fig. VI: 247), could be a fragment of a penannular brooch. This is a large fragment of an iron rod, sub-oval in section, one end of which was beaten flat and coiled upward into a spiral (the other end is broken off). Another possible interpretation of this piece is that it is a handle. It also resembles iron bracelets, Group 4 of Svetlana Pletneva, dated to mid-8th - late 9th cc. (Pletneva 1989, 114f., Fig. 60: IV).

In north-eastern Europe penannular brooches are a relatively frequently recorded group, especially in the Balt-Finno-Ugrian environment³⁹. The materials of most of these specimens is bronze, more rarely iron, silver and lead-and-tin alloys. In Poland a few dozen have been recorded (Jończyk 2013, 41), fifty-six made of iron (status in 2013; Jończyk 2013, see Fig. 16 on p. 42 and the catalogue on pp. 43f.). These brooches have a different cross-section and differently shaped terminals.

They were used to fasten clothes. The number of their finds in early medieval Balt and Finno-Ugrian graves Early Medieval Period ranges from a few to even a dozen-odd. More rarely, and mostly on Finno-Ugrian territory, they were used as belt buckles or links (Nikitina 2012, 171, Fig. 64:2). The typology of early medieval penannular brooches was developed by Valentina Malm (Malm 1967).

In the second half of 10th - early 12th cc., the most widespread form are brooches with flattened and coiled terminals, such as the specimens from Czermno. The period 13th-14th cc. brings a greater variety of terminals. Introduced at this time are brooches with expanded squared terminals, angular, cone-shaped and

³⁷ Michael Müller-Wille identified them as lion heads (Müller-Wille 1989, 742, Fig. 2, 3: 1).

³⁸ Lyubov Pokrovskaya links them with Balts and Western Finns (Pokrovskaya 2021, 121).

³⁹ Penannular brooches are not confined in their occurrence to the Middle Ages. As a form they go back to the Early Iron Age (British Isles, Iberian Peninsula). At that time, they resembled the letter omega, similarly as brooches of the Scythians. In the Migration Period they are limited in their occurrence to the northern regions. It is worth mentioning that Roman brooches of this type have been found in Avar graves dating back to VII, apparently not used according to their function but treated as antiquities or collector’s items (Bendeguz 2007, 331, Fig. 5).

zoomorphic terminals. None of these were found in Czermno. Presumably, the dating of penannular brooches in the collection coincides with the period of their greatest popularity namely, mid-10th - early 12th cc.

Brooches with folded terminals differ in the cross-section of the frame, which may be: quadrilateral, round, triangular or flat; specimens with a quadrilateral-sectioned frame are understood to have an earlier dating.

Most penannular brooches were cast, but some specimens made of wire and with terminals folded into a spiral have been recorded. Generally, the material used in Rus' was brass, and multi-component alloys rich in zinc. This suggests that the penannular brooches in our collection originate from the Balt, Scandinavian or Finno-Ugrian environment. In Rus' these forms are typical of the region where Slav tribes came into contact with Finno-Ugrian, Balt and Scandinavian peoples (Khvoshchinskaya 1999, 39). In Russia most of their finds originate from cemeteries associated with a Scandinavian presence, *e.g.*, Gnezdovo, Mikhaylovsk, Timeryovo, and from the burial mounds of Vladimir and Ladoga. In Belarus, particularly in the Polotsk land, bronze brooches with coiled terminals occur in mound burials of the Krivichians (10th-12th cc.). Their profusion there is regarded as evidence of their local manufacture. Finds of these brooches in the lands of southern Rus' are rare (Sedova 1981, 83). They have been recorded *e.g.* in Sudova Vyshnia, Melniki in Volhynia. Some have been found along the Dnieper, but also, in contexts identified with the Volga Finns (Merya, Mari people, Mordvins) and Volga Bulgars. They are known from Lithuania, Latvia and Estonia, from Finland and Sweden. A slightly different form of these brooches has been recorded in the Caucasus (Bakushev 2013).

The question of the origin of penannular brooches remains unresolved. According to Wojciech Nowakowski, on Balt territory they were already known during the Roman Period. They are regarded as imitations of 1st-2nd cc. provincial Roman omega brooches. They became popular once again in 7th-8th cc. (Nowakowski 2004, 144). Brooches with coiled terminals have analogies on the territory of the Roman Empire, where they continue in evidence through to the 4th c. However, as argued by Nowakowski, the idea of this early medieval penannular brooch probably spread to the Baltic region not from the south, but from the west, from Anglo-Saxon lands (Nowakowski 2004, 144). According to Ludwika Jończyk, they were introduced to the Baltic region with the involvement of the Volga Finns. Additionally, there is evidence that they were manufactured by Slavs living in the drainage basin of the Neman using Balt brooches as a model (Jaskanis 2008, 228); if they were produced in Poland, the scope of this production was limited (Jończyk 2013, 49).

Brooches with a rectilinear or circular frame

This group includes seven brooches of a different design; four have a circular frame which may be profiled (Cat. No. 251; Fig. VI: 251); heavy and solid (Cat. Nos. 252 and 253; Fig. VI: 252, 253), or flat (Cat. No. 254; Fig. VI: 254). Brooches Cat. Nos. 256 and 257 have an almost identical, square frame (Fig. VI: 256, 257; the frame of brooch Cat. No. 255 is rectangular (Fig. VI: 255).

Brooch No. 251 is made of brass. There is a constriction on its frame for the pin, not preserved. This brooch has analogy in specimens found in Wrocław dated to 13th-14th cc. (Sawicki 2017, 92, Fig. 24-25).

Specimens Cat. Nos. 252 and 253 have a heavy frame, oval and quadrilateral in section respectively (Fig. VI: 252-253). An analogous brooch was found in grave 12 in the West Balt cemetery at Netta (Bitner-Wróblewska 2007, Pl. VII, grave 12: 3), dated to the Roman Period phase C1b, that is, the second half of 3rd c.; however, similar brooches with a late medieval dating of 14th-15th cc. have been recorded as well (Odój 1958, Pl. XXIII: 2, 12, 13; XXIV: 3); this later dating seems more likely for the brooches in our collection.

Brooch Cat. No. 254 was cut from a copper alloy sheet (Fig. VI: 254). It is 28 mm in diameter, and has a large and round, asymmetrically placed hole. The frame is decorated with an incised rocker composition of lines along the two edges, and between them, six lines which divide the piece into roughly equal parts. On the reverse side, close to the outer edge is a group of three stamped ring-and-dots, suggesting the reuse of the sheet. The brooch has a short pin made of wire. Specimens of a similar form found on the cemetery in Cedynia have a dating of 12th/13th cc. (Malinowska-Łazarczyk 1979, 94f., 163, Pl. 4.I: 1-5). A specimen from the cemetery site in Równina Dolna has a later, 14th c. dating (Odój 1958, 118, 129, Pl. XIV: 7). Similar brooches are known from the area settled by the Balt; in Lithuania they have a dating of 14th - early 15th cc. (Svetikas 2018, 147f., Fig. 25, esp. 25: 4). They also occurred in southern Sweden and Gotland, although here they were decorated with more refined motifs (Thunmark-Nylen 2006, 84, Fig. III:4:10-11). In Novgorod they appear around the

middle of the 12th c. and continue in evidence until the late 14th c. (Sedova 1981, 89). Based on the above findings the dating established for the brooch in our collection is 12th/13th - early 15th c.

Brooches Cat. Nos. 256 and 257 have the same design (Fig. VI: 266, 257). They are double sided. Each side of their square frame with a trefoil projection at each corner is decorated with two rows of raised dots. In one corner is a diagonally placed, straight bar to attach the pin, preserved only in one of these brooches (Cat. No. 257). A similar specimen survives in the Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów (inv. No. MH/A/5618). Perhaps an identical, or at least very similar, find was found during research in 1897 in Horodnitsya on the Dniester (currently in the collections of the Naturhistorisches Museum in Vienna; Petehyrych 2019, 140, Fig. 11: 8). Unfortunately, the artefact is not dated. A distant analogy is the artefact presented by Geoff Egan and Frances Pritchard with a dating of 14th c. (Egan, Pritchard 2004, 256f., Fig. 165: 1343). This is a find from London. Taking into account the dating of the materials from Horodnica and London, our two brooches possibly date to the 13th c., perhaps the beginning of the 14th c.

A more outstanding specimen in this group is Cat. No. 255 (Fig. VI: 255). This small object (15x21 mm) has a rectangular frame with a rounded projection at each corner decorated with recessed dots on three sides; the fourth side, with a constriction near one corner, presumably for attaching the pin, is without this ornament. Ture Arne published a similar object provenanced to a cemetery in Birka (Arne 1914, 214, Fig. 359, 360). He noted similar finds from Gnezdovo, Peresopnytsia near Rivne and Zhabyntsi near Ternopil. Natalya Krylasova and Andrei Belavin identified small objects of a similar form as purse fasteners, indicating a find from the cemetery Kryukovo-Kuzhnovo in Mordovia (Krylasova, Belavin 2018, 109, Fig. 4: 5) dated to 9th-11th cc. In their view, the fashion for wearing purses with fittings like our piece from Czermno arose in the region to the west of the foothills of the Ural Mountains, and was carried to the West by Hungarians (Krylasova, Belavin 2018, 103); the purse fittings discovered west of the Ural Mountains foothills are of local origin. Perhaps the diminutive fastener from Czermno is a relic of an obscure Hungarian episode. The presence of this people is confirmed by some burials recorded in Lutsk, and suspected at Gródek. Perhaps, they had made their way as far as Czermno. If so, then the first half of 10th c. is a plausible dating for our find.

Roman and the Migration Period (?) brooches

The collection includes two fragments of brooches of a type known in the Roman and the Migration (?) Period. The specimen Cat. No. 258 (Fig. VI: 258) appears to be an elbow/knee brooch with a dating of 2nd-4th cc. (Rakoczy 2017, 31); Cat. No. 259 (Fig. VI: 259) is a terminal of a brooch with a collar and a palmette. The palmette resembles the discs of brooches recorded in Migration Period phase D contexts (according to Kazimierz Godłowski) on the eastern Baltic coast and on the islands Öland and Gotland. Alternately, this could be a fragment of a mount with palmette terminals and a ring placed half-way between them. Similar forms dated to 13th-14th cc. are known *e.g.* from Kernavė in Lithuania (Kernave 2002, 169, Fig. 400). A similar specimen is actually included in our collection, described as appliqué (Cat. No. 580, Fig. VI: 580) and another, in Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów (MSS, inv. No. MH/A/5084).

Hook-and-eye

Another object identified as a fastener is a wire eyelet (Cat. No. 260; Fig. VI: 260). It has a large oval loop, and ends that turn outwards, forming two smaller loops. The length of this find is 11 mm. Similar specimens, only much smaller, were used as elements of earrings in *e.g.*, the Keszthely Culture (Heinrich-Tamáška 2002, 342, 347, 349, Pl. 3: 1, 2; 8: v.13, 10: K14)⁴⁰. Among the Balts, much larger eyelets were used in pendant-amulets (Odoj 1958, 124-142, Pl., XV: 11; Shyroukhov 2014; Bitner-Wróblewska, Ciglis, Rādiņš 2005, 133, *passim*, Fig. 9: 3, 4). Presumably, this small object was a dress fastener. The loop of eyelets evidently evolved over time, but so far, no analysis has been attempted, but it seems that the way the eyelet is formed may have some dating value. Our piece resembles late medieval specimens published by Stefan Krabath (Krabath 2001, 208), dated to 15th-16th cc. On the other hand, a nearly identical object, only almost twice as big, was found in grave No. 8 in the cemetery at Pecheshur in Udmurtia in the basin of the Cheptsya River. It dates to the 11th-13th cc. (Ivanova 1992, Fig. 34: 2). An early modern dating of the Czermno find is unlikely because the shape

⁴⁰ On the subject of the situation in the Carpathian Basin in 5th-7th cc. and current definition of the Keszthely Culture see Heinrich-Tamáška 2022.

of the loop in eyelets of this later period tends to be more circular (Gupalo 2022, 267, Fig. 297; Sulkowska-Tuszyńska 2022, 264, Fig. 97, 98)

Clothes buttons

Clothes fastened with buttons appear late among the Eastern Slavs (after 10th when they did, they were not popular for a long time, unlike for instance in Khazar wear where they were the norm (Zhilina 2017b, 127). Our collection features only a small number of buttons, possibly also because where a button has lost its shank and analogies are lacking, these fasteners cannot be easily distinguished from mounts/appliqués and decorative studs. The group of objects recognized as clothes buttons includes three similar specimens, Cat. Nos. 261-263 (Fig. VI: 261-263), admittedly with a flat-sectioned loop shank broken at present, but the break preserves the curved shape of the hole. The three buttons have a large (diam. 23 mm), low conical head. They are decorated in relief with a design centred on their apex. The surface of the button is divided into eight parts: four narrow segments (“petals”) forming a rosette / cross with expanded terminals, and in between, wider “petals”, each with a stylised lily. Almost identical objects were discovered in pit No. 6 on the Ratskoye hillfort in Kursk Oblast, and in Minino, only there they were additionally decorated with yellow enamel (Zaytseva 2008a, 111, Fig. 101: 14); others still are known from Halych (Koval, Mironyuk 2019, 226, Fig. first at left), and Niewiadoma in north-eastern Poland, from grave No. 3 (Musianowicz 1950, 238, Pl. LXI: 9). In its style the lily motif corresponds to the Central Asian tradition of the 11th-12th cc. (Pugachenkova 1958, 82, Fig. 7). The combination of the cross with the lily is symbolic. Buttons with a similar decoration, only with hatching, were found in Kyiv Oblasts at Knyazha Gora, and in Toropets in Tver Oblast. The buttons discussed here have a dating from the mid-12th, up to and including 13th c. (Enukov, Kabanov, Musin 2021, Fig. 4: 15; Zaytseva 2008a, 111).

Similar flat-sectioned loop shanks are seen in four small buttons with a conical head (Cat. Nos. 264-267; Fig. VI: 264-267). Two of them have a projection on the apex – cylindrical (Cat. No. 264), or a stack of three globules (Cat. No. 265). The surface of specimens Cat. Nos. 265, 266 is undecorated, whereas Cat. No. 264 is decorated in relief with a rosette of five petals alternating with narrower and longer elements. Small buttons with similar projections and a dating of 10th - first half of 13th cc. are known from the environs of Suzdal (Fedorina 2017, 218, Fig. 5: 23; Shpolyansky 2017, 219, Fig. 4: 15; Makarov, Fedoriana 2023, 32, Fig. 3:16). The presence of vertical projections, placed in a central position, could be a reference to the characteristic Chinese hats, suggesting this culture area as a source of inspiration. As for the dating of these specimens, with no other analogies at hand we must rely on the finds from the environs of Suzdal. The last of the buttons, Cat. No. 267 (Fig. VI: 267), has an undecorated head in the form of a low cone. The dating established for a stud fastener with a similarly shaped head recovered on the site Pavlovskoye-2 of late 11th - first half of 13th cc. (Shpolyansky 2017, 219, Fig. 4:14) leads us to date this specimen button from Czermno to the same period.

Other fasteners

This category includes a single object, Cat. No. 268 (Fig. VI: 268), a clothes button or a stud fastener. It consists of two discs (diam. 21 and 15 mm) joined by a cylindrical shank. Possibly the earliest objects of this type date to the Roman Period, have been recorded in every corner of the Empire where they have a wide distribution, and were used to join leather elements (Ciugudean 2017, 407, Pl. X: 2; 2021, 168, 254, Pl. II: 3, VIII: 15). However, objects of this form are also noted during a later period, from the Middle Ages through to the Modern Times, used as buttons or cuff links (Artemicheva 2018, 339, 340, Fig. 4: 7, 8). Two specimens of the same form as the Czermno find were recovered in Drohiczyn; they have a decorated upper disc. Unfortunately, neither of them has an established dating, and the presence of early modern age materials on the hillfort site makes the question of their chronology even more murky.

Buckles

Buckles, and clasps performing a similar function, were not reserved to belts worn by men and women alike; they were also used on shoes, bags and purses, spurs, horse harness and books. To these uses we can add at least one buckle found in Novgorod interpreted as a strap distributor, and a buckle from the Yuma cemetery in the Volga Region apparently used on a sword-scabbard suspension strap (Sedova 1981, Fig. 56:7; Zaytseva 2015, 186).

This part of the collection includes 216 complete buckles and their fragments (Cat. Nos. 269-485). Most of them are cast copper alloy, more rarely iron, and only exceptionally other metals and their alloys⁴¹. Almost all of these specimens had a pin made of iron, mostly not preserved. This assemblage is quite diverse in terms of form. As regards the construction of the loop frame, there are single-loop and double-loop buckles, and some specimens with a buckle plate; however, if we take buckle frame shape as a criterion, then a large group are buckles with a lyre-shaped frame or similar; D-shaped buckles are another. Then there are buckles with a circular and oval frame; quadrilateral (rectangular, square and trapezoidal) and pentagonal. Finally, some buckles have a frame of an eccentric shape. Most no longer have their pin. The earliest buckles in the collection date to the first half of the first millennium, the latest belong to the early modern period, but the largest number are forms typical for the 10th-13th cc. when such a variety of shapes was typical in Rus' (Kenko 2012, 33).

Lyre-shaped buckles

As mentioned earlier, lyre-shaped buckles and similar forms are one of the largest categories. Zofia Hołowińska developed a classification system for lyre-shaped buckles from Poland, distinguishing four types (Hołowińska 1963, Fig. 3). In the early 1960s their number was small. Today, with the addition of a great many new finds to this pool, from Poland, but particularly from the territory of Rus', a whole array of previously unknown shapes has become available for study besides the classic types I-IV⁴². In the Catalogue they are described as relating to a specific type (I-IV) or only in general as lyre-type. Hołowińska's typology, while accepted west of the Western Bug (see *e.g.* Révész 1989, 259; Heindel 1990, 21), did not take to the east of that river. This is because it just does not work in a region with such a great variety of "lyre-shaped" buckles and forms similar to them. For instance, in his analysis of medieval buckles from Belarus, Pavel Kenko, did not refer to the system at all (Kenko 2012).

In East Europe lyre-shaped buckles are recorded practically in the majority of archaeological sites (Sedova 1981, 144; Zaytseva 2015a, 186 [with a list of reference literature]), where the prevalent form are double-loop buckles, Hołowińska Type I-III, or similar; Type IV buckles cluster in western Ukraine and Belarus, and in eastern Poland. In western research the origin of lyre-shaped buckles is not entirely clear. The researchers in the east apparently are not concerned with this problem at all, from their perspective these buckles were introduced from the Far East, brought west by successive nomad waves. Worth recalling in this context are their much earlier finds from Mongolia, close parallels for buckles from Czermino, Cat. No. 312, which resembles Hołowińska Type III, and Cat. Nos. 315. described in the Catalogue as relating to lyre-shaped buckles, with an oval outer loop and trapezoidal inner loop. The dating of analogous buckles from Mongolia is 5th-3rd cc. BC (Novgorodova 1980, 120-125, Fig. 85). Equally remarkable are lyre-shaped horse harness fittings discovered in nomad mound burials in the steppes of southern Ural Mountains dated to 6th-4th c. BC (Myshkin 2015, 532f., Fig. 1) or to 5th-3rd c. BC, specimens nearly identical to buckles Cat. No. 305-306, unearthed in Central Altai Mountains in Bashadar kurgans (Stepanova 2005, 114, Fig. 1: 1; see also Umansky, Shulga 2005). Some lyre-shaped buckles made of bone had been used as elements of horse harness, *e.g.* those found in the kurgan cemetery Choburak-I (also in Altai Mts.) dated to the 4th-first half of 6th c. (see Seregin, Martenin, Tishkin, Parshikova 2023, 140, Pl. 73).

The problem of the origin of this group of buckles was discussed the most extensively by László Révész. He indicated western Siberia and the Altai Mountains as their source, dating their appearance there between the 6th and 8th cc., suggesting they were spread outside that region, first, by the people of the Saltovo-Mayaki Culture, and next, *e.g.*, by Varangians, in north-eastern Europe, where they started to be manufactured locally; on the other hand, in southern part of Central Europe they supposedly became widespread thanks to Magyars (Révész 1987, 280-283). Analogies from regions other than Siberia – Mongolia, and southern China – were identified by Ingo Heindel (Heindel 1990, 86, footnote 6; *cf.* Renxiang 1986). Outside Romania (*cf.* Révész 1987, 273) the Byzantine origin of these buckles has been espoused in Polish research (Gąssowska 1979, 164; Dymaczewska 1966, 465: on a buckle find from Santok classified to Type I). The dating of the earliest Bulgarian finds is relevant in this respect; they can be referred quite reliably to the late 9th c.; at the same time, attempts made to move this dating to the 8th century (St. Stanilov) have raised doubts (Fiedler 1992, 199).

⁴¹ In 10th-13th cc. Rus' a vast majority of buckles were cast from non-ferrous metals, and iron buckles are scarce (Kenko 2012, 33).

⁴² Consequently, there is good reason to try to refine the classification system proposed by Hołowińska. Attention to its deficiency was noted in the past (Gula, Rysiewska 1993, 263f., 270, 275).

Buckles decorated with the motif of the lyre have been encountered among Early Byzantine finds from the Balkans (Varsik 1992, Pl. IV: 1,4,5), but to our knowledge (B.Ch., M.W.), this pool does not include models for the buckles of interest here. Some 7th century, and possibly, 6th century analogies are known from Langobard burials of the Post-Roman population in Italy, and across the Alps as imports in the Bavarian and Alemannic environment (von Hessen 1971, Pl. 47.478- 483; Christlein 1971, Fig. 3, and footnote 5, p. 62; *La Necropoli* 1995, 261, Fig. 211). The presence of lyre-shaped in Corinth is highly significant (Davidson 1952, Pl. 114: 2202, 2203, 2204, 2205, 2208). They are dated there to the 10th-11th cc., but interpreted as Rus' imports in Byzantium (!) (Davidson 1952, 272). Finally, relevant in this context are casting moulds known from Bulgaria (Chisaria; cf. Doncheva 2015, No. 4; see also the buckle from Ephesus: Pülz 2020, Pl. I: T12).

Of the four types distinguished by Zofia Hołowińska, Type IV buckles make up the largest group in our collection (28), followed by Type II with seven specimens; the other two types are not represented, although the inner loop of one buckle probably belongs to Type III (Cat. No. 276). All specimens are cast copper alloy. Most no longer have the pin. A folded wire or cast pin survived only in buckles Cat. Nos. 279, 295, 298, 299, 301; in Nos. 299 and 301 they were forged from iron.

Lyre-shaped buckles Type II

Hołowińska Type II lyre-shaped buckles have a double-loop frame with an expanded, oval outer and a rectangular inner loop; the latter has distinct knops at the corners. In the place where the two loops meet, the frame is strongly constricted, its sides connected by a short bar for the buckle pin. Type II buckles have a distinctive projecting moulded pin rest. It usually has the form of three elements arranged in a fan shape, the middle element visibly longer.

The analysed collection includes seven Type II buckles (Cat. Nos. 269-275; Fig. VI: 269-275) No. 275 slightly different from the others.

The size range of these buckles is 30-31 mm (width) and 22-23 mm (length); except for two specimens No. 273 (33 and 26 mm) and 275 (22 and 17 mm), the latter, as was mentioned earlier, is more likely to be a form similar to Type II. It differs from other buckles in this group by the shape of its frame, and the pin rest which has the form of four pointed protrusions which project out from the edge of the frame.

Similar buckles are in the Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów (MH/A 2862, MH/A 2863, MH/A 2864). In Novgorod analogous specimens are dated to the second half of 11th - mid-12th cc. (Sedova 1981, 144), that is, about the same as in Poland (11th c.; Hołowińska 1961, 391). Pavel Kenko also dates similar finds from Belarus to this period (11th-12th cc.; Kenko 2012, 36, 37, 153, Fig. 14; see also *Skarby...* 2007, 161, No. 311), allocating them to his Type 5 – buckles with a lily-shaped projection. They are also known from the Dniester region in Kyiv Oblast, for example, from the locality Luka, where they have a dating of 10th-11th cc. (*Pivdennoruske...* 1997, Fig. 44:7, 107), but also from the territory of Volga Bulgaria (e.g. sites at Murzikhinskoye and Alyekseyvskoe; Rudenko 2015a, 149, Fig. 11: 7) and from the hillfort Idnakar in the Udmurt Republic of Russia, where they occurred in layer II dated to the 10th-11th cc. (Ivanova 2012, 112, Fig. 1: 33); a form more similar to No. 275 was found in layer I dated to the 9th-10th cc. Two specimens were discovered on the cemetery Chemshay situated between the hillforts Idnakar and Sabanchikar, possibly used by these two communities (Ivanova 1987, 10, 14, Fig. 7: 39); several surfaced on the cemetery Kachkashar, found in the same region, in the drainage basin of the Cheptsa (Ivanov 1991, 159, Fig. 8: 6). Other sites with this form of buckle include Grigorovo in the environs of Suzdal (Makarov, Fedorina, Shpolyansky, 2018, 17 Fig. 8: 4-5), the cemetery Shekshovo 9 (Zaytseva 2015a, 186f., Fig. 2: 2,3,7,9, with a list of literature concerning analogies from the territory of early medieval Rus', see footnotes 9 and 10), Staraya Ryazan (Mongait 1955, 180, Fig. 139: 12) and Usvyati, site Yuryevy Gory (Eremeev 2015, 516, Fig. 438: 10). They occurred at Sarkel (Artamonova 1963, 59, Fig. 47: 6). Examples named here confirm the extensive geographic range of this type of buckle, which is found on the territory inhabited not only by the Slavs; the dating of this form is confined to 9th-11th cc., with finds from more easterly regions having an earlier dating.

Lyre-shaped buckles Type III

The only find identified as Type III is Cat. No. 276, the inner loop of a buckle (Fig. VI: 276). Hołowińska Type III are buckles with knops at the corners of the inner edge of the frame. Grave finds confirm the use of these buckles also on sword suspension straps (Yuma cemetery; Zaytseva 2015a, 186). When recovered in

Poland, these buckles are regarded as imports from Rus'. Two of these specimens are in the Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów (MHA/5034 and MHA/5035). Several were found in Brześć Kujawski (Jażdżewski 1956, 114, Pl. XXIX: 11; Kaszewscy 1971, 380, 385, Pl. VIII: 15), and on the settlement in Śródka, the historic district in the city of Poznań – a fragment of the inner loop (Pawlak 2021, Fig. 137: 5). In the European part of Russia, Type III buckles have a moderate frequency, *e.g.* in the drainage basin of the Ptsich River (Vaitsyakhovich 2021, 254, Fig. 17: 3); in the north, on the archaeological site Minino II (Zaytseva 2008a, 82, 83, Fig. 70: 17; with references to further literature), in the western part of the Novgorod Land, in burials associated with Finnic peoples (Khvoshchinskaya 2004, Pl. LXXXI: 10; LXXXIII: 10); in the drainage basin of the upper Volga, on the cemetery at Berezovets (burial mound 101; Stepanova 2010, 288, Fig. 2: 11). Their dating in the region is 11th-12th c., similar as in Poland (second half of 11th-12th c.; Hołowińska 1963, 391). Type III buckles are encountered also in Hungary and Romania.

Lyre-shaped buckles Type IV

Lyre-shaped buckles Hołowińska Type IV are a variant most frequently encountered in Poland (Hołowińska 1963, 389-391). Discussing their distribution, Michał Dzik notes that their finds cluster mostly in central Poland, in Kuyavia, and in the Drohiczyn Upland (Dzik 2014, 188). He draws attention the concentration of Type IV buckles in western and central Ukraine, namely in Volhynia, Halych land and on the middle Dnieper. Their finds are relatively numerous in Belarus, classified by Pavel Kenko to his Type 9 (Kenko 2012, 39f., 156f. Fig. 16: 6-23). In other regions the buckles have a scattered distribution, with individual finds known from Volga Bulgaria, the lands on the Kama River, and Sarkel (Smirnov 1952, 211, Pl. LIII: 3; Sedova 1981, 144f., Fig. 56: 5; Sedov 1982, Pl. LX: 11).

Traditional lyre-shaped buckles, Type IV included, are regarded as Rus' artefacts (*cf.* Wołoszyn 2000, 251-253, Fig. 8; 2001, 39, Fig. 11; 2004; 2007, 187, Fig. 5; Kurasiński, Skóra 2010, 454f.). In 2004 Maria Wolf addressed the problem of the distribution of Type IV buckles (*cf.* Wolf 2004, distribution of finds, *cf. ibidem*, Fig. 10). Basing on the findings of the Hungarian researcher, Michał Dzik recently questioned the assumption about the Rus' character of these, noting *e.g.*, that: "[...]in East Europe the widespread form is the lyre-shaped buckle, single-loop forms are much less common. Their finds, number around a hundred, cluster for the most part in central Poland, Kuyavia, the Drohiczyn Upland, but also in western and central Ukraine – in Volyn, Halych land and on the middle Dnieper. Elsewhere they have a scattered distribution [...]", adding that "It is possible that the form of this buckle itself originated in some region of East Europe; this is suggested by specific popularity of lyre-shaped buckles there. While most of the earliest – 11th century – finds of Type IV buckles from Poland could be eastern imports, their later specimens, from the 12th and the first half of 13th century, found in some regions of Poland are likely to be of local manufacture" (Dzik 2014, 188).

Michał Dzik rightly points out that Maria Wolf neglected to include finds *e.g.*, from Belarus (*cf.* Dzik 2014, footnote 556). Several buckles of this type were recovered in Gródek upon the Bug River (see below; two new finds from Kyiv *cf.* Ivakin, Ivakin, Bibikov, Baranov, Zotsenko, Chmil, Olenych 2017, Fig. 6; also worth noting are finds from Staraya Ryazan: Darkevič, Borisevič 1995, Pl. 111:B:1; *cf.* also Mikhailov 2024, Fig. 1: 4, 4: 1-3).

With no conclusive evidence to confirm the local production of lyre-shaped buckles Type IV we have recognized them as Rus' artefacts.

Unlike types I-III, Type IV buckles have a single-loop frame, and resemble the lyre the most. The collection includes 28 of these buckles (Fig. VI: 277-309). The outside edge of the loop is usually decorated with fine grooving, the inside edge has pointed projections at the corners. On the outside edge of most of these buckles is a pin rest, with a projection, usually rounded. These buckles are similar in size, in the range of 20-32 mm (length) and 23-34 (width), with the typical length and width of respectively 23 mm and 25 mm. Some have a more slender outside part of the frame, with a distinctly pointed outside edge, as in Hołowińska Type III (Cat. Nos. 300, 303, 304; Fig. VI: 300, 303, 304); others are chunky, with a visibly abbreviated inside part (*e.g.* Cat. Nos. 292, 293, 296; Fig. VI: 292, 293, 296). East of the Western Bug River the classic form of these buckles has a dating of 10th-11th cc. (Sedova 1981, 144). Pavel Kenko dates buckles of this type found in Belarus to 11th-13th c. (Kenko 2012, 39f., 156, Fig. 16: 6-23); according to Konstantin Komarov, they appear in early 11th c. (Komarov 1974, 254); in Poland they occur from the second half of 11th c. through to the first

half of 13th c. (Hołowińska 1963, 391; Dzik 2014, 188). Consequently, the finds in the collection may be dated between 10th - first half of 13th cc.

This form of buckle is very likely to have its origins in the East, in the nomad environment, from which area it spread to the west, to become one of the more ubiquitous buckle types in use on the western periphery of Rus' for more than three centuries. Obviously, this issue cannot be resolved without further detailed studies, but suffice it to say that two buckles, shaped like a lyre, with a single-loop frame, remarkably similar to Type IV, discovered on the cemetery Ust-Suyerskoye-1 to the north of Kazakhstan, have a dating of 6th-7th cc. Commenting on these finds, Natalya Matveeva noted that these buckles were typical for the steppe zone. Furthermore, they have been encountered in Siberia on sites of the Potchevash Culture (areas on the Ob River, end of 6th-7th cc.; Matveeva 2016, 155).

Buckles similar to lyre-shaped buckles

They were separated into several sub-groups, mostly similar to Type III.

Double-loop buckles similar to Hołowińska Type III

These specimens have a circular or a sub-circular outer loop, and a narrower, rectangular inner loop. Between the two loops is a bar for the buckle pin. The buckles have a wide distribution and a dating of at least the 6th c., although the earliest of these specimens apparently were not used as buckles but as strap fittings used to suspend objects from a belt (Gavritukhin 2015, 87f.). Igor Gavritukhin notes that prototypes of these objects appeared in Central Asia and southern Siberia in the Early Iron Age, and were then associated with horse harness. They were brought to Europe by successive waves of nomads, primarily the Huns, and starting from the middle of the 6th c., by Avars and other Turkic peoples. While there is a marked diversity of frame shapes and sizes, the buckles evidently copy the same model. They are encountered in a vast territory, from Sasanian Iran to the Western Mediterranean, and the Danube Region (Gavritukhin 2015, 88). The Russian researcher grouped them into several types. Our three buckles, Cat. Nos. 305-307 (Fig. VI: 305-307), are similar to Gavritukhin Type 1.1.1 (without projections at the corners of the inner loop), which has a dense distribution ranging from the North Caucasus, to the north-eastern Black Sea coast, to Bulgaria. A single find of this form is recorded in the Polotsk Land on the eastern shore of the Lake Peipus. While the southern specimens date to between the middle of the 5th and mid-6th c., the one from the Polotsk Land has a broader dating of 5th/6th-10th c. Apparently, no longer a girdle hanger but a buckle, this form continued in use in the North; this is suggested by a specimen very close to Cat. Nos. 305 and 306 discovered in Novgorod in a 12th-13th cc. context (Sedova 1959, 243, 258, Fig. 7: 9). Specimen Cat. No. 307 is slightly different. It has a visibly smaller inner loop, and finds analogy in a buckle from the cemetery Balinka-Mecsér dating to 7th-8th cc. (Kralovánszky 1963, 169, Fig. 4: 4), although we must note that the Hungarian find is larger. The Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów has a similar buckle in its collection (inv. No. MH/A/5039). The dating established for Cat. No. 307 is 7th-8th cc., in contrast to the much broader dating of mid-5th through to the 13th c. available for buckles Cat. Nos. 305 and 306.

Buckle Cat. No. 308 stands out by having no constriction between the outer and the inner loops, and a domed knop at either end of the bar (Fig. VI: 308). Similar specimens (without the projections) are known from the Saltovo-Mayaki environment. A related specimen was found at Gnezdovo in a burial of a warrior and horse (burial mound DN-4, dated to the 3rd third quarter of 10th c.; Janowski 2015, 112, 225, Fig. 51: 5). Another parallel form comes from Novgorod (Kolchin 1959, 111, Fig. 96: 12). The buckles named above have a dating of 9th-10th cc., and this presumably is the date of the specimen from Czermno.

Buckle Cat. No. 309 measuring 16 and 26 mm (length and width respectively) has an outer loop with a pointed outer edge, and a slightly trapezoidal inner loop with knops at the corners of the inner edge. The bar for the buckle pin has a domed knop at each end. This specimen lacks analogy, but was dated on the evidence of stylistic similarity to 10th-13th cc. It may have performed the function of a book clasp.

Four buckles in yet another, equally varied group with a distinctly trapezoidal inner loop, and an outer loop which may extend to a pointed outside edge (Cat. Nos. 310 and 311; Fig. VI: 310, 311); be rounded and expanded (Cat. No. 313; Fig. VI: 313), or have a projection and a pin rest (Cat. No. 312; Fig. VI: 312). Three buckles have a knop at either end of the bar (Cat. No. 310-312), the knops on specimen Cat. No. 310 resemble projections seen on some buckles with a rectangular double-loop frame (see e.g. Fig. VI: 340-341).

The latter has its counterpart in materials from Belozersk (Zakharov 2004, 448, Fig. 94: 13); the same site produced specimens similar to buckle Cat. No. 311 (Zakharov 2004, 448, Fig. 94: 14, 15). Their dating is 10th-11th cc.

The buckle Cat. No. 313 resembles specimens encountered in 11th-13th c. among the Finno-Ugrians on the territory of the archaeological Yudino Culture in Transuralia (to the east of the Ural Mountains), and in the forest zone (*Finno-ugry...* 1987, 319, Pl. LXXI: 28). Similar specimens have been found in northern Belarus (Kenko 2012, 40f., 157, Fig. 17: 11; Ereemeev 2015, 447, 530, Fig. 452: 32). Pavel Kenko allocated them to his variant 11 of lyre-shaped buckles. The Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów has a related specimen in its collection (MH/A/1908). Pavel Kenko classified the buckle, Cat. Nos. 313 and 311 (with knops at the ends of the bar), to the same variant (Kenko 2012, 41, 157, Fig. 17: 12); this specimen has a counterpart in the Hrubieszów museum (inv. No. MH/A/5616). Besides the find from Belarus there is also a buckle from the environs of Vladimir, found on the settlement site Suvorotskoye-8 with a dating of 10th - first half of 12th cc. (Makarov, Fedorina, Shpolyansky 2014, 122, Fig. 7: 18). This find too has an analogy identified in the museum in Hrubieszów (inv. No. MH/A/5616). Based on the above findings, the buckle from Czeremo may be referred to the same age as the buckles from the environs of Vladimir and from Belarus.

Cat. No. 312 has a narrow projecting pin rest with a small recess, and domed knops at the ends of the bar (Fig. VI: 312). Perhaps the recess on the pin rest was to make a hole, in which case this buckle could have been used as a book clasp. The presence of casting seams indicates lack of care in finishing this specimen. We found no close analogy to this buckle, only a specimen with a similar frame (without the projection on the outer loop), from the site Suvorotskoye-8. Its dating falls in the 10th - first half of 12th cc. (Makarov, Fedorina, Shpolyansky 2014, 122, Fig. 7: 18). A diminutive buckle similar in shape found on the hillfort in Chernobyl, is admittedly a single-loop form, but with a narrow projection aligned with the buckle pin. It was dated to 11th-12th cc. (Pereverzev 2021, 79, Fig. 8: 22). In view of the above discussion, the dating of our buckle was narrowed down to 10th-12th cc.

The buckle Cat. No. 314 (Fig. VI: 314) differs from the buckles just described. It has a sub-oval outer loop with an edge which extends symmetrically to a point, and a narrow, rectangular inner loop with a large oval hole. It retains two rivet heads at the corners. The form of this buckle brings to mind specimens with a reduced Plate. A similar buckle dated to 7th-8th cc. is known from the cemetery in Keszthely (Müller 2010, Pl. 1: 14).

Two buckles, Cat. Nos. 315 and 316 have a pentagonal outer loop (Fig. VI: 315-316). Specimen Cat. No. 315 is less slender. Based on analogies, this buckle was dated broadly to 8th-12th cc. A similar specimen with a dating of 8th-10th cc. comes from Pliska in Bulgaria (Zakharov 1979, 117, 118, Fig. 26 [first at left]); a buckle with a later dating of 11th-12th cc. is known from the settlement site Visheslavskoye-3 in the environs of Suzdal (Makarov, Shpolyansky, Fedorina, Ugulava 2019, 19, Fig. 7: 17). The buckle Cat. No. 316 has a metal Plate folded over the inside edge. The shape of the frame and the ornament on the trapezoidal Plate⁴³, which finds analogy in a piece of metal sheet found in Gneyzdilovo-2 in the environs of Suzdal, date the buckle to 11th-12th cc. (Makarov, Fedorina, Shpolyansky 2018, 12, Fig. 4:9).

Buckles with a pentagonal outer loop and knops at the corners

Six buckles, one incomplete, placed in this group have a frame similar to the buckles described above (Cat. Nos. 317-322; Fig. VI: 317-322). Their distinct outer loop is sub-pentagonal, the outside edge extending to a point with the pin rest. The angles of the outer loop are slightly rounded, the inner loop is trapezoidal. The frame is visibly constricted at the bar for the buckle pin. At each corner of the outer loop is a round knop, often with a round dimple at centre; on the outside edge is a grooved pin rest. On the inside edge of the outer loop there is usually a decoration of small impressed rectangles perpendicular to the edge (but not in Cat. Nos. 319, 321, 322). The buckles are small, with a size range of 20-23 mm (length) and 26-32 mm (width). Two similar buckles with a pin projecting beyond the frame are in the Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów (MH/A/5615, MH/A/5617). Such buckles are also known from Belarus, mostly its eastern Vitebsk Oblast (Kenko 2012, 40, 157, Fig. 17: 1-8). Pavel Kenko dates them to 11th-12th cc., citing as analogy finds from Kursk and the Kama River drainage basin, from the hillfort Shudiya-Kar. A similar buckle occurred on the hillfort

⁴³ Buckle Plate is decorated along edges with two rows of small impressed parallel squares and isosceles triangles, apexes pointing inwards.

Plisnyesk in western Ukraine (Kuchera 1962, 41f., Fig. 17: 10a). Another, known from the environs of Suzdal, was made with less care and is undecorated (Zaytseva 2014a, 368, Fig. 3: 10). In Poland, an analogous specimen was found at Czarna Woda (Bieñkowska, Dzik, Piasecka, 2013, vol. 1: 98, 235, Pl. CIX: grave 216:1). The dating of buckles cited above is 11th-12th cc., and this would be the time frame of the find from Czeremno.

Buckles with human (?) / animal (?) heads

The buckles in this group are double-loop forms decorated with moulded, representations of a human or an animal (dragon?) head (Cat. Nos. 323-328; Fig. VI: 323-328), mostly too stylized to recognize their subject; in some buckles the head is represented by no more than a domed knop. The moulded elements on buckle Cat. No. 328 are more likely to be human heads, and most likely, heads of some god, probably Odin. The buckles in this group have a frame which resembles in shape the frame of lyre-shaped buckles, Hołowińska Type III. The outer loop is almost round, and profiled; some have a thickened and/or pointed outside edge (Cat. Nos. 323, 324). The inner loop is rectangular. The buckle frame surface is decorated with regular grooving on the outside edge, in some buckles, also the bar for the buckle pin and the inside edge are ornamented, all of it or only its top and bottom edges. The bar, straight or curving towards the inside edge, is at the point of the greatest constriction. Set at either end are the human/animal heads (some have variously successfully marked eyes and nose/snout), or knops.

The buckles in this group are small, mostly with a length of 19-20 mm and a width of 24-25 mm. Only one of them still has a pin, which is long and projects beyond the edge of the outer loop (Cat. No. 324). A buckle similar to the specimens in this group, especially to Cat. No. 325, is in the Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów (inv. No. MH/A/2865), a similar one was found at the Horodyszcze hillfort in Trepca (Kotowicz, Zielińska 2007, 27, bottom figure, bottom row, second from the left), two are in the State Archaeological Museum in Warsaw (*Skarby...* 2007, 163, Nos. 323, 324); one is from Verbychne in Ukraine (323), the other from Czekanów (324). The buckles with animal/human heads have a broad dating of 11th-13th cc. Their decoration suggests their ideological connection to the Scandinavian environment (see penannular brooch Cat. No. 249), although they were probably made locally in a region occupied by Baltic and Finnish peoples, or their Slav neighbours. Stylistic similarity to human/animal heads depicted on the penannular brooch narrows down the dating of these buckles to 11th-12th cc. (Motsya, Kovalenko, Petrashenko 1997, 107, Fig. 44: 1; Shpilev 2009, 232, 246, Fig. 1: 1, 2).

Several buckles of a similar form feature in an article published recently by Kirill Mikhailov (they come from the site of the medieval Izyaslavl in the locality Horodyshe in Khmelnytskyi Oblast. Their decoration is described as taking the form of beading в “виде мелких «жемчужин»”). The buckles are thought to belong to the 12th-13th cc. (Mikhailov 2024, cf. Fig. 1: 5, Fig. 4: 4-7).

Buckles with a lyre-type frame similar to Type IV

This group includes six specimens (Cat. Nos. 329-334; Fig. VI: 329-334), small, single-loop specimens. The outside of their frame expands to a point, the inside part is trapezoidal, with curved sides. Three buckles have the same size, with a length of 16 and a width of 23 mm, (Cat. Nos. 329, 331, 333); Cat. No. 330 is a little smaller (20 and 23 mm), and Cat. No. 329 larger (19 and 28 mm), and has a marked pin rest. No analogies were found catalogue for them. A relatively distant parallel might be a buckle from the hillfort Spas on the right bank of the Pereksha River (Nikolskaya 1981, 81f., Fig. 29: 40). This piece has a half-round outside part, and lightly concave top and bottom edges which make it more similar to the buckle Cat. No. 334. It is remarkable that buckles Cat. No. 331-333, of the same size and nearly the same shape, come from unspecified locations, probably in the Czeremno area. Their stylistic features date them to 11th-13th c., but if they are not buckles but girdle hangers or strap distributors, their much earlier dating must be taken into consideration.

The buckle Cat. No. 334 (Fig. VI: 334) has lightly concave top and bottom edges, and a less accentuated outside part. The outside edge of the loop and bar are decorated with diagonal incisions. No analogies for this buckle were identified, but it is stylistically compatible with specimens which date to 11th-13th c. Another option is to link it by reason of its form to U-buckles (discussed below).

Single-loop buckles with an omega frame and pointed outside edge

These specimens evidently resemble lyre-shaped buckles. There are five of them in this group: Cat. Nos. 335-339 (Fig. VI: 335-339), all of them copper alloy except for one wrought iron specimen. Cat. No. 338. Buckles Cat. Nos. 335 and 336 are nearly identical, and can be described as a reduced form of Hołowińska Type IV lyre-shaped buckles. One of them comes from the collection of Janusz Stopa, the other from the donations of Artur Troncik. The outside edge of the buckle frame extends to a point; in some specimens the constriction is accentuated with half-round projections (*e.g.*, Cat. Nos. 335, 336). There are projections at the corners of the inside edge of the frame. A similar, but smaller object interpreted as a spur buckle from the interior of the hillfort in Sądziadka, dates to 11th-12th cc. (Kotowicz 2013, 71, Pl. 85/3/2011). A specimen similar to the incomplete buckle, Cat. No. 337, only without knops, is known from Czarna Wielka (Musianowicz 1960, Pl. VIII: 7). Buckles with a frame of a similar design appear in the Oka-Don watershed in the 9th - first half of 10th cc. (Kolokolov 2023, 276, Fig. 4). In turn, a similar buckle from the Ivanovskoye-2 site, near Suzdal can undoubtedly be dated to the 12th c. (Makarov, Fedorina 2023, 32, Fig. 3: 14). In this situation, items Cat. Nos. 335-337 can be placed in the period corresponding to the 9th-12th cc.

The outside edge of the frame of the wrought iron buckle Cat. No. 338 is thickened, and extends to a point with a small groove (the pin rest). The buckles Cat. No. 339 is similar to it, although the shape of its frame suggests it has a later dating, of 15th-18th cc. (Sawicki 2014, 95, No. 36). Ultimately, given the occurrence of buckles with an omega frame in 6th-8th cc. Finno-Ugrian contexts (*Finno-ugry...* 1987, 213, 345, Pl. XCVII: 80) there are two chronological horizons to choose from. Thus, for the time being, the chronology of the buckle Cat. No. 339 from Czermno must remain unresolved.

The damaged buckle Cat. No. 337 possibly also has an earlier chronology. For one, it has a frame slenderer than in other buckles of this group, but also, a pointed outside edge and knops at the corners on the bar. Valentin Sedov dated such specimens to 8th-9th cc. (Sedov 1970, 98, Fig. 24: 8).

Rectangular double-loop buckles with a projecting pin rest

This group includes seven cast bronze buckles (Cat. Nos. 340-346; Fig. VI: 340-346). Four are incomplete: (Cat. Nos. 343 and 344 are outer loops, (Cat. No. 345) is an inner loop⁴⁴). These buckles with a sub-triangular cross-section have a narrowing on the bar where the pin was hinged (subseq. “constriction”), a feature they share with lyre-shaped buckles, although in Russian research they are defined as “rectangular”. The inside edge of these buckles is more slender than in others. On the upper face of the bar on either side of the constriction are flat knops, oval in plan; in some buckles the knops are decorated with a spiral (Cat. Nos. 340-341). On the outside edge is a distinctive projecting triangular grooved pin rest. There are knops at the corners of the inside edge. Buckle Cat. No. 340 is more outstanding in this group, being more ornate. There is a spiral motif on the outside edge on either side of the pin rest; the knops on the inside edge are rounded and decorated with an annulet.

Rectangular double-loop buckles with a projecting pin rest were discussed only to a limited extent in Polish research. Publishing the cemetery in Lubień which yielded a buckle of this form (grave 11), Ewa and Andrzej Wójcik (1973, 168) noted only that they were not familiar with analogies to this type of artefact. A similar buckle turned up on the cemetery in Dziekanowice (grave 45/00; Wrzesińska, Kasprończak 2022, 411, Pl. 383: 2 and 2a). The Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów has several in its collection (*e.g.* MH/A 2285, MH/A 2286, MH/A 2888, MH/A 5596).

The grave inventory from Lubień with the buckle of interest included two coins, unfortunately, heavily damaged (Stanisław Suchodolski allocated the coins from Lubień to the 11th c.; they had been issued between 997/1003 and 1146/ca. 1152; *cf.* Suchodolski 2012, 352).

Karolina Skóra and Tomasz Kurasiński (2012, 65) correctly point to the Rus’ origins of this type of buckle, as Marcin Wołoszyn has already written about (*cf.* Wołoszyn 2003, t. II). The artefacts we are interested in are considered to be Rus’ items, and should be dated primarily to the early 11th c.

This group of buckles is fairly popular on the territory of Rus’ and areas adjacent. In Novgorod they occurred in stratigraphy dated to the early 11th c.; in the burial mounds of the Radimichi and Vyatichi they have a dating of 10th-11th cc. (Sedova 1981, 144f., Fig. 56: 3). Two buckles from burial mounds at Shekshovo were

⁴⁴ Cat. No. 345 retains its pin made of iron. Apparently, when this piece became damaged it continued to be used as a buckle.

dated to 11th c. - first half of 12th cc. (Zaytseva 2015a, 186, 197, Fig. 2: 11). Their finds from the environs of Vladimir have a dating of 10th - first half of 12th cc. (Makarov, Fedorina, Shpolyansky 2014, 121, Fig. 6: 14; a similar object from the site Suvorotskoye-8: see Makarov, Fedorina, Shpolyansky 2014, Fig. 7: 20). Pavel Kenko allocated their Belarusian finds to his Type 2 – rectangular, variant 1, dated to 11th-12th cc. (Kenko 2012, 41f., 158, Fig. 18: 1-17; many analogies and a list of reference literature). In the region more to the south these buckles are known from Kyiv (Kozlovsky, Krizhanovsky 2021, 153, Fig. 17: 9), and from grave 13 in the 11th century cemetery at Ostriv on the right bank of the Ros River (Baranov, Ivakin, Shyroukhov 2022, 252, Fig. 23: 1). An artefact of this type is known also from the territory of the Volga Bulgars (western part of the Kama drainage; cf. Rudenko 2015, Fig. 11: No. 5 [second half of 10th – early 11th c.]). It is worth stressing that the buckles discussed here have their counterparts also in the Balkans, *e.g.*, Romania (Stefan, Barnea, Comşa, Comşa 1967, Fig. 173:20) and Bulgaria (Bonev 1998, Fig. 24). The buckle from Bulgaria dates to the 10th c.

Ultimately, all of these specimens were recognized as originating from Rus', dating presumably in the main to the first half of 11th c., and possibly, the turn of 10th and 11th cc.

Circular buckles

Buckles with a circular frame are known from many regions of medieval Europe, including lands settled by Slavs and Balts. In our collection there are four specimens with such a frame: Cat. Nos. 347-350 (Fig. VI: 347-350). The first of these is a large iron buckle with a frame diameter of 55 mm and cross-section diameter of 8 mm. Analogous specimens, mostly recorded in southern regions of Rus', were used on saddle girths. They are widespread in contexts identified with nomads. Anatoli Kirpichnikov dates these buckles to 12th-13th cc. (Kirpichnikov 1979, Fig. 43: 7). Less heavy circular buckles were used on waist-belts. These two functions were confirmed at Shestovytsia where at least one buckle was found on a skeleton of a horse and another in a human burial (Blifeld 1977, 189, Pl. XXXVIII: 4, 16). The use of circular buckles on waist-belts has been confirmed by Krzysztof Wachowski basing on the findings from the site Opole-Ostrówek (Wachowski 1984, 19, Fig. 7f, 8a).

Specimen Cat. No. 349 could be a shoe buckle. This small piece has a frame with a diameter of just 15 mm. The slot in its frame is a pin rest. By analogy to the finds from Wrocław this buckle was dated to the second half of 14th - early 15th cc. (Sawicki 2014, 110, No. 84).

Another buckle in this group, Cat. No. 350, a copper alloy piece, does not have a perfectly circular frame but the difference between its diameters is just 1 mm (17 and 18 mm). Its outside edge is slightly thicker, the pin is profiled to fit the shape of the frame and does not project outside it. Artur Boguszewicz dates similar buckles from Silesia to 13th-15th cc. (?) (Boguszewicz 2015, 145f., Fig. 4: a). Perhaps this specimen too was used on footwear.

The buckle Cat. No. 348 (Fig. VI: 348) evidently has an earlier dating. It is a small, fairly chunky piece, with a frame diameter of 14 mm forged from an iron rod. The outside edge of the buckle frame is visibly thicker, and the ends of the rod almost butt together. A long and straight pin fashioned from a length of rod folded in half (the fold is now the attachment loop of the pin), projects far beyond the buckle frame. Buckles of this form have a dating of 5th-7th cc. and are known in *e.g.* the Kolochin Culture (Oblomsky 2016, 102, Fig. 35: 11). Pavel Kenko published two such buckles found on the cemetery Taymanava in Belarus where they were dated to the 5th c. (Kenko 2012, 15, 141, Fig. 1: 17). This presumably is also the dating of our find.

Buckles Cat. Nos. 351-360, and the slightly larger Cat. No. 361-362 have the form of a circle or an oval, with one straight side, and resemble somewhat in their shape the letter D (Fig. VI: 351-362). Their diameter on the average is in the range of 15-17 mm. Their use as buckles is confirmed by the presence of a pin (Cat. No. 357), or a traces of pin attachment (Cat. No. 360). However, some of these specimens could be strap fittings used to suspend various objects from the belt – small items but also weapons, *e.g.*, swords (Radiush 2017, 95, Fig. 5: 7). Because of their universal form they can have only a broad dating to 5th-13th-14th c. (Radiush 2017, Zaytseva 2014, Wachowski 1987, 21); for instance, a similar object made of silver found in the rural settlement Volnikovka in the environs of Kursk identified with the Hunnic environment has a 5th c. dating (Radiush 2017, 95, Fig. 5: 7).

Oval buckles

Some buckles in this group date back to the Roman Period, others to the Early Medieval Period. The most ancient specimen, Cat. No. 363, comes from the collection of Janusz Stopa, (Fig. VI: 363). Its frame is sub-oval, elongated vertically; one edge (the bar) is straight and visibly thinner. Andrey Oblomsky dates a similar object from the locality Smyach in Ukraine, to the 5th c. (Oblomsky 2016, 103, Fig. 35: 4). A broader dating of second half of 3rd-5th c., was determined for a specimen published in the volume *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э. (Slavjane... 1993, 286, Pl. 66: 38)*. Pavel Kenko places such specimens among buckles dated broadly to 1st-5th cc. (Kenko 2012, 143, Fig. 3: 5). The buckle Cat. No. 364, which preserves the pin and has the ends of the rod almost butt together, may have a dating of 5th-6th c. (Fig. VI: 364; Tejral 2017, 107, Fig. 4: 7-9); similarly, the small buckle, Cat. No. 365, with a chunky round-sectioned frame, has a flattened bar with a constriction for the pin. Similar specimens are known from Crimea and dated to the second half of 5th - first half of 6th cc. (*Крым...* 2003, 98, Pl. 12: 42, 47). A slightly smaller buckle dated to the 4th-5th cc. comes from Naryski Młyn in north-eastern Poland Myna (Cieśliński, Rau 2017, 341), but this form could have occurred also in a later period (Keszthely, grave 1976/1; Müller 2010, Pl. 62:12, grave 1976/1; 88, grave 2000/64). The next specimen Cat. No. 366 and 367 (Fig. VI: 366 and 367) presumably has a dating of 7th-10th cc. It has an ornate frame decorated on the inside with beading, and faceted triangles on the outside; its wire pin is oversize and extends beyond the outer edge. Similar finds are known from the cemetery Fénék in Hungary (Hampel 1905, vol. III, Pl. 175: 12), and the locality Luchistoe in Crimea (Curta 2007, 110, Fig. 8); a buckle frame decorated with faceted triangles was found among the furnishings of burial No. 7 near the village of Bolshiye Tigany in Tatarstan identified with the Hungarian environment (Khalikov 2022, 101, Fig. 5: 33).

Buckle Cat. No. 368 (Fig. VI: 368) is markedly different from those described above. This large, 55 mm long and 71 mm wide iron piece has a horizontally elongated sub-oval frame with lightly concave top and bottom edges. Its pin extends only a little beyond the inner edge of the frame. Such buckles have a dating of 9th-13th cc. (Blifeld 1977, 180f., 223, Pl. XXXIV: 4; Kirpichnikov 1973, Fig. 43:3, *Arheologicheskaya karta...* 1981, 190, Pl. XVI: 11). They were used on the saddle girth. A buckle of a similar form, only a little smaller, was found in a position confirming this function in a horse burial at Shestovytsia (Blifeld 1977, 180f.). Andrei Oblomsky interpreted as a saddle girth buckle a similar object from the site Krivec 4 (Oblomsky 2016, 44, 101, Fig. 34: 2). The buckle Cat. No. 367 has a very broad time-frame. Its vertically elongated frame was made from a thick rod. There is a pin rest in the somewhat wider outside edge. Analogous buckles have a dating of 4th-13th cc. (Madyda-Legutko 1987, 65; *Slavyane...* 1993, Pl. 43:10; Sawicki 2017, 106, No. 68). This find comes from the collection of Janusz Stopa.

An oval buckle with a buckle Plate

There is just one buckle of this form, Cat. No. 468 (Fig. VI: 468). Its narrow oval frame was formed of thick wire, and has a slightly flattened strap bar. The frame is decorated with groups of shallow diagonal incisions. The wire pin extends just to the inner edge of the frame. There is a decorated buckle Plate, now incomplete, made by folding a strip of sheet over the strap bar and joining the two halves using rivets, not preserved. The surface of the Plate is decorated with a stamped ornament, not preserved whole. Along the edge are two rows of squares, with between them, three clusters of three dots forming a triangle, linked by arcs built by small stamped rectangles. No analogies were identified for this piece, but a similar punched ornament occurs on a bird brooch found in Wolin in stratigraphy connected with the presence of Vikings (Stanisławski 2013, 316, Fig. 31). This suggests our specimen dates to the 10th c. and may be linked to the Scandinavian or Balt environment.

D-shaped buckles

D-shaped buckles begin in the Roman Period, continue during the Middle Ages and the Early Modern Period through to the modern age. In the Middle Ages they were made from different metals, mostly copper alloy and iron. In our collection they make up a sizeable assemblage. In some of the more recent studies, D-shaped buckles are not treated as a separate type and placed in one group with oval buckles (see Sawicki 2017; 2018, 924). This is indeed a valid point; sometimes the shape of the frame is hard to determine and its assessment of necessity must be subjective. Some buckles in the collection have a frame which is intermediate between “oval”

and “D-shaped”. The same dilemma is posed by some buckles which have a frame that is quadrilateral in plan, in the form of a rectangle with rounded corners: oval, or rectangular? The above reservations notwithstanding, the category of D-shaped buckles has been used in this analysis, all in the awareness that they might be classified differently by another researcher.

On the plates the D-shaped buckles were grouped basing on the similarity of the shape of their frame. In this admittedly strictly arbitrary approach, the considerations of chronological position and cultural attribution have been set aside. Owing to their very wide distribution in Europe and their broad time-frame, D-shaped buckles virtually have no distinctive features. Perhaps, a more discerning analysis could reveal some general patterns, but the current research status is inadequate. Nevertheless, upon examination, the frame of some D-shaped buckles in our collection were found to differ in some respects from buckle finds recorded west of the Western Bug. Buckles made from the same kind of material displayed the greatest similarity of form. Copper alloy (often, bronze) buckles tend to be smaller and more slender on the whole. Iron buckles tend to be larger, and resemble the letter D in the style of Roman and Renaissance age square capitals; it safe to assume that many of these pieces are elements of the horse harness.

Buckles of copper alloy and other non-ferrous metals

As already noted, cast copper alloy buckles tend to be smaller. Their frame is usually plano-convex or rounded in cross-section. Most of them are without decoration. Two buckles have a concave bar and slightly flattened curves of the outside edge (Cat. Nos. 369, 370; Fig. VI: 369, 370). Also, they are more slender. Some buckles in the collection have a similar length and width, which makes them thickset (Cat. Nos. 376-378; Fig. VI: 376-378). However, the largest group are intermediate forms, with a frame which is vertically extended, but the outside edge has an evident curvature to it, *e.g.* Cat. Nos. 373, 379, 380, 382 (Fig. VI: 373, 379, 380, 382). Two buckles still retain their wrought bronze pin (Cat. Nos. 369, 371; Fig. VI: 369, 371). Three specimens have a frame decorated with diagonal grooves or incisions; in Cat. Nos. 377 and 378 their arrangement is radiating (Fig. VI: 377, 378), in buckle Cat. No. 376 the grooves form a pattern which imitates ropework (Fig. VI: 376). However, the function of the latter object is open to conjecture, as it is possible that originally it was a finger ring. This is suggested by the curvature of its frame, apparently secondary; the impression that it was remade is compounded by the arrangement of the grooves. A buckle with a similarly shaped frame decorated with the same pattern of grooves as Cat. No. 376, is known from the locality Dorohinka, site III, and dated to 10th-11th cc. (Serov 1997, 107, Fig. 44:10). Two specimens in the group of D-shaped buckles made of non-ferrous metal alloys (Cat. Nos. 374 and 375) are more outstanding (Fig. VI: 374, 375). They have an offset round-sectioned bar, a plano-convex frame, and on the outside edge a moulded decoration of round knops on either side of the pin rest. Jakub Sawicki classifies allocates them to the group of profiled buckles (Sawicki 2018, 924f., Fig. 846) and dates them to the 13th c. and the beginning of the next (Sawicki 2018, 924f., Fig. 846). In the classification system of Helena Malinowska-Łazarczyk analogous buckles belong to Type II, variant 1, and are dated to 12th-14th cc. (Malinowska-Łazarczyk 1979, 95f., 163, Pl. 4.I:6). Krystyna Musianowicz placed a buckle similar to Cat. No. 375 found in Drohiczyń in the 12th-13th c. (Musianowicz 1969, 218, Fig. 125). These buckles have their counterparts in the museum in Hrubieszów (Cat. No. 375 – inv. No. MH/A/5053, inv. No. 48 – MH/A/2880). The small size of the Cat. No. 375 suggests the function of a shoe buckle.

D-shaped buckles of non-ferrous metals and alloys, although their shape resembles more specimens made of wrought iron, are known from Novgorod from stratigraphy dated to late 12th - late 13th c. (Sedova 1987, 145, 147, Fig. 56: 11); a buckle of this form from Kyiv has a date of 13th c. (Arkhipova 2006, 82). Generally, this form of buckle was widely worn in Europe in the 13th-14th c., particularly in the 13th c. (Wachowski 1984, 19-21; Egan, Pritchard 2002, 89-94; Ota 2016, 54, 56-59, Pl. 2, 47; Sawicki 2017; Rybarczyk 2021, 119f., 355, Fig. 105-106; with reference literature on analogies from Silesia and Germany).

Wrought iron buckles

The collection includes fourteen such buckles: two smaller specimens Cat. Nos. 384 and 385 (Fig. VI: 384, 385), three evidently larger Cat. Nos. 387-389 (Fig. VI: 387-389), and nine which mostly have dimensions in the range of 34-42 mm (length) and 30-43 mm (width). Some of these buckles have a more slender frame, *e.g.*, 391-393 (Fig. VI: 391-393), others have a protruding, curved outside edge, *e.g.*, Cat. Nos. 388, 389, 394-398 (Fig. VI: 388, 389, 394-398). Three buckles: Nos. 383, 384, 387 have a horizontally elongated frame;

Cat. No. 384 is almost rectangular, Cat. No. 383 is the only buckle in this group with a frame decorated with diagonal grooves (Fig. VI: 393). Four buckles still have pins, three of them with a tip which drapes over the outside edge of the frame (Cat. Nos. 383, 393, 397; Fig. VI: 383, 393, 397). The smaller buckles, Cat. Nos. 383-385 presumably performed the function of waist-belt buckles, or were used for suspending a weapon from the belt. It is safe to identify the larger specimens as horse harness buckles, the smaller ones used on e.g., the stirrup straps (Cat. Nos. 385, 387, 390, 392-398), the larger ones on the saddle girth (Cat. No. 391; Vozny 2019, 149).

In Opole the larger D-shaped buckles (L. up to 64 mm) begin in the second half of the 13th c. (Wachowski 1987, 21). Igor Vozny dates similar specimens from Zelena Lypa in Ukraine to the early 12th c. (Vozny 2019, 149). A buckle similar to Cat. No. 391 from the cemetery in Čakajovce in Slovakia has a similar dating of 9th c. (Rejholcová 1995, Pl. LXXXVII:569). Nevertheless, the larger number of these buckles belong to the 13th-14th cc. (Wachowski 1983, 19-21, Krabath 2001, 139; Egan, Pritchard 2004, 89-94; Sawicki 2017, 120, 122; Rybarczyk 2021, 112). Presumably, this is also the right dating of D-shaped buckles in our collection.

D-shaped buckles with a projecting pin rest

Nine buckles have an outside edge which is thickened and extended into a projecting pin rest (9, with a groove in some of specimens (Cat. Nos. 399, 400, 403; Fig. VI: 399, 400, 403). The buckles are mostly small, 19-31 mm and 23-29 mm in length and width respectively. Two buckles (Cat. Nos. 399, 400) are larger, with respectively a length and width of 46 and 42 mm, 50 and 40 mm.

The frame of these buckles has different proportions and quite often a differently shaped bar. Specimens Cat. Nos. 401-403 are similar in size, and have an offset bar with projections on its ends like the lyre-shaped buckles. A similar buckle from the site Yuryevy Gory at Usvyati dates to the 10th-11th cc. (Eremeev 2015, 516, Fig. 438: 3). The buckle Cat. No. 404 also has knops on the bar, but quite a different projecting pin, and an only slightly thickened outside edge. This specimen comes from the collection of Janusz Stopa. An analogous buckle was identified in the museum in Hrubieszów (MSS, inv. No. MH/A/2876). Buckles with such a projection are known from southern Siberia in the first millennium AD, but our specimen has a closer analogy. One of the buckles found in Tum in central Poland has a similar projection, although its frame is more of an omega shape. The specimen from Tum belongs to phase III of the hillfort (mid-13th - mid-14th cc. The authors of the archaeological study note that while such buckles were typical of the 14th c., they could begin earlier, in the 13th c. (Grygiel, Stasiak, Trojan 2015, 400, Fig. 221: 2). The large buckle Cat. No. 399, also with an offset bar, and two projections at its ends, could be an imitation of buckles with a separately cast bar. A similar specimen was identified in the museum in Hrubieszów (inv. No. MH/A/2876) and in materials from the “urochishche”⁴⁵ Pastevnyk in Peresopnytsia (11th - first half of the 13th cc.; Pryshchepa 2003, 234, Fig. 2: 4). The buckle Cat. No. 400 has a frame which is basically onion-shaped. A specimen not only similar in its shape but also dimensions, found in the grave inventory in Keszthely has a dating of 7th-8th cc. (Müller 2010, Pl. 38: 8); another similar buckle was found in Wrocław in stratigraphy from the 13th c. (Sawicki 2014, 96, No. 41).

Finally, three buckles, Cat. Nos. 405-407, have several characteristics in common (Cat. No. 405-407) – first of all, the D-shaped frame with the outside edge expanded into a projecting pin rest (Cat. No. 405 still has its pin, short and tapering to a point). The buckle Cat. No. 406 has a decoration with incisions in a radiating arrangement, as in Cat. Nos. 377, 378. A similar buckle occurred in the cemetery in Czarna Woda and dates to 10th - early 12th c. (Dzik 2015, 221, 309, Pl. IX: 2).

In Central and West Europe buckles with a projecting pin rest have a dating of 11th-14th cc. (Heindl 1990, 17). According to Krzysztof Wachowski, in Opole buckles with an expanded begin around 1200 and their largest number is in the 13th c. With no analogies found in archaeological material from the eastern zone, other than the specimen from Czarna Woda which is an outlier, the dating of buckles from Opole was adopted for the finds from Czermino.

⁴⁵ *Urochishche* (Polish: uroczysko, Ukrainian and Russian: урочище), a part of the forest (less often fields or meadows) of indicative importance, without clearly marked boundaries; it is a place usually associated with a special legendary event, legend, barrow, or where characteristic natural features occur.

U-shaped buckles

Seven buckles in the collection basically belong to the group of D-shaped buckles but have a distinctly elongated shape and rounded outside edge, which makes them resemble the letter U resting on its side. Five of these buckles are copper alloy, one is made of tin (Cat. No. 414), and one of iron (Cat. No. 415). The buckles range in size from 14 x 20 mm (length x width) to 35 x 40 mm, but larger specimens are more numerous.

The tin buckle, Cat. No. 414, has an unusual construction and a frame which tapers slightly to its outside edge (Fig. VI: 414). Its bar is a cylinder, distinctly thicker than the other three edges. We found no good analogy for this specimen. Perhaps it belongs to the 12th-13th cc. (Nikolskaya 1981, 266, Fig. 100: 23).

The iron buckle, Cat. No. 415, has a slightly concave bar with a small projection at each end. Like No. 412 this specimen lacks a good analogy, and may have the same dating.

The buckle Cat. No. 412 is small and of yet another shape. It resembles more the D-shaped specimens. The upper surface of the top, bottom and outside edges of its frame is decorated with diagonal grooves. An analogous buckle from the site Dorohinka III has a dating of 10th-11th cc. (Motsya, Kovalenko, Petrashenko 1997, 107, Fig. 44: 10). Another similar buckle was identified in the museum in Hrubieszów (MSS, inv. No. MH/A 5053).

The four other buckles are larger, and similar in size. They all have a frame with a similarly profiled cross-section. Three buckles (Cat. Nos. 409, 410) have the inner margin of the frame decorated with a twisted rope design; the specimen (Cat. No. 411) has a similarly placed, intermittent design of oblique incisions. The fourth (Cat. No. 414), from the collection of Janusz Stopa, is undecorated. An analogy to Cat. Nos. 409 and 410 is known from the site Yuryevy Gory at Usvyati (Eremeev 2015, 526, Fig. 448: 5) and dated to the 10th-11th cc. Ivan Eremeev analysed the materials from Yuryevy Gory and noted that buckles of this form were rare in that assemblage. He cited analogies dated to the 12th c. from Novgorod and Lebyedka in the drainage basin of the Oka River, adding that a larger number of identical buckles dating to the 13th c. are known from the Halych Land from Zvenyhorod near Lviv, Daniliv, the archaeological complex Plisnyesk, and Knyazhna Gora in Kaniv Oblast (Rauhut 1960, Pl. VII:3, 8). A larger series of similar buckles comes from the lower course of the Daugava River; found in stratigraphy dated to 11th-13th cc. they are regarded as imports from Rus' (Eremeev 2015, 465f.). Two buckles with a similar frame, one of them decorated with incisions, were found in Davyd-Haradok in Belarus (Małachowska 2003, 432, 438, Fig. 3b; with several previously published analogies). They are dated to 11th-12th c.; this dating is likely for the specimens from Czeremno presented here.

Rectangular single-loop buckles

There are fourteen buckles with a rectangular frame in the collection. Most of them are made of copper alloy, and just two are iron. Similarly, as buckles with a D-shaped and an oval frame, they are a perennial form encountered across a vast territory. In the Middle Ages they were very popular (Wachowski 1987, 21). The rectangular buckles in our collection are a mixed group; they differ in size, although there are no large buckles, and also, in the design of their frame. Most have a narrow frame, elongated vertically or horizontally (in which case they tend to be wider). The copper alloy buckles often have a decorated frame.

The iron buckle Cat. No. 416 was forged from a rod of plano-convex section (Fig. VI: 416.) It is a slender form (18 and 34 mm), elongated vertically, and has a grooved pin rest. It is dated by analogy to Lithuanian finds from the cemetery in Narkūnai, to the 14th-15th cc. (Svetikas 2009, 219, Fig. 20: 3). Another iron buckle with a straight frame (Cat. No. 417, Fig. VI: 417) apparently belongs to the same period.

The other buckles in this group include early forms which begin as early as 6th-7th cc. (Cat. Nos. 419, 425, 426), and later ones, dated to the 13th and 15th cc.

Buckles Cat. Nos. 421, 422 all have a straight, vertically elongated frame without ornament; their only difference is in their size (Cat. Nos. 421, 422; Fig. VI: 421, 422). Tatyana Nikolskaya dates similar forms from the territory settled by the Vyatichi to the 12th-13th cc. The small buckles with a profiled outside edge (Cat. Nos. 423, 424) are dated by analogy to the finds from Kyiv to the first half of 13th cc. (Arkhipova 2006, 77, Fig. 2: 15). The buckle Cat. No. 427 belongs to 13th-14th cc. (Fig. VI: 427). Its frame expands a little to the outer edge; the top and bottom edges are slightly concave and have a loop to insert the bar, the ends of which project from the frame. The outside edge has pointed corners and a constriction in the place of the pin rest. Similar specimens are known from Lithuania (Svetikas 2009, Fig. 22: 15).

The buckle Cat. No. 425 has a frame decorated with deep incisions, and has projecting corners. There is also a pin rest. This specimen probably belongs to the 7th-8th cc. Similarly dated buckles are known from cemeteries in Crimea (Aibabin 232, Fig. 58: 31), and Hungary – sites at Keszthely and Fénék (Hampel 1905, vol. 1, 292, Fig. 706; Müller 2010, Pl. 1, after Lipp 1886, T. I-II); buckles with the same decoration, although admittedly with a trapezoidal frame, have been recorded in the drainage basin of the Kama River and dated to approximately the same period (Krasnoperov 2018, 172, Fig. 27). Another similar specimen from the Plisnyesk hillfort dates to the 11th-13th cc. (Kuchera 1962, 41f., Fig. 17: 9). The buckle Cat. No. 426 has an offset outside edge and bar, and knops at their intersection with the top and the bottom edges decorated with diagonal grooves. Similar specimens from Crimea dated to the late 7th - late 8th cc. (Aibabin 1990, 50, 225, Fig. 46: 14); on the other hand, corresponding buckle from Minsk has a much later dating, possibly even 12th c. (Voytekovich 2013, 334, 336, Fig. 3: 3). Similar buckles, only with heads of snakes/dragons instead of knops, have been recorded in Belarus. A buckle with a frame and incised decoration very similar to that of the Czermno find comes from a cemetery with burial mounds at Chornaya Laza in Vitebsk Oblast; it dates to the 11th-12th cc., and was allocated by Pavel Kenko to his Type 2 variant 3 (Kenko 2012, 42f. 158, Fig. 18: 22). This is a likely dating also for our find. The buckle Cat. No. 419 with a straight, almost square undecorated frame (Fig. VI: 419) has a very broad time-frame of 6th-14th cc. (Aulikh 1972, 57, Pl. XI: 13, here 6th-7th cc.; Svetikas 2009, 215, Fig. 28: 13; Sawicki 2017, 130, No. 156, here 13th c.).

The large (52 x 58 mm) iron buckle Cat. No. 408 has an equally broad dating of late 8th-14th cc. (Fig. VI: 408; Svetikas 2018, 134, Fig. 11:1; Kravchenko 2020, 219, Fig. 5:8, here late 8th-10th cc.). Its frame is sub-rectangular, horizontally elongated, rounded at the corners, particularly on the outside edge, and resembles the letter D. Perhaps, this buckle was used to fasten a saddle girth.

The buckle Cat. No. 429 is something of an outlier (Fig. VI: 429). The top and bottom edges of its frame are convex, the outside edge is profiled, decorated with 4 irregularly spaced deep grooves. The buckle pin survives, and has next to its loop end, a protrusion with incisions – apparently a human head (?); the other end of the pin is pointed, and profiled to fit the shape of the frame. This buckle corresponds in its style to Provincial Roman buckles from Romania, or is a Migration Period imitation of these forms (Ciugudean 2021, 213, 260, Pl. VIII:10); on the other hand, similar specimens dated to the second half of 13th - second half of 14th cc. are also noted in the late medieval period, e.g. in London (Egan, Pritchard 2004, 76, Fig. 46: 314, 318).

Rectangular double-loop buckles

The collection includes seven such buckles, three larger (Cat. Nos. 430-432; Fig. VI: 430-432) and three markedly smaller buckles: Cat. Nos. 433-436; Fig. VI: 433-436). Cat. No. 430 is vertically elongated, and has a thickened and profiled outside edge decorated with symmetrically spaced protrusions and grooves. The inside edge curves in at mid-length. No exact analogy was found for this buckle, but a specimen with a frame of a similar shape, only with an incised decoration was found in a churchyard at Tiszanána in Hungary and dated to late 15th - early 16th cc. Cat. No. 430 comes from the collection of Janusz Stopa. The buckle Cat. No. 431 is incomplete, missing a fragment of its frame (Fig. VI: 431), elongated horizontally, its present dimensions are 38 x 25 mm. The bar with a profiled constriction for the pin is placed symmetrically on the upper surface of the frame. A nearly identical buckle is known from a grave inventory in Diktarų in Lithuania (Svetikas 2009, 225, Fig. 28: 14), another from the castle of the bishops of Culm in Lubawa (undated; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Fig. 7: 3). By analogy to finds from Lithuania and from Poland this buckle was dated to 14th-15th cc. (Wachowski 1984, 62, Fig. 43: f; Svetikas 2009, 225, Fig. 28: 14). The specimen Cat. No. 432 (Fig. VI: 432) has thicker outside and inside edges, decorated with pairs of incisions, in groups of three. Similar incisions are at both ends of the bar. The inside and the outside edges are at a higher level than the rest of the frame. No. 432 is dated by an analogous buckle from Wrocław to the second half of 13th c. (Sawicki 2017, 102, No. 60); note: similar, more slender finds, described as “waist-belt buckles” from Wyspa Spichrzów (Granary Island) in Gdańsk, were dated by Szymon Bednarz to 15th-16th c. (Bednarz 2016, 303-304, buckles 112-116); a similar buckle from Nitra has an even later chronology of 17th-19th cc. (Březinová, Samuel 2007, 51, Fig. 72). The slightly curved frame of our buckle suggests it was used as a clasp. A similar, only somewhat smaller buckle with the same pattern of incisions, from the cemetery at Arača in Serbia, undated (Ota 2016, 54, Pl. 2: 24), may suggest a southern origin of No. 342, or perhaps, only impact from that region, possibly associated with the emergence of the principality of Moldavia and Poland's interest in the region.

Buckles Cat. Nos. 432-436 (Fig. VI: 435-436) have a frame divided in two by the bar. In their design and dimensions, and probably their function as well, they are close to figure-of-eight buckles (discussed below). Only one of these buckles has a frame which tapers to the bar on each side, and loops which resemble two trapezoids joined by their shorter sides (Cat. No. 436). All of them, except for Cat. No. 433, are slightly recessed where the bar is. They are smaller than the average figure-of-eight buckles. Their dimensions are in the range of 14-19 mm (length) and 20-22 mm (width). Halina Malinowska-Łazarczyk allocated them to her Type III, variant II (Malinowska-Łazarczyk 1979, 97, 104, Pl. 4.II: 10). The find from the cemetery in Cedynia suggests that specimens of this form were used as belt links. Similar finds from Opole dated to the 13th had been used on spurs (Wachowski 1984, 62, Fig. 43: 1); parallel objects from Kałdus and Drohiczyń are dated to 12th-13th cc. (Musianowicz 1964, 184, Pl. XLIV: 5); their finds from Kyiv have a dating of 13th c. (Kozlovsky, Krizhanovsky 2021, 153, Fig. 17: 8). The buckle Cat. No. 436 has an analogy in materials from the cemetery Aleknų in Lithuania dated to the 14th - first half of 15th cc. (Svetikas 2009, 209, Fig. 10: 8). A parallel specimen was identified in the museum in Hrubieszów (MSS, MH/A/2889).

Square single-loop buckles

There are five buckles of this form in the collection. They range in their dimensions from 12 x 12 mm (Cat. No. 438) to 34 x 34 mm (Cat. No. 441). Two larger buckles (Cat. Nos. 439 and 441) are made of iron, the former has straight, the latter slightly rounded edges (Fig. VI: 439). A buckle similar to Cat. No. 441 was found on the cemetery in Warsaw-Wilanów in a grave dated to 12th-13th cc. (Solecki 2018, 121, 258, Pl. XXXVIII: 1). Krzysztof Wachowski regards it a later form, an element of a military belt. In his view, such forms functioned in 13th-14th c., although his remarks were based on materials from Opole-Ostrówek (Wachowski 1984, 21). Citing the finds from Wrocław, Jakub Sawicki is inclined to date these forms to as late as 15th-18th cc. (Sawicki 2017, 130, No. 157). Three buckles are copper alloy (Cat. Nos. 437, 438, 440; Fig. VI: 437, 438, 440). They are small objects of similar size. Cat. Nos. 437 and 440 have a sub-square frame (the difference between their sides is 1-2 mm). The buckle Cat. No. 438 has a slightly concave bar. A similar specimen known from Birka (grave 373) dates to 9th-10th cc. (Arbman 1940, Pl. 86: 14). Another was found in Belarus, in Gomel Oblast; admittedly, it is rectangular, but its bar is concave. Pavel Kenko dated this buckle to 11th-13th cc. (Kenko 2012, 43, 158, Fig. 18: 21). Taking these parallels into consideration, the find from Czeremno may date to 9th-10th cc.

The buckle Cat. No. 437 (Fig. VI: 437) has a faceted frame which makes it similar to buckles known from Crimea, Caucasus, the Volga drainage basin and Siberia, where they date to 6th-9th cc. (Kovalevskaya 1979, 44), although a later dating may not be discounted either. The small size of No. 437 suggests it could have been used on shoes.

A somewhat larger buckle, Cat. No. 440, has a small recess for the pin on its outside edge (Fig. VI: 440). This specimen falls in the group dated by Krzysztof Wachowski and Jakub Sawicki to 13th-14th cc. (Wachowski 1984, 21, Fig. 8: e; Sawicki 2017, 129, No. 152). A similar buckle from Novgorod was dated by Maria Sedova to the 13th c. (Sedova 1981, 145, 147, Fig. 56:9), except that it has two edges decorated with transverse grooves.

The group includes an iron buckle Cat. No. 442 (Fig. VI: 442) with a sub-square frame. The top and bottom edges are slightly concave, the outside edge and the bar are convex. The cross-section of the frame is profiled. The pin is still in place, but is a stub, looped around the bar. The buckle resembles specimens known from West Balt materials dated to the second half of 3rd c. (Schuster 2010, 756, Fig. 1: 8), although they have a differently attached pin (and a pin rest) (Madyda-Legutko 1987, 47, Pl. 13; Schuster 2010, 756, Fig. 1: 8). No analogies were found to establish the dating of the Czeremno find.

Trapezoidal buckles

This category includes two specimens, Cat. Nos. 418 and 428 (Fig. VI: 418, 428). The former, forged from iron, apparently has a date of the 13th c. The latter is elongated horizontally and has a slightly wider outside edge. Buckles with such frames have been found in the Ural Mountains in nomad burials with horses, but also in Belarus. They were used as girth buckles and are thought to date to 10th-11th cc. (Makushnikov 2006, 133, Fig. 2: 6; Grudochko, Gazizova, Parunin 2018, 98, Fig. 6: 10). A corresponding buckle from Opole-Ostrówek was dated to the 11th c. (Wachowski 1984, 20f., Fig. 7: i).

Pentagonal buckles

There are nine buckles of this form in the collection. While they all have a pentagonal frame, they are substantially different. All of them are cast copper alloy, except for the tin alloy buckle, Cat. No. 449.

Three buckles are similar in form and size (Cat. Nos. 443-445; Fig. VI: 443-445), 17-20 mm in width and 15 mm in length. Two have a frame decorated on its top and bottom edge with oblique grooves or incisions. The third buckle is without decoration (Cat. No. 444). An undecorated buckle of similar size and shape was found in a grave inventory at Székesfehérvár-Demkóhegy in association with stirrups, Type AII.4, dated by Norbert Großler to the 10th-11th cc. (Großler 2013, 132-136, Fig. 11: 10). This presumably is also the dating of the buckles in our collection from Tomaszów Lubelski, and of buckle Cat. No. 449, similar in shape but more squat, with a grooved decoration on its frame.

Buckle Cat. No. 446 is much larger (32 mm and 25 mm, width and length respectively), made of tin, possibly, low quality silver. It has a horizontally elongated frame. The outside edge is expanded and has a small recess for the pin rest. A similar buckle is known from the cemetery at Azyartso in the upper reaches of the Ptsich River in Belarus, where it surfaced in burial mound No. 1 dated to the 10th-11th cc. Decorated buckles from the island of Gotland have a similar form (Vaitsyakhovich 2021, 246, Fig. 6: 7).

Buckles Cat. Nos. 447 and 448 differ only slightly in dimensions and their material, the former is copper alloy, the latter presumably, a tin-and-lead alloy specimen. Their outside edge has a distinct shape – two recessed curved sections on either side of a slightly rounded projection with the pin rest. A longitudinal groove runs the length of the top and the bottom edges, which additionally have on their outer margin regularly spaced short incisions. A similar buckle is known from Birka (grave 752B) and dated to the 10th c. (Arbman 1940, Pl. 24). The finds from Czermno are likely to have the same dating.

Finally, there is a buckle, Cat. No. 450 made of copper alloy (Fig. VI: 450). Its bar is slightly set back from the perimeter of the frame which makes the top and bottom edge extend beyond its line. The top and the bottom edge are decorated with masks, schematic representations of a human face; only the eyes and eyebrows are marked, possibly, also a moustache. The eyebrows continue to the nose. Between the masks the frame is covered by incisions. The masks are sufficiently detailed to identify them as human, presumably the head of Odin. No close analogy for this buckle was identified, but its ornament probably belongs to the style of the double-loop buckles discussed earlier which have a dating of 11th-13th c. The shape of the frame probably narrows down this dating to 10th-11th cc. It seems therefore that our specimen belongs to the 11th c., the time when buckles with such masks came into use, and their decoration had not yet become simplified.

Figure-of-eight buckles

There are ten “figure-of-eight” buckles in the collection, one incomplete (Cat. No. 460). Their double-loop frame resembles a “lazy eight”. The shape of the loops differs from one buckle to the other. Some resemble a horizontally elongated oval, others a rectangle with markedly rounded corners (Cat. No. 451-455; Fig. VI: 451-455); still others have a constriction where the bar is (Cat. No. 456 – one loop only, 457-460; Fig. VI: 456-460). In most buckles the loops are symmetrical; in some, the bar ends in more or less distinct triangular projections (Cat. No. 457-459; Fig. VI: 457-459).

The figure-of-eight buckles are small, with a length of 14-18 mm and a width of 22-27 mm; buckles which measure 17 x 27 mm form the largest sub-group. Three have loops bend upwards from the bar (Cat. No. 451, 459, 460). Some buckles retain casting seams.

Buckles of this type were used on spurs, but also to fasten straps on clothing and shoes (Wachowski 1984, 61-64). Forms with loops tapering to the bar begin in Opole-Ostrówek in the 12th c. Buckles with more rectangular loops are known on the same site already in the first half of 11th c. (Wachowski 1984, 62, Fig. 43). Such a buckle was found at Drohiczyn, and dated to the 12th c. (Musianowicz 1969, 184, Pl. XLIV: 5). At the same time, such buckles, especially, forms with projections at the ends of the bar, were in use also in the Late Medieval and Early Modern Period (e.g. Svetikas 2009, 209, Fig. 109; Bednarz 2016, 274-290; Berthold 2020, 184f., Fig. 194). In the Early Modern Age, they were used e.g. to adjust the belt used to attach the smallsword (Sawicki 2017, 104). Figure-of-eight buckles have been identified in the Museum in Hrubieszów (MH/A 2900, MH/A 2901).

Buckles with a buckle plate

The buckle Cat. No. 473 comes from the collection of Janusz Stopa (Fig. VI: 473). It is 32 mm wide and 18 mm long. Its narrow, oval frame was cast integral with its openwork plate which continues to an undecorated, sub-circular Plate with a round knop terminal in line with the pin, such as is seen in type Syracuse buckles. This specimen, dated to the second half of 7th c., presumably has a connection to the Byzantine environment (Kulakov 2001, 184, 185, Fig. 2:1; see also, Khairedinova 2008, 176, Fig. 1: 4-9). The buckle Cat. No. 472 (Fig. VI: 472) is another specimen from the collection of Janusz Stopa. Its design is quite complex. There is a narrow oval loop, profiled in cross-section, with a pin rest. The Plate consists of three segments, the outer two segments are expanded, one has three, the other a single hole. This is another buckle of a Byzantine type known from 7th-8th cc. A similar specimen, only less elaborate, comes from the grave 78 in the cemetery in Vel'ký Meder in Slovakia identified with the Avars (Zábojník, Varsik 2021, 38, 79, 159, Pl. XLV: 3).

The buckle Cat. No. 474 (Fig. VI: 474) is relatively small, with a width of 38 mm and a length of 17 mm. It has an oval frame, moulded wavy at bottom and beaded on top, with a small, pointed projection at the centre of the outer edge. On the elongated tulip-shaped buckle Plate is a mask of a man (?), with marked almond-shaped eyes, eyebrow ridges and nose. The hair is either swept up or covered by a tall hat. Unfortunately, the casting lacks precision and the ornament is not easy to read. The shape of the lower part of the frame of this buckle resembles that of Cat. No. 366. On the other hand, the mask is typical for materials from southern Siberia and the Ural Mountains dated to 7th-8th cc.; perhaps it was brought west by the Avars. Masks of human faces depicted on objects, especially on belt mounts, become popular in 9th-10th cc. and have a wide range (from Moravia to the drainage basin of the upper Dnieper and the middle Volga, to North Caucasus and southern Ural Mountains), where they could have been inspired by Byzantine and Iranian styles (Rozumov *et al.* 2021, 68); all the same, the buckle from Czeremno seems more similar to specimens from Siberia and southern Urals. It seems legitimate to connect it with this culture environment, and given the decoration of its frame, to date it to the 9th c. This would also be the dating of the iron buckle Cat. No. 475 (Fig. VI: 475). It has a length of 43 mm, and frame diameter of 18 mm. The frame is circular, with a pin rest, the buckle Plate is oblong, bar-shaped, slightly wider at the loop. The terminal resembles the head of an animal (?). It is possible that the Plate is folded under. The animal-head terminal resembles buckles with loop-basket of the eastern group, sub-group I (provincial-Byzantine), type Salona-Istria, dated to 7th c. and identified with many different ethnic contexts in the upper reaches of the Rhine and Italy in the west, and in the drainage basin of the Don in the east. Presumably these buckles were used as fasteners on bags, but there may be other uses too (Gavritukhin 1995, 212, Fig. 1: 9). A buckle from Verbychne has a similar shape, only without the perpendicular element on the terminal (Piętka-Dąbrowska 1961, 219f., Pl. XLIX: 4); unfortunately, this particular specimen is undated.

The buckle Cat. No. 476 comes from the collection of Janusz Stopa (Fig. VI: 476). It has a nearly oval loop which extends to a point, in line with the pin. The buckle Plate is long, expanded next to the loop, and has a pointed terminal. Similar specimens have been dated by analogy to the first half of 12th c. (Rudenko 2015b, 145, 149, Fig. 1: 31). A similar find comes from a Volga Bulgar settlement at Chakma, in the western part of the Kama drainage basin. Some buckles of this shape were used as book clasps (Dzieduszycki 2023, 223, Fig. II.4.29.: 4).

Three specimens, Cat. No. 477-479, can be interpreted either as waist-buckles, belt hangers, or book clasps. Cat. No. 479 is incomplete, now missing the outside edge of its loop. Similarly, Cat. No. 478 has lost a part of its Plate (Fig. VI: 478, 479). They appear to belong to the same type. A circular, or nearly circular frame with a projection at the centre of the outside edge is integral with a narrow, profiled Plate with a loop terminal. The buckles are decorated on the frame and the Plate with a design of shallow grooves inlaid with gold (?; Cat. No. 478). On the Plate of buckle No. 478 is a diagonal cross between two pairs of transverse lines, on the buckle loop – groups of lines, two to a group. Traces of a decoration survive on the Plate of the buckle Cat. No. 477. These objects are small. The complete specimen is 41 mm long, with a frame width of 14 mm, and Plate width of 5 mm. Similar specimens are known from the 12th - first half of 13th c. from the nomad environment in Bashkiria (*Stepi...* 1981, 268, Fig. 90: 36)⁴⁶. A similar specimen, recognized as an import from Rus and interpreted as a fragment of a book clasp, found in Kruszwica in Poland dates to the first half of 13th c. (Dzieduszycki 2023, 223, Fig. II.4.29.: 4)

⁴⁶ In the 10th-13th cc. the area of Bashkiria was subject to Volga Bulgaria.

Another possible buckle is Cat. No. 480 (Fig. VI: 480). It has a trapezoidal loop with a small projection in line with the pin, and a very narrow Plate with two round rivet holes and a hooked (?; truncated) terminal. Analogous specimens interpreted as belt mounts from the cemetery in Cedynia date to 12th-13th cc. (site 2; Malinowska-Łazarczyk 1979, 105, Pl. 4.III: 7, 8).

The object Cat. No. 700 could be a fragment of a diminutive buckle, as it resembles a circular frame with a pin rest and an adhering rivet (Fig. VI: 700). This specimen is undatable, and even its purpose remains a puzzle⁴⁷.

Other buckles

The collection includes a dozen-odd buckles which were not allocated to any of the previously discussed categories. One of these specimens is Cat. No. 461 (Fig. VI: 461), with a fan-shaped single-loop frame and an integral pin. The bar is a hollow cylinder, with a very small internal diameter, with hole off mid-length. One part of the cylinder retains a fragment of an iron wire. An analogous specimen was discovered on the site of the castle of the bishops of Culm in Lubawa, not dated. Buckles with a similar frame are known also from Lower Saxony (Hesse 2019), and Slovenia (churchyard in Kranj, undated; Pleterski 2017). The German finds date to the 14th c., and this presumably is the dating of the buckle from Czermno. It is remarkable that buckles with an integral pin were in use on the territory of the Roman Empire (Romania, Germany, England; Cingudean 2021, 172f.).

The buckle Cat. No. 462 (Fig. VI: 462) is a copper alloy piece. Its frame is trapezoidal, with a wavy external margin of its outside edge, which is expanded and provided with three cylindrical projections. The top and bottom edges each have a loop to attach the bar. A buckle of similar shape (however, with cylindrical projections not on the frame but on the external margin of the outside edge) found in Yaroslavl has a broad dating of 11th-14th cc. (Zaytseva, Saprykina 2014, 226, Fig. 2: 72). A more distant analogy is a buckle from the cemetery in Keszthely dated to 7th-8th cc. (Hampel 1905, vol. III, Pl. 160: 71). Our find seems to belong to the same period as the specimen from Yaroslavl.

The buckle Cat. No. 463 belongs to the Late Medieval Period (Fig. VI: 463). Elongated horizontally, it has an odd, sinuous frame with a pin rest on the expanded outside edge. Similar finds from Wrocław were dated by Jakub Sawicki to 14th-15th cc. (Sawicki 2017, 106f., Nos. 70, 71).

The large iron buckle Cat. No. 464 (Fig. VI: 464) has a single-loop frame, 52 mm long and 43 mm wide. The frame is lyre-shaped and has a pin rest on the outside edge. The frame is sub-triangular in cross-section. This buckle is probably an element of horse harness. A very close form is known from a catacomb 68 in the cemetery outside Vyerkhny Sadon in North Ossetia-Alania. This burial place dates to the 7th c., and is identified with the Alans (Kadzaeva 2021, 341f., Fig. 1: 47). Anatoli Kirpichnikov dates buckles of the same form, only more slender, to the 10th-11th cc. (Kirpichnikov 1973, Fig. 43: 4). A close specimen dated to the second half of 12th-13th c. identified with the nomads of Bashkiria is published in *Стелы Евразии в эпоху средневековья* (Stepi... 1981, 268, Fig. 90: 37). However, unlike the Czermno buckle, it has a rounded outside edge. Even later analogies, with a frame of a similar shape, but of a different cross-section, excavated in Wrocław-Nowy Targ have a dating of 13th-15th cc. (Sawicki 2017, 132, Nos. 5, 134, Nos. 168, 169). As the shape of the cross-section of the frame is apparently diagnostic, the finds from Wrocław are relevant to our discussion. The Czermno buckle seems to be the closest in its size, the shape of its frame and cross-section to the find from Vyerkhniy Sadon, although it could be more long-lived, like the rectangular double-loop buckles with a large pin rest which have a frame of a similar cross-section (see Fig. VI: 340-346).

The double-looped specimen Cat. No. 465 (Fig. VI: 465) is likely to be another saddle girth buckle. This large, forged iron piece has a length of 50 mm and a width of 56 mm. The outer loop is D-shaped, the inner loop is more or less trapezoidal. The element at centre is thickened and has a constriction in its rounded part, presumably the point of attachment of the pin. In the shape of its frame this buckle resembles to some extent the buckle Cat. No. 308, dated to 9th-10th cc. A buckle published by Svetlana Pletneva has a similar dating but a differently shaped inner part (Pletneva 1989, Fig. 3: 12). Jakub Sawicki dated similar specimens to the 13th c. (Sawicki 2014, 114, Cat. No. 100). On these grounds the dating of the Czermno buckle is likely to be the 9th-13th cc.

⁴⁷ It should be emphasised that these buckles have no parallel in the large collection of Byzantine buckles from Mainz; cf. Schulze-Dörrlam 2009a; 2009b.

The heavily corroded iron specimen Cat. No. 466 was identified with some confidence as a buckle (Fig. VI: 466). The outside edge of the frame survives and has three symmetrically spaced projections; the narrow Plate fashioned from a strip of metal sheet folded in half has a slot for attaching the pin, which is preserved. A buckle similar in shape and dated to the second half of 13th c., although smaller and made of bone, comes from Brno (Zúbek 2002, 131, Fig. 4: 4). A distant analogy from Elbląg dates to the same period, but in its case, the similarity is limited to the form of the outside edge of its frame. Despite the lack of good analogies, the Czeremo buckle is thought to belong to the period mid-13th-14th cc., the time when buckles have a very ornate outside edge.

No analogies were identified for the iron buckle Cat. No. 467 (Fig. VI: 467); this is a yet another large specimen, 50 mm long and 45 mm wide. It has a trapezoidal frame with a markedly expanded and curved outside edge. The dating of this specimen can only be very broad – late medieval.

The collection includes three buckle frame fragments (?): Cat. Nos. 469-471 (Fig. VI: 469-471). Cat. No. 470 is a fragment of a straight frame, presumably from a rectangular or a square buckle, round in cross-section. The form of this buckle is too widespread to be chronologically diagnostic. Cat. No. 469 is probably a fragment of the outside edge of a buckle frame, expanded to the inside at centre, decorated with oblique grooves. Analogous materials from Wrocław would allocate this buckle to the second half of 13th - early 14th c. (Sawicki 2017, 89, No. 15); alternately, this could be a fragment of a handle. The third specimen, Cat. No. 471, with deep transverse grooves appears to be a fragment of the outside edge of a buckle frame, but this is not entirely certain. It has no established chronology, although a late medieval, or early modern dating is the most likely.

Buckle pins

There are five buckle pins in the collection (Cat. Nos. 481-485; Fig. VI: 481-485). Two are made of iron (Cat. Nos. 481, 482), the other three are copper alloy. Iron pins are longer and belong to larger buckles, while copper alloy buckle pins are much shorter. The attachment loops are incomplete. The pins probably belong to medieval buckles. Narrowing down this broad dating is prevented by the lack of characteristic features.

Hooked belt buckle

A spindle-shaped clasp made of copper alloy sheet is a find from Czeremo, site 1 (Fig. VI: 486). It is 64 mm long. Forms of this type occur in 9th-11th cc. on Slav territory in two concentrations – in the western part of Pomerania and in the Vistula River delta area. Their function was unclear, and has given rise to several different interpretations (see Wadyl 2018, 273, 277), *e.g.* waist-belt clasps, fishing lures or fish hooks, belt fittings – not fasteners, but used to suspend various items from the belt such as pouches, clothes or shoe fasteners. In the 11th c. Vikings helped spread such forms to Old Prussian communities (Jagodziński 2010, 187, Fig. 310: 1; Kulakov 2015, 388, Fig. 8: 83). Their finds are common in the same period in the upper drainage basin of the Dnieper and range as far north as Lake Ilmen and the Volkhov River drainage (Eremeev 2015, 434, 447, 505, Fig. 428:8; with analogies and reference literature), therefore, in areas related to Scandinavian settlements. Undecorated specimens made of iron or copper alloy are noted in the region between the Oka and Sura rivers, where they have an earlier dating of 8th - early 11th cc., and are identified with Volga Finns (Safronov 2012, 291, 301, Fig. 2: 1-5). The object from Czeremo cannot be easily attributed to any specific culture environment, and its dating cannot be narrowed down; nevertheless, it is likely to belong to the 9th-11th cc.

APPLIQUÉS

This category of ornaments, applied to clothing and definitely, also to horse trappings, makes up a large group in the collection. Their purpose is not easily determined, particularly because their archaeological context is unknown, and differences between appliqués intended for different uses are minor (Murasheva 1997, 71). Most of these specimens are cast copper alloy, and only a handful are tin, silver or made from alloys other than copper alloy. The appliqués from the collection are mostly small and would have been attached to leather straps by means of 2-4 lugs situated on their reverse; some have a hole for a rivet or a nail. Those without any such elements were probably attached by piercing their surface at any point with rivets, or small nails. The collection includes objects with a single lug; the larger of those are more likely to be appliqués than stud fasteners. They are entered in the Catalogue as appliqué (?) / stud fasteners (?). Where the lugs survived

complete, they are fairly long; usually they were cropped and hammered out. A few specimens retain metal washers (Cat. nos.: 493, 554, 555). Whether they were in common use is hard to assess.

Appliqués from the collection were divided arbitrarily into groups using the criterion of similarity of their form; an exception was made for artefacts dated to the Migration Period and the early Middle Ages, placed together in the same group without regard for their shape. This group of artefacts includes a number of matrices used in their production, or for pressing models in clay or wax. Because they are formally connected with appliqués they shall be discussed together with this group.

Appliqués from the Migration Period and Early Medieval Period⁴⁸

The first to be discussed is an appliqué which may have an earlier date. This is a slightly convex object, Cat. No. 503 from the collection of Janusz Stopa (Fig. VI: 503). It is 39 mm long and has a maximum width of 28 mm. This piece has an openwork decoration of a bird shown in a heraldic attitude. A very similar object was found at Neyzats near Simferopol in Crimea in grave 511 dated to the 3rd c., in a cemetery identified with the late Sarmatian culture; the grave was interpreted as a warrior burial. Igor Khrapunov recognized the appliqué as an element of a Roman military belt (Khrapunov 2016, 139, 140, Fig. 6: 13).

Several objects were placed in a sub-group thought to reflect the evolution of the dragon motif (?), a beast with two heads of birds of prey. The starting point would be the appliqué, Cat. No. 487 (Fig. VI: 487). This remarkable piece comes from the collection of Janusz Stopa. It has a length of 47 mm and a width of 30 mm. At the centre of its decoration in relief is a long oval element which has a palmette at one end, and at the other, three vertical elements arranged in a fan shape, decorated with transverse incisions. On either side of the oval are two looped elements each. The upper pair of loops end in a head, facing out, of a bird with a prominent beak; at the other end is a domed knob; similar knobs are situated at the end of the adjacent lower pair of loops. On the surface of each knob is an incised line, apparently meant to imitate the curve of a spiral. The appliqué is in a style known from objects found on the territory occupied by the Avars from contexts dated to the late 6th and the first half of 7th c., possibly even later. The birds' heads resemble those seen on dragon-head brooches (?) made in the Carpathian-Balkan and Carpathian-Danube workshops mostly influenced by Byzantine art (Rzeszotarska-Nowakiewicz 2018, 552f., Fig. 4: 1-4; see also Teodor 1992, 142-144, Pl. 1: 1, 5; 2: 1; Curta 2007). Rather than being mass produced, they were made to individual orders (Curta 2007, 95). Perhaps the object from Czeremno was created in this way; this is suggested by its careful workmanship.

Three flat appliqués, Cat. Nos. 488-490 (Fig. VI: 488-490), appear to be a very simplified version of Cat. No. 487. The birds' heads have been replaced by elongated projections, there is no projection between them, the tail and side loops are without any decoration. In specimen Cat. No. 489 the tail is less pronounced, while in the partly preserved specimen Cat. No. 490 it has the form of a rounded projection. Such an evolution involving a series of simplifications is natural and may be observed in radiate brooches with which the original piece has much in common stylistically (Teodor 1992, 142-148, Pl. 1-7). In the brooches the heads were replaced by a hook, which next was abbreviated and finally degenerated into a rounded projection. Two artefacts similar to Cat. No. 490 were identified in the Hrubieszów Museum (MSS, inv. No. MH/A/5078, MH/A/5077).

A similar process is reflected by appliqué Cat. No. 494 (Fig. VI: 494), a simplified form dated to the mid-6th c. of belt mount appliqués presented by Barbara Niezabitowska-Wiśniewska (see Niezabitowska-Wiśniewska, Wiśniewska 2023, Fig. IV: 24; see also Ambroz 1995, 83, Fig. 7: 6; Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 302, 303, 419, 443, Fig. 70, Pl. XX: 215; XLIV: 485). No. 494 is a small flat, openwork piece, trapezoidal in plan. In the corners of its longer side are heavily stylized heads of predatory birds, their strongly curved beaks touching, closing off a round hole situated on the axis of symmetry of the design.

Two artefacts, Cat. Nos. 492 and 493, display a similar style (Fig. VI: 492, 493). They both come from the collection of Janusz Stopa. Cat. No. 492, is 44 x 16 mm, flat openwork piece with a fanciful, bilaterally symmetric design (Fig. VI: 492). Situated symmetrically on the longer sides are circular cut-outs, each bounded by two curving projections. By analogy to finds from Zymne and Plisnyes, this artefact was dated to the 7th c. (Skyba 2016, 136, 173, Fig. 8: 6-8; 44: 25, 26). The other find (Cat. No. 493), is a 20 mm x 13 mm, narrow form with rounded shorter edges, and a symmetrically placed cut-out in each of the longer sides, bounded

⁴⁸ Most of the artefacts dated to this period were analysed by Barbara Niezabitowska-Wiśniewska (see Niezabitowska-Wiśniewska, in the same volume).

by curving projections. The design may represent four heads of birds of prey (in sets of two, back-two-back, sharing a single eye). The style of this artefact places it in the 7th c. Objects similar in form are known from the hillfort in Zymne in Ukraine (Milyan 2012, 129) and from the hoard from Koziivka (Skyba 2016, 136, Fig. 8, 44: 26). Other analogies include some of the brooches, type Bucuresti-Tei-Suceava-Piatra-Frecăței, in the classification system of Dan Gh. Teodor dated to 6th-7th cc. (Teodor 1992, 129f.).

Specimen Cat. No. 491 survives incomplete (Pl. VI: 491). There is a circular cut out in its preserved terminal which otherwise has an unusual shape, and a large, raised rivet head resembling an eye which helps create the effect of a beast's head. A mount similar in style identified in the collection of Arpad Csák from the cemetery in Keszthely dates to the 7th c. (Müller 2010, 252, Pl. V: 7).

Objects described below belong to approximately the same period. Cat. No. 495 is a moulded form, 29 mm long, with a maximum width of 18 mm and a thickness of 3 mm (Fig. VI: 495). Its narrower, triangular part probably represents an elongated face, or rather, the head of a beast, that is, an animal mask. The upper part is in the shape of a palmette, resting on a row of three domed knops with below them, a rounded ridge. No close analogies to this find were identified, but the representation on its lower part brings to mind masks known from Prussian metalwork of the second half of 6th-7th cc. (Kulakov 2018a, 382, 385, Fig. 5). This object may have been attached to a bridle strap. No. 495 comes from the collection of Janusz Stopa. The artefact Cat. No. 496 is another unparalleled form. As in No. 495, it has a triangular lower part, the apex of the triangle slightly downcurving. On the wider part are two C-shaped elements, placed back-to-back; each has a pointed projecting terminal resembling an animal horn. The object is small, 18 mm long, and with a maximum width of 9 mm. It finds analogy in an appliqué from Edestal (farmer Nemesvölgy) in Austria dated to the 7th c. (Hampel 1905, vol. I, 563, Fig. 1745).

The appliqué, Cat. No. 497 (Fig. VI: 497), is a small 23 mm x 13 mm object. The surface of its middle segment, trapezoidal in plan, is covered by regularly spaced transverse grooves; there is also a schematic depiction of a human face (?) – eyes and nose. Below the mask is a trefoil, the side leaves with a rounded, and the central leaf, with a pointed apex. Above the mask, over a strand of copper wire is the other, lozengic terminal, with a cylindrical element perpendicular to the plane of the appliqué. The style of the mask suggests a dating of approximately mid-6th-7th cc. (Kulakov 2018a, 382, 385, Fig. 5). Perhaps this find too is an element of a horse harness.

Appliqués Cat. Nos. 498 and 499 were made in the same design (Fig. VI: 498, 499) and differ only a little in their shape and size. The former has a length of 12 mm and a width of 24 mm, the latter is 15 mm long and 22 mm wide. These two objects have a symmetrical volute-and-palmette design reminiscent of a stylized mask of a feline predator. Similar artefacts dated to 6th-7th cc. are known from the hoard in Martynivka in Ukraine; matrices for their production have been found in the drainage basin of the middle Dnieper (Kazansky 2014, 54, 103f., Fig. 8: 1; Skyba 2016, 211, Fig. 82: 10). Citing Igor Gavritukhin, Michel Kazansky notes that these appliqués, attributed to the Langobards, were used both as saddle mounts between 620 and 640, and as waist-belt mounts. In the latter role they were found in a Langobard cemetery at Castel Trosino, and in an Alemannic burial (grave 3f) in Niederstotzingen.

Appliqué Cat. No. 500 has the form of a lunula with two horns and a pointed projection on the axis of symmetry (Fig. VI: 500). This 14 mm x 26 mm object comes from the collection of Janusz Stopa. Forms like this lunate appliqué, and similar to it, occur in a broad territory ranging from the Kerch Strait to Bohemia; they have a dating of second half of 6th-8th cc. (Ryabtseva 2005, 113, Fig. 34). Some have been found also in East and North Europe. They were used both as pendants and as appliqués. Those known from the Koziivka Hoard in Ukraine have date to the 7th c. (Skyba 2016, 136, 164, Fig. 8: 9, 10: 36:1). They have been encountered in Mordovia (6th-11th cc.) and in the drainage basin of the Kama. On the above evidence, the object from Czeremo has been dated to a very broad period spanning the second half of the 4th and 11th c.

Appliqué Cat. No. 501 has a length of 19 mm and a maximum width of 20 mm. It is in a horse-shoe shape, with expanded animal-head (?) terminals, and a pointed projection on the inner and outer edges of its hoop, at its centre (Fig. VI: 501). This piece greatly resembles Saltovo-Mayaki pendants with horse head terminals dated to the late 8th - early 9th cc. (Stepi ... 1981, 151, Fig. 37: 59). Greatly simplified forms, like ours, functioned around the middle of the 10th c. (Stepi... 1981, 151, Fig. 37: 70). Presumably, the find from Czeremo dates to this period. Pendants of this form have been interpreted as solar worship amulets (Pletneva 1967, 177, Fig. 49: 16, 17).

The object Cat. No. 502 (Fig. VI: 502) is presumably also an appliqué. It is 88 mm long and 9 mm wide. This is a strip of uniform width, with squared terminals, and expands to sub-circular panels; at top and bottom are two spurs on either side of the strip. On each panel there is a border of two engraved lines with dots between them. At each end of the arc are three dots arranged into a pyramid. At centre of the panels are two simplified rosettes with dots between the petals. This decoration greatly resembles the Sösdala style. A similar composition, but not identical, is known from horse harness mounts found in a grave inventory in Untersiebenbrunn. Whether the Czermno find has the same 5th c. dating as the specimens named above is hard to say (Ambroz 1971a, 92, Fig. 6: 15; Akhmedov 2001, 370, 372, Fig. 5:6, 7). Its association with Czermno is not certain either, as suggested by the question mark placed next to this provenance on its label, because it comes from the collection of Janusz Stopa.

Appliqués in the form of stylized birds

This category includes a squat 30 mm x 25 mm appliqué, Cat. No. 505, from the collection of Janusz Stopa (Fig. VI: 505). It resembles a bird with spread out wings and has a small projection instead of the head and a palmette tail. No close analogy was identified for this piece, but it is similar to a find from Usvyati dated to 10th-11th cc. (Eremeev 2015, 432, 530, Fig. 452: 27).

The flat, openwork appliqué, Cat. No. 504, may be a simplified, strongly schematic image of a bird, possibly a bird with two heads, indicated by two very small projections; the palmette on the opposite side could be the common bird's tail (Fig. VI: 504). A similar find is known also from Usvyati. According to Ivan Eremeev, similar objects, some closer, others more distant, are noted across Rus' territory where they could have been used as book fastenings. However, this interpretation is undermined by the absence of a hook on the Czermno find. On the other hand, it does have rivet holes, and this leads us to recognize it as an appliqué. Analogous pieces used as belt mounts are known from the cemetery Salaspils Laukskola in Latvia and dated broadly to the Pre-Mongol Period (Eremeev 2015, 478, 450, 530, Fig., 452: 28). By analogy to the Usvyati find the artefact from the collection was dated to the 11th-12th c.

Heart-shaped appliqués

The collection includes several appliqués in the shape of a heart. The three largest come from the collection of Janusz Stopa (Cat. Nos. 506-508; Fig. VI: 506-508). Although not exactly identical, they are very similar. They range in length from 18 to 24 mm, and have a maximum width of 12-18 mm, and a thickness of 2-4 mm. Cat. Nos. 506 and 507 have bevelled edges. On the reverse there is either one or two lugs. The objects are decorated in high relief (poorly legible on specimen Cat. No. 508). Cat. No. 506 is decorated with the lily motif within a linear heart-shaped border. In Cat. No. 507 the motif is less well preserved – a heart with, inside it, a triangular element (?). On specimen Cat. No. 508 the decoration is even less legible. It consists of two elements symmetrical to the longer axis.

The decorative motif of the lily issuing out of a volute is of Central Asian origin; from this source area it subsequently spread to the neighbouring regions (Pugachenkova 1958, 82, Fig. 2). It has been encountered on appliqués and belt mounts found on cemeteries and dated to the 10th - first half of 11th c., as Veselovsk in the region between the Vyatka and the Vetluga Rivers identified with the Mari Culture; in cemeteries Minino II and Timeryovo their dating was similar (Akilbaev 2014, 57f., Fig. 3: 5; see also Makarov 2009, Fig. 9: 1-3, 21); the same is true of finds from the Uglich kremlin (Tomsinsky 2017, 120, Fig. 5:25). Belts decorated with heart-shaped appliqués were worn in the 7th-8th cc. by Turkic peoples and Sogdians. Quite possibly, this form spread to the territory of the Khazar Khaganate and was adopted there. Natalya Fonyakova suggested that the heart motif may have been inspired by the form of the lily bud (Fonyakova 1986, 41, 43).

It is notable in this context that belts were decorated with heart-shaped appliqués also in the Carpathian Basin, the Balkans and Moldavia (Early Bulgarian; see materials from 10th c. site Novosel – cf. Bonev, Doncheva 2011, Pl. XXXVI-XLIII; see also Stanilov 2006, 187, Fig. 11: 2 [more likely, 7th-9th cc.]; Gáll 2013, Pl. 180: 15-23; Ryabtseva, Rabinovich 2014, Fig. 2: 27-33, 58; Stanilov, Fiedler 2016, Fig. 3: 11:b, 12:b, Fig. 4: 21b, 22b [10th c.]; Grigorov 2018)⁴⁹.

⁴⁹ A discussion about the attribution of these belts – Bulgarian or Magyar see Langó, Patay-Horváth 2016.

Another appliqué from the collection of Janusz Stopa is Cat. No. 509. It has a length of 18 mm, width of 13 mm and thickness of 2 mm (Fig. VI: 509). It is flat and undecorated, with only a thin rib on its axis of symmetry. A similar object known from Kyiv has a dating of mid-12th - mid-13th cc. (Arkhipova 2006, 77, 81, Fig. 2: 12). Also relevant in this context are appliqués found on the cemetery Shekshovo 9 (Zaitseva 2015a, Fig. 4: 9, Fig. 5-6).

Two heart-shaped appliqués in the collection (Cat. Nos. 510, 511) represent a somewhat different type – an appliqué in the shape of a heart with a palmette terminal, a design which alternately could be a simplified image of a bird. The almost flat specimen Cat. No. 510 has a small projection on its axis of symmetry and at the other end, a palmette terminal; this element makes it resemble the silhouette of a bird rather than the heart. All things considered, the smaller appliqué, Cat. No. 511, also resembles a very schematized silhouette of a bird. This convex piece has a small, rounded projection at its wider end, and a similar, only slightly larger projection on the opposite side. This object comes from the collection of Janusz Stopa. It has no elements for attachment which suggests this could be a matrix.

Cat. No. 512 is decorated with at present pale-yellow inlay. The ornament is in the form of a very successfully executed lily motif (?), with volutes at its base, in which it resembles the “flowering cross”.

According to Ivan Eremeev, heart-shaped appliqués with palmettes, only more elaborate in form, are known from Saltovo-Mayaki contexts, and from the Avar environment; they are dated to the second half of the 8th - first half of 9th cc. Some have been recorded in later contexts, *e.g.* in a mound burial 3 on the cemetery in Zamoshye in the region of Drutsk in Belarus dated to the 11th c., in Knyazhya Gora in Kyiv Oblast, and in Usvyati (Eremeev 2015, 432, 530, Fig. 452:27). Presumably, the appliqués in our collection have the same timeframe.

Two other objects, Cat. Nos. 513 and 514, included in the same group also have a projection on their narrower end (Fig. VI: 513-514). Cat. No. 514 comes from the collection of Janusz Stopa. It is 25 mm long, and has a maximum width of 10 mm. Convex in form, it has a flat edge around a central, heart-shaped panel; there is a sub-triangular terminal with three domed knobs in a triangular arrangement divided by an elongated element placed on the axis of symmetry, creating the effect of a snout. A similar object from Ukraine was published by Lechosław Rauhut with a dating of 11th-12th c. The only element for attachment is a hole pierced off-centre (Rauhut 1960, Pl. VII: 19). This suggests its use as a pendant. The find Cat. No. 513 (Fig. VI: 513) is convex, in the form of a heart, with a rounded knob on its narrower end. The heart is divided in two by a deep groove. No analogies were identified for this appliqué. Its tentative dating could be 10th-13th cc. (?).

The collection includes two small heart-shaped appliqués, Cat. Nos. 515 and 516 (Fig. VI: 515, 516). The first, a copper alloy piece, has maximum dimensions of 8 and 17 mm, the latter, 12 x 13 mm, is cast lead alloy. Both have edges bent towards the reverse side. Cat. No. 516 has small triangular projections on the edges. It is decorated at its widest point with two symmetrically placed dimples. The decoration of the second appliqué is illegible, perhaps this is a lily within a heart-shaped border. Analogous objects occur in archaeological Strostki⁵⁰ and Oghuz-Pecheneg cultures, where they date to the late 10th - early 11th c. (Popov 2011, 132, Pl. III: I.12-14 for Cat. No. 515 and Pl. III: II.61 for Cat. No. 516). The two finds from Czeremno presumably belong to the same period.

The review of this category of appliqués closes with yet another object from the collection of Janusz Stopa, Cat. No. 517 (Fig. VI: 517). It is an openwork piece in the shape of a heart, with three elongated projections. Radosław Liwoch dated a similar ornament to 10th-11th cc. (Liwoch 2014, 170, Fig. 1, bottom row, second at left). A further possible analogy is an appliqué from the locality Bolshiye Atryasi in Volga Bulgaria dated to 12th-14th cc. (Rudenko 2015, 165, Fig. 5: 8). A dress pin with a very similar terminal was discovered in Novgorod in stratigraphy from the late 12th - early 13th c. Since the two timeframes cited above hardly overlap, the find from the Czeremno was given a broad dating of 10th-14th cc.

Triangular appliqués

The dating of the second half of 9th - first quarter of 10th cc. was established for appliqué Cat. No. 518; its narrower terminal is truncated but presumably its originally shape was triangular (Fig. VI: 518). The centre is slightly higher than the scalloped edges. It is covered by oblique grooves in a chaotic arrangement. A similar

⁵⁰ In 9th-10th cc. archaeological culture of northern Altai Mountains and southern regions of western Siberia. It takes its name from a burial site in the rural settlement of Strostki outside the town of Biysk in Altai Kray.

object is known from the Saltovo-Mayaki cemetery Konrat on the Kerch Peninsula (Maiko, Ponomarjov 2018, colour inset 5: 2a, 26).

The small appliqué Cat. No. 519 is also in the shape of a triangle (Fig. VI: 519). Its edges are bevelled, the upper surface undecorated. This piece measures 12 mm at the base, has a height of 15 mm and thickness of 3 mm. Although no analogies were found for this specimen, it resembles heart-shaped appliqués with bevelled edges, a technique made possible in thicker pieces of 3-4 mm like Cat. No. 519, which suggests the dating of 9th-11th cc. This object comes from the collection of Janusz Stopa.

The appliqué Cat. No. 520 is flat and has the form of a triangle with a rounded apex, and at centre a large hole which resembles a keyhole (Fig. VI: 520). This object is 25 mm long and 20 mm wide at the base. Its possible interpretation is that of a keyhole.

Appliqués built of hemispheres

The collection includes two appliqués built of connected hollow hemispheres, Cat. Nos. 521, 522 (Fig. VI: 521, 522). The first, 26 x 26 mm, has three sets of domes in rows of three, with four holes between the rows, and rivet holes in the two outer domes in the middle row. On the underside of the domes are the remains of a textile (?). No. 522 is built of four domes forming a rosette of four petals. Ornaments built of domed knops arranged in various configurations are known among Finnic peoples in the drainage basin of the Oka and Volga Rivers, where they date to 7th - early 8th cc (Smirnov 1952, 136, Pl. XXXII:10; Akhmedov, Vorontsov 2012, 11, 17, 43, Fig. 24: 13; Akhmedov 2020, 35, 41, Fig. 3: 4; Burkina 2020, Fig. 1: 1). Veronika Murasheva dated appliqués of a similar design to the late 8th - early 9th cc. (Murasheva 2000, 32, Fig. 37: 1A); an artefact analogous to Cat. No. 521 found on the cemetery in Koshibevo, in Ryazan Oblast (Akhmedov, Vorontsov 2012, 11, 17, 43, Fig. 24: 13) has a dating of 7th - early 9th cc. Consistently with the date of the analogies cited here, this is the dating of the Czermno appliqué.

Appliqués circular in plan

This category includes domed and quite flat specimens. Several have the form of a hollow dome. Cat. No. 523, is a hemispherical openwork piece with four symmetrically spaced projections (Fig. VI: 523). A similar find is known from Khomsk in Belarus. Pavel Kenko allocated it to his Type 31, of square (*sic!*) forms with four holes, dated to the 10th c. (Kenko 2012, 61-163, Fig. 23: 9).

Appliqués Cat. No. 524-526 are only a little different (Fig. VI: 524-526). They are cast hemispherical pieces provided with two lugs placed on the edges. Their diameter is in the range of 18-22 mm, the height in the range of 8-10 mm. Similar appliqués have been found in Avar cemeteries, although there they mostly have a single, central attachment lug. An object of this form with two lugs was found *e.g.* in Peregu Mare in Romania. These artefacts have a dating of 7th - early 9th cc. (Hampel 1905, vol. I, 256, 257, Fig. 614); this is quite likely to be the dating also of the finds from Czermno.

Specimen Cat. No. 527 is somewhat different, pressed from a copper alloy sheet (Fig. VI: 527). It is oval in plan, flattened, with a central part enclosed by a C-shaped border running close to its edge. This piece resembles an appliqué from burial 1 in mound 2 in the cemetery Berezovskoye I in Volga Bulgaria dated to the 7th - early 8th cc. (Komar 2006, 152, Fig. 36: 35).

The disc of appliqué Cat. No. 528 is deformed (Fig. VI: 528). The domed central part is enclosed by a wide and flat edge decorated with regularly spaced beads and short ridges. The dating established for this piece on the basis of analogies is 9th-10th cc. (Ryabtseva, Rabinovich 2018, 436, Fig. 2: 67).

Three appliqués may have been used as buttons or studs. Specimen Cat. No. 529 has a domed head and a single, centrally placed lug. Its surface is decorated in relief with a schematic rosette of several petals, set within a circular border formed by a pair of engraved lines with transverse grooves in between. A similar motif (Popov 2011, 132, Pl. III: 35), occurred on objects identified with the Strostki Culture dated to the 9th-10th cc.

The motif of a rosette, this time a “spinning” one, decorates the disc of the specimen Cat. No. 530. The petals are filled with hatching. Such decoration – of a spinning rosette with petals converging on a well-marked centre – are encountered on pendants with a 10th c. dating. They are attributed to Scandinavian influences; and indeed, many similarly decorated objects datable to the same period have been recorded in Sweden (Karas 2018, 71, 73, Fig. 1). The Czermno appliqué has a single lug folded into a loop.

The surface of artefact Cat. No. 531 is dissected by six regularly spaced engraved lines radiating from its centre, perhaps a motif of a simplified, static rosette. The only analogy identified for this object is a casting mould from Vecrīga (Old Riga) dated to the 13th c., except that in it the lines intersect at centre (Daiga 1960, 87,89, Fig. 8:12). Another rosette of this form appears on the bezel of a finger ring from the cemetery in Čakajovce in Slovakia dated to 10th-11th cc. (Rejholcová 1977, 265, Fig. 2: second at bottom on the left). In this situation, the find from Czermno is dated to 10th-13th cc.; its lack of elements for attachment suggests a use as a matrix for making impressions in clay.

Cat. No. 533 is approximately hemispherical and has a centrally pierced hole from which grooves radiate towards an engraved circular line which runs a little above the edge. This find comes from the collection of Janusz Stopa. Similar specimens were used in the 12th c. by Prussians as bridle mounts (Sedov 1987, 447, Pl. CXXVIII: 5), and this presumably is the dating of our find.

Cat. No. 534 made of lead (?) alloy is flattened hemispherical, with a central domed knop (Fig. VI: 534). Its plastic ornament centres on a lozenge with concave sides which has lines issuing from its corners towards the edge. Additionally, there are domed knops situated at mid-length of each side of the lozenge. This object presumably dates to 9th-10th cc. (Popov 2011, 132, Pl. III: 38).

Specimen Cat. No. 535 (Fig. VI: 535) has the form of a dome with a flat top set over a high “drum”. It is decorated in relief. On the upper surface of the dome are three rows of domed knops (three to a row), on the sides, a row of vertical grooves which continue to the drum (the grooves do not continue around the whole perimeter). It cannot be ruled out that it served as a matrix. This artefact was dated to 9th-10th cc., by analogy to Oghuz and Pecheneg metalwork (Popov 2011, 132, Pl. III: 53). A similar object comes from the cemetery in Kulakova-XXVI (barrow 3, grave 3).

Appliqué Cat. No. 536 from the collection of Janusz Stopa may in fact be a stud fastener, or a button (Fig. VI: 536). It has a maximum diameter of 12 mm and a slightly domed shape. Its surface is decorated with a motif of a rosette formed by grooves which radiate from a raised centre towards the edges. This piece is thought to date to the 10th-11th c. Similar specimens used as appliqués were found at Minino II, in grave 9, on a well-preserved leather belt, and as a button on a silk kaftan in the burial mound Pol-62 in Gnezdovo, found in association with materials dated to the 10th c. (Eniosova, Pushkina 2012, 56f.).

Appliqué Cat. No. 537 is a flattened hemispherical piece made of silver (Fig. VI: 537). Its surface is divided into six fields of equal size by pairs of grooves which radiate towards the edges from a raised centre. Its unusual feature is a hollow lug. Based on the identified analogies, this piece was dated to the 7th c. (Sedov 1987, 447, Pl. CXXVIII: 37). Hollow lugs are very uncommon, and perhaps, distinctive, but their range of distribution and period of occurrence could not be specified. The collection includes another object with such a lug (Cat. No. 542), attributed to the Central Asian environment and dated to 11th-12th c. (Pugachenkova 1958, 82, Fig. 7). Perhaps this is the source area of hollow lugs.

Cat. No. 538 (Fig. VI: 538) is likely to be a matrix used to impress patterns in clay or wax. This specimen comes from the collection of Janusz Stopa. Its upper surface is decorated in relief with a motif of a spiral which has a raised centre; the reverse side is flat and preserves the remains of a casting channel in the form of a triangular dent. Veronika Murasheva dates similar forms to the late 9th - early 10th cc. (Murasheva 2000, 50, Fig. 70: 1A); this presumably is the dating of our artefact. A similar ornament was found near Perm on a sacrificial site outside Glyadenovo, with materials from 2nd c. BC – 3rd c. AD (Smirnov 1952, 85, Pl. XVIII: 31). Spiral motifs are known from hand mirrors type Karpovka-Anke-4 which occur 6th-7th c. to the north of the Black Sea (Mastykova 2015, 208, Fig. 1; 2020, 390, Fig. A: 1.3; B).

Artefact Cat. No. 539 has a flat, undecorated head with a folded-under edge (Fig. VI: 539). Its likely dating is 9th c. This object may be associated with Hungarians at the time when they were established to the north of the Black Sea (Komar 2011, 37, Fig. 2: 5).

No analogies were found for a very damaged appliqué, Cat. No. 540, originally provided with four attachment lugs. It has the form of a round disc 17 mm in diameter, and a thickness of 3 mm, suggesting its use as a horse harness appliqué. The likely dating of this piece is early medieval.

Appliqué Cat. No. 541 is flat, decorated in relief with a rosette of several petals outlined with a solid line, with a small domed centre. Around the edges is a pair of lines. There are no elements to attach this piece, but a small hole near one of its edges suggests there may have been another hole on the opposite side. The rosette resembles in its design the rosette on artefact Cat. No. 529. Based on the analogies cited earlier,

this object from Czermno may be dated to 9th-12th cc. (Pugachenkova 1958, 82, Fig. 7; Popov 2011, 132, Pl. III: 22).

Cat. No. 542 is decorated with a rosette of six petals and a large circular centre; in the corners between the petals are domed knops (Fig. 542). Inside every petal is a motif of a line with one end looped. The decoration of the central panel was not identified. This artefact is the second of two objects in the collection with a hollow attachment lug (see Cat. No. 537). By reason of stylistic similarity, it was dated to 11th-12th cc. and attributed to a Central Asian environment (Pugachenkova 1958, 82, Fig. 7.).

The flat appliqué Cat. No. 543 (Fig. VI: 543) was pressed from a copper alloy sheet. Its decoration is not readily identifiable. This could be a very schematic representation of a double-headed bird shown in a heraldic attitude. This artefact is a metal detector find and definitely comes from Czermno. On the other hand, no analogies for this specimen were identified. The double-headed eagle is a motif known in the Near East, from which region it spread to the Byzantine Empire. It is seen also on Islamic coins from the 12th-13th cc., and Asian textiles of the 10th-11th cc. (Chojnicka 2000, 85f.). The heavy schematization of the image on our appliqué, and the unusual way the bird (?) is depicted, its wings in particular, suggests a later dating of 12th-13th cc.

Cat. No. 544, from the collection of Janusz Stopa, also has the form of a flat disc (Fig. VI: 544). It is a cast silver and copper (?) alloy piece. Its disc which is 16 mm in diameter is richly decorated in relief. At centre is 8-pointed star / rosette with a domed centre, the border contains small triangles which alternate with raised dots. A similar ornament is seen on an appliqué found in the cemetery with burial mounds at Azyartso in Belarus dated to the 10th-11th cc. (however, there is no border; Vaitsyakhovich 2021, 247, Fig. 7:4), and on a round pendant from Echimăuți in Moldova, dated to 9th-10th cc. (Ryabtseva, Telnov 2010, 204, Fig. 3: 8). This suggests a dating of 9th-11th cc. for our find.

Appliqué Cat. No. 546 has a diameter of 22 mm (Pl. VI: 546). It has a flattened hemispherical central section, and a wide moulded edge divided by oblique incisions which create an effect of narrow petals of a daisy-like flower. This specimen has an analogy in a find from the drainage basin of the middle Dnieper dated to the 7th c. (Skyba 2016, 166, Fig. 38: 17). Similar artefacts are known from contexts associated with the Oghuz and Pechenegs of the 9th-10th cc., e.g. in the cemetery Bykovo II, burial 5, mound 3 (Popov 2011, 132, Pl. III: 53). This establishes a broad dating for the find from Czermno of 7th to 10th cc.

Cat. Nos. 547 and 548 are flat circular appliqués, or perhaps, matrices used in the production of appliqués, with representations of hybrid beasts (Fig. VI: 547, 548). The reverse side of specimen Cat. No. 547 retains the stubs of four attachment lugs; Cat. No. 548 has no means of attachment, suggesting it could be a matrix for impressing patterns in clay or wax. The artefact Cat. No. 547 (diam. 28 mm) displays in high relief the figure of a legendary beast with wings raised, shown *en trois quarts*. Its head looks canine – dog, or wolf?⁵¹, the body is that of a lion. The muscular paws are equipped with claws. This motive was popular in ecclesiastic art of 11th-13th c. and appears in wall paintings (e.g. in the northern tower of St Sophia Cathedral in Kyiv, 11th c.; Pavlov 1964, 214, Fig. 9) and relief sculpture. Its origins have been traced to Achaemenid Iran⁵². With time, the motif was adopted in lands to the north, and functioned, transformed in various cultures, e.g. of the Volga Bulgars (Rudenko 2017, 86, 154). A similar image, dated to the third quarter of the first millennium, but not later than 9th-10th cc., is seen on an appliqué found at Yaliping-Nēl in the northern course of the Sosva River in Russia, on the territory of the Orontur Type⁵³. Related appliqués cast by local goldsmiths are known from Yurti Kintusovski in the drainage basin of the Ob River (*Finno-ugry...* 1987, 205, 333, Pl. LXXXV: 11).

On the other hand, the canine head of the beast depicted on Cat. No. 547 suggests this is the legendary dog, protector of the Tree of Life known from Iranian mythology (Rybakov 1994, 86f.). Its images often appear in early medieval Rus' art, but by then the creature had become a guardian against evil.

The beast on Cat. No. 548, a matrix (?) from the collection of Janusz Stopa looks different (Fig. VI: 548). It is depicted against the background of a rosette of six rounded petals, recessed within a raised border. The beast is shown *en trois quarts*, with the head facing the viewer. Its body is abbreviated, the clawed paws bent. The mane, parted in three, resembles a crown. The forked tail and one forepaw intrude on the beaded border of

⁵¹ Dogs and wolves were totemic animals for Turkic peoples, which explains the special attitude to these animals and their presence in art (Garustovich 2013, 105).

⁵² Although worth noting is the presence in Avar, Bulgarian and Magyar applied art (belt mounts in particular) of a vast number of motifs drawn from antique mythology (Greek and Roman as well as Levantine); see e.g. Eichert 2018.

⁵³ Type Orontur is a group of artefacts dating to the 6th-9th cc. noted in the taiga and tundra region of Western Siberia (in the lower and parts of the middle drainage basin of the Ob River).

this piece. A similar creature appears on a silver cup dated to 11th-13th cc. and provenanced to Iran or Khorasan. Similar representations are commonly encountered on Iranian and Tocharian pottery (northern Afghanistan), dated to 10th/11th cc. - first half of 11th c. They also appear in Volga Bulgar materials (Rudenko 2015a, 86, Fig. 154; 2017, 164, Fig. 2: 3, 4), but there the lions have a stylised lily at the end of their tail; perhaps, this is reason enough to dismiss the Bulgar provenance of the find from Czeremno.

Images of beasts with a body of a large predatory felid, mostly a lion, were widespread on the territory ranging from Spain in the west to Turkestan in the east, the result of a common heritage in Antiquity. Over time, the motif increasingly became less realistic, and took on regional features, as in the cases discussed here (Baranov, Izmailov 2019, 263f.).

We conclude the above review of circular appliquéés by recalling the already discussed matrix for the production of kolts (Cat. No. 532; Fig. VI: 532) which at some point was pierced to make rivet holes and made over into an appliqué.

Flower-shaped appliquéés

The collection includes several flower-shaped appliquéés, the flower more or less stylized (Cat. No. 545, 549, 550, 508; Fig. VI: 545, 549, 550, 508). Two of them, Cat. Nos. 549 and 550 have a similar shape of a flower with two symmetrically placed domed projections, each with a hole for a rivet (the rivets in both these specimens are preserved). While the form of Cat. No. 549 is fairly true to life, with a domed centre and roughly semicircular petals, with even the “veins” represented, in Cat. No. 550, the flower is stylized. Its centre is a round hole, and there is a round dimple in each unseparated petal. No analogy was found for this artefact, but Cat. No. 549 resembles closely on the one hand, a tin appliqué from Nowy Targ Square in Wrocław, dated to the second half of 13th - first third of the 14th cc. (Sawicki 2018, 951f., Fig. 905), on the other, a single specimen from Bolghar classified by Galina Polyakova to her group B-V6-3 of circular, rosette-shaped forms with six petals, without giving their closer dating (10th - early 14th cc.; Polyakova 1996, 201f., Fig. 67: 13). Some remarkable flower-shaped appliquéés, similar in form, only larger, found in a cemetery outside the rural settlement Chishma in Tatarstan, had been used as horse bridle ornaments (Kazakov 1978, 22, 27, Fig. 5: 19, 20). The cemetery dates to 10th-11th cc. The similarity of the Bulgar and the Wrocław finds suggest they have approximately the same dating. It is less clear whether this is also the chronology of Cat. No. 550. Appliquéés in the form of a stylized flower found in Oghuz and Pecheneg burials have a genetic link to the nomad cultures of western Siberia and Altai Mountains, but there they occurred in a more simplified form (Popov 2011, 117).

Cat. No. 552 is another stylized flower appliqué (Fig. VI: 552). This substantial piece has a length of 50 mm and a maximum width of 29 mm. It represents a cup-shaped flower with a slender stem and fancifully curved narrow leaves on either side. This presumably is a stylized lotus flower. This applique comes from the collection of Janusz Stopa. No analogies were found for it, and it is hard to date. It could even be an early modern piece.

The cast silver Cat. No. 545 with a diameter of 22 mm was also recognized as an appliqué (Fig. VI: 545). It is in the form of a flower with a large circular panel with a domed knop at its centre, and a dozen-odd small, rounded petals around its circumference. No analogies were found for this piece, but it could date to 13th-14th c.

Cat. No. 553 is yet another, considerably stylized flower motif appliqué (Fig. VI: 553), 15 mm long and 18 mm wide. This artefact with fancifully indented edges is a markedly transformed image of a lotus flower (Fonyakova 1986, 38, Fig. 1: 19). According to Veronika Murasheva this type belongs to class XVIII, group 1, dated to the second half of 10th c., and is identified with the Hungarian environment. An analogous find comes from Usvyati (Eremeev 2015, 421, 514, Fig. 436: 6) and the site of Iskorosten (Korosten) where it dates to the second quarter of 10th c. (Komar 2012a, 329, Fig. 22: 13). These appliquéés have been recorded in Belarus (*e.g.* Zayamochnoye, Khomsk), where they have a similar dating. Pavel Kenko allocated them to his Type V, heart-shaped appliquéés (Kenko 2012, 55, 162, Fig. 22: 6).

Appliqué Cat. No. 551 could be a stylized representation of a lily (Fig. VI: 551). This form was defined by Pavel Kenko as “X-shaped” and used in his reconstruction of a 10th-12th cc. waist-belt, placed on the sword strap; the find-spot of this object was not specified (Kenko 2006, 139, 142, 146, Fig. 3: 9, 12).

Rosette appliqués

Six out of seven appliqués in this group display the same design (Cat. Nos. 554-557, 559; Fig. VI: 554-557, 559). It consists of a raised circular centre with around it four rounded petals alternating with pointed projections. There are rivet holes in two opposite petals, only Cat. No. 557 had a centrally placed attachment lug. Cat. Nos. 554 and 555 retained rivets with small, domed heads, and rectangular washers on the shank. The appliqués have similar dimensions, ranging from 18 x 18 to 20 x 20 mm, and only Cat. No. 559 is slightly larger (23 x 23 mm). Appliqué No. 560, similar to them, is nearly flat, and has a round slightly raised centre additionally decorated with an engraved rosette of six petals, and C-shaped lines on the petals. Cat. No. 558 is the largest in the group with dimensions of 28 x 28 mm; the projections between its petals are longer than most and there is a round hole at centre. Except for Cat. No. 558 all the rosette appliqués in this group resemble devotional pendants in the form of a cross with rounded arms overlaid by a rectangle (Makarov, Zaytseva 2019, 168, 171, Fig. 1, 3; Zhilina 2020, 132-145, Fig. 6: 4a-г.) dated to the late 11th - first half of 12th c. Cat. No. 558 resembles closely a rosette from Navahrudak dated to the second half of 12th-13th cc. (Gurevich 1981, Fig. 49: 26). These appliqués are likely to be horse harness ornaments in use in 12th-13th cc.

The collection includes some large pieces, Cat. Nos. 561-563 (Fig. VI: 561-563), all of them different. Cat. No. 563, measuring 47 x 47 mm, resembles the most the small rosettes described above. It has four rounded petals which alternate with small, pointed projections, and a small central rivet hole. It has a dating similar to the smaller specimens *i.e.*, 11th-12th cc. Cat. No. 562 is a rosette of eight petals, undecorated, quite flat, with a centrally placed attachment lug (at present only a stub). This piece resembles a find from the settlement site Chakma in the western drainage basin of the Kama River dated to the second half of 13th-14th cc. The third of these appliqués is incomplete (Cat. No. 561). It has the form of a rosette of six petals with a solid centre, with a soldered on (?) loop shank on its reverse. Similar objects dated to the second half of 12th - second half of 14th c. occur in Lithuania (Kviatkovskaya, 1998, 69, Fig. 10: 8, 257, Pl. 11) and in Tatarstan (Rudenko, Bugarchyov 2015, 165, Fig. 5: 10) where they are dated to the 13th-14th cc.

Elongated appliqués

This group includes two appliqués from the collection of Janusz Stopa, Cat. Nos. 564 and 565 (Fig. VI: 564, 565). They have roughly the same dimensions – a length of 12 mm and a width of 32-34 mm. They are flat, elongated forms. Cat. No. 564 has a central element which resembles a prone X with curving stems, and at either end, a lozenge with within it a rosette (?) /lily (?) of four petals. No analogies were found for this piece. A distant analogy is a horse harness fitting from the Direktorskaya Gorka cemetery in the North Caucasus identified with Protobulgars, and chronologically with the Pereshchepina-Shilovka horizon dated to the second half the 7th c. (Bagautdinov, Bogachev, Zubov 1998, 156-162, Fig. 43: 9). Objects belonging to this horizon are encountered in a broad territory extending from the Dnieper region to the Altai Mountains, and from the northern Black seacoast to lands on the middle Volga (Komar 2010b, 170).

The second appliqué comprises three rosettes of six petals (Cat. No. 565). No analogies were identified for this piece either. Our only reference are belts, covered by “dovetailing” appliqués, dated to 7th-9th cc. known *e.g.* from the cemetery Uyelgi (9th-10th cc. with Saltovo-Mayaki elements; Botalov 2018, 13, 20, Fig. 1.2). Complete belts covered with such appliqués have been discovered in 10th c. cemeteries of the Mari people, *e.g.* Nizhnyaya Stryelkas and Rusenikha. Individual appliqués were found on a cemetery at Kuzinskiye khutora (Nikitina, Alibekov, Aristov 2019, 87, 89, Fig. 3:12). In the 10th c. analogous appliqués occurred in a broad territory but are not recorded south of the Ural Mountains or on the Kama River. They were more of a western phenomenon, although some have been found far to the east and north, on the territory of Volga Bulgaria, *e.g.* on settlements at Semyonovka and Izmyeri and in Bolghar (Kazakov, 1991, Fig. 44: 81-83), or the shores of Lake Byeloe in Vologda Oblast (Zakharov, 2004, Fig. 96, 19, 43). They are known from Birka, Hungary and Bulgaria. Ture Arne published two such objects from Lake Ladoga area, and mentioned some finds from the island of Öland, the former Vitebsk Governorate, Gnezdovo, from a site on the Volga River, and from the former Astrakhan Governorate (Arne 1914, 151, Fig. 252).

Cat. No. 566 (Fig. VI: 566) is apparently related to this group since it appears to be a “dovetailing” appliqué. With a length of 22 mm and width of 15 mm, this piece is rectangular, with a half-round projection in one of its shorter edges, and a gap of the same size and shape on the opposite side. At its centre is a lozenge with concave sides defined by a broad and shallow groove filled with beading. A similar decoration is on the

edge of the half-round gap, at the base of the projection, and on the edges of longer sides, slightly recessed in relation to the upper surface of the appliqué. In Veronika Murasheva's classification system such appliqués belong to Type O21 (Murasheva, 2000, 54, Fig. 79: O21); Pavel Kenko placed them in his Type 8, "rectangular forms with a half-round projection and a recess on the opposite side, subtype 1, characterized by an ornament in the form of a lozenge and a border in relief (Kenko 2012, 53, 161, Fig. 21: 28). This researcher even published a fragment of a belt with just such appliqués found on the site Birula II in Belarus (Kenko 2012, 171, Fig. 33). Appliqués of this form have been discovered also *e.g.* in Bolghar, Minino II, Kladovka II, and on the site of the Church of the Tithes in Kyiv (Zaytseva 2008a, Fig. 78:13; Kenko 2012, 53, 161, Fig. 21:28; Mikhailova 2019, 171f., Fig. 1: 2 [at centre]). They belong to the 10th - early 11th c.

Square and rectangular appliqués

Appliqué Cat. No. 567, from the collection of Janusz Stopa, is inlaid with a black paste/enamel (Fig. VI: 567). It is square in plan, with a side of 11 mm. Set against a black background within the square, is a cross with arms of equal length and a black centre. Around is a border with regularly spaced dots. No analogies were found for this piece, but it may be connected to the master craftsmen s of Vladimir-Suzdal and dated to the 13th c. (Rybakov 1949, 320).

Appliqué Cat. No. 568 is made of gilded copper foil. It is nearly square, and measures 12 x 13 mm (Fig. VI: 568). It is decorated with three rows of repoussé zigzag. Perhaps this object is an appliqué for sewing onto a headband. No analogies were found, and evidence is lacking to attempt to narrow down its dating. It is likely to be early medieval.

Another possible appliqué for sewing onto a headband is Cat. No. 569 made of 18 x 20 mm copper alloy foil. Its ornament of a ring of small dots (inscribed in a square) was punched from the reverse. At centre is a small round hole. While a decoration of dots was typical for the Moshchino Culture, foils with this ornament are larger, and the ornament slightly different. However, if this attribution is correct, Cat. No. 569 would belong to the 7th c. (Vorontsov 2022, 169, Fig. 13: 7). A foil dated to this period found on the cemetery at Zalyesnyi in Russia has a decoration of punched dots arranged in two concentric circles. A later dating of the Czermno artefact cannot be dismissed either, because its form and decoration are very simple and easy to make.

Cat. No. 570 is interpreted as a matrix used in manufacturing foils (Fig. VI: 570). It has a quadrilateral 12 x 13 mm base with a thickness of 3 mm. The edges are bevelled, and on the upper surface are five domed knobs arranged like pips on a gaming die. The artefact comes from the collection of Janusz Stopa. A foil with the same design as on the matrix, dated to the 12th-14th cc., is known from the Rublenyi Gorod – the kremlin of Yaroslavl (Saprykina 2014, 179, Fig. 3: 384). Foils decorated with a similar motif and with a similar dating are known from Latvia (Leimus, Sarv 2014, 102, Fig. 9, 10).

Appliqué Cat. No. 571 (Fig. VI: 571) is a rectangular foil less than 1 mm in thickness, with length and width of 17 and 15 mm respectively. There is a small projection on one of its shorter edges, and two small symmetrically placed concave indentations. Along the longer sides and down the centre of this piece is an ornament of punched dots arranged in three parallel rows. Next to the edge with the indentations are two holes punched from below, consistent with the decorative design. This artefact has no analogies but has a shape reminiscent of Cat. No. 566, *i.e.*, it appears to be a segment of a larger whole; in its decoration it resembles Cat. No. 569 (somewhat in the Moshchino decorative style). Perhaps it is connected to eastern regions and dates broadly to the 7th-9th cc.

Appliqué (?) Cat. No. 572, fractured at one end, is made from ca. 0.5 mm thick foil (Fig. VI: 572). It is sub-rectangular at present. Along the longer edges are pairs of lines made of very short segments resembling a tacking stitch, flanked on each side by stamped diminutive triangles. By the original shorter edge are two diminutive round rivet holes. Similar decoration is encountered on bracelets of the Vyatichi dated to 12th-13th cc. (Nikolskaya 1981, 230, Fig. 85: 11, 14), but the brittleness of Cat. No. 572 probably rules out this interpretation. Its area of origin is likely to be north-western Rus' and adjacent lands.

Miscellaneous appliqués

This group includes all other appliqués that have a shape incompatible with any of the earlier discussed categories. We divided them into a few groups. The first to be presented are polygonal forms.

Cat. No. 573 is sub-lozengic (Fig. VI: 573). The central panel is slightly raised above the level of the edges. Along one of the diagonals there are three circular holes arranged in one line, in outermost ones retain rivet heads. No analogies were found for this piece. It could be of medieval date.

Appliqué Cat. No. 574 is likely to be an early modern, even a modern piece (Fig. VI: 574). This small, 15 x 10 mm, octagonal object has a recessed central field outlined by a row of beads. Within an oval recess filled with lines radiating to the edges is a rosette of several petals.

Appliqué Cat. No. 575 comes from the collection of Janusz Stopa (Fig. VI: 575). This is another small object, 18 mm long and 13 mm wide. It is sub-square in plan, with a cut out centre, two concave sides, the third with two symmetrical concave curves, and an oval knop on the fourth, opposite side. No appliqué of the same form was identified, only some specimens that have a similar form, with all edges concave, and no projecting element (Grushin, Fribus, Tishkin, Saibert 2020, 131, Fig. 3: 19, 20). They were found on the cemetery Chumysh-Perskat in the upper drainage of the Ob River dated to 7th-8th cc. (Grushin, Fribus, Tishkin, Saibert 2020, 128).

Appliqué Cat. No. 576 is a regular pentagon in plan. Its edges are folded back at right angles, forming a wide, plain bracket (Fig. VI: 576). The material of this cast piece is copper, or copper-rich alloy. The field, on a slightly lower level than the edges, is filled with a rosette of six petals and a round centre. The centre and the petals are filled with black inlay. The piece is 20 mm long and 18 mm wide. It resembles by its form appliqués classified by Veronika Murasheva to her class XXI, group 1A, dated to 10th-11th cc. Two appliqués of this shape and with this decorative motif, but without inlay, occurred in a hoard found on the grounds of the monastery in Yelets in Lipetsk Oblast, date to the 10th-11th cc. (Rybakov 1949, 53, Fig. 21; Murasheva 2000, 10, 114, Fig. 3: 3,4). The cell enamel decoration corresponds more to much earlier artefacts, *e.g.* rosettes having cloisonné petals filled with a black substance seen on Sarmatian brooches of the 1st-2nd cc. from the Great Hungarian Plain, although the rosettes are slightly different (Istvánovits, Kulcsár 2022, 228, Fig. 9: 2). The find from our collection appears to belong to the Early Medieval Period rather than Antiquity.

Appliqué Cat. No. 577 is made of thin metal sheet; hexagonal in plan it has a raised edge folded towards its reverse side (Fig. VI: 577). This piece is substantially damaged, bent, and the relief ornament is illegible. Dating this find is difficult but is almost certain to belong to the Medieval Period.

Appliqué Cat. No. 579, 18 mm long and with a maximum width of 20 mm, is shaped like a bow-tie, and has small domed knops at the corners. According to Veronika Murasheva similar finds on the island of Gotland have a dating of 10th c. (Murasheva 2000, 49). An object similar in form and chronology is known from the site Gorodishche in Polotsk in Belarus (Kenko 2012, 61, 163, Fig. 23: 13). Pavel Kenko allocated this piece decorated with red enamel to his Type 35 – X-shaped forms, decorated with red enamel, dating it to 11th-13th cc.

Appliqué Cat. No. 578 is a small, elongated object, 15 mm long and 10 mm wide (Fig. VI: 578). Its central part with convex sides has on either side a perpendicular, sub-rectangular element with wavy edges. This find resembles a specimen now in the collection of the Academy of Science in Nitra dated to 13th c. (Ruttkay 1979, 76, 131, Fig. 42).

Specimen Cat. No. 580 comes from the collection of Janusz Stopa (Fig. VI: 580). It is 68 mm long, and has a maximum width of 11 mm. This elongated piece has two palmette terminals connected by a narrow shank with three symmetrically spaced domed knops: a larger one at centre, and one smaller at the base of each palmette. This artefact has analogies in the material from Kernavė in Lithuania dated to 13th-14th cc. (*Kernave...* 2002, 169, Fig. 400). It is resembled to some extent by find Cat. No. 581, which unfortunately is damaged (Fig. VI: 581). It too has a shank, a straight one, and expanded terminals now mostly broken off. This piece has a length of 24 mm and a width of 8 mm. It may correspond in its dating to the appliqué No. 580, but it is too damaged for more specific conclusions.

Another appliqué for which no helpful analogies were found is Cat. No. 711, 25 mm long, with a maximum width of 23 mm. This piece is sub-oval in plan, pointed at the narrower end, the edges in this part fancifully indented. One could say that it resembles a lotus bud. The surface is decorated with a geometric and floral design. In the narrower part is a circle with inside it two lily motifs, one above the other; almost the entire border is filled with a complex floral motif. The form and decoration of this piece are similar to two large pendants found in Bolghar dated to 13th - early 14th cc. (Rudenko 2015a, 402, No. 149). What is more, the lily is a motif well known in the Volga Bulgar culture. It seems therefore that our find may have a similar dating and has a connection to the territory of the Volga Bulgaria.

Appliqué Cat. No. 582 comes from the collection of Janusz Stopa (Fig. VI: 582). It is 38 mm long, with a maximum width of 20 mm. This elongated and flat piece has two differently shaped terminals: one which is rounded, and has a very small, rounded projection, the other which is anchor-shaped. The remains of a textile with a fine weave were found on this artefact. An analogous object is known from Drohiczyn and dated to 11th-12th cc. (Musianowicz 1969, 96, 195, Pl. XXIX: 12; XLV: 10).

Cat. No. 583 is an appliqué, or an element of a purse fastening (Fig. VI: 583). It is 42 mm long and 20 mm wide, flat and elongated, rectangular in plan, with a rectangular hole at centre and large rounded knobs at the corners. The shorter edges are fancifully indented and there is a prominent ridge on the line of the longer axis. This artefact has no analogy. Presumably, it belongs to the medieval period, and possibly dates to 14th-15th cc.

Cat. No. 584, is another appliqué from the collection of Janusz Stopa (Fig. VI: 484). This small object with a height of 10 mm and a maximum width of 9 mm is triangular in plan. Its edges are fancifully indented, making it resemble a stylized coniferous tree (fir [?]), or alternately, an acanthus leaf. The dating of this piece is unclear, similarly as that of another appliqué of a similar form, Cat. No. 585, also from the collection of Janusz Stopa (Fig. VI: 585). No. 585 is in the form of an isosceles triangle with wavy edges. It is large, 52 mm long, with a maximum width of 22 mm. A distant stylistic analogy to this piece is a strap fitting found in Kyiv, dated by Veronika Murasheva to 10th-11th cc. (Murasheva 2000, 58-61, 67, Fig. 103; Arkhipova 2006, 81).

Yet another object from the collection of Janusz Stopa is Cat. No. 586 (Fig. VI: 586), now incomplete. This is a flat piece with openwork geometric and plant motifs. No analogies for this specimen were identified but it could belong to the early phase of the early medieval period and have a connection with the Balts.

Cat. No. 587 (Fig. VI: 597) is shield-shaped, the shield short and wide, with a pointed end, and a surface decorated with alternating engraved smooth stripes and those filled with regularly placed “V” motifs. The search for analogies to this piece was only partly successful. Objects of the same form, but decorated with spiral motifs, were found next to a sword scabbard in burial No. 5 in the cemetery Uyelgi in southern Ural Mountains. The cemetery dates to the 9th c. (Botalov, Grudochko 2011, 82, 84, Fig. 4: 10, 11; Botalov 2018, 27, Fig. 8: 1). Belt mounts decorated with chevrons found in Bolghar date to the same period (Zorya 2020, 220f. Fig. 4: 3-7). Based on this evidence the artefact from our collection was dated in the same way (9th c.).

Appliqué Cat. No. 588 from the collection of Janusz Stopa (Fig. VI: 588) is a flat, long and narrow rectangular piece with rounded corners. It is decorated at each end with a symmetrical design of domed knobs and an engraved rocker pattern of two zigzag lines with a regular amplitude, which touch with their apexes and form lozenges between them. A straight rocker engraved line is found on the edges. On the underside, the hollow of one of the bosses retains an unidentified white residue. A similar artefact dated to the late 9th - early 10th c. is known from the settlement site Mayatskye. The piece may have been used as a horse harness mount (Vinnikov, Pletneva 1998, 190, Fig. 76: Д).

The collection of Janusz Stopa includes a thicker piece, Cat. No. 589 (Fig. VI: 589), with a length of 79 mm and a width of 13 mm. It is rectangular in plan and has bulbous terminals. Delicate grooves on its reverse side suggest the additional use of an adhesive on this object already provided with attachment lugs. Similar bulbous terminals described in Russian studies as “heart-shaped” are seen on horse harness fittings and other small metalwork of the Askiz Culture⁵⁴ (Kyzlasov 1978, 134, Fig. 4:7; 1983, 94, Pl. VI: 17, 18, 21). No. 589 could be connected to that environment.

Also included in the group of appliqués is a matrix (?), Cat. No. 698, for making impressions in clay/wax or for repoussé work (Fig. VI: 698). This small 11 mm x 11 mm x 7 mm piece has the form of a pyramid, on a plan of a cross with arms of equal length; it has no analogies. Perhaps it belongs to the 9th-10th cc., but this is only a speculation.

STUD FASTENERS

Objects in this group mostly have a round head and a shank. Some of them were evidently used as appliqués. Some have no shank but instead, a hole pierced at centre to introduce a nail or a rivet. Most of the stud fasteners in the collection have a round head, flat or more or less domed.

⁵⁴ Culture of the Yenisei Kyrgyz (Khakas) people, 10th -14th cc.

Stud fasteners Cat. Nos. 590 and 591, are small objects with a head which has a diameter of respectively 13 mm and 11 mm. No. 591 is decorated on most of its surface with a combination of raised and recessed geometric motifs (rows of raised dots divided by raised lines, and on the edges, stamped rosettes). Both pieces are relatively late. Cat. No. 590 dates to the 17th c. (Bilyaeva, Boltrik, Fialko 2022, 103, Fig. 132: 5, 7), Cat. No. 591 belongs to the 17th-19th cc. (Artemicheva 2018, 339, 340, Fig. 4: 7, 8). The first of these artefacts has analogies among finds from the Akkerman fortress and the Poltava region, the latter, in the material from Bezhet'sk in Tver Oblast.

Cat. No. 592 has a pointed projection on its apex by which it resembles buttons Cat. Nos. 264 and 265. Deep grooves divide its head into six segments. A similar stud dated to 14th-15th cc., was found in Lviv (Shyshak, Voitovych, Mohytych 2009, 402, Fig. 5).

Stud fastener Cat. No. 593 has a head in the form of a star, with a large round centre on a slightly higher level than the six squared arms, two of which are broken off. Based on an analogy from Drohiczyń (Musianowicz 1969, 195, Pl. XLV: 16) this artefact is thought to belong to 13th-14th cc.

Cat. No. 594 is a small object with a polyhedral head with a flat upper surface, and a shank almost the same size as the head, now only a stub. No analogies for this artefact were found; it could be late medieval, or even early modern.

Small appliqués / stud fastener in the form of a rosette of six or eight petals could be decorative elements of leather straps, including horse harness straps (Cat. Nos. 595-598; Fig. VI: 595-598). Their head is almost flat, with a diameter in the range of 12-19 mm. In Cat. Nos. 595-597 the petals are separated; Cat. No. 597 additionally has a raised centre. On their reverse they have a shank, and only Cat. No. 598 was pierced through the centre, presumably to introduce a rivet. The artefacts in this group are dated to between the 8th and 11th c. Appliqués / studs fastener similar in form to Cat. Nos. 595 and 597 are known from the cemetery Uyelgi dated to 9th-10th cc. (Botalov 2018, 13, 20, Fig. 1: group 1, fifth row, third and fifth at right). Specimen Cat. No. 598, resembles appliqués published by Alexander Trugly and provenanced to the cemetery in Komarno, Slovakia with a dating of 8th - early 9th cc. (Trugly 1993, Pl. XII: 8-13); on the other hand, some of the appliqués / stud fastener similar to specimens discussed here, Cat. Nos. 595 and 597 in particular, belong to the Late Medieval Period, e.g. the finds from Wrocław (Sawicki 2018, 951, respectively, Figs. 902 and 903b). Cat. No. 597 has an analogy in a late medieval mount found in London (Egan, Pritchard 2004, 242-245, Fig. 155: 1301, 156). No analogy was found for specimen Cat. No. 596. All of these objects, except for Cat. No. 596, come from the collection of Janusz Stopa. A stud with a head in the form of a 6-petal rosette was found in Czeremno in 1952, but the shape of its head differs a little from the specimens in our collection (Zbierski 1959, 118, 136, Pl. VII: 25). Nineteen decorative nails with similar heads found in Czeremno date to the late medieval period (see Bagińska, in this volume).

STRAP ENDS

This group includes two remarkable strap ends which imitate (?) Roman strap ends from 2nd-3rd cc. (Cat. Nos. 599 and 600; Fig. VI: 599, 600). Cat. No. 600, with a length of 60 mm, resembles Madyda-Legutko Type 1, variant 2. This narrow specimen has a shank which expands slightly between the collars; its split attachment end is trapezoidal. Type 1, variant 2 strap ends are noted in Przeworsk Culture materials already in the Younger Pre-Roman Period, but most of them belong to phases B2 and C1a of the Roman Period. While strap ends with collars are unknown in the Przeworsk Culture, they occur in the Elbe Cultures, in Schleswig-Holstein, Mecklenburg, on the island of Rügen, and in parts of the territory settled by the Wielbark Culture people. Furthermore, they are known from Jutland, Gotland, Öland and Norway (Madyda-Legutko 2011, 31, 33; 223, Pl. III: 9). The other strap end, Cat. No. 599 (Fig. VI: 599), is slightly shorter (52 mm long), but also narrow, and with a split attachment end of the same form. The lower part of this strap end is decorated with circumferential grooves, the trapezoidal upper end with oblique, downward-pointing triangular incisions. Similar specimens are dated in Romania to the 2nd and 3rd cc. (?) (Cingudean 2021, 175-179, 261, Pl. IX: 11, 12). While definitely similar to strap ends from the Roman Empire and the *Barbaricum* the two finds from Czeremno are nevertheless different; Cat. No. 599 in particular resembles strap ends from Belozersk published by Sergey Zakharov, (Zakharov 2004, 180, 448, Fig. 95: 15). It belongs to the group of rod-shaped strap ends and has a terminal of stacked globules and a plain attachment end, although according to the Russian archaeologist, some ornamented specimens, e.g. with the "*Wolf Zähne*" motif have been recorded. Artefacts of

this type are noted on the island of Gotland and on the eastern coast of the Baltic; they have been discovered in Birka and Gnezdovo as well (Zakharov 2004, 185). This suggests that the specimens in the collection are early medieval, dating to the 9th-11th cc., and have a connection to the Scandinavian-Balt environment.

Strap end Cat. No. 601 has a length of 20 mm and width of 13 mm (Fig. VI: 601). One of its terminals is rounded, while the attachment end has a curved edge and sub-rectangular projections at the corners. Below the edge is a relatively large, round hole. The surface is decorated with a plant motif similar to a stylized lily. This find comes from the collection of Janusz Stopa. A strap end similar in shape, but without decoration, is known from the cemetery Bryusyany on the lower Volga River dated to the second half of 7th c. and identified with the Proto-Bulgar environment (Bagautdinov, Bogachev, Zubov 1998, 155). This presumably would be the dating of our find.

Strap end Cat. No. 602 is another specimen presumably connected to the Volga Bulgar, but also, to the Hungarian environment. It is an elongated piece (33 mm long, 12 mm wide), with one squared and one pointed terminal. The artefact is decorated with three lengthwise rows of domed knops. The dating established for No. 602 is 10th - early 11th cc., by analogy to a find from Staraya Ryazan (Strikalov 2020, 23, Fig. 1: 1). Similarly decorated fittings and appliqués are known from Bulgar and Hungarian cemeteries, they also occurred in materials from the Minino archaeological complex (Strikalov 2020, 24).

Three strap ends in the collection have a terminal in the form of a stylized leaf, or a palmette. Cat. No. 603 is substantial, 35 mm long, with a maximum width of 20 mm (Fig. VI: 603). On its trefoil (lily [?]) terminal there are drop-shaped knops, above the trefoil is a small, raised lozenge. The edge of the attachment end is concave. While no analogies for this object were identified, it may date to 8th-10th cc. when the leaf/palmette motif is seen on appliqués and strap fittings. Cat. No. 604 is 24 mm long and 10 mm wide (Fig. VI: 604). One of its terminals is squared, the other pointed. On its axis of symmetry are three domed knops between narrow petals/leaves turned towards the narrower terminal. Based on analogies, this artefact was dated to the first half of the 8th c. (?; Golubev 2018, 384, Fig. 6: 178, 179). Cat. No. 605 is a small fragment of a strap end, the very tip of its palmette terminal (Fig. VI: 605). Pavel Kenko defines these forms as Type 8, trapezoidal, with an expanded and a cinquefoil terminal; according to Veronika Murasheva this is Type O6, dated to the 10th c. Type 8 mounts occur in Belarus and Lithuania (for fully analogical, published finds see Kenko 2012, 48, 160, Fig. 20: 22-27).

Strap end Cat. No. 607 has some minor damage to its wider terminal (Fig. VI: 607), and a pointed outer end. The surface with the ornament is raised slightly above the edges. The decoration in relief consists of two zigzag lines with rounded peaks which come together on the pointed terminal and are divided by a line which runs down the centre of the strap end. A similar object found in Pskov is dated to 11th-12th cc. (Salmina, Salmin 2010, 257f., Fig. 3: 26). The strap end from our collection presumably belongs to the same period. An analogous piece was also identified in the museum in Hrubieszów (no inventory number).

Strap end Cat. No. 609 is 80 mm long and 13 mm wide. It corresponds to Type B-VIII-1 in the classification system of Galina Polyakova. This narrow and elongated piece has one slightly tapering and rounded terminal; the other is decoratively indented. Nearly the whole surface is filled by a raised lozenge, its shorter diagonal of the same width as the fitting. A wide groove which runs along the edges, is filled on the inner terminal with beading. While the artefact published by Galina Polyakova is not an exact analogy, its dating of 13th-14th cc. – the period of the Golden Horde (Polyakova 1996, 197, 200, 213, Fig. 66: 41) – may apply to the find in our collection.

Cat. No. 608 is an unusual mount from the collection of Janusz Stopa (Fig. VI: 608). It is narrow (43 mm long, 7 mm wide), with high pyramid-shaped projections at its shorter edges. A spur decorated with similar “pyramids” is known from Novgorod and dated broadly to 11th-14th cc. (Gaidukov, Oleinikov 2020, 112, Fig. 18, first row, third on the left), and this dating is the only we can propose for our find.

Specimen Cat. No. 606 discussed under the “Pendants” heading is another probable strap end.

BELT FITTINGS

This group includes objects used to suspend various small items from the waist-belt. Next to specimens intended for this purpose several rings are also presented.

The first group of belt fittings in the collection includes objects mostly in the form of two symmetrical elements connected by a narrow strip to form a loop for attaching various personal effects. Three artefacts fit this category: Cat. Nos. 610-613 (Fig. VI: 610-613). The first of these, from the collection of Janusz Stopa, is

a half of the original piece. This is a flat, oval plate with a scalloped edge, four holes situated in a symmetrical arrangement close to the edges, and a smaller hole at centre. There is also a narrow and flat element integral with the plate, apparently bent mid-length (?) the break is slightly outfolded, and shiny from use-wear. At the junction of the plate and the loop are two grooves. No analogies were identified for this artefact, but it seems legitimate to date it to the early phase of the early medieval period and connect it tentatively with the nomad environment. The second specimen (Cat. No. 611) has a damaged plate and also survives as a half. It too comprises a narrow element which is integral with a square (?) plate with a hole pierced in it. The piece resembles elements used in 6th-7th on shoes to connect the straps which held the Aleynikov shoe on the foot but may have had other uses. However, if we were to follow this clue, this artefact could even date to the 6th-7th cc. (?), although analogous finds from the cemetery in Likhachivka, have markedly rounded attachment plates (Komar 2010a, 98, 102, 107; Fig. 3: 3, 4, 9; 7:5; 14: 28-30, 37). Cat. No. 612 (Fig. VI: 612) is a small and slender piece, with a loop bent in half and narrow lozengic Plates with rivet holes (one rivet still in place). The length of this artefact is approximately 20 mm (when bent). Similar objects were attached to the setting of bear fang/bear claw amulets dated to 13th-15th cc. found, *e.g.*, in the cemetery at Prudnoye (fmr. Alt-Wehlau) in Kaliningrad Oblast and in Palanga, in Lithuania (Shyroukhov 2014; 122, Fig. 9: 3, 4).

The artefact Cat. No. 613 (Fig. VI: 613) is of a rather different type. It has an oval loop (diams. 16 and 32 mm) and an elongated element cast separately, wrapped around the loop and fastened with a rivet; it has a palmette terminal with a large central hole. No analogies were found for this object. Perhaps it belongs to the late medieval period.

Rings

There are thirty-three of these objects in the collection. A ring in itself is a form which is not subject to change, which makes dating difficult now that these objects have no archaeological context. It is typical to connect such rings with belts, and interpret them as linking pieces (Kenko 2006, 140f., Fig. 1:1, 7; 2:5:14), or as loops for attaching elements suspended from belts; rings were also used on quivers and sword scabbards. Some of them could be ornaments, their position in graves suggests the function of temple rings and finger rings (Dzik 2014, 189f.). Still others were elements of dress pins, smaller ones could be chain links. In our group, specimen Cat. No. 637, flattened on one side, may have been used as a buckle, Cat. Nos. 617, 623, 629, 631 – as finger rings; this is suggested by their shape and dimensions of cross-section. Three rings, Cat. Nos. 614-616, may have been used as temple rings; Cat. No. 641 could be an element of a ring pin.

While rings were made of iron and copper alloy, those in the collection from the Tomaszów Lubelski Museum are all cast copper alloy pieces. Most have a circular, or a roughly circular hoop, a few are oval. They differ in size (diameter in the range of 15-33 mm) and hoop cross-section (round, oval, half-round, lozengic, rectangular); some have an irregular cross-section (they are thinner in some places). With a few exceptions, all are undecorated. Cat. Nos. 644-446 have on their outer surface deep grooves (Fig. VI: 644-446). Similar, small rings are known from Belarus (Kenko 2012, 167, Fig. 27: 3, 4). Specimens decorated with deep grooves, only twice as large, are known from the site Yuryevy Gory at Usvyati, where they were used as buckles, or rings of dress pins; they surfaced in stratigraphy dated to the 13th c. In Novgorod, brooches with such rings occur from the late 12th until the mid-14th cc. The fashion in West Europe and Scandinavia in brooches decorated with hoops imitating twisting starts at the end of the 12th c. and continues even as late as 16th-17th cc. While in Rus' they were not popular, in Lithuania many of them have been recorded (Eremeev 2015, 469). Buckles with a hoop of this form are dated in Sweden to 13th-14th cc. Perhaps the small rings in our collection are imitations of these forms.

Specimen Cat. No. 647 has an unusual decoration (Fig. VI: 647). This fairly large ring (diam. 26 mm) of a lozengic cross-section, is decorated with punch prints. On one surface they form a row, on the other, groups of triangles alternate with reserved space.

Michał Dzik has noted that rings used as elements of belts are known in Poland from *e.g.*, Kuyavia, Mazovia, and outside Poland, in Belarus, in the drainage of the Western Bug, and in drainage basin of the Neman. On the West Slav territory their finds are relatively rare, in contrast to East Slav territory. They have a broad dating spanning the 10th and the 16th cc. (Dzik 2014, 189f.). Pavel Kenko collected finds from Belarus, dating them to 10th-13th cc. (Kenko 2012, 63-67, 164-167, Fig. 24-27; with a detailed discussion of analogies and literature). The same timeframe has been adopted for the collection presented here.

OBJECTS SUSPENDED FROM THE BELT

Purses

Various forms of purses, flat and otherwise, larger and smaller, were often worn at the belt. Flat pouches richly decorated with metal fittings appear in the eastern regions of Eurasia in the nomad environment. During the 7th c. they spread to different peoples settled on a vast territory extending from the drainage basin of the Don River in the east to the upper reaches of the Rhine, and to Italy in the west (Gavritukhin 1995). They were used throughout the Middle Ages, and in the Early Modern Age as well. The collection includes fittings possibly dating to the Late Medieval and Early Modern Periods. Some of the appliquéés discussed earlier could be belt pouch ornaments. Most of the categories presented below have been discussed comprehensively by Eugenius Svetikas, because they have many close analogies in Lithuanian materials (Svetikas 2003, with a list of reference literature; see also Svetikas 2018).

The collection includes twenty artefacts identified tentatively with bags, pouches and purses. They are cast copper alloy pieces, one of them, Cat. No. 665, is made on silver (?) or silver plated (?). Some are elements used for suspension (belt hangers), others are purse flap appliquéés and purse fastenings.

The fittings used for suspension tended to be attached to the belt in pairs because a single fitting might not bear the load, and cause the leather to tear (Svetikas 2003, 255). They have different forms. Our collection includes specimens which resemble in their shape shoulder yokes used in the past to carry *e.g.* pails of water or milk (Cat. Nos. 648 and 649; Fig. VI: 648 ad 649); others are on the plan of a cross with rounded horizontal arms, and two different terminals: one in the form of a trefoil, the other a large loop – circular (Cat. Nos. 651-653), or trapezoidal (Cat. No. 650; Fig. VI: 650-653). The fittings with a circular loop range in length from 25 to 32, and have a span of 13-16 mm, and much-rounded outline. Four fittings have a form of almost a cross (Cat. No. 655-658; Fig. VI: 655-658). The loop has a different shape, being basically the upper end of the cross, with a small hole pierced at right angles to the plane of the cross. Sometimes a shaft would be threaded through the hole, supported on open trapezoidal elements with two loops, as in specimen Cat. No. 654, although its alternate interpretation is that of a buckle with a separate bar for the pin. Similar specimens used in this way are known from the cemetery in Równina Dolna (Großler, Jahn 2013, Pl. 1: 13, 22).

Fittings like Cat. Nos. 650 and 651 with a loop for threading onto a ring, and lugs for attaching the pouch, had on average a length of 35 mm and a width of 16 mm. They occurred in two variants: with expanded terminals, and with terminals of uniform width throughout (Svetikas 2003, 256). The finds in our collection have two half-round projections. In Lithuania and Belarus, where many of these objects are recorded, their dating falls in the final decade of the 14th – first three decades of 15th c. Purse fittings Cat. Nos. 651 and 653 belong to Type I, variant 1 of Eugenius Svetikas; Cat. No. 650 corresponds to variant 2 dated to 14th-15th cc. (Svetikas 2003, 257-259), Cat. Nos. 655-658 to Type 2, which occurred from the period 15th to 17th cc. (Svetikas 2003, 259-261). A specimen similar to Cat. Nos. 656-658 is known from Drohiczyń, where it was dated erroneously too early, to 11th-11th/12th c. (Musianowicz 1969, 96, 195, Pl. XXIX: 12; XLV: 10). An analogous object from the castle in Lubawa was published without its dating (Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Fig. 7: 16).

Purses were reinforced with metal fittings on their seams and corners; the seams, with a series of small, narrow elements folded in half, with expanded terminals (Cat. No. 665; Fig. VI: 665); the corners were reinforced with larger, triangular pieces (Cat. No. 664; Fig. VI: 664), or curved fittings, with a serrated edge (Cat. Nos. 659-664; Pl. VI: 659-664). These mounts co-occur with purse hangers Type 1 and 2, which gives them a broad dating of 14th-17th cc. Finely preserved leather pouches with mounts of this type are known from Lithuania (Rukliai; *cf.* Ribokas 2012, 167 [grave 102]; Karmėlava; Rickevičiūtė 2012, 172 [grave 160]).

Another find, interpreted tentatively as an element of a medieval purse, is Cat. No. 666 shaped a little like a turtle. Such appliquéés were usually placed in alignment with the purse fastening (Svetikas 2003, 253, Fig. 23). In Lithuania and Belarus, they occurred between the 14th and 17th cc. A similar object, still attached to a belt, found on the site Kurmysh-4 in Nizhny Novgorod Oblast was dated to 13th - early 14th cc. Turtle-shaped appliquéés were characteristic for centres in the Volga region in the period of the Golden Horde, although finds from that area are somewhat smaller (Gribov, Akhmetgalin 2010, 32, Fig. 7: 5-7). This would be one possible source area of these forms. An analogous piece comes from Drohiczyń, but unfortunately, its dating was not published (Musianowicz 1964, Pl. XLV: 8).

Another object identified as a purse fastening is Cat. No. 667, with a characteristic hook set in a sub-square frame (Fig. VI: 667). This substantial, cast copper alloy piece comes from the collection of Janusz Stopa. It is quadrilateral, with knops at the corners and a flat hook-like element within. Eugenias Svetikas identified two types of these fastenings: Type I with straight edges, and Type II with rounded edges, and a similarly rounded hook. The find from Czermno corresponds to Type II (Svetikas 2002, 250, 254, Fig. 13:4; 15:3; 29:4). The Lithuanian researcher connected this type of fastening with purses used by tertiaries (members of Christian religious orders). These objects are known from Christian cemeteries in Lithuania where they date to 15th-17th cc. (Svetikas 2003, 256); on the other hand, a similar find from Zvenyhorod near L'viv was dated to the 14th c. (Gupalo 2012, Fig. 1-2); some finds from Halych were published without any dating (Pasternak 1998, 234).

In the view of Eugenius Svetikas, pouches with similar metal mounts had been introduced in Lithuania and Belarus by Franciscan friars who came to the region after these territories were annexed by Poland in the second half of the 14th c. As noted earlier, he connects them with tertiaries, and dates to the late 14th - early 15th cc. (Svetikas 2003, 263). In his view, they had a deeply symbolic meaning. Differently from rosette-shaped mounts, which he associated with Marian symbolism (there are none in the collection published here but the museum in Hrubieszów has such finds in its collections), he connected the turtle-shaped mounts and those with a hook, with Christ; these, when linked in a particular way, form the Christogram (X combined with a vertical line), whereas the hook bent left would be a symbol of salt, and a reference to the words of Christ who compared his disciples to the salt of the earth. While the mounts of interest may indeed have such an underlying profound symbolism, some of the proposed associations seem rather an overinterpretation. In this context, it is worth noting also that the turtle itself symbolised good health, vital forces and immortality (Forstner 1999, 311), and the diagonal cross combined with a vertical line is known from pagan symbolism too.

The group of early modern purse fittings includes Cat. No. 697, for which no analogies have been identified (Fig. VI: 697). It has the form of a box made up of two parts, the outer with a repoussé decoration. The bottom Plate has a narrow hole at centre, and another in a corner. It retains a fragment of soldered wires.

Miniature axes

The collection includes one complete and one fragmented specimen, Cat. Nos. 668 and 669 respectively (Fig. VI: 668, 669). Cat. No. 668 is a fragment of the butt of an axe, with the socket and a part of the neck, too small for any closer determination. The complete axe has a length of 42 mm, and a blade width of 26 mm. It corresponds to Type I in the classification system of miniature axes devised by Nikolay Makarov (Makarov 1992, 42, Fig. 1). This type was regarded by Anatoli Kirpichnikov as a miniaturized form of battle axe Type IV; in the classification system of Andrzej Nadolski, it corresponds to Type Va (Kirpichnikov 1966, 36f., Pl. XIII: 4-8, XXI: 1, 2, 8-12; Nadolski 1954, 45f., Pl. XVII). Axes of this form were used on the Slav territory in 10th-12th cc. and were characterized by a considerable diversity; however, their distinctive feature was a beard and oval poll expending at both outer corners. In miniature specimens there is often a rounded projection on the blade, as in No. 669. On the other hand, the find from Czermno has no eyelet, often seen in specimens of this type. The surface of the blade is decorated on both sides, on one side with a band of stamped short lines parallel to all the edges, on the other parallel to the upper edge and the cutting edge, with a pair of lines, with between them, short and narrow rectangles; on the neck are two ribs, a feature often encountered in Type I axes (Kucypera, Pranke, Wadył 2011, 14). The geographic range of such objects takes in the territory of Kyivan Rus', Balt lands, Poland and Scandinavia; individual finds have been recorded also in Romania, Bulgaria and Hungary (Kucypera, Pranke, Wadył 2011, 16, 28; Füredi, Türk, Zágórhidi-Czigány 2016). Miniature axes of Type I are dated to between 10th and 11th and late 12th cc. (Panasiewicz, Wołoszyn 2002, 251f.). There is no agreement as to how they were worn. Finds of these axes suggest their use as pendants, but some would have been stuck in the waist-belt, or suspended from it (Kucypera, Pranke, Wadył 2011, 35-40). Their purpose is also imperfectly understood. While they ceased being interpreted as toys, the researchers are still divided as to their function. Some connect these miniature axes with magic and worship (of Thor, Perun, Saint Olaf), others treat them as attributes of warriors, marks of membership in Varangian elite units serving in Constantinople (Wołoszyn 2006, 602).

LEGWRAP HOOK FASTENERS

The collection includes four objects used as fasteners on trouser legs or legwraps (Cat. Nos. 702-705; Fig. VI: 702-705); alternately, they have been interpreted as... book clasps (Motsya, Kovalenko, Petrashenko 1997, 135, Fig. 54: 13-15). Three of them come from the collection of Janusz Stopa, and the fourth is a gift from Artur Troncik. These are flat, sub-rectangular objects with a rounded loop on their wider edge, and on the opposite, narrower edge, a hook, folded under, which resembles the head of a bird of prey⁵⁵. The surface of the fastener is pierced with four symmetrically arranged holes. The objects have a length of 20 mm and a maximum width of 10 mm.

In Poland, a similar object is known from Sąsiadka (Żołędziowski 2013, 78, Pl. 55/ 23/2021/sa). Karol Żołędziowski cited two analogies for this specimen, from Birka, grave 906 (Arbman 1940, Pl. 91: 6), and from a male grave No. 422 in the cemetery Salaspils Laukskola in Latvia dated to mid-11th - mid-12th cc. The latter find, interpreted as a legwrap fastener, occurred in association with another, similar but not identical specimen (Zariņa 2006, 120, Fig. 206: 2). Karol Żołędziowski was also inclined to interpret these objects as legwrap fasteners. Finds from grave 42 at Ciepłe, somewhat different from our specimens, were interpreted as hook-and-eye (sic!) legwrap fasteners (Ratajczyk, Wadył 2019, 596, Pl. 38: 10a). A find from the settlement site Semenovskoe-Sovetskoe 3 in the environs of Suzdal (Makarov, Zaytseva 2019, 172, Fig. 4: 9) dated to 12th-13th cc. was interpreted as a legwrap hook. Fastener or hook, these functions are not incompatible. These objects could have been used either way. On the other hand, a similar find from Grygoryvka in Ukraine was interpreted as a book clasp (Motsya, Kovalenko, Petrashenko 1997, 135, Fig. 54: 13, 15). This function too may not be dismissed either, although it seems rather doubtful.

Yet another artefact relevant to our discussion was recovered in Kyiv (İvakin, İvakin, Bibikov, Baranov, Zotsenko, Chmil, Olenich 2017, Fig. 6 [its function is not specified in this publication]) and Novgorod (Gurevich 1981, Fig. 85: 3).

UNDETERMINED MOUNTS

An elongated Plate with a small fragment of a shank, Cat. No. 670 (Fig. VI: 670), belongs to an object of an unknown purpose. The Plate is rectangular, with curiously indented edges and has a large hole situated at its centre. The surface of the Plate is decorated with stamped rings. This could be the head of a stylus. Some of these objects have a head with quite imaginative indentations, as *e.g.* the find from the Wawel Hill in Cracow dated to 12th-13th cc. (Firlet 2006, 477, No. 79), or some of the styli from Novgorod, although those have a straight upper edge (Medvedev 1960, 66, 74, 77, Fig. 1: 10; 3: 11; 5: 1). Alternately, this could be a fragment of a belt hanger or a mount. Its broad chronology, determined based on the form of the heads of styli from Novgorod is 10th-13th cc.

Cat. Nos. 671 and 673 (Fig. VI: 671, 673), may be an element of a book clasp. These are elongated Plates with bevelled edges; one of them is trapezoidal (Cat. No. 673), the other rectangular (Cat. No. 671). The Plates have a simple decoration of incisions on the edges, or engraved curving lines, spaced symmetrically on two sides of the longer axis. A distant analogy is a fragment of a book clasp from Wrocław-Ołbin dated to 12th/13th cc. (Krabath 2001, 1, 102f., 107, Fig. 19, 11). Cat. No. 673 comes from the collection of Janusz Stopa.

Mount Cat. No. 674 460 (Fig. VI: 460) has lost a small fragment. It has the form of a narrow stem of plano-convex section, decorated with incisions; one terminal is an oval disc with a hole at centre, the other terminal has indented edges and a similar hole. While no exact analogy was identified for this piece, the shape of its ornate terminal resembles another object in our collection – Cat. No. 507. Moreover, they both resemble the fragment of a mount discovered on the cemetery in Keszthely (Müller 2010, 252, Pl. V: 7). All the same it is hard to decide whether the find from Czeremno can have such an early dating; it does not help things that it comes from the collection of Janusz Stopa.

Specimen Cat. No. 672 is incomplete: a fragment of a stem with a flat, drop-shaped terminal with a round hole at centre. The stem is decorated with a grooved zigzag inlaid with a gold (?) / brass (?) thread. It resembles the stem of a key. A similar, only much larger key was found in a male grave 6 at Pokrzywnica Wielka, in Poland, and dated to the second half of 11th - mid-12th c. (Rauhut 1971, 540, 544f., Pl. XI: d). While

⁵⁵ Two legwrap fasteners shaped like birds of prey with a large, hooked beak were found in the burial mound No. 188 in Timeryovo in the region of Yaroslavl (Nedoshivina, Zozulya, 2012, 191, Fig. 12).

identifying this object as a key only on the basis of the decoration of its stem may raise some doubt, at least we have this clue to assign it to that period.

Cat. No. 699 is a rod with one tapering and one hammered flat terminal (Fig. VI: 699). Diagonal incisions are visible on its stem. Presumably, this is an implement. Its dating is medieval.

UNDETERMINED OBJECTS

This category includes fragments of objects too small to identify their function.

Cat. No. 675 (Fig. VI: 675) is a fragment of a rectangular 20 x 22 mm, 1 mm thick copper alloy sheet, broken off on two sides. Its surface is covered by a combination of straight and curving lines which do not intersect, created by series of punched marks (leaf-shaped) arranged in pairs; visually the ornament resembles aquatic plants dragged by the current. The motif of a slender stem with minute, symmetrically arranged leaves occurs on objects recovered from the cemetery at fmr. Stangenwalde near Rybachiy on the Couronian Spit t dated to 13th-15th cc. (Biermann *et al.* 2011, 266f., Fig. 35, at top). Presumably, the find from our collection has a similar dating and has a connection to the Balt environment.

Cat. No. 676 (Fig. VI: 676) is a fragment of a sheet with one original edge still preserved. It measures 27 x 14 mm, and has a thickness of 1.5 mm. There is a wide groove next to the original edge and beyond, an engraved, now illegible linear ornament, with punchmarks visible inside some of the grooves. Perhaps this is an interlace motif, commonly observed on objects made of wood, antler and metal, in the 11th c. (*Scandinavian...* 2013, *passim*; Slapinya 2015, 326, Fig. 1: a), and later still as well. This decoration appears on two finger rings from Gdańsk, site 2, dated to 13th - early 14th cc. (Karasiewicz 2001, 317, 373, Pl. V: 8, 9). Based on the above evidence, the find from Czermno was dated to 11th-14th cc.

Cat. No. 677 (Fig. VI: 677) is a small, 12 x 12 mm fragment of 1 mm thick sheet with a relief decoration. On its edge is a row of oblique lines between two horizontal lines; below is a pair of curving lines with short elements in between. Under the curved lines is an unidentified element with a raised ring at centre. On the reverse of this artefact are two pairs of parallel lines enclosing a zone of diagonal criss-cross. The dating of this find is very broad – medieval and/or early modern.

Cat. No. 678 (Fig. VI: 678), is a rectangular fragment of metal sheet with a scalloped shorter edge, the opposite edge lost to an old break. The specimen has a decoration of stamped rings arranged along the longer edges and near to the scalloped edge, separated from the rest of the sheet with a double row of such marks. No analogies were found for this object apart from mounts with a similarly scalloped edge and a similarly situated ornament, so-called shoulder-strap fittings type *balteus Vidgiriai*, type 2, dated to AD 400-500 and connected with the Samland-Natangian Culture (Prosslow 2013, 92, Abb. 3: 2), except that the Balt mounts are trapezoidal, and the scalloping is deeper. The Czermno find could be their imitation or originate from an area where the tradition of this type of decoration lived on, that is, from the Balt territory. In such case, its dating would be confined to the period starting from the 5th until the 11th-12th cc.

The mount Cat. No. 679 was made from iron (Fig. VI: 679). This rectangular Plate measuring 35 x 24 mm and 2 mm thick, has curved indentations in its shorter side. It is decorated with a curved line created by dots and a repoussé knop. Next to one shorter edge is a fairly large round hole, and another much smaller next to it. The indentations on the edges are truncated holes. The sheet is a fragment of a larger object. Its dating is probably medieval.

Specimen Cat. No. 680 (Fig. VI: 680) is a fragment of an elaborately decorated mount made from lead alloy which, thanks to its gray hue, appears to be made from silver. It is 27 mm long and 20 mm wide (one of its ends is broken off). The preserved original edge is rounded. The object is decorated with a stylized floral motif of a vine and bell-shaped flowers, against a stippled background of engraved oblique lines. Oblique grooves which used to decorate the edges of this piece, are at present mostly eroded. No analogies were identified for this artefact, but similar floral decoration was in use in 12th-13th cc. in the Volga Bulgar environment; it is also encountered on metal vessels from the same period found in Transuralia (to the east of the Ural Mountains; Rudenko 2015, 84, Fig. 148: 36). Ture Arne published decorations with such vines identified on vessels from the 10th c. (Arne 1914, 132f., Fig., 167), noting at the same time that this type of ornament makes a comeback in 16th-17th cc. on vessels manufactured in areas under Islamic influence. It seems that our object belongs to this later period; this is suggested by its form and decoration of the edges, in which is resembles specimen Cat. No. 681 (Fig. VI: 681) dated to the second half of 16th c. This silver piece measures 21 x 22 mm and has both of

its shorter edges broken off. The longer edges are V-shaped in profile. The ornament was made in high relief. Nearly the entire surface of the fragment is filled by a medallion with inside it the head of a woman shown in profile: a face with a high forehead, long nose, slightly jutting out chin. On her head is a decorative headdress (covered by diagonal cross-hatching) which connects with an equally decorative band which reaches under her chin. Her neck is long and protected by an equally decorative, high collar. At the level of the earlobes and above the forehead are small domed knobs, possibly casting flaws. On the edges of the medallion is a pair of parallel lines with, between them, regularly spaced pellets; outside, to the right and left is a pair of curving lines, the space between them filled with diagonal hatching. Along the edges are two raised lines. The edges are moulded, covered with oblique incisions in imitation of filigree. The reverse is undecorated. The raised edges made it possible to drive this piece into leather or wood. The woman's portrait resembles the portrait of Barbara Radziwiłł (Letkiewicz 2006, 95f.), made after 1553 in the workshop of Lucas Cranach the Younger. The Czermno artefact may have been a belt mount, similarly as mount Cat. No. 680.

Cat. No. 682 (Fig. VI: 682) is presumably the plating of some sort, or a fragment of a straightened-out bracelet. The artefact is 35 mm long and 12 mm wide. It expands, by way of a constriction, from a rounded terminal with a hole, to an old break. The expanded part has a relief decoration of a diagonal criss-cross set between grooves which run along the edges. On the reverse are fine diagonal lines. With no analogies identified, this artefact can only be dated very broadly to the late medieval/early modern period and interpreted as a fragment of plating.

The collection includes some small fragments of undecorated sheet and strips of metal: a narrow strip Cat. No. 684, an equally narrow piece of sheet with breaks on all of its edges (Cat. No. 685), a fragment, Cat. No. 686, bent at 2/3 of its length, and a trapezoidal fragment of sheet 24 mm long, with a maximum width of 17 mm (Cat. No. 687; Fig. VI: 684-687). They have no distinctive features whatsoever and their dating must remain undetermined. The small fragment Cat. No. 683 has been discussed in the section on pendants.

OTHER OBJECTS

Cat. No. 688 is a rim fragment of a bronze vessel with a diameter of ca. 13 cm, presumably a paten (?; Fig. VI: 688). It is decorated by engraving and gold inlay (?). All that survives of the original image is a human arm, up to the elbow. The palm is resting on a rectangular object, presumably a book. There is also a fragment of a stylized plant vine. Based on the style of its decoration this object belongs to the Early Medieval Period (10th-13th [?] cc.)

Cat. No. 689 (Fig. VI: 689) is a rim fragment of a hand mirror, with a diameter of ca. 10 cm; its reverse side is covered by an elaborate raised geometric ornament arranged in zones. Similar mirrors occur in the Saltovo-Mayaki Culture. They are found, among others, in the graves of this culture (Vinnikov, Pletneva 1998, 106-108, Fig. 41: Д, 3). Mirrors with a diameter of 8-9.5 cm are dated in Saltovo-Mayaki Culture to the second half of 9th - early 10th c. (Pletneva 1967, 143; Vinnikov, Pletneva 1998, 107f.). Alternately, the Czermno find could be Polovtsian. The Polovtsians adopted the use of mirrors from the Saltovo-Mayaki Culture, and their mirrors are an immediate continuation of Saltovo-Mayaki forms. In such case our find could be as late as of 12th c. (Pletneva 1967, 143).

Cat. No. 690 (Fig. VI: 690) is a badly damaged appliqué, C-sectioned, oval in plan (diameters: 15 and 18 mm), with half-round knobs. Its central feature is a moulded face of the Buddha (?), now incomplete, with a single eye, tip of the nose, mouth and ears. The characteristic hair is better visible. It is difficult to date this item. It probably dates to the 12th-14th cc.

This group includes two objects described in the inventory as iron penannular brooches (Cat. Nos. 691, 692; Fig. VI: 691, 692). They are fragments of hoops of a quadrilateral cross-section, curved slightly near the terminal, tapered and folded into a loop. Terminals of this form are not typical for penannular brooches. They resemble more grips, possibly for hanging up axes, although their terminals are somewhat different. It seems that these objects can be dated broadly to the Medieval Period.

Cat. No. 701 (Pl. Nr VI: 701) is a nearly circular hoop with three small projections grouped on one half of the perimeter only. In two of these projections, on opposite sides, is a rivet with a domed head. The artefact has a diameter of 38 mm. Its function and dating have not been determined but it could be of medieval origin.

Cat. No. 712 (Fig. VI: 712) is a fragment of an undetermined ornament having the form of a round bezel 14 mm in diameter and a similar, round only a little smaller, setting with a high, moulded collar. Its upper edge is decorated with fine incisions. The gem is strongly convex, red in colour, facet-cut resembling the rose

cut. On the reverse side is a stub of a lug for attachment. This artefact cannot be earlier than 17th c., the time of the appearance of the rose cut.

METALWORKING SCRAP (?)

Finds of cut up silver and gold objects, and of larger amounts of lead, need not necessarily be equated with commerce (see Florkiewicz, in this monograph), they could be evidence of metalworking activity.

Cat. No. 695 is presumably a fragment of an ornament made of gold sheet, perhaps a diadem (Fig. VI: 695). It survives as a fragment of a barrel hinge at one of the shorter edges and on the edge perpendicular to it, small wire rings. The original edges are trimmed with soldered on wire covered by fine incisions, in imitation of filigree or granulation. On the surface of the sheet are traces of an engraved ornament (?). The artefact probably belongs to the Early Medieval Period (10th-13th cc.). Cat. No. 696 (Fig. VI: 696) is a small fragment of gold sheet folded double, forming a stylised plant vine trimmed on the edge with filigree. This could be a fragment of a book binding or a decoration of a vessel (Myakisheva 1980).

Two objects could belong to a cut up *kaptorga* amulet case, or to another small container (Cat. Nos. 693, 694; Fig. VI: 693, 694). Fragment Cat. No. 693 preserved the original edge with two loops set on long shanks resembling those seen on an amulet case published by Ture Arne and dated to 11th-12th cc. (Arne 1914, 97, Fig. 46). The surface is covered by a raised, at present illegible ornament. The second fragment is sub-rectangular (Cat. No. 694). It preserves two of the original edges decorated with beading. On its surface is a raised ornament created by pairs of curved and diagonal lines, possibly also, repoussé knobs. A possible analogy to these two finds is an object found in a hoard at Sayram-su (near Shymkent) in Kazakhstan (Arne 1914, 97, Fig. 46).

HORSE HARNESS ELEMENTS

As mentioned at the outset the collection includes several objects interpreted as horse harness elements. Some of them, buckles in particular, have been discussed with other objects of their type. Information about their being horse harness elements is given in the Catalogue in the notes section. Two large iron buckles, at least 50 mm long and 40 mm wide, were interpreted as saddle girth buckles (Cat. Nos. 347, 368, 387, 389, 465; Fig. VI: 347, 368, 387, 389, 465; Kirpichnikov 1973; Vozny 2015, 148, 155f., Pl. 5: 1, 2; 6: 1); the somewhat smaller, ca. 35-40 mm x ca 40 mm, specimens are probably stirrup strap buckles (Cat. Nos. 393-398; Fig. VI: XX; Vozny 2015, 148, 155, Fig. 5: 14, 15). All of them have a D-shaped, oval or round frame and date to 13th-14th cc.

Another interesting object interpreted as an element of horse harness comes from the collection of Janusz Stopa (Cat. No. 709; Fig. VI: 709). It has a length of 67 mm and a width of 35 mm and consists of a sub-circular loop decorated with three moulded stylized plant motifs. The loop passes through an elongated element with an expanded hemispherical central part with a hole and a pentagonal terminal with a loop. This artefact was dated to 9th-10th cc. and attributed to the Saltovo-Mayaki Culture. Sometimes, only the elongated element has survived as *e.g.* in the basin of the upper Don (Gonyany 2014, 82, Fig. 3: 3; Aksënov 2016, 34, Fig. 8:6; Tsybin 2018, 344, Fig. 6: 9). The term „чумбурные блоки” (horse halter clasps) used in Russian-language research associates these objects with horse halters and lead ropes used to secure a horse to a fixed object, although Aksyonov associates them with horse bridles (Aksënov 2012, 235, Fig. 11).

Another object possibly associated with horse harness is pendant Cat. No. 710 (Fig. VI: 710), perhaps a browband ornament. This heart-shaped iron object with a wide, flat-sectioned loop is undecorated. A very similar artifact comes from the Byzantine fortress of Krasen in Bulgaria, where it is dated to the 12th c., but it seems that the chronological order can be extended to later times, even to the 15th c. (Grigorov 2010, 797, Fig. 15).

Two appliqués with a domed head, Cat. Nos. 706 and 707 (Fig. VI: 706, 707) may be elements of a bridle. They have a hefty lug for attachment, and the diameter of their head of respectively, 30 and 35 mm. The head of Cat. No. 706 has an octagonal centre with a flat top. Around it is a broad collar with an edge resembling a rosette of eight petals which alternate with pointed projections. A similar object found on a hillfort on the Menka River outside Minsk in Belarus?, was described by Georgiy Shtykhov as a horse harness element and dated broadly to 10th-13th cc. (Shtykhov 1978, 69f., Fig. 28). Cat. No. 707 has the form of a rosette of eight petals which alternate with small, pointed projections, arranged around a flattened dome. Next to an attachment lug it has two regular round holes in two of its petals, presumably an additional means

of attachment. No analogies were found for this artefact but the shape of its collar, similar to what is seen in Cat. No. 706, suggests a similar dating.

Specimen Cat. No. 708 (Fig. VI: 808) with a diameter of 27 mm has no elements for attachment, suggesting this is a matrix used, to make casting moulds for appliquéés similar in shape – hemispherical, with either a domed knop and four ribs radiating from it, dividing the surface into equal parts, each with a motif of a stylised lily (?). Around the knop, are holes, on either side of a rib (except in one section where there are no holes). Around the base is a wide collar with a wavy upper edge. The object has a diameter of 27 mm at the base, and a height of 19 mm. Similar artefacts are known from eastern Czech Republic and Slovakia, attributed to the Late Avar Period, and dated to the late 8th - first half of 9th cc. (Profantova, Vích 2012, with other analogies). While strikingly similar to these finds, the Czermno find lacks the central rivet hole, suggesting a different purpose (that of a matrix).

CONCLUSIONS

The collection of ornaments and dress accessories held by the Dr. Janusz Peter Museum in Tomaszów Lubelski numbers 716 artefacts. These objects derive from several sources: a metal detector survey project completed in 2010-2011, the private collection of Janusz Stopa, local collector, other individual donations, or were recovered from local people. Next to the two categories of interest to us here (jewellery and dress accessories) the assemblage includes a dozen-odd others, mostly associated with horse harness and riding equipment.

The collection is large, and very diverse in terms of dating and culture attribution. Next to a series of relatively well-recognized artefacts as for instance, some types of buckles (lyre-shaped), penannular brooches and kolts, many objects are rarely encountered or are known only from museum collection. No analogies were identified for them, or only distant ones; in this situation their dating and provenance could only be approximate, sometimes intuitive even. As noted in the introduction, in analysing this collection our primary reference was published literature rather than hands-on analysis of ‘live objects’. We are fully aware that similarity identified only on the basis of the drawing record can turn out entirely off the mark, particularly where – and this is not uncommon – the drawings in publications are simplified, no cross-section is given, and no scale even, and the photographs can be blurred (this is true especially of earlier Russian-language publications).

Next to long-lived forms, the collection includes artefacts that reappear after a long lapse of time in an almost unchanged form, or with an almost the same decoration; where the archaeological context is lacking, it is hard to establish whether these objects belong to the earlier or to the later period. Only a few such cases were identified, but they could be more numerous. A case in point is the finger ring Cat. No. 231 with a green gem held by claws. While an analogous ornament is known from a 12th c. context, the researcher who published it was fully aware of analogies dating to the early Byzantine Period, but also to... the 18th c., although the later version is a little different (Zečević 2006, 185f., No. 54). This phenomenon applies also to several buckles, *e.g.* a specimen with an oval frame (Cat. No. 367) which has analogies dated to the 4th - first half of 5th cc., and to the 13th c.; two solid buckles Cat. Nos. 253 and 252, which have counterparts dated to the mid-3rd c. (?), and 14th-15th cc. The same group includes a buckle, Cat. No. 338, with an omega-shaped frame datable to 6th-7th, but also, the 15th-18th cc., and the buckle with a sub-square frame, Cat. No. 441, which has analogies dated to the 12th-13th and 15th-18th cc. Similar cases of “renaissance” are displayed by ornamental motifs. The vine decorating Cat. No. 680, according to Ture Arne occurred in the 12th-13th cc., and appears once again, in an unchanged form, in the 16th-17th cc. (Arne 1914, 132f., Fig. 167). The same is true of rosettes with four petals dissected by perpendicular lines, engraved on several bezels in our collection (Cat. Nos. 201-207). Finger rings with this decoration were worn in the 12th-13th cc., and again, on the turn of the twentieth century, when they appear among the Hutsuls (Krzemińska, Zahel 2021).

A large group in the collection are objects that are either very simple, undecorated, unvarying over centuries, or have a dating which spans four or five centuries, or more. This applies to plain finger-rings (Cat. Nos. 136, 137, 174-180), circular, oval and D-shaped buckles (Cat. Nos. 347, 389, 393, 404, 408, 419, 426), hollow beads, globular like Cat. No. 29, and flattened globular like Cat. No. 30, undecorated rings, and the majority of button-pendants. Some of the decorative motifs were not subject to change either, *e.g.* diagonal crosses separated by vertical lines. This type of decoration, known from three artefacts in the collection (bracelet Cat. No. 108, and finger rings Cat. Nos. 164 and 195), was in use since late Antiquity through to the 14th c.

The problem of chronology is compounded further by the dating of the analogies. In different publications similar objects are often given a different dating, obviously for various reasons, but one of them is that reference is being made to one or more aptly cited analogies. This is how the circle closes, confirming that the question of chronology is still one of the major challenges archaeologists have to face.

While the hillfort at Czermno dates back to the second half of the 10th c., the collection analysed here includes a sizable group of objects with an earlier dating; some of these pieces are metal detector finds so at least their find-spot is not as doubtful. Although pollen diagrams did not confirm permanent settlement of the site prior to the construction of the medieval stronghold of Cherven' (Dobrowolski *et al.* 2016, 129), this does not mean that the area around Czermno was empty of all occupation. Recent studies suggest the existence of a ditch/moat (?) dated to as early as 7th c., and palaeobotany analyses indicate that oak trees were being felled around the middle of the 9th c. (Dzieńkowski *et al.* 2020, 424, 453). Moreover, some Avar objects have been excavated in the past (Wołoszyn *et al.* 2016, 697-701; see also Kotowicz 2024). Naturally, it could also happen that we have dated some of the artefacts incorrectly, although we shall hope for the best. The fieldwork seasons in 2010 and 2011 alone brought in twenty-three artefacts with a very early chronology, and if we add to this number thirty more, added from the collection of Janusz Stopa, and those acquired by the Museum from other sources, we shall obtain a not insignificant number of 53 objects. What is significant, they are mostly associated with horse harness and waist-belts worn by men. The fieldwork carried out in 2010 and 2011 brought in some objects dated to the 7th c.: a circular buckle with an integral Plate, Cat. No. 475, a bracelet (?) with two large loop terminals, Cat. No. 135, and an appliqué with a moulded animal head (?; Cat. No. 496). Artefacts attributable to the 7th-8th cc. include four hemispherical appliqués: one flattened (Cat. No. 527, 7th-8th cc.) and plain pressed foil specimens (Nos. 524, 526 and 525), dated respectively, to 7th-8th, 7th, and 7th - early 9th cc.; a strap end, Cat. No. 603, decorated with a floral motif (7th-8th cc.), and an appliqué, or possibly, a matrix for making casting moulds for the production of horse harness appliqués (?; Cat. No. 708; 7th - first half of 9th c.); furthermore, a button-pendant, Cat. No. 84, and a fragment of a bell pendant or possibly, a button, Cat. No. 88, dated more broadly to 7th-9th cc. A strap end decorated with a plant motif (Cat. No. 604) dates to the first half of the 8th c.

The group of artefacts with an early chronology includes buckles: a rectangular buckle with a frame decorated with incisions Cat. No. 425 (7th-8th cc.), a specimen reminiscent of lyre-shaped buckles Cat. No. 314 (7th-8th cc.), and another, with a heart-shaped frame Cat. No. 400 (7th-8th cc.). Specimens dated to 6th/7th cc. - third quarter of 7th c. include fragments of bracelets – Cat. Nos. 132 and 133 – which have analogies among bracelets found in hoards identified with the environment of the Antae (Rodinkova 2010, 80; 2011, 245, Fig. 3). A finger ring with a bezel Cat. No. 214 belongs to the 7th c. An omega-shaped buckle Cat. No. 337 dates to 8th-9th cc. Several specimens presumably belong to the 9th-10th cc. (the mount Cat. No. 587, horse harness fitting Cat. No. 709, hooked belt buckle Cat. No. 486). However, the vast majority of finds date to the period when the stronghold was in existence, particularly in 11th-13th cc., and most of them could be attributed to the early medieval Rus' culture. The settlement complex continued to be occupied also after the destruction of the stronghold around the middle of the 13th c. in the wake of the Mongol invasion. This is confirmed by finds dated to the 14th and 15th cc., but even later, through to the 18th c. Objects from the 14th c. include two brooches with a square frame, decorated on both sides, Cat. Nos. 256 and 257; a buckle, Cat. No. 461, with a fan-shaped frame and an integral pin; a buckle with a rectangular single-loop frame (Cat. No. 427) and with a double-loop frame (Cat. No. 431); finger rings and matrices (?) with heraldic devices, Cat. Nos. 240-242. The period 14th-15th is represented by purse fittings and appliqués (Cat. Nos. 653, 663), a plain band finger ring Cat. No. 148, and figure-of-eight buckles Cat. Nos. 452-458. The second half of the 15th - third quarter of 16th c. is the dating established for purse appliqués (Cat. Nos. 659-664). Finds dated to a similar period, 15th-16th cc., include a purse fastening (?; Cat. No. 583) and a plain band finger ring Cat. No. 144; a somewhat more extended chronology of 15th through to the 17th c. is established for a purse fitting Cat. No. 655, and figure-of-eight buckles, Cat. Nos. 459, 460. The period 16th-17th cc. is represented *e.g.*, by a fascinating mount (?) with a woman's portrait (Cat. No. 681; second half of 16th c.), the appliqué in the form of a bezel set with a rosette-cut glass gem (Cat. No. 712), plain band finger rings, Cat. Nos. 172 and 173 (16th-17th cc.) found probably in the area of Czermno, the appliqué/stud fastener or button, Cat. No. 591, dated to 17th-19th cc. and the purse flap mount (Cat. No. 665) from the second half of 14th-18th cc.

As mentioned earlier, objects dated to the 10th-13th cc. form the largest group by far; they include typically Rus' forms such as temple rings of 1½ coils, temple rings with a recurving terminal, and with beads threaded onto the hoop; beads, Type Minsk (Dregovichian), and "raspberry" forms, earrings with hollow, openwork beads, kolts, and metal bracelets with coiled terminals. The material discussed here includes contemporary objects, with features typical of other cultures – Scandinavian, West Balt, Finno-Ugrian, Volga Bulgar, Khazar, Byzantine and Golden Horde, or earlier, of Saltovo-Mayaki and Proto-Bulgar, Avar and Hungarian cultures. We want to draw special attention to the phrase "with features", as this reflects the special character of these finds well. Many of them are not "pure" forms, markers of particular cultures, rather, they appear to be the effect of a mixture of influence from several traditions. Obviously, where a cultural attribution has been made for a given object, this does not mean that it had found its way to Czeremno from that particular source area; its route to the region could have been long and winding.

Artefacts dated to AD 500-1000 and their cultural connections

During this period, the style design of personal ornaments and dress accessories in this part of Europe was greatly influenced not only by the Roman tradition, but also that of its successor, the Byzantine Empire. Very likely, the objects in our collection were manufactured outside the Byzantine territory, but definitely under Byzantine influence. Their dating is mostly 7th-8th cc. and later. This group includes several buckles from 7th-8th cc., such as Cat. No. 473, similar to the type Syracuse (Kulakov 2001, 184f., Fig. 2: 1; see also Khairedinova 2008, 176, Fig. 1:4-9), Cat. No. 474 with a complex Plate, and Cat. No. 475. The latter specimen is made of iron and has a bar-shaped Plate with an animal-head terminal (?). It resembles Provincial Byzantine buckles, type Salona-Istria, with loop-basket, dated to 7th c., with a distribution ranging from the upper Rhine and Italy in the west to the drainage basin of the Don River in the east (Gavritukhin 1995, 212, Fig. 1: 9). Another artefact evidently influenced by Byzantine style design is appliqué Cat. No. 487, with figures of birds of prey (?)/dragons (?), strikingly similar to creatures seen on brooches manufactured in Carpathian-Balkan and Carpathian-Danube workshops and dated to the 7th c. (Rzeszotarska-Nowakiewicz 2018, vol. II, 552f., Fig. 4: 1-4; see also Teodor 1992, 142-144, Pl. 1: 1, 5; 2: 1; Curta 2007).

Many objects identified as personal ornaments, dress accessories, and also, elements of horse harness, display styles which emerged in Asia, mostly in southern Siberia and the Ural Mountains. Some of them appear to have a connection to the Avars and Hungarians. They include double-loop buckles with a circular or a sub-circular outer loop, and a narrower, rectangular inner loop, with the bar for the buckle pin where the two meet (e.g. Cat. Nos. 305-307). This is a form with a wide distribution range which takes in Asia and Europe starting from at least with the 6th c., used originally as belt fittings (Gavritukhin 2015, 87f.), introduced in Europe by the nomads – Huns and Avars. Another form of buckle from the same culture environment is Cat. No. 474 with an oval frame, with a moulded wavy outer edge decorated on the inside with beading, and a male mask (?) on its elongated, tulip-shaped Pl. While the face is rendered in the Siberian-Altai style (Razumov *et al.* 2021, 63, 65, Fig. 1: 11-12; 2: 15), the buckle frame resembles the frames of Hungarian buckles known e.g. from the cemetery Bolshiye Tigany, and cemeteries in Pannonia (Hampel 1905, vol. III, Pl. 175: 12).

Despite the syncretic character of many objects in the collection, some of them display features sufficiently diagnostic to attribute them to a particular culture, Saltovo-Mayaki and Keszthely cultures in particular.

Finds attributed to the Saltovo-Mayaki Culture include an element of a horse harness (Cat. No. 709) dated to 9th-10th cc. (Aksénov 2016, 34, Fig. 8: 6); a triangular (?) appliqué, Cat. No. 518, dated to the second half of 9th - first quarter of 10th cc. (Maiko, Ponomaryov 2018, colour inset 5: 2a, 26), and Cat. No. 46, presumably a pendant, sub-triangular, with scalloped edges resembling a narrow leaf, dated to mid-9th - second quarter of 10th cc., although its late medieval date is also possible. An object which resembles Saltovo-Mayaki pendants with horse head terminals is appliqué Cat. No. 501, dated to late 8th - early 9th cc., in a horse-shoe shape, with expanded terminals reminiscent of a horse's head (Stepi ... 1981, 151, Fig. 37: 59). Another form possibly connected to the same environment is buckle Cat. No. 308, reminiscent of lyre-shaped buckles, but without a constriction between the outer and inner loops, and with a knob at either end of the bar, dated to 9th-10th cc., and Cat. No. 689, a rim fragment of a hand mirror with the reverse side covered by an elaborate, raised geometric ornament arranged in zones. Similarly decorated mirrors have been recorded in Saltovo-Mayaki Culture (Vinnikov, Pletneva 1998, 106-108, Fig. 41: Д, 3) where specimens with a diameter of 8-9.5 cm,

the same as the Czermno find, belong to the second half of 9th - early 10th cc. (Pletneva 1967, 143; Vinnikov, Pletneva 1998, 107f.); however, alternately, this specimen could have a later dating (12th c.) and come from the Polovtsian environment (Pletneva 1967, 143).

As mentioned earlier, objects in the Avar style often have a connection to the Saltovo-Mayaki or the Keszthely cultures. An object attributable to the Late Avar Period (late 8th - first half 9th cc.) is Cat. No. 708, presumably a matrix. Specimens of a similar form and ornamentation have been recorded in eastern Czech Republic and Slovakia (Profantova, Vích 2012, with analogies). Two other objects in the collection display a similar style – the stud fastener/matrix, Cat. No. 535, and the matrix, Cat. No. 698; this suggests the presence in Czermno of someone who manufactured such ornaments. Another specimen connected to the Avar environment is the Byzantine style buckle, Cat. No. 472 (7th-8th cc.; Zábojník, Varsik 2021, 38, 79, 159, Pl. XLV: 3). Specimen, Cat. No. 400, has an analogy in a buckle found on the cemetery in Keszthely dated to 7th-8th cc. (Müller 2010, Pl. 38: 8). While buckles with a similar frame are known also from the Late Medieval Period (Sawicki 2017, 96, No. 41), they are smaller and not as elegant. This makes the analogy from Keszthely more fitting. Analogies have been identified in the materials from the same cemetery to buckle Cat. No. 425, with a frame decorated with deep incisions and a pointed projection at each corner (Hampel 1905, vol. I, 292, Fig. 706; Müller 2010, Pl. 1, after Lipp 1886. vol. I-II). These buckles are known also from cemeteries in Crimea, where they may have been borrowed by the Avars. Possibly also associated with the Keszthely Culture is mount Cat. No. 674. While no exact analogy was found for this piece, the shape of the indentation on one of its terminals resembles that in Cat. No. 491, attributed to the same environment. The two pieces from the collection resemble a fragment of a mount from the cemetery Keszthely dated to the 7th c. (Müller 2010, 252, Pl. V: 7). The next object with an analogy identified in the materials from Keszthely is the trapezoidal buckle, Cat. No. 462, with a wavy outer edge and three cylindrical knops (Hampel 1905, vol. III, Pl. 160: 71). Let us note that such buckles, with only a slightly different form, but with three distinctive cylindrical knops, are seen also in a later period (11th-14th cc.; Zaytseva, Saprykina 2014b, 226, Fig. 2: 72). Yet another, small buckle from Keszthely is similar to specimen Cat. No. 365, with a chunky frame and a constriction on the bar (Müller 2010, Pl. 62: 12, grave 1976/1; 88, grave 2000/64)⁵⁶.

An unassuming artefact attributed to the period of Magyar sojourn to the north of the Black Sea is Cat. No. 539 – a flat and circular, undecorated appliqué (Komar 2011, 37, Fig. 2: 5). Another piece likely to belong to the same environment, and with a later dating, is appliqué, Cat. No. 553, with a heavily stylised motif of a lotus flower which has many analogies in materials from the European territory of Russia and from Belarus (Murasheva 2000, 42, Fig. 52:1A). The Bulgar-Hungarian environment is a likely source for the mount in the form of three interconnected rows of domed knops (Cat. No. 521). This object is dated to the 10th - early 11th c. (Strikalov 2020, 24).

Two objects may have a connection to the Protobulgar culture (Cat. Nos. 564 and 601); they resemble finds from the Pereshchepina-Shilovka horizon dated to the second half of 7th c. Analogies were identified in materials from Direktorskaya Gorka and Bryusany, sites connected to the Protobulgars (Bagautdinov, Bogachev, Zubov 1998, 155-162, Fig. 43: 9). The area of the later Volga Bulgarian state received strong impact of Central Asian art, confirmed by objects originating from this region. One of them is appliqué, Cat. No. 527, made in the repoussé technique, a piece which has an analogy in the inventory of burial 1, deposited in burial mound 2 in the cemetery Berezovskiy I, dated to the 7th - early 8th cc. (Komar 2006, 152, Fig. 36: 35). Another piece possibly connected to the same environment is Cat. No. 44 (Fig. VI: 44), a circular pendant of thin sheet decorated with a motif of eight triangles, alternately with a grainy and with an undecorated surface. Similar decoration is seen on discs excavated at Bolghar and dated to the 8th-9th cc. (Rudenko 2015a, 408, Nos. 165, 166).

Artefacts dated to AD 1000-1500 and their cultural connections

During this period jewellery and dress accessories, of the elite in particular, continued under major impact of the Byzantine culture. This is the tradition which gave rise to the lunate pendants, both their early version, with two horns and a central projection, and the later form, incorporating a cross (Cat. Nos. 39 and 40); and to kolts, in their earlier version (Cat. No. 36). Furthermore, the collection includes an example of the

⁵⁶ Earlier specimens similar to this piece are known from Crimea (second half of 5th - first half of 6th cc.; *Krym...* 2003, 98, Pl. 12: 42, 47), but this does not rule out the occurrence of this form also in a later period.

use of the iconography of Byzantine coinage, which in any case provided inspiration for the early Rus coinage. In 10th-11th cc. Byzantine coins or their imitations were used as pendants. It also happened that the images on Rus' imitations of Byzantine coins were replicated on circular pendants and on bezels of finger ring, as in one very special object from Czermno (Cat. No. 244; Eniosova, Pushkina 2012, 43, Fig. 2).

A few artefacts intimate a connection with Central Asian art, northern Afghan art to be precise (Khorasan, Bactria), the source area of the fantastical beast depicted on appliqué Cat. No. 547. On the other hand, Sasanian art provided the inspiration for the floral motif of the vine with bell-shaped flowers seen on object Cat. No. 680, a motif which in the 10th c. appears on objects of Volga Bulgaria provenance, to make a comeback in countries under Islamic influence in 16th-17th cc. (Arne 1914, 132f., Fig. 167). Central Asia is also the source of the motif of a rosette of six petals with a large, circular centre, decorated with lines looped at one end. In our collection this motif appears on the appliqué Cat. No. 542 (Pugachenkova 1958, 82, Fig. 7). The motif of a rosette decorated with a floral ornament was born in China and Korea during the reign of the Tang dynasty (7th - early 10th cc.), from which area it presumably spread to the Turkic environment and next, still farther west (Jończyk, Gołębiowska-Tobiasz 2015, 6).

As already noted, many motifs of Asian art were adopted by the craftsmen and artists in Volga Bulgaria, whose goods spread far and wide, also to the west. Volga Bulgaria may be the source area of button-pendants with a solid, globular head, of which many have been found in archaeological sites, in the lower reaches of the Kama River in particular (Cat. Nos. 52-82; Zaytseva 2008a, 111, after Kazakov 1991, 115, Fig. 40, 34-37). Another artefact possibly connected to the same environment is buckle Cat. No. 476 which has a long integral plate with a pointed terminal. A similar specimen is known from a Volga Bulgar settlement at Chakma, situated in the left-bank part of the drainage basin of the Kama River (first half of 13th c.; Rudenko 2015b, 145, 149, Fig. 1: 31). While another possible interpretation is that this object is a clasp of a book from Rus', this is not in conflict with the origins of the form itself. Another artefact possibly connected to the Bulgar tradition is Cat. No. 195 – a hexagonal bezel of a finger ring with a relief decoration representing a stylized plant motif reminiscent of the flowering” cross, except that the cross has been replaced by the motif of a heart-shaped vine, with a lily between its offshoots. In the period starting from at least the mid-9th until the early 13th c. this motif symbolic of the life force is very often seen on objects provenanced to Volga Bulgaria, and is present also in Rus' art (Petrashenko, Kozyubova 2005, 66, Fig. 9:21; Danich 2013, 191f., Fig. 2: 25-29, 32, 32; Shpilev 2014, 296, 297, Fig. 3:4a; Zhilina 2019, 117, Fig. 10: 17 [Rus']). The flower appliqué Cat. No. 550 could be the work of a Volga Bulgar craftsman; this is suggested by its analogy from the cemetery outside the rural settlement Chishma in Tatarstan. This artefact dated to the 10th-11th cc. was interpreted as a bridle ornament (Kazakov 1978, 22, 27, Fig. 5: 19, 20).

Appliqués in the form of a stylized flower known from Oghuz and Pecheneg cultures go back with their roots to nomad cultures of western Siberia and the Ob Plateau, although there they were given a simpler form (Popov 2011, 117). The decoration of objects, Cat. Nos. 529 and 541, follows this convention. They are decorated with a flower-rosette executed using a flowing, solid line. A similar rosette motif is encountered in the Strostki Culture, which evidently exerted impact on Oghuz and Pecheneg art of the 9th -10th cc. (Popov 2011, Pl. III: 2). The same motif appears on the pottery from Merv, dated to the 11th - early 13th cc. (Pugachenkova 1958, 88, Fig. 12).

A form possibly connected with the Pechenegs are button-pendants with a biconical head dated to the 10th c. (Cat. Nos. 47-51). Such dress accessories are known *e.g.* from burials in Choma on the Upper Tisa River in Ukraine, identified with the nomads = presumably the Pechenegs (Prokhnenko 2018, 173).

Thirteenth century Hungary may be the source of the finger ring Cat. No. 215 decorated with a lozenge with concave sides, crosses, vertical and diagonal lines. The culture of medieval Hungary may have been a source of inspiration for finger rings with images of birds, so popular in Halych Rus' in the 14th c. (Cat. Nos. 232, 233 and 235), which according to Alexandr Musin gave rise to so-called boyar rings and their imitations (Musin 2016b); on the other hand, there could have been other sources, since birds are present on finger rings recorded on the territory of the Volga Bulgaria, and also in the Danube region (Grigorov 2007, 201). Similar images of birds, resembling in particular those depicted on specimen Cat. No. 235, appear on finger rings, coins, metal vessels and ornaments known from areas influenced by Islam and the special role assigned to birds by this religion (Likhachev 1928-2, 127, Fig. 107; Rudenko 2011, 128, 132).

Finger rings with a bezel decorated with rosettes (Cat. Nos. 201-204) have numerous analogies in Bulgaria (on the Danube), which suggests they are imports from the Balkans, or were manufactured locally under the impact from that region (Grigorov 2007, 202).

The collection includes a dozen-odd artefacts with apparently a northern provenance – Scandinavian-Balt, Balt only, or Scandinavian only. Objects associated with the West Balt environment include the bracelet, Cat. No. 110, dated to the 12th c., with a characteristic punched zigzag and rosette ornament; the iron buckle, Cat. No. 442, with a sub-square frame, slightly concave top and bottom edges, and a convex outside edge and bar. It resembles buckles known from the West Balt environment dated to the second half of the 3rd c. (Schuster 2010, 756, Fig. 1: 8). Another specimen attributed to the same environment would be Cat. No. 675, a fragment of metal sheet decorated with a motif of a slender stem with minute, symmetrically arranged leaves. Similarly decorated objects are known from the Couronian Spit and Lithuania and dated to 13th-15th cc. (Biermann *et al.* 2011, 266f., Fig. 35, at top). The same provenance, but presumably a much earlier dating, is suggested by Cat. No. 259. Its interpretation is unresolved: it could be a fragment of a brooch from the Migration Period phase D, of a form which is noted on the eastern Baltic coast and on the islands of Öland and Gotland; or – and this is more likely – this is a mount, similar to the one found in Kernavė and dated to 13th-14th cc. (Bitner-Wróblewska 1996; *Kernave* 2002, 169, Fig. 400). An analogy among Scandinavian artefacts is found in a fragment of a bracelet, Cat. No. 123, decorated along the edge with a motif of sparsely spaced rings. The same decoration appears on 10th century fastenings of necklaces and finger-rings known from Scandinavia, *e.g.*, Valbo in central Sweden (Hårdh 1996 1966, 57, Fig. 15). although this artefact, like the one mentioned above, may be older and Geobios dated to around AD 200 - first decades of the 3rd c. In Scandinavia, artefacts decorated with the “flame” motif are also found, such as the find Cat. No. 163. A somewhat similar motif of “flames” is seen on a fragment of a piece of jewellery found in a 10th century hoard from Kandal in Norway which included cut-up jewellery in Western Slav and South Scandinavian styles; for the Czermno find, Scandinavian metalwork seems to be a more likely source of inspiration (Hårdh 1996, 102, Fig. 24). Other artefacts with a possible Balt or a Scandinavian provenance are penannular brooches (Cat. Nos. 245, 246, 248), a specimen cut from copper alloy sheet, Cat. No. 254, and Cat. No. 468 – the buckle with an oval loop and a Plate, decorated with a motif of stamped squares and rings arranged in rows, curving lines and pyramids. The island of Gotland and eastern Baltic coast are likely source areas of the strap end Cat. No. 599, narrow, with circumferential grooving, dated to 9th-11th cc. (Zakharov 2004, 180, 185, 448, Fig. 95: 15). Scandinavian inspirations are displayed by Cat. No. 43, a pendant similar to Hiddensee pendants (11th-12th [?] cc.; Wrzesiński 2019a; Strobin 2019, 382f., Fig. 28; Pl. 170:55; Cat. No., 578, 133-135, Fig. 2:d; Jaskanis 2008, Pl. CIV, grave 224, Fig. 1), buckles decorated with Odin’s head (?; Cat. Nos. 323-328, 450), and possibly, the penannular brooch with an animal head (?; Cat. No. 249). We cannot rule out either the connection with Scandinavia (or the Balts) of the finger ring Cat. No. 163, decorated with the motif of “flames” (Hårdh 1996, 102, Fig. 24).

Some of the objects in the assemblage from Czermno complex datable to the late medieval and Early Modern Period, the period when this area found itself within the borders of the Polish Crown, display evident influence of Lithuanian and Latin culture. The former are documented by a sizeable assemblage of metal purse fittings (Cat. Nos. 648-667). Other objects connected to Lithuania include three finger rings, one with obscure marks engraved on the bezel (Cat. No. 238), and two others, made from cut off segments of a metal tube (Cat. Nos. 172, 173). The impact of Latin culture is reflected by finger rings with marks similar to Rurikid symbols but already intimating a connection with the western heraldic system (Fig. VI: 239-242). Other artefacts likely to belong to the same environment include some of the buckles (Fig. VI: 374, 375, 430, 463, 461 [?]), appliques (Fig. VI: 549) and presumably, the belt mount (?) with the portrait of a woman (Fig. VI: 681).

A number of objects dated to the same period, mostly to the 14th-15th cc., have their analogies in the Balkans: the double-loop buckle with a frame decorated with pairs of incisions (Fig. VI: 432), with a 14th-16th cc. dating, which has its counterpart in the materials from the cemetery in Arača in Serbia (Ota 2016, 54, Pl. 2: 24), and buckle Cat. No. 309, which resembles a book clasp. Similar specimens dated to 12th-15th cc., the 15th being the most likely, are known from Baia and Netezi in Romania (Ota 2016, 56, Pl. 4: 6). Finger rings similar to Cat. No. 221 have been recorded in Moldavia and dated to 16th-17th cc. (Bondariuc, Dergaciova, Mordovin 2019, 114). The appearance in 14th-15th cc. of objects with similar southern analogies is presumably connected to the emergence of the Principality of Moldavia and interest taken in its territory by the Crown of Poland.

Several rings (Cat. Nos. 146-148) dated to the 17th-18th cc., although their earlier origin cannot be ruled out, have analogies in Russia, which may be a consequence of the armed conflicts in which the Polish-Lithuanian Commonwealth was involved at that time and in which Russian troops also took part.

As mentioned earlier, many artefacts in the collection from the Dr. Janusz Peter Museum in Tomaszów Lubelski are not “pure forms”, diagnostic of a single archaeological culture, rather they are forms evidently evolved out of such pure forms, and often combine elements of different traditions. Some of them could have been made on the site or only a small distance away; others apparently originate from areas found several hundred, even thousands of kilometres away, and demonstrate the astonishing mobility of the people of that age, for whom distances seem to have been of little account⁵⁷. Needless to say, the people on the move would bring not only objects, but also, new ideas and skills. There were many opportunities for the appearance of objects from traditions other than local, especially in larger centres, and there was nothing exceptional about this. These novel items provided inspiration to the local craftspeople who, depending on their level of artistic skill, went on to create objects more or less successfully imitating the original pieces, and if their wares gained approval, would continue making their copies; over time, as these continued spreading, these forms were subject to ever new transformations. On the other hand, we cannot rule out the possibility that some of the artefacts in our collection, for which no analogies could be identified, are the work of some “genius”, active locally, unsuccessful one-off pieces, or one of a very small, soon discontinued series.

Many of the objects in the collection display a connection to the lands on the Volga and the Oka Rivers. Perhaps the political situation of the princes of Galicia in the second half of the 12th c. was partly responsible for this situation. At this time, princes of Galicia, Vladimir Volodarko (1142-1152) and his son Yaroslav Osmomysl (1153-1187) were embroiled in conflicts with the boyars and made an alliance with Yuri Dolgoruky (*ca.* 1099-1157)⁵⁸, prince of Rostov-Suzdal and Grand Prince of Kiev (1149-1151 and 1155-1157), and his sons, whose princely seat was in the land between the Oka and the Volga rivers, to help them deal with this unrest. In return the princes of Galicia offered Yuri Dolgoruky assistance in his struggle against Iziaslav Mstislavich over the throne in Kyiv. On this occasion, Yuri's son, Andrei Bogolyubsky, took part in the siege of Lutsk, and after Dolgoruky took Kyiv, rule for a time in Dorogobuzh. Let us add that the alliance was sealed by the marriage of Yuri's daughter Olga to Yaroslav Osmomysl. Thus, there was no lack of opportunity for the exchange of people, objects and ideas between the principality of Galicia on the western periphery of Rus', and the lands of Yuri Dolgoruky and his sons, far to the east.

It is significant that there are virtually no elite objects in the collection. The jewellery and dress accessories are in general typical for non-noble inhabitants of the stronghold complex, or for communities which existed prior to its construction. The most unusual objects are mostly those deriving from the collection of Janusz Stopa. This actually is typical of collectors whose preference is on amassing non-standard items. Nevertheless, even the uncertain provenance of these objects seems to have no bearing on the final conclusions; after all the chronological scope of the collection, and the syncretic nature of early medieval Rus' material culture, and during the earlier period, of the territory on which it would emerge, is consistent with the nature of the collection so marked by diversity, wealth of forms and decorative motifs.

This apparently, mostly random collection should not discourage further research conducted in the spirit of the motto adopted at the outset. The finds discussed here can serve as a point of departure for future in-depth research; a point of departure for the study of the aesthetics of the less prosperous classes of society, their ingenuity and preferences on the one hand, and the function of some artefacts other than as adornments and prestige objects. By this we mean in particular their apotropaic function. The form and decoration of artefacts in the collection are often deeply connected to the sphere of beliefs. And speaking of our motto, the collection is also excellent material to analyse technologies and processing methods, metalworking in particular, and the chronology and origin of different forms and motifs discussed here.

⁵⁷ Next to the migration of larger groups of people a factor contributing to the mobility of at least some groups in early medieval Rus' was the rota system based on seniority which caused the princes to move from one principality to the next, and their retinues with them, sometimes several times during their lifetime. Let us add to this the internal conflicts between the princes, conflicts between the princes and the boyars which usually involved alliances of princes whose seats were separated by hundreds of kilometres, wars with invading forces and campaigns waged outside Rus', marriages with scions of foreign ruling houses, foreign travel and trade contacts, and we shall find that there were many opportunities for the introduction of new objects, in larger centres in particular, and that this was nothing out of ordinary.

⁵⁸ Yuri's first wife was a daughter of the Polovtsian khan.

We cannot rule out either that with time these artefacts, not compatible with our current vision of medieval culture of Europe, can be made to fit this image.

Our hope of success in improving/expanding our understanding of archaeological objects described in this chapter hinges on the internationalization and digitalization of the research in the material culture of medieval Europe. For the present, initiatives like the project *A United Europe of Things. Portable Material Culture across Medieval Europe* (Sawicki, Lewis, Vargha [eds.] 2023) have been addressing (contrary to its optimistic title) only the western part of our continent. If medieval Europe is to be analysed in all its richness we need to take into account the legacy of countries belonging to the Byzantine Commonwealth. We hope that the record from Czermno and taxonomic and chronological analyses presented above – even is not free of error – will become a bridge connecting medieval Bruges and Wrocław with Kyiv and Novgorod.

CATALOGUE

No. 1. Temple ring

- A.** Czermno, site without number (moat area to the east of the hillfort); research June 2011;
- B.** Temple ring; silver;
- C.** Single-coil; Musianowicz Type I; penannular; oval; squared terminals; circular-sectioned hoop; 11th-13th cc., esp. 12th-13th cc. (*cf.* Sedov 1974, 201, Pl. XXVII: 19; Kóčka-Krenz 1993, 59);
dimensions: hoop diameter – 20 and 24 mm; diameter of hoop cross-section – 2 mm;
- D.** MT, Inv. No. MT/1754/4/A;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. VI: 1.

No. 2. Temple ring, fragment

- A.** Czermno, site without number (moat area to the east of the hillfort); research June 2011;
- B.** Incomplete temple ring; silver-plated copper;
- C.** Fragment of a hollow hoop encasing a wire; at present resembles letter “G”; one terminal squared, the other with a protruding thin wire; circular-sectioned hoop; 11th-13th cc., esp. 12th-13th cc. (*cf.* Kóčka-Krenz 1993, 59);
dimensions: diameter of hoop cross-section – 2 mm;
- D.** MT, Inv. No. MT/1754/7/A;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. VI: 2.

No. 3. Temple ring, fragment

- A.** Czermno, site without number (moat area to the east of the hillfort); research June 2011;
- B.** Incomplete temple ring, silver-plated; deformed (bent out);
- C.** Fragment of a hollow hoop encasing a wire; resembles letter “C”; circular-sectioned hoop; 11th-13th cc., esp. 12th-13th cc. (*cf.* Kóčka-Krenz 1993, 59);
dimensions: diameter of hoop cross-section – 2 mm;
- D.** MT, Inv. No. MT/1754/6/A;
- E.** Unpublished;
- F.** Fig. VI: 3.

No. 4. Temple ring

- A.** Czermno, site 1; research April 2011;
- B.** Temple ring; silver; made of wire (?);
- C.** Consists of 1” coils; Musianowicz Type IV; pointed terminals; circular-sectioned hoop; 11th-13th cc., esp. 12th-13th cc. (*cf.* Sedov 1982, 199, Pl. XXV, dating: 11th-12th cc.; Kóčka-Krenz 1993, 59; Kuśnierz 2018, 728; Fig. 8: Grave 141: a);

dimensions: diameter of hoop – 20 mm; diameter of hoop cross-section – 2 mm;
note: probably with a wire core inside;

- D. MT, Inv. No. MT/1827/16/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 4.

No. 5. Temple ring

- A. Czermno, site without number (moat area to the east of the hillfort); research June 2011;
- B. Temple ring; silver; made of wire (?); deformed (partly straightened out);
- C. Consists of 1½ coils (?); Musianowicz Type IV (?); squared terminals; surface shows burrs developed when the wire was drawn through the holes of the draw plate; circular-sectioned hoop; 11th-13th cc., esp. 12th-13th cc. (cf. Kóčka-Krenz 1993, 59);
dimensions: wire span – 30 mm; diameter of hoop cross-section – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1754/8/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 5.

No. 6. Temple ring

- A. Czermno, site without number (moat area to the east of the hillfort); research June 2011;
- B. Temple ring; silver; with inside an iron core; flattened in places;
- C. Consists of 1" coils; Musianowicz Type IV; tapering terminals; circular-sectioned hoop; 11th-13th cc., esp. 12th-13th cc. (cf. Sedov 1982, 199, Pl. XXV, dating: 11th-12th cc.; Kóčka-Krenz 1993, 59; Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, I, 54f., 156, Pl. XXX, Grave 60: 1; Kuśnierz 2018, 729; Fig. 8: Grave 442.a);
dimensions: diameter of hoop – 22 mm; diameter of hoop cross-section – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1754/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 6.

No. 7. Temple ring

- A. Czermno, site without number (moat area to the east of the hillfort); research June 2011;
- B. Temple ring; silver tube encasing copper (?) wire; slightly deformed; minor pitting of upper surface;
- C. Consists of 1" coils; Musianowicz Type IV; one pointed and one squared terminal; where the tube is damaged the internal wire is visible; circular-sectioned hoop; 11th-13th cc., esp. 12th-13th cc. (cf. Kóčka-Krenz 1993, 59; Lysenko 2001, 61, Fig. 11: 1-2);
dimensions: diameter of hoop – 22 mm; diameter of hoop cross-section – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1754/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 7.

No. 8. Temple ring

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Temple ring; cast silver (?);
- C. Consists of 1" coils; Musianowicz Type IV; pointed tapering terminals; circular-sectioned hoop; 11th-13th cc., 12th-13th cc. (cf. Sedov 1982, 199, Pl. XXV, dating: 11th-12th cc.; Kóčka-Krenz 1993, 59; Lysenko 2001, 61, Fig. 11: 1-2);
dimensions: diameter of hoop – 22 mm; diameter of hoop cross-section – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/88/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.13;
- F. Fig. VI: 8.

No. 9. Temple ring (?) / Finger ring (?);

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Probable temple ring or finger ring; cast copper;
- C. Consists of 1" coils; expands from a sharply tapering terminal to the other, squared terminal; rectangular-sectioned hoop; 11th-13th cc. esp. 12th-13th cc. (cf. Rauhut 1960, Pl. XVI: 8; Sedov

1982, 199, Pl. XXVII: 3, dating: 11th-12th cc.; Kóčka-Krenz 1993, 59; Lysenko 2001, 61, Fig. 11: 1-2);

dimensions: hoop diameter – 22 and 24 mm; maximum thickness – 4 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1336/3/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.19.12;

F. Fig. VI: 9.

No. 10. Temple ring

A. Czermno, site without number (moat area to the east of the hillfort); research June 2011;

B. Temple ring; silver shell encasing a wire of inferior silver or silver alloy; damaged (partly straightened out, outer shell is broken in one place);

C. A form with a so-called returning coil (one end folded in direction opposite to the rest of the circuit); squared terminals; circular-sectioned hoop; 11th-13th cc., esp. 12th-13th cc. (*cf.* Sedov 1974, 205, Pl. XXX: 5; XXXI: 30-35; Kóčka-Krenz 1993, 59; Gupalo 2010, Fig. V: 1 [interleaf before page 187]; Kuśnierz 2018, 728f., Fig. 8: Grave 157: a, d; 9: Grave 416);

dimensions: present hoop diameter – 20 and 24 mm; diameter of hoop cross-section – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1754/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 10.

No. 11. Temple ring

A. Czermno, site without number (moat area to the east of the hillfort); research June 2011;

B. Temple ring; low quality silver; made of wire (?);

C. Consists of 1" coils; Musianowicz Type IV; one tapering and one squared terminal; circular-sectioned hoop; 10th-12th cc. (*cf.* Sedov 1974, 205, Pl. XXXII: 29; Gupalo 2010, Fig. V: 1 [interleaf before page 187]; Kuśnierz 2018, 729, Fig. 9: Grave 466: c);

dimensions: diameter of hoop – 22 mm; diameter of hoop cross-section – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1754/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 11.

No. 12. Temple ring

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Temple ring; low-grade cast silver; one terminal broken; casting seam on the hoop, near the attachment end – a casting jet;

C. Sub-circular hoop decorated on both faces with oblique grooving; original terminal flattened, sub-circular in plan, with a central area reserved for the hole (not made); oval-sectioned hoop; 11th c. (*cf.* Bukowski 1960, 33, 86, Pl. I, Fig. 67; Indycka 2021, 107, 109, Fig. 4: 11);

dimensions: diameter of hoop – 22 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/87/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 12.

No. 13. Temple ring, fragment

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Incomplete probable temple ring (?); copper alloy; forged; a part of the hoop and terminal broken off; slightly deformed;

C. The preserved terminal is hammered flat and folded into a loop; square-sectioned hoop; 11th-12th cc. (*cf.* Sedova 1981, 10f., Fig. 2: 7; Ereemeev 2015, 63, Fig. 44: 5, 6; Zots 2020, 138, Fig. 10: 1);

dimensions: present span – 56 mm; width of loop – 4 mm; side of cross-section – 2-3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1765/9/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 13.

No. 14. Temple ring (?), fragment

- A. Czeremno, site 2; verification surface studies conducted by the Zamość Branch of the Provincial Office for the Protection of Monuments in Zamość, in 2012;
- B. Incomplete temple ring (?); copper alloy; deformed (one terminal missing); retains a “bead” covered in corrosion products;
- C. The hoop tapers to the terminal (hammered flat), the other terminal is broken off; near to the break is an element folded from a strip of copper alloy sheet (the “bead”); hoop cross-section is sub-circular; 10th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 10);
dimensions: present length – 120 mm; diameter of hoop cross-section – 2 mm; diameter of “bead” cross-section – 5 mm;
note: the other fragment of this artefact is No. 15; presumably, the part hammered flat originally had been folded into a loop;
- D. MT, Inv. No. MT/1894/41/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 14.

No. 15. Temple ring (?), fragment

- A. Czeremno site 2; verification surface studies conducted by the Zamość Branch of the Provincial Office for the Protection of Monuments in Zamość, in 2012;
- B. Incomplete temple ring (?); copper alloy; a part of the hoop with the terminal is missing; awaiting conservation;
- C. The hoop tapers to one of the terminals (hammered flat), the other terminal is broken off; circular-sectioned hoop; 10th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 10);
dimensions: present length – 67 mm; diameter of hoop cross-section – 2 mm;
note: the other fragment of this artefact is No. 14; presumably, the part hammered flat originally folded into a loop;
- D. MT, Inv. No. MT/1894/41/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 15.

No. 16. Earring

- A. Czeremno, site 1; research April 2011;
- B. Earring with openwork beads; silver; deformed (apparently, repurposed as a brooch by folding the hoop; minor pitting on the surface of the beads);
- C. Two openwork beads (with large circular openings and a finish of beaded wire; at the junction of openings, pellets; panels adjacent to the openings are quadrilateral, with recessed sides, decorated with beaded wire; a centrally placed pellet); the hoop is of circular-sectioned wire; one terminal lightly hammered flat, pierced with a hole, the other pointed; the part of the hoop closest to each bead coiled with wire twisted from two strands blocked by a wire ring; 12th-13th cc. (*cf.* Korzikhina 1954, Pl. LVII: 5; Koperski 2010, 117, Fig. 41 [interleaves after the text after the text]);
dimensions: present maximum span – 45 mm; thickness of wire – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1888/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.17.11;
- F. Fig. VI: 16.

No. 17. Earring fragment

- A. Czeremno, site 1; research April 2011;
- B. Earring hoop; wire; silver; damaged (deformed, one terminal broken off);
- C. Preserved terminal originally hammered flat, folded into a loop; on the hoop, two sections coiled about with wire and a fragment of a third; on either side, blocked by a wire ring; beaded wire twisted from 2 strands; the wire is circular in cross-section; 12th-13th cc. (*cf.* Koperski 2010, 117, Fig. 41 [interleaves after the text]);
dimensions: present maximum span – 36 mm; diameter of wire – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1888/2/A;

- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.17.12;
- F. Fig. VI: 17.

No. 18. Earring, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Bead from an earring with fragment of hoop; cast copper, copper alloy;
- C. "Raspberry" bead; cylindrical; hollow; surface decorated with 4 rows of regularly spaced granules ("pseudogranulation"); around the two holes in the bead, a cylindrical collar; fragment of curved copper alloy wire earring hoop, with one end hammered flat and folded into a loop (now incomplete); 11th-13th cc. (cf. Sedova 1981, 14-16; Fig. 3: 12, 14, 16; Sedov 1982, 202, Pl. XXVIII); dimensions: diameter – 11 mm; height – 11 mm, present length of hoop – 23 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 18.

No. 19. Earring (?)

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Earring (?); cast copper alloy; slightly bent out of shape, one terminal broken off;
- C. Hoop tapers to the terminals; a strip of sheet coiled around the hoop forming a ring; oval-sectioned hoop; 11th-13th cc. (?); dimensions: diameter of earring – 42 mm; maximum diameter of hoop cross-section – 5 mm; width of band – 4 mm; thickness of band – 2 mm; note: the ring slides freely;
- D. MT, Inv. No. MT/1380/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 19.

No. 20. Bead

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Bead; cast copper;
- C. "Raspberry" bead; cylindrical; hollow; surface decorated with 4 rows of regularly spaced granules (pseudogranulation); around the two holes in the bead, a cylindrical collar; 11th-13th cc. (cf. Sedova 1981, 14-16, Fig. 3: 12, 14, 16; Sedov 1982, 202, Pl. XXVIII; *Skarby...* 2007, 155, No. 283); dimensions: diameter – 11 mm; height – 9 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 20.

No. 21. Bead

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Bead; copper; damaged (cracked, missing fragments near the holes, eroded surface);
- C. "Raspberry" bead (?); flattened globular; hollow; decorated with parallel rows of regular, small "bumps" (pseudogranulation); holes are in flattened faces of the bead (worn through); 11th-13th cc. (cf. Sedova 1981, 15, Fig. 3: 16); dimensions: diameter – 14 mm; height – 9 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1633/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 21.

No. 22. Earring bead

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Bead from an earring; silver-plated copper; deformed (flattened, cracked);
- C. Openwork; sub-cylindrical; on an openwork "loopy" wire framework, 4 rows of pellets; at top and bottom, a hole; 11th-12th cc. (cf. Lysenka 2000, 40, Fig. 9; 2001, 61, Fig. 11: 5; Jaskanis 2008, 605, Pl. CXLI, Grave 453: 4-7; Olczak, Krasnodębski 2019, 69f., Fig. 5.13.: 11; Radzikowska 2019, 137, Fig. 7.10); present dimensions: length – 25 mm; width – 22 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5554;

- D. MT, Inv. No. MT/1861/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.17.3;
- F. Fig. VI: 22.

No. 23. Earring bead, fragment

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Incomplete bead from an earring; silver-plated copper, one half missing (cut away along the longer axis);
- C. Openwork; cylindrical; on an openwork “loopy” wire framework, soldered on pellets, regularly spaced in 7 rows; around each hole, a ring; 11th-12th cc. (cf. *Arkheologiya Belarusi* 2000, 390, Fig. 107: 30; Jaskanis 2008, 605, Pl. CXLI, Grave 453: 4-7; Olczak, Krasnodębski 2019, 69, 70, Fig. 5.13.: 11; Radzikowska 2019, 137, Fig. 7.10);
dimensions: length – 20 mm; diameter – 18 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5554;
- D. MT, Inv. No. MT/1808/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.17.1;
- F. Fig. VI: 23.

No. 24. Earring bead, fragment

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Incomplete bead from an earring; silver-plated copper; one half missing; slightly deformed (bent out of shape);
- C. Openwork; cylindrical; on an openwork “loopy” wire framework, 3 rows of wire rings; around the hole, a low cylindrical sheet collar; 11th-12th cc. (cf. Lysenka 2000, 40, 61, Fig. 9; Fig. 11: 7; 2001, 61, Fig. 5, 6; Jaskanis 2008, 605, Pl. CXLI, Grave 453: 4-7);
present dimensions: length – 12 mm; diameter – 18 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5554;
- D. MT, Inv. No. MT/1812/14/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.17.4;
- F. Fig. VI: 24.

No. 25. Bead, fragment

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Incomplete bead; silver-plated copper; approximately a half missing (cut along the longitudinal axis);
- C. Openwork “loopy” wire framework with pellets soldered to longitudinal elements (loops), around the hole, a low ring collar; mid-11th - mid-12th c. (cf. Dekówna 1993, 110; *Arkheologiya Belarusi* 2000, 40, Fig. 9; Jaskanis 2008, 605, Pl. CXLI, Grave 453: 4-7);
dimensions: length – 14 mm; diameter – approx. 18 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5554;
- D. MT, Inv. No. MT/1512/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 25.

No. 26. Bead

- A. Czermno, site 1 (moat); research October 2010;
- B. Bead; cast silver; slightly deformed (flattened), small fragments missing;
- C. Globular; hollow; openwork; a framework built by rings and lozenges with pellets on their point of contact; 13th-14th cc. (cf. Pavlova 2005, 290f., Pl. IV);
dimensions: diameter – 10 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1519/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.17.8;
- F. Fig. VI: 26.

No. 27. Bead

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Bead; copper alloy; flattened;

- C. Openwork; two symmetrically decorated “hemispheres” (built of folded wires), separated by a plain strand of wire; late 12th - early 13th c. (*cf.* Dekówna 1993, 106, Fig. 2: b); present dimensions: 17 x 7 mm; note: originally presumably globular;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/16/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.17.2;
- F. Fig. VI: 27.

No. 28. Bead

- A. Czermino, site 1 (moat); research October 2010;
- B. Bead; cast silver;
- C. Cylindrical; hollow; on the surface, a web of connected rings; on their point of contact, knops, one hole is cylindrical; 11th-12th cc. (*cf.* Albrycht-Rapnicka 1975, 274, 277f., Pl. XIII: m; XIV); dimensions: present diameter – 12 and 14 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1579/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.17.7;
- F. Fig. VI: 28.

No. 29. Bead

- A. Czermino, site 2; research October 2010;
- B. Bead; gilded tin (?); cast;
- C. Globular; hollow; with symmetrical holes; 9th-14th cc. (*cf.* Kutuzova 2019, 163, Fig. 1:44, dating: 9th-12th cc.; Gonyany, Saracheva 2020, 166, 168, Fig. 4: 13, dating: mid-12th - late 14th c.); dimensions: 17 x 17 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1254/4/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.17.6;
- F. Fig. VI: 29.

No. 30. Bead

- A. Czermino, site 2; research October 2010;
- B. Bead; silver-plated cast copper;
- C. Globular, slightly flattened; hollow; large holes with a projecting ring collar; 10th - early 14th c. (*cf.* Sedov 1974, 202f., Pl. XXIX: 13, dating: 10th - early 14th cc; Gonyany, Saracheva 2000, 166, 168, Fig. 4: 13, dating: mid-12th - late 14th cc.; Kutuzova 2019, 163, Fig. 1: 44, dating: 10th-12th cc.); dimensions: diameters – 9 and 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1494/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.17.5;
- F. Fig. VI: 30.

No. 31. Bead

- A. Czermino, site 1 (moat); research October 2010;
- B. Bead, tin (?); cast; slightly deformed (squashed); missing fragments around the holes;
- C. Globular, slightly flattened; hollow; presumably with a cylindrical collar around the holes (preserved fragment); 10th-14th cc. (*cf.* Sedov 1974, 202f., Pl. XXIX: 13, dating: 10th - early 14th cc.; Sedova 1981, 12, Fig. 2: 10-11, dating: late 13th - early 14th cc.; Gonyany, Saracheva 2020, 166, 168, Fig. 4: 13, dating: mid-12th - late 14th c.); dimensions: diameter – 8 mm; present height – 7 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1537/10/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 31.

No. 32. Bead, fragment

- A. Czermino, site 2; research October 2010;
- B. Incomplete bead; lead-tin alloy (?); cast;
- C. Flattened cylindrical; hollow; bead hole and bead diameters of similar size; 12th-13th cc. (*cf.* Pereverzev 2021, 79, 82, Fig. 12: 5); dimensions: diameter – 5 mm; present length – 7 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1407/9/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 32.

No. 33. Bead

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Bead; cast lead; damaged (minor pitting);
- C. Openwork; spindle-shaped, with 4 flanges perpendicular to the body; at centre, a vertical element with a channel inside; “flanges” divided by horizontal elements into 4 parts (2 squares at centre and a triangle at either end); 10th/11th c. (*cf.* Wrzesiński 2019a, 102; 2019b, Pl. 10: 1a);
dimensions: length – 32 mm; diameter – 13 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/99/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 33.

No. 34. Earring bead with a fragment of hoop

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Bead from an earring cast integral with the hoop; tin; deformed (flattened), minor pitting;
- C. Hollow; globular, with a rib around the middle and 4 thinner ribs dividing the surface longitudinally; in each of the resulting panels, a regular raised roundel within a border formed by 2 rows of beads; at top and bottom, fragments of hoop, the longer with a casting seam, inside the hoop, a strand of wire; 12th-14th cc., esp. 12th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 15, Fig. 3: 10; Gonyany, Saracheva 2020, 166, 168f., Fig. 4: 15, dating: mid-12th - late 14th c.);
dimensions: diameter of bead – 14 mm; length including the hoop – 26 mm, diameter of hoop – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/98/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 34.

No. 35. Matrix for bead casting mould

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Matrix for bead casting mould; lead (?);
- C. Globular, with regularly spaced conical knops (in 3 rows 4 knops, one broken off); at top and bottom of longer axis, projections (one blocked off, the other flaring, conical, with a bore diameter of approx. 1-2 mm); late 9th-12th cc. (?) (*cf.* Zoll-Adamikowa, Dekówna, Nosek 1999, 125, Fig. 40: 52 – interleaf between pages 72 and 73);
dimensions: length – 45 mm; diameter of globular part – approx. 15 mm; L. of projections – 10 and 14 mm, diameters of outlets respectively, 6 and 8 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/97/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 35.

No. 36. Kolt, fragment

- A. Czermno; research October 2010;
- B. Fragment of the obverse of a kolt (head-dress pendant); cast silver; approximately a half preserved, loops and hoop missing;
- C. At centre, two antithetic birds with heads facing, wings outspread a little; wings visible in the foreground touch below the tip of an inverted lily (?); on edges, raised border formed by line decorated with beading (5 preserved on each side); concave upper edge; 2nd half of 12th-13th cc. (*cf.* Arne 1914, 161, Fig. 290; *Sacralia*... 2006, 119f., No. I.36., I.37.)
dimensions: present length – 18 mm; maximum width – 32 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1607/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 36.

No. 37. Kolt, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete kolt; tin (?) / cast tin-lead alloy (?); preserved upper part (part of decorative border missing, considerable pitting);
- C. Image on obverse and reverse sides presumably similar (more damaged on one of them); at centre, Greek cross within a horseshoe-shaped border open upwards, covered by a series of alternating hatched ("plaited") triangles; arms of the cross expand lightly to the terminals, covered by diagonal criss-cross; openwork border in the form of a regular zigzag enclosed on the outside by wire decorated with incisions in imitation of beading ending in loops for suspension; 13th c. (*cf.* Rudyka 2017, 367);
present dimensions: length – 30 mm; width – 40 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1674/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.17.14;
- F. Fig. VI: 37.

No. 38. Pendant

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Incomplete lunate pendant; cast silver; damaged (nearly a half is missing, minor pitting on suspension loop);
- C. A specimen with broad "horns"; raised edges; decorated with domed knops, each set within a beaded ring; a single knob on each "horn", three forming a triangular pattern below the attachment; in between, three parallel diagonal lines built of pellets imitating granulation, outer ones are doubled, the central built of lozenges, each built by 4 imitation granules; horizontal socket-like attachment with on its outer face, 3 inverted triangles; 10th-11th cc. (*cf.* Kuchera 1962, 41, Fig. 42: 3; Sedova 1981, 24, Fig. 25: 5; Małachowska 1998, 83, Fig. 28: f; Ryabtseva 2005, 119, Fig. 36: 5);
dimensions: present maximum span – 23 mm; height incl. attachment – 16 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/91/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.18.1;
- F. Fig. VI: 38.

No. 39. Pendant

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Lunate pendant with a cross; cast copper alloy; damaged (fragment of cross projecting beyond the circumference of the pendant broken off, attachment loop broken, pitting along the edge);
- C. Annular, openwork; upper part of pendant tapers inwards, forming the vertical beam of the cross, its lower end closes the perimeter; raised edges; the horns end in a trefoil, middle of the cross expanded; decorated by raised dots; attachment loop is set perpendicular to the plane of the disc; 11th-13th cc., esp. 13th c. (*cf.* Krzemińska, Zahel 2021, 177, No. III.133);
dimensions: diameter – 21 mm; present length incl. loop – 25 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1309/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.18.4;
- F. Fig. VI: 39.

No. 40. Pendant

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Crescent pendant with a cross; tin (?); cast; damaged (fragment of cross projecting beyond the perimeter of the pendant broken off, attachment loop now incomplete);
- C. Annular; oval, openwork; upper part of pendant tapers inwards, forming the vertical beam of the cross, its lower end closes the perimeter; raised edges; the cross with fancifully curving arms, decorated in relief with plant motifs, the crescent-shaped part of the pendant – with volutes; circular suspension loop pierced at 90 degrees to the main body of the pendant; mid-12th - early 13th cc. (*cf.* Zaytseva 2008a, 64, Fig. 43: 1; Dzik 2015, I, 302, Pl. II: 13; Krzemińska, Zahel 2021, 177, No. III.132);
dimensions: diameter – 25 mm; present length incl. loop – 22 mm; thickness – 2 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1679/89/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.18.3;
- F. Fig. VI: 40.

No. 41. Pendant

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Pendant reminiscent of crescent pendants; cast tin;
- C. Annular; with a sub-circular opening set off-centre; decorated with raised dots arranged in 2 rows; round attachment loop with a large hole pierced at 90 degrees to the main body of the pendant; 12th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 24, Fig. 25: 7); dimensions: diameter – 19 mm; length incl. loop – 23 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/90/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.18.2;
- F. Fig. VI: 41.

No. 42. Pendant

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Pendant; cast copper alloy;
- C. Flat; openwork; a “rosette” of 6 petals with a round centre; drop-shaped loop for suspension set perpendicular to the plane of the pendant, with a drilled hole; 14th-15th cc. (*cf.* Karomova 2013, 39, 189, Fig. 15: 4); dimensions: length incl. loop – 22 mm; maximum width – 17 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/86/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.17.13;
- F. Fig. VI: 42.

No. 43. Pendant (?)

- A. Czermno; by A. Troncik in 2011;
- B. Pendant (?); cast copper alloy; awaiting conservation; damaged (minor pitting);
- C. Flat; openwork; in the form of a geometricized “rosette” (?), with a series of alternating rectangular and triangular petals; a centre, a small raised roundel surrounded by symmetrically spaced 4 round holes with raised borders; grainy surface; on the reverse, 2 ribs for reinforcement (?); 11th-12th cc. (?) (*cf.* Wrzesiński 2019a; Strobin 2019, 382f., Fig. 28; Pl. 170: 55; Jaskanis 2008, Pl. CIV, Grave 224, Fig. 1); dimensions: maximum width – 25 mm; thickness – 1 mm; note: related to type Hiddensee pendants (Gardeła 2014, 118f.);
- D. MT, Inv. No. MT/1692/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 43.

No. 44. Pendant

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Pendant; cast copper alloy; folded and squashed, minor pitting by the edge;
- C. Flat; circular; decorated with a motif of cross formed by 4 triangles, with a grainy surface, their apexes converging on a small raised roundel; on the edge, two lines with a row of beading between them; lozenge-sectioned loop for suspension with a hole punched in the same plane as the pendant; 8th - early 15th cc. (*cf.* Bilavski, Matei 2008, 325f., Fig. 2, dating: early 15th c.; Rudenko 2015a, 408, No. 165, 166, dating: 8th-9th cc.); dimensions: diameter – 24 mm; present height incl. loop – 25 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1825/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 44.

No. 45. Pendant

- A. Czermno, site 3; research April 2011;
- B. Pendant; copper alloy; cut out of the sheet metal; slightly deformed (bent out of shape);

- C. Flat; in the form of an elongated isosceles triangle, expanding at the base to a rectangular part with at centre a punched hole retaining a length of round-sectioned wire (one of its ends folded, forming an irregular loop); medieval (?);
dimensions: length – 30 mm; maximum width – 7 mm; thickness – 1 mm; diameter of wire – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1240/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 45.

No. 46. Pendant (?), fragment

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Incomplete pendant (?); cast copper alloy; the part with attachment loop broken off;
- C. Elongated sub-triangular, with rounded apex and scalloped sides; flat; mid-9th - 2nd quarter of 10th c. (*cf.* Maiko, Ponomarev 2018, 226, colour insert 5: 2a, 26; Egan, Pritchard 2002, 217, Pl. 3, po s. 179, dating: early 15th c.);
dimensions: length – 16 mm; maximum width – 5 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1797/8/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 46.

No. 47. Button-pendant

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; biconical; loop shank; 10th-13th cc. (*cf.* Stolyarova, Minenko 2017, 181, Fig. 13: 12, dating: 11th-13th cc.; Prokhnenko 2018, 180, Fig. 4: 14, dating: 10th c.);
dimensions: maximum diameter of button – 6 mm; height incl. loop – 10 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1270/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 47.

No. 48. Button-pendant

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, substantially flattened bilaterally; loop shank; 10th-13th cc. (*cf.* Stolyarova, Minenko 2017, 181, Fig. 13: 12, dating: 11th-13th cc.; Prokhnenko 2018, 180, Fig. 4: 14, dating: 10th c.);
dimensions: diameter of button – 6 mm; height incl. loop – 10 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1419/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 48.

No. 49. Button-pendant

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, substantially flattened bilaterally; flat-sectioned loop shank with a round hole; 10th-13th cc. (*cf.* Stolyarova, Minenko 2017, 181, Fig. 13: 12, dating: 11th-13th cc.; Prokhnenko 2018, 180, Fig. 4: 14, dating: 10th c.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 10 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1386/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 49.

No. 50. Button-pendant

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, substantially flattened bilaterally; loop shank cast integral with the button, with a large round hole; 10th-13th cc. (*cf.* Stolyarova, Minenko 2017, 181, Fig. 13: 12, dating: 11th-13th cc.; Prokhnenko 2018, 180, Fig. 4: 14, dating: 10th c.);
dimensions: diameter of button – 5 mm; height incl. loop – 10 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1810/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 50.

No. 51. Button-pendant

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; biconical; loop shank cast integral with the button, with a large round hole; 10th-13th cc. (*cf.* Stolyarova, Minenko 2017, 181, Fig. 13: 12, dating: 11th-13th cc.; Prokhnenko 2018, 180, Fig. 4: 14, dating: 10th c.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1310/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 51.

No. 52. Button-pendant

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 5 mm; height incl. loop – 11 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1588/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 52.

No. 53. Button-pendant

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1777/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 53.

No. 54. Button-pendant

- A. Czermno, site 1 (outer side of the hillfort rampart); research April 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 13 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1757/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 54.

No. 55. Button-pendant

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 13 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1791/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 55.

No. 56. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; copper alloy; awaiting conservation;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/19/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 56.

No. 57. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 13 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/32/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.20;
- F. Fig. VI: 57.

No. 58. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 6 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/24/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 58.

No. 59. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 6 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/28/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.18;
- F. Fig. VI: 59.

No. 60. Button-pendant

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 5 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1287/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 60.

No. 61. Button-pendant

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;

- C. Solid; globular, slightly flattened; flat-sectioned loop shank with a large round hole; 11th-15th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 195f., Pl. XLV: 7, dating: 11th-14th cc.; Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 109, dating: 11th/12th-15th cc.);
dimensions: diameter of button – 5 mm; height incl. loop – 10 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1749/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 61.

No. 62. Button-pendant

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 5 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1425/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 62.

No. 63. Button-pendant

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 1st cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1268/6/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 63.

No. 64. Button-pendant

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; flat-sectioned loop shank with a large round hole; 11th-15th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 195f., Pl. XLV: 7, dating: 11th-14th cc.; Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 109, dating: 11th/12th-15th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1303/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 64.

No. 65. Button-pendant

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Button, bronze, cast;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 5 mm; height incl. loop – 11 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1310/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 65.

No. 66. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button, with a large, oval hole; 12th - early 15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 11 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1683/25/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.16;
- F. Fig. VI: 66.

No. 67. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; flat-sectioned loop shank with a hole placed at the base, expands lightly to the terminal; 11th-15th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 195f., Pl. XLV: 7, dating: 11th-14th cc.; Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 109, dating: 11th/12th-15th cc.); dimensions: diameter of button – 7 mm; height – 14 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/20/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 67.

No. 68. Button-pendant

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.); dimensions: diameter of button – 5 mm; height incl. loop – 11 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1257/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 68.

No. 69. Button-pendant

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy (poorly crafted);
- C. Solid; globular; flat-sectioned loop shank; 11th-15th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 195f., Pl. XLV: 7, dating: 11th-14th cc.; Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 109, dating: 11th/12th-15th cc.); dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 11 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1792/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 69.

No. 70. Button-pendant

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular; flat-sectioned loop shank, expands lightly to the terminal, most of its surface is filled by a large round hole; 11th-15th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 195f., Pl. XLV: 7, dating: 11th-14th cc.; Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 109, dating: 11th/12th-15th cc.); dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 11 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1851/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 70.

No. 71. Button-pendant

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.); dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1779/11/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 71.

No. 72. Button-pendant

- A. Czeremno, site 3; research October 2010;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 6 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1419/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 72.

No. 73. Button-pendant

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, with lightly flattened upper surface; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 10 mm; height incl. loop – 15 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/43/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 73.

No. 74. Button-pendant

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; flat-sectioned loop shank, expands lightly to the terminal; 11th-15th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 195f., Pl. XLV: 7, dating: 11th-14th cc.; Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 9 mm; height incl. loop – 14 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/46/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 74.

No. 75. Button-pendant

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, with lightly flattened upper surface; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 8 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/21/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.14;
- F. Fig. VI: 75.

No. 76. Button-pendant

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular; flat-sectioned loop shank, expands lightly to the terminal; 11th-15th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 195f., Pl. XLV: 7, dating: 12th - early 15th cc.; Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 109, dating: 11th/12th-15th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/16/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.13;
- F. Fig. VI: 76.

No. 77. Button-pendant

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Button-pendant; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Solid; globular, slightly flattened; flat-sectioned loop shank; 11th-15th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 195f., Pl. XLV: 7, dating: 11th-14th cc.; Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 109, dating: 11th/12th-15th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1369/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 77.

No. 78. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 9 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/22/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.15;
- F. Fig. VI: 78.

No. 79. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular; flat-sectioned loop shank, unsymmetrically placed hole; 11th-15th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 195f., Pl. XLV: 7, dating: 11th-14th cc.; Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 109, dating: 11th/12th-15th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 14 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/26/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.17;
- F. Fig. VI: 79.

No. 80. Button-pendant

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Button-pendant; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Solid, globular, slightly flattened; flat-sectioned loop shank, with a large hole; 10th-14th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 195f., Pl. XLV: 7, dating: 11th-14th cc.; *Krym ...* 2003, 141, Pl. 55: 2, 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 6 mm; height – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1371/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 80.

No. 81. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 11th/12th-15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 6 mm; height – 11 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/23/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 81.

No. 82. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;

- C. Solid; globular; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.); dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/27/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 82.

No. 83. Button-pendant, fragment

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Incomplete button-pendant; cast copper alloy; most of the loop shank now missing;
- C. Solid; upper part sub-conical, with 4 symmetrical dimples; lower part globular, slightly flattened; 12th - early 15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7); dimensions: diameter of button – 4 mm; present height – 5 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1265/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 83.

No. 84. Button-pendant

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Button-pendant; cast copper alloy; damaged (squashed, fragments of button missing);
- C. Hollow; presumably globular in shape; loop shank; 7th-9th cc. (*cf.* Ambroz 1971a, 121, Fig. 8: 47); dimensions: present diameter of button – 8 mm; height incl. loop – 16 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1390/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 84.

No. 85. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; copper alloy; damaged (cracked, dented);
- C. Globular, hollow; loop shank made of wire; 7th-9th cc. (*cf.* Ambroz 1971a, 121, Fig. 8: 47); dimensions: diameter of button – 10 mm; height – 14 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/18/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 85.

No. 86. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; copper alloy; damaged (dented);
- C. Globular, made of two half-round parts, hollow; loop shank made of wire; 7th-9th cc. (*cf.* Ambroz 1971a, 121, Fig. 8: 47); dimensions: diameter of button – 11 mm; height – 17 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/30/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 86.

No. 87. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; copper alloy; damaged (squashed, fragments of upper part of button missing);
- C. Globular, made of two half-round parts, hollow; loop shank made of wire; 7th-9th cc. (*cf.* Ambroz 1971a, 121, Fig. 8: 47); dimensions: present diameter of button – 10 mm; present height – 15 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/31/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 87.

No. 88. Button (?), fragment / Bell pendant (?), fragment

- A. Czermno, site 3; research June 2011;
- B. Incomplete button (?) / bell pendant (?); cast copper; preserved upper half with loop;

- C. Half-round, upper part with a loop shank (made of wire threaded through 2 holes, pressed from below, flush with the surface); 7th-9th cc. (?) (*cf.* Ambroz 1971a, 121, Fig. 8: 47); dimensions: diameter of base – 7 mm; present height incl. loop – 9 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1832/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 88.

No. 89. Button-pendant

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.); dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1346/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 89.

No. 90. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid, globular; loop shank cast integral with the button, visibly thinner on one side); 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.); dimensions: diameter of button – 9 mm; height incl. loop – 13 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 90.

No. 91. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.); dimensions: diameter of button – 8 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 91.

No. 92. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.); dimensions: diameter of button – 8 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 92.

No. 93. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; with an intermittent casting seam; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.); dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 13 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1683/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 93.

No. 94. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular; loop shank cast integral with the button; with a casting seam on the loop shank; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 8 mm; height incl. loop – 15 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 94.

No. 95. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; with an intermittent casting seam; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 11 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/6/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 95.

No. 96. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; with an intermittent casting seam; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 13 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 96.

No. 97. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height – 11 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/8/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 97.

No. 98. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height – 11 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/9/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 98.

No. 99. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-14th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/10/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 99.

No. 100. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/11/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 100.

No. 101. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 9 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/12/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 101.

No. 102. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; with an intermittent casting seam; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 9 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/13/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 102.

No. 103. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;
- C. Solid; globular, slightly flattened; elongated loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 6 mm; height incl. loop – 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/14/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 103.

No. 104. Button-pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button-pendant; cast copper alloy;

- C. Solid; globular, slightly flattened; loop shank cast integral with the button; 10th-15th cc. (*cf.* Sedova 1981, 154f., Fig. 61: 3-7, dating: 12th - early 15th cc.; *Krym...* 2003, 141, Pl. 55: 2, dating: 10th-12th cc.);
dimensions: diameter of button – 7 mm; height incl. loop – 11 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1683/15/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 104.

No. 105. Button-pendant

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Button-pendant; copper alloy; damaged (cracked, minor pitting);
- C. Globular, made of two half-round parts; loop (wire); 7th-9th cc. (*cf.* Ambroz 1971a, 121, Fig. 8: 47);
dimensions: diameter of button – 10 mm; height incl. loop – 15 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/47/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 105.

No. 106. Bracelet

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Ribbon bracelet; copper alloy; missing a small fragment of one terminal;
- C. The strip tapers to terminals, folded out (intact terminal folded twice); engraved geometric ornament; on the bracelet body – recurring alternately panels created by transverse lines – three equal parts, central part filled by a stack of circles, and a zone cut by three intersecting lines, circles between them; on the terminals, diagonal criss-cross; 12th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 107, Fig. 40: 12);
dimensions: diameter – 70 mm; maximum width – 14 mm; thickness of strip – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1798/19/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.18.12;
- F. Fig. VI: 106.

No. 107. Bracelet, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete ribbon bracelet; copper alloy; straightened out; terminals missing; minor pitting by the edges;
- C. The strip tapers to terminals (at present diagonal); engraved and punched decoration (recessed triangle with 3 raised dots inside) – recurring groups of triangles set off by an engraved line, with several impressions of the punch inside, with between the triangles, 2 diagonal bands; the panels set off by a double line, with a row of minute dots inside; 12th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, Fig. 40: 7);
dimensions: present length – 115 mm; maximum width – 14 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1687/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.18.13;
- F. Fig. VI: 107.

No. 108. Bracelet, fragment

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Incomplete ribbon bracelet; copper alloy; straightened out, missing both terminals and parts of hoop;
- C. The strip tapers lightly to terminals (at present squared); engraved geometric ornament – a series of parallel transverse lines alternating with panels containing a diagonal cross executed with a double line; lentoid cross-section; 12th-14th cc. (*cf.* Sedova 1981, 105, Fig. 39: 17, dating: 14th c.; Nikolskaya 1987, 116f., Fig. 64: 1, dating: 12th-13th; Mihailova 2017a, 277, Fig. 4: 1 and 278, dating: 11th - 1st half of 12th c.; Rauhut 1960, Pl. XXI: 2);
dimensions: present length – 84 mm; maximum width – 10 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1737/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 108.

No. 109. Bracelet, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete ribbon bracelet, copper alloy; a part of the hoop and terminal missing;
- C. The strip tapers to a terminal which is folded into a loop; edges accentuated by a deep groove, between them a design of stamped diagonal crosses made with a punch (?); the ornament partly erased; no decoration in the part of the strip close to the terminal; 10th-13th cc. (*cf.* Rauhut 1960, Pl. XVIII: 9; Sedova 1981, 103, dating: late 10th c.); dimensions: present length – approx. 9 mm; maximum width – 8 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/29/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 109.

No. 110. Bracelet, fragments

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. 2 fragments of ribbon bracelet (refitted); copper alloy; fragment with one terminal missing; straightened out;
- C. The strip tapers to a rounded terminal; punched ornament (rectangles and “rosettes”) – a series of alternating isosceles triangles with a “rosette” inside (some more crudely than others); 12th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, Fig. 40: 9; Born *et al.* 2016, 122, 151, Fig. 1, 41); dimensions: present length of fragments – 25 and 51 mm; maximum width – 8 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/30/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 110.

No. 111. Bracelet

- A. Czermno, site without number (moat area to the east of the hillfort); research June 2011;
- B. Ribbon bracelet; copper alloy; 2 preserved fragments bent out of shape, one terminal missing, minor pitting by the edges; poorly discernible ornament;
- C. The strip tapers to a terminal which is folded into a loop; punched linear ornament – recurring rectangular panels dissected by 2 intersecting double lines, the ornament is confined by a double line; late 10th-13th cc. (*cf.* Rauhut 1960, Pl. XXI: 2; Sedova 1981, 113); dimensions: present length of fragments – approx. 41 and 130 mm; maximum width – 9 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1869/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 111.

No. 112. Bracelet, fragment

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Incomplete ribbon bracelet; copper alloy; bent out of shape; a fragment with one terminal is missing;
- C. A strip of uniform width, one end folded into a loop; undecorated; late 11th - 1350s-60s, most likely – late 12th - late 13th c. (*cf.* Sedova 1981, 113; Nikolskaya 1987, 116, Fig. 64: 3); dimensions: present length – approx. 70 mm; width – 8 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1837/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 112.

No. 113. Bracelet, fragments

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. 2 fragments of a ribbon bracelet; copper alloy; deformed, a fragment with the terminal is missing, minor pitting by the edges;
- C. The strip tapers to a terminal which is folded into a loop (at present slightly unwound); with a punched geometric decoration (now blurred) – an indeterminate composition of transverse,

longitudinal and diagonal lines; late 10th-13th c. (*cf.* Rauhut 1960, Pl. XVIII: 12; Sedova 1972, 73, 75, Fig. 24: 7; 1981, 113, dating: late 10th c.);

dimensions: present length – approx. 6 mm; maximum width – 9 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1781/7/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 113.

No. 114. Bracelet, fragment

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Incomplete bracelet; copper alloy; one terminal broken off; deformed (bent out of shape, minor pitting by the edges); awaiting conservation;

C. Flat, tapers to a pointed terminal; decorated with a zigzag line in “vibrating” technique; 11th - early 12th cc. (*cf.* Mikhailova 2017b, 25, 216, Fig. 4: 6);

dimensions: present length – 48 mm; maximum width – 6 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/111/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 114.

No. 115. Bracelet, fragment

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Incomplete ribbon bracelet; copper alloy; one terminal broken off; bent out of shape;

C. The strip tapers to the terminal (originally lightly rounded); indeterminate punched (?) ornament; late 11th cc. - 1350s-60s, esp. late 12th - late 13th cc. (*cf.* Rauhut 1960, Pl. XXI: 2; Sedova 1981, 113); dimensions: present length – 107 mm; maximum width – 9 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1824/4/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 115.

No. 116. Bracelet, fragment

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Incomplete ribbon bracelet; copper alloy; both terminals broken off; bent out of shape;

C. The strip tapers to the now missing terminal (possibly, looped); late 11th c. - 1350s-60s, esp. late 12th - late 13th cc. (*cf.* Rauhut 1960, Pl. XXI:2; Sedova 1981, 113); dimensions: maximum width – 10 mm; present length – 50 mm; thickness – 1.5 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1808/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 116.

No. 117. Bracelet (?), fragment

A. Czermno, site 1 (moat); research April 2011;

B. Incomplete bracelet (?); copper alloy; both terminals broken off;

C. The strip tapers to one of the breaks; decorated with a motif of small impressed rings (?); 10th - 1st half of 11th cc. (*cf.* Dyachenko 2021, 316, Fig. 3: 7); dimensions: present length – 26 mm; maximum width – 13 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1771/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 117.

No. 118. Bracelet (?) / Finger ring (?), fragment

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Incomplete bracelet (?) / finger ring (?); copper alloy; both terminals broken off;

C. The strip expands slightly to one of the terminals; decoration of punched chevrons and curved lines; 11th-13th cc.; dimensions: present length – 12 mm; maximum width – 11 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1806/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 118.

No. 119. Bracelet, fragment

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Incomplete ribbon bracelet; copper alloy; one terminal broken off; straightened out;
- C. The strip tapers to a pointed terminal; decorated with a chaotic pattern of punched dots confined by two engraved transverse lines; 10th - 1st half of 11th cc. (*cf.* Dyachenko 2021, 316, Fig. 3: 7); dimensions: present length – 45 mm; present maximum width – 8 mm; thickness of strip – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1239/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 119.

No. 120. Bracelet, fragment

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Incomplete ribbon bracelet (?); copper alloy; both terminals broken off; awaiting conservation (covered in soil and corrosion products); chronology unknown;
- C. The strip tapers markedly to one of the terminals; undecorated; medieval; dimensions: length – 32 mm; width – 3 and 9 mm; thickness – less than 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1465/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 120.

No. 121. Ribbon (bracelet [?]), fragment

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Incomplete ribbon (bracelet [?]); copper alloy; slightly bent out of shape; awaiting conservation;
- C. The strip tapers to one of the terminals; on one surface, irregular recessed marks (from percussion with some tool); chronology unknown; dimensions: length – 37 mm; maximum width – 6 mm; thickness – approx. 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1402/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 121.

No. 122. Bracelet, fragment

- A. Czermno, site 1 (surface – so-called skip); research April 2011;
- B. Incomplete ribbon bracelet; copper alloy; a part of the hoop and both terminals missing;
- C. The strip tapers lightly towards the breaks (straight at present); decorated in relief with 4 rows of horizontally arranged flat knops alternating with horizontal lines; 11th - early 12th cc. (*cf.* Mikhailova 2017a, 276f., Fig. 3: 9, 10); dimensions: present length – 30 mm; maximum width – 8 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1708/37/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 122.

No. 123. Ribbon (bracelet [?]), fragment

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Incomplete ribbon (bracelet [?]); copper alloy; awaiting conservation (covered in soil, bent out of shape);
- C. Narrow strip of copper alloy sheet; undecorated; chronology unknown; dimensions: present length – 68 mm; width – 6 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1827/15/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 123.

No. 124. Bracelet, fragment

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Incomplete bracelet (?); copper alloy; both terminals broken off; awaiting conservation (bent out of shape, covered in soil);
- C. A strip of uniform width; undecorated; chronology unknown; dimensions: present length – 45 mm; width – 12 mm; thickness – 1 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1230/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 124.

No. 125. Bracelet (?), fragment

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Incomplete bracelet (?); copper alloy (?); deformed, cracked, minor pitting by the edges, awaiting conservation (covered in soil); chronology unknown;
- C. Narrow strip, bent at mid-length; chronology unknown; dimensions: present length – 52 mm; maximum width – 7 mm; thickness – approx. 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1507/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 125.

No. 126. Bracelet (?), fragment

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Incomplete ribbon bracelet (?); copper alloy;
- C. A strip bent into U-shape; decorated with punched circles along the edges; a shallow, drop-shaped dimple near the original terminal; 2nd/3rd cc. - first decades of the 3rd c. (*cf.* Belevce 2012, 299, Fig. 2: A5); dimensions: length – approx. 50 mm; width – 6 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1615/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 126.

No. 127. Bracelet (?), fragment

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Incomplete ribbon bracelet (?); copper alloy; bent out of shape;
- C. Thick strip of copper alloy sheet, tapers to one terminal (squared at present); beyond the point at which the strip changes in width the edges transition from straight to curving; undecorated; early medieval; dimensions: maximum width – 11 mm; length – 65 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1617/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 127.

No. 128. Bracelet, fragment

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Incomplete bracelet; cast copper alloy; both terminals broken off;
- C. Decorated with grooving in imitation of twisting; polyhedral section; 11th-12th cc. (*cf.* Nikolskaya 1981, 230, Fig. 85: 7-8); dimensions: present length – 36 mm; maximum width – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1233/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 128.

No. 129. Bracelet, fragment

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Incomplete bracelet; cast copper alloy; bent out of shape; a fragment of bracelet body and terminal missing;
- C. Decorated with regular, diagonal grooves imitating of twisting; the original terminal was flat, expanding to spatulate shape; hoop cross-section is plano-convex; 11th-13th cc. (*cf.* Nikolskaya 1981, 230, Fig. 85: 7-8, dating: 11th-12th cc.; Sedova 1981, 101f., Fig. 36: 9, dating: 11th/12th cc. - late 13th c.); dimensions: present length – 5 mm; width – 3 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1772/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 129.

No. 130. Bracelet (?) / Neckring (?), fragment

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Incomplete bracelet (?) / neckring (?); cast copper alloy; broken at both ends; awaiting conservation (covered in corrosion products, slightly deformed);
- C. Fragment of the twisted hoop; early medieval; dimensions: present length – 67 mm; thickness – 3-4 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/43/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 130.

No. 131. Bracelet

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Bracelet; cast copper alloy; damaged (missing fragments on edges); terminals cut off (?);
- C. Solid bracelet, penannular ([?], now with bevelled terminals); down the centre, a rib and on one side, engraved irregular zigzag; triangular-sectioned hoop; 9th-1st half of 12th cc. (*cf.* Zaitseva 2008a, 106, dating: 11th- 1st half of 12th cc.; Mihailova 2014, 320, Fig. 3: 15, dating: 9th-11th cc.); dimensions: diameter – 64 mm; width – 7 mm; maximum thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/100/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 131.

No. 132. Bracelet, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete bracelet; cast copper alloy; a part of the hoop and terminal missing;
- C. Solid metal; the hoop expands to a squared terminal; round-sectioned; 6th-7th or 12th-13th cc. (*cf.* Khiredinkova 2002, 99, Fig. 5: 4; Rodinkova 2010, 80; Nikolskaya 1987, 116, Fig. 64: 4, dating: 12th-13th cc.); dimensions: present length – 70 mm; diameters of cross-sections – 3 and 5 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/32/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 132.

No. 133. Bracelet, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete probable bracelet; large fragment broken off;
- C. Fragment of curved hoop, round-sectioned, expanded, squared sub-conical terminals; 6th-7th cc. (*cf.* Khvoshchinskaya 2002, Pl. XI: 12; Rodinkova 2010, 80); dimensions: diameter of terminal – 6 mm; diameter of hoop – 1.5 m;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/31/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 133.

No. 134. Bracelet, fragment

- A. Czermno; donated by A. Pasieczny in 2011;
- B. Incomplete bracelet; cast copper alloy; awaiting conservation; one terminal broken off; deformed;
- C. The thick strip tapers to a terminal; roughly at mid-length the cross-section transitions from flat to triangular (with the rib running down the centre of the strip as apex); near the narrower end (break), a panel, rectangular in side view, with a deep diagonal cross; 9th-12th cc. (*cf.* Gunarsson 2013, 90, Appendix 3:2; Dyachenko 2021, 315, Fig. 2: 9, 11, dating: 10th - 1st half of 11th cc.); dimensions: present length – 97 mm; maximum width – 7 mm; thickness – 2-3 mm; note: related to bracelets with animal head terminals;
- D. MT, Inv. No. MT/1695/10/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 134.

No. 135. Bracelet (?)

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Bracelet (?); cast copper alloy;
- C. Penannular, folded into a horseshoe shape, terminals have the form of a round loop, with a large hole; decorated on the display side with transverse grooves and 3 raised roundels, regularly spaced; the reverse side is plain; hoop cross-section is plano-convex; 7th c. (*cf.* Ambroz 1971b, 409, 114, Fig. 9: 43);
dimensions: length – 44 mm; maximum span – 30 mm; width of hoop – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1790/5/ A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 135.

No. 136. Finger ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Finger ring with a simple circular hoop; cast copper alloy;
- C. Annular; rectangular-sectioned hoop; 10th-14th cc. (*cf.* Dzieńkowski, Wołoszyn 2009, 133, Fig. IV.13);
dimensions: diameter of finger ring – 25 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 136.

No. 137. Finger ring

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Finger ring with a simple circular hoop; cast copper alloy;
- C. Annular; circular hoop; slightly thicker in two places; between them, a random pattern of small dimples (the remains of an ornament [?]); rectangular-sectioned hoop; 10th-14th cc. (*cf.* Dzieńkowski, Wołoszyn 2009, 133, Fig. IV.13);
dimensions: diameter of finger ring – 19 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1375/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 137.

No. 138. Finger ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Finger ring with a simple circular hoop; cast copper alloy; some chipping of the edges;
- C. Annular; over most of its length the hoop is convex, with on either side, a flat ledge; hoop cross-section is plano-convex; 15th-16th cc. (*cf.* Michelbertas 2006, 109, 111, Fig. 90: 4);
dimensions: diameter of finger ring – 21 mm; width of hoop – 2-3 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/13/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 138.

No. 139. Finger ring

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Finger ring with a simple circular hoop; cast copper alloy;
- C. Annular; circular hoop; undecorated; hoop cross-section is plano-convex; 12th-13th cc. (*cf.* Zarubii 2012, 159, 172, Fig. 67);
dimensions: diameter of finger ring – 19 mm; width of hoop – 6 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1745/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 139.

No. 140. Finger ring, fragment

- A. Czermno, site 2; research October 2010;

- B. Fragment of a hoop of a strip finger ring (?); copper alloy; both terminals broken off;
- C. A delicately engraved groove along the edges; C-sectioned hoop; 12th-13th cc. (?) (*cf.* Zarubii 2012, 159, 172, Fig. 67);
dimensions: width of preserved fragment – 6 mm; thickness of hoop – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1407/8/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 140.

No. 141. Finger ring

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Finger ring; copper alloy; wrought and bent;
- C. Penannular; substantial; the hoop visibly tapers to the pointed terminals; undecorated; hoop cross-section is plano-convex; hammer marks; 11th-12th cc. (*cf.* Zarubii 2012, 148, 170, Fig. 27; Krzemińska, Zahel 2021, 117, No. III.16);
dimensions: diameter of finger ring – 19 mm; maximum width of hoop – 5 mm; maximum thickness of hoop – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/66/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.25;
- F. Fig. VI: 141.

No. 142. Finger ring

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Finger ring with a simple circular hoop; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Annular; profiled hoop; decorated with a horizontal groove running down the middle of the hoop; 2nd half of 10th-16th (*cf.* Liwoch 2007, 373, Ryc. 6: 2, dating: 2nd half of 10th; Michelbertas 2006, 115, 126, Ryc. 94: 7; 103: 2-4, dating: 15th-16th);
dimensions: diameter of finger ring – 20 mm; width of strip – 4 mm; thickness of strip – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/68/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 142.

No. 143. Finger ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Finger ring with a simple closed hoop; cast copper alloy;
- C. Annular; profiled hoop, decorated with a groove running down the middle of the hoop; 2nd half of 10th-16th (*cf.* Liwoch 2007, 373, Ryc. 6: 2, dating: 2nd half of 10th; Michelbertas 2006, 115, 126, Fig. 94: 7; 103: 2-4);
dimensions: diameter of finger ring – 20 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/15/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 143.

No. 144. Finger ring

- A. Czermno; verification surface studies conducted by the Zamość Branch of the Provincial Office for the Protection of Monuments in Zamość, in 2012;
- B. Finger ring with a flat and wide hoop; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. With a narrow groove running down the middle of the hoop; hoop cross-section is plano-convex; 2nd half of 10th-16th (*cf.* Liwoch 2007, 373, Ryc. 6: 2, dating: 2nd half of 10th; Michelbertas 2006, 115, 126, Fig. 94: 7; 103: 2-4);
dimensions: diameter of finger ring – 19 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1894/29/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 144.

No. 145. Finger ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Finger ring with a simple circular hoop; cast copper alloy;

- C. Annular; profiled hoop, decorated with a groove running down the middle of the hoop filled by closely spaced punched dots; 14th-15th cc. (*cf.* Tomsinsky 2019, 121, 122, Fig. 3: 6); dimensions: diameter of finger ring – 19 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/14/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 145.

No. 146. Finger ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Finger ring with a simple circular hoop; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Annular; profiled hoop; decorated with a groove running down the middle of the hoop filled by closely spaced punched marks; 14th-15th cc. (*cf.* Tomsinsky 2019, 121f., Fig. 3: 6); dimensions: diameter of finger ring – 15 mm; width of hoop – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/16/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 146.

No. 147. Finger ring

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Finger ring with a simple circular hoop; cast copper alloy;
- C. Annular; decorated with a groove running down the middle of the hoop filled with short and oblique punched marks; flat-sectioned hoop; 11th-15th cc. (*cf.* Tomsinsky 2019, 121, 122, Fig. 3: 6); dimensions: diameter of finger ring – 15; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/14/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 147.

No. 148. Finger ring

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Finger ring with a simple circular hoop; copper alloy; minor pitting by the edge;
- C. Annular; decorated down the middle of the hoop with a line of punched dots; flat-sectioned hoop; 14th-15th cc. (*cf.* Tomsinsky 2019, 121f., Fig. 3: 6); dimensions: diameter of finger ring – 23; width of hoop – 6 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/11/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 148.

No. 149. Finger ring, fragment

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Incomplete finger ring with a flat and wide hoop; silver; both terminals missing;
- C. Curving hoop decorated with 2 horizontal parallel engraved lines; 11th-12th cc. (*cf.* Zarubii 2012, 154, 159, 174 175, Fig. 111, 129; Makarov, Krasnikova, Epokhin 2021, 12, Fig. 2: 4); dimensions: present maximum span – 21 mm; width of hoop – 4 mm; thickness of hoop – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1821/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 149.

No. 150. Finger ring

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Finger ring with a simple circular hoop; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Annular; flat-sectioned hoop; a groove running by the edge sets off the middle part of the hoop; 12th-13th cc. (*cf.* Zarubii 2012, 159); dimensions: diameter of hoop – 21 mm; width of hoop – 4 mm; thickness of hoop – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2960;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/69/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 150.

No. 151. Finger ring

A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;

B. Finger ring with a simple circular hoop; cast copper alloy; awaiting conservation;

C. The hoop decorated with 2 engraved parallel circumferential lines; flat-sectioned hoop; 11th-12th cc. (*cf.* Zarubii 2012, 154, 159, 174f., Fig. 111, 129; Makarov, Krasnikova, Epokhin 2021, 12, Fig. 2: 4);
dimensions: diameter of finger ring – 20 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1704/15/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 151.

No. 152. Finger ring, fragment

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Incomplete finger ring with a flat and wide hoop; cast copper alloy; damaged (missing fragments at both ends);

C. One end bevelled, the other sub-triangular; profiled hoop; 10th-11th cc. (*cf.* Makarov, Krasnikova, Epokhin 2021, 12, Fig. 2: 5);
dimensions: diameter of finger ring – 17 mm; width of strip – 9 mm; thickness of strip – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1680/11/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 152.

No. 153. Finger ring

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Finger ring with a flat and wide hoop; cast copper alloy (?);

C. Penannular; one terminal bevelled, the other gently rounded; weakly marked edges of the hoop; on the hoop diagonal grooves of assorted length and depth; 19th-20th cc. (?) (*cf.* Artemicheva 2018, 337, 339, Fig. 2: 2);
dimensions: diameters of the hoop – 15 and 17 mm; width of strip – 4 mm; thickness of strip – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1680/12/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 153.

No. 154. Finger ring

A. Czermno, site 2; research October 2010;

B. Finger ring with a flat and wide hoop; copper alloy; minor pitting;

C. Penannular; straight, overlapping terminals; undecorated; 11th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 129; Kóčka-Krenz 1993, 119; Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 50, Fig. 7: 10);
dimensions: diameter of finger ring – 17 mm; width of hoop – 5 mm; thickness of hoop – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1471/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 154.

No. 155. Finger ring

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Finger ring with a flat and wide hoop; copper alloy;

C. Penannular; the hoop tapers to pointed markedly overlapping terminals; undecorated; 11th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 129; Kóčka-Krenz 1993, 119; Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 50, Fig. 7: 10);
dimensions: diameters of the ring – 20 and 25 mm; maximum width of strip – 8 mm; thickness of strip – approx. 1 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1680/10/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 155.

No. 156. Finger ring

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Finger ring with a flat and wide hoop; copper alloy;
- C. Penannular; thick band tapers to straight terminals (not overlapping); undecorated; 11th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 129; Kóčka-Krenz 1993, 119); dimensions: diameter of finger ring – 18 mm; maximum width of strip – 8 mm; thickness of strip – 1.5 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/70/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 156.

No. 157. Finger ring (?) / Bracelet (?), fragment

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Incomplete hoop of a finger ring (?) / bracelet (?); copper alloy; awaiting conservation;
- C. Flat and wide, curved strip; undecorated; 12th-15th cc. (?) (*cf.* Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 50, 52, Fig. 5: 14); dimensions: span between ends of hoop – 15 mm; width of – 12 mm; thickness of strip – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1789/15/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 157.

No. 158. Finger ring

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Finger ring with a flat and wide hoop; copper alloy;
- C. Penannular; the strip tapers to pointed terminals (markedly overlapping); on the display side, unsymmetrical geometric decoration: lozenges of punched dotted line placed between transverse lines; 11th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 123, 129, Fig. 45: 18; Kóčka-Krenz 1993, 119; Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 50, Fig. 7: 10); dimensions: diameter of finger ring – 20 mm; maximum width of strip – 8 mm; thickness of strip – approx. 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/61/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.7;
- F. Fig. VI: 158.

No. 159. Finger ring, fragment

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Incomplete finger ring (?); copper alloy; the strip broken on two sides; awaiting conservation (covered in soil and corrosion products);
- C. The strip expands slightly to one of the terminals (squared); decorated with indistinct punched geometric ornament: rows of minute stamped dots arranged in stacks and diagonally; 12th-15th cc. (*cf.* Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 50, 52, Fig. 5: 14); dimensions: width of preserved hoop – 7-12 mm; thickness of hoop – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1564/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 159.

No. 160. Finger ring, fragment

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Incomplete finger ring with a flat and wide hoop; copper alloy; damaged (a fragment at one end missing, the object is bent out of shape);
- C. The strip tapers to the original, squared terminal; weakly marked edges; on the widest part, poorly visible groups of delicately recessed dots; 11th-13th cc. (*cf.* Kóčka-Krenz 1993, 119); dimensions: width of strip – 3-7 mm; thickness – 1 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1475/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 160.

Nr 161. Finger ring

- A. Czermno, site 1 (moat); research October 2010;
- B. Finger ring with a flat and wide hoop; wrought silver; surface damaged by corrosion and scratched;
- C. Strip of non-uniform thickness, tapers to overlapping terminals; on surface many traces of stabbed dots ([?], remains of an eroded ornament [?]); 11th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 129; Kóčka-Krenz 1993, 119; Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 50, Fig. 7: 10); dimensions: diameter of ring – 25 mm; maximum width of strip – 7 mm; thickness of strip – 1-2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1557/5/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.19;
- F. Fig. VI: 161.

No. 162. Bracelet (?) / Finger ring (?), fragment

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Incomplete bracelet (?) / finger ring (?); copper alloy; parts of the hoop at both ends missing;
- C. The strip flares to one end (now squared); decorated along the edges by 2 rows of impressed rectangles (those in the inner row slightly larger); 12th-15th cc. (*cf.* Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 50, 52, Fig. 5: 14); dimensions: width of preserved fragment of hoop – 4-7 mm; thickness of hoop – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1288/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 162.

No. 163. Finger ring

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Finger ring with a wide and flat hoop; copper alloy;
- C. Penannular; the strip tapers to pointed, overlapping terminals; punched and engraved ornament (nearly the entire length of the hoop): along the edges, closely spaced stamped impressions of minute rectangles and an engraved “flames” turned towards the centre of the band, sloping on each side in an opposite direction; between them is a wider zone with five “stacks” of several pairs of “flames”, a small distance apart; 10th - early 14th cc., mainly 12th - early 13th c. (*cf.* Sedova 1981, 129; Kóčka-Krenz 1993, 119); dimensions: diameter of finger ring – 20 mm; maximum width of strip – 7 mm; thickness of strip – 1.5 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/62/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.8;
- F. Fig. VI: 163.

No. 164. Finger ring

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Finger ring with a wide and flat hoop; copper alloy; minor chipping of edges;
- C. Penannular; the strip tapers to slightly overlapping, squared terminals; almost the entire surface covered by an engraved geometric ornament: between lines running along the edges, a series of diagonal crosses alternating with 2 parallel transverse lines; 3 crosses are built by double lines; some of the crosses additionally have between their arms, short symmetrical lines “anchored” on the lines forming the border of the motif; 11th-13th cc. (*cf.* Rauhut, Długopolska 1973, 295, 436, Pl. II: k, dating: 12th c.; Karasiewicz 2001, 373, Pl. V: 6, dating: 13th c.; Stepanova 2010, 289, Fig. 3: 4, dating: 11th c.; Zarubii 2012, 150, 171, Fig. 50; Mikhailova 2017a, 277, 278, Fig. 4: 1); dimensions: diameters of finger ring – 20 and 18 mm; maximum width of hoop – 8 mm; maximum thickness of hoop – less than 1 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1679/59/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.6;
- F. Fig. VI: 164.

No. 165. Finger ring (?) / Bracelet (?), fragment

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Incomplete finger ring (?) / bracelet (?); copper alloy; damaged (broken off terminals);
- C. Flat hoop; decoration of deeply engraved lines and closely spaced punched marks inside them: a diagonal cross with next to it, 4 parallel transverse grooves; 5th - 1st half of 8th cc. (*cf.* Volodarets-Urbanovich 2015, 96, Fig. 5: 2, 5) or 2nd half of 11th - early 12th c. (*cf.* Rauhut, Długopolska 1973, 295, 436, Pl. II: k, dating: 12th c.; Karasiewicz 2001, 373, Pl. V: 6, dating: 13th c.; Stepanova 2010, 289, Fig. 3: 4, dating: 11th c.; Zarubii 2012, 150, 171, Fig. 50; Mihajlova 2017a, 277f, Fig. 4: 1);
dimensions: maximum width of hoop – 4 mm; thickness of hoop – approx. 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1302/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 165.

No. 166. Finger ring

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Finger ring with a wide and flat hoop; cast copper alloy; very lightly deformed; chipped edges;
- C. Penannular; overlapping squared terminals; thickened edges; decorated in relief with plant (?) and geometric motifs (poorly discernible); 10th-13th cc. (?) (*cf.* Kóčka-Krenz 1993, 119);
dimensions: longer diameter of the hoop – 20 mm; maximum width of strip – 6 mm; maximum thickness of strip – 1.5 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1271/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 166.

No. 167. Finger ring, fragment

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Incomplete finger ring with a wide and flat hoop; copper alloy; damaged (broken off terminals), green patina;
- C. A hoop of uniform width; decorated in relief with an indeterminate ornament, presumably of transverse “beaded” lines that divide the hoop into equal parts containing indeterminate motifs; edges moulded, with beading; 12th-13th cc.;
dimensions: width of strip – 6 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1819/14/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 167.

No. 168. Finger ring

- A. Czermno, site 1 (moat); research October 2010;
- B. Finger ring; cast copper alloy;
- C. Penannular; the hoop tapers to squared terminals (no overlap); edges decorated with beading; decorated in relief with geometric motifs: recurring groups comprising a central conical knop between two smaller, vertically placed domed knops, the whole between beaded lines; hoop terminals undecorated; 11th c. (*cf.* Zaitseva 2008a, 120, Fig. 107: 6);
dimensions: diameter of finger ring – 25 mm; maximum width of hoop – 8 mm; thickness of hoop – 1-2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1558/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.5;
- F. Fig. VI: 168.

No. 169. Finger ring, fragment

- A. Czermno, site 3; research October 2010;

- B. Incomplete finger ring with a wide and flat hoop; cast copper alloy; damaged (a fragment with one terminal missing);
- C. The hoop tapers to squared terminal; a narrow, moulded border on the edges only in the part the hoop covered by ornament; decorated in relief with geometric motifs: recurring groups comprising a central plano-convex pellet set between two smaller vertically placed plano-convex pellets, the whole set between double beaded lines; 11th c. (*cf.* Zaitseva 2008a, 120, Fig. 107: 6);
dimensions: present maximum span – 17 mm; maximum width – 7 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1290/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 169.

No. 170. Finger ring, fragment

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Incomplete finger ring; cast copper alloy; damaged (bent out of shape, partly straightened out; fragment of hoop missing);
- C. A flat strip with moulded edges; twisted ropework decoration; 12th-13th cc. (*cf.* Sedova 1972, 73, 75, Fig. 24: 8; Zaitseva 2008a, 212, Fig. 107: 8, 10, 15, 16, 18, 19; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 98, Fig. 8: 11; Makarov, Krasnikova, Epokhin 2021, 18, Fig. 5: 10);
dimensions: width of strip – 5 mm; thickness near the edge – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1326/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 170.

No. 171. Finger ring, fragment

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Incomplete finger ring with a wide and flat hoop; cast copper alloy; the hoop almost fully straightened out, both terminals broken off;
- C. Flat strip with moulded edges; decorated with a raised twisted ropework pattern (braid); 12th-13th cc. (*cf.* Sedova 1972, 73, 75, Fig. 24: 8; Zaitseva 2008a, 212, Fig. 107: 8, 10, 15, 16, 18, 19; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 98, Fig. 8: 11; Makarov, Krasnikova, Epokhin 2021, 18, Fig. 5: 10);
dimensions: present length of hoop – 18 mm; width of hoop – 7 mm; thickness of hoop – 1 mm
- D. MT, Inv. No. MT/1385/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 171.

No. 172. Finger ring

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Finger ring with a simple circular hoop; copper alloy; cut from a tube (?);
- C. A hoop of non-uniform width; on the widest part, a poorly discernible impressed ornament (clasped hands [?]); flat-sectioned hoop; 16th-17th cc. (*cf.* Michelbertas 2006, 128, Fig. 105: 9);
dimensions: diameter of finger ring – 18 mm; width of hoop – 2-3 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/12/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 172.

No. 173. Finger ring

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Finger ring with a simple circular hoop; copper alloy; cut from a tube (?);
- C. A hoop of non-uniform width; on the widest part, impressed letters (?) between stylized plant motifs; flat-sectioned hoop; 16th-17th cc. (*cf.* Michelbertas 2006, 128, 152, Fig. 105: 8, 9);
dimensions: diameter of finger ring – 19 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/13/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 173.

No. 174. Finger ring

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Finger ring with a simple circular hoop; cast copper alloy; slightly deformed hoop;
- C. Annular; sub-oval hoop; the part away from the finger expanded; decorated with diagonal grooves in imitation of 2 twisted strands of wire; in other places thickness is reduced; sub-oval-sectioned hoop; on internal surface, a casting seam (filed down); late 11th - late 14th cc., esp. 12th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 122, 125-127; Zaitseva 2008a, 124, Fig. 111: 11; Eremeev 2015, 472f., 517, Fig. 439: 2; Makarov, Krasnikova, Epokhin 2021, 12, Fig. 2: 8); dimensions: hoop diameters – 22 and 24 mm; diameter of cross-section – 2-3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/71/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 174.

No. 175. Finger ring

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Finger ring-simple closed hoop; cast copper alloy;
- C. Annular; circular hoop; circumferential decoration of diagonal grooves diagonal grooves in imitation of twisting; circular-sectioned hoop; late 11th - late 14th cc., esp. 12th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 122, 125-127; Zaitseva 2008a, 123, Fig. 111: 7); dimensions: diameter of hoop – 22 mm; diameter of cross-section – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1766/9/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 175.

No. 176. Finger ring

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Finger ring-simple closed hoop; cast copper alloy;
- C. Annular; circular hoop; a large part of the circumference decorated with diagonal grooves in imitation of twisting; undecorated part of hoop less thick; circular-sectioned hoop; 9th - late 14th cc., esp. 12th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 122, 125-127; Zaitseva 2008a, 123, Fig. 111: 6; Makarov, Krasnikova, Epokhin 2021, 12, Fig. 2: 9); dimensions: diameter of finger ring – 22 mm; diameter of hoop cross-section – 2-3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/72/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 176.

No. 177. Finger ring

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Finger ring-simple closed hoop; cast copper alloy;
- C. Annular; circular hoop; a large part of the circumference decorated with diagonal grooves in imitation of twisting; undecorated part of hoop less thick; circular-sectioned hoop; 11th - late 14th cc., esp. 12th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 122, 125-127; Zaitseva 2008a, 123, Fig. 111: 5; Makarov, Krasnikova, Epokhin 2021, 12, Fig. 2: 9); dimensions: diameter of finger ring – 18 mm; hoop cross-section diameters – 1-2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/73/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 177.

No. 178. Finger ring

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Finger ring-simple closed hoop; cast copper alloy;
- C. Annular; sub-circular hoop; hoop tapers as it gets closer to the finger; side surfaces on much of the circumference decorated with diagonal incisions (not converging); some of the undecorated part of hoop less thick; casting seams present (filed down on internal surface); circular-sectioned hoop; late 11th - late 15th cc., esp. 12th-13th cc. (*cf.* Musianowicz 1960, 200, Pl. I: 9; Sedova 1981, 122, 125-127; 1997, 76f.; Zaruběi 2012, 171, Fig. 45);

dimensions: diameter of finger ring – 18 mm; maximum hoop cross-section diameter – 3 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/5578/A;

D. MT, Inv. No. MT/1679/74/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 178.

No. 179. Finger ring

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Finger ring-simple closed hoop; cast copper alloy;

C. Circular hoop; on 2/3 of circumference decorated with on both faces with diagonal grooves in imitation of twisting; undecorated part of hoop less thick; oval-sectioned hoop; 11th - late 14th cc., esp. w 12th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 122, 125f.; Zaitseva 2008a, 124, Fig. 111: 11; Eremeev 2015, 472f., 517, Fig. 439: 2; Makarov, Krasnikova, Epokhin 2021, 12, Fig. 2: 8); dimensions: diameter of hoop – 24 mm; maximum hoop cross-section diameter – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1682/5/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 179.

No. 180. Finger ring (?)

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Finger ring (?); cast lead alloy (?); deformed;

C. Penannular; tapering, slightly overlapping terminals; circumferential decoration of diagonal grooves in imitation of twisting; oval-sectioned hoop; on internal surface a casting seam; 13th - late 14th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 194, 195, Pl. XLV: 6; Sedova 1981, 122, 125-127); dimensions: hoop diameters – 12 and 20 mm; diameters of hoop cross-sections – 1-3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1791/10/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 180.

No. 181. Finger ring

A. Czermno; chance discovery made in 2012;

B. Finger ring-simple closed hoop; copper alloy casting; awaiting conservation;

C. Annular; circular hoop; decorated with closely spaced raised roundels; hoop cross-section is plano-convex; 12th-13th cc. (*cf.* Zarubii 2012, 156, 175, Fig. 128); dimensions: diameter of finger ring – 22; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1890/23/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 181.

No. 182. Finger ring, fragment

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Incomplete finger ring; silver; back part of hoop missing;

C. Hoop twisted of three thick wires forged together at the back (very small fragment preserved); 2nd half of 12th - 1st half of 13th c. (*cf.* Sedova 1981, 123, 125, Fig. 45: 12; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 97, Fig. 7: a, c); dimensions: present maximum span of hoop – 26 mm; maximum thickness of part with “bezel” – 7 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/58/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.20;

F. Fig. VI: 182.

No. 183. Finger ring, fragment

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Incomplete finger ring; silver; back part partly preserved, straightened out hoop;

C. “Bezel” woven of 4 wires, ends forged together into a flat hoop; 11th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 127, Fig. 48; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 97, Fig. 7: a, c; Czonstke, Koperkiewicz 2013, 237, 252, Pl. IV: 1-3; Tersky 2020, 25, Fig. 71);

dimensions: chord of hoop – 34 mm; width of hoop (back part) – 3 mm; thickness of hoop at the break – 1 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1679/57/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.21;
- F. Fig. VI: 183.

No. 184. Finger ring

- A. Czeremno; donated by an anonymous finder;
- B. Finger ring; cast copper alloy;
- C. Annular; with a “bezel” woven of 3 wires forged together at the back into a flat hoop; 11th-13th cc. (cf. Zarubii 2012, 160);
dimensions: diameter of finger ring – 23 mm; width of hoop at the back – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 184.

No. 185. Finger ring

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Finger ring with bezel; cast copper alloy; bezel damaged;
- C. Flat bezel; sub-rectangular with cut away corners; surface of bezel retains traces of glass residue, not present in places retaining file marks; hoop expands towards bezel, where it achieves its maximum width, on shoulders: 3 deep grooves; hoop cross-section is plano-convex; medieval;
dimensions: diameter of finger ring – 23 mm; bezel – 7 x 10 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/9/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 185.

No. 186. Finger ring, fragment

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete finger ring with bezel; cast copper alloy (?); most of the hoop broken off; awaiting conservation;
- C. Flat bezel; rectangular, elongated parallel to hoop; retains traces of a setting for the gem (?); on either side of bezel stubs of the hoop, with 3 knobs on the shoulder; early medieval;
dimensions: bezel – 7 x 9 mm; width of hoop – 3-6 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/20/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 186.

No. 187. Finger ring

- A. Czeremno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Finger ring with bezel; cast copper alloy (?);
- C. Flat bezel; rectangular, elongated parallel to hoop, diagonally truncated corners; surface of bezel covered by engraved lines; the hoop at the bezel is slightly expanded, cut by 3 deep grooves; hoop cross-section is plano-convex; evidence of filing on the back of the hoop; early medieval;
dimensions: diameter of finger ring – 24 mm; bezel – 9 x 12 mm; width of hoop – 3-4 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 187.

No. 188. Finger ring

- A. Czeremno; donated by an anonymous finder;
- B. Finger ring with bezel; cast copper alloy (?); slightly deformed hoop (squashed); awaiting conservation;

- C. Flat bezel; rectangular, elongated parallel to hoop, with slightly raised edges on the side of the shoulders; hoop tapers moving away from the bezel; on either side of bezel 2 deep grooves in the shoulder; flat-sectioned hoop; early medieval; dimensions: diameter of finger ring – 23 mm; bezel – 9 x 12 mm; width of hoop – 3-4 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/16/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 188.

No. 189. Finger ring

- A. Czermno; donated by an anonymous finder;
- B. Finger ring with bezel; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Flat, rectangular bezel; with raised edges (better preserved next to the shoulders, partly chipped along the longer sides); on surface of bezel, residue of binding agent (?); narrow, hoop cross-section is plano-convex; early medieval; dimensions: diameter of finger ring – 20 mm; bezel – 10 x 11 mm; width of hoop – 2 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/13/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 189.

No. 190. Finger ring, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete finger ring with bezel; cast tin-lead alloy (?); small stubs of hoop preserved near bezel; awaiting conservation;
- C. Flat, rectangular bezel; along the edge, poorly discernible stamped ornament (triangles [?]) made with a punch; at centre, cross of engraved lines surrounded by punched rectangles; on either side, a small fragment of hoop; 9th c. (?) (*cf.* Hampel 1961, 29, Fig. 16); dimensions: bezel – 8 x 10 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/21/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 190.

No. 191. Finger ring

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Finger ring with bezel (?); cast copper alloy (?);
- C. Flat bezel; sub-rectangular, elongated parallel to hoop, rounded corners; on surface of bezel, shallow engraved lines in a chaotic pattern; hoop next to bezel slightly expanded, cut by 2 transverse grooves; hoop cross-section is plano-convex; casting seam present on the reverse; 13th-14th cc.; dimensions: diameter of finger ring – 20 mm; bezel – 9 x 12 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/8/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 191.

No. 192. Finger ring

- A. Czermno; donated by an anonymous finder;
- B. Finger ring with bezel; cast copper alloy; slightly damaged bezel (fragments missing); awaiting conservation;
- C. Flat, rectangular bezel; decorated with engraved motifs: in the field within a rectangle is a diagonal cross made with a double line; hoop next to bezel slightly expanded; hoop cross-section is plano-convex; 13th c. (*cf.* Jaskanis 2008, 224-226); dimensions: diameter of finger ring – 22 mm; bezel – 12 x 15 mm; width of hoop – 3-4 mm; thickness of hoop – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/9/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 192.

No. 193. Finger ring

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Finger ring with bezel; cast copper alloy;
- C. Lozengic bezel with bevelled edges; plain, undecorated; at bezel/hoop junction, a slight constriction; the hoop tapers slightly towards the back; hoop cross-section is plano-convex; 2nd half of 13th-14th cc. (*cf.* Gonyany, Saracheva 2020, 172, 193, Fig. 10: 5); dimensions: diameter of finger ring – 23 mm; bezel diagonals – 9 mm; width of hoop – 3 mm; thickness – 1-2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1747/8/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.10;
- F. Fig. VI: 193.

No. 194. Finger ring

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Finger ring with bezel; cast silver;
- C. Lozengic bezel with bevelled edges; within a border of engraved lines running next to the edges: an engraved Greek cross with a small cross-bar on each arm; bezel tapers seamlessly into the hoop; on shoulders, three 3 transverse protrusions; hoop cross-section is plano-convex; 2nd half of 13th-14th cc. (*cf.* Gonyany, Saracheva 2000, 172, 193, Fig. 10: 5); dimensions: diameter of finger ring – 20 mm; bezel diagonals – 10 and 13 mm; width of hoop – 2 mm; average thickness of hoop – 1.5 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1774/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.22;
- F. Fig. VI: 194.

No. 195. Finger ring, fragment

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Bezel; cast silver (?); one side chipped;
- C. Flat, hexagonal bezel; decorated in relief: within a border of two parallel lines (outer runs along the edges) – schematic representation of the Tree of Life (?); originally the bezel transitioned to a narrow hoop (not preserved); mid-11th - early 13th c. (*cf.* Petrashenko, Kozyubova 2005, 66, Fig. 9: 21; Shpilev 2014, 296f., Fig. 3: 4a; Zhilina 2019, 117, Fig. 10: 17 [Rus’]); dimensions: length – 20 mm; width – 20; thickness of bezel – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1811/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 195.

No. 196. Finger ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Finger ring with bezel; cast silver (?); a large fragment of hoop missing;
- C. Regular hexagonal bezel; transitions seamlessly into the hoop; undecorated, with now faint engraved lines in a chaotic pattern; on the shoulder is a central flat ridge with on either side several diagonal grooves; 12th-15th c. (*cf.* Zaitseva 2008b, 284f., Fig. 8: 1-4, dating: 12th - 1st half of 13th cc.; Derevyanko 2011, 187f., Fig. 1: 9, dating: 14th-15th cc.); dimensions: bezel diagonals – 15 mm; width of preserved fragment of hoop – 2 mm; thickness of hoop – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/18/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 196.

No. 197. Finger ring, fragment

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Incomplete finger ring with bezel; cast silver (?); hoop preserved on one side only as a bent-out stub;
- C. Flat bezel; regular hexagon; decorated on its surface with shallow engraved lines in a chaotic pattern, and two small recesses by the edges near to the shoulders; to each side of bezel a short triangular section of hoop followed by an expanded sub-oval part; hoop cross-section is plano-

convex; 12th-15th c. (*cf.* Zaitseva 2008b, 284f., Fig. 8: 1-4, dating: 12th - 1st half of 13th cc.; Derevyanko 2011, 187f., Fig. 1: 9, dating: 14th-15th cc.);

dimensions: bezel – 14 x 15 mm maximum width of hoop – 4 mm; thickness of hoop – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/75/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 197.

No. 198. Finger ring (?) / Matrix (?), fragment

A. Czermno, site 1; research June 2011;

B. Incomplete signet-type finger ring (?) or matrix (?); cast lead and tin alloy; surface heavily fissured, hoop broken off on each side;

C. Bezel retaining the stub of hoop; hexagonal; decoration in relief (blurred); a raised ridge runs crosswise on the bezel, with short diagonal lines issuing at one end (halves of an arrowhead), on each side, an illegible protrusion; bezel tapers gradually into the hoop; flat triangular shoulders decorated with raised lines; C-sectioned bezel; 15th-16th cc. (*cf.* Piekosiński 1899, 285f., 310, Fig. 474, 553);

dimensions: bezel height – 13 mm; present length – 23 mm; width of hoop – 4 mm; thickness of hoop – 2 mm;

note: resembles coat of arms Żnin, or a variant of Odyniec coat of arms;

D. MT, Inv. No. MT/1781/8/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 198.

No. 199. Finger ring, fragment

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Bezel; copper alloy;

C. Flat, circular bezel; engraved ornament: rosette of 4 petals, each dissected by a straight line, petal tips join a border built by two curved lines (the whole forms a diamond with concave sides); the space between the lines filled with shallow diagonal incisions; on the reverse, a dull impression of a long rectangle (hoop attachment residue); 13th-15th cc. (*cf.* Lovag 1980, Fig. 2: 1-5; *Permanent...* 2020, 154, 155, Fig. B.);

dimensions: diameter of bezel – 15 mm; reconstructed width of hoop – 7 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/81/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 199.

No. 200. Finger ring, fragment

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Bezel; copper alloy; awaiting conservation (reverse side of bezel is dirty);

C. Circular bezel; engraved and punched decoration; symmetrical: an engraved line around the rim, other lines made with a punch; a lozenge inscribed in the circle with sides built by 4 lines; at mid-length each sides of the lozenge is dissected by an arc built by two lines which join the circular line; the arcs are connected in the middle by 2 parallel lines, dividing the lozenge into 4 parts, filled alternately with a rosette of 8 petals and herringbone; 12th c. (*cf.* Drumev 1976, 381, figure at top; Piotrowski, Kępa, Żuchowska 2009, 100, Fig. 11: 8);

dimensions: diameter of bezel – 26 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/84/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 200.

No. 201. Finger ring

A. Czermno; donated by an anonymous finder;

B. Finger ring with bezel; cast copper alloy; awaiting conservation; hoop slightly flattened;

C. Flat, circular bezel; decorated with a rosette of 4 petals, and straight lines; each petal is dissected by a straight line; along the edge of bezel, circular line (intermittent); hoop tapers lightly to the back; hoop cross-section is plano-convex; 2nd half of 9th-14th cc. (*cf.* Grigorov 2007, 202, Fig.

72: III3, dating: 2nd half of 9th-10th cc; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 99, Fig. 10: 11; Zarubii 2012, 154, 174, Fig. 108, dating: 12th-14th cc.);

dimensions: diameter of finger ring – 20 and 23 mm; diameter of bezel – 15 mm; width of hoop – 2 mm; thickness of hoop – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1904/7/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 201.

No. 202. Finger ring

A. Czeremno; donated by an anonymous finder;

B. Finger ring with bezel; copper alloy; deformed (bezel slightly dented, hoop flattened); awaiting conservation;

C. Flat circular bezel; engraved decoration: within a circular border, a rosette of 4 petals and straight lines; each petal dissected by a straight line; hoop cross-section is plano-convex; the form of one shoulder legible; 2nd half of 9th-14th cc. (*cf.* Grigorov 2007, 202, Fig. 72: III3, dating: 2nd half of 9th-11th cc.; Zarubii 2012, 154, 174, Fig. 108, dating: 12th-14th cc.); dimensions: present diameters of finger ring – 16 and 27 mm; present diameter of bezel – 11 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1904/8/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 202.

No. 203. Finger ring

A. Czeremno; donated by an anonymous finder;

B. Finger ring with bezel; cast copper alloy; awaiting conservation;

C. Flat circular bezel; engraved decoration; a rosette of 4 petals alternating with straight lines; each petal dissected by a straight line; flat hoop; 2nd half of 9th-14th cc. (*cf.* Grigorov 2007, 202, Fig. 72: III3, dating: 2nd half of 9th-11th cc.; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 99, Fig. 10: 11; Zarubii 2012, 154, 1-4, Fig. 108, dating: 12th-14th cc.); dimensions: diameter of finger ring – 20 mm; diameter of bezel – 12 mm; width of hoop – 4 mm; thickness of hoop – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1904/10/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 203.

No. 204. Finger ring

A. Czeremno; donated by an anonymous finder;

B. Finger ring with bezel; cast copper alloy; awaiting conservation (motif on bezel blurred);

C. Flat, oval bezel; engraved decoration: a rosette of 4 petals alternating with “ridges”, all of them dissected by a straight line; hoop tapers to the back; on shoulders 3 ridges with deep grooves in between; hoop cross-section is plano-convex; 13th c.; dimensions: diameter of bezel – 10 and 12 mm; diameter of hoop – 20 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1904/17/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 204.

No. 205. Finger ring

A. Czeremno; donated by an anonymous finder;

B. Finger ring with bezel; cast copper alloy; ornament largely eroded; awaiting conservation;

C. Flat, circular bezel; engraved ornament: bezel divided into 4 parts by lines intersecting at right angles, separating the points of a rosette (?); shoulders flare and have a rounded projection; the hoop tapers to the back; hoop cross-section is plano-convex; 12th-14th cc. (*cf.* Zarubii 2012, 155, 175, Fig. 123);

dimensions: diameter of finger ring – 22 mm; diameter of bezel – 13 mm; width of hoop – 2-3 mm; thickness of hoop – 1 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1904/12/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 205.

No. 206. Finger ring

- A. Czermno; donated by an anonymous finder;
- B. Finger ring with bezel; cast copper alloy; bezel slightly deformed; ornament largely eroded; awaiting conservation;
- C. Flat, oval bezel; engraved ornament: a rosette of 4 (?) petals alternating with straight intersecting lines; shoulders flare and have a rounded projection; the hoop tapers to the back; hoop cross-section is plano-convex; 12th-14th cc. (*cf. Skarby...* 2007, 125, No. 124, dating: 1st half of 13th c.; Zarubii 2012, 155, 175, Fig. 123);
dimensions: diameter of finger ring – 22 mm; diameter of bezels – 11 and 13 mm; width of hoop – 3-4 mm; thickness of hoop – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/11/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 206.

No. 207. Finger ring, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete finger ring with a bezel; cast copper alloy (?); fragment of hoop preserved on one side only;
- C. Flat, circular bezel; engraved decoration: within a circular border, a rosette of 4 petals alternating with triangles, all of them dissected by a straight line; expanded, sub-triangular shoulders decorated with 3 grooves; evidence of filing on the reverse; 12th-13th cc. (?) (*cf. Piotrowski, Kępka, Żuchowska* 2009, 99, Fig. 10: 12, 16);
dimensions: diameter of bezel – 13 mm; width of hoop – 2-6 mm; thickness of hoop – 2,5 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/23/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 207.

No. 208. Pendant, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete pendant; cast copper alloy;
- C. Flat, circular pendant; within a raised edge decorated with a row of regular beads, impressed lozenge with concave sides within which, 4 raised roundels arranged in the shape of a cross; in outer corners, engraved Greek crosses; 13th c. (*cf. Kail, Nechitailo* 2006, Fig. 1022);
dimensions: diameter of bezel – 20 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/28/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 208.

No. 209. Finger ring, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete finger ring with bezel; cast copper alloy (?); hoop broken off; awaiting conservation;
- C. Circular bezel, raised on a narrower ledge; decorated with raised roundels forming a flower: 6 petals grouped around a larger central roundel; hoop presumably cast integral with the bezel; 12th-14th cc. (*cf. Hampel* 1961, 31, Fig. 18, dating: late 9th c.; *Stepanova* 2010, 289, Fig. 3: 19, dating: 11th - early 12th cc.; *Zarubii* 173, Fig. 104, dating: 12th-14th cc.);
dimensions: diameter of bezel – 16 mm; width of hoop – 4 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/22/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 209.

No. 210. Finger ring

- A. Czermno; donated by an anonymous finder;
- B. Finger ring with bezel; cast copper alloy; awaiting conservation;

- C. Flat circular bezel; decorated with a flower motif: 8 raised roundels around a larger one, at centre; flat-sectioned hoop with a groove running down the middle; late 11th-14th cc. (*cf.* Stepanova 2010, 289, Fig. 3: 19, dating: late 11th - early 12th cc.; Zarubii 2012, 173, Fig. 104, dating: 12th-14th cc.);
dimensions: diameter of finger ring – 20 mm; diameter of bezel – 9 mm; width of hoop – 5 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/6/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 210.

No. 211. Finger ring

- A. Czermno; donated by an anonymous finder;
- B. Signet-type finger ring; cast copper alloy; hoop deformed; awaiting conservation;
- C. Flat circular bezel with bevelled edges; on bezel: a lozenge with concave sides and cut away corners raised slightly over surface of bezel; at centre of lozenge, an excised rosette of 4 sections of a circle separated by lines; space between edge of bevel and sides of lozenge filled with diagonal grooves; late 11th - mid-13th cc. (*cf.* Rauhut 1960, Pl. XXII: 15, dating: 11th-13th cc.; *Skarby...* 2007, 125, No. 123; Zhilina 2019, 117, Fig. 10: 106 [Rus']);
dimensions: diameter of finger ring – 20 and 29 mm; diameter of bezel – 13; mm; width of hoop – 4 mm; thickness of hoop – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 211.

No. 212. Finger ring, fragment

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Bezel; copper alloy; awaiting conservation;
- C. Flat, circular bezel; ornament made with a “vibrating” stitch; bezel divided by two lines into quarters; from each of these dividing lines issue two diagonal lines; on reverse, residue of binding agent; 5th-8th cc. (*cf.* Drachuk 1971, 227f., Fig. 4: 5);
dimensions: diameter of bezel – 22 mm; reconstructed width of hoop – approx. 6 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/83/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 212.

No. 213. Finger ring, fragment

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Bezel; cast tin-lead alloy; awaiting conservation (surface encrusted by corrosion products);
- C. Flat, circular bezel; decorated with a motif made with a line of dots; within a circular border, even-armed cross with arms expanding terminals; reverse of bezel retains traces of binding agent (solder); medieval;
dimensions: diameter of bezel – 15 mm; reconstructed width of hoop – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/82/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 213.

No. 214. Finger ring

- A. Czermno; donated by an anonymous finder;
- B. Finger ring with bezel; cast copper alloy; hoop deformed (crumpled); awaiting conservation (bezel surface covered in soil and corrosion products);
- C. Flat, nearly circular bezel; engraved ornament (illegible, especially at centre): within a border formed by a circular line running right by the edge 3 intersecting lines which divide the bezel surface into segments of unequal size (the lines may not all join at the centre of bezel; in one segment an additional line does not continue to the border; at centre, short engraved lines and a small “star” formed by lines which repeat the pattern described above; hoop tapers gently to the back; hoop cross-section is plano-convex; 7th c. (*cf.* Stanciu 2018, 351, Fig. 11: 10)

dimensions: diameters of bezel – 14 and 16 mm; width of hoop – 5 mm; thickness of hoop – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1904/15/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 214.

No. 215. Finger ring

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Finger ring with bezel; silver; forged from one piece; hoop crumpled; fragments missing on bezel edge;

C. Flat, circular bezel; within an engraved circular line by the edge of bezel: lozenge with concave sides with inside, at mid-length of the lozenge sides, crosses reminiscent of Latin crosses between symmetrically placed short lines extending from border roughly to the height of the crossbeam; the border, lozenge and lines within it are engraved, with on either side minute upright incisions; the area between the border and lozenge filled with minute oblique strokes; wider than the rest of hoop, the shoulders are decorated with 2 rows of short engraved lines; 13th c. (*cf.* Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 100, Fig. 11: 7; Grygiel, Stasiak, Trojan 2015, 352, 397, Fig. 218);

dimensions: diameter of bezel – 20 mm; width of hoop – 5-7 mm; thickness of hoop – approx. 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1821/8/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.14;

F. Fig. VI: 215.

No. 216. Finger ring

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Finger ring with bezel; cast copper alloy;

C. Sub-circular bezel; decoration of intersecting dotted lines (blurred) which divide the bezel into 4 unsymmetrical segments; plano-convex hoop is decorated on either side of bezel with 3 broad grooves; on the reverse, regular diagonal incisions made with a punch; 13th-15th cc. (*cf.* Shpolyansky 2017, 219, Fig. 4: 3);

dimensions: diameter of hoop – 25 mm; diameters of bezel – 13 and 14 mm; width of hoop – 5 mm; thickness of hoop – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/63/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 216.

No. 217. Finger ring

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Finger ring-simple closed hoop; cast copper alloy; cracked;

C. Hoop of non-uniform width, slightly expanded in the part away from the finger, forming a long pointed oval bezel; shoulders start off wide and taper decoratively; hoop cross-section is plano-convex; early modern (?);

dimensions: hoop diameters – 22 and 25 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/67/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 217.

No. 218. Finger ring

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Signet-type finger ring (?); cast brass (?); small fragment of terminal missing;

C. Penannular; flat-sectioned; hoop tapers to terminals (preserved terminal squared); not on the entire length of the hoop, relief decoration: wider than the rest of hoop, the bezel features a rectangle with diagonally truncated corners; within are parallel lines arranged lengthwise and in their midst, a schematic representation of a flower – lily (?) with a slender stem; issuing

from every corner is a sub-triangular (heart-shaped?) motif; on either side of bezel is a stylized plant ornament, some of its elements, on opposite side of bezel, are reversed by 180°; edges of hoop thickened; 10th c. (*cf.* Ungerman 2017, 48, Fig. 21: No. 20);

dimensions: diameter of finger ring – 18 mm; maximum width of hoop – 8 mm; maximum thickness of hoop – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/60/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.17;

F. Fig. VI: 218.

No. 219. Finger ring, fragment

A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Incomplete gem-set ring, cast copper alloy; small stubs of hoop preserved near bezel; awaiting conservation (heavily soiled);

C. Round bezel with large circular setting for the gem in the form of a low collar; edge of bezel decorated with granules; the gem is domed, made of undetermined red-coloured material, sunk within brown-coloured binding agent; on reverse of bezel is a round hole through which underside of gem and binding substance (by the edges) are visible; by bezel edges, stubs of hoop; 9th-14th cc. (*cf.* Sedova 1981, 140, Fig. 54: 6, dating: 12th-14th cc.; Ungerman 2017, 43, Fig. 12, dating: 9th c.; Zhilina 2019 117, Fig. 10: 4a-6, dating: 11th-12th cc.);

dimensions: diameters of bezel – 15 mm; diameter of setting – 14 mm;

note: setting for gem crudely made, possibly secondary (it is too small compared to the size of bezel);

D. MT, Inv. No. MT/1680/25/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 219.

No. 220. Finger ring, fragment

A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;

B. Incomplete gem-set ring; cast tin; hoop missing; awaiting conservation;

C. Round bezel with circular setting for the gem in the form of a substantial, rounded collar; the gem is domed, with an irregular surface, made of reddish-brown glass paste, in places turned black; binding substance visible in places; edge of bezel decorated with beading; on reverse of bezel, upper ends of hoop and a sub-circular hole, placed off-centre through which underside of gem is partly visible; 9th-12th cc. (*cf.* Ungerman 2017, 43, Fig. 14; Zhilina 2019, 117, Fig. 10: 4a-6);

dimensions: diameter of bezel – 10 mm; diameter of setting – 7 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/80/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 220.

No. 221. Finger ring, fragment

A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;

B. Incomplete gem-set ring; cast tin-lead alloy; edge around gem chipped, a large fragment of hoop missing (stub preserved on one side of bezel only, upper end of hoop broken);

C. Bezel in form of moulded rosette of 6 and 2 higher and lower petals respectively (the latter are somewhat wider, the point of issue of hoop); poorly apparent irregular setting, the gem is domed, sub-oval in plan, of whitish-brown, opaque stone; triangular-sectioned hoop; late 14th c. (*cf.* Sedova 1981, 140f., Fig. 54: 9);

dimensions: bezel – 10 x 15 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/79/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 221.

No. 222. Finger ring, fragment

A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Incomplete gem-set ring; cast copper alloy; gem missing, small stub of hoop preserved near bezel; awaiting conservation;

- C. Round bezel with shallow circular setting for the gem; edge of bezel decorated with beading (very small fragment preserved); setting retains residue of undetermined organic (?) substance (?); hoop narrow, round-sectioned; on reverse of bezel, casting seam present; 9th-14th cc. (*cf.* Sedova 1981, 140, Fig. 54: 6, dating: 12th-14th cc.; Ungerman 2017, 43, Fig. 12, dating: 9th c.; Zhilina 2019 117, Fig. 10: 4 a-6, dating: 11th-12th cc.); dimensions: diameter of bezel – 12 mm; diameter of hoop cross-section – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/26/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 222.

No. 223. Finger ring, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete gem-set ring; cast copper alloy; hoop preserved on one side as only a short fragment; awaiting conservation;
- C. Bezel in form of flower; at centre, shallow setting for the gem formed by low, rounded collar; around it, a circlet of domed knops – petals, in groups of 3 (12 in all); a petal most in line with hoop is “out of line”, closer to shoulder; flat hoop decorated with 2 elongate grooves; 9th-12th cc. (*cf.* Ungerman 2017, 43, Fig. 14, dating: 9th c.; Zhilina 2019 117, Fig. 10: 4 a-6; Stepanova 2020, 194, 196, Fig. 2: 12; dating: 11th-12th cc.); dimensions: diameter of bezel – 12 mm; diameter of setting – 6 mm; width of hoop – 4 mm; thickness of hoop – 2 mm; note: close to artefact in MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2947;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/19/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 223.

No. 224. Finger ring

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Gem-set ring; copper alloy; bezel cast integral with hoop; gem missing;
- C. Long-oval bezel with circular setting for gem formed by profiled collar; at bottom, round hole; lightly expanded next to bezel the hoop is cut by 2 diagonal lines; hoop cross-section is plano-convex; reverse of bezel with evidence of filing; early medieval; dimensions: diameter of finger ring – 21 mm; diameter of setting – 8 mm; width of hoop – 2-3 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/6/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 224.

No. 225. Finger ring

- A. Czermno; chance discovery made in 2012;
- B. Gem-set ring; cast copper alloy; gem missing, slightly deformed hoop; awaiting conservation;
- C. Long-oval bezel with circular setting for the gem with raised edges; at centre of setting, a round hole; hoop tapers gently to the back, expands lightly at bezel where it is cut by 2 grooves; flat-sectioned hoop; mid-12th - mid-14th cc. (*cf.* Sedova 1981, 140f., Fig. 54: 11); dimensions: diameter of finger ring – 23 mm; diameter of setting – 7 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1890/25/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 225.

No. 226. Finger ring, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete gem-set ring; cast copper alloy; gem missing; hoop preserved on one side only as a fragment;
- C. Long-oval bezel with circular setting for the gem; profiled bezel/shoulder junction; at centre of setting, a hole; hoop flat and narrow expands at bezel, where it is definitely thicker; mid-12th - mid-14th cc. (*cf.* Sedova 1981, 140f., Fig. 54: 11);

dimensions: diameter of bezel – 7 mm; width of hoop – 2 mm; thickness of hoop – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1680/24/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 226.

No. 227. Finger ring

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Gem-set ring; cast copper alloy; gem missing;

C. Oval bezel with circular, flat-bottomed setting for the gem; shoulder of same width as setting is decorated with several diagonal grooves; hoop tapers seamlessly to the back; mid-12th - mid-14th cc. (*cf.* Sedova 1981, 140f., Fig. 54: 11);

dimensions: diameters of finger ring – 20 and 18 mm; diameter of setting – 7 mm; width of hoop 1.5-3 mm; thickness of hoop – 1-2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/65/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.11;

F. Fig. VI: 227.

No. 228. Finger ring, fragment

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Incomplete gem-set ring; cast tin-lead alloy; stubs of hoop preserved near bezel; awaiting conservation;

C. Round, flat-concave bezel; largely occupied by circular setting formed by raised collar and inside, another circle marked by a low band; interior filled with indeterminate substance (surface uneven); at centre, indeterminate impressed motif; shoulders decorated with 3 parallel transvers mouldings; medieval (?);

dimensions: diameter of bezel – 13 mm; width of hoop – 4 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/76/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 228.

No. 229. Finger ring

A. Czermno; donated by an anonymous finder;

B. Gem-set ring; cast copper alloy; gem missing, edge of setting mostly chipped away; awaiting conservation;

C. Circular setting for the gem; at centre of rounded concave base, tiny hole; hoop tapers gently to the back; hoop cross-section is plano-convex; 10th (?) - 14th cc. (*cf.* Sedova 1981, 140, Fig. 54: 7, dating: 12th-14th cc.; Grigorov 2007, 186, dating: 10th c.);

dimensions: diameter of finger ring – 22 mm; diameter of setting – 11 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1904/14/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 229.

No. 230. Finger ring, fragment

A. Czermno, site 1 (moat); research October 2010;

B. Incomplete gem-set ring; silver, glass paste (?);

C. Fragment of wide, curving band with sub-circular, casually made setting for the gem; globular gem of blue colour; on upper surface of hoop remains of fabric with a dense weave; 3rd-4th cc. (*cf.* Popović 2001, 106, No. 1);

dimensions: width of band – 12 mm; thickness – 1 mm; diameter of setting – 5 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1579/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 230.

No. 231. Finger ring

A. Czermno, site 2; research October 2010;

B. Gem-set ring, gold; decorative setting for the gem not integral, soldered to hoop;

- C. circular profiled setting for the gem; gem green in colour, transparent, domed, with flat upper surface held by 4 claws; on either side of setting, sub-triangular wings with 3 recesses at centre; hoop cross-section is plano-convex; medieval (?) (*cf.* Zečević 2006, 185f., No. 54);
dimensions: diameter of finger ring – 17 mm; diameter of setting – 3 mm; width of hoop – 1.5 mm; thickness of hoop – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1349/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 231.

No. 232. Finger ring

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Signet-type finger ring; cast silver; fragment of hoop broken off; ornament on hoop worn away in places;
- C. Long-oval bezel; within recessed sub-square field, shown in profile, bird walking, head turned towards tail (“passant regardant”); narrow beak, long neck, wings lightly upraised; plano-convex hoop tapers gently to the back; before it transits into shoulder, a transverse thickening; on hoop next to bezel, fine diagonal mesh; 13th-14th cc. (*cf.* Sedova 1981, 138, Fig. 52: 4; Musin 2016b);
dimensions: diameter of finger ring – 20 and 23 mm; diameters of bezel – 9 and 11 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of hoop – 1-1.5 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/64/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.18;
- F. Fig. VI: 232.

No. 233. Finger ring, fragment

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Bezel of signet-type finger ring; small stubs of hoop preserved; cast tin; bezel cracked;
- C. Sub-circular bezel within grooved circle; relief decoration: at right angles to hoop, bird shown in profile, head facing sinister, eye marked, strongly curved beak, neck bent backwards, wings and feathers rendered schematically; heavy feet with talons; over the bird’s tail, a second bird (?); C-sectioned bezel; on either side of bezel, a triangular shoulder which transits into the hoop; 14th-15th cc.;
dimensions: maximum span of hoop – 26 mm; diameter of bezel – 15 mm; width of hoop – 3 mm; thickness of bezel – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/77/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.3;
- F. Fig. VI: 233.

No. 234. Finger ring

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Finger ring with bezel; cast tin; flattened, small stubs of hoop near bezel;
- C. Long hexagonal bezel with a raised border; at centre – geometricized silhouette of bird of prey (eagle [?]) in heraldic attitude, head in profile facing dexter; large eye, curved beak; spread wings and tail; hoop cross-section is plano-convex; 10th c. (?) (*cf.* Zhilina 2021, 111, Fig. 4: 5a);
dimensions: bezel diagonals – 10 and approx. 14 mm; width of hoop – 2; thickness of hoop – approx. 1.5 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/10/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 234.

No. 235. Finger ring, fragment

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Incomplete signet-type finger ring; minor pitting on the edge and surface of bezel;
- C. Flat circular bezel; around edges of bezel, deep engraved line; similar line used in schematic image of a bird walking, shown in profile, facing dexter; large eye, wing and tail feathers;

below bird, at left, pellet; the reverse of bezel retains fragment of narrow hoop attached by soldering, presumably profiled; 14th c. (*cf.* Tersky 2020, 25, Fig. 25 [the first at left]); dimensions: diameter of bezel – 23 mm; length of hoop – 6 mm; thickness of bezel – 2 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1768/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.16;
- F. Fig. VI: 235.

No. 236. Finger ring

- A. Czeremno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Signet-type finger ring; cast copper alloy, bezel beaten flat;
- C. Flat circular bezel; engraved image: around edge, 3 curved lines (arcs) do not form a complete circle (2 intersect); at centre, a tamga (?): $\frac{3}{4}$ of a circle formed by 2 intersecting arcs; inside, 3 straight lines all intersect at the level of the “free” ends of the arcs, 2 extend to outside the circle and meet the ends of the arcs; a short line runs from one arc to the circular border; surface of bezel displays file-marks; on shoulder, 3 moulded transverse grooves; hoop cross-section is plano-convex; late 11th - mid-12th c. (*cf.* Zhilina 2019, 117, Fig. 10: 6 [Rus’]); dimensions: diameter of finger ring – 25; diameter of bezel – 11 mm; width of hoop – 4-5 mm; thickness of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 236.

No. 237. Finger ring

- A. Czeremno; chance discovery made in 2012;
- B. Signet-type finger ring; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Flat circular bezel; crudely engraved ornament: by the edge, edge, 3 curved lines do not form a complete circle; at centre, a tamga (?) – 2 arcuate lines create a roughly oval shape open at one end; inside, 3 straight lines (2 form a diagonal cross intersected by third, longer line which bypasses the axis of the diagonal cross); 2 lines extend beyond the linear perimeter circular; flared shoulders; flat-sectioned hoop tapers gently to the back; late 11th - mid-12th c. (*cf.* Rauhut 1960, Pl. XXII: 17; Zhilina 2019, 117, Fig. 10: 6 [Rus’]); dimensions: diameter of finger ring – 22; diameter of bezel – 10 mm; width of hoop – 4 mm; thickness of hoop – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1890/24/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 237.

No. 238. Finger ring, fragment

- A. Czeremno, site 3; research October 2010;
- B. Incomplete finger ring with bezel; cast copper alloy; deformed, fragment of hoop missing;
- C. Signet-type finger ring (?); long oval bezel transitions seamlessly to hoop; on bezel, engraved linear marks (property marks [?]): deep transverse groove which dissects bezel has at both ends curved lines placed symmetrically in relation to longitudinal axis; on either side, further lines – 2 transverse, parallel lines (line closer to edge is shorter); on other side, transverse line and a converging diagonal line, curved at one end; on shoulder, 3 diagonal incisions; hoop cross-section is plano-convex; 16th cc. (?) (*cf.* Michelbertas 2006, 111, 122, 126, 128, 130f., Fig. 96, 12-21, esp. 20; 100: 1, 2, 5, 7; 103: 5, 105: 6, 70; 2007, 63, 65, 66; 27: 2; 29: 5, 7, 12; 30: 1, 3, 6); dimensions: diameters of bezel – 10 and 12 mm; maximum width of hoop – 4 mm; thickness of hoop – approx. 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1357/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 238.

No. 239. Finger ring

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Signet-type finger ring; cast silver; somewhat flattened hoop;
- C. Transversely elongated oval bezel; around edge, incomplete circle formed by line filled with impressions made with a punch (?); within this border, a mark identifiable with Rurikid insignia: rectangular bident (?), on terminal of prong at left (partly eroded), an outfolded spur; prong at right expands to terminal in triangular fashion; between prongs, knight's cross (without lower limb) with above, a star ([?], impression imprecise); bident stem expands to terminal and has a cross-bar with a triangular terminal (at right); shoulder covered with longitudinal grooves expands on one side to 3 rounded ridges accentuated by engraved lines, on the other side, only outer lines are marked; hoop cross-section is plano-convex; 2nd half of 13th-14th cc. (*cf.* Bielecki 2019, 644, Pl. X); dimensions: diameters of finger ring – 20 and 24 mm; diameters of bezel – 12 and 14 mm; width of hoop – 3-7 mm; thickness of hoop – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1781/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.23;
- F. Fig. VI: 239.

No. 240. Finger ring (?) / Matrix (?)

- A. Czermno, site without number (moat area to the east of the hillfort); research June 2011;
- B. Signet-type finger ring (?) / matrix for production of signet-type finger rings (?); lead or lead alloy; motif on bezel slightly eroded, minor chipping of hoop;
- C. Nearly circular bezel; central image on bezel recessed relative to bezel edge, identifiable with Rurikid insignia (trident): two prongs curved inwards, a slightly higher mast, with cross-bar and triangular terminal; trident stem with diagonal cross-bar with triangular terminal; at right 2 (?) inward-curving lines extend from base of trident cup; similar design possible at left (imprecise casting); hoop cross-section is plano-convex; 14th-15th cc.; dimensions: diameter of finger ring – 22 mm; diameters of bezel – 12 and 14 mm; width of hoop – 2-4 mm; thickness of hoop – 2 mm; note: presumably a heraldic device;
- D. MT, Inv. No. MT/1871/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 240.

No. 241. Finger ring

- A. Czermno, site without number (moat area to the east of the hillfort); research June 2011;
- B. Signet-type finger ring; cast silver (?); minor chipping of hoop;
- C. Transversely elongated oval bezel; central image on bezel recessed relative to bezel edge, depicted in relief; within raised border around bezel edge, Rurikid insignia (trident): between two inward-curving prongs, a slightly higher mast, with cross-bar and triangular terminal; trident stem with diagonal cross-bar; at right, 2 (?) inward-curving lines extend from base of trident cup; at left, only the lower, downward-facing line is visible, the second line identifiable only by the line describing the trident cup; hoop transitions seamlessly into bezel, edges set off by lines parallel to bezel; hoop cross-section is plano-convex; 14th-15th cc.; dimensions: diameters of finger ring – 21 and 22 mm; diameters of bezel – 12 and 15 mm; width of hoop – 2-4 mm; thickness of hoop – 2 mm; note: presumably a heraldic device;
- D. MT, Inv. No. MT/1871/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.24;
- F. Fig. VI: 241.

No. 242. Finger ring (?) / Matrix (?), fragment

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Bezel from signet-type finger ring with stubs of hoop (?) / matrix (?); cast lead; fragment of hoop missing;

- C. Transversely elongated oval bezel; central image on bezel recessed relative to bezel edge, depicted in relief; within raised border around bezel edge, Rurikid trident: between inward-curving prongs, mast topped by a cross; forked stem possibly stands with one of its “feet” on a support (?); on either side bezel is a sub-triangular shoulder which tapers to hoop; C-sectioned bezel; 14th-16th cc. (*cf.* Piekosiński 1899, 307, Pl. II: 563, 313, No. 435); dimensions: present maximum span – 23 mm; diameters of bezel – 12 and 14 mm; thickness of bezel – 2 mm; width of hoop – 6 mm; note: could be an unfinished specimen;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/78/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.4;
- F. Fig. VI: 242.

No. 243. Finger ring, fragment

- A. Czeremno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Incomplete signet-type finger ring; tin and cast silver; bezel surface cracked, hoop almost entirely missing;
- C. Circular bezel; within a raised circular border, in high relief, full figure frontal image of warrior saint; no details of facial features, chin-length hair (indicated by raised line); above and partly around the head, thick rounded ridge (nimbus); knee-length shirt of mail, belt around waist (?); feet point outward (?), the figure holds, on sinister side – a shield (resting on the ground), on dexter side – a spear; C-sectioned bezel; stubs of loop preserved on either side of bezel; 11th-12th cc. (?) (*cf.* Makarov, Chernetsov 1988, 231, 236, Fig. 2: 3; Gaidukov 2019, 132, Fig. 4); dimensions: present maximum span – 20 mm; diameter of bezel – 14 mm; thickness of bezel – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/9/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.1;
- F. Fig. VI: 243.

No. 244. Finger ring, fragment

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Bezel; cast silver; damaged when it got separated from the hoop (a fragment missing on either;
- C. Circular bezel; raised edge with traces of beaded border; decorated in relief: figure of ruler-saint on a throne; (crudely rendered) large head surrounded by linear nimbus; schematically marked hair, possibly also moustache (blurred); two well marked features are the figure's left eye and prominent nose; left hand, flexed at elbow, holds near chest a large, unidentified object, fragment of left leg visible below robes; throne represented by two parallel lines forming a rectangle; space between vertical lines filled with small pellets; over upper corners, triangles of 3 dots; on either side of head, letters; 10th c. (?) (*cf.* Eniosova, Pushkina 2012, 43, Fig. 2); dimensions: diameter of bezel – 23 mm; thickness – approx. 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1674/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) Pl. II.17.15;
- F. Fig. VI: 244.

No. 245. Penannular brooch

- A. Czeremno, site 1; research April 2011;
- B. Penannular brooch; wrought iron; surface heavily corroded, terminals chipped, pin incomplete;
- C. Nearly circular frame; terminals flattened and possibly rolled back into a spiral (stub of coil preserved); pin with incomplete looped attachment end (partly preserved) and pointed tip which extends beyond the frame; frame cross-section sub-circular; 10th-12th cc. (*cf.* Mal'm 1967, <https://mydocx.ru/11-51416.html>; Shtykhov 1978, 104, Fig. 44: 14, dating: 10th-11th c.); dimensions: diameter of brooch – 39 mm; diameter of frame cross-section – 4 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1837/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 245.

No. 246. Penannular brooch

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Penannular brooch; cast copper alloy, forged; slightly deformed;
- C. Oval frame; terminals flattened and rolled back into a spiral; long pin with looped attachment end pin starts tapering approximately midway to tip which extends beyond frame; oval-sectioned frame; 2nd half of 10th - early 12th cc. (*cf.* Gąsowski 1950, Pl. LXXXI: 11m, late 11th - early 12th cc., Mal'm 1967, <https://mydocx.ru/11-51416.html>); dimensions: diameter of brooch – 30 mm; diam. of frame cross-sections – 3 and 5 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/55/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 246.

No. 247. Penannular brooch (?), fragment

- A. Czermno, site 1 (surface – so-called skip); research April 2011;
- B. Incomplete penannular brooch, frame (?); wrought iron; one terminal missing;
- C. D-shaped; one terminal flattened and rolled back into a spiral, the other pointed; frame is oval in cross-section; 10th-12th cc.; dimensions: chord – 70 mm; diameter of cross-section – 4 mm; note: possibly an unfinished brooch or not a brooch at all;
- D. MT, Inv. No. MT/1708/8/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 247.

No. 248. Penannular brooch

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Penannular brooch; copper alloy; forged, bent; deformed (frame and pin bent out of shape);
- C. Frame now resembles a safety pin in its shape; forged from a thick rod of sub-square section; terminals flattened and rolled back into a spiral; round-sectioned pin with flattened and looped attachment; 11th-12th cc. (*cf.* Mal'm 1967, <https://mydocx.ru/11-51416.html>); dimensions: length of frame – 68 mm; cross-section of frame – 4 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/54/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 248.

No. 249. Penannular brooch

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Incomplete penannular brooch; cast bronze; approximately a half of frame broken off;
- C. Frame decorated on external edge with transverse grooving, on upper surface, now indistinct punched marks – triangles geta with apexes towards external edge; expanded animal-head (?) terminal (?; schematic representation, recognizable eyes, long nose/beak, browridges); C-sectioned bow; 10th-11th cc. (*cf.* Motsya, Kovalenko, Petrashenko 1997, 107, Fig. 44: 1; Shpilev 2009, 232, 246, Fig. 1: 1, 2); dimensions: present span of hoop – 37 mm; width of frame – 6 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/56/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 249.

No. 250. Penannular brooch pin (?)

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Pin of penannular brooch (?); copper alloy; forged from a bar;
- C. Curving; flattened and looped attachment end, pointed tip; circular in cross-section; 10th-14th cc. dimensions: length – 75 mm; maximum diameter of cross-section – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1686/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 250.

No. 251. Brooch (?) / Buckle (?)

- A. Czeremno, site 1; research April 2011;
- B. Brooch (?) / buckle (?); cast brass; pin missing;
- C. Single-loop frame; circular, profiled, with constriction for attaching pin; opposite constriction, pin rest; on lower edge of frame, intermittent delicate incisions; circular-sectioned frame; mid-12th - late 14th cc. (*cf.* Eremeev 2015, 314, 467, Fig. 238: 2; Sawicki 2017, 92, Fig. 24-25); dimensions: diameter of frame – 37 mm; diameter of frame cross-section – 5 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1811/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 251.

No. 252. Brooch (?) / Buckle (?)

- A. Czeremno, site 1 (moat); research October 2010;
- B. Brooch (?) / buckle (?); wrought iron;
- C. Single-loop frame; substantial, circular; flat pin of uniform width is constricted near terminal expanding to fit shape of frame, penannular pin attachment loop; sub-frame is oval in cross-section; 2nd half of 13th c. (?) or 14th - early 15th c. (*cf.* Odój 1958, Pl. XXIII: 2, 12, 13; XXIV: 3; Bitner-Wróblewska 2007, Pl. VII, Grave 12: 3, dating: 2nd half of 3rd cc.; Sawicki 2014, 92, Cat. No. 25); dimensions: diameter – 40 mm; longer diameter of cross-section – 9 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1518/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 252.

No. 253. Brooch (?) / Buckle (?)

- A. Czeremno, site 1; research April 2011;
- B. Brooch (?) / buckle (?); wrought iron; surface heavily corroded;
- C. Single loop; substantial; circular frame; pin at present fused with frame; loop at attachment end broken, tip slightly rounded; lozenge-sectioned frame; 2nd half of 3rd c. (?) or 14th-15th cc. (*cf.* Odój 1958, Pl. XXIII: 2, 12, 13; XXIV: 3; Bitner-Wróblewska 2007, Pl. VII, Grave 12: 3, dating: 2nd half of 3rd cc.; dimensions : diameter – 42 mm; thickness of frame – 10 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1827/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 253.

No. 254. Brooch

- A. Czeremno; donated by an anonymous finder;
- B. Brooch; copper alloy; cut from copper alloy sheet; cracked;
- C. Circular frame is wide, with large round hole placed off-centre (the side of frame with pin attachment is wider); decorated along edges and on the body with zigzag line with “vibrating” stitch; wire pin attached to frame by threading through a small hole; pointed tip; on reverse side by external edge, 3 stamped ring-and-dot motifs; frame slightly convex, 13th-14th cc. (*cf.* Odój 1958, 129, 150, Pl. XIV: 7, dating: 14th c.; Malinowska-Łazarkiewicz, 1979, 94f., 163, Pl. 4.I: 1-5, dating: 12th/13th cc.; Svetikas 2018, 147f., Fig. 25, esp. 25: 4, dating: 14th up to 15th cc.); dimensions: external diameter – 28 mm; internal diameter – 10 mm; thickness of frame – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/38/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 254.

No. 255. Brooch

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Brooch; cast copper alloy;
- C. Rectangular frame with a rounded (unsymmetrical) projection on external corners; on 4 projections and on three sides of frame, small recessed round dimples; one longer side undecorated, with small constriction near the corner (place for attaching brooch pin); frame is flat in cross-section; 9th-11th cc. (*cf.* Arne 1914, 214, Fig. 359-360; Krylosova, Belavin 2018, 109, Fig. 4: 5);

dimensions: length – 21 mm; width – 15 mm; thickness of frame – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1682/54/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 255.

No. 256. Brooch

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Brooch; cast copper alloy; pin missing;

C. Square, double-sided frame with a single trefoil projection at each external corner (3 domed pellets in triangular arrangement); decorated on both sides with 2 rows of raised dots; in one corner, a short diagonal bar for attaching the pin; frame is flat in cross-section; casting seams present; 14th c. (*cf.* Egan, Pritchard 2004, 256f., Fig. 165: 1343);

dimensions: length – 24 mm; width – 24 mm; thickness of frame – 3 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5618;

D. MT, Inv. No. MT/1679/4/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 256.

No. 257. Brooch

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Brooch; cast copper alloy; cracked pin;

C. Square, double-sided frame, with a projection on each external corner (3 domed knobs in a triangular arrangement); upper surface of frame decorated with 2 rows of raised dots; on the reverse face, similar decoration appears on one bar sides of frame, 2 other sides of frame decorated with a single row of raised dots (not over their entire length); in one corner, a short diagonal bar for attaching the pin; flat, curved pin (with a looped attachment end and a sharp tip); frame is flat in cross-section; 14th c. (*cf.* Egan 2004, 256f., Fig. 165: 1343);

dimensions: 24 x 24 mm; thickness – 3 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5618;

D. MT, Inv. No. MT/1776/6/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.10;

F. Fig. VI: 257.

No. 258. Brooch, fragment

A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;

B. Incomplete elbow/knee brooch; bronze, iron; cast;

C. Fragment of foot with a part of catchplate; 2nd-4th cc. (*cf.* Rakoczy 2017, 31);
dimensions: present length – 30 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1704/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 258.

No. 259. Brooch (?), fragment

A. Czermno, site 1; research June 2011;

B. Incomplete brooch (?); cast copper alloy; approximately a half broken off;

C. Sub-cylindrical element, with midway a flat collar and a terminal in the form of a palmette (four leaves: one outer leaf in a pair curved, one broken off); centrally on terminal, domed rivet-head, shank cut off at the surface; traces of another rivet hole visible at the other terminal of sub-cylindrical element; Migration Period phase D or 13th-14th cc. (*cf.* Bitner-Wróblewska 1996; *Kernavė...* 2002, 169, No. 400, dating: 13th-14th cc.);

dimensions: present length – 29 mm; maximum width of terminal – 19 mm; thickness – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5085;

D. MT, Inv. No. MT/1797/9/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 259.

No. 260. Eyelet (hook-and-eye fastener)

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Eyelet from a hook-and-eye fastener; copper alloy; wire;
- C. Wire folded into three loops: large, oval loop at centre, and on either side, two smaller annular; medieval;
dimensions: length – 11 mm; maximum width – 6 mm; diameter of wire – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1777/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 260.

No. 261. Button

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Button; cast copper alloy;
- C. Flat conical head; relief decoration: rosette with geometricized triangular sections, in every other “petal”, stylised lily motif; concavo-convex; on reverse, flat-sectioned loop shank (fractured); mid-12th - mid-13th cc. (*cf.* Eukov, Kabanov, Musin 2021, Fig. 4: 15);
dimensions: diameter – 23 mm; present height – 10 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1645/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 261.

No. 262. Button

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button; cast copper alloy; minor pitting;
- C. Flat conical head; relief decoration: rosette with geometricized triangular sections, in every other “petal”, stylised lily motif; concavo-convex; on the reverse, flat-sectioned loop shank, bent inwards (fractured at the hole); mid-12th - mid-13th cc. (*cf.* Eukov, Kabanov, Musin 2021, Fig. 4: 15);
dimensions: diameter – 21 mm; present height – 10 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1685/21/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 262.

No. 263. Button

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Button; cast copper alloy;
- C. Flat conical head circular in plan; relief decoration: rosette with geometricized triangular sections, in every other “petal”, stylised lily motif; concavo-convex; on the reverse, flat-sectioned loop shank (fractured at the hole); mid-12th - mid-13th cc. (*cf.* Eukov, Kabanov, Musin 2021, Fig. 4: 15);
dimensions: diameter – 22 mm; present height – 9; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/106/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 263.

No. 264. Button

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Button; cast copper alloy;
- C. Hollow, conical head; with apical projection; edge folded under; raised decoration: rosette with 5 short petals alternating with slightly longer petals, narrow at the base, expanding to terminal; long and broad loop shank with large round hole, rounded terminal; 2nd half of 12th - 1st half of 13th cc. (*cf.* Fedorina 2017, 218, Fig. 5: 23);
dimensions: diameter of button – 13 mm; height incl. loop – 20 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/109/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 264.

No. 265. Button

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Button; cast copper alloy;
- C. Solid, conical head, apical projection of 3 knobs, the largest at bottom; soldered-on long and broad loop shank, with large round hole; 2nd half of 12th - 1st half of 13th cc. (*cf.* Fedorina 2017, 218, Fig. 5: 23);
dimensions: diameter of button – 13 mm; height incl. loop – 19 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/19/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 265.

No. 266. Button

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Button; cast copper alloy;
- C. Solid, conical head; broad loop shank slightly expanding to terminal, round hole; 2nd half of 12th - 1st half of 13th cc. (*cf.* Fedorina 2017, 218, Fig. 5: 23);
dimensions: diameter of button – 9 mm; height incl. loop – 15 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1472/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 266.

No. 267. Button

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Button; cast copper alloy; shank fractured at the hole;
- C. Conical head; undecorated; centrally placed loop shank; concavo-convex; late 11th - 1st half of 13th c. (*cf.* Shpoljansky 2017, 219, Fig. 4: 14);
dimensions: diameter of button – 12 mm; height of button – 3 mm; present height – 6 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1685/18/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 267.

No. 268. Fastener (?) / Button (?)

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Fastener (?) / button (?); cast copper alloy;
- C. Two discs, one larger, one smaller, connected by a centrally-placed cylindrical bar; 3rd-4th cc. - early modern (*cf.* Ciugudean 2017, 407, Pl. X: 2; 2021, 168, 254, Pl. II: 3, VIII: 15);
dimensions: diameter of discs: 21 mm and 15 mm; height – 8 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1685/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 268.

No. 269. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation;
- C. Double-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type II; outer loop oval, with well-marked pin rest with pointed knob; lower edge accentuated; inner loop rectangular, with knobs at corners of inner edge; very short pin bar with constriction; 10th-12th cc. (*cf.* Makushnikov 2006, 135, Fig. 2: 4; 187, Fig. 2; Stasyuk 2010, 401, Fig. 3; Zaitseva 2015, 187, Fig. 2: 9; Kenko 2012, 155, Fig. 15: 3);
dimensions: length – 22 mm; width – 31 mm; thickness of frame – 2 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2864;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/41/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 269.

No. 270. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy;
- C. Double-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type II; outer loop oval, slightly unsymmetrical, well-marked pin rest with pointed knop; edges accentuated by moulding; inner loop rectangular, with knops at corners of inner edge; short pin bar with constriction; 10th-12th cc. (*cf.* Makushnikov 2006, 135, Fig. 2: 4; Stasyuk 2010, 401, Fig. 3; Kenko 2012, 155, Fig. 15: 2, dating: 11th-12th cc.); dimensions: length – 23 mm; width – 30 mm; thickness – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2863;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/15/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 270.

No. 271. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type II; outer loop oval, slightly flattened, with pin rest ending in 3 lobes; inner loop rectangular, with knops at corners of inner edge; short pin bar with constriction; 10th-12th cc. (*cf.* Makushnikov 2006, 135, Fig. 2: 4; Stasyuk 2010, 401, Fig. 3; Kenko 2012, 154, Fig. 14; Zaitseva 2015, 187, Fig. 2: 9); dimensions: length – 22 mm; width – 31 mm; thickness – 3 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2862, MH/A/2863, MH/A/2864;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/12/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.3;
- F. Fig. VI: 271.

No. 272. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation;
- C. Double-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type II; outer loop oval, with well-marked pin rest with knop; inner loop roughly pentagonal, with knops at corners of inner edge; short pin bar with constriction; 10th-12th cc. (*cf.* Makushnikov 2006, 135, Fig. 2: 4; Stasyuk 2010, 401, Fig. 3; Zaitseva 2015, 187, Fig. 2: 2, dating: 11th - 1st half of 12th cc.; Kenko 2012, 155, Fig. 15: 18, dating: 11th-12th cc.); dimensions: length – 22 mm; width – 30 mm; thickness – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2863;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/25/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 272.

No. 273. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation (fragments missing in outer loop);
- C. Double-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type II; outer loop oval, with well-marked pin rest with broad projection; inner loop rectangular, with small knops at corners of inner edge; very short pin bar with constriction; 11th-12th cc. (*cf.* Stasyuk 2010, 401, Fig. 3; Kenko 2012, 155, Fig. 15: 2); dimensions: present length – 26 mm; width – 33 mm; thickness of frame – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2864;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/29/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 273.

No. 274. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy;

- C. Double-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type II; outer loop sub-oval, slightly unsymmetrical, well-marked pin rest with broad projection; edges accentuated by moulding; inner loop rectangular, with knops at corners of inner edge; short pin bar with constriction; 10th-12th cc. (cf. Makushnikov 2006, 135, Fig. 2: 4; Stasyuk 2010, 401, Fig. 3; Kenko 2012, 155, Fig. 15: 2, dating: 11th-12th cc.); dimensions: length – 23 mm; width – 30 mm; thickness – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2863;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/15/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 274.

No. 275. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type II; outer loop oval, well-marked pin rest with grooving forming 4 pointed projections of unequal size; inner loop rectangular, with angular knops at corners of inner edge; pin bar with constriction, worn by the pin loop; 10th-11th cc. (cf. Makushnikov 2006, 135, Fig. 2: 4; Stasyuk 2010, 401, Fig. 3); dimensions: length – 17 mm; width – 22 mm; thickness of frame – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2862, MH/A/2863 MH/A/2864;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/26/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.6;
- F. Fig. VI: 275.

No. 276. Buckle, fragment

- A. Czermno, site 1 (moat); research October 2010;
- B. Incomplete buckle; cast copper alloy; pin and large fragment of outer loop missing;
- C. Double-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type III; inner loop roughly pentagonal, with 2 rounded corners and knops at 2 corners on inner edge; pin bar with constriction; 10th-12th cc. (cf. Komarov 1974, 253f, Fig. 2: 13; *Krym*.... 2003, 123, Pl. 37: 69, dating: 10th-11th c.; Makushnikov 2006, 135, Fig. 2: 4); dimensions: present length – 27 mm; present width – 22 mm; thickness of frame – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5034 and MH/A/5035;
- D. MT, Inv. No. MT/1496/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 276.

No. 277. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame, lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, with projection on pin rest; decorated with diagonal incisions; inner part rectangular, with knops at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; plano-convex in cross-section; 11th-13th cc. (cf. *Skarby*... 2007, No. 318; Jaskanis 2008, 229; *Drevnyaya Rus* '... 1997, 307, Pl. 61; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 8-10); dimensions: length – 30 mm; width – 29 mm; thickness – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2850;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/6/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 277.

No. 278. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, with pin rest (deeper notch) and pointed projection; decorated with oblique incisions; inner part

rectangular, with knops at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (cf. *Drevnyaya Rus'*... 1997, 307, Pl. 61; *Skarby*... 2007, No. 318; Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 8-10);

dimensions: length – 28 mm; width – 31 mm; thickness – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2865;

D. MT, Inv. No. MT/1682/15/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 278.

No. 279. Buckle

A. Czeremno, site 2; research October 2010;

B. Buckle; bronze, iron; cast;

C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, with pin rest (small recess by the inner edge of frame) and pointed projection; decorated with oblique grooves; inner part trapezoidal; characteristic constriction where the shape of the frame changes; iron pin (both ends fractured); 11th-13th cc. (cf. *Skarby*... 2007, No. 318; Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 10);

dimensions: length – 27 mm; width – 27 mm; thickness of frame – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2850, MH/A/1556/1/A;

D. MT, Inv. No. MT/1393/5/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 279.

No. 280. Buckle

A. Czeremno, site 1 (moat); research October 2010;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, with projection on pin rest; decorated with oblique incisions; inner part rectangular, with knops at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (cf. *Skarby*... 2007, No. 318; Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 8-10);

dimensions: length – 32 mm; width – 34 mm; thickness of frame – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2850;

D. MT, Inv. No. MT/1556/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 280.

No. 281. Buckle

A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, with projection on pin rest, decorated with oblique incisions; inner part rectangular, with knops at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (cf. *Skarby*... 2007, No. 318; Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 8-10);

dimensions: length – 33 mm; width – 28 mm; thickness – 3 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2850;

D. MT, Inv. No. MT/1682/4/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.4;

F. Fig. VI: 281.

No. 282. Buckle

A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation;

C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped; decorated with oblique incisions, with projection on pin rest; inner part rectangular, with knops

at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (*cf. Skarby...* 2007, No. 318; Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 10); dimensions: length – 28 mm; width – 30 mm; thickness of frame – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, *e.g.*, inv. No. MH/A/2850;

D. MT, Inv. No. MT/1682/14/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 282.

No. 283. Buckle

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, with projection on pin rest; decorated with oblique incisions; inner part rectangular, with knops at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; plano-convex in cross-section; 11th-13th cc. (*cf. Skarby...* 2007, No. 318; Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 18);

dimensions: length – 27 mm; width – 28 mm; thickness of frame – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2850;

D. MT, Inv. No. MT/1679/8/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 283.

No. 284. Buckle

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, with projection on pin rest; decorated with oblique incisions; inner part rectangular, with knops at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (*cf. Skarby...* 2007, No. 318; Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 12);

dimensions: length – 23 mm; width – 28 mm; thickness – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, *e.g.*, inv. No. MH/A/2850;

D. MT, Inv. No. MT/1682/17/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 284.

No. 285. Buckle

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, with small projection on outer edge of pin rest; decorated with oblique incisions; inner part rectangular, with knops at corners of inner edge; constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (*cf. Skarby...* 2007, No. 318; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 14);

dimensions: length – 27 mm; width – 30 mm; thickness of frame – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2853;

D. MT, Inv. No. MT/1679/9/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 285.

No. 286. Buckle

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, with projection on pin rest; decorated with oblique incisions; inner part rectangular, with knops at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (*cf. Skarby...* 2007, No. 318; Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 18);

dimensions: length – 24 mm; width – 28 mm; thickness – 2 mm;

note: similar artefact: Hrubieszów, inv. No. MH/A/2850;

D. MT, Inv. No. MT/1806/5/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 286.

No. 287. Buckle

A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; deformed (slightly bent out of shape);

C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, slightly thicker area with pin rest; decorated with oblique incisions; inner part rectangular, with knobs at corners of inner edge; constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (*cf.* Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 22);

dimensions: length – 26 mm; width – 29 mm; thickness of frame – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2852;

D. MT, Inv. No. MT/1679/10/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 287.

No. 288. Buckle

A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, decorated with oblique incisions, deeper notch serves as pin rest; inner part of frame rectangular, with knobs at corners of inner edge; constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (*cf.* Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 22);

dimensions: length – 22 mm; width – 25 mm; thickness – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2852;

D. MT, Inv. No. MT/1679/31/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 288.

No. 289. Buckle

A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation;

C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, wider groove serves as pin rest; decorated with oblique incisions; inner part rectangular, with knobs at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (*cf.* Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 22);

dimensions: length – 23 mm; width – 25 mm; thickness of frame – 2 mm;

note: close to artefact in MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2852;

D. MT, Inv. No. MT/1682/20/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 289.

No. 290. Buckle

A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; deformed (bent out of shape);

C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, wider groove serves as pin rest; decorated with oblique incisions; inner part rectangular, with knobs at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (*cf.* Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 22);

dimensions: length – 23 mm; width – 23 mm; thickness of frame – 2 mm;

note: somewhat similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2852;

D. MT, Inv. No. MT/1682/21/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 290.

No. 291. Buckle

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, with projection on pin rest; decorated with oblique incisions; inner part rectangular, with knops at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (*cf. Skarby...* 2007, No. 318; Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 12);
dimensions: length – 23 mm; width – 28 mm; thickness – 2 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, *e.g.*, inv. No. MH/A/2850;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/17/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 291.

No. 292. Buckle

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; chunky; outside part of frame D-shaped, with pin rest (notch); decorated with oblique incisions; inside part rectangular, with knops at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (*cf. Jaskanis* 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 22);
dimensions: length – 22 mm; width – 22 mm; thickness of frame – 1 mm;
note: somewhat similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2852;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/19/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 292.

No. 293. Buckle

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, with pin rest, decorated with oblique incisions; inside part rectangular, with knops at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (*cf. Skarby...* 2007, No. 318; Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 22);
dimensions: length – 24 mm; width – 25 mm; thickness – 2 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2850;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/6/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 293.

No. 294. Buckle

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, with pin rest, decorated with oblique incisions; inside part rectangular, with knops at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (*cf. Skarby...* 2007, No. 318; Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 22);
dimensions: length – 22 mm; width – 25 mm; thickness – 2 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2850;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 294.

No. 295. Buckle

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; awaiting conservation (surface encrusted with corrosion products);

- C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped; decorated with oblique incisions (blurred); inside part rectangular, with large projections at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; straight pin of bronze wire (one end, the other folded into a large loop; 11th-13th cc. (cf. Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 15); dimensions: length – 22 mm; width – 24 mm; thickness – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, *e.g.*, inv. No. MH/A/2852;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/16/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 295.

No. 296. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Pasieczny in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy (?); pin missing; awaiting conservation (covered in soil and corrosion products);
- C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped; inside part rectangular, with knobs at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (cf. *Skarby...* 2007, No. 318; Kenko 2012, 156, Fig. 16); dimensions: length – 23 mm; width – 25 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1695/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 296.

No. 297. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; minor damage to frame;
- C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped; inside part rectangular, with knobs at corners of inner edge; constriction where the shape of the frame changes; pin slightly bent (one end looped, the other with a pointed tip, adjusted to the shape of frame); 11th-13th cc. (cf. Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 22); dimensions: length – 25 mm; width – 32 mm; thickness of frame – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2854;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/32/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 297.

No. 298. Buckle

- A. Czermno; donated by an anonymous finder;
- B. Buckle; cast copper alloy;
- C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped; decorated with oblique incisions, one deeper and wider serving as pin rest; inside part rectangular, with knobs at corners of inner edge; constriction where the shape of the frame changes; long pin (one end looped, the other with a pointed tip, adjusted to the shape of frame); 11th-13th cc. (cf. *Drevnyaya Rus'*... 1997, 307, Pl. 61; Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 15); dimensions: length – 22 mm; width – 25 mm; thickness of frame – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2852;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/29/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 298.

No. 299. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; chunky; outside part of frame D-shaped with pin rest; decorated with oblique incisions; inside part rectangular, with knobs at corners

of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; iron pin incomplete, inner edge of frame retains looped end of pin; 11th-13th cc. (*cf.* Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 22);

dimensions: length – 20 mm; width – 21 mm; thickness of frame – 1 mm;

note: somewhat similar artefact: MSS Hrubieszów, *e.g.*, inv. No. MH/A/2852;

D. MT, Inv. No. MT/1682/18/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 299.

No. 300. Buckle

A. Czermno; donated by A. Trocik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, with pointed outside edge and pin rest (with deeper, drop-shaped groove); decorated with oblique incisions; inside part rectangular, with inconspicuous knops at corners of inner edge; characteristic constriction where the shape of the frame changes; slightly unsymmetrical; 11th-13th cc. (*cf.* *Skarby...* 2007, No. 318; Jaskanis 2008, 229; *Drevnyaya Rus'*... 1997, 307, Pl. 61; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 6);

dimensions: length – 22 mm; width – 28 mm; thickness – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2850;

D. MT, Inv. No. MT/1682/8/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 300.

No. 301. Buckle

A. Czermno; donated by A. Pasieczny in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; small fragment of pin preserved; awaiting conservation (covered in soil and corrosion products);

C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, with small projection at pin rest (pin now survives as fragment of loop end); inside part rectangular; characteristic constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (*cf.* Hołowińska 1963, 387, 391, Fig. 1: d);

dimensions: length – 23 mm; width – 30 mm; thickness – 3 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A.5602;

D. MT, Inv. No. MT/1695/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 301.

No. 302. Buckle, fragment

A. Czermno, site 2; research October 2010;

B. Incomplete buckle; cast copper alloy; pin missing, fragment of frame and most of pin bar missing; deformed;

C. Single-loop frame; lyre-shaped, Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped; small projection at corner of pin bar; characteristic constriction where the shape of the frame changes; 11th-13th cc. (*cf.* Jaskanis 2008, 229; Kenko 2012, 156, Fig. 16: 22);

dimensions: length – 21 mm; present width – 24 mm; thickness of frame – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2852, MH/A/2854;

D. MT, Inv. No. MT/1317/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 302.

No. 303. Buckle

A. Czermno; donated by an anonymous finder;

B. Buckle; bronze, iron; cast; small fragment of pin preserved;

C. Single-loop frame; lyre-type; Hołowińska Type IV; outside part of frame D-shaped, pointed outer edge, with pin rest; inside part rectangular; constriction where the shape of the frame

changes; retains chunky loop end of iron pin; plano-convex in cross-section; 11th - 1st half of 12th c. (*cf.* Rudenko 2021, 72, Fig. 4: 16);

dimensions: length – 18 mm; width – 25 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1904/36/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 303.

No. 304. Buckle

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy (?); pin missing; awaiting conservation (minor pitting on outside part of frame);

C. Single-loop frame; lyre-type; Hołowińska Type IV; frame slightly unsymmetrical; outside part with a pointed outer edge, thicker at pin rest; inside part trapezoidal; constriction where the shape of the frame changes; plano-convex in cross-section; 11th - 1st half of 12th c. (*cf.* Rudenko 2021, 72, Fig. 4: 16); dimensions: length – 20 mm; width – 25 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1682/33/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 304.

No. 305. Buckle

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle, cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation;

C. Double-loop frame; lyre-type; outer loop sub-circular; inner loop rectangular; pin constriction on bar; frame is circular in cross-section; casting seams present; 12th-13th cc. (*cf.* Sedova 1959, 243, 258, Fig. 7: 9);

dimensions: length – 20 mm; width – 27 mm; thickness of frame – 3 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5039; may have an earlier dating of 5th/6th-10th cc. (Gavritukhin 2015, 87f., Fig. 11: 13);

D. MT, Inv. No. MT/1682/28/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 305.

No. 306. Buckle

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation;

C. Double-loop frame; lyre-type; outer loop sub-circular; inner loop rectangular; pin constriction on bar; frame is circular in cross-section; casting seams present; 12th-13th cc. (*cf.* Sedova 1959, 243, 258, Fig. 7: 9);

dimensions: length – 20 mm; width – 27 mm; thickness of frame – 3 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5039; may have an earlier dating of 5th/6th-10th cc. (Gavritukhin 2015, 87f., Fig. 11: 13);

D. MT, Inv. No. MT/1682/24/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 306.

No. 307. Buckle

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation;

C. Double-loop frame; outer loop circular; inner loop rectangular, markedly narrower, with round hole; frame is circular in cross-section; 7th-8th cc. (*cf.* Kralovánszky, 1963, 169, Fig. 4: 4); dimensions: length – 17 mm; width – 23 mm; diam. of frame cross-section – 4-5 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, *e.g.*, inv. No. MH/A/5039; may have an earlier dating of mid-5th - mid-6th cc. (Gavritukhin 2015, 2015, 87f., Fig. 11: 13);

D. MT, Inv. No. MT/1682/36/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 307.

No. 308. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; cracked bar;
- C. Double-loop frame; outer loop D-shaped, with a small knob on outer edge at pin rest; inner loop rectangular; two domed knobs at either end of bar; pin constriction; frame is plano-convex in cross-section; 9th-10th cc. (*cf. Stepi...* 1981, 148, Fig. 36: 36; Janowski 2015, 112, 225, Fig. 51: 5); dimensions: length – 23 mm; width – 25 mm; thickness of frame – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/35/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 308.

No. 309. Buckle (?) / Book clasp (?)

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle (?) / book clasp (?); cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; outer loop sub-circular, pointed outer edge; inner loop slightly trapezoidal, with knobs at corners of inner edge, chunky bar with a flat knob at each end; frame is plano-convex in cross-section; 12th-15th cc. (?) (*cf. Ota* 2016, 56, Pl. 4: 6); dimensions: length – 16 mm, maximum width – 26 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/27/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 309.

No. 310. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation;
- C. Double-loop frame; lyre-type; outer loop unsymmetrical, oval, with pointed outer edge and pin rest (recess on inner edge); inner loop trapezoidal; short bar between two triangular elements with triangular projection on frame at either end; 10th-11th cc. (*cf. Révész* 1987, 270, Abb. 6: 1; Shchereva *et al. sine anno*, 40, No. 124; Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya 2017, 136f., Fig. 57: 6); dimensions: length – 21 mm; width – 26 mm; thickness of frame – 3 mm; note: somewhat similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2852;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/23/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 310.

No. 311. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; lyre-type; outer loop oval, pointed edge with well-marked pin rest (recess on inner edge); inner loop trapezoidal; slight pin constriction, at either end of bar, a domed knob; frame is plano-convex in cross-section; 10th-13th cc. (*cf. Kenko* 2012, 157, Fig. 17: 12; Makarov, Fedorina, Shpolyansky 2014, 122, Fig. 7: 18); dimensions: length – 24 mm; width – 32 mm; thickness of frame – 3 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5616;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/27/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 311.

No. 312. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; lyre-shaped, related to Hołowińska Type III; outer loop sub-oval, with projecting pin rest with a small round recess, and slot in inner edge; inner loop trapezoidal, with knob at one corner; at either end of bar, knobs (one domed, one conical); casting seams present; 11th - mid-12th c. (*cf. Makarov, Fedorina, Shpolyansky* 2014, 122, Fig. 7: 18, dating: 12th-15th cc. [?]); dimensions: length – 22 mm; width – 28 mm; thickness of frame – 3 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1679/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 312.

No. 313. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Double-loop frame; similar to lyre-formed buckles, outer loop angular sub-oval, with slight projection and pin rest; inner loop trapezoidal; pin constriction; frame is plano-convex in cross-section; 8th-12th cc. (*cf.* Sedov 1982, 229, Pl. 55: 14, dating: 11th-12th cc.; Zakhartsev 1979, 117, 118, Fig. 26 [first at left], dating: 8th-10th cc.); dimensions: length – 25 mm; width – 30 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/19/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 313.

No. 314. Buckle

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; outer loop sub-oval extended transversely, outside edge extended to a point at centre; inner loop rectangular, with oval hole; pin constriction; on inner edge, 2 flat rivet heads and 2 small knops; on reverse, rivet shanks (flattened terminals); outer loop is plano-convex in cross-section, inner loop – concave-flat in cross-section; 7th-8th cc. (*cf.* (Müller 2010, Pl. 1: 14); dimensions: length – 22 mm; width – 22 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1765/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 314.

No. 315. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; outer loop cracked;
- C. Double-loop frame; related to lyre-shaped buckles; outer loop oval; inner loop trapezoidal; flat pin (with outsize loop, tapers to fit the shape of frame); frame is plano-convex in cross-section; 11th-13th cc. (*cf.* *Finno-ugry...* 1987, 319, Pl. LXXI: 28; Kenko 2012, 157, Fig. 117: 11; Ereemeev 2015, 447, 530, Fig. 452: 32); dimensions: length – 20 mm; width – 25 mm; thickness – 3 mm; note: related to artefact in MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/1908;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/39/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 315.

No. 316. Buckle

- A. Czermno; donated by an anonymous finder;
- B. Buckle with a separate plate; cast copper alloy;
- C. Double-loop frame; close to lyre-shaped forms; outer loop pentagonal, with a pointed outside edge (at centre); inner loop trapezoidal; pin curved, flat (annular loop, lightly rounded tip); frame is plano-convex in cross-section; buckle plate is a strip of sheet folded in half over the inside edge; trapezoidal; decorated along edges with two rows of small impressed parallel squares and isosceles triangles, apexes pointing inwards; buckle plate retains inside an undetermined substance (subjected to conservation), possibly the remains of leather strap, attached to the plate with 3 copper rivets with slightly domed heads, shanks cut off and hammered flat; 12th-13th cc. (*cf.* Sedov 1982, 229, Pl. 55: 14; Makarov, Fedorina, Shpolyansky 2018, 12, Fig. 4: 9; Makarov, Shpolyansky, Fedorina, Ugulava 2019, 17, Fig. 7: 17); dimensions of frame: length – 20 mm; width – 31 mm; thickness – 2 mm; buckle plate: length – 15 mm; width – 32 mm; thickness of sheet – 1 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/1904/43/A;

D. MT, Inv. No. MT/1904/43/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 316.

No. 317. Buckle

A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Double-loop frame; relates to lyre-shaped buckles; outer loop pentagonal, with 4 symmetrically spaced knops (at the widest and narrowest part of loop) and grooved pin rest; at centre of every knop, round dimple; upper surface decorated with small impressed rectangles; inner loop trapezoidal; frame is oval in cross-section; 10th-13th cc. (cf. Kuchera 1963, 41f., Fig. 17: 10; *Koczownicy...* 1996, 206, Fig. 75; Kenko 2012, 157, Fig. 17: 7); dimensions: length – 22 mm; width – 32 mm; thickness of frame – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5615;

D. MT, Inv. No. MT/1704/20/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.1;

F. Fig. VI: 317.

No. 318. Buckle

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Buckle; cast copper alloying; pin missing;

C. Double-loop frame; related to lyre-shaped buckles; outer loop pentagonal, with 4 symmetrically spaced knops (at the widest and narrowest part of loop), and grooved pin rest; upper surface decorated with small impressed rectangles; inner loop trapezoidal; a break in the bar (worn through due to intensive use [?]); frame is oval in cross-section; 10th-13th cc. (cf. Cehak-Holubowiczowa 1939, 202f., Pl. IV: 22; Kuchera 1962, 41f., Fig. 17: 10a; *Koczownicy...* 1996, 206, Fig. 75; Kenko 2012, 157, Fig. 17: 7); dimensions: length – 24 mm; width – 32 mm; thickness – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5617;

D. MT, Inv. No. MT/1679/5/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 318.

No. 319. Buckle

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Double-loop frame; related to lyre-shaped buckles; outer loop pentagonal, with 4 symmetrically spaced knops (at the widest and narrowest part of loop); at centre of every knop, small dimple; poorly defined pin rest; inner loop trapezoidal; frame is oval in cross-section; 10th-13th cc. (cf. Cehak-Holubowiczowa 1939, 202f., Pl. IV: 22; Kuchera 1962, 41f., Fig. 17: 10a; *Koczownicy...* 1996, 206, Fig. 75; Kenko 2012, 157, Fig. 17: 7); dimensions: length – 20 mm; width – 28 mm; thickness – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5617;

D. MT, Inv. No. MT/1679/14/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 319.

No. 320. Buckle

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Double-loop frame; related to lyre-shaped buckles; outer loop pentagonal, with 4 symmetrically spaced knops (at the widest and narrowest part of loop), and pin rest (shallow recess); at centre of every knop, small dimple; on inner side of frame, shallow incisions; inner loop trapezoidal; frame is oval in cross-section; 10th-13th cc. (cf. Kuchera 1962, 41f., Fig. 17: 10a; Kenko 2012, 157, Fig. 17: 7);

dimensions: length – 20 mm; width – 30 mm; thickness of frame – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5615;

D. MT, Inv. No. MT/1682/22/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 320.

No. 321. Buckle

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Double-loop frame; related to lyre-shaped buckles; outer loop roughly pentagonal, with knops (at the widest and narrowest part) and pin rest; at centre of every knop, small dimple; inner loop trapezoidal; pin constriction displays effects of wear; frame is oval in cross-section; 11th-13th cc. (*cf.* Cehak-Hołubowiczowa 1939, 202f., Pl. IV: 22; Kuchera 1962, 41f., Fig. 17: 10a; Kenko 2012, 157, Fig. 17: 7);

dimensions: length – 20 mm; width – 28 mm; thickness – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5615;

D. MT, Inv. No. MT/1682/9/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 321.

No. 322. Buckle, fragment

A. Czermno, site 3; research October 2010;

B. Incomplete buckle, cast copper alloy; preserved fragment of outer loop;

C. Double-loop (?) frame; related to lyre-shaped buckles; pentagonal outer loop (?), with pointed outer edge and pin rest (shallow groove in loop); unsymmetrical knops at the widest and narrowest part of loop; frame is oval in cross-section; 10th-13th cc. (*cf.* Kenko 2012 157, Fig. 17: 7);

dimensions: present length – 20 mm; present width – 15 mm; thickness of frame – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, *e.g.*, inv. No. MH/A/5615;

D. MT, Inv. No. MT/1334/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 322.

No. 323. Buckle

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Double-loop frame; outer loop sub-circular, profiled, with indistinct point at centre of outer edge, along edge, decoration of short, regularly spaced grooves; inner loop rectangular, with transverse grooving on top and bottom edges; at either end of bar, a moulded knop (schematic representation of human [?]/animal [?] head); frame is plano-convex in cross-section; 11th-13th cc. (*cf.* Skarby... 2007, 163, No. 323);

dimensions: length – 20 mm; width – 25 mm; thickness – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2865;

D. MT, Inv. No. MT/1682/10/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 323.

No. 324. Buckle

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy;

C. Double-loop frame; outer loop sub-circular, pointed, slightly thicker outer edge, profiled; perimeter decorated with regularly spaced short grooves; inner loop rectangular, with transverse grooving on top and bottom edges; at either end of bar, domed knop possibly with a mask; long and straight pin reaches markedly beyond the outside edge of frame), penannular loop, pointed tip; frame is plano-convex in cross-section; 11th-12th cc. (*cf.* Skarby... 2007, 163, No. 323);

dimensions: length – 20 mm; width – 24 mm; thickness of frame – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2865;

- D. MT, Inv. No. MT/1682/13/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 324.

No. 325. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame, outer loop sub-circular, profiled; perimeter decorated with short regularly spaced grooves; inner loop rectangular, with transverse grooving on top and bottom edges and a part of bar; bar curves slightly towards outside edge of frame, and ends in knops with image of head with schematically marked facial features; frame is plano-convex in cross-section; 11th-12th cc. (*cf. Skarby...* 2007, 163, No. 323); dimensions: width – 25 mm; length – 21 mm; thickness of frame – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2865;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/25/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.5;
- F. Fig. VI: 325.

No. 326. Buckle, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete buckle; cast copper alloy; inner loop;
- C. Double-loop frame; rectangular inner loop; bar curves towards inside edge; at either end of bar, raised knops with uneven surface; decorated with short transverse incisions; frame is plano-convex in cross-section; 11th-13th cc. (?) (*cf. Skarby...* 2007, 163, No. 323); dimensions: present length – 19 mm; present width – 12 mm; thickness of frame – 2 mm; note: knops are likely to be crude representations of human/animal heads (?); similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2865;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/11/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 326.

No. 327. Buckle

- A. Czermno, site 1 (moat); research October 2010;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; outer loop sub-circular, inner loop rectangular; domed knops at either end of bar; on upper surface of top and bottom edges, “beaded” decoration; frame is plano-convex in cross-section; 11th-13th cc. (*cf. Rauhut* 1960, Pl. XVIII: 26; *Skarby...* 2007, 163, No. 323); dimensions: length – 20 mm; width – 25 mm; thickness of frame – 3 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2861;
- D. MT, Inv. No. MT/1456/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 327.

No. 328. Buckle, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete buckle; cast copper alloy; inner loop;
- C. Double-loop frame; rectangular inner loop; bar curves towards inside edge; at either end of bar prominent knops (moulded heads with schematically marked facial features); top and bottom edges and bar decorated with transverse grooves; frame is plano-convex in cross-section; 11th-12th cc. (*cf. Skarby...* 2007, 163, No. 323); dimensions: present length – 19 mm; present width – 12 mm; thickness of frame – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2865;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/60/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 328.

No. 329. Buckle

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy (?); pin missing; awaiting conservation;
- C. Single-loop frame; lyre-type; Hołowińska Type IV; outside part expanded, with the whole outside edge extended to a point, and a pin rest; inside part trapezoidal; marked constriction where the shape of the frame changes; frame is oval in cross-section; 12th-13th cc. (*cf.* Nikolskaya 1981, 82, Fig. 29: 40);
dimensions: length – 19 mm; width – 28 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/32/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 329.

No. 330. Buckle

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation;
- C. Single-loop frame; related to lyre-shaped buckles Hołowińska Type IV; outside part of frame is rounded and extends to a point, slightly thinner on the inside at pin rest; inside part has concave top and bottom edges; frame is plano-convex in cross-section; 12th-13th cc. (*cf.* Nikolskaya 1981, 82, Fig. 29: 40);
dimensions: length – 20 mm; width – 23 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/31/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 330.

No. 331. Buckle

- A. Czeremno; donated by an anonymous finder;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; lyre-type; Hołowińska Type IV, outside part of frame is rounded and extends to a point; inside part is rectangular, with lightly concave top and bottom edges; plano-convex in cross-section; 12th-13th cc. (*cf.* Nikolskaya 1981, 81f., Fig. 29: 40);
dimensions: length – 16 mm; width – 23 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/33/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 331.

No. 332. Buckle

- A. Czeremno; chance discovery made in 2012;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; close to lyre-shaped forms Hołowińska Type IV, outside part of frame is slightly rounded and extends to a point; inside part has lightly concave top and bottom edges; frame is plano-convex in cross-section; 12th-13th cc. (*cf.* Nikolskaya 1981, 82f., Fig. 29: 40);
dimensions: length – 16 mm; width – 26 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1890/15/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 332.

No. 333. Buckle

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; lyre-type; Hołowińska Type IV; outside part of frame is rounded and extends to a point; inside part of frame has lightly concave top and bottom edges; frame is plano-convex in cross-section; 12th-13th cc. (*cf.* Nikolskaya 1981, 81f., Fig. 29: 40);
dimensions: length – 16 mm; width – 23 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/26/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 333.

No. 334. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; elongated horizontally, lightly expanded at pin rest; outside part extends to a point; top and bottom edges are lightly concave; bar (inside edge) has small knops at the corners, outside edge of loop and bar decorated with incisions; frame is plano-convex in cross-section; 12th-13th cc. (*cf.* Nikolskaya 1981, 82f., Fig. 29: 40); dimensions: length – 20 mm; width – 26; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/24/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 334.

No. 335. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; related to lyre-shaped buckles Type IV; omega-shaped frame, extends to a point; on inner edge, small slot – pin rest; decorated with 2 “collars” marking the point at which frame narrows down; on bar, prominent knops at each outer corner; stub of pin present (flattened and looped); frame is plano-convex in cross-section; 11th - mid-13th cc.; (*cf.* Musianowicz 1960, Pl. VIII: 7); dimensions: length – 19 mm; width – 25; thickness of frame – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/21/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 335.

No. 336. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation;
- C. Single-loop frame; related to lyre-shaped buckles Type IV; omega-shaped frame, extends to a point, with pin rest; decorated with 2 “collars” marking the point at which frame narrows down; on bar, prominent with knops at each outer corner displays effect of heavy wear; frame is plano-convex in cross-section; 11th - mid-13th c. (*cf.* Musianowicz 1960, Pl. VIII: 7); dimensions: length – 18 mm; width – 23 mm; length – 18 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/30/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 336.

No. 337. Buckle

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin and fragment of outside part of frame missing, remainder bent back at mid-length towards bar;
- C. Single-loop frame; lyre-type; omega-shaped, outside part extends to a point, with pin rest; at outer corners pointed knops; frame is flat in cross-section; 8th-9th cc. (*cf.* Sedov 1970, 98, Fig. 24: 8); dimensions: present length – 19 mm; present width – 14 mm; thickness of frame – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1370/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 337.

No. 338. Buckle

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Buckle; wrought iron; pin missing; surface heavily corroded;
- C. Single-loop frame; omega-shaped, outside part thicker, extends to a point, and has a small slot (pin rest); bar broken at point of attachment of pin; sub-rectangular-sectioned frame; 6th-8th or 15th-18th cc. (*cf.* *Finno-ugry...* 1987, 213, 345, Pl. XCVII: 80; *Krym...* 2003, 250, Pl. 83: 22, dating: 2nd half of 6th-7th cc.; Sawicki 2014, 95, No. 36); dimensions: length – 20 mm; width – 18 mm; thickness – 1-4 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1822/6/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 338.

No. 339. Buckle

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; slightly deformed (warped);
- C. Single-loop frame; slightly asymmetrical, roughly lyre-shaped, with pointed pin rest; frame is plano-convex in cross-section; 11th-18th cc. (*cf.* Musianowicz 1960, Pl. VIII: 7, dating: 11th-mid-13th cc.; Sawicki 2014, 95, No. 36, dating: 15th-18th cc.); dimensions: length – 23 mm; width – 23 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1332/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 339.

No. 340. Buckle

- A. Czermno; donated by an anonymous finder;
- B. Buckle; bronze, iron; cast, forged; iron pin corroded;
- C. Double-loop frame; two trapezoidal loops of different size; projecting sub-triangular pin rest; at outer corners of inner loop, distinct rounded knops;; pin constriction between two flat knops which protrude from top and bottom edge of frame; each decorated with spiral motif; similar spiral motif on either side of pin rest; along margin of top and bottom edges, engraved line; iron pin at present fused with frame; on upper surface of pin, at the attachment end, an undetermined recessed element; 11th-12th cc. (*cf.* Lashankoau 1993, 144, 148, Fig. 3; Kenko 2012, 158, Fig. 18: 11, Zaitseva 2015, 187, Fig. 2: 11); dimensions: length – 22 mm; width – 38 mm; thickness of frame – 3 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2884;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/28/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 340.

No. 341. Buckle

- A. Czermno, site 1 (moat); research April 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; related to lyre-shaped buckles; outer and inner loops trapezoidal; projecting triangular pin rest; at outer corners of inner loop, distinct knops; pin constriction between two flat knops which protrude from top and bottom edge of frame; decorated with spiral motif with at centre a recess; surface of bar uneven (casting jets and seams present); 11th-12th cc. (*cf.* Lashankoau 1993, 144, 148, Fig. 3; Kenko 2012, 158, Fig. 18: 11, dating: 11th-12th cc.; Zaitseva 2015, 187, Fig. 2: 11, dating: 11th - 1st half of 12th cc.); dimensions: length – 22 mm; width – 31 mm; thickness of frame – 2–3 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2884;
- D. MT, Inv. No. MT/1731/5/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.1;
- F. Fig. VI: 341.

No. 342. Buckle

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; related to lyre-shaped buckles; outer and inner loops trapezoidal; projecting triangular pin rest; at outer corners of inner loop, distinct knops (one incomplete); pin constriction between two flat knops, each with a lobe protruding from top and bottom edge of frame; 11th-12th cc. (*cf.* Lashankoau 1993, 144, 148, Fig. 3; Arkhipova 2006, 82, Fig., 6: 1, 2; Zaitseva 2015, 187, Fig. 2: 11, dating: 11th - 1st half of 12th cc.; Kenko 2012, 158, Fig. 18, dating: 11th-12th cc.); dimensions: length – 16 mm; width of frame – 31 mm; thickness of frame – 2-3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1401/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 342.

No. 343. Buckle, fragment

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Incomplete buckle; cast copper alloy; pin and inner loop missing;

C. Double-loop buckle, related to lyre-shaped buckles; outer loop trapezoidal, with projecting sub-triangular pin rest; pin constriction between two flat knops, each with a lobe protruding from top and bottom edge of frame, pin constriction; 11th-12th cc. (*cf.* Lashankoau 1993, 144, 148, Fig. 3; Kenko 2012, 158, Fig. 18, dating: 11th-12th cc.); dimensions: length – 21 mm; present width – 23 mm; thickness – 3 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2884;

D. MT, Inv. No. MT/1813/8/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 343.

No. 344. Buckle, fragment

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Incomplete buckle; cast copper alloy; pin and inner loop missing;

C. Double-loop buckle, related to lyre-shaped buckles; outer loop trapezoidal, with projecting sub-triangular pin rest; pin constriction between flat knops which protrude on one side from top or bottom edge of frame; 10th-12th cc. (*cf.* Lashankoau 1993, 144, 148, Fig. 3; Kenko 2012, 158, Fig. 18); dimensions: present width – 22 mm; length – 20 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2884;

D. MT, Inv. No. MT/1682/53/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 344.

No. 345. Buckle, fragment

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Incomplete buckle; bronze, iron; cast, forged; outer loop missing; pin corroded (tip missing);

C. Double-loop frame, related to lyre-shaped buckles; inner loop trapezoidal, with small knops at outer corners; pin constriction between two flat knops, each with a lobe protruding from top and bottom edge of frame, decorated with centrally placed recess with a line around it; iron pin (now fused with frame); 10th-12th cc. (*cf.* Sedova 1981, 144; Lashankoau 1993, 144, 148, Fig. 3; Kenko 2012, 158, Fig. 18: 11); present dimensions: length – 19 mm; width – 16 mm; thickness of frame – 3 mm; note: even if this form it continued to be used as a buckle;

D. MT, Inv. No. MT/1682/62/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 345.

No. 346. Buckle

A. Czermno; donated by A. Pasieczny in 2011;

B. Incomplete buckle; bronze, iron; cast, forged; inner loop missing; awaiting conservation (covered in soil);

C. Double-loop frame, related to lyre-shaped buckles; trapezoidal outer loop with projecting sub-triangular pin rest; pin constriction between two flat knops, each with a lobe protruding from top and bottom edge of frame; iron pin; 10th-12th cc. (*cf.* Lashankoau 1993, 144, 148, Fig. 3; Kenko 2012, 158, Fig. 18: 11, dating: 11th-12th cc.); dimensions: length – 22 mm; present width – 12 mm; thickness – 3-5 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A.2884, MH/A/2886, MH/A/2887;

D. MT, Inv. No. MT/1695/8/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 346.

No. 347. Buckle

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Buckle; wrought iron; surface slightly corroded;
- C. Single-loop frame; chunky, circular; curved pin (looped attachment end, damaged tip); frame is circular in cross-section; 12th-15th cc. (*cf.* Kirpichnikov 1973, Fig. 43; Sawicki 2014, 108f., No. 76, 78; Makarov, Fedorina, Shpolyansky 2013, 74, Fig. 6: 21, dating: 12th-13th cc.; Bogusiewicz 2015, 143f., Fig. 2: f., dating: 15th cc.); dimensions: diameter of frame – 55 mm; diam. of frame cross-section – 8 mm; note: horse saddle girth buckle (?);
- D. MT, Inv. No. MT/1780/6/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.4;
- F. Fig. VI: 347.

No. 348. Buckle

- A. Czeremno; donated by an anonymous finder;
- B. Buckle; cast copper alloy;
- C. Single-loop frame; relatively chunky, made from a rod; penannular (ends do not converge); visibly thickened in outside part; pin made by folding the rod in half (the fold formed into attachment loop), straight and long (extends far outside the frame), tapered tip; frame is circular in cross-section; 5th c. (Kenko 2012, 15, 141, Fig. 1: 17; Oblomsky 2016, 102, Fig. 35: 11); dimensions: diameter – 14 mm; maximum diam. of frame cross-section – 5 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/42/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 348.

No. 349. Buckle

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Buckle; wrought iron; fragment of pin loop missing;
- C. Single-loop frame; circular, with pin rest (slot in the frame); pin constriction on bar; flat pin (looped at one end, pointed tip); frame is circular in cross-section; 2nd half of 14th - early 15th cc. (*cf.* Sawicki, 2014, 110, No. 84). dimensions: diameter – 15 mm; diam. of frame cross-section – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1823/28/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 349.

No. 350. Buckle

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy;
- C. Single-loop frame; sub-circular, thicker outside part; one end of pin looped, the other end folded out, pointed; frame is oval in cross-section; 13th-15th cc. (?) (*cf.* Bogusiewicz 2015, 145, 146, Fig. 4: a); dimensions: frame diameters – 17 and 18 mm; diam. of frame cross-section – 2 mm; note: shoe buckle (?);
- D. MT, Inv. No. MT/1679/35/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 350.

No. 351. Buckle

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; circular, slightly flattened on one side; frame is plano-convex in cross-section; casting seams present; 13th c. (*cf.* Wachowski 1984, 21, Fig. 8: d); dimensions: frame diameters – 17 mm; thickness of frame – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/45/A;

- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 351.

No. 352. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle: cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation;
- C. Single-loop frame; circular, slightly flattened on one side; frame is plano-convex in cross-section; 13th c. (*cf.* Wachowski 1984, 21, Fig. 8: d); dimensions: diameter – 18 mm; thickness of frame – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/44/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 352.

No. 353. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation;
- C. Single-loop frame; D-shaped; bar with pin constriction at mid-length; frame is plano-convex in cross-section; 13th c. (*cf.* Wachowski 1984, 21, Fig. 8: d); dimensions: diameter – 18 mm; thickness of frame – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/47/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 353.

No. 354. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; D-shaped; bar with a pin constriction at mid-length; frame is plano-convex in cross-section; 13th c. (*cf.* Wachowski 1984, 21, Fig. 8: d); dimensions: length – 19 mm; width – 16 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/29/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 354.

No. 355. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; D-shaped; bar with pin constriction mid-length; frame is plano-convex in cross-section; 13th c. (*cf.* Wachowski 1984, 21, Fig. 8: d); dimensions: length – 18 mm; width – 16 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/30/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 355.

No. 356. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy (?); pin missing;
- C. Single-loop frame; D-shaped; rounded in cross-section; 13th c. (*cf.* Wachowski 1984, 21, Fig. 8: d); dimensions: frame diameters – 16 and 19 mm; diam. of frame cross-section – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/36/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 356.

No. 357. Buckle

- A. Czermno; donated by an anonymous finder;
- B. Buckle; cast copper alloy;
- C. Single-loop frame; D-shaped; chunky pin (annular loop fixed loosely around bar, tip is pointed); frame is circular in cross-section; 2nd half of 13th – 1st half of 14th cc. (*cf.* Egan, Pritchard 2004, 90, Fig. 56: 397);

dimensions: diameters – 13 and 15 mm; diam. of frame cross-section – 3 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2871;

- D. MT, Inv. No. MT/1904/41/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.2;
- F. Fig. VI: 357.

No. 358. Buckle

- A. Czermno; donated by an anonymous finder;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; D-shaped; rounded in cross-section; 13th c. (*cf.* Wachowski 1984, 21, Fig. 8: d); dimensions: diameters – 17 and 19 mm; diam. of frame cross-section – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/27/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 358.

No. 359. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; D-shaped; plano-convex in cross-section; 13th c. (*cf.* Wachowski 1984, 21, Fig. 8: d); dimensions: diameter – 16 mm; thickness of frame – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/46/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 359.

No. 360. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011
- B. Buckle; bronze, iron; cast; small fragment of pin present;
- C. Single-loop frame; broadly D-shaped; iron pin (its stub – the loop on the bar at mid-length); frame is plano-convex in cross-section; 13th c. (*cf.* Wachowski 1984, 21, Fig. 8: d); dimensions: length – 18 mm; width – 16 mm; thickness of frame – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/43/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 360.

No. 361. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; D-shaped; frame is oval in cross-section; 10th-13th cc. (*cf.* Zaitseva 2014, 368, Fig. 3: 11); dimensions: diameters – 23 and 26 mm; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/38/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 361.

No. 362. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; broadly D-shaped; rounded in cross-section; 10th-13th cc. (*cf.* Zaitseva 2014, 368, Fig. 3: 11); dimensions: diameters – 22 and 24 mm; diam. of frame cross-section – 4 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/48/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 362.

No. 363. Buckle (?)

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle (?); cast bronze; pin missing;

- C. Single-loop frame; sub-oval, one side (pin bar) straightened and thinned out; frame is circular in cross-section; 2nd half of 3rd-5th cc. (?) (*cf. Slavyane i...* 1993, 286, Pl. 66: 38, dating: 2nd half of 3rd - 5th cc.; Kenko 2012, 143, Fig. 3: 5, dating: 1st - 5th cc.); dimensions: diameters of buckle frame – 21 and 25 mm; diam. of frame cross-section – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/37/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 363.

No. 364. Buckle

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Buckle; copper alloy; frame folded from a rod (?); pin fissured along one of the edges;
- C. Single-loop frame; oval, elongated vertically, penannular, ends of rod bevelled; pin flat in section (one end folded into a regular loop, tip is lightly curved); rod cross-section is plano-convex; 5th-6th cc. (*cf. Ciglis* 2006, 157, 160, Fig. 1: 10; *Tejral* 2017, 107, Fig. 4: 7-9); dimensions: frame diameters – 22 and 30 mm; cross-section of rod – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1320/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 364.

No. 365. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast silver;
- C. Single-loop frame; chunky, oval, elongated vertically; straight, narrowed bar; frame is round in cross-section; 2nd half of 5th - 1st half of 6th cc. (*cf. Krym...* 2003, 98, Pl. 12: 42, 47; *Oblomsky* 2016, 102, Fig. 35: 7); dimensions: frame diameters – 12 and 20 mm; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/37/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 365.

No. 366. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; squashed laterally;
- C. Single-loop frame; narrow oval; internal edge decorated with beading, external edge has a faceted decoration of triangles (one removed apparently to make room to attach the pin); made of thin wire, the pin could be a later addition; 7th-9th cc. (*cf. Hampel* 1905, vol. III, Pl. 175: 12; *Aibabin, Khairedinkova* 2005, 299, Fig. 3: 3, 5; *Curta* 2007, 110, Fig. 8; *Valiulina, Eniosova, Orfinskaya* 2018, 54, Fig. 1: 33); dimensions: frame diameters – 15 and 30 mm; thickness of frame – approx. 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/39/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 366.

No. 367. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; substantial; oval, elongated vertically; small recessed area identifiable as pin rest; the bar opposite thinner nearer to one end; frame is plano-convex in cross-section; 4th - 1st half of 5th cc., 13th c. (*cf. Slavyane i...* 1993, 263, Pl. 43: 10, dating: 4th - 1st half of 5th cc.; *Sawicki* 2017, 106, No. 68, dating: 13th c.); dimensions: length – 48 mm; width – 26 mm; thickness – 5 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/42/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 367.

No. 368. Buckle

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Buckle; wrought iron; surface heavily corroded;

- C. Single-loop frame; sub-oval elongated horizontally, with lightly concave top and bottom edge; pin lightly curved (one end flattened, folded into a penannular loop, the other end is blunt); frame is triangular in cross-section; 9th-13th cc. (?) (cf. Blifeld 1977, 180f., 223, Pl. XXXIV: 4, dating: 9th-11th cc.; Kirpichnikov 1979, Fig. 43: 3, dating: 12th-13th cc.; *Arkheologicheskaya karta* ...1981, 190, Pl. XVI: 11); dimensions: length – 55 mm; width – 71 mm; thickness of frame – 5 mm; note: horse saddle girth buckle;
- D. MT, Inv. No. MT/1812/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 368.

No. 369. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy;
- C. Single-loop frame; D-shaped, profiled; bar for the pin is lightly concave; pin curves in its central part (loop for attachment is small – wrapped around only a part of the bar, the other end is pointed); frame is flat in cross-section; 2nd half of 13th-14th cc. (cf. Wachowski 1984, 21, Fig. 8: c; Sawicki 2017, 81, 116, Fig. 108-110); dimensions: length – 26 mm; width – 17 mm; thickness of frame – approx. 3 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5051;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/33/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 369.

No. 370. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; D-shaped; bar for the pin is lightly concave; frame is circular in cross-section; 12th/13th-13th cc. (cf. Wachowski 1984, 21, Fig. 8: c; Sawicki 2017, 112, No. 90); dimensions: length – 29 mm; width – 18 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 370.

No. 371. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy;
- C. Single-loop frame; D-shaped, elongated vertically; pin flat (one end flattened and looped, tip end missing); frame is oval in cross-section; 2nd half of 13th - early 14th cc. (cf. Sawicki 2017, 81, 116, Fig. 108-110); dimensions: length – 25 mm; width – 18 mm; thickness of frame – 30 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5051;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/34/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 371.

No. 372. Buckle

- A. Czermno; donated by an anonymous finder;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; D-shaped, elongated vertically; bar for the pin is constricted at mid-length; frame is circular in cross-section; 12th-14th cc. (cf. Arkhipova 2006, 82, Fig. 6: 7); dimensions: length – 27 mm; width – 20 mm; diam. of frame cross-section – 3 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2871;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/37/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.2;
- F. Fig. VI: 372.

No. 373. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; D-shaped, elongated vertically; flat in cross-section; 12th-14th cc. (*cf.* Sedova 1981, 145, 147, Fig. 56: 11; Egan, Pritchard 2004, 242, Fig. 42: 279; Arkhipova 2006, 82, Fig. 6: 3); dimensions: length – 23 mm; width – 17 mm; thickness – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5053, MH/A/2876;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/28/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.1;
- F. Fig. VI: 373.

No. 374. Buckle

- A. Czermno; donated by an anonymous finder;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; D-shaped; elongated vertically; outside part of frame expanded, with pin rest between 4 symmetrical, drop-shaped protrusions; frame is plano-convex in cross-section; 13th-14th cc. (*cf.* Egan, Pritchard 2004, 74, Fig. 44: 297; Sawicki 2018, 924f., Fig. 846a); dimensions: length – 24 mm; width – 18 mm; thickness – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2880;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/32/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 374.

No. 375. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; D-shaped, elongated vertically; outside part expanded with 4 lobed knops on the outside edge and 3 transverse grooves – outer knops are smaller, inner knops larger; pin rest is a groove between the larger knops; frame is plano-convex in cross-section; 12th-16th cc. (*cf.* Malinowska-Łazarczyk 1979, 95f., 163, Pl. 4.I: 6; Sedov 1987, 447, Pl. CXXVIII: 5; Egan, Pritchard 2004, Fig. 11; Sawicki, 2017, 83; Moizhets 2020, 129, Fig. 6: 6; Sawicki 2018, 924f., Fig. 846a); dimensions: length – 19 mm; width – 16; thickness – approx. 3 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5053;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.8;
- F. Fig. VI: 375.

No. 376. Buckle (?) / Finger ring (?) / Link (?)

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Buckle (?) / finger ring (?) / link (?); cast copper alloy;
- C. D-shaped loop; front and reverse of curved part of perimeter decorated with diagonal grooves imitating twisting; straight part of perimeter is undecorated, visibly narrower (possibly, a pin constriction); frame is circular in cross-section; inside the perimeter is intermittent casting seam; 11th - late 14th cc. (*cf.* Sedova 1981, 125-127; Makarov, Krasnikova, Epokhin 2021, 12, Fig. 2: 8); dimensions: length – 23 mm; width – 20 mm; maximum diameter of frame – 3 mm; note: possibly originally a finger ring, modified in shape and used as a buckle, clasp or loop;
- D. MT, Inv. No. MT/1741/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 376.

No. 377. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; D-shaped; decorated with 3 groups of shallow diagonal grooves alternating with sections undecorated; frame is flat in cross-section; 12th-14th cc. (*cf.* Musianowicz 1960,

Pl. VIII: 8, dating: 11th - mid-13th cc.; Sedova 1981, 145, 147, Fig. 56: 11; Perlikowska-Puszkarska 2004, 269, Pl. IV: 7);

dimensions: length – 23 mm; width – 22; thickness of frame – approx. 3 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5053;

D. MT, Inv. No. MT/1682/1/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.7;

F. Fig. VI: 377.

No. 378. Buckle

A. Czeremno, site 1; research April 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; D-shaped, with pin rest (small recess); decorated with distinct diagonal grooves; frame is plano-convex in cross-section; late 12th-13th cc. (*cf.* Wachowski 1984, 20, Fig. 7: m); dimensions: length – 17 mm; width – 17 mm; thickness – approx. 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1753/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 378.

No. 379. Buckle

A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; D-shaped, elongated vertically; bar for the pin is constricted at mid-length; frame is oval in cross-section; 12th-14th cc. (*cf.* Arkhipova 2006, 82, Fig. 6: 7); dimensions: width – 21 mm; length – 25 mm; diam. of frame cross-section – 3 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2871, MH/A/2872;

D. MT, Inv. No. MT/1679/13/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 379.

No. 380. Buckle

A. Czeremno; donated by an anonymous finder;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; D-shaped, elongated vertically; frame is circular in cross-section; 12th-14th cc. (*cf.* Egan 2004, 90, Fig. 56: 397; Arkhipova 2006, 82, Fig. 6: 7; Svetikas 2018, 132, Fig. 9: 3); dimensions: length – 25 mm; width – 20 mm; diam. of frame cross-section – 3 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2871;

D. MT, Inv. No. MT/1904/35/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.2;

F. Fig. VI: 380.

No. 381. Buckle

A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation;

C. Single-loop frame; D-shaped, elongated vertically; pin bar is lightly concave at mid-length, with pin constriction (visible marks of wear from pin); frame is plano-convex in cross-section; 12th-14th cc. (*cf.* Arkhipova 2006, 82, Fig. 6: 3); dimensions: length – 26 mm; width – 20 mm; thickness of frame – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1682/40/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 381.

No. 382. Buckle

A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; D-shaped, elongated vertically; flat in cross-section; 12th-14th cc. (*cf.* Sedova 1981, 145, 147, Fig. 56: 11; Egan, Pritchard 2004, 242, Fig. 42: 279; Arkhipova 2006, 82, Fig. 6: 3);

dimensions: length – 23 mm; width – 17 mm; thickness – 2 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5053, MH/A/2876;

- D. MT, Inv. No. MT/1682/49A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.1;
- F. Fig. VI: 382.

No. 383. Buckle

- A. Czeremno, site 3; research October 2010;
- B. Buckle; wrought iron;
- C. Single-loop frame; D-shaped, elongated horizontally; decorated with indistinct oblique grooving; constriction on bar caused by wear; pin flat, loop fixed loosely around the bar; frame is flat in cross-section; 11th-15th cc. (*cf.* Musianowicz 1955, Pl. III: 3; Motsya, Kovalenko, Petrashenko 1997, 81, Fig. 34: 31; *Krym...* 2003, 265, Pl. 98: 28, dating: 11th-13th cc.; Cnotliwy 2014, 375, Fig. 37: 5, dating: 14th-15th cc.);
dimensions: length – 28 mm; width – 31 mm; thickness – 2 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. 5053;
- D. MT, Inv. No. MT/1402/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.1;
- F. Fig. VI: 383.

No. 384. Buckle

- A. Czeremno, site 1; research April 2011;
- B. Buckle; wrought iron; pin missing; surface heavily corroded;
- C. Single-loop frame; roughly D-shaped, extended horizontally, apparently with a pin rest; frame is plano-convex in cross-section; 12th-14th cc. (*cf.* Nikolskaya 1981, 266, Fig. 100: 17; Wachowski 1984, 20, Fig. 7: p, s; Sawicki 2017, 118, No. 116);
dimensions: length – 26 mm; width – 30 mm; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1807/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 384.

No. 385. Buckle

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Buckle; wrought iron; pin missing;
- C. Single-loop frame; D-shaped, elongated vertically, rounded in cross-section; 12th-14th cc. (*cf.* Arkhipova 2006, 82, Fig. 6: 3; Sawicki 2017, 114, No. 101, dating: 13th c.);
dimensions: length – 26 mm; width – 18 mm; diam. of frame cross-section – 3 mm;
similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2871;
- D. MT, Inv. No. MT/1747/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.2;
- F. Fig. VI: 385.

No. 386. Buckle, fragment

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Incomplete buckle; wrought iron; missing the pin and a fragment of frame and bar;
- C. Single-loop frame; D-shaped; frame is rectangular in cross-section; 13th cc. (?);
dimensions: present length – 18 mm; width – 19 mm; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1764/6/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 386.

No. 387. Buckle

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Buckle; wrought iron; surface heavily corroded;
- C. Single-loop frame; D-shaped, elongated horizontally; pin tapers from loop to tip which drapes over the outside edge; frame is plano-convex in cross-section; 11th-14th cc. (*cf.* *Krym...* 2003, 265, Pl. 98: 28, dating: 11th-13th cc.; Sawicki 2014, 117, No. 113, late 13th - early 14th cc.);

dimensions: length – 49 mm; width – 55 mm; thickness of frame – 5 mm;

note: horse saddle girth buckle;

D. MT, Inv. No. MT/1780/3/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.3;

F. Fig. VI: 387.

No. 388. Buckle

A. Czermno, site 2; research October 2010;

B. Buckle; wrought iron; pin missing; corroded;

C. Single-loop frame; D-shaped, elongated vertically; frame is flat in cross-section; 9th-14th cc. (cf. Rejholcová 1995, Pl. LXXXVII: 569, dating: 9th c.; Sawicki, 2014, 119, No. 121, dating: 1st half of 14th cc.);

dimensions: length – 64 mm; width – 51 mm; thickness of frame – 4 mm;

note: horse saddle girth buckle; similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2872;

D. MT, Inv. No. MT/1226/60/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 388.

No. 389. Buckle

A. Czermno, site 2; research October 2010;

B. Buckle; wrought iron; pin missing; seriously corroded (some fragments missing);

C. Single-loop frame; D-shaped; frame is flat in cross-section; 11th-14th cc. (cf. Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, 62, Pl. L: a, b, d, h; Sawicki 2014, 111, No. 89; Vozny 2019, 155, Fig. 5: 15);

dimensions: length – 50 mm; width – 47 mm; thickness of frame – 3 mm;

note: horse saddle girth buckle;

D. MT, Inv. No. MT/1601/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 389.

No. 390. Buckle

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Buckle; wrought iron; surface heavily corroded;

C. Single-loop frame; D-shaped (nearly oval), elongated vertically; curved pin (looped end fixed loosely around the bar, flat, the tip is lightly rounded); frame is plano-convex in cross-section; late 12th-14th cc. (cf. Malinowska-Lazarczyk 1979, 194, Pl. 4.II: 1; Cnotliwy 2014, 375, Fig. 37: 4; Sawicki 2014, 114, No. 101; Grygiel, Stasiak, Trojan 2015, 242, Fig. 126: 9);

dimensions: length – 46 mm; width – 35 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1777/4/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.2;

F. Fig. VI: 390.

No. 391. Buckle

A. Czermno, site 3; research October 2010;

B. Buckle; wrought iron; pin missing; corroded;

C. Single-loop frame; D-shaped, elongated vertically; frame is flat in cross-section; 9th-14th cc. (cf. Rejholcová 1995, Pl. LXXXVII: 569, dating: 9th c.; Sawicki, 2014, 119, No. 121, dating: 1st half of 14th c.; Svetikas 2018, 134, Fig. 11: 2, hier 14th c.);

dimensions: length – 40 mm; width – 31 mm; thickness of frame – 2 mm;

note: horse saddle girth buckle; similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2872;

D. MT, Inv. No. MT/1400/7/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 391.

No. 392. Buckle

A. Czermno, site 1 (moat); research April 2011;

B. Buckle; wrought iron; pin missing; corroded;

- C. Single-loop frame; D-shaped, elongated vertically; frame is plano-convex in cross-section; 10th-14th cc. (*cf.* Brøndsted 1936, 123, 155, Fig. 33: g; 75, dating: 10th c.; Malinowska-Łazarczyk 1979, 104, Pl. 4.II: 1; Cnotliwy 2014, 375, Fig. 37: 4; Grygiel, Stasiak, Trojan 2014, 399, Fig. 220: 9; Sawicki 2014, 114, cat. 101);
dimensions: length – 45 mm; width – 35 mm; thickness – 4 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1756/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 392.

No. 393. Buckle

- A. Czeremno, site 1 (moat); research October 2010;
- B. Buckle; wrought iron;
- C. Single-loop frame; D-shaped (nearly oval), elongated vertically; pin tapers from looped, penannular end to a pointed tip; frame is plano-convex in cross-section; 10th-14th cc. (*cf.* Brøndsted 1936, 123, 155, Fig. 33: g; 75, dating: 10th c.; Malinowska-Łazarczyk 1979, 104, Pl. 4.II: 1; Cnotliwy 2014, 375, Fig. 37: 4; Sawicki 2014, 116, cat. 109);
dimensions: length – 42 mm; width – 30 mm; thickness of frame – 3 mm;
note: stirrup strap buckle;
- D. MT, Inv. No. MT/1500/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 393.

No. 394. Buckle

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Buckle; wrought iron; pin missing;
- C. Single-loop frame; D-shaped; frame is plano-convex in cross-section; 11th - early 14th cc. (*cf.* Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, 62, Pl. L: a, b, d, h; Efimov 1999, 99, Fig. 5: 17, 18; Sawicki, 2014, 113, No. 97; Vozny 2019, 155, Fig. 5: 15);
dimensions: length – 37 mm; width – 35 mm; thickness of frame – 3 mm;
note: stirrup strap buckle (?);
- D. MT, Inv. No. MT/1797/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 394.

No. 395. Buckle

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Buckle; wrought iron; seriously corroded (minor pitting); frame broken; pin missing;
- C. Single-loop frame; D-shaped; frame is plano-convex in cross-section; 11th - early 14th cc. (*cf.* Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, 62, Pl. L: a, b, d, h; Sawicki 2014, 118, ct. 117);
dimensions: length – 36 mm; width – 34 mm; thickness of frame – 2 mm;
note: stirrup strap buckle (?);
- D. MT, Inv. No. MT/1803/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 395.

No. 396. Buckle

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Buckle; wrought iron;
- C. Single-loop frame; D-shaped, extended horizontally; pin with penannular loop fixed loosely over the bar and rounded pointed tip draped over the frame; frame is sub-circular in cross-section; 11th-14th cc. (*cf.* Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, 62, Pl. L: a, b, d, h; Kuchera 1962, 36, Fig. 14: 10; Sedova 1981, 145, 147, Fig. 56: 11; Motsya, Kovalenko, Petrashenko 1997, 81, Fig. 34: 31; Efimov 1999, 99, Fig. 5: 17, 18; Sawicki, 2014, 113, No. 97; Vozny 2019, Fig. 5: 1);
dimensions: length – 38 mm; width – 34 mm; thickness of frame – 5 mm;
note: stirrup strap buckle (?); similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5053;
- D. MT, Inv. No. MT/1805/19/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.6;

F. Fig. VI: 396.

No. 397. Buckle

A. Czeremno, site 1; research April 2011;

B. Buckle; wrought iron;

C. Single-loop frame; D-shaped; pin looped tightly around bar, rounded tip drapes over the outside edge; frame is flat in cross-section, 11th-14th cc. (*cf.* Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, 62, Pl. L: a, b, d, h; Motsya, Kovalenko, Petrashenko 1997, 81, Fig. 34: 31; Efimov 1999, 99, Fig. 5: 17, 18; Sawicki, 2014, 113, No. 97; Vozny 2019, 155, Fig. 5: 15); dimensions: length – 39 mm; width – 36 mm; thickness of frame – 4 mm; note: stirrup strap buckle (?);

D. MT, Inv. No. MT/1823/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 397.

No. 398. Buckle

A. Czeremno, site 1; research April 2011;

B. Buckle; wrought iron; pin missing; surface heavily corroded;

C. Single-loop frame; D-shaped, elongated vertically; present cross-section of frame is sub-oval; 11th - early 14th cc. (*cf.* Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, 62, Pl. L: a, b, d, h; Efimov 1999, 99, Fig. 5: 17, 18; Cnotliwy 2014, 375, Fig. 37: 4; Sawicki, 2014, 113, No. 97; Vozny 2019, 155, Fig. 5: 15); dimensions: length – 43 mm; width – 36 mm; thickness – 5 mm; note: stirrup strap buckle (?);

D. MT, Inv. No. MT/1830/4/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 398.

No. 399. Buckle

A. Czeremno, site 1; research April 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; chunky; D-shaped, with projecting pin rest (slot in the frame); bar has a lobed protrusion at both ends which go beyond the frame; frame is plano-convex in cross-section; 11th-13th cc. (*cf.* Egan, Pritchard 2004, 242, Fig. 42: 279); dimensions: length – 46 mm; width – 50 mm; thickness – 5 mm; note: object similar to: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2876;

D. MT, Inv. No. MT/1855/4/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 399.

No. 400. Buckle

A. Czeremno, site 1; research June 2011;

B. Buckle; wrought iron; surface heavily corroded; pin missing a fragment of loop and tip;

C. Single-loop frame; heart-shaped; outside part with projecting pin rest (slot); pin wraps around bar in a loop, now incomplete; frame is oval in cross-section; 7th-8th cc. (*cf.* Müller 2010, Pl. 38: 8);

dimensions: length – 42 mm; width – 40 mm; thickness of frame – 4 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1779/10/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 400.

No. 401. Buckle

A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; D-shaped, extended horizontally; outside part extends to a point; top and bottom edges expand gently to rounded knops at either end of bar; 10th-11th cc. (*cf.* Eremeev 2015, 516, Fig. 438: 3);

dimensions: length – 20 mm; width – 25 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/20/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 401.

No. 402. Buckle

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; D-shaped; extended horizontally, outside part slightly expanded, with a point at centre, reserved pin rest in the form of a slot in the frame; top and bottom edge continue to knops which project outside the bar; frame is plano-convex in cross-section; 10th-11th cc. (*cf.* Eremeev 2015, 516, Fig. 438: 3);

dimensions: length – 20 mm; width – 23 mm; thickness of frame – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1682/34/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 402.

No. 403. Buckle

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; D-shaped, extended horizontally; outside part slightly expanded, with a point at centre, with reserved pin rest (slot on the frame); top and bottom edge project from the bar; frame is flat in cross-section; 10th-11th cc. (*cf.* Eremeev 2015, 516, Fig. 438: 3);

dimensions: length – 19 mm; width – 25 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/23/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 403.

No. 404. Buckle

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; D-shaped, elongated horizontally, with projection on pin rest; flat in cross-section; marks of filing; 11th-15th cc. (*cf.* Egan, Pritchard 2004, 242, Fig. 42: 279; Grygiel, Stasiak, Trojan 2014, 400, Fig. 221: 2);

dimensions: length – 22 mm; width – 29; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/22/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 404.

No. 405. Buckle

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Buckle; wrought iron; moderately corroded;

C. Single-loop frame; D-shaped, outside part expands to a point; flat pin is curved and has a large loop; present cross-section of frame is sub-circular; 13th c. (*cf.* Sawicki 2014, 112, No. 91);

dimensions: length – 31 mm; width – 27 mm; thickness of frame – 4 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1850/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 405.

No. 406. Buckle

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; D-shaped, outside part extends to a point; decorated with oblique incisions; frame is flat in cross-section; 10th - early 12th cc. (*cf.* Motsya, Kovalenko, Petrashenko 1997, 107, Fig. 44: 10; Dzik 2015, vol. I, 221, 309, Pl. IX: 2);

dimensions: length – 26 mm; width – 23 mm; thickness of frame – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1682/42/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 406.

No. 407. Buckle

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; narrow D-shaped; outside part expanded to a point, with pin rest (thinner frame); flat cross-section; 13th c. (?) (*cf.* Egan, Pritchard 2004, 92f., No. 417, Fig. 58: 417); dimensions: length – 25 mm; width – 21 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/7/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 407.

No. 408. Buckle

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Buckle; wrought iron; minor pitting on pin;

C. Single-loop frame; broadly sub-rectangular (D-shaped), with rounded corners; decorated (?); on the surface, regular dimples; flat pin tapers from incomplete loop pointed, conforming in to the shape of frame; frame is flat in cross-section; late 8th-14th cc. (*cf.* Svetikas 2018, 134, Fig. 11: 1, dating: 13th-14th cc.; Kravchenko 2020, 219, Fig. 5: 8, dating: late 8th-10th cc.); dimensions: length – 52 mm; width – 58 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1798/21/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 408.

No. 409. Buckle

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; broadly D-shaped, with rounded outside edge, profiled; inner margin of frame is decorated with rope-like design; small recessed area (pin rest [?]); constriction on the pin bar; profiled is oval in cross-section; 10th-11th cc. (*cf.* Ereemeev 2015, 526, Fig. 448: 5); dimensions: length – 28 mm; width – 38 mm; thickness – approx. 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1799/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 409.

No. 410. Buckle

A. Czermno; chance discovery made in 2012;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation;

C. Single-loop frame; broadly D-shaped, profiled; rounded outside part, with small slot at centre (pin rest); inner margin of frame is decorated with rope-like design; bar is sub-circular in cross-section; 10th-11th cc. (*cf.* Ereemeev 2015, 526, Fig. 448: 5); dimensions: width – 32 mm; length – 22 mm; thickness of frame – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1890/16/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 410.

No. 411. Buckle

A. Czermno, site 1; research June 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; broadly D-shaped, profiled; rounded outside part with a small slot at centre (pin rest); frame decorated on its inner margin with oblique irregular incisions; bar is sub-circular in cross-section; 10th-11th cc. (*cf.* Ereemeev 2015, 526, Fig. 448: 5); dimensions: length – 27 mm; width – 33 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1819/7/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 411.

No. 412. Buckle

- A. Czeremno, site 1; research April 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; broadly D-shaped; pin rest on outside edge; decorated on its inner margin with oblique; frame is plano-convex in cross-section; 11th-13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 145, 147, Fig. 56: 11; Motsya, Kovalenko, Petrashenko 1997, 107, Fig. 44: 10; Prishchepa 2003, 234, Fig. 2: 6);
dimensions: length – 16 mm; width – 20 mm; thickness – 3 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5053;
- D. MT, Inv. No. MT/1827/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.1;
- F. Fig. VI: 412.

No. 413. Buckle

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; sub-rectangular, with rounded outside edge; profiled; with small slot at centre (pin rest); pin constriction; bar is circular in cross-section; 10th-13th cc. (*cf.* Rauhut 1960, Pl. VII: 8, dating: 12th-13th cc.; Rappaport 1971, 85, Fig. 29: 1 Eremeev 2015, 526, Fig. 448: 5, dating: 10th-11th c.);
dimensions: length – 31 mm; width – 44; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/40/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 413.

No. 414. Buckle

- A. Czeremno, site 1 (moat); research April 2011;
- B. Buckle; cast tin; pin missing;
- C. Single-loop frame; broadly D-shaped, tapers slightly to curved outside edge; with slot at centre (pin rest); tubular bar thicker than frame, a small notch on its internal edge (possible effect of pin movement); frame is sub-triangular in cross-section, bar is circular in cross-section; 12th-13th cc. (?) (*cf.* Nikolskaya 1981, 266, Fig. 100: 23);
dimensions: length – 14 mm; width – 23 mm; diameter axis – 5 mm; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1731/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 414.

No. 415. Buckle

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Buckle; wrought iron; pin missing; surface heavily corroded;
- C. Single-loop frame; sub-rectangular, with rounded outside edge; bar ends in projections; pin constriction at mid-length; frame is flat in cross-section; 10th-13th cc. (*cf.* Rauhut 1960, Pl. VII: 8, dating: 12th-13th cc.; Eremeev 2015, 526, Fig. 448: 5, dating: 10th-11th c.);
dimensions: length – 25 mm; width – 38 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1791/18/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 415.

No. 416. Buckle

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Buckle; wrought iron; surface heavily corroded; fragment of pin missing;
- C. Single-loop; narrow rectangular frame; pin looped tightly around bar; frame is plano-convex in cross-section; 13th-15th cc. (*cf.* Sawicki 2017, 128, No. 149; Svetikas 2009, Fig. 20: 3);
dimensions: length – 34 mm; width – 18 mm; thickness of frame – 4 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1779/6/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 416.

No. 417. Buckle

A. Czermno, site 1; research June 2011;

B. Buckle; wrought iron;

C. Single-loop frame; broadly rectangular; pin with incomplete loop end and pointed tip; frame is rectangular in cross-section; 13th c. (*cf.* Sawicki 2017, 126, No. 143); dimensions: length – 29 mm; width – 25; thickness of frame – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1845/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 417.

No. 418. Buckle

A. Czermno, site 1; research June 2011;

B. Buckle; wrought iron; pin missing; frame broken;

C. Single-loop, flat trapezoidal frame; outside part expanded; bar broken at mid-length (due to use); bar is circular in cross-section; 12th-13th cc. (*cf.* Nikolskaya 1981, 82, Fig. 29: 39); dimensions: length – 27 mm; width – 22 mm; thickness of frame – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1792/5/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 418.

No. 419. Buckle

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop, rectangular frame, flat in cross-section; evidence of filing, intermittent casting seams; 6th-14th cc. (*cf.* Aulikh 1972, 57, Pl. XI: 13, dating: 6th-7th cc.; Sawicki 2017, 130, No. 156, dating: 13th c.; Svetikas 2009, 215, Fig. 28: 13, dating: 13th-14th cc.); dimensions: length – 22 mm; width – 19 mm; thickness of frame – 4 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1682/55/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 419.

No. 420. Buckle

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing; slightly deformed (bent out of shape); awaiting conservation;

C. Single-loop; narrow rectangular frame, elongated vertically; undecorated; pin bar thickened (imitating constriction for the pin); frame is circular in cross-section; 13th c. (*cf.* Sawicki 2017, 125, No. 138); dimensions: length – 23 mm; width – 18 mm; thickness of frame – 4 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1682/58/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 420.

No. 421. Buckle (?)

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle (?); cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop; narrow rectangular frame; undecorated; frame is circular in cross-section; 12th-13th cc. (*cf.* Nikolskaya 1981, 82, Fig. 29: 3 9); dimensions: length – 19 mm; width – 11 mm; diam. of frame cross-section – 5 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1682/57/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 421.

No. 422. Buckle

A. Czermno; chance discovery made in 2012;

- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; nearly rectangular, bar slightly thinner than other parts of frame; flat cross-section; 12th-13th cc. (*cf.* Nikolskaya 1981, 82, Fig. 29: 39); dimensions: length – 26 and 27 mm; width – 20 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1890/17/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 422.

No. 423. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop; flat; narrow rectangular frame; deep incisions on outside edge; 1st half of 13th c. (*cf.* Arkhipova 2006, 77, Fig. 2: 15); dimensions: length – 18 mm; width – 12 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.12;
- F. Fig. VI: 423.

No. 424. Buckle

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop, narrow rectangular frame; outside edge decorated with deep incisions (imitating twisting); frame is rectangular in cross-section; 1st half of 13th c. (*cf.* Arkhipova 2006, 77, Fig. 2: 15); dimensions: length – 14 mm; width – 10 mm; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1417/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 424.

No. 425. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; rectangular, with pointed projection at every corner; pin rest present; decorated with deep incisions; plano-convex cross-section; 7th-8th cc. (*cf.* Hampel 1905, vol. I, 292, Fig. 706; Aibabin 232, Fig. 58: 31; Krasnoperov 2018, 172, Fig. 27); dimensions: length – 20 mm; width – 24 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.13;
- F. Fig. VI: 425.

No. 426. Buckle

- A. Czermno, site 1; research June 2010;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; rectangular; raised mouldings accentuate corners of frame; oblique grooving on top and bottom edge; distinct pin constriction at mid-length of bar; frame is plano-convex in cross-section; late 7th-12th cc. (*cf.* Aibabin 1990, 50, 225, Fig. 46: 14, dating: late 7th - mid-8th cc.; Voitekhovich 2013, 334, 336, Fig. 3: 3, dating: 12th c.); dimensions: length – 18 mm; width – 26 mm; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1824/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 426.

No. 427. Buckle

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop, rectangular frame, expands slightly to outside edge, top and bottom edges slightly concave, each with a projecting loop to “hold” the bar “in place”; outside edge with pin rest and pointed corners; 14th-15th cc. (*cf.* Svetikas 2009, Fig. 22: 15);

dimensions: width – 24 mm; length – 22 mm; thickness of frame – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1614/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 427.

No. 428. Buckle

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Buckle; wrought iron; surface heavily corroded; fragment of pin missing;

C. Single-loop frame; trapezoidal, extended horizontally; slightly wider outside edge; pin with penannular loop wrapped loosely around bar; frame is plano-convex in cross-section; 10th-11th cc. (cf. Makushnikov 2006, 133, Fig. 2: 6; Grudochko, Gazizova, Parunin 2018, 98, Fig. 6: 10); dimensions: length – 13 and 15 mm; width 24 mm; thickness of frame – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1775/6/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 428.

No. 429. Buckle

A. Czermno; donated by A. Pasieczny in 2011;

B. Buckle; cast copper alloy;

C. Single-loop frame; sub-rectangular, elongated vertically; curving top and bottom edges end in lobed protrusions; outside edge decorated with 4 irregularly spaced deep grooves; curved pin with large penannular loop, and next to the loop, a protrusion with incisions (imitation of human head [?]), pointed tip of pin drapes over the outside edge; frame is plano-convex in cross-section; 4th-5th c. (Ciugudean 2021, 213, 260, Pl. VIII: 10) or 2nd half of 13th-2nd half of 14th cc. (cf. Egan, Pritchard 2004, 76, Fig. 46: 3 14, 318); dimensions: length – 28 mm; width – 22 mm; thickness of frame – 1.3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1695/4/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.9;

F. Fig. VI: 429.

No. 430. Buckle

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;

C. Double-loop frame; narrow rectangular, elongated vertically; thickened outside edge decorated with symmetrically spaced lobed protrusions and grooves, inside edge incurved at mid-length; mid-13th - early 16th cc. (cf. Parádi 1995, 170, Fig. 8: 9, late 15th - early 16th cc.; Grygiel, Stasiak, Trojan 2014, 355, dating: after 13th c.); dimensions: length – 42 mm; width – 25 mm; thickness – 6 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/41/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 430.

No. 431. Buckle, fragment

A. Czermno; donated by A. Pasieczny in 2011;

B. Incomplete buckle; cast copper alloy; damaged (fragment of frame missing); awaiting conservation;

C. Double-loop frame; broadly rectangular; bar placed at mid-length of frame set over its upper surface, has profiled pin constriction; flat pin with penannular loop and slightly pointed tip; frame is plano-convex in cross-section; 14th-15th cc. (cf. Wachowski 1984, 62, Fig. 43: f; Svetikas 2009, 225, Fig. 28: 14; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Fig. 7: 3); dimensions: length – 25 mm; width – 38 mm; thickness of frame – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1695/7/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 431.

No. 432. Buckle

A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;

- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; square, with a bar in the centre; thickened outside and inside edges decorated with incisions in 3 groups of two; similar incisions at either end of bar; outside and inside edges slightly raised in relation to bar; frame is oval in cross-section; 2nd half of 13th-16th cc. (*cf.* Březinová, Samuel, 2007, 51, Fig. 72, dating: 17th-19th cc.; Bednarz 2016, 303, buckle 112, dating: 15th-16th cc; Sawicki 2017, 102, No. 60, dating: 2nd half of 13th c.); dimensions: length – 23 mm; width – 23 mm; thickness – 4 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/21/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 432.

No. 433. Buckle

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; broadly rectangular; with a bar at mid-length; curved lengthwise; flat in cross-section; 12th-15th cc. (*cf.* Malinowska-Łazarczyk 1979, 97, 104, Pl. 4.II: 10; Wachowski 1984, 62, Fig. 43: 1); dimensions: length – 14 mm; width – 22; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/18/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 433.

No. 434. Buckle

- A. Czeremno, site 1; research April 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; sub-rectangular, slightly waisted at mid-length; both parts of frame are raised, forming a broad V shape in side view; pin constriction on the bar (effect of wear); frame is plano-convex in cross-section; 12th-15th cc. (*cf.* Malinowska-Łazarczyk 1979, 97, 104, Pl. 4.II: 10; Wachowski 1984, 62, Fig. 43: 1); dimensions: length – 22 mm; width – 15 mm; thickness of frame – 2 mm; note: possibly used as a spur buckle (Wachowski 1984, 62, Fig. 43), or as a link between two parts of a belt (Malinowska-Łazarczyk 1979, 106, Pl. 4.IV: 3); similar artefact: Hrubieszów MH/A/2889;
- D. MT, Inv. No. MT/1777/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 434.

No. 435. Buckle

- A. Czeremno; donated by an anonymous finder;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; rectangular; narrows lightly towards symmetrically place bar; undecorated; bar thinned by wear; frame is plano-convex in cross-section; 12th-15th cc. (*cf.* Malinowska-Łazarczyk 1979, 97, 104, Pl. 4.II: 10; Wachowski 1984, 62, Fig. 43: 1); dimensions: length – 16 mm; width – 23 mm; length – 16 mm; thickness – 2 mm; note: possibly used as a spur buckle (Wachowski 1984, 62, Fig. 43: 1), or as a link between two parts of a belt (Malinowska-Łazarczyk 1979, 106, Pl. 4.IV: 3);
- D. MT, Inv. No. MT/1904/40/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 435.

No. 436. Buckle

- A. Czeremno, site 3; research October 2010;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; sub-rectangular, narrows slightly towards symmetrically placed bar; outside and inside edges decorated with broad, transverse groove; flat in cross-section; 13th-15th cc. (*cf.* Wachowski 1984, 62, Fig. 43: 1; Svetikas 2009, 209, Fig. 10: 8);

dimensions: length – 19 mm; width – 20 mm; thickness of frame – 2 mm;
 note: possibly used as a spur buckle (Wachowski 1984, 62, Fig. 43: 1) or as a link between two parts of a belt (Malinowska-Łazarczyk 1979, 106, Pl. 4.IV: 3);

- D. MT, Inv. No. MT/ 1353/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 436.

No. 437. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik;
- B. Buckle; cast copper alloy;
- C. Single-loop sub-square, faceted; flat, curved pin (flattened attachment end looped tightly around bar, tip pointed); frame is flat in cross-section; 6th-9th cc. (*cf.* Kovalevskaya; 1979, 44, Pl. 6, Pl. XX: 21; Milyan 2012, 128, Fig. 1: 13);
 dimensions: length – 15 mm; width – 13 mm; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/59/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.8;
- F. Fig. VI: 437.

No. 438. Buckle

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; nearly square, with projections on outside edge; pin constriction on bar; frame is plano-convex in cross-section; 11th-12th cc. (*cf.* Kenko 2012, 158, Fig. 18: 21);
 dimensions: length – 14 mm; width – 13 mm; thickness of frame – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1451/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 438.

No. 439. Buckle

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Buckle; wrought iron; pin missing;
- C. Single-loop frame; square; frame is flat in cross-section; 13th-14th cc. (*cf.* Wachowski 1984, 21, Fig. 8: e; Sawicki 2017, 129, No. 152);
 dimensions: 25 x 25 mm; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1827/13/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 439.

No. 440. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle (?); cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; sub-square, with small recess (pin rest) on outside edge; undecorated; pin constriction on bar; frame is flat in cross-section; 13th-14th cc. (*cf.* Wachowski 1984, 21, Fig. 8: e; Sawicki 2017, 129, No. 152);
 dimensions: length – 18 mm; width – 19 mm; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/56/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 440.

No. 441. Buckle

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Buckle; wrought iron; surface heavily corroded; both ends of pin at present fused to the frame;
- C. Single-loop frame; sub-square with rounded corners; flat pin (looped end at present truncated, tip pointed, drapes over the frame); frame is flat in cross-section; 12th-13th or 15th-18th cc. (*cf.* Sawicki 2017, 130, No. 157; Solecki 2018, 121, 258, Pl. XXXVIII: 1);
 dimensions: 34 x 34 mm; thickness of frame – 3 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1782/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.3;
- F. Fig. VI: 441.

No. 442. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Pasieczny in 2011;
- B. Buckle, copper alloy; iron; cast, forged; awaiting conservation; only loop end of pin is preserved;
- C. Single-loop frame; sub-square, with slightly concave top and bottom edges, outside edge and bar convex, profiled; iron pin; frame is plano-convex in cross-section; 2nd half of 3rd c. (*cf.* Schuster 2010, 756, Fig. 1: 8);
dimensions: length – 23 mm; width – 22 mm; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1695/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 442.

No. 443. Buckle

- A. Czermno, site 1 (moat); research October 2010;
- B. Buckle; cast copper alloy;
- C. Single-loop frame; pentagonal, with outside edge extending to a point; upper surface of top and bottom edges decorated with oblique grooves; pin flat (attachment end flat, folded into loop, pointed tip); frame is plano-convex in cross-section; 11th-12th cc. (*cf.* Großler 2013, 134, Fig. 11: 10);
dimensions: length – 15 mm; width – 17 mm; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1540/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.9;
- F. Fig. VI: 443.

No. 444. Buckle

- A. Czermno, site 1 (moat); research June 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy;
- C. Single-loop frame; pentagonal, with outside edge extending to a point; pin constriction on bar affected by wear; pin flat (attachment end flat, folded into loop, pointed tip); frame is plano-convex in cross-section; 11th-12th cc. (*cf.* Großler 2013, 134, Fig. 11: 10);
dimensions: length – 15 mm; width – 17 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1791/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 444.

No. 445. Buckle

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; pentagonal, with pin rest; upper and side surfaces of frame decorated with oblique incisions; frame is plano-convex in cross-section; 11th-12th cc. (*cf.* Großler 2013, 134, Fig. 11: 10);
dimensions: width – 20 mm; length – 15 mm; thickness – 3 mm;
note: similar artefact: Hrubieszów, inv. No. MH/A/5053;
- D. MT, Inv. No. MT/1772/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15: 1;
- F. Fig. VI: 445.

No. 446. Buckle

- A. Czermno, site 1 (moat); research October 2010;
- B. Buckle; tin (?) / cast silver (?);
- C. Single-loop frame; broadly pentagonal; outside edge expanded, with small recess (pin rest); pin flat (attachment end looped, tip pointed); frame is plano-convex in cross-section; 10th-11th cc. (*cf.* Vaitsyakhovich 2021, 246, Fig. 6: 7);
dimensions: length – 25 mm; maximum width – 32 mm; thickness of frame – 4 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1541/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.9;
- F. Fig. VI: 446.

No. 447. Buckle

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; pentagonal, outside edge of two incurved parts extends to a lobed point with a small recess (pin rest); upper surface of top and bottom edges traversed by a groove, beyond which, on the margin, regular short incisions, slight constriction at the point of attachment of pin; on underside of frame, fine oblique scratches (from smoothing with a file [?]); flat in cross-section; 10th c. (*cf.* Arbman 1940, Pl. 24 [last row, the first at right]); dimensions: length – 22 mm; width – 27 mm; thickness – approx. 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1781/9/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.11;
- F. Fig. VI: 447.

No. 448. Buckle

- A. Czermno; donated by an anonymous finder;
- B. Buckle; cast tin-lead alloy (?); pin missing;
- C. Single-loop frame; pentagonal, outside edge of two incurved parts extends to a point; top and bottom edge traversed by a deep groove beyond which, on the margin, short incisions, bar worn on the underside where pin was attached; frame is plano-convex in cross-section; 10th c. (*cf.* Arbman 1940, Pl. 24 [last row, the first at right]); dimensions: width – 30 mm; length – 24 mm; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/26/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 448.

No. 449. Buckle

- A. Czermno; donated by an anonymous finder;
- B. Buckle; cast tin and copper alloy (?);
- C. Single-loop frame; pentagonal, outside edge extends to a point with pin rest (recess in frame); frame decorated with oblique grooves; bar worn on the underside where pin was attached; on the underside visible traces of working with a file, along top and bottom edges, casting seams; frame is flat in cross-section; 11th-13th cc. (?); dimensions: width – 23 mm; length – 27 mm; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/30/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 449.

No. 450. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Single-loop frame; pentagonal; on top and bottom edges near the bar, 2 anthropomorphic masks each (with eyes, eyebrows that pass seamlessly to the nose and moustache [?]), frame between the masks decorated with incisions; bar slightly bent (possibly due to use); frame is plano-convex in cross-section; 11th-13th cc. (*cf.* Skarby... 2007, 163, No. 323); dimensions: length – 22 mm; width – 25 mm; thickness – 2 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2865;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/12/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.15.7;
- F. Fig. VI: 450.

No. 451. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy;

- C. Double-loop frame; two identical rounded loops; with thicker outside edges; the loops bent upwards in relation to the pin bar; plano-convex in cross-section; 12th-15th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 184, Pl. XLIV: 5; Egan, Pritchard 2004, 11);
dimensions: length – 18 mm; width – 26 mm; thickness of frame – 3 mm;
note: spur buckle;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/17/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 451.

No. 452. Buckle

- A. Czermno; chance discovery made in 2012;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; two identical rounded loops, undecorated; both loops bent upwards in relation to the pin bar; frame is flat in cross-section; 14th-15th cc. (*cf.* Egan, Pritchard 2004, 22, Fig. 11; Sawicki 2004, 102, No. 58; Svetikas 2009, Fig. 12: 14);
dimensions: length – 17 mm; width (when bent) – 22 mm; thickness of frame – 2 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2900, MH/A/2901;
- D. MT, Inv. No. MT/1890/14/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 452.

No. 453. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; two identical rounded loops; bent upwards in relation to the pin bar; undecorated; frame is flat in cross-section; 14th-15th cc. (*cf.* Egan, Pritchard 2004, 22, Fig. 11; Svetikas 2009, Fig. 12: 14);
dimensions: length – 15 mm; width – 24 mm; thickness of frame – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/50/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 453.

No. 454. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; two identical rounded loops; bent upwards along the axis; undecorated, broad bar; frame is flat in cross-section; 14th-15th cc. (*cf.* Egan, Pritchard 2004, 22, Fig. 11; Svetikas 2009, Fig. 12: 14);
dimensions: length – 17 mm; width – 26 mm; thickness of frame – 2 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2900;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/51/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 454.

No. 455. Buckle

- A. Czermno; donated by A. Troncik;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; two identical rounded loops; bent upwards along the axis; undecorated; broad bar; frame is flat in cross-section; 14th-15th cc. (*cf.* Egan, Pritchard 2004, 22, Fig. 11; Svetikas 2009, Fig. 12: 14);
dimensions: length – 17 mm; width – 22 mm; thickness of frame – 3 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2900;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/52/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 455.

No. 456. Buckle

- A. Czeremno, site 1 (moat); research October 2010;
- B. Buckle; cast brass; pin missing;
- C. Double-loop frame; two identical rounded loops, asymmetrical; frame is plano-convex in cross-section; 14th-15th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 184, Pl. XLIV: 5; Egan, Pritchard 2004, 11; Svetikas 2009, Fig. 12: 14);
dimensions: length – 18 mm; width – 27 mm; thickness of frame – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1521/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 456.

No. 457. Buckle

- A. Czeremno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Double-loop frame; two identical rounded loops; undecorated; frame is plano-convex in cross-section; casting seams preserved; 14th-15th cc. (*cf.* Egan, Pritchard 2004, 22, Fig. 11);
dimensions: length – 14 mm; width – 25 mm; thickness of frame – 3 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2900;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/23/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 457.

No. 458. Buckle

- A. Czeremno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Figure-of-eight frame; two identical rounded loops; undecorated; at each end of bar is a lobed knop; frame is oval in cross-section; casting seams present (on underside); 14th-15th cc. (*cf.* Egan, Pritchard 2004, 22, Fig. 11; Svetikas 2009, Fig. 12: 14);
dimensions: length – 15 mm; width – 22 mm; thickness of frame – 2 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2901;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/22/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 458.

No. 459. Buckle

- A. Czeremno; donated by an anonymous finder;
- B. Buckle; cast copper alloy;
- C. Figure-of-eight frame; two identical rounded loops, undecorated; with a triangular knop at each end the bar divides the frame into two symmetrical parts, bent slightly upwards in relation to the axis; cross-section of frame is oval, of bar – rectangular; 12th-17th cc. (*cf.* Wachowski 1984, 62, Fig. 43: e; *Krym...* 2003, 265, Pl. 95: 10; Egan, Pritchard 2004, 22, Fig. 11; Svetikas 2009, 209, Fig. 109; Bednarz 2016, 274, Photo 1, dating: 1350-1650);
dimensions: length – 15 mm; width (measured bent) – 27 mm; thickness – 3 mm;
note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2900, MH/A/2901;
- D. MT, Inv. No. MT/1904/39/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 459.

No. 460. Buckle, fragment

- A. Czeremno, site 2; research October 2010;
- B. Incomplete buckle; cast copper alloy; pin and a large fragment of one loop missing;
- C. Figure-of-eight frame; two identical rounded loops; outer edge extends to a point; undecorated; bar divides frame into two symmetrical parts, bent slightly upwards in relation to the axis; frame is flat in cross-section; 14th-17th cc. (*cf.* Egan, Pritchard 2004, 22, Fig. 11; Bednarz 2016, 274, Photo 1, dating: 1350-1650; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Fig. 7: 9);
dimensions: length – 16 mm; present width – 27 mm; thickness of frame – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/2900, MH/A/2901;

D. MT, Inv. No. MT/1323/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 460.

No. 461. Buckle

A. Czeremno; donated by an anonymous finder;

B. Buckle; bronze, iron; cast;

C. Single-loop frame; flat; fan-shaped, with integral pin projecting on the inside of outer edge; hollow bar of a small diameter with a hole (pin constriction) at mid-length; inside one half of bar, iron wire; 14th c. (*cf.* Pleterski 2017, 362, Fig. 2, 3; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Fig. 7: 9; Hesse 2019, 260, Fig. 269: 2, 3); dimensions: length – 30 mm; width – 25 mm; thickness of frame – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1904/31/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 461.

No. 462. Buckle

A. Czeremno; donated by A. Pasieczny in 2011;

B. Buckle (?); cast copper alloy;

C. Trapezoidal; outside edge is wider, with wavy outer margin, and on its upper surface, 3 symmetrically placed projections; inside edge is narrow, with slightly convex inner margin; top and bottom edges end in loops, which presumably originally held the bar; 7th-8th cc. (*cf.* Hampel 1905, vol. III, Pl. 160: 7l); dimensions: length – 35 mm; width – 25 mm; length – 35 mm; thickness of frame – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1695/9/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 462.

No. 463. Buckle

A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;

B. Buckle; cast copper alloy;

C. Single-loop frame; narrow, approaching kidney-shaped (B-shaped), with projecting pin rest; slender pin fixed loosely around the bar, incomplete (tip broken off); frame is plano-convex in cross-section; 14th-15th cc. (*cf.* Sawicki 2017, 106f., No. 70, 71); dimensions: length – 35 mm; width – 22 mm; thickness of frame – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/38/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 463.

No. 464. Buckle

A. Czeremno, site 1 (moat); research October 2010;

B. Buckle; wrought iron; surface heavily corroded, pitted;

C. Single-loop frame; chunky; lyre-shaped; expanded outside part extends to a point; inside part rectangular, marked constriction where the shape of the frame changes; bent pin (looped attachment end and pointed tip draping over frame); frame is sub-triangular in cross-section; 7th-13th cc. (*cf.* *Stepi...* 1981, 268, Fig. 90: 37, dating: 12th-13th cc.; Levko 2011, 167, 178, Fig. 10: 4, dating: 10th c.; Sawicki 2017, 132, No. 5, 134, No. 168, 169, 13th-15th cc.; Kadzaeva 2018, 341, Fig. 1: 47, dating: 7th c.; Kulakov 2018b, 103, Fig. 6: 375-1, dating: 7th c.); dimensions: present maximum length – 43 mm; width – 52 mm; thickness – 5 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1556/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 464.

No. 465. Buckle

A. Czeremno, site 1; research June 2011;

B. Buckle; wrought iron; pin missing; surface heavily corroded;

- C. Double-loop frame; outer loop D-shaped, with narrowing in the apex (pin rest); inner loop trapezoidal, with markedly thickened inside edge; bar (?) hammered into the frame; frame is plano-convex in cross-section; 9th-13th cc. (*cf.* Sawicki 2014, 114, catalogue No. 100, dating: 13th c.; Pletneva 1989, 82, Fig. 3: 12, dating: 9th-10th cc.); dimensions: length – 50 mm; width – 56 mm; thickness of frame – 3 mm; note: horse saddle girth buckle;
- D. MT, Inv. No. MT/1819/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 465.

No. 466. Buckle

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Buckle with a separate plate; wrought iron; corroded, preserved in 3 (outside part of frame, plate, pin); large portions of frame missing;
- C. Outside part of frame with 3 symmetrically spaced projections (at present incomplete); inside edge missing; plate made from rectangular strip of metal folded in half looped around the bar with a cut rectangular hole for pin; rivets for attaching buckle plate to strap are present (one visible only on underside); next to recess for the pin, 2 small round holes; pin lightly bent (one end flattened and folded into a now incomplete loop, pointed tip); frame is flat in cross-section, 13th c. (*cf.* Rybarczyk 2021, 108f., Fig. 104); dimensions: frame: present length – 46 mm; present width – 42 mm; buckle plate respectively: 34 and 23 mm; present length of pin – 50 mm; reconstructed width – 67 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1823/23/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 466.

No. 467. Buckle

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Buckle; wrought iron; corroded (fragments missing);
- C. Single-loop frame; trapezoidal; outside part markedly expanded, with curved outer edge and pin rest; incomplete, at present detached pin; frame is flat in cross-section; late medieval; dimensions: length – 50 mm; width – 45 mm; thickness – 2 mm; present length of pin – 25 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1798/25/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 467.

No. 468. Buckle

- A. Czeremno; donated by A. Pasieczny in 2011;
- B. Buckle with separate plate; cast copper alloy; damaged, fragment of plate missing;
- C. Single-loop frame; narrow oval; decorated with groups of shallow diagonal incisions; pin flat (looped attachment end, rounded pointed tip); frame is oval in cross-section; plate of thin strip of metal folded around the bar; originally the two halves of buckle plate were joined by rivets (rivet holes in outer part of plate are larger, 2 broken through); plate decorated with stamped (punched) ornament, partly preserved: 3 clusters of small dots, 3 to a cluster, arranged into triangles, from which issue curved lines built by small stamped rectangles; along preserved edges, 2 rows of small stamped squares; 11th c. (?) (*cf.* Stanisławski 2013, 120f., Fig. 31: a); dimensions: diameters of frame – 23 and 40 mm; buckle plate: length – 28 mm; present width – 24 mm; thickness of frame – 3 mm; thickness of buckle sheet – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1695/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 468.

No. 469. Buckle, fragment

- A. Czeremno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Fragment of buckle frame (?); cast copper alloy;

- C. Outside edge of buckle frame (?); flat; expanded central part decorated with 10 deep oblique grooves; everywhere on the back are visible fine longitudinal grooves; 2nd half of 13th - early 14th cc. (*cf.* Sawicki 2017, 89, No. 15);
dimensions: length – 65 mm; maximum width – 10 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/42/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 469.

No. 470. Buckle, fragment

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Fragment of buckle frame (?); cast copper alloy;
- C. One edge preserved and stubs of 2 edges set at right angles; frame is sub-circular in cross-section; chronology unknown;
present dimensions: length – 11 mm; width – 23 mm; diam. of frame cross-section – 4 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1796/11/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 470.

No. 471. Buckle (?), fragment

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Incomplete buckle frame (?); cast copper alloy; central part preserved, pitted edge; awaiting conservation;
- C. Oblong; narrow; sides lightly folded under; tapers on one side, one edge is perpendicular, the opposite edge is rounded; expanded part decorated with parallel transverse grooves; concave-flat in cross-section; chronology unknown (?);
dimensions: present length – 23 mm; maximum width – 9 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1356/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 471.

No. 472. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle with integral plate; cast copper alloy; pin missing;
- C. Oval frame, elongated horizontally, moulded outside edge with distinct pin rest; the buckle plate is of three segments: sub-rectangular with convex top and bottom edges, with knobs at 4 corners, and 3 round holes arranged into a triangle; constricted segment covered by transverse grooves; rounded segment with kidney-shaped cut-out at centre and outline similar to the outside part of lyre-shaped buckles, Hołowińska Type IV, with a projection on its end opposite to the pin rest; concave-flat cross-section; on the reverse, at centre of first segment, 2 flat integral attachment lugs; 7th-8th cc. (*cf.* Ząbojnik, Varsik 2021, 38, 79, 159, Pl. XLV: 3);
dimensions: length – 54 mm, maximum width – 23 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/49/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 472.

No. 473. Buckle

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Buckle; cast copper alloy; pin missing;
- C. Buckle with integral plate; narrow oval single-loop frame; plate of three segments: rectangular segment smaller in height than loop with large circular hole; vertical segment of the same height as the loop, with rounded ends, each with a rivet hole (one hole with a fragment of rivet shank), third segment: nearly D-shaped with a lobed knob on the longer axis of buckle and 3 round rivet holes (2 with a flat-headed rivet still in place); frame is plano-convex in cross-section, buckle plate is flat in cross-section; rivet shanks visible on the reverse; 2nd half of 7th c. (*cf.* Kulakov 2001, 184f., Fig. 2: 1);

dimensions: length – 18 mm; width – 32 mm; thickness of frame – 3 mm; thickness of buckle plate – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/52/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 473.

No. 474. Buckle

A. Czeremno, site 2; research October 2010;

B. Buckle with integral plate; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; oval with small projection at centre of outer edge; bottom edge moulded (wavy), top edge accentuated by beading; buckle plate is tulip-shaped, with anthropomorphic (?) mask: man (?) with almond-shaped eyes, eyebrows converging between eyes and nose, hair coiffed (swept up); between frame and plate is a narrowing with a hole for the pin; frame is plano-convex in cross-section; on reverse of buckle plate is a sturdy integral attachment lug (straight terminal, hammered flat); 7th-9th cc. (cf. Valiulina, Eniosova, Orfinskaya 2018, 54, Fig. 1: 33; Rozumov *et al.* 2021, 63, 65, Fig. 1: 11-12; 2: 15); dimensions: length – 38 mm; maximum width – 17 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1632/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 474.

No. 475. Buckle

A. Czeremno, site 1; research June 2011;

B. Buckle with integral plate; forged; iron;

C. Single-loop frame; circular frame, with slightly projecting pin rest; frame integral with oblong, bar-shaped buckle plate expanded next to the loop; animal-head (?) terminal; flat, curving pin; frame is circular in cross-section; 7th c. (cf. Gavritukhin 1995, 212, Fig. 1: 9); dimensions: total width – 43 mm; diameter of frame – 18 mm; thickness of frame – 3 mm; buckle plate: width 25 mm; thickness – 5 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1805/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 475.

No. 476. Buckle

A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;

B. Buckle with integral plate; cast copper alloy; pin missing;

C. Single-loop frame; sub-oval with pointed projection at centre of outside edge; long sub-rectangular buckle plate with triangular terminal, next to frame, slightly expanded, with at centre a circular hole for the pin; frame is plano-convex in cross-section; on reverse of buckle plate are 2 integral attachment lugs (one complete, slightly bent, the second a stub); 1st half of 12th c. (cf. Rudenko 2015b, 145, 149, Fig. 11: 31); dimensions: length – 54 mm; width – 17 mm; note: from horse-harness (?);

D. MT, Inv. No. MT/1679/48/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 476.

No. 477. Buckle with integral plate (?) / Book clasp (?), fragment

A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Incomplete buckle with integral plate (?) / book clasp (?); cast copper alloy; pin missing; frame at present retains only a stub of the plate (?);

C. Single-loop frame; sub-circular, with pointed projection at centre of outside edge and pin rest; pin-hole retains a dome-headed rivet; the plate stub is narrow, decorated with 2 transverse grooves (indistinct); frame is plano-convex in cross-section; 12th - 1st half of 13th c. (cf. Stepi... 1981, 268, Fig. 90: 36; Dzieduszycki 2023, 223, Fig. II.4.29: 4, dating: 1st half of 13th c.);

dimensions: maximum length of frame – 14 mm; present width – 20 mm; length of buckle plate – 5 mm; thickness of frame and plate – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1684/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 477.

No. 478. Buckle with integral plate (?) / Book clasp (?)

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Buckle with integral plate (?) / book clasp (?); cast copper alloy; pin missing; awaiting conservation;

C. Single-loop frame; sub-circular, with pointed projection at centre of outside edge (pin rest); buckle plate with round hole for the pin tapers in undulating fashion to a abruptly constrict to a large looped terminal; decorated with an engraved diagonal cross between two transverse lines; gold inlay (?); also visible on the frame are the remains of decoration: groups of pairs of lines filled with inlay; plano-convex in cross-section; 12th - 1st half of 13th c. (*cf. Stepi...* 1981, 268, Fig. 90: 36; Dzieduszycki 2023, Fig. II.4.29: 4, dating: 1st half of 13th c.);

dimensions: total length – 41 mm; maximum width of frame – 14 mm; width of buckle plate – 5 mm; thickness of frame and plate, respectively – 2 and 4 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/51/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 478.

No. 479. Buckle (?) / Book clasp (?)

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Incomplete buckle (?) / book clasp (?); cast copper alloy; one terminal broken off;

C. Profiled shank with a circular loop terminal, the other terminal (forked) broken; 12th - 1st half of 13th c. (*cf. Stepi...* 1981, 268, Fig. 90: 36; Dzieduszycki 2023, Fig. II.4.29: 4, dating: 1st half of 13th c.);

dimensions: present length – 30 mm; maximum width – 14 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1817/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 479.

No. 480. Buckle (?) / Book clasp (?)

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Buckle (?) / book clasp (?); cast copper alloy; small portions missing;

C. Long plate integral with trapezoidal loop with projection on outside edge (pin rest [?]); at loop/plate junction is a circular hole for attaching pin (?); the narrow plate with 2 round expansions, each with a round hole; hook terminal folded down (incomplete); plano-convex in cross-section; 12th-13th cc. (*cf. Malinowska-Łazarczyk* 1979, 105, Pl. 4.III: 7, 8; Lau 2019, 280, Fig. 306: 2, dating: 1st half of 13th c.);

dimensions: length – 57 mm; maximum width – 17 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1684/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 480.

No. 481. Buckle pin

A. Czermno, site 1; research June 2011;

B. Pin from a buckle; wrought iron;

C. Flat, slightly curving (penannular loop, pointed tip bent to drape over frame); chronology unknown; dimensions: length – 61 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1798/11/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 481.

No. 482. Buckle pin

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Pin from a buckle; wrought iron; tip broken off;
- C. Slightly curved (looped attachment end present looped); sub-rectangular in cross-section; chronology unknown; dimensions: length – 49 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1805/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 482.

No. 483. Buckle pin

- A. Czeremno, site 2; research October 2010;
- B. Pin from a buckle; cast copper alloy; fragment of loop broken off;
- C. Flat; curving (one end looped, tip pointed); chronology unknown; dimensions: length – 30 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1602/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 483.

No. 484. Buckle pin, fragment

- A. Czeremno, site 1; research April 2011;
- B. Incomplete pin from a buckle; iron, forged;
- C. Tapers from loop end (now incomplete) to a rounded tip; chronology unknown; dimensions: present length – 22 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1799/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 484.

No. 485. Buckle pin, fragment

- A. Czeremno, site 1; research April 2011;
- B. Incomplete pin from a buckle; cast copper alloy; fragment of loop broken off;
- C. Slightly curving (one end flat, folded into a loop, tip pointed); rectangular in cross-section; chronology unknown; dimensions: length – 26 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1824/3/A;;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 485.

No. 486. Hooked belt buckle

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Hooked belt buckle; bronze strip; preserved in two fragments (joined together);
- C. Flat; spindle-shaped; one looped, one hook terminal; 9th-11th cc. (*cf.* Jagodziński 2010, 187, Fig. 310: 1; Eremeev 2015, 505, Fig. 428: 8; Kulakov 2015, 388, Fig. 8: 83); dimensions: length – 64 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1779/8/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 486.

No. 487. Appliqué

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué; cast copper alloy; slightly deformed;
- C. Flat; openwork, complex in form, bilaterally symmetric; at centre, an oval element with a palmette at one end, and at the other end 3 vertical elements (feathers [?]) arranged in a fan shape, decorated with transverse incisions; on either side, two looped elements: the upper end is a bird or dragon-head terminal, outward-facing, with a prominent beak and a large eye marked schematically; on the other end is a flat round knob; a similar knob appears on

terminals of two lobed elements lower down; incisions on the knops suggest the intended effect was that of a spiral scroll; plano-convex in cross-section; 2 attachment lugs (one curved, the other a stub) are situated on the reverse; late 6th-7th cc. (*cf.* Teodor 1992, 142-144, Pl. 1: 1, 5; 2: 1);

dimensions: length – 47 mm; maximum width – 30 mm; maximum thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/150/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 487.

No. 488. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Flat; openwork; complex in form, bilaterally symmetric; schematic motif of a double-headed bird of prey (?); at centre, an oval element with a rectangle at lower end, and two oval-shaped projections set at an angle at the upper end; on either side, 2 looped elements join at mid-length of the central oval, the junction accentuated by two projecting lobes (abridged volutes [?]); below the rectangle is a palmette of 3 petals; flat in cross-section; 2 attachment lugs (one complete and curved, the other a stub) are situated on the reverse; 7th - 1st half of 8th cc. (*cf.* Aksyonov 2010; 73, 75, Fig. 1: 1);

dimensions: maximum width – 28 mm; length – 44 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/151/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 488.

No. 489. Appliqué

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Appliqué; cast copper alloy; small fragment of one terminal missing; awaiting conservation;

C. Flat; openwork; complex in form, bilaterally symmetric: at centre, an elongated element of two parts with rounded sides, with at one end a palmette at the other 2 large rounded projections set at an angle; on either side, 2 looped elements join at mid-length of the central element (visibly expanded at this point); 2 large attachment lugs (bent at right angles) are situated on the reverse on the reverse, on the longer axis; 7th-8th cc.;

dimensions: length – 36 mm; width – 23 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1692/6/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 489.

No. 490. Appliqué, fragment

A. Czermno; donated by A. Pasieczny in 2011;

B. Incomplete appliqué (fragment of one terminal missing); cast copper alloy;

C. Flat; openwork; bilaterally symmetric; at centre, a sub-oval element, rounded at one end, the other end at present broken off; on either side, a looped element with a knop at each end (sub-lozengic and lobed); an attachment lug (at present a stub) is situated on the reverse; 7th-8th c.;

dimensions: length – 26 mm; maximum width – 28 mm; thickness – 1 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5078, MH/A/5077;

D. MT, Inv. No. MT/1695/33/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 490.

No. 491. Appliqué, fragment

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Incomplete appliqué; cast copper alloy; truncated at one end; awaiting conservation;

C. Flat; elongated sub-rectangular; longer sides curving, the preserved terminal is unsymmetrical, on one side expanded, with deep incisions, with a small central projection on the apex (at present a stub), at centre is a hole with a rivet (flat head, cropped shank hammered flat); below

the expanded element is a circular gap cut into the edge of the mount, open on its outer side; 7th c. (?) (*cf.* Müller 2010, 252, Pl. V: 7);

dimensions: present length – 38 mm; width – 25 mm; thickness – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5078, MH/A/5077;

D. MT, Inv. No. MT/1692/7/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 491.

No. 492. Appliqué (?)

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué (?); cast copper alloy; awaiting conservation;

C. Flat; openwork, elongated, bilaterally symmetric; one terminal wider, with 2 rivet holes below which, a larger central hole; the other terminal narrow, lobed, with a single rivet hole; on either side at mid-length, a circular gap; 7th c. (*cf.* Skiba 2016, 136, Fig. 8: 6-8);
dimensions: length – 44; maximum width – 16 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/137/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 492.

No. 493. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Flat; elongated; longer sides each with a sub-oval gap bounded by 2 sharp inward-curving projections; shorter sides lobed, pierced with a rivet hole retaining a rivet with a domed head; 2 rivet shanks (hammered flat), each with a square sheet bronze washer are situated on the reverse; 7th c. (*cf.* Milyan 2012, 129, Fig. 2: 3; Skiba 2016, Fig. 8);
dimensions: length – 20, maximum width – 13 mm; thickness – 1 mm;
note: schematic representation of 2 heads of birds of prey (?), back-to-back, sharing a single eye;

D. MT, Inv. No. MT/1679/144/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 493.

No. 494. Appliqué

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Flat; openwork; trapezoidal; bilaterally symmetric; in wider part, in each corner, a heavily stylised heads of birds of prey, facing, their strongly curved heavy beaks touching, closing a central circular hole; bird's eyes in the form of small circular holes; on the opposite edge, two lobed gaps; 2nd half of 6th c. (*cf.* Ambroz 1995, 83, Fig. 7: 6; Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 302f., 419, 443, Fig. 70, Pl. XX: 215; XLIV: 485);
dimensions: length – 13 mm; maximum width – 22 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1798/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 494.

No. 495. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Bipartite; on the narrower part is an elongated mask – human/animal (?): 2 symmetrically spaced dimples – eyes (?) and a protrusion along the longer axis – nose (?); above is a palmette resting on a row of 3 domed knobs over a rounded ridge; C-sectioned; 2 attachment lugs (one cropped) are situated on the reverse, on longer axis; 2nd half of 6th-7th cc. (*cf.* Kulakov 2018a, 382, 385, Fig. 5);
dimensions: length – 29 mm; maximum width – 18 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/161/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 495.

No. 496. Appliqué

A. Czermno, site 2; research October 2010;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Sub-triangular, slightly downcurving apex; uneven surface suggests a failed cast of an animal head; on the base of the triangle, two C-shaped elements, placed “back-to-back” and at an angle, with pointed tips extending outwards (resembling the head of a horned animal); C-sectioned; a curved attachment lug is situated on the reverse; 7th c. (*cf.* Hampel 1905, vol. I, 563, Fig. 1745; Gavritukhin 2019, 346, Fig. 18: 29); dimensions: length – 18 mm; maximum width – 9 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1297/7/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 496.

No. 497. Appliqué

A. Czermno, site 2; research October 2010;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Elongated, tripartite; central part covered by transverse grooves could be a human mask (?), eyes closed, arched eyebrows that come together at centre and continue as a single line representing the nose; below mask is a trefoil (?) or animal snout (?); above the human mask (?), is a diagonally placed rectangular element (at present truncated) with a central circular hole within a collar which gives it a cylindrical shape; between this and the central element is a transverse copper wire collar; the appliqué is plano-convex in cross-section; 2 attachment lugs (one curved, one with a squared terminal, with a sheet bronze washer) are situated on the reverse; 2nd half of 6th-7th cc. (*cf.* Kulakov 2018a, 382, 385, Fig. 5); dimensions: length – 23 mm; maximum width – 13 mm; maximum thickness – 3mm;

D. MT, Inv. No. MT/1435/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 497.

No. 498. Appliqué

A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Flat; openwork; bilaterally symmetric composition of half-volutes and palmettes; resembles the head of a feline predator; a vertical element at centre has a “palmette” of 3 petals at each end (upper “palmette” is narrow, with pointed apexes, lower “palmette” is wide, with lobed apexes); on either side are half-volutes, each with a rivet hole (one retaining the stub of a rivet); on the outside of each volute are 2 projections facing in a different direction; 6th-7th cc. (*cf.* Kazansky 2014, 54, 103f., Fig. 8: 1, dating: mid-6th - mid-7th cc.; Skiba 2016, 211, Fig. 82: 10); dimensions: length – 12 mm; width – 24 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1704/41/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 498.

No. 499. Appliqué

A. Czermno; donated by A. Pasieczny in 2011;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Flat; openwork; bilaterally symmetric composition of half-volutes and palmettes; resembles the head of a feline predator; a vertical element at centre has a “palmette” of 3 petals at each end (upper “palmette” is narrow, with pointed apexes, lower “palmette” is wide, with lobed apexes, with a dimple in each petal); on either side are half-volutes, each with a rivet hole at centre; on the outside of each volute is a fat, pointed projection; 6th-7th cc. (*cf.* Kazansky 2014, 54, 103f., Fig. 8: 1, dating: 1st half of 7th c.; 2021, 140, Fig. 3: 1, 11, 12; Skiba 2016, 211, Fig. 82: 10); dimensions: length – 15 mm; width – 22 mm; thickness – 2 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1695/34/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 499.

No. 500. Appliqué

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. Flat; roughly crescent-shaped with at centre a pointed top and bottom projection; in each horn is a symmetrical rivet hole, both retaining a rivet (one with a diminutive rectangular washer); 6th-9th cc. (cf. Skiba 2016, 136, 164, Fig. 8: 9, 10: 36: 1; Ryabtseva 2005, 294, 296, Fig. 160, 163); dimensions: H. – 14 mm; maximum width – 26 mm; thickness – approx. 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/143/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 500.

No. 501. Appliqué

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. Flat; in horse shoe shape; expanded terminals resemble animal heads (?); at centre, on either side, a pair of pointed projections; 3 attachment lugs (two lightly bent, one with an end hammered flat) are situated on the reverse; 8th-9th cc. (cf. *Stepi...* 1981, 151, Fig. 37: 59); dimensions: length – 19 mm; maximum width – 20 mm; thickness – approx. 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1689/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 501.

No. 502. Appliqué (?) / Mount (?)

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué (?) / mount (?); copper alloy; small portions missing;
- C. Narrow rectangular, with symmetrically expanded part at mid-length (two sub-circular panels, with a spur on either side, at top and bottom – four in all [one broken off]); on every lobed projection, a border of two engraved lines with in between, a row of dots; at each end, 3 dots arranged into a pyramid; within the curved border, 2 abridged rosettes of petals with dots in between; 5th c. (cf. Ambroz 1971a, 92, Fig. 6: 15; Akhmedov 2001, 370, 372, Fig. 5: 6, 7); dimensions: present length – 88 mm; maximum width – 9 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/101/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 502.

No. 503. Appliqué

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. Flat; openwork; in the form of stylized bird (?); 2 holes on the main axis for attachment; 3rd c. (?) (cf. Khrapunov 2016, 139, 140, Fig. 6: 13); dimensions: length – 39 mm; maximum width – 28 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/149/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 503.

No. 504. Appliqué

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué; cast copper alloy; bent;
- C. Flat; openwork; elongated, lyre-shaped (strongly schematized motif of a double-headed bird [?]); at centre, elongated baluster-shaped element with an opening on either side; one terminal is in the form of palmette (imitation of outspread tail [?]), the other terminal is rounded, with two projections at the apex (bird's heads [?]); on longer axis, 2 rivet holes (one retains a rivet shank projecting on both sides); 11th-12th cc. (cf. Ereemeev 2015, 478, 450, 530, Fig. 452: 28);

dimensions: full length – 32 mm; maximum width – 15 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/163/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 504.

No. 505. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy; eroded in places;

C. Substantial; in the form of a stylized bird (?), with a projection in place of the head, wings outspread, tail in the form of a palmette; C-sectioned; of a variable thickness; 2 thick lugs of a different length for attachment (with broad terminals) are situated on the reverse; 10th-11th cc. (*cf.* Eremeev 2015, 432f., 530, Fig. 452: 27);

dimensions: length – 30 mm; maximum width – 25 mm; maximum thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/155/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 505.

No. 506. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Flat; heart-shaped; bevelled edges; decorated in relief: lily motif (?); an attachment lug with a pointed tip is situated on the reverse; 10th - 1st half of 11th cc. (*cf.* Tomsinsky 2017, 120, Fig. 5: 25);

dimensions: length – 20 mm; maximum width – 14 mm; thickness – 4 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/178/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 506.

No. 507. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; copper alloy casting;

C. Flat; heart-shaped; decorated in relief: at centre, unidentifiable motif within a broad grooved border, where the lobes of the heart join the ridge spirals inwards; 2 attachment lugs (1 broken off at the base, the second complete, with a pointed tip) are situated on the reverse; 10th - 1st half of 11th cc.;

dimensions: length – 24 mm; maximum width – 18 mm; Th. – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/179/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 507.

No. 508. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Flat; heart-shaped; relief ornament, planned symmetrically on either side of longer axis, at present unidentifiable; 2 attachment lugs (same length, with broad ends) are situated on the reverse; 10th - 1st half of 11th cc. (*cf.* Tomsinsky 2017, 120, Fig. 5: 25);

dimensions: length – 18 mm; maximum width – 12 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/177/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 508.

No. 509. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Flat; heart-shaped; with a rib on the axis of symmetry; 2 attachment lugs (one bent out, the other broken, or cut off at the base) are situated on the reverse; mid-12th - mid-13th c. (*cf.* Arkhipova 2006, 77, 81, Fig. 2: 12);

dimensions: length – 18 mm; maximum width – 13 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/174/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 509.

No. 510. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Flat; heart-shaped, with a small lobed knop on axis of symmetry at one end, and a palmette at the other end; on reverse, on the same axis, are two attachment lugs; 10th-11th c. (*cf.* Eremeev 2015, 432f., 530, Fig. 452: 27);

dimensions: length – 27 mm; maximum width – 14 mm; thickness – 2-3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/175/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 510.

No. 511. Appliqué (?) / Matrix (?)

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué (?) / matrix (?); cast copper alloy;

C. Drop-shaped; with knops on the axis of symmetry (sub-triangular at one end, lobed at the other end); concave-flat in cross-section; no elements for attachment; medieval;

dimensions: length – 18 mm; maximum width – 10 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/170/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 511.

No. 512. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Heart-shaped; with a palmette at the narrower end; bevelled sides; on upper surface, engraved lily motif (?), white/cream-coloured inlay; 2 attachment lugs (one cropped at the base) are situated on the reverse; 10th-11th cc. (?) (*cf.* Eremeev 2015, 432, 432, 530, Fig. 452: 27);

dimensions: length – 27 mm; maximum width – 14 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/175/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 512.

No. 513. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Heart-shaped, with a round knop at the pointed end; edges and axis of symmetry set off by grooving; C-sectioned; an intact attachment lug, with a pointed tip, is situated on the reverse; 10th-12th cc. (?);

dimensions: length – 23 mm; maximum width – 12 mm; thickness on the edge – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/176/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 513.

No. 514. Appliqué (?) / Pendant (?)

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué (?) / pendant (?); cast copper alloy; awaiting conservation;

C. Elongated; slightly curving; heart-shaped, domed, Flat on the edges; narrow end is sub-triangular, with 3 domed knops in a triangular arrangement, with an elongated element on axis of symmetry; heart-shaped part surrounded by a groove; at the opposite end, a hole drilled from the front; plano-convex in cross-section; 11th-12th cc. (*cf.* Rauhut 1960, Pl. VII: 19);

dimensions: length – 25 mm; maximum width – 10 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1679/164/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 514.

No. 515. Appliqué

- A. Czeremno, site 2; research October 2010;
- B. Appliqué; cast lead alloy; awaiting conservation;
- C. Heart-shaped; edges bent towards reverse side; decorated with illegible raised linear ornament; concave-flat in cross-section; 2 attachment lugs (looped) are situated on the reverse; 9th-10th c. (*cf.* Arne 1914, 138, Fig. 203, dating: late 10th - early 11th cc.; Popov 2011, Pl. III: I.12-14; Batalov 2018, 21, Fig. 2: fifth row from the top, 67th on the left, dating: 9th-10th cc.); dimensions: length maximum – 12 mm; maximum width – 13 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1386/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 515.

No. 516. Appliqué

- A. Czeremno, site 1 (moat); research October 2010;
- B. Appliqué; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Heart-shaped; edges bent towards reverse side, elaborately indented; decorated with 3 dimples; concave-flat in cross-section; on the reverse, 1 attachmentn lug (cropped); 9th-10th c. (*cf.* Popov 2011, 132, Pl. III: II.61 dimensions: length maximum – 8 mm; maximum width – 17 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1497/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 516.

No. 517. Appliqué

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. Flat; openwork; heart-shaped, with one projection on axis of symmetry and two at mid-length of the sides; 2 attachment lugs are situated on the reverse; 10th-11th cc. (*cf.* Liwoch 2014, 170, Fig. 1, bottom row, second from the right); dimensions: length – 22 mm; maximum width – 20 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/162/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 517.

No. 518. Appliqué, fragment

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete appliqué; cast copper alloy; one terminal broken off;
- C. Originally sub-triangular (?), at present broadly rectangular; upper surface is heart-shaped and covered by apparently random arrangement of oblique grooves, raised higher than the edges; scalloped border; pierced hole at centre; concave-flat in cross-section; 2nd half of 9th - 1st quarter of 10th c. (*cf.* Mayko, Ponomarev 2018, colour insert 5: 2a, 26); dimensions: present length – 17 mm; maximum width – 14 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1692/22/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 518.

No. 519. Appliqué

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Rivet; cast copper alloy;
- C. Flat triangular head, edges bevelled; incomplete shank of a rivet present on the reverse; 9th-11th cc.; dimensions: length of triangle base – 12 mm; height – 15 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/172/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 519.

No. 520. Appliqué (?) / Mount (?);

A. Czeremno, site 1; research April 2011;

B. Appliqué (?) / mount (?); cast copper alloy;

C. Flat; sub-triangular, with a rounded apex; at centre, a hole resembling a key hole; 3 attachment lugs (cropped, ends hammered flat) are situated on the reverse; late medieval – early modern; dimensions: length of triangle base – 20 mm; height – 25 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1811/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 520.

No. 521. Appliqué

A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Sub-square, composed of 9 domed knobs, in groups of 3 to a row, with 4 holes between the rows; in outer knobs of the middle row are 2 rivet holes (one retains a flat-headed rivet with a bent in shank); C-sectioned; underside of knobs retains the remains of textile (?) with a fine weave; 7th - early 9th cc. (*cf.* Aibabin 1990, 232, Fig. 53: 11, dating: 7th-8th cc.; Murasheva 2000, 32, Fig. 37: 1A, dating: late 8th - early 9th cc.; Akhmedov, Vorontsov 2012, 11, 17, 43, Fig. 24: 13, dating: 7th - early 9th cc.); dimensions: dimensions – 26 x 26 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1692/5/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 521.

No. 522. Appliqué

A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Appliqué; cast copper alloy; awaiting conservation;

C. Rosette of 4 domed knobs; C-sectioned; 2 attachment lugs (1 bent out) are situated on the reverse, on longer axis; 7th - early 8th cc. (?) (*cf.* Aibabin 1990, 232, Fig. 53: 11, dating: 7th-8th cc.; Murasheva 2000, 32, Fig. 37: 1A, late 8th - early 9th cc.); dimensions: maximum span of rosette – 17 mm, minimum span – 12 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1692/14/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 522.

No. 523. Appliqué

A. Czeremno, site 1; research October 2010;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Domed openwork piece with flat edges, 4 symmetrically spaced projections (a hole in two projections on opposite side); in domed part, 4 symmetrically spaced circular holes; C-sectioned; 10th-11th cc. (*cf.* Kenko 2012, 61, 163, Fig. 23: 9); dimensions: length – 26 mm maximum width – 23 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1612/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 523.

No. 524. Appliqué

A. Czeremno, site 1; research October 2010;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Hollow hemispherical; undecorated surface; 2 long attachment lugs (one of them incomplete) are situated on the reverse, flush with the edges of appliqué; 7th-8th cc. (*cf.* Hampel 1905, vol. I, 256f., Fig. 614); dimensions: diameter – 22 mm; height – 8 mm; thickness – approx. 1-1.5 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1595/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 524.

No. 525. Appliqué

A. Czermno, site 1 (moat); research April 2011;

B. Appliqué, cast copper alloy;

C. Hollow hemispherical; 2 long attachment lugs (one cropped almost at the base) are situated on the reverse, flush with the edges of appliqué, on opposite side; C-sectioned; 7th - early 9th cc. (*cf.* Hampel 1905, vol. I, 256f., Fig. 614); dimensions: diameter – 22 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1864/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 525.

No. 526. Appliqué

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Appliqué; pressed copper alloy sheet;

C. Hollow hemispherical; an attachment lug (at present a stub) is situated on the edge; C-sectioned; 7th-8th cc. (?) (*cf.* Hampel 1905, vol. I, 256f., Fig. 614); dimensions: diameter – 18 mm; height – 9 mm; thickness of sheet – 0.5 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1685/23/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 526.

No. 527. Appliqué

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Appliqué; copper alloy; pressed from thin sheet; slightly deformed, minor damage of edges;

C. Hollow hemispherical, with flattened top; on upper surface an impressed mark resembling letter “C”; C-sectioned; no elements for attachment; 7th - early 8th cc. (*cf.* Komar 2006, 152, Fig. 36: 35); dimensions: diameters – 16 and 20 mm; height – 5 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1685/22/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 527.

No. 528. Appliqué

A. Czermno, site 2; research October 2010;

B. Appliqué; pressed silver sheet; awaiting conservation; bent out of shape, fragments missing;

C. Circular (?); with concave central part; wide flat edge decorated with regularly spaced beads and raised hatching; C-sectioned; a shank (bent out of shape) is situated on the reverse; 9th-10th c. (*cf.* Ryabtseva, Rabinovich 2018, 436, Fig. 2: 67); dimensions: present diameters – 16 and 18 mm; thickness – approx. 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1230/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 528.

No. 529. Appliqué

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Circular; around the edge, between 2 lines, a row of fairly regularly spaced, transverse incisions; on slightly raised central panel, a rosette; C-sectioned; a shank (cropped) is situated at the centre of the reverse; 9th-10th c. (*cf.* Popov 2011, 132, Pl. III: 35); dimensions: diameter – 20 mm; height – 8 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1685/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 529.

No. 530. Appliqué

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. Flat hemispherical; decorated with a “spinning rosette” motif, with petal surface filled with hatching; at centre, a small domed knob; a looped attachment lug is situated on the reverse; 10th c. (*cf.* Karas 2018, 72, Fig. 3: 1);
dimensions: diameter – 20 mm; present height – 17 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/107/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 530.

No. 531. Appliqué (?) / Matrix (?)

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué (?) / matrix (?); cast copper alloy; minor chipping of one edge;
- C. Slightly flattened hemisphere; decoration of 6 regularly spaced engraved lines (“rays”) issuing from the centre; C-sectioned; 13th c. (*cf.* Daiga 1960, 87, 89, Fig. 8: 12);
dimensions: diameter – 23 mm; height – 7 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/105/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 531.

No. 532. Appliqué (?) / Matrix (?)

- A. Czeremno, site 3; research October 2010;
- B. Appliqué (?) / matrix (?); cast lead alloy; cracked;
- C. Circular; decorated in high relief, composition at present unidentifiable; on outer surface are 2 birds facing, beaks touching with between them, a vertical element; C-sectioned; retains 4 rivets made of bronze (two with a larger head, shanks cropped at the base); surface on the reverse is uneven; 12th-13th cc. (*Sacralia...* 2006, 119f., Pl. I.36., I.37.);
dimensions: diameter – 18 mm; present thickness – 3 mm;
note: matrix for casting kolt headdress-pendants (?), reused as appliqué;
- D. MT, Inv. No. MT/1331/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 532.

No. 533. Appliqué (?)

- A. Czeremno, site 2; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué (?); cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Approximately hemispherical; with a centrally placed circular hole (left by a lug [?] / loop attachment); poorly discernible decoration: within engraved border, deep grooves radiate from the hole towards the edge; C-sectioned; 12th c. (*cf.* Sedov 1987, 447, Pl. CXXVIII: 5);
dimensions: diameter – 16 mm; height – 7 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/108/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 533.

No. 534. Appliqué (?)

- A. Czeremno, site 2; research October 2010;
- B. Appliqué (?); cast lead alloy (?);
- C. Flattened hemispherical, with a central domed knob, situated within a sub-lozengic figure outlined with a raised line; sides are concave, corners extend to the edge; outside lozenge, at mid-length of each side, a domed knob; C-sectioned; on the reverse is a hole – socket for loop shank, or rivet hole for addition, removed rivet; 9th-10th c. (*cf.* Popov 2011, 132, Pl. III: 38);
dimensions: base diameter – 10 mm; height – 6 mm; thickness on the edge – approx. 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1321/4/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 534.

No. 535. Appliqué (?) / Matrix (?)

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Appliqué (?) / matrix (?); cast copper alloy;

C. Takes the form of a dome with a flattened top, set over a relatively high “drum”; on upper surface, 3 rows of domed knobs (3 in each row), on the sides is a row of vertical grooves which continue to the “drum” (they do not occur over the entire perimeter); C-sectioned; no elements for attachment; 9th-10th cc. (cf. Popov 2011, 132, Pl. III: 53); dimensions: diameter at base – 12 mm; height – 7 mm; maximum thickness – 7 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1685/24/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 535.

No. 536. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy; awaiting conservation;

C. Circular; decorated with a rosette motif – a central circular domed knob with a ring around and petals radiating from it; around edge are densely spaced vertical grooves; C-sectioned; 11th c. (cf. Zaitseva 2008a, 93, 96f., Fig. 86, 87); dimensions: diameter – 12 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/110/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 536.

No. 537. Appliqué (?) / Stud fasteners (?)

A. Czermno, site 1; research October 2010;

B. Appliqué (?) / stud fasteners (?); cast silver;

C. Flattened hemispherical; at centre, a small domed knob from which radiate pairs of deep grooves, forming ribs which divide the surface into 6 fields of similar size and shape; C-sectioned, hollow, circular shank is situated on the reverse; 7th c. (cf. Sedov 1987, 447, Pl. CXXVIII: 37); dimensions: diameter – 8 mm; height – 11 mm; thickness – approx. 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1661/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 537.

No. 538. Matrix (?) / Appliqué (?)

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Matrix (?) / appliqué (?); cast copper alloy;

C. Circular in plan; decorated in relief: concentric rings around a domed central knob; plain reverse; remains of casting channel (triangular-sectioned recess); plano-convex in cross-section; late 9th - early 10th c. (cf. Vinnikov, Pletneva 1998, 185, Fig. 63: A, Б, B; Murasheva 2000, 50, Fig. 70: 1A); dimensions: diameter – 14 mm; maximum height – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/173/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 538.

No. 539. Appliqué

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Appliqué; cast copper alloy; awaiting conservation;

C. Circular; edge folded under; undecorated; C-sectioned; two attachment lugs (broken off) are situated at the edges, on the shorter axis; 9th c. (cf. Komar 2011, 37, Fig. 2: 5); dimensions: diameter – 12 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1692/21/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 539.

No. 540. Appliqué

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Appliqué; cast copper alloy; upper surface heavily corroded (decoration unidentifiable); awaiting conservation;

C. Flat; circular; flat in cross-section; 4 attachment lugs (2 cropped at the base, 2 slightly longer) are situated on the reverse; medieval; dimensions: diameter – 17 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1692/11/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 540.

No. 541. Appliqué (?)

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Appliqué (?); cast copper alloy; minor pitting along the edge; awaiting conservation;

C. Flat; circular; decorated in relief; rosette of several petals with a small circular domed centre; border of double lines around the edge; hole pierced near edge (broken through; presumably for attachment); 9th-12th cc. (*cf.* Pugachenkova 1958, 82, Fig. 7, dating: 11th-12th cc.; Popov 2011, 132, Pl. III: 22, dating: 9th-10th cc.); dimensions: diameter – 23 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1692/12/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 541.

No. 542. Appliqué

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Appliqué; silver;

C. Flat; circular; edge is slightly folded under; decorated in relief: a rosette with a large circular centre; between indentations of petals are domed knobs; surface of petals decorated by faint continuous motif of lines that loop at one end; decoration of central panel unidentifiable; an attachment lug hollow, circular, end hammered flat) is situated on the reverse; 11th-12th cc. (*cf.* Pugachenkova 1958, 82, Fig. 7); dimensions: diameter – 22 mm; height – 6 mm; thickness – 1-2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1804/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 542.

No. 543. Appliqué

A. Czermno, site 1; research June 2011;

B. Appliqué; thin copper alloy sheet; stamped; slightly damaged (a fragment of edge missing, slightly bent);

C. Flat; circular; stamped ornament: within beaded border, a double-headed bird (?) in a heraldic attitude; pierced through the centre with a small hole; 13th-14th cc. (*cf.* Ruttkay 1979, 86, 132, Fig. 52 (upper row, first from the left); dimensions: diameter of disc – 18 mm; thickness of sheet – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1778/7/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 543.

No. 544. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast silver and copper alloy (?);

C. Circular; decorated in relief: at centre, within a circular border a static 8-pointed rosette (?) / star (?), with a raised round centre; outside circular border, regularly spaced triangles alternating with dots; an attachment lug evenly truncated and bent to form incomplete loop) is

situated on the reverse; 10th-11th cc. (*cf.* Zhilina 2010, 175, Fig. 3: 25; Ryabtseva, Telnov 2010, 204, Fig. 3: 8);

dimensions: diameter – 16 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/125/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 544.

No. 545. Appliqué

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Appliqué; cast silver;

C. Circular in plan, with scalloped edge formed by 13 small raised lobed petals regularly arranged around a large central panel with domed knob at its centre; plano-convex in cross-section; stubs of 2 attachment lugs present on the reverse; on one of the petals, the remains of casting seam; 13th-14th cc.;

dimensions: diameter – 22 mm; thickness near the edge – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1692/19/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 545.

No. 546. Appliqué

A. Czermno, site 3; research October 2010;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Flattened hemispherical centre; moulded edge covered by regularly spaced oblique incisions; plano-convex in cross-section; shaft (cropped) is situated at centre of the reverse; casting seam present; 6th-7th cc. (*cf.* Skiba 2016, 166, Fig. 38: 17);

dimensions: diameter at base – 22 mm; height – 10 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1288/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 546.

No. 547. Appliqué

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Flat; circular; ornament in high relief: within a beaded border, silhouette of walking fantastic beast – a griffin *en trois quarts*; head resembles the head of a canine; trunk of a lion, strong paws ending in claws, wings raised to fly, tail not marked entire; 4 small symmetrically placed lugs are situated on the reverse; 11th c. (*cf.* Pavlov 1964, 214, Fig. 9);

dimensions: diameter – 28 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1674/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 547.

No. 548. Appliqué (?) / Matrix (?)

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué (?) / matrix (?); cast copper alloy; some fragments of central panel missing;

C. Circular; central panel a rosette of 6 rounded petals with around, a raised border; on the panel, in relief of walking quadruped, intruding partly on the border; the beast is depicted *en trois quarts* with head facing; eyes and prominent nose marked cursorily; ears and mane resemble a crown; trunk is abbreviated, paws bent, with claws; wide border of beads between 2 lines; the background is detailed; no elements to suspend or fasten in any other way; 10th-13th cc. (*cf.* Rudenko 2017, 164, Fig. 2: 3, 4, dating: 10th-11th c.; Baranov, Izmailov 2019, 274, Fig. 8: 4, dating: 2nd half of 13th c.);

dimensions: diameter – 22 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1673/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 548.

No. 549. Appliqué

- A. Czeremno, site 1; research April 2011;
- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. Flat; takes the form of a symmetrical flower of 6 petals; each petal well outlined, dissected by a fine raised beaded line; centre of rosette domed, plain; on longer axis two domed knobs, each pierced by a copper rivet (flat head, hammered flat shank terminals); 10th - early 14th c. (*cf.* Polyakova 1996, 201f., Fig. 67: 13; Sawicki 2017, 177, No. 318, dating: 2nd half of 13th - 1st third of 14th cc.); dimensions: length – 18 mm; maximum width – 27 mm; thickness – approx. 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1798/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 549.

No. 550. Appliqué

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. Flat; elongated; planned around a centrally placed round hole surrounded by rounded petals; scalloped edge; on longer axis, two projecting lobes extend beyond the “floral” design; in one lobe, a rivet head; 2 attachment lugs (with a broad end) are situated on the reverse; 10th-14th cc.; dimensions: length – 19 mm; maximum width – 22 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/169/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 550.

No. 551. Appliqué

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Appliqué; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Flat; in the form of stylized lily (?); an attachment lug (cropped) is situated on the reverse; 10th-12th cc. (*cf.* Kenko 2006, 142, Fig. 3: 9); dimensions: length – 17 mm; width – 13 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1692/8/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 551.

No. 552. Appliqué

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. Openwork; elongated in shape, takes the form of a calyx of a flower with many petals set on a slender stem, with fancifully curved, narrow leaves; C-sectioned; 2 rivet holes (upper rivet preserved) pierced from the reverse on the axis of symmetry; a lug (cropped) is present on the reverse, aligned with the rivets; 15th-17th cc. (?); dimensions: length – 50 mm; maximum width – 29 mm; thickness – 3 mm; note: presumably a lotus flower;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/152/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 552.

No. 553. Appliqué

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. Flat; takes the form of a stylized lotus flower; broad topmost petal between two narrow infolded petals; leaves take the form volutes curving upwards; concave-flat in cross-section; 3 attachment lugs (one broken off, two with broad terminals) are situated on the reverse; 2nd half of 10th c. (*cf.* Murasheva 2000, 42, Fig. 52: 1A; Komar 2012a, 329, Fig. 22: 13; Ereemeev 2015, 421, 514, Fig. 436: 6); dimensions: length – 17 mm; maximum width – 18 mm; thickness – approx. 2 mm; note: similar specimens are placed by Murasheva in her class XVIII, group 1;

- D. MT, Inv. No. MT/1692/10/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 553.

No. 554. Appliqué

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué; cast copper alloy; fragment next to knop missing;
- C. A rosette of 4 petals; lobed petals alternating with pointed projections; at centre, a flattened hemispherical knop; 2 petals pierced by rivets (shanks cut straight and hammered flat, with flimsy square bronze sheet washers); 11th-12th cc. (*cf.* Kulakov 2017, Fig. 4); dimensions: length side – 20 mm; thickness near the edge – 1.5 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5068;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/159/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 554.

No. 555. Appliqué

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. A rosette of 4 petals; lobed petals alternating with pointed projections; at centre, a flattened hemispherical knop; 2 petals pierced by rivets (shanks cut straight and hammered flat, with square washers of thin bronze sheet); 11th-12th cc. (*cf.* Kulakov 2017, Fig. 4); dimensions: length of side – 20 mm; thickness near the edge – 1 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5068;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/160/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 555.

No. 556. Appliqué

- A. Czeremno, site 1; research April 2011;
- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. A rosette of 4 petals, lobed petals alternating with pointed projections; a flattened hemispherical centre; 2 petals each retain a rivet head (both shanks cropped at the base); 11th-12th cc. (*cf.* Kulakov 2017, Fig. 4); dimensions: length – 18 mm; maximum width – 18 mm; thickness – approx. 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1834/8/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 556.

No. 557. Appliqué

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. A rosette of 4 petals; lobed petals alternating with pointed projections; at centre, a flattened hemispherical knop; cropped attachment lug) is situated at centre of the reverse; 11th-12th cc. (*cf.* Kulakov 2017, Fig. 4); dimensions: length of side – 18 mm; thickness near the edge – 1.5 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5068;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/124/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 557.

No. 558. Appliqué

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. Flat; openwork; a rosette of 4 petals alternating with tongue-shaped projections around a central hole; rivet holes in 2 petals on the opposite site; 2nd half of 12th-12th/13th cc. (*cf.* Gurevich 1981, 64, Fig. 49: 26);

dimensions: length – 28 mm; maximum width – 28 mm; thickness – approx. 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1790/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 558.

No. 559. Appliqué

A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. A rosette of 4 petals; lobed petals alternating with pointed projections; at centre, a flattened hemispherical knob; in 2 petals a hole for a rivet; 11th-12th cc. (*cf.* Kulakov 2017, Fig. 4); dimensions: length of side – 23 mm; thickness near the edge – 1.5 mm; note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/5068;

D. MT, Inv. No. MT/1679/158/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 559.

No. 560. Appliqué

A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. A rosette of 4 petals; lobed petals alternating with pointed projections; a round panel is slightly raised above the level of the petals; engraved ornament: C-shaped lines on the petals, oblique incisions on the projections; on central panel, a rosette of 6 petals; in 2 petals, a rivet hole (in one, a rivet shank projects on either side); 11th-12th cc. (*cf.* Kulakov 2017, Fig. 4);

dimensions: 24 x 25 mm; thickness – 1-2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A.MH/A/5068;

D. MT, Inv. No. MT/1679/157/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 560.

No. 561. Appliqué

A. Czeremno; donated by A. Trocik in 2011;

B. Appliqué; cast copper alloy; awaiting conservation (roughly 1/3 of surface missing);

C. Flat; openwork; a rosette of 8 petals; lobed openwork petals set round solid centre; flat-sectioned, rounded loop shank with round hole (attached with solder [?]) is situated on the reverse; 2nd half of 12th - 2nd half of 14th cc. (*cf.* Rudenko, Bugarchov 2015, 165, Fig. 5: 10, dating: 13th-14th cc.; Kviatkovskaya 1998, 69, Fig. 10: 8, 257, Pl. 11); dimensions: diameter – 43 mm; thickness – approx. 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1692/4/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 561.

No. 562. Appliqué

A. Czeremno; donated by A. Trocik in 2011;

B. Appliqué; cast copper alloy; awaiting conservation;

C. Flat; a rosette of 8 petals; undecorated; possibly with an attachment lug (its stub all but gone) is situated on the reverse; 13th-14th cc. (*cf.* Rudenko 2015b, 149, Fig. 11: 42); dimensions: diameter – 37 mm; thickness – approx. 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1692/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 562.

No. 563. Appliqué

A. Czeremno; donated by A. Trocik in 2011;

B. Appliqué; cast copper alloy; minor pitting;

C. Flat; a rosette of 4 petals alternating with pointed triangular projections; central hole surrounded by fine stab-marks; 11th-12th cc. (*cf.* Kulakov 2017, Fig. 4: 4);

dimensions: maximum length and width – 47 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1692/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 563.

No. 564. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Flat; elongated; bilaterally symmetric, at centre, a letter “X” built by curving lines, with one curved line each on either side; between arms/legs of “X”, lozenges with a rosette of 4 petals (?) / stylized lily (?); 2 attachment lugs (bent) are situated on the reverse; 7th-8th cc. (*cf.* Bagautdinov, Bogachev, Zubov 1998, 157, Fig. 43: 9);

dimensions: length – 7 mm; maximum width – 32 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/142/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 564.

No. 565. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Elongated; consists of 3 rosettes of 6 petals sharing a petal slightly different in shape; plano-convex in cross-section; 2 attachment lugs of different length of a different length (cropped) are situated on the reverse; 9th-10th c. (*cf.* Botalov 2018, 20, Fig. 1);

dimensions: length – 15 mm; width – 6 mm; thickness – 4 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/145/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 565.

No. 566. Appliqué

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Sub-rectangular; half-round gap in one shorter side, the other shorter side ends in a small half-round projection; at centre, lozenge with concave sides; its perimeter is a broad, shallow groove filled with beading; similar grooves are on the margin of the half-round gap, around the half-round projection and along longer sides (the two latter are slightly lower than the upper surface); concave-flat in cross-section; 4 attachment lugs (2 broken off at the base) are situated on the reverse; 10th-11th cc. (*cf.* Murasheva 2000, 54, Fig. 79: O21; Zaitseva 2008a, 88, Fig. 76: 13; Nikitina, Vorobeve, Fedulov 2016, 129, Fig. 5: 20; Mikhailova 2019, 171, Fig. 1: 2 [at centre]);

dimensions: length – 22 mm; width – 15 mm; thickness – 1 mm;

note: classified by Murasheva to Type O21;

D. MT, Inv. No. MT/1822/10/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 566.

No. 567. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy; black inlay;

C. Square; within a square border, a Greek cross with dots between arms; along the edges, a border of light-coloured dots; background, inner cross and points between arms of cross are black; concave-flat in cross-section; a flat stub of an attachment lug is situated at centre of the reverse; traces of filing identified on sides of the appliqué; 13th c. (*cf.* Rybakov 1948, 320);

dimensions: 11 x 11 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/167/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 567.

No. 568. Appliqué

- A. Czeremno, site 2; research October 2010;
- B. Appliqué; gilded copper sheet; repoussé ornament;
- C. Sub-square; decorated with 3 rows of zigzag; C-sectioned; in each corner there is a diminutive rivet hole; 11th-12th cc. (?);
maximum dimensions: 12 x 13 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1629/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.20.5;
- F. Fig. VI: 568.

No. 569. Appliqué

- A. Czeremno; donated by A. Trocik in 2011;
- B. Appliqué; copper alloy; awaiting conservation;
- C. Flat, sub-square, slightly rounded corners; decoration: within a ring dots, a small hole at centre; a similar hole in every corner; 4th-7th cc. (*cf.* Vorontsov 2022, 169, Fig. 13: 7);
dimensions: side length – 18 and 20 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1692/13/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 569.

No. 570. Matrix

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Matrix for the production of appliqué or appliqué moulds; cast copper alloy;
- C. Sub-square; edges bevelled; in the field, 5 domed knobs in an arrangement like pips on a gaming die; plain reverse; plano-convex in cross-section; 12th-14th cc. (*cf.* Saprykina 2014, 179, Fig. 3: 384);
dimensions: length – 13 mm; width – 12 mm; maximum thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/168/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 570.

No. 571. Appliqué, fragment

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Incomplete appliqué; copper alloy sheet; some pitting to the short sides;
- C. Rectangular; a small projection is situated at mid-length of one short side; the opposite edge is indented with 2 symmetrically placed concave curves; along longer sides and down the centre is an ornament of a row of punched dots; near the side with 2 indentations are 2 holes punched from the reverse; early medieval;
dimensions: length – 17 mm; width – 15 mm; thickness – less than 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1763/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 571.

No. 572. Appliqué (?), fragment

- A. Czeremno, site 1 (moat); research October 2010;
- B. Incomplete appliqué (?); copper alloy; fractured at one end;
- C. Flat; slightly trapezoidal (expanding to a terminal); along longer sides are 2 parallel lines built by short segments, underlined by motif of diminutive stamped triangles; by the short (intact) edge, 2 round holes (one retains rivet with small flat head, hammered flat from the reverse); 12th-13th cc. (*cf.* Nikolskaya 1981, 230, Fig. 85: 14);
dimensions: present length – 22 mm; width – 12 mm; thickness – 0.5 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1541/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 572.

No. 573. Appliqué

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;

- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. Lozengic; the same shape appears on the upper surface, raised slightly over the edges; at centre is a pierced round hole; in 2 opposite corners, rivet heads with traces of rust; a groove runs around the edges; C-sectioned; stubs of 2 short attachment lugs are situated on the reverse; medieval;
dimensions: diagonal length – 18 and 21 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/147/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 573.

No. 574. Appliqué

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Appliqué; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Flat; octagonal; central recessed oval field marked with radiating lines; at centre, a rosette of several petals within a ring of symmetrically spaced dots; on the edges, a row of beads; 2 attachment lugs or a stub of a loop shank are situated at centre of the reverse; early modern (?);
dimensions: length – 15 mm; width – 10 mm; thickness 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1692/24/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 574.

No. 575. Appliqué

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. Flat; openwork; sub-square, with two concave sides, the third indented, with two concave curves that converge to a point on the axis of symmetry; on the opposite side is an oval knob; at centre is a regular sub-square hole with concave sides; 2 attachment lugs (with broad ends) are situated on the reverse; 7th-8th cc. (*cf.* Grushin, Fribus, Tishkin, Saibert 2020, 131, Fig. 3: 19, 20);
dimensions: length – 18 mm; maximum width – 13 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/166/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 575.

No. 576. Appliqué

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Appliqué; cast copper ([?] or copper-rich alloy); black inlay; sides edges damaged (cracked and pitted);
- C. Regular pentagonal in shape; in the recessed field, a rosette of 6 elongated petals regularly spaced around a round centre; petals and centre contain black inlay; side edges are broad, undecorated, folded towards the reverse; attachment lugs (ends hammered flat) are situated on the reverse in 2 neighbouring corners; 11th c. (*cf.* Murasheva 2000, 10, 114, Fig. 3: 3, 4);
dimensions: present length – 20 mm; maximum width – 18 mm; thickness – approx. 2 mm;
note: similar forms are classified by Murasheva to Class XXI, Group 1A;
- D. MT, Inv. No. MT/1692/15/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 576.

No. 577. Appliqué

- A. Czermno, site without number (around the causeway towards the Huczwa River, to the north of the hillfort); research June 2011;
- B. Appliqué; pressed copper alloy sheet; large portions missing, bent out of shape; awaiting conservation;
- C. Hexagonal; raised edge folded towards the reverse; in the field, unidentifiable relief ornament; in one of the sides (a break) is a concave curved gap with an uneven edge, presumably from a pierced hole; concave-flat in cross-section; an attachment lug (bent towards the reverse) is situated on the reverse; medieval (?);

dimensions: present length – 16 mm; width – 13 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1717/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 577.

No. 578. Appliqué

A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Appliqué; cast copper alloy; awaiting conservation;

C. Flat; symmetrical; central part with convex sides, sub-rectangular terminals with wavy edges; 2 symmetrically spaced holes retain flat-headed rivets (with cropped shanks); 13th c. (*cf.* Ruttkay 1979, 76, 131, Fig. 42);

dimensions: length – 15 mm; width – 10 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1692/9/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 578.

No. 579. Appliqué

A. Czeremno, site 1 (moat); research October 2010;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Flat; bow-tie shaped; at the corners, small domed knobs connected by raised lines; at centre, another domed knob; an integral attachment lug (hammered flat) is situated on the reverse; 10th c. (*cf.* Murasheva 2000, 49, Fig. 69: 3; Kenko 2012, 163, Fig. 23: 13);

dimensions: length – 18 mm; width – 20 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1569/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 579.

No. 580. Appliqué

A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Elongated; 2 palmettes connected by a narrow mid-section on which are symmetrically placed 3 domed knobs: a larger one at centre, and smaller at the base of the palmettes; in each palette is a rivet hole which retains a rivet (domed heads, ends of shanks hammered flat; on shanks, small sheet metal washers); plano-convex in cross-section; 13th-14th cc. (*cf.* Kernave...2002, 169, Fig. 400);

dimensions: length – 38 mm; maximum width – 11 mm; maximum thickness – 4 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/139/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 580.

No. 581. Appliqué (?), fragment

A. Czeremno, site 2; research October 2010;

B. Incomplete appliqué (?); cast copper alloy; damaged (portions of terminals missing);

C. Elongated, with a circular-sectioned mid-section and expanded terminals, at present of an irregular shape; early medieval (?);

dimensions: present length – 24 mm; maximum width – 8 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1414/4/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 581.

No. 582. Appliqué

A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy; awaiting conservation;

C. Elongated; central bar with lightly concave sides continues to two differently-shaped terminals: one is anchor-shaped, the other lightly expanded, rounded, with a lobed knob on the axis of symmetry; at central bar/terminal junction is a symmetrically spaced sub-triangular projection; a separate piece of metal sheet is wrapped onto the central bar and fastened with a rivet; plano-

convex in cross-section; on the reverse are traces of 2 (?) lugs and the remains of textile with a fine weave; 11th-11th/12th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 96, 195, Pl. XXIX: 12; XLV: 10); dimensions: present length – 38 mm; maximum width – 20 mm; thickness 3-4 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/141/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 582.

No. 583. Appliqué (?) / Purse fastener component (?)

A. Czermno, site without number (moat area to the east of the hillfort); research June 2011;

B. Appliqué (?) / purse fastener component (?); cast copper alloy;

C. Flat; openwork; sub-rectangular, large lobed knops at the corners; external edges of shorter sides with fanciful indentations; a prominent ridge is situated the length of the longer axis; 2 attachment lugs (cropped) are situated on the reverse; 14th-15th cc. (?); dimensions: length – 42 mm; width – 20 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1868/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 583.

No. 584. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy;

C. Flat, sub-triangular (isosceles triangle), edges indented with small concave curves; round holes on the longer axis and above the base; 10th-11th cc. (?); dimensions: length – 20 mm; maximum width – 9 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/146/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 584.

No. 585. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast copper alloy; slightly bent out of shape;

C. Flat; sub-triangular (isosceles triangle), with curved indentations on the edges; 4 attachment lugs (2 on the longer axis and 2 at the base, 1 no longer preserved) are situated on the reverse; on the lugs are square sheet bronze washers; 10th-11th cc. (*cf.* Murasheva 2000, 58-61, 67, Fig. 103; Arkhipova 2006, 77, 81, Fig. 2: 17); dimensions: present length – 52 mm; maximum width – 22 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/136/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 585.

No. 586. Appliqué, fragment

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Incomplete appliqué; cast copper alloy; one side only complete at present;

C. Flat; openwork; the complete side is straight, with knops at the corners, each with a round rivet hole (on the reverse is a rivet shank with a cropped flat end); openwork geometric and plant decoration; early medieval; dimensions: present length – 27 mm; present width – 39 mm; thickness – 3 mm; note: original shape and design now obscure;

D. MT, Inv. No. MT/1679/153/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 586.

No. 587. Sabre scabbard mount

A. Czermno; donated by A. Pasieczny in 2011;

B. Sabre scabbard mount; cast copper alloy;

C. In the form of a shield; edges (except on one side), bent to the back; the shape of the shield reproduced with an engraved line set off from the edges; in the space between it and the edge,

a row of chevrons; the field of the shield is divided by vertical engraved lines into 7 columns, 3 of them filled by chevrons; along upper edge of the mount, 3 holes (1 smaller, on the axis of symmetry between 2 larger holes); 9th-11th cc. (*cf.* Botalov, Grudochko 2011, 84, Fig. 410: 11; Botalov 2018, 27, Fig. 8: 1);

dimensions: total length – 18 mm; width – 32 mm; thickness – approx. 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1695/32/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 587.

No. 588. Appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué; cast (?) copper alloy;

C. Flat strip with raised details; sub-rectangular with rounded corners; at centre, on longer axis of mount, a small round hole, pierced from the reverse side; symmetrical embossed and engraved decoration; on the terminals: first, a small knop, then a large conical boss with a domed knop on its apex and near the edge, 4 smaller knops, arranged in a square shape; flat composition made with a “vibrating” stitch down the longer axis: 2 zigzag lines with a regular amplitude, converging to form lozenges; similar vibrating line is along the edges; on the reverse, the hollows of the larger bosses contain a white substance, binding agent used to secure rivets (?); a long strip of metal sheet, now bent, was soldered (?) to the mount near one of the bosses; late 9th - early 10th c. (*cf.* Vinnikov, Pletneva 1998, 190, Fig. 76: Д);

dimensions: length – 103 mm; maximum width – 18 mm; thickness – 1 mm;

note: horse harness mount (?);

D. MT, Inv. No. MT/1679/133/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 588.

No. 589. Mount

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Mount; cast copper alloy;

C. Flat; rectangular, with bulbous terminals; on the reverse are the remains of 2 rivets, one of them pierced the surface; delicate grooves parallel to the longer sides of mount are seen on the reverse; 10th-11th (?) cc. (*cf.* Kyzlasov 1983, 94, Pl. VI: 17, 18, 21);

dimensions: length – 79 mm; maximum width – 13 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/134/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 589.

No. 590. Appliqué (?) / Stud fasteners (?)

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Appliqué (?) / stud fasteners (?); cast copper alloy;

C. Circular; edge folded under; undecorated; centrally placed integral shank, cut off; the disc is concave-flat in cross-section; 17th c. (?) (*cf.* Bilyaeva, Boltrik, Fialko 2022, 103, Fig. 132: 5, 7);

dimensions: diameter of head – 13 mm; height – 4 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1685/17/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 590.

No. 591. Appliqué (?) / Button (?) / Stud fasteners (?)

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Appliqué (?) / button (?) / stud fasteners (?); pressed copper alloy;

C. Circular; lightly convex; nearly the entire surface filled by a circular field divided by raised lines into 4 bands filled with regularly spaced raised dots; around the edges, at regular intervals, stamped rosettes; edge slightly folded under; the remains of a shank/foot are situated on the reverse; the disc is concave-flat in cross-section; 17th-19th cc. (*cf.* Artemicheva 2018, 339f., Fig. 4: 7, 8);

dimensions: diameter – 11 mm; thickness – approx. 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1685/19/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 591.

No. 592. Button (?)

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Button (?); cast copper alloy; fragment of loop shank broken off;

C. Sub-conical head, with pointed projection on the apex; scalloped edge; deep grooves divide the side surface into 6 equal parts; broad loop shank, with a hole right below the base; 14th-15th cc. (*cf.* Shishak, Voitovych, Mogytych 2009, 402, Fig. 5);

dimensions: diameter of head – 10 mm; present height incl. loop shank – 8 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/11/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 592.

No. 593. Stud fasteners

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Stud fasteners; cast copper alloy; fragments of rivet head missing (two points broken off);

C. The head takes the form of a six-pointed star with straight ends; the points are arranged around a large, slightly raised centre; the head is plano-convex in cross-section; the attachment shank (partly cut off) is situated at centre of the reverse; 13th-14th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 195, Pl. XLV: 16);

dimensions: diameter of head – 19 mm; present height – 13 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1685/5/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 593.

No. 594. Stud fasteners

A. Czermno, site 3; research October 2010;

B. Stud fasteners; cast copper alloy;

C. Solid head; irregular, polyhedral; fat shank, nearly equal in size to the head, misaligned, at present a stub; the shank is quadrilateral in cross-section; late medieval – early modern; dimensions: diagonal of the head – 5 mm; height incl. shank – 10 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1285/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 594.

No. 595. Appliqué (?) / Stud fasteners (?)

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué (?) / stud fasteners (?); cast copper alloy;

C. Flat; a rosette of 6 petals and grooves dividing them; a stub of an attachment lug (quadrilateral in cross-section) is situated on the reverse; 8th - early 9th cc. (*cf.* Trugly 1993, Pl. XII: 8-13, dating: 8th - early 9th cc.; Botalov 2018, 13, 20, Fig. 1: group 1, fifth row, fifth at right, dating: 9th-10th cc.);

dimensions: diameter – 19 mm; thickness – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A.3040;

D. MT, Inv. No. MT/1679/129/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.16.3;

F. Fig. VI: 595.

No. 596. Appliqué (?) / Stud fasteners (?)

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué (?) / stud fasteners (?); cast silver; awaiting conservation;

C. Flat; a rosette of 8 petals with grooves dividing them, unsymmetrical; a very short stub of an attachment lug is situated at centre of the reverse; 8th - early 9th c. (*cf.* Botalov 2018, 13);

dimensions: diameter of head – 15 mm; thickness – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A/3054;

D. MT, Inv. No. MT/1679/128/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 596.

No. 597. Appliqué (?) / Stud fasteners (?)

A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué (?) / stud fasteners (?); cast copper alloy;

C. A rosette of 6 round-shaped petals divided by grooves; petals arranged round a raised, circular centre; a stub of an attachment lug (bent towards the reverse) is situated at centre; plano-convex in cross-section; 9th-10th c. (*cf.* Botalov 2018, 13, 20, Fig. 1: group 1, fifth row, third at right);

dimensions: diameter – 16 mm; maximum thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/127/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 597.

No. 598. Appliqué (?) / Stud fasteners (?)

A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;

B. Appliqué (?) / stud fasteners (?); cast copper alloy;

C. A rosette of 6 petals; petals are rounded and separate; at centre is a hole (for a rivet? [?]); C-sectioned; 8th - early 9th (*cf.* Trugly 1993, Pl. XII: 8-13);

dimensions: diameter – 17 mm; thickness – 2 mm;

note: similar artefact: MSS Hrubieszów, inv. No. MH/A.3039, MH/A/5643;

D. MT, Inv. No. MT/1679/121/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 598.

No. 599. Strap end

A. Czeremno; collection of finds recovered from local community in 2011;

B. Strap end; cast copper alloy;

C. Narrow; shank slight expanded, decorated on the terminal with circular grooves; higher up, with oblique downward-pointing triangular incisions; not uniform in cross-section; there is a separate rivet at the split attachment end (rivet head hammered flush with the surface); 9th-11th cc. (*cf.* Zakharov 2004, 180, 448, Fig. 95: 15);

dimensions: length – 52 mm; diameter – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1704/4/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 599.

No. 600. Strap end

A. Czeremno; collection of finds recovered from local community in 2011;

B. Strap end; cast copper alloy; slightly deformed;

C. Resembles Madyda-Legutko Type 1, Variant 2; narrow; shank expands lightly between collars (one set close to the lobed terminal, the second – at junction with trapezoid split attachment end); shank is circular in cross-section; there is a separate rivet at the split attachment end (rivet head hammered flush with the surface, poorly visible); 9th-11th cc. (*cf.* Zaharov 2004, 185);

dimensions: length – 60 mm; diameters – 3-4 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1704/2/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 600.

No. 601. Strap end

A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Strap end; cast copper alloy;

C. Flat; elongated, expands lightly to the attachment end with rectangular knops set at an angle at each corner; below the edge, on the longer axis, round hole; rounded terminal expands lightly

to a point; decorated in relief – stylized plant motif (lily [?]); 2 attachment lugs (one folded into a loop) are situated on the reverse; 7th c. (*cf.* Bagautdinov, Bogachev, Zubov 1998, 155); dimensions: length – 20 mm; maximum width – 13 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1684/4/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 601.

No. 602. Strap end

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Strap end; cast copper alloy; awaiting conservation;

C. Elongated pentagonal; triangular terminal, straight attachment end; decorated with 3 rows of domed knops; C-sectioned; an attachment lug (slightly bent out) is situated on the reverse; 10th - early 11th c. (*cf.* Strikalov 2020, 23, Fig. 1: 1); dimensions: side lengths – 12 and 33 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1692/26/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 602.

No. 603. Strap end

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Strap end; cast bronze;

C. Elongated; sides and edge of attachment end concave, terminal is expanded and takes the form of a trefoil (stylized lily [?]), leaves / petals separated, raised; above the trefoil is a raised lozenge; the rest of ornament is unidentifiable; 2 attachment lugs (cropped at different lengths, ends hammered flat) are situated on the longer axis on the reverse; C-sectioned; varying thickness; 7th-8th cc. (?); dimensions: length – 35 mm; maximum width – 20 mm; minimum thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1826/4/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 603.

No. 604. Strap end

A. Czermno, site 1; research June 2011;

B. Strap end; cast copper alloy;

C. Elongated; tapers from straight attachment end to pointed terminal; scalloped edges; on longer axis, 3 domed knops, with narrow petals / leaves radiating from them symmetrically; 2 attachment lugs (cropped at different lengths and hammered flat) are situated on longer axis on the reverse; 1st half of 8th c. (?) (*cf.* Golubiev 2018, 384, Fig. 6: 178, 179); dimensions: length – 24 mm; maximum width – 10 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1818/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 604.

No. 605. Strap end (?) / Appliqué (?)

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Strap end (?) / appliqué (?); cast copper alloy;

C. Sub-triangular (isosceles triangle), scalloped edges; decorated with palmette motif; concave-flat in cross-section; an attachment lug (bent) is situated on the reverse; 10th - early 11th c. (*cf.* Makarov, Krasnikova, Zaitseva 2013, 226, Fig. 2: 3; Zaitseva 2015b 473, Fig. 3: 30); dimensions: maximum width – 12 mm; length – 16 mm; thickness – 1-2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/171/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 605.

No. 606. Strap end, fragment

A. Czermno, site 2; research October 2010;

B. Incomplete strap end; gilded bronze (?); thin sheet with repoussé ornament; fracture at one end, hole worn through;

- C. Sub-rectangular at present, originally with a convex terminal, pierced to make a hole; edge slight raised, set off with a groove; within raised border, a stylized plant (tree of life [?]) motif; 2nd half of 9th-10th cc. (?) (*cf.* Kyzlasov 1960, 102f., Fig. 6: 2); dimensions: present length – 14 mm; width – 12 mm; thickness – 1 mm; note: the hole suggests reuse as a pendant;
- D. MT, Inv. No. MT/1395/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 606.

No. 607. Strap end, fragment

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Incomplete strap end; cast copper alloy; minor damage to attachment end;
- C. Pointed terminal; field with decoration slightly raised above the edges filled with relief ornament: along edges, beaded line; on the axis of symmetry, straight line, between zigzag lines with rounded apexes, the lines come together on the terminal; a stub of an attachment lug is situated on the reverse; 11th-12th cc. (*cf.* Salmina, Salmin 2010, 257, 258, Fig. 3: 26; *Wikingowie...*2019, 332, Fig. 57); dimensions: length – 2 mm; maximum width – 10 mm; thickness – 2 mm; note: similar artefact is published in Wołoszyn 2003, Gródek 107 (no assigned number);
- D. MT, Inv. No. MT/1474/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 607.

No. 608. Mount

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Mount; cast copper alloy;
- C. Elongated rectangular; at each terminal high sub-triangular projections; the base is V-shaped in cross-section; 3 attachment lugs (2 preserved complete, third broken at the base) are situated on the reverse; 11th-14th cc. (*cf.* Gaidukow, Oleinikov 2020, 112, Fig. 18, first row, third at left); dimensions: length – 43 mm; width – 7 mm; thickness of base – 1 mm; height of projections – 10 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1677/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 608.

No. 609. Strap end

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Strap end; cast copper alloy; attachment end bent and cracked at this point;
- C. Elongated; Poljakova Type B.-VIII-1; tapers lightly to rounded terminal, attachment end ornately indented; covering much of the surface is a raised lozenge, its shorter diagonal equal to the width of strap end; along the edges is a wide groove, in upper part filled with beading; below upper edge is an unidentifiable raised motif (?); plano-convex in cross-section; 3 attachment lugs (at top and bottom hammered flat, middle lug cropped and hammered flat) are situated on the reverse on longer axis; 13th-14th cc. (*cf.* Polyakova 1996, 197, 200, 213, Fig. 66: 41); dimensions: length – 80 mm; maximum width – 13 mm; thickness – approx. 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1791/15/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 609.

No. 610. (Hooked) strap fitting, fragment

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. For suspending small items from the belt (?); cast bronze; broken off approximately mid-length;
- C. Flat; terminal originally bent mid-length ([?]) this is suggested by slight curvature at the break and glossy surface); with oval, openwork plate with scalloped edges; junction of plate and terminal marked by two horizontal grooves; medieval;

dimensions: present length – 37 mm; maximum width – 15 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/53/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 610.

No. 611. Belt fitting (?), fragment

A. Czermno, site 2; research October 2010;

B. For suspending small items at the belt (?); cast copper alloy; truncated (missing a half), some chipping on edges;

C. Square (?), with a hole at centre and a flat, sub-rectangular element (broken) which extends on one side; 7th c. (*cf.* Komar 2010; 98, Fig. 3: 3, 4, 9);

dimensions: present length – 20 mm; maximum width – 11 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1490/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 611.

No. 612. Belt fitting (?), fragment

A. Czermno, site 2; research October 2010;

B. For suspending small items at the belt (?); copper alloy; forged (?); one terminal missing due to a break;

C. Symmetrical; bent in half; lozengic terminal (equilateral triangles joined at the base, outer triangle with evidently longer sides) with a hole at centre, one hole retains a short length of wire; 13th-14th cc. (*cf.* Shiroukhov 2014; 122, Fig. 9: 4)

dimensions: length – 20 mm; maximum width – 4 mm; thickness – 1 mm; diameter of rivet – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1434/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 612.

No. 613. Belt fitting (?)

A. Czermno; donated by an anonymous finder;

B. For suspending small items at the belt (?); cast copper alloy;

C. Consists of two elements: flat oval hoop with a constriction between two knops, one globular, looped loosely over the constriction is a vertical shank with a palmette terminal, with a large central hole; attachment end is expanded, folded into a loop, fastened with a rivet; the body of the shank is decorated with symmetrically spaced collars; the hoop is oval in cross-section; Late Roman period (?);

dimensions: diameters of oval hoop – 16 and 32 mm; shank: length – 16 mm; width – 32 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1904/34/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 613.

No. 614. Ring (?) / Temple ring (?) / Finger ring (?)

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Ring (?) / temple ring (?) / finger ring (?); cast copper alloy; deformed;

C. Sub-oval hoop, plano-convex in cross-section; hoop thickness is not uniform; late 11th - late 14th cc. (*cf.* Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 98, 235, Pl. CIX: Grave 216: 2, 2);

dimensions: hoop diameters – 20 and 25 mm; thickness of cross-section – 1-2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1680/8/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 614.

No. 615. Ring (?) / Temple ring (?) / Finger ring (?)

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Ring (?) / temple ring (?) / finger ring (?); copper alloy; deformed;

C. Sub-oval hoop, oval in cross-section; hoop thickness is not uniform (in places visibly smaller); late 11th - late 14th cc. (*cf.* Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 98, 235, Pl. CIX: Grave 216: 2, 2);

dimensions: hoop diameters – 23 and 26 mm; maximum hoop cross-section diameter – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1680/7/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 615.

No. 616. Ring (?) / Temple ring (?) / Finger ring (?)

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Ring (?) / temple ring (?) / finger ring (?); cast copper alloy;

C. Circular hoop, plano-convex in cross-section; hoop thickness is not uniform (in places visibly smaller); late 11th - late 14th cc. (*cf.* Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 98, 235, Pl. CIX: Grave 216: 2, 2);

dimensions: diameter of hoop – 25 mm; maximum thickness of hoop cross-section – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1680/6/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 616.

No. 617. Ring (?) / Finger ring (?)

A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;

B. Ring (?) / finger ring (?); cast copper alloy;

C. Circular hoop, square in cross-section; traces of filing (smoothing) are visible on both edges; late 11th - late 14th cc. (*cf.* Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 98, 235, Pl. CIX: Grave 216: 2, 2);

dimensions: diameter of hoop – 17 mm; width of hoop – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1704/33/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 617f.

No. 618. Ring

A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;

B. Ring; cast copper alloy;

C. Circular hoop; scratch marks visible in 2 opposite places; hoop cross-section is plano-convex; late 11th - late 14th cc. (*cf.* Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 98, 235, Pl. CIX: Grave 216: 2, 2);

dimensions: diameter – 20 mm; thickness – approx. 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1704/31/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 618.

No. 619. Ring

A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;

B. Ring; cast copper alloy;

C. Oval hoop, lightly expanded in places; hoop cross-section is plano-convex; late 11th - late 14th cc. (*cf.* Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 98, 235, Pl. CIX: Grave 216: 2, 2);

dimensions: hoop diameters – 17 and 24 mm; maximum width of hoop cross-section – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1704/32/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 619.

No. 620. Ring

A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;

B. Ring; cast copper alloy; slightly deformed hoop;

C. Oval hoop, circular in cross-section; casting seam present; 1 late 11th - late 14th cc. (*cf.* Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 98, 235, Pl. CIX: Grave 216: 2, 2);

dimensions: hoop diameters – 22 and 27 mm; diameter of hoop cross-section – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1704/30/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 620.

No. 621. Ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Circular hoop, plano-convex in cross-section; 10th-13th cc. (*cf.* Kenko 2012, 66); dimensions: diameter of ring – 21 mm; width of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/17/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 621.

No. 622. Ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Circular hoop; circular-sectioned hoop; 10th-13th cc. (*cf.* Kenko 2012, 66); dimensions: diameter of hoop – 16 mm; diameter of hoop cross-section – approx. 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/10/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 622.

No. 623. Ring (?) / Finger ring (?)

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring (?) / plain finger ring (?); cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Circular hoop plano-convex in cross-section; 10th-14th cc. (*cf.* Kenko 2012, 64-66); dimensions: diameter of hoop – 15 mm; thickness of hoop cross-section – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/14/A;
- E. unpublished;
- F. Fig. VI: 623.

No. 624. Ring (?) / Finger ring (?)

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring (?) / plain finger ring (?); cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Circular hoop, oval in cross-section; 10th-13th cc. (*cf.* Kenko 2012, 66); dimensions: diameter of hoop – 16 mm; maximum hoop cross-section diameter – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/12/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 624.

No. 625. Ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Circular hoop; oval-sectioned hoop; 10th-13th cc. (*cf.* Kenko 2012, 66); dimensions: diameter of hoop – 14 mm; maximum hoop cross-section diameter – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/11/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 625.

No. 626. Ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Nearly circular hoop sub-oval in cross-section; hoop thickness is not uniform; 10th-13th cc. (*cf.* Kenko 2012, 66); dimensions: diameter of hoop – 22 mm; maximum hoop cross-section diameter – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 626.

No. 627. Ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring; cast copper alloy; awaiting conservation;

- C. Circular hoop, sub-circular in cross-section; shallow recessed area visible on the inner side of the hoop (due to use-wear [?]); 10th-13th cc. (*cf.* Kenko 2012, 64-66); dimensions: diameter of hoop – 18 mm; maximum hoop cross-section diameter – approx. 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 627.

No. 628. Ring, fragment

- A. Czermno, site 2/3; research October 2010;
- B. Incomplete ring (?); cast copper alloy;
- C. Circular in cross-section; medieval (?); dimensions: present maximum span – 24 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1403/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 628.

No. 629. Ring (?) / Finger ring (?)

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring (?) / plain finger ring (?); cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Circular hoop, plano-convex in cross-section; 10th-14th cc. (*cf.* Dzieńkowski, Wołoszyn 2009, 133, Fig. IV: 13); dimensions: diameter of hoop – 18 mm; thickness – approx. 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/9/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 629.

No. 630. Ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Oval hoop, oval in cross-section; 10th-13th cc. (*cf.* Kenko 2012, 66); dimensions: hoop diameters – 16 and 18 mm; maximum hoop cross-section diameter – approx. 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/6/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 630.

No. 631. Ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Circular hoop, plano-convex in cross-section; 10th-13th cc. (*cf.* Kenko 2012, 66); dimensions: diameter of hoop – 15 mm; thickness of hoop cross-section – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/13/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 631.

No. 632. Ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring; cast copper alloy;
- C. Circular hoop; thinner at two opposite places; hoop cross-section is irregular; 10th-13th cc. (*cf.* Kenko 2012, 66); dimensions: diameter of hoop – 18 mm; maximum width of cross-section – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 632.

No. 633. Ring (?) / Finger ring (?)

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

- B. Ring (?) / finger ring (?); silver (?); hammered (?); awaiting conservation, fissured edges;
- C. Circular hoop, sub-square in cross-section; 10th-14th cc. (*cf.* Dzieńkowski, Wołoszyn 2009, 133, Fig. IV: 13);
dimensions: diameter of hoop – 20 mm; thickness of hoop cross-section – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 633.

No. 634. Ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Sub-circular hoop, plano-convex in cross-section; 10th-13th cc. (*cf.* Kenko 2012, 66);
dimensions: hoop diameters – 18 and 22 mm; maximum width – approx. 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 634.

No. 635. Ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Circular hoop, plano-convex in cross-section; 10th-13th cc. (*cf.* Kenko 2012, 66);
dimensions: diameter of hoop – 15 mm; thickness of hoop cross-section – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/15/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 635.

No. 636. Ring (?) / Finger ring (?)

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring (?) / finger ring (?); cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Circular hoop, sub-square in cross-section; 10th-14th cc. (*cf.* Dzieńkowski, Wołoszyn 2009, 133, Fig. IV: 13);
dimensions: diameter of hoop – 15 mm; thickness of hoop cross-section – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/16/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 636.

No. 637. Ring (?) / Buckle frame (?)

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Ring (?) / buckle frame (?); cast copper alloy;
- C. Circular hoop, plano-convex in cross-section; flattened in places; 13th c. (*cf.* Wachowski 1984, 21, Fig. 8: d);
dimensions: diameter – 17 mm; maximum width of hoop cross-section – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/131/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 637.

No. 638. Ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Circular hoop; hoop cross-section is irregular; 10th-13th cc. (*cf.* Kenko 2012, 66);
dimensions: diameter of hoop – 24 mm; maximum width of hoop cross-section – approx. 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 638.

No. 639. Ring

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Ring; cast copper alloy;

- C. Sub-circular hoop, circular in cross-section, flattened in places; 10th-14th cc.; dimensions: diameter of hoop – 22 mm; diameter of hoop cross-section – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1832/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 639.

No. 640. Ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring; cast copper alloy;
- C. Circular hoop, circular in cross-section; 10th-13th cc. (*cf.* Kenko 2012, 64-66); dimensions: diameter of hoop – 25 mm; diameter of hoop cross-section – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 640.

No. 641. Ring (?) / Dress pin ring (?)

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring (?) / dress pin ring (?); cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Some portions visibly thickened, decorated with a moulded “twisted” ornament; oval-sectioned hoop; 12th - 1st half of 13th cc. (*cf.* Sedova 1981, 75, Fig. 26: 9); dimensions: diameter – 24 mm; hoop cross-section diameters – 3 and 4 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/63/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 641.

No. 642. Ring

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Ring; cast copper alloy; casting seams on internal surface;
- C. Oval-sectioned hoop; 10th-13th cc. (?) (*cf.* Kenko 2012, 167, Fig. 27: 1; 11 2013, 1, 87, 219, Pl. XCIII, Grave 183: 4); dimensions: diameter of hoop – 24 mm; diameter of hoop cross-section – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1811/12/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. 19.2;
- F. Fig. VI: 642.

No. 643. Ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring; cast copper alloy;
- C. Circular-sectioned hoop; 10th-13th cc. (*cf.* Kenko 2012, 64-66); dimensions: diameter – 31 mm; diameter of hoop – 4 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1680/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 643.

No. 644. Ring

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Ring; cast copper alloy;
- C. Decorated bifacially with regularly spaced grooves; the hoop is sub-circular in cross-section; 11th-14th cc. (*cf.* Kenko 2012, 136, 167, Fig. 27: 3, dating: 11th-13th cc.; Ereemeev 2015, 469, Fig. 289: 5, dating: 13th-14th cc.); dimensions: diameter of hoop – 14 mm; diameter of hoop – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/34/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 644.

No. 645. Ring

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Ring; cast copper alloy;

- C. Decorated uniaxially with deep grooves; hoop cross-section is plano-convex; 11th-14th cc. (*cf.* Kenko 2012, 136, 167, Fig. 27: 3, dating: 11th-13th cc.; Eremeev 2015, 469, Fig. 289: 5, dating: 13th-14th cc.);
dimensions: diameter – 16 mm; width of hoop – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/132/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 645.

No. 646. Ring

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Ring; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Circular hoop; decorated on the outside with deep, closely spaced grooves; hoop cross-section is plano-convex; 11th-14th cc. (*cf.* Kenko 2012, 136, 167, Fig. 27: 3, dating: 11th-13th cc.; Eremeev 2015, 469, Fig. 289: 5, dating: 13th-14th cc.);
dimensions: diameter of hoop – 14 mm; thickness of hoop cross-section – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1691/8/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 646.

No. 647. Ring

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Ring; cast copper alloy;
- C. Decorated bifacially with stamped triangles (on one side, over the entire perimeter, on the other side, intermittently); the hoop is lozengic in cross-section; 10th-13th cc. (Kenko 2012, 166, Fig. 26: 24-26);
dimensions: diameter – 24 mm; width of hoop – 4 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/130/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 647.

No. 648. Purse fitting, fragment

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Incomplete purse bar; cast copper alloy; approximately half lost to a break;
- C. Flat bar; tapers to a rounded terminal (the other terminal lost due to a break); right next to the break, sub-rectangular projection with rounded top and round a hole retaining a ring (cast, with a constriction); 2 short attachment lugs (cropped) are situated on the reverse; late 14th-15th cc. (*cf.* Svetikas 2003, 255-257, Fig. 31: 1, 2, 4, 5; 2018, 134-136, Fig. 12: 1);
dimensions: present length – 25 mm; maximum width – 6 mm; thickness of bar – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/140/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 648.

No. 649. Purse fitting

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Purse fitting; cast copper alloy;
- C. Flat bar, tapering to sub-circular terminals; at centre, a sub-rectangular projection with a rounded top, and a round hole; 3 short attachment lugs (cropped) are situated on the reverse; late 14th-15th cc. (*cf.* Svetikas 2003, 255-257, Fig. 31; 2018, 134-136, Fig. 12: 1);
dimensions: length – 43 mm; maximum width – 6 mm; thickness of bar – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/138/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 649.

No. 650. Purse fitting

- A. Czermno; chance discovery made in 2012;
- B. Purse fitting; cast copper alloy;

- C. Flat; in the form of an anchor-cross, with a trapezoid frame at one end, and stylized anchor at the other end; the horizontal arm has rounded terminals; at the base of the frame are 3 protrusions; outer side of the trapezoid is visibly narrower (due to use-wear); 3 attachment lugs (cropped a little below the base) are situated on the reverse; 14th-17th cc. (*cf.* Svetikas 2003 249, 258; Fig. 11: 1; 35: 1);
dimensions: length – 35 mm; maximum width – 18 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1890/20/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 650.

No. 651. Purse fitting

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Purse fitting; cast copper alloy; damaged at one end;
- C. Flat; elongated; one terminal takes the form of a trefoil, the other is at present an incomplete loop (C-shaped); expanded in the middle, with 2 symmetrically placed lobed projections are situated at centre; 2 attachment lugs (cropped) are situated on the reverse; 14th-15th cc. (*cf.* Svetikas 2003, 258, Fig. 33: 1, 2);
dimensions: length – 31 mm; maximum width – 16 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1689/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 651.

No. 652. Purse fitting

- A. Czermno, collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Purse fitting; cast copper alloy; awaiting conservation; a part of one terminal lost to a break;
- C. Flat; elongated; one terminal takes the form of a trefoil, the other incomplete; 2 symmetrically placed, lobed projections are situated at centre; 2 attachment lugs (cropped) are situated on the reverse; 14th-15th cc. (*cf.* Svetikas 2003, 258, Fig. 33: 1, 2);
dimensions: length – 25 mm; maximum width – 14 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/37/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 652.

No. 653. Purse fitting

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Purse fitting; cast copper alloy;
- C. Flat; elongated; one terminal takes the form of a trefoil, the other is a loop; symmetrical, trapezoid projections are situated at centre; 2 attachment lugs (cropped) are situated on the reverse; casting seams present; 14th-15th cc. (*cf.* Svetikas 2003, 258, Fig. 33: 1, 2);
dimensions: length – 32 mm; maximum width – 13 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/36/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 653.

No. 654. Belt fitting (?) / Buckle (?)

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. For suspending (?) items from the belt / buckle (?); cast copper alloy;
- C. Trapezoid, open on one side, with two looped ends (triangular in side view), with small round hole for the axle (not preserved); casting seams present; rounded in cross-section; 14th-15th cc. (*cf.* Svetikas 2003, 260, Fig. 38: 2-4);
dimensions: length – 15 mm; width – 15 mm; thickness of frame – 4 mm;
note: could also be a buckle frame;
- D. MT, Inv. No. MT/1682/61/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 654.

No. 655. Purse fitting

- A. Czeremno; chance discovery made in 2012;
- B. Purse fitting; cast copper alloy;
- C. Takes the form of a cross resembling a heart; horizontal arm has round ends; upper terminal with a loop, the hole pierced at 90 degrees to the main body of the fitting, a small knop at top; the other terminal is in the form of an ornate anchor; on the longer axis is a shallow groove; 3 attachment lugs (cropped) are situated on the terminals on the reverse; 13th-17th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 96, 195, Pl. XXIX: 12; XLV: 10, dating: 11th-11th/12th cc.; Svetikas 2003, 254, Fig. 28: 2, dating: 15th-17th cc.; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Fig. 7: 16, dating: 13th-15th cc.); dimensions: H. – 25 mm; maximum width – 22 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1890/21/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 655.

No. 656. Purse fitting

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Purse fitting; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. In the shape of a Latin cross; horizontal arms with diagonal terminals; upper terminal folded into a loop, with a hole (incomplete due to a break) pierced at 90 degrees to the main body of the fitting; lower terminal expands to an anchor shape; 3 attachment lugs (cropped and hammered flat) are situated on the reverse; 13th-17th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 96, 195, Pl. XXIX: 12; XLV: 10, dating: 11th-11th/12th cc.; Svetikas 2003, 254, Fig. 28: 2, dating: 15th-17th c.; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Fig. 7: 16, dating: 13th-15th cc.); dimensions: H. – 25 mm; width – 17 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1692/18/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 656.

No. 657. Purse fitting

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Purse fitting; cast bronze; awaiting conservation; small portions missing;
- C. In the shape of a Latin cross; horizontal arms have expanded “roundel” terminals; upper terminal folded into a loop, with a hole pierced in pierced at 90 degrees to the main body of the fitting; lower terminal expands to an ornate anchor shape (one side preserved); 3 attachment lugs (lightly bent) are situated on the roundels on the reverse side casting seams present; 14th-15th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 96, 195, Pl. XXIX: 12; XLV: 10, dating: 11th-11th/12th cc.; Svetikas 2003, 254, Fig. 28: 2, dating: 15th-17th cc.; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Fig. 7: 16; dating: 13th-15th cc.); dimensions: height – 28 mm; width – 20 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1692/16/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 657.

No. 658. Purse fitting

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Purse fitting; cast copper alloy; awaiting conservation; minor pitting;
- C. In the shape of a Latin cross; horizontal arms with diagonal terminals; upper terminal folded into a loop, with a hole (fractured) pierced at 90 degrees to the main body of the fitting; lower terminal expands to an ornate anchor shape (one side preserved); 3 attachment lugs (two cut straight and hammered flat, third folded into a loop) are situated on the reverse where the arms expand; casting seams present; 13th-17th cc. (*cf.* Musianowicz 1969, 96, 195, Pl. XXIX: 12; XLV: 10, dating: 11th-11th/12th cc.; Svetikas 2003, 254, Fig. 28: 2, dating: 15th-17th cc.; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Fig. 7: 16, dating: more likely, earlier, 13th-15th cc.); dimensions: H. – 25 mm; width – 20 mm; thickness – 3 mm;

- D. MT, Inv. No. MT/1692/17/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 658.

No. 659. Purse appliqué

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Purse appliqué; cast copper alloy;
- C. Flat; with curved longer sides; on one serrated edge are 7 short and pointed indentations (teeth); below is a row of recessed rings (4) and 2 holes; 2 attachment lugs (cut straight) are situated on the reverse; 3rd-4th quarter of 15th-3rd quarter of 16th cc. (*cf.* Svetikas 2003, 250f., 256, Fig. 15: 4);
dimensions: length – 41 mm; maximum width – 16 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/186/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.20.8;
- F. Fig. VI: 659.

No. 660. Purse appliqué

- A. Czeremno; research October 2010;
- B. Purse appliqué / purse mount; cast copper alloy;
- C. Flat; with curved longer sides; on one longer edge are 7 short and pointed indentations (teeth, sharpened with a file); 2 attachment lugs (cut straight) are situated on the reverse; 3rd-4th quarter of 15th-3rd quarter of 16th cc. (*cf.* Svetikas 2003, 250f., 256, Fig. 15: 4);
dimensions: length – 32 mm; maximum width – 16 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1473/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 660.

No. 661. Purse appliqué

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Purse appliqué; cast copper alloy;
- C. Flat; with curved longer sides; on one longer edge are 7 short and pointed indentations (teeth); outermost “separated from others” by a vertical groove; below the teeth, 4 small dimples; 2 attachment lugs (cut straight) are situated on the reverse; 3rd-4th quarter of 15th - 3rd quarter of 16th cc. (*cf.* Svetikas 2003, 250f., 256, Fig. 15: 4);
dimensions: length – 35 mm; maximum width – 12 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1688/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 661.

No. 662. Purse appliqué

- A. Czeremno; donated by A. Pasieczny in 2011;
- B. Purse appliqué; cast copper alloy;
- C. Flat; with curved longer sides; on one longer edge are 7 short and pointed indentations (teeth); 2 attachment lugs (cut flush with the surface) are situated on the reverse; 3rd-4th quarter of 15th - 3rd quarter of 16th cc. (*cf.* Svetikas 2003, 250f., 256, Fig. 15: 4);
dimensions: length – 28 mm; maximum width – 13 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1695/27/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 662.

No. 663. Purse appliqué

- A. Czeremno; from the collection of J. Stopa;
- B. Purse appliqué; cast copper alloy;
- C. Flat; with curved longer sides; on one longer edge are 7 short and pointed indentations (teeth); below them are 3 small dimples, at present indistinct, and a small hole; 2 attachment lugs (cut straight) are situated on the reverse; 3rd-4th quarter of 15th - 3rd quarter of 16th cc. (*cf.* Svetikas 2003, 250f., 256, Fig. 15: 4);

dimensions: length – 30 mm; maximum width – 13 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/185/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 663.

No. 664. Purse appliqué

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Purse appliqué; cast copper alloy;

C. Flat; triangular; all edges are denticulate (the teeth on the triangle base are thinly distributed, longer, uneven in shape, resembling flames; the teeth on the other two edges are accentuated with a groove); 3 attachment lugs (cropped and hammered flat) are situated in the corners of the reverse; 3rd-4th quarter of 15th - 3rd quarter of 16th cc. (*cf.* Svetikas 2003, 254, 262f., Fig. 28: 3);

dimensions: length – 39 mm; maximum width – 30 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/184/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.20.10;

F. Fig. VI: 664.

No. 665. Purse flap mount

A. Czermno; research April 2011;

B. Purse flap mount; cast silver (?); awaiting conservation;

C. Narrow strip folded in half, tapers to trefoil terminals; one part is decorated with grooving, the other with a groove at mid-length, the fold is undecorated; the trefoil terminal is pierced by a rivet (pointed tip bent flush with the surface); plano-convex in cross-section; 2nd half of 14th-17th cc. (*cf.* Svetikas 2003, 249-251, Fig. 11, 12, 14, 15);

dimensions: present length – 23 mm; maximum width – 9 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1792/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 665.

No. 666. Purse appliqué (?)

A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;

B. Purse appliqué (?); cast copper alloy; awaiting conservation;

C. Hexagonal plate (reminiscent of a tortoise), with knob at 5 corners; decoration at present unidentifiable, except for a triangular recess; near one of the edges, a drilled hole; 3 attachment lugs (cropped and hammered flat) are situated on the reverse; 13th - early 16th cc. (*cf.* Svetikas 2003, 251f., Fig. 21, dating: mid-15th - early 16th cc.; Gribov, Akhmetgalin 2010, 32, Fig. 7: 5-7, dating: 14th c.; Gribov 2017, 102, Fig. 2: 10-12, dating: 13th - early 15th c.);

dimensions: length – 24 mm; maximum width – 20 mm; thickness – 2 mm;

note: in Lithuania similar appliqués were used on purses (Svetikas 2003);

D. MT, Inv. No. MT/1692/20/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 666.

No. 667. Purse fastening (?) / Book clasp (?)

A. Czermno; from the collection of J. Stopa;

B. Purse fastening (?) / book clasp (?); cast copper alloy;

C. Flat; openwork; sub-square with rounded knobs at the corners; three sides are convex, the fourth is concave, with on the inside, a hook-shaped element; attachment lugs (cropped, one flush with the surface) are situated in the corners on the reverse side; 2nd half of 14th-17th cc. (*cf.* Pasternak 1998, 234, Fig. 70: 12; Svetikas 2003, 250, 254, 256; Fig. 13: 4; 15: 3; 29: 4; Gupalo 2012f., Fig. 1, 2; Rudnikov 2018, 143, Fig. 3);

dimensions: length of sides in a straight line – 25 mm; thickness – 3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1677/3/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 667.

No. 668. Miniature axe, fragment

- A. Czeremno, site 1; research April 2011;
- B. Incomplete miniature axe; copper alloy; preserved socket and neck;
- C. Socket with lugs and fragment of neck; 11th-12th cc. (*cf.* Kuchinko, Okhrimenko, Savitsky 2008, 44, 55, Fig. 5; Kucypera, Pranke, Wadył 2011, 12-23, 29); dimensions: present length – 22 mm; minimum height of neck – 5 mm width of socket – 10 mm; height of socket – 8 mm, height of socket incl. lugs – 12 mm; diameter of socket – 8 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1758/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.20.4;
- F. Fig. VI: 668.

No. 669. Miniature axe

- A. Czeremno; verification surface studies conducted by the Zamość Branch of the Provincial Office for the Protection of Monuments in Zamość, in 2012;
- B. Miniature axe; cast copper alloy; minor pitting;
- C. Miniature axe, Type I of N. Makarov; drooping blade with a rounded projection; narrow, almost straight; socket with lugs; decorated on both sides with stamped parallel lines (on one side, along 3 edges, on the other side, along 2 edges); 2 transverse ribs are situated on the neck; 11th-12th cc. (*cf.* Kuchinko, Okhrimenko, Savitsky 2008, 44, 55, Fig. 5; Kucypera, Pranke, Wadył 2011, 12-23, 29, Pl. III: 3); dimensions: total length – 42 mm; height of blade – 24 mm; minimum height of neck – 5 mm; width of socket – 10 mm; height of socket – 12 mm, height of socket incl. lugs – 20 mm, diameter of socket – 6 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1894/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.20.3;
- F. Fig. VI: 669.

No. 670. Mount (?) / Strap fitting (?) / Stylus (?), fragment

- A. Czeremno, site 2; research October 2010;
- B. Incomplete mount (?) / strap fitting (?) or stylus (?); cast copper alloy; truncated;
- C. Rectangular plate with indented edges, with a relatively large central hole; decorated with stamped rings spaced symmetrically around the hole; a rectangular element (now a stub) issues from one of the sides, accentuated at the base with a raised line; reverse side is undecorated; 12th-13th cc. (?) (*cf.* Firlet 2006, 477, No. 79); dimensions: present length – 25 mm; maximum width – 15 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1632/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 670.

No. 671. Mount, fragment

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete mount (?); cast copper alloy; truncated;
- C. Flat; rectangular; the edges along longer sides are lower, accentuated by an engraved line; engraved decoration of curved lines is spaced symmetrically in relation to the longer axis; a rectangular element, almost fully lost to a break, projects from one of the shorter sides; on the longer axis are 2 flat-headed rivets (shanks cropped at the base); reverse side is undecorated; 12th/13th cc. (*cf.* Krabath 2001, 1, 102f., 107, Fig. 19: 11); dimensions: present length – 38 mm; maximum width – 16 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1684/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 671.

No. 672. Mount, fragment (?)

- A. Czeremno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete mount (?); cast bronze, gold (?); one terminal lost to a break;

- C. Rod-like, plano-convex in cross-section; decorated with a grooved zigzag, gold inlay (?); preserved terminal flat, drop-shaped, with a small round hole at centre; 11th-13th cc. (?) (*cf.* Rauhut 1971, 540, 544f., Pl. X: d);
dimensions: present length – 36 mm; maximum width – 7 mm; thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/29/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 672.

No. 673. Mount

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Mount; cast copper alloy; truncated;
- C. Flat; elongated; in the form of an isosceles trapezium, with deep incisions on edges and 2 round holes on the longer axis (one retains a rivet); a narrow vertical element with a straight terminal (truncated) issues from shorter side; rivet shank (end hammered flat) is situated on the reverse; 12th/13th cc. (*cf.* Krabath 2001, 1, 102f., 107, Fig. 19: 9, 11);
dimensions: length – 43 mm; maximum width – 13 mm; thickness – approx. 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1677/5;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 673.

No. 674. Mount

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Mount; cast copper alloy; a small fragment missing;
- C. Tripartite; elongated central element roughly plano-convex in cross-section decorated on the sides with deep oblique incisions; one terminal ornate, with symmetrical curved indentations; the other terminal is flat and sub-oval in form; at centre of each terminal is a small hole; plano-convex in cross-section; 7th cc. (?) (*cf.* Müller 2010, 252, Pl. V: 7);
dimensions: length – 53 mm; maximum width – 15 mm; thickness – 2–3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/50/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 674.

No. 675. Mount (?), fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete mount (?); copper alloy; truncated on two sides;
- C. Flat; at present sub-rectangular; decorated with rocker arm technique with straight and curving lines built by symmetrically paired minute punched leaves; 13th-15th cc. (*cf.* Biermann *et al.* 2011, 266, 267, Fig. 35 – at top);
dimensions: present length – 20 mm; width – 22 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1687/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 675.

No. 676. Undetermined object, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Fragment of copper alloy sheet; truncated on three sides,
- C. Flat; original edge accentuated with a deep groove; engraved ornament (now obscure) of curved lines, some with stamped marks inside the groove; 2nd half of 13th - early 14th cc. (*cf.* Karasiewicz 2001, 317, 373, Pl. V: 8, 9);
dimensions: present length – 27 mm; present width – 14 mm; thickness – 1.5 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1687/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 676.

No. 677. Decorated sheet, fragment

- A. Czermno, site 1 (moat); research October 2010;
- B. Fragment of decorated sheet (?); cast copper alloy;

- C. Edge fragment of decorated sheet; relief ornament: between 2 horizontal lines, a border of oblique lines, over 2 curved lines, intersected on one side by u-shaped motifs; below the curved lines, an unidentifiable element with a raised ring at centre; on the reverse, pairs of parallel lines with in between diagonal criss-cross; medieval – early modern; dimensions: max. 12 x 12 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1557/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 677.

No. 678. Mount (?), fragment

- A. Czermno, site 1; research October 2010;
- B. Incomplete mount (?), copper alloy; one terminal truncated and bent, small fragment missing;
- C. Flat; at present sub-rectangular; original shorter edge wavy; stamped ornament: small rings along longer sides – 1 row, two parallel rows at right angles to the longer sides; between them and wavy edge is a field with stamped dots in a chaotic arrangement; near the wavy edge, 2 round holes (one fully damaged); medieval; dimensions: present length – 32 mm; width – 22 mm; thickness – approx. 1mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1798/14/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 678.

No. 679. Mount (?), fragment

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Incomplete mount (?); forged iron; truncated at narrower end;
- C. Rectangular strip of sheet; shorter sides with fanciful indentations (asymmetrical); decorated with curved linear arrangement of dots and repoussé knob; a large round hole next to one of the shorter sides and another, smaller next to one of the edges; medieval (?); dimensions: present length – 35 mm; width – 24 mm; thickness – 1 mm; note: curved indentations in the other shorter side could be the remains of holes;
- D. MT, Inv. No. MT/1791/11/;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 679.

No. 680. Mount of belt (?), fragment

- A. Czermno, site 2; research October 2010;
- B. Incomplete mount of belt (?); cast lead alloy; portions missing (one terminal and much of one edge broken off);
- C. Rectangular; preserved terminal has rounded corners; decorated in relief: within a border of engraved lines, on a stippled background of fine oblique lines is a motif of a vine with bell-shaped flowers; original edge is decorated with oblique grooves; on the reverse side is a rib (along one of the longer edges and the terminal); a hole pierced near to the shorter side; 12th-17th cc. (?) (cf. Arne 1914, 132f., dating: 10th and 16th-17th cc., Fig. 167; Rudenko 2015, 84, Fig. 148: 36, dating: 12th-13th cc.); dimensions: present length – 27 mm; present maximum width – 18 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1279/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 680.

No. 681. Mount of belt (?), fragment

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Incomplete mount of belt; silver; casting and other metalworking techniques; truncated on one side;
- C. Rectangular; top and bottom edges and a vertical edge are original; the longer edges are moulded, V-shaped in profile; decorated in relief: nearly the entire surface is filled by a medallion with inside it a woman's head shown in profile, left: features portrayed: high forehead, long nose, slightly protruding chin; on the head is a bonnet covered by diagonal

cross-hatching connecting with a decorative band which continues to the neck; neck covered by a high collar; under the chin and at the level of earlobes are small domed knops, a third, irregular knop is above the forehead; the border of the medallion is formed by 2 lines and between them a row of pellets; to the right and left, pairs of curved parallel lines the space between them filled with hatching; above and under the medallion, 2 straight lines; on the top and bottom edge is a moulded border covered by oblique incisions in imitation of filigree; no decoration on the reverse; 2nd half of 16th c. (*cf.* portrait of Barbara Radziwiłł, Lucas Cranach the Younger, after 1553);

dimensions: width – 21 mm; L. – 22 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1893/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 681.

No. 682. Plating (?), fragment

A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;

B. Fragment of plating (?); truncated at one end; awaiting conservation (covered in soil);

C. Flat; elongated; original terminal trapezoid rounded at the corners, and a hole situated at centre; the elongated part is also trapezoidal; along the top and bottom edge is a groove forming the border of a field covered by an ornament: raised diagonal cross-hatching; on the reverse the surface is covered by fine diagonal lines; late medieval/early modern;

dimensions: present length – 35 mm; maximum width – 12 mm; thickness – 2 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1704/39/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 682.

No. 683. Undetermined object, fragment

A. Czermno, site 3; research October 2010;

B. Fragment of an undetermined object, cast copper alloy; original edges missing; curved;

C. Irregular shape; decorated (2 rows of domed knops in groups of 2 and 3); 12th-13th cc. (*cf.* Nikolskaya 1981, 236, Fig. 89: 55);

dimensions: 18 mm x 15 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1267/4A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 683.

No. 684. Undetermined object, fragment

A. Czermno, site 2; research October 2010;

B. Fragment of copper alloy sheet; truncated at two ends;

C. Curved, expands lightly on one side, undecorated; chronology unknown;

dimensions: distance between two ends – 12 mm; present maximum width – 9 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1588/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 684.

No. 685. Undetermined object, fragment

A. Czermno, site 1; research October 2010;

B. Fragment of undetermined object of copper alloy sheet; original edges missing; slightly bent;

C. Narrow fragment of sheet; edges uneven, chronology unknown;

dimensions: present length – 12 mm; width – 8 mm; thickness – 1 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1625/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 685.

No. 686. Undetermined object, fragment

A. Czermno, site 2; research October 2010;

B. Fragment of copper alloy sheet; awaiting conservation (covered in soil);

- C. Trapezoidal, bent along longer axis; on reverse side near to one edge, a rib (?); chronology unknown; dimensions: length – 28 mm; width – 7 and 10 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1487/2/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 686.

No. 687. Fragment of sheet (bracelet [?])

- A. Czermno, site 3; research October 2010;
- B. Fragment of copper alloy sheet (bracelet [?]); awaiting conservation (covered in soil and corrosion products);
- C. Trapezoidal sheet with original longer edges; chronology unknown; dimensions: length – 24 mm; maximum width – 17 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1256/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 687.

No. 688. Vessel (Paten [?]), fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Fragment of a vessel rim; bronze, gold; preserved 1 original edge;
- C. Flat; at present sub-triangular; curved original edge; engraved ornament, inlaid with gold; next to the original edge a stylized vine motif, at the break on opposite side, fragment of an arm (a palm with in the background a rectangular element, with a double line on the longer edge [(book [?])], next to it, curved line; early medieval; dimensions: 35 mm x 26 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1687/1/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 688.

No. 689. Mirror, fragment

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Incomplete mirror (edge); cast copper alloy; preserved original edge;
- C. Flat; original curved edge; geometric relief decoration in zones (at least 3): along the edge, a row of dots, between two lines, a regular zigzag and dots, and another zone with dots; late 9th - early 10th c. or even 12th-13th cc. (*cf.* Pletneva 1967, 143; Vinnikov, Pletneva 1998, 107f., Fig. 41: 3, Д); dimensions: chord – 30 mm; present maximum width – 18 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1812/15/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 689.

No. 690. Appliqué (?)

- A. Czermno, site 1; research April 2011;
- B. Appliqué (?); cast copper alloy; bent out of shape, fragments missing; awaiting conservation;
- C. Oval, with half-round knops on axes of symmetry; Buddha's head ([?], now preserved: one eye, tip of nose, mouth, ears and characteristic hair style); facial features carefully rendered in relief; edge flat, decorated with regularly spaced grooves; C-sectioned; early medieval (?); dimensions: preserved diameters incl. knops – 28 and 15 mm; thickness – 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1834/7/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 690.

No. 691. Handle (?), fragment

- A. Czermno, site 1; research June 2011;
- B. Fragment of a handle (?); wrought iron; 1 preserved original terminal;
- C. Curved; original terminal tapering and looped, the other end is an irregular break; sub-square in cross-section; early medieval;

dimensions: chord – 30 mm; thickness – 4 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1833/9/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 691.

No. 692. Handle, fragment

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Fragment of a handle (?); wrought iron; 1 preserved original terminal;

C. Curved; original terminal tapering and looped, the other end is straight; sub-square in cross-section; early medieval

dimensions: chord – 30 mm; thickness – 4 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1862/6/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 692.

No. 693. Undetermined object – (amulet case [?]), fragment

A. Czermno, site without number (moat area to the east of the hillfort); research June 2011;

B. Fragment of undetermined object (amulet case [?]); cast silver; bent out of shape, awaiting conservation;

C. Sub-rectangular at present; 1 original edge preserved, with 2 loops (damaged), set on shanks; unidentifiable raised ornament; 11th-12th cc. (*cf.* Arne 1914, 97, Fig. 46); dimensions: present length – 19 mm; maximum width, without loops – 8 mm; maximum width incl. loops – 16 mm; thickness – 1 mm;

note: belongs to the same object as No. 694;

D. MT, Inv. No. MT/1873/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 693.

No. 694. Undetermined object (amulet case [?]), fragment

A. Czermno, site without number (moat area to the east of the hillfort); research June 2011;

B. Fragment of an undetermined object (amulet case [?]); cast silver, repoussé (?); bent out of shape, awaiting conservation;

C. Sub-rectangular, preserves 2 original edges at right angles, decorated with beading; raised ornament of curved and diagonal lines in a field delimited by a beaded line parallel to the edge, and possibly also by small repoussé knobs; 11th-12th cc. (*cf.* Arne 1914, 97, Fig. 46); dimensions: present length – 19 mm; maximum width – 11 mm; thickness – 1 mm;

note: belongs to the same object as No. 693;

D. MT, Inv. No. MT/1873/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 694.

No. 695. Undetermined ornament, fragment

A. Czermno, site 1; research April 2011;

B. Incomplete ornament (?); gold sheet; too squashed to identify original form and function;

C. Preserves 2 original edges with soldered on (?) notched wire – imitation filigree (?); at one shorter edge is incomplete barrel of hinge (?); soldered at the other edge are 2 small wire rings; lower down, parallel to the edge, gold wire threaded through loops (3 present) soldered to the plate; near third edge (a break) a rivet hole (?), pierced from the reverse, with around it a slightly raised line forming a ring approx. 5 mm in diameter; visible in the fold of the foil is a curved line; at the level of the hinge, next to it, shallow engraved line resembling letter “C” turned 180 degrees; fragment of gold wire (?) adheres to the surface; 10th-13th cc.; dimensions: length of edge incl. hinge – 20 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1824/1/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 695.

No. 696. Undetermined object (book binding [?])

- A. Czeremno, site 1; research April 2011;
- B. Fragment of an undetermined object (book binding [?]); gold;
- C. Strip of gold foil folded double into a stylized plant vine, edge trimmed with filigree; 15th c. (?)
(*cf.* Myaksheva 1980, figure on pages 6, 7);
dimensions: maximum – 10 x 12 mm; width of strip – approx. 1 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1824/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.17.15;
- F. Fig. VI: 696.

No. 697. Purse fastener (?)

- A. Czeremno, site 1; research June 2011;
- B. Purse fastener (?); copper alloy; repoussé; slightly bent out of shape;
- C. In form of a “box”: 2 sub-square plates with rounded corners joined by 4 rivets; upper plate has a slightly raised edge folded towards the reverse, decorated at the corners with raised volutes; bottom plate is plain, with a narrow rectangular hole cut out at centre; in bent corner of upper plate is a hole for the catch-piece – 2 parallel wires held together by a third wire, soldered on from above; early modern;
dimensions: length of diagonals – 31 and 26 mm; thickness – approx. 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1807/4/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 697.

No. 698. Matrix

- A. Czeremno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Matrix for the production of appliqué (?); cast copper alloy;
- C. Square base with rectangular projections; 9th-10th cc. (?)
dimensions: 11 x 11 mm; H. – 7 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/28/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 698.

No. 699. Undetermined object (tool [?])

- A. Czeremno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Undetermined object (tool [?]); cast copper alloy;
- C. Resembles a nail shank; tapers to a rounded terminal, the other end hammered flat; diagonal grooves are visible on the surface; the rod is circular in cross-section; casting seam present; medieval (?);
dimensions: length – 49 mm; maximum thickness – 4 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/44/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 699.

No. 700. Buckle (?) / Appliqué (?), fragment

- A. Czeremno, site 1; research April 2011;
- B. Incomplete miniature buckle (?) / appliqué (?), with adhering rivet; copper (?); cast, forged;
- C. Circular frame, with a projection (possibly truncated, the edge is concave), opposite is a narrow straight bar with terminals bent at right angles; rivet with a domed concave-convex head, shank set at centre, early medieval (?);
dimensions: appliqué: length – 16 mm; maximum width – 11 mm; rivet: diameter of head – 6 mm; height incl. shank – 16 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1775/5/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 700.

No. 701. Ring with rivets

- A. Czeremno, site without number (moat area to the north of the hillfort); research June 2011;
- B. Ring with rivets; copper alloy; forged (?); slightly deformed;

- C. Flattened, nearly circular hoop with 3 small projections situated on one half of the perimeter; two of these, opposite each other, each retain a rivet with a domed head, shanks cropped flush with surface of the reverse; third expanded trapezoid area is truncated; flat-sectioned hoop; hammer marks; early medieval;
dimensions: diameters (incl. projections) – 37 and 38 mm; thickness – 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1718/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 701.

No. 702. Hook (fastener)

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Hook (fastener); cast copper alloy;
- C. Flat; openwork; broadly triangular, with a lobed projection with a hole; the triangle is divided in half along the longer axis; with a pair of holes in its wider part; two lobed projections with round recesses are situated at the narrower end, reminiscent of the head of a bird of prey; between the projections is a vertical projection, broken at the base (the remains of a hook); 12th-13th cc. (*cf.* Motsya, Kovalenko, Petrashenko 1997, 135, Fig. 54: 13, 15; Makarov, Zaitseva 2019, 172, Fig. 4: 9; Żołędziowski 2013, 78, Pl. 55: 23/2012/br);
dimensions: length – 20 mm; maximum width – 10 mm; thickness – 1 mm;
note: trouser leg / legwrap hook fastener;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/182/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 702.

No. 703. Hook (fastener)

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Hook (fastener); cast copper alloy;
- C. Flat; openwork; broadly triangular in plan, with a lobed projection with a hole; the triangle is divided in half along the longer axis; in each half are 2 holes; two lobed projections with round recesses are situated at the narrower end, reminiscent of the head of a bird of prey; between the projections is a vertical projection, broken at the base (the remains of a hook); 12th-13th cc. (*cf.* Motsya, Kovalenko, Petrashenko 1997, 135, Fig. 54: 13, 15; Makarov, Zaitseva 2019, 172, Fig. 4: 9; Żołędziowski 2013, Pl. 55: 23/2012/br);
dimensions: length – 21 mm; maximum width – 10 mm; thickness – 1 mm;
note: trouser leg / legwrap hook fastener;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/181/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 703.

No. 704. Hook (fastener)

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Hook fastener; cast copper alloy; awaiting conservation;
- C. Flat; openwork; broadly triangular, with a lobed projection with a hole; the triangle is divided in half along the longer axis, in each half are two holes; two lobed projections with round recesses (one with a pierced hole) are situated at the narrower end, reminiscent of the head of a bird of prey; between the projections is a vertical projection, folded under (a hook); 12th-13th cc. (*cf.* Motsya, Kovalenko, Petrashenko 1997, 135, Fig. 54: 13, 15; Makarov, Zaitseva 2019, 172, Fig. 4: 9; Żołędziowski 2013, Pl. 55: 23/2012/br);
dimensions: length – 20 mm; maximum width – 10 mm; thickness – 1 mm;
note: trouser leg / legwrap hook fastener;
- D. MT, Inv. No. MT/1692/25/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 704.

No. 705. Hook (fastener)

- A. Czermino; from the collection of J. Stopa;
- B. Hook (fastener); cast copper alloy;
- C. Flat; openwork; broadly triangular, with a lobed projection with a hole; the triangle is divided in half along the longer axis; in each half are 2 holes; two lobed projections with round recesses are situated at the narrower end, reminiscent of the head of a bird of prey; between the projections is a vertical projection (hook), broken at the base; 12th-13th cc. (cf. Motsya, Kovalenko, Petrashenko 1997, 135, Fig. 54: 13, 15; Makarov, Zaitseva 2019, 172, Fig. 4: 9; Żołędziowski 2013, Pl. 55: 23/2012/br);
dimensions: length – 20 mm; maximum width – 10 mm; thickness – 1 mm;
note: trouser leg / legwrap hook fastener;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/180/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 705.

No. 706. Appliqué

- A. Czermino; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Appliqué; cast copper alloy; minor pitting;
- C. A rosette of 8 petals; with small triangular knops between petals; central part takes the form of a truncated pyramid (with a flat apex); heavy attachment lug (with a flat terminal); 10th-13th cc. (cf. Shykhov 1978, 69, 60, Fig. 28: 14);
dimensions: diameter of head – 30 mm; height incl. shank – 20 mm;
note: horse harness mount;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/38/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 706.

No. 707. Appliqué

- A. Czermino; from the collection of J. Stopa;
- B. Appliqué; cast bronze;
- C. Head takes the form of a rosette of 8 petals with small triangular knops in between, centre is a flattened dome; C-sectioned; two petals have a round hole drilled from the reverse side; an attachment lug with a flat terminal is situated at centre of the reverse; medieval;
dimensions: diameter – 35 mm; height incl. rivet – 12 mm; thickness – 2 mm;
note: horse harness mount (?);
- D. MT, Inv. No. MT/1679/148/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 707.

No. 708. Appliqué (?) / Matrix (?)

- A. Czermino; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Appliqué (?) / matrix (?); cast bronze; damaged (some pitting of the edges);
- C. Half-round; hollow; its apex is a domed knop from which issue 4 ribs which divide the appliqué into equal segments, each with a stylised lily (?); around the domed knop are holes, situated on either side of a rib (except for 1 field which is without a hole); at the base is a wide ring with a wavy upper edge; 7th - 1st half of 9th cc. (cf. Profantova, Vích 2012);
dimensions: diameter – 27 mm; height – 19 mm; thickness – 2 mm;
note: matrix for making moulds for appliqués (horse harness ornament [?]);
- D. MT, Inv. No. MT/1685/20/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 708.

No. 709. Horse harness fitting

- A. Czermino; from the collection of J. Stopa;
- B. Horse harness fitting; cast copper alloy;

- C. Consists of two parts: a moving, sub-circular loop with 3 stylized plant motifs situated on its outer edge; the hoop is threaded through a loop in the second element; its other terminal is a pentagon with a hole at centre; the middle is half-round, with a round hole at centre; there is a constriction between the globular element and the loop; C-sectioned; 9th-10th cc. (*cf.* Gonyany 2014, 82, Fig. 3: 3; Aksyonov 2016, 34, Fig. 8: 6; Tsbin 2018, 344, Fig. 6: 9); dimensions: length – 67 mm; maximum width – 35 mm; maximum thickness – 3 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1679/135/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 709.

No. 710. Pendant

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Pendant; cast copper alloy;
- C. Heart-shaped; wide, flat-sectioned loop; the strip folded back and joined to the heart-shaped element with a flat-headed rivet (one head on each side); a similar rivet situated at the heart's apex; the loop retains a length of wire; 14th c. (*cf.* Koval, Rusakov 2019, 205); dimensions: length – 25 mm; maximum width – 20 mm; thickness – 2 mm; note: element horse harness (?);
- D. MT, Inv. No. MT/1689/3/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 710.

No. 711. Appliqué

- A. Czermno; collection of finds recovered from local community in 2011;
- B. Appliqué; cast copper alloy;
- C. Sub-oval, pointed at the narrower end, edges in this part fancifully indented; relief ornament, symmetrical, floral and geometric: in upper part, inside a roundel – two stylized lilies, with below arabesque motifs; originally 2 attachment lugs (1 broken flush with the surface) were situated on the reverse; 13th - early 14th cc. (*cf.* Safronov 2012, 305, Fig. 6: 21; Rudenko 2015a, 402, No. 149); dimensions: length – 25 mm; maximum width – 23 mm; thickness – approx. 2 mm;
- D. MT, Inv. No. MT/1704/40/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 711.

No. 712. Appliqué, fragment

- A. Czermno; donated by A. Troncik in 2011;
- B. Incomplete appliqué; copper alloy; awaiting conservation;
- C. Circular; setting for the gem is large, circular with a high moulded collar, upper edge decorated with fine incisions; the gem is strongly convex, red in colour, with a cut reminiscent of ? rose cut; edge of disc is irregular, thickened; an attachment lug (?) is situated at centre of the reverse; 17th c. (?); dimensions: diameter of disc – 14 mm; diameter of setting – 12 mm; note: the rose cut was introduced in the 17th c.
- D. MT, Inv. No. MT/1680/27/A;
- E. Unpublished;
- F. Fig. VI: 712.

No. 713. Bell pendant – element of a *ryasna* / Matrix (?)

- A. Czermno; from the collection of J. Stopa;
- B. Bell pendant – element of a *ryasna*, cast tin; damaged (broken base, pitting on suspension loop);
- C. Bell pendant – element of a *ryasna* / matrix (?); closed base; body divided into six trapezoidal panels, with three raised edges, incised (in imitation of beading), fourth edge (next to attachment loop) with three raised lines; on three panels is a relief motif of the aedicule of the Holy Sepulchre in Jerusalem (?), with over it, one, two, and three chevrons; on three other panels

are chevrons in groups of three; designed on the same pattern, individual aedicules differ in detail; all incorporate a central motif resembling a stylised anchor; cylindrical attachment loop; 13th c.;

dimensions: height incl. loop – 27 mm; diameter of base – 23 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1679/92;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (eds.) 2012, Pl. II.6.1; *Nawet korona...* 2021, 63, 78, B.IV.1;

F. Fig. VI: 713.

No. 714. Pendant

A. Czermno; donated by anonymus donor in 2015;

B. Pendant; cast lead; no loop for suspension; after conservation;

C. Sub-circular; unifacial; around central dome, four triangular petals of a rosette alternating with four narrow elements expanding to rounded ends; edge of pendant is a raised, rounded border decorated with transverse incisions in imitation of beading; retains a stub of suspension loop; 1st half of 13th c. (*cf.* Kutasov, Seleznev 2010, 30, No. 47);

dimensions: diameters – 14.1 x 15.4 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1912/7/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 714.

No. 715. Pendant casting mould matrix (?)

A. Czermno; donated by anonymus donor in 2015;

B. Pendant casting mould matrix (?); cast lead; after conservation;

C. Oval; at centre, sub-oval field set within a wide recessed ring; on the field, a flowering cross (?), outside field and ring, a wide border with short lines (“rays”) (they stop short of the line enclosing the field); in upper part, on the vertical axis, a casting channel (?); 1st half of 13th c. (*cf.* Kutasov, Seleznev 2010, 30, No. 46);

dimensions: diameters – 20.2 x 24.3 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1912/9/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 715.

No. 716. Pendant (?)

A. Czermno, site 1; research June 2011;

B. Pendant (?); cast bronze; fragment of border missing, arms of the cross with some pitting;

C. Pendant (?); in the shape of a heart with inside, a Latin cross with straight and narrow arms; early modern (?);

dimensions: height – 55 mm; width – 55 mm;

D. MT, Inv. No. MT/1751/A;

E. Unpublished;

F. Fig. VI: 716

BARBARA CHUDZIŃSKA, MARCIN WOŁOSZYN

OZDOBY I CZĘŚCI STROJU

Украшения – один из важнейших археологических источников
Tatjana Makarova 1997, 49

WPROWADZENIE

Nie sposób nie zgodzić się z rosyjską badaczką, Tatianą Makarową, która ponad ćwierć wieku temu, przy okazji omawiania ozdób i części stroju Dawnej Rusi uznała, iż rola tych przedmiotów w badaniach nad minionymi społecznościami jest nie do przecenienia, są one bowiem znakomitym źródłem do studiów nad strukturą społeczną i etniczną, wierzeniami, relacjami międzykulturowymi, chronologią, a także technikami obróbki metali, szkła oraz kamieni ozdobnych (Makarova 1997, 49)¹.

W założeniu zaprezentowany poniżej zespół ozdób i części stroju z kolekcji Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim miał obejmować zabytki pozyskane w czasie badań przy użyciu wykrywaczy do metali prowadzonych w latach 2010-2011, jednak stanowią one tylko część analizowanego zbioru (niecałe 37%). Nieco ponad 23% tego zasobu, to przedmioty z kolekcji Janusza Stopy z Krynicy, które jako miejsce znalezienia mają wskazane Czeremno, nie ma jednak stuprocentowej pewności, że pochodzą właśnie stamtąd. Niektóre są tak odmienne od pozostałych znalezisk, że można przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że trafiły do tej kolekcji drogą kupna lub wymiany, najpewniej zza wschodniej granicy. Pozostałe zabytki znalezione na terenie Czeremna zostały ofiarowane muzeum przez osoby prywatne² lub odzyskane od miejscowej ludności. W rezultacie niemal 2/3 omawianej kolekcji nie ma dokładnej lokalizacji lub wręcz niepewną. To dużo, ale – co postaramy się wykazać – nie zaburza ogólnego obrazu kulturowego i oddaje specyficzną pozycję Czeremna jako miejsca na pograniczu, i to pograniczu rozumianym wielopłaszczyznowo, w sensie geograficznym, politycznym, religijnym i kulturowym. Dodajmy, że pograniczne położenie z pewnością miało też wpływ na skład zbiorów gromadzonych przez lokalnych kolekcjonerów.

Opracowanie powstawało w czasie pandemii, kiedy kwerendy muzealne i biblioteczne były niemal niemożliwe³. Głównym źródłem dostępu do literatury stał się internet i zasoby bibliotek instytucji, w których

¹ Oczywiście zdajemy sobie sprawę z faktu, iż przypisywanie poszczególnych typów ozdób danym grupom etnicznym, np. plemionom jest bardzo problematyczne. Abstrahując od ogólnych ograniczeń związanych z etniczną interpretacją zabytków (por. Brather 2004) warto podkreślić, że o rozmieszczeniu poszczególnych typów ozdób na Rusi decydowała także obecność / brak zwyczaju tezauryzacji a także praktykowanie bogatego / skromnego wyposażenia pochówków na danym terenie.

Warto wreszcie przypomnieć, że nasza wiedza o kulturze materialnej Bizancjum – mimo ewidentnego progressu w badaniach – wciąż pozostawia wiele do życzenia. Wiele kategorii ozdób obecnych na Rusi uznaje się za wywodzące się z Bizancjum – rzadko mamy na to twarde, materialne dowody (np. zabytki czy formy odlewnicze). W tym ostatnim kontekście ważne są opracowania na temat form odlewniczych ze średniowiecznej Bułgarii (por. Doncheva 2015), ale i terenu Cesarstwa Bizantyńskiego (por. np. Mercangöz 2012, Ryc. 11).

² Wśród ofiarodawców znajdują się osoby ściśle współpracujące z archeologami – Artur Tronic (192 zabytków) oraz Andrzej Pasieczny (13 zabytków).

³ Autorem większości tekstu jest Barbara Chudzińska.

Korzystając z okazji dziękujemy za udostępnienie literatury i przedyskutowanie kwestii dotyczących wczesnej części kolekcji pracownikom Zakładu Epoki Żelaza Instytutu Archeologii UJ w Krakowie a zwłaszcza Paniom Profesor Renacie Madydzie-Legutko i Judycie Rodzińskiej-Nowak oraz Doktor Agacie Chylińskiej-Froebes i Doktor Joannie Zagórskiej-Teledze, a także Panu Dariuszowi Niemcowi z Zakładu Archeologii Średniowiecza,

pracują autorzy. Przy ograniczonym dostępie do publikacji białoruskich i ukraińskich, korzystano przede wszystkim z literatury rosyjskiej. To z pewnością miało wpływ na ostateczne wyniki, mimo iż starano się zachować ostrożność w formułowaniu wniosków.

Omawiając zbiór, składający się w dużej mierze z przedmiotów pozbawionych kontekstu archeologicznego nie sposób uniknąć pomyłek w datowaniu, wykorzystując jako materiał porównawczy wyłącznie ilustracje, a nie „żywe” zabytki. Trzeba też dodać, że wiele z omówionych egzemplarzy, to przedmioty trudne do osadzenia w „czasie i przestrzeni”. Chodzi o zabytki, które ze względu na ich prostotę (np. niektóre typy sprzączek, kółka) są formami długotrwałymi, lub takie, które niemal w niezmienionym kształcie pojawiały się ponownie po kilkuset latach nieobecności. Należy też zwrócić uwagę na kwestię samego datowania w literaturze. Często takie same przedmioty mają odmienną metrykę w różnych publikacjach (informacje na ten temat zamieszczano w katalogu). Starano się też wskazać, jak mogą być one różnie postrzegane przez badaczy, jeśli chodzi o ich pochodzenie czy funkcję.

Forma wydawnictwa i olbrzymia różnorodność analizowanego materiału nie pozwoliły na dogłębną analizę kolekcji w duchu słów Tatiany Makarowej. Starano się przede wszystkim odpowiedzieć na pytania: kiedy zabytki te funkcjonowały i cechy jakich środowisk kulturowych wykazują, z żalem traktując inne kwestie marginalnie, wiedząc, że niemal każdy z artefaktów może stać się przedmiotem osobnej rozprawki.

Omawiany zespół liczy 716 pozycji katalogowych. W zdecydowanej większości są to tytułowe ozdoby i części stroju, ale znalazły się w nim także przedmioty innych kategorii, w większości metalowe ozdoby uprząży końskiej oraz elementy z oporządzenia jeźdźca, a także niewielkie blaszki i taśmy, które być może pierwotnie były częściami interesującej nas grupy zabytków. Niektóre ze znalezisk, wykonane z kruszców szlachetnych, ewidentnie pocięte na mniejsze części, mogły pełnić rolę pieniądza (siekańce) lub stanowić złom przeznaczony dla pracowni jubilerskiej, która zważywszy na obecność matryc do wytwarzania form w glinie, wosku lub tłoczenia ozdób z cienkiej blachy mogła funkcjonować na terenie kompleksu.

Wśród analizowanych ozdób znajdują się ozdoby głowy (kabłączki, zausznice, kołtki, riasna [?]), szyi (paciorki i zawieszki, chociaż nie wszystkie musiały być zawieszane właśnie tam) oraz rąk (pierścionki i bransolety). Części stroju reprezentują przede wszystkim przedmioty związane z pasem i być może obuwiem (sprzączki, klamry, okucia końców rzemieni, aplikacje), wyróżniono również elementy zapięcia szat (fibule, zapinki, guziki) oraz okucia i aplikacje sakiew. Znaczna część omawianych zabytków została poddana wcześniej konserwacji, w wyniku czego ślady dotyczące ich produkcji i użytkowania często uległy zatarciu. W projekcie nie przewidziano analiz technologicznych oraz składu chemicznego⁴, które mogłyby być pomocne w ustaleniu pochodzenia zabytków i ich datowaniu, stąd siłą rzeczy ograniczono się do analizy cech stylistycznych.

Metalowym ozdobom i częściom stroju znalezionym w Czermnie poświęcono do tej pory niewiele uwagi. Jako pierwszy zajął się nimi Andrzej Zbierski, który opracował znaleziska z badań w roku 1952 (Zbierski 1959, 116-120, Tabl. V-VII). Pozyskano wówczas tylko kilka przedmiotów interesującej nas kategorii, wykonanych z brązu i srebra, w tym dwa kabłączki (1 esowaty) i kilka ich fragmentów, kolczyk, pierścień, fragment bransolety oraz ćwiek o główce w formie kwiatu (Zbierski 1959, 117 i n., Tabl. VI, VII). W roku 2012 ukazał się katalog wystawy *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem* (Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012), w którym opublikowano część najnowszych znalezisk (informacje na ten temat znajdują się w katalogu w punkcie E), w tym z dwóch skarbów odkrytych w roku 2012 (zob. też stronę: grodytzwierzynek.pl/galeria/, tam literatura i prezentacja części zabytków). W roku 1976 w trakcie badań cmentarzyska w Czermnie stan. 3, odkryto pochówek dziecka pochowanego w koszulce ozdobionej lamówką, w którą wpleciono brązowy drucik. W grobie znaleziono ponadto pięć dzwoneczków z brązu, w tym pozłacane, 4 guzy, a raczej aplikacje brązowe ozdobione trójdzielnym listkiem wyciętym ze srebrnej blaszki oraz półtarzajowy kabłączek

ponadto Barbara Chudzińska dziękuje Profesorowi Aleksandrowi Musinowi z Centre de Recherches Archéologiques et Historiques Anciennes et Médiévales Centre Michel de Boüard Uniwersytetu w Caen.

⁴ Dziękujemy Panu dr. hab. Marcinowi Biborskiemu z Instytutu Archeologii UJ w Krakowie za pomoc w ustaleniu surowców z jakich wykonano część omawianych zabytków.

Warto zaznaczyć, że obecnie na terenie Rosji przeprowadza się bardzo dużo analiz metali, z jakich są wykonane zabytki i szkoda, że nie udało się tego zrobić dla Czermna, bo porównania z wynikami rosyjskimi mogłyby okazać się interesujące i być może przybliżyć miejsca ich pochodzenia (zob. zwłaszcza prace Iriny Zajcewej; m.in. Zajceva 2009a; 2009b; 2014b; 2015 [tam dalsza lit.])

W tym kontekście należy wspomnieć, że od 2021 r. jest realizowany projekt badawczy skoncentrowany na znaleziskach ołowiu z Czermna i Gródka (por. Merkel, Florkiewicz, Jansen, Bode, Wołoszyn 2024). Mamy nadzieję, że tego typu prace zostaną rozszerzone w przyszłości.

(Kozak-Zychman, Gurba 2003, 245-247, Ryc. 4). Osobne prace poświęcono pojedynczym zabytkom lub ich kategoriom (np. Piotrowska, Piotrowski, Wołoszyn, Grochecki 2013; Wołoszyn 1999-2000; 2006).

Opracowanie kolekcji składa się z: części analitycznej, katalogu i 176 tablic, prezentujących rysunki oraz fotografie omawianych zabytków, przy czym numery zabytków w katalogu i na tablicach są zgodne. Starano się by przedmioty należące tej samej kategorii umieszczać w zwartych blokach, ponieważ jednak docierały one do nas w kilku etapach, odstępstwa od tej reguły stały się koniecznością.

*

Tak jak w przypadku innych kategorii zabytków omawianych w tej książce, tak i w przypadku metalowych części stroju i ozdób masowe stosowanie wykrywaczy do metali przyniosło fundamentalne zmiany w naszej wiedzy o ubiorze mieszkańców średniowiecznej Europy (Sawicki, Lewis, Vargha 2023, 1, 3). Wykrywacze do metali przesądziły o tym, że to znaleziska osadowe, a nie grobowe są dziś podstawowym źródłem informacji w tym zakresie (zob. np. uwagi o kulturze materialnej średniowiecznej Flandrii: Deckers 2023)⁵. Publikacja Sebastiana Krabatha (2001) w niezwykle sugestywny sposób pozwoliła nam zobaczyć romańską i gotycką Europę – można ją dostrzec nie tylko kartując rozmieszczenie kościołów, ale także sprzączek, okuć pasa itd.: „[...] the most notable is a change around the eleventh century, largely explained by political and religious developments. Thereafter, there is, in many (but not all) parts of Europe, a coming together of some common aspects of identity – almost certainly fostered by the Roman Catholic Church and growing connections between Europe’s elite – that is reflected in material culture” (Sawicki, Lewis, Vargha 2023, 1).

OZDOBY GŁOWY

Ozdoby głowy, u Słowian biżuteria typowo kobieca, są reprezentowane przez kilka typów kabłączków skroniowych, zausznicze, kołty oraz riasna (?).

Kabłączki skroniowe

Uchodzą za ozdobę najbardziej typową dla Słowian. Używały ich przede wszystkim kobiety i dziewczęta, ale sporadycznie spotyka się je również w grobach męskich, chociaż zapewne w charakterze daru⁶. Na terenie Słowiańszczyzny Wschodniej były szczególnie popularne w XI-XII w., ale pojawiają się tam wcześniej, bo w wieku X i wychodzą z użycia dopiero w XIV w. Noszono je pojedynczo lub w zestawach po kilka, zamocowane do opasek lub taśm czy rzemyków zwieszających się z opasek na głowy, czasami bezpośrednio wplatano je we włosy lub wkładano w małżowinę uszną (Saburova 1974, 89 i n.; Zoc 2013, 134, 145, Ryc. 9-16). Były wytwarzane przede wszystkim z brązu i srebra, rzadziej z innych metali kolorowych lub ich stopów, a wyjątkowo ze złota (Sedova 1997, 64). Cechuje je duża różnorodność, przy czym niektóre formy są uznawane za typowe dla konkretnych plemion.

Najstarsze i zarazem najprostsze, to wykonane z drutu kółka, o średnicy od 10-15 do 30-35 mm, zamknięte lub otwarte, o końcach schodzących się, albo nieco zachodzących na siebie. Rzadszą formą są niewielkie kabłączki (15-35 mm średnicy), których jeden z końców potraktowano w szczególny sposób, np. zwinięto w uszko lub wygięto esowato (Sedov 1982, 98-100). Te ostatnie na terenie Słowiańszczyzny Wschodniej spotyka się zwłaszcza na terenie Wołynia (choć znamy je także z Kijowa; por. *Desiatynna Virgin church*... 1996, 195, zabytek nr 25). Uważa się, że albo znalazły się tam w wyniku infiltracji Słowian Zachodnich, albo wytwarzano je pod wpływem oddziaływań z terenu Polski, Czech czy Moraw, gdzie spotykane są bardzo licznie (Sedov 1982, 100; Czechy/Morawy: Beranová, Lutovský 2009, Ryc. 144: 18-21, Ryc. 149, Ryc. 304, Ryc. 413; Słowianie Połabscy: *Słowianie Połabscy*...2020, Ryc. 15: 3-5; Polska: Stasiak, Grygiel 2014, 194, Ryc. 118: 1-5; Grygiel 2014, Ryc. 37; Kotliną Karpacką: Demo 2009, rozdział 4.3.1.1.; Gáll 2013, Tabl. 24: 2-6). W analizowanym zbiorze są nieobecne, ale esowaty kabłączek znaleziono w Czerminie w 1952 r. (Zbierski 1959, 117, Ryc. VI: 20).

Kabłączki w formie obręczy znajdowane na terenie całej Słowiańszczyzny na ziemiach Słowian Wschodnich występują zwłaszcza w zachodniej części zajmowanego przez nich obszaru. Odpowiadają kabłączkom typu 1 w klasyfikacji Krystyny Musianowicz, datowanym szeroko od X do końca XIV w.

⁵ W przypadku Europy wschodniej (dawnego ZSRR) w związku z tamtejszym zamiłowaniem do prowadzenia prac szerokokształnych (por. Curta 2019, 28) zmiana ta nie jest może aż tak wyraźna, jak w przypadku Europy zachodniej.

⁶ W tym kontekście można wspomnieć kabłączek znaleziony w męskim grobie nr 226 w Gródku, pow. Hrubieszów (Kuśnierz 2018, 710, Ryc. 226: 2).

W omawianym zespole należy do nich kabłączek w formie koła o końcach prosto ściętych, niemal stykających się (nr kat. 1; Ryc. VI: 1) oraz zapewne uszkodzone egzemplarze: nr kat. 2 – wykonany ze srebrnej rurki z rdzeniem wewnątrz (Ryc. VI: 2), a także nr kat. 3, częściowo rozgięty (Ryc. VI: 3). Być może w tej roli były używane owalne, zamknięte kółka nr kat. 614-616 oraz 639 (Ryc. VI: 614-619, 639), o średnicy 23-26 mm, przy średnicy przekroju drutu około 1-2 mm. Ich obręcze są miejscowo ścienione. Podobne kabłączki znaleziono m.in. na cmentarzysku w Czarnej Wielkiej (Dzik 2015, Tabl. VIII: 1-2).

Kolejnym typem kabłączków są – charakterystyczne dla Słowiańszczyzny Wschodniej – kabłączki półtorazwojowe, które Krystyna Musianowicz wydzieliła jako typ IV (Musianowicz 1948-1949, 154-160). Jej zdaniem, to forma właściwa dla Dregowiczów, u których pojawiają się w wieku X i skąd rozprzestrzeniły się na Wołyn i tereny zamieszkałe przez Prusów i Litwinów (Musianowicz 1948-1949, 154-160). Brak ich praktycznie na północy, np. u Krywiczów (Lysenka 2001, 62 i n.). Na Rusi są datowane na X-XIII w., ze wskazaniem na XI-XII stulecie (Sedov 1982, 110), ale spotyka się je jeszcze w 1. połowie XIII w., np. w międzyrzeczu górnego Prutu i środkowego Dniestru, gdzie występują w XII - 1. poł. XIII w. (Pivovarov 2006, 226, Ryc. 47: 11). Z XIII w. pochodzą egzemplarze tych ozdób z cmentarzyska na północno-wschodnim podgrodzium grodziska w Dźwinogrodzie koło Lwowa (Gupalo 2010, 215 i n., Ryc. 10: 3), a z X-XIII w. z kurhanów z terenu Białorusi, m.in. z Anusino koło Zasławia (Zajac 1996, 50, 57, Ryc. 4: 4, 7; 11: 4). W Polsce znajduje się je przede wszystkim w jej części wschodniej. Są znane m.in.: z cmentarzysk w Czerniczynie, Chełmie-Kredowej Górze, Lublinie-Sławinku, Drohiczynie, Sandomierzu, Czarnej Wielkiej i Czarnej Cerkiewnej, Niewiarowie-Sochach, Uroczysku-Jelonek, Uroczysku Zamczysko w Puszczy Białowieskiej (Krasnodębski, Smojlik, Olczak, Jędrzejewska 2005, 563 i n., Ryc. 9, po s. 558; Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 136, Tabl. X: 2-7; Olczak, Krasnodębski 2019, 70, 101; por. także Dzik 2015, 152-161 [tu jako typ IB]) oraz Gródka nad Bugiem, gdzie znaleziono je w siedmiu grobach (Kuśnierz 2018, 710, 729, Ryc. 9, np. grób 231, 442, 486; zob. też przyp. 3). Odkryto je także na Pomorzu Wschodnim na cmentarzysku w Ciepłym. Tu odnosi się je do wieków XII-XIII (Kóčka-Krenz 1993, 59; Trawicka 2019, 210). Kabłączki te były również używane jako pierścionki, co potwierdzają znaleziska grobowe, np. w jednym z pochówków w Opolu-Groszowicach (Kóčka-Krenz 1993, 59), w grobie 14 na cmentarzysku na uroczysku Chojewa Góra w Dźwinogrodzie koło Lwowa (Gupalo 2014, Fot. 59:6) czy na cmentarzysku w Kopaczynicach na Ukrainie (XI-XIII w.), gdzie takich przykładów było kilka (Lucik 2022, 115, Ryc. 10: 5-7). Zwyczaj wykorzystywania kabłączków na terenie Rusi także w połowie XIII w. dowodzi m.in. znalezisko z miejscowości Wozwjagliev (por. Ivančenko 2015; Ivančenko, Mocja 2015, Ryc. 5).

Zanim przedstawimy kabłączki z badań w latach 2010-2011 chcielibyśmy przypomnieć, że w trakcie badań wykopaliskowych w Czermnie w 2016 r. znaleziono serię kabłączków półtorazwojowych w grobie nr 1/21016, odkrytym w nawarstwieniach wału grodu (od strony majdanu; por. Wołoszyn, Dzieńkowski, Kuźniarska, Nosek, Stępiński, Florkiewicz, Włodarczyk 2018, zabytki nr 5-13). Datowania, tak tradycyjne, jak i radiowęglowe dowodzą, że pochówek pochodzi z 2. połowy XIII w. Zwyczaj składania serii kabłączków typu IV w jednym grobie poświadczają np. pochówki z grobu nr 32 w miejscowości Niewiarowo-Sochy (5 kabłączków; por. Musianowicz 1955, 261 i n., Tabl. IV: 15) czy w grobie nr 17 (wykop 4) na terenie Puszczy Białowieskiej (9 kabłączków typu IV według K. Musianowicz; Krasnodębski, Smojlik, Olczak, Jędrzejewska 2005, 559-562, Ryc. 9, 11, Tabl. 1).

Wśród znalezisk z Czermna przeważają okazy małe o średnicy 20-30 mm, wykonane z drutu lub techniką odlewu (średnica przekroju kabłąka wynosi 1,5-2,5 mm). Do tej grupy należą ozdoby o nr kat. 4-8 (Ryc. VI: 4-8). W dwóch przypadkach udało się ustalić, że miały postać rurki z drucianym rdzeniem (nr kat. 5, 7; Ryc. VI: 5, 7), który w przypadku kabłączka nr kat. 7 wykonano z drutu miedzianego. Z kolei na powierzchni kabłączka nr kat. 5 są widoczne uszkodzenia powstałe w czasie przeciągania drutu przez oczko drutownicy (Ryc. VI: 5). Datowanie kabłączków półtorazwojowych z Czermna może być tylko ramowe na X-XIII w.

Do typu IV nawiązuje masywny kabłączek wykonany z miedzianego pręta o przekroju czworobocznym, o jednym końcu zaostrozonym (nr kat. 9; Ryc. VI: 9). Podobne okazy, datowane na XI-XIII są znane z kurhanu w Wielkiej Fosni (dawne terytoria Drewlan; zob. Rauhut 1960, Tabl. 16: 13; Sedov 1982, 105, 201, Tabl. XXVII: 3) i miejscowości Torskie na Ukrainie (Rauhut 1960, Tabl. XVI: 8; przekrój kabłąka tego ostatniego jest romboidalny). Zapewne z tego samego okresu pochodzi znalezisko z Czermna.

W zbiorze tomaszowskim znalazły się również srebrne kabłączki z tzw. zwojem zwrotnym, tzn. jeden z końców kabłąka jest wygięty i poprowadzony w kierunku przeciwnym (nr kat. 10, 11; Ryc. VI: 10, 11). Kabłączki te były typowe dla Rusi południowej (m.in. dla Chorwatów i Tywerców) wiekach X-XII

(zob. Sedov 1982, 204 i n., Tabl. XXX: 5; XXXI: 10, 30, 31, 33-35, 44). Na terenach dawnego księstwa halicko-włodzimierskiego i obszarach doń przyległych są datowane później, na poł. XII - poł. XIII w. (np. cmentarzysko Chojewa Gora; Gupalo 2014, Fot. 60: 4) Zbieżną chronologię mają również kabłączki ze skarbu odkrytego w pobliżu grodziska identyfikowanego z latopisowym Gubinem (Vinikur, Żyrko, Megej, Jakubovskij 2003a, 74, Ryc. na s. 73, poz. 1-18). Trzy takie kabłączki znaleziono w grobach na cmentarzysku w Gródku nad Bugiem (Kuśnierz 2018, 710, 729, Ryc. 8: grób 157 i 416). Możemy przyjąć, że znaleziska z Czermna chronologicznie odpowiadają znaleziskom z Dźwinogrodu i Gródka, tzn. okresowi nie później niż poł. XII - poł. XIII w.

Od zaprezentowanych wyżej zabytków odbiega kabłączek nr kat. 12 (ukruszony z jednego końca; Ryc. VI: 12). To niewielka, otwarta obręcz o średnicy około 20 mm, wykonana z cyny techniką odlewu w dwuczęściowej formie. Prawdopodobnie jest pusta w środku. W przekroju poprzecznym ma kształt spłaszczonego koła, z wyraźnymi szwami odlewniczymi na obwodzie (od strony zewnętrznej i wewnętrznej). Powierzchnię górną i dolną zdobią rozmieszczone nieregularnie żłobki. Oryginalny koniec jest spłaszczony, uformowany w koliste uszko, z zaznaczonym otworem do przebicia. Zachował się też niewielki nadlewek nad uszkiem. Obecność szwów, niemal na całym obwodzie, i nieprzekłute uszko sugerują, że przedmiot nie został wykończony. Pochodzenie i datowanie tego zabytku wobec braku analogii pozostaje otwarte. Być może należy go potraktować jako naśladownictwo srebrnych kabłączków, z drucianym opłotem (zob. Gardawski, Miszkiewicz 1956, 163, Tabl. XXXVI:1) lub jako naśladownictwo kabłączków typu IIIA według Krystyny Musianowicz, z tym, że esowate wygięcie zastąpiono uszkiem (Musianowicz 1948-1949, 140, Tabl. IV).

Funkcję kabłączków mogły też pełnić egzemplarze nr kat. 13-15 (Ryc. VI: 13-15). Pierwszy, zachowany częściowo, wykonano z pręta o przekroju czworokątnym, którego jeden koniec rozklepano i zwinięto w uszko⁷; drugi wygięto z drutu o zmiennym przekroju. Końce tego ostatniego ścieniono i spłaszczono (być może pierwotnie zwinięto w uszko), a na kabłąk nawinięto wąską taśmę, w ten sposób, że powstał element w typie paciorka. Kabłączki zbliżone do pierwszego okazu znaleziono w Nowogrodzie, w warstwach datowanych na poł. XI - 2. poł. XII w. Spotykane są z rzadka na obszarze od górnego dorzecza Niemna po dorzecza Wołgi i Oki (Sedova 1981, 10, 12, Ryc. 2: 7). Drugi z egzemplarzy nie ma analogii, ale jest to forma łącząca w sobie dwa typy kabłączków – bransoletowatych oraz z paciorkami nanizanymi na kabłąk. Kabłączek w typie bransoletowatym, datowany na 2. połowę XIII w., znaleziono w Kruszwicy (Dzieduszycki 2023, 222, Ryc. II.4.28. :1). Natomiast kabłączki z paciorkami są typowe dla północno-zachodniej części ziemi nowogrodzkiej i zasadniczo nie spotyka się ich gdzie indziej. W Nowogrodzie pojawiają się w XI w. i występują do początku XV stulecia (Sedova 1981, 14-16, Ryc. 3). Nasz przypadek jest być może ich odległą reminiscencją, a jego bardziej precyzyjne datowanie, i pochodzenie pozostaje niejasne.

Zausznice

Zausznice są reprezentowane przez 4 okazy zachowane w różnym stopniu. Zapewne można też z nimi łączyć część paciorków, które zostaną omówione w osobnym rozdziale. Najbardziej efektowna jest srebrna zausznica nr kat. 16 (Ryc. VI: 16). Sposób wygięcia jej kabłąka sugeruje, że mogła być wtórnie wykorzystywana jako agrafa lub stanowić element naczółka (?; por. np. Wołoszyn 1999-2000, Ryc. 8). Obecnie na kabłąku znajdują się dwa ażurowe paciory, a puste miejsce między opłotami wskazuje, że musiał tam znajdować się jeszcze jeden. Paciory wykonano z cienkiej blachy, w której wycięto otwory wykończone filigranem. W miejscach ich styku zamocowano kuleczki osadzone na pierścieniach⁸. Do opłotów kabłąka użyto drutu skręconego z dwóch elementów, zaś pierścienie na końcach poszczególnych sekwencji – z gładkiego. Koniec kabłąka jest z jednego końca rozklepany i zaopatrzony w otworek, z drugiego zakończony ostro. Podobne zausznice wystąpiły w skarbach odkrytych w Czermnie (Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, Tabl. I.13:górna). Są też w zbiorach Muzeum Ziemi Przemyskiej (Wołoszyn 1999-2000; [tam starsza literatura]). Opisany egzemplarz najbardziej przypomina zausznice tzw. typu kijowskiego, które wystąpiły m.in. w kilku skarbach odkrytych w Kijowie (skarby nr 91, 94 i 98) i Perejasławiu (Korzhuhina 1954, odpowiednio 116 i n., Tabl. XXXVI: 2, 7, 9; Tabl. LVII: 5). Analogiczne paciory były nanizane na kabłąk pozbawiony opłotu zausznicy znalezionej w Haliczu (Koval', Mironjuk 2019, 41). Na podstawie analogii ruskich nasze znalezisko można datować na 2. poł. XII - 1. poł. XIII w. ze wskazaniem na XIII stulecie (Wołoszyn 1999-2000, 283).

⁷ Nie można wykluczyć, że jest to fragmenet innej ozdoby, zapinki podkowiastej.

⁸ Technika ta pojawia się w złotnictwie Wielkich Moraw, a następnie na Rusi Kijowskiej (Zoll-Adamikowa, Dekówna, Nosek 1999, 112 i n.).

Zbliżone okazy wystąpiły na naczółkach, np. znalezionym w skarbie z Wierzbowa (Werbowa) w Ukrainie. Są one datowane na wiek XII, chociaż sam skarb na XI-XIII w. (Žilina 2010, 194, Ryc. 13, tam dalsze analogie; Ters'kij 2020, 34, Ryc. 11: 3).

Z kolejnej srebrnej zausznicy zachował się tylko kabłąk z dwoma opłotami i fragmentem trzeciego, wykonanymi tak jak w przypadku zausznicy opisanej wyżej (nr kat. 17; Ryc. VI: 17). Jeden z jego końców jest odłamany, drugi – rozklepany i zwinięty spiralnie. Natomiast zabytek nr kat. 18 (Ryc. VI: 18), to fragment kabłąka z brązowego drutu, z oryginalnym końcem rozklepanym i zaopatrzonym w otworek (częściowo ukruszony) i pusty w środku, w przybliżeniu cylindryczny, paciorek z miedzi, zdobiony na powierzchni czterema rzędami drobnych wypukłości imitujących granulację. Otwory do przewleczenia zabezpieczono cylindrycznymi kołnierzami. Podobne paciorki ze względu na rodzaj zdobienia są określane jako malinowate (zostaną omówione dalej). Paciorek ten pozwala datować zausznicę na XII-XIII w. (Lysenka 2000, 40, Ryc. 9).

Ostatni z egzemplarzy, nr kat. 19 (Ryc. VI: 19), topornym sposobem wykonania wyraźnie odbiega od wyżej zaprezentowanych i do zausznic zaliczono go bardziej intuicyjnie. Niekompletny kabłąk, o jednym końcu wyraźnie ścienionym, wykonano ze stopu z dodatkiem miedzi. Nawinięto nań luźno taśmę imitującą walcowaty paciorek. Do zabytku nie udało się znaleźć analogii, ale wpisuje się w stylistykę zausznic i kabłączków z paciorkami, datowanych na XI-XIII w., typowych głównie dla północnej części ziem ruskich (Sedova 1981, 14).

Paciorki

Paciorki z kolekcji (13 egzemplarzy) mogły być zarówno elementami ozdób głowy (zausznicy, opasek na głowę), jak i szyi (kolii) czy też być naszyte na odzież. Z dużym prawdopodobieństwem egzemplarze nr kat. 20 i 21 były nanizane na kabłąki zausznic (Ryc. VI: 20, 21), są bowiem takie same jak paciorek omówionej wyżej zausznicy nr kat. 18. Egzemplarz nr kat. 20 zachował się w dobrym stanie, natomiast 21 jest znacznie uszkodzony. Są to tzw. paciorki malinowate, przy czym jest to ich wersja uboższa. Odlano je z miedzi wraz z dekoracją, którą w wyjściowej formie tych ozdób stanowiły kuleczki osadzone na pierścieniach, przylutowane do powierzchni. W przypadku ozdób z tomaszowskiego muzeum zastąpiły je drobnutkie, rozmieszczone regularnie wypustki. Wspomniane paciorki, to forma charakterystyczna dla Słowiańszczyzny Wschodniej. Są znajdowane głównie w skarbach datowanych od przełomu X i XI w. Wersje z odlewana dekoracją, jak się wydaje, są młodsze i pochodzą z przełomu XI-XII po początek XIII stulecia (Sedova 1981, 14 i n., Ryc. 3: 12, 14, 16; Sedov 1982, 202, Tabl. XXVIII; Kóčka-Krenz 1993, 101; Lysenka 2000, 40, Ryc. 9). Występują na terenie całej Polski, ale zdecydowanie częściej znajduje się je na cmentarzyskach w dorzeczu środkowego Bugu (np. Czekanów, Czarna Wielka) czy w górnym dorzeczu Narwi (uroczysko Jelonek i Kuraszewo). Po drugiej stronie granicy jest ich dużo na terenie białoruskiego Pobuża (Olczak, Krasnodębski 2019, 69 i n.). Walentin Siedow uznaje je za ozdobę typową dla Dregowiczów (Sedov 1982, 117; zob. też Lysenko 1991, 62 i n.).

Z Dregowiczami można również łączyć cylindryczne paciorki ażurowe o szkielecie z miedzianego, posrebrzonego drutu z przylutowanymi na obwodzie trzema lub czterema rzędami maleńkich kulek (nr kat. 22, 23; Ryc. VI: 22, 23) lub pierścieni z drutu (nr kat. 24; Ryc. VI: 24). Montowano je z dwóch, symetrycznych części, zbudowanych z wąskich pętelek wygiętych z drutu i spojonych ze sobą lutowaniem. W miejscach łążeń przylutowywano kuleczki lub pierścienie. Zwyczajowo są określane jako paciorki dregowickie lub typu mińskiego (Sedov 1983, Tabl. XXIX: 12, 21; Lysenka 2000, 46, Ryc. 46: 13). Występowały w paralelnym okresie jak paciorki malinowate, od połowy wieku XI po XIII stulecie (Sedov 1982, 114-116, 119; Lysenko 1991, 56-62). Na terenie Polski są znajdowane przede wszystkim na pograniczu polsko-ruskim: m.in. w Puszczy Białowieskiej (Olczak, Krasnodębski 2019, 69 i n., Ryc. 5.13.1; tam lit. odnośnie konkretnych stanowisk z tego terenu), na cmentarzyskach w Bacikach Dalszych, Czarnej Wielkiej, stan. 1, Czekanowie, stan. 1, Krupicach, Korzeniówce Małej, stan. 1 czy Rogawce, przy czym większość jest mniejsza, bardziej przysadzista, co wynikało z faktu nanizania ich na krótkie kabłąki zausznic czy kołczyków (Dzik 2015; Tabl. VII: 9, XIX: 2, XX: 2, XXI: 11, 26). Dobrze zachowany egzemplarz znaleziono na cmentarzysku w Pajewie koło Tykocina (Kamiński 1956, 149, Ryc. 14a). Taki paciorek wchodził też w skład skarbu z Olbrachtówka, położonego na ziemiach zamieszkałych przez pruskich Pomezan (X-XI w.; Czonstke, Koperkiewicz 2013, 223). Paciorki te są też częste na terenie Białorusi (Lysenka 2000). Egzemplarz o konstrukcji podobnej do nr kat. 24, tzn. tylko

z pierścieniami znaleziono, np. w Grodnie (XII-XIII w.; Zvjazuga 2000, 393), Porzeczu (Białoruś; wchodziły w skład naszyjnika, w którym pochowano osobnika złożonego w kurhanie 8 [X-XI w.; Cehak-Hołubowiczowa 1939, 182, 197, Ryc. 7, 202, Tabl. IV: 12, 13, 35]) czy Łucku (wystąpiły na latopisowym grodzisku Łuczesk (Ters'kij 2006, 158, Ryc. 138: 3-5) oraz w kurhanach położonych w jego okolicy (kolekcja PMA w Warszawie; Rauhut 1960, Tabl. X: 5-9). Kilka egzemplarzy wchodziło w skład skarbu (XII-XIII w.) odkrytego w pobliżu staroruskiego grodziska Gubin (Vinkur, Żyrko, Megej, Jakubovskij 2003a, 74, Ryc. na s. 73, poz. 35-43) czy skarbu z Żornowa na Ukrainie (Liwoch 2013, 14, 31, Ryc. 13).

W typie omówionych wyżej paciorków mieści się zachowany w połowie egzemplarz o nr kat. 25 (Ryc. VI: 25). Ma tak rzadko poprowadzone druty konstrukcji, że przypomina paciorki koszyczkowate (Dekówna 1993, 110 i n., Ryc. 5). Z terenu Polski porównywalne egzemplarze są znane z cmentarzyska w Święcku (Jaskanis 2008, 605, Tabl. CXLI, grób 453: 4-7) i Niewiarowa-Soch, gdzie wchodziły w skład srebrnej zauszniczy, chociaż w tym ostatnim przypadku na szkielecie zamocowano pierścienie (Musianowicz 1955, 264, Ryc. 12). Paciorki tego typu były nanizane na kabłąk zauszniczy z Wielkiej Fosni (Rauhut 1960, Tabl. XVI: 15), datowanej na XII-XIII w. Prawdopodobnie z tego też czasu pochodzi znalezisko z Czeremna.

Zapewne analogicznie można datować ażurowy, srebrny paciorek zauszniczy lub kolczyka w formie bryły zmontowanej z kół i rombów z kulkami w miejscach styku tych figur (nr kat. 26; Ryc. VI: 26). Podobne ozdoby w Bułgarii są łączone z XIII-XIV stuleciem (Pavlova 2005, 290 i n., Tabl. IV). Nieco starszy (XI-XIII w.) jest pusty w środku, cylindryczny paciorek pokryty siatką stykających się ze sobą okręgów, z guzkami w miejscu ich łączenia (nr kat. 28; Ryc. VI: 28). Przypomina paciorki z guzkami znalezione w skarbie z Brzozowa Nowego (obecnie Nowe Brzozowo) na Mazowszu, datowanym na XI-XII w. (Albrycht-Rapnicka 1975, 274, 277 i n., Tabl. XIII: m; XIV w.).

Nie udało się znaleźć bliskiej analogii do paciorka nr kat. 27 (Ryc. VI: 27). Pierwotnie była to zapewne kulista forma o fantazyjnej, ażurowej konstrukcji, wykonana z drutu z dużą domieszką miedzi. Zbudowano ją z dwóch symetrycznych połówek połączonych dookołnym, płaskim elementem, kryjącym lutowanie. Paciorek można uznać za formę zbliżoną do paciorków koszyczkowatych. Podobny okaz zamieszczony przez Marię Dekówną jako analogia do paciorków koszyczkowatych pochodzi z Iranu. Jest datowany na koniec XII - pocz. XIII w. (Dekówna 1993, 106, Ryc. 2: b).

Oddzielną kategorię paciorków stanowią metalowe paciorki puste w środku, o gładkich powierzchniach, jak okaz nr kat. 29 (kulisty, odlany z cyny i pozłocony; Ryc. VI: 29), nr kat. 30 (srebrny, w przybliżeniu kulisty, z otworami do przewleczenia sznurka podkreślonymi pierścieniami; Ryc. VI: 30) lub nr kat. 31 (z cyny [?], w formie nieznacznie spłaszczonego cylindra, o średnicy otworów, niewiele mniejszej od średnicy zewnętrznej paciorka; Ryc. VI: 31) czy nr 32 (w formie spłaszczonej kuli, z cylindrycznymi kołnierzami chroniącymi otwór do przewlekania; Ryc. VI: 32). Paciorki analogiczne do nr 31 są znane z cmentarzyska w Giurgiulești w Mołdawii, z pochówku nr 6, datowanego na X-XI w. (Rjabceva 2005, 127, Ryc. 47: 4-13). Być może są one naśladownictwem paciorków szklanych, które mają identyczną formę (zob. Dzik 2015, Tabl. VIII: 9-10). Puste paciorki metalowe o formie kulistej, tzw. „dęte”, z cylindrycznymi osłonami otworów mają szeroki zasięg przestrzenny. Na wschodzie Europy są znane z cmentarzysk położonych na lewobrzeżu Wołgi, gdzie są datowane na IX-XII w. np. na cmentarzysku dubowskim czy Niżnjaja Strielka na terytorium Republiki Marii (Kutuzova 2019, 163, Ryc. 1: 44). Paciorek o nr kat. 30 ma bliskie analogie na stanowisku Ustie 3, datowanym na poł. XII - k. XIV w. (Gonjanyj, Saračeva 2000, 166, 168, Ryc. 4: 13). Na terenie Polski koncentrują się na Mazowszu, gdzie wykorzystywano je w zausznicach, zaś poza Polską spotyka się je na terenie Saksonii i Turynii. Znaleziska z terenu Słowiańszczyzny Zachodniej są datowane od X po połowę (?) XIII w. (Kóčka-Krenz 1993, 63). Sama forma kulistych paciorków z pierścieniowatymi kołnierzami wokół otworów ma starszą metrykę. Podobne okazy, ale wykonane z brązu, były znane już w kulturze czerniachowskiej, np. na stanowisku Żerebcowo w rejonie kurskim (IV/V w.; Radjuš 2018, 577, 581, Ryc. 3: 13). Jak się wydaje tomaszowskie znaleziska można datować na X-XIII w., natomiast wobec ich rozległego zasięgu występowania odpowiedź na pytanie skąd napłynęły do Czeremna pozostaje otwarta, chociaż jest bardzo prawdopodobne, że mogły dotrzeć tam znad Wołgi.

Jedyny z paciorków wykonany z ołowiu (nr kat. 33; Ryc. VI: 33), to podłużna forma z czterema ażurowymi skrzydełkami ustawionymi wokół rurkowego kanalika, przez który przewleczono sznurek czy rzemyczek. Niemal identyczny egzemplarz jest znany z grobu 64/94 z Dziekanowic. Był naszyty na opaskę na czoło (Wrzesińska, Kasprovicz 2022, 120, Tabl. 092 (1994-64: 1a). Kolejne znaleziska pochodzą z Kałdusa (4

paciorki o pełnych skrzydełkach; Bojarski 2020, 109, 116) oraz z Trójcy koło Zawichostu (Florek 2022, 42 i n., Ryc. 8: 5, 6). Wszystkie znaleziska są datowane na koniec X lub XI w. do XII stulecia włącznie.

W kolekcji znajduje się również nietypowy paciorek odlany z cyny razem z fragmentem obręczy (nr kat. 34; Ryc. VI: 34). Kulisty paciork jest pusty w środku. Jego powierzchnie przecinają południkowo 4 delikatne zeberka i równoleżnikowo jedno, bardziej masywne. W każdej powstałej części znajduje się regularna wypukłość na planie koła, obwiedziona u podstawy dwoma pierścieniami perełek. Wewnątrz dłuższego fragmentu obręczy jest widoczny drut. Podobne paciorki są znane z Nowogrodu, gdzie są datowane szeroko, od k. X - do poł. XIV w. (Sedova 1981, 15, Ryc. 3: 10), ze wskazaniem na XII-XIII stulecie. Występują też w kurhanach rostowsko-suzdalskich oraz w okolicach Jarosławla (Saprykina 2014, 178, 189).

Z kolekcji Janusza Stopy pochodzi ołowiana matryca do przygotowania formy do odlewania paciorków kulistych z regularnie rozmieszczonymi guzami (nr kat. 35; Ryc. VI: 35). Paciorki odlane w takich matrycach występowały w k. XI-XII w. (Zoll-Adamikowa, Dekówna, Nosek 1999, 125, Ryc. 40: 52 – wklejka między ss. 72-73) i zapewne tak należy datować nasze znalezisko.

Kołty

Kołty określane też jako kołtki (Haduch 2001), długo występowały na Rusi jako element stroju paradnego, nim w wersji uboższej zaczęły je nosić kobiety z niższych warstw społecznych.

Jak pisze Ljudmila Pekarska "Temporal-pendants (kołty) belong to the category of fashionable female head-dress from the ceremonial costume of a princess. [...] These elegant, sumptuous items of jewellery were manufactured in the 11th and 12th centuries in a goldsmith's workshop attached to the princely court of Ancient Kiev, a wealthy centre for the artistic production of jewellers in Kievan Rus'" (Pekarska 2011, 33). Egzemplarze paradne wykonywano ze złota lub srebra i często zdobiono emalią. Dopiero w wieku XIII pojawiają się tańsze naśladownictwa, wykonywane z cyny czy jej stopów z ołowiem, wtedy też urozmaiceniu ulega ornamentyka. Kołtka jest zbudowana z połączonych ze sobą tarczek, między które, jak się uważa, wsuwano skrawki tkanin nasączonych wonnościami. Noszono je parami po obu stronach nakrycia głowy, przymocowane za pomocą długich taśm (por. Darkevič, Mongajt 1978, 6, 20, Tabl. II: 2-4; Strokova 1996, 80; Makarova 1997a, 53, 289, Tabl. 43: 24; Saburova 1997, 106 i n., 317, Tabl. 71: 1; Rjabceva 2005, 173; Pekarska 2011, 127 i n.).

Przyjmuje się, że kołty były ozdobą wywodzącą się z Bizancjum (por. Bosselmann-Ruickbie 2011, 133-134), choć nie jest to jednoznaczne (Pekarska 2011, 239-242).

W Czerminie w trakcie prac prowadzonych w latach 2010-2011 natrafiono na dwa wspaniałe skarby, w skład którychchodziły m.in. cztery kołty wykonane ze srebra (por. Piotrowski, Wołoszyn 2012). Z kolei w trakcie badań w roku 2014 odkryto kołt przy brzegu Huczwy (stan. 70). Na ogół kołty wykonywano ze złota oraz srebra, dlatego też zdecydowano się przeprowadzić analizy tego zabytku. Okazało się, że jest tylko cynowy (Wołoszyn et al. 2016)⁹.

W kolekcji omawianej w niniejszej książce znalazły się pozostałości dwóch kołtek. Pierwsza, nr kat. 36 (Ryc. VI: 36) zachowała się w niewielkim stopniu. To fragment górnej części jednej z tarczek. Umieszczono na niej jeden z typowych dla tej biżuterii motywów zdobniczych – dwa ustawione antytecznie ptaki zwrócone do siebie łbami. Ich skrzydła stykają się w miejscu, w którym spoczywa czubek odwróconej do góry nogami stylizowanej lilii¹⁰. Krawędzie tarczki są obwiedzione wypukłą linią i zdobione małymi kulkami. Takie kołtki są datowane na XII-XIII w. (*Sacralia*... 2006, 119 i n., Tabl. I.36., I.37.). Identyczny zabytek publikuje Ture Arne. To egzemplarz przechowywany niegdyś w Muzeum Historycznym w Moskwie, który znaleziono na terenie dawnej guberni włodzimierskiej (Arne 1914, 161, Ryc. 290).

⁹ Po wstępnym usunięciu nawarstwień siarczkowych z korpusu kołta i odsłonięciu błyszczącej powierzchni metalicznej ponownie poddano go mikroanalizie rentgenowskiej, która wykazała, że korpus kołta wykonano z cyny zawierającej niewielką domieszkę miedzi. W ten sposób analizowano również pozostałe elementy konstrukcyjne kołta, co pozwoliło stwierdzić, że koluszką, ornament, jak i kabłąk były cynowe. Natomiast nit mocujący kabłąk w koluszkach zrobiono z ołowiu. Analizę składu chemicznego metalu kołta wykonano z jego korpusu metodą fluorescencji rentgenowskiej ED-XRF w spektrometrze „SPECTRO MIDEX”. Obserwacje mikroskopem skaningowym (SEM) w połączeniu z mikroanalizą EDS pozwoliły też na określenie prawdopodobnej technologii wykonania kołta. Jego korpus składał się z dwóch blaszek cynowych o grubości poniżej 1 mm. Blaszki te pierwotnie kwadratowe umieszczono na miękkim podłożu (płytką drewnianą, ołowianą lub smółką, bądź w matrycy) i przy pomocy stempla wytłoczono odpowiedni kształt korpusu wraz ze wzorem. Po zakończeniu procesu wytłaczania obcięto nadmiar materiału i uformowano elipsowaty otwór u góry ozdoby. Następnie połówki korpusu zostały ze sobą zlutowane, a miejsce łączenia zamaskowano ornamentem składającym się z okrągłego drutu cynowego, na który nawinięto cienką taśmę cynową. Cyna jest materiałem bardzo plastycznym i pozwalającym na łatwe uzyskiwanie określonego kształtu. Do górnej powierzchni kołta (w miejscu spłaszczenia) z każdej strony przylutowano po dwa cynowe koluszki. Jedna para koluszek służyła do zamocowania kabłąka za pomocą ołowianego nitu, a druga do zapinania.

¹⁰ Identyczna scena do omówionej znajduje się na łuku baldachimu tronu książęcego w Wszechyżu koło Brińska. Tamtejszy zabytek, odlany z miedzi powstał w 2. połowie XII stulecia (Rybakov 1971, 88, Ryc. 129).

Drugi z egzemplarzy, nr kat. 37 (Ryc. VI: 37), jest również bardzo zniszczony. Odlano go z cyny lub stopu cyny z ołowiem. Zachowały się fragmenty obu tarczki i część łączącej je ażurowej bordiury spiętej od zewnątrz drutem zdobionym nacięciami imitującymi skręt. Obie tarczki kołtka były zdobione identycznie. W centrum, w kolistym (?)¹¹, otwartym od góry, szerokim obramieniu umieszczono krzyż równoramienny, o ramionach rozszerzających się ku końcom. Pas obramienia zdobią naprzemiennie zakreskowane figury, imitujące zaplatanie. Podobny ornament wystąpił na kołtce ze skarbu nr 1 w Czermnie, który jest łączony z IV grupą skarbów wydzieloną przez Gali Korzuchinę. Datowanie tych depozytów przypada na okres od lat 70. XII - do r. 1240 (Korzuhina 1954, 28-32; Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn [red.] 2012, 188 i n.). Kołtka z ażurową obejmą pojawiają się w połowie XII w. i funkcjonują przez cały wiek XIII (Rjabceva 2005, 192), np. egzemplarze o zbliżonych bordiurach znaleziono w Nowogrodzie w warstwach z końca XIII w. (Sedova 1981, 19 i n., Ryc. 5: 4, 5). Na późniejszą metrykę naszej kołtka wskazuje też metal, z którego została wykonana oraz sam motyw dekoracyjny, odbiegający od typowych przedstawień. Jak wspomniano takie kołtka pojawiają się dopiero w XIII w. (Rjabceva 2005, 195; Rudyka 2017, 367). W tej sytuacji omawianą kołatkę można datować podobnie.

Czermieńskie znaleziska związane z kołtkami uzupełnia bardzo zniszczona, i stąd mało czytelna, ołowiana matryca do ich produkcji z przedstawieniem dwóch ptaków rozdzielonych pionowym elementem (nr kat. 532; Ryc. VI: 532). Wykorzystano ją wtórnie jako aplikację przebijając czterema nitami z brązu. Jest to scena podobna do tej z kołtka nr 36. Zabytek można datować na wiek XII-XIII.

Kołtki praktycznie nie występują na terenie Polski. Poza Czermnem można wymienić dwa egzemplarze z Trepczy koło Sanoka (Ginalski 2001) oraz dwie formy do ich produkcji z Chełma: brązową patrycę, z wyobrażeniem dwóch ptaków oraz brązową patrycę umożliwiającą produkcję charakterystycznych półkoli (Haduch, Liwoch 2007, 48, Ryc. 33, 34; wyniki analiz śladów warsztatu zob. Garbacz-Klempka, Wołoszyn, Dzieńkowski, Długosz 2017). Z Europy środkowej (ale jej łacińskiej części) pochodzi jeszcze egzemplarz z okolic miejscowości Roudnicy, nad Łabą w północnych Czechach, nie jest jednak absolutnie pewnym czy zabytek znaleziono w Czechach, bowiem serię zabytków ewidentnie ruskiego pochodzenia odkupiono od osoby prywatnej, a brak możliwości zweryfikowania danych o miejscu odkrycia (Lutkovský 1986, 2 i n., Ryc. 1-2). Charakterystyczne, iż w Skandynawii, z której znamy wiele wyrobów pochodzenia bizantyńskiego, ruskiego (np. Sigtuna) brak tego typu ozdób.

Riasna (?)

Wśród interesujących nas znalezisk znajduje się przedmiot, którego funkcja nie jest jednoznaczna (nr kat. 713; Ryc. VI: 713). Odlano go z cyny. Ma formę dzwoneczka, zamkniętego od spodu nieznacznie wypukłą płaszczyzną. Taki kształt miały riasna dzwoneczkowate, z tym, że nasz egzemplarz nie ma elementów, które służyły do mocowania łańcuszków. Czymże zatem jest? Być może patrycą, używaną przy produkcji dzwoneczkowatych riasen. Czasza zabytku, zwieńczona walcowatym uszkiem z otworem umożliwiającym zawieszenie, jest podzielona na 6 mniej więcej zbliżonych wielkością, trapezowatych płaszczyzn. Zdobienie wykonano w średnim reliefie. Krawędzie ścianek wzdłuż dłuższych boków i od dołu są podniesione, pokryte drobnymi nacięciami imitującymi zdobienie granulkami. Od strony uszka zamykają je trzy proste, niezdobione odcinki równoległe względem siebie. Na trzech ściankach umieszczono motyw trzech wchodzących w siebie „daszków”, z pseudogranulkami pomiędzy nimi. Na trzech pozostałych podobny, ale za każdym nieco inny, motyw określany we wcześniejszych publikacjach tego zabytku jako „świątynia”. Wątki te w dwu przypadkach sąsiadują ze sobą i raz są umieszczone naprzemiennie. Zapewne nie był to zamierzony zabieg, a wynik błędu osoby, która wykonała formę odlewniczą. Wspomniany motyw daszków, czasami określany też jako „wkładanych trójkątów”, umieszczonych na kolejnych polach odpowiednio 1, 2 i 3 występuje nie tylko samodzielnie, ale towarzyszy „świątyniom”, przedstawionym powyżej nich. Sam wątek „daszków” jest znany w zdobnictwie wczesnośredniowiecznym i często spotyka się go np. na lunulach w ich wersji „elitarniej” czy kolistych zawieszkiach (Rjabceva 2005, np. 116, 118-121, 123, 125, Ryc. 35, 38-41, 44, 45). Jeśli chodzi o motyw architektoniczny, to istotnie wyobrażony obiekt przypomina świątynię kościoła wschodniego – wysoko wysklepiony łuk, zwieńczony równoramiennym krzyżem można odczytać jako kopułę tych kościołów wspartą na wysokim bębnie. W ten schemat nie wpisuje się jednak

¹¹ Część dolna zabytku nie zachowała się.

dolny element – prostokąt (zdobiony w dwu przypadkach), na którym wspiera się górna część obiektu z motywem przypominającym kotwicę (?) we wnętrzu. Jeśli istotnie byłyby to kotwice, to jest to znak znany w symbolice chrześcijańskiej oznaczający wiarę oraz nadzieję na zbawienie, przy czym odnosi się to nie tylko do martwych, ale i żywych, zaś w połączeniu z krzyżem oznacza Chrystusa (Šapovalov 1997, 206). Sam obiekt można uznać za schematycznie ukazaną edyкулę Grobu Świętego¹², w zdecydowanie mniejszym stopniu przypomina ołtarz wyobrażony na mozaice z ok. 1040 r. w Soborze Sofijskim w Kijowie (zob. *Byzanz...* 2001, 39, Ryc. 9). Odpowiedź na te pytania czy trzy różne wersje tego motywu mają li tylko charakter dekoracyjny, czy też odnoszą się do różnych obiektów musi na razie poczekać.

Riasna, początkowo wykonane tylko ze złota i srebra, w technice filigranu i granulacji były ozdobą typową dla kobiet (mężatek) z kręgu książęco-bojarskiego. Jak pokazuje „nasz” egzemplarz z czasem zaczęto je wykonywać z metali bardziej pospolitych, a skomplikowane techniki jubilerskie zastępować imitacjami. Ozdoby te są łączone z nakryciem głowy typu kiczka lub opaska (Žilina 2017a, 143), wypartym z czasem przez upięte chusty. Noszenie riasen z łańcuszkami, na których zaczepiano wydające dźwięki elementy jest uznawane za lokalną tradycję, którą z czasem uzupełniono o oddziaływania bizantyńskie – dodanie elementów w typie dzwoneczków.

Na Ruś riasna dotarły z Bizancjum w końcu XI w. (Sedova 1981, 17), po przyjęciu przez tę chrześcijaństwa. Ich dzwoneczkowate formy, z 6 płaszczyznami bocznymi zasadniczo występowały od 2 ćw. XII do połowy XIII w. (Rjabceva 2005, 207; Žilina 2010, 200, Ryc. 10:1-4; 2017a, 143). Jednymi z najbardziej znanych analogii do tych przedmiotów, są egzemplarze ze skarbu odkrytego w 1868 r. w Starej Rizani oraz znalezione tamże w toku 1967 (Žilina 2010, 200, Ryc. 10: 2, 3; Rjabceva 2005, 147, Ryc. 67: 10a i b) czy ze skarbu wysoczańskiego, znajdującego na brzegu Dniepru (Białoruś; Rjabceva 2005, 207 i n., Ryc. 108; tam dalsze analogie z literaturą; zob. także Zagorul'skij 2004, Ryc. 38-42). Na tej podstawie znalezisko przechowywane w Muzum w Tomaszowie można datować na 1. poł. XIII w.

ZAWIESZKI

Ta kategoria ozdób jest wyjątkowo nieliczna w omawianej kolekcji, co zapewne wynika też z faktu, że u Słowian nie były one szczególnie popularne (Sedova 1997, 67). W omawianym zbiorze reprezentują je przede wszystkim zawieszki lunulowate i pojedyncze egzemplarze innych typów.

Zawieszki lunulowate

W okresie wczesnego średniowiecza zawieszki te należały do ozdób szeroko rozpowszechnionych wśród ludów Europy i Azji Przedniej, przy czym nie pojawiają się dopiero we wczesnym średniowieczu, ich metryka jest znacznie starsza, np. w kulturze czerniachowskiej, poprzedzającej na znacznym obszarze kulturę wczesnosłowiańską, były elementami naszyjników razem z zawieszkami kolistymi i taki sposób ich noszenia był kontynuowany później na Rusi (Rjabceva 2005, 112-114).

Charakterystyczny kształt – sierpa księżycy – łączy je z kultem lunarnym i płodności. Na terenie Słowiańszczyzny Wschodniej pojawiły się w formie dwurogowych zawieszek zapewne w wyniku oddziaływań kultury bizantyńskiej. Są znajdowane głównie w wyposażeniu grobów kobiecych¹³, jako element naszyjników (często w zestawach od kilku do kilkunastu egzemplarzy), albo darów grobowych (Uspenskaja, <https://morgetta.livejournal.com/17790.html>). Były wykorzystywane także jako element riasen (Sedova 1981, 17, Ryc. 4). Wiele znalezisk pochodzi ze skarbów¹⁴, przy czym odnosi się to do lunul wykonanych z wysokogatunkowego srebra. Większość tych zawieszek odlewano jednak ze stopów z ołowiem, rzadziej z brązu i srebra gorszej jakości. Na terenie Słowiańszczyzny Wschodniej początkowo wytwarzano je z wysokogatunkowego srebra, metodą wytlaczania i zdobiono filigranem oraz granulacją według zbliżonego schematu – najczęściej trzech guzków umieszczonych w partii centralnej (zestawione w trójkąt) i w po jednym w rogach oraz motywów geometrycznych w polu między nimi („wkładane” jeden w drugi, trójkąty lub linie). Na ziemiach ruskich ozdoby tego typu pojawiają się w połowie X w. i występowały do początku wieku XII, ale okres ich popularności

¹² Wyobrażenia Grobu Świętego na różnych przedmiotach w okresie wczesnego średniowiecza, zob. Spigis 2001, 568, Ryc. 7, 8, zwłaszcza ta ostatnia.

¹³ Sporadycznie spotyka się je w grobach męskich (Małachowska 1998, 70).

¹⁴ W skarbach znalezionych na terenie Polski lunule występują w formie pociętych fragmentów, w której to postaci mogły pełnić funkcję pieniądza. Do wyjątków należy skarb odkryty nieopodal Czeremna (Perespa, stan. 81), w którym znajdowały się m.in. lunule, jedna zachowana w całości druga fragmentarycznie. Paradoksalne uszkodzenie tej drugiej umożliwiło pełną rekonstrukcję sposobu w jakim wykonano ten zabytek; por. Wołoszyn, Florkiewicz, Dzieńkowski, Sadowski, Nosek, Stępiński 2016.

przypada na X-XI stulecie. Ich forma z czasem uległa przeobrażeniom, dając początek różnym zawieszkom, wchodzącym w skład ozdób kobiecych używanych w miastach i na wsiach (Rjabceva 2005, 121 i n., Ryc. 42). Zdaniem ukraińskiej archeolog, Natalii Chamajko, która zajęła się wymową symboliczną lunul, w czasie ich największej popularności były przede wszystkim elementem paradnego stroju i ich pogańska symbolika nie miała większego znaczenia, chociaż nie można oczywiście wykluczyć, że była brana pod uwagę (Hamajko 2008, 332; zob. także Khamayko 2012). Zmiany w formie lunul, zdaniem tej badaczki, nastąpiły także pod wpływem kultury bizantyńskiej. Pojawienie się nowych typów tych zawieszek, np. w połączeniu z krzyżem, wiązało się z odmiennym ich postrzeganiem. Dawne przekonania o ich magicznej funkcji zastąpiono lub też poszerzono o moce jakie niosła religia chrześcijańska, stąd też badaczka ta postawiła hipotezę o związku lunul z kultem Matki Boskiej (Hamajko 2008, 332 i n.)¹⁵. Wydaje się jednak, że tylko nieznaczna część ówczesnego społeczeństwa mogła być na tyle świadoma, by zdawać sobie sprawę z maryjnej symboliki tych zawieszek, że raczej na ówczesnych ludzi świadomość bardziej oddziaływało znaczenie krzyża jako jednego z najważniejszych znaków nowej religii, i w tej roli pomnażającego tradycyjną, pogańską moc tego symbolu.

Wśród lunul z Tomaszowa Lubelskiego wczesne datowanie, na podstawie formy i układu kompozycji, ma lunula nr kat. 38 (Ryc. VI: 38). Należy do typu I według Sylwii Małachowskiej i szerokorogowych według W.W. Golmsten (za Sedova 1981, 23). Najbardziej przypomina lunulę ze Żniborodów na Ukrainie (Sedov 1982, 101, 200, Tabl. XXVI: 16), chociaż oba zabytki różni ukształtowanie rogów i guzków. U egzemplarza z Ukrainy te pierwsze są wyraźnie wyodrębnione, a guzki są mniejsze i nieobwiedzione. Innym przykładem może być datowana na połowę X w. lunula ze skarbu w Gniezdowie (Rjabceva 2005, 119, Ryc. 39: 5) o nieco inaczej ukształtowanych rogach, oraz datowana także na X w. lunula z Nowogrodu (Sedova 1981, 24 i n., Ryc. 6: 4).

Do typu II według Sylwii Małachowskiej należą zawieszki lunulowate, nr kat. 39 i 40 (Ryc. VI: 39, 40). Typ ten cechuje duże zróżnicowanie kształtów oraz surowca. Należące doń zawieszki dzielą się na: wąskorogie, szerokorogie i zamknięte. Ich produkcja była najczęściej związana z wpływami kręgu bizantyńsko-orientalnego, a ponieważ najwięcej występuje ich na terenie Ukrainy ten obszar jest wskazywany jako miejsce ich produkcji (Małachowska 1998, 90). Tomaszowskie zawieszki typu II należą do odmiany c, tzn. mają formę półksiężyca zamkniętego krzyżem, a ich powierzchnia jest zdobiona drobnymi wypukłościami lub ornamentem roślinnym. W naszym przypadku oba egzemplarze są uszkodzone – pozbawione poniżej linii obwodu dolnej części krzyży, a w przypadku nr kat. 352 częściowemu wykruszeniu uległy także krawędzie półksiężyca. Nr kat. 40 jest bliską analogią do lunuli z Minino-I, w rejonie wołogodzkiej, natomiast nr kat. 39 do znaleziska z Myszkowa na Ukrainie, datowanych na XI-XII w. (Sedov 1982, 128, 205, Tabl. XXXI: 13; Hamajko 2008, 331, Ryc. 4:9).

Zawieszka nr kat. 41 jest odległą formą lunul (Ryc. VI: 41). To egzemplarz zamknięty, z dużym, kolistym otworem umieszczonym acentralnie. Kształtem nawiązuje do zawieszki z Kijowa, datowanej na 1. połowę XIII w. (Hamajko 2008, Ryc. 3: 4) oraz zawieszki z Nowogrodu (Sedova 1981, 25; Ryc. 6: 5, 7) podjętej z warstwy o trzynastowiecznej metryce. Zdobiający ją ornament w formie małych guzków ułożonych obok siebie w uporządkowany sposób występuje na wielu lunulach o zaokrąglonych rogach, datowanych na XII-XIII w. (por. Voronin 1954, 68, Ryc. 31: 14; Rjabceva 2005, 122, Ryc. 42: 10; Hamajko 2008, 327, Ryc. 3: 19, 20) i zapewne tak należy też datować egzemplarz z Czeremna.

Pozostałe zawieszki

Zawieszka nr kat. 42 (Ryc. VI: 42), to ażurowa ozdoba w formie sześciopłatkowej rozety z kolistym środkiem. Analogiczne okazy ze srebra, ale pozbawione uszka, pochodzą z kurhanowego cmentarzyska (kurhan 4) w Kozince-1, łączonego z koczownikami Złotej Ordy. Znajdowano je w okolicy szyi i na piersiach. Mogły być również naszywane na odzież (Karimova 2013, 37, 189, Ryc. 15: 4). Są datowane na XIV-XV w. Dwa przedmioty, bardzo przypominające naszą zawieszke znaleziono w Bulgarze. Polakowa określiła je jako zawieszki do rzemieni (Poljakova 1997, 205, 207, Ryc. 68: 20) i zaliczyła do typu B-XI-B-2, datowanego

¹⁵ W tradycji pogańskiej zawieszki lunulowate łączą w sobie symbol półksiężyca związany z kultem lunarnym i krzyż – symbol kultu solarne, a w tradycji chrześcijańskiej Maryi i Chrystusa (Uspienski 2010, 100 i n.). Stąd traktuje się je albo jako amulety o charakterze pogańskim, albo jako przejaw religijnego synkretyzmu. Zdaniem Natalii Chamajko takie przedmioty z całą pewnością były poświęcane w cerkwi (Hamajko 2008, 330). Jej zdaniem prototypem ozdób tego typu był element łańcuchów do lamp/świeczników, ale – jak sama zaznacza – autorzy katalogu, w którym znalazła tę analogię uznali go za element uprząży końskiej z IV-V w. (Hamajko 2008, 331, Ryc. 4: 1).

niedługo wcześniej, na XIII stulecie. Natomiast na XIII-XIV w. jest datowana matryca do odlewania zbliżonych ozdób znaleziona na osadzie Nikolskoje, w górnym dorzeczu Sury (Vinniček, Kireeva 2012, 50, 53 Ryc. 1: 4). Duże podobieństwo do zawieszek koczowników Złotej Ordy może sugerować związek naszego znaleziska z tym środowiskiem i pozwala na jego datowanie na XIII-XV w. Warto odnotować, że podobną zawieszkę, ale z rozetą o czterech płatkach odkryto w jednym z kurhanów cmentarzyska datowanego na X-XI w., położonego w pobliżu wsi Nowy Krywsk, w obwodzie homelskim (Solov'eva 1971, 6, Ryc. 19: 16).

Rolę zawieszki zapewne pełnił zabytek nr kat. 43 o uszkodzonym ramieniu, przy którym prawdopodobnie było uszko (Ryc. VI: 43). Jest to płaski, ażurowy egzemplarz w formie zgeometryzowanej rozety (?), z naprzemiennymi płatkami w formie prostokąta i trójkąta. Centralnie znajduje się mała, kolista wypukłość, otoczona czterema kolistymi otworami, ustawionymi symetrycznie. Zabytek bardzo przypomina zawieszki typu Hiddensee. Różni go od nich koliste, a nie czworokątne otwory i nieco inny zarys obwodu, a przede wszystkim sposób zdobienia. Zawieszki Hiddensee zdobiono granulacją i filigranem. W Polsce są znane z Wolina, Gralewa, Kąt nad Wartą oraz Dziekanowic, z grobu datowanego monetą na I ćw. XI w. Jacek Wrzesiński określa to ostatnie znalezisko jako zawieszki krzyżowate – kompozycję złożoną z pięciu równoramiennych krzyży. Z kolei według Władysława Duczko jest to wariant C tych zawieszek, który nawiązuje do skandynawskich znalezisk z Lackakanga i Eketorp oraz ze skarbu w Odensee i Kijowie (Wrzesiński 2019a, 78 i n.). Przemysław Urbańczyk datuje to znalezisko na przełom X i XI w. i określa jako krzyż zdwojony (Urbańczyk 2019, 133-135, Ryc. 2: d). W kontekście naszego znaleziska warto wspomnieć zawieszki znalezione w Święcku (Jaskanis 2008, Tabl. CIV, grób 224, Ryc. 1) – prosty odlew z brązu, podobnie jak nasz. Egzemplarz święcki i czermieński należy uznać za naśladownictwa zawieszek typu Hiddensee (X-XI w.) i datować podobnie, ze wskazaniem na wiek XI.

W kolekcji znajdują się trzy zawieszki koliste, określane w nomenklaturze rosyjskiej jako monetowate (nr kat. 44, 208 oraz 714 i 715; Ryc. VI: 44, 208, 714, 715). Nr 44 wykonano z cienkiej blachy ze stopu miedzi. Jest zdobiony motywem zgeometryzowanej rozety o czterech ramionach na przemian groszkowanych i gładkich, ułożonych wokół niewielkiej wypukłości. Gdyby gładkie pola potraktować jako tło, to na zawieszce przedstawiono umieszczony w kole równoramienny krzyż o ramionach rozszerzających się ku końcom, który można zarówno kojarzyć z symboliką solarną (Darkevič 1960, 57-59, 60), jak i kultem chrześcijańskim¹⁶, jak np. w publikacji Kailia i Walerija Nieczytajło, gdzie są one przedstawione jako zawieszki z wyobrażeniem krzyża (Kail', Nečitajlo 2006, poz. 1045, 1047, 1060 i 1062). Zbliżoną zawieszki z szerokim, ozdobnym otokiem i podobnym krzyżem/rozetą (jednak wypełnionym drobną kratką) znaleziono w Nowogrodzie Wielkim, w warstwie datowanej na lata 20. XV w. (Sedova 1981, 42, Ryc. 12: 14). Z kolei z Bułgarii Nadwożańskiej, np. z Bułgaru są znane dyski (średnica 105 mm, czyli 4 razy większe niż nasza zawieszka) zdobione rozetami z naprzemiennie groszkowanymi ramionami, które są datowane na VIII-IX w. (Rudenko 2015a, 408, poz. 165, 166). W zbliżony sposób jak zawieszka z tomaszowskiego muzeum jest zdobiony egzemplarz z kolekcji prywatnej, znaleziony na terenie Dobrudży, opracowany przez Georga Bilavschi i Ionela Matei. Jest jednak podzielony tylko na pięć pól i poza uszkiem ma z tyłu jeszcze rodzaj bolca, stąd rumuńscy badacze uważają, że była to aplikacja mocowana do końskiej uprząży. Takie przedmioty są znane z terenu Bułgarii, Węgier, Ukrainy i Rumunii (Transylwania), gdzie są datowane na początek wieku XV (Bilavschi, Matei 2008, 325 i n., Ryc. 2). Podobne zdobienie mają również zawieszki publikowane przez Kailia i Nieczytajło w katalogu z 2006, bez datacji i konkretnego miejsca znalezienia (Kail', Nečitajlo 2006, poz. 1058, poz. 1045, 1047, 1057-1060, 1062). W tej sytuacji wydaje się, że datowanie zawieszki na początek wieku XV nie jest pozbawione podstaw, chociaż nie można wykluczyć ich wcześniejszego datowania na wiek XIII-XIV.

Rozetę/krzyż przedstawiono również na maleńkiej jednostronnej zawieszce nr kat. 714 (Ryc. VI: 714), odlanej niezbyt starannie z ołowiu. Między czterema trójkątnymi „płatkami”/ramionami znajdują się wydłużone elementy oddzielone z obu stron wypukłymi odcinkami łączącymi je z trójkątami. W ogólnym schemacie przedstawienie to odpowiada wyobrażeniu na zawieszce znalezionej w Nowogrodzie Wielkim,

¹⁶ Na marginesie warto dodać, że wielu badaczy działających na terenach byłego ZSSR, po jego rozpadzie diametralnie zmieniło swoje podejście do zabytków, które można łączyć z *sacrum*, zwłaszcza tymi, którym można przypisać związek z chrześcijaństwem. Jeśli wcześniej kładziono nacisk na symbolikę przedchrześcijańską, to obecnie tym samym przedmiotom przypisuje się konotację chrześcijańską, ponieważ zapominając, jak bardzo złożony i długotrwały był proces przemian religijnych.

w warstwie datowanej na lata 30.-70. XII i 20.-60. następnego stulecia (Sedova 1981, 37, 38, Ryc. 12:6). Różni je to, że nowogrodzkie znalezisko ma trójkąty pokryte ukośną kratką i rodzaj paków ma wiotkich łądźkach pomiędzy nimi. Natomiast ich otoki są bardzo podobne, wypukłe przecinane żłobkami, nawiązując do otoków perełkowych. Jednak gdyby rozpatrywać motyw umieszczony centralnie w kategoriach religii chrześcijańskiej, to na obu zawieszki można dostrzec krzyż równoramienny z promieniami pomiędzy ramionami. Wydaje się, że zabytek z Czernia można datować na ok. poł. XII - ok. poł. XIII w.

Z motywem krzyża mamy również do czynienia w przypadku kolejnego zabytku, nr kat. 208 (Ryc. VI: 208)¹⁷. Na kolistej blaszce ze znacznym ubytkiem przy krawędzi umieszczono krzyż o romboidalnym środku z czterema półkukulistymi wypukłościami zestawionymi w krzyż w jego wnętrzu. Z zewnętrznych narożników rombu wychodzą krzyże równoramienne. Przedstawienie otacza wypukła linia. Między podniesioną krawędzią a wspomnianą linią umieszczono regularnie rozmieszczone perełki. Niemal identyczny zabytek, datowany na XIII w. publikują Kutasov i Seleznev (Kutasov, Seleznev 2010, 31, poz. 49, tam dalsze odwołania). Przedmiot znaleziono w obwodzie briańskim. Podobne znalezisko znalazło się też w katalogu Kailia i Nieczytajlo (Kail', Nečitajlo 2006, poz. 1022).

Od wyżej opisanych zawieszek formą i jakością wykonania odbiega zawieszka nr kat. 45, wycięta z cienkiej blachy (Ryc. VI: 45). Ma formę ostrza z poszerzoną częścią górną, w której przebito otwór. Tkwi w nim cienki drut tworzący niestaranną pętelkę. Zabytek nie ma analogii i trudno go datować. Można jedynie dywagować, że może być on w jakimś stopniu nawiązaniem do zawieszek-amuletów z kłami wilka czy niedźwiedzia, ale to oczywiście tylko hipoteza, niemożliwa do sprawdzenia. Gdyby tak było, to zabytek można datować szeroko od średniowiecza po wczesną nowożytność (Musin 2016a).

Zawieszka mógł być zabytek nr kat. 46 (Ryc. VI: 46), z odłamanym fragmentem, przy którym mogło być uszko. To niewielki przedmiot o długości 16 mm i szerokości maksymalnej 5 mm. Ma formę trójkąta równoramiennego o bokach wyciętych w ząbki, czym przypomina wąski liść. Wydłużoną, trójkątną zawieszka o ząbkowanej krawędzi, datowaną na poł. IX - 2 ćw. X w. publikują Majko i Ponomarev (Majko, Ponomarev 2018, 226, kolorowa wklejka 5:2a, 26). Znalezisko pochodzi z cmentarzyska Konrat na półwyspie Kercz i jest łączone z kulturą sałtowo-majacką. Podobieństwo jest jednak odległe. Zdecydowanie bliższe są nieco większe, oszczędnie zdobione zawieszki, znalezione w Londynie w warstwie z początku XV w. (Egan, Pritchard 2002, 217, Tabl. 3, po s. 179). Nie można wykluczyć, że z tego czasu pochodzi nasza zawieszka.

W funkcji zawieszki być może był użyty fragment okucia z połączanego brązu, wykonany z cienkiej blachy z wytłaczanym ornamentem, zaopatrzony w dziurkę przy krawędzi (nr kat. 606; Ryc. VI: 606). Na zachowanym fragmencie jest widoczny stylizowany motyw roślinny w ujęciu kolumnowym (drzewo życia [?]). Przedmioty zdobione podobnym motywem, datowane na 2. poł. IX-X w. (?), są znane z kurhanów na uroczysku Kezek-Chure w dorzeczu górnego Jeniseju (Kyzlasov 1960, 102 i n., Ryc. 6: 2). To datowanie koreluje ze stylistyką obramienia naszego zabytku. Zbliżone rozwiązanie dekoracyjne jest znane z trzewika pochwy miecza znalezionej na cmentarzysku w Kaup na Mierzei Kurońskiej (X w.; Kulakov 2009, 27, Ryc. 34)¹⁸.

Nie można wykluczyć, że częścią zawieszki mógł być fragment blaszki bez zachowanych oryginalnych krawędzi zdobiony dwoma rzędami półkulistych wypukłości (nr kat. 683; Ryc. VI: 683). Takimi wypukłościami były zdobione zawieszki znalezione w Starej Riazani¹⁹, datowane na XII-XIII w. (Nikol'skaja 1981, 236, Ryc. 89: 55), jednak fragment jest zbyt mały, aby tę analogię uznać za rozstrzygającą o funkcji i datowaniu omawianego zabytku.

Zapewne z zawieszki kolistymi można też łączyć znalezisko, nr kat. 715 (Ryc. VI: 715), które mogło być modelem dla formy odlewniczej do wykonywania tych ozdób, dodajmy, wykonanym niestarannie, tak iż przedstawienie nie jest dobrze czytelne, chociaż nie można również wykluczyć, że to efekt jakichś eksperymentów odlewniczych. Przedmiot wykonano z ołowiu. Ma formę jajowatą. W centrum, w kolistym polu umieszczono krzyż rozkwitający (?). Otok tworzą krótkie odcinki ustawione promieniście przy krawędzi zabytku. W części węższej widoczny jest element do zawieszania (?). Kolisty zawieszki z motywem krzyża

¹⁷ Zabytek, który w inwentarzu muzealnym figurował jako tarcza pierścienka został początkowo omówiony z pierścienkami.

¹⁸ Duże wczesnośredniowieczne cmentarzysko z grobami skandynawskimi nad brzegiem Zatoki Kurońskiej.

¹⁹ Chodzi o kolisty zawieszki zdobione półkolistymi wypukłościami rozmieszczonymi wzdłuż krawędzi, od których odchodzą promienie wypukłej linii.

rozkwitającego, bez podania, lokalizacji publikują Kailia i Nieczytajło (Kail', Nečitajlo 2006, poz. 919). Przedmiot może pochodzić z wieku XIII. To okres kiedy w wyraznie obserwuje się dużą różnorodność wątków zdobniczych, a jednocześnie wykonanie przedmiotów cechuje często niestaranność czy wręcz sprymityzowanie (zob. Musin, Peskova 2018, 47 i n.).

Prawdopodobnie jako zawieszki należy także zakwalifikować przedmiot nr kat. 716. Odlano go z brązu. Ma formę ramy, której nadano kształt sercowaty i w którą wpisano krzyż w typie łacińskiego. Zabytek jest stosunkowo duży. Jego maksymalne wymiary zamykają się w kwadracie o boku 55 mm. Nie znaleziono do niego analogii, prawdopodobnie można go datować na okres nowożytny.

Guziczki-zawieszki

W grupie zawieszek zdecydowano się również umieścić drobne przedmioty określane w literaturze przedmiotu albo jako guziczki, albo jako zawieszki, stąd nasze guziczki-zawieszki. Różnice w terminologii wynikają z faktu, że ich funkcja nie jest jednoznaczna. W grobach znajduje się je często w okolicy czaszki lub pasa barkowego, co sugeruje ich użycie jako elementów opasek na czoło czy kolii, ale niekiedy ich położenie wskazuje, iż funkcjonowały jako zapięcia, zresztą są one znajdowane z fragmentami ubioru, np. w Czekanowie (Dzik 2014, 179).

W średniowieczu były popularne nie tylko wśród Słowian, ale i u ludów bałtyjskich, ugrofińskich oraz koczowników (Musianowicz 1969, 196; Prohnenko 2018, 180). Panuje opinia, że używały ich głównie kobiety, ale występowały też w stroju męskim (Sedova 1981, 155) i być może służyły również jako ozdoba końskiej uprzęży. W Nowogrodzie znaleziono się je w warstwach datowanych od 2. połowy XII w. do XV stulecia (Sedova 1981, 155; Dzik 2014, 179), ale na przykład znaleziska krymskie pochodzą z X w. (*Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2), a z katakumbowego cmentarzyska w Dmitrijewie (obwód biełgorodzki) z 2. poł. VIII - k. IX w. (Pletneva 1989, 108, Ryc. 56:1)²⁰. W Polsce są znane m.in. z Czekanowa czy Święcka-Strumian, gdzie są datowane na 2. poł. XII - 1. poł. XIII w. (Dzik 2014, 179).

W tomaszowskim zbiorze znajdują się 54 guziczki-zawieszki (nr kat. 47-105; Ryc. VI: 47-105). To przede wszystkim przedmioty o pełnej główce, mniej lub bardziej kulistej (często spłaszczonej; nr 52-83, 89-105), lub rzadziej dwustożkowatej (nr kat. 47, 48, 49, 50, 51; Ryc. VI: 47-51). Odlewano je razem z uszkiem, ze stopów miedzi w dwuczęściowych formach. Uszka są stosunkowo długie, w formie pętelki albo taśmy, zwykle z dużymi otworami. Na wielu zachowały się szwy odlewnicze. Główki mają średnicę od 5-14 mm, a wysokość z uszkiem wynosi 11-15 mm, przy czym najliczniejsze (około 20% zespołu) są egzemplarze o średnicy 7 mm i wysokości 11-12 mm.

Wśród małych guziczków są również formy kuliste, z pustą główką (nr kat. 84-88; Ryc. VI: 84-88), niestety uszkodzone, a nr kat. 88, który zachował się tylko częściowo, może być również częścią zawieszki dzwoneczkowatej (Ryc. VI: 88). W przypadku okazów z pustą główką były one albo odlewane w całości, albo składano je z dwóch półkul – nr kat. 88. W tym ostatnim przypadku wykonane z drutu uszko przeciągnięto przez 2 otwory, a końce przyciśnięto do powierzchni. Pozostałe zabytki mają uszka przeciągnięte przez jeden otwór. Rozmiary tych zawieszek są zbliżone do rozmiarów egzemplarzy z pełną główką. Średnice główek mieszczą się w przedziale 7-11 mm, a wysokość 14-17 mm. Małe, puste guziczki można datować na VII-IX w. (Ambroz 1971a, 121, Ryc. 8: 47). Natomiast egzemplarze o główkach pełnych znajduje się na stanowiskach datowanych na 2. poł. VIII-XIV w. (Musianowicz 1969, 195-196, Tabl. XLV: 7; Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7; Pletneva 1989, 108; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2; Prohnenko 2018, 180, Ryc. 4: 14). Jak się wydaje, znaleziska z Czernia można datować podobnie, przy czym chronologię okazów z pełną główką można odnieść w przybliżeniu do okresu funkcjonowania grodziska (X/XI-XIII w.). Różnice w kształtach główek i uszek nie mają raczej charakteru dystynktywnego, ale być może guziczki o główkach dwustożkowatych można datować wcześniej, na 2. poł. VIII-XII w. Takie guziczki są znane np. z pochówków kultury sątowomajackiej (2. poł. VIII - k. IX w.), ale także z cmentarzyska w miejscowości Czoma nad górną Cisą, na terenie Ukrainy, łączonym prawdopodobnie Pieczyngami, którzy przeniknęli na te tereny w 2. połowie X w. (Prohnenko 2018, 173) oraz Minino I i VI (Zajceva 2008a, 110 i n., Ryc. 101: 5-13), gdzie są datowane na ten sam okres, chociaż większość znalezisk guziczków-zawieszek z tych stanowisk ma główki kuliste. Z XII w. pochodzą guziczki zarówno o główkach kulistych, jak i dwustożkowatych ze stanowiska Iwnowskoje w Suzdalskim Opolu (Makarov,

²⁰ W tym przypadku były używane jako guziczki. Znaleziska guziczków z tego cmentarzyska były tak różnorodne, że autorka Swietłana Pletniowa podzieliła je na 5 typów. Lite o główkach kulistych lub stożkowatych zaliczyła do typu 1 (Pletneva 1989, 107).

Fedorina 2023, 32, Ryc. 3: 17-27). Guziczki o główkach kulistych są znajdowane na wielu stanowiskach nad dolną Kamą. Irina Zajceva podaje, że przedmioty te mogą być pochodzenia bułgarskiego (Zajceva 2008a, 111, za Kazakov 1991, 115, Ryc. 40, 34-37). Być może rozprzestrzeniły się właśnie stamtąd, stając się popularnym elementem ozdób czy części stroju również ludów bałtyjskich i Słowian (także wśród Słowian południowych: zob. Demo 2009, rozdział 4.4.1.).

BRANSOLETY

Ten rodzaj ozdób stanowi wcale liczny zbiór. Łącznie do tej kategorii zakwalifikowano 27 zabytków. Wśród nich są dwa całe (106, 131) i pięć zachowanych w większych fragmentach (nr kat. 109, 111, 110, 107, 108 i 134; Ryc. VI: 107-111, 134). W pozostałych przypadkach, to raczej krótkie odcinki obręczy, zarówno ich części środkowe, jak i zakończenia. Najliczniej są reprezentowane okazy otwarte, wykonane z taśm o grubości ok. 1 mm i przeciętnej szerokości 10-15 mm. Ich obręcze były z reguły szersze w części środkowej (przedniej) i zwykle zwężały się ku końcom. Egzemplarze o stałej szerokości wystąpiły jednostkowo. Końce niektórych okazów są zrolowane (nr kat. 109, 112, 111, 113; Ryc. VI: 109-111, 113), innych albo zakończone ostro lub zaoblone, w tym pierwszym przypadku zwykle były pierwotnie zrolowane na kat. 114 (Ryc. VI: 114). Jedynie okaz nr kat. 106 ma je podwójnie zagięte z jednej strony i tylko raz z drugiej (Ryc. VI: 106). Większość jest zdobiona, albo na całej długości lub tylko w części przedniej. Niestety, ze względu na stan zachowania zabytków zdobienie egzemplarzy jest często mało czytelne. Na tomaszowskich bransoletach wystąpiły wątki geometryczne: ryte i wybijane linie pionowe, ukośne i zygzakowate często krzyżujące się, a także odciski kółek i rozetek w różnych układach. Niekiedy elementy te są ze sobą łączone, tworząc bardziej skomplikowane wzory.

Zachowana w całości bransoleta nr kat. 106, to jak już wspomniano, okaz o końcu zagiętym podwójnie z jednej strony i tylko raz (na zewnątrz) z drugiej (Ryc. VI: 106). Egzemplarz ma 70 mm średnicy. Zdobia go powtarzające się na przemian sekwencje pól podzielonych pionowymi liniami na trzy równe części, ze środkową wypełnioną kółkami ustawionymi kolumnowo oraz pól przeciętych przez trzy krzyżujące się linie z kółkami między nimi. Część tylną, zwężającą się ku zakończeniom, pokrywa ukośna kratka. Najbliższą analogią do naszej bransolety jest niemal identyczny egzemplarz ze Zbaraża Starego (Ukraina), pochodzący ze skarbu, odpowiadającego chronologicznie IV grupie skarbów według Gali Korzuchiny, jednak sama bransoleta jest datowana wcześniej, na XI - 1. poł. XII w. (Liwoch 2013, 13, 29, Ryc. 11). Podobnie zdobione bransolety z Nowogrodu Marija Siedowa datuje na XII-XIII w. (Sedova 1981, 107, Ryc. 40: 12). Sam ornament jest starszy, np. występuje na zabytkach kultury łomanowskiej (nad górną Kamą i w jej dorzeczu), datowanej na IX-X w. (Rodnikova 2011, 251, Ryc. 5: 32). Wydaje się, że nasze znalezisko można umieścić w XI-XII w.

Do bransolet o końcach zwiniętych w uszko należy zachowany niemal w całości egzemplarz nr kat. 111, o mocno zwężonych zakończeniach, zdobiony krzyżującymi się liniami punktowymi, umieszczonymi między podwójnymi liniami pionowymi (Ryc. VI: 111). Do tej samej grupy należą też trzy kolejne zabytki. Nr kat. 113 (zachowana część końcowa) ornamentowany podobnie, jak egzemplarz wspomniany wyżej, dekoracja jest jednak bardzo słabo czytelna (Ryc. VI: 113). Z kolei duży fragment, nr kat. 109, jest zdobiony wzdłuż krawędzi przerywaną linią rytą (nie na całej długości) i krzyżującymi się liniami między nimi (Ryc. VI: 109), trzeci z egzemplarzy jest gładki (nr kat. 112; Ryc. VI: 112).

Bransolety taśmowate o zakończeniach zwężających się, zdobione ukośnymi krzyżami, jak nasze nr kat. 109, 111 i 113 (Ryc. VI: 109, 111, 113) występowały w Nowogrodzie w warstwach datowanych na koniec wieku X (Sedova 1981, 103). Podobnie są datowane bransolety niezdobione, jak nr kat. 112 (Ryc. VI: 112). Tę datację można też przyjąć dla znalezisk z Czermna.

Zachowana środkowa część bransolety nr kat. 107 nieznacznie zwęża się ku końcom (Ryc. VI: 107). Zdobi ją ornament złożony z powtarzających się sekwencji trójkątów wydzielonych linią rytą, wewnątrz których umieszczono kilka skupień kolistych odcisków puncy zestawionych w piramidki. Z każdej strony trójkątne pola są oddzielone ukośnymi pasami wydzielonymi zdwojonymi liniami, z rzędem odcisków maleńkich kółek poprowadzonym w połowie szerokości pasów. Motyw ułożonych ukośnie punktów między liniami równoległymi wystąpił na fragmencie bransolety z Czarnej Wielkiej, stan 1. (Dzik 2015, 308, Tabl. VIII: 4) oraz egzemplarzu z Nowogrodu, datowanych na XII-XIII w. (Sedova 1981, 107, Ryc. 40: 7) i zapewne tak należy datować omawiany zabytek.

Rzadki ornament, znany ze srebrnej, datowanej na wiek XII bransolety ze Skomętna (Born *et al.* 2016, 122, 151, Ryc. 1: 41)²¹, nosi egzemplarz nr kat. 110 o końcu zaoblonym (Ryc. VI: 110). Zdobienie wykonano puncą. Tworzą je dwie linie proste poprowadzone wzdłuż krawędzi i regularna, zygzakowata między nimi, utworzone z odcisków małych prostokątów. W tak powstałych trójkątach odcisnięto rozetki z promieniście rozmieszczonych odcinków. Znaleźisko należy wiązać ze środowiskiem bałtyjskim²².

W kolekcji jest też okaz zdobiony ścięciem tremelującym (nr kat. 114; Ryc. VI: 114). To część zakończenia, o taśmie zwężonej do szpica (być może pierwotnie zrolowanej), dekorowana linią zygzakowatą. Podobnie zdobiona bransoleta, ale z szerszej taśmy, o prostych zakończeniach, jest znana z kurhanu grupy Rapti-Nawołok (na południe od Sankt Peteresburga). Zabytek jest datowany na XI - pocz. XII w. (Mihajlova 2017b, 25, 216, Ryc. 4: 6). Analogiczne zdobienia pojawiają się też na taśmowatych zakończeniach spiralnych, wielozwojowych bransolet kultury moszczyńskiej, pochodzących ze skarbu odkrytego na grodzisku Wieliegoż, na prawym brzegu Oki, datowanych na IV-V w. (Voroncov 2022, 172, Ryc. 16: 28, 29)²³, ale sam ornament występuje też na zabytkach z późnego średniowiecza (Egan, Pritchard 2004, 133 i n., Ryc. 611, 616). W tej sytuacji datowanie bransolety można zamknąć w ramach występowania bransolet taśmowatych, tzn. w X-XIII w. (Sedova 1981, 103-115), chociaż nie można też wykluczyć jej starszej metryki (IV-V w.).

Do bransolet o obręczach zwężających się ku końcom należą też fragmenty o nr kat. 115-121, chociaż u nr kat. 116 mogły być one zwinięte w uszko (Ryc. VI: 115-121). Niektóre były zdobione: nr kat. 118 motywem punktowych elementów przypominających V umieszczonych w pozycji „leżące” (Ryc. VI: 118), zaś nr kat. 117 i 119 – odciskami kółek, przy czym u nr kat. 119 część końcową od przedniej zapewne oddzielała podwójna (?) linia pionowa (Ryc. VI: 119). Fragmenty nr kat. 120, 121 i nieco większy 115 były pozbawione zdobienia (Ryc. VI: 115, 120, 121). W tej grupie zapewne mieści się też fragment nr kat. 122 zdobiony pasami kółek rozdzielonymi poziomymi liniami rytymi (Ryc. VI: 122)²⁴. Podobnie zdobione pierścionki na terenie Rusi Północnej są typowe dla wieku XI (Zajceva 2008, 120). Niemal identyczne zdobienie wystąpiło na otwartym pierścionku o prosto ściętych końcach z nieznacznie zwężającej się taśmy z kurhanu 5 na stanowisku Bieriezincy III (obwód pskowski; Mihajlova 2017, 276-278, 330, Ryc. 3: 9). Materiały z kurhanu są datowane na 2. poł. XI - pocz. XII w. Przytoczone analogie pozwalają datować nasz zabytek na XI - pocz. XII w.

W zbiorze tomaszowskim znajduje się kilka fragmentów bransolet taśmowatych wykonanych z taśm o jednakowej szerokości, niezdobionych (nr kat. 123-125; Ryc. VI: 123-125) oraz egzemplarz wykonany z wąskiej taśmy (szerokości 6 mm), zdobiony wzdłuż krawędzi motywem rzadko rozmieszczonych, odciskanych kółek (nr kat. 126; Ryc. VI: 126). Niemal identyczne zdobienie występuje w X w. na zapięciach naszyjników i pierścionkach w Sandynawii, np. z Valbo, w środkowej Szwecji (Hårdh 1996, 57, Ryc. 15). W podobny sposób jak zabytek nr kat. 126 jest zdobiona bransoleta (też wykonana z wąskiej taśmy z stopu miedzi) znaleziona na osadzie Kuradowo na Polesiu Pińskim, datowana na przełom II i III - pierwsze dziesięciolecie III w. (Belevac 2012, 299, Ryc. 2: 5). Trudno jednak rozstrzygnąć czy egzemplarz nr kat. 126 może być tak wczesny czy raczej jest to już zabytek wczesnośredniowieczny.

Z wyraźnie grubszej taśmy wykonano zachowaną we fragmencie bransoletę nr kat. 108 (Ryc. VI: 108). Ułamek pochodzi z części środkowej obręczy. Zdobí go ornament rytý w postaci ukośnych krzyży wykonanych linią podwójną, rozdzielonych kilkoma liniami pionowymi. Podobny motyw wystąpił na bransolecie z miejscowości Werbyczna (Werbyczka) na Ukrainie (Rauhut 1960, Tabl. XXI: 2), a także z Polski, z ziem zamieszkałych niegdyś przez plemiona bałtyjskie, z Brodzikowa (dawny Marienhol) czy ze skarbu z Kiwit (Bogucki 2003, 188, 196 i n., Tabl. I: 7, 7a; IV: 1 – lewa). Analogiczne okazy są łączone ze środowiskiem skandynawskim i wschodniobałtyjskim (Bogucki 2003, 188, 203), a ich datowanie przypada na okres – 2. ćwierć XI po początek XIII w. Zapewne z tego czasu pochodzi nasz egzemplarz. Sam ornament ma jednak starszą metrykę i występuje na bransoletach datowanych na V - 1. poł. VIII w. (bransolety typu V, podtypu 2 według Własty Rodinkowej, np. z Kołoskowa, Koziłki i Nowej Odesy; Volodarec'-Urbanovič 2015, 96, Ryc. 5: 2, 50). W omawianej kolekcji analogiczny motyw wystąpił też na pierścionkach nr kat. 164 i 165. Ten sam wątek zdobniczy, ale wykonany pojedynczymi liniami pojawia się również na pierścionkach w Europie

²¹ Oryginał zabytku zaginął w 1945 r. Kopia znajduje się w Wołyńskim Muzeum Krajoznawczym w Łucku.

²² Podobnie zdobiony fragment, datowany na okres wędrówek ludów (?), zob. Niezabitowska-Wiśniewska 2023, Fig. IV: 76.

²³ Zob. zabytek z okresu wędrówek ludów (?), zob. Niezabitowska-Wiśniewska 2023, Ryc. IV: 77.

²⁴ Podobnie zdobione bransolety, z tą różnicą, że rzędy guzków rozdziela linia wypukła są znane z kultury sambijsko-natangiskiej, datowanej na C₁₆-C₂ okresu wpływów rzymskich (III-IV w.). Znalaziono je w jednym z grobów na cmentarzysku Bolszoje Isakovo w obwodzie kaliningradzkim (Homjakova 2010, 280, Ryc. 2: 1).

Zachodniej, np. znalezionym w grobie 30 w Mühlhausen, w Turyngii, który jest datowany na ostatnią tercję V - poł. VI w. (Schneider 2022, 50, Tabl. 35, grób 30: 5a).

Pozostałością bransolety jest zapewne fragment taśmy o grubości 2 mm (nr kat. 127; Ryc. VI: 127), która zwęża się ku jednemu z końców (obecne prosto ścięte), przy czym zwężenie jest obustronne i stosunkowo gwałtowne. Takie rozwiązanie jest znane z bransolety znalezionej w Nowogrodzie. Tamtejszy okaz, datowany na 2. połowę XIV w. jest zdobiony na szerszym końcu (Sedova 1981, 111, 115, Ryc. 43: 5).

Dwa kolejne fragmenty pochodzą z bransolet wykonanych z prętów zdobionych ukośnymi żłobkami imitującymi skręcanie (nr kat. 128 i 129; Ryc. VI: 128, 129). W przypadku nr kat. 129 zachował się oryginalny, płaski koniec poszerzony łopatkowato (Nikol'skaja 1981, 230, Ryc. 85: 7-8; Sedova 1981, 95, 98, Ryc. 34: 10). Wykonana w podobny sposób bransoleta z Nowogrodu Wielkiego ma zakończenia płaskie w formie zaoblonej tarczki. Takie poszerzenia są charakterystyczne dla bransolet plecionych typu II, które w Nowogrodzie występują od przełomu XI i XII do końca wieku XIII (Sedova 1981, 101 i n., Ryc. 36: 96). Drugi z egzemplarzy, nr kat. 128 nie ma zachowanych zakończeń, zatem trudno go precyzyjnie datować. Pseudoskręcane bransolety poza Nowogrodem są też znane u Wiatyczów (Nikol'skaja 1981, 230, Ryc. 95: 7-8). Wydaje się, że umieszczenie omawianych zabytków w XII-XIII w. wpisuje się w okres ich używania.

Kolejny egzemplarz, nr kat. 130, to prawie siedmiocentymetrowy fragment tordowanej obręczy, bez zakończeń, który może też pochodzić z naszyjnika (Ryc. VI: 130). Tordowane bransolety w Nowogrodzie funkcjonowały od początku XII do połowy XIV stulecia (Sedova 1981, 98). Tego typu bransolety były popularne u ludów ugro-fińskich zamieszkujących terytoria Litwy, Łotwy i Estonii oraz w Skandynawii. Zapewne nasz zabytek należy wpisać w te ramy czasowe i w ten krąg kulturowy.

Kolejna bransoleta, nr kat. 131 (Ryc. VI: 131), zachowana w całości (?)²⁵, to egzemplarz otwarty. Ma kabłąk o przekroju trójkątnym, zdobiony wzdłuż żeberka (tylko z jednej strony) rytą linią zygzakowatą. Końce są ścięte ukośnie, być może pierwotnie było inaczej. Takie bransolety są datowane na XI - 1. poł. XII w. Nie udało się znaleźć identycznej, ale okazy o trójkątnym przekroju występują w VII w. u Bałtów na terenie Litwy (Iwanowska, Kazakevičius 2001, 257) oraz u ludów fińskich w zachodniej części ziemi nowogrodzkiej (Hvoščinskaja 2004, Tabl. X: 4, 7; LII: 17). Spotyka się je też dalej na wschód, np. na datowanym na X-XI w. płaskim cmentarzysku Kotorsk IX (obwód pskowski; Sobolev 2014, 28, Ryc. 11: 27-30; 13: 27-32). Tam jednak bransolety są albo niezdobione, albo zdobione po obu stronach żeberka, ukośnymi liniami lub motywem „wilczych zębów”. Są tam datowane na IX-XI w. (Sobolev 2014, 28, Ryc. 13: 27-30). Mimo braku bliskich analogii do znaleziska z Czermna wydaje się, że można je łączyć ze środowiskiem bałtyjsko-wikińskim i datować na X-XI w.

Dwie kolejne bransolety, to odlewane egzemplarze z pogrubionymi kolbowato końcami (Ryc. VI: 132, 133). Mimo pewnego podobieństwa różnią się. U egzemplarza nr kat. 132 przejście obręczy w zakończenie jest płynne, natomiast u egzemplarza nr kat. 133 obręcz o małej średnicy przekroju przechodzi w masywne zakończenie gwałtownie. Bliską analogią do zabytku nr kat. 133 jest fragment bransolety ze skarbu w Niżnoj Sirowatce zaliczany do typu A według Andrieja Obłomskiego i typu 2 według Własty Rodinkowej (Bělins'ka, Volodarec'-Urbanovič 2023, 313-315, 317, Ryc. 4: 4 [tam dalsze analogie]).

Bransolety kolbowate, jak wspomniane wyżej egzemplarze, mają szeroki zasięg terytorialny i są datowane stosunkowo wcześnie. Pojawiają się w wieku V na terenie śródlądowego i wschodniego *Barbaricum*, przy czym formy o bardziej pogrubionych końcach są uznawane za młodsze. Występowały do wieku VII, ale w niektórych rejonach były noszone do wieku VIII (Niezabitowska 2021, 320 i n., Ryc. 80: 451; [tam dalsza lit.]). Spotyka się również w kompleksach odnoszących się to tzw. dniewprowskich leśnostepowych skarbów okresu wczesnego średniowiecza, wiązanych z Antami (np. skarb z Kuryłówki). W dorzeczu środkowego Dniepru i na lewobrzeżu jej rzeki przedmioty te funkcjonowały począwszy od przełomu VI na VII w. do połowy/3. ćwierci VII stulecia (Rodinkova 2010, 80). Natomiast na Krymie spotyka się je od IV-V w. w grobach uznawanych za pochówki napływających tam barbarzyńców (Skalyste-1, komora 485, pochówek 4, datowany na V - 1. poł. VI; Hajredinova 2002, 99, Ryc. 5: 4, Tabl. XI: 12). W naszym przypadku wydaje się, że oba zabytki można datować na VI-VII w. Warto w tym miejscu dodać, że w skarbie z Machnowa Starego (ok. 20 km na południe od Czermna) odkryto trzy bransolety kolbowate (dwie z metali szlachetnych, jedną z brązu; por. Piotrowska, Piotrowski 2010, 76 i n., Ryc. 7: 3-5).

²⁵ Wydaje się, że obecne zakończenia są uformowane wtórnie.

Ciekawym znaleziskiem jest zachowana mniej więcej w połowie bransolety nr kat. 134 (Ryc. VI: 134). Ma zmienny przekrój – płaski w części środkowej i trójkątny w części tylnej. Na wierzchniej płaszczyźnie, blisko zakończenia znajduje się prostokątny występ przecięty ukośnym krzyżem. Forma tej bransolety nawiązuje do okazów z głową zwierzęcą (smoka [?]) na końcu, które Lena Thunmark-Nylén wydzieliła jako typ 5 – wschodni (Thunmark-Nylén 2006, 171-174). Zdaniem tej badaczki przedmioty te wywodzą się ze wschodnich wybrzeży Bałtyku (Thunmark-Nylén 2006, 173 i n.). Podobne bransolety, ale z wyobrażeniem głowy zwierzęcej, omawia też Dmytro Djaczenko (Djačenko 2021, 315, Ryc. 2: 9, 11). Jego egzemplarze są datowane na X - 1. poł. XI w. W naszym przypadku łeb smoka zastąpił ukośny krzyż, który w zdobnictwie występuje mniej więcej w tym samym czasie, a zatem jeśli nawet czermieński zabytek nie jest uproszczoną wersją bransolet z przedstawieniami zoomorficznymi, to sama forma bransolety i zdobienie pozwalają datować ją podobnie.

Zapewne bransoletą jest też zabytek o kabłąku wygiętym podkowiasto, zakończonym dwoma kolistymi uszkami, z dużymi otworami (nr kat. 135; Ryc. VI: 135). Od strony zewnętrznej jest zdobiony poziomymi żłobkami i trzema półkolistymi wypukłościami rozmieszczonymi regularnie, zaś na odwrocie jest gładki. Przypomina naszyjnik z kabłąkiem owiniętym drutem i symetrycznie rozmieszczonymi kulistymi paciorkami znajdujące w grobach na bałtyjskich cmentarzyskach litewskich. Zbliżone egzemplarze są także znane w międzyrzeczu Wołgi i Oki. Egzemplarze bałtyjskie są datowane na VI-VII w., zaś te ze wschodu szeroko na VI-X w. (Sedov 1966, 97, Ryc. 5: 10; Ambroz 1971, 409, Ryc. 9: 43). Trudno rozstrzygnąć jak datować nasze znalezisko. Wydaje się, że można przyjąć dlań szerokie ramy od VI-X w.

Warto dodać, że bransolety są częściej spotykane w kręgu kultury bizantyńskiej czy szerzej Bizantyńskiej Wspólnoty Narodów niż u Słowian Zachodnich. Występują tam (Europa południowo-wschodnia i Anatolia) zarówno bransolety taśmowate (por. Maneva 1992, Tabl. 41-49; Grogorov 2007, 71, Tabl. 95 [typ IV]); Bikić 2010, 83-87), jak i masywne, bogato zdobione, które znamy tak ze znalezisk (np. Antonaras 2012, Ryc. 6), jak i z malowideł (por. Bikić 2010, Ryc. 53).

PIERŚCIENIE

To najliczniejsza kategoria ozdób, licząca 108 egzemplarzy całych i zachowanych we fragmentach. Funkcję pierścionków mogły również pełnić niektóre kółka oraz kabłączki, nie można też wykluczyć, że niewielkie fragmenty niektórych obręczy zakwalifikowanych jako pierścionki mogą być pozostałościami bransolet, np. zdobione podobnie egzemplarze nr kat. 170 i 171, różniące się od pierścieni jedynie nieco mniejszą szerokością. W naszym opracowaniu oba uznano za pierścionki, ale nr kat. 171 o szerokości 7 mm może być pozostałością bransolety, gdyby nawiązać do zbliżonego znaleziska z grodziska w Jaropolczu Zaleskim (obwód włodzimierski), z warstwy datowanej na XII-XIII w. (Sedova 1972, 73, 75, Ryc. 24: 8). Fragmentem bransolety może być też zabytek nr kat. 165. Jest to taśma zdobiona rytym motywem ukośnego krzyża i pasmem linii pionowych po bokach. Grubość obręczy (2 mm) oraz dekoracją bardzo przypomina bransoletę nr kat. 108. Jest wprawdzie węższy, ale być może to węższa część obręczy.

Pierścienie z tomaszowskiej kolekcji w większości powstały drogą odlewania albo w całości, albo oddzielnie wytwarzano obręcz, oddzielnie tarczkę. Łączono je potem przy pomocy lutowania (nr kat. 235). Na niektórych tarczkach zachowały się nawet ślady takiego mocowania, np. nr kat. 212 i 213. Przeważają okazy wykonane ze stopów miedzi, kilka sporządzono z cyny lub jej stopów, ze stopów ołowionych i samego ołowiu oraz wyjątkowo ze srebra i złota (?). Zbiór jest też bardzo zróżnicowany pod względem formy i sposobów dekoracji, ale brak w nim egzemplarzy, które można by uznać za efektowne. Szeroki jest też jego zakres chronologiczny – być może najstarsze okazy sięgają schyłku starożytności, a najmłodsze początku wieku XX. Wiele egzemplarzy trudno dokładnie datować, gdyż reprezentują formy proste, ponadczasowe. Jest też kilka zabytków zdobionych motywami, które stosowano w różnych okresach.

W zbiorze pierścieni wydzielono kilka grup przyjmując za kryterium klasyfikacji ich formę:

- pierścionki o obręczach prostych, wykonanych z drutu lub prętów;
- pierścionki o obręczach taśmowatych;
- pierścionki o obręczach skręcanych, plecionych z kilku drutów i ich naśladownictwa;
- pierścionki z tarczką;
- pierścionki z oczkiem.

W obrębie wydzielonych wyżej grup wyodrębniono podgrupy skupiające okazy o zbliżonych kształtach tarczki lub oczek czy zdobione tym samym motywem albo o konkretnym przeznaczeniu.

Obręcze z drutu lub prętów

To najprostsza forma pierścionków, sprowadzająca się do prostych obręczy zamkniętych bądź otwartych, o różnym przekroju, często prostokątnym, płasko-wypukłym lub wklęsło-wypukłym. Zazwyczaj są pozbawione dekoracji lub zdobione dookołnymi żłobkami. Powstawały w wyniku odlewania lub kucia.

W tej pojemnej grupie znajdują się dwie niezdobione, odlewane, wąskie obręcze o szerokości 2-3 mm (nr kat. 136 i 137; Ryc. VI: 136, 137). Należy też do niej odlewana, wąska obręcz o nr kat. 138, o wypukłej części środkowej i płaskich częściach przykrawędnych (Ryc. VI: 138). Dwie pierwsze obręcze można datować na koniec XIII-XIV w. Podobny pierścionek znaleziono w Stołpiu w warstwach wiązanych z fazą III, łączoną ze zniszczeniem obiektu (Dzięnkowski, Wołoszyn 2009, 133, Ryc. IV.13), natomiast trzeci z pierścionków posiada analogie wśród datowanych na XV-XVI w. znalezisk z cmentarzysk litewskich, np. w miejscowościach Akmeniu i Perkūniškės oraz Kybartiškė (Michelbertas 2006, 109, 111, Ryc. 90: 4; 2007, 60, 63, 65, 66; Ryc. 24: 1-7, 27: 3, 4; 29:5, 7, 12; 30: 1, 3, 6).

Dwa inne z pierścionków, w tym jeden zachowany fragmentarycznie, ma obręcz szersze (6 mm) o przekroju płasko-wypukłym (nr kat. 139; Ryc. VI: 137) i wklęsło-wypukłym (nr kat. 140; Ryc. VI: 140). Oba są pozbawione dekoracji. Na podstawie analogii do znalezisk ze zbiorów Muzeum Historycznego we Lwowie można je datować na XII-XIII w. (Zarubij 2012, 159, 172, Ryc. 67).

W tej grupie mieści też masywny, otwarty pierścionek nr kat. 141 (Ryc. VI: 141). Został odkuty ze sztabki i wygięty w obręcz. Jego część przednia, zdecydowanie grubsza i szersza ścienia się i zwęża ku szpiczastym zakończeniom. Analogiczne egzemplarze, wykonane ze srebra, znaleziono w Przemyślu na ul. Krasińskiego, na stan. 90 w grobie 2 (Zarubij 2012, 148, 170, Ryc. 27; Krzemińska, Zahel 2021, 117, poz. III.16), a także w Dźwinogrodzie koło Lwowa (Zarubij 2012, 148). Marija Siedowa datuje analogiczne egzemplarze z Nowogrodu na XI-XIII w. (Sedova 1981, 122), natomiast Emilia Zarubij szeroko na XI-XIV w. (Zarubij 2012, 176, Ryc. 148).

Osobną kategorią jest pierścionek nr kat. 181, w typie wąskiej, zamkniętej obrączki, zdobionej gęsto rozmieszczonymi półkulistymi wypukłościami (Ryc. VI: 181). Okaz bardzo doń podobny, datowany na XII-XIII w., znaleziono we wsi Starzawa (Starjava) na zachodniej Ukrainie (Zarubij 2012, 156, 175, Ryc. 128). Sposobem zdobienia przypomina kółeczka (nr kat. 644, 645; Tabl. VI: 644, 645), datowane na XIII-XIV stulecie (por. Eremeev 2015, 469, Ryc. 289: 5).

Pierścionki taśmowate

Pierścionki tej grupy obejmują okazy wykonane z taśm o przekroju płaskim lub płasko-wypukłym, o szerokości niezmiennącej się na całej długości obwodu lub szerszej w części przedniej i zwężającej się ku zakończeniom prostym lub szpiczastym. Są to formy otwarte lub zamknięte. Niekiedy obręcze są profilowane (chodzi zwykle o wyodrębnienie brzegów). Występują wśród nich zarówno okazy niezdobione, jak i ornamentowane, przy czym zasób motywów dekoracyjnych jest bardzo bogaty. Przeważają wątki geometryczne od zupełnie prostych po bardziej skomplikowane układy. Zdobienie wykonywano techniką rycia, odcisków puncy lub powstawało w wyniku odlewu.

W tej grupie znalazły się pierścionki zamknięte, o stałej szerokości, zdobione jednym do trzech rytych żłobków. Pojedynczym żłobkiem, poprowadzonym w połowie szerokości obręczy są zdobione pierścionki nr kat. 142-144 (Ryc. VI: 142-144), do których nie znaleziono analogii. W egzemplarzach nr kat. 145-146 dno żłobka, umieszczonego jak u wyżej wspomnianych okazów, pokryto odciskami punktów, a w przypadku nr kat. 147 ukośnymi kreseczkami (Ryc. VI: 145-147). Tak zdobione pierścionki Emilia Zarubij datuje szeroko na XI-XV w. (Zarubij 2012, 172, Ryc. 70-72), natomiast Tomsinskij znaleziska z terenu kremła w Ugliczu na XIV-XV stulecie (Tomsinskij 2019, 121 i n., Ryc. 3:6), jeszcze później, bo na XVII-XVIII w., datuje podobne ozdoby z zachodniej Syberii (lewy brzeg Irtyżu – obwód omski) Konstantin Tichomirow (Tihomirov 2020, 666 i n., Ryc. 12 [tam dalsza lit.]). W tej samej konwencji jest zdobiony pierścionek nr kat. 148, ale odciski ukośnych kreseczek uzupełniają delikatne dookołne linie punktowe wzdłuż jednej z krawędzi oraz ujmujące motyw, co czyni ten przedmiot bardziej eleganckim. Wydaje się, że ten, jak i pierścionki nr kat. 145-147 można datować szeroko na XIV-XVIII w.

Kilka pierścionków jest zdobionych dwoma lub trzema żłobkami dookołnymi (nr kat. 149-151; Ryc. VI: 149-151), poprowadzonymi albo wzdłuż krawędzi, co wyraźnie uwypuklało część środkową obręczy (nr kat. 150), albo w pewnej odległości od krawędzi (nr kat. 149 i 151). Podobne pierścionki są znane ze wsi Starzawa i z Kryłosu, na zachodniej Ukrainie, gdzie są datowane na XI-XII w. (Zarubij 2012, 154, 159, 174 i n., Ryc. 111, 129).

Nieco inaczej wykonano zachowany fragmentarycznie pierścionek nr kat. 152 (Ryc. VI: 152), tu żłobki powstały w wyniku odlewu. Analogiczne pierścionki z cmentarzyska w Gniezdilowie w Suzdańskim Opolu są datowane na X-XI w. (Makarov, Krasnikova, Epohin 2021, 12, Ryc. 2: 5).

W nietypowy sposób poprowadzono żłobki na pierścionku nr kat. 153 (Ryc. VI: 153). Są to ukośne linie o różnej długości i głębokości. Pierścionek ten ma także niesymetryczne zakończenia obręczy, jedno jest ścięte ukośnie, a drugie delikatnie zaoblone. Wydaje się, że jest to wyrób współczesny, który można datować na podstawie znalezisk z Beżecka, w obwodzie twerskim na XIX-XX w. (Artemičeva 2018, 337, 339, Ryc. 2: 2).

Część egzemplarzy wykonano z płaskich niezdobionych taśm o szerokości stałej (nr kat. 154; Ryc. VI: 154) lub zmiennej, zwykle poszerzonych mniej lub bardziej wyraźnie w części przedniej i zwężających się ku tyłowi. Wśród nich kilka jest niezdobionych (nr kat. 155-160; Ryc. VI: 155-160). Nr kat. 155 wykonano z taśmy, która zwęża się do szpica, a której końce znacznie zachodzą na siebie. Zakończenia egzemplarza nr kat. 156 są ścięte prosto i nie zachodzą na siebie, zaś nr kat. 157, to tylko fragment szerokiej taśmy (12 mm), może zatem być również pozostałością bransolety. Wszystkie wspomniane egzemplarze można datować w bardzo szerokich ramach na XI-XV w.

W przypadku pierścionków zdobionych, wykonanych z taśm analogicznych jak wyżej wspomniane, większość jest zdobiona ornamentem geometrycznym, rytym lub wykonanym w technice tremelo. Wśród motywów geometrycznych spotyka się niesymetryczne, jak na okazy nr 158 (romby wybite linią punktową, umieszczone między liniami pionowymi; Ryc. VI: 158). Takie pierścionki są datowane na XI-XIII w. (Sedova 1981, 123, 129, Ryc. 45: 18; Kóčka-Krenz 1993, 119; Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 50, Ryc. 7: 10). Poza tym pojawiają się linie pionowe i ukośne złożone z małych odcisków puncy (nr kat. 159; Ryc. VI: 159). Zdobione w ten sposób egzemplarze są datowane na XII-XV w. (Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 50, 52, Ryc. 5: 14). Wśród wątków zdobniczych pojawiają się też kombinacje delikatnie zagłębionych punktów umieszczone w najszerszym miejscu (nr kat. 160; są słabo czytelne). Nr kat. 161 nosi na powierzchni liczne ślady punktowych nakłuć ([?], pozostałości zatartego ornamentu [?]). Zabytek ten jest datowany na XI-XIII w. (Sedova 1981, 129; Kóčka-Krenz 1993, 119; Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 50, Ryc. 7: 10). Czasami ornament ogranicza się do okolic krawędzi np. nr kat. 162 (wzdłuż krawędzi dwa rzędy odcisków prostokątów [wewnętrzne nieco większe; Ryc. VI: 162]). Zabytek można datować na XII-XV w. (Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 50, 52, Ryc. 5: 14). W tym przypadku być może jest to fragment bransolety przerobiony na pierścionek. Z podobnym przypadkiem mamy do czynienia z analogicznie uformowaną taśmą znalezioną w kompleksie archeologicznym w Minino (Zajceva 2008b, 83, Ryc. 5: 2). Tamtejsze znalezisko jest datowane na wiek XI (Zajceva 2008b, 27). Sam ornament występuje i na bransoletach, i pierścionkach datowanych na XII-XIV w. i, jak pisze Marija Siedowa, jest typowy dla obszarów położonych na Wysoczyźnie Iżorskiej (Sedova 1981, 103, 110, 113, Ryc. 40: 16-18).

Ciekawy ornament naniesiono na obręcz pierścionka nr kat. 163 (Ryc. VI: 163). Wykonano go techniką rycia i wybijania puncą. Wzdłuż krawędzi umieszczono obok siebie odciski małych czworoboków i odchodzący od nich ciąg rytych „płomieni” skierowanych ku środkowi. Płomienie są zwrócone w przeciwnych kierunkach. Między nimi, w części najszerzej, znajduje się pięć powtarzających się sekwencji – ustawione pionowo pary „płomieni”. Niestety nie udało się znaleźć bliskiej analogii do tego zabytku, ale podobny motyw „płomieni” wystąpił na fragmencie ozdoby z dziesiątowiecznego skarbu z Kandal w Norwegii, który zawierał pocięte ozdoby utrzymane w stylistyce wyrobów zachodniosłowiańskich i południowoskandynawskich (Hårdh 1996, 102, Ryc. 24).

O pierścionkach nr kat. 164 i 165 oraz zdobionej w ten sam sposób jak one bransolecie nr 108 była już mowa wyżej (Ryc. VI: 108, 164, 165). Egzemplarz nr kat. 164, to otwarty pierścionek o obręczy zwężającej się ku prosto ściętym zakończeniom (nieznacznie zachodzą na siebie). Zdobienie pokrywa niemal całą długość obwodu. Jest to rytym ornament zbudowany z sekwencji ukośnych krzyży rozdzielonych dwiema pionowymi liniami równoległymi. Trzy z krzyży wykonano linią podwójną. W niektórych sekwencjach między ramionami krzyża pojawiają się symetryczne, krótkie linie „zaczipione” o linie ograniczające motyw. Podobnie zdobione

ozdoby rąk występują na rozległym obszarze od dorzecza Wołgi po wschodnie rubieże Polski. Są datowane na XI-XIII w., przy czym na ziemiach nadwołżańskich wcześniej, na wiek XI (Stepanova 2010, 277 i n., Ryc. 4: 1)²⁶. Z kolei z XI-XIII w. pochodzą ozdoby pozyskane z grodziska w Sereńsku (Nikoł'skaja 1981, 230, Ryc. 85:3). Należy zwrócić uwagę, iż krzyż na egzemplarzu nr 165 wykonano linią pojedynczą, tak jak na bransoletach datowanych na V - 1. poł. VIII w. (Volodarec'-Urbanovič 2015, 96, Ryc. 5: 2, 5). Pierścione, też zdobione krzyżami, ale wykonanymi pojedynczą linią, znaleziono w Dżwinogrodzie (obwód lwowski) na uroczysku Zagorodiszczce (Zarubij 2012, 150). Niestety nie jest dokładnie datowany. W Polsce podobny ornament jest znany z pierścionka wydobytego z grobu 27 w Tańsku-Przedborach (Rauhut, Długopolska 1973, 395, 418, Tabl. II: k; VII: e). To znalezisko jest z kolei datowane na XII stulecie. Zaprezentowane przykłady nie ułatwiają rozwikłania kwestii chronologicznych, ale odwołując się do analogii polskich wydaje się, że tomaszowskie zabytki zdobione ukośnymi krzyżami można datować na XII-XIII w.

Część pierścionków taśmowatych jest zdobiona ornamentem reliefowym. Efekt ten uzyskiwano w procesie odlewania. W kolekcji jest 6 takich ozdób (nr kat. 166-171). Ornamenty na pierścionkach nr kat. 166 i 167 są słabo czytelne (Ryc. VI: 166-167). Na pierwszym ze wspomnianych egzemplarzy jest to prawdopodobnie motyw roślinno(?)-geometryczny, zaś obręcz nr kat. 167 pokrywa zdobienie składające się z pół wydzielonych liniami perełkowymi z nieczytelnymi motywami wewnątrz. Krawędzie tego egzemplarza zostały wyodrębnione delikatnym półwałkiem pokrytym perełkami. Do opisanych zabytków nie znaleziono analogii, zapewne pochodzą z X-XIII w.

Pierścionki nr kat. 168 (zachowany w całości) i nr kat. 169 (zachowany we fragmencie) są zdobione niemal w identyczny sposób (Ryc. VI: 168-169). Ich krawędzie są wyodrębnione wąskim półwałkiem, jak się wydaje, tylko w części pokrytej ornamentem, który tworzą powtarzające się sekwencje zbudowane z guzków – półkulistego, umieszczonego centralnie i dwóch mniejszych, półkulistych, ustawionych kolumnowo po jego obu stronach. Kombinacje rozdziela podwójna linia perełkowa. Zdobienie na pierścionku nr kat. 169 różni się jedynie kształtem centralnego guzka, który jest stożkowy. Na podstawie analogii ze stanowiska Minino-VI można podobne okazy datować na XI w. (Zajceva 2008a, 120, Ryc. 107: 6).

Pierścionki nr kat. 170 i 171 mają krawędzie wykończone półwałkami, a między nimi pojawia się motyw plectonego warkocza (Ryc. VI: 170, 171). Są datowane na XI-XIII w. (Sedova 1972, 73, 75, Ryc. 24: 8; Zajceva 2008a, 212, Ryc. 107: 8, 10, 15, 16, 18, 19; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 98, Ryc. 8:11; Makarov, Krasnikova, Epohin 2021, 18, Ryc. 5:10). Tego rodzaju ornament występuje też na sprzączkach z terenu Suzdalskiego Opola (Zajceva 2014a, 368, Ryc. 3: 19). Analogicznie zdobioną obręcz ma również pierścione z tarczka znaleziony na Węgrzech w Zalavar-Varsziget, w tw. kościele św. Adriana (grób 19/2000). Zabytek jest datowany na IX-X w. (Ungermań 2017, 70, 71, Ryc. 35: 1 [tu dalsze analogie i literatura]). A zatem i w tym przypadku mamy do czynienia z motywem zdobniczym występującym na rozległym obszarze, przede wszystkim w X-XI w. i zapewne z tego okresu pochodzą omawiane pierścionki z Czeremna.

Inne pierścionki w formie obręczy

Pierścionki nr kat. 172 i 173 zostały ucięte z rurki, przy czym obcięto je niestarannie, stąd szerokość obręczy jest zmienna (Ryc. VI: 172, 173). W pierwszym przypadku w części przedniej odcisnięto dłonie połączone w uścisku, w drugim, w najszerszym miejscu, litery (?) flankowane stylizowanym motywem roślinnym. Pierścionki takie są znane z cmentarzysk z terenu Litwy. Pochodzą z XVI-XVII w. (Michelbertas 2006, 128, Ryc. 105, 9). Szczególnie ciekawy jest motyw splecionych dłoni, znany już w starożytności, który był bardzo popularny w okresie średniowiecza, zwłaszcza w wieku XV, ale występował też w okresie nowożytnym szczególnie w Anglii, Skandynawii, Niemczech, Austrii i Włoszech. Występował zresztą nie tylko na pierścionkach, ale i zapinakach-broszach (Rębkowski 1988, 515; Wachowski, Witkowski 2003, 211 i n.).

Pierścionki skręcane i plectone oraz ich imitacje

Pierścionki skręcane z jednego lub kilku drutów oraz plectone z drutów mogą być otwarte lub zamknięte, a druty z których je wykonano albo gładkie, albo tordowane lub też pokryte nacięciami imitującymi skręcenie. Końce drutów, w części tylnej łączono przez skucie ich razem i rozklepywano w płaską obręcz.

²⁶ Ornament ten nie ograniczał się do ozdób rąk, wystąpił też na okuciu rzemienia z wyposażenia grobowego wojownika pochowanego z koniem w pobliżu miejscowości Niżyn na Ukrainie. Pochówek jest datowany na XII - 1. poł. XIII w. (Kovalenko, Sitij 2004, 130 i n., Ryc. 5: 12).

W zbiorze znajdują się fragmenty dwóch srebrnych pierścionków, z których jeden skrócono z trzech grubych drutów, które przy końcach skuto ze sobą (nr kat. 182; Ryc. VI: 182), zaś drugi spleciono z czterech drutów skręcanych wokół własnej osi i również skuto przy końcach w płaską obręcz (nr kat. 183; Ryc. VI: 183). Oba typy pierścionków należą do form bardzo popularnych na terenie Słowiańszczyzny i ziem zamieszkałych przez Bałtów. Pierścienie plecione w Nowogrodzie występują w warstwach od połowy XII do połowy XIV w., ale np. na południu, na ziemiach należących do Królestwa Węgier (np. Ducové, Słowacja) są datowane już na wiek XI (Ruttikay 1979, 32, 37, Ryc. 12 [górny rząd, po prawej], 15 [rząd dolny]). Nasz pierścień pleciony z tordowanego drutu ma swój odpowiednik w Nowogrodzie w złotym pierścieniu datowanym na początek XIV w. (Sedova 1981, 127, Ryc. 48). Jako odległą analogię można też przytoczyć egzemplarz znaleziony luźno na cmentarzysku w Czarnej Wielkiej, w którym tylko jeden tordowany drucik wpleciono jako element dekoracyjny (Bieñkowska, Dzik, Piasecka, 2013, t. 1; pierścione nr Ib/II/53, t. I, 136, Tabl. X: 1). Pierścienie skręcane z trzech drutów są w Nowogrodzie datowane na 2. poł. XII - 1. poł. XIII w. (Sedova 1981, 123, 125, Ryc. 45: 10, 13). Hanna Kóčka-Krenz datuje je od X do początku XIV w. (Kóčka-Krenz 1993, 115). Wydaje się, że znaleziska z tomaszowskiego muzeum można datować w podobnym przedziale jak znaleziska z Nowogrodu.

Naśladownictwem wyżej opisanych pierścieni jest odlany ze srebra pierścione nr kat. 184 (Ryc. VI: 184). Jest imitacją 3 splecionych drutów, które skuto w płaską obręcz. Takie pierścionki znaleziono np. na uroczysku Juriewy Gory w Uswjatach, w ziemi połockiej (Ermeev 2015, Ryc. 238: 6). Są datowane analogicznie jak ich pierwowzory, na XI-XIII w. Zdaniem Mariji Siedowej pierścionki pseudoplecione czy skręcane ze względu na ich popularność „można uznać za cechę określającą etnicznie” Słowian (Sedova 1981, 122). Wytwarzano je techniką odlewu lub najczęściej przez przykrawane nacinanie obręczy skośnymi żłobkami w części przedniej, tylna najczęściej pozostawała niezdobiona i była ścienniona w stosunku do partii przedniej (Zajceva 2008a, 123). Formy odlewane powstawały poprzez wypełnienie metalem formy uzyskanej przez odcisk oryginalnego pierścienia w glinie (Zajceva 2008a, 124). Na niektórych od wewnątrz zachowały się szwy odlewnicze. Na Rusi są datowane szeroko od końca X - pocz. XI w. do końca wieku XV (Sedova 1981, 125, 127), przy czym starsze były wykonane z mosiądzu, a od wieku XIII po XV włącznie z ołowiu i jego stopów. Na ziemiach polskich są raczej rzadkie i występują głównie na wschód od Wisły (Drohiczyn, Grzebsk, Kałdus, Gruczyno). Są datowane na X - pocz. XIII w. (Kóčka-Krenz 1993, 124). Pierścionki z tomaszowskiej kolekcji wykonano ze stopów miedzi (nr kat. 174-179; Ryc. VI: 174-179) i tylko nr kat. 180 (Ryc. VI: 180) ze stopu z ołowiem, co pozwala zawęzić jego datowanie do XIII-XV stulecia. Nacięcia imitujące skręcenie dwóch drutów tylko w przypadku nr kat. 175 wystąpiły na całym obwodzie, w pozostałych ograniczono się do części przedniej, a tylna jest wyraźnie węższa i cieńsza.

Pierścionki z tarczką

Ozdoby te powstawały w wyniku odlewania lub odlewania i kucia. W ostatnim, dwustopniowym procesie, obręcz albo wykonywano razem z tarczką, a potem wolny koniec łączono, albo tarczka i obręcz powstawały oddzielnie i były potem spawane. Pierścionki te różnią się między sobą przede wszystkim kształtami tarczek. Jako kryterium ich podziału można również przyjąć motyw przedstawiony na tarczce, który czasami określał też funkcję artefaktu²⁷. Obręcze pierścieni z tarczką często bywają zdobione na całym obwodzie lub tylko po obu stronach tarczki.

Biorąc pod uwagę kształt tarczki ten rodzaj ozdób z omawianej kolekcji można podzielić na pierścionki o tarczках wielobocznych (prostokątnych, zbliżonych do kwadratu lub romboidalnych, sześciobocznych) oraz kolistych lub owalnych.

Pierścionki z tarczką prostokątną

Tarczki tych pierścionków niekiedy są łagodnie zaoblone lub ukośnie ścięte w narożnikach (nr kat. 185-191; Ryc. VI: 185-191). Czasami płaszczyzna samej tarczki jest nieznacznie cofnięta w stosunku do linii obręczy. Wynikało to z faktu, iż były one pierwotnie czymś pokryte (nr kat. 185, 187, 188, 189), być może warstwą barwnej masy szklanej, co sugerują jej pozostałości na pierścionku nr kat. 185, lub lepiszcza (nr kat. 189). Wymiary tarczek zamykają się w przedziałach od 7-10 x 9-12 mm. Obręcze są profilowane przy

²⁷ Mamy na myśli okazy ze znakami w typie tamg lub herbów czy znaków pełniących ich funkcję, które pełniły przede wszystkim funkcję uwierzytelniającą.

tarczce (nr kat. 185, 187, 188), tylko u nr kat. 189 jest ona wąska i gładka. Nieco inaczej jest zbudowany egzemplarz nr kat. 186. W jego przypadku płaszczyzna tarczki jest niemal równa z linią obręczy, ale na jej powierzchni również są widoczne ślady jakiejś substancji.

W przypadku pierścionka nr kat. 190 na tarczce wyryto krzyż równoramienny, a wzdłuż krawędzi odcisnięto małe trójkąty (Ryc. VI: 190). Zarys ramion krzyża podkreślono prostokątnymi odciskami puncy, umieszczonymi tylko po jednej stronie konturu. Ornamentem rytym jest też zdobiona tarczka pierścionka nr kat. 192 (Ryc. VI: 192). Chodzi o ukośny krzyż wykonany podwójną linią, zamknięty w prostokącie. Tarczka pierścionka jest nieregularna. Wydaje się, że w tym przypadku mamy do czynienia z nieudanym odlewem, a symetryczny kształt tarczki starano się uratować podcinając jej brzeg po stronie przeciwnej. Z kolei u pierścionka nr kat. 191 tarczka jest gładka, a silnie zaoblone narożniki nadają jej kształt owalu (Ryc. VI: 191).

Pierścionki z prostokątną tarczką pokrytą szklaną masą nie mają analogii. Zapewne można je datować na schyłek wczesnego średniowiecza (Jaskanis 2008, 224-226), jak i egzemplarz zdobiony motywem równoramiennego krzyża. Natomiast pierścionek zdobiony krzyżem równoramiennym może być wcześniejszy. Zbliżony egzemplarz z cmentarzyska Wartmannstetten (grób 11) uznano za wyrób z wieku IX (Hampel 1961, 29, Ryc. 16).

Pierścionki z tarczką romboidalną

Tarczki tych pierścionków mają fazowane brzegi i wąskie obręcze, przy czym w przypadku pierścionka nr kat. 193 przejście tarczki w obręcz jest zaznaczone nieznacznym przewężeniem, zaś nr kat. 194 trzema pionowymi wypukłościami (Ryc. VI: 193, 194).

Tarczka zabytku nr kat. 193 jest niezdobiona, natomiast na powierzchni tarczki nr kat. 194 wyryto równoramienny krzyż z przekrzyżowanymi ramionami, a wzdłuż krawędzi poprowadzono linię rytą. Niemal identyczny zabytek, datowany na 2. poł. XIII-XIV w. pochodzi ze stanowiska Ustie-2 (Gonjanyj, Saračeva 2000, 172, 193 Ryc. 10: 5), co pozwala podobnie datować nasze znalezisko. Wydaje się, że to datowanie można również odnieść do pierścienia nr kat. 193. Warto dodać, że analogiczne krzyże chociaż kojarzą się z symboliką chrześcijańską, w czasach pogańskich były łączone z kultem ognia i Słońcem. Nie można wykluczyć takiego ich znaczenia w naszym przypadku, mimo, że zabytek pochodzi już z rozwiniętego średniowiecza.

Pierścionki z tarczką sześcioboczną

Pierścionki z sześciobocznymi, gładkimi tarczkami są częste w materiałach staroruskich z XII - 1. poł. XIII w., ale ramy ich występowania są szersze. Znajduje się je głównie na terenie Rusi północnej. Jest ich dużo na kostromskim Powołżu, w tym w tzw. kostromskich kurhanach, ale również często natrafia się na nie w kurhanach położonych w obwodach leningradzkim, wołogodzki, moskiewskim i jarosławskim. Znane są np. z: Biełooziera, Suzdała, Starej Riazani, Jarosławla. Wykonywano je w technice odlewu w dwuczęściowych formach (Zajceva 2008b, 284).

Numer kat. 198 z sześcioboczną tarczką, wykonany ze stopu ołowiu z cyną (Ryc. VI: 198), to prawdopodobnie matryca do wykonywania odcisków w glinianych formach użytych potem do odlewu. Na nieco cofniętej w głąb tarczce, obwiedzonej wypukłą linią, znajdują się dwie, również wypukłe, pionowe linie równoległe umieszczone centralnie, a po ich obu stronach nieczytelne wypukłości. Powierzchnia jest bardzo spękana i mało czytelna. Obręcz przy tarczce jest trójkątnie poszerzona i ozdobiona kilkoma żłobkami.

Takie poszerzenia mają też pierścionki nr kat. 196 i 197 o tarczkach pozbawionych dekoracji (Ryc. VI: 196, 197). W przypadku nr kat. 196 poszerzenie jest przecięte wydatnym żeberkiem, po obu stronach którego przestrzeń pokryto ukośnymi żłobkami. Podobne rozwiązanie zastosowano w przypadku pierścienia ze skarbu 68, który znaleziono w Kijowie, w pozostałościach cerkwi Dziesięcinnej w roku 1936 (Korzhuhina 1954, Tabl. XXIX: 14). Zestaw towarzyszących mu przedmiotów Gala Korzhuchina zalicza do IV grupy skarbów datowanych od lat 70. XII w. po rok 1240. Pierścionki z gładkimi tarczkami można datować głównie na XIV-XV w. (Derev'janko 2011, 187 i n., Ryc. 1: 9).

Najciekawszym obiektem w grupie pierścionków z sześciobocznymi tarczkami jest pierścionek nr kat. 195 (Ryc. VI: 195), z którego zachowała się tylko tarczka zdobiona ornamentem reliefowym. W sześciobocznym polu obwiedzionym linią wypukłą znalazł się stylizowany ornament roślinny, być może schematyczne ujęcie

drzewa życia. Motyw przypomina „rozkwitający” krzyż, z tym, że w miejscu krzyża umieszczono wygiętą sercowato wic ze stylizowaną lilią pomiędzy odnogami. Motyw ten interpretowany jako symbol siły życia jest bardzo częsty na przedmiotach z terenu Bułgarii Nadwożańskiej i Rusi, w okresie od połowy XI po początek XIII w. (Rybakov 1971, 38, Ryc. 60; Petrašenko, Kozjubova 2005, 66, Ryc. 9: 21; Špilev 2014, 296, 297, Ryc. 3: 4a; Žilina 2019, 117, Ryc. 10: 17 [Ruś]), w tym także na tkaninach (Žilina 2018, 215, Ryc. 2: 3)

Do grupy pierścionków z sześcioboczną tarczką należy również pierścioneł nr kat. 234, ale ze względu na przedstawienie na tarczce zostanie omówiony dalej.

Pierścionki z tarczką kolistą lub owalną

To najliczniejsza grupa wśród pierścionków z tarczką. Wśród nich znajdują się pierścienie pieczętne, które zostaną omówione oddzielnie. Wszystkie egzemplarze mają tarczki zdobione, a z motywów dekoracyjnych najczęstszy jest motyw rozety wykonanej linią rytą (nr kat.: 199-207; Ryc. VI: 199-207), bądź plastycznej, zbudowanej z półkulistych wypukłości (nr kat. 208-210; Ryc. VI: 208-210).

Pierścieni z rozetami rytymi jest 9. Mają kolistę tarczkę, poza nr kat. 204, którego tarczka jest owalna. Średnica tarczek wynosi od 11 do 15 mm. Większość rytów jest mało czytelna, zabytki są bowiem albo zniszczone lub znajdują się jeszcze przed konserwacją i tarczki pokrywa ziemia oraz produkty korozji (zwłaszcza nr kat. 203-205). Rozety wypełniają całą płaszczyznę tarczki. W kilku przypadkach próbowano wykonać wokół nich obwódkę (?), ale tylko na jednym egzemplarzu jest to dookoła linia ciągła. Wydaje się, że w pozostałych przypadkach starano się uzyskać kwadrat, a nie owal czy okrąg. Na wszystkich tarczках przedstawiono rozety czteropłatkowe, z płatkami rozdzielonymi liniami prostymi, które albo zbiegają się w punkcie centralnym (nr kat. 201), albo tam przecinają (nr kat. 204) lub tylko dochodzą do miejsca, w którym płatki stykają się ze sobą (nr kat. 207). W niektórych przypadkach linie proste przecinają też płatki wzdłuż ich osi symetrii. W ten sposób powstają dwa krzyże – prosty i ukośny, które tak jak rozetę można odczytać jako symbole solarne (Darkevič 1960, 60) lub związane z religią chrześcijańską. Linie między płatkami rozet egzemplarzy nr kat. 207 i być może nr kat. 204 oraz 205 połączono z ukośnymi odcinkami, tworząc w ten sposób 4 dodatkowe płatki przypominające „daszki” lub też należy potraktować je jako strzałki wskazujące cztery strony świata (zob. Kučinko, Kurmans’kij, Savic’kij 2023, 178, i n., 181, Ryc. 1: 1, 8).

Omówione pierścionki mają różnie potraktowane obręcze: wąskie, o przekroju płasko-wypukłym (nr kat. 201-203), zwężające się ku tyłowi, z trzema owalnymi poszerzeniami przy tarczce (nr kat. 205-207), bądź z trzema wypukłościami przedzielonymi głębokimi żłobkami po jej obu stronach (nr kat. 204).

Datowanie tych pierścionków nie jest łatwe. Analogiczne znaleziska z Bułgarii Grigorow wydziela jako typ III.3, który datuje na 2. poł. IX - X w. (Grigorov 2007, 202, Ryc. 72: III3), z kolei znaleziska z Rusi Wołyńsko-Halickiej Emilia Zarubij umiejscawia w XII-XIV stuleciu (Zarubij 2012, 154, 174, Ryc. 108). Podobne znaleziska z Wołynia autorzy artykułu na temat pierścieni z tego terenu datują ogólnie na okres domongolski (Kučinko, Kurmans’kij, Savic’kij 2023). W tym kontekście należy zwrócić uwagę na chronologię pierścionków z przedstawieniem rozety uzupełnionej o „strzałki/daszki” między płatkami z kolekcji Muzeum Ziemi Przemyskiej, które Magdalena Krzemińska i Dorota Zahel umieszczają dopiero w XIX - pocz. XX w. i łączą z biżuterią Hucułów (nr kat. 202, 203, 206; Krzemińska, Zahel 2021)²⁸. Dodajmy, że motyw rozety, symbolizującej słońce, był popularny od czasów prahistorycznych do współczesności łącznie. W dalszym ciągu jest obecny w sztuce ludowej Hucułów czy naszych górali, stąd tak późnego datowania niektórych pierścionków nie można wykluczyć, chociaż duże podobieństwo stylistyczne i sposób wykonania egzemplarzy z Czernia i z Wołynia wskazuje, że są one jednoczesowe i mają starszą metrykę.

Motyw rozety przeciętej krzyżem pojawia się na zabytku nr kat. 199, który pochodzi z kolekcji Janusza Stopy (Ryc. VI: 199). To tarczka z przedstawieniem czteropłatkowej rozety, której płatki na pół przecina krzyż. Przedstawienie jest wpisane w regularny czworobok o bokach łukowato wgiętych do środka, wykonanych linią podwójną z ukośnymi żłobkami pomiędzy. Zbliżony motyw jest znany z pierścionków z terenu Węgier, które są datowane na XI-XII w (Lovag 1980, 224 i n., Ryc. 2: 1-5).

Kolejne trzy pierścionki są zdobione rozetami plastycznymi. Ich tarczki są różnie uformowane. U egzemplarza nr kat. 210 jest ona płaska (Ryc. VI: 210), a w przypadku nr kat. 209 osadzona na pierścieniu zamontowanym na obręczy (Ryc. VI: 209). Pozostaje niejasne jak była osadzona tarczka nr kat. 208 (Tabl.

²⁸ Pierścionki pochodzą z przemytu z Ukrainy (informacja uzyskana od pani Magdaleny Krzemińskiej).

VI: 208). Rozety okazów nr kat. 209 i 210 są wykonane według tego samego schematu. Regularne, kopiaste wypukłości rozmieszczono wzdłuż krawędzi, wokół podobnego do nich środka. Pierścionki te mają analogie z terenu kompleksu mininowskiego czy z włodziemskich kurhanów (Zajceva 2008b, 285 i n., Ryc. 8: 7). Są tam datowane na XI - pocz. XII w., natomiast znaleziska z Ukrainy Emilia Zarubij datuje na XII-XIV w. Analogiczne okazy z Dolnej Austrii Joseph Hampel umieszcza w końcu wieku IX (Hampel 1961, 31, Ryc. 18). Dla kontrastu posłużmy się przykładem z drugiego końca osi czasu. Zdobione w podobny sposób główki nitów trumiennych są znane z kościoła Św. Trójcy w Użgorodzie, gdzie są datowane na XV-XVI w. (Mojżec 2020, 143, Ryc. 15: 5, 6). Wydaje się, że dla znalezisk ze zbiorów muzeum w Tomaszowie najbardziej prawdopodobne jest datowanie Emilii Zarubij na XII-XIV w.

Wśród pierścionków z tarczką kolistą wyróżniają się trzy egzemplarze z kolekcji Janusza Stopy. Starannie wyryta kompozycja na tarczce nr kat. 200 (Ryc. VI: 200) ma głęboką wymowę symboliczną. Zamknięty w kole kwadrat ustawiony ukośnie, „wiszące” łuki, gwiazdy i „choinki”/drzewa można uznać za symbole ziemi, nieba, gwiazd i drzew, słowem jest to przedstawienie świata/kosmosu. Stylistycznie ten zabytek można łączyć ze środowiskiem węgierskim, z okresu przed przybyciem Madziarów na Równinę Panońską (Drumev 1976, 381, Ryc. górna), ale być może analogii należałoby też poszukać u ludów syberyjskich.

Z podobną symboliką wiąże się też zapewne pierścionek nr kat. 211, o prostej obręczy i kolistej tarczce z fazowanym obrzeżem (Ryc. VI: 211). W polu umieszczono czworobok o bokach łukowato wklęsłych i nieznacznie ściętych narożnikach, wystający nieznacznie ponad płaszczyznę tarczki. W jego centrum wycięto rozetę z symetrycznie rozmieszczonych czterech odcinków koła, rozdzielonych liniami. Przestrzeń między krawędzią tarczki a bokami figury pokryto ukośnymi żłobkami. Zdobiony w zbliżony sposób pierścionek (bez rozety w centrum) znaleziono w Werbycznej na Ukrainie, na grodzisku datowanym na XI-XIII w. (Rauhut 1960, Tabl. XXII: 15). Przypomina też pierścienie węgierskie prezentowane przez Lovag (1980, 224 i n., Ryc. 2: 1-4). Kolejną analogią są zabytki ze zbiorów Muzeum Narodowego w Przemyślu. Jeden niemal identyczny jak nasz jest datowany dopiero na 1. połowę XX w., a inny, wykonany mniej starannie i bez rozety na wiek XIX ze znakiem zapytania (Krzemińska, Zahel 2021, 322 i n., poz. VI.114, VI: 116). Do tych późnych analogii można jeszcze dodać pierścienie z kolekcji Muzeum Historycznego w Sofii, datowane na XVIII-XIX w. (Stančeva, Pisarova 1989, 110, 119, Ryc. 14: 82). Wydaje się, że nasz pierścionek można datować podobnie, jak późne analogie.

Ciekawą dekorację, określaną jako odcisk ptasich łapek, ma tarczka pierścionka nr kat. 212 (Ryc. VI: 212). Ornament wykonano ścięciem tremelującym. Tarczka została podzielona podwójną linią wibrującą na ćwiartki, a od każdej z linii podziału odchodzą po dwie linie ukośne. W ten sposób powstał wzór przypominający właśnie odciski ptasich łapek. Porównanie do ptasich łapek można uznać za trafne, ale rodzi się pytanie czemuż właśnie te odciski wybrano na motyw dekoracyjny. Nie możemy wykluczyć, że chodzi tu raczej o symboliczne wyobrażenie mitycznego drzewa, które podtrzymuje wszystkie światy. Podobny motyw jest znany z zabytków sarmackich z pierwszych wieków naszej ery (Dračuk 1971, 227 i n., Ryc. 4: 50). Był on też bardzo popularny na lusterkach z tego okresu używanych na północ od Morza Czarnego (Dračuk 1971, 227), a w V-VIII w. także z Dniepropietrowszczyzny, Krasnodaru i Powołża. Podobne egzemplarze są znajdowane również na Zakarpaciu i na Węgrzech (Dračuk 1971 [tam starsza lit.]). Wydaje się, że nasz fragment można datować właśnie na ten okres.

Kolejne dwa pierścionki nr kat. 213 i 214 mają tarczki zdobione ornamentem rytym, niestety słabo czytelnym (Ryc. VI: 213, 214). W przypadku nr kat. 214 tarczka została przecięta trzema liniami, dzielącymi ją na nierówne części. Linie te, jak się wydaje, nie łączą się ze sobą, a jedynie dochodzą do środka tarczki. W jednym z pól znajduje się dodatkowa linia, tym razem niedochodząca do obwódki, a w samym centrum krótkie linie ryte oraz mała „gwiazdka”/rozetka utworzona z linii powtarzających układ linii wyżej opisanych. Prawdopodobnie i w tym przypadku mamy nawiązania do symbolicznych przedstawień Słońca. Zdobiony podobnie pierścionek jest znany z cmentarzyka szkieletowego w Brateiu w Rumunii, ale tam tarczkę przecinają cztery krzyżujące się linie, również dzielące pole na nierówne części. Zabytek jest datowany na VII w. (Stanciu 2018, 351, Ryc. 11: 10). Natomiast trudno bardziej precyzyjnie datować pierścionek nr kat. 213, również z przedstawieniem solarnym – krzyż równoramienny o ramionach rozszerzających się ku końcom wykonany linią punktową, oparty o rytą linię obwódki. Z tyłu tarczki są widoczne ślady mocowania obręczy (lutowania). I dla tego zabytku nie znaleziono analogii. Wydaje się, że może pochodzić z X-XIII w.

Srebrny pierścionek nr kat. 215, odkuto z jednego kawałka (Ryc. VI: 215). Ma dużą kolistą tarczkę (20 mm średnicy), zdobioną ornamentem rytym. Z kolei linie ryte na dnie wyłobień są pokryte odciskami puncy, co daje efekt wibrowania. W polu umieszczono romb o nieznacznie wklęsłych bokach, zaś od wewnątrz, w połowie długości boków krzyże przypominające łacińskie. Po obu stronach krzyży znajdują się rozmieszczone symetrycznie, pionowe linie sięgające mniej więcej do wysokości przekrzyżowania. Przestrzeń między obwódką a ramionami rombu pokryto drobnymi liniami ukośnymi. Przedstawienie ma zapewne wymowę symboliczną, związaną z ziemią, którą wyobrażano w formie rombu, trudno jednak odpowiedzieć co mogą oznaczać znaki w jego wnętrzu. Obręcz pierścionka jest nieco szersza przy tarczce, zdobiona w tym miejscu dwoma rzędami krótkich, rytých linii ustawionych kolumnowo. Znaleźisko to przypomina pierścionki węgierskie z XIII w. (Lovag 1981, 225, Ryc. 2: 1-4), a zwłaszcza okaz prezentowany przez Alexandra Ruttkaya z cmentarzyska w Ducowie (Ruttkay 1979, 69, Ryc. 33, górny), datowany na przełom XII i XIII w. Bardziej odległą analogią jest pierścionek znaleziony w Czermnie w 1952 r., oceniany na XII-XIII (Zbierski 1959, 118 i n., 135, Ryc. VI: 23). Na jego podstawie wydawano podobne znaleźisko z grodziska w Łęczycy (Grygiel, Stasiak, Trojan 2015, 352, 397, Ryc. 218: 6), natomiast na 1. połowę XIII w. jest oceniany okaz ze skarbu w Beszowie (*Skarby...* 2007, 125). Można zatem przyjąć, że nasze znaleźisko mieści się chronologicznie w okresie XII - 1. poł. XIII w., ze wskazaniem na wiek XIII.

Pierścionek nr kat. 244 (Ryc. VI: 244), jedno z ciekawszych znaleźisk w kolekcji, to właściwie tylko cienka, kolistą tarczką o średnicy 23 mm. Obręcz została oderwana, na co wskazują umieszczone symetrycznie w jej osi wnęki o postrzępionych krawędziach. Przedmiot wykonano ze srebra. W polu przedstawienia, otoczonym perełkowym otokiem, umieszczono postać władcy na tronie, jako osoby obdarzonej cechami boskimi – jego głowę otacza nimb. Reliefowe wyobrażenie wykonano stosunkowo nieudolnie. Rysy twarzy i włosy zaznaczono schematycznie. W lewej ręce (heraldycznie), ugiętej w łokciu i przyciśniętej do piersi władca trzyma duży, niezidentyfikowany przedmiot – księgę (?). Spod szaty wystaje dolna część nóg. W sposób uproszczony wyobrażono również tron. Jego zarys wyznaczono podwójnymi liniami, bez wyodrębnienia siedziska. Wzdłuż boków między liniami umieszczono perełki, natomiast w zewnętrznych narożnikach oparcia po trzy punkty zestawione w trójkąt. Na wysokości głowy, po obu jej stronach znajdują się nieczytelne znaki, zapewne litery.

Przedstawienie to jest uproszczonym naśladownictwem wyobrażeń znanych z monet kręgu Bizantyńskiej Wspólnoty Narodów. Wyobrażenie tronu, a raczej siedzącego na tronie Chrystusa (lub władcy) upowszechnia się na monetach bizantyńskich od czasów dynastii macedońskiej, zmiana pojawia się już za Bazylego I (867-886) i dotyczy monet złotych i brązowych (DOC 1993, 476 i n., 485; por. Breckenridge 1980). Przykłady tego typu monet znamy z Rusi (Gniezdowo, złota moneta Aleksandra i Konstantyna VII [912-913]; por. Eniosova, Puškina 2012, 43, Ryc. 2; *Meč i zlatnik...* 2012, nr kat. 198). Tron widzimy na najstarszych (srebrnych) monetach Rusi, czyli emisjach Włodzimierza Wielkiego (988-1015) i Jarosława Mądrym 1015-1054 (por. Sotnikova 1992 gdzie wiele przykładów; zob. też Androshchuk 2016, Ryc. IV.5. [zdjęcie dobrej jakości]). Moneta bizantyńska była naśladowana w Niemczech (Kluge 1991, 80, Ryc. 82), Polsce (Bogucki 2000, 199 i n.), a przede wszystkim Skandynawii (por. Androshchuk 2016)²⁹.

Nasza tarczka wymaga dalszych badań, należy jednak uznać, że jest to naśladownictwo monet ruskich (ewentualnie bizantyńskich) i pochodzi zapewne z X-XI w.

W tomaszowskich zbiorach znajduje się też jeden pierścionek o tarczce niezdobionej, nr kat. 216 (Ryc. VI: 216). Obecnie pokrywają ją delikatnie ryte linie o nieczytelnym układzie. Obręcz u nasady jest zdobiona głębokimi złóbkami. Pierścionek o analogicznej formie i gładkiej tarczce pochodzi z osady Pawłowskoje-2 w Suzdalskim Opolu. Jest datowany na XIII - pocz. XV w. (Špoljanskij 2017, 219, Ryc. 4: 3).

Do grupy pierścionków z tarczką można też włączyć dwa egzemplarze, których przednia część została uformowana w ten sposób, że przypomina tarczkę. Chodzi o dwa pierścionki. W przypadku egzemplarza nr kat. 217 (Ryc. VI: 217) wydłużona w poziomie „tarczka”, o zaoblonych krawędziach schodzących się w szpic, powstała przez nieznaczne poszerzenie obręczy, która po obu stronach „tarczki” jest zwężona i ozdobnie wycięta. Zabytek pochodzi ze zbiorów Janusza Stopy. Nie znaleziono dla niego analogii. Zapewne jest nowożytny.

²⁹ Pomijamy monety późnośredniowieczne, np. serbskie gdzie widzimy wyobrażenia tronu oraz Chrystusa i władcy; por. Odak, Mihailović 2016.

Drugi z zabytków, nr kat. 218, wykonano z mosiądzu (?). Część przednia obręczy jest wyraźnie poszerzona (Ryc. VI: 218). Zabytek zdobi ornament reliefowy. W części najszerszej wydzielono prostokątną płaszczyznę o ściętych ukośnie narożnikach. Całą powierzchnię pola zajmuje schematyczne przedstawienie ujętego w poziomie kwiatu lilii (?), osadzonego na cienkiej łodyżce. Z narożników „wychodzą” motywy w kształcie serca (?)/trójkąta (?). Tło pokrywają linie równoległe w słup. Pierścionek ma bogato zdobioną obręcz, przy czym motywy po obu stronach tarczki są odwrócone względem siebie o 180°. Trudno określić formę dekoracji. Jest to zapewne mocno stylizowany ornament roślinny, przypominający motywy lilii z terenu Bułgarii Nadwołżańskiej, z drugiej strony przypomina też ornament chrząstkowy, który pojawia się w dopiero w końcu XVI w. w Niderlandach. Stąd jego datowanie można zamykać w bardzo szerokim przedziale czasowym od X po XVII stulecie.

Pierścionki z oczkiem

Pierścionki z oczkiem osadzonym albo w gniazdku (12 egzemplarzy), albo podtrzymywanym łapkami (1 egzemplarz) są reprezentowane w zbiorze tomaszowskim przez 13 egzemplarzy, przy czym tylko 5 jest zachowanych w całości, w pozostałych przypadkach najczęściej dysponujemy częścią przednią – gniazdkiem z oczkiem i niekiedy z fragmentem obręczy. Oczka zachowały się w pierścionkach nr kat. 219-221 i 230-231. Okazy kompletne mają obręcze zamknięte, wąskie, które zazwyczaj poszerzają się przy gniazdku i czasami bywają tam zdobione, najczęściej pionowymi żłobkami. Częściej jednak są wąskie o przekroju romboidalnym (nr kat. 219), trójkątnym (nr kat. 220, 221), kolistym (nr kat. 222) lub czworokątnym (nr kat. 223, 224, 225). Obręcz nr kat. 228 jest zdobiona trzema pionowymi wypukłościami.

Formę gniazdka można określić jedynie tam, gdzie oczko nie zachowało się. Najczęściej jest to rodzaj miseczki o dnie półkulistym (nr kat. 224-226, 228, 229) czy mniej lub bardziej płaskim (nr kat. 223, 222), niekiedy z kolistym otworem w punkcie centralnym (nr kat. 224-226). Gniazdka nieco wystawały ponad płaszczyznę obręczy obejmującej je z obu stron.

W omawianej grupie można wyróżnić kilka typów. Do pierwszego należą okazy o gniazdkach w rzucie poziomym kolistych, ujętych z obu stron poszerzoną obręczą, zdobioną w tym miejscu poprzecznymi żłobkami (nr kat. 224-228; Ryc. VI: 254-228). Jeden z nich pochodzi od miejscowej ludności (nr kat. 224), kolejny to przypadkowe odkrycie (na kat. 225), jeden pochodzi z kolekcji Janusza Stopy (nr kat. 227), a egzemplarz nr kat. 226 pochodzi z daru Artura Troncika.

Do wspomnianych zabytków nie znaleziono analogii, ale niewielkie różnice między nimi sugerują, że mogą pochodzić z jednego źródła. Prawdopodobnie są to egzemplarze już nowożytnie.

Kolejną podgrupę reprezentują pierścionki nr kat. 219, 220, 222, 223 (Ryc. VI: 219, 220, 222, 223). Ich budowa jest analogiczna jak typu opisanego wyżej. Odłano je w formach dwuczęściowych (z tyłu tarczki są widoczne szwy odlewnicze). Koliste gniazdka umieszczono na płaskich, niewiele większych od nich tarczках, zdobionych wzdłuż krawędzi drobnymi wypukłościami. Z tyłu nr kat. 219 i 220 znajdują się otwory, u pozostałych tarczka jest pełna. Stabilność oczka pierścionków tej podgrupy zabezpieczano albo podnosząc krawędź gniazdka ponad płaszczyznę tarczki (nr kat. 223, 219, 222), bądź otaczając je grubym półwałkiem (nr kat. 220, 226) lub stosując dodatkową taśmę wewnątrz gniazdka (nr kat. 228). Brzegi tarczек zdobią albo drobne perełki (nr kat. 219, 222) lub półkuliste wypukłości (nr kat. 223). Wypukłe oczka nr kat. 219 i 220 wykonano z czerwonej masy. Zostały zamocowane przy pomocy lepiszcza, które jest widoczne wokół nich, zwłaszcza u egzemplarza nr 219. Jego oczko ma średnicę wyraźnie mniejszą niż średnica gniazdka, stąd powstałą lukę wypełniono materiałem mocującym. Datowanie tych pierścionków zamyka się w przedziale XI - pocz. XIV stulecia, chociaż najbardziej popularne były w XII-XIII w. (Kóčka-Krenz 1993, 123). Przy pomocy lepiszcza zamocowano również oczko pierścionka nr 228, które nie zachowało się.

Inaczej rozwiązano obudowę oczka pierścionka nr kat. 221. Ma ono formę plastycznej rozety o 6 płatkach w formie półwałków odchodzących promieniście od nieregularnego środka, w którym osadzono wypukłe oczko z białobrązowego, matowego kamienienia. Analogią – chociaż odległą – do tego pierścionka może być egzemplarz znaleziony w Nowogrodzie Wielkim, datowany na koniec XIV w. (Sedova 1981, 140, 141, Ryc. 54: 9), jak również pierścionki z Mołdawii, datowane z kolei na XVI-XVII w. (Bondariuc, Dergaciova, Mordovin 2019, 114).

I dwa ostatnie z pierścionków z oczkiem, nr kat. 230 i 231, które różnią się wyraźnie od opisanych wyżej. Egzemplarz oznaczy jako nr kat. 230, to fragment srebrnej taśmy o szerokości 12 mm z kolistym, niewielkim oczkiem osadzonym w gniazdku przymocowanym do taśmy. Ma ono formę niewysokiego pierścienia

o postrzępionych krawędziach. Ponieważ powierzchnia taśmy jest pokryta tkaniną z nią zespoloną, nie można określić sposobu mocowania, zapewne było to lutowanie. Oczko jest wypukłe, wykonane z niebieskiej masy szklanej. Podobne pierścionki są datowane na III-IV w. (Popović 2001, 106, poz. 1). Zabytek został znaleziony w fosie, u podnóża grodziska w Czerminie. Być może należy go potraktować jako złom jubilerski (?) lub pieniądz (środek płatniczy) a nie przedmiot, który można wiązać z osadnictwem w tym okresie.

Niejasna jest również chronologia pierścionka nr kat. 231. Wykonano go z mosiądzu, a oczko o ściętej górnej powierzchni, z zielonego nieokreślonego kamienia. Oczko trzymają cztery łapki. Po obu stronach gniazdka znajdują się zestawione w trójkąt trzy wypukłości, spłaszczone od góry, z zagłębieniami umieszczonymi centralnie. Gniazdko z dekoracją po jego obu stronach, odlano oddzielnie i połączono z wąską obręczą lutowaniem. Być może zabytek pochodzi z XII w. Zbliżone okazy, ale bez łapek trzymających oczko, znaleziono w miejscowości Novo Brdo w Serbii (nr inw. 4577) oraz w Prilepie (Macedonia Północna), na cmentarzyku przy kościele św. Demetriusza, datowanym na XII w. (Zečević 2006, 185, 186, poz. 54), przy czym autor opracowania zaznacza, że takie datowanie jest wątpliwe, bowiem zabytek ma swoje odpowiedniki w pierścieniach z okresu wczesnego Bizancjum (Zečević 2006, 86). Odwołuje się również do znalezisk z wieku XVIII, chociaż podobieństwo do pierścionków z tego okresu, jak zauważa, nie jest już tak bliskie. Samo mocowanie przy pomocy łapek stosowano w średniowieczu już wieku XI, stąd i datowania naszego zabytku na okres średniowiecza nie można wykluczyć (Kóčka-Krenz 1993, 124).

Na terenie Słowiańszczyzny pierścionki z oczkiem zaczęto wykonywać w początkach wieku XI. W pierwszym okresie oczka mocowano przy pomocy lepiszcza. Zapewne na te czasy i na okres nieco późniejszy można datować okazy nr kat. 219 i 220 (por. Sedova 1981, 140, Ryc. 54:6, tu XII-XIV w.; Ungerman 2017, 43, Ryc. 12; Žilina 2019, 117, Ryc. 10:4a-6, tu XI-XII w.). W końcu XI, a zwłaszcza w XII stuleciu dodatkowo wzmacniano mocowanie stosując taśmowatą obwódkę (nr kat. 228), a w wieku XI w., o czym już wspomniano sporadycznie zaczęto stosować łapki otoczone szerszą bordiurą (Kóčka-Krenz 1993, 124).

Pierścionki z przedstawianiami ptaków

Okazy z takimi przedstawieniami miały albo charakter sygnetów, albo były ich naśladownictwem (Makarova 1988, 246). W terminologii rosyjskiej są określane jako *печтени-печатки* (pierścienie-pieczętki). Na Rusi są znajdowane, zwłaszcza w Kijowie i u Siewierzan (Arcihovskij 1930, 80).

Rolę sygnetu pełnił srebrny pierścionek z kolekcji Janusza Stopy, z wklęsłym wyobrażeniem kroczonego ptaka, ujętego z profilu w lewo (nr kat. 232; Ryc. VI: 232). Łeb ptaka jest zwrócony ku ogonowi. Zwierzę ma smukły dziób i długą szyję, a skrzydła nieznacznie wzniesione. Obręcz łagodnie zwęża się ku tyłowi, a w miejscu osiągnięcia stałej szerokości pojawia się pionowe zgrubienie. Do tego miejsca jest zdobiona motywem drobnej, ukośnej kratki. Zabytek można datować na XIII-XIV w. (Sedova 1981, 138, Ryc. 52: 4; Musin 2016).

Kroczący ptak znajduje się też na pierścionkach nr kat. 233 i 235 (Ryc. VI: 233, 235). W obu przypadkach jest ujęty z profilu, w prawo. Na tarczce nr 235 został wryty schematycznie. Zaznaczono duże oko i pióra skrzydeł oraz rozłożony, krótki ogon. Na wysokości łap, po lewej stronie znajduje się niewielki punkt. Wąską obręcz przylutowano z tyłu tarczki. Prawdopodobnie była profilowana u nasady. Zabytek można datować na XIV stulecie na podstawie podobieństwa do jednego z pierścieni ze skarbu mołotowskiego (Ters'kyj 2020, 25, Ryc. 25, pierwszy z lewej). Kolejny okaz, nr kat. 233, pochodzi z kolekcji Janusza Stopy (Ryc. VI: 233). Odlano go z cyny (?). Na owalnej, wklęsłej tarczce, wyodrębnionej żłobkiem, ukazano w reliefie ptaka w sposób jak wyżej. Łeb zaopatrzony w silny, zakrzywiony dziób jest osadzony na długiej szyi wygiętej ku tyłowi. Schematycznie zaznaczono skrzydło i pióra na korpusie. Łapy są masywne z zaznaczonymi pazurami. Powyżej skrzydła znajduje się drugi ptak (?) karmiony przez stojącego (pelikan karmiący młode [?]) lub dziobana przezeń roślina (?). W pierwszym przypadku być może jest to przedstawienie pelikana karmiącego młode, w drugim nawiązanie do wyobrażenia ptaka z baldachimem tronu książęcego w Wszechyżu (zob. przyp. 7; Rybakov 1971, 91, Ryc. 132). Tarczka jest ujęta w trójkątne pola przechodzące w obręcz. Wprawdzie nie udało się znaleźć analogii do tego pierścienia, ale przedstawienia tego typu były popularne na Rusi w XIV-XV w.

Kolejny, cynowy pierścionek z wyobrażeniem ptaka (nr kat. 234; Ryc. VI: 234), jest niestety zgięty na pół i stąd trudniejszy o rozszyfrowania. Tarczka ma formę sześcioboku wydłużonego w pionie. Wzdłuż krawędzi biegnie wypukła obwódka. Całą powierzchnię tarczki zajmuje zgeometryzowana sylwetka drapieżnego ptaka

(orla [?]) w pozycji heraldycznej (łeb z profilu zwrócony w lewo, duże oko i zakrzywiony dziób, rozłożone skrzydła, ogon rozpostarty). Takie ujęcie najbardziej przypomina orły bizantyńskie (Žilina 2021, 111, Ryc. 4: 5a). Z kolei zgeometryzowana forma i podział na „komórki” nawiązuje do przedstawień orłów z okresu wędrówek ludów, np. z tzw. Adlerfibeln, zdobionych emalią komórkową, datowanych na V-VI w. (Carduci 1962, 132, Tabl. 127). Być może sposób przedstawienia wziął się właśnie stamtąd. Warto zaznaczyć, że podobny pierścionek, też zgity na pół znajduje się w kolekcji Muzeum im. ks. S. Staszica w Hrubieszowie. Jako analogię można wspomnieć pierścień znaleziony w Ducowie na Słowacji, z orłem którego tułów jest pokryty kratką, i który również nawiązuje do rzymskich wyobrażeń tego ptaka. Wspomniana ozdoba jest datowana na 1. połowę XIII w. (Ruttkay 1979, 52, Ryc. 24: górny). Zdobiony kratką korpus ma również orzeł na płycie znalezionej w tzw. „Poligonie” w Haliczu. Płyta jest datowana na połowę XII w. (Koval', Mironjuk 2015, 177). Wyobrażenia ptaka w ujęciu heraldycznym są też spotykane na pierścieniach z Bułgarii, datowanych na 2. poł. IX-XII stulecie (Drumev 1976, Ryc. na s. 365; Grigorov 2007, 201, Ryc. 72). Wydaje się, że dla naszego znaleziska można przyjąć datowanie na XII - 1. poł. XIII w., nie wykluczając datowania na okres wcześniejszy.

Pierścienie nr kat. 232, 233 i 235 (Ryc. VI: 232, 233, 235) nawiązują do tzw. pierścieni bojarских, czasami określanych typem wołyńsko-halickim. Nasze egzemplarze są beznapisowe. Prawdopodobnie pełniły wyłącznie rolę ozdób i nie miały mocy prawnej. Pierwowzorem pierścieni pieczętnych z przedstawieniem ptaka były zdaniem Aleksandra Musina pierścienie węgierskie odlewane ze srebra i często złożone, na których wyobrażano, jak się przypuszcza, gołębia z gałązką oliwną, rzadziej pelikana, z napisem w otoku. Na Węgrzech pojawiają się w 2. połowie XIII w., a popularność zyskują w wiekach XIV-XV w. Ich obecność na Rusi halicko-wołyńskiej, jak pisze Aleksander Musin, jest związana z wyodrębnieniem się bojarów w oddzielną warstwę, co zaowocowało przejściem przez nich reprezentatywnej symboliki od odpowiadających im warstw z sąsiednich Węgier i Polski. Proces ten zakończył się w 1. połowie XIV w. i właśnie wtedy zaczęto tych pierścieni tam używać. Egzemplarze beznapisowe, często z brązu i innych tańszych metali należy uznać za naśladownictwa srebrnych pierścieni z zamieszczonym na nich imieniem właściciela (Musin 2016, 70). Jeśli chodzi o określenie gatunku ptaka na nich prezentowanego, to wielu badaczy skłania się ku opinii, że jest to kawka, wrona lub kruk, przy czym kawka jest wymieniana najczęściej. Samo wyobrażenie było nie tyle znakiem prywatnym, a terytorialnym i prawo do posługiwania się nim miały osoby pełniące wysokie funkcje w państwie (Mys'ka 2016, 68). Z terenu Ukrainy jest znanych 45 takich pierścieni, w większości znalezisk luźnych (Mys'ka 2016; Koval', Mironjuk 2001, Ryc. na s. 124). Polskie egzemplarze pochodzą z okolic wsi Wakijów, Dobużek (Mys'ka 2016, 68), Czeremna (Piotrowska, Piotrowski, Wołoszyn, Grochocki 2013, 16) oraz Chełma Lubelskiego (Chudzińska, Wołoszyn 2019, 239 i n., Ryc. 8.2.3: a). Pierścienie te są zupełnie nieznane na północy Rusi.

Na zakończenie warto dodać, że pierścienie z tarczką zdobioną wyobrażeniem ptaków były popularne w kulturze bizantyńskiej (Davidson 1952, 243, No. 1932, Plate 105: 1932; Spier 2013) czy szerzej na obszarze Bizantyńskiej Wspólnoty Narodów. Wskazać tu należy zwłaszcza na pierścienie z terenu Bułgarii, chodzi o pierścienie typu III.5. oraz III.6. w klasyfikacji Walerija Grigorowa. Zabytki te są datowane na IX-XI wiek (Grigorov 2007, 55-57, Tabl. 63-64; zob. także Bonev, Doncheva 2011, Tabl. L: 567). Wyobrażenie ptaków znamy także z późnośredniowiecznych pierścieni z terenu Serbii (Novo Brdo; por. Zečević 2006, zabytki nr 157-159; por. także Bikić 2010, Ryc. 91: 7).

Pierścionki ze znakami w typie tamg (?) i znaków Rurykowiczów

W kolekcji znajdują się trzy pierścionki ze znakami w typie tamg (?), nr kat. 236-238 (Ryc. VI: 236-238). W przypadku egzemplarza nr kat. 238 na tarczce przedstawiono głęboko ryte znaki liniowe. Podobne pierścionki z tarczkami pokrytymi różnymi układami linii są częste na cmentarzyskach litewskich, np. w miejscowości Akmenai na Litwie, gdzie występują w grobach, czasami w dużych seriach i to nie na palcach, a w jakichś sakiewkach czy torebkach (Michelsbertas 2006). W pochówku 39, w kurhanie IV było ich 10, obok innych typów pierścieni; 3 znaleziono w grobie nr 3, po jednym w grobach 2 i 4. Wystąpiły też na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Kybartišké, w młodszych pochówkach z XVI w., wkopanych w kurhany (Michelsbertas 2006, 111, 122, 126, 128, 130 i n., Ryc. 96: 12-21, zwłaszcza 20; 100: 1, 2, 5, 7; 103: 5, 105: 6, 70; 2007, 63, 65, 66, Ryc. 27: 2; 29: 5, 7, 12; 30: 1, 3, 6). Niestety mimo, że są tak liczne nie wyjaśniono ich funkcji. Z faktu, że spotyka się je nie na palcach, a w pojemnikach można domniemywać, że

mogły mieć znaczenie symboliczne, być może związane z wierzeniami pozagrobowymi, a przedstawione na nich znaki, to odległe reminiscencje magicznych run.

Inny rodzaj znaków przedstawiono na pierścionkach nr kat. 236 i 237 (Ryc. VI: 236, 237). Na kolistych tarczках wyryto motyw trzech przecinających się linii prostych, umieszczonych wewnątrz niedomkniętej obwódki, sercowatej u nr kat. 237 i w formie $\frac{3}{4}$ okręgu u nr kat. 236. Sam układ linii nie jest identyczny, ale trudno stwierdzić czy jest to tylko przypadek czy świadome działanie. Niemal identyczna kompozycja linii, przecinająca się w charakterystyczny sposób wystąpiła na jednym z pierścieni z kolekcji Muzeum Historycznego we Lwowie (Zarubij 2012, 175, Ryc. 135), z tym, że na pierścionku lwowskim obwódka jest kolista, a przy niej umieszczono rozmieszczone regularnie małe znaki w formie litery V. Niestety zabytek pochodzi z nieznanego miejsca i można go datować szeroko, tj. na XI-XIV. Znaki w typie tamg (?) wystąpiły też na tarczce pierścionka z miejscowości Werbyczna, datowanego na XI-XIII w. (Rauhut 1960, Tabl. XXII: 17; Žilina 2019, 117, Ryc. 10: 6 [Ruś]). W tych szerokich ramach należy też datować zabytki z tomaszowskiej kolekcji. Zbliżony znak jest także znany z topora bojowego znalezionej w Nowogrodzie, datowanego na XIV - pocz. XV w. (Medvedev 1959, 135, Ryc. 6: 3).

W zbiorach Muzeum im. dr. Janusza Petera znajduje się też kilka pierścieni z przedstawieniem znaków nawiązujących lub będących znakami Rurykowiczów. Trzy z nich znaleziono na terenie kompleksu osadniczego w Czermnie, czwarty pochodzi z kolekcji zgromadzonej przez Janusza Stopę, ze wskazaniem, że i on został tam podjęty.

Z pierścieni tomaszowskich tylko jeden swoją formą i typem przedstawionego znaku może być późną, zmodyfikowaną formą znaku książęcego. „Klasyczny” znak Rurykowiczów najbardziej przypomina ryt na okazie oznaczonym jako nr kat. 239 (Ryc. VI: 239). Pierścień odlano ze srebra. Ma płaską, owalną tarczkę i ozdobnie potraktowaną szynę w miejscu ich łączenia. Żłobki ryty wypełniono czarną substancją. Sam znak ma formę dwuzuba o prostokątnej czaszy, z odnogą na prawym zębie i z przekrzyżowaną nóżką. Wewnątrz czaszy znajduje się niepełny krzyż w typie kawalerskiego, a powyżej, już ponad czaszą, gwiazda. Sam kształt dwuzuba najbardziej przypomina tryzub ze zredukowanym trzonem i z przekrzyżowaną nóżką, wydzielony przez Siergieja Bieleckiego jako klasa III/1/1 (Bielecki, Musin 2019, 472). Znak ten jest znany z odcisku na plombie znalezionej w Drohiczynie, datowanej na XII-XIII w. Jednak dodanie niepełnego krzyża i gwiazdy sugeruje, że jest młodszy i zapewne należy go łączyć już z okresem wykształcania się herbów. Nie można wykluczyć, że mógł należeć do potomków, którejś z licznych rodzin książęcych.

Dwa kolejne pierścienie mają formę sygnetów (nr kat. 240, 241; Ryc. VI: 240, 241). Ich tarczki są zagłębione w stosunku do krawędzi, przy czym znak na pierścieniu nr 241 jest wypukły, a na okazie nr 240 – wklęsły, mają też inne szyny. Na obu ukazano znak w typie tryzuba o pierścieniowatej, niedomkniętej czaszy, z przekrzyżowanym, nieco od niej wyższym, masztem i przekrzyżowaną ukośnie nóżką. Z obu stron czaszy znajdują się umieszczone symetrycznie odnogi, skierowane ku dołowi.

Czwarty z egzemplarzy, to ołowiany, prosty pierścionek z owalną tarczką i zachowanymi po jej obu stronach fragmentami szyny (nr kat. 242, Ryc. VI: 242). Płaszczyzna tarczki jest również obniżona w stosunku do krawędzi, a znak wypukły. Brak części szyny może oznaczać, że albo mamy do czynienia z okazem uszkodzonym, albo z nieukończonym³⁰. Wyobrażony na tarczce znak, ma również czaszę w formie niedomkniętego pierścienia, z wcięciem na osi podłużnej, jakie czasami mają tzw. rozkwitające krzyże. Maszt, wyraźnie wyższy od czaszy, jest przekrzyżowany, a nóżka rozdwojona, z jedną nogą na podstawie³¹. Podobny znak zamieścił Franciszek Piekosiński w *Heraldyce polskiej wieków średnich*. Chodzi o godło herbowe umieszczone na odcisku pieczęci nieznanego ruskiego szlachcica z wieku XVI, przechowywanej w kolekcji książąt Czartoryskich (Piekosiński 1899, 307-313, poz. 435, Tabl. II: 563).

Trzy ostatnio opisane pierścienie wykazują duże podobieństwa formalne i stylistyczne, przy czym w przypadku pierścieni nr 240 i 241 mamy do czynienia z tym samym znakiem, przedmioty te zresztą znaleziono obok siebie. Okazy z wypukłymi znakami mogły służyć do wykonywania odcisków używanych do produkcji form odlewniczych. Same znaki, przede wszystkim ze względu na formę czaszy, niespotykaną w przypadku znaków książęcych, natomiast stosowaną heraldyce polskiej i na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, należy uznać za godła w heraldyce, zapewne miejscowej szlachty. Zbieżność stylistyczna może

³⁰ W przypadku pierścieni odlewanych w formach kamiennych, szynę albo odlewano całą (wtedy umieszczano ją z jednej strony tarczki, a następnie wyginano i łączono z drugiej strony), albo tylko jej fragmenty przy tarczce, a pozostałą część dokuwano później.

³¹ Być może podobne rozwiązanie zastosowano także z drugiej strony, ale odlew jest nieprecyzyjny.

sugerować, że wyszły one z jednej pracowni, niekoniecznie rozumianej jako miejsce, a raczej „szkołę”. Z dużym prawdopodobieństwem można założyć, że znaleziska te pochodzą z XV-XVI w.

Jak wspomniano wcześniej, znaki książęce pojawiają się na wielu przedmiotach, jednak pierścienie z ich przedstawieniami należą do rzadkości. Liczba takich znalezisk nie jest dokładnie znana, ale w literaturze funkcjonuje około 20 egzemplarzy. Można ją jeszcze uzupełnić o dwie kamienne formy do odlewania tychże³². Większość okazów znaleziono na terenie obecnej Ukrainy. Aż 5 odkryto w Kijowie, pozostałe pochodzą z Halicza, Gorodiszcza, identyfikowanego z latopisowym Bożkiem, grodziska Raj, koło Szacka, wspomnianej już Starzawy, uroczyska Święte Jezioro w obwodzie czernihowskim, okolic Nowouhrużkiego, jak się uważa latopisowego grodu Uhrowiesk³³. Dwuzuby i tryzuby znajdują się na 10 spośród tych zabytków, na pozostałych przedstawiono inne klasy znaków. Pierścieni ze znakami książęcymi używali nie tylko książęta, ale też reprezentujący ich wysocy urzędnicy. Rozbudowana modyfikacją form przedstawionych na nich znaków sugeruje, że w większości przypadków należy je łączyć z Rurykowiczami żyjącymi w 2. połowie XII i w następnym stuleciu (Korzhuhina 1954, 124; Makarova 1988, 247), przy czym nasz jedyny zabytek z przedstawieniem znaku (nr kat. 239) pochodzi już z czasów zdecydowanie późniejszych.

Funkcję pierścienia pieczętnego mógł też pełnić pierścień nr kat. 243 (Ryc. VI: 243) wykonany z cyny lub srebra gorszej jakości. Przedstawienie umieszczono na niemal kolistej, wklęsłej tarczy. W polu znajduje się uproszczone przedstawienie świętego wojownika, w całej postaci, na wprost, wykonane w wysokim reliefie. Nie zaznaczono szczegółów twarzy, ograniczając się do wykonanych półwałkiem włosów, sięgających końca policzków. Wokół głowy znajduje się kolejny gruby półwałek, pełniący funkcję nimbu. Postać nosi tunikę/kolczugę sięgającą kolan, przepasaną w pasie (?). Nogi są słabo czytelne, a stopy, jak się wydaje, skierowane na zewnątrz. W lewej (heraldycznie) ręce trzyma migdałowatą tarczę typu normandzkiego, a w prawej włócznię. Brak napisów uniemożliwia jednoznaczną identyfikację postaci. W ten sposób ukazywano świętych: Fiodora Tyrońskiego, Jerzego, Fiodora Stratelatesa. Postać świętych wojowników przejęta ze sztuki bizantyńskiej (Grotowski 2011) pojawia się na ruskich pieczęciach i plombach oraz w sztuce cerkiewnej, przede wszystkim w malarstwie. Pieszych, świętych wojowników stosunkowo często ukazywano na pieczęciach książęcych i moliwdowulach (zob. Lihačev 1928, np. s. 16, 17, 45, 72, 73, 75, 85, Ryc. 16, 17, 29, 33, 40; 1930, 24, 34, Ryc. 21-22, 30, 31). Lichaczow wydzielił nawet oddzielny typ z przedstawieniem stojącego św. Fiodora (Lihačev 1930, 24, Ryc. 20-21). Pieczęci takie są znane m.in. z Nowogrodu Wielkiego czy Bieloosiera³⁴. Jak wspomniano, motyw świętego wojownika występuje też w malarstwie cerkiewnym. Jako przykład można przytoczyć postać z malawidła ściennego datowanego na XII w., odkrytego w cerkwi Spaskiej monastynu Ewposinijewskiego w Połocku (Tiguncev, Guleckij 2017, 117 i n., Ryc. 7). Jak już wspomniano, wizerunek stojącego wojownika zaczerpnięto z Bizancjum, gdzie pojawia się nie tylko na pieczęciach (por. np. Jordanov 2015, Ryc. 18), czy przedmiotach związanych ze sztuką sakralną (np. *Byzantium...* 2008, zabytek nr 179), ale np. na pierścieniach. W tym kontekście można wskazać na srebrny pierścień datowany na VI-VII przechowywany w Staatliche Antikensammlungen w Monachium. Zabytek pochodzi ze wschodnich wybrzeży Morza Śródziemnego (nr inw. 1852; *Byzanz...* 2004, 329, poz. 650). Wskazać należy także na pochodzący ze średniowiecznej (XI-XIII/XIV w.) nekropolii pierścieni ze schematycznym wyobrażeniem postaci z włócznią z terenu Macedonii (Republika Skopje), m. Kočani (zob. Maneva 1992, 129-132, Tabl. 84: 22/7).

³² Formy znaleziono w Kijowie i Daniłowie na Wołyniu. Znak z tej ostatniej K. Pawłowa, która opracowała zabytek, łączy z dużym prawdopodobieństwem z Daniłem Romanowiczem, potomkiem Włodzimierza Monomacha w szóstym pokoleniu (Pavlova 1971, 99).

³³ Na temat wspomnianych pierścieni, zob. Volodčenko 1951, 62 i n.; Korzhuhina 1954, 124; Makarova 1988, 241-247; Petegirić 2013, 116-122, Ryc. 3, 4; Zlatogors'kij, Demedjuk 2013, 54, Ryc. 7: 1.

³⁴ Przykładowo podobne przedstawienie wystąpiło na jednej ze stron pieczęci znalezionej w Bieloosierze, datowanej na przełom X i XI w. Walentin Janin uznał to znalezisko za pieczęć władcy, zaś Lichaczow za pieczęć książęcą Izjasława Jarosławowicza (1024-1078) (Marakov, Černecov 1988, 232, 236 i n., Ryc. 2: 3). W tym przypadku przedstawiono świętego Jerzego. Święty wojownik znajduje się też na awersie pieczęci Mściława Dawidowicza, księcia Nowogrodu w latach 1184-1187, z tym, że nie jest to przedstawienie całościowe, a jedynie w ¾. Tu z kolei wyobrażono św. Fiodora Tyreńskiego, bo takie było imię chrzestne księcia (Gajdukov 2019, 132, Ryc. 4). Pieczęć z takim wyobrażeniem znaleziono w Nowogrodzie na Rurykowym Gorodiszczu. Gajdukov jako analogie przywołuje rzymską monetę z przedstawieniem na jednej ze stron stojącego mężczyzny – cesarza z kopia i tarczą opartą o podłoże. Monetę po wykonaniu dziurki, wtórnie wykorzystano jako zawieszkę. Została znaleziona na stanowisku Komarowka, nad jednym z prawobrzeżnych dopływów Sejmu. Przypisuje się ją Arkadiuszowi, cesarzowi Cesarstwa Wschodniego (395-408 n.e.) (Radjuš 2018, t. 1, 582 i n., Ryc. 5: 1).

ELEMENTY STROJU

Zapinki podkowiaste

W zbiorze znajdują się cztery nieduże zapinki podkowiaste zachowane w różnym stopniu: żelazna (nr kat. 245; Ryc. VI: 245) oraz trzy ze stopów miedzi (nr kat. 246, 248, 249; Ryc. VI: 246, 248, 249). Być może z tym rodzajem fibul jest też związany kolec nr kat. 250 (Tabl. VI: 250) oraz fragment kabłąka ze spiralnie zwiniętym zakończeniem nr kat. 247 (Ryc. VI: 247).

Kabłąk fibuli żelaznej, nr kat. 245, o niemal kolistym przekroju, ma 39 mm średnicy. Jego końce są prawie w całości zniszczone, ale z zachowanych fragmentów można wnosić, że pierwotnie były rozklepane i zrolowane, podobnie jak zakończenia kabłąka drugiej z fibul (nr kat. 246), która została wykonana z drutu o kolistym przekroju, a jej średnica wynosi 30 mm. Ma długi kolec znacznie wystający poza ramę. Trzecia z zapinek (nr kat. 248) jest zrobiona z pręta o przekroju czworokątnym, a jej końce także są rozklepane i zrolowane. Obecnie kabłąk jest wygięty w ten sposób, że zapinka przypomina agrafę. Wydaje się, że w tej formie przedmiot mógł w dalszym ciągu służyć do zapinania szat. Z kolejnego zabytku zachował się jedynie fragment kabłąka (nr kat. 249; Ryc. VI: 249). Fibula ta reprezentuje inny typ. Została odlana, a jej szeroki kabłąk ma przekrój wklęsło-wypukły, zbliżony na litery V. Jego zewnętrzna krawędź jest zdobiona trójkątnymi nacięciami (tzw. wilcze zęby), a górna powierzchnia odciskami trójkątów, co można uznać za imitację łusek węża (?) / smoka (?). Najciekawsze jest jednak zakończenie z plastycznym wyobrażeniem łba zwierzęcia, które trudno jednoznacznie zidentyfikować. Identyczną, zachowaną w całości fibulę, znaleziono na terenie datowanej na X-XI w. osady Dorohinka-III, w środkowym dorzeczu Dniestru (Mocja, Kovalenko, Petrašenko 1997, 107, Ryc. 44: 3; Pokrowskaja 2021, 117, 121, Ryc. 4: 8).

Andriej Szpilew opisuje takie zabytki jako fibule z zakończeniami w formie łba sowy (Špilev 2009, 232, 246, Ryc. 1: 1, 2) i datuje na X-XI w., u Liubov Pokrowskiej są to tylko zapinki z zoomorficzną główką, bez doprecyzowania o jakie zwierze może chodzić. Niewątpliwie nawiązują one do wikingów zapinek z pełnoplastycznym przedstawieniem łba smoka (?)³⁵, który w przypadku formy mniej plastycznej i wykonanej przez mniej wprawnego mistrza może kojarzyć się z łbem sowy. To podobieństwo nie jest przypadkowe. Mamy tu do czynienia z przedmiotem wytworzonym na miejscu, ale według wzorów skandynawskich³⁶. Znalezisko pochodzi z kolekcji Janusza Stopy, zatem jego związek z Czermnem może stać pod znakiem zapytania.

Jak wspomniano nie można wykluczyć, że fragmentem zapinki podkowiastej jest zbytek nr kat. 247 (Ryc. VI: 247). To znaczny fragment kabłąka o przekroju zbliżonym do owalu i końcu rozklepanym, zwiniętym w rulon (drugi jest odłamany). Nie można jednak wykluczyć jego innej funkcji, np. uchwytu. Jego forma przypomina też żelazne bransolety grupy 4 wydzielonej przez Pletniową, funkcjonujące w 2. połowie VIII po koniec IX w. (Pletneva 1989, 114 i n., Ryc. 60: IV).

W Europie północno-wschodniej fibule podkowiaste są kategorią zabytków spotykanych stosunkowo często, zwłaszcza w kręgu bałtyjsko-ugrofińskim³⁷. Większość egzemplarzy wykonano z brązu, rzadziej z żelaza, srebra i stopów ołowiowo-cynowych. Z Polski jest ich znanych kilkadziesiąt (Jończyk 2013, 41), a wykonanych z żelaza 56 (stan z 2013 r.; Jończyk 2013, zob. Ryc. 16 na s. 42 i katalog na s. 43 i n.). Zapinki te różnią się zarówno przekrojami kabłąka, jak i uformowania jego zakończeń.

Stosowano je przede wszystkim do spinania odzieży. W grobach ze wspomnianego kręgu kulturowego z okresu wczesnego średniowiecza odkrywa się ich po kilka, a nawet kilkanaście. Rzadziej, i to raczej na terenach ugrofińskich, były stosowane jako sprzączki do pasa lub łączniki (Nikitina 2012, 171, Ryc. 64: 2). Ich typologię dla wczesnego średniowiecza opracowała Walentina Malm (Mal'm 1967).

W 2. poł. X - pocz. XII w. najbardziej rozpowszechnione były zapinki o końcach rozklepanych i zrolowanych, czyli takie jakie znaleziono w Czermnie. W XIII-XIV stuleciu obserwuje się większe zróżnicowanie zakończeń. Pojawiają się: gwoździowate, graniaste, w formie stożka i zoomorficzne. Tych jednak w Czermnie nie ma. Zapewne datowanie znalezisk z Czerdna mieści się w okresie ich największej popularności, tzn. przypada na 2. poł. X - pocz. XII w.

³⁵ Dla Michaela Müller-Willego są to łby lwów (Müller-Wille 1989, 742, Ryc. 2, 3: 1).

³⁶ Pokrowskaja łączy je ze środowiskiem ludów bałtyjskich i zachodniofińskich (Pokrowskaja 2021, 121).

³⁷ Zapinki podkowiaste występowały nie tylko w okresie średniowiecza. Jest to forma, która funkcjonowała od wczesnej epoki żelaza (Wyspy Brytyjskie, Półwysep Iberyjski). Przy czym ówczesne zapinki miały formę omegowatą, podobnie jak zapinki plemion scytyjskich. W okresie wędrówek ludów obszar ich występowania zawęża się do terenów północnych. Warto wspomnieć, że w grobach awarskich z VII są znajdowane zapinki rzymskie tego typu. Uważa się, że nie pełniły one jednak funkcji użytkowej, a były traktowane jako przedmioty stare lub kolekcjonerskie (Bendeguz 2007, 331, Ryc. 5).

Fibule o końcach zrolowanych różnią się przekrojami kabłąka, który może być: czworokątny, kolisty, trójkątny lub płaski, przy czym za najwcześniejsze uznaje się egzemplarze o przekroju czworobocznym.

Większość odlewano, ale zdarzają się też egzemplarze wykonane z drutu o końcach zwiniętych spiralnie. Zasadniczo na Rusi tego typu zapiecia wykonywano z mosiądzu i wieloskładnikowego stopu z przewagą cynku, co może sugerować, że fibule podkowiaste z kolekcji tomaszowskiej mogą pochodzić z kręgu bałtyjskiego lub skandynawskiego albo też ugrofińskiego. Na Rusi ten rodzaj zapinek jest typowy dla obszaru, gdzie plemiona słowiańskie stykały się z ludami ugrofińskimi, bałtyjskimi i skandynawskimi (Hvoščinskaja 1999, 39). Na terytorium Rosji znaleziono je przede wszystkim na cmentarzyskach związanych z osadnictwem skandynawskim, m.in. w Gniezdowie, Michajłowsku, Timierowie, w kurhanach włodzińskich i ładożskich. Na terenie Białorusi, zwłaszcza na ziemi połockiej, brązowe zapinki ze zwiniętymi zakończeniami występują w kurhanach związanych z Krywiczami (X-XII w.). Były tam tak popularne, że uważa się je za wyrób miejscowy. W południowej części ziem ruskich są rzadkie (Sedova 1981, 83). Są znane m.in. z Sądownej Wiszni i Mielnik na Wołyniu. Znajduje się je wzdłuż Dniepru, a także u Finów Nadwołżańskich (Meria, Maryjczyków, Mordwinów) i Bułgarów Nadwołżańskich. Znane są też z Litwy, Łotwy i Estonii oraz Finlandii i Szwecji. Występują też na Kaukazie, chociaż w nieco innej formie (Bakušev 2013).

Na temat pochodzenia zapinek podkowiastych brak jednoznacznych rozstrzygnięć. Zdaniem Wojciecha Nowakowskiego na obszarach bałtyjskich znano je już w okresie wpływów rzymskich. Uważa się je za naśladownictwo prowincjonalno-rzymskich fibul omegowatych z I-II w. Ponownie stały się tam popularne w VII-VIII w. (Nowakowski 2004, 144). Interesujące nas formy o zrolowanych końcach mają analogie na ziemiach Cesarstwa Rzymskiego, gdzie występowały jeszcze w IV w. Jednak jak uważa Nowakowski inspiracja dla fibul wczesnośredniowiecznych szła nad Bałtyk nie z południa, a z zachodu, z terenów anglosaskich (Nowakowski 2004, 144). Z kolei Ludwika Jończyk wspomina, że w basenie Morza Bałtyjskiego pojawiły się za pośrednictwem Finów Nadwołżańskich. Wiadomo też, że były wyrabiane na wzór egzemplarzy bałtyjskich przez Słowian zamieszkających w dorzeczu Niemna (Jaskanis 2008, 228), dopuszcza się również ich produkcję na ziemiach polskich, chociaż w ograniczonym zakresie (Jończyk 2013, 49).

Zapinki czworoboczne i koliste

Poza zapinkami podkowiastymi z Czeremna pochodzi 7 innych zapinek, w tym cztery o kabłąkach kolistych, przy czym kabłąk nr kat. 251 jest profilowany (Ryc. VI: 251); nr kat. 252 i 253 ciężki, masywny (Ryc. VI: 252, 253), a nr kat. 254 płaski (Ryc. VI: 254). Numery kat. 256 i 257 mają niemal identyczne kabłąki w formie kwadratu (Ryc. VI: 256, 257), a nr kat. 255 prostokątny (Ryc. VI: 255).

Numer kat. 251, wykonany z mosiądzu, ma w kabłąku przewężenie w miejscu zamocowania kolca, który nie zachował się. Podobne egzemplarze z Wrocławia są datowane na XIII-XIV w. (Sawicki 2017, 92, Ryc. 24-25).

Egzemplarze nr kat. 252 i 253 mają kabłąki masywne, o przekroju odpowiednio owalnym i czworobocznym (Ryc. VI: 252-253). Analogiczny okaz został znaleziony w grobie 12 na cmentarzysku zachodniobałtyjskim w Necie (Bitner-Wróblewska 2007, Tabl. VII, grób 12: 3). Jest datowany na okres C_{1b} okresu wpływów rzymskich, tzn. na 2 połowę III w., ale zbliżone zapinki są też znane w okresie późnego średniowiecza, z wieków XIV-XV (Odój 1958, Tabl. XXIII: 2, 12, 13; XXIV: 3), co dla naszych znalezisk wydaje się bardziej prawdopodobne.

Zapinka nr kat. 254 została wycięta z blachy wykonanej ze stopu miedzi (Ryc. VI: 254). Jej średnica wynosi 28 mm. Ma duży, kolisty otwór umieszczony asymetrycznie. Rama jest zdobiona dookołnym ścięciem tremelującym wykonanym wzdłuż krawędzi i między krawędziami w formie 6 odcinków dzielących przestrzeń na mniej więcej równe części. Na stronie spodniej, przy jednej z krawędzi znajdują się odciski trzech kółek z punktem w środku, co może wskazywać, iż blachę wykorzystano wtórnie. Do zapinania służył krótki kolec wykonany z drutu. Egzemplarze o zbliżonej formie znaleziono na cmentarzysku w Cedyni, gdzie są datowane na przełom XII i XIII w. (Malinowska-Łazarczyk 1979, 94 i n., 163, Tabl. 4.I: 1-5). Datowany później, bo na wiek XIV, jest okaz odkryty na cmentarzysku w Równinie Dolnej (Odój 1958, 118, 129, Tabl. XIV: 7). Zbliżone okazy występują na ziemiach zamieszkałych przez ludy bałtyjskie oraz w południowej Szwecji i na Gotlandii, chociaż tu zdobione w bardziej wyrafinowanymi motywami (Thunmark-Nylén 2006, 84, Ryc. III:4:10-11). Na Litwie są datowane na XIV - pocz. XV w. (Svetikas 2018, 147 i n., Ryc. 25, zwłaszcza 25: 4),

a w Nowogrodzie pojawiają się w połowie XII w. i występują do końca XIV stulecia (Sedova 1981, 89). W tej sytuacji omawiany egzemplarz można datować od przełomu XII i XIII w. po początek XV stulecia włącznie.

Zapinki nr kat. 256 i 257 wykonano według tego samego schematu (Ryc. VI: 266, 257). Są dwustronne. Kwadratowa rama z trójlistnymi występami w narożnikach zewnętrznych została pokryta obustronnie dwoma rzędami wypukłych punktów. W jednym z narożników znajduje się prosty, ułożony ukośnie element do zaczepiania kolca, który zachował się tylko w przypadku nr kat. 257. Podobna zapinka znajduje się w zbiorach muzeum w Hrubieszowie (nr inw. MH/A/5618). Być może identyczne, a przynajmniej bardzo podobne znalezisko zostało znalezione podczas badań w 1897 r. w Horodnicy nad Dniestrem (obecnie w zbiorach Muzeum Historii Naturalnej w Wiedniu; Petegirič 2019, 140, Ryc. 11: 8). Niestety nie udało się znaleźć innych analogii, poza odległą prezentowaną przez Egan i Pritcharda. Jest to znalezisko z Londynu datowane na XIV w. (Egan, Pritchard 2004, 256 i n., Ryc. 165: 1343). Nasze znaleziska mogą pochodzić z tego samego okresu, ale nie można wykluczyć, że na wschodzie zabytki tego rodzaju mogą być wcześniejsze.

Wśród opisanych zapinek wyróżnia się egzemplarz nr kat. 255 (Ryc. VI: 255). To niewielki (15x21 mm) przedmiot o prostokątnym kabłąku, z zaoblonymi występami w narożnikach zewnętrznych, zdobiony punktowymi wgłębieniami, z wyjątkiem jednego boku, w którym bliżej narożnika znajduje się przewężenie, zapewne na mocowanie kolca. Podobny zabytek publikuje Ture Arne, wskazując na cmentarzysko w Birce (Arne 1914, 214, Ryc. 359, 360). Zbliżone znaleziska pochodzą jego zdaniem z Gniezdowa i Peresopnicy oraz Żabiniec w obwodzie tranopolskim. Natalia Krylasowa i Andriej Bielawin porównywalne do nich drobne przedmioty łączą z zapiegami sakiewek, wskazując na znalezisko z cmentarzyska Kriukowo-Kużowskie na terenie Mordowi (Krylosova, Belavin 2018, 109, Ryc. 4: 5), które jest datowane na IX-XI w. Ich zdaniem moda na noszenie sakiew z okuciami, np. takimi jak nasze pojawiła się na Przeduralu, skąd Węgrzy przenieśli ją ze sobą na Zachód (Krylosova, Belavin 2018, 103). Same okucia toreb znajdowane na Przeduralu są pochodzenia miejscowego. Być może nasze małe zapięcie można łączyć z epizodem madziarskim. Obecność Węgrów jest potwierdzona ich grobami w Łucku, nie można też wykluczyć ich obecności w Gródku, a zatem można też dopuścić, że dotarli w okolice Czernia. W tej sytuacji nasz zabytek można datować na 1. poł. X w.

Zapinki rzymskie i z okresu wędrówek ludów (?)

W kolekcji znajdują się dwa fragmenty zapinek funkcjonujących w okresie rzymskim i w okresie wędrówek ludów. To nr kat. 258 (Ryc. VI: 258), określony jako zapinka kolankowata, datowana na II-IV w. (Rakoczy 2017, 31) i nr kat. 259 (Ryc. VI: 259) – zakończenie kabłąka w formie palmety z pierścieniem nieco odeń odsuniętym. Palmetowate zakończenie przypomina tarczki fibul, które w fazie D okresu wędrówek ludów (wg Kazimierza Godłowskiego) występowały na wschodnim wybrzeżu Bałtyku oraz na Olandii i Gotlandii. Nie można jednak wykluczyć, że jest to fragment okucia o palmetowatych zakończeniach z pierścieniem w połowie długości trzonu. Podobne okucia, datowane na XIII-XIV, są znane np. z Kierniowa na Litwie (Kernave 2002, 169, Ryc. 400). Zbliżony okaz znajduje się także w omawianej kolekcji (nr kat. 580, Ryc. VI: 580) oraz w zbiorach muzeum w Hrubieszowie (MSS, nr inw. MH/A/5084).

Haftka

Elementem zapięcia jest pętka haftki wygiętej z drutu (nr kat. 260; Ryc. VI: 260). Sama pętka ma kształt zbliżony do owalu, a końce zawinięte w uszka. Zabytek ma 11 mm długości. Egzemplarze o takiej formie, ale znacznie mniejsze np. w kulturze Keszthely były wykorzystywane jako elementy składowe zausznic (Heinrich-Tamásk 2002, 342, 347, 349, Tabl. 3: 1, 2; 8: v.13, 10: K14)³⁸. U Bałtów, znacznie większe, mocowano przy zawieszach-amuletach (Odoj 1958, 124-142, Tabl. XV: 11; Širouchov 2014; Bitner-Wróblewska, Ciglis, Radiņš 2005, 133, *passim*, Ryc. 9: 3, 4). Nasz niewielki zabytek zapewne był wykorzystywany jako zapięcie odzieży. Pętka haftek zmieniały się w czasie, ale do tej pory nikt nie pokusił się o ich analizę, a wydaje się, że sposób uformowania oczka może mieć pewien walor datujący. Nasz egzemplarz przypomina późnośredniowieczne okazy publikowane przez Stefana Krabatha (Krabath 2001, 208), datowane na XV-XVI w., ale niemal identyczną formę ma zabytek z grobu nr 8 z cmentarzyska Peczeszur w basenie

³⁸ Na temat sytuacji w Kotlinie Karpackiej w V-VII wieku i aktualnej definicji pojęcia kultura Keszthely zob. Heinrich-Tamásk 2002.

Czepsy, jest jednak prawie dwukrotnie większy. Pochodzi z XI-XIII w. (Ivanova 1992, Ryc. 34: 2). Można raczej wykluczyć, że funkcjonował w czasach nowożytnych, bowiem pętelki haftek z tego okresu były zwykle bardziej koliste (Gupalo 2022, 267, Ryc. 297; Sulkowska-Tuszyńska 2022, 264, Ryc. 97, 98)

Guziki

Ubrania zapinane na guziki pojawiają się u Słowian wschodnich późno (po X w.) i długo nie były popularne, gdy np. w ubiorze chazarskim były normą (Žilina 2017b, 127). W naszym zbiorze są one nieliczne, tym bardziej, że przy braku uszek i materiału porównawczego, zwykle trudno je odróżnić od aplikacji czy ozdobnych ćwieków. Wśród egzemplarzy niebudzących wątpliwości znajdują się trzy podobne zabytki, nr kat. 261-263 (Ryc. VI: 261-263), których taśmowata nóżka jest wprawdzie częściowo odłamana, ale zachowana po łuk dziurki. To okazy o dużych główkach, o średnicy 23 mm, które mają formę przysadzistego stożka. Są zdobione ornamentem reliefowym skomponowanym wokół środka. Powierzchnia jest podzielona na 8 części, 4 węższe tworzące rozetę/krzyż o ramionach poszerzonych na końcach, a między nimi 4 pola szersze z przedstawieniem stylizowanej lilii. Niemal identyczne egzemplarze znaleziono w jamie 6 na grodzisku w Rackim, w obwodzie kurskim oraz w Minino, z tym, że tam do dekoracji użyto dodatkowo złotej emalii (Zajceva 2008a, 111, Ryc. 101: 14), w Haliczu (Koval', Mironjuk 2019, 226, Ryc. pierwsza po lewej), a także w Niewiadomej na Podlasiu, w grobie 3 (Musianowicz 1950, 238, Tabl. LXI: 9). Motyw lilii wykonano w konwencji spotykanej na wyrobach środkowoazjatyckich z XI-XII w. (Pugačenkova 1958, 82, Ryc. 7). Połączenie krzyża z lilią ma wymowę symboliczną. Zbliżone zdobienie – pola są zakreskowane – mają guziki znalezione w obwodzie kijowskim w Kniażej Gorze i Toropcu. Omawiane guziki są datowane na okres od połowy XII po wiek XIII włącznie (por. Enukov, Kabanov, Musin 2021, Ryc. 4: 15; Zajceva 2008a, 111).

W taśmowate uszka są również zaopatrzone cztery małe guziki o stożkowatych główkach (nr kat. 264-267; Ryc. VI: 264-267). Główki dwóch mają występ wychodzący z wierzchołka stożka – walcowaty (nr kat. 264) i zbudowany z trzech usadowionych na sobie kuleczek (nr kat. 265). Powierzchnie egzemplarzy nr kat. 265, 266 są gładkie, natomiast nr kat. 264 jest zdobiona ornamentem reliefowym w formie rozety o pięciu płatkach, rozdzielonych wydłużonymi elementami. Guziczki z takimi wystęgami, datowane na X - 1. poł. XIII. w. są znane z Suzdalskiego Opola (Fedorina 2017, 218, Ryc. 5: 23; Špoljanskij 2017, 219, Ryc. 4: 15; Makarov, Fedorina 2023, 32, Ryc. 3: 16). Obecność pionowych wystęgów, umieszczonych centralnie, jest być może nawiązaniem do charakterystycznych chińskich nakryć głowy i wiązać guziczki z tamtym obszarem kulturowym. Natomiast co do ich datowania, to z braku innych analogii musimy ją przyjąć za datowaniem guziczków z Suzdalskiego Opola. Ostatni z zabytków nr kat. 267 (Ryc. VI: 267) ma gładką główkę w formie przysadzistego stożka. Ćwiek o podobnie ukształtowanej główce, datowany na k. XI - 1. poł. XIII w., znaleziono na terenie kompleksu Pawłowskoje-2 (Špoljanskij 2017, 219, Ryc. 4: 14), co jest przesłanką, aby nasz zabytek datować na ten sam okres.

Inne zapięcia

W tej kategorii znajduje się jeden zabytek, nr kat. 268 (Ryc. VI: 268). To rodzaj guzika lub nitu. Składa się z dwóch kolistych tarczek o średnicy 21 i 15 mm, połączonych walcowatym łącznikiem. Zabytki tego typu spotyka się już w okresie rzymskim na terenie całego Imperium, gdzie służyły do łączenia elementów skórzanych (Ciugudean 2017, 407, Tabl. X: 2; 2021, 168, 254, Tabl. II: 3, VIII: 15). Jednak przedmioty o tej formie występują też później, w okresie średniowiecza i nowożytnym po czasy współczesne. Wykorzystywano je jako guziki wszywane lub spinki do mankietów (Artemičeva 2018, 339, 340, Ryc. 4: 7, 8). Dwa takie egzemplarze znaleziono w Drohiczynie. Ich górne tarczki są zdobione. Niestety oba nie są datowane, a obecność na grodzisku materiałów nowożytnych, jedynie zaciemnia kwestię ich chronologii.

Sprzączki

Sprzączki, czy pełniące podobną rolę klamry, były nie tylko elementami pasa noszonego zarówno przez mężczyzn, jak i kobiety, ale też używano ich przy obuwiu, sakwach, służyły do mocowania ostróg, były też wykorzystane przy oporządzeniu konia czy zapięciach ksiąg. Znane są też przykłady, że używano ich jako rozdzielaczy rzemieni np. w Nowogrodzie, czy do zawieszania pochwy miecza, np. na jumskim cmentarzysku na Powołżu (Sedova 1981, Ryc. 56: 7; Zajceva 2015, 186).

Omawiana część kolekcji liczy 216 egzemplarzy (nr kat. 269-485), całych i ich fragmentów. W większości są one wykonane ze stopów miedzi, rzadziej z żelaza, a wyjątkowo z innych metali i ich stopów³⁹. Prawie u wszystkich egzemplarzy kolce wykonano z żelaza i zwykle nie zachowały się one do dnia dzisiejszego. Jest to zespół zróżnicowany pod względem formy. Jeśli chodzi o konstrukcję ramy, to występują sprzączki jedno- i dwudzielne, czasami zaopatrzone w skuwki, natomiast jeśli za kryterium przyjąć kształt ramy, to dużą grupę stanowią sprzączki o ramach lirowatych lub do nich nawiązujące oraz D-kształtne. Poza tym w zespole występują egzemplarze koliste oraz owalne; cztero- (prostokątne, kwadratowe i trapezowate) i pięcioboczne. Są też okazy o ramach fantazyjnych. Większość zabytków zachowała się bez kolców. Ich datowanie obejmuje okres począwszy od 1. połowy I tysiąclecia po czasy nowożytne, jednak przeważają formy typowe dla X-XIII stulecia, czasów, kiedy na Rusi taka różnorodność kształtów była typowa (Ken'ko 2012, 33).

Sprzączki lirowate

Jak wspomniano, w omawianym zbiorze formy lirowate i do nich nawiązujące są jedną z najliczniejszych kategorii. Ich klasyfikację dla znalezisk z Polski opracowała Zofia Hołowińska (Hołowińska 1963, Ryc. 3) wydzielając 4 typy. Na początku lat 60. ubiegłego wieku, kiedy ten system powstał były one jeszcze nieliczne. Dzisiaj kiedy jest ich zdecydowanie więcej, w Polsce, ale zwłaszcza na ziemiach dawnej Rusi, poza klasycznymi formami typu I-IV dysponujemy jeszcze całą gamą ich innych kształtów⁴⁰.

W katalogu są one określane jako nawiązujące do konkretnego typu lub tylko ogólnie do lirowatych. Typologia Hołowińskiej, chociaż przyjęta na zachód od Bugu (zob. np. Révész 1989, 259; Heindel 1990, 21) nie przyjęła się na wschód od niego, bowiem przy olbrzymiej różnorodności sprzączek z ramami w formie liry lub do nich nawiązujących po prostu nie sprawdza się, np. Paweł Keńko, który opracował średniowieczne sprzączki z terenu Białorusi w ogóle się do niej nie odwołał (Ken'ko 2012).

Na terenie Europy Wschodniej sprzączki lirowate praktycznie można spotkać na większości stanowisk (Sedova 1981, 144; Zajceva 2015a, 186 [tam literatura]), przy czym przeważają formy dwudzielne, typu I-III według Hołowińskiej lub do nich nawiązujące, gdy lirowate typu IV koncentrują się na terenie zachodniej Ukrainy oraz na Białorusi i w Polsce wschodniej. Pochodzenie sprzączek lirowatych dla badaczy zachodnich nie jest do końca jasne, a wschodni, jak się wydaje, nie zajmują się tym problem, bo z ich perspektywy sprzączki te wywodzą się z Dalekiego Wschodu i na zachód były przynoszone przez kolejne fale koczowników. W tym kontekście warto wspomnieć odległe w czasie znaleziska z Mongolii będące bliskimi analogiami dla kilku sprzączek z Czernia, nr kat. 312, który nawiązuje do typu III, i nr kat. 296, określonego przez nas jako nawiązującego do lirowatych, o owalnej ramie i trapezowatej części tylnej. Analogiczne do nich znaleziska mongolskie są datowane na V-III w. p.n.e. (*sic!*) (Nowgorodowa 1980, 120-125, Ryc. 85). Warto też wspomnieć utrzymane w typie sprzączek lirowatych elementy uprząży końskiej znajdowane w kurhanach koczowników na stepach południowego Uralu, datowane na VI-IV w. p.n.e. (Myškin 2015, 532 i n., Ryc. 1).

Najobszerniej problematykę genezy interesujących nas sprzączek omówił László Révész, wskazując na teren zachodniej Syberii i Ałtaju jako na obszar, gdzie sprzączki te pojawić by się miały w VI-VIII w., i skąd miały rozprzestrzenić się dzięki kulturze sałtowo-majackiej, a następnie m.in. Waregom na terenach Europy Północno-Wschodniej, gdzie rozpoczęłyby się ich miejscowa produkcja, natomiast w południowej części Europy środkowej miałyby rozpowszechnić się dzięki Madziarom (Révész 1987, 280-283). Na analogie pochodzące nie tylko z Syberii, Mongolii, ale i południowych Chin wskazuje Ingo Heindel (Heindel 1990, 86, przyp. 6; por. Renxiang 1986). Koncepcja o bizantyńskiej genezie owych sprzączek obecna jest nie tylko w literaturze rumuńskiej (por. Révész 1987, 273), ale i polskiej (Gąssowska 1979, 164; Dymaczewska 1966, 465: odnośnie sprzączki typu I z Santoka). Istotne w tym względzie jest datowanie najstarszych egzemplarzy bułgarskich, które dość pewnie odnieść można do schyłku wieku IX, pojawiające się próby przesunięcia tej daty na wiek VIII (St. Stanilov) budzą jednak wątpliwości (Fiedler 1992, 199). Wśród wczesnobizantyńskich materiałów z Bałkanów spotkać można sprzączki zdobione motywem liry (Varsik 1992, Tab. IV:1,4,5) brak tu jednak (w świetle naszego rozeznania – B.CH., M.W.) zabytków, które można by uznać za wzór dla

³⁹ W X-XIII w. na Rusi zdecydowana większość sprzączek została odlana z metali kolorowych, niemal zupełnie brak sprzączek żelaznych (Ken'ko 2012, 33).

⁴⁰ Teoretycznie istnieje możliwość uszczegółowienia podziału zaproponowanego przez Hołowińską. Na jego niedostatki zwracano już w literaturze uwagę (Gula, Rysiewska 1993, 263 i n., 270, 275).

interesujących nas sprzączek. Pewne analogie pochodzące z VII, a być może także VI wieku znamy z grobów longobardzkich, ludności romańskiej we Włoszech oraz – jako zaalpejskie importy – bawarskie i alemańskie (von Hessen 1971, Tabl. 47.478- 483; Christlein 1971, Ryc. 3, oraz przyp. 5, s. 62; *La Necropoli* 1995, 261, Fig. 211). Niezwykle istotną jest obecność sprzączek lirowatych na terenie Koryntu (Davidson 1952, Tabl. 114: 2202, 2203, 2204, 2205, 2208). Sprzączki te datowane są tu na X-XI w., ale uważane za import ruski w Bizancjum (!) (Davidson 1952, 272). Wskazać należy wreszcie na formy odlewnicze jakie znamy z Bułgarii (Chisaria; por. Doncheva 2015, zabytek nr 4; zob. także sprzączkę z Efezu: Pülz 2020, Tabl. I: T12).

Spośród czterech typów sprzączek lirowatych wydzielonych przez Zofię Hołowińską w kolekcji znalazły się przede wszystkim egzemplarze typu IV (28 egz.), do typu II należy 7 okazów, pozostałe nie są reprezentowane, chociaż prawdopodobnie z typem III można łączyć tylną część ramy sprzączki nr kat. 276. Wszystkie odlano ze stopów miedzi. Większość egzemplarzy zachowała się bez kołców. Kolce wygięte z drutu lub odlane i wygięte miały jedynie sprzączki nr kat. 279, 295, 298, a w przypadku nr kat. 299, 301 odkuto je z żelaza.

Sprzączki lirowate typu II

Sprzączki lirowate typu II według Zofii Hołowińskiej, to formy dwudzielne o owalnej, szerokiej ramie w części przedniej i prostokątnej tylnej, z wyraźnymi występami w narożnikach. W miejscu zmiany kształtu rama jest silnie przewężona, a jej boki łączy krótka oś na kolec. Cechą charakterystyczną typu II jest mocno zaakcentowane, plastyczne gniazdko na koniec kolca, wystające poza linię ramy. Zwykle składa się z trzech elementów, ułożonych wachlarzowo, ze środkowym wyraźnie dłuższym.

W zbiorze tomaszowskim znajduje się 7 egzemplarzy tego typu (nr kat. 269-275, przy czym nr 275 nieco różni się od pozostałych; Ryc. VI: 269-275).

Rozmiary tych sprzączek zamykają się w przedziałach 30-31 mm (szerokość) i 22-23 mm (długość). Wielkością odbiegają nieco tylko dwa egzemplarze, nr kat. 273 (33 i 26 mm) i 275 (22 i 17 mm), przy czym ten ostatni, jak już wspomniano, można raczej określić jako nawiązujący do typu II. Różni go od pozostałych też kształt ramy i forma gniazdka, które tworzą 4 podłużne, ostro zakończone wypukłości, znacznie wystające poza krawędź ramy.

Sprzączki podobne do opisanych znajdują się w kolekcji Muzeum im. księdza S. Staszica w Hrubieszowie (MH/A 2862, MH/A 2863, MH/A 2864). W Nowogrodzie analogiczne egzemplarze są datowane na 2. poł. XI - poł. XII w. (Sedova 1981, 144), czyli mniej więcej tak jak w Polsce (XI w.; Hołowińska 1961, 391). Na ten sam okres datuje podobne znaleziska z Białorusi Paweł Keńko (XI-XII w.; Ken'ko 2012, 36 i n., 153, Ryc. 14; zob. też *Skarby...* 2007, 161, poz. 311), który zalicza je do wydzielonego przez siebie typu 5, z liliowatym występnem. Są też znane z kijowskiego Podniestrza, np. z osady Łuka, gdzie są datowane na X-XI w. (*Pivden'norus'ke...* 1997, Ryc. 44:7, 107), ale i z terenu Bułgarii Nadwożańskiej (np. Murzichinskoje i Aliksiewskoje; Rudenko 2015a, 149, Ryc. 11: 7) czy grodziska Idnakar, gdzie wystąpiły w warstwie II, datowanej na X-XI w. (Ivanova 2012, 112, Ryc. 1: 33), a w formie bardziej przypominającej nr 275, w warstwie I, datowanej na IX-X w. Dwa egzemplarze znaleziono na cmentarzysku Czemszaj położonym między grodziskami Idnakar a Sabanczikar, być może użytkowanym przez ludność obu (Ivanova 1987, 10, 14, Ryc. 7: 39), kilka na cmentarzysku Kaczkaszur, położonym w tym samym rejonie, w basenie Czepsy (Ivanov 1991, 159, Ryc. 8: 6). Można jeszcze wspomnieć Grigorowo w Suzdalskim Opolu (Makarov, Fedorina, Špoljanskij, 2018, 17, Ryc. 8: 4-5), cmentarzysko Szekszowo 9 (Zajceva 2015a, 186 i n., Ryc. 2: 2, 3, 7, 9, tu literatura dotycząca analogii z terenu Dawnej Rusi, zob. przyp. 9, 10), Starą Riazan' (Mongajt 1955, 180, Ryc. 139: 12) czy Uswjaty, uroczysko Juriewy Gory (Eremeev 2015, 516, Ryc. 438: 10). Wystąpiły też na cmentarzysku w Sarkelu-Białej Wieży (Artamonova 1963, 59, Ryc. 47: 6). Przytoczone przykłady pokazują, że był to typ użytkowany na rozległym obszarze, zamieszkałym nie tylko przez Słowian, a jego datowanie zamyka się w IX-XI w., przy czym znaleziska ze wschodu mają metrykę starszą.

Sprzączki lirowate typu III

Z tym typem można związać tylko 1 zabytek – tylną część ramy zabytku o nr kat. 276 (Ryc. VI: 276). Typ III według Zofii Hołowińskiej reprezentują egzemplarze z wypustkami na końcach tylnej części ramy. Znaleziska grobowe wskazują, że używano ich też do przywieszenia miecza (Jumskij mogilnik; Zajceva 2015a, 186). Na terenie Polski są uważane za importy ruskie. Znajdują się m.in. w kolekcji muzeum w Hrubieszowie

(MHA/5034 i MHA/5035). Kilka znaleziono w Brześciu Kujawskim (Jażdżewski 1956, 114, Tabl. XXIX: 11; Kaszewscy 1971, 380, 385, Tabl. VIII: 15), a tylko tylną część ramy na osadzie w Śródcie na terenie Poznania (Pawlak 2021, Ryc. 137: 5). Z kolei na terenie Rosji występują niezbyt intensywnie w jej części europejskiej, np. w dorzeczu Płtyczy (Vajcchovič 2021, 254, Ryc. 17: 3), na północy, w Minino II (Zajceva 2008a, 82, 83, Ryc. 70: 17; tam odnośniki do dalszych analogii), zachodniej części ziemi nowogrodzkiej, w pochówkach ludów fińskich (Hvoščinskaja 2004, Tabl. LXXXI: 10; LXXXIII: 10), w dorzeczu górnej Wołgi, na cmentarzysku w miejscowości Bierzowiec (kurhan 101; Stepanova 2010, 288, Ryc. 2: 11). Są tam datowane na XI-XII w., czyli podobnie jak w Polsce (2. poł. XI-XII w.; Hołowińska 1963, 391). Spotyka się je też na Węgrzech i w Rumunii.

Sprzączki lirowate typu IV

Sprzączki lirowate typu IV według Zofii Hołowińskiej, to odmiana najczęściej spotykana w Polsce (Hołowińska 1963, 389-391). Michał Dzik analizując ich rozmieszczenie na naszych ziemiach pisze, iż: „[...] koncentrują się one przede wszystkim na terenie Polski środkowej, Kujaw, na Wysoczyźnie Drohiczyńskiej [...]” (Dzik 2014, 188). Wspomina o ich koncentracji na zachodniej i środkowej Ukrainie, to jest na Wołyniu, w ziemi halickiej i nad środkowym Dnieprem. Stosunkowo liczne są na terenie Białorusi. Paweł Keńko tamtejsze znaleziska zalicza do typu 9 (Ken’ko 2012, 39 i n., 156 i n. Ryc. 16: 6-23). Na pozostałych obszarach występują w rozproszeniu. Pojedyncze znaleziska pochodzą z Bułgarii Nadwożańskiej, znad Kamy czy z Sarkelu-Białej Wieży (Smirnow 1952, 211, Tabl. LIII: 3; Sedova 1981, 144 i n., Ryc. 56: 5; Sedov 1982, Tabl. LX: 11).

Tradycyjnie sprzączki lirowate, w tym typu IV uznaje się za wyroby ruskie (por. Wołoszyn 2000, 251-253, Ryc. 8; 2001, 39, Ryc. 11; 2004; 2007, 187, Ryc. 5; Kurasiński, Skóra 2010, 454 i n.). W 2004 r. Maria Wolf skoncentrowała się na kwestii rozmieszczania sprzączek typu IV (por. Wolf 2004, rozmieszczenie znalezisk por. tamże Ryc. 10). Bazując na uwagach węgierskiej badaczki Michał Dzik poddał ostatnio w wątpliwość założenie o ruskim charakterze tych zabytków pisząc m.in.: „[...] w Europie Wschodniej szeroko rozpowszechnione są sprzączki lirowate dwuczłonowe, jednoczłonowe są znacznie rzadsze. Ich znaleziska, w liczbie około 100, koncentrują się przede wszystkim na terenie Polski środkowej, Kujaw, na Wysoczyźnie Drohiczyńskiej, a także w zachodniej i środkowej Ukrainie, to jest na Wołyniu, w ziemi halickiej i nad środkowym Dnieprem. Na pozostałych obszarach występują w rozproszeniu [...]” i dalej „Jest możliwe, że sama forma tych sprzączek powstała w jednym z regionów wschodniej Europy, jako że tam sprzączki lirowatego kształtu były szczególnie popularne. O ile najstarsze, czyli jedenastowieczne znaleziska sprzączek typu IV z ziem polskich mogą być jeszcze w większości importem wschodnim, o tyle późniejsze, a więc z XII i pierwszej połowy XIII w., to już w niektórych regionach obecnej Polski zapewne wyroby miejscowe” (Dzik 2014, 188). Michał Dzik słusznie zwraca uwagę na to, że Maria Wolf pominęła znaleziska m.in. z Białorusi (por. Dzik 2014, przyp. 556). Z Gródka nad Bugiem pochodzi seria tego typu zabytków (por. niżej; dwa nowe zabytki z Kijowa por. Īvakīn, Īvakīn, Bibikov, Baranov, Zocenko, Čmil’, Olenič 2017, Ryc. 6; warto też wspomnieć o zabytkach ze Starej Razani: Darkevič, Borisevič 1995, Tab. 111:B:1; por. także Mihailov 2024, Ryc. 1: 4, 4: 1-3).

Wydaje się, że brak jednoznacznych dowodów by uznać sprzączki lirowate typu IV za wyroby lokalne i przyjmujemy, że należy je postrzegać jako zabytki ruskie.

W odróżnieniu od typów I-III sprzączki typu IV są jednodzielną, i to właśnie one najbardziej przypominają lirę. W kolekcji tomaszowskiej znajduje się ich 28 (Ryc. VI: 277-309). W przedniej części ramy są zwykle zdobione regularnymi żłobkami, a część tylna jest zaopatrzona w ostre występy wychodzące z narożników. W osi kolca najczęściej znajduje się mniej lub bardziej wyodrębnione gniazdko na jego koniec oraz występ, zazwyczaj półkolisty. Sprzączki te mają zbliżone rozmiary, które zamykają się w przedziałach 20-32 mm (długość) i 23-34 (szerokość), przy czym najczęściej długość wynosi 23 mm, a szerokość 25 mm. Występują też egzemplarze bardziej smukłe o przedniej części ramy wyraźnie uformowanej w szpic, jak w typie III według Hołowińskiej (nr kat. 300, 303, 304; Ryc. VI: 300, 303, 304) czy przysadziste, o wyraźnie skróconej części tylnej (np. nr kat. 292, 293, 296; Ryc. VI: 292, 293, 296). Klasyczna forma tych sprzączek na wschód od Bugu jest datowana na X-XI w. (Sedova 1981, 144). Paweł Keńko sprzączki tego typu z terenu Białorusi datuje na XI-XIII w. (Ken’ko 2012, 39 i n., 156, Ryc. 16: 6-23), według Konstantina Komarowa w strefie leśnej pojawiają się na początku XI w. (Komarov 1974, 254), natomiast w Polsce występują od 2. połowy XI do 1. połowy XIII stulecia włącznie (Hołowińska 1963, 391; Dzik 2014, 188). Znaleziska tomaszowskie można zatem zamknąć w ramach X - 1. poł. XIII w.

Forma tych sprzączek z dużym prawdopodobieństwem także wywodzi się ze wschodu, ze środowiska koczowników skąd przeniknęła na zachód, stając się na zachodnich peryferiach Rusi jednym z popularniejszych typów sprzączek przez niemal trzy stulecia. Oczywiście kwestia ta wymaga szczegółowych studiów, ale jako przesłankę do dalszych rozważań przytoczmy znaleziska 2 okazów o lirowatej formie, jednodzielnych, kształtem bardzo zbliżonych do typu IV znalezionych na cmentarzysku Ust-Sujerskoje-1 w Kazachstanie, datowanym na VI-VII w. Komentując te znaleziska Natalia Matwiejewa pisze, iż sprzączki te były typowe dla pasa stepowego. Są też spotykane na Syberii na stanowiskach kultury poczwaskiej (obszary nad Obem, k. VI-VII w.; Matveeva 2016, 155).

Sprzączki nawiązujące do sprzączek lirowatych

Można wśród nich wydzielić kilka grup, przy czym większość nawiązuje do typu III.

Sprzączki dwudzielne nawiązujące do sprzączek typu III

Są to egzemplarze o niemal kolistej lub półkolistej przedniej części ramy i tylnej węższej, prostokątnej. W miejscu zmiany kształtu znajduje się oś na kolec. To forma popularna na rozległych terenach od co najmniej VI w., chociaż pierwotnie występowała nie w charakterze sprzączek, a elementów mocowanych do pasa jako zawieszenia (Gavrituhin 2015, 87 i n.). Zdaniem Igora Gawrituchina prototypy tych przedmiotów pojawiły się na terenie Azji Środkowej i południowej Syberii we wczesnym okresie żelaza i były związane z oporządzeniem konia. Do Europy dotarły z falami koczowników, przede wszystkim Hunów, a potem od połowy VI w. Awarów i innych ludów turskich. Ich ramy wykazują duże zróżnicowanie, ale nie ma wątpliwości, że powielają jeden wzór. Sprzączki te są spotykane na rozległych obszarach: „[...] от Сасанидского Ирана до Западного Средиземноморья и Подунавья.” (Gavrituhin 2015, 88). Rosyjski badacz podzielił je na kilka typów. Nasze trzy zabytki: nr kat. 305-307 (Ryc. VI: 305-307) nawiązują do typu 1.1.1 (bez występów w narożnikach wewnętrznych części tylnej), który w zwartym zasięgu występował na północnym Kaukazie, w północno-wschodniej części wybrzeża Morza Czarnego i w Bułgarii. Pojedynczy egzemplarz znaleziono na ziemi połockiej, na wschodnim brzegu jeziora Pejpus. Jeśli znaleziska z południa są datowane od połowy V do połowy VI w., to okaz z ziemi połockiej szeroko na przełom wieków V i VI do X stulecia. Forma ta jednak na północy, już w charakterze sprzączki funkcjonowała dalej, bowiem egzemplarz bardzo zbliżony do nr kat. 305 i 306 został znaleziony w Nowogrodzie w warstwie z XII-XIII w. (Sedova 1959, 243, 258, Ryc. 7: 9). Nieco inny, o wyraźnie mniejszej części tylnej, okaz nr kat. 307 ma analogię w znalezisku z cmentarzyska Balinka-Mecsér, datowanym na VII-VIII w. (por. Kralovánszky 1963, 169, Ryc. 4: 4), ale podkreślmy egzemplarz węgierski jest większy. Podobna sprzączka znajduje się też w zbiorach muzeum w Hrubieszowie (nr inw. MH/A/5039). Jeśli egzemplarz nr kat. 307 można datować wcześniej i w węższych ramach czasowych, na VII-VIII w., to sprzączki nr kat. 305 i 306 należy umieścić w szerokich, od połowy wieku V do XIII włącznie.

Sprzączka nr kat. 308 wyróżnia się tym, że nie ma przewężenia między częścią przednią i tylną, a na końcach osi znajdują się zaoblone występy (Ryc. VI: 308). Zbliżone egzemplarze (bez występów) są znane z kręgu sałtowo-majackiego. Podobny egzemplarz znaleziono w Gniezdowie w jednym z kurhanów kryjącym pochówek wojownika z koniem (kurhan DN-4; datowany na 3 tercję X w.; Janowski 2015, 112, 225, Ryc. 51: 5). Zbliżony formą okaz pochodzi też z Nowogrodu (Kolčín 1959, 111, Ryc. 96: 12). Wymienione sprzączki są datowane na wiek IX-X i zapewne tak należy datować egzemplarz z Czernia.

Sprzączka nr kat. 309, o wymiarach 16 i 26 mm (odpowiednio długość i szerokość) ma przednią część ramy wyciągniętą w szpic, a tylną nieznacznie trapezową z występami w narożnikach zewnętrznych. Oś na kolec jest zakończona zaoblonymi wypukłościami. Do tego egzemplarza nie znaleziono analogii, ale na podstawie podobieństw stylistycznych można go datować na X-XIII w. Nie można wykluczyć, że była to sprzączka używana jako zapięcie książki.

Kolejna grupa 4 sprzączek, chociaż również zróżnicowana, ma wyraźnie trapezową część tylną, a przednia jest najczęściej wyciągnięta w szpic (nr kat. 310 i 311; Ryc. VI: 310, 311), zaoblona, ale poszerzona (nr kat. 313; Ryc. VI: 313) lub ma występ w osi kolca (nr kat. 312; Ryc. VI: 312). Występy w osi kolca mają trzy egzemplarze (nr kat. 310-312), przy czym występy egzemplarza nr kat. 310 przypominają te jakie mają niektóre sprzączki dwudzielne o ramie prostokątnej (zob. np. Ryc. VI: 340-341). Ta ostatnia ma swój odpowiednik w Bieloozierze (Zaharov 2004, 448, Ryc. 94: 13). Znaleziono tam również egzemplarze podobne do sprzączki nr kat. 311 (Zaharov 2004, 448, Ryc. 94: 14, 15). Są one datowane na X-XI w.

Sprzączka nr kat. 313, przypomina okazy spotykane w XI-XIII w. u ludów ugro-fińskich na terenie kultury judińskiej, na Zauralu i w strefie leśnej (por. *Finno-ugry...* 1987, 319, Tabl. LXXI: 28). Podobne egzemplarze są też znajdowane na terenie północnej Białorusi (Ken'ko 2012, 40 i n., 157, Ryc. 17: 11; Eremeev 2015, 447, 530, Ryc. 452: 32). Paweł Keńko zalicza podobne okazy do sprzączek lirowatych odmiany 11. Zbliżony egzemplarz znajduje się w muzeum w Hrubieszowie (MH/A/1908). Do tej samej odmiany należy też sprzączka nr kat. 311, z występami na końcach osi (Ken'ko 2012, 41, 157, Ryc. 17: 12), która ma swój odpowiednik w zbiorach hrubieszowskich (nr inw. MH/A/5616). Poza znaleziskiem z Białorusi, można jeszcze wymienić egzemplarz z Włodzimierskiego Opolu, z osady Suworotkoje-8, datowanej na X - 1. poł. XII w. (Makarov, Fedorina, Špoljanskij 2014, 122, Ryc. 7: 18). I ten zabytek ma analogię w zbiorach muzeum w Hrubieszowie (nr inw. MH/A/5616). Stąd można przyjąć, że znalezisko z Czeremna pochodzi z tego samego czasu, co sprzączki z Włodzimierskiego Opolu i z Białorusi.

Sprzączka nr kat. 312 ma podłużny, wąski występ w osi kolca, z niewielkim zagłębieniem i półkuliste wypukłości na zakończeniach osi na kolec (Ryc. VI: 312). Być może zagłębienie w występie w osi kolca miało mieć przebity otwór. Wówczas sprzączka mogła służyć jako zapieczęcie księgi. Egzemplarz nie został starannie wykończony, bowiem zachowały się szwy odlewnicze. Nie znaleziono do niego bliskiej analogii, a jedynie okaz o zbliżonej ramie (bez występu z przodu). Znalezisko pochodzi ze stanowiska Suworotkoje-8. Jest datowane na X - 1. poł. XII w. (Makarov, Fedorina, Špoljanskij 2014, 122, Ryc. 7: 18). Z kolei na grodzisku w Czarnobylu znaleziono maleńką sprzączkę o zbliżonym kształcie, z wąskim występem w osi kolca, ale jednodzielną. Jest ona datowana na XI-XII w. (Pereverzev 2021, 79, Ryc. 8: 22). W tej sytuacji datowanie naszej sprzączki można zamknąć w X-XII w.

Od wyżej opisanych różni się sprzączka nr kat. 314 (Ryc. VI: 314). Ma przednią część ramy owalną, wyciągniętą w szpic w osi kolca i wąską, prostokątną tylną, z dużym owalnym otworem. W narożnikach zachowały się główki dwóch nitów. Jest to forma, którą można by też określić jako egzemplarz ze zredukowaną skuwką. Zbliżony okaz, datowany na VII-VIII w., znaleziono na cmentarzysku w Keszthely (Müller 2010, Tabl. 1: 14).

Dwie kolejne sprzączki, nr kat. 315 i 316 mają część przednią pięciokątną (Ryc. VI: 315-316). Egzemplarz nr kat. 315 jest bardziej przysadzisty. Na podstawie analogii można go datować szeroko na VIII-XII w. Podobna sprzączka oceniona na VIII-X w. pochodzi z Bułgarii, z Pliski (Zaharcev 1979, 117 i n., Ryc. 26 [pierwszy od lewej]), zaś datowana później, na XI-XII w. ze stanowiska Wyszelsawskoje-3 w Opolu Suzdalskim (Makarov, Špoljanskij, Fedorina, Ugulava 2019, 19, Ryc. 7: 17). Przy egzemplarzu nr kat. 316 zachowała się metalowa skuwka zaczepiona o tylne ramie ramy. Kształt ramy i ornament na trapezowatej skuwce⁴¹, który ma analogie w blaszce znalezionej w Gniezdilowie, pozwalają datować ten zabytek na XI-XII w. (Makarov, Fedorina, Špoljanskij 2018, 12, Ryc. 4:9).

Sprzączki z pięciokątną częścią przednią ramy i z występami w narożnikach

Kształtem ramy do opisanych wyżej sprzączek nawiązuje grupa obejmująca 6 egzemplarzy, w tym jeden zachowany częściowo (nr kat. 317-322; Ryc. VI: 317-322). Mają one charakterystyczną przednią część ramy zbliżoną do pięciokąta z wyraźnym szpicem w osi kolca. Narożniki części przedniej są nieznacznie zaoblone, a część tylna trapezowata. Rama w miejscu osadzenia osi na kolec jest wyraźnie przewężona. W części przedniej, w narożnikach znajdują się półkoliste występy, często w punktowym zagłębieniu umieszczonym centralnie, natomiast w osi kolca znajduje się zagłębienie, pełniące rolę gniazdka na jego koniec. Wewnętrzna krawędź przedniej części ramy jest zwykle zdobiona drobnymi prostokątnymi zagłębieniami, ułożonymi poprzecznie do krawędzi (nie mają ich egzemplarze: nr kat. 319, 321, 322). Sprzączki są niewielkie. Ich wymiary zamykają się w przedziałach – długość 20-23 mm, szerokość 26-32 mm. Dwa egzemplarze podobnych sprzączek z zachowanymi kółkami wystającymi poza obręb ramy znajdują się w zbiorach muzeum w Hrubieszowie (MH/A/5615, MH/A/5617). Sprzączki te są też znane z terenu Białorusi, przede wszystkim z jej części wschodniej, z obwodu witebskiego (Ken'ko 2012, 40, 157, Ryc. 17: 1-8). Paweł Keńko datuje je na XI-XII w. Jako analogie podaje znaleziska z Kurska i dorzecza Kamy, z grodziska Szudija-Kar. Podobna sprzączka wystąpiła także na grodzisku Pleńsko w pobliżu Podhorzec (Kučera 1962, 41 i n., Ryc. 17: 10a). Jeden egzemplarz pochodzi z Suzdalskiego Opolu, chociaż jest on mniej starannie wykonany i niezdobiony (Zajceva 2014a,

⁴¹ Zdobienie wzdłuż krawędzi 2 rzędami drobnych, równoległych odcisków kwadratów oraz odciskami trójkątów równoramiennych, skierowanych wierzchołkami do wewnątrz.

368, Ryc. 3: 10). Z Polski można wymienić egzemplarz znaleziony w Czarnej Wodzie (Bieńkowska, Dzik, Piasecka, 2013, t. 1: 98, 235, Tabl. CIX: grób 216:1). Wspomniane zabytki są datowane na XI-XII w. i w tym okresie należy też umieścić znaleziska z Czeramna.

Sprzączki z głowami ludzkimi (?) / łbami zwierząt (?)

To grupa również dwudzielnych sprzączek zdobiona plastycznymi, zeschematyzowanymi przedstawieniami głowy ludzkiej lub łba zwierzęcia (smoka [?]) (nr kat. 323-328; Ryc. VI: 323-328). Znaczne uproszczenie wyobrażenia uniemożliwia ustalenie co właściwie ono przedstawia, tym bardziej, że na części egzemplarzy jest to zwykle tylko półkulista wypukłość. Sądząc po przedstawieniu na zabytku nr kat. 328 jest to bardziej głowa ludzka, a raczej boska, nawiązująca do przedstawień Odyna. Sprzączki te kształtem ramy przypominają sprzączki lirowate typu III według Zofii Hołowińskiej. Przednia część ramy jest niemal kolista, profilowana, a w niektórych egzemplarzach w osi kolca pogrubiona i/lub wyciągnięta w niewielki szpic (nr kat. 323, 324). Część tylna jest prostokątna. Powierzchnię ramy zdobią regularnie rozmieszczone żłobki pokrywające jej część przednią i czasami oś na kolec oraz część tylną, całą lub tylko jej krótsze boki. Oś na kolec, prosta lub wygięta łukowato ku tyłowi, znajduje się w miejscu największego przewężenia. Na jej końcach umieszczono wspomniane głowy/łby (na niektórych, mniej lub bardziej udatnie, zaznaczono oczy i nos) czy wypukłości.

Omawiane okazy się nieduże. Zwykle mają 19-20 mm długości i 24-25 mm szerokości. Kolec zachował się tylko w jednym przypadku. Jest długi i wystaje poza obręb ramy (nr kat. 324). Egzemplarz zbliżony do opisanych, zwłaszcza nr kat. 325, znajduje się w zbiorach Muzeum im. S. Staszica w Hrubieszowie (nr inw. MH/A/2865), podobny znaleziono na grodzisku Horodyszcz w Trepczy (Kotowicz, Zielińska 2007, 27, ryc. dolna, rząd dolny, druga od lewej), dwa są przechowywane w zbiorach PMA w Warszawie (*Skarby...* 2007, 163, poz. 323, 324). Z zabytków warszawskich jeden pochodzi z Werbyczna w Ukrainie (323), drugi z Czekanowa (324). Sprzączki te są datowane ramowo na XI-XIII w. Zdobienie głowami sugeruje ich ideowy związek ze środowiskiem skandynawskim (zob. zapinka podkowiasta nr 249), chociaż są zapewne wytworem lokalnym, związanym z terenami zajętymi przez ludy bałtyjsko-fińskie czy sąsiadujących z nimi Słowian. Podobieństwo w sposobie pokazania głów/łbów do zapinki podkowiastej pozwala na zawężenie ich datowania do XI-XII (Mocja, Kovalenko, Petrašenko 1997, 107, Ryc. 44: 1; Špilev 2009, 232, 246, Ryc. 1: 1, 2).

W opublikowanym ostatnio artykule autorstwa Kiryła Michajłowa znajdujemy serię podobnych sprzączek (odkrytych na stanowisku Izjaslav, miejscowość Gorodiszcz). Określone są one jako zdobione ornamentem perełkowym („в виде мелких «жемчужин»”). Zabytki te są datowane na XII-XIII w. (Mihajlov 2024, por. Ryc. 1: 5, Ryc. 4: 4-7).

Sprzączki o ramie nawiązującej do lirowatych typu IV

W tej grupie mieści się 6 egzemplarzy (nr kat. 329-334; Ryc. VI: 329-334). To niewielkie okazy jednodelne, których przednia część ramy jest poszerzona i uformowana w szpic, a tylna wygięta trapezowato. Trzy z nich mają identyczne wymiary (16 i 23 mm, odpowiednio długość i szerokość; nr kat. 329, 331, 333), nr kat. 330 jest nieco mniejszy (20 i 23 mm), a nr kat. 329 większy (19 i 28 mm) i ma zaznaczone gniazdko na koniec kolca. Nie znaleziono do nich analogii. Stosunkowo odległą jest okaz z grodziska Spas, leżącego na prawym brzegu rzeki Perekszy (Nikol'skaja 1981, 81 i n., Ryc. 29: 40). Tamtejsza sprzączka ma półkoliste zakończenie przedniej ramy i wyraźnie słabsze wgłębienie boków podłużnych, stąd bardziej przypomina sprzączkę nr kat. 334. Warto zaznaczyć, że sprzączki o nr kat. 331-333, o identycznych wymiarach i niemal identycznych kształtach pozyskano z bliżej nieokreślonych miejsc, prawdopodobnie na terenie Czeramna. Na podstawie cech stylistycznych można je datować na XI-XIII w., ale nie można wykluczyć, że były to okazy używane nie jako sprzączki, a służyły do zawieszania lub jako rozdzielacze rzemieni i wtedy można rozważyć ich znacznie wcześniejszą metrykę.

Do wspomnianych sprzączek nawiązuje nr kat. 334 (Ryc. VI: 334), którego boki są tylko nieznacznie wklęsłe, a część przednia jest słabiej wyodrębniona. Sprzączka ta też jest zdobiona ukośnymi nacięciami w przedniej części ramy i na osi. Nie znaleziono do niej analogii, ale mieści się stylistycznie wśród okazów z XI-XIII w. Formalnie można ją też łączyć z wydzielonymi w omawianym zespole sprzączkami U-kształtymi (zob. dalej).

Sprzączki jednodzielne omegowate ze szpiczastym występem w osi kolca

Można je uznać za związane formalnie ze sprzączkami lirowatymi. W tej kategorii mieści się 5 egzemplarzy: nr kat. 335-339 (Ryc. VI: 335-339). Wykonano je ze stopów miedzi, poza egzemplarzem nr kat. 338 odkutym z żelaza. Okazy nr kat. 335 i 336 są niemal identyczne i można je określić jako zredukowaną formę sprzączek lirowatych typu IV w klasyfikacji Zofii Hołowińskiej. Jeden z zabytków pochodzi z kolekcji Janusza Stopy, a drugi z darów Artura Troncika. Sprzączki te mają przednią część ramy wyciągniętą w szpic w osi kolca, a miejsce zwężenia może być podkreślone półkulistymi występami (nr kat. 335, 336, 338). Część tylna jest zaopatrzona w występy w narożnikach zewnętrznych. Zbliżona forma, tylko mniejsza, określona jako sprzączka do ostrogi, została znaleziona na majdanie grodziska w Sasiadce. Jest datowana na XI-XII w. (Kotowicz 2013, 71, Tabl. 85/3/2011). Podobny egzemplarz, bez pogrubień na ramie, jak uszkodzony egzemplarz nr kat. 337, pochodzi z Czarnej Wielkiej (Musianowicz 1960, Tabl. VIII: 7). Sprzączki o podobnie skonstruowanej ramie z pogrubieniami pojawiają się na terenie wododziału Oka-Don w IX - 1. poł. IX w. (Kolokolov 2023, 276, Ryc. 4), a z wieku XII pochodzi znalezisko bardzo podobnej formy ze stanowiska Iwanowskoje 2 w Suzdalskim Opolu (Makarov, Fedorina 2023, 32, Ryc. 3: 14). W tej sytuacji egzemplarze nr kat. 335-337 można umieścić w okresie odpowiadającym IX-XII w.

Z kolei odkuta z żelaza sprzączka nr kat. 338 ma przednią część ramy pogrubioną, wyciągniętą w szpic, z niewielkim wgłębieniem na koniec kolca. Podobna do niej jest sprzączka nr kat. 339, chociaż forma jej ramy może też sugerować, że jest młodsza, z XV-XVIII w. (Sawicki 2014, 95, poz. 36). Sprzączki o podobnie uformowanych ramach występowały już w VI-VIII u ludów ugro-fińskich (*Finno-ugry...* 1987, 213, 345, Tabl. XCVII: 80). W tej sytuacji trudno rozstrzygnąć, z którym horyzontem chronologicznym można wiązać egzemplarz nr kat. 339.

Wcześniejszą chronologię ma, jak się wydaje, uszkodzony egzemplarz nr kat. 337. Jego rama jest cieńsza niż wyżej opisanych, ale również ma szpic w osi kolca i występy w narożnikach zewnętrznych. Walentin Siedow datuje takie sprzączki na VIII-IX w. (Sedov 1970, 98, Ryc. 24: 8).

Sprzączki dwudzielne, prostokątne z wystającym gniazdkiem

Do tej grupy należy 7 sprzączek odlanych z brązu (nr kat. 340-346; Ryc. VI: 340-346). W przypadku dwu z nich zachowała się tylko przednia część ramy (nr kat. 343, 344), a w jednym część tylna (nr kat. 345)⁴². Rama tych sprzączek o daszkowatym przekroju jest nieznacznie przewężona w linii osi na kołec, co można uznać za nawiązanie do sprzączek lirowatych, chociaż w literaturze rosyjskiej są one określane jako prostokątne. Ramie tylne jest cieńsze niż pozostałe. Na końcach osi znajdują się owalne, spłaszczone wypukłości, które bywają zdobione zwiniętą spiralnie linią (nr kat. 340-341). W przedniej części ramy, na osi kolca znajduje się wydatny, szpiczasty występ. Występy znajdują się też na zewnętrznych narożnikach części tylnej. W tej grupie wyróżnia się sprzączka nr 340 bardziej ozdobna niż pozostałe. Na przedniej części ramy, po obu stronach występu zaznaczono linię spiralną, zaś tylne występy są zaoblone i również ozdobione, tym razem linią kolistą.

W polskiej literaturze nie zwrócono dotąd większej uwagi na ten typ zabytków. Ewa i Andrzej Wójcikowie (1973, 168) opracowując cmentarzysko w Lubieniu (w grobie 11 znaleziono interesujący nas rodzaj sprzączki) stwierdzili jedynie, iż nie są im znane analogie dla tego rodzaju zabytków. Podobna sprzączka znana jest jeszcze z cmentarzyska w Dziekanowicach (grób 45/00; Wrzesińska, Kasprowicz 2022, 411, Tabl. 383: 2 i 2a). Muzeum księdza Stanisława Staszica Hrubieszowie posiada kilka tego typu zabytków (por. np. MH/A 2285, MH/A 2286, MH/A 2888, MH/A 5596).

W grobie w Lubieniu odkryto nie tylko interesującą nas sprzączkę, ale i dwie monety, niestety zniszczone (Stanisław Suchodolski odnosi je do XI wieku; numizmaty z Lubienia wyemitowano pomiędzy 997/1003 i 1146/ok. 1152; por. Suchodolski 2012, 352).

Karolina Skóra oraz Tomasz Kurasiński (2012, 65) wskazują na ruska genezę tego typu sprzączek, co jest naszym zdaniem słuszne. Omawiane tu sprzączki mają wyraźnie odpowiedniki na Rusi, często datowane na pocz. XI w. (por. Wołoszyn 2003, t. II).

Opisane sprzączki były stosunkowo popularne na terenie dawnej Rusi i ziem ościennych. Znaleziska z Nowogrodu występują w warstwach datowanych na początek XI w., natomiast w kurhanach Radymiczów i Wiatyczowsą one datowane na X-XI w. (Sedova 1981, 144 i n., Ryc. 56: 3). Dwa egzemplarze znaleziono

⁴² Ta sprzączka zachowała się z żelaznym kolcem. Wydaje się, że po uszkodzeniu części przedniej, w dalszym ciągu była używana jako sprzączka.

w kurhanach w Szekszewie, gdzie z kolei ocenia się je na XI - 1. poł. XII w. (Zajceva 2015a, 186, 197, Ryc. 2: 11). Wystąpiły też na terenie Włodzimierskiego Opola (Makarov, Fedorina, Špoljanskij 2014, 121, Ryc. 6: 14; podobny zabytek ze stanowiska Suworotskoje-8: zob. Makarov, Fedorina, Špoljanskij 2014, Ryc. 7: 20), gdzie są datowane na X - 1. poł. XII w. Podobne znaleziska z Białorusi, wydzielone przez Pawła Keńko jako typ 2 – prostokątne, odmiana 1, są datowane na XI-XII w. (Ken'ko 2012; 41 i n., 158, Ryc. 18: 1-17 [tam liczne analogie z literaturą]). Ze znalezisk z terenów położonych bardziej na południe można wymienić egzemplarz z Kijowa (Kozlov's'kij, Kryžanov's'kij 2021, 153, Ryc. 17: 9) czy z grobu 13 z datowanego na XI w. cmentarzyska Ostrow, na prawym brzegu Rosi (Baranov, Ivakin, Širouhov 2022, 252, Ryc. 23: 1). Tego typu zabytek znany także z ziem Bułgarów Nadwołżańskich (zachodnia część dorzecza Kamy; por. Rudenko 2015, Ryc. 11: nr 5 [2. poł. X - pocz. XI w.]). Omawiane sprzączki mają odpowiedniki także na Bałkanach, w Rumunii (Stefan, Barnea, Comşa, Comşa 1967, Ryc. 173: 20) oraz Bułgarii (Bonev 1998, Ryc. 24). Warto podkreślić, iż zabytek z Bułgarii datowany jest na X w.

Ostatecznie wszystkie wymienione zabytki uznano za wyroby pochodzenia ruskiego, zapewne należy je datować głównie na 1. połowę XI w., może nawet na przełom X i XI w.

Sprzączki koliste

Sprzączki o ramie kolistej są znane z wielu regionów średniowiecznej Europy, w tym z ziem słowiańskich i bałtyjskich. W omawianej kolekcji znajdują się cztery okazy o tak ukształtowanej ramie: nr kat. 347-350 (Ryc. VI: 347-350). Pierwsza z nich, to żelazna, duża, sprzączka o średnicy ramy 55 mm i średnicy przekroju ramy 8 mm. Analogiczne egzemplarze, głównie w południowej części Rusi, były wykorzystywane przy popręgach. Powszechnie stosowali je koczownicy. Anatolij Kirpicznikow datuje je na XII-XIII w. (Kirpičnikov 1979, Ryc. 43: 7). Koliste sprzączki, ale nie tak masywne, były też używane przy pasie. Stosowanie tej formy w tych dwóch funkcjach potwierdzają odkrycia z Szestownicy, gdzie takie okazy znaleziono i na szkieletach konia, i przy pochówku ludzkim (Blifel'd 1977, 189, Tabl. XXXVIII: 4, 16). Używanie ich w charakterze sprzączek do pasa potwierdza też Krzysztof Wachowski na podstawie znalezisk z Opola-Ostrówka (Wachowski 1984, 19, Ryc. 7n, 8a).

Z kolei jako sprzączka przy obuwiu mógł być użyty egzemplarz nr kat. 349. To mały okaz o średnicy ramy sięgającej zaledwie 15 mm. W ramie wykonano zagłębienie służące jako gniazdko na koniec kolca. Na podstawie analogii z Wrocławia można ją datować na 2. poł. XIV - pocz. XV w. (Sawicki 2014, 110, poz. 84).

Do grupy sprzączek o ramie kolistej można też zaliczyć egzemplarz o nr kat. 350, wykonany ze stopu miedzi, którego rama nie jest wprawdzie kolista, ale różnice między średnicami wynoszą tylko 1 mm (17 i 18 mm). Ma on nieznacznie pogrubioną przednią część, a kołec jest dopasowany do kształtu ramy i nie wychodzi poza jej obręb. Artur Boguszewicz podobne sprzączki z terenu Śląska datuje na XIII-XV w. (?) (Boguszewicz 2015, 145 i n., Ryc. 4: a). Być może i ona była użyta przy obuwiu.

W grupie omawianych sprzączek znajduje się jeden egzemplarz o wcześniejszej metryce, nr kat. 348 (Ryc. VI: 348). Jest to stosunkowo masywna, niewielka sprzączka o średnicy ramy wynoszącej 14 mm. W części przedniej rama jest wyraźnie pogrubiona, a końce pręta, z którego została wygięta nie schodzą. Długi, prosty kołec ukształtowany ze złożonego na pół pręta (miejsce zagięcia uformowano w uszko), wychodzi znacznie za linię ramy. Takie sprzączki można datować na V-VII w. Występowały m.in. w kulturze Kołoczin (Oblomskij 2016, 102, Ryc. 35: 11). Paweł Keńko publikuje dwie takie sprzączki z Białorusi znalezione na cmentarzysku Tajmanowo. Są datowane na wiek V (Ken'ko 2012, 15, 141, Ryc. 1: 17). Zapewne też z tego okresu pochodzi nasze znalezisko.

Formę koła lub owalu rozmiarami niewiele od koła odbiegającego, ściętego prosto z jednej strony mają też sprzączki nr kat.: 351-360 i nieco większe nr kat. 361-362 (Ryc. VI: 351-362), które ze względu właśnie na to ścięcie przypominają nieco literę D. Ich średnica wynosi średnio 15-17 mm. Ich użycie jako sprzączek potwierdza obecność kolca (nr kat. 357) lub ślady po jego zamocowaniu (nr kat. 360). Jednak niektóre z nich mogły pełnić rolę elementów do przywieszenia przy pasie drobnych przedmiotów czy uzbrojenia np. mieczy (Radiush 2017, 95, Ryc. 5: 7). Ze względu na uniwersalną formę można je datować szeroko od V po XIII-XIV w. (Radiush 2017; Zajceva 2014; Wachowski 1987, 21), np. na V w. jest datowany zbliżony okaz wykonany ze srebra, znaleziony we wsi Wolnikowa z okolic Kurska, łączony ze środowiskiem huńskim (Radiush 2017, 95, Ryc. 5: 7).

Sprzączki owalne

W tej grupie są zarówno okazy starsze, które można datować jeszcze na okres wpływów rzymskich, jak i znacznie młodsze, z końca wczesnego średniowiecza. Najstarszy okaz pochodzi z kolekcji Janusza Stopy, nr kat. 363 (Ryc. VI: 363). Jego owalna rama, wydłużona w pionie, jest z jednej strony wyraźnie ścięta i wyprostowana. Podobny egzemplarz z miejscowości Smjacz, Andriej Oblomskij datuje na V w. (Oblomskij 2016, 103, Ryc. 35: 4). W szerszym zakresie czasowym, 2. poł. III - V w., jest datowany okaz zamieszczony w publikacji *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. - первой половине I тысячелетия н.э.* (*Slavjane ...* 1993, 286, Tabl. 66: 38). Paweł Keńko takie egzemplarze zamieszcza wśród sprzączek datowanych szeroko od I-V w. (Ken'ko 2012, 143, Ryc. 3: 5). Z kolei z V-VI w. może pochodzić egzemplarz nr kat. 364 z zachowanym kolcem, wygięty z pręta, którego ukośnie ścięte końce nie schodzą się (Ryc. VI: 364; Tejral 2017, 107, Ryc. 4: 7-9) oraz nieduża sprzączka nr kat. 365, o masywnej ramie, o przekroju kolistym, spłaszczona w części tylnej, z przewężeniem w miejscu mocowania kolca. Zbliżone do niej egzemplarze, znane z Krymu są datowane na 2. poł. V - 1. poł. VI w. (*Krym...* 2003, 98, Tabl. 12: 42, 47). Nieco mniejszy egzemplarz, datowany na IV-V w. pochodzi z Narzyckiego Młynu na Mazurach (Ciesliński, Rau 2017, 341), ale forma ta mogła również występować później (cmentarzysko Keszteley grób 1976/1; Müller 2010, Tabl. 62:12, grób 1976/1; 88, grób 2000/64). Kolejne dwa egzemplarze, nr kat. 366 i 366 (Ryc. VI: 365 i 366) można zapewne datować na VII-X w. Pierwszy z nich ma ozdobnie potraktowaną ramę, zdobioną linią perełek od wewnątrz i wycięciami w „zęby” od zewnątrz oraz bardzo długi kołec z drutu, wychodzący poza linię ramy. Podobne znaleziska pochodzą z cmentarzyska Fének na Węgrzech (Hampel 1905, t. III, Tabl. 175: 12), z miejscowości Łuczystoje na Krymie (Curta 2007, 110, Ryc. 8), a zdobienie ramy w „zęby” jest też znane z wyposażenia pochówku nr 7 z cmentarzyska w pobliżu wsi Bolszije Tigany (Tatarstan), łączonego ze środowiskiem węgierskim (Halikov 2022, 101, Ryc. 5: 33).

Od opisanych egzemplarzy odbiega sprzączka nr kat. 368 (Ryc. VI: 368), żelazna, duża (55 i 71 mm, odpowiednio długość i szerokość). Rama jest w przybliżeniu owalna, wyciągnięta w poziomie, o nieznacznie wgiętych do środka bokach dłuższych. Ma kołec sięgający wewnętrznej krawędzi ramy. Sprzączki te są datowane od IX po XIII w. (Blifel'd 1977, 180 i n., 223, Tabl. XXXIV: 4; Kirpičnikov 1973, Ryc. 43: 3, *Arheologičeskaja karta...* 1981, 190, Tabl. XVI: 11). Były używane przy popręgu. W tym charakterze wystąpił zbliżony formą, ale nieco mniejszy egzemplarz, znaleziony w pochówku z koniem w Szestowicy (Blifel'd 1977, 180 i n.). Jako sprzączkę do popręgu lub pasa określa zbliżony przedmiot Andriej Oblomski (znalezisko ze stanowiska Kriwiec 4; Oblomskij 2016, 44, 101, Ryc. 34: 2). W bardzo szerokim zakresie czasowym mieści się egzemplarz nr kat. 367, uformowany z masywnego pręta w owal wydłużony w pionie. W przedniej, nieco szerszej części, ramy znajduje się wgłębienie na kołec. Analogiczne sprzączki są datowane od IV po XIII w. (Madyda-Legutko 1987, 65; *Slavjane* 1993, Tabl. 43:10; Sawicki 2017, 106, poz. 68). Znalezisko pochodzi z kolekcji Janusza Stopy.

Sprzączka owalna ze skuwką

Tę kategorię reprezentuje jeden egzemplarz, nr kat. 468 (Ryc. VI: 468). Rama sprzączki w formie owalu wydłużonego w pionie została uformowana z drutu, przy czym część tylna jest nieznacznie spłaszczona. Ramę zdobi kilka sekwencji płytkich, ukośnych nacięć. Zachował się kołec wykonany z tego samego materiału, sięgający wewnętrznej krawędzi ramy. Sprzączka posiada zdobioną skuwkę, niestety poważnie uszkodzoną. Wykonano ją z cienkiej blachy zagiętej wzdłuż osi na kołec i połączono nitami (nie zachowały się). Powierzchnia skuwki jest zdobiona niezachowanym w całości ornamentem odciskany puncą. Wzdłuż krawędzi są to dwa rzędy kwadratów, a w polu między nimi trzy skupiska składające się z trzech kółeczek, zestawionych w trójkąt, które łączą luki zbudowane z odcisków małych prostokątów. Nie udało się znaleźć analogii do tego okazu, ale zbliżony ornament wykonany puncą wystąpił na zapince w kształcie ptaka znalezionej w Wolinie, w warstwach łączonych z bytnością tam Wikingów (Stanisławski 2013, 316, Ryc. 31). Stąd być może nasz egzemplarz pochodzi z X w. i można go łączyć ze środowiskiem skandynawskim lub bałtyjskim.

Sprzączki D-kształtne

Sprzączki D-kształtne to forma występująca od okresu rzymskiego przez średniowiecze i nowożytność do czasów współczesnych. W średniowieczu wykonywano je z różnych metali, najczęściej ze stopów miedzi oraz żelaza. W kolekcji tomaszowskiej stanowią całkiem pokaźny zbiór. Warto zaznaczyć, że w niektórych

współczesnych opracowaniach zrezygnowano z ich wydzielania, włączając je do sprzączek owalnych (zob. Sawicki 2017; 2018, 924). Rzeczywiście, czasami kształt ramy trudno jednoznacznie określić a ocena ma charakter subiektywny. W przypadku części egzemplarzy z omawianej kolekcji także można mieć niekiedy wątpliwości czy rama jest jeszcze owalna czy już D-kształtna. Przed podobnymi dylematami stoimy także w przypadku niektórych sprzączek o ramach czworobocznych, w formie prostokątnej o silnie zaoblonych narożnikach: owal czy prostokąt? Mimo to zdecydowano się zachować tę kategorię, mając świadomość, że ktoś inny mógłby je zakwalifikować inaczej.

Na tablicach starano się pogrupować tę kategorię zestawiając sprzączki o zbliżonej formie ramy. Jest to podział *stricte* mechaniczny, nie mający związku z ich chronologią czy przynależnością kulturową. Jak już wspomniano sprzączki te występują na rozległych obszarach Europy w szerokich ramach czasowych i w związku z tym nie mają charakteru dystyngtywnego. Być może wnikliwsza ich analiza ujawniłaby jakieś prawidłowości, jednak obecny stan badań na to nie pozwala. Mimo wszystko można jednak zaobserwować, że ramy niektórych sprzączek D-kształtnych ze zbiorów muzeum w Tomaszowie, wykazują pewne odmienności w stosunku do znalezisk z obszarów na zachód od Bugu. Największe podobieństwo formalne można zaobserwować w przypadku sprzączek wykonanych z tego samego rodzaju surowca. W naszym przypadku odlewane ze stopów miedzi (często brązu) są mniejsze i zasadniczo bardziej smukłe. Okazy kute z żelaza, to raczej egzemplarze duże, bardziej przypominające D w typie kapitały antycznej lub renesansowej, z których – jak się wydaje – wiele można z dużym prawdopodobieństwem łączyć z oporządzeniem konia.

Sprzączki ze stopów miedzi i z innych metali kolorowych

Jak już wspomniano, sprzączki odlane ze stopów miedzi są mniejsze. Mają ramy zwykle o przekroju płasko-wypukłym lub mniej czy bardziej kolistym. Są raczej niezdobione. Oś dwóch egzemplarzy jest wyraźnie wgięta do środka, a łuki przedniej części ramy nieco spłaszczone (nr kat. 369, 370; Ryc. VI: 369, 370). Są też wyraźnie smuklejsze. W kolekcji znajdują się egzemplarze, których długość i szerokość są zbliżone, co czyni je bardziej przysadzistymi (nr kat. 376-378; Ryc. VI: 376-378). Przeważają jednak formy pośrednie, wydłużone w pionie, ale o wydatnym łuku przedniej części, np. nr kat. 373, 379, 380, 382 (Ryc. VI: 373, 379, 380, 382). W przypadku dwu egzemplarzy zachowały się kute z brązu kolce (nr kat. 369, 371; Ryc. VI: 369, 371). Trzy okazy są zdobione ukośnymi żłobkami. U dwóch rozchodzą się one w przeciwnych kierunkach od miejsca spoczynku kolca (nr kat. 377, 378; Ryc. VI: 377, 378), z kolei żłobki zdobiące ramę egzemplarza nr kat. 376 są skierowane w jedną stronę (Ryc. VI: 376), jednak funkcja tego przedmiotu nie jest jednoznaczna i mógł on być pierwotnie pierścieniem, bowiem wygięcie obręczy na podobieństwo ramy wydaje się wtórne, wskazuje na to również żłobków. Sprzączka o zbliżonej formie ramy, zdobiona żłobkami ustawionymi w tym samym kierunku jest znana z miejscowości Dorohinka, stan. III, gdzie jest datowana na X-XI w. (Serov 1997, 107, Ryc. 44:10). Wśród sprzączek D-kształtnych wykonanych ze stopów metali kolorowych wyróżniają się dwa egzemplarze, nr kat. 374 i 375 (Ryc. VI: 374, 375). Mają wyraźnie wyodrębnioną oś o przekroju kolistym i płasko-wypukłą ramę z wypukłościami w części przedniej, rozdzielonymi obniżeniem na koniec kolca. Jakub Sawicki zalicza je do sprzączek profilowanych (Sawicki 2018, 924 i n., Ryc. 846) i datuje na wiek XIII i początek następnego stulecia (Sawicki 2018, 924 i n., Ryc. 846). Według klasyfikacji Heleny Malinowskiej-Łazarczyk analogiczne sprzączki należą do typu II, odmiany 1, datowanej na XII-XIV w. (Malinowska-Łazarczyk 1979, 95 i n., 163, Tabl. 4.I:6), zaś Krystyna Musianowicz sprzączkę zbliżoną do nr kat. 375 z Drohiczyzna umieszcza w XII-XIII stuleciu (Musianowicz 1969, 218, Ryc. 125). Sprzączki te mają swoje odpowiedniki w zbiorach muzeum w Hrubieszowie (nr kat. 375 – nr inw. MH/A/5053, nr inw. kat. 248 – MH/A/2880). Ze względu na małe rozmiary sprzączka nr kat. 375 mogła służyć jako zapięcie butów.

Okazy D-kształtne wykonane z metali kolorowych i ich stopów, jednak kształtem ramy bardziej nawiązujące do form wykutych z żelaza są znane z Nowogrodu z warstw datowanych na k. XII - k. XIII w. (Sedova 1987, 145, 147, Ryc. 56: 11) czy z datowanych na XIII w. z Kijowa (Arhipova 2006, 82). Ogólnie to forma popularna na terenie Europy w XIII-XIV w., ze wskazaniem na wiek XIII (Wachowski 1984, 19-21; Egan, Pritchard 2002, 89-94; Ota 2016, 54, 56-59, Tabl. 2, 47; Sawicki 2017; Rybarczyk 2021, 119 i n., 355, Ryc. 105-106; [tam lit. do analogii ze Śląska i Niemiec]).

Sprzączki z żelaza

W kolekcji znajduje się ich 14. Poza dwoma mniejszymi okazami nr kat. 384 i 385 (Ryc. VI: 384, 385) oraz wyraźnie dużymi nr kat. 387-389 (Fig. VI: 387-389), przeważają okazy o rozmiarach mieszczących się w przedziałach – 34-42 mm (długość) i 30-43 mm (szerokość). Są wśród nich formy bardziej smukłe, np. nr kat. 387, 388 (Ryc. VI: 387, 388) oraz z silnie wydętymi łukami przedniej części ramy, np. nr kat. 388, 389, 395-398 (Ryc. VI: 388, 389, 395-398). W trzech przypadkach: nr 383, 384, 387 rama jest wyraźnie wydłużona w poziomie, przy czym egzemplarz nr kat. 384 jest niemal prostokątny, zaś u egzemplarza nr kat. 397 oś jest nieznacznie wygięta na zewnątrz, z kolei nr kat. 383 jako jedyny w tej grupie znalezisk ma ramę zdobioną ukośnymi nacięciami (Ryc. VI: 393). Cztery okazy mają zachowane kolce. W trzech przypadkach ich końce są dopasowane do kształtu ramy (nr kat. 383, 393, 397; Ryc. VI: 383, 393, 397). Małe sprzączki, jak: nr kat. 383-385 zapewne pełniły rolę sprzączek do pasa lub służyły do mocowania np. broni. Duże okazy można łączyć z oporządzeniem konia. Wśród tych nieco mniejsze mogły być wykorzystywane np. przy pułsku: nr kat. 385, 387, 390, 392-398, a większe do spinania popręgu (nr kat. 391; Voznyj 2019, 149).

Większe sprzączki D-kształtne, o długości do 64 mm w Opolu pojawiają się już w 2. połowie XIII w. (Wachowski 1987, 21). Igor Woznyj podobne sprzączki z Zielonej Lipy na Ukrainie datuje od początku XII w. (Voznyj 2019, 149). Zbliżoną sprzączkę do nr kat. 391 znaleziono na cmentarzysku w Čakajovcach, gdzie jest datowana na IX w. (Rejholcová 1995, Tabl. LXXXVII:569). Znaczna część tych sprzączek pochodzi jednak z XIII-XIV w. (Wachowski 1983; 19-21, Krabath 2001, 139; Egan, Pritchard 2004, 89-94; Sawicki 2017, 120, 122; Rybarczyk 2021, 112) i zapewne również tak należy datować egzemplarze z muzeum w Tomaszowie.

Sprzączki D-kształtne z przednią częścią ramy uformowaną w szpic

Sprzączki te mają poszerzoną i wyciągniętą w szpic przednią częścią ramy w miejscu jej największej wypukłości (9 egzemplarzy). W niektórych przypadkach umieszczano tam żłobek w osi kolca (nr kat. 399, 400, 403; Ryc. VI: 399, 400, 403). Przeważają okazy mniejsze o wymiarach 19-31 mm (długość) i 23-29 mm (szerokość). Dwie (nr kat. 399, 400) są wyraźnie większe i mają odpowiednio 46 i 42 mm (długość) i 50 i 40 mm (szerokość).

Ramy tych sprzączek różnią się między sobą proporcjami i często uformowaniem osi. Egzemplarze nr kat. 401-403, zbliżone wielkością, mają oś cofniętą w stosunku do końców ramy, które tworzą występy, jak u sprzączek lirowatych. Podobna sprzączka, datowana na X-XI w., została znaleziona na uroczysku Juriewy Gory w Uswjatach (Eremeev 2015, 516, Ryc. 438: 3). Obecnością występów do wspomnianych sprzączek nawiązuje okaz nr kat. 404, ale ma on charakterystyczny „dzióbek” w osi kolca, a poszerzenie ramy jest w tym miejscu nieznaczne. Egzemplarz pochodzi z kolekcji Janusza Stopy. Analogiczny okaz znajduje się w zbiorach muzeum w Hrubieszowie (MSS, nr inw. MH/A/2876). Sprzączki z takim „dzióbkiem” występowały na terenie południowej Syberii w pierwszym tysiącleciu n.e., ale jest i bliższa analogia. Taki „dziób” ma jedna ze sprzączek znalezionych w Tumie pod Łęczycą, chociaż jej kształt jest bardziej omegowaty. Jest ona datowana na III fazę funkcjonowania grodu (poł. XIII - poł. XIV w.). Autorzy opracowania piszą, iż były one typowe dla wieku XIV, ale mogły pojawić się już wcześniej w wieku XIII (Grygiel, Stasiak, Trojan 2015, 400, Ryc. 221: 2). Z kolei duża sprzączka nr kat. 399 ma także cofniętą oś, a dwie wypukłości na ramie umieszczone na jej końcach można uznać za naśladownictwo gniazd na oś, jakie czasami mają sprzączki z osią ruchomą. Zbliżony egzemplarz jest znany z Hrubieszowa (nr inw. MH/A/2876) oraz z Peresopnicy, z uroczyska Pastewnik (XI - 1. poł. XIII w.; Priščeпа 2003, 234, Ryc. 2: 4). Kształt ramy egzemplarza nr kat. 400 można by w zasadzie określić jako cebulowaty. Zbliżona sprzączka wystąpiła w jednym z grobów na cmentarzysku w Keszthely. Zabytek ma zbliżony nie tylko kształt, ale i wymiary. Jest datowany na VII-VIII w. (Müller 2010, Tabl. 38: 8), ale podobny okaz znaleziono we Wrocławiu, w poziomach z XIII stulecia (Sawicki 2014, 96, poz. 41).

Pozostałe trzy egzemplarze, nr kat. 405-407, mają wiele cech wspólnych (nr kat. 405-407). Ich D-kształtna rama jest poszerzona w części przedniej, ze szpicem w osi kolca (krótki kolec, ścieniony na końcu, zachował się u egzemplarza nr kat. 405). Z kolei zabytek nr kat. 406 jest zdobiony nacięciami skierowanymi w przeciwnych kierunkach od miejsca spoczynku kolca, jak u nr kat. 377, 378. Zbliżony okaz wystąpił na cmentarzysku w Czarnej Wodzie, gdzie jest datowany na X - pocz. XII w. (Dzik 2015, 221, 309, Tabl. IX: 2).

Na terenie Europy Środkowej i Zachodniej sprzączki z poszerzoną przednią częścią ramy, uformowaną w szpic są datowane na XI-XIV w. (Heindl 1990, 17). Zdaniem Krzysztofa Wachowskiego w Opolu poszerzenie ramy pojawia się na przełomie XII i XIII w., a szczyt użycia takich sprzączek przypada na wiek XIII.

W sytuacji, gdy nie udało się znaleźć analogii na Wschodzie, poza okazem z Czarnej Wody, która znajduje się na zachodnim kraju tej strefy, można dla znalezisk z Czerma przyjąć właśnie to datowanie.

Sprzączki U-kształtne

W kolekcji znajduje się 7 sprzączek, które zasadniczo należą do sprzączek D-kształtnych, jednak wyraźnie wydłużony kształt i duże zaoblenie przedniej części ramy sprawia, że przypominają „leżące” U. Pięć egzemplarzy wykonano ze stopów miedzi i po jednym, z cyny (nr kat. 414) oraz z żelaza (nr kat. 415). Sprzączki te mają różne rozmiary od 14 x 20 mm (długość i szerokość) do 35 x 40 mm, przy czym egzemplarze większe przeważają.

Ciekawa konstrukcyjnie jest cynowa sprzączka nr kat. 414 (Ryc. VI: 414), której rama nieco zwęża się ku przodowi. Ma ona oś w formie tulejki, wyraźnie grubszą niż pozostałe ramiona. Do sprzączki tej nie znaleziono dobrej analogii. Być może pochodzi z XII-XIII w. (Nikol'skaja 1981, 266, Ryc. 100: 23).

Z kolei sprzączka z żelaza, nr kat. 415 ma oś nieznacznie wgiętą do wnętrza i niewielkie występy na końcach ramion. I do niej nie znaleziono dobrej analogii. Wydaje się, że można ją datować, jak egzemplarz wcześniej omówiony.

Jeszcze inna jest niewielka sprzączka nr kat. 412, przypominająca bardziej okazy D-kształtne, o wydłużonym brzuszku. Górna powierzchnia boków ramy jest zdobiona ukośnymi żłobkami. Sprzączka ma analogię na stanowisku Doroginka-III. Tamtejszy zabytek jest datowany na X-XI w. (Mocja, Kovalenko, Petrašenko 1997, 107, Ryc. 44: 10). Podobny egzemplarz znajduje się też w zbiorach muzeum w Hrubieszowie (MSS, nr inw. MH/A 5053).

Pozostałe sprzączki są zbliżone rozmiarami i należą do egzemplarzy większych. Mają też podobny, profilowany przekrój ramy. Dwie z nich są zdobione przy krawędzi wewnętrznej ramy imitacją skręconego sznura (nr kat. 409, 410), trzecia ukośnymi, nieregularnymi nacięciami (nr kat. 411), a czwarta, z kolekcji Janusza Stopy, jest niezdobiona (nr kat. 414). Egzemplarz analogiczny jak nr 409 i 410 znaleziono w ziemi połockiej na uroczysku Juriewy Góry w Uswjatach (Eremeev 2015, 526, Ryc. 448: 5), gdzie jest datowany na X-XI w. Według Iwana Jeriemiejewa, który opracował tamtejsze materiały, takie sprzączki są tam rzadkie. Przytacza analogie z XII w., z Nowogrodu i Liebiecki, w dorzeczu Oki. Jak pisze, identyczne sprzączki, znacznie liczniej występują w ziemi halickiej w wieku XIII. Są znane z Dźwinogrodu, Daniłowa, Pliśniecka oraz Kniażej Gory w rejonie kaniowskim (Rauhut 1960, Tabl. VII:3, 8). Duża seria zbliżonych sprzączek pochodzi z dolnego biegu Dźwiny, gdzie są znajdowane w warstwach z XI-XIII w., i gdzie są uznawane za import z Rusi (Eremeev 2015, 465 i n.). Dwie sprzączki o zbliżonej ramie, w tym jedna zdobiona nacięciami, zostały znalezione w Dawigrodku nad Hryniem (Małachowska 2003, 432, 438, Ryc. 3b [tam liczne analogie z lit.]). Są datowane na XI-XII w. i zapewne z tego okresu pochodzą omawiane okazy z Czerma.

Sprzączki prostokątne, jednodzielnne

Sprzączki o ramie prostokątnej, to zbiór liczący 14 egzemplarzy. Są wśród nich głównie okazy wykonane ze stopów miedzi i dwa z żelaza. Podobnie jak w sprzączkach D-kształtnych i owalnych, ich forma jest ponadczasowa i spotykana na rozległych obszarach, ale w okresie średniowiecza nie były zbyt popularne (Wachowski 1987, 21). Egzemplarze z kolekcji tomaszowskiej różnią się między sobą nie tylko rozmiarami, chociaż zdecydowanie brakuje sprzączek dużych, ale i sposobem potraktowania ramy. W większości przypadków są one wąskie, wydłużone w pionie lub w poziomie (wtedy są zwykle szersze). Okazy wykonane ze stopów miedzi często mają zdobione ramy.

Sprzączka z żelaza, nr kat. 416, została odkuta z pręta o przekroju płasko-wypukłym (Ryc. VI: 416). To smukła forma (18 i 34 mm), wydłużona w pionie, z zaznaczonym gniazdkiem na kołec w formie wgłębienia w ramie. Na podstawie analogii litewskich (cmentarzyska w Narkūnų) jest datowana na XIV-XV w. (Svetikas 2009, 219, Ryc. 20: 3). Kolejną sprzączkę o prostej ramie, również wykonaną z żelaza (nr kat. 417, Ryc. VI: 417) można datować na ten sam okres.

Wśród pozostałych egzemplarzy są formy wczesne, funkcjonujące nawet w VI-VII w. (nr kat. 419, 425, 426), jak i późniejsze, datowane na XIII i XV włącznie (pozostałe).

Sprzączki nr kat. 421, 422 o niezdobionych, prostych, wydłużonych w pionie ramach, różnią się między sobą jedynie wielkością (nr kat. 421, 422; Ryc. VI: 421, 422). Zbliżone okazy z terytoriów zamieszkałych przez Wiatyczów Tatiana Nikolskaja datuje na XII-XIII w. Z kolei małe egzemplarze o profilowanej przedniej

części ramy, jak nr kat. 423, 424, na podstawie znalezisk z Kijowa można datować na 1. połowę XIII w. (Arhipova 2006, 77, Ryc. 2: 15). Z XIII-XIV w. pochodzi sprzączka nr kat. 427 (Ryc. VI: 427). Jej rama nieznacznie rozszerza się ku przodowi, a ramiona poziome są nieznacznie wgięte do wnętrza, zakończone uszkami, które trzymają oś na kolec wystającą poza ramę. Bok przedni z ostrymi występami w narożnikach jest zwężony w miejscu oparcia kolca. Podobne okazy są znane z Litwy (Svetikas 2009, Ryc. 22: 15).

Prawdopodobnie w VII-VIII w. można umieścić sprzączkę nr kat. 425, o ramie zdobionej głębokimi nacięciami, z zakończonymi ostro występami w narożnikach. Na przednim ramieniu znajduje się gniazdko na koniec kolca. Podobne okazy, właśnie tak datowane, są znane z cmentarzysk na Krymie (Ajbabın 232, Ryc. 58: 31) oraz węgierskich w miejscowościach Keszthely i Fénék (Hampel 1905, t. I, 292, Ryc. 706; Müller 2010, Tabl. 1, za Lipp 1886, T. I-II), a ramy zdobione w ten sposób mają sprzączki z dorzecza Kamy, datowane podobnie (Krasnoperov 2018, 172, Ryc. 27), chociaż same ramy są wyraźnie trapezowate. Inny, zbliżony egzemplarz, z grodziska Pliśniecko jest datowany na XI-XIII w. (Kučera 1962, 41 i n., Ryc. 17: 9). Druga ze sprzączek, nr kat. 426, ma krótsze boki cofnięte do środka i wydatne wypukłości w miejscu przecięcia się ramion. Boki dłuższe są pokryte ukośnymi żłobkami. Podobne egzemplarze na Krymie są datowane na k. VII - k. VIII w. (Ajbabın 1990, 50, 225, Ryc. 46: 14), ale zbliżony okaz z Mińska już na XII w. (Vojtehovič 2013, 334, 336, Ryc. 3: 3). Podobne sprzączki, z tym że zamiast wypukłości wyobrażono tam głowy węży/smoków są znane z Białorusi. Jeśli chodzi o formę ramy i zdobienie nacięciami to najbardziej sprzączkę z Czernia przypomina egzemplarz znaleziony na cmentarzysku kurhanowym w Czerniej Łozie, w obwodzie witebskim, datowany na XI-XII w., który Paweł Keńko zaliczył do odmiany 3 typu 2 (Ken'ko 2012, 42 i n. 158, Ryc. 18: 22). Zapewne właśnie z tego okresu pochodzi sprzączka z Czernia. W bardzo szerokich ramach, VI-XIV w. mieści się egzemplarz nr kat. 419 (Ryc. VI: 419), niezdobiony, o prostej, niemal kwadratowej ramie (Aulih 1972, 57, Tabl. XI: 13, tu VI-VII w.; Svetikas 2009, 215, Ryc. 28: 13; Sawicki 2017, 130, poz. 156, tu XIII w.).

Równie szeroko, na k. VIII-XIV, jest datowana duża (52 x 58 mm), żelazna sprzączka nr kat. 408 (Ryc. VI: 408; Svetikas 2018, 134, Ryc. 11: 1; Kravčenko 2020, 219, Ryc. 5: 8, tu k. VIII - X w.). Jej rama w przybliżeniu prostokątna, wydłużona w poziomie, o mocno zaoblonych narożnikach, zwłaszcza w części przedniej, przypomina D. Być może służyła do spinania popręgu.

Od opisanych egzemplarzy odbiega sprzączka nr kat. 429 (Ryc. VI: 429). Krótsze boki ramy są wygięte łukowato na zewnątrz, a ramię przednie jest profilowane. W narożnikach zewnętrznych znajdują się wypukłości. Nasada uszka kolca jest zaopatrzona w wypukłość z nacięciami imitującymi głowę (?), drugi koniec jest ostry, dopasowany do kształtu ramy. Sprzączka ta mieści się stylistycznie wśród sprzączek rzymskich znanych z terenu Rumuni, lub jest ich naśladownictwem z okresu wędrówek ludów (Ciugudean 2021, 213, 260, Tabl. VIII: 10), jednak podobne okazy datowane na 2. poł. XIII - 2. poł. XIV w. występowały też w późnym średniowieczu, np. w Londynie (Egan, Pritchard 2004, 76, Ryc. 46: 314, 318).

Sprzączki prostokątne, dwudzielne

W kolekcji znajduje się siedem takich sprzączek, trzy większe: nr kat. 430-432 (Ryc. VI: 430-432) i cztery wyraźnie mniejsze: nr kat. 433-436; Ryc. VI: 433-436). Pierwsza z nich nr kat. 430, jest wydłużona w pionie. Przednie ramię jest pogrubione i profilowane – zdobione symetrycznie rozmieszczonymi wypukłościami i żłobkami. Tylne jest w połowie długości wgięte do środka. Nie znaleziono doń identycznej analogii, ale sprzączka o zbliżonym kształcie ramy, zdobiona tylko nacięciami została znaleziona na cmentarzysku przykościelnym w Tiszanána na Węgrzech. Jest datowana na k. XV - pocz. XVI w. Należy zaznaczyć, że nasz zabytek pochodzi z kolekcji Janusza Stopy. Druga ze sprzączek, nr kat. 431 jest uszkodzona, brakuje fragmentu ramy (Ryc. VI: 431). Jest to okaz wydłużony w poziomie o szerokości 38 mm, przy długości 25 mm. Oś na kolec jest umieszczona w połowie długości ramy, nałożona na jej zewnętrzną płaszczyznę, z wyprofilowanym przewężeniem na kolec. Niemal identyczny egzemplarz pochodzi z grobu na cmentarzysku Diktarų na Litwie (Svetikas 2009, 225, Ryc. 28: 14) i z zamku biskupów chełmińskich w Lubawie (tu jednak niedatowany; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Ryc. 7: 3). Zabytek na podstawie analogii litewskich i polskich można umieścić w XIV-XV w. (Wachowski 1984, 62, Ryc. 43: f; Svetikas 2009, 225, Ryc. 28: 14). Egzemplarz nr kat. 432 (Ryc. VI: 432) ma ramiona pionowe pogrubione, zdobione trzema sekwencjami podwojonych nacięć. Analogiczne nacięcia wyodrębniają oś na kolec. Obie części ramy są nieznacznie uniesione względem osi. Na podstawie analogii do znaleziska z Wrocławia sprzączkę można datować na 2. połowę XIII w. (Sawicki 2017, 102, poz. 60), natomiast zbliżone, smuklejsze

znaleziska określone jako do „pasa do talii”, z badań na Wyspie Spichrzów w Gdańsku, Szymon Bednarz datuje na XV-XVI w. (Bednarz 2016, 303 i n., sprzączki 112-116). Jeszcze późniejszą chronologię – XVII-XIX w. – ma podobna sprzączka z Nitry (Březinová, Samuel 2007, 51, Ryc. 72). Nieznaczące wygięcie ramy naszej sprzączki może sugerować, że pełniła rolę klamry. Podobną, jednak nieco mniejszą, sprzączkę z identycznie rozmieszczonymi nacięciami, bez podanego datowania, znaleziono na cmentarzysku w Arača w Serbii (Ota 2016, 54, Tabl. 2: 24), co mogłoby wskazywać na jej pochodzenie z południa, lub może tylko inspiracje z tego kierunku na co mogło mieć wpływ powstanie państwa mołdawskiego i zainteresowanie nim ze strony Polski.

Sprzączki nr kat. 435-436 (Ryc. VI: 435-436) mają ramy, podzielone osią na pół. Konstrukcyjnie i rozmiarami, i pewnie także funkcją, są bliskie sprzączkom ósemkowatym (zob. dalej). Tylko jedna z nich jest przewieszona w miejscu osi, a jej rama przypomina dwa trapezy zestawione krótszymi podstawami (nr kat. 436). Wszystkie też, poza nr kat. 463 są mniej lub bardziej wygięte względem osi. Są też nieco mniejsze od przeciętnych ósemkowatych. Ich wymiary zamykają się w przedziale 14-19 mm (długość) i 20-22 mm (szerokość). Halina Malinowska-Łazarczyk zalicza je do typu III odmiany II (Malinowska-Łazarczyk 1979, 97, 104, Tabl. 4.II: 10). Znaleźisko z cmentarzyska w Cedyni sugeruje, że egzemplarze te wykorzystywano przy pasie jako element łączący jego poszczególne elementy. Z kolei, datowane na XIII stulecie zabytki z Opola były stosowane przy ostrogach (Wachowski 1984, 62, Ryc. 43: 1). Podobne okazy są też znane z Kałdusa i Drohiczyzna, gdzie są datowane na XII-XIII w. (Musianowicz 1964, 184, Tabl. XLIV: 5), z XIII stulecia pochodzą też znaleziska z Kijowa (Kozlovskij, Križanovskij 2021, 153, Ryc. 17: 8). Natomiast egzemplarz nr kat. 436 ma analogię na litewskim cmentarzysku w miejscowości Aleknų, datowanym na XIV - 1. poł. XV w. (Svetikas 2009, 209, Ryc. 10: 8). Porównywalny egzemplarz znajduje się też w kolekcji muzeum w Hrubieszowie (MSS, MH/A/2889).

Sprzączki kwadratowe, jednodelne

W omawianym zbiorze znajduje się 5 egzemplarzy sprzączek o takich ramach. Ich rozmiary są zróżnicowane i mieszczą się w przedziałach 12 x 12 mm (nr kat. 438) do 34 x 34 mm (nr kat. 441). Dwie większe sprzączki wykonano z żelaza, przy czym nr kat. 441 ma nieznacznie zaoblone narożniki, w przeciwieństwie do egzemplarza nr kat. 439, którego boki są proste (Ryc. VI: 439). Sprzączkę podobną do egzemplarza nr kat. 441 znaleziono na cmentarzysku w Wilanowie, w grobie datowanym na XII-XIII w. (Solecki 2018, 121, 258, Tabl. XXXVIII: 1). Krzysztof Wachowski uważa je za formę późniejszą i łączy z pasem żołnierskim. Jego zdaniem funkcjonowały one w XIII-XIV w., chociaż jego uwagi odnoszą się tylko do Opola-Ostrówka (Wachowski 1984, 21). Z kolei Jakub Sawicki odwołując się do znalezisk z Wrocławia datuje je nawet na XV-XVIII w. (Sawicki 2017, 130, poz. 157). Trzy kolejne egzemplarze wykonano ze stopów miedzi (nr kat. 437, 438, 440; Ryc. VI: 437, 438, 440). To małe przedmioty o zbliżonych wymiarach, przy czym nr kat. 437 i 440 nie są idealnymi kwadratami (różnica między bokami wynosi 1-2 mm). Okaz nr kat. 438 ma oś na kolec nieznacznie cofniętą ku wnętrzu. Zbliżony egzemplarz znany z Birki (grób 373), jest datowany na IX-X w. (Arbman 1940, Tabl. 86: 14). Podobny okaz znaleziono na terenie Białorusi w obwodzie homelskim. Jest on wprawdzie prostokątny, ale również ma cofniętą oś. Paweł Keńko datuje go na XI-XIII w. (Ken'ko 2012, 43, 158, Ryc. 18: 21). Porównując przytoczone przykłady można przyjąć, że znaleźisko z Czermna może pochodzić z IX-X w.

Egzemplarz nr 437 (Ryc. VI: 437) ma ramę fazowaną, przypominającą datowane na VI-IX w ramy sprzączek znanych z Krymu, Kaukazu, Powołża i Syberii (Kovalevskaja 1979, 44), ale nie można też wykluczyć ich późniejszego datowania. Ze względu na małe rozmiary mógł być używany przy obuwiu.

Nieco większa sprzączka nr kat. 440 ma niewielkie wgłębienie w przedniej części ramy na ułożenie końca kolca (Ryc. VI: 440). Zabytek mieści się w grupie okazów datowanych przez Krzysztofa Wachowskiego i Jakuba Sawickiego na XIII-XIV w. (Wachowski 1984, 21, Ryc. 8: e; Sawicki 2017, 129, poz. 152). Na XIII w. datuje też podobne znaleźisko z Nowogrodu Marija Siedowa (Sedova 1981, 145, 147, Ryc. 56:9), z tym że tamtejsza sprzączka jest nieco inna, ma dwa boki zdobione pionowymi żłobkami.

Do omawianej grupy sprzączek można włączyć egzemplarz nr kat. 442 wykonany z żelaza (Ryc. VI: 442). Rama ma kształt regularnego czworoboku o ramionach poziomych nieznacznie wgiętych do środka, zaś ramieniu przednim i osi na kolec wygiętych na zewnątrz. Przekrój ramy jest profilowany. Egzemplarz był zaopatrzony w kolec, z którego zachowało się tylko uszko. Przypomina okazy występujące u zachodnich Bałtów, datowane na 2. połowę III w. (Schuster 2010, 756, Ryc. 1: 8), chociaż te ostatnie miały inaczej osadzoną

oś (w gniazdkach) (Madyda-Legutko 1987, 47, Tabl. 13; Schuster 2010, 756, Ryc. 1: 8). Wobec braku analogii trudno go datować.

Sprzączki trapezowate

W tej kategorii mieszczą się dwa okazy, nr kat. 418 i 428 (Ryc. VI: 418, 428). Pierwszy został odkuty z żelaza. Wydaje się, że można go datować na wiek XIII. Drugi, jest wydłużony w poziomie, a jego ramie przednie jest nieco szersze. Sprzączki o takich ramach są znajdowane w pochówkach koczowników z końmi na Uralu, ale są też znane z Białorusi. Były używane do spinania popręgu. Można je datować na wiek X-XI (Makušnikov 2006, 133, Ryc. 2: 6; Grudočko, Gazizova, Parunin 2018, 98, Ryc. 6: 10). Odpowiadające im znaleziska z Opola-Ostrówka pochodzą z wieku XI (Wachowski 1984, 20 i n., Ryc. 7: i).

Sprzączki pięciokątne

Takich sprzączek jest w kolekcji tomaszowskiej 9 i poza tym, że mają pięcioboczne ramy znacznie różnią się między sobą. Zostały odlane ze stopów miedzi, poza okazem nr kat. 449, który wykonano ze stopu cynowego.

Trzy egzemplarze z tej grupy są zbliżone rozmiarami i kształtem ramy (nr kat. 443-445; Ryc. VI: 443-445). Mają 17-20 mm szerokości i 15 mm długości. Ramy dwóch są zdobione ukośnymi nacięciami, przy czym zdobienie ogranicza się do dłuższych boków. Trzeci egzemplarz jest pozbawiony dekoracji (nr kat. 444). Niezdobiona sprzączka zbliżona wielkością i kształtem została znaleziona w grobie na cmentarzysku Székesfehérvár-Demkóhegy, w zespole zawierającym strzemiona typu AII.4 według Norberta Großlera, datowanym na X-XI w. (Großler 2013, 132-136, Ryc. 11: 10). Sprzączki z Tomaszowa zapewne też można datować na ten okres. Dotyczy to również egzemplarza nr kat. 449, zbliżonego kształtem, ale bardziej przysadzistego, o ramie zdobionej żłobkami.

Sprzączka nr kat. 446 jest znacznie większa (32 mm i 25 mm, odpowiednio szerokość i długość). Wykonano ją z cyny lub słabej jakości srebra. Rama jest wydłużona w poziomie, a w części przedniej poszerzona. W miejscu osadzenia końca kolca znajduje się nieznaczne wgłębienie. Zbliżoną sprzączkę znaleziono na cmentarzysku Azajrco nad górną Ptyczą, na Białorusi, w kurhanie nr 1, datowanym na X-XI w. Z tego samego okresu pochodzą zbliżone formą, zdobione sprzączki z Gotlandii (Vajcjahović 2021, 246, Ryc. 6: 7).

Dwie kolejne sprzączki różnią się jedynie nieznacznie wymiarami i materiałem, z którego zostały wykonane, nr kat. 447 ze stopu miedzi, a nr kat. 448 zapewne ze stopu cyny z ołowiem. Mają charakterystycznie uformowaną przednią część ramy – z łuków wgiętych do środka, łączących się w osi kolca, w ten sposób, że tworzą nieznacznie zaoblony szpic. Ich ramiona dłuższe są przecięte podłużnym żłobkiem. Krawędzie zewnętrzne dłuższych boków zdobią regularne, drobne nacięcia. Podobna sprzączka jest znana z Birki (grób 752B), gdzie jest datowana na wiek X (Arbman 1940, Tabl. 24) i można przyjąć, że znaleziska z Czeremna pochodzą też z tego czasu.

Ostatnia z tej kategorii, to sprzączka nr kat. 450, wykonana ze stopu miedzi (Ryc. VI: 450). Oś sprzączki jest nieznacznie cofnięta do wnętrza, przez co w zewnętrznych narożnikach powstały występy. Ramiona poziome są zdobione wyobrażeniami czterech twarzy ujętych *en face*. Przedstawienia wykonano schematycznie, zaznaczając tylko oczy i brwi przechodzące płynnie w nos oraz być może wąsy. Ramę między twarzami pokryto nacięciami. W tym konkretnym przypadku przedstawienie bardziej przypomina głowę ludzką niż na sprzączkach omówionych wcześniej, stąd można przyjąć, że jest to wyobrażenie Odyne. Nie znaleziono bliskiej analogii do tego zabytku, ale sposobem zdobienia mieści się on w konwencji opisanych sprzączek dwudzielnych, datowanych na XI-XIII w. Sam kształt ramy wskazuje na wieki X-XI. Stąd wydaje się, że nasz egzemplarz może być datowany na wiek XI, kiedy sprzączki z takimi wyobrażeniami pojawiły się i kiedy jeszcze nie doszło do uproszczenia zdobienia.

Sprzączki ósemkowate

W kolekcji znajduje się 10 sprzączek tzw. ósemkowatych, w tym jedna uszkodzona (nr kat. 460). Są to formy dwudzielne, których rama przypomina leżącą ósemkę. Sposób potraktowania pętli ósemek bywa różny. Przypominają owal wydłużony w poziomie lub prostokąt o silnie zaoblonych narożach (nr kat. 451-455; Ryc. VI: 451-455), albo też pętlę zwężającą się przy osi (nr kat. 451-460; Ryc. VI: 456-460). Pętla na symetryczne

części zwykle dzieli oś, niekiedy zakończona mniej lub bardziej trójkątnymi występami (nr kat. 457-459; Ryc. VI: 457-459).

Sprzączki te są niewielkie, mają od 14 do 18 mm długości i 22-27 mm szerokości, przy czym przeważają okazy o wymiarach odpowiednio 17 i 27 mm. Trzy z nich są wygięte względem osi (nr kat. 451, 459, 460). U niektórych egzemplarzy zachowały się szwy odlewnicze.

Sprzączki tego typu stosowano jako przewlecзки przy ostrogach, ale były też wykorzystywane do spinania pasków przy odzieży czy obuwiu (Wachowski 1984, 61-64). Formy o pętlach zwężających się przy osi pojawiają się w Opolu-Ostrówku w XII w. Natomiast bardziej prostokątne są tam już znane w 1. połowie XI stulecia (Wachowski 1984, 62, Ryc. 43). Taką sprzączkę znaleziono też w Drohiczynie, gdzie jest datowana na XII w. (Musianowicz 1969, 184, Tabl. XLIV: 5). Jednak sprzączki te, zwłaszcza z wypustkami na końcach osi, były również używane w późnym średniowieczu i w czasach nowożytnych (np. Svetikas 2009, 209, Ryc. 109; Bednarz 2016, 274-290; Berthold 2020, 184 i n., Ryc. 194). W tym ostatnim okresie służyły m.in. do regulowania pasa nośnego używanego przy mocowaniu szpady. Egzemplarze sprzączek ósemkowatych znajdują się również w kolekcji muzeum w Hrubieszowie (MH/A 2900, MH/A 2901).

Sprzączki ze skuwkami

Sprzączka nr kat. 473 pochodzi z kolekcji Janusza Stopy (Ryc. VI: 473). Przedmiot ma 32 mm szerokości i 18 mm długości. Owalna rama, wydłużona w pionie jest odlana razem z ażurową skuwką, zakończoną niezdobioną, owalną płytką z kolistym występnym w osi kolca, jaką mają sprzączki typu Syrakuzy. Okaz ten, datowany na 2. połowę VII w. można łączyć z kręgiem kultury bizantyńskiej (Kulakov 2001, 184, 185, Ryc. 2:1; zob. też Hajredinova 2008, 176, Ryc. 1: 4-9). Kolejny egzemplarz z kolekcji Janusza Stopy, to sprzączka nr kat. 472 (Ryc. VI: 472). Jest to forma o skomplikowanej budowie. Wydłużona w pionie, owalna rama, o profilowanym przekroju jest zaopatrzona w gniazdko na kolec. Skuwka jest trzysegmentowa, z otworami w szerszych częściach. To również sprzączka typu bizantyńskiego, występująca w VII-VIII w. Podobny egzemplarz, ale mniej wyrafinowany, jest znany z grobu 78 na cmentarzysku w Vel'kom Mederze na Słowacji, łączonym ze środowiskiem awarskim (Zábojník, Varsik 2021, 38, 79, 159, Tabl. XLV: 3).

Kolejny egzemplarz, sprzączka nr kat. 474 (Ryc. VI: 474), to stosunkowo nieduży okaz o szerokości 38 mm i długości 17 mm. Owalna rama ma zewnętrzną krawędź wyciętą faliście i niewielki, ostry występ w osi kolca, druga z krawędzi jest podkreślona perełkami. Skuwka jest wydłużona, kielichowata z wyobrażeniem maski męskiej twarzy (?). Są widoczne migdałowate oczy, łuki brwiowe i nos. Włosy upięto w wysoką fryzurę lub okryto wysoką czapką. Niestety odlew nie jest precyzyjny i zdobienie nie jest dobrze czytelne. Jeśli chodzi o ramę, to wycinanie dolnej krawędzi przypomina egzemplarz nr kat. 366. Przedstawienie maski męskiej jest z kolei typowe dla ludów zamieszkujących na terenie południowej Syberii i Uralu w VII-VIII w., skąd mogli je przenieść na zachód Awarzy. Wyobrażenia masek ludzkiej twarzy na przedmiotach, zwłaszcza okuciach pasa, stają się popularne w IX-X w. i są spotykane na rozległych obszarach (od Moraw po dorzecza górnego Dniepru i środkowej Wołgi, oraz północny Kaukaz i południowy Ural), przy czym na wymienionych terenach nawiązują one do stylistyki bizantyńskiej i irańskiej (Rozumov *et al.* 2021, 68), gdy nasz egzemplarz, jak się wydaje, bardziej przypomina egzemplarze syberyjsko-uralskie. Stąd wydaje się, że można go łączyć z tym ostatnim środowiskiem, a uwzględniając dekorację ramy datować na wiek IX. W podobnym czasie można umieścić sprzączkę nr kat. 475 (Ryc. VI: 475). Egzemplarz wykonano z żelaza. Jego całkowita długość wynosi 43 mm, a średnica ramy 18 mm. Rama jest kolista z gniazdkiem na koniec kolca, skuwka zaś podłużna, sztabkowata, nieco szersza od strony ramy. Drugi koniec przypomina łeb zwierzęcia (?). Skuwka mogła być zawinięta pod spód. Zakończenie przypomina sprzączki z pudełkową pętlą grupy wschodniej, podgrupy I (prowincjonalno-bizantyńskie), typu Salona-Istria, datowane na VII w., które występowały u wielu ludów żyjących od górnego biegu Renu i Italii na zachodzie, po dorzecze Donu na wschodzie. Były zapewne używane jako zapięcia do toreb, ale mogły też być stosowane w innym charakterze (Gavrituhin 1995, 212, Ryc. 1: 9). Podobny kształt, ale bez poprzeczki na końcu, ma sprzączka z Werbyczna (Piętka-Dąbrowska 1961, 219 i n., Tabl. XLIX: 4), jednak przedmiot ten nie jest datowany.

Sprzączka nr kat. 476, pochodzi z kolekcji Janusza Stopy (Ryc. VI: 476). Ma owalną ramę wyciągniętą w szpic w osi kolca. Skuwka jest długa, z wolnego końca uformowana w szpic, poszerzona przy ramie. Zbliżone okazy są datowane na podstawie analogii na 1. połowę XII w. (Rudenko 2015b, 145, 149, Ryc. 1: 31). Podobne znalezisko pochodzi z osady Bułgarów Nadwołżańskich w Czakma, położonej w zachodniej części dorzecza

Kamy. Sprzączki o takim kształcie były też wykorzystywane jako zapięcia ksiąg (Dzieduszycki 2023, 223, Ryc. II.4.29.: 4).

Kolejne trzy egzemplarze, nr kat. 477-479, są albo sprzączkami pasa wieloelementowego, albo zawieszeniem mocowanym do pasa, lub częścią zapięcia księgi przy czym okaz nr kat. 479 zachował się bez części przedniej ramy, a nr kat. 478 – bez części skuwki (Ryc. VI: 478, 479). Wydaje się, że reprezentują jeden typ. Kolistą lub niemal kolistą ramą, z występem w osi kolca, łączy się z profilowaną, sztabkową skuwką zakończoną uszkiem. Egzemplarze są zdobione na ramie i skuwce płytkim, rytym ornamentem, inkrustowanym złotem ([?]; nr 478). Na skuwce egzemplarza nr kat. 478 jest to ukośny krzyż ograniczony z obu stron podwójną linią poprowadzoną w poprzek skuwki, a na ramie sekwencje podwójnych linii. Ślady zdobienia na skuwce zachowały się też na egzemplarzu nr kat. 477. Zabytki są niewielkie. Długość całkowita egzemplarza zachowanego w całości wynosi 41 mm, szerokość ramy – 14 mm, a szerokość skuwki – 5 mm. Podobne okazy są znane z XII - 1. poł. XIII w. ze środowiska koczowników Baszkirii (*Stepi...* 1981, 268, Ryc. 90: 36)⁴³, zbliżony egzemplarz, uznany za import z Rusi, interpretowany jako fragment zapięcia księgi pochodzi z Kruszwicy. Jest datowany na 1. połowę XIII w. (Dzieduszycki 2023, 223, Ryc. II.4.29.: 4)

Funkcję sprzączki mógł także pełnić zabytek nr kat. 480 (Ryc. VI: 480). Część przednia jest trapezowata, z niewielkim występem w osi kolca, skuwka zaś bardzo wąska, z dwoma kolistymi poszerzeniami z otworami na nity i hakowatym ([?], odłamany) zakończeniem z wolnego końca. Analogiczne okazy określone jako okucia pasa znaleziono na cmentarzysku w Cedyni (stan. 2; Malinowska-Łazarczyk 1979, 105, Tabl. 4.III: 7, 8). Są datowane na XII-XIII w.

Być może fragmentem maleńkiej sprzączki jest przedmiot nr kat. 700, przypominający kolistą ramę z gniazdkiem, z przywartym do niej nitem (Ryc. VI: 700). Trudno nawet jednoznacznie określić do czego służył i nie wiadomo jak go datować⁴⁴.

Sprzączki różne

W omawianej kolekcji znajduje się kilkanaście sprzączek nie mieszczących się w omawianych wyżej kategoriach. Należy do nich m.in. egzemplarz nr kat. 461 (Ryc. VI: 461). To jednodzielnny okaz o wachlarzowato uformowanej ramie, z nieruchomym kolcem. Ramę zamyka tulejkowata oś o bardzo małej średnicy wewnętrznej, z otworem w połowie długości. W jednej z części tulejki znajdował się żelazny pręcik. Analogiczny egzemplarz został znaleziony na zamku biskupów chełmińskich w Lubawie, jednak bez podania datowania. Zbliżone ramy mają również sprzączki znane z Dolnej Saksonii (Hesse 2019) czy Słowenii (cmentarzysko przykościelne w Kranju, niedatowana; Pleterski 2017). Zabytki niemieckie są datowane na XIV w. i z tego okresu zapewne pochodzi znalezisko z Cermna. Warto wspomnieć, że podobne rozwiązania z nieruchomym kolcem były stosowane już w okresie rzymskim na terenie Imperium (Rumunia, Niemcy, Anglia; Cingudean 2021, 172 i n).

Sprzączka nr kat. 462 (Ryc. VI: 462) została wykonana ze stopu miedzi. Ma trapezową ramę z faliście potraktowaną krawędzią zewnętrzną przedniego ramienia, które jest szersze i zaopatrzone w trzy walcowate występy. Ramiona boczne są zakończone uszkami. Pierwotnie była przez nie przeciągnięta oś. Nawiązując do niej kształtem sprzączkę (walcowate występy nie są umieszczone na ramie, a na zewnętrznej krawędzi ramienia przedniego) znaleziono w Jarosławlu. Zabytek jest datowany szeroko na XI-XIV w. (Zajceva, Saprykina 2014, 226, Ryc. 2: 72). Bardziej odległą analogią jest egzemplarz z cmentarzyska Keszthely, datowany na VII-VIII w. (Hampel 1905, t. III, Tabl. 160: 71). Wydaje się, że czasowo nasze znalezisko odpowiada egzemplarzowi z Jarosławla.

Na okres późnego średniowiecza można natomiast datować sprzączkę nr kat. 463 (Ryc. VI: 463). To okaz wydłużony w pionie, o fantazyjnie wygiętej ramie, z poszerzonym ramieniem przednim zaopatrzonym w występ w osi kolca. Podobne okazy z Wrocławia Jakub Sawicki datuje na XIV-XV w. (Sawicki 2017, 106 i n., poz. 70, 71).

Sprzączka jednodzielnna nr kat. 464 (Ryc. VI: 464), to duży egzemplarz odkuty z żelaza, długi na 52 mm i szeroki na 43 mm. Rama ma kształt lirowaty, o części przedniej uformowanej w szpic. Należy ją łączyć z oporządzeniem konia. Bardzo zbliżony formą egzemplarz pochodzi z katakumby 68 z cmentarzyska położonego w pobliżu Wierchniego Sadonu w Północnej Osetii. Nekropolia, datowana na VII w. jest łączona ze środowiskiem Alanów (Kadzaeva 2021, 341 i n., Ryc. 1: 47). Z kolei Anatolij Kirpicznikow takie sprzączki,

⁴³ Obszar Baszkirii w X-XIII w. znajdował się w zależności od Bułgarii Nadwołżańskiej.

⁴⁴ Należy podkreślić, że sprzączki te nie mają analogii w pokaźnym zbiorze bizantyńskich sprzączek z Moguncji; por. Schulze-Dörlamm 2009a; 2009b.

jednak bardziej smukłe, datuje na X-XI w. (Kirpičnikov 1973, Ryc. 43: 4). Zbliżony egzemplarz datowany na 2. poł. XII-XIII w., łączony z koczownikami Baszkirii, jest zamieszczony w publikacji *Смену Евразии в эпоху средневековья* (Stepi... 1981, 268, Ryc. 90: 37). Jednak w przeciwieństwie do naszego ma przednią część ramy zaokrągloną. Jeszcze późniejsze analogie o podobnej ramie, ale innym jej przekroju pochodzą z Wrocławia-Nowego Targu. Są datowane na XIII-XV w. (Sawicki 2017, 132, poz. 5, 134, poz. 168, 169). Jak się wydaje kwestia przekroju ramy jest w tym przypadku zasadnicza i pozwala wykluczyć znalezisko z Nowego Targu. Wydaje się, że nasz egzemplarz, wielkością, formą ramy i jej przekrojem najbardziej odpowiada znalezisku z Wierchniego Sodonu, chociaż może być datowany dłużej, jak sprzączki prostokątne, dwudzielne z dużym gniazdkiem, które mają podobny przekrój ramy (zob. Ryc. VI: 340-346).

Sprzączką do popręgu jest zapewne także dwudzielny egzemplarz nr kat. 465 (Ryc. VI: 465). To również duży okaz o wymiarach 50 i 56 mm (odpowiednio długość i szerokość) odkuty z żelaza. Jedna część ramy jest D-kształtna, druga nieznacznie trapezowata, z poszerzonym ramieniem zewnętrznym ze zwężeniem w zaoblonej części, gdzie zapewne osadzono kolec. Kształtem ramy nieco przypomina sprzączkę nr kat. 308, datowaną na IX-X w. Podobnie jest datowany egzemplarz opublikowany przez Swietłanę Pletniową, jednak ten ma inaczej rozwiązana część tylną (Pletneva 1989, Ryc. 3: 12). Z kolei Sawicki zbliżone egzemplarze datuje na wiek XIII (Sawicki 2014, 114, kat. 100). Nasz zabytek można zatem umieścić w IX-XIII stuleciu.

Raczej sprzączką do pasa był zniszczony przez korozję żelazny egzemplarz nr kat. 466 (Ryc. VI: 466). Zachowała się przednia część ramy z trzema symetrycznie rozmieszczonymi wystęgami oraz wąska skuwka z blachy złożonej na pół, z tulejką na osadzenie osi kolca, oraz sam kolec. Zbliżony kształtem okaz, datowany na 2. połowę XIII w., jednak mniejszy i wykonany z kości, pochodzi z Brna (Zůbek 2002, 131, Ryc. 4: 4). Na ten sam okres jest datowana odległa analogia z Elbląga, ale tu podobieństwo sprowadza się do zbliżonego potraktowania zewnętrznej krawędzi przedniej części ramy. Mimo braku dobrych analogii wydaje się, że sprzączkę można datować na 2. poł. XIII-XIV w. – kiedy przednie części ramy były bardzo ozdobne.

Nie udało się znaleźć analogii do żelaznej sprzączki nr kat. 467 (Ryc. VI: 467). To także duży okaz (50 i 45 mm, odpowiednio długość i szerokość). Ma trapezową ramę o znacznie poszerzonym przednim ramieniu, którego krawędź zewnętrzna jest łukowata. Wydaje się, że okaz ten można datować ogólnie na późne średniowiecze.

W analizowanym zbiorze znajdują się jeszcze 3 fragmenty ram sprzączek (?): nr kat. 469-471 (Ryc. VI: 469-471). Nr kat. 470, to fragment prostej ramy, zapewne sprzączki prostokątnej lub kwadratowej o kolistym przekroju ramy. Jest to forma tak uniwersalna, że trudno określić jej chronologię. Drugi z fragmentów (nr kat. 469), to zapewne przednia część ramy, poszerzona od wewnątrz w części środkowej, zdobiona ukośnymi żłobkami. Na podstawie analogii do materiałów z Wrocławia można ją datować na 2. poł. XIII - pocz. XIV w. (Sawicki 2017, 89, poz. 15), chociaż nie można też wykluczyć, że jest to fragment uchwyty. Trzeci z fragmentów, nr kat. 471, zdobiony zagłębionym ornamentem w formie podłużnych linii może być częścią przedniego ramienia ramy, ale nie ma co do tego stuprocentowej pewności. Nie ma ustalonej chronologii, chociaż wydaje się, że może być późnośredniowieczny lub nowożytny.

Kolce sprzączek

W interesującym nas zbiorze znajduje się pięć kolców sprzączek (nr kat. 481-485; Ryc. VI: 481-485). Dwa wykonano z żelaza (nr kat. 481, 482), pozostałe ze stopów miedzi. Żelazne są dłuższe i pochodzą od większych egzemplarzy, natomiast te ze stopów miedzi wyraźnie krótsze. Mają uszkodzone uszka. Można przyjąć, że należały do sprzączek z szeroko rozumianego średniowiecza. Trudno je datować dokładniej, bowiem nie mają żadnych cech charakterystycznych.

Klamra haczykowata

Wrzcionowatą klamrę, wykonaną z cienkiej blachy ze stopu miedzi znaleziono na terenie Czeremna stan. 1 (Ryc. VI: 486). Ma 64 mm długości. W IX-XI w. na terenie Słowiańszczyzny Zachodniej zabytki te występowały w dwóch koncentracjach, w zachodniej części Pomorza i w delcie Wisły. Ich funkcja długo nie była jasna i wokół tego tematu narosło wiele hipotez (zob. Wadył 2018, 273, 277), m.in. uważano, że pełniły funkcję klamer do pasa, błyski/haczyków do łowienia ryb, elementów pasa, jednak nie w funkcji zapięcia, a przywieszek za pomocą, których przypinano do pasa torebki lub zapieć do odzieży czy obuwia W XI w. za pośrednictwem Wikingów przedmioty te rozprzestrzeniają się wśród Prusów (Jagodziński 2010, 187, Ryc.

310: 1; Kulakov 2015, 388, Ryc. 8: 83). W tym samym okresie były również szeroko stosowane w górnym dorzeczu Dniepru i dalej na północ po jezioro Ilmeń i dorzecze Wołchowa (Eremeev 2015, 434, 447, 505, Ryc. 428: 8; tam analogie i lit.), a zatem na terenach związanych z osadnictwem skandynawskim. Niezdobione egzemplarze wykonane zarówno z żelaza, jak i stopów miedzi są też znane z międzyrzecza Oki i Sury, gdzie są datowane wcześniej na VIII - pocz. XI w. i określone jako komponent fińsko-wołżański (Safronov 2012, 291, 301, Ryc. 2: 1-5). Trudno określić z jakim środowiskiem należy wiązać egzemplarz z tomaszowskiego muzeum i w związku z tym jak go bardziej precyzyjnie datować, ale raczej na IX-XI w.

APLIKACJE

Ta kategoria ozdób ubioru i z pewnością też rzędu końskiego stanowi znaczną część omawianej kolekcji. Dokładne określenie ich przeznaczenia jest trudne, zwłaszcza gdy mamy do czynienia ze znaleziskami bez kontekstu archeologicznego, zaś różnice między aplikacjami przeznaczonymi do ozdoby różnych kategorii przedmiotów są nieznaczące (Muraševa 1997, 71). Większość wykonano techniką odlewu ze stopów miedzi, wyjątkowo zdarzają się przedmioty z cyny, srebra oraz stopów innych metali niż z miedzią. Omawiane aplikacje to z reguły niewielkie przedmioty mocowane zwykle do rzemieni przy pomocy 2-4 bolców umieszczonych na odwrociu lub zaopatrzone w otwory, przez które wprowadzano nity lub gwoźdźdiki. W niektórych przypadkach brak jest jakichkolwiek elementów służących do mocowania i wówczas powierzchnię w dowolnym miejscu przebijano nitami lub gwoźdźnikami. W kolekcji znajdują się też zabytki zaopatrzone w jeden bolec, zwłaszcza nieco większe, które, jak się wydaje nie tyle były nitami, co pełniły funkcję aplikacji. W katalogu są oznaczone jako „Aplikacje (?) / ćwieki (?)”. W przypadkach, w których bolce zachowały się w całości, są one stosunkowo długie, po zamocowaniu zwykle obcinano je krótko i rozklepywano. Na bolcach kilku przetrwały metalowe podkładki (nr kat.: 493, 554, 555). Trudno jednak ocenić jak powszechne było ich stosowanie.

Aplikacje podzielono mechanicznie na grupy zbliżone formą, czyniąc wyjątek dla zabytków z okresu wędrówek ludów i początków wczesnego średniowiecza, które bez względu na kształt potraktowano łącznie. Wśród omawianych artefaktów znalazło się też kilka matryc do ich wytłaczania lub odciskania modeli w glinie czy wosku. Zostały omówione łącznie z grupami aplikacji, z którymi łączyły się formalnie.

Aplikacje z okresu wędrówek ludów i początku wczesnego średniowiecza

Na początek zajmijmy się aplikacją, która może być starsza⁴⁵. Chodzi o nieznacznie wypukły egzemplarz nr kat. 503 z kolekcji Janusza Stopy (Ryc. VI: 503). Ma 39 mm długości i 28 mm szerokości maksymalnej. To ażurowa forma przypominająca sylwetkę ptaka ukazanego w pozycji heraldycznej. Bardzo podobny przedmiot znaleziono w datowanym na III w. grobie 511 na cmentarzysku w miejscowości Nejzac, w pobliżu Symferopola. Cmentarzysko jest łączone z kulturą późnosarmacką, a w grobie znajdowały się szczątki wojownika. Jak zaznacza autor opracowania aplikacja była niewątpliwie elementem pasa wojownika rzymskiego (Harpunov 2016, 139, 140, Ryc. 6: 13).

Kilka kolejnych zabytków tworzy osobną grupę, która można uznać za ciąg ewolucyjny motywu dwugłowego smoka (?) o łbach drapieżnego ptaka. Aplikacją wyjściową jest zabytek nr kat. 487 (Ryc. VI: 487). To efektowny przedmiot z kolekcji Janusza Stopy. Ma 47 mm długości i 30 mm szerokości. Wypukła kompozycja jest zbudowana wokół podłużnego elementu na planie owalu, zakończonego z jednej strony palmetą, z drugiej mniej więcej prostokątnym występem, podzielonym głębokimi żłobkami na trzy wąskie, ostro zakończone części, dodatkowo przecięte kilkoma żłobkami poziomymi. Z boków znajdują się po dwa wygięte na zewnątrz łuki. Para górna jest z jednej strony zakończona zwróconymi na zewnątrz łbami ptaków o wydatnych dziobach, z drugiej półkulistą wypukłością; podobne wypukłości umieszczono na stykających się z nimi zakończeniach dolnej pary łuków. Nacięcia na wypukłościach sugerują, że zamierzano uzyskać efekt spiralnego zwoju. Aplikacja wpisuje się w styl wyrobów występujących na terenach zajętych przez Awarów w końcu VI i 1. połowie VII w., a nawet nieco dłużej. Łby ptasie przypominają te z fibul z głowami smoków (?), które wytwarzały warsztaty karpacko-bałkańskie i karpacko-dunajskie pod wpływem, przede wszystkim, stylistyki bizantyńskiej (Rzeszotarska-Nowakiewicz 2018, 552 i n., Ryc. 4: 1-4; zob. też Teodor 1992, 142-144, Tabl. 1: 1, 5; 2: 1; Curta 2007). Nie były one produkowane masowo, a na indywidualne zamówienia

⁴⁵ Większość zabytków z okresu rzymskiego opracowała Barbara Niezabitowska-Wiśniewska (zob. Niezabitowska-Wiśniewska 2023).

(Curta 2007, 95) i być może także omawiany zabytek na takie zamówienie powstał, wykonano go bowiem z dużą starannością.

Za mocno uproszczoną wersję zabytku nr kat. 487 należy uznać płaskie aplikacje nr kat. 488-490 (Ryc. VI: 488-490). Łby ptaków zastąpiły wydłużone występy, brak też występu między nimi, a ogon i boczne łuki są pozbawione jakichkolwiek zdobień. U egzemplarza nr kat. 489, ogon jest mniej okazały, a u zachowanego częściowo egzemplarza nr kat. 490 jest już tylko półkolistym występem. Taka ewolucja prowadząca do kolejnych uproszczeń jest naturalna i można ją zaobserwować wśród fibul palczastych, z którymi stylistycznie powiązany jest nasz pierwowzór (Teodor 1992, 142-148, Tabl. 1-7). W ich przypadku łby zastąpiły haczyki, które skracano i w ostateczności nadawano im formę zaoblonych występów. Dwa zabytki zbliżone do nr kat. 490 są znane z Hrubieszowa (MH/A/5078, MH/A/5077).

Podobny proces miał miejsce w przypadku aplikacji nr kat. 494 (Ryc. VI: 494), która jest uproszczoną formą, datowanych na połowę VI w. aplikacji na pas prezentowanych przez Barbarę Niezabitowską-Wiśniewską (zob. Niezabitowska-Wiśniewska 2023, Ryc. IV: 24; zob. też Ambroz 1995, 83, Ryc. 7: 6; Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 302 i n., 419, 443, Ryc. 70, Tabl. XX: 215; XLIV: 485). To niewielki, płaski egzemplarz o trapezoidalnej formie. W narożnikach dłuższego boku znajdują się silnie stylizowane łby drapieżnych ptaków, których mocno zakrzywione, masywne dzioby stykają się ze sobą, zamykając kolisty otwór umieszczony na osi kompozycji.

W tej sytylistyce mieszczą się dwa kolejne zabytki pochodzące z kolekcji Janusza Stopy, nr kat. 492 i 493 (Ryc. VI: 492, 493). Egzemplarz nr kat. 492, o wymiarach 44 i 16 mm, to płaska ażurowa, fantazyjnie wycięta forma skomponowana symetrycznie względem osi podłużonej (Ryc. VI: 492). W bokach dłuższych znajdują się dwa symetryczne wcięcia ujęte w zakrzywione występy. Zabytek ten na podstawie analogii z Zimnego i Pleśniska można datować na VII w. (Skiba 2016, 136, 173, Ryc. 8: 6-8; 44: 25, 26). Drugi z zabytków (nr kat. 493), o wymiarach 20 mm i 13 mm (odpowiednio długość i szerokość), to wąska forma o zaoblonych bokach węższych i dłuższych, z dwoma symetrycznymi wcięciami ujętymi w zakrzywione występy. Przedstawienie to można postrzegać jako zestawienia 4 łbów ptaków drapieżnych (dwa zestawy po dwa łby o wspólnym oku, odwrócone do siebie tyłem). Na podstawie cech stylistycznych zabytek można datować na VII w. Zbliżone formą przedmioty są znane z grodziska w Zimnem na Ukrainie (Miljan 2012, 129) czy ze skarbu w Koziiwce (Skiba 2016, 136, Ryc. 8, 44: 26). Jako analogie można też przytoczyć niektóre fibule typu București-Tei-Suceava-Piatra-Frعةi według klasyfikacji Teodora, datowane na VI-VII w. (Teodor 1992, 129 i n.).

Kolejny zabytek, to zachowany fragmentarycznie egzemplarz nr kat. 491 (Tabl. VI: 491). Bliżej oryginalnego, węższego boku ma kolistą, nieomkniętą wnękę. Samo zakończenie jest fantazyjnie wycięte, z dużą, wypukłą główką nitu przypominającą oko, co nadaje zakończeniu formę łba. W podobnej stylistyce jest utrzymane datowane na VII w. okucie z cmentarzyska w Keszthely ze zbiorów Arpada Csáka (Müller 2010, 252, Tabl. V: 7).

Opisane poniżej zabytki pochodzą mniej więcej z tego samego okresu. Nr kat. 495, to forma plastyczna, o długości 29 mm, maksymalnej szerokości 18 mm i grubości – 3 mm (Ryc. VI: 495). Część węższa, w formie trójkąta, wyobraża prawdopodobnie podłużną twarz lub raczej łeb czy maskę zwierzęcą. Część górna ma formę palmety, spoczywającej na trzech ułożonych w poziomie półkulistych wypukłościach i półwałku poniżej. Do zabytku nie znaleziono bliskich analogii, ale wyobrażenie na dolnej części przypomina maski z wyrobów Prusów z 2. poł. VI-VII w. (Kulakov 2018a, 382, 385, Ryc. 5). Ozdoba ta mogła być umocowana na rzemieniach ogłowia konia. Ten wyjątkowy przedmiot pochodzi z kolekcji Janusza Stopy. Niespotykaną formę ma też zabytek nr kat. 496. Dolna część, podobnie jak w przypadku wyżej opisanym, jest trójkątna z wierzchołkiem nieznacznie podwiniętym pod spód. W części szerszej znajdują się dwa takie same elementy przypominające litery „C” odwrócone do siebie „plecami”, których jeden koniec, o ostrym zakończeniu, w typie rogów, wystaje na zewnątrz. Przedmiot jest niewielki ma 18 mm długości i 9 mm szerokości maksymalnej. Jako analogię do niego można przytoczyć aplikację z VII w. znaną w Edestal (dawne Nemesvölgy; Hampel 1905, t. I, 563, Ryc. 1745).

Kolejny zabytek, nr kat. 497 (Ryc. VI: 497), to nieduży przedmiot (23 mm długości i 13 mm szerokości). Powierzchnia, trapezowatej w rzucie poziomym części środkowej, jest pokryta regularnymi, poziomymi żłobkami, wśród których można się dopatrzeć schematu twarzy ludzkiej (?) – oczu i nosa. Poniżej znajduje się element w formie trójliscia o zaoblonych wierzchołkach liści bocznych i ostrym środkowym, natomiast powyżej, w części oddzielonej nałożonym na powierzchnię, miedzianym drutem, umieszczono pionowy

element pusty w środku, z kanałem otwartym na wylot, spoczywający na romboidalnej podstawie. Ze względu na sposób przedstawienia twarzy zabytek prawdopodobnie można datować na 2. poł. VI-VII w. (por. Kulakov 2018a, 382, 385, Ryc. 5). Być może należy go łączyć z uprzężą końską.

Aplikacje nr kat. 498 i 499 wykonano według tego samego schematu (Ryc. VI: 498, 499), różnią się jedynie nieznacznie kształtem oraz wielkością. Pierwsza ma 12 mm długości i 24 mm szerokości, druga odpowiednio 15 i 22 mm. To płaskie przedmioty o symetrycznej, wolutowo-roślinnej kompozycji, przypominającej stylizowany pysk drapieżnego kota. Podobne zabytki datowane na VI-VII w są znane ze skarbu w Martynowce, a matryce do ich produkcji są znajdowane w dorzeczu środkowego Dniepru (Kazanskij 2014, 54, 103 i n., Ryc. 8: 1; Skiba 2016, 211, Ryc. 82: 10). Michel Kazansky podaje za Igorem Gawrituchinem, że te aplikacje o proveniencji longobardziej, były wykorzystywane zarówno w charakterze okuć siodeł w latach 620-640, jak i aplikacji na pas. W tej drugiej roli znaleziono je na longobardzkim cmentarzysku w Castel Trosino, a także w alamańskim grobie (grób 3f) w Niederstotzingen.

Aplikacja nr kat. 500, to forma lunulowata z dwoma rogami i ostrym występem w osi podłużnej (Ryc. VI: 500). Pochodzi z kolekcji Janusza Stopy. Zabytek ma 14 mm długości i 26 szerokości. Lunule w formie takiej jak nasza i zbliżonej występowały na rozległym obszarze od Cieśniny Kerczańskiej po Czechy w okresie od 2. połowy IV w., po wiek VIII (Rjabceva 2005, 113, Ryc. 34). Są też znajdowane na terenie Europy Wschodniej i Północnej. Występowały zarówno jako zawieszki, jak i aplikacje. Znaleziono je w skarbie z Koziiwki (Skiba 2016, 136, 164, Ryc. 8: 9, 10: 36:1), gdzie są datowane na VII w. Natrafia się na nie również na terenie Mordwy (VI-XI w.) oraz w dorzeczu Kamy. Dla omawianego zabytku można przyjąć datowanie na okres od 2. połowy IV w. nawet po wiek XI.

Aplikacja nr kat. 501, o wymiarach 19 mm długości i 20 mm szerokości maksymalnej, ma kształt podkowy o poszerzonych zakończeniach przypominających łby zwierząt i dwie pary ostrych występów po obu stronach kabłąka, umieszczonych na osi podłużnej (Ryc. VI: 501). Bardzo przypomina sałowomajackie zawieszki zakończone łbami koni. Są one datowane na koniec VIII - początek IX w. (*Stepi...* 1981, 151, Ryc. 37: 59). Formy bardziej uproszczone, jak nasza funkcjonowały w połowie X w. (*Stepi...* 1981, 151, Ryc. 37: 70). Wydaje się, że zabytek z Czerмна może pochodzić właśnie z tego okresu. Zawieszki o tej formie były traktowane jako amulety o charakterze solarnym (Pletneva 1967, 177, Ryc. 49: 16, 17).

Zapewne aplikacją jest zabytek nr kat. 502 (Ryc. VI: 502). Ma 88 mm długości i 9 mm szerokości. Jest to taśma o stałej szerokości, prosto zakończona, z symetrycznym poszerzeniem w połowie długości, w formie zestawionych parami zaoblonych występów, z ostrogami na styku z krawędzią taśmy. Kształt występów podkreślono podwójną, łukowatą linią rytą z punktami umieszczonymi między nimi. Łuki kończą trzy punkty zestawione w piramidkę. Między łukami znajdują się dwie uproszczone rozetki z punktami między płatkami. Zdobienie zabytku bardzo przypomina styl Sösdala. Podobna kompozycja, ale nie identyczna, jest znana z okuć uprzęży końskiej z grobu w Untersiebenbrunn. Czy zabytek ten można datować na V w., jak wspomniane egzemplarze trudno rozstrzygnąć (Ambroz 1971a, 92, Ryc. 6: 15; Akhmedov 2001, 370, 372, Ryc. 5: 6, 7). Nie jest też pewny jego związek z Czermnem, bowiem pochodzi z kolekcji Janusza Stopy.

Aplikacje w formie stylizowanych ptaków

Do tej kategorii należy masywna aplikacja nr kat. 505, o długości 30 mm i szerokości 25 mm, z kolekcji Janusza Stopy (Ryc. VI: 505), która przypomina ptaka z rozłożonymi skrzydłami, z niewielkim występem zamiast głowy i palmetowatym ogonem. Nie udało się doń znaleźć bliskiej analogii, ale przypomina znalezisko z Uswjat datowane na X-XI w. (Eremeev 2015, 432, 530, Ryc. 452: 27).

Z kolei płaska, ażurowa aplikacja nr kat. 504, może też być uznana za uproszczone, silnie zeschematyzowane przedstawienie ptaka, względnie ptaka o dwóch łebkach, które zastąpiły dwa małe występy, zaś palmeta po przeciwnej stronie może być uznana za wspólny ogon (Ryc. VI: 504). Zbliżone znalezisko pochodzi również z Uswjat. Według Iwana Jerimiejewa mniej lub bardziej podobne przedmioty są znane z terenu całej Rusi, gdzie mogły być używane jako zapięcia ksiąg, ale wtedy naszym zdaniem powinny mieć haczyk. Nasz zabytek go nie ma, ma natomiast otwory na nity, co pozwala uznać go za aplikację. Analogiczne nakładki, użyte w charakterze aplikacji na pas są znane z cmentarzyska Salaspils Laukskola na Łotwie, gdzie są datowane szeroko na okres przedmongolski (Eremeev 2015, 478, 450, 530, Ryc. 452: 28). Na podstawie analogii do znaleziska z Uswjat nasz zabytek może być datowany na XI-XII w.

Aplikacje sercowate

W omawianej kolekcji znajduje się kilka egzemplarzy aplikacji w kształcie serca. Trzy największe, pochodzą z kolekcji Janusza Stopy (nr kat. 506-508; Ryc. VI: 506-508). Nie są identyczne, chociaż bardzo podobne. Ich długość zamyka się w granicach 18-24 mm, szerokość maksymalna 12-18 mm, zaś grubość 2-4 mm. Boki nr kat. 506 i 507 są fazowane. Z tyłu znajduje się jeden lub 2 bolce. Zabytki ozdobiono ornamentem wykonanym w wysokim reliefie (na egzemplarzu nr kat. 508 słabo czytelny). Nr kat. 506 zdobi stylizowana lilia w sercowatej obwódce, wsparta na wolucie. Dekoracja zabytku nr 507 jest gorzej zachowana. W tym przypadku mamy do czynienia z motywem sercowatym, wewnątrz którego umieszczono trójkątny (?) element. Zdobienie nr 508 jest jeszcze mniej czytelne. Tworzą je dwie symetryczne względem osi podłużnej części z niejasnym motywem wewnątrz.

Wspomniany wyżej motyw zdobniczy – stylizowanej lilii wychodzącej z wolut wywodzi się z terenów środkowoazjatyckich, skąd rozprzestrzenił się na sąsiednie obszary (Pugačenkova 1958, 82, Ryc. 2). Spotyka się go na aplikacjach i okucjach pasów znalezionych na różnych cmentarzyskach, np. łączonym z kulturą Mari wisielowskim zlokalizowanym w górnym biegu Wetługi (datowane na X - 1. poł. XI w.), a także w Minino II i Timieriowo, datowanych podobnie (Akilbaev 2014, 57 i n., Ryc. 3: 5; zob. też Makarov 2009, Ryc. 9: 1-3, 21) czy na terenie kremla w Ugliczu (Tomsinskij 2017, 120, Ryc. 5:25). Pasy zdobione z sercowatymi aplikacjami były w VII-VIII w. powszechnie noszone przez Turków i Sogdyjczyków. Bardzo możliwe, że forma ta przeniknęła na teren Kaganatu Chazarskiego i została tam przyjęta. Jak utrzymuje Natalija Fonjakova sam motyw serca mógł zostać zainspirowany formą pąku lotosu (Fonjakova 1986, 41, 43).

Warto w tym miejscu dodać, że pasy zdobione sercowatymi aplikacjami są także znajdowane na terenie Kotliny Karpackiej oraz Bałkanów i dzisiejszej Mołdawii (kultura starobułgarska; zob. materiały z datowanego na X w. stanowiska Novosel – por. Bonev, Doncheva 2011, Tabl. XXXVI-XLIII; zob. także Stanilov 2006, 187, Ryc. 11: 2 [raczej VII-IX w.]; Gáll 2013, Tabl. 180: 15-23; Rjabceva, Rabinovič 2014, Ryc. 2: 27-33, 58; Stanilov, Fiedler 2016, Ryc. 3: 11:b, 12:b, Ryc. 4: 21b, 22b [X w.]; Grigorov 2018)⁴⁶.

Z kolekcji Janusza Stopy pochodzi też aplikacja nr kat. 509, o długości 18 mm, szerokości 13 mm i grubości 2 mm (Ryc. VI: 509). To płaski egzemplarz, niezdobiony, z delikatnym żeberkiem wzdłuż dłuższej osi. Zbliżony zabytek jest znany z Kijowa, gdzie jest datowany na poł. XII - poł. XIII w. (Arhipova 2006, 77, 81, Ryc. 2: 12). Warto wspomnieć o aplikacjach z cmentarzyska Szekszowo 9 (Zajceva 2015a, Ryc. 4: 9, Ryc. 5-6).

Nieco inny typ aplikacji sercowatych reprezentują dwa kolejne zabytki, które można określić jako aplikacje sercowate z palmetą z węższego końca, a które można też uznać za uproszczony wizerunek ptaków (nr kat. 510, 511). Niemal płaski egzemplarz nr kat. 510 ma niewielki występ umieszczony na osi podłużnej, w części szerszej, a z węższej strony palmetowate zakończenie, przez co bardziej niż serce przypomina sylwetkę ptaka. Mniejszy egzemplarz, nr kat. 511, w zasadzie też można porównać do silnie zeschematyzowanej sylwetki ptaka. To wypukła forma zakończona z szerszej strony niewielkim, zaoblonym występnym, i podobnym, ale nieco większym po stronie przeciwległej. Zabytek pochodzi z kolekcji Janusza nie ma żadnych elementów do mocowania, może być zatem matrycą.

Nr kat. 512 jest zdobiony inkrustacją z masy obecnie o barwie żółtawej. Zdobienie ma formę niezbyt udatnie wykonanego motywu lilii (?) z wolutami u podstawy, czym przypomina tzw. „rozkwitający” krzyż.

Jak podaje Iwan Jeremiejew sercowate aplikacje z palmetami, ale o bardziej rozbudowanej formie, są znane z kręgu sątomajackiego i awarskiego, z 2. poł. VIII - 1. poł. IX w. Występowały też później, np. znaleziono je w kurhanie 3 na cmentarzysku w Zamoszju w rejonie Drucka, datowanym na XI w., Kniażej Gorze na Kijowszczyźnie, Uswjatach (Eremeev 2015, 432, 530, Ryc. 452:27). Zapewne nasze egzemplarze można datować w tym samym przedziale czasu.

W kategorii aplikacji sercowatych z występnym przy węższej części mieszczą się jeszcze dwa inne zabytki, nr kat. 513 i 514 (Ryc. VI: 513-514). Nr kat. 514 pochodzi z kolekcji Janusza Stopy. Ma 25 mm długości i 10 mm szerokości maksymalnej. To wypukła forma, z płaskim brzegiem wokół sercowatej części środkowej, zakończona trójkątnym występnym, z trzema ułożonymi w trójkąt półkulistymi wypukłościami, rozdzielonymi podłużnym elementem umieszczonym na osi, co nadaje zakończeniu kształt pyska. Podobny zabytek publikuje Lechosław Rauhut z Ukrainy, datując go na XI-XII w. Przedmiot nie ma innych elementów do mocowania poza przebitym niesymetrycznie otworem (Rauhut 1960, Tabl. VII: 19). Mógł być zatem także

⁴⁶ Na temat tego czy pasy te uznać za bułgarskie czy madziarskie zob. Langó, Patay-Horváth 2016.

wykorzystywany w formie zawieszki. Ze wspomnianej kolekcji pochodzi też zabytek nr kat. 513 (Ryc. VI: 513), wypukły, w formie serca zwieńczonego z węższego końca półkulistą wypukłością. Połówki serca są rozdzielone głębokim żłobkiem. Do tej aplikacji nie znaleziono analogii. Być może można ją datować na X-XIII w. (?).

Sercowaty kształt mają też dwie małe aplikacje, nr kat. 515 i 516 (Ryc. VI: 515, 516). Pierwsza o wymiarach maksymalnych 8 i 17 mm, wykonana ze stopu miedzi, druga o wymiarach 12 i 13 mm ze stopu ołowiu. Obie mają brzegi zagięte, przy czym nr kat. 516 ma je fantazyjnie wycięte. Jest też zdobiony w najszerszym miejscu dwoma, symetrycznymi zagłębieniami, dekoracja drugiego okazu jest nieczytelna, być może była to stylizowana lilia w sercowatej obwódce. Analogiczne zabytki występują w kulturach srościńskiej⁴⁷ i oguzko-pieczyńskiej, gdzie są datowane na koniec X - pocz. XI w. (Popov 2011, 132, Tabl. III: I.12-14 do nr kat. 515 oraz Tabl. III: II:61 do nr kat. 516). Zapewne z tym okresem należy łączyć znaleziska Czermna.

Przegląd tej kategorii aplikacji zamyka zabytek z kolekcji Janusza Stopy, nr kat. 517 (Ryc. VI: 517). To ażurowy przedmiot w formie serca, z trzema podłużnymi występami. Radosław Liwoch zbliżoną ozdobę datuje na X-XI w. (Liwoch 2014, 170, Ryc. 1, dolny rząd, druga z prawej). Dalszą analogią może być aplikacja z miejscowości Bolszije Atrjasi w Bułgarii Nadwożańskiej, datowana na XII-XIV w. (Rudenko 2015, 165, Ryc. 5: 8). Warto jeszcze wymienić szpilę z bardzo podobnym zakończeniem odkrytą w Nowogrodzie w warstwach z k. XII - pocz. XIII w. Ponieważ wymienione datowania niemal się wykluczają omawiany zabytek można zamknąć w szerokich ramach X-XIV w.

Aplikacje trójkątne

Na 2. poł. IX - 1. ćwierć X w. datujemy aplikacje nr kat. 518, odłamaną z jednego końca, pierwotnie zapewne trójkątną (Ryc. VI: 518). Jej górna powierzchnia jest nieznacznie podniesiona w stosunku do boków wyciętych faliście. Pokrywają ją ukośne rytuły żłobki o układzie chaotycznym. Zbliżony przedmiot jest znany z sałtowo-majackiego cmentarzyska Konrat na Półwyspie Kerczańskim (Majko, Ponomarëv 2018, kolorowa wstawka 5: 2a, 26).

Kształt trójkąta ma również niewielka aplikacja nr kat. 519 (Ryc. VI: 519). Jej boki są fazowane, a powierzchnia górna niezdobiona. Zabytek ma 12 mm u podstawy, 15 mm wysokości oraz 3 mm grubości. Nie znaleziono doń analogii, ale nawiązując do aplikacji sercowatych o fazowanych bokach, co wiązało się z ich większą grubością (3-4 mm), podobnie jak w naszym przypadku, można ją datować na IX-XI w. Należy dodać, że zabytek pochodzi z kolekcji Janusza Stopy.

Formę trójkąta o zaoblonym wierzchołku ma też płaska aplikacja nr kat. 520, z dużym otworem przypominającym dziurkę od klucza umieszczonym centralnie (Ryc. VI: 520). Zabytek ma 25 mm długości i 20 mm szerokości u podstawy. Nie można wykluczyć, że był okuciem zamka. Zapewne pochodzi z wczesnego średniowiecza.

Aplikacje zbudowane z półkul

W omawianej kolekcji znajdują się dwie aplikacje zbudowane z połączonych ze sobą pustych półkul, nr kat. 521, 522 (Ryc. VI: 521, 522). Pierwsza, o wymiarach 26 x 26 mm, składa się z trzech zestawów po trzy półkule w rzędzie, z czterema otworami między rzędami oraz dwoma na nity w naprzeciwległych półkulach rzędu środkowego. Na stronie spodniej, we wnętrzu półkul zachowały się resztki tkaniny (?). Drugi z przedmiotów jest zestawiony z 4 półkul tworzących czteropłatkową rozetę. Ozdoby zbudowane z półkul zestawionych w różnych konfiguracjach występują u ludów fińskich w dorzeczu Oki i Wołgi, w VII - pocz. VIII w. (Smirnov 1952, 136, Tabl. XXXII: 10; Ahmedov, Voroncov 2012, 11, 17, 43, Ryc. 24: 13; Ahmedov 2020, 35, 41, Ryc. 3: 4; Burkina 2020, Ryc. 1: 1). Wieronika Muraszewa podobnie skonstruowane aplikacje datuje na k. VIII - pocz. IX w. (Muraševa 2000, 32, Ryc. 37: 1A), zabytek analogiczny do nr kat. 521, znaleziono na cmentarzysku w Koszibiejewie, w obwodzie riazańskim (Ahmedov, Voroncov 2012, 11, 17, 43, Ryc. 24: 13). Przedmiot jest datowany na VII - pocz. IX w. i zapewne tak, jak przytoczone analogie, można datować znaleziska z Czermna.

⁴⁷ To kultura archeologiczna IX-X w. w północnym Altaju i południowych regionach zachodniej Syberii. Jej nazwa pochodzi od miejsca pochówku we wsi Srostka niedaleko miasta Bijsk w Kraju Altajskim.

Aplikacje koliste w rzucie poziomym

W tej kategorii mieszczą się zarówno egzemplarze wypukłe, jak i całkiem płaskie, w tym kilka okazów w formie półkuli pustych w środku. Numer kat. 523, to półkulisty, ażurowy, przedmiot z czterema wypustkami rozmieszczonymi symetrycznie (Ryc. VI: 523). Podobny zabytek pochodzi z Homska na Białorusi. Paweł Keńko zalicza go do typu 31, tzn. kwadratowych (*sic!*) z czterema otworami, który datuje na X w. (Ken'ko 2012, 61, 163, Ryc. 23: 9).

Aplikacje nr kat. 524-526 różnią się między sobą nieznacznie (Ryc. VI: 524-526). To wykonane techniką odlewu półkule, zaopatrzone w dwa bolce umieszczone na krawędzi. Mają średnicę 18-22 mm i wysokość 8-10 mm. Zbliżone aplikacje są znajdowane na cmentarzyskach awarskich, z tym, że są zazwyczaj zaopatrzone w jeden bolec umieszczony centralnie, ale dwa elementy mocujące ma np. znalezisko z Peregu Mare (Rumunia). Zabytki te są datowane na VII - pocz. IX w. (Hampel 1905, t. I, 256 i n., Ryc. 614) i z dużą dozą prawdopodobieństwa z tego okresu pochodzą zabytki z Czeremna.

Nieco inny jest egzemplarz nr kat. 527, wykonany techniką wytłaczania (Ryc. VI: 527). Jest to przedmiot w rzucie poziomym owalny, silnie spłaszczony, z częścią środkową wyodrębnioną niedomkniętym zagłębieniem poprowadzonym po obrybie. Przypomina aplikację z pochówku 1 w kurhanie 2 z cmentarzyska Bierzozskie I, z Bułgarii Nadwożańskiej, datowaną na VII - pocz. VIII w. (Komar 2006, 152, Ryc. 36: 35).

Tarczka aplikacji nr kat. 528 (Ryc. VI: 528) jest bardzo zdeformowana. Wypukłą część środkową otacza szeroki, płaski kołnierz zdobiony regularnie rozmieszczonymi perełkami i wałeczkami. Zabytek na podstawie analogii może być datowany na IX-X w. (Rjabceva, Rabinovič 2018, 436, Ryc. 2: 67).

Kolejne trzy aplikacje mogły być też użyte jako guziki lub ćwieki. Egzemplarz nr kat. 529 ma kopulastą tarczkę i 1 bolec umieszczony centralnie. Powierzchnię zdobi ornament reliefowy – wielopłatkowa, schematyczna rozeta umieszczona w kole, wyznaczonym przez szeroki otok w formie dwóch dookołnych linii rytych, z pionowymi żłobkami pomiędzy nimi. Podobny motyw, o czym już wspomniano (Popov 2011, 132, Tabl. III: 35), występował na zabytkach z IX-X w. w kulturze srostkińskiej.

Motyw rozety, tym razem wirującej, zdobi trójkąt okazu nr kat. 530. Jej płatki są zakreskowane. Takie zdobienia – wirującej rozety, której płatki koncentrują się wokół wyodrębnionego środka – spotyka się na zawieszkach datowanych na X w. Łączone są z wpływami skandynawskimi, zresztą wiele podobnie zdobionych znalezisk z tego okresu spotyka się na terenie Szwecji (Karas' 2018, 71, 73, Ryc. 1). Aplikacja jest zaopatrzona w jeden bolec wygięty w ten sposób, że tworzy uszko.

Tarczkę zabytku nr kat. 531 przecina w regularnych odstępach, sześć rytych linii, rozchodzących się promieniście od środka, co można również uznać za przedstawienie bardzo uproszczonej, statycznej rozety. Jedyną analogią jakie udało się znaleźć do tego zabytku, jest datowana na wiek XIII forma odlewnicza znaleziona w Starej Rydze, z tą różnicą, że tam linie przecinają się w punkcie centralnym (Dajga 1960, 87, 89, Ryc. 8: 12). Tak przedstawiono również rozetę na tarczce pierścionka z cmentarzyska w Čakajovcach na Słowacji, datowanego na X-XI w. (Rejholcová 1977, 265, Ryc. 2: drugi od dołu, po lewej stronie). W tej sytuacji zabytek z Czeremna można datować na X-XIII w., a ponieważ nie ma elementów mocujących, być może był wykorzystywany jako matryca do wykonywania odcisków w glinianych formach.

Nr kat. 533, ma formę spłaszczonej półkuli, z centralnie przebitym otworem, od którego odchodzą promieniście żłobki oparte na linii rytej poprowadzonej nieco powyżej krawędzi. Zabytek pochodzi z kolekcji Janusza Stopy. Podobne egzemplarze w XII w. były wykorzystywane jako aplikacje ogłowia konia u Prusów (Sedov 1987, 447, Tabl. CXXVIII: 5) i z tego okresu zapewne pochodzi nasz zabytek.

Tarczka zabytku nr kat. 534, wykonanego ze stopu z ołowiem (?), jest nieznacznie wypukła, zwieńczona spłaszczoną wypukłością (Ryc. VI: 534). Zdobiający ją plastyczny ornament jest zbudowany wokół romboidalnej figury o bokach wklęsłych, z narożników której wychodzą linie biegnące w kierunku krawędzi. Zdobienie uzupełniają półkuliste wypukłości umieszczone w połowie długości boków rombu. Przedmiot zapewne pochodzi z IX-X w. (Popov 2011, 132, Tabl. III: 38).

Egzemplarz nr kat. 535 (Ryc. VI: 535) ma formę ściętego stożka wspartego na wysokim bębnie. Jest zdobiony ornamentem reliefowym. Na górnej płaszczyźnie znajdują się trzy rzędy półkolistych wypukłości (po 3 półkule w każdym), a w płaszczyźnie bocznej pas pionowych żłobków wspartych na bębnie (pas nie został wykonany na całym obwodzie). Nie można wykluczyć, że jest to matryca. Zabytek, który można datować na IX-X w., ma analogie wśród wyrobów kultury Oguzów i Pieczyngów (Popov 2011, 132, Tabl. III: 53). Zbliżony okaz pochodzi z cmentarzyska Kołpakówki-XXVI (kurhan 3, pochówek 3).

Zabytek nr kat. 536, z kolekcji Janusza Stopy, mógł być użyty także w charakterze ćwieka lub guzika (Ryc. VI: 536). Przedmiot ma 12 mm średnicy u podstawy. Jest nieznacznie wypukły. Powierzchnię zdobi motyw rozety, utworzonej przez żłobki rozchodzące się promieniście od wypukłego środka ku krawędziom. Można go datować na wiek X-XI. Zbliżone doń okazy, użyte w charakterze aplikacji znaleziono w Minino II, w grobie 9, na dobrze zachowanym skórzanym pasie, i jako guzik przy jedwabnym kaftanie w kurhanie Pol-62 w Gniezdowie, z materiałami datowanymi na X w. (Eniosova, Puškina 2012, 56 i n.).

Z kolei aplikacja nr kat. 537 ma formę spłaszczonej półkuli (Ryc. VI: 537). Płaszczyzna została podzielona na sześć równych pól zdwojonymi odcinkami rozchodzącymi się promieniście od wypukłego środka ku krawędzi. Zabytek wykonano ze srebra. Wyróżnia go pusty w środku bolec. Na podstawie analogii można go datować na VII w. (Sedov 1987, 447, Tabl. CXXVIII: 37). Puste w środku trzpienie są bardzo rzadkie i być może dystynktywne, ale nie udało się ustalić dla jakiego obszaru i okresu są charakterystyczne. W kolekcji znajduje się jeszcze jeden zabytek o takim bolcu (nr kat. 542) i tamten zabytek łączony ze środowiskiem środkowoazjatyckim jest datowany na XI-XII w. (por. Pugačenkova 1958, 82, Ryc. 7). Być może właśnie tam można szukać takich rozwiązań.

Zabytek nr kat. 538 (Ryc. VI: 538), to zapewne matryca do odciskania modeli w glinie lub wosku. Egzemplarz pochodzi z kolekcji Janusza Stopy. Powierzchnia górna jest zdobiona ornamentem reliefowym w formie spirali, z zaznaczonym wypukłym środkiem, tył jest płaski. Zachowały się tam pozostałości kanału odlewniczego w formie zagłębienia, o przekroju trójkątnym. Wieronika Muraszewa podobne zabytki datuje na k. IX - pocz. X w. (Muraševa 2000, 50, Ryc. 70: 1A) i zapewne tak należy datować nasz zabytek. Zbliżoną ozdobę znaleziono w okolicach Permu na Gliadienowskim kostiszczu, z materiałami datowanymi na II w. p.n.e. - III w. n.e. (Smirnov 1952, 85, Tabl. XVIII: 31). Spiralne motywy są też znane z luster typu Karpowka-Anke-4, które funkcjonowały w okresie IV-VII w., na północ od Morza Czarnego (Mastykova 2015, 208, Ryc. 1; 2020, 390, Ryc. A: 1.3; B).

Zabytek nr kat. 539 ma płaską, niezdobioną główkę, o krawędziach zagiętych pod spód (Ryc. VI: 539). Przedmiot można datować na wiek IX i łączyć z Węgrami z okresu ich pobytu na północ od Morza Czarnego (Komar 2011, 37, Ryc. 2: 5).

Nie udało się znaleźć analogii do bardzo zniszczonej aplikacji nr kat. 540, zaopatrzonej pierwotnie w 4 bolce. Ma formę kolistej tarczki o średnicy 17 mm i grubości 3 mm, co może sugerować jej użycie w charakterze aplikacji uprząży końskiej. Prawdopodobnie pochodzi z okresu wczesnego średniowiecza.

Aplikacja lub ćwiek nr kat. 541 jest płaska, zdobiona ornamentem reliefowym w formie wielopłatkowej rozety wykonanej linią ciągłą, z półkulistym, małym środkiem. Wokół krawędzi biegnie podwójna linia dookoła. Na tarczce brak elementów mocujących, ale w pobliżu krawędzi znajduje się niewielki otwór, być może otwór znajdował się też po stronie przeciwnej. Sposób potraktowania płatków przypomina rozetę z zabytku nr kat. 529. Na podstawie tych samych analogii przedmiot z Czernia można datować na IX-XII w. (Pugačenkova 1958, 82, Ryc. 7; Popov 2011, 132, Tabl. III: 22).

Z kolei nr kat. 542 zdobi sześciopłatkowa rozeta z dużym, kolistym środkiem i półkulistymi wypukłościami między wcięciami płatków (Ryc. 542). Wewnątrz każdego płatka umieszczono motyw w formie linii zwiijającej się w pętlę z jednego końca. Zdobienie środka jest nieczytelne. Opisany zabytek jest drugim w kolekcji o rurkowatym bolcu (zob. nr kat. 537). Na podstawie podobieństwa stylistycznego można go datować na wiek XI-XII w. i łączyć ze środowiskiem środkowoazjatyckim (por. Pugačenkova 1958, 82, Ryc. 7).

Dekoracja na płaskiej aplikacji nr kat. 543 (Ryc. VI: 543) została wytłoczona z cienkiej blaszki. Ukazany motyw jest nieoczywisty. Można by się w nim dopatrzyć dwugłowego ptaka w pozycji heraldycznej, ukazanego w bardzo zeschematyzowany sposób. Zabytek został znaleziony w czasie poszukiwań wykrywaczem do metalu, a zatem jego pochodzenie z Czernia nie budzi wątpliwości. Nie udało się jednak znaleźć do niego analogii. Dwugłowy orzeł jest motywem znanym na Bliskim Wschodzie, skąd trafił do Bizancjum. Występował też na monetach muzułmańskich w XII-XIII w., a w X-XI w. na azjatyckich tkaninach (Chojnicka 2000, 85, 86). Znaczne zeschematyzowanie wizerunku na naszej aplikacji i nietypowy sposób ukazania ptaka (?), zwłaszcza skrzydeł może sugerować jej młodszą metrykę, XII-XIII w.

Płaską tarczkę ma także zabytek nr kat. 544, z kolekcji Janusza Stopy (Ryc. VI: 544), odlany ze stopu srebra z miedzią (?). Jego tarczka ma średnicę 16 mm i jest bogato zdobiona ornamentem reliefowym. W centrum znajduje się ośmioramienna gwiazda / rozeta, z kolistym wypukłym środkiem, zaś w otoku maleńkie trójkąty, przedzielone wypukłymi punktami. Podobny ornament wystąpił na aplikacji znalezionej na cmentarzysku

kurhanowym w Azjarcu na Białorusi, datowanym na wiek X-XI (brak jednak obwódki; Vajcjahovič 2021, 247, Ryc. 7: 4) oraz na kolistej zawieszce z Echimăuți w Mołdawii, datowanej na IX-X w. (Rjabceva, Tel'nov 2010, 204, Ryc. 3: 8). Nasz zabytek może zatem pochodzić z IX-XI w. stulecia.

Kolejna aplikacja, nr kat. 546, ma średnicę 22 mm (Tabl. VI: 546). To silnie spłaszczona półkula, otoczona szerokim kołnierzem w formie półwałka, podzielonego ukośnymi nacięciami, tak iż przypominają wąskie płatki kwiatu w typie stokrotki. Analogią doń jest znalezisko z dorzecza środkowego Dniepru, datowane na VII w. (Skiba 2016, 166, Ryc. 38: 17). Zbliżone zabytki występowały też u Oguzów i Pieczyngów w IX-X w., np. na cmentarzysku Bykowo II, w pochówku 5 umieszczonym w kurhanie 3 (Popov 2011, 132, Tabl. III: 53). Stąd dla zabytku z Czeremna można przyjąć szeroką chronologię od VII po X w.

Dwa kolejne zabytki w formie płaskich aplikacji kolistych lub matryc używanych w cyklu ich produkcji przedstawiają hybrydy zwierzęce (nr kat. 547 i 548; Ryc. VI: 547, 548). Na spodniej stronie egzemplarza nr kat. 547 zachowały się pozostałości 4 bolców, natomiast nr kat. 548 jest pozbawiony elementów mocujących, a zatem może to być matryca do wykonywania odcisków w glinie lub wosku. Na zabytku nr kat. 547 (średnica 28 mm) ukazano w wysokim reliefie sylwetę fantastycznej bestii z uniesionymi skrzydłami, ujętej *en trois quatr*. Jej łeb przypomina łeb psa lub wilka⁴⁸, zaś tułów jest lwi. Solidnie umięśnione łapy są zaopatrzone w pazury. Motyw kotowatej bestii wyposażonej w skrzydła był popularny w sztuce sakralnej w XI-XIII w. Pojawia się na malowidłach ściennych (np. w północnej baszcie Soboru Sofijskiego w Kijowie, XI w.; Pavlov 1964, 214, Ryc. 9) i w płaskorzeźbie. Jego początków należy szukać w Iranie okresu Achemenidów⁴⁹. Motyw ten z czasem przeniknął poza granice tego państwa na północ i przetworzony funkcjonował w kulturze różnych ludów, m.in. Bułgarów Nadwołżańskich (Rudenko 2017, 86, 154). Podobne przedstawienie, datowane na 3 ćwierć I tysiąclecia, ale nie później niż IX-X w. znalazło się na aplikacji znalezionej w Jaliping-Niol w górnym biegu Sośwy (Rosja) na obszarze zajęтым przez tzw. typ oronturski (VI-IX w.)⁵⁰. Porównywalne aplikacje odlewane przez miejscowych jubilerów pochodzą z Kintusowskich jurt w dorzeczu Obu (*Finno-ugry...* 1987, 205, 333, Tabl. LXXXV: 11).

Zważywszy jednak na psowaty łeb stwora, może to być mityczny pies, który chronił drzewo życia znany z religii ludów irańskich (Rybakov 1994, 86 i n.). Jego wyobrażenie często pojawia się w sztuce Dawnej Rusi, ale już jako istoty choniące do zła.

Nieco inaczej prezentuje się stwór na matrycy (?; nr kat. 548) z kolekcji Janusza Stopy (Ryc. VI: 548). Pole przedstawienia ma formę sześciopłatkowej rozety o zaoblonych płatkach, zagłębioną w stosunku do otoku. Bestię ujęto *en trois quatr*, z łbem *en face*. Korpus zwierzęcia jest skrócony, a zaopatrzone w pazury łapy ugięte. Grzywa rozdzielona na trzy części przypomina koronę. Rozdwojony na końcu ogon i przednia łapa wchodzi w strefę otoku. Podobny stwór znajduje się na srebrnej czaszy, datowanej na XI-XIII w., pochodzącej z Iranu lub Chorosanu. Zbliżone przedstawienia spotyka się również często na ceramice irańskiej i tocharskiej (północny Afganistan), datowanej na przełom X i XI w. - 1. poł. XI w. Pojawiają się również u Bułgarów Nadwołżańskich (Rudenko 2015a, 86, Ryc. 154; 2017, 164, Ryc. 2: 3, 4), ale lwy bułgarskie mają ogony zakończone motywem stylizowanej lilii, co może wykluczać ten kierunek jako miejsce z którego pochodzi/jest związane znalezisko z Czeremna.

Przedstawienia stworów o ciałach dużych, drapieżnych kotowatych, głównie lwów, były szeroko rozpowszechnione na obszarze od Hiszpanii na zachodzie po wschodni Turkiestan na wschodzie, co wynikało ze wspólnego dziedzictwa w okresie starożytności. Z biegiem czasu motyw ten coraz bardziej odchodził od realizmu i nabierał cech regionalnych, jak w naszych przypadkach (Baranov, Izmajlov 2019, 263 i n.).

Kończąc przegląd aplikacji kolistych przypomnijmy matrycę do wytwarzania kołtek (nr kat. 532; Ryc. VI: 532), którą po przebicciu nitami wykorzystano w charakterze aplikacji.

Aplikacje w formie kwiatu

W kolekcji znajduje się kilka aplikacji w formie mniej lub bardziej stylizowanych kwiatów (nr kat. 545, 549, 550, 508; Ryc. VI: 545, 549, 550, 508). Dwie z nich, nr kat. 549 i 550 mają zbliżony kształt – kwiatu z dwiema symetrycznymi, półkolistymi wypustkami, w których znajdują się otwory na nity (w obu

⁴⁸ U ludów turskich psy i wilki były totemami, stąd szczególny stosunek do tych zwierząt i ich obecność w sztuce (Garustovič 2013, 105).

⁴⁹ Choć warto być może pamiętać o Awarach, Bułgarach i Madziarach w których sztuce użytkowej, zwłaszcza okuciach pasów, widzimy ogromną ilość motywów zaczerpniętych ze świata mitologii starożytnej (klasycznej i bliskowschodniej); por. np. Eichert 2018.

⁵⁰ Typ oronturski, to grupa zabytków z VI-IX w., występująca w strefie tajgi i tundry na Zachodniej Syberii (dolne i częściowo środkowe dorzecze Obu).

przypadkach zachowane), przy czym forma nr kat. 549 jest w miarę realnym wyobrażeniem kwiatu, z wypukłym środkiem i półkolistymi płatkami, z zaznaczonymi żyłkami, zaś w przypadku nr kat. 550 kwiat potraktowano umownie. Środek ma formę kolistego otworu, a niewyodrębnione płatki mają półkoliste zagłębienia. Do tego zabytku nie udało się znaleźć analogii, natomiast nr kat. 549, z jednej strony bardzo przypomina cynową aplikację z Nowego Targu we Wrocławiu, datowaną na 2. poł. XIII - 1. tercję XIV w. (Sawicki 2018, 951 i n., Ryc. 905), z drugiej aplikację znaną tylko z jednego egzemplarza z Bułgaru, którą Galina Poljakowa zaliczyła do wydzielonej przez siebie grupy B-V6-3, tzn. kolistych, rozetkowatych, sześciopłatkowych, nie podając ich dokładniejszej datacji (X - pocz. XIV w.; Poljakova 1996, 201 i n., Ryc. 67: 13). Warto też wspomnieć zbliżone formą, chociaż nieco większe, kwiatowe aplikacje z cmentarzyska w pobliżu wsi Ciszma, w Tatarstanie, użyte w charakterze ozdób ogłowia konia (Kazakov 1978, 22, 27, Ryc. 5: 19, 20). Cmentarzysko jest datowane na wiek X-XI. Ze względu na podobieństwo między obiema analogiami, można przyjąć, że bułgarska odpowiada czasowo mniej więcej znalezisku wrocławskiemu. Trudno jednak rozstrzygnąć czy można tę chronologię odnieść także do zabytku nr kat. 550. Aplikacje w formie stylizowanego kwiatu znajdowane w pochówkach Oguzów i Pieczyngów genetycznie wywodzą się z kultury nomadów zachodniej Syberii i Ałtaju, jednak tam występowały w formie bardziej uproszczonej (Popov 2011, 117).

Formę stylizowanego kwiatu ma również aplikacja nr kat. 552 (Ryc. VI: 552). To masywny przedmiot o długości 50 mm i szerokości maksymalnej 29 mm. Przedstawia kwiat o kielichowatej formie, osadzony na cienkiej łodyżce, z fantazyjnie wygiętymi, wąskimi liśćmi po jej obu stronach. Zapewne jest to stylizowany kwiat lotosu. Zabytek pochodzi z kolekcji Janusza Stopy. Nie znaleziono doń analogii i trudno go datować. Być może jest już nowożytny.

Za aplikację kwiatową można też uznać zabytek nr kat. 545 o średnicy 22 mm, odlany ze srebra (Ryc. VI: 545). Ma on formę kwiatu o dużym, kolistym środku, z wypukłym punktem centralnym i wieloma drobnymi, półkulistymi płatkami wokół jego obwodu. Nie udało się do niej znaleźć analogii. Wydaje się, że można ją datować na XIII-XIV w.

Silnie stylizowanym motywem kwiatowym jest też aplikacja nr kat. 553 (Ryc. VI: 553) o wymiarach 15 i 18 mm (odpowiednio długość i szerokość). Zabytek o fantazyjnie wyciętych krawędziach jest mocno przetworzonym wyobrażeniem kwiatu lotosu (Fonjakova 1986, 38, Ryc. 1: 19). Według Muraszowej ten typ aplikacji należy do klasy XVIII, grupy 1, datowanej na 2. połowę X w. i można go łączyć ze środowiskiem węgierskim. Analogiczne znalezisko pochodzi z Uswjat (Eremeev 2015, 421, 514, Ryc. 436: 6) oraz Iskorostienia (Korostień), gdzie jest datowane na 2. ćwierć X w. (Komar 2012, 329, Ryc. 22: 13). Aplikacje te są także znane z terenu Białorusi (np. Zajamocznoje, Homsk), gdzie są datowane podobnie. Paweł Kenko zalicza je do typu V, tzn. aplikacji sercowatych (Ken'ko 2012, 55, 162, Ryc. 22: 6).

Być może stylizowaną lilię przedstawia aplikacja nr kat. 551 (Ryc. VI: 551), określona przez Pawła Keńko jako iksowata. Użył jej przy rekonstrukcji pasa z X-XII w., umieszczając na rzemieniu pomocniczym, nie podając jednak jej miejsca znalezienia (Ken'ko 2006, 139, 142, 146, Ryc. 3: 9, 12).

Aplikacje w formie rozety

Spośród siedmiu takich aplikacji sześć zostało wykonanych według tego samego schematu (nr kat. 554-557, 559; Ryc. VI: 554-557, 559). Wokół kolistego, wypukłego środka umieszczono cztery zaoblone płatki, z ostrymi wypustkami pomiędzy nimi. W dwóch naprzeciwległych płatkach przebito otwory na nity, jedynie nr kat. 557 był mocowany przy pomocy bolca umieszczonego centralnie. W otworach egzemplarzy nr kat. 554 i 555 tkwiły nity o małych, wypukłych główkach, z czworokątnymi podkładkami na trzpieniach. Aplikacje mają zbliżone wymiary od 18 x 18 do 20 x 20 mm, i tylko o nr kat. 559 jest nieco większa (23 x 23 mm). Nawiązująca do nich aplikacja nr 560 jest niemal płaska, a kolisty, nieznacznie wypukły środek zdobi ryta, sześciopłatkowa rozeta. Ornament w formie rytych linii łukowatych znajduje się również na płatkach. Największy z tej grupy jest nr kat. 558, o wymiarach 28 x 28 mm, przy czym między jego płatkami znajdują się wydłużone występy, a w centrum kolisty otwór. Omówione rozety, poza nr kat. 558, przypominają zawieszki o charakterze dewocyjnym w formie krzyża o zaoblonych ramionach i nałożonego nań prostokąta (Makarov, Zajceva 2019, 168, 171, Ryc. 1, 3), datowane na k. XI - 1. poł. XII w., natomiast nr kat. 558 jest zbliżony do rozety z Nowogródka, datowanej na 2. poł. XII-XIII w. (Gurevič 1981, Ryc. 49: 26). Wspomniane aplikacje prawdopodobnie stanowiły ozdobę końskiej uprząży i były używane w XII-XIII w.

W kolekcji znajdują się też duże egzemplarze nr kat. 561-563 (Ryc. VI: 561-563), każdy inny. Nr kat. 563, o wymiarach 47 x 47 mm, najbardziej przypomina małe rozety opisane wyżej. Ma cztery zaoblone płatki i małe ostre wypustki między nimi oraz umieszczony centralnie niewielki, kolisty otwór na nit mocujący. Można go datować podobnie jak egzemplarze mniejsze, tj. na XI-XII w. Ośmiopłatkowa rozeta nr kat. 562 to forma pełna, niezdobiona, zupełnie płaska, z bolcem umieszczonym centralnie (obecnie odłamany u nasady). Przypomina znalezisko z osady Czakma, w zachodnim dorzeczu Kamy, datowane na 2. poł. XIII-XIV w. Trzecia z aplikacji, niekompletna, ażurowa, sześciopłatkowa, z pełnym środkiem jest zaopatrzona w przylutowane (?), taśmowate uszko umieszczone od spodu (nr kat. 561). Podobne zabytki datowane na 2. poł. XII - 2. poł. XIV występują na Litwie (Kviatkovskaja, 1998, 69, Ryc. 10: 8, 257, Tabl. 11) i na terenie Tatarstanu (Rudenko, Bugarchev 2015, 165, Ryc. 5: 10), gdzie są datowane na XIII-XIV stulecie.

Aplikacje podłużne

Należą do nich dwie aplikacje z kolekcji Janusza Stopy, nr kat. 564 i 565 (Ryc. VI: 564, 565). Mają mniej więcej takie same wymiary – 12 mm długości i 32-34 mm szerokości. To płaskie, wydłużone formy. Numer kat. 564 przypomina leżący znak X o łukowato wygiętych łaskach, między którymi umieszczono romby z wpisaną w nie czteropłatkową rozetą (?)/lilią (?). Nie udało się doń znaleźć analogii. Odległą analogią nawiązującą do formy naszego znaleziska jest element, pochodzący z oporządzenia konia z Diriektorskiej Gorki w Kraju Stawropolskim, z cmentarzyska łączonego z Protobułgarami, a chronologicznie z horyzontem Pierszczepina-Sziłowka, datowanym na 2. połowę VII w. (Bagautdinov, Bogačev, Zubov 1998, 156-162, Ryc. 43: 9). Przedmioty z nim związane spotyka się od Podnieprzowia do Altaju i od północnych wybrzeży Morza Czarnego do środkowej Wołgi (Komar 2010b, 170).

Druga z aplikacji składa się z trzech rozet kwiatowych o 6 płatkach (nr kat. 565). I do tego zabytku nie udało się znaleźć analogii. Można jedynie odwołać się do pasów pokrytych aplikacjami „wchodzącymi” jedna w drugą, które występowały w VII-XI w. Są znane np. z cmentarzyska Uelgi (IX-X w. z elementami sałtowomajackimi; Botalov 2018, 13, 20, Ryc. 1.2). Całe pasy pokryte takimi aplikacjami odkrywa się na dziesiątowiecznych cmentarzyskach marijskich, np. Niżnaja Strielka i rusenichowskim. Pojedyncze aplikacje znaleziono na terenie cmentarzyska Kuzinskije chutora (Nikitina, Alibekov, Aristov 2019, 87, 89, Ryc. 3: 12). W X stuleciu analogiczne aplikacje występowały na rozległych obszarach, ale brak ich na południowym Uralu i nad Kamą. Były zjawiskiem bardziej zachodnim, chociaż znajduje się je daleko na wschodzie i na północy, na terenie Bułgarii Nadwołżańskiej, m.in. na osadach w miejscowościach Siemionowka i Izmeri oraz w Bułgarze (Kazakov, 1991, Ryc. 44: 81-83) czy brzegach Jeziora Białego (Zaharov 2004, Ryc. 96, 19, 43). Są znane z Birki, a także z terenu Węgier i Bułgarii. Dwa takie elementy znad jeziora Ładoga publikuje Ture Arne. Podaje również informacje o znaleziskach: na wyspie Oland, z terenu dawnej guberni witebskiej, z Gniezdowa, z nad Wołgi oraz dawnej guberni astrachańskiej (Arne 1914, 151, Ryc. 252).

Z tą grupą aplikacji można łączyć zabytek nr kat. 566 (Ryc. VI: 566), należy bowiem do aplikacji „wchodzącej” jedna w drugą. Przedmiot o długości 22 mm i szerokości 15 mm ma formę prostokąta z półkolistym występem na jednym z krótszych boków i odpowiadającą mu wielkościowo wnęką po stronie przeciwnej. W centrum umieszczono romb o wklęsłych bokach, wyznaczony szerokim, płaskim żłobkiem wypełnionym perełkami. W podobny sposób są zdobione łuki przy półkolistej wnęcie i poniżej występu oraz pas wzdłuż dłuższych boków, nieco obniżony w stosunku do górnej powierzchni. Według klasyfikacji Muraszowej takie aplikacje należą do typu O21 (Muraševa 2000, 54, Ryc. 79: O21), zaś Pawła Keńko do typu 8, tzw. prostokątnych z półkolistym występem i niszą po stronie przeciwnej, podtypu 1, charakteryzującego się ornamentem w formie rombu i reliefową obwódką (Ken’ko 2012, 53, 161, Ryc. 21: 28). Badacz ten publikuje nawet fragment pasa właśnie z tymi aplikacjami, znaleziony na stanowisku Birula II na Białorusi (Ken’ko 2012, 171, Ryc. 33). Poza wspomnianą Birulą, opisane aplikacje zostały znalezione m.in. w Bułgarze, Minino II, Kładowce II (obwód wołgogradzki) i cerkwi Dziesięcinnej w Kijowie (Zajceva 2008a, Ryc. 78: 13; Ken’ko 2012, 53, 161, Ryc. 21: 28; Mihajlova 2019, 171 i n., Ryc. 1: 2 [środkowa]). Są datowane na X - pocz. XI w.

Aplikacje kwadratowe i prostokątne

Aplikacja nr kat. 567, z kolekcji Janusza Stopy, to przedmiot inkrustowany czarną pastą/emalią (Ryc. VI: 567). Zabytek ma formę kwadratu o boku 11 mm. Tło przedstawienia jest czarne. W centrum znajduje się krzyż równoramienny z czarnym środkiem, wpisany w kwadrat. Szeroką bordiurę tworzą rozmieszczone regularnie

punkty. Do zabytku nie znaleziono analogii, ale być może można go wiązać z mistrzami włodzimiersko-suzdalskimi i datować na XIII w. (Rybakov 1949, 320).

Aplikacja nr kat. 568 została wykonana z pozłacanej miedzi. To niemal kwadratowy przedmiot o wymiarach 12 x 13 mm, wykonany z bardzo cienkiej blaszki (Ryc. VI: 568). Ornament w formie trzech rzędów zygzaków został wytłoczony. Być może przedmiot pełnił rolę aplikacji naszywanych na opaskę na czole. Nie znaleziono doń analogii i nie podejmujemy się go bliżej datować. Zapewne pochodzi z wczesnego średniowiecza.

W charakterze aplikacji naszywanej na opaskę zapewne występowała też cieniutka blaszka nr kat. 569, o wymiarach 18 x 20 mm. Ornament w postaci zarysowanego punktami koła (wpisanego w kwadrat) wykonano wybijając dekorację od spodu. W środku koła znajduje się kolisty, niewielki otwór. Zdobienie ornamentem punktowym było typowe dla kultury moszczyńskiej jednak tamtejsze blaszki tak zdobione są większe, a zdobiący je ornament jest nieco inny. Gdyby jednak pochodziła z tego kręgu kulturowego, to należałoby ją datować na VII w. (Voroncov 2022, 169, Ryc. 13: 7). Datowaną na ten czas kwadratową blaszkę znaleziono na cmentarzysku w miejscowości Zalesnyj. Zdobí ją wybity punktami ornament w formie podwójnej linii kolistej. Nie można też wykluczyć późniejszego datowania zabytku, bowiem i forma, i ornament są bardzo proste i łatwe do wykonania.

Z aplikacjami kwadratowymi łączy się matryca do tłoczenia blaszek nr kat. 570 (Ryc. VI: 570). Jej podstawę stanowi czworobok o bokach 12 x 13 mm i grubości 3 mm. Brzegi są fazowane, a na górnej powierzchni znajduje się 5 półkulistych wypukłości ustawionych jak w kostce do gry. Zabytek pochodzi z kolekcji Janusza Stopy. Datowaną na XII-XIV w blaszkę zdobioną jak matryca znaleziono na Rublenym Gorodie w Jarosławlu (Saprykina 2014, 179, Ryc. 3: 384). Blaszki dekorowane podobnym motywem są znane z tego z tego samego okresu z Łotwy (Leimus, Sarv 2014, 102, Ryc. 9, 10).

Aplikacja nr kat. 571 (Ryc. VI: 571), to prostokątna, cieniutka blaszka (grubość poniżej 1 mm) o wymiarach 17 x 15 mm (odpowiednio długość i szerokość). Jeden z węższych boków na niewielki występ, przeciwny jest wycięty w dwa symetryczne łuki. Wzdłuż boków dłuższych i na osi umieszczono wybijany, punktowy ornament w formie 3 równoległych rzędów punktów. Przy boku wyciętym w łuki znajdują się 2 otwory wybite od spodu, co nawiązuje do wątku ornamentacyjnego. Zabytek nie ma analogii, ale kształtem jest zbliżony do aplikacji nr kat. 566, tzn. jakby stanowił jeden z segmentów większej całości, a sposobem zdobienia do nr kat. 569 (nieco w stylu ornamentyki kultury moszczyńskiej). Być może należy go wiązać z terenami wschodnimi i datować szeroko na VII-XI w.

Z cieniutkiej blaszki o grubości ok. 0,5 mm wykonano aplikację (?) nr kat. 572, odłamaną z jednego końca (Ryc. VI: 572). Obecnie ma formę nieznacznie trapezową. Wzdłuż dłuższych boków umieszczono podwójną linię wykonaną z drobnutkich kreserek, przypominającą ścieg fastrygowy, podkreśloną od zewnątrz odciskami maleńkich trójkątów. Przy krótszej, oryginalnej, krawędzi znajdują się dwa maleńkie, koliste otworki na nity. Zbliżone zdobienia spotyka się na datowanych na XII-XIII w. bransoletach Wiatyczów (Nikol'skaja 1981, 230, Ryc. 85: 11, 14), ale kruchość zabytku raczej wyklucza, że może on pochodzić z bransolety. Kulturowo zabytek ten można łączyć z Rusią północno-zachodnią i terenami doń przyległymi.

Aplikacje o kształtach różnych

W tak określonej grupie znalazły się wszystkie pozostałe aplikacje, których kształty nie mieściły się w wydzielonych kategoriach. Zaczniemy ich prezentację od form wielobocznych.

Nr kat. 573 ma kształt zbliżony do rombu (Ryc. VI: 573). Krawędzie są nieznacznie obniżone w stosunku do powierzchni górnej. Wzdłuż jednej z przekątnych znajdują się trzy koliste otwory ułożone w jednej linii, skrajne przykrywają główki nitów. Nie znaleziono doń analogii. Być może pochodzi z okresu średniowiecza.

Aplikacja nr kat. 574 to prawdopodobnie zabytek nowożytny, a może nawet współczesny (Ryc. VI: 574). To niewielki (15 x 10 mm) ośmioboczny przedmiot, o polu przedstawienia obniżonym w stosunku do krawędzi, wzdłuż których umieszczono perełkowy otok. W owalnym zagłębieniu o powierzchni pokrytej liniami rozchodzącymi się promieniście ku krawędziom, umieszczono wielopłatkową rozetę, zamkniętą w owalu.

Aplikacja nr kat. 575 pochodzi z kolekcji Janusza Stopy (Ryc. VI: 575). To również niewielki przedmiot o wymiarach 18 mm (długość) i 13 mm (szerokość). Ma formę regularnego czworoboku o wyciętym środku, dwóch bokach wklęsłych, trzecim wyciętym w dwa regularne łuki schodzące się na osi, a naprzeciwległym

z owalnym występem. Nie udało się znaleźć takiej samej aplikacji, a jedynie nieco je przypominające, o wszystkich bokach wklęsłych, bez występu (Grušin, Fribus, Tiškin, Sajbert 2020, 131, Ryc. 3: 19, 20). Znaleźiska pochodzą z datowanego na VII-VIII w. cmentarzyska Czumysz-Perskat w górnym dorzeczu Obu (Grušin, Fribus, Tiškin, Sajbert 2020, 128).

Z kolei aplikacja nr kat. 576 ma formę regularnego pięcioboku. Boki wygięto pod kątem prostym ku tyłowi, tak że tworzą gładką, szeroką obejmę (Ryc. VI: 576). Aplikację odlano z miedzi lub stopu z jej dużą zawartością. Pole przedstawienia jest zagłębione nieznacznie w stosunku do krawędzi. Wypełnia je sześciopłatkowa rozeta z zaznaczonym kolistym środkiem. Środek i płatki są inkrustowane czarną masą. Zabytek ma 20 mm długości i 18 szerokości. Formą przypomina aplikacje datowane na wiek X-XI, które Wieronika Muraszowa zalicza do klasy XXI, grupy 1A. Dwie aplikacje o takim kształcie i motywie zdobniczym, ale nie w inkrustowane, zostały znalezione w skarbie na terenie monastynu w Jeliec, położonego w obwodzie lipieckim. Są datowane na wiek X-XI (Rybakov 1949, 53, Ryc. 21; Muraševa 2000, 10, 114, Ryc. 3: 3,4). Zdobienia naszego zabytku emalią osadzoną w komórkach bardziej odpowiada zabytkom znacznie wcześniejszym, np. rozetami, których płatki tworzyły podobne komórki, wypełnione czarną masą, były zdobione dyskoidalne fibule sarmackie z II-III w. n.e. na terenie Wielkiej Niziny Węgierskiej, chociaż same rozety są nieco inne (Istvánovits, Kulcsár 2022, 228, Ryc. 9: 2). Nasze znaleźisko, jak się wydaje, pochodzi raczej z wczesnego średniowiecza niż ze starożytności.

Formę sześcioboku o wypukłej krawędzi zawiniętej pod spód ma aplikacja nr kat. 577 wykonana z cienkiej blaszki (Ryc. VI: 577). Zabytek jest silnie zniszczony, pogięty, z ubytkami, a reliefowy ornament nieczytelny. Trudno datować to znaleźisko. Można je jedynie z dużym prawdopodobieństwem przypisać do okresu średniowiecza.

Aplikacja nr kat. 579, o długości 18 mm i szerokości maksymalnej 20 mm, ma formę kokardki z niewielkimi wypukłościami w skrajnych narożach. Według Muraszowej podobne zabytki z Gotlandii są datowane na X w. (Muraševa 2000, 49). Przedmiot o zbliżonej formie i chronologii jest znany z połockiego grodziska (Ken'ko 2012, 61, 163, Ryc. 23: 13). To znaleźisko zdobione czerwoną emalią Paweł Keńko zaliczył do typu 35 – iksowate, zdobione czerwoną emalią i datował na XI-XIII w.

Aplikacja nr kat. 578, to podłużny, nieduży przedmiot, o długości 15 mm i szerokości 10 mm (Ryc. VI: 578). Część środkowa ma boki wygięte łukowato na zewnątrz. Zamykają ją prostopadłe doń elementy w formie prostokątów o faliście wyciętych krawędziach. Zabytek przypomina egzemplarz ze zbiorów Akademii Nauk w Nitrze, datowany na XIII w. (Ruttkay 1979, 76, 131, Ryc. 42).

Egzemplarz nr kat. 580 pochodzi z kolekcji Janusza Stopy (Ryc. VI: 580). Ma 68 mm długości i 11 mm szerokości maksymalnej. To wydłużona forma składająca się z dwóch palmet połączonych trzonem, na którym symetrycznie rozmieszczono trzy półkuliste wypukłości: środkową, większą i mniejsze u nasady palmet. Zabytek ma analogie wśród znaleźisk z Kierniowa na Litwie, datowanych na XIII-XIV w. (*Kernave...* 2002, 169, Ryc. 400). Przypomina ją nieco zabytek nr kat. 581, niestety uszkodzony (Ryc. VI: 581). On również składa się z trzonu, tym razem prostego, natomiast szersze, wypukłe zakończenia są obecnie niemal w całości odłamane. Przedmiot ma 24 mm długości i 8 mm szerokości (zachowana). Być może czasowo odpowiada aplikacji opisanej wyżej, ale wobec dużego zniszczenia nie można powiedzieć o nim nic bliższego.

Nie udało się również znaleźć dobrej analogii do aplikacji nr kat. 711, o wymiarach 25 mm (długość) i 23 mm (szerokość maksymalna). To w przybliżeniu owalna forma, z węższej strony ostro zakończona i tu jej krawędzie są fantazyjnie wycięte. Można powiedzieć, że przypomina pąk kwiatu lotosu. Powierzchnię zdobi wypukły ornament geometryczno-roślinny. W części węższej znajduje się kolisty medalion z ustawionymi kolumnowo stylizowanymi dwiema liliami, otoczony niemal na całym obwodzie skomplikowanym motywem roślinnym w formie wici. Kształt i zdobienie nawiązuje do dwóch dużych zawieszek znalezionych w Bułgarze, datowanych na XIII - pocz. XIV w. (Rudenko 2015a, 402, nr 149). Także motyw lilii mieści się w stylistyce kultury Bułgarów Nadwołżańskich. Wydaje się zatem, że datowanie naszego znaleźiska może być podobne i można go łączyć z terenami Bułgarii Nadwołżańskiej.

Aplikacja nr kat. 582 pochodzi z kolekcji Janusza Stopy (Ryc. VI: 582). Ma 38 mm długości i 20 mm szerokości maksymalnej. To płaski, wydłużony element zakończony z jednej strony półkolistym występem zwieńczonym takimż samym, ale małym, a z drugiej kotwicą. Na zabytku znajdują się pozostałości tkaniny o rzadkim splocie. Analogiczny zabytek pochodzi z Drohiczyzna, gdzie jest datowany na XI-XI/XII w. (Musianowicz 1969, 96, 195, Tabl. XXIX: 12; XLV: 10).

Zabytek nr kat. 583, to aplikacja lub może element zapięcia sakwy (Ryc. VI: 583). Ma 42 mm długości i 20 mm szerokości. To płaska, podłużna, ażurowa forma w kształcie prostokąta z dużymi zaoblonymi występami w narożnikach. Krawędzie boków krótszych są wycięte fantazyjnie, a wzdłuż osi podłużnej biegnie wydane żeberko. Zabytek nie ma analogii. Zapewne pochodzi z okresu średniowiecza, może z XIV-XV w.

Aplikacja nr kat. 584, także pochodzi z kolekcji Janusza Stopy (Ryc. VI: 584). To niewielki przedmiot o długości 10 mm i szerokości maksymalnej 9 mm. Ma formę trójkąta równobocznego o fantazyjnie wyciętych krawędziach, w czym przypomina stylizowane drzewo iglaste w typie jodły albo jest to stylizowany liść akantu. Nie ma określonej chronologii, podobnie jak w jakimś stopniu przypominająca go aplikacja nr kat. 585, również ze zbiorów Janusza Stopy (Ryc. VI: 585). Zabytek ma także formę trójkąta równoramiennego o faliście wyciętych krawędziach. Jest duży, ma 52 mm długości i 22 szerokości maksymalnej. Odległą doń analogią stylistyczną jest okucie rzemienia znalezione w Kijowie, datowane za Muraszową na X-XI w. (Muraševa 2000, 58-61, 67, Ryc. 103; Arhipova 2006, 81).

I jeszcze jedna aplikacja z kolekcji Janusza Stopy, nr kat. 586 (Ryc. VI: 586). Zabytek zachował się częściowo. To płaska, ażurowa aplikacja, wycięta w motywy roślinno-geometryczne. Nie znaleziono do niej analogii, ale wydaje się, że można ją łączyć z wczesnymi fazami wczesnego średniowiecza i być może wiązać z Bałtami.

Numer kat. 587 (Ryc. VI: 587) ma formę krótkiej, szerokiej tarczy zakończonej w szpic, której powierzchnię zdobią umieszczone naprzemiennie ryte pasy gładkie i wypełnione rozmieszczonymi regularnie motywami „V”. Poszukiwania doń analogii zakończyły się połowicznym sukcesem. Udało się znaleźć tarczki o takim wykroju, ale zdobione inaczej – motywami spiralnymi. Zabytki znajdowały się przy pochwie szabli, będącej wyposażeniem pochówku nr 5 na cmentarzysku Uelgi, na południowym Uralu. Samo cmentarzysko jest datowane na IX w. (Boltanov, Grudočko 2011, 82, 84, Ryc. 4: 10, 11; Botalov 2018, 27, Ryc. 8: 1). Z tego też czasu pochodzą aplikacje pasa znalezione w Bułgarze, zdobione motywem „V” (Zorja 2020, 220 i n., Ryc. 4: 3-7). Wydaje się, że nasz zabytek można datować na ten sam okres.

Aplikacja nr kat. 588 z kolekcji Janusza Stopy (Ryc. VI: 588), to płaski, przedmiot w formie wąskiego prostokąta o zaoblonych narożnikach, zdobiony przy węższych końcach symetrycznym ornamentem plastycznym w formie półkulistych wypukłości oraz wykonanym ścięciem tremelującym w formie dwóch linii zygzakowatych o regularnej amplitudzie, stykających się wierzchołkami, tak iż tworzą romby. Tremelującą linię poprowadzono także wzdłuż krawędzi. Od spodu, w zagłębieniu jednego z guzów znajduje się nieokreślona biała substancja. Podobny zabytek, datowany na k. IX - pocz. X w. znaleziono w kompleksie majackim. Być może był wykorzystany jako element uprząży końskiej (Vinnikov, Pletneva 1998, 190, Ryc. 76: Д).

Z kolekcji Janusza Stopy pochodzi też stosunkowo masywny zabytek nr kat. 589 (Ryc. VI: 589), o długości 79 mm i szerokości 13. Ma kształt prostokąta o cebulastych zakończeniach. Odwrocie jest pokryte delikatnymi żłobkami, co może sugerować, że poza tym iż był mocowany bolcami, mógł być dodatkowo przyklejony. Podobne zakończenia cebulaste lub w literaturze rosyjskiej określane jako sercowate, miały elementy uprząży końskiej i inne wyroby metalowe kultury askizkiej⁵¹ (Kyzlasov 1978, 134, Ryc. 4: 7; 1983, 94, Tabl. VI: 17, 18, 21). Być może z tym środowiskiem należy łączyć ten zabytek.

Z grupą aplikacji różnych można też łączyć matrycę (?) nr kat. 698, do odciskania w glinie/wosku lub wytłaczania (Ryc. VI: 698). To niewielki przedmiot o wymiarach 11 x 11 x 7 mm. Ma formę piramidy, zaś w rzucie poziomym krzyża równoramiennego. Nie znaleziono doń analogii. Być może pochodzi z IX-X w., to jednak tylko przypuszczenie.

ĆWIEKI

To grupa przedmiotów, o zazwyczaj kolistej, niewielkiej główce zaopatrzonych w trzpień. Część z nich z całą pewnością była użyta w charakterze aplikacji. Główki niektórych były w ogóle pozbawione trzpień i wtedy zwykle miały otwór przebity centralnie, który wprowadzano ozdobny gwóźdź. W omawianej kolekcji większość ćwieków ma główki koliste, płaskie lub mniej czy bardziej wypukłe.

Ćwieki nr kat. 590 i 591, to nieduże przedmioty, o główkach o średnicy odpowiednio 13 i 11 mm. Drugi z nich niemal na całej powierzchni główki jest zdobiony ornamentem wypukłym i wklęsłym, w formie kombinacji motywów geometrycznych (rzędy wypukłych punktów, rozdzielonych wypukłymi liniami prostymi

⁵¹ Kultura askizka, to kultura jenisiejskich Kirgizów (Chakasów), funkcjonująca w X-XIV w.

i na obrzeżu odciskami rozet). Oba przedmioty są stosunkowo młode. Nr kat. 590 można datować na wiek XVII (Biljaëva, Boltrik, Fialko 2022, 103, Ryc. 132: 5, 7), zaś nr kat. 591 na XVII-XIX stulecie (Artemičeva 2018, 339, 340, Ryc. 4: 7, 8). Pierwszy z zabytków ma analogie wśród znalezisk z twierdzy akermńskiej i terenu Połtawszczyzny, zaś drugi z badań w mieście Beżek, w obwodzie twerskim.

Numer kat. 592 ma mocno zaakcentowany ostry wierzchołek, czym przypomina guziczki nr kat. 264-265. Główka jest podzielona głębokimi żłobkami na sześć części. Podobny ćwiek, datowany na XIV-XV w., znaleziono we Lwowie (Šišak, Vojtovič, Mogitič 2009, 402, Ryc. 5).

Ćwiek nr kat. 593 ma główkę w formie gwiazdy z dużym, kolistym środkiem, nieznacznie podniesionym w stosunku do sześciu prosto zakończonych ramion, z których dwa są odłamane. Na podstawie analogii z Drohiczyńska zabytek jest datowany na XIII-XIV w. (Musianowicz 1969, 195, Tabl. XLV: 16).

Z kolei ćwiek nr 594, to niewielki przedmiot o główce w formie wielobocznej bryły, o płaskiej płaszczyźnie górnej, z krótko obciętym trzpieniem, niewiele mniejszym od główki. Do zabytku nie znaleziono analogii, zapewne jest późnośredniowieczny lub nawet nowożytny.

Do zdobienia rzemieni, w tym uprząży końskiej, mogły być użyte niewielkie aplikacje / ćwieki w formie kwiatowych, sześć- i ośmiopłatkowych rozetek (nr kat. 595-598; Ryc. VI: 595-598). Ich główki o średnicy od 12-19 mm są niemal płaskie. W przypadku nr kat. 595-597 płatki są wyodrębnione, a nr kat. 597 ma też zaznaczony wypukły środek. Z tyłu znajdują się trzpienie i tylko nr kat. 598 ma centralnie przebity otwór, przez który wprowadzono zwykle ozdobny gwóźdź mocujący. Zabytki są datowane od VIII po XI w. Przykładowo aplikacje / ćwieki zbliżone formą do numerów kat. 595 i 597, wystąpiły na cmentarzysku Uelgi, datowanym na IX-X w. (Botalov 2018, 13, 20, Ryc. 1: grupa 1, piąty rząd, trzeci od prawej i piąty od prawej). Nr kat. 598 przypomina okazy przedstawione przez Truglego, znalezione na cmentarzysku w Komarnie, datowane na VIII - pocz. IX w. (Trugly 1993, Tabl. XII: 8-13), ale też podobne aplikacje / ćwieki są znane w późnym średniowieczu, np. z Wrocławia, zwłaszcza podobne do nr 595 i 597 (Sawicki 2018, 951, odpowiednio Ryc. 902 i 903b). Ten ostatni przypomina też aplikacje lub ćwieki z tego okresu znaleziony w Londynie (Egan, Pritchard 2004, 242-245, Ryc. 155: 1301, 156). Natomiast do egzemplarza nr kat. 596 nie znaleziono analogii. Wszystkie z tych ćwieków, poza nr kat. 596, pochodzą z kolekcji Janusza Stopy. Podobny ćwiek o główce w formie sześciopłatkowej rozety znaleziono w Czerminie w roku 1952, ale jego główka jest uformowana nieco inaczej niż omawianych znalezisk (Zbierski 1959, 118, 136, Tabl. VII: 25). Z Czermina pochodzi też 19 znalezisk gwoździ ozdobnych o zbliżonych główkach, które mają metrykę późnośredniowieczną (zob. w tej monografii Bagińska, Chudzińska 2024).

OKUCIA KOŃCÓW RZEMIENI

Wśród kilku znajdujących się w kolekcji okuć końców rzemieni uwagę zwracają dwa w typie rzymskich okuć z II-III w. n.e. (nr kat. 599 i 600; Ryc. VI: 599, 600). Numer kat. 600, o długości 60 mm, nawiązuje do typu 1, odmiany 2 w klasyfikacji Renaty Madydy-Legutko. To smukły okaz, z trzonkiem nieznacznie poszerzonym między pierścieniami. Część rozczepiona na formę trapezową. Okucia typu 1, odmiany 2 funkcjonowały w kulturze przeworskiej już w młodszym okresie przedrzymskim, ale większość pochodzi z faz B₂ i C_{1a} okresu wpływów rzymskim. Egzemplarze z pierścieniami są nieznane z kultury przeworskiej, ale występują w kręgu nadłabskim, na terenie Szlezewiku-Holsztynu, w Meklemburgii, na Rugii oraz niektórych terenach zajętych przez kulturę wielbarską. Poza tym są znane z Jutlandii, Gotlandii, Olandii i Norwegii (Madyda-Legutko 2011, 31, 33; 223, Tabl. III: 9). Drugie z okuć, nr kat. 599 (Ryc. VI: 599), jest nieco krótsze (52 mm długości). To również smukły egzemplarz z trapezową częścią rozszczępioną. W części dolnej jest zdobiony dookołnymi, głębokimi żłobkami, a w trapezowej ukośnymi, trójkątnymi nacięciami, skierowanymi ku dołowi. Zbliżone okazy znane z Rumunii są datowane na II i III w. (?) (Cingudean 2021, 175-179, 261, Tabl. IX: 11, 12). Oba okucia mimo podobieństw do egzemplarzy z terenu Cesarstwa i *Barbaricum* są jednak inne, zwłaszcza nr kat. 599, który przypomina okucie rzemieni publikowane przez Siergieja Zacharowa, znalezione w Biełoozierze (Zaharov 2004, 180, 448, Ryc. 95: 15). Należy ono do form tzw. prętowatych, zakończonych z węższej strony kulkami, i niezdobionej części rozszczępionej, chociaż jak pisze rosyjski archeolog, spotyka się też egzemplarze ornamentowane, np. tzw. wilczymi zębami. Zabytki tego typu występowały na Gotlandii i wschodnim wybrzeżu Bałtyku. Odkryto je też w Birce i Gniezdowie (Zaharov 2004, 185). A zatem możemy mieć do czynienia z egzemplarzami wczesnośredniowiecznymi, z IX-XI w., związanymi z kręgiem skandynawsko-bałtyjskim.

Okucie nr kat. 601 ma 20 mm długości i 13 szerokości (Ryc. VI: 601). Jeden z końców jest zaoblony, a drugi łukowato wgięty do wnętrza z prostokątnymi występami wychodzącymi z narożników pod kątem około 45°. Poniżej łukowatej krawędzi znajduje się stosunkowo duży, kolisty otwór. Płaszczyzna jest zdobiona motywem roślinnym w typie stylizowanej lilii. Znaleźisko pochodzi z kolekcji Janusza Stopy. Zbliżone kształtem, ale niezdobione, okucie jest znane z cmentarzyka Brusjany. Tamtejszy zabytek jest datowany na 2. połowę VII w. i łączony ze środowiskiem Protobułgarów (Bagautdinov, Bogačev, Zubov 1998, 155). Podobnie można zapewne datować nasze znaleźisko.

Ze środowiskiem Bułgarów Nadwożańskich, ale również Węgrów, wiąże się zapewne także okucie nr kat. 602. To podłużna forma (33 mm długości, 12 mm szerokości), której jeden z boków krótszych jest zakończony prosto, a drugi w szpic. Zabytek zdobią trzy rzędy półkulistych wypukłości ustawionych kolumnowo. Przedmiot jest datowany na X - pocz. XI w. na podstawie analogii do znaleźiska ze Starej Riazani (Strikalov 2020, 23, Ryc. 1: 1). Okucia i aplikacje zdobione w analogiczny sposób są znane z cmentarzyk bułgarskich i węgierskich, wystąpiły także w kompleksie Minino (Strikalov 2020, 24).

W zbiorze znajdują się trzy okucia, które mają zakończenia w formie stylizowanych liści/palmet. Jedno z nich to masywny przedmiot o długości 35 mm i szerokości maksymalnej 20 mm (nr kat. 603; Ryc. VI: 603). Na trójlistnym (liliowatym [?]) zakończeniu umieszczono „łezkowate” wypukłościami, a u nasady trójliścia, na osi dłuższej, niewielką romboidalną wypukłość. Przeciwny brzeg jest wycięty łukowato do wnętrza. Do zabytku nie znaleziono analogii. Wydaje się, że można go datować na VIII-X w., kiedy motyw liści/palmet pojawiał się na aplikacjach i okuciach rzemieni. Drugie z okuć, nr kat. 604, ma 24 mm długości i 10 szerokości (Ryc. VI: 604). Jedno z jego zakończeń jest ucięte prosto, drugie uformowane w szpic. Wzdłuż dłuższej osi umieszczono trzy półkuliste wypukłości, od których symetrycznie odchodzą skierowane ku węższemu końcowi wąskie płatki/listki. Zabytek na podstawie analogii można datować na 1. połowę VIII w. (?; Golubev 2018, 384, Ryc. 6: 178, 179).

Numer kat. 605, zachowany w niewielkim fragmencie, to końcowa część okucia w formie palmety (Ryc. VI: 605). Paweł Keńko określa je jako typ 8, czyli trapezowate rozszerzone w części górnej i w formie pięcioliścia u dołu. Odpowiada on typowi O6 według Muraszowej, który ta datuje na X w. Okucia typu 8 występują na terenie Białorusi i Litwy (dokładne analogie z lit. zob. Ken'ko 2012, 48, 160, Ryc. 20: 22-27).

Okucie nr kat. 607 jest nieznacznie uszkodzone z szerszego końca (Ryc. VI: 607), drugi jest uformowany w szpic. Płaszczyzna z ornamentem jest nieznacznie podniesiona w stosunku do krawędzi. Zdobienie wykonano w reliefie. To dwie linie zygzakowate o zaoblonych wierzchołkach, łączące się w części zakończonej szpicem. Rozdziela je linia umieszczona w osi dłuższej. Podobny zabytek, datowany na XI-XII w., został znaleziony w Pskowie (Salmina, Salmin 2010, 257 i n., Ryc. 3: 26; ten sam zabytek zob. Jakovleva, Salmina, Koroleva 2017, Ryc. 11: 1-2). Na tej podstawie znaleźisko z Tomaszowa można datować też na ten okres. Dodajmy, że analogiczny zabytek znajduje się też w kolekcji muzeum w Hrubieszowie (bez nr inw.).

Okucie nr kat. 609, to forma o długości 80 mm i szerokości 13 mm. W klasyfikacji Galiny Poliakowej jest zbliżony do typu B-VIII-1. To wąski podłużny przedmiot o jednym końcu nieco zwężonym i zaoblonym, a drugim fantazyjnie wyciętym. Niemal całą płaszczyznę wypełnia wypukły motyw rombu o krótszej przekątnej równej szerokości okucia. Wzdłuż krawędzi biegnie szeroki żłobek, w części górnej wypełniony perełkami. Zabytek prezentowany przez Galinę Poliakową nie jest identyczny, pochodzi z czasów Złotej Ordy (XIII-XIV w.; Poljakova 1996, 197, 200, 213, Ryc. 66: 41). Nie można jednak wykluczyć, że i nasze znaleźisko powstało w tym czasie.

Egzemplarz nr kat. 608, to nietypowe okucie z kolekcji Janusza Stopy (Ryc. VI: 608). Jest wąskie (43 mm długości i 7 szerokości), z wysokimi, piramidalnymi występami, umieszczonymi przy krótszych bokach. Zdobiona podobnymi „piramidami” ostroga jest znana z Nowogrodu Wielkiego. Zabytek ten jest datowany szeroko na XI-XIV w. (Gajdukov, Olejnikov 2020, 112, Ryc. 18, pierwszy rząd, trzeci od lewej) i tylko takie datowanie możemy zaproponować dla naszego znaleźiska.

Okuciem rzemienia był zapewne przedmiot nr kat. 606 omówiony w części poświęconej zawieszkom (zob. s. 235).

ZAWIESZENIA

Terminem tym określano przedmioty służące do przywieszania różnych drobnych przedmiotów przy pasie. W tej kategorii, poza specjalnymi egzemplarzami skonstruowanymi w tym celu, umieszczono także kółka.

Pierwszą grupę znalezisk w omawianej kolekcji reprezentują znaleziska z reguły w formie symetrycznych tarczek połączonych taśmowatym elementem, zgiętym w połowie długości, tak iż powstawał kabłąk, do którego doczepiano różne akcesoria. W tej kategorii mieszczą się trzy zabytki: nr kat. 610-613 (Ryc. VI: 610-613). Pierwszy z nich, z kolekcji Janusza Stopy, zachował się w połowie. Składa się z płaskiej, owalnej tarczki o krawędziach wyciętych w drobne ząbki, z czterema otworami rozmieszczonymi symetrycznie, przy brzegach i mniejszym umieszczonym centralnie. Od tarczki odchodzi wąski, płaski element, zgięty, jak można się domyślać, w połowie długości ([?] fragment końcowy zachowanego trzonu jest nieznacznie wywinięty i wyswiecony). Przejście między tarczką i kabłąkiem podkreślają dwa żłobki. Do zabytku nie znaleziono analogii, ale wydaje się, że można go datować na wczesne fazy wczesnego średniowiecza i może łączyć ze środowiskiem koczowniczym. Drugi z egzemplarzy (nr kat. 611) o uszkodzonej tarczce również zachował się w połowie. I on składa się z wąskiego, prostego elementu zakończonego kwadratową (?) tarczką z przebitym centralnie otworem. Przypomina elementy używane w VI-VII w. do łączenia pasków służących do utrzymania buta na stopie, ale oczywiście mógł być użyty też w innym charakterze. Jeśli iść jednak tym śladem, to może pochodzić również z tego okresu, chociaż analogiczne znaleziska z cmentarzyska w Lichaczowce, mają tarczki wyraźnie zaoblone (Komar 2010a, 98, Ryc. 3: 3, 4, 9; 7:5; 14: 28-30, 37). Z kolei nr kat. 612 (Ryc. VI: 612), to niewielki, delikatny przedmiot, którego zgięty na pół kabłąk jest zakończony wąskimi, romboidalnymi tarczkami z otworkami na nit (jeden zachował się). Zbytek na około 20 mm długości (zagięty). Zbliżone przedmioty, mocowano do opraw amuletów z pazurami czy kłami, datowanych na XIII-XV w. Znaleziono je m.in. w Prudnoje (dawne Alt-Wehlau) w obwodzie kaliningradzkim i Połondze na Litwie (Širouhov 2014; 122, Ryc. 9: 3, 4).

Z innym typem zawieszenia mamy w przypadku nr kat. 613 (Ryc. VI: 613). Składa się ono z owalnej obręczy (średnice 16 i 32 mm) i ruchomego elementu podłużnego, którego wolny koniec jest zakończony palmetą, z dużym otworem umieszczonym centralnie, a drugi zawinięty i spięty nitami, tak iż powstało uszko, przez które przechodzi obręcz. Do zabytku nie znaleziono analogii. Być może można go łączyć z późnym średniowieczem

Kółka

W omawianym zbiorze jest ich 33. Kółko samo w sobie jest formą, która nie podlegała zmianom, stąd ich datowanie bez kontekstu archeologicznego może być tylko przybliżone. Zwykle łączy się je z pasem, przy którym służyły do łączenia jego części (Keńko 2006, 140-141, Ryc. 1: 1, 7; 2:5: 14), a także do mocowania przy nim elementów wiszących, wykorzystywano je również przy kołczanach i przy pochwach broni siecznej. Część kółek mogła też być używana jako ozdoby, bowiem jak dowodzi tego ich lokalizacja w grobach pełniły rolę kabłączków skroniowych czy pierścionków (Dzik 2014, 189 i n.). Niektóre były częścią składową szpil, a mniejsze mogły być wykorzystane jako ogniwa łańcucha. Wśród naszych znalezisk, np. egzemplarz nr kat. 637, ze względu na spłaszczenie obręczy z jednej strony mógł być używany w charakterze sprzączki, nr kat. 617, 623, 629, 631 – obrączek, co sugeruje ich regularny kształt i wymiary. Z kolei kółka, nr kat. 614-616, mogły być wykorzystywane jako kabłączki skroniowe, zaś kółko nr kat. 641 być elementem szpili pierścieniowej.

Chociaż kółka wykonywano żelaza i stopów miedzi, to w przypadku kolekcji tomaszowskiej są to wyłącznie okazy ze stopów miedzi wykonane techniką odlewania. Obręcze są zazwyczaj koliste lub zbliżone do tej formy, rzadko owalne. Różnią się wielkością (od 15 do 33 mm średnicy) i przekrojami obręczy (koliste, owalne, półkoliste, romboidalne, prostokątne), przy czym niektóre mają przekroje zmienne (miejscami są ścienione). Poza paroma wyjątkami, w większości przypadków są gładkie. Powierzchnia zewnętrzna obręczy kółek nr kat. 644-646 jest pokryta głębokimi żłobkami (Ryc. VI: 644-446). Podobne małe kółka są znane z terenu Białorusi (Ken'ko 2012, 167, Ryc. 27: 3, 4). Egzemplarze zdobione głębokimi żłobkami, ale niemal dwa razy większe, znaleziono na stanowisku Juriewy Gory w Uswjatach, użyte w charakterze sprzączek lub kółek szpil, w warstwach datowanych na wiek XIII. W Nowogrodzie fibule z takimi kółkami występowały od końca XII do poł. XIV w. W Europie Zachodniej i Skandynawii moda na fibule z obręczami imitującymi skręcanie zaczyna się w końcu XII w. i trwa nawet do XVI-XVII w. Na terenie Rusi nie były one popularne, natomiast dużo ich jest znanych z Litwy (Eremeev 2015, 469). Z kolei sprzączki o tak uformowanych ramach na terenie Szwecji są datowane na XIII-XIV stulecie. Być może nasze małe kółka należy uznać za naśladownictwo tychże.

Wyjątkowe zdobienie nosi egzemplarz nr 647 (Ryc. VI: 647). Jest to stosunkowo duże kółko, ma bowiem 26 mm średnicy, o przekroju romboidalnym, jego część zewnętrzna jest zdobiona odciskami puncy. Na jednej z powierzchni odciski łączą się ze sobą, na drugiej oddziela je pusta przestrzeń.

„Kółka zamknięte stanowiące element pasów znane są: [...] między innymi z Kujaw, Mazowsza, białoruskiego Nadbuża i dorzecza Niemna. Na ziemiach Słowiańszczyzny zachodniej stanowią dość rzadkie znaleziska, przeciwnie do jej wschodniej części. Datowane są szeroko, od X do XVI stulecia” (Dzik 2014, 189 i n.). Ich znaleziska z terenu Białorusi, datowane na X-XIII w., zebrał Paweł Keńko (Ken’ko 2012, 63-67, 164-167, Ryc. 24-27 [tam szczegółowe analogie z literaturą]). W przypadku kolekcji z Tomaszowa, możemy przyjąć dla tych znalezisk jego chronologię.

PRZEDMIOTY ZAWIESZANE PRZY PASIE

Aksesoria związane z sakwami

Przedmiotami często przywieszanymi do pasów były płaskie torby oraz sakwy i sakiewki. Te pierwsze zdobione bogatymi okuciami pojawiają się na Wschodzie w środowisku koczowników. W wieku VII stały się za ich pośrednictwem bardzo popularne wśród wielu ludów żyjących na obszarze od dorzecza Donu na wschodzie po górny bieg Renu i Italię na zachodzie (Gavrituhin 1995). Używano ich przez cały okres średniowiecza, a także w czasach nowożytnych. W zbiorach tomaszowskich znajdują się okucia, które można łączyć z czasami późnego średniowiecza i okresem nowożytnym. Nie można wykluczyć, że niektóre z wcześniej opisanych aplikacji też mogły służyć jako ich ozdoby. Większość okuć zaprezentowana poniżej została w wyczerpujący sposób omówiona przez Eugeniusa Svetikasa, mają bowiem bliskie analogie wśród znalezisk litewskich (Svetikas 2003 [tam lit. przedmiotu]; zob. też Svetikas 2018).

W omawianej kolekcji to 20 zabytków. Odlano je ze stopów miedzi, a jeden z nich, nr kat. 665, jest srebrny/posrebrzony (?). Są to zarówno elementy służące do zawieszania, jak i okucia klapy oraz zapięcia.

Elementy używane do zawieszania najczęściej mocowano parami, bowiem pojedyncze często nie utrzymywały ciężaru, co powodowało wyrywanie skóry (Svetikas 2003, 255). Miały one różne formy. W omawianej kolekcji znajdują się egzemplarze przypominające kształtem nosidła do wody (nr kat. 648 i 649; Ryc. VI: 648 i 649) oraz w kształcie krzyża o zaoblonym zarysie ramion poziomych i stylizowanym zakończeniu z jednego końca słupa, z dużym kolistym (nr kat. 651-653) lub trapezowatym uszkiem z drugiego (nr kat. 650; Ryc. VI: 650-653). Egzemplarze z kolistym uszkiem mają od 25 do 32 mm długości i 13-16 mm rozpiętości i mocno zaobloną formę ramion. W przeciwieństwie do nich drugi rodzaj zawieszek ma wyraźną formę krzyża (nr kat. 655-658; Ryc. VI: 655-658). Ma również inaczej ukształtowane uszko, którym w zasadzie jest górna część słupa krzyża, z przebitym niewielkim otworem w płaszczyźnie doń prostopadłej. Przez ten otwór niekiedy przeciągano ruchomą oś zaczepioną na trapezowatych elementach z dwoma uszkami przy ramionach krótszych, jak egzemplarz nr kat. 654, chociaż wspomniany przedmiot mógł również pełnić rolę sprzączki z ruchomą osią, na której osadzono kolec. Podobne okazy użyte w tym charakterze są znane z cmentarzyska z Równiny Dolnej (Großler, Jahn 2013, Tabl. 1: 13, 22).

Okucia z uszkiem, przez które przewlekano kółko (nr kat. 650, 651) i nitami do mocowania do sakwy, miały średnio około 35 mm długości i 16 mm szerokości. Występowały w dwóch wariantach, z końcami poszerzonymi lub o jednakowej szerokości na całej długości (Svetikas 2003, 256). W przypadku znalezisk tomaszowskich mamy do czynienia z okazami z półkolistymi poszerzeniami. Na Litwie i Białorusi, gdzie znajduje się ich dużo, są datowane na ostatnią dekadę XIV w. - pierwsze 3 dekady XV. Zawieszania o nr kat. 651 i 653 należą do typu I, wariantu 1 według Eugeniusa Svetikasa, a nr kat. 650 do wariantu 2, datowanego na XIV-XV w. (Svetikas 2003, 257-259), zaś egzemplarze nr kat. 655-658 do typu 2, który występował w okresie od XV do XVII w. (Svetikas 2003, 259-261). Egzemplarz podobny do nr kat. 656-658 jest znany z Drohiczyzna, gdzie jest datowany, jak się wydaje błędnie, bardzo wcześnie, na XI-XI/XII w. (Musianowicz 1969, 96, 195, Tabl. XXIX: 12; XLV: 10). Na analogiczny przedmiot natrafiono na zamku w Lubawie, jednak nie podano jego datowania (Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Ryc. 7: 16).

Boki wzdłuż szwów i części narożne wzmacniano okuciami. Te pierwsze szeregiem niewielkich, wąskich elementów, zagiętych łukowato w połowie długości, z poszerzeniami na końcach (nr kat. 665; Ryc. VI: 665), zaś naroża większymi trójkątnymi (nr kat. 664; Ryc. VI: 664) lub o łukowatych, dłuższych krawędziach wyciętych w zęby (nr kat. 659-664; Tabl. VI: 659-664). Okucia te współwystępują z zawieszaniami zarówno typu 1, jak i 2, można je zatem datować szeroko na XIV-XVII w. Świetnie zachowane torby skórzane z tego

typu okuciami znany z Litwy (Rukliai; por. Ribokas 2012, 167 [grób 102]; Karmėlava; Rickevičiūtė 2012, 172 [grób nr 160]).

Z okuciem toreb z tego okresu można też łączyć aplikację nr kat. 666 przypominającą sylwetkę żółwia. Aplikacje takie umieszczono zwykle na osi zapięcia (Svetikas 2003, 253, Ryc. 23). Na Litwie i Białorusi występowały w wieku XIV-XVII. Podobny przedmiot zamocowany do pasa odkryto na stanowisku Kurmysz-4, w obwodzie niżnonowogrodzkim. Jest on datowany na XIII - pocz. XIV w. Żółwiowate aplikacje były charakterystyczne dla ośrodków nadwołżańskich w czasach Złotej Ordy, chociaż tamtejsze znaleziska są nieco mniejsze (Gribov, Ahmetgalin 2010, 32, Ryc. 7: 5-7). Nie można wykluczyć, że motyw ten został przejęty właśnie stamtąd. Jako analogię można też przytoczyć znalezisko z Drohiczyzna, niestety bez podanego datowania (Musianowicz 1964, Tabl. XLV: 8).

Jako zapięcia sakiew służyły okucia takie jak, np. nr kat. 667, z charakterystycznym hakiem osadzonym na czworobocznej ramie (Ryc. VI: 667). Egzemplarz z Czermna pochodzi z kolekcji Janusza Stopy. To masywny przedmiot odlany ze stopu miedzi, w formie czworoboku z wystęпами w narożnikach i płaskim hakiem we wnętrzu. Eugeniusz Svetikas wydzielił dwa typy tych zapięć. Typ I o bokach prostych i typ II o bokach zaokrąglonych, zaoblony jest również hak. Nasze znalezisko należy zatem do typu II (Svetikas 2002, 250, 254, Ryc. 13: 4; 15: 3; 29: 4). Zdaniem litewskiego badacza zapięcia tego rodzaju stosowano w sakwach używanych przez tercjarzy. Przedmioty te znajduje się na chrześcijańskich cmentarzyskach litewskich, gdzie są datowane na XV-XVII w. (Svetikas 2003, 256), ale np. podobne znalezisko z Dźwinogrodu koła Lwowa jest ocenione na wiek XIV (Gupalo 2012, Ryc. 1-2), inne z Halicza, niestety nie ma podanej chronologii (Pasternak 1998, 234).

Zdaniem Eugeniusza Svetikasa sakwy z opisanymi okuciami pojawiły się na Litwie i Białorusi wraz z franciszkanami, którzy napłynęli na te tereny po podporządkowaniu ich Koronie (2. połowa XIV stulecia). Jak wspomniano łączy je z tercjarzami i datuje na k. XIV - pocz. XV w. (Svetikas 2003, 263). Przypisuje tym przedmiotom głębokie znaczenie symboliczne. Nakładki w formie rozet, których nie ma wprawdzie w zbiorach tomaszowskich, ale znajdują się w kolekcji muzeum w Hrubieszowie, łączy z symboliką maryjną, natomiast „żółwiowate” oraz z hakiem – z Chrystusem. Jego zdaniem występy tych okuć, gdy połączy się je w odpowiedni sposób tworzą chrystogram (X przecięte linią pionową), zaś hak wygięty w lewo jest symbolem soli i nawiązaniem do kazania Chrystusa, w którym przyrównał apostołów do soli ziemi. Oczywiście nie można wykluczyć podtekstu symbolicznego w przytoczonych okuciach, jednak niektóre skojarzenia litewskiego badacza wydają się nadinterpretacją. Warto przy okazji nadmienić, że sam żółw symbolizował zdrowie, siły żywotne i nieśmiertelność (Forstner 1999, 311), zaś przekreślony ukośny krzyż występuje także w symbolice pogańskiej.

Z nowożytnymi torebkami można łączyć zapięcie o nr kat. 697, do którego nie znaleziono analogii (Ryc. VI: 697). Ma formę pudełka złożonego z dwóch części, przy czym zewnętrzna jest ozdobnie wytłoczona. W spodniej blaszce, w jej części centralnej, wycięto wąski otwór, drugi znajduje się w jednym z narożników. Wetknięto weń element zamykający wykonany ze zlutowanych drutów.

Miniaturki toporów

W kolekcji znajduje się jeden kompletny okaz, nr kat. 669 i zachowany w niewielkim stopniu, nr kat. 668 (Ryc. VI: 668, 669). Ten drugi, to jedynie osada z fragmentem szyi, stąd nie można o nim powiedzieć nic bliższego. Pierwszy z toporków ma 42 mm długości, a szerokość ostrza wynosi 26 mm. Należy do typu I w klasyfikacji miniaterek toporów opracowanej przez Makarowa (Makarov 1992, 42, Ryc. 1). Typ ten jest uważany za miniaturyzowane formy toporów bojowych typu IV według Anatolija Kirpicznikowa, zaś w klasyfikacji Andrzeja Nadolskiego – typu Va (Kirpicznikov 1966, 36 i n., Tabl. XIII: 4-8, XXI: 1, 2, 8-12; Nadolski 1954, 45 i n., Tabl. XVII). Topory te, używane na terenie Słowiańszczyzny w X-XII w., cechuje znaczne zróżnicowanie, a wyróżnia obecność brody i kapturka. W przypadku miniaterek broda była często zakończoną półokrągłym występem, jak w naszym przypadku. Brak natomiast otworu w centralnej części ostrza, które często występuje u egzemplarzy tego typu. Powierzchnia ostrza jest obustronnie zdobiona wąskim pasem odcisków kreseczek poprowadzonych równoległe do jego krawędzi (z jednej strony wzdłuż wszystkich, z drugiej tylko z dwóch) oraz dwoma żeberkami na szyjce, co często spotyka się u toporków typu I (Kucypera, Pranke, Wadyl 2011, 14). Obszar występowania tych zabytków obejmuje Ruś Kijowską, ziemie bałtyjskie, południową Skandynawię oraz Polskę, a pojedyncze znaleziska są znane z Rumunii, Bułgarii oraz Węgier

(Kucypera, Pranke, Wadyl 2011, 16, 28; Füredi, Türk, Zágórhídi-Czigány 2016). Miniaturki typu I są datowane na okres od przełomu X i XI w. po schyłek wieku XII (Panasiewicz, Wołoszyn 2002, 251 i n.). Dyskusyjny pozostaje sposób ich noszenia. Znaleźiska sugerują, że używano ich jako zawieszek, ale też zatykano za pas lub przy nim zawieszano (Kucypera, Pranke, Wadyl 2011, 35-40). Niejasne jest też przeznaczenie tych przedmiotów. Obecnie wyklucza się ich rolę jako zabawek, natomiast w literaturze przedmiotu ścierają się dwie hipotezy. Jedna łączy je z szeroko rozumianą sferą magiczno-religijną (kultem Tora, Peruna oraz św. Olafa), druga traktuje je jako atrybuty wojowników, wyróżniki członków elitarnych oddziałów wareskich służących w Konstantynopolu (Wołoszyn 2006, 602; zob. też Bagińska, Chudzińska 2024).

HACZYKI DO NOGAWIC CZY OWIJACZY

W kolekcji znajdują się 4 egzemplarze przedmiotów używanych jako haczyki do nogawic czy owijaczy (nr kat. 702-705; Ryc. VI: 702-705), niekiedy są też określane jako zapięcia ksiąg (Mocja, Kovalenko, Petrašenko 1997, 135, Ryc. 54: 13-15). Trzy z nich pochodzą z kolekcji Janusza Stopy, a czwarty jest darem Artura Troncika. Są to płaskie przedmioty, w przybliżeniu trójkątne, z półkolistym występem, z otworem z szerszego końca i haczykiem, zagiętym pod spód, wychodzącym z węższego końca, przypominającego łeb drapieżnego ptaka⁵². W płaszczyźnie znajdują się cztery otwory rozmieszczone symetrycznie. Zabytki mają 20 mm długości i 10 szerokości (wymiar maksymalny).

W Polsce zbliżony przedmiot jest znany z Sasiadki (Żołędziowski 2013, 78, Tabl. 55/23/2021/br). Karol Żołędziowski przytacza doń dwie analogie, z Birki, z grobu 906 (Arbman 1940, Tabl. 91: 6) oraz datowanego na poł. XI - poł. XII w. grobu męskiego nr 422 na cmentarzysku w Salaspils Laukskola na Łotwie. To ostatnie znalezisko jest określone jako zapięcie owijaczy i współwystępowało z innym podobnym, ale nieidentycznym (Zariņa 2006, 120, Ryc. 206: 2). Ku przeznaczeniu tych przedmiotów jako zapieć owijaczy składania się też Żołędziowski. Jako haftki do spinania owijaczy są również interpretowane znaleziska z grobu 42 w Ciepłym, chociaż są one nieco inne niż nasze zabytki (Ratajczyk, Wadyl 2019, 596, Tabl. 38: 10a). Z kolei znalezisko z osady Siemienowskoje-Sowietskoje 3 w Suzdalskim Opolu (Makarov, Zajceva 2019, 172, Ryc. 4: 9), datowane na XII-XIII w., jest określone jako haczyk do nogawic. Zresztą jedna funkcja nie przeczy drugiej. Mogły być używane i tak, i tak. Natomiast zupełnie inne przeznaczenie nadano podobnemu znalezisku z Grigoriwki na Ukrainie – określono je jako zapięcie księgi (Mocja, Kovalenko, Petrašenko 1997, 135, Ryc. 54: 13, 15). I takiej funkcji też nie można wykluczyć, chociaż budzi ona wątpliwości. Interesujący nas zabytek odkryto także w Kijowie (İvakın, İvakın, Bibikov, Baranov, Zocenko, Čmil', Olenič 2017, Ryc. 6 [autorzy nie określili funkcji przedmiotu]) oraz w Nowogrodzie (Gurevič 1981, Ryc. 85: 3).

OKUCIA O NIEOKREŚLONEJ FUNKCJI

Trudno określić w jakim charakterze używano przedmiotu, którego fragmentem jest podłużna tarczka z niewielkim odcinkiem trzonu (nr kat. 670; Ryc. VI: 670). Jest prostokątna, o fantazyjnie wyciętych bokach, z kolistym otworem umieszczonym centralnie. Jej powierzchnię z jednej strony zdobioną odciskami kółek. Być może jest to główka stilusa. Niekiedy przedmioty te miały główki wycięte bardzo fantazyjne, jak np. znalezisko z Wawelu, datowane na XII-XIII w. (Firllet 2006, 477, poz. 79) czy z Nowogrodu, chociaż tamtejsze mają górną krawędź zakończoną prosto (Medvedev 1960, 66, 74, 77, Ryc. 1: 10; 3: 11; 5: 1). Nie można też wykluczyć, że omawiany zabytek był częścią szpili, zawieszenia lub okucia. Jego chronologię można określić w przybliżeniu, sugerując się formami główek stilusów z Nowogrodu na X-XIII w.

Dwa kolejne przedmioty, nr kat. 671, 673 (Ryc. VI: 671, 673), mogły stanowić element zapięcia księgi. To podłużne tarczki o fazowanych bokach, jedna trapezowata (nr kat. 673), druga prostokątna (nr kat. 671). Tarczki mają skromne zdobienia, jedna w formie nacięć na krawędziach, druga rytych, łukowatych linii rozmieszczonych symetrycznie po obu stronach osi podłużnej. Daleką analogią do tych przedmiotów jest fragment zapięcia księgi z Wrocławia-Olbina, datowany na przełom XII-XIII w. (Krabath 2001, 1, 102 i n., 107, Ryc. 19, 11). Dodajmy, że okucie nr kat. 673 pochodzi ze zbiorów Janusza Stopy.

Okucie nr kat. 674 (Ryc. VI: 4740) jest nieznacznie uszkodzone. To wąski płasko-wypukły trzon zdobiony nacięciami, zakończony z jednej strony owalną tarczką z otworkiem przebitym centralnie, a z drugiej tarczką o fantazyjnie wyciętych krawędziach z podobnym otworkiem. Wprawdzie nie znaleziono doń dokładnej

⁵² Dwa zapięcia do owijaczy w formie ptaków z dużymi haczykowatymi dziobami są znane z kurhanu nr 188 z Timieriowa na jarosławskim Powołżu (Nedošivina, Zozulja 2012, 191, Ryc. 12).

analogii, ale sposób wycięcia drugiej tarczki przypomina inne znalezisko z kolekcji tomaszowskiej, zabytek nr kat. 507. Oba zaś nawiązują do fragmentu okucia datowanego na VII w., znalezione na cmentarzysku Keszthely (Müller 2010, 252, Tabl. V: 7). Trudno jednak rozstrzygnąć, czy rzeczywiście znalezisko z Czerdna jest tak stare, dodajmy, że pochodzi ono z kolekcji Janusza Stopy.

Egzemplarz nr kat. 672, to fragment trzonu zakończony z jednej strony płaską tarczką o łezkowatej formie, z kolistym otworem umieszczonym centralnie. Trzon jest zdobiony zygzakowatym żłobkiem, inkrustowanym złotą (?)/mosiężną (?) nitką. Przypomina trzon klucza. Podobny, ale znacznie większy klucz znaleziono w datowanym na 2. poł. XI - poł. XII w. grobie męskim nr 6 w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica (Rauhut 1971, 540, 544 i n., Tabl. XI: d). Jednak zdajemy sobie sprawę, że identyfikowanie naszego znaleziska z kluczem tylko ze względu na podobieństwo do zdobienia trzonu może rodzić wątpliwości. Niemniej sposób zdobienia może być przesłanką, by właśnie tak go datować.

Nr kat. 699, to podłużny pręt ścieniony z jednego końca, a z drugiego płasko rozklepany (Ryc. VI: 699). Na trzonie ma widoczne ukośne nacięcia. Być może jest to jakieś narzędzie. Zabytek można datować szeroko na okres średniowiecza.

PRZEDMIOTY O NIEOKREŚLONEJ FUNKCJI

Kategoria ta obejmuje niewielkie przedmioty zachowane fragmentarycznie, których przeznaczenie jest niejasne ze względu na stan ich zachowania.

Nr kat. 675 (Ryc. VI: 675), to fragment cienkiej, prostokątnej blaszki o wymiarach 20 x 22 mm i grubości 1 mm, odłamanej z dwóch boków. Powierzchnię pokrywa kombinacja nieprzecinających się linii prostych i łukowatych, uformowanych z zestawionych parami rzędów drobnych listków, wykonanych puncą, a używając określenia bardziej obrazowego, ornament przypomina wodorosty targane przez nurt wody. Motyw wiotkiej łodyżki z drobnymi, ułożonymi symetrycznie listkami, występuje na przedmiotach pozyskanych na cmentarzysku w miejscowości Rybaczyj (dawne Stangenwalde) na Mierzei Kurońskiej, które jest datowane na XIII-XV w. (Biermann) *et al.* 2011, 266 i n., Ryc. 35, górne). Wydaje się, że nasz zabytek można datować podobnie i łączyć ze środowiskiem bałtyjskim.

Nr kat. 676 (Ryc. VI: 676), to fragment blaszki o zachowanej tylko jednej oryginalnej krawędzi. Ma 27 x 14 mm, przy grubości 1,5 mm. Pierwotna krawędź jest podkreślona szerokim żłobkiem. Nieczytelny, liniowy ornament wykonano techniką rycia. W niektórych żłobkach znajdują się odciski puncy. Być może jest to plecionka ze wstęg, jaką często obserwuje się na wyborach z drewna, rogu i metalu w XI w. (*Scandinavian ...* 2013, *passim*; Slapinja 2015, 326, Ryc. 1: a), ale też i znacznie później. W ten sposób są zdobione dwa pierścionki z Gdańska, stan. 2, datowane na XIII - pocz. XIV w. (Karasiewicz 2001, 317, 373, Tabl. V: 8, 9). Stąd dla znaleziska z Czerdna można przyjąć datowanie na XI-XIV w.

Nr kat. 677 (Ryc. VI: 677), to niewielki (12 x 12 mm) fragment cienkiej blaszki (1 mm grubości), zdobionej ornamentem reliefowym. Na obrzeżu znajduje się pas ukośnych linii umieszczonych między dwiema poziomymi, poniżej niego znajduje się zdwojona linia łukowata, z pionowymi kresczkami pomiędzy nimi. Pod łukami umieszczono nieczytelny element z wypukłym punktem pośrodku. Na odwrocie zabytku, wzdłuż krawędzi, znajdują się linie równoległe z pasem ukośnej kratki pomiędzy nimi. Datowanie tego zabytku można sprowadzić do bardzo ogólnego – na czasy średniowiecza i/lub nowożytność.

Numer kat. 678 (Ryc. VI: 678), to fragment prostokątnej blaszki o jednym z krótszych boków wyciętym faliście, a drugim odłamanym. Egzemplarz jest zdobiony ornamentem odciskany w formie maleńkich kółeczek umieszczonych wzdłuż dłuższych boków oraz w części oryginalnego zakończenia, oddzielonego od pozostałej ich podwójnym rzędem. W tej strefie układ kółeczek jest chaotyczny. Do przedmiotu nie znaleziono analogii poza okuciami (tzw. Schulterriemenbeschlage) *balteus Vidgiriai*, typu 2 o podobnie wyciętej krawędzi, z podobnie rozmieszczoną dekoracją, datowanymi na lata 400-500, które są łączone z kulturą samlandzko-natangijską (Prassolow 2013, 92, Ryc. 3: 2), z tym że bałtyjskie blaszki mają formę trapezową, a wycięcia większą amplitudę. Być może jest to jakieś ich naśladownictwo, względnie zabytek pochodzi z terenu, gdzie trwała tradycja takiego zdobienia, tzn. z terenów bałtyjskich. Jego datowanie można zamknąć w takim razie w przedziale od wieku V być może po XI-XII włącznie.

Okucie nr kat. 679 wykonano z żelaza (Ryc. VI: 679). To prostokątna blaszka o wymiarach 35 x 24 mm i 2 mm grubości, o krótszych bokach wyciętych fantazyjnie. Jest zdobiona łukową linią punktową i guzkiem wybitym od spodu. Przy jednym z krótszych boków znajduje się stosunkowo duży, kolisty otwór i drugi

maleńki, w niewielkiej od niego odległości. Wycięcia krawędzi drugiego boku są pozostałościami otworów. Blaszka jest częścią większej całości. Zapewne można ją datować na okres średniowiecza.

Exemplarz nr kat. 680 (Ryc. VI: 680), to fragment efektownie zdobionego okucia wykonanego ze stopu z ołowiem. Szary kolor sprawia, iż przedmiot wydaje się srebrny. Ma 27 mm długości i 20 mm szerokości (jest odłamany z jednego końca). Oryginalnie zachowany krótszy bok jest zaoblony. Przedmiot zdobi stylizowany ornament roślinny w formie wici łączącej kwiaty o kielichowatych kwiatostanach. Tło pokryte delikatnymi, rytymi ukośniami kreskami. Zdobione ukośnymi, tym razem żłobkami, były też krawędzie, niemal w całości ukruszone. Do zabytku nie znaleziono analogii, ale podobne dekoracje roślinne funkcjonowały w wieku XII-XIII w środowisku Bułgarów Nadwołżańskich. Spotyka się je na naczyniach metalowych z tego okresu na Zauralu (Rudenko 2015, 84, Ryc. 148: 36). Ture Arne prezentuje ornamenty z takimi wiciami zdobiące naczynia z X w. (Arne 1914, 132 i n., Ryc. 167), ale, jak zaznacza, zdobienie to powraca w XVI-XVII w. na naczyniach wyrabianych na terenach opanowanych przez islam. Wydaje się, że nasz przedmiot może pochodzić właśnie z z XVI-XVII w., chociażby z powodu jego formy i sposobu zdobienia krawędzi, czym nawiązuje do zabytku nr kat. 681 (Ryc. VI: 681), który jest datowany na 2. połowę wieku XVI. Wspominany właśnie przedmiot jest odłamany z obu końców. Jego wymiary wynoszą 21 x 22 mm. Jest wykonany ze srebra. Brzegi dłuższe są załamane dwukrotnie tak iż z tyłu powstał rodzaj „korytka” o V-kształtnym przekroju. Ornament wykonano w wysokim reliefie. Niemal całą powierzchnię zachowanego ułamka wypełnia kolisty medalion z przedstawieniem głowy kobiecej ujętej z profilu, w lewo. Przedstawienie nosi cechy portretowe. Ukazano twarz o wysokim czole, długim nosie, lekko wysuniętej brodzie. Głowę okrywa ozdobny czepiec (pokryty ukośną kratką), łączący się z równie efektowną opaską zachodzącą pod brodę. Długą szyję osłania dekoracyjny, wysoki kołnierz. Na wysokości koniuszków ucha oraz nad czołem znajdują się mniej więcej półkuliste wypukłości, które mogą być wynikiem błędów w odlewie. W otoku medalionu, wyznaczonym podwójną linią, znajdują się regularnie rozmieszczone perełki, a na zewnątrz niego, po prawej i lewej stronie podwójne linie łukowate, przestrzeń między którymi ukośnie zakreskowano. Wzdłuż krawędzi biegnie podwójna linia wypukła. Krawędzie są wykończone półwałkiem pokrytym ukośnymi nacięciami imitującymi filigran. Odwrocie jest gładkie. Podniesienie brzegów umożliwiałoby nabicie przedmiotu na skórę lub drewno. Przedstawienie kobiety nawiązuje do miniatury z przedstawianiem Barbary Radziwiłłówny (Letkiewicz 2006, 95 i n.), która powstała po 1553 r. w pracowni Łukasza Cranacha Młodszeo. Nasz zabytek mógł stanowić okucie pasa, podobnie jak wspomniane wyżej okucie nr kat. 680.

Nr kat. 682 (Ryc. VI: 682), to zapewne okładzina, ewentualnie fragment rozprostowanej bransolety. Zabytek ma 35 mm długości i 12 mm szerokości. Przedmiot rozszerza się ku zniszczonemu końcowi. Oryginalny, zaoblony koniec jest oddzielony od pozostałej części przewężeniem i zaopatrzony w kolisty otwór. Część poszerzona jest zdobiona ornamentem wypukłym w formie ukośnej kratki, umieszczonej między żłobkami, poprowadzonymi wzdłuż krawędzi. Na odwrocie znajdują się delikatne, ukośne linie. W związku z tym, że do zabytku nie znaleziono analogii, można go datować ramowo, najpewniej na późne średniowiecze/okres nowożytny i uznać za fragment okładziny.

W kolekcji znajdują się także niewielkie fragmenty blaszek i taśm, pozbawione zdobień: wąska taśma nr kat. 684 i równie wąska blaszka obłamana ze wszystkich stron (nr kat. 685), a także blaszka nr kat. 686, zgięta w 2/3 długości oraz trapezowata taśma o długości 24 mm i 17 mm szerokości maksymalnej (nr kat. 687; Ryc. VI: 684-687). Są zupełnie pozbawione cech dystynktywnych i o ich datowaniu można jedynie powiedzieć – nieokreślone. Niewielki fragment nr kat. 683 został już omówiony w rozdziale poświęconym zawieszkom (zob. s. 476).

INNE PRZEDMIOTY

Zabytek nr kat. 688 jest fragmentem brzegowym wykonanego z brązu naczynia o średnicy ok. 13 cm. Zapewne chodzi o patenę (?; Ryc. VI: 688). Przedmiot jest zdobiony ornamentem, rytym, inkrustowanym złotem (?). Z fragmentu przedstawienia zachowała się część ręki, tuż powyżej łokcia. Dłoń spoczywa na prostopadłościennym przedmiocie, zapewne księdze. Zdobienie uzupełnia fragment stylizowanej wici roślinnej. Na podstawie cech stylistycznych zbytek można datować na okres wczesnego średniowiecza (X-XIII [?] w.).

Nr kat. 689 (Ryc. VI: 689), to fragment brzegu lusterka o średnicy ok. 10 cm, pokrytego z tyłu bogatym, wypukłym ornamentem geometrycznym ułożonym strefowo. Zwierciadła podobnie zdobione występują w kulturze sątowo-majackiej. Są m.in. znajdowane w grobach tej kultury (Vinnikov, Pletneva 1998, 106-108,

Ryc. 41: Д, 3). Lustra o średnicy 8-9,5 cm są w kulturze sątowo-majackiej datowane na 2. poł. IX - pocz. X w. (Pletneva 1967, 143; Vinnikov, Pletneva 1998, 107 i n.). Nie można jednak wykluczyć, że zabytek ma pochodzenie połowieckie. Połowcy przejęli bowiem zwyczaj ich używania z kultury sątowo-majackiej, a egzemplarze którymi się posługiwali są bezpośrednią kontynuacją sątowskich. Wtedy można ten przedmiot datować nawet na wiek XII (Pletneva 1967, 143).

Zabytek nr kat. 690 (Ryc. VI: 690), to bardzo zniszczona aplikacja o przekroju wklęsło-wypukłym, w rzucie poziomym owalna (średnice: 15 i 18 mm), z czterema półkolistymi wystęgami. Jest to plastyczne przedstawienie głowy Buddy (?), z której zachowało się jedno oko, czubek nosa, usta oraz uszy. Dobrze widoczna jest natomiast charakterystyczna fryzura. Trudno datować ten przedmiot. Być może pochodzi z XII-XIV w.

W omawianej części zbiorów znalazły się też dwa podobne przedmioty określone w inwentarzu jako żelazne zapinki podkowiaste (nr kat. 691, 692; Ryc. VI: 691, 692). Są to fragmenty kabłąków o czworobocznym przekroju, nieznacznie esowato wygięte przy końcu, który jest ścięty i zwinięty w uszko. Takie zakończenia nie są typowe dla zapinek podkowiastych. Przedmioty te bardziej przypominają uchwyty, może do zawieszenia toporów, chociaż i ich zakończenia są nieco inne. Wydaje się, że można je datować szeroko na okres średniowiecza.

Nr kat. 701 (Tabl. Nr VI: 701), to niemal kolistą obręcz z trzema niewielkimi poszerzeniami umieszczonymi na jednej połowie obwodu. W dwu, położonych naprzeciw, tkwią nity o półkolistych główkach. Zabytek ma 38 mm średnicy. Jego funkcji i datowania nie udało się wyjaśnić, ale przypuszczamy, że pochodzi ze średniowiecza.

Nr kat. 712 (Ryc. VI: 712), to fragment nieokreślonej ozdoby w formie kolistej tarczki o średnicy 14 mm, z także kolistym, niewiele mniejszym gniazdkiem, o wysokiej, profilowanej obwódce. Jej górna krawędź jest zdobiona drobnymi nacięciami. Osadzone w gniazdku oczko jest silnie wypukłe, barwy czerwonej, szlifowane w fasety, przypominające szlif rozetowy. Na odwrocie znajduje się obcięty bolec. Zabytek nie jest starszy niż wiek XVII, wtedy bowiem dopiero pojawia się szlif rozetowy.

ZŁOM JUBILERSKI (?)

Znaleziska pociętych wyrobów ze srebra i złota oraz znacznych ilości ołowiu, można łączyć się nie tylko z handlem (zob. w tej monografii Florkiewicz 2024), ale także z działaniem na terenie kompleksu pracowni jubilerskiej.

Numer kat. 695, to fragment prawdopodobnie ozdoby, wykonanej ze złotej blachy, może diademu (Ryc. VI: 695). Zachowała się część rurkowego zawiasu przy krótszej oryginalnej krawędzi i małe kółeczka z drutu przy doń prostopadłej. Oryginalne krawędzie są wykończone przylutowanym drutem pokrytym drobnymi nacięciami, zapewne imitującymi filigran lub granulację. Na powierzchni są widoczne ślady rytego ornamentu (?). Zabytek najpewniej pochodzi z okresu wczesnego średniowiecza (X-XIII w.). Drugi ze złotych przedmiotów (nr kat. 696; Ryc. VI: 696), to niewielki fragment podwójnie złożonej taśmy, wygiętej w formie stylizowanej wici roślinnej. Krawędź jest wykończona filigranem. Być może jest to fragment oprawy księgi lub zdobienie naczynia (Mjakiševa 1980).

Kolejne dwa przedmioty mogą być pozostałościami tej samej pociętej kaptorgi lub jakiegoś małego pojemnika (nr kat. 693, 694; Ryc. VI: 693, 694). Fragment nr kat. 693 ma zachowaną oryginalną krawędź z 2 uszkami osadzonymi na długich trzonach, przypominających te z pojemnika na amulety, datowanego na wiek XI-XII, opublikowanego przez Ture Arnego (Arne 1914, 97, Ryc. 46). Powierzchnia jest pokryta nieczytelnym ornamentem wypukłym. Drugi z ułamków jest w przybliżeniu czworokątny (nr kat. 694). Ma zachowane dwie oryginalne krawędzie zdobione perełkami. Powierzchnia jest dekorowana ornamentem wypukłym w formie podwójnych łuków i linii ukośnych, a być może też wypychanymi guzkami. Analogią to tych znalezisk może być okaz ze skarbu srebrnych przedmiotów znalezionego w Sairam-su (w rejonie Cimkentu), w Uzbekistanie (Arne 1914, 97, Ryc. 46).

ELEMENTY UPRZEŻY KOŃSKIEJ

Jak wspomniano we wstępie, do omawianego zbioru trafiły też zabytki łączone z rzędem końskim. Część z nich, zwłaszcza sprzączki, omówiono w ramach typów, do których należały. Informacje na ten temat zamieszczono w uwagach przy opisach katalogowych. Przypomnijmy, duże żelazne sprzączki, których ramy miały przynajmniej około 50 mm długości i 40 mm szerokości uznano za sprzączki spinające rzemienie

popręgu (nr kat. 347, 368, 387, 389, 465; Ryc. VI: 347, 368, 387, 389, 465; Kirpičnikov 1973; Voznyj 2015, 148, 155 i n., Tabl. 5: 1, 2; 6: 1), zaś nieco mniejsze o wymiarach około 35-40 mm na ok. 40 mm za sprzączki puśliska (nr kat. 393-398; Ryc. VI: XX; Voznyj 2015, 148, 155, Ryc. 5: 14, 15). W obu przypadkach, mają ramy D-kształtne lub owalne i koliste, i pochodzą z XIII-XIV w.

Interesujący zabytek łączony z uprzężą końską pochodzi z kolekcji Janusza Stopy (nr kat. 709; Ryc. VI: 709). Przedmiot ma 67 mm długości i 35 mm szerokości. Składa się z przybliżeniu kolistej, ruchomej obręczy zdobionej trzema stylizowanymi, plastycznymi motywami roślinnymi. Obręcz jest przewleczona przez podłużny element o poszerzonej, półkulistej części środkowej z otworem, zakończonej po stronie przeciwnej uszkiem w formie pięcioboku, również z kolistym otworem. Zabytek jest datowany na IX-X w. i wiązany z kulturą sątowomajacką. Czasami są znajdowane tylko elementy podłużne, np. w basenie górnego Donu (Gonjanyj 2014, 82, Ryc. 3: 3; Aksenov 2016, 34, Ryc. 8: 6; Cybin 2018, 344, Ryc. 6: 9). W literaturze rosyjskiej takie przedmioty są określane jako „чумбурные блоки”, co wskazywałoby na to, że były mocowane do rzemienia (czumburu) służącego do uwiązywania koni, chociaż zdaniem Aksjonova były prawdopodobnie elementem ogłowia (Aksenov 2012, 235, Ryc. 11).

Innym przedmiotem związanym z uprzężą końską jest zawieszka nr kat. 710 (Ryc. VI: 710), która mogła stanowić ozdobę naczółka. To wykonany z żelaza, niezdobiony okaz w formie sercowatej tarczki z taśmowatym uszkiem. Bardzo zbliżony zabytek pochodzi z bizantyńskiego fortu Krasen w Bułgarii, gdzie jest datowany na XII w., ale wydaje się, że chronologicie można rozciągnąć też na czasy późniejsze nawet po wiek XV (Grigorov 2010, 797, Ryc. 15).

Elementami ogłowia mogły być dwie aplikacje o główkach wypukłych, nr kat. 706 i 707 (Ryc. VI: 706, 707). Są zaopatrzone w masywne bolce, a średnice główek mają odpowiednio 30 i 35 mm. Główka nr kat. 706, to ośmioboczna bryła na planie koła, ze ściętym płasko wierzchołkiem. Wokół podstawy znajduje się szeroki kołnierz o krawędzi przypominającej krawędzie ośmiopłatkowej rozety z ostrymi wypustkami między nimi. Podobny przedmiot, znaleziony w pobliżu Mińska, na grodzisku nad Mienką, Szychow określa właśnie jako element upręży końskiej i datuje szeroko na X-XIII w. (Štychov 1978, 69 i n., Ryc. 28). Formę ośmiopłatkowej rozety, z małymi, ostrymi wypustkami między płatkami i środkiem w formie spłaszczonej kuli na okaz nr kat. 707. Poza trzpieniem posiada dwa, regularne koliste otwory w obwódce, zapewne do dodatkowego mocowania. Do zabytku nie znaleziono analogii, ale kształt kołnierza zbliżony do opisanego wyżej pozwala na ich podobne datowanie.

Egzemplarz nr kat. 708 (Ryc. VI: 708) o średnicy 27 mm nie posiada elementów mocujących. Zapewne był matrycą do przygotowywania form do odlewania takich aplikacji – półkulistych, zwieńczonych też półkulistym występem, od którego odchodzą cztery żeberka, dzielące powierzchnię na równe pola, z motywem stylizowanych lilii (?) w każdym. Wokół zwieńczenia znajdują się otwory, rozmieszczone po obu stronach żeber (brak ich tylko w jednym polu). Dół otacza szeroki pierścień o falistej górnej krawędzi. Przedmiot ma 27 mm średnicy u podstawy i 19 mm wysokości. Podobne zabytki, znane z terenu wschodnich Czech i Słowacji, są łączone z okresem późnoawarskim i datowane na k. VIII - 1. poł. IX w. (Profantova, Vích 2012, [tam inne analogie]). Nasz egzemplarz bardzo je przypomina nie ma jednak centralnego otworu na przeprowadzenie nitu, co można uzasadnić jego innym przeznaczeniem (matryca [?]).

WNIOSKI

Omówiony zespół ozdób i części stroju ze zbiorów Muzeum im. dr. J. Petera w Tomaszowie Lubelskim liczy 716 zabytków. Przedmioty te pochodzą z kilku źródeł: z badań poszukiwawczych prowadzonych w latach 2010-2011 przy użyciu wykrywaczy do metali, z kolekcji miejscowego zbieracza Janusza Stopy, darów osób prywatnych lub odzyskane od miejscowej ludności. Poza interesującymi nas kategoriami znalazło się w nim również kilkanaście innych zabytków, związanych przede wszystkim z oporządzeniem konia i jeźdźcą.

Zbiór jest nie tylko liczny, ale i bardzo zróżnicowany zarówno chronologicznie, jak i kulturowo. Poza seriami zabytków w miarę dobrze rozpoznanych, jak niektóre typy sprzączek (lirowate), zapinki podkowiaste czy kołtki, wiele przedmiotów jest rzadko spotykanych lub znanych autorom tylko z omawianej kolekcji muzealnej. Dla nich albo nie udało się znaleźć analogii, albo są one dość odległe, a tym samym ich datowanie i pochodzenie może być tylko przybliżone, niekiedy intuicyjne. Jak zaznaczono we wstępie, przy opracowaniu kolekcji posługiwano się przede wszystkim literaturą, a nie „żywą materią”. Mamy świadomość tego, że podobieństwa wychwycone li tylko na podstawie rycin mogą okazać się nietrafne, zwłaszcza, że rysunki

w publikacjach są niejednokrotnie uproszczone, bez przekrojów, a nawet skali, a zdjęcia niewyraźne (dotyczy to zwłaszcza starszej literatury rosyjskojęzycznej).

Poza zabytkami o długim okresie trwania, są też w kolekcji takie, których forma czy zdobienie pojawia się niemal w niezmiennym kształcie ponownie, po długiej przerwie, i bez kontekstu trudno stwierdzić, z którym okresem ich funkcjonowania mamy do czynienia. Wychwycono tylko kilka takich przypadków, ale być może jest ich więcej. Przykładem może być pierścionek nr kat. 231, z zielonym oczkiem podtrzymywanym łapkami. Analogiczną doń ozdobę odkryto w kontekście dwunastowiecznym, jednak opracowujący go badacz zauważa, że podobne przedmioty są też znane z okresu wczesnobizantyńskiego i z wieku... XVIII, tu jednak zaznacza, że ta młodsza wersja jest nieznacznie inna (Zečević 2006, 185, 186, poz. 54). Zjawisko to dotyczy też kilku sprzączek, m.in. o owalnej ramie (nr kat. 367), z analogiami z IV - 1. poł. V w. lub XIII stulecia, masywnych sprzączek nr kat. 253 i 252, których odpowiedniki funkcjonowały w połowie III w. (?) oraz w XIV-XV stuleciu. W tej grupie mieści się też sprzączka nr kat. 338 o omegowatej ramie, datowana na VI-VIII w. lub XV-XVIII w. oraz sprzączka o kwadratowej ramie, nr kat. 441, z analogiami z wieku XII-XIII oraz XV-XVIII. „Powroty” dotyczą też motywów zdobniczych. Wić roślinna dekorująca zabytek nr kat. 680, która według Ture Arne występowała w wieku XII-XIII, jego zdaniem ponownie i to w niezmiennym kształcie pojawia się w wieku XVI-XVII (Arne 1914, 132 i n., Ryc. 167). Zjawisko to dotyczy też czteropłatkowych rozet z płatkami rozciętymi liniami krzyżującymi się pod kątem prostym, które wyryto na tarczach kilku pierścionków z naszej kolekcji (nr kat. 201-207). Tak zdobione pierścionki noszono w XII-XIII w. i ponownie na przełomie XIX i XX, kiedy to mają się pojawić u Hucułów (Krzemińska, Zahel 2021).

Dużą grupę w kolekcji stanowią przedmioty albo bardzo proste, pozbawione dekoracji, niezmiennie pojawiające się na przestrzeni wieków, których datowanie zamyka się z długich przedziałach czasowych, obejmujących 4-5, a niekiedy więcej stuleci. Dotyczy to niezdobionych obrączek (nr kat. 136, 137, 174-180), sprzączek kolistych, owalnych oraz D-kształtnych (nr kat. 347, 389, 393, 404, 408, 419, 426), pustych w środku paciorków, kulistych w typie nr kat. 29 oraz w formie spłaszczonej kuli, jak nr kat. 30, czy niezdobionych kółek, albo większości guziczków-zawieszek. Zmianom nie podlegały też niektóre motywy ornamentacyjne np. ukośne krzyże rozdzielone liniami pionowymi. Ten typ dekoracji, znany z trzech zabytków z kolekcji tomaszowskiej (bransoleta nr kat. 108 oraz pierścionki nr kat. 164 i 195) był w użyciu od schyłku starożytności po XIV w. łącznie.

Problem chronologii komplikuje też datowanie samych analogii. W różnych publikacjach często podobne przedmioty są umieszczone w różnych przedziałach czasowych, co ma oczywiście różne przyczyny, ale jedną z nich jest odwoływanie się do mniej lub bardziej trafnie przytoczonych analogii. W ten sposób koło się zamyka i potwierdza opinię, że kwestia chronologii jest nadal jednym z największych wyzwań z jakimi muszą zmierzyć się archeolodzy.

Gród w Cermnie powstał w 2 połowie/końcu X w., ale w omówionym zespole znajduje się wcale liczna grupa zabytków starszych, w tym odnalezione w czasie poszukiwań z wykrywaczami do metalu, co wzbudza wątpliwości odnośnie ich pochodzenia. Wprawdzie diagramy pyłkowe nie wykazały śladów stałego osadnictwa przed wzniesieniem latopisowego Czerwienia (Dobrowolski *et al.* 2016, 129), ale to nie oznacza, że okolice Cermna nie były penetrowane wcześniej. Ostatnie badania sugerują istnienie fosy (?) już w wieku VII, a analizy paleobotaniczne wskazują na wycinkę dębów już w połowie wieku IX (Dzieńkowski *et al.* 2020, 424, 453). Odkryto także w trakcie badań wykopaliskowych zabytki awarskie (Wołoszyn *et al.* 2016, 697-701; zob. też Kotowicz 2024). Oczywiście nie można wykluczyć i takiej okoliczności, że część znalezisk może być błędnie datowana, chociaż mamy nadzieję, że nie spotkamy się z takim zarzutem. Z samych tylko badań w latach 2010-2011 pochodzą 23 zabytki o bardzo wczesnej chronologii, a gdy dodamy do tego trzydzieści egzemplarzy z kolekcji Janusza Stopy i ze zbiorów muzealnych pozyskanych w inny sposób, to uzyskujemy wcale niemałą liczbę 53. Znamienne, że są to przede wszystkim okazy związane z uprzężą końską i męskim pasem.

Kilka przedmiotów być może jest jeszcze wcześniejsza i pochodzi z okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów, ale ponieważ są zachowane we fragmentach lub są mało charakterystyczne, to trudno jednoznacznie określić ich chronologię. Mogą też być późniejsze i jedynie nawiązywać do przedmiotów funkcjonujących we wskazanym przez nas okresie. Mamy tu na myśli fragment zapinki kolankowatej nr kat. 258, datowanej na II-IV w. oraz młodszej odeń, z okresu wędrowek ludów, z której zachował się fragment kabłąka w formie palmety (nr kat. 259), przedmiot do podwieszania rzeczy przy pasie (nr kat. 613) z okresu

wpływów rzymskich. Ponadto sprzączki: nr kat. 363 (2. poł. III - V w. (?), nr kat. 367 na (IV - 1 poł. V lub XIII), nr kat. 348 (V w.), nr kat. 364-365 (V-VI w.) czy sprzączkę nr kat. 305, której forma nie pozwala jednoznacznie określić jej datowania, ale dopuszcza zarówno V/VI w., jak i XII-XIII w.

W latach 2010-2011 muzeum pozyskało m.in. okazy datowane na wiek VII: kolistą sprzączkę ze skuwką nr kat. 475, bransoletę (?) zakończoną dwoma dużymi uszkami nr kat. 135 oraz aplikację z plastycznym przedstawieniem zwierzęcego łba (?; nr kat. 496). Z wiekami VII-VIII można łączyć cztery aplikacje w formie półkuli: jedną spłaszczoną (nr kat. 527, VII-VIII w.) oraz trzy wytłaczane (nr kat. 524, 526 oraz 525, datowane odpowiednio na VII-VIII, VII w. i VII - pocz. IX), okucie końca pasa nr kat. 603, zdobione ornamentem roślinnym (VII-VIII w.), a także aplikację lub być może matrycę do wytwarzania odciskanych form do produkcji aplikacji upręży końskiej (?; nr kat. 708; VII - 1. poł. IX w.); a także guziczek-zawieszkę nr kat. 84 i fragment innej zawieszki dzwoneczkowatej lub guziczka, nr kat. 88, datowane szerzej na okres obejmujący VII-IX stulecie. Z kolei z 1. połowy VIII w. pochodzi okucie końca pasa, zdobione reliefowym ornamentem roślinnym, nr kat. 604.

W grupie zabytków o wczesnej chronologii znajdują się też sprzączki: prostokątna o ramie zdobionej nacięciami nr kat. 425 (VII-VIII w.), w typie lirowatych nr kat. 314 (VII-VIII w.), a także o ramie sercowatej nr kat. 400 (VII-VIII w.). Na przełom VI i VII do 3. ćwierci wieku VII można datować fragmenty bransolet (nr kat. 132 i 133, które mają analogie wśród ozdób tej kategorii znajdujących w skarbach łączonych z kręgiem Antów (Rodinkova 2010, 80; 2011, 245, Ryc. 3). Z VII w. pochodzi pierścionek z tarczką nr kat. 214. Na VIII-IX jest datowana omegowata sprzączka nr kat. 337. Kilka zabytków zapewne pochodzi z IX-X stulecie (aplikacja nr kat. 587, element upręży końskiej nr kat. 709, klamra haczykowata nr kat. 486). Zdecydowaną większość znalezisk można jednak łączyć z okresem funkcjonowania grodu, zwłaszcza wiekami XI-XIII. W przewadze są to zabytki staroruskie. Osadnictwo utrzymało się na terenie kompleksu, także po zniszczeniu grodu w połowie XIII w. w wyniku najazdu Mongołów. Dysponujemy zwłaszcza zabytkami z XIV i XV w., ale i późniejszymi po wiek XVIII. Z XIV stulecia pochodzą dwie zapinki o kwadratowej, zdobionej dwustronnie ramie nr kat. 256, 257; sprzączka nr kat. 461 o wachlarzowatej ramie i nieruchomym kolcu; sprzączki o ramie prostokątnej, jednodelnej (nr kat. 427) i dwudzielnej (nr kat. 431); pierścienie i matryce (?) z godłami herbowymi nr kat. 240-242. Na XIV-XV są datowane aplikacje z funkcją zawieszania (nr kat. 653, 663), pierścionek-obraczka nr kat. 148 oraz sprzączki ósemkowate nr kat. 452-458. Od 2. połowy XV do 3. ćwierci XVI były używane okucia sakw (nr kat. 659-664). W podobnym czasie, XV-XVI w. funkcjonowało zapięcie sakwy (?; nr kat. 583), pierścionek-obraczka nr kat. 144, a nieco dłuższą chronologię, XV do XVII w. włącznie, ma aplikacja z funkcją zawieszania nr kat. 655 czy sprzączki ósemkowate nr kat. 459, 460. Z XVI-XVII wieku pochodzą m.in.: okucie (?) z portretowym przedstawieniem kobiety (nr kat. 681; 2. połowa XVI w.), aplikacja w formie tarczki z zamocowanym na niej szkłem o szlifie rozetowym (nr kat. 712), pierścionki-obraczki nr kat. 172 i 173 (XVI-XVII w.), znalezione prawdopodobnie na terenie Czeremna, ćwiek lub guzik nr kat. 591, datowany na XVII-XIX w. czy okucie boczne sakwy (nr kat. 665) z 2. poł. XIV-XVIII w.

Jak wspomniano, wyraźnie przeważają zabytki z X-XIII w., w tym typowo ruskie, jak: kabłączki skroniowe półtorazwojowe oraz ze zwojem zwrotnym czy paciorkami nanizanymi na kabłąk, paciorki typu mińskiego (dregowickie) i malinowate, zausznicze z pustymi paciorkami ażurowymi, kołtki oraz bransolety metalowe o końcach zrolowanych. W omawianym materiale są też współczesne im materiały o cechach skandynawskich, zachodniobałtyjskich, związane ludami ugrofińskimi, Bułgarami Nadwołżańskimi, Chazarami, Bizancjum i Złotą Ordą czy starsze z kulturą sątowomajacką i protobułgarską oraz Awarami i Węgrami. Specjalnie chcemy zwrócić uwagę na zwrot „o cechach”, bowiem oddaje ono specyfikę tych znalezisk. Wiele nie jest „czystymi” formami właściwymi dla konkretnych środowisk kulturowych, a mieszkanką oddziaływań różnych tradycji. Oczywiście określenie charakteru kulturowego nie jest jednoznaczne z tym, że konkretny przedmiot bezpośrednio z tych właśnie ośrodków dotarł do Czeremna, jego droga mogła być długa i zawiła.

Zabytki kolekcji tomaszowskiej z 2. połowy 1 tysiąclecia i ich powiązania kulturowe

To okres kiedy na stylistykę ozdób i części stroju w tej części Europy duży wpływ miała nie tylko tradycja rzymska, co kontynuujące ją Bizancjum. W omawianej kolekcji mamy raczej do czynienia z przedmiotami powstałymi poza jego granicami, ale niewątpliwie w wyniku jego oddziaływań. Są to zabytki datowane głównie na wieki VII-VIII w. i później. Należy do nich kilka sprzączek z VII-VIII w., w tym nr kat. 473, nawiązujący do typu Syrakuzy (Kulakov 2001, 184 i n., Ryc. 2: 1; zob. też Hajredinova 2008, 176, Ryc. 1: 4-9), nr kat. 474

z rozbudowaną skuwką oraz nr kat. 475. Ten ostatni egzemplarz wykonano z żelaza. Ma sztabkową skuwkę zakończoną łbem zwierzęcia (?). Przypomina sprzączki prowincjonalno-bizantyńskie, typu Salona-Istria, z tzw. pudełkową pętlą, datowane na VII w., popularne na obszarze od górnego biegu Renu i Italii na zachodzie, po dorzecza Donu na wschodzie (Gavrituhin 1995, 212, Ryc. 1: 9). Wpływy stylistyki bizantyńskiej nosi też aplikacja nr kat. 487, z przedstawieniem stylizowanych drapieżnych ptaków (?) / smoków (?), które bardzo przypominają wyobrażenia stworów z fibul wytwarzanych przez warsztaty karpacko-bałkańskie i karpacko-dunajskie w wieku VII (Rzeszotarska-Nowakiewicz 2018, t. II, 552 i n., Ryc. 4: 1-4; zob. też Teodor 1992, 142-144, Tabl. 1: 1, 5; 2: 1; Curta 2007).

Wiele przedmiotów związanych z ozdobami, częściami stroju, a także uprzężą końską nawiązuje do stylistyki wywodzącej się z Azji, głównie z południowej Syberii i południowego Uralu. Część z nich, jak się wydaje, można łączyć z Awarami i Węgrami. Do takich zabytków w zbiorze tomaszowskim należą sprzączki dwudzielne, o niemal kolistej lub półkolistej przedniej części ramy i tylnej prostokątnej, węższej, które w miejscu zmiany kształtu mają zamontowaną oś na kołec (np. nr kat. 305-307). To forma popularna na rozległych terenach Azji i Europy od co najmniej VI w., pierwotnie wykorzystywana w charakterze elementów mocowanych do pasa jako zawieszania (Gavrituhin 2015, 87 i n.), którą do Europy przynieśli koczownicy, Hunowie i Awarzy. Inną ze sprzączek z tego kręgu kulturowego jest egzemplarz nr kat. 474, o owalnej ramie, której zewnętrzna krawędź jest faliście wycięta, wewnętrzna zdobiona perełkami, a na wydłużonej, kielichowatej skuwce znajduje się wyobrażenie męskiej maski (?). Sposób potraktowania twarzy jest utrzymany w stylistyce syberyjsko-ałtajskiej (Razumov *et al.* 2021, 63, 65, Ryc. 1: 11-12; 2: 15), ale rama przypomina ramy sprzączek węgierskich znanych np. z cmentarzyska Bolszije Tigany oraz z cmentarzysk panońskich (Hampel 1905, t. III, Tabl. 175: 12).

Mimo synkretycznego charakteru wielu zabytków część z nich nosi cechy wyraźnie wskazujące na konkretne kultury, odnosi się to zwłaszcza do kręgu sątowo-majackiego czy kultury kesztełskiej.

Ze środowiskiem tej pierwszej jest związanych kilka znalezisk: element uprząży końskiej (nr kat. 709), datowany na IX-X w. (Aksenov 2016, 34, Ryc. 8: 6), trójkątna (?) aplikacja nr kat. 518, datowana na 2. poł. IX - 1. ćw. X (Majko, Ponomarëv 2018, kolorowa wstawka 5: 2a, 26) czy zabytek nr kat. 46, prawdopodobnie zawieszka w formie trójkąta o ząbkowanej krawędzi czym przypomina wąski liść, datowana na poł. IX - 2. ćw. X w., chociaż akurat w tym przypadku może to też być przedmiot późnośredniowieczny. Do zawieszek sątowo-majackich zakończonych łbami koni nawiązuje aplikacja nr kat. 501, datowana na k. VIII - pocz. IX w., w formie podkowy z poszerzeniami na końcach, które te łby przypominają (Stepi... 1981, 151, Ryc. 37: 59). Z tym kręgiem jest również łączona sprzączka nr kat. 308 w typie lirowatych, ale bez przewężenia między częścią przednią i tylną, z występami na końcach osi, datowana na IX-X w. oraz zabytek nr kat. 689 – fragment brzegu lusterka pokrytego z tyłu, ułożonym strefowo, bogatym, wypukłym ornamentem geometrycznym. Podobnie zdobione lusterka występują w kulturze sątowo-majackiej (Vinnikov, Pletneva 1998, 106-108, Ryc. 41:Д, 3), a okazy o średnicy 8-9,5 cm, jak nasz, są datowane na 2. poł. IX - pocz. X w. (Pletneva 1967, 143; Vinnikov, Pletneva 1998, 107 i n.), chociaż nie można wykluczyć, że jest to okaz młodszy (XII w.) i pochodzi ze środowiska połowieckiego (Pletneva 1967, 143).

Z kulturą sątowomajacką lub Keszthely są często powiązane przedmioty o stylistyce awarskiej. Matrykę późnawarską (k. VIII - 1. poł. IX w.) ma egzemplarz nr kat. 708, który prawdopodobnie jest matrycą. Egzemplarze o podobnej formie i ornamentyce występują na terenie wschodnich Czech i na Słowacji (Profantova, Vích 2012 [tam analogie]). Stylistycznie ten zbytek można powiązać z dwoma innymi znaleziskami z omawianej kolekcji – ćwiekiem / matrycą nr kat. 535 oraz z matrycą nr kat. 698, co może sugerować obecność w Czermnie osoby zajmującej się wytwarzaniem tych ozdób. Ze środowiskiem awarskim jest też związana wspomniana już sprzączka typu bizantyńskiego nr kat. 472 (VII-VIII w.; Zábojník, Varsik 2021, 38, 79, 159, Tabl. XLV: 3). Z kolei na cmentarzysku w Keszthely znaleziono sprzączkę datowaną na VII-VIII w., będącą analogią do egzemplarza nr kat. 400 (Müller 2010, Tabl. 38: 8). Wprawdzie sprzączki o zbliżonej ramie są też znane z późnego średniowiecza (Sawicki 2017, 96, poz. 41), ale są mniejsze i nie takie eleganckie. Stąd wydaje się, że porównanie do znaleziska z Keszthely jest trafniejsze. Analogie na wspomnianym cmentarzysku ma również sprzączka nr kat. 425, o ramie zdobionej głębokimi nacięciami, z ostrymi występami w narożnikach (Hampel 1905, t. I, 292, Ryc. 706; Müller 2010, Tabl. 1, za Lipp 1886, t. I-II). Sprzączki te są również znane z cmentarzysk na Krymie, skąd mogły zostać zapożyczone przez Awarów. Z kręgiem kultury kesztełskiej, jak się wydaje, jest też związane okucie nr kat. 674. Wprawdzie nie znaleziono doń dokładnej analogii,

ale sposób wycięcia jednej z tarczek przypomina inne znalezisko z kolekcji tomaszowskiej, łączone z tym kręgiem, zabytek nr kat. 491. Oba zaś nawiązują do fragmentu okucia datowanego na VII w., znalezione na cmentarzysku Keszthely (Müller 2010, 252, Tabl. V: 7). Kolejną keszteńską analogię ma trapezowata sprzączka nr kat. 462, o faliście wyciętej przedniej części ramienia z trzema walcowatymi występami (Hampel 1905, t. III, Tabl. 160: 71). Warto zaznaczyć, że forma ta w nieco zmienionej formie, ale z trzema charakterystycznymi walcami występuje też później (XI-XIV w.; Zajceva, Saprykina 2014b, 226, Ryc. 2: 72). W Keszthely odkryto także niedużą sprzączkę podobną do egzemplarza nr kat. 365, o masywnej ramie, z przewężeniem w miejscu mocowania kolca (Müller 2010, Tabl. 62: 12, Grób 1976/1; 88, Grób 2000/64)⁵³.

Z okresem pobytu Węgrów na północ od Morza Czarnego łączy się mało efektowny zabytek nr kat. 539 – płaska, niezdobiona, kolista aplikacja (Komar 2011, 37, Ryc. 2: 5). Z tym środowiskiem można też wiązać młodszy zabytek – aplikację nr kat. 553 z silnie przetworzonym motywem kwiatu lotosu, do której wiele analogii pochodzi z terenu obecnej europejskiej części Rosji i Białorusi (Muraševa 2000, 42, Ryc. 52: 1A). Z kolei ze środowiskiem bułgarsko-madziarskim jest łączone okucie nr kat. 521, w formie połączonych ze sobą trzech rzędów półkulistych wypukłości. Przedmiot jest datowany na X - pocz. XI w. (Strikalov 2020, 24).

Być może z kulturą Protobułgarów łączą się dwa okucia (nr kat. 564 i 601), które przypominają znaleziska horyzontu Piereszczepina-Sziłowka, datowanego na 2. połowę VII w. Analogie pochodzą z cmentarzysk Diriektorskaja Gorka i Brjusany łączonych z tym środowiskiem (Bagautdinov, Bogačev, Zubov 1998, 155-162, Ryc. 43: 9). Obszary, na których potem rozwinęło państwo Bułgarów Nadwożańskich podlegały silnym wpływom sztuki środkowoazjatyckiej, co znalazło odbicie w wyrobach pochodzących z tego terenu. Jednym z nich jest aplikacja nr kat. 527, wykonana techniką wytłaczania, która ma analogię w wyposażeniu pochówku 1, złożonego w kurhanie 2 na cmentarzysku Bierzowskij I, datowanego na VII - pocz. VIII w. (Komar 2006, 152, Ryc. 36: 35). Być może z tym środowiskiem można też łączyć kolistą zawieszkę, nr kat. 44 (Ryc. VI: 44) z cienkiej blachy, zdobioną motywem zgeometryzowanej rozety o ośmiu ramionach, z których co drugie jest groszkowane. W podobny sposób są zdobione dyski z Bułgaru, datowane na VIII-IX w. (Rudenko 2015a, 408, poz. 165, 166).

Zabytki kolekcji tomaszowskiej z 1. połowy drugiego tysiąclecia i ich powiązania kulturowe

W tym okresie nadal na ozdoby i części stroju, zwłaszcza elit, duży wpływ miała kultura bizantyńska. Z jej tradycji wywodzą się lunule, zarówno w ich wersji starszej, z dwoma rogami i ostrym występem pomiędzy, jak i młodsze z wplecionym w obwód krzyżem (nr kat. 39 i 40), a także kołki w ich starszej odsłonie (nr kat. 36). W omawianej kolekcji mamy także przykład wykorzystania wyobrażeń z bizantyńskich monet, które zresztą stały się inspiracją dla wczesnego mennictwa ruskiego. W X-XI w. one same lub ich naśladownictwa bywały niekiedy wykorzystywane w charakterze zawieszek. Zdarzały się też przypadki, że przedstawienia z ruskich naśladownictw numizmatów bywały powielane na kolistych tarczkach zawieszek lub pierścionków, jak w przypadku jednego ze znalezisk z Czeremna (nr kat. 244; Eniosova, Puškina 2012, 43, Ryc. 2).

Kilka zabytków wykazuje związki ze sztuką środkowoazjatycką, a właściwie północno-afgańską (Chorosan, Baktria). Tam sięgają korzenie wyobrażenia fantastycznej bestii z zabytku nr kat. 547. Z kolei ze sztuki sassanidzkiej wywodzi się motyw florystyczny w formie wici z kielichowatymi kwiatami znany z zabytku nr kat. 680, który w X w. pojawia się na wyrobach rodem z Bułgarii Nadwożańskiej, a w krajach islamu odrodził się ponownie w XVI-XVII w. (Arne 1914, 132 i n., Ryc. 167). Ze środkowej Azji pochodzi też motyw sześciopłatkowej rozety z dużym, kolistym środkiem, zdobionej liniami zwijającymi się w pętle z jednego końca. W naszym zbiorze reprezentuje go aplikacja nr kat. 542 (Pugačenkova 1958, 82, Ryc. 7). Sam motyw rozety, zdobionej roślinnym ornamentem zrodził się na terenie Chin i Korei za panowania dynastii Tang (VII - pocz. X w.) i stamtąd przeniknął prawdopodobnie w 1. połowy VIII do środowiska tureckiego i głównie za jego pośrednictwem przeniósł się dalej na zachód (Jończyk, Gołębiowska-Tobiasz 2015, 6).

Jak już wspomniano, wiele motywów sztuki azjatyckiej przejęło rzemiosło i sztuka Bułgarii Nadwożańskiej, której wyroby rozchodziły się szeroko m.in. na zachód. Ze środowiska bułgarskiego mogą genetycznie pochodzić guziczki-zawieszki o pełnych, kulistych główkach, jakich wiele znajduje się na stanowiskach zwłaszcza nad dolną Kamą (nr kat. 52-82; Zajceva 2008a, 111, za Kazakov 1991, 115, Ryc. 40, 34-37). Z tym kręgiem może też być związana sprzączka nr kat. 476 o długiej skuwce uformowanej

⁵³ Wcześniejsze, nawiązujące do niej egzemplarze są znane z Krymu (2. poł. V - 1. poł. VI w.; *Krym...* 2003, 98, Tabl. 12: 42, 47), co nie wyklucza funkcjonowania tej formy też w późniejszym okresie.

w szpic z wolnego końca. Podobny okaz jest znany z osady Bułgarów Nadwożańskich w Czakma, położonej na lewobrzeżnej części dorzecza Kamy (1. połowa XII w.; Rudenko 2015b, 145, 149, Ryc. 1: 31). Wprawdzie zabytek ten może być również zapieciem księgi rodem z Rusi, nie przeczy to jednak pochodzeniu samej formy. Z tradycją bułgarską może też być związany zabytek nr kat. 195 – sześcioboczna tarczka pierścionka zdobiona ornamentem reliefowym, w którym przedstawiono stylizowany ornament roślinny, przypominający „rozkwitający” krzyż, z tym, że zamiast krzyża umieszczono motyw wygiętej sercowato wici ze stylizowaną lilią pomiędzy odnogami wici. W okresie co najmniej od połowy IX do początku XIII w. motyw ten, symbolizujący siły życia, bardzo częsty pojawia się na przedmiotach z terenu Bułgarii Nadwożańskiej jest też obecny w sztuce ruskiej (Petrašenko, Kozjubova 2005, 66, Ryc. 9:21; Danić 2013, 191 i n., Ryc. 2: 25-29, 32, 32; Špilev 2014, 296, 297, Ryc. 3: 4a; Žilina 2019, 117, Ryc. 10: 17 [Ruś]). Dziełem rzemiosła bułgarskiego może też być kwiatowa aplikacja nr kat. 550, do której analogię odkryto na cmentarzysku w pobliżu wsi Ciszma, w Tatarstanie. Zabytek, datowany na wiek X-XI, wystąpił w charakterze ozdoby ogłowia (Kazakov 1978, 22, 27, Ryc. 5: 19, 20).

Aplikacje w formie stylizowanego kwiatu, które występują w kulturze Oguzów i Pieczyngów wywodzą się z kultury nomadów zachodniej Syberii i Przedałtaja, gdzie jednak nadawano im prostsze formy (Popov 2011, 117). Dekoracja zabytków nr kat. 529 i 541 jest utrzymana w tej konwencji. Zdobi je kwiat-rozeta wykonany płynną linią ciągłą. Podobny rozetowaty motyw spotyka się w kulturze strościńskiej, której wpływy obserwuje się właśnie u Oguzów i Pieczyngów w IX-X w. (Popov 2011, Tabl. III: 2). Motyw ten pojawia się też na ceramice z dawnego Merw na terenie Turkmenistanu, datowanej na XI - pocz. XIII w. (Pugačenkova 1958, 88, Ryc. 12).

Z Pieczyngami być może można łączyć guziczki-zawieszki o główkach dwustożkowatych, datowane na wiek X (nr kat. 47-51). Takie akcesoria stroju są znane np. z pochówków na cmentarzysku w miejscowości Czoma nad górną Cisą, na terenie Ukrainy, które jak się przypuszcza jest pieczyńskie (Prohnenko 2018, 173).

Z trzynastowiecznych Węgier może pochodzić pierścioneł nr kat. 215 zdobiony motywem rombu o wklęsłych bokach, z elementami krzyży i pionowych oraz ukośnych linii. Pośrednio do kultury średniowiecznych Węgier należy się również odwołać szukając genezy tak popularnych na Rusi Halickiej w wieku XIV pierścieni z przedstawieniami ptaków (nr kat. 232, 233 i 235), które zdaniem Aleksandra Musina stały się inspiracją dla tzw. pierścieni bojarskich i ich naśladownictw (Musin 2016b), chociaż być może należałoby spojrzeć szerzej, bowiem ptaki są obecne na pierścieniach z terenu Bułgarii Nadwożańskiej i Naddunajskiej (Grigorov 2007, 201). Podobne przedstawienia ptaków, zwłaszcza do wyobrażenia na okazy nr kat. 235 są znane z pierścieni, monet, naczyń metalowych czy ozdób na terenach opanowanych przez islam, co wynikało ze szczególnej roli ptaka w tej religii (Lihačev 1930, 127, Ryc. 107; Rudenko 2011, 128, 132).

Wspomniane już wyżej pierścionki z tarczami zdobionymi rozetami (nr kat. 201-204) mają liczne analogie na terenie Bułgarii (naddunajskiej) i niewykluczone, że albo są importami z Bałkanów, albo powstały pod wpływem płynących stamtąd inspiracji (Grigorov 2007, 202).

W kolekcji znajduje się też kilkanaście zabytków, których pochodzenie wskazuje na kierunek północny – skandynawsko-bałtyjski lub tylko bałtyjski czy skandynawski. Ze środowiskiem zachodniobałtyjskim można łączyć datowaną na XII w. bransoletę nr kat. 110, z charakterystycznym ornamentem wybitym puncą w formie linii zygzakowatej i maleńkich rozetek; sprzączkę nr kat. 442 wykonaną z żelaza, o ramie w formie regularnego czworoboku, o ramionach poziomych nieznacznie wklęsłych do środka, zaś ramieniu przednim i osi na kołec wygiętych na zewnątrz, która przypomina okazy występujące u tego odłamu Bałtów w 2. połowę III w. (Schuster 2010, 756, Ryc. 1: 8). Zachodnim Bałtom można też zapewne przypisać fragment blaszki, nr kat. 675, zdobiony motywem wiotkiej łodyżki z drobnymi, ułożonymi symetrycznie listkami. Przedmioty zdobione tym motywem są znane z Mierzei Kurońskiej i terenu Litwy w XIII-XV w. (Biermann *et al.* 2011, 266 i n., Ryc. 35, górne). Z kręgiem zachodniobałtyjskim lub skandynawskim, ale być może z okresem znacznie wcześniejszym można łączyć zabytek nr kat. 259, którego nie udało się ostatecznie zdefiniować. Może to bowiem być fragment zapinki z fazy D okresu wędrówek ludów, które występowały na wschodnim wybrzeżu Bałtyku oraz na Olandii i Gotlandii, albo, co bardziej prawdopodobne, okucie przypominające znalezisko z Kierniowa, datowane na XIII-XIV w. (Bitner-Wróblewska 1996; Kernave 2002, 169, Ryc. 400). Proweniencję bałtyjską lub skandynawską mają też zapewne fibule podkowiaste (nr kat. 245, 246, 248) oraz zapinki wycinane z blachy nr kat. 254, podobnie jak owalna sprzączka ze skuwką, zdobiona motywem odcisków kwadracików i kółeczek, ułożonych w rzędy, łuki i piramidki nr kat. 468. Z terenami

Gotlandii i wschodnich wybrzeży Bałtyku można również łączyć okucie końca rzemienia nr kat. 599, prętowate z głębokimi, dookólnymi cięciami na końcu, z IX-XI (Zaharov 2004, 180, 185, 448, Ryc. 95: 15). Pod wpływem skandynawskim powstała zawieszka w typie zawieszek Hiddensee (nr kat. 43; XI-XII (?) w.; Wrzeński 2019a; Strobini 2019, 382 i n., Ryc. 28; Tabl. 170:55; nr kat. 578, 133-135, Ryc. 2:d; Jaskanis 2008, Tabl. CIV, grób 224, Ryc. 1), sprzączki zdobione głowami Odyna (?; nr kat. 323-328, 450) oraz być może zapinka podkowiasta z wyobrażeniem głowy zwierzęcej (?; nr kat. 249). Nie można też wykluczyć związku ze Skandynawią lub Bałtami pierścionka nr kat. 163, zdobionego motywem „płomieni” (Hårdh 1996, 102, Ryc. 24).

Wśród znajdowanych na terenie kompleksu zabytków z okresu późnego średniowiecza i początku okresu nowożytnego, czyli czasów kiedy Czermno znalazło się w granicach Korony Polskiej są wyraźnie zauważalne wpływy kultury litewskiej i łacińskiej. Te pierwsze są widoczne w stosunkowo licznie reprezentowanych metalowych częściach płaskich sakiewek (nr kat. 648-667). Z Litwą są też związane trzy pierścionki, jeden z wrytymi na tarczce znakami o niejasnej funkcji (nr kat. 238) i dwa powstałe przez odcięcie fragmentu rurki (nr kat. 172, 173). Przejawem oddziaływań kultury zachodniej są pierścienie ze znakami w typie znaków Rurykowiczów, których forma już wyraźnie nawiązuje do heraldyki zachodniej (Ryc. VI: 239-242). Z tym kręgiem można też łączyć niektóre sprzączki (Ryc. VI: 374, 375, 430, 463, 461 [?]) czy aplikacje (Ryc. VI: 549) oraz prawdopodobnie element pasa (?) z portretowym przedstawieniem kobiety (Ryc. VI: 681).

Z tego okresu pochodzi też kilka zabytków, datowanych głównie na XIV-XV w., które mają swoje analogie na Bałkanach. To dwudzielna sprzączka o ramie zdobionej sekwencjami podwojonych nacięć (Ryc. VI: 432), datowana na wiek XIV-XVI w., mająca swój odpowiednik wśród znalezisk z cmentarzyska w Arača w Serbii (Ota 2016, 54, Tabl. 2: 24) czy sprzączka nr kat. 309, przypominająca zapięcia ksiąg. Zbliżone do niej egzemplarze, datowane na XII-XV w. ze wskazaniem na te ostatnie stulecie są znane z Baia i Netezi z Rumunii (Ota 2016, 56, Tabl. 4: 6). Z kolei pierścionki podobne do nr kat. 221 znaleziono na terenie Mołdawii, gdzie są datowane na XVI-XVII stulecie (Bondariuc, Dergaciova, Mordovin 2019, 114). Pojawienie w XIV-XV w. przedmiotów mających bliskie analogie na południu być może można łączyć z powstaniem gospodarstwa mołdawskiego i zainteresowaniem Korony tym terytorium.

Kilka pierścionków (nr kat. 146-148) datowanych na XVII-XVIII w., chociaż nie można wykluczyć ich wcześniejszego pochodzenia, ma z kolei analogie na terenie Rosji, co być może jest następstwem konfliktów zbrojnych, w które w tym czasie była zaangażowana Rzeczypospolita, a w których brały udział również wojska rosyjskie.

Jak wspomniano, wiele zabytków nie reprezentuje form czystych kulturowo, ale jest ich przetworzeniem, często łączącym elementy różnych tradycji. Część z nich mogła powstać na miejscu lub w niezbyt odległej okolicy, ale wiele pochodzi z terenów oddalonych o setki, a nawet tysiące kilometrów, dowodząc dużej mobilności ówczesnych ludzi, dla których odległości zdawały się nie mieć znaczenia⁵⁴. Oczywiście przemieszczający się ludzie nie tylko przynosili przedmioty, ale też nowe idee, umiejętności. Okazji do pojawiania się zwłaszcza w większych ośrodkach przedmiotów o różnej, odmiennej niż lokalna tradycja było wiele i nie było to niczym wyjątkowym. Te nowości stawały się inspiracją dla miejscowych wytwórców, którzy z zależności od własnych umiejętności artystycznych tworzyli rzeczy mniej lub bardziej zbliżone do pierwowzorów, a te jeśli zyskały aprobatę były one powielane i często w miarę upowszechniania się ulegały dalszemu przetworzeniu. Nie można też wykluczyć, że niektóre ze znalezisk, np. te dla których nie udało się znaleźć żadnych analogii są dziełem jakiegoś „geniusza”, działającego w konkretnym miejscu i czasie, i mamy do czynienia z wyrobem pojedynczym lub nieliczną serią.

W kolekcji tomaszowskiej wiele przedmiotów wykazuje związki z terenami nad Wołgą i Oką. Częściowo mogła stać za tym sytuacja polityczna w jakiej znaleźli się książęta haliacy w 2. połowie XII w. W tym to czasie Włodzimierz Wołodarowicz (1142-1152) i jego syn Jarosław Ośmiomysł (1153-1187)

⁵⁴ Poza wędrownymi całymi grupami ludzkimi, w przypadku dawnej Rusi dla wymiany ludzi nie bez znaczenia był system dziedziczenia tronu przynależnego seniorowi, który powodował, że w ciągu życia podlegający seniorowi książęta czasami kilkakrotnie zmieniali siedziby, a wraz z nimi ich świty. Dodajmy do tego walki między dynastiami i tych ostatnich z bojarami, które zwykle pociągały za sobą sojusze książąt mających siedziby w miejscach odległych o setki kilometrów, a także wojny z najeźdźcami i zewnętrznymi, jak również małżeństwa z przedstawicielkami obcych dynastii oraz podróże zagraniczne i kontakty handlowe, a okazuje się, że okazji do pojawiania się nowych przedmiotów, zwłaszcza w większych ośrodkach było wiele i nie było to niczym wyjątkowym.

uwikłani w konflikty z bojarami weszli w sojusz z Jerzym Dołgorukim (ur. w latach 90. XI, zm. 1157)⁵⁵, księciem rostowsko-suzdalskim i wielkim księciem kijowskim (1142-1152 i 1155-1157) oraz jego synami, a zatem Rurykowiczami władającymi ziemiami w dorzeczu Wołgi, którzy pomogli im się z nimi rozprawić. Z kolei Rurykowicze haliccy okazywali Dołgorukiemu pomoc w walkach z Izjasławem Mścisławowiczem o tron kijowski. Brał w nich udział syn Jerzego, Andrzej Bogolubski, który uczestniczył w oblężeniu Łucka, a po zdobyciu przez Dołgorukiego Kijowa przez jakiś władał Drohobużem. Dodajmy, że w chwili zawarcia sojuszu żoną Jarosława Ośmiomysła została Olga, córka Jerzego Dołgorukiego. A zatem okazji do przemieszanie ludzi, przedmiotów oraz idei między położonym na zachodnich rubieżach księstwem halickim a leżącymi na wschodnich rubieżach ziemiami Dołgorukiego i jego synów nie brakowało.

Znamienne, że w kolekcji w zasadzie brak ozdób i części strojów noszonych przez elity. Są to w zasadzie przedmioty typowe dla zwykłych mieszkańców kompleksu czy członków grup poprzedzających jego powstanie. Zabytki najbardziej oryginalne pochodzą głównie ze zbiorów Janusza Stopy. To akurat jest typowe dla kolekcjonerów, którzy często gromadzą rzeczy niestandardowe. Niepewne pochodzenie tych przedmiotów, wydaje się jednak nie mieć znaczenia w ostatecznych wnioskach, bowiem zważywszy zakres chronologiczny kolekcji i synkretyczny charakter kultury materialnej Dawnej Ruś, a wcześniej terenów, na których funkcjonowała otrzymujemy obraz w miarę spójny, potwierdzający ową różnorodność, bogactwo form i motywów.

Ta w dużej mierze, pozornie przypadkowa, kolekcja nie powinna zniechęcać do dalszych nad nią studiów w duchu naszego motta. Omówione znaleziska mogą stanowić punkt wyjścia dla dalszych, już pogłębionych rozważań. Stać się punktem wyjścia dla studiów nad estetyką warstw uboższych, ich pomysłowością i upodobaniami z jednej strony, a także rolą tych przedmiotów inną niż tylko upiększająca i prestiżowa. Mamy na myśli przede wszystkim ich funkcję apotropeiczną. Formy omawianych zabytków i ich ornamentyka są często głęboko związane ze sferą wierzeń. A nawiązując do naszego motta, to również znakomity materiał dla rozważań nad technologią i obróbką, zwłaszcza metali i chronologią oraz genezą różnych omawianych form i motywów.

Nie możemy również wykluczyć, że te niepasujące do obecnego obrazu kultury zabytki z czasem uda się wpisać w jej obraz.

Nadzieja na to, że uda się poprawić/uzupełnić naszą wiedzę o opisanych w tym rozdziale zabytkach wiążemy z umiędzynarodowieniem i digitalizacją studiów nad kulturą materialną średniowiecznej Europy. Inicjatywy takie jak opracowania *A United Europe of Things. Portable Material Culture across Medieval Europe* (Sawicki, Lewis, Vargha [eds.] 2023) dotyczą na razie (nieco wbrew optymistycznym tytułowi przywołanej w tym zdaniu książki) jedynie zachodniej części naszego kontynentu. Jeżeli średniowieczna Europa ma być analizowana w całym swym bogactwie, to musi uwzględnić dorobek także krajów Bizantyńskiej Wspólnoty Narodów. Mamy nadzieję, że Czeremno i przedstawione powyżej analizy klasyfikacyjne i chronologiczne – nawet jeżeli są one niewolne od pomyłek – staną się pomostem łączącym średniowieczną Brugię, Wrocław z Kijowem czy Nowogrodem.

⁵⁵ Książ Jerzy były żonaty z córką chana połowieckiego.

KATALOG

Nr 1. Kabłączek skroniowy

- A. Czerwno, stanowisko bez numeru (okolice fosy); badania czerwiec 2011;
- B. Kabłączek; srebro;
- C. Jednozwojowy; typu I według K. Musianowicz; otwarty; owalny; końce prosto ścięte; przekrój kabłąka kolisty; XI-XIII w., zwłaszcza XII-XIII w. (por. Sedov 1974, 201, Tabl. XXVII: 19; Kóčka-Krenz 1993, 59);
wymiary: średnice kabłąka – 20 i 24 mm; średnica przekroju kabłąka – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1754/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 1.

Nr 2. Kabłączek skroniowy, fragment

- A. Czerwno, stanowisko bez numeru (okolice fosy); badania czerwiec 2011;
- B. Fragment kabłączka; miedź posrebrzana;
- C. Fragment rurkowatego kabłąka z umieszczonym wewnątrz drutem; obecne wygięcie przypomina literę „G”; jeden z końców ścięty prosto, drugi z wystającym cienkim drutem; przekrój kabłąka kolisty; XI-XIII w., zwłaszcza XII-XIII w. (por. Kóčka-Krenz 1993, 59);
wymiary: średnica przekroju kabłąka – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1754/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 2.

Nr 3. Kabłączek skroniowy, fragment

- A. Czerwno, stanowisko bez numeru (okolice fosy); badania czerwiec 2011;
- B. Fragment kabłączka, posrebrzany; zdeformowany (częściowo rozgięty);
- C. Fragment rurkowatego kabłąka z umieszczonym wewnątrz drutem; obecne wygięcie kabłąka przypomina literę „C”; przekrój kabłąka kolisty; XI-XIII w., zwłaszcza XII-XIII w. (por. Kóčka-Krenz 1993, 59);
wymiary: średnica przekroju kabłąka – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1754/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 3.

Nr 4. Kabłączek skroniowy

- A. Czerwno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Kabłączek; srebro; drut (?);

- C. Półtorazwojowy; typu IV według K. Musianowicz; końce ostro zakończone; przekrój kabłąka kolisty; XI-XIII w., zwłaszcza XII-XIII w. (por. Sedov 1982, 199, Tabl. XXV, tu XI-XII w.; Kóčka-Krenz 1993, 59; Kuśnierz 2018, 728; Ryc. 8: grób 141,a); wymiary: średnica kabłąka – 20 mm; średnica przekroju kabłąka – 2 mm; uwaga: prawdopodobnie w środku druciany rdzeń;
- D. MT, nr inw. MT/1827/16/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 4.

Nr 5. Kabłączek skroniowy

- A. Czerarno, stanowisko bez numeru (okolice fosy); badania czerwiec 2011;
- B. Kabłączek; srebro; drut (?); zdeformowany (częściowo rozwinięty);
- C. Półtorazwojowy (?); typu IV według K. Musianowicz (?); końce prosto ścięte; na powierzchni widoczne zadziory powstałe podczas przeciągania drutu przez oczko drutownicy; przekrój kabłąka kolisty; XI-XIII w., zwłaszcza XII-XIII w. (por. Kóčka-Krenz 1993, 59); wymiary: rozpiętość drutu – 30 mm; średnica przekroju kabłąka – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1754/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 5.

Nr 6. Kabłączek skroniowy

- A. Czerarno, stanowisko bez numeru (okolice fosy); badania czerwiec 2011;
- B. Kabłączek; srebro; wewnątrz rdzeń z drutu; spłaszczony miejscowo;
- C. Półtorazwojowy; typu IV według K. Musianowicz; końce ścienione; przekrój kabłąka kolisty; XI-XIII w., zwłaszcza XII-XIII w. (por. Sedov 1982, 199, Tabl. XXV, tu XI-XII w.; Kóčka-Krenz 1993, 59; Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, I, 54 i n., 156, Tabl. XXX, grób 60: 1; Kuśnierz 2018, 729; Ryc. 8: grób 442: a); wymiary: średnica kabłąka – 22 mm; średnica przekroju kabłąka – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1754/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 6.

Nr 7. Kabłączek skroniowy

- A. Czerarno, stanowisko bez numeru (okolice fosy); badania czerwiec 2011;
- B. Kabłączek; srebrna rurka z drutem miedzianym (?) wewnątrz; nieznacznie zdeformowany; niewielkie ubytki warstwy wierzchniej;
- C. Półtorazwojowy; typu IV według K. Musianowicz; jeden z końców ścieniony, zaostroszony; drugi prosty; w miejscu uszkodzenia rurki widoczny drut umieszczony wewnątrz; przekrój kabłąka kolisty; XI-XIII w., zwłaszcza XII-XIII w. (por. Kóčka-Krenz 1993, 59; Lysenka 2001, 61, Ryc. 11: 1-2); wymiary: średnica kabłąka – 22 mm; średnica przekroju kabłąka – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1754/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 7.

Nr 8. Kabłączek skroniowy

- A. Czerarno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Kabłączek; srebro; odlew (?);
- C. Półtorazwojowy; typu IV według K. Musianowicz; końce ścienione, ostre; przekrój kabłąka kolisty; XI-XIII w. zwłaszcza XII-XIII w. (por. Sedov 1982, 199, Tabl. XXV, tu XI-XII w.; Kóčka-Krenz 1993, 59; Lysenka 2001, 61, Ryc. 11: 1-2); wymiary: średnica kabłąka – 22 mm; średnica przekroju kabłąka – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/88/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.13;
- F. Ryc. VI: 8.

Nr 9. Kabłączek skroniowy (?) / Pierścione (?)

- A. Czerarno, stan. 3; badania październik 2010;

- B. Kabłączek (?) / pierścioneł (?) ; miedź; odlew;
- C. Półtorazwojowy; pogrubia się od ostrego, ścienionego końca ku drugiemu zakończonemu prosto; przekrój kabłąka czworokątny; XI-XIII w. zwłaszcza XII-XIII w. (por. Rauhut 1960, Tabl. XVI: 8; Sedov 1982, 199, Tabl. XXVII: 3, tu XI-XII w.; Kóčka-Krenz 1993, 59; Lysenka 2001, 61, Ryc. 11: 1-2);
wymiary: średnice – 22 i 24 mm; grubość maks. – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1336/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.19.12;
- F. Ryc. VI: 9.

Nr 10. Kabłączek skroniowy

- A. Czeremo, stanowisko bez numeru (okolice fosy); badania czerwiec 2011;
- B. Kabłączek; srebro; wewnątrz drut ze srebra niższej jakości lub stopu ze srebrem; zdeformowany, uszkodzony (częściowo rozwinięty, zewnętrzna powłoka przerwana w jednym miejscu);
- C. Tzw. ze zwojem zwrotnym (z jednego końca zagięty w kierunku przeciwnym do obwodu); końce proste; przekrój kabłąka kolisty; XI-XIII w., zwłaszcza XII-XII w. (por. Sedov 1974, 205, Tabl. XXX: 5; XXXI: 30-35; Kóčka-Krenz 1993, 59; Gupalo 2010, Ryc. V: 1 [wklejka przed s. 187]; Kuśnierz 2018, 728 i n., Ryc. 8: grób 157: a, d; 9: grób 416);
wymiary: obecne średnice kabłąka – 20 i 24 mm; średnica przekroju kabłąka – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1754/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 10.

Nr 11. Kabłączek skroniowy

- A. Czeremo, stanowisko bez numeru (okolice fosy); badania czerwiec 2011;
- B. Kabłączek; srebro niskiej jakości; drut (?);
- C. Półtorazwojowy; typu IV według K. Musianowicz; jeden z końców ścieniony, zaostrowany, drugi prosty; przekrój kabłąka kolisty; X-XII w. (por. Sedov 1974, 205, Tabl. XXXII: 29; Gupalo 2010, Ryc. V: 1 [wklejka przed s. 187]; Kuśnierz 2018, 729, Ryc. 9: grób 466: c);
wymiary: średnica kabłąka – 22 mm; średnica przekroju kabłąka – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1754/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 11.

Nr 12. Kabłączek skroniowy

- A. Czeremo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Kabłączek; srebro niskiej próby; odlew; odłamany jeden koniec; na kabłąku zachowany szew odlewniczy, przy uszku – nadlewki;
- C. Kabłąk w przybliżeniu kolisty; zdobiony obustronnie ukośnymi żłobkami; oryginalny koniec spłaszczony, w rzucie poziomym w przybliżeniu kolisty, z centralnie zaznaczonym miejscem na otwór (nieprzebity); przekrój kabłąka owalny; XI w. (por. Bukowski 1960, 33, 86, Tabl. I, Ryc. 67; Indycka 2021, 107, 109, Ryc. 4: 11);
wymiary: średnica kabłąka – 22 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/87/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 12.

Nr 13. Kabłączek skroniowy, fragment

- A. Czeremo, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment kabłączka skroniowego (?); stop miedzi; kuty; odłamany z jednej strony; nieznacznie zdeformowany;
- C. Kabłąk z jednego końca rozklepany i zwinięty w uszko; przekrój kabłąka kwadratowy XI-XII w. (por. Sedova 1981, 10 i n., Ryc. 2: 7; Eremeev 2015, 63, Ryc. 44: 5,6; Zoc 2020, 138, Ryc. 10: 1);
wymiary: zachowana rozpiętość kabłąka – 56 mm; szerokość uszka – 4 mm; długość boku przekroju – 2-3 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1765/9/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 13.

Nr 14. Kabłączek skroniowy (?), fragment

- A. Cermno; weryfikacyjne badania powierzchniowe przeprowadzone przez Zamojską Delegaturę Wojewódzkiego Urzędu Ochrony zabytków w Zamościu, w 2012 r.;
- B. Fragment kabłączka (?); stop miedzi; zdeformowany (brak jednego końca); niekonserwowany („paciorek” oblepiony produktami korozji);
- C. Kabłąk zwęża się ku jednemu z końców (rozklepany na płasko), drugi odłamany; przy odłamanym końcu, zwinięty z taśmy element, pełniący rolę paciorka; przekrój obręczy w przybliżeniu kolisty; X-XIII w. (por. Sedova 1981, 10);
wymiary: zachowana długość – 120 mm; średnica przekroju kabłąka – 2 mm; średnica przekroju „paciorka” – 5 mm;
uwaga: fragment tego samego zabytku co nr kat. 15; część rozklepana prawdopodobnie była pierwotnie zwinięta w uszko;
- D. MT, nr inw. MT/1894/41/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 14.

Nr 15. Kabłączek skroniowy (?), fragment

- A. Cermno; weryfikacyjne badania powierzchniowe przeprowadzone przez Zamojską Delegaturę Wojewódzkiego Urzędu Ochrony zabytków w Zamościu, w 2012 r.;
- B. Fragment kabłączka (?); stop miedzi; brak części kabłąka z jednego końca; niekonserwowany;
- C. Kabłąk zwęża się ku jednemu z końców (rozklepany na płasko), drugi odłamany; przekrój obręczy kolisty; X-XIII w. (por. Sedova 1981, 10);
wymiary: zachowana długość – 67 mm; średnica przekroju kabłąka – 2 mm;
uwaga: fragment tego samego zabytku, co nr kat. 14; część rozklepana prawdopodobnie była pierwotnie zwinięta w uszko;
- D. MT, nr inw. MT/1894/41/A
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 15.

Nr 16. Zausznica

- A. Cermno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Zausznica z ażurowymi paciorkami; srebro; zdeformowana (obecne wygięcie kabłąka nadaje przedmiotowi formę fibuli; niewielkie ubytki w powierzchni paciorków);
- C. 2 paciory ażurowe (duże koliste otwory, wykończone filigranem; w miejscach styku otworów kuleczki; przestrzeń między otworami w formie czworoboków o wklęsłych krawędziach, zdobionych filigranem; centralnie umieszczona kuleczka); kabłąk z drutu o przekroju kolistym; jeden z końców nieznacznie rozklepany, z przebitym otworkiem, drugi zakończony ostro; między paciorkami opłot z drutu skręconego z dwóch elementów, blokowany pierścieniami z drutu; XII-XIII w. (por. Korzuhina 1954, Tabl. LVII: 5; Koperski 2010, 117, Ryc. 41 [wklejki po tekście]);
wymiary: zachowana rozpiętość maks. – 45 mm; grubość drutu – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1888/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.17.11;
- F. Ryc. VI: 16.

Nr 17. Zausznica, kabłąk

- A. Cermno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Kabłąk zausznicy; drut; srebro; uszkodzony (zdeformowany, odłamany jeden koniec);
- C. Oryginalny koniec rozklepany i zwinięty w uszko; zachowały się dwa opłoty filigranem i fragment trzeciego; opłoty z obu stron blokowane pierścieniami z drutu; filigranowy drucik skręcony z 2 elementów; przekrój drutu kolisty; XII-XIII w. (por. Koperski 2010, 117, Ryc. 41 [wklejki po tekście]);

wymiary: zachowana rozpiętość maks. – 36 mm; średnica drutu – 2 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1888/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.17.12;
- F. Ryc. VI: 17.

Nr 18. Zausznica, fragment

- A. Czeremo; dar A. Troncika z 2011;
- B. Paciorek zausznicy z fragmentem kabłąka; miedź, stop miedzi; odlew;
- C. Tzw. malinowaty; cylindryczny; pusty w środku; powierzchnia zdobiona 4 rzędami rozmieszczonych regularnie, drobniutkich guzków (pseudogranulacja); otwory do nawleknięcia otoczone cylindrycznymi kołnierzami; fragment kabłąka z wygiętego łukowato drutu ze stopu miedzi, rozklepany na końcu i uformowany w uszko (częściowo ukruszone); XI-XIII w. (por. Sedova 1981, 14-16; Ryc. 3: 12, 14, 16; Sedov 1982, 202, Tabl. XXVIII); wymiary: średnica – 11 mm; wysokość – 11 mm, zachowana długość kabłąka – 23 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 18.

Nr 19. Zausznica (?)

- A. Czeremo, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Zausznica (?); stop miedzi; odlew; nieznacznie zdeformowana, odłamana z jednego końca;
- C. Kabłąk ścienia się ku końcom; na kabłąk nanizana taśma zwinięta w pierścień; przekrój kabłąka owalny; XI-XIII (?); wymiary: średnica zausznicy – 42 mm; maks. średnica przekroju kabłąka – 5 mm; szerokość taśmy – 4 mm; grubość taśmy – 2 mm; uwaga: pierścień przesuwany się luźno;
- D. MT, nr inw. MT/1380/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 19.

Nr 20. Paciorek

- A. Czeremo; dar A. Troncika z 2011;
- B. Paciorek; miedź; odlew;
- C. Tzw. malinowaty; cylindryczny; pusty w środku; powierzchnia zdobiona 4 rzędami rozmieszczonych regularnie, drobniutkich guzków (pseudogranulacja); otwory do nawleknięcia otoczone cylindrycznymi kołnierzami; XI-XIII w. (por. Sedova 1981, 14-16, Ryc. 3: 12, 14, 16; Sedov 1982, 202, Tabl. XXVIII; *Skarby ...* 2007, 155, poz. 283); wymiary: średnica – 11 mm; wysokość – 9 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 20.

Nr 21. Paciorek

- A. Czeremo, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Paciorek; miedź; uszkodzony (popękany, ubytki w okolicach otworów, powierzchnia starta);
- C. Tzw. malinowaty (?); w formie spłaszczonej kuli; pusty w środku; zdobiony równoległymi rzędami regularnych, drobnych wypukłości (pseudogranulacja); otwory w płaszczyznach spłaszczonych (rozerwane); XI-XIII w. (por. Sedova 1981, 15, Ryc. 3: 16); wymiary: średnica – 14 mm; wysokość – 9 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1633/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 21.

Nr 22. Paciorek zausznicy

- A. Czeremo, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Paciorek zausznicy; miedź posrebrzana; zdeformowany (spłaszczony, popękany);

- C. Ażurowy; w przybliżeniu cylindryczny; na „pętłkowym” szkielecie z drutu 4 rzędy kulek; w osi podłużonej otwory do nawlekania; XI-XII w. (por. Lysenka 2000, 40, Ryc. 9; 2001, 61, Ryc. 11: 5; Jaskanis 2008, 605, Tabl. CXLI, grób 453: 4-7; Olczak, Krasnodębski 2019, 69 i n., Ryc. 5.13.: 11; Radzikowska 2019, 137, Ryc. 7.10);
wymiary obecne: długość – 25 mm; szerokość – 22 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5554;
- D. MT, nr inw. MT/1861/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.17.3;
- F. Ryc. VI: 22.

Nr 23. Paciorek zauszniczy, fragment

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment paciorka zauszniczy; miedź posrebrzana, brak połowy (przecięty wzdłuż osi podłużnej);
- C. Ażurowy; cylindryczny; na „pętłkowatym” szkielecie z drutu przylutowane drobne kulki, rozmieszczone regularnie na obwodzie (7 pierścieni); otwory do nawlekania otoczone pierścieniem; XI-XII w. (por. *Arheologija Belarusi* 2000, 390, Ryc. 107: 30; Jaskanis 2008, 605, Tabl. CXLI, grób 453: 4-7; Olczak, Krasnodębski 2019, 69, 70, Ryc. 5.13.: 11; Radzikowska 2019, 137, Ryc. 7.10);
wymiary: długość – 20 mm; średnica – ok. 18 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5554;
- D. MT, nr inw. MT/1808/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.17.1;
- F. Ryc. VI: 23.

Nr 24. Paciorek zauszniczy, fragment

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment paciorka zauszniczy; miedź posrebrzana; zachowana połowa; nieznacznie zdeformowany (pogięty);
- C. Ażurowy; cylindryczny; na „pętłkowym” szkielecie z drutu 3 rzędy pierścieni wygiętych z drutu; otwór do nawlekania otoczony niskim, cylindrycznym kołnierzem z blachy; XI-XII w. (por. Lysenka 2000, 40, 61, Ryc. 9; Ryc. 11: 7; 2001, 61, Ryc. 5, 6; Jaskanis 2008, 605, Tabl. CXLI, grób 453: 4-7);
wymiary obecne: długość – 12 mm; średnica – ok. 18 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5554;
- D. MT, nr inw. MT/1812/14/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.17.4;
- F. Ryc. VI: 24.

Nr 25. Paciorek, fragment

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment paciorka; miedź posrebrzana; zachowana koło połowa (przecięty wzdłuż osi poprzecznej);
- C. Konstrukcja ażurowa z drutu; do podłużnych pętłkowatych elementów przylutowane drobne kulki, otwór otoczony niskim pierścieniem; poł. XI - poł. XII w. (por. Dekówna 1993, 110; *Arheologija Belarusi* 2000, 40, Ryc. 9; Jaskanis 2008, 605, Tabl. CXLI, grób 453: 4-7);
wymiary: długość – 14 mm; średnica – ok. 18 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5554;
- D. MT, nr inw. MT/1512/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 25.

Nr 26. Paciorek

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Paciorek; srebro; odlew; nieznacznie zdeformowany (spłaszczony), niewielkie ubytki;

- C. Kulisty; pusty w środku; ażurowy; szkielet zbudowany z kół i rombów; w miejscach styku figur – kulki; XIII-XIV w. (por. Pavlova 2005, 290 i n., Tabl. IV);
wymiary: średnica – 10 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1519/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.17.8;
- F. Ryc. VI: 26.

Nr 27. Paciorek

- A. Czeremno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011;
- B. Paciorek; stop miedzi; spłaszczony;
- C. Ażurowy; złożony z symetrycznie zdobionych 2 części (kompozycja z esowato wygiętych drucików), rozdzielonych gładką listwą; k. XII - pocz. XIII w. (por. Dekówna 1993, 106, Ryc. 2: b);
wymiary obecne: 17 x 7 mm;
uwaga: pierwotnie zapewne kulisty;
- D. MT, nr inw. MT/1704/16/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.17.2;
- F. Ryc. VI: 27.

Nr 28. Paciorek

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Paciorek; srebro; odlew;
- C. Cylindryczny; pusty w środku; na powierzchni siatka ze stykających się ze sobą okręgów; w miejscach ich styku umocowane guzki, jeden z otworów do przewleknięcia cylindryczny; XI-XII w. (por. Albrycht-Rapnicka 1975, 274, 277 i n., Tabl. XIII: m; XIV);
wymiary: średnice obecne – 12 i 14 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1579/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.17.7;
- F. Ryc. VI: 28.

Nr 29. Paciorek

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Paciorek; cyna (?) połączana; odlew;
- C. Kulisty; pusty w środku; z symetrycznymi otworami; IX-XIV w. (por. Kutuzova 2019, 163, Ryc. 1: 44, tu IX-XII w.; Gonjanyj, Saračeva 2020, 166, 168, Ryc. 4: 13, tu poł. XII - k. XIV w.);
wymiary: 17 x 17 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1254/4/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.17.6;
- F. Ryc. VI: 29.

Nr 30. Paciorek

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Paciorek; miedź posrebrzana; odlew;
- C. W formie nieznacznie spłaszczonej kuli; pusty w środku; otwory do nawleknięcia duże, obwiedzione wypukłym pierścieniem; X - pocz. XIV w. (por. Sedov 1974, 202 i n., Tabl. XXIX: 13, tu X - pocz. XIV w.; Gonjanyj, Saračeva 2020, 166, 168, Ryc. 4: 13, tu poł. XII - k. XIV w.; Kutuzova 2019, 163, Ryc. 1: 44, tu X-XII w.);
wymiary: średnice – 9 i 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1494/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.17.5;
- F. Ryc. VI: 30.

Nr 31. Paciorek

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Paciorek, cyna (?); odlew; nieznacznie zdeformowany (zgnieciony); ubytki wokół otworów;
- C. W formie spłaszczonej kuli; pusty w środku; prawdopodobnie wokół otworów cylindryczne kołnierze (zachowany fragment); X - XIV w. (por. Sedov 1974, 202 i n., Tabl. XXIX: 13, tu X

- pocz. XIV w.; Sedova 1981, 12, Ryc. 2: 10-11, tu k. XIII - pocz. XIV w.; Gonjanyj, Saračeva 2020, 166, 168, Ryc. 4: 13, tu poł. XII - k. XIV w.);
 wymiary: średnica – 8 mm; zachowana wysokość – 7 mm;

D. MT, nr inw. MT/1537/10/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 31.

Nr 32. Paciorek, fragment

A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;

B. Fragment paciorka; stop ołowiowo-cynowy (?); odlew;

C. W formie spłaszczonego cylindra; pusty w środku; otwór o średnicy zbliżonej do średnicy paciorka; XII-XIII w. (por. Pereverzev 2021, 79, 82, Ryc. 12: 5);
 wymiary: średnica – 5 mm; długość zachowana – 7 mm;

D. MT, nr inw. MT/1407/9/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 32.

Nr 33. Paciorek

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Paciorek; ołów; odlew; uszkodzony (niewielkie ubytki);

C. Ażurowy; wrzecionowaty, z 4 skrzydełkami ustawionymi pod kątem prostym; w osi podłużnej pionowy element z kanalikiem w środku; „skrzydełka” podzielone poziomymi elementami na 4 części (2 kwadraty w środku i trójkąty na końcach); X/XI w. (por. Wrzesiński 2019a, 102; 2019b, Tabl. 10: 1a);
 wymiary: długość – 32 mm; średnica – 13 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/99/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 33.

Nr 34. Paciorek zausznicy z fragmentem kabłąka

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Paciorek zausznicy odlany razem z fragmentem kabłąka; cyna; zdeformowany (spłaszczony), niewielkie ubytki;

C. Pusty w środku; kulisty, z żeberkiem na maksymalnej wypukłości i 4 delikatniejszymi dzielącymi powierzchnię południkowo; w każdej z tak powstałych części regularna wypukłość na planie koła, obwiedziona u podstawy 2 pierścieniami perełek; na osi podłużnej zachowane fragmenty obręczy, dłuższy ze szwem odlewniczym, wewnątrz obręczy widoczny drut; XII-XIV w., zwłaszcza XII-XIII w. (por. Sedova 1981, 15, Ryc. 3: 10; Gonjanyj, Saračeva 2020, 166, 168 i n., Ryc. 4: 15, tu poł. XII - k. XIV w.);
 wymiary: średnica paciorka – 14 mm; długość z obręczą – 26 mm, średnica obręczy – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/98/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 34.

Nr 35. Matryca do formy odlewniczej paciorka

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Matryca do formy odlewniczej paciorka; ołów (?);

C. Kulista, z regularnie rozmieszczonymi stożkowatymi guzami (w 3 rzędach po 4 guzy, jeden odłamany); na dłuższej osi rurkowate występy (jeden zaślepiony, drugi rozszerza się lejkowato, z prześwitem o średnicy ok. 1-2 mm); k. IX-XII w. (?) (por. Zoll-Adamikowa, Dekówna, Nosek 1999, 125, Ryc. 40: 52 – wklejka między ss. 72-73);
 wymiary: długość – 45 mm; średnica części kulistej – ok. 15 mm; długość występow rurkowatych – 10 i 14 mm, średnice wylotów odpowiednio 6 i 8 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/97/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 35.

Nr 36. Kołtka, fragment

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Fragment górnej tarczki kołtka; srebro; odlew; zachowana jedna z tarczek (mniej więcej w połowie), bez uszek i kabłąka;
- C. W centrum 2 usytuowane antytetycznie ptaki, zwrócone do siebie głowami, z nieznacznie rozpostartymi skrzydłami; skrzydła widoczne na pierwszym planie stykają się, w miejscu, gdzie spoczywa czubek odwróconej do góry nogami lilii (?); krawędzie obwiedzione wypukłą linią, zdobione małymi kulkami (zachowało się po 5 z obu stron); górna krawędź wycięta łukowato; 2. poł. XII-XIII w. (por. Arne 1914, 161, Ryc. 290; *Sacralia...* 2006, 119 i n., Tabl. I.36., I.37.);
wymiary: zachowana długość – 18 mm; szerokość maks. – 32 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1607;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 36.

Nr 37. Kołtka, fragment

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Fragment kołtka; cyna (?) / stop cyny z ołowiem (?); odlew; zachowana górna część (brak części bordiury, liczne ubytki w płytkach);
- C. Przedstawienie na obu stronach zapewne identyczne (z jednej bardziej uszkodzone); w centrum krzyż równoramienny umieszczony wewnątrz podkowiastego pasa, otwartego od góry, pokrytego naprzemiennie zakreskowanymi trójkątami („zaplatane”); ramiona krzyża lekko rozszerzają się ku końcom, pokryte drobną, ukośną kratką; bordiura ażurowa, w formie regularnej linii zygzakowatej zamkniętej od zewnątrz drutem zdobionym ukośnymi nacięciami imitującymi filigran, zakończona pętelkowatymi uszkami; XIII w. (por. Rudyka 2017, 367);
wymiary zachowane: długość – 30 mm; szerokość – 40 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1674/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.17.14;
- F. Ryc. VI: 37.

Nr 38. Zawieszka

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Fragment lunuli; srebro; odlew; uszkodzona (brak niemal połowy, niewielkie ubytki na uszku);
- C. Egzemplarz o szerokich „rogach”; krawędzie podniesione; zdobiony półkulistymi guzkami, obwiedzionymi u podstawy perełkami; po jednym guzku w „rogach” i 3 zestawione w trójkąt poniżej uszka; między nimi 3 ukośne linie równoległe, zbudowane z pseudokuleczek (imitacja granulacji), w tym zewnętrzne podwójne, a środkowa zbudowana z rombów, zestawionych z 4 imitacji kulek; uszko w formie tulejki, od zewnątrz zdobione 3 trójkątami, skierowanymi wierzchołkami ku dołowi; X-XI w. (por. Kučera 1962, 41, Ryc. 42: 3; Sedova 1981, 24, Ryc. 25: 5; Małachowska 1998, 83, Ryc. 28: f; Rjabceva 2005, 119, Ryc. 36: 5);
wymiary: zachowana rozpiętość maks. – 23 mm; wysokość z uszkiem – 16 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/91/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.18.1;
- F. Ryc. VI: 38.

Nr 39. Zawieszka

- A. Czeremno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Zawieszka półksiężycowata z krzyżem; stop miedzi; odlew; uszkodzona (odłamana część krzyża, wystająca poza obwód oraz fragment uszka, ubytki wzdłuż krawędzi);
- C. Zamknięta; kolistą, ażurową; rama zwęża się ku dołowi, przechodząc w pionowe ramie krzyża zamykające obwód; krawędzie podniesione; zakończenia ramion trójlistne, środkowe poszerzone; zdobione wypukłymi punktami; uszko w płaszczyźnie prostopadłej do płaszczyzny zawieszki; XI-XIII, zwłaszcza XIII w. (por. Prišćepa 2012, 75, Ryc. 13: 1; Krzemińska, Zahel 2021, 177, poz. III.133);

wymiary: średnica – 21 mm; długość zachowana z uszkiem – 25 mm; grubość – 2 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1309/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.18.4;
- F. Ryc. VI: 39.

Nr 40. Zawieszka

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Zawieszka półksiężycowata z krzyżem; cyna (?); odlew; uszkodzona (odłamana część krzyża, wystająca poza obwód, oraz fragment uszka);
- C. Zamknięta; owalna, ażurowa; rama zwęża się ku dołowi, przechodząc w pionowe ramie krzyża zamykające obwód; krawędzie podniesione; krzyż o fantazyjnie wygiętych ramionach, zdobiony ornamentem reliefowym, roślinnym, a półksiężycowata rama – „esownicami”; uszko koliste, w płaszczyźnie prostopadłej do zawieszki; poł. XII - pocz. XIII w. (por. Zajceva 2008a, 64, Ryc. 43: 1; Dzik 2015, 302, Tabl. II: 13; Krzemińska, Zahel 2021, 177, poz. III.132); wymiary: średnica – 25 mm; długość zachowana z uszkiem – 22 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/89/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.18.3;
- F. Ryc. VI: 40.

Nr 41. Zawieszka

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Zawieszka w typie lunulowatych; cyna; odlew;
- C. Kolistą; z kolistym otworem umieszczonym acentrycznie; rama zdobiona wypukłymi punktami rozmieszczonymi w 2 rzędach; uszko koliste z dużym otworkiem, w płaszczyźnie prostopadłej do zawieszki; XII-XIII w. (por. Sedova 1981, 24, Ryc. 25: 7); wymiary: średnica – 19 mm; długość z uszkiem – 23 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/90/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.18.2;
- F. Ryc. VI: 41.

Nr 42. Zawieszka

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; ażurowa; w formie sześciopłatkowej rozety, z kolistym środkiem; uszko łezkowate, prostopadłe do płaszczyzny, z przewierconym otworkiem; XIV-XV w. (por. Karomova 2013, 39, 189, Ryc. 15: 4); wymiary: długość z uszkiem – 22 mm; szerokość maks. – 17 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/86/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.17.13;
- F. Ryc. VI: 42.

Nr 43. Zawieszka (?)

- A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Zawieszka (?); stop miedzi; odlew; niekonserwowana; uszkodzona (niewielkie ubytki przy krawędzi jednego z ramion);
- C. Płaska; ażurowa; w formie zgeometryzowanej rozety (?), z naprzemiennymi płatkami w formie prostokąta i trójkąta; centralnie mała wypukłość na planie koła, otoczona 4 kolistymi otworami, ustawionymi symetrycznie; krawędzie otworów wykończone wypukłymi obwódkami; powierzchnia groszkowana; z tyłu 2 żeberka wzmacniające (?); XI-XII (?) w. (por. Wrzesiński 2019a; Strobin 2019, 382 i n., Ryc. 28; Tabl. 170: 55; Jaskanis 2008, Tabl. CIV, grób 224, Ryc. 1); wymiary: szerokość maks. – 25 mm; grubość – 1 mm; uwaga: nawiązuje do zawieszek typu Hiddensee (Gardela 2014, 118 i n.);
- D. MT, nr inw. MT/1692/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 43.

Nr 44. Zawieszka

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Zawieszka; stop miedzi; odlew; zgięta, niewielkie ubytki przy krawędzi;
- C. Płaska; kolista; zdobiona motywem zgeometryzowanej rozety o 4 ramionach groszkowanych, ułożonych wokół niewielkiej wypukłości; otok z linii podwójnej, z rzędem perełek pomiędzy; uszko w przekroju romboidalne z otworem przebitym w płaszczyźnie zawieszki; VIII - pocz. XV w. (por. Bilavski, Matei 2008, 325 i n., Ryc. 2, tu pocz. XV w.; Rudenko 2015a, 408, poz. 165, 166, tu VIII-IX w.);
wymiary: średnica – 24 mm; wysokość zachowana z uszkiem – 25 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1825/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 44.

Nr 45. Zawieszka

- A. Czeremno, stan. 3; badania kwiecień 2011;
- B. zawieszka; stop miedzi; wycięta z blachy; nieznacznie zdeformowana (wygięta);
- C. płaska; w formie wysokiego trójkąta równoramiennego, z prostokątnym poszerzeniem z jednej strony, w nim przebit centralnie otwór, przez który przewleczono drut o przekroju kolistym (jeden z końców wygięty w nieregularną pętelkę); średniowiecze (?);
wymiary: długość – 30 mm; szerokość maksymalna – 7 mm; grubość – 1 mm; średnica drutu – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1240/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 45.

Nr 46. Zawieszka (?), fragment

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment zawieszki (?); stop miedzi; odlew; część z elementem służącym do zawieszania odłamana;
- C. Podłużna; w formie wydłużonego trójkąta, o zaokrąglonym wierzchołku i dłuższych bokach wyciętych ząbkowato; płaska; poł. IX - 2. ćw. X w. (por. Majko, Ponomarev 2018, 226, kolorowa wklejka 5: 2a, 26; Egan, Pritchard 2002, 217, Tabl. 3, po s. 179, tu pocz. XV w.);
wymiary: długość – 16 mm; szerokość maks. – 5 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1797/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 46.

Nr 47. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; dwustożkowata; uszko pętelkowate; X-XIII w. (por. Stoljarova, Minenko 2017, 181, Ryc. 13: 12, tu XI-XIII w.; Prohnenko 2018, 180, Ryc. 4: 14, tu X w.);
wymiary: średnica maks. główki – 6 mm; wysokość z uszkiem – 10 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1270/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 47.

Nr 48. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie silnie, dwustronnie spłaszczonej kuli; uszko pętelkowate; X-XIII w. (por. Stoljarova, Minenko 2017, 181, Ryc. 13: 12, tu XI-XIII w.; Prohnenko 2018, 180, Ryc. 4: 14, tu X w.);
wymiary: średnica główki – 6 mm; wysokość z uszkiem – 10 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1419/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 48.

Nr 49. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie silnie, dwustronnie spłaszczonej kuli; uszko taśmowate z kolistym otworem; X-XIII w. (por. Stoljarova, Minenko 2017, 181, Ryc. 13: 12, tu XI-XIII w.; Prohnenko 2018, 180, Ryc. 4: 14, tu X w.);
wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 10 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1386/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI : 49.

Nr 50. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie silnie, dwustronnie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką), z dużym, kolistym otworem; X-XIII w. (por. Stoljarova, Minenko 2017, 181, Ryc. 13: 12, tu XI-XIII w.; Prohnenko 2018, 180, Ryc. 4: 14, tu X w.);
wymiary: średnica główki – 5 mm; wysokość z uszkiem – 10 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1810/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 50.

Nr 51. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; dwustożkowata; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką), z dużym, kolistym otworem; X-XIII w. (por. Stoljarova, Minenko 2017, 181, Ryc. 13: 12, tu XI-XIII w.; Prohnenko 2018, 180, Ryc. 4: 14, tu X w.);
wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1310/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 51.

Nr 52. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 5 mm; wysokość z uszkiem – 11 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1588/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 52.

Nr 53. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie nieznacznie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1777/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 53.

Nr 54. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;

- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 13 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1757/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 54.

Nr 55. Guziczek-zawieszka

- A. Czermno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie nieznacznie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 13 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1791/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 55.

Nr 56. Guziczek-zawieszka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; niekonserwowany;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1383/19/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 56.

Nr 57. Guziczek-zawieszka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie nieznacznie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 13 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/32/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.20;
- F. Ryc. VI: 57.

Nr 58. Guziczek-zawieszka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 6 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/24/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 58.

Nr 59. Guziczek-zawieszka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;

- C. Główka pełna; w formie nieznacznie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 6 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/28/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.18;
- F. Ryc. VI: 59.

Nr 60. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 5 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1287/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 60.

Nr 61. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko taśmowate, z dużym, kolistym otworem; XI-XV w. (por. Musianowicz 1969, 195 i n., Tabl. XLV: 7, tu XI-XIV w.; Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 109, tu XI/XII-XV w.);
wymiary: średnica główki – 5 mm; wysokość z uszkiem – 10 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1749/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 61.

Nr 62. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 5 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1425/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 62.

Nr 63. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1268/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 63.

Nr 64. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko taśmowate, z dużym, kolistym otworem; XI-XV w. (por. Musianowicz 1969, 195 i n., Tabl. XLV: 7, tu XI-XIV w.; Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 109, tu XI/XII-XV w.);

wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;

D. MT, nr inw. MT/1303/1/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 64.

Nr 65. Guziczek-zawieszka

A. Czerрно, stan. 3; badania październik 2010;

B. Guziczek, brąz, odlew;

C. Głównka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);

wymiary: średnica główki – 5 mm; wysokość z uszkiem – 11 mm;

D. MT, nr inw. MT/1310/1/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 65.

Nr 66. Guziczek-zawieszka

A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;

B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;

C. Głównka pełna; w formie nieznacznie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką), z dużym, owalnym otworem; XII - pocz. XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7);

wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 11 mm;

D. MT, nr inw. MT/1683/25/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.16;

F. Ryc. VI: 66.

Nr 67. Guziczek-zawieszka

A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;

B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;

C. Głównka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko taśmowate, z otworkiem umieszczonym u nasady, nieznacznie rozszerza się ku końcowi; XI-XV w. (por. Musianowicz 1969, 195 i n., Tabl. XLV: 7, tu XI-XIV w.; Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 109, tu XI/XII-XV w.);

wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość – 14 mm;

D. MT, nr inw. MT/1683/20/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 67.

Nr 68. Guziczek-zawieszka

A. Czerрно, stan. 3; badania październik 2010;

B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;

C. Głównka pełna; w formie kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);

wymiary: średnica główki – 5 mm; wysokość z uszkiem – 11 mm;

D. MT, nr inw. MT/1257/5/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 68.

Nr 69. Guziczek-zawieszka

A. Czerрно, stan. 1; badania czerwiec 2011;

B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew (niestaranny);

C. Głównka pełna; w formie nieregularnej kuli; uszko taśmowate; XI-XV w. (por. Musianowicz 1969, 195 i n., Tabl. XLV: 7, tu XI-XIV w.; Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 109, tu XI/XII-XV w.);

wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 11 mm;

D. MT, nr inw. MT/1792/7/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 69.

Nr 70. Guziczek-zawieszka

A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;

B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;

C. Główka pełna; w formie kuli; uszko taśmowate, nieznacznie rozszerza się ku końcowi, jego całą powierzchnię wypełnia duży, kolisty otwór; XI-XV w. (por. Musianowicz 1969, 195 i n., Tabl. XLV: 7, tu XI-XIV w.; Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 109, tu XI/XII-XV w.); wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 11 mm;

D. MT, nr inw. MT/1851/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 70.

Nr 71. Guziczek-zawieszka

A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;

B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;

C. Główka pełna; w formie nieznacznie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętliki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);

wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;

D. MT, nr inw. MT/1779/11/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 71.

Nr 72. Guziczek-zawieszka

A. Czeremno, stan. 3; badania październik 2010;

B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;

C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętliki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);

wymiary: średnica główki – 6 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;

D. MT, nr inw. MT/1419/2/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 72.

Nr 73. Guziczek-zawieszka

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;

C. Główka pełna; kulista, z nieznacznie spłaszczoną górną powierzchnią; uszko pętelkowate (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);

wymiary: średnica główki – 10 mm; wysokość z uszkiem – 15 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/43/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 73.

Nr 74. Guziczek-zawieszka

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;

C. Główka pełna; w formie nieznacznie spłaszczonej kuli; uszko taśmowate, nieznacznie rozszerza się ku końcowi; XI-XV w. (por. Musianowicz 1969, 195 i n., Tabl. XLV: 7, tu XI-XIV w.; Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.); wymiary: średnica główki – 9 mm; wysokość z uszkiem – 14 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/46/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 74.

Nr 75. Guziczek-zawieszka

- A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Głównka pełna; kulista z nieznacznie spłaszczoną górną powierzchnią; uszko w formie pętłki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 8 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/21/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.14;
- F. Ryc. VI: 75.

Nr 76. Guziczek-zawieszka

- A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Głównka pełna; w formie kuli; uszko taśmowate, nieznacznie rozszerza się ku końcowi; XI-XV w. (por. Musianowicz 1969, 195 i n., Tabl. XLV: 7 tu XII - pocz. XV w.; Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 109, tu XI/XII-XV w.);
wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/16/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.13;
- F. Ryc. VI: 76.

Nr 77. Guziczek-zawieszka

- A. Czerрно, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew; niekonserwowany;
- C. Głównka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko taśmowate; XI-XV w. (por. Musianowicz 1969, 195 i n., Tabl. XLV: 7, tu XI-XIV w.; Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 109, tu XI/XII-XV w.);
wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1369/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 77.

Nr 78. Guziczek-zawieszka

- A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Głównka pełna; w formie kuli; uszko w formie pętłki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 9 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/22/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.15;
- F. Ryc. VI: 78.

Nr 79. Guziczek-zawieszka

- A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Głównka pełna; w formie kuli; uszko taśmowate, z niesymetrycznie umieszczonym otworem; XI-XV w. (por. Musianowicz 1969, 195 i n., Tabl. XLV: 7, tu XI-XIV w.; Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 109, tu XI/XII-XV w.);
wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 14 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/26/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.17;
- F. Ryc. VI: 79.

Nr 80. Guziczek-zawieszka

- A. Czerрно, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew; niekonserwowany;

- C. Główka pełna, w formie spłaszczonej kuli; uszko taśmowate, z dużym otworkiem; X-XIV w. (por. Musianowicz 1969, 195 i n., Tabl. XLV: 7, tu XI-XIV w.; *Krym ...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 6 mm; wysokość – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1371/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 80.

Nr 81. Guziczek-zawieszka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu; XI/XII-XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 6 mm; wysokość – 11 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/23/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 81.

Nr 82. Guziczek-zawieszka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/27/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 82.

Nr 83. Guziczek-zawieszka, fragment

- A. Czermno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Fragment guziczka-zawieszki; stop miedzi; odlew; uszko niemal w całości odłamane;
- C. Główka pełna; część górna w przybliżeniu stożkowata, z 4 symetrycznymi wgłębieniami; część dolna w przybliżeniu w formie spłaszczonej kuli; XII - pocz. XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7);
wymiary: średnica główki – 4 mm; wysokość zachowana – 5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1265/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 83.

Nr 84. Guziczek-zawieszka

- A. Czermno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew; uszkodzony (spłaszczony, ubytki na główce);
- C. Główka pusta w środku; zapewne kulista; uszko pętlikowate; VII-IX w. (por. Ambroz 1971a, 121, Ryc. 8: 47);
wymiary: średnica główki zachowana – 8 mm; wysokość z uszkiem – 16 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1390/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 84.

Nr 85. Guziczek-zawieszka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; uszkodzony (pęknięcia, zgnieciony);
- C. Główka kulista, pusta w środku; uszko pętlikowate (z drutu); VII-IX w. (por. Ambroz 1971a, 121, Ryc. 8: 47);
wymiary: średnica główki – 10 mm; wysokość – 14 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1383/18/A;

- E. Zabytek niepublikowany;
F. Ryc. VI: 85.
- Nr 86. Guziczek-zawieszka**
A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; uszkodzony (wgniecenia);
C. Główka kulista, złożona z dwóch półkul, pusta w środku; uszko w formie pętelki (z drutu); VII-IX w. (por. Ambroz 1971a, 121, Ryc. 8: 47);
wymiary: średnica główki – 11 mm; wysokość – 17 mm;
D. MT, nr inw. MT/1683/30/A;
E. Zabytek niepublikowany;
F. Ryc. VI: 86.
- Nr 87. Guziczek-zawieszka**
A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; uszkodzony (zgnieciony, ubytki w dolnej części główki);
C. Główka kulista, złożona z dwóch półkul, pusta w środku; uszko w formie pętelki (z drutu); VII-IX w. (por. Ambroz 1971a, 121, Ryc. 8: 47);
wymiary: średnica główki zachowana – 10 mm; wysokość zachowana – 15 mm;
D. MT, nr inw. MT/1683/31/A;
E. Zabytek niepublikowany;
F. Ryc. VI: 87.
- Nr 88. Guziczek (?) / zawieszka dzwoneczkowata (?), fragment**
A. Czermno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
B. Fragment guziczka (?) / zawieszki dzwoneczkowatej (?); miedź; odlew; zachowana półkula z uszkiem;
C. Półkulista, górna część z uszkiem w formie pętelki (z drutu przeciągniętego przez 2 otwory, od spodu przyciśniętego do powierzchni); VII-IX w. (?) (por. Ambroz 1971a, 121, Ryc. 8: 47);
wymiary: średnica podstawy półkuli – 7 mm; zachowana wysokość z uszkiem – 9 mm;
D. MT, nr inw. MT/1832/5/A;
E. Zabytek niepublikowany;
F. Ryc. VI: 88.
- Nr 89. Guziczek-zawieszka**
A. Czermno, stan. 2; badania październik 2010;
B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki; X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
D. MT, nr inw. MT/1346/1/A;
E. Zabytek niepublikowany;
F. Ryc. VI: 89.
- Nr 90. Guziczek-zawieszka**
A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
C. Główka pełna, kulista; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką, z jednej strony wyraźnie cieńsze); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);
wymiary: średnica główki – 9 mm; wysokość z uszkiem – 13 mm;
D. MT, nr inw. MT/1683/1/A;
E. Zabytek niepublikowany;
F. Ryc. VI: 90.
- Nr 91. Guziczek-zawieszka**
A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;

- C. Główka pełna; kulista; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.); wymiary: średnica główki – 8 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 91.

Nr 92. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7 tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.); wymiary: średnica główki – 8 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 92.

Nr 93. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); miejscami zachowany szew odlewniczy; X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.); wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 13 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 93.

Nr 94. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; kulista; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); na uszku zachowany szew odlewniczy; X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7 tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.); wymiary: średnica główki – 8 mm; wysokość z uszkiem – 15 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 94.

Nr 95. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); miejscami zachowany szew odlewniczy; X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7 tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.); wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 11 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 95.

Nr 96. Guziczek-zawieszka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); miejscami zachowany szew odlewniczy; X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);

wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 13 mm;

D. MT, nr inw. MT/1683/7/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 96.

Nr 97. Guziczek-zawieszka

A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;

B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;

C. Głównka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);

wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość – 11 mm;

D. MT, nr inw. MT/1683/8/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 97.

Nr 98. Guziczek-zawieszka

A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;

B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;

C. Głównka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);

wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość – 11 mm;

D. MT, nr inw. MT/1683/9/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 98.

Nr 99. Guziczek-zawieszka

A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;

B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;

C. Głównka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XIV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);

wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;

D. MT, nr inw. MT/1683/10/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 99.

Nr 100. Guziczek-zawieszka

A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;

B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;

C. Głównka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);

wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;

D. MT, nr inw. MT/1683/11/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 100.

Nr 101. Guziczek-zawieszka

A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;

B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;

C. Głównka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7 tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.);

wymiary: średnica główki – 9 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;

D. MT, nr inw. MT/1683/12/A;

- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 101.

Nr 102. Guziczek-zawieszka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); miejscami zachowany szew odlewniczy; X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.); wymiary: średnica główki – 9 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/13/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 102.

Nr 103. Guziczek-zawieszka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie wydłużonej pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.); wymiary: średnica główki – 6 mm; wysokość z uszkiem – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/14/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 103.

Nr 104. Guziczek-zawieszka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; w formie spłaszczonej kuli; uszko w formie pętelki (odlane razem z główką); X-XV w. (por. Sedova 1981, 154 i n., Ryc. 61: 3-7, tu XII - pocz. XV w.; *Krym...* 2003, 141, Tabl. 55: 2, tu X-XII w.); wymiary: średnica główki – 7 mm; wysokość z uszkiem – 11 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1683/15/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 104.

Nr 105. Guziczek-zawieszka

- A. Czermno; kolekcja J. Stopy;
- B. Guziczek-zawieszka; stop miedzi; uszkodzony (pęknięcia, niewielkie ubytki);
- C. Główka kulista, złożona z 2 półkul, pusta w środku; uszko pętlikowate (z drutu); VII-IX w. (por. Ambroz 1971a, 121, Ryc. 8: 47); wymiary: średnica główki – 10 mm; wysokość z uszkiem – 15 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/47/A.
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. –

Nr 106. Bransoleta

- A. Czermno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Bransoleta taśmowata; stop miedzi; brak niewielkiego fragmentu jednego z zakończeń;
- C. Taśma zwęża się ku końcom wygiętym na zewnątrz (zachowany w całości zagięty dwukrotnie); ornament ryty, geometryczny; w części przedniej – powtarzające się na przemian sekwencje: pola podzielone pionowymi liniami na 3 równe części, ze środkową wypełnioną okręgami ustawionymi kolumnowo oraz pole przecięte przez 3 krzyżujące się linie z okręgami między nimi; w częściach zwężonych ukośna kratka; XII-XIII w. (por. Sedova 1981, 107, Ryc. 40: 12); wymiary: średnica – 70 mm; szerokość maks. – 14 mm; grubość taśmy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1798/19/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.18.12;

F. Ryc. VI: 106.

Nr 107. Bransoleta, fragment

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Fragment bransolety taśmowatej; stop miedzi; wyprostowana; brak zakończeń; niewielkie ubytki przy krawędziach;

C. Taśma zwęża się ku końcom (obecne ukośne); zdobiona ornamentem rytym i odciskami puncy (wkłęsły trójkąt z 3 wypukłymi punktami wewnątrz) – powtarzające się sekwencje: wydzielone linią rytą trójkąty z kilkoma odciskami puncy wewnątrz, między trójkątami 2 przylegające do siebie ukośne pasy, wydzielone linią podwójną, z rzędem odcisków maleńkich okręgów; XII-XIII w. (por. Sedova 1981, Ryc. 40: 7);

wymiary: zachowana długość – 115 mm; szerokość maks. – 14 mm; grubość – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1687/2/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.18.13;

F. Ryc. VI: 107.

Nr 108. Bransoleta, fragment

A. Czeremno; badania czerwiec 2011;

B. Fragment bransolety taśmowatej; stop miedzi; rozprostowana, brak części obręczy z zakończeniami;

C. Taśma nieznacznie zwęża się ku końcom (obecne ucięte prosto); ornament rytym, geometryczny – sekwencje pionowych linii równoległych rozdzielonych polami z ukośnymi krzyżami wykonanymi linią podwójną; przekrój soczewkowaty; XII-XIV w. (por. Sedova 1981, 105, Ryc. 39: 17, tu XIV; Nikol'skaja 1987, 116 i n., Ryc. 64: 1, tu XII-XIII; Mihajlova 2017a, 277, Ryc. 4: 1 i 278, tu XI - 1. poł. XII w.; Rauhut 1960, Tabl. XXI: 2);

wymiary: zachowana długość – 84 mm; szerokość maks. – 10 mm; grubość – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1737/2/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 108.

Nr 109. Bransoleta, fragment

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Fragment bransolety taśmowatej, stop miedzi; brak części obręczy z zakończeniem;

C. Taśma zwęża się ku końcowi zwiniętemu w uszko; krawędzie podkreślone głębokimi żłobkami, między nimi motyw ukośnych krzyży wybitych puncą (?); ornament częściowo zatarty; przy końcu taśmy brak zdobienia; X-XIII w. (por. Rauhut 1960, Tabl. XVIII: 9; Sedova 1981, 103, tu k. X w.);

wymiary: zachowana długość – ok. 9 mm; szerokość maks. – 8 mm; grubość – 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1680/29/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 109.

Nr 110. Bransoleta, fragmenty

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. 2 fragment bransolety taśmowatej (składają się); stop miedzi; brak fragmentu z drugim zakończeniem; wyprostowana;

C. Taśma zwęża się ku zaoblonemu końcowi; ornament wybity puncą (odciski prostokątów i rozetek) – sekwencje ułożonych naprzemiennie trójkątów równoramiennych z rozetką wewnątrz (niektóre odciski niedokładnie); XII-XIII w. (por. Sedova 1981, Ryc. 40: 9; Born *et al.* 2016, 122, 151, Ryc. 1, 41);

wymiary: zachowane długości fragmentów – 25 i 51 mm; szerokość maks. obręczy – 8 mm; grubość – 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1680/30/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 110.

Nr 111. Bransoleta

- A. Czermnno, stanowisko bez numeru (fosa na wschód od grodziska); badania czerwiec 2011;
- B. Bransoleta taśmowata; stop miedzi; zachowana w 2 fragmentach, pocięta, brak jednego zakończenia, niewielkie ubytki przy krawędziach; ornament słabo czytelny;
- C. Taśma zwęża się ku końcom; oryginalny, zwinięty w uszko; zdobiona wybijanym ornamentem liniowym – powtarzające się sekwencje prostokątnych pól przeciętych 2 krzyżującymi się liniami podwójnymi, ornament zamyka linia podwójna; k. X-XIII (por. Rauhut 1960, Tabl. XXI: 2; Sedova 1981, 113);
wymiary: zachowana długość – ok. 41 i 130 mm; szerokość maks. – 9 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1869/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 111.

Nr 112. Bransoleta, fragment

- A. Czermnno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Fragment bransolety taśmowatej; stop miedzi; pocięta; brak części obręczy z zakończeniem;
- C. Taśma jednakowej szerokości, zwinięta na końcu w uszko; niezdobiona; k. XI do lat 50.-60. XIV w., ze wskazaniem na k. XII - k. XIII w. (por. Sedova 1981, 113; Nikol'skaja 1987, 116, Ryc. 64: 3);
wymiary: zachowana długość – ok. 70 mm; szerokość – 8 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1837/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 112.

Nr 113. Bransoleta, fragmenty

- A. Czermnno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. 2 fragmenty bransolety taśmowatej; stop miedzi; zdeformowana, brak części obręczy z zakończeniem, niewielkie ubytki przy krawędziach;
- C. Taśma zwęża się ku końcowi, zachowany zwinięty w uszko (obecnie nieznacznie rozwinięte); zdobiona ornamentem wybijanym, geometrycznym (mało czytelny) – linie: pionowe, poziome i ukośne o nieczytelnym układzie; k. X - XIII w. (por. Rauhut 1960, Tabl. XVIII: 12; Sedova 1972, 73, 75, Ryc. 24: 7; 1981, 113, tu k. X w.);
wymiary: zachowana długość – ok. 6 mm; szerokość maks. – 9 mm; grubość – 1 mm
- D. MT, nr inw. MT/1881/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 113.

Nr 114. Bransoleta, fragment

- A. Czermnno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Fragment bransolety; stop miedzi; odłamana z jednego końca; zdeformowana (pocięta, niewielkie ubytki przy krawędziach); niekonserwowana;
- C. Płaska taśma zwężająca się ku końcowi uformowanemu w szpic; zdobiona linią zygzakowatą w technice tremelo; XI - pocz. XII w. (por. Mihajlova 2017b, 25, 216, Ryc. 4: 6);
wymiary: zachowana długość – 48 mm; szerokość maks. – 6 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/111/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 114.

Nr 115. Bransoleta, fragment

- A. Czermnno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment bransolety taśmowatej; stop miedzi; odłamana z jednego końca; pocięta;
- C. Taśma, zwęża się ku końcowi (oryginalny nieznacznie zaoblony); ornament wybijanymi puncą (?), nieczytelny; k. XI do lat 50.-60. XIV w., zwłaszcza k. XII - k. XIII w. (por. Rauhut 1960, Tabl. XXI: 2; Sedova 1981, 113);
wymiary: długość zachowana – 107 mm; szerokość maks. – 9 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1824/4/A;

- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 115.

Nr 116. Bransoleta, fragment

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment bransolety taśmowatej; stop miedzi; odłamana z obu końców; pocięta;
- C. Taśma zwęża się ku jednemu z końców (mógł być zwinięty w uszko); k. XI do lat 50-60. XIV w., zwłaszcza k. XII - k. XIII w. (por. Rauhut 1960, Tabl. XXI: 2; Sedova 1981, 113); wymiary: szerokość maks. – 10 mm; długość zachowana – 50 mm; grubość – 1,5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1808/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 116.

Nr 117. Bransoleta (?), fragment

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania kwiecień 2011;
- B. Fragment bransolety (?); stop miedzi; taśma odłamana z obu końców;
- C. Taśma zwęża się z jednej strony; zdobiona motywem odcisniętych, małych kółek (?); X - 1. poł. XI w. (por. Djačenko 2021, 316, Ryc. 3: 7); wymiary: długość zachowana – 26 mm; szerokość maks. – 13 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1771/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 117.

Nr 118. Bransoleta (?) / Pierścioneł (?), fragment

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment bransolety (?) / pierścionka (?); stop miedzi; taśma odłamana z obu końców;
- C. Taśma nieznacznie rozszerza się ku jednemu z końców; zdobiona ornamentem w formie „leżących” V i łuków wybitych punktami przy pomocy puncy; XI-XIII w.; wymiary: długość zachowana – 12 mm; szerokość maks. – 11 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1806/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 118.

Nr 119. Bransoleta, fragment

- A. Czeremno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Fragment bransolety taśmowatej; stop miedzi; odłamana z jednego końca; rozprostowana;
- C. Taśma zwęża się ku ostremu zakończeniu; zdobiona wybitymi punktami o układzie chaotycznym w części wydzielonej dwiema pionowymi, rytymi liniami; X - 1. poł. XI (por. Djačenko 2021, 316, Ryc. 3: 7); wymiary: długość zachowana – 45 mm; szerokość maks. zachowana – 8 mm; grubość taśmy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1239/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 119.

Nr 120. Bransoleta, fragment

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment obręczy bransolety taśmowatej (?); stop miedzi; odłamana z obu końców; niekonserwowany (oblepiony ziemią i produktami korozji); chronologia nieokreślona;
- C. Taśma zwęża się wyraźnie ku jednemu z końców; niezdobiona; średniowiecze; wymiary: długość – 32 mm; szerokość – 3 i 9 mm; grubość – poniżej 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1465/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 120.

Nr 121. Taśma (bransoleta [?]), fragment

- A. Czeremno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Fragment taśmy (bransolety [?]); stop miedzi; nieznacznie pocięty; niekonserwowany;

- C. Fragment płaskiej taśmy zwężającej się ku jednemu z końców; na jednej z powierzchni nieregularne wgłębienia (uderzenia jakiegoś narzędzia); chronologia nieokreślona; wymiary: długość – 37 mm; szerokość maks. – 6 mm; grubość – ok. 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1402/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 121.

Nr 122. Bransoleta, fragment

- A. Czeremno, stan. 1 (powierzchnia, tzw. „śmietnik”); badania kwiecień 2011;
- B. Fragment bransolety taśmowatej; stop miedzi; brak części obręczy z zakończeniami;
- C. Taśma nieznacznie zwęża się ku końcom (obecne ucięte prosto); ornament reliefowy – 4 rzędy ustawionych poziomo spłaszczonych guzków, rozdzielonych liniami poziomymi; XI - pocz. XII w. (por. Mihajlova 2017a, 276 i n., Ryc. 3: 9, 10); wymiary: zachowana długość obręczy – 30 mm; szerokość maks. – 8 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1708/37/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 122.

Nr 123. Taśma (bransoleta [?]), fragment

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment taśmy (bransoleta [?]); stop miedzi; niekonserwowany (oblepiony ziemią, pogięty);
- C. Wąska taśma; niezdobiona; chronologia nieokreślona; wymiary: zachowana długość – 68 mm; szerokość – 6 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1827/15/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 123.

Nr 124. Bransoleta, fragment

- A. Czeremno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Fragment bransolety; stop miedzi; odłamana z obu końców; niekonserwowana (pogięta, oblepiona ziemią);
- C. Taśma o stałej szerokości; niezdobiona; chronologia nieokreślona; wymiary: zachowana długość – 45 mm; szerokość – 12 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1230/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 124.

Nr 125. Bransoleta (?), fragment

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment bransolety (?); stop miedzi (?); zdeformowany, pęknięty, nieznaczne ubytki przy krawędziach, niekonserwowany (oblepiony ziemią); chronologia nieokreślona;
- C. wąska taśma, w połowie szerokości zagięta; chronologia nieokreślona; wymiary: długość zachowana – 52 mm; szerokość maks. – 7 mm; grubość – ok. 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1507/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 125.

Nr 126. Bransoleta (?), fragment

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment bransolety taśmowatej (?); stop miedzi;
- C. Taśma wygięta w kształt litery U; zdobiona wybitymi kółkami umieszczonymi wzdłuż krawędzi; przy oryginalnym zakończeniu płytkie, łezkowate wgłębienie; II/III – pierwsze dziesięciolecie III w. (por. Belevec 2012, 299, Ryc. 2: A5); wymiary: długość – ok. 50 mm; szerokość – 6 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1615/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 126.

Nr 127. Bransoleta (?), fragment

- A. Czermino, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment bransolety taśmowatej (?); stop miedzi; pogięta;
- C. Masywna taśma, zwężająca się ku jednemu z końców (końce obecnie prosto ścięte); w miejscu zmiany szerokości krawędzie poprowadzone łukowato; niezdobiona; wczesne średniowiecze;
wymiary: szerokość maks. – 11 mm; długość – 65 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1617/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 127.

Nr 128. Bransoleta, fragment

- A. Czermino, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Fragment obręczy bransolety; stop miedzi; odlew; odłamany z obu stron;
- C. Zdobiony żłobkami imitującymi skręt; przekrój wielokątny; XI-XII w. (por. Nikol'skaja 1981, 230, Ryc. 85: 7-8);
wymiary: zachowana długość – 36 mm; szerokość maks. – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1233/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 128.

Nr 129. Bransoleta, fragment

- A. Czermino, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. fragment bransolety; stop miedzi; odlew; pogięta; brak części obręczy z zakończeniem;
- C. zdobiona regularnymi, ukośnymi żłobkami imitującymi skręt; oryginalny koniec płaski, poszerzony łopatkowato; przekrój obręczy płasko-wypukły; XI-XIII w. (por. Nikol'skaja 1981, 230, Ryc. 85: 7-8, tu XI-XII w.; Sedova 1981, 101 i n., Ryc. 36: 9, tu XI/XII - k. XIII w.);
wymiary: zachowana długość – 5 mm; szerokość – 3 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1772/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 129.

Nr 130. Bransoleta (?) / Naszyjnik (?), fragment

- A. Czermino; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Fragment bransolety (?) / naszyjnika (?); stop miedzi; odlew; odłamany z obu końców; niekonserwowany (oblepiony produktami korozji, nieznacznie zdeformowany);
- C. Fragment tordowanej obręczy; wczesne średniowiecze;
wymiary: zachowana długość – 67 mm; grubość – 3-4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/43/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 130.

Nr 131. Bransoleta

- A. Czermino; z kolekcji J. Stopy;
- B. bransoleta; stop miedzi; odlew; uszkodzona (ubytki przy krawędzi); zakończenia odcięte (?);
- C. sztabkowata, otwarta (?), obecne końce ścięte ukośnie; w połowie szerokości żeberko i ryta, nieregularna linia zygzakowata po jednej jego stronie; przekrój obręczy trójkątny; IX - 1. poł. XII w. (por. Zajceva 2008a, 106, tu XI - 1. poł. XII w.; Mihajlova 2014, 320, Ryc. 3: 15, tu IX-XI w.);
wymiary: średnica – 64 mm; szerokość – 7 mm; grubość maks. – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/100/A;
- E. zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 131.

Nr 132. Bransoleta, fragment

- A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;
- B. Fragment bransolety; stop miedzi; odlew; brak części obręczy z zakończeniem;

- C. Lita; obręcz poszerza się ku kolbowatemu zakończeniu; przekrój kolisty; VI-VII w. lub XII-XIII w. (por. Hajredinova 2002, 99, Ryc. 5: 4; Rodinkova 2010, 80; Nikol'skaja 1987, 116, Ryc. 64: 4, tu XII-XIII w.);
wymiary: zachowana długość – 70 mm; średnice przekroju – 3 i 5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/32/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 132.

Nr 133. Bransoleta (?) / zausznica (?) / kolczyk (?), fragment

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. fragment bransolety (?) / zausznicy (?) / kolczyka (?); znaczna część odłamana;
- C. fragment wygiętego łukowato kabłąka, o przekroju kolistym, zakończenie poszerzone kolbowato; VI/VII-VII w. (por. Hvoščinskaja 2002, Tabl. XI: 12; Rodinkova 2010, 80);
wymiary: średnica zakończenia – 6 mm; średnica kabłąka – 1,5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/31/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 133.

Nr 134. Bransoleta, fragment

- A. Czeremno; dar A. Pasiecznego;
- B. Fragment bransolety; stop miedzi; odlew; niekonserwowana; odłamana z jednego końca; zdeformowana;
- C. Gruba taśma, zwężająca się ku jednemu z końców; mniej więcej w połowie zachowanej długości przekrój zmienia się z płaskiego na trójkątny (wierzchołek trójkąta tworzy żeberko w połowie szerokości taśmy); przy węższym końcu występ, w rzucie bocznym prostokątny, przecięty głębokim ukośnym krzyżem; IX-XII w. (por. Gunarsson 2013, 90, Appendix 3:2; Djačenko 2021, 315, Ryc. 2: 9, 11, tu X - 1. poł. XI);
wymiary: zachowana długość – 97 mm; szerokość maks. – 7 mm; grubość – 2-3 mm;
uwaga: forma nawiązuje do bransolet z łbem zwierzęcia na końcu;
- D. MT, nr inw. MT/1695/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 134.

Nr 135. Bransoleta (?)

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Bransoleta (?); stop miedzi; odlew;
- C. Kabłąk wygięty podkowiasto, zakończony 2 kolistymi uszkami, z dużymi otworami; od zewnątrz zdobiony poziomymi żłobkami i 3 półkolistymi wypukłościami, rozmieszczonymi regularnie; tył gładki; przekrój płasko-wypukły; VII w. (por. Ambroz 1971b, 409, 114, Ryc. 9: 43);
wymiary: długość – 44 mm; maks. rozpiętość – 30 mm; szerokość kabłąka – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1790/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 135.

Nr 136. Pierścioneł-obrączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Pierścioneł-obrączka; stop miedzi; odlew;
- C. Zamknięty; obręcz kolistą, przekrój obręczy prostokątny; X-XIV w. (por. Dzieńkowski, Wołoszyn 2009, 133, Ryc. IV.13);
wymiary: średnica pierścionka – 25 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 136.

Nr 137. Pierścioneł-obrączka

- A. Czeremno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Pierścioneł-obrączka; stop miedzi; odlew;

- C. Zamknięty; obręcz kolistą; nieznacznie pogrubiona w dwóch miejscach, między nimi chaotycznie rozmieszczone drobne wgłębienia (pozostałości ornamentu [?]); przekrój obręczy prostokątny; X-XIV w. (por. Dzieńkowski, Wołoszyn 2009, 133, Ryc. IV.13);
wymiary: średnica pierścionka – 19 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1375/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 137.

Nr 138. Pierścione-obrączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Pierścione-obrączka; stop miedzi; odlew; miejscami krawędzie wykruszone;
- C. Zamknięty; obręcz niemal na całej szerokości wypukła, po obu stronach wypukłości płaskie pasy; przekrój obręczy płasko-wypukły; XV-XVI w. (por. Michelbertas 2006, 109, 111, Ryc. 90: 4);
wymiary: średnica pierścionka – 21 mm; szerokość obręczy – 2-3 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/13/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 138.

Nr 139. Pierścione-obrączka

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Pierścione-obrączka stop miedzi; odlew;
- C. Zamknięty; obręcz kolistą; niezdobiony; przekrój obręczy płasko-wypukły; XII-XIII w. (por. Zarubij 2012, 159, 172, Ryc. 67);
wymiary: średnica pierścionka – 19 mm; szerokość obręczy – 6 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1745/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 139.

Nr 140. Pierścione, fragment

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment obręczy pierścionka taśmowatego (?); stop miedzi; odłamana z obu końców;
- C. Krawędzie podkreślone delikatnym, rytym żłobkiem; przekrój obręczy wklęsło-wypukły; XII-XIII w. (?) (por. Zarubij 2012, 159, 172, Ryc. 67);
wymiary: szerokość zachowanej części obręczy – 6 mm; grubość obręczy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1407/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 140.

Nr 141. Pierścione

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Pierścione; stop miedzi; kucie i gięcie;
- C. Otwarty; masywny; obręcz wyraźnie ścienia się i zwęża ku szpiczastym końcom; niezdobiony; przekrój obręczy płasko-wypukły; widoczne ślady uderzeń młotka; XI-XII w. (por. Zarubij 2012, 148, 170, Ryc. 27; Krzemińska, Zahel 2021, 117, poz. III.16);
wymiary: średnica pierścionka – 19 mm; szerokość maks. obręczy – 5 mm; grubość maks. obręczy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/66/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.25;
- F. Ryc. VI: 141.

Nr 142. Pierścione-obrączka

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Pierścione-obrączka; stop miedzi; odlew; niekonserwowany;
- C. Zamknięty; obręcz profilowana; zdobiona poziomym żłobkiem biegnącym w połowie jej szerokości; 2. poł. X-XVI (por. Liwoch 2007, 373, Ryc. 6: 2; XV-XVI w.; Michelbertas 2006, 115, 126, Ryc. 94: 7; 103: 2-4;

wymiary: średnica pierścionka – 20 mm; szerokość taśmy – 4 mm; grubość taśmy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/68/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 142.

Nr 143. Pierścioneł-obręczka

A. Czeremno; dar A. Troncika;

B. Pierścioneł-obręczka; stop miedzi; odlew;

C. Zamknięty; obręcz profilowana, zdobiona żłobkiem biegnącym w połowie jej szerokości; 2. poł. X-XVI w. (por. Liwoch 2007, 373, Ryc. 6: 2, tu 2. poł. X w.; Michelbertas 2006, 115, 126, Ryc. 94: 7; 103: 2-4, tu XV-XVI w.);

wymiary: średnica pierścionka – 20 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1680/15/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 143.

Nr 144. Pierścioneł

A. Czeremno, stan. 2; weryfikacyjne badania powierzchniowe przeprowadzone przez Zamojską Delegaturę Wojewódzkiego Urzędu Ochrony zabytków w Zamościu, w 2012 r.;

B. Pierścioneł taśmowaty; stop miedzi; odlew; niekonserwowany;

C. W połowie szerokości taśmy wąski żłobek; przekrój obręczy płasko-wypukły; 2. poł. X-XVI w. (por. Liwoch 2007, 373, Ryc. 6: 2, tu 2. poł. X w.; Michelbertas 2006, 115, 126, Ryc. 94: 7; 103: 2-4, tu XV-XVI w.);

wymiary: średnica pierścionka – 19 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1894/29/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 144.

Nr 145. Pierścioneł-obręczka

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Pierścioneł-obręczka; stop miedzi; odlew;

C. Zamknięty; obręcz profilowana, zdobiona żłobkiem biegnącym w połowie jej szerokości, z gęsto rozmieszczonymi punktowymi odciskami puncy na dnie; XIV-XV w. (por. Tomsinskij 2019, 121, 122, Ryc. 3: 6);

wymiary: średnica pierścionka – 19 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1680/14/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 145.

Nr 146. Pierścioneł-obręczka

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Pierścioneł-obręczka; stop miedzi; odlew; niekonserwowana;

C. Zamknięty; obręcz profilowana; zdobiona żłobkiem biegnącym w połowie jej szerokości, z gęsto rozmieszczonymi punktowymi odciskami puncy na dnie; XIV-XV w. (por. Tomsinskij 2019, 121 i n., Ryc. 3: 6);

wymiary: średnica pierścionka – 15 mm; szerokość obręczy – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1680/16/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 146.

Nr 147. Pierścioneł-obręczka

A. Czeremno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;

B. Pierścioneł-obręczka; stop miedzi; odlew;

C. Zamknięty; obręcz zdobiona w połowie szerokości żłobkiem, z wybitymi puncą ukośnymi kreseczkami na dnie; przekrój obręczy płaski; XI-XV w. (por. Tomsinskij 2019, 121, 122, Ryc. 3: 6);

wymiary: średnica pierścionka – 15; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1704/14/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 147.

Nr 148. Pierścionek-obraczka

A. Czeremno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;

B. Pierścionek-obraczka; stop miedzi; niewielkie ubytki przy krawędzi;

C. Zamknięty; obręcz w połowie szerokości zdobiona linią punktową, wybitą puncą; przekrój obręczy płaski; XIV-XV w. (por. Tomsinskij 2019, 121 i n., Ryc. 3: 6);
wymiary: średnica pierścionka – 23; szerokość obręczy – 6 mm; grubość obręczy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1704/11/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 148.

Nr 149. Pierścionek, fragment

A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;

B. Fragment pierścionka taśmowatego; srebro; brak obu zakończeń;

C. Obręcz wygięta łukowato; zdobiona 2 poziomymi, równoległymi liniami rytymi; XI-XII w. (por. Zarubij 2012, 154, 159, 174 175, Ryc. 111, 129; Makarov, Krasnikova, Epohin 2021, 12, Ryc. 2: 4);
wymiary: obecna rozpiętość maks. – 21 mm; szerokość obręczy – 4 mm; grubość obręczy – 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1821/7/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 149.

Nr 150. Pierścionek-obraczka

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Pierścionek-obraczka; stop miedzi; odlew; niekonserwowany;

C. Zamknięty; taśma płaska; wzdłuż krawędzi żłobek, co uwypukliło część środkową obręczy; XII-XIII w. (por. Zarubij 2012, 159);
wymiary: średnica obręczy – 21 mm; szerokość obręczy – 4 mm; grubość obręczy – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2960;

D. MT, nr inw. MT/1679/69/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 150.

Nr 151. Pierścionek-obraczka

A. Czeremno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;

B. Pierścionek-obraczka; stop miedzi; odlew; niekonserwowany;

C. Obręcz zdobiona 2 rytymi liniami równoległymi o układzie poziomym; przekrój obręczy płaski; XI-XII w. (por. Zarubij 2012, 154, 159, 174 i n., Ryc. 111, 129; Makarov, Krasnikova, Epohin 2021, 12, Ryc. 2: 4);
wymiary: średnica pierścionka – 20 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1704/15/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 151.

Nr 152. Pierścionek, fragment

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Fragment pierścionka taśmowatego; stop miedzi; odlew; uszkodzony (brak taśmy z obu końców);

C. Jeden z końców ścięty ukośnie, drugi w przybliżeniu trójkątny; obręcz profilowana; X-XI w. (por. Makarov, Krasnikova, Epohin 2021, 12, Ryc. 2: 5);
wymiary: średnica pierścionka – 17 mm; szerokość taśmy – 9 mm; grubość taśmy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1680/11/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 152.

Nr 153. Pierścionek

- A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;
- B. Pierścionek taśmowaty; stop miedzi; odlew (?);
- C. Otwarty; jeden z końców ścięty ukośnie, drugi delikatnie zaoblony; krawędzie niewyodrębnione; taśma zdobiona ukośnymi żłobkami o różnej długości i głębokości; XIX-XX w. (?) (por. Artemičeva 2018, 337, 339, Ryc. 2: 2);
wymiary: średnice obręczy – 15 i 17 mm; szerokość taśmy – 4 mm; grubość taśmy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/12/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 153.

Nr 154. Pierścionek

- A. Czerрно, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Pierścionek taśmowaty; stop miedzi; niewielkie ubytki;
- C. Otwarty; końce zakończone prosto (zachodzą na siebie); niezdobiony; XI-XIII w. (por. Sedova 1981, 129; Kóčka-Krenz 1993, 119; Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 50, Ryc. 7: 10);
wymiary: średnica pierścionka – 17 mm; szerokość obręczy – 5 mm; grubość obręczy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1471/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 154.

Nr 155. Pierścionek

- A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;
- B. Pierścionek taśmowaty; stop miedzi;
- C. Otwarty; taśma zwęża się ku zakończonym szpiczasto końcom (znacznie zachodzą na siebie); niezdobiony; XI-XIII w. (por. Sedova 1981, 129; Kóčka-Krenz 1993, 119; Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 50, Ryc. 7: 10);
wymiary: średnice pierścionka – 20 i 25 mm; szerokość taśmy maks. – 8 mm; grubość taśmy – ok. 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 155.

Nr 156. Pierścionek

- A. Czerрно; z kolekcji J. Stopy;
- B. Pierścionek taśmowaty; stop miedzi;
- C. Otwarty; z grubej taśmy zwężającej się ku zakończonym prosto końcom (nie zachodzą na siebie); niezdobiony; XI-XIII w. (por. Sedova 1981, 129; Kóčka-Krenz 1993, 119);
wymiary: średnica pierścionka – 18 mm; szerokość maks. taśmy – 8 mm; grubość taśmy – 1,5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1379/70/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 156.

Nr 157. Pierścionek (?) / Bransoleta (?), fragment

- A. Czerрно, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Fragment obręczy pierścionka (?) / bransolety (?); stop miedzi; niekonserwowany;
- C. Taśma płaska; szeroka, wygięta łukowato; niezdobiona; XII-XV w. (?) (por. Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 50, 52, Ryc. 5: 14);
wymiary: rozpiętość między końcami obręczy – 15 mm; szerokość taśmy – 12 mm; grubość taśmy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1789/15/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 157.

Nr 158. Pierścionek

- A. Czerрно; z kolekcji J. Stopy;

- B. Pierścionek taśmowaty; stop miedzi;
- C. Otwarty; taśma zwęża się ku zakończonym szpiczasto końcom (znacznie zachodzą na siebie); w części przedniej ornament geometryczny, niesymetryczny: romby wybite linią punktową, umieszczone między liniami pionowymi; XI-XIII w. (por. Sedova 1981, 123, 129, Ryc. 45: 18; Kóčka-Krenz 1993, 119; Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 50, Ryc. 7: 10); wymiary: średnica pierścionka – 20 mm; szerokość taśmy maks. – 8 mm; grubość taśmy – ok. 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/61/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.7;
- F. Ryc. VI: 158.

Nr 159. Pierścionek, fragment

- A. Czerрно, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment pierścionka (?); stop miedzi; taśma odłamana z obu stron; niekonserwowany (oblepiony ziemią i produktami korozji);
- C. Taśma rozszerza się nieznacznie ku jednemu z końców (ścięty prosto); zdobiona słabo czytelnym ornamentem wybijanym, geometrycznym: rzędy maleńkich punktowych odcisków ustawionych kolumnowo i ukośne; XII-XV w. (por. Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 50, 52, Ryc. 5: 14); wymiary: szerokość zachowanej obręczy – 7-12 mm; grubość obręczy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1564/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 159.

Nr 160. Pierścionek, fragment

- A. Czerрно, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment pierścionka taśmowatego; stop miedzi; uszkodzony (brak fragmentu taśmy z jednego końca, pogięty);
- C. Taśma zwęża się ku oryginalnemu końcowi (ścięty prosto); krawędzie niewyodrębnione; w najszerszym miejscu widoczne kombinacje delikatnie zagłębionych punktów (słabo czytelne); XI-XIII w. (por. Kóčka-Krenz 1993, 119); wymiary: szerokość taśmy – 3-7 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1475/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 160.

Nr 161. Pierścionek

- A. Czerрно, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Pierścionek taśmowaty; srebro; kuty; na powierzchni liczne wżery i porysowania;
- C. Taśma o zmiennej grubości, zwęża się ku końcom (zachodzą na siebie); na powierzchni liczne ślady punktowych nakłuć ([?], pozostałości zatartego ornamentu [?]); XI-XIII w. (por. Sedova 1981, 129; Kóčka-Krenz 1993, 119; Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 50, Ryc. 7: 10); wymiary: średnica pierścionka – 25 mm; szerokość maks. taśmy – 7 mm; grubość taśmy – 1-2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1557/5/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.19;
- F. Ryc. VI: 161.

Nr 162. Bransoleta (?) / Pierścionek (?), fragment

- A. Czerрно, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Fragment bransolety (?) / pierścionka (?); stop miedzi; brak części obręczy z obu końców;
- C. Taśma rozszerza się znacznie ku jednemu z końców (obecne ścięte prosto); zdobiona wzdłuż krawędzi 2 rzędami odcisków prostokątów (wewnętrzne nieco większe); XII-XV w. (por. Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 50, 52, Ryc. 5: 14); wymiary: szerokość zachowanej części obręczy – 4-7 mm; grubość obręczy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1288/2/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 162.

Nr 163. Pierścionek

A. Czermnno; z kolekcji J. Stopy;

B. Pierścionek taśmowaty; stop miedzi;

C. Otwarty; taśma zwęża się ku ostrym zakończeniom (zachodzą na siebie); ornament wybijany i ryty (niemal na całej długości obwodu): wzdłuż krawędzi gęsto rozmieszczone odciski czworoboków i ryty ciąg „płomieni” skierowanych ku środkowi taśmy, nachylonych z każdej ze stron w przeciwnym kierunku; między nimi, w części najszerszej, pięć ustawionych kolumnowo sekwencji (w niewielkiej odległości od siebie) kilku par „płomieni”; X - pocz. XIV, głównie XII - pocz. XIII w. (por. Sedova 1981, 129; Kóčka-Krenz 1993, 119); wymiary: średnica pierścionka – 20 mm; szerokość maks. taśmy – 7 mm; grubość taśmy – 1,5 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/62/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.8;

F. Ryc. VI: 163.

Nr 164. Pierścionek

A. Czermnno; z kolekcji J. Stopy;

B. Pierścionek taśmowaty; stop miedzi; krawędzie nieznacznie wyszczerbione;

C. Otwarty; taśma zwęża się ku prosto ściętym końcom (nieznacznie zachodzą na siebie); ornament niemal na całej długości, ryty, geometryczny: między liniami biegnącymi wzdłuż krawędzi, sekwencje ukośnych krzyży rozdzielonych 2 pionowymi liniami równoległymi; 3 z krzyży wykonano linią podwójną; w niektórych sekwencjach między ramionami krzyża symetryczne, krótkie linie, „zaczepione” o linie ograniczające motyw; XI-XIII w. (por. Rauhut, Długopolska 1973, 295, 436, Tabl. II: k, tu XII w.; Karasiewicz 2001, 373, Tabl. V: 6, tu XIII w.; Stepanova 2010, 289, Ryc. 3: 4, tu XI w.; Zarubij 2012, 150, 171, Ryc. 50; Mihajlova 2017a, 277, 278, Ryc. 4: 1); wymiary: średnice pierścionka – 20 i 18 mm; szerokość maks. obręczy – 8 mm; grubość maks. obręczy – poniżej 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/59/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.6;

F. Ryc. VI: 164.

Nr 165. Pierścionek (?) / Bransoleta (?), fragment

A. Czermnno, stan. 3; badania październik 2010;

B. Fragment pierścionka (?) / bransolety (?); stop miedzi; uszkodzony (odłamane końce);

C. Obręcz płaska; zdobiona głębokim ornamentem rytym i odciskami puncy (delikatne odciski w zagłębieniach linii rytach): ukośny krzyż, z boku 4 równoległe żłobki pionowe; V - 1. poł. VIII w. (por. Volodarets-Urbanovič 2015, 96, Ryc. 5: 2, 5) lub 2. poł. XI - pocz. XII w. (por. Rauhut, Długopolska 1973, 295, 436, Tabl. II: k, tu XII w.; Karasiewicz 2001, 373, Tabl. V: 6, tu XIII w.; Stepanova 2010, 289, Ryc. 3: 4, tu XI w.; Zarubij 2012, 150, 171, Ryc. 50; Mihajlova 2017a, 277 i n., Ryc. 4: 1); wymiary: szerokość maks. obręczy – 4 mm; grubość obręczy – ok. 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1302/1/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 165.

Nr 166. Pierścionek

A. Czermnno, stan. 3; badania październik 2010;

B. Pierścionek taśmowaty; stop miedzi; odlew; w nieznacznym stopniu zdeformowany, krawędzie wyszczerbione;

C. Otwarty; końce prosto ścięte (zachodzą na siebie); krawędzie wyodrębnione przez pogrubienie; ornament reliefowy, roślinno (?) - geometryczny (słabo czytelny); X-XIII w. (?) (por. Kóčka-Krenz 1993, 119);

wymiary: średnica dłuższa obręczy pierścionka – 20 mm; szerokość maks. taśmy – 6 mm; grubość taśmy maks. – 1,5 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1271/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 166.

Nr 167. Pierścioneł, fragment

- A. Czeremo, stan. 1; badania kwiecień 2010;
- B. Fragment pierścionka taśmowatego; stop miedzi; uszkodzony (odłamane oryginalne końce), pokryty zieloną patyną;
- C. Obręcz o jednakowej szerokości; ornament reliefowy, nieczytelny, prawdopodobnie pionowe linie „perełkowe”, dziejące obręcz na równe pola, z nieczytelnymi motywami wewnątrz; krawędzie słabo wyodrębnione półwałkiem pokrytym perełkami; XII-XIII w.;
wymiary: szerokość taśmy – 6 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1819/14/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 167.

Nr 168. Pierścioneł

- A. Czeremo, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Pierścioneł; stop miedzi; odlew;
- C. Otwarty; obręcz zwęża się ku prosto ściętym końcom (nie zachodzą na siebie); krawędzie wyodrębnione (niemal na całej długości), ozdobione perełkami; ornament reliefowy, geometryczny: powtarzające się sekwencje – stożkowaty guzek, umieszczony centralnie i dwa mniejsze, półkuliste, ustawione kolumnowo po jego obu stronach; kombinacje rozdzielone podwójną linią perełkową; końce obręczy niezdobione; XI w. (por. Zajceva 2008a, 120, Ryc. 107: 6);
wymiary: średnica pierścionka – 25 mm; szerokość maks. obręczy – 8 mm; grubość obręczy – 1-2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1558/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.5;
- F. Ryc. VI: 168.

Nr 169. Pierścioneł, fragment

- A. Czeremo, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Fragment pierścionka taśmowatego; stop miedzi; odlew; uszkodzony (brak fragmentu taśmy z jednego końca);
- C. Obręcz zwęża się ku końcowi (ścięty prosto); krawędzie wyodrębnione wąskim półwałkiem tylko w części pokrytej ornamentem; ornament reliefowy, geometryczny: powtarzające się sekwencje – półkulisty guzek, umieszczony centralnie i dwa mniejsze, półkuliste, ustawione kolumnowo po jego obu stronach, kombinacje rozdzielone podwójną linią perełkową; XI w. (por. Zajceva 2008a, 120, Ryc. 107: 6);
wymiary: obecna rozpiętość maks. – 17 mm; szerokość maks. – 7 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1290/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 169.

Nr 170. Pierścioneł, fragment

- A. Czeremo, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment pierścionka; stop miedzi; odlew; uszkodzony (pogięty, częściowo rozprostowany; brak części obręczy);
- C. Taśma płaska z krawędziami w formie półwałków; zdobiona motywem zaplatania (warkocza); XII-XIII w. (por. Sedova 1972, 73, 75, Ryc. 24: 8; Zajceva 2008a, 212, Ryc. 107: 8, 10, 15, 16, 18, 19; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 98, Ryc. 8: 11; Makarov, Krasnikova, Epochin 2021, 18, Ryc. 5: 10);
wymiary: szerokość taśmy – 5 mm; grubość przy krawędzi – 1 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1326/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 170.

Nr 171. Pierścioneł, fragment

- A. Czeremo, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Fragment obręczy pierścionka taśmowatego; stop miedzi; odlew; obręcz niemal zupełnie rozprostowana, odłamana z obu końców;
- C. Taśma płaska, z brzegami w formie półwałków; zdobiona wypukłym motywem zaplatania (warkocza); XII-XIII w. (por. Sedova 1972, 73, 75, Ryc. 24: 8; Zajceva 2008a, 212, Ryc. 107: 8, 10, 15, 16, 18, 19; Piotrowski, Kępa, Żuchowska 2009, 98, Ryc. 8: 11; Makarov, Krasnikova, Epochin 2021, 18, Ryc. 5: 10);
wymiary: długość zachowana obręczy – 18 mm; szerokość obręczy – 7 mm; grubość obręczy – 1 mm
- D. MT, nr inw. MT/1385/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 171.

Nr 172. Pierścioneł-obręczka

- A. Czeremo; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Pierścioneł-obręczka; stop miedzi; ucięty z rurki (?);
- C. Obręcz o zmiennej szerokości; w miejscu najszerszym odcisnięty, słabo czytelny ornament (dłonie w uścisku [?]); przekrój obręczy płaski; XVI-XVII w. (por. Michelbertas 2006, 128, Ryc. 105: 9);
wymiary: średnica pierścionka – 18 mm; szerokość obręczy – 2-3 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/12/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 172.

Nr 173. Pierścioneł-obręczka

- A. Czeremo; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Pierścioneł-obręczka; stop miedzi; ucięty z rurki (?);
- C. Obręcz o zmiennej szerokości; w miejscu najszerszym odcisnięte litery (?) ze stylizowanym motywem roślinnym z obu stron; przekrój obręczy płaski; XVI-XVII w. (por. Michelbertas 2006, 128, 152, Ryc. 105: 8, 9);
wymiary: średnica pierścionka – 19 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/13/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 173.

Nr 174. Pierścioneł-obręczka

- A. Czeremo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Pierścioneł-obręczka; stop miedzi, odlew; obręcz nieznacznie zdeformowana;
- C. Zamknięty; obręcz w przybliżeniu owalna; w części przedniej pogrubiona; zdobiona skośnymi żłobkami imitującymi 2 skręcone druty; miejscowo ścieniona; przekrój obręczy owalny, zmienny; od wewnątrz szew odlewniczy (wygładzony); k. XI - k. XIV w., zwłaszcza XII-XIII w. (por. Sedova 1981, 122, 125-127; Zajceva 2008a, 124, Ryc. 111: 11; Ereemeev 2015, 472 i n., 517, Ryc. 439: 2; Makarov, Krasnikova, Epochin 2021, 12, Ryc. 2: 8);
wymiary: średnice obręczy – 22 i 24 mm; średnica przekroju – 2-3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/71/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 174.

Nr 175. Pierścioneł-obręczka

- A. Czeremo, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Pierścioneł-obręczka; stop miedzi; odlew;

- C. Zamknięty; obręcz kolistą; na całym obwodzie zdobiona ukośnymi żłobkami imitującymi skręt; przekrój obręczy kolisty; k. XI - k. XIV w., zwłaszcza XII-XIII w. (por. Sedova 1981, 122, 125-127; Zajceva 2008a, 123, Ryc. 111: 7);
wymiary: średnica obręczy – 22 mm; średnica przekroju – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1766/9/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 175.

Nr 176. Pierścionek-obrączka

- A. Czerpmo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Pierścionek-obrączka; stop miedzi; odlew;
- C. Zamknięty; obręcz kolistą; na znacznej długości zdobiona ukośnymi żłobkami imitującymi skręt; część obręczy niezdobiona – cieńsza; przekrój obręczy kolisty; XI - k. XIV w., zwłaszcza XII-XIII w. (por. Sedova 1981, 122, 125-127; Zajceva 2008a, 123, Ryc. 111: 6; Makarov, Krasnikova, EPOCHIN 2021, 12, Ryc. 2: 9);
wymiary: średnica pierścionka – 22 mm; średnica przekroju obręczy – 2-3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/72/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 176.

Nr 177. Pierścionek-obrączka

- A. Czerpmo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Pierścionek-obrączka; stop miedzi; odlew;
- C. Zamknięty; obręcz kolistą; na znacznej długości zdobiona ukośnymi żłobkami imitującymi skręt; część obręczy niezdobiona – cieńsza; przekrój obręczy kolisty; XI - k. XIV w., zwłaszcza XII-XIII w. (por. Sedova 1981, 122, 125-127; Zajceva 2008a, 123, Ryc. 111: 5; Makarov, Krasnikova, EPOCHIN 2021, 12, Ryc. 2: 9);
wymiary: średnica pierścionka – 18 mm; średnice przekroju obręczy – 1-2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/73/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 177.

Nr 178. Pierścionek-obrączka

- A. Czerpmo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Pierścionek-obrączka; stop miedzi; odlew;
- C. Zamknięty; niemal kolisty; obręcz ścienia się ku tyłowi; w płaszczyznach bocznych zdobiona na znacznej długości obwodu ukośnymi nacięciami (nie schodzą się); część obręczy pozbawiona zdobienia cieńsza; zachowane szwy odlewnicze (od wewnątrz zagładzone); przekrój obręczy kolisty; k. XI - k. XV w., zwłaszcza XII-XIII w. (por. Musianowicz 1960, 200, Tabl. I: 9; Sedova 1981, 122, 125-127; 1997, 76 i n.; Zarubij 2012, 171, Ryc. 45);
wymiary: średnica pierścionka – 18 mm; średnica maks. przekroju obręczy – 3 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/5578/A;
- D. MT, nr inw. MT/1679/74/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 178.

Nr 179. Pierścionek

- A. Czerpmo; dar A. Troncika z 2011;
- B. Pierścionek; stop miedzi; odlew;
- C. Obręcz kolistą; na 2/3 obwodu zdobiona dwustronnie, ukośnymi żłobkami imitującymi skręt; na odcinku nieornamentowanym ścieniona; przekrój obręczy owalny; XI - k. XIV w., zwłaszcza w XII-XIII w. (por. Sedova 1981, 122, 125 i n.; Zajceva 2008a, 124, Ryc. 111: 11; Eremeev 2015, 472 i n., 517, Ryc. 439: 2; Makarov, Krasnikova, EPOCHIN 2021, 12, Ryc. 2: 8);
wymiary: średnica obręczy – 24 mm; średnica maks. przekroju obręczy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/5/A;

- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 179.

Nr 180. Pierścioneł (?)

- A. Czeremo, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Pierścioneł (?); stop ołowiu (?), odlew; zdeformowany;
- C. Otwarty; końce obręczy zwężone (nieznacznie zachodzą na siebie); na całej długości obwodu zdobiony ukośnymi żłobkami imitującymi skręt; przekrój obręczy owalny; od wewnątrz szew odlewniczy; XIII - k. XIV w. (por. Musianowicz 1969, 194, 195, Tabl. XLV: 6; Sedova 1981, 122, 125-127);
wymiary: średnice pierścionka – 12 i 20 mm; średnice przekroju obręczy – 1-3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1791/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 180.

Nr 181. Pierścioneł-obręczka

- A. Czeremo; przypadkowe odkrycie dokonane w 2012 r.;
- B. Pierścioneł-obręczka; stop miedzi odlew; niekonserwowany;
- C. Zamknięty; obręcz kolistą; zdobiona gęsto rozmieszczonymi półkulistymi wypukłościami; przekrój obręczy płasko-wypukły; XII-XIII w. (por. Zarubij 2012, 156, 175, Ryc. 128);
wymiary: średnica pierścionka – 22; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1890/23/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 181.

Nr 182. Pierścioneł, fragment

- A. Czeremo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Fragment pierścionka; srebrno; brak tylnej części obręczy;
- C. Fragment masywnej obręczy skręconej z trzech grubych drutów, skutyh ze sobą w części tylnej (zachowany niewielki odcinek); 2. poł. XII - 1. poł. XIII w. (por. Sedova 1981, 123, 125, Ryc. 45: 12; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 97, Ryc. 7: a, c);
wymiary: obecna rozpiętość maks. obręczy – 26 mm; grubość maks. obręczy w części przedniej – 7 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/58/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.20;
- F. Ryc. VI: 182.

Nr 183. Pierścioneł, fragment

- A. Czeremo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Fragment pierścionka; srebrny; część tylna zachowana częściowo, obręcz rozprostowana;
- C. Część przednia obręczy spleciona z 4 torowanych drutów, skutyh razem przy końcach w płaską obręcz; XI-XIII w. (por. Sedova 1981, 127, Ryc. 48; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 97, Ryc. 7: a, c; Czonstke, Koperkiewicz 2013, 237, 252, Tabl. IV: 1-3; Ters'kyj 2020, 25, Ryc. 71);
wymiary: cięciwa łuku obręczy – 34 mm; szerokość obręczy w części tylnej – 3 mm; grubość obręczy przy zachowanym końcu – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/57/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.21;
- F. Ryc. VI: 183.

Nr 184. Pierścioneł

- A. Czeremo; dar anonimowego znalazcy;
- B. Pierścioneł; stop miedzi; odlew;
- C. Zamknięty; w części przedniej imitacja 3 splecionych drutów, skutyh razem w części tylnej w płaską obręcz; XI-XIII w. (por. Zarubij 2012, 160);
wymiary: średnica pierścionka – 23 mm; szerokość obręczy w części tylnej – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/4/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 184.

Nr 185. Pierścionek

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Pierścionek z tarczką; stop miedzi; odlew; tarczka uszkodzona;

C. Tarczka płaska; prostokątna o ściętych ukośnie narożnikach; część powierzchni tarczki pokryta masą szklaną, w miejscach jej pozbawionych widoczne ślady pilnika; obręcz poszerza się ku tarczce, gdzie osiąga największą szerokość, tu przecięta 3 głębokimi żłobkami; przekrój obręczy płasko-wypukły; średniowiecze;
wymiary: średnica pierścionka – 23 mm; wymiary tarczki – 7 x 10 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1680/9/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 185.

Nr 186. Pierścionek, fragment

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Fragment pierścionka z tarczką; stop miedzi; odlew (?); obręcz w dużym stopniu odłamana; niekonserwowany;

C. Tarczka płaska; w formie wydłużonego w poziomie prostokąta; na tarczce ślady mocowania gniazda na oczko (?); z obu stron tarczki fragmenty obręczy, z 3 wypukłościami u nasady; wczesne średniowiecze;
wymiary: tarczka – 7 x 9 mm; szerokość obręczy – 3-6 mm; grubość obręczy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1680/20/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 186.

Nr 187. Pierścionek

A. Czeremno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;

B. Pierścionek z tarczką; stop miedzi; odlew (?);

C. Tarczka płaska; prostokątna, wydłużona w poziomie, o ściętych ukośnie narożnikach; powierzchnia tarczki pokryta rytymi liniami; obręcz przy tarczce nieznacznie poszerzona, przecięta 3 głębokimi żłobkami; przekrój obręczy płasko-wypukły; z tyłu ślady użycia pilnika; wczesne średniowiecze;
wymiary: średnica pierścionka – 24 mm; wymiary tarczki – 9 x 12 mm; szerokość obręczy – 3-4 mm; grubość obręczy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1704/7/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 187.

Nr 188. Pierścionek

A. Czeremno; dar anonimowego znalazcy;

B. Pierścionek z tarczką; stop miedzi; odlew (?); obręcz nieznacznie zdeformowana (zgnieciona); niekonserwowany;

C. Tarczka płaska; prostokątna, wydłużona w poziomie, z nieznacznie podniesioną krawędzią od strony obręczy; obręcz zwęża się ku tyłowi; po obu stronach tarczki przecięta 2 głębokimi żłobkami; przekrój obręczy płaski; wczesne średniowiecze;
wymiary: średnica pierścionka – 23 mm; wymiary tarczki – 9 x 12 mm; szerokość obręczy – 3-4 mm; grubość obręczy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1904/16/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 188.

Nr 189. Pierścionek

A. Czeremno; dar anonimowego znalazcy;

B. Pierścionek z tarczką; stop miedzi; odlew; niekonserwowany;

- C. Tarczka płaska; prostokątna; z podniesionymi brzegami (lepiej zachowane od strony obręczy, wzdłuż dłuższych boków częściowo wykruszone); na powierzchni tarczki pozostałości lepiszcza (?); obręcz wąska; przekrój obręczy płasko-wypukły; wczesne średniowiecze; wymiary: średnica pierścionka – 20 mm; boki tarczki – 10 x 11 mm; szerokość obręczy – 2 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/13/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 189.

Nr 190. Pierścioneł, fragment

- A. Czeremo; dar A. Troncika z 2011;
- B. Fragment pierścionka z tarczką; stop cyny z ołowiem (?); odlew; obręcz niemal w całości odłamana; niekonserwowany;
- C. Tarczka płaska; prostokątna; wzdłuż krawędzi słabo czytelny ornament wybity puncą (trójkąty [?]); centralnie krzyż równoramienny, wykonany linią rytą, podkreślony prostokątnymi odciskami puncy; z obu stron zachowane fragmenty obręczy; IX w. (?) (por. Hampel 1961, 29, Ryc. 16); wymiary: tarczka – 8 x 10 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/21/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 190.

Nr 191. Pierścioneł

- A. Czeremo; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Pierścioneł z tarczką (?); stop miedzi; odlew (?);
- C. Tarczka płaska; prostokątna, wydłużona w poziomie, o zaoblonych narożnikach; na powierzchni tarczki płytkie linie ryte o układzie chaotycznym; obręcz przy tarczce nieznacznie poszerzona, przecięta 2 pionowymi żłobkami; przekrój obręczy płasko-wypukły; z tyłu zachowany szew odlewniczy; XIII-XIV w.; wymiary: średnica pierścionka – 20 mm; wymiary tarczki – 9 x 12 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 191.

Nr 192. Pierścioneł

- A. Czeremo; dar anonimowego znalazcy;
- B. Pierścioneł z tarczką; stop miedzi; odlew; tarczka nieznacznie uszkodzona (ubytki); niekonserwowany;
- C. Tarczka płaska; prostokątna; zdobiona motywem rytym; w polu prostokąt z ukośnym krzyżem, wykonanym podwójną linią (po przekątnych prostokąta); obręcz przy tarczce nieznacznie poszerzona; przekrój obręczy płasko-wypukły; XIII w. (Jaskanis 2008, 224-226); wymiary: średnica pierścionka – 22 mm; tarczka – 12 x 15 mm; szerokość obręczy – 3-4 mm; grubość obręczy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/9/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 192.

Nr 193. Pierścioneł

- A. Czeremo, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Pierścioneł z tarczką; stop miedzi; odlew;
- C. Tarczka romboidalna o fazowanych brzegach; gładka, niezdobiona; w miejscu przejścia tarczki w obręcz nieznaczne przewężenie; obręcz nieznacznie zwęża się ku tyłowi; przekrój obręczy płasko-wypukły; 2. poł. XIII-XIV w. (por. Gonjanyj, Saračeva 2020, 172, 193, Ryc. 10: 5); wymiary: średnica pierścionka – 23 mm; przekątne tarczki – 9 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość – 1-2 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1747/8/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.10;
- F. Ryc. VI: 193.

Nr 194. Pierścioneł

- A. Czeremo, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Pierścioneł z tarczka; srebro; odlew;
- C. Tarczka romboidalna o fazowanych brzegach; pole przedstawienia wyodrębnione linią rytą, poprowadzoną tuż przy krawędzi; w polu, centralnie – ryty krzyż równoramienny z przekrzyżowanymi ramionami; tarczka zwęża się płynnie przechodząc w obręcz, przejście zaznaczone 3 pionowymi wypukłościami; przekrój obręczy płasko-wypukły; 2. poł. XIII-XIV w. (por. Gonjanyj, Saračeva 2020, 172, 193, Ryc. 10: 5);
wymiary: średnica pierścionka – 20 mm; przekątne tarczki – 10 i 13 mm; szerokość obręczy – 2 mm; średnia grubość obręczy – 1,5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1774/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.22;
- F. Ryc. VI: 194.

Nr 195. Pierścioneł, fragment

- A. Czeremo, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Tarczka pierścionka; srebro (?); odlew; jeden z boków wyszczerbiony;
- C. Tarczka płaska; sześcioboczna; ornament reliefowy: w sześciobocznym polu, wyznaczonym dwiema liniami równoległymi (zewnątrzna biegnie na krawędzi) – schematyczne ujęcie drzewa życia (?); tarczka przechodzi w wąską obręcz (niezachowana); poł. XI - pocz. XIII w. (por. Petrašenko, Kozjubova 2005, 66, Ryc. 9: 21; Špilev 2014, 296 i n., Ryc. 3: 4a; Žilina 2019, 117, Ryc. 10: 17 [Ruś]);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 20; grubość tarczki – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1811/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 195.

Nr 196. Pierścioneł

- A. Czeremo; dar A. Troncika z 2011;
- B. Pierścioneł z tarczka; srebro; odlew (?); brak niemal całej obręczy;
- C. Tarczka sześcioboczna, regularna, płynnie przechodzi w obręcz; niezdobiona, pokryta słabo widocznymi rytymi liniami o chaotycznym układzie; obręcz przy tarczce rozdzielona wydatnym żeberkiem, przestrzeń po jego obu stronach pokryta ukośnymi żłobkami; XII-XV w. (por. Zajceva 2008b, 284 i n., Ryc. 8: 1-4, tu XII - 1. poł. XIII; Derev'janko 2011, 187 i n., Ryc. 1: 9, tu XIV-XV w.);
wymiary: przekątne tarczki – 15 mm; szerokość zachowanej obręczy – 2 mm; grubość obręczy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/18/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 196.

Nr 197. Pierścioneł, fragment

- A. Czeremo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Fragment pierścionka z tarczka; srebro (?); odlew; obręcz z jednej strony odłamana całkowicie, fragment z drugiej odgięty;
- C. Tarczka płaska; w formie regularnego sześcioboku; na tarczce płytkie linie ryte o chaotycznym układzie oraz niewielkie dwa zagłębienia umieszczone na osi poprzecznej (przy krawędziach); obręcz z owalnym poszerzeniem w pobliżu nasady, w miejscu przejściu w tarczka poszerzona trójkątnie; przekrój obręczy płasko-wypukły; XII-XV w. (por. Zajceva 2008b, 284 i n., Ryc. 8: 1-4, tu XII - 1. poł. XIII w.; Derev'janko 2011, 187 i n., Ryc. 1: 9, tu XIV-XV w.);
wymiary: tarczki – 14 x 15 mm szerokość maks. obręczy – 4 mm; grubość obręczy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/75/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 197.

Nr 198. Pierścień / Matryca, fragment

A. Czerwno, stan. 1; badania czerwiec 2011;

B. Fragment pierścienia w typie sygnetu (?); stop ołowiu z cyną; odlew; powierzchnia silnie spękana, obręcz odłamana z obu stron;

C. Tarczka z fragmentami obręczy; tarczka sześcioboczna; przedstawienie reliefowe, słabo czytelne; na osi podłużnej wypukła linia, z ustawionymi symetrycznie, krótkimi, ukośnymi liniami na końcach (połówkami grotu strzały), po obu stronach nieczytelne wypukłości; tarczka zwężając się stopniowo przechodzi w obręcz; trójkątne płaszczyzny po obu stronach tarczki zdobione liniami wypukłymi; przekrój tarczki płasko-wklęsły; XV-XVI w. (por. Piekosiński 1899, 285 i n., 310, Ryc. 474, 553);

wymiary: wysokość tarczki – 13 mm; zachowana długość – 23 mm; szerokość obręczy – 4 mm; grubość obręczy – 2 mm;

uwaga: przypomina godło herbowe Żnin lub odmianę herbu Odyniec;

D. MT, nr inw. MT/1781/8/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 198.

Nr 199. Pierścioneł, fragment

A. Czerwno; z kolekcji J. Stopy;

B. Tarczka pierścioneł; stop miedzi;

C. Płaska; kolista; zdobiona ornamentem rytym: rozeta o 4 płatkach, przeciętych osiami symetrii, wierzchołki płatków połączone podwojoną linią łukowatą, wgiętą do wnętrza; przestrzeń między liniami wypełniona ukośnymi, płytkimi nacięciami; z tyłu matowy odcisk w formie prostokąta (śląd po mocowaniu obręczy); XIII-XV w. (por. Lovag 1980, Ryc. 2: 1-5; *Permanent...* 2020, 154, 155, Ryc. B.);

wymiary: średnica tarczki – 15 mm; zrekonstruowana szerokość obręczy – 7 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/81/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 199.

Nr 200. Pierścioneł, fragment

A. Czerwno; z kolekcji J. Stopy;

B. Tarczka pierścioneł; stop miedzi; niekonserwowana (z tyłu zanieczyszczona);

C. Kolista; zdobiona ornamentem rytym i wybitym puncą; symetrycznym: wokół krawędzi ryta linia dookólna, pozostałe linie wybite puncą; w obwód wypisana figura romboidalna, wyznaczona linią poczwórną; jej boki w połowie długości przecinają podwojone łuki, oparte na obwódce i połączone w punkcie szczytowym 2 liniami równoległymi; łuki i linie je łączące dzielą romb na 4 części; w polach naprzeciwległych – rozetka z ośmiu przecinających się linii oraz jodełka; XII w. (por. Drumev 1976, 381, Ryc. górna; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 100, Ryc. 11: 8);

wymiary: średnica tarczki – 26 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/84/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 200.

Nr 201. Pierścioneł

A. Czerwno; dar anonimowego znalazcy;

B. Pierścioneł z tarczką; stop miedzi; odlew; niekonserwowany; obręcz nieznacznie spłaszczona;

C. Tarczka płaska; kolista; w polu czteroramienna rozetka z płatkami przeciętymi osiami symetrii, między płatkami linie poprowadzone promieniście; wzdłuż krawędzi linia dookólna (nieciągła); obręcz nieznacznie ścienia się ku tyłowi; przekrój obręczy płasko-wypukły; 2. poł. IX-XIV w. (por. Grigorov 2007, 202, Ryc. 72: III3, tu 2. poł. IX-X w.; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 99, Ryc. 10: 11; Zarubij 2012, 154, 174, Ryc. 108, tu XII-XIV w.);

wymiary: średnica pierścionka – 20 i 23 mm; średnica tarczki – 15 mm; szerokość obręczy – 2 mm; grubość obręczy – 2 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1904/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 201.

Nr 202. Pierścione

- A. Czeremo; dar anonimowego znalazcy;
- B. Pierścione z tarczką; stop miedzi; zdeformowany (tarczka nieznacznie zgięta, obręcz spłaszczona); niekonserwowany;
- C. Tarczka płaska; kolista; zdobiona motywem rytym; wokół krawędzi linia dookoła; w polu czteroramienna rozetka z płatkami przeciętymi osiami symetrii, między płatkami linie poprowadzone promieniście; przekrój obręczy płasko-wypukły; czytelne połączenie jednego z końców obręczy z tarczką; 2. poł IX-XIV w. (por. Grigorov 2007, 202, Ryc. 72: III3, tu 2. poł. IX-XI w.; Zarubij 2012, 154, 174, Ryc. 108, tu XII-XIV w.);
wymiary: obecne średnice pierścionka – 16 i 27 mm; średnica tarczki zachowana – 11 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/8/A.
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 202.

Nr 203. Pierścione

- A. Czeremo; dar anonimowego znalazcy;
- B. Pierścione z tarczką; stop miedzi; odlew; niekonserwowany;
- C. Tarczka płaska; kolista; zdobiona motywem rytym; w polu czteroramienna rozetka z płatkami przeciętymi osiami symetrii, między płatkami linie poprowadzone promieniście; obręcz płaska; 2. poł IX-XIV w. (por. Grigorov 2007, 202, Ryc. 72: III3, tu 2. poł. IX-XI w.; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 99, Ryc. 10: 11; Zarubij 2012, 154, 174, Ryc. 108, tu XII-XIV w.);
wymiary: średnica pierścionka – 20 mm; średnica tarczki – 12 mm; szerokość obręczy – 4 mm; grubość obręczy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 203.

Nr 204. Pierścione

- A. Czeremo; dar anonimowego znalazcy;
- B. Pierścione z tarczką; stop miedzi; odlew; niekonserwowany (motyw na tarczce mało czytelny);
- C. Tarczka płaska; owalna; zdobiona motywem rytym; w polu czteroramienna rozetka z płatkami przeciętymi osiami symetrii, między płatkami „daszki” również przecięte osiami symetrii; obręcz zwęża się ku tyłowi; po obu stronach tarczki 3 wypukłości, przedzielone głębokimi żłobkami; przekrój obręczy płasko-wypukły; XIII w.;
wymiary: średnica tarczki – 10 i 12 mm; średnica obręczy – 20 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/17/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 204.

Nr 205. Pierścione

- A. Czeremo; dar anonimowego znalazcy;
- B. Pierścione z tarczką; stop miedzi; odlew; ornament w znacznym stopniu zatarty; niekonserwowany;
- C. Tarczka płaska; kolista; ornament rytym; tarczka podzielona na 4 części liniami krzyżującymi się pod kątem prostym, rozdzielającymi ramiona rozetki (?); obręcz zwęża się ku tyłowi; przy tarczce poszerzona, z zaoblonymi występami; przekrój obręczy płasko-wypukły; XII-XIV w. (por. Zarubij 2012, 155, 175, Ryc. 123);

wymiary: średnica pierścionka – 22 mm; średnica tarczki – 13 mm; szerokość obręczy – 2-3 mm; grubość obręczy – 1 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1904/12/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 205.

Nr 206. Pierścione

- A. Czeremo; dar anonimowego znalazcy;
- B. Pierścione z tarczką; stop miedzi; odlew; tarczka nieznacznie zdeformowana, ornament w znacznym stopniu zatarty; niekonserwowany;
- C. Tarczka płaska; owalna; ornament rytym: w polu czteroramienna (?) rozetka, płatki rozdzielone przecinającymi się liniami; obręcz zwęża się ku tyłowi, przy tarczce poszerzona, z zaoblonymi występami; przekrój obręczy płasko-wypukły; XII-XIV w. (por. *Skarby...* 2007, 125, poz. 124, tu 1. poł. XIII w.; Zarubij 2012, 155, 175, Ryc. 123);
wymiary: średnica pierścionka – 22 mm; średnice tarczki – 11 i 13 mm; szerokość obręczy – 3-4 mm; grubość obręczy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/11/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 206.

Nr 207. Pierścione, fragment

- A. Czeremo; dar A. Troncika z 2011;
- B. Fragment pierścionka tarczką; stop miedzi; odlew (?); fragment obręczy zachowany z jednej strony;
- C. Tarczka płaska, kolista; zdobiona ornamentem rytym: wokół krawędzi tarczki kolista obwódka; w polu czteropłatkowa rozeta, z płatkami przeciętymi wzdłuż osi; między płatkami trójkąty łączące się z nimi, również rozcięte na połowy; obręcz poszerzona przy tarczce w trójkąt o zaokrąglonych wierzchołkach, 3 żłobkami na powierzchni; z tyłu ślady użycia pilnika; XII-XIII w. (?) (por. Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 99, Ryc. 10: 12, 16);
wymiary: średnica tarczki – 13 mm; szerokość obręczy – 2-6 mm; grubość obręczy – 2,5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/23/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 207.

Nr 208. Pierścione, fragment

- A. Czeremo; dar A. Troncika z 2011;
- B. Fragment tarczki pierścionka; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; kolista; wokół nieznacznie podniesionej krawędzi dookoły pas regularnych perełek; w polu odcisnięta figura w formie rombu o bokach wgiętych do środka, wewnątrz 4 półkuliste wypukłości ustawione w krzyż; w zewnętrznych narożnikach ryte krzyże równoramienne; wczesne średniowiecze (?);
wymiary: średnica tarczki – 20 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/28/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 208.

Nr 209. Pierścione, fragment

- A. Czeremo; dar A. Troncika z 2011;
- B. Fragment pierścionka z tarczką; stop miedzi; odlew (?); obręcz odłamana; niekonserwowany;
- C. Tarczka kolista, osadzona na węższym od niej pierścieniu; zdobiona półkulistymi wypukłościami tworzącymi kwiat o 6 płatkach, skupionych wokół wypukłego środka; obręcz prawdopodobnie odlana razem z tarczką; XII-XIV w. (por. Hampel 1961, 31, Ryc. 18, tu k. IX w.; Stepanova 2010, 289, Ryc. 3: 19, tu XI - pocz. XII w.; Zarubij 173, Ryc. 104, tu XII-XIV w.);
wymiary: średnica tarczki – 16 mm; szerokość obręczy – 4 mm; grubość obręczy – 2 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1680/22/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 209.

Nr 210. Pierścione

- A. Czeremo; dar anonimowego znalazcy;
- B. Pierścione z tarczką; stop miedzi; odlew; niekonserwowany;
- C. Tarczka płaska; kolista; zdobiona motywem kwiatu z zaznaczonym środkiem (8 półkulistych wypukłości); obręcz płaska, w połowie szerokości przecięta żłobkiem; k. XI-XIV w. (por. Stepanova 2010, 289, Ryc. 3: 19, tu k. XI - pocz. XII w; Zarubij 2012, 173, Ryc. 104, tu XII-XIV w.);
wymiary: średnica pierścienia – 20 mm; średnica tarczki – 9 mm; szerokość obręczy – 5 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 210.

Nr 211. Pierścione

- A. Czeremo; dar anonimowego znalazcy;
- B. Pierścione z tarczką w typie sygnetu; stop miedzi; odlew; obręcz zdeformowana; niekonserwowany;
- C. Tarczka płaska; kolista; brzeg tarczki fazowany; w polu czworobok, o bokach łukowato wklęsłych i nieznacznie ściętych narożnikach, wystający nieznacznie ponad płaszczyznę tarczki; w centrum czworoboku wcięty motyw rozety złożonej z rozmieszczonych symetrycznie 4 odcinków koła, rozdzielonych liniami; przestrzeń między krawędzią tarczki a bokami figury pokryta ukośnymi żłobkami; k. XI - poł. XIII w. (por. Rauhut 1960, Tabl. XXII: 15, tu XI-XIII w.; *Skarby...* 2007, 125, poz. 123; Žilina 2019, 117, Ryc. 10: 106 [Ruś]);
wymiary: średnica pierścienia – 20 i 29 mm; średnica tarczki – 13 mm; szerokość obręczy – 4 mm; grubość obręczy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 211.

Nr 212. Pierścione, fragment

- A. Czeremo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Tarczka pierścienia; stop miedzi; niekonserwowana;
- C. Płaska; kolista; ornament wykonany ścięciem tremelującym; tarczka podzielona podwójną linią na ćwiartki; od każdej linii podziału odchodzą po dwie linie ukośne; z tyłu ślad po mocowaniu obręczy; V-VIII w. (por. Dračuk 1971, 227 i n., Ryc. 4: 5);
wymiary: średnica tarczki – 22 mm; zrekonstruowana szerokość obręczy – ok. 6 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/83/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 212.

Nr 213. Pierścione, fragment

- A. Czeremo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Tarczka pierścienia; stop cyny z ołowiem; odlew; niekonserwowana (powierzchnia zanieczyszczona produktami korozji);
- C. Płaska; kolista; zdobiona motywem wykonanym liniami punktowymi; wokół krawędzi kolista obwódka; w polu krzyż równoramienny o ramionach rozszerzających się ku końcom; z tyłu tarczki widoczne ślady mocowania obręczy (lutowania); średniowiecze;
wymiary: średnica tarczki – 15 mm; zrekonstruowana szerokość obręczy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/82/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 213.

Nr 214. Pierścionek

- A. Czerpmo; dar anonimowego znalazcy;
- B. Pierścionek z tarczką; stop miedzi; odlew; obręcz zdeformowana (pogięta); niekonserwowany (powierzchnia tarczki pokryta ziemią i produktami korozji);
- C. Tarczka płaska; niemal kolistą; ornament ryty (słabo czytelny, zwłaszcza w części centralnej tarczki): tuż przy krawędzi linia dookoła; pole przecięte 3 liniami, dzielącymi je na nierówne części (być może nie łączą się w środku tarczki; w jednym z pól dodatkowa linia nie dochodząca do obwódki; w części centralnej krótkie linie ryte oraz mała „gwiazdka” utworzona z linii powtarzających układ linii opisanych wyżej; obręcz nieznacznie zwęża się ku tyłowi; przekrój obręczy płasko-wypukły; VII w. (por. Stanciu 2018, 351, Ryc. 11: 10)
wymiary: średnice tarczki – 14 i 16 mm; szerokość obręczy – 5 mm; grubość obręczy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/15/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 214.

Nr 215. Pierścionek

- A. Czerpmo, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Pierścionek z tarczką; srebro; kuty z jednego kawałka; obręcz spłaszczona, pęknięta; ubytki na krawędzi tarczki;
- C. Tarczka płaska; kolistą; pole przedstawienia wydzielone rytą linią kolistą poprowadzoną przy krawędzi tarczki; w polu romb o bokach nieznacznie wklęsłych, od wewnątrz w połowie długości boków umieszczone krzyże przypominające łacińskie, po obu stronach krzyży symetryczne, pionowe linie sięgające mniej więcej do wysokości przekrzyżowania; obwódka przy krawędzi, romb i linie wewnątrz niego wykonane liniami rytymi, ozdobionymi po obu stronach drobnymi nacięciami; wycinki koła między obwódką a ramionami rombu pokryte drobnymi liniami ukośnymi; obręcz nieco szersza przy tarczce, zdobiona w tym miejscu 2 rzędami krótkich, rytých linii, ustawionych kolumnowo; XIII w. (por. Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 100, Ryc. 11: 7; Grygiel, Stasiak, Trojan 2015, 352, 397, Ryc. 218);
wymiary: średnica tarczki – 20 mm; szerokość obręczy – 5-7 mm; grubość obręczy – ok. 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1821/8/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.14;
- F. Ryc. VI: 215.

Nr 216. Pierścionek

- A. Czerpmo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Pierścionek z tarczką; stop miedzi; odlew;
- C. Tarczka niemal kolistą; tarczkę pokrywają delikatnie ryte linie o nieczytelnym układzie; obręcz płasko-wypukła, po obu stronach tarczki zdobiona 3 szerokimi żłobkami; z tyłu ukośne, regularne nacięcia pilnikiem; XIII-XV w. (por. Špoljanskij 2017, 219, Ryc. 4: 3);
wymiary: średnica obręczy – 25 mm; średnice tarczki – 13 i 14 mm; szerokość obręczy – 5 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/63/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 216.

Nr 217. Pierścionek-obrączka

- A. Czerpmo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Pierścionek-obrączka; stop miedzi; odlew; pęknięty;
- C. Obręcz niejednakowej szerokości, z przodu nieznacznie poszerzona, uformowana w rodzaj podłużnej, owalnej tarczki, o ostrych zakończeniach w osi obręczy; po obu stronach „tarczki” obręcz zwężona i ozdobnie wycięta; przekrój obręczy płasko-wypukły; nowożytny (?);
wymiary: średnice obręczy – 22 i 25 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/67/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 217.

Nr 218. Pierścień

A. Czerwno; z kolekcji J. Stopy;

B. Pierścień w typie sygnetu (?); mosiądz (?); odlew; brak fragmentu obręczy z jednego końca;

C. Otwarty; taśmowaty; obręcz zwęża się ku końcom (oryginalny ścięty prosto); zdobienie nie na całej długości obręczy; ornament reliefowy: w części najszerzej wydzielona prostokątna tarczka o ściętych ukośnie narożnikach; pole tarczki pokryte liniami równoległymi w słup, w polu schematyczne przedstawienie kwiatu lilii (?), osadzonego na cienkiej łożyszce, z narożników „wychodzą” motywy w kształcie serca (?) / trójkąta (?); po obu stronach tarczki stylizowany ornament roślinny, niektóre jego elementy, po przeciwnej stronie tarczki, odwrócone o 180°; krawędzie wyodrębnione przez pogrubienie; X w. (por. Ungernman 2017, 48, Ryc. 21: nr 20);

wymiary: średnica pierścienia – 18 mm; szerokość maks. obręczy – 8 mm; grubość maks. obręczy – 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/60/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.17;

F. Ryc. VI: 218.

Nr 219. Pierścioneł, fragment

A. Czerwno; dar A. Troncika z 2011;

B. Fragment pierścioneł z oczkiem, stop miedzi; odlew; obręcz niemal w całości odłamana; niekonserwowany (mocno zabrudzony);

C. Tarczka kolista; z dużym, kolistym gniazdkiem na oczko, wyodrębnionym wąskim dookólnym pierścieniem; krawędź tarczki zdobiona pseudogranulacją; oczko wypukłe, z nieokreślonego materiału barwy czerwonej, otoczone masą mocującą barwy brązowej; z tyłu tarczki koliste otwór, przez który widać podstawę oczka oraz masę mocującą (przy krawędziach); przy krawędzi tarczki niewielkie fragmenty obręczy; IX-XIV w. (por. Sedova 1981, 140, Ryc. 54: 6, tu XII-XIV w.; Ungernman 2017, 43, Ryc. 12, tu IX w.; Žilina 2019 117, Ryc. 10: 4a- 6, tu XI-XII w.);

wymiary: średnice tarczki – 15 mm; średnica oprawy oczka – 14 mm;

uwaga: osadzenie oczka niestandardne, być może wtórne (jest za małe w stosunku do wielkości gniazdka);

D. MT, nr inw. MT/1680/25/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 219.

Nr 220. Pierścioneł, fragment

A. Czerwno; z kolekcji J. Stopy;

B. Fragment pierścioneł z oczkiem; cyna; odlew; brak obręczy; niekonserwowany;

C. Tarczka kolista; z kolistym gniazdkiem na oczko, wyodrębnionym masywnym półwałkiem; oczko wypukłe, o nieregularnej powierzchni, z masy szklanej o odcieniu czerwono-brązowym, miejscami poczerńiałe; miejscowo widoczna substancja mocująca; krawędź tarczki zdobiona perełkami; z tyłu tarczki zachowane nasady obręczy oraz w przybliżeniu koliste otwór, umieszczony niesymetrycznie, z widoczną spodnią częścią oczka; IX-XII w. (por. Ungernman 2017, 43, Ryc. 14; Žilina 2019, 117, Ryc. 10: 4a- 6);

wymiary: średnica tarczki – 10 mm; średnica oprawy oczka – 7 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/80/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 220.

Nr 221. Pierścioneł, fragment

A. Czerwno; z kolekcji J. Stopy;

B. Fragment pierścioneł z oczkiem; stop cyny z ołowiem; odlew; krawędź wokół oczka ukruszona, brak niemal całej obręczy (zachowany fragment z jednej strony, pęknięta u nasady);

- C. Tarczka w formie plastycznej rozety o 6 płatkach wyższych i 2 niższych (nieco szerszych, wychodzi z nich obręcz); gniazdko niewyodrębnione, nieregularne, oczko wypukłe, w rzucie w przybliżeniu owalne; z białobrązowego, matowego kamienienia; przekrój obręczy trójkątny; k. XIV w. (por. Sedova 1981, 140 i n., Ryc. 54: 9);
wymiary: wymiary tarczki – 10 na 15 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/79/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 221.

Nr 222. Pierścioneł, fragment

- A. Czeremo; dar A. Troncika z 2011;
- B. Fragment pierścioneł z oczkiem; stop miedzi; odlew; oczka brak, obręcz niemal w całości odłamana; niekonserwowany;
- C. Tarczka kolistą; z kolistym, płytkim gniazdkiem na oczko; brzeg tarczki zdobiony perełkami (zachowany niewielki fragment); wewnątrz gniazdko ślady nieokreślonej substancji organicznej (?); obręcz wąska, przekrój kolisty; na stronie spodniej szew odlewniczy; IX-XIV w. (por. Sedova 1981, 140, Ryc. 54: 6, tu XII-XIV w.; Ungerman 2017, 43, Ryc. 12, tu IX w.; Żilina 2019 117, Ryc. 10: 4a-6, tu XI-XII w.);
wymiary: średnica tarczki – 12 mm; średnica przekroju obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/26/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 222.

Nr 223. Pierścioneł, fragment

- A. Czeremo; dar A. Troncika z 2011;
- B. Fragment pierścioneł z oczkiem; stop miedzi; odlew; obręcz z jednej strony odłamana całkowicie, z drugiej zachowany fragment; niekonserwowany;
- C. Tarczka w formie kwiatu; w centrum gniazdko na oczko o płaskim dnie, wyodrębnione wypukłą, dookołną linią; wokół wianuszek półkulistych wypukłości – płatków, zgrupowanych po 3 (łącznie 12); na wysokości obręczy, z jednej strony jeden z płatków przesunięty w jej kierunku; obręcz płaska, zdobiona 2 podłużnymi żłobkami; IX-XII w. (por. Ungerman 2017, 43, Ryc. 14, tu IX w.; Żilina 2019 117, Ryc. 10: 4a-6; Stepanova 2020, 194, 196, Ryc. 2: 12; tu XI-XII w.);
wymiary: średnica tarczki – 12 mm; średnica gniazdko na oczko – 6 mm; szerokość obręczy – 4 mm; grubość obręczy – 2 mm;
uwaga: zabytek zbliżony do: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2947;
- D. MT, nr inw. MT/1680/19/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 223.

Nr 224. Pierścioneł

- A. Czeremo; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Pierścioneł z oczkiem; stop miedzi; tarczka odlana z obręczą; brak oczka;
- C. Tarczka podłużna, z kolistym gniazdkiem na oczko; oprawa gniazdko profilowana; w dnie kolisty otwór; obręcz nieznacznie poszerza się przy tarczce, w tym miejscu przecięta 2 ukośnymi liniami; przekrój obręczy płasko-wypukły; z tyłu ślady użycia pilnika; wczesne średniowiecze;
wymiary: średnica pierścioneł – 21 mm; średnica gniazdko na oczko – 8 mm; szerokość obręczy – 2-3 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 224.

Nr 225. Pierścioneł

- A. Czeremo; przypadkowe odkrycie dokonane w 2012 r.;
- B. Pierścioneł z oczkiem; stop miedzi; odlew; oczko niezachowane, obręcz nieznacznie zdeformowana; niekonserwowany;

- C. Gniazdko na oczko koliste, o podniesionych krawędziach, osadzone na owalnej tarczce, z otworem umieszczonym centralnie; obręcz nieznacznie zwęża się ku tyłowi, przy tarczce nieco poszerzona, przecięta 2 żłobkami; przekrój obręczy płaski; poł. XII - poł. XIV w. (por. Sedova 1981, 140, 141, Ryc. 54: 11);
wymiary: średnica pierścionka – 23 mm; średnica gniazdka – 7 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1890/25/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 225.

Nr 226. Pierścione, fragment

- A. Czerpmo; dar A. Troncika z 2011;
- B. Fragment pierścionka z oczkiem; stop miedzi; odlew; oczko niezachowane; obręcz z jednej strony odłamana całkowicie, z drugiej zachowany fragment;
- C. Gniazdko do osadzenia oczka koliste, umieszczone na owalnej tarczce, wydłużonej w poziomie, profilowanej przy przejściu w obręcz; gniazdko półkuliste, z otworem umieszczonym centralnie; obręcz wąska, płaska, poszerza się przy oczku, tu też zdecydowanie grubsza; poł. XII - poł. XIV w. (por. Sedova 1981, 140, 141, Ryc. 54: 11);
wymiary: średnica gniazdka – 7 mm; szerokość obręczy – 2 mm; grubość obręczy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/24/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 226.

Nr 227. Pierścione

- A. Czerpmo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Pierścione z oczkiem; stop miedzi; odlew; oczko niezachowane;
- C. Gniazdko na osadzenie oczka koliste, o dnie płaskim; obręcz przy oczku szerokości jego oprawy, zwęża się płynnie ku tyłowi, w miejscu najszerszym zdobiona sekwencją ukośnych żłobków; poł. XII - poł. XIV w. (por. Sedova 1981, 140, 141, Ryc. 54: 11);
wymiary: średnice pierścionka – 20 i 18 mm; średnica oczka – 7 mm; szerokość obręczy – 1,5-3 mm; grubość obręczy – 1-2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/65/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.11;
- F. Ryc. VI: 227.

Nr 228. Pierścione, fragment

- A. Czerpmo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Fragment pierścionka z oczkiem; stop cyny z ołowiem; odlew; obręcz niemal w całości odłamana; niekonserwowany;
- C. Tarczka płasko-wklęsła, kolista; niemal całą powierzchnię zajmuje koliste gniazdko; krawędź zewnętrzna gniazdka podniesiona; wewnątrz, w niewielkiej odległości od niej miejscami widoczna taśma wyznaczająca kolejne koło; wnętrze wypełnione nieokreśloną substancją (powierzchnia nierówna), z odcisniętym centralnie nieczytelnym motywem; obręcz po obu stronach tarczki zdobiona 3 równoległymi, pionowymi wypukłościami; średniowiecze (?);
wymiary: średnica tarczki – 13 mm; szerokość obręczy – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/76/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 228.

Nr 229. Pierścione

- A. Czerpmo; dar anonimowego znalazcy;
- B. Pierścione z oczkiem; stop miedzi; odlew; brak oczka, krawędź gniazdka w znacznym stopniu wykruszona; niekonserwowany;
- C. Gniazdko koliste, o dnie zaokrąglonym, z małym otworem umieszczonym centralnie; obręcz nieznacznie zwęża się ku tyłowi; przekrój obręczy płasko-wypukły; X w. (?) - XIV w. (por. Sedova 1981, 140, Ryc. 54: 7, tu XII-XIV w.; Grigorov 2007, 186, tu X w.);

wymiary: średnica pierścionka – 22 mm; średnica gniazdka – 11 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 2 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1904/14/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 229.

Nr 230. Pierścionelek, fragment

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Fragment pierścionka z oczkiem; srebro, masa szklana (?);
- C. Fragment szerokiej, łukowato wygiętej taśmy, z kolistym, wykonanym niestarannie, gniazdkiem na oczko; oczko kuliste, barwy niebieskiej; na górnej powierzchni obręczy pozostałości tkaniny o gęstym splocie; III- IV w. (por. Popović 2001, 106, poz. 1); wymiary: szerokość taśmy – 12 mm; grubość – 1 mm; średnica oczka – 5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1579/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 230.

Nr 231. Pierścionelek

- A. Czeremno, stan. 1; badania październik 2010;
- B. Pierścionelek z oczkiem, złoto; gniazdko z ujmującą je dekoracją wykonane oddzielnie, połączone z obręczą lutowaniem;
- C. Gniazdko na oczko kuliste, profilowane; oczko barwy zielonej, przezroczyste, wypukłe, o ściętej górnej powierzchni, trzymane 4 łapkami; po obu stronach gniazdka zestawione w trójkąt 3 wypukłości, spłaszczone od góry, z zagłębieniami umieszczonymi centralnie; przekrój obręczy płasko-wypukły; średniowiecze (?) (por. Zečević 2006, 185 i n., poz. 54); wymiary: średnica pierścionka – 17 mm; średnica oczka – 3 mm; szerokość obręczy – 1,5 mm; grubość obręczy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1349/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 231.

Nr 232. Pierścień

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Pierścień z tarczką w typie sygnetu; srebro; odlew; fragment obręczy odłamany; ornament na obręczy miejscami zatarty;
- C. Tarczka owalna (wydłużona w poziomie); przedstawienie wklęsłe; w polu ptak krocący, ujęty z profilu, łeb zwrócony ku ogonowi, dziób wąski, szyja długa, skrzydła lekko wzniesione; obręcz o przekroju płasko-wypukłym, łagodnie zwęża się ku tyłowi; w miejscu osiągnięcia stałej szerokości pionowe zgrubienie; po obu stronach tarczki do miejsca zgrubień obręcz pokryta motywem drobnej, ukośnej kratki; XIII-XIV w. (por. Sedova 1981, 138, Ryc. 52: 4; Musin 2016b); wymiary: średnica pierścionka – 20 i 23 mm; średnice tarczki – 9 i 11 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość obręczy – 1-1,5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/64/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.18;
- F. Ryc. VI: 232.

Nr 233. Pierścionelek, fragment

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Tarczka pierścienia z nasadami obręczy w typie sygnetu; cyna; odlew; tarczka pęknięta;
- C. Tarczka w przybliżeniu kolista, wyodrębniona żłobkiem; ornament reliefowy: pole przedstawienia obwiedzione linią rytą; w polu, w poprzek tarczy, sylwetka ptaka ujętego z profilu, głowa zwrócona w prawo (heraldyczne); łeb z zaznaczonym okiem, dziób silnie zakrzywiony, szyja wygięta ku tyłowi, schematycznie zaznaczone skrzydło i pióra; łapy masywne, z zaznaczonymi pazurami; powyżej ogona drugi ptak (?); przekrój tarczki płasko-wklęsły; tarczka ujęta w trójkątne pola przechodzące w obręcz; XIV-XV w.;

wymiary: rozpiętość maks. Obręczy – 26 mm; średnica tarczki – 15 mm; szerokość obręczy – 3 mm; grubość tarczki – 2 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1679/77/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.3;
- F. Ryc. VI: 233.

Nr 234. Pierścionek

- A. Czermino; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Pierścionek z tarczką; cyna, odlew; mocno zgięty na pół, obręcz zachowana tylko przy tarczce;
- C. Tarczka w formie sześcioboku wydłużonego w pionie; wzdłuż krawędzi wypukła obwódka; centralnie – zgeometryzowana sylwetka drapieżnego ptaka (orla [?]) w pozycji heraldycznej, łeb z profilu zwrócony w lewo; duże oko i zakrzywiony dziób; rozłożone skrzydła, ogon rozpostarty; przekrój obręczy płasko-wypukły; X w. (?) (por. Żilina 2021, 111, Ryc. 4: 5a); wymiary: przekątne tarczki – 10 i ok. 14 mm; szerokość obręczy – 2; grubość obręczy – ok. 1,5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 234.

Nr 235. Pierścień, fragment

- A. Czermino, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment pierścienia z tarczką w typie sygnetu; miedź; niewielkie ubytki na krawędzi i na powierzchni tarczki;
- C. Tarczka płaska; kolista; wokół krawędzi tarczki głęboka linia ryta; podobną linią wykonano schematyczne przedstawienie ptaka kroczącego, ujętego z profilu, w prawo (heraldyczne); zaznaczono duże oko, pióra skrzydła oraz ogona; na wysokości łap, po lewej stronie, niewielki punkt; z tyłu przylutowana wąska obręcz (zachowana szczątkowo), prawdopodobnie profilowana u nasady; XIV w. (por. Ters'kyj 2020, 25, Ryc. 25 [pierwszy z lewej]); wymiary: średnica tarczki – 23 mm; długość obręczy – 6 mm; grubość tarczki – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1768/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.16;
- F. Ryc. VI: 235.

Nr 236. Pierścionek

- A. Czermino; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Pierścionek z tarczką w typie sygnetu; stop miedzi; odlew, tarczka rozklepana;
- C. Tarczka płaska; kolista; przedstawienie ryte: wokół krawędzi 3 łukowate linie nie tworzące pełnego obwodu (2 przecinają się); w polu znak w typie tamgi (?): $\frac{3}{4}$ okręgu uformowanego z 2 łuków krzyżujących się z jednym miejscem, wewnątrz 3 linie przecinające się w jednym punkcie (na wysokości wolnych końców łuków), 2 z nich, wychodzą poza linię okręgu (stykają się z końcami łuków), od jednego z łuków poprowadzona linia łącząca się z linią obwodu; na powierzchni tarczki widoczne rysy pilnika; obręcz płasko-wypukła, z 3 wypukłościami po obu stronach tarczki, rozdzielonymi szerokimi żłobkami; k. XI - poł. XII w. (por. Żilina 2019, 117, Ryc. 10: 6 [Ruś]); wymiary: średnica pierścionka – 25; średnica tarczki – 11 mm; szerokość obręczy – 4-5 mm; grubość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 236.

Nr 237. Pierścionek

- A. Czermino; przypadkowe odkrycie dokonane w 2012 r.;
- B. Pierścień z tarczką w typie sygnetu; stop miedzi; odlew; niekonserwowany;
- C. Tarczka płaska; kolista; ornament ryty (niestaranny): przy krawędzi 3 łukowate linie nietworzące pełnego obwodu; w polu znak w typie tamgi (?) – 2 linie łukowate tworzące figurę w typie owalu, niedomkniętą na niewielkim odcinku; wewnątrz 3 linie proste (2 tworzą

krzyż ukośny, trzecia dłuższa przecina je w ten sposób, że nie przechodzi przez oś krzyża ukośnego); 2 z linii wychodzą nieznacznie poza obwód; obręcz nieznacznie zwęża się ku tyłowi, przy tarczce poszerzona; przekrój obręczy płaski; k. XI - poł. XII w. (por. Rauhut 1960, Tabl. XXII: 17; Žilina 2019, 117, Ryc. 10: 6 [Ruś]);

wymiary: średnica pierścienia – 22; średnica tarczki – 10 mm; szerokość obręczy – 4 mm; grubość obręczy – 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1890/24/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 237.

Nr 238. Pierścioneł, fragment

A. Czeremo, stan. 3; badania październik 2010;

B. Fragment pierścioneł z tarczką; stop miedzi; odlew; zdeformowany, brak części obręczy;

C. Pierścioneł z tarczką w typie sygnetu (?); tarczka owalna (wydłużona w poziomie), płynnie przechodzi w obręcz; w polu przedstawienia ryte znaki liniowe (znaki własnościowe [?]): wzdłuż osi podłużnej głęboki pionowy żłobek na końcu którego znajdują się linie łukowate symetryczne względem osi poprzecznej; z obu stron tego elementu kolejne linie – z jednej – 2 pionowe, równoległe (od strony krawędzi krótsza); z drugiej pionowa i niemal łącząca się z nią ukośna, zakończona z jednej strony łukowato; obręcz przy tarczce zdobiona 3 ukośnymi nacięciami; przekrój obręczy płasko-wypukły; XVI (?) w. (por. Michelbertas 2006, 111, 122, 126, 128, 130 i n., Ryc. 96, 12-21, zwłaszcza 20; 100: 1, 2, 5, 7; 103: 5, 105: 6, 70; 2007, 63, 65, 66, Ryc. 27: 2; 29: 5, 7, 12; 30: 1, 3, 6);

wymiary: średnice tarczki – 10 i 12 mm; szerokość maks. obręczy – 4 mm; grubość obręczy – ok. 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1357/2/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 238.

Nr 239. Pierścioneł

A. Czeremo, stan. 1; badania kwiecień 2011;

B. Pierścioneł z tarczką w typie sygnetu; srebro; odlew; obręcz nieznacznie spłaszczona;

C. Tarczka owalna, wydłużona w pionie; wzdłuż krawędzi linia wykonana delikatnymi odciskami puncy (nie na całym obwodzie); w centrum pola ryty znak w typie znaków Rurykowiczów, na dnie żłobków odciski jak w obwódce; czasza prostokątna, prawy ząb zakończony haczykowatą odnogą skierowaną na zewnątrz (słabo czytelny); ząb lewy poszerza się trójkątnie ku górze; wewnątrz czaszy krzyż kawalerski (bez dolnej części słupa); nad krzyżem gwiazda ([?], odcisk nieprecyzyjny); nóżka przekrzyżowana, zakończona jak ząb lewy; przekrzyżowanie z lewej strony poszerzone trójkątnie; obręcz w miejscu połączenia z tarczką nieznacznie ścięta i przewężona, pokryta poprzecznymi żłobkami; dalej z jednej strony 3 wypukłości wyznaczone liniami rytymi, z drugiej zaznaczono tylko linie zewnętrzne; przekrój obręczy płasko-wypukły; 2. poł. XIII-XIV w. (por. Bielecki 2019, 644, Tabl. X);

wymiary: średnice pierścienia – 20 i 24 mm; średnice tarczki – 12 i 14 mm; szerokość obręczy – 3-7 mm; grubość obręczy – 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1781/2/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.23;

F. Ryc. VI: 239.

Nr 240. Pierścioneł (?) /matryca (?)

A. Czeremo, stanowisko bez numeru (fosa na wschód od grodziska); badania czerwiec 2011;

B. Pierścioneł z tarczką w typie sygnetu (?) / matryca (?); ołów lub stop z jego udziałem; motyw na tarczce nieco zatarty, obręcz nieznacznie wyszczerbiona;

C. Tarczka niemal kolistą; pole przedstawienia obniżone w stosunku do krawędzi tarczki, znak wypukły; wokół krawędzi tarczki liniowa obwódka; w polu znak w typie znaków Rurykowiczów (tryzub); czasza w formie niedomkniętego pierścienia; maszt nieco wyższy niż ząb, poszerzony trójkątnie na końcu, przekrzyżowany; nóżka przekrzyżowana ukośnie,

zakończona trójkątnie; na wysokości podstawy czaszy z prawej strony, 2 (?) odnogi skierowane z lewo; po lewej stronie być może kompozycja symetryczna (odlew nieprecyzyjny); obręcz płasko-wypukła; XIV-XV w.;

wymiary: średnica pierścienia – 22 mm; średnice tarczki – 12 i 14 mm; szerokość obręczy – 2-4 mm; grubość obręczy – 2 mm;

uwaga: w polu prawdopodobnie szlacheckie godło herbowe;

D. MT, nr inw. MT/1871/1/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 240.

Nr 241. Pierścień

A. Czeremo, stanowisko bez numeru (fosa na wschód od grodziska); badania czerwiec 2011;

B. Pierścień z tarczką w typie sygnetu; srebrny (?), odlew; obręcz nieznacznie wyszczerbiona;

C. Tarczka owalna, wydłużona w pionie; pole przedstawienia obniżone w stosunku do krawędzi tarczki, znak wypukły; wokół krawędzi tarczki wypukła obwódka; w polu znak Rurykowiczów (tryzub): czasza w formie niedomkniętego pierścienia; maszt nieco wyższy niż zęby, zakończony trójkątnie, przekrzyżowany; nóżka przekrzyżowana ukośnie; na wysokości podstawy czaszy, z prawej strony dwie odnogi skierowane z lewo; po lewej stronie dobrze czytelna tylko dolna skierowana ku dołowi, druga widoczna tylko przy obrysie czaszy; obręcz płynnie przechodzi w tarczkę, krawędzie wyodrębnione liniami doń równoległymi; przekrój obręczy płasko-wypukły; XIV-XV w.;

wymiary: średnice pierścienia – 21 i 22 mm; średnice tarczki – 12 i 15 mm; szerokość obręczy – 2-4 mm; grubość obręczy – 2 mm;

uwaga: w polu prawdopodobnie szlacheckie godło herbowe;

D. MT, nr inw. MT/1871/2/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.24;

F. Ryc. VI: 241.

Nr 242. Pierścień (?) / Matryca (?), fragment

A. Czeremo; z kolekcji J. Stopy;

B. Tarczka pierścienia-sygnetu z nasadami obręczy (?) / matryca (?); ołów; odlew; brak części obręczy;

C. Tarczka owalna, wydłużona w pionie; na krawędzi wypukła liniowa obwódka; pole przedstawienia obniżone w stosunku do krawędzi tarczki, znak wypukły; w polu wypukły znak w typie tryzuba Rurykowiczów: czasza w formie niedomkniętego pierścienia, z wystającym krzyżem; nóżka rozdwojona, z jednej strony na podstawce (?); tarczka ujęta w trójkątne pola, które ziewając się przechodzą w obręcz; przekrój tarczki płasko-wklęsły; XIV-XVI w. (por. Piekosiński 1899, 307, Tabl. II: 563, 313, poz. 435);

wymiary: obecna rozpiętość maks. – 23 mm; średnice tarczki – 12 i 14 mm; grubość tarczki – 2 mm; szerokość obręczy – 6 mm;

uwaga: być może egzemplarz nieukończony;

D. MT, nr inw. MT/1679/78/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.4;

F. Ryc. VI: 242.

Nr 243. Pierścione, fragment

A. Czeremo; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;

B. Fragment pierścienia z tarczką w typie sygnetu; stop cyny i srebra; odlew; powierzchnia tarczki spękana, brak niemal całej obręczy;

C. Tarczka kolista; wyodrębniona dookoła, wypukłą linią; w polu schematyczne przedstawienie świętego wojownika w wysokim reliefie, w całej postaci, frontalnie; twarz bez zaznaczonych szczegółów, włosy sięgają jej końca (zaznaczone wypukłą linią); wokół głowy gruby półwałek (nimb); kolczuga do kolan, przepasana w pasie (?); stopy skierowane na zewnątrz (?), w lewej (heraldycznie) ręce tarcza (oparta o podłoże), w prawej włócznia; przekrój tarczki płasko-wklęsły; po obu stronach zachowane nasady obręczy; XI-XII w. (?) (por. Makarov, Černecov 1988, 231, 236, Ryc. 2: 3; Gajdukov 2019, 132, Ryc. 4);

wymiary: obecna rozpiętość maks. – 20 mm; średnica tarczki – 14 mm; grubość tarczki – 2 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1704/9/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.1;
- F. Ryc. VI: 243.

Nr 244. Pierścioneł, fragment

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Tarczka pierścionka; srebro; odlew; uszkodzona z dwóch stron (ubytki powstałe przy oderwaniu obręczy);
- C. Kolisty; krawędź wzmocniona, podniesiona, ze śladami perełkowego otoku; ornament reliefowy: w polu święty władca na tronie; (postać przedstawiona nieudolnie) głowa duża, otoczona liniowym nimbem; schematycznie zaznaczone włosy, prawdopodobnie zaznaczono też wąsy (mało czytelne); dobrze widoczne lewe (ujęcie heraldyczne) oko i wydatny nos; w lewej ręce, ugiętej w łokciu i przyciśniętej do piersi duży, niezidentyfikowany przedmiot, spod szat wystaje fragment lewej nogi; tron zaznaczony dwiema równoległymi liniami tworzącymi prostokąt; przestrzeń między bocznymi liniami wypełniona drobnymi wypukłościami; w zewnętrznych, górnych narożnikach po 3 punkty ułożone w trójkąt; na wysokości głowy, po obu jej stronach, widoczne kilka liter; X w. (?) (por. Eniosova, Puškina 2012, 43, Ryc. 2);
wymiary: średnica tarczki – 23 mm; grubość – ok. 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1674/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.17.15;
- F. Ryc. VI: 244.

Nr 245. Zapinka podkowiasta

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Zapinka podkowiasta; żelazo; kuta; powierzchnia zniszczona przez korozję, końce ukruszone, kołec zachowany częściowo;
- C. Kabłąk niemal kolisty; końce rozklepane i prawdopodobnie zrolowane (zachował się początek zwoju); kołec z jednej strony uformowany w uszko (zachowane częściowo), z drugiej ścieniony, ostro zakończony (wystawał poza linię kabłąka); przekrój kabłąka w przybliżeniu kolisty; X-XII w. (por. Mal'm 1967, <https://mydocx.ru/11-51416.html>; Štychov 1978, 104, Ryc. 44: 14, tu X-XI w.);
wymiary: średnica zapinki – 39 mm; średnica przekroju kabłąka – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1837/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 245.

Nr 246. Zapinka podkowiasta

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Zapinka podkowiasta; stop miedzi; odlew, kucie; nieznacznie zdeformowana;
- C. Kabłąk wygięty w owal; końce rozklepane i zrolowane; kołec długi, wystający poza linię ramy (z jednego końca rozklepany i zwinięty w uszko, w mniej więcej od połowy długości stopniowo ścienia się); przekrój kabłąka owalny; 2. poł. X - pocz. XII w. (por. Gąsowski 1950, Tabl. LXXXI: 11m, tu k. XI - pocz. XII w.; Mal'm 1967, <https://mydocx.ru/11-51416.html>);
wymiary: średnica zapinki – 30 mm; średnice przekroju kabłąka – 3 i 5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/55/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 246.

Nr 247. Zapinka podkowiasta (?), fragment

- A. Czeremno, stan. 1, powierzchnia (tzw. „śmietnik”); badania kwiecień 2011;
- B. fragment kabłąka zapinki podkowiastej (?); żelazo; kuty; brak jednego z zakończeń;
- C. kabłąk wygięty półkolisty; jeden z końców rozklepany i zrolowany, drugi zaokrąglony; przekrój ramy owalny; X-XII w.;

wymiary: cięciwa zachowanego łuku – 70 mm; średnica przekroju – 4 mm;
uwaga: być może egzemplarz nieukończony lub o innej funkcji;

- D. MT, nr inw. MT/1708/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 247.

Nr 248. Zapinka podkowiasta

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Zapinka podkowiasta; stop miedzi; kuta, gięta; zdeformowana (kabłąk i kolec odkształcone);
- C. Wygięciem kabłąka przypomina obecnie agrafę; uformowana z grubego pręta o przekroju czworokątnym; końce rozklepane płasko i zrolowane; kolec o przekroju kolistym (z jednego końca rozklepany płasko i uformowany w uszko); XI-XII w. (por. Mal'm 1967, <https://mydocx.ru/11-51416.html>);
wymiary: długość kabłąka – 68 mm; przekrój kabłąka – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/54/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 248.

Nr 249. Zapinka, fragment

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Fragment zapinki podkowiastej; brąz, odlew; odłamana mniej więcej połowa kabłąka;
- C. Kabłąk wzdłuż krawędzi zewnętrznej zdobiony pionowymi żłobkami, a na górnej powierzchni słabo czytelnymi odciskami puncy – trójkąty skierowane wierzchołkiem ku krawędzi zewnętrznej; zakończenie kabłąka poszerzone, z plastycznym, schematycznym wyobrażeniem łba zwierzęcia (?; zaznaczone: oczy, długi nos / dziób, łuki brwiowe); przekrój kabłąka wklęsło-wypukły; X-XI w. (por. Mocja, Kovalenko, Petrašenko 1997, 107, Ryc. 44: 1; Špilev 2009, 232, 246, Ryc. 1: 1, 2);
wymiary: zachowana rozpiętość kabłąka – 37 mm; szerokość ramy – 6 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/56/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 249.

Nr 250. Kolec zapinki podkowiastej (?)

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. kolec zapinki podkowiastej (?); stop miedzi; kuty ze sztabki;
- C. wygięty łukowato; jeden koniec rozklepany płasko i zwinięty w uszko, drugi zaostroszony; przekrój kolisty; X-XIV w.;
wymiary: długość – 75 mm; średnica maks. przekroju – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1686/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 250.

Nr 251. Zapinka (?) / Sprzączka (?)

- A. Czeremno, stan. 1; badania październik 2010;
- B. Zapinka (?) / sprzączka (?); mosiądz; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; kolista; rama profilowana, przewężona w miejscu umocowania kolca; po stronie przeciwnej, w górnej krawędzi, wgłębienie na koniec kolec; miejscami, w dolnej krawędzi ramy delikatne nacięcia; przekrój ramy kolisty; poł. XII - k. XIV w. (por. Ereemeev 2015, 314, 467, Ryc. 238: 2; Sawicki 2017, 92, Ryc. 24-25);
wymiary: średnica ramy – 37 mm; średnica przekroju ramy – 5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1811/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 251.

Nr 252. Zapinka (?) / Sprzączka (?)

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Zapinka (?) / sprzączka (?); żelazo; kuta;

- C. Jednodzielna; masywna; rama kolistą; kołec płaski, dopasowany do kształtu ramy, uszko niedomknięte; przekrój ramy w przybliżeniu owalny; 2. poł. III w. (?) lub XIV - pocz. XV w. (por. Odój 1958, Tabl. XXIII: 2, 12, 13; XXIV: 3; Bitner-Wróblewska 2007, Tabl. VII, grób 12: 3, tu 2. poł. III w.; Sawicki 2017, 92, kat. 25);
wymiary: średnica – 40 mm; dłuższa średnica przekroju – 9 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1518/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 252.

Nr 253. Zapinka (?) / Sprzączka (?)

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Zapinka (?) / sprzączka (?); żelazo; kuta; powierzchnia zniszczona przez korozję;
- C. Jednodzielna; masywna; rama kolistą; kołec obecnie trwale zespolony z ramą; uszko przerwane, drugi koniec nieznacznie zaoblony; przekrój ramy dwustożkowaty; 2. poł. III w. (?) lub XIV-XV w. (por. Odój 1958, Tabl. XXIII: 2, 12, 13; XXIV: 3; Bitner-Wróblewska 2007, Tabl. VII, grób 12: 3, tu 2. poł. III w.;
wymiary – średnica 42 mm; grubość ramy – 10 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1827/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 253.

Nr 254. Zapinka

- A. Czeremno; dar anonimowego znalazcy;
- B. Zapinka; stop miedzi; wycięta z blachy; pęknięta;
- C. Rama kolistą; szeroka, z dużym, kolistym otworem umieszczonym niesymetrycznie (rama szersza od strony zamocowania kolca); zdobiona wzdłuż krawędzi i na kabłąku motywem linii zygzakowatej wykonanej ściegiem tremelującym; kołec z drutu (jeden koniec przewleczony przez otwór w ramie, drugi zaostroszony) na stronie spodniej, przy krawędzi zewnętrznej, odciski 3 kółek z punktem w środku; rama nieznacznie wypukła, XIII-XIV w. (por. Odój 1958, 129, 150, Tabl. XIV: 7, tu XIV w.; Malinowska-Lazarkiewicz, 1979, 94 i n., 163, Tabl. 4.I: 1-5, tu XII/XIII w.; Svetikas 2018, 147 i n., Ryc. 25, zwłaszcza 25: 4, tu XIV po pocz. XV w.);
wymiary: średnica zewnętrzna – 28 mm; średnica środka – 10 mm; grubość ramy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/38/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 254.

Nr 255. Zapinka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Zapinka; stop miedzi; odlew;
- C. Rama prostokątna, z zaoblonymi wystęgami z narożnikami (niesymetryczne); występy i trzy boki ramy zdobione punktowymi wgłębieniami; jeden z dłuższych boków niezdobiony, z niewielkim przewężeniem w pobliżu narożnika (miejsce mocowania igły); przekrój ramy płaski; IX-XI w. (por. Arne 1914, 214, Ryc. 359-360; Kryłowa, Belavin 2018, 109, Ryc. 4: 5);
wymiary: długość – 21 mm; szerokość – 15 mm; grubość ramy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/54/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 255.

Nr 256. Zapinka

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Zapinka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwustronna; rama kwadratowa, z trójlistnym wystęgą w każdym narożniku zewnętrznym (3 wypukłości półkoliste w układzie trójkątnym); zdobiona (obustronnie) 2 rzędami wypukłych punktów; w jednym z narożników ukośny element do zaczepiania kolca; przekrój ramy płaski; zachowane szwy odlewnicze; XIV w. (por. Egan, Pritchard 2004, 256 i n., Ryc. 165: 1343);
wymiary: długość – 24 mm; szerokość – 24 mm; grubość ramy – 3 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5618;

- D. MT, nr inw. MT/1679/4/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.10;
- F. Ryc. VI: 256.

Nr 257. Zapinka

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Zapinka; stop miedzi; odlew; kołec pęknięty;
- C. Kwadratowa; rama dwustronna, z występem w każdym narożniku zewnętrznym (3 wypukłości półkoliste w układzie trójkątnym); górna powierzchnia ramy zdobiona 2 rzędami wypukłych punktów; na stronie spodniej w ten sposób zdobione jedno z ramion, na 2 innych tylko jeden rząd (nie na całej długości); w jednym z narożników ukośny element do zaczepiania kolca; kołec płaski, wygięty (z jednego końca zwinięty luźno w uszko, z drugiego ostro zakończony); przekrój ramy płaski; XIV w. (por. Egan 2004, 256 i n., Ryc. 165: 1343); wymiary: 24 x 24 mm; grubość – 3 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5618;
- D. MT, nr inw. MT/1776/6/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.10;
- F. Ryc. VI: 257.

Nr 258. Fibula, fragment

- A. Czeremno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Fragment fibuli kolankowatej; brąz, żelazo; odlew;
- C. Fragment nóżki z częścią pochewki; II-IV w. (por. Rakoczy 2017, 31); wymiary: zachowana długość – 30 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 258.

Nr 259. Fibula (?), fragment

- A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Fragment fibuli (?); stop miedzi; odlew; odłamana około połowa;
- C. Element w formie półwałka, z płaskim pierścieniem umieszczonym w połowie długości, zakończony palmetowatą tarczką (z ostatniej pary liści jeden wygięty łukowato, drugi odłamany); u nasady liści wypukła główka nitu, trzpień obcięty przy powierzchni; ślady po drugim otworze widoczne przy końcu półwałka; faza D okresu wędrówek ludów lub XIII-XIV w. (por. Bitner-Wróblewska 1996; *Kernavė...* 2002, 169, poz. 400, tu XIII-XIV w.); wymiary: długość zachowana – 29 mm; szerokość maks. tarczki – 19 mm; grubość – 2 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5085;
- D. MT, nr inw. MT/1797/9/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 259.

Nr 260. Pętka haftki

- A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Pętka haftki; stop miedzi; drut;
- C. Pętka haftki wygięta z drutu; owalna; uszka zamknięte; średniowiecze; wymiary: długość – 11 mm; szerokość maks. – 6 mm; średnica drutu – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1777/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 260.

Nr 261. Guzik

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Guzik; stop miedzi; odlew;
- C. Główna w formie niskiego stożka; ornament reliefowy: rozeta o zgeometryzowanych, trójkątnych płatkach, w których naprzemiennie umieszczono motyw stylizowanej lilii;

przekrój główki wklęsło-wypukły; z tyłu taśmowate uszko z otworem (częściowo odłamane);
poł. XII - poł. XIII w. (por. Enukov, Kabanov, Musin 2021, Ryc. 4: 15);
wymiary: średnica – 23 mm; wysokość zachowana – 10 mm; grubość – 2 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1645/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 261.

Nr 262. Guzik

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guzik; stop miedzi; odlew; niewielkie ubytki;
- C. Główka w formie niskiego stożka; ornament reliefowy: rozeta o zgeometryzowanych, trójkątnych płatkach, w których naprzemiennie umieszczono motyw stylizowanej lilii; przekrój wklęsło-wypukły, z tyłu taśmowate uszko z otworem, zagięte (odłamane na wysokości otworu); poł. XII - poł. XIII w. (por. Enukov, Kabanov, Musin 2021, Ryc. 4: 15);
wymiary: średnica – 21 mm; wysokość zachowana – 10 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1685/21/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 262.

Nr 263. Guzik

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Guzik; stop miedzi; odlew;
- C. Główka w formie niskiego stożka o kolistej podstawie; ornament reliefowy: rozeta o zgeometryzowanych, trójkątnych płatkach, w których naprzemiennie umieszczono motyw stylizowanej lilii; przekrój wklęsło-wypukły, z tyłu taśmowate uszko z otworem (odłamane na jego wysokości); poł. XII - poł. XIII w. (por. Enukov, Kabanov, Musin 2021, Ryc. 4: 15);
wymiary: średnica – 22 mm; wysokość zachowana – 9; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/106/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 263.

Nr 264. Guzik

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Guzik; stop miedzi; odlew;
- C. Główka stożkowata; pusta w środku; z walcowatym występow wychodzącym z wierzchołka stożka; brzeg zagięty pod spód; powierzchnia zdobiona ornamentem wypukłym w formie rozety o pięciu płatkach krótszych, łezkowatych, rozdzielonych elementami nieco dłuższymi, wąskimi u nasady i rozszerzającymi się przy końcu; uszko z dużym kolistym otworem, długie, z szerokiej taśmy zaoblonej na końcu; 2. poł. XII - 1. poł. XIII w. (por. Fedorina 2017, 218, Ryc. 5: 23);
wymiary: średnica główki – 13 mm; wysokość z uszkiem – 20 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/109/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 264.

Nr 265. Guzik

- A. Czeremno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011;
- B. Guzik; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; stożkowata, z wierzchołkiem zaakcentowanym pionowym występow w formie 3 nałożonych na siebie kulek, ułożonych od największej do najmniejszej; uszko przylutowane, długie, z szerokiej taśmy, z dużym kolistym otworem; 2. poł. XII - 1. poł. XIII w. (por. Fedorina 2017, 218, Ryc. 5: 23);
wymiary: średnica główki – 13 mm; wysokość z uszkiem – 19 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/19/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 265.

Nr 266. Guzik

- A. Czermino, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Guzik; stop miedzi; odlew;
- C. Główka pełna; stożkowata; uszko taśmowate, nieznacznie rozszerzone przy końcu, z kolistym otworem; 2. poł. XII - 1. poł. XIII w. (cf. Fedorina 2017, 218, Ryc. 5: 23); wymiary: średnica główki – 9 mm; wysokość z uszkiem – 15 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1472/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 266.

Nr 267. Guzik

- A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;
- B. Guzik; stop miedzi; odlew; uszko odłamane na wysokości otworu;
- C. Główka w formie stożka; niezdobiona; uszko umieszczone centralnie; przekrój główki wklęsło-wypukły; k. XI - 1. poł. XIII w. (por. Špoljanskij 2017, 219, Ryc. 4: 14); wymiary: średnica główki – 12 mm; wysokość główki – 3 mm; zachowana wysokość – 6 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1685/18/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 267.

Nr 268. Zapięcie (?) / Guzik (?)

- A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;
- B. Zapięcie (?) / guzik (?); stop miedzi; odlew;
- C. Dwie płaskie, koliste tarczki o różnej średnicy, połączone walcowatym elementem umieszczonym centralnie; III-IV w. po okres nowożytny włącznie (por. Ciugudean 2017, 407, Tabl. X: 2; 2021, 168, 254, Tabl. II: 3, VIII: 15); wymiary: średnica tarczek: górnej – 21 mm, dolnej – 15 mm; wysokość – 8 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1685/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 268.

Nr 269. Sprzączka

- A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana;
- C. Dwudzielna; lirowata typu II w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy owalna, z wyraźnie wyodrębnionym gniazdkiem na koniec kolca, zakończonym występem; dolna krawędź podkreślona; część tylna prostokątna, z wystęпами w zewnętrznych narożnikach; silne przewężenie w linii osi na kolec, ta bardzo krótka; X-XII w. (por. Makušnikov 2006, 135, Ryc. 2: 4; 187, Ryc. 2; Stasjuk 2010, 401, Ryc. 3; Zajceva 2015a, 187, Ryc. 2: 9; Ken'ko 2012, 155, Ryc. 15: 3); wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 31 mm; grubość ramy – 2 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2864;
- D. MT, nr inw. MT/1682/41/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 269.

Nr 270. Sprzączka

- A. Czermino; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;
- C. Dwudzielna; lirowata typu II w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy owalna, nieznacznie niesymetryczna, z wyraźnie wyodrębnionym gniazdkiem na koniec kolca, zakończonym występem; krawędzie wyodrębnione przez podniesienie; część tylna prostokątna, z wystęпами w narożnikach zewnętrznych; silne przewężenie w linii osi na kolec; oś krótka; X-XII w. (por. Makušnikov 2006, 135, Ryc. 2: 4; Stasjuk 2010, 401, Ryc. 3; Ken'ko 2012, 155, Ryc. 15: 2, tu XI-XII w.);

wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 30 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów nr inw. MH/A/2863;

- D. MT, nr inw. MT/1679/15/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 270.

Nr 271. Sprzączka

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; lirowata typu II w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy owalna, nieznacznie spłaszczona, z gniazdkiem na koniec kolca, zakończonym 3 ułożonymi wachlarzowato wystęgami; część tylna prostokątna, z wystęgami w narożnikach zewnętrznych; silne przewęgzenie w miejscu osadzenia osi na kolec, ta krótka; X-XII w. (por. Makušnikov 2006, 135, Ryc. 2: 4; Stasjuk 2010, 401, Ryc. 3; Ken'ko 2012, 154, Ryc. 14; Zajceva 2015a, 187, Ryc. 2: 9);
wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 31 mm; grubość – 3 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2862, MH/A/2863, MH/A/2864;
- D. MT, nr inw. MT/1679/12/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.3;
- F. Ryc. VI: 271.

Nr 272. Sprzączka

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana;
- C. Dwudzielna; lirowata typu II w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy owalna, z wyraźnie wyodrębnionym gniazdkiem na koniec kolca, zakończonym występem; część tylna pięcioboczna z wystęgami w narożnikach zewnętrznych; silne przewęgzenie w linii osi na kolec, ta krótka; X-XII w. (por. Makušnikov 2006, 135, Ryc. 2: 4; Stasjuk 2010, 401, Ryc. 3; Zajceva 2015a, 187, Ryc. 2: 2, tu XI - 1. poł. XII w.; Ken'ko 2012, 155, Ryc. 15: 18, tu XI-XII w.);
wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 30 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów nr inw. MH/A/2863;
- D. MT, nr inw. MT/1679/25/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 272.

Nr 273. Sprzączka

- A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana (ubytki w przedniej części ramy);
- C. Dwudzielna; lirowata typu II w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy owalna, z wyraźnie wyodrębnionym gniazdkiem na koniec kolca, zakończonym występem; część tylna prostokątna, z niewielkimi wystęgami w narożnikach zewnętrznych; silne przewęgzenie w linii osi na kolec, oś bardzo krótka; XI-XII w. (por. Stasjuk 2010, 401, Ryc. 3; Ken'ko 2012, 155, Ryc. 15: 2);
wymiary: długość zachowana – 26 mm; szerokość – 33 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2864;
- D. MT, nr inw. MT/1682/29/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 273.

Nr 274. Sprzączka

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;
- C. Dwudzielna; lirowata typu II w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy owalna, nieznacznie niesymetryczna, z wyraźnie wyodrębnionym gniazdkiem na koniec kolca, zakończonym występem; krawędzie wyodrębnione przez podniesienie; część tylna prostokątna,

z występami w narożnikach zewnętrznych; silne przewężenie w linii osi na kołec; ta krótka; X-XII w. (por. Makuśnikow 2006, 135, Ryc. 2: 4; Stasjuk 2010, 401, Ryc. 3; Ken'ko 2012, 155, Ryc. 15: 2, tu XI-XII w.);

wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 30 mm; grubość – 2 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów nr inw. MH/A/2863;

D. MT, nr inw. MT/1679/15/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 274.

Nr 275. Sprzączka

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Dwudzielna; lirowata typu II w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy owalna, z wyraźnie wyodrębnionym gniazdkiem na kołec w formie 4 szpiczastych występów o różnej długości; część tylna prostokątna, z ostrymi występami w narożnikach zewnętrznych; silne przewężenie w miejscu osadzenia osi na kołec; ta w miejscu pracy kolca wytarta; X-XI w. (por. Makuśnikow 2006, 135, Ryc. 2: 4; Stasjuk 2010, 401, Ryc. 3);

wymiary: długość – 17 mm; szerokość – 22 mm; grubość ramy – 2 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2862, MH/A/28623 MH/A/2864;

D. MT, nr inw. MT/1682/26/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.6;

F. Ryc. VI: 275.

Nr 276. Sprzączka, fragment

A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;

B. Fragment sprzączki; stop miedzi; odlew; brak kolca i znacznego fragmentu przedniej części ramy;

C. Dwudzielna; lirowata typu III w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; część tylna zbliżona do pięcioboku, z 2 narożnikami zaoblonymi i 2 z wydatnymi występami; silne przewężenie w linii osi na kołec; X-XII w. (por. Komarov 1974, 253 i n., Ryc. 2: 13; *Krym....* 2003, 123, Tabl. 37: 69, tu X-XI w.; Makuśnikow 2006, 135, Ryc. 2: 4);

wymiary: długość zachowana – 27 mm; szerokość zachowana – 22 mm; grubość ramy – 2 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5034 i MH/A/5035;

D. MT, nr inw. MT/1496/2/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 276.

Nr 277. Sprzączka

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna, lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy wachlarzowato poszerzona, z występowaniem w miejscu ułożenia końca kolca; zdobiona ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna, z występowaniem w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; przekrój płasko-wypukły; XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, poz. 318; Jaskanis 2008, 229; *Drevnjaja Rus'...* 1997, 307, Tabl. 61; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 8-10);

wymiary: długość – 30 mm; szerokość – 29 mm; grubość – 2 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2850;

D. MT, nr inw. MT/1679/6/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 277.

Nr 278. Sprzączka

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy wachlarzowato poszerzona, ze szpiczastym występow w osi kolca, z gniazdkiem na jego koniec (głębsze nacięcie); zdobiona ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna, z występowami w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; XI-XIII w. (por. *Drevnjaja Rus'*... 1997, 307, Tabl. 61; *Skarby...* 2007, poz. 318; Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 8-10);
wymiary: długość – 28 mm; szerokość – 31 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2865;
- D. MT, nr inw. MT/1682/15/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 278.

Nr 279. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Sprzączka; brąz, żelazo; odlew;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy uformowana wachlarzowato, z występow w osi podłużnej i gniazdkiem na koniec kolca (niewielkie wgłębienie przy krawędzi wewnętrznej ramy); zdobiona ukośnymi żłobkami; część tylna trapezowata; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; kołec żelazny (odłamane końce); XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, poz. 318; Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 10);
wymiary: długość – 27 mm; szerokość – 27 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2850, MH/A/1556/1/A;
- D. MT, nr inw. MT/1393/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 279.

Nr 280. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy wachlarzowato poszerzona, z występow w osi kolca; zdobiona ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna z występowami w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, poz. 318; Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 8-10);
wymiary: długość – 32 mm; szerokość – 34 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: podobny egzemplarz: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2850;
- D. MT, nr inw. MT/1556/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 280.

Nr 281. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; część przednia ramy wachlarzowato poszerzona, z występow w osi kolca, zdobiona ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna, z występowami w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, poz. 318; Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 8-10);
wymiary: długość – 33 mm; szerokość – 28 mm; grubość – 3 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2850;
- D. MT, nr inw. MT/1682/4/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.4;
- F. Ryc. VI: 281.

Nr 282. Sprzączka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy uformowana wachlarzowato; zdobiona ukośnymi nacięciami, z występowaniem w miejscu ułożenia końca kolca; część tylna prostokątna z występowaniem w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, poz. 318; Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 10); wymiary: długość – 28 mm; szerokość – 30 mm; grubość ramy – 2 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, np. nr inw. MH/A/2850;
- D. MT, nr inw. MT/1682/14/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 282.

Nr 283. Sprzączka

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy wachlarzowato poszerzona, z występowaniem w osi kolca; zdobiona ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna z występowaniem w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; przekrój płasko-wypukły; XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, poz. 318; Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 18); wymiary: długość – 27 mm; szerokość – 28 mm; grubość ramy – 2 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2850;
- D. MT, nr inw. MT/1679/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 283.

Nr 284. Sprzączka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy uformowana wachlarzowato, z występowaniem w miejscu ułożenia końca kolca; zdobiona pionowymi ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna, z występowaniem w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, poz. 318; Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 12); wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 28 mm; grubość – 2 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, np. nr inw. MH/A/2850;
- D. MT, nr inw. MT/1682/17/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 284.

Nr 285. Sprzączka

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; część przednia ramy wachlarzowato poszerzona, z niewielkim występowaniem w miejscu ułożenia końca kolca; zdobiona ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna, z występowaniem w narożnikach zewnętrznych; przewężona w miejscu zmiany kształtu; XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, poz. 318; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 14); wymiary: długość – 27 mm; szerokość – 30 mm; grubość ramy – 2 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2853;
- D. MT, nr inw. MT/1679/9/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 285.

Nr 286. Sprzączka

- A. Czermno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy wachlarzowato poszerzona, z występiem w osi kolca; zdobiona ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna, z występiami w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, poz. 318; Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 18);
wymiary: długość – 24 mm; szerokość – 28 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: Hrubieszów, nr inw. MH/A/2850;
- D. MT, nr inw. MT/1806/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 286.

Nr 287. Sprzączka

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; zdeformowana (nieznacznie pocięta);
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; część przednia ramy wachlarzowato poszerzona, pogrubiona nieznacznie w miejscu ułożenia końca kolca; zdobiona ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna, z występiami w narożnikach zewnętrznych; przewężona w miejscu zmiany kształtu; XI-XIII w. (por. Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 22);
wymiary: długość – 26 mm; szerokość – 29 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2852;
- D. MT, nr inw. MT/1679/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 287.

Nr 288. Sprzączka

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy wachlarzowato poszerzona, zdobiona ukośnymi nacięciami, z głębszym w osi kolca, pełniącym rolę gniazdką; tylna część ramy prostokątna, z występiami w narożnikach zewnętrznych; przewężona w miejscu zmiany kształtu; XI-XIII w. (por. Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 22);
wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 25 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów nr inw. MH/A/2852;
- D. MT, nr inw. MT/1679/31/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 288.

Nr 289. Sprzączka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy uformowana wachlarzowato, w miejscu ułożenia końca kolca szerszy żłobek; zdobiona ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna, z występiami w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; XI-XIII w. (por. Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 22);
wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 25 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: zabytek zbliżony: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2852;
- D. MT, nr inw. MT/1682/20/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 289.

Nr 290. Sprzączka

- A. Czerwno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; zdeformowana (pogięta);
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy uformowana wachlarzowato, w miejscu ułożenia końca kolca szerszy żłobek; zdobiona ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna, z wystęgami w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; XI-XIII w. (por. Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 22);
wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 23 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: zabytek zbliżony: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2852;
- D. MT, nr inw. MT/1682/21/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 290.

Nr 291. Sprzączka

- A. Czerwno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy uformowana wachlarzowato, z wystęgami w miejscu ułożenia końca kolca; zdobiona pionowymi ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna, z wystęgami w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, poz. 318; Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 12);
wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 28 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, np. nr inw. MH/A/2850;
- D. MT, nr inw. MT/1682/17/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 291.

Nr 292. Sprzączka

- A. Czerwno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; krępa; przednia część ramy uformowana wachlarzowato; gniazdko na koniec kolca w formie zagłębienia w ramie; zdobiona ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna, z wystęgami w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; XI-XIII w. (por. Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 22);
wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 22 mm; grubość ramy – 1 mm;
uwaga: zabytek zbliżony: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2852;
- D. MT, nr inw. MT/1682/19/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 292.

Nr 293. Sprzączka

- A. Czerwno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy wachlarzowato poszerzona, z gniazdkiem na koniec kolca, zdobiona ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna, z wystęgami w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, poz. 318; Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 22);
wymiary: długość – 24 mm; szerokość – 25 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2850;
- D. MT, nr inw. MT/1682/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 293.

Nr 294. Sprzączka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy wachlarzowato poszerzona, z gniazdkiem na koniec kolca, zdobiona ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna, z wystęgami w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, poz. 318; Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 22);
wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 25 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2850;
- D. MT, nr inw. MT/1682/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 294.

Nr 295. Sprzączka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; niekonserwowana (powierzchnia oblepiona produktami korozji);
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy uformowana wachlarzowato; zdobiona ukośnymi nacięciami (słabo czytelne); część tylna prostokątna, z dużymi wystęgami w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; kołec z drutu brązowego, prosty (jeden koniec odłamany, drugi uformowany w duże, niedomknięte uszko) XI-XIII w. (por. Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 15);
wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 24 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, np. nr inw. MH/A/2852;
- D. MT, nr inw. MT/1682/16/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 295.

Nr 296. Sprzączka

- A. Czermno; dar A. Pasiecznego z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi (?); odlew; brak kolca; niekonserwowana (oblepiona ziemią i produktami korozji);
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy wachlarzowato poszerzona; część tylna prostokątna, z wystęgami w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, poz. 318; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16);
wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 25 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1695/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 296.

Nr 297. Sprzączka

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; rama nieznacznie uszkodzona;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy wachlarzowato poszerzona; tylna prostokątna, z wystęgami w narożnikach zewnętrznych; przewężona w miejscu zmiany kształtu; kołec nieznacznie wygięty (jeden koniec zwinięty w uszko [niedomknięte], drugi ostry, dopasowany do kształtu ramy); XI-XIII w. (por. Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 22);
wymiary: długość – 25 mm; szerokość – 32 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów nr inw. MH/A/2854;
- D. MT, nr inw. MT/1679/32/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 297.

Nr 298. Sprzączka

- A. Czerpmo; dar anonimowego znalazcy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; część przednia ramy poszerzona wachlarzowato; zdobiona ukośnymi nacięciami, z głębszym i szerszym w miejscu ułożenia końca kolca (gniazdko); część tylna prostokątna, z wystęgami w narożnikach zewnętrznych; przewężenie w miejscu zmiany kształtu; kołec długi (jeden koniec zwinięty w uszko [niedomknięte], drugi, zaostrozony, dopasowany do kształtu ramy); XI-XIII w. (por. *Drevnjaja Rus'...* 1997, 307, Tabl. 61; Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 15); wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 25 mm; grubość ramy – 2 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2852;
- D. MT, nr inw. MT/1904/29/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 298.

Nr 299. Sprzączka

- A. Czerpmo; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; niekonserwowana;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; krępa; przednia część ramy uformowana wachlarzowato; zdobiona ukośnymi nacięciami, w miejscu ułożenia końca kolca zagłębienie; część tylna prostokątna, z wystęgami w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; kołec żelazny, zachowane tylko uszko obejmujące oś; XI-XIII w. (por. Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 22); wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 21 mm; grubość ramy – 1 mm; uwaga: zabytek zbliżony: MSS Hrubieszów, np. nr inw. MH/A/2852;
- D. MT, nr inw. MT/1682/18/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 299.

Nr 300. Sprzączka

- A. Czerpmo; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy wachlarzowato poszerzona, uformowana w szpic w osi kolca, z gniazdkiem na jego koniec (głębsze, łezkowate nacięcie); zdobiona ukośnymi nacięciami; część tylna prostokątna, ze słabo zaznaczonymi wystęgami w narożnikach zewnętrznych; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; nieznacznie asymetryczna; XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, poz. 318; Jaskanis 2008, 229; *Drevnjaja Rus'...* 1997, 307, Tabl. 61; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 6); wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 28 mm; grubość – 2 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2850;
- D. MT, nr inw. MT/1682/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 300.

Nr 301. Sprzączka

- A. Czerpmo; dar A. Pasiecznego z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak dużej części kolca; niekonserwowana (oblepiona ziemią i produktami korozji);
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy wachlarzowato poszerzona, z niewielkim występem w miejscu ułożenia końca kolca (zachowana część uszka); część tylna prostokątna; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; XI-XIII w. (por. Hołowińska 1963, 387, 391, Ryc. 1: d); wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 30 mm; grubość – 3 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów nr inw. MH/A.5602;

- D. MT, nr inw. MT/1695/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 301.

Nr 302. Sprzączka, fragment

- A. Czerarno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment sprzączki; stop miedzi; odlew; brak kolca, części ramy i osi na kolec (odłamane); zdeformowana;
- C. Jednodzielna; lirowata typu IV w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy uformowana wachlarzowato; część tylna z niewielkim występnem w narożniku zewnętrznym; charakterystyczne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; XI-XIII w. (por. Jaskanis 2008, 229; Ken'ko 2012, 156, Ryc. 16: 22);
wymiary: długość – 21 mm; szerokość zachowana – 24 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2852, MH/A/2854;
- D. MT, nr inw. MT/1317/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 302.

Nr 303. Sprzączka

- A. Czerarno; dar anonimowego znalazcy;
- B. Sprzączka; brąz, żelazo; odlew; znaczna część kolca odłamana;
- C. Jednodzielna; w typie lirowatych typu IV według klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część poszerzona, uformowana w szpic w osi kolca, z gniazdkiem na jego koniec; część tylna prostokątna; przewężenie w miejscu zmiany kształtu; zachowane masywne uszko żelaznego kolca; przekrój płasko-wypukły; XI - 1. poł. XII w. (por. Rudenko 2021, 72, Ryc. 4: 16);
wymiary: długość – 18 mm; szerokość – 25 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/36/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 303.

Nr 304. Sprzączka

- A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi (?); odlew; brak kolca; niekonserwowana (niewielkie ubytki w przedniej części ramy);
- C. Jednodzielna; w typie lirowatych typu IV według Z. Hołowińskiej; rama nieznacznie niesymetryczna; część przednia uformowana w szpic, pogrubiona w miejscu ułożenia końca kolca; część tylna trapezowata; wyraźne przewężenie w miejscu zmiany kształtu; przekrój ramy płasko-wypukły; XI - 1. poł. XII w. (por. Rudenko 2021, 72, Ryc. 4: 16);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 25 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/33/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 304.

Nr 305. Sprzączka

- A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka, stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana;
- C. Dwudzielna; w typie lirowatych; przednia część ramy niemal kolista; tylna prostokątna; oś na kolec przewężona w miejscu jego osadzenia; przekrój ramy kolisty; zachowane szwy odlewnicze; XII-XIII w. (por. Sedova 1959, 243, 258, Ryc. 7: 9);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 27 mm; grubość ramy – 3 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5039; nie można wykluczyć wcześniejszej chronologii, V/VI-X w. (Gavrituhin 2015, 87 i n., Ryc. 11: 13);
- D. MT, nr inw. MT/1682/28/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 305.

Nr 306. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana;
- C. Dwudzielna; w typie lirowatych; przednia część ramy niemal kolista; tylna prostokątna; oś na kolec w miejscu jego osadzenia przewężona; przekrój ramy kolisty; zachowane szwy odlewnicze; XII-XIII w. (por. Sedova 1959, 243, 258, Ryc. 7: 9);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 27 mm; grubość ramy – 3 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5039; nie można wykluczyć wcześniejszej chronologii, V/VI-X w. (Gavrituhin 2015, 87 i n., Ryc. 11: 13);
- D. MT, nr inw. MT/1682/24/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 306.

Nr 307. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana;
- C. Dwudzielna; przednia część ramy kolista; tylna prostokątna, wyraźnie węższa niż przednia, z kolistym prześwitem; przekrój ramy kolisty; VII-VIII w. (por. Kralovánszky 1963, 169, Ryc. 4: 4);
wymiary: długość – 17 mm; szerokość – 23 mm; średnica przekroju ramy – 4-5 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, np. nr inw. MH/A/5039; nie można wykluczyć wcześniejszej chronologii, poł. V - poł. VI w. (Gavrituhin 2015, 2015, 87 i n., Ryc. 11: 13);
- D. MT, nr inw. MT/1682/36/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 307.

Nr 308. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; oś na kolec pęknięta;
- C. Dwudzielna; przednia część ramy półkolista, z niewielkim, pogrubionym szpicem w osi kolca; część tylna prostokątna; miejsce zmiany kształtu podkreślone półkulistymi wypukłościami; oś na kolec ścieniona w miejscu jego pracy; przekrój ramy płasko-wypukły; IX-X w. (por. Stepi... 1981, 148, Ryc. 36: 36; Janowski 2015, 112, 225, Ryc. 51: 5);
wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 25 mm; grubość ramy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/35/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 308.

Nr 309. Sprzączka (?) / Zapięcie księgi (?)

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka (?) / zapięcie księgi (?); stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; przednia część ramy niemal kolista, uformowana w szpic w linii kolca; część tylna nieznacznie trapezowata z występami w narożnikach zewnętrznych, oś na kolec gruba, zaznaczona na ramie wypukłościami; przekrój ramy płasko-wypukły; XII-XV (?) w. (por. Ota 2016, 56, Tabl. 4: 6)];
wymiary: długość – 16 mm, szerokość maks. – 26 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/27/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 309.

Nr 310. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana;
- C. Dwudzielna; w typie lirowatych; część przednia ramy niesymetryczna, owalna, uformowana w szpic w osi kolca, z gniazdkiem na jego koniec (włębienie po wewnętrznej stronie krawędzi); część tylna trapezowata; oś na kolec krótka, ograniczona 2 trójkątnymi w rzucie poziomym

elementami, zakończonymi również trójkątnymi wystęgami; X-XI w. (por. Révész 1987, 270, Abb. 6: 1; Ščereva *et al.* brw, 40, poz. 124; Nosov, Plohov, Hvoščinskaja 2017, 136 i n., Ryc. 57: 6);

wymiary: długość – 21 mm; szerokość – 26 mm; grubość ramy – 3 mm;

uwaga: zabytek zbliżony: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2852;

D. MT, nr inw. MT/1682/23/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 310.

Nr 311. Sprzączka

A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Dwudzielna; w typie lirowatych; przednia część ramy owalna, uformowana w szpic w osi kolca, z wyodrębnionym gniazdkiem na jego koniec (wglębiecie po wewnętrznej stronie ramy); część tylna trapezowata; nieznaczne przewężenie w miejscu osi na kolec, oś zakończona półkolistymi wystęgami; przekrój ramy płasko-wypukły; X-XIII w. (por. Ken'ko 2012, 157, Ryc. 17: 12; Makarov, Fedorina, Špoljanskij 2014, 122, Ryc. 7: 18);

wymiary: długość – 24 mm; szerokość – 32 mm; grubość ramy – 3 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5616;

D. MT, nr inw. MT/1679/27/A (?);

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 311.

Nr 312. Sprzączka

A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Dwudzielna; lirowata; nawiązuje do typu III w klasyfikacji Z. Hołowińskiej; przednia część ramy w przybliżeniu owalna, z podłużnym wystęgą w osi kolca (w występie zagłębienie); gniazdko na kolec w formie nieznacznego zagłębienia w ramie; część tylna trapezowata, z wystęgą w jednym z narożników; w miejscu zmiany kształtu występy (jeden półkolisty, drugi stożkowaty); zachowane szwy odlewnicze; XI - poł. XII w. (por. Makarov, Fedorina, Špoljanskij 2014, 122, Ryc. 7: 18, tu XII-XV [?] w.);

wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 28 mm; grubość ramy – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/3/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 312.

Nr 313. Sprzączka

A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; niekonserwowana;

C. Dwudzielna; zbliżona do lirowatych, przednia część ramy w formie pięcioboku, z niewielkim wystęgą i gniazdkiem (zagłębienie w ramie) w osi kolca; część tylna trapezowata; oś ściśniona w miejscu mocowania kolca; przekrój ramy płasko-wypukły; VIII-XII w. (por. Sedov 1982, 229, Tabl. 55: 14, tu XI-XII w.; Zaharczew 1979, 117, 118, Ryc. 26 (pierwszy od lewej], tu VIII-X);

wymiary: długość – 25 mm; szerokość – 30 mm; grubość – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/19/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 313.

Nr 314. Sprzączka

A. Cermno, stan. 1; badania kwiecień 2011;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Dwudzielna; przednia część ramy zbliżona do owalu wydłużonego w pionie, ze szpiczastym wystęgą w osi kolca; tylna część prostokątna, z owalnym otworem; oś na kolec ściśniona w miejscu jego osadzenia; w tylnej części ramy 2 płaskie główki nitów oraz 2 niewielkie

wypukłości; z tyłu trzpień (końce rozklepane); przekrój przedniej części ramy płasko-wypukły, tylnej – wklęsło-płaski; VII-VIII w. (por. Müller 2010, Tabl. 1: 14);
wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 22 mm; grubość – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1765/5/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 314.

Nr 315. Sprzączka

A. Czeremo; dar A. Troncika z 2011;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; przednia część ramy pęknięta;

C. Dwudzielna; nawiązuje do lirowatych; przednia część ramy owalna; część tylna trapezowata; kołec płaski (uszko nieproporcjonalnie duże, drugi koniec zwężony, dopasowany do kształtu ramy); przekrój ramy płasko-wypukły; XI-XIII w. (por. *Finno-ugry...* 1987, 319, Tabl. LXXI: 28; Ken'ko 2012, 157, Ryc. 117: 11; Eremeev 2015, 447, 530, Ryc. 452: 32);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 25 mm; grubość – 3 mm;
uwaga: nawiązuje do: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/1908;

D. MT, nr inw. MT/1682/39/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 315.

Nr 316. Sprzączka

A. Czeremo; dar anonimowego znalazcy;

B. Sprzączka ze okuciem pasa; stop miedzi; odlew;

C. Dwudzielna; zbliżona do lirowatych; przednia część ramy pięcioboczna, uformowana w szpic w osi kolca; część tylna trapezowata; kołec wygięty, płaski (uszko zamknięte, drugi koniec kolca lekko zaoblony); przekrój ramy płasko-wypukły; okucie z blachy złożonej na pół i przewleczonej przez ramię części tylnej; trapezowate; zdobione wzdłuż krawędzi 2 rzędami drobnych, równoległych odcisków kwadratów oraz odciskami trójkątów równoramiennych, skierowanych wierzchołkami do wewnątrz; wewnątrz okucia nieokreślona substancja (zakonserwowana), może skóra z pasa, spiętego z okuciem 3 miedzianymi nitami, o nieznacznie wypukłych główkach, trzpień odcięty i rozklepane; XII-XIII w. (por. Sedov 1982, 229, Tabl. 55: 14; Makarov, Fedorina, Špoljanskij 2018, 12, Ryc. 4: 9; Makarov, Špoljanskij, Fedorina, Ugulava 2019, 17, Ryc. 7: 17);
wymiary ramy: długość – 20 mm; szerokość – 31 mm; grubość – 2 mm; skuwka: długość – 15 mm; szerokość – 32 mm; grubość blachy – 1 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów nr inw. MH/A/1904/43/A;

D. MT, nr inw. MT/1904/43/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 316.

Nr 317. Sprzączka

A. Czeremo; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Dwudzielna; nawiązująca do sprzączek lirowatych; przednia część ramy pięcioboczna, z 4 symetrycznie rozmieszczonymi wystęgami (w miejscu najszerszym i najwyższymi), z gniazdkiem (włęgienie w ramię) na koniec kolca; w wystęgach koliste wgłębienia umieszczone centralnie; górna powierzchnia zdobiona odciskami prostokątów; część tylna trapezowata; przekrój ramy owalny; X-XIII w. (por. Kučera 1963, 41 i n., Ryc. 17: 10; *Koczownicy...* 1996, 206, Ryc. 75; Ken'ko 2012, 157, Ryc. 17: 7);
wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 32 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5615;

D. MT, nr inw. MT/1704/20/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.1;

F. Ryc. VI: 317.

Nr 318. Sprzączka

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; nawiązująca do sprzączek lirowatych; przednia część ramy pięcioboczna, z 4 symetrycznie rozmieszczonymi występami (w miejscu najszerszym i najwyższym), gniazdko na koniec kolca w formie zagłębienia w ramie; górna powierzchnia zdobiona odciskami prostokątów; część tylna trapezowata; oś na kołec przerwana (w wyniku intensywnego używania [?]); przekrój ramy owalny; X-XIII w. (por. Cehak-Hołubowiczowa 1939, 202 i n., Tabl. IV: 22; Kučera 1962, 41 i n., Ryc. 17: 10a; *Koczownicy...* 1996, 206, Ryc. 75; Ken'ko 2012, 157, Ryc. 17: 7);
wymiary: długość – 24 mm; szerokość – 32 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5617;
- D. MT, nr inw. MT/1679/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 318.

Nr 319. Sprzączka

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; nawiązująca do lirowatych; przednia część ramy pięcioboczna, z 4 symetrycznie rozmieszczonymi występami (w miejscu najszerszym i najwyższym); w występach koliste zagłębienia umieszczone centralnie; gniazdko na koniec kolca słabo wyodrębnione; część tylna trapezowata; przekrój ramy owalny; X-XIII w. (por. Cehak-Hołubowiczowa 1939, 202 i n., Tabl. IV: 22; Kučera 1962, 41 i n., Ryc. 17: 10a; *Koczownicy...* 1996, 206, Ryc. 75; Ken'ko 2012, 157, Ryc. 17: 7);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 28 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5617;
- D. MT, nr inw. MT/1679/14/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 319.

Nr 320. Sprzączka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; nawiązująca do sprzączek lirowatych; przednia część ramy pięcioboczna, z 4 symetrycznie rozmieszczonymi występami (w miejscu najszerszym i najwyższym), z gniazdkiem (płytkie wgłębienie w ramie) na koniec kolca; w występach koliste zagłębienia umieszczone centralnie; po stronie wewnętrznej ramy płytkie nacięcia; część tylna trapezowata; przekrój ramy owalny; X-XIII w. (por. Kučera 1962, 41 i n., Ryc. 17: 10a; Ken'ko 2012, 157, Ryc. 17: 7);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 30 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5615;
- D. MT, nr inw. MT/1682/22/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 320.

Nr 321. Sprzączka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; nawiązująca do lirowatych; przednia część ramy w przybliżeniu pięcioboczna, z występami (w miejscu najszerszym i najwyższym) i gniazdkiem (zagłębienie) na koniec kolca; w występach koliste zagłębienia umieszczone centralnie; część tylna trapezowata; oś w części środkowej ściśniona w wyniku zużycia; przekrój ramy owalny; XI-XIII w. (por. Cehak-Hołubowiczowa 1939, 202 i n., Tabl. IV: 22; Kučera 1962, 41 i n., Ryc. 17: 10a; Ken'ko 2012, 157, Ryc. 17: 7);

wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 28 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5615;

- D. MT, nr inw. MT/1682/9/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 321.

Nr 322. Sprzączka, fragment

- A. Czeremno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Fragment sprzączki, stop miedzi; odlew; zachowany fragment przedniej części ramy;
- C. Zapewne dwudzielna; nawiązująca do sprzączek lirowatych; rama pięcioboczna (?), uformowana w szpic w osi kolca, z gniazdkiem na jego koniec (płytkie wgłębienie w ramie); niesymetryczne występy w miejscu najszerszym i najwęższym ramy; przekrój ramy owalny; X-XIII w. (por. Ken'ko 2012 157, Ryc. 17: 7);
wymiary: długość zachowana – 20 mm; szerokość zachowana – 15 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, np. nr inw. MH/A/5615;
- D. MT, nr inw. MT/1334/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 322.

Nr 323. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; przednia część ramy niemal kolista, profilowana, w osi kolca uformowana w niewielki szpic, dolna krawędź zdobiona drobnymi, regularnie rozmieszczonymi żłobkami; część tylna prostokątna, krótsze ramiona zdobione żłobkami; na końcach osi na kolec wypukłości o nieregularnej powierzchni (schematyczne wyobrażenie głowy [?] / łba [?]); przekrój płasko-wypukły; XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, 163, poz. 323);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 25 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2865;
- D. MT, nr inw. MT/1682/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 323.

Nr 324. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;
- C. Dwudzielna; część przednia ramy niemal kolista, w osi kolca uformowana w niewielki szpic i nieznacznie pogrubiona, profilowana; dolna krawędź zdobiona drobnymi, regularnie rozmieszczonymi żłobkami; część tylna prostokątna, krótsze ramiona zdobione żłobkami; na końcach osi na kolec półkuliste wypukłości ze słabo czytelnymi przedstawieniami twarzy; kolec, prosty, długi (wychodzący znacznie poza ramę), uszko niedomknięte, drugi koniec zaokrąglony; przekrój ramy płasko-wypukły; XI-XII w. (por. *Skarby...* 2007, 163, poz. 323);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 24 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2865;
- D. MT, nr inw. MT/1682/13/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 324.

Nr 325. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna, część przednia ramy niemal kolista, profilowana; dolna krawędź zdobiona drobnymi, regularnymi rozmieszczonymi żłobkami; część tylna prostokątna, jej krótsze ramiona i częściowo oś na kolec zdobione pionowymi żłobkami; oś na kolec nieznacznie wygięta łukowato ku tyłowi, zakończona wypukłościami z wyobrażeniem głowy ze

schematycznie zaznaczonymi szczegółami twarzy; przekrój ramy płasko-wypukły; XI-XII w. (por. *Skarby...* 2007, 163, poz. 323);

wymiary: szerokość – 25 mm; długość – 21 mm; grubość ramy – 2 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2865;

D. MT, nr inw. MT/1682/25/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.5;

F. Ryc. VI: 325.

Nr 326. Sprzączka, fragment

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Fragment sprzączki; stop miedzi; odlew; zachowana tylna część ramy;

C. Dwudzielna; rama prostokątna; oś na kolec wygięta łukowato ku tyłowi; na jej końcach wydane wypukłości o nierównej powierzchni; rama zdobiona, drobnymi, pionowymi nacięciami; przekrój ramy płasko-wypukły; XI-XIII (?) (por. *Skarby...* 2007, 163, poz. 323); wymiary: długość zachowana – 19 mm; szerokość zachowana – 12 mm; grubość ramy – 2 mm; uwaga: wypukłości, to zapewne nieudolne wyobrażenia głowy ludzkiej (?) / łba zwierzęcia (?); podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2865;

D. MT, nr inw. MT/1682/11/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 326.

Nr 327. Sprzączka

A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Dwudzielna; przednia część ramy niemal kolista, tylna – prostokątna; półkuliste guzki w miejscu zmiany kształtu; górna powierzchnia krótszych boków części tylnej zdobiona „perełkami”; przekrój ramy płasko-wypukły; XI-XIII w. (por. Rauhut 1960, Tabl. XVIII: 26; *Skarby...* 2007, 163, poz. 323);

wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 25 mm; grubość ramy – 3 mm;

uwaga: podobny egzemplarz: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2861;

D. MT, nr inw. MT/1456/1/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 327.

Nr 328. Sprzączka, fragment

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Fragment sprzączki; stop miedzi; odlew; zachowana tylna część ramy;

C. Dwudzielna; rama prostokątna; oś na kolec wygięta łukowato ku tyłowi, na jej końcach wydane wypukłości (plastyczne główki, ze schematycznie zaznaczonymi szczegółami twarzy); ramiona krótsze i oś na kolec zdobione pionowymi żłobkami; przekrój ramy płasko-wypukły; XI-XII w. (por. *Skarby...* 2007, 163, poz. 323);

wymiary: długość zachowana – 19 mm; szerokość zachowana – 12 mm; grubość ramy – 2 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2865;

D. MT, nr inw. MT/1682/60/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 328.

Nr 329. Sprzączka

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Sprzączka; stop miedzi (?); odlew; brak kolca; niekonserwowana;

C. Jednodzielna; w typie lirowatych typu IV według Z. Hołowińskiej; część przednia poszerzona, uformowana w szpic w osi kolca, z zaznaczonym w ramie gniazdkiem na koniec kolca; część tylna trapezowata; wyraźne przewężenie w miejscu zmiany kształtu ramy; przekrój ramy owalny; XII-XIII w. (por. Nikol'skaja 1981, 82, Ryc. 29: 40);

wymiary: długość – 19 mm; szerokość – 28 mm; grubość – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1682/32/A;

- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 329.

Nr 330. Sprzączka

- A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana;
- C. Jednodzielna; nawiązuje do lirowatych typu IV według Z. Hołowińskiej; przednia część ramy uformowana w szpic, po wewnętrznej stronie ramy, w miejscu ułożenia kolca, nieznacznie ściśniona; ramiona części tylnej łukowato wgięte do środka; przekrój ramy płasko-wypukły; XII-XIII w. (por. Nikol'skaja 1981, 82, Ryc. 29: 40);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 23 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/31/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 330.

Nr 331. Sprzączka

- A. Czerarno; dar anonimowego znalazcy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; w typie lirowatych typu IV według klasyfikacji Z. Hołowińskiej, przednia część ramy poszerzona, uformowana w szpic w osi kolca; tylna część prostokątna, krótsze boki nieznacznie wklęsłe; przekrój płasko-wypukły; XII-XIII w. (por. Nikol'skaja 1981, 81 i n., Ryc. 29: 40);
wymiary: długość – 16 mm; szerokość – 23 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/33/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 331.

Nr 332. Sprzączka

- A. Czerarno; przypadkowe odkrycie dokonane w 2012 r.;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; zbliżona do lirowatych typu IV według klasyfikacji Z. Hołowińskiej, przednia część ramy nieznacznie poszerzona, uformowana w szpic w osi kolca; tylna o bokach nieznacznie wklęsłych; przekrój ramy płasko-wypukły; XII-XIII w. (por. Nikol'skaja 1981, 82 i n., Ryc. 29: 40);
wymiary: długość – 16 mm; szerokość – 26 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1890/15/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 332.

Nr 333. Sprzączka

- A. Czerarno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; w typie lirowatych typu IV według Z. Hołowińskiej; część przednia ramy poszerzona, uformowana w szpic w osi kolca; część tylna o bokach nieznacznie wklęsłych; przekrój ramy płasko-wypukły; XII-XIII w. (por. Nikol'skaja 1981, 81 i n. Ryc. 29: 40);
wymiary: długość – 16 mm; szerokość – 23 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/26/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 333.

Nr 334. Sprzączka

- A. Czerarno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; wydłużona w poziomie, nieznacznie poszerzona w osi kolca; część przednia uformowana w szpic; dłuższe boki nieznacznie wklęsłe; oś na kolec zakończona niewielkimi występami, część przednia ramy i oś na kolec zdobione nacięciami; przekrój płasko-wypukły; XII-XIII w. (por. Nikol'skaja 1981, 82 i n., Ryc. 29: 40);

wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 26; grubość – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/24/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 334.

Nr 335. Sprzączka

A. Czerarno; z kolekcji J. Stopy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; nawiązująca do lirowatych typu IV; rama omegowata, uformowana w szpic w osi kolca, z występnem w jego osi; po wewnętrznej stronie ramy niewielkie wgłębienie na kolec; zdobiona 2 pierścieniowatymi wypukłościami, umieszczonymi tuż przed przewężeniem ramy; oś z wyraźnymi występnami w narożnikach zewnętrznych; zachowany fragment kolca (oryginalny koniec rozklepany i zwinięty w uszko); przekrój ramy płasko-wypukły; XI - poł. XIII w. (por. Musianowicz 1960, Tabl. VIII: 7);

wymiary: długość – 19 mm; szerokość – 25; grubość ramy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/21/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 335.

Nr 336. Sprzączka

A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana;

C. Jednodzielna; nawiązująca do lirowatych typu IV; rama omegowata, uformowana w szpic w osi kolca, z występnem w jego osi; zdobiona dwiema pierścieniowatymi wypukłościami umieszczonymi tuż przed przewężeniem ramy; oś z wyraźnymi występnami w narożnikach zewnętrznych; wyraźne ścienienie osi w wyniku zużycia; przekrój ramy płasko-wypukły; XI - poł. XIII w. (por. Musianowicz 1960, Tabl. VIII: 7);

wymiary: długość – 18 mm; szerokość – 23 mm; długość – 18 mm; grubość – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1682/30/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 336.

Nr 337. Sprzączka

A. Czerarno, stan. 2; badania październik 2010;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca i fragmentu przedniej części ramy, rama zgięta w połowie długości;

C. Jednodzielna; w typie lirowatych; omegowata, część przednia w osi kolca uformowana w szpic, z gniazdkiem na koniec kolca; w narożnikach zewnętrznych szpiczaste występnym; przekrój ramy płaski; VIII-IX w. (por. Sedov 1970, 98, Ryc. 24: 8);

wymiary: długość zachowana – 19 mm; szerokość zachowana – 14 mm; grubość ramy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1370/3/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 337.

Nr 338. Sprzączka

A. Czerarno, stan. 1; badania czerwiec 2011;

B. Sprzączka; żelazo; kuta; brak kolca; powierzchnia zniszczona przez korozję;

C. Jednodzielna; rama omegowata, część przednia pogrubiona, uformowana w szpic, z niewielkim wgłębieniem na koniec kolca; oś w miejscu osadzenia kolca przerwana; przekrój ramy czworoboczny; VI-VIII lub XV-XVIII w. (por. *Finno-ugry...* 1987, 213, 345, Tabl. XCVII: 80; *Krym...* 2003, 250, Tabl. 83: 22, tu 2. poł. VI-VII w.; Sawicki 2017, 95, poz. 36);

wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 18 mm; grubość – 1-4 mm;

D. MT, nr inw. MT/1822/6/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 338.

Nr 339. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; nieznacznie zdeformowana (powyginana);
- C. Jednodzielna; rama nieznacznie asymetryczna, w przybliżeniu lirowata ze szpiczastym występnem w linii kolca; przekrój ramy płasko-wypukły; XI-XVIII w. (por. Musianowicz 1960, Tabl. VIII: 7, tu XI - poł. XIII; Sawicki 2017, 95, poz. 36, tu XV-XVIII w.); wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 23 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1332/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 339.

Nr 340. Sprzączka

- A. Czeremno; dar anonimowego znalazcy;
- B. Sprzączka; brąz, żelazo; odlew, kucie; żelazny kołec zniszczony przez korozję;
- C. Dwudzielna; obie części ramy trapezowate; w przedniej gniazdko na koniec kolca zakończone trójkątnym występnem; w tylnej, w narożnikach zewnętrznych, wydętne, zaoblone występy; oś na kołec w miejscu maksymalnego przewężenia ramy; w miejscu pracy kolca ścięta, zakończona spłaszczonymi wypukłościami z występnem od zewnątrz; powierzchnia wypukłości zdobiona motywem spirali; motyw spirali również po obu stronach gniazdka; wzdłuż krawędzi dłuższych boków ryte linie; kołec żelazny, obecnie trwale zespolony z ramą, na górnej powierzchni, u nasady uszka, nieczytelny odcisk; XI-XII w. (por. Laśankoau 1996, 144, 148, Ryc. 3; Ken'ko 2012, 158, Ryc. 18: 11, Zajceva 2015a, 187, Ryc. 2: 11); wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 38 mm; grubość ramy – 3 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2884;
- D. MT, nr inw. MT/1904/28/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 340.

Nr 341. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania kwiecień 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; nawiązująca do sprzączek lirowatych; przednia i tylna część ramy trapezowate; w przedniej gniazdko na koniec kolca zakończone trójkątnym występnem; w części tylnej wydętne występy w narożnikach zewnętrznych; oś na kołec w miejscu maksymalnego przewężenia ramy; w miejscu pracy kolca ścięta, zakończona spłaszczonymi wypukłościami z występnem od zewnątrz; powierzchnia wypukłości zdobiona motywem spirali, z umieszczonym centralnie zagłębieniem; powierzchnia osi nierówna (nadlewki, szwy odlewnicze); XI-XII w. (por. Laśankoau 1996, 144, 148, Ryc. 3; Ken'ko 2012, 158, Ryc. 18: 11, tu XI-XII w.; Zajceva 2015a, 187, Ryc. 2: 11, tu XI - 1. poł. XII w.); wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 31 mm; grubość ramy – 2-3 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2884;
- D. MT, nr inw. MT/1731/5/A;;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.1;
- F. Ryc. VI: 341.

Nr 342. Sprzączka

- A. Czeremno; badania październik 2010;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; nawiązująca do sprzączek lirowatych; przednia i tylna część ramy trapezowate; w przedniej gniazdko na koniec kolca, zakończone trójkątnym występnem; w części tylnej wydętne występy w narożnikach zewnętrznych (jeden odłamany); oś na kołec w miejscu maksymalnego przewężenia ramy; w miejscu pracy kolca ścięta, zakończona spłaszczonymi wypukłościami, z ostrym występnem od zewnątrz; XI-XII w. (por. Laśankoau 1996, 144, 148, Ryc. 3; Arhipova 2006, 82, Ryc., 6: 1, 2; Zajceva 2015a, 187, Ryc. 2: 11, tu XI - 1. poł. XII w. Ken'ko 2012, 158, Ryc. 18, tu XI-XII w.);

wymiary: długość – 16 mm; szerokość ramy – 31 mm; grubość ramy – 2-3 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1401/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 342.

Nr 343. Sprzączka, fragment

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment sprzączki; stop miedzi; odlew; brak kolca i tylnej części ramy;
- C. Przednia część ramy dwudzielnej sprzączki, nawiązującej do sprzączek lirowatych; rama trapezowata, z gniazdkiem na koniec kolca, zakończonym trójkątnym występnym; oś na kolec umieszczona w miejscu maksymalnego przewężenia ramy; zakończona spłaszczonymi wypukłościami z zaoblonym występnym od zewnątrz, ścięta w miejscu pracy kolca; XI-XII w. (por. Laśankoau 1996, 144, 148, Ryc. 3; Ken'ko 2012, 158, Ryc. 18, tu XI-XII w.); wymiary: długość – 21 mm; szerokość zachowana – 23 mm; grubość – 3 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2884;
- D. MT, nr inw. MT/1813/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 343.

Nr 344. Sprzączka, fragment

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Fragment sprzączki; stop miedzi; odlew; brak kolca i tylnej części ramy;
- C. Przednia część ramy dwudzielnej sprzączki, nawiązującej do sprzączek lirowatych; rama trapezowata, z gniazdkiem na koniec kolca (zakończone trójkątnym występnym); oś na kolec w miejscu maksymalnego przewężenia ramy, zakończona spłaszczonymi wypukłościami, z ostrym występnym od zewnątrz; X-XII w. (por. Laśankoau 1996, 144, 148, Ryc. 3; Ken'ko 2012, 158, Ryc. 18); wymiary: szerokość zachowana – 22 mm; długość – 20 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2884;
- D. MT, nr inw. MT/1682/53/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 344.

Nr 345. Sprzączka, fragment

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Fragment sprzączki; brąz, żelazo; odlew, kucie; brak przedniej części ramy; kolec zniszczony przez korozję (wolny koniec odłamany);
- C. Tylna część ramy dwudzielnej sprzączki, nawiązującej do sprzączek lirowatych; rama trapezowata, z niewielkimi występnymi w narożnikach zewnętrznych; oś na kolec w miejscu maksymalnego przewężenia ramy, zakończona spłaszczonymi wypukłościami z zaoblonym występnym od zewnątrz, zdobionym zagłębieniem umieszczonym centralnie i linią dookoła wokół niego; kolec żelazny (obecnie trwale zespolony z ramą); X-XII w. (por. Sedova 1981, 144; Laśankoau 1996, 144, 148, Ryc. 3; Ken'ko 2012, 158, Ryc. 18: 11); wymiary zachowane: długość – 19 mm; szerokość – 16 mm; grubość ramy – 3 mm; uwaga: w tej formie była nadal używana jako sprzączka;
- D. MT, nr inw. MT/1682/62/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 345.

Nr 346. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Pasiecznego z 2011;
- B. Fragment sprzączki; brąz, żelazo; odlew, kucie; brak tylnej części ramy; niekonserwowana (oblepiona ziemią);
- C. Przednia część ramy dwudzielnej sprzączki, nawiązującej do sprzączek lirowatych; rama trapezowata, z gniazdkiem na koniec kolca zakończonym trójkątnym występnym; oś na kolec w miejscu maksymalnego przewężenia ramy, zakończona spłaszczonymi wypukłościami

z zaoblonym występem od zewnątrz; kołec żelazny; X-XII w. (por. Lašankou 1996, 144, 148, Ryc. 3; Ken'ko 2012, 158, Ryc. 18: 11, tu XI-XII w.);

wymiary: długość – 22 mm; szerokość zachowana – 12 mm; grubość – 3-5 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A.2884, MH/A/2886, MH/A/2887;

D. MT, nr inw. MT/1695/8/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 346.

Nr 347. Sprzączka

A. Czerwno, stan. 1; badania czerwiec 2011;

B. Sprzączka; żelazo; kuta; powierzchnia nieznacznie uszkodzona przez korozję;

C. Jednodzielna; masywna; rama kolista; kołec wygięty (jeden koniec uformowany w zamknięte uszko, drugi uszkodzony); przekrój ramy kolisty; XII-XV w. (por. Kirpičnikov 1973, Ryc. 43; Sawicki 2017, 108 i n., poz. 76, 78; Makarov, Fedorina, Špoljanskij 2013, 74, Ryc. 6: 21, tu XII-XIII w.; Boguszewicz 2015, 143 i n., Ryc. 2: f, tu XV w.);

wymiary: średnica ramy – 55 mm; średnica przekroju ramy – 8 mm;

uwaga: sprzączka popręgu (?);

D. MT, nr inw. MT/1780/6/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.4;

F. Ryc. VI: 347.

Nr 348. Sprzączka

A. Czerwno; dar anonimowego znalazcy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;

C. Jednodzielna; stosunkowo masywna; rama uformowana z pręta; kolista (końce nie schodzą się); wyraźnie pogrubiona w części przedniej; kołec ze złożonego na pół pręta (miejsce zagięcia uformowane w uszko), prosty, długi (wychodzi znacznie za linię ramy), ścieniony z wolnego końca; przekrój ramy kolisty; V w. (Ken'ko 2012, 15, 141, Ryc. 1: 17; Oblomskij 2016, 102, Ryc. 35: 11);

wymiary: średnica – 14 mm; średnica maks. przekroju ramy – 5 mm;

D. MT, nr inw. MT/1904/42/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 348.

Nr 349. Sprzączka

A. Czerwno, stan. 1; badania czerwiec 2011;

B. Sprzączka; żelazo; kuta; częściowo odłamane uszko;

C. Jednodzielna; rama kolista, z gniazdkiem na koniec kolca (zagłębienie w ramie); oś na kołec miejscu jego osadzenia ścieniona; kołec płaski (jeden koniec zwinięty w uszko, drugi zakończony ostro); przekrój ramy kolisty; 2. poł. XIV - pocz. XV w. (por. Sawicki 2017, 110, poz. 84).

wymiary: średnica – 15 mm; średnica przekroju ramy – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1823/28/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 349.

Nr 350. Sprzączka

A. Czerwno; z kolekcji J. Stopy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;

C. Jednodzielna; rama niemal kolista; pogrubiona w części przedniej; jeden koniec kolca zwinięty w uszko, drugi, wygięty ku górze, ostry; przekrój ramy owalny; XIII-XV w. (?) (por. Boguszewicz 2015, 145 i n., Ryc. 4: a);

wymiary: średnice ramy – 17 i 18 mm; średnica przekroju ramy – 2 mm;

uwaga: sprzączka do obuwia (?);

D. MT, nr inw. MT/1679/35/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 350.

Nr 351. Sprzączka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama kolista, z niewielkim spłaszczeniem z jednej strony; przekrój ramy płasko-wypukły; zachowane szwy odlewnicze; XIII w. (por. Wachowski 1984, 21, Ryc. 8: d); wymiary: średnica – 17 mm; grubość ramy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/45/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 351.

Nr 352. Sprzączka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana;
- C. Jednodzielna; rama kolista, z niewielkim spłaszczeniem z jednej strony; przekrój ramy płasko-wypukły; XIII w. (por. Wachowski 1984, 21, Ryc. 8: d); wymiary: średnica – 18 mm; grubość ramy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/44/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 352.

Nr 353. Sprzączka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana;
- C. Jednodzielna; rama niemal kolista, z niewielkim spłaszczeniem z jednej strony, ściętym w połowie długości; przekrój ramy płasko-wypukły; XIII w. (por. Wachowski 1984, 21, Ryc. 8: d); wymiary: średnica – 18 mm; grubość ramy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/47/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 353.

Nr 354. Sprzączka

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama owalna, wydłużona w pionie; część ramy pełniąca rolę osi na kołec nieznacznie spłaszczona, w połowie długości wyraźnie przewężona; przekrój płasko-wypukły; XIII w. (por. Wachowski 1984, 21, Ryc. 8: d); wymiary: długość – 19 mm; szerokość – 16 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/29/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 354.

Nr 355. Sprzączka

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama owalna, wydłużona w pionie; ramie pełniące rolę osi na kołec spłaszczone, w połowie długości, przewężone; przekrój ramy płasko-wypukły; XIII w. (por. Wachowski 1984, 21, Ryc. 8: d); wymiary: długość – 18 mm; szerokość – 16 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/30/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 355.

Nr 356. Sprzączka

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi (?); odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama owalna, wydłużona w pionie, z niewielkim spłaszczeniem z jednej strony; przekrój ramy kolisty; XIII w. (por. Wachowski 1984, 21, Ryc. 8: d);

wymiary: średnice ramy – 16 i 19 mm; średnica przekroju ramy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/36/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 356.

Nr 357. Sprzączka

A. Czermino; dar anonimowego znalazcy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;

C. Jednodzielna; rama niemal kolistą; ścięta prosto z jednej strony; kołec masywny (uszko zamknięte, luźno oplata oś, drugi koniec ostry); przekrój ramy kolisty; 2. poł. XIII - 1. poł. XIV w. (por. Egan, Pritchard 2004, 90, Ryc. 56: 397);

wymiary: średnice – 13 i 15 mm; średnica przekroju ramy – 3 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2871;

D. MT, nr inw. MT/1904/41/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.2;

F. Ryc. VI: 357.

Nr 358. Sprzączka

A. Czermino; dar anonimowego znalazcy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; rama owalna; z jednej strony ścięta prosto; przekrój ramy kolisty; XIII w. (por. Wachowski 1984, 21, Ryc. 8: d);

wymiary: średnice – 17 i 19 mm; średnica przekroju ramy – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1904/27/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 358.

Nr 359. Sprzączka

A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; rama niemal kolistą, z niewielkim spłaszczeniem z jednej strony; przekrój ramy płasko-wypukły; XIII w. (por. Wachowski 1984, 21, Ryc. 8: d);

wymiary: średnica – 16 mm; grubość ramy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1682/46/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 359.

Nr 360. Sprzączka

A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;

B. Sprzączka; brąz, żelazo; odlew; kołec zachowany szczątkowo;

C. Jednodzielna; rama owalna, wydłużona w pionie, z niewielkim spłaszczeniem z jednej strony; kołec żelazny (w połowie długości osi zachowany fragment uszka); przekrój ramy płasko-wypukły; XIII w. (por. Wachowski 1984, 21, Ryc. 8: d);

wymiary: długość – 18 mm; szerokość – 16 mm; grubość ramy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1682/43/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 360.

Nr 361. Sprzączka

A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; rama owalna, wydłużona w pionie, spłaszczona z jednej strony; przekrój ramy owalny; X-XIII w. (por. Zajceva 2014a, 368, Ryc. 3: 11);

wymiary: średnice – 23 i 26 mm; grubość ramy – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1682/38/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 361.

Nr 362. Sprzączka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama owalna, niemal kolista; spłaszczona z jednej strony; przekrój ramy kolisty; X-XIII w. (por. Zajceva 2014a, 368, Ryc. 3: 11);
wymiary: średnice – 22 i 24 mm; średnica przekroju ramy – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/48/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 362.

Nr 363. Sprzączka (?)

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka (?); brąz, odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama owalna, wydłużona w pionie, z jednej strony wyprostowana, ścieniona; przekrój ramy kolisty; 2. poł. III - V w. (?) (por. *Slavjane...* 1993, 286, Tabl. 66: 38, tu 2. poł. III - poł. V w.; Ken'ko 2012, 143, Ryc. 3: 5, tu I-V w.);
wymiary: średnice ramy – 21 i 25 mm; średnica przekroju ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/37/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 363.

Nr 364. Sprzączka

- A. Czermno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Sprzączka; stop miedzi; rama wygięta z pręta (?); kołec pęknięty wzdłuż jednej z krawędzi;
- C. Jednodzielna; końce pręta ścięte ukośnie, niepołączone; rama owalna, wydłużona w pionie; kołec płaski (jeden koniec zwinięty w regularne uszko, drugi lekko wygięty); przekrój pręta płasko-wypukły; V-VI w. (por. Ciglis 2006, 157, 160, Ryc. 1: 10; Tejral 2017, 107, Ryc. 4: 7-9);
wymiary: średnice ramy – 22 i 30 mm; przekrój pręta – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1320/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 364.

Nr 365. Sprzączka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; srebro; odlew;
- C. Jednodzielna; masywna; rama owalna, wydłużona w pionie; oś na kołec prosta, ścieniona; przekrój ramy kolisty; 2. poł. V - 1. poł. VI w. (por. *Krym...* 2003, 98, Tabl. 12: 42, 47; Oblomskij 2016, 102, Ryc. 35: 7);
wymiary: średnice – 12 i 20 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/37/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 365.

Nr 366. Sprzączka

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; rama zgięta wzdłuż dłuższej osi;
- C. Jednodzielna; rama owalna, wydłużona w pionie; krawędź wewnętrzna zdobiona perełkami, zewnętrzna wycięta w „zęby” (w miejscu osadzenia kolca jeden wyłamany); kołec z cienkiego drutu, może wtórny; VII-IX w. (por. Hampel 1905, t. III, Tabl. 175: 12; Ajbabin, Hajredinkova 2005, 299, Ryc. 3: 3, 5; Curta 2007, 110, Ryc. 8; Valiulina, Eniosova, Orfinskaja 2018, 54, Ryc. 1: 33);
wymiary: średnice – 15 i 30 mm; grubość ramy – ok. 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/39/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 366.

Nr 367. Sprzączka

- A. Czerwno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; masywna; rama owalna, wydłużona w pionie; nieznaczne wgłębienie w przedniej części ramy, w miejscu spoczynku kolca; oś na kolec przewężona bliżej jednego z końców; przekrój ramy płasko-wypukły; IV - 1. poł. V w., XIII w. (por. *Slavjane* ... 1993, 263, Tabl. 43: 10, tu IV - 1. poł. V w.; Sawicki 2017, 106, poz. 68, tu XIII w.); wymiary: długość – 48 mm; szerokość – 26 mm; grubość – 5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/42/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 367.

Nr 368. Sprzączka

- A. Czerwno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; powierzchnia zniszczona przez korozję;
- C. Jednodzielna; rama w przybliżeniu owalna, wyciągnięta w poziomie, o nieznacznie wgiętych do środka bokach dłuższych; kolec lekko wygięty (jeden koniec rozklepany, zwinięty w nieodmknęte uszko, drugi zakończony tępo); przekrój ramy trójkątny; IX-XIII w. (?) (por. Blifel'd 1977, 180 i n., 223, Tabl. XXXIV: 4, tu IX-XI w.; Kirpičnikov 1973, Ryc. 43: 3, tu XII-XIII w.; *Arheologičeskaja karta* ... 1981, 190, Tabl. XVI: 11); wymiary: długość – 55 mm; szerokość – 71 mm; grubość ramy – 5 mm; uwaga: sprzączka popręgu;
- D. MT, nr inw. MT/1812/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 368.

Nr 369. Sprzączka

- A. Czerwno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w pionie; profilowana; oś na kolec nieznacznie wgięta do wnętrza; kolec wygięty w części środkowej (uszko małe – obejmuje tylko część osi, drugi koniec ostry); przekrój ramy płaski; 2. poł. XIII-XIV w. (por. Wachowski 1984, 21, Ryc. 8: c; Sawicki 2017, 81, 116, Ryc. 108-110); wymiary: długość – 26 mm; szerokość – 17 mm; grubość ramy – ok. 3 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5051;
- D. MT, nr inw. MT/1679/33/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 369.

Nr 370. Sprzączka

- A. Czerwno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w pionie; oś na kolec wgięta do wnętrza; przekrój ramy kolisty; XII/XIII- XIII w. (por. Wachowski 1984, 21, Ryc. 8: c; Sawicki 2017, 112, poz. 90); wymiary: długość – 29 mm; szerokość – 18 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 370.

Nr 371. Sprzączka

- A. Czerwno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w pionie; kolec płaski (z jednej strony rozklepany i zwinięty w uszko, drugi koniec odłamany); przekrój ramy owalny; 2. poł. XIII - pocz. XIV w. (por. Sawicki 2017, 81, 116, Ryc. 108-110);

wymiary: długość – 25 mm; szerokość – 18 mm; grubość ramy – 30 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5051;

D. MT, nr inw. MT/1679/34/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 371.

Nr 372. Sprzączka

A. Cermno; dar anonimowego znalazcy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w pionie; oś na kolec ścieniona w połowie długości; przekrój ramy kolisty; XII-XIV w. (por. Arhipova 2006, 82, Ryc. 6: 7);
wymiary: długość – 27 mm; szerokość – 20 mm; średnica przekroju ramy – 3 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2871;

D. MT, nr inw. MT/1904/37/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.2;

F. Ryc. VI: 372.

Nr 373. Sprzączka

A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w pionie; przekrój płaski; XII-XIV w. (por. Sedova 1981, 145, 147, Ryc. 56: 11; Egan, Pitchard 2004, 242, Ryc. 42: 279; Arhipova 2006, 82, Ryc. 6: 3);

wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 17 mm; grubość – 2 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5053 i MH/A/2876;

D. MT, nr inw. MT/1679/28/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.1;

F. Ryc. VI: 373.

Nr 374. Sprzączka

A. Cermno; dar anonimowego znalazcy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; rama D-kształtna; wydłużona w pionie; przednia część poszerzona, z czterema symetrycznymi, łezkowatymi wypukłościami po obu stronach osi krótszej, między nimi gniazdko na koniec kolca; przekrój ramy płasko-wypukły; XIII-XIV w. (por. Egan, Pritchard 2004, 74, Ryc. 44: 297; Sawicki 2018, 924 i n., Ryc. 846a);

wymiary: długość – 24 mm; szerokość – 18 mm; grubość – 2 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2880;

D. MT, nr inw. MT/1904/32/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 374.

Nr 375. Sprzączka

A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w pionie; przednia część poszerzona, zdobiona głębokimi żłobkami, dzielącymi ramie na 4 części – mniejsze od zewnątrz i większe wewnątrz; w żłobku między tymi ostatnimi gniazdko na koniec kolca; przekrój ramy płasko-wypukły; XII-XVI w. (por. Malinowska-Łazarczyk 1979, 95 i n., 163, Tabl. 4.I: 6; Sedov 1987, 447, Tabl. CXXVIII: 5; Egan, Pritchard 2004, Ryc. 11; Sawicki, 2017, 83; Mojżec 2020, 129, Ryc. 6: 6; Sawicki 2018, 924 i n., Ryc. 846a);

wymiary: długość – 19 mm; szerokość – 16; grubość – ok. 3 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5053;

D. MT, nr inw. MT/1682/2/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.8;

F. Ryc. VI: 375.

Nr 376. Sprzączka (?) / Pierścionek (?) / Element łączący (?)

- A. Czermino, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Sprzączka (?) / pierścionek (?) / element łączący (?); stop miedzi; odlew;
- C. Obwód w kształcie litery D, o silnie wydętym brzuszku; łuk D zdobiony obustronnie, ukośnymi żłobkami imitującymi skręt; trzpień D pozbawiony zdobienia, wyraźnie ścieniony miejscowo (może od kolca); przekrój ramy kolisty; wewnątrz obwodu miejscowo zachowany szew odlewniczy; XI - k. XIV w. (por. Sedova 1981, 125-127; Makarov, Krasnikova, Epohin 2021, 12, Ryc. 2: 8);
wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 20 mm; średnica maks. ramy – 3 mm;
uwaga: być może pierwotnie pierścionek, któremu zmieniono kształt by mógł być używany jako sprzączka, klamra lub kółko;
- D. MT, nr inw. MT/1741/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 376.

Nr 377. Sprzączka

- A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna; zdobiona 3 sekwencjami ukośnych, płytkich żłobków, rozdzielonych odcinkiem niezdobionym; przekrój ramy płaski; XII-XIV w. (por. Musianowicz 1960, Tabl. VIII: 8, tu XI - poł. XIII w.; Sedova 1981, 145, 147, Ryc. 56: 11; Perlikowska-Puszkarska 2004, 269, Tabl. IV: 7);
wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 22; grubość ramy – ok. 3 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5053;
- D. MT, nr inw. MT/1682/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.7;
- F. Ryc. VI: 377.

Nr 378. Sprzączka

- A. Czermino, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, z gniazdkiem (nieznaczące wgłębienie) na koniec kolca; zdobiona wyraźnymi, ukośnymi żłobkami; przekrój ramy płasko-wypukły; k. XII-XIII w. (por. Wachowski 1984, 20, Ryc. 7: m);
wymiary: długość – 17 mm; szerokość – 17 mm; grubość – ok. 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1753/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 378.

Nr 379. Sprzączka

- A. Czermino; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w pionie; oś na kolec nieznacznie przewężona w części środkowej; przekrój ramy owalny; XII-XIV w. (por. Arhipova 2006, 82, Ryc. 6: 7);
wymiary: szerokość – 21 mm; długość – 25 mm; średnica przekroju ramy – 3 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2871, MH/A/2872;
- D. MT, nr inw. MT/1679/13/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 379.

Nr 380. Sprzączka

- A. Czermino; dar anonimowego znalazcy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w pionie; przekrój ramy kolisty; XII-XIV w. (por. Egan 2004, 90, Ryc. 56: 397; Arhipova 2006, 82, Ryc. 6: 7; Svetikas 2018, 132, Ryc. 9: 3);

wymiary: długość – 25 mm; szerokość – 20 mm; średnica przekroju ramy – 3 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2871;

- D. MT, nr inw. MT/1904/35/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.2;
- F. Ryc. VI: 380.

Nr 381. Sprzączka

- A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w pionie; oś na kołec w części środkowej lekko wgięta do środka i ścieniona (widoczne ślady pracy kolca); przekrój ramy płasko-wypukły; XII-XIV w. (por. Arhipova 2006, 82, Ryc. 6: 3);
wymiary: długość – 26 mm; szerokość – 20 mm; grubość ramy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/40/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 381.

Nr 382. Sprzączka

- A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w pionie; przekrój płaski; XII-XIV w. (por. Sedova 1981, 145, 147, Ryc. 56: 11; Egan, Pitchard 2004, 242, Ryc. 42: 279; Arhipova 2006, 82, Ryc. 6: 3);
wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 17 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5053 i MH/A/2876;
- D. MT, nr inw. MT/1682/49/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.1;
- F. Ryc. VI: 382.

Nr 383. Sprzączka

- A. Cermno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w poziomie; zdobiona ukośnymi, słabo czytelnymi żłobkami; oś w miejscu pracy kolca ścieniona (na skutek używania); kołec płaski, uszko luźno opasuje oś; przekrój ramy płaski; XI-XV w. (por. Musianowicz 1955, Tabl. III: 3; Mocja, Kovalenko, Petraško 1997, 81, Ryc. 34: 31; *Krym...* 2003, 265, Tabl. 98: 28, tu XI-XIII w.; Cnotliwy 2014, 375, Ryc. 37: 5, tu XIV-XV w.);
wymiary: długość – 28 mm; szerokość – 31 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. 5053;
- D. MT, nr inw. MT/1402/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.1;
- F. Ryc. VI: 383.

Nr 384. Sprzączka

- A. Cermno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; brak kolca; powierzchnia zniszczona przez korozję;
- C. Jednodzielna; rama w przybliżeniu D-kształtna, wydłużona w poziomie, prawdopodobnie z gniazdkiem na koniec kolca; przekrój ramy płasko-wypukły; XII-XIV w. (Nikol'skaja 1981, 266, Ryc. 100: 17; Wachowski 1984, 20, Ryc. 7: p, s; Sawicki 2017, 118, poz. 116);
wymiary: długość – 26 mm; szerokość – 30 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1807/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 384.

Nr 385. Sprzączka

- A. Cermno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; brak kolca;

- C. Rama D-kształtna, wydłużona w pionie; przekrój ramy kolisty; XII-XIV w. (Arhipova 2006, 82, Ryc. 6: 3; Sawicki 2017, 114, poz. 101, tu XIII w.);
wymiary: długość – 26 mm; szerokość – 18 mm; średnica przekroju ramy – 3 mm;
podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2871;
- D. MT, nr inw. MT/1747/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.2;
- F. Ryc. VI: 385.

Nr 386. Sprzączka, fragment

- A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Fragment sprzączki; żelazo, kuta; brak kolca, części ramy i osi;
- C. Rama D-kształtna; przekrój ramy czworokątny; XIII (?) w.
wymiary: długość zachowana – 18 mm; szerokość – 19 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1764/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 386.

Nr 387. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; powierzchnia zniszczona przez korozję;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w poziomie; kołec z jednego końca zwinięty w uszko, drugi ostry, wygięty, dopasowany do kształtu ramy; przekrój ramy płasko-wypukły; XI-XIV w. (por. *Krym...* 2003, 265, Tabl. 98: 28, tu XI-XIII w.; Sawicki 2017, 117, poz. 113, k. XIII - pocz. XIV w.);
wymiary: długość – 49 mm; szerokość – 55 mm; grubość ramy – 5 mm;
uwaga: sprzączka puśliska;
- D. MT, nr inw. MT/1780/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.3;
- F. Ryc. VI: 387.

Nr 388. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; brak kolca; zniszczona przez korozję;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w pionie; przekrój ramy płasko-wypukły; IX - 1. poł. XIV w. (por. Rejholcová 1995, Tabl. LXXXVII: 569; Sawicki, 2014, 119, poz. 121, tu 1. poł. XIV w.);
wymiary: długość – 64 mm; szerokość – 51 mm; grubość – 4 mm;
uwaga: sprzączka uprząży końskiej; podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2872;
- D. MT, nr inw. MT/1226/60/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Tabl. VI: 388.

Nr 389. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; brak kolca; zniszczona przez korozję (ubytki);
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna; przekrój ramy płaski; XI-XIV w. (por. Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, 62, Tabl. L: a, b, d, h; Sawicki 2017, 111, poz. 89; Voznyj 2019, 155, Ryc. 5: 15);
wymiary: długość – 50 mm; szerokość – 47 mm; grubość ramy – 3 mm;
uwaga: sprzączka popręgu;
- D. MT, nr inw. MT/1621/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 389.

Nr 390. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; powierzchnia zniszczona przez korozję;

- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, niemal owalna, wydłużona w pionie; kołec wygięty (jeden koniec zwinięty w uszko, luźno obejmujące oś, drugi płaski, nieznacznie zaoblony); przekrój ramy płasko-wypukły; k. XII-XIV w. (por. Malinowska-Łazarczyk 1979, 194, Tabl. 4.II: 1; Cnotliwy 2014, 375, Ryc. 37: 4; Sawicki 2017, 114, poz. 101; Grygiel, Stasiak, Trojan 2015, 242, Ryc. 126: 9);
wymiary: długość – 46 mm; szerokość – 35 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1777/4/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.2;
- F. Ryc. VI: 390.

Nr 391. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; brak kolca; uszkodzona przez korozję;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w pionie; przekrój ramy płaski; IX-XIV w. (por. Rejholcová 1995, Tabl. LXXXVII: 569, tu IX w.; Sawicki, 2014, 119, poz. 121, tu 1. poł. XIV w.; Svetikas 2018, 134, Ryc. 11: 2, tu XIV w.);
wymiary: długość – 40 mm; szerokość – 31 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: sprzączka popręgu; podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2872;
- D. MT, nr inw. MT/1400/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 391.

Nr 392. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania kwiecień 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; brak kolca; uszkodzona przez korozję;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w pionie; przekrój ramy płasko-wypukły; X-XIV w. (Brøndsted 1936, 123, 155, Ryc. 33: g; 75, tu X w.; Malinowska-Łazarczyk 1979, 104, Tabl. 4.II: 1; Cnotliwy 2014, 375, Ryc. 37: 4; Grygiel, Stasiak, Trojan 2014, 399, Ryc. 220: 9; Sawicki 2017, 114, kat. 101);
wymiary: długość – 45 mm; szerokość – 35 mm; grubość – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1756/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 292.

Nr 393. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, niemal owalna, wydłużona w pionie; kołec z jednego końca zwinięty w uszko (niezdomknięte), drugi ostro zakończony; przekrój ramy płasko-wypukły; X-XIV w. (por. Brøndsted 1936, 123, 155, Ryc. 33: g; 75, tu X w.; Malinowska-Łazarczyk 1979, 104, Tabl. 4.II: 1; Cnotliwy 2014, 375, Ryc. 37: 4; Sawicki 2017, 116, kat. 109);
wymiary: długość – 42 mm; szerokość – 30 mm; grubość ramy – 3 mm;
uwaga: sprzączka puśliska;
- D. MT, nr inw. MT/1500/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 393.

Nr 394. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, brzuszek wydęty; przekrój ramy płasko-wypukły; XI - pocz. XIV w. (por. Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, 62, Tabl. L: a, b, d, h; Efimov 1999, 99, Ryc. 5: 17, 18; Sawicki, 2014, 113, poz. 97; Voznyj 2019, 155, Ryc. 5: 15);
wymiary: długość – 37 mm; szerokość – 35 mm; grubość ramy – 3 mm;
uwaga: sprzączka puśliska (?);
- D. MT, nr inw. MT/1797/4/A;

- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 394.

Nr 395. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; uszkodzona w wyniku korozji (niewielkie ubytki); rama przerwana; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, brzuszek wydęty; przekrój ramy płasko-wypukły; XI - pocz. XIV w. (por. Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, 62, Tabl. L: a, b, d, h; Sawicki 2017, 118, kat. 117);
wymiary: długość – 36 mm; szerokość – 34 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: sprzączka puśliska (?);
- D. MT, nr inw. MT/1803/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 395.

Nr 396. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w poziomie; uszko kolca niedomknięte, luźno opasuje oś; drugi koniec ostry, dopasowany do kształtu ramy; przekrój ramy w przybliżeniu kolisty; XI-XIV w. (por. Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, 62, Tabl. L: a, b, d, h; Kučera 1962, 36, Ryc. 14: 10; Sedova 1981, 145, 147, Ryc. 56: 11; Mocja, Kovalenko, Petrašenko 1997, 81, Ryc. 34: 31; Efimov 1999, 99, Ryc. 5: 17, 18; Sawicki, 2014, 113, poz. 97; Voznyj 2019, Ryc. 5: 1);
wymiary: długość – 38 mm; szerokość – 34 mm; grubość ramy – 5 mm;
uwaga: sprzączka puśliska (?); podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5053;
- D. MT, nr inw. MT/1805/19/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.6;
- F. Ryc. VI: 396.

Nr 397. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna; uszko kolca ściśle obejmuje oś, drugi koniec zaoblony, wygięty, dopasowany do kształtu ramy; przekrój ramy płaski, XI-XIV w. (por. Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, 62, Tabl. L: a, b, d, h; Mocja, Kovalenko, Petrašenko 1997, 81, Ryc. 34: 31; Efimov 1999, 99, Ryc. 5: 17, 18; Sawicki, 2014, 113, poz. 97; Voznyj 2019, 155, Ryc. 5: 15);
wymiary: długość – 39 mm; szerokość – 36 mm; grubość ramy – 4 mm;
uwaga: sprzączka puśliska (?);
- D. MT, nr inw. MT/1823/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 397.

Nr 398. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; brak kolca; powierzchnia zniszczona przez korozję;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w pionie; obecny przekrój ramy zbliżony do owalu; XI - pocz. XIV w. (por. Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, 62, Tabl. L: a, b, d, h; Efimov 1999, 99, Ryc. 5: 17, 18; Cnotliwy 2014, 375, Ryc. 37: 4; Sawicki, 2014, 113, poz. 97; Voznyj 2019, 155, Ryc. 5: 15);
wymiary: długość – 43 mm; szerokość – 36 mm; grubość – 5 mm;
uwaga: sprzączka puśliska (?);
- D. MT, nr inw. MT/1830/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 398.

Nr 399. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; masywna; rama D-kształtna, wyciągnięta w szpic w osi kolca, z gniazdkiem na jego koniec (wgłębienie w ramie); oś na kolec zakończona zaoblonymi wypukłościami, wystaje poza ramę; przekrój ramy płasko-wypukły; XI-XIII w. (por. Priščeпа 2012, 75, Ryc. 13: 4; Egan, Pirtchard 2004, 242, Ryc. 42: 279);
wymiary: długość – 46 mm; szerokość – 50 mm; grubość – 5 mm;
uwaga: zabytek zbliżony do: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2876;
- D. MT, nr inw. MT/1855/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 399.

Nr 400. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; powierzchnia zniszczona przez korozję; kolec zachowany częściowo – fragment uszka i drugi koniec odłamane;
- C. Jednodzielna; rama sercowata; część przednia wyciągnięta w szpic, z gniazdkiem na koniec kolca (zagłębienie w wewnętrznej krawędzi ramy); kolec z jednego końca zwinięty w uszko (zachowane częściowo); przekrój ramy owalny; VII-VIII w. (por. Müller 2010, Tabl. 38: 8; Sawicki 2017, 96, poz. 41);
wymiary: długość – 42 mm; szerokość – 40 mm; grubość ramy – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1779/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 400.

Nr 401. Sprzączka

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama wydłużona w poziomie; w części przedniej, w osi kolca, uformowana w szpic; nieznacznie poszerza się ku pogrubionym, zaoblonym końcom, wystającym poza oś na kolec; X-XI w. (por. Ereemeev 2015, 516, Ryc. 438: 3);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 25 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/20/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 401.

Nr 402. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna; wydłużona w poziomie, przednia część nieznacznie poszerzona, uformowana w szpic w osi kolca, gniazdko na koniec kolca w formie wgłębienia w ramie; boczne ramiona ramy wyciągnięte poza oś na kolec; przekrój ramy płasko-wypukły; X-XI w. (por. Ereemeev 2015, 516, Ryc. 438: 3);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 23 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/34/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 402.

Nr 403. Sprzączka

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w poziomie; w części przedniej nieznacznie poszerzona, uformowana w szpic w osi kolca, z gniazdkiem na jego koniec (wgłębienie w ramie); końce ramion ramy wystają poza oś na kolec; przekrój ramy płaski; X-XI w. (por. Ereemeev 2015, 516, Ryc. 438: 3);

wymiary: długość – 19 mm; szerokość – 25 mm; grubość – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/23/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 403.

Nr 404. Sprzączka

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużonej w poziomie, z występnym w osi kolca; przekrój płaski; z widocznymi śladami obróbki pilnikiem; XI-XV w. (por. Egan, Pritchard 2004, 242, Ryc. 42: 279; Grygiel, Stasiak, Trojan 2014, 400, Ryc. 221: 2);

wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 29; grubość – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/22/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 404.

Nr 405. Sprzączka

A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;

B. Sprzączka; żelazo; kuta; częściowo zniszczona przez korozję;

C. Jednodzielna; rama D-kształtna, ze szpiczastym występnym w osi kolca; kolec płaski, wygięty, z dużym uszkiem; obecny przekrój ramy w przybliżeniu kolisty; XIII w. (por. Sawicki 2017, 112, poz. 91);

wymiary: długość – 31 mm; szerokość – 27 mm; grubość ramy – 4 mm;

D. MT, nr inw. MT/1850/3/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 405.

Nr 406. Sprzączka

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; rama D-kształtna, szpiczasty występ w osi kolca; zdobiona ukośnymi nacięciami; przekrój ramy płaski; X - pocz. XII w. (por. Mocja, Kovalenko, Petrašenko 1997, 107, Ryc. 44: 10; Dzik 2015, 221, 309, Tabl. IX: 2);

wymiary: długość – 26 mm; szerokość – 23 mm; grubość ramy – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1682/42/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 406.

Nr 407. Sprzączka

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w pionie; część przednia poszerzona, uformowana w szpic w osi kolca, z gniazdkiem na jego koniec (ścienienie ramy); przekrój płaski; XIII w. (?) (por. Egan, Pritchard 2004, 92 i n., poz. 417, Ryc. 58: 417);

wymiary: długość – 25 mm; szerokość – 21 mm; grubość – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/7/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 407.

Nr 408. Sprzączka

A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;

B. Sprzączka; żelazo; kuta; niewielkie ubytki na kolcu;

C. Jednodzielna; rama w przybliżeniu prostokątna, wydłużona w poziomie, przypominająca D o wydłużonym brzuszku; narożniki zaoblone; zdobiona ([?]; na powierzchni widoczne regularne zagłębienia); kolec płaski, uszko uszkodzone, drugi koniec ostry, dopasowany do kształtu ramy; przekrój ramy płaski; k. VIII-XIV w. (por. Svetikas 2018, 134, Ryc. 11: 1, tu XIII-XIV w.; Kravčenko 2020, 219, Ryc. 5: 8, tu k. VIII- X w.);

wymiary: długość – 52 mm; szerokość – 58 mm;

D. MT, nr inw. MT/1798/21/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 408.

Nr 409. Sprzączka

A. Czeremo, stan. 1; badania kwiecień 2011;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; rama znacznie wydłużona w poziomie, zaokrąglona w części przedniej, profilowana; po stronie wewnętrznej zdobiona imitacją skrętu; nieznaczne wgłębienie w osi kolca; oś na kolec nieznacznie ścięta w miejscu jego osadzenia; przekrój osi owalny; X-XI w. (por. Eremeev 2015, 526, Ryc. 448: 5);

wymiary: długość – 28 mm; szerokość – 38 mm; grubość – ok. 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1799/2/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 409.

Nr 410. Sprzączka

A. Czeremo; przypadkowe odkrycie dokonane w 2012 r.;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana;

C. Jednodzielna; rama profilowana, znacznie wydłużona w poziomie; część przednia zaokrąglona, z nieznacznym wgłębieniem w osi kolca; po stronie wewnętrznej zdobiona imitacją skrętu; przekrój osi zbliżony do koła; X-XI w. (por. Eremeev 2015, 526, Ryc. 448: 5);

wymiary: szerokość – 32 mm; długość – 22 mm; grubość ramy – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1890/16/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 410.

Nr 411. Sprzączka

A. Czeremo, stan. 1; badania czerwiec 2011;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; rama profilowana, znacznie wydłużona w poziomie, część przednia zaokrąglona, z nieznacznym wgłębieniem w osi kolca; zdobiona ukośnymi, nieregularnymi nacięciami po stronie wewnętrznej; przekrój osi zbliżony do koła; X-XI w. (por. Eremeev 2015, 526, Ryc. 448: 5); wymiary: długość – 27 mm; szerokość – 33 mm; grubość – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1819/7/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 411.

Nr 412. Sprzączka

A. Czeremo, stan. 1; badania kwiecień 2011;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; rama D-kształtna, wydłużona w poziomie, z gniazdkiem na koniec kolca; rama zdobiona ukośnymi nacięciami po stronie wewnętrznej; przekrój ramy płasko-wypukły; XI-XIII w. (por. Sedova 1981, 145, 147, Ryc. 56: 11; Mocja, Kovalenko, Petraško 1997, 107, Ryc. 44: 10; Priščepa 2003, 234, Ryc. 2: 6);

wymiary: długość – 16 mm; szerokość – 20 mm; grubość – 3 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5053;

D. MT, nr inw. MT/1827/3/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.1;

F. Ryc. VI: 412.

Nr 413. Sprzączka

A. Czeremo; z kolekcji J. Stopy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; rama znacznie wydłużona w poziomie, zaokrąglona w części przedniej; profilowana; nieznaczne wgłębienie w osi kolca; przekrój osi kolisty; X-XIII w. (por. Rauhut

1960, Tabl. VII: 8, tu XII-XIII w.; Rappaport 1971, 85, Ryc. 29: 1; Eremeev 2015, 526, Ryc. 448: 5, tu X-XI w.);

wymiary: długość – 31 mm; szerokość – 44; grubość – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/40/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 413.

Nr 414. Sprzączka

A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania kwiecień 2011;

B. Sprzączka; cyna; odlew; brak kolca;

C. Jednodzielna; rama znacznie wydłużona w poziomie, nieco zwęża się ku przodowi; część przednia zaokrąglona, z wgłębieniem w osi kolca; oś grubsza od ramy, w formie rurki, od strony wewnętrznej na jej powierzchni nieznaczne zagłębienie (może po używaniu kolca); przekrój ramy w formie trójkąta o zaoblonych wierzchołkach, przekrój osi kolisty; XII-XIII w. (?) (por. Nikol'skaja 1981, 266, Ryc. 100: 23);

wymiary: długość – 14 mm; szerokość – 23 mm; średnica osi – 5 mm; grubość ramy – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1731/2/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 414.

Nr 415. Sprzączka

A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;

B. Sprzączka; żelazo; kuta; brak kolca; powierzchnia zniszczona przez korozję;

C. Jednodzielna; rama znacznie wydłużona w poziomie; część przednia zaokrąglona; oś na kolec zakończona występami, ścieniona w połowie długości; przekrój ramy płaski; X-XIII w. (por. Rauhut 1960, Tabl. VII: 8, tu XII-XIII w.; Eremeev 2015, 526, Ryc. 448: 5, tu X-XI w.);

wymiary: długość – 25 mm; szerokość – 38 mm; grubość – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1791/18/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 415.

Nr 416. Sprzączka

A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;

B. Sprzączka; żelazo; kuta; powierzchnia zniszczona przez korozję; kolec częściowo odłamany;

C. Jednodzielna; rama prostokątna, wydłużona w pionie; uszko kolca ściśle obejmuje oś; przekrój ramy płasko-wypukły; XIII-XV w. (por. Sawicki 2017, 128, poz. 149; Svetikas 2009, Ryc. 20: 3);

wymiary: długość – 34 mm; szerokość – 18 mm; grubość ramy – 4 mm;

D. MT, nr inw. MT/1779/6/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 416.

Nr 417. Sprzączka

A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;

B. Sprzączka; żelazo; kuta;

C. Jednodzielna; rama prostokątna, nieznacznie wydłużona w poziomie; kolec (z jednej strony zwinięty w uszko – uszkodzone, z drugiej ostro zakończony); przekrój ramy prostokątny; XIII w. (por. Sawicki 2017, 126, poz. 143);

wymiary: długość – 29 mm; szerokość – 25; grubość ramy – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1845/2/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 417.

Nr 418. Sprzączka

A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;

B. Sprzączka; żelazo; kuta; brak kolca; rama przerwana;

- C. Jednodzielna; rama płaska; trapezowata; przednia część szersza; oś na kolec przerwana w połowie długości (w wyniku używania); przekrój osi kolisty; XII-XIII w. (por. Nikol'skaja 1981, 82, Ryc. 29: 39);
wymiary: długość – 27 mm; szerokość – 22 mm; grubość ramy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1792/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 418.

Nr 419. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama prostokątna; przekrój ramy płaski; ślady użycia pilnika, miejscami zachowane szwy odlewnicze; VI-XIV w. (por. Aulich 1972, 57, Tabl. XI: 13, tu VI-VII w.; Sawicki 2017, 130, poz. 156, tu XIII w.; Svetikas 2009, 215, Ryc. 28: 13, tu XIII-XIV w.);
wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 19 mm; grubość ramy – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/55/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 111.

Nr 420. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca; nieznacznie zniekształcona (pogięta); niekonserwowana,
- C. Jednodzielna; rama prostokątna, wydłużona w pionie; niezdobiona; w miejscu osadzenia osi kolca ramiona pogrubione (imitują gniazda na oś); przekrój ramy kolisty; XIII w. (por. Sawicki 2017, 125, poz. 138);
wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 18 mm; grubość ramy – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/58/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 420.

Nr 421. Sprzączka (?)

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka (?); stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama prostokątna, wydłużona w pionie; niezdobiona; przekrój ramy kolisty; XII-XIII w. (por. Nikol'skaja 1981, 82, Ryc. 29: 3 9);
wymiary: długość – 19 mm; szerokość – 11 mm; średnica przekroju ramy – 5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/57/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 421.

Nr 422. Sprzączka

- A. Czeremno; przypadkowe odkrycie dokonane w 2012 r.;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama niemal prostokątna, oś nieco cieńsza niż ramiona; przekrój płaski; XII-XIII w. (por. Nikol'skaja 1981, 82, Ryc. 29: 39);
wymiary: długość – 26 i 27 mm; szerokość – 20 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1890/17/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 422.

Nr 423. Sprzączka

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; płaska; rama prostokątna, wydłużona w pionie; krawędź przedniego ramienia z głębokimi nacięciami; 1. poł. XIII w. (por. Arhipova 2006, 77, Ryc. 2: 15);
wymiary: długość – 18 mm; szerokość – 12 mm; grubość – 3 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1679/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.12;
- F. Ryc. VI: 423.

Nr 424. Sprzączka

- A. Cermno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama prostokątna, wydłużona w pionie; przednie ramię zdobione głębokimi nacięciami (imitujące skręt); przekrój ramy prostokątny; 1. poł. XIII w. (Arhipova 2006, 77, Ryc. 2: 15);
wymiary: długość – 14 mm; szerokość – 10 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1417/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 424.

Nr 425. Sprzączka

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama prostokątna, z ostrymi wystęgami w narożnikach; na przednim ramieniu wyodrębnione gniazdko na kolec; zdobiona głębokimi nacięciami; przekrój płasko-wypukły; VII-VIII w. (por. Hampel 1905, t. I, 292, Ryc. 706; Ajbabin 232, Ryc. 58: 31; Krasnoperov 2018, 172, Ryc. 27);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość – 24 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/2/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.13;
- F. Ryc. VI: 425.

Nr 426. Sprzączka

- A. Cermno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama prostokątna; miejsca łączenia boków wyodrębnione nieznacznymi wypukłościami; dłuższe boki pokryte ukośnymi żłobkami; oś na kolec w połowie długości wyraźnie przewężona; przekrój ramy płasko-wypukły; k. VII - XII (por. Ajbabin 1990, 50, 225, Ryc. 46: 14, tu k. VII - poł. VIII w.; Vojtechovič 2013, 334, 336, Ryc. 3: 3, tu XII w.);
wymiary: długość – 18 mm; szerokość – 26 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1824/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 426.

Nr 427. Sprzączka

- A. Cermno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna, rama prostokątna, minimalnie rozszerza się ku przodowi, ramiona poziome nieznacznie wgięte do wnętrza, zakończone uszkami, które „trzymają” oś na kolec, wystającą poza ramę; ramię przednie przewężone w miejscu oparcia kolca, z ostrymi wystęgami w narożnikach; XIV-XV w. (por. Svetikas 2009, Ryc. 22: 15);
wymiary: szerokość – 24 mm; długość – 22 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1614/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 427.

Nr 428. Sprzączka

- A. Cermno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; powierzchnia zniszczona przez korozję; kolec częściowo odłamany;
- C. Jednodzielna; rama trapezowata, wydłużona w poziomie; przednie ramię nieco szersze; uszko kolca niedomknięte, luźno obejmuje oś; przekrój ramy płasko-wypukły; X-XI w. (por. Makušnikov 2006, 133, Ryc. 2: 6; Grudočko, Gazizova, Parunin 2018, 98, Ryc. 6: 10);

wymiary: długość – 13 i 15 mm; szerokość 24 mm; grubość ramy – 3 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1775/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 428.

Nr 429. Sprzączka

- A. Czermino; dar A. Pasiecznego z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;
- C. Jednodzielna; rama czworoboczna, zbliżona do prostokąta, wydłużona w pionie; ramiona krótsze, wygięte łukowato ku górze, zakończone półkulistymi wypukłościami; przednie zdobione 4 głębokimi żłobkami, rozmieszczonymi nieregularnie; kołec wygięty, z dużym nieodmknętym uszkiem, u nasady uszka wypukłość z nacięciami (imitacja głowy ludzkiej [?]), drugi koniec ostry, dopasowany do kształtu ramy; przekrój ramy płasko-wypukły; IV-V w. (Ciugudean 2021, 213, 260, Tabl. VIII:10) lub 2 poł. XIII - 2. poł. XIV w. (por. Egan, Pritchard 2004, 76, Ryc. 46: 3 14, 318);
wymiary: długość – 28 mm; szerokość – 22 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1695/4/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.9;
- F. Ryc. VI: 429.

Nr 430. Sprzączka

- A. Czermino; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; rama prostokątna, wydłużona w pionie; przednie ramię pogrubione, zdobione symetrycznie rozmieszczonymi wypukłościami i żłobkami, tylne – w połowie długości wgięte do środka; poł. XIII - pocz. XVI w. (por. Parádi 1995, 170, Ryc. 8: 9, k. XV - pocz. XVI w.; Grygiel, Stasiak, Trojan 2014, 355, tu po XIII w.);
wymiary: długość – 42 mm; szerokość – 25 mm; grubość – 6 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/41/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 430.

Nr 431. Sprzączka, fragment

- A. Czermino; dar A. Pasiecznego z 2011;
- B. Fragment sprzączki; stop miedzi; odlew; uszkodzona (brak fragmentu ramy); niekonserwowana;
- C. Dwudzielna; rama prostokątna, wydłużona w poziomie; oś na kołec umieszczona w połowie długości ramy, nałożona na jej zewnętrzną płaszczyznę, z wyprofilowanym przewężeniem na kołec; kołec płaski (uszko nieodmknęte, drugi koniec nieznacznie zaostroszony); przekrój ramy płasko-wypukły; XIV-XV w. (por. Wachowski 1984, 62, Ryc. 43: f; Svetikas 2009, 225, Ryc. 28: 14; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Ryc. 7: 3);
wymiary: długość – 25 mm; szerokość – 38 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1695/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 431.

Nr 432. Sprzączka

- A. Czermino; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; rama kwadratowa, podzielona na pół osią na kołec; ramiona pionowe pogrubione, zdobione 3 sekwencjami podwojonych nacięć; podobne nacięcia wyodrębniają oś na kołec; obie części nieznacznie uniesione względem osi; przekrój ramy owalny; 2. poł. XIII-XVI w. (por. Březinová, Samuel, 2007, 51, Ryc. 72, tu 17-XIX w.; Bednarz 2016, 303, sprzączka 112, tu XV-XVI w.; Sawicki 2017, 102, poz. 60, tu 2. poł. XIII);
wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 23 mm; grubość – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/21/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 432.

Nr 433. Sprzączka

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; rama w formie prostokąta wydłużonego w poziomie; podzielona na połowy osią; wygięta wzdłuż osi na kolec; przekrój płaski; XII-XV w. (por. Malinowska-Łazarczyk 1979, 97, 104, Tabl. 4.II: 10; Wachowski 1984, 62, Ryc. 43: 1);
wymiary: długość – 14 mm; szerokość – 22; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/18/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 433.

Nr 434. Sprzączka

- A. Czermno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; rama w przybliżeniu prostokątna, z nieznacznym przewężeniem w połowie długości; obie części ramy podniesione, w przekroju bocznym mają kształt szerokiego V; na osi na kolec wyraźne ścienczenie (w wyniku zużycia); przekrój ramy płasko-wypukły; XII-XV w. (por. Malinowska-Łazarczyk 1979, 97, 104, Tabl. 4.II: 10; Wachowski 1984, 62, Ryc. 43: 1);
wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 15 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: mogła służyć jako sprzączka do ostróg (Wachowski 1984, 62, Ryc. 43), ale też jako element łączący części pasa (Malinowska-Łazarczyk 1979, 106, Tabl. 4.IV: 3); podobny zabytek: Hrubieszów MH/A/2889;
- D. MT, nr inw. MT/1777/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 434.

Nr 435. Sprzączka

- A. Czermno; dar anonimowego znalazcy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; rama prostokątna; nieznacznie zwęża się w kierunku umieszczonej symetrycznie osi na kolec; niezdobiona; oś ścienczona w wyniku zużycia; przekrój ramy płasko-wypukły; XII-XV w. (por. Malinowska-Łazarczyk 1979, 97, 104, Tabl. 4.II: 10; Wachowski 1984, 62, Ryc. 43: 1);
wymiary: długość – 16 mm; szerokość – 23 mm; długość – 16 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: mogła służyć jako sprzączka do ostróg (Wachowski 1984, 62, Ryc. 43: 1), lub jako element łączący części pasa (Malinowska-Łazarczyk 1979, 106, Tabl. 4.IV: 3);
- D. MT, nr inw. MT/1904/40/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 435.

Nr 436. Sprzączka

- A. Czermno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; rama zwęża się nieznacznie w kierunku umieszczonej symetrycznie osi; ramiona równoległe do osi na kolec zdobione szerokim, podłużnym żłobkiem; przekrój płaski; XIII-XV w. (por. Wachowski 1984, 62, Ryc. 43: 1; Svetikas 2009, 209, Ryc. 10: 8);
wymiary: długość – 19 mm; szerokość – 20 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: mogła służyć jako sprzączka do ostróg (Wachowski 1984, 62, Ryc. 43: 1) lub jako element łączący części pasa (Malinowska-Łazarczyk 1979, 106, Tabl. 4.IV: 3);
- D. MT, nr inw. MT/ 1353/2/A; nr 994, inw. 281;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 436.

Nr 437. Sprzączka

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;

- C. Jednodzielna; rama w przybliżeniu kwadratowa, fasetowana; kołec płaski, wygięty (jeden koniec rozklepany, zwinięty w uszko ściśle obejmuje oś, drugi ostro zakończony); przekrój ramy płaski; VI-IX w. (por. Kovalevskaja; 1979, 44, Tabl. 6, Tabl. XX: 21; Miljan 2012, 128, Ryc. 1: 13);
wymiary: długość – 15 mm; szerokość – 13 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/59/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.8;
- F. Ryc. VI: 437.

Nr 438. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama niemal kwadratowa, z wystęgami na przedłużeniu ramion poziomych; oś na kołec ściëniona w miejscu pracy kolca; przekrój ramy płasko-wypukły; XI-XII w. (por. Ken'ko 2012, 158, Ryc. 18: 21);
wymiary: długość – 14 mm; szerokość – 13 mm; grubość ramy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1451/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 438.

Nr 439. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama kwadratowa; przekrój ramy płaski; XIII-XIV w. (por. Wachowski 1984, 21, Ryc. 8: e; Sawicki 2017, 129, poz. 152);
wymiary: 25 x 25 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1827/13/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 439.

Nr 440. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka (?); stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama zbliżona do kwadratu, z małym wgłębieniem na koniec kolca w przednim ramieniu; niezdobiona; oś w miejscu osadzenia kolca ściëniona; przekrój ramy płaski; XIII-XIV w. (por. Wachowski 1984, 21, Ryc. 8: e; Sawicki 2017, 129, poz. 152);
wymiary: długość – 18 mm; szerokość – 19 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/56/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 440.

Nr 441. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; powierzchnia zniszczona przez korozję; obecnie oba końce kolca na stałe połączone z ramą;
- C. Jednodzielna; rama kwadratowa o zaoblonych narożnikach; kołec płaski (jeden koniec zwinięty w uszko – częściowo ukruszone, drugi ostry, dopasowany do kształtu ramy); przekrój ramy płaski; XII-XIII lub XV-XVIII w. (por. Sawicki 2017, 130, poz. 157; Solecki 2018, 121, 258, Tabl. XXXVIII: 1);
wymiary: 34 x 34 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1782/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.3;
- F. Ryc. VI: 441.

Nr 442. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Pasiecznego z 2011;
- B. Sprzączka, stop miedzi; żelazo; odlew, kucie; niekonserwowana; zachowany tylko uszko kolca;

- C. Jednodzielna; rama w formie regularnego czworoboku o ramionach poziomych nieznacznie wklęsłych do środka, ramię przednie i oś na kołec wygięte na zewnątrz, profilowana; kołec żelazny; przekrój ramy płasko-wypukły; 2. poł. III w. (por. Schuster 2010, 756, Ryc. 1: 8); wymiary: długość – 23 mm; szerokość – 22 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1695/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 442.

Nr 443. Sprzączka

- A. Czerpmo, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;
- C. Jednodzielna; rama pięcioboczna ze szpicem w osi kolca; górna płaszczyzna boków dłuższych zdobiona ukośnymi żłobkami; kołec płaski (z jednego końca rozklepany i zwinięty w uszko, drugi ostro zakończony); przekrój ramy płasko-wypukły; XI-XII w. (por. Grobler 2013, 134, Ryc. 11: 10); wymiary: długość – 15 mm; szerokość – 17 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1540/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.9;
- F. Ryc. VI: 443.

Nr 444. Sprzączka

- A. Czerpmo, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;
- C. Jednodzielna; rama pięcioboczna ze szpicem w osi kolca; oś na kołec w miejscu jego osadzenia wytarta; kołec płaski (z jednego końca rozklepany i zwinięty w uszko, drugi ostro zakończony); przekrój ramy płasko-wypukły; XI-XII w. (por. Grobler 2013, 134, Ryc. 11: 10); wymiary: długość – 15 mm; szerokość – 17 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1791/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 444.

Nr 445. Sprzączka

- A. Czerpmo, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama pięcioboczna, z zaznaczonym gniazdkiem na koniec kolca; górna i boczne powierzchnie ramy zdobione ukośnymi nacięciami; przekrój ramy płasko-wypukły; XI-XII w. (por. Grobler 2013, 134, Ryc. 11: 10); wymiary: szerokość – 20 mm; długość – 15 mm; grubość – 3 mm; uwaga: podobny zabytek: Hrubieszów, nr inw. MH/A/5053;
- D. MT, nr inw. MT/1772/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15: 1;
- F. Ryc. VI: 445.

Nr 446. Sprzączka

- A. Czerpmo, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Sprzączka; cyna (?) / srebro (?); odlew;
- C. Jednodzielna; rama pięcioboczna, wydłużona w poziomie; część przednia poszerzona, w miejscu osadzenia kolca nieznaczne wgłębienie; kołec płaski (jeden koniec zwinięty w uszko, drugi ostry); przekrój ramy płasko-wypukły; X-XI w. (por. Vajcjahovč 2021, 246, Ryc. 6: 7); wymiary: długość – 25 mm; szerokość maks. – 32 mm; grubość ramy – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1541/3/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.9;
- F. Ryc. VI: 446.

Nr 447. Sprzączka

- A. Czerpmo, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

- C. Jednodzielna; rama pięcioboczna, ze szpicem w osi kolca, szpic lekko zaoblony z zaznaczonym gniazdkiem na koniec kolca (nieznaczne wgłębienie w krawędzi wewnętrznej); górna powierzchnia ramion podłużnych przecięta żłobkiem, krawędź zewnętrzna pokryta, regularnymi, drobnymi nacięciami; na osi, w miejscu osadzenia kolca nieznaczne ścienienie; na spodniej części ramy widoczne drobne, ukośne rysy (ślady wyrównywania pilnikiem [?]); przekrój płaski; X w. (por. Arbman 1940, Tabl. 24 [ostatni rząd, pierwsza po prawej]); wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 27 mm; grubość – ok. 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1781/9/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.11;
- F. Ryc. VI: 447.

Nr 448. Sprzączka

- A. Czerрно; dar anonimowego znalazcy;
- B. Sprzączka; stop cyny z ołowiem (?); odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; rama pięcioboczna; szpic w osi kolca; ramiona części przedniej wgięte do środka, poziome, w połowie szerokości, przecięte głębokim żłobkiem, na krawędziach zewnętrznych zdobione drobnymi nacięciami, oś na kolec wytarta od spodu w miejscu jego osadzenia; przekrój ramy płasko-wypukły; X w. (por. Arbman 1940, Tabl. 24 [ostatni rząd, pierwsza z prawej]); wymiary: szerokość – 30 mm; długość – 24 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/26/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 448.

Nr 449. Sprzączka

- A. Czerрно; dar anonimowego znalazcy;
- B. Sprzączka; stop cyny z miedzią (?); odlew;
- C. Jednodzielna; rama pięcioboczna, szpic w osi kolca, z gniazdkiem na jego koniec (wgłębienie w ramie); rama zdobiona ukośnymi żłobkami; oś na kolec wytarta w miejscu jego osadzenia; z tyłu widoczne ślady wygładzania pilnikiem, wzdłuż ramion równoległych zachowane szwy odlewnicze; przekrój ramy płaski; XI-XIII w. (?); wymiary: szerokość – 23 mm; długość – 27 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/30/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 449.

Nr 450. Sprzączka

- A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Jednodzielna; pięcioboczna; zdobiona wyobrażeniami 4 twarzy ujętych *en face* (zaznaczone oczy, brwi przechodzące płynnie w nos oraz wąsy [?]), rama między twarzami pokryta nacięciami; oś na kolec lekko wygięta (być może ona skutek używania); przekrój ramy płasko-wypukły; XI-XIII w. (por. *Skarby...* 2007, 163, poz. 323); wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 25 mm; grubość – 2 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2865;
- D. MT, nr inw. MT/1682/12/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.15.7;
- F. Ryc. VI: 450.

Nr 451. Sprzączka

- A. Czerрно; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;
- C. Dwudzielna; rama w przybliżeniu ósemkowata; krótsze boki pogrubione; obie części wygięte ku górze względem osi na kolec; przekrój płasko-wypukły; XII-XV w. (por. Musianowicz 1969, 184, Tabl. XLIV: 5; Egan, Pritchard 2004, 11); wymiary: długość – 18 mm; szerokość – 26 mm; grubość ramy – 3 mm;

uwaga: sprzączka od ostrogi;

- D. MT, nr inw. MT/1679/17/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 451.

Nr 452. Sprzączka

- A. Czeremno; przypadkowe odkrycie dokonane w 2012 r.;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; rama ósemkowata, niezdobiona; obie części wygięte ku górze względem osi; przekrój ramy płaski; XIV-XV w. (por. Egan, Pritchard 2004, 22, Ryc. 11; Sawicki 2004, 102, poz. 58; Svetikas 2009, Ryc. 12: 14);
wymiary: długość – 17 mm; szerokość (w pozycji wygiętej) – 22 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2900, MH/A/2901;
- D. MT, nr inw. MT/1890/14/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 452.

nr 453. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; rama ósemkowata; wygięta ku górze wzdłuż osi na kolec; niezdobiona; przekrój ramy płaski; XIV-XV w. (por. Egan, Pritchard 2004, 22, Ryc. 11; Svetikas 2009, Ryc. 12: 14);
wymiary: długość – 15 mm; szerokość – 24 mm; grubość ramy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1682/50/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 453.

Nr 454. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; rama ósemkowata; wygięta ku górze wzdłuż osi; oś na kolec szeroka; niezdobiona; przekrój ramy płaski; XIV-XV w. (por. Egan, Pritchard 2004, 22, Ryc. 11; Svetikas 2009, Ryc. 12: 14);
wymiary: długość – 17 mm; szerokość – 26 mm; grubość ramy – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2900;
- D. MT, nr inw. MT/1682/51/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 454.

Nr 455. Sprzączka

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; rama ósemkowata; wygięta ku górze wzdłuż osi; niezdobiona; oś na kolec szeroka; przekrój ramy płaski; XIV-XV w. (por. Egan, Pritchard 2004, 22, Ryc. 11; Svetikas 2009, Ryc. 12: 14);
wymiary: długość – 17 mm; szerokość – 22 mm; grubość ramy – 3 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2900;
- D. MT, nr inw. MT/1682/52/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 455.

Nr 456. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Sprzączka; mosiądz; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; rama ósemkowata, asymetryczna; przekrój ramy płasko-wypukły; XIV-XV w. (por. Musianowicz 1969, 184, Tabl. XLIV: 5; Egan, Pritchard 2004, 11; Svetikas 2009, Ryc. 12: 14);
wymiary: długość – 18 mm; szerokość – 27 mm; grubość ramy – 3 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1521/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 456.

Nr 457. Sprzączka

- A. Czerarno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; rama ósemkowata; niezdobiona; przekrój ramy płasko-wypukły; zachowane szwy odlewnicze; XIV-XV w. (por. Egan, Pitchard 2004, 22, Ryc. 11); wymiary: długość – 14 mm; szerokość – 25 mm; grubość ramy – 3 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2900;
- D. MT, nr inw. MT/1704/23/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 457.

Nr 458. Sprzączka

- A. Czerarno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Dwudzielna; rama ósemkowata; niezdobiona; końce osi zakończone półokrągło; przekrój ramy owalny; zachowane szwy odlewnicze (od spodu); XIV-XV w. (por. Egan, Pritchard 2004, 22, Ryc. 11; Svetikas 2009, Ryc. 12: 14); wymiary: długość – 15 mm; szerokość – 22 mm; grubość ramy – 2 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2901;
- D. MT, nr inw. MT/1704/22/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 458.

Nr 459. Sprzączka

- A. Czerarno; dar anonimowego znalazcy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;
- C. Rama ósemkowata, niezdobiona; oś zakończona trójkątnymi wystęgami, dzieli ramę na dwie symetryczne części, nieznacznie wygięte ku górze względem osi; przekrój ramy owalny, osi na kolec prostokątny; XII-XVII w. (por. Wachowski 1984, 62, Ryc. 43: e; *Krym...* 2003, 265, Tabl. 95: 10; Egan, Pritchard 2004, 22, Ryc. 11; Svetikas 2009, 209, Ryc. 109; Bednarz 2016, 274, Fot. 1, tu 1350-1650); wymiary: długość – 15 mm; szerokość (w pozycji wygiętej) – 27 mm; grubość – 3 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2900, MH/A/2901;
- D. MT, nr inw. MT/1904/39/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 459.

Nr 460. Sprzączka, fragment

- A. Czerarno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment sprzączki; stop miedzi; odlew; brak kolca i znacznej części ramy;
- C. Rama ósemkowata; na dłuższej osi uformowana w szpic; niezdobiona; oś dzieli ramę na dwie symetryczne części, nieznacznie wygięte ku górze względem osi; przekrój ramy płaski; XIV-XVII w. (por. Egan, Pritchard 2004, 22, Ryc. 11; Bednarz 2016, 274, Fot. 1, tu 1350-1650; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Ryc. 7: 9); wymiary: długość – 16 mm; szerokość zachowana – 27 mm; grubość ramy – 2 mm; uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/2900, MH/A/2901;
- D. MT, nr inw. MT/1323/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 460.

Nr 461. Sprzączka

- A. Czerarno; dar anonimowego znalazcy;
- B. Sprzączka; brąz, żelazo; odlew;

- C. Jednodzielna; płaska; rama uformowana wachlarzowato, z nieruchomym kolcem umieszczonym po jej wewnętrznej stronie; oś w formie tulejki o bardzo małej średnicy wewnętrznej, z przerwą w połowie długości; w jednej z części tulejki żelazny pręcik; XIV w. (por. Pleterski 2017, 362, Ryc. 2, 3; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Ryc. 7: 9; Hesse 2019, 260, Ryc. 269: 2, 3); wymiary: długość – 30 mm; szerokość – 25 mm; grubość ramy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/31/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 461.

Nr 462. Sprzączka

- A. Czerрно; dar A. Pasiecznego z 2011;
- B. Sprzączka (?); stop miedzi; odlew;
- C. Rama trapezowata; przednie ramię szersze, o falistej krawędzi zewnętrznej, na jego górnej powierzchni rozmieszczone symetrycznie 3 walcowate występy; tylne ramię wąskie, o krawędzi wewnętrznej wygiętej łukowato do wnętrza; węższe ramiona zakończone uszkami, przez które była prawdopodobnie przewleczona oś; VII-VIII w. (por. Hampel 1905, t. III, Tabl. 160: 7l); wymiary: długość – 35 mm; szerokość – 25 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1695/9/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 462.

Nr 463. Sprzączka

- A. Czerрно; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka; stop miedzi; odlew;
- C. Jednodzielna; rama wydłużona w pionie, wygięta fantazyjnie, z występem w osi kolca (B-kształtna); oś na kolec cienka; kolec częściowo odłamany (luźno owinięty wokół osi); przekrój ramy płasko-wypukły; XIV-XV w. (por. Sawicki 2017, 106 i n., poz. 70, 71); wymiary: długość – 35 mm; szerokość – 22 mm; grubość ramy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/38/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 463.

Nr 464. Sprzączka

- A. Czerрно, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; powierzchnia zniszczona przez korozję, ubytki;
- C. Jednodzielna; masywna; kształt ramy lirowaty; przednia część poszerzona, uformowana w szpic w osi kolca; tylna prostokątna, silnie przewężona w miejscu zmiany kształtu; kolec wygięty (jeden koniec uformowany w zamknięte uszko, drugi ostry, wygięty, dopasowany do kształtu ramy); przekrój ramy daszkowaty; VII-XIII w. (por. *Stepi...*, 1981, 268, Ryc. 90: 37, tu XII-XIII w.; Levko 2011, 167, 178, Ryc. 10: 4, tu X-XI w.; Sawicki 2017, 132, poz. 5, 134, poz. 168, 169, XIII-XV w.; Kadzaeva 2018, 341, Ryc. 1: 47, tu VII w.; Kulakov 2018b, 103, Ryc. 6: 375-1, tu VII w.); wymiary: długość maks. (zachowana) – 43 mm; szerokość – 52 mm; grubość – 5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1556/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 464.

Nr 465. Sprzączka

- A. Czerрно, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; brak kolca; powierzchnia zniszczona przez korozję;
- C. Dwudzielna; przednia część D-kształtna, z przewężeniem w części zaoblonej (gniazdko na koniec kolca); część druga trapezowata z wyraźnie poszerzonym ramieniem zewnętrznym; oś na kolec (?) wkuta w ramę; przekrój ramy płasko-wypukły; IX-XIII w. (por. Sawicki 2017, 114, kat. 100, tu XIII w.; Pletneva 1989, 82, Ryc. 3: 12, tu IX-X w.); wymiary: długość – 50 mm; szerokość – 56 mm; grubość ramy – 3 mm; uwaga: sprzączka popręgu;

- D. MT, nr inw. MT/1819/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 465.

Nr 466. Sprzączka

- A. Czerwno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Sprzączka ze skuwką; żelazo; kuta; uszkodzona przez korozję, zachowana w 3 częściach (przednia część ramy, skuwka, kołec); duże ubytki ramy;
- C. Część przednia ramy z 3 symetrycznie rozmieszczonymi wystęgami (zachowane częściowo); tylnej brak; skuwka prostokątna, z blachy złożonej na pół, z tulejką na osadzenie osi na kołec; w tulei prostokątne wycięcie w miejscu osadzenia kolca; zachowane nity mocujące skuwkę do pasa (jeden widoczny tylko od spodu); przy krawędzi wycięcia na kołec 2 małe koliste otwory; kołec lekko wygięty (z jednej strony spłaszczony i zwinięty w uszko – zachowane częściowo, z drugiej zakończony ostro); przekrój ramy płaski, XIII w. (por. Rybarczyk 2021, 108 i n., ryc. 104;
wymiary: rama: długość zachowana – 46 mm; szerokość zachowana – 42 mm; skuwka odpowiednio: 34 i 23 mm; długość kolca zachowana – 50 mm; zrekonstruowana szerokość – 67 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1823/23/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 466.

Nr 467. Sprzączka

- A. Czerwno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Sprzączka; żelazo; kuta; zniszczona w wyniku korozji (ubytki);
- C. Jednodzielna; rama trapezowata; przednia część wyraźnie poszerzona, o krawędzi zewnętrznej łukowatej, z gniazdkiem (zagłębienie) na kołec; fragment kolca zachowany luzem; przekrój ramy płaski; późne średniowiecze;
wymiary: długość – 50 mm; szerokość – 45 mm; grubość – 2 mm; zachowana długość kolca – 25 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1798/25/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 467.

Nr 468. Sprzączka

- A. Czerwno; dar A. Pasiecznego z 2011;
- B. Sprzączka ze skuwką; stop miedzi; odlew; uszkodzona, brak części skuwki;
- C. Jednodzielna; rama owalna, wydłużona w pionie; zdobiona kilkoma sekwencjami płytkich, ukośnych nacięć; kołec płaski (jeden koniec zwinięty w uszko, drugi lekko zaokrąglony); przekrój ramy owalny; skuwka z cienkiej blachy zagiętej wzdłuż osi na kołec; pierwotnie obie części skuwki łączyły nity (otwory na nie w przedniej części skuwki większe, 2 rozerwane); skuwka zdobiona ornamentem odciskanympuną, zachowanym częściowo: 3 skupiska po 3 małe kółka ustawione w trójkąt, od których odchodzą linie łukowate, złożone z drobnych odcisków prostokątów; wzdłuż zachowanych krawędzi 2 rzędy odciskanych kwadratów; XI w. (?) (por. Stanisławski 2013, 120 i n., Ryc. 31: a);
wymiary: średnice ramy – 23 i 40 mm; skuwka: długość – 28 mm; szerokość zachowana – 24 mm; grubość ramy – 3 mm; grubość blachy skuwki – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1695/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 468.

Nr 469. Sprzączka, fragment

- A. Czerwno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Fragment ramy sprzączki (?); stop miedzi; odlew;
- C. Przedni fragment ramy sprzączki (?); płaski; poszerzony w części środkowej; zdobiony w miejscu poszerzenia 10 głębokimi, ukośnymi żłobkami; z tyłu na całej długości widoczne delikatne, podłużne żłobki; 2. poł. XIII - pocz. XIV w. (por. Sawicki 2017, 89, poz. 15);

wymiary: długość – 65 mm; szerokość maks. – 10 mm; grubość – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1704/42/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 469.

Nr 470. Sprzączka (?), fragment

A. Czermino, stan. 1; badania czerwiec 2011;

B. Fragment ramy sprzączki (?); stop miedzi; odlew;

C. Jedno ramię zachowane w całości i fragmenty 2 doń prostopadłych; przekrój ramy w przybliżeniu kolisty; chronologia nieokreślona;

wymiary zachowane: długość – 11 mm; szerokość – 23 mm; średnica przekroju ramy – 4 mm;

D. MT, nr inw. MT/1796/11/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 470.

Nr 471. Sprzączka (?), fragment

A. Czermino, stan. 3; badania październik 2010;

B. Fragment ramy sprzączki (?); stop miedzi; odlew; odłamany z obu końców, ubytki przy krawędzi; niekonserwowany;

C. Podłużny; wąski; brzegi nieznacznie zagięte pod spód; z jednej strony zwęża się, a krawędź załamuje pod kątem prostym, przeciwna doń jest zaoblona; część szersza zdobiona zagłębionym ornamentem w formie podłużnych linii równoległych; przekrój wklęsło-płaski; chronologia nieokreślona (?);

wymiary: zachowana długość – 23 mm; szerokość maks. – 9 mm grubość – 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1356/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 471.

Nr 472. Sprzączka

A. Czermino; z kolekcji J. Stopy;

B. Sprzączka ze skuwką; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Rama owalna; wydłużona w poziomie, z występnym w osi kolca, z gniazdkiem na jego koniec; skuwka trzysegmentowa, składa się z: prostokątnego elementu, o bokach krótszych wygiętych łukowato na zewnątrz, z występnymi w narożnikach zewnętrznych, w płaszczyźnie 3 kolisty otwory ustawione w trójkąt; zwężenia pokrytego poziomymi żłobkami; elementu ażurowego którego zarys przypomina przednią część ramy sprzączki lirowatej typu IV według Z. Hołowińskiej, z ostrym występnym w osi kolca; przekrój wklęsło-płaski; z tyłu, na osi dłuższej 2 płaskie bolce; VII-VIII w. (por. Ząbojnik, Varsik 2021, 38, 79, 159, Tabl. XLV: 3); wymiary: długość – 54 mm, szerokość maks. – 23 mm; grubość – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/49/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 472.

Nr 473. Sprzączka

A. Czermino; z kolekcji J. Stopy;

B. Sprzączka; stop miedzi; odlew; brak kolca;

C. Sprzączka ze skuwką; rama owalna, wydłużona w pionie; skuwka trzelementowa: do ramy przylega węższy odeń prostokątny element z dużym kolistym otworem, za nim znajduje się pionowy element szerokości ramy, o zaoblonych węższych końcach, z otworami do mocowania (w jednym tkwi fragment trzpienia nitu), kolejny element jest niemal kolisty, z kolistym występnym na dłuższej na osi sprzączki i 3 kolistymi otworami do mocowania (w 2 tkwią nity o płaskich główkach); przekrój ramy płasko-wypukły, skuwki – płaski; z tyłu trzpienie nitów; 2. poł. VII w. (por. Kulakov 2001, 184 i n., Ryc. 2: 1); wymiary: długość – 18 mm; szerokość – 32 mm; grubość ramy – 3 mm; grubość skuwki – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/52/A;

- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 473.

Nr 474. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Sprzączka ze skuwką; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Rama owalna, z niewielkim występnym w osi kolca; dolna krawędź wycięta faliście, górna podkreślona perełkami; skuwka wydłużona, kielichowata, z wyobrażeniem maski męskiej twarzy (?): zaznaczone migdałowate oczy, łuki brwiowe schodzące się między oczami i nos, włosy upięte w wysoką fryzurę; między ramą a skuwką przewężenie, z otworem na kołec; przekrój ramy płasko-wypukły; z tyłu skuwki masywny bolec (prosto ucięty, rozklepany); VII (?)–IX w. (por. Valiulina, Eniosova, Orfinskaja 2018, 54, Ryc. 1: 33; Razumov *et al.* 2021, 63, 65, Ryc. 1: 11–12; 2: 15);
wymiary: długość – 38 mm; szerokość maks. – 17 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1632/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 474.

Nr 475. Sprzączka

- A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Sprzączka ze skuwką; kuta; żelazo;
- C. Jednodzielna; rama kolista, z gniazdkiem na koniec kolca, odkuta razem z podłużną, sztabkowatą skuwką, poszerzającą się wyraźnie od strony ramy; drugi koniec przypomina łeb zwierzęcia (?); kołec płaski, wygięty; przekrój ramy kolisty; VII w. (por. Gavrituhin 1995, 212, Ryc. 1: 9);
wymiary: szerokość całkowita – 43 mm; średnica ramy – 18 mm; grubość ramy – 3 mm; skuwka: szerokość 25 mm; grubość – 5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1805/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 475.

Nr 476. Sprzączka

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Sprzączka ze skuwką; stop miedzi; odlew; brak kolca;
- C. Rama w przybliżeniu owalna, uformowana w szpic w osi kolca; skuwka silnie wydłużona, z jednego końca uformowana w szpic, z drugiego nieznacznie poszerzona z kolistym otworem na kołec; przekrój ramy płasko-wypukły; z tyłu skuwki 2 bolce (jeden lekko zagięty, drugi odłamany u podstawy); 1 poł. XII w. (por. Rudenko 2015b, 145, 149, Ryc. 11: 31);
wymiary: długość – 54 mm; szerokość – 17 mm;
uwaga: z uprząży końskiej (?);
- D. MT, nr inw. MT/1679/48/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 476.

Nr 477. Sprzączka ze skuwką (?) / Zapięcie księgi (?), fragment

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Fragment sprzączki ze skuwką (?) / zapięcie księgi (?); stop miedzi; odlew; brak kolca; element powyżej ramy niemal w całości odłamany;
- C. Rama sprzączki niemal kolista ze szpiczastym występnym w osi kolca i gniazdkiem na jego koniec; w miejscu otworu na kołec nit o półkulistej główce; zachowana część skuwki wąska, zdobiona 2 pionowymi żłobkami (słabo czytelne); przekrój ramy płasko-wypukły; XII – 1. poł. XIII w. (por. Stepi... 1981, 268, Ryc. 90: 36; Dzieduszycki 2023, 223, Ryc. II.4.29.: 4, tu 1. poł. XIII w.);
wymiary: długość maks. ramy – 14 mm; szerokość zachowana – 20 mm; długość skuwki – 5 mm; grubość ramy i skuwki – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1684/3/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 477.

Nr 478. Sprzączka ze skuwką (?) / Zapięcie księgi (?)

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Sprzączka ze skuwką (?) / zapięcie księgi (?); stop miedzi; odlew; brak kolca; niekonserwowana;

C. Rama niemal kolistą ze szpiczastym występnem w osi kolca i gniazdkiem na jego koniec; kolec osadzony w kolistym otworze wąskiej skuwki, zakończonej z drugiej strony uszkiem z dużym otworem; skuwka o faliście uformowanych bokach; zdobiona rytym krzyżem ukośnym, ograniczonym z obu stron podwójną linią poprowadzoną w poprzek skuwki; ornament inkrustowany złotem (?); na ramie widoczne też pozostałości zdobienia w formie sekwencji podwójnych, inkrustowanych linii pionowych; przekrój płasko-wypukły; XII - 1. poł. XIII w. (por. *Stepi...* 1981, 268, Ryc. 90: 36; Dzieduszycki 2023, Ryc. II.4.29.: 4, tu 1. poł. XIII w.); wymiary: długość całkowita – 41 mm; szerokość maks. ramy – 14 mm; szerokość skuwki – 5 mm; grubość ramy i skuwki odpowiednio – 2 i 4 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/51/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 478.

Nr 479. Sprzączka (?) / Zapięcie księgi (?)

A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;

B. Fragment sprzączki (?) / zapięcie księgi (?); stop miedzi; odlew; odłamane z jednego końca;

C. Profilowany trzpień zakończony z jednej strony półkolistym uszkiem, z drugiej (odłamanej) rozwidleniem; XII - 1. poł. XIII w. (por. *Stepi...* 1981, 268, Ryc. 90: 36; Dzieduszycki 2023, Ryc. II.4.29.: 4, tu 1. poł. XIII w.); wymiary: długość zachowana – 30 mm; szerokość maksymalna – 14 mm;

D. MT, nr inw. MT/1817/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 479.

Nr 480. Sprzączka (?) / Zapięcie księgi (?)

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Sprzączka (?) / zapięcie księgi (?); stop miedzi; odlew; niewielkie ubytki;

C. Podłużna; część przednia trapezowata, z występnem na zewnętrznej krawędzi ramy (gniazdko na koniec kolca [?]); w części węższej trapezu kolisty otwór na osadzenie kolca (?); skuwka wąska, z 2 kolistymi poszerzeniami, z kolistymi otworami w osi kolca; zakończona haczykiem zagiętym do spodu (częściowo odłamany); przekrój płasko-wypukły; XII-XIII w. (por. Malinowska-Łazarczyk 1979, 105, Tabl. 4.III: 7, 8; Lau 2019, 280, Ryc. 306: 2, tu 1. poł. XIII w.); wymiary: długość – 57 mm; szerokość maks. – 17 mm; grubość – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1684/1/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 480.

Nr 481. Kolec sprzączki

A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;

B. Kolec sprzączki; żelazo; kutły;

C. Płaski, nieznacznie wygięty łukowato (uszko niedomknięte, drugi koniec ostry, wygięty do kształtu ramy); chronologia nieokreślona; wymiary: długość – 61 mm; grubość – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1798/11/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 481.

Nr 482. Kolec sprzączki

A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;

B. Kolec sprzączki; żelazny; kutły; koniec wolny odłamany;

- C. Nieznacznie wygięty łukowato (jeden z końców zwinięty w uszko); przekrój czworoboczny; chronologia nieokreślona; wymiary: długość – 49 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1805/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 482.

Nr 483. Kolec sprzączki

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Kolec sprzączki; stop miedzi; odlew; uszko częściowo odłamane;
- C. Płaski; wygięty łukowato (jeden koniec zwinięty w uszko, drugi zaostroszony); chronologia nieokreślona; wymiary: długość – 30 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1602/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 483.

Nr 484. Kolec sprzączki, fragment

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment kolca sprzączki; żelazo, kuty;
- C. Zwęża się z jednego końca i wygina z drugiego (fragment uszka); chronologia nieokreślona; wymiary: zachowana długość – 22 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1799/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 484.

Nr 485. Kolec sprzączki, fragment

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment kolca sprzączki; stop miedzi; odlew; uszko częściowo odłamane;
- C. Nieznacznie wygięty łukowato (jeden koniec rozklepany, zwinięty w uszko, drugi koniec zaostroszony); przekrój prostokątny; chronologia nieokreślona; wymiary: długość – 26 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1824/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 485.

Nr 486. Klamra haczykowata

- A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Klamra haczykowata; blacha brązowa; zachowana w dwóch fragmentach (sklejone);
- C. Płaska; wrzecionowata; jeden z końców zwinięty w uszko, drugi wygięty hakowato; IX-XI w. (por. Jagodziński 2010, 187, Ryc. 310: 1; Eremeev 2015, 505, Ryc. 428: 8; Kulakov 2015, 388, Ryc. 8: 83); wymiary: długość – 64 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1779/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 486.

Nr 487. Aplikacja

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; nieznacznie zdeformowana;
- C. Płaska; ażurowa; o złożonej, symetrycznej kompozycji; centrum kompozycji stanowi podłużny, owalny element, zakończony z jednej strony palmętą, z drugiej ułożonymi wachlarzowato 3 pionowymi elementami, zdobionymi poziomymi nacięciami (pióra [?]); z boków po dwa wygięte esowato elementy – górne, zakończone z jednej strony zwróconymi na zewnątrz łbami drapieżnych ptaków (?) / smoków (?) o wydatnych dziobach i zaznaczonych schematycznie dużych oczach, z drugiej półkulistą wypukłością; podobne wypukłości umieszczono na końcach dolnej pary elementów, nacięcia na wypukłościach sugerują, że zamierzano uzyskać

efekt spiralnego zwoju; przekrój płasko-wypukły; z tyłu 2 bolce (jeden wygięty łukowato, drugi częściowo odłamany); k. VI-VII w. (por. Teodor 1992, 142-144, Tabl. 1: 1, 5; 2: 1);
wymiary: długość – 47 mm; szerokość maks. – 30 mm; grubość maks. – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/150/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 487.

Nr 488. Aplikacja

A. Czerпно; z kolekcji J. Stopy;

B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;

C. Płaska; ażurowa; symetryczna względem osi podłużnej; zeschematyzowany motyw dwugłowego ptaka drapieżnego (?); centrum kompozycji stanowi podłużny owal, zakończony prostokątem z jednej strony i ustawionymi ukośnie owalnymi elementami z drugiej; z boków po 2 wygięte esowato elementy, łączące się w połowie długości owalu, to miejsce podkreślone 2 zaoblonymi wystęпами (uproszczone woluty [?]), poniżej prostokąta trójlistna palmeta; przekrój płaski; z tyłu 2 bolce (jeden częściowo odłamany, drugi zagięty); VII - 1. poł. VIII. w. (por. Aksjonov 2010; 73, 75, Ryc. 1: 1);

wymiary: szerokość maks. – 28 mm; długość – 44 mm; grubość – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/151/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 488.

Nr 489. Aplikacja

A. Czerпно; dar A. Troncika z 2011;

B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; odłamany niewielki element; niekonserwowana;

C. Płaska; ażurowa; o złożonej, symetrycznej kompozycji: w centrum podłużny dwuczłonowy element o zaoblonych bokach, na jego dłuższej osi z jednego końca palmeta, z drugiego ustawione wachlarzowato 2 duże zaoblone występy; po bokach 2 pary elementów łukowatych, łączących się w połowie długości z centralnym (w tym miejscu wyraźnie poszerzone); z tyłu, na osi podłużnej, 2 duże bolce (zagięte pod kątem prostym); VII - 1. poł. VIII. w. (por. Aksjonov 2010; 73, 75, Ryc. 1: 1);

wymiary: długość – 36 mm; szerokość – 23 mm; grubość – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1692/6/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 489.

Nr 490. Aplikacja, fragment

A. Czerпно; dar A. Pasiecznego z 2011;

B. Fragment aplikacji (odłamany fragment z jednego końca); stop miedzi; odlew;

C. Płaska; ażurowa; symetryczna względem osi podłużnej; w centrum – w przybliżeniu owalny element, zaoblony z jednej strony, z drugiego końca odłamany, z boków dwa identyczne wąskie elementy wygięte łukowato zakończone wystęпами (romboidalnymi z jednego końca i zaoblonymi z drugiego); z tyłu fragment bolca; VII - 1. poł. VIII. w. (por. Aksjonov 2010; 73, 75, Ryc. 1: 1);

wymiary: długość – 26 mm; szerokość maks. – 28 mm; grubość – 1 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5078, MH/A/5077;

D. MT, nr inw. MT/1695/33/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 490.

Nr 491. Aplikacja, fragment

A. Czerпно; dar A. Troncika z 2011;

B. Fragment aplikacji; stop miedzi; odlew; odłamana z jednego końca; niekonserwowana;

C. Płaska; podłużna; dłuższe boki uformowane łukowato, zakończenie oryginalne – niesymetryczne poszerzenie, z głębokimi nacięciami z jednej strony i występem na osi dłuższej (odłamany), poniżej otwór z nitom (płaska główka, trzpień krótko obcięty, rozklepany); poniżej

poszerzonego zakończenia w krawędzi wycięty kolisty, niedomknięty otwór; VII w. (?) (por. Müller 2010, 252, Tabl. V: 7);

wymiary: długość zachowana – 38 mm; szerokość – 25 mm; grubość – 2 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5078, MH/A/5077;

D. MT, nr inw. MT/1692/7/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 491.

Nr 492. Aplikacja (?)

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Aplikacja (?); stop miedzi; odlew; niekonserwowana;

C. Płaska; ażurowa, podłużna, kompozycja symetryczna względem osi podłużnej; jeden z końców szerszy, z 2 otworami do mocowania, drugi zaoblony z otworem; krawędzie wycięte fantazyjnie; VII w. (por. Skiba 2016, 136, Ryc. 8: 6-8);

wymiary: długość – 44; szerokość maks. – 16 mm; grubość – 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/137/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 492.

Nr 493. Aplikacja

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;

C. Płaska; podłużna; boki dłuższe łukowato wklęsłe, wklęsłości ujęte w ostre występy, zakrzywione do wnętrza; boki krótsze zaoblone, przebite nitom o półkolistej główce; z tyłu 2 trzpienie nitów (rozklepane na końcach), z kwadratowymi podkładkami z brązowej blaszki; VII w. (por. Miljan 2012, 129, Ryc. 2: 3; Skiba 2016, Ryc. 8);

wymiary: długość – 20, szerokość maks. – 13 mm; grubość – 1 mm;

uwaga: schematyczne przedstawienie 2 łbów ptaków drapieżnych (?), odwróconych do siebie tyłem, o wspólnym oku;

D. MT, nr inw. MT/1679/144/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 493.

Nr 494. Aplikacja

A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;

B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;

C. Płaska; ażurowa; trapezowata; kompozycja symetryczna; w części szerszej, w narożnikach silnie stylizowane łby drapieżnych ptaków, których mocno zakrzywione, masywne dzioby stykają się ze sobą, zamykając kolisty otwór umieszczony na osi kompozycji; oczy w formie niewielkich, kolistych otworów; w naprzeciwległej krawędzi dwa półkoliste wcięcia; 2. poł. VI w. (por. Ambroz 1995, 83, Ryc. 7: 6; Niezabitowska-Wiśniewska 2021, 302 i n., 419, 443, Ryc. 70, Tabl. XX: 215; XLIV: 485);

wymiary: długość – 13 mm; szerokość maks. – 22 mm; grubość – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1798/2/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 494.

Nr 495. Aplikacja

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;

C. Dwuczęściowa; w części węższej wyobrażenie podłużnej maski ludzkiej/zwierzęcej (?): 2 symetrycznie rozmieszczone wgłębienia – oczy (?) i wypukłość na osi – nos (?), powyżej motyw palmety, spoczywającej na 3 ułożonych w poziomie, półkulistych wypukłościach i półwałku poniżej; przekrój wklęsło-wypukły; z tyłu 2 bolce umieszczone na dłuższej osi (jeden obcięty u podstawy); 2. poł. VI-VII w. (por. Kulakov 2018a, 382, 385, Ryc. 5);

wymiary: długość – 29 mm; szerokość maks. – 18 mm; grubość – 3 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1679/161/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 495.

Nr 496. Aplikacja

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Aplikacji; stop miedzi; odlew;
- C. Zbliżona do trójkąta równoramiennej o wierzchołku nieznacznie podwiniętym pod spód, powierzchnia nierówna może być nieudany odlew łąba zwierzęcia; w części szerszej dwa elementy zbliżone do litery „C”, odwrócone do siebie „plecami”, ich ostre zakończenia wystają na zewnątrz (przypominają łeb rogatego zwierzęcia); przekrój wklęsło-wypukły; z tyłu boleć (zagięty); VII w. (por. Hampel 1905, t. I, 563, Ryc. 1745; Gavrituhin 2019, 346, Ryc. 18: 29); wymiary: długość – 18 mm; szerokość maks. – 9 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1297/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 496.

Nr 497. Aplikacja

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Podłużna, trójsegmentowa; w części środkowej, pokrytej poziomymi żłobkami schematyczne wyobrażenie twarzy ludzkiej (?), z zaznaczonymi oczami, brwiami w formie łuków, schodzących się na osi aplikacji i kontynuującymi jako jedna linia wyobrażająca nos; poniżej twarzy element w formie trójliscia (?) lub pyska zwierzęcia (?), powyżej pusty w środku, ustawiony pionowo walcowaty element, spoczywający na prostokątnej podstawie, częściowo uszkodzonej; tę część od środkowej oddziela nałożony na powierzchnię poziomy miedziany drut; przekrój płasko-wypukły; z tyłu 2 bolce (jeden zagięty, drugi ścięty prosto, z podkładką z brązu); 2 poł. VI-VII w. (por. Kulakov 2018a, 382, 385, Ryc. 5); wymiary: długość – 23 mm; szerokość maks. – 13 mm; grubość maks. – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1435/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 497.

Nr 498. Aplikacja

- A. Czeremno; kolekcja zabytków odzyskana od miejscowej społeczności w 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; ażurowa; kompozycja symetryczna, zbudowana z półwolut i palmet, przypominająca łeb drapieżnego kota; na osi kompozycji element pionowy, zakończony „palmetami” o trzech liściach (górną – wąską, o ostrych wierzchołkach, dolną – szeroką, o zaoblonych wierzchołkach); po jego obu stronach półwoluty, w skrajności których przebito otwory (w jednym tkwi fragment nitu); w najszerszym miejscu, od łuków wolut odchodzą po 2 występy skierowane w przeciwną stronę; VI-VII w. (por. Kazanskij 2014, 54, 103 i n., Ryc. 8: 1, tu poł. VI – poł. VII w.; Skiba 2016, 211, Ryc. 82: 10); wymiary: długość – 12 mm; szerokość – 24 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/41/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 498.

Nr 499. Aplikacja

- A. Czeremno; dar A. Pasiecznego z 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; ażurowa; kompozycja symetryczna zbudowana z półwolut i palmet, przypominająca łeb drapieżnego kota; na osi kompozycji element pionowy, zakończony z obu stron palmetami (górną – wąską, o ostrych wierzchołkach, dolną – szeroką, o zaoblonych wierzchołkach, ozdobionych wgłębieniami); po jego obu stronach półwoluty, w skrajności których przebito otwory; od łuków wolut, w najszerszym miejscu zabytku, odchodzą ostre występy; VI-

VII w. (por. Kazanskij 2014, 54, 103 i n., Ryc. 8: 1, tu 1. poł. VII w.; 2021, 140, Ryc. 3: 1, 11, 12; Skiba 2016, 211, Ryc. 82: 10);

wymiary: długość – 15 mm; szerokość – 22 mm; grubość – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1695/34/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 499.

Nr 500. Aplikacja

A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;

B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;

C. Płaska; w typie lunuli z 3 rogami i ostrym występnem w osi podłużnej; w bocznych rogach symetryczne otwory do mocowania, z nitami (na rozklepanym końcu jednego z nich maleńka, prostokątna podkładka); VI-XI w. (por. Skiba 2016, 136, 164, Ryc. 8: 9, 10: 36: 1; Rjabceva 2005, 294, 296, Ryc. 160, 163);

wymiary: wysokość – 14 mm; szerokość maks. – 26 mm; grubość – ok. 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/143/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 500.

Nr 501. Aplikacja

A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;

B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;

C. Płaska; w formie podkowy; zakończenia ramion poszerzone, przypominają łby zwierzęce (?); na osi podłużnej, po obu stronach ramienia, po parze ostrych występnów; z tyłu 3 bolce (2 lekko zagięte, jeden o rozklepanym końcu); VIII-IX w. (por. *Stepi...* 1981, 151, Ryc. 37: 59);

wymiary: długość – 19 mm; szerokość maks. – 20 mm; grubość – ok. 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1689/1/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 501.

Nr 502. Aplikacja/okucie (?)

A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;

B. aplikacja/okucie (?); stop miedzi; niewielkie ubytki;

C. podłużne; równej szerokości, z symetrycznym poszerzaniem w połowie długości (zestawione parami zaoblone występn, z ostrogami na styku z krawędziami taśmy [jeden odłamany]); linia występnów podkreślona podwójną linią rytą z punktami między nimi; na końcach 3 punkty ustawione w piramidkę; pomiędzy łukami 2 uproszczone rozetki z punktami między ramionami; V w. (por. Ambroz 1971a, 92, Ryc. 6: 15; Akhmedov 2001, 370, 372, Ryc. 5: 6, 7);

wymiary: zachowana długość – 88 mm; szerokość maks. – 9 mm; grubość – 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/101/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 502.

Nr 503. Aplikacja

A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;

B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;

C. Płaska; ażurowa; w formie stylizowanego ptaka (?); na dłuższej osi dwa otwory do mocowania; III w. (?) (por. Hrapunov 2016, 139, 140, Ryc. 6: 13);

wymiary: długość – 39 mm; szerokość maks. – 28 mm; grubość – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/149/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 503.

Nr 504. Aplikacja

A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;

B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; wygięta;

- C. Płaska; ażurowa; kształt wydłużony, lirowaty (silnie zeschematyzowany motyw dwugłowego ptaka [?]); oś kompozycji stanowi podłużny element w typie tralki po obu stronach, którego znajdują się otwory; jedno z zakończeń wycięte w formie palmety (imitacja rozłożonego ogona [?]), drugie – półkoliste, z rozdwojonym występnym w zwieńczeniu (głowy [?]); na dłuższej osi 2 otwory na nity (w jednym tkwi trzpień wystający z obu stron); XI-XII w. (por. Ereemeev 2015, 478, 450, 530, Ryc. 452: 28);
wymiary: długość całkowita – 32 mm; szerokość maks. – 15 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/163/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 504.

Nr 504. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; ubytki;
- C. Masywna; w formie stylizowanego ptaka (?), z występnym zamiast głowy, skrzydła rozłożone, ogon w formie palmety; przekrój wklęsło-wypukły; grubość zmienna; z tyłu 2 masywne bolce niejednakowej długości (tępo zakończone); X-XI w. (por. Ereemeev 2015, 432 i n., 530, Ryc. 452: 27);
wymiary: długość – 30 mm; szerokość maks. – 25 mm; grubość maks. – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/155/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 505.

Nr 506. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; sercowata; boki fazywane; ornament reliefowy: stylizowany motyw lilii (?); z tyłu bolec (ostro zakończony); X - 1. poł. XI w. (por. Tomsinski 2017, 120, Ryc. 5: 25);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość maks. – 14 mm; grubość – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/178/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 506.

Nr 507. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; sercowata; ornament reliefowy: w centrum nieczytelny motyw obwiedziony szerokim żłobkiem, poprowadzonym wzdłuż krawędzi, linie obwódki w miejscu styku połówek serca zawinięte spiralnie do środka; z tyłu 2 bolce (1 odłamany u nasady, 2 cały, ostro zakończony); X - 1. poł. XI w.;
wymiary: długość – 24 mm; szerokość maks. – 18 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/179/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 507.

Nr 508. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; sercowata; ornament reliefowy, skomponowany symetrycznie wzdłuż dłuższej osi, mało czytelny; z tyłu 2 bolce (jednakowej długości, zakończone tępo); X - 1. poł. XI w. (por. Tomsinski 2017, 120, Ryc. 5: 25);
wymiary: długość – 18 mm; szerokość maks. – 12 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/177/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 508.

Nr 509. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; sercowata; wzdłuż dłuższej osi żeberko; z tyłu 2 bolce (jeden odgięty, drugi odłamany lub odgięty niemal u nasady); poł. XII - poł. XIII w. (por. Arhipova 2006, 77, 81, Ryc. 2: 12);
wymiary: długość – 18 mm; szerokość maks. – 13 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/174/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 509.

Nr 510. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; sercowata, z niewielkim występem na osi podłużnej jednego końca i palmetą z drugiego; z tyłu, na dłuższej osi 2 bolce; X-XI w. (por. Eremeev 2015, 432 i n., 530, Ryc. 452: 27);
wymiary: długość – 27 mm; szerokość maks. – 14 mm; grubość – 2-3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/175/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 510.

Nr 511. Aplikacja (?) / Matryca (?)

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja (?) / matryca (?); stop miedzi; odlew;
- C. Łezkowata; z występami na dłuższej osi (z jednego końca trójkątnym, z drugiego kolistym); przekrój wklęsło-płaski; brak elementów do zamocowania; średniowiecze;
wymiary: długość – 18 mm; szerokość maks. – 10 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/170/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 511.

Nr 512. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Sercowata; z palmetą przy węższym końcu; boki fazowane; na górnej płaszczyźnie rytym motyw lilii, inkrustowany białą/kremową masą; z tyłu, na dłuższej osi, 2 bolce (jeden obcięty u nasady); X-XI w. (?) (por. Eremeev 2015, 432 i n., 530, Ryc. 452: 27);
wymiary: długość – 27 mm; szerokość maks. – 14 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/175/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 512.

Nr 513. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Sercowata, z półkolistą wypukłością przy ostrym końcu; krawędzie i oś podłużna podkreślone żłobkami; przekrój wklęsło-wypukły; z tyłu zachowany w całości bolec (ostro zakończony); X-XII (?);
wymiary: długość – 23 mm; szerokość maks. – 12 mm; grubość przy krawędzi – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/176/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 513.

Nr 514. Aplikacja (?) / Zawieszka (?)

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja (?) / zawieszka (?); stop miedzi; odlew; niekonserwowana;

- C. Wydłużona; nieznacznie wygięta; sercowata wypukła, płaska przy krawędzi; z węższego końca zakończona plastyczną, trójkątną formą z 3 półkulistymi wypukłościami ułożonymi w trójkąt, z podłużnym elementem na osi; część sercowata obwiedziona żłobkiem; na dłuższej osi otwór przewiercony od przodu; przekrój płasko-wypukły; XI-XII w. (por. Rauhut 1960, Tabl. VII: 19); wymiary: długość – 25 mm; maks. szerokość – 10 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/164/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 514.

Nr 515. Aplikacja

- A. Czerрно, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Aplikacja; stop ołowiu; odlew; niekonserwowana;
- C. Sercowata; brzegi zagięte ku tyłowi; zdobiona wypukłym, nieczytelnym ornamentem liniowym; przekrój wklęsło-płaski; z tyłu 2 bolce (uformowane w uszka); IX-X w. (por. Arne 1914, 138, Ryc. 203, tu k. X - pocz. XI w.; Popov 2011, Tabl. III: I.12-14; Batalov 2018, 21, Ryc. 2: 5, rząd od góry, 67 od lewej, tu IX-X w.); wymiary: długość maks. – 12 mm; szerokość maks. – 13 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1386/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 515.

Nr 516. Aplikacja

- A. Czerрно, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; niekonserwowana;
- C. Sercowata; brzegi zagięte ku tyłowi, fantazyjnie wycięte; zdobiona 3 punktowymi zagłębieniami; przekrój wklęsło-płaski; z tyłu bolec (krótko obcięty); IX-X w. (por. Popov 2011, 132, Tabl. III: II.61); wymiary: długość maks. – 8 mm; szerokość maks. – 17 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1497/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 516.

Nr 517. Aplikacja

- A. Czerрно; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; ażurowa; sercowata, z występnem na osi dłuższej i dwoma w połowie długości boków; z tyłu 2 bolce; X-XI w. (por. Liwoch 2014, 170, Ryc. 1, dolny rząd, druga z prawej); wymiary: długość – 22 mm; szerokość maks. – 20 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/162/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 517.

Nr 518. Aplikacja, fragment

- A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;
- B. Fragment aplikacji; stop miedzi; odlew; odłamana z jednego końca;
- C. Obecnie czworokątna, pierwotnie zapewne trójkątna; płaszczyzna górna w kształcie serca, pokryta ukośnymi żłobkami o układzie chaotycznym, podniesiona w stosunku do boków; otoku wyciętego faliście; centralnie przebity otwór; przekrój wklęsło-płaski; 2. poł. IX - 1. ćw. X w. (por. Majko, Ponomarev 2018, kolorowa wklejka 5: 2a, 2b); wymiary: długość zachowana – 17 mm; szerokość maks. – 14 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/22/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 518.

Nr 519. Aplikacja

- A. Czerрно; z kolekcji J. Stopy;
- B. Nit; stop miedzi; odlew;

- C. Główka płaska w formie trójkąta równoramiennego, o bokach fazowanych; z tyłu fragment odciętego bolca; IX-XI w.;
wymiary: długość podstawy – 12 mm; wysokość – 15 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/172/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 519.

Nr 520. Aplikacja (?) / Okucie (?)

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. aplikacja (?) / okucie (?); stop miedzi; odlew;
- C. płaska; w formie trójkąta o zaoblonym wierzchołku; centralnie otwór przypominający dziurkę na klucz; od spodu 3 bolce (krótko obcięte, końce rozklepane; późne średniowiecze – nowożytność;
wymiary: długość podstawy – 20 mm; wysokość – 25 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1811/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 520.

Nr 521. Aplikacja

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. W formie kwadratu złożonego z 9 spłaszczonych półkul, połączonych ze sobą w zestawach po 3 w rzędzie, z 4 otworami między rzędami; 2 otwory na nity w naprzeciwnych półkulach (w jednym tkwi nit o płaskiej główce i przygiętym trzpieniu); przekrój wklęsło-wypukły; od spodu we wnętrzu półkul pozostałości tkaniny (?) o drobnym splocie; VII - pocz. IX w. (por. Ajbabin 1990, 232, Ryc. 53: 11, tu VII-VIII w.; Muraševa 2000, 32, Ryc. 37: 1A, tu k. VIII - pocz. IX w.; Ahmedov, Voroncov 2012, 11, 17, 43, Ryc. 24: 13, tu VII - pocz. IX w);
wymiary: wymiary – 26 x 26 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 521.

Nr 522. Aplikacja

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; niekonserwowana;
- C. Czteropłatkowa rozeta złożona z 4 półkul; przekrój wklęsło-wypukły; z tyłu na dłuższej osi 2 bolce (1 odgięty); VII - pocz. IX w. (?) (por. Ajbabin 1990, 232, Ryc. 53: 11, tu VII-VIII w.; Muraševa 2000, 32, Ryc. 37: 1A, k. VIII - pocz. IX w.);
wymiary: rozpiętość rozety maks. – 17 mm, min. – 12 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/14/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 522.

Nr 523. Aplikacja

- A. Czeremno, stan. 1; badania październik 2010;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Ażurowa; półkulista, z płaskim brzegiem, 4 symetrycznie rozmieszczonymi wystęgami (otwory w 2 naprzeciwnych); w części półkulistej 4 koliste otwory rozmieszczone symetrycznie; przekrój wklęsło-wypukły; X-XI w. (por. Ken'ko 2012, 61, 163, Ryc. 23: 9);
wymiary: długość – 26 mm szerokość maks. – 23 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1612/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 523.

Nr 524. Aplikacja

- A. Czeremno, stan. 1; badania październik 2010;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;

- C. W formie półkuli pustej w środku; powierzchnia niezdobiona; z tyłu tuż przy krawędzi 2 długie bolce (jeden częściowo odłamany); VII-VIII w. (por. Hampel 1905, t. I, 256 i n., Ryc. 614); wymiary: średnica – 22 mm; wysokość – 8 mm; grubość – ok. 1-1,5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1595/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 524.

Nr 525. Aplikacja

- A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania kwiecień 2011;
- B. Aplikacja, stop miedzi; odlew;
- C. W formie półkuli; przy krawędzi, od wewnątrz, pozostałości 2 bolców (jeden obcięty niemal przy nasadzie); przekrój wklęsło-wypukły; VII - pocz. IX w. (por. Hampel 1905, t. I, 256 i n., Ryc. 614); wymiary: średnica – 22 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1864/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 525.

Nr 526. Aplikacja

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; cienka blacha; wytłoczona;
- C. w formie półkuli; przy krawędzi zachowana nasada bolca do mocowania; przekrój wklęsło-wypukły; VII-VIII w. (?) (por. Hampel 1905, t. I, 256 i n., Ryc. 614); wymiary: średnica – 18 mm; wysokość – 9 mm; grubość blachy – 0,5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1685/23/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 526.

Nr 527. Aplikacja

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. aplikacja; stop miedzi; wyciskana z cienkiej blachy; nieznacznie zdeformowana, drobne ubytki przy krawędzi;
- C. w formie spłaszczonej od góry półkuli; w górnej powierzchni wciśnięty znak w formie litery „C”; przekrój wklęsło-wypukły; brak elementów mocujących; VII - pocz. VIII w. (por. Komar 2006, 152, Ryc. 36: 35); wymiary: średnice – 16 i 20 mm; wysokość – 5 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1685/22/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 527.

Nr 528. Aplikacja

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Aplikacja; srebro; wyciskana; niekonserwowana; pogięta, ubytki;
- C. Kolista (?); część środkowa wypukła, brzeg płaski, szeroki, zdobiony regularnie rozmieszczonymi perełkami i motywem drobnych wypukłych linii; przekrój wklęsło-wypukły; z tyłu boleć (pogięty); IX-X w. (por. Rjabceva, Rabinovič 2018, 436, Ryc. 2: 67); wymiary: zachowane średnice – 16 i 18 mm; grubość – ok. 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1230/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 528.

Nr 529. Aplikacja

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Kolista; wzdłuż krawędzi, między 2 dookołnymi liniami, poprzeczne do nich nacięcia (rozmieszczone w miarę regularnie); pole centralne nieznacznie podniesione, w nim motyw rozety; przekrój wklęsło-wypukły; z tyłu, centralnie, boleć (częściowo obcięty); IX-X w. (por. Popov 2011, 132, Tabl. III: 35);

wymiary: średnica – 20 mm; wysokość – 8 mm; grubość – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1685/2/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 529.

Nr 530. Aplikacja

A. Czerwno; z kolekcji J. Stopy;

B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;

C. W formie spłaszczonej półkuli; zdobiona motywem wirującej rozety, z zakreskowanymi powierzchniami płatków; środek w formie niewielkiej, półkulistej wypukłości; z tyłu bolec (wygięty w uszko); X w. (Karas' 2018, 72, Ryc. 3: 1);

wymiary: średnica – 20 mm; wysokość zachowana – 17 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/107/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 530.

Nr 531. Aplikacja (?) / Matryca (?)

A. Czerwno; z kolekcji J. Stopy;

B. Aplikacja (?) / matryca (?); stop miedzi; odlew; krawędź nieznacznie wyszczerbiona;

C. W formie nieznacznie spłaszczonej półkuli; powierzchnię przecina w regularnych odstępach, 6 rytych linii, rozchodzących się promieniście od środka; przekrój wklęsło-wypukły; XIII w. (por. Dajga 1960, 87, 89, Ryc. 8: 12);

wymiary: średnica – 23 mm; wysokość – 7 mm; grubość – 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/105/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 531.

Nr 532. Aplikacja / Matryca

A. Czerwno, stan. 3; badania październik 2010;

B. Aplikacja / matryca; stop ołowiu; odlew; popękana,

C. Kolistą; ornament w reliefie wysokim, mało czytelny; w polu ujęte z profilu 2 ptaki zwrócone ku sobie, stykające się dziobami między nimi pionowy element; przekrój wklęsło-wypukły; przebita na wylot 4 nitami z brązu (główki dwóch większe, trzpienie obcięte u nasady); powierzchnia z tyłu nieregularna; XII-XIII w. (*Sacralia...* 2006, 119 i n., Tabl. I.36., I.37.)

wymiary: średnica – 18 mm; grubość obecna – 3 mm;

uwaga: matryca do odlewu kołtów (?), wykorzystana wtórnie jako aplikacja;

D. MT, nr inw. MT/1331/1/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 532.

Nr 533. Aplikacja (?)

A. Czerwno; z kolekcji J. Stopy;

B. Aplikacja (?); stop miedzi; odlew; niekonserwowany;

C. W przybliżeniu półkulista; centralnie kolisty otwór (być może po bolcu / mocowaniu uszka); ornament słabo czytelny – głębokie żłobki rozchodzące się promieniście od otworu ku krawędzi, oparte na rytej linii poprowadzonej powyżej tejże; przekrój wklęsło-wypukły; XII w. (por. Sedov 1987, 447, Tabl. CXXVIII: 5);

wymiary: średnica – 16 mm; wysokość – 7 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/108/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 533.

Nr 534. Aplikacja (?)

A. Czerwno, stan. 2; badania październik 2010;

B. Aplikacja (?); stop ołowiu (?); odlew;

C. W formie spłaszczonej półkuli, zwieńczonej półkulistą wypukłością umieszczoną wewnątrz romboidalnej figury, wyznaczonej wypukłą linią, boki figury wklęsłe, z narożników wychodzą

linie sięgające do krawędzi; w połowie długości boków rombu półkuliste wypukłości; przekrój wklęsło-wypukły; od spodu zachowany otwór na uszko lub po usuniętym nicie dodatkowym; IX-X w. (por. Popov 2011, 132, Tabl. III: 38);
 wymiary: średnica u podstawy – 10 mm; wysokość – 6 mm; grubość przy krawędzi – ok. 1 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1321/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 534.

Nr 535. Aplikacja (?) / Matryca (?)

- A. Czerпно; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja (?) / matryca (?); stop miedzi; odlew;
- C. W formie kopuły o spłaszczonej części szczytowej, wspartej na stosunkowo wysokim bębnie; w górnej płaszczyźnie 3 rzędy półkolistych wypukłości (po 3 półkule w każdym), w płaszczyźnie bocznej pas pionowych żłobków wspartych na „bębnie” (nie na całym obwodzie); przekrój wklęsło-wypukły; brak elementów do mocowania; IX-X w. (por. Popov 2011, 132, Tabl. III: 53);
 wymiary: średnica u podstawy – 12 mm; wysokość – 7 mm; grubość maks. – 7 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1685/24/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 535.

Nr 536. Aplikacja

- A. Czerпно; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; niekonserwowana;
- C. Kolista; nieznacznie wypukła, zdobiona motywem rozety – centralnie kolista wypukłość obwiedziona linią, z odchodzącymi od niej płatkami; wokół brzegu pionowe żłobki (rozmieszczone gęsto); przekrój wklęsło-wypukły; XI w. (por. Zajceva 2008a, 93, 96 i n., Ryc. 86, 87);
 wymiary: średnica – 12 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/110/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 536.

Nr 537. Aplikacja (?) / Ćwiek (?)

- A. Czerпно, stan. 1; badania październik 2010;
- B. Aplikacja (?) / ćwiek (?); stop miedzi; odlew; niekonserwowana;
- C. Kolista; zdobiona motywem rozety – centralnie kolista wypukłość obwiedziona linią, z odchodzącymi od niej płatkami; wokół brzegu pionowe żłobki (rozmieszczone gęsto); przekrój wklęsło-wypukły; XI w. (por. Zajceva 2008a, 93, 96 i n., Ryc. 86, 87);
 wymiary: średnica – 12 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1661/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Tabl. VI: 537.

Nr 538. Matryca (?) / Aplikacja (?)

- A. Czerпно; z kolekcji J. Stopy;
- B. Matryca (?) / aplikacja (?); stop miedzi; odlew;
- C. Kolista; ornament reliefowy: współśrodkowe koła, z półkolistą wypukłością umieszczoną centralnie; tył gładki; zachowane pozostałości kanału odlewniczego (zagłębienie o przekroju trójkątnym); przekrój płasko-wypukły; k. IX - pocz. X w. (por. Vinnikov, Pletneva 1998, 185, Ryc. 63: A, B, B; Muraševa 2000, 50, Ryc. 70: 1A);
 wymiary: średnica – 14 mm; wysokość maks. – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/173/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 538.

Nr 539. Aplikacja

- A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; niekonserwowana;
- C. Klista; krawędź zagięta pod spód; niezdobiona; przekrój wklęsło-wypukły; przy krawędziach, na osi krótszej 2 bolce (odłamane); IX w. (por. Komar 2011, 37, Ryc. 2: 5);
wymiary: średnica – 12 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/21/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 539.

Nr 540. Aplikacja

- A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; górna powierzchnia zniszczona przez korozję (nieczytelna); niekonserwowana;
- C. Płaska; klista; przekrój płaski; z tyłu 4 bolce (2 odcięte przy nasadzie, 2 nieco dłuższe); średniowiecze;
wymiary: średnica – 17 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/11/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 540.

Nr 541. Aplikacja (?)

- A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja (?); stop miedzi; odlew; niewielkie ubytki wzdłuż krawędzi; niekonserwowana;
- C. Płaska; klista; ornament reliefowy; wielopłatkowa rozeta, z półkulistym, małym środkiem; wokół krawędzi linia podwójna; otwór przebity przy krawędzi (przerwany, prawdopodobnie do mocowania); IX-XII w. (por. Pugačenkova 1958, 82, Ryc. 7, tu XI-XII w.; Popov 2011, 132, Tabl. III: 22, tu IX-X w.);
wymiary: średnica – 23 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/12/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 541.

Nr 542. Aplikacja

- A. Cermno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Aplikacja srebro; odlew;
- C. Płaska; klista; krawędź nieznacznie wywinięta pod spód; ornament reliefowy: w polu sześciopłatkowa rozeta z dużym, kolistym środkiem; między wcięciami płatków półkuliste wypukłości; powierzchnię płatków zdobi mało czytelny, kontynuujący się motyw linii zwijających się w pętle z jednego końca; zdobienie środka nieczytelne; z tyłu bolec (pusty w środku, o kolistym przekroju, koniec rozklepany); XI-XII w. (por. Pugačenkova 1958, 82, Ryc. 7);
wymiary: średnica – 22 mm; wysokość – 6 mm; grubość – 1-2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1804/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 542.

Nr 543. Aplikacja

- A. Cermno, stan. 1; badania czerwiec 2010;
- B. Aplikacja; stop miedzi; cienka blaszka; odciskana; nieznacznie uszkodzona (ubytki przy krawędzi, nieznacznie wygięta);
- C. Płaska; klista; ornament wytłaczany; w perełkowym otoku stylizowany, dwugłowy ptak (?) w pozycji heraldycznej; centralnie przebity niewielki otwór; XIII-XIV w. (por. Ruttkay 1979, 86, 132, Ryc. 52 [rząd górny, pierwszy z lewej]);
wymiary: średnica tarczki – 18 mm; grubość blaszki – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1778/7/A;

- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 543.

Nr 544. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop srebra miedzi (?); odlew;
- C. Kolistą; ornament reliefowy: w centrum kolistą pole z wpisaną weń statyczną, ośmioramienną rozetą (?) / gwiazdą (?), z kolistym środkiem (bardziej wypukły); od obwódki koła ku krawędzi, w regularnych odstępach, rozmieszczone trójkąty, przedzielone punktami; z tyłu boleć (również ścięty, zgięty w ten sposób, że tworzy niedomknięte uszko); X-XI w. (por. Žilina 2010, 175, Ryc. 3: 25; Rjabceva, Tel'nov 2010, 204, Ryc. 3: 8); wymiary: średnica – 16 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/125/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 544.

Nr 545. Aplikacja

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; srebro; odlew;
- C. W formie kwiatu o 13 drobnych, wypukłych, półkolistych płatkach, rozmieszczonych regularnie wokół dużego środka, z umieszczoną centralnie półkulistą wypukłością; przekrój płasko-wypukły; z tyłu zachowane nasady 2 bolców; na jednym z płatków pozostałości szwu odlewniczego; XIII-XIV w.; wymiary: średnica – 22 mm; grubość przy krawędzi – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/19/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 545.

Nr 546. Aplikacja

- A. Czermno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. W formie spłaszczonej półkuli, otoczona kołnierzem w formie półwałka, pokrytego ukośnymi, regularnie rozmieszczonymi nacięciami; przekrój płasko-wypukły; od spodu, centralnie boleć (krótko ścięty); zachowany szew odlewniczy; VI-VII w. (por. Skiba 2016, 166, Ryc. 38: 17); wymiary: średnica u podstawy – 22 mm; wysokość – 10 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1288/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 546.

Nr 547. Aplikacja

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; kolistą; ornament w wysokim reliefie: w polu sylwetka kroczącej, fantastycznej bestii – gryfa, ujętego *en trois quatr*; łeb przypomina łeb psa; tułów lwi, mocne łapy zakończone pazurami, skrzydła wzniesione do lotu, ogon niezaznaczony w całości; otok perełkowy; z tyłu 4 niewielkie bolce (rozmieszczone symetrycznie); XI w. (por. Pavlov 1964, 214, Ryc. 9); wymiary: średnica – 28 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1674/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 547.

Nr 548. Aplikacja (?) / Matryca (?)

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja (?) / matryca (?); stop miedzi; odlew; niewielkie ubytki tła;
- C. Kolistą; pole przedstawienia w formie sześciopłatkowej rozety o zaoblonych płatkach, zagłębione w stosunku do otoku; w polu, wykonana w reliefie, sylwetka kroczącej, czworonożnej bestii, częściowo „wchodząca” na otok; zwierzę ujęte *en trois quatr*, z łbem *en face*; oczy i mocno wyeksponowany nos zaznaczone umownie; uszy i grzywa przypominają

koronę; korpus skrócony, łapy ugięte, z zaznaczonymi pazurami; otok szeroki, z perełek umieszczonych między 2 liniami; z tyłu dobrze zarysowany kształt tła; brak elementu do zawieszania lub mocowania w inny sposób; X-XIII w. (por. Rudenko 2017, 164, Ryc. 2: 3, 4, tu X-XI w.; Baranov, Izmajlov 2019, 274, Ryc. 8: 4, tu 2. poł. XIII w.);
wymiary: średnica – 22 mm; grubość – 3 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1673/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 548.

Nr 549. Aplikacja

- A. Czermno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; w formie symetrycznego, sześciopłatkowego kwiatu; każdy z płatków wyodrębniony, przecięty delikatną, wypukłą linią perełkową, środek wypukły, kolisty, gładki; na dłuższej osi dwa półkoliste występy przebite miedzianymi nitami (płaskie główki, rozklepane końce trzpieni); X - pocz. XIV w. (por. Poljakova 1996, 201 i n., Ryc. 67: 13; Sawicki 2017, 177, poz. 318, tu 2. poł. XIII - 1 tercja XIV w.);
wymiary: długość zabytku – 18 mm; szerokość maks. – 27 mm; grubość – ok. 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1798/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 549.

Nr 550. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; wydłużona; skomponowana wokół położonego centralnie kolistego otworu, otoczonego zaoblonymi „płatkami”, z półkolistymi zagłębieniami; na dłuższej osi dwa półkoliste występy wystające poza kompozycję „kwiatową”; u nasady jednego z nich główka nitu; z tyłu 2 bolce (tępo zakończone); X-XIV w.;
wymiary: długość – 19 mm; szerokość maks. – 22 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/169/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 550.

Nr 551. Aplikacja

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; niekonserwowana;
- C. Płaska; w formie stylizowanej lilii (?); z tyłu boleć (krótko odcięty); X-XII w. (por. Ken’ko 2006, 142, Ryc. 3: 9);
wymiary: długość – 17 mm; szerokość – 13 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 551.

Nr 552. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Ażurowa; kształt wydłużony, w formie kielicha wielopłatkowego kwiatu, osadzonego na cienkiej łożdżce, z fantazyjnie wygiętymi, wąskimi liśćmi; przekrój wklęsło-wypukły; na osi podłużnej przebite od tyłu 2 otwory na nity (górny nit zachowany); od tyłu, w linii nitów, obcięty boleć; XV-XVII w. (?);
wymiary: długość – 50 mm; szerokość maks. – 29 mm; grubość – 3 mm;
uwaga: prawdopodobnie jest to stylizowany kwiat lotosu;
- D. MT, nr inw. MT/1679/152/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 552.

Nr 553. Aplikacja

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; kształt fantazyjny; kompozycja kwiatowa (stylizowany kwiat lotosu); szczytowy płatek szeroki, środkowe – wąskie, zawinięte do wnętrza, liście w formie woluty zwróconej zwojem ku górze; przekrój wklęsło-płaski; z tyłu 3 bolce (jeden odłamany, pozostałe tępo zakończone); 2. poł. X w. (por. Muraševa 2000, 42, Ryc. 52: 1A; Komar 2012a, 329, Ryc. 22: 13; Ereemeev 2015, 421, 514, Ryc. 436: 6);
wymiary: długość – 17 mm; szerokość maks. – 18 mm; grubość – ok. 2 mm;
uwaga: według Murszewej podobne egzemplarze należą do klasy XVIII, grupy 1;
- D. MT, nr inw. MT/1692/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 553.

Nr 554. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; niewielkie ubytki przy wypukłości;
- C. W formie czteropłatkowej rozety; płatki zaokrąglone; między nimi szpiczaste wypustki; centralnie wypukłość w formie spłaszczonej półkuli; 2 płatki przebite nitami (trzcienie równo obcięte i rozklepane, na końcach kwadratowe podkładki z cienkiej, brązowej blaszki); XI-XII w. (por. Kulakov 2017, Ryc. 4);
wymiary: długość boku – 20 mm; grubość przy krawędzi – 1,5 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5068;
- D. MT, nr inw. MT/1679/159/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 554.

Nr 555. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. W formie czteropłatkowej rozety; płatki zaokrąglone; między nimi szpiczaste wypustki; centralnie wypukłość w formie spłaszczonej półkuli; 2 płatki przebite nitami (trzcienie równo obcięte i rozklepane, na końcach kwadratowe podkładki z cienkiej, brązowej blaszki); XI-XII w. (por. Kulakov 2017, Ryc. 4);
wymiary: długość boku – 20 mm; grubość przy krawędzi – 1 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5068;
- D. MT, nr inw. MT/1679/160/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 555.

Nr 556. Aplikacja

- A. Czermno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. W formie czteropłatkowej rozety, o zaokrąglonych płatkach, ze szpiczastymi wypustkami między nimi; środek w formie spłaszczonej półkuli; w 2 płatkach widoczne główki nitów (trzcienie odcięte u nasady); XI-XII w. (por. Kulakov 2017, Ryc. 4);
wymiary: długość – 18 mm; szerokość maks. – 18 mm; grubość – ok. 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1834/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 556.

Nr 557. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. W formie czteropłatkowej rozety; płatki zaokrąglone; między nimi szpiczaste wypustki; centralnie wypukłość w formie spłaszczonej półkuli; z tyłu, centralnie bolec (obcięty); XI-XII w. (por. Kulakov 2017, Ryc. 4);

wymiary: długość boku – 18 mm; grubość przy krawędzi – 1,5 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5068;

- D. MT, nr inw. MT/1679/124/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 557.

Nr 558. Aplikacja

- A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; ażurowa; w formie czteropłatkowej rozety z języczkowatymi wystęgami między płatkami; środek kolisty, wycięty; w 2 przeciwległych płatkach otwory do mocowania; 2. poł. XII-XII/XIII w. (por. Gurevič 1981, 64, Ryc. 49: 26);
wymiary: długość zabytku – 28 mm; szerokość maks. – 28 mm; grubość – ok. 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1790/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 558.

Nr 559. Aplikacja

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. W formie czteropłatkowej rozety; płatki zaokrąglone; między nimi szpiczaste wypustki; centralnie wypukłość w formie spłaszczonej półkuli; w 2 płatkach otwory (na nity [?]); XI-XII w. (por. Kulakov 2017, Ryc. 4);
wymiary: długość boku – 23 mm; grubość przy krawędzi – 1,5 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5068;
- D. MT, nr inw. MT/1679/158/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 559.

Nr 560. Aplikacja

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. W formie czteropłatkowej rozety; płatki zaokrąglone; między nimi szpiczaste wypustki; centralnie kolistą wypukłość, nieznacznie wystającą ponad poziom płatków; ornament ryty: w płatkach półkoliste linie, w wypustkach, ukośne nacięcia, w centrum sześciopłatkowa rozeta; w 2 płatkach otwory na nity (w jednym tkwi trzpień, wystający z obu stron otworu); XI-XII w. (por. Kulakov 2017, Ryc. 4);
wymiary: 24 x 25 mm; grubość – 1-2 mm;
uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/5068;
- D. MT, nr inw. MT/1679/157/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 560.

Nr 561. Aplikacja

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; niekonserwowana (brak około 1/3 powierzchni);
- C. Płaska; ażurowa; w formie ośmiopłatkowej rozety; płatki zaoblone, ustawione wokół pełnego środka; z tyłu taśmowate, zaoblone uszko, z kolistym otworem (przylutowane [?]); 2. poł. XII - 2. poł. XIV w. (por. Rudenko, Bugarčev 2015, 165, Ryc. 5: 10, tu XIII-XIV w.; Kviatkovskaja 1998, 69, Ryc. 10: 8, 257, Tabl. 11);
wymiary: średnica – 43 mm; grubość – ok. 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 561.

Nr 562. Aplikacja

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; niekonserwowana;
- C. Płaska; w formie ośmiopłatkowej rozety; niezdobiona; z tyłu prawdopodobnie boleć (słabo czytelna nasada); XIII-XIV w. (por. Rudenko 2015b, 149, Ryc. 11: 42);
wymiary: średnica – 37 mm; grubość – ok. 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 562.

Nr 563. Aplikacja

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; niewielkie ubytki;
- C. Płaska; w formie czteropłatkowej rozety, z trójkątnymi wystęgami między płatkami; centralnie kolisty otwór otoczony drobnymi nakłuciami; XI-XII w. (por. Kulakov 2017, Ryc. 4: 4);
wymiary: długość i szerokość maks. – 47 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 563.

Nr 564. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; wydłużona; kompozycja symetryczna, składa się ze znaku „X” o łukowatych łaskach, podkreślonych od zewnątrz kolejną linią łukowatą; między łaskami umieszczono romby, z wpisaną wnie czteropłatkową rozetą (?) / stylizowaną lilią (?); z tyłu 2 bolce (zagięte); VII-VIII w. (por. Bagautdinov, Bogačev, Zubov 1998, 157, Ryc. 43: 9);
wymiary: długość – 7 mm; szerokość maks. – 32 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/142/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 564.

Nr 565. Aplikacja

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Podłużona; złożona z 3 sześciopłatkowych rozetek, połączonych wspólnym płatkami o nieco innym kształcie niż pozostałe; przekrój płasko-wypukły; z tyłu 2 bolce różnej długości (obcięte); IX-X w. (por. Botalov 2018, 20, Ryc. 1);
wymiary: długość – 15 mm; szerokość – 6 mm; grubość – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/145/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 565.

Nr 566. Aplikacja

- A. Czermno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Prostokątna; jeden z krótszych boków z półkolistą wnęką, drugi z półkolistym wystęgami; centralnie – romb o wklęsłych bokach; wyznaczony szerokim, płaskim żłobkiem wypełnionym perełkami; w podobny sposób zdobione łuki przy półkolistej wnęce i poniżej występu oraz pas wzdłuż dłuższych boków (nieco obniżony w stosunku do górnej powierzchni); przekrój wklęsło-płaski; z tyłu 4 bolce (2 odłamane przy nasadzie); X-XI w. (por. Muraševa 2000, 54, Ryc. 79: O21; Zajceva 2008a, 88, Ryc. 76: 13; Nikitina, Vorob'eva, Fedulov 2016, 129, Ryc. 5: 20; Mihajlova 2019, 171, Ryc. 1: 2 [środkowa]);
wymiary: długość – 22 mm; szerokość – 15 mm; grubość – 1 mm;
uwaga: według Muraszewej należy do typu O21;
- D. MT, nr inw. MT/1822/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 566.

Nr 567. Aplikacja

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; inkrustowana czarną masą;
- C. Kwadratowa; w kwadratowym polu wyznaczonym linią, krzyż równoramienny z punktami między ramionami; wzdłuż krawędzi bordiura z jasnych punktów; tło, wewnątrz krzyża i punktów między jego ramionami czarne; przekrój wklęsło-płaski; z tyłu, centralnie, płasko ścięty bolec; na bokach ślady użycia pilnika; XIII w. (Rybakov 1948, 320); wymiary: 11 x 11 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/167/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 567.

Nr 568. Aplikacja

- A. Cermno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Aplikacja; blacha; miedź połączona; ornament wytłaczany;
- C. Niemal kwadratowa; zdobiona motywem 3 rzędów zygzaków; przekrój wklęsło-wypukły; w narożnikach małe otwory po nitach; XI-XII w. (?); wymiary: maksymalne 12 x 13 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1629/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.20.5;
- F. Ryc. VI: 568.

Nr 569. Aplikacja

- A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; niekonserwowana;
- C. Płaska, zbliżona do kwadratu, narożniki nieznacznie zaoblone; ornament punktowy: koło z małym otworem przebitym pośrodku; w narożnikach podobne otwory; IV-VII w. (por. Voroncev 2022, 169, Ryc. 13: 7); wymiary: długość boków – 18 i 20 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/13/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 569.

Nr 570. Matryca

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Matryca do odciskania aplikacji lub form do ich produkcji; stop miedzi; odlew;
- C. Niemal kwadratowa; brzegi fazowane; w polu 5 półkulistych wypukłości ustawionych jak w kostce do gry; tył gładki; przekrój płasko-wypukły; XII-XIV w. (por. Saprykina 2014, 179, Ryc. 3: 384); wymiary: długość – 13 mm; szerokość – 12 mm; grubość maks. – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/168/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 570.

Nr 571. Aplikacja, fragment

- A. Cermno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Fragment aplikacji; blaszka; stop miedzi; ubytki przy węższych bokach;
- C. Prostokątna, z niewielkim występnym na osi dłuższej na jednym z krótszych boków; drugi wycięty w 2 symetryczne łuki; wzdłuż boków dłuższych i na osi ornament wybijany w formie rzędu punktów; przy boku wyciętym w łuki, od spodu przebite 2 otwory; wczesne średniowiecze; wymiary: długość – 17 mm; szerokość – 15 mm; grubość – poniżej 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1763/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 571.

Nr 572. Aplikacja (?), fragment

- A. Cermno, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Fragment aplikacji (?); stop miedzi; odłamane z jednego końca;

- C. Płaska; nieznacznie trapezowata (poszerza się ku jednemu z końców); wzdłuż dłuższych boków 2 linie równoległe, zbudowane z krótkich odcinków, podkreślone motywem odciskanych małych trójkątów; przy krótszej (oryginalnej) krawędzi, 2 koliste otwory (w jednym nit o małej, płaskiej główce, od tyłu rozklepany); XII-XIII w. (por. Nikol'skaja 1981, 230, Ryc. 85: 14); wymiary: długość zachowana – 22 mm; szerokość – 12 mm; grubość – 0,5 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1541/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 572.

Nr 573. Aplikacja

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Romboidalna; jej kształt powtórzono na górnej powierzchni nieco podniesionej w stosunku do krawędzi; centralnie przebity kolisty otwór; w 2 przeciwnych narożnikach główki nitów ze śladami rdzy; wzdłuż krawędzi żłobek; przekrój wklęsło-wypukły; z tyłu 2 krótkie bolce (częściowo obcięte); średniowiecze; wymiary: przekątne – 18 i 21 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/147/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 573.

Nr 574. Aplikacja

- A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; niekonserwowana;
- C. Płaska; ośmioboczna; w centrum zagłębione, owalne pole zakreślone rozchodzącymi się promieniami liniami; pośrodku wielopłatkowa rozeta; przy krawędzi owalu symetrycznie rozmieszczone punkty; wzdłuż krawędzi tarczki perełki; z tyłu umieszczone centralnie 2 bolce lub obcięte uszko pętelkowe; okres nowożytny (?); wymiary: długość – 15 mm; szerokość – 10 mm; grubość 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/24/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 574.

Nr 575. Aplikacja

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; ażurowa; w formie czworoboku o dwóch bokach wklęsłych, trzecim wyciętym w 2 regularne łuki schodzące się na osi; naprzeciwległy doń z owalnym występem; środek wycięty w regularny czworobok o bokach wgiętych do wnętrza; z tyłu 2 bolce (tępo zakończone); VII-VIII w. (por. Grušin, Fribus, Tiškin, Sajbert 2020, 131, Ryc. 3: 19, 20); wymiary: długość – 18 mm; szerokość maks. – 13 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/166/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 575.

Nr 576. Aplikacja

- A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; miedź ([?]) lub stop z przewagą miedzi; inkrustacja czarną masą; odlew; uszkodzone ścianki boczne (pęknięcia i ubytki);
- C. W formie regularnego pięcioboku; w polu zagłębionym w stosunku do krawędzi sześciopłatkowa rozeta o wydłużonych płatkach, rozmieszczonych regularnie wokół kolistego środka; płatki i środek inkrustowane czarną masą; ścianki boczne szerokie, gładkie, wygięte ku tyłowi; z tyłu, w 2 sąsiednich narożnikach, bolce (końce rozklepane); XI w. (por. Muraševa 2000, 10, 114, Ryc. 3: 3, 4); wymiary: długość obecna – 20 mm; szerokość maks. – 18 mm; grubość – ok. 2 mm; uwaga: według Muraszewej podobne aplikacje należą do klasy XXI, grupy 1A;

- D. MT, nr inw. MT/1692/15/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 576.

Nr 577. Aplikacja

- A. Cermno, stanowisko bez numeru (okolice grobli, w kierunku Huczwy, na północ od grodziska); badania czerwiec 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; wyciskana; znaczne ubytki, pocięta; niekonserwowana;
- C. Sześcioboczna; krawędź wypukła, zawinięta pod spód; pole zdobione nieczytelnym ornamentem reliefowym; w jednym z nieoryginalnych boków półkoliste wcięcie o nieregularnej krawędzi, zapewne po przebitym otworze; przekrój wklęsło-płaski; z tyłu boleć (przygięty do powierzchni); średniowiecze (?);
wymiary: zachowana długość – 16 mm; szerokość – 13 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1717/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 577.

Nr 578. Aplikacja

- A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; niekonserwowana;
- C. Płaska; symetryczna; część środkowa o bokach wygiętych łukowato na zewnątrz, flankowana prostokątami o krawędziach wyciętych faliście; 2 symetrycznie rozmieszczone otwory z tkwiącymi w nich nitami o płaskich główkach (z tyłu krótko odcięte); XIII w. (Ruttikay 1979, 76, 131, Ryc. 42);
wymiary: długość – 15 mm; szerokość – 10 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT/1692/9/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 578.

Nr 579. Aplikacja

- A. Cermno, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Główka płaska; w formie kokardki; w skrajnych punktach drobne, półkuliste wypukłości, połączone wypukłymi liniami; centralnie półkulista wypukłość; z tyłu boleć (płasko rozklepane); X w. (por. Muraševa 2000, 49, Ryc. 69: 3; Ken'ko 2012, 163, Ryc. 23: 13);
wymiary: długość – 18 mm; szerokość – 20 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1569/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 579.

Nr 580. Aplikacja

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Wydłużona; w formie 2 palmet połączonych wąskim elementem, na którym symetrycznie rozmieszczono trzy półkuliste wypukłości: środkową, większą i mniejsze u nasady palmet; w każdej palmiecie otwór na nity (główki półkoliste, końce trzpieni rozklepane; na trzpieniach małe blaszki podkładek); przekrój płasko-wypukły; XIII-XIV w. (por. Kernave...2002, 169, Ryc. 400);
wymiary: długość – 38 mm; szerokość maks. – 11 mm; grubość maks. – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/139/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 580.

Nr 581. Aplikacja (?), fragment

- A. Cermno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. fragment aplikacji (?); stop z miedzią; odlew; uszkodzony (zakończenia częściowo odłamane);
- C. pionowy element, o przekroju kolistym, zakończony obecnie nieregularnymi wypukłościami; wczesne średniowiecze (?);
wymiary: długość zachowana – 24 mm; szerokość maks. – 8 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1414/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 581.

Nr 582. Aplikacja

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi, odlew; niekonserwowana;
- C. Podłużna; o bokach nieznacznie wklęsłych; jedno z zakończeń w formie kotwicy, drugie poszerzone, zaoblone, z zaokrąglonym występnym na osi dłuższej; u nasad członu podłużnego rozmieszczone symetrycznie trójkątne występy; na podłużnym elemencie blaszka z innego metalu owinięta wokół i zamocowana przy pomocy nitu; przekrój płasko-wypukły; z tyłu ślady 2 (?) bolców oraz pozostałości tkaniny o rzadkim splocie; XI-XI/XII w. (por. Musianowicz 1969, 96, 195, Tabl. XXIX: 12; XLV: 10);
wymiary: długość zachowana – 38 mm; szerokość maks. – 20 mm; grubość 3-4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/141/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 582.

Nr 583. Aplikacja (?) / Element zapięcia sakwy (?)

- A. Cermno, stanowisko bez numeru (okolice fosy, na wschód od grodziska); badania czerwiec 2011;
- B. Aplikacja (?) / element zapięcia sakwy (?); stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; ażurowa; podłużna; w formie prostokątnej ramy z dużymi, zaoblonymi występnymi w narożnikach; krawędzie zewnętrzne krótszych boków wycięte fantazyjnie; wzdłuż osi podłużnej wydatne żeberko; z tyłu 2 bolce (krótko obcięte); XIV-XV w. (?);
wymiary: długość – 42 mm; szerokość – 20 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1868/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 583.

Nr 584. Aplikacja

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska, w formie trójkąta równoramiennego, o fantazyjnie wyciętych krawędziach; koliste otwory do mocowania na osi dłuższej i u podstawy; X-XI w. (?);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość maks. – 9 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/146/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 584.

Nr 585. Aplikacja

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; nieznacznie pocięta;
- C. Płaska; w formie trójkąta równoramiennego, o bokach wyciętych faliście; od spodu 4 bolce (2 wzdłuż osi dłuższej i 2 u podstawy, w tym 1 niezachowany); na bolcach podkładki z kwadratowych brązowych blaszek; X-XI w. (por. Muraševa 2000, 58-61, 67, Ryc. 103; Arhipova 2006, 77, 81, Ryc. 2: 17);
wymiary: długość zachowana – 52 mm; szerokość maks. – 22 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/136/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 585.

Nr 586. Aplikacja, fragment

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Fragment aplikacji; stop miedzi; odlew; tylko jeden bok zachowany w całości;
- C. Płaska; ażurowa; zachowany bok prosty, z występnymi w narożnikach zewnętrznych (w jednym, poniżej występu kolisty otwór, w drugim od spodu trzpień nitu płasko ścięty); dekoracja wycięta, geometryczno-roślinna; wczesne średniowiecze;

wymiary: długość zachowana – 27 mm; szerokość zachowana – 39 mm; grubość – 3 mm;
uwaga: pierwotny kształt i kompozycja nieczytelne;

- D. MT, nr inw. MT/1679/153/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 586.

Nr 587. Okucie przy pochwie szabli

- A. Czeremo; dar A. Pasiecznego z 2011;
- B. Okucie przy pochwie szabli; stop miedzi; odlew;
- C. W formie tarczy; brzegi (poza jednym zagięte do tyłu); kształt tarczy powtórzony linią rytą, odsuniętą od krawędzi, w pasie między nią a krawędzią ciąg V-kształtnych elementów w pozycji „leżącej”; pole tarczy wewnętrznej podzielone pionowymi liniami rytymi na 7 słupów, z których 3 wypełniają ustawione kolumnowo motywy V-kształtne; wzdłuż górnej krawędzi 3 otwory (2 większe po bokach, mniejszy na osi); IX-XI w. (por. Botalov, Grudočko 2011, 84, Ryc. 410: 11; Botalov 2018, 27, Ryc. 8: 1);
wymiary: długość całkowita – 18 mm; szerokość – 32 mm; grubość – ok. 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1695/32/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 587.

Nr 588. Aplikacja

- A. Czeremo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew (?);
- C. Płaska z wypukłymi elementami; prostokątna o zaoblonych narożnikach; centralnie, na dłuższej osi umieszczony niewielki kolisty otwór, przebity od spodu; dekoracja wypukła i rytą, symetryczna; kompozycja wypukła umieszczona przy krótszych bokach, złożona z dużego stożkowatego guza, z półkulistą wypukłością na wierzchołku (od wewnątrz) i 4 mniejszych wypukłości, ustawionych w kwadrat (od zewnątrz) oraz jednej, podobnej, umieszczonej po stronie przeciwnej; kompozycja płaska, wykonana ścięciem tremelującym wzdłuż osi podłużnej: 2 linie zygzakowate, o regularnej amplitudzie, zbiegające się tak, iż tworzą romby; linia tremelująca także wzdłuż krawędzi; od spodu, w zagłębieniach większych guzów biała substancja (lepiszcze wzmacniające mocowanie nitów [?]), przy jednym z guzów przylutowana (?) podłużna, pozginana taśma; k. IX - pocz. X w. (por. Vinnikov, Pletneva 1998, 190, Ryc. 76: Д).
- wymiary: długość – 103 mm; szerokość maks. – 18 mm; grubość – 1 mm;
- uwaga: aplikacja uprząży końskiej (?);
- D. MT, nr inw. MT/1679/133/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 588.

Nr 589. Okucie

- A. Czeremo; z kolekcji J. Stopy;
- B. Okucie; stop miedzi; odlew;
- C. Płaskie; prostokątne, o cebulastych zakończeniach na bokach węższych; z tyłu pozostałości 2 nitów, z których jeden przebił powierzchnię; powierzchnia tylna pokryta delikatnymi żłobkami, równoległymi do dłuższych boków; X-XII (?) w. (por. Kyzlasov 1983, 94, Tabl. VI: 17, 18, 21);
wymiary: długość – 79 mm; szerokość maks. – 13 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/134/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 589.

Nr 590. Aplikacja (?) / Ćwiek (?)

- A. Czeremo; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja (?) / ćwiek (?); stop miedzi; odlew;
- C. Kolisty; brzeg zagięty pod spód; niezdobiony; bolec umieszczony centralnie, obcięty; przekrój tarczki wklęsło-płaski; XVII w. (?) (por. Biljaeva, Boltrik, Fialko 2022, 103, Ryc. 132: 5, 7);
wymiary: średnica główki – 13 mm; wysokość – 4 mm; grubość – 1 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1685/17/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 590.

Nr 591. Aplikacja (?) / Guzik (?) / Ćwiek (?)

- A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja (?) / guzik (?) / ćwiek (?); stop miedzi; odciskany;
- C. Kolistą; nieznacznie wypukłą; niemal całą powierzchnię wypełnia kolistą pole, podzielone na 4 pasy wypukłymi liniami; w pasach rozmieszczone regularnie, wypukłe punkty; wokół krawędzi, w regularnych odstępach odciski kwiatowych rozetek; brzeg nieznacznie podwinięty pod spód; z tyłu pozostałości trzpienia / nóżki; przekrój tarczki wklęsło-wypukłą; XVII-XIX w. (por. Artemičeva 2018, 339 i n., Ryc. 4: 7, 8);
wymiary: średnica – 11 mm; grubość – ok. 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1685/19/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 591.

Nr 592. Guzik (?)

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Guzik (?); stop miedzi; odlew; uszko częściowo odłamane;
- C. Główna w przybliżeniu stożkowata, z ostrym występnem na wierzchołku; krawędź podstawy falista; powierzchnia boczna podzielona głębokimi żłobkami na 6 równych części; uszko taśmowate, z otworem tuż poniżej nasady; XIV-XV w. (por. Šišak, Vojtovič, Mogitič 2009, 402, Ryc. 5);
wymiary: średnica główki – 10 mm; zachowana wysokość uszkiem – 8 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/11/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 592.

Nr 593. Ćwiek

- A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Ćwiek; stop miedzi; odlew; ubytki w obrębie główki (odłamane dwa ramiona);
- C. Główna w formie gwiazdy o 6 ramionach zakończonych prosto; duży kolisty środek, nieznacznie podniesiony w stosunku do ramion; przekrój główki płasko-wypukły; trzpień umieszczony centralnie (częściowo odcięty); XIII-XIV w. (por. Musianowicz 1969, 195, Tabl. XLV: 16);
wymiary: średnica główki – 19 mm; wysokość zachowana – 13 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1685/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 593.

Nr 594. Ćwiek

- A. Cermno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Ćwiek; stop miedzi; odlew;
- C. Główna pełna; nieregularna, wieloboczna; trzpień masywny, niewiele mniejszy od główki, osadzony niesymetrycznie, częściowo odcięty; przekrój trzpienia czworoboczny; późne średniowiecze – nowożytność;
wymiary: przekątna główki – 5 mm; wysokość z trzpieniem – 10 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1285/3/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 594.

Nr 595. Aplikacja (?) / Ćwiek (?)

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja (?) / ćwiek (?); stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; w formie sześciopłatkowej rozety; płatki oddzielone żłobkami; od spodu bolec o przekroju czworokątnym (częściowo odłamany); VIII - pocz. IX w. (por. Trugly 1993, Tabl. XII:

8-13, tu VIII - pocz. IX w.; Botalov 2018, 13, 20, Ryc. 1: grupa 1, piąty rząd, piąty od prawej, tu IX-X w.);

wymiary: średnica – 19 mm; grubość – 2 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A / 3040;

D. MT, nr inw. MT/1679/129/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.16.3;

F. Ryc. VI: 595.

Nr 596. Aplikacja (?) / Ćwiek (?)

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Aplikacja (?) / ćwiek (?); srebro; odlew; niekonserwowana;

C. Płaska; w formie ośmiopłatkowej rozety; płatki oddzielone żłobkami, niesymetryczne; bolec umieszczony centralnie (odłamany u nasady); VIII - pocz. IX w. (por. Botalov 2018, 13);

wymiary: średnica główki – 15 mm; grubość – 2 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A/3054;

D. MT, nr inw. MT/1679/128/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 596.

Nr 597. Aplikacja (?) / Ćwiek (?)

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Aplikacja (?) / ćwiek (?); stop miedzi; odlew;

C. W formie sześciopłatkowej, kwiatowej rozety; płatki zaokrąglone, wyodrębnione żłobkami; centralnie kolisty, wypukły środek; z tyłu, centralnie fragment bolca (przygięty do powierzchni); przekrój płasko-wypukły; IX-X w. (por. Botalov 2018, 13, 20, Ryc. 1: grupa 1, piąty rząd, trzeci od prawej);

wymiary: średnica – 16 mm; maks. grubość – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/127/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 597.

Nr 598. Aplikacja (?) / Ćwiek (?)

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Aplikacja (?) / ćwiek (?); stop miedzi; odlew;

C. W formie sześciopłatkowej, kwiatowej rozety; płatki zaokrąglone, wyodrębnione; centralnie przebity otwór (na nit [?]); przekrój wklęsło-wypukły; VIII - pocz. IX w. (por. Trugly 1993, Tabl. XII: 8-13);

wymiary: średnica – 17 mm; grubość – 2 mm;

uwaga: podobny zabytek: MSS Hrubieszów, nr inw. MH/A.3039, MH/A/5643;

D. MT, nr inw. MT/1679/121/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 598.

Nr 599. Okucie końca pasa

A. Czeremno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;

B. Okucie końca pasa; stop miedzi; odlew;

C. Smukłe; trzon nieznacznie poszerzony, w części dolnej zdobione dookołnymi żłobkami; w pozostałej ukośnymi, trójkątnymi nacięciami, skierowanymi ku dołowi; przekrój zmienny; elementy części rozczepionej łączy nit (główka wklepana w powierzchnię); IX-XI w. (por. Zaharov 2004, 180, 448, Ryc. 95: 15);

wymiary: długość – 52 mm; średnica – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1704/4/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 599.

Nr 600. Okucie końca pasa

A. Czeremno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;

- B. Okucie końca pasa; stop miedzi; odlew; nieznacznie zdeformowane;
- C. W typie 1, odmiana 2 według klasyfikacji R. Madydy-Legutko; smukłe; trzon nieznacznie poszerzony między pierścieniami (jednym umieszczonym nieco powyżej zaoblonego końca, drugim – w miejscu przejścia trzonu w część trapezową – rozczepioną); przekrój trzonu kolisty; elementy części rozczepionej łączy nit (główka wklepana w powierzchnię, słabo widoczna); IX-XI w. (por. Zaharov 2004, 185);
wymiary: długość – 60 mm; średnice – 3-4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 600.

Nr 601. Okucie końca pasa

- A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;
- B. Okucie końca rzemienia; stop miedzi; odlew;
- C. Płaskie; podłużne, poszerza się nieznacznie ku jednemu z końców, z narożników którego wystają ustawione ukośnie, prostokątne występy; poniżej krawędzi, na osi podłużnej, kolisty otwór; drugi koniec zaoblony, nieznacznie wyciągnięty w szpic; ornament reliefowy – stylizowany roślinny (motyw lilii [?]); od spodu 2 bolce (jeden zagięty w uszko); VII w. (por. Bagautdinov, Bogačev, Zubov 1998, 155);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość maks. – 13 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1684/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 601.

Nr 602. Okucie końca pasa

- A. Czerрно; dar A. Troncika z 2011;
- B. Okucie końca rzemienia; stop miedzi; odlew; niekonserwowane;
- C. Podłużne; pięcioboczne; jeden z krótszych boków uformowany w trójkąt, przeciwległy prosty; zdobione 3 rzędami półkolistych wypukłości; przekrój wklęsło-wypukły; z tyłu boleć (nieznacznie odgięty); X - pocz. XI w. (por. Strikalov 2020, 23, Ryc. 1: 1);
wymiary: długość boków – 12 i 33 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/26/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 602.

Nr 603. Okucie końca pasa

- A. Czerрно, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Okucie końca pasa; brąz, odlew;
- C. Podłużne; o bokach dłuższych i jednym z węższych wklęsłych łukowato, drugie z zakończeń rozszerzone, w formie trójliscia (stylizowanej lilii [?]), listki / płatki wyodrębnione, wypukłe; nad trójlisciem wypukły romb; pozostała część ornamentu nieczytelna; z tyłu, na dłuższej osi 2 bolce (obcięte na różnej długości, końce rozklepane); przekrój wklęsło-wypukły; grubość zmienna; VII-VIII (?);
wymiary: długość – 35 mm; szerokość maks. – 20 mm; grubość min. – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1826/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 603.

Nr 604. Okucie końca pasa

- A. Czerрно, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. okucie końca pasa; stop miedzi; odlew;
- C. Podłużne; rozszerza się ku jednemu końcowi; drugi węższy, ostro zakończony; wzdłuż dłuższej osi 3 półkolisty wypukłości, od których symetrycznie odchodzą skierowane ku węższemu końcowi wąskie płatki / listki; z tyłu na osi dłuższej 2 bolce (obcięte na różnej długości i rozklepane); 1 poł. VIII w. (?) (por. Golubiev 2018, 384, Ryc. 6: 178, 179);
wymiary: długość – 24 mm; szerokość maks. – 10 mm; grubość – 3 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1818/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 604.

Nr 605. Okucie końca pasa (?) / aplikacja (?)

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Okucie końca pasa (?) / aplikacja (?); stop miedzi; odlew;
- C. Zbliżona do trójkąta równoramiennego, boki wycięte faliście; zdobiona motywem palmety; przekrój wklęsło-płaski; z tyłu boleć (zagięty); X - pocz. XI w. (por. Makarov, Krasnikova, Zajceva 2013, 226, Ryc. 2: 3; Zajceva 2015b, 473, Ryc. 3: 30);
wymiary: szerokość maks. – 12 mm; długość – 16 mm; grubość – 1-2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/171/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 605.

Nr 606. Okucie końca pasa, fragment

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment okucia końca pasa; brąz połączany (?); cienka blacha z wytłaczanym ornamentem; odłamana z jednego końca, otwór rozerwany;
- C. Obecnie prostokątna; oryginalny, węższy bok zaoblony, z przebitym otworem; krawędź nieznacznie podniesiona, podkreślona żłobkiem; pole przedstawienia wyodrębnione półwałkiem; w polu stylizowany motyw roślinny (drzewo życia [?]) w układzie kolumnowym; 2. poł. IX-X w. (?) (por. Kyzlasov 1960, 102 i n., Ryc. 6: 2);
wymiary: długość zachowana – 14 mm; szerokość – 12 mm; grubość – 1 mm;
uwaga: przebity otwór sugeruje, że mogło być wykorzystane wtórnie jako zawieszka;
- D. MT, nr inw. MT/1395/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 606.

Nr 607. Okucie końca pasa, fragment

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment okucia końca pasa; stop miedzi; odlew; uszkodzona z jednego końca;
- C. Część dolna zakończona w szpic; pole przedstawienia nieznacznie podniesione w stosunku do krawędzi; ornament reliefowy, wypełnia ściśle płaszczyznę – wzdłuż krawędzi linia z drobnych perełek; wzdłuż osi symetrii linia prosta, po obu jej stronach linia zygzakowata o zaoblonych wierzchołkach, linie zbiegają się w punkcie szczytowym okucia; z tyłu boleć (odcięty); XI-XII w. (por. Salmina, Salmin 2010, 257, 258, Ryc. 3: 26; *Wikingowie...*2019, 332, Ryc. 57);
wymiary: długość – 2 mm; szerokość maks. – 10 mm; grubość – 2 mm;
uwaga: podobny zabytek zob. Wołoszyn 2003, Gródek 107 (bez nr inw.);
- D. MT, nr inw. MT/1474/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 607.

Nr 608. Okucie

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Okucie; stop miedzi; odlew;
- C. Podłużne; prostokątne; przy krótszych bokach wydane występy, w przekroju pionowym w formie trójkąta równoramiennego; przekrój podstawy V-kształtny; z tyłu 3 bolce (2 zachowane w całości, 3. odłamany u nasady); XI-XIV w. (por. Gajdukow, Olejnikov 2020, 112, Ryc. 18, pierwszy rząd, trzecie od lewej);
wymiary: długość – 43 mm; szerokość – 7 mm; grubość podstawy – 1 mm; wysokość występów – 10 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1677/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 608.

Nr 609. Okucie końca pasa

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Okucie końca pasa; stop miedzi; odlew; zgięte i w tym miejscu pęknięte;
- C. Podłużne typu B.-VIII-1 według G. Poljakowej; lekko zwęża się ku jednemu z końców (zaoblony), drugi koniec ozdobnie wycięty; niemal całą płaszczyznę wypełnia wypukły romb o krótszej przekątnej równej szerokości okucia; wzdłuż krawędzi szeroki żłobek, z perełkami w części górnej; poniżej górnej krawędzi słabo czytelny wypukły motyw (?); przekrój poprzeczny płasko-wypukły; z tyłu, na dłuższej osi, 3 bolce (skrajne rozklepane na końcach, środkowy – ucięty u podstawy i rozklepany); XIII-XIV w. (por. Poljakova 1996, 197, 200, 213, Ryc. 66: 41);
wymiary: długość – 80 mm; szerokość maks. – 13 mm; grubość – ok. 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1791/15/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 609.

Nr 610. Przedmiot do podwieszania drobnych rzeczy przy pasie, fragment

- A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;
- B. fragment przedmiotu do podawieszania drobnych rzeczy przy pasie (?); brąz; odlew; odłamany mniej więcej w połowie długości;
- C. płaski; kabłąk zgięty w połowie długości ([?]; nieznaczne wygięcie przy zachowanym końcu i wyświecenie powierzchni); zakończony owalną, ażurową tarczką o fantazyjnie wyciętych krawędziach; przejście między elementami podkreślone 2 poziomymi żłobkami; średniowiecze;
wymiary: długość zachowana – 37 mm; szerokość maks. – 15 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/53/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 610.

Nr 611. Przedmiot do podwieszania drobnych rzeczy przy pasie (?), fragment

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Przedmiot do podwieszania drobnych rzeczy przy pasie (?); stop z miedzią; odlew; odłamane (brak połowy), krawędzie miejscami wyszczerbione;
- C. kwadratowa (?) blaszka z umieszczonym centralnie otworem; z jednego z boków wychodzi prostokątny taśmowaty element (odłamany); VII w. (por. Komar 2010; 98, Ryc. 3: 3, 4, 9);
wymiary: długość zachowana – 20 mm; szerokość maks. – 11 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1490/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 611.

Nr 612. Przedmiot do podwieszania drobnych rzeczy przy pasie (?), fragment

- A. Czeremno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Przedmiot do podwieszania drobnych rzeczy przy pasie (?); stop miedzi; kute (?); jedno z zakończeń odłamane;
- C. symetryczny; kabłąk zgięty w połowie długości; zakończenia wydłużonych, zbliżone do romboidalnych (trójkąty równoboczne zestawione podstawami, przy czym zewnętrzny o bokach wyraźnie dłuższych) z centralnie przebitymi otworami, w jednym tkwi drut; XIII-XIV w. (por. Širouchov 2014; 122, Ryc. 9: 4);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość maksymalna – 4 mm; grubość – 1 mm; średnica nitu – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1434/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 612.

Nr 613. Przedmiot do podwieszania drobnych rzeczy przy pasie (?)

- A. Czeremno; dar anonimowego znalazcy;
- B. Przedmiot do podwieszania drobnych rzeczy przy pasie (?); stop miedzi; odlew;

- C. Dwuelementowy; owalna obręcz, wydłużona w poziomie, ścieniona na krótkim odcinku ograniczonym pogrubieniami – kulistym i stożkowatym, w przewężeniu, luźno osadzony pionowy element (wolny koniec kończony palmetą, z dużym otworem umieszczonym centralnie, drugi koniec poszerzony, uformowany w uszko, spięte nitami; trzpień tego elementu zdobiony półwałkami rozmieszczonymi symetrycznie); przekrój obręczy owalny; późny okres rzymski (?); wymiary: element owalny: średnice – 16 i 32 mm; element pionowy: długość – 16 mm; szerokość – 32 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1904/34/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 613.

Nr 614. Kółko (?) / Kabłączek skroniowy (?) / Pierścionek (?)

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Kółko (?) / kabłączek skroniowy (?) / pierścionek (?); stop miedzi; odlew; zdeformowany;
- C. Obręcz w przybliżeniu owalna; przekrój obręczy płasko-wypukły; grubość obręczy zmienna; k. XI - k. XIV w. (por. Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 98, 235, Tabl. CIX: grób 216: 2, 2); wymiary: średnice obręczy – 20 i 25 mm; grubość przekroju – 1-2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 614.

Nr 615. Kółko (?) / Kabłączek skroniowy (?) / Pierścionek (?)

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Kółko (?) / kabłączek skroniowy (?) / pierścionek (?); stop miedzi; zdeformowane;
- C. Obręcz w przybliżeniu owalna; przekrój obręczy owalny; grubość obręczy zmienna (miejscowo wyraźnie cieńsza); k. XI - k. XIV w. (por. Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 98, 235, Tabl. CIX: grób 216: 2, 2); wymiary: średnice obręczy – 23 i 26 mm; średnica maks. przekroju obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 615.

Nr 616. Kółko (?) / Kabłączek skroniowy (?) / Pierścionek-obrączka (?)

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Kółko (?) / kabłączek skroniowy (?) / pierścionek (?); stop miedzi; odlew;
- C. Obręcz kolista; przekrój obręczy płasko-wypukły; grubość obręczy zmienna (miejscowo wyraźnie cieńsza); k. XI - k. XIV w. (por. Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 98, 235, Tabl. CIX: grób 216: 2, 2); wymiary: średnica obręczy – 25 mm; grubość maks. przekroju obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 616.

Nr 617. Kółko (?) / Pierścionek-obrączka (?)

- A. Czeremno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Kółko (?) / pierścionek-obrączka (?); stop miedzi; odlew;
- C. Obręcz kolista; przekrój obręczy kwadratowy; na obu krawędziach ślady użycia pilnika (wygładzania); k. XI - k. XIV w. (por. Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 98, 235, Tabl. CIX: grób 216: 2, 2); wymiary: średnica obręczy – 17 mm; szerokość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/33/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 617.

Nr 618. Kółko

- A. Czeremno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Kółko; stop miedzi; odlew;

- C. Obręcz kolistą; w 2 przeciwstawnych miejscach widoczne zarysowania; przekrój obręczy płasko-wypukły; k. XI - k. XIV w. (por. Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 98, 235, Tabl. CIX: grób 216: 2, 2);
wymiary: średnica – 20 mm; grubość – ok. 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/31/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 618.

Nr 619. Kółko

- A. Czeremno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Kółko; stop miedzi; odlew;
- C. Obręcz owalna; miejscowo nieznacznie poszerzona; przekrój obręczy płasko-wypukły; k. XI - k. XIV w. (por. Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 98, 235, Tabl. CIX: grób 216: 2, 2);
wymiary: średnice obręczy – 17 i 24 mm; maks. szerokość przekroju obręczy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/32/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 619.

Nr 620. Kółko

- A. Czeremno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Kółko; stop miedzi; odlew; obręcz nieznacznie zdeformowana;
- C. Obręcz owalna; przekrój obręczy kolisty; zachowany szew odlewniczy; k. XI - k. XIV w. (por. Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, 98, 235, Tabl. CIX: grób 216: 2, 2);
wymiary: średnice obręczy – 22 i 27 mm; średnica przekroju obręczy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/30/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 620.

Nr 621. Kółko

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Kółko; stop miedzi; odlew; niekonserwowane;
- C. Obręcz kolistą; przekrój obręczy płasko-wypukły; X-XIII w. (por. Ken'ko 2012, 66); wymiary: średnica kółka – 21 mm; szerokość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/17/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 621.

Nr 622. Kółko

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Kółko; stop miedzi; odlew; niekonserwowane;
- C. Obręcz kolistą; przekrój obręczy kolisty; X-XIII w. (por. Ken'ko 2012, 66);
wymiary: średnica obręczy – 16 mm; średnica przekroju obręczy – ok. 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1691/10/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 622.

Nr 623. Kółko (?) / Pierścioneń-obrączka (?)

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Kółko (?) / pierścioneń-obrączka (?); stop miedzi; odlew; niekonserwowane;
- C. Obręcz kolistą; przekrój obręczy płasko-wypukły; X-XIV w. (por. Ken'ko 2012, 64-66);
wymiary: średnica obręczy – 15 mm; grubość przekroju obręczy – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1691/14/A;
- E. zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 623.

Nr 624. Kółko (?) / Pierścioneń-obrączka (?)

- A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Kółko (?) / pierścioneń-obrączka (?); stop miedzi; odlew; niekonserwowane;

- C. Obręcz kolistą; przekrój obręczy owalny; X-XIII w. (por. Ken'ko 2012, 66);
wymiary: średnica obręczy – 16 mm; średnica maks. przekroju obręczy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1691/12/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 624.

Nr 625. Kółko

- A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;
- B. Kółko; stop miedzi; odlew; niekonserwowane;
- C. Obręcz kolistą; przekrój obręczy owalny; X-XIII w. (por. Ken'ko 2012, 66);
wymiary: średnica obręczy – 14 mm; średnica maks. przekroju obręczy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1691/11/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 625.

Nr 626. Kółko

- A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;
- B. Kółko; stop miedzi; odlew; niekonserwowane;
- C. Obręcz niemal kolistą; przekrój obręczy w przybliżeniu owalny; grubość zmienna; X-XIII w. (por. Ken'ko 2012, 66);
wymiary: średnica obręczy – 22 mm; średnica maks. przekroju obręczy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1691/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 626.

Nr 627. Kółko

- A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;
- B. Kółko; stop miedzi; odlew; niekonserwowane;
- C. Obręcz kolistą; po wewnętrznej stronie obręczy widoczne płytkie zagłębienie (skutek używania [?]); przekrój obręczy w przybliżeniu kolisty; X-XIII w. (por. Ken'ko 2012, 64-66);
wymiary: średnica obręczy – 18 mm; średnica maks. przekroju obręczy – ok. 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1691/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 627.

Nr 628. Kółko, fragment

- A. Czermino, stan. 2/3; badania październik 2010;
- B. Fragment kółka (?); stop miedzi; odlew;
- C. Przekrój kolisty; średniowiecze (?);
wymiary: obecna rozpiętość maks. – 24 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1403/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 628.

Nr 629. Kółko (?) / Pierścionek-obrączka (?)

- A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;
- B. Kółko (?) / pierścionek-obrączka (?); stop miedzi; odlew; niekonserwowana;
- C. Obręcz kolistą; przekrój obręczy płasko-wypukły; X-XIV w. (por. Dzieńkowski, Wołoszyn 2009, 133, Ryc. IV: 13);
wymiary: średnica obręczy – 18 mm; grubość – ok. 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1691/9/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 629.

Nr 630. Kółko

- A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;
- B. Kółko; stop miedzi; odlew; niekonserwowane;
- C. Obręcz owalną; przekrój obręczy owalny; X-XIII w. (por. Ken'ko 2012, 66);

wymiary: średnice obręczy – 16 i 18 mm; średnica maks. przekroju obręczy – ok. 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1691/6/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 630.

Nr 631. Kółko

A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;

B. Kółko; stop miedzi; odlew; niekonserwowane;

C. Obręcz kolista; przekrój obręczy płasko-wypukły; X-XIII w. (por. Ken'ko 2012, 66);
wymiary: średnica obręczy – 15 mm; grubość przekroju obręczy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1691/13/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 631.

Nr 632. Kółko

A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;

B. Kółko; stop miedzi; odlew;

C. Obręcz kolista; ścieniona w dwóch naprzeciwległych miejscach; przekrój obręczy nieregularny;
X-XIII w. (por. Ken'ko 2012, 66);
wymiary: średnica obręczy – 18 mm; szerokość przekroju maks. – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1691/4/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 632.

Nr 633. Kółko (?) / Pierścionek-obrączka (?)

A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;

B. Kółko (?) / pierścionek-obrączka (?); srebro (?); kute (?); niekonserwowane, spękane na krawędziach;

C. Obręcz kolista; przekrój obręczy czworokątny; X-XIV w. (por. Dzieńkowski, Wołoszyn 2009, 133, Ryc. IV: 13);
wymiary: średnica obręczy – 20 mm; grubość przekroju obręczy – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1691/7/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 633.

Nr 634. Kółko

A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;

B. Kółko; stop miedzi; odlew; niekonserwowane;

C. Obręcz w przybliżeniu kolista; przekrój obręczy płasko-wypukły; X-XIII w. (por. Ken'ko 2012, 66);
wymiary: średnice obręczy – 18 i 22 mm; szerokość maks. – ok. 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1691/3/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 634.

Nr 635. Kółko

A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;

B. Kółko; stop miedzi; odlewane; niekonserwowane;

C. Obręcz kolista; przekrój obręczy płasko-wypukły; X-XIII w. (por. Ken'ko 2012, 66);
wymiary: średnica obręczy – 15 mm; grubość przekroju obręczy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1691/15/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 635.

Nr 636. Kółko (?) / Pierścionek-obrączka (?)

A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;

B. Kółko (?) / obrączka (?); stop miedzi; odlew; niekonserwowane;

C. Obręcz kolista; przekrój obręczy czworokątny; X-XIV w. (por. Dzieńkowski, Wołoszyn 2009, 133, Ryc. IV: 13);

wymiary: średnica obręczy – 15 mm; grubość przekroju obręczy – 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1691/16/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 636.

Nr 637. Kółko (?) / Rama sprzączki (?)

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Kółko (?) / rama sprzączki (?); stop miedzi; odlew;

C. Obręcz kolistą; spłaszczona miejscowo; przekrój obręczy płasko-wypukły; XIII w. (por. Wachowski 1984, 21, Ryc. 8: d);

wymiary: średnica – 17 mm; szerokość przekroju obręczy maks. – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/131/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 637.

Nr 638. Kółko

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Kółko; stop miedzi; odlew; niekonserwowane;

C. Obręcz kolistą; przekrój obręczy nieregularny; X-XIII w. (por. Ken'ko 2012, 66);
wymiary: średnica obręczy – 24 mm; szerokość maks. przekroju obręczy – ok. 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1691/2/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 638.

Nr 639. Kółko

A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;

B. Kółko; stop miedzi; odlew;

C. Obręcz w przybliżeniu kolistą; przekrój obręczy kolisty, miejscami spłaszczony; X-XIV w.
wymiary: średnica obręczy – 22 mm; średnica przekroju obręczy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1832/3/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 639.

Nr 640. Kółko

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Kółko; stop miedzi; odlew;

C. Obręcz kolistą; przekrój obręczy kolisty; X-XIII w. (por. Ken'ko 2012, 64-66);
wymiary: średnica obręczy – 25 mm; średnica przekroju obręczy – 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1680/5/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 640.

Nr 641. Kółko (?) / Pierścień szpili (?)

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Kółko (?) / pierścień szpili (?); stop miedzi; odlew; niekonserwowany;

C. Obręcz wyraźnie pogrubiona odcinkowo, zdobiona pseudotordowaniem; przekrój obręczy owalny; XII - 1. poł. XIII w. (por. Sedova 1981, 75, Ryc. 26: 9);
wymiary: średnica – 24 mm; średnice przekroju obręczy – 3 i 4 mm;

D. MT, nr inw. MT/1682/63/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 641.

Nr 642. Kółko

A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;

B. Kółko; stop z miedzią; odlew; od wewnątrz szwy odlewnicze;

C. Przekrój obręczy owalny; X-XIII w. (?) (por. Ken'ko 2012, 167, Ryc. 27: 1; 11 2013, 1, 87, 219, Tabl. XCIII, grób 183: 4);

wymiary: średnica obręczy – 24 mm; średnica przekroju obręczy – 2 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1811/12/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. 19.2;
- F. Ryc. VI: 642.

Nr 643. Kółko

- A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;
- B. Kółko; stop miedzi; odlew;
- C. Przekrój obręczy kolisty; X-XIII w. (por. Ken'ko 2012, 64-66);
wymiary: średnica – 31 mm; średnica obręczy – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1680/3/A.
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 643.

Nr 644. Kółko

- A. Czermino; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Kółko; stop miedzi; odlew;
- C. Dwustronnie zdobione regularnie rozmieszczonymi żłobkami; przekrój obręczy w przybliżeniu kolisty; XI-XIV w. (por. Ken'ko 2012, 136, 167, Ryc. 27: 3, tu XI-XIII w.; Eremeev 2015, 469, Ryc. 289: 5, tu XIII-XIV w.);
wymiary: średnica obręczy – 14 mm; średnica obręczy – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/34/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 644.

Nr 645. Kółko

- A. Czermino; z kolekcji J. Stopy;
- B. Kółko; stop miedzi; odlew;
- C. Zdobione jednostronnie motywem głębokich żłobków; przekrój obręczy płasko-wypukły; XI-XIV w. (por. Ken'ko 2012, 136, 167, Ryc. 27: 3, tu XI-XIII w.; Eremeev 2015, 469, Ryc. 289: 5, tu XIII-XIV w.);
wymiary: średnica – 16 mm; szerokość obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/132/A.
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 645.

Nr 646. Kółko

- A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;
- B. Kółko; stop miedzi; odlew; niekonserwowane;
- C. Obręcz kolistą; od zewnątrz zdobiona na obwodzie głębokimi, gęsto rozmieszczonymi żłobkami; przekrój obręczy płasko-wypukły; XI-XIV w. (por. Ken'ko 2012, 136, 167, Ryc. 27: 3, tu XI-XIII w.; Eremeev 2015, 469, Ryc. 289: 5, tu XIII-XIV w.);
wymiary: średnica obręczy – 14 mm; grubość przekroju obręczy – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1691/8/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 646.

Nr 647. Kółko

- A. Czermino; z kolekcji J. Stopy;
- B. Kółko; stop miedzi; odlew;
- C. Zdobione obustronnie odciskiem stempla w formie trójkąta (z jednej strony na całym obwodzie, z drugiej z przerwami); przekrój obręczy romboidalny; X-XIII w. (Ken'ko 2012, 166, Ryc. 26: 24-26);
wymiary: średnica – 24 mm; szerokość obręczy – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/130/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 647.

Nr 648. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy, fragment

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Fragment aplikacji z funkcją zawieszania, montowany na sakwy; stop miedzi; odlew; odłamana mniej więcej połowa;
- C. Płaski; podłużny, zwężający się ku w przybliżeniu kolistemu zakończeniu (drugie odłamane); tuż przy drugim, nieoryginalnym końcu, prostokątny występ o zaoblonym zakończeniu, z kolistym otworem, z tkwiącym w nim kółku (odlewane, przewężone w jednym miejscu); od spodu 2 krótkie bolce (częściowo obcięte); k. XIV-XV w. (por. Svetikas 2003, 255-257, Ryc. 31: 1, 2, 4, 5; 2018, 134-136, Ryc. 12: 1)
wymiary: długość zachowana – 25 mm; szerokość maks. – 6 mm; grubość elementu poziomego – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/140/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 648.

Nr 649. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy

- A. Czermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy; stop miedzi; odlew;
- C. Płaski, podłużny element, zwężający się ku poszerzonym, w przybliżeniu kolistym, zakończeniom; w połowie długości prostokątny występ, o zaoblonym krótszym boku, z kolistym otworem; od spodu 3 krótkie bolce (częściowo obcięte); k. XIV - XV w. (por. Svetikas 2003, 255-257, Ryc. 31; 2018, 134-136, Ryc. 12: 1);
wymiary: długość – 43 mm; szerokość maks. – 6 mm; grubość elementu poziomego – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/138/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 649.

Nr 650. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy

- A. Czermno; przypadkowe odkrycie dokonane w 2012 r.;
- B. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; w formie krzyża-kotwicy, zakończonego z jednej strony trapezową ramą, z drugiej stylizowaną kotwicą; ramię poziome o zaoblonych zakończeniach; u nasady ramy 3 wypukłości; zewnętrzne ramię trapezu miejscowo silnie przewężone (wytarte na skutek używania); z tyłu 3 bolce (obcięte nieco poniżej nasady); XIV-XVII w. (por. Svetikas 2003 249, 258; Ryc. 11: 1; 35: 1);
wymiary: długość – 35 mm; szerokość maks. – 18 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1890/20/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 650.

Nr 651. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy

- A. Czermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy; stop miedzi; odlew; uszkodzona z jednego końca;
- C. Płaska; wydłużona; o jednym zakończeniu trójlistnym, drugim obecnie w formie leżącego „C”; w części środkowej poszerza się; 2 symetryczne, zaoblone występy w części najszerszej; z tyłu 2 bolce (krótko obcięte); XIV-XV w. (por. Svetikas 2003, 258, Ryc. 33: 1, 2);
wymiary: długość – 31 mm; szerokość maks. – 16 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1689/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 651.

Nr 652. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy

- A. Czermno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011
- B. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy; stop miedzi; odlew; niekonserwowana; częściowo odłamana z jednego końca;

- C. Płaska; wydłużona; o jednym zakończeniu trójlistnym, drugim (uszkodzonym); w części środkowej 2 symetryczne, zaoblone występy; z tyłu 2 bolce (krótko obcięte); XIV-XV w. (por. Svetikas 2003, 258, Ryc. 33: 1, 2);
wymiary: długość – 25 mm; szerokość maks. – 14 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/37/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 652.

Nr 653. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy

- A. Czerarno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011
- B. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; wydłużona; o jednym zakończeniu trójlistnym, drugim w formie pustego w środku koła; w części środkowej symetryczne, trapezowate występy; z tyłu 2 bolce (krótko obcięte); zachowane szwy odlewnicze; XIV-XV w. (por. Svetikas 2003, 258, Ryc. 33: 1, 2);
wymiary: długość – 32 mm; szerokość maks. – 13 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/36/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 653.

Nr 654. Element do podwieszania przedmiotów przy pasie (?) / sprzączka (?)

- A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Element do podwieszania (?) przedmiotów przy pasie / sprzączka (?); stop miedzi; odlew;
- C. Otwarty z jednego boku trapez; ramiona boczne zakończone uszkami (trójkątnymi w rzucie bocznym), z kolistym otworkiem na oś (niezachowana); zachowane szwy odlewnicze; przekrój ramy kolisty; XIV-XV w. (por. Svetikas 2003, 260, Ryc. 38: 2-4);
wymiary: długość – 15 mm; szerokość – 15 mm; grubość ramy – 4 mm;
uwaga: mógł także być rama sprzączki;
- D. MT, nr inw. MT/1682/61/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 654.

Nr 655. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy

- A. Czerarno; przypadkowe odkrycie dokonane w 2012 r.;
- B. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy; stop miedzi; odlew;
- C. W formie krzyża przypominającego serce; ramię poziome o końcach zaoblonych; pionowe zakończone z jednej strony uszkiem z otworem w płaszczyźnie prostopadłej do ramienia poziomego, z niewielką wypukłością na górnej płaszczyźnie; z drugiej strony zakończenie w formie ozdobnej kotwicy; wzdłuż osi podłużnej płytki żłobek; z tyłu na końcach ramion 3 bolce (ucięte krótko); XIII-XVII w. (por. Musianowicz 1969, 96, 195, Tabl. XXIX: 12; XLV: 10, tu XI-XI/XII w.; Svetikas 2003, 254, Ryc. 28: 2, tu XV-XVII w.; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Ryc. 7: 16, tu XIII-XV w.);
wymiary: wysokość – 25 mm; szerokość maks. – 22 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1890/21/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 655.

Nr 656. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy

- A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy; stop miedzi; odlew; niekonserwowana;
- C. W formie krzyża łacińskiego; ramię poziome o końcach ściętych ukośnie; ramię pionowe w części górnej uformowane w uszko, z otworem przebitym w płaszczyźnie równoległej do ramienia poziomego (przerwane); dolne poszerzone w formie kotwicy; z tyłu 3 bolce (ucięte krótko i rozklepane); XIII-XVII w. (por. Musianowicz 1969, 96, 195, Tabl. XXIX: 12; XLV: 10, tu XI-XI/XII w.; Svetikas 2003, 254, Ryc. 28: 2, tu XV-XVII w.; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Ryc. 7: 16, tu XIII-XV w.);
wymiary: wysokość – 25 mm; szerokość – 17 mm; grubość – 3 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1692/18/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 656.

Nr 657. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy

- A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy; brąz, odlew; niekonserwowana; niewielkie ubytki;
- C. W formie krzyża łacińskiego; ramiona poziome o końcach poszerzonych, „medalionowych”; ramię pionowe w części górnej uformowane w uszko, z otworem przebitym w płaszczyźnie równoległej do ramienia poziomego; dolne poszerzone, w formie ozdobnej kotwicy (zachowana z jednej strony); z tyłu w poszerzeniach ramion 3 bolce (lekko zagięte); zachowane szwy odlewnicze; XIV-XV w. (por. Musianowicz 1969, 96, 195, Tabl. XXIX: 12; XLV: 10, tu XI-XI/XII w.; Svetikas 2003, 254, Ryc. 28: 2, tu XV-XVII w.; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Ryc. 7: 16, tu XIII-XV w.);
wymiary: wysokość – 28 mm; szerokość – 20 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/16/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 657.

Nr 658. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy

- A. Cermno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja z funkcją zawieszania, montowana na sakwy; stop miedzi; odlew; niekonserwowana; niewielkie ubytki;
- C. W formie krzyża łacińskiego; ramię poziome o końcach ściętych ukośnie; ramię pionowe w części górnej uformowane w uszko, z otworem przebitym w płaszczyźnie równoległej do ramienia poziomego (przerwane); dolne poszerzone, w formie ozdobnej kotwicy (zachowana z jednej strony); z tyłu w poszerzeniach ramion 3 bolce (dwa ucięte prosto i rozklepane, trzeci zagięty w uszko); zachowane szwy odlewnicze; XIII-XVII w. (por. Musianowicz 1969, 96, 195, Tabl. XXIX: 12; XLV: 10, tu XI-XI/XII w.; Svetikas 2003, 254, Ryc. 28: 2, tu XV-XVII w.; Kaczyński, Mackiewicz, Zduńska 2018, 353, Ryc. 7: 16, tu raczej starsza XIII-XV w.);
wymiary: wysokość – 25 mm; szerokość – 20 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1692/17/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 658.

Nr 659. Aplikacja na sakwę

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. aplikacja na sakwę; stop miedzi; odlew;
- C. Płaskie; o dłuższych bokach łukowatych; krawędź jednego wycięta w 7 krótkich, ostrych zębów; poniżej zębów pas kolistych wgłębień (4) oraz 2 przebite otwory; z tyłu 2 bolce (równo obcięte); 3-4. ćw. XV - 3. ćw. XVI w. (por. Svetikas 2003, 250 i n., 256, Ryc. 15: 4);
wymiary: długość – 41 mm; szerokość maks. – 16 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/186/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.20.8;
- F. Ryc. VI: 659.

Nr 660. Aplikacja na sakwę

- A. Cermno, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;
- B. Okucie sakiewki; stop miedzi; odlew;
- C. Płaskie; o dłuższych bokach łukowatych; krawędź jednego wycięta w 7 krótkich, ostrych zębów (zęby zastrzone pilnikiem); z tyłu 2 bolce (równo obcięte); 3-4. ćw. XV - 3. ćw. XVI w. (por. Svetikas 2003, 250 i n., 256, Ryc. 15: 4);
wymiary: długość – 32 mm; szerokość maks. – 16 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1473/2/A;

- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 660.

Nr 661. Aplikacja na sakwę

- A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja na sakwę; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; o dłuższych bokach łukowatych; krawędź jednego wycięta w 7 krótkich, ostrych zębów; skrajne „odcięte” pionowym żłobkiem; poniżej zębów, 4 małe wgłębienia; z tyłu 2 bolce (również obcięte); 3-4. ćw. XV - 3. ćw. XVI w. (por. Svetikas 2003, 250, 251, 256, Ryc. 15: 4); wymiary: długość – 35 mm; szerokość maks. – 12 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1688/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 661.

Nr 662. Aplikacja na sakwę

- A. Czerarno; dar A. Pasiecznego z 2011;
- B. Aplikacja na sakwę; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; o dłuższych bokach łukowatych; krawędź jednego wycięta w 7 krótkich, ostrych zębów; z tyłu 2 bolce (płasko obcięte); 3-4. ćw. XV - 3. ćw. XVI w. (por. Svetikas 2003, 250 i n., 256, Ryc. 15: 4); wymiary: długość – 28 mm; szerokość maks. – 13 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1695/27/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 662.

Nr 663. Aplikacja na sakwę

- A. Czerarno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja na sakwę; stop miedzi; odlew;
- C. Płaskie; o dłuższych bokach łukowatych; krawędź jednego wycięta w 7 krótkich, ostrych zębów; poniżej zębów słabo czytelne 3 małe wgłębienia, a za nimi niewielki otwór; z tyłu 2 bolce (również obcięte); 3-4. ćw. XV - 3. ćw. XVI w. (por. Svetikas 2003, 250 i n., 256, Ryc. 15: 4); wymiary: długość – 30 mm; szerokość maks. – 13 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/185/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 663.

Nr 664. Aplikacja na sakwę

- A. Czerarno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja na sakwę; stop miedzi; odlew;
- C. Płaska; trójkątna; krawędzie wycięte żąbkowato (u podstawy zęby rzadsze, dłuższe, o niejednakowych kształtach, przypominają płomień; zęby wzdłuż pozostałych krawędzi podkreślone żłobkiem); z tyłu, w narożnikach, 3 bolce (obcięte i rozklepane); 3-4. ćw. XV - 3. ćw. XVI w. (por. Svetikas 2003, 254, 262 i n., Ryc. 28: 3); wymiary: długość – 39 mm; szerokość maks. – 30 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1679/184/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.20.10;
- F. Ryc. VI: 664.

Nr 665. Okucie brzegów klapy sakwy

- A. Czerarno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Okucie brzegów klapy sakwy; srebro (?); odlew; niekonserwowane;
- C. Kabłąk zgięty na pół, zwęża się ku trójlistnym zakończeniom; jedna jego część zdobiona żłobkowaniem, druga żłobkiem w połowie szerokości, miejsce zagięcia gładkie; trójlistne zakończenia przebite na wylot nitami (ostry koniec przygięty do powierzchni); przekrój płasko-wypukły; 2. poł. XIV-XVII w. (por. Svetikas 2003, 249-251, Ryc. 11, 12, 14, 15); wymiary: zachowana długość – 23 mm; szerokość maks. – 9 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1792/3/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 665.

Nr 666. Aplikacja na sakwę (?)

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. aplikacja na sakwę (?); stop miedzi; odlew; niekonserwowana;

C. Płaska; sześcioboczna (przypomina żółwia), z wystęgami w 5 narożnikach; dekoracja nieczytelna, czytelne jedynie trójkątne wgłębienie; przy jednej z krawędzi przewiercony otwór; z tyłu 3 bolce (obcięte krótko i rozklepane); XIII - pocz. XVI w. (por. Svetiskas 2003, 251 i n., Ryc. 21, tu poł. XV - pocz. XVI; Gribov, Ahmetgalin 2010, 32, Ryc. 7: 5-7, tu XIV w.; Gribov 2017, 102, Ryc. 2: 10-12, tu XIII - pocz. XV w.);

wymiary: długość – 24 mm; szerokość maks. – 20 mm; grubość – 2 mm;

uwaga: na terenie Litwy podobne aplikacje były używane jako aplikacje sakiewek (Svetikas 2003);

D. MT, nr inw. MT/1692/20/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 666.

Nr 667. Zapięcie sakwy (?) / Okucie książki (?)

A. Czeremno; z kolekcji J. Stopy;

B. Zapięcie sakwy (?) / okucie książki (?); stop miedzi; odlew;

C. Płaskie; ażurowe; czworoboczne z półkolistymi wystęgami w narożnikach zewnętrznych; trzy boki wygięte łukowato na zewnątrz, czwarty wgięty do środka, łączy się nim element w formie haka, umieszczony wewnątrz; z tyłu, w narożnikach bolce (krótko obcięte, jeden u nasady); 2. poł. XIV-XVII w (por. Pasternak 1998, 234, Ryc. 70: 12; Svetikas 2003, 250, 254, 256; Ryc. 13: 4; 15: 3; 29: 4; Gupalo 2012 i n., Ryc. 1,2; Rudnikov 2018, 143, Ryc. 3);

wymiary: długość boków w linii prostej – 25 mm; grubość – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1677/3/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 667.

Nr 668. Toporek miniaturowy, fragment

A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;

B. Fragment miniaturki toporka; stop miedzi; zachowana osada z szyją;

C. Osada z wąsami i fragmentem szyi; XI-XII w. (por. Kučinko, Ohrimenko, Savyc'kij 2008, 44, 55, Ryc. 5; Kucypera, Pranke, Wadyl 2011, 12-23, 29);

wymiary: zachowana długość – 22 mm; najmniejsza wysokość szyjki – 5 mm szerokość osady – 10 mm; wysokość osady – 8 mm, wysokość osady z wąsami – 12 mm; światło osady – 8 mm;

D. MT, nr inw. MT/1758/2/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.20.4

F. Ryc. VI: 668.

Nr 669. Toporek miniaturowy

A. Czeremno; weryfikacyjne badania powierzchniowe przeprowadzone przez Zamojską Delegaturę Wojewódzkiego Urzędu Ochrony zabytków w Zamościu, w 2012 r.

B. Miniaturka toporka; stop miedzi; odlew; niewielkie ubytki;

C. Toporek typu I według klasyfikacji N. Makarowa; ostrze z brodą zakończoną zaoblonym występem; wąskie, niemal proste; osada z wąsami; zdobiony dwustronnie odciskami równoległych kresiek (z jednej strony wzdłuż 3 krawędzi, z drugiej wzdłuż 2); na szyjce 2 poprzeczne żeberka; XI-XII w. (por. Kučinko, Ohrimenko, Savyc'kij 2008, 44, 55, Ryc. 5; Kucypera, Pranke, Wadyl 2011, 12-23, 29, Tabl. III: 3);

wymiary: długość całkowita – 42 mm; wysokość ostrza – 24 mm; najmniejsza wysokość szyjki – 5 mm; szerokość osady – 10 mm; wysokość osady – 12 mm, wysokość osady z wąsami – 20 mm, światło osady – 6 mm;

D. MT, nr inw. MT/1894/1/A;

E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.20.3

F. Ryc. VI: 669.

Nr 670. Okucie (?) / Zawieszenie (?) / Stilus (?), fragment

- A. Czermino, stan. 2; badania październik 2010;
- B. fragment okucia (?) / zawieszenia (?) / stilusa (?); stop miedzi; odlew; odłamane;
- C. prostokątna tarczka o wyciętych fantazyjnie krawędziach, ze stosunkowo dużym otworem umieszczonym centralnie; powierzchnia tarczki zdobiona odcisniętymi kółkami, rozmieszczonymi symetrycznie wokół otworu; z jednego boku wychodzi prostokątny element (odłamany niemal w całości), podkreślony u nasady tarczki wypukłą linią; strona tylna gładka; XII-XIII w. (?) (por. Firlet 2006, 477, poz. 79);
wymiary: długość zachowana – 25 mm; szerokość maksymalna – 15 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1632/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 670.

Nr 671. Okucie, fragment

- A. Czermino; dar A. Troncika z 2011;
- B. Fragment okucia (?); stop miedzi; odlew; odłamane;
- C. Płaskie; wydłużone; tarczka prostokątna; wzdłuż dłuższych boków krawędź obniżona, podkreślona rytą linią; powierzchnia zdobiona ornamentem rytym – łukowate linie rozmieszczone symetrycznie względem osi podłużnej; z jednego z krótszych boków wystaje prostokątny element odłamany niemal w całości; na dłuższej osi płaskie główki 2 nitów (odcięte u nasady); tył gładki; XII/XIII (por. Krabath 2001, 1, 102 i n., 107, Ryc. 19: 11);
wymiary: długość zachowana – 38 mm; szerokość maksymalna – 16 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1684/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 671.

Nr 672. Fragment okucia (?)

- A. Czermino; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Fragment okucia (?); brąz, złoto (?); odlew; odłamany z jednego końca;
- C. Podłużny element w formie pręta o przekroju płasko-wypukłym; zdobiony zygzakowatym żłobkiem, inkrustowanym złotem (?); oryginalny koniec spłaszczony łezkowato, z kolistym otworkiem umieszczonym centralnie; XI-XIII w. (?) (por. Rauhut 1971, 540, 544 i n., Tabl. X: d);
wymiary: długość zachowana – 36 mm; szerokość maks. – 7 mm; grubość – 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/29/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 672.

Nr 673. Okucie

- A. Czermino; z kolekcji J. Stopy;
- B. Okucie; stop miedzi; odlew; odłamane;
- C. Płaskie; wydłużone; w formie równoramiennego trapezu, z głębokimi nacięciami na krawędziach i 2 kolistymi otworami na dłuższej osi (w jednym tkwi nit); z krótszej podstawy wychodzi pionowy, wąski element zakończony prosto (część odłamana); z tyłu trzpień nitu (rozklepany na końcu); XII/XIII w. (por. Krabath 2001, 1, 102 i n., 107, Ryc. 19: 9, 11);
wymiary: długość – 43 mm; szerokość maks. – 13 mm; grubość – ok. 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1677/5;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 673.

Nr 674. Okucie

- A. Czermino; z kolekcji J. Stopy;
- B. Okucie; stop miedzi; odlew; niewielkie ubytki;
- C. Trójdzielne; element środkowy podłużny w formie półwałka, zdobionego po bokach głębokimi, ukośnymi nacięciami; zakończony z jednej strony ozdobną, symetryczną tarczką o bokach wyciętych fantazyjnie, z drugiej płaskim owalem; w obu zakończeniach niewielkie otwory umieszczone centralnie; przekrój płasko-wypukły; VII (?) w. (por. Müller 2010, 252, Tabl. V: 7);

wymiary: długość – 53 mm; szerokość maks. – 15 mm; grubość – 2-3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/50/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 674.

Nr 675. Okucie (?), fragment

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011;

B. Fragment okucia (?); stop miedzi; odłamane z dwóch stron;

C. Płaskie; obecnie prostokątne; zdobione przy pomocy puncy / radełka – kombinacją nieprzecinających się linii prostych i łukowych, uformowanych z drobnych listków zestawionych symetrycznie w pary; XIII-XV w. (por. Biermann *et al.* 2011, 266, 267, Ryc. 35 – górne);

wymiary: długość zachowana – 20 mm; szerokość – 22 mm; grubość – 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1687/3/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 675.

Nr 676. Nieokreślony przedmiot, fragment

A. Czeremno; dar A. Troncika z 2011 r.;

B. Fragment nieokreślonego przedmiotu z blachy; stop miedzi; z trzech stron odłamany,

C. Płaski; oryginalna krawędź podkreślona głębokim żłobkiem; motyw ornamentacyjny ryty, nieczytelny – kombinacje linii łukowych, w niektórych żłobkach odciski puncy; 2. poł. XIII - pocz. XIV w. (por. Karasiewicz 2001, 317, 373, Tabl. V: 8, 9);

wymiary: długość zachowana – 27 mm; szerokość zachowana – 14 mm; grubość – 1,5 mm;

D. MT, nr inw. MT/1687/4/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 676.

Nr 677. Ozdobna blaszka, fragment

A. Czeremno, stan. 1 (fosa); badania październik 2010;

B. Fragment ozdobnej blaszki (?); stop miedzi; odlew;

C. Fragment brzegowy przedmiotu z cienkiej blachy; zdobionej ornamentem reliefowym; bordiurę tworzy pas ukośnych linii umieszczonych między 2 poziomymi, poniżej 2 linie łukowe, między którymi z jednej strony poprowadzono pionowe łączniki; pod łukami nieczytelny element z wypukłym punktem pośrodku; z tyłu wzdłuż krawędzi linie równoległe z pasem ukośnej kratki pomiędzy; średniowiecze-nowożytność;

wymiary: maksymalne 12 x 12 mm;

D. MT, nr inw. MT/1557/3/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 677.

Nr 678. Okucie (?), fragment

A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;

B. Fragment okucia (?), stop miedzi; jedno z zakończeń odłamane i zagięte, niewielki ubytek;

C. Płaskie; obecnie prostokątne; oryginalna, krótsza krawędź, wycięta faliście; ornament odciskany: kompozycja kółeczek (wzdłuż dłuższych boków – 1 rząd, podwojony – w osi prostopadłej do dłuższych krawędzi, ogranicza pole z odciskami o układzie chaotycznym [przy krawędzi wyciętej faliście]); w pobliżu faliściej krawędzi 2 koliste otwory (jeden całkowicie uszkodzony); średniowiecze;

wymiary: długość zachowana – 32 mm; szerokość – 22 mm; grubość – ok. 1 mm;

D. MT, nr inw. MT/1798/14/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 678.

Nr 679. Okucie (?), fragment

A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;

B. Fragment okucia (?); żelazo; kute; odłamane z jednego z węższych końców;

- C. Prostokątna blaszka, o krótszych bokach wyciętych fantazyjnie (niesymetrycznie); zdobiona łukowatą linią punktową i wybitym guzkiem; przy jednym z krótszych boków duży kolisty otwór i drugi mniejszy przy jednej z krawędzi; średniowiecze (?);
wymiary: zachowana długość – 35 mm; szerokość – 24 mm; grubość – 1 mm;
uwaga: być może łukowate wycięcia przy przeciwległej krawędzi są pozostałościami otworów;
- D. MT, nr inw. MT/1791/11/;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 679.

Nr 680. Okucie rzemienia pasa (?), fragment

- A. Cermno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment rzemienia pasa (?); stop ołowiu; odlew; ubytki (odłamany jeden koniec i znaczna część krawędzi);
- C. Prostokątne; oryginalny, węższy bok o zaoblonych narożnikach; ornament reliefowy: tło pokryte delikatnymi liniami ukośnymi, motyw dekoracyjny w formie stylizowanej wici roślinnej z kielichowatymi kwiatami; pole przedstawienia obwiedzione żłobkiem; oryginalna krawędź zdobiona ukośnymi żłobkami; z tyłu żeberko (wzdłuż krawędzi jednego z boków dłuższych i oryginalnego, krótszego); przy krótszym boku przebit otworek; XII-XVII w. (?) (por. Arne 1914, 132 i n., tu X i XVI-XVII w., Ryc. 167; Rudenko 2015, 84, Ryc. 148: 36, tu XII-XIII w.);
wymiary: długość zachowana – 27 mm; szerokość maks. zachowana – 18 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1279/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 680.

Nr 681. Okucie rzemienia pasa (?), fragment

- A. Cermno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Fragment okucia rzemienia pasa (?); srebro; odlew i inne techniki jubilerskie; odłamane z jednej strony;
- C. Prostokątne; krawędzie poziome i jedna z pionowych oryginalne; brzegi dłuższe załamane dwukrotnie (pod kątem prostym i ostrym, tak iż, powstał rodzaj „korytka” o przekroju w kształcie litery „V”); dekoracja reliefowa; niemal całą powierzchnię wypełnia kolisty medalion z przedstawieniem głowy kobiecej ujętej z profilu, w lewo; głowa o cechach portretowych: wysokie czoło, długi nos, broda nieznacznie wysunięta; głowę okrywa czepiec pokryty ukośną kratką, łączący się z ozdobną opaską, zachodząca na szyję; szyja osłonięta wysokim kołnierzem; pod brodą i na wysokości koniuszków ucha małe półkuliste wypukłości, trzecia większa, nieregularna nad czołem; otok medalionu tworzą 2 linie z półkulistymi wypukłościami pomiędzy; po prawej i lewej stronie podwójne linie łukowate z zakreskowana przestrzenią między nimi; nad i pod medalionem 2 linie proste; krawędzie poziome wykończone półwałkiem pokrytym ukośnymi nacięciami imitującymi filigran; tył gładki; 2. poł. XVI w. (por. portret Barbary Radziwiłłówny, Łukasza Cranacha Młodszego, po 1553);
wymiary: szerokość – 21 mm; długość – 22 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1893/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 681.

Nr 682. Okładzina (?), fragment

- A. Cermno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Fragment okładziny (?); odłamana z jednego końca; niekonserwowana (oblepiona ziemią);
- C. Płaska; podłużna; oryginalne zakończenie trapezowate, o zaoblonych narożnikach zewnętrznych, z otworem umieszczonym centralnie; część podłużna również trapezowata; wzdłuż krawędzi ryty żłobek wyznaczający pole pokryte ornamentem: wypukła, ukośna kratka; z tyłu powierzchnia pokryta drobnymi, ukośnymi liniami; późne średniowiecze/nowożytność;
wymiary: zachowana długość – 35 mm; szerokość maks. – 12 mm; grubość – 2 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1704/39/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 682.

Nr 683. Nieokreślony przedmiot, fragment

- A. Czerwno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Fragment nieokreślonego przedmiotu, stop miedzi; odlew; brak oryginalnych krawędzi; wygięty łukowato;
- C. Kształt nieregularny; zdobiony (2 rzędy półkulistych wypukłości w zestawie po 2 i po 3); XII-XIII w. (por. Nikol'skaja 1981, 236, Ryc. 89: 55); wymiary: 18 mm x 15 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1267/4A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 683.

Nr 684. Nieokreślony przedmiot, fragment

- A. Czerwno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment taśmy; stop miedzi; odłamane oba końce;
- C. Wygięta łukowato, nieznacznie rozszerza się z jednej strony, niezdobiona; chronologia nieokreślona; wymiary: rozpiętość między końcami – 12 mm; szerokość maks. zachowana – 9 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1588/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 684.

Nr 685. Nieokreślony przedmiot, fragment

- A. Czerwno, stan. 1; badania październik 2010;
- B. Fragment nieokreślonego przedmiotu z blachy; stop miedzi; brak oryginalnych brzegów; nieznacznie wygięta;
- C. Wąski fragment blachy; krawędzie nierówne, chronologia nieokreślona; wymiary: długość zachowana – 12 mm; szerokość – 8 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1625/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 685.

Nr 686. Nieokreślony przedmiot, fragment

- A. Czerwno, stan. 2; badania październik 2010;
- B. Fragment blaszki; stop miedzi; niekonserwowany (oblepiony ziemią);
- C. Trapezowata, zgięta wzdłuż dłuższej osi; na stronie spodniej, bliżej jednej z krawędzi żeberko (?); chronologia nieokreślona; wymiary: długość – 28 mm; szerokość – 7 i 10 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1487/2/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 686.

Nr 687. Fragment taśmy (bransoleta [?])

- A. Czerwno, stan. 3; badania październik 2010;
- B. Fragment taśmy (bransoleta [?]); stop miedzi; niekonserwowana (oblepiona ziemią i produktami korozji);
- C. Trapezowata blaszka o dłuższych bokach oryginalnych; chronologia nieokreślona; wymiary: długość – 24 mm; szerokość maks. – 17 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1256/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 687.

Nr 688. Fragment naczynia (patena [?]), fragment

- A. Czerwno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Fragment brzegowy naczynia; brąz, złoto; zachowana 1 oryginalna krawędź;

- C. Płaski; obecnie zbliżony do trójkąta; oryginalna krawędź o przebiegu łukowatym; ornament ryty, inkrustowany złotem; przy oryginalnej krawędzi motyw stylizowanej wici roślinnej, przy brzegu przeciwnym fragment ręki (dłoń na tle prostokątnego elementu, którego dłuższą krawędź wyznacza podwójna linia [księga ?]), obok linia łukowata; wczesne średniowiecze; wymiary: 35 mm x 26 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1687/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 688.

Nr 689. Lusterko, fragment

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment lusterka (brzeg); stop miedzi; odlew; zachowana oryginalna krawędź;
- C. Płaskie; oryginalna krawędź łukowata; ornament reliefowy, geometryczny, strefowy; wzdłuż krawędzi rząd punktów, poniżej regularna linia zygzakowata z punktami w załamaniach i ponownie pas punktów; strefy oddzielają łukowate linie; k. IX - pocz. X w. lub nawet XII-XIII w. (por. Pletneva 1967, 143; Vinnikov, Pletneva 1998, 107-108, Ryc. 41: 3, D); wymiary: cięciwa łuku – 30 mm; szerokość maks. zachowana – 18 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1812/15/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 689.

Nr 690. Aplikacja (?)

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Aplikacja (?); stop miedzi; odlew; pocięta, ubytki; niekonserwowana;
- C. Pierwotnie owalna, z 4 półkulistymi występami na osiach; przedstawienie głowy Buddy ([?], zachowane jedno oko, czubek nosa, usta oraz uszy i charakterystyczna fryzura); szczegóły twarzy wykonane plastycznie, bardzo starannie; krawędź płaska, zdobiona regularnie rozmieszczonymi żłobkami; przekrój wklęsło-wypukły; wczesne średniowiecze (?); wymiary: średnice zachowane z występami – 28 i 15 mm; grubość – 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1834/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 690.

Nr 691. Uchwyt (?), fragment

- A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Fragment uchwytu (?); żelazo; kuty; brak jednego z oryginalnych zakończeń;
- C. wygięty łukowato; jeden z końców ścieniony, zwinięty w uszko, drugi zakończony nieregularnie; przekrój czworokątny; wczesne średniowiecze; wymiary: cięciwa łuku – 30 mm; grubość – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1833/9/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 691.

Nr 692. Uchwyt (?), fragment

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment uchwytu (?); żelazo; kuty; brak jednego z oryginalnych zakończeń;
- C. wygięty łukowato; jeden z końców ścieniony, zwinięty w uszko, drugi zakończony tępo; przekrój czworokątny; wczesne średniowiecze; wymiary: cięciwa zachowanego łuku – 30 mm; grubość – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1862/6/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 692.

Nr 693. Przedmiot nieokreślony (kaptorga [?]) / Pojemnik na amulety (?), fragment

- A. Czeremno, stanowisko bez numeru (okolice fosy na wschód od grodziska); badania czerwiec 2011;
- B. Fragment nieokreślonego przedmiotu (kaptorgi [?]) / pojemnika na amulety (?); srebro; odlew; pocięty, niekonserwowany;

- C. Obecnie w przybliżeniu prostokątny; zachowana jedna oryginalna krawędź, z 2 uszkami (uszkodzonymi), osadzonymi na trzpieniach; powierzchnia zdobiona nieczytelnym ornamentem wypukłym; XI-XII w. (por. Arne 1914, 97, Ryc. 46);
wymiary: zachowana długość – 19 mm; szerokość maks. bez uszek – 8 mm; szerokość maks. z uszkami – 16 mm; grubość – 1 mm;
uwaga: fragment tego samego przedmiotu co nr kat. 694;
- D. MT, nr inw. MT/1873/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 693.

Nr 694. Przedmiot nieokreślony (kaptorga [?]) / Pojemnik na amulety (?), fragment

- A. Czeremno, stanowisko bez numeru (okolice fosy na wschód od grodziska); badania czerwiec 2011;
- B. Fragment nieokreślonego przedmiotu (kaptorgi [?]) / pojemnika na amulety (?); srebro; odlew, tłoczenie (?); pogięty, niekonserwowany;
- C. W przybliżeniu czworokątny, z 2 oryginalnymi krawędziami ustawionymi względem siebie pod kątem prostym, zdobionymi perełkami; powierzchnia dekorowana ornamentem wypukłym, w formie podwójnych łuków i linii ukośnych, umieszczonych w polu wyznaczonym linią perełkową równoległą do krawędzi oraz być może również wypychanymi guzkami; XI-XII w. (por. Arne 1914, 97, Ryc. 46);
wymiary: zachowana długość – 19 mm; szerokość maks. – 11 mm grubość – 1 mm;
uwaga: fragment tego samego przedmiotu co nr kat. 693;
- D. MT, nr inw. MT/1873/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 694.

Nr 695. Nieokreślona ozdoba, fragment

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment nieokreślonej ozdoby (?); blacha; złoto; pogięta w stopniu uniemożliwiającym określenie jej kształtu i funkcji;
- C. Zachowane 2 oryginalne krawędzie wykończone przylutowanym (?) drutem pokrytym drobnymi nacięciami – imitacja filigranu (?); przy jednej z krótszych krawędzi część rurkowatego zawiasu (?); przy drugiej przylutowane 2 małe kółeczka z drutu; poniżej, równoległe do niej poprowadzony złoty drut przeciągnięty przez uszka przylutowane do płytki (zachowane 3 takie uchwyty); przy trzeciej krawędzi (nieoryginalna) otwór po nicie (?), przebity od tyłu, wokół niego nieznacznie wypukła linia wyznaczająca okrąg o średnicy ok. 5 mm; z zagięciu blaszki widoczna łukowata linia; na wysokości zawiasu, w jego bezpośrednim sąsiedztwie, płytko wyryta linia przypominająca odwrócone o 180 stopni „C”; do płaszczyzny przywiera fragment złotego drutu (?); X-XIII w.;
wymiary: długość krawędzi z zawiasem – 20 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1824/1/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 695.

Nr 696. Fragment nieokreślonego przedmiotu (oprawy książki [?])

- A. Czeremno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment nieokreślonego przedmiotu (oprawy książki [?]); złoto;
- C. Złożona podwójnie cienka taśma, wygięta w formie stylizowanej wici roślinnej, krawędź wykończona filigranem; XV w. (?) (por. Mjakševa 1980, Ryc. na s. 6, 7);
wymiary: maksymalne – 10 x 12 mm; szerokość taśmy – ok. 1 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1824/1/A;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.17.15;
- F. Ryc. VI: 696.

Nr 697. Zapięcie (zamek sakwy / torebki [?])

- A. Czeremno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Zapięcie / zamek torby (?); stop miedzi; tłoczenie; nieznacznie pogięte;

- C. Pudełkowate; 2 w przybliżeniu kwadratowe, cienkie blaszki o zaoblonych narożnikach zespolone ze sobą przy pomocy 4 nitów; górna o brzegu nieco podniesionym i zagiętym do spodu, zdobiona w narożnikach wewnętrznych wypukłymi wolutami; spodnia blaszka gładka, z wyciętym centralnie wąskim, prostokątnym otworem; w jednym z narożników, w zagiętym brzegu górnej blaszki wycięty otwór, przez który wprowadzono element zamykający, wykonany z drutu – 2 pionowe druty, połączone od góry poziomym (przylutowanym); okres nowożytny;
wymiary: długość przekątnych – 31 i 26 mm; grubość – ok. 3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1807/4/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 697.

Nr 698. Matryca

- A. Czermno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.
- B. Matryca do produkcji aplikacji (?); stop miedzi; odlew;
- C. Podstawa kwadratowa, z prostokątnymi wystęgami wzdłuż dwóch naprzeciwległych boków; IX-X w (?);
wymiary: 11 x 11 mm; wysokość – 7 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/28/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 698.

Nr 699. Przedmiot nieokreślony (narzędzie [?])

- A. Czermno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Przedmiot nieokreślony (narzędzie [?]); stop miedzi; odlew;
- C. Przypomina trzpień gwoźdźnia; ścienia się ku jednemu z końców, drugi płasko rozklepany; na jednej z powierzchni widoczne ukośne żłobki; przekrój pręta kolisty zachowany szew odlewniczy; średniowiecze (?);
wymiary: długość – 49 mm; grubość maks. – 4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1704/44/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 699.

Nr 700. Sprzączka (?) / Aplikacja (?), fragment

- A. Czermno, stan. 1; badania kwiecień 2011;
- B. Fragment maleńkiej sprzączki (?) / aplikacji (?), z przywartym do niej nitom; miedź (?); odlew, kucie;
- C. Rama kolista, z wystęgami o łukowatej górnej krawędzi (być może część została odłamana), po stronie przeciwnej wąski, prosty element o końcach wygiętych pod kątem prostym; nit o główce półkulistej, wklęsło-wypukłej, trzpień osadzony centralnie, wczesne średniowiecze (?);
wymiary: aplikacja: długość – 16 mm; szerokość maks. – 11 mm; nit: średnica główki – 6 mm; wysokość z trzpieniem – 16 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1775/5/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 700.

Nr 701. Kółko z nitami

- A. Czermno, stanowisko bez numeru (okolice fosy, na północ od grodziska); badania czerwiec 2011;
- B. Kółko z nitami; stop miedzi; kute (?); nieznacznie zdeformowane;
- C. Spłaszczona, niemal kolista obręcz, z 3 niewielkimi poszerzeniami umieszczonymi na jednej połowie obwodu; w dwu, położonych naprzeciw, tkwią nity o półkulistych główkach, obcięte po stronie spodniej tuż przy powierzchni; trzeci trapezowaty wystęg, odłamany; przekrój obręczy płaski; widoczne ślady uderzeń młotka; wczesne średniowiecze;
wymiary: średnice (z wystęgami) – 37 i 38 mm; grubość – 2 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1718/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 701.

Nr 702. Haczyk (zapięcie)

A. Czermnno; z kolekcji J. Stopy;

B. Haczyk (zapięcie); stop miedzi; odlew;

C. Płaski; ażurowy; w przybliżeniu trójkątny, z półkolistym występem z otworem; trójkąt podzielony na pół wzdłuż osi podłużnej; w części górnej para otworów; węższy koniec, przypominający łeb drapieżnego ptaka, zaopatrzony w dwa koliste występy z zagłębieniami, między nimi pionowy występ, odłamany u nasady (pozostałość haczyka); XII-XIII w. (por. Mocja, Kovalenko, Petrašenko 1997, 135, Ryc. 54: 13, 15; Makarov, Zajceva 2019, 172, Ryc. 4: 9; Żołędziowski 2013, 78, Tabl. 55: 23/2012/br);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość maks. – 10 mm; grubość – 1 mm;
uwaga: haczyk do nogawic / owijaczy;

D. MT, nr inw. MT/1679/182/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 702.

Nr 703. Haczyk (zapięcie)

A. Czermnno; z kolekcji J. Stopy;

B. Haczyk (zapięcie); stop miedzi; odlew;

C. Płaski; ażurowy; w rzucie poziomym w przybliżeniu trójkątny, z półkolistym występem z otworem; trójkąt podzielony na pół wzdłuż osi podłużnej; w każdej połowce 2 pary otworów; węższy koniec, przypominający łeb drapieżnego ptaka, zaopatrzony w dwa koliste występy z zagłębieniami, między nimi pionowy występ, odłamany u nasady (pozostałość haczyka); XII-XIII w. (por. Mocja, Kovalenko, Petrašenko 1997, 135, Ryc. 54: 13, 15; Makarov, Zajceva 2019, 172, Ryc. 4: 9; Żołędziowski 2013, Tabl. 55: 23/2012/br);
wymiary: długość – 21 mm; szerokość maks. – 10 mm; grubość – 1 mm;
uwaga: haczyk do nogawic / owijaczy;

D. MT, nr inw. MT/1679/181/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 703.

Nr 704. Haczyk (zapięcie)

A. Czermnno; dar A. Troncika z 2011;

B. Haczyk zapięcie; stop miedzi; odlew; niekonserwowany;

C. Płaski; ażurowy; w przybliżeniu trójkątny, z półkolistym występem z otworem; trójkąt podzielony na pół wzdłuż osi podłużnej, w każdej połowce 2 pary otworów; węższy koniec, przypominający łeb drapieżnego ptaka, zaopatrzony w dwa koliste występy z zagłębieniami (w jednym przebito otwór), między nimi pionowy występ, zagięty pod spód (haczyk); XII-XIII w. (por. Mocja, Kovalenko, Petrašenko 1997, 135, Ryc. 54: 13, 15; Makarov, Zajceva 2019, 172, Ryc. 4: 9; Żołędziowski 2013, Tabl. 55: 23/2012/br);
wymiary: długość – 20 mm; szerokość maks. – 10 mm; grubość – 1 mm;
uwaga: haczyk do nogawic / owijaczy;

D. MT, nr inw. MT/1692/25/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 704.

Nr 705. Haczyk (zapięcie)

A. Czermnno; z kolekcji J. Stopy;

B. Haczyk (zapięcie); stop miedzi; odlew;

C. Płaski; ażurowy; w przybliżeniu trójkątny, z półkolistym występem z otworem; trójkąt podzielony na pół wzdłuż osi dłuższej; w każdej połowce 2 pary otworów; węższy koniec, przypominający łeb drapieżnego ptaka, zaopatrzony w dwa koliste występy z zagłębieniami, między nimi pionowy występ, odłamany u nasady (haczyk); XII-XIII w. (por. Mocja,

Kovalenko, Petrašenko 1997, 135, Ryc. 54: 13, 15; Makarov, Zajceva 2019, 172, Ryc. 4: 9;
 Żołędziowski 2013, Tabl. 55: 23/2012/br);
 wymiary: długość – 20 mm; szerokość maks. – 10 mm; grubość – 1 mm;
 uwaga: haczyk do nogawic / owijaczy;

- D. MT/1679/180/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 705.

Nr 706. Aplikacja

- A. Czerarno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;
- B. Aplikacja; stop miedzi; odlew; niewielkie ubytki;
- C. W formie ośmiopłatkowej rozety; między płatkami małe trójkątne wypustki; część środkowa w formie stożka o płasko ściętym wierzchołku i fazowanych bokach; bolec masywny (równie ścięty); X-XIII w. (por. Štychov 1978, 69, 60, Ryc. 28: 14);
 wymiary: średnica główki – 30 mm; wysokość z trzpieniem – 20 mm;
 uwaga: aplikacja upręży końskiej;
- D. MT, nr inw. MT/1704/38/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 706.

Nr 707. Aplikacja

- A. Czerarno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Aplikacja; brąz, odlew;
- C. Główna w formie ośmiopłatkowej rozety, z małymi trójkątnymi wypustkami między płatkami, środek w formie spłaszczonej półkuli; przekrój wklęsło-wypukły; w dwóch płatkach koliste otwory, przewiercone od spodu; z tyłu centralnie osadzony bolec (równie ścięty); średniowiecze;
 wymiary: średnica – 35 mm; wysokość z nitom – 12 mm; grubość – 2 mm;
 uwaga: aplikacja upręży końskiej (?);
- D. MT, nr inw. MT/1679/148/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 707.

Nr 708. Aplikacja (?) / Matryca (?)

- A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;
- B. Aplikacja (?) / matryca (?); brąz, odlew; uszkodzona (ubytki przy krawędzi);
- C. Półkulista; w środku pusta; zwieńczona półkulistym występm, od którego odchodzą 4 żeberka, dzielące powierzchnię na równe pola, z motywem stylizowanych lilii (?) w każdym; wokół półkulistego występu otwory, rozmieszczone po obu stronach żeber (brak ich tylko w jednym polu); u dołu szeroki pierścień o falistej górnej krawędzi; VII - 1. poł. IX w. (por. Profantova, Vich 2012);
 wymiary: średnica – 27 mm; wysokość – 19 mm; grubość – 2 mm;
 uwaga: matryca do odciskania form do produkcji aplikacji (ozdoba upręży końskiej [?]);
- D. MT, nr inw. MT/1685/20/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 708.

Nr 709. Element upręży końskiej

- A. Czerarno; z kolekcji J. Stopy;
- B. Element upręży końskiej; stop miedzi; odlew;
- C. Dwudzielne; złożone z ruchomej, w przybliżeniu kolistej obręczy, z 3 stylizowanymi motywami roślinnymi umieszczonymi po jej stronie zewnętrznej; obręcz przewleczona przez uszko umieszczone w dolnej części elementu podłużnego, zakończonego z drugiej strony pięciobokiem, z otworem pośrodku; część środkowa półkulista, z kolistym otworem umieszczonym centralnie, silnie zwężająca się między uszkiem na obręcz i półkulistym elementem; przekrój wklęsło-wypukły; IX-X w. (por. Gonjanyj 2014, 82, Ryc. 3: 3; Aksjonov 2016, 34, Ryc. 8: 6; Cybin 2018, 344, Ryc. 6: 9);

wymiary: długość – 67 mm; szerokość maks. – 35 mm; grubość maks. – 3 mm;

D. MT, nr inw. MT/1679/135/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 709.

Nr 710. Zawieszka

A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;

B. zawieszka; stop z miedzią; odlew;

C. sercowata; uszko szerokie, taśmowate; taśma zagięta do tyłu i zespolona z tarczką nitami o płaskich główkach (po obu stronach tarczki); podobny nit umieszczony przy wierzchołku serca; przez prześwit uszka przewleczony drut; XIV w. (por. Koval, Rusakov 2019, 205); wymiary: długość – 25 mm; szerokość maks. – 20 mm; grubość – 2 mm; uwaga: element uprząży końskiej (?);

D. MT, nr inw. MT/1689/3/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 710.

Nr 711. Aplikacja

A. Czerarno; kolekcja zabytków odzyskanych od miejscowej ludności w 2011 r.;

B. Aplikacja stop miedzi; odlew;

C. W przybliżeniu owalna, z węższej strony ostro zakończona, krawędzie w tej części fantazyjnie wycięte; ornament reliefowy, symetryczny, roślinno-geometryczny: w części górnej, w kolistym medalionie – ustawione kolumnowo stylizowane dwie lilie, poniżej motywy arabeski; z tyłu pierwotnie 2 bolce (1 odłamany u nasady); XIII - pocz. XIV w. (por. Safronov 2012, 305, Ryc. 6: 21; Rudenko 2015a, 402, nr 149); wymiary: długość – 25 mm; szerokość maks. – 23 mm; grubość – ok. 2 mm;

D. MT, nr inw. MT/1704/40/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 711.

Nr 712. Aplikacja, fragment

A. Czerarno; dar A. Troncika z 2011;

B. Fragment aplikacji; stop miedzi; niekonserwowany;

C. Tarczka kolista; gniazdko na oczko duże, koliste, o wysokiej, profilowanej obwódce, z górną krawędzią zdobioną drobnymi nacięciami; oczko silnie wypukłe, barwy czerwonej, szlifowane w fasety, przypominające szlif rozetowy; brzeg tarczki nieregularny, pogrubiony; od spodu fragment umieszczonego centralnie bolca (?); XVII w. (?); wymiary: średnica tarczki – 14 mm; średnica oprawy oczka – 12 mm; uwaga: szlif rozetowy pojawia się w XVII w. (<https://bizuteriadawna.pl/co-nieco-o-diamentach.html>, dostęp 16.03.23);

D. MT, nr inw. MT/1680/27/A;

E. Zabytek niepublikowany;

F. Ryc. VI: 712.

Nr 713. Zawieszka dzwoneczkowata – element riasen / Matryca (?)

A. Czerarno; dar anonimowego znalazcy, 2011;

B. Zawieszka dzwoneczkowata – element riasen, cyna; odlew; uszkodzona (rozerwana część spodnia, ubytki na uszku);

C. Zawieszka dzwoneczkowata – element riasen / matryca (?); zamknięta od spodu; czasza podzielona na 6 trapezowatych płaszczyzn, krawędzie z trzech stron podniesione, nacinane (imitacja granulacji), z czwartej (od strony uszka) trzy wypukłe linie; pola zdobione reliefowo, motywem edykuły Grobu Pańskiego w Jerozolimie (?) z „daszkami” powyżej (od jednego do trzech nad kolejnymi obiektami oraz „daszkami” w zestawach po trzy na pozostałych ściankach; edykuły wykonane według jednego schematu, różnią się między sobą; centralnie w każdej umieszczono stylizowana kotwice; uszko walcowate; XIII w.; wymiary : wysokość z uszkiem – 27 mm; średnica podstawy – 23 mm;

- D. MT, nr inw. MT/1679/92;
- E. Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn (red.) 2012, Tabl. II.6.1; *Nawet korona...* 2021, 63, 78, B.IV.1;
- F. Ryc. VI: 713.

Nr 714. Zawieszka

- A. Czerarno; dar anonimowego znalazcy, 2015;
- B. Zawieszka; ołów; odlew; brak uszka; po konserwacji;
- C. W przybliżeniu kolistą; jednostronna; wokół wypukłego, kolistego środka 4, trójkątne płatki rozety, rozdzielone czterema, podłużnymi elementami rozszerzającymi się ku zaoblonym końcom; krawędź podniesiona w formie półwałka zdobionego poprzecznymi nacięciami imitującymi perełki; zachowana nasada uszka; 1. poł. XIII w. (por. Kutasov, Seleznev 2010, 30, poz. 47);
wymiary: średnice – 14,1 x 15,4 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1912/7/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 714.

Nr 715. Model matrycy do odlewania zawieszek (?)

- A. Czerarno; dar anonimowego znalazcy, 2015;
- B. Model matrycy do odlewania zawieszek (?); ołów; odlew; po konserwacji;
- C. Owalna; w centrum w przybliżeniu owalne pole wyodrębnione grubą, zagłębioną linią dookoła; wewnątrz przedstawienie krzyża kwitnącego (?), wokół krawędzi szeroki otok w postaci rozmieszczonych promieniście odcinków (nie dochodzących do linii wydzielającej pole); w górnej części, na osi podłużnej kanał odlewniczy (?); 1. poł. XIII (por. Kutasov, Seleznev 2010, 30, poz. 46);
wymiary: średnice – 20,2 x 24,3 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1912/9/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 715.

Nr 716. Zawieszka (?)

- A. Czerarno, stan. 1; badania czerwiec 2011;
- B. Zawieszka (?); brąz; odlew; brak części obwódki, ubytki w ramionach krzyża;
- C. Zawieszka (?); w kształcie serca z wpisanym wewnątrz krzyżem łacińskim o prostych, wąskich ramionach; nowożytna (?);
wymiary: wysokość – 55 mm; szerokość – 55 mm;
- D. MT, nr inw. MT/1751/A;
- E. Zabytek niepublikowany;
- F. Ryc. VI: 716.

BIBLIOGRAPHY / BIBLIOGRAFIA

Abbreviations / Skróty

sl	sine loco.
sn	sine nomine.
АЕС	Археология Евразийских Степей.
АВСЗ	Археология Владимиро-Суздальской земли.
СА	Советская археология.
КСИА	Краткие сообщения Института археологии.
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР.

Unpublished study / Studia niepublikowane

Sidorenko T.E. = Сидоренко Т.Е.

- 2015 *С.А. Плетнёва и проблемы археологии Хазарского каганата в отечественной науке второй половины XX века (салтово-маяцкая культура)*, Воронеж (typescript of doctoral dissertation; <https://www.prilib.ru/item/1149229>; accessed on: 21.12.2023).

Woloszyn M.

- 2003 *Archeologiczne zabytki ruchome pochodzenia bizantyńskiego i ruskiego z okresu od połowy X do połowy XIII w. z obszaru Polski południowej* (typescript of doctoral dissertation, Institute of Archaeology of the Jagiellonian University, Kraków).

Study/ Opracowania

Aibabin = Ajbabin = Айбабин А.И.

- 1990 *Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени*, Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии 1, p. 3-86, 175-241.

Aibabin, Khairedinkova = Ajbabin, Hajredinkova = Айбабин А.И., Хайрединкова Э.А.

- 2005 *Новые византийские пряжки из Юго-Западного Крыма*, Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии 12, p. 289-313.

Akhmedov I.R.

- 2001 *New data about the origin of some constructive parts of the horse-harness of the Great Migration Period*, [in:] E. Istvánovits, V. Kulcár (eds.), *International connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D.: Proceedings of the international conference held in 1999 in Aszód and Nyíregyháza*, Aszód-Nyíregyháza (Josa András Museum/Osváth Gedeon Museum Foundation, Aszód), p. 363-388.

Akhmedov = Ahmedov = Ахмедов И.Р.

- 2014 *Некоторые индикаторы культурных взаимодействий в древностях рязано-окских финнов второй половины V - начала VI вв.*, [in:] А.М. Обломский, Д.А. Сташенков (eds.), *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого*

переселения народов, Раннеславянский мир 15, Москва (Институт археологии РАН), р. 143-183.

Akhmedov = Ahmedov = Ахмедов И.Р

2020 «Восточные» и прикамские ремённые гарнитуры в Среднем Поочье в VII - начале VIII вв., [in:] Н.А. Биркина (ed.), *Археология Волго-Окского региона: сборник тезисов к юбилею И.В. Белоцерковской*, Москва (Исторический Музей), р. 34-42.

Akhmedov, Vorontsov = Ahmedov, Voroncov = Ахмедов И.Р., Воронцов А.М.

2012 *Узколезвийные проушины топоры римского времени и эпохи Великого переселения народов с территории верхнего и среднего Поочья*, [in:] А.М. Воронцов, И.О. Гавритухин (eds.), *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3: сборник статей*, Тула (Государственный музей-заповедник «Куликово поле»), р. 9-54.

Akilbaev = Акилбаев А.В.

2014 *Древнерусские изделия в могильниках IX-начала XII вв. севера Вятско-Ветлужского междуречья*, Вестник Вятского гос. гуманитар. университета Киров, 2014: 10, р. 56-60.

Aksenov = Aksenov = Аксёнов В.С.

2016 *Подвески-амулеты в виде коней из катакомбных захоронений верхне-салтовского могильника: типологи и хронология*, Хазарский альманах 14, р. 15-37.

Aksenov = Aksenov = Аксёнов В.С.

2019 *Погребения всадников Нетайловского могильника салтовской культуры: типология и хронология (по материалам 2003-2010 годов)*, Степи Европы в эпоху средневековья 9, р. 207-242.

Albrycht-Rapnicka D.

1975 *Wczesnośredniowieczny skarb srebrny z Brzozowa Nowego, pow. Przasnysz*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne 3, р. 251-321.

Ambroz = Амброз А.К.

1971a *Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы*, СА 1971: 2, р. 96-123.

Ambroz = Амброз А.К.

1971b *Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы II*, СА 1971: 3, р. 106-132.

Ambroz = Амброз А.К.

1995 *Юго-западный Крым: могильники IV-VII вв.*, Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии: сборник научных трудов 4, р. 32-88.

Androshchuk F.

2016 *IMAGES OF POWER. Byzantium and Nordic Coinage c. 995-1035*, Kyiv-Pars (Laurus – АСНС Byz).

Antonaras A.C.

2012 *Middle and Late Byzantine Jewellery from Thessaloniki and its Region*, [in:] B. Böhlendorf-Arslan, A. Ricci (eds.), *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, BYZAS 15, Istanbul (Deutsches Archäologisches Institut), р. 117-126.

Arkheologicheskaya karta... = Arheologičeskaja karta... = Археологическая карта...

1981 *Археологическая карта Татасрской АССР: Предкмье*, Москва (Наука).

Arbman H.

1940 *Birka*, Uppsala (Almqvist & Wiksells), vol. I, *Die Gräber: Tafeln*.

Arkheologiya Belarusi = Arheologija Belarusi = Археологія Беларусі

2000 *Археологія Беларусі*, Мінск (Беларуская навука), vol. III, *Сярэдневяковы перыяд (IX-XIII стст.)*.

Arkheologiya Ukraïny = Arheologija Ukraïni = Археологія Україн

2005 *Археологія України: курс лекцій*, Л.Л. Залізняка (ed.), Київ (Либідь).

Arkhipova = Arhipova = Архипова Э.И.

2006 *Вибори ювелірного та декоративно-ужиткового мистецтва стародавнього Києва (за матеріалами розкопок Старокиївської експедиції 2001-2002 р.)*, Археологія 2006: 4, р. 76-87.

- Arne T.J.**
1914 *La Suède et l'Orient: études archéologiques sur les relations de la Suède et de l'Orient pendant l'Âge Vikings*, Uppsala (S.W. Appelbergs Boktryckeri).
- Artamonova = Артамонова О.А.**
1963 *Могильник Саркела-Белой Вежи*, [in:] М.И. Артамонов (ed.), *Труды Волго-донской археологической экспедиции*, МИА 109, p. 9-215.
- Artemicheva = Artemičeva = Артемичева Т.Н.**
2018 *К изучению материальной культуры русского уездного города (по материалам археологических работ в г. Бежецке, Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья 11, p. 334-348.*
- Artsikhovsky = Arcihovskij = Арциховский А.В.**
1930 *Курганы вятичей*, Москва (Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук [РАНИОН]).
- Aulikh = Aulih = Аулих В.В.**
1972 *Зимнівське городище: слов'янська пам'ятка VI-VII ст.н.е. в Західній Волині*, Київ (Naukova Dumka).
- Bagautdinov, Bogachev, Zubov = Bagautdinov, Bogačev, Zubov = Багаутдинов Р.С., Богачёв А.В., Зубов С.Э.**
1998 *Прабоглары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья)*, Самара (sn).
- Bagińska J., Piotrowski M., Wołoszyn M. (eds.)**
2012 *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem: katalog wystawy = Červen' – eine Burg zwischen Ost und West: Ausstellungskatalog = Červen' – un castrum tra Oriente e Occidente: catalogo della mostra = Червень – град між Сходом і Заходом: каталог виставки*, [in:] J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn (eds.), Tomaszów Lubelski-Leipzig-Lublin-Rzeszów (Muzeum Regionalne im. dr. J. Petera/Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego/Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas [GWZO]).
- Bakushev = Bakušev = Бакушев М.А.**
2013 *Подковообразные фибулы северо-восточного Кавказа первой половины I тыс. н.э.*, Вестник Дагестанского Научного Центра 49, p. 55-62.
- Baranov, Izmailov = Baranov, Izmajlov = Баранов В.С., Измайлов И.Л.**
2019 *К вопросу об атрибуции перстня из раскопок в Болгаре 2010 года*, АЕС 2019: 6, p. 260-277.
- Baranov, Ivakin, Shyroukhov = Baranov, Ivakin, Širouhov = Баранов В.Л., Івакін В.Г., Широухов, Р.А.**
2022 *Поховальний обряд могильника Острів (за матеріалами археологічних науково-рятивних досліджень 2017-2018 pp.)*, part 2, Археологія і давня історія України 2022: 2 (43), p. 235-266.
- Bednarz S.**
2016 *Sprzączki z wykopalisk przy ulicy Chmielnej 73-74 w Gdańsku*, Dantiscum 1, p. 267-333.
- Beletsky = Bieleckij = Белецкий С.В.**
1999 *Знаки Рюриковичей на пломбах из Дрогичина (по материалам свода К.В. Болсуновского)*, Stratum Plus 1999: 6 (Время денег), p. 288-330.
- Beletsky = Bielecki = Белецкий С.В.**
2019 *Rurikid emblems: princely heraldic symbols of Eastern Europe in the 10th-13th century = Znaki Rurikowiczów: książęca symbolika heraldyczna Europy Wschodniej w X-XIII w.*, [in:] A. Musin, M. Wołoszyn (eds.), *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of "Drohiczyn type" from Czeremno in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohicyńskiego” z Czeremna na wschodnioeuropejskim tle porównawczym*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 6: 1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Sankt Petersburg-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa/Instytut Archeologii i Etnologii PAN/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego), vol. I, p. 479-677.

Beranová M., Lutovský M.

2009 *Slované v Čechách: archeologie 6.-12. století*, Praha (Libri).

Bielecki S., Musin A.

2019 *Dynastic emblems of the Rurikids in East-Central and Eastern Europe: history of research = Znaki Rurykowiczów z terenu Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej: historia badań*, [in:] A. Musin, M. Wołoszyn (eds.), *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of "Drohiczyn type" from Czeremno in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohiczyńskiego” z Czeremna na wschodnioeuropejskim tle porównawczym*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 6: 1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Sankt Petersburg-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa/Instytut Archeologii i Etnologii PAN/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego), vol. I, p. 443-478.

Belevets = Belevac = Белевец В.Г.

2012 *Проблема выделения памятников позднезарубинецкого круга в белорусском Припятском Полесье*, [in:] А.М. Воронцов, И.О. Гавритухин (eds.), *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3*, Тула (Государственный музей-заповедник «Куликово поле»), p. 281-305.

Bendegúz T.

2007 *N'hany érdekes tárgya a Zillingtal-Unterer Kapellenberg D 41. Sírból csatibulák és ecsetek*, Archaeologiai Értesítő 132, p. 325-341.

Berthold J.

2020 *Drakenburg FSTNr. 45, Gde Flecken Drakenburg, Ldkr. Nienburg (Weser)*, Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, Beiheft 23: Fundchronik Niedersachsen 2018, p. 183-184.

Bieńkowska A., Dzik M., Piasecka K.

2013 *Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej, stan. 1, woj. podlaskie (badania 1951-1978)*, Białystok (Muzeum Podlaskie), vol. I.

Biermann F., Herghelegiu C., Voigt H., Bentz M., Blum O.

2011 *Das Gräberfeld des 13. bis 15. Jahrhunderts von Stangenwalde bei Rossitten auf der Kurischen Nehrung – Auswertung der Materialien in Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg/Ostpreussen)*, Acta Praehistorica et Archaeologica 43, p. 215-345.

Bikić V.

2010 *Vizantijski nakit u Srbiji: modeli i nasleđe*, Beograd (Arheološki institut).

Bilavski G., Matei I.

2008 *Accesorii din metal descoperite în Dobrogea, provenite dintr-o colecție particulară*, Arheologia Moldovei 30, p. 323-327.

Bilska, Volodats-Urbánovich = Bils'ka, Volodarec-Urbánovič = Білинська Л., Володарець-Урбанович Я.

2023 *Скарб з Нижньої Сироватки – перший комплекс Мартинівського кола*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині 27, p. 309-325.

Bilyaêva, Boltryk, Fialko = Biljaêva, Boltrik, Fialko = Біляєва С.О., Болтрик Ю.В., Фіалко О.Э.

2022 *Аккерманська фортеця дослідження 1999-2010 років*, Київ (Інститут Археології НБУ).

Bitner-Wróblewska A.

1996 *Unpublished atar-footed brooches from Scandinavia: some remarks on Balt-Scandinavian links during Migration Period*, Studia Gothica 1, p. 73-83.

Bitner-Wróblewska A.

2007 *Netta: a Balt cemetery in Northeastern Poland*, Monumenta Archaeologica Barbarica 3, Warszawa (Państwowe Muzeum Archeologiczne).

Bitner-Wróblewska A., Ciglis J., Rādiņš A.

2005 *Latvijas arheoloģiskās senlietas polijas krātuvēs, Rīga (Latvijas Nacionālais Vēstures Muzejs/Państwowe Muzeum Archeologiczne)*.

Blifeld = Blifel'd = Бліфельд Д.І.

1977 *Давноруські пам'ятки Шестовиці*, Київ (Наукова думка).

Bogucki M.

2003 *Wczesnośredniowieczny skarb ozdób srebrnych ze wsi Brodzikowo, powiat Mrągowo*, *Studia Galindzkie* 1, p. 161-243.

Bogucki M.

2000 *Oryginalność i wtórność mennictwa polskiego w X-XII w.*, [in:] R. Michałowski, G. Pac (eds.), *Oryginalność czy wtórność? Studia poświęcone polskiej kulturze politycznej i religijnej (X-XIII wiek)*, Warszawa (Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego), p. 164-232.

Boguszewicz A.

2015 *Metalowe elementy pasów w późnym średniowieczu na Śląsku w świetle materiałów archeologicznych pochodzących z zamków*, *Silesia Antiqua* 50, p. 133-201.

Bojarski J.

2020 *Obrzędowość pogrzebowa w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu*, *Mons Sancti Laurenti* 9, Toruń (Uniwersytet Mikołaja Kopernika).

Bondariuc N., Dergaciova L., Mordovin M.

2019 *Descoperiri numismatice și arheologice din nordul Bucovinei (I)*, *Arheologia Moldovei* 42, p. 107-134

Bonev = Бонев С.

1998 *Царският дворец във Велики Преслав: площадът с фиалата IX-XIV в.*, Велико Търново (Св. св. Кирил и Методий).

Bonev, Doncheva = Bonev, Dončeva = Бонев С., Дончева С.

2011 *Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско*, Велико Търново (Издателство „Фабер“).

Bosselmann-Ruickbie A.

2011 *Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen 13. Jahrhunderts: Untersuchungen zum metallenen dekorativen Körperschmuck der mittelbyzantinischen Zeit anhand datierter Funde aus Bulgarien und Griechenland*, *Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz* 28, Wiesbaden (Reichert).

Botalov = Боталов С.Г.

2018 *Урало-алтайское единство в материалах погребального комплекса Уелги*, [in:] *IV Международный Мадыарский Симпозиум, Казань-Болгар, 15-19 октября 2018 г.* АЕС 2018:6, p. 13-34.

Botalov, Grudochko = Botalov, Grudočko = Боталов С.Г., Грудочко И.В.

2011 *Новые материалы по культурогенезу средневекового населения южного Урала (по материалам могильников Уелги и Синеглазово)*; <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/89131/07-Botalov.pdf?sequence=1> (accessed on: 03.12.2022).

Born H., Neumayer H., Rhede D., Romer R.L., Sobczak C.

2016 *Der zweite Silberfund von Skomanten, ehemals Kresis Lyck*, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 48, p. 121-180.

Brather S.

2004 *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband* 42, Berlin-New York (Walther de Gruyter).

Breckenridge J. D.

1980 *Christ on the Lyre-Backed Throne*, *Dumbarton Oaks Papers* 34-35, p. 247-260.

Brøndsted J.

1936 *Danish inhumation graves of the Viking Age*, *Acta Archaeologica* 7: 203, p. 81-228.

Březinová G., Samuel M.

2007 *Prehl'ad osídlenia*, [in:] G. Březinová, M. Samuel (eds.), *Tak čo, našli ste niečo?: svedectvo archeológie o minulosti Mostnej ulice v Nitre*, Nitra (Archeologický ústav SAV, p. 15-70.

- Bukowski Z.**
1960 *Puste kabłączki skroniowe typu pomorskiego*, Szczecin (Muzeum Pomorza Zachodniego).
- Burkina = Биркина Н.А.**
2020 *Литье как основной способ создания украшений в культуре рязано-окских финнов (по материалам Кошубеевского могильника)*, [in:] Биркина (ed.), *Археология Волго-Окского региона: сборник тезисов к юбилею И.В. Белоцерковской*, Москва (Исторический Музей), p. 43-49.
- Byzantium...**
2008 *Byzantium, 330-1453*, R. Cormack, M. Vasilakē (eds.), London (Royal Academy of Arts).
- Byzanz...**
2004 *Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe: Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, L. Wamser (ed.), München (Theiss).
- Carduci C.**
1962 *Gold- und Silberschmuck aus dem Antiken Italien*, Wien-München (Verlag Anton Schroll & Co).
- Cehak-Holubowiczowa H.**
1939 *Słowiańsko-wareckie cmentarzysko kurhanowe koło Porzecza w powiecie dziśnieńskim*, Przegląd Archeologiczny 6 (1937/1939), p. 178-203.
- Chojnicka K.**
2000 *Dwugłowy orzeł w państwie moskiewskim*, [in:] B. Stoczewska, M. Jaskólski (eds.), *Myśl polityczna: od historii do współczesności: księga dedykowana profesorowi Markowi Waldenbergowi*, Kraków (Księgarnia Akademicka), p. 83-93.
- Chudzińska B., Wołoszyn M.**
2019 *Ozdoby – części stroju – dewocjonalia*, [in:] A. Buko (ed.), *Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie*, Warszawa (IAiE PAN), p. 235-246.
- Cieśliński A., Rau A.**
2017 *Ermland und Oberland in der späten römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im Licht neuer Erwerbungen des Museums für Ermland und Masuren in Olsztyn*, [in:] J. Andrzejowski, C. von Carnap-Bornheim, A. Ciesliński, B. Kontny (eds.), *Orbis Barbaricum: studia ad archaeologiam germanorum et Baltorum temporis Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicata*, Monumenta Archaeologia Barbarica 4, Warszawa-Schleswig 2017 (Instytut Archeologii UW/Zentrum für baltische und Skandinavische Archäologie/Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica), p. 327-341.
- Ciugudean D.**
2017 *Roman bronze military equipment and harness in the collections of the Alba-Iulia Muzeum, I, Belt and baldric plates*, Aplum. Series Archaeologia et Anthropologica 54, p. 341-408.
- Ciugudean D.**
2021 *Roman bronze military equipment and harness in the collections of the Alba-Iulia Muzeum, II, Personal equipment and harness gear fittings*, Aplum. Series Archaeologia et Anthropologica 58, p. 165-266.
- Cnotliwy E.**
2014 *Archeologia zamku książąt pomorskich w Szczecinie*, Szczecin (Muzeum Narodowe).
- Curta F.**
2007 *A contribution to the study of bow fibulae of Werner's class IG*, Arheologia Moldovei 29, p. 93-123.
- Curta F.**
2019 *Written and Archaeological Sources*, [in:] F. Curta (ed.), *Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300)*, Brill's Companions to European History 19 (Leiden Brill), vol. I, p. 15-30.
- Cybin see Tsybin**

Czonstke K., Koperkiewicz A.

- 2013 *Biżuteria ze skarbu w Olbrachtówku*, [in:] *Średniowieczne skarby srebrne z Pojezierza Hawskiego w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*, Olsztyn (Muzeum Warmii i Mazur), p. 221-252.

Daiga = Dajga = Дайга И.В.

- 1960 *К вопросу о литейных формах и литейном деле на территории Латвии (до XIII в.)*, СА 1960: 3, p. 79-92.

Danich = Danič = Данич А.В.

- 2013 *Поясные накладки Питерского (Степаново Плотбище) могильника*, Поволжская археология 2013: 1, p. 181-196.

Darkevich = Darkevič = Даркевич В.П.

- 1960 *Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси*, СА 1960: 4, p. 56-67.

Darkevich, Borisevich = Darkevič, Borisevič = Даркевич В.П., Борисевич Г.В.

- 1995 *Древняя столица Рязанской земли XI-XIII вв.*, Москва (Кругъ).

Darkevich, Mongait = Darkevič, Mongajt = Даркевич В.П., Монгайт А.Л.

- 1978 *Клад из Старой Рязани*, Москва (Наука).

Davidson Gladys R.

- 1952 *Corinth. Results of Excavations conducted by The American School of Classical Studies at Athens*, vol. XII, *The Minor Objects*, Princeton-New Jersey (American School of Classical Studies at Athens).

Deckers P.

- 2023 *Masses of Medieval Metal: A Quantitative Approach to Metalwork from Medieval Cities in Flanders (AD 1000-1600)*, [in:] Sawicki, Lewis, Vargha (eds.) 2023, p. 115-124.

Dekówna M.

- 1993 *Zausznice koszyczkowate: przyczynek do badań nad pochodzeniem wczesnośredniowiecznych ozdób srebrnych występujących na terenie Polski*, Archeologia Polski 37, p. 89-122.

Demo Ž.

- 2009 *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture – Vukovar – Lijeva Bara (X-XI. stoljeće) = An Early Medieval Cemetery of the Bijelo Brdo Culture – Vukovar-Lijeva Bara (10th-11th Centuries)*, Zagreb (Arheološki muzej u Zagrebu).

Derevyanko = Derėv'janko = Дерев'яноко Н.В.

- 2011 *Прикраси X-XV століть із нових надходжень у фонди НІКЗ “Чигирин” Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. 15-17 листопада 2010 р., Київ (Музей історичних коштовностей України)*, p. 186-192.

Desiatynna Virgin church...

- 1996 *The Desiatynna Virgin church (Kiyiv); on the millenary of dedication = Церква Богородиці Десятинна в Києві: до 1000-ліття освячення*, Л. Паламарчук (ed.), Київ (АРТЕК).

Dobrowolski R., Rodzik J., Mroczek P., Zagórski P., Balaga K., Hajdas I.

- 2016 *The early medieval settlement complex at Czermino – the environmental conditions = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czerminie – uwarunkowania środowiskowe*, [in:] M. Florek, M. Wołoszyn (eds.), *The early medieval settlement complex at Czermino in the light of results from past research (up to 2010). Material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czerminie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Podstawy źródłowe*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 2: 1 Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas c.V./Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego), vol. I, p. 119-140.

DOC

- 1993 *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, A. Bellinger, Ph. Grierson, Washington D.C. (Dumbarton Oaks), vol. III (*Leo III to Nicephorus III [717-1081]*).

Doncheva = Dončeva = Дончева С.

- 2015 *Калъпи и матрици от българското средновековие (IX-XIV в.) = Moulds and Dies from Bulgarian Middle Ages (IXth -XIVth century)*, Велико Търново (Издателство „Фабер“).

Drachuk = Dračuk = Драчук В.С.

- 1971 *Зеркало с заоадочными знаками из Олвии*, СА 1971: 1, p. 222-229.

Drevnyaya Rus' = Drevnjaja Rus' = Древняя Русь

- 1987 *Древняя Русь. Быт и культура*, В.А. Колчин, Т.И. Макаров (eds.), Москва (Наука).

Drumev = Друмев Д.

- 1976 *Златарско изкуство*, София 1976 (Издателство на Българската Академия на науките).

Dyachenko = Djačenko = Дяченко Д.Г.

- 2021 *Браслети з зооморфними закінченнями (за матеріалами розкопок могильника Острів 2017-2020 pp.)*, Археологія і давня історія України 2021: 1 (38), p. 311-318.

Dymaczewska U.

- 1966 *Chronologia sprzączki lirowatej z Santoka, pow. Gorzów*, Slavia Antiqua 13, p. 459-465.

Dzieduszycki W.

- 2023 *Wczesnośredniowieczny gród w Kruszwicy, cz. II, Chronologia*, [in:] W. Dzieduszycki, J. Sawicka, (eds.), *Kruszwica wczesnośredniowieczna*, Origines Polonorum 16, Warszawa (IAiE PAN).

Dzięnkowski T., Wołoszyn M.

- 2009 *Zabytki wydzielone*, [in:] A. Buko (ed.), *Zespół wieżowy w Stołpiu: badania 2003-2005*, Warszawa (IAiE PAN/Instytut Archeologii UW), p. 119-135.

Dzięnkowski T., Wołoszyn M., Florkiewicz I., Dobrowolski R., Rodzik J., Hajdas I., Krapiec M.

- 2020 *Digging the history: absolute chronology of the settlement complex at Czeremo-Cherven' (eastern Poland): research status and perspectives*, Sprawozdania Archeologiczne 72:2, p. 409-466.

Dzik M.

- 2014 *Metalowe ozdoby i części stroju*, [in:] *Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej, stan. I, woj. podlaskie (badania 1951-1978)*, Białystok (Muzeum Podlaskie), vol. II, p. 57-194.

Dzik M.

- 2015 *Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi (XI-XV w.)*, Rzeszów (Zimowit), vol. I.

Ефимов = Ефимов К.Ю.

- 1999 *Золотоордынские погребения из могильника «Олень-Колодезь»*, Донская археология 1999:3-4, p. 93-108.

Egan G., Pritchard F.

- 2004 *Dress accessories 1150-1450*, Medieval finds from Excavations in London 3, London (The Boydell Press).

Eichert S.

- 2018 *Griffons and Birds. Mediterranean Motifs on Early Medieval Enamelled Disc Brooches in Central Europe*, [in:] J. Drauschke, E. Kislinger, K. Kührtreiber, T. Kührtreiber, G. Scharrer-Liška, T. Vida (eds.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte: Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz. Monographien 150, Mainz (Schnell & Steiner), vol. I, p. 113-122.

Eniosova, Pushkina = Eniosova, Puškina = Ениосова Н.В., Пушкина Т.А.

- 2012 *Находки византийского происхождения из раннегородского центра Гнездово в свете контактов между Русью и Константинополем в X в.*, [in:] *Материалы V Судацкой международной научной конференции "Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре"* (г. Судак, 23-24 сентября 2010 г.), Сугдейский сборник 5, Киев-Судак (ТОВ/Горобец), p. 34-85.

Enukov, Kabanov, Musin = Енуков В.В., Кабанов Д.О., Мусин А.Е.

- 2021 *Ратский археологический комплекс в свете новых находок христианских древностей: каменная иконка святых Иоакима и Анны*, Ученые записки. Электронный научный

журнал Курского государственного университета 1 (57). <https://hal-normandie-univ.archives-ouvertes.fr/hal-03183628> (accessed on: 28.03.2021).

Eremeev = Еремеев И.И.

- 2015 *Древности полоцкой земли в историческом изучении восточно-балтийского региона (очерки средневековой археологии и истории псковско-белорусского подвинья)*, Труды Института истории материальной культуры 44, Санкт-Петербург (Дмитрий Буланин).

Fedorina = Федорина А.Н.

- 2017 *Группа памятников Кибол 2-3-4 по результатам разведочных работ 2002-2014 гг.*, Археология влодимиро-суздальской земли 7, p. 68-80.

Fiedler U.

- 1992 *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 11, Bonn (Habelt), vol. I-II.

Finno-ugry... = Финно-угры...

- 1987 *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, Археология СССР, Москва (Наука).

Firlet J.

- 2006 *Stilus ozdobny*, [in:] J. Firlet, E. Zaitz (eds.), *Kraków w chrześcijańskiej Europie X-XIII: katalog wystawy*, Kraków (Muzeum Historyczne Miasta Krakowa), p. 477-478.

Florek M.

- 2022 *A preliminary raport on a saearch for artefacts and verifications excavations conducted within the limits of the old village of Trójca in 2020 and 2021*, *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 17, p. 37-48.

Florkiewicz I.

- 2024 *Artefacts related to trade (including lead finds) = Zabytki związane z handlem (wraz ze znaleziskami ołowianymi)*, [in:] M. Wołoszyn (ed.), *The early medieval settlement complex at Czermino in the light of results from 2010-2011 research. Material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czerminie w świetle wyników badań z lat 2010-201. Podstawyźródłowe*, U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 9: 3, Leipzig-Warszawa-Rzeszów (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa, Leipzig/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów), vol. III, p. 509-676.

Fonyakova = Fonjakova = Фонякова Н.А.

- 1986 *Лотос в растительном орнаменте металлических изделий Салтово-маяцкой культуры*, СА 1986: 3, p. 36-47.

Forstner D.

- 1999 *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa (Instytut Wydawniczy PAX).

Füredi A., Türk A., Zágórhidi-Czigány B. = Фюреди А., Тюрк А., Загорхиди-Цигань Б.

- 2018 *Амулеты-топорики в материале Карпатского бассейна XI-XIII веков: археологические наблюдения о связях Венгрии с Русью во время раннего периода династии Арпадов*, [in:] A. Türk, A.C. Зеленков (eds.), *III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 6-10 июня 2016 г. = 3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia, Budapest, 2016. június 6-10*, *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 12, Budapest (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Régészettudományi Intézet/Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport/Martin Opitz Kiadó), p. 483-514.

Gáll E.

- 2013 *Az Erdélyi-Medence, a Partium és a Bánság 10-11- századi temetői, szórvány – és kincsleletei*, Szeged (SZTE BTK Régészeti Tanszék), vol. II.

Garbacz-Klempka A., Wołoszyn M., Dzieńkowski T., Długosz P.

- 2017 *The technology transfer of copper and silver alloy casting during the Middle Age: the case study of Chełm, Eastern Poland*, *Metalurgija* 56, p. 262-264.

Gardawski A., Miszkiewicz B.

- 1956 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Gnieszowicach pow. Sandomierz*, Materiały Wczesnośredniowieczne 4, p. 163-170.

Gardela L.

- 2014 *Scandinavian amulets in Viking Age Poland*, Collectio Archaeologica Ressoiviensis 33, Rzeszów (Zimowit).

Garustovich = Garustovič = Гарустович Г.Н.

- 2013 *Почитание змей и легендарного дракона в народных верованиях кыпчакских и других тюркских племен*, [in:] А.Н. Султанова (ed.), *Урал и просторы Евразии сквозь века и тысячелетия: научные публикации, посвященные 80-летию юбилею Н.А. Мажитова*, Уфа (РИЦ БашГУ), p. 105-117.

Gassowska E.

- 1979 *Bizancjum a ziemię północno-zachodnio-słowiańskie we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczne*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk (Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawn. Polskiej Akademii Nauk).

Gaidukov = Gajdukov = П.Г. Гайдуков П.Г.

- 2019 *Вислые свинцовые печати из раскопок церкви Благовещения на Городище в 2016-2017 гг.*, Архитектурная Археология 1, p. 129-136.

Gajdukow P., Olejnikov O.

- 2020 *Die Arbeiten des Instituts für Archäologie der Russischen Akademie der Wissenschaften in Welikij Nowgorod in den letzten zehn Jahren*, [in:] M. Nawroth, M. Wemhoff, N. Makarow, Wladimir Kowal (eds.), *Archäologie mittelalterlichen Städten, Russland und Deutschland: ein Vergleich*, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 25, Berlin (Museum für Vor- und Frühgeschichte).

Gavritukhin = Gavrituhin = Гавритухин И.О.

- 1995 *Пряжки с коробчатой петлей на юго-востоке Европы*, Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии 4, p. 201-214.

Gavritukhin = Gavrituhin = Гавритухин И.О.

- 2015 *Фибулы, пряжки, ременные наконечники, связанные с горизонтом мощинской культуры городища Велегож*, [in:] А.М. Воронцев, И.О. Гавритухин (eds.), *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 4*. Тула (Государственный музей-заповедник «Куликово поле»), part 1, p. 80-102.

Ginalski J.

- 2001 *Para srebrnych ozdób kobiecego nakrycia głowy, tzw. koltów, z grodziska „Horodyszczce” w Trepczy, gmina Sanok, stanowisko 2*, Acta Archaeologica Carpathica 36, p. 133-148

Golubev = Голубев А.М.

- 2018 *Хронология салтовских памятников Верхнего Подонковья в контексте венгерской проблематики*, [in:] A. Türk, A. Зеленков (eds.), *III-й Международный Магьярский Симпозиум Будапешт, 6-10 июня 2016 г. = 3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia Budapest, 2016. június 6-10.*, Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology 12, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 6, Budapest (Martin Opitz Kiadó/Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Régészettudományi Intézet/Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport), p. 367-400.

Gonyani = Gonjanuj = Гоняный М.И.

- 2014 *Находки вятичского круга древностей конца XII–XIII в. на сельских археологических памятниках бассейна Верховьев Дона*, [in:] И.В. Белоцерковская (ed.), *Славяне и иные языки... К юбилею Натальи Германовны Недошивиной*, Труды Государственного Исторического музея 198, p. 65-91.

- Gonyani, Saracheva = Gonjanyj, Saračeva = Гоняный М.И., Сарачева Т.Г.**
 2020 *«Только у молодца и золотца, что пуговка оловца»: средневековые изделия из легкоплавких сплавов с территории Устьинского археологического комплекса на Куликовом поле*, Археология Подмоскoвья 16, p. 162-201.
- Goryunova = Gorjunova = Горюнова Е.И.**
 1961 *Этническая история Волго-Окского междуречья*, МИА 94, Москва (Издательство Академии наук СССР).
- Gribov = Грибов Н.Н.**
 2017 *Большое неукрепленное поселение в посурских владениях Бориса Константиновича Суздальского*, ABC3 8, p. 99-111.
- Gribov, Akhmetgalin = Gribov, Ahmetgalin = Грибов Н.Н., Ахметгалин Ф.А.**
 2010 *Русско-болгарское пограничье на Волге в эпоху Золотой Орды (по материалам поселения Курмыш-4)*, Научный Татарстан 2010: 4, p. 26-36.
- Grigorov = Григоров В.**
 2007 *Метални накити от средновековна България (VII-XI в.)*, Национален археологически институт с музей на Българската академия на науките. Дисертации 1, София (Национален археологически институт с музей на Българската академия на науките).
- Grigorov V.**
 2010 *The Byzantine fortress „Krasen”*, [in:] F. Daim, J. Drauschke (eds.), *Byzanz: Das Römerreich mit Mittelalter*, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 84, 2, 2, Mainz (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums), part 2.2, *Schauplatze*, p. 779-806.
- Grigorov V.**
 2018 *Gürtel- und Riemenbeschläge aus der Fundstelle „Schlosszentrum-Ost” in Pliska*, [in:] J. Drauschke, E. Kislinger, K. Kührtreiber, T. Kührtreiber, G. Scharrer-Liška, T. Vida (eds.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte: Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz. Monographien 150, Mainz (Schnell & Steiner), vol. I, p. 173-184.
- Großler N.**
 2013 *Die mittelalterlichen Steigbügel aus dem Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg/Ostpreußen): Studien zu Typologie, Chronologie und Kulturgeschichte*, Acta Praehistorica et Archaeologica 45, p. 109-215.
- Großler N., Jahn Ch.**
 2013 *Die archäologischen Untersuchungen am spätmittelalterlichen Gräberfeld und am Burgwall von Unterplehnen, Kr: Rastenburg (Równina Dolna, pow. Kętrzyński) zwischen 1827 und 1940 – Ein Rekonstruktionsversuch anhand der Materialien im Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehem. Königsberg/Ostpreußen)*, Acta Praehistorica et Archaeologica 45, p. 217-278.
- Grotowski Ł.P.**
 2010 *Arms and Armour of the Warrior Saints Tradition and innovation in Byzantine Iconography (843-1261)*. The Medieval Mediterranean 87, Leiden (Brill).
- Grotowski P.Ł.**
 2011 *Święci wojownicy w sztuce bizantyjskiej 843-1261: studia nad ikonografia uzbrojenia i ubioru*, Kraków (WAM).
- Grushin, Fribus, Tishkin, Saibert = Grušin, Fribus, Tiškin, Sajbert = Грушин С.П., Фрибус А.В., Тишкин А.А., Сайберт В.О.**
 2020 *Комплексный анализ раннесредневековых наборных поясов из могильника Чумыш-перекат (Верхнее Приобье)*, Вестник Томского Государственного Университета. История 67, p. 128-135.
- Grudochko, Gazizova, Parunin = Grudočko, Gazizova, Parunin = Грудочко И.В., Газизова С.Р., Парунин А.В.**
 2018 *Хронология и периодизация могильника Уелги*, [in:] *Материалы IV Международного Мадьярского симпозиума Казан – Болгар, 15-19 октября 2018 г.*, AEC 2018:6, p. 89-194.

Grygiel R., Stasiak W., Trojan M.

- 2014 *Początki Łęczycy*, R. Grygiel, T. Jurek (eds.), Łódź (Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne), vol. II, *Archeologia o początkach Łęczycy*.

Grygiel R.

- 2014 *Cmentarzysko wareskich drużynników w Lutomiersku*, [in:] Grygiel, Jurek (eds.) 2014, p. 679-757.

Gula M., Rysiewska T.

- 1993 *Zabytki wydzielone ze stanowiska Zamek II w Sandomierzu*, [in:] S. Tabaczyński (ed.), *Sandomierz: badania 1969-1973*, Warszawa (IAE PAN), vol. I, p. 262-279.

Gurevich = Gurevič = Гуревич Ф.Д.

- 1981 *Древний Новогрудок: посад окольный город*, Ленинград (Наука).

Haduch A.

- 2001 *O polskim odpowiedniku nazwy колт*, *Acta Archaeologica Carpathica* 36, p. 149-152.

Haduch A., Liwoch R.

- 2007 *Koltki z południowo-zachodniej Rusi*, [in:] W. Banach, E. Kasprzak, P.N. Kotowicz (eds.), *Serminarium trepczańskie*, Sanok, Muzeum Historyczne, p. 43-50.

Hajredinkova see Khairedinkova**Halikov see Khalikov****Hamajko see Khamayko****Hampel F.**

- 1961 *Ein frühgeschichtliches Gräberfeld in Wartmannstetten, p.B. Neunkirchen, N.Ö.*, *Archaeologia Austriaca* 29, p. 18-37.

Hampel J.

- 1905 *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig (Verlag von Friedrich Viewegh und Sohn), vol. I, *Systematische Erläuterung*; vol. III, *Atlas*.

Hårdh B.

- 1996 *Silver in the Viking Age: a regional-economic study*, *Acta Archaeologica Lundensia*, Series in 8°, 25, Stockholm (Almqvist & Wiksell).

Heindel I.

- 1990 *Riemen- und Gürtelteile im westslawischen Siedlungsgebiet*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin und Neubrandenburg 23, Berlin (Deutscher Verlag der Wissenschaften).

Heinrich-Tamáška O.

- 2002 *Funde der Keszthely-Kultur im Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin*, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 34, p. 307-349.

Heinrich-Tamáška O.

- 2022 *Romani, 'Romanen' and Byzantines? Archaeological Terminology and Methods for Determining and Interpreting Romanitas in Late Antique Pannonia*, [in:] L. Poláček, O. Heinrich-Tamáška, E. Nowotny, S. Eichert (eds.), *Über Speisen, Getränke und Macht zwischen Spätantike und Karolingerzeit. Akten der 29. und 30. internationalen Symposien Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum in Mistelbach, 8.-11. November 2017 und in Brunn, 14.-16. November 2018*, *Forschungen zu Spätantike und Mittelalter* 5 = *Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 68, Grenzach-Wyhlen (Verlag Bernhard Albert Greiner), p. 67-90.

Hesse S.

- 2019 *Bothel FStNr.41, Gde. Bothel, Ldkr. Rotenburg (Wümme) frühes Mittelalter*, *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte*, Beiheft 24, *Fundchronik Niedersachsen* 2019, p. 257-266.

Hessen O. von

- 1971 *Die langobardischen Funde aus dem Gräberfeld von Testona (Moncalieri/Piemont)*, *Memoria dell' Accademia delle Scienze di Torino. Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche*, Serie 4a, nr 23, Torino (Accademia delle scienze).

Holowińska Z.

- 1963 *Uwagi o typologii i chronologii wczesnośredniowiecznych sprzączek lirowatych na podstawie okazów znalezionych w Polsce*, *Archeologia Polski* 8: 2, p. 385-394.

Homjakova see Khomyakova**Hrapunov see Kharpunov****Hupalo = Gupalo = Гупало В.**

- 2010 *Ранньосредні вічні могильники Звенигородів: пролема періодизації і хронології*, *Археологія Дослідження Львівського Університету* 13, p. 205-218.

Hupalo = Gupalo = Гупало В.

- 2012 *Один різновид застібок до шкрянової сумки з літописного Звенигорода*, *Наукові студії, Історико-краєзнавчий музей м. Винники* 5, p. 205-216.

Hupalo = Gupalo = Гупало В.

- 2014 *Звенигород і Звенигородська земля у XI-XIII століттях (соціоісторична реконструкція)*, Львів (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

Hupalo = Gupalo = Гупало В.

- 2022 *Бернардинський монастир у Дубні та фунеральна культура волинської шляхти в XVII - першій половині XIX століття (за матеріалами археологічних досліджень)*, Львів (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

Hvoščinskaja see Khvoshchinskaya**Indycka E.**

- 2021 *Charakterystyka przedmiotów z grobów*, [in:] E. Indycka (ed.), *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Gieczu (stanowisko 4)*, Biblioteka Studiów Lednickich. Fontes, seria B.1, 10, Dziekanowice (Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy), p. 101-202.

Istvánovits E., Kulcsár V.

- 2022 *Egy újabb fibulavariáns az alföldi szarmatáknál*, [in:] M. Takács, Z. Masek, L. Samu, T. Vida (eds.), *Artificia mirabilia: Tanulmányok Vaday Andrea tiszteletére*, Budapest (Martin Opitz Kiadó), p. 215-238.

Ìvakìn, Ìvakìn, Bibikov, Baranov, Zocenko, Čmil', Olenič see Ìvakìn, Ìvakìn, Bibikov, Baranov, Zotsenko, Chmil, Olenich = Ìvakìn, Ìvakìn, Bibikov, Baranov, Zotsenko, Chmil, Olenich = Ìvakìn, Ìvakìn, Bibikov, Baranov, Zocenko, Čmil', Olenič = Івакін, Г. Ю., Івакін, В. Г., Бібіков, Д. В., Баранов, В. І., Зоценко, І. В., Чміль, Л. В., Оленич, А. М.

- 2017 *Матеріали науково-рятивних досліджень Архітектурно-археологічної експедиції 2016 р. в експозиції Археологічного музею ІА НАНУ*, *Матеріали та дослідження Археологічного музею ІА НАН України* 24:3, p. 133-146.

Ìvanchenko = Ìvančenko = Иванченко Л.І.

- 2015 *Прикраси з розкопок літописного Возв'язля*, *Археологія і давня історія України* 2015: 3 (16), p. 77-81.

Ivanchenko, Motsya = Ivančenko, Мосја = Иванченко Л.И., Моця А.П.

- 2015 *Некоторые археологические факты времен нашествия Батыя*, *Российская Археология* 2015: 4, p. 172-179.

Ivanov = Иванов А.Г.

- 1991 *Качкашурский могильник IX-XIII вв. в бассейне р. Чепсы*, [in:] М.Г. Иванова, Н.И. Шутова (eds.), *Материалы по погребальному обряду удмуртов*, Ижевск (Удмуртский институт истории, языка и литературы Уральского отделения Академии наук СССР), p. 140-180; <https://elibrary.unatlib.ru/handle/123456789/7279>; accessed on: 20.08.2023).

Ivanova = Иванова М.Г.

- 1987 *Новые исследования на Солдырском мгильнике Чемшай*, [in:] М.Г. Иванова, (ed.) *Погребальные памятники Прикамья*, Ижевск (Научно-исследовательский институт при Совете Министров Удмуртской АССР), p. 4-25 (<https://elibrary.unatlib.ru/handle/123456789/5564>; accessed on: 20.08.2023).

- Ivanova = Иванова М.Г.**
1992 *Погребальные памятники северных удмуртов, XI-XIII вв.*, Ижевск (Удмуртский институт истории, языка и литературы Уральского отделения Российской академии наук) (<https://elibrary.unatlib.ru/handle/123456789/39570>; accessed on: 20.08.2023).
- Ivanova = Иванова М.Г.**
2012 *Проблемы хронологического обоснования уровней планировки средней части городища Иднакар*, [in:] К.А. Руденко (ed.), *Исследования по средневековой археологии Евразии*, Казань (РИЦ), p. 104-112.
- Jagodziński M.F.**
2010 *Truso: między Weonodlandem a Witlandem*, Elbląg (Muzeum Archeologiczno-Historyczne).
- Jakovleva E.A., Salmina E.V., Koroleva E.V.**
2017 *Pskov*, [in:] N.A. Makarov (eds.), *Die Rus' im 9.-10. Jahrhundert. Ein archäologisches Panorama*, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 14, Mainz (Wachholtz), p. 147-167.
- Janowski A.**
2015 *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej: problemy wybrane*, Szczecin (Instytut Archeologii i Etnologii PAN/Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów Nadbałtyckich).
- Jaskanis D.**
2008 *Świętek: wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*, Warszawa-Białystok (Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Oddział w Białymstoku/Muzeum Podlaskie).
- Jażdżewski K.**
1956 *Wczesnośredniowieczne osadnictwo miasta Włocławka i jego najbliższej okolicy*, Materiały Wczesnośredniowieczne 1, p. 109-148.
- Jończyk L.**
2013 *Zapinki podkowiaste w kontekście europejskich analogii*, [in:] J. Kalaga (ed.), *Sutiejsk: gród pogranicza polsko-ruskiego z X-XIII wieku*, Warszawa-Pękowice (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego/Profil Archeo), p. 41-54).
- Jończyk L., Gołębiowska-Tobiasz A.**
2015 *Okucie z Szurpił: import ze świata nomadów w sercu Jaćwieży*, [in:] B. Kontny (ed.), *Ubi tribus faucibus luente Vistulae luminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit. Supplement series B: Barbaricum 11, Warszawa (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego), p. 195-213.
- Jordanov I.**
2015 *Observations on Dating of Byzantine Seals (Fourth to Fourteenth Century) According to the Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, [in:] H.J. Ivakin, N.I. Khrapunov, W. Seibt (eds.), *Byzantine and Rus' Seals: Proceedings of the International Colloquium on Rus'-Byzantine Sigillography, Kyiv, Ukraine, 13-16 September 2013*, Kiev (The Sheremetievs' Family Museum of Historical and Cultural Rarities: The Ukrainian National Committee for Byzantine Studies), p. 143-158.
- Kaczyński B., Mackiewicz A., Zduńska I.**
2018 *Badania archeologiczne zamku biskupów chełmińskich w Lubawie w latach 2015-2016*, [in:] S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann (eds.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur*, Warszawa-Białystok-Olsztyn (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego/Wydział Historyczno-Socjologiczny Uniwersytetu w Białymstoku/Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie), vol. II, p. 343-356.
- Kadzaeva = Кадзаева З.П.**
2018 *Катакомба с прессованными и литыми ремесленными деталями из Садонского могильника*, [in:] У.Ю. Кочкаров (ed.), *Кавказ в системе культурных связей Евразии в древности и средневековье. XXX «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа». Материалы Международной научной конференции, Карачаевск, 22-29*

апреля 2018 г., Карачаевск (Карачаево-Черкесский государственный университет имени У.Д. Алиева), р. 340-344.

Kail, Nechytailo = Kail', Nečitajlo = Кайль В.А., Нечитайло В.В.

2006 *Каталог наметельных христианских крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X-XIII ст.*, Луганск (Максим).

Kamiński A.

1956 *Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonie rzeki Sliny*, Wiadomości Archeologiczne 23: 2, p. 131-168.

Karas = Karas' = Карась

2018 *Щитовидні підвіски з орнаментом "сегнерове колесо" з території Чернігівського Подесення*, [in:] В.О. Дятлов et al. (eds.), *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 13-15 квітня 2018 р.)*, Чернігів (Національний університет „Чернігівський колегіум” імені Т.Г. Шевченка/Інститут археології НАН України/Навчально-науковий інститут історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського/Науково-дослідний центр археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя імені Д.Я. Самоквасова), р. 70-73.

Karasiewicz K.

2001 *Średniowieczne wyroby złotnicze z podgrodzia gdańskiego: stanowisko 2*, Pomorania Antiqua 18, p. 307-388.

Karimova = Каримова Р.Р.

2013 *Элементы убранства и аксессуары костюма кочевников Золотой Орды (типология и социокультурная интерпретация)*, АЕС 12, Казань (Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ).

Kaszewscy E.i Z.

1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Brześciu Kujawskim, pow. Włocławek*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne 1, p. 365-434.

Kazakov = Казаков Е.П.

1978 *Памятники болгарского времени в восточных районах Татарии*, Москва (Наука).

Kazansky = Kazanskij = Казанский М.М.

2014 *Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в.*, [in:] А.М. Обломский, Д.А. Сташенков (eds.), *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов, Раннеславянский мир* 15, Москва (Институт археологии РАН), р. 45-142.

Kenko = Ken'ko = Кенько П.М.

2006 *Реконструкция поясных наборов веков из Гомельской области*, Гістарычна-археалагічны Зборнік 22, р. 139-147

Kenko = Ken'ko = Кенько П.М.

2012 *Поясная гарнитура с территории Беларуси (I-XIII вв.): свод археологических источников*, Минск (Беларуская навука).

Kernave...

2002 *Kernavė – litewska Troja: katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernavė, Litwa*, Warszawa (Państwowe Muzeum Archeologiczne).

Khairidinova = Hajredinova = Хайрединова Э.А.

2002 *Женский костюм варваров юго-западного крима в V - первой половине VI вв.* Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии 9, р. 53-118.

Khairidinova = Hajredinova = Хайрединова Э.А.

2008 *Византийские пряжки VII в. в женском костюме крымских готов*, Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии 14, р. 161-183.

Khalikov = Halikov = Халиков А.Х.

2022 *Великая Венгрия между Волгой и Уралом*, АЕС 27, Воронеж (АЛЕКС ПРИНТ).

Khamaiko = Hamajko = Хамайко Н.

- 2008 *Древнерусские лунницы XI-XIII вв.: проблема происхождения и семантики*, Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей 20, Переяслав-Хмельницький, р. 319-338.

Khamayko N.

- 2012 *The Rus' lunula pendant from 11th-13th century: pagan amulet or Christian ornament?*, [in:] M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M.P. Kruk, A. Sulikowska-Gaska (eds.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodnie = Frühzeit Ostmitteleuropas 1: 2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego), vol. II, p. 503-525.

Khomjakova = Homjakova = Хомякова О.А.

- 2010 *Пластинчатые браслеты самбийско-нотангийской культуры*, Германия-Сарматия 2, Курск-Калининград (Издательство Калининградский областной историко-художественный музей/Курский государственный областной музей археологии), р. 277-291.

Khrapunov = Hrapunov = Храпунов И.Н.

- 2016 *Две подбойные могилы III в. н.э. из некрополя Нейзац (Крым)*, Российская Археология 2016: 2, р. 132-149.

Khvoshchinskaya = Hvoščinskaja = Хвощинская Н.В.

- 2004 *Финны на Западе Новгородской земли (По материалам могильника Залахтовье)*, Российская академия наук. Институт истории материальной культуры. Труды 6, С.-Петербург (Дмитрий Буланин).

Kóčka-Krenz H.

- 1993 *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Seria Archeologia 40, Poznań (UAM).

Kirpichnikov = Kirpičnikov = Кирпичников А.Н.

- 1966 *Древнерусские оружие:*, Археология СССР. Свод Археологических Источников Е1-36, Москва-Ленинград (Наука), part 2, *Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII веков*.

Kirpichnikov = Kirpičnikov = Кирпичников А.Н.

- 1973 *Снаряжение всадника верхового коня на Руси в IX-XIII вв.*, Археология СССР. Свод Археологических Источников Е 1-36, Москва-Ленинград (Наука).

Kluge B.

- 1991 *Deutsche Münzgeschichte von der späten Karolingerzeit bis zum Ende der Salier (ca. 900 bis 1125)*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monografien 29 (Publikation zur Ausstellung „Die Salier und Ihr Reich“), Sigmaringen (Thorbecke).

Kolchin = Kolčín = Колчин Б.А.

- 1959 *Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (продукция, технология, [in:] А.В. Арциховский, Б.А. Колчин (eds.), Труды Новгородской археологической экспедиции*, МИА 65, Москва (Издательство Академии наук СССР), vol. II, p. 7-121.

Kolokolov = Колоколов А.М.

- 2023 *Элементы поясной гарнитуры с памятников VIII-X веков окско-донского водораздела*, АЕС 2023: 3, р. 268-279.

Komar = Комар А.В.

- 2006 *Перецепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII - нач. VIII в.*, Степи Европы в эпоху средневековья 5, р. 7-244.

Komar = Комар А.В.

- 2010a *Детали обуви восточноевропейских кочевников VI-VII вв.*, [in:] А.А. Пескова, О.А. Щеглова, А.Е. Мусин (eds.), *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки:*

материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной, Санкт-Петербург, 10-16 апреля 2006 г., Санкт-Петербург (Нестор-История), p. 94-115.

Komar = Комар А.В.

2010b *К дискуссии о хронологии раннесредневековых кочевнических памятников среднего Поволжья*, [in:] А.Ф. Кочкина, Л.В. Кузнецова, Д.А. Сташенков (eds.), *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы межкультурных контактов и межкультурного взаимодействия)*, Самара (ООО «Офорт»), p. 169-206.

Komar = Комар А.В.

2011 *Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований*, *Археологія і давня історія України* 7, p. 21-78.

Komar = Комар А.В.

2012 *Киев и Правобережное Поднепровье*, [in:] Н.А. Макаров (ed.), *Русь в IX-X веках: археологическая панорама*, Москва-Вологда (Древности Севера), p. 301-333.

Komarov = Комаров К.И.

1974 *Погребение друженника во втором Пекуновском могильнике на верхней Волге*, СА 1974:3, p. 251-256.

Koperski A.

2010 *Wczesnośredniowieczne osadnictwo na terenie Przemyśla*, [in:] E. Sosnowska (ed.), *Przemyśl wczesnośredniowieczny*, *Origines Polonorum* 3, Warszawa (Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej/Instytut Archeologii i Etnologii PAN/Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego), p. 92-175.

Korzukhina = Korzuhina = Корзухина Г.Ф.

1954 *Русские клады IX-XIII веков*, Москва-Ленинград (Издательство Академии наук СССР).

Koval, Mironyuk = Koval', Mironjuk = Коваль І.М., Миронюк І.Ф.

2015 *Сучасна археологія княжого Галича і галицької землі: Монографія*, Івано-Франківськ (Видавництво Нова Зоря).

Kovalenko, Syty = Kovalenko, Sitij = Коваленко В.П. Ситий Ю.М.

2004 *„Свої погани: чернігівських князів*, [in:] Б.А. Звіздецький (ed.), *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст.*, Київ (Корвін Пресс), p. 121-138

Kovalevskaya = Kovalevskaia = Ковалевская В.Б.

1979 *Поясные наборы Евразии IV-IX вв. Пряжки*, Свод Археологических Источников Е1-2, Москва (Наука).

Kotowicz P.N.

2013 *Broń i oporządzenie jeździeckie*, [in:] J. Kalaga (ed.), *Sutiejsk: gród pogranicza polsko-ruskiego z X-XIII wieku*, Warszawa-Pękowo (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego/Profil Archeo), p. 62-75.

Kotowicz P.

2023 *Arms and Armour = Militaria*, [in:] M. Wołoszyn (ed.), *The early medieval settlement complex at Czeremno in the light of results from 2010-2011 research. Material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czeremnie w świetle wyników badań z lat 2010-2011. Podstawy źródłowe*, U *Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas* 9: 1-2, Leipzig- Warszawa-Rzeszów (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa, Leipzig/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów), vol. II, p. 203-422.

Kotowicz P.N., Zielińska M.

2007 *Ziemia sanocka w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, [in:] W. Banach, E. Kasporzyk (eds.) *Gdzie wspólne źródła...: dzieje współistnienia kultur polskiej i ukraińskiej na ziemi sanockiej od śreniowiecza do współczesności*, Sanok (Muzeum Historyczne), p. 7-30.

Kozak-Zychman W., Gurba J.

- 2003 *Pochówek dziecka ze szczątkami stroju z cmentarzyska przy podgrodziu w Czermnie Kolonii, pow. tomaszowski*, [in:] M. Dulinicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, Lublin-Warszawa (Wydawnictwo UMCS), p. 245-248.

Kozlovsky, Krizhanovsky = Kozlovs'kij, Križanovs'kij = Козловський А.О., Крижановський В.О.

- 2021 *Садиби-двори рядових мешканців Копиревого кінця*, Археологія і давня історія України, 2021: 1 (38), p. 140-156.

Krabath S.

- 2001 *Die hoch- und spätmittelalterlichen Buntmetallfunden nördlich der Alpen: eine archäologisch-kunsthistorische Untersuchung zu ihrer Herstellungstechnik, funktionalen und zeitlichen Bestimmung*, Internationale Archäologie 63, Rahden/Westf. (Marie Leidorf Verlag), vol. I, Text.

Kravchenko = Kravčenko = Кравченко Э.Е.

- 2020 *Предметы вооружения и конского снаряжения хазарского времени (среднее течение Северского Донца)*, АЕС 2020: 6, p. 198-223.

Kralovánszky A.

- 1963 *A Balinka-Mecsér pusztai avarkori sirok*, Alba Regia 2-3 (1961-1962), p. 166-172.

Krasnodębski D., Samojlik T., Olczak H., Jędrzejewska B.

- 2005 *Early Mediaeval cemetery in the Zamczysko Range, Białowieża Primeval Forest*, Sprawozdania Archeologiczne 57, p. 555-584.

Krasnoperov = Красноперов А.А.

- 2018 *Азелино: движение на восток : находки азелинских вещей к востоку от основного ареала*, [in:] *Эпоха великого переселения народов: Материалы Всероссийской научной конференции «I Старостинские чтения: Опорные памятники Среднего Поволжья и Прикамья первой половины - середины I тыс. н. э.»*, АЕС 2018: 1, p. 130-177.

Krylasova, Belavin = Крыласова Н.Б., Белавин А.М.

- 2018 *Поясные сумочки из Предуралья и их распространение в Европе*, [in:] A. Türk, A.C. Зеленков (eds.), *III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 6-10 июня 2016 г. = 3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6-10*, Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 12, Budapest (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Régészettudományi Intézet/Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport/Martin Opitz Kiadó), p. 103-120.

Крым... = Крым...

- 2003 *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV-XIII века*, Т.И. Макарова, С.А. Плетнева (eds.), Археология СССР, Москва Наука).

Krzemińska M., Zahel D.

- 2021 *Biżuteria i ozdoby ze zbiorów Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej: katalog zbiorów*, Przemyśl (Muzeum Ziemi Przemyskiej).

Kuchera = Kučera = Кучера М.П.

- 1962 *Древній Пліснеськ*, Археологічні пам'ятки УРСР 12, p. 3-56.

Kuchinko, Okhrimenko, Savytsky = Kučinko, Ohrimenko, Savyc'kij = Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В.

- 2008 *Культура Волині та волинського Полісся княжої доби*, Луцьк (ВАТ "Волинська обласна друкарня").

Kuchinko, Kurmanskyy, Savytsky = Kučinko, Kurmans'kij, Savyc'kij = Кучинко М., Курманський О., Савицький В.

- 2023 *Середньовічні перстні з Волинської землі (за матеріалами з фондів Волинського краєзнавчого музею)*, [in:] В. Савицький, Г. Охріменко, Г. Гулько, С. Локайчук, В. Потрапелюк (eds.), *Пам'ятки княжої доби (волинський контекст)*, Луцьк (Вежа-Друк), p. 176-184.

Kucypera P., Pranke P., Wadyl S.

2011 *Wczesnośredniowieczne toporki miniaturowe*, Toruń (Adam Marszałek).

Kulakov = Кулаков В.И.

2001 *Уникальный экспонат музея „Пруссия”*, Lietuvos Archeologija 21, p. 183-192.

Kulakov V.

2009 *Catalogue of the Archaeological Objects Located in the Area of the Kaliningrad Region adjacent to the Curonian and Vistula Lagoons*, Kaliningrad (Terra Baltica).

Kulakov = Кулаков В.И.

2015 *Весы и детали их крепления к поясу у пруссов и куршей в X-XI вв.*, Pomorania Antiqua 24, p. 373-400.

Kulakov = Кулаков В.И.

2018a *Датировка уникального вещевого комплекса из могильника Skardelies Wald/Алейка-7*, Komunikaty Warmińsko-Mazurskie 2018: 2 (300), p. 378-387.

Kulakov = Кулаков В.И.

2018b *Prussische Tierdarstellungen in Frühmittelalter*, [in:] S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (eds.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur*, Warszawa-Białystok-Olsztyn (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego/Wydział Historyczno-Socjologiczny Uniwersytetu w Białymstoku/Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie), vol. II, p. 99-108.

Kurasiński T., Skóra K.

2011 *Elementy „ruskie” w wyposażeniu pochówków z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska (XI-XII w.) w Lubieniu, pow. Piotrkowski = „Rus’” Elements in Grave Furniture on the Early Medieval Cemetery (11th-12th Centuries) at Lubień, Piotrków District*, [in:] S. Cygan, M. Glinianowicz, P. Kotowicz (eds.), *„In silvis, campis... et urbe”*. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim, Collectio Archaeologica Ressoviensis 14, Rzeszów-Sanok (Mitel), p. 447-466.

Kurasiński T., Skóra K.

2012 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. piotrkowski*, Łódź (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk).

Kuśnierz J.

2018 *Gródek upon the Bug River, site 1A: the results of the excavations in the years 1952-1955. Cemetery at the ward of the stronghold = Gródek nad Bugiem, stan. 1A: wyniki badań wykopaliskowych z lat 1952-1955. Cmentarzysko na majdanie grodziska*, [in:] M. Wołoszyn (ed.), *The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bug River in the light of results from past research (1952-1955). Material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Gródku nad Bugiem w świetle wyników badań dawnych (1952-1955). Podstawy źródłowe*, U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 4, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego), p. 699-734.

Kutasov, Seleznev = Кутасов С.Н., Селезнёв А.Б.

2010 *Нательные кресты, крестовключенные и крестовидные подвески*, Москва (Группа «ИскательИ»).

Kutuzova = Кутузова Д.О.

2019 *Хронология бус могильников левобережья Волги IX-XII веков*, [in:] *Новые материалы и методы археологического исследования: от критики источника к обобщению и интерпретации данных. Материалы V Международной конференции молодых ученых*, Москва (Институт археологии РАН), p. 162-164.

Kviatkovskaya = Kviatkovskaja = Квиатковская А.В.

1998 *Ятвежские могильники Беларуси (к. XI-XVII вв.)*, Vilnius (Diemežio).

Kyzlasov = Кызласов Л.Р.

1960 *Новая датировка памятников енисейской письменности*, СА 1960: 3, p. 93-120.

Kyzlasov = Кызласов И.Л.

1978 *Курганы средневековых хакасов XIII-XIV вв. (Аскизская культура в монгольское время)*, СА 1978: 1, p. 122-141.

Kyzlasov = Кызласов И.Л.

1983 *Аскизская культура Южной Сибири X-XIV вв.*, Свод археологических источников ЕЗ-18, Москва (Наука).

Langó P., Patay-Horváth A.

2016 *Hungarian Belt – Bulgarian Belt? Some Notes on the Distribution of Ribbed Belt Mounts*, [in:] Á. Bollók, G. Csiky, T. Vida (eds.), *Archäologische und historische Studien: Festschrift für Csanád Bálint / Between Byzantium and the Steppe: Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*, Budapest (Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences), p. 567-589.

Lashankoau = Lašanckoau = Лашанкоў М.І.

1996 *Курганны могильник драгавічоў каля вёскі Ліскі рэчыцкага раёна*, Гістарычна-археалагічны зборнік 9, p. 142-148.

Leimus I., Sarv K.

2014 *Müüsleri keskaegne hõbeaare*, [in:] U. Tamla, V. Lang (eds.), *Ajast ja ruumist: uurimusi Mare Auna auks*, Tallin-Tartu (Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut/Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi), p. 93-106

Letkiewicz E.

2006 *Klejnoty w Polsce: czasy ostatnich Jagiellonów i Wazów*, Lublin (Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej).

Levko O. = Левко. О.

2011 *Курганные древности X-XI вв. в окрестностях Друцка и друцких волоков*, *Archaeologia Albaruthenica* 7, p. 159-178.

Likhachev = Lihačev = Лихачев Н.П.

1928 *Материалы для истории византийской и русской сфрагистики*, Труды музея палеографии 1, Ленинград (Издательство Академии наук СССР), vol. I.

Likhachev = Lihačev = Лихачев Н.П.

1930 *Материалы для истории русской и византийской сфрагистики*, Труды музея палеографии 2, Ленинград (Издательство Академии наук СССР), vol. II.

Liwoch R.

2007 *Wielkie kurhany latopisowego Pleśniska*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині 11, p. 367-378.

Liwoch R.

2013 *Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej*, *Materiały Archeologiczne* 39, p. 7-31.

Liwoch R.

2014 *Przyczynek do badań nad początkiem Cerkwi na Zachodzie Rusi*, *Elpis* 16, p. 169-172.

Lovag Z.

1980 *Arpad-kori pecsetgyuruk*, *Folia Archaeologica* 31, p. 221-238.

Lutkovský M.

1986 *Rane středověké šperky ruského původu v Čechách*, *Časopis Národního Muzea* 155, p. 1-12.

Lutsyk= Lucik = Луцик І.

2022 *Середньовічний могильник у Копачинцях*, Фортеця: збірник заповідника “Тустань” 5, Львів (Простір-М), p. 104-131.

Lysenka = Лысенка П.Ф.

2000 *Другавічы*, [in:] *Археалогія Беларусі*, Мінск (Беларуская навука), vol. III, *Сярэднявеквы перыяд (IX-XIII стст.)*, p. 32-59.

Lysenka = Лысенка П.Ф.

2001 *Туровская земля IX-XII вв.*, Минск² (Белорусская наука).

Lysenko = Лысенко П.Ф.

1991 *Другавичи*, Минск (Белорусская наука).

Madyda-Legutko R.

1987 *Metalowe części pasów na terenie kultury zachodniobałtyjskiej w okresie wpływów rzymskich*, *Wiadomości Archeologiczne* 48: 1 (1983), p. 21-36.

Madyda-Legutko R.

2011 *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej: okucia końca pasa*, Kraków (*Historia Iagiellonica*).

Maiko, Ponomaryov = Majko, Ponomarëv = Майко В.В., Пономарев Л.Ю.

2018 *Салтово-маяцкий могильник Конрат на Керченском полуострове (по результатам раскопок 2015 года)*, *История и археология Крыма* 7, p. 295-306.

Makarov = Макаров Н.А.

1992 *Древнерусские амулеты-топорики*, *Российская Археология* 1992: 2, p. 41-56.

Makarov = Макарова Н.А.

2009 *Неизвестное Средневековье: сельские поселения и могильники на Кубенском озере*, [in:] Н.А. Макаров (ed.), *Археологические открытия 1991-2004 гг.: Европейская Россия*, Москва (Институт археологии РАН), p. 415-429.

Makarov = Макаров Н.А. (ed.)

2007 *Археология севернорусской деревни X-XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубевоком озере, в 3 т.*, Москва (Наука), vol. III, И.Е. Зайцева (ed.), *Палеоэкологические условия, общество и культура*.

Makarov, Chernetsov = Makarov, Černecov = Макаров Н.А., Чернецов А.В.

1988 *Сфрагистическое материалы из Белоозера*, [in:] Б.В. Тимошук (ed.), *Древности Славян и Руси*, Москва (Наука), p. 230-241.

Makarov, Fedorina = Макаров Н.А., Федорина А.Н.

2023 *Суздальские архангелы*, [in:] И.И. Елкина, О.Н. Глазунова, Д.Г. Давиденко (eds.), *Московская Русь: археология, история, архитектура: к 75-летию Леонида Андреевича Беляева*, Москва (Институт археологии Российской академии наук), p. 26-37.

Makarov, Fedorina, Shpolyansky = Makarov, Fedorina, Špoljanskij = Макаров Н.А., Федорина А.Н., Шполянский С.В.

2014 *Средневековые селища в округе Владимира-на-Клязьме*, [in:] Н.А. Макаров, А.Е. Леонтьев (eds.), *Русь в IX-XII веках: общество, государство, культура*, Москва-Вологда (Древности Севера/Институт археологии РАН), p. 108-133.

Makarov, Fedorina, Shpolyansky = Makarov, Fedorina, Špoljanskij = Макаров Н.А., Федорина А.Н., Шполянский С.В.

2018 *Большие поселения XI вв. и структуры расселения XII-XIII вв. в Суздальском Ополье: проблемы преемственности*, *Археология Владимиро-Суздальской земли* 8, p. 7-25.

Makarov, Krasnikova, Erokhin = Makarov, Krasnikova, Erohin = Макаров Н.А., Красникова А.М., Ерохин С.А.

2021 *Первые результаты новых исследований могильника Гнездилово под Суздалем*, *АВСЗ* 11, p. 7-29.

Makarov, Krasnikova, Zaitseva = Makarov, Krasnikova, Zajceva = Макаров Н.А., Красникова А.М., Зайцева И.Е.

2013 *Средневековый могильник Шекишово в Суздальском Ополье: спустя 160 лет после раскопок а.с. Уварова*, *КСИА* 230, p. 219-233.

Makarov, Shpolyansky, Fedorina, Ugulava = Makarov, Špoljanskij, Fedorina, Ugulava = Макаров Н.А., Шполянский С.В., Федорина А.Н., Угулава Н.Д.

2019 *К изучению ближайшей округи средневекового Суздаля: исследования в верхнем течении р. Каменки в 2018-2019 гг.*, *АВСЗ* 9, p. 9-29.

Makarova=Макарова Т.И.

1988 *Перстни с геральдическими эмблемами из киевскогоклада*, [in:] Тимошук Б.А. (ed.), *Древности славян и Руси*, Москва (Наука), p. 241-247.

Makarova = Макарова Т.И.

- 1997 *Украшения из драгоценных металлов сплавов стекла парадный женский убор*, [in:] Б.А. Колчин, Т.И. Макарова (eds.), *Древняя Русь: быт и культура*, Археология СССР 16, Москва (Наука), p. 49-92.

Makarova, Makarov, Zaitseva = Makarova, Makarov, Zajceva = Макарова Т.И. = Макаров Н.А., Зайцева И.Е.

- 2019 *Иконка с изображением св. Нестора Солунского из Суздальского Ополя*, Российская Археология 2019: 4, p. 167-176.

Makushnikov = Makušnikov = Макушников О.

- 2006 *Между Гнездово и Киевом. Моховский археологический комплекс X-XI вв. на юго-востоке Беларуси*, Гістарычна-археалагічны зборнік 22, p. 130-138.

Malinowska-Łazarczyk H.

- 1979 *Typologia sprzączek i okuć pasa z cmentarzyska w Cedyni*, Materiały Zachodniopomorskie 25, 93-106

Malm = Mal'm = Мальм В.А.

- 1967 *Подковообразные и кольцевидные застёжки-фибулы*, [in:] Б.А. Рыбаков (ed.), *Очерки по истории русской деревни X-XIII вв.*, Труды Государственного Исторического музея 43, Москва (Советская Россия); <https://mydocx.ru/11-51416.html> (accessed on: 20.01.2022).

Małachowska S.

- 1998 *Wczesnośredniowieczne zawieszki półksiężycowate znalezione na terenie Polski*, Archeologia Polski 43, p. 37-127.

Małachowska S.

- 2003 *Wyroby z żelaza i obróbka tego metalu na terenie grodu w Dawigródku nad Horyniem (Białoruś)*, Wiadomości Archeologiczne 56 (2002-2003), p. 431-450.

Maneva E.

- 1992 *Srednovekoven nakit od Makedonija*, Kulturno-istorisko nasledstvo na Makedonija 28, Skopje (Republički Zavod za Zашtita na Spomenicite na Kulturata).

Mastykova = Мастыкова А.В.

- 2015 *Зеркало из «княжеского» погребения гуннского времени с поселения Мухино 2 на Верхнем Дону*, КСИА 241, p. 207-213.

Mastykova = Мастыкова А.В.

- 2020 *Зеркала типа Карповка-Анке-4 на северном кавказе и северном Причерноморье: происхождение, распространение, датировка*, [in:] М.С. Гаджиев (ed.), *Археологическое наследие Кавказа: актуальные проблемы изучения и сохранения XXXI Крупновские чтения*, Махачкала (Мавраевъ), p. 389-391.

Meč i zlatnik...

- 2012 *Меч и златник: к 1150-летию зарождения Древнерусского государства: Каталог выставки*, Д.В. Журавлев, В.В. Мурашева (eds.), Москва (Кучково поле/Мастерская Зарубина).

Medvedev = Медведев А.Ф.

- 1959 *Оружие Новгорода Великого*, МИА 65, Москва (Издательство Академии наук СССР), p. 121-191.

Medvedev = Медведев А.Ф.

- 1960 *Древнерусские писадла X-XV вв.*, СА 1960:2, p. 63-88.

Mercangöz Z.

- 2012 *Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı: Bizans Döneminden Birkaç Küçük Buluntu*, [in:] B. Böhlendorf-Arslan, A. Ricci (eds.), *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, BYZAS 15, Istanbul (Deutsches Archäologisches Institut) 2012, p. 223-232.

Merkel S.W., Florkiewicz I., Jansen M., Bode M., Wołoszyn M.

- 2024 *Evidence for Slavic lead mining and trade: Early Rus' lead seals from Czermno and Gródek on the Polish Rus' border*, Journal of Archaeological Science: Reports 56 (<https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2024.104539>).

Matveeva = Матвеева Н.П.

- 2016 *Западная Сибирь в эпоху Великого переселения народов (проблемы культурогенеза по данным погребальных памятников): монография*, Тюмень (Издательство Тюменского государственного университета).

Michelbertas M.

- 2006 *Akmenių ir Perkūniškės pilkapia: monografija*, Vilnius (Vilniaus Universiteto Leidykla).

Michelbertas M.

- 2007 *Kybartiškės pilkapynas*, Archaeologia Lituania 8, p. 40-69.

Mikhailov = Michajlov = Михайлов К. А.

- 2024 *Древнерусские поясные пряжки и детали поясных наборов конца XII-XIII вв. из раскопок Большого Шепетовского городища*, Stratum plus 20245: 5, p. 153-173.

Mikhailova = Mihajlova = Михайлова Е.Р.

- 2014 *Бескурганские могильники близ Которского погоста: хронология и место среди погребальных древностей лесной полосы Восточной Европы*, [in:] Н.А. Макаров, А.Е. Леонтьев (eds.), *Русь в IX-XII веках: общество, государство, культура*, Москва-Вологда (Древности Севера), p. 313-335.

Mikhailova = Michajlova = Михайлова Е.Р.

- 2017a *Два древнерусских комплекса с украшениями из олова с запада Новгородской земли*, [in:] А.И. Фёдоров (ed.), *Археологические памятники из струго-красненского района псковской области: сборник материалов*, [б.м.] (Издательские решения по лицензии Ridero), p. 269-286.

Mikhailova = Michajlova = Михайлова Е.Р.

- 2017b *Погребальные памятники комплекса Ранги-Наволоки: о сложении и развитии древнерусской обрядности*, ABC3 7, p. 19-29.

Mikhailova = Mihajlova = Михайлова Е.Р.

- 2019 *Поясные наборы могильника Кладовка 2*, [in:] В.Е. Родинкова (ed.), *Новые материалы и методы археологического исследования от критики источника к обобщению и интерпретации данных материалы V Международной конференции молодых ученых, Москва, 19-21 марта 2019 г.*, Москва (Институт археологии Российской академии наук), p. 171-172.

Milopov = Милонов Н.Н.

- 1956 *Древнерусские курганы и селища в бассейне верхней Волги*, МИА 13, Москва-Ленинград (Издательство Академии Наук СССР),

Milyan = Miljan = Милян Т.

- 2012 *Декоративні предмети ранньслов'янського часу у межиріччя Дністра та Західного Бугу*, Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники 5, p. 119-132.

Moizhets = Mojžec = Мойжес В.

- 2020 *Результати археологічних досліджень церков Ужгорода у 2018 році*, Фортеця: збірник заповідника "Тустань" 4, Львів (Простір-М), p. 120-147.

Mongait = Mongajt = Монгайт А.Л.

- 1955 *Старая Рязань*, МИА 49, Москва (Издательство Академии Наук СССР).

Motsya, Kovalenko, Petraschenko et al. = Мочья, Коваленко, Петрашенко et al. = Моця О.П., Коваленко В.П., Петрашенко В.О. et al.

- 1997 *Південноруське село IX-XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*, Київ (Інститут змісту і методів навчання).

Müller R.

- 2010 *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta*, Castellum Pannonicum Pelsonense 1, Budapest-Leipzig-Keszthely-Rahden (Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften/Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e. V./Balatoni-Museum/Verlag Marie Leidorf GmbH).

Müller-Wille M.

- 1989 *Fremdgut und Import östlicher Provenienz in Schleswig-Holstein (9.-12. Jahrhundert)*, Bericht der Römisch-Germanische Kommission 69, p. 740-783.

Murasheva = Muraševa = Мурашева В.В.

- 1997 *Реконструкция облика древнерусского наборного пояса X-XI вв. (по материалам „дружинных“ курганов)*, [in:] *Погребальный обряд: археологический сборник*, Труды Государственного исторического музея 93, Москва (Государственный исторический музей) p. 71-79. (<http://arkona-club.narod.ru/materials/pojas/pojas.htm>; accessed on: 16.02.22).

Murasheva = Muraševa = Мурашева В.В.

- 2000 *Древнерусские ременные наборные украшения (X-XIII вв.)*, Москва (Эдиториал УРСС).

Musin A.

- 2016a *Czy król Zygmunt III Waza był w dzieciństwie poganinem? Między pogaństwem a chrześcijaństwem, o fenomenie amuletów z zębów i kości zwierząt*, [in:] B. Chudzińska, M. Wołoszyn, M. Wojenka (eds.), *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, Kraków-Rzeszów (Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego), p. 421-440.

Musin = Мусин А.

- 2016b *Перстни с изображением птицы в Галицко-Волынской земле XIV в.: к вопросу о происхождении и интерпретации*, [in:] P. Миська (ed.), *Тези доповідей III Міжнародної наукової конференції «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання»*, Львів-Урич, 7-8 квітня 2016 року, Львів (Простір-М), p. 70-74.

Musin A., Peskova A.

- 2018 *Stone and bone icons from the vicinity of Gródek upon the Bug River from the collection of Father Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów: origins and interpretation = Kamienne i kościane ikonki z okolic Gródka nad Bugiem ze zbiorów Muzeum im. Księdza Stanisława Staszica w Hrubieszowie: problematyka pochodzenia i interpretacji*, [in:] M. Wołoszyn (ed.), *The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bug River in the light of results from past research (1952-1955) = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Gródku nad Bugiem w świetle wyników badań dawnych (1952-1955)*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 5, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa/Instytut Archeologii i Etnologii PAN/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego), p. 29-65.

Musianowicz K.

- 1948-1949 *Kablączki skroniowe: próba typologii i chronologii*, Światowit 20, p. 115-232.

Musianowicz K.

- 1950 *Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego, pow. Sokołów Podlaski*, Wiadomości Archeologiczne 17, p. 229-250.

Musianowicz K.

- 1955 *Przyczynki do osadnictwa mazowieckiego na Podlasiu w XII-XIII w.*, Światowit 21, p. 247-275.

Musianowicz K.

- 1960 *Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu*, Materiały Wczesnośredniowieczne 5, p. 187-230.

Musianowicz K.

- 1969 *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, Materiały Wczesnośredniowieczne 6, p. 7-235.

Myakisheva = Мјакішева = Мякишева Н.

- 1980 *Русские золотые и серебряные изделия XII-XVII вв.*, Москва (Изобразительное искусство).

Myska = Mis'ka = Миська Р.

- 2016 *Нові знахідки боярських перснів*, [in:] Р. Миська (ed.), *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання: матеріали III Міжнародної наукової конференції, 7-8 квітня 2016 р.*, Львів (Простір-М), p. 67-70.

Myshkin = Myškin = Мышкин В.Н.

- 2015 *Чумбурные блоки из кочевнических курганов скифского времени на Южном Урале*, Известия Самарского научного центра РАН 17: 3 (2), p. 532-535.

Nadolski A.

- 1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis 3, Łódź (Zakład Narodowy im Ossolińskich).

Nedoshivina, Zozulya = Nedošivina, Zozulja = Недошивина Н.Г., Зозуля С.С.

- 2012 *Курганы Ярославского Поволжья*, [in:] Н.А. Макаров (ed.), *Русь в IX-X веках археологическая панорама*, Москва-Вологда (Древности Севера), p. 179-192.

La Necropoli

- 1995 *La Necropoli Altomedievale di Castel Trosino. Btini e Longobardi nelle Marche, Catalogo*, L. Paroli, M. Ricci (eds.), Ricerche di archeologia altomedievale e medieval 31-32, Milano (All'Insegna del Giglio).

Niezabitowska-Wiśniewska B.

- 2021 *Młodszy okres przedrzymski, rzymski i wędrówek ludów – materiały do dziejów Kotliny Hrubieszowskiej*, [in:] B. Niezabitowska-Wiśniewska, A. Hychała, B. Bartecki (eds.), *Odkryte, odzyskane, ocalone: kolekcja zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego, rzymskiego i wędrówek ludów ze zbiorów Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie*, Hrubieszów (Muzeum im. S. Staszica), p. 34-357.

Niezabitowska-Wiśniewska B.

- 2023 *Roman Period and Migration Period Metal Finds = Kolekcja zabytków metalowych z okresów rzymskiego i wędrówek ludów*, [in:] M. Wołoszyn (ed.), *The early medieval settlement complex at Czeremno in the light of results from 2010-2011 research. Material evidence = Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czeremnie w świetle wyników badań z lat 2010-2011. Podstawy źródłowe*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 9: 2, Leipzig- Warszawa-Rzeszów (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa, Leipzig/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów), vol. II, p. 95-202.

Nikolskaya = Nikol'skaja = Никольская Т.Н.

- 1981 *Земля вятичей*, Москва (Наука).

Nikolskaya = Nikol'skaja = Никольская Т.Н.

- 1987 *Городище Слободка XII-XIII вв.*, Москва (Наука).

Nikitina = Никитина Т.Б.

- 2012 *Погребальные памятники IX-XI вв. Ветлужско-Вятского междуречья*, АЕС 14, Казань (Институт Истории РАН).

Nikitina, Alibekov, Aristov = Nikitina Т.Б., Алибеков С.Я, Аристов А.А.

- 2019 *Погребальный инвентарь могильника «Кузинские хутора»*, Поволжская археология 2019: 4 (30), p. 82-98.

Nikitina, Vorob'eva, Fedulov = Никитина Т.Б., Воробьева Е.Е., Федулов М.И.

- 2016 *Украшения Анаткасинского могильника (о культурной принадлежности памятника)*, Поволжская археология 2016: 1 (15), p. 121-142.

Nosov, Plokhov, Khvoshchinskaya = Nosov, Plohov, Hvoščinskaja = Носов Е.Н., Плохов А.В., Хвошинская Н.В.

- 2017 *Рюриково городище: новые этапы исследований*, Санкт-Петербург (Дмитрий Буланин).

Nowakowski W.

- 2003 *Zapinka podkowiasta i bransoleta mankietowa z Tyłowa – problem ciągłości kulturowej pomiędzy okresem wpływów rzymskich a późnym okresem wędrówek ludów na Pojezierzu Mazurskim*, [in:] M. Dulinicz, (ed.) *Słowianie i ich sąsiedzi*, Lublin (Wydawnictwo UMCS), p. 141-146.

Nowgorodowa E.

- 1980 *Alte Kunst der Mongolei*, Leipzig 1980 (E.A. Seemann Verlag).

Oblomsky = Oblomskij = Обломский А.М.

- 2016 *Колочинская культура*, [in:] A.М. Обломски, И.В. Исланова (eds.), *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V-VII вв.)*, Раннеславянский мир 17, p. 10-113.

Odak Mihailović M.

- 2016 *Political ideology of coinage – development and messages of Serbian medieval coins*, [in:] V. Bikić (ed.), *Processes of byzantinisation and Serbian archaeology*, Byzantine Heritage and Serbian Art 1, Belgrade (Serbian National Committee of Byzantine Studies/P.E. Službeni glasnik/Institute for Byzantine Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts), p. 143-149.

Odój R.

- 1958 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych, prowadzonych w Równinie Dolnej, pow. Kętrzyn w 1956 i 1957 r.*, Rocznik Olsztyński 1, p. 116-156.

Olczak H., Krasnodębski D.

- 2019 *Wschodniosłowiańskie szkieletowe cmentarzyska kurhanowe w Uroczysku Jelonka w Puszczy Białowieskiej*, [in:] A. Buko (ed.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim*, Warszawa (IAiE PAN), p. 67-72.

Olczak H., Krasnodębski D., Bieńkowska K.

- 2019 *Elementy wczesnośredniowiecznych rytuałów funeralnych i kultowych w dorzeczu górnej Narwi w IX-XIII w.: nowe badania i analizy wcześniej pozyskanych źródeł*, [in:] A. Buko (ed.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim*, Warszawa (IAiE PAN), p. 55-99.

Ota S.

- 2016 *Burials with belts : rank insignia or dress accessories (12th-15th centuries A.D.)*, [in:] M. Țiplic, M. Crîngaci Țiplic (eds.), *ArhIn 2016. Medieval changing landscape : settlements, monasteries and fortifications*, Sibiu (Astra Muzeum), p. 43-62.

Parádi N.

- 1995 *A Tiszanána-Ónani asatás*, Folia Archaeologica 44, p. 150-189.

Pasternak = Пастернак Я.

- 1998 *Ствергий Галич*, Івано-Франкіськ (Плай).

Pawlak P.

- 2021 *Osada – gród – cmentarzysko: wzajemne relacje na podstawie badań prowadzonych na poznańskiej Śródce*, [in:] A. Janowski (ed.), *Archeologia średniowiecza ziem polskich na początku XXI wieku: grodziska, cmentarzyska i monety w perspektywie nowych metod badawczych*, VI Kongres Mediewistów Polskich, Wrocław (Chronicon), vol. I, p. 129-158.

Pavlov = Павлов В.В.

- 1964 *Две восточные геммы*, СА 1964: 3, p. 207-217.

Pavlova = Павлова К.В.

- 1971 *Лительная форма из города Данилова*, КСИА 125, p. 99.

Pavlova = Павлова В.

- 2005 *Нова колекция от средновековни накити във Варненския археологически музей* [in:] В. Плетньов, В. Павлова (eds.), *Българските земи през средновековието: международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев*, Варна (Регионален исторически музей), p. 287-306.

Pekarska L.

- 2011 *Jewellery of Princely Kiev. The Kiev Hoards in the British Museum and The Metropolitan Museum of Art and related Material*, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 92, Mainz (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums).

Pereverzev = Переверзєв С.В.

- 2021 *Дослідження літописного городища Чорнобиль у 2004-2020 рр.: результати, підсумки та перспективи*, Археологія і давня історія України 2021: 1 (38), p. 70-88.

Permanent...

- 2020 *Permanet exhibition of the medieval collection: guide*, M. Bunčić (ed.), Zagreb (Archaeological Muzeum).

Perlikowska-Puszkarska U.

- 2004 *Osada z przełomu XIII i XIV w. z Otwocka Małego w woj. mazowieckim*, [in:] Z. Kobyliński (ed.), *Hereditatem cognoscere: studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, Warszawa (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego), p. 259-272.

Petehyrych = Petegirič = Петегирич В.

- 2013 *Битва під Я 1245 року: археологічний коментар до літописної розповіді*, [in:] V. Nagirnyj, T. Pudłocki (eds.), *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X - połowa XIV w.*, Kraków (Historia Iagiellonica), 114-123.

Petehyrych = Петегирич В.

- 2019 *Городниця над Дністром – невідоме місто княжої доби у Галицькій землі*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині 23, p. 126-53.

Petrashenko = Petrašenko = Петрашенко В.О.

- 1997 *Поселення канівського Придніпров'я*, [in:] О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко (eds.), *Південноруське село IX-XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури)*, Київ (Інститут змісту і методів навчання), p. 114-143.

Petrashenko, Kozyubova = Petrašenko, Kozjubova = Петрашенко В.О, Козюба В.К.

- 2005 *Давньоруські поселення поблизу с. Бучак*, Археологія 2005: 2, p. 55-69.

Piekosiński F.

- 1899 *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków (Akademia Umiejętności).

Piętka-Dąbrowska T.

- 1961 *Przyczynki do znajomości okresu od I do VI w. n.e. z miedzyrzecza Dniepru i Bugu*, Wiadomości Archeologiczne 27: 2, p. 217-239.

Piotrowska P., Piotrowski M. (Piotrowscy)

- 2010 *Średniowieczne depozyty*, [in:] E. Banasiewicz-Szykuła (eds.), *Skarby Lubelszczyzny*, Lublin (Wojewodzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie), p. 73-111.

Piotrowska P. Piotrowski M., Wołoszyn M., Grochecki K.

- 2013 *Skarby kobiecej biżuterii średniowiecznej z Czeremna w powiecie tomaszowskim*, Rocznik Tomaszowski 1 (2), p. 9-24.

Piotrowski M., Kępa M., Żukowska M.

- 2009 *Wybrane wczesnośredniowieczne zabytki archeologiczne z pogranicza polsko-ruskiego*, [in:] E. Banaszkiewicz-Szykuła (ed.), *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*, Skarby z przeszłości 10, Lublin (Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków), p. 83-138.

Piotrowski M., Wołoszyn M.

- 2012b *Czeremno/Cherven – archaeological investigation of an early Rus' medieval town in Eastern Poland in 2010-2011. A preliminary report*, [in:] M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gaska (eds.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 1: 2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas [GWZO]/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego), vol. II, p. 359-390.

Pleterski A. (ed.)

- 2017 *Arheološka raziskovanja grobov najdišča Župna cerkev v Kranju med letoma 1972 in 2010*, Opera Instituti archaeologici Sloveniae 37. Grobišče Župna cerkev v Kranju 2, Ljubljana (ZRC SAZU/Inštitut za arheologijo/Založba ZRC).

Pletneva = Плетнева С.А.

- 1967 *От кочевий к городам: салтово-маяцкая культура*, МИА 142, Москва (Наука).

Pletneva = Плетнева С.А.

- 1989 *На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс*, Москва (Наука).

Pokrovskaya = Pokrovskaja = Покровская Л.В

- 2021 *Балтские и прибалтийско-финские предметы на усадьбах Людина конца средневекового Новгорода (по материалам Троицкого раскопа)*, Археологические вести 31, p.113-127.

Polyakova = Poljakova = Полякова Г.Ф.

- 1996 *Изделия из цветры металлов*, [in:] Г.А. Федоров-Давыдов (ed.), *Город Болгар ремесло металлургов кузнецов литейщиков*, Казань (Институт языка литературы истории им. Г. Ибрагимова Академи наук Татарстана), p. 154-257.

Porov = Попов П.В.

- 2011 *К вопросу об этнокультурных компонентах в составе огузов и печенегов*, Нижневолжский археологический вестник 12, p. 114-138.

Porović = Поровић И.

- 2001 *Касноантчки и рановизантијски накит од злата у Народном музеју у Београду*, Београд (Народни музеј).

Prasslow J.A.

- 2013 *Schuleterriemen vom typ balteus Vidgiriai im Verbreitungsgebiet der Samlandisch-Natangischen Kultur*, Acta Praehistorica et Archaeologica 45, p. 87-107.

Pryshchepa = Priščepa = Прищепа Б.А.

- 2003 *Розкопки на посаді Пересопниці*, Археологічні відкриття в Україні 2001-2002. Збірка науков.праць 5, Київ (ІА НАНУ), p. 232-234.

Profantova N., Vích D.

- 2012 *Zlacený vrchlik z Bošína (okr. Ústí nad Orlicí) a problém dokladu přítomnosti raně středověké elity ve východních Čechách = Gilded cap from Bosin (Ústí nad Orlicí district) and evidence of the presence of an early medieval elite in Eastern Bohemia*, [in:] J. Doležal, M. Wihoda (eds.), *Mezi raným a vrcholným středověkem: Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátelé, kolegové a žáci*, Brno (Archeologický ústav AV ČR Brno v.v.i.), p. 197-207.

Prokhanenko = Prohnenko = Прохненко И.А.

- 2018 *Погребения кочевников X века на территории Закарпатской области Украины: проблема племенной атрибуции*, [in:] *Материалы IV Международного Мадыарского симпозиума Казань-Болгар, 15-19 октября 2018 г.*, АЕС 2018: 6, p. 171-180.

Pugachenkova = Pugačenkova = Пугаченкова Г.А.

- 1958 *Мастер-керамист Музаммед-Али Инойтон из Мерва (к характеристике штампованой керамик Мерва XII - начала XIII в.)*, СА 1958:2, p. 78-91.

Pülz A. M.

- 2020 *Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos. Ausgewählte Artefakte aus Metall, Bein und Glas*, A.M. Pülz (mit Beiträgen von B. Bühler, M. Melcher, M. Schreiner, D.Z. Schwarcz), *Forschungen in Ephesos* 18: 1, Wien (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften), vol. II, *Katalog- und Tafelband*.

Puvovarov = Pivovarov = Пивоваров С.

- 2006 *Середоньвічне населення межиріччя Пруту та сереюнього Дністра (XI - перша половина ст.)*, Чернівці (Зелена Буовина).

- Radiush O.**
2017 *Un nouveau „trésor” de l’époque des Grandes Migrations découvert près de village Volnikova, la région de Kursk (note préliminaire)*, Přebled Výzkumů 58-1, p. 91-101.
- Radyush = Radjuš = Радюш О.А.**
2018 *Львовско-Фатежская группа памятников финала черняховской культуры в верховьях р. Сейм (Курская обл., Россия)*, [in:] B. Niezabitowska-Wisniewska, P. Łuczkiwicz, S. Sadowski, M. Stasiak-Cyran, M. Erdrich (eds.), *Studia barbarica: profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin*, Lublin (Wydawnictwo UMCS), vol. I, p. 571-591.
- Radzikowska M.**
2019 *Birytualizm na cmentarzysku „tureckie Mogiły” w Czekanowie – zjawisko jednostkowe czy świadectwo przeżywającej się tradycji?*, [in:] A. Buko (ed.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim*, Warszawa (IAiE PAN), p. 129-139.
- Rakoczy J.**
2017 *Zapinki prowincjonalno-rzymskie odkryte na stanowisku 30 w Perkowie na Kujawach*, Acta Unicersitatis Nicolai Copernici. Archeologia 35, p. 25-40.
- Rappaport = Раппапорт П.А.**
1971 *Данилов*, КСИА 125, p. 82-86.
- Ratajczyk Z., Wadyl S.**
2019 *Katalog grobów*, [in:] S. Wadyl (ed.), *Ciepłe: elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, Gdańsk (Muzeum Archeologiczne), p. 577-605.
- Rauhut L.**
1960 *Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, Materiały Wczesnośredniowieczne 5, p. 231-260.
- Rauhut L.**
1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne 1, p. 435-656.
- Rauhut L., Długopolska L.**
1973 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Tańsku-Przedborach, pow. Przasnysz*, Wiadomości Archeologiczne 38: 3-4, p. 383-441.
- Razumov, Telnov, Lysenko, Sinka Razumov, Tel’nov, Lysenko, Sinka = Разумов С.Н., Тельнов Н.П., Лысенко С.Д., В.С. Синника В.С.**
2021 *Раннесредневековая матрица для наконечников ремней из Нижнего Поднестровья*, Вестник Пермского Университета. История. 2021: 1 (52), p. 61-69.
- Rębkowski M.**
1988 *Kołobrzaska zapinka zdobiona motywem złączonych dłoni na tle podobnych znalezisk z północno-zachodniej Europy*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 36: 3, p. 515-526.
- Rejholcová M.**
1977 *Výskum pohrebiska v Čakajovciach, okres Nitra*, Archaeologia Historica 3, p. 263-268.
- Renxiang W.**
1986 *Studies on Hook-bucklets*, Kaogu (=Archaeology) 1, p. 65-78.
- Révész L.**
1987 *Lyraförmige Schnallen im Karpatenbecken*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 39, p. 257-286.
- Ribokas D.**
2012 *Rukliai Old Cemetery*, [in:] G. Zabiela, Z. Baubonis, E. Marcinkevičiūtė (eds.), *Archaeological Investigations in Independent Lithuania 1990-2010*, Vilnius (Lietuvos archeologijos draugija), p. 165-169.
- Rickevičiūtė K.**
2012 *Karmėlava Old Cemetery According to the 1998-2005 Excavation Data*, [in:] G. Zabiela, Z. Baubonis, E. Marcinkevičiūtė (eds.), *Archaeological Investigations in Independent Lithuania 1990-2010*, Vilnius (Lietuvos archeologijos draugija), p. 170-175.

Rodinkova = Родинкова В.Е.

- 2010 *Куриловский клад раннесредневекового времени*, Российская Археология 2010: 4, p. 78-87.

Rodinkova = Родинкова В.Е.

- 2011 *Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований* [in:] В.Е. Родинкова (ed.), *Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии: материалы Школы молодых археологов, Кириллов, 3-12 сентября 2011 г.*, Москва (Институт археологии РАН), p. 239-260.

Rudenko = Руденко К.А.

- 2011 *Булгарское золото: филигранные височные подвески. Древности Биляра*, Казань (Заман).

Rudenko = Руденко К.А.

- 2015a *Булгарское серебро: древности Биляра*, Казань (Заман), vol. II.

Rudenko = Руденко К.А.

- 2015b *Хронология булгарских селищ конца X-XIII в. в Западном Закамье (по материалам исследований 1992–2011 гг.)*, [in:] П.Г. Гайдуков (ed.), *Города и веси средневековой Руси. Археология, история, культура: к 60-летию Николая Андреевича Макарова*, Москва-Вологда (Древности Севера), p. 135-154.

Rudenko = Руденко К.А.

- 2017 *О хронологии восточного импорта в волжскую Булгарию в X-XI вв. (по материалам Торевтики)*, Поволжская Археология 2017: 2 (20), p. 157-172.

Rudenko = Руденко К.А.

- 2021 *К вопросу о датировке Остолоповского селища в Татарстане*, АЕС 2021: 3, p. 65-79.

Rudenko, Bugarchyov = Rudenko, Bugarčev = Руденко К.А., Бугарчѐв А.И.

- 2015 *Археологические и нумизматические находки из окрестностей села Большие Атряси (Тетюшский район РТ)*, Поволжская Археология 2015: 3 (13), p. 156-175.

Rudnikov = Рудников С.А.

- 2018 *О находках монет XVI в. из средневековой постройки на территории Затъмацкого Посада г. Твери (по материалам раскопок 2014 г.)*, Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья 11, p. 141-147.

Rudyka N.

- 2017 *Kolty jako element sztuki jubilerskiej dawnej Rusi: stan i perspektywy badań*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 65:3, p. 353-370.

Ryabtseva = Rjabceva = Рябцева С.

- 2005 *Древнерусский ювелирный убор: основные тенденции формирования*, Санкт-Петербург (Нестор-История).

Ryabtseva, Rabinovich = Rjabceva, Rabinovič = Рябцева С.С., Рабинович Р.А.

- 2014 *О возможности выделения венгерских древностей в Карпато-Днестровском регионе в IX-X вв.*, [in:] Н.А. Макаров, А.Е. Леонтьев (eds.), *Русь в IX-XII веках: общество, государство, культура*, Москва-Вологда (Древности Севера/Институт археологии РАН), p. 263-279.

Ryabtseva, Rabinovich = Rjabceva, Rabinovič = Рябцева С.С., Рабинович Р.А.

- 2018 *Древности венгерского круга IX-X вв. Пруто-днестровского региона (предметы торевтики и ювелирные украшения)*, [in:] A. Türk, A. Зеленков (eds.), *III-й Международный Мадыарский Симпозиум Будапешт, 6-10 июня 2016 г. = 3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia Budapest, 2016. június 6-10.*, Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology 12, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 6, Budapest (Martin Opitz Kiadó/Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Régészettudományi Intézet/Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport), p. 429-464.

Ryabtseva, Telnov = Rjabceva, Tel'nov = Рябцева С.С., Тельнов Н.П.

2010 *Алчедарский клад и ювелирное производство Восточной Европы IX-XI вв.*, Stratum plus 2010:5, p. 285-300.

Rus... = Rus'... = Русь...

2014 *Русь в IX-XII веках: общество, государство, культура*, Н.А. Макаров, А.Е. Леонтьев (eds.), Москва-Вологда (Древности Севера / (Институт археологии РАН).

Ruttikay A.

1979 *Stredoveké umelecké remeslo*, Bratislava (Tatran).

Rybakov = Рыбаков Б.А.

1948 *Ремесло Древней Руси*, Москва (Издательство АН СССР).

Rybakov = Рыбаков Б.А.

1971 *Декоративно-прикладное искусство Руси X-XIII веков: иллюстрированный альбом*, Ленинград (Аврора).

Rybakov = Рыбаков Б.А.

1994 *Язычество древних славян*, Москва (Наука).

Rybarczyk A.

2021 *Odzież i akcesoria stroju w średniowiecznym Elblągu*, Łódź (Instytut Archeologii i Etnologii PAN).

Rzeszotarska-Nowakiewicz A.

2018 *Zapinka pięciopalcza z okolic Płatkowa koło Chociwla na Pojezierzu Ińskim (Pomorze Zachodnie)*, [in:] B. Niezabitowska-Wisniewska, P. Łuczkiewicz, S. Sadowski, M. Stasiak-Cyran, M. Erdrich (eds.), *Studia barbarica: profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin*, Lublin (Wydawnictwo UMCS), vol. II, p. 550-559.

Saburova = Сабурова М.А.

1974 *Женский убор головы у славян по материалам Вологодской экспедиции*, СА 1974:2, p. 85-97.

Saburova, Sedova = Сабурова М.А., Седова М.В.

1984 *Некрополь Суздаля*, [in:] И. П. Русанова (ed.), *Культура и искусство средневекового города*, Москва (Наука), p. 91-130.

Sacralia...

2006 *Sacralia Ruthenica: Early Ruthenian and Related Metal and Stone Items in the National Museum in Cracow and National Museum in Warsaw = Dzieła staroruskie bądź z Rusią związane z metalu i kamienia w Muzeum Narodowym w Krakowie i Muzeum Narodowym w Warszawie*, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gaska, M. Wołoszym (eds.), Warsaw (State Archaeological Museum in Warsaw/Archaeological Heritage Preservation Centre in Warsaw/Scientific Society of Polish Archaeologists, Branch in Warsaw/National Museum in Cracow/National Museum in Warsaw).

Safronov = Сафронов П.И.

2012 *К вопросу об этнических компонентах материальной культуры поселений Верхнего Посурья VIII - нач. XI вв.*, [in:] К.А. Руденко (ed.), *Исследования по средневековой археологии Евразии*, Казань (РИЦ), p. 291-307.

Salmina, Salmin = Салмина Е.В., Салмин С.А.

2010 *Новые открытия на Завеличье средневекового Пскова: поселение или город?*, [in:] Е.Н. Носов, С.В. Белицкий (eds.), *Краеугольный камень: археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран: к-летию со дня рождения Анатолия Николаевича Кирпичникова посвящается*, Москва (Ломоносовъ), vol. II, p. 253-265.

Saprykina = Сапрыкина И.А.

2014 *Ювелирные изделия из раскопок «рубленого города» Ярославля*, КСИА 232, p. 170-188.

Sawicki J.

2017 *Medieval dress accessories from Nowy Targ Square in Wrocław: catalogue of finds*, Wrocław (Yellow Point Publications).

- Sawicki J.**
2018 *Akcesoria stroju*, [in:] *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu: studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu*, *Wratislavia Antiqua* 23, part 2, Wrocław (Uniwersytet Wrocławski), p. 905-974.
- Sawicki J., Lewis M., Vargha M.**
2023 *Introduction*, [in:] Sawicki, Lewis, Vargha (eds.) 2023, p. 1-8.
- Sawicki J., Lewis M., Vargha M. (eds.)**
2023 *A United Europe of Things. Portable Material Culture across Medieval Europe*, Cham (Springer).
- Scandinavian...**
2013 *Scandinavian culture in medieval Poland*, S. Moździoch, B. Stanisławski, P. Wiszewski (eds.), Wrocław (Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Science).
- Schneider K.**
2022 *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Mühlhausen-Wagenstedter Strasse*, Thüringen, Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie, 27, Bonn (Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn).
- Schulze-Dörrlamm M.**
2009a *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, Teil I, *Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Kataloge 30,1, Mainz (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums).
- Schulze-Dörrlamm M.**
2009b *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, Teil II, *Die Schnallen mit Scharnierbeschläg und die Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Kataloge 30,2, Mainz (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums).
- Schuster J.**
2010 *Germanische Spinnrocken im nördlichen Mitteleuropa*, [in:] A. Urbaniak, R. Prochowicz, I. Jakubczyk, M. Levada, J. Schuster (eds.), *Terra Barbarica: studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina 2, Łódź (Instytut Archeologii UŁ/Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica), p. 755-766.
- Sedov = Седов B.B.**
1970 *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*, МИА 163, Москва (Наука).
- Sedov = Седов B.B.**
1982 *Восточные славяне в VI-XIII вв.*, Москва (Наука).
- Sedov = Седов B.B.**
1987 *Балты*, [in:] B.B. Седов (ed.), *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, Археология СССР, Москва (Наука), p. 353-456.
- Sedova = Седова M.B.**
1959 *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.)*, [in:] A.B. Арциховский, Б.А. Колчин (eds.), *Труды Новгородской археологической экспедиции*, МИА 65, Москва (Издательство Академии наук СССР), vol. II, p. 222- 261.
- Sedova = Седова M.B.**
1972 *Ювелирные изделия из Ярополча Залесского*, КСИА 29, p. 70-76.
- Sedova = Седова M.B.**
1981 *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.)*, Москва (Наука).
- Sedova = Седова M.B.**
1997 *Украшения из меди и сплавов*, [in:] В.А. Колчин, Т.И. Макаров (eds.), *Древняя Русь: быт и культура*, Москва (Наука), p. 63-80.
- Serov = Серов O.B.**
1997 *Давньоруські селища X - середини XIII ст. Київського Подніпров'я*, [in:] O.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко (eds.), *Південноруське село IX-XIII ст. (Нові*

- пам'ятки матеріальної культури), Київ (Інститут змісту і методів навчання), р. 99-114.
- Shapovalov = Šapovalov = Шаповалов Г.И.**
1997 *О символе «якорь-крест» и значении знака Рюриковичей*, Византийский временник, 57, р. 204-210.
- Shchereva, Melamed, Goryanova, Razvantova = Ščereva, Melamed., Gorjanova, Razvantova = Щерева И., Меламед К., Горянова С., Развантова Е.**
brw *Българският средновековен град технологии*, София (Центерт за Изкуства Сорос).
- Shpilev = Špilev = Шпилев А.Г.**
2009 *Украшения круга «скандинавских древностей» из Курской области, [in:] Средневековый город Юго-Востока Руси: предпосылки возникновения, эволюция, материальная культура. Материалы международной научной конференции посвященной 100-летию начала археологических исследований Гочевского археологического комплекса*, Курск (Курский государственный областной музей археологии), р. 232-250.
- Shpilev = Špilev = Шпилев А.Г.**
2014 *Перстни с христианской символикой конца X-XVII вв. из Курской области (Россия)*, Stratum Plus 2014:6, р. 287-304.
- Shpolyansky = Špoljanskij = Шполянский С.В.**
2017 *На границе княжеств: новые данные о средневековом археологическом комплексе у села Павловское*, ABC3 7, р. 81-92.
- Shyshak, Voitovych, Mogytych = Šišak, Vojtovič, Mogitič = Шишак В., Войтович Н., Могитич Р.**
2009 *Археологічні дослідження на вул. Краківській-Вірменській у 2007 р., [in:] Фортеця: збірник заповідника "Тустань": на пошану Михайла Рожка*, Львів (Камула), р. 394-403.
- Skarby ...**
2007 *Skarby wieków średnich: katalog wystawy = Treasures of the Middle Ages: catalogue of the exhibition*, Z. Brzeziński (ed.), Warszawa (Państwowe Muzeum Archeologiczne).
- Skyba = Skiba = Скиба А.В.**
2016 *Поясні набори слов'ян: геральдичний стиль*, Київ (Інститут археології НАН України).
- Slavyane... = Slavjane... = Славяне...**
1993 *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. - первой половине I тысячелетия н.э.*, И.П. Русанова, Э.А. Сымонович (eds.), Археология СССР, Москва (Наука).
- Slapinya = Slapinja = Слапиня А.**
2015 *Типология и иконография светских сюжетов в декоре деревянных предметов середины. XI - начала XIV века из раскопок в Великом Новгороде: к постановке проблемы*, [in:] С.В. Мальцева, Е.Ю. Станюкович-Денисова, А.В. Захарова (eds.), *Актуальные проблемы теории и истории искусства* 5, Санкт-Петербург (НП-Принт), р. 323-332.
- Słowianie połabscy...**
2020 *Słowianie Połabscy*, Ł. Kaczmarek, P. Szczepanik (eds.), Collectio Cathalogorum Gnesnensium 2, Gniezno-Szczecin (Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie/Wydawnictwo Triglav).
- Smirnov = Смирнов А.П.**
1952 *Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья*, МИА 28, Москва (Издательство Академии Наук СССР).
- Sobolev = Соколов В.Ю.**
2014 *Комплекс археологических памятников Которского погоста (X - первая половина XI века)*, р. 1-29 (<https://cyberleninka.ru/article/n/kompleks-arheologicheskikh-pamyatnikov-kotorskogo-pogosta-h-pervaya-polovina-xi-veka>; accessed on: 14.04.2022).
- Solecki R.**
2018 *Cmentarzyska wilanowskie w okresie od średniowiecza po nowożytność*, Warszawa (Muzeum Pałacu Króla Jana III).

Soloveva = Solov'eva = Соловьева Г.Ф.

1971 *Словянские курганы близ села Новый Кривск*, КСИА123, p. 65-68.

Sotnikova = Сотникова М. П.

1995 *Древнейшие русские монеты X-XI веков: каталог и исследование*, Москва (Банки и биржи).

Spier J.

2013 *Late Byzantine Rings, 1204-1453*, Wiesbaden (Reichert Verlag).

Spirgis R.

2017 *Паломнический контекст находок перламутровых крестиков XIII-XVII вв. на территории современных Латвии и Литвы*, [in:] А.Е. Мусин, О.А. Щеглова (eds.), *В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой*, , Российская академия наук. Институт истории материальной культуры Труды 48, Санкт-Петербург (Невская Книжная Топография), p. 561-582.

Stanciu I.

2018 *Cross-shaped signs on the 6th and 7th centuries pottery*, [in:] D. Aparaschivei, G. Bilavski (eds.), *Studia romana et mediaevalia Europaensia: miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata*, București-Brăila (Editura Academiei Române/Muzeul Brăilei „Carol I”/Editura Istros), p. 307-354.

Stancheva, Pisarova = Stančeva, Pisarova = Станчева М., Писарова В.

1989 *Коллекция от пръстени в Музея за история на София*, Археологически материали и проучвания 2, p. 98-123.

Stanilov = Станилов С.

2006 *Художественият метал на Българското ханство на Дунав (7-9 век): опит за емпирично изследване = Die Metallkunst des Bulgarenkhanats an der Donau (7.-9. Jh.): Versuch einer empirischen Untersuchung*, Sofija (Klasika i Stil).

Stanilov S., Fiedler U.

2016 *Zur donaubulgarischen Gürtelmode des 10. Jahrhunderts, ein Aufsatz von 1997/1998 mit Einarbeitungen bis 2005*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 67, p. 145-195.

Stanislawski B.M.

2013 *Jómsvingowie z Wolina-Jómsborga: studium archeologiczne przenikania kultury skandynawskiej na ziemię polskie*, Wrocław (IAiE PAN).

Stasiak W., Grygiel R.

2014 *Pozostałe materiały ruchome*, [in:] Grygiel, Jurek (eds.) 2014, p. 182-224.

Stasyuk = Stasjuk = Стасюк И.В.

2010 *Средневековые погребения с мечами в курганах Ижорского плато по материалам раскопок Л.К. Ивановского*, [in:] Е.Н. Носов, С.В. Белецкий (eds.), *Краеугольный камень: археология история искусство культура России и сопредельных стран*, Москва (Ломоносовъ), p. 367-409.

Stepanova = Степанова Ю.В.

2010 *Хронология древнерусских погребальных комплексов Верхневолжья*, КСИА 224, p. 285-296.

Stepanova = Степанова Ю.В.

2020 *Перстни из сельских погребальных памятников Тверского Верхневолжья XI-XIII вв.*, [in:] Р.А. Рабинович, Н.П. Тельнов (eds.), *«На одно крыло – серебряная, На другое – золотая...» Сборник статей памяти Светланы Рябцевой = “One her wing is silver; The other one is made of gold...” Selected papers in memory of Svetlana Ryabtseva*, Stratum Plus 2020, Кишинэу (Университет Высшая антропологическая школа), p. 191-200.

Stepi...

1981 *Степи Евразии в эпоху средневековья*, С.А. Плетнева (ed.), Москва (Наука).

Stefan Gh., Barnea I., Comşa M., Comşa E.

1967 *Dinogetia, I, Aşezarea feudală timpurie de la Bisericiuța-Garvăn*, Bucureşti (Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan").

Stolyarova, Minemko = Stoljarova, Minenko = Столярова Е.К., Миненко В.В.

2017 *Стеклянные изделия из раскопок Заднепровского посада г. Смоленск*, [in:] И.Н. Ершов (ed.), *De mare ad mare. Археология и история: сборник статей к 60-летию Н.А. Кренке*, Смоленск (Свиток), p. 157-182.

Strobin J.

2019 *Technologia wybranych ozdób z cmentarzyska w Dziekanowicach*, [in:] J. Wrzesiński, *Groby z biżuterią wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Dziekanowicach*, Biblioteka Studiów Lednickich 8:2, Lednica (Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy), vol. II, p. 357-389.

Strikalov = Стрикалов И.Ю.

2020 *Детали поясной гарнитуры XI в. из находок последних лет в Старой Рязани*, [in:] И.Ю. Стрикалов (ed.), *Старая Рязань: крупный городской центр на международных торговых путях. Материалы научной конференции*, Москва (Институт археологии РАН), p. 23-27.

Suchodolski S.

2012 *Monety z cmentarzyska w Lubieniu, pow. piotrkowski*, [in:] T. Kurasiński, K. Skóra, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. piotrkowski*, Łódź (Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Ośrodek Badań nad Dawnymi Technologiami), p. 351-356.

Sulkowska-Tuszyńska K.

2022 *Kościół św. Jakuba w Toruniu: historia w ziemi zapisana*, Toruń (Uniwersytet Mikołaja Kopernika).

Svetikas E.

2003 *Tretininkų odiniai kapšeliai: jų apkalų tipologija, chronologija ir simbolika*, Lietuvos archeologija 24, p. 241-266.

Svetikas E.

2009 *Ietigalių tipologija ir chronologija iš LDK Vilniaus ir Medininkų vyskupijos XIV a. pabaigos-XV a. kapų*, Lietuvos Archeologija 35, p. 199-240.

Svetikas E.

2018 *Obelių kapinyno XIV a. pabaigos laužavietė - mirusiųjų palaikų kremavimo, grupinių degintinių kapų ar aukojimo vieta?*, Lietuvos Archeologija 44, p. 117-173.

Širouhov R.

2014 *Kuršių nerijos ankstyvųjų viduramžių archeologiniai paminklai. Kuršių ir prūsų kontaktų zonos klausimas*, Res Humanitariae 15, p. 115-143.

Teodor D.G.

1992 *Fibule "digitate" din secolele VI-VII în spatiul carpato-dunăreano-pontic*, Arheologia Moldovei 15, p. 119-15.

Tersky= Tres'kij = Терський С.

2006 *Луческ X-XV ст.*, Львів (Львівська політехніка).

Tersky = Tres'kij = Терський С.

2020 *Формування колекцій археологічних пам'яток львівськими музеями (кінець XIX ст. - 1940 р.)*, [in:] *Археологія у Львівському історичному музеї*, Львів-Дрогобич-Коло (КЗ ЛОР «Львівський історичний музей»), p. 9-46.

Thunmark-Nylén L.

2006 *Die Wikingerzeit Gotlands*, Stockholm (Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien), vol. III:1, Text.

Tihkomirov = Tihomirov = Тихомиров К.Н.

2020 *Металлические предметы XII-XVIII веков из лесостепного Прииртышья из частного собрания (предварительное сообщение)*, Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий 26, p. 664-670.

- Tiguntsev, Guletsky = Tiguncev, Guleckij = Тигунцев Ю.Г., Гулецкий Д.В.**
 2017 *Свинцовые пломбы XI-XII вв. с изображением святых и креста различных типов из северо-западной части Черниговской земли и Мстиславского удела Смоленской земли Киевской Руси (по сборам в Брянской области), Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики 3, Спецвыпуск «Русь Домонгольская», Минск (РИФТУР ПРИНТ), p. 104-142.*
- Tomsinsky = Tomsinskij = Томсинский С.В.**
 2017 *Комплексы X-XI вв. на северной оконечности мысовой площадки Угличского кремля по материалам раскопок 2001-2002 гг., ABC3 8, p. 112-123.*
- Tomsinsky = Tomsinskij = Томсинский С.В.**
 2019 *Исследования в Угличском кремле в 2018 г., ABC3 9, p. 118-128.*
- Trawicka E.**
 2019 *Ozdoby głowy, [in:] S. Wadyl (ed.), Ciepłe: elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim, Gdańsk (Muzeum Archeologiczne), p. 205-210.*
- Trugly A.**
 1993 *Gräberfeld aus der Zeit des Awarischen Reiches bei der Schiffswert in Komarno II, Slovenska Archeologia 41:2, p. 191-307.*
- Tsybin = Cybin = Цыбин М.В.**
 2018 *Среднее Подонье в IX-X вв. Археологический контекст Воробьевского погребения, [in:] A. Türk, A.C. Зеленков (eds.), III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 6-10 июня 2016 г.=3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6-10, Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 12, Budapest (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Régészettudományi Intézet/Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport/Martin Opitz Kiadó), p. 355- 346.*
- Ungerman S.**
 2017 *Prachtfingerringe im frühmittelalterlichen Mähren (9.-10. Jahrhundert): Bemerkungen zur Chronologie und Provenienz des grossmährischen Luxusschucks, Přehled Výzkumů 58:2, p. 19-95.*
- Urbańczyk P.**
 2019 *Archeologiczne świadectwa obecności „Skandynawów” w państwie Bolesława Chrobrego, [in:] M. Bogacki [et al.] (eds.), Wikingowie w Polsce? Zabytki skandynawskie z ziem polskich, (Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie/Wydawnictwo Triglav), p. 127-144.*
- Uspienski B.**
 2010 *Krzyż i koło: z historii symboliki chrześcijańskiej, Gdańsk (Słowo / obraz terytoria).*
- Uspenskaya = Uspenskaja = Успенская А.В.**
 2008 *Нагрудные и поясные привески (<https://morgetta.livejournal.com/17790.htm>; accessed on: 10.09.2022).*
- Valiulina, Eniosova, Orfinskaja = Valiulina, Eniosova, Orfinskaja = Валиулина С.И., Ениосова Н.В., Орфинская О.В.**
 2018 *Комплексное исследование материалов из погребения 7 Большие-Тиганского могильника, [in:] IV Международный Мадьярский Симпозиум, Казань-Болгар, 15-19 октября 2018 г., АЕС 2018:6, p. 35-65.*
- Vaitsyakhovich = Vajcjachovič = Вайцяховіч А.В.**
 2021 *Вярхоўя Пцічы у X-XI стст. (па матэрыялах даследаванняў курганных могільнікаў), Археологія і даўня історыя Украіны 2021: 1 (38), p. 242-258.*
- Varsik V.**
 1992 *Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren und unteren Donauraum im 6. und 7. Jahrhundert, Slovenská archeológia 40: 1, p. 77-108.*
- Vinnichek, Kireeva = Vinniček, Kireeva = Винничек В.А. Киреева К.М.**
 2012 *Весовые гирки и ювелирные матрицы с Никольского селища, [in:] К.А. Руденко (ed.), Исследования по средневековой археологии Евразии, Казань (РИЦ), p. 49-53.*

- Vinnikov, Pletneva = Винников А.З., Плетнева С.А.**
1998 *На северных рубежах Хазарского каганата: Маяцкое поселение*, Воронеж (Воронежский государственный университет).
- Voitekhovich = Vojtehovič = Войтехович А.В.**
2013 *Археологические работы на селище «Дружба» в городе Минске в 2011 г.*, Матэрыялы па археалогіі Беларусі 24, p. 334-341.
- Volodarets-Urbanovych = Volodarec-Urbanovič = Володарець-Урбанович Я.**
2015 *Браслети V - першої половини VIII ст. з Полтавщини: нові знахідки*, Археологія 2015: 2, p. 92-97.
- Volodchenko = Volodčenko = Володченко З.А.**
1951 *Перстень-печать XII в.*, КСИА 36, p. 62-67.
- Voronin = Воронин Н.Н.**
1954 *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*, МИА 41, vol. III, *Древнее Гродно*, Москва (Академия Наук СССР).
- Vorontsov = Voroncov = Воронцов А.М.**
2022 *Позднеримское время и эпоха великого переселения народов (конец II-VII век)*, [in:] А.М. Воронцов (ed.), *Археология Окско-Донского водораздела в 2 кн.*, Тула (Государственный музей-заповедник «Куликово поле»), part 1, *С древнейших времен до средневековья*, p. 142-184.
- Vozny = Voznyj = Возный И.П.**
2019 *Снаряжение всадника и верхового коня в X-XIV вв. на территории междуречья Верхнего Прута и Среднего Днестра*, Военная археология 5, Москва (Институт археологии РАН), p. 143-156.
- Vynokur, Zhyrko, Megei, Yakubovsky = Vinikur, Žyrko, Megej, Jakubovskij = Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І.**
2003a *Дослідження літописного Губина у 2001-2002 роках*, Археологічні відкриття в Україні 2001-2002: 5, p. 72-74.
- Vynokur, Zhyrko, Megei, Yakubovsky = Vinikur, Žyrko, Megej, Jakubovskij = Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І.**
2003b *Речовий скарб із літописного Губина*, Археологія 2003: 1, p. 54-65.
- Wachowski K.**
1984 *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [in:] *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola: militaria – wyroby bursztynowe*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź (Zakład Narodowy im Ossolińskich/Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk), p. 11- 112.
- Wachowski K., Witkowski J.**
2003 *Wrocław wobec Hanzy*, Archeologia Polski 48: 1, p. 201-222.
- Wadył S.**
2018 *Wczesnośredniowieczne klamry haczykowate z ziem pruskich: klamry do pasa, błyski czy zapinki?*, Światowit XI-XII (LII-LIII; 2013-2014)/B., p. 271-284.
- Wolf M.**
2004 *Nielló díszes bronz csat Edelény-Borsodról = Niello geschmückte Bronzeschnalle von Edelény-Borsod*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 43, p. 139-161.
- Wołoszyn M.**
1999-2000 *Zausznica (?) z ażurowymi „wycinanymi” paciorkami z Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej*, Acta Archaeologica Carpathica 35, p. 271-286.
- Wołoszyn M.**
2000 *Zabytki pochodzenia ruskiego lub bizantyńskiego prezentowane w Gnieźnie w 1998 r. na wystawie „Civitates principales”*, Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN (Oddział Kraków) 43: 1, p. 5-7.
- Wołoszyn M.**
2004 *Zabytki pochodzenia wschodniego we wczesnośredniowiecznej Polsce – wędrówka ludzi, rzeczy, czy idei?*, [in:] S. Moździoch (ed.), *Wędrówka rzeczy i idei w średniowieczu*,

Spotkania Bytomskie 5, Wrocław (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk), p. 241-259.

Wołoszyn M.

2006 *Ze studiów nad obecnością ruską i skandynawską na ziemiach polskich w X-XII wieku*, [in:] M. Dworczak, A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (eds.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin-Wrocław (IAiE PAN), p. 595-614.

Wołoszyn M., Florkiewicz I., Dzieńkowski T., Sadowski S., Nosek E. M., Stępiński J.

2016 *Cherven before Cherven Towns. Some Remarks on the History of the Cherven Towns Area (Eastern Poland) until the End of 10th Century*, [in:] Á. Bollók et al. (eds.), *Zwischen Byzanz und der Steppe: Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag = Between Byzantium and the Steppe: Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*, Budapest (Magyar Tudományos Akadémia), p. 689-716.

Wołoszyn M., Dzieńkowski T., Kuźniarska K., Nosek E.M., Stępiński J., Włodarczak P.

2018 *Dying and Dating. A burial in the rampart of the stronghold in Czeremo-Cherven' and its significance for the chronology of the Cherven' Towns*, [in:] J. Drauschke, E. Kislinger, K. Kührtreiber, T. Kührtreiber, G. Scharrer-Liška, T. Vida (eds.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte: Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz. Monographien 150, Mainz (Schnell & Steiner), vol. I, s. 459-480.

Wójcik E., Wójcik A. (Wójcikowie)

1973 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lubieniu, pow. Piotrków Trybunalski (Sprawozdanie z badań prowadzonych w 1971 r.)*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna 20, p. 163-201.

Wrzesińska A., Kasprowicz T.

2022 *Mortui viventes obligant: cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dziekanowicach. Katalog grobów 1964-2013 (934 Tablice)*, Biblioteka Studiów Lednickich. Fontes 11, Lednica (Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy).

Wrzesiński J.

2019a *Biżuteria pochowanych w grobach cmentarzyska w Dziekanowicach*, [in:] J. Wrzesiński (ed.), *Groby z biżuterią wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Dziekanowicach*, Biblioteka Studiów Lednickich 8: 1, Lednica (Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy), vol. I, p. 13-91.

Wrzesiński J.

2019b *Katalog grobów*, [in:] J. Wrzesiński (ed.), *Groby z biżuterią wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Dziekanowicach*, Biblioteka Studiów Lednickich 8: 2, Lednica (Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy), vol. II, p. 7- 230.

Zábojník J., Varsik V.

2021 *Pohrebisko z obdobia Avarského kaganátu vo Vel'kom Mederi*, Archaeologica Slovaca Monographiae 32, Nitra (Slovenská akadémia vied).

Zagorul'skij = Zagorul'skij = Загорульский Э.М.

2004 *Вишунский замок XII-XIII вв.*, Минск (Белорусский государственный университет).

Zariņa A.

2006 *Salaspils Laukskolas kapulauks 10-13. gadsimts*, Rīga (Latvijas vēstures institūta apgāds).

Zakharov = Zaharov = Захаров С.Д.

2004 *Древнерусский город Белоозеро*, Москва (Индрик).

Zakhartsev = Zaharcev = Захарцев И.

1979 *Южната крепостна стена на Плиска и некрополът открит до нея разкопки през 1971-1974*, [in:] Ж. Въжарова (ed.), *Плиска-Прнслав проучвания и материал*, София (Издателство на Българската Академия на Науките), p. 108-138.

Zarubii = Zarubij = Зарубій Е.

2012 *Персні княжої доби Львівського Історичного Музею*, Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники 5, p. 143-176.

Zayats = Zajac = Заяц Ю.А.

1996 *Анусинские курганы*, Гистарычна-Археалагичну Зборник 10, p. 43-57.

Zaytseva = Zajceva = Зайцева И.Е.

2008a *Изделия из цветных металлов и серебра*, [in:] Н.А. Макаров (ed.), *Археология севернорусской деревни X-XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере*, Москва (Наука), vol. II, *Материальная культура и хронология*, p. 57-142.

Zaytseva = Zajceva = Зайцева И.Е.

2008b *Металлические украшения рук Мининского археологического комплекса*, [in:] Н.А. Макаров, С.З. Чернов (eds.), *Сельская Русь в IX-XVI веках*, Москва (Наука), p. 275-287.

Zaytseva = Zajceva = Зайцева И.Е.

2009a *Обработка цветных металлов на селищах Мининского археологического комплекса и других сельских поселениях северо-восточных окраин Древней Руси*, [in:] Н.А. Макаров, И.Е. Зайцева (eds.), *Археология севернорусской деревни X-XIII веков средневековые поселения и могильники на Кубеком озере*, Москва (Наука), vol. III, *Палеоэкологические условия, общество и культура*, p. 79-91.

Zaytseva = Zajceva = Зайцева И.Е.

2009b *Сплавы цветных металлов сельских памятников северо-восточных окраин Древней Руси*, [in:] Н.А. Макаров, И.Е. Зайцева (eds.), *Археология севернорусской деревни X-XIII веков средневековые поселения и могильники на Кубеком озере*, Москва (Наука), vol. III, *Палеоэкологические условия, общество и культура*, p. 155-167.

Zaytseva = Zajceva = Зайцева И.Е.

2014a *Детали поясной и уздечной гарнитуры из материалов обследований сельских поселений Суздальского Ополя*, [in:] Н.А. Макаров, А.Е. Леонтьев (eds.), *Русь в IX-XII веках: общество, государство, культура*, Москва-Вологда (Древности севера), p. 361-374.

Zaytseva = Zajceva = Зайцева И.Е.

2015a *Детали поясной гарнитуры из Шекиова в Суздальском Ополе*, [in:] П.Г. Гайдуков (ed.), *Города и веси средневековой Руси: археология, история, культура. К 60-летию Николая Андреевича Макарова*, Москва-Вологда (Древности Севера), p. 184-198.

Zaytseva = Zajceva = Зайцева И.Е.

2015b *Цветной металл украшений могильника Шекиово 9 X-XI вв. в Суздальском ополье (химический состав)*, КСИА 241, p. 252-283.

Zaytseva, Saprykina = Zajceva, Saprykina = Зайцева И.Е., Сапрыкина И.А.

2014 *Цветной металл средневекового Ярославля: химический состав*, [in:] Н.И. Астахова (ed.), *Славяне и иные языки: к юбилею Натальи Германовны Недошивиной*, Труды Государственного Исторического Музея 198, Москва (Государственный Исторический музей), p. 212-233.

Zbierski A.

1959 *Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czeremna nad Huczwą (Zabytki ruchome z wyjątkiem ceramiki)*, Archeologia Polski 4: 1, p. 105-148.

Zechević = Zečević = Зечевић Е.

2006 *Накит Новог Брда из Археолошке збирке позног средњег века*, Београд (Народни музеј).

Zhilina = Žilina = Жилина Н.В.

2010 *История древнерусского металлического убора IX-XIII вв.*, [in:] А.А. Пескова, О.А. Щеглова, А.Е. Мусин (eds.), *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной*, Санкт-Петербург, 10-16 апреля 2006 г., Санкт-Петербург (Нестор-История), p. 175-198.

Zhilina = Žilina = Жилина Н.В.

2012 *Зернь и скань Древней Руси. Приложения*, Москва (Институт археологии РАН).

Zhilina = Žilina = Жилина Н.В.

2017a *Рясна в головном уборе Московской Руси*, Археология Подмоскoвья: Материалы научного семинара 13, p. 141-156.

Zhilina = Žilina = Жилина Н.В.

2017b *Сравнительный анализ хазарского и славяно-русского убора из украшений к костюму*, Поволжская Археология 2017: 2 (20), p. 127-156.

Zhilina = Žilina = Жилина Н.В.

2018 *Орнаментальный мир древнерусских тканей X-XI веков*, [in:] А.В. Чернецов (ed.), *Земли родной минувшая судьба... К юбилею А.Е. Леонтьева*, Москва (Институт археологии РАН), p. 212-223.

Zhilina = Žilina = Жилина Н.В.

2019 *Волжская Булгария / Восток / Древняя Русь / Византия: сравнительная характеристика костюма и головных украшений*, [in:] III Международная научно-практическая конференция «Археологический костюм: исследования, реставрация, реконструкция», АЕС 2019: 1, p. 83-117.

Zhilina = Žilina = Жилина Н.В.

2020 *Волжская Булгария и древняя Русь: сравнительная характеристика убора из украшений XI-XIII вв. в реконструкциях*, Поволжская Археология 2020: 4 (34), p. 125-139.

Zhilina = Žilina = Жилина Н.В.

2021 *Орнамент или миф на серебре – большой турий рог из Черной могилы (Восток, Византия, Скандинавия, Венгрия, Русь?)*, [in:] В.Ю. Коваль (ed.), *Мир Средневековья. Познавая прошлое: к 70-летию отдела средневековой археологии. Настоящий сборник посвящен 70-летию отдела средневековой археологии Института археологии РАН*, Москва (Институт археологии РАН), p. 93-125.

Zlatogorsky, Demedyuk = Zlatogors'kij, Demedjuk = Златогорський О.Э., Демедюк С.В.

2013 *Давньоруське городище „Рай” у селищі Шацьк на Поліссі*, Археологія і давня історія України 11 (Средньовічні міста Полісся), p. 47-55.

Zoll-Adamikowa H., Dekówna M., Nosek E.M.

1999 *The Early Mediaeval Hoard from Zawada Lanckorońska (Upper Vistula River)*, Warszawa (Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences).

Zorya = Zorja = Зоря Р.С.

2020 *Находка деталей поясного набора из раскопа СХСІХ Болгарского городища*, Поволжская археология 2020: 2 (32), p. 219-227.

Zots = Zoc = Зоц Е.П.

2020 *Древнерусский погребальный костюм по материалам раскопок курганного могильника XI-XII веков Шейка I в Истринском районе Московской области*, Археология Подмоскoвья 16, Москва (Институт археологии РАН), p. 130-148.

Zůbek A.

2002 *Středověké přezky v brněnských nálezech*, Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity M 7, p. 123-153.

Zvyaruga = Zvjarauga = Звяруга Я.Г.

2000 *Рэчавы інвентар*, [in:] *Археологія Беларусі*, Мінск (Беларуская навука), vol. III, *Сярэднявекавы перыяд (IX-XIII стст.)*, p. 370-423.

Żołędziowski K.

2013 *Zabytki ze srebra, stopów miedzi i cyny*, [in:] J. Kalaga (ed.), *Sutiejsk: gród pogranicza polsko-ruskiego z X-XIII wieku*, Warszawa-Pękowice (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego/Profil Archeo), p. 76-83.

Adresses of the Authors / Adresy Autorów

MA Barbara Chudzińska
Institute of Archaeology
Jagiellonian University
Gołębia 11
31-007 Kraków
POLAND
e-mail: chudzinska56@gmail.com

mgr Barbara Chudzińska
Instytut Archeologii
Uniwersytet Jagielloński
ul. Gołębia 11
31-007 Kraków
POLSKA
e-mail: chudzinska56@gmail.com

Prof. Dr. Marcin Wołoszyn
Institute of Archeology
University of Rzeszów
Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
POLAND
Leibniz Institute for the History
and Culture of Eastern Europe (GWZO)
Reichsstraße 4-6
04109 Leipzig
GERMANY
e-mail: marcinwołoszyn@gmail.com

dr hab. Prof. UR Marcin Wołoszyn
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
POLSKA
Leibniz-Institut für Geschichte
und Kultur des östlichen Europa (GWZO)
Reichsstraße 4-6
04109 Leipzig
DEUTSCHLAND
e-mail: marcinwołoszyn@gmail.com

